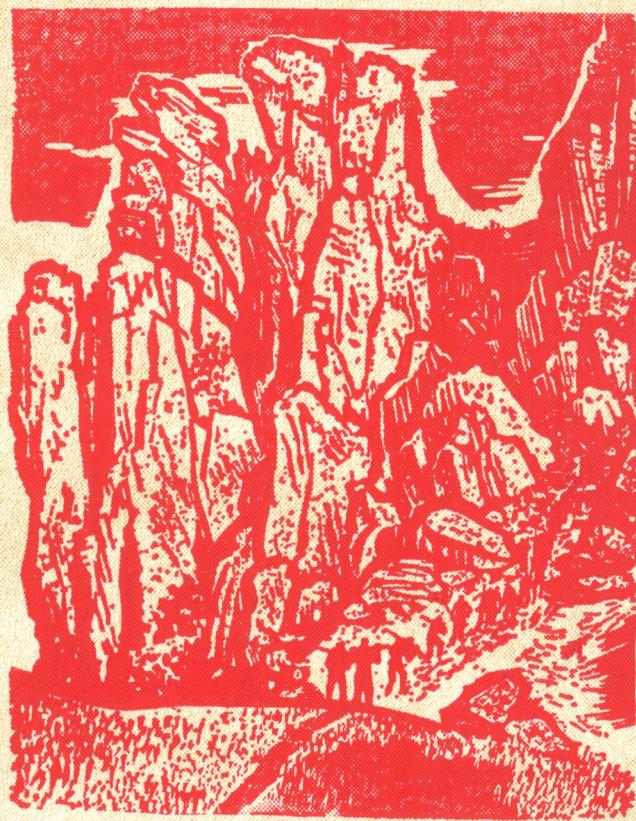

HERCEGOVINA UNOB

2

ODBOR
ZA OBELEŽAVANJE REVOLUCIONARNOG RADNI KOG POKRETA, NOB I SOCIJALISTI KE
REVOLUCIJE U HERCEGOVINI
IZVRŠNI ODBOR

*DŽEMAL MUMINAGI, predsjednik, SVETOZAR ORO, MILOŠ IGNJATOVİ, ANTE RAM-
UAK ENVER EMALOVI, ZULFIKAR DŽANKI, JURE GALL, MUJO JURISI, TIDŽA
KARABEG, DANILO KOMNENOVİ, SVETO KOVA EVI, BOZO MADŽAR, NADA NOVAK
AN ELKO OBAD, ASIM PERVAN, BORO PISTALO, MUSTAFA SEFO, NEDIM SARAC,
IBRO ŠATOR, MUSTAFA UDÖVICI, EDIN ELEBI, sekretar*

URE IVA KI ODBOR ZA ZBORNIK SJE ANJA

*SLAVKO STIJA I SLAVO, odgovorni urednik, DUŠAN BRSTINA, BOZO BUDIMIR, ZUL-
FIKAR DŽANKI, DANILO BURICA, FERIDA HADŽIOSMANOVİ, STJEPAN IVANKOVİ,
DANILO KOMNENOVİ, VLATKO LAZAREVI, RADOMIR PETKOVİ, MATO RAKI,
SANA SALAHOVİ, BOZO SLAVI, MIDA SABANAC, BRANKO VUKOVİ, SALKO ZEBI*

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
SVETO KOVA EVI

ODGOVORNI UREDNIK:
SLAVKO STIJA I -SLAVO

PIŠU U ESNICI

HERCEGOVINA U NOB
APRIL 1941. - JUNI 1942.

2.

BEOGRAD, 1986.

VOJNOIZDAVA KI I NOVINSKI CENTAR - BEOGRAD
ISTORIJSKI ARHIV HERCEGOVINE - MOSTAR

Z a i z d a v a e :
IVAN MATOVIĆ, pukovnik
ZULFIKAR DŽANKIĆ, profesor

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI
JUGOSLAVIJE
KNJIGA DVESTA OSAMDESET PETA

ZBORNIK SJE ANJA
KNJIGA STO TREĆA

URE IVA KI ODBOR

RAHMILA KADEMI, general-pukovnik, predsednik, članovi: *ALI ŠUKRIJA*, *RISTO DŽUNOV*, *MILAN DAUEVIĆ*, general-pukovnik, *DAKO PUA*, general-pukovnik, *ŽIKA STOJSIĆ*, general-potpukovnik, *FABIJAN TRGO*, general-potpukovnik, *VELJKO MILADIĆ*, general-potpukovnik, *JOCO TARABIĆ*, general-potpukovnik, *METODIJE KOTEVSKI*, general-potpukovnik, *AVGUST VRTAR*, general-potpukovnik, *SVETOZAR ORO*, general-potpukovnik, *MISO LEKOVIĆ*, pukovnik, *AHMET DŽONLAGIĆ*, pukovnik, *VIKTOR KUĆAN*, pukovnik, *RADOMIR PETKOVIĆ*, pukovnik, *IVAN MATOVIĆ*, pukovnik i *DUŠAN PEJANOVIĆ*, pukovnik - glavni i odgovorni urednik

UREDNIK:
RAJKO ŠARENAC, pukovnik

RECEZENTI:
RADOMIR PETKOVIĆ, pukovnik
Dr *ESAD BRKIĆ*, pukovnik
ANTE RAMUAK

Prvi tom zbornika sje anja »Hercegovina u NOB« objavljen je u izdanju Vojnoizdava kog zavoda »Vojno delo« prije etvrt vijeka - davne 1961. godine. Po svojim dokazanim kvalitetima - nadahnutim uvodnim tekstom maršala Tita, impozantnim brojem autora i bogatim sadržajem njihovih priloga, po likovnoj i tehni koj opremljenosti knjige i njenim detaljnim registrima, taj zbornik je bio i ostao bez premca u svom žanru, služe i kao uzor sli nim publikacijama iz drugih područja naše zemlje.

U proteklom vremenu od objavljuvanja prvog toma, iji je sadržaj prikazao u najopštijim razmjerama itav etverogodišnji period revolucionarno-oslobodila ke borbe u Hercegovini, narasio je interesovanje i potreba za još produbljenijim i svestranijim prikazivanjem sve složenosti i dramatičnosti hercegova kih ratnih prilika, po emu je naš kraj jedan od najspecifičnih u Jugoslaviji. Izrasle su itave poslijeratne generacije mlađih ljudi sa razumljivim težnjama da saznaju cjelovitu istinu o svemu što se zabilo u Hercegovini od 1941. do 1945. godine, pa i ranije. Medu njima je i zapušten broj stvaralaca iz raznih oblasti nauke i literature, zatim brojni pedagoški kadrovi, a svima njima su, radi progresivnog angažovanja neophodna autenti na svjedo enja u esnika NOR-a kako bi saznali istorijsku istinu kao nau nu i umjetni ku inspiraciju. Bez toga, samo na osnovu opštih ocjena i šturih, naj eš e jednostranih ratnih dokumenata, i naših i neprijateljskih, mogu i su promašaji i zablude razne vrste u obrazovno-vaspitnoj, nau noj i umjetni koj interpretaciji ratne stvarnosti.

Uo avaju i ovaj problem, politi ko rukovodstvo Hercegovine je pokrenulo obilježavanje revolucionarnog radni kog pokreta, NOB-a i socijalisti ke revolucije ambicioznim programom od 1981. do 1991. godine (zbornik sje anja, monografije brigada i odreda, narodne vlasti, politi kih organizacija, itd.). Kao prvi rezultat realizacije tog programa jeste objavljuvanje drugog, tre eg i etvrtog toma zbornika sje anja, koji se odnose na burnu, doga ajima prebogatu prvu ratnu godinu u Hercegovini - od okupacije aprila 1941. do juna 1942. godine, kada su partizanske snage potisnute sa tog područja. Naredni tomovi trebalo bi da obuhvate preostali ratni period.

Polaze i od injenice da sje anja u esnika NOR-a, iako imaju karakter primarnih izvora istorijske gra e, ipak nisu definitivne istoriografske sinteze - što je zadatak istoriara - Uredništvo Zbornika je nastojalo da prikupi što više autenti kih kazivanja aktera i svjedoka sudbonosnih ratnih i revolucionarno-oslobodila kih zbivanja u Hercegovini u prvoj ratnoj godini (raspad Kraljevine Jugoslavije i okupacija zemlje, tzv. NDH i ustaški genocid nad srpskim narodom, junska ustana, partizanski pokret, etni ka izdaja, tzv. lijeva skretanja NOP-a, italijansko- etni ka prevlast, neo ekivan raspad i jelimi no odstupanje naših snaga iz Hercegovine). Pri tom je podjednaka pažnja poklonjena radovima koji su prikazali atmosferu, nade i zablude, lutjanja i kolebanja, razne promašaje, kao i onima koji obra uju krupne vojni ke poduhvate i uspjehe protiv okupatora i njegovih saradnika širom Hercegovine. Bez ograničanja obima tekstova i uz mogu a djelelimi na ponavljanja, preko dvije stotine autora je iskazalo svoju istinu o onome što su preživjeli i u emu su u estovali,ime su se na najbolji na in odužili prema istoriji i svojim palim drugovima. Uz nekoliko opravdanih izuzetaka, to su sve prvi put publikovani radovi, što ide u prilog kvalitetu i interesantnosti objavljenih tomova. Uklju eno je i nekoliko vrijeđnih priloga iz pisane zaostavštine preminulih istaknutih revolucionara Hercegovine (Huma, Bijedi a, Medana, Šotre, Papi a).

S obzirom na razli te ratne i ustani ke uslove, u kojima su se našli gradovi i sela, kao i pojedini regioni Hercegovine, nastojalo se da ta stvarnost bude što objektivnije predstavljena u prikupljenim radovima. Isto se

može re i za sudbinsku povezanost i stalnu saradnju ustaniti ke Hercegovine sa susjednom Crnom gorom, Dalmacijom i Bosnom.

Posebno valja ista i zna až objavljanja materijala sa Trebinjskog sajetovanja o lijevim greškama u Hercegovini (na kraju etvrtog toma), i-jem je veo nedodirljivosti skinut i sa takvih tema i ispoljena puna kritnost prema vlastitim postupcima. Sve je to u injeno radi što potpunije istorijske istine o našoj prošlosti i radi osloboanja sadašnjosti od proizvoljnosti i mistifikacija bilo koje vrste.

Iako je Uredništvo Zbornika ispoljilo zavidnu tolerantnost prema subjektivnim doživljajima i vi enjima autora tekstova, nije zanemarena uloga recenzenata i redaktora svih radova. Pored oficijelnih recenzenata i Uredništva, svaki rad je pregledan i od savremenika iz odre enog kraja, a esto su to inile i opštinske komisije za istoriju. Naravno, time se ne isklju uje svaka mogu nost eventualnih promašaja, od ega nije imuna nijedna publikacija, a pogotovo zbornik sje anja. I pored takvih izvjesnosti, kao i injenice da dramati nu hercegova ku ratnu zbiju nije lako svestrano sagledati, ubije eni smo da e prilozi koje donose ova tri toma Zbornika biti krupan doprinos fondu istorijske gra e o NOB-u i socijalisti koj revoluciji u Hercegovini.

Uredništvo

SJEDNICA OBLASNOG KOMITETA KOMUNISTI KE PARTIJE JUGOSLAVIJE ZA HERCEGOVINU

Pokrajinskog komiteta, i lanovi: Borisa Kovačević, Uglješa Danilović, Živojina Pucara i još nekih. Prisustvovala je i Lepa Perović kao sekretar Gradskog komiteta Sarajeva, a bio je odsutan Ivan Pokrajinskog komiteta Vaso Miskin, koji je bio uhapšen na sam dan napada Njemačke na SSSR. Sastanak je održan u kući pravnika Caslava Jovanovića Gorčina, lana Partije.

Najprije je raspravljano o politici kojih situaciji u Bosni i Hercegovini, narođeno u vezi sa pojavama oružanih otpora koji su u pojedinim krajevima već počeli, posebno otpora koji je bio u Hercegovini. Tamo su sukobi imali široke razmjere i zahvatili veliki dio istočne Hercegovine. Tamošnje oružane snage trebalo je što prije staviti pod partizansku komandu. Najviše smo raspravljali o organizaciji vojnih akcija. Ocijenili smo da je politika situacija povoljna, narođeno kod Srba, i da, ipak, imamo nešto oružja s kojim možemo početi. I to ne samo u Sarajevu nego i u drugim mjestima, u gradovima, na selu, i da za ono što smo zamislili kao akcije prvih oružanih grupacija sa diverzantskim zadacima - rušenje pruga i mostova, likvidacija manjih neprijateljskih punktova - da za te akcije imamo dovoljno oružja. Na toj sjednici Pokrajinskog komiteta odlučeno je da se obrazuju oblasni štabovi za Bosansku krajinu, zatim za sarajevsku, tuzlansku i hercegovačku oblast, i da se istovremeno formiraju, tamo gdje je to moguće, partizanski odredi koji bi uključivali manje oružane diverzantske grupe.

Drugi zaključak bio je da svi lanovi Partije za kojima je policija tragala treba odmah da izađu na teren, kao i ostale partizane, skojevci, narođeno oni koji su bili rezervni oficiri ili su odslužili vojsku.

Treći zaključak bio je da se formiraju partizanske organizacije u tim oružanim partizanskim grupama i da se pojamaju raniji sreski komiteti odlučuju o odanim ljudima sa samog terena.

Na kraju je zaključeno da se po gradovima izvrši mobilizacija za odlazak u partizane partizaca i ljudi koji su radom bili vezani za njih, ili su bili pod njenim uticajem. Na toj sjednici je riješeno da radi organizacije oružanih jedinica, štabova i mobilizacije Partije, u tuzlansku oblast početkom Uglješa Danilovića, u krajisku Živojina Pucara, ja u Hercegovinu, a da u Sarajevu ostane Tempo, Iso Jovanović i Božica Kovačević.

Na sastanku Pokrajinskog komiteta dogovorili smo se da se u Hercegovini formiraju dva odreda: jedan za južnu, drugi za sjevernu Her-

Poslijem napada Njemačke na SSSR, 4. jula uslijedila je odluka o dizanju ustanka. Sa te sjednice i sa zaključima CK KPJ, u Sarajevo je upozoren Svetozar Vukmanović-Tempo. On je došao 11. jula, a mi smo 13. jula održali sjednicu Pokrajinskog komiteta u njegovom prisustvu, pošto je došao kao predstavnik CK da prenese odluke o oružanim akcijama, o mobilizaciji partizanske organizacije za dizanje ustanka, i da ostane u Bosni kao delegat CK.

Na tom sastanku, pored Vukmanovića prisustvovali su još Iso Jovanović kao sekretar tadašnjeg

cegovinu, i da, uglavnom, prve akcije treba da počnu na pruzi Sarajevo-Dubrovnik, tj. da se ona onesposobi, kao i prilazni putevi, mostovi, vijadukti i prolazi kroz pojedine kanjone i klance.

MOSTAR OTPREMA PRVE ODREDE

Krenuo sam u Mostar poslije dan-dva.

Još dok je sjednica Pokrajinskog komiteta bila u toku, u našoj takozvanoj »finoj tehničici« izrađene su mi propusnica i legitimacija. Brinuo sam se kako u proši na mostarskoj stanici, jer su me poznavali stari agenti iz Mostara. Pošto je toga dana u Sarajevo došao moj brat Enver, dao sam mu proglašenje sa pozivom na oružanu borbu protiv okupatora. On ga je sakrio me u hranom i uspeo da ga prenese u Mostar, gdje je trebalo da se štampa kao letak.

Kontrola je vršena i prije ulaska u voz i u vagonima. Htio sam da isko im iz voza pre Mostara, pa da pješke krenem u grad. Me utim, kontrola u vozu bila je slaba, pa sam odlučio da siem u Mostaru.

Našu »finu tehniku« u Sarajevu u početku je vodio inženjer Desimir Bukvi u svojoj kući. Bio je vanredno vješt u izradi falsifikovanih dokumenata i pečata. Isporučavao nam je dobro uru ene legitimacije i propusnice koje smo koristili na putovanjima. Bez propusnica nije bio moguće izlazak iz Sarajeva. U toku rata nijednom se nije dogodilo da je policija otkrila falsifikovanu legitimaciju ili propusnicu, osim u slučaju kad bi neko od drugova pao u ruke.

Od prvih dana okupacije, mi smo velikom broju Jevreja sa kojima smo imali veze - a veze smo održavali preko njihove Jevrejske zajednice - davali naše propusnice kako bi mogli da idu iz Sarajeva prema Dubrovniku ili Splitu, gdje je bila italijanska zona i gdje im je bilo lakše da se spasu. Tamo su bili sigurniji nego u Sarajevu, koje je bilo u njenim zonama i gdje su Nijemci odmah, zajedno sa ustašama, poeli da ih tjeraju u logore.

Kontrolu u vozu vršilo je nekoliko ustaša, golobradih mladića seljaka, nenaviknutih na taj posao i ispitivanje putnika. Jedino ime su ti mladići mogli da uliju strah bilo su njihove puške. Inače su izgledali jadno, bili su slabo odjeveni u neku mješavinu seljačke nošnje i ustaške uniforme. Imao sam utisak da su bili polupismeni ljudi koji su do ove nove dužnosti radili na svojim malim siromašnim imanjima, tucali kamenu na državnim cestama ili argatovali kod imu nijih seljaka.

Na mostarskoj stanici nisam vidio nijednog poznatog agenta. Na izlazu je bilo nekoliko ustaša, vjerovatno iz zapadne Hercegovine. Njihova lica odavala su mladice sa sela. Imali su dugu kosu i ustaške kape. Bilo ih je dosta; vrzimali se po peronu, pregledali legitimacije i propusnice, pretresali putnike i prtljag. Ja sam imao samo jednu tašnu, a sve što mi je bilo potrebno trebalo je da kasnije donešem Olgu.

Sa stanicice sam sreću i usput poznate ljudi, stigao svojoj kući. Naišao sam i na Šepu Barbari, koji je još prije rata, kao student, bio poznati frankovac. Prema meni, me utim, nije ispoljavao mržnju. Isti taj Barbari je desetak dana kasnije postao ustaški stožernik u Mostaru. Kad smo se sreli na stanicici, pozdravili smo se, ali sam se pravio da ne vidim da mi je pružio ruku.

Za vrijeme mog boravka u Mostaru sreću sam Barbari i još jednom.

Da li se on u trenutku susreta sjetio da sam komunista? Ili je mislio da sam komunista, orijentisan kao Hrvat?

Stigao sam ku i i odmah zakazao sjednicu Oblasnog komiteta; mislim da smo se ve sutradan sakupili, jer su manje-više svi bili ilegalno u Mostaru. Toj sjednici prisustvovali su Mujo Pašić kao sekretar Oblasnog komiteta, dr. Safet Mujić, Miro Popara i Karlo Batko kao lanovi Oblasnog komiteta, Jusuf evro kao sekretar Mjesnog i lan Oblasnog komiteta. Lan Oblasnog komiteta Ruda Hroznićek bio je ve u logoru (u njemu je i ubijen).

Razradili smo plan oružanih akcija u Hercegovini. Oni su ve imali dosta informacija iz Nevesinja i Bile a od tamošnje partijske organizacije. Informacije iz bile ke partijske organizacije upozoravale su da je tamo nastupila oseka ustanka. Mnoge porodice su se povukle u zbijegove, a naoružani borci izbjegavali su vojne akcije. Tu i tamo, gdje bi se pojavile ustaše, dolazilo bi do sukoba.

Opsirno smo diskutovali o politi koj i vojnoj situaciji u Hercegovini, posebno o ustancima oko Nevesinja, Gacka, Bile a i Stoca, pa smo došli do zaključka da bi odmah trebalo iza i na teren, i to cijeli Oblasni komitet i ve a grupa iskusnijih lanova Partije i SKOJ-a. Oni bi se podijelili na osnovu sheme koju smo stvorili na sjednici Pokrajinskog komiteta. Trebalo je da se formiraju dva odreda: jedan za sjevernu, drugi za južnu Hercegovinu. Jedan odred trebalo je da obuhvati Konjic, Jablanicu, Nevesinje, Gacko, a drugi Stolac, Bile e, Trebinje i Ljubinje. Na toj sjednici Oblasnog komiteta riješili smo da se formira povjereništvo Oblasnog komiteta u Mostaru i da se partijska organizacija u najve em broju mobiliše za odlazak u partizane.

Povjereništvo su sa injavali drugovi Vaso Gnjatić, Nedо Bitanga["] (poginuo u NOB) i Jusuf evro kao sekretar Mjesnog komiteta. Njihov zadatak bio je slijede i: da organizuju veze sa terenom, stvore kanale za odlazak boraca i transportovanje materijala na teren; da održavaju kurirske veze sa terenom i gradovima po Hercegovini, kao i veze sa Pokrajinskim komitetom u Sarajevu i Oblasnim na terenu. Jedan od njih bio je zadužen da organizuje vojno-obaveštajni centar i drži vezu sa njim.

Mostarska partijska organizacija bila je vrlo jaka. Mislim da je u to vrijeme brojala izme u 90 i 100 lanova. SKOJ je, tako e, bio veoma jak; imao je preko 300 lanova. Zbog toga smo i riješili da najve i dio ljudstva pošaljemo na teren.

Za po etak smo odlu ili da sa Oblasnim komitetom krenu i neki lanovi Mjesnog komiteta, kao što su Sava Medan (umro poslije rata u Beogradu), Nenad Vasić i svi oni koji su bili poznati policiji, a da umjesto njih popunimo Mjesni komitet mla im komunistima, s tim da sekretar Mjesnog komiteta, evro, ostane i dalje u Mostaru. Partiju je trebalo popuniti kandidatima i skojevcima.

Pripreme ze odlazak oko 25 lanova Partije, zajedno sa Oblasnim komitetom, trajale su nekoliko dana. Trebalo je prebaciti oružje i municiju koja se ve inom nalazila na desnoj obali Neretve. Sve se to moralo prenijeti na lijevu stranu u kvart Brankovac, u ku u iznajmljenu na ime radnika Vaska Gnjatića, a potom da grupa kreće u partizane. Kada se na e na planini Velež, grupa je trebalo da se razdvoji: jedan dio da kreće u sjevernu Hercegovinu, prema Konjicu, a drugi prema Bile i. Tada smo se dogovorili da se formira i Oblasni vojni štab na samom terenu, a ne u Mostaru.

["] Nedо Bitanga, poginuo u Malom Polju 1943. godine

Pošto smo znali za neke oficire i podoficire koji su se krili u južnoj Hercegovini, a neki su još prije rata bili članovi Partije, kao oko Puti a²¹ kapetan Jugoslovenskog vazduhoplovstva, riješili smo da takvi ljudi, kao i neki od najistaknutijih organizatora junskog ustanka, u u u Oblasni štab. Zadatak im je bio da prouče političko i vojno stanje i da odmah pokrenu u akciju one borce koji su u estvovali u junskom ustanku, da organizuju partizanske jedinice u svim srezovima.

Hercegovina se nalazila u italijanskoj zoni. Italijani su poslije prvih ustaških krvoprolija i njihovih prvih vojnih neuspjeha počeli da se predstavljaju kao zaštitnici srpskog naroda. Ako su neke ozloglašene ustaše protjerale iz Mostara i sprečile teror u isto noj Hercegovini, kako ne bi dolazilo do novih borbi. Njih je uplašio junski ustanački srpskog naroda, pa su sada lukavo htjeli da se prikažu kao njegov prijatelj. Ta vješta politika nije ostala bez dejstva: došlo je do kolebanja u redovima ustanika. Ustanički polet počeo je da splaća i da se izbjegavaju borbe protiv Italijana. Zbog toga je partijsko rukovodstvo žurilo da članove Partije što prije pošalje iz gradova Hercegovine na teren. Svaki dan predstavljač je gubitak. Sada je sve to trebalo oživjeti, raskrinkati politiku italijanskog okupatora i organizovano, pod vojnim rukovodstvom partizanskih štabova, pokrenuti oružane mase u dalju borbu.

Nakon priprema od nekoliko dana poslije 20. jula krenuo je naoružan partijski odred zajedno sa Oblasnim komitetom na teren.

Još za vrijeme sjednice Oblasnog komiteta predlagao sam Miru Popari, koji je bio rodom iz okoline Bileće, da ode vozom do Bileće, pa da se iz njega prebaci na teren. Bio je poznat i omiljen u selima Bileće - kog sreza i jedini je znao sve članove Partije u Bileće i njegovoj okolini. Trebalo je da organizuje udarne grupe i ete dok ne stigne mostarsku grupu, a istovremeno da detaljnije ispita političku situaciju u južnoj Hercegovini. Međutim, on je odbio da ide vozom, bojeći se da će ga neko ne prepozna na bileri koj stanici, jer ga je u Bileće znalo mnogo svijeta. Složio sam se da krene sa grupom prema Nevesinju, pa poslije toga na jug.

U Oblasni štab ušli su dr Safet Mujić, Miro Popara, Sava Medan, sa zadatkom da nađu Doku Putiće, Radu Pravicu i Dukicu Graovca, i da sa njima formiraju Oblasni štab, s tim što bi na samom terenu vidjeli koliko bi od ustanika bilo mogao da uđe u Oblasni štab. Oblasni komitet bi popunili još nekim drugovima sa terena. Mislim da je u Oblasni komitet trebalo tada da uđe sekretar Mjesnog komiteta iz Trebinja i Rade Pravica^{3*} pravnik iz Trebinja, a da njegova sestra Dragica,⁴⁾ studentkinja, i Brana Kovačević budu rukovodioci Oblasnog komiteta SKOJ-a.

Kada sam stigao u Mostar, situacija u njemu bila je veoma povoljna za rad Partije i stvaranje NOP-a. Partija je imala veliki ugled i jedini politički uticaj u gradu. Solidarnost Muslimana i Srba bila je uspješna u pogledu sakrivanja progonačenih ljudi, pomoći i porodicama koje su ostale bez zaposlenja ili su im hraničari bili uhapšeni. Stvoren je tih i legalni front u kome su moralne vrijednosti ljudi došle do velikog izražaja. I najveći dio hrvatskog stanovništva nije se solidarisao sa ustaškim koljima, tako da je ustaški pokret u samom Mostaru bio gotovo izložen.

²⁾ oko Putiće - ubili su ga etnici kod sela Ždijelovića u Ljubomirskom kraju (Hercegovina) 1942.

³⁾ Rade Pravica, strijeljan sa sestrom Dragicom 1942. godine

⁴⁾ Dragica Pravica, ubijena 27. VI 1942. godine

U takvoj politi koj klimi stvoren je širok borbeni front koji je obuhvatio svakog poštenog ovjeka. Ta klima pogodovala je skojevcima da organizovano i bez straha kradu oružje po italijanskim magacinima, prenose ga i raznose po gradu, a zatim šalju partizanima. Policija je bila nemo na, bez ikakvog uporišta u narodu odakle bi crpla potrebne informacije.

Sa prvom grupom mostarskih partizana pripremala se i druga od 40 lanova Partije i skojevaca da se prebaci na teren.

Me utim, poslije dva dana dobio sam obavještenje da se cijela prva grupa vratila u Mostar osim Mire Popare, i da se sada svi nalaze u gradu. To me je iznenadilo, zbunilo i najzad veoma ogorilo. Nisam znao šta ih je natjeralo da se vrate. Svi su bili naoružani puškama, bombama, ve ina ih je još imala i revolvere, a nikako mi nije bilo jasno šta je moglo prouzrokovati njihov povratak.

O tome sam doznao od sekretara Mjesnog komiteta Jusufa evre. Ni on nije mogao da mi ta no kaže kakvi su pravi razlozi, nego mi je samo rekao da se te no i vratila grupa u Mostar. Otprilike se zna gdje su se smjestili, jer su mnogi od njih obavijestili Mjesni komitet da su u gradu.

- Jesu li se vratili sa oružjem? - pitam.

- Jesu, sa oružjem.

Pošto su Mustafa Pašić, kao sekretar Oblasnog komiteta, i dr Mujić, kao politi ki komesar Oblasnog štaba, bili odgovorni za grupu, tražio sam od sekretara Mjesnog komiteta da me odmah poveže sa njima ili da mi javi gdje su. Za Mujića nije znao da mi kaže, ali mi je rekao da se Pašić nalazi na lijevoj obali Neretve, negdje blizu Brankovca, i da me tamo eka.

Nije mi bilo lako da proem kroz Mostar. Stanovao sam u kući po rodice Raljević, a kući je bila odmah do katoličke crkve, baš u onom dijelu Mostara u kojem smo u to vrijeme imali slabiji politi ki uticaj. Danju izlaziti i prelaziti stari most da bi se stiglo na lijevu obalu Neretve bilo je dosta rizi no. Kući je bila potpuno nekompromitovana i vrlo dobra za skrivanje ilegalaca, uku ani divni i dostojanstveni ljudi. Kada sam došao u tu kuću u zatekao sam i doktora Mujića a koga je policija tražila prije mog dolaska na nekih 15-20 dana. Stari Mehmed Raljević, domaćin kuće, a posebno njegova žena, ponašali su se kao da smo došli u goste iz dalekog svijeta. Njih savršeno nisu interesovali policija i ustaše. Mrzili su ustaše zato što ubijaju i kolju nevin narod. Iznad svega su cijenili ljudsko dostojanstvo, ponos i poštjenje. Taj izdanak jedne ugledne feudalne porodice bio je kadar da se sa oružjem suprotstavi policiji ukoliko prodre u kuću.

Me u prvima koje je policija tražila bio je Mujić i profesor Dušan Muhabić, koga su, na žalost, ustaše uhvatile i brzo likvidirale u logoru. Me utim, kako je bilo opasno da upravo nas dvojica stanujemo u istoj kući, Mujić je prešao u drugi stan negdje u okolini, ali ja nisam znao gdje. Rastali smo se one no i kad je trebalo da krene na teren sa grupom.

Pošto me je njihov povratak veoma iznenadio, jer je grupa morala - i po cijenu života - da najbržim putem uhvati vezu sa terenom, nije mi preostalo ništa drugo nego da odmah toga poslijepodneva odem u stan u kome se krio sekretar Oblasnog komiteta.

Krenuo sam prema starom mostu i me u prvima koje sam sreo bio je ustaša Barbari . Kao da se sudbina igrala sa mnom uveseljavaju i se mojim strahom! Dan je bio pun one poznate mostarske zapare i teške vru ine. Sreli smo se lieem u lice negdje oko starog mosta. Procijedio je pozdrav. Procijedio sam i ja, pa ubrzanim korakom produžio preko mosta da što prije nestanem. Otko io sam revolver u džepu i vrsto ga držao. Kad sam bio ve malo odmakao; osjetio sam, ili sam to uobrazio, njegov pogled na mojim leima. Zbog toga sam se okrenuo i stvarno video da me gleda.

Od tada se više nisam kretao po danu. Izlazio sam jedino u sumrak, naro ito ako je trebalo pre i preko mosta na drugu stranu grada - i to uvijek sa pratiocem.

Neo ekivani susret završio se sre no i našao sam se sa Paši em. On mi je ispriao njihov sluaj.

Te no i kada su krenuli bili su prili no odmakli od Mostara. Prešli su i jedan prevoj Veleža. Izgleda da su malo lutali. Me u njima nije bilo nikoga ko je poznavao taj put. Jutro ih je zateklo u jednom dijelu Veleža, pa su odlu ili da se odmore poslije no nog marša. Poslali su jednog druga da ispita put za dalje kretanje. Doru kovali su i, pošto ih je uhvatila hercegova ka vru ina, toliko se raskomotili da su se neki skinuli i po eli da se sun aju u o ekivanju pokreta. Najednom im se približilo nekoliko seoskih ustaša. im su ih primijetili, krenuli su tamo gdje su se naši odmarali da bi ispitali ko su ti ljudi. Tih 7-8 seoskih ustaša, sa nekim starim puškama, mogli su da budu i prethodnica, bar tako je Paši mislio. Ustaše su krenule u strelja kom rasporedu prema našoj grupi. Iznena eni i suo eni prvi put sa naoružanim neprijateljem, naši su mislili da ustaša ima mnogo više. I dok su se snašli - polugoli - i prihvatali se oružja, ustaše su pripucale. Možda su ustaše imale povoljniji položaj, pa se našima u inilo da su izgubljeni. Stoga su se pucaju i branili, ali i povla ili. Najedanput su shvatili da su ustaše prestale da pucaju; sigurno su se i oni prepali kao i naši. Tada je donesena tragi na odluka: umjesto da krenu drugim pravcem, oni su odlu ili da se vrate u Mostar.

Da li je to bila panika ljudi koji prvi put idu na zadatak takve vrste, ili neiskustvo u baratanju oružjem, mada je me u njima bilo i nekoliko rezervnih oficira? U svakom sluaju, u tom trenutku donijeta je neshvatljiva i pani na odluka o povla enju. To su u inili kad su izgubili svaku vezu sa ustašama, koje su se same prepale i nisu ih progonile. I tako, u tom obostranom strahu, izgleda da su se i jedni i drugi zadovoljili grupnim povla enjem. A kada su ve odmakli od mjesta pucnjave, onda su se naši složili da krenu nazad u Mostar, da se no u spuste u grad i da onda tu razmotre drugu varijantu za prebacivanje.

Bilo mi je i neprijatno i krivo zbog onoga što se dogodilo. Sada je ponovo trebalo razmatrati kada da krenu, iako su politi ko-vojni razlozi na ustani kom terenu, zbog krize koja je zahvatila ustani ke mase, diktirali da krenu iste no i. Ali, najprije ih je trebalo prikupiti, jer su se mnogi posakrivali ondje gdje su znali da imaju bezbjedno sklonište. Sada smo ih morali ponovo organizovati i hitno poslati. Jedini koji je izbjegao susret sa mnom bio je Miro Popara; on je shvatio da su napravili nepopravljivu grešku i da se nije smjelo postupiti onako kako su to oni uradili. Bio je potpuno svjestan šta zna i gubljenje dragocjelog vremena i odlaganja po etka borbe. Stoga je, im je došao u Mostar, u ku u u kojoj je ranije stanovao, ostavio oružje i sa propusnicom

Istog dana trebalo je da pođe kurir u Sarajevo. Htio sam da obavijestim Tempa, koji je jedini od rukovodstva bio u Sarajevu, kakve su bile pripreme, kako i koliko je ljudi otišlo, kakve su zadatke imali, i da iznesem itav sluđaj. Predložio sam da se najodgovorniji partijski kazne.

Kurir se vratio odmah sutradan i donio pismo od Tempa. Pisao je da najodgovornije, to jest Paša i Mujić, treba strijeljati, a druge partijski kazniti prema stepenu krivice, odnosno prema stepenu odgovornosti.

Bio sam iznenađen takvom odlukom: prvo, kako strijeljati ljude koji su svjesno i bez ikakvog pogovora krenuli u partizane? Oni su u jednom trenutku slabosti, koja je proistekla iz neodlučnosti i panike, napravili grešku. Oni nisu dezterteri. Naprotiv, svi su mislili da se samo prestroje i da krenu u drugom pravcu; a drugo - kako osuditi na smrt dvojicu najistaknutijih komunista u Hercegovini? Mujo Pašić bio je 7 godina na robiji, osuđen kao skojevski rukovodilac u Mostaru. Od izlaska sa robije pa do ovih ustaničkih dana uspijeće da izraste u najpopularnijeg radnika u Mostaru; cijelokupan komunistički pokret smatrao ga je jednim od najodgovornijih ljudi. Dr. Mujić bio je jedan od najpopularnijih ljudi u Mostaru. Najzad, bez obzira na njihove političke i moralne kvalitete, težina krivice nije bila takva da ih treba strijeljati. To bi bilo pogubno za naš pokret i krupne ciljeve koje smo postavili pred sebe ukoliko bismo se tako odnosili prema ljudima. Na kraju, i da sam htio, ja ne bih mogao, ni znao, koga da nađem da ih strijeljaju. To nikog u Mostaru ne bi prihvatio. Svim svojim bićem bio sam protiv takve odluke i nisam mogao da shvatim takav način rezonovanja.

Istog dana poslao sam ponovo kurira u Sarajevo i obrazložio da je besmisleno strijeljati ljude, i da sam odlučno protiv toga. Shvatam da treba da dobiju partijsku kaznu, ali da strijeljanje ne dolazi u obzir. Valjda je u međuvremenu i kod Tempa ogorčenje popustilo, jer kad se kurir vratio i donio pismo, Tempo se izvinjavao i pisao da se slaže da ne treba streljati te ljude, nego im treba pružiti mogućnost da se poprave, ali da stoji vrsto na stanovištu da i jednog i drugog treba izbaciti iz Partije. Tempo je malo nagao ovjek i u određenom trenutku može da pretjera. Poslije on popusti.

Laknulo mi je što je prihvatio moju argumentaciju. Međutim, ja se ni sa tom kaznom nisam slagao, ali sam sebe ubije i vao da u ovom trenutku nije lako voditi ponovo dijalog sa Tempom; radi unao sam da e se za kratko vrijeme sve normalizovati i da e oni biti vrati u Partiju. Ove kazne će biti pouka i za druge da u ratu svaki komunist mora disciplinovanje i savjesnije izvršavati svoje obaveze. Odbacio sam Tempov prijedlog da se i drugi kazne, smatrajući da su i ove dvije kazne dovoljne i za druge. Pozitivne posljedice za druge i pedagošku stranu mogao sam shvatiti, ali visinu kazne nikako. I pored svih tih mojih dilema, ipak sam prihvatio prijedlog za isključenje, jer je napisanjetku i kod mene prevladalo mišljenje da ih treba kazniti. Smatrao sam to privremenom mjerom. Izgubili smo mnogo vremena u nastojanjima da se što prije uhnuti kontakt sa terenom. Znao sam da e pro i prilično dugo prije nego što se ljudi sakupi ponovo krenu.

U međuvremenu, dok se sve ovo zbivalo i dok su kuriri odlazili u Sarajevo i vrati se policiji padne u ruke sekretar Mjesnog komiteta Jusufevro. To je do tada bio najteži udarac partijskoj organizaciji, pošto je on poznavao gotovo cijelokupnu partijsku organizaciju, sve ljudе

u Partiji i oko nje. Bio je veoma umješan i sposoban sekretar, a uz to ne mnogo kompromitovan, tako da je legalno mogao da se kreće po Mostaru. Od njega je umnogome zavisilo kojim će se tempom itava započeti reorganizacija Partije i njeno prevođenje na ratne uslove završiti u vrstici.

Radi nekog dogovora, evro je otišao u kuću porodice Vuković, gdje je imao sastanak sa braćom Vukovićem. Njihova majka je primijetila da se ustaše približavaju kući i povikala:

- Evo ustaša! Ja u vas štititi, vi bježite!

I stvarno, im su ustaše ušle na vrata, žena Gojka Vuković a počela je da puca iz revolvera. Nastala je paljba, jer su i sinovi pucali. Ustaše su za trenutak ustuknule, što je bilo dovoljno da njih trojica te iskoriste i umaknu. Kako je kuća bila iznad Neretve, spustili su se do vode i Neretvom otišli u mostarski kvart Donju mahalu.

Kada je pucnjava prestala, ustaše su provalile u kuću; zatekle su ranjenu Zlatku Vuković, uhapsili je i poslije nekoliko dana zvijerskog mučenja - ubili!

Tako je herojski završila svoj mučenički život Zlatka Vuković.

Evru je policija uhapsila sutradan prilikom prebacivanja iz jedne kuće u drugu, u Donjoj mahali. Zašto se obukao u žensku muslimansku nošnju sa žarom, to mi nije jasno. Valjda je smatrao da će se tako preobući u najsigurnije prebaciti u drugi stan. Međutim, zaboravio je da promijeni svoje muške cipele i svoj malo trapavi muški hod. Tako smiješnog primijetila su ga djeca na ulici. Jedan dječak i je glasno uzviknuo: »Gledaj, Mujo obukao ženin zar i hoda ko budala! Hajdemo za njim!« Tu su se zadesila i dva agenta koji su kontrolisali taj kvart. Na mjestu je užvike brzo reagovali i potukli za osobom u zaru. Tako su uhvatili evru i odveli ga u ustašku policiju. Šef policije Heren i nije oklijevao. Poslije otpora u Vukovićevoj kući strijeljao je evru u roku od 48 sati sa Slobodanom Vukovićem i Ahmetom Sefićem, uhapšenim komunistima.

I dok smo se mi spremali da ga spasemo, ak je bio napravljen i plan napada na policiju, pojavili su se plakati na ulicama sa saopštanjem da je ustaški prijek sud osudio na smrt, pored ostalih, i evru kao komunistu.

Tako je pao vrlo sposoban i vrlo omiljen sekretar Gradskega komiteta u Mostaru. Za novog sekretara postavljen je Harno Grebo, student iz Mostara. Bio je predratni član Partije i po sposobnosti najpodesniji da zamijeni evru.

Sada je trebalo brzo srediti partijsku organizaciju, poslije strijeljanja njenog sekretara, organizovati novi transport ljudi u partizane, saopštiti kazne i obavijestiti partijsku organizaciju o njima. Najprije je trebalo obavijestiti kažnjene. Poveo sam sekretara Grebu da prisustvuje tome inu i da sam ujezbog ega se ovi istaknuti komunisti isključuju iz Partije. Moram da kažem kako je i meni bio lakše da neko bude uz mene. Bojao sam se da će emocije nadvladati tvrdou racionalnu logiku ako budem sam. Nijedan događaj za vrijeme rata nije mi bio teži od toga. I jedan i drugi, Pašić i Mujić, osjećali su da su krivi, ali ni jedan ni drugi nisu očekivali tako oštru kaznu. Ona je naročito teško djelovala na Pašića, starog člana Partije, rukovodioca prekaljenog na robiju. On je 1938. godine na jednoj partijskoj konferenciji u Mostaru, kojoj su prisustvovali članovi CK KPJ, kao sekretar Oblasnog komiteta bio imenovan za privremenog sekretara Pokrajinskog komiteta.

Muslim da sam našao rije i koje su obe avale dobru perspektivu i poništenje tih kazni u kratkom roku. Smatralo sam da treba da im kažem kako je sve to samo trenutno, više kao vaspitna mjera, jer je Partija u mobilnom, ratnom stanju i kao vojna organizacija zahtijeva gvozdenu disciplinu i odgovornost u daleko većoj mjeri nego u mirnodopskom periodu. Na kraju treba da shvate da je to nužna mjera kako bi potpuna odgovornost i disciplina došle do izražaja u vršenju partiskske organizacije pred njenim istorijskim zadacima.

Bilo im je teško - ali i nama dvojici. Paši je u jednom trenutku poeo da plae. Nisam mogao da se suzdržim - pošle su i meni suze, jer sam cijelo vrijeme bio napet. Muslim da je taj plae obodrio razum. Ljudi su stegli srce, prihvatali težak udarac i kao na nekoj isповijedi rekli: »Dobro, pošto je to odluka Partije, mi je prihvatom. Ostajemo ono što smo bili i to smo i dokazati. Izlazimo na teren, spremni smo da se borimo kao obični borci. Taj muški i odlučan odgovor, kao u nekoj drevnoj tragediji, ponovo je u meni izazvao grižu savjesti. Da li smo pogriješili, ili ne - ponavljao sam u sebi. Pobjegao sam rekavši da u drugi put dođi na razgovor. Miro Popara bio je odgovoran kao i Paši i Muji. Protiv njega nisam ništa preduzeo.

Za ovih posljednjih deset dana bilo je mnogo uzbuđenja i potresa, tako da su mi smetali tišina i spokojstvo gostoljubive kuće Mehmeda Raljevića. Odlučio sam da odem na lijevu obalu Neretve u kuću Vaska Gnjatića, u kojoj je vrilo kao u košnici. Tu su se sakupljali ljudi koji su no u odlazili u partizane. Sam sebi sam obećao da u voditi računa o kažnjenima i da u prvom zgodnom prilikom predložiti da ih vratimo u Partiju i na one funkcije koje su imali.

O cijelom slučaju prve mostarske grupe morali smo obavijestiti partisksku organizaciju Mostara. Odluka o kažnjavanju nije dobro primljena. Odnosno, svi su se slagali da su oni pogriješili i da su morali voditi računa o odgovornosti koju su imali, ali su manje-više svi postavljali pitanje da li je trebalo da budu baš tako kažnjeni ili nekom blažom kaznom. Muslim da tim kaznama nismo postigli efekat koji je očekivan. Opet, s druge strane, vjera u novu Partiju u više forme bila je toliko da je obrazloženje da su kazne izrečene kao mjera Pokrajinskog komiteta primljeno bez pogovora. Cijela stvar se brzo slegla, ali je ostala intimno prisutna kod ljudi koji su poznavali Paši i Muji i kao nešto što nisu mogli da prihvate, niti su mogli da na uopravdan razlog za tako stroge kazne.

Iz Zahuma, mostarskog kvarta, prešao sam preko Starog mosta u Brankovac, u kuću odakle je prva grupa pošla u partizane.

Slijedeće noći i trebalo je da krene nova grupa od 15 ljudi na selo Savom Medanom. Javili su mi da se u Brankovcu nalazi jedan oficir stare jugoslovenske vojske koji se krije, i koji bi želio da razgovara sa mnom. Tog predvečerja u kući sam zatekao pet do šest drugova sa Savom Medanom. Vrata su bila zaključana i na ugovoren znak otvarao ih je mladi ovjek, skojevac. U kući je bilo sve u nekoj žurbi. Gore na spratu, drugovi su istili puške i revolvere, prebrojavali municiju i bombe i spremali stvari. U kuhinji, koja je bila u dvorištu, Radojka, supruga Vaska Gnjatića kuvala je večeru. Pomagala joj je još jedna žena. Obje su bile lanovi Partije.

Sava mi je rečeće da dođe i ostala desetorka. Trojica je noći u preplivati Neretvu, jer se nalaze na njenoj desnoj strani. Skojevc je prenijeti ostatak oružja i municije. Svi smo zanočiti u nekoj tvrđavi. Ako nas napadu, Velež je odmah izaznao leđa. Imamo odstupnicu. Ukoliko agenti slučajno upadnu, možemo ih sve pobiti. Ali ne smiju oni noći

zalaziti u ovaj kraj gdje ne mogu na i nijednog doušnika, a nasumce ne e da idu; plaše se sukoba, kao i zasjeda iza oškova.

I stvarno, život u ku i odvijao se normalno. Tek oko pola devet poeše da se otvaraju vrata i da ulaze ljudi u neosvijetljeno dvorište. Ne vidiš ko ulazi. Tek kad se popne na sprat, prepoznaš ga. Do policijskog asa nisu došla dvojica. Me u nas se uvukao nemir. Šta je moglo biti s njima? S nama je bio i sekretar Mjesnog komiteta Grebo, koji re e da zna gdje se kriju. Javiše se dva skojevca s prijedlogom da preplivaju Neretvu i da izvide šta se doga a. Grebo je otiašao u svoj stan, a dva mladi a naoružana revolverima da potraže dvojicu ilegalaca. Ipak se osje ala mala nervosa u grupi. Sava re e da bi puške koje su skojevci prenijeli trebalo o istiti i podmazati, pa se svi dadoše na posao.

Sišao sam u dvorište. Mjese ina, bijela i topla, osvjetljavala je dvorište i otjerala sjenke visokih zidova koji su opkoljavali ku u. Bila je ona prava, topla mostarska ljetnja no , puna nekog tajanstvenog nemira. Jedan mladi je sjedio na stolici kraj vrata, a drugi je šetao po dvorištu. Pri em šeta u i pitam ga kako se zove. Kaže: Alija Rizikalo.⁵¹ Na licu mu vidim da je uzinemiren i pitam ga šta .mu je.

- Nisam kazao mojima da ve eras ne u do i na spavanje. Bojim se da e se majka prepasti. A drugovi mi rekoše da ne mogu do sutra da izlazim iz ku e. Ja bih i sada mogao da se provu em. Na ulici su samo italijanske straže - kaže on taho.

- Nemoj da rizikuješ. Ne treba da stradaš radi takve stvari. Može se desiti da te uhvate - tješim ga.

On uti. Stavim mu ruku na rame i tako nas dvojica nastavimo da šetamo po dvorištu. On pri a kako je ve eras donio tri puške. Bio je u cerni kom kvartu.

- Jedna drugarica donijela je puške sakrivenе pod žarom. Razmišljaо sam kako da ih prenesem. Najpre sam mislio da nakosim travе u baš i, strpam puške u vre u, a onda nabijem travom i prebacim nekim kolicima na drugu stranu Neretve. Ali, nisam mogao da na em kolica u komšiluku. Onda riješim da sa tom vrije om u kojoj su trava i puške preplivam Neretvu. S mukom sam donio vre u do Neretve. Bila je teška. A kad je pala no svukao sam odijelo, obmotao ga oko glave, stavio vre u ispred sebe i guraju i je zaplivao. S mukom sam plivao, vre a je bila teška, i svaki as mi je izgledalo da e potonuti. Ali sam je vrsto držao. Matica rijeke odnijela me je dalje nego što sam naumio. Jedva sam se izvukao. Vre a je bila teška kao olovo. Obukao sam se i legao na topao pijesak da malo predahnem. Toliko sam bio umoran da mi se spavalо. Brzo se dignem i uzmem vre u, ali sam odmah video da je ne u mo i odnijeti do Brankovca. Šta sad da radim? Re eno mi je da puške moraju biti u Vaskovoј ku i do policijskog asa. Nisam mogao ništa drugo nego da izbacim mokru travu iz vre e, da vre u dobro iscijedim i njome omotam puške i da krenem put Brankovca, pa šta bude. I to mi je bilo teško. Na putu sam sretao neke ljude, pa i jednu italijansku patrolu. Niko nije obratio pažnju na to šta nosim na ramenu.

Gledam lice na koje se prosula mjese ina. Pa to je još dje ak, pomislih.

- Ti si hrabar mladi , imaš juna ko srce - kažem, stežu i mu rame. Ma nije to ništa! To bi u inio svaki omladinac u Mostaru. Meni je samo žao što e majka brinuti šta je sa mnom. - I iznenada me upita: - Da li bih mogao oti i ku i? Vrati u se sutra.

⁵¹ Alija Rizikalo je 11. jula 1943. godine obešen u Mostaru zajedno s Dragom Palavestrom u parku kod hotela »Neretva«.

- Nare enje je da se ne može, moraš ga poštovati - odgovorim neodlu no. Da je još samo malo insistirao, ja bih ga pustio. On je kao dijete brinuo za svoju majku, a mogao je poginuti nose i puške i da je nikad više ne vidi. utimo i šetamo. Posmatra nas omladinac kraj vrata. Vjerovatno je radoznao da uje o emu nas dvojica razgovaramo.

- Jesi li ti Mostarac, druže? - upita me.

- Jesam - odgovoram tiho.

- Nisam te nikad vidio u Mostaru. Sigurno ne živiš kod nas?

- Otišao sam iz Mostara prije nekoliko godina, ali sam navra ao u Mostar - odgovaram.

On me gleda, pažljivo ispituje moju pojavu i kao da se ne ega prisje a:

- Jesi li ti Avdo Humo?

- Nisam!

- Nešto mi li iš na Muru Humu koga znam.

- Možda. Nemam s njim veze - kažem više za sebe.

Stojimo jedan prema drugom. Pitam ga da li vjeruje u našu pobjedu.

- Da ne vjerujem ne bih se borio - odgovara brzo.

- Ali vidiš li kako je ovo velika sila s kojom smo se uhvatili u koštač. Mi smo gotovo goloruki, a oni imaju veliko naoružanje - nastavljam razgovor.

- Cijeli Mostar je za borbu. A važno je da su i seljaci za to. Digli su se na oružje prije nego što im je re eno. A Rusija, druže, pa Engleska. Sve je s nama. A sutra revolucija u Njema koj. Moramo mi pobjediti - govori odlu no.

Gledam tog hrabrog dje aka koji duboko vjeruje u ono što radi. Ništa na njemu nije izvješta eno. On prosto vjeruje u slobodu i socijalizam kao da je neki stari revolucionar. A lice mu još ima dje a ki izraz. Niko ne zna ni za svoju, a pogotovo za tu u sudbinu. Taj mladi nije ni mislio o smrti. On je strasno težio za nekim drugim, boljim životom.

Naš razgovor je prekinulo kucanje na vratima. Ušla su ona dvojica skojevac. Pitam šta je bilo.

- Nisu se spremili. Sutra idemo po njihove stvari koje nose u partizane - odgovaraju. Jedan od njih dodaje: - Imaju mlade žene, pa se teško rastavljaju od suknje.

Moj skojevac je otiašao da legne - bio je umoran. Ja nisam otiašao u sobu. Tamo je zagušljivo od no ne i ljudske topoline. Legao sam na neki dušek u pred soblju koje je otvoreno. Svi smo spavali potpuno odjeveni. Novi stražar sjedio je na stolici kod kapije. Nebo je puno krupnih zvijezda, koje kao da su se svijetlim treptajima dogovarale o ne em, o nekoj zavjeri, i tiho saputale me u sobom.

Nisam dugo spavao. Odjednom me je probudila strašna pucnjava. Sko io sam. Sa sprata su brzo dotr ali i ostali sa oružjem. Skojevac kraj vrata stajao je kao kip. Brda su stravi no odjekivala kao da stotine gro-mova para nebo nad Mostarom. Bunovni ljudi nisu mogli da se sna u u prvom trenutku: svi smo odmah pomislili da je izvršen napad na Mostar. Ali, kako je mogu no da nismo obaviješteni ako naše snage napadaju?

Pucnjava iz pušaka i automata dolazila je iz kraja u kome se nalazi katoli ka crkva. To je zahumski kvart. Procjenjujemo da se pucnjava približava nama. Neko upita da to nisu slu ajno dalmatinski partizani. Drugi odmah dodade:

- Gdje su im snage da napadnu Mostar?

- Pa nemamo im ni mi - odgovara prvi.

- Pa šta bi to, ljudi, moglo biti? - uzbu eni Sava Medan traži odgovor.

Pucnjava ne prestaje, a njeni objeci stravi no paraju zrak iznad Mostara. U susjedstvu po e komešanje. Otvaraju se esme po avlijama i mlazevi vode udaraju po koritu. Umivaju se ljudi i neprestano kašju. Po šumovima koji su oživjeli po avlijama i po rijetkim razgovorima osje a se da se sav komšiluk probudio i uznemirio. Poslali smo nekoliko drugova sa revolverima i bombama da iza u na oškove ispred ku a i uvaju stražu. Skojevac Rizikalo zamoli:

- Da odem i da ispitam šta je tamo?
- Kako ti, šta ti možeš ispitati? Još možeš i poginuti - ljutito mu odgovori Sava.

- Mogao bi oti i, Savo. Dobro je da znamo šta se dešava, samo neka ostavi revolver kod nas. Bolje da ide bez njega, lakše e pro i ako ga slu ajno uhvate - kažem Savi, a Rizikalo sav sre an izvadi iz džepa revolver i odjuri.

Nije prošlo ni deset minuta od njegovog odlaska, najedanput se sve utiša. Osje ali smo prijatnost zbog nastale tišine, kao da je atmosferu ispunio neki topao majski vazduh.

Pogledam na sat. Tek je pola dvanaest. Sigurno nisam spavao ni pola sata. Povu emo stražu sa vrata i još malo pri ekamo da vidimo šta e biti. Osje am da to i komšije o ekuju. Neko je ponovo pustio da curi voda iz esme. Udaranje kapi po koritu umiruju e djeluje. Za uše se i zrikavci koji se nisu uli dok je treštalo po Mostaru. »Idemo spavati, nema smisla da ovdje stojimo!« re e neko. Društvo se po e razilaziti. Kažem Savi da u sa ekati Rizikala. Poslije jednog sata neko ugovorenim znakom kuca na vratima, naprije polako, zatim ja e. Evo skojevc! Pitam ga šta je bilo.

- Ne znam. Pucnjava se brzo utišala. Nisam nikoga sreo osim jedne italijanske patrole, pa sam se sakrio u sokak.

- A jesi li vidio majku?
- Jesam - odgovara stidljivo.
- Idi da spavaš - kažem mu.

Ležim i razmišljam. Kakva je samo nježnost utkana u hrabrost ovog mladi a. To dje a ko krhko tijelo nosilo je u sebi velike ljudske vrline koje ovakvi istorijski trenuci razbuktavaju, stvaraju i od ljudi heroje. Zaspao sam sa tim mislima.

Sutradan prije podne saznali smo da se incident dogodio na nekoj igranci na kojoj su bili Italijani, ustaše i domobrani. Posva ali su se oko djevojaka, kojih nije bilo mnogo. Ustaše nisu dopuštale Italijanima da plešu sa njima. Ovi bijesni i poniženi u svom okupatorskom ponosu izi u iz doma i otvore vatru iz svih oružja iznad krovova doma i susjednih ku a. Poslije im se pridruže italijanske grupe koje su patrolirale Mostarom i neka obližnja jedinica. Kad su se ispučali, ušli su u dom i razjurili isprepadanu publiku.

Poslije doru ka stajao sam na dvorištu sa jednom grupom drugova i upravo smo pri ali o sino njem italijanskom ispadu, kad se vrata otvorile. Pojavila se stara žena nose i obadvijema rukama neki zamotuljak. Iznenadili smo se da su vrata bila otklju ana. Starica je bila u nekoj pohabanoj crnoj sukњi i crnoj bluzi. Kad nam je prišla vidjeli smo joj izbliza uvelo i naborano lice. Sve nas je osmotrila.

- Dobar dan, djeco - rekla je.
- Dobar dan, bako - odgovorili smo.
- De je ovdje starješina? - upita baka važno.
- Kakav starješina? Kako to misliš - dobaci jedan drug.

Ja mu opet objašnjavam da mu ništa ne mogu obe ati. Kad iza e na teren, onda e drugovi u štabu vidjeti gdje je najkorisniji.

On malo u uta. Poslije smo dosta dugo pregovarali o njegovom statusu i dužnosti oficira u borbi naroda za slobodu. Otišao je uz obe anje da e se za izlazak na teren spremiti - nešto malo kasnije.

Ostatak dana proveo sam u razgovorima sa drugovima o njihovom politi kom radu, dužnostima na terenu i funkcijama. Nave e su došla i ona dvojica koju smo ekali, malo su ih zadirkivali zbog zakašnjenja. Poslije ve ere nastalo je užurbano spremanje, tiho oduševljenje i izjave: »Vra amo se za mjesec dana da vas oslobodimo. Držite se samo dobro da vas policija ne uhvati. Ve od sada po nite da prikupljate hranu za veliki banket nasred Mostara u ast vaših oslobođilaca.«

Sve smo im obe ali, uz napomenu da ni po koju cijenu ne smiju iznevjeriti naša o ekivanja.

- im ujete pucnjavu, rasporedite se tako da odmah pohvatate usataše i policiju.

- Samo vi zapucajte, ali ne sa vrha Veleža, nego iznad Vaskove ku e, pa e nare enje biti izvršeno - odgovaramo mi koji ostajemo.

Šale i se tako (a možda se neki i nisu šalili, jer su vjerovali da e se rat brzo završiti) ljubimo se i rastajemo. Oni jedan po jedan, poslije ispitivanja terena u podnožju Veleža, izlaze iz ku e i nestaju u mraku.

Bilo je 10 sati. S njima polaze dvojica skojevaca da ih isprate nekoliko kilometara uz Velež kako bi bili sigurni da su neopaženo prešli prostor na kojem više nema italijanskih straža i zasjeda. Njihovim odlastkom, u ku i nastadoše tišina, mir i neprijatna praznina. O ekujem da se vrate skojevci, da se bezbrižno okupam u ovoj vreloj no i i da legnem. Vratili su se tek poslije dva sata. Rekli su da je sve u redu i da su drugovi poru ili da im pošaljemo kafe i še era po prvim kuririma. Rekao sam da se zaklju aju vrata i da no as nema dežurnog. Sva trojica neka idu na spavanje. Bila je topla i sparna no . Spavao sam isprekidanim snom.

Sutradan sam razgovarao sa Vaskom i rekao mu da na e u susjedstvu neku drugu ku u odakle bi ljudi mogli da odlaze. Nezgodno je da njegova ku a bude toliko prometna, s obzirom na to da je on lan Oblasnog povjereništva Partije. Iako je sva okolina naša, može se desiti da neko pri ama i nemjerno provali. Održao sam sastanak i sa sekretarom Mjesnog komiteta Hamom Grebom o daljoj organizaciji prebacivanja ljudi i o stvaranju novog kanala preko kvarta Carina za Bora ko je zero. Rekao mi je kako se po Mostaru govorio o odlasku ljudi u partizane i da je ta vijest prodrla me u gra ane. Sigurno je da i policija zna nešto o tome. Stražar u policiji Marijan Paveli , ovjek koji je dostavljao Partiji podatke o raznim policijskim pripremama, obavijestio je svoju vezu da je policija budna i da traga zajedno sa italijanskim obavještajnom službom za organizacijom koja prebacuje ljudi. Dogovorili smo se da stvorimo više kanala za slanje ljudi, kao i to da za nekoliko dana obustavimo svaki odlazak u partizane. Grebo kaže da naro ito omladina navaljuje da ide. Spremaju se i javljaju svojim vezama. Rastali smo se u podne, a ja sam s prvim mrakom prešao u svoj stari stan kod Rađevi a.

U tom periodu, dok sam bio u Mostaru, bilo je naro ito važno obzbijediti lijekove i sanitetski materijal. Prikupljeni su odje a i obu a za partizane. Nije bilo teško a, jer su manje-više sve ulice i kvartovi bili organizovani, što je omogu avalo da se po nu prikupljati ve e koli ine potrebnih stvari za partizanski rat.

Desetak dana poslije odlaska grupe u isto nu Hercegovinu dobili smo i prve izvještaje. Nisu baš odisali prevelikim optimizmom; bilo je teško pokrenuti seoske ete, stvorene prije našeg dolaska, koje su sada zajedno s narodom živjele u zbjegovima, ali nisu htjele da se bore protiv Italijana. Svi su oni ustali protiv ustaške države i njenih oružanih snaga i bili spremni da se tuku protiv ustaša i domobrana, ali protiv Italijana - ne. Italijani su uspjeli da stvore iluzije kako su oni za red i mir i kako se pojavljuju kao zaštitnici srpskog naroda.

Okupio sam ljudе koji su pošli s prвom grupom i razgovarao sa njima. Nijedan se nije kolebao. Nestrpljivo su o ekivali da odu na teren. Jedino je Paši ostao još desetak dana; razbolio se i bilo je riješeno da ne mora krenuti.

Pošli su u dva pravca, onako kako je bilo ranije dogovoreno: jedni su se uputili na dio terena između Nevesinja i Konjica, a drugi su krenuli od Nevesinja prema Fatnici, gdje je već bio Miro Popara i gdje će se obrazovati oblasni štab. Imali su zadatak da pokrenu one oružane snage koje su prije italijansko- etničke propagande i raznih obećanja djelovale u Hercegovini. Mi u to vrijeme nismo znali tačan broj ljudi koji su uzeli puške; ak nismo znali ni vrstu organizacije. Trebalo je da se naši komunisti povežu sa ustaničkim snagama, narođito sa onima iz ustaničkih žarišta kao što je bilo Nevesinje, zatim Gacko, Trebinje i Biće, i da se tu reorganizuje ono što je već bilo pod oružjem. Namjeravali smo da od većih etničkih stvorimo nekoliko udarnih grupa i da započemo akcije.

Međutim, pokretanje je bilo otežano zato što su određeni ljudi po etničkom poretku bili pod uticajem italijanske propagande i prvih etničkih grupa. Doduše, mi smo već tada organizovali svoje partizanske jedinice koje su vršile akcije u južnoj Hercegovini protiv Italijana, kao i manje jedinice oko Stoca, Nevesinja i Gacka. Njih je organizovala Partija. Ali, i pored toga bilo je veoma značajno da se pokrenu mnogobrojne seoske ete u akciji, jer je to bio najbrži put njihovog prevođenja na partizanske pozicije.

U prvim izvještajima javljali su nam da je teško pokrenuti seoske ete, da je potreban uporan politički rad kako bi se raskrinkala italijanska politika, ali su saopštavali i to da se ponegdje vode partizanske borbe.

Istovremeno su javili da su crnogorske oružane snage upale negdje oko Bileće i kod Gacka, i da su neke etničke grupe koje su se našle s njima izvršile pokolj muslimanskog življa oko Ljubinja i Bileće. Etničari pokušavaju da cijelu borbu okrenu protiv Muslimana, a ne protiv Italijana. Desilo se i nekoliko slučajeva ubistava komunista koje smo poslali iz Mostara.

Vidjelo se da situacija u isto vrijeme Hercegovini trenutno nije dobra. Javio nam se Miro Popara i predložio da privremeno ne šaljemo Muslimane komuniste koji su raspoređeni da rade na terenu, zato što situacija nije povoljna. Jedino možemo slati Muslimane borce koji će biti upućeni u partizanske jedinice. Određeni broj naših ljudi koji su otišli, a koji su bili poznati ustaničkim snagama, narođito oni koji su imali rodbinu u ustaničkim selima, bili su vrlo dobro primljeni, npr. Miro Popara, Sava Medan i drugi. Uostalom, to su bili ljudi iz tih krajeva u kojima su bile njihove porodice i rođaci. Neki ljudi na terenu koji su i u prvim danima ustanka igrali važnu ulogu, odmah su prihvatali naše drugove i sarađivali sa njima. Takav je bio Dukica Graovac⁶⁾ otresit i pametan seljak iz nevesinjskog kraja.

⁶⁾ Dukica Graovac ranjen je na Boru u 17. IV 1942. Podlijegao je ranama 2. V 1942. Nародni heroj.

Zvog svega toga javio sam Pokrajinskom komitetu, odnosno Tempu, da bi bilo neophodno da odem na teren. U Mostaru je manje-više sve organizovano, partijska organizacija je prilago ena uslovima rata i za sada sve funkcioniše dobro. Htio sam da po em u isto nu Hercegovinu i da na licu mjesta vidim šta se doga a i kakve bi mijere trebalo preduzeti. Mogao sam oti i, jer je tih dana u Mostar došla Lepa Perović. Nju je bila uhapsila policija u Sarajevu, ali je uspjela pobje i i Tempo ju je poslao u Mostar. Im je došla, uveo sam je u Povjereništvo Oblasnog komiteta. U Mostaru me je Lepa mogla zamijeniti.

Tempo mi je javio da se slaže sa mojim prijedlogom. Po eo sam se spremati, a Lepi sam predao sve veze i ljude s kojima sam sarađivao. Poslije 4-5 dana, upravo kad sam mislio a krenem, stigao je kurir iz Sarajeva sa pismom od Tempa; javlja mi da je ostao sam u Sarajevu i da bi bilo dobro da odmah do em. Predlagao je da Lepa ostane u Mostaru, a Uglješa Danilović, koga šalje, da iziće na teren Hercegovine. Zakklučio je aće biti dobro da Uglješa kreće umjesto mene zato što je Srbin i rezervni oficir, i da će njegovo vojno znanje mnogo koristiti.

Priznajem da mi je bilo žao što sam morao da se odvojam od hercegova kog terena. Tim prije što sam u Mostaru upoznao veliki broj dobrih komunista i skojevaca. A poznavao sam odranije i dosta vi enijih ljudi iz Hercegovine, kao i mentalitet hercegova kog ovjeka. Hercegova ka situacija bila je specifična nego u drugim krajevima.

DŽEMAL BIJEDI

MOSTARSKI KOMUNISTI U BORBI ZA SLOBODU I REVOLUCIJU

Poslije 4. konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održane u Mostaru 1938. godine, uslijedilo je povezivanje partijskih organizacija koje su do tada, mahom, djelovale nepovezano i izolovano, u mnogim mjestima i bez organizovanih rukovodstava. Takav slučaj bio je i sa mostarskom partijskom organizacijom.

U periodu poslije 1935. godine, sa robije se vraćaju drugovi koji su se angažovali u obnavljanju, povezivanju i pripremanju organizacije za akciju. Povratak ovih drugova i aktivnost s kojom su odmah nastavljali znatno su osnažili partijsku organizaciju, sve više je usmjeravajući na praktične akcije. U tom razdoblju aktivnost organizacije se, uglavnom, usmjeravala u intenzivnijem oživljavanju rada sindikata i njihovom preuzimanju od socijaldemokrata i drugih kolebljivih elemenata.

Formiranje Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (1938) snažno je uticalo na povezivanje organizacija i formiranje partijskih rukovodstava, naročito u gradovima, kao i na osnivanje novih organizacija svugdje gdje su za to postojali osnovni uslovi.

>> Ovaj tekst pripremljen je na osnovu više parcijalnih sjećanja druga Džemala Bijedi a, datih u različitim vremenskim periodima i na različite načine (vlastiti autorizovani tekstovi, magnetofonske i stenografske zabilješke, sjećanja i sl.). Prilog je pripremila Redakcija Zbornika sjećanja, radova, dokumenata i podataka o revolucionarnom pokretu u Mostaru.

Nesumnjivo je da je i formiranje Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu odigralo značnu ulogu s gledišta razvitka aktivnosti mostarske partizanske organizacije. Upravo u tom periodu, krajem 1938. godine, mostarska organizacija je istupila na skupštinskim izborima na listi Stranke radnog naroda (u sastavu Udružene opozicije). Iako tada još uvijek nedovoljno organizovana, ona je pokazala svoju snagu time što je na pomenutim izborima dobila 473 glasa. Pošto su to bili nedemokratički izbori, gdje se glasalo javno, uspjeh je bio još veći.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, formiran 1939., popunjen je 1940. godine. Lanovi su bili: sekretar Mustafa Pašić, radnik (ubijen u etničkom pogonu 1942. u Bora kom jezeru); Rudolf Hroznić, radnik (ubijen u logoru Stara Gradiška); dr Safet Mujić (poginuo kao ljekar u bolnici 10. hercegovačke brigade, u ljetu 1942. u Zabru); Karlo Batko, radnik (poginuo 1943. godine); Miro Popara, student (strijeljali su ga Italijani 25. jula 1942. u Nevesinju); Jusuf Čevrović, radnik (strijeljale su ga ustaše 1. avgusta 1941. u Mostaru).

Iako su postojali uslovi za njeno omasovljavanje, u to vrijeme je na području Hercegovine djelovala brojno mala partijska organizacija. Otuđa je bilo razumljivo što se kao jedan od prvih zadataka postavilo pitanje jačanja mostarske partijske organizacije, koja bi, svojim revolucionarnim iskustvom i aktivnošću, doprinijela jačanju partijske organizacije na području itave Hercegovine.

U to vrijeme dolazi do obnavljanja ranijih, ili formiranja novih organizacija KPJ u apljini, Jablanici, Bileći, Trebinju, Stocu, Ljubiškom i Nevesinju.

Krajem juna 1940. godine održana je partijska konferencija na kojoj se birao Mjesni komitet KPJ za grad Mostar. Na Konferenciji je bilo 15 drugova, uključujući i iščlanove Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Od učesnika Konferencije sjećam se: Muje Pašića, Rudolfa Hroznića, Mira Popare, Karla Batka, Jusufa Čevrovića, Safetu Mujić, Azizu Kuludera, Mustafe Bjelavca, Mahmuta Ikića, i još nekih. Treba istaći da je 9 delegata birano u partijskim elijama. Partijska organizacija u Mostaru tada je imala 32 lana.

Na konferenciji je konstatovano da je organizacija, s obzirom na uslove i neiskorištene mogunosti, malobrojna i da u njoj, u pogledu sopstvene popune, preovladava sektaštvo. S druge strane, naglašeno je da je njen politički uticaj u gradu, uprkos te malobrojnosti i sektaštva, veoma velik, naročito među radnicima i kod znatnog dijela inteligencije. Već tada je skojevska organizacija u gradu okupljala i, kroz razne akcije, vodila najveći dio omladine. Postojali su svi uslovi da se partijska organizacija, primanjem novih lanova iz redova SKOJ-a, omasovi i ojača. U jednom od najvažnijih zaključaka pomenute konferencije ukazivano je na prijeku potrebu omasovljavanja organizacije KPJ, prije svega iz redova borbenih mladih radnika.

Tada je za sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar izabran radnik Jusuf Čevrović.

Poslijе ozbiljne, ali i odmjerene kritike izrečene na Konferenciji, i nakon što je gradska organizacija KPJ upućena na najvažnije zadatke - osjetila se snažna aktivnost na svim sektorima djelatnosti mostarskih komunista. Cjelokupna docnija aktivnost, koja se svakodnevno ispoljavala, pokazala je koliko je konferencija, sa svojim pravilnim zaključima, dala impuls angažovanju komunista, posebno jačanju njihovog uticaja na rad postojećih legalnih institucija i organizacija.

Dolazi i do organizovanja i izvođenja snažnih demonstracija u gradu. Zbunjena i iznenađena organizacijom i snagom tih demonstracija,

vlast nije pokušala ni da omete te prve velike i masovne akcije u Mostaru.

Prvog septembra 1940. godine, u nedelju poslije podne, povodom godišnjice napada fašisti ke Njema ke na Poljsku, Mjesni komitet KPJ za grad Mostar organizovao je druge demonstracije. Toga dana odigrana je fudbalska utakmica izme u RSK »Velež« i RSK »Budu nost« iz Podgorice (Titograd). Poslije utakmice, masa od preko 3.000 demonstranata krenula je gradom, uzvikuju i parole: »Dolje rat!« i »Ho emo savez sa Rusijom!« Kre u i se od Ronda, ulicama Pijesak i Matije Gupca, pa preko Šemovca, povorka se neprestano pove avala.

Pokušaj demonstranata da pre u most Mujage Komadine i izbiju na lijevu obalu Neretve osuje en je intervencijom naoružane žandarmerije i gradske policije. Oni su napravili kordon, bezobzirno razbijaju i povorku. U sukobu sa golorukim demonstrantima, žandarmi su upotrijebili puške i pendreke. Prelazak demonstranata na drugu stranu mosta onemogu ila je žandarmerija i policija usredsre enom paljbom. Tada je ranjeno oko 10 u esnika.

Uvi aju i snagu demonstranata i njihov rastu i uticaj na ostale mase, vlasti su izvele naoružanu vojsku, koja je itavu no krstarila gradom. Na najprometnijim mjestima i raskrsima u gradu bili su postavljeni mitraljezi. U gradu je vladala atmosfera opsadnog stanja.

Poslije tih demonstracija policija je masovno hapsila. Uhapšeno je 40-50 drugova. Od toga broja grupa od 12 ili 14 drugova sprovedena je u Lepoglavu. Nas nekoliko pobjeglo je iz Mostara. U Sarajevo su izbjegli sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Mujo Pašić i lan tog rukovodstva Rudo Hroznić, a lan Partije Slobodan Sarić otišao je u Brezu, gdje se zaposlio. Otišli su i drugi. Tako je Muhamed Čikić stigao u Zenicu i tamo radio sve do 1941. godine, kada se vratio u Mostar i tu poginuo u partizanima. Slobodan Sarić poginuo je herojskom smrću u neprijateljevoj zasjedi, u kojoj se našao sprovode i jednu grupu u partizane.

Sklanjaju i se ispred policije nakon tih demonstracija, otišao sam u Beograd. Poslije izvjesnog vremena, u oktobru 1940, vratio sam se u Mostar, gdje sam pritvoren. Šef policije bio je Budak, koji je »otpremio« naše drugove u Lepoglavu. Poslije njega došao je drugi, izvjesni Fenari, koji je primijenio blaži postupak, tako da sam izdržao samo policijsku kaznu od 20 dana.

Po povratku u Sarajevo otišao sam kod Avda Hume. Kada sam mu rekao da sam bio kažnen samo 20 dana, poslao me je kod Muje Pašića i Rude Hroznića sa porukom da se i oni vrate u Mostar. S tim se složio i Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Me utim, već prvog dana boravka u Mostaru oni su uhapšeni, pošto je, u međuvremenu, izbila manja provala zbog rada komunista na selu. Naime, Oblasni komitet organizovao je rad i na selu, pa su drugovi iz sela Raštana provalili neke drugove me u kojima su bili Hama Grebo i Vasko Gnjatić. Policija je htela da u vezi sa tom provalom okrivi Muju Pašića i kao organizatora rada na selu. On je predat Sudu za zaštitu države - državnom tužiocu u Mostaru. Pošto je tada državni tužilac bio Avdija Glavović, jedan lojaljan građanin koji nije bio neprijateljski raspoložen prema komunistima, pustio je Muju Pašića i nakon 10 dana istrage. Na taj način Mujo se opet legalizovao, jer ga je pustio državni tužilac, dok je Ruda Hroznić otjeran u Lepoglavu, pošto je u mostarskom zatvoru, zbog grubog postupka policije, po eo da štrajkuje glađu. Zbog toga ga je policija uputila u Lepoglavu (završio tragično 1942. u logoru Nova Gradiška). Po prijemu drugova koji su imali

uvid u materijale sa su enja Rudiju Hrozni eku vidi se kakav je bio postupak okupacionih vlasti i ustaša prema tim našim drugovima, a naro ito prema ovom borbenom Primorcu.

Drugog septembra 1940. godine vlasti su zatvorile Radni ki dom u Mostaru i zabranile aktivnost RSK »Velež«, smatraju i da su oni stjeciše naprednih ideja i revolucionarnog raspoloženja.

Na sve ove i druge mjere vlasti i policije, mostarska radni ka klasa odgovorila je najavljivanjem protestnog generalnog štajka. U štrajk su stupila sva preduze a i zanatske radionice, kao i Rudnik mrkog uglja. Bez obzira na sve pokušaje da se razbije štrajk, u eš e od preko 2.000 radnika u njemu i ovog puta je pokazalo snažan uticaj Partije u masama, jedinstvo radni ke klase i nemo onih koji su namjeravali da razbiju ovu akciju.

Od uhapšenih drugova policija je ovom prilikom sprovela u Lepoglavu: Imšira Gigi a, Nikolu Abramovi a-Bjelicu, Mustafu Bjelavca, Rada Bitangu, Mustafu Alajbegovi a, Smaju Brki a, Hasana Krešu, Slavka Balja a, Luku Kneži a. To je bila prva grupa. Nešto kasnije za njima je upuena druga grupa, koju su inili: Mustafa Humo, Velija Hujdur, Vasilija Toši , Mile e ez, Ljubo Ajvaz, Rade Majstorovi i Rudolf Hrozni ek.

Drugove koji su upu eni u koncentracioni logor ustaše su likvidirale 1941. godine, osim Salka Feji a, Smaja Brki a, Mustafe Alajbegovi a i Luke Kneži a.

U Mostaru je formirana i skojevska organizacija, koncem 1939, odnosno po etkom 1940. godine. Naime, u januaru 1940. godine formirani su skojevski aktivi po školama, a zatim po preduzeima i drugim kollektivima. Vjerujem da je tada bilo oko 300 skojevaca. U svim školama postojali su aktivi, a i po nekim odjeljenjima i razredima. Postojali su me uškolski odbori u U iteljskoj školi i Gimnaziji, a zatim i u Trgova - koj akademiji.

Skojevska aktivnost snažno se odražavala u svim školama, preduze im a i u gradu u cjelini. Koncem 1940. godine u školama su, od najboljih skojevaca, formirane partiskske elije, i to u U iteljskoj školi, Trgova koj akademiji i Gimnaziji.

Svakako da je i formiranje Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu (1940. godine) jedan od zna ajnih momenata za daljnji razvitak, kao i snaženje omladinskog pokreta u Mostaru i ostalim dijelovima Hercegovine.

U Mostaru je naro ito bila razvijena aktivnost SKOJ-a, koji ne samo da je svoje aktive, kako je navedeno, imao u svim školama i preduze im ve je sve više osvajao pozicije i u svim organizacijama i na svim mjestima gdje se okupljala omladina. Posebno treba ista i da je razli it i bogat sadržaj rada ovih organizacija sve više prožiman duhom borbenosti i rodoljublja, sve ve im oduševljenjem omladine za stvar radni ke klase. Samo time može se objasniti injenica da je u relativno kratkom periodu u redove Partije primljeno nekoliko desetina mlađih radnika, studenata i aka, koji su kroz akcije uspješno položili ispit iz politi ke zrelosti.

U to vrijeme održano je i Oblasco savjetovanje SKOJ-a na kome je raspravljan o daljoj aktivnosti ove revolucionarne organizacije mlađih u Hercegovini i utvr eni njeni najvažniji zadaci.

Rukovodstvo KPJ za Hercegovinu je 3. marta 1941, organizovalo Oblasco partisksko savjetovanje u Mostaru, na kojem je, u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, prisustvovao Avdo Humo. Diskutovalo se o politi koj situaciji uopšte, i, posebno, o situaciji u kojoj se nalazi naša zemlja i prilikama u Hercegovini. Naro ito je ukazano na opasnost koja

Jugoslaviji prijeti od Nijemaca. Zatim je bilo rije i o organizacionim pitanjima, kao i o potrebi proširivanja i u vrš enja partijske organizacije u Hercegovini.

Na toj konferenciji podnio sam neku vrstu referata o radu Partije sa ženama, iako sam ve tada bio sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu. Tada je, koliko se sje am, bilo govora, jer bili su prisutni predstavnici svih organizacija KPJ sa teritorije Hercegovine - da imamo oko 140 lanova Partije, od ega 95 u samom Mostaru. To zna i daje organizacija KPJ Mostara od jula 1940. do marta 1941. godine, dakle u nepunih 8 mjeseci, proširena od 28 na 95 lanova Partije. U tom smislu istaknuto je da je u injen velik korak na planu organizovanog sreivanja i brojnog jaanja ove partijske organizacije. Uo eno je da organizacija još nije do kraja prevazišla sopstvene slabosti u pogledu smjelijeg angažovanja i primanja novih ljudi u svoje redove (posebno na selu i me u ženama). Konstatovano je da brojno stanje organizacije još neadekvatno odražava njene stvarne aktivnosti i rastu i uticaj na mase u cijeloj Hercegovini.

Dvadesetog juna 1941. godine održano je 2. Oblasno savjetovanje KPJ na kojem su, u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, prisustvovali Avdo Humo i Uglješa Danilovi. Na ovom savjetovanju podnet je izvještaj o ratnim pripremama i o neposrednim oružanim akcijama koje predstoje.

Neposredno nakon izbijanja rata izme u Njema ke i SSSR-a, u junu 1941. godine u Mostaru se sastao Oblasni komitet KPJ. Ovom partijskom skupu je, u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, prisustvovao Avdo Humo. Na ovom sastanku usvojen je tekst Proglaša upu enog narodu Hercegovine. U ovom programskom dokumentu Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu najoštrije je osudio ustaški teror i politiku bratoubila kog istrebljenja, koju je, po nalogu njema kog fašizma, po eo sprovoditi ustaški režim. U Proglasu je narod Hercegovine pozvan da zbije svoje redove oko KPJ i pod rukovodstvom komunista povede borbu protiv fašisti kog okupatora.

*

U vrijeme neposrednih priprema za svenarodni ustanak, uz Partiju je naro itu aktivnost pokazivala organizacija SKOJ-a. Skojevci, i uopšte mladi, za to su se pripremali kroz višemjese ni, sadržajan i bogat idejno-politi ki rad. Sje am se - jer sam neposrednije radio na formiranju Mjesnog komiteta KPJ SKOJ-a za Mostar - da se mostarska omladina, dok još nije bilo skojevske organizacije, me usobno povezivala, itala naprednu literaturu, izražavala spremnost za akcije, u uslovima kada je uticaj Partije i naprednog pokreta u gradu, naro ito u redovima studentske omladine bio vrlo jak. Zato nam, kada je formirana skojevska organizacija, nije bilo nimalo teško da gotovo u svakoj školi formiramo aktiv. Gotovo da nije trebalo ulagati nikakve napore da bi se tamo pronašli i okupili najbolji mladi ljudi, da se odmah formira aktiv i da se oni u lane u SKOJ. Iz toga je mogu no zaklju iti zašto se mogla onako brzo oja ati i formirati organizacija SKOJ-a u Mostaru. To je bilo mogu no baš zbog toga što smo imali naprednu omladinu i što su se pojedinci isticali kao najbolji me u tim naprednim omladincima, prije svega u školama i preduzeima. Ušli su u skojevsku organizaciju, a pola godine kasnije iz tih prvih skojevskih aktivna najbolji su primani u Partiju i postajali komunisti.

Tada je jedan od prvih zadataka SKOJ-a bio da se što masovnije okuplja omladina u raznim oblicima aktivnosti, gdje god je djelovao skojevski aktiv, kako bi se omladina vezala za napredni pokret. Po et-kom rata ogromna većina naše omladine bila je uz Partiju, prije svega zbog jakog uticaja partijske organizacije i rada SKOJ-a, kojim je rukovodila partijska organizacija. Nije bilo skoro ni jednog društva, udruženja ili sekcije u kojoj je bio dozvoljen legalan rad u Mostaru, gdje su se okupljali mladi - a da ono u roku od pola godine nije bilo pod direktnim uticajem partijske, odnosno skojevske organizacije. Zato ima dosta primjera.

U Mostaru su postojali skauti. To je dugo bila apolitička organizacija, sve do onog momenta dok skojevci nisu ušli u nju i potpuno je osvojili. Tu su održavani sastanci raznih skojevskih aktiva, do onih međuškolskih, pa ak i širi dogовори за akcije.

Sličan je slučaj bio i sa Radnim sportskim klubom »Velež«, odnosno njegovim raznim sekocijama, počev od fudbalske pa do ping-pong sekocije.

U taj red organizacija spadala je Muslimanska biblioteka, koja je bila stjecište naprednih mlađih ljudi. Tu je dolazila omladina na igraonice, to je bila biblioteka koja je imala veliki fond knjiga (1941, kada je zatvorena, imala je preko 30.000 primjeraka). Ova kulturna ustanova je, u stvari, finansirana skupljanjem raznih priloga od brojnog lanstva i od prihoda od održavanja raznih priredbi.

*

Naveo bih samo jedan primjer iz koga se vidi koliko je skojevska organizacija bila snažna 1941. godine.

Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, kada je formirana tzv. Nezavisna Država Hrvatska, hrvatske vlasti izdale su proglašenje da se omladinci od 16 pa do 20 godina okupe na Veležovom igralištu. Došao sam i ja, mada nisam imao više od 23 godine. Kada smo uzimali formulare koje je omladina trebalo da ispunim, vidjeli smo da postoji i rubrika u kojoj je trebalo napisati nacionalnost. Pošto je bilo prisutno i nekoliko lana Mjesnog komiteta SKOJ-a mi smo se brzo dogovorili da muslimanima treba preporučiti da se izjasne kao Srbi ili nacionalno neopredijeljeni, a ne kao Hrvati, jer bi ih ustaše ubrojile u »svoje«. To je trebalo da bude naša demonstracija.

Koliko se sje am, omladina nas je poslušala, prije svega jer je bila politički svjesna. Samo 5 omladinaca Muslimana izjasnilo se da su Hrvati. Odmah se vidjelo da je demonstracija naše djelo, jer bilo je prisutno oko 2.000 omladinaca, među kojima 700 do 800 muslimana.

Te večeri ustaše su me uhapsile sa još dvojicom drugova. Ali, zahvaljujući intervencijama nekih uglednih Mostaraca, poslije 35 dana provedenih u zatvoru - pušten sam kući. Me utim, odmah poslije puštanja iz zatvora, ustaše su me tražile i, vjerovatno, htjele da me likvidiraju.

*

U toku 1940. godine, naročito u ljetnjem periodu, od maja do septembra, u gradu smo organizovali i održali desetak masovnih izleta, na koje je dolazilo i po 700 omladinaca. Ti izleti održani su u okolini Mostara, prema Bijelom Polju, Blagaju i Buni. Tu su, uglavnom, dolazili skojevci i omladinci koji su bili najbliži SKOJ-u. Održavani su razni pro-

grami, sportske i druge priredbe, pa takmičenja, gdje je rado dolazila radnička, a ka i studentska omladina - da se druže, dogovaraju i vesele. To je bila stvarno vrsta priprema omladine za razne akcije, kao što su bile demonstracije i priprema omladine za ustank.

Demonstracije su organizovane i 27. marta 1941. godine, poslije raspisivanja pakta sa silama Osovine. Na tim demonstracijama učestvovalo je preko 2.000 omladinaca. Policija je tada reagovala. U to vreme vladale su specifične okolnosti u Mostaru, koji je bio u rukama Banovine Hrvatske. Na elu mostarske policije bio je Hočvar, bivši oficir kraljevske Jugoslovenske vojske. Zbog saradnje s frankovcima, a izgleda da je i sam bio u ustaškom pokretu, kao oficiru mu je ranije su eno, ali je poslije sporazuma Cvetković-Maček pušten iz zatvora, Banovina Hrvatska ga je odmah postavila za šefa policije. Naše demonstracije, odnosno manifestacije, policija kojom je on rukovodio smatrala je akcijom komunista koju je svakako trebalo osujetiti. Istina, oni nisu mogli omesti manifestacije, ali su njihove organizatore pomno pobilježili i im je došlo do stvaranja NDH pošto su proganjati i hapšiti. Te manifestacije bile su smotra naprednih i rodoljubivih snaga u Mostaru. Parole su ovog puta bile druga ije nego ranije. Dok je 1940. godine parola bila »Dolje imperijalisti ki rat«, ovdje su bile parole koje su podizale moral građana i pozivale ih da budu spremni da brane zemlju ako zatreba. Ubrzo potom, kada je došlo do rata, to se odrazilo tako što se omladina masovno javljala u dobrovoljce. Naročito veliki broj dobrovoljaca za odbranu zemlje bio je iz redova aktiva SKOJ-a.

*

General, koji je bio komandant armije u Mostaru, predao je vlast »na lijepe rijeke«; izdao je proglašenje i raspustio cijelu armiju. To je bila strašna slika - dvije divizije koje su stigle u Mostar napuštale su grad. Vojska je u svim pravcima isla pješke, neko s puškom, neko bez puške, a u međuvremenu su organizovani ustaški odredi iz zapadnog dijela Hercegovine, gdje je bilo seljaka naoružanih svakakvim oružjem, koji su razoružavali tu vojsku. To je bila slika koja se ne može zaboraviti, a vjerno je odslikavala odnose u Kraljevini Jugoslaviji i odavala krajnje neorganizovanu vojsku. Međutim, u grad su došli planinci, jedan njihov bataljon. Tada smo se mi komunisti, uglavnom, sklonili u jedan kvart, u isto ni dio Mostara zvani Mazoljice, jer nismo smjeli si i dolje zbog ustaških elemenata - frankovaca koji su nas poznavali. Kada smo bili obavješteni da su došli planinci, poslali smo nekoliko omladinaca, među njima i Živojelu Šaru (poginuo je 1942. godine), koji je stupio u kontakt sa njima i majorom koji je bio komandant bataljona. Saopštio mu je da je vlast u rukama ustaša i da je general predao armiju. Major je, sa vojskom pošao prema štabu armije. Razvio je jednu etu, ispucao nekoliko metaka na »divlje ustaše« - naoružane seljake koji su došli u grad i ušao je u Štab armije, uhvatio ustaškog povjerenika Hočvara - bivšeg šefa policije, ponovo uspostavio vlast i predao je opet komandantu armije. Mi smo tada iskoristili priliku da preko nekih drugova koji su stupili u vezu sa ovim oficirima - naročito sa majorom - obezbjedimo da se iz zatvora puste neki naši drugovi komunisti koji su bili uhapšeni pred 27. mart. Tada smo pokušavali da im nametnemo odluku da pohapse ustaše i policajce, a šefa policije Hočvara izvedu pred vojni sud. Međutim, bivši komandant armije, pošto je prvo dobio komandu, ponio se kao likvidator i kukavica. Nije htio ništa preduzeti, već je stajao po strani dva-tri dana, dok se, najzad, cijela armija nije po-

vukla i ustaše ponovo, zajedno sa Italijanima, došle u grad. Istina, malo se i puškaralo, a »divlje ustaše« su se povukle van grada. Kada je došao a ki bataljon iz Sarajeva zapalio je prema selu Ili ima 7 ku a, što je bilo ne samo nepotrebno, nego je kasnije izazvalo i tešku atmosferu.

U štabu armije se, ina e, osje ala neka petokolonaška atmosfera. Odmah poslije doga aja od 27. marta 1941. pozvao me je Muja Paši i obavestio da jedna delegacija treba da ide komandantu armije i traži od njega oružje za borbu protiv sve agresivnjih ustaša. Ustaše su ve bile digle glavu, naro ito bivši frankovci, i osje alo se da se priprema oružani obra un sa jugoslovenskom vojskom i sa naprednim snagama u Jugoslaviji. U toj delegaciji bili smo Salko Pandur, radnik iz Mostara, Šefko Puži i ja.

Kad smo došli u Štab armije, susreo nas je kapetan Branko Kisi (poslijeratni pukovnik JNA). Tada je važio kao dobar ovjek, mada je bio kraljevski oficir. Tražili smo da nas primi komandant armije. Me utim, nije nas htio primiti, nego nas je poslao na elniku Štaba armije, generalu Gliši u. Pošto mu je re eno ko smo, ja sam dodao da dolazimo u ime Mjesnog komiteta Komunisti ke partije Jugoslavije, naglašavaju i:

»Mi smo došli da intervenišemo ovdje kod vas jer smatramo da bi svakako trebalo nešto u initi da se iz zatvora puste drugovi koji su osu eni baš zbog toga što su bili protiv pakta sa Hitlerom i protiv saradnje Jugoslavije sa fašisti kom Njema kom, zato što su se borili protiv pete kolone«.

Kada sam rekao generalu kako želimo da se iz Štaba armije interveniše za naše drugove koji su uhapšeni, a spremni su da se ve sutra, bore za svoju zemlju - on nam je odgovorio:

»Vi ne možete od nas ništa tražiti, to je stvar civilnih vlasti. U ovoj zemlji postoji Banovina Hrvatska koja je vlast na ovoj teritoriji, a mi smo vojska i ne možemo da se mijeošamo u te njihove poslove...«

Na to smo ga prekinuli rije ima da je ovo rat i da bi trebalo da vojska interveniše, jer se tu radi i o sabotiranju odbrane zemlje, ta nije hapšenju ljudi koji su spremni da idu u rat i koji su ak dobili i poziv. Me utim, on je ostao pri tome da vojska ne može intervenisati, jer ne može da se mješa u rad civilnih vlasti.

Na naše pitanje - ko e da snosi odgovornost, ako vojska ne e da nam pruži zaštitu, on je bezobrazno odgovorio:

»Vi ste došli ovdje da demonstrirate, a ne znate da pripadate organizaciji koja je antidržavna i protiv koje se svi mi borimo!«

Odgovorili smo mu da se danas na djelu pokazuje ko je antidržavni elemenat, a ko nije. Precizirali smo:

»Ta no je da je Komunisti ka partija zabranjena, ali i da su je zbranili oni koji e danas sigurno da izdaju Jugoslaviju.«

Gospodin general je na to malo mirnije odgovorio:

» itao sam i ja jedan letak vaše Partije koji, po svemu sude i, govori o tome da ste se vi, komunisti, malo promijenili.«

Odgovorio sam mu:

»Mi se nismo promijenili, mi smo uvijek bili patrioti i uvijek smo spremni da branimo jednu pravednu stvar, ali i ovdje vidimo da ima onih drugih...«

To je ovaj na elnik visoke armijske komande, valjda, shvatio i kao li nu uvredu, pa je planuo:

»Treba da budete pristojni i ne u s vama da diskutujem!«

Otišli smo. Verovao sam da e nas pohapsiti. Ali, izgleda da nas nije prijavio, iako je znao naše podatke. Vratili smo se svojim drugovima neobavljeni posla, ali sigurniji u ono što nam je trebalo initi.

-6-

Odmah po rasulu kraljevske jugoslovenske vojske. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu dao je direktivu da se skuplja oružje. Oni skojevci koji su se javili u vojsku sada su, uglavnom, i sakupljali oružje. Me u-tim, poslije dolaska Italijana i formiranja NDH, nalazilo se oružje koje je skupljano na odre ena mjesta. Glavna skladišta bile su nam džamije u Brankovcu i u Donjoj Mahali. Na njihovim tavanima stavljali smo oružje i nikad niko nije otkrio te magacine. Godine 1942. sve je to odneseno u partizane, tako da su svi borci koji su pošli iz Mostara bili naoružani.

Poslije dužnosti sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a, na partijski rad prešao sam odmah nakon pogibije sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, Jusufa evre. On je poginuo u avgustu 1941. godine, zajedno sa Slobodanom Vukovi em i Ahmetom Sefi em. Za vrijeme sastanka Mjesnog komiteta Partije policija je provalila u ku u porodice Vukovi i tu je poginula Zlatka Vukovi , žena Gojka Vukovi a, poznatog revolucionara iz Mostara koji je umro 1936. godine. Zlatka je pružila otpor ustašama štite i odstupnicu lanovima komiteta.

Sje am se da smo mi tada u pismu koje nam je uputio i potpisao Tempo, dobili uputstva od Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH o tome šta treba da radimo. Re eno nam je da je naš prvi zadatak slanje ljudi u partizane, razvijanje masovnog agitacionog-politi kog rada i prikupljanje priloga za partizane i porodice žrtava fašisti kog terora. Posebno je naglašeno da treba prikupljati sanitetski materijal za partizanske bolnice.

Sprovodili smo razne akcije, razvijali ideoološki rad, itd., ali policija je, zajedno sa Italijanima, poslije tih naših akcija masovno hapsila sve naše simpatizere i slala ljude u logor. Poslije toga primili smo pismo Pokrajinskog komiteta Partije u kome nas drugovi upozoravaju da za sada ne vršimo takve akcije, naro ito atentate, odnosno da ve e akcije i atentate treba vršiti uz saglasnost Pokrajinskog komiteta, a da su zadraci koji neposredno stoje pred organizacijom oni što su ve navedeni u Tempovom pismu.

O našim akcijama u Mostaru 1941. i 1942. godine postoji moj izvještaj Pokrajinskom komitetu od 7. maja 1942.²⁾ Ipak napomenu u da je

²⁾> »... Sada u ukratko izložiti sadanju situaciju u gradu poslije izvedenih akcija. Pisao sam ti za atentat na R. Gr i a, koji je ostao živ, ali nenormalan. Sad se nalazi u Splitu. Zatim prvi pokušaj napada na Barbari a. Bomba koje su ba ene nisu eksplodirale. Iza toga do nekoliko dana ranjen je sa dva revolverska metka na ulici Suljo Bašagi , bivši logornik iz Nevesinja. Pred prvi maj ranjen je sa 7 revolverskih metaka profesor Malovi , najopasniji ustaški bandit me u profesorima, koji je hapsio i izbacivao iz škole naše skojevce. U ţeljska škola i Akademija su raspuštene radi akcije naših aka. Zatvoren je Uzdani ki internat radi štrajka. U štrajku su u estvovali pitomci. Sad e i Gimnazija biti zatvorena. Vodi se akcija. Iz priloženog letka možeš da vidiš o kakvoj se akciji radi. Sva srednjoškolska omladina je borbena, u svim akcijama je prva. 26. aprila ponovo je pokušan atentat na Š. Barbari a. Ba ena talijanska bomba eksplodirala je pokraj bandita, ali mu se nije ništa dogodilo. Druga defanzivna bomba koja ga je udarila u le a nije eksplodirala. Nijedan od aktera nije uhva en, niti se zna ko je izvršio djelo.

izvršen atentat na profesora Malvića, koji je bio profesor u Učiteljskoj školi, a u ustaškom stožeru bio je odgovoran za ideološko-agitacioni rad. Pošto je šikanirao naše akce i progonio naprednu omladinu, aktiv SKOJ-a, odnosno organizacija na Učiteljskoj školi, rješila je da ga ubije. Zadatak je povjeren Šuriću (koji je poginuo) i studentu Bratiću iši u (kasnije direktoru uredu za informacije). Njih dvojica sa ekali su Malvića pred kućom. Brato iši ispalio je jedan rafal u Malvića. Tada je naišla grupa Italijana. Kada su uli pucnjavu razbjegali su se, tako da je i Brato mogao da pobegne.

DANILO KOMNENOVIC

SELO POPLAT 1941. GODINE

Selo Poplat" smješteno je u ne- posrednoj blizini Stoca, na pitomoj i prostranoj visoravni, raštrkano na petnaestak već inom srpskih zaseoka. Uoči aprilske rata 1941. godine,

u njemu je živjelo oko 120 srpskih, hrvatskih i muslimanskih domaćinstava. Ovakva nacionalna izmiješanost, što je, inače, est slučaj u istočnoj Hercegovini, uslovjavala je kroz istoriju manje ili više nevolje pri usklađivanju života i poplatskih ratara. Najveći stepen njihova jedinstva ostvarivan je u sferi rada i privreivanja.

U Poplatu su odvajkada živjeli veoma vrijedni i štedljivi ratari, na sitnom krševitom posjedu i u stalnoj oskudici, koja je redovno, kod većine prerastala u dramatičnu borbu za održanje golog života brojne eljadi. Desetak seoskih »gazda« i gradskih posjednika eksploratisalo je radnu snagu siromašnih mještana, prisiljenih na iscrpljujuće dirinje za ništavnu nadnicu, što je bio uzrok netrpeljivosti između tada dva sloja domaćinstava.

Pod udarcima este suše, grada, visokih poreza i dugova, topili su se, mučni radom stećeni, prihodi seljaka. Niske cijene njihovih proizvoda (duvan, grožđe, vino i meso) nisu mogle da podmire razne daždove.

Dva skojevca koji su u estovali u napadu na Malvića pokazali su toliku hrabrost da im se divi cijeli grad. U centru grada, kod Karadžibegove džamije, napali su razbojnika i osuli paljbu iako je pred njima bilo 15 italijanskih vojnika, a isto tako nedaleko i grupa policajaca. Imaju se uli pucnji i kuknjava profesora, Talijani i policija počeli su da bježe. Poslije ispaljenih 7 metaka (svi su pogodili cilj) pobegli su.

Poslije ovih akcija nastalo je hapšenje. Talijanska komanda zabranila je svaki izlaz na ulicu poslije 8 h. Skupovi više od tri lica su zabranjeni pod prijetnjom pucanja. Karabinjeri patroliraju svuda, pa i po najmanjim sokacima. Prebiraju po ulici najmanji paketi. Legitimisanje na svakom koraku. Blokirali su: Bjelušine, Brankovac, Mazoljice i Pasjak. Po svim brdimama su Talijani. Ustaška omladina organizovala »Crnu ruku«. Prijete po ulicama. Policija ih ne ometa.

Mase odobravaju naše akcije. Istina, srpska aršija bila je ogromna kad je pao Gradić, ali poslije ovih drugih akcija i ona se preplašila. Ustaše odobravaju napad na Gradića, etnički napad na ustaše, a mi mlatimo i jedne i druge i ne dozvoljavamo da se ujedine i da zajednički nastupe. Velika je suprotnost među njima i ne uspijeva im da dođe do saradnje sve kad bi i htjeli. Poslije ovakvih represalija, nemoguće nam je izbaciti ratni materijal i ljude. Najmanja stvar ne može se u ulicama pronići, eukatice se ne može, jer je svaki dan više ilegalaca koji moramo otpremiti. Imamo još akciju u toku. Samo se sad i oni najsitniji banditi uvaju. Još dok je bio izlaz do 10 h nije dan od njih nije ekao ni 6 h nego je, u pratnji, išao kući. Sad je gotovo otežano, jer u 8 h je dan; to je, zapravo, po starom 7 h, ali mi se nadamo da smo i pod ovakvim uslovima uspjeli likvidirati zabilježene razbojnike iz redova ustaša, etnika, policijskih agenata i špijunata...«

Do 1941. godine postojala su dva Poplata - Donji i Gornji. Kasnije je ostao samo Poplat. U ovom napisu pod Poplatom se podrazumijeva raniji Donji Poplat sa zaseokom Bodiroge - Doge iz Gornjeg Poplata.

bine i nabavku neophodne industrijske robe. Uz to, stalno je pritisala prenaseljenost, pa su mnogi mladi Poplaani odlazili širom zemlje - u potrazi za radom i zaradom. Iz istih razloga iz Poplata je, po etkom ovog vijeka, emigrirao znatan broj mlađih ljudi u Ameriku - gotovo iz svake porodice po neko, a iz nekih i po više lanova. Ovi domaći i američki iseljenici, na razne načine, održavati stalnu vezu sa zavisnjima. Tako su u Poplatu pristigle i prve socijalističke ideje i saznanja o borbi radničke klase.

Pohlepna buržoaska vlast je najviše vodila brigu o tome kako da od seljaka ubira razne prihode i da ih drži u pokornosti. U tako teškim životnim uslovima, Poplaani su se različito ponašali. Jedni su se, rekonočno, odseljavali, drugi su nadu i zaborav tražili u vjerskoj letargiji, a treći, najmalobrojniji i mlađi - po inju da razmišljaju o neophodnosti ruskog postojanja eg sistema buržoaske eksploatacije i nacionalnog ugnjetavanja. Naravno, i oni su pod uticajem raznih građanskih stranaka i ekstremnih pokreta, izabrali različite puteve borbe.

Revolucionarno gibanje za vlast radničke klase počinje da se ukorenjuje u redove srpske omladine u Poplatu po etkom tridesetih godina. Istovremeno, među Hrvatima se javlja jača raspoloženje po programu Hrvatske seljačke stranke, suprostavljanje hegemoniji srpske buržoazije, za rješenje »hrvatskog pitanja« i adekvatnu ulogu hrvatske vlastodržave u klasi. Ovdje je prisutan i uticaj nacionalistički propagande u lepezi od klerikalaca do frankovaca i ustaša. Muslimanska sredina u Poplatu nije ispoljavala političko raspoloženje koje bi odavalo neku posebnost.

U političkom, kulturno-zabavnom i svakodnevnom životu poplatski ratari su živjeli dosta podvojeno. Grupisali su se, najčešće, u skladu sa etničkim i vjerskim obilježjima, pa i zatvarali u takve sredine. U formalnom opisu enju ispoljavala se korektnost izraza koje se, najčešće, skrivala netrpeljivost i nepovjerenje.

Pripadnici jedne nacionalnosti ustručavali su se da zalaze u domove ljudi druge nacionalnosti, a kada su to inicijalno bili u službu neke nevolje. U međusobnim susretima izbjegavali su političke razgovore. Osnovnu školu u selu posjećivali su pripadnici svih nacionalnosti, u kojoj su se, po etkom dvadesetih godina, izjašnjavali samo kao katolici, pravoslavni i muslimani.

Svi Hrvati su, kao po nekom nepisanom zakonu, pripadali Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS). Slično tome, i Muslimani su se ispoljavali u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji (JMO), a Srbi su se podijelili na razne građanske stranke. Bogatiji su, obično, pripadali režimskoj stranci, ili onoj koja je imala izgleda da ubrzo preuzme vlast u zemlji. Takva motivisanost imala je i svoj cilj - uspostavljanje dobrih veza i ostvarivanje nekih privilegija kod organa vlasti i istopartijskih političara i privrednika. Većina siromašnih srpskih seljaka u Poplatu ignorisala je buržoaske političke stranke, ili se za njih opredjeljivala samo iz formalnih razloga i prilikom izbora. To su najčešće bile Radikalna i Zemljoradnička stranka.

Tako na primjer poplatski glasači su na parlamentarnim izborima, 1938. godine, istupili složno i antirežimski, u ogromnoj većini (80%) opredjeljujući i se za Udruženu opoziciju, koju je podržavala i ilegalna Komunistička partija Jugoslavije. To je bila do tada nepoznata manifestacija političke jedinstva pripadnika svih nacionalnosti u selu. Takva društvena klima ovdje se ponovila i naredne, 1939. godine na opštinskim izborima, kada su komunisti uspjeli da istaknu svoje kandidate na

listi legalne Stranke radnog naroda. Na ovim opštinskim izborima izabrani su svi kandidati Komunisti ke partije za vije nika opštinske skupštine Burmazi. Me utim, to nije bio izraz stvarnog politi kog jedinstva bira a ve posledica strana ke izborne igre. U stvari, na kursu obaranja režima našli su se zajedno i ljudi suprotnih politi kih opredjeljenja.

Proustaška propaganda u stola kom kraju po inje da se javlja potkom tridesetih, odnosno od odlaska u emigraciju Ante Paveli a, 1929. godine, a postaje još prisutnija od 1934, poslije ustaškog atentata na Aleksandra Kara or evi a u Marselju. Osjetno ja anje proustaške aktivnosti nastaje po etkom 1938. godine, kada je ustašama, Beogradskim ugovorima izme u vlada Stojaninovi a i Musolinija, omogu en povratak iz emigracije. Prema podacima jugoslovenske policije, ubrzno se u zemlju vratilo oko 260 ustaških emigranata. Me u njima su bili i ustaški ideolozi Mile Budak, Mladen Lorkovi , Jure Franceti , i drugi.

Poslije proglašenja Banovine Hrvatske (26. avgusta 1939), u koju je ušao i stola ki srez, ustaška organizacija po inje da se širi i sve dublje prodire me u hrvatske mase. Ustaše se naro ito isti u u okviru društava »Napredak« i »Hrvoje«. Ilegalna ustaška štampa sve više je prisutna, a najrazorniji listovi su »Hrvatski narod« i »Ustaša«. Još 1936. godine, neki poplatski Hrvati poseduju glasilo »Ustašu«. Po selu osvi u parole »ŽAP« (Živio Ante Paveli) i ita se Budakov list »Hrvatski narod« u kome se potpiruje paklena šovinisti ka propaganda u duhu parola »Srbe o vrbe« i »Bješte psine preko Drine«, i sli ne ideje suludih ustaških propagatora.

Od po etka banovinske vlasti u Stolac po inju pristizati i službenici koji e se odmah ispoljiti kao ustaški ili proustaški elementi, što je li-ilo na planski razmještaj. Ne bi se moglo re i da je to bila zvani na politika HSS, koja je bila nosilac vlasti u Banovini, ali je bilo mogu e, pa i vjerovatno, da su to inili ustaški elementi infiltrirani, u banovinsku vlast i to na svim nivoima - do onog vrhunskog, u zagreba kom središtu Banovine.

Proustaški elementi snažno zahvataju i preuzimaju Selja ku zaštitu i Gradska zaštitu, oružane odrede legalne milicije Ma ekove HSS. U stola kom srezu ova »zaštita« se pretvorila u petu kolonu. Ona je u aprijskom ratu (10. aprila) kod Aladini a iz zasjede napala motorizovanu kolonu regularne vojske.

Pojedina sveštena lica katoli ke crkve, slijede i svoje nadre ene vrhove, isticala su se u svestranoj podršci ustaškom pokretu u stola kom kraju. U prvom redu, takav je bio stola ki župnik don Marko Zovko, kao i njegov podre eni Ante Bakula, »dumo« u Gornjem Hrasnu. To opredjeljenje on Zovko je unaprijedio dotle da je smatran za idejnog vo u ustašama u srezu pa e, po okupaciji, zauzeti i ulogu lana Savjetodavnog odbora Ustaškog logora u Stocu, savjetodavnog tijela ustaškog pokreta u srezu. Don Zovko je kao sveštenik podržavao brutalno ubijanje srpskog živilja u stola kom kraju.²¹ Veliki autoritet katoli ke crkve kod hrvatskih masa don Zovko je bez rezerve stavio u službu ustaškog pokreta, što je bio zna ajan inilac zaslepljivanja i uvo enja u zlo in dijela hrvatskog živilja. Ustaški pokret je u katoli koj crkvi tražio i našao jedan od glavnih oslonaca za svoje utemeljenje i poslijeratnu stabilizaciju. Zagreba ki nadbiskup Alojzije Stepinac, glavar katoli ke crkve, na jviše e doprinijeti da se napišu najcrnje stranice istorije ove religije

²¹> Odlukom Zemaljske komisije za utvr ivanje ratnih zlo ina okupatora i njegovih poma- ga a, don Marko Zovko je proglašen za ratnog zlo inca.

kod nas. I pored podstrekavanja genocida i prihvatanja ina prisilnog pokrštanja, Vatikan je Stepinca proizveo u kardinala katoli ke crkve. To nije imalo nikakve veze sa postulatima hriš anskog morala.

BORBA NAPREDNE OMLADINE

Po na inu privre ivanja, kulturno-politi kom životu i mudrosti nje- govih žitelja, Poplat je odranije stekao ugled naprednog sela u stola - kom kraju. Još za vrijeme turske okupacije, u selu je, 1868. godine, otvorena osnovna škola, što je bio rijedak doga aj u selima i na širem bosanskohercegova kom prostoru. Zahvaljuju i tom preimu stvu, poplatski ratari su, mahom, bili opismenjeni, uklju uju i i žene. S tim u vezi je odmah poslije prvog svetskog rata, ve 1919. godine, otvorena seoska itaonica, koja je po etkom etrdesetih godina posjedovala oko 2000 knjiga. Me u njima su bila djela naprednih pisaca - Lenjina, Gorkog, Ostrovskog, Cankara, Svetozara Markovi a i drugih humanista. U itaonici su prikrivane i po selu itane i knjige koje je buržoaska vlast zabranjivala i uništavala kao »opasnu« literaturu.

Izme u dva svjetska rata u selu je uspješno funkcionisala Zemljoradni ka zadruga nabavno-štrednog smjera, preko koje se po povoljnim cijenama nabavlja industrijska roba, kao i sredstva za unapre enje ratarske proizvodnje. Seoska sokolska eta je, pod uticajem napredne omladine, pretvorena u instituciju za obrazovanje zemljoradnika, najuspješnije na sektoru vo arstva. U ovakvoj sokolskoj eti, pored srpskog lantsta našao se samo poneki Musliman, a Hrvati su je ignorisali. Ova eta je 1939. preuzela od Sokolskog društva u Stocu kompletnu bleh-muziku, što je imalo veliki zna aj za muzi ko vaspitanje i razonodu poplatskog stanovništva. Još od 1919. godine u Poplatu je djelovao tamburaški orkestar sa Srbima i Hrvatima kao lanovima.

Veoma zna ajan doprinos u politi kom prosve ivanju i kulturnom uzdizanju seljaka imala je organizacija Selja ko kolo, u funkciji masovne i legalne organizacije omladine, pod velikim uticajem lanova i aktivista ilegalne KPJ. Poplanska omladina je još za vrijeme izborne kampanje 1938. godine, razbila održavanje dva zbora JNS i ljeti evaca. Kad je, u jesen 1939, u svoj zavi aj pristigao iz Beograda student prava Marko Mih , pod njegovim svestranim uticajem i kreativnoš u naglo se razmaha aktivnost napredne omladine. Dramska sekcija Selja kog kola, udružena sa muzikom i prona recitalima i humoreskama, nastupala je sa naprednim komadima - predstavama po selima i gradovima ovog dijela Hercegovine. U poplatskoj itaonici, sagra enoj 1931. godine uz pomo priloga iseljenika, organizovane su veoma uspjele priredbe. Takve predstave održavane su pet-šest puta godišnje, uz puno gledalište i prisustvo omladine iz grada i okolnih sela. Prikazivana su djela naprednih pisaca kao: »Sluga Jernej i njegovo pravo«, »Voda sa planine«, i druga. Uo i rata u Poplatu se itala napredna štampa, kao »Proleter«, »Radni ki tjednik« i »Brazda«, i dnevni »Politika« i »Jugoslovenska pošta«.

Ovakav politi ki i kulturni život u Poplatu nije bio nepoznat sreskoj vlasti u Stocu. Selo je stavljeno pod strogi nadzor žandarmerijskih patrolo. Ovi uvari vlasti zabranjivali su koriš enje školske sale za prireivanje predstava, pa je dolazilo i do fizi kih obra una izme u komunista i žandarma. Kako sve ove mjere nisu dale željene rezultate, vlastodršci su preduzeli i šire poteze radi gušenja naprednog gibanja u Poplatu. Za seoskog u itelja ubrzano su postavili Nikolu Vukasovi a, nacionalistu iz Boke, koji e u ratu postati etnik - komandant brigade. Sa

njim je došao i pop Antonije Cvitanović, pa se tako u Poplatu našao sveštenik pravoslavne crkve i pristalica Ljotićevog profašisti kog pokreća. Dva reakcionara, pop i u itelj, odmah su se u Poplatu povezali sa grupom seoskih doma ina iz Crkvenog odbora i nastavili da vode hajku protiv nosilaca napredne aktivnosti u selu. Oni su ometali i smetali, ali nisu mogli zaustaviti ono što se nije dalo zaustaviti - stalnu progresivnu misao i akciju ovjeka.

OBRAZOVANJE PRVE ELIJE KPJ

Napredno usmjereno, raznovrstan i redovan kulturno-prosvjetni i politički život poplatske omladine, koji se odvijao na političkom kursu Komunisti ke partije, sticao je sve više simpatija širokih slojeva srpskog stanovništva. Antirežimsko raspoloženje srpske omladine sa simpatijama su posmatrali pripadnici drugih nacionalnosti u Poplatu. Tako je uoči rata u Poplatu došlo do opšte političke diferencijacije među srpskim seljacima. Na jednoj strani našli su se malobrojni konzervativci, sa u iteljem i popom na elu, a na drugoj sva srpska omladinakoju je podržavala većina domaćina.

Pod neposrednim uticajem komuniste Marka Mihića, u Poplatu je 15. decembra 1939. godine obrazovana prva elija KPJ u stolu kom kralja. Elija je imala tri lana. To su bili najbolji i u akcijama proglašeni politički borci: Mirno Mihić (33), Vlado - Vladan Ružić (etkovi) (25) i Spasoje Mitrinović (24). Dužnost sekretara elije preuzeo je Mirko Mihić. Prije nego što je izvršeno konstituisanje elije, Mirko Mihić je po jedinačno razgovarao sa budućim lanovima KPJ. Poslije njegovog uključivanja na sve moguće teškoće koje ih očekuju kao lanove KPJ, kandidati su izrazili svoj dobrovoljni pristanak da postanu lanovi KPJ i odgovorno preuzmu sve obaveze.

Na osnivačkom sastanku, prikivenom noću u itaoni koju je osvjetljavala škiljava petrolejka, Marko Mihić izložio je političko stanje u svijetu i u našoj zemlji. Podsjetio je na statutarne i programske norme i ciljeve Partije. Na kraju su utvrđeni politički zadaci nove partijske elije: popularizacija Sovjetskog Saveza, borba protiv buržoaskog režima, dalje razvijanje politički usmjerene kulturno-politike koga rada u selu, okupljanje omladine na političkom kursu KPJ, rukovođenje radom u Seljačkom kolu, Sokolskoj, eti, bleh-muzici i itaonici. Dotaknuta su i druga pitanja daljeg rada elije, da bi se ovaj prvi ilegalni organizovanja komunista u Poplatu završio međusobnim estetikama i drugarskim željama.

Obrazovanje ilegalne elije KPJ u Poplatu bila je kruna, plod desetine godina duge političke i kulturno-prosvjetne aktivnosti mladih ovog sela, pod uticajem njegovih najnaprednjih sinova. Formiranje ilegalne komunističke elije imalo je za Poplatu istorijski znak. Ona je odigrala spasonosnu ulogu u suzbijanju ustaškog, kao i etničkog pokolja. Veoma je zaslužna što u Poplatu nije došlo do još težih oblika bratobušta i međunarodnih sudara.

Sa sekretarom poplatske elije bio je povezan i lan KPJ Sava Mateljević iz sela Vlahović. Ilegalna poplatska partijska elija je, preko Marka Mihića bila naslonjena na stola kom kralja jedinicu - nakon njenog obrazovanja po etkom 1940. godine. Ova stola kom jedinica, iji je sekretar bio Marko Mihić, funkcionalisala je i kao privremeno gradsko rukovodstvo KPJ za Stolac.

Krajem maja 1941. godine, poplatsku ilegalnu eliju KPJ je pod okolnostima okupacije i konsolidacije ustaškog režima, obišao Miro Popara, lan Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Na tom sastanku, održanom kod Golubinke, Popara je upoznao poplatske komuniste sa situacijom koja je nastupila poslije okupacije zemlje. Posebno je govorio o mjerama za pripremanje ustanka, održavanju borbenog morala stanovništva i prikupljanju oružja. Po kazivanju jednog od učesnika ovog dogovora, Miro nije upozorio na mogunost ustaškog masakra srpskog stanovništva, iako je već po eo. Iz toga bi se moglo zaključiti da je oblasno partijsko rukovodstvo bilo iznenađeno ofanzivom ustaša, koja je počela u punom zamahu po etkom juna.

Od sredine juna, nakon što su ustaše ubile Marka Mihića, poplatska partijska elija nije imala veza sa višim partijskim rukovodstvom - sve do jeseni iste godine. Stola ka partijska organizacija kao da nije postojala poslije Marka. Tadašnji stolački komunisti, pod pritiskom ustaškog terora nisu se mogli održati kao organizacija. U sličnoj situaciji našla se i poplatska elija, ali je ona nastavila borbu, naravno u još dubljoj ilegalnosti. Time se može objasniti njen neuspjeh u širenju redova partijskog lanstva, iako je tada u Poplatu bilo barem desetak omladinaca koji su bili sposobni za lanstvo među komunistima. Ovo sektaštvu elije može se objasniti time što se njen rad odvijao, pod stalnom opasnošću od pojedincane kontrole ustaške vlasti koju je ostvarivala preko svojih doživnika. S tim u vezi razumljiv je i odgovor na pitanje uzroka neuspjeha poplatske elije u pogledu njene aktivnosti među hrvatskim i muslimanskim seljacima. To su tada bile nepristupačne sredine u uslovima stroge ilegalne politike borbe.

SABORCI MIRKO I MARKO MIHIĆ

U burnoj prošlosti Poplata, o njegovim istaknutim ljudima nisu pisali hrani ari; takvi radovi nisu poznati. Ostalo je predanje koje se prenosi generacijama i kroz to, kao i narodna pjesma, prilagođava svoje sadržaje datom vremenu. Takva legenda najviše je sa uvala uspomenu na njihov pačenici ki život, bespravlje i stradanja iz vremena robovanja tuncima; najviše onom što ga je ostavilo feudalno tlačenje i nasilje iz doba turske okupacije. S tim u vezi najčešće su se mogla uti imena poplatskih seljaka koji su se isticali, ili bili vođe u seljačkim bunama i ustancima. Neugasiva žiga za slobodom i osudu tuinskih ugnjetača a osnovni su sadržaji poplatske legende, kao i prezir prema slugama okupatora. Legenda žigoče nosioce bašibozu koga i šuckorskog terora u selu, pripisujući im zlotvorsku ulogu u sijanju mržnje i nejedinstva između tada, u prvom redu vjerski podijeljenih seljaka. U prošlosti Poplata zapamti eni su ljudi koji su bili aveli i zastupali napredne, ljudske težnje seljaka; iz predanja se može nazrijeti da su takva opredjeljenja uvijek zahvatala većinu, a da su izrodi i zlotvori, kad-tad, poražavani.

Tridesetih godina našeg vijeka u Poplatu su zablistala dva njegova sina, koji su svojim kratkim, nasilno prekinutim životima izuzetno doprinijeli svom selu i kraju - kao neimari bolje i sreće nije budućnosti njegovih žitelja.

Mirko Mihić (Trifković), rođen 1906. u Poplatu, više je od dvije decenije u rodnom selu predvodio široku aktivnost za kulturno, prosvjetno i napredno, proizvodno i političko uzdizanje svojih seljaka, u prvom redu seoske omladine. Iako je, pored osnovne škole, završio samo jedan razred gimnazije u Mostaru, Mirko je, uz mukotrpni seljak život, sa-

mouk mnogo u inio za svoje obrazovanje. Pripadao je grupi najtalentovanih seljaka književnika u zemlji. Već od 1927. godine objavljuje svoje pjesme u raznim listovima. Zapaženi su njegovi prilozi u »Prosvjeti« i »Gajretu«, a od 1937. godine i u sarajevskom almanahu »Oblaci nad kolibama«.

U jednoj svojoj kratkoj biografiji Mirko piše:

»Danju radim, mu im se. Kad sjednem da po inem
- itam (džepovi su mu puni knjiga), a pišem obi no
no u, jer danju nemam kad. Lampu - bateriju, komad
papira i olovku stavim pod jastuk i legnem. Misli se re-
daju, a ja ih hvatam. Brzo upalim bateriju i bilježim ih.
I tako dok me san ne prevari. «

U snažnom nagonu za dalja saznanja, Mirko je rano zavolio dobroštivo; itao je djela Gorkog, Jovana Popovića, Šantića, Mihovila Pavlika, i drugih. Sa velikim uspjehom nastupao je na književnim večerima u Mostaru, Sarajevu, Beogradu i Zagrebu. Po eo je sa stihovima, zatim je pisao priповјетке, pa, konačno, i dva romana: »Duhan« i »Životom šibani«, ije je djelove objavljivao. Kasnije, u zimu ratne 1942-1943. godine, izdao je i satiri ni list »Zvrk«, koji je sam pisao i umnožavao. Svojim duhovitim tekstovima Mirko je šibao sve sluge okupatora, izdajući kukavi luk i sve one koji su se mirili sa fašističkim ropstvom.

Mirkove brojne pjesme i proza originalno govore o bijedi, strasti i borbi za život hercegovačkog seljaka; tu su poruke i tonovi koji pozivaju na borbu za pravedniji životni položaj seljaka. Evo jedne strofe iz njegove pjesme »Selo u Hercegovini«:

»... A na briještu tom,
dva hrasta skresana stoje,
kao pesnice stisnute,
u znak protesta uvijedignute.«

Pred rat, kada je itao svoje stihove pred prepunom dvoranom Kolarjevog univerziteta u Beogradu, gledalište mu je frenetično aplaudiralo.

Mirko se, pored književnog rada, bavio i pjevanjem, glumom, recitovanjem, dirigovao je horovima, režirao dramske komade, kostimirao »glumce« i, uopšte, bio duša i kreatog bogatog kulturno-zabavnog života i naprednog političkog obrazovanja ljudi u Poplatu. On je bio neprestano aktivisan, kako bi priveо što više mladih Poplana politički borbi na kursu Komunisti ke partije Jugoslavije.

Sredinom tridesetih godina Mirku se priključio njegov bliski saradnik Marko Mihić, student prava i većiskusni partijski radnik. Njih dvojica su se međusobno dopunjivali i udruženim snagama - mišlju, djelom i primjerom - predvodili proces revolucionisanja svojih komšija i suseljana.

Poslije okupacije i uspostavljanja ustaškog režima, Mirko Mihić učestvuje u organizovanju i povlačenju srpskog življa u zbjegove, što je bio jedini izlaz u izbjegavanju ustaških masovnih pokolja. On po etkom septembra 1941. godine - nakon dolaska talijanske vojske i protjerivanja vojske ustaškog pokreta iz stola koga kraja - postaje prvi politički komesar ilegalne Poplatske partizanske vojske. U njenim redovima on se primjerno borio sve do sloma oružanog ustanka, krajem proljeća 1942. godine. U vrijeme italijansko-četničke strahovlade, 1942/43., Mirko se povlači i u ilegalnost, a zatim stupa u redove partizanskog bataljona »Iskra«. Po etkom 1943. godine, sa ovim bataljonom prelazi iz južne u sjevernu Hercegovinu i stiže u sastav 10. hercegovačke brigade, baš u jeku

bitke na Neretvi. Sa ovom proslavljenom brigadom u estvovao je u bici na Sutjesci, kao ekonom Prate eete 5. bataljona. Zajedno sa njim borila se i njegova supruga Danica.

Po izvlaenju iz okruženja na Sutjesci, krajnje iscrpljen, narušenog i nježnog zdravlja, Mirko i Danica su iz rejona Obija, po odobrenju štaba njihovog 5. bataljona, upu eni prema svome selu, na oporavak. Probijaju i se prema svom zavičaju, oni su oko 22. juna svratili kod svog planinštaka Vidaka Golijanina, u nevesinjskom selu Zalomu. Nešto kasnije, kada su odmakli od kuće ovog doma ina, Mirko je pogoren pušanim zrnom i pao teško ranjen. U takvom stanju tražio je da se supruga Danica odmah vrati u Poplat njihovoj djeci. Ranjenog Mirka etnici su mrcvarili i, na kraju, ubili.

Tako je pao Mirko Mihi, komunista, revolucionar i jedan od najstaknutijih organizatora narodnog ustanka u stola kom kraju. U svakom pogledu, to je bio težak gubitak za Poplat i gotovo nenadoknadljiv za tadašnje prilike.

U susjednoj porodici Trifkovića, desetinu godina poslije Mirka javlja se, 1917. godine, Marko Mihi, sin Sare i Nikole. Markovi roditelji su u Poplatu i okolini uživali ugled poštenih, skromnih, povučenih i, iznad svega, izuzetno marljivih seljaka, iako su pripadali dijelu imu nijih doma instava.

Nikola je bio »ovjek od svog posla«. Izbjegavao je u ešte u grupi doma ina koji su se nametnuli da vrhune u selu, radi li ne koristi. Rijetko je govorio, a i kada je to inio djelovao je mudro i sugestivno, bez sklonosti da prije odugovla i i vrijeme provodi u dangubi. Markov otac je pojave i stvari u životu realno shvatio i sažima ih u filozofskom obliku kao pouku. Na sina Marka i ostalu djecu presudno je uticao, kako u formiranju karaktera, tako i u pogledu izbora poziva. To što je Marko kasnije, kada se otisne iz roditeljskog doma, postati strastveni revolucionar i borac protiv društvene nepravde poticalo je, sigurno, od vrlina koje je stekao u roditeljskom domu. Treba naglasiti da je na političko opredjeljenje mladog Marka bitno uticao njegov stariji strijevi Mirko, koji se ranije oformio kao pobornik socijalističkog društvenog poretku.

Tako je u ranom periodu teklo drugarstvo Mirka i Marka, da bi kasnije, kada je Marko stekao akademsko obrazovanje i postao u eni marksist, pomagao svom roaku Mirku, da proširi svoja znanja iz marksističke teorije razvoja ljudskog društva.

Kao veoma marljiv i natrposjećen u enik, Marko je završio etvorazrednu osnovnu školu u Poplatu. Spadao je među najinteligentnije akademike; isticao se odličnim savlivanjem nastavne materije i drugovajnjem sa knjigama. Nastavio je gimnaziju u Stocu i baškom gradu Vrbasu, da bi maturirao u Novom Sadu. Njegovo školovanje pomagao je stric Spasoje, koji je poslije prvog svjetskog rata živeo kao kolonista u selu Stepanoviće kod Novog Sada. Zna se da je Marko za vrijeme školovanja i sam privređivao, dajući »instrukcije« drugim acima.

Marko se 1937. godine upisao na Pravni fakultet Beogradskog univerziteta. Progonjen od vlasti kao komunista i zauzet izvršavanje partizanskih zadataka, ometen je u školovanju i okonjanju ispita na fakultetu.

O Markovoj politici koju aktivnosti u toku srednjeg školovanja malo se zna, ali pošto je primljen u članstvo Partije 1939. godine, pretpostavljaja se da je do tada, kao student, bio veoma aktivan član SKOJ-a.

U jesen 1939. godine, Marko je, u grupi bosansko-hercegovačkih studenata komunista, upućen na politički rad u zavodajni stolački kraj. Od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, određeno je za partijskog povjerenika za stolački srez, sa zadatkom da tamo osnuje i razvija partijsku organizaciju. U ovom srežu do tada nije postojala komunistička organizacija, mada su pojedini mladi ljudi već djelovali na kursu Partije. Poznato je da su u Stocu i ranije, odmah poslije prvog svjetskog rata, postojali lanovi i brojni simpatizeri KPJ, ali je takva aktivnost u toku buržoaskog terora razbijena i za javnost ostala nepoznata. Vjerodostojni izvori kažu da je KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine dobila u Hercegovini 2.787 glasova, od kojih u Stocu 188.

Ubrizo po dolasku iz Beograda, Marko je postao član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu. Komitet je imao sjedište u Mostaru, a njegov sekretar je jedno vrijeme bio Džemal Bijedić. Već iste 1939. godine, u selu Poplatu u prvom redu zaslugom Marka Mihića, osnovana je prva elija KPJ u stolačkom srežu.

Marko je neumorno radio među stolačkim omladinom, sa ciljem da se njeno političko orijentisanje gradi na programu borbe KPJ. Već po etkom 1940. godine obrazovana je partijska elija i u Stocu, koju su inicijatori: sekretar Marko Mihić i lanovi: Hasan Piti Haso, brijački radnik, i Alija Burina Ale, stolarski radnik. Nešto kasnije, sredinom iste godine, u ovu eliju je uvršten i radnik Huso Salij.³⁾ Ova ilegalna partijska jedinica u Stocu privremeno je vršila i funkciju Mjesnog komiteta KPJ. Kao sekretar ovog rukovodstva, Marko je neumorno radio na pripremama za obrazovanje Sreskog komiteta KPJ za Stolac. Takav zadatok povjeren mu je u martu 1941. godine.

Obilaze i sela stolačkog sreža, Marko je uspostavljaо mrežu partijskih aktiva ili povjerenika. Iako se o tome malo zna, pretpostavlja se da se radilo uz najstrožu konspiraciju. Sigurno je da je uspostavio partijski aktiv u Gornjem Hrasnu, da je imao oslonac u Hrgudu, Dabarškom polju, Trijebnju, pa možda i još nekim selima.

Po etkom 1940. godine, stolački aktivisti Ale Burina i Joco Ružić počeli su s kurs koji je organizovala Partija u Bugojnu. U drugoj polovini 1940. godine, i u prvom dijelu slijedeće godine primljeno je u Partiju nekoliko stolačkih aktivista. Pored Jovana Joce Ružića, to su bili: radnik Hasan Čelić i radnica Kimeta Redžić. U to vrijeme u Stocu je formirana i druga partijska elija, ali se iz raspoloživih izvora ne može tačno utvrditi koje je lanove obuhvatala.

Po nekim sjećanjima, u Stocu je neposredno pred ratom postojala veoma snažna organizacija SKOJ-a. Pominju se brojni aktivi ove organizacije, koji su imali oko 30 lanova. Tako je Marko u Stocu gradio široku bazu Partije - preko prethodnog skojevskog staža. Skora okupacija i pogibija Marka Mihića zaustavile su razmah komunističkog pokreta u stolačkom kraju, ali je Partija, ipak, uhvatila dubok korjen koji neprijatelj nije mogao iskorijeniti.

Pri širenju organizacija i politike Partije u stolačkom kraju Marku Mihiću su, povremeno, pomagali studenti komunista iz Dubrava: braća iz Pješivca - Milenko i Ratko Šotra, i Sava Mihić iz Lokava. Inače, itav je Marko Mihić u stolačkom srežu podržavao je i pratio Miro Popara, tako da je beogradski student, rodom iz bile kog sela Fatnice. Miro je tada bio član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu.

³⁾> Podaci koje je dao Milenko Šotra, partijski povjerenik za apljanski kraj i saradnik Marka Mihića.

Stola ki komunisti su u predratnim mjesecima, djeluju i pod Markovim rukovodstvom, postizali zna ajne uspjehe u okupljanju napredne stola ke omladine. To je ostvarivalo kroz bogatu kulturno-zabavnu i sportsku aktivnost, u okviru legalne organizacije Zadružne omladine Jugoslavije (ZOJ) i u Omladinskom fudbalskom klubu. Me u seosku omladinu ideje komunista prodirale su preko podružnica »Selja ko kolo«, najuspješnije u Poplatu, Opli iima i Trijebnju. Po selima je rasturana napredna knjiga, kao što je bila »Narodna itanka«. Komunisti i stariji skojevci prora ivali su partijsku štampu, naro ito »Proleter« i »Srp i eki «.

Sreska vlast i prvaci buržoaskih gra anskih stranaka svim sredstvima su se suprotstavljeni širenju uticaja komunista na radne ljude. Marko Mihi i njegovi drugovi vodili su tešku borbu sa tim reakcionarima. Partijski radnici su najodlu nije ustajali protiv širenja nacionalizma i šovinizma, koji su uhvatili širok zamah, u prvom redu u sudaru oko prevlasti srpske i hrvatske buržoazije. Marko i njegovi drugovi bili su stalna meta stola kog ustaškog vodstva koje je, kao doma e izdanje fašizma, bilo na najekstremniji na in usmjereno protiv komunista.

U prvoj polovini 1941. godine, od aprilske okupacije do kraja maja i preuzimanja vlasti ustaša od italijanskog okupatora, nastupila je nešto povoljnija klima za ilegalni rad Partije i okupljanje njenih pristalica. U to vrijeme nastala je opšta diferencijacija izme u pristalica osovine Rim - Berlin i snaga koje su bile spremne da brane nezavisnost zemlje. Baš u to vrijeme u Stocu dolazi do širenja partijske i skojevske organizacije, što je bio rezultat politi ke aktivnosti Marka Mihi a i njegovih drugova. Na žalost, o toj aktivnosti i borbi gotovo da nema pouzdanih tragova.

Naporedno sa napadom nacisti ke ratne mašine na SSSR, na osnovu planova Gestapo, po eli je operacija hvatanja i ubijanja komunista i drugih antifašista širom raskomadane Jugoslavije. Ve 22. juna na Popplat je dojurila ustaška patrola⁴¹ iz Stoca radi hapšenja Marka Mihi a. Kako Marko nije bio kod ku e, ustaše su narednog dana lišile slobode njegovog oca Nikolu i mla u bra u Miha i Jovu. Ustaška patrola saopštila je Markovoj majci da se Marko mora što prije javiti Ustaškom logoru u Stocu, a da do tada ne e biti pušteni na slobodu taoci - njegov otac i bra a. Takav metod ustaše su o igledno, preuzele od svojih uitelja - njema kih nacista.

Kako se Marko 22. juna zatekao u selu Hrgudu, sutradan se vratio u Poplat i od majke saznao šta se dogodilo. Majka je naivno povjerovala ustaškom triku, pa je zahtijevala od sina da postupi kako vlast nalaže.

U ovim dramati nim trenucima Marko se kolebao. I pored savjeta drugova da to ne ini, otišao je u ustaški zatvor, da bi bio pušten na slobodu samo njegov otac Nikola.

Nekoliko dana je nad Markom primenjivana najteža tortura, da bi otkrio ostale lanove i simpatizere Partije. Nije rasvjetljeno da li je Marko Mihi podlegao ranama u ustaškom zatvoru brane i svoje socijalisti ke ideale, životne interese radni ke klase i živote svojih drugova komunista. Pouzdano se ne zna kako je Marko ubijen, jer su ustaše svoje zlo ine dobro prikrivale. Jedan od ustaških krvnika hvalisao se po Stocu kako je on ubio i u krašku jamu Panduricu, kod Ljubinja, bacio Marka Mihi a. Sasvim je sigurno da se Marko komunisti ki držao pred klasnim neprijateljem, o emu govori i injenica da poslije njegovog sašlušavanja i mu enja u Stocu nije bilo daljih hapšenja komunista - Marko ih nije otkrio. Markova mla a bra a, Miho i Jovo, tako e su nestali bez traga, na nekom od stratišta ustaških zlo inaca iz Stoca.

⁴¹ To su bili ustaše Huso Gubelji elko i Džemal Odobaši .

Iznenadna i tragi na pogibija Marka Mihi a bila je težak udarac za sve komuniste i napredne ljude u stola kom kraju. Njegovu organizatorsku, pregala ku i podsticajnu snagu politi kog borca komuniste u ovim uslovima nije bilo mogu e nadoknaditi. Zato je poslije njegovog nestanka naglo opala aktivnost komunista, skojevac i aktivista Partije u Stocu i na teritoriji sreza. Rade i u dubokoj ilegalnosti, Marko je jedini znao i pamtio organizacije i ljude, on je bio jedna spona, veza i koordinator izme u partijskih organizacija i lanova. Uz to, krvavi ustashi teror zastrašio je ljude, pa se dio zaparenih stola kih antifašista Muslimana sklanjao prema Mostaru i Sarajevu, prikrivaju i trag pred ustashkim gonjenjem. Naravno, može se prepostaviti da je i oblasno partijsko rukovodstvo u Mostaru u ovoj situaciji izgubilo svaki oslonac u Stocu, gdje je partijski rad primetno zamro. Takvo stanje potrajalo je sve do septembra 1941. godine.

Revolucionar Marko Mihi ostvarivao je humani program i ciljeve svoje Partije. On je, u stola kim prilikama, bio najve i neimar širenja društvene svijesti o vrijednostima slobode, bratstva i ravnopravnosti svih ljudi, kao i o neophodnosti socijalisti kog preobražaja zemlje. Odlu no se zalagao za odbranu nezavisnosti i integriteta svoje domovine; žigosa je kao kriminal svako nacionalno i socijalno ugnjetavanje i izrabljivanje, koje je sprovodila vladaju a i hegemonisti ka buržoazija. Suprotstavlja se i svakom nacionalizmu, pogotovo separatisti kom i šovinisti kom ustašluku, koji se sve više razmahivao na stola kom prostoru. Neumorno se zalagao u tuma enju ogromne opasnosti po našu zemlju od fašisti ko-nacisti kih agresora, ije su ratne mašine ve hale širom Evrope.

Markov doprinos u pripremanju politi ke osnove za dalju oružanu borbu i za ostvarenje spasonosnog programa Komunisti ke partije u stola kom kraju bio je izuzetan, a mogu samo uz pomo mnogih njegovih drugova i saboraca, kakvi su bili: Milenko Šotra, Hasan Piti , Mirko Mihi , Ale Burina, Huso Sal i i drugi, znani i neznani borci za oslobo enje ovjeka i njegovog rada. Iako je njegova plodonosna politi ka aktivnost prerano i nasilno prekinuta, jer su ga ustashi zlikovci na gusan na in likvidirali u 24. godini života - Marko Mihi se uzdigao u vrh najzaslužnijih ljudi u predratnoj istoriji stola kog kraja. On e biti trajno prisutan kao primjer ljudskog življenja i borenja, kao velikan slobodarske i socijalisti ke tradicije svog zavi aja.

RAT I OKUPACIJA

Drugi svjetski rat po eo je 1. septembra 1939. godine, agresijom Hitlerove ratne mašine na Poljsku. Fašisti ka osovina Berlin - Rim - Tokio zametnula je porobljavanje, plja ku i krvoprolie na na in koji je po obimu i surovosti bio neo ekivan. Ratni požar približavao se i granicama naše zemlje.

Dvadeset petog marta 1941. godine, kraljevska vlada Cvetkovi - Ma ek potpisuje pristup Trojnom paktu. Samo dva dana kasnije, 27. marta, ova vlada je oborenna pu isti kim udarom vojske u Beogradu, poslije ega na vlast dolazi nova vlada, sa generalom Simovi em na elu.

Širom zemlje patriotske snage su, u brojnim demonstracijama, podržale obaranje kapitulanske vlade i osudile njen akt nacionalne izdaje, pod parolom: »Bolje rat nego pakt«. Komunisti ka partija je, kao vode a antifašisti ka snaga u zemlji, podržala ove masovne demonstracije,

odnosno njeno lanstvo je davalo politi ki pravac tom raspoloženju ljudi. I stola ki antifašisti, predvo eni aktivistima KPJ, demonstrirali su na masovniji na in svoje raspoloženje protiv pakta sa njema ko-talijanskim fašistima.

Politi ke i me unacionalne prilike u Poplatu su se, kao i u cijelom stola kom srezu, zaoštravale sa približavanjem dana fašisti ke agresije na Jugoslaviju. Osnovni uzrok bio je, sudar izme u velikohrvatske i velikosrpske struje i njihovih interesa. Prva je težila razbijanju Jugoslavije i samostalnoj državnosti Hrvata, a druga održavanju integralne države i u njoj svoje hegemonije. Ovaj raskol sve više su razbuktavali talijanski i njema ki agresori putem bjesomu ne propagande i petokolonaške akcije. Put svojoj agresiji oni su utirali svestranim podržavanjem hrvatskih separatista, me u kojima i one najekstremnije struje - ustaške. U predve erje aprilskog rata javlja se i redovna razbijja ka propaganda preko radio-talasa »Velebit«. Ovu snažnu radio-emisionu stanicu u Berlinu nje ma ki nacisti stavljaju u službu petokolonaškog ustaškog pokreta. Po pojavi ove radio-stanice, intonirane gebelsovskom propagandnom strategijom, u domovima proustaških elemenata u stola kom kraju javljaju se brojni radio-aparati, koji su ranije bili prava rijetkost.

Poplatski seljaci su se odazivali pozivima vojnih vlasti i odlazili na vježbe i mobilizaciju. U najve em broju našli su se u 29. pješadijskom puku u Trebinju, i dospjeli na grani ni front prema Albaniji, gdje je trebalo da se bore protiv tamošnjih Musolinijevih divizija. Poplatski obveznici željeli su da brane nezavisnost i integritet svoje zemlje, mada su omrzli buržoaski režim u njoj.

Nakon samo desetak dana rata došlo je do kapitulacije vojske, a prodiranje agresorovih motorizovanih kolona u dubinu naše zemlje nastavljeno je gotovo neometano. Poplatski ratnici bježali su sa fronta prema svojim ku ama - kako bi izbjegli zarobljavanje. Oni su bili duboko razo arani svim onim što su u ratu doživjeli. Pri ali su o dezorganizaciji i defetizmu u vojsci, a najteže su podnjeli izdaju jednog dijela starješina i vojnika, koja je, bezmalo, bila otvorena. Svuda se osje ala aktivnost petokolonaša i sabotera. Stigle su vijesti da je ve etvrtog dana rata, 10 - 11. aprila, u Mostaru, apljini i Dubravama, kod stola kih Aladini a - došlo i do oružanih akcija ustaške pete kolone.

Kad je 10. aprila 1941. godine, po nalogu njema kih diplomata, jednovremeno sa ulaskom njema kih kolona u Zagreb, Slavko Kvaternik, preko radio-stanice Zagreb, proglašio »Nezavisnu državu Hrvatsku« - i u Stolac je upala grupa ustaša, pod vodstvom Ilike Raguža, i tri dana držala vlast u gradu. Intervencijom manjeg odreda regularne vojske, ustaše su se razbjezale. No, po odlasku vojske iz Stoca ustaški petokolonaši su se opet u vrstili u gradu. Kod Aladini a je iz ustaške zasjede napadnuta jedna vojna auto-kolona od 17 vozila, pri emu su tri kamiona zapaljena. Bilo je obostranih ljudskih gubitaka; na strani petokolonaša ubijen je Stanko Šutalo. Petokolonaški napad kod Aladini a izvršile su mjesne ustaše pod vodstvom Martina Masla a, koji još nisu javno identifikovani kao ni oni stola ki, koje je vodio Ilijia Raguža.

Slavko Kvaternik, bivši austrougarski pukovnik, vode i ustaški organizator i propagandist u zemlji, živio je do rata legalno u Zagrebu, a sada je, u svojstvu opunomo enika poglavnika Ante Paveli a, saopštio putem radija proglaš:

»Hrvatski narode!

Božja providnost i volja našeg saveznika, te mukotrpna višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovanost našeg poglavnika dra Ante Paveli a, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu: odredili su da danas pred uskrš a Božjeg Sina uskrne i nezavisnosti naše Hrvatske države.

Pozivam sve Hrvate u kojem god mjestu oni bili, a naro ito sve asnike, pod asnike i mom ad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najve i red i da se svi smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se sad nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti nezavisnoj državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku.

Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomo enik Poglavnika.

Bog i Hrvati! Za dom spremni!«

Odmah poslije Kvaternikova proglaša, pro itana je i izjava dr Vlatka Ma eka, šefa Hrvatske selja ke stranke. Preko radija se ulo:

»Hrvatski narode!

Pukovnik Slavko Kvaternik, vo a nacionalisti kog pokreta u zemlji, proglašio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historijskom i etni kom podruju Hrvatske, te je preuzeo vlast.

Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, op inske na elnike i odbornike itd., da iskreno sara uju sa prvom narodnom vladom!«

Ovako je, petoga dana aprilskog rata, govorio Vlatko Ma ek, potpredsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, koji je tre eg dana rata napustio Simovi ev kabinet i stigao u Zagreb, sa obrazloženjem da »želi da podijeli sudbinu sa svojim narodom!«

Kako se u to sudbonosno vrijeme ponašala katoli ka crkva najbolje potvr uje poslanica nadbiskupa Alozija Stepinca, objavljena krajem aprila 1941. godine. Stepinac se obra a svom katoli kom sveštenstvu tzv. NDH sa pozivom »na uvišeni rad oko uvanja i unapre enja« tzv. NDH. On u poslanici dalje isti e: »Poznavaju i muževe koji danas upravljaju sudbinom hrvatskog naroda, mi smo duboko uvjereni da e naš narod nai i na puno razumijevanje i pomo . Mi vjerujemo i o ekujemo da e Crkva u uskrsloj Dražavi Hrvatskoj mo i u punoj slobodi naviještati neoborive principe vje ne istine i Pravde«. Stepinac se dalje apelom obra a sveštenstvu da ispuni dužnost prema mladoj državi Hrvatskoj. Povodom osnivanja tzv. NDH, nadbiskup u poslanici odre uje da se 4. maja 1941. godine održi sve ana misa - Te Deum po svim župnim crkvama.

Stepin eva poslanica bila je osnova u daljoj politici sprege crkve i ustaškog režima - da se katoli ka crkva uklju i u akcije u politiku ustaškog režima. Poslije toga postaje sasvim jasno kako su neki stola ki župnici - sveštenici postali funkcioneri ustaške organizacije.

Od kapitulacije vojske, 17. aprila, do po etka maja svi poplatski obveznici vratili su se svojim domovima. Nije bilo ratnih gubitaka. Ljudi su se, mahom, vra ali bez oružja, kao da su zaboravili na sugestije koje je širila KPJ - da se oružje prikuplja i sa uva za predstoje i otpor okupatoru i njegovim slugama. Samo nekoliko pušaka donijeto je u selo, tajno, pa se kasnije nisu morale predavati novoj vlasti.

Razorna ustaška propaganda u doma im u inostranim sredstvima informisanja sruila se na svijest, u prvom redu hrvatskog stanovništva, razbuktavaju i nacionalizam do velike mržnje. Navodimo samo jedan primjer koji o tome kazuje. Ustaški ideolog Mile Budak, komandant ustaškog emigrantskog logora u Italiji, iz emigracije se vratio u Zagreb po odobrenju vlade Milana Stojadinovi a. Tom prilikom se u zemlju, pored Budaka, vratio 260 ustaških emigranata, me u kojima i Mladen Lorkovi i Jure Franceti . Svi su bili obu eni za petokolonaške diverzije. Rasporedili su se širom Banovine Hrvatske i preostalog prostora Bosne i Hercegovine, te bezmalo otvoreno stupili u politi ku akciju. Buržoaski režim nije ih odlu no progonio; nekim vode im politi kim snagama ta ustaška destrukcija je odgovarala, a drugi su to tolerisali, ulaguju i se vladama nacisti kog Tre eg Rajha i fašisti ke Italije.

Tako Mile Budak u Zagrebu pokreće list »Hrvatski narod« i u tom proustaškom glasilu otvoreno propovijeda najcrnji šovinizam i međunarodnu mržnju. On objavljuje i knjige takvog sadržaja. Ide tako daleko da otvoreno publikuje one zloslutne i rasističke parole: »Srbe o vrbe« i »Bježite psine preko Drine«. Budak i Francetić bili su i idejni tvorci i organizatori petokolonaške diverzije u Mostaru, apljini i Stocu.

Poslije svega, lako se može objasniti, kako je i u višenacionalnom Poplatu došlo do euforije nacionalizma, i to u momentu kada je trebalo složno braniti nezavisnost Jugoslavije. Fašisti ka i separatisti ka propaganda malobrojnih, ali veoma grlatih izroda, trovala je naše ljude. To je bio uzrok neodazivanju vojnoj mobilizaciji grupica obveznika u okolini Poplata (Bjelojevići).

»Ko ne e brata za brata, ho e tu ina za gospodara« - stara je narodna izreka, skovana u sličnim stradanjima u proteklim vijekovima. Tako je bilo i aprila 1941. godine. Već narednog dana poslije potpisivanja kapitulacije vojske, 18. aprila, u Stolac je, dolaze i iz doline Neretve, ušla motorizovana kolona talijanskog okupatora. U gradu su je raspoloženo do ekale samo grupice ustaša sa Franjom Smolom na čelu. On je već bio prigrabio sresku vlast. Uz svestranu podršku doma ih ustaški saveznika, okupacionu vlast u stolačkom srezu ostvario je talijanski garnizon jačine jednog pješadijskog bataljona, na čijem čelu je bio major Uzepe Capigati. Tako je pao Stolac - bez opaljenog metka.

USTAŠKI POKRET I REŽIM

Sa okupacijom i nastankom ustaške vlasti, bez traga su nestale do tada brojne i u borbi za vlast oštrotu suprotstavljene i ratoborne granske stranke. Njihovi prvaci u stolu kom kraju razbjegali su se na razne strane, ili su se našli u službi okupatora - neposredno ili služe u ustaškom pokretu. Obezglavljeni stanovništvo ekalo je da mu sudbinu kroji fašisti ki okupator, uz pomoć ustaškog pokreta i njegovog režima.

O načinu nastanka i politici ustaškog pokreta najbolje kazuje sam njegov vođa, Ante Pavelić, koji je uočio samog rata, preko radio-stanice u Firenci, uputio hrvatskom narodu proglašenje sadržaja:

»Ustaj na noge, lati se oružja, svrstavaj se u bojne redove i stupaj pod ustašku zastavu, na kojoj su već napisana slavna djela pobjede... Naša pobjeda je osigurana, naše oslobođenje je gotova stvar. Hrvatski ustaški pokret stavio se ne od danas, nego već od deset godina uz bok naših prijatelja, uz bok velikog talijanskog i njemačkog naroda i zato danas silne i ogromne vojske velikih voća i tih velikih naroda, Hitlera i Mussolinija, kojima se više nitko odupreti ne može, stoje na našu odbranu te zajam uju naše oslobođenje, našu pobjedu, našu slobodu i našu Nezavisnu Državu Hrvatsku na cijelom hrvatskom povjesnom i neprekinutom narodnom području.« (Ustaški izvor).

Suština programa ustaškog pokreta ispoljavala se u rušenju Kraljevine Jugoslavije kao države, u poricanju slovenskog porijekla hrvatskog naroda i stvaranju samostalne hrvatske države uz pomoć ideologije nacional-socijalne partije Adolfa Hitlera i fašističke partije Benita Mussolinija. Zatim, ustaški pokret je zasnovao budućnost hrvatskog naroda na rasizmu, po kome će programirati istrijebljenje srpskog i administrativno prevremenje muslimanskog naroda u Hrvatskoj. Pavelićev pokret tvrdio je da je Bosna i Hercegovina, pored Banovine Hrvatske, ista hrvatska istorijska i etnička teritorija. Naravno, ustaše se nisu usudivale da pokrenu kod svojih talijanskih gospodara pitanje Zadra, Rijeke, Istre i Hrvatskog primorja i tamošnjeg hrvatskog naroda koji je anektirala Italija.

U obrazu unu sa jugoslovenskom idejom ustaški ideolozi su »otkrili« da Hrvati potiču od Gota, pa su se odricali svojih slovenskih predaka i tako se dodvoravali uama tada zahuktalog Treće Rajha. Posebno

je zanimljiv pristup ustaškog pokreta seljaštvu za koji, u doba razvijenog industrijskog društva, kažu da je »temelj i izvor svakog života, pa je kao takvo pravi nosilac svake državne vlasti u hrvatskoj državi«. Ustaška teorija o državi, tako, okreće se a radni koj klasi svog naroda, jer je smatrala da ona nema sluha za fašističke norme života. Pavelić je o »boljševizmu« govorio i pisao kao o smrtnoj opasnosti i zastupao mišljenje da mu se jedino fašizam može suprotstaviti.

Ustaški pokret je kao politička organizacija bio organizovan na principu da ne vlasti njegovih prvaka, zapravo po ugledu na vladajuće partije u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji. Ustaški pokret bio je jedini regularan i jedina politička organizacija u NDH.

Cjelokupna aktivnost ustaškog pokreta podijeljena je na tri grupe: Političku organizaciju, Ustašku vojnicu i Ustašku nadzornu službu (UNS).

Hijerarhijske institucije ustaškog pokreta bile su:

- rođaci, koji je okupljao ustaše u selu, naselju ili ulici, a vođa mu je bio rođnik;
- tabor, koji je objedinjavao sve ustaške rojeve u okviru opštine, na čelu tabora bio je tabornik;
- logor, koji je povezivao sve tabore u srezu (kotaru);
- stožer, koji je okupljao sve logore na teritoriji velike župe;
- glavni ustaški stan (GUS), na čelu sa poglavnikom ustaškim svećenikom, koji je, istovremeno, bio pion u vlasti Hitlera i Mussolinija.

Ovakva organizacija po hijerarhiji i strukturama, sprovođena je tek u prvim mjesecima poslije proglašenja kvislinške NDH. Ranije, u godinama svoga nastanka, ilegalni ustaški pokret nije imao navedenu hijerarhiju i strukturu, a ni obim i nazive. On se nije uspio objediniti i nastupati kao jedinstvena politička organizacija. Svodio se na pojedine i ne-povezane grupice pristalica koje su se opredjelile polažu i ustašku zakletvu. Nasuprot nepostojanju formalne organizacije, u ovom vremenu se sve više razbuktavala nacionalistički i separatistička propaganda u hrvatskim masama koja je tokom vremena, posebno u predvečernje rata, sve više skretala prema ekstremnom ustaškom kursu.

Nekoliko mjeseci prije fašističke agresije na Jugoslaviju, takvom akcijom u Bosni i Hercegovini, po opštem planu aktivnosti ustaškog pokreta, rukovodi ustaški emigrant - povratnik, jedan od vodećih organizatora genocida Jure Francetić. U isto vrijeme Hercegovini tu ulogu je dobio Alija Šuljak, a u mostarskom srezu Pavao Canki. Ovi prvaci ilegalnog ustaškog pokreta djelovali su pod nazivom ustaških povjerenika.

Odmah poslije kapitulacije, u Stocu se, kao prvi ustaški povjerenik za stolački srez, legalno pojavio već poznati ustaša Franjo Smolić, direktor banke, inače jezuitski vaspitanik iz Travnikova. On je bio nosilac aktivnosti oko konsolidacije ustaške organizacije u ovom srezu, što je, poslije etkoma maja 1941. godine, obilježeno obrazovanjem ustaškog logora u Stocu. U to vrijeme, pored Smole, veliki uticaj u ustaškoj akciji imao je sitni trgovac iz Stoca Ilija Raguž, koji je, vjerovatno, bio zamjenik povjerenika Franje Smole.

Ustaški logor u Stocu, kao vodeća institucija ovog pokreta u cijelom srezu, organizovan je po etkoma maja 1941. godine, pod okriljem i zaštitom talijanskog okupatorskog garnizona uspostavljenog 18. aprila. Na čelu logora našao se Marko Bokež, ustaški svećenik ilištarac iz Zagreba, porijeklom iz Kotora. Bokež je pristigao u Stolac krajem aprila, gdje se viđao i ranije, uoči rata. Dužnost zamjenika ustaškog logornika preuzezeli su: Ilija Raguž, trgovac iz Stoca, i njegov sugrađanin, gospodin

ar Božo Pulji, koji su i do tada imali istaknute uloge u ustaškoj organizaciji u stola kom kraju.

Uspostavljanjem logora u Stocu, logornik ori preuzima rukovanje ustaškom organizacijom u srežu od dotadašnjeg ustaškog povjerenika Franje Smole, koji je bio direktor hrvatske banke u Stocu. Međutim, Smolo je i nadalje pri ustaškom logoru ispoljavati veoma zapuženu aktivnost, što navodi na pretpostavku da je institucija ustaškog povjerenika postojala i poslije obrazovanja ustaškog logora.

Pri ustaškom logoru u Stocu oformljen je, istovremeno, takozvani tajni savjetodavni odbor. U ovom ustaškom organu bili su: don Marko Zovko, rimokatolički sveštenik i župnik u Stocu, porijeklom iz Bijelog Polja; Omer Rizvanbegović, bivši načelnik stola ke opštine; Stanko Raguž, zemljoradnik iz sela Kruševa; Miho (Mihovil) Seko, upravnik pošte u Stocu, porijeklom iz Trebinja; Martin Masla, zemljoradnik iz sela Prene; Ivan Raguž, sveštenik u penziji iz Stoca; Stjepan Krešić službenik Poreske uprave u Stocu, rodom iz Ostrošca; Grga Vujinović, zemljoradnik iz sela Burmaza; Petar Marić, gospodar iz Aladinića; Vide Palameta, zemljoradnik iz sela Borojevića; Hamir Hrle, malar iz Stoca; Stanko Obradović, zemljoradnik iz sela Poplata. Većina lanova ovog ustaškog savjetodavnog odbora ogrezovali su zlo inima, zbog čega su proglašeni za ratne zlo ince.⁵

Odmah po proglašenju ustaške NDH u Stocu se, pri ustaškom povjereništvu i potonjem ustaškom logoru, počela oformljavati ustaška vojna jedinica, poznata i pod imenom ustaška straža. Brojala je više desetina dobrovoljaca koji su osiguravali ustaško rukovodstvo u Stocu i ostvarivali program krvavog ustaškog terora.

U drugoj polovini maja obrazovani su ustaški tabori u svim opštinskim stolačkim srežama, koji su rukovodjeni ustaškom organizacijom po opštinskim preuzelima od ranijih ustaških povjerenika.

Opština Stolac dobila je za tabornika Stipu Tajića, učitelja porijeklom iz Dalmacije, a njegov zamjenik postao je Vide Palameta, zemljoradnik iz sela Borojevića. Za ustaškog tabornika opštine Berkovići postavljen je hodža Muhammed Brezić, porijeklom iz Tuzle, a za svog zamjenika dobio je Hasana Jašarovića iz Berkovića. Martin Masla iz sela Prene i Petar Marić, gospodar iz Aladinića, našli su se u ulozi ustaških tabornika, odnosno zamjenika tabornika u opštini Aladinić. Nije pouzdano utvrđeno ko je bio ustaški tabornik opštine Burmazi. Mada izvor navodi da je tu funkciju vršio Štefan Marić iz Poplata, ustaški tabornik u Burmazima, po svemu što je vređeno, prije bi mogao biti Grga Vujinović, zemljoradnik iz Burmaza, tim prije što se zna da je on bio i prvi ustaški povjerenik u opštini Burmazi.⁶

Stolački srez je, pored gata koga, bile koga, trebinjskog, apljinskog, dubrovačkog i novoimenovanog »kotara« Ravno (umjesto ranijeg Ljubinjia), uključen po liniji državne vlasti, u veliku župu Dubrava, sa sjedištem u Dubrovniku i prvim velikim županom Antonom Butoracem. Ustaška NDH je podijeljena na 22 velike župe u teritorijalnom pogledu krojenja, tako da se zatre trag tradicionalnih naziva pokrajina (Bosna, Hercegovina, Dalmacija, i sl.). Ustaški režim Pavelića je, istina na drugi način, ponovio ono što je 1931. godine pokušao da ostvari režim kralja Aleksandra Karađorđevića.

⁵⁾ Odlukama Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača za ratne zločine od navedenih lanova ustaških rukovodstava u Stocu za razne zločine optuženi su: Božo Puljić, Franjo Smolo, don Marko Zovko, Omer Rizvanbegović, Stanko Raguž, Miho Seko, Martin Masla i Stanko Obradović.

⁶⁾ Personalni sastav rukovodećih organa ustaškog pokreta u Stocu, izveden je iz dokumentacije Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača.

sandra Kra or evi a - obrazovanjem takozvanih banovina. U tom ustaškom komadanju tradicionalnih teritorija na župe težilo se da se po župama ostvari povoljan etni ki odnos za ustašku vlast.

Sresko poglavarstvo u Stocu nastavilo je svoju funkciju vlasti i poslije kapitulacije kraljevske vojske, stavljaju i se u službu talijanskog okupatora i njegovih doma ih slugu, stola kih ustaša. Za ovako težak oblik izdaje odgovoran je tadašnji sreski poglavar Nikola Zokovi , rodom iz Boke. Mada, 10. aprila upu en je javni poziv Vlatka Ma eka u ime Hrvatske selja ke stranke kojim je stavljen u službu fašisti kih okupatora itav politi ki sistem HSS i upravni aparat Banovine Hrvatske, iji je nosilac Ma ekova stranka.

Od dana okupacije Stoca (18. aprila) do 18. maja 1941. godine, (datum potpisivanja Rimskog sporazuma Musolini-Paveli), nosilac formalne vlasti u srezu bio je talijanski garnizon u Stocu, koji je upravljao preko poglavara zate ene banovinske vlasti. Za taj mjesec dana i pod zaštitom okupatorskog granizona i banovinskog sreskog poglavarstva, ustaše su imale sve povoljne uslove da se organizuju i pripreme za preuzimanje itave vlasti poslije potpisivanja navedenog sporazuma u Rimu. Tim sporazumom stola ki srez je, kao i itava Hercegovina, pri-pao interesnoj sferi fašisti ke Italije (II zona). Po predaji cijelokupne vlasti ustašama (krajem maja), talijanski garnizon e i dalje ostati u Stocu - kao zaštita ustaškog režima. Na zahtjev Ante Paveli a, Musolini je zadržao dvije svoje divizije koje su imale ulogu da osiguraju razvoj ustaškog politi kog sistema u talijanskoj interesnoj sferi teritorije NDH (zona II i III). Demarkaciona linija izme u talijanske i njema ke interesne sfere protezala se granicom sjeverne Hercegovine, pa dalje na zapad pored Travnika, Jajca, Prijedora, Bosanskog Novog i Siska.

Kada su krajem maja ustaše preuzele vlast u »kotarskoj oblasti Stolac«, one su, sredinom juna u Ljubinju, ubili ranijeg sreskog poglavara Zokovi a, jer je ranije branio integralno jugoslovenstvo.

Prvi poglavar »kotarske oblasti Stolac«, poslije likvidacije Nikole Zokovi a, postao je Miroslav Mostar i , službenik sreskog na elstva u Stocu, rodom iz Imotskog. On e na toj dužnosti ostati u junu, julu, avgustu 1941. godine, u vrijeme masakra srpskog »stanovništva u »kotaru«. Po reokupaciji i protjerivanju vo a ustaškog pokreta od strane Talijana, što se dogodilo 7. septembra 1941. godine, upravna vlast u »kotarskoj oblasti« nastavila je svoju funkciju u neposrednoj pot injenosti talijanskog okupatora i u redovnoj komunikaciji sa višim organima vlasti NDH. Drugim rije ima, organi izvršne vlasti takozvane Nezavisne Države Hrvatske u stola kom kraju prerasli su u okupatorov aparat sa osnovnom ulogom da suzbiju narodne oslobođila ke borbe.

Od aprilske okupacije do septembra 1941. godine, dok je ustaški sistem vlasti imao samostalnost, ta vlast je u stola kom srezu imala osnovni cilj da razoruža, a zatim fizi ki uništi srpsko stanovništvo. Na tom planu ustaše su preduzele itav niz drasti nih mjera, kao što su bile:

- oduzimanje svih vrsta vatrenog oružja od Srba;
- otpuštanje Srba iz službe i radnog odnosa, kako državnog, tako i privatnog sektora;
- raspuštanje svih srpskih kulturnih institucija;
- zabrana irili kog pisma;
- konfiskacija, u korist ustaške države, svih trgovinskih, ugostiteljskih i zanatskih radnji iji su vlasnici bili Srbi;
- zabrana svakog kretanja Srba izvan mjesta boravka, ili uz posebnu pismenu dozvolu sreske vlasti;
- zabrana Hrvatima i Muslimanima da se sastaju sa Srbima;

- zabrana Srbima da se me usobno okupljaju.

Kada bi, preko svojih doušnika, saznali o komešanju i revoltu srpskog stanovništva, ustaše bi odmah uzvra ale - lažnim obe anjima. Sa opštavale bi da se ne može ništa loše dogoditi onima koji izvršavaju na redbe vlasti i mirno žive. Može se re i da je ustaška propaganda u prvo vrijeme veoma uspješno koristila metode naciofašista - bili su to metodi i iskustva kojima su se u Njema koj i Italiji obra unavali sa na prednjim i sebi protivni kim snagama.

Ustaški režim prihvatio je i naslijedio teritorijalne granice stola kog sreza kakve su bile i u Banovini Hrvatskoj, sem što je odvojena ispostava apljina, od koje je obrazovan u NDH »kotar« apljina. U srezu su postojale etiri opštine: Stolac, Berkovići, Aladinići i Burmazi, sa ukupno oko 29.500 stanovnika.

Središta ustaške vlasti opštine Burmazi, kojoj je pripadao i Poplat, nalazilo se, kao i ranije, na Drenovcu, malom naselju na južnoj ivici Poplata.

Još u toku jedanestodnevног aprilskog rata ulogu predsjednika opštine Burmazi preoteo je najuticajniji ustaša Grga Vujinović, koji je, pored toga, bio i ustaški povjerenik opštine. Tako je u po etku ovaj veoma agresivni i ve poznati zagovornik ustaša iz naselja Pušića pri grabio vojstvo ustaškog pokreta i opštinsku vlast.⁷

Najbliži saradnici ustaškog monika Grge Vujinovića u opštini Burmazi bili su:

- Tomo Vujinović Mali, zemljoradnik iz Obera;
- Stanko Raguž (Šepanović), zemljoradnik iz Kruševa; Stojan Marić bivši vojni referent opštine; Ilija Raguž (Erekovac), trgovac iz Stoca; Jozo Raguž (Nikić), zemljoradnik iz Kruševa; Pero Raguž (Grgić) zemljoradnik iz Kruševa; Spasoje Marić, zemljoradnik iz Grđevica; Tomo Marić Crni, zemljoradnik iz Golih Brda.

Ne zna se pouzdano ko su bili glavari ustaške vlasti u Poplatu. Pretpostavlja se da su to bili Boško Marić, a poslije njega i Andrija Marić, oba iz naselja Marić.

TERORISTI KI ROJEVI MILICIJSKE USTAŠKE STRAŽE

Poput SS trupa u Njemačkoj i »crnih košuljaša« u Italiji, u okviru ustaškog pokreta postojale su posebne vojne jedinice kao »grana« tog pokreta, pod opštim nazivom ustaška vojnica. Jedinice ustaške vojnica bile su: roj, vod, sat (eta), bojna (bataljon) i pukovnija, koje su bile potinjene neposredno ustaškom poglavniku. Ove ustaške formacije okupljale su ljude od 19 do 24 godine starosti, a imale su osnovni zadatok da štite organe ustaškog pokreta i njihove radnje. To su trebale da budu odabrane i dobro opremljene vojne formacije nastale u prvim mjesecima ustaške vlasti.

Međutim, po naseljima stola kog sreza, odmah sa legalizovanjem ustaškog sistema vlasti, javljaju se grupe (rojevi) naoružanih građana sa ustaškim simbolom »U« na kapama. To su, mahom, bili ustaški dobrovoljci, milicionari, neposredno potinjeni funkcionerima ustaškog pokreta u selu, opštini i gradu. Međutim, ovim milicionarima lako su se prepoznavali raniji pripadnici ilegalnog ustaškog pokreta. Ovu milicijsku vojnu organizaciju ustaše su nazivale imenom »ustaška straža«. Ovi us-

⁷> Po oslobođenju zemlje, ustaški zlotvor Grga Vujinovića, osuđen je na smrtnu kaznu za poštovanje ratna zlodjela; nedvosmisleno je utvrđeno da je naređivao i organizovao masovno ubijanje Srba, na primjer u Gornjem Hrasnu. Na isto tako sraman način skončane i neki njegovi saradnici, a neki su nestali u ratnom vrtlogu.

taški »stražari« ubrzo e postati instrument sprovo enja politike kravog ustaškog terora i bratoubilaštva u najsvirepijim oblicima.

Po svojoj svireposti i bestijalnosti isticala se ustaška straža u Stocu, pot injena ustaškom logorniku Marku ori u. Poneseni pravom na plja ku i svako nasilje, ve ina ovih mra nih tipova izrodila se u udovišta koja su, poput bijesnih pasa, nasrtala na nevine ljudi na svaki mig ustaških prvaka.

Pripadnici straže ustaškog logora u Stocu bili su:⁸ Žuna Hasana Nafiz, komandir straže; Odobaši Huse Džemal,⁹ Zeki Alije amil,* Ajani Mehe Murat,* Jašarevi Ša ira Osman,* Gubelji Salke Mehlo, Be evi Smaje Abid, Eminovi Avde Huso, Demirovi Halila Mehlo, Pelja Alije Smajo, Hara i Muja Alija, Leto Ša ira Ibro, Sidran Hasana Osman, Ajani Mehe Avdo, Frenjo Ša ira Mujo, Gubelji Osmana Huso, Gubelji Avde Bajro, Buzaljko Jusifa Mehmed, Voli Hamida Šerif, Troli Šepe Niko, Kasumovi Salke Alija, Jaganjac Avde Sule, Basari Muhameda Mehmed, Baši Avde Džafer, Tepalovi Ahmeda Šerif, Poturovi Redže Be ir, Mari Džemal iz Ljubinja, Hadži Hamir iz Bile e, Dabeli Boška Ilija iz sela Poprati, Zili Ibre Mujo iz sela Poplata, Bra Ruže Niko iz sela Pješivca, Vgar Alije Rezalija iz s. Poplata, Peri Nikole Pero iz s. Poprati, Peri Nikole Ilijia iz s. Poprati, Raguž Vide An elko iz s. Ošanji a, Vujinovi N. Mato iz s. Ošanji a, Barakovi Paše Ethem iz Domanovi a, Karajica Halila Ismet iz s. Poplata, Prce Vide iz Popova Polja, Perutina Boško iz s. Borojevi a, Kati Marko iz Prenja, i Papac Joze Boško iz s. Barana.

Pripadnici »ustaške straže« u Stocu stupili su dobrovoljno u ovu vojnu formaciju milicijskog tipa, organizovano su obu avani za svoju neljudsku ulogu i bogato nagra ivani otetom imovinom stola kih Srba. Na primjer, zna se da je Nazifu Zuni, komandiru stola ke ustaške straže, ustaški logornik Marko ori za njegove zasluge dodjelio stan i stolarsku radionicu or a Kuni a - pošto je stari majstor svirepo ubijen i ba en u jamu. I ostali ustaški vojni ari, podsticani sli nim nagradama za terorisanje i krvni ku rabotu, utrkivali su se u svom zanatu.

I po stola kim selima, u okviru ustaških tabora, postojali su rojevi ustaša pod imenom ustaških straže. Oni su tako e, po inili najteže zloine - ubijali nevine srpske stanovnike. Kako u Stocu, tako i po selima širom sreza, ustaške straže su tjesno sara ivale sa ustaškim žandarima u antisrpskom progonu. I više od toga - prvaci ustaškog pokreta ovog kraja nare ivali su najširu mobilizaciju Hrvata i Muslimana u nekim prilikama da bi ih odvodili na stratišta i prisilno ih uvla ili u kriminalne radnje. Po tome je dobro poznat ustaški mo nik u burmaškoj opštini - Grga Vujinovi .

Za razliku od navedenih pripadnika stola ke ustaške straže, seoski zlo inci su manje zapam eni, jer nisu bili duže na okupu. No u bi se sastajali i odlazili u akciju, kako bi prikrili svoj zlo in. Nisu ostavljali nikog u životu ko bi mogao o tome svjedo iti. Takva grupa ustaških razbojnika poubijala je i potpuno uništila svo srpsko življe (trinaest porodica) u selu Prenju, kada nisu imah milosti ni za djecu u bešici. Istraga je utvrdila da je udovišno bratoubila ko krvoprolie u Prenju izvršio opor ustaša pod vodstvom Nike Jerini a i Marka Masla a iz istog sela.

U eš e u zlo inima ustaše su prikrivale na razne na ine. Za vršenje masakra u nekoj opštini ili srezu dovo eni su ustaški rojevi iz susjednih opština ili srezova, da ih niko ne bi mogao prepoznati na mjestu zlo-

⁸> Spisak pripadnika ustaške straže u Stocu izveden iz dokumenta Zemaljske komisije za utvrivanje zlo ina okupatora i njegovih pomaga a.

49 9) Pripadnici »straže« ija su imena ozna ena zvezdicom proglašeni su za ratne zlo ince.

ina. Bilo je slučaja, kao u ljubinjskom kraju, kada su ubice nosile dijelove odjeće koja je simbolisala drugu naciju. Na primjer, ustaški zlogelan Marko Katić, ustaški emigrant iz stola kog Prenja, u estvovao je kao starješina šezdesetak ustaša u pokolju preko stotine Srba u popopoljskom selu Avaš, koje je pripadalo ljubinjskom srežu (kasnije preimenovan u kotar Ravno). Ovaj pokolj u avšu zabilježila je zvanična ustaška administracija, a odigrao se sredinom avgusta 1941. godine.

I u Poplatu je otkrivena grupa - roj ustaških zloinaca. To su bili: Pero Pažin Urin (32), zemljoradnik iz naselja Njivice; Omer Penava Osmanov (32), zemljoradnik iz naselja Njivice; Zulfo Zulić Omerov (32), zemljoradnik iz naselja Gornji Poplat; Mujo Mahmutović Mašin (30), zemljoradnik iz naselja G. Poplat; Ragib Karajica Mehin (26), zemljoradnik iz naselja G. Poplat; Mehio Zilić Husin (25), zemljoradnik iz naselja G. Poplat; Rezalija Veger Aljin (24), zemljoradnik iz naselja G. Poplat; te Evel Zilić, maloljetnik iz naselja G. Poplat.

Ovaj ustaški roj poplatskih ubica predvodio je navedeni Pero Pažin. Bili su naoružani puškama dobijenim od viših ustaških foruma po planu stvaranja ustaške vojnica milicijskog tipa.

Ustaška politika masovnog terora, poslije koje će uslijediti i etnička, nastojala je da što veći broj ljudi uveče u zloine i mimo njihove želje da to ne bude. Primjera radi, navodimo metod ustaškog monika opštine Burmazi, Grge Vučinovića, prilikom masarska srpskih seljaka u Gornjem Hrasnu. On je mobilisao oko 300 naoružanih seljaka, Hrvata i Muslimana iz Burmaza, Bjelojevića i susjednog Hutova i odveo ih na mjesto zla ina, radi tobožnjeg suzbijanja »etničkog koga« napada. Prilikom nog ubijanja, od 100 povuhanih Srba oko 40 se bjekstvom spasio od smrti, iako su bili vezani. Ovaj događaj sa stratišta Jame Gavranice, na brdu Kozarići, potvrđuje da su se ovi ljudi mogli spasti bjekstvom zahvaljujući i samome tome što je znatan dio seljaka bio mobilisan i odbio u ešće u zlo inu.

MASAKR SRBA

Do ustaške kampanje istrebljenja Srba u stola kom srežu došlo je u okviru politike koga programa vrhova ustaškog pokreta, radi stvaranja »istog životnog prostora« Hrvatima u NDH, u šta su uključeni i Muslimani. Od samog nastanka Pavelićevih ustaških emigranata, po etkom tridesetih godina, oni u prvi plan svoje politike postavljaju rješavanje »srpskog pitanja«. Ustaški pristup ovom pitanju zasnovao se na tri bitna momenta:

- Srbima, kao i Židovima, nema mesta u hrvatskoj državi, jer su oni u taj prostor naknadno doseljeni, pa on ne može biti njihova prava domovina;
- prisustvo Srba u hrvatskoj državi je konstantna opasnost za egzistenciju hrvatskog naroda i njegovo nacionalno oslobođenje;
- samo uklanjanjem Srba omogućuje se sreća njih budućnosti Hrvata.

Na ovim tezama razvijana je ustaška politika propaganda tokom itave decenije prije rata. Poslije aprilske katastrofe Kraljevine i obrazovanja ustaške NDH po planu osovinskih sila, prva brigada ove vlasti usmjerena je u pravcu praktične realizacije odstranjuvanja srpskog stanovništva sa teritorije ove kvadrantne tvorevine. Radilo se, zapravo, o sudbinama oko 1,900.000 srpskih stanovnika, ili blizu trećine itavog stanovništva »endehazije«, u koje se uključivalo i oko 700.000 Muslimana.

mjesecima ustaške države, donio je itav niz »zakonskih odredaba« zakonodavac Ante Pavelić, koje su: zabranile irilicu (25. aprila), odredile pokrštavanje (prevjeravanje) u katolicizam (3. maja), ukinule srpske vjerske škole i zabavišta (po etkom juna), ukinule naziv »srpskopravoslavna« (sredinom jula) i zamijenile ga nazivom »gr koisto na vjera«. Zatim su uslijedile i mnoge druge administrativne mjere ustaške vlasti: o promjeni imena pojedinih mjesta, o ograničavanju kretanja Srba, i sl.

Neposredno sa ovakvim administrativnim mjerama, širom tzv. NDH nastupili su najistaknutiji ustaški funkcioneri - pozivaju i na odstranjenje Srba. To je preraslo u pravu protivsrpsku hajku u svim sredstvima javnog informisanja. Ovu kampanju ustaškog zla ina podržavala je i katolička štampa. O tome šta su o »srpskom pitanju« raspravljali vrhovi katoličke crkve, najbolje govori zagrebački nadbiskup Alojz Stepinac. On je u svom »Dnevniku«, povodom 27. marta (obaranje vlade Cvetković-Maček), izražavajući ogretnje, pored ostalog, zapisao: »Sve u svemu Hrvati i Srbi su dva svijeta, sjeverni i južni pol koji se nikad neće približiti osim udom Božnjima. Shizma (pravoslavlje) je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema moralu, nema na elu, nema istine, nema pravde, nema poštovanja...«

Dok su stratezi politike terora nad Srbima pripremali veliki zloin, sreska i opštinska ustaška rukovodstva u isto vrijeme Hercegovini realizuju krvni komigracijski igrom, masakrom. Ustaški stozernik velike župe Dubrava Ivan Rojnica i ustaški povjerenik za isto vrijeme Hercegovinu Alija Šuljak bili su naredbodavci ustaške koljeke prakse. Oni su naređivali to što je stolački logornik Marko ori sprovodio u djelu.

Sredinom juna je širom stolačkog sreza, nakon dvomjesečnog pripremanja pod zaštitom talijanskog garnizona, otpočela opšta kampanja sadističkog ubijanja Srba. To je ovde bila takozvana vidovdanska akcija - prvi talas pokolja. Najveće su ustaški rojevi upadali su u domove svojih žrtava, odvodili ih vezane na gubilište i bacali ih u kraške bezdane. Primjenjivan je i lukavi metod zavaravanja - obavještavali su, na primjer, da »vlasti saziva skup radi saopštenja nekih važnih naređenja«, da bi odmah okupljene ljudi vojnički okružili, vezali i zatvarali. Ti ustaški zatvori su običajno, bili podrumi zgrada u kojima su uhapšeni muščari i mrcvareni do smrti. Usmrćivanje je najveće je vršeno maljevinama, toljagama, kundacima ili poljoprivrednim alatkama, po pravilu uz najgadnije psovke i prizore divljenja. Žene su prije ubijanja silovali. Žrtvama su oduzimani novac, nakit i sve vrijedne stvari. Izbijali su akcijske zlate zube.

O tome je za života pričao uro Bošković Hedi, Hrvat iz Crniakova kod Stoca, ovidjac ustaških zla ina. U žicu povezane dubravskih seljaka ustaški krvnici su prethodno, u nekom podrumu, mrcvarili udarcima maljeva i toljaga. Razbijali su im lobanje, lomili kosti, vadili oči, klali ih i ere ili. Izmrcvarene ljudi bacali su u kamion. Iz tog pokretnog mu ilišta ulo se stenjanje, krkljanje i samrtno roptanje još neusmrćenih ustaških žrtava. Dok se vozilo truckalo po džombama, iz njega je tekla topla ljudska krv i ostavljala crven trag na putu. Na kamionu je, povrh ljudskih tjelesa, sjedilo nekoliko ustaša sa harminikom, i pratnja se, pijana od rakije i opijena zloinima, uveseljavala pjesmom u slavu Ante Pavelića. Ovaj masakr režirali su dubravski ustaški prvaci: Martin Maslačić, Petar Marić, Baldo Bošković (Kraki) i njihovi pomagači.

No u 27./28. juna stolačke ustaše prisilile su građane Stoca da, kod Crkvine u Vidovdanskom Polju, kopaju jamu za više stotina leševa. Naredne noći, uoči Vidovdana, od pada mraka do svitanja, pored te jame su ubijani Srbi. To su posmatrali stanovnici poplatskog Humca sa oko kilo-

metar odstojanja. itavu no se ula paljba vatrenog okršaja i krici nesre niča. Kada je sunce granulo vidjela se velika svježa humka iznad zatrpanih leševa. Nikad se nije ta no utvrdilo koliko je nevinih pogubljeno i ba eno u jamu. Smatra se da je u jami našlo smrt najmanje 200 mu enika ija je krv izvirala iz zemlje.

Tako je vidovdanski talas ubijanja harao širom ostalih srpskih naselja stola kog sreza.¹⁰⁾ U Poplat su raznim kanalima pristizale stravi ne vijesti o masovnim pokoljima Srba u selima Dubrava, Dabarskog Polja i Gornjeg Hrasna, od kojih su prve stizale iz ljubinjskog kraja. Tamo je kolja ku akciju vodio ustaški logornik Jure Boroje, pošto je pristigao iz Ravnog sa itavom bojnom ustaških vojniara - da bi poslao u smrt oko 400 nevinih ljudi.

Narodni ustanak u sjeveroistočnoj Hercegovini otpočeo je prvim otporom ustaškim kolja imao - 3. juna, kod nevesinjskog sela Drežnja - i razjario ustaški režim. Radi gušenja ustanka, u Stolac su, kao i u prostoru isto ne Hercegovine, pristizala ustaška poja anja iz doline Neretve, a sa njima i ustaški »prvaci«, kakvi su bili: Mijo Babićevani, Jure Francetić i drugi. Opijkeni bijesom zbog ustaničkog otpora, ovi ustaški prvaci još više su podsticali ubijanja Srba kao potencijalnih ustanika. Tako će ove zloine ustaše objašnjavati kao suprotstavljanje »etnicima« ili »odmjetnicima« hrvatske države. Kada je 3. jula u borbi sa ustanicima na Trusini (Krivi Do) poginuo Marijan Mijo Babićevani, ustaški satnik i poglavni pobočnik, to je iskoriošen za sijanje još veće šovinizma i bratoubilaštva.

Međutim, ustanak naroda u Hercegovini, u susjednoj Srbiji i Crnoj Gori, u Bosni i širom Hrvatske, a naročito u Lici i na Baniji i Kordunu, podignut u ljeto 1941. godine, organizovan i predvođen Komunisti kom partijom Jugoslavije, bio je spasonosan. Ustaničko oružje jedino je bilo u stanju da zaustavi istrebljenje srpskog naroda u ustaškoj državi. Da je put borbe bio najbolje rješenje svjedoče i podaci o gubicima: samo za tri mjeseca, krvave ustaške vladavine (juni, juli i avgust 1941. godine), u stola kom srežu ubijeno je dvaput više Srba, nego boraca u toku cijelog NOR-a.

Bježeći od smrti, pet ljudi iz apljinskog kraja jednog junskega jutra našlo se u Poplatu. To su bili Mile Glibo i Gojko Lojpur iz Tasova i a, Mihajlo i Slavko Zurovac iz Grabocene i Dušan Mihić iz Stepanovićeva. Usljed nepoznavanja poplatskog stanovništva, bjegunci su zabasali u region hrvatskog naselja Marići - Radići. Nadali su se da će naići na prijateljski prihvata srpskog stanovništva. Međutim, nekoliko proustaških Marića odmah su uzbunili svu eljad i dali se u hajku za bjeguncima proglašenim za odmetnike. Ljudi su ubrzo pohvatani, a zatim predati stolačkim ustašama, poslije čega se ovim nesrećnim mladićima gubi svaki trag. U ovom proustaškom postupku najviše se isticao etno Viđojević Marić svojim šovinističkim psovkama i ubijanjem golorukihbjegunaca.

Tokom druge polovine juna, ustaše stolački logora pohvatale su i pobile sedam Poplatača: Rindu S. Ružića (59), Dušana J. Dogu (48), Iliju . Mihića (43), Marku N. Mihića (24), Dejanu S. Jokića (19), Mihu N. Mihića (21) i Jovu N. Mihića (18). Oni su bili pohvatani na stolačkim ulicama ili pri obavljanju poljskih radova, a zatim pobijeni na nekom od nepoznatnih stratišta.

U ovom vremenu izdaje i zloina, ustaškog sijanja smrti, u Poplatu se odigrao još jedan, skoro neshvatljiv primjer ustaškog kriminala, utočištu teži što su ga po inili baš izrodi ovog sela nad komšijskom nejom i.

¹⁰⁾ Od 22. do 27. juna, ustaše su u Stocu ubile 73 Srbinu, u Burmazima 14 muškaraca, žena i djece; u selu Kruševu 12 muškaraca Radoša.

U momentu užurbanog povla enja srpskog stanovništva u zbjegove, u Poplatu je ostalo oko 30 duša - staraca, žena i djece. Oni su postali žrtve ustaškog roja Pere Pažina iz naselja Njivice. O tome svjedo i jedan od preživjelih ustaških žrtava, Slobodan I. Mihi , tada osmogodišnji djeak:

»Bilo je to no u 30/31. avgusta 1941. godine, u jedan sat poslije poно i. Dvadesetoro nezašti enih žena i djece zateklo se na zajedni kom preno ištu, u ku i Dušana Mihi a Adžuke.

U to doba no i uo se glas spolja: »Otvaraj«. Iz ku e nije niko odgovarao. »Otvari, spasavamo vas, pokla e vas hrvatska vojska!« - uo se opet glas spolja. Niko od nas se ne usu uje da odgovori. Zatim su uslijedili udarci na vrata pa se ona otvorise. Moja majka pali bateriju da vidi ko provaljuje u ku u, ali joj je odmah zadat udarac kundakom i baterija se gasi. »Izlazite ili smo baciti bombu pa da svi izgorite!« - izderao se ustaša Pero Pažin. Na ovu komandu po eli smo se svi spremati da bismo ponijeli ono to je najpotrebnije. Dok smo se mi spremali, ustaše su opkolile ku u, paze i da neko od nas ne bi pobjegao. Ukrzo smo krenuli u koloni od 20 žena i djece, opkoljeni od osam ustaša iz Gornjeg Poplata. Žene su prepoznale neke od njih iz zaseoka Njivice.

No je bila bez mjesecine, tako da se nije vidio prst pred okom. Prepozajemo pravac kuda nas vode - kre smo se prema Bodiroginoj mahali, ali smo u neizvjesnosti kuda e s nama dalje. Žene su ocjenile šta nam se spremi, pa je nastalo komešanje u koloni. Ustaške odgovoriše pucnjevima iz pušaka, pa se sve u koloni smiri. Moja majka, Mihi Vukosava, u momentu te paljbe pade u nesvjest i tako ostade nezapažena nasred puta. U naru ju je držala moju trogodišnju sestru Lukijanu. Idemo, bauljamo po kamenjaru i prepozajemo da prolazimo pored takozvane Topi a gomile, nazvane po nadimku naše porodice. Približavamo se kraškoj jami - mjestu pogibije za koji nijesmo ranije znali da postoji. No je i dalje mrkla u kojoj se spremi velika kiša...

U momentu kad je nestala moja majka, mog šestogodišnjeg brata Mitra i mene preuzeala je da uva naša tetka Milica (36). Tetka je, kad je vidjela da je nestala naša majka, pala na put i nije htjela da ide dalje. Ustaše su tetku silovale i mu ile, a zatim je ubile. Zatim su njeno tјelo prevukli u obližnji kamenjar i tamo ga bacili. Brat i ja smo tako ostali sami, bez majke i tetke, pa smo, tjerani od ustaša, požurili da pristignemo ostale. Na oko 200 metara od jame, u koju e nas pobacati, ustaše su nas zaustavile i naredile da posjedamo u grupu, što bliže jedno drugom. Tako i u inismo. U momentu kad smo posjedali, ustaše saznadoše da je iz kolone nestala i Mara Brki sa troje sitne djece, pa po eše da psuju. Kiša po e da pljušti, a još sijevaju munje i tuku gromovi, pa se nebo prolama. Žene i djeca, me u kojima i stari Pero Mihi (77), ocjeniše da je smrt blizu i po eše moliti ustaše da nas ne ubijaju. Na to je odgovoreno plotunom iz pušaka u našu gomilu. Uli su se vapaji i smrtni krči. Koliko je ta smrtonosna paljba trajala ne znam, ali kada sam se malo pribrao i pogledao - ustaša više nije bilo. Me u devetoro ubijenih ostalo je nas etvoro djece Mihi a u životu: Mirjana (10), Slobodan (8), Mitar (6), i teško ranjena Joka (5).

Ustaše, preoptere ene plja kom imovine iz domova Mihi a, razišle su se nekuda, odnose i plijen. Kiša sve ja e pada. Ustajemo, skidamo kapute i kabanice sa mrtvih i zašti ujemo se od kiše. Nas troje razgovaramo: nismo svjesni šta se dogodilo. Ranjena Joka stalno pla e i doziva svoju mrtvu majku. Ve se zora nazire sa istoka. Skidamo kapute sa glave, jer je kiša prestala da pada, a ujemo i dozivanje ustaša koji

nam se primi u. »Evo ih živilih majku im srpsku!« - bile su njihove prve rije i. Odmah su po eli odvila iti ubijene i bacati ih u jamu za koju mi djeca još nismo znali. »Vas troje emo odvesti do ku e« - re e nam jedan od ustaša. Potjeraše nas istim pravcem kuda su mrtvi odvili eni. Idemo terenom obilježenim krvlju ubijenih. Nas troje djece postrojili pored otvora jame. Dvojica ustaša se izmakoše, govore i i drugima da to u ine da nas ostave same. U tom momentu ustaše se dogovorili da nas ne pobiju nego - žive bace u jamu! Rekoše da je dolje slama i da e nam biti lijepo. Mitar, Mirjana pa ja - bio je redosled bacanja u bezdan ...

Ostavši na putu sama, sa sestricom Lukojanom u naru ju, pošto je ustaše nijesu pronašle, moja majka Vukosava je odjurila kod susjeda Lutve Hrle i povjerila mu sve što se dogodilo. Tog jutra kod jame su se našli mnogi susjedi od kojih se sje am: od Hrvata - Stanka Obradovića, Lazara Marića i Jozeta Radića, i od Srba Nikole Mihića i Rana Karića. Ovi ljudi su uspjeli da izvuku nas troje žive djece koji smo se našli na pristupa nom dijelu Bodrogine jame. Još je ostala živa u jami Joka, ranjena petogodišnja djevojčica, da bi u njoj i umrla jer joj spasioci nisu mogli pomoći. Nas troje spašene djece: Mitar, Mirjana i ja lije ili smo se tri mjeseca od psihi ke traume i povreda«.

Tako je Slobodan upamtilo tu stravi nu bratoubila ku no u Poplatu, kad je ubijeno još jedanaest njegovih srpskih žitljaka: Pero R. Mihić (77), Ilinka J. Šešlija (59), Cvijeta J. Mihić (45), Ana S. Mihić (42), Kosa M. Mihić (38), Milica M. Mihić (36), Ilinka D. Mihić (27), Biljana D. Mihić (7), Stojan D. Mihić (6), Joka M. Mihić (5), i Javorka D. Mihić (3).

Ovo divljaštvo, po inio je opor poplatskih ustaša pod vodstvom rojnika Pere Pažina iz naselja Njivice. Ruka pravde ih je gotovo sve stigla, sem maloljetnika Evela Zilića, koji je osloboen odgovornosti.

Prilikom probijanja poplatskog srpskog stanovništva u zbjegove, no u 1/2. avgusta, u rejonu Žegulja - Ravnice palo je u ruke ustaša, kojima a Pere Pažina, još šest žitelja Poplata - Srba. Njihova sudbina time je bila zape a ena. Žrtve su bili: Toma M. Ružić (68), Niko R. Ružić (66), Ivo I. Ružić (63), Milica M. Ružić (56), Ilija J. Vukosav (42) i Cvijeta Vreća Kuća (65).

U tromjesečnom ustaškom teroru (juni, juli i avgust 1941. godine), stradalo je 25 srpskih žitelja iz Poplata. Žrtve bi bile i veće da nije bilo otpora ustašama. Inicijativom seoske partizanske elije i aktivista oko nje, uz podršku brojnih prijatelja, većinom stolačkih Muslimana, srpski seljaci u Poplatu uspješno su se organizovali i spriječili svoje totalno uništenje.

Talijanski fašisti ki okupatori su iz svog vojnog garnizona u Stocu mirno posmatrali stravi nu bratoubilaštvo i, preko svojih pripadnika, izjavljivali da su ti zlo ini stvar hrvatske državne vlasti. Poznato je da je Mussolinijeva fašistička politika najviše doprinijela nastanku ustaškog emigrantskog jezgra, sa Pavlećem na čelu, ali je sproveo enje istrijebljenja srpskog naroda u NDH bilo moguće samo uz odobrenje nacističkog vrha iz Berlina. Hitler je odlučivao što se može, a što ne može initi na jugoslovenskom prostoru. Zna se da je vođa Treće Rajhe, 6. juna 1941. godine, u Berghofu, kada je saslušao referat Ante Pavleća i Slavka Kvaternika, odobrio prijedlog ovih svojih vazala o masovnom pokolju Srba. To je bila Hitlerova strast da u tevtonskom bijesu zatire slovenske narode, naporedno sa uništenjem Jevreja. Kada je ustanak naroda Jugoslavije uzdrmao pozadinu njemačkog istog nog fronta, Hitler je opet odlučivati o promjeni politike terora. Njegov opunomoćeni general Glajze presudno se uplitao u sva bitna rješenja ustaškog vrha u Zagrebu.

OBRAZOVANJE I RAD ILEGALNOG RUKOVODSTVA

Prve vijesti o ustaškim ubistvima Srba, po etkom juna 1941. godine, bile su povod da se poplatski komunisti suo e sa neo ekivanim terorom ustaškog režima. Ni Marko Mihi , za etnik i rukovodilac partijskih redova stola kog kraja, nije upozoravao na neposrednu opasnost, na mogu nost ustaškog masakra srpskog stanovništva. Sve do momenta kada je pao u ustaški zatvor, Marko je održavao redovne veze sa oblasnim rukovodstvom Partije u Mostaru, što bi zna ilo da je bio iznenaden i Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu. Ostalo je nejasno kako se mogao desiti tako krupan politi ki promašaj.

Tek sa talasom masnovnog pokolja u ustaškoj »vidovdanskoj akciji«, krajem juna, kod poplatskih komunista dolazi do otrežnjenja i poteka organizovanja odbrane srpskog življa od uništenja. U to vrijeme poela se svakodnevno okupljati desetina lanova i aktivista Partije - radi dogovaranja i me usobnog informisanja o razvoju prilika. Naravno, to okupljanje bilo je ilegalno. Sa padom mraka na ugovorenou mjesto pristizali su ljudi iskradaju i se iz svojih naselja. To su, redovno, bili: Jovo i Vlado Bodiroga iz Gornjeg Poplata; Milan Bejat, Danilo Komnenovi , Vlado i Gojko Ružić (etkovi) iz Podbara i Podbanička, Spasoje Mitrinovi Paša iz Humca, Mirko i Sava Mihić iz Mihića naselja, Sava Rupar iz naselja Rupara, i Lazo Ružić (Dugali) iz Dugala i naselja.

Ovaj skup redovno je zasjedao u Perkovića dolini, manjem šumovitom gaju koji se, nekako, našao na središtu srpskih naselja. Dogovaranje bi trajalo do duboko u noć i teklo je, obično, ovim redoslijedom: me usobno informisanje o novim mjerama ustaške vlasti, držanje i raspoloženje srpskog življa, prijedlozi za unaprije enje rada i organizacija me u seljacima. Poslije dogovora ljudi su se, opet skrivenim stazama, vraćali u svoja naselja, da bi, kao odgovorni za svoje susjede, sprovodili zajedničke odluke. Tako je nastalo i radilo poplatsko ilegalno rukovodstvo koje će kasnije prerasti u partizansku etu i seoski narodnooslobodilački odbor. Nastanak ovakvog, ilegalnog seoskog rukovodstva vremenski se može vezati za dan stupanja u rat Sovjetskog Saveza, 22. juna 1941. godine.

Vijesti o ustani kom otporu srpskog naroda ustaškim kolja imaju u nevesinjskom i gata kom kraju, o postojanju zbjegova srpskog naroda u planinama Iliji i Sitnici, te najradosnije saopštenje o stupanju u rat Crvene armije - osnažili su srpske seljake u Poplatu i pokrenule ih na aktivan odnos u borbi za opstanak.

Krajem juna još više se pogoršao položaj srpskog stanovništva u Poplatu. U tim okolnostima poplatski Srbi su - onako obespravljeni, bez ikakvih licnih i političkih prava, skoro sasvim izolovani od zbivanja i u najблиžim selima, zavaravani perfidnom propagandom ustaške vlasti - sa oduševljenjem propratili vijest o stupanju Sovjetskog Saveza u rat protiv nacističke Njemačke. U toj zanesenosti, neki od njih su prognozirali da će fašizam u Evropi biti poražen za petnaestak dana, što bi značilo i krah ustaške strahovlade. Takva predviđanja su, prvenstveno, poticala od lanova i aktivista Partije. Iako su ovakve ocjene bile više želja nego rezultat realnih procjena, otvaranje istočnog fronta je i poplatsko rukovodstvo podstaklo na odlučujuću borbu i odbranu od masakra.

Pred rukovodstvo sela nametnula se, na prvi pogled bezizlazna situacija u pogledu pouzdanog načina odbrane od nasrtaja ustaških koljaca, koji je mogao svakog sasiva uslijediti. Aktivna, vojnička odbrana nije mogla doći u obzir. Od stotinjak Srba, koji su bili sposobni i ras-

" položeni, samo njih trojica imali su vojni ke puške, pored zanemarujućeg broja pištolja i ru nih bombi. Time je odba ena ideja o oružanoj borbi kao na inu odbrane, mada su se ustaše toga pribavale, što je mogao biti i jedan od razloga za njihovo odlaganje masakra u Poplatu.

Druga, i realnija varijanta za izbjegavanje pokolja bila je blagovremeno i organizovano povla enje srpskog stanovništva u najbliže zbjegove na teritoriji ljubinjskog sreza, od kojih je zbjeg Radimlja, povrh sela Uboska, bio najbliži. Tako je ideja o povla enju postala i ostala kao jedina varijanta spasavanja, mada je i samo povla enje u zbjegove, zbog nepovoljnog položaja Poplata, bilo ravno podvigu.

Srpska naselja u Poplatu bila su potpuno okružena stanovništвом i selima u kojima je ustaški režim ve uspostavio svoju kontrolu, kako politiku, tako i vojni ku. Srpsko stanovništvo u Poplatu tako je palo u klopu ustaških rojeva, dobro naoružanih i, po pravilu, predvo enih ustaškim fanaticima koje je birao i postavljao svemo nik ustaške opštine Burmazi, Grga Vujinovi . Za vojni ko okruženje se saznalo po stalnom prisustvu ustaških straža i patrola na teritoriji Poplata i na uzvišenjima oko njega.

Ve ina Hrvata iz susjednih sela bila je pod uticajem ustaške vlasti i prekinula gotovo svaki dodir sa srpskim seljacima. Slu ajne i neizbjежne susrete svodili su na pozdrav i neku konvencionalnu fazu. Izuzetak je bio Miško Mari iz naselja Orlja, koji se uo i rata doselio u Mihici a naselje. Ovaj ustaški doušnik rado je stupao u razgovor i širio ustaško licemjerje. Njegova prija svodila se na to da treba biti pokoran i poslušan ustaškoj državi i da se takvima ne može ništa loše dogoditi. Tako je Popla anin Miško Mari poput pauka pleo mrežu i zamku za lakovjerne.

Dio muslimanskih susjeda zadržao je prijateljski odnos prema svojim komšijama Srbima, osu ivao je ustaško bezzakonje i ubijanje i inio razne usluge na smrt osu enim ljudima. To su u prvom redu, bili: Mujo Tucakovi , putar iz Bjelojevi a; Meša Zeki , putar iz Grdijevi a; Ibro Gerin Seh sa sinovima Osmanom i Avdom iz Grdijevi a; Ramo Hairli olo iz Bjelojevi a sa lanovima svoje porodice; Lutvo Hrle; ami I Pajo; Ahmer Karajica; Jozo i Matan Radi i Ale Zili . Ovi estiti susjadi poplatskih Srba, ija ljudskost nije uzmakla nasrtaju ustaškog mra njaštva, treba da ostanu primjer njegovanja bratstva i jedinstva i jednakih prava me u ljudima.

Ideja o povla enju u zbjegove nije raspravlјana ak ni na sjednicama poplatskog ilegalnog odbora, da je neprijatelj ne bi provalio i sprije io. To rješenje uvano je samo u zamislama pojedinih lanova odbora, s tim da se kao odluka otkrije i sproveđe uo i samog povla enja u zbjeg. Bez otkrivanja prave namjere, preduzete su razne pripremne mјere, koje e se stalno usavršavati do momenta povla enja.

Svima u odboru bilo je jasno da se ustaški pokolj jedino može izbje i ako se osigura stalan uvid u odluke ustaškog logora u Stocu u odnosu na srpsko stanovništvo u Poplatu. Postojala je realna prepostavka da se blagovremeno može otkriti ovakva ustaška akcija. Ve krajem juna funkcionisalo je više obavještajnih kanala Poplat - Stolac, ije je podatke odbor upore ivao i utvr ivao njihovu vjerodostojnost. ak je uspostavljen direktni uvid u ustaški vrh koji je obe avao blagovremenu signalizaciju opasnosti. Obavještajni kanali dostavljali su i aršijske prije, ali su ve inom poga ale stvarno stanje.

U tim sudbonosnim danima mnogi gra ani Stoca ispoljavali su svoju solidarnost sa ugroženim stanovništvo u Poplatu. Saradnja sa ovim

prijateljima u gradu tekla je u konspiraciji. Stoga su njihova imena prikrivana, pa je mnoga od njih ostati zauvijek nepoznata.

Suprotstavljuju i se najtežem obliku šovinisti kog terora, Popla a-nima su se našli u nevolji estiti gra ani, me u kojima: Jan Vitla il, apotekar; Avdo okljat, trgovac; Ahmed Alihodžić, trgovac; Hasan Kusturica, krojač; braća par Šemsa i Halko Šuko; Smajo Opija, i drugi. Bez pomoći ovih znanih i neznanih stolačkih građana, bez njihove solidarnosti - teško da bi se otklonila najtragi nija pogibelj u Poplatu.

Između poplatskih i stolačkih komunista i organizacija u mjesecima masakra nije postojala saradnja. To je teško opravdati, ali se i povlačenje komunista u najdublju ilegalnost u tadašnjim prilikama histeri ne antikomunisti ke hajke udruženih snaga okupatora i ustaša, bar djelomično može razumjeti.

PREVJERAVANJE PRAVOSLAVNIH SRBA

Po etkom jula, pod višestruko nadmoćnim pritiskom talijanskih i ustaških trupa, jenjavao je ustanak srpskog naroda u nevesinjsko-gatakom prostoru. To je pogodovalo ustaškom režimu da još odlučne nastaviti sprovođenje politike biološkog istrebljivanja srpskog naroda u stolačkim krajevima. Tih julskih dana pokrenut je problem obraćanja sa srpskim životjem u Poplatu. Krvnici su skrojili lukav plan - da pozovu Poplavane na prevjeravanje (pokrštavanje), pohvatati ih tako okupljene, a zatim ih odvesti na gubilište.

Predstavnici ustaškog režima jednog dana su saopštili u selu da pravoslavni Srbi ne mogu da žive u ustaškoj državi i da svi treba da prime rimokatoličku vjeru. Istovremeno su domaćinstvima dijelili odgovarajuće obrasce, koje je trebalo pojedinačno popuniti radi prelaska u rimokatolicizam. Uz to je predviđeno da se plati i novčana taksa.

Prevjeravanje je zakazano za narednu nedjelju u rimokatoličkoj crkvi u Stocu, koje bi obavio tamošnji župnik don Marko Zovko, lan savjetodavnog odbora ustaškog logora. Poplatsko rukovodstvo je prozrelo ovaj ustaški trik, pa je zauzet stav da se seljani ne odazovu odlasku u crkvu. Ređeno je da to uine samo najstarije žene i da se tako utvrdi prava namjera ustaških vlastodržaca. Svi obavještajni izvori su potvrđivali da još nije u pripremi ustaški vojnički pohod prema Poplatu.

Na prevjeravanje je tako otišlo nešto starih žena i djece. Inodejstvovao je don Marko, koji je poslije završenog ina dodjele nove vjere dodao da se samom vjerom ne mogu steći i sva građanska prava. Kako se i pretpostavljalo, tu su se našle i grupe Zuninih i orjevnih vojnika. Bili su gnjevni što zamka nije uspjela. Tukli su i psovali neke stare žene - mlade »rimokatolkinje«.

Na dan prevjeravanja pojedini poplatski Hrvati i Muslimani presretali su na putu srpske susjede i odlučno ih odvraćali da idu u crkvu, ukazujući im tako na opasnost kojoj se izlažu.

U vezi prevjeravanja treba navesti da je uz saglasnost Vatikana i vrhova katoličke crkve u NDH bila zabranjena srpskopravoslavna vjera. To je u injeno sredinom jula 1941. godine, »zakonskom odredbom« ustaškog poglavnika Ante Pavelića. To je bio novi korak u pretvaranju ustaške NDH, u punom smislu, u katoličku državu i bedem ove religije na Balkanu.

POVLA ENJE U ZBJEGOVE

Do kraja jula dani u Poplatu prolazili su u napetoj situaciji. Ilegalno rukovodstvo sela preduzimalo je stalne mjere opreza i pratila namjere ustaške vrhuške u Stocu. Po selu, odnosno u zaseocima, danono no se osmatralo i stražarilo. U sumrak su se napuštali domovi i odlazilo se na tajna preno išta. Obavliali su se samo najnužniji poljski radovi, ali uz stalan oprez prema zbivanjima oko sela.

Krajem jula ustaška vlast opet obavještava da Srbi u Poplatu treba da se sele u staru Srbiju, navodno zbog toga što nisu prešli u katoli ku vjeru. Pri tome je re eno da svako lice može sobom ponijeti do 50 kg prtljaga i 50 dinara (kuna) u gotovu. Naglašeno je da ostala imovina prelazi u vlasništvo ustaške države.

Ujutro, 1. avgusta, u gostonicu Darinke Dabi , iz Stoca su pristigla trojica ustaških zvani nika - radi popisa srpskih stanovnika koji treba da sele. Pozvani su doma ini da prijave koliko imaju lanova porodice i Roliko prtljaga za selidbu. Saopšteno im je da sutradan treba da bude sve pripremljeno, jer e sti i kamioni za prevoz. Istog dana, oko Poplata su primije ene ustaške patrole, kao vjesnici opsade srpskih naselja.

Kriti nog dana, popodne, održan je sastanak seoskog rukovodstva. Brzo i jednoglasno odlu eno je da se naredne no i svo srpsko stanovništvo povu e u zbjeg Radimlja - Sitnica. Odlu eno je, tako e, da se im padne mrak svo srpsko stanovništvo, uz najve u tajnost, prikupi kod Bani ine Jame u šumi Bukovina. Zbjeg je trebalo da se kre e organizovano, pravcem: Bukovina - Ravnice - Ubosko - Radimlja. Polazak je predvi en u 22 sata. Lanovi rukovodstva su potom požurili prema svojim zaseocima, kako bi prenijeli odluku o napuštanju domova.

Kod Bani ine Jame prikupilo se oko 620 poplatskih srpskih žitelja, me u kojima i brojna neja . Iz više razloga oko 30 stanovnika, ve inom staraca i žena sa sitnom djecom, nije prihvatala odlazak u zbjeg ve su ostali u selu.

Sa zborišta se krenulo u zakazano vrijeme, pravcem: Bukovina - Ravnice - Ubosko. Kolona se probijala obraslim kamenjarem i bespu em. Napredovalo se sporo. No je bila mra na. Sitnu djecu i stare oso be nosili su mladi i snažniji srodnici ili susjedi. Pla djece suzbijan je povjeskama.

Na elu stotinama metara duge kolone kretala se prethodnica - dvojica naoružanih vojni kim puškama. Takva je bila i zaštitnica. Do ceste Stolac - Ljubinje kolonu je pratio i Ahmed Karajica, istaknuti prijatelj srpskih seljaka. Nešto prije svitanja kolona je izbila u me uprostor naselja Orlja i Zabre. Iz Zabre je tada otvorena puš ana vatrica na koju su odgovorile naše puške. Kolona je i dalje grabila prema selu Ubosku. U prepodnevnim satima premorena kolona stigla je na visoravan - katunište Radimlju. Doma ini zbjega, stanovnici Uboska, Kapavice, Rankovaca i drugih okolnih sela, suda no su do ekali izbjeglice.

Za vrijeme puškaranja kod Zabre od kolone se odvojila grupa seljaka, oko 30 ljudi, i zadržala se do jutra na Ravnicama. Me u njima je bilo i šest iznemoglih staraca koje su jutrom pohvatale ustaše rojnika Pere Pažina i odvele u Stolac. Oni su ubijeni i ba eni u neku jamu u G. Poplatu. Glavnina ove grupe, pod vodstvom Mihe Ružice, probila se prema selu Banima, a zatim sretno stigla u zbjeg planine Ilija.

Sredinom avgusta iz Poplata je u zbjeg izvu ena još jedna manja grupa zaostalih stanovnika. To su bile porodice Luke Sešlije i Darinke Dabi . U zbjeg su ih izveli Vlado Bodiroga, Sava Mihi , Luka Šešlija i Danilo Komnenovi .

Zaslugom poplatskog rukovodstva, koje su predvodili komunisti, srpsko življe iz Poplata izbjeglo je i našlo se u bezbjednim zbjegovima. To je omogu eno prijateljskom podrškom mnogih znanih i neznanih susjeda iz redova hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Bio je to snažan poraz ustaških planera u Stocu, koji su na dan Svetog Ilijie (2. avgust) o ekivali kona an obra un sa srpskim življem u Poplatu.

JEDNOMJESEČNI ŽIVOT U ZBJEGOVIMA

Prvo uto ište poplatske izbjegli ke kolone bio je katun Radimlja, na sjeverozapadnom ogranku planine Sitnice. Ova krševita visoravan, samo djelimi no pošumljena, na nadmorskoj visini oko 1000 metara, služila je okolnim selima za ljetnje sto arenje. Po planini su bile rasijane brojne kolibe, naj eš e od tvrdog materijala. Voda se prikupljala u atrnjama i štedljivo trošila. Katun je ve od ranije pretvoren u zbjeg naroda iz obližnjeg dijela ljubinjskog sreza. Tamo su izbjegli stanovnici iz sela: Pocrnje, Ubosko, Rankovci, Kapavica i Poplate. Zbjeg Radmilja bio je dio desetostruko ve eg zbjega Sitnica, koji je obuhvatao oko 20.000 ljudi. Sli no je bilo i u susjednom zbjegu Ilija, nazvanom tako e po istoimenoj planini. Po zbjegovima su ve funkcionali odbori vlasti, vojne komande i narodni sudovi.

Stanovništvo zbjega Radimlje veoma prijateljski je do ekalo i prihvatile Popla ane. To je bio susret pun ljudske solidarnosti, koja se uvi jek ra a u zajedni kim nevoljama i pred opasnostima.

Narednog dana poplatske porodice su se razišle po brojnim zbjegovima planine Sitnice traže i radi smeštaja, svoje prijatelje i poznanike. Tako su se Popla ani uklju ivali u nove sredine, dijeli i životne tegobe sa svojim doma inima.

U zbjegu Radimlju ve je postojao i funkcionalo narodni odbor sa predsjednikom Spasojem Miloševim iz Uboska. Odbor se starao o javnom redu i miru, snabdijevanju vojske i stanovništva, o smještaju izbjeglica, stražarskoj i patrolnoj službi i o svemu drugom što se odnosilo na unaprije enje opštег stanja i bezbjednosti.

Svi muškarci sposobni za borbu uvršteni su u etu narodne vojske, poznate i pod nazivima ustani ka i gerilska eta Radimlja. Pušaka nije bilo dovoljno, ali se naoružavanje stalno poboljšavalo time što su ljudi odlazili u druge dijelove zbjega, ili ak u Crnu Goru, i nabavlali oružje, ne pitaju i za cijenu. Sredinom avgusta jedan vod ove ete postavio je zasedu žandarmima iz stanice Vlahovi i na putu ispod Kljakovice. Na ugroženim pravcima postojale su stalne straže i patrole kako bi se moglo kontrolisati svako kretanje neprijatelja.

Tokom avgusta Vlahovi ka eta, sa komandirom Milanom Domazetom, bila je aktivnija. Napadala je i potisnula žandarme iz njihove stanice u Vlahovi ima. Više puta rušili su tt liniju Ljubinje - Stolac i onesposobljavali put za saobra aj. Istovremeno je na ovoj cesti jedan ustaški kamion zaustavila i zapalila Žrvanjska gerilska eta. U to vrijeme ete iz zbjega Ilija i Viduški odred vode uspješnu napadnu aktivnost. Uopšte uzevši, tokom avgusta ustani ke ete su iz zbjegova: Sitnica, Viduša i Ilija preuzele napadnu inicijativu. Ustaško-domobranska vojna organizacija postala je nemo na i pasivna.

ete zbjega Ilije, Viduški odred, Radimljska, Ubalška i Vranja ka eta, koordinirane zajedni kim rukovodstvom, izvršile su 31. avgusta u 8,30 sati opšti napad na ustaško-domobranski garnizon u Ljubinju. Po slijep dvodnevne borbe, utvr eni neprijatelj održao je varošicu, pošto su

mu pristigla poja anja od Stoca. Neprijatelj je imao 6 poginulih i 7 ranjenih milicionara, a ustanici 5 poginulih. U napadu na neprijatelja u Ljubinju bilo je dosta stihijnosti.

REOKUPACIJA I NAPUŠTANJE ZBJEGOVA

Slom ustaške civilne i vojne vlasti u isto noj Hercegovini bio je povod da talijanski okupator poja a garnizone u gradovima. Po etkom septembra 1943. godine, talijanske vlasti donijele su odluku da reokupiraju Hercegovinu.

Uo i toga, 29. avgusta, talijanski avioni su iznad zbjegova rasturali letke slijede e sadržine:

»Kako bi se jednom stalo u kraj svim neredima i pobunama, 1. septembra 1941. godine, talijanska vojna komanda preuzima cijelu i potpunu vlast na ovom podruju. Bi e dobro primljen svaki onaj koji želi iskreno sara ivati sa talijanskim vlastima na uspostavljanju mira i reda u ovom nemirnom kraju. Ko želi sara ivati neka se obrati direktno vojnoj talijanskoj komandi«.

Ovaj kratak letak talijanske okupatorske vojne vlasti ozna io je iznenadnu promjenu situacije u zbjegovima. Mada su talijanski fašisti kao okupatori omogu ili uspostavljanje i stabilizaciju ustaškog režima, pa time i vršenja masakra nad srpskim narodom, ponovna okupacija i protjerivanje vo a ustaškog pokreta iz Hercegovine dobro su primljeni u redovima ustanika po zbjegovima. To je unekoliko olakšalo *težak* položaj ljudi u planinama, gdje su im zaprijetili glad, razne epidemije i vremenske nepogode. Nacionalizmom i šovinizmom zatrovani žitelji zbjegova, taj novi potez talijanskog okupatora do ekaše kao priliku za dovoravanje okupatoru i po etak saradnje sa njim.

U prvoj dekadi septembra, poplatske porodice su se vratile na svoja ognjišta, izuzev onih pojedinih, sumnji avih, koje e to u initi nešto kasnije. Imovina im je bila oplja kana, a nekima ipak sa uvana - zahvaljuju i hrvatskim susjedima koji su se dobro organizovali i založili. Povratkom žitelja Poplata iz zbjegova u svoje domove ste eni su povoljniji životni uslovi. Tako je nastupio nov period ratne istorije srpskog naroda u Poplatu.

Za vrijeme jednomjese nog boravka u zbjegovima poplatski komunisti i simpatizeri Partije unaprijedili su svoja shvatanja u kontaktu sa drugim komunistima i naprednim ljudima. Odmah po povratku u selo, seosko rukovodstvo je obnovilo rad na na in kako je to inilo i prije povla enja u zbjegove. Još za vrijeme boravka u zbjegovima kružile su vijesti o sveopštrem narodnom ustanku u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni protiv okupatora, o odluci Partije da se organizuje partizanska vojska i si. Vidno je porasla odlu nost i borbenost ljudi poslije zlopa enja po zbjegovima. Sad je još više ve ini ovih seljaka postala bliska borba Partije za bratstvo i jedinstvo ljudi u narodnooslobodila kom pokretu i partizanskom ratu. Samo nekolicina velikosprski orijentisanih Popla ana nagingala je etni kom slugeranstvu i osvetni kom bratoubilaštvo. Na njihovom elu bio je Risto (Steva) Ruži ,ⁿ⁾ ovjek koji nije imao smisla za realno rasu ivanje. Nije bilo malo iznena enje za Popla ane kada su u svom selu, prilikom povratka iz zbjegova, zatekli poru nika Nikolu Kari a, koji je u avgustu pristigao u rodno selo. Dok su ustaše izreda hvatale i ubijale Srbe, poru nik Kari se slobodno kretao po Stocu i Poplatu. U razgovoru sa svojim susjedima, Nikola se predstavio kao emisar etni ke organizacije i kolaboracije. Govorio je da ne treba slušati komuniste i pristalice narodnooslobodila ke borbe, da srpski selja-

ci treba da se okupe oko Crkvenog odbora (u me uvremenu, ustaše su zapalile seosku crkvu) i da sara uju sa talijanskim garnizonom u Stocu. Cilj te organizacije i kolaboracije, po njemu, bio je osvetni ko uništanje muslimanskog življa i drugih neprijatelja Srba. Ovaj poru nik se hvalisao kako ima izvanredno dobre odnose sa talijanskim komandantom u Stocu i da može svakome pribaviti propusnicu za slobodno kretanje. Po selu je tražio pogodnu li nost koja bi mu, kao kurir, nosila izvještaje za Sarajevo. Imenovao je kapetana Hamovi a, kao svog nadre enog starješinu, koji je tako e doputovao u Stolac.

Seosko ilegalno rukovodstvo raspravljalje je o misiji i radu Nikole Kari a i ocijenilo da je on etni ki eksponent u službi okupatora, kojem služi za razbijanje narodnog ustanka u stola kom kraju. Kari eve izdajni ke ideje nisu u Poplatu naišle na plodno tie, izuzev kod njegove nabliže rodbine. Odlu eno je da se Nikola Kari raskrinka me u seljaci ma kao agent okupatora. Poslije višemjese nog boravka u Poplatu, Kari je krenuo u ljubinjski srez. Tamo mu se u martu 1942. izgubio svaki trag.

FORMIRANJE ILEGALNE POPLATSKE PARTIZANSKE CETE

Za vrijeme boravka u zbjegovima ve ina poplatskih boraca nabavila je puške i drugo lako oružje. Tako se naoružalo preko dvadesetak ljudi, što je, u odnosu na stanje prije zbjega, bio veliki napredak. Naravno, oružje se prikrivalo jer su se kroz Poplat kretale talijanske patrole, a pretpostavljalo se da se u selu nalaze i doušnici talijanske OVRE i ustaškog UNS-a. Iako su Talijani potisli i iz Stoca protjerali ozloglašene ustaške vo e (7. septembra) oni su zadržali itav civilni aparat vlasti NDH, stavivši ga u svoju službu. U opštini Burmazi sve je ostalo po strom, sem što je za predsjednika opštine došao nekompromitovani Jozo Papac. Ranji predsjednik Grga Vujinovi , kao elnik ustaškog pokreta, raspolagao je i dalje sa stotinama naoružanih seljaka - Hrvata i Muslimana s kojima je organizovao odbrambeni front na liniji selo Bitunja - Žegulja - Gornja Duboka, okrenut prema srpskim naseljima Ljubinjskog kraja. I Srbi u Poplatu bili su dobro naoružani. Tako je na Poplat, odnosno njegovo srpsko stanovništvo, okupator usmjerio svoju pažnju kao na komunisti ki raspoloženu sredinu. Na usluzi Talijanima stajao je itav aparat sreske vlasti NDH, preuzet na dan reokupacije. Sve su to bili razlozi da se aktivnost narodnooslobodila kog pokretas u Poplatu mogla voditi jedino u uslovima duboke ilegalnosti.

Za vrijeme boravka u zbjegovima, Popla ani su pripadali raznim etama narodne vojske i u njihovim redovima u estvovali u raznim akcijama. Njihovo zajedni ko iskustvo govorilo je da su te ete bile nedovoljno organizovano u vrš ene i idejno-politi ki nejedinstvene, a dio ljudstva sklon plja ki i šovinisti koj osvjeti. Zbog svega toga i u skladu sa opštim kursom Partije, rukovodstvo narodnooslobodila kog pokreta za Hercegovinu postavilo je zadatak da se ete narodne vojske raspuste i reorganizuju u partizanske ete u koje su mogli da u u samo ljudi iji moralno-politi ki kvaliteti odgovaraju politi koj liniji Komunisti ke partije u vo enju narodnooslobodila ke borbe.

U skladu sa tim okolnostima, ilegalno seosko rukovodstvo u Poplatu, na prvom svom sastanku poslije povratka iz zbjegova, odlu ilo je, po prijedlogu komunista, da odmah formira ilegalnu Poplatsku partizansku etu, ak toliko prikrivenu, da su za nju mogli da znaju samo njeni oda brani borci. eta je formirana sredinom septembra 1941. godine, od na jpouzdanijih boraca i odlu nih privrženika narodnooslobodila ke bor

be, mahom lanova i aktivista Partije. Prvi sastav ete imao je 21 borca. Bili su to: Milan Bejat, Jovo Bodiroga, Vlado Bodiroga, Danilo Bu en, Stojan Joki, Gojko Miha Komnenovi, Danilo Tripa Komnenovi, Komnen Komnenovi, Spasoje Mitrinovi, Sava Mihi, Mirko Mihi, Vlado (etkovi) Ruži, Gojko (etkovi) Ruži, Danilo (Dugali) Ruži - Pani, Danilo (etkovi) Ruži, Jovo Ruži Kaplar, Lazo (Dugali) Ruži, Mile (Steva) Ruži, Miho (Rista) Ruži, Spasoje (Dugali) Ruži i Sava Rupar.

Za prvog komandira ilegalne Poplatske partizanske ete izabran je Danilo Komnenovi, a za politi kog komesara Mirko Mihi. Istovremeno su odabrani vodnici vodova po zaseocima: Milan Bejat - za Podbre i Podba nik; Spasoje Mitrinovi - za Humac i Rupare; Sava Mihi - za Mihi e i Ruži e; Danilo Ruži (Dugali) - za Dugali e i Karai e, i Vlado Bodiroga - za Bodiroge i Doge.

Prve dužnosti boraca ove ete bile su: idejno-politi ki rad me u srpskim seljacima i njihovo okupljanje na liniji narodnooslobodila ke borbe, razvijanje bratstva i jedinstva, dalje naoružanje, obu avanje omladine u rukovanju oružjem u borbenim radnjama, organizovanje stalnih straža, osmatra nica, obavještajne službe i drugih bezbjednosnih mjeru, kontrolisanje odlaska mještana u gradsku aršiju, itd. Trebalo je, tako e, nastaviti dobru saradnju sa estitim ljudima iz drugih nacionalnih sredina - u Stocu, u Poplatu i širom burmaške opštine. eta je posjedovala radio-prijemnik na baterije kojim je rukovao Sava Mihi. Preko radija su svakodnevno praene vijesti sa evropskih frontova i iz naše zemlje.

Oko mjesec dana kasnije, po direktivi Mira Popare, lana Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, u ilegalnu Poplatsku etu uklju eni su i svi ostali za borbu sposobni i spremni poplatski Srbi, te je ona tada brojala preko stotinu boraca, istina još nedovoljno naoružanih. No, oružje je na razne na ine i postepeno pritalo, a nastavljeno je i odlaženje grupe boraca u Crnu Goru radi nabavke oružja.

Prilikom proširenja ete odlu eno je da se na njeno elo postave stariji i ugledni doma ini, pa je obrazovana komanda ete u sastavu: komandir Stojan Joki i politi kog komesar Sava Rupar, dok je dužnost zamjenika komandira ete preuzeo dotadašnji komandir Danilo Komnenovi.

Po etkom novembra ilegalnoj Poplatskoj partizanskoj eti priklju en je novi vod Nadaždina iz sela Bjelojevi a, iji je komandir bio Milan Miloševi. Vod je položio partizansku zakletvu u prisustvu Danila Komnenovi a.

Tri etvrtine boraca Poplatske ilegalne ete položilo je partizansku zakletvu, dok su neki, nacionalisti ki nastrojeni, odbili da to u ine. Dobrim dijelom to je bio rezultat djelovanja etni kog emisara poru nika Nikole Kari a.

U toku novembra, ilegalna Poplatska partizanska eta uklju ena je u sastav Sitni kog partizanskog bataljona, iji je štab imao sjedište u selu Vranjskim (zaseo Dlakoše). U Štabu bataljona bili su: komandant Petar Milidragovi, politi kog komesar Vidoje Janetkovi, zamjenik politi kog komesara Radoslav Bilerdži. Pored ilegalne Poplatske, u sastavu Sitni kog partizanskog bataljona bilo je još osam partizanskih (legalnih) eta: Vlahovi ka, Žrvanjska, Vranja ka, Simijova ka, Krsta ka, Ubalaška, Doljanska i Zvijerinska.

Velika slabost ilegalne Poplatske partizanske ete bila je u tome što u svoj sastav nije mogla privu i borce iz muslimanskih i hrvatskih redova. Na žalost, to nije bilo mogu e u tadašnjoj politi koj klimi i me unacionalnom nepovjerenju. Ipak, po etkom 1942. godine, u ovu par

tizansku etu pristiže stola ki radnik i komunista Huso Sal i . Iako se znalo za politi ko opredjeljenje Sal i a, on je u redove ete primljen tek kad je izvršio zadatak - jednu diverziju u stola koj aršiji. Potom je Sal i , kao prvi Musliman, ušao u sastav ete, što je pretpostavljalo i njegov ilegalni boravak u Poplatu. U proleće 1942. godine, Huso Sal i je upućen na politi ki rad me u Muslimanima u sela Burmazi i Bjelovar, gdje je kasnije obrazovana i Muslimanska partizanska eta »Mustafa Golubi«. Njegova odlučnost i borbenost prekinuti su njegovom pogibijom, 30. maja 1942. godine.¹²

POSJETA MIRA POPARE

Sredinom oktobra 1941. godine, u Poplat je ilegalno prispio Miro Popara, lan Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, koji je imao ulogu partijsko-političkog organizatora narodnooslobodila kog pokreta u istočnoj Hercegovini. Miro je u Popatu boravio dva dana. Prvog dana održao je sastanak sa lanovima partijske elije, saslušao izvještaj o stanju i radu i ocijenio da elija sektaši u pogledu prijema novih lanova u Partiju. Podrobno je govorio o politi koj liniji Partije u narodnooslobodila kog borbi. Posebno je ukazao na potrebu privlačenja u Partiju i NOP drugova iz redova Muslimana i Hrvata, što je bila slabost poplat-ske organizacije.

Na istom sastanku elije, u Partiju su primljena dva nova lana: Lazo Ružić i Sava Mihić, pa je tako elija osnažena na pet lanova.

Iste večeri, Miro Popara govorio je na zboru boraca proširene Poplat-ske partizanske ete. Nadahnuto je tumačio politi ku platformu Komunisti ke partije u narodnooslobodila kog borbi. Snažno je naglašavao presudan značaj borbenog bratstva i jedinstva svih naših naroda u toj istorijskoj borbi. Ukazivao je da je neminovalno propasti svi pokreti zasnovani na šovinizmu i neravnopravnosti ljudi, kakvi su bili ustaški i etnički. Pozvao je etu da njeguje norme partizanske vojske i da se odlučno suprostavi raspirivanju nacionalne mržnje, osvetoljubivosti, pljaku i drugim štetnim pojavama, koje su se javljale u etama narodne vojske. Posebno se osvrnuo na opasnost od etničkog razara jedinstvo srpskog naroda. To je bio izuzetno značajan susret za sve prisutne poplat-ske borce. Uli su iz prve ruke mnoge politi ke stavove Partije ovočenju narodnooslobodila kog rata. Svi su doživjeli Mira kao snažnu partijsku ličnost koji je govorio na jednostavan i veoma uvjerljiv način.

Naredne večeri Miro Popara se susreo sa trojicom Muslimana koje je okupio komandir Poplat-ske partizanske ete. To su bili: Mujo Tučaković, putar iz Bjelovara; Meho Meša Zekić, putar iz Grđevaca i starina Ibro Gerin Seh iz Grđevaca. Sastanak je održan u Bodiroginoj ogradi i trajao je do pred samu zoru. Ovom razgovoru prisustvovali su i njegov pratičak Petar Milidragović iz Vranjskih i dotadašnji komandir Poplat-ske ete Danilo Komnenović.

Na tom sastanku voćen je vrlo zanimljiv razgovor. Miro je rekao da je predstavnik rukovodstva narodnooslobodila kog pokreta za Hercegovinu. Objasnjavao svenarodni karakter NOP-a i njegove ciljeve. Posebno je ukazivao na izdaju nekih muslimanskih političara i njihov pokušaj da Muslimane privedu redovima ustaškog fašističkog pokreta. U razgovoru je ispoljeno potpuno jedinstvo pogleda svih sagovornika o politi koj platformi NOP-a i o tome da treba neumorno politi ki dje-

¹²> etnički su ga zarobili u s. Zvijerini i ubili. Bačen je u jamu u planini Viduši.

lovati me u muslimanskim masama, kojima prijeti opasnost od ustaškog zavo enja na stranputicu i izdaju.

Pred zoru smo se prisno rastali. Miro i Petar su u povratku imali neprijatan sukob sa naoružanim seljacima sela Zabre, ali se ipak sve dobro završilo, pa su oputovali prema Sitnici i bile kom kraju. A naši drugovi: Mujo, Maša i Šeh vratili su se do svitanja u Grdijevce, sa dubokim utiscima i novim saznanjima o organizaciji i politici NOP-a u Hercegovini.

Krajem iste godine organizacije NOP-a u Poplatu obišao je i Petar Ili Drapšin, lan Štaba Hercegova kog partizanskog odreda, španski borac, i ukazao im pomo u organizacionom sreivanju i borbenom djelovanju.

OBRAZOVANJE ILEGALNOG SEOSKOG NARODNOOSLOBODILA KOG ODBORA

Krajem oktobra 1941. godine, u Poplatu je obrazovan ilegalni seoski narodnooslobodila ki odbor. Skupštinu sela predstavlja je zbor partizanske ete, održan jedne no i u domu Gojka M. Komnenovi a. Na prijedlog komande ete, odbor je jednoglasno izabran u sljede em sastavu: predsjednik Gojko M. Komnenovi , sekretar Gojko Ruži (etkovi) i lanovi: Risto Mihi (ovi), Nikola Ruži (Dugali), or o Bodiroga, Sava Rupar i or o Božovi .

Prvi dani ustanka pokazali su da se uspješna borba protiv okupatora i kvislinga ne može voditi bez jedinstva fronta i pozadine. Zato je bilo potrebno uništiti vlast koju su organizovali ustaški kolaboracionisti i potinili je talijanskom okupatoru. Taj aparat vlasti morao se ne samo uništiti, nego i nadomjestiti novom, istinski narodnom vlaštu. Orientacija NOP-a na stvaranje nove narodnooslobodila ke vlasti dala je našoj oslobodila koj borbi i NOR-u u cjelini, revolucionarni karakter, za razliku od svih antifašisti kih pokreta otpora u svijetu.

Narodnooslobodila ki odbori bili su više organi borbe nego organi vlasti. Mobilisali su narod, snabdijevali front i vršili sve civilne poslove, obezbje uju i stabilnost i povezanost osloboene teritorije sa frontom i vojskom. Narodnooslobodila ki odbor obavljao je i izvršavao etiri osnovna zadatka: politi ki je mobilisao mase u borbu; povezivao narod sa vojskom; snabdijevao front i osiguravao stabilnost i bezbjednost pozadine.

Razumljivo je da poplatski NOO nije u ilegalnim okolnostima mogao vršiti sve ove funkcije predviene za osloboene teritorije. On je mogao više djelovati na politi koj mobilizaciji, zbrinjavanju materijalno ugroženih doma instava, sprijeavanju nasilja i pljačke, arbitraži u sprovoima i sli nim radnjama.

Rad ilegalnog seoskog odbora Poplata, ipak, nije ispunjavao o ekinjanja. Zapravo, u odbor su ušli mahom stariji i imu niji doma ini, suviše konzervativni da bi mogli da prate revolucionarni pokret NOP-a. U pozitivnom smislu isticao se u radu odbora njegov sekretar Gojko Ruži , kao jedan od najmla ih i najagilnijih odbornika.

KAMENOVANJE USTAŠKOG ZLO INCA

Osvanula je nedjelja, 19. decembra. U prijepodnevnim satima, kod gostonice Darinke Dabi okupilo se dvadesetak boraca Poplatske ete. U prazni koj dokolici zabavljali su se pretresaju i razne vijesti i doga-

daje. Niko nije slutio da e ovde uskoro do i do neuobi ajenog i zna-ajnog doga aja - kamenovanja jednog ustaškog zlo inca.

Odjednom je me u borce ete dotr ao omladinac Milovan R. Ruži , oblichen krvlju. Uzbu eno je ispri ao da ga je na cesti ispod Humca susrela grupa nepoznatih ljudi od kojih ga je jedan napao i više puta udario po licu, uz psovku srpske majke i svega što je srpsko. Ubrzo je, putem iz Stoca prema Burmazima, naišao Baldo Boškovi (Kraki) iz sela Crni a, sa grupom pratioca. Svi borci su znali da je Boškovi ozloglašeni ustaški zlo ican. On je u svojstvu ustaškog prvaka, u ljeto 1941. godine, organizovao i ubijao Srbe širom dubravskih naselja. Pro-uo se po zlu i krvološtvu. Pripadao je ustaškom pokretu još u pred-ratnim godinama, kada je pripucavao iz vatre nog oružja na organe biv-še vlasti.

Na pitanje zašto je tukao mladi a Ruži a, Boškovi je borcima, o i-to pripit, upu ivao pogrdne i šovinisti ke uvrede. Gnjevni borci spontano su donijeli presudu. Poletjeli su kamenice prema ustaši, koga su napustili njegovi saputnici i mirno nastavili put. Ustaša Boškovi je po-kušao da pobegne, ali ga je pratila kiša kamenica. Najzad je pao kod mjesta Trnje potpuno dotu en. Stigla ga je zaslужena kazna. Po ne ijoj dostavi, predve e je iz Stoca pristigla nekolicina talijanskih vojnika i žandarma i odnijela u grad mrtvog ustašu. Seosko ilegalno rukovodstvo je ocijenilo da su borci pravedno postupili. Istovremeno je odlu eno da se u selu poja aju mjere opreznosti, jer se o ekivala odzmada sreske kolaboracionisti ke vlasti prema Poplatu.

TRAGI NI I. JANUAR

Prvi dan ratne 1942. godine, osvanuo je u Poplatu pod snježnom me avom. Ova rijetka pojава kao da je nagovijestila tragi an doga aj koji e tog dana selo doživjeti.

U selu je ve ujutro nastala uzbuna. Kuriri su tr ali izme u zase-laka i saopštavali da su no u u selo upali žandarmi (oružnici) i da hap-se ljude. I zaista, šestorica žandara iz Stoca, pod vodstvom narednika Nikole Suli a, u samo svitanje su (od Mari a) upali u zaseok Podbla-nik. Vodio ih je Andrija Mari , koji je ranije bio oglašen kao ustaški roj-nik. Žandarmi su u Podba niku lišili slobode u itelja Sava Škora, koji je bio gost porodice Slavka Vukosava. Patrola je zatim u Podbr u za-robila Gojka Komnenovi a, Mišu I. Ruži a i An elka Bejata. Patrola sa uhapšenima kretala se cestom prema Stocu. Kod Dabi a mehane, gdje su žandarmi zastali, predsjednik NO odbora Gojko Komnenovi uspio je da pobegne.

Zamjenik komandira poru io je komandiru ete Stojanu Joki u da na cesti kod Rupara postavi zasjedu i osloboidi uhapšene ljude. No, komandir ete Joki nije prihvatio takav prijedlog. Sa susjedom or om Božovi em, izašao je goloruk na cestu sa namjerom da uvjeri ustaške žandarme da oslobole trojicu uhapšenika.

Odmah iza žandarma kretali su se Danilo Komnenovi i Milan Be-jat koji su podržali zahtjev komandira Stojana. Hrabro srce Stojana Jo-ki a, starog 56 godina, nije odolilo - usko io je me u žandarme i po eo od jednog otimati pušku. Prisko io mu je u pomo Milan Bejat, koman-dir voda, koji je prihvatio drugog žandarma. U tom momentu trojica uhapšenika mogli su da bježe ostavljaju i Stojana i Milana da se sami rvu sa šest žandarma. Danilo Komnenovi je, našavši se na nekoliko metara od žandarma, u momentu kada su oni otvorili vatru i oborili

Stojana i Milana, presko io obližnji zid i iz svog »kolta« otvorio vatru prema žandarmima. Istog momenta borac Miho Ružić otvorio je vatru iz puške sa 300 metara odstojanja u pravcu žandarma. Na to su se žandari dali u bjekstvo prema Stocu. Uspjeli su da ustrijele i or a Božovića, koji je stajao dvadesetak metara od mjesta pogibije Stojana i Milana.

Epilog ovog neravnopravnog i pogrešno voenog okršaja donio je teške žrtve. Poplatska ilegalna partizanska eta doživjela je tužan dan. Njen komandir Stojan Jokić i vodnik Milan Bejat, jurišaju i goloruki na do zuba naoružane ustaške žandarme - pali su juna kom smrću. Bio je to primjer veoma visokog borbenog morala koji je vladao u redovima Poplatske partizanske ete. Borci Poplatske partizanske ete postarali su se da na mjestu pogibije komandira Stojana i vodnika Milana, kao i odbornika or a, postave skroman spomenik - kao znak poštovanja i uspomena na svoje juna ke drugove.

BOŽIDAR U KOVI

UBIJANJE NA KU NOM PRAGU

Dolaskom italijanskih okupacionih trupa, 17. aprila 1941. godine, Trebinje nije znalo kome će ga ratna sudbina baciti u zagrljav - tek stvorenoj Paveli evoj »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« ili »nezavisnoj« Crnoj Gori, pod zaštitom italijanske krune. U periodu od petnaestak dana, ustaški elementi su razvili životnu aktivnost u gradu i na selima. To su bili: Muhamed Šarić, Nikica Kisić, or a Strinić, katolički sveštenik Matjan Vojnović, Jure Kezić, Ajdin Rokolj, Nikola Marolt, Hivzija Cvjetić, Sead Zubčević - Ada, Hilmo Habul, Muho Karadžić, Mehmedalija Rokić, Derviš Šehović, Salko Karameđedović, Šefko Duraković, Tonči Krnjača, Zaim Geljo, i drugi.

U maju je u Trebinje došlo devet ustaških agenata, najokorjelijih ustaša - »lovaca«, koji su imali zadatku da izvrše pripreme za organizovanje ustaške vlasti. Prikupljali su podatke na osnovu kojih su kasnije vršili pokolje, hapšenja, internacije, i sl. Tako ih je Nikola Marolt izvinio o emu su raspravljeni i što zaključili napredni ljudi koji su se skupljali u kafani Spasa i Božića. Ta kafana bila je mjesto na kome su se, uglavnom, skupljali ljudi koji su pred ratom pripadali opoziciji. Nikola, njegova žena bila kuvarica kod ove dvojice ugostitelja, došao bi u kafanu i sjedio bez riječi. Slušao je šta se govori i bilježio. Mehmedalija Rokić i Sead Zubčević Ada dali su izvještaj o omladincima, ladinovima SKOJ-a ili Partije.

Najsuroviji me u novodošlim ustašama bili su: Boro Rotkvić i Jozo Jurković, zatim Jukić, Tomić, Mladenović, Francetić i Babić - Ljanin.

Tako je stvarana atmosfera u kojoj su mogle da dođe do izražaja dugo zadržavana mržnja i pritajena želja jednog broja mlađih ih, izoparenih i nevaspitanih ljudi. Oni su se ponosili napunjeno puškom i novom crnom uniformom - koja im je pružala priliku i mogunost da hapse, da provaljuju u tuču i kuće i pojate, da ruše, pljačkaju, pale, otimaju, a ubrzano i ubijaju bez suda i suđenja.

Ti ljudi izoparene psihe, nanose zlo drugome: svom najbližem komšiji, kumu, prijatelju. Za takve se u Hercegovini kaže da se Boga ne boje, a ljudi ne stide, da su obraz bacili pod noge.

Još 29. aprila 1941. godine, pred zgradom opštinske uprave, glavno-komanduju i domobranskih jedinica koje su došle u Trebinje, održao je govor i prvi otvoreno zaprijetio: da će za jednu hrvatsku glavu strijeljati stotinu srpskih!

Mjesec dana kasnije, kasno uveče 31. maja, ulazi se pucnjava iz raznih krajeva grada i najbliže okoline. Uli su se povici: »Stoj!«, »Drži, ne daj!«, »Pobježe!«, »Udari ga!«. Mnoge srpske kuće bile su blokirane. Počela je premeta ina i pljačka, koja je trajala cijelu noć.

Ustaše su se podijelile po grupama, koje je obezbjeđivalo po etiri-pet domobrana. Svaku grupu predvodio je jedan dobrovoljac - mještani, koji je vodio od kuće do kuće. Među ovim mještanima, koliko se zna, bili su: policajac Hakija Šaran, Nikola Marolt, Safet Mursel, Mehmedalija Rokić, Salko Karamehmedović i još neki, a u automobilu je kružio Šarić - da bi provjerio kako se ispunjava zadatok likvidacije Srba.

Na tom krvavom zadatku angažovano je i devet agenata - ustaše u dolamicama od balon svile.

U kuće amu ili njihovo neposrednoj blizini ustaše su te noći pobijedile pištoljima devetoricu ljudi: trgovca Vasa Babića, maltara Milana Brkovića, ugostitelja Dušana Nogulja, obućara Vlajka Paliku, puškara Gaša Kovačevića, trgovca koga pomoćnika (kod Vasa Babića) Iliju Kukurića, mesarskog radnika Šepura Šepura - Žutog, bavara Radovana Lelića, i sekretara opštine Vladu Popovića Grka, koga su ustaše, odmah po dolasku na vlast strpale u kotarski zatvor.

Vlada je ubio Ajdin Rokolj, do rata njegov potinjeni službenik u opštini. Prislonio ga je uza zid, a onda, stojeći u dvorištu s revolverom u ruci, kao da je odjednom stekao neku neobičnu snagu i odvažnost - sasuo itav okvir u njega.

Mile Ratković je zapisao:

»Na grezi zida mogli su se zadugo da vide krvave mrljice i sitni komadi i moždanog tkiva.«¹

Vaso Babić ubijen je u svojoj avlji, oko pet sati ujutro, kada su uvezeni, oko 23. asa, ustaše došle da vrše premeta kuće, tražeći oružje.

Milan Brković se zatekao na službi, na malići. Doveli su ga kuće i ubili na platou ispred njegovog doma u prisustvu žene i djece.

Ilija Kukurić doveden je pred sudski zatvor i tu ubijen.

Šepur Šepur - Žuti po evo je bježati prema gori koj mali. Za njim je pošao Zuza, prav en nekolicinom domobrana. Bježao je gornjom cestom, a onda, pošto su domobrani već blokirali grad, okrenuo prema kući Aleksića. Ranjen je u momentu preskakanja velikog zida. No, uspije da se odvodi do katoličkog groblja. Tu su ga sustigli ustaški meci i pao je mrtav, pod murvom.

Pošavši u lov na žrtve i u neposrednu blizinu grada, ustaše su otišle u Dražin Do. Dušana Nogulja i izveli su iz kuće, poveli ga deset-petnaest koraka i ubili pod odrinom, gotovo pred kućom, odnosno gostionicom.

U Mostu imaju prvo ušli u kuću u Vlajka Paliku. Doma in se sakrio u štalu, kod ovaca. Ali, ustaše su ga pronašle i, na oigled njegove majke i supruge Anike, svirepo ga ubili.

Gaša Kovačević a zatekli su u kući, sa ženom i sedmoro djece - koji su bili jedno drugom do uveta. Pretresli su itavu kuću, i, ne našavši ništa, podmetnuli municiju. Natjerali su Gaša da pojde do ceste, gdje im je bio parkiran automobil. Gašo je uskoro shvatio da više nema nade da će ostati živ.

¹) Mile Ratković »Salve mome gradu«, str. 3.

Odveli su ga da vidi mrtvog Vlajka. Naredili su mu da se vradi. im se okrenuo, ne prešavši ni nekoliko koraka, najbliži ustaša je podigao pušku i opalio. Gašo se zanio, a onda, u nekom udu pokušao da se okreće, ali nije stigao. Sustiglo ga je još nekoliko zrna. Pao je pored grede na kojoj se esto odmarao, sjede i sa svojim komšijama.

Sve su to posmatrali žena i djeca. Gašina usta ostala su otvorena, kao da će ponovo kriknuti. Lice Gaštine žene bilo je iskrivljeno od straha i užasa. Najstariji sin dvadesetogodišnji Vasilije Surko, vidio je, međutim, da mu se majka sledila; o i su joj nijemo gledale, širom otvorene. Jednom rukom držala se za avlijska vrata, a drugom je upala kose.

Ustaše su uku anima zaprijetile da nikao ne smije sahranjivati pobijene. Ipak, sutradan su se iskupile komšije i sahranile žrtve ovog zla ina.

Pred ku u Radovana Le i a ustaše je doveo Džemal Mešovi .²¹ Taj postupak svoga komšije uku anima je bio neshvatljiv.

Domobrani su opkolili ku u. Džemal je ostao napolju. Ustaše su ušle. Hodnikom je odjekivao bat njihovih koraka. Drali su se »Dajte oružje!«

Ustaše su pretresle itavu ku u i podrum. Odjekivale su psovke. Iznijeli su meso i mast.

Radovana su izveli na terasu. Ustaša ga je udario i krv mu je potekla iz usta. Radovan je buljio u njega, ute i. Usna mu je bila rasjena, dok su mu u oima bjesnele varnice mržnje.

Pred avlijskim vratima ustaša mu je pucao u desnu slijepoo nicu. Radovan je pao na kamenje pod kojim su stajali pršuti. Rubovi rane bili su oprljeni, jer je ubica pucao iz neposredne blizine. Niz obraz mu se slivao mlaz krvi, koji je zatim, sa podbratka, padaо na avlijski beton.

Pošto su ubile Dušana Noguli a i Vlajka Paliku u, ustaše su se vraćile u Zasad. Svratili su u ku u Rista Osli a. Tražili su Tošu, koji je, srećom, iskočio kroz prozor. Bio je u ku i kada su ubili Radovana.

»Pobježe vam onaj najopasniji, sram vas bilo!« - doviknula je ustašama jedna žena.

Majka Muja Resulović ih je, naprotiv, klela: »Eh, Alah im gazap dao, što ubijaju naše komšije!« Risto i Rade Bevanda, Tošin otac i brat, sakrili su se u krompirište. Tu su ih zlotvori našli, odveli i strpali u zatvor.

Sutradan je Ivo Lučić iz Zasada, sa nekoliko komšija, sahranio Radovana, Gaša i Vlajka. U injeno je to na mosta kom groblju, bez uobičajenih vjerskih obreda.

Poslije ovih ubistava, izvršenih 1. juna 1941, u redovima srpskog života nastala je panika. Da bi, na neki način, opravdale ova ubistva i smrtilne narod, radi lakšeg odvijanja daljih masovnih ubistava, koja su planirali ustaške vlasti su izdala »plakat« o broju ubijenih, s objašnjenjem da su pripremali ustanak, naglašavajući da je većina ubijenih bila u službi Dobrovoljaca koga etničkih udruženja. To je bio samo formalni razlog i ispruka za ubijanje nedužnih ljudi. Većina ih je ubijena na krunu pragu, a broj ubijenih je naknadno dopisan na već ranije odštampani »plakat«. Osim toga, po gradu su nalijepljeni novi »papiri« sa naznakom zabrana i kazni: »Za svaku hrvatsku glavu, biće streljano 100 Srba... Srbita, Jevrejima i Ciganima zabranjuje se slobodno kretanje od 15 do 6 sati.«

²¹> Poslije rata osuđen je na šest godina zatvora zbog služenja ustaškoj vlasti.

Panika je zahvatila srpski živalj. Ljudi su bježali, sklanjali se na selo, kod rodbine i prijatelja. Neki su se sklonili ak u Crnu Goru, ili Crnogorsko primorje i Boku kotorsku.

Sve je ukazivalo na to da će ustaše nastaviti sa hapšenjima i ubistvima.

MILJA BJELICA

ZAPISI SA KORITSKE JAME

*»Tlo se zaljuča klonu me
svlada
nestala u spas poslednja mi
nada.«*

Jednoga dana, krajem maja 1941. godine, pred osnovnom školom u selu Koritima zaustavio se kamion sa 30 do 40 naoružanih ljudi. Odmah se vidjelo da to nije regularna vojska novostvorene »Nezavisne Države Hrvatske«, o kojoj su se pronosili zastrašujući glasovi. Bili su obično u poluvojničkoj, vrlo šarolika odijela; svi su, doduše imali fesove kao simbol islamske pripadnosti. Ubrzo smo se uvjerili da su to, uglavnom, bile naše komšije - Muslimani iz Kule Fazlagića, Građanice i Gacke, koji su sebe nazivali oružnicima. U njihovom ponašanju nije bilo vojničkog, ni ljudskog. Najpre su istjerali djecu iz osnovne škole da bi se tamo smjestili, a potom se nekolicina njih uputila prema kući mog oca Mihaila Bjelice. U to vrijeme imali smo trgovacu kući radnju i kafanu, uz cestu koja od Biće vodi za Gacko. U trgovacu koj je radnji bio sam ja, a u kafani moj brat Adam (Golub). Neželjeni gosti su bahato ušli u obje radnje i odmah na vratima zakucali naredbu da ne smijemo to iti alkoholno piće nikome osim njima - oružnicima, uz prijetnju da će svaki prekršaj biti na licu mjesta kažnjeno smrću. Naredbu je potpisao njihov zapovjednik (tako su ga oslovljavali) Muharem Glavinić, hodža iz susjednog sela Ključa.

Naredna dva-tri dana protekla su u zlokobnom išekivanju. Samozvani oružnici, ta nije divlje ustaše, nikoga nisu dirali. Istina, bilo je prostakih psovki, prijetnji i izazivanja. Mi smo se tješili varljivom nadom da će sve na tome završiti, ali smo se prevarili. Ta dva-tri dana hranu im je dovoziono iz Gacke fijakerom Ibro Fazlagićem, koji je, izgleda, bio njihov intendant. U našu trgovacu kući radnju dolazili su pojedinačno i grupno, tražeći i pribor za pisanje i papir. Kada sam jednog od njih upitao zašto im to treba, odgovorio mi je: »Pravimo molbu za prijem u državnu službu, tj. u pogranične posade nove države koje će se stalno nalaziti ovdje, na crnogorskoj granici.«

Taj odgovor pojačao je našu nadu da će se ti dobrovrijni pripadnici oružanih formacija nove države, imati dobiju školovane starještine i uputstva o svome radu, uljudnije ponašati. Te naše nade raspršile su se onoga trenutka kada su nekoliko njih hajdučki upali u Nabavno-prodajnu zadrugu i pokrali životne namirnice, a zatim u tor Todora Svorcanu, odakle su otjerali nekoliko ovnova, ne nudeći i za to nikakvu naknadu. Istoga dana izvršili su pretres naše kuće i kuće našeg komšije Gojka Bjelice, s obrazloženjem da traže skriveno oružje i vojničku opremu. Tom prilikom uzimali su sve što im se dopalo. Iz kuće Gojka Bjelice 69 odnijeli su nekoliko kofera sa civilnim odijelima i obućom.

Iako su nas ti postupci prenerazili i uvjerili da imamo posla sa divljom ustaškom hordom, kojoj »zakon leži u topuzu«, još uvijek nismo vjerovali da e do i do krvoprolia, jer se, ipak, radilo o našim poznaćima i gotovo prvim komšijama. Pa ipak, to što se oko nas događalo ilo nam je na ružan i nestvaran san; svaki novi dan donosio je nove nevolje i veću neizvjesnost.

U toj neizvjesnosti do ekali smo 1. jun, te strašne ratne godine. Bila je nedjelja, lijep i sunčan proljetnji dan, kada je ustaška horda hodža Muhamrema Glavini u uhapsila, iznad sela Korita, u pitomoj gradini blizu crnogorske granice, dvojicu mladića - Bora i Andriju Svorcanu. Vezala ih je ruke na leđa i, udarajući ih nemilice pesnicama, nogama i kundacima, otjerala u Gacko. Sutradan, 2. juna izjutra, ustašama je stiglo pojava anje iz Gacka, sa ustaškim povjerenikom Hermanom Tonogalom Krešom na selu. Dotjerali su i nekoliko uz put uhapšenih ljudi i pomenute mladiće, koje su prethodnog dana otjerali u Gacko. Ubrzo poslijetoga, ustaške patrole su krstarile po cijelom selu, pozivajući sve muškarce od 16 do 60 godina da dođu u Sokolski dom na konferenciju, na kojoj će im predstavnik ustaške vlasti iz Zagreba objasniti ko i po njem odobrenju može prelaziti crnogorsku granicu, kao i druge propise nove vlasti. Posebno su naglašavali da se poneće skriveno oružje i vojni kaoprema, prijeteći i smrtnom kaznom svima onima koji to ne uine. Budući da su se naši pašnjaci i njive nalazile, i u susjednim crnogorskim selima, ljudi su taj poziv shvatili kao logan i za ovakve prilike ubijajući, pa su se bez pogovora odazivali pozivu. Onima koji su se kolebali i okljevali, ustaške patrole su oštro uzvikivale: »Šta ekate, uli ste na redbu i silom ih odvodili u Sokolski dom.

Tog kognog dana, oko 16 asova, u našu radnju ušla je poveća grupa ustaša, sa Hermanom Tonogalom Krešom na selu. Moj brat Golub i ja poslužili smo ih pitanjem, razumije se, besplatno. Im su se malo zategnuli, ustaški povjerenik Tonogal viknuo: »Dosta! Vodite ih!«. Nekoliko ustaša uperilo je puške u nas, sa uzvikom: »Ruke uvis!« Poslijetog pretresa pitali su nas gdje su pare, gdje nam je magacin sa robom i ključevi od duvana i kase. Sve smo im bez pogovora pokazali, a zatim zamolili ustaškog povjerenika za dozvolu da se oprostimo sa ocem, koji je bolestan ležao u kući na spratu. Nadali smo se da će nam to dozvoliti i smisljali plan zabjekstvo. Ali, kao da je prozreo naše misli, ustaški razbojnik osorno viknuo: »Ne može«. Ulažući i ogroman napor da savladam revolte, mirno sam mu se obratio:

- Gospodine povjereni, žalosno je što nas bez ikakvog razloga hapsite. Mi smo ovdje poštano i mukotrpno zarađivali koruhljeba. Sve ljude koji su kod nas navratali, bez obzira koje su vjere, gostoljubivo smo do ekivali, ne prave i me u njima nikakve razlike; nikoga nikada nismo uvrijedili. Za sve vrijeme postojanja bivše države, ni ja, ni moj otac i brat ni mrava nismo zgazili, a kamoli neku pakost ljudima u inili. To znaju ovi vaši ljudi što su pod oružjem; pitajte ih.

- Uoči sam ja kako ste i kakvi ste vi; nisam ja kriv što ste Srbi, što pripadate ljudima me u kojima zakoni nove države ne prave nikakve razlike; svi ste vi krivi za ono što se događalo za vrijeme pokojne Jugoslavije, pa ćete zato i platiti, svi do posljednjega - odgovori on i viknuo:

- Naprijed!

Na tu komandu, dželati nas grubo kundacima gurnuše i otjeraše u veliku salu Sokolskog doma, koja bježe dupke puna uhapšenih ljudi, naših komšija. Ispred vrata bilo je postavljeno po dva stražara, a ispred prozora puškomitrailjer. Jedan ustaša ušao je s nama i saopštio počap-

šenim ljudima da se konferencija ne e održati dok se ne okupe svi, do posljednjega i dok ne do e predstavnik ustaške vlasti iz Gacka.

Našli smo se u spornoj i zagušljivoj prostoriji, na golom podu. Na brižnim licima ljudi osjeao se užasan strah, kao kod osu enika na smrt. Cijelu tu strašnu i besanu no šapatom smo naga ali šta e biti s nama. Ve ina se tješila nadom da e nas otjerati na prisilni rad ili u neki logor, kao što su to inile austrougarske vlasti za vrijeme prvog svjetskog rata. Cim je svanulo, pitali smo stražara zašto se ne održava konferencija i kada e nas pustiti. Odgovorio nam je da nema gospodina povjerenika i da nas bez njega niko ne može i ne smije pustiti.

Trećeg juna po ele su da dolaze žene sa torbama i pokriva imo, ali im nisu dozvoljavali da dođe u dodir s nama. Stražari su stvari unosili unutra i predavalih onima kojima su namjenjene. Duboko mi se urezao u sjeanje trenutak kada je Gojko Bjelica, zgulivši jagnje u pleku, uzviknuo: »Niko od moje porodice ne e odavde izvu i živu glavu; ja više nemam nijednog brata (jedan Gojkov brat živio je u Zvorniku, drugi u Sloveniji, a treći u Americi); osta e od nas samo jedan težak ranjenik«.

U strahu i neizvjesnosti proveli smo novu besanu no između 3. i 4. juna. U srijedu 4. juna ujutru, iznenada se pojавio ustaški povjerenik Tonogal i prijete im glasom nam saopštio da e svi oni koji predaju skriveno oružje (»Mi znamo da ga imate« - zlokobno je uzviknuo) biti odmah pušteni kuđa, dok e oni koji to ne uđe biti otjerani na prisilni rad. Kada je izašao kroz rupu na sporednim vratima posmatrao sam šta se napolju dešava. Vidio sam kako se ustaše postrojavaju; bilo ih je dosta. Njihove starještine stajale su pred strojem; jedan od njih je nešto govorio. Za sve vrijeme dok je on govorio ostali su držali lijevu ruku na grudima. Docnije sam saznao da je to, u stvari, bilo polaganje zakletve po muslimanskim vjerskim obicajima, po kojima se ubistvo nevjernika smatralo bogougodnim djelom.

Poslije položene zakletve, ustaški povjerenik je pucnjem iz pištolja dao znak da masakr može otpojeti. Moram da kažem da su neta ni navodi u kojima se govori da su nam neki ustaški stražari, nagovještavali šta nas eka, i navodno, mogu dati bjekstvo. Naprotiv, njihovo ponasanje prema nama bilo je neljudsko - dželatsko. Istina, nisu nas svi podjednako tukli i mu ili (neki su to očito izbjegavali), ali nas niko nije branio. Budući da su ustaške glaveštine u to vrijeme otvoreno pozivale na pokolje Srba, na njihovo protjerivanje sa tute zemlje, teško je vjerovati da oni koji su došli u Korita nisu znali zašto su došli. Prije e biti da su svi oni dobrovoltno pošli u ovaj pogromaški pohod, vrsto uvjereni da e ovoga puta srpski narod u NDH, pa i u isto noj Hercegovini, biti istrijebljen. Stoga su požurili da se prije drugih do epaju njegove imovine.

Kada je dat znak da pokolj može otpojeti, nekoliko ustaša upalo je me u nas i komandovalo: »Sjedi!« Kada se svako od nas spustio na pod tamu gdje se zatekao, oni su odvodili, jednog po jednog, u garderobu, gdje je ekalo pet odabranih dželata, vjerovatno dobrovoljaca. Jedan od njih (Bećir Musić) sjekao je konopac i odsjeće ene komade dodavao Alidu Krvavcu iz Gacka, koji je, sa dvojicom pomornika, vezao žrtvama ruke na leđa; najpre pojedinačno, a onda po trojicu zajedno - leđa u leđa. Njihov rad je, s pištoljem u ruci, nadgledao i kontrolisao Šerif Zvizdić iz Gacka, koji je na sebi imao novu avijatiarsku uniformu.

Kada sam ja došao na red, moj brat Golub je već bio svezan. Pošto su me detaljno pregledali, vezali su mi ruke na leđa, a onda mene i Goluba zajedno - leđa u leđa. Potom su uveli Gavrila Glušca, svezali na isti način kao i mene, da bi ga, na kraju, sa strane vezali s nama dvo-

jicom. Okrenuti le ima jedan drugome, nismo mogli da se kre emo, pa su nas prosto ugurali u susjednu prostoriju, koja je ve bila puna svezanih ljudi. Tu su nas katilski tukli i mu ili, traže i oružje, opremu, pare i zlatne nakite. Pri tome su stalno ponavljadi da e svi oni koji priznaju i donesu ono što se od njih traži, biti odmah pušteni na slobodu. Meutim, nasjeo je samo Vidak Glušac, koji je poslije groznog mu enja popustio i rekao da ima pušku. Odmah su ga odvezali, rekavši: »Idi, donesi pušku, ne boj se ništa, odmah emo te vratiti ku i, dok e svi ovi biti otjerani na prisilni rad«.

U jednom trenutku Vidak Nosovi se, pla u i kao dijete, obratio jednom mladom i lijepo obu enom ustaši s molbom da mu samo malo popusti veze na rukama, koje su bile tako krvni ki pritegnute da se konopac na ote enim rukama nije ni vidio. Ovaj mu na to hladnokrvno re e: »Vi ste to zasluzili, ne žalim vas«. Zatim se okrenu prema meni i re e: »Žao mi je samo ova dva brata što e nevini stradati«, zapali cigaretu i stavi mi je u usta. Vidak ga je preklinjao Alahom i vjerom prorokovom da i njemu dà cigaretu, ali on na to nije obra ao pažnju, kao da je pred njim divlja zvijer, a ne ovjek. Kada se udaljio od nas, ispljuno sam zapaljenu cigaretu prema Vidaku, koju je on s prljavog poda nekako dohvatio i stavio u svoja raskrvavljenja usta.

Filip Svorcan se, kada su ga svezali, obratio hodži Muhamremu Glavini u s molbom da pažljivo pregleda njegove isprave iz kojih e se uvjeriti da je on (Filip), iako je bio komandir žandarmerijske stanice, poštano služio 15 godina, što se lako može provjeriti. Hodža je na to, uhvativši se za pištolj, razjareno uzviknuo: »Jebem ti sto i jedan srpski krst, pri ekaj još samo jedan sat pa u ti sva srpska pravila pro itati« (to mi je docnije priao Jakov Milovi, koji se nalazio u grupi sa Filipom i koji je uspio da pobegne sa ruba Koritske jame).

Tokom te cijele kobne junske no i proljetnu tišinu remetili su bolni jauci isprebijanih ljudi, koji su dopirali iz Sokolskog doma i miješali se sa brektanjem kamiona Mume Hasanbegovi a iz Avtovca, kojim su dželati odvozili grupe po 25 do 30 ljudi na Kobilju glavu, do jame »Golubnja e«, gdje su ih zvјerski ubijali (u po etku tupim predmetima) i survavalii u provaliju.

Kada je došao red na mene, mog brata Goluba i kuma Gavrila Nosovi a (ini mi se da smo bili u etvrtoj grupi), ustaše su nas uz neke daske ugurale u kamion, koji je pritjeran uz sama vrata. Za nama su ugurali još 8 ili 9 trojki, a potom zatvorili zadnji dio karoserije. Na kamionu su se nalazila samo trojica ustaša: jedan na kabini, sa puškomitaljezom uperenim u nas, drugi u desnom, a tre i u lijevom ošku pozadi, sa puškama na gotovs. im su se vrata na kabini zatvorila, kamion je krenuo. Milio je pored naše radnje obasjane mjese inom. Vidio sam da je porušen spomenik solunskim dobrovoljcima iz sela Korita, koji se nalazio u blizini, a da je ikona Sv. Nikole (Nikoljdan je bio naša krsna slava) oka ena na radnji, na mjestu gdje je ranije bio natpis. Obuzeo me užasan strah da su i familiju nekud otjerali, a možda i poubijali. Ipak, budu i da smo se kretali cestom prema Gacku, nit nade da nas tamo vode radi saslušanja, još nije bila prekinuta.

Me utim, kada se kamion zaustavio ispred jame »Golubnja e« na Kobiljoj glavi, koja je bila okružena do zuba naoružanim ustašama, bilo nam je potpuno jasno da je to gubilište na kome e nas ovi krvnici poklati kao stoku. Bespomo ni ljudi odjednom se uskomešaše; nastade o ajni ka vika i komešanje; neki su plakali kao djeca, pominju i svoju sirotu djecu, žene i ostarijele roditelje; drugi su u nemo nom o ajanju škripeli zubima, dok su tre i pljuvali dželatima u lice i prkosno uzvi-

kivali: »Plati ete zlikovci, skupo i krvavo ete platiti svoja nedjela pred bogom i ljudima«. Razbjesnele ustaše po eše da nas udaraju pesnicama, nogama, kundacima, ušicama od sjekira i drugim predmetima, da bi u utkali jauke i u miru obavili svoj kolja ki posao.

Sjajni mjesec evi zraci koji obasjavahu kamenite vrhove Bjelašnice i Troglava potonuše u tami i izgubiše se u jezi iš ekivanja. Na našu nesre u, nas trojica (ja, moj brat Golub i kum Gavrilo), budu i da smo prvi uba eni u kamion, tik uz kabinu, sada smo bili posljedni na redu za klanje, osu eni da svojim o ima gledamo mu eni ku smrt 27 svojih komšija, ro aka, prijatelja i kumova, i da se uvjerimo da ljudi mogu biti gori od najkrvolo nijih zvjeri. (Taj stravi an prizor sa ruba Koritske jame i dan-danas mi nagoni suze na o i, budi me iz najdubljeg sna i kao sjenka me prati kroz cio život, ne daju i mi mira ni spokoja, utoliko više što su se me u ubicama najviše isticali naši poznanici i prve komšije. Ubice su bili: Halid Voloder, sluga Muma Hasanbegovi a iz Avtovca; Dervo ustovi , obanin iz sela Klju a; hodža Muharem Glavini , iz Begovi Kule kod Trebinja; Velija Hebib iz Klju a; Šu rija Fazlagi iz Kule Fazlagi a; Atif Hidovi i Velija Džankovi iz Hodini a i sin Šukrije Tanovi a, koji je iz Tuzle došao u Gacko da bi, klanjem nedužnih ljudi osvetio svog oca, koga je poslije prvog svjetskog rata ubila komitska banda Maja Vujo a.

Za razliku od prethodnih, našu grupu nisu ubijali maljevima (izgleda da su ocijenili da do svanu a na taj na in ne e mo i pobiti tolike ljude), ve strijeljali, namijenivši svakoj trojci samo po dva metka. Kako smo po trojica bili vezani le a u le a, dželati su nas na rubu jame tako postavljadi, da je onaj koji je inio vrh trougla bio okrenut licem prema ponoru, drugi je bio okrenut udesno, a tre i ulijevo. Meci ispaljeni iz neposredne blizine u sljepo nice ove dvojice ukrštali su se na zatiljku onoga koji je bio okrenut prema provaliji. Vjerovatno namjerno, dželati nisu provjeravali da li su sva trojica smrtno pogo eni, ve su ih odmah survaval u jamu duboku oko 20 metara, da bi oni koji nisu smrtno pogo eni tamo na mukama skapavali. Nekima su prethodno svla ili dijelove odje e, svoju nagradu za trud, jer - glasno su razmišljali - Kuran ne dozvoljava skidanje mrtvaca. Pred našim o ima odigralo se osam ili devet scena krvave koritske drame. Grupe podivljalih ustaških razbojnika odvila ile su sa kamiona trojku po trojku na sami rub jame, odakle su do nas dopirale odvratne psovke i tupi udarci, pomiješani sa bolnim jaucima bespomo nih ljudi. Na kraju bi odjeknula po dva pucnja iz pušaka, a potom bi se ulo potmulo tumbanje ljudi i kamenja niz strme litice »Golubnja e«.

Naše mu no iš ekivanje, koje je, inilo nam se, beskona no trajalo, najzad se završilo. Ustaše su nas grubo izvukle iz kamiona i gurale prema otvoru jame, udaraju i nas nemilice. Naši pokušaji da izbjegnemo ili ublažimo udarce, još više su raspaljivali mra ne nagone tih ljudskih nakaza. Kada su nas dogurali na sam rub jame, mene su postavili licem prema ponoru, Goluba prema jednom, a Gavrila prema drugom dželatu, koji su sa napunjenim puškama o ekivali znak da iz neposredne blizine saspu živu vatrnu u naše glave. Osjetio sam kada su na ustima cijevi dželatskih pušaka sjevnule varnice i uo pucnje, koji nas srušiše na zemlju. Iako me je peklo desno rame, bio sam pri svijesti; znao sam da nisam smrtno pogo en. Jedan metak mi je naime, izbio na ogrlicu, ne povrijedivši vrat, dok je drugi prošao kroz desno rame. uo sam kako se Golub i Gavrilo krkljaju i oprastaju sa životom i razmišljaša da u i-nim. Osjetih ruke ubica kako mi driješe pertle na cokulama. Sinu mi misao da e mi možda odriješiti ruke da bi skinuli kaput i da e mi

ta okolnost pružiti priliku da pokušam bjekstvo. I zaista, im su skinuli cokule po eše da nam odvezuju ruke. Ali, baš tada se uo zapovjedni ki glas:

- Šta to radite?

- Ovo su Golub i Milija, ho emo da im skinemo kapute - odgovori onaj koji je po eo da nam driješi ruke.

- Nema vremena da se to radi, a to se i ne smije raditi; manite to, bacajte leševe - strogo re e isti ovjek.

Dželati, ipak, nisu htjeli da ispuste svoj pljen. Zaboravljuju i na Kuran, odriješili su nam ruke i skinuli kapute. Mada su mi ruke bile odriješene, desnom nisam mogao da maknem; inilo mi se da sam još vezan. Zato sam, kada su nas po eli podizati sa zemlje da bi nas survali u provaliju, o ajni ki viknuo:

- Dotucite me, živ sam!

- Ne eš ostati živ, mater ti jebem crnogorsku - prosikta ubica i snažno mi zari bajonet u grudi, na sre u s desne strane.

Kada sam se osvijestio shvatio sam da se nalazim u ponoru pakla, na gomili leševa. Osje ao sam strahovitu že . Polako sam se privikavao na tamu. Nekako sam izvukao lijevu ruku ispod sebe, koja je ostala ne-povrije ena i sa njom povukao i desnu, potpuno nemo nu. Oprezno sam pipao oko sebe. Nešto lepljivo prijanjalo mi je za ruku. Po eo sam da drhtim. Bilo mi je hladno. U gomili leševa neko je krkljao. Jeziv osje aj da se nalazim na gomili mrtvaca prisiljavao me je da se sklonim, bilo kuda. uo sam da negdje kaplje voda, što je u meni još više izazvalo ionako nesnosnu že . Bauljaju i u tom pravcu, napipao sam ali pripe ak u litici i tamo zavukao glavu. Pokušao sam da u osušena usta uhvatim koju kap vode, ali uzalud. Najednom se za ulo bruhanje motora, potom komešanje i jauci, a onda prasak pušaka i potmulo tumbanje poubijanih ljudi niz litice. Padali su oko mene kao klade, kao kamenje koje su koritski obani survavalni u jamu, plaše i golubove. To se ponovilo desetak puta u kra im razmacima, da bi, na kraju, Koritsku jamu prekrila grobna tišina i užas smrti.

im se kamion udaljio prema Koritima, osjetio sam da neko grebe po litici. Pronašao je moje sklonište, razmakao mi noge i legao, naslo-nivši glavu na mene. Zdravom rukom dodirnuh mu glavu i upitah:

- Ko si ti?

Nepoznati se naglo trže, ali se brzo pribra i odgovori:

- Ja sam!

Po glasu prepoznah Vidaka Glušca, našeg kuma, i rekoh:

- Pobogu Vida e, odkud ti ovdje, zar te ustaše nisu pustile kada si priznao pušku?

- Jok! - uzviknu Vidak, ti zlikovci su pogazili dato obe anje. Kada sam predao pušku ponovo su me vratili natrag, strpali u kamion, dovezli do jame i živog survali u ponor.

Još tri puta je kamion dovozio preostale nesre nike iz Sokolskog doma do jame, gdje se masakr nastavljao istom metodom. Do nas su najpre dopirale psovke pomiješane sa bolnim jaucima, potom prasak pušaka i tupi udarci i, najzad, tumbanje leševa niz litice. Gomila leševa na dnu jame stravi no se pove avala. Iz nje su se uli samrtni hropci nedotu enih o ajnika; ponekom je polazilo za rukom da se, uz našu pomo , izvu e iz zagrljaja smrti.

Kada je u osvit, 5. juna, likvidirana posljednja grupa, utvrđili smo da je tu kobnu no preživjelo ukupno osam ljudi: Milija Bjelica, Rado-van Šakota, Dušan i A im Jakši , Rade Svrcan, Vidak i Vlado Glušac i Obren Nosovi . Sa užasnim strahom o ekivali smo da e pred nas po-

eti da padaju leševi naše djece, žena i staraca. S olakšanjem smo odahnuli i za trenutak zaboravili najmra nije ljudsko bezumlje koje smo sticajem udesnih okolnosti preživjeli, kada su u jamu po ele da padaju naše torbe, pokriva i druge stvari koje su nam žene donosile dok smo bili zatvoreni u Sokolskom domu. Padale su i razne alatke: sjekire, eki i, krampovi, kojima su dželati ubijali svoje žrtve. Palo je i nekoliko ru nih bombi, koje su, na sre u, udarale u litice visova iznad nas i tamo eksplodirale. Na kraju se u jamu sruila itava gomila kamenja. Do nas su dopirali i podrugljivi uzvici, kao: »Haman, što smo im našli lijepu bazu i pokrili ih mekim pokriva em«.

Poslije izvjesnog vremena uli smo zveket aktara na krdima stoke, koja su ispred Koritske jame prolazila prema Kuli Fazlagi a. Naime, dok se jama »Golubnja a« pušila od krvi koritskih mu enika, ubice su se kao grabljive zvijeri sjurile u selo da plja kaju stoku i drugu imovinu svojih žrtava, ostavljaju i njihovu djecu, žene i iznemogle starce bez kašike mlijeka. (Docnije sam pro itao jedan ustaški izvještaj u kome se navodi da je tom prilikom iz Korita otjerano 5.294 grla sitne i krupne stoke. Tvrdim da je taj broj bio neuporedivo ve i, jer je selo Korita bilo poznato po bogatstvu stokom, naro ito kozama i ovčama).

Cio 5. jun proveli smo u jami, ne preduzimaju i ništa. Tek po padu mraka, kada se sve smirilo, pokušali su da iza u iz jame Dušan Jakši i Radovan Šakota, koji nisu bili ozbiljnije povrije eni. Prije toga, mene je Radovan Šakota stavio u neko ždulo i namjestio tako da mi je voda sa stijene kapala na lice; poneku kap sam uspjevao da uhvatim u usta. Služe i se sjekirov i konopcem, koje su ustaše bacile za nama u jamu, Dušan i Radovan su uspjeli da se izvuku. Mi smo sa strepnjom o ekivali šta e se dogoditi; bojali smo se da se oko jame i dalje nalaze ustaške straže. Tek kada je odozgo ba en kaiš (tako smo se dogovorili), znali smo da se sve dobro završilo. To nam je povratilo nadu u spasenje.

Ali, trebalo je još dugo ekati u mra noj grobnici tolikih ljudi i neizdrživom zadahu krvi i leševa. I 6. juna prijepodne ustaše su plja - kale selo i likvidirale pohapšene Miloševi e iz sela Nemanjica i Milovi e iz Zagradaca, kod škole u Koritima. Pored Miloševi a i Milovi a, toga dana ubijen je i Radovan Šarovi sa Stepena, dok su unakaženi leševi or a Glušca i Branka Kova evi a docnije na eni kod Trkljine ograde. Na Kobiljoj glavi strijeljali su sedam Milovi a, dok su trojica (Radovan, Blagoje i Lazar) uspjela da pobegnu. Iz dvorišta koritske škole pobegla su i bra a Milovan i Dušan Miloševi , pa se vijest o ustaškim zlo inima munjevito prenijela po cijeloj sjeveroisto noj Hercegovini. Naoružani ljudi iz Gornjih i Donjih Crkvica, Vrbice, Somine, Crnog Kuka i drugih pograni nih sela, pohitali su ka Koritskoj jami da spasavaju preživjele. Njima su se pridružili i svi odrasli ljudi bratstva Kurđulija, koji su odli no poznavali teren. Pošto su se najpre obezbijedili jakim zasjedama od Gacka i Bile e, jedna grupa je došla do jame. Uvijek u se sje ati trenutka kada je do nas dobro snažan glas Todora Mi unovi a iz Crkvica:

- O, Milija! Strpte se malo, ne bojte se, izvu i emo vas.

Ubrzo se u jamu, pomo u üzeta, spustio hrabri i odvažni Petar Kurđulija. Naredili su mu da prvo veže mene, jer sam bio najteži ranjenik. Plašili su se nailaska ja ih ustaških ili italijanskih snaga. Ja sam, me u-tim, zamolio Petra da prvo izvuku šestnaestogodišnjeg dje aka Rada Svorcana, isti u i da majka ima samo njega, a ja imam dvoje djece. Budu i da se odozgo ponovo uo glas: »Ne bojte se, svi ete van«, pristao sam da me prvog izvuku. Petar mi je vezao uže oko pasa, privezao mi

slomljenu desnu ruku na prsa i upozorio me da se zdravom rukom v-rsto držim za uže i da se nogama odbijam od litice.

Tako sam izvu en iz »Golubnja«, od tada po zlu poznate Koritske jame, zajedni ke grobnice Svorcana, Bjelica, Glušaca, Nosovi a, Jakši a, Šakota, Miloševi a, Milovi a, Kova evi a, i drugih - ukupno preko 150 mu enika. Za vrijeme izvla enja ostalih došlo je do nesporazuma: neko je viknuo da od Bile e dolazi italijanska motorizovana kolona, pa je izvla enje prekinuto. U jami je bio ostao još samo Obren Nosovi . Me-utim, naši spasioci su održali rije . Uskoro se u jamu spustio Ljubo Kurđulija, docnije neustrašivi ratnik, o ijem se junaštву pri alo po ci-jeloj Hercegovini, i izvukao Obrena.

Kada sam izvu en na svjetlo dana, nisam mogao da shvatirti da sam preživio smrt koja mi je gotovo punih pet dana (uhapšen sam 2. juna) lebdjela pred oima. Uo sam i prepoznavao glasove svojih spa-sioca, me u kojima je bila i moja majka. Pita me za Goluba, a ja je samo gledam. Stevan, sin Obrena Nosovi a vu e me za rukav i pita: »Kume, je li mi živ tata?«

- Jedan Obren Nosovi je živ, ali ne znam koji, pošto su dva ba ena u jamu - odgovorili mu, iako sam znao da njegov otac nije živ; nisam mogao da mu kažem istinu.

Odmah su me stavili na konja i krenuli. Izdržao sam u sedlu do ku e Mr e Kurđulije, koja nije bila daleko. Tu su napravili nosila na kojima su me prenijeli do ku e Vula Mi unovi a u Crkvicama. Ubrzo su tamo stigli i ostali preživjeli, kao i cjelokupno stanovništvo sela Korita. Crkvi ani i pripadnici drugih pograni nih crnogorskih sela primili su nas bratski, onako kao što su to inili i njihovi djedovi u prošlosti. Dijelili su sa nama ne samo svoj krov, nego i zadnje par e hljeba. Na-oružani ljudi odmah su krenuli prema Gacku, gdje su - rekoše nam - otpo ele borbe protiv ustaša. Na tome e im preživjeli stanovnici sela Korita biti vje no zahvalni.

Nas, koji smo preživjeli masakr na Koritskoj jami, pregledali su dr Vojo ukanovi i dr Jovan Bulaji . Meni je Vojo dao injekciju protiv trovanja i predložio Vulu Mi unovi u, u ijoj ku i sam se nalazio, da me hitno prebaci u nikši ku bolnicu radi operacije, jer mi samo to može spasiti život. Tako je i ura eno. Mi unovi i Kraljevi i su me, uz pomo ostalih Crkvi ana, na nosilima prenijeli u Nikši . Sa nama su išla i oba ljekara. Zahvaljuju i njihovim vezama, primljen sam u bolnicu i odmah operisan. Na lije enju sam ostao 48 dana. Upravnik bolnice dr Spasojevi inio je sve što je bilo u njegovoj mo i da mi spase život. Pored ostalog, savjetovao je mojoj ženi An i da pokuša nabaviti neke lijekove koje nije imala nikši ka bolница. Ona je, preko našeg prijatelja Dola Lu i a, uspjela da nabavi te lijekove i time ubrzala moj oporavak. Svakoga dana u bolnicu je, u pratnji italijanskih stražara, dolazio dr Nikola Miljanji , pažljivo me pregledao i davao uputstva o daljem lije enju. Kada sam se malo oporavio, u bolnicu su dolazili i drugi Nikši ani da bi iz prve ruke saznali šta se to doga a u Hercegovini. Mnogi nisu mogli da povjeruju u ono što sam im ispri ao.

Nikši ku bolnicu sam napustio tek po etkom avgusta 1941. godine i vratio se u selo Crkvice, u ku u Vula Mi unovi a, gdje su se nalazili moji roditelji i djeca (supruga An a se gotovo cijelo vrijeme nalazila sa mnjom). Ubrzo je ovo nemirno grani no podru je bilo zahva eno snažnim talasom ustani kog pokreta. Borbe su se sa velikim uspjehom vo-dile u cijeloj isto noj Hercegovini, tako da se ustaška vlast nalazila pred potpunim porazom. Spasile su je trupe italijanske 2. armije, koje su tokom septembra preuzele svu vlast na ovom podru ju. Po dolasku Ita-

lijana, privremeno su obustavljeni ustaški pokolji, ali je u periodu zatišja došlo do rascjepa u ustani kom pokretu: jedan dio ustanika pristupio je partizanima, a drugi etnicima Draže Mihailovića. Ja sam se bez kolebanja opredijelio za partizane i već po etkom 1942. godine bio sam izabran u opštinski N00 sela Dulići, u kome sam obavljao dužnost predsjednika, sve do odstupanja partizanskih snaga u zapadnu Bosnu. Neprekidni važni i hitni poslovi polako su me oslobođali košmara Koritske jame. ak sam sa drugovima počeo da pjevam:

*»Oj Koritska jamo kletva,
ti me vrati s onog svijeta...«*

Trudio sam se da što istinitije opišem krvavu koritsku dramu, koju sam sticajem okolnosti uspio da preživim, sa željom da ova tragi na bratska istraga nikada ne bude prekrivena velom zaborava, već da vječkovima podsjeća mlade generacije na to strašno vrijeme, kako se ono ne bi ponovo doživjelo, jer »Zlo in je skrivati zlo in«.

STEVAN MILOVIC STEVO

DOŠLA JE CRNA RUKA

Selo Zagracia nalazi se na jugo-zapadnom dijelu bivšeg gata kog sreza. Graniči se sa selima Rioca, Hodžići, Brestica i Njemanica, koja su pripadala srezu Bileće. Smješteno u njedrima hercegovačkog kraja, še u urilo se u dolini ispod Djeda, Babe i Orlovičke planine. Ljeti jara pali i goli kamen, koji štrpi i iz zemlje na svakom koraku, a zimi visoki snjegovi zaveju sve puteve i staze. Ovdje se gnijezde orlovi, a izgladnjeli vukovi posjećuju torove i otimaju stoku. Selo je planinsko, a njegovi stanovnici su se bavili stoarstvom i oskudnom poljoprivredom. Seljaci su bili više gladni nego siti, a uslovi života surovi.

U Zagracima je živjelo jedanaest porodica Milovića i po jedna porodica Vukajlovića i Rakanica.

Prva škola u selu otvorena je 1933. godine, u kući Sima Milovića. Njen prvi učitelj bio je Dušan Radonjić, rodom iz Kotora. To je bio pravi narodni prosvjetitelj. Ne samo što je učio decu već se, po potrebi, prihvatao uloge ljekara, agronoma, veterinara, babice. Nedjeljom i praznikom okupljao bi seljake i govorio im o održavanju higijene, racionalnom korištenju mlijeka i korisnjim načinima proizvodnje mlijeka i proizvoda. U svojoj bašti sadio je do tada nepoznate sorte voća i povrća, a prve zrele plodove bi isecao, slagao na tanjur i nudio okupljene seljake. U selu su gotovo svi bili nepismeni, pa je učitelj radio i na opisnjanju odraslih.

Za nepunih osam godina u učiteljevanja u Zagracu, Radonjić je izmijenio život ovih ljudi - u prosvjetnom, kulturnom, ekonomskom, pa i političkom pogledu. Prvi je upoznao seljake i sa pojmom i opakom prirodnom fašizma i opasnostima koje slobodoljubivim narodima prijete od njega.

Ratne 1914. godine austrougarska vojska je spalila selo, a njegovo stanovništvo otjerala u logore. Tada se dvadesetak Milovića, umjesto da stupi u vojsku austrougarske monarhije, prebacilo u Crnu Goru i pod 77 komandom crnogorskih trupa ratovalo protiv Austro-ugarske. Po kapi-

tulaciji Crne Gore, Milovi i su, sa ostalim dobrovoljcima iz Hercegovine i Boke Kotorske, formirali Hercegova kobokeljski bataljon. Njegov komandant bio je Danilo Radović iz Šume trebinjske, a njegov zamjenik i komandirete Alekса Damjanac iz sela Bodežića. Bataljon je poslije formiranja prešao preko Skadra i ušao u redove srpske vojske u vrijeme sastavu u estvovao i u proboju solunskog fronta i oslobođenju južnoslovenskih zemalja.

Preživjeli Milovi i iz ovog bataljona dobili su zemlju u Vojvodini kao dobrovoljci - solunci, gdje su se naselili i nastavili da žive sa svojim porodicama.

Nakon kratkog aprilskog rata 1941. godine i okupacije zemlje, nastupa period ponovnog stradanja ovog stanovništva, ta nije rečeno - strašna zvjerstva okupatora u ovom dijelu države, nisu mimošla ni ove ljudi. U Sirigu, nedaleko od Novog Sada, ma arski fašisti ki okupatori, istjerali su sve stanovništvo iz sela na poljanu i na njih otvorili mitraljesku vatru. Tada je ubijeno 380 ljudi, žena i dece, među kojima i Vasilij Milović i troje djece Marka i Mihajla Milovića iz Zagracca. Preživjelo stanovništvo protjerano je preko Dunava. Tada su se Milovići vratili u svoje rodno selo Zagracac, misleći da će tamo na pravodovskom ognjištu na i spas. Nisu ni slutili da ih i tamo učekaju stradanja, ustaški teror, smrtnе kazne, mučenja, bacanja u jamu...

Stvaranje NDH, u kojoj je svoju šansu video dobar dio ustaša iz bivšeg gata kog sreza, stvoren je plan da se selo Zagracac u samom po etku uništi, jer je u njemu bilo starih i iskusnih boraca, dobrovoljaca iz prvog svjetskog rata i buntovnika protiv svih dotadašnjih nenarodnih režima. Znale su ustaše da svaka kuća u selu ima oružje i da se naoružani Milovići mogu lako povezati sa stanovništvom sela Šipa na, Slata, Rioca i Brestica, te tako ujedinjeni predstavljati veću opasnost. Blizina Zagracaca granici Crne Gore i zajedničke borbe sa Crnogorcima vojnici protiv svih dotadašnjih nasilnika, predstavljale su izvor još većeih pretnji i opasnosti za ustaše. Ustaše su se s razlogom bojale dobrovoljaca sa solunskog fronta, očemu tragi no svedoči i sudbina Korita. U tom selu je, naime, živjelo puno porodica (Svorcani, Jakšići, Nosovići, Bjelice, Dumnici, i dr.) koje su dale od 1 do 4 dobrovoljca u prvom svjetskom ratu, sve iskusni i hrabri ratnici. Injenica da bi ovo stanovništvo pod rukovodstvom i tih ljudi moglo pružiti složan i snažan otpor ustaškom »novom poretku« zlo ina, zatim položaj Korita na važnoj komunikaciji Gacko - Dubrovnik, te blizina crnogorske granice - presudno su uticali na donošenje odluke o fizičkoj likvidaciji Korićana. Otuda nije slučajno što je do masovnog pokolja došlo baš nad Koritskom jamom u koju je bacio 173 odrasla muškarca, od kojih je desetak preživjelo. Ustaše su, smatrajući da će na taj način zaplašiti živalj i ostalih sela i zaseoka i lakše ih pokoriti. To je bitno odrediti odnos ustaša i prema selu Zagracacu.

Narod je živio u strahu i neizvjesnosti; zemlja okupirana, a vijesti su sporo stizale u ove krajeve jer radio-aparata i štampe nije bilo. Ustaše su prijetile, a nade za pomoć sa strane nije bilo. Vijesti iz Gacka i Avtovca obično su stizale na taj način što bi, najčešće po dvije žene odlazile do tih mjesta, a zatim, po povratku u selo, detaljno opisivale što su sve vidjele i čuli. Tako se i učilo da se pojavila nepoznata vojska, a među njima neki Muslimani iz susjednih sela, koja na fesovima ima označku »U«. Ubrzo se progovorio i da je ubijen Nikola Šarović, što je izazvalo razne polemike i naga anja.

U mještane se uvukao strah, pojačan povratkom u selo porodica dobrovoljaca iz Siriga, poslije masakra mađarskih fašista. Među povratnicima su bila tri sina, dve kćeri i supruga Vasilija Milovića, strijeljanog

u Sirigu. Jedan od Vasiljevih sinova, Cedo, skojevac još prije rata u Sirigu, odmah je po eo da okuplja grupe mlađih iz Zagraca i da ih upoznaje sa ciljevima Partije i njenim programom borbe, oemu se do tada veoma malo znalo.

Prvih dana juna 1941. godine, u selo je upala grupa ustaša, me u kojima su bili Mustafa ustovi iz Ključa i nekolicina Međulji ana. Bili su u civilnim odijelima, na fesovima su imali slovo »U« i bili su naoružani. Raspitivali su se za u itelja Radonja, ne znaju i da su ga Milovi i prethodne noći, zajedno sa porodicom, preko Bukve i Doluša prebacili u Crnu Goru, jer su ustaše htjele da ga likvidiraju dan prije toga. Vide i da se ni ovog puta ne e dokopati popularnog učenja, ustaše su pozvali seoskog kmeta Jola Milovića i naredile mu da okupi sve svoje bratstvenike i ostale mještane, jer je, zbog formiranja NDH, potrebno da se svi prijave vlastima na Stepenu i dobiju nove lične karte.

Mještani su pristizali i rukovali se sa ustašama, što je bio znak dobrodošlice i dobrosusjedskih odnosa starih znanaca. Nisu ni slutili da je ova grupa ustaša došla da ih na prevaru povede u sigurnu smrt. Okupilo se ukupno 12 ljudi. To su bili: Milović (Obrada) Simo; Milović (Obrada) Todor; Milović (Obrada) Gojko; Milović (Mladić) Aleksa; Milović (Rista) Šuro; Milović (Dura) Vučadin; Milović (Mladić) Dušan; Milović (or a) Obren; Milović (or a) Jakov; Milović (Petra) Jole; Milović (Trifka) Petar; Spiro Radan i Božo Radan. Niko od ovih ljudi nije posumnjao u dobronamjernost ustaša i grupa je krenula. Pri prolasku kroz Ključ, Nasuf Pedi je uspio da iz grupe izdvoji Petra Milovića i kaže mu da se vrati kući, ne objasnivši mu kakva sudbina eka ostale iz grupe.

Ostala jedanaestorica ljudi iz Zagraca, odvedeni su na Stepen, gde su vezani, a odatle kamionima prebačeni na Korita i zatvoreni u Sokolski dom, već pun Koričana. Nisu znali šta se dešava. U dom je došao ustaša Aziz Tanović, porijeklom takođe iz Zagraca, i pitao da li me u prisutnima ima sinova Bratuša Milovića. Javio se Jole Milović. Kasnije ga je Aziz pozvao i rekao mu da ide kući. Na Jolovo pitanje zašto on odlazi, a ostali ostaju, Aziz mu je odgovorio da je njegova majka Bratuša Milović pomogla staroj Mambi Tanović, Šu urinoj majci, 1923. godine, kada je porodica Tanović stradala od komita Maja Vujovića, koji je ubio Šu uriju Tanoviću.

Te noći su sve iz Sokolskog doma prebacili kamionima do Koritske jame. Vezivali su ih žicom po trojicu. Pred jamom su ih mučili, u tišini, ubijali maljevima, nabadali vilama, boli noževima i bacali u jamu. Nisu pucali iz pušaka, jer su se plašili da ih ne otkriju Crnogorci, koji su živjeli oko dva kilometra odatle. Mnogi su baš eni u jamu živi ili samo ranjeni. Cijele noći i ujamu su se uli stravići i jauci i zapomaganje.

U međuvremenu je Jakov Milović, vidjevši šta se dešava, uspio da se odveže i skoči i sa kamiona na drugu stranu ceste, skotrlja se niz nasip i zamakne u šumu. Priputali su ga za njim i ranili ga u ruku, ali je uspio da pobegne. Stigao je u selo Crkvica u Crnoj Gori i ispričao šta se dogodilo."

Sutradan je grupa naoružanih Crnogoraca iz Crkvice (Kurdulje, Kraljevići, Rogač i drugo), došla do jame i uspjela da izvadi nekolicinu teško ranjenih.

" Jakov Milović je pred Okružnim sudom u Mostaru 1945. godine, izjavio predsedavajućem Halidu Čomiću, da su se u Sokolskom domu na Koritima nalazili oko tri dana, da su za to vrijeme kroz Korita prolazile ustaše iz Gacka, da je jednog dana vidio i da su došli Fehim Babović i Hajrudin Kapidžić. Tom prilikom gata ke ustaše su govorile: »Evo gospode bile ke«. U svojoj izjavi pred sudom i Zorka Milošević iz Hodžića, udati Milović, navodi da je vidjela sedam ustaše iz Fatnice, Rašida i Hajira atovima i još petoricu, koji su zatvarali Hodžićane i došli sa pokolja Srba u Koritima.

Po povratku u Zagraca, Jole je Milovi ima ispriao da je Sokolski dom pun Kori ana, rekavši im zbog ega je njega Aziz Tanovi pustio da se vrati kući. Te iste večeri sakupili su se preostali Milovi i u selu i cijele noć raspravljali o tome šta da rade, ne znaju i za tragediju koja se baš tada dešavala nad Koritskom jamom. U međuvremenu je sa Stepena stigla naredba da i oni treba da se jave ustaškim vlastima. Mišljenja su bila podijeljena. Neki su smatrali, i to uglavnom mlađi, da ne treba ići na Stepen, slutivši opasnost, dok su stariji govorili da treba ići. Preovladalo je mišljenje ovih drugih i sutradan je desetorica ljudi krenula na Stepen. To su bili: Milovi (Ilije) Božo; Milovi (Ilije) Gligor; Milovi (Obrada) Vidak; Milovi (Obrada) Radovan; Milovi (Mitra) Mirko; Milovi (Mitra) Blagoje; Milovi (Gaja) Adrija; Milovi (Gaja) Veljko; Milovi (Mladi) Lazar, i Milovi (Rada) Petar. Kada su došli u Ključ, seli su da odmore, napiju vode i popuše po cigar duvana. Za to vrijeme su razgovarali sa Ključanima, što je bio komšijski običaj. Na to su se Ključani okupili oko njih i počeli da ih pretresaju, zbog ega su se Milovi i jako iznenadili. Zatim su ih Sveti urija Fazlagić, Beli Tanović i Hakija Brković doveli na žandarmerijsku stanicu na Stepen. Hakija Brković pozvao je nekoga telefonom i rekao: »Uhvatali smo i one ptice kojima se nismo nadali«. Zatim su ih Mahmud imi i Tahir iz Avtovca povezali konopima i potjerali cestom ka Koritskoj jami. Radovan Milović je zamolio da mu se veze na rukama opuste. Prišao je mladi po imenu Kasim, opustio mu veze i dao mu vode da se napije. Ostale ustaše su povikale na njega, a on ih je opsovao. Kada su stigli kod Kobilje glave zaučili su se pučnji. To su obaničili u metu, a ustaše su pomisile da neko puča na njih, pa su otvorili vatru na vezane. U metežu koji je nastao, uspjeli su da pobegnu: Lazar Milović, Radovan Milović i Blagoje Milović, dok su ostali poubijani. Neki od njih su izdahnuli na licu mjeseta, dok su nekolicina pronađeni i na udaljenosti već od kilometra od mesta zloina, gdje su dopuzali teško ranjeni. Tako je telo Božo Milović a kasnije pronađeno na udaljenosti od dva kilometra.

Kasnijom procjenom situacije došlo se do zaključka da su Milović i svi ostali iz Sokolskog doma mogli da pobjegnu, jer nisu bili povezani, ustaško obezbjeđeno nije bilo tako. Ako im je Husnija ustvari iz sela Černice, kada je bio na straži, davao znak da pobjegnu (ostavio je pušku i otišao da piće vodu iz atrijne udaljene oko 50 metara). Ljudi nisu bježali iz Sokolskog doma, jer nisu ni slutili da će ih ustaše poubijati. Vjerovali su svojim komšijama Muslimanima iz susednih sela, sa kojima su do tada zajedno i u složi živjeli; zajedno su rasli, radili, pa i kumstva stvarali.

Petar Milović prije rekao: »Druga grupa od 10 Milovića je pošla da se javi na Stepen vlastima, pa pošto sam ja zakasnio pošao sam za njima i tako ih nisam stigao. Došao sam u selo Ključ i svratio kod Nasufa ustvari a - Pedi a, pa pošto nisam našao Nasufa, njegov brat Hajdar zadržao me kod kuće i rekao da će Nasuf brzo doći. Tako je i bilo. Ubrzo je Nasuf stigao i rekao mi: »Hajdar je sakrij ga u kolibu na slamu da ga ne bi vidjeli ostali Ključani, a ja idem kod Džema Ibanovića i Mumice Asanbegovića da ih pitam da te puste«. Nasuf je pošao, a ja sam od jutra do mračne noći bio sakriven u njegovoj kolibi, ekajući i da se on vrati. Cijelog dana, koji sam proveo u kolibi, posmatrao sam kroz otvor i video gdje Ključani dogone stoku iz sela Korita, kolju ovnove, skidaju aktare, dijele plijen i sva aju se oko toga kako će dobiti više. Uočio sam kako stari ljudi govore da ovo nije dobro i da neće biti i na dobro, jer se komšijama uzima stoka. Kad se Nasuf vratio rekao mi je da bježim, da se ne predajem, da idem preko Greda iznad sela Ključa i Babe planine da me ne

bi uhvatili na Po ivalima. Kad sam ga pitao gdje su ostali Milovi i koji su otišli ranije da se prijave vlastima, on mi je odgovorio: »Oni e biti svi kažnjeni zbog saradnje sa komitim«. Ja sam te no i stigao u selo Zagrace i pošto nikoga nisam našao u selu pošao sam pod Babu planinu - Koritnik i našao odbjegle žene, djecu i stare ljude i sa njima Radovana Milovi a, Blagoja i Laza koji su pobegli sa strijeljanja sa Kobilje glave. Od njih sam saznao za Koritsku jamu.

Drugog dana prije svanu a, ustaše iz Kule Fazlagi a i Klju a opko-lile su Zagracu, a zatim ušle u selo i otjerale oko 2.000 grla sitne stoke i oko 250 grla krupne stoke. Istog jutra u ku u Mare Milovi ušao je Alija Pjevo iz Klju a. Mara mu je dala da jede i pitala ga: »Šta e ovo, Alija, da bude?« On je odgovorio: »Došla je crna ruka«. Kada je ona pitala: »Kakva crna ruka?«, on je odgovorio: »Kao što je bio Majo Vujo-vi «.²⁾

U selu Zagracu su, poslije pokolja nad odraslim muškarcima, ostali samo starci, žene i djeca. Ustaše iz Kule nisu palili ku e ve su iz njih i sa njih odnosili sve što su mogli ponijeti. U toku i poslije plja ke do-lazilo je do sva a izme u ustaša iz Klju a i njihove sabra e iz Kule Fazlagi a oko podjéle plijena. Ustaše iz Klju a tražile su ve i dio plijena, jer su smatrali da su zasluznije za smrt i plja ku Zagra ana.

Vidjevši šta se dešava, Šepan Milovi je istog dana, ostavši u selu radi bolesti, okupio starce, žene i djecu i izveo ih pod Baba planinu, u Koritnik. U Koritniku su se pridružili zbjegu Radovan, Lazar i Blagoje Milovi , koji su pobegli ustašama sa Kobilje glave. Odavdje su njih tro-jica ve slijede e no i, prebjegli u Crnu Goru, u selo Crkvice. Tako su svi izbjegli sigurnu smrt, jer su ve narednog dana ustaše ponovo došle u selo da likvidiraju preostali živalj.

Doga aji u Zagracima bili su signal za stanovnike okolnih sela (Cer-nica, Stepen, Pržine, Dani i, i druga). Poslije odvo enja vezanih Milovi a i Ra ana sa Stepena i bacanja u Koritsku jamu, te ubistva Nikole Šarovi a, pronio se glas o zlodjelima ustaša. Stanovništvo se sklanjalo po okolnim brdima i planinama, odakle je odmah po elo da pruža organizovani oružani otpor. Ustaše više nisu mogle da ih na prevaru odvode na gubilišta.

Treba napomenuti da se ustaše nisu zadovoljile masovnim ubistvi-ma i bacanjem u jamu ve su tragale za pojedinim, iz Zagracu odbjeglim porodicama. Tako su na pojati u Brezovim Dolima, u avgustu 1942. godine, ubili Vlada Milovi a, mladi a od 17 godina i njegovu majku etnu, a sestru ranili i stoku otjerali. U decembru 1941. godine, pod Du anovim komom ubili su i Tošu Vukovi a. U letu 1942. godine, na Zbornoj Gomili mu en je sve dok nije izdahnuo starac Mi o Milovi , ija su dva sina ba ena u Koritsku jamu, a tre i je pobegao sa strijeljanja. I Lazar Vukajlovi ubijen je u nevesinjskom srezu po etkom 1943. godine.

Sva ova nedjela po inile su doma e ustaše iz Klju a, Cernice, Me-ulji a i Fazlagi Kule, koji su dobro poznavali svaku stazu i puteljak ovog nepristupa nog kraja. Nakon plja ke i pokolja, pravoslavni živalj se sklanjao u zbjegove. Odma po etkom juna 1941. godine, formiraju se ustani ke ete u zbjegovima, koje su imale zadatku da štite stanovništvo od ustaškog pokolja i plja ke. Dana 7. juna 1941. godine, napadnut je Stepen - ustaška žandarmerijska stanica i zauzet od strane ustanika. Nekoliko dana kasnije napadnut je i zauzet, 28. juna 1941. godine, Avtovac. Ustašama iz gata kog sreza ve tada je bilo jasno da ne e mo i, kao do tada, ubijati srpsko stanovništvo i plja kati ga, ve da moraju ra u-

²⁾> Majo Vujovi je bio komita koji je radi plja ke mu io i ubijao Muslimane i Srbe.

nati na protivnika još ja eg i organizovanijeg od sebe i pored toga, što su oni ra unali na NDH i okupatora.

U ljeto 1941. godine, ustanici iz Crne Gore i nekolicina Milovića i Bresti ana napali su Ključ. Tada je poginuo Žarko Radović iz Muževi a - Banjani (Nikšić). Ustanici nisu uspjeli da ga mrtvog iznesu iz Ključa. Ustaše su mu otsekle glavu i nosile je po selima Fazlagi a Kule, hvale i se kako su ubili Crnogorca.³¹

Ubrizo su grupe i druge jedinice ustanika prerasle u organizovane partizanske eće i odrede.

Selo Zagraca bilo je porušeno, ljudi poubijani, stoka i ostala imovina oplja kana. Preživjelo stanovništvo raselilo se na teritoriju nikšićkog i bile kog sreza, dok je deo ostao u drugim selima gata kog sreza. Svi su od samog po etka rata bili na strani NOP-a.⁴⁴

U NOP su odmah pristupili, s puškom u ruci: Stevo Milović — u 1. udarni crnogorsko-hercegovački bataljon, gdje je ostao do juna 1942. godine, kada je odstupio za Bosnu; edo Milović — u 1. gataki udarni bataljon i ostao u njemu sve do juna 1942. godine; Marko i Mihajlo Milović — u Banjskovu edolski odred i ostali u njemu, tako da, do juna 1942. godine, a zatim su se sa drugim porodicama iz Hercegovine, vratili u Srbiju, gdje su rad za NOP nastavili do kraja rata. Borika Milović, sestra Vasilija Milovića, kao skojevka je aktivno radila na teritoriji Banjana sve do juna 1942. godine, kada se pridružila porodicama, koje su krenule u Srbiju, i dalje je, sve do kraja rata, aktivno radila za NOP. Tri sestre Šepana Milovića takođe su aktivno i organizovano radile za NOP na teritoriji Banjana, za sve vrijeme rata, sve do 1945. godine, kada su kolonizirane u selo Sutjesku u Vojvodini.

U selu Brestice, živjele su tri porodice Milovića, prebjegle iz Zagraca. Od njih su odmah po podizanju ustanka 1941. godine aktivno uzeli učešće u NOP-u i nalazili se u Bresti koj partizanskoj eći: Damjan Milović, Gospava (Gaja) Milović, Dostinja (Gaja) Milović, Danica (Andrije) Milović i Sofija (Gligora) Milović. Marta 1942. godine, ustaše iz Ključa i Fazlagi a Kule napale su selo Brestice u zoru. Tom prilikom poginule su Gospava, Dostinja i Danica Milović, bore i se protiv ustaša sa puškom u ruci. Njihova imena su uklesana na spomen-obilježju u esniku NOR-a u Gacku.

U selu Rioca živio je sa porodicom Petar Milović iz Zagraca. Sve vrijeme rata aktivno je sarađivao sa NOP-om. Godine 1945. koloniziran je u Sevanj u Vojvodini. Stojan Milović iz Zagraca je sve vrijeme rata živjela u Hodžićima. Takođe je aktivno i organizovano radila za NOP, a u njenoj kući su se sastajali ilegalci Alekса i Mirkovića i Rajko Milošević. Bila je predsjednik AFŽ-a u selu Hodžićima.

U NOB-u, sa puškom u ruci, u estvovali su i sledeći Zagračani: Krsto (Sima) Milović, Spasoje (Dura) Milović, Radan (Boža) Danilo, Radan (Boža) Savo, Radan (Boža) Branko, Radan (Spira) Rajko, Stevan (Lazar) Vukajlović. Od njih su poginuli Krsto Milović, koji se nalazio u 1. ećeti 2. bataljona 11. brigade (poginuo na gatu 1. maja 1944), i Stevan Vukajlović koji se nalazio u KNOJ-u (poginuo od škripara 1945).

Zbog zasluge u NOP-u, dvije porodice Ravanica, šest porodica Milovića i jedna porodica Vukajlovića, dobile su zemlju u Vojvodini, gdje su se naselile poslije rata.

³¹> Poslije rata, kada su prenošene Žarkove kosti, u grobu nije pronađena lobanja.

⁴⁴> Blagoje Milović, koji je pobegao sa strijeljanja sa Kobilje glave, jedini je bio na strani etnika. Poslije rata mu je su eno zbog saradnje sa okupatorom.

BIO SAM GDE SE KLALO

Po etak rata zatekao me je na Koruli, gdje sam bio u jugoslovenskoj žandarmeriji. Nakon kapitulacije kraljeve vojske, ocjenivši kakve su neprilike zavladale zemljom, na-

stojao sam da se što prije dokopam rodnog kraja. Na tom putu bilo je mnogo iskušenja, ali sam vješt izbjegao zarobljavanje.

Brodom »Korula« prebacio sam se sa Korule do Metkovića. Ve na tom putu, a narednih dana pogotovu, gledao sam kako naoružane ustaše hvataju i gone ljudi. Zbog toga sam još više požurio ka Konjicu i odlučio da se na putu skrivam. Kada sam stigao do pruge ušao sam u zatvoren željezni teretni vagon i u njemu krenuo prema Mostaru.

No u sam stigao u Mostar, pa prešao u druga kola, ovog puta otvorena. Morao sam se kriti i ležati u vagonu - da me ko ne bi primjetio.

Sretno sam došao do Konjica i odmah nastavio, kako bi ocijenio kakve su ovdje prilike. Nadao sam se da u nesmetano dođi do Zagorice. Me utim, u Konjicu me je odmah susreo jedan ustaša i odveo me u ustašku komandu, gdje je komandir straže bio neki Orgić iz Orahovca. U ustaškoj komandi oduzeta mi je žandarmerijska uniforma. Tu sam morao sa ekati jutro, kad su me ispitivali Zvonko Jerković i Branko Škobić. Intervencijom moje familije i vještima izvlačenjem - izbjegao sam zatvor. Došao sam u Zagorice, ali sam se morao kriti. Odmah sam otišao u planinu Jelicu, pod Bjelašnicom, i tamo se sakrivaо, jer sam znao da će me ustaše tražiti.

Ustaše su i ovdje, po ele sa masovnim hapšenjem Srba, narođeno nakon po etaka ustanka u pojedinim krajevima ovog dijela zemlje. No u 1. avgusta 1941. godine, spavao sam u jednom šumarku u Jelici. Te noći iz Konjica su pošle ustaše da pohapse mnoge Srbe iz našeg kraja. U toj ustaškoj grupi bilo je mnogo mojih mještana, koji su dobro poznavali teren, pa su zato i mogli lako da pronalaze ljudi. Na moju nesreću, pored mene je bio pas, i kada su ustaše naišle on je zalajao i otkrio me. Dok sam spavao, ustaše su me opkolile. Probudili su me i rekli da poslužem sa njima. Nisam imao oružje, pa sam se morao pokoriti. Pokušao sam da sa njima pregovaram, ak sam se i posvajaо. Narođeno ito držak prema meni bio je ustaša Banović. Ipak, morao sam popustiti. Potjerali su me prema kući i Osmana Zlomušića. Uz put smo naišli na kuću mog susjeda Gojka Magazina, pa su i njega potjerali. U Zlomušićinoj kući i zatekli smo još dosta Srba koje su ustaše pohvatale. Mene i Gojka potjerali su prema Blacama.

U Blace smo stigli pred zoru. Mirno planinsko selo još je spavalo. O evidentno, umorni zemljoradnici su htjeli da prospavaju još koji sat. Uočio se samo lavež ovih arskih pasa i kukurijekanje pjetlova. Ustaše su iskoristile tu priliku i po ele da hapse ljudi. Komandir ustaške grupe bio je neki Krivac, a tu je bio i moj sused Stjepan Krezo.¹

Ustaše su tada vršile masovno hapšenje Srba u Blacama. Sakupile su dvadesetak ljudi, govoreći im da će ih odvesti samo do Konjica i ondje pustiti. Oni su im povjerovali. Ali, ustaše su se bojale da sutradan

¹ Krezo je bio jedan od velikih ustaških krvnika. Imao je spisak Srba koje je trebalo pobiti. Jedne noći u novembru 1941. godine pošao je da ostvari tu svoju krvavu zamisao. Došao je pred kuću Nikole Magazina. Nikola je bio slabašan starac, ali se nije plašio krvnika. Uzeo je svoju zaralu pušku, uperio je u Krezu i opalio. Krezo je ostao na mjestu mrtav.

na Ilindan ne izbjije ustanak i u našem kraju, pa su zato i gonili ljudi. Onaj koga su otjerali više se nije vraao.

Iz ponašanja ustaša ocijenio sam da se spremaju na nešto još gore. Oko dvadeset sati, pošto su dobro ru ali kod seljaka, ustaše su krenule. Potjerale su i grupu pohvatanih ljudi. Narod je predviao zlo. Stvorila se gužva, zavladao metež. Dio ljudi se ipak nadao da ustaše govore istinu. Ustašku grupu koja je gonila oko 20 Srba ispratio je plaijauk mnogih seljaka. Tek sad sam nasluivao veliko zlo. Zato sam predložio susjedu Gojku Magazinu da bježimo. On mi je odgovorio da ne treba to da inimo, jer bi ustaše izvršile odmazdu i, sigurno zapalile selo. Zato sam morao da se odreknem bježanja. Ali, ponovo sam mislio kako da umaknem.

Kada smo naišli pokraj moje kuće, u Jelici, oštrot sam protestovao zbog postupka prema nama. Tražio sam da me puste da odem kući, pozdravim se sa majkom i uzmem neke stvari. Ustaše su popustile. Odvojio sam se od kolone i pošao kući. Zamnom je išao i jedan ustaša. Poslije pozdrava kazao sam majci da imam namjeru da ubijem ustašu koji me eka pred kućom, uzmem mu pušku i odem u šumu. Majka je plakala, mole i me da to ne inim, jer bi ustaše poubijale moju braću.

Izašao sam iz kuće i mirno pošao pred ustašom. Pridružili smo se koloni koja je krenula prema Konjicu. Bio je vru avgustovski dan. Zeleni trava se lelujala po pašnjacima preko kojih smo gazili. Seljaci u koloni bili su tužni i zamišljeni. Po ovako lijepom danu morali su da idu u Konjic, a koševina, zna se, ne eka. Još ju e se po tim pašnjacima orila snažna pjesma kosa a i ulo veselo kuckanje kosa kog eki a. Ove vrijedne i mirne ljudi tek je ekala strašna kazna - ve ina njih je proteklih trenutaka zadnji put gledala prelijepu blata ke pašnjake.

Ustaše su se nešto sašaptavale. Osjetio sam da misle da sam opasan po njih, pa su se na mene obratili posebnu pažnju. Pješa ili smo dva sata i naišli pored mog sela Zagoraca. Nisam mogao mirovati; ustaši pokraj mene rekoh:

- Opet u ja do i svojoj kući, iako me ti goniš.

Ustaše se na to po ele smijati. Jedan od njih ne mogao izdržati, pa mi reče:

- To se ne zna bez Ciganke.

Tada sam znao kakvu namjeru imaju ustaše. Strašno dirnut tim saznanjem, rekao sam im:

- Kad mi vas budemo gonili, stvar e druga ije izgledati!

Ustaše su bile bijesne. Idu i putem, upitao sam Gojka Magazina i Spasoja Vidojevića da li se sje aju pjesme o starcu Vujadinu i pomenuh im one stihove kada se Vujadin obra i svojim sinovima, da, i pored svih muka, ne budu »srca udovi ka« ve »srca juna koga«. Naglasio sam im da smo mi u istoj situaciji kao i stari Vujadin i njegovi sinovi, kada su ih Turci vodili u »krvavo Lijevno«.

Približili smo se Konjicu. Ustaše su nas postrojile u kolonu po dva. Sproveli su nas u zatvor koji je bio u današnjoj zgradbi Skupštine opštine Konjic. Tu su nam naredili da svi stanemo i okrenemo se leima uza zid. Ubrzo je došao ustaški logornik Zvonko Jerković. Svakog je pitao ko je i odakle je. Bilo nam je nareno da ga vojnički pozdravimo i na sva pitanja brzo odgovaramo. Kad je došao do mene, ja sam držao ruke na leima. Nisam bio vezan, ali ga nisam htio pozdraviti. Na njegovu prvo pitanje nisam htio odgovoriti. Kad se na mene oštrot izderao i upitao me ko sam - kazao sam mu da sam Luka Kuljanin iz Zagori a. On se na to pakosno osmjehnuo i rekao:

- Ja tebe dobro poznajem, pa smo lako svršiti. Da znaš, baš tebe i tražim.

Tada mi uro Kuljanin sa Blaca re e:

- Ro a e, za tebe nije dobro.

Odgovorio sam mu da se ne bojim Zvonka.

Izdalo je nare enje da u smo u zatvor. U zatvorskim sobama našli smo mnogo pohapšenih ljudi iz Bijele, Donjeg Sela, elebi a, Bradine, i drugih sela. Bilo je vrlo tjesno i zagušljivo. Niko od nas nije izašao iz zatvora do sutradan do podne. U zatvoru nije bilo klozeta. Tek sutradan predve e pustili su nas u dvorište - da udahnemo svježa vazduha i obavimo nuždu.

Hrane nam nisu davali. Pojedine porodice donosile su svojima hranu. Kada je izdato nare enje da se vratimo u sobe, mi smo protestovali. Tražili smo da nam bar poboljšaju uslove u zatvoru. Ali, to nam nije koristilo.

Opet smo se zbili u tijesne sobe. Nešto poslije pola no i jedan drug sa Boraka popeo se na prozor i kroz rešetke obavljaču nuždu. To je primjetio ustaša koji je bio na gornjem spratu, pa je pozvao stražu. Tad zaškripaše vrata na hodniku. Odjeknuše teške ustaške izme kroz mra - ne zatvorske hodnike. Za u se klju u bravi naših vrata. U oše: Filip Didić, žandarm iz Župe, konji ki žandarm Leto i još jedan ustaša koji je ranije bio u itelj u Bijeloj. Pitali su: ko je bio na prozoru. Niko nije htio izdati druga. Zatvorenik Ilija Andri re e:

- Ja bogami ne znam!

Ustaše po eštu i zatvorenike. Najprije su tukli bra u Miloša i Iliju Andri a. Ja sam rekao drugovima Gojku i Spasoju da u se braniti ako me napadnu. Zatim su ustaše napale or a Sari a. To je bio nejak dje - ak. Tukli su ga nemilosrdno, govore i mu:

- Kazuj, mali, ko je pišao kroz rešetke?

Mladi nije htio da kaže.

Bijes ustaša došao je do vrhunca. ini mi se da su na šakama imali »boksere«, jer je krvarilo svako mjesto gde su udarili. Ja sam se podigao i opet malo glasnije rekao drugovima da u se braniti ako me stanu tu i. To je primjetio, i možda na uo, ustaša Leto i rekao svojoj bra - tiji da iza u, jer se plašio opšte tu e.

Sutradan su nas izveli u dvorište. Razvrstali su nas po selima iz kojih smo rodom. Pozivali su jednog po jednog. Pojedina imena na spisku su podvila ili. Vidjeh da i moje ime podvukoše. Opet su nas vratili u zatvor. Predložio sam drugovima da bježimo. Izložio sam im i plan: oko devet sati zatraži smo da nas puste u klozet. Kad se otvore vrata ja u zgrabiti ustašu za vrat, ubi smo ga i pojuriti kroz vrata.

Moju odluku prihvatio je nekoliko drugova, ali su je drugi odbili. ak su mi neki i zaprijetili da e me prijaviti ustašama. Morao sam odustati od bježanja.

Oko pono i došle su ustaše i prozvale oko 8 ljudi. Otjerali su ih na Ivan i ubili. Sutradan oko 18 sati, opet su odveli 13 ljudi. Dobro se sje - am da je u toj grupi bio i moj drug Mile Domi iz Konjica. Njega su, kao i ostale koje su prozvali, vezali pred nama i rekli da e ih odvesti na rad. Me utim, oni su otpremljeni u Gospi i tamo poubijani.

I dalje sam ostao u zatvoru, gdje je bio pravi pakao. Hranu i dalje nisu davali.

U zatvoru sam ostao do 9. avgusta. Toga dana, oko 22 sata, otvorio se vrata na mra nom zatvoru. Ustaše su naredile da svako ko bude prozvan uzme svoje stvari i iza e na hodnik. Niko nije znao kako e se sve to svršiti. Slijedio je proziv za prozivom. Mene su prozvali petnaestog

po redu. Uzeo sam svoje stvari i pozdravio se sa drugovima iz djetinjstva: Gojkom Magazinom i Spasojem Vidojevićem. Izveden sam u hodnik, a njih dvojica su ostali.²⁾

U hodniku su nas postrojili u kolonu po dva. Ustaša Branko Škobić, Zlatan Azinović, Tončo Azinović, Šerif Gao i izvjesni žandarm Pero, vezali su nas, sve dvojicu po dvojicu, tako da bi ruku jednog vezali za ruku drugog ovjeka. Najprije su vezali lancem, a kada je njega nestalo, prihvatali su se konopca. Na moju sreću, nestalo je i konopca. Onda su mi rekli:

- Ne emo te vezati, ali znaj da ne eš ni uteći!

Odveli su nas prema željezni koj stanicu. Bilo nas je petnaestorica. Prvi svezan par bili su rođaci: Janko i Obren Mješevići, a zatim slijede i Savo Irić i Orović, Stojan i Drago Golubović, Boško i Drago Kuljanin, Gojko i Pero Kuljanin, Orović Šarić i Veljko Lambić, Gojko Andrić i ne se am se etraestog, a ja sam bio petnaesti.

Kada smo došli na stanicu, jedan ustaša je skinuo bundu sa Save Irić i prisvojio je. Utjerali su nas u stanu zgradu. Ustaška straža bila je na vratima. Mladić, ustaša Zlatan Azinović vježbao je rukovanje puškom pred nama i rekao nam:

- Evo, ja vas Srbe gonim po treći put. Tamo će vam biti lijepo, tamo imate sve.

Odatle sam htio pobijediti. Zatražio sam da idem u klozet. Ustaše su me pustile, ali je njihov Zlatan držao pušku »na gotovs« i išao zamnom, uperivši mi cijev u leđa. Zbog toga nisam mogao pobijediti. Opet su me vratili me u drugove. Tada je stigao i voz. Utjerali su nas u vagon koji je imao samo male rešetke. Iz njega se nije moglo iskoristiti.

U Bradini su nas izveli iz vagona. Na stanicu sam video »hrvatske dobrovatelje« koji odlaze na istočni front. Bili su veoma razdražani. Nisu, siromasi, znali da ih na isto nom frontu eka hrabri ruski vojnik. Mislili su da idu tamo radi »šenluka«, kako su ih Nijemci kuražili. Oni su ovdje na stanicu vrištali kao pomamljeni. Pljuvali su na nas onako vezane, psovali nas i vrije ali najpogrdnjim riječima, pa i ljuto prijetili. Tu nam se »pridružilo« još nekoliko ustaša. Poveli su nas cestom prema pravoslavnoj crkvi i ovdje nas zatvorili u neki podrum i . Savo Irić nam je rekao tu biti pobijeni, jer on zna da su tu ubijeni i Mišo Mužević i Mirko Čeć. Me utim, život se produžavao za još koji sat. Odatle su nas poveli prema Ivanu. Išli smo uz neki potok.

Došli smo u kasarnu na Ivanu. Tu nas je, prijete a izgleda, do ekakog dosta ustaša koljao. Utjerali su nas u podrum. Zatvorili za nama vrata i dogovarali se šta će sa nama u initiji. Tu smo se počeli opravljati.

Otvoriše se vrata na podrumu. Branko Škobić i još nekoliko ustaša zatražili su novac od nas. Prijetili su nam da će ubiti svakoga ko im ne da novac. Govorili su da će nam ga opet vratiti. Ja sam rekao Škobiću da zapisuje koliko je od koga uzeo - da bi ga poslije pravilno vratio. On je, radi formalnosti, zapisivao. Kad su nam oduzeli novac, izasli su. Poslije izvjesnog vremena odveli su Janka i Obrena Mješevića. Uskoro su došli Zlatan Azinović i drugi i odveli još etvoricu, pa još etvoricu. Poslije u podrum u oseću dvojica žandarma i upitale ko nije vezan. Ja sam se javio. Svezali su me »u kajasu«. Poveli su mene i još dvojicu drugova. Podrum je ostao prazan.

²⁾ Gojko Magazin i Spasoje Vidojević nisu makli iz Konjica, ali nisu nikad ni došli u svoje selo. Ustaše su ih 12. avgusta ubile i, vjerovatno, bacile u Neretvu.

Izlaze i iz podruma, žandarm je pitao svog druga ima li nož. On mu je odgovorio da ima. Ja sam mislio da e nas streljati, pa poslije nožem prosje i veze na rukama i baciti nas u jamu. Me utim, noževi su im trebali za rezanje naših grkljana.

Potjerali su nas prema staroj stanici Ivan. Tu su vršena ubistva. Krenuli smo pre icom. U putu smo susreli Zlatana Azinovi a, žandarma Peru i Šerifa Ga u. Vra ali su se sa gubilišta. Okrenuli su od nas glave, valjda da ih ne prepoznamo. Ali, ja sam ih poznao.

Sišli smo na glavni put koji vodi prema stanici. Tada se uo pucanj iz pištolja. Žandarmi su se zapitali zašto pucaju pištolji. Tada mi je bilo jasno da se ubistva vrše klanjem. Odlu io sam da pobjegnem po svaku cijenu. Idu i putem odrešivao sam sebi kanap na rukama. Žandarmi su išli zamnom i to nisu primjetili. Zubima sam oslobođio ruke. Kada smo došli na desetak metara od jame - pred žandarme sam bacio torbu i ebe koje sam imao na sebi, sa ciljem da ih zavaram. Stvarno su mislili da sam pao. Tog momenta sko io sam u potok. Žandarmi su povikali:

- U pomo !

Tada se uo pucanj. Tane je fijuknulo iznad moje glave. Potrao sam niz potok prema Sarajevu. Jedani žandarm je pucao na mene. Drugi je uvaо dvojicu mojih svezanih drugova i, tako e, pucao. U trku sam naišao na ravnicu dugu desetak metara. Tada je žandarm isko io i presjekao mi put. Morao sam se naglo okrenuti i bježati prema jugu. Mojom sre om, cipele na nogama bile su mi raskopane. Skinuo sam ih na brzinu i bacio. Bježao sam prema putu, jer sam znao da me ustaše okružuju. Smislio sam da u tren sko im na bukvu i zametnem trag. Ali bukva bijaše glatka i visoka. Pao sam poslije prvog skoka. Tada me pristigao ustaša. Bio je veoma zamoren. Puška mu je bila prazna - to sam znao jer je ispucao sve metke. Upitao me je zašto bježim i rekao mi da e me ubiti. Ja sam rekao: »Ubij!« Tada je on po eo puniti pušku. Vidio sam kako gura okvir u magacin. Nisam eka, ve sam potrao dalje. Ustaša me je slijedio. Pretraо sam preko puta i sko io na jednu bukvu. Tek što sam se malo popeo uz stablo, stigao je ustaša i povikao:

- Pomo , pobježe!

Obojica smo duboko disali. Ali sam uhvatio njegov takt disanja, pa sam tako i ja disao. Zato me on nije mogao uti. Ubrzo su stigle druge ustaše. Onaj »moj« im je kazao da sam tu pao. Upalili su džepne lampe i po eli pretraživati šušanj i paprat. Peo sam se polako uz bukvu. Ustaše su za ule šuštanje grana, ali je neko rekao da su to ptice. Tada su uo glas ustaše Branka Škobi a. Bio je kod jame i psovao ustaše što su dozvolile da pobjegnem. Više se nije ništa ulo. Nastala je tišina. Bukva na kojoj sam bio nalazila se neposredno uz put. Vidio sam kad su protjerali na pogubljenje drugove Kuljanina i Andri a. Dotjeraše ih iznad same jame. uo se etiri puta pucanj pištolja. Znao sam da to ubije Kuljanina, Andri a, Sari a i Lambi a. etiri pucanja i etiri mlada života ugasiše se za pola minuta. Bilo mi je vrlo teško. Gledao sam i uo kako ubijaju moje drugove, a znao sam da e svake sekunde smrt do i i po mene. Znao sam da e me sad svi tražiti, jer su one na brzinu strijeljali, ina e bi ih, sigurno klali. Nisam smio si i s bukve. Peo sam se prema vrhu. Odlu io sam da tu provedem hladnu avgustovsku no . A no je udna, kao nikada do tada. Zvijezde na nebnu treperile su i zraile neku blagu svjetlost, kao i svake no i. Ali, ove no i, provedene kraj mojih drugova kojima je polako oticala krv kroz rupu na vratu, koju je nainilo krvni ko tane, sje a u se dok sam živ. Pred samu zoru smislio sam da bježim sa bukve. Po eo sam klizati. Kad sam bio skoro sišao na zemlju - primjetih ustaše gdje se šunjaju ispod bukve. Zamalo nisam

pao u ruke razjarenih krvnika.-Tu sam zastao i^u pritajio se. Ustaše malo poslije odoše da zagrnu moje pobijene drugove. Od jame sam bio udaljen oko 100 metara, pa sam uo struganje lopata koje su sipale zemlju.

Podizala me je jeza što sam ostao jedili* svjedok smrti ovih ljudi i što u ove žalosne vijesti morati kazivati njihovim milim i dragim - ako za koji asak ne budu i oni krvni ki poklani. Sretan sam što sam bar malo pomogao mojim drugovima. Svojim bekstvom zbumio sam ustaše, pa su na brzinu strijeljali drugove koji su samnom povedeni i ba eni u jamu. Nekoliko ih je preživjelo strijeljanje, pa su izašli iz jame. Nekolicinu su opet našli i pobili, ali su se Stojan Golubovi sa Blaca, Obren Mi evi sa Borka i or e Vuli iz Bijele, svi teško ranjeni - izvukli i uspjeli pobje i.

Pred zorou sam sišao sa bukve i nastavio bježati. Jurio sam preko Ivan-planine, prešao Preslicu i izašao više Radobla, pod Bjelašnicom. Tu sam u šumi no io. Prva želja bila mi je da vidim živa poštenu ovjeka - da mu ispri an strašan prizor koji sam video. Prvo sam naišao na Stanu (or a) Šinik. Kazao sam joj da razglaši ljudima da ne dozvoljavaju krvnicima da ih vežu. Kazao sam svakom koga sam tada video da ne vjeruje izdajnicima ve da ide u šumu i da se brani.

Sto se mene ti e, ustaše više nikada nisu mogle dobiti priliku kao one no i 1. avgusta 1941. godine. Dohvatio sam pušku i krenuo u planine. Formirali smo i Konji ki partizanski bataljon, koji je do oktobra oslobođio dio teritorije i tada se njegov štab slijede im proglašom obratio stanovništvu oslobo enog Glavati eva i okoline.

»Naša Narodno oslobođila ka vojska zauzela je Glavati evo sa okolinom i oslobođila ove krajeve od okupatora, njihovih slugu izdajnika svih naroda krvožednih ustaša. Pošto je narodna vojska protjerala neprijatelja, narod je izabrao svoj narodni odbor (narodne predstavnike) koji je sastavljen bez razlike na vjeru i politi ko ube enje, koji e voditi ra una o svim narodnim potrebama i koji e sve me usobne sporove sporazumno rješavati. Tako e ovaj odbor biti u punoj saradnji sa narodnom vojskom i štabom Narodnooslobodila ke vojske.

Kako bi se u oslobo enim krajevima održao red i da neprijatelj ne bi napadao mirno stanovništvo, to e svakodnevno patroliрати jedan odred partizanske vojske u Glavati evu i okolici, dok e ostale snage naše vojske biti u okolini.

Pozivamo sve stanovništvo GLAVATI EVA I OKOLICE da potpomaže rad izabranog odbora i ostane i dalje trezveno, te ne pada pod uticaj nekih narodnih izdajnika i krvožednih razbojnika ustaša, koji, plaše i se opravdane osvete za svoja prljava djela, šire neistinite glasine da bi zaveli narod za svoje li ne pla eni ke ra une, i time omogu ili svoj li ni opstanak.

Svaki onaj koji bi pokušao ometati rad ovog odbora, te vršiti neke posebice i omogu avati vršljanje neprijatelju, sa njima e se postupati kao i sa svakim narodnim izdajnikom, te e biti upotrebljena oružana sila.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

ŠTAB BATALJONA
NARODNE OSLOBODILA KE VOJSKE«

Tako je kod nas, u konji kom kraju, po elu žestoka borba, koja ne e utihnuti sve do kona nog oslobo enja.

APLJINSKI KRAJ U PLAMENU

Rat me je zatekao u garnizonu u Kumboru, u Boki Kotorskoj, u sastavu 23. hidroeskadrije. Tu sam više od godinu dana rukovodio političkim aktivom koji je, sve do po-

etka rata, ilegalno djelovao u 23. i 24. hidroeskadriji.

Šestog aprila 1941. godine po eo je rat. Završio se za par dana. Nekoliko dana pred kapitulaciju vojske, vojni isljednik naše komande radiosno uzviknu: »apljina je opet u našim rukama!« To me je zaprepasnilo, jer nisam znao ko su za njega »naši« i šta se u apljini posebno dešavalо. Tek kasnije sam saznao za borbe koje su vođene u dolini Neretve, posebno oko apljine, tokom aprilskog rata - između bandi ustaša i regularne državne vojske.

Vrlo teško sam doživio kapitulaciju jugoslovenske vojske i dolazak fašizma. Tim prije što sam bio upoznat sa svim fazama uoči ratne ekspanzije fašizma, a i sām sam, već od 1936. godine, aktivno radio u antifašističkom pokretu.

MA EKOVA »ZAŠTITA« RAZORUŽAVA VOJSKU

Poslije rasula vojske krenuo sam kući. Boka mi nekako sumorna izgleda, magla pritisla, kiša rominja. Na željezni koj stanici u Zelenici sretoh se sa Ahmetom Kapetanovićem Softom, koji je prije rata jedno vrijeme sarađivao s nama u selu Tasov i ima. Obuzela me je radost, jer nisam znao da se Softa već ranije opredijelio i tajno radio za ustaški pokret. Kad mi u razgovoru reče: »Srbi su napravili velike gadluke u apljini, zbog čega su došli do velikih i teških posljedica« predosjetio sam da je promenio političku uvjerenje.

Voz je stigao u Gabelu. Prizor je bio poražavajući: seljani, pripadnici »Selja ke zaštite« razoružavali su vojnike koji su se vratiли kući. Slično je bilo i u apljini. Tih dana dosta je vozova zaustavljenih, dosta vojnika razoružano.

Devetnaestog aprila oko 9. asova stigao sam u apljinu. Ustaše su slavile pobedu. Grmele su fašisti ke radio-stanice. Na putu kući, naišao sam na prepreku: pred mostom, s puškom o ramenu, jedan moj seljanin držao je stražu. Naredio mi je da otvorim mornarsku vreću, pa je izvršio pretres. Bilo mi je teško što se na takav način susrećem sa svojim komšijom. Naredio je da se vratim u grad i javim »zaštitu«. Svatih u Šari i kafanu. Prišao mi je seljanin Nikola M. Pervan i rekao: »Otaci plaču danima, ne znaš da mu je sa djecom, zato odmah žuri kući. Nikola je kasnije, kao Hrvat, otvoreno i javno osuđivao ustaške zločine. Ostao je dostojanstven, astan i human ovjek.

Došao sam kući, gdje se već iskupilo petoro moje braće. Šesti je bio u Beogradu i nismo znali da li je preživio bombardovanje, pa se najstariji, Maksim, spremao na dug put, da ga potraži. Atmosfera u selu bila je sumorna. Tek sada se osjetilo koliko smo bili razjedinjeni. Već naredne noći sam umjesto u kući prenosiо u obližnjem kamenjaru sa bratom Maksimom. Ipak, dok je vlast bila u rukama Italijana, do kraja maja 1941. godine, ništa se nije dešavalo, izuzev što je ja ala ustaška organizacija i formirale se institucije te nove »države«.

Od brata Maksima sam saznao da je jedan broj lana u KPJ krajem 89. aprilskog rata napustio apljinski teren. Bili su to Miloš Pudar, Slobodan

dan Šakota i Rodoljub Andri . Maksim je, odlukom partijskog rukovodstva u Mostaru, vršio funkciju sekretara partijске organizacije u apljini. Pošto smo za pokret obojica po eli raditi od 1936. godine, Maksim je u mene imao puno povjerenje. Informisao me o nastaloj situaciji i govorio mi šta bi se moglo o ekivati od ustaša. Po eo je naš zajedni ki politi ki rad.

Period od kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, sredinom aprila, do po etka ustaških pokolja, krajem juna 1941, bio je kratak, ali je po svojim karakteristikama, promjenama i zbivanjima, veoma znaajan, jer se negativno odražavao na kasnije složene prilike i dramati ne doga aje u apljinskom kraju. Ovaj period se karakteriše naporima i mjerama ustaškog rukovodstva u apljini da ustaški pokret u ovom kraju sredi i organizuje svoje unutrašnje redove, oja a i proširi politi ku poziciju i uticaj, razbukti šovinisti ku mržnju prema srpskom življu i naprednim ljudima, spremi se za preuzimanje vlasti od italijanskog okupatora, pripremi planove za masovne zlo ine i mjere za njihovu realizaciju.

ŽIVA POLITIKA AKTIVNOST U TASOVCIU

U ovom periodu aktivira se i partijska organizacija u apljini i okolini. Zapravo, prvih dana nakon kapitulacije vojske i okupacije zemlje, ubrzano se sre uju, organiziraju i aktiviraju partijska i skojevska organizacija. One djeluju u otežanim uslovima, uz prisustvo italijanskog okupatora i ustaškog pokreta. Funkcionišu partijske veze i kanali, posebno sa rukovodstvom KPJ u Mostaru. Primijetio sam da je Maksim suviše poslova obavljao sam. Bio sam svjedok da je najvrijednije saradnike imao u Mehi Krpi i Bogdanu Simi u. Prisno je sara ivao sa Gojkom Spahi em Rusom i Nikolom Repcom Boljševikom. U svakom selu postojale su i grupe naprednih ljudi, posebno omladinaca sa kojima je kontaktirao. Ipak, Maksim je esto odlazio na podru je Dubrava. Povjedio mi je da tamo djeluje brojan i poletan skojevski aktiv. Jednog dana je predložio da se ja zadužim za politi ki rad u Tasov i ima, kako bi se on mogao više angažovati u drugim mjestima, posebno u Dubravama. Pristao sam.

Krajem maja 1941. godine kopali smo u Lazani. Sunce je bilo ve na zalasku. Odjednom se pojavio Meho Krpo. Došao je do Maksima sa porukom da treba da ide na neko savjetovanje u Mostar, u toku sutrašnjeg dana. Kasnije sam saznao da je to bilo ono majske savjetovanje Oblasnog komiteta KPJ na kome je Maksim prisustvovao kao rukovodjac apljinske organizacije. Na savjetovanju je ostavio dubok utisak na prisutne drugove, jer je dobro ocijenio politi ku situaciju. Bio je *zemljoradnik, iskusni komunista, pa su širina i vrijednost njegovih zapažanja, shvatanja i ocjena, bili zanimljivi za visoko partijsko rukovodstvo.*

Taj period, do napada Tre eg Rajha na SSSR, odlikovao se politi kom aktivnoš u, kako lanova Partije i Skoja, tako i ostalih antifašista, posebno omladine i to u uslovima kada su razorno djelovale mra ne ustaške snage, kojima su išle naruku spoljne i unutrašnje prilike. Živjelo se i radilo uz pove ani oprez. Ipak, osje alo se ono što je najbitnije da organizacija KPJ nije razbijena, da radi. Veliku nadu ljudi su polagali u Rusiju. Uz to, iz Mostara su stizali partijski materijali, leci, proglaši, i si. U više navrata sam gledao, a i sām bio u esnik tih akcija - kako se preko Maksima raspar avaju i dijeli propagandni materijali. Po sebno se sje am kad je dio tog materijala Maksim dao ondašnjem

povjerljivom omladincu Juri Grgi u," sa zadatkom da ga odnese Nikoli Repcu u Trebižat, s tim da se leci rasture po Trebižatu i Grabovini. Osnovna linija tada je bila razvijanje vjere u nepobjedivost SSSR i snagu KPJ, odnosno - razvijanje vjere u propast fašizma. Svakako, na tome se razvijala široka aktivnost i apljinske partiske i skojevske organizacije u pogledu okupljanja ljudi, pripremanja novih lanova Partije i Skoja, te širenju uticaja KPJ.

UVJERENOST U BRZ KRAH FAŠIZMA

Osvanuo je 22. juli 1941. Nedjelja je. Le i a kafana bila je puna se-ljana. Tu smo se zatekli i Maksim i ja. Oko 10 sati u kafanu su ušla dva mladi a iz Po itelja i rekli da su pošli u vojsku i da su u apljini saznali da je na SSSR napala Njemačka, pa su riješili da se vrate u Po itelj. Ta vijest je i sve nas zaprepastila, ali i silno obradovala, jer smo vjerovali u nepobjedivost SSSR-a, ubje eni da e rat kratko trajati i da se radi samo o danima, a najduže i sedmicama kad e fašizam biti potpuno pobije en. Bilo je tu mještana koji su i druga ije mislili, tako da je trenutna atmosfera bila složena, pa i mu na.

S tim novim saznanjem razišli smo se uz mnoštvo komentara i diskusija. Oko podne Maksim je organizovao sastanak lanova KPJ na Morinom otoku, kod starog kamenog mosta na Bregavi. Pozvan sam i ja. Da ne bi bili uočeni, dolazili smo pojedinačno i iz raznih pravaca. Oko 13 sati po eo je sastanak, kojem su prisustvovali: Maksim Ija i, Ilija Lojpur, Branko i Mitar Bekan, Vaso R. Spahić, oro i ja. Koliko se sje-am, atmosfera je bila uzbudljiva: miješala su se osjećanja, želje, nade. Maksim je govorio o velikom trenutku, neminovnoj pobjedi SSSR-a i slomu fašizma, ali i o mjesnim prilikama i velikoj potrebi povezivanja i rada sa hrvatskim i muslimanskim naprednjim sredinama. Naglasio je da se mogu o ekivati i oružani otpori i ustanci. Na kraju je saopštio da su u Partiju primljeni Branko i Mitar Bekana i Ilija Lojpur. Niko od nas nije slutio da je to naš posljednji sastanak. Već narednih dana većina prisutnih je izgubiti život.

Već ranije su se na području opštine apljina hapsili Srbi. A već sutradan, 23. juna, situacija u selu se krajnje zaoštrela. Jedan broj seljaka, zavedenih i ustaški orijentisanih, bili su pod oružjem, nakon striješenja i pripremljeni za zločine. Vidjeli smo da se priprema zlo. U našoj porodici vladala je izvjesna pometnja. Bili smo poznati kao pristalice SSSR-a i KPJ. Znali smo da smo prvi na udaru ustaša. Stoga je Maksim predložio da se udaljimo od kuće i da, pod izgovorom da idemo na rad, odemo u Nerjeza, u Lazinu. Uzeli smo motike i pošli.

KRVAVI VIDOVĐAN 1941. GODINE

U Lazinama je s nama bilo nekoliko seljaka i rođak Veljko. U šumarku smo sjedjeli i razgovarali o situaciji čitav dan. Pritiskala nas je neizvjesnost. Poslali smo neku ženu u Le i a kafanu, jer je Maksim očekivao da će se tamo pojaviti neka veza iz Mostara. Me utim, veze nije bilo i ekalo se uzaludno. To nas je onespokojilo i razočaralo.

U predvečerje je stiglo ak nekoliko poruka da treba da se javim ustaškoj vlasti. Maksima još nisu tražili, pa mi je savjetovao da ne idem. Me utim, otac, koji je bio star ovjek, domaćin, patrijarhalnih pogleda

" J. Grgić je kasnije pristupio ustaškom pokretu.

- smatrao je da se državi mora povinovati i odazvati njenom pozivu. U selu su mu rekli ustaški orijentisani seljani da svakako treba da se javimo, a svako ko bude uhapšen, biće pušten im pre Vidovdan (28. jun). Ustaše su tog dana, po spisku, tražile 12 seljana. Dogovorio sam se sa Maksimom da odem do našeg druga i komšije Vidoja Popovića - da mi on kaže šta dalje da radimo. Vjerovali smo mu tada kao samom sebi. Prije rata je sarašavao s nama i pomagao naš pokret.² Vidoje mi se zakleo, ak i »pe enom djecom« - da mi se ništa ne e dogoditi. Tu je bio i Ljubo Ija i . Otišli smo u Leđe i kafanu. Me utim, bila je to prevara. Tamo su nas ekale naoružane ustaše. Sve je bilo kasno. Ipak, ustaše se drže korektno; kao da se radilo o običajnoj stvari, normalno su razgovarali s nama. U grupi nas je bilo desetak: Vaso i Nedо Glibo, Ilija Lojpur, Branko Bekan, Branko Misita, Ljubo i Branko Ija i još neki.

Sunce je upravo zalazilo. Bili smo u zatvoru, koji je bio pretijesan za tako veliki broj ljudi. Mnogi su prije nas dovedeni. Nekima je rodbina (posebno onim iz apljine) donosila stvari i hranu, misleći da će tu samo prenjeti. Oko 22 sata noć u ulici su se stravili krikovi iz drugih prostorija. Ustaše su mu ilejude. Uli smo zapomaganje Mirka Elezovića, prije rata osvijedeno učlan KPJ. Oko pola noći u gradu se oglašiće pucnji iz pušaka. To je bio koban znak. Tada su došle ustaše, otvorile vrata zatvora i osvjetile nas bljeskom džepne lampe. Po ulici su izvoditi jednog po jednog iz zatvora. Naslučivali smo da dolazi kraj. Ljudi su instinktivno po ulici da se povlače u dubinu prostorije, dalje od vratnika, ali ih je tamo ekakao zid. Kako smo se između sebe poznavali, a neki su bili i rođaci, počelo je oprastanje. Kad sam zakoračio na prag, naglo mi je sjevnuo pred očima od snažnog udarca, pa sam posruhuo i jedva se zadržao na nogama. Nisam znao ime sam udaren, ali sam kasnije saznao da je udarac izveden velikom kesom pijeska, od čega je na leđima ostao trajan biljeg.

SILOS U MODRICU PRETVOREN U MU ILIŠTE

Izlazeći iz zatvora, prolazili smo kroz špalir naoružanih ustaša sve do zgrade opštine. Udarali su nas kundacima - nekog više, nekog manje.

Napolju je bila junska mjeseca. Trg pred zgradom bio je osvijetljen. Vidjeli smo ogroman krug sa injenom od ustaša i žandarma. U krugu je bio Ahmet Kapetanović Softo. Opasan, sa dva pištolja o pojasu. Bilo je tu i drugih ustaških funkcionera. Uli smo naređeno da nas ukrcaju u autobuse. Pri ukrcavanju su nas opet tukli. Jedan ustaša tukao je kundakom Iliju Lojpuru, učlan KPJ i socijaldemokrata iz 1911. Mislio se da on dobija najviše udaraca, jer je upadljiv - u željezni koj uniformi. Ukrčani, morali smo držati glave na koljenima - da ne bismo znali kuda idemo. Mislio sam da smo prošli prema Ljubuškom, ali sam, po krećanju autobusa, osjetio da idemo preko mosta u pravcu Tasova i.a. Kad smo bili na raskrištu puteva u selu (trome a), malo sam podigao glavu, ali i odmah osjetio bol od udarca kundakom.

Stigli smo u Modruš, gdje je ogroman silos pretvoren u zatvor. Okolo je bila žičana ograda, a pred kapijom puškomitrailjez. Radijalo se jutro. Blizu ovog mjesta nalazio se i moj rodni zaseok. Tokom dana 24. juna dopremanje novih uhapšenika se nastavilo. U popodnevnim asovima naša rodbina je saznala gdje se nalazimo, pa su sestre, žene i majke počele donositi hranu. Tada sam kratko razgovarao sa majkom.

²> U stvari, Vidoje Popović je time prikrivao svoju djelatnost, kao zakleti ustaša.

Oko podne zatvor se napunio ljudima. Diskutovalo se i naga alo: jedni su govorili da e nas pustiti, drugi da e nas pobiti, a tre i da e biti intervencija za nas, i sli no. Tog dana najviše sam razgovarao sa Radom Le i em, drugom iz djetinjstva. Bio je snažan, zdrav i nemiran mlađi . Stalno je zagovarao pobunu. U zatvor je stigao i sudija Maksim Andre . Pobjegao je sa strijeljanja u apljini, pa ponovo uhva en i evo, doveden u zatvor. Govorio je ubjedljivo da smo svi biti pobijeni, da je gledao oima kako ubijaju; da je on od smrti pobjegao; da milosti i sažljenja ne e biti. Pored svega, mnogi mu nisu vjerovali. Tinjala je neka nada u ovjeku. Predlog o pobuni i bježanju bio je realan, jer je uvara, ustaša, bilo malo.

POGLAVNIKOVA LAŽNA VELIKODUŠNOST

Sumrak je zagrljio selo i sakrio zatvor na Modri u. Po elo je vezivanje uhapšenih u žicu. Vezali su ruke na le a pojedina no, a onda pozivali po dvojicu. Klijestima su pritezali žicu oko ruku, a zatim su ljudi utovarivali u kamione. Valjda zbog oskudice u prevoznim sredstvima, utovar i odvo enje ljudi na jame trajalo je cijelu no . Cijeli proces vezivanja, ljudi su mirno podnosili: pristupali onome koji veže i pružali ruke bez i najmanjeg otpora.

Te krvave no i sjedio sam u grupi koja se nalazila u samom dnu zatvora. Pred zoru su po eli da vezuju i nas, posljednju grupu. Bilo nas je 33. Poznavao sam ljudi koji su nas vezivali, neki su mi bili i školski drugovi. Uo sam kako je dr Novica Spahi govorio da je »ovo sve zbog Rusije«. Dželatima je ponestalo žice, pa su tražili komadi e i nadovezivali ih.

Svi e zora. Utovareni smo u kamion. Iza nas je ostao prazan silos, sem što su skriveni na tavanu: Ljubo Ija i i Risto Spahi Ki o.³⁾

U kamionu neko pla e, zapomažu stari ljudi, doma ini. Mole da im se žica na rukama popusti. Ustaše koje nas sprovode su iz Stoca, Muslimani. Bilo ih je sedam. Njihov šef se smilovao i nekima popustio žice. Stižemo u Stolac. Sunce pripeklo. Onako vezani pijemo vode. A kamion star i dotrajao, pa nije imao snage da nas izvu e uz Žegulju, te smo morali pješke. Tako smo stigli pred kafanu u Žegulji. Ustaše su unutra pile, a nas je uvaao jedan njihov stražar. Tu nas je žena kafedžije svakog poнаosob, svojom rukom i iz aše, onako žedne napojila, jer smo bili vezani. Iznenada su kod nas stala dva kamiona Italijana. Posmatraju nas i to nam, u onoj nevolji, uli tra ak nade. Ustaše im objašnjavaju da smo mi »etnici», »komunisti«, »Bandito«. Oni bez rije i odlaze.

Kre smo dalje. Okolo nas je sve zeleno. Nepoznat nam je kraj. Kamion naglo stade. Voza preta e benzin, nešto popravlja. Odjedanput - kamion zahvati plamen. Vezani, uspijevamo ipak da se skotrljamo sa karoserije. U tim trenucima Rade Le i uspijeva nekako da prekine žicu na rukama i bježi prema šumici. Trebalo mu je još samo par koraka da se spasi, ali ga plotun iz šest pušaka u tome sprije i. Ostao je leže i. Brat mu Milan tužno posmatra tu scenu. Teško je i nama ostalima. Po inju nas mlatiti. Psuju etni ku, komunisti ku i srpsku majku. Odlu uju da nas pobiju. Postrojavaju nas uz okuku ceste. Nasuprot nas postavljaju puškomitrailjez. U zadnjim sekundama iza okuke se pojavi limuzina. Stade kraj nas. Iz nje iza e mlad ovjek i re e: »Do i e po njih kamion iz Ljubinja«. Tako je i bilo. Bio je to ustaški logornik iz Ljubinja.

³⁾ Obojica su preživjeli ovaj zlo in.

Stižemo tim kamionom u Ljubinje, pred zgradu opštine. Vidimo da su ekali na nas. Kao i u apljini, i ovdje ista procedura. Raspored prostorija isti. Prolazimo kroz špalir naoružanih seljaka i žandarma. Tuku dušmanski, najviše kundacima - sve dok nismo stigli u zatvorsku sobu. Brojimo se; ima nas 32. Iz raznih smo mjesta, a najviše iz Tasov i a. Evo imena onih kojih se sje am: Draško M. Sava, Draško M. Lazar, Triša Misita, Todor Moro, Novica Bekan, Novica Spahi, Bogdan Glibo, Rade Le i, Milan Le i, Ilija Lojpur, Simo Draško, Novica Sindri, Novica Tripi, Dušan Tripi, Žarko Pudar, Svetko Šotra, Mane Šari, Ljubo Toholj, Mihajlo u ak, Milan Tamindži, Stojan avaljuga i Rade avajuga.

Sami smo se nekako odvezali u zatvoru. Ekamo no i smrt. A kad svanu, udimo se što smo još živi. Mu e nas gla u i že u. To je trajalo oko sedam dana. Puša ima je možda i najteže. Jedan dim kao da spašava život.

Jedne no i pred pono u zatvor stiže grupa ustaških glavešina iz apljine. Pitamo ih šta ima novo »dolje«. Oni kažu da je sve u redu. Privatamo to, jer nismo znali za masovne pokolje ljudi u našem kraju.

Sje am se brojnih pojedinosti iz zatvora. Recimo, samo par dana pred naše puštanje iz zatvora pojavi se klu ar; veli da nam donosi radosnu vijest. Kaže: svaki Srbin koji »pre e« u rimokatoli ku vjeru - bi e odmah pušten iz zatvora, što je nare enje Paveli evo. Sad raspravljamo o tome. Preovladalo je mišljenje da je to i tako samo formalan in, a mogu se, možda, spasiti životi. Na to je Ilija Lojpur, ovjek od principa i stari socijalista, rekao: »Cijelog života nisam vjerovao ni u pradjetovsku vjeru i boga, a sada i na ovaj na in ne u ni u tu njihovu«. Na njega je »osuta paljba«, ali on je ostao dosljedan svom uvjerenju. Ja sam stalno sjedio uz Iliju. Njegov otac bio je kum svima nama, bra i Ija i. Maksim je s njim imao naro ito dobre odnose.

Sje am se i toga kako sam jedne no i sanjao da se žandarmi sa ceste kre u k našoj ku i, a ja sjedim pred Le i a gostonom. Odande potr im, da bih prije njih stigao ku i i sklonio zabranjene knjige. Uletjeh u sobu strica Dušana. Tamo stoji Maksim, sa rastvorenom knjigom, na ijoj su prvoj stranici krupna, zlatna slova naslova »Zadnji dani moga života«. Probudih se, sav u znoju. Ujutro to pri am Iliju, a on mi zabrinuto kaže da to ne e iza i na dobro.

KOMUNISTI KO DRŽANJE MAKSIMA IJA I A I DRUGOVA

Prilikom našeg puštanja iz zatvora držao nam je govor onaj logornik što je po nas poslao kamion. Kaže: poglavnik nas je pomilovao; Rusija e neminovalo propasti; »štuke« e spaliti Nevesinje i Dabar zbog ustanka. Prvi put tad saznadoh da traje ustanak.

Vra amo se nazad, ku ama. Stižemo u selo u pratinji ustaša. U selu, naro ito me u ženama, nastaje pravi šok kad su nas vidjeli. Zatitrala je varljiva nada da su i ostali živi. Sprovode nas u ustaški logor »na prijavu« i puštaju ku ama. U selu, pred kafanom na oh brata Slavka. Saopštava mi da je Maksim poginuo. Tužan i pretužan idem ku i; eka me majka.

Ubrzo sam saznao što se dešavalо sa Maksimom. Kad sam ja otišao ustašama, on je ostao u Lazini. Sa grupom Tasov ana 24. juna odlazi na Bregavu. Iz sela su im stizale sve gore i crnje vijesti. Vršena su stalna hapšenja. Uzalud je eka vezu iz Mostara, jer je, na žalost, nije bilo. U predve erje je, sa grupom seljana, izašao na prostor Rogojevac - Kaš-

ela, gdje su preno ili. Sutradan, 25. juna, saznaju da su svi zatvorenici pobijeni, me u kojima i ja, te da se i dalje vrše hapšenja. Osje ao je nemo i bezizlaz; treba ljudi spasavati, ali kako? S njim je bila pove a grupa Tasov ana i Prebilov ana. Svi su znali za masovni pokolj, što je na ljudi porazno djelovalo. Maksim je i ranije govorio da se treba spremati za otpor, pa je, osje aju i odgovornost partijskog rukovodioca, predložio da se na položaju u Prebilovcima pruži ustašama oružani otpor, duboko uvjeren u njegov uspjeh, sem ostalog i zato što su Prebilov ani tada imali 10 do 12 vojni kih pušaka. Me utim, kako do tada od Prebilov ana nikko, sem Ognjena Ždrakanovi a, nije stradao, oni nisu prihvatali prijedlog.⁴

Odlu eno je da se probijaju. Na Maksimov prijedlog, jedan broj Tasov ana, podijeljeni u nekoliko manjih grupa, 25. juna uve e, odlazi u pravcu isto ne Hercegovine. Prepostavljaljali su da e se u manjim grupama lakše probiti nepoznatim stazama kroz kamenjare i ustaške straže za koje su znali da postoje. Maksim je smatrao da je u isto noj Hercegovini po eo ustanak i da je tamo i Miro Popara. Na taj put sa Maksimom pošli su i Veljko Ija i i naš najmla i brat, tada još dje ak, Stevo. Išli su itavu no . Sporo su savla ivali nepoznate i neprolazne predjele. Kora alo se, posrtalo, ponovo ustajalo. Že ih je morila. Uz to, Maksim je vodio brigu o nejakom bratu i bezbjednosti cijele grupe.

U toku 26. juna ni jedna grupa se nije uspjela probiti. Jedino je grupa u sastavu: Gojko i Stojan Lojpur, Milorad Glibo, Dušan Mihi , Pero Giga i Slavko Zurovac - bila nadomak cilja, probivši se do sela Poplata, ali su tu pohvatani i, 27. juna no u, strijeljani. Kad je svanulo, Maksimova grupa je bila zaprepaštena. Svu no su se kretali u nekom polukrugu. Izgubili su orientaciju. Umjesto naprijed, kretali su unazad. Bili su u blizini sela Drena. Sunce je peklo, prži kamenjar, a že bila ja a od ovjeka, od smrti. Klonili su se ku a i krili od ljudi. Prisiljeni že u, svratili su pred usamljenu ku u. Maksim je doma inu rekao da traže konje, ali on je znao o emu se radi. Dao im je po komad hljeba i da se napiju vode. Dodao je da je uo od župnika da e za par dana prestati ubijanja Srba.

Tada se pred ku om stvorila kolona ustaša, njih 34 na broju. Izne na eni su bili i jedni i drugi. Naši su odmah bili okruženi. Svjedok te scene, najmla i brat Stevan, sje a se da su ustaše bile radosne. Psovale su, prijetile, govorile cini ki: »Eto vam sada vaše Bolje rat nego pakt. I ekajte pomo od Rusije, majku vam srpsku i komunisti ku». Maksim je ocijenio da se radi o zavedenim seljacima, ali je vidio i svoju smrt. Odlu io je da im se obrati. Molio je da mu dozvole da kaže nekoliko rije i. Tada me u njima nastala galama, pa onda neko podvajanje: jedni su bili za to da mu se to odobri, a drugi nisu. Ipak su mu dozvolili. To je bila žalosna slika surove stvarnosti: u zatvorenom krugu, nemo an, na bespu u i u divljini, Maksim im je upu ivao posljednje rije i, poziv da ne idu na puteve zlo ina. Pored ostalog, rekao je: »Eto vidite, mi se sada nalazimo u vašim rukama, ali znajte i dobro pogledajte - i naše su ruke radne i žuljevite, i ja sam težak i seljak kao i vi ovdje, znojem i mukom zara ujemo koru hljeba kao i vi. I nas i vas jednako su gnje ili naši i vaši tla itelji i krvopijje, podjednako srpski i hrvatski, i muslimanski buržuji i gospoda, pa smo jednako i jaram vukli«. U prvo vrijeme bila je tišina, a onda su Maksima prekinuli. On je pokušao još nešto da kaže, urazumi ih, ali bez uspjeha.

⁴> Da je ideja oružanog otpora ustašama prihva ena, naredni doga aji bi se, najvjerovali nije, druga ije odvijali.

Dvojica ustaša povela su grupu »na likvidaciju«, u šumu udaljenu oko 200 metara. Maksim i Veljko se nisu mirili da umru bez otpora. Iznenada, Maksim je sko io na jednog, a Veljko na drugog ustašu. Po elo je samrtni ko rvanje. Maksim je uspio da ustaši oduzme pušku i ovaj je zvao u pomo , ali je u tom momentu onaj drugi ustaša ubio Veljka, te pritr ao Maksimu i drugim metkom ga usmrtio. Dok se Maksim rvao na život i smrt, mali Stevo je sve to posmatrao, a kad je vidio da mu je brat ubijen, naglo je pojario kroz šumu i tek poslije nekoliko dana probijanja banuo u selo Ubusak. Zlo in je izvršen u etvrtak, 26. juna 1941, pri zalasku sunca. Maksim je u pokretu bio od 1936, a u Partiji od 1940. Umro je kako to dolikuje partijskom rukovodiocu.

Nekoliko dana poslije toga, moja majka Nasta se zatekla na seoskom bunaru i tu je, od Save Brstinuše iz Glušaca, saznala da su poginuli Maksim i ro ak nam Veljko. Majka je posebno voljela Maksima i kad je ula vijest o njegovoj pogibiji, ne samo da od tuge nije mogla suzu pustiti, nego su joj suze zauvijek presušile i nikad više nije mogla zaplakati.

POKRŠTAVANJE U CRKVI U KLEPCIMA

Junski pokolji izvršeni u apljinskom kraju, ostavili su težak utisak na sve poštene ljude. Naprsto se teško shva alo da se takvi zlo ini uopšte mogu initi. Najteže je bilo ženama i majkama, valjda i zato što se za zaklanima nije smjelo javno ni žaliti, ni kukati. Za udo, poslije masovnih ubistava seljana, ustaški kolja i »normalno« su kontaktirali, razgovarali sa preživjelim mještanima - kao da se ništa nije desilo. Težili su da stvore osje aj sigurnosti, kao da više ne e biti takvih »slu ajeva«, ak se nije ulo ni ružnih rije i. Ipak, me u srpskim življem je zavladala velika uzinemirenost, jer se osje alo da e se zlo ini ponoviti. U takvoj situaciji, u selu se odvijao neki poseban život, u kome se preostali živalj sve više povezivao i udruživao u nekakve skupine. Ranije razmirice su nestale.

Svaki dan smo se mi odrasli i preživjeli muškarci morali javljati seoskom rojniku, što sam i ja inio jedno vrijeme, dok smo se no u skrivali, kako bi izbjegli stalno o ekivanu raciju. Spavali smo naj e u brdu, u predjelu Hotnjica i Meke doline, a ujutro se, pred zorou, vra alii ku ama. Nikakvog oružja nismo imali.

Poslije junskih pokolja, ustaško rukovodstvo težilo je da kod muslimanskog i hrvatskog življa stvori utisak da pobuna Srba neposredno predstoji. Naruku im je išlo i to, što je Novica Bulut iz svoje ku e u Tasov i ima, blagovremeno prešao u Prebilovce i тамо se skrivao, a ustaše su to iskoristile, govore i narodu kako je otišao da dovede »Crnogorce i komuniste« u apljinski kraj, pa e sada stradati Muslimani i Hrvati.

Osmog avgusta u Tasov i ima se zbio krvav zlo in - ustaše su po ubijale cijelu porodicu Novice Buluta, sem njega i sina mu. Stradali su supruga, dvije k eri, unuka i punica. Ne zna se za njihov grob; govorilo se da su pobijeni u Bjelavama, pa u jami na Bivoljem brdu, itd. Kada je Novica saznao za tragediju porodice, uzeo je preživjelog sina i izgubio se iz Prebilovaca, a da niko nije saznao kamo je otišao sve vrijeme dok su trajali pokolji ovim krajem, krio se na prostoru sela Kozice. Tamo je imao udatu sestruru, koja im je u skrovište donosila hranu i vodu.⁵¹

⁵¹> Kasnije je Novica Bulut postao partizanski rukovodilac i lan KPJ.

Po etkom avgusta 1941. pronosili su se glasovi o seljenju srpskog življa u Srbiju i Liku. Dolazili su i fotografi da »slikaju« ljudi za nekakav pasoš za to iseljenje. Fotografisali su se i oni mještani koji to prije nikad nisu inili. Niko nije znao šta se dešava i šta spremata ustaško rukovodstvo. Ipak, nemali broj ljudi po eo je osje ati kakvu-takvu sigurnost, jer je u me uvremenu, izme u vidovdanskih i avgustovskih pokolja, po elo prekrštavanje pravoslavnog življa na podruju opštine. Nemaju i izbora i o ekuju i ponovna stradanja, ukoliko se ne pre e na rimokatoli ku vjeru, ve i broj stanovništva prihvatio je to prekrštavanje i bio prekršten. Sje am se da su svi koji su se prekrštavali odlazili u crkvu i tamo dobili molitvenike. Najviše naroda prekršteno je u crkvi u Klepcima. Prekrštavao je don Ilija Tomas jedan od organizatora pokolja srpskog življa.

DOLAZAK AGANA BOSTANDŽIĆA

U takvoj atmosferi, uo i avgustovskih pokolja, bio sam na strogom oprezu, kao, uostalom, i ostala moja bra a i ve ina preživljelih muškaraca iz sela. O ekivali smo da može do i slijede i udar i da e on, kao i ranije, zahvatiti za borbu sposobne muškarce. Pored no enja u brdu, jedno vrijeme smo se krili u eljevu. Naime, u selu je zapaženo da je od nas šestorice bra e Ija i a ostalo petorica živih. Majka je ulila od jednog ustaše kad je javno rekao: »U Lazara je ostalo 5 sinova«, pa joj je bilo jasno da smo prvi na udaru u slijede em pokolju.

Naš ro ak Ljubo Ija i poznavao se sa Mujom Sjekiricom u eljevu. On nam je i rekao da se kod Muja možemo privremeno skloniti. To sam sa rezervom primio, jer nisam poznavao tu porodicu, ali smo nas etvorica, pritisnuti zlim slutnjama, prihvatali i to. Tako smo Ljubo, stariji brat Vojko, mla i Slavko i ja, mada sa strepnjom, ipak krenuli u sumrak preko Tasova kog polja, pa preko Ade i Otoka, ispod Klepacu pregazili Bregavu, gdje nas je ekao Mujo. Izljubili smo se. Dao je Ljubu pištolj, rekavši: »Evo ti oružje ako šta sumnjate u mene, a ko vas god napadne - pucaj u njega!« Kroz kukuruze smo stigli u dom Sjekirica. Kod njih smo se krili u dva navrata po sedmicu. Bila je to velika i složna seoska zajednica. Primili su nas u svoj dom u vrijeme najstrašnijih pokolja i hajki. Etiri brata Sjekirica žrtvovali su sebe i svoje porodice da bi zaštitili naše živote. Teško je na i rije i priznanja i zahvalnosti za takva djela, u injena u najstrašnije vrijeme.

Krajem jula, predve e, do e kod mene omladinka Vera Spahi. Kaže mi da je Agan Bostandži poruio da do em u ku u Dušana Spahi a. Kad sam došao, video sam u dvorištu, ogru enom betonom, kako Agan sjedi sa grupom preživjelih Srba i jednim brojem Muslimana. Saznao je za stradanja njegovih seljana, pa je došao iz Sarajeva da pomogne, koliko može. Taj njegov dolazak u selo za sve nas bio je izuzetan doga aj, tim prije što je Agan uživao veliki ugled kod svih seljana. Bio je školovan ovjek (završio je Karlov univerzitet u Pragu), a za vrijeme ljetnjih dolazaka u našem selu ostavljao duboke tragove svog odlu nog, antifašisti kog opredjeljenja. Nismo znali da li je lan Partije, ali nam je on prvo govorio o »gigantskom ratnom rvanju« u svijetu, posebno u Rusiji. Iz svake njegove rije i osje alo se da je pobjeda SSSR-a neumitna. Bio je primjetno potišten zbog tragedije koja je, zlo inima ustaša, snašla njegovo rodno selo. Sa uzbu enjem i oštrom govorio je o zlo inima i pokoljima. Kazivao je i o KPJ, njenom radu na pripremanju otpora i podizanju ustanka. U toj situaciji posebno nas je ohrabrilo njegovo du-

boko ubje enje, koje je stalno bilo prisutno - da e fašizam sigurno propasti. Agan je bio i prva linost koja je, u svojstvu lana Partije, došla u ovaj kraj i pokušala da nešto pomogne narodu.

U prvoj polovini jula sastao sam se, na njegovu inicijativu, sa Ilijom Lojpurom. Sastali smo se na Lojpurevom vrelu. Stari Ilija osjetio je potrebu da se vidimo i porazgovaramo. Skupa smo preživjeli prvi talas zlo ina. Bio je mu an i nekako, tužan taj naš susret i razgovor. Kao stari socijalista, imao je ogromno životno i političko iskustvo. Zbog progresivnosti i rodoljublja, etiri godine prvog svjetskog rata proveo je u kazamatima aradske tvrđave u Mačarskoj. Sada smo razgovarali oko jedan sat. Sje am se, bio je jako zabrinut, ali ne za svoju sudbinu već za sudbinu naroda. Govorio je o konkretnoj situaciji i o tome šta treba da lje initijalno. U procjenama je bio realan. Prvo, rekao je da e svakako doći do ponovnog pokolja srpskog življa i da sumnja da će to neko preživjeti. Drugo, predložio je da svi preživjeli muškarci Srbi što prije pređu na područje Prebilovaca, odnosno da napuste Tasov i e, te da tamo, sa Prebilovom animom, pruže oružani otpor ustašama, ukoliko napadnu. To nam je bolje, nego da vezani, na jeziv na in umiremo.

MASOVNI AVGUSTOVSKI POKOLJI

Nepovoljni događaji su se gomilali. Krajem jula uli smo, da su u apljini, nasred rampe, u po bijela dana, ustaše poubijale grupu od 28 ljudi.

Ljudi su strepeli i patili. Me u takvima je bio i naš otac Lazar, inače neobično emotivan ovjek, koji je pslije Maksimove smrti stalno bio uplašen za živote ostale eljadi. On je tajno, u našem toru (gdje su bile ovce) iskopao bazu za skrivanje. Ona je bila prekvirena torskim ubrivo, a kroz jednu suhozidinu obezbjeđivalo se nešto vazduha.

Jednog dana gledali smo stravi an prizor - kako ustaše u naše selo dogone prebilovačku neju, djecu i žene i smještaju ih u silos. Kako smo bili u rodbinskim odnosima sa porodicom Milana i Dušana Šarića, majka im je nosila hranu i vodu. To su inile i sve ostale žene iz našeg zaseoka. Sutradan su ih ustaše kamionima prevezli u apljinu. Ubrzo smo saznali da su ih ustaše sve, njihovo oko 414, 6. avgusta poubijale u Šurmancima. Ta grozna smrt stotina nevine djece i žena potvrdila je naša predviđanja - da slijede novi masakri srpskog življa.

Sunce je 11. avgusta tek bilo granulo, a ja sam još sapavao u štali. Odjednom, uoči sam pred kućom neku graju uznemirenje. Skočio sam, obukao se i izišao. Imao sam šta i vidjeti: ustaše su, sa razvijenim barjacima, potpuno opkoljavale selo. Bili su nedaleko od našeg zaseoka. Neki seljani već su se ranije našli u polju, na radu, ali su svi vrati u selo. Tako su vratili i moju majku Nastu i njenog brata Zivka. Vremena za razmišljanje nije bilo; uletio sam u kuću, oktinuo pola kukuruzna hljeba, nato io vode i pobegao u našu bazu. Našli smo se u bazi etvorica: moja braća Vojislav, Slavko, rođak Ljubo i ja. Otac je otvorio baze, pošto smo ušli, prekrio ubrivo. Tu smo ostali cijeli dan, slijedeći u noći sutradan oko podne. Pod avgustovskim suncem i ugrijanim ubretom bilo je zaista neizdrživo. Gušili smo se u nedostatku vazduha. Že nas je morila, jer smo je štedjeli. Uli smo graju po selu, kao i riku goveda i blejanje zatvorenih stada ovaca. Znali smo da ustaše odvode odrasle ljude, ali ne i da kupe žene i djecu. Imali smo jedan pištolj i dvije bombe. O svemu smo pričali. Odlučili smo da bježimo u pravcu

Dalmacije, s obzirom na to da su pokušaji probijanja u pravcu isto ne Hercegovine, u junu, bili bezuspejšni.

Oko podne, 12. avgusta, dolazi otac i otvara našu bazu. Saznali smo šta se dešavalo 11. avgusta. Ustaše su ujutro pokupile sve žene i djecu i ljudе srpske nacionalnosti i zatvorili ih u silos. Tu su bili itav dan, zajedno sa ljudima, ženama i djecom iz Klepacа, Loznice i drugih sela sa područja opštine. Oko 5 sati poslije podne, žene i djeca su pušteni kuama, a odrasli muškarci su odvedeni na gubilišta. Nije se znalo zašto, ali me u ustašama su nastale prepirke i sva e, pa su neki muškarci pušteni kuama. Prvo je Franjo Vego, logornik, pustio porodicu Misita (ali ne Milana i Vojislava), jer su bili u nekom srodstvu. Odmah zatim puštena je i porodica Boška Spahića i Triše Bekana. To je podstaklo i druge ustaše da počnu puštati svoje poznanike i komšije, ak i one koji su već bili vezani i ukrcani u kamione. Tako se jedan broj seljana spasio grozne smrti.

Neki mladi i su se pšresvukli u žensku odjeću, pa su izašli zajedno sa ženama i djecom. To su bili Stojan Bošković, Borko Avaljuga, RAde Bekan i još neki. Ali, predhodno im je trebalo oslobođiti ruke od žice, što se, najčešće je radilo Zubima. U odvezivanju muškaraca posebno su se istakli Milica Avaljuga i Spasenija Ija i . Razumljivo, bilo je mnogo primjera bestijalnosti i mrvarenja ljudi, još dok ih nisu otjerali na strijeljanje. Naročito su se izjavljivali nad onima koje su otkrili u ženskoj odjeći.

ORUŽANE SNAGE USTANIKA - PRESUDAN ITALAC

Ni poslije svogustovnih pokolja, ustaško rukovodstvo nije namjeravalo da prestane sa satiranjem srpskog življa. U tome ih nisu spriječili Italijani, kako su to obezveli ustanicima isto ne Hercegovine, nime, pobjede i eho ustanika bili su snažni i uznenimiravaju i za fašiste, pa Italijani nisu došli da štite srpski život od ustaškog uništavanja već da spasavaju totalno ugrožene pozicije ustaške »države«. Da nije bilo oružanog ustanka u krajevinama isto ne Hercegovine, te velikih i brzih pobjeda nad oružanim snagama tzv. NDH, okupator bi, kao i prije, sve-srdno pomagao ustašama - da svoje krvave planove i u ovom dijelu zemlje dovedu sasvim do kraja. Prema tome, oružane snage ustanika i njihove pobjede, bile su presudan faktor prestanka procesa istrebljenja srpskog življa, a ne neka samlost i zaštita italijanskog okupatora. O Italijanima kao spasiocima etnici su kasnije dugo ispirali usta.

Prvih dana poslije avgustovskih ustaških zločina, počeo sam kontaktirati sa Perom Jelčićem. Situacija je još bila napeta, neizvjesna i opasna. Još ni sa kim nisam imao veze. Zapravo, to je bila moja prva veza sa ovjekom iz Partije, poslije tako strahovitih događaja i promjena. On je, i kao Hrvat i kao komunista, tih dana na mene ostavio zaista snažan utisak. Imali smo više susreta i razgovora. U par navrata sa njim je vezu održavao Risto V. Spahić. Svaki susret i razgovor sa Perom meni je ulivao neku novu snagu, udahnjivao novu vjeru u mogunost boljeg sutra. Težio je da nas informiše o raznim opasnostima, do kojih može doći, skretao pažnju na potrebu skrivanja, i slično. Bile su to, tih opasnih dana, velike stvari, velika pomoć pravog ovjeka i komuniste. Ipak, jedan susret s njim, posebno pamtim. U prvi sumrak sa ekakor sam ga na raskršću - trome i u selu. Stisnuo mi je vrsto ruku i s posebnom radošću mi saopštio da je oslobođen prvi grad koji su Nijemci dr-

žali. Kako smo se samo tome radovali! Tada sam u tom ovjeku, koga nisam najbolje poznavao, osjetio velikog ovjeka i istinskog komunistu.

Posljedice pokolja bile su strašne. Zjapila je duboka rana, neizmjerena pustoš i osje aj neutješnog bola u dušama svih poštenih ljudi. Srca su se stezala, jer bilo je sela u kojima je poslije izvršenih zlo ina ostalo samo po nekoliko odraslih muškaraca, više kao živih svjedoka ustaškog divljanja. Trebalо je vremena da se ljudi pribedu i do u sebi.

Postalo je jasno da se samo borbom i isklju ivo oružjem možemo održati. Ali, bili smo više nego desetkovani. Stari lanovi Partije, iskusni partijski radnici, kao što su bili Maksim Ija i , Gojko Spahi Brada, Ilija Lojpur, Vaso Spahi oro, sindikalni borac Gojko Lojpur i veliki broj mladi a skojevaca ili simpatizera, s kojima se radilo i koji su bili ve primljeni ili pred prijemom u Partiju i SKOJ - izginuli su, a uz njih i veliki broj seljana osvjedo enih antifašista. Tako je uništена gotovo kompletna partijska organizacija u apljini. Posebno je težak gubitak bio smrt Bogdana Simi a i Mirka Elezovi a.

SRESKI KOMITET KPJ ZA APLJINU

Italijani su ponovno preuzeeli vlast, pa su prestala ubijanja Srba. Mi koji smo preživjeli, odmah smo se okrenuli ustanku i narodnooslobodila kom pokretu. Tako je bilo i na podruju Prebilovaca. U takvoj situaciji na partijski rad u južnu Hercegovinu, odnosno u apljinu, dolazi Džemil Šarac. Tih dana sa njim sam se povezao preko Adema Kapetanovi a, sa kojim sam se i prije rata poznavao i sara ivao. Rekao mi je da do em u apljinu, gdje je došao »jedan drug« koji sa mnom želi da razgovara. Treba da do em u njihovu, Kapetanovi a radnju. Osjetio sam da se, kona no, radi o nekoj partijskoj vezi, sada nama veoma potreboj.

Otišao sam na sastanak i upoznao se sa Džemilom. Preda mnom je stajao veoma mlad, nasmejan i simpatičan ovjek. Bio je otvoren i direkstan. Pored ostalog, rekao mi je da je prije rata poznavao mog brata Maksima, da su 1940. bili na kursu partijske izgradnje u Pršljanima kod Bugojna. Poslije kraeg razgovora, upitao me je: »Da li si spremjan da se boriš za ideale KPJ za koje je tvoj brat Maksim pao?« Pošto sam odgovorio potvrđno, saopštio mi je da sam od tog dana kandidat za KPJ, davši mi neke materijale za proučavanje. Ubrzo sam, krajem avgusta, uku i Vlada Pudara primljen za lana KPJ, što je, ujedno, bio i prvi prijem u Partiju u apljini poslije onih zvjerstava. Primio me je drug Džemil Šarac, koji je, i kao ovjek i kao komunista, u ono vrijeme na mene ostavio neobično snažan utisak. Bio je blizak, neposredan, vedar, budio je u ovjeku vjeru u pobedu.

Proces obnavljanja naše partijske organizacije tekao je vrlo brzo. Dobio sam zadatak da ispitam mogunost ponovnog formiranja partijske elije u Tasov i ima, uz ovlaštenje da sam izvršim izbor ljudi i sprovedeni organizaciju elije. U Tasov i ima je političko stanje bilo dobro, pogotovo što je bilo više drugova spremnih da ratuju i poginu u borbi protiv fašizma, idejno usmjerjenih prema platformi KPJ. Iako sam od Džemila dobio ovlaštenje da sām izvršim izbor, ja sam ga, ipak, upoznao s mojim mišljenjem. Brzo smo se dogovorili i prvih dana septembra 1941. u Tasov i ima je formirana elija KPJ. Prvi njeni lanovi, pored mene, bili su Stojan Bošković i Slavko Ija i Liga, a Jovo Prelo je postao kandidat za lana KPJ. Ja sam vršio funkciju sekretara. Nešto kasnije, na sastanku koji je održan u radnji Avdage Šarca u apljini, u KPJ

je primljen i Milan Bekan, koji je tom prilikom na Džemila ostavio snažan utisak, što mi je ovaj u nekoliko navrata spominjao. Pored toga, Džemil je u Tasov i ima primio u Partiju i Envera Škrbu, ali je on partizanski bio vezan direktno za apljinu.

Tada je u Tasov i ima bilo više ljudi, potpuno odanih Partiji i NOP-u, kao što su bili Bekan Nedo, Lazar i Milan Lešić, Jovo Prelo, ermagi Šerif, Duško Glibo, Svetko Glibo Lune, Gojko Glibo Kalta, Halili Škrbo Hadžija, Lazar Misita, Moro Manojlo, Lazo Popovac, Nikola Lojpur, Ljubo Ijačić, Radoslav Ijačić, Milan Mihić, Borko Avaljuga (tada je živio u Tasov i ima), kao i Zulfo Muminagić, Salko ermagić, i drugi. Bio je tu i nemali broj djeaka, tako rano i vrsto vezanih za NOP. Mi smo tada ipak imali pomalo preoštar kriterijum pri prijemu ljudi za lanove KPJ, jer je bilo o ito da se tu moglo znatno više uraditi, od ega je moglo biti samo politi ke koristi.

U drugoj polovini septembra od Džemila Šarca dobio sam zadatka da obezbijedim pogodno mjesto za održavanje važnog sastanka, uz poštovanje svih pravila ilegalnog rada. Opredijelio sam se za kuću u Radojke Karadeglije. Na ovom sastanku formiran je Sreski komitet KPJ za apljinu, što je bio krupan i za naš kraj zna ajan događaj. U Komitet su ušli: sekretar Džemil Šarac i lanovi Branko Ijačić i Meho Krpo, a ubrzo je kooptiran Pero Jelčić. Na sastanku je Džemil šire govorio o svjetskoj situaciji, pogotovu o stanju na isto nom frontu, a onda o političkim i vojnim prilikama u našoj zemlji. Tek tada smo, donekle, stekli prave dojmove o širini i snazi ustanka. U tim trenucima osjećao sam da se ono što su Maksim i partizanska organizacija u ovom kraju ranije pripremali i najavljuvali - po inje da se ostvaruje. Džemil je iscrpljeno govorio o lokalnim prilikama i situaciji u apljinskom kraju, te o složenosti i važnosti poslova koje treba uraditi, na organizovanju ljudi i pripremanju oružanog ustanka na našem području. Meho Krpo podnio je izvještaj o političkim prilikama na prostorima Dubrava, koje su bile sve povoljnije. I tamo su mnogi ljudi bili ogorčeni na ustaše i njihove zločine. Ja sam opisao prilike i političko stanje u Tasov i ima, opširnije govoreći o situaciji na prostoru Prebilovaca i oko njih. U svakom slučaju, ovaj sastanak je bio veoma zanimljiv - po broju razmatranih pitanja i po zaključcima i stavovima koji su zauzeti na njemu, a koji su, u osnovi, bili realni i životvorni.

NAORUŽAVANJE ŽA SAMOODBRANU I USTANAK

Na ovom, prvom sastanku Sreskog komiteta KPJ, Džemil je ukazivao na potrebu strpljivog rada sa ljudima hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Trebalo je, kako nam je govorio, prevazilaziti bratoubila krajrat bratstvom i jedinstvom i time obezbjediti stratešku osnovu za zajedničku i svenarodnu borbu protiv okupatora i domaće izdaje. Pored toga, od samog početka trebalo je rješavati i ono osnovno praktično pitanje - naoružavanje ljudi za borbu. Ljudi su, naime, osjećali da se bez oružja ne može i ne smije ekati slijedeći udar neprijatelja. Najvažnija odluka usvojena na ovom sastanku bila je: ubrzati rad na pripremanju oružanog ustanka, iz ega su slijedile mjere oko naoružanja.

U tadašnjim uslovima veoma je brzo realizovano naoružavanje ljudi. Već prvih dana oktobra imali smo u selu organizovan NOP. Svaki ovjek, sposoban za borbu, do kraja godine je nabavio vojni kućni pušku sa dovoljno municije, poneku bombu, i sl. Sjećam se kako je jedne večeri krajem avgusta u našu kuću u banuo Omer Mrgan. Reče da nam

može pomoći u nabavci pušaka. Razgovarali smo o situaciji, pa i o prijekoj potrebi naoružanja, ali smo bili bez novca. Odlučimo da prodamo vola. Ocu ga je bilo žao,⁶ pa je od Boška Spahića posudio 6.000 kuna. Nakon par dana i pod zaštitom mraka - Omer je opet banuo u našu kuću. Iz Brotnja je donio dvije vojničke puške. I tada i kasnije, naša kuća je bila u najprisnjim odnosima sa Omerom i njegovim stricem Salikom. Omer je bio drugi komunista. Tako je jednom prilikom otišao sa mojim mlađim bratom Slavkom Ligom u apljinu. Tamo su se napili, a u gradu je bila ustasha vlast. U kafani Memi a na zidu je visila velika slika poglavnika Pavla. Omer ju je gaao dvoltrenkom vina i pretvorio je u parampar ad. Niko nije smio da pisne, a oni su se brzo prebacili preko mosta u Tasovice.

Kroz proces naoružavanja rasla je i vojna organizacija. Može se reći da smo već prvih dana oktobra 1941. imali u selu organizovan NOP. To nije bio ni vodni etak, dakle nikakva vojna formacija, nego skup vezanih ljudi, na čijem su elu stajali mi komunisti, ije su se direkutive zaista sprovodile. Osnovna karakteristika tadašnjeg stanja u selu bila je da je ostvareno idejno-političko jedinstvo i da je bila o ita spremnost ljudi da se odazovu prvom pozivu za oružanu borbu i, ako bude trebalo, umru pod zastavom Partije. To je tada bilo životno i ljudsko opredjeljenje ovih ljudi.

Naša partijska elija uspješno je radila i dosljedno sprovodila stavove viših rukovodstava, što su kasnije sami dogovorili potvrđili. Stvorene su brojne veze, posebno sa sekretarom Sreskog komiteta, Džemilom Šarcem. Prisan kontakt uspostavio sam i sa Ivanom Sušcem i Karloom Vuletićem iz Počitelja, te Ismetom Hajdarevićem iz Oplića. Ismet je bio u Dobromanima, pa nam je, u pet-šest navrata, donosio i municiju. Ivan je bio angažovan oko nabavke puškomitrailjeza, i sl. Preko Džemila odlično su funkcionisale veze i sa Mostarom i ostalim partijskim centrima.

Sje am se da je Džemil, u stanu svoga strica Avdage Šarca, svake večeri slušao vijesti Radio-Moskve i pravio »bilten sa Istočnog fronta«. Naime, on je kratko i sažeto pisao bilten sa tim vijestima i od drugih materijala koje je dobijao iz Mostara. Sve je to, preko više kurira, slao na naš teren. Tako sam te vijesti esti nosio u Prebilovce, a nerijetko su se moglići i u selima isto ne Hercegovine. Tada je to bio značajan i veoma koristan izvor informacija.

Na prostoru Prebilovaca nastala je posebna situacija. Naime, pokolje je preživjelo preko 140 muškaraca, ostavši gotovo bez žena i djece. Oni su preživjeli neviene strahote, koje su ostavile snažne i trajne posljedice na njih. Bili su sami i bez iega. A i inače, Prebilovci su i prije rata bili poznati po izvjesnoj izolovanosti i nevelikoj pokretljivosti, bez mnogo kontakata i veza sa spoljnim svijetom. U takvoj situaciji, oni su prvi i samoinicijativno počeli da se organizuju i naoružavaju. Ali, i mi u apljinu, odnosno Sreski komitet KPJ, kao i rukovodstvo Partije i NOP-a u istočnoj Hercegovini, brzo smo shvatili da je upravo u Prebilovcima - i zbog te situacije u kojoj su se njegovi ljudi našli, ali i radi geografskog položaja tog sela koje je sa sjevera i juga zašti eno Bregavom i Hutovim blatom - velika mogućnost i vrlo pogodna osnova za stvaranje naše prve oružane formacije i prve slobodne teritorije u kotlini Neretve, odnosno centra za borbeno okupljanje. Kasnije se pokazalo da je ta procjena bila ispiravna, a zaključak životvoran.

Krajem avgusta, ili po etkom septembra 1941. godine, kada mi je Džemil poručio da obezbijeđim njegov odlazak i boravak u Perbilovci-

⁶> Na očevu veliku žalost, tog vola su mu nedugo potom oteli i pojeli etnici.

ma, zakazan je sastanak. Ljudi su došli masovno. Džemil im je opširno govorio. Ovi ljudi su, zbog tragi nih doga aja, bili obeshrabreni, pa i prili no nepovjerljivi prema svakome. Puška im je bila najbolji drug i spasilac. ulo se tu raznih mišljenja, stavova, prijedloga, i si. Preko Džemila, to je bio i njihov prvi direktni kontakt sa KPJ. Svakako, ovaj sastanak je pozitivno djelovao na dalje tokove oko stvaranja partizanske jedinice. Poslije toga sam eš e kontaktirao sa Dušanom, Milanom i Šepom Šari em. Posebno sam održavao kontakte sa Gojkom Nadaždinom, što je bilo korisno. Uz to, bilo nam je jasno da se mi iz Tasov i a pred nasiljem i u borbi možemo održati jedino zajedno sa Prebilovcima.

U svom partijskom radu bio sam prili no angažovan i vezan za prebilova ku situaciju. Pored navedenih kontakata, eš e sam kontaktirao sa Stankom Buri em, visokim partijskim rukovodiocem i instruktorom za južni dio Hercegovine. Naime, Džemil Šarac, radi partijske konspiracije, nije se li no susretao sa Buri em ve se ta veza, izme u Buri a i sekretara Sreskog komiteta KPJ za apljinu, održavala preko mene. Bilo je razmjene mišljenja po raznim pitanjima i ta veza i saradnja su bile korisne i plodne. Šje am se da smo za Buri a nabavljali neke materijale: topografske karte, pribore za pisanje, sanitetski materijal, i sli no.

PREBILOVA KA PARTIZANSKA ETA

Sa sekretarom Sreskog komiteta imao sam gotovo svakodnevnu vezu. Glavni i stalni kurir Sreskog komiteta bio je Salko Škrbo, a povremeno i Smajo Kudra, Enver Škrbo, Dimitrije Deli i drugi. Sve su to bili hrabri borci i asni ljudi.⁷

Zbog hapšenja, izvršenih 4. februara 1942. godine, napustio sam Tasov i e i prešao u Prebilovce. Od tada sam, sve do kraja maja te godine, bio u Prebilovcima, i stanovao kod bra e Šari a. Tako sam gotovo puna etiri mjeseca radio kao komunista u okviru sela Prebilovaca i njihove organizacije NOP-a.

Razumije se, i me u Prebilov anima je bilo razli itih raspoloženja u pogledu NOP-a, ali su tri osnovna faktora uticala na njihovo opredjeljenje za formiranje partizanskog pokreta, odnosno partizanske vojne formacije u Prebilovcima. To su: prvo - snažan pokret ustanika u isto - noj Hercegovini i svijest o sudbinskoj povezanosti ovih ljudi sa pokretom tog dijela zemlje; drugo - objektivna situacija i prilike koje su ustaškim pokoljem stvorene u tom selu; tre e - rad mjesne partijske organizacije, odnosno uticaj Sreskog komiteta KPJ za apljinu. Prelomni momenat u organizovanju partizanske jedinice u Prebilovcima, u kojima je ve odranje tekao proces samoorganizovanja, nastao je dolaskom Stanka Buri a, instruktora CK KPJ poslatog u Hercegovinu, iji su zadaci bili: prvo - da pomogne pri formiranju partizanske jedinice u Prebilovcima, i drugo - da se poveže i sara uje sa Sreskim komitetom KPJ u apljini. Kako je poznato, partizanska eta je ovdje formirana sredinom oktobra 1941. i njen osnovni bora ki sastav sa injavalii su Prebilovani, da bi odmah, od po etka, postala i centar okupljanja onih koji su težili borbi koja se zasnivala na platformi NOP-a i KPJ. Mi smo sredinom oktobra još bili u Tasov i ima, naoružani i spremni da na prvi poziv premo u Prebilovce i uklju imo se u borbu, što je kasnije i ura eno.

⁷> Deli se istrgao iz ruku ustaškog agenta i pobjegao. Salko Škrbo je uhapšen i poslije groznih mu enja nije priznao ništa. Završio je u internaciji u Italiji. Zahvaljuju i Salkovom herojskom držanju, naša organizacija KPJ nije provaljena.

Po etkom 1942. godine vojna organizacija ete je besprijeckorno funkcionisala. Istina, bilo je nekih problema oko komandira ete Gojka Nadaždina, koji je, iznenada, dao ostavku na svoju funkciju. Bio sam prisutan na skupštini (Brnjaši a ku a) kada se to razmatralo. Seljani su bili iznena eni tim njegovim inom. Zapravo, nisu im odmah bili poznati njegovi motivi za ostavku. A mi, komunisti, zaklju ili smo da se ipak radi o Gojkovom politi kom kolebanju, pod uticajem Nikole Šotre, ali mu se to tada nije moglo i javno re i. Uostalom, nešto kasnije, našao sam se s njim u njegovoju ku i. Tada mi je rekao da je okupator ipak snažan i jak, a da mi još nismo u stanju da se s njim ponesemo. Osjetio sam da je izgubio vjeru u pobjedu naše stvari.⁸

Za sve to vrijeme, Nikola Šatra, li no i preko svojih saradnika, stalno je težio da iznutra oslabi i razbije partizansku etu u Prebilovcima. Glavno mu je bilo da neutrališe etu i što više otkupi njenu oštricu u odnosu na okupatora, suzbije uticaj KPJ i omogu i prelazak boraca ete na etni ke pozicije. Sve je to, ipak, bilo bez uspjeha. Uspio je da pri-dobije mali broj ljudi. eta je vojni ki i politi ki bila dobra i nije bilo kolebanja bora kog ljudstva sve do juna 1942. godine. To potvr uje i injenica da su zadnje puške u Hercegovini pucale na okupatora (maj-ske operacije) baš sa položaja u Prebilovcima. To odlu no opredjeljenje ljudi u Prebilovcima za liniju Partije i NOP-a u ono vrijeme ozna avalo je i našu veliku politi ku pobjedu i krupan doga aj za apljinski kraj i južnu Hercegovinu. To je, u suštini, bila pobjeda ideje bratstva i jedinstva.

Bio sam sa grupom ljudi u Prebilovcima kad je iz Operativnog štaba za Hercegovinu došla pošta. Donio ju je jedan od Hairliji a. Bila je to naredba o postavljanju rukovodstva komande ete. Za komandira je postavljen Ilij a uk, za zamjenika komandira Manojlo Bulut, za politi - kog komesara, Veljko Bulut i za zamjenika komesara - partijski rukovodilac Branko Ija i . Tu su bila i nare enja za po etak oružanog ustanka u našem kraju.

Te ve eri hitno sam otišao u Tasov i e, misle i na drugove koji su ostali tamo. Sa mnom je išao Nikola iri . Išli smo preko brda i stigli nadomak sela (Ija i a torovi). Kroz mrak sam video kako ljudi bježe. Valjda su se uplašili, jer nisu znali ko smo. Na brzinu sam im objasnio situaciju. Bilo je tu boraca, starih ljudi i dje aka. Rekao sam im da se odlu e za borbu i pre u u Prebilovce, a kod ku e da ostanu stariji ljudi.

Tada su sve pristalice NOP-a u Tasov i ima, njih skoro 40, raznim pravcima dolazili u Prebilovce i uklju ili se u borbu protiv okupatora. **To je nedvosmisleno govorilo o uspjehu** našeg rada i snazi uticaja Partije na mase.

PRVE AKCIJE POD CRVENOM ZASTAVOM

Uo i Prvog maja i oružane akcije koja nam je predstojala, vladalo je posebno raspoloženje me u ljudima i u bora kom sastavu Prebilo-va ke ete. Bilo je to prvi put da mi, pod crvenim barjakom Partije, polazimo u oružanu akciju protiv okupatora i njegovih pomaga a. Partizani, koji su stigli iz isto nih krajeva Hercegovine posebno su uticali na podizanje moralu ovih ljudi.

Imali smo informacije o snazi i rasporedu neprijatelja, pa je komanda ete sa inila odgovaraju i plan i dogovor za taktiku napada. Dogo-

⁸> U narednim borbama Gojko Nadaždin se pošteno i hrabro borio, da bi kasnije postao etni ki rukovodilac.

voreno je da se »izbacuju« dvije parole: »Živjela Crvena armija« i »Naprijed Crnogorci«. Kad se danas sve to ocjenjuje, moglo bi se tom izboru možda i prigovoriti, ali u ondašnjoj situaciji smo, i danas vjerujem, izabrali ono što je imati najveći uticaj na ljudе. Prvo, parolom »Živjela Crvena armija«, davane su prave dimenzije toku naših zbivanja, a po kli em »Naprijed Crnogorci« željeli smo unijeti paniku me u one koji se brane.

Ofanziva Južnohercegova kog NOP odreda i borbe na Prebilovcima, Hrasnu i Hutovu, koje su se protegle kroz itav maj - bile su vrlo uspješne.⁹¹

U toku tih borbi povremeno sam, kao partijski rukovodilac ete, obavještavao Džemila Šarca i Sreski komitet KPJ o akcijama i prilikama koje su vladale kod nas u Prebilovcima. U jednom od tih pisama tražio sam od drugova iz apljine neki pisa i pribor, pa sam ga i dobio. Džemil je tražio da ga što detaljnije izvještavam o situaciji. On u jednom pismu kaže i to da smo mogli slobodno ući i na apljinu, koju je uplašeni neprijatelj bio skoro napustio. Vjerujem da je o prilikama na frontu u Prebilovcima Džemil izvještavao i partijsko rukovodstvo u Mostaru.

Naše veze i kanali radili su besprijekorno, tokom cijelog perioda ovih borbi Južnohercegova kog NOP odreda. Najviše su išle preko Čeljeva i Viši a, a najčešće su preko porodice Sjekirica. Tu vezu preko Sjekirica u nekoliko navrata održavali smo: brat Slavko Liga, Ljubo Ija i Salko Soše i ja. Jedanput smo stigli u kuću u Sjekirica poslije ponoći i pošto nismo nikoga našli - poštu smo vezali kravi oko rogova, u štali. Drugi put kad smo došli saznali smo da je naš najbolji saradnik, Mujo Sjekirica teško ranjen nesretnim slučajem. Tokom borbi kontaktirali smo i sa Mešićima, te sa Mujom Garbom iz Viši a.

Tokom ovih operacija manji broj hrvatskog stanovništva ostao je da živi na Košeli i Drijenu, pa smo na jednom sastanku zauzeli vrst stav i saopštili ga borcima - da se prema tim Hrvatima najpažljivije postupa, pruža im se potrebna pomoći i ne dozvoli nikakav ekces. Takva linija je u potpunosti ostvarena. Bio nam je cilj da u toj situaciji barem hrvatskog življa zadržimo na našim oslobođenim prostorima i time potvrđimo našu politiku bratstva i jedinstva. Razumljivo je što su se ti ljudi tada plasili za život, pa su prelazili preko Bregave i stizali u Dubrave.

Vjerujem: da smo uspjeli da se duže zadržimo na ovim terenima - platforma Partije i NOP-a i njen uticaj na dio hrvatskih i muslimanskih masa bili bi daleko plodotvorniji. Jer, nije mala stvar da je sve to trajalo mjesec dana i da su Italijani udarali po našim položajima sa svim što su imali - najboljom svojom vojskom, koncentrisanom artiljerijskom vatrom, pa akcijom, a da nisu mogli sakriti ni sahranu svojih mrtvih.

Da kažem koju riječ više o jednom Muslimanu, Muji Garbi, iz Viši a. Bio je mlad i snažan ovjek, odan našoj stvari i besprimjerno hrabar. Bio je domobran. Tokom borbi samoinicijativno je došao kod nas. Razgovarali smo s njim. Predložio je da se minira i baci u vazduh željezni ki most na Tersani, ključni objekat u sistemu komunikacija u dolini Neretve. Uvjeravao nas je da je sve ispitao i da će akcija potpuno uspjeti. Bili smo zagrijani za tu ideju, a javili su se i dobrovoljci za njen izvođenje. Šteta je što akcija nije izvedena, a omeli su je neki događaji. No, Garbo je bio spremjan i život dati za uspjeh te akcije.

⁹¹ Mi černi tek kasnije saznati za visoku ocjenu koju su drugi Tito i Vrhovni štab dali tim našim borbama, ali smo već tada bili svjesni da smo okupatoru nanijeli težak udarac i niz poraza na vrlo osjetljivom mjestu.

U SREDIŠTU MAJSKE OFANZIVE PARTIZANA

Od svih naših borbi, najdublje mi se urezala u sje anje borbena situacija, koja je nastala 27. maja 1942. godine. Od ranog jutra vo ena je najžeš a bitka protiv Italijana, a poslije podne stigao je i kurir s poštom i obaviješ u da se naše snage sa drugih položaja hitno povla e i da e još samo taj dan obezbje ivati našu pozadinu na komunikaciji Stolac - Hutovo. Prakti no, front se bio raspao, a mi smo ostali u pozadini. U zaseoku Mrvi ima, u dogovoru oko te depeše, u estvovala je komanda ete osim Veljka Buluta, a uz prisustvo komandanta tog sektora Milana Kruni a. Borce sa položaja nismo mogli povu i, jer je u toku bio i žestok okršaj sa Italijanima, što je zna ilo da valja ekati mrak. Milan Kruni je predložio i zajedni ki je usvojeno da se borba nastavi. Osje ali smo da je poraz neprijatelja neminovan. Gruba je greška u injena što je prihva en prijedlog Kruni a da se, pod zaštitom prvog mraka, ne organizujemo za povla enje, nego da se izvrši potpuna likvidacija Italijana koji su se ušan ili na Velikoj gomili iznad Prebilovaca, a iju smo prethodnicu ve tada bili likvidirali. To je zna ilo da prvo likvidiramo i rezervu italijanskih snaga u napadu, pa tek onda da se povla imo za isto nu Hercegovinu.

Taj Kruni ev prijedlog smo prihvatali, ali smo i ozbiljno pogriješili, jer su mogle nastati vrlo krupne posljedice. Naime, mi smo gotovo cijelu tu no , 27. maja, napadali Italijane na Velikoj gomili, ali bez ikakvih rezultata. ak je po elo i da svi e, pa su Italijani žestoko tukli po nama minobaca ima. Uostalom, njima je poslije onih borbi u toku dana, jedino i preostalo da se brane. Umjesto likvidacije neprijatelja - mi smo imali gubitke.

Za povla enje nam je ostalo da ekamo tek slijede u no , jer smo u toku jutra i dana bili prakti no nesposobni za dugi marš u kome je trebalo obezbijediti veliki zbjeg naroda. Tako smo se po eli povla iti sa zakašnjenjem od puna 24 asa, kad više na komunikaciji Hutovo - Stolac nije bilo naših snaga. Na taj na in imali smo jedne Italijane ispred sebe, od apljine, a druge iza sebe, od pravca Hrasna. Ubrzo su naše patrole primijetile brojnu kolonu Italijana i sa pravca našeg povla enja. Odlu ili smo da se probijemo, bez obzira na cijenu i žrtve. Odlu eno je da naprijed ide najelitniji, udarni vod sa Vojkom Bulutom na elu, iza njega žene i djeca, a iza njih ostale jedinice.

Pred samo povla enje, 28. maja u predve erje, vladale su prili no napeta atmosfera i krajnja neizvjesnost. 1 iza nas i ispred nas bili su Italijani. Bio sam zabrinut, jer je s nama odstupalo na stotine žena i djece iz sela u kotlini Neretve, ajadne žene, naprtile na le a svoju sirotinju, pa se teško kre u, posr u, padaju. Bili smo odgovorni, na prvom mjesetu, za njihove živote. Sje am se: trao sam tamo-ovamo; trebalo je na brzinu mnogo toga u initi i preduzeti - bilo je tu pušaka, posebno bombi. Poteško e su inili i zarobljeni Italijani, uglavnom fašisti. Neki su na brzinu postrijeljani, a druge smo poveli s nama.

Cijelu no je trajalo povla enje - teško i mukotrpno, ali i uporno. Ja, a i mnogi drugi, nismo opšte znali za slom partizanskog pokreta u Hercegovini. Prešli smo drum Ljubinje - Stolac i stigli na podru je sela Ban i a. Najteži trenutak mog života bio je onaj kada sam, kod jedne atrnje i od seljaka, saznao da više nema partizana, da je pokret u Hercegovini propao. Teško mi je bilo prihvati tu injenicu. Osje ao sam kako smo prepušteni sami sebi i napušteni od saboraca. Onako razo arani, bez ikakvih veza i oslonca na ma koga, nismo znali da li negdje ima preostalih naših snaga, šta je sa rukovodstvom. U jednom takvom

zaokretu, u takvom košmaru, trebalo se snalaziti, tražiti rješenja. Ali: kakva i kako?

Namah je kod svih - i boraca i izbjeglog naroda, nastalo komešanje, pra eno neizvjesnoš u i uznemirenos u. Kružile su razne glasine. Tada je Vidoje Sari , sa grupom ljudi, otišao u Stolac, na pregovore sa Italijanima. etni ko rukovodstvo, Jev evi i Šotra, imali su gotove planove saradnje sa Italijanima i formiranja etni kih organizacija i jedinica. Sporazum je sa injen - da se sve ljudstvo vrati u Prebilovce i širi prostor. Najve i broj boraca na to je gledao kao nužno zlo u bezizlazu.

Me usobno se razgovaralo, pravljene su kombinacije, predvi ale mogu nosti, a sve u uslovima koje je karakterisalo nedostajanje ma kakvih informacija o vezi s glavninom naših snaga i višim partijskim rukovodstvom. Zaista mi je tih dana bilo nerazumljivo da smo tako iznenadno i potpuno napušteni od vojnog i politi kog rukovodstva. Kod boraca je vladalo takvo raspoloženje da bi ih veliki broj odstupio za Bosnu - samo da je bilo ma kakvog organizovanog povla enja. Tog dana najviše sam razgovarao sa Rusom Šari em, a poslije podne i sa Jovom Pudarom Cocom i Ivanom Sušcom. Posebno sam imao u vidu Ivanovu situaciju, a osje ao sam se odgovornim za njegovu zaštitu u ovoj situaciji. Sje am se da sam im rekao: »Nemojte se nikud udaljavati, nave e emo imati konferenciju i kre emo u pravcu Crne Gore«. Oni su to prihvatali. Me utim, tog dana bio sam vrlo zauzet i ne znam zašto su kasnije odbili moj prijedlog. Više ih nisam vido; otišli su sami u pravcu juga, gdje je Ivan, kao komunista, tragi no stradao od etni ke ruke u Prebilovcima.

Tog kriti nog dana, kao partijski rukovodioc ete, smatrao sam neophodnim da se održi sastanak svih boraca ete, što je, u prvi sumrak, i u injeno. Otvorio sam ga i njime rukovodio. Teško mi je bilo: raskulo partizana na prostorima Hercegovine, vode se pregovori sa Italijanima, veze pokidane, informacija nema. Ja sam tih trenutaka smatrao da NOP u Crnoj Gori nije mogao propasti kao kod nas i da zato treba i u pravcu Crne Gore ili tragati za nekim našim postoje im jedinicama. U ljudima su bili prisutni: unutarnja borba, previranja, sumnje i nedoumice oko perspektive borbe. Moja je teza bila da je naš pokret ne pobjediv, da je pobjeda Crvene armije neizbjegna; a ako je pokret kod nas doživio neuspjeh, to je privremeno, i si. Na kraju sam predložio da se svaki onaj ko želi da nastavi borbu izdvoji i da emo odmah krenuti dalje, u pravcu Crne Gore. Ljudi su, uglavnom, utali.

Konferencija se završila. Na kraju, izdvojila se grupa od oko 30 boraca. No je bila mra na, kolona se probijala. Kolebanja su nastala i u koloni. Tako se broj ljudi u grupi, tokom no i, stalno smanjivao. Svanulo je, a ostali su najodaniji, najhrabriji, ukupno nas 12. Odlu ismo da se nešto duže zadržimo u selu Vlahovi i, potpuno partizanskom selu. Lijepo smo bili primljeni. Tih dana pro ulo se po okolnim selima da na Vlahovi ima postoji naoružana partizanska jedinica, i to od Prebilov ana, pa su nas još više rešpektovali. Kod jednog seljaka bilo je oko 50 ovaca na uvanju, koje su ovamo dotjerane još prije iz Prebilovaca. Sa or om Draškom, Gojom Mandrapom i Borkom avaljugom pošao sam kod tog ovjeka i uzeli smo brave. Tako smo svaki dan klali po jednog brava. Sem mesa ništa drugo nismo imali za hranu, ak ni soli.

Tako smo proveli nekoliko dana. Iz Sitnice je k nama stigao i edo Dragi . Ništa novo nismo saznali i nikakvu vezu nismo ostvarili. Bio sam zabrinut. Po okolini su ve po ele da se pojavljuju etni ke grupe. Uli smo da su se u selo vratila bra a Milan i Novica Domazet. Odoh

kod njih sa or om Draškom. Dadoše nam nešto brašna, što nam je bilo neophodno. Vidio sam da su razo arani. Nisu imali nikakvih veza sa drugima. Kada sam im rekao koliko nas ima u grupi, bilo im je drago.

DO DIVINA I MIRA POPARE

Jednog dana navratih kod Milana Kruni a. On mi re e da se na Divinu još nalazi dio Operativnog štaba za Hercegovinu, sa Mirom Poparom. Kao da me sunce ponovo ogrijalo. Poznavao sam Mira. Prije rata je navra ao kod nas i no ivao, Maksima je primio u KPJ. Rekao mi je da on i Milan i Novica Domazet ubrzo polaze za Divin, jer su dobili poruku. Ja im se odmah priklju ih, s tim što sam prethodno obavjestio drugove. Oni su išli na konjima, a ja pješke. Predve e stigosmo na Divin. Bio sam prijatno iznena en što vidim naoružane partizane, a jedna partizanka vozila je motocikl. Sretoh Gojka Mihi a, Slobodana Sakotu i još neke. Kod njih je vladala glad, pa im dadoh kilogram pe enog mesa, što sam za sebe ponio.

Kod Mira su prvo ušli bra a Domazet i Milan Kruni . Prili no su se zadržali. ekaš sam, pun nestreljenja. Želio sam da vidim tog meni toliko dragog ovjeka, o kome sam mnogo slušao. I danas nosim prijatan i dubok utisak vezan za taj prvi i posljednji susret i razgovor sa Mirom Poparom. I on je bio malo uzbu en; sjetio se odmah Maksima, po kome me je i prepoznao, i žalio za njim. Mada je situacija bila krajne kriti na, on je djelovao mirno, staloženo i gotovo komotno.

Dobar dio razgovora sa Mirom odnosio se na našu situaciju i moje zadatke. Rekao mi je da su oni ostali bez potrebnog naoružanja, pa treba da se vratim na Ban i e i, po svaku cjenu, dopremim na Divin minobaca e i mitraljeze zaplijenjene od Italijana. Ja se tome nisam nadao, a i znao sam da taj zadatak ne mogu izvršiti. Bilo mi je veoma neprijatno, a ipak sam mu to rekao. On mi je odgovorio da treba to energi no pokušati. Gojko Mihi mi je dao i pisamce za Vojku Buluta - da bi mi on u tome pomogao.

Sastanak je bio završen. Mrak je pao. Vra ali smo se opet skupa. Ja ih ne pitam, a niti mi Domazeti i Kruni kazuju: zašto se vra aju, i kakve su zadatke od Mira dobili. Vjerovao sam da ih je vratio na teren, radi o uvanja borbenog jezgra našeg pokreta, tim prije, što je Miro smatrao da je ovaj uspjeh Italijana i etnika privremen. Kad smo prešli Fatni ko polje, usmo kako se na Divinu otvorila paklena borba. Kasnije smo saznali da su tada izbile italijansko- etni ke kolone iz pravca Stoca i Bile e. Bila je to tada i posljednja borba, posljednji otpor ovoj ofanzivi. Tada se Popara povukao.

Ponovo sam bio sa grupom na Vlahovi ima. Sad je tek nastala kriti na situacija. Ne znamo ni kuda ni kako da krenemo. Odlu ismo da se, ipak, vratimo nazad, na jug - da nastavimo, u novim uslovima, rad za pokret.

Kao naoružana partizanska grupa, mi smo se zadržali cio mjesec u isto noj Hercegovini, zapravo u Vlahovi ima. Sje am se: 28. juni, Vidovdan. U Ljubinju, kod crkve, organizovan je veliki dernek. Silan narod bio je prisutan. Tu su bili Milan i Novica Domazet, Milan Kruni i drugi napredno orijentisani drugovi. etnici su bili u formiranju. Pucalo se, šenlu ilo, igralo kolo, pjevane partizanske pjesme. Tada sam prvi put slušao pjesme o Domazetima i Miljanu Kruni u. Sutradan smo krenuli prema Prebilovcima. Time se završila i ta epopeja naše partizanske grupe.

Poslije nekoliko dana dobio sam poruku od Džemila Šarca da dojem u apljinu, radi nekog dogovora. Sje am se da je sastanak održan u Kapetanovi a vo njaku, odmah uz Neretvu. Pored Džemila i mene, znam da je sastanku prisustvovao i Adem Kapetanović, a možda i još neko. Sastanak je bio značajan; trebalo je, na osnovu svih promjena, u novim uslovima zauzeti odgovarajuće stavove za dalji rad.

Na tom sastanku podnio sam izvještaj o borbama vojnih enjina tokom maja, o novim prilikama na području istočne Hercegovine, kao i o kretanjima na području Prebilovaca i Tasova i tako, posebno u vezi formiranja etničke vojne organizacije. To su bile prilične detaljne informacije. Džemil je prethodno bio u Mostaru, u partijskom rukovodstvu, gdje je, pretpostavljajući, dobio i direktive o tome kako se dalje treba postavljati i raditi. U svakom slučaju, mi poslije onih velikih uspjeha i vojničkih pobjeda, nismo očekivali ovako ubrzano i u ovoj mjeri negativnu promjenu prilika.

Džemil je postavio nekoliko osnovnih zaključaka i zadataka. Rekao je da treba i dalje raditi na jačanju partijske organizacije, te prilagoditi novim okolnostima. S obzirom na formiranje etničke organizacije i u apljinskom kraju, koja, inačica, nije imala široku političku podršku kod ovih masa, zauzeti je stav da se pojača i svakodnevni politički rad u njima, kako bi se i dalje održali političke pozicije i uticaj NOP-a na ljudi, posebno među onima koji su se s puškom u ruci borili protiv okupatora. Rečeno je da članovi Partije i drugi naši drugovi treba da učestvuju u novoformiranu etničku organizaciju, te da teže da zauzmu neki značajniji položaj u njoj. Tako smo uspjeli da Ilija ukupno jedan od važnijih položaja u etničkoj organizaciji, kao i neki drugi drugovi. Tada zauzeti stavovi su bili realni, što je i praksa potvrdila.

DRAGO KARLO MILETIĆ

STRADANJA U MOSTARU

Aprilski napad Njemačke i Italije na Jugoslaviju, 1941. godine, omogućio je već odavno pripremljenu ustашku akciju u Jugoslaviji. Pod rukovodstvom ustasha-emigranata,

koji su se zahvaljujući ranijoj amnestiji predsjednika jugoslovenske vlasti Stojadinovića vratile u zemlju, otpočele su organizovane akcije, usmjerenе na razbijanje Jugoslavije i osvajanje vlasti na terenu kasnije formirane separatističke države nazvane »Nezavisna Država Hrvatska«.

Odmah nakon proglašenja tzv. NDH, u noći između 10. i 11. aprila 1941., komandant vojnog okruga u Mostaru, pukovnik Mirko Gregorić, zahtijeva od armijskog generala Milojka Jankovića da mu, kao predstavniku novostvorene države, predaje vojnu vlast.^u Iako to general Janković nije učinio, nije ni poduzeo ništa protiv ovog otvorenog neprijatelja Jugoslavije, nego ga je ostavio i na slobodi i na dotadašnjem položaju.

Mirko Gregorić, pukovnik bivše jugoslovenske vojske, kasnije general tzv. NDH, rodom iz Gline. Izvršio je jednu od ključnih uloga za ustasha prilikom pokušaja preuzimanja vlasti u Mostaru, 11. aprila 1941. god. Njegova kasnija ratna karijera bila je ispunjena zlomima na Kozari, Slunju i Petrovoj gori. Poslije toga postaje komandant I tjelesne divizije Poglavnika tjelesnog zabora (korpusa). Njegov karakter najbolje pokazuje kriлатica koju je stalno upotrebljavao: »Tko nije ustasha, taj nije Hrvat«. Pri povlačenju ustasha i domobrana pred jedinicama NOVJ, 1945. god. komandovao je cijelokupnim neprijateljskim snagama u povlačenju, i pri tome, kod Dravograda zarobljen. Poslije rata osušen je na smrt.

I dotadašnji šef policije, Ivo Ho evar, zajedno sa dotadašnjim podna elnikom sreza Petrom Budakom, nije mirovao. Jedanaestog aprila ujutro, odmah nakon završene pu ke mise pred katoli kom crkvom podijelili su prisutnima (ve inom seljacima) oružje, u namjeri da formiraju »zaštitu«, koja e omogu iti da preuzmu u svoje ruke civilnu vlast. Pridružili su im se i neki oficiri bivše jugoslovenske vojske, kao Marko Pavlovi , kasnije visoki ustaški oficir i komandant u koncentracionim logorima Jasenovac i Gradiška,²¹ Mirko Gregori , pukovnik bivše jugoslovenske vojske, a kasnije ustaško-domobrinski general³¹ Josip Bervaldi, predratni žandarmerijski oficir, koga su ustaše 16. aprila 1941. god. postavile za komandanta cjelokupne javne sigurnosti u Mostaru.⁴¹

Cjelokupnom ustaškom organizacijom u Hercegovini rukovodi dr Pavao Canki,⁵¹ kome polazi za rukom da uz pomo satnika Vladimira Boroši a i »asnika« Jure Zovke iz Imotskog, sa još šestasnika i oko 100 »hrvatskih vojnika«, izvrši diverziju na željezni koj pruzi na relaciji Mostar - apljina i zauzme apljinu. Tek nakon koncentri nih napada nekih jedinica bivše Jugoslavije, prevratnici su rastjerani i apljina oslobo ena nakon nekoliko dana.⁶

U najve em jeku nastojanja da preuzmu vlast, dvanaestog aprila ustaše prenose radio-stanicu iz sela Vardi, kod itluka, gdje je do tada bila smještena, u Mostar.

Tom operacijom rukovodi Križan Ostoji zvani Kalaba, predratni ustaša, a kasnije oficir - kolja u koncentracionom logoru Jasenovac. U kolima dr Valjina bio je ing. Mladen Žani , koji je u to vrijeme rukovodio gradnjom silosa, a bio je sin Milana Zani a, ministra u vladitvz. NDH.⁷ Uz naprijed navedene, u kolima su se nalazili Frano Suton i Pero Kreši . Na povratku za Mostar, Ostoji a su pratili dr Valjin, vlasnik kola, Ivan Marin i i Jago Šakota. Usput su razoružavali vojниke bivše jugoslovenske vojske i civile, koji nisu na sebi nosili vidljive znakove pripadništva ustaškom pokretu, tj. trobojku i bijelu traku sa slovom U. U selu Kruševa nailaze na seljaka Marka Boži a, koji se vraao, poput mnogih drugih, sa dva konja natovarena robom, naoružan puškom, ali bez pomenutih znakova pripadnosti ustaštvu. Na Ostoji evo traženje da preda oružje, nije pristao, pa ga je ubio. Sudski postupak, koji je potrođica ubijenog Boži a povela kasnije, u vrijeme tzv. NDH protiv ubice Ostoji a, završio je u korist Ostoji a, jer je on po navodu suda, u to vrijeme bio »predstavnik države u stvaranju«.⁸

^{2>} Marko Pavlovi je u Mostar došao nekoliko godina prije rata, kao kapetan bivše jugoslovenske vojske. Odmah nakon proglašenja NDH, prelazi na stranu prevratnika, i u estvuje na razoružanje bivše jugoslovenske vojske u Mostaru. Nakon par dana, poslije protuudara u kojem su u estovali i dobrotolci - Mostarci, lanovi KPJ, SKOJ-a i ostali napredni omladinci, uhapšen je, ali je nakon ulaska njema ko-italijanskih jedinica u Mostar, pušten iz zatvora u Sjevernom logoru. Poslije toga, kao visoki oficir NDH, zauzima razne »odgovorne« položaje. Bio je i jedan od komandanata u konc. logorima Jasenovac i Gradiška (AH, OS P: 328/41).

³⁾ Mirko Gregori je odmah nakon kapitulacije Jugoslavije napustio Mostar. ⁴⁾ Josip Bervaldi, Binka, roen u Starom Gradu, Hvar, žandarmerijski oficir prije rata, bio je komandant cjelokupne javne sigurnosti NDH u Mostaru od 16. aprila do 2. maja 1941. god. Tada je premješten u Travnik, sa inom oružni kog bojnika. (ABiH KZZ br. 55802; AH, SS KZP: 150/41).

Dr Pavao Canki (Zanchi), rodom iz Nina kod Zadra, postao »prislušnik« u Okružnom sudu Mostar 1918. god, a 1940. djelovao kao advokat u apljini. Istakao se u organizovanju ustaškog pokreta u Hercegovini uo i rata i u damima formiranja kvislinske NDH. Nakon oslobojenja osu en je na smrt.

⁶¹ »Sjajna borba ustaša sa srpskom vojskom i etnicima u apljini«, Kasim Guji , Napredkova boži na knjiga, Sarajevo, 1941; AH, SS, Kzp: 408/41; Kzp: 51/43.

^{7>} OS: Kzp: 190/41-5.

⁸⁾ U sudskom postupku su ustaška povjerenstva itluka i Mostara pismeno potvrdila da je Križan Ostoji »bio pod ustaškom zakletvom« i da je »vršio svoju dužnost«. Sudija istražitelj je 9. maja 1941. god. donio rješenje: »... osloba a se optuženi Ostoji krivnje,

Ve 13. aprila novoproizvedene ustaše, predvo eni oficirom Ma e-kove zaštite, sada ustaškim oficirom, odvode manju grupu Srba uhapšenih na mostarskom aerodromu i na prilazima Mostarskom Blatu ih likvidiraju.

Dan kasnije, porodice radnika sa aerodroma pokušavaju da izbjegnu njema ko-italijanska bombardovanja, koja su zapoela 6. aprila na aerodromu, a nastavljena i kasnije, uključi i bombardovanje Mostara dvanaestog aprila. Nekoliko porodica su se ukrcale u kamione i krenule prema Nevesinju. Međutim, na mjestu zvanom Bakra uša, na jedan od kamiona mještani - seljaci bacili su bombe. Poginuli su Tatomir Palavestra, Ubavko Boki, Ljubomir Vujović i nepoznati radnik sa aerodroma, Hrvat iz Banja Luke. Napad su preživjele Draginja Palavestra sa šestorom djece i Bosiljka Peš sa troje djece, kao i Vitomir Vujović. Međutim, nijihovom tvrdom enju, bili Ivan Krtalić i braća Jarak, sedjani iz okoline.⁹

Sedamnaestog aprila 1941. u Mostaru su osvanule italijanske i njemačke jedinice, a sa njima su u Mostar sa okolnih brda sišli i novopečeni »vojnici«, ustaše, koje su nekoliko dana prije toga razjurili ostaci jedinica bivše jugoslovenske vojske.

Istog dana otpočela je tragedija porodice Borozan. Ustaše su ubile čuvenog Borozana, radnika, oca porodice, a sutradan njegovog eternaestogodišnjeg sina Dragu, da bi 3. maja ustaše ubile i sina Lazara. Sinove Anelku i Danila sa majkom, ustaše su otpremile u koncentracioni logor, gdje su oba sina stradala.¹⁰

Dvadesetosmog maja 1941. u 14,45 sati, na trgu Rondo organizovan je svečani dolazak »Hrvatske vojske«, koja je vozom stigla iz Zagreba,¹¹ jer su okupatorske vojne vlasti, a prema sporazumu sa Paveljem, predale vojnu i civilnu vlast novostvorenoj kvirinškoj državi.

Dan nakon ulaska »Hrvatske vojske« u Mostar, 29. maja 1941. godine, u Mostaru je održana konferencija ustaških funkcionera povjerenika, pod rukovodstvom Stanka Šarca,¹² na kojoj je donijet dogovor o predstojećim akcijama likvidacije Srba, Jevreja i za ustaški režim nepouzdanih osoba.

U noći između 31. maja i 1. juna, grupa od dvanaestak ustaše je izstana izvela dr Feodora Lukaua, popularnog mostarskog ljekara, Mihu Blanika i Luku Kuljaša, podvornika suda. Ovu grupu odveli su u južni dio grada, gdje su na obalama Neretve započeli likvidiranje. Izuzetnom prisegbošću uspio se spasiti dr Feodor Lukau, koji je o ovom događaju ostavio pismeno svjedočenje.¹³

Šestog juna u mostarsku Gradsku bolnicu je po jednom žandaru i šoferu, luksuznim autom dopremljen polumrtav, izmučen ovjek u marinjskoj bluzi i starim otrcanim cipelama. Ostavili su umiru egzenu u bolnici, uz obrazloženje da je ustaški stan dostaviti podatke o njemu. Međutim, ustaški stan je na upit javio da o tom slučaju ne zna ništa, a dopremljeni je ubrzo umro, ne dolazeći i sebi. Sahranjen je kao neidentifikovano lice. Tek u novembru iste godine, kada je u bolnicu samoinicijativno došla Stanka Moravec, uz pomoć fotografije ubijenog prepoznala je

jer je ubio poginulog prilikom vršenja svoje dužnosti kao zaprisednuti »ustaša« odnosno kao predstavnik vlasti, koja je u tome međutim uvrštena vršila redarstvenu i oružni kuću službu...« (AH, SS, Kzp: 163/41).

⁹⁾ Izjava Bosiljke Peš i Draginje Palavestra Komisiji za zločine, MH, inv. br. X/911.

¹⁰⁾ Izjava Save Borozana komisiji za zločine, MH, Inv. br. X/911.

¹¹⁾ AH, KS, Su: 305-25/41 i 306-25/41.

¹²⁾ Stanko Šarac, rođen 1905. god. u Ilijašu, kraj Mostara, bankovni inovnik. Presudom Vojnog suda br. 351/45. od 8. 8. 1945. god. osuđen na smrt.

¹³⁾ Izjava Feodora-Fjodora Lukaua, MH, Inv. br. X/911.

svog muža, dr Pinu Moravca, advokata i stanovnika Makarske, koga su ustaše na smrt pretukle.¹⁴

Dvadesetprvog juna pozvani su neki ugledni građani, Srbi, među kojima su bili: dr Mile Dokić, pop Vlada Gvozdenović, orah Peško, dr Vaso Semiz, Mile Čreković i Aleksa Salati. Šef policije - sada ustaški povjerenik (kako su se u prvo vrijeme ustaške strahovlade zvali rukovodioци pojedinih sektora), tražio je od njih pismenu garanciju za apsolutni red u Hercegovini, jer su, navodno, ustaške vlasti odredile njih za taoce. Uhapšeni su odbijali to potpisivanje garancije, sve dok im Hrvar nije saopštio da će u tom slučaju obavijestiti Zagreb o neposlušnosti, a da odgovornost za nastale postupke prema Srbima snose oni - taoci.

Pohapšeni taoci tada su potpisali izjavu garancije, koja, međutim, nije odobrovoljila ustaše, jer su već sutradan otpela masovnija hapšenja.

Hoćevo je ponovo pozvao dr Dokića, dr Samiza i Alekса Salati a nakon dva dana, a ostali, tj. protu Gvozdenović, orah Peško i Mile Čreković su bili uhapšeni i negdje odvedeni na likvidaciju. Ovaj put su i preostali taoci strpani u ustaški zatvor.¹⁵

Gradom je zavladao užas ustaškog terora. Danju i noć u odvila eni su ljudi iz radnji, sa ulica, iz postelja i odvoćeni u improvizovani zatvor, gdje su uslovi bili nemogući. Neke ljude su odmah, ili uskoro nakon hapšenja, odvodili na likvidaciju.

U toku hapšenja osvanuli su plakati sa objavljenom »Izvanrednom zakonskom odbranom i zapovijedi Ante Pavelića. Njen po etak glasi:

»Povodom glasina da bi dne 28. ožujka u Hrvatskoj imali uslijediti tobožnji progoni protiv jednog dijelu pučanstva određujući da će svatko, tko glasove širi, biti stavljen pred preči sud.

Podjedno određujući da će isto tako biti stavljen pred priček sud svatko, tko bi uopće izvršio bilo kakvo nasilje, nad životom ili nad imovinom bilo koga državljanina ili prijatelja Nezavisne Države Hrvatske. Nadalje određujući da su svi dužnostnici ustaških organizacija i svi zapovjednici i podzapovjednici ustaške vojnica odgovorni za svaki izgred, koji bi se u gore rečenom smislu dogodio te imajući sve ustaške organizacije i tijela ustaške vojske u cijeloj državi podučiti, da im je dužnost svim sredstvima spriječiti da bilo kakav izgred u gornjem smislu. Svaki lan ustaške organizacije ili vojnica, koji bi se sam po inicijativi takvog kažnjivog djela, biti će smješten strijeljan po ustaškom sudu...«.¹⁶

Ova Pavelićeva naredba kao da je poništavala naredbu mostarskog stožernika Ivana Zovke, od 23. juna 1941. godine, u kojoj je nabrojano niz ograničenja za mostarske Srbe, Jevreje i Cigane (Rome), počev od zajedničkog sastajanja, do kretanja na određenim mjestima, te zabranje kupovine u radnjama »zajedno sa arijevcima« i posjeta kino-predstavama.

Međutim, nasuprot obe naredbi Pavelića da su svi državljanici »njegove države« zaštićeni, od izdavanja te njegove objave - 26. juna, do 28. juna 1941. godine, ustaše su uhapsile i dovele u kasarnu Krilnog zapovjedništva (žandarska stanica za vrijeme bivše Jugoslavije, sada Vojna bolnica - Dr Safeta Mujića ulica), oko 260 osoba. Natrpali su ih u betonsku garažu, tako da nisu mogli micati ni rukama ni nogama. Prilikom dovođenja i tokom boravka u ovom improvizovanom zatvoru, zvijerski su tu eni, a neki i ubijeni. Tako je Risto Ljolji podlegao ozljedama.¹⁷

Za sve vrijeme koje su proveli u ovom zatvoru, zatvorenici nisu primali hranu, a Krilno zapovjedništvo u Mostaru je 29. juna tražilo od ve-

¹⁴> AH, SS, Kzp: 206/41.

¹⁵> Izjava dr Mile Dokića Komisiji za zločine, ABiH, Kzz, kut. 151, Inv. br. 55802.

¹⁶> AH, UD/K 34-1689.

¹⁷> Izjava Ljilje Ljoljić, Komisiji za zločine, MH, Inv. br. X/911.

likog župana da se zatvorenici smjeste u pritvore vlasti, jer im pomenuto Krilno zapovjedništvo ne može obezbijediti smještaj, niti ishranu.¹⁸

Ustaše su hapsile uz pomo dva luksuzna automobila. Jednim je šofirao Ibro Hromi zvani Ba a, a drugim neki Nikolica. Na raspolaganju su im bila i velika policijska kola, nazivana »Crna marica«. Po nalogu ustaškog stožernika Ivana Zovke, a pod direktnim rukovo enjem Šimuna Bunti a (kasnije ustaški oficir u koncentracionom logoru Jasenovac), pohapšeni su mostarski trgovci - Srbi: Šain, Jovo Radulovi , Milan Kadijevi , Peško, olovi , Ilija Toholj, Risto Vuji i , Krulj i mnogi drugi. Svi su odvedeni u žandarsku kasarnu.

Uve er su »Cronom maricom», kojom je šofirao Križan Ostojo zvani Kalaba, a pra eni luksuznim kolima sa Simunom Bunti em, nekim Dokom, policajcem Zagorcem i stražarom Zelenikom, uhapšeni odvezeni u pravcu raskrsnice puteva Mostar - Ljubuški - Me ugorje, gdje ih je sa ekala grupa ustaša - seljaka. U jednoj od jama na tom podru ju izvršena je likvidacija doprijemljenih uhapšenika.¹⁹

Dok je jedan dio zatvorenika odmah likvidiran, preostali su nakon višednevnog maltretiranja pušteni, da bi, u ponovnim progonima, opet bili zatvoren i doživljavali sudbinu prethodnika, ili, u najboljem slu aju, izgnanika iz rodnog grada.

U ovim prvim likvidacijama nevinog stanovništva u Mostaru, istakle su se ustaše: Mirko Bebek, Mirko Buha , Salko Dizdar, Stjepan Soldo zv. Ban, Slavko Serdarusi , Alojz Mati Lojza, Ahmet Badžak zvani Apa, Petar Budak, Vjekoslav Komljenovi Keka, i drugi. Najve i dio njih je ili poginuo u toku rata u borbi sa NOV-om, ili justificiran po presudi narodnih sudova. Samo mali broj uspio je da izbjegne zasluženu kaznu bijegom u inostranstvo, prilikom kapitulacije Njema ke i njenih satelita.

U ovim teškim danima progona i ustaškog terora, pojedinci su preživljavali nevjerovatne doga aje.

Dvadeset sedmog juna, na južnom dijelu grada, kod Lu ke malte, u rano jutro ustaše su postavile zasjedu i pohapsile sve prolaznike Srbe. Smjestili su ih u malu prostoriju malte, a pred ve e su došli Petar Budak i Salko Dizdar. Vezali su uhapšenike u namjeri da ih povedu na stratište, na obalu Neretve. Dje ak Momirovi je vikom da je Bugarin (a ro en je u Skoplju), uspio da izdjeljuje oslobo enje. Prvi na redu za likvidaciju bio je Dušan Ani i , Mostarac, izuzetno jak ovjek. Kada ga je ustaša Salko Dizdar doveo do same obale Neretve, sa namjerom da ga udari kamenom i baci u Neretvu, Dušan je, iako svezan, sko io u Neretvu. Izvanredan sportist i poznavalac Neretve, uspio je da se, rone i, skloni na obalu Neretve i tu u mraku sa eka razvoj doga aja. Ustaše su pokušale da ga prona u, ali nisu uspjele zbog mraka i strme obale Neretve na tom mjestu. Kasnije je uo kako pored njega nešto pada u vodu. Bila su to tijela uhapšenika Danila Radovi a, Branka Šupljevlava, Laze Ivaniševi a i Spire Prodanovi a. Pored Dušana, preživio je i dje ak Savo Guši , koji je »obe ao« ustašama da e im pokazati skrovište etni kog oružja, vode i ih prema pravoslavnoj crkvi, a onda je iznenada usko io pod okrilje italijanskog vojnika, koji je stajao na straži pred komandom divizije, na Konaku.

Dušan je uspio da se, iako žicom svezanih ruku, dokopa prohodne obale i, isto tako svezan, do e do Bune. Tu se sakrio kod prijatelja.²⁰

Uhapšene Branka Mrki a i Iliju Kokotovi a ustaše su povele prema Bijelom Polju. I njih su namjeravali da likvidiraju na obali Neretve. Me uitim, i ova dvojica su preduhitrili krvnike. Sko ili su u rijeku i, šti-

¹⁸ AH, UD/K 18-880.

¹⁹ OS, Ko: 321/46.

²⁰ Pismena izjava Dušana Ani i a kod autora.

eni mrakom, uspjeli da se spasu. Na žalost, Branka su nakon izvjesnog vremena ustaše ponovo uhapsile i ubile, dok je Ilija izbjegao njegovu sudbinu bijegom u Srbiju.²¹

Tragovi ustaških zloina mogli su da se vide na svakom koraku.

Dvadeset sedmog juna 1941. godine prona en je u Neretvi, ispod mosta na Musali, leš u plavoj košulji sa kravatom. Na lijevom ramenu bila je vidljiva rana veli ine djejeg dlana. Svjedoci su u poginulom prepoznali mostarskog špeditera Milana Šotru. Na lešu su prona ene i rane iznad pleke, zatim u prostoru rebara, te na lijevom ramenu, sve od tupih predmeta. Obdukcijom koju je izvršio dr Zvonko Marić (kasnije su ga strijeljali Italijani kao saradnika NOP-a), utvrđeno je da je u ubijenog pucano »dum-dum« mečima, i da je leš u vodi ve dva dana.²²

Treći eg jula 1941. godine na mjestu zvanom Skakala, prona en je leš zatrpan u neretvanski pijesak. Muškarac, visok oko 180 cm, u željezni arskoj uniformi sa zlatnim širitima, ubijen je tupim predmetom, tako da mu je mozak rasut. Prethodne rane na licu nanijete su tupim predmetom, tako da su mu vilice smrskane. Pokojnik je ostao neidentifikovan.²³

etrnaestog jula 1941. prona en je ispod malte, na Luci, a na obali Neretve, muški leš u plavim avijati arskim pantalonama. Ubijen je udarcima u potiljak sa lijeve i desne strane i udarcem noža iznad pupka u stomak. Identifikacijom je utvrđeno da je to leš bivšeg avijati arskog narednika Pantelija Papića. U vodi se nalazio ve 8 dana.²⁴

Devetnaestog jula 1941. godine prona en je na jugu grada, kod Klaonice, u Neretvi, leš muškarca u kariranim pantalonama i žuto-crvenim cipelama, koji je bio go iznad pasa. Leš je bio više nedelja u vodi i ve je bio u fazi raspadanja. Uočeni su ostaci kratke smeće kose, a obdukcija je dokazala lom kostiju na glavi vatrenim oružjem. Identifikacija nije bila moguća.²⁵

U nizu ovih pojedina nih ubistava, izvršenih u neposrednoj blizini mjesta gdje je žrtva uhapšena, pojedine likvidacije se isti u po bizarnosti postupka sumanutih akcija ustaških progona.

Na »položaju« kod Nevesinja, gdje su se nalazili pripadnici novoformiranih ustaških jedinica radi likvidacije tamošnjeg srpskog stanovništva, ustaški natporučnik Franjo Sudar (rodom iz Like), juna 1941. godine upu uje u Mostar ustaše Stipu Rosu (rodom iz Ljubuškog) i Petra Rasslića, sa zadatkom da uhapse u Mostaru Srbe Mirka Bajevića, Marka i Nikolu Zubca i Savu Pužića, te da ih nakon hapšenja sprovedu do sela Ružića - Ljubuški i predaju ustaši Jozi Haliloviću zvanom Dodo.

Intervencijom sugrađana Bajevića i Zupci su skriveni, a Rosi je uspjelo da uhapsi Savu Pužića, koga je vozom odveo do apljine, a odatle pješke krenuo do sela Ružića. Uz put su im se dobrotoljno priključili kao ustaše - pratioci Vid Jurčić i Stipe. Kada su pred Ružićima sreli ustašu Halilovića, on je odmah, bez ikakvog sporazumijevanja sa pridostojnim, ubio iz puške Savu Pužića, da bi u većem mrtvog ispalio još dva hica.²⁶

Jedan dio uhapšenika likvidiran je u samom gradu, na obalama Neretve, južno od grada prema Buni, sjeverno od grada kod Bijelog Polja, i na suprotnoj strani, kod silosa, na streljuštu kod sjevernog logora, poljanama kod rudnika mrkog uglja, a jedan broj je na najsvirepiji na in-

²¹ Izjava Angeline Kovačević Komisiji za zločine, MH, Inv. br. X/911

²² AH, SS, Kzp: 238/41.

²³ AH, SS, Kzp: 241/41.

²⁴ AH, SS, Kzp: 254/41.

²⁵ AH, SS, Kzp: 281/41.

²⁶ os Ko: 209/46.

i 14

ubijen na mostu kod Carine (sada most Ive Lole Ribara), i ba en u Neretvu.

Trideset prvog jula 1941. godine došlo je do sukoba jedne ustaške patrole, koja je hapsila po Mostaru i lanova Komunisti ke partije, u ku i tribuna komunisti kog pokreta u Hercegovini, Gojka Vukovi a, koji je umro prije rata.

Napad na ku u Gojke Vukovi a zbio se 30. jula 1941. godine, u vrijeme održavanja sastanka Mjesnog komiteta Partije. Stražu je uvala Zlatka, supruga Gojka Vukovi a. im su se ustaše pojatile, ona je obavijestila drugove. Nastala je pucnjava, a bacane su i ru ne bombe. Tom prilikom smrtno je ranjen Mirko Bebek, a lakše Salko Dizdar. Tom prilikom uhapšeni su: Zlatka Vukovi , Dejan i Vera Popovi i Ahmed Sefi . Tek sutradan, 31. jula 1941. godine, uhva eni su na raznim mjestima sekretar Mjesnog komiteta Partije Jusuf evro i Slobodan Vukovi , sin Zlatke i Gojka. Obojica su užasno mu ena i isti dan likvidirana u Ovojcima kod Mostarskog blata. Prvog avgusta 1941. godine po Mostaru su istaknuti plakati o njihovom strijeljanju.

Za odmazdu za ubistvo Mirka Bebeka, ustaše su u no i 31. jula 1941. na Carinskom mostu krvni ki ubili i bacili u Neretvu grupu uhapšenih Srba - taoca.²⁷⁾

Najmasovnije likvidacije izvršene su u Šurmancima, u jami nazivanoj Golubinka. Željezni kim vagonima su otpremane žrtve, ranije uhapšene i privremeno smještene u neki od ustaških zatvora. Jedan dio žrtava prošao je kroz mostarske zatvore, drugi je direktno upu ivan na željezni ku stanicu Surmane, a u tri navrata hapšeni su Srbi u Bosni (u Sarajevu, Zenici i nekim drugim mjestima), odakle su željezni kim vagonima sprovo eni do Šurmanaca, da bi se njihov put završio u jami Golubinki.

Tužne kolone kretale su od stanice uzbrdo, opkoljene ustaškim stražama, sve do grotla jame, gdje ih je grupa ustaša sa toljagama, žive bacala u jamu. Iznemogle uhapšenike ustaše su nosile na traljama do jame i ubacivale u grotlo, a u jednom danu jama je postala grobnica preko 250 djece, od kojih su neku ustaše dobacivali jedan drugome kao paket, sve do jame, gdje su živa ubacivana.

Koliki je broj nevinih žrtava ubijen na ovom mjestu nikada se ne e saznati, ali neki svjedoci pominju broj od 2.500 osoba.^{28'}

Hapšenje i likvidacija Srba, Jevreja i za ustaše nepo udnih osoba drugih naroda, u ljeto 1941. godine, vršena su u Mostaru u tri talasa.

Prvi talas, o kojem smo ve govorili, odvijao se, uglavnom, od 25. do 28. juna 1941. Jedan broj tada uhapšenih je nakon kra eg vremena puštan, da bi u prvoj polovini jula sva ta lica bila ponovo uhapšena, u drugom talasu. Prema raspoloživim podacima možemo zaklju iti da je ovom prilikom odveden najve i broj Mostaraca. Sredinom druge polovine jula u Mostaru su hapšenja prekinuta, vjerovatno zbog »akcija« koje su ustaše poduzimale na terenu isto ne Hercegovine i u drugim dijelovima novostvorene države.

Tako je u to vrijeme sa podru ja Širokog Brijega i okolnih podru - ja, krenula kolona od osam kamiona seljaka - ustaša. Predvodio ih je

²⁷⁾ OS, Ko: 42/51.

²⁸⁾ Prema dokumentima Okružnog suda u Mostaru, u ovim ubistvima su u estvovali:
- paginule ustaše: Andrija Buljan, Nikola Jovanovi zv Knjaz, Ljubo Jovanovi , Pero Kikaš, Vidak Kikaš, Branko Ostoji , Jožo Ostoji , Nikola Ostoji .
- osu eni na smrt zvog ovih zlo ina: Mirko Ankovi Arar, Ivan Jovanovi Crni, Mato Ivankovi , Jozo Prusac, Jozo Ostoji , Jakov Vasilj.
- osu eni na duge vremenske kazne: Jozo Jerkovi , Ludvig Jovanovi Ludan, Ivan So e, Andrija Šego, Božo Turudi , Jozo Vasilj, Martin Vasilj, Mato Vasilj Luk .
U toku istrage u zatvoru je umro Tadija Jerki Žili (OS, Ko: 77/57).

ustaški oficir Rafael Boban Rafo u luksuznom automobilu, a naprijed, kao izvidnica, išao je Davorin Popović na motoru. Cilj im je bio Kupres, gdje su ostali oko mjesec dana, hapse i i ubijaju i Srbe. Nakon mjesec dana vratili su se nose i sa sobom oplja kanu robu, odijela, obuću, pa i sirove kravljе kože. Svaki je sa sobom nosio i žig koji će ih pratiti do kraja života, žig ubojice.²⁹

Sli ne ekspedicije kretale su i u isto nu Hercegovinu, posebno nakon rasplamsanog otpora ustaničkoga.

U sve većim sukobima, 3. jula 1941. godine Antun Pogorelač Ante i Marijan Babić Mijo, dva istaknuti ustaški funkcioneri - emigranti, a 23. juna poginuo je i Zvonimir Pospišil Zvonko, također ustaški funkcioner - emigrant.

I do tada je Pavelić u hercegovačkoj području slao svoj »odabranici« kadar. Pored navedenih, tu su bili i: Jure Francetić, Rafael Boban Rafo, Franjo Sudar, dr Vjekoslav Vrančić - tada i kasnije siva eminencija Pavelića za Hercegovinu, Ante Vokić, Herman Tognal Krešo, a u Mostaru se našao i skup ustaša druge kategorije: Ivan Zovko, Anton Zlajarić, Ivo Horvar, Ante Luetić, Slavko Serdarušić, Marko Pavlović, Šaban Barbarić, Krešimir Krtalić, advokat Šur Spužević, i drugi.

Tada, nakon smrti Pogorelača i Babića, Pavelić šalje u Mostar, Ivana Heren i a Ivu zvanog Konzul poznatog po zlu, koji je bio član vrlo ustaškog kruga Pavelićevih saradnika, nazivanih Rasovima.

Dolaskom Heren i a u Mostar, u drugoj polovini jula 1941. dolazi do organizacionih promjena u ustaškim formacijama.

Odredi Mačkove zaštite, koji su u maju preuzezeli vlast od Italijana, već su bili rasformirani, a taj kadar je ili poslan svojim kućama ili se pretopio u ustaše. Pored »divljih« (kako su ih kasnije nazvali) ustaša u civilnim odijelima, naoružanih puškama, dolaskom Heren i a u Mostar, svi su uniformisani u žuto zelene uniforme i objedinjeni u jednu jedinicu, koju je Heren i nazvao »Mostarska bojna«.

Da li su namjere ustaških funkcionera bile da ovim nazivom privuku u redove bojne Mostarce, možemo samo pretpostavljati. Sastav bojne je, prema dosadašnjim saznanjima, bio slijedeći: satnik Heren i njegovi zemljaci: Stjepan Barusić, Ivo Bregovac, Franjo Ataj, Vinko Džud, Josip Horvat, Mijo Lacković, Josip Lebinac, Anton Posavec, Luka Posavec, Andro Vlašić i Jakob Vinković, te njegovi poznanici iz Šurjevac, kotar Bjelovar, gdje je i sam Heren i rođen.

Sve su bili ljudi od 26 do 40 godina.

Od 97 pripadnika ove bojne, 75 ih je imalo između 16 i 21 godinu. Najveći broj regrutovan je iz Ljubuške opštine (22) i Čitluka (15), dok je iz mostarskih sela bilo desetoro ustaša, a samo jedan Mostarac.

asni ki kadar bojne sastojao se, pored Heren i a, od Halida Volodera, predratnog švercera i ustaše - emigranta, Džemala Konjhodžića, a studenta i Muhameda Jahića, studenta.³⁰

Bojna je bila smještena u školi »Kraljice Marije«, gdje su dovođeni uhapšenici, da bi tu bili izloženi teškim maltretiranjima i pojedinačnim ubistvima. Većina uhapšenika otpremana je iz ove zgrade kamionima prema okolnim selima, gdje su ujamama i šikarama ubijeni ili su odvoženi vozom prema jamama i drugim udaljenijim mjestima Hercegovine, Dalmacije, Like i logorima koji su u međuvremenu izgrađeni.

U zgradu bojne dopremani su i uhapšenici sa šireg područja, pa je tako evidentirana jedna grupa Srba iz Dubrovnika u župe. Njihova sudbina je identična s sudbinom ostalih uhapšenika.³¹

²⁹> OS, Ko 217/46, i Ko 247/50.

³⁰ Podaci dati za identifikovane pomoći u Glavne knjige Državne bolnice u Mostaru i OS, K: 81/49. i K: 152/47.

3D OS, Ko: 363/46.

Me utim, nastala situacija u Hercegovini, nepovoljna za ustaše s obzirom na sve veće rasplamsavanje ustanka, dovodi do sporazuma izme u Musolinija i Pavelia o reokupaciji II zone, kojoj je pripadao i Mostar.

Dok su ustaški funkcioneri na terenu Hercegovine sprovodili treći tog ljeta konačnu etapu hapšenja, likvidacije i transportovanja uhapšenika, započetu pred sam kraj jula mjeseca i završenu oko 3. avgusta, već sutradan, 4. avgusta 1941. godine primili su depešu iz Zagreba:

»Po najvišem naređenju u roku od 48 sati obustaviti sve egzekucije političke prirode. Sva kotarska predstojništva i ispostave da tačno postupe po ovom naređenju«.²¹

Depešu je poslao ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Jure Francetić kotarskim predstojnicima, a oni su nalog odmah proslijedili nižim instancama.

Isti dan kotarski predstojnik u Ljubinju primio je od Velike župe Hum, Dubrovnik, brzjav:

»Prema naređenju ustaškog povjerenika BiH Francetić u roku od 48 sati obustaviti sve egzekucije političke naravi«.²²

Šestog avgusta 1941. godine kotarski predstojnik iz Ljubinja, Beirović, obavještava Veliku Župu:

»Savezno brzjavnom nalogu br. 928 izvještavamo da sam već ju er obustavio egzekuciju političke naravi, a već prije naredio strogu pripravnost«.²³

Ova posljednja depeša dokazuje da su ustaški funkcioneri na terenu već ranije bili pripremljeni na naređenje o obustavi egzekucije i da je treća faza hapšenja, likvidacija i transporta uhapšenika vršena ubrzano upravo zbog tog naređenja koje se o ekivalo.

Naređenje o »obustavi egzekucije političke naravi« nije ni izdaleka predstavljaljalo kraj ustaškim zloinima koji su provočeni na ovom području. Promijenjena je samo forma i način egzekucije.

Stotine uhapšenika trpane su u sto ne vagone i otpremane prema sjeveru.

Pod izgovorom da vrše iseljavanje Srba iz tzv. NDH, ustaška vlast u Mostaru je po hitnom postupku izdala proglašenje:

PREDSTOJNIŠTVO GRADSKOG POGLAVARSTVA U MOSTARU
POZIV SRBIMA

Pozivaju se svi Srbi sa Imenima svojih porodica i njihova prezimena po redarstvenom popisu po imenu A i B da se danas 14. ožujka u 10 sati na već sakupu na željezni koj postoji radi iseljenja u Srbiju. Vlak iseljenika krenuti će tačno u 11 sati navečer.

Iseljenici imaju pravo sobom ponijeti 50 kg prtljaga po osobi te sav svoj novac i sve svoje dragocjenosti.

Svi gore navedeni, koji su dužni oputovati današnjim iseljenjem vlakom, imaju pravo odlaska na kolodvor svoje stanove zaključati i ključeve uz naznaku prezimena, ulice i kućne broje predati predstojništvu ovog redarstva, soba br. 5.

Svi koji se ovom pozivu ne odazovu te pokušaju pobjeći ili sakriti se, po pronalasku biti će uhapšeni i najstrožje kažnjeni.

Zabranjuje se svima i svakome pod najstrožjom kaznom primati bilo šta od Srba na poklon, pohranu ili obraćenju u naravi kao i za iste, koji se moraju iseliti, bilo intervenisati ili ih prikrivati.

NAREDBO STROGOM KAZNOM BITI JE KAŽNJENI ONI SRBI, KOJI POKUŠAVAJU SVOJU POKRETNU ILI NEPOKRETNU IMOVINU NA BILO KOJI NACIN OŠTETITI.
Iseljenje se imade obaviti u najvećem miru i redu.
Za Dom Spremni!

Dano u Mostaru, 14. kolovoza 1941.

Predstojnik redarstva
KRTALI v.r.²⁴

22) AH, UD/K 35-1710.

23) AH, UD/K 35-1709.

24) AH, UD/K 35-1708.

25) AH, UD/K 31-1441.

Sutradan, 15. avgusta, Zapovjedništvo radarstvene straže u Mostaru poslalo je izvještaj Velikoj župi Hum u Mostaru, da je 14. avgusta 1941. godine u 23 sata »iselilo se 350 grko-isto njaka«, a da je tog jutra krenula druga kompozicija u 6,30 sati ujutro, sa kojom je »krenulo 130 grko-isto njaka«. U izvještaju se naglašava, da je ovih 130 osoba »krenulo sa njema kim putnicama«.³⁶¹

Prije polaska, neki imaoči depozita su kod suda u Mostaru zahtijevali da im se uru e vrijednosti.

Kotarski sud u Mostaru zatražio je objašnjenje od Ministarstva pravosu a i bogoštovlja tzv. NDH u Zagrebu, na što je 17. 8. 1941. godine dobio odgovor:

»Na brzjavni upit br. su 593-1941 odre uje se da se pupilni novac i dragocjenosti iz depozita ne smiju ispla ivati iseljenicima srbima - ministarstvo pravosu a i bogoštovlja. 53839 + Telegram - Zagreb 4.4282 31 16 11/15.«³⁷¹

Prvi transport došao je do Jablanice, gdje su ustaše zaustavile voz, a uhapšenike iskrčali i smjestili u zgradu kasarne. Nakon nekoliko dana mještani su primjetili da se priprema likvidacija uhapšenih. Iskopane su jame, a ustaša - elektri ar Ivan Gril³⁸¹ ve je po eo pripremati žicu za likvidaciju zato enika pomo u struje. Na zauzimanje nekih mještana Jablanice, preko porodice Frica Šedresija, vlasnika pilane u Doljanki, Nijemci su upozoreni i sprije ili su likvidaciju. Zatvoreni su ponovo strpani u sto ne vagone, poslije ega je nastala tužna odiseja, od logora na Pagu, preko Krušica kod Travnika i Gospa, do ostalih logora. Na putu su muškarci ve inom likvidirani, a jedan broj ljudi je uz intervencije, uspio je da do e do Srbije.

Koriste i razne veze, pojedine mostarske porodice su se prebacile do Srbije, koriste i razne kanale i mogu nosti dobijanja propusnica - od pojedina nih podmi ivanja ustaških funkcionera, do angažovanja dobronamjernih ljudi u Beogradu, sve do dobronamjernosti policijskog organa - osoba zaduženih za izdavanje propusnica u Mostaru.

Naime, Mehmed ehaj, policajac od 1931. godine, a u Mostaru od 1936. godine, radio je na odjeljenju legitimacija, pa ga je preuzeila policija tzv. NDH.

Ovaj tihi ovjek falsifikovao je, a ponekad prevarom prepostavljenih dobijao originalne potpise na propusnice koje su ilegalno dostavljane interniranim porodicama. Na blanko propusnice, kakve su internirci dobijali od Cehaja, upisivali su više osoba, odnosno onoliko koliko je imena moglo stati na neodštampani dio propusnice.

ehaji evo djelovanje nije ostalo nezapaženo ustaški nastrojenim policajcima, pa je jedan od njih, Glavaš, podnio prijavu velikom županu.

Primjetivši da se oko njega steže obrub nepovjerenja, ehaji je iscenirao provalu u svojoj kancelariji, ali bez uspjeha. Upravitelj redarstva Mate Roko je naredio da se hapsi.

Prilikom komisijske primopredaje, izme u ehaji a i Franje Kikaša, redarstvenog detektiva i poznatog ustaše - kolja a, koga je Roko odredio da preuzme dužnost od ehaji a, nije se moglo ustanoviti koliko formulara za propusnice nedostaje, ali je nazna eno da taj broj nije manji od 40. Ako se uzme u obzir da je na jednu propusnicu išlo po troje i etvoro interniraca, može se ocijeniti koliko je ljudskih života spasio ehaji na ovaj na in.

³⁶¹ AH, UD/K 18-885.

³⁷¹ AH, KS, Su: 593-25-41.

³⁸¹ Ivan Gril, sin Andrije, r. 1898. u Zenici, mehani ar. Uo i rata imao elektromehani arsku radnju u Mostaru. Nakon oslobojenja osu en od Narodnih vlasti.

Na žalost, jedna osoba, korisnik ovako dobijene propusnice, na slušanju kod Roka, teretila je ehaji a da je njoj i još za dvije porodice izdao propusnice. Uz to, ne shvataju i koliko time nanosi štete svome spasiocu, izjavila je da ehaji za tu uslugu nije htio od nje da primi niti jedan dinar. Time ga je automatski svrstala u grupu politi kih protivnika ustaškoj vlasti.

ehaji a su dugo zadržali u mostarskom zatvoru, tukli, ispitivali, vodili u Dubrovnik na suo enja i kona no ga predali sudu u Mostaru, koji ga je nakon rasprave, »zbog nedostatka dokaza« pustio na slobodu. Otišao je u Banja Luku, odakle je kasnije sud dobio obavijest da je 3. februara 1943. umro.³⁹

*

Ve su bile otpremljene tri grupe Srba po abecednom redu, do slova LJ, a onda je jedan transport zaustavljen na željezni koj stanicu. Talijani su, u skladu sa postignutim sporazumom, preuzezeli vojno-civilnu vlast u II zoni, pa je transportovanje Srba prekinuto, isto onako naglo, kao što je bilo i zapo eto.

Zadnji oglas sa pozivom na iseljenje izdat je 17. avgusta 1941. godine, a obuhvatao je prezimena sa po etnim slovom K do NJ.

Sedmog septembra »državni tajnik« Eugen Kvaternik pozvao je Heren i evu bojnu (naziv Mostarska ubrzo je zamijenjen nazivom »Hercgova ka«, a iza toga »Ustaška bojna satnika Heren i a«) da najhitnije krene za Banja Luku.

Time su okonani ljetni zlo ini ustaša u Mostarskom kraju. Reokupacija je dovela na pozornicu događaja druge zlo ince, da bi nakon kapitulacije Italije, septembra 1943. godine, ustaše ponovo nastavile zlodjela zapo etu 1941. godine.

Suo eni sa iznenadnim i brutalnim nastupom ustaša, mnogi Mostarci bili su paralisani u nastojanju da pomognu svojim komšijama.

Humanizam doju erašnjih gra anskih politiara je u ovim, za njihove sugrađane teškim danima, podbacio. Kod lidera gra anskih partija, medu Hrvatima i Muslimanima nedostajalo je hrabrosti za oštije suprotstavljanje ustaškim zlo inima.

Pa ni kod onih, kojima je milosrđe profesija, kod katoličkih sveštenstva, nije bilo mnogo onih koji su stali otvoreno protiv ustaškog nasilja. Štaviše, jedan broj svećenika aktivno je u estvovao u pripremama za stvaranje »nove države«, dok su pojedinci u estvovali i u kasnijim ustaškim zlo inima.

astan izuzetak predstavljao je već ostarjeli biskup fra Alojzije Mišić, sa nekoliko istomišljenika. Umjesto podrške ustaškom režimu, koju su skoro svi ostali biskupi u novostvorenoj kvislinškoj državi pružili ustaškoj vlasti, umjesto upućene poslanice nadbiskupa Stepinca, kojom se podržava nova, ustaška vlast, fra Alojzije svojim podređenima šalje svoju poslanicu, u kojoj oštrot osu uje ustaške zlo inie i poru uje:

»... Prilike u kojima živimo, sa svake su strane nezgodne. Umiješalo se svašta: mlado, nespremno, beziskusno i mjesto pameti i razbora - vatra, sila. Nametnici izdaju odredbe i dok su novoobraćeni još u crkvi kod sv. mire, hvataju ih, mlado muško i žensko gone kao roblje, do mala u masama u vještosti. Iza nekoliko godina svatko i svi osu ivat će ovakav nepromišljen rad i djelovanje....«.^{39a)}

³⁹⁾ Mehmed ehaji, sin Mustafe, rođen 1899. u Bosanskoj Dubici, oženjen, otac petoro djece. Prema podacima Arhiva Hercegovine i SUBNOR-a Mostar, ehaji je odveden u ustaški koncentracioni logor, gdje je likvidiran.

^{39a)} Dokumenti nedavne prošlosti »Dobri pastir«, Vjesnik, Zagrebačkih biskupa, 1945, br. 8, 5, od 30. juna; br. 10, 304, od 18. 8; br. 10, 4, od 7. 11.

Uz to, biskup Miši nalaže svojim podre enim sve enicima da ne daju razrješnicu grijehova pri isповijedi onima koji vrše zlo ine nad ne-dužnim osobama druge vjeroispovijesti.⁴⁰¹

Obra anje biskupa Miši a svom sveštenstvu nije donijelo o ekivane rezultate. Njegova smrt, 26. marta 1942. godine, prošla je nezapaženo u ustaškoj štampi, kao što su ga zaobilazili i za vrijeme njegovog života u tzv. NDH. Ignorisala ga je i zvani na politika NDH. Jedan je od rijetkih biskupa, koga Paveli nije odlikovao, što mu može služiti kao na-jve e životno odlikovanje.

Iako ga je smrt zatekla u poznim godinama, moglo bi se posumnjati da je umro prirodnom smr tu, ako se ima u vidu izjava njegovog nasljednika, biskupa don Petra ule (data pred Okružnim sudom u Mostaru), da je jedan ustaša, svakako osoba od uticaja, u julskim danima 1941. godine predlagao likvidaciju biskupa Miši a, zbog njegovih antiustaških stavova.⁴⁰³

Nasuprot držanju biskupa Miši a i njegovih istomišljenika, fra Mladen Barbarie, kateheta mostarske gimnazije, nastavlja svoj predratni ustaški rad. Odlikovan od Paveli a »Bron anom spomenicom o uspostavi NDH za rad u ustaškom duhu poslije 20. oktobra 1933. do 10. aprila 1941. godine«, a za kasniji »Redom krune kralja Zvonimira I stupnja sa zvijezdom«, ispoljava sve osobine surovog ustaše.

Kada je ovaj »božji sin« me u acima vjeronauke, u tim strahovitim danima ustaških progona, na svom asu ugledao aka - Srbina, kome su ustaše nedavno poubijale najbliže, a preostala rodbina ga po-kušala spasiti prekrštavanjem na katoli ku vjeru, fra Mladen je umjesto krš anske su uti, pokazao svoje pravo lice, lice ustaškog cinika:

»Vidi, vidi, zalutala ovica se vratila u svoje stado!«

Znao je fra Mladen da je rodbina te »zalutale ovice« iz sela Prebilovaca, a da je dje ak jedan od rijetkih preživjelih nakon krvavog ustaškom masakra, kada su u Šurmana ku jamu Golubinku ba ene stotine žena i djece.

Mnogi sugra ani Muslimani i Hrvati, sklanjali su svoje komšije Srbe, nastoje i da im spasu živote. esto uspješno, nekad i bezuspješno - kao što se dogodilo sa ranjenim avijati arem Rajkom Luka em.

U prvim danima rata, vrše i dužnost avio-mehani a, neprijatelj je ranio Rajka Luka a. Rana je bila teška i zahtjevala je bolni ku intervenciju. Me utim, dolazak u bolnicu, nakon okupacije Mostara, i posebno preuzimanja vlasti od ustaša, bio je rizi an. Ipak, 6. maja 1941. godine, šef hirurgije dr Reodor Luka (nije u srodstvu sa Rajkom), smjestio je Rajka u mostarsku bolnicu. Da bi ga sa uvaoo od progona, u rubrici za-nimanje napisao je »mehani ar«, a u rubrici vjeroispovijest - »rimoka-tolik«.

Ovakva i sli ne akcije bile su mogu e zbog velikog broja aktivista me u ljekarima i medicinskim osobljem mostarske bolnice. Tako su me u ljekarima djelovali: dr Safet Muji (lan Oblasnog komiteta KPJ, nakon pogibije proglašen za narodnog heroja), dr Zvonko Mari , komu ništa (kasnije su ga strijeljali Italijani u koncentracionom logoru na Ma-muli), dr Ivica Milakovi (kasnije su ga ubile ustaše), Ivo Bronzovi , me-dicinski tehni ar (1944. godine ubijen u koncentracionom logoru Stara Gradiška), amil Deli , medicinski tehni ar (ubijen u ustaškom logoru Jasenovac, 1945), student-stažist Alija Krpo Alica, komunist (kas-

401 OS, K: 404/48.

120 402 os, K: 504/48.

nije borac NOV), te dr Josip Koporc, direktor bolnice, dr Dragutin Hlubna i drugi ljekari, koji su bili usko povezani sa komunistima - ljekarima.

Me utim, u bolnici su radila i dva ljekara izrazito ustaški orijentisana, dr Fabijanac (nakon oslobojenja osu en na smrt kao ustaški satnik) i dr Milivoje Marušić, rodom iz Arbanasa - Zadar (poslije oslobojenja emigrirao u inostranstvo).

U dosluku sa ustašama, denuncirali su sve bolesnike Srbe koji su bili u bolnici, pa su ih ustaše odvodile i likvidirale.

Nakon odvojenja dr Feodora Lukača, no u 31. maja (2. juna) Rajko se u bolnici osjećao nesigurno, pa je nakon deset dana napustio bolnicu neizlječen. Sakrio se kod poznanika u Mostaru. Ali, samo dva dana kasnije, zbog pogoršanja rane bio je primoran da se vrati u bolnicu. Tada su mu u rubrici religija napisali - »pravoslavni«, što je za njega predstavljalo izuzetnu opasnost. Vjerovatno svjestan te injenice, ili upozoren od dobromajernih ljudi, napustio je bolnicu odmah sutradan, iako mu se stanje nije poboljšalo. Poslije 6 dana ponovo dolazi u bolnicu, jer su nastale komplikacije sa ozljedom. Tada mu se gubi svaki trag. U bolničkoj evidenciji upisano je »poboljšanje« sa datumom od 26. juna, a to je upravo datum najveće ih progona protiv Srba u Mostaru. Takva primedba stoji u bolničkoj knjizi svima onima koji su iz bolesnih kreveta izvedeni i na nekom od stratišta likvidirani.⁴¹

Jedino je u redovima pripadnika Komunista ke partije organizovano suprotstavljanje ustaškom bezumlju.

U dijelu grada u kojem su stanovali pretežno Srbi, lanovi KPJ i skojevci (Muslimani i Hrvati), organizovali su grupe koje su pratile kretanja ustaških patrola i obaveštavale moguće žrtve o opasnosti. U kućama organizovanih lanova i njihovih simpatizera, Muslimana i Hrvata, krile su se grupe progona, iako je takvo djelovanje bilo surovo kažnjavano u slučaju otkrivanja.

Vršena su ubacivanja pojedinaca u neprijateljeve punktove, da bi se saznale njegove namjere.

Ali, ne rijetko, obaviješteni na opasnost nisu vjerovali u to da će uskoro postati žrtve bezumlja.

Kada je komunista Ante Zelenika pozvao mladog skojevca Aliju Šegetala, dao mu je spisak sa imenima nekih Srba i uputio ga da ih odmah obavijesti da se negdje sakriju, jer su ih ustaše pohvatati, Šegetalo je krenuo, od jednog do drugog, dok nije obavijestio sve, do posljednjeg.

Došao je i do starog i svima poznatog knjižara Rista Vujića, komjemu je, takođe, prenio poruku o nužnosti skrivanja.

»Nisam nikome u inio ništa nažao, a ako im treba moja glava, evo jeć, bile su riječi ovog poštenog ovjeka.

Već sutradan svi obaviješteni bili su u ustaškim rukama. Nisu se sklonili, jer nisu vjerovali u opomenu. Izuzetak su dva brata. Povjerovali su opomeni, sklonili se i ostali živi.^{42*}

Mostar je za tri mjeseca ustaških progona opustio. Ustaškim ubistvima, odvojenjem u koncentracioni logor, bijegom ispred ustaša, od oko 8.000 Srba, koliko ih je uočeno i rata živjelo u Mostaru, ostao je samo deveti dio.

O tome svjedoči izvještaj predstojnika gradskog redarstva u Mostaru, od 26. avgusta 1941. godine, upućen Velikoj župi Hum:

⁴¹ Arhiv bolnice, Glavna knjiga prijema bolesnika.

⁴² Izjava Alije Šegetala, kod autora.

»Temeljem traženja Naslova Br. 225/41. Prez od 2. kolovoza 1941. god. za registraciju Srba pravoslavaca izvješ uje se da se je za registraciju Srba pravoslavaca osim mješovitih brakova, i onih koji su ve prešli na rimo. kat. vjeru prijavilo ukupno sa muževima, ženama i djecom 852 osobe.

Predstojnik grad. redarstva:
Krtali 431

U ljetnim danima 1941. godine, za tri mjeseca ustaše su u gradu ubile 649 osoba, a u selima opštine Mostar 331 lice.

Pored toga, ustaše su ubile 44 osobe, koje su zbog svoje revolucionarne predratne djelatnosti dobiti status boraca NOR-a.

Predstavnici »novog poretk« su za samo tri mjeseca svoje strahovlade u mostarskoj opštini likvidirali više od 1.000 ljudi.^{44*}

MILAN NADAŽDIN

ZLO INI USTASA U SELIMA OPŠTINE BURMAZI

vatske (kojoj je pripadao i stola ki srez) pripadalo i selo Poplat (Gornji i Donji), ali je ono posle održanih opštinskih izbora pripojeno stola koj opštini.

Naselja u Bjelojevi, Kruševu i Burmazama rasuta su po uvalama i vrtaama ovog izrazito brdovitog terena. Njihovo stanovništvo sastavljeno je od pripadnika sve tri vjeroispovijesti - najbrojnije katoličke, a zatim muslimanske i pravoslavne. Broj doma instava u ovim selima kretao se između 200 i 250, a sva su se isključivo bavila zemljoradnjom, sto arstvom, pčelarstvom, gajenjem duvana i, rede, sa enjem vinove loze. Jedan broj doma instava je preko leta izlazio sa stadom na Morine (Nevesinje), Zelengoru i Treskavicu (Kalinovik).

«) AH, UD/K 12-594

Krešo Adama Krtali, rođen u Banja Luci 1900. god. je u prvim danima ustaške strahovlade postavljen za predstojnika redarstva u Mostaru. Sam za sebe daje ocjenu u pismu upu enom 14. 8. 1941. god. Velikoj župi Hum u Mostaru: »... kao da se namjereno želi da mi se dokaze neki protuzakoniti rad koji treba da se izvede iz mojih privatnih odnosa sa ljudima i ako je Velika Župa došla na ovaj teren sa uvati i uzdržati li no po meni bez i ije pomoći i što je samom Ministarstvu dobro poznato...«.

Krtali se »istakao« u ljetnim progona 1941. god. u Mostaru. Ali je, ipak, odlukom Ministra unutrašnjih poslova NDH, Artukovića, premješten 28. 7. 1941. god. sa dužnosti predstojnika gradskog redarstva u Mostaru na dužnost kotarskog pristava oblasti Mostar, a zatim, 29. oktobra 1941. god. na dužnost predstojnika u Bijeljini. Njegova iznenadna i skoro nevjerojatna intimna veza sa jednom udatom Jevrejkom, i to u vrijeme najvećih progona Jevreja, bila je predmet njegovih stalnih sukoba sa pretpostavljenima i predmet stalne prepiske njegovih prepostavljenih u Mostaru sa onima u Zagrebu. Posebno je prven od zaduženih osoba, a narođeno u momentima zajedničkog kretanja sa svojom ljubavnicom.

Ovim osudama pridružio se zapovjednik njemačke kolone za prevoz boksita u Mostaru, njemački oficir Urlih Stajnek (Ulrich Steinek), koji je protiv Krtalija, zbog njegove veze sa Jevrejkom, podnio zvaničnu prijavu.

Krešimir Krtali Krešo je nakon sudske presude strijeljan u Mostaru 9. januara 1948. godine.

44) Podaci o žrtvama opširno su obraćeni u posebnom radu autora pod nazivom »Strahote fašizma«, rađenom za potrebe »Odbora za istoriju...« Mostara.

Odnosi me u pripadnicima navedenih vjeroispovijesti i nacionalnosti bili su snošljivi; ljudi su se me usobno posje ivali, pa i ispomagali, i do ispada na vjerskoj osnovi nije dolazilo. Ono što je ponekad kvarilo dobre komšijske odnose, bila su imena kojima su se me usobno nazi vali »Šokcima«, »Turcima«, »balijama« i Vlasima. I pored snošljivih odnosa, a uslijed vjerskog uticaja, nije moglo, pa ni smjelo do i do braka izme u pripadnika razli itih religija. Ukoliko bi do toga i došlo, uslijedilo bi anatemisanje, što je uticalo na deobe i nesloge na nacionalisti - koj osnovi, sa poja anim intenzitetom od po etka tridesetih godina. Naime, tada su pripadnici katoli ke vjeroispovijesti bili izrazito orijentisani ka Hrvatskoj selja koj stranci (HSS), muslimani ka Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji (JMO), a pravoslavci ka svim tadašnjim gra an skim partijama, osim HSS i JMO. To, uostalom nije bila karakteristika samo stanovništa opštine Burmaze, nego i svih nacionalno mješovitih sredina u ovom kraju, koji je po odredbama Berlinskih ugovora, pripojen Austro-Ugarskoj. Na pretežan dio stanovništva katoli ke vjeroispovijesti sve snažnije je uticao klerikalizam, koji je težio osvajanju vlasti, traže i, kao i drugdje u zemlji, savez sa svim onim snagama koje su se suprotstavljalje konstruktivnim najnaprednjim inicijama, istovremeno se povezuju i sa spoljnim snagama koje su željele, a i inile sve da se Jugoslavija raskomada i zatre ideja jugoslovenstva. Sve je to stvaralo uslove za intenziviranje proustaške djelatnosti, koja se u stola kom srezu javila krajem dvadesetih godina.

TRAGI NE POSLJEDICE OKUPACIJE

Nagodbom srpske i hrvatske buržaozije, odnosno sporazumom Cvetkovi - Ma ek, stvorena je Banovina Hrvatska, ime je stola ki srez, kako je re eno, u administrativnom smislu pripao toj novoj tvorevini. Tada se me u hrvatskim masama još intenzivnije po eli širiti proustaška propaganda, u emu su se posebno isticala pojedina kulturno-umjetni ka društva. Uz to, sredinom tridesetih godina u naseljima opštine Burmaze, kao i na samim drumovima, pisane su parole »ŽAP« (živeo Ante Paveli), što je pra eno nesmetanim rasturanjem ilegalne ustaške štampe, putem koje je sejana i potpirivana mržnja prema srpskom narodu, isti u i po zlu poznate parole, kao što su »Srbe o vrbe«, i druge.

Pored ove vrste neprijateljske djelatnosti, u organe banovinske uprave po eli su se infiltrirati proustaški elementi, radi planskog razmještaja sopstvenog kadra koji je trebalo da zauzme klju ne položaje u svim administrativnim jedinicama - kada do e vreme »novog poretka«. U stvari, samim zaklju enjem sporazuma Cvetkovi - Ma ek, jasno se vidjelo da se i tim aktom priprema najve a nacionalna izdaja, do koje je i došlo kada su nacisti ka Njema ka i fašisti ka Italija, sa Bugarskom i Ma arskom, krenule na Jugoslaviju.

Nakon proglašenja Banovine Hrvatske, proustaški elementi su snažno zahvatili redove HSS, posebno poslije organizovanja oružane »Selja - ke zaštite«, koja e od prvog dana okupacije Jugoslavije poslužiti Paveli u u organizovanju uprave NDH radi vršenja zlo ina nad srpskim narodom. Jedinice »Selja ke zaštite« osnovane su na podru ju opštine Burmaze, imaju i sve odlike poluvojne organizacije (s vremenem na vrijeme održavaju se vježbe i vojnostru na predavanja). Intenziviranje destruktivnog djelovanja HSS i proustaških elemenata me u selja kim sta-

novništvom katoli ke vjeroispovijesti, vidno je podsticao i kler. Zbog svega toga dolazilo je do pove ane netrpeljivosti stanovništva na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, što je ubrzo, dolaskom ustaša na vlast, rezultiralo zlo inima nad srpskim narodom ovoga kraja.

Nakon okupacije Jugoslavije i konstituisanja fašisti ke tvorevine NDH, donijeti su zakoni koji su nedvosmisleno bili upereni protiv Srba i Jevreja - pod pretnjom smrti. Oni su stavljeni van zakona, ukoliko ne predaju oružje i municiju. Odmah nakon toga po elo se sa pojedina nim ubistvima, u prvom redu istaknutih Srba, pa su oni koji su posjedovali oružje i vojni ku uniformu po eli da ih kriju. Ubrzo su uslijedili i masovni pokolji.

U sprove enju plana terora i pokolja i ovdje je aktivno u estvovaо i deo katoli kog klera. U realizaciji plana masovnog pokolja srpskog naroda u bivšem stola kom srezu, sveštenici su, u stvari, bili glavni inspiratori ovih zlo ina, kao što su bili i nosioci mržnje prema srpskom narodu, a i li no su u estvovali u ubistvima. U likvidaciji srpskog naroda na podruju stola kog sreza isticali su se stola ki župnik don Marko Zovko,²⁾ sveštenik iz Stoca don Ivan Raguž,²⁾ župnik u Prenju don Nikola Bošnjak, i don Mate Konjevod, don Ante Buconji u Stocu i fra Ante Bakula, sa sedištem u Gornjem Hrasnu.

Don Marko Zovko je još za vrijeme bivše Jugoslavije kao ilegalac djelovao u organizaciji ustaškog pokreta u stola kom srezu. Na tom planu imao je veliku pomo jednog broja uglednih seljaka sa kojima je me u stanovništvom katoli ke vjeroispovijesti sejao otrovno ustaško seme koje je dalo plodove odmah poslije sloma Kraljevine Jugoslavije. Iz propovjedi don Marka Zovka izbjijala je mržnja prema srpskom narodu. Njegova nastojanja bila su usmjerenia na potpuno odvajanje Hrvata od Srba. Osnivanjem NDH, don Marko Zovko je, kao stola ki župnik, savjetovao vjernike da u u u službu ustaškog pokreta i ispunjavaju sve njegove zahtjeve, obmanjuju i ih lažima i plaše i ih opasnoš u koja im navodno prijeti od Srba, zbog ega je i potrebno da se što prije stupi njihovo likvidaciji. U tom pogledu Zovko se posebno istakao u gromoglasnom agitovanju za ustašku stvar poslije zlo ina izvršenog 26/27. juna 1941. god. nad 200 Srba (nikada nije pouzdano utvr en broj), iz grada Stoca likvidiranih u Vidovom polju. Za potpunu likvidaciju Srba u stola kom srezu don Marko Zovko se zauzeo i u razgovoru sa ustaškim ministrom Frkovi em i generalom Begi em, za vrijeme njihove posjete Stocu, uz izri ito isticanje zahtjeva da u NDH ne smije biti Srba. Don Zovko je kod »prevo enja« srpskog naroda na katoli ku vjeru govorio Srbima: »Nije nam namjera da spašavamo vaše živote, a istorija nas u i da je i pre bilo naroda koji su nestali, pa e sada nestati i srpskog naroda. Prevode i vas u katoli ku vjeru - namjera nam je da spašavamo vaše duše«.

U utvr ivanju zlo ina kog djelovanja don Ivana Raguža, sveštenika iz Stoca, saznalo se da je za vrijeme bivše Jugoslavije bio poznati pristaša ustaškog pokreta. Po okupaciji Jugoslavije i stvaranjem NDH postao je istaknuti ustaški funkcijonjer. Na planovima likvidacije srpskog naroda sara ivo je sa don Markom Zovkom, Stankom i Ilijom Ragužom, Ivom Fabijan i em, Franjom Smolom i Omerom Rizvanbegovi em Omerbegom - poznatim ustaškim funkcijonerima i ratnim zlo incima.

²⁾ Na osnovu nalaza Državne komisije za utvr ivanje zlo ina okupatora i njihovih pomaga a (Dokumenti o protunarodnom radu i zlo inima jednog dela katoli kog klera), proglašen je za ratnog zlo inca.
2> Isto.

ORGANIZACIJA USTAŠKE VLASTI PO SELIMA

Poslije okupacije Jugoslavije, vlast u stola kom srezu organizovana je na principu li nog svevlaš a ustaških funkcionera. Uzor takve organizacije vlasti bile su nacisti ka Njema ka i fašisti ka Italija. Organizacija vlasti sastojala se od politi ko-upravnog aparata ustaške vojnica i ustaške nadzorne službe (UNS).

Organizaciona struktura vlasti bila je: roj - u kome su okupljane ustaše u selima, naseljima i gradovima, na njem se elu nalazio rojnik; tabor - koji je objedinjavao sve rojeve na teritoriji opštine, na elu sa tabornikom; logor - sastavljen od svih tabora na podruju sreza (kotara), sa logornikom na elu; stožer - sa injen od svih logora, oli en u veliku župu, sa županom na elu; glavni ustaški stan (GUS) sa Anton Pavelim, kasnijim poglavnikom NDH na elu.

Poslije kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, u Stocu se pojavio ustaški povjerenik Franjo Smole, direktor »Hrvatske banke«. Smole je aktivno radio na konsolidaciji ustaške organizacije, pa je osnovao i ustaški logor, u emu mu je u svojstvu njegovog zamjenika pomagao Ilija Raguž. Logor u Stocu osnovan je pod okriljem i zaštitom talijanske vojske, koja je tu bila stacionirana. Na elu novoosnovanog logora došao je sveu ilištarac Marko ori Bokez, a njegovi zamenici su bili Ilija Raguž i Božo Pulji. ori je funkciju logornika u Stocu preuzeo od povjerenika Franje Smole.

Uvo enjem logornika u Stocu, osnovan je i njegov savjetodavni odbor koji su inili don Marko Zovko, bivši na elnik stola ke opštine Omer-Omerbeg Rizvanbegovi, zemljoradnik iz Kruševa Stanko Raguž, Mihovil Seko, Martin Masla, don Ivan Raguž, Ilija Raguž, Stjepan Kreši, Petar Mari, Vide Palameta, Stanko Obradovi sa Poplata, Hamid Hrle i zemljoradnik iz Burmaza Grga Vujinovi, koji su kasnije proglašeni za ratne zlo ince.

Uspostavom (u maju 1941) ustaških tabora po opština stola kog sreza, funkciju tabornika u opštini Burmaze preuzeo je Grga Vujinovi iz zaseoka Pušića. On je, pored uloge tabornika, preuzeo i ulogu predsjednika opštine od Jozeta Gali a Papca,³ legalno izabranog na opštinskim izborima 1939/40. godine nakon osnivanja Banovine Hrvatske. Name, Grga Vujinovi je svog prethodnika Jozu Gali a Papca, iako je bio Hrvat i pripadnik HSS-a, otjerao sa tog položaja zbog suprotstavljanja ustaškim planovima likvidacije srpskog naroda. Stoga je, Jozo Gali Papac, za vreme hajke protiv srpskog naroda u stola kom srezu i njegovog pozitivnog stava - pozivan od ustaških vlasti u Stocu na saslušanje, gdje mu je skrenuta pažnja da ne pravi smetnje organima vlasti jer je se u protivnom protiv njega preduzeti zakonske mjere. Ustaške mjere preduzimane su prema njemu po zahtjevu Grge Vujinovi a, zbog njihovog rivaliteta još za vrijeme bivše Jugoslavije, kada Vujinovi legalno, na izborima 1939/40. godine, nije uspio da postane predsjednik opštine Burmaze.

Od kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije do potpisivanja Rimskog sporazuma izme u Musolinija i Paveli a (maja 1941. godine), nosilac vlasti u Stocu, makar i formalno, bila je komanda talijanskog garnizona u Stocu. Talijani su upravljali preko zate enih banovskih organa. Od aprilske dana do Rimskog sporazuma ustaše su imale dovoljno vre-

³ Jozo Papac Gali se aprila 1942. godine, za vrijeme izvo enja operacija Južnohercegova kog odreda na teritoriji opštine Burmaze, priklju io NOP-u, kada je izabran za lana NOO. Odstupanjem partizanskih jedinica za Bosnu, napustio je Hercegovinu, plaše i se etni ke odmazde.

mena da se organizuju i u vrste za potpuno preuzimanje vlasti u stola kom srezu. One su to u inile koncem maja 1941. godine i odmah likvidirale dotadašnjeg sreskog na elnika Nikolu Zokovića (pripadao HSS), zbog služenja Jugoslaviji, jer je prema ustaškoj oceni branio integralno jugoslovenstvo. Međutim, zlo ina nad Zokovićem je, prema nekim se anjima, izvršen radi toga što se, kao sreski na elnik suprotstavlja progona srpskog naroda.

Logornik Marko ori je na toj dužnosti ostao od osnivanja ustaškog logora u Stocu do ponovne italijanske reokupacije Hercegovine, prvih dana septembra 1941. godine, kada su odavde proterani ustaški rukovodioci. U toku tromjesečne vladavine logornika ori-a, mnoge majke su u crno zavijene, zbog izvršenih zloina nad njihovim sinovima, braćom, muževima i drugovima.

U tom reokupacije, organi vlasti NDH u stola kom srezu prerastaju u talijanski aparat, koji im je kasnije služio za suzbijanje narodnooslobodila kog pokreta, koji se već razbuktao i na području stola kog sreza. Ta ustaška vlast je, od samog početka osnivanja u drugoj polovini maja 1941. godine, oduzimala oružje od Srba, jer se pripremala za njihovu potpunu likvidaciju. Pored oduzimanja oružja i otpuštanja svih Srba iz službe, zatvarane su i privatne srpske radnje, uz zabranu kretanja Srba, van naseljenog mesta, kao i svako okupljanje Srba i sastajanje Hrvata i Muslimana sa Srbinima.

Nakon aprilskog sloma, vlast u Burmazima, kako je rečeno, preotima ustaša Grga Vujinovića, u svojstvu ustaškog povjerenika za ovu opštinsku jedinicu, jer je i prije rata bio poznat kao zagovornik ustaštva u ovom kraju.

Njegovi najbliži saradnici sada postaju: Stojan Marić Brnjilović sa Golih Brda - selo Burmaze, koji je za vreme Kraljevine Jugoslavije bio vojni referent u ovoj opštini, da bi za vrijeme aprilske mobilizacije sabotirao i time doprinio da se vojni obveznici ne odazivaju pozivu; Stanko Raguž, zemljoradnik iz sela Kruševa; Ilija Raguž iz sela Kruševa, do rata držao trgovinu u Stocu; Pero Raguž iz sela Kruševa; Tomo Marić Crni, zemljoradnik iz zaseoka Gola Brda, selo Burmaze; Tomo Vujinović, zemljoradnik iz zaseoka Udora, selo Burmaze; Spasoje Marić, zemljoradnik iz zaseoka Grdjevići, selo Burmaze.

Nije pouzdano utvrđeno ko je iz sela Bjelojevići i vršio ulogu seoskog ustaškog glavnara. Međutim, u ulozi seoskog starještine među narodom se pojavljivao Ivan Obradović, koji je obavljao dužnost kneza i za vrijeme bivše Jugoslavije, i po kapitulaciji nastavio. Kao takav sarađivač je sa opštinskim vlastima, što zna i sa opštinskim tabornikom Grgom Vujinovićem.

Po osnivanju ustaške vlasti i u Bjelojevići ima, kao i drugim selima opštine Burmaze, pojavljuju se naoružani ljudi sa ustaškim simbolom »U« na kapama. To su bili dobrovoljci potinjeni organima ustaškog pokreta u selu, opštini i srežu (kotaru). Po selima opštine Burmaze, u sastavu tabora osnivani su rojevi ustaša pod nazivom »ustaške straže«. Pri vršenju zloina nad srpskim narodom, ustaške vojske prisilno su odvodile Hrvate i Muslimane na stratišta s ciljem da ih uvuku u zloinu, u koju se posebno isticao tabornik Grga Vujinović.

Funkciju rojnika u selu Bjelojevići ima obavljao je Boško Previšić Boko, a povjerenika učitelj Mati. Iz tog sela za ratne zloinice (mada svi nisu poznati) proglašeni su: Baldo Bošković Kraki⁴⁾ iz Derana, selo Bjelojevići

⁴⁾ Kraki je kamenovan na Poplatu, u drugoj polovini decembra 1941. godine, od strane ilegalne Poplatske vojske. Akcijom je rukovodio komandir vojske Danilo Komnenović.

lojevi i, koji je, zbog pokazane vjernosti poglavniku u vršenju zlo ina, proizveden u in satnika, posjedovao je imanje u selu Crni ima, opština Aladini i, gdje je tako e bio poznat kao zlikovac, zatim Stojan Obradovi , zemljoradnik iz zaseoka Podoseje, selo Bjelojevi i, po završetku rata uhva en i osu en za zlo ine koje je izvršio nad nevinim ljudima; Jusuf Jusina Hairli , zemljoradnik iz zaseoka Zagnjež e, selo Bjelojevi i.

Pored rojnika Previš a, ustaške simbole su nosili Murat Repeša, koji danas živi u Bjelojevi ima i prima penziju i Salko Bjelevac (poginuo za vrijeme rata) i još neki. Poslije, oslobo enjem zemlje, u selo Bjelojevi i nije se vratilo 70 do 80 za vojsku sposobnih muškaraca, jer su nestali u vihoru rata, bore i se u ustaškim redovima.

Uz tabornika Vujinovi a i bivšeg vojnog referenta Stojana Mari a, i Kazimir Bogdanovi ,⁵ zemljoradnik iz zaseoka Udora - selo Burmaze, isticao se po svojim zlo inima. On je prisustvovao izvršenju zlo ina nad Ku inarima u zaseoku Prokazi i.

Poznati zlo inci sela Kruševa bili su: Stanko Raguž, zemljoradnik, osniva ustaškog roja u Kruševu, koji je u estvova u pokolju Srba nad jamom kod Kukavuše, na Bivoljem Brdu, u Vidovom Polju i na drugim mjestima gdje su vršeni zlo ini nad srpskim narodom; Nikola Raguž Lovri , zemljoradnik, koji je sa 12 ustaša odveo 10 Radoša iz Kruševa u nepoznatom pravcu, nad kojima je izvršen zlo in poput onih u drugim selima stola kog sreza; Mato Raguž erekovi , zemljoradnik, koji je privodio Srbe ustaškim vlastima nad kojima je kasnije izvršen zlo in, izvršilac nare enja Ilije Raguža, ustaškog funkcionera u Stocu (proglašen za ratnog zlo inca); Marijan Raguž - Lovri , stariji brat Mate Raguža, zemljoradnik, koji je odmah pristupio roju u selu. O Marijanovoj sudbini ništa se pouzdano ne zna, jer mu se posle junske ustanke 1941. godine u Hercegovini izgubio svaki trag, te se pretpostavlja da je poginuo u borbi protiv ustanika na Dabru ili Trusini, u ustaškim operacijama, kojima su, koncem juna 1941. godine, rukovodili Mijo Babi i Jure Franceti ; Jozo Raguš Niki iz sela Kruševa i Pero Raguž Grgi , zemljoradnik iz Kruševa.

Mnogi zlo inci u Bjelojevi ima, Kruševu i Burmazima ostali su neotkriveni kao zlo inci, boje i svoje ruke krvlju nevinog srpskog naroda, a kasnije i krvlju pripadnika NOP-a.

MASOVNI ZLO INI USTAŠA

Istrijebljenje srpskog naroda u stola kom srezu po elo je na osnovu godinama razra ivanog ustaškog programa, sa ciljem da se ostvari » ist prostor« za Hrvate u NDH, gdje su bili uklju eni i Muslimani. Osnovu tog programa inio je stav da »u budu oj državi Hrvata Srbima ne može i ne smije biti mjesa«, jer su se u ovaj prostor kasnije naselili, pa Hrvatska nije njihova domovina. Otuda i rasisti ka ustaška parola: »Teraj psine preko Drine«.

S takvim programom me u hrvatskim narodom ustaše su djelovale cijelu deceniju prije aprilske katastrofe zajedni ke države, što je i do prinijelo da su mnogi šovinizmom zasljepljeni elementi i otpadnici iz tabora hrvatskog naroda, prihvatali osnivanje NDH kao poziv na planirano istrijebanje srpskog naroda sa ovog prostora, radi dobijanja životnog prostora - po ugledu na njema ku šovinisti ku, rasisti ku osvaja ku politiku i praksu u Evropi.

5) Po završetku rata pripadao križarskoj organizaciji. Predao se vlastima poslije donošenja akta o amnestiji.

Poslije kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije i osnivanje NDH, jedna od osnovnih preokupacija ustaških voda bila je - kako se riješiti problema preko dva miliona pripadnika srpskog naroda u novostvorenoj »državi«. Za ugled su im poslužili fašisti i nacisti, pa pored ostalog, donose odredbe kojima se zabranjuje irilica, zatvaraju vjerske škole za Srbe, ukidaju naziv srpskopravoslavna i izvode »gr koisto na« vjera, zavode prevo enje pravoslavaca na katolicizam i likvidiraju ih. U skladu sa tim i drugom donetom odredbom, istaknuti ustaški funkcioneri javno su pozivali hrvatski narod na odstranjenje Srba iz NDH, što je pre raslo u terorizam i hajku protiv srpskog naroda. Kampanju ustaških zloina podržavao je i dio katoli kog klera sa zagreba kim nadbiskupom Alojzom Stepincem na elu.

Pripreme za izvršenje fizi kih zlo ina nad srpskim narodom u NDH ve su bile pri kraju. Tako su i ustaška rukovodstva u pojedinim dijelovima isto ne Hercegovine ve pristupala realizaciji donetog plana i istrijebljenja Srba.

Koncem juna 1941. godine, nakon obimnih priprema pod zaštitom Talijana, na podruju stola kog sreza po elo je masovno ubijanje Srba. Ustaški kolja i su no u upadali u srpske domove i zate ene ljude vezane odvodili na stratišta. Primjenjivan je i metod pozivanja svih Srba da se prijave ustaškim vlastima »radi važnih saopštenja«, da bi se na taj na in lakše pohvatali, vezali i zatvarali u podrume, gdje su ih na razne na ine mu ili (udaranjem maljevima, kundacima i poljoprivrednim alatkama) i tako izmrcvarene odvodili nad jame i bacali ih u njih. Podivljale ustaše, po pravilu u pijanom stanju, pre ubijanja su silovali žene, uglavnom primenom grupnog nasilja. A pre bacanja žrtava u bezdane ustaše su od njih oduzimale novac, nakit, vadili im zlatne zube, itd. Stola ke ustaše su pod neposrednim rukovodstvom logornika Marka ori a Bokeza, harali i terorisali narod širom srpskih naselja u srezu.

Dana 26. juna 1941. godine ustaše su, pod rukovodstvom Grge Vujinovi a, u naselju Prokazi i - selo Burmaze, ubile 12 lica iz porodice Ku inara i još dvoje mještana, ta nije sve koji su se zatekli kod ku e. Zlo in je, po ustaškom pravilu, izvršen više klanjem nego streljanjem. Od ustaške kame pali su Ku inari: Aleksa, Budimir, Kosa, Nedeljko, Olga, Petar, Rajko, Simo, edo, Obren, Ku inar Mitar i Ljubo. Likvidirani su: Luka Mar eta i izvjesna Petra, koja se odnekud zatekla kod porodice Ku inara.

U isto vrijeme u selu Kruševu je izvršen zlo in nad 10 muškaraca iz porodice Radoša. Tom prilikom ubijeni su Radoši: Milan, dvojica Jova, Danilo, Stojan, Gojko, Gavrilo, Marko, Lazar i Ilija. Zlo in nad Radošima izvršili su Raguži, tako e iz sela Kruševa, koji su ina e poznati kao neposredni uesnici akcije likvidacije srpskog naroda. U ovom sluaju Nikola Raguž Lovri je sa 12 ustaša odveo desetoricu Radoša na stratište. Mjesto izvršenja tog zlo ina nije ta no utvr eno, ali su kružile pri e da su umoreni na Maslinama u kafani Boška Perutine,⁶ ratnog zlo inca, a zatim ba eni u jamu kod Kukavuše, na oko kilometar od Maslina. Kao mogu e mjesto zlo ina nad Radošima, navodi se i jama na Bivoljem brdu, lijevo od druma Stolac - Mostar, u koju su ba eni mnogi Srbi iz okolnih sela stola kog sreza.

Dana 26. juna 1941. godine, svi Srbi u Gornjem Hrasnu⁷ su pozvani da do u u osnovnu školu na Grahovištima, »radi važnog saopštenja«.

⁶> U kafani Boška Perutine ubijeni su mnogi ljudi i to uz ustaško orgijanje i iživljavanje nad nevinim ljudima. Po oslobo enju zemlje, Boško Perutina je uhva en i osu en u Mostaru - zbog izvršenih zlo ina nad srpskim narodom.

⁷) Likvidacija Srba u Gornjem Hrasnu dogovorena je u stanu fra Ante Bakule, na iji su se poziv i veru ljudi i odazvali. Fra Ante je, mada ljudi to nisu znali, još prije rata bio

Ustaškom pozivu odazvalo se 111 lica. Ustaše su tada opkolile školu i vezale sve prisjede. Ustaše su bili: Mato M. Bili, Marko Vodenac Raguž, Ivan Vodenac iz Vodenog Dola, Ivan S. Vodenac, Vidoje Raguž - Rogonji iz Podkule, Mato Raguž - Me evi, Vide Prka in Crni iz Glumine, Mujo Kašumovi sa Grahovišta, Meho Galeši iz Elezovi a maha- le, i drugi. Oni su još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bili poznati kao pristalice ustaškog pokreta, a odmah po aprilskom slomu Jugoslavije stavili su na kape ustaški simbol »U« i pristupili u vrš ivanju ustaške organizacije u Gornjem Hrasnu. Ove ustaše su pod prijetnjom smrti svim Srbima iz Gornjeg Hrasna oduzeli oružje koje su po povratku iz kratkotrajnog aprilskog rata doneli sa sobom. Još u maju 1941. godine ove ustaše su pod motivacijom da se radi o komunistima uhapsile Ristu Žarkovi a i Dušana i Iliju Bukvi a, koji su krajem tog mjeseca likvidirani. Ustaše su tvrdile da su ih likvidirali, jer su, navodno, bili poznati komunisti, a suština je bila da su ih, kao ugledne ljudi pobili radi opomene drugima - da se ljudi ne bi po eli odmetati u šumu, što se htjelo po svaku cijenu izbjeg i, radi kasnijeg lakšeg okupljanja i ubijanja svih muškaraca srpske nacionalnosti.

Zlo in nad Srbima iz Gornjeg Hrasna izvršen je no u 27/28. juna 1941. godine, na brdu Kozarici, u selu Burmazama. Kada su pohapšeni no u povedeni iz škole sa Grahovišta u pratinji velikog broja ustaša, bilo im je jasno šta im se sprema, ali je sve bilo kasno.

Za likvidaciju svih Srba iz Gornjeg Hrasna tabornik i predsednik opštine Burmaza, Grga Vujinovi, organizovao je rojeve iz Burmaza, Bjeloevi a, Kruševa, Gornjeg i Donjeg Hrasna, obavezuju i ih da prisustvuju izvršenju zlo ina nad Srbima iz Gornjeg Hrasna. Vujinovi i fra Bakula odlu ili su da svako ko na putu od škole do stratišta pokuša da beži, bude u tome sprije en. Ta an broj prisutnih ustaša nad jamom Gavranicom nije poznat, kao i broj pobjeglih sa mesta zlo ina.

Ustaški metod pri likvidaciji Srba bio je da se u srpska naselja dove nepoznati ljudi iz drugih mjeseta, kako se zlikovci ne bi mogli identifikovati. Od 111 privedenih Srba iz Gornjeg Hrasna u jamu je ba eno 71, dok je 39 pobjeglo. Naime, za vrijeme izvršenja zlo ina ubijen je jedan ustaša (po sje anju Previši), te je me u ubicama došlo do pometnje, što je iskoris eno za bekstvo. Od 39 odbjeglih, šestorica su bila teško ranjena, što su pod teškim uslovima i bez ljekarske pomo i veoma teško preboljeli.

Od 111 privedenih Gornjohraš ana u jamu Gavranicu su ba eni: Alekса Bože Bukvi, Božo Mihe Bukvi, Veljko Marka Bukvi, Danilo Petra Bukvi, Danilo Šepana Bukvi, Dušan Luke Bukvi, Dušan Trifka Bukvi, Zlatkoje Rista Bukvi, Ilija Mitra Bukvi, Jovo Mitra Bukvi, Lazo Mitra Bukvi, Manojlo Jova Bukvi, Marko Sima Bukvi, Milan Mitra Bukvi, Nikola Jova Bukvi, Novak Spasoja Bukvi, Pero Mihe Bukvi, Risto Šepana Bukvi, Slavko Damjana Bukvi, Stana Šepana Bukvi, edo Mitra Bukvi, Lazo Raška Vukosav, An a Mihe Dogo, Borka or a Dogo, Gligor Jovana Dogo, Dušan Jovana Dogo, Jovan Vukana Dogo, Kosa Jovana Dogo, Mitra Vida Dogo, Miho Nikole Dogo, Sava Rista Dogo, Sofija Vlada Dogo, Spasoje Lazara Dogo, Vojko Ilije Zarkovi, Gojko Luke Zarkovi, Danilo Pera Zarkovi, or e Nikole Zarkovi, Ilija Vojka Zarkovi, Jovo Spasoja Zarkovi, Lazo Mitra Zarkovi, Luka Mitra Zarkovi, Ognjen Nikole Zarkovi, Dušan Pera Zarkovi, Krsto Luke Zarkovi, Mi o Vojka Zarkovi, Nikola Jove Zarko-

pričadnik ustaške organizacije. Koncem aprila 1942. godine, zarobile su ga partizanske jedinice. Osu en je na smrt zbog zlo ina nad Srbima u Gornjem Hrasnu i drugim se lima u Popovom Polju.

vi , Pero Laze Zarkovi , Pero Vojka Zarkovi , Risto Spasoja Zarkovi , Risto Ilije Zarkovi , Branko Novice Komad, Gojko Spasoja Komad, Milovan Jova Komad, Milorad Spasoja Komad, Miloš Mitra Komad, Ljuban Dura Komad, Novica Luke Komad, Risto Mihe Komad, Spasoje Jefta Komad, edo Dura Komad, Božo Mitra Lugonja, Danilo Mihe Medan, Boško Nikole Medan, Vladislav Spasoja Medan, Miho Dura Komad, Pero Jova Stankovi , Lazo Jova uk, Pero Vidoja uk i Spasoje Laza uk.

Me u onih 39 što su te no i pobegli od strašne smrti nad jamom Gavranicom, bilo je: 9 Bukvi a, 9 Žarkovi a, 8 Doga, 8 Medana, etiri Komada i jedan Kokotovi .

SPASA VANJE NADAŽDINA I MILOSEVICA

Porodice Nadaždin i Miloševi iz zaseoka Boljuni, selo Bjelojevi i, nisu doživjeli strašnu sudbinu Ku inara u Burmazima, Radoša u Kruševu, Žarkovi a, Doga, Bukvi a, Komada, Medana, uka, Vukosava, Stankovi a i Lugonja u Gornjem Hrasnu - zahvaljuju i Muratu i Omeru Hairli u. Naime, za vrijeme vršenja zlo ina nad Srbima u stola kom srezu »opštinske« ustaše na elu sa tabornikom Grgom Vujinovi em nisu u selu Bjelojevi ima našle egzekutore za likvidaciju Nadaždina i Miloševi a, iako je za taj zadatku ena i visoka nagrada. Taj zadatku »prihvatali« su Murat i Omer Hairli , zbog toga da ustaše iz drugih mjesta ne bi došle u Boljune i izvršile zlo in. Po dolasku u Boljune mještanima su rekli kakav su zadatku dobili, dodaju i da oni ne e biti ubice, niti bilo kome dozvoliti da taj podli plan sprovede u djelo. Dok su tih dana svi Nadaždini i Miloševi i bili na okupu, Hairli i su oko njih držali strazu i bili spremni da se za njihovu zaštitu tuku do posljednjeg.

Za vrijeme junskega pokolja Srba u stola kom srezu, nisu svi Nadaždini bili u Boljunima, nekolicina se nalazila na Morinama (Nevesinje). Danilo je bio u bolnici u Stocu, gdje mu je prijetila opasnost, kao i drugim Srbima koji su se tamo nalazili, pošto su svi uzeti sa le enja i potubijani. Danilo se spasio presko ivši bolni ku ogradu i dao se u bjekstvo. U isto vrijeme, Ljubo i Jovo bili su u Srbiji, te bi i u tom slučaju, ak da je i uspio ustaški plan, neko od Nadaždina preživio rat.

NAREDBA LOGORNIKA MARKA CORICA BOKEZA

Poslije prvog naleta likvidacije srpskog naroda u stola kom srezu, Nadaždini i Miloševi i su skoro cio jul 1941. godine proveli kod ku e u Boljunima, obavljuju i svakodnevno selja ke poslove, uvijek u strahu, jer se stalno govorilo kako ustaše i dalje masovno ubijaju Srbe. O ustaškim zlo inima doznalo se od Murata i Omera Hairli a, koji su isticali da postoji mogu nost iznenadnog dolaska ustaša u Boljune radi pokolja, što im je zadavalo strah i izazivalo nesigurnost.

Ustaški logornik Marko ori Bokez je, koliko se sje am, 30. jula 1941. godine pozvao kneza Ivana Obradovi a da do e u Stolac. Kada je došao upitao ga je zbog ega još nisu poubijani Nadaždini i Miloševi i, ukoravaju i ga da ustaše iz Bjelojevi a nisu izvršile zapovijest poglavnika, te iznio podatak da su Kruševa, Burmaze i Gornje Hrasno tu zapovijest sproveli u delo još u junu. ori je knezu Obradovi u dao rok od 48 asova za likvidaciju Nadaždina i Miloševi a,

naredivši mu da poslije isteka tog roka donese spisak svih poubijanih muškaraca starijih od 10 godina.

Na povratku iz Stoca, knez Obradovi je, istoga dana popodne, sazvao sastanak svih doma ina u selu Bjelojevi ima osim Hairli a - da ih upozna sa nare enjem logornika ori a. Nadaždini i Miloševi i tako e nisu pozvani. Obradovi eva zamisao bila je da selo odlu i šta da se preduzme po zadatom nare enju. Sastanak je održan nedaleko od ku a Nadaždina i Miloševi a, na Mari a poljani. Svi meštani su znali zbog ega su pozvani, pa su se odazvali pozivu. Knez Obradovi obavestio je prisutne da logornik nare uje da seljani iz Bjelojevi a poubijaju u narednih 48 asova Nadaždine i Miloševi e, i to sve muškarce starije od 10 godina, pitaju i šta misle o tom nare enju. Na sastanku je bilo opere nih mišljenja, pa je knez Obradovi predložio da se 31. jula 1941. svi muškarci odvedu u Stolac i pokažu logorniku - da vidi da se nisu odmetnuli u šumu i da ga zamole da ih vrati ku ama. Sa tim prijedlogom su se svi prisutni složili.

Poslije sastanka, u Boljune je došao Boško Jakova Obradovi iz zaseoka Brkovina. Pošto je prisustvovao sastanku, o njegovom ishodu je obavijestio Danila Nadaždina i rekao mu da svi bježimo, ina e e nas poubijati, te dodao da ne kažemo da je dolazio. Bježali smo po dvojica. Milorad Nadaždin i ja sakrili smo se u jednu pe inu. Ujutro 31. jula, u pe inu je došla Miloradova supruga i obavijestila nas da su u zaseok došli svi seljani sa knezom Obradovi em i da sve muškarce vode u Stolac. Milorad je odmah odlu io da ide, iako sam ga od toga odvra ao, predo avaju i mu šta e se dogoditi. Ja sam odbio da se odazovem pozivu.

Preko stotinu seljana povelo je tu tužnu povorku. Na udaljenosti oko kilometar od zaseoka neko od prisutnih je predložio da se svi vežu. Ipak, odlu eno je da se »slobodno« vode u Stolac. Po zamaku kolone preko brda, došao sam ku i i pitao ko je sve otišao u Stolac. Saznao sam da su odvedeni Sava, Milutin, Vaso, Radovan, Jovo, Milorad i Vi-doje Nadaždin i Risto Miloševi .

Uplakane žene upitao sam da li znaju gde se nalazi Danilo. Jedna mi re e da je pre dolaska seljana bio tu, ali je nestao. Ali, rekao je gde e se nalaziti, te sam odmah otišao kod njega.

Po dolasku u Stolac, Nadaždini i Miloševi i su smješteni u dvorište katoli ke crkve, okružene visokim zidom i gvozdenom kapijom, tako da je bilo nemogu e pobje i. Sa privedenim Nadaždinima i Miloševi ima razgovarao je don Marko Zovko, koji im je govorio da bi bilo dobro da pre u u katoli ku vjeru, ali da ni pored toga nikome ne garantuje život.

Predstavnici sela Bjelojevi a, sa knezom Ivanom Obradovi em, otišli su u ustaški logor i obavijestili da su Nadaždini i Miloševi i dovedeni i da se nalaze u dvorištu katoli ke crkve. Pošto ih je privедено samo osam, ustaše nisu bile zadovoljne. Predstavnici sela navodno su molili ustaše da Nadaždine i Miloševi e vrate ku ama, jer su lojalni gra ani i nikome ništa nisu u inili. Poslije vje anja, ustaški povjerenik Franjo Smole je navodno saopštio da Nadaždini i Miloševi i kao Srbi ne mogu ostati u NDH, ali e im se zbog zauzimanja sela omogu iti da se isele u Srbiju. Dodao je da knez Ivan Obradovi sutradan treba da doneše sav novac koji je posjedovala zadruga Nadaždina u ustaški logor, i da sva njihova imovina pripada NDH.

Istoga dana kada su Nadaždini i Miloševi i privredni u Stolac, stola ke ustaše, sa logornikom ori em, bile su angažovane u dubravskim selima (Opli i i, Re ice, Lokve, i dr.) na likvidaciji Srba. Stoga u gradu nisu imali egzekutora za izvršenje zlo ina nad Nadaždinima i Miloševi-

ima, ina e bi bili poubijani. A rije i ustaškog povjerenika Franje Smole, da se izlazi u susret molbi seljana da se Nadaždini i Miloševi i poštede smrti i da treba da se iselete u Srbiju - nisu bile izraz i ustaške humanosti, nego posljedica injenice da ni polovina muškaraca nije bila privredna u Stolac. Jer, da su svi bili privredeni - sigurno je da se niko od njih ne bi vratio ku i.

Nakon odvojenja osmorice Nadaždina i Miloševi a u Stolac, sastao sam se sa Danilom, bili smo sigurni da e sve odvedene poubijati. Dogovorili smo se da uve e bježimo u pravcu Ljubinja. Izme u 17 i 18 asova žene su po ele da se dozivaju i vi u: »Evo naših, dolaze živi ku i!«. Obavještenje da se svi vraju ku i doneo je Radovan, dodaju i da su ustaše resile da se »selimo u Srbiju«.

Nakon povratka ku ama, priređeno je veliko slavlje, pilo se i jelo kao na slavi. Svi su u estvovali u tome, osim Murata i Omera Hairli a. Bili su neraspoloženi i odbijali su sve ponude. Jedino su njih dvojica me u preko 100 seljana posedovali oružje. Uz jelo i piće razgovaralo se o »iseljavanju u Srbiju«. Nakon odlaska svih seljana, Murat je kategorički tvrdio da nikao ne e seliti u Srbiju, jer nas ustaše, pod vidom iseljenja, žele okupiti i poubijati, a onda baciti u jamu, ili oterati u Deransko blato, tamo poubijati i baciti u duboki vir Babino oko. Predložio je da iste večeri svi Nadaždini i Miloševi i, uz pomoć Hairli a izbjegnu u pravcu Ljubinja, van ustaškog domašaja. Tada je s njima dogovoren da uve e 2. avgusta 1941. godine bježimo.

Ujutro 1. avgusta kod Nadaždina je došao knez Ivan Obradović. Pozdravljuju i se sa Milutinom Nadaždinom, doma inom zadruge, rekao je da je došao po sav novac, kako bi ga predao ustaškim vlastima u Stocu. Predaju i novac (koliko se se am 100.000 dinara), Milutin je od kneza tražio da mu doneše potvrdu o tome, dodaju i: »Ukoliko bi se od nas još tražilo mi više nemamo, pa makar i glave izgubili«. Obradović je novac odneo u Stolac, a Nadaždini i Miloševi i su se, prema dogovoru sa Hairli imama, spremali za bežanje.

Na povratku iz Stoca, knez Ivan Obradović je predao Milutinu potvrdu. Doma in je prošao i zahvalio se knezu. A ovaj je, gledaju i u Milutinu, rekao da je više puta dolazio u zadrugu Nadaždina, ali da nikada nije ulazio u gornju kuću, pa bi želeo baš sada da vidi kako izgleda iznutra. Milutin je shvatio da knez želi da mu nešto saopšti, ali ne u prisustvu druge eljadi, te mu je rekao da po u zajedno. Ulaskom u kuću knez mu je rekao: »Samo da znate - Poplat je izbegao, ali ti nisam ništa rekao. I kaži tamo kako smo se vladali«. Pozdravio se i odmah izašao iz kuće, ne pogledavši kako izgleda iznutra.

VELIKE ZASLUGE PORODICE HAIRLIĆ

Sa Hairli imama je bilo dogovoren da se bježi 2. avgusta uve e, ali se sada, obavještenjem dobivenim od kneza Ivana Obradovića da je Poplat izbjegao, moralо bježati dan ranije, jer je nastupio i posljednji asas za izbjegavanje pokolja. S pravom se može ista i da je zasluga kneza Ivana Obradovića što su Nadaždini i Miloševi i izbjegli prije planiranog bjekstva. Samo zahvaljuju i njegovom obavještenju i pomoći Hairli a nisu doživjeli trag nu sudbinu koju su im bili namijenili ustaški koljaci.

Po odlasku kneza Ivana, u zadrizi su na brzinu izvršili pripreme, a Radovan je poslat kod Hairli a da ih obavijesti o novonastaloj situaciji i objasni da treba bježati još iste večeri. Hairli i su prihvatali prijedlog i obe ali da e dođe i na dogovorenou mjestu u određeno vrijeme.

Po zalasku sunca ku e su napuštene i ve ina muškaraca je izmakla prije nego što je u zaseok došla seoska straža. Stražari su se našli pred kuama Miloševi a i Jova Nadaždina prije nego što sam izašao sa dje a cima Dobrom, Borkom i Milivojem. Pošto sam vidio da nas je straža primijetila, ponašao sam se kao da se ništa nije dogodilo. Tako smo zaksnili na zborno mjesto. Kako se više nije moglo, a ni smjelo ekati na nas, dva Hairli a, dva Miloševi a i 17 Nadaždina krenulo je sa odredišta preko Burmaza u pravcu Ljubinja. Hairli i su dobro poznavali ovaj teren i raspored ustaških straža na njemu, pa su ove ljude sretno prebacili na Ban i e, u selo gdje nije bilo ustaša, jer je u njemu živio samo srpski narod. Tako je akcija uz pomo Hairli a uspješno završena.

Za to vrijeme stražari su prispjeli u zaseok Boljune. Bili su ljuti što su im žrtve izmakle iz šaka. Me u stražarima je bio i Murat Repeša. On je u nekakvom licemjernom zanosu vikao na žene i psovao, govore i da on i njegova sabra a zalažu i svoje živote za Nadaždine i Miloševi e, a oni se »odme u u šumu protiv države«, pa je s njima trebalo postupati kao i sa drugima, a ne u Stocu garantovati ustaškim vlastima da su to lojalni gra ani. Ostalo mu je samo da psuje.

Sutradan, 2. avgusta, povezao sam se sa Hairli ima i dogovorio se da se dje aci vrate ku ama, a ja da ostanem s njima dok se ne ukaže pogodna prilika za prebacivanje u Nevesinje, što su odmah prihvatali.

Nakon odlaska Nadaždina i Miloševi a, odrasli muškarci sela Bjelojevi a u Boljunima su kod Nadaždina organizovali stražu radi zaštite žena i djece. Stražarilo se danju i no u, sve do kraja avgusta, jer su se mještani plašili da ne do u »divlje ustaše« u Boljune, pa da ne izvrše pokolj dolaze i »sa strane«. Tako bi sumnja za izvršeni zlo in mogla pasti na selo i njihove stanovnike.

Budu i da sam se nalazio u blizini zaseoka, skoro svako ve e sam sa Hairli ima dolazio i razgovarao sa ženama. Hairli i su u Boljunu dolazili danju i no u, tako da ženama i djeci nije prijetila opasnost. esti dolasci Hairli a u zaseok straži nisu bili poznati, ali je sumnjala da su oni Nadaždinima i Miloševi ima pomogli da odu i da im je sada namjera da se zaštite žene i djeca. Stoga je dolazak Masla a iz Donjeg Hrasna, s namjerom da poubijaju žene i decu bio uzaludan. Masla i su, naime, u Boljunima zatekli Hairli e, a njima su se odmah priklju ili i drugi iz straže. Tako su bez problema oterali Masla e neobavljen posla.

Sredinom avgusta u Boljune je došao Baldo Boškovi Kraki . Murat Hairili mu je priprijetio: »Ukoliko te još jednom zateknem kod Nadaždina, sa mnom eš imati posla!«. Jer, Boškovi je bio poznati ubica Srba i napada nezašti enih žena. Poslije toga, Boškovi se više nije pojavljivao u Boljunima, jer je bio ubje en da e Murat izvršiti datu rije , a to je zna ilo izgubiti glavu.

U toku održavanja te jednomjese ne straže u Boljunima, Murat i Omer Hairli su povremeno razgovarali sa stražarima, naj eš e o ne-ljudskom postupku ustaških vlasti prema nevinim ljudima, te kako treba zajedni kim snagama nastojati da se te njihove bestijalnosti sprije e. U tim razgovorima imali su podršku pojedinaca. Tako su im se pridružili Mujo Tucakovi i njegov brat Jusuf, kao i Jusuf Bjelevac. Mujo se neprekidno, sve do reokupacije ovog podru ja, družio sa Hairli ima. Bio je i jedini iz Bjelojevi a koji je znao da se nalazim kod Hairli a, ak je jednom došao da se vidimo.

DIZANJE MUNICIJE S/A DRENOVCA

Polovinom avgusta, u vrijeme mog boravka kod Hairli a, ku i je, poslije dužeg vremena, navratio Jusina Hairli . Iznenadio se kada me je video, ali tome nisam pridavao ve u važnost, iako mi je bilo poznato njegovo ponašanje u vrijeme vršenja masakra nad srpskim narodom. Murat mu je odmah skrenuo pažnju da nikome ne govori o tome gdje se nalazim. Prihvataju i to, bar na rije ima, Jusina nam je ispriao da je bio na Drenovcu i video kako su ustaše dopremile dva sanduka pušane municije radi pripreme pokolja srpskog naroda u avšu i drugim mjestima opštine Ljubinje.

im je Jusina napustio zaseok, oformili smo grupu koju su inili: Murat, Omer i Alija Hairli i Milan Nadaždin. Otišli smo na Drenovac i digli prisjelu municipiju. Ustaške vlasti u opštini osumnji ili su Hairli e, pa su poslije dva dana u Zagnježđe došli ustaše, žandarmi i naoružani civili, sa tabornikom Grgom Vujinovićem i žandarmerijskim narednikom Jusufom Šubarom. U tom trenutku Murat i ja smo doručivali u njegovoj kući, a pored nas su se nalazile dvije puške. U kući je utrala Muratova sestra (ubili su je, sa najmlađim bratom, 1943. godine Nijemci i ustaše) i obavijestila nas da su u zaseok došle ustaše i žandarmi. Murat je izasao i upitao »goste« šta traže. Nije se, rekao mi je kasnije, uznenirio zbog municije, nego radi mene - da me neko od pričušnika ne bi video, pošto me svi poznaju, a možda im je Jusina rekao da se tu nalazim.

Kada su tabornik Vujinović i narednik Šubara zatražili od Murata da im vrati municipiju koju je »podigao« na Drenovcu, on im je, držeći pušku u ruci, odgovorio da ne zna ništa o toj municipiji, pa se od njega ne može ni tražiti da je vrati. U raspravi sa Vujinovićem i Šubarom, Murat ih je upozoravao da napuste zaseok, da ne bi došlo do krvoproliva, što mu u tom momentu nije bila namjera. Htio je da ih što više udalji od kuće, kako bi mi omogućio da napustim kuću. Kada su se udaljili stotinjak metara, napustio sam kuću sa puškom, preskočio preko ograda i upao u baštu zasađenu duvanom. U to su me Vujinović i Šubara primjetili i upozorili ostale da je neko sa oružjem pobegao iz kuće. Uvši upozorenje o bježanju, Murat je dotad okrenut leđima kući, osjetio veliko olakšanje. Odmah je pozvao sve Hairli e da oružjem prisile pridošlice da napuste zaseok. Narednik Šubara, poznajući Hairli e od pre rata, predložio je Vujinoviću da se povuku, uplašen da će Hairli i otvoriti vatru i mnoge pobiti. Ustaše su otišle neobavljenog posla.

U kasnu jesen 1941. godine, Hairli i su ponovo organizovali akciju na Drenovcu. Tom prilikom su obili zgradu opštine i zaplijenili nekoliko pušaka i nešto municije, pocepali sliku Pavela i zapalili zastavu NDH. Pošto su bili primjeđeni, nisu uspjeli da spale postoje u arhivu, iako su to pokušali. I pored sumnje da su to u inili Hairli e, u dатoj situaciji ustaše im nisu mogli ništa, ali su se spremale da ih likvidiraju, posebno Murata koga su se bojali, a on je bio duša porodice Hairli, kao i nosilac organizacije protiv ustaškog nasilja.⁸¹

REOKUPACIJA STOCA I VRAĆANJE NARODA KUAMA

Slom ustaške civilne i vojne vlasti u isto noć Hercegovini, nakon masovnog ustanka, juna 1941. godine nametalo je potrebu da italijanske vojne vlasti ovdje pojačaju svoje garnizone. Nakon tih pojačanja, vojne

⁸¹ Murat Hairli je na prevaru uhvaćen i predat Italijanima u Stocu, koji ga kasnije interniraju na Mamulu. U internaciji je ostao do kapitulacije Italije. Glavni njegov saradnik u svim akcijama u borbi protiv ustaškog djelovanja bio je Omer, sin Ramin, koji je poginuo 1944. godine, kao pripadnik NOB-a, vršeći zadatku izvršenja karaktera.

vlasti su 1. septembra donijele odluku o reokupaciji Hercegovine. Pripreme za reokupaciju po ele su koncem avgusta, bacanjem letaka iz aviona u kojima je narod pozivan da se vrati ku ama, jer od 1. septembra Italijani preuzimaju vlast na podru ju Hercegovine, pa e »svako biti dobro primljen ko iskreno želi sara ivati sa okupatorskim vlastima«.

Reokupacija Hercegovine od talijanskih vojnih vlasti iznenadila je srpski narod po zbjegovima, jer su Talijani kao okupatori omogu ili u - vrš enje ustaškog režima, kao i vršenje masakra nad srpskim narodom. No, i pored iznena enja, ponovna okupacija Hercegovine i proterivanje ustaških vo a dobro je primljeno, jer se i tim putem moglo do i do izlaza iz teške situacije u kojoj se narod našao, pošto su mu, osim opasnosti od ustaške ruke, zaprijetili glad, bolest - epidemija i vremenske nepogode, a primicala se i zima. Me u ustanicima je bilo zatrovanih nacionalizmom i šovinizmom, te zaslijepljenih željom za osvetom. Oni su jedva do ekali Talijane, vide i u tome priliku za po etak saradnje sa okupatorom, do ega e ubrzo i do i.

Po nastupanju zatišja, kada su oterane ustaše, dužnost predsjednika opštine u Burmazima ponovo preuzima Jozo Gali Papac. Tada nastaje povoljnija situacija, pa se i narod po eo vra ati ku ama. U novonastaloj situaciji i ja sam se vratio ku i, gdje sam ostao dva dana. Nakon toga, u društvu Murata Hairli a, odlazim u selo Koleško kod Nevesinja, gdje su mi bili roditelji i drugi lanovi zadruge. Dolaskom u tu sredinu stupili smo u vezu sa nevesinjskim ustanicima, koji su ve inom poznavali porodicu Nadaždina. Rekao sam im da je Murat spasio porodicu Nadaždina i Miloševi a od ustaškog pokolja. Teško je opisati kako su se ti ljudi odnosili prema njemu, odaju i mu priznanje na velikom djelu koje je u inio, isti u i da to treba ubelježiti »za istoriju«, jer je rijedak slu aj da je neko u proteklim mjesecima, za vrijeme ustaškog divljanja, imao snage da izloži svoj život štite i druge. Iako Musliman, tih dana se slobodno kretao me u ustanicima, razgovarao s njima i detaljno ih upoznao sa zlo inima izvršenim nad srpskim narodom u stola kom srezu. Ku i ga je, sem porodice Nadaždina, ispratio velik broj ustanika i svi žitelji Koleška.

Koncem septembra u Koleško su doputovale supruge Milutina i Vase Nadaždina da pomognu oko vra anja stada ku i. Od njih sam saznao da su se svi koji su ranije odbjegli vratili ku ama, osim Danila Nadaždina i Milana Miloševi a, te da se trenutno nalaze u Slatu kod Savi a. Roditelje i ostale ispratio sam do Udrežnja, odakle sam se preba cio u Slatu i povezao sa Danilom i Milanom.

U Slatu smo, koliko se sje am, ostali do konca oktobra 1941. godine, kada smo se vratili ku i. Iz Slatu smo krenuli preko Zovog Dola. Tada smo sreli Radovanovi a. On je, na konju, vodio mladu djevojku iz Fatnice, koju su etni ki banditi bacili u jamu avkaricu, a on ju je živu izvadio. Put smo nastavili preko Trusine, Dabra, Vlahovi a, Uboska do Crnica, gdje smo se, kod Radoša zadržali nekoliko asova, a onda no u nastavili put i bez teško a stigli ku i.

FORMIRANJE ILEGALNOG PARTIZANSKOG VODA U BOLJUNIMA

Za vrijeme boravka u zbjegovima svi muškarci su nabavili puške. Kada smo se vratili u Boljune imali smo 16 do 18 pušaka. Puške su sakrivane, jer su u zaseok esto navra ali žandarmi, finansi ili komšije iz drugih sela opštine Burmaze. Nakon reokupacije u selima opštine

ostalo je sve po starom, izuzev sto je smanjena mogu nost za zlo ine nad Srbima i sto je za predsjednika opštine došao nekompromitovani Jozo Gali Papac iz zaseoka Pušišta. Prethodni predsjednik i tabornik Grga Vujinovi je poslije reokupacije raspolagao velikim brojem naoružanih ljudi iz redova Hrvata i Muslimana, sa kojima je organizovao front grani nom linijom izme u Stoca i Ljubinja (Bitunja - Žegulja - Gornja Duboka - Gola Brda) okrenut prema ljubinjskom podru ju nasejenom pretežno srpskim narodom.

U zbjegovima, kao i selima nastanjenim srpskim narodom, za odbranu golog života formirane su ete, nedovoljno organizaciono u vršene u kojima je vladala nedisciplina. Zbog toga, a naro ito zbog pojave plja ke i šovinisti kih ispada, što nije bilo u skladu sa stavom KPJ - rukovodstvo NOP-a za Hercegovinu zauzelo je stav da se sve takve ete raspuste i organizuju partizanske ete od boraca sa odgovaraju im moralno-politi kim kvalitetima.

Pri povratku ku i, ujesen 1941. godine, odnosno nakon reokupacije Hercegovine, nastupile su povoljne okolnosti za stvaranje ilegalnog partizanskog voda u zaseoku Boljunima, po ugledu na stvaranje partizanskih eta u Gornjem Hrasnu, Poplatu i Prebilovcima. Organizovanjem partizanskog voda u Boljunima, pred njega su se postavljala dva zadatka: pošto su se Boljuni nalazili pod kontrolom ustaške vlasti - da štiti narod od mogu eg iznenadnog napada ustaša na zaseok, te da služi kao me ustanica za održavanje veze sa partizanskim etama u Gornjem Hrasnu i Prebilovcima.

Formiranje partizanskog voda u Boljunima od boraca iz tri domaćinstva Nadaždina i jednog doma instva Miloševi a izvršeno je novembra 1941. godine. No, i pre formiranja partizanskog voda ovde su bile organizovane straže u zaseoku (po dvojica zajedno), a danju su organizovane osmatra nice - da nas neprijatelj ne bi iznenadio. Stražari su bili naoružani puškama i torbicama sa 200 do 300 metaka.

Danju je oružje skrivano, a prilikom obavljanja poljskih i drugih poslova, nošeno je ispod selja ke odje e da se, u slu aju potrebe, na e pri ruci. Pri obavljanju poslova uvek je neko bio zadužen da dežura, tako da ni tada nije moglo do i do iznena enja. Oružje jedino nije skrivano od Hairli a.

Ustaške vlasti sumnjale su da, posle povratka iz zbjegova, svaki muškarac posjeduje pušku, ali za takve sumnje nisu imali dokaza, a bile su i svjesne da je period juni - septembar 1941. godine za njih prošao i da više niko na njihove pozive ne e do i pognute glave, pa se nisu ni usu ivale da nešto preduzimaju. Ukoliko bi neko njihov u toku dana i navra ao u zaseok Boljune, obi no su to bili žandarmi ili finansi; sa ekivani od starijih ljudi, a mla i su se obavezno udaljavali iz zaseoka u šumu. Glavnu ulogu u osmatra koj službi tokom dana obavljali su o bani van zaseoka, što je besprekorno funkcionalo, tako da niko nije mogao do i u Boljune, a da ne bude primje en.

Prvih dana novembra 1941. godine u Boljune je došao Danilo Komnenovi , komandir partizanske ete u Poplatu, sa zadatkom da formira partizanski vod. Samim inom formiranja vod je ušao u sastav Poplat ske partizanske ete. Pripadnici novoformiranog partizanskog voda pred Danilom Komnenovi em položili su partizansku zakletvu u ku i bra e Milana i Rista Miloševi a. Vod je prema zadacima dobivenim od komandira Danila Komnenovi a u prvoj fazi trebalo da obavlja osmatra ko-obaveštajne i odbrambene zadatke, uklju uju i tu i ofanzivne akcije kada se za to steknu uslovi.

Posle obavljanja ina zakletve, Danilo Komnenovi je borcima, kao vojnik od poziva, dao uputstva o tome kako se najbolje mogu izvršiti zadaci koji se pred vod budu postavljali. Za vodnika je izabran Milan Miloševi . U vodu su bili svi Nadaždini i dva Miloševi a. U sastav voda kasnije su ušli i Hairli i. Oni su u ku i Nadaždina, januara 1942. godine, sa Mujom Tucakovi em i Ibrom, Osmanom i Avdom Gerinima položili partizansku zakletvu i to pred Husom Sal i em,⁹ koji je obavljao partizanski zadatak na podruju opštine Burmaze.

Veze izme u Nadaždina i Hairli a održavane su svakodnevno, kao i sa Poplatskom partizanskom etom. U zaseoku Boljuni vršen je prihvat partizanskih kurira koji su prenosili poštu, kao i terenskih radnika sa pratinjom, od po etka 1942. godine. Stalno smo bili u vezi sa Husom Sal i em i dosta redovno smo obaveštavani o oružanim akcijama partizanskih jedinica u Hercegovini i razvoju NOP-a.

PRIPREME ZA VEĆE AKCIJE PREMA ZAPADNOJ HERCEGOVINI

Dolaskom proleterskih jedinica na prostor Fo a - Gacko i ja anjem partizanskih snaga na prostoru Hercegovine, Operativni štab je formirao dva jaka odreda - Severnohercegova ki i Južnohercegova ki odred. Januara 1942. godine pristupilo se razradi plana za izvo enje operacija na prostoru izme u reke Bregave i železni ke pruge Stara Gabela - Dubrovnik, radi oslobo enja tog prostora i paralisanja željezni ke pruge radi onemogu avanja dopremanja hrane i naoružanja okupatorskim garnizonima u Trebinju, Bile i, i dr. U vezi sa tim u Boljune je tih dana došao Danilo Komnenovi i razradio plan o zadacima voda, kada za to bude donešena odluka. U toku razrade plana posebno se u njega uklapao Drenovac (opštinsko mesto), gdje se nalazila ustaška straža u kojoj su bil Huso i Ibrica Tucakovi , bra a Muja Tucakovi a, i Halil Bje lajac, saradnici voda u Boljunima. Oni su od Danila Komnenovi a i Huse Sal i a dobili zadatak da utvrde brojno stanje i vrstu naoružanja kojim raspolaže »straža« u Drenovcu, te raspoloženje ljudstva na straži, s obzirom na blizinu partizanskih jedinica (4 do 5 km od Drenovca). Dobili su i poseban zadatak: kada bude doneta odluka za izvo enje dejstava na pravcu apljina - da planiraju da tada oni budu na straži, kako bi je Poplatska eta i vod iz Boljuna razoružali bez borbe i zarobili svo ljudstvo. Pored toga, re eno im je iz kojih e pravaca nastupati Poplat ska eta, a iz kojeg vod iz Boljuna. Tako bi, ukoliko do e do borbe, oni stvarali zabunu i paniku me u ljudstvom, pa bi se ono dalo u bjekstvo.

Imenovani Muslimani su predano sara ivali sa partizanima. Sa njima je Huso Sal i za vrijeme boravka u Boljunima i na širem prostoru i sa svim Muslimanima u Bjelojevi ima i zaseoku Orahovica - selo Kruševa, vodio razgovor o potrebi zajedni ke borbe protiv okupatora i nje govih pomaga a. Govorio im je da je svim Muslimanima koji se nisu kompromitovali u saradnji sa ustašama mjesto u partizanskim redovima.

U Boljune koje je bilo poznato kao naselje Nadaždina, esto su navra ali terenski radnici Hajrudin Selimovi , Nusret Seferovi , Salko Šesti , Esad Karamehmedovi , i drugi. Tu su i odsedali zbog bezbjednosti, jer im je u Boljunima bilo sigurnije nego u drugim zaseocima Bjelojevi a i Kruševa. U ustaškim redovima po elu je da se zapaža agitacija partizana me u Muslimanima na podruju opštine Burmaze, ali je

⁹> Koncem maja ili po etkom juna 1942. godine, uhvatili su ga etnici u selu Zvijerini, ubili i bacili u jamu u Viduši.

ustaše opšta vojna i politi ka situacija koja je vladala na prostoru isto - ne Hercegovine, a pre svega masovno uklju enje naroda u pokret, sprije avala da preduzmu neke efikasnije propagandne ili oružane mjere za spre avanje tog procesa. Naime, u to vrijeme je u isto noj Hercegovini bila veoma jaka vojni ka organizacija NOP-a i to po brojnosti ljudstva i njenoj uvježbanosti, borbenosti i disciplini, pa su se ustaške vlasti više orijentisale na odbranu i nisu imale vremena, a ni mogu nosti, za sprije avanje djelovanja partijsko-politi kih radnika, niti otkrivanje njihovih saradnika.

PO ETAK IZVO ENJA VELIKE OPERACIJE

Nakon temeljnih priprema, Operativni štab za Hercegovinu naredio je po etak izvo enja operacije, iji je cilj bio proširenje slobodne teritorije, što zna i i proterivanje neprijatelja sa tog podru ja, vršenja mobilizacije za popunjavanje partizanskih jedinica, onesposobljavanje i paralisanje željezni ke pruge Stara Gabela - Dubrovnik, povezivanje sa partizanskim jedinicama u Dalmaciji, te stvaranje uslova za formiranje novih jedinica na oslobo enom podru ju i razvoj i u vrš enje organa narodne vlasti.

Koncem aprila 1942. godine, u no nim asovima, štab Južnohercegova kog odreda, pod komandom Vlada Tomovi a,¹⁰ sa svim jedinicama koje su bile pod njegovom komandom i uz u eš e partizanskih ilegalnih jedinica formiranih u Poplatu, Gornjem Hrasnu i Prebilovcima - otpo eo je sa planiranom operacijom, kre u i sa polaznih linija Bitunja - Ubosko - Crni i - Ban i i - Gornje Hrasno, a na pravcu apljina - Stara Gabela - Metkovi . Pod snažnim i iznenadnim napadom ovih partizanskih jedinica, neprijateljeve snage koje su se nalazile na tom pravcu razbijene su i u neredu se dale u bjekstvo. Tako su partizanske jedinice ve slijede eg dana po podne ovladale visovima Crnoglav i Budisavima iznad Donjeg Hrasna i izbile na Bregavu, 2 km udaljenu od apljine. Jedinice Južnohercegova kog odreda su, u sadejstvu Poplatske partizanske ete i ete u Gornjem Hrasnu i Prebilovcima, oslobodile i sela Burmaze, Bjelojevi e, Kruševa, Gornje Hrasno, Donji i Gornji Poplat na domaku Stoca, Prebilovce, Klepca, Viši e i Gnji lišta. Za vrijeme izvo enja ove operacije poginuo je komandant Stola - kog bataljona Savo Belovi .¹¹

Pre po etka izvo enja ove operacije planirana je akcija likvidiranja Grge Vujinovi a, ali je on svojom lukavoš u uspio da to izbjegne. To nije pošlo za rukom fra Anti Bakuli, svešteniku u Gornjem Hrasnu, jer mu je, preko Iva Vujinovi a, pripremljena zamka. Vujinovi je u dogovoru sa drugovima iz Gornjeg Hrasna prihvatio obavezu da onemogu i fra Bakuli da umakne kazni koju je zasluzio.

Partizanske ilegalne ete u Poplatu, Gornjem Hrasnu i Prebilovcima i vod u Boljunima, nalaze i se na podru ju koje su kontrolisale italijansko-ustaške vlasti, vidno su u estvovale u ovoj našoj operaciji Južnohercegova kog odreda, i doprinijele njenom uspješnom ishodu.

Pre po etka napada Južnohercegova kog NOP odreda, u Boljune je stigla pošta za Prebilova ku etu koju je za Prebilovce trebalo odnijeti pre po etka dejstva. Poštu je trebalo dostaviti putem kurira i preko sela Kruševa. Me utim, to podru je bilo je nesigurno zbog kontrole seoske straže u Kruševu. Mehmed Hairli , borac partizanskog voda u Boljuni-

¹⁰ Poginuo na Sutjesci, na dužnosti zamenika komandanta 10. hercegova ke NOU brigade, proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

¹¹ Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije, avgusta 1942. godine.

ma prijavio se da preda poruku. Predložio je da poštu nosi pravcem Boljuni - željezni ka stanica Brštanica na Donjem Hrasnu, odatle vozom do apljine i od apljine do Prebilovaca peške. Zadatak je bio težak i rizi an, ali ne i neostvarljiv, budu i da se Mehmed, decembra 1941. godine, vratio iz domobranske vojske ku i u vojni koj uniformi, sa svom dokumentacijom, i kao takav je mogao bez problema pro i kroz sve eventualne kontrole, jer nije bio kompromitovan kao pripadnik NOP-a. To mu je pomoglo da dobijeni zadatak izvrši uspješno.

Pred naletom Južnohercegova kog odreda stanovništvo opštine Burmaze, Gornjeg Hrasna i Poplata (hrvatsko i muslimansko dijelom i kompromitovano) povuklo se u pravcu apljine i preko Bregave u Dubrave. U našim selima ostale su samo muslimanske porodice Hairli a, Tucakovi a, Bjelevaca u Bjelojevi ima, Gerini u Grdijevi ima (Burmaze) i Balji i na Orahovici (Kruševo). To su bile one muslimanske porodice koje su se ranije opredijelile za NOP.

PROSLAVA PRVOG MAJA 1942. GODINE U BOLJUNIMA

Me unarodni praznik rada, Prvi maj, najteže ratne 1942. godine u Boljunima, proslavljen je u slobodi, bez straha od ustaša, uz isticanje crvene zastave na najve e drvo u zaseoku. Kod nas je toga dana bilo mnogo ljudi, a na prostoru me u ku ama podignut je podijum na koji se popeo komandant Južnohercegova kog odreda Vlado Tomanovi i pozao sve prisutne da minutom utanja odaju poštu drugu Savu Belovi u, komandantu Stola kog bataljona, koji je u nedavnoj ofanzivi partizana slavno poginuo bore i se za slobodu naroda. Nakon toga, estitao je jedinicama i narodu Prvi maj, odaju i priznanje svim borcima na borbenosti i disciplini za vrijeme izvo enja operacije. Komandant Tomanovi je ukazao na zna aj aprilske operacije na oslobo enom podru ju, posebno podvla e i njen doprinos daljem razvoju NOP-a. Upoznao je prisutne sa stanjem na frontovima antihitlerovske koalicije, razmahom partizanskih borbi u drugim dijelovima naše zemlje, razvojem narodne vlasti na oslobo enim podru jima i zadacima koji stoje pred organima narodne vlasti u organizovanju pozadine i pomaganja operativnim jedinicama na frontu. Svoj govor završio je poklicima partizanskoj vojsci i Vrhovnom komandantu i Partiji, te Crvenoj armiji i drugim našim sa veznicima.

Nakon govora Vlada Tomanovi a nastavljeno je slavlje.

Nakon proslave održan je sastanak Štaba odreda sa štabovima bataljona, gdje je donijeta odluka o nastavljanju operacije na Donje Hrasno - željezni ka stanica Brštanica i selo Svitavu. U ovoj operaciji oslobo ena su sva naselja sa lijeve strane željezni ke pruge na pravcu od Stare Gabele prema Dubrovniku, osim željezni ke stanice koju su uporno branile italijanske jedinice. Ona je sve do povla enja ostala u njihovim rukama. Štab odreda se iz Boljuna premjestio na Donje Hrasno, u krug katoli ke crkve i nedaleko od željezni ke stanice. U toku trajanja borbe na Donjem Hrasnu, italijanski avioni su nadlijetali Boljune, smatralju i da se tu nalazi štab odreda. Istovremeno, Talijani su iz artiljerijskih oru a zasipali zaseok topovskim granatama. Tom prilikom nanijeta je ogromna materijalna šteta seoskim ku ama. Topovska vatrica je uvana, naro ito u vrijeme kada su talijanske jedinice zapo ele ofanzivu protiv snaga Južnohercegova kog odreda na itavom frontu.¹²⁾

¹²⁾ Mnoge topovske granate tada nisu eksplodirale, pa su uništene tek poslije oslobo enja zemlje.

Nakon oslobo enja podru ja opštine Burmaze i okoline u Boljuni ma je formirana partizanska eta Mustafa Golubi , sastavljena od Muslimana iz zaseoka Bjelojevi i, Grdijevi i i Orahovica, te onih koji su sa drugih podru ja dolazili u naš zaseok. U sastav ete ušao je i vod koji je do tada pripadao Poplatskoj partizanskoj eti. Osnivanju ete prisustvovalo je i rukovodstvo odreda. Za komandira ete postavljen je Mujo Tucakovi , a za komesara Hajrudin - Hako Selimovi . Operativni štab za Hercegovinu prvih dana maja 1942. godine, obavijestio je Vrhovni štab NOP odreda o formiranju prve Muslimanske ete u Hercegovini, pretežno sastavljene od Muslimana i nazvane po imenu poznatog revolucionara rodom iz Stoca koga su Nemci ubili u Beogradu.¹³

eta se nalazila u sastavu 6. udarnog bataljona i po premještanju štaba Južnohercegovca kog NOP odreda na Gornje Hrasno, zaposjela je položaje na Dašnici i visu Budisavini koji je dominirao Svitavom i Poluostrvom koje je ležalo izme u Hutovog i Deranskog blata. Krajem maja eta je brojala 40 boraca. U njoj su, pored podu avanja boraca u rukovanju oružjem (pošto ve ina njenih pripadnika nije služila vojsku), održana i predavanja iz programa politi kog uzdizanja boraca, u kojima je istican životni zna aj bratstva i jedinstva koje se kuje u zajedni koj borbi protiv zajedni kog neprijatelja.

eta je, sa dijelovima 6. bataljona i uz sadejstvo voda iz Prebilova - ke ete, u estovala u iš enju ostatak neprijateljevih jedinica na Poluostrvu, kada je uhva en Stjepan Mari sa Golih Brda, u esnik u zlonimima bacanja Srba iz Gornjeg Hrasna u jamu Gavranicu na Kozarici.

U borbama na rijeci Bregavi, na prostoru izme u apljine i Klepacu, Prebilova ka i Dabarska eta ubile su oko 200 talijanskih vojnika, 70 ih zarobile i zaplijenile veliku koli inu ratnog materijala. U toj borbi je, sredinom maja 1942. godine, poginuo i komandir Dabarske ete Danilo Soldati.¹⁴ Za vrijeme tih borbi u Prebilovcima se nalazio jedan vod ete Mustafa Golubi , ali on, uslijed povla enja talijanskih jedinica prema apljini, nije uzeo u eš a u borbi.

Koncem maja 1942. godine talijanske okupacione trupe preuzimaju akcije širih razmjera u sadejstvu sa etnicima Draže Mihailovi a, a protiv partizanskih jedinica na podru ju Hercegovine. Bacali su letke sa prijetnjama i obe anjima, a napredovanje svojih jedinica pratili su i zlodjelima. Tako je došlo do naglog osipanja redova Južnohercegovca - kog odreda, što je uslovilo ubrzano povla enje njegovih jedinica sa novooslobo enih podru ja prema Sitnici, u isto noj Hercegovini. Do povla enja je manje došlo zbog nadmo nosti neprijatelja, a više radi izdaje u partizanskim redovima, uz masovno prelaženje boraca na etni ku stranu. Ovakvo stanje dovelo je do zabune me u borcima, koji su željeli da se i dalje bore, ali je otpor u nastaloj situaciji bio nemogu , jer se ni rukovodstvo nije dovoljno brzo i uspješno snašlo. Zapravo, u toku povla enja se vjerovalo i priželjkivalo da e se spajanjem sa proleter skim jedinicama srediti redovi i pre i u kontraofanzivu protiv italijansko- etni kih formacija. Na žalost, do toga nije došlo zbog naglog opadanja morala i stvorene pometnje u redovima partizanskih jedinica, što je u datoj situaciji bio glavni razlog trenutnog neuspjeha. eta Mustafa Golubi povla ila se do Ban i a, ali je neizvjesnost i u njoj dovela do osipanja, pa, od polovine juna 1942. godine, ona kao vojna formacija NOP-a više ne postoji.

¹³> Mustafa Golubi , poznati revolucionar, rodom iz Stoca, 7. juna 1941. godine odveden je u logor na Banjici, gdje je ubrzo i strijeljan.

¹⁴> Proglašen za narodnog heroja Jugoslavije, avgusta 1942. god.

Sa jedinicama se prema Sitnici povlaio i narod, sa stadima stoke. Nadaždini i Miloševi i zaustavili su se na Vlahovi ima, a muslimanske porodice prešle su preko Bregave u Dubrave i sve su se tamo, ili na drugim mjestima, zadržale do kraja rata, osim Hairli a, koji su se ubrzno vratili svojim kuama u Zagnježe.

Prilikom povlačenja partizana prema Sitnici, talijanski vojnici su zaborobili i ubili odbornika Rama Balji a Štuši a i Husu i Murata Balji a, borce te Mustafa Golubi.

Tokom ljeta 1942. godine u Bjelojevićima su ostali Nadaždini, Miloševi i, Hairli i i Mujo Tucakovi bez porodica.

VASILJA

PAPI - URASOVIĆ

MIRIS SVEŽE KRVI

Kada je aprila 1941. godine počeo rat, bila sam u enica III razreda Srednje ženske stručne škole u Nevesinju. Moji su živjeli u Bišini, pa sam svaki dan putovala do Nevesinja i natrag, po nekoliko kilometara. Dan po etka rata ne u nikada zaboraviti.

Tog jutra, kao i obično, došla sam u školu. U iteljica Jovanka Burlića (poginula prilikom oslobođenja Nevesinja 14. februara 1945. godine) ušla je uionicu i umjesto da zapone as, sa suzama koje su lile niz lice, saopštiti nam:

- Djeco moja, od danas nema više nastave, pa idite kuama. Naša zemlja je napadnuta sa svih strana. Nijemci su već bombardovali Beograd.

U razredu je nastao tajac. Šutke smo napustile u ionicu, mnoge i sa suzama u očima. Onako zbumjena i preplašena, krenula sam starim putem u svoju Bišinu. Kada sam se popela na Grebak izdaleka sam ulila buku. Grupa ljudi stajala je i prije nešto o ratu. Iznenada se pojaviše avioni. Bilo ih je mnogo. Kako su bili dosta visoko nije se vidjelo niti su. Kada sam ih ugledala, obuzeo me je strah, pa sam trala sve do kuće.

Kod kuće sam zatekla majku, brata i sestru, koji su uli daje počeo rat. Razmišljali smo šta da radimo? Kući nam je bila pored glavnog puta Nevesinje - Mostar. U tako teškom momentu najpribraniji je bio moj brat Risto. Rekao nam je:

- Kucnuo je as da se borimo za slobodu i bolji život.

Bilo je očigledno da smo pored ceste izloženi velikoj opasnosti. To je se iz dana u dan potvrđivati.

Poslije nekoliko dana počeli su da prolaze u kolonama dijelovi kraljevske jugoslovenske vojske. Jedni su išli iz Nevesinja za Mostar, drugi iz Mostara za Nevesinje. Kolone nijesu znale kuda idu. Vojska je bila potištrena. Vidjela sam i vojnike sa suzama u očima. Oružje i municiju su bacali na sve strane. Lomili su puške i mitraljeze, govoreći da to nije kako okupatoru ne bi pale u ruke. Kad bi koja od tih kolona vojske prošla, moj brat Risto bi sa mnom i sestrom Jelenom sakupljao ispravljeno oružje - puške, bombe i municiju. Sve to smo sakrivali po škripcima. To sam radila u nekoliko navrata. Tada sestra i ja nismo znale zašto to brat radi, ali smo mu sestrinski i odano pomagale, zabrinute

da mu se zbog toga što r avo ne dogodi. esto smo ga pitali šta e mu to, a on bi nam odgovorio: - Treba e.

Risto nam je pokazao gdje krije to oružje, kao da je predosje ao da ne e doživjeti da ga preda u prave ruke.

Ljepote življenja u Bišini prestale su onog dana kad se ulo za rat. Proplanke, brijegeve i šume kasnije e, umjesto obana, zaposjeti ustanici, a obanske pjesme zamijeniti pucnji mitraljeza i eksplozije bombi.

Pojavila se velika kolona vojske, sastavljena od jedinica pešadije i konjice, a bilo je i teškog oružja i u njoj mladi kralj Petar sa majkom Marijom i bra om. Pošto je preko puta naše ku e bila velika livada, stali su. Vojska je pregledala okolinu, a straže su postavljene skoro iza svakog obližnjeg drveta. Nisu nam branili da sve to gledamo, samo su postavili dva stražara ispred ku e. Majka, sestra, brat i ja nismo znali emu sve ta priprema i mislili smo da e vojska tu da logoruje.

Kada su sve pripreme bile gotove, pojavila se ve a kolona kamiona i nekoliko luksuznih automobila. Došli su do poljane i stali. Iz kamiona su vadili neke sanduke, postavili stolove i stolice. Iz crnog automobila izašla je žena sa tri mladi a - jedan je bio stariji, a dvojica mla a. Iz drugog automobila po eše da izlaze neki ljudi. Sve smo to gledali, još ne znaju i ko je. Tu su ru ali, odmorili se sat-dva. Kada su polazili, jedan od onih oficira što su stajali pred našom ku om re e nam da su to bili kralj Petar i kraljica Marija sa još dva sina, Tomislavom i Andrijom, i da idu za Crnu Goru.

Tih teških dana, dok još nismo znali kuda smo, ni šta smo, kod mog brata Rista esto bi dolazili neki mladi i iz Nevesinja. Tako e bi, sa žandarmerijske stanice na Bakra uši, dolazila dva žandarma. To su bili Petar Rašovi (rodom iz Trebinjske šume, koga su etnici na svirep na in ubili i bacili u Vidušku jamu juna 1942) i Lazar Vuk evi , rodnom iz Crne Gore. esto je sa njima dolazio i Milan Brstina iz Jar išta. Kada bi njih etvorica razgovarali, uvijek bi se izdvajali u sobu. Ja tada nisam znala ni za kakvu politi ku organizaciju, pa ni Komunisti ku, ali kada je podignut masovni ustanak i kada sam Petra Rašovi a i Lazara Vuk evi a vidjela u 1. udarnom bataljonu - tek tada mi je bilo jasno šta su se oni dogovarali. Njih dvojica su bili pod oružjem, dok je Milan Brstina bio etvrti iz ove grupe (njega su ustaše 29. maja 1941. na svirep na in ubile). Pretpostavljam da je moj brat Risto bio povezan sa ilegalcima iz Nevesinja i od njih dobijao zadatke koje je izvršavao, sve dok ga ustaše nisu na prevaru uhvatile i zvijerski ubile.

Sje am se kako su jedne ve eri došli Petar, Lazar i Milan. Zatvorili su se u sobu i nešto bu no razgovarali. Mene i moju sestru Jelenu su postavili da uvamo stražu. Naša majka, vjerovatno naslu uju i šta bi ovi mladi i mogli da urade, upala je u sobu i po ela da pla e i preklinje: Nemojte, djeco, to raditi! Mog brata Rista je u svoje mlijeko zaklinjala da se uva. Mladi i su se utke razišli.

Kasnije kada su ustaše mog brata uhvatile, zahvaljuju i prevari komšija ori a i Arapovi a, odveli su ga u Nevesinje i na zvijerski na in ubile juna 1941. godine. Majka je kasnije samu sebe proklinjala zašto je njega i družinu sprije avala u njihovim namjerama. Naime, Risto, Petar, Lazar i Milan su, vjerovatno sa još nekim drugovima, trebalo da u Terzi a klancu u Bišini sa ekaju i napadnu ustašku kolonu, koja je prva došla u Nevesinje. Tih dana ustaše su mirno prošle kroz Bišinu i ušle u Nevesinje, ali zato u varoši nisu dugo mirovale. Po eo je lov na ne-

dužne ljudе, klanje i ubijanje srpskog življa. Od tada više nije bilo mira ni spokojsstva.

Naše prve komšije bili su Hrvati, ali smo bez obzira na nacionalnost prije rata živjeli u dobrim odnosima. Me utim, im je kapitulirala Kraljevina Jugoslavije i došle ustaše, te naše komšije - Ivan ori, Jerko Prce, Mate Arapović, Vidak Arapović, Jozo Arapović, Ivan Moduna, Jozo Mikulji su se naoružale, obukle ustašku uniformu i postale strah i trepet za srpski živalj toga kraja. Pošto nam je Ivan ori tada bio najbliži komšija, majka ga je esto pitala šta da radimo. Ivan je sa ostalim komšijama ustašama majci naredio da se ne smije sa nama nikud udaljiti od kuće, što se naročito odnosilo na brata Rista. Naša majka je imala povjerenje u komšije, pa i kad je brat trebalo da bježi - nije mu dala. Ispostavilo se da ga je uvala za komšijski nož.

Jednog dana Jozo Arapović je, u dogovoru sa Vidakom Arapovićem i Ivanom orijem, tražio da moj brat dođe da im okopava krompir. Majka ga je poslala sa punim povjerenjem. To povjerenje komšije su proigrale - našeg brata su zavezanih žicom, potjerale za Nevesinje. Trajale smo - majka, sestra i ja kod komšije Ivana, Mata, Vidaka i Joza, pitale ih i molile da nam kažu gdje nam to otjeraše sina i brata? Komšije rekoše: »Otjeran je vala na rad u Njemačku!« Onako upani ene - ak smo i povjerovali. Me utim, on je odmah na svirep način ubijen u nevesinjskom vojnem logoru. Dolaskom Italijana u Nevesinje, kad su jame pune pobijenih Srba i drugih poštenih rodoljuba otkopane, majka je prepoznala leš svoga sina. Imao je zavezane ruke na leđima, zavezana usta, odsećen nos i uši i eksere ispod nokata. Tek tada je izgubila i posljednji zrak vjere da su joj komšije htjele sa uvati sina. Poslije pogibije našeg Rista, majka, sestra i ja nismo smjele više nočevati u kući. Krile smo se i nočevale po škripovima. U jedno predvečerje, dok smo se spremale da bježimo sa zavežljajima u rukama, sretosmo neke ljudi. Bilo ih je desetak. Oni su znali da nam je brat ubijen i da smo same u ustaškim eljustima. Došli su da nam kažu da se sklonimo, jer će te noći biti dignut ustanak i da će ustanici napasti ustaški garnizon u Nevesinju. Prenoili smo sakrivene u škripu.

U samo svitanje zore do nas su doprli prorije eni pucnji. To je bio 24. jun 1941. godine. Nas tri smo pošle kući, da uzmemos nešto hrane i odjeće. Pucnji su se sve više približavali. Iz pravca Nevesinja prema Mostaru išao je jedan autobus za kojim su jurili neki ustanici, a drugi iz šume u grupama izlijetali. Pucalo je i iz autobraša. Sklonismo se u kući u dok autobus nije prošao.

Kad su ustanici došli do naše kuće i pojurili za autobrašom - u kome su bile ustaše koje su pokušale da pobjegnu iz Nevesinja - moja sestra Jelena i ja tražeći smo sa njima. Pošto su ustanici u toku noći nedaleko od naše kuće napravili prepreku na putu, rušeći jednu veliku krušku, autobraš je zaustavljen. Ustaše su pokušale da bježe, ali nisu uspjeli, jer su ih ustanici likvidirali. Tada sam vidjela da pojedinci, a možda i većina ustanika, nisu imale nikakvo oružje, već su pošli u borbu golih ruku - samo sa vilama i motikama. Tada smo se moja sestra i ja sjetile one municije i pušaka koje smo, zajedno sa bratom krile. Sve što smo našle dale smo našim drugovima, jer je to brat njima i namijenio.

Poslije likvidacije tih ustaša, a o ekujući i njihovu pomoć iz Mostara, više nismo mogli ostati kod kuće. Zato smo sestra, majka i ja zauvijek napustile našu kuću i krenule sa ustanicima. Sve što smo imale ostavile smo i krenule sa zavežljajima u rukama, preko Suvog vrha za selo Udrežnje i, dalje, na planinu Sniježnicu. Kad smo došli do sredine

toga vrha, sjetila sam se pištolja koji je moj pokojni brat sakrio u ku i, u dimnjaku. Potrala sam niz brijeđ, dok je majka vikala za mnom: »Ne idi, uješ kamione, idu ustaše iz Mostara!«

Uspjela sam: uzela sam pištolj i potražila kroz šumu. Tek što sam odmakla oko 500 metara, vidjela sam dim iz naše kuće koja je gorjela. To je bila prva izgorjela kuća na teritoriji Nevesinja. Majku i sestru nisam našla na vrhu. Ustaše su isle šumom preko Crnog vrha, tako da su meni presjekli put i odvojile me od njih. U šumi sam našla obanicu Joku Parović, koje je ostala da potjeri stoku, pa nije uspjela. Da nas ustaše ne bi pohvatale, uvukle smo se u jedan škrip i povukle za sobom granje, da ne bi bile primje ene.

Ustaše su u borbi sa ustanicima, prelazile preko nas. Tu smo noile i sutradan se sa mukom prebacile preko Viljenjaka za Udrežnje, jer su ustaše potisle ustanike sa tog terena. Onaj pištolj sam nosila sa sobom sve dok smo se vratile iz zbjegova, a poslije sam ga dala Dušanu Brstini koji je vodio grupu ustanika.

Dok su ustanici vodili borbe na određenim položajima, a narod boravio u planinama i zbjegovima, avioni »Nezavisne Države Hrvatske« bacali su letke sa porukom da se narod vraća kući, garantujući im život. Narod se zaista počeo vraćati, izuzev onih koji su bili naoružani i odrasli muškaraca.

Majka je povela mene i sestru. Rekla je: »Da vidimo kamo moje, šta nam je ostalo od kuće i imanja.« Kad smo došle, imale smo šta da vidimo. Kuća je do temelja izgorjela. Malo kuće koje smo imali, oprljeno od vatre, lajalo je u pustoj omeđini. Prepoznalo nas je, počelo da civili i više se od nas nije odvajalo. Od dvije krave koje smo imali, jedna je bila ubijena, a drugu na osmo kod naših komšija - Prce - Vranjaka. Pored krave i drugih naših stvari kod komšija su bili i moji radovi koje sam, kao u enica ženske strane škole, pravila. Tražile smo to, ali nam ga naše komšije ne dade.

Pošto se nismo imale gdje skloniti, primila nas je porodica oraća Bjelice, i u kuću ostala nezapaljena. Tu je, takođe, bila smještena domobraska vojska. Na Grepku, pred Bjelicu, u već drugog dana stigao je ustaša sa crnom »maricom« i meni, onda djevojici od 15 godina, stavio lisice na ruke i odvezao me u Nevesinje u žandarmerijsku stanicu, gdje su me ispitivali i mu ili.

Kada su me uveli u tu kasarnu, još je sva mirisala na syjevu krv, jer su svi zidovi bili njome poprskani. U toj kasarni ustaše su po inile najveća zvjerstva. Tukli su me i ispitivali, narođeno o davanju oružja ustanicima. Nisam ništa priznala, govorila sam: »Pa vidite da sam dijete, i da ja nisam bila tamo. I dan danas se pitam: kako me tada nisu ubili, već me tako isprebijanu vratili na Grebek.«

Majka i sestra su me odnijele kući. Me u domobranima bio je jedan koji se, navodno, zvao Matija Holdravić i bio je iz okoline Siska, rekao je moj majci da me je prijavila Vranjaka - Prce i da tu više ne smijem da ostanem. Tu noć sam pobegla, sa saznanjem da za mene više nema povratka kući.

IZME U ŽIVOTA I SMRTI

U selu Žuberinu (nevesinjski srez) kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije do ekao je 181 stanovnik - iz bratstva Cabrilo 13 doma instava, sa 143 lana, i bratstva Pavlovi 6 doma instava sa 38 lanova. Bratstvo Cabrilo bilo je srpske nacionalnosti, a bratstvo Pavlovi a hrvatske. Porodice Cabrilo su, sem u Žuberinu, imale svoja imanja u selu Bijednja, a porodice Pavlovi u selu Seljani. I pored ovih imanja i dosta stoke, neke porodice su bile siromašne, jer nisu imale dovoljno žita za ishranu, pa su ga nadokna ivali razmjenom dobara. Samo dvije porodice nisu svake godine kupovale žito za ishranu doma instava.

Uo i samog rata u selu je bilo 40 ljudi sposobnih za borbu: 28 Cabrila i 12 Pavlovi a. Aprilski rat je zatekao u jedinicama 17 obveznika iz porodica Cabrilo i 3 lana porodice Pavlovi . Svi obveznici vratili su se svojim kuama, ali je malo vra eno konja i volova, mobilisanih za popunu komora ratnih jedinica.

Iz rata je donijeto u selo samo 8 pušaka, od kojih e tri ubrzo biti predate ustašama (An elko Stojana Cabrilo doneo je tri puške). Donezeno je i malo ratne opreme. Ubrzo poslije kapitulacije vojske, u selo se sa porodicama vratio najve i broj solunskih dobrovoljaca," sa kolonisti kih imanja u Slavoniji i Vojvodini, odakle su izmakli ispred ustaške i ma arske vlasti. Uz to, stiglo je i desetak onih Cabrila koji su do rata, mahom kao zanatlje, radili i živjeli u Beogradu, Mostaru i drugim ve im radni kim centrima. Svi su imali napredne ideje a neki od njih bili su lanovi sindikata. Tako je, na primjer, pekar Ilija (Stojana) Cabrilo, bio istaknuti skojevac u mostarskoj organizaciji, a Dušan (Ilije) Cabrilo lan zeni ke partiskske organizacije (ustaše e ga juna 1941. godine ubiti u Mostaru).

Ovi ljudi, ve inom pripadnici radni ke klase, održavali su u selu kra e sastanke sa odre enim ljudima, skre u i im pažnju da na novoformiranu ustašku vlast gledaju kao vješta ku tvorevinu koja ne e biti dugog vijeka. Treba se, govorili su, kloniti njihovih poziva i sastanaka, skloniti se što više i dalje, a tamo gdje se baš mora odazvati - da se šalju djeca ili žene. Oruže, municija i sve što je potrebno vojniku, treba, govorili su, da se prikuplja, jer e zatrebatati, i to vrlo brzo.

Uskoro se slavila i krsna slava porodice Cabrilo - ur evdan. U Žuberin su došli gosti iz drugih mjesta, ak u ve em broju nego ranije. Svake godine bratstvo Cabrilo je obilato slavilo krsnu slavu uz mnogo gostiju. Dva puta su se hvatala kola i vo ene igre, a nave e davala i priredba. Ovoga puta to je izostalo. Slava je proslavljenja tiho. Svi su bili zabrinuti jer nisu znali šta im nosi novo vrijeme. Tada sam u jednu svoju bilježnicu zapisao i ovaj desetera ki stih: *„Ni od kuda nema dobra glasa - ciò narod zemljom se talasa; samo vidiš izbjeglice bose - one crne vjesti donose.“*

Za vrijeme krsne slave i vije anja muških glava, me u zvanicama i doma inima je preovladalo mišljenje da ustaške vlasti ne smiju napraviti ništa što bi bitnije štetilo stanovništву: može se desiti i da ponekoga zatvore, ali ne i da ubiju. Zaklju ili su da se ustašama ne treba zamje-

Solunski dobrovoljci iz Žuberina su bili: Mitar (Koste) Cabrilo, Maksim (Vidoja) Cabrilo, Lazar (Nikole) Cabrilo i Ilija (Nikole) Cabrilo (koji je poginuo na frontu), dok je Pero (Marka) Cabrilo bio u komitskim jedinicama. Lazar (Nikole) Cabrilo, je 1941. godine sa svojom porodicom protjeran u Srbiju.

rati, ve treba uvati vlastita imovina. Tako je mislilo nekoliko desetina od raslih ljudi, sakupljenih pretežno iz tri sreza: Mostara, Stoca i Nevesinja. Mišljenja mladih ljudi su pak, bila druga ija, a zasnivala su se na zaklju ku: ako nova vlast bude inila ma kakva nedjela - odmah joj se treba suprotstaviti istom mjerom. Niko, me utim, nije mogao ni predvidjeti doga aje koji su ubrzo nastupili.

Po formiranju ustaške vlasti, aprila 1941. godine, iz Nevesinja i nekih sela javljali su se dobrovoljci u njihove redove i to mahom propali tipovi. Ubrzo se vidjelo i emu vodi ta vlast. Oni su prvo po eli zalaziti u sela bez oružja i tražili: novaca, hrane, odje e i obu e, a uz put su propagirali »silinu njema ke mo i i istorijskog zna aja stvaranja NDH, koja e preporoditi našu zemlju i ko bude u njoj živio s mirom, ima e svega i sva ega«. Me utim, mještani su ih pripitkivali: da li e nova vlast i njena vojska dirati mirno stanovništvo. Oni su odgovarali da treba biti pokoran novoj državi i ispunjavati njene zahtjeve, pa e biti sve u redu. Valjalo je, po njihovim rijeima, predati oružje i opremu, kao i sve što je pripadalo kraljevoj vojsci.

Na 5 km od Žuberina postojala je žandarmerijska stanica Bakra uša. Iz nje je nova vlast otpustila žandarme Srbe i Crnogorce, a primljeni su novi, dobrovoljci, iz susjednih sela, me u kojima je bio i jedan broj besku nika i u svakom pogledu vrlo sumnjivih ljudi, koje smo mi, Žuberinci, dobro poznavali kao neradnike i nezahvalnike.

Pored postoje e Bakra uše, žandarmerijska stanica je formirana i u selu Kamenoj, sa Stankom Vlahi em na elu. U njoj je bilo nekoliko ranijih žandarma iz Blagaja, a ostali su bili novi iz Blagaja i ostalih sela.

Sem te dvije žandarmerijske stanice, formiran je i ustaški tabor u selu Rabini, kojim je rukovodio predratni ustaša Luka Jarak, seljak iz istog sela. U selu Žulja živio je tako er predratni ustaša Rizvan ati, koji je ustaškom pokretu pristupio 1939. godine, zajedno sa Jarakom, Vlahi em i Vidakom Arapovi em. Rizvan ati bio je seljak, ovjek srednjeg imovnog stanja, koji je uživao ugled okolnog muslimanskog stanovništva, a nije se isticao u vo enju politike. Me utim, po formiranju ustaške vlasti oko njega su se po ele okupljali ostale ustaše, tako da je njegova ku a bila sastajalište gdje su se donosile odluke »za dobrobit ustaškog pokreta«. Luka Jarak i njegovi istomišljenici iz Rabine i Stanko Vlahi i njegovi iz Kamene dolazili su kod Rizvana na dogovor za »odre ene poslove«, a potom se okupljali da podnesu izvještaje »o u injenom poslu«. Pošto su ove ustaše na prvi sastanak pozvale i nekoliko uglednih ljudi iz pomenutih sela i iznijele im plan likvidacije Srba sa ovog terena - odmah su im se neki suprotstavili: Arif Zolj (ugledni doma in u dvije ku e Zolja, koliko ih je bilo u Zuljima), Murat Mravi i Ibro Dani .

Odmah poslije ovog sastanka u selu Zuljima, Arif je okupio muškarce iz obje ku e Zolj i rekao im da ta nova vlast, koja je nasilno došla, ne e dugo potrajati i da su joj »mra ni zadaci koje ni iole pametan ovjek ne e izvršavati«. Tome je dodao: »Od danas pa u budu e svojim sadašnjim i budu im komšijama Srbima, ne smijete ništa nažao u initi, pa i kad vidite njihovo hajvan e u našoj šteti nemojte ga dirati, a tek onda pomislite kako treba da se odnosite prema ljudima«. Ina e, porodice Zolj živjele su dugo u selu Zuljima i imale svoja imanja u Pridvorcima u Nevesinju, pa su tako bile komšije porodica abrila. Porodica Zolj došla je davno iz Bosne, u nekadašnje selo Zoljevine u Nevesinju. Iz njihove ku e redovno su birani muktari koji su bili pitanici ovoga kraja - u vrijeme austrijske vladavine i Kraljevine Jugoslavije i, koliko se zna, nikome nisu u inili ništa nažao.

Drugi iz ove grupice Muslimana, koji su ustašama od prvog dana odlu no rekli ne, bio je Murat Mravi , siromašan seljak. Mada su mu ustaške vlasti mnogo obe avale, on je sve odbio i nije prihvatio plan ustaškog pokolja Srba. Rekao im je: »Imam svega samo neka sam miran i neka su moje komšije žive i mirne, pa e i meni biti dobro«. Tako je i napustio taj sastanak. Uz njega i Zolja bio je Ibro Dani . Imao je dosta obradive zemlje i ograda, pa je, uz pomo sela, držao mnogo sitne stoke. On se suprotstavio ustaškoj vlasti, ali je zato kasnije proganjan. Ustaše e ga mobilisati i gurnuti u smrt.²⁾

U selu Zuljima bilo je još Zoljovih istomišlenika, kojima je bilo stalo do dobrosusjedskih odnosa sa Srbima. No, takvi se nisu smjeli izjasniti, kao što su se izjasnili Arif, Murat i Ibro. Oni su se uvijek suprotstavljeni svim ne asnim rabotama, pa su mislili da e i ovoj ustaškoj. Me utim, nisu mogli ništa u initi, ali je sam pokušaj bio za ugled, kao podsticaj i opomena.

Poslije tog sastanka grupa od 30 ustaša upala je u selo Jasenu da pokupi ljude. Me utim, oni su postavili stražu, a ostali mještani su obri ivali zemlju koja više nije mogla ekati. Na straži su bili Dušan Cabrilo i njegov otac Milan. Kada su se ustaše pojavile sa jedne strane sela, oni su dali ugovoren znak i radnici su se sklonili. Tako ustaše u selu nisu našle ni jednog muškarca, sem Ilike Panti a, koga su pretukli i opljaka. Kako nisu obavili posao, oplja kali su selo i vratili se neobavljena posla.

U selo Žuberin ustaše su i dalje esto navra ale, traže i naoružanje i opremu jugoslovenske vojske, ujedno prenose i naredbe ustaške vlasti: ko ne preda opremu, a kasnije se kod njega na e - strogo e odgovarati, ili ko bude znao za nekoga da posjeduje oružje i opremu, a ne javi - isto e biti kažnjen, a strada e i celo selo. Pošto je u selu bilo 6 ku a u kojima su živjeli Hrvati, ustaše su naredile da svi Srbici svojim ku ama izvjese bijele zastave, a onima koji to ne urade zapali e ku u. Takvo nare enje u selu Jasenoj nisu izdali, jer su u njemu živjeli samo Srbici.

Jednoga dana došla su dvojica ustaša u ku u Koje (Spasoja) Cabrila. Jedan od ustaša služio je bivšu vojsku u istoj jedinici sa doma i nom. Kojo ih je lijepo primio i astio, a dao im je i novaca, jer su oni znali da ga ima. Ustaše su mu rekle da su obaviješteni da on ima pušku i da treba da je preda. Uzeli su pušku, a municiju nisu, rekavši Koji: »Neka ti ostane, ona e ti trebati, a mi pušku moramo predati na žandarmerijsku stanicu«. Ustaše su otišle u selo Jasenu i ubrzo se vratili. Odveli su Koju u jednu dolinu, tamo ga je jedan tukao, a drugi nadgledao - sve dok se nije onesvijestio. Pošto je došao svijesti, Kojo je nekako stigao na mjesto gdje smo izbjegli, i sve nam ispri ao.

Tre eg juna 1941. godine došla je vijest iz sela Udrežnja da je protekle no i izvršen masovni pokolj Srba.³⁾ Ljudi su zanijemili. Pred ve e smo se sakupili u selu i dogovarali šta da radimo. Tada se pojavio Boško (Vidoja) Pavlovi , ustaški doušnik. Željan da se na neki na in dokon-

²⁾ Prilikom napada partizana na žandarmerijsku stanicu Bakra ušu, na po etku 1942. godine, stigao je Stanko Vlahi iz Kamene sa velikim brojem pripadnika ustaške milicije da napadnu partizane s le a. Naišao je na Ibru Dani a i pobjeknuo mu: »Ho eš li i i na svoje branjenike ili u im ja suditi?!. Ibro e mirno po i u borbu i u njoj biti ubijen, kriv samo zato što je mislio pravedno i pošteno o svojim komšijama Srbima.

³⁾ U selu Udrežnju (Nevesinje), ustaše su u zoru 2. juna 1942. godine, na ku nom pragu poubijali 30 Srba i to: Mijata, Pera, Sava, Davida, Jova i Obrena Vučadinovi a; Vukosava Peka, or a Gambeli a; Petra, Mirka, Obrada, Vasa, etka, Marka, Jova, Novicu, Bogdana, Spasoja i Obrena Dragovi a; Miloša, Veljka i Vukana Kljaki a; Iliju i Danila Šipovca; Vlatka, Milutina, Radoslava, Boža, eda i Mirka Škipinu. Sa sobom su odveli Vukosava Peka, Obrena Dragovi a i Vukana Kljaki a, koje su kasnije ubili u Nevesinju.

pa seoske imovine, bio je spreman i na najveće zlo. Obavijestio nas je da su ustaše zano ile vrlo blizu sela i da se svaki as o ekuju. Svi muškarci su pobjegli u brdo, oko kilometar od sela, i odatle posmatrali šta se događa. Cijelu noć u sela se lupa iz sela. Komšije Hrvati prenosili su stvari iz kuće u Cabrila u kuće Boška, Marka i Sare Pavlovića. Od tada se više nije spavalо u kuće ama, nego po brdu.

Selo Žuberin muškarci su napustili poslije vijesti o pokolju Srba u Udrežnju, jer to je značilo da sa ustašama nema šale, da prelaze u potpuno nasilje. Selo su napustili svi Srbi i to sposobni muškarci i žene. Sva stoka je pretjerana preko brda Bjelavac u planinu Krstiće, gdje su se nalazile kolibe za proljetovanje i jesenovanje, a u selu je ostala po koja krava, radi mlijeka za djecu i starije osobe. Odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije iz sela su otišle etiri porodice, u kolibe, sa svom stokom i pokretnom imovinom i na taj način bile, unekoliko zaštićene. Najveći broj mještana ubrzo je istjerao stoku dalje, u planine porodice Cabrilo u Bijednju.

Videći da ne mogu da pohvataju ljudi, ustaške glavešine su se odlučili na lukavstvo: da u šumu pošalju Stanka (Mate) Pavlovića, ugledna domaćina u kojeg su već posumnjali da je neke njihove tajne otkrio porodici Cabrilo. Stanku su ustaše postavile zadatak da ode u šumu i objasni muškarcima da se ni njima ni njihovim porodicama ništa neće dogoditi, ukoliko se vrate u selo. Tako bi vojska vidjela da se oni nisu odmetnuli i da priznaju novu vlast. Stanku su rekli da će biti ubijen ako ne izvrši zadatak, a biće mu »likvidirana familija i imovina kao hrvatskom izdajniku«.

Stanko, kao astan ovjek, nije imao izbora. Rekao je ženi da ide po Cabrilu u brda - da im kaže da ne dolaze u selo, jer će biti poubijani. Tada joj je rekao: »Ja više volim da moja djeca ostanu siro ad nego svih Cabrilaca.« Došao je u brdo, našao muškarce i rekao im glasno a im se neće ništa dogoditi ako se jave ustašama. Međutim, pri polasku je pozvao Mitra (Koste) Cabrilu, Peru (Marku) Cabrilu i Koju (Spasoju) Cabrilu, pa im šapatom rekao: »Ja se vraćam u selo, a ustaše su me i poslale da i vas dovedem kako bi vas pobile. Pa vi nemojte njima ići, jer ako odete bi ete svi poubijani. Sve u inite da niko ne ode njima, a mene svakako neće biti, to je država koja se temelji na zlo inima.« Cabrilci su ostali u šumi, a Stanko se vratio u selo, gdje su ga ekale ustaše da im kaže rezultat razgovora i da li će Cabrilci doći da se javi. Stanko im je odgovorio potvrđeno: da će svi doći pred vlast. Na tu vijest ustaše su po ele pripremili likvidaciju Cabrilaca.

U šumi je, poslije Stankova odlaska, nastala borba među Cabrilima: jedni su bili za odlazak ustašama, a drugi to nisu dali. Rasprava je potrajala sve do večeri. Njih desetak se, ipak, odlučilo da dođe u selo i da se jave ustašama. Otišli su pred jednu kuću i polijegali da ih vide. Nešto oko pola noći došla su krišom dvojica ustaša u selo. Kod kuće Nike Pavlovića pitali su da li su Cabrilci došli, a Niko im je odgovorio potvrđeno. Stanko i njegova žena nisu spavali - pratili su što se događa. Stanko je otišao kod Mike i pitao ga kada je bio kod njega. On mu se zakleo Bogom da nije bio nikome. Stanko je više vjerovao sebi nego njemu i rekao ženi da brzo preskoči i ogradu baštę i kaže Cabrilima da bježe, jer će biti poubijani. Ljudi su jedva pobjegli iz sela, jer je hitro stvoreno obručalo oko njega. Ustaše su se spremili u selu Zuljima. Kada su došli u blizinu Žuberina, preko Nike i Boška Pavlovića provjerile su da li su ljudi na okupu. Onda su opseli selo. U Zuljima su primorali Hajdara Toporana da ide sa njima u likvidaciju Cabrilaca. On im je rekao da ne može biti i go, na što su mu naredili da ide u Žuberin i tamo se obuče

i obuje. Morao je po i, jer je shvatio da e ga ubiti. Kada je došao blizu sela potrao je po mraku i došao u ku u Branka (Rista) Cabrila. Našao ga je kako sjedi i eka ustaše da ga vide i dokaže im da nije odmjetnik. Hajdar mu je rekao: »Bježi kud znaš, idu ustaše i zaključte te usred ku e!«. Branko je uspio da pobegne. Kratko vrijeme poslije toga, oko sela je napravljen obrub i nastala je pucnjava. Tek je svitalo, ali u selu nije bilo ni jednog muškarca. I oni koji su se vratili, uz Stankovu pomoć i pomoć njegove žene uspjeli su da pobegnu i sa obližnjih brda tužno su posmatrali kako im gori sve ono što su oni i generacije prije njih stvarali.

Ustaše su tada 28. juna 1941. godine, u selu Žuberinu spalile 13 štala i 5 kuća. Ostale su 4 štale i 5 kuća koje su bile u blizini kuća Pavlovića, jer da su one zapaljene izgorjelo bi itavо selo. Poslije paljenja ustaše su nastavile da terorišu žene i djecu. Raspitivali su se za muškarce i pitali ko je pucao u njih. Stanovnici su odgovarali da u selu nema oružja i da niko od njih nije pucao. Ustaše su uvidjeli da ih je Stanko Pavlović prevario. Nastavili su sa pljačkom, ali se nisu mogli nadoditi kome će pripasti jedna živa a mašina. Došlo bi i do tute da je jedan ustaša nije razbio i tako ih pomirio.

U toj paljevini bilo je i strašnih drama. Ilki, ženi Koje Cabrila, ustaše su zapalile kuću u kojoj su bila njena dva mala sina, koja nisu znala, ni mogla da pobegnu. Ustaše nisu dale majci da prije kuću, pa se Vida Cabrilo, odvažna i slobodna žena, uputila prema Kojovoj kući. Me-

utim, jedan ustaša sa uperenom puškom isprijeio joj se na putu. Ona ga je zgrabilo i bacila u neki drvljanič, pa s teškom mukom uspjela da spasi Kojine sinove iz plamena. Uskoro je vidjela da je i njena kuća u plamenu. Vida je bila žena pedesetih godina, rodom od Sarajeva i iz Ljubinja. Bila je udata za Mihu (Marka) Cabrila, i već preko dvije decenije udovica. Podigla je dva sina žive i u zajednici sa djeverom. Prilikom rastura stare jugoslovenske vojske, nagovarala je nas nekolicinu mladića, koji nismo bili prisjepili za vojsku, da se javimo dobrotoljno u rat za odbranu zemlje. Mi smo joj odgovorili: »Vidiš i sama strina Vido, da sve bježi i da tu nema odbrane!«. Na to nam je odgovorila: »U svim ratovima bilo je izdajnika, pa i u ovome biti, ali smo uspjeli da odborimo svoju zemlju od neprijatelja!«. Vidjelo se da je teško podnijela kapitulaciju i izdaju vlastodržaca.

Kada je selo spaljeno i opljačkano, ustaše su potjerale Stanka (Mata) Pavlovića i Vidu (Mihe) ubrilo u selo Žulja, a odatle u žandarmijsku stanicu Bakra ušu, da bi ih poslije u pratinji žandarma, sproveli u Mostar. Vidu su odmah ubili, a Stanka otjerali u Trebinje pred vojni sud. U zatvoru, u Trebinju, sa Stankom je bilo Srba i Hrvata i Muslimana sa tog područja, koji su kasnije prijavili da je on zvijerski mučen, da bi poslije nekoliko mjeseci tamovanja bio pušten kući, ali je ubrzo podlegao povredama.

Kada su ustaše počele paliti selo Žuberin i pljačkati, bilo je jasno: nije se moglo više ekati. Sa snagama i naoružanjem sa kojim se raspolagalo u Žuberinu i Jasenovu nije bilo moguće oduprijeti se nasrtljivoj rulji, pa su se seljaci povukli iznad sela Jasene, na mjesta gdje su dotad držali straže. Stanovništvo i borci povukli su se u planinu Sniježnicu. Mara Bukvić, to nije mogla u inicijativi, jer je bila prije porođaj u svaki daljnji pokret za nju je bio besmislen i opasan. Zamolila je svoga muža Vidoja, sa kojim je već imala tri sina, da joj ostavi jednu posudu vode i jednu mirniju kozu, te da je smjesti u jednu od rupica, gdje je do tada bio zbijeg. Po odlasku njenih ukućana i seljana, Mara je ostala sa teškim mislima. Bojala se da je ne pronađe, a mislila je i na familiju koja se

dala u bjekstvo, ostavljaju i sve svoje. »Teške su to ljudske sudbine, ali druge nije bilo«, pri a Mara, »moralo se sve to izdržati i preživjeti«. U takvom teškom i bezizlaznom stanju, nešto oko pola no i, Mara se porodila. Poslije je pri ala:

»Porodilih se sre no i rodili sina. Sa dva kamaena presjekoh mu pupanu vrpcu, što sam pripremila za dana. Vidim - zdravo i napredno dijete, pune ga ruke. I zaplaka kad ugleda dan i novi svijet, koji se toliko bio izopao da je pred sobom uništavao sve što je pošteno i napredno, pa bi i njega da su me samo otkuda pronašli, iako se tek rodilo. Okupah dijete i zavih ga u svoju sukњu, a dodadob mu kozju sisu u usta. Odmah je prihvati i po e da siše, a ja se obradovah i sama u sebi pomislih: biti e dobro i živjeti e. A ja sva sre na u takvom stanju i ne samo da mi nije neobično, ve se osje am kao da sam sa njim dobila neku zaštitu i sigurnost.

Tako sam se mislila i jadila tri dana i tri no i, a onda jedne no i, kao da me neko zovnu i ja se odazvah, jer sam po glasu prepoznala muža Viđoja koji je došao kradom do mene, da vidi šta se sa mnom zabilo. Pita me kako sam i jesam li živa, na što mu potvrđno odgovorih: da je sve u redu i da sam mu rodila sina iste ve eri, dodaju i da je dijete zdravo i napredno. Muž mi re e: 'Udavi dijete i bježi za nama, a ja mu odgovorih: Nikad živa, a ti spašavaj svoj život kako znaš i pazi, ako možeš, ostalu djecu! On se izgubi, a ja i dalje ostadoh sama sa mojim novoro enim sinom. Ali nisam sama, imam sa kime da pri am i to tiho i polako, sve mu pri povijedam, a bila sam gotovo zanjemila i na svašta mislila dok ga nisam rodila. Poslije još etiri dana odnekuda do mene do e Stana Bukvi, žena Maksimova, koja je, na neki na in, saznała da sam tu ostala i da sam se porodila. Njeni nijesu daleko bježali od ku e, a ku a je udaljena od sela više od dva kilometra. Tiho me zove i pita - jesam li živa. Pišta je sa djetetom, a ja joj rekoh da je i ono živo i zdravo. Ona mi je donijela malo hrane i vode, te se malo okrijepih i do oh k sebi. Stana mi uze dijete, a ja povedoh kozu. Kod njene ku e se dobro okrijepismo i ja i moj sin. Sva je sre a što za vrijeme samovanja moje dijete nije plakalo, kao da je i ono znalo da se borí protiv svih neda a koje su ga ekale pri stupanju na ovu nemirnu zemlju.

Pošto smo se okrijepili i ja i dijete, po eše da pristižu izbjeglice iz susjednih sela i iz donje Hercegovine. Pri aju mi o stradanjima nedužnog stanovništva. A potresne su pogotovo pri e preživjelih sa jama, koji su nekako uspjeli da pobegnu poslije strašnih muka.

Poslije nekoliko dana po eli su se vra ati naši borci i familje, spašavati imanja od napuštene stoke. Selo uspostavlji straže na Ždelinama, a narod ostade po brdu i niko ne smije u ku e. Do e i nekoliko boraca iz Udrežnja i poja asmo obezbje enje. Poslije mjesec dana ustaše skovaše plan za klanje stanovnika Stjepan Krsta, Dabrice i ostalih okolnih sela. Žene, djeca i starci teškom su se mukom spasili bježe i do nas, a nakon nekoliko dana do e i eta Dušana Brstine. Narod se oveseli borcima, kao da je došla sloboda, i od tada se više nismo bojali. Moj sin ro en u tom ratnom gr u, preživlje i te i sve ratne muke. E, ne želim to ni dušmaninu...«

Ustaše su, u nastojanju da stvore neslogu i razdor me u Cabrilima, nagovarale neke da im se preda An elko (Stojana) Cabrilo, momak od 24 godine, koji je bio poznat po svojim naprednim pogledima. On je rano, sa bratom Ilijom i dvije sestre, ostao siro e. Ilija je izu io pekarski zanat i bio pekar i skojevski aktivista u Mostaru, uti u i i na An elka. An elko se bavio zemljoradnjom, a vojni rok je odslužio u konji koj jedinici garde u Beogradu. Režimski ljudi su ga u Nevesinju pred rat smatrali nepouzdanim. U vrijeme opisanih zlo ina, jedan ustaški doušnik iz Žulja ubijedio je An elkova strica da dovede An elka i doneše

pušku, pa se ništa ne e dogoditi ni njima, ni selu. Pošto su An elko i Vidoje otišli iz sela, odmah po kapitulaciji Jugoslavije, Vidoje je ubje- ivao An elka da po u zajedno i ponesu pušku. Jednoga jutra su došli na odre eno mesto, na putu izme u sela Rabine i Žuberina. Tu se, iznenada, nekoliko ustaša bacilo na An elka, da bi ga živa uhvatili, ali je on zbacio ustaše sa sebe i dao se u bjekstvo. Za njim je otvorena puš- ana vatrica, ali je uspio da umakne. Organizator te ustaške akcije bio je Mujaš Toporan,⁴ besposli ar, koji je neko vrijeme bio poljar porodici Cabrilo.

Ustaše su tražile i Peru (Marka) Cabrila, pedesetogodišnjaka iz Žuberina, ovjeka koji je u toku prvog svjetskog rata napustio austrijsku vojsku i skriva se kao pripadnik »zelenog kadra«, a zatim, sve do 1918. godine, komitskih jedinica. Zatim je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovaca, po eo kao žandarm, ali kako nije mogao da vrši progon i zlostavljanje drugih ljudi koji su voljeli slobodu i borili se za bolji život - vratio se ku i prihvatio se zemlje. Uo i samog rata je mobilisan u jedinici u Trebinju. Po povratku iz vojske, pri ao je o rasulu bivše vojske. Iako je bio mjesec april, sa familijom je prešao u planinu, jer je smatrao da u selu ne e ništa dobro do ekati. Uo i izbijanja ustanka u Nevesinju, 24. juna 1941. godine, saznaje za njegove pripreme i, 24/25. juna, sa Mirkom abrilom, odlazi u selo Jasenu i uzbunjuje je za ustanak, uz uzvik: »Zaratila Rusija! Na ustanak ljudi, dolazi sloboda!«. Potom odlazi u svoje selo Žuberin, uzvikuje istu parolu i skida bijele zastave sa srpskih ku a.

Ustaše su odmah preduzele akcije za hvatanje Pera (Marka) Cabrila, služe i se lukavstvom. Me utim, on nije vjerovao u njihova obe anja. Jednoga dana njegov komšija Murat Mravi⁵ mu je poruio da do e na pašnjak Bjelevac. Pero je poveo mene sa sobom i otišao na zakazani ustanak, ali sa velikom opreznoš u. Tamo je našao Murata. Lijepo su se pozdravili i sjeli. Pero je prvi po eo: »Murate šta ima novo?«. Murat mu je odgovorio: »Nikakva ti dobra ne mogu re i - ni meni ni tebi, ni ikome ko se našao pod vlaš u Nezavisne. Mogu ti re i samo to: traže te ustaše da te ubiju, jer si bunio narod i dizao ga na ustanak. Ja sam do vde dolazio dva puta, gonile su me ustaše da te hvatamo, i ja sam im rekao gdje se ti nalaziš i da nijesi sam. Rekao sam im da ih mogu odvesti, a kako emo pro i, to ve ne znam. I oni nijesu smjeli da idu preko brda. Mene su gonili radi toga što sam ja protiv ubijanja ljudi i što sam se suprotstavio ustaškoj vlasti; ni sam ne znam kako u pro i i svaki dan mi prijeti sve ve a opasnost od ustaša. Molim te: ništa im ne vjeruj i idi tamo gdje te ne e na i. Sve ini da te ne uhvate«. Pero mu se zahvalio, pa su se rastali. Ja sam stajao pored njih i osmatrao da nam se ko ne približi. Sastanak je trajao vrlo kratko, jer se Muratu žurilo - i on se bojao za svoj život.⁶ Pero i ja vratili smo se u zbjeg i nastavili da se sa ostalim seljanima, obezbe ujemo.

Avgusta 1941. godine, ustaše organizuju pokolj stanovništva sela Stjepan Krst, Žuberina i Jasene. Stanovništvo Stjepan Krsta je o tome bilo na vrijeme obaviješteno i dalo se u bjekstvo prema Jasenoj. Ustaše su krenule u potjeru za njima, ali su ih, ispred sela Jasene, do ekali pušnom vatrom Milosav Cabrilo i uro Ivelja sa bombom. Tako su

⁴> Mujaš i Avdan Toporan bili su ro ena bra a i istaknute ustaše. Mujaš je dobrovoljac na ruskom frontu i komandir voda u SS diviz. na Sutjesci.

⁵) Murat Mravi iz susjednog sela Žulja.

⁶1 Prilikom povratka naših jedinica iz Bosne, marta 1943. godine, Pero Cabrilo je dobio zadatok da ode u stola ki srez, u selo Trijeban, kod porodice Šotra, i tamo se poveže sa ilegalnim radnicima. Pri povratku su ga ubile ustaše na putu ka selu Brštanik. Jedna desetina dalmatinskih boraca ga je sa nekoliko mještana sahranila u selu Stjepan Krst.

ustaše suzbijene, a stanovništvo spašeno. Oko 40 duša razmjestilo se u Prašnim dolinama u selu Komarevci, gdje je za sve vrijeme rata bilo izbjeglica. Nakon nekoliko dana, »Brsticina« eta je sa planine Sniježnice došla iznad sela Jasene i na taj na in sprije ila namjere ustaša. Tako je stanovništvo ovih sela spašeno od istrebljenja. Dolazak ete na taj teren ohrabrio je stanovništvo ovih sela, a ustaše su ve ra unale na nju, planiraju i kako da izvrše napad. U tom periodu po elu je intenzivna nabavka oružja i municije. Nije se rijetko dešavalo da je davan i dobar vò za pušku i 50 metaka.

Ljetina je pod zaštitom straža bila sakupljena, ali se, kada je došla jesen, valjalo pripremati za oštru zimu, a malo ko je imao krov nad glavom. A kako su porodice živjele na tri imanja, najve i broj se opredjelio da živi u Žuberinu, s tim da se što ve i dio stoke zadrži u katunu Klopotuše, gdje su bile štale. Mnogi su dio krupne stoke prebacili u sela D. i G. Bijednja. Krajem jeseni se i ve i dio stanovništva vratilo u Žuberin, gdje su neki podigli improvizovane štale i ku e, pa se ponovo poelo normalno živjeti, ali uz stalnu opreznost.

Selo je organizovalo danono nu stražu, kako su inila i susjedna ustaška sela. U Žuberinu je nastavilo da živi i 6 hrvatskih porodica Pavlovi koji nisu ni napuštali selo. Bili su naoružani, ali puške nisu javno pokazivali. Iz sela su se u eti Dušana Brstine tada nalazili An elko (Stojana) Cabrilo i Žarko (Mihe) Cabrilo. Njih dvojica su eš e navra ali u selo i sa sobom dovodili borce na presvla enje - one koji nisu bili sa terena Nevesinja i prikupljali podatke o stanju u selu i u susjednim ustaški orijentisanim selima: Žulje, Kameno, Stjepan Krsta. To su ustaše znale. Koncem jeseni, Dušan Brstina dolazi u selo Žuberin sa odredom i razoružava porodicu Pavlovi e. Uzima samo oružje i municiju a sav narod i imaoce oružja ostavlja na miru. Ustaše vrlo brzo saznaju za ovu akciju, ali ništa ne preduzimaju, iako je selo od njihovih straža bilo udaljeno svega oko 500 metara. Jedino su nešto kasnije ustaše iz Kamena izvršile ispad iz sela u pravcu Jasene i na paši našli na stoku Pere (Marka) Cabrila i odveli sa sobom.

U me uvremenu, došlo je do formiranja jedne ja e jedinice u ja ini jednog voda od boraca iz porodica Cabrilo. Vod je obezbje ivao selo, a za njegovog komandira postavljen je devetnaestogodišnji uro (Stojana) Cabrilo, trgova ki pomo nik, koji je, aprila 1941. godine, napustio Šibenik i vratio se u rodni Žuberin, da bi se ubrzo priklju io ustanicima, a potom otišao u selo Bijednju, gde je aktivno radio za NOP sve do ponovnog povratka u rodni Žuberin, gde je postavljen na dužnost komandira voda. Ina e, u bataljonu »Bišina«, od formiranja do juna 1942. godine bilo je 12 Cabrila.

Jesenjih dana 1941. godine, narod Žuberina i okolnih sela dobro se naoružao i oja ao od dizanja ustanka. Pored svih priprema za savla ivanje zime, trebalo je obezbijediti i brojne familije i pojedine izbjeglice iz donje Hercegovine, pa su oni smješteni u katunu Klopotuše, gdje su smještene i dvije familije brojne porodice Brstina, zatim orluka, i dr. Tako je broj stanovnika naglo porastao, a time se nagomilali problemi u vezi sa ishranom i smještajem.

Bratstvo Cabrilo imalo je ro ake u okolnim srezovima - u Mostaru, Stocu i Bile i. Na organizovanje ovih ljudi za ustanak bitno su uticali politi ki rad, uticaj Partije i slobodarske tradicije. U selu je uspješno djelovao Mitar (Koste) Cabrilo, u esnik oktobarske revolucije, solunski dobроволjac. Tu su bile i njegove šure iz susjedne Rabine - bra a Pudari, An elko i uro. uro je bio u esnik u ruskoj revoluciji. Na taj teren je, kao borac odreda narodne vojske »Bišina«, došao i Dušan Kon-

stantinovi , koji je neumorno radio na organizovanju i dalnjem ja anju ustanka, a nešto kasnije i Asim Zub evi i narodna eta odreda »Bišina«, koja se na tome terenu zadržala nekoliko mjeseci. Veliku ulogu imali su Dušan Brstina i njegova bra a, ro aci porodice Cabrilo. Majka Dušana Brstine - Mila ro ena je u Žuberinu, a žena Lazara Brstine je, tako e, ro ena Cabrilo, sestra Draga Cabrila. Kao istaknuti borci dje-lovali su predratni seoski knez Todor (Ilijе) Cabrilo i Drago (Ilijе) Cabrilo, koji je neumorno radio na okupljanju seljaka za borbu. Tako se selo Žuberin, u tim aktivnostima i djelovanjem navedenih ljudi, opre-dijelilo za liniju Komunisti ke partije, za borbu protiv okupatora i do-ma ih izdajnika.

U to vrijeme u selu nije bilo lanova KPJ i SKOJ-a, ali je omladina jednodušno prihvatile parolu o borbi protiv okupatora i njegovih po-maga a. Tek u aprilu 1942. godine, u selu Žuberin, ta nije na katunu Klopotuša, formiran je aktiv SKOJ-a, u koji je u lanjeno 7 mladi a i dje-vojaka iz porodice Cabrilo. Pored toga, tada je djelovao i aktiv AFŽ od 6 žena i djevojaka Cabrilo, me u kojima se tada i u toku cijelog rata isticala Darinka (Mirka) Cabrilo, lanica opštinskog i sreskog komiteta AFŽ-a. Znatan dio stanovništva okolnih sela Muslimana i Hrvata pošte-no se držao prema svojim susjedima Srbima. Sem Stanka Pavlovi a, Zo-lja, Dani a i Mravi a, treba ista i da su Muslimani iz Podveležja, kriju i od ustaša, prebacili porodicu Brstina iz sela Jar išta u katun Klopotuša, sa svom pokretnom imovinom, koja je ostala poslije paljenja ku a 26. juna. Prebacili su i porodicu orluka. To je bio primjer pravog odnosa komšije prema komšiji. Pored toga, Dušan Brstina je ve u avgustu 1941. godine, sa istaknutim ljudima Muslimanima i Hrvatima ovoga kra-ja, po eo da uspostavlja kontakte radi me usobne trpeljivosti i nenapadanja. Tako su organizovana dva sastanka sa predstvincima sela Žulja, Rabine i Kokorine. Iz Žulja su bili prisutni Murat Mravi , Salko Zolj⁷ i Mujaš Piruši (ubili su ga partizani u toku rata). Dušan Brstina je- istakao u pregovorima da je u datoj situaciji najvažnije sa uvati mir, brat-stvo i jedinstvo i sprije iti divljanje ustaša nad srpskim življem. U pro-tivnom, mora se ra unati na odgovaraju e protivmjere. Kasnije je i Asim Zup evi , koji je postao komesar odreda »Bišina«, zastupao isto gledište i potvrdio iste zahtjeve. Me utim, od ovog sastanka, zbog kraj-nje neprijateljskog držanja Mujaša Puriši a, nije bilo koristi. ak je us-taška straža sa Varde pucala iz pušaka i teškog mitraljeza na predstav-nike NOR-a kada su dolazili na sastanak. Asim je bio revoltiran i nikako se nije mogao pomiriti sa neuspjehom pregovora, dok je Dušan djelo-vao smirenno. Kasnije je Asim nekoliko puta iz Klopotuše odlazio u sela Podveležja, u pratnji Cabrila.

Dušan Brstina i njegova jedinica redovno su obilazili sela i zbjegove i održavali sastanke sa vi enijim ljudima. Prisustvovali su seoskim zbo-rovima i sijelima i li no uticali na narod da sprovodi liniju Partije. Nep-rekidnim radom još više se u vrstila povezanost sela, što se ispoljilo u zajedni kim akcijama i organizovanom angažovanju partijskih kadrova tamo gdje su bili najpotrebniji. Katun Klopotuša tada postaje mjesto sa-stanka i velika partizanska baza. Tu su se spremali kuriri i odlazili za Podveležje, Mostar, sela u mostarskoj kotlini i u stola ki srez. Tu su pri-mali materijal i slali dalje, u jedinice u unutrašnjost. Preko Klopotuše prelazili su i partijski rukovodioci za selo Zijemlje i Bora ko jezero, gdje se nalazio Konji ki odred. Koncem 1941. godine, ovdje su formi-rani narodnooslobodila ki odbori sela Žuberin, Rabina (selo sa 58 do-

⁷⁾ Kao borac 13. hercegova ke brigade poginuo je 1945. godine na prilazima Biha u.

ma instava Srba, Muslimana i Hrvata, uglavnom sto ara i sezonaca), Jasena (20 porodica sa 308 stanovnika, sve Cabrilo i Bukvi i) i Bukori e. U prolje e 1942. godine, dolazi do velike akcije prebacivanja puš ane municije iz konji kog bataljona preko Podveležja u Klopotušu, i dalje.

U Klopotuši je sakupljen potreban broj tovarnih konja i obezbje e na pratnja za prebacivanje municije u sjedište operativnog štaba za Hercegovinu.

Kada je formiran bataljon »Bišina«, i vod od 12 Cabrila iz Klopotuše ulazi u njihov sastav, ta nije u Udrežnjansku etu. Za njegovog vodnika postavljen je Todor (Ilij) Cabrilo, ovjek odvažan, hrabar i snalažljiv u svim situacijama.⁸ Ovaj vod je, 18. marta 1942. godine, u estvovao u napadu na ustašku žandarmerijsku stanicu Bakra ušu. Napad je izveden po nare enju Operativnog štaba za Hercegovinu, a u njemu su u estvovali bataljon »Bišina« i 3. eta 1. udarnog bataljona. Pripreme za ovaj napad su trajale dugo. Pri napadu su jake snage ustaša i milicije iz sela Kamene, Žulja i Prije ke Strane, te dijela Rabine, napali partizanske snage sa le a u selu Rabini. Tada su Biogradska eta i 1. eta bataljona »Bišina« otpo ele borbu sa milicijom i ustašama i za kratko vrijeme ih protjerale do sela Žulja. Potom je naša eta otišla u katun Klopotuše radi obezbje enja i napada sa druge strane.

Biogradska eta bataljona »Bišina« je 19. marta dobila nare enje da se spusti u selo Žuberin, radi njegovog obezbe enja, jer ga je stanovništvo napustilo odmah po napadu naših snaga na Bakru ušu. Stanovništvo se nije zaustavljalo ni u katunu Klopotuše, nego je prešlo u Krsta e, prema planini Sniježnici, u neke kolibe. eta je u selu ostala do 20. marta, kada je, po nare enju, povu ena sa tog terena na položaje Bukvice, pošto su jake talijanske i etni ke snage napadale iz Nevesinja u pravcu Biograda. im su se jedinice udaljile od sela u visini Klopotuše, jake ustaško-milicijske snage napale su selo Žuberin iz tri pravca i spalile ga do temelja. Od seljana, tu su bili samo Lazo (Sime) Cabrilo, Mihajlo (Vidoja) Cabrilo i Todor (Ilij) Cabrilo. Oni nisu mogli da sprije e napad tako velikog broja ustaša i njihove milicije na selo, a glavnina boraca iz Žuberina bila je na drugim položajima i u drugim jedinicama, dok su stariji ljudi bili angažovani na spašavanju imovine i naroda.

Stanovnici Žuberina su od ranije o ekivali ovaj napad, jer su ustaške vlasti naredile hrvatskim porodicama Pavlovi a da se isele u selo Kamenu. Poslije paljenja Žuberina, svo stanovništvo iz katuna Klopotuše napustilo je kolibe i prebacilo se u planinu, vide i da nemaju nikakvu zaštitu. Stab bataljona »Bišina« naredio je svojoj udarnoj eti da ode u Klopotušu. Komandir ete bio je Milutin Brstina, a politi ki komesar Asim Zub evi .⁹ U Klopotušama nas je Asim Zup evi postrojio i rekao nam: »Ustaše samo preko nas mrtvih mogu ovuda da pro u!« Tu smo ostali duže vrijeme, drže i stražu kod sela Žuberina i na Vu ici kod Bišine, a nave e se, po mraku, povla ili u Klopotušu.

U vrijeme priprema za napad na ustaško uporište Bora , od nas je otišao Asim Zub evi , a na njegovo mjesto je postavljen oko Maleševi . Sa ovog terena niko nije odlazio na Bora , jer je i ovdje prijetila opasnost od ustaša iz okolnih sela, pa i Bišine. eta je na tom prostoru ostala sve dok nije došao 2. udarni bataljon. Jedna njegova eta i štab razmješteni su u katunu Klopotuše, a jedna eta u selo Jaseni. Ova dru-

Poginuo poslije oslobo enja kao predsjednik NOO u selu Pridvorci od metka odmetni ke bande.

⁹⁾ Asim Zub evi iz Trebinja, ak i predratni lan Partije. Polit i komesar ete u 1. udarnom bataljonu, a od marta 1942. godine - politi ki komesar Udarne ete u partizanskem bataljonu »Bišina«. Poginuo je decembra 1942. kod Travnika, u 10. hercegova koj brigadi, u borbi protiv ustaške »Crne legije«. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije.

ga eta držala je položaje prema selu Dabrici i Stjepan Krstu, a ona iz Klopotuša - položaje prema selu Kamena i Žulja i, dijelom, prema Bakra uši. Po dolasku 2. udarnog bataljona u Klopotuše i Jasenu, stanovništvo Žuberina se povratilo i nastavilo rad oko zbrinjavanja vojske. Udarna eta »Bišina« bataljona, postala je 3. eta 3. udarnog bataljona i pretežno se nalazila na položaju u Bišini, gdje je bila i jedna eta 2. udarnog bataljona. Komandanti bataljona su se gotovo uvijek nalazili uz svoje ete, na položaju u Bišini, kada smo odlazili u zasjede.

Poslije brižljivog izvianja i sakupljanja podataka, štabovi bataljona »Bišina« i 2. udarnog bataljona brižljivo su razradili plan napada na selo Žulja i napravili raspored jedinica za borbu. Jasenski vod trebalo je da dejstvuje pravcem - Crni vrh (k. 957) - Baturina (k. 981) - Luka - Gradac; Žuberinski vod pravcem Gradina (k. 853 i 844) - selo Kaluer; 3. eta 3. udarnog bataljona, zatvarala je pravac između sela Žulja i Kamene, sa težištem dejstva prema selu Kamena - ukoliko bi ustaša pristigla pomoć iz tog sela. Pomenuti vodovi imali su zadatak da na sebe privuku snage sela Kamene i Stjepan Krsta. Prva eta 2. udarnog bataljona imala je zadatak da napadne od katuna Klopotuše na utvrdu Varda (k. 789) i sve do rejona Velika Gomila, gdje su bile raspoređene straže i pripremljena utvrda enja za odbranu u slučaju napada. Znalo se ko zaposjeda koji položaj i kako dejstvuje, a 2. eta 2. udarnog bataljona, sa komandirom Milanom Tabakovićem na vodu, obišla je selo sa sjeverne strane i iznenadila ga. Kada je upala u selo, neprijatelj je napustio položaje i dao se ubjekstvo. Sve jedinice su otvorile vatru sa svojih položaja. Po ele su da gore kuće i štale u selu Zuljima. Tako je neprijatelj bio uspanjen i po evo je da odstupa sa svih položaja. Zaplašeno stanovništvo iz sela Kamene, Stjepan Krsta, Brštanika, pa i Rotimlje, po evo je da bježi, iako su naše snage bile daleko od njihovih sela i niko ih nije napadao. Oni su se smirili tek sjutradan i vratili u svoje domove, jer su vidjeli da ne prijeti nikakva opasnost.

Poslije izvršenog napada, jedinice su se izvukle u rejon Klopotuše - selo Rabina - Mukinjica - selo Jasena - Crni vrh. Tu su se borci odmorili, pregledali i o istili opremu i naoružanje. Stanovnici Žulja su se dijelom izvukli u pravcu sela Vranjevaca, a dijelom ostali po škripovima, dok ih je nekoliko uhvataeno i dotjerano na brdo Bjelevac. Tu su, poslije kratkog ispitivanja, bili pušteni kući. Među njima je bio i predratni ustaša Rizvan ati, oko koga su se do tada okupljale sve neprijateljske snage i u njegovu kući su donošene odluke o likvidaciji Srba i pljački njihove imovine.

Selo Žulji je spaljeno i u njemu je, na žalost, izgorjelo nekoliko žena i djece, jer su se sa njima zatvorili naoružani mještani, koji se nisu htjeli predati, nego su pucali iz kuće. Naši borci bili su prisiljeni da kuće zapale i ne znaju i ko se sve u njima nalazi. Potom je selo u cijelini spaljeno, a ostalo je samo nekoliko kuća, koje su bile od tvrdog materijala i pokrivene pločom ili crijevom. Tako je nastradalo ovo selo, podignuto na platou iznad Buska, na 4 km od puta Mostar - Nevesinje, na golog kamenjaru, siromašno stanište 39 doma instava sa 256 stanovnika, uglednih sto araa, po nacionalnosti isključivo Muslimana.

Rizvan ati se tada spustio u Blagaj, a zatim u Mostar, odakle je nastavio put za Sarajevo. Pošto je pronašao vodiča u Sarajevu, Mehul Halvadžiju, rođenog u selu Kruševljana, koji je živio i radio u Sarajevu kao trgovac ki je pomoćnik, Rizvan mu je platilo put u Zagreb i natrag - da bi ga odveo kod Ante Pavelića. Halvadžija je otišao sa Rizvanom ati em do Zagreba gdje ih je primio Pavelić. Poglavniku je Rizvan podnio izveštaj o tome što se desilo sa njegovim selom. Tom prilikom su se

i fotografisali. (Meho je te slike uvaо sve do ulaska jedinica Jugoslovenske armije u Sarajevo, 6. aprila 1945. godine. Tada ih je njegova žena zapalila, boje i se osvete partizana). Rizvanu ati u je Paveli, pri a Halvadžija, dao »pun voz« hrane, odje e, obu e, naoružanja i svega za izbjeglice stanovništva sela Žulja, ali je malo ko od toga imao koristi, sve je to Rizvan zadržao za sebe i svoje bliže.

Stoka sela Žulji dotjerana je u Krsta e, ali se mnogo stoke, koja je bila uplašena od vatre i velike pucnjave, razbjеzalo u toku gonjenja. Poшто su Žuljani kao dvolasnici, imali dio krupne stoke i u selu Pridvorci, na zimovanju, i ona je ostala, a dio sitne stoke je ostao u nekim dolinama oko sela. Dok se dotjerana stoka nalazila u Krsta ama, neki laniovi porodice Cabrilo su poruivali Žuljanima da do u na odre eno mjesto, kako bi im dali nešto stoke, kriju i je od partizana, ali se nije niko javljaо sem jednoga doma ina iz sela Rabine koji je odatle otjerao svu svoju stoku koja mu se našla u selu Žuljima pri napadu. Poslije nekoliko dana sva ta stoka je otjerana preko Nevesinja za Bile u i dalje, a 2. udarni bataljon je ostavio za svoje potrebe 150 ovaca koje su uvane pod nadzorom jednog odjeljenja boraca. (Pri odstupanju naših jedinica za Bosnu ostalo je još oko 50 ovaca, pa ih je bataljon otjerao sa sobom u pravcu Bile e).

Po odstupanju naših jedinica za Bosnu, stanovništvo Žuberina se povuklo u planinu Krsta e, a jedan dio, pretežno obani - djevojke sa starcima, otišao je, sa stokom, u selo Bijednju. Tamo, me utim, nijesu rado primljeni, jer je dio stanovništva bio naklonjen etnicima. (Kao potvrdu za ovo navodim: kada je neja Cabrila stigla sa stokom u Bijednju, Stevan Markovi je išao po selu i govorio: »Došla je crvena kuga sino i idemo ljudi, sve e nas zaraziti«. Pojedinci su pitali djevojke Cabrila sa kojim je koja komandantom spavala, i sli no).

Svi borci koji su se do tada nalazili po raznim jedinicama i na drugim dužnostima, ostali su kod svojih koliba, u zbjegu, dok etnici nisu naredili da se svi jave etni koj komandi u selu Bukuri i, na elu sa predratnim komandirom žandarmerijske stanice Mirkom Sipovcem. Jedne su etnici zadržali kod sebe, a druge su pustili ku ama. Pored toga, naredili su da se van ku a ne smije ništa nalaziti, a ukoliko se na e, selo e biti kažnjeno i stanovništvo protjerano u zatvor. Ako neko uva ili sakriva partizane - bi e strijeljan.

Sem bataljona »Bišina« djelovala je terenska eta na katunu Klopotuše u kojoj je bilo 15 boraca iz porodice Cabrilo, uglavnom starijih ljudi. Njen komandir bio je Todor (Ilije) Cabrilo, lan opštinskog narodnooslobodila kog odbora. Ovi borci su obavljali i dužnosti kurira, vođi a, snabdjeva a, komordžije, itd.

U julu 1942. godine, iz Žuberina se etni kim vlastima još nismo prijavili: An elko (Stojana) Cabrilo, Danilo (Ilije) Cabrilo i ja. Koncem tog mjeseca etnici su uhvatili Danila (Ilije) Cabrila i mene i otjerali nas u selo Bukori e na ispitivanje. Poslije 15 dana pustili su nas ku ama, s tim da im se javljamo svakih 15 dana. (Kako je An elko Cabrilo bio teže ranjen, pri napadu na ustaško uporište Bakra ušu, njega su etnici ostavili na miru).

U tom periodu, dok su muškarce mobilisali etnici, jedna etni ka jedinica koja je bila dovedena iz Vlasenice da bi poja ala Nevesinjske etnike, no u je oplja kala kolibe stanovnika sela Rabine i progonila žene i djecu. Tog jutra izbila je pobuna me u mjesnim etnicima, na ijem je elu bio An elko (Save) Pudar. Govorili su starješinama: »Vi nas ovjde držite, a druge ste poslali da nas plja kaju i progone«. Svi ljudi su se uhvatili oružja, a Gojko Tamindžija je svoj puškomitrailjez upe-

rio u etni ke glavešine. Kada su vidjeli da je preovladalo mišljenje Anelka Pudara i da su svi borci spremni za borbu, glavešine su promijenile ton i stišale situaciju, pod izgovorom da je to u injeno bez njihova znanja i da će prekršiociti biti kažnjeni.

U jesen 1942. godine, porodica Cabrilo je nastavila da živi u selu, odnosno na katunu Klopotuše. Kada se sastala, omladina je organizovala sijela i veselja, kao kada su bili tu partizani. Pjevane su i partizanske pjesme i davane priredbe, gdje je omladina iskazivala svoje opredjeljenje za NOP. U katunu je živjela samo porodica Cabrilo, a u njoj nije bilo izdajnika, koji bi etnicima odali šta se radi. Istina, stari ljudi i žene, boje i se za nas, odvra ali su nas od toga, ali bez uspjeha. Dali smo, sem ostalog, i dvije jedno inke, koje sam donio iz jedinice, te nekoliko »vrabaca«. Svi su se smijali izvedenim ske evima i sprda ini sa etnicima.

Zbog ilegalnog rada, u tom periodu su hapšeni: Mirko (Ilije) Cabrilo, Drago (Ilije) Cabrilo (koji je bio glavna veza na terenu Gornjeg polja od 1941. do odlaska naših jedinica za Bosnu sa štabom bataljona »Bišina«), Gojko (Riste) Cabrilo, Slavko (Maksima) Cabrilo i ja.

Omladina katuna Klopotuše, ponesena uspjesima naših jedinica u Bosni i u očekivanju njihovog dolaska, iskreno se radovala i pjevala, a etnicima, i bez dobivenih zadataka, samoinicijativno je pravila štete i smicalice.

Teška situacija nastupila je prilikom odlaska naših snaga za Bosnu. Nastupili su etnički progoni i teror, selo je stradalo i izgorjelo. Nije bilo dovoljno hrane, što je bio najveći problem, zatim odjeća i obuća. U tom periodu iz porodice Cabrilo umrlo je nekoliko staraca i sitne djece. Jela se repa, kozalac i kljenova kora, a malo je ko imao krompir ili šaku brašna. Tada su žene odlazile u donju Hercegovinu i tražile hranu od poznanika, prijatelja i rodbine. Ovaj teški period potrajao je sve dok se nije sakupilo nešto ljetine.

DANIZO BUKVI

GAVRANICA HRAŠANSKA GROBNICA

Gavranica je jama na brdu Kožarici kod Gornjeg Hrasna u južnoj Hercegovini, u koju su domaći ustashe bacile, 27. i 28. juna 1941. godine, 66 svojih komšija Srba, među kojima je bilo i bosonogih dječaka.

U petnaestak zaseoka Gornjeg Hrasna živjelo je, u periodu između prvog i drugog svjetskog rata, oko 220 srpskih i hrvatskih porodica (približno u podjednakom broju), kao i desetak muslimanskih porodica. Uprkos nacionalnoj i vjerskoj razlici, Hrašani su od davnina živjeli u dobroj, pa iak i prisnim komšijskim odnosima: zajednički su rješavali mnogobrojne probleme, zajednički su obraćivali oskudnu zemlju u samom Hrasnu, ili pak, u Popovom polju, zajednički su (u toku ljeta) istjerivali stoku na planinske pašnjake gornje Hercegovine, a u toku zima na dalmatinska ostrva (krupnu stoku). Kad god se ukazala potreba, jedni drugima su pritali u pomoći pri sjetvama, kosidbi, kopanju i drugim težama radovima. Redovno su odlazili jedni drugima u goste za vrijeme vjerskih i nacionalnih svečanosti, da

bi se zajedno proveselili. Za razliku od mnogih drugih krajeva, u Gornjem Hrasnu se nije osjeala nacionalna i vjerska netrpeljivost. Tome je vjerovatno doprinijela zajednička borba hrašćanskih Srba i Hrvata protiv feudalno-apsolutističke turske vlasti za vrijeme hercegovačkog ustanka 1875.-1878. godine. Za vrijeme ustanka, Gornje Hrasno je bilo sjedište štaba uvenog ustana koga vođe don Ivana Musića i centralno žarište njegove aktivnosti.

Ipak, ujedinjenje jugoslovenskih naroda u zajednicu državu, poslijevrata svjetskog rata, i u Gornjem Hrasnu je primljeno različito. Dok su Srbi stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca doživjeli kao ostvarenja svojih dugogodišnjih težnji za nacionalnom slobodom, dotele su Hrvati, pa donekle i Muslimani, tu državu smatrali turom, očekujući da će se u toj državi Srbi svetiti njima za patnje i stradanja kojima su bili izloženi za vrijeme turske i austro-ugarske okupacije. Budući da toga u Gornjem Hrasnu nije bilo, da su se Srbi brzo razvedrili u režim Kraljevine Jugoslavije i na parlamentarnim izborima listom glasali za opozicione kandidate, dobrosusjedski odnosi između Srba, Hrvata i Muslimana u Gornjem Hrasnu nisu poremećeni sve do 1936. godine. Istina, hrvatsko stanovništvo se nalazilo pod snažnim uticajem katolika koji klečali i pokorno se povinjavali željama i zahtjevima katoličkog sveštenstva, čiji je uticaj bio tako jak da nikakva levičarska strijeljena nije mogla da prodru među hrvatsku omladinu. Muslimani su bili pod uticajem Jugoslovenske muslimanske organizacije, koja je najpre lavirala između srpske i hrvatske buržoazije, da bi se pred ratom sve više potpisivali okretati prema fašističko-ustaškim elementima. Srpsko stanovništvo u Gornjem Hrasnu nije bilo podjeljeno po uticajom pravoslavnog sveštenstva, što naravito važi za omladinu, koja je rijetko odlazila u crkvu i to, uglavnom, da bi se veselila, a ne da se moli bogu. Također odnosu srpske omladine prema crkvi doprinijela je, pored ostalog, i živa politika aktivnosti naprednih studenata Beogradskog univerziteta Marka Mihailovića i Milenka Sotre iz Dubrava, koji su esto dolazili u Gornje Hrasno.

Međutim, u drugom svjetskom ratu, do tada veoma dobri komšijski odnosi između pripadnika triju nacionalnosti u Gornjem Hrasnu, naglo zahlađuju. Ranije zajedničke akcije, veselja i uzajamna posjećivanja, zamjenjuju zloslutno utanje i evidentna netrpeljivost. Lokalni pro-ustaški elementi vrše sve da i uticaj na hrvatsku omladinu, veličaju i snagu i mogućnost da Njemački fašisti ke Italije i raspiruju i šoviništvo ku mržnji prema Srbinima. Vodeći organizator destruktivne ustaške propagande u Gornjem Hrasnu bio je tamoznji rimokatolički sveštenik don Ante Bakula, a njegovi glavni saradnici i pomagaci: Marko Raguž Vodenac, Ivan Raguž Vodenac, Vidoje Raguž Rogonjić, Mate Raguž Bilić, Mitar Marinak, Vido Prkačin Crni, Pero Vujinović i Stjepan Raguž Lukić. Lučić je bio član sekretarijata don Ante Bakule, jer je bio najpismeniji. Cak se i predsjednik ondašnje opštine Burmazi - Grga Vujinović, esto viđao u društvu Ante Bakule i njegovih saradnika. On je, odmah poslije kapitulacije Jugoslavije, postati ustaški tabornik u toj opštini i organizator masovnih ustaških zločina nad srpskim stanovništvom.

Razorno dejstvo ustaške propagande najpre se počelo ispoljavati kroz razdvajanje hrvatske i srpske omladine, pjevanje religioznih pjesama, ne samo za vrijeme vjerskih praznika, nego i u svakodnevnom životu - na sijelima, radnim akcijama i mobama. Koliki je bio uzela ustaška propaganda u Gornjem Hrasnu uoči i aprilske rute, rječito govori injenica da se znatan broj obveznika hrvatske nacionalnosti nije oduzvao pozivu na opštu mobilizaciju. Od tih obveznika, su još prije kapitulacije Jugoslavije, obrazovane grupe »divljih« ustaša (»divlje« ustaše

- »nastaš« su, u stvari, samonikle i samozvane ustaše, koje su se priklju ile pravim ustašama i samoinicijativno preduzimale represalije protiv srpskog stanovništva radi stvaranja »etni ki iste domovine Hrvata«, koje su u estovale u napadima na željezni ke transporte i stanice od Hutova do apljine, presretale i razoružavale vojnike bivše jugoslovenske vojske, koji su se preko Gornjeg Hrasna vra ali svojim ku ama. Neke od tih grupa su docnije uklju ene u ustašku vojnicu, a neke rasformirane.

Neposredno poslije uspostavljanja ustaške vlasti, kroz Gornje Hrasno po inju da krstare ustaške patrole, sastavljene od mještana dobrovjaca. Njihov zapovijednik postao je Marko Raguž Vodenac, pod iju su komandu stavljene sve »divlje« ustaše u selu. Novoformirana ustaška vlast proslavljala je »pobjedu«, veli ala fašisti ku Njema ku i nazivala je zaštitnikom hrvatstva i njegove »nezavisne« države, u kojoj e navodno, vladati red, li na i imovinska sigurnost svih njenih gra ana i nadasve socijalna pravda. Srbima je savjetovala da budu lojalni i da se bez pogovora poinuju svim njenim naredbama. U toj propagandnoj djelatnosti naro ito se isticao don Ante Bakula, koji je na jednoj strani propovjedao Srbima humane hriš anske principe, a na drugoj huškao Hrvate i Muslimane protiv njih.

Prvi i osnovni zadatak koji je poslije kapitulacije Jugoslavije postavljen pred mjesne ustaške vlasti u Gornjem Hrasnu bio je razoružanje Srba. Zahtjev da se preda oružje propra en je prijetnjom da e svaki onaj ko to ne u ini u odre enom roku, biti na licu mjesta strijeljan. Budu i stavljeni pred alternativu: predati oružje ili se izložiti smrtnoj opasnosti, mnogi Hrašani se opredjeljuju za predaju oružja, u prvom redu stoga što su doma i ustaški funkcioneri poznavali gotovo sve Srbe koji su imali oružje. Svi pokušaji nekolicine odvažnijih omladinaca da nagovore svoje starije drugove da ne predaju oružje ili da ga daju njima, ostali su uzaludni. Nove mjere, koje je, neposredno poslije oduzimanja oružja, preduzela ustaška vlast, nijesu slutile na dobro. Srbima je zabranjeno da se u toku dana udaljuju iz svojih zaseoka, a u toku no i od svojih ku a; svako sastajanje više od dva ovjeka smatralo se protivdržavnim aktom. Hrvati, o evidentno po nare enju ustaške vlasti, izbjegavali su druženje sa svojim komšijama Srbima, ak i sa svojim doju erašnjim bliskim drugovima i prijateljima. Iako je bio juni, kada su sezonski radovi na njivama bili u punom jeku, srpska imanja ostala su neobra ena; gotovo niko se nije usudio da ode na njivu. U selo, raznim kanalima, pristizale su zastrašuju e vijesti iz susjednih stola kih i ljubinjskih sela. Saputalo se da tam, a naro ito u samom Stocu i Ljubinju, ustaše masovno ubijaju Srbe i bacaju ih u jame i rijeke. Na te vijesti, hraš anske ustaše reagovale su tvrdnjom da su to izmišljotine i laži, kojima je cilj kompromitovanje nove vlasti u o ima srpskog naroda. Uprkos tim i sli nim demantima, strah i panika obuzimali su itavo srpsko stanovništvo; ljudi su se u udu pitali šta da rade. Oni od kojih se o ekivao odgovor na to sudbonosno pitanje, utali su ili isticali da je Hitler okupirao gotovo itavu Evropu i da se po njegovoj volji kroji ne samo nova karta Evrope, nego i itavog svijeta. Preko radija su se uli samo fašisti ki vojni ki marševi i kominički iz Glavnog stana vo e Rajha o trijumfalnim pobjadama njema ke vojske. Ustaše su likovale i sve više pooštjavale nadzor nad zaseocima u kojima su živjeli Srbi. Uz njih je, bez svake sumnje, u to vrijeme bila ogromna ve ina hrvatskog i muslimanskog stanovništva iz Gornjeg Hrasna. To je iznenadilo i zbunilo ne samo obi ne ljudi, nego i politi ke aktiviste, koji su se tih teških junskih dana našli u Hrasnu. Naime, me u omladincima koji su otišli iz Hrasna

u razne krajeve zemlje, bilo na zanat ili u škole i fabrike, a koji su se poslije kapitulacije vratili svojim kućama, bilo je aktivnih pripadnika naprednog radničkog pokreta, pa i članova SKOJ-a (Jovan Bukvić, Risto Zarković i Milorad Komad). I oni su bili dezorientisani, jer od svojih organizacija nijesu dobili nikakve direktive za rad u novim, nepredviđenim uslovima. Njihovi pokušaji da se povežu sa komunistima na terenu nijesu uspjeli. Säm sam nekoliko puta odlazio na Poplat, da bih uhvatio vezu sa Markom Mihićem, ali uzalud; Markova porodica nije znala ili nije smjela da mi kaže gdje se nalazi. Tako su hrašćanski Srbi nespremno i neorganizovano do ekali tragi na 27. i 28. jun 1941. godine. Jedini zračni nade predstavljala je vijest o ratnom sukobu Njemačke i SSSR-a, koji je otvarao perspektivu pobjede. Po srpskim zaseocima Gornjeg Hrasna već nekoliko dana bilo je pjesme i veselja tim povodom. Međutim, sve to je presjećeno nekoliko dana kasnije, uslijed tragi nog događaja nad bezdanom Gavranice...

Uoči kobnog Vidovdana zapažena je neobičajena živost oko kuće Luke Vujinovića, koja se nalazila u centru Gornjeg Hrasna, odmah do osnovne škole. Luka je u toj kući držao kafanu, a imao je i motorni mlin. U toku dana pred njegovom kućom je rastovareno nekoliko konja. Mada su tovari bili prekriveni vremena i gunjevima, istoga dana se pronio glas da je na tim konjima Marko Raguž Vodenac dotjerao iz Stoca puške i municiju. Pero Bukvić je toga dana bio u Stocu i video kada je Vodenac natovario te puške i otjerao ih u Hrasno. Oružje je primio Stojan Raguž Lukić i smjestio ga u kuću Luke Vujinovića, koja je pretvorena u organizacioni centar i sjedište štaba ustaškog rukovodstva. To je unijelo novo uznemirenje u svim srpskim zaseocima Gornjeg Hrasna. Pojedinci su odlazili kod svojih komšija Hrvata, ne bi li saznavali šta se to događa u selu. Bili su vrsto uvjereni da će ih njihove komšije, u slučaju eventualne opasnosti, zaštiti. Prevarili su se. Susjedi im nisu rekli ništa o onome što se upravo u to vrijeme spremalo u mreži novostvorenih ustaških organizacija u Gornjem Hrasnu. Doduše, pojedinci su zagonetno upozoravali Srbe da ne bi trebalo da budu kod svojih kuća, ali da se od njih ne smiju ni udaljavati, pošto bi ih, u tom slučaju, ustaše pobile. Ne znaju i šta im se spremala, hrašćanski Srbi su proveli besanu noć između 26. i 27. juna, prepričavajući i uznemiravajući vijesti koje su stizale iz stola koga i ljubinjskog kraja i nagađajući i šta smjera ustaško rukovodstvo u Gornjem Hrasnu.

Sutradan, 27. juna izjutra, u svim srpskim zaseocima pojavile su se ustaške patrole, koje su pozivale sve muškarce od 12 do 80 godina da odmah dođu u osnovnu školu na Grahovište, da bi tamо saslušali neka saopštenja i odredbe nove ustaške vlasti. Te patrole su sa injavali: Ilija Raguž Bilić, Mate Raguž Mavrović, Ilija Kuzman, Marko Masla, Vid Raguž Lukić, Luka Papac, Miško Papac, Jovan Arapović, Pero Raguž Vodenac, Boko Marinko, Stojan Raguž Lukić, Spasoje Raguž i drugi. Oni su bahato ulazili u svaku srpsku kuću i prijete im tonom saopštavali posmenuti poziv. Na pitanje, koje su im postavljale žene, zašto im pozivaju ljudi i kada će se vratiti, drsko su odgovarali da se naređuje im da izvršiti bez ikakve diskusije, a ukoliko se neko ne odazove na poziv, zna se šta će se dešavati.

U selu je nastalo komešanje, pravljeno platom djece i kukanjem žena, pa i nekih ljudi. Ponovo se pred sve hrašćanske Srbe postavilo pitanje: da li se odazvati na ustaški poziv ili se skloniti, bježati bilo kud. Preovladalo je shvatljane onih starijih ljudi koji su zahtijevali da se, uprkos zaplanjujućim vijestima koje su stizale iz susjednih stolačkih i ljubinjskih sela, ide na Grahovište, jer tamо nema ustaša sa strane nego

samo njihove komšije, Hrvati i Muslimani, koji e ih, ukoliko bude potrebno, zaštiti od eventualne samovolje pojedinaca. Niko nije ni pomisljao da glavna opasnost prijeti upravo od tih najbližih komšija, sa kojima su do ju e dijelili dobro i zlo.

Ohrabreni tom varljivom nadom, svi odrasli ljudi srpske nacionalnosti, izuzev bolesnih, krenuli su odmah na Grahovište da se prijave ustaškim vlastima. Jedino je Živko Zarkovi pobjegao od ku e im je ugledao ustašku patrolu. Sve molbe i preklinjanja njegovog oca Luke da se vrati i odazove ustaškom pozivu, jer e mu u protivnom ustaške vlasti zapaliti ku u i oplja kati imovinu, ostale su uzaludne; Živko je bio vrsto riješen da se živ ne predaje ustašama, jer je prozreo njihovu namjeru. Ni ja i moj brat Jovan nijesmo se odmah odazvali pozivu. Pobjegli smo u Bukvi a gradinu da bi tamo sa ekali razvoj doga aja. Tek poslije 12 asova, kada smo dobili obavještenje da se na Grahovištu nalaze samo doma e ustaše, naše najbliže komšije, uputili smo se tamo i prijavili ustaškom rukovodstvu. To obavještenje, me utim, nije bilo ta no, jer se u ku i Luke Vujinovi a u to vrijeme nalazilo i nekoliko ustaša iz Donjeg Hrasna i Burmaza. Pošto mi je prethodnog dana Luka obe ao da e me na vrijeme obavijestiti ukoliko mi bude prijetila kakva opasnost, ja sam toga dana poslao kod njega moju sestrnu Dušanku, ali on nije htio da je primi ve je nagovorio svoju ženu Maru da kaže Dušanki da je oputovao u Dubrovnik. Na prvi poziv nijesu se odazvali ni sinovi Luke i Mitra Bukvi a iz Radiševine (Pero, Spasoje, Ilija i edo). Me utim, kada su ustaške glavešine zaprijetile njihovim o evima da e im, ukoliko im se sinovi ogluše o poziv ustaške vlasti, konfiskovati imovinu i popaliti ku e, mlađi i su, na njihovu nesre u, poslušali savjete roditelja i došli na Grahovište.

Budu i da pozvani ljudi nisu ponijeli hranu, popodne su u osnovnu školu na Grahovištu (u tu školu su bili smješteni svi hrašanski Srbi koji su se odazvali pozivu) po ele da dolaze žene, majke ili sestre, no se i torbe sa hranom. Pošto se u osnovnoj školi nalazilo preko 100 ljudi i pošto je iz svakog doma instva došla po neka žena, stvorila se velika gužva, naro ito kada su žene po ele da nari u i kada im se pridružio i jedan broj muškaraca. Intervenisale su naoružane ustaške patrole koje su krstarile oko škole, nare uju i ženama da se odmah gube ku ama. Za razliku od nekih starijih ljudi, koji du bili duboko uvjereni da e ih njihove komšije zaštiti ako bude trebalo, žene su intuitivno osjetile da se zauvijek rastaju sa svojini najmilijima, pa su o ajni ki naricale, a jaući su se razlijegali po cijelom Hrasnu.

Tek kada se uvjerilo da su se gotovo svi odrasli ljudi srpske nacionalnosti iz Gornjeg Hrasna odazvali pozivu, ustaško rukovodstvo je izdalо nare enje da se škola blokira. Posmatrali smo kroz velike školske prozore kako sa svih strana, kao iz zemlje, ni u naoružani ljudi, sa ustaškim amblemima »U« na kapama. Bili su to naši bliži i dalji susjedi iz Gornjeg Hrasna, Burmaza, Bjelovojevi a, Karuševa, Donjeg Hrasna i Hutova, sa kojima smo se do nedavno sretali i srda no pozdravlјali, bilo na njivama Popovog polja, bilo na planinskim pašnjacima gornje Hercegovine, bilo na raznim nacionalnim i vjerskim sve anostima. Dobro smo vidjeli i ustaško rukovodstvo Grgu Vujinovi a, tabornika iz Burmaza, Stojana Mari a, Mirka Arapovi a, Pasku Karamati a, i druge. Sjedeli su na terasi ku e Luke Vujinovi a, u hladovini, nešto žustro raspravlјali, pili i mezili. S vremenom na vrijeme neki od njih bi zapo injao pjesmu, što su ostali odmah prihvatali; neki su izazovno podvriskivali. Luka Vujinovi je neprestano oblijetao oko njih i nutkao ih jelom i pi em. Ve-

Oko 14,30 asova, u osnovnoj školi, pojavio se Stojan Mari , bivši vojni referent opštine Burmazi, i izdao nare enje da se svi mi, koji smo do tada bili razmješteni po u ionicama, prikupimo u veliku u ionicu. Kada je to u injeno, Stojan nam je sa vrata saopštio da još nije došao predstavnik ustaške vlasti iz Stoca, koji treba da nas upozna sa nekim naredbama i zakonskim odredbama »Nezavisne Države Hrvatske«. » im taj ovjek do e bi ete obaviješteni«, rekao je i otišao. U ionica je bila dupke puna, a dan topao. Svi osam školskih prozora bilo je okrenuto prema suncu, pa je unutra bilo nesnosno vru e. Ustaški stražari nijesu htjeli ni da uju za naš zahtjev da se otvorи bar jedan prozor. Tako e, nijesu dozvolili da se ožednjelim ljudima donese voda.

Pred ve e ustaško rukovodstvo je po elo da dijeli puške »divljim« ustašama, koji su tokom cijelog dana pristizali. Uz puške je, to smo primjetili, dijeljena i municija. Sada je svakome bilo jasno šta je Marko Raguž Vodenac dotjerao na konjima 26. juna iz Stoca i zašto. Baš kada je po eli podjela pušaka, na vratima velike u ionice ponovo se pojavio Stojan Mari da bi nas obavijestio da još nije došao predstavnik sreske ustaške vlasti iz Stoca i da ga i dalje moramo ekati. To saopštenje je donekle ublažilo krajnje napetu atmosferu koja je vladala u u inoci, ali ne zadugo. Neposredno poslije toga, žene su po ele da nam donose venu, ali ih ovoga puta ustaški stražari nijesu puštali me u nas, ve su sami uzimali zavežljaje sa hranom i predavalih onima kojima su bili namijenjeni. Sve više nas je obuzimala crna slutnja da ustaško rukovodstvo lukavo prikriva svoju zlo ina ku namjeru, šalju i me u nas samo naše dobre poznanike i komšije (od ustaškog rukovodstva me u nama se nije pojavljivao niko sem Stojana Mari a), da bi na taj na in uspavalo našu budnost.

Uprkos obeshrabruju im znacima, nada u spasenje nije nas kona - no napuštala sve do pada mraka. Me utim, im se spustila no ustaški stražari su po eli da se ponašaju prema nama kao prema životinjama. Tada je nas nekoliko mladi a predložilo da polomimo prozore i pokušamo bjekstvo, isti u i da je bolje i asnije poginuti u bjekstvu nego se bez otpora prepustiti ustaškim dželatima, koji e nas zvjerski pobiti. Ali, stariji ljudi nijesu htjeli ni da uju za to (od starijih ljudi me u nama su se nalazili: Damjan Bukvi , Luka Zarkovi , Veljko Zarkovi , Sava Dogo, Gligor Dogo, i još neki), jer su se plašili da bjekstvo ne e uspjeti i da e ustaše poslije toga pobiti ne samo nas, nego i naše familije, a potom oplja kati imovinu i popaliti ku e. Stoga su pokušavali da nas smire pri amu kako su oni za vrijeme prvog svjetskog rata bili otjerani u Arad i druge austrougarske logore, pa su se ipak živi vratili svojim ku amu. Po povratku iz logora, »mi nismo optuživali naše komšije Hrvate i Muslimane za patnje koje smo u tim logorima pretrpjeli, zato smo uvjereni da e i oni sada braniti nas, ukoliko to bude potrebno«, naivno su rezonovali oni.

Dok smo šapatom raspravljaljali o tome šta da radimo, na vratima u ionice se po tre i put pojavio Stojan Mari i saopštio nam da su Srbi u Nevesinju digli ustanak protiv »Nezavisne Države Hrvatske« i da smo stoga, svi mi biti sprovedeni u Stolac, u logor, gdje smo ostati dok taj ustanak ne bude ugušen.

Ve ina je ovo saopštenje primila sa olakšanjem, jer je izgledalo da se ponavlja ono što se doga alo za vrijeme prvog svjetskog rata, o emu su nam neposredno prije toga pri ali stariji ljudi. Ali, kada je Mari na kraju rekao da smo biti povezani u konopce, da bi oni koji e nas sprovoditi bili sigurni da niko uz put ne e pobje i, gotovo svi smo to saopštenje primili kao izricanje smrtne presude. Nijesmo se prevarili.

Upravo u tom trenutku u u ionicu su upale ustaše sa bajonetima na puškama, okrenutim u nas. Preneraženi injenicom da to nijesu bili došljaci ve naše najbliže komšije, od kojih smo o ekivali zaštitu, stajali smo u mjestu kao ukopani, tako da su ustaški zlo inci bez ikakvih teško a mogli da pre u na izvršenje svoga zadatka. Po eli su redom da nas vežu u nove konopce, koje su uzeli iz du ana seoskog trgovca Milana Doga. Kasnije smo doznali da su pitali Milanovu ženu Stoju, kad je dolazila u školu i donosila hranu svojima, da li u du anu ima žice. Naslu uju i zašto im žica treba, Stoja je rekla da nema i im se vratila ku i svu žicu iz du ana bacila u atrnu. Ostali su, me utim, konopci u koje su po eli da nas vežu, i to po dvojicu, jednog za desnu, a drugog za lijevu ruku, po 10 ljudi u jedan konopac. Cjelokupnim radom oko vezivanja ljudi rukovodio je Stojan Marić. Cim bi povezali 10 ljudi izvodili su ih u dvorište i postrojavali. To je trajalo više od jednog sata, jer je trebalo povezati više od 100 ljudi. Za sve to vrijeme u u ionici je vladala grobna tišina. Skamenjeni i nijemi, ljudi su poslušno pružali svoje uzdrhtale ruke ustaškim dželatima. Mada je vezanje ljudi bilo povjereni samo dobrovolicima, ustaško rukovodstvo je pažljivo kontrolisalo njihov rad. Iako je noć bila vidljiva, iznijeto je nekoliko lampi da bi se dobro vidjelo da li su nam ruke vezane kako valja. Iz škole su iznijete i dvije kante za vodu. Neko od ustaškog rukovodstva je uzviknuo tako glasno, da smo ga svi mogli uti: »I ovo treba ponijeti da bi ljudi na putu za Stolac imali iz ega piti vodu.«

Ubrzo je kolona od 105 u konopce vezanih hrašanskih Srba krenula izlokanom konjskom stazom koja vodi prema Stocu. U njenoj pratnji nalazilo se oko 250 do zuba naoružanih ustaša. Krenuli smo po komandi, ali je red ubrzo po eo da se remeti. Povezani ljudi nijesu mogli da idu ukorak, ve su jedan drugome gazili po obu i (većina je nosila opanke), tako da su neki ubrzo ostali potpuno bos i prinu eni da sa iskravljениm nogama nastave put. Ustaše se na to nijesu obazirale ve su neprestano požurivale pokret, obasipaju i nas prosta kim psovkama. Pljuštali su i krvni ki udarci kundacima, naro ito po onima koji su tražili odmor zbog rana na nogama. Nijesu nam dozvolili ni da pijemo vode iz atrnje pored koje smo naišli, ve su nas žedne proveli pokraj nje. Zaustavili su nas tek kada smo prošli atrnju i to na mjestu gdje se od konjskog puta za Stolac odvaja kozja staza, koja vodi prema jami »Gavranici«, da bi na tom kratkom zastanku provjerili da su nam ruke dobro svezane i da se neko uz put slučajno nije odriješio.

Kada je pala komanda da kolona, kroz raširenu ogradu, skrene na prijeku put, svima je bilo jasno kuda nas vode, sem Jovanu Dogu, koji se i dalje uzdao u milost svojih komšija Hrvata. Neki su od straha po eli da posr u ili padaju u nesvijest, ali su ih nemilosrdni udarci brzo trijeznili. Kada smo stigli do jame »Gavranice«, ije ime simboli no izražava krvavu dramu koja će se tu odigrati, pala je komanda: »Stoj!« Na tu komandu, umorna kolona hrašanskih mušnika je stala, dok su naši pratioci, koji su se do tada kretali sa naše desne strane, hitro prešli na lijevu stranu i našli se frontom prema nama. Tada je neko od ustaškog rukovodstva uzviknuo: »Za dom spremni«, a potom komandovalo: »Pali!« Zasuti smo kišom kuršuma iz više od 250 pušaka. Kroz tihu junsku no razlijegali su se pušani plotuni, jedan za drugim izmiješani sa samrtni kim kricima teško ranjenih ljudi i izbezumljenim povicima Jovana Doga: »Neko nas pobi, braće ne dajte nas!«, upu enim našim komšijama Hrvatima iz Gornjeg Hrasna, u ije je dobre namjere nesreći Jovan vjerovao ak i onda kada su po eli da pucaju u nas. U tom stravi nom paklu od praska pušaka, obijesnog podvriskivanja ustaških

razbojnika i samrtnih hropaca hraš anskih mu enika, u mojim ušima je odzvanjao uplašeni glas mog brata Jovana, koji je tad imao samo 15 godina: »Jao meni, brate Danilo, ja pogiboh!« (Jovan i ja bili smo vezani u isti konopac, ali ne jedan do drugoga).

Poslije prvog plotuna ja sam se nepovrije en srušio na zemlju. Oko mene su, oblicheni vlastitom krvlju, ležali mrtvi i ranjeni Hraš ani, moje najbliže komšije, roaci, prijatelji, me u kojima i moj mla i brat Jovan. Dok sam razmišljao kako da bježim, neko je od ustaša komandovao: »Prekini paljbu, pobismo naše!« Naime, pucaju i iz neposredne blizine u svezane ljude, razjarena rulja je nehotice ubila Peru Previševi a, samozvanog ustašu iz Previje. Kada je to primije eno, nare ena je obustava vatre. Ta okolnost spasila je živote mnogih Hraš ana, pa i moj. Naime, im je vatra obustavljena, nepogo eni, pa ak i lakše ranjeni ljudi, koji su u me uvremenu uspjeli da se oslobole veza na rukama, dali su se u bjekstvo, a iznena ene ustaša nijesu smjele da pucaju na njih da ne bi pobili svoje. Neki su, doduše, pobegli prije nego što je ubijen Pero Previši, ali nas je najviše pobeglo poslije njegove smrti. Sa jame »Gavranice« pobeglo je ukupno 39 ljudi, i to:

Pero L. Bukvi, Spasoje L. Bukvi, Milan Z. Bukvi, Radovan D. Bukvi, Danilo M. Bukvi, Ognjen Bukvi, An elko N. Bukvi, Tripko S. Bukvi, Milan Bukvi, Nikola S. Bukvi, Jovo Vukosav, Sava V. Vukosav, Mile V. Vukosav, edo L. Vukosav, Milosav Zarkovi, Milorad S. Zarkovi, Danilo V. Zarkovi, Spasoje M. Zarkovi, Niko S. Zarkovi, Dušan Zarkovi, Novo Zarkovi, Jovo Zarkovi, Niko O. Zarkovi, or e G. Dogo, Milan G. Dogo, Pero G. Dogo, Jovan S. Dogo, Risto S. Dogo, Stevo V. Dogo, Milosav R. Dogo, Drago Kokotovi, Maksim . Komad, Milan Komad, Slavko S. Komad, Arsen Komad, Miho Medan, Duro M. Medan, Milutin Medan i Spasoje Medan.

Kada je pometnja, do koje je došlo u ustaškim redovima poslije ubistva Pere Previši a prebro ena ustaški zlo inci su nastavili sa zvjerškim ubijanjem preostalih ljudi. U svetu e su detaljno pregledali leševe i dotukli one koji su još davali znake života. Potom su prebrajali ubijene, da bi na taj na in ta no ustanovili koliko nas je pobeglo i ko. Na kraju su leševe pobijanih ljudi survali u provaliju i na njih nabacali gomile kamenja, zemlje i granja. Jama »Gavranica« je od toga dana postala kolektivna grobnica 66 Hraš ana, žrtava neshvatljivog ljudskog bezumlja. Sa kakvom bestijalnoš u i sadizmom su se hraš anske ustaše obra unavale sa svojim komšijama Srbima, samo i isklju ivo zato što su pripadali drugoj vjeri i naciji, upe atljivo ilustruje injenica da su svim ubijenim lobanje bile razbijene tupim predmetom; to je utvr eno prilikom va enja njihovih posmrtnih ostataka 1970. godine, Kao što je re eno, u jamu »Gavranicu« ba eno je 66 Hraš ana, i to:

Damjan P. Bukvi, Slavko D. Bukvi, Jovan M. Bukvi, Lazo M. Bukvi, Ilija M. Bukvi, Milan M. Bukvi, edo M. Bukvi, Dušan L. Bukvi, Božo M. Bukvi, Danilo M. Bukvi, Pero M. Bukvi, Aleksa B. Bukvi, Zlatkoje R. Bukvi, Marko S. Bukvi, Dušan T. Bukvi, Nikola J. Bukvi, Manojlo J. Bukvi, Novak S. Bukvi, Risto Š. Bukvi, Danilo Š. Bukvi, Velimir M. Bukvi, Lazo B. Vukosav, Grujo M. Vukosav, Gligor S. Dogo, Sava R. Dogo, Jovan V. Dogo, Dušan J. Dogo, Spasoje S. Dogo, Miho M. Dogo, Luka M. Zarkovi, Ognjen N. Zarkovi, Danilo P. Zarkovi, Risto I. Zarkovi, or o S. Zarkovi, Lazo M. Zarkovi, Pero L. Zarkovi, Jovan S. Zarkovi, Vojko I. Zarkovi, Ilija V. Zarkovi, Pero V. Zarkovi, Mi o V. Zarkovi, Nikola J. Zarkovi, Dušan P. Zarkovi, Gojko L. Zarkovi, Krsto L. Zarkovi, Risto M. Zarkovi, Spasoje P. Komad, Gojko S. Komad, Milorad S. Komad, Risto M. Komad, Milovan J.

Komad, Miloš M. Komad, edo . Komad, Ljuban . Komad, Spasoje J. Komad, Novica L. Komad, Branko N. Komad, Božo M. Lugonja, Danilo M. Medan, Boško N. Medan, Vladislav S. Medan, Miho . Medan, Pero J. Stankovi , Lazo J. uk, Spasoje L. uk i Pero V. uk.

Nakon posljednjeg ina krvave gavrani ke drame, ustaška rulja je pohrlila u lov na odbjegle ljude. Sistematski je pretraživala sve srpske zaseoke u Gornjem Hrasnu, kao i njihovu okolinu. Oko 10 asova tog dana jedna ustaška grupa uhvatila je, blizu zaseoka Mušine, Slavka Komada, koji je pobjegao sa jame, u koju su ustaški dželati prethodne no i bacili njegova dva brata i oca. Obuzet dubokom tugom za njima, razo aran u ljude i život, Slavko se nije valjano sakrio, pa su ga ustaše lako pronašle. Tjeraju i pred sobom uhva enog Slavka, ustaška patrola je najprije svratila njegovoj ku i u Mušini, a potom ga otjerala do ku e Luke Vujinovi a, gdje je bilo smješteno ustaško rukovodstvo. Ocjenivši da je Slavko psihi ki potpuno slomljen, ustaška patrola je ušla u ku u, a nje-ga ostavila pred ku nim vratima. Iskoristivši tu okolnost, Slavko je pobjegao, ali je ubrzo naletio na drugu ustašku patrolu, koja ga je uhvatila i ponovo dotjerala do ku e Luke Vujinovi a. Na opšte iznena enje, Slavno je poslije izvjesnog vremena pušten ku i. Ustaško rukovodstvo je pokušalo da tim lukavim potezom namami sve nas koji smo pobjegli sa jame, ali im to nije uspjelo. Staviše, neki od nas se u po etku nijesu smjeli javiti ni svojim uku anima, ve su kao ludi bježali, im bi ugle-dali ljudsko bi e.

Kada su 27. juna uve e ustaški zlo inci po eli da nas vežu u konopce ja sam tražio da budem vezan sa mojim mla im bratom Jovanom. Na to je Stojan Mari osorno uzviknuo: »Mi odre ujemo ko e s kim biti vezan, a ne ti!« i naredio da me vežu sa Milanom Vukosavom; ja sam bio vezan za lijevu, a Milan za desnu ruku. Budu i da mi je des-na ruka bila slobodna, odmah sam po eo da razmišljam kako da oslo-bodim i lijevu, i bježim. Me utim, mada sam uz put uspio da prili no olabavim veze na lijevoj ruci, prilika za bjekstvo nije mi se ukazala na cijelom putu od Grahovišta do jama »Gavranice«, jer je svaki od nas imao 2-3 naoružana pratioca. Ta prilika mi se ukazala na samom gu-bilištu i ja je, razumije se, nijesam propustio. Naime, kada je me u ustašama došlo do pometnje zbog ubistva Pere Previši a i kada je nare-en prekid vatre, Milan Vukosav mi je šapnuo da ni on nije pogo en i odmah se dao u bjekstvo. Pošto sam u me uvremenu uspio da oslo-bodim i svoju lijevu ruku, sko io sam i pojurio preko kamenjara. Bje-žao sam u pravcu Gornjeg Hrasna, ali sam poslije stotinjak metara na-letio na grupu ustaša, koja je pokušala da me uhvati život, a kada joj to nije pošto za rukom, ispalila je za mnom više hitaca; na sre u, ni-jedan me nije zaka io. Bježe i kao sumanut pokraj seoskog groblja, u zaseoku Gola Brda ponovo sam naletio na ustašku patrolu, koja je pu-cala na mene, ali neprecizno. Baš kada je ustaška patrola prestala da puca, primjetio sam da neko tr i za mnom. Misle i da tu to ustaše, bje-žao sam svom snagom preko brda Kozarice u pravcu ku e Milorada Žarkovi a u zaseoku Gaj. Kada sam tamo stigao, gonioc je nestao. Tek poslije toga shvatio sam da je to bio neko od mojih komšija, koji je, kao i ja, pobjegao sa jame.

Nastavlju i bjekstvo seoskim putem Grahovište - Rujevi Do, ispred mene se pojavi, kako mi se u inilo, neka neman, od koje sam se strašno uplašio. Bio je to, u stvari, vo Milana Komada - »Šaronja«, koji se izgleda poplašio od mog izgleda i ponašanja i kao strijela pojurio iz ograde; on je bježao na jednu, a ja na drugu stranu, posr u i i padaju i od silnog umora i že a. U jednom trenutku, kada sam se, gotovo po-

tpuno iscrpljen, strušio na zemlju, obje ruke su mi se našle u vodi neke kamenice. Halapljivo sam pio ustajalu vodu, sa liš em koje se u njoj nalazilo, sve dok se nijesam naduo. Poslije toga nijesam više moga da trim, pa sam nastavio da hodam, odmaraju i se sve eš e. Pucnjevi su se i dalje uli na cijelom prostoru od jame »Gavranice« i brda Kozarice do Gornjeg Hrasna. inilo mi se da to što sam preživio nije java nego ružan san, pa sam pokušavao da se otrijeznim, ali uzalud; surova stvarnost se nije dala odagnati iz moje pomu ene svijesti. Kada sam odmakao 3-4 kilometra od zaseoka Mušine, po elu je rudjeti zora. Užurbano sam pokušavao da se sakrijem u škripove ili žbunje, ali nikako nisam mogo na i skrovito mjesto; sve mi se inilo da e me ustaše odmah prona i. Na kraju sam izabrao vjerovatno najlošije mjesto, jer je svanulo, pa više nijesam imao izbora.

Skriven u škripu posmatrao sam svitanje tog tragi nog vidovdanskog jutra u Gornjem Hrasnu. Po svim srpskim zaseocima razlijegali su se krinci, jauci i naricanja ucvijeljenih majki, sestara i žena, kao i plao sirotjele djece. Na drugoj strani, u hrvatskim zaseocima Lastvi, Vodenom Dolu, Batkovi ima, Vjetreniku, Glumini, Potkuli i Elezovi a Mahali, vladala je neuobi ajena živost. Gotovo cjelokupno stanovništvo, sveano obu eno, hrliło je prema katoli koj crkvi u Gornjem Hrasnu, na misu. Mladi i i djevojke su pjevali i vrištali više nego ikada, naro ito kada su prolazili pokraj srpskih zaseoka. Na misu u Gornje Hrasno je toga dana, sa pjesmom, došlo i stanovništvo iz susjednog sela avaša, u kome e ubrzo ustaški dželati pobiti sav srpski živalj. Mješavina pjesme i leleka, taj stravi an eho bratoubila ke gavrani ke drame, podsjetila me na narodno predanje o vidovdanskoj tragediji srpske srednjovekovne države, davne 1389. godine. inilo mi se da su u pravu oni rimokatoli ki svještenici koji su tih dana u svojim propovijedima isticali da e ovoga puta srpski narod zauvijek nestati.

Iz tih sumornih misli trgla me reska komanda: »Stoj!« Sko io sam kao oparen i pani no bježao sve dok nijesam ugledao ustašku patrolu, koja je pred sobom tjerala Slavka Komada, i shvatio da je pomenuta komanda bila upu enja njemu, a ne meni. Za svaki slu aj povukao sam se još 3^4 stotine metara unazad i zavukao u jedan prili no dubok škrip, gdje sam predanio. im se smra ilo izvukao sam se iz škripa i preko Orlovog kuka (brijeg koji dominira Elezovi a Mahalom, Grahovištem i Mušinama) krenuo prema putu avaš - Grahovište, s namjerom da bježim u Dalmaciju, jer sam pouzdano znao da bi me tamo mnogi ljudi primili i zaštitali kao svog najboljeg prijatelja. Me utim, spuštaju i se sa Orlovog kuka ka tom putu, u inilo mi se da mi u susret ide itava kolona ljudi i konja. Toliko sam se uplašio, da se više nijesam usu ivao da pri em tom putu ve sam se povukao u neku ogradu, zavukao se u smrijek i tu preno io. Poslije svanu a, u tu ogradu su obanice iz Mahale dotjerale svoje koze, koje su me odmah pronašle: dolazile su do smrijeka i »prskale«, a zatim bježale. Na sre u, obanice to nijesu primjetile. Tek što sam se oslobođio ove kozje napasti, uo sam razgovor dvojice ljudi, koji se sve više približavao. Pomislio dam da su me obanice ipak vidjele i prijavile ustaškoj patroli, ali nijesam imao kud. Dvojica ljudi su zastali ispred smrijeka i zapalili cigarete, a potom nastavili svojim putem. Bili su to moji dobro poznanici i komšije: Ivan Vujinovi i Mujo Gaši . uo sam kada je Ivan rekao Muju da je jako umoran i da on više ne e nikoga tražiti ve e da ide ku i da spava. Mujo mu je odgovorio da je i on umoran i da bi najradije išao ku i, ali se plaši da im ustaše štogod ne prigovore. Njihov razgovor je zamirao na

Ban i a, Uboska i drugih sela ljubinjskog sreza napušta svoje domove i sa najnužnijim stvarima za život bježi u zbjegove na planinama Iliji i Sitnici. Ta vijest nam je ulila nadu. Bez kolebanja smo odlu ili da i mi krenemo tamo. Ve poslije dva dana, najve i broj nas koji smo pobjegli s jame našlo se na podru ju sela Ban i a, odakle smo (organizovani u grupe po zaseocima) krenuli u zbjegove planine Ilike i Sitnice. Nekoliko dana docnije u te zbjegove stigle su i naše porodice, tjeraju i sa sobom nešto sitne stoke i nose i na brzinu spakovane zavežljaje sa najnužnijim stvarima. U Gornjem Hrasnu ostali su samo bolesni i nemo ni starci i starice, koje je Don Ante Bakula odmah po eo da prevodi u katoli anstvo, upozoravaju i ih prethodno da je to jedini na in na koji mogu sauvati svoje živote i imanja. I pojedine komšije Hrvati izmjenili su svoj odnos prema našoj neja i koja je ostala u selu, ispoljavaju i, istovremeno, saosje anje u strašnoj tragediji, kao i grižu savjesti i strah od osvete zbog svega što se dogodilo.

Mada je život u zbjegu bio veoma težak (živjelo se, uglavnom, od neslane i vrlo neukusne orbe od krompira), osje ali smo se kao da smo definitivno pokidali okove najstrašnjeg ropstva u ljudskoj istoriji. Združeni u nevolji, prvih dana smo dijelili i posljednji zaloga hljeba. Budu i neopozivo opredjeljeni za beskompromisnu borbu protiv kvislinške ustaške vlasti i njenih gospodara - italijanskih i njema kih okupatora (drugog izbora nijesmo imali, jer se izme u smrti i života ne bira), krenuli smo u potregu za oružjem. Više puta smo u grupama odlazili u Crnu Goru i davali za oružje sve što smo imali: novac, zlatan nakit, duvan. Ja sam, na primjer, za jedan puškomitrailjez »zbrojevku« i 300 metaka dao sav novac koji sam imao (dinare i kune), jedan skupocjeni zlatni prsten i zlatni sat mog pokojnog brata Jovana. •

DIMITRIJE VUKOSAV

NA PUTEVIMA BRATSTVA

Selo Poplat (kod Stoca) prije rata je u Hercegovini bilo poznato kao vrlo napredno, posebno zbog progresivnih stremljenja njegove omladine. Naime, poslije završetka prvog svjetskog rata, jedan broj osnovaca produžio je školovanje u srednjim školama, a kasnije i na fakultetima. Taj broj se iz godine u godinu pove avao, tako da je krajem tridesetih godina petnaestak mladi a u ilo u srednjim školama, a nekoliko njih i na studijama. Nekoliko omladinaca završilo je razne vojne škole i zanate.

U prvo vrijeme na školovanje su išli isklju ivo djeca iz srpskih porodica, a pri kraju tridesetih godina školovanje su po eli da nastavljaju i djeca Hrvata iz ovog sela. Ve ina je školovanje nastavljala u Gra anskoj školi u Stocu, a potom u Mostaru, Sarajevu, Novom Sadu i Beogradu.

Za vrijeme školovanja, a i na zanatima, omladinci su dolazili u do dir sa naprednim ljudima i njihovim idejama, koje su za vrijeme ras pusta prenosili na svoje drugove na selu. Zahvaljuju i djelovanju ovih omladinaca, selo Poplat se po mnogo emu isticalo me u drugim se lima ovog kraja, a naro ito po kulturnom životu.

Ovdje je recimo postojao Dom kulture, koji se sastojao od itaonice i sale za priredbe. Odmah poslije prvog svjetskog rata u selu su formirani dramska sekcija i tamburaški orkestar koji su neprekidno djelovali. Od školske djece formirana je recitatorska sekcija, a pred drugi svjetski rat nabavljena je i pleh muzika. Sa ovako razvijenim kulturnim životom nisu se mogli pohvaliti ni pojedina sjedišta srezova u Hercegovini.

Prva partijska elija na teritoriji sreza Stolac osnovana je baš u selu Poplat. Uz to, ovako plodonosan rad u Poplatu imao je zna ajnog odraza i na omladinu susjednih sela. Taj uticaj se ostvarivao u me usobnim kontaktima prilikom rodbinskih posjeta, i na raznim skupovima.

Iako u nacionalnom pogledu mješovitog sastava, Poplat je prije rata bio poznat po dobrim i prisnim me ususjedskim odnosima njegovih žitelja. Nacionalne netrpeljivosti nije bilo. Djeca su se družila, zajedno igrala, išla u školu. Mještani su redovno išli jedni kod drugih na sijela, na komišanje kukuruza, deme enje duhana i na mobe prilikom kopanja i žetve. Do 1936. godine Mari i Radi i su redovno dolazili na slavu kod Vukosava, a Vukosavi kod njih (i jedni i drugi slavili su Nikoljdan, ali im je tada to crkva zabranila). U selu je bilo razvijeno »šišano kumstvo«, koje je poštovano i cijenjeno. Ono je održavano izme u porodica razli itih nacija i svakako je doprinisalo razvijanju sve prisnjih odnosa. Sve je to ja alo me usobne veze mještana, zbljžavalo porodice, sjedinjavalo omladinu. Time se može objasniti injenica da su se hrvatske porodice Mari i Radi i više družili i posje ivali sa Vukosavima, Ruži ima i Komnenovi ima nego sa, na primjer, Hrvatima sa Bovana ili Kruševa i Ba nika. Sje am se, recimo, da je jednom prilikom organizovano sijelo kod Mari a. Na sijelo su, kao obi no, došli i mladi i sa Ba nika i Kruševa, a dolazili su redovno i Srbi- Podbrani. Pošto su mladi i sa Kruševa i Ba nika izazvali sva e i nerede, Mari i, Radi i i Podbrani su se dogovorili: ako ovi po nu da prave nered - da ih dobro »opamete«. Kad je sijelo po elo, mladi i iz Kruševa i Ba nika su po eli, u kolu kroz pjesmu, izazivati. Stvorila se gužva u kojoj su »deblji krajk« izvukli mlađi i sa Kruševa i Ba nika.

Sli ni odnosi vladali su i kod drugih komšijskih porodica razli ite nacionalnosti, na primjer Hrla i Dabi a, Dora i Vegara, Bodiroga i Zili a, Paja i Srba na Humci.

Do 1938. godine nije bilo nikakvih nacionalisti kih istupa. Me utim, od tada se kod pojedinaca primje uje podvajanje i neko povla enje. Dešavalo se da prilikom za evica poneko dijete pomene i Antu Paveli a. Na pojedine Hrvate i njihovo opredjeljenje uticao je i katoli ki sveštenik u Stocu, a kontaktiralo se i sa ustaškim agitatorima pri služenju u rezervi. Na to niko nije posebno obra ao pažnju, jer su to bili pojedina ni slu ajevi i sve to nije bitnije uticalo na dobrosusjedne odnose.

Od 1939. svake godine je pozivan jedan broj vojnih obveznika iz Poplata u rezervu. Svi do jednog, bez obzira na nacionalnu pripadnost, odazivali su se pozivu. Nije poznato da je neko iz sela dezertirao iz aprilskog rata. To re ito govori da u selu, me u pozvanim rezervistima, nije bilo organizovanih pripadnika ustaškog pokreta.

Prilikom kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941. godine, i stvaranja »Nezavisne Države Hrvatske«, kod Hrvata iz sela Poplata nije se osje ala neka bahatost ili ula prijetnja Srbima. Prvih dana po kapitulaciji kod ve ine i Srba, Hrvata i Muslimana - osje ala se neka potištenost i nesigurnost. Stariji ljudi su govorili: »I to e pro i, a miemo živjeti kao i ranije«.

Kada su ustaše po ele ubijati Srbe u Stocu i okolnim selima, Hrvati iz Poplata su se zalagali da zaštite svoje komšije Srbe. To su radili pre-

ko Stanka Obradovića, koji je bio član ustaškog rukovodstva u Stocu. Kod srpskog stanovništva zavladalo je nespokojstvo i neizvjesnost. Nagađalo se: hoće li doći do pokolja ili ne? Stariji su govorili da neće, jer nismo nikome krivi, dok mlađi i u to nisu vjerovali, niti su ekali ustaše kod kuće. Muškarci su noćivali van kuće i sklanjali se kada su se ustaše i žandarmi pojavljuvali u selu. Kontaktiranje Srba sa Hrvatima i Muslimanima u selu se i dalje nastavljalilo. Hrvati i Muslimani su tvrdili da selu Poplat ne prijeti opasnost od pokolja, ali ukoliko oni ne budu mogli dalje štititi selo - na vrijeme će to reći, kako bi se narod na vrijeme snašao i pobegao. Prilikom ovih kontakata saznavalo se što se zbiva u drugim mjestima. Tako je Smajo Opija, koji je imao vinogradarsku kuću u Šivalovcima, obavještavao Spasoja - Pašu Ružića - Dugalića o zbivanjima u Stocu i okolini. Kad bi Smajo nešto saznao o namjerama ustaša izlazio bi iz Stoca u vinograd i obavještavao Pašu, a on bi to obavještenje prenosio rukovodstvu u selu (u selu je partijska elija, sa još nekoliko političkih aktivista, pratila situaciju i dogovarala se što valja raditi). Između ostalog, Smajo je, sredinom jula, rekao Paši da se oko 1. avgusta 1941. očekuje ustaška akcija na Poplat, smatrao je da će na vrijeme saznati za početak te akcije i javiti da se srpski narod skloni. Tako je i bilo. Smajo je na vrijeme rekao Paši da je blagovremeno bježanje jedini spas narodu, jer će u ponedjeljak, 4. avgusta 1941. godine, ustaše izvesti akciju na selo Poplat. Isto tako, kada je jedan broj Srba Poplata, na poziv ustaša da se pokrste, pošao u Stolac - Marić i Radić su odvraćali muškarce da idu tamo, jer se »može desiti svašt«.

U nedelju, 3. avgusta 1941. godine, trebalo je da svi domaćini Srbi iz Poplata dođu u Stolac, radi »organizacije preseljenja Srba sa Poplata u staru Srbiju«. U stvari, to je bio pokušaj ustaša da, na taj podmukao način, pohvataju muškarce, zadrže ih dok pokupe i žene i decu, pa da ih sve sutradan, u ponedeljak, potovare u kamione i otjeraju u neku jamu. Opet su komšije Radić, Hrle, Paje i Marić rekli Srbinima da ne idu u Stolac, nego su poslali svoju delegaciju sa prijedlogom da na Poplat idu komisija iz Stoca i utvrdi »dogovor o selidbi«. Domaćini su se sakupili u gostionu kod Darinke Dabić, a iz Stoca je izašlo nekoliko ustaških funkcionera, koji su izvršili popis domaćinstava i kazali šta će se moći ponijeti »na put u staru Srbiju«. Prilikom tog razgovora bio je prisutan i izvjestan broj Marića, Hrla i Radića.

Sa tog skupa Jozo Radić je došao sa Gojkom Komnenovićem i Mitarom Bajatom. Kad je trebalo da se rastanu, Jozo je rekao Gojku: »Hajde da mnogi još, pa skreni od Sarajlija i kruške, isto ti se hvata«. Kad se Mitar odvojio od njih, Jozo je Gojku kazao da nema govora o nikakvoj selidbi, nego da je to ustaški trik da Srbe lakše pohvataju i pobiju. Zaključio je: »No as morate bježati, ina će sjutra ustaše izvode akciju. I ja bih s vama radio i išao nego ostao«. Kad se rastao sa Gojkom, Jozo je potražio Slavka Vukosava i rekao mu kao i Gojku: »Kakva stara Srbija, kakve laži, nego bježite to je jedini spas. Ako no as ne pobegnete, sjutra ćete svi u jamu«.

Tog dana Hakija Kusturica iz Stoca išao je od zaseoka do zaseoka u kojem su živjeli Srbi i govorio: »No as bježite, jer vam nema opstanaka. Sjutra ćete završiti u jami«. Hakija je bio poznat kao ljubitelj aša i mnogi su smatrali da je došao u selo da popije. Međutim, on nije okusio ni kap alkohola, iako su ga u svakoj kući nudili piće. Lutvo Hrle je obavijestio Mihića i Ružića - Dugalića o namjerama ustaša. Žena Ademira Paje i Amila Pajo tako su obavijestili neke Humane. Vijesti su stizale i sa drugih strana.

Žena Marka Mari a došla je jednoga dana kod Vukosava i rekla Mari, ženi Miloslava: »Ako imaš nekih vrijednih stvari, prenesi ih kod mene, jer vidiš kakva su vremena došla - može neko da do e i pokupi ti sve što vrijedi«. Mara je odnijela neke stvari kod Marice i sve joj je sa uvano i vra eno kad smo došli iz zbjega.

Nisu samo Mari i, Radi i, Opija i, Kusturice, Hrle i Paje stavljali glavu u torbu da bi pomogli poplatskim Srbima da spasu svoje glave od ustaškog pokolja. Bilo je takvih primjera još - za koje se i ne zna. Slavko Bodiroga se sje a da su komšijski odnosi Bodiroga i Doga sa Ziliima, Karaji imaju i Vegarima mogli služiti za primjer i ugled i drugima, kao potvrda o tome kako nacionalna pripadnost sama po sebi ne razdvaja ve može i da zblizi ljude. Ovdje su ljudi bili toliko bliski da su za sve sezonske radove organizovali mobe. U zimskim danima organizovali su zajedni ka sijela. Djevojke su zajedno išle na rad u Duhanjsku stanicu i vra ale su ku i. O sve anostima posu ivali su jedni drugima odijela. Kod poljskih radova nije bio rijedak slu aj da Zili i i Bodiroge (njive su im bile jedne pored drugih) skupe hranu i zajedni ki ru aju. Zajedni ki su išli i na ur evdanski uranak. Živjeli su u takvoj slozi kao da su bili u rodu. Ne pamti se da je dolazilo do sporova izme u Zili a i Bodiroga ili Doga i Vegara ili Karaji a. Nije se osje ala nikakva podvojenost.

Ovakvi odnosi zadržani su sve do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Poslije toga dolazi do diferencijacije. Ve ina ljudi se pasivizirala, povla i se u sebe i iš ekuje šta e biti i kako e se stvari razvijati. Samo jedan broj ljudi i dalje održava odnose kao i ranije, kao da se ništa nije izmjenilo, a nekolicina odlaze u izdaju, služe okupatoru i ustašama pa i prave zlo ine.

Iako je Hrvatima i Muslimanima pod prijetnjom najstrožih kazni zabranjeno da se druže sa Srbija, ili da im pomažu, ipak se jedan broj Zili a, Karaji a i Vegara nije plašio. Nastavili su da se sastaju i druže sa Bodirogama i Dogama. U tome su prednja ili Dervo i Aze Zili , Ahmed Karaji a i još neki. Dervo Zili je 3. avgusta došao kod or a Bodiroga i rekao mu da je u Stolac prispjelo 17 kamiona namijenjenih za Popla ane i da e sutradan ujutru ustaše izvesti akciju na Poplat. »Zato no as morate bježati, a mi emo vas ispratiti dok pre ete put Stolac - Ljubinje«, rekao je.

Poslije toga pozvao me je or o i rekao: »Idi u Podba nik kod Viadana Ruži a i reci mu da no as bježimo, jer emo, u protivnom, završiti u jami. Dodaj da su u Stolac došli kamioni za Popla ane«. Otisao sam poslije podne kod Viadana i prenio mu poruku. On mi je rekao da zna za to, da ga je obavijestio Stanko Obradovi i da se vrše pripreme da se no as bježi.

Kada sam se vratio ku i ve se spuštala no , a Bodiroge su bile spremne da bježe. Tu su bili i Dervo i Ale Zili sa puškama. Ispratili su nas, kako su i obe ali - dok smo prešli put Stolac - Ljubinje. Svi smo, bez ikakvih problema, stigli u Poljice i dalje na Radimlju, uz pomo Derve i Ale Zili .

Sve vijesti koje su dolazile od raznih ljudi ukazivale su na opasnost pokolja, koji se priprema za naredni dan. Istog dana poslije podne oko 17 sati, stanovnici sela su obaviješteni da se padom mraka prikupe kod Bani ine jame u Bukovini, radi sklanjanja u zbijeg. Obavještenje i prikupljanje stanovništva išlo je takvom brzinom i toliko organizovano kao da je uvježbavano. Takva brzina i organizovanost mogla se postići i jedino pod uslovom da neko rukovodi akcijom. U stvari, u Poplatu je partiskska elija, sa još 7-8 aktivista, budno pratila zbivanja u selu i varoši

Stocu i vršila pripreme za zaštitu stanovništva. Tako je i tog dana, poslije skupa u kafani Darinke Dabi i primljenih informacija, održan saštanak i donijeta odluka da se bježi. Pošto je u ovoj grupi aktivista bilo ljudi iz svakog zaseoka, moglo se brzo reagovati i prikupiti na zakazano mjesto.

Iako je bilo zaklju eno da niko ne ostaje u selu, desilo se da su ostale dvije porodice, a neki odrasli muškarci ostavili su žene i djecu, a na zborno mjesto došli sami. Pokret je po eo u 21 as, pravcem Bukovina - Cesmenik - Ravnica - Poljice - Ubosko - Radimlja. Od po etka kolona se po elu razvla iti, jer svi nisu mogli da idu tempom koji je diktiralo elo kolone. Zbog toga je došlo do zaostajanja. Porodice Danila i Milana Ružica - Dugali a i Miloslava Vukosava u jednoj grupi i, odvojeno od njih, porodica Mihe i Ilije Ruži a - ostale su iza glavnine. Kada je kolona prešla put Stolac - Ljubinje i došla u visinu sela Zabre, iz Zabre je zapucalo. Na pucnjavu je odgovoren, jer smo imali nekoliko pušaka i pištolja. Zbog ove pucnjave zaostala grupa nije prešla put Stolac - Ljubinje i izgubila je svaku vezu sa glavnom skupinom. Milan i Danilo Ruži i Miloslav Vukosav otišli su do Dutina u Premilovo Polje, da vide šta je sa njima. Pošto ih nisu našli kod kuće, otišli su na Bani i tamo ih pronašli. Njih dvojica su ostali na Ban i ima, a Mitra Dutina otišla je po ostale koji su ekali ispod Terkeševih kuća. Ona je svratila kod Baj i a i zamolila da neko od njih po e sa njom i povede eljad na Bun i e. Jedan od Baj i a (Baj i i su Muslimani) pošao je sa Mitrom. Kad je došla blizu mjesta gdje joj je re eno da e je ostali ekat - Mitra je zvala. Odazvala se Milanova žena Mara, sa kojom je bilo dvadeset etvoro ljudi. Me utim u blizini njih, a da nisu znali jedni za druge, bili su Miho i Ilija Ruži sa porodicama i priklju ili su se prvoj grupi. Kad je Baj i video skup od preko 40 ljudi, rekao je Mitri: »Rekla si da ima oko 20 eljadi, a vidi koliko ih ima, Ja ovoliki narod ne smijem voditi. Oti i do Sadžaka i vidi ima li koga tamo pa emo vidjeti šta emo«. Mitra je otišla do Sadžaka i našla jednog starca koji se iznenadio kad ju je video. Rekla mu je da su na Ban i ima, ali da joj je sestra Mara izbjegla sa Poplata sa porodicom, pa je došla da vidi mogu li mirno pro i. Stari joj je rekao: »Požurite što prije, dok se nisu ustaše vratile iz Ljubinja«. Kad se Mitra vratila i rekla Baj i u šta joj je stari rekao, on je poveo obje grupe i doveo ih svojoj ku i. Žene su im iznijele hljeba i mlijeka i kad su se ovi okrijepili, rekli su da požure, jer su ustaše prošle no i otišle u Ljubinje, i mogu se svakog asa vratiti. Tako su ove dvije grupe umjesto na Radimlju, došle u zbijeg na Ban i e, a kasnije u Iliju i Sitnicu.

Prilikom pucnjave u Zabru iz kolone se odvojila grupa djece i zalatala. Umjesto prema Poljicu, djeca su otišla prema Zabru. U grupi su se nalazili: Ranko Komnenovi, Milica Ruži - Dugali, An a Bejat, Rajka Ruži i Branko Vukosav. Ova grupa je osvanula u Mari a ogradama. Kad su ih vidjeli, mještani su ih sakupili i vije ali šta da rade sa njima. Neko je predložio da ih odvedu na Žegulju i tamo predaju. Milica Ruži, koja je imala 13 godina, po elu je plakati i govoriti da ne e u Žegulju. Tada je naišao Muja Vuki evi i pitao šta e sa djecom. Odgovorili su mu da e ih odvesti u Žegulju i tamo predati. Mujo je rekao da on ide u Žegulju, pa e povesti djecu, na što su oni pristali. Kada su došli na put koji vodi u Ubosko pokazao im je kud treba da idu i rekao: »Tamo su otišli vaši, idite i vi«. I djeca su sretno stigla u Ubosko i našla svoje. Da su otišli na Žegulju bili bi ubijeni kao i Ilija Vukosav, Toma, uro, Niko, Rinda i Milica Ruži koje su ustaše pohvatale i pobile - ne zna

se gdje. Naime, i ova grupa se odvojila prilikom pucnjave i krenula putem sa Ravnica ka Žegulji.

Glavna grupa od 500^600 ljudi do jutra je stigla u Poljice, a u toku prijepodneva na Radimlju, a time i u sigurnost. Na Radimlju su izbjeglice primljene kao najbliži rod, iako su se prvi put sreli. Iako su na Radimlji i sami bili izbjeglice i imali ograničene količine hrane, sve su dijelili sa izbjeglicama sa Poplata i ni u emu ih nisu izdvajali. Samo nekoliko dana kasnije, zbjeg se sa Radimlja pomjerio dalje, prema Sitnici, na prostor Vilogorci - Dola. Tu su nastali novi problemi - obezbje enje vode za ljudstvo i stoku. Sa stokom se prelazilo i do 10 kilometara da bi se napojila. Trebalo je i u napuštena sela radi nabavke hrane i sabiranja ljetine. Sve to, kao i problem zaštite i organizacije života, uticalo je na to da se u zbjegu organizuju: vlast, stražarska služba, narodni sudovi, zbrinjavanje novih izbjeglica, i dr. Pošto je u zbjegu bilo malo oružja, prišlo se njegovoj nabavci. Mlađi ljudi išli su u Crnu Goru i nabavljali oružje. U po etku je za pušku i 100 metaka davano 10-15 kg duvana, a kasnije je trebalo dati i tri puta više. Za oružje su ljudi davali i zlato.

Ljudi nisu pitali za cijenu oružja - glavno je bilo dobiti ga. Polovinom avgusta je u zbijeg pod Sitnicom, na atriju Samardžušu, došlo desetak ljudi naoružanih puškomitrailjezom. Jedan od njih prestavio se kao Simo Eraković. Odmah se oko njih okupila poveća grupa ljudi iz zbjega i započeo razgovor. Simo je prijavio kako je zaplijenio puškomitrailjez od ustaša na Prevorcu (između Predolja i Blaca). Onda je ponudio puškomitrailjez na prodaju. Tražio je 30 ovnova za puškomitrailjez sa 2 okvira municije. Ponudili su mu 20 ovnova, i on je, poslije malog cjenjkanja, pristao. Ljudi ija je stoka bila u blizini izdvojili su ovnove. Kasnije se saznao da su Dabrani i Hrgani napali ustaše koji su išli kamionom za Berkovići i dok su ih gonili prema Predolju naišao je Simo sa svojom bratijom i sa kamiona uzeo puškomitrailjez, a na ustaše nije opalio ni jednog metka, niti ih je vidio. Kasnije je Simo sa svojom grupom bio glavni pljačkaš i palikući. Likvidiran je kao izdajnik i razbojnik.

Sa Radimlje i ispod Sitnice Poplani su se razišli po selima od Vlahovića do Krsta. Neko je otišao kod rodbine ili poznanika, a neko se prvi put sreo sa ljudima koji su ih primili. I u tim kućama izbjeglice su primane kao najveće enige. Svi su se trudili da se izbjeglice ne osjećaju osamljenima. Prema njima su se ophodili kao prema uku anima. Tada se razvilo prijateljstvo koje mnogi i danas održavaju. Kada smo stigli u Zvijerinu, a bilo nas je devetoro, odmah su nam prišli neki ljudi. Pitali su za našu sudbinu. Kad im je otac isprijavio da smo, odakle smo i kako smo se tu našli - odmah su nas pozvali da idemo kod njih. Svaki je htio da odemo kod njega i onda su se dogovorili da svako ugosti po jednog lana. Nisu to bili najimu nijiji ljudi u selu, ali su htjeli da nas zbrinu. Ti ljudi su bili Radovan, Peko, i Milovan Milićević i Spasoje Mitrušić. Svi su bili tako dobri da smo se osjećali kao da smo stalno sa njima živjeli u istom domu instvu. Interesantno je da nikao od ovih domaćina ili njihovih uku ana nije kasnije bio u etnicima. Svi su bili pripadnici NOP-a. Radovana i Peku ubili su etnici kao pozadinske radnike. Peko je poginuo kao član Sreskog komiteta KPJ za Bileće. Etnici su ubili i njegovu ženu Kosu. Peko je bio vrlo ugledan i obrazovan ovaj. Iako je završio samo 4 razreda osnovne škole, mnogo je itao i dobro je poznavao istoriju i geografiju. Ljudi su ga cijenili i esto tražili savjete od njega. Uvijek je bio spremjan da pomogne drugima.

Dok su Popla ani bili u zbijegu, njihova imanja i stoku uvali su i obra ivali mještani Hrvati. Prema pri anju Radi a, Stanko Obradovi je zadužio ljude koji e obra ivati imanja i naredio da se sva ljetina smjesti u ku e ije je imanje i da se ništa ne smije uzeti. Zaista, kada smo se vratili iz zbjega, našli smo ljetinu i stoku kod svojih ku a. Mještani su uvali imanje i ku e od raznih lopova i plja kaša koji su se povljaljivali.

Kada smo izbjegli sa Poplata, Radojka Dogo se nalazila u bolnici u Stocu. Kada joj je zaprijetila opasnost da bude likvirana zato što je Srpkinja, Meša Zaki je otišla u bolnicu, izveo je na Poplat i smestio kod Lutve Hrle, gdje je ostala nekoliko dana. Ovim inom Meša je i sebe i Lutvu doveo u opasnost da i oni budu likvidirani kao pomaga i Srba. Da bi bila sigurna, Radojka je iz Lutve otišla kod Matana Radi a koji se brinuo o njoj do povratka Popla ana iz zbjega.

Kad su djeca Mihi a izva ena iz jame smjestili su se kod Lutve Hrle kao i drugi Mihi i koji nisu izbjegli, a kasnije su prešli kod Radi a. Kod Mari a je bilo troje Vukosava. O njima su se oni brinuli o povratka zbjega. Matan Radi je poslije povla enja naših snaga iz Hercegovine pobjegao sa Poplata u Stolac. Kod njega se sklonila skojevka Cvijeta - u a Roki , koju su tražili etnici i Italijani zbog njene aktivnosti u Dabru do povla enja naših snaga iz Hercegovine. Iz Stoca ju je vodio u Slavoniju kao lana svoje porodice i poslije godinu dana vratio nazad. Zna se šta bi se desilo Matanu i njegovoj porodici da su Talijani ili etnici našli u u kod njega, ili da su ustaše otkrile da u a nije lan njegove porodice ve Srpkinja i pripadnik NOP-a

Ovi primjeri rje ito govore da Hrvati i Muslimani sa Poplata nisu podržavali ustaške zlo ine, nego da su ih osu ivali, a pojedinci su se izlagali i smrtnoj opasnosti da zaštite Srbe.

Sli na, a možda i teža sodbina, zadesila je Hrvate i Muslimane sa Poplata 1942. godine, poslije povla enja naših snaga iz Hercegovine i dolaskom etnika. Iako su napustili domove u toku partizanske ofanzive u južnoj Hercegovini, ni njima, ni njihovim imanjima nije prijetila nikakva opasnost. Me utim, etnici su po eli da plja kaju njihovu imovinu, ruše i pale ku e. Muslimani su ostali, uglavnom, u Stocu, dok su Hrvati odlazili dalje, pretežno u Slavoniju. Raseljeni su od Vukovara do Bubice. Najviše ih je bilo na prostoru izme u Vinkovaca i Vukovara. Tamo su bili gra ani drugog reda. Ve ina je oskudijevala u osnovnim sredstvima za život. Nadni ili su da bi se prehranili. Poneki su se eš e selili iz mjesta u mjesto, ne bi li lakše preživjeli. To njihovo stradanje proteglo se sve do kona nog oslobo enja zemlje. Mnogi se nisu ni vrtili - tamo su pomrli.

Koliko su bila teška vremena i koliko je bio koban bratoubila ki rat, rje ito govori i to da na podruju stola kog sreza, izuzimaju i Stolac, nema porodice koja nije bježala da bi se spasila od pogibije, jer je to bio jedini spas. Da Srbi 1941. godine nisu pobjegli od ustaša bili bi likvidirani. Da to isto nisu uradili Muslimani i Hrvati sredinom 1942. godine - do ekala bi ih etni ka kama. Bratoubila ki rat raspirivali su okupatori. Oni su organizovali i podsticali i ustaše i etnike na po injene zlo ine. Okupator je raspirivao nacionalnu mržnju me u našim narodima, a u ustašama i etnicima je našao vjerne sluge. Me utim, narod je pla ao - suzama i životima. I uvaio i sa uvaio bratstvo i slogu.

MU ENI NA NAJSVIREPIJI NA IN

Na pet dana pred Vidovdan (28. jun) 1941. godine ustaše su uhvatile Milinka Mrkaji a, Marka Mrkaji a, Boška Mrkaji a, Ljubu Mrkaji a, Koju Mrkaji a, Blagoja Mrkaji a, Marka (Pere) Mrkaji a, Žarka Mrkaji a, Marka Miljani a iz Gornje

Bradine, Jovu Kuljanina, Ratka Žužu i mene su ustaše našle u vinogradu koji se nalazio u Podorašju. Odmah su me vezali. Dvojica su bila rodom od Mostara i nisam ih poznavao.

Odveli su nas u svoju stanicu i zatvorili. Komandir ustaša bio je Koso Zulfo. Tuklu su nas i mu ili na razne na ine, a zatim povezane odveli u Sarajevo. Zatvoreni smo u podrum zgrade kraj Miljacke. Opet smo bili mu eni na najsvirepiji na in, najviše gla u.

Peti dan po Vidovdanu krenuli smo na Lašvu. Nismo mogli sti i prvu no do mesta gdje su nas trebali pobiti, pa smo predanili na Lašvi, u podrumu neke crkve. Tu smo ostali do naredne no i. Kad je pala no, opet su nas potjerali. Svi smo bili iz bratstva Mrkaji a, sem dvojice. Sa nama su bili Ne o Samouk i brat mu Žarko. Uskoro se kamion zaustavio. Izvodili su nas po petoricu.

Prva grupa je nekud odvedena. Nismo ih vidjeli, jer je bila tamna no. Uskoro su odveli i drugu grupu od pet ljudi. Ja sam bio u posljednjoj grupi koja je ostala u kamionu.

Došao je re i na nas. Izašli smo i shvatili da e nas sve pobiti. U sebi sam donio odluku - bolje je da me ubiju u bježanju, nego da me mu e i ubijaju na neki drugi, još svirepiji na in.

Ruke su mi bile svezane na le ima, pa je bježanje bilo otežano. Našli smo se na livadi. Nedaleko od nas bila je šuma. Potrao sam i ubrzao se našao u šumi. Pucali su zamnom.

Pobjegao sam dublje u šumu i nisam uo kretanje ustaša oko sebe. Uspio sam da zbacim žicu sa ruke i nastavim bježanje u pravcu zapada. Došao sam do rijeke Bosne. Nisam je smio gaziti, jer je bila no. Ostao sam na obali da se odmorim. Kada je svanulo, ugledao sam most, prešao preko njega i krenuo u pravcu Sarajeva.

Drugi dan izbio sam iznad Rajlovca, a tre i dan našao sam se u svojoj šumi više ku e. Nisam ulazio, jer su me ustaše tražile. Dvadeset dana proveo sam iznad svoje ku e. Niko za mene nije znao, sem mladi a Relige Mrkaji a, a zatim sam krenuo na Borke, u pravcu Nevesinja. Tamo je narod po eo da se diže na ustanak, pa sam ostao da se borim za jedno sa ljudima iz Boraka i susjednih sela.

U Bradinu i njenu okolinu ponovo sam se vratio poslije odlaska glavnine partizana u zapadnu Bosnu. Više smo bili u šumi i planini nego kod ku e. Na našoj teritoriji borbe su vo ene naro ito u 4. neprijateljskoj ofanzivi protiv Nijemaca, Talijana, etnika i ustaša.

Bilo je dosta partizana koji su se preko našeg terena vra ali sa Sutjeske. Tada sam se nalazio na planini Preslici. K meni je došao i jedan moj prijatelj iz Blaca i rekao mi da se blizu nalaze dva invalida bez nogu i još dva ranjenika koje treba prebaciti preko Ivana. Bilo nas je oko 10 boraca, pa smo uspostavili vezu radi njihovog prebacivanja do Vlahovog dola, iza Preslice. Mi smo ih odatle prebacili do blizu Ivana, a odatle smo ih nosili na le ima, preko Repovaca za Bulatovi e. Predali smo ih Mustafi Nuhbegovi u, a on ih je dalje, preko pouzdanih ljudi, prebacio za Hercegovinu.

Takvih slu ajeva bilo je mnogo. Prebacivali smo i itave grupe.

MILE RAKOVI

MALJEM U ZATILJAK

Otišao je brat, otišli su mnogi istaknuti građani, većinom Srbi, u obližnja primorska i pogranicna mjesta: Dubrovnik, Herceg-Novi, Sutorinu, Kotor, Nikšić, Podgoricu.

Baš tih dana napustili su grad Trebinje i istaknuti komunisti: Rade Pravica, Milisav Raičević, Miloš Stamatović, Zajim Hadžović, Milo Kilibarda, Huso Salahović, moj komšija i kum Stevo Bratić i drugi. Neki od njih sklonili su se i u Lastvu i Grahovo, zatim u blizu i udaljena sela: Zubce, Krivošije, Brda, Dživar.

U četvrtak ujutro, 29. maja 1941. godine, kad sam pošao na dužnost, zapazio sam na svim nadležtvima hrvatske zastave. Bila je istaknuta i na zgradama sreza. U kancelarijama je bilo nekoliko ljudi. Na elnika Čerovića nije bilo. U sobi, gdje sam ja radio, sjedio je nadzornik Milan Cerović i Nikica Kisi. Ušao sam i pozdravio:

- Dobro jutro!
- Spremni! - povika, dipi na noge i ispruži ruku Kisi, a nadzornik Cerović, blijed i uturen, izusti skoro ne ujno, po običaju:
- Zdravo!

Kisi se na to lako osmijehnuo i, kao ude i se, podiže obrve. Sjeo sam, iznenaden tim Nikićem pozdravom. Poslije kratkotrajne pauze saopštio mi je da moram primiti sve ime je dotad bio zadužen Milan Čerović, pošto on odlazi u Crnu Goru.

- To je žurna naredba gospodina Muhameda Šarića, našeg logornika - završio je Nikica Kisi, iji je raniji odnos prema meni uvjek bio korektan. Znao sam da je prepredan, uskogrud hrvat, ali sam katkad od njega uočio i po neku naprednu ideju.

Primopredaja službeni kih poslova, dokumentacije o kreditima, archive nesvršenih akata i inventara u kancelariji, izvršena je u Kisićevom prisustvu, uz potpise sve trojice na zapisniku i ovjereno štambiljem, na kojem je pisalo »Ustaški logor u Trebinju«, dok je preko ranijeg štambilja škole mastilom napisano: »Nezavisna država Hrvatska«.

Za vrijeme primopredaje u kancelariju je ušao crnomanjast i omalen ovek, s fesom na glavi. On se s Kisićem pozdravio dizanjem ruke, i reči mu da će ga sa ekati u svojoj kancelariji. Rekoše mi da je to novopostavljeni kotarski predstojnik Muhamed Tafro. Čerović se sa mnjom pozdravio suznih očiju.

Ostavši sam pri oči prozoru i bacih pogled na gradsku pijacu, pod gustim divljim kestenom. Bilo je pusto. Radnje su bile zatvorene. Ulicom je prolazila po neka žena ili dijete. Grad kao da je bio uklet. Tada neko pokuca na vrata.

- Kina! - viknuh, im se na vratima pojavila napredna uiteljica iz Zgonjeva. - Šta je s tobom pobogu! Kuda putuješ, jeli ti se javio Ivo...

Kina Vučović bila je blijeda. Žurila se, zato smo skratili razgovor. A onda mi je prišla toplo, sestrinski, tako da sam i ja duboko osjetio bol rastanka. Zaželjeli smo jedno drugom sve najbolje u ovom zlom vremenu.

- uvaj glavu! - reči Kina i ode.

U petak, 30. maja, stigli su domobrani. Na stanici su ih do ekale spomenute ustaše po protokolu do kojeg su, vidjelo se veoma držali. Sa prozora kancelarije posmatrao sam jurnjavu vojničkih kola sa konjskim zapregama. Jurili su ludom brzinom, što je valjda bilo sastavni dio

ceremonije, a trebalo je da ostavi utisak o snazi »novog poretka«. U kolima je bilo po deset naoružanih domobrana. Sjedeli su uko eni i ozbiljni.

Istoga dana na gradskoj pijaci održan je miting kojem su prisustvovali malobrojni građani i domobraska bojna. »Patriotski govor« u slavu Pavelića i prisutnima je održao jedan popularni u itelji. Uočio sam da je dio teksta tog govora publikovan u jednom ustaškom listu.

U gradu se, diskretno, prenosila vijest da su stigli i nekakvi »lovci«. To su najokorjelije ustaše koje će nad Srbinima vršiti razne represalije. Među njima se pominju oni najsuroviji: Rotkvić, Jukić i Tomić, koji su poslani direktno iz Zagreba. S njima su se odmah udružili mještani: oro (Juraj) Šrinjača, Nikica Kisić, Ajdin Rokolj, Nikola Marold, Hrvat Cvjetić, fotograf Jure Kezic, Alija Rokić zvan Rujko, i drugi. Oni su osnovali i »ustašku mladež«, za čijeg je rukovodioča postavljen staklar Safet Mursel. Njegova pomorska bila je Nazifa Resulbegović koja je odmah odjenula ustašku uniformu. No, omladina Trebinja ne samo što se nije rado odazivala apelima ovih organizatora, nego im se ak podrživala i otvoreno ih bojkotovala.

Kasno u noći, uočio sam nedjelje 1. juna, da se pucnjava sa nekoliko strana. To su ustaše inscenirale ubistvo domobranskog oficira i sve do osvita zalazile po srpskim kućama i ubijale ljudi. U kuće ili pred njome, te noći su poubijali iz »parabeluma« devetoricu ljudi: trgovca Vasa Babića, maltara Milana Brkovića, Dušana Nogulja, Vlajka Palikuća, Iliju Kukurića mesara, Šepa Čurčića Žutog, bavara Radovana Lečića i Gaša Kovačevića. Ubili su i Vladu Popovića - Grku, sekretara opštine, koga su zatvorili u »kotarski zatvor« odmah po dolasku ustaša. Ubio ga je Ajdin Rokolj, njegov potinjeni službenik u opštini. Izveo ga je u dvorište zatvora, prislonio uza zid i sasuo u njega pun okvir metaka. Na zidu su se još dugo moglo vidjeti krvave mrljice i sitni komadi i Vladovog moždanog tkiva.

Po gradu su nalijepljeni novi plakati sa prijetnjama: »Za svaku hrvatsku glavu biće streljano 100 Srba... Srbinima, Jevrejima i Ciganima zabranjuje se slobodno kretanje od 17 do 6 sati«.

Nisam znao šta da radim, a bilo mi je jasno: pobjegnem li sa dužnosti - stradaće mi porodica. Gazde i dobro situirani službenici mogli su se blagovremeno odseliti sa svojom porodicom. Za takav poduhvat ja nisam imao novca, tim prije što sam imao mnogo lanu porodicu. Tjeslio me je donekle, što sam tih dana esti vi ao po gradu osumnjiene radnike i neke službenike, pa i trgovce: Sima Vučetić, Vasa Bratić, braća Anđelić, orao Rajević i još neke.

Osmjelio sam se i odlučio da redovno idem u kancelariju i ponešto radim. Tako su mi dolazili u itelji da, predamnom i Kisićem, polažu zakletvu na vjernost Paveliću i tzv. NDH. Sa jednom grupom službenika ja sam prethodno položio istu zakletvu.

U četvrtak, 19. juna, iznenada je došla u moju kancelariju Vuka Šakotića, napredna u iteljica iz Lastve, saradnica Drage Pravice. Bila je van sebe. Nikad ne bih rekao da je to ona Vuka koja je svakome prilazila vedro i neposredno. To je potvrđilo neka moja razmišljanja o tome kako se ljudi humanih pogleda na svijet u ovakvim i slijednim društvenim previranjima fizički mijenjaju i duhovno ja aju.

- Pre neki dan ubijena su dva brata Stija i a iz Orahovca - prijatelji Vuka potresno.

To prozbori, potpisana zakletvu, pa reči:

- Prosto ne znam šta da radim, sve je smeteno, djeca ne dolaze u školu...

Tješio sam je, uvjeravaju i je da se vrše pripreme za otpor nasilju, što je i njoj ve bilo poznato, jer se me u nama govorkalo da se u lastvanskom kraju nalazi poznati grahovski komunist Sava Kova evi Mizar, a gdje je on, tu e biti borbe i pobjeda.

Dok smo nas dvoje razgovarali, ustaše su po ele da sprovode »reformaciju« u gradu. Spomenik pjesniku »Gorskog vijenca« skinuli su s postolja i objesili ga o ogranku platana, iznad samog mjesta gdje je nekoliko godina neuznemireno » itao i itao iz rastvorene knjige u rukama«. Poprsje ovog pjesnika tamo je visilo još nekoliko dana, a onda je sa postoljem preba eno u dvorište opštinskog zatvora. Sklonili su i spomenik »An eo mira«, a prema pri anju o evidaca, neki narodni zidar Arslanagi zbrisao je dljetom poznate Du i eve stihove iz pjesme »Himna pobjednika«, uklesane i bronzom obojene na bo nim plohamama pije destala za spomenik. Iričica im je, o igledno, bola o i.

Vuka i ja ugledasmo: pored uvenih platana prolazi grupa uplašenih Srba, nose i gra evinski materijal. U jednoj je grupi i stari Vaso Brati, (streljale ga ustaše kao taoca), otac poznatog komuniste Steva Brati a (u ljeto 1942. godine ubili su ga etnici u Ljubomiru). Ova grupa nosila je na ramenima duga ku i vrlo tešku gredu. Ispred katoli ke crkve upkala je travu Ljubica Muhar, tako e napredna u iteljica s Parojske njive, rodom iz Like, bliska saradnica Drage Pravice. I ona je, kao i ove druge grupe »gra evinara«, bila pod ustaškom stražom. Njen momak, Franjo Stanišak, poštanski službenik, uhapšen je prije nekoliko dana i o njemu se ništa nije znalo, (oboje su ubile ustaše na nepoznat na in, kao i Ljubi inu majku i sestru.).

Gledamo i utimo, naziru i i ve e nevolje. Onda Vuki saopštih da je održan sastanak u kotarskom predstojništvu, kome su, pored predstojnika Tafre, prisustvovali i or o Sin i, Nikica Kisi, Muhamed Šari, Salko Drljevi, Jura Kezi i još neki. Tamo je bio i javni tužilac Abdurahman Badnjevi, iji je brat Ešref me u ustanicima. Ovom skupu prisustvovao je i izvjestan broj gra ana - Hrvata i Muslimana. Ve ina je bila saglasna da se svi gra ani Srbi u što kra em roku transportuju u Srbiju, ili, ak, u neki kraj Male Azije! Tome su se suprotstavili Ilijaz i Muho Resulbegovi, Marin Zaneti, pa i Muhamed Šari sa još nekima. Ipak, najodlu niji protiv ovog prljavog ina bio je Abdurahman Badnjevi. Tako nije došlo do realizacije plana za koji je bio sa injen i spisak lica za raseljavanje. Prema njemu, najprije je trebalo preseliti sveštenike, u itelje, profesore i druge intelektualce, a onda ostale »nepo udne« gra ane. Ipak, do toga progona nije došlo, mada su ustaše uspjele da transportuju nekoliko srpskih porodica uglavnom sveštenika. Neki lanovi tih porodica »nestali« su pri samom prevoženju.

Tri dana poslije tog posljednjeg vi enja sa Vukom Šakot i, u nedjelju 22. juna, Hitlerova Njema ka napala je Sovjetski Savez. Tada sam bio uvjeren da e fašisti i kod nas preduzeti nove progone. Zbog toga sam, na prijedlog Ilijaza Resulbegovi a, napustio posao, predavši ono što sam dugovao u itelju Muameru Cvjeti u. Sklonio sam se na neko vrijeme u selo Rapti, u ku u mog tetka Trifka Pejanovi a. (Trifka i njegovog sina Marka osudio je na smrt partizanski sud, a poslije oslobođenja Trebinja kažnen je smr u i njegov drugi sin, Radovan, zamjenik etni kog komandanta Vlada Milojevi a).

Moja slutnja bila je opravdana. U no i izme u 23. i 24. juna opet su se uli pučnji iz pušaka i nekoliko eksplozija bombi u okolini grada. Te no i ustaše su u selo Pridvorice, sprovele kamionima 15 Srba. Iskricali su ih pred pridvora ku jamu i tu ih, osim trojice, poubijali - teškim eki ima i maljevima. Onda su ih pobacali u jamu, skinuvši im prethod-

no prstenje i satove. Nekima od svojih žrtava vadili su i zlatne zube i kvalitetnije proteze. Žrtve su bile: Mihajlo Andrijaševi, Trifko Babić, Blagoje Šurić, Lazar Kukuri, Jovo Madžar, Jakov Miljanović, bivši policajac Stevo Miljković, Božo Pindžula i njegov sedamnaestogodišnji sin Milorad, Andrija Sokolović, Obren Stija i i bivši šef policije Boško Šakota.

Sjame su srećno umakli: željezni ar Jovo L. Vlačić, Vaso Popović i poštanski službenik Jefto Škoro, (kasnije su ga uhvatili Italijani i strijeljali u Šibeniku).

Rano izjutra 23. juna, ustaše su izvršile pretres mog stana u Pridvorcima. Supruga Gora sa djetetom pretrpjela je užasan strah, tim prije što s njom nije bio niko od moje rodbine koja živi u istom selu, a ja sam bio odsutan. Tješio sam se da bi bilo mnogo gore da sam prisustvovao tom pretresu.

U kući mogu tetka Trifka, rođak Marko me je upoznao sa Duškom Vučkovićem, bivšim podoficirom. Obojica su tada bili privrženi NOP-u. Od njih sam saznao da se vrše pripreme za formiranje jedne »udarne gerile«, koja je ubrzo prerasla u bataljon »Luka Vukalović«.

KOŠTA BOLJANOVIĆ

OVDJE SE SLOBODA RA ALA

U Gacko je 27. maja 1941. godine stigla grupa od šesnaest ustaša sa povjerenikom Hermanom Tognalom - Krešom, advokatskim pravnikom iz Travnika i Franjom Kikašem iz Širokog Brijega da organizuju »divlje ustaše« i da ih obuhvatit će za dželatske poslove. Ali, bez razloga su ih potcjenvivali, oni nisu zaostajali iza svojih ustaških »instruktora«.

Ustaše nisu oklijevale da sproveđu svoj jamarski plan. Po etkom juna otpeljeno je luka koja orgjanje ustaša - pravi genocid nad srpskim stanovništvom u Hercegovini, kao da su shvatili da je to jedini cilj i uslov za opstanak Paviljeve »Nezavisne Države Hrvatske«. U Gacku su nastojali da najpre likvidiraju stanovništvo u prigrančnom pojusu prema Crnoj Gori, ali su žurili da ubistvom više enijih ljudi na cijeloj teritoriji obezglave narodne mase i tako lakše sproveđu svoje podmukle namjere o masovnom uništenju naroda. Ustaški »oružnici« sastavljeni su dugački spiskove ljudi, koje pre svih treba poslati u smrt. Mnogi od njih su na razne načine prevareni i predati inkvizitorima.

Korita su odredili za prvo zborni mjesto mrtvih u Hercegovini. Drama je izvedena u nekoliko izmedu 4. i 5. juna 1941. godine. U toj proljeće noći bezumlja počela je krvava Koritska hronika. Ustaše su na najbezumnijim, divljim mjestima u pobile i bacile u Koritsku jamu preko stotine i etrdeset ljudi - Korićana, Zagrađana i drugih, među kojima je bilo i prave dece. Nekome je bilo mnogo stalo do toga da baš njih prve pošalje u smrt. U Koritim je vojevanje bilo tradicija. U njima su se ratali mnogi ratnici hercegovačkih ustanačkih pravog svjetskog rata, poznati dobrotoljci - njih oko 130 sa Solunskog i drugih frontova, od kojih je dvadeset i pet izgubilo živote u koritskoj drami.

Slijede ih dana tu mra nu grobnicu dopunili su još oko trideset novih žrtava iz Gacka, Zagradaca i drugih mjesta. Ali, vjerovatno se nikada ne e saznati ta an broj ljudi koji su skon ali svoj život u toj jami. U Koritima su ostali i mnogi neznami. Bez traga je nestao i jevrejski logor u Gacku (zarobljeni ustaša Mahmut Tunovi je izjavio da je u Koritima ubijeno 186 ljudi). Sve je izvedeno iznenada, podmuklo i na prevaru. Ustaše su mnogo brinule o tome da ne bude svjedoka koritske tragedije. Samo su zvijezde na pomra enom nebū, mukle prole ne no i, mogle da svjedo e o strahotama zlo ina:

*»Vlaši i su na nebu zastali,
Brojec žrtve na Koritskoj jami.
Da svjedoci budu tužnoj drami!«*

Drugih svjedoka nije ni moglo biti. Na jami su bili samo ustaški dželati.

Mra na grobnica proždirala je tek izmu ene žrtve. Takva divlja ka orgijanja ne mogu se ni zamisliti. Milija Bjelica, Radovan Šakota, Dušan Jakši i Jakov Milovi su živi simboli koritske drame, koji su ispri ali potresnu pri u o tragi noj sodbini ljudi u koritskoj no i. Bilo je to ustaško divljanje nad ambisom na rubu ludila. Pošto su ljudima maljevima probijana ela ili zatiljci, noževima iskasapljene grudi, izlomljene i noge i ruke, smla ene i obilivene krvlju, povezane po dva-tri u »mrtva - ke grozdove«, bacali su ih u bezdan Koritske lame, na ije se dno u slojevima slivala mrkocrvena krv. Mra na humka polumrtvih i mnogo više mrtvih podrhtavala je. Ranjenici, koji su se na tren budili, ispuštali su poslijedne krike života, ine i mu eni ke trzaje da se otmu smrti. Pokušavaju i da se izvuku iz krša izlomljenih kostiju, iz lokava lepljive krvni, izranjavljeni su se gušili i umirali nemo ni. Oni koji su preživjeli strahote koritske drame, nisu se mogli izvu i ispod humke mrtvih.

Kori ani i ostali mu ki su prevareni. Dotjerali su ih u Sokolski dom »da ih upoznaju sa obavezama prema vlastima nove države«, a potom ih povezali u grupe u bacili u bezdan.

Petog juna 1941. godine osvanulo je toplo prolje no jutro. Sa prvim sun evim zracima zaiskrile su crvene kapljice krvni na hercegova kom kamenu. Korita su osvanula u znaku smrti. Koritsko stratište - Sokolski dom, školsko dvorište, jama Golubinja, Kobilja glava bili su preliveni krvlju. Korita su postala mrtvo selo, selo bez momaka. Mladost sa kojom se ceo kraj ponosio bila je u ambisu. Ucvijeljena sirotinja napustila je oplja kane domove i sklonila se u puste planine.

Pored lame prva je prošla Rosa Bjelica i otkrila kamen »krvlu poškropani«.

*Pa se majka »jadu dosjetila«,
Tu su njena dva ranjena sina,
Golub dragi i mila i Milja,
Divni momci k'o dva gorska džina,
Poznaje ih sva Hercegovina.
Po ljepoti i muškome stasu.
U svakoj bi vojsci bili barjaktari,
I djeveri najljepšoj djevojci.*

Tog jutra, rascvjetalo Gata ko polje mirisalo je na bijele narcise, a Korita su mirisala svježom krvlju svojih žrtava, koja nije prolivena na bojištu za slobodu. Bila je to krv nedužnih ljudi, koji su otjerani u smrt, jer su iznad svega voljeli svoju rodnu grudu, a bili su dostojni nasljednici slobodarskih tradicija buntovne Hercegovine.

Bio je to težak trenutak stvarnosti, prvi i najtragi niji doga aj tih junske dana na tlu uzavrjele Hercegovine. Teško je bilo vjerovati u ono što je ve bila gorka sudbina Kori ana. Najstarija generacija u ovom kraju doživjela je i tre i rat, ali se za zvjerstva, kakva su izvršile ustaše, nije ni ulo ni znalo.

Glas o koritskoj no i prolovio se kao vulkan i potresao Hercegovinu. Uz jecaj iz dubine duše, pronosila se vijest o jami smrti - o tragediji noj sudbini Kori ana, o divljanju jamskih pirata, o masakru ljudi i mra noj humci u Koritskoj jami, o otimanju nekoliko preživjelih iz provalije smrti. Sve to bila je potresna slika teških ustaških zlo ina na jednom od mnogih jamskih stratišta u Hercegovini. Bila je to opomena. A Gacko su zahvatili ustaški zlo ini, u kojima su ljudi svakodnevno umirali, zatvarani, internirani. Tako se rodio bunt. Sve se užarilo - i krv i srce i kamen. Korita su uzbudila duhove. Postala su selo strave, bol i ljubav itave isto ne Hercegovine. U narodu je zavladala žalost i srdžba. U njemu su još živjele poruke 27. marta: »Bolje grob, nego rob!« koje su i u ovim krajevima - Gacku i Avtovcu bu no manifestovane. One su se duboko usadile u patriotsku svijest naroda. Probu en je duh otpora i izražena spremnost naroda za borbu na život i smrt. Jarost u srcima ljudi nije mogla da miruje, ni da se ugasi. Oni nisu mogli nikome da prepuste sudbinu naroda na nemilost. Oplakivali su Korita, ali nisu pognuli glave.

Narod se, bez kolebanja, opredijelio za ustankak, koji je prokljuao iz koritske drame, gdje je aša žu i, zbog gorke smrti i još teže uvrede, do dna ispijena.

Tada su smrt i život bili u istom rangu, ali sloboda i dostojanstvo naroda skuplji od oboje.

U suo enju sa životom i smrću, narod je mogao da bira samo ustankak. To je bio jedini zračak nadanja, jedina alternativa za otpor nasilju.

Ustanak je postao zavet i snaga naroda. Samo se oružanom borbom mogla zaustaviti nezapamena hajka na ljudi, na ceo jedan narod. I kad je došlo vrijeme da se umrijeti mora, Hercegovci su se uspravili da stoji umru, riješeni da žive za ustankak, da živote i ognjišta brane smrću. To je prije a o jednom vremenu krvljnu obojenom. Ali, to je i slobodarska poema o novom hercegovačkom ustanku. Na »koritski izazov« planuo je ustankak. Ustanici su iz potaje izvukli oružje, koje na tri pretntje okupatora i ustaša nisu predali, postavili su straže i busije za otpor. Narod je digao glas i ustanici su stavili prst na obara. Zoru slobode gledali su jedino preko nišana. Vremena za ekanje nije ni bilo. Svaka izgubljena no stajala bi stotine novih života. Na ustaške zloine narod je odgovorio buntom, prkosom i oružjem. Posli su sa puškama u ruci do slobode ili smrti.

Glasovito puške odjeknuše. Signal za ustankak bila je »Druga nevesinjska puška« u Donjem Drežnju u Nevesinju, gdje su ustanici, 3. juna 1941. godine, više srcem nego oružjem ceo dan odbijali nasrtaje pobijenjelih ustaških kolja a. A samo tri dana poslije koritske drame, na Gatu su planule slobodarske puške. Šestog juna te ratne godine po eo je hercegovački ustankak. Ustanici u selima Gornjeg gata kog polja okupili su se pod oružjem. I kada je u pove erje tog dana, mjesec polako tonuo za Hercegovu gradinu, kao da odaje posljednji pozdrav koritskim žrtvama, ustanici Donjih i Gornjih Kozanaca i Vratkovi a izvršili su napad i, »bez rane i bez mrtve glave« zauzeli žandarmerijsku stanicu u Kazanima, kao da su time nagovijestili partizansko ratovanje. Uplašeni žan-

darmi nisu smeli ni ekati ustanike, ni bježati ustašama bez borbe. Povukli su se pod Gat, da bi tamo do dana sa ekali razvoj situacije.

A kada se iz no i javilo svitanje i na istoku zarudjelo jutro novog dana, sa padina Gata odjeknuli su prvi ustanici ki pucnji na protjerane žandarme, zasvjetlila je nova zora slobode na nebu Hercegovine.

Bili su to prvi plotuni što rat objavljuju, što slobodu zna e.

Istovremeno se sa Duli kog klanca proložio zov Dušana Mandi a: »Dizite se, bratijo, svi složno na oružje!« Zazorio se novi dan, raao se novi hercegova ki ustanak. Plotuni sa Gata i Dušanov pokli odjeknuli su Gackom kao bojna himna. Bio je to poziv na mobilizaciju. Umjesto proglaša, progovorile su puške. Na ispaljene hice, okupljalo se sve što je moglo da stane pod barjak ustanika i poneše teret muškog oružja.

Na Gatu su, u prvom sukobu, u ruke ustanika pali i prvi zarobljenici (dva žandarma) »oružni ke sile« Paveli eve tzv. NDH. Po zarobljenicima iz Gata ustanici su poslali i prvo ultimativno pismo ustašama u Gacku, sa zahtjevom: da napuste odmah teritoriju srpskih sela, da pusti na slobodu sve zatvorene ljude u Gackom, a ustanici e se sami postaratiti da krivci plate za sve zlo ine koje su po inili nad narodom.

Potom su ustanici u dve kolone, preko Gata i Duli skog klanca prešli u napad na punktove »sigurnostik ustaške države. Jedna kolona je dejstvovala na žandarmerijsku stanicu na Stepenu, druga ka Zbornoj gomili radi spre avanja intervencije neprijatelja iz Gacka.

Tog sedmopasnog ustanaka, puške su zapraštale i na drugom kraju Gata kog polja. Oko 400 naoružanih ljudi, ustaša i mobilisane milicije, pošlo je na Lipnik da tamo izvedu Koritsku »reprizu« i otvore nove jame. Ali, Lipni ani se nisu dali zbunuti. Nisu dozvolili još jedno iznenadno enje. U žestokoj borbi, koja je trajala do kasno popodne, oni su, uz pomoč susjednih sela, hrabro odbili sve nasrtaje nadmo nih ustaških opora. U toj borbi Lipni anima je, pored ostalih, pomagala i jedna grupa Crnogoraca sa Ravnog.

Dakle, masovni ustaški pokolj u Gacku, nije bacio narod u depresiju, niti ga je prisilio da padne na koljena. Naprotiv, narod Gacka se iskazao hrabroš u ovom ustanaku. Digli su se na oružje kao jedan, da u vrstoj borbi za slobodu - asno ginu. Na ustaški tupi malj, kojim su ubijali ljude da se zlo daleko ne uje; sa Gata su odjeknule puške glasovite, koje su se pro ule širom Hercegovine i dijela Crne Gore. I neprijatelji su znali da više nema prevare, da se životi više ne mogu mu ki užimati. Sad su i ustaše, za tu u, morale da liju i svoju krv.

Ustanak se istog dana preneo i na sela gata ke površi. Ve sedmog jula 1941. godine, preko 320 ustanika pod oružjem u estvovalo je neposredno u borbi protiv Paveli evih ustaških i žandarmerijskih posada. I još toliko ih je stavilo prst na obara u, da u busijama brani svoja sela i pripreme odlazak u zbjegove naroda iz ugroženih podru ja.

Dejstvuju i u tri napadne grupe, ustanici su sedmog juna, pored ranije zauzete stanice u Kazancima, likvidirali još i žandarmerijske stanice u Stepenu i Jaseniku, dok su njihove posade iz Korita i Vrbe, bjekstvom pred dejstvom ustanika i same napustile ova mjesta.

Zapaljena je buktinja slobode. Gromoglasno su se oglasili plotuni sa Gata. Nemir je potresao Gata ko polje. Zavrištali su momci pod oružjem. Zabrujale su hercegova ke gore, zaledpršale se zastave domovine. Pale su i prve žrtve ustanika. Ustanici su pošli u boj za slobodu, na kojem se umiralo za život. Ali, u pravednoj borbi naroda nikakve žrtve nisu bile skupe.

Ustanak je po eo osloncem, isklju ivo, na vlastite snage, bez saveznika, sa oskudnim oružjem, ali nesalomljivom moralnom snagom i vo-

ljom da se životima brani sloboda i tradicionalno ratni ko dostojanstvo. Iako je planuo na pokli i pucanj, pre o ekivanja, ustanak, ipak, nije došao sasvim iznenada. Ljudi su duboko vjerovali da aprilska katastrofa stare Jugoslavije nije i kraj rata. Obveznici su se sa fronta vratili sa oružjem; svjesno i podsvjesno o ekuju i da će im ono još trebati, da će do i vrijeme da založe sebe za slobodu, koja je izgubljena, ali nije umrla. Oni su sad riješili da umiru za nju. Prezreli su smrt i rado su ginuli za nevine žrtve, za slobodu rodnog ognjišta. Vjerovali su da sramota za kapitulaciju bivše države ne može ostati na narodima Jugoslavije. Zagledali su puške i o ekivali rat. A kada su po eli ustaški pokolji, u tome nije bilo dileme. Pravi rat je tek po eo sa srdžbom, ali i sa oduševljenjem, i zanosom. Bila je to prilika da iskažu patriotizam i hrabrost, što nisu stigli da uine u aprilskom ratu, koji je znao i ratni ko poniženje. A junski ustanak je bio uzvišen, juna ki rat slobodarskog naroda Hercegovine protiv okupatora i njegovih domaćih između. On je zagrejao ljudska srca; nadanja su se pretvorila u stvarnost, u buduost. To je bio trenutak patriotskog napona, ali i trenutak istorije, bljesak slobodarstva, a ne krik naroda Hercegovine, koji ima »adet od starina« da se brani dom i otadžbina. Zato je ustanak po svom zanosu bio od neprocjenjivog značaja, posebno u moralnom i političkom pogledu za šire područje iste Hercegovine i dijelova Crne Gore. Kao izraz želja naroda, on je nastao i razvio se iz istih slobodarskih pobuda. Od samog početka imao je istinski opšttenarodni oslobodilački karakter. To je bila crvena, krvlju obojena stranica hercegovačke monografije.

Motiv za ustanak bila je sloboda, motiv za junjaštvo - patriotizam.

Junski ustanak znao je ogroman polet. U njemu je iskazano rodoljublje, hrabrost i snaga naroda. Šesti juni je postao njegov praznik, njegov simbol. Pucnji sa Gata nagovijestili su, ne samo dane bunta i borbe, nego i novu sudbinu i buduost. Ustanak se iz varnice rasplamsao u buktinju, u snagu nepokornog naroda, u kome se razgarao ogromni zanos slobodarstva. U njemu su ljudi žrtvovali sve što su mogli da daju. I sebe!

Sve je bilo u znaku ratne uzbune. Svi su bili na nogama: borci u boju, narod u slobodnim selima i zbjegovima. Puška je bila simbol slobode, a borci spremni da umiru za narod. Prve parole bile su: »Ginuemo stojići do posljednjeg«, »Na silu odgovoriti silom!«, »Za slobodu žrtve nisu skupe!«. Pod tim zanosom se juna ki umiralo. Bili su zanijeti ratni kim žarom, ali i strepnjom. Oduševljavali su se svakom pobjedom nad neprijateljem. Oni koji nisu imali oružja nabavljali su ga u obližnjim krajevima Crne Gore, prije nego što je tamo po eo. Niko nije želio da ostane van borbe, da bude »posljednja puška«. Bilo je zazor i sramota biti ratnik bez oružja, ma koliko se puška skupo plaala. Tada se nije zavidjelo onome ko ima najljepšu djevojku već onome ko ima najbolje oko i oružje. Sa oružjem se bdilo i ratovalo, pod oružjem se žito želo, pod oružjem su se sahranjivali poginuli borci. I spavalо se uz oružje. Svadbe su se ugasile, ali su borbe i pjesme odjekivale, uz naricanje u crno zavijenih majki.

Bilo je to vrijeme smrти i pustošenja. Suludi šovinizam fašisti koga tipa ustaše u Gacku preuzele su od nekih velikomuslimanskih elemenata, ranije zavrbovanih platenika, koji su i sami prigrabili vlast u raznim strukturama ustaške organizacije i poistovjetili se sa najgorim dželatima ustaške sabraće. To su bili: Hasan Custović, Josip Rom, Džemo Tanović, Smail Kurtović, Smajlović Hamid Dili, Omer Kapetanović, Mumo Hasanbegović, Ivan Rilović, Mahnut ampara, Fehim i Vehbić Pašić, i drugi. Oni su prvi primali ustašku štampu, znali za monstruozne

planove ustaša i za parole ustaškog ideologa Mile Budaka: »Srbe o vrbe«, »Goni psine preko Drine« i pripremali organizaciju ustaških institucija i tabora, podsticali i direktno u estvovali u masovnim zločinima nad nedužnim narodom.

Gacko je u to vrijeme postalo poligon za mrtve. U njemu je samo u junsom ustanku na deset gubilišta na najbrutalniji način ubijeno preko 400 ljudi, žena i djece. Ak su »izvozili« žrtve na teren Nevesinja, koje su ubijali u Morinama i u Rasadniku. Popaljeno je etrnaest sela i zaseoka i vršen masakr svake vrste.

U isto vrijeme, desetine hiljada stanovništva iz ugroženih sela okupljalo se u planinskim zbegovima. Najviše ljudi se tek poslije tri godine vratilo na opustjela ognjišta. Pojedinci koji su se na razne načine, obično uz pomoć prijatelja Muslimana i njihovih porodica, spašavali iz ustaških kandži i izbjegli u brda, ljubili su zemlju uz povike: »Ovo je naša sloboda!«, »Ovo je naša zemlja za koju smo ginutili!«.

Ustaše nisu ostavljale ni muslimanski narod na miru. Otrovanom propagandom na vjersko-nacionalisti koji osnovi raspirili su mržnju prema Srbima. Smisljeno su radili da Muslimane uvuku u razne akcije, da ih što više komprimituju, da bi ih time vezali za sebe i za sudbinu zloglasne Paveli eve »Nezavisne«.

Ali, buntovni Hercegovci nisu dozvolili da istorija stane, da se život ugasi. Uspjeh ustanka bio je neprocjenjivo već u nego što su i sami ustanici smatrali. Gacko je postalo prvo slobodište i jedno od žarišta otpora i borbe protiv okupatora i ustaša, ali sa mnogo rana i žrtava. Junska ustanak je već od početka snažno prodrmao ustašku marionetsku tvorevinu. Samo za dva dana ustanka, tzv. NDH je pod udarcima ustanika na eta i više se nikada nije oporavila. Nije to bila odbrana naroda bjekstvom u planine ispred ustaških progona već organizovan napad na njihova uporišta i snage okupatora, koje su u svakoj kritičnoj situaciji intervenisale radi odbrane ustaške države od napada ustanika. Pored likvidiranih žandarmerijskih stanica, samo u toku šestog i sedmog juna oslobođeno je teritorija sa trideset sela u Gornjem Gata kom polju i Površi sa više hiljada stanovnika. Bila je to prva oaza slobode, koja je borbenom otrgnuta od okupatora i ustaških kvizlinga. Od tada, taj kraj Hercegovine nikad više nije pripadao ni Paveli evoj »Nezavisnoj«, ni Hitlerovoj »Novoj Evropi«. Za Paveli a je to bila izgubljena zemlja, prije nego što je postao njen gospodar.

Ustankom su osuđeni pakleni ustaški planovi, ne samo da fizičkim uništenjem naroda promjene etničku strukturu stanovništva, nego je spriječeno izvršavanje Paveli evih »zakonskih odredbi« i drugih nammersa, kao: pokrštavanje Slovenaca iz Štajerske, formiranje jevrejskog logora u Gacku, lokalna kolonizacija na opustjelim imanjima, mobilizacija Srba u domobranu za topovsko meso na isto nom frontu ili za rad u njemačkim rudnicima, i druga nasilja.

Istog dana obrazovan je i prvi front u zemljama porobljene Evrope, od Baba planine, preko Kobilje glave, Gata, Gornjeg polja i Gata ke površi do legendarne Zelengore u dužini oko 70 kilometara. Gat je po svom položaju stajao u središtu i predstavljao najznačajniji objekat tog fronta, koji više nije jedna okupatorska i kvinslinška izma niti pregazila bez krvi.

Hercegovci su se juna krenuli boriti protiv dve kraljevine - fašistike Italije i nedonošljive osovine - Paveli eve tzv. NDH. Mjesec dana su se u isto vrijeme Hercegovini sudarale vojske, grmeli topovi, gorjela sela, povijali se frontovi; hiljade ratnika se borilo sa oružjem u ruci, pod zastava

vom ustanka; krv se lila i padale su prve žrtve hercegova kog ustanka, ali i žrtve neprijatelja, prije nego što je igdje u porobljenoj Evropi odjeknuo ustani ki pucanj.

Plamen ustanka upaljen na Gatu, kao bakljom je prenijet širom isto ne Hercegovine. Narod je organizovanom borbom dokazao snagu ustanka i riješenost da se bori bez uzmaka. Ovdje se sloboda ra ala i branila, kad se za nju umiralo.

Stupanjem Sovjetskog Saveza u rat protiv nacisti ko-fašisti ke osovine, a docnije i masovni narodni ustanak u Crnoj Gori, prestavljalo je za Hercegovinu veliku moralnu podršku i ohrabrenje.

Glas o napadu hitlerovske Njema ke na prvu zemlju socijalizma, pronio se Hercegovinom munjevitom brzinom. Taj doga aj u narodu je primljen sa nevi enim oduševljenjem. Bilo je to masovno veselje, prvo od po etka ustanka. Nastalo je opšte raspoloženje, u kome su ispaljeni plotuni, prenošeni od sela do sela. Glasonoše su jurile, ponekad i kao kuriri konjanici, da bi ve slijede eg dana stigla vijest u svaki kutak slobodne teritorije: u selu, u zaba ene zaseoke, u zbjegove. I posred oskudice u municipiji, mnogo se šenlu ilo u znak oduška za istorijski doga aj za koji su ljudi vjerovali da e presudno uticati na ukupna ratna zbivanja u svijetu. Bilo je to za ustani ki narod Hercegovine zna aja vijest i veliko ohrabrenje. Pobjeda i sloboda izgledale su mnogo bliže.

Sa još ve im zanosom, sa uvjerenjem da je došao odlu uju i trenutak, Hercegovina se još masovnije digla na noge, da nastavi ve raspalmsanu, nezadrživu borbu protiv okupatora i njegovih ustaških slugu.

U narodu je, tako e, ja alo uvjerenje da je došlo vrijeme da se sam narod bori za slobodu kakvu on želi, koju krvlju pla a i koju mu niko više ne e mo i nametnuti, ni oteti. Pod tim utiscima, sa izuzetnim zanosom, na redu su bili novi, snažniji udari ustanika na fašisti ko-ustaška uporišta.

Ve 23. juna u predve erje, na brdima oko Nevesinja planule su vatre ustanika. Hiljade ustanika su u svitanje slijede eg dana razvili barjake i odlu nim jurišom sabili neprijatelja u sam grad, za koji su vo ene orog ene danono ne borbe.

Tog dana, ustanici su u Gacku razbili ustašku »ekspediciju« na Stepenu i Pustom polju i izveli niz drugih akcija. Najzna ajniji napad izvršen je 28. juna 1941. u kojem su ustanici, u žestokoj danono noj borbi, zauzeli ustaško-domobranski garnizon u Avtovcu. Prethodnog dana razbijena je, uz osetne gubitke, jedna italijanska etna kolona na Kobiljoj glavi.

Bio je to, tako e, prvi oružani sukob ustanika sa snagama okupatora u zemljama porobljene Evrope. Ponovo su na udaru bile mnoge žandarmerijske stanice širom isto ne Hercegovine. Pored onih koje su likvidirane sa po etkom ustanka u Gacku, krajem juna zauzete su stanice: Nadini i, Fojnica, Rilja, Lukavac, Krsta e, Zmijinac, Begovi Kula, i druge. Time je spojen front ustanika izme u Gacka i Nevesinja, a do kraja juna front slobode u Hercegovini pružao se na stotinak kilometara. Slobodna teritorija stvorena je na podru ju Gacka, Nevesinja, Bi le e, Trebinja, Ljubinja, Stoca i drugih mesta u kojima su branjena sela i zbjegovi, oko kojih su organizovane predstraže. U busijama su do e-kivani i odbijani neprijateljevi nasrtaji, presjecani su komunikacioni pravci, vršena blokada i napadi na okupatorskoustaška uporišta i izvorne druge akcije. Tako e borba do pobjede i slobode trajati pune e-tiri godine. Narod Gacka je sa ponosom dao svoj udio.

OR E PEJOVI - DOLE

SKINI CIPELE

Nakon kapitulacije Jugoslovenske vojske, u aprilu 1941. godine, i u Nevesinju je vojska napustila vojni logor. Stanovnici su raznijeli imovinu, a najviše oružje i municiju.

Skoro svako je uzeo najmanje jednu pušku, pa i ja. Mnogi seljaci su na konjima otjerali oružje i municiju, što je bilo od velike koristi, jer je poslije dva mjeseca u nevesinjskim selima buknuo narodni ustank protiv ustaške vlasti. U Nevesinju je formirano ustaško povjereništvo na elu sa Šukrijom Pekuši em, trgovcem iz Nevesinja. Ubrzo je došao natporuник Franjo Sudar u grad sa grupom ustaša, (koji je 1945. godine uhvatao, i kao ratni zlo inac osu en na smrt i obješen u Novom Sadu kao pukovnik tzv. »Nezavisne Države Hrvatske«).

Prva žrtva u Nevesinju bio je Miloš Nišović, ak gra anske škole, koga je ustaša Sudar ubio u centru grada, navodno zbog toga što je njegov otac pobegao u Crnu Goru i odnio dio novca iz državne kase. Miloš je dovu en u grad privezan za kamion. Doveli su njegovu majku i Miloša ubili u njenom krilu.

Jedna od prvih mjera koje su ustaše preduzele bilo je nare enje da se skinu sve firme na radnjama koje su pisane irilicom, a u radnje Srba postavljeni su ustaški povjerenici. Ograni eno je kretanje Srbima no u. Pod prijetnjom svi pravoslavnici morali su prelaziti u katoli ku vjeru, masovnim pokrštavanjem.

Plan ustaša bio je da se prvo likvidiraju istaknuti ljudi u Nevesinju i selima, kako bi lakše istrijebili srpski narod. Ve 29. maja 1941. godine, na Bakra uši su na prevaru i podmukao na in ubili Milana Brstina, uglednog mladi a iz sela Ja išta. Ustaše su ga uporno tražile, jer nisu mogli zaboraviti da je u gospodinici Krtani a u Gnojnicama sa zida skinuo sliku Ante Pavelića i zgazio je nogama. Milan je bio omiljen kod komšija Muslimana. Njih 25 bili su spremni da se založe za njegov život, ali je bilo kasno, jer je ve bio ubijen. Uhapšen je i Danilo Vuković iz sela Biograda, tako e ugledni domaćin, zemljoradnik i političar koji je u staroj Jugoslaviji više puta hapšen zbog svojih političkih ubje enja i opozicije prema režimu stare Jugoslavije; zatim Mirko Žerajić iz Miljevca, koji je bio povezan sa naprednim radničkim pokretom. U selu Udrežnju uhvatao eni su Vukan Kljakić, Obren Dragović i Peko Vukosav, koje nisu uspjeli pobiti 2. juna 1941. godine. Dovedeni su u grad Nevesinje i ubijeni, a me u njima i Desko Bošnjak ian Komunisti ke partije Jugoslavije. Od kraja maja do 28. juna 1941. godine u gradu su ubijena 173 ovjeka - maljevima, sjekirama i noževima. Unakažena tijela bacali su u jame duboke i do 5 metara. Dvije jame bile su kod bivšeg oficirskog paviljona, dvije kod žandarmerijske stanice i jedna kod vojnog logora. U selu Udrežnje ustaše su upale 2. juna 1941. godine i no u na spavanju ubili oko 30 ljudi.

Prva hapšenja u gradu izbjegli su mnogi Srbi, zahvaljuju i pojedini Muslimani i njihovim porodicama kod kojih su se sklonili i time spasili sigurne smrti. Ja sam se sa roditeljima, tri brata i sestrom sklonio kod porodice Sulje Tanovića i Taša, koja je uvijek bila u dobrim odnosima sa Srbima, bez obzira na vjersku pripadnost. Me utim, ustaška vlast je ubrzo saznala da se Srbi uzimaju u zaštitu, pa je izdala na redbu po kojoj e biti strogo kažnen i Musliman i Hrvat koji to bude inio. Da porodica Tanović zbog nas ne bi stradala, napustili smo je, ali

smo ja i dva brata uhva eni i vezani sa još nekoliko Srba i sprovedeni u vojni logor.

Ubacili su nas u baraku prepunu zatvorenika. Pao sam pored Rada Sko aji a mog vršnjaka i susjeda. Ro en je deformisan, ali ustašama nije smetalo da ga tako nesposobnog mu e.

Odijelo mu je bilo umazano krvlju. Odmah mi re e: »Odavde nema izlaza. Evo dvije no i prevla e unakažene leševe ljudi i bacaju u jamu iskopanu u bašti kod oficirskog paviljona«.

Poslije kra eg vremena upale su ustaše i naredile meni, mom starijem branu Lazaru, Ristu Vu jaku i još osmorici ljudi, da uzmemo krampove i lopate. Odveli su nas u baštu kod oficirskog paviljona, gdje ugledah sveže zatrpanu jamu. Bašta je bila opkoljena naoružanim ustašama. Vidio sam i kantu sa vodom i pored nje debљi konop. Bilo mi je jasno da je to sredstvo za brže kopanje jame. Došao je i natporu nik Franjo Sudar i odmjerio koracima gdje treba kopati jamu. Naredio je da jama bude duga ka 8 metara, široka 6 i duboka 4 metra, uz napomenu da se odmah strijelja onaj ko odbije da kopa. Bio je 28. juni 1941. godine. Po eli smo sa kopanjem. Ustaše su uz psovku galamile: »Kopajte to brže za kre anu. Vidite kakva je kasarna«. Drugi ustaša je dobacio: »Mislili ste danas na Vidovdan da igrate kolo«. Dok su jedni vikali drugi bi se privla ili i udarali nas po le ima mokrim konopom. Uspio sam da izbjegnem udarac, jer sam u zamahu njegove ruke odsko io iz iskoprane jame. Ustaša me pojurio oko jame i psovao. Tada mu je njegov starješina, podviknuo: »Pusti ga da kopa, jer jama no as mora biti gotova«. Padali smo od umora i prebijanja. Bio sam najmla i me u njima. Imao sam 19 godina, pa sam lakše podnosio napor. Prišao mi jedan ustaša i tiho rekao da skinem cipele, jer su bile skoro nove, i a mu ih predam. Valjda nije smio od starještine da me napada i na silu uzme. Odgovorio sam mu da me vodi u klozet i da u mu ih tamo dati. Poveo me je. Tada sam u dvorištu video mnogo žena i djece. Bilo je posljednje masovno hapšenje Srba u gradu. Nastojao sam da se u klozetu što duže zadržim, jer su mi se le a skoro uko ila. Ustaša je navaljivao da izlazim, dok najzad nije grunuo u vrata. Izletio sam pored njega na jamu, a cipele nije dobio. Kopalo se posljednjom snagom. Risto Vu jak naišao je na kostur ljudske glave. Ustaša je to primjetio i naredio mu da ljubi blatnjavu kost. Kada je na pitanje ustaše odgovorio da mu je ime Risto, ustaša je dreknuo: »A, zna i i si neki dan napadao na grad kada su banditi vikali okolo: Risto«, i obori ga udarcem kundaka u le a. Više niko nije mogao da drži kramp i lopatu. Otjerali su nas u šupe i doveli drugu grupu da nastavi kopanje. Posmatrali su nas kroz prozor i dobacivali pogrdne rije i. Narediše nekom Jovi i u koji je bio blizu prozora da nas svakog, a bilo nas je oko 40, najja e što može udari po glavi, a ako tako ne uradi, rekoše mu, svi emo njega. Na nesre u, bio sam prvi na udaru. Da u momentu zamaha njegovom rukom nisam malo izmakao glavu loše bi prošao, pa je više lupio po zidu uz koji sam stajao, nego po meni. Ustaše nisu primjetile promašaj. Odglumio sam pad, hvataju i se rukom za glavu. U dijelu šupe koju ustaše nisu mogle vidjeti zatvorenici nisu dobili udarce, jer je Jovi i udarao rukom o ruku, te je izgledalo da ih tu e. Moj otac je zatvoren sa štapom koji je uvijek nosio. Ustaše su i to iskoristile, jer su ljudi udarani štapom sve dok se nije polomio. uo sam galamu ispred šupe. To se duševno poreme eni Gojko Radan iz Miljevca odupirao ustašama da ga zatvore. Jedva su ga ugurali, jer je bio snažan. Ruke su mu bile vezane žicom tako jako da je ušla do kosti. Imao je strašne bolove i stalno je molio da ga odriješe. Ali, to niko nije smio u initi. Tek sjutradan prestale su i njegove i naše

muke, jer je ustaška vlast bila prisiljena da nas pusti ku ama, pošto je, 24. juna 1941. godine, buknuo narodni ustank u nevesinjskim selima, a istog dana ustanici su izvršili napad i na grad Nevesinje. Od ustanka uplašila se i komanda italijanske vojske, koja je došla do uvjerenja da su ustaški zlo ini doveli do ustanka, pa su primorali poglavnika Paveli a da 26. juna 1941. godine izda vanrednu zakonsku odredbu, kojom je nagovješten prestanak pokolja srpskog naroda. Dana 28. juna 1941. godine, iznad Nevesinja pojавio se avion i bacao letke s nare enjem posebnog opunomo enika Pavelia, podmaršala Lakše, da se prestane sa ubijanjem. U proglašu je stajalo da se svakom gra aninu »Nezavisne Države Hrvatske« ma koje vjere bio, ako je lojalan (ispravan) prema tzv. NDH garantuje sigurnost i nesmetano obavljanje poslova.

Istog dana uve e puštene su žene i djeca, a muškarci stariji od 13 godina zadržani. Izjutra je došlo do smjene ustaša. Oni što su odlazili uzimali su od zatvorenika sve što im se svi alo od ode e i obu e. Prekinuto je i kopanje jame. Zatim su došli ustaški glavari Šu rija Pekuši , or o Preka i Sulejman Bašegi i u njihovom prisustvu pustili su nas ih logora.

I prije ovog masovnog ustanka, narod je pružao otpor. Ve 3. juna 1941. godine, kada je 20 zaštitnih lovaca sa oružnikom pošlo da pokolje stanovnike sela Drežanj, do ekani su puš anom vatrom. Branioci Drežnja borili su se dok su imali municije i ostali na položajima dok se stanovništvo nije evakuuisalo. Tek kad im je prispjela pomo , poslije tri asa borbi, ustaše su upale u napušteno selo, popalili ku e i ubili 3 žene i malo dijete koje su zatekli. U toj borbi ustaše su imale trojicu mrtvih i nekoliko ranjenih. Ovaj otpor podsticao je i ostale na ustani ke akcije. Ujutru, 24. juna 1941. godine, došli su žandari u selo Brata da traže neke ljudi. Mještani su zgrabili oružje i napali patrolu koja je po eli da bježi. Sustigli su ih kod Kifina sela i poslije kra e borbe ubili su trojicu, a tri su uspjela pobje i. Na strani ustanika poginuo je Drago Samari , lan Komunisti ke partije Jugoslavije, primljen u Zenici gdje je radio i Filip Mari iz Brata a.

U Batkovi ima su razoružane dvije patrole žandarma, koje su došle da traže neke ljudi, navodno radi provjere vojnog rasporeda. I po drugim selima bilo je sli nih doga aja. Ulaskom Sovjetskog Saveza u rat poraslo je ustaško raspoloženje. Izvršeno je povezivanje sela i ustani - kih grupa. Odlu eno je da se, pre svega, likvidiraju žandarmerijske stanice, jer su se ustaški žandarmi spremali da iz sela odvode ljudi u grad radi likvidacije. Dana 24. juna 1941. godine, ustanici iz 4 sela opkolili su žandarme u kasarni u selu Lukavcu i otvorili puš anu vatru. Predalo se 15 žandarma sa komandirom. Pušteni su, jer nisu pružali otpor. Zaplijenjeno je oružje i municija, a kasarna zapaljena. Prona en je i spisak sa imenima oko 250 ljudi iz Lukavca i okolnih sela koje su namjeravali likvidirati. Uništene su žandarmerijske stanice i u Riljima, Fojnici i Marinama, kao i ustaške patrole u Šipa nu, Trusini, i dr. Time je, prakti - no, uništena ustaška vlast na ve em dijelu teritorije Nevesinjskog sreza, gdje se više nikad nije uspostavila.

Zaposjedanjem Bišine umnogome je umanjena mogu nost djelovanja stanice na Bakra uši. Jedino je ograni eno djelovala stanica u Nevesinju i, donekle, stanica u Kruševljanim. Pomenuto je da je napad izvršen 24. juna 1941. godine i na grad Nevesinje. U napadu je u estvalo oko 730 boraca, naoružanih sa oko 400 pušaka i ograni enom kolli inom municije. Prvi napad izvršen je u nepogodno vrijeme, oko 15 asova, iz tri pravca. Jedna kolona izbila je pod sama utvr enja u južnom dijelu grada, ali je zaustavljena zbog jake vatre na Kneža i. Tada

je pогinulo 6 ustanika. Ponovni nalet izvršen je oko 16 asova, ali i ovog puta nije im uspjelo da zauzmu grad, iako su stigli do sto ne pijace, gdje su zaustavljeni. Drugi napad na grad izvršen je 25. juna 1941. godine, oko dva asa ujutru. Ustanici su uspjeli da prođu u grad do zgrade bivšeg sreskog na elstva. Na drugim pravcima nisu uspjeli, jer su se tu nalazila utvrda koja se nisu mogla osvojiti samo puškama. Ustanici su do ekali neprijatelja i u Bišini, tj. na putu Mostar - Nevesinje i kod Pahljeva Dola i razbili ga.

Domobrani i ustaše u rasulu su bježali i prema Bakra uši i Mostaru.

Neprijatelj je uspio da deblokira Nevesinje 27. juna 1941. godine, uveče, tek kada je dobio znatna poja anja iz Mostara.

U tom napadu pukovnik Prohaska, 25. juna 1941. godine dostavljajući i izvještaj zapovjedništvu kopnene vojske: »Danas u 10 sati, naoružani pobunjenici ušli su u Nevesinje, prekinuli telegrafske i telefonske veze. Jedna satnija je sa njima u teškoj borbi. Poslata je još jedna satnija iz Mostara u pomo«.

To je bio po etak borbe koja je tek predstojala. Na poziv Komunisti ke partije Jugoslavije, veliki broj Nevesinjaca stupio je u narodnooslobodila ku borbu i dao svoj doprinos pobjedi revolucije.

U toku rata, u mnogim bitkama širom zemlje, pogunulo je preko 500 boraca sa teritorije Nevesinja i palo preko 600 žrtava fašisti kog terora.

AN ELKO POPOVIĆ

BEKSTVO SA JAME U RŽANOM DOLU

Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije ustaše su došle na vlast i odmah po ele da vršljaju po popovskim selima, dobro naoružani. Tražili su od doju erašnjih vojnika oružje i vojnu opremu, te propagirajući svoj »novi poredak«, u kome nije bilo mesta za Srbe. To je izazvalo strah kod ljudi. Ustaše su šire i

razne priče, govorile da svaki doju erašnji vojnik Srbin treba da ih doeka pokorno i isturi bijelu zastavu na kući.

Dvadeset trećeg juna 1941. godine ustaše su došle na teren Popova polja, prvo u selo Veli ane. U to vrijeme bilo je najviše posla u Popovom polju, jer se voda sa zemlje povlačila i blato se sušilo, pa su ljudi orali na svojim imanjima. Baš toga dana ispod sela Mrkonjića, Tulja, Dračeva, Drijenjana, Sedlara i Poljica rad je bio u najvećem jeku. U Popovu polju muškarci su dolazili na ispomoć jedni drugima i pozajmili vali zaprežnu stoku. Tako su pojedini ljudi iz sela donjem dijelu Popova polja dolazili na oranje kod svojih komšija sa čije se parcele povukla voda, da bi kasnije zajedno, kad bi obradili gornji dio Popova, isli na drugi teren, u donje Polje.

Toga dana, oko 9 sati, žena Boža Deriku ke iz Veli ane trala je i vikala: »Evo ustaša u Veli anima!«. Im se to ulo, pojedinci su počeli da bježe, drugi su odložili ralo i ekali, a najviše ih je nastavilo s po-

slom, kome nije bilo odlaganja. No, kako se ustaše nisu pojavljivale to su se i oni koji su po eli da bježe vra ali, da bi zemlju što prije obradili.

Ustaše su došle ispod sela Dra eva, Drijenjana i Mrkonji a. Iz Mrkonji a su krenuli cestom za Poljice i stigli sve do mosta na Trebišnjici. Tako su se svi oni ljudi koji su, zauzeti radom, ostali ispod ceste, našli u opsadi. U tom momentu ustaše su na opkoljene ljude zapucali sa svih strana, hvataju i ih. Tako sam uhva en i ja, jer kad je zapucalo, meni su se noge oduzele od straha i nisam mogao da bježim. Neki su uspjeli pobje i, ali su stariji ljudi uglavnom pohvatani.

Potjerali su nas pod selo Mrkonji e, na jednu veliku livadu. Tu su nas postrojili, a onda smo sjeli, dok su ustaše uvale stražu oko nas. Iz pravca Sedlara i Poljica dotjerali su još ljudi. Zatim su nas istjerali pod Mrkonji i odatle smo cestom potjerani u pravcu Dubljanu. Razmišljao sam o tome da ljudi nisu vjerovali da e ustaše po initi neko zlo, pa su im se sada predali kao jagnje vuku. Primjetio sam da je jedan žgoljav ustaša dotjerao 13 ljudi iz Polja i pristigao nas kod Mrkonji a. Svaki od tih ljudi mogao mu je pobje i, ali o igledno da niko nije pomisljao da e mu se dogoditi zlo.

Krenuli smo u pravcu Dra eva. Na pola puta do Osjeka smo ponuli. Neki mladi ljudi govorili su da bi trebalo da bježimo ili da napadnemo ustaše i oduzmemmo im puške, ali stariji ljudi to nisu odobravali. Govorili su: »Mi smo išli i ranije u rat, mi smo išli za vrijeme bivše Austrije, ratovali smo, nijesmo nikome napravili nikakvo zlo i ne smo da bježimo«. Tako nismo ništa preduzeli.

Otjerali su nas u Dubljane i utjerali u školu. Ispred škole jedan ustaša raportirao je jednom od onih koji su nas dotjerali. Bilo ih je trojica ili etvorica u uniformama sa opasa ima, bombama i pištoljima na sebi. Onaj što je raportirao rekao je da u školi ima 168 zatvorenih Srba. U školi smo proveli itav dan. Dolazile su neke žene, donosile u torbi malo hljeba i bocu vode.

Sa svojim komšijama nalazio sam se u jednoj sobi školske zgrade, dok su ljudi iz sela Veli ana, koji su najprije pohvatani, bili u u ionici. Ljude su vezali, sve dvojicu po dvojicu u konope, i tjerali u kamione. Za njima je usko ilo 10 do 15 ustaša. Kamion je nestao u mraku. Nakon toga smo opet odvojeni, u drugoj sobi. Došao je drugi kamion. Po mraku su i u njega natovarili vezane ljude, pa ih otjerali. Ja sam ostao me u poslednjima. Nas su povezali po dvojicu, i potjerali nas pješke u pravcu Veli ana.

U Veli anima, pred bivšom gostionicom Mili a, zatekli smo kamion koji je otišao prije nas. Ljudi na njemu nisu se oglašavali. Tu smo zastavljeni. Kamion je izgleda, bio pokvaren, pa su ljudi koji su bili u njemu istjerali i postrojili sa nama. Jedan od ustaša popeo se na kamion i rekao: »Vi ljudi, zarobljenici - idete u Ljubinje, na ispit«. Govorio nam je o tome da neki »novu Hrvatsku« ne e da poštaju, da pojedini etnici »dižu glave i ustanak«, da smo biti tamo u Ljubinju ispitani, pa se radosni svojim kuama vratiti, kao što bi i oni svojim kuama išli, ali im ne daju ti neposlušnici. Neki stariji ljudi me u nama po eli su da vi u: »Živjela Hrvatska! Živjeli nam ljudi, kad ete tako initi«, itd. Nisu sumniali ništa. Potjerali su nas.

Išao sam i razmišljao o tome kako sam malo prije, kad je trebalo da se smra i, sa dvojicom-trojicom pokušao da bježim iz škole. I baš kada smo pokušali i otvorili prozor da isko imo, isko i neki Vlado Sezen i, a ustaše ispalile rafale za njim, pa su ga, koliko se sje am, ranile u nogu. Sutradan su ga našli pored jednoga zida, potjerali ga i bacili u jamu. Ja sam htio da bježim, jer sam se bojao. Jer, sedmicu dana

prije hvatanja, posjetio me je moj ro ak Stevan Popovi iz Bjeloševa Dola i pri ao kakva zla ustaše ine. Taj solunski dobrovoljac mi je rekao »Došao sam, ro a e, da ti kažem kako su ustaše oko Ljubinja prije 10 dana po inili veliki pokolj, a do i e, vjerovatno, i kod nas. Mi smo pobegli u zbjeg, a ako eš me poslušati, bježi i ti«. Me utim, ja ga nišam ozbiljno shvatio. Rekao sam mu: »Hajde ro a e, kod mene pa ru aj nešto«. A moja se ku a nalazila baš uz cestu. Rekao mi je: »Ja na cestu ne u, ve idem u selo«. Otišao je u selo i rekao ljudima da bježe. Ne pobjegosmo, na žalost. Zato smo svi bili ovdje.

Odatle nas potjeraše u pravcu Struji a, gdje smo se malo odmorili. Ustaše su uz put vikale na one koji su zaostajali, a samo ponekog bi i udarili.

Krenuli smo put Koteža, a iz Koteža izašli na Ržani do, gdje smo uli pucnje. Ustaše su komandovale: »Požuri, požuri«. Dok smo pristizali jedan drugog, nare ivali su da polegamo. Pošto smo bili vezani, u paru a ruke su nam bile pozadi, kleknuli smo. Tada je jedan od nas sko io i po eo da bježi. To je bio Rade Crnogorac, sin Nikole. Ustaše su zapucale, a jedan je komandovao »Udri pet u nj, uludo je izgubio glavu«. . . Cusmo: pet metaka opališe u nj.

Ustaše su naredile da legnemo na le a, pa su ruke ostale pod nama, vezane. uli smo sa ela kolone da oni odvode ljudi nad jamu i tamo ih ubijaju. Stalno se ponavljaljao: opale po dve puške, pa malo stanu, te onda opet. U me uvremenu, naišao je jedan njihov kamion. Trebalо je da pro e cestom, ali nije mogao od nas. Onda su nam naredili da se prebacimo u gornju stranu, u kanal pokraj ceste. Tako smo se povukli nekako, dok je kamion prošao. Po eli su opet da nas gone da lje. Po nekoliko ljudi sa ela kolone gonili su na jamu. To sam osjetio kasnije, kad su mene gonili. Kad su držali kod nas strazu, opet je neko pokušao da se podigne i bježi, a oni su opet zapucali. Ostalo je još malo vremena. uo sam da ispred mene dižu one koji leže i komanduju: »Dig se!«. Ljudi su se dizali, došli do mene i gurnuli me. Tada sam ve odriješio prvi konop na desnoj ruci. Podigao sam se, ali Marko Markovi , koji je bio vezan sa mnom, nije mogao da ustane i re e ustašama: »Ja sam, ljudi, ranjen, ja ne mogu«. Oni mu psuju srpsku majku i vi u: »Diž se, diž se!« Nekako se podigao i stao pokraj mene, a ustali su i oni iza nas, nare uju i da idemo. Gotovo sam bio odriješio desnu ruku, kad me jedan od ustaša primjeti i dreknu: »Šta se drijesiš«. On viknu na mene i prinese mi cijev pred o i, a onda e opet: »Da ti jebem srpsku majku, što se drijesiš?« Šutim, klonuvši glavom na onoga Marka. »Hajde, hajde, sad eš i ti bogu na ispovijest«, prijeti mi ustaša. Po eli su da nas gone. Bilo nas je oko 7 parova. Sad mi je bila slobodna desna ruka. Onaj ustaša što me je primjetio i na mene galamio sada je ostao negdje iza méne, tako da me više nije video.

Odjednom sam se odriješio. Brzo sam razmišljao: nisam mogao sko iti, jer su bile neke grede tam, a na gornju stranu bi morao bježati uza stranu. Potrao sam prema jami. Na 70 metara od nje sko io sam uljevo. Ustaše zavikaše: »Pucaj za njim, pobježe!«. Zapucali su, ali me je spasila jedna vala. Sko io sam preko jednog zida i prevrnuo se. Odatle zaždih preko neke ledine u ogradi. Dotr ali su, mislili da sam pao, pa sve vi u: »Za njim, za njim, oboren je!« Kad sam isko io sa ledine, malo sam stao. Oni do oše do zida i izgubiše mi trag. Sre om, gora je bila zelena pa sam kroz nju išao napred. No, odnekud sam opet došao blizu jame, na jedva 20 koraka. Oni tamo vi u: »Pucaj nanj!«. Odatle sam pobegao s lijeve strane puta u pravcu sela Obzira. Pobjegao sam i kilometar od jame, pa se prebacio preko puta i otišao izme u

selo Dadanović i Miljanović, onda od Miljanović u pravcu Bjeloševa Dola, baš tamo gdje je moj otac ranjen. Tu je živio i moj rođak koji je došao da me opomene da bježim od ustaša.

Nisam smio u selo, jer mi se inilo da su ustaše sve zauzele. Htio sam da se napijem vode, na izvoru, ali nijesam ni tamo smio, pa sam pošao pokraj puta. Odjednom sam ugledao ovjeka na putu. Imao je kapu na glavi. U inilo mi se da je to Jovo Kovačić, koji je, takođe, pobjegao s jame, preskočivši u mraku preko jednog zida, dok su ga istjerivali sa kamiona. Ali, nisam smio da mu se javim. On je produžio kraj mene, putem. Uskoro sam našao na ljudi. Bili su izbjegli iz sela Bjelovar Dola, Krajpolja i Kruševice. Došle su i izbjeglice iz sela Popova polja. Pobjegli su ispred ustaša. To je bila gomila žena, djece i staraca. Svi su se u isto vrijeme rasplitivali za svoje najbliže, koje su ustaše poderale. Meni je bilo najpređe da se napijem vode, jer je nisam pio blizu 24 sata. Nakon toga našao sam svog rođaka Stevana Popovića. Sve sam mu ispričao. On me je izgrdio: »E, trebali su te i ubiti, ne treba ni da živiš, dolazio sam po tebe da bježiš, a ti nisi htio da poslušaš. Ne treba da živiš i kvit«. Bilo mi je teško, ali sam znao da ima pravo. Odatle sam otišao u pravcu nekog Vukosavljevog dola, gdje je pobjegao živalj iz sela Dračeva, a zatim u pravcu Bjelašnice, gdje sam našao brata i komšije. Konačno sam bio u zbijegu. Iz mog sela tada je ubijeno 14 ljudi.

Ustaše su se, kako mi je poslijeprije pričao Jovo Kovačić, vratile po Marku Markoviću, koji je ostao bez mene »parnjaka« i našli ga odriješena. Me utim, kako su se trojica- etvorica ustaša, koji su ubijali nadjamom, sagli, Marko je iza njih skočio i pobjegao, tako da nisu ni primjetili da je pobjegao. Pobjegao je u pravcu sela Orašja, gdje je došao kod nekih ljudi koji su se zvali Vuk i Oborina. Zamolio ih je da ga prebacuju u pravcu Ravnog, preko blata. Rekli su mu da će ga prebaciti, ali da sa eka desetak minuta. Pošto je na njihovim glavama ugledao fes sa slovom »U«, shvatio je ko su, pa je pobjegao imajući su otišli u kuću. Vratio se u zbijeg u Iliju. Bio je prilično uplašen i pričao je nepovezano.

Ustaše su u to doba ubijale sve ljudi, bez razlike. U našem selu ubijali su, uglavnom Srbe. Ipak ubili su i dva Hrvata. Jedan od njih bio je Nikola Perušina, uitelj iz Dračeva. On je ubijen ak 10 do 20 dana prije nego što su nas poveli nadjamom. Tada su uhvatili i Laza Pribišića iz Dračeva. On je bio jedan od uglednijih ljudi. Gonili su ga u selo Dubljanu, gdje su većinom bili Hrvati. Tada su ga spasili Dubljanci, jer su ustaše i Lazu trebale da ubiju. Dubljanci su mu rekli da se vrati kući, što je i učinio. Teško je reći što je bio cilj te velikodušnosti. Možda su smatrali da će svi seljani pobijediti, pa su ga vratili.

Sje am se da su ubili i jednog poštara, Hrvata koji je radio u Veli animi. Njemu su ustaše iz Ljubinja javile da ih svi ljudi sa ekajku u Veli animu kad oni dođu. On nije ništa primio, ili nije prenio, pa su ga, baš kad su nas dotjerali u školu gurnuli me u nas gruvaju i ga kundacima. Mislio sam da su ga ustaše poslale me u nas da bi im prenosio šta pričao. Kada sam saznao da je i on ubijen, bilo mi je krivo što smo u njega sumnjali.

SPASILI SMO BRA U SRBE

U proljeće ratne 1941. kada je bratska krv od bratske ruke potekla i mojom rodnom Hercegovinom, bio sam župnik u samostanu u Gornjem Gradecu. Ni moja župa, kao ni desetina drugih, nije bila pošte ena ustaške kame i malja. Založio sam sopstveni život da bih spasio živote i glave Srba iz naše župe. Morao sam to initi i inio sam kao župnik, kao ovjek i patriota.* Vodila me je ljubav Hristova i ljubav prema bližnjemu. To sam smatrao najprigodnijim dugom ovjeku, onome u šta sam vjerovao, šta sam decenijama mojim župljanima govorio i u srce ulivao, nastojeći da u našem kraju zbližavamo ljudе, da žive u bratskoj slozi, neovisno od vjerskih ubjeđenja i nacionalnosti i pripadnosti. Tome su me u ili u porodici, tome sam ostao vjeran...

Rođen sam 1893. u selu Međugorju, na tridesetak kilometara od Mostara i to zadnjeg dana februara, kada divni behar stiže u Hercegovinu.

U porodici u kojoj sam ugledao svijeta, pored oca i majke, bilo je još sedmero djece: pet sestara i dva brata. U našoj siromašnoj seljačkoj porodici živjelo se od o evog rada, a on je, kao i svi ostali seljani, užgajao duvan i vinovu lozu. No, ja sam nakon završene osnovne škole u Međugorju, otišao u franjevačku gimnaziju u Široki Brijeg. Bilo je to 1906. godine. Poslije završenih šest razreda gimnazije, 1912. sam otišao na Humac Ljubuški. Tu sam obukao habet i po eo da živim po pravilima franjevačkog reda.

Od 1913. do 1918. godine u među sam u Bogoslovskom sjemeništu u Mostaru. Im sam 1918. godine" položio završni ispit - otišao sam za kapelana u Široki Brijeg, odakle sam premješten u Konjic, gdje sam ostao do kraja 1921. godine. Tu sam, pored svoje dužnosti, radio u Hrvatskom kulturnom društvu »Napredak«. Tako sam imao prilike da se upoznam i sa mnogim Srbinima i Muslimanima. Sretao sam se s njima, razgovarao, a s mnogima se i sprijateljio. Ali, im se prošlo da, kao mladi kapelan, drugujem sa ljudima drugih vjeroispovjesti - mnogima to nije bilo pravo, pa su mi zbog toga prigovarali.

Iz Konjica sam premješten u Ljubuški Humac, gdje sam ostao do kraja 1923., pripremajući se za župnika. Krajem te godine, tadašnji provincialni hercegovački, fra Lujo Bubalo, imenovao me je za župnika.

Dobio sam župu i otišao u Gornji Gradac, na oko 35 km od Mostara. U mojoj župi bili su žitelji sve tri vjeroispovjesti - katolici, pravoslavci i muslimani. Tada nisam ni slutio da u u gornjogradske župi ostati preko 25 godina. Tokom niza godina, kao Hrvat i katolik, stekao sam veliki broj prijatelja me u Srbinima i Muslimanima. Mojim vjernicima sam, u svim propovijedima, govorio da sa ljudima drugih vjeroispovjesti treba i moraju da žive kao braća. U to vrijeme tako je i bilo; nikada nije došlo do nekog incidenta. Jednako sam volio Srbe i Muslimane, kao i moje župljane, Hrvate.

Istina, tada mi, prvenstveno zbog političkih prilika, nije bilo lako sprovoditi u djelo sve ono što sam propovijedao. Korteši raznih poslanika, pripadnika različitih partija, išli su po selima i sijali nacionalnu

* Za zasluge u razvijanju bratstva i jedinstva u najtežim ratnim uslovima, fra Zlatko Sivri je, na prijedlog rukovodstva društveno-političkih organizacija opštine Listi a i Učakom Predsjedništva SFRJ, Josipa Broza Tita, odlikovan, 16. novembra 1970. godine, Ordenom bratstva i jedinstva sa srebrenim vijencem.

mržnju. Otvoreno su, po birtijama ili prilikom agitovanja, govorii: »Prodaj kožu - ubij Srbina!«. A oni iz suprotnog tabora užvra ali su sli nom parolom: »Prodaj ovcu - ubij Hrvata!«.

Sve je tih godina pred rat, nastojanjem grupa i pojedinaca, poremetilo odnose me u ljudima, vjerama i nacijama. Utoliko se više moralno raditi na zbližavanju ljudi, kako bi se umanjile posljedice onoga što su nam pripremali nosioci politike razdora i mržnje, a što je dovesti do propasti države i bratoubila kog rata. Ja sam u to teško vrijeme, koje je »mirisalo« na skri i neizbjegni rat, išao i kod pravoslavaca i kod muslimana, kao i kod mojih župljana - katolika. Prilikom raznih svečanosti, običaja blagoslova tora ili ovaca, posje iva sam ih i svima želio beri et.

Kada je, 1941. godine, nastupio sveopšti požar, u mojoj župi je, na sreću, vladalo, prijateljstvo i sloga. Stoga tih dana nije bilo nikakvih incidenta. Istina, došao je neki emigrant - ustaša da organizuje »divlje« ustaške jedinice i organizacije po Lištici. Im su se ustaše, tih prvih dana poslije sloma Jugoslavije, osilile, došle su u moju župu. Upali su u tri srpska sela, koja su bila u mojoj župi, u Provo, Dobri i Medine i pokupili sve pravoslavne Srbe. Isto su radili i u susjednoj župi Ljuti Dolac.

Tada sam, u junu 1941. godine, intervenisao da se spasu stanovnici sela Prova, Dobri a i Medina. Ta nije, 26. juna dobio sam pismo od fra Didaka Burića, profesora književnosti na Širokom Brijegu. Javlja mi je da odmah dojem na Široki Brijeg. Požurio sam i zatekao ga u samostanu. Tada mi je rekao, sav oajan, da se ustaše spremaju na brutalan obraćun sa zatvorenim srpskim stanovništvom. »Šta da inimo? Kako da sprijeimo pokolj?« upitao me je fra Didak.

Obojica smo bili o ajni. Onda sam mu rekao da u oti i u ustaški tabor da zahtijevam puštanje na slobodu svih zatvorenika. Priznajem, tih dana nije bilo lako odlučiti se na odlazak u ustaški tabor.

Istog dana sam otišao u ustaški tabor u Širokom Brijegu, prvo u sobu tabornika Jozu Sliškovića. Im sam ušao, on me je upitao:

- Kojim ste dobrom došli fra Zlatko?

- Zatvoreni su moji pravoslavni Srbi, pa sam došao da ih pustite. To su sve mirni i pošteni ljudi i nema nikakvog razloga da budu zatvoreni - odgovorio sam i htio da još govorim, ali me je prisutni ustaša Marušić prekinuo u po rije:

- Nemate vi ni za koga da intervenišete! Nema nikakve milosti za zatvorenike. Sve to treba poklati!

Doviknuo sam tom Marušiću:

- Ja odavde ne odlazim dok ih ne pustite! Samo preko mene mrtvog može biti kome od mojih Srba faliti dlaka sa glave. Eto, Marušiću, ti imas pištolj, ja imam pištolj. Izvoli - pa ko prvi povuče!

- Smirite se fra Zlatko! - uzviknu ustaški tabornik.

- Ne mogu da se smirim kad ujem kako treba da stradaju nevini ljudi, naša braća! - odgovorio sam mu.

Poslije mojih oštih riječi i ustaše su pribjegle lukavstvu. Po ele su da mi objašnjavaju kako su iz sigurnih izvora obavješteni da stanovnici ta tri srpska sela pripremaju ustaniak protiv Hrvata. Navodno, ustaniak treba da se podigne na Vidovdan, 28. juna. Zbog toga su, eto, i uhapšeni. Na to sam im odgovorio:

- To sa ustankom je ista izmišljotina! Vi znate da ima Hrvata koji žive, recimo, u okolini Nevesinja i kojih je malo prema broju Srba. Pa da li bi oni tamo mogli da dižu nekakav ustaniak?! Tako isto i ovi moji

Srbi ovdje nisu spremni da dignu nikakvu bunu pritih Hrvata, sa kojima žive pod istim uslovima ve stolje ima. Nisu imali nikakvih ve ih privilegija od ostalih stanovnika u mojoj župi. Išli su u vojsku, pla ali porez, uzgajali i prodavali duvan, sve kao i katolici.

Tako sam, bar privremeno, pobijedio ustašku tvrdoglavost.

Ustaški tabornik mi je dozvolio da povedem sa sobom sve zatvorene Srbe iz moje župe. Ušao sam u zatvor i uzviknuo:

- Srbi, 'amo!

Kupio sam prije toga nekoliko kutija cigareta i po astio preplašene ljude. Dopratio sam ih do njihovih sela. Na rastanku sam im rekao:

- Molim vas, prijatelji i braće, da nekoliko no i ne spavate u kućama. Može da nai e neka od ovih pijanih i krvolo nih životinja u ljudskom obliku i da napravi svašta, a ja u se i dalje brinuti da vam se ništa ne dogodi.

Tokom 1941. godine, poslije prividnog u vrš enja Paveli eve vlasti, ustaše su pokrenule veliku akciju »prekrštavanja Srba«. Po tom monstroznom planu svi Srbi pravoslavne vjere morali su da pređu u katolianstvo, a oni koji na to ne bi pristali bili su likvidirani. Na žalost, tu genocidnu akciju podržavali su i neki velikodostojnici katoličke crkve. Akcija pokrštavanja Srba nije mimošla Široki Brijeg, pa ni moju župu.

Im je stigla naredba o prekrštavanju Srba, kod mene je došao Lazar Ležebur sa još dvadesetak pravoslavnih žitelja iz srpskih sela. Preplašeni, zapitali su me šta da rade. Mirno sam im odgovorio:

- Rođeni ste kao pravoslavci, živjeli ste do sada kao pravoslavni i dok sam ja ovdje - vaši starci umrijeli kao pravoslavci. Nemojte se ni eg plašiti, jer u ja nabaviti krsnih listova koliko želite.

Tako sam odbio da prekrštavam pravoslavne stanovnike, a davao sam im krištenice kao da su, tobože, prešli u katolianstvo. Da mi je tada i sam sveti otac papa naredio tako prekrštavanje - ja to ne bih uradio. Na silu ne treba niko da postane vjernik.

U to vrijeme održao sam mlade ljude od odlaska u ustaše, govorile i im da, ako već moraju da idu u vojsku, neka idu u domobranе, jer u to vrijeme na području Širokog Brijega nije bio razvijen NOP. Osim toga, kada je izašla naredba da vojni obveznici koji imaju etvoro djece ne idu u vojsku - ja sam izdavao lažna uvjerenja o zajedni kom domu instvu i dopisivao djece po potrebi, tako da sam jedan broj ljudi zaštitio od služenja vojske NDH.

Tada, kao i svih ratnih godina, koristio sam ak i propovijedi da govorim protiv ustaških ubijanja, pa se dešavalo da su mi ustaše otvoreno govorile:

- Ti si srpski fratar!

Moj rad je tih najtežih dana urođio plodom i kada sam bratstvo i slogu ljudi branio od drugih neprijatelja. Bilo je to 1942. godine, kada su sa italijanskim okupatorskom vojskom naišli i etnici. Prijetila je opasnost a e oni napraviti pokolj me u hrvatskim življem. Tada su se ispred njih isprije ili moji Srbi i napravili živi zid. Rekli su etnicima:

- Ne smijete ni koraka dalje, ne emo dati da se proliva bratska krv!

- etnici su zaista morali stati. Taj događaj sam odmah iskoristio, pa sam u propovijedima na misama govorio svojim vjernicima:

- Eto, šta bi bilo ove 1942. da mi nijesmo sa uvali pravoslavce godinu dana ranije?! Vidite kako se u muci poznaju junaci, a u nevolji prijatelji.

Tako je, upornim, umješnim i rodoljubivim radom sprije eno me u-sobno proljevanje krvi stanovnika Širokog Brijega.

I poslije rata sam, u saradnji sa organima vlasti u oslobo enoj zemljii, nastavio sa radom na ja anju bratske slike, bez koje nema ni slobode, ni ljudske sreće. To sam inio na misama i istupanjem na mitinzima. Govorio sam na velikom skupu u Lištici, prvo maja 1945. godine, upravo nekoliko dana poslije oslobo enja ovog mjesta. Pozvao sam ljudi da uvaju ono što smo stvorili, kalili i održavali u najtežim danima rata - bratstvo i jedinstvo.

U mojoj novoj župi Karlov Han kod Livna, gdje sam premješten 1945. godine, vjernicima i svima ostalima sam preporučao da u ine sve kako bi se narodnim vlastima prijavili ljudi koji su bili zavedeni, pa su se, iz straha za život, odmetnuli po šumama. Tako se, na moju intervenciju, u decembru 1946. godine predalo 17 odmetnika, kojima sam preko njihove rodbine uputio pismo. No, bilo je i onih koji me nijesu tako brzo poslušali...

U tom kraju se sve do 1950. godine, krio ustaški zlo inac i kolja Mirko Kapulica. Nalazio se u šumama Kamešnice, odakle je terorisaо mirno stanovništvo. Ubijao je nedužne ljudi i vršio nasilja. Snage bezbjednosti imale su velike muke da uhvate zlikovca. Sa njima je bio i njegov brat Tadija.

Poslije jednog okršaja sa snagama bezbjednosti, Mirko Kapulica bio je ranjen, pa je pokušao da se ilegalno lije i u mostarskoj bolnici, gdje je i uhvaen. U odmetništvu je ostao njegov brat Tadija. Oficirima UDB-e bilo je stalo da se Tadija preda dok nije ogrezao u veće zlo ine, pa su i mene zamolili da im pomognem.

Na prvoj slijedeoj misi govorio sam vjernicima da je Mirko Kapulica ranjen i uhapšen, a da bi njegov brat Tadija trebalo da se prijavi vlastima kad god hoće, jer je to jedini na in da spase glavu, što bih mu ja, ako pristaje na to, mogao garantovati. Znao sam da će neko od okupljenog svijeta da mu prenese moje riječi.

I zaista, poslije dva dana, no u mi je zakucao na vrata Tadija Kapulica. Bio je iznemogao i gladan. Kada se najeo i naspavao, rekao sam mu:

- Hajdemo sad Tadija u Livno!

Pojahao sam konja, a Tadija ga je vodio. Stigli smo u Livno i ja sam ga doveo u UDB-u. Rekao sam im:

- Eto vam Tadije Kapulice. Oficiri su me pitali gdje je, a ja sam im odgovorio:

- Tamo u dvorištu, drži konja.

Tadiji Kapulici odmjerena je pravi na kazna - 10 godina zatvora. Nije izdržao ni pola kazne, a pušten je kući.

Mislim da sam i time u inio nešto najprirodnije za dobro moga naroda, za njegovu slogu i napredak, obavljaju i svoju ljudsku i svešteni - ku dužnost.

ANKA KNEZOVIĆ

RUKA POMO I

Od 1940. godine radila sam kao uiteljica u Osnovnoj školi u Lištici. Upravnik škole bila je Zora Penavi. Tu me je zatekao aprilski rat i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske.

Ubrzo su ustaše po ele sa zlodjelima...

Sje am se dovo enja srpskog stanovništva iz Graca i Dobri a u Lišticu. Dio ih je bio smješten na drugom katu škole. Stanovnici Listi a su se trudili a im pomognu što se više moglo. Za spasavanje uhapšenih Srba tada su se zauzeli i sve enici fra Zlatko Sivri i fra Damjan Rozi. Naime, fra Zlatko Sivri je u to vrijeme bio župnik u Gracu, a u istoj župi bio je na službi i fra Damjan Rozi. Oba sve enika bila su omiljena me u stanovnicima i sprske i hrvatske nacionalnosti. Srbi iz Graca su ovu dvojicu sve enika »okivali u zvijezde«, jer nikada nisu razlikovali ljude po naciji i vjeri. Zapravo, na odlučnu intervenciju ovih dvaju svenika kod ustaških vlasti, svi uhapšeni Srbi pušteni su kuama i nikome od njih se nije ništa dogodilo tokom cijelog rata."

Moj suprug Ivan Knezović Kiko imao je tri - etiri kamiona i nekoliko voza a. Najviše se prevozila roba iz Mostara, i to: so, žito i nafta.²¹ Te potrepštine Kiko je esto ilegalno prebacivao partizanskim jedinicama, na području Biokova i oko Imotskoga. Primjećivala sam više puta da posjeduje neke važne materijale, oemu sam sudila i po tome kako ih je itao. Kasnije sam saznala da su to bile tajne šifre, koje su mu služile za održavanje kontakta sa partizanima.

Sje am se i dolaska Talijana u Lišticu. Upravo smo dovršili obiteljsku ku u i ostalo nam je dosta gra evinskog materijala. Talijani su došli po to, jer im je materijal bio potreban za gradnju bunkera. Na to se Kiko popeo na gra u, s namjerom da im zabrani da je nose. Jedan talijanski vojnik grubo ga je uhvatio za prsa i poderao mu košulju. Nakon toga su ga odveli u zatvor. Na intervenciju upravnika Duhanske stanice bio je pušten ku i.

PAVLE NEIMAREVIC

PRED RATNIM ZADATKOM

U ranim jutarnjim asovima, 27. marta 1941. godine, Mostarom se pronijela vijest o tome kako je jugoslovenska kraljevska vlada potpisala pakt sa Hitlerom. Iako je na takvu mogunost Partija od ranije upozoravala, vijest je odjeknula kao grom iz vedra neba, i to ne samo me u radnicima ve i svim rodoljubima i antifašistima, izazivajući gnušanje i revolt kod svakog poštenog ovjeka. Po ulicama je nastalo komešanje i trkanje. Iako je bio radni dan, malo ko je bio na radnom mjestu; svi se nekud žurili. Cak i moj gazda, Milan Milićević, koji je bio režimlja, nije došao u radnju kao i obično, rano ujutro.

" Fra Zlatko Sivri i fra Damjan Rozi su, za osvjedoene ratne zasluge, odlikovani poslije rata Ordenom bratstva i jedinstva sa srebrenim vijencem. Ivan Knezović Kiko održavao je tokom NOR-a stalnu vezu sa Ivom Bajalom iz Mostara, lanom KPJ, zaduženim za obavještajnu službu. Bajalo u svom sjećanju koje se uva u Arhiv Hercegovine u Mostaru (MG K2-45), isti je da mu je Kiko vrlo esto dostavljao razne podatke o neprijatelju na području Lištice. Ustaše su Knezovića u 1944. uhapsili i likvidirali u logoru Jasenovac.

Ve od jutarnjih asova narod se po eo okupljati, stvaraju i sve ve e grupe, tako da se pre podne okupila velika masa naroda, uzvikuju i parole protiv vlade, režima i pakta, kao: »Dolje vlada«, »Ne emo pakt«, »Dole pakt«, »Bolje rat nego pakt«, »Bolje grob nego rob«, i sli - no. Krenuli smo ulicom, stalno uzvikuju i parole. Života se kretao me u prvima na elu kolone, a ja iza njega.

Interesantno, ovog puta ni policija nije bila toliko aktivna da bi sprije ila demonstracije. Kretali su se uz nas ne intervenišu i onako žustro kao što su to praktikovali u ranijim sli nim slu ajevima. Kolonu su pratili i žandarmi. U koloni su se nalazili i pripadnici organizacije »Soko«, neki ak i u uniformama.

Demonstracije su trajale sve do poslijepodnevnih asova, ali su relativno mirno protekle. Ne sje am se da je bilo ve ih nereda, ili da je tom prilikom neko povrije en, što nam se doga alo prvi put. Valjda su i sami zaštitnici i poklonici režima bili na isto da su prevareni i da dolaze crni dani po njih.

PO ETAK APRILSKOG RATA

Prvi zraci sunca, 6. aprila 1941. godine, zatekli su me u bašti ispod ku e. Sa tog mjeseta aerodrom u Jasenicama vidi se kao na dlanu. Ispred hangara, avioni su se presijavali na jutarnjem suncu. Postrojavanje i smotra obavljeni su svake nedjelje, što sam rado posmatrao.

Odjednom se, izme u 6 i 7 asova, od jugozapadne strane pojavila ve a grupa aviona, ne mnogo visoko, prole u i ta no iznad aerodroma. Za njima se ula strahovita tutnjava; odjekivale su eksplozija za eksplozijom. Niti sam vidio, niti uo da su avioni izbacili bilo kakav teret jer, na to nisam ni obra ao pažnju. Poslije eksplozija izbiše stubovi dima po aerodromu - iz hangara i aviona ispred njih. Ona grupa aviona u vazduhu proletjela je iznad grada od juga prema sjeveru, pa se ponovo uše eksplozije i pojaviše stubovi dima i prašine oko rudnika ugla. Zatim se dio aviona odvojio i produžio prema zapadu, dok su se neki vratile u nižem letu iznad grada i mitraljeskom vatrom po eli tu i po preostalim avionima na zemlji.

U Mostaru su se esto izvodile vežbe sa avionima, pa smo navikli na buku. Stoga sam u prvi mah pomislio da se radi o nekoj vežbi pa svemu tome nisam pridavao posebnu pažnju. Me utim, po baštama se po eše pojavljivati komšije, pitaju i me: šta to tutnji? Dotr aše Života i Sava Medan pitaju i me, tako e, šta se to dešava. Kada videše dim na aerodromu i na rudniku i avione koji kruže i sipaju vatr, odmah zaklju iše da bi to mogao biti neobjavljeni rat. Tako Sava re e i komšijama i svi po osmo nazad u avliju. U gornjem dvorištu sretosmo sestru Kseniju, kojoj je Života uve e naredio da ujutro rano, prije 6 asova, bude pred crkvom i uje šta e narod govoriti kada vide parole koje smo te no i ispisali po crkvenim zidovima.

Sava je odmah krenuo niz ulici u grad, a Života uz ulicu, do položaja vojske, koji su se nalazili na ledini Paje Svorcana, odmah iza posljednjih ku a. Požurio sam za Životom. Tu se nalazila razmeštena baterija protivavionskih topova, a malo naviše, u rejonom isto no od pravoslavnog Novog groblja, na ledini Medana, bili su protivavionski

Izašao sam iz radnje, ostavljaju i unutra Jovu Pejanovi a, koji je tako e radio kod Milana. Pošao sam do mog brata Živote, ali me je on sreo na ulici i pozvao da idemo prema Museli.

mitraljezi. Života je pitao vojнике зашто не пucaju na neprijateljeve avione, zar ne vide da je to rat i da su uništili sve avione na aerodromu. Vojnici su najpre utali, a zatim rekli da nemaju nare enje za otvaranje vatre i tjerale ga da se gubi. Tada je došao poruник, koji je stanovao u kući Vidaka Ivelje. Kada su mu vojnici rekli kako ih Života nagovara da pucaju, po eo je da vi e na Životu da on širi komunisti ku propagandu, da to nije rat ve vježbe, jer on bi bio obavješten da je objavljen rat. Naredio je Životi da se gubi, jer e ga uhapsiti! Raspitivao se ubrzo kod Dare Ivelje, kćeri Vidakove, koja je izasla da vidi šta se dešava, ko je Života i šta je on, da li je komunista, govore i da mu pobunjuje vojsku. Kako je Života ve otišao kući, poruник je poslao vojnika s puškom da dovede, ali se on, iskusni komunista, ve bio sklonio.

Ponovo smo sišli u baštu. I dok je Života komšijama govorio o ratu, neko je dotrao i povikao da je radio javio kako je Beograd bombardovan i da nas je neprijatelj mučio napao ne objavljuju i rat. Uto je proleto jedan avion nisko od severa prema jugu i tada se ulazila prva mitraljeska vatra iz protivavionskih oružja sa položaja iznad naših kuća. Lijepo se vidjelo kako svjetle i meci pogataju ovaj avion koji je, malo zatim, pao ispod ekra prema selu Begevini. Bili smo oduševljeni zbog obaranja neprijateljeve aviona, ali i tužni zbog saznanja da je zaista poeo rat.

Ponovo smo Života i ja otišli do vojnika na položajima. Poruник je nešto oštrosno govorio preko telefona, kao da se prepričao s nekim, stalno gledajući i u Životu, ali više ne prete i, niti psuju i kao ranije. Izgleda da je uvidio kako je Života bio u pravu i da su oni sa otvaranjem vatre na neprijateljeve avione kasnili čitav sat. Za to vrijeme neprijatelj je mnogo postigao, jer nam je uništio skoro sve avione.

KAPITULACIJA VOJSKE I SKLANJANJE ORUŽJA

Nekoliko dana nakon po etka rata, u Mostaru se pronijela vest da je potpisana kapitulacija, da je njemačka vojska na tenkovima stigla do Konjica i da se kreće prema Mostaru, da se sva naša vojska predala, da su je zarobili Nijemci, i slično. To je, kako su ubrzo događaji potvrđivali, bila dobro smisljena i uspjela ustaška provokacija. Uskoro je vojska počela napuštati položaje iznad naših kuća. Otišao je i onaj poruник, komandir baterije, koji je bio tako grlat u pretnji Životi i ostalim komunistima. Odjednom se negdje izgubio. Vojnici su ostavljali topove, municiju i ostalu opremu, a neki akcijski puške, i odlazili. U tim poslijepodnevnim asovima uz našu ulicu nailazili su vojnici iz jedinice sa Pašinovca, pa su im se ovi s položaja priključili, u grupama, odlazili u pravcu brda, prema Nevesinju. Najčešće su govorili da idu u Crnu Goru. Nosili su samo po pušku, torbicu, šatorsko krilo ili ebe. Prema gradu ih je malo otišlo, svega nekoliko grupa.

Iako je nastalo rasulo. Tužno je bilo gledati ostavljene stvari i oružje razbacano po ledini.

Po odlasku vojnika narod je počeo odnositi pojedine predmete ratne opreme, u po etku dosta bojažljivo, a onda sve slobodnije. Moj brat Todor, koji je bio kovač, i ja uzeli smo kompletan potkivači alat. (Zbog ovog alata kasnije je Todor dobio batine od ustaše Dragoja Silvestra). U isto vrijeme Života je, sa Milenkom Mitrinovićem, prenio u sanduku ručne bombe i sklonio ih u našu kuću. Zatim su neke topovske granate sklonili u vinograde, a kasnije ih donijeli u našu kuću i rastavljali. Tako je za kratko vrijeme razneseno skoro sve što je ostalo iza vojnika na položajima, sem oružja - topova.

Po padu mraka Života je sakupio grupu komunista i nas skojevaca. U našoj grupi smo bili: Boro Bala , Dole Bala , Obrad Slijep evi , Boro Radan, Boro Zurovac, Gojko Samardži , Ibro Džeferovi , Vasa Maslo, Todor Neimarevi i ja. Ušli smo u napuštene zgrade u krugu kasarne divizije. Ušli smo preko zida na Pešinovcu, jer se ulo da je na kapiji straža. Napolju su ostali Gojko Samardži i Boro Radan, da nam uvaju stražu i ekaju da im dodajemo ono što iznesemo. Po Zivotinom uputstvu iznosili smo samo vojni ku opremu: oružje, municiju, bombe, šaturska krila, topografske karte, i drugo. Tako smo izneli 17 vojni kih pušaka, kalibra 7,9 mm, dva sanduka puške municije i dva sanduka ru nih bombi, otvoren sanduk municije za pištolj 9 mm, dosta rasute puške municije, sakupljene u torbicu i šatursko krilo, više šaturskih krila, mnogo topografskih karata, 2 pištolja, 2 busole, te jednu pisa u mašinu i raznih sitnica - hartije, olovaka i bojica. To smo dodavali Gojku i Bori, a oni su prenosili preko ulice i sklanjali iza kapije Novog groblja. Zatim smo sve to prenijeli u groblje i sklonili u grobnice i u travu izme u njih, a slijede eg dana prenijeli u Orlovo gnijezdo.

Orlovo gnijezdo se nalazi u tzv. Dronji, izme u pravoslavne crkve i Novog groblja. Nad vododerinom se nadnela litica koja je ostala da visi 20 do 30 metara iznad korita. Pristup litici je skoro nemogu , sem za orlove, koji su se njome koristili za ležanje, po emu je i dobila ime. Do ovog gnijezda vodi samo uzani žljeb, dužine oko 5 metara, kao terasa ispod litice. Žljeb je uzan i visok jedva pola metra, tako da se njime, uz veliki napor, može provu i samo puze i, i to hrabra, vitka i laka osoba - zbog opasnosti da se ova terasa ne obruši u ambis. Gnijezdo je u proširenju visine oko jedan metar i udubljeno, tako da zahvata prostor oko 3 do 4 kubna metra. Ta prostorija je potpuno suva.

Ovde je prvobitno smješteno oružje i oprema iznesena iz divizije. U injeno je to po upitu Sava Medana, iskusnog španskog borca, koji je tog popodneva bio sa grupom. Savo je dao ideju da se oružje dobro zaštiti pre sakrivanja, pa su puške upakovane u platnene navlake skinute sa topova s položaja, a neke u šaturska krila. Taj opasni posao uvala enja u gnijezdo obavljao je Todor, kao najmla i i najlakši, guraju i pakete ispred sebe i smještaju i ih unutra. Skriveno oružje bilo je pod prismotrom i obezbe enjem grupe.

Nakon par dana ovo oružje je prenijeto i sklonjeno na suprotnu stranu Dronje, te zakopano u pješak na mjestu zvanom » avolska plazela«. U toj akciji u estvovao je i Petar Krajina, kao i brat Mire Lozo. Kada je Todor primjetio to premještanje, izvjestio je Života o tome. On mu je odgovorio da ništa ne brine, što zna i da je Života o tome bio obavješten. Kasnije je to oružje još jednom prenošeno i sklonjeno u peini ispod Gostine šume.

Poslije našeg no nog iznošenja oružja i ostale opreme, grupa je ujutro iz magacina iznosila hranu: slaninu, mast, brašno, pasulj, pirina , še er i drugo. Bilo je komi no vidjeti Ibru Džeferovi a kako nosi ogromnu tablu slanine. Svi smo mu se smeiali, pa i on sam sebi, ne odustaju i od nošenja. Dio ove hrane sklonjen je u ku u omladinca Mirka Kova evi a, koja se nalazila odmah do zida divizijske kasarne, a ve i dio u našu ku u, da bi poslije podne sve bilo podjeljeno siromašnim porodicama u našoj ulici. Podjelom su rukovodili moj brat Života i Savo Medan, odre uju i šta i koliko kome treba dati (isto tako postupljeno je sa odje om i hranom koju su omladinci Gojko Uljarevi , Todor Neimarevi i Pero Guši - Zeko iznijeli iz magacina trgovca Laze Peške u junu 1941. godine). U organizaciji ove akcije su u estvovali Lazina k erka Tanja i povjerenik Mustafa Bali .

Ova podjela bila je vrlo zna ajna i uticala je na naš kasniji rad za NOP, jer je doprinijelo da u našoj ulici Bjelušina ne bude ni jedne provale. ak i oni za koje nismo bili sigurni da su uz nas, držali su se lojalno, pa ako i nisu pomagali, nisu nam ni smetali.

Iste no i, kada smo iz kasarne divizije iznosili oružje, primjetili smo da se po krugu kre u: Petar Krajina sa još nekima, te Milenko Mitrovi sa Milom Lasohanom, koji su, tako e, iznosili opremu iz kasarne. Iako oni nisu sa nama sklonili to što su iznjeli, vjerovali smo da je cilj iznošenja bio isti. Ali, ono što su Milenko i Mile Lesohan iznjeli, nikada nije prona eno. Kasnije se ulo da su puške prodavali etnicima za žito.

Sutradan se vojska po ela vra ati na položaje i u kasarnu divizije. Pokušavali su da dovedu u red oružje i rovove oko njih. Raspitivali su se za opremu: gdje je nestala, ko ju je odnio? Ponešto su i pronašli po baštama i dvorištima i vra ali na položaj. Sve je to išlo nekako bez reda, neorganizovano, sa malo vojnika, jer se mnogi nisu vratili, ostavši bez starješina. Naravno, našli su vrlo malo, jer je narod sve raznio. Da su topovi bili lakši i njih bi vjerovatno sklonili, a ve smo oko groblja sklonili teške mitraljeze sa postolja i sakrili ih u grobnice. Života i Milenko Mitrovi sklonili su topovsku municiju u šupu naše ku e, a kasnije sve demontirali i, posebno, aure, barut i upalja e zakopali u zemlju, zatvorene u poljske kazane koje su donijeli s položaja i u košnice. Ru ne bombe su poredali po zidu ispod tavanu u ileru gdje su bile koze, dok je kasnije dio tih bombi sestra Ksenija raznijela do drugova po gradu. Interesantno, kada su kasnije, u junu, ustaše pretresale ku u, te bombe, iako su im bile »nadohvat ruke«, nisu pronašli. Možda ih je, kažu, smrad od koza odvratio od daljeg traženja.

Vojnici su bili kivni kada su se vratili na položaje jer, su vidjeli da su prevareni, jer neprijatelj nije došao u Mostar, niti je kapitulacija zvana no objavljena. Istovremeno, širila se vijest da je naša vojska napredovala na jugu zemlje, da su naši ušli u Albaniju, i sli no. Svoj revolt i bes naro ito su iskalili u zapadnom dijelu grada. Tog popodneva tamo se ula i pucnjava, a vidjelo se i paljenje ku a, jer se smatralo da je odaende potekla ta provokacija o kapitulaciji. Pošto je tamo živio ve i dio katoli kog življa, a poznato je da je u gradu od ranije vladala izvjesna netrpeljivost izme u srpskog i hrvatskog življa, vešta ki podsticana od nacionalista i režima tokom predratnih godina" - to je ova situacija iskorisena za vrstu odmazde. Tako su to poslijepodne i naredna no protekli u strahu i strepnji od nereda.

Idu eg dana vojnici su ponovo napustili položaje i nestali, da se više nikad ne vrate, jer je slede e no i italijanska vojska ušla u grad.

ULAZAK OKUPATORA U MOSTAR I PRVE NJEGOVE AKCIJE

Sutradan po našem ponovnom upadu u kasarnu divizije, proglašena je kapitulacija Kraljevine Jugoslavije i vojska se stvarno razišla, osavljuju i položaje. ak je nestao i stražar ispred ulaza u zgradu divizije.

Po padu mraka, Savo Medan, Boro Bala, Života, Todor i ja sedeli smo na Medanova ledini iznad naše ku e i odatle posmatrali ulazak italijanske vojske u Mostar. Kolona se spuštalala od Širokog Brijega i Lištice. U po etku smo brojali vozila, zapravo njihova svijetla, ali kako

) Tako je, na primjer 1936. godine izbio sukob na Starom mostu, gdje je ubijen Blaž Krstali.

su svjetla bila slaba, a kolona je ulazila satima - dosadilo nam je da brojimo.

Savo je grdio našu vladu i nesposobnost politi kog i njihovog vodstva, govore i da nam tek sada dolaze još teža vremena, da smo do sada imali na vratu kapitaliste i njihov režim i policiju, a sada smo imati fašiste, pa i našu i njihovu policiju, da su pred nama teški dani i da treba dobro otvoriti o i. Buka motora ulazi se sve glasnije u cijelom gradu, ali bez pucnjave, dok su se okupatori razmještali po gradu i okolini. Mi smo ih dugo gledali, najviše ute i. Tuga se uvukla me u nas. Osje ali smo da smo i mi krivi što smo dozvolili neprijatelju da u e u našu zemlju i naš grad.

Ujutro su italijanski vojnici osvanuli svuda po ulicama i raskrsnicama grada. Ispred banke u vozila su utovarivali neke sanduke (valjda novac, zlato i druge vrijednosti) i nisu dozvolili prolaz u radnju, koja se nalazila u istom bloku ku a sa bankom, pa sam morao obilaziti.

Nastali su još teži dani. Trebalo se privikavati na rad u specifi nim uslovima neprijateljske okupacije.

Zaredale su naredbe o poštovanju okupatorove vlasti, zaoštrenе su prijetnje u sluaju nepridržavanja naredbi, ograničeno je kretanje, zaveden je policijski as, uvedena ceremonija podizanja i spuštanja okupatorove zastave pred njihovom komandom, uz obvezan pozdrav iz stava mirno za sve građane koji se tu zateknu za vrijeme sviranja muzike koja je pratila taj njihov svečani in. Zavedeno je i niz drugih mjera koje su ograničili avale slobodu, rad i kretanje.

Dolazak okupatora teško je primio svaki rodoljub i pošten ovek, a da i ne govorimo o tome kako je to teško palo nama, naprednim omladincima i svim organizovanim ljudima. Mlađi i gnjevni na svakom koraku smo ignorisali majstora i sabotirali njegove zahtjeve u pokušaju zavojenja discipline i terora. Života i Sava su to na vrijeme zapazili i odmah nam zaprijetili da vodimo ra una o svojim postupcima, da ni jednim nepomišljenjem gestom ne izazovemo neprijatelja, niti mu skrenemo pažnju na sebe, jer je naša kuća dovoljno poznata. Naglasili su da o tome dobro vodimo ra una u interesu svoje bezbjednosti, a još više u opštem interesu. Na kraju, sada je i Sava bio u našoj kući, pa smo u toliko pre o tome morali voditi ra una.

Za to vrijeme Života i Sava su skoro svaki dan, održavali sastanke sa Jusufom Čevrom, Mirom Poparom, Mladenom Vukovićem, Temim Mustafom Turkom, kao i mnogim drugim koji su dolazili, a koje smo, uglavnom, sve poznavali. Iz naše ulice najčešće su dolazili braća Boro i Dole Bala i Boro Radan.

ODLAZAK PRVOG ODREDA BORACA IZ MOSTARA, AVGUSTA 1941. GODINE

U aprilskoj kapitulaciji, kada smo iznosili oružje, municiju i ostalu opremu iz divizijske kasarne na Pašinovcu, nisam ni pomislio da će sve to tako brzo biti upotrebljeno. Vjerovatno to nisu očekivali ni oni stariji i iskusniji, kao Savo Medana, Života i ostali, koji su u estvovali u opasnoj akciji.

Već krajem juna, u toku najžešćih ustaških progona, a i terora, Sava i Života su jedan dio tog oružja i opreme iznijeli i, sa Borom i Dolom Balaćem i Borom Žurovcem, obućeni poluvojnički, otišli iz grada. Ne

govoreći gdje i zašto idu, opremljeni puškama, šatorskim krilima i mapama, u sumrak su otišli ispod Gostine šume. Vratili su se poslije etiri dana, a izgledali su jadno: pocrnjeli od sunca, ispucalih usana od žive,

gladni i iscrpljeni. Ni po povratku nisu nam htjeli re i gdje su bili, ali smo, iz poneke rije i iz njihovog razgovora mogli zaklju iti da su išli prema Nevesinju, da su naišli na neka sela gdje nisu bili dobro primljeni i odande su se jedva izvukli. I Sava i Života su, ina e, po prirodi bili dosta utljivi i nama mladim nerado su povjeravali svoje poslove, sem kada je trebalo da im izvršimo neke zadatke.

Kasnije, sredinom jula, ponovo su Sava, Života i Dole, naoružani ovim oružjem i opremom, nekud otišli, ali su se ve sutradan vratili sa ovog puta, bez Dola. Od Živote sam saznao da su Dola uhvatile ustaše. Radilo se o onom poznatom neuspjelom pokušaju izlaska grupe naoružanih Mostaraca na teren.

No u izme u 16. i 17. avgusta 1941. godine, iz naše ku e je na teren krenula velika grupa drugova i tada je iz skloništa doneseno 16 pušaka i druge opreme. To je, zapravo, trebalo da bude sve od oružja i opreme što je bilo izneseno iz kasarne divizije u vrijeme aprilske kapitulacije, a sada je zate eno u »skladištu«. Me utim, tom prilikom su Života i Sava odmah utvrdili da nedostaje oružje i da onaj dio koji je izneo Milenko Mitrinovi sa grupom nije uopšte donesen, a radilo se o desetak pušaka.²

Pošto je ovog puta za ovako brojnu grupu trebalo i dosta opreme koju e nositi, mi smo za njen smještaj iskoristili i napuštenu ku u Sime Lali a, koja se nalazila preko puta naše. Simu su ustaše nekud odvele, a njegovu porodocu ubrzo iselili u Srbiju. Sada je ta ku a bila pusta i mi smo u nju smještali opremu koja je ranije donesena i tu je uvali. Nju smo par dana prije odlaska grupe po eli donositi, dok je oružje i dalje prikupljano u našoj ku i. Stražarili smo Todor i ja naizmjeni no. Života nam je skrenuo pažnju na šta treba paziti pri dolasku ljudi, kako ne bi došao neko nepoznat, jer smo one koji su trebali do i mi, uglavnom, sve dobro poznavali. Posebno nam je nare eno da obratimo pažnju na eventualnu patrolu okupatora.

Tokom opremanja i odlaska iz naše ku e ovako velike grupe ljudi, koju smo nazvali Prvi odred,³, vladala je velika užurbanost, pa i gužva. Jer, trebalo je primiti tolike ljude koji e oti i i one koji su pomogli u donošenju opreme (me u kojima je bio i Enver emalovi, a mislim i Harno Grebo, koji su se ak i pozdravili sa onima što odlaze), pa primiti i smjestiti sve to što su oni donosili i što e obu i i sobom poneti. S druge strane, i cijela naša porodica se spremala za put, jer je trebalo da po ispra aju ovog odreda, odmah ujutro krenemo vozom za Srbiju. Za to smo, pomo u partiskske organizacije, ve bili dobili propusnicu, koju nam je samo par dana ranije donijela Ljubica Mihi - kako bismo izbjegli iseljavanje po ustaškoj abecedi⁴. Uz to se, radi bezbjednosti izbjegavalo da danju dolaze ljudi i donose stvari i opremu, pa se to najviše inilo u sumrak. Nismo imali nikakvog iskustva za ovaj posao, pa su u toku pripreme i sve do ispra aja ovog prvog odreda vladali gužva, nervosa i metež. No, sve se dobro završilo, najpre zahvaljuju i ljudima koji su bili u grupi.

Poslije 20 asova odred je krenuo. Ljudi su izlazili jedan za drugim, kre u i se ne ujno uz ulicu prema brdu. Na nogama su imali papu e

²⁾ Kasnije se ulo da su Milenko i Mile Lasohan u toku rata prodavali puške seljacima za žito. Milenko je kao izdajnik, likvidiran poslije rata, a Mile Lasohan je poginuo kao etnik 1942/43. godine.

³⁾ Naziv »odred« upotrebljavan je kasnije za sve grupe koje su, tokom rata, iz Mostara odlazile u partizane, bez obzira na njihovu brojnost.

⁴⁾ Ustaške vlasti izdale su proglašen istaknut na javnim mjestima sa uo lјivom abecedom, po kojem se svim srpskim porodicama nare ivalo da se moraju iseliti po tom redoslijedu u Srbiju, pri emu su nazna eni i datumi.

koje su Života i Gojko Samardži sašili od oje, jer su obojica bili kroja i.

Na elu kolone nalazio se Savo Medan, za njim Karlo Batko, pa ostali, ukupno blizu 30 drugova. Sje am se da su medu drugovima koji su tada otišli iz grada bili: Boro Bala, bra a Avdalovi i - Mladen i Boro, bra a Vujovi i - Slavko i Branislav, Danilo Mili evi, Živko Vučkovi, Hasan Bubi, Aziz Koluder, Obrad Slijep evi, Gojko Samardži, Boro Radan, Boro Zurovac, Petar Krajina. Na terenu Nevesinja, u sastav odreda su otišli i Vaso Gnjati, Luka Knezi, Andrija Staji, Salko Pezo, Osman Grebo - Osa, Petar Lažeti, Remza Duranovi, Nenad Vasi, Nedо Bitanga i Života Neimarevi. Zapravo, Života je išao na za elju kolone, jer ih je isprao, kontrolišu i da li su sve poneli.

Pošao sam za njima da bih ispratio Životu, ali mi on to nije dozvolio, ve se pozdravio sa mnom i rekao mi da vodim ra una o majci, braću, sestri i babi sa kojima je trebalo da idem u Srbiju, jer sam sada bio najstarija muška glava u porodici. Rekao mi je da ako mi »zagusti« u Srbiji, da se vratim i nastavim rad za »našu stvar«.

Pri prolazu ispred kuće Laze Radišića, pred kojom su sedele Lazina erka Gana i Ljubica Samardži (sada Devi, živi u Beogradu), Života se obratio Gani i rekao joj da nikome ne kažu šta su vidjeli.⁵

Kasno u noć iz ovog odreda su se vratili Gojko Samardži i Mladen Avdalovi. Došli su u našu kuću. Gojko je Mladena više nosio nego vodio, jer je, po njegovim rečima, Mladen u putu iznemogao. Malo su se odmorili, dok se Mladen povratio i okrepio, pa smo ga ispratili niz baštu, a Gojko je otišao prema svojoj kući.

ODLAZAK U SRBIJU I KRAJ BORAVAK U BEOGRADU

Sedamnaestog avgusta 1941. godine naša porodica - baba Cvijeta, majka Anika, brat Todor, sestra Ksenija i ja krenuli smo u Srbiju. Sa nama je pošao i Vaso Maslo, ije ime smo uneli u našu propusnicu umjesto Životinog.

Naredba je propisivala da se u Srbiju može ponijeti do 50 kilograma robe po jednoj porodici, da se ostavljene stvari ne smeju davati drugom na uvanje, i slično. Me utim, to je bio samo mamač, jer je najveći dio porodica oplja kan već u Jablanici, a muškarci su odvajani od porodica i odvojeni u logore, ili odmah likvidirani.

Da bi se to izbjeglo, Partija se, kako sam već naveo, pobrinula za našu porodicu i obezbijedila nam propusnicu, pomoći u koju je bilo izvjesnije da smo prošli i ustašku klopku. Prije polaska mi smo nešto vrijednijih stvari sklonili kod nekih muslimanskih porodica - Životinu šivu u mašinu kod kroja a, Jelina na Luci,⁶ pa neke stvari kod porodice Ibre Džeferovića, ali ne mnogo, jer je to bio rizik i za nas, a još veći za one koji primaju stvari na uvanje.

Na put smo krenuli bez novaca i s jednom balom robe. Zapravo, u limeno korito za pranje veša natrpali smo nešto najosnovnijih potrepština. Putovali smo preko Višegrada i Užica i nismo imali komplikacija. Poslije dva dana stigli smo u Beograd.

U Beogradu smo se prvo smjestili u hotel, odnosno u hodnik hotela »Solun« na željezni koj stanici. Zatim smo privremeno smješteni u topovske šupe na Auto-komandi, pod neke nadstrešice. No, kako je bilo ljetno i toplo, a dali su nam i malo slame, moglo se prenoiti. Pošto je

⁵> To je bilo posljednje životno vrijeme sa porodicom. O njemu nijesmo ništa uli sve vrijeđamo rata. Tek smo u januaru 1945. godine saznali za njegovu smrt. Ovaj kroja nam je poslije rata isplatio mašinu.

sa nama bilo nekoliko Jevreja, njih su Nijemci u toku popodneva nekuda odveli.

Im smo se smjestili, istog popodneva nas je posjetio Natko Bala, pravnik koji je od prije rata živio u Beogradu, ina e najstariji brat Bala a iz Mostara i naš komšija iz ulice (poginuo je kod Niša 1943. godine kao posljedni od etvorice bra e Bala a koji su pali u NOP-u. Meni i Vasi je naredio da u sljede u nedjelju prijepodne doemo na sastanak u njegovu kancelariju u Glavnoj pošti u Beogradu. Dao nam je broj sobe i sprat. Znao je da smo skojevci i nije rekao zašto nas zove.

Slijede eg dana smo našli neku sobicu u ulici Vojislava Ili a, preko puta škole »Vojislav Ili « i tamo preselili. Kako smo bili bez novaca i bez posla, Vaso i ja smo prodali moj ru ni sat.

Uskoro je Vaso otišao za Hercegovinu, zajedno sa Mladenom Bałlodom - Lobrom (narodni heroj, ubijen 1943. godine na Ovojcima), a ja sam se zaposlio kao kolarski radnik u fabrici leda na Senjaku, nakon nekoliko dana prethodno provedenih na nekoj gra evini, gdje sam radio kao fizi ki radnik.

Kada sam, u zakazano vrijeme, pošao da obavijestim Natka da je Vaso oputovao, na ulaznim vratima zgrade video sam dvostruko obezbje enje - dva njema ka folkdžandarma. Stajali su na oba ulaza u poštu. Poslije izvjesnog vremena, obilaska i posmatranja, odustao sam od ulaska. Neko mi je rekao da je takvo obezbje enje, i ja sam se plašio da se možda ne radi o nekoj blokadi, pa sam mogao tako upasti u klopku. Ipak, poslije nekog vremena, Natko i ja smo se srelj. Izvjestio sam ga o svom pokušaju dolaska na zakazani sastanak i o Vasinom odlasku, te mu rekao da i ja nameravam nazad, u Mostar, im zaradim malo novaca da ostavim porodici. Rekao sam mu i zašto želim oti i - da mi je dosadilo neprestano njema ko »halt« i pretresanje, jer ujutro rano idem na posao, pa me svaki momenat susre u patrole, a uz to ne poznajem dovoljno grad i ljude. Iz razgovora sa njima shvatio sam da je imao namjeru da nas poveže sa pokretom radi odlaska u partizane. Tada se ve ulo da su neki naši Mostarci poginuli u partizanima - Rako Kova evi , kroja , i Mladen Avdelovi , uhva eni u borbama kod Svilajnca, pa sam se pitao: kad je pre Mladen došao i otišao u partizane, a u Mostar se vratio iz prvog odreda kao iznemogao.

Kada sam došao u Beograd odmah sam se našao sa Milanom Milijevi em kod koga sam u io zanat, a koji je ranije pobjegao iz Mostara od ustaša. Izvjestio sam ga o stanju u Mostaru i njegovoj radnji koju sam ja, poslije njegovog odlaska, predao ustaškom povjereniku Sulejmanu Bali u (koga su ubili naši pri oslobo enju Mostara), te mu dao zapisnik iz koga se vidjelo šta je sve predato povjereniku. Milan mi je dao nešto novaca za prvo vrijeme dok se ne sna em i svoju adresu da ga potražim. Rekao mi je da želi da budemo u vezi, jer je i on vrsto riješio da se vrati u Mostar.

Uskoro smo se preselili u Bokeljsku ulicu. Tu me je poslije nekoliko dana Milan pronašao i predložio mi da se zajedno vratimo u Mostar, jer on ima sigurnu pratnju. Po etkom oktobra, pošto sam primio platu i ostavio je majci, iskoristio sam Milanov uticaj i vezu, pa sam sa babom Cvjetom i Miloradom Dugonjom (penzioner, živi u Karlovcu) krenuo u Mostar. Putovali smo sa Milanom. Na putu nas Nijemci nisu dirali, jer ih je Milan, izgleda, dobro »podmazao«. On me je, zapravo, smirivao da ne brinem, da nas ne e niko ni uznemiravati, kako je zaista, bilo u toku celog puta. Tako smo, po etkom oktobra 1941. godine, ponovo stigli u Mostar.

Milan mi je obeao da u i dalje raditi kod njega u radnji, što se i ostvarilo. Kasnije mi je mnogo pomogla evidencija da radim kod njega, jer me je materijalno pomagao iako nisam radio, pravdao moje odustvo iz radnje pred policijom i davao mi preporuke za dobijanje prošnica od njema kih vlasti, organizacije TOT i vazduhoplovstva - kada su mi bile nužne jer ih je organizacija NOR-a zahtjevala.

FRA ANTE ROŽI - DAMJAN

SPAŠAVAJ FRA DAMJANE

Trebalo bi dosta riječi da se iskaže sve ono lijepo i plemenito što je fra Ante Roži Damjan, humanist i pošten svještenik i vjerouitelj iz listi koga kraja u inio za svoj narod.

On se me u prvima u tom kraju suprotstavio fašisti kom nasilju.

Fra Ante Roži Damjan imao je 32 godine one kobne 1941. godine kada su ustaški kolja i nastojali da, ubijanjem, bacanjem u jame i slanjem u logore smrti istrijebi srpski narod i druge poštene rodoljube. To je fra Damjan gledao i slušao, nad sudbinom naroda brinuo, ljude mirio i vraćao sebi...

Službovao je u vrletnom selu kršne Hercegovine, Gorancima - Lištica (Široki Brijeg). I dogodilo se da su ustaše 27. jula 1941. godine uhapsile oko 3 do 4 sata poslije ponoći 102 seljaka srpske nacionalnosti i pravoslavne vjeroispovijesti u susjednim selima Bogodolu i Dobri u, i odvele ih u zatvore.

Žene i majke zatvorenih Srba došle su kod fra Damjana. Uočio je uzvike i plaku, uočio je krike ženskih glasova. Navukao je svoju svešteni kuhor i došao do žena.

- Šta vam je, ako boga znate?! Kakvo vas je zlo dovelo u ovo doba no i? - pitao ih je fra Damjan.

- Neki ljudi, zovu ih ustaše, otjerale nam muževe i sinove, odgovarale su kroz plaku.

Na fra Damjanovom licu pojavile su se srdite grimase. Malo kasnije crte njegovog lica su se opet opustile i postale smirenije. Ni on, fra Damjan, nije do tada uočio ustašluk, kako sam kaže. Tada je to počelo. Ni žene nisu znale, niti ranije ule za ustaše.

Otjerali su uhvatene za Široki Brijeg, pod izgovorom da ne bi sutradan, 28. jula, digli ustanak.

Grupice poniženih i osramotnih ljudi odmali u umornim korakom i pognutih glava. Pune domove, škole, prostrane kuće, zatvore...

- Spašavaj fra Damjane! Pobiči ih sve, kuku nama!

Riječi ovih zlosređenih žena srušile su se na fra Damjanov mozak kao bujica kamena na kolote inu - bešumne, brze, smrtonosne.

Pitao se Damjan u sebi: »Ama, zašto ih pobiti?« Nikako mu ne ide u glavu. Ne može da shvati. »Bezumlje, isto bezumlje« - progutao bi fra Damjan sebi u njedra. »Zašto ubijati nevine, poštene ljudi? Zar je moguće da su toliki ljudi krivi, da su u inili neko masovno zlo?« Pomicali da će svako dvoumljene i razmišljajuće o tome nestati kada im povrati slobodu.

Nisu mu bili poznati odgovori na sva pitanja, ali je već znao koliko da su ga obuzeli bijes i zgražavanje.

Spustio je glavu na jastuk i pokušao da zaspi, da ne bi mislio na zatvorene ljude i uplakane žene, a i da bi mu vrijeme prošlo što je moguće brže. Međutim, sad je njegov mozak bio budan, i nije se mogao tako lako uspavati. Fra Damjan uzdahnu nad besmislenim i absurdnim svijetom. »U školi, kod mojih odgojitelja, u to sam da je nemoguće svoj narod ljubiti, a tu i mrziti. Takva ljubav i takva mržnja ne mogu stajati skupa u jednoj duši i jednom srcu. Od malih nogu naučio sam da moram ljubiti svoj narod kao i sve druge narode, da moram svoju vjeru ljubiti, a tu u poštovati, da moram svoj život uvati, ali ga moram žrtvovati za svoga bližnjega, kada se načelu nevolji i kada mu je potrebna moja pomoć.«

Tako je vrlo jednostavno i ljudski fra Damjan objašnjavao kasnije, u miru, ono što je u toku naredne noći u iniciji za nevinu pochapšene i sigurno, na smrt osuđene komšije, tijekom jedina krivica bila što su bili srpske nacionalnosti, proglašene za »nepodobne« u takozvanoj NDH.

Utješio je žene, koliko je to bilo moguće u datim okolnostima, rekao im da počnu i da uvaju dječecu...

Negdje predvečer istog dana, žene su opet došle pred ured. Opeta plakali i lelek. Saopštili su mu da je ranjena jedna žena. Pošao je s njima. Previli su je i umotali u krpe. Dodirnuo je nježno, tihom pozvao po imenu, pokušavajući da je ne uplaši.

- Bože, šta ti je?

Procijedila je: - Ranile su me ustaše.

- A zašto je te ranili, kumim te bogom?!

- Pucali su - dobaciše sa strane - još na neke žene. One su nosile hranu zatvorenicima, pa su ih presreli.

Bosine trepavice podrhtavaju, oči joj gledaju u fra Damjana. Udišeći evitovo vazduh.

Pustio je fra Damjan i misli da mu lutaju. »Ništa nije izgubljeno sve dok se ovjek ne preda«, zaključio je. Za trenutak se ak ne može sjetiti ni pitanja koje je postavio ni odgovora koji je dobio.

Odmah su napravili nosila od sjenskih kolaca, pa su ženu prebacili do ljekara u Mostar. Fra Damjan ju je preporučio jednom ljekaru. Izlijje i ovo je. (I danas je živa).

Fra Damjan je sa Ilijom uljkom krenuo za Široki Brijeg da spašava komšije. Išli su sve vrijeme kanjonom rijeke Lištice.

Stigli su u mjesto oko 23 sati. Nigdje nikakvog glasa. Ne uje se ni ovjek ni životinja. Nijema tišina pritiska. Svuda tama. I kao da upadaju u nekakav avetinjski predio. Ni pas da zalaje. Ni mačka da pretrpi preko puta. Idu put jednog osvijetljenog mjesta. Ne znaju da li im je hod brz ili spor. Vidi se svjetlo u gostionici Galića. Sredom je otvorena. Jedan od vlasnika gostionice, Šepko, zamoli fra Damjana da, ako ikako može, pokuša spasti ljude koji su bili zatvoreni u školi. A on je pošao baš sa tim ciljem. Iliju je ostavio u gostionici i zamolio ga da kupi malo rakije i cigareta. A on je krenuo putem škole.

Pred školom je stajalo nekoliko kamiona, vjerovatno pripremljenih da odvuku uhapšene na jedno od mnogobrojnih stratišta. Ekaklo se samo naređuje, pa da svi uhapšeni poslednji put vide bijeli sunčani dan.

Malo podalje, za ulazu se pjesma i cika ustaša.

Odjednom se neko oglaši. Više:

- Fra Damjan! odgovorio je pridošlica.

- Šta ti u svešteni kom habitu tražiš u ovo gluvo doba no i?!

Fra Damjan je stajao nepomi no, s opuštenim rukama, gledaju i stražara pravo u o i. Za udo, nije uopšte osje ao strah. Umjesto toga, ispunjavala ga je tuga i žalost zbog onoga što ovjek može da postane. Bio je veoma umoran i bilo mu je hladno u duši, zbog pomisli na to da li e uspjeli da ostvari svoju zamisao. Nekoliko sekundi su obojica utala. Fra Damjan se brzo snašao i, umjesto odgovora, izgovorio prve rije i koje su mu pale na um:

- A šta ti tu radiš?

- uvam one Srbe - odgovori mu stražar.

- Koje Srbe?! - kao udio se fra Damjan.

- Bandu iz Bogodola - kaže stražar.

- E, da znaš da su ti ljudi pošteni. Otvaraj!

- Ko je naredio?

- Tabornik, moj školski kolega. On je naredio, i mene ovamo zbog toga poslao, evo u pono .

Fra Damjan je bio uporan u svom zahtjevu i stražar mu je povjeroval. Onda je fra Damjan svakom prisutnom i budnom stražaru dao sto dinara za pi e. Stražari su otvorili vrata škole. A oni su izašli i, tobože, ekali nare enje od svog šefa u kafani sa punim ašama pi a.

U maloj prostoriji bila su sabijena 102 ovjeka. Bilo je ljeto, pa je vru ina i zapara unutra gušila. Vazduh je bio pun vlage i zadaha da je i disanje bilo otežano. Nesre ni ljudi su se tiskali, a glave im behu povijene i oslonjene na šake.

Odlu nim korakom fra Damjan je prišao na nekoliko koraka od otvorene prostorije, kao da posljednji put odmjerava odluku koju treba da izvrši. Onda je upalio šibicu. Prepoznali su ga po svešteni koj odori.

Nije bilo vremena za izlive radovanja i zahvalnosti. Ve su bili potenci da gube nadu da e se ikada izvu i. A sada su iznenada ugledali odbljesak sivkaste svjetlosti. Krenuli su ka otvorenim vratima, zastavši još jednom - kao da žele da provjere da li je sve to istina.

- utite i bježite ku i, dok se ko od njih nije dosjetio jadu. Ne idite cestom, nego pre icom, uz rijeku, pa uz vododerinu - rekao im je Damjan. Posmatrao je uplašene komšije dok su izlazili iz u ionice i razmišljah o tome šta njemu i svima njima donosi sutrašnji dan.

Fra Damjan se sada sām, još jednom vratio u školu - da vidi da mu koji od komšija nije ostao. Svi su bili izašli i ve su izmicali.

Oslobo eni, ljudi su odmicali padinom i uzanim kanjonom, usje enim u njoj pa okomitim stjenama sa strane. A onda su izbili pred vododerinu obraslu bujnom travom. Pogledavši unatrag, niz rijeku Listi u, fra Damjan se iznenadio koliku su razdaljinu prešli. Kasnije, u putu, one iznemogle je, po dvojicu, stavljao na konja, a nekima govorio da se drže konju za rep. Sve vrijeme pogled mu je nemirno kružio unaokolo. Slagao je sve u jedinstvenu sliku: i rijeku i strme obale i izlokanu vododerinu.

Kada su zašli u kupušnjake fra Damjan je viknuo: Stoj vojsko! Sjedili su, podijelili rakiju i cigarete popri ali i nastavili dalje.

Tišina i mir u kupušnjaku imali su mo da ubiju osje aj za vrijeme. Pješa ili su duže vremena, a da toga niko od njih nije bio svjestan.

Taman je svanulo kada je kolona nevino osu enih na smrt stigla u Gorance. Iza žbunova, plotova i starih zidina provirivale su glave žena i djece. Svi su izbjegli iz svojih ku a. Kada su prepoznali svoje uku ane i fra Damjana, po eli su iskakati iz svojih zatklova. Nisu vjerovali svojim

o imo. Grlili su svoje najmilije. Zatim su klekli u znak zahvalnosti pred svojim dobrotvorom i spasiocem, koji je dobro shvatio svoj ljudski poziv i misiju.

Još jedno hrabro djelo u inio je, tako e u ratu i nešto kasnije, fra Damjan. Otrgao je iz njema kih kandži prvoborca ustanka Iliju Ze evia. Ilija je, krajem 1943. ili po etkom 1944. godine, ostao u selu Velik Kongor. Nijemci i ustaše opkolili su selo, ubile mu oca, a njega uhvatili u bjekstvu. Sprovodili su ga, vezanog, kroz selo. Dok su prolazili ispred škole, gdje su stajali fra Damjan i fra Mate utura, Ilija je doviknuo:

- Zbogom vele asni!
- Izmijenjivali su poglede

Fra Damjan je sjeo na motor i, sa fra Matom, stigao i prošao nje-ma ku kolonu. Žurio je da što prije stigne do krivine kojom su Nijemci morali pro i. Bojao se da Iliju tu ne ubiju. Zaustavio se pred krivinom. Od Kongore do samostana bilo je 20 km.

- Vele asni, uhvatili smo jednog partizana! - dobacili su mu Nijemci.

- Ovdje nema partizana! - smireno je odgovorio fra Damjan.

Kad su Iliju sproveli u njema ku konandu (koja se nalazila u samostanu) sreo se na stepenicama sa fra Damjanom i gvardijanom. Pri izlazu iz komande fra Damjan mu je doviknuo: »Ilija, bi e sve u redu!« Stvarno, on je, poslije izvjesnog vremena, i na fra Damjanovu intervenciјu - pušten iz zatvora. Prethodno je njema ki komandant zahtijevao od fra Damjana da preuzme obavezu da ih obavještava o dolasku partizana. Prigovorio mu je i zašto do tada nije ništa javljao Nijemcima.

- Sta imam da vam javljam, kada ste vi uvijek doznavali kada su partizani prolazili kroz selo.

- Partizan spašava partizana - dobacio je Nijemac.

Iliju nisu pustili toga dana, nego su rekli fra Damjanu da do e sutradan ujutro u osam sati. Damjan je bio ta an. Tada su tražili da potpiše izjavu o daljoj saradnji. Damjan je i na to pristao, ali pod uslovom da Iliju odmah puste. Važno je bilo da sa sobom odvede Iliju. Potpisivanje je odgodio za sutradan, jer je trebalo da do e po konja kojim bi se prebacio do njih, 15-20 kilometara do komande.

Me utim, oslobođivši Iliju, fra Damjan to obe anje dato Nijemcima nije ispunio.

Poslije toga, fra Damjan je premješten u okolinu Duvna, gdje je pro-veo ostatak rata.

Fra Damjan se nije bojao smrti, jer je štitio ovjeka, shvataju i ve-li inu svog ljudskog djela - rekao je, izme u ostalog, predsjednik skupštine opštine Lištica, Krešo Burti , 26. aprila 1972. godine, prilikom do-djele Ordena bratstva i jedinstva fra Anti Roži u Damjanu.

NJEGOSLAV T. BOŠKOV

USTAŠKA STRAHOVVLADANJA

Kvislinška tvorevina »Nezavisna Država Hrvatska« (NDH) proglašena je 10. aprila 1941. godine, da bi svoju zlo ina ku vlast na osnovu »Rimskih ugovora« izme u Paveli a i Musolinija, potpisanih 19. maja, proširila i na Hercegovinu. Naime, ustase su i zvani no preuzele vlast u Mostaru (župa Hum) 22. maja a u Dubrovniku (župa Dubrava) 24. maja 1941. godine. Srez Ljubinje, i u njegovom sastavu Popovo polje, pripao je župi Dubrava. A kada je, pod udarima ustani kih snaga, uzdrman ustaški zlo ina ki sistem koji je ovde, uz ostale pokore, po inio i brojne masovne pokolje srpskog življa, te kada su ustani ke snage Hercegovine ugrozile grani ni pojas prema italijanskoj zoni, odnosno jadranskoj obali - Italijani su, po etkom septembra, ponovo u svoje ruke uzeli vlast u pet grani nih srezova: Stolac, Ljubinje, Trebinje, Bile a i Gacko. U Ljubinju i Zavali (Popovo polje) preuzeli su vlast od ustaša 11. septembra 1941. godine. Ta ustaška strahovlada i tiranija, duga 111 dana, predstavlja period najbrutalnijeg nasilja i najmonstruoznijih zlo ina, ostavljaju i duboke korjene u sje anjima preživjelih, naro ito kada je rije o tri strašna masovna zlo ina ustaša nad Poporcima.

POTEZANJE STARIH RA UNA

U osvit, 23. juna 1941. godine, probudi me majka - da idem sa ocem na oranje. Protekle no i, kao i svih prethodnih, još od maja, moj otac Todor, stric Velimir i ja nijesmo spaval kod ku e u Mrkonji imo. Pribojavali smo se ustaša koji su otvoreno prijetili mome ocu. Ovog jutra su pred ku om ve ekala tri jarma volova, da s njima krenemo na oranje. Došli su da nam pomognu Risto Deriku ka (Boži) iz Veli ana i Lazo Drapi iz Drapi a, ispod planine Ilike. Na brzinu smo se spremili i krenuli cestom, preko polja, na Sjenokos koji se nalazio uz most, na desnoj obali Trebišnjice.

Gotovo cijelo Popovo još je bilo pritisnuto ogromnom vodenom masom, osim dijela u gornjem kraju, ispod Tulja do Drijenjana, na sjeverozapadnoj, i Poljica i Grmljana na jugozapadnoj strani Polja. Sa tog prostora, desno i lijevo od ceste koja vodi preko Polja, voda se povukla prije nekoliko dana, pa su oranice po ele ru eti. To je bio prvi dan oranja u Popovom polju, te zlosre ne prve ratne godine. U stvari, ne samo što niko od Popovaca ne pamti, nego se nije ni pri alo o tome da se vodostaj na Popovu zadržao toliko dugo. Jer, sjetva kukuruza ve je kasnila više od mjesec dana.

Kada smo stigli na Sjenokos ve se bilo dobro razdanilo i Sunce ukazalo po vrhovima Klju nice, iznad Trebišnjice. Osvanuo je ponedjeljak, vedar i veoma prijatan dan. Na okopnjelom dijelu Polja toga se jutra sjatilo tri do etiri stotine težaka, a možda i više. Nas etvorica, sa tri jarma volova, bili smo orni da za dana ugrabimo što više posla. Todor i Risto bili su u punoj snazi, sa po etrdesetak godina, Lazu je bilo petnaest, a ja sam bio godinu dana mla i.

Još odjutra, dok sam cestom išao na Sjenokose, osje ao sam nekakav podmukli strah i bezvoljnost. Ko zna, možda su tome razlog bili neki doga aji od prije neki dan, koji su mi se duboko utisnuli u svijest. Jer krajem maja, iznenada su nam banuli u ku u moj ujak Mitar Sto-

janovi i Stevo Gnjato, oba iz susednih Drijenjana. Odmah su po eli razgovor sa mojim ocem, o igledno zbog ne ega važnog. Bili su veoma zbrinuti. Slušao sam rije i Steva Gnjata: »Znaš, Todore, poru io ti je Ivan Mati (ustaša iz Dubljana, pогинuo septembra 1943. u toku napada partizana na ustaško uporište u Ravnom), da mu izmiriš stare ra une, ina e e ti skinuti glavu. Znaš ti ko je on danas, njihova je došla i s vragom se nijeigrati. Što se veli: živa glava dugovanja vra a. Vidiš kakva su vremena došla: avo došao po svoje«. (Dug je bio star, koliko i udan: neki od Ratkovi a iz Ljubinja 1918. godine je maltretirao familiju Mati a zbog toga što su na zidu još držali sliku Franje Josifa. Mati i su se oduprli i premlatili Ratkovi a. Jedne no i su u ku u Mati a upali nepoznati ljudi i ubili Andriju i njegova sina. Žude i za osvetom, Ivan Mati je 1928. godine opsovao srpsku majku mom ocu Todoru Boškovi u, a ovaj mu je uzvratio šamarom. Tom prilikom je Ivan izbo Tadora nožem u stomak, i ti ra uni se nisu zaboravili, evo, do 1941.).

Gledam oca Tadora ovako otvoren nastup nije mu nimalo prijatan. Malo po uta, pa pita Steva: koliki su ti ra uni. »Jaram volova, tovar duvana i nešto novaca« - umjesto Steva odgovori šura mog oca, Mitar Stojanovi . Todor za uta, zatim duboko uzdahnu i dosta uzbu enim glasom, odgovori: »Ama, šta da vam kažem, ljudi, kada i sami znate da nemam ništa: u meni ni prebijene pare, volovi su Vidojevi, a da me ovjek objesi nemam u ku i više od dvije oke duvana«. Tu se Todor nešto zagrncu i opet za uta. Svi se zgledaše i oboriše poglede u vatru koja je dogorjevala na ognjištu. Prvi se oglasi Gnjato: »Ne budi takav, Todore. Znaš, glava je u pitanju i snalazi se«. Sad opet svi ute. Valjda misle: kako se to sna i. Ubrzo se razi oše.

Desetak dana kasnije uo sam da je dobri i duševni Mitar Stojanovi prodao nešto stoke i pokušao podmiriti one o eve dugove Mati u. Dao mu je nešto novca i obe ao da e ubrzo potpuno izmiriti ra une.

Toga jutra, idu i na oranje, dosta sam razmišljao i o jednom ju erašnjem doga aju. Kao i svakog drugog praznika, i te nedjelje (22. juna) skoro svi odrasli Mrkonji ani bili su pred zgradom osnovne škole, podignute uz samu cestu ispod sela. Takav obi aj su poštovali i ostali Popovci; svako selo je imalo svoje zborište.

Pred školom se vodio razgovor. Dokoni ljudi su askali, diskutovali o svetskoj politici i mudrovali, i ne pomisljavaju i da im je to posljednji sastanak na tome mjestu. Tada je bilo aktuelno prepri avati ratne doživljaje i kudit propalu Kraljevinu. »Ispalo ono oko koje pustilo suzu za njom«. Pri alo se i o udu njema kog oružja, a vrlo malo o sopstvenim problemima. A na školskim vratima stajao je veliki zeleni plakat, na kome je bila ispisana naredba svim Srbima i Židovima - o zabrani kretanja i održavanja skupova. Me utim niko od prisutnih Srba nije tome poklonio odgovaraju u pažnju, kao da se ta naredba ne odnosi baš na njih.

Oko 11 asova naišao je kamion pun nepoznate vojske. Neko re e: »Eto ustaša!« U Popovu niko prije rata nije uo za ustaše, a pogotovo se ništa nije znalo o njihovoj organizaciji i zlo ina koj politici. Kamion je malo usporio, ustaše nešto osmotriše, pa nastaviše prema Trebinju, bez zaustavljanja. Ja sam pomislio da su došle po moga oca, zbog onog duga Mati u, pa se grdno uplaših. Svi prisutni su u utali i posmatrali jedan drugog, nekako ispitiva ki. Najzad, prvi progovori Obren Dropo, koga su prije samo desetak dana Arnauti protjerali sa Kosova. Rekao je: »Razilazimo se, ljudi! Znate, skupovi su nam i zabranjeni; idimo kuama, sad e i ru ak«. Ve ina se s tim prvo složi, ali se, rije po rije , nastavi razgovor, bu no kao i ranije, za injen i nekom prepirkom.

Moglo je biti oko podne kada se pred školom pojavi udna ženska prilika. Bila je to žena od, možda, etrdesetag godina, bosa, iscijepane odje e i zamršene kose; stalno se okretala iza sebe, kao da od nekoga bježi. as je užurbano kora ala, as nešto prisluškivala, povremeno zaštajkivala i tr karala. Odavala je sliku jedne os onih suludih osoba što su nerijetko krstarile ovim putevima, nikome zlo ne nanose i, sva iji podsmijeh trpje i. Svi Mrkonji ani su radoznao buljili u nju, smješkali joj se. Kada im se prima e, možda na dvadesetak kora,a nesre na žena po e da upa kose, kida dijelove ionako pocijepane odje e, udara se u grudi. I pisti: »Bježite, ljudi, žalosna vam majka vaša, bježite!« Unezvrena žena je vikala a naši ljudi se iš u avali. Odrasliji dje aci po eše je ga ati kamenicama, a niko od starijih da im kaže kako to ne valja initi. Žena uma e ispred kamenica, ali je, bježe i, stalno vikala: »Bježite, bježite, žalosna vam majka, sve e vas poklati ustaše!«

Još dok je žena tr ala kroz selo, mogle su se razaznati njene rije i: »Kapavica, Pandurica, Rankovci, Vlahovi i - sve poklano i razdomljenje...« Ništa zato: Mrkonji ani se opet zgledaše i opustiše, kao poslije neke smiješne zabave. »Luda« - neko dobaci, kroz smijeh. »Ama luda, bogami« - povikaše nekolicina u isti glas, spremni da se smiju na njen ra un.

Ve dvadeset dana bijesnjeli su zlo ini oko Ljubinja, a u Popovu nije bilo pouzdanih informacija o tome. No, i one koje su stizale prihvatane su kao izmišljotina, ili nenakva besmislica. Tek pred ve e skup se po eo osipati. A tada su u gornja sela Popova po eli pristizati i ora i iz Donjeg polja, od Bobana i Šume trebinjske. Dolazili su da pomognu doma inima, zaduže se ili vrte dug, požele dobar rod. Sa nestrpljenjem je o ekivan prvi dan sjetve kukuruza.

Evo, taj dan je osvanuo i s oranjem se moglo po eti.

USTAŠKI PLAN POKOLJA POPOVACA

Ubrzo je Sunce obasjalo cijelo Popovo polje. Na nebuh nigdje obla - ka. Rumeni sun evi zraci padali su ukoso na mirnu vodenu površinu i od nje se odbijali i rasipali po okolnim selima Popova. Od mosta na Trebišnjici pa nizvodno, rijeka se razlila i njene obale su se izgubile u dubinama nepreglednog vodenog prostora. Uzvodno od mosta obale Trebišnjice su se ne samo nazirale ve im je i pristup bio slobodan. Venina Popovaca, zapravo oni ija je zemlja još bila pod vodom, tog jutra se zadržala u selima, okopavaju i krtolu i plijeve i vinograde.

Okopnjeli dio polja podsje ao je na veliki mravinjak. Izgled obradivih površina mijenja se iz asa u as, podsje aju i na veliki prostrti ilim. Uskotra nom željezni kom prugom, kroz Klju nicu, brektala je »parnja a«, vuku i duga ku kompoziciju koja je upravo ulazila u stanicu Poljice. na to se težaci s njiva oko mosta skloniše u zaklone, jer su nekoliko dana ranije vojnici pucali iz vagona i ga ali koga god su ugledali na Polju.

Oko osam asova težaci sa Sjenokosa napraviše prvi odmor. Volovi su preživali u brazdama, a težaci odsjeli i zavijali po cigar duvana. Todor, Risto i Lazo su pušili, sjede i na oniskom zidu. Risto Deriku ka je po ko zna koji put, upozoravao da treba biti oprezan, stalno pogleduju i na drum koji vodi kroz sela. Dosta uznemiren, pri ao je jedan njegov doživljaj od prije nekoliko dana. Pošto je saznao da mu je mobilisani konj poslije kapitulacije Kraljevine odveden u Dabar, pošao je da ga traži. Idu i kroz Ljubinjska brda, naišao je na pusta sela. Ni od koga

nije mogao sazнати gdje je stanovništvo. Ustaše su baš u to vrijeme potekom juna, u tim selima - Vlahovi i, Ubosko, R usi, ukovci, Rankovići, Kapavica, Vo eni, Dubo ica, Obzir i druga - po inile krvave zlo ine. Preko dvije stotine nevinih ljudi na zvјerski na in su poubijale i bacile u jame Kapavicu i Panduricu. Kako o ovim, tako i o zlo inima u drugim srezovima Hercegovine, tada se ništa nije znalo u Popovom polju. Išao je tako Risto, udom se ude i gdje je taj silni narod, kad ga neki ovjek upozori da bježi nazad, ma kud ga o i vode i noge nose, samo da umakne odavde, ina e e ga ustaše, kao i sve mještane - u jamu. Vremena za pitanje, a još manje za odgovore, nije bilo. Risto je namjernika poslušao, ali mu nije vjerovao - da se stotine nedužnih ljudi baca u jame.

Kada je odmicao preko Radmilje nabasao je, veli, na udnu vojsku što se odmarala pored neke atrnje. Naziru i opasnost, utruuo je od straha, ali se nije imalo kud; išao im je pravo u ruke - kao žaba u e-ljusti zmije. Svi su utali i mjerkali ga »Dobar dan, bra o«, opet e Risto. Pošto mi ni ovog puta nisu odgovorili, podišli su ga žmarci, noge mu se odsjekle, pa je jedva kora ao izme u te vojske, sad je ve pog-a ao - ustaške. Me u njima prepoznao je Nikicu Vukosavi a, ustašu iz susjednog sela. malo mu je lagnulo. »Selamet!« re e Risto sam za sebe. Prišao je Nikici i, mahinalno, ponudio ga da zavije cigaru. Ovaj je utao i ponašao se kao da ga ne vidi. Opel se Risto sledio, shvataju i da nema selameta. U jednom trenutku Nikica mu dade znak o ima - da »kida«. Risto se, korak po korak, izmigoljio iz tog tabora. A kada im je nestao, potr ao je koliko su ga noge nosile. U popovu mu, opet, nisu puno vjerovali, rezonuju i: »Ma ko zna kakvo vojska ima nare enje«.

Još Risto nije bio završio tu uzbudljivu pri u, kad me poslaše na Mrkonjski vir, po vodu. Vir se nalazio na kilometar uzvodno od mosta na Trebišnjici i dok sam onamo stigao prošlo je desetak minuta. Bilo je to baš ono vrijeme kada su žene donosile ru ak težacima (oko devet asova) i trave za volove.

Otpriklike u to vrijeme krenule su i ustaše, iz Ljubinja u dva kamiona - na krvavi pohod u Popovo polje...

Neka mi ovdje bude dozvoljena jedna kra a digresija, kako bi i-talac lakše pratio tok drame 23. juna 1944. u Popovom polju. Naime, prema doga ajima koji su se odigrali tog dana i sjutradan i analizom svih postupaka ustaša u selima Popova polja, dolazi se do, približno ta-nog, ustaškog plana. U njegovoj osnovi je, svakako bilo »iš enje« Popova polja o »stranih i tu ih elemenata«, što je trebalo sprovesti u dvi-je faze: prva - brzim i iznenadnim upadima u sela likvidirati odrasle i sposobne muškarce, ime sprije iti eventualni otpor i nepoželjne efekte pri realizaciji ovog plana; druga - preostali dio »tu ih i nepoželjnih ele-menata« dijelom likvidirati na licu mjesta, a dijelom internirati u kon-centracione logore, prekrstiti, protjerati u Srbiju, ili uništiti specijalnim postupcima.

Realizaciju prve faze valjalo je sprovesti u dva naredna dana. Naime, 23. juna trebalo je, brzim pokretom iz Ljubinja, iznenadno upasti u sela na desnoj obali Trebišnjice - Veli ane, Dubljane, Dra evo, Drijenjane, Mrkonji e i Tulje - s težištem da se najve i efekat postigne na okopnjelom dijelu polja, gdje su postojali uslovi za opkoljavanja najve-eg broja Popovaca, sada zanijetih oranjem. Za prikupljanje ljudstva od-re en je »sabirni centar« u osnovnoj školi u Veli anima, odakle pohva-tane Popovce, sa padom mraka, prebaciti na Ržani i tu ih, u jednom od bezdana, likvidirati. Sjutradan, 24. juna, u ranim jutarnjim asovima opkoliti sela na lijevoj obali Trebišnjice - Zavalu, Grmljane, Sedlare i

Poljice - ime pravovremeno sprije iti bježanje stanovnika do stizanja »hvata a«. Radi toga su grupe ustaša, odre ene za opkoljavanje sela, upu ene vozom iz željezni ke stanice Ravno. Zatim, pohvatane Popovce iz ovih sela trebalo je sprovesti u Ravno, prebaciti ih la ama na drugu stranu, a zatim prikupiti u »sabirnom centru« u osnovnoj školi u Kotezima, odakle i njih, u toku no i, prebaciti u Ržani do i, tako e, likvidirati. Radi efikasnije realizacije ovog dijela »poduhvata« trebalo je grupu ustaša »hvata a«, po obavljenom zlo inu, na osvit 23. juna, prebaciti kamionom pravcem Veli ani - Mrkonji - Poljice, a zatim upasti u ve opkoljena sela, pravcem Poljice - Zavala.

Iza tako monstruoznog plana su, u prvom redu, stajali fašisti ki okupatori koji su i doveli ustaše na vlast, a najneposrednije su ih sprovodile ustaške glavešine iz Ljubinja i Ravnog, koje su vjerno služile zlina koj politici Paveli a, dosljedno izvršavaju i zapovijedi jednog od poglavnikovih saradnika M. Lorkovi a. On je baš tih dana, kada su ubijali Srbe oko Popovog polja, prema navodima lista »Hrvatski narod«, od 28. juna 1941, poru ivao iz Daruvara: »Hrvatski se narod mora o istiti od svih elemenata koji su za taj narod nesre a, koji su tome narodu tu i i strani, koji u tom narodu rastvaraju njegove zdrave snage, koji su taj narod kroz desetlje a i stolje a gurali iz jednog zla u drugo. To su naši Srbici naši Židovi«.

U istom broju tog lista pobliže je nazna ena i sudbina Hercegovine u okviru takozvane NDH: »... Središte hrvatskog pitanja bilo je i ostalo pitanje BiH. Dovoljno je baciti površan pogled na zemljopisnu kartu da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci istorijske Hrvatske ije je srce BiH. Mi možemo živjeti kao i ljudsko tijelo bez kojega uda, ali ne možemo bez BiH, jer su BiH naše tijelo i naše srce... «

Preuzimanjem vlasti i u ovom dijelu Hercegovine od talijanskih okupacionih snaga i, ubrzo, ostvarivanjem plana kakav je, za 23. i 24. jun, pripremljen Popovom polju - trebalo je po eti sa realizacijom ovog »istorijskog interesa« tzv. NDH, osvajanja njenog »tijela i srca«. Za to je ve bilo uspostavljeno opštinsko poglavarstvo u Ravnom (Popovo polje) sa Grgom Vuki em na elu, a u Ljubinju, pored opštinskog (poglavar Tvrko Salaman), osnovano je i sresko poglavarstvo sa Tan i em na elu (poslije 7. jula Šerif Be irevi iz Kladnja). Neovisno od ovih organa vlasti, razvijale su se institucije ustaškog pokreta, koje su bile utemeljiva njihove fašisti ke tvorevine i pokrovitelj svega što se zbivalo i u ovom dijelu Hercegovine.

Na podru ju Popova polja najve i broj sela bio je naseljen stanovnicima srpske nacionalnosti, dok su samo u Ravnom, Dubljanima, Prhinju, avašu, i još nekim manjim naseljima, živjeli stanovnici hrvatske i srpske nacionalne pripadnosti. Odmah po slomu Kraljevine Jugoslavije, ustaše su vidno nastojale da ispolje što ja i uticaj na ova sela, nastoje i da uspostave snažnu ustašku organizaciju. Ustaški povjerencici Jure Franceti (za cijelu Bosnu i Hercegovinu) i Alija Šuljak (za isto nu Hercegovinu) taj zadatak su povjerili: Juri Boroju i Vidi Žutcu (oba iz Ravnog), Juliju Koprivici koji je u Popovo došao iz Dubrovnika, Stoli Mati u i Nikici Vukosavi u (iz Dubljana) i još nekolicini. Ovdje treba re i da je Paveli , još 1938. godine, ustašama u zemlji poslao instrukciju da se o ustaškim organizacijama i njihovim lanovima, radi tajnosti, ne vodi nikakva pisana evidencija, što je strogo poštovano i kod dolaska na vlast, pa je teško do i do pouzdanog podatka o broju ustaša i njihovih organizacija u Popovom polju, a pogotovo o njihovom sastavu. Me utim, ima razloga da se vjeruje onim istraživanjima i zaklju cima izvedenim na osnovu njih: da su u selima Ravno, Dubljanji, Prhinje, a-

vaš i, možda, još nekim, ve u toku aprila i maja formirani ustaški zborovi (rojevi), a u Ravnom, kao sjedištu opštine, ustaški tabor (kao skup svih zbirova - rojeva sa teritorije opštine), najverovatnije sa Vidom Žutcem na elu. Prema nekim procjenama, ustaški funkcioneri su u tim selima okupili u svoje organizacije oko 180 lica. Oni su uspjeli da najve i broj tih ljudi zavedu i na elo im zalijepe ustaški amblem, a zatim ih gurnu u najcrnje zlo ine i izdaju sopstvenog naroda. Pri prijemu u ustašku organizaciju i ovim potencijalnim ustašama nu ene su razne privilegije, obe avani su im rukovode i položaji u ovom dijelu tzv NDH, davani im u privatni posjed najplodniji kompleksi zemlje u Popovom polju, mlinovi na Trebišnjici, ku e i kompletna imanja koja su do tada pripadala »stranim elementima«. Ulaskom u ustašku organizaciju, ti zavedeni ljudi su, automatski, dobivali privilegovan status i time što su sticali sva prava ustaša. Tako je, na primjer, bilo dovoljno da neki ovjek u privatnom život samo prigovori nešto ustaši i da ga on odmah optuži za »povredu asti hrvatskog naroda« i izvede pred sud koji e ga proglašiti veleizdajnikom i osuditi na smrt. Ili, kad bi neki ustaša poželio radnju vlasnika živodske ili srpske nacionalnosti, dovoljno je bilo da upre prstom u vlasnika, pa da ovaj iza e pred prijeki sud koji e ga osuditi na smrt, a radnju dodijeliti tom ustaši. Ako bi ustaša optužio nekog Hrvata ili Muslimana da je komunista, radi evac ili samostalac, da je protiv ustaškog režima - taj bi odmah bio proglašen »veleizdajnikom«, izведен pred sud i strijeljan. U nekim mjestima, a pogotovo u Hercegovini, neki ljudi su ubijani na licu mjesta, bez izvo enja na sud. Dovoljno je bilo proglašiti jedan narod »nesre om« za drugi (na koji se oslanjala tzv. NDH), pa da se nad njim primjene masovni zlo ini i genocid. Za neke ljude, naro ito one iz primitivnih sredina (ve inom polupismene i nepismene) takav status »ustaše« bio je veoma privla an, pogotovo ako se tome doda da iza ustaša stoje mo ne sile Njema ka i Italija, kao i tvrdnja da se novouspostavljeni poredak u Evropi »ne e promijeniti najmanje za narednih hiljadu godina«. Te »zamla ene« ljudi ustaški povjerени su, odmah po njihovom ulasku u ustašku organizaciju, gurali u zlo ine, a ve poslije »prvog krštenja« put je bio vrlo kratak dok se ti, naizgled naivni ljudi, pretvore doslovno u krvopije srpskog naroda. Evo, takvi e »ljudi« izvesti krvavu dramu na Popovu polju, 23. juna 1941. godine.

KRVAVO JUTRO NA SJENOKOSU

Moglo je, dakle, biti oko devet asova kada su se dva kamiona i limuzina, puni ustaša, spustili od Ržanog dola, niz koteške serpentine, u Popovo polje. U Kotezima, Struji ima i Gali i ima kamioni se nisu zaustavljali, nego su, punom brzinom, grabili prema Veli anima.

Sunce je ve bilo upeklo. U vazduhu se osje ao zadah, koji se širio iz ustajalih bara. Vra ao sam se, sa tikvom punom vode, sa Mrkonjskog vira na Sjenokos. Odjednom se, u trenutku kada sam prelazio cestu, bli zu mosta na Trebišnjici - prolomiše puš ani plotuni u Veli anima. Echo pucnjeva odzvanjao je cijelom popovskom uvalom. Nikada prije nisam uo tako zastrašuju u paljbu.

Noge mi se podjekoše i tikva mi ispadne iz ruku. Predosjetio sam da su to ustaše. Usta su mi se osušila i osjetih neku gor inu. Tek poslije nekoliko minuta ugledao sam mnoge težake kako stoje u brazdama, iza rala i zaustavljenih volova, a neki se popeli i na zidine i gomile kame nja. Svi su gledali prema Veli anima, ali niko ništa nije govorio. Bio je

to prvi i pravi šok, onaj kobni trenutak koji je oznaio kraj oranju u cijeloj 1941. godini.

Ubrzo sam ugledao dva kamiona i limuzinu na ulazu u Dra evo. Pucnjava se proširila i na Dubljane, a im kamioni u oše u Dra evo - zagrmješe i u tom selu. Skoro u istom trenutku odjeknuše pucnji i u Drijenjanima. To užasno odzvanja u ušima, pritiska, guši.

Samo što sam pomislio - da li će kamioni skrenuti cestom, preko Polja, kad se pojaviše u Mrkonjićima, a onda su skrenuli i jurnuli cestom ispod Mrkonjića u pravcu mosta na Trebišnjici. Tada su puške za grmjele i u Mrkonjićima.

U polju je vladao pravi haos: jedni su bježali, drugi se dozivali, a mnogi - nastavili sa oranjem. Na nekoliko mjesta kamioni su zastali, ali samo na nekoliko trenutaka, pa su krenuli dalje. Na Torinama, Trnovoj Plani i Prlovima već se pucalo.

Kamion je stigao do Trebišnjice i zaustavio se baš na mostu.

Sada su ustaše od mene svega stotinjak metara. Vidim ih sasvim dobro. Još se kamion nije ni zaustavio, a jedan ustaša iskoči i, najverovatnije, uganu nogu, jer počne da skakuje i jauče. Kad se kamion zaustavi, iskoči i ostali, pa povrijeđeni ukazuju pomoći. Taj trenutak iskoristiše Risto Deriku ka i Lazo Drapić i pobjegoše sa Sjenokosa. Zaždiše preko ceste, pa uz desnu obalu Trebišnjice. Između i drugi, dosta masovno; bježe ljudi koliko ih noge nose. Ima ih gologlavih i bosonogih, ali nikome ne smetaju ni Sunce ni trnje. Ma, bježe kao zebe pred kerovima i dvocjevkama. Ustaše se deru: »Stoj!... Ne bježi, majku ti srpsku jebem!...« Dolazi ovamo, brže, dok ti nijesam mozak prosvirao!... Komanduju ustaše i opkoljavaju okopnjeli dio Polja, gdje će, kako se može nazrijeti, biti težište ustaške zloinake akcije. Sada je taj prostor potpuno opkoljen: sa jugozapada su zaledla voda i nabujala Trebišnjica, a sa sjeveroistoka ustaški obrub.

Puške pucaju na sve strane. Pobiješnjele ustaše psuju i izvijljavaju se na ljudskim nevoljama nemojnih i nedužnih u ovoj krvavoj tragediji. Veliki broj težaka, što su, imaju ulicu plotune u donjim selima, umakli preko ceste, prije nego su ustaše izvršile opkoljavanje - sada bježe ispred Tulja, prema Lugu i Šumi trebinjskoj, a onda skreću u uz strme padine Bjelašnice. Baš u to vrijeme, rekosmo, žene su nosile doru ak težacima i trave volovima. Vidje i sada ovu nesreću, usput su sve bacile i tri ale svojima, dozivale ih da bježe i upozoravale na pokrete ustaša.

Do zuba naoružane ustaše hvataju goloruke, izgladnjele i uplašene težake, baš kao lovci divlja u ogru enim lovištima. Na cijelom opkoljenom prostoru pravi je pakao. Žene vrište, jaučaju, nabrajaju, dozivaju, nariju. A masa težaka bježi zatvorenim krugom, ali nigdje pustog prolaza da se izmakne iz obruta a smrti, pa jedni pokušavaju da se sakriju, a dosta ih se pomirilo sa sudbinom i mirno ekaju ustaše. Strašnu sliku ini još dramatičnijom to što uplašeni volovi riju i jure u svim pravcima, pa im oštiri lemeši zapinju za kamenje, pa životinje posružuju se preko izlomljenih jarmova, a konji, njište i podignutih repova, sa lakoćom preskaču u zidine i visoke plotove, ržu kao da predosjeđuju smak svijeta. Gotovo iz svih selišća žene dozivaju i upozoravaju ljudi da bježe. Me u njima više nema onih koje nisu očekivale veliko zlo. Psi uporno laju i nasreću na nepoznate došljake, i sami, po svom instinktu, predosjeđuju nesreću.

Nisam uspio da izmaknem iz obruta, pa sam pošao k oču, na Sjenokos. Zatekao sam ga kako ispušta volove iz jarma. Bio je uplašen. Molim ga da bježimo u pravcu Grmljana, tamo preplivamo Trebišnjicu i tako se spasimo. Ništa mi ne odgovara. U jednom trenutku skoči i iza

zida i potr a ka cesti, u pravcu odakle su ustaše dolazile. »Stoj, kurvin sine, ne eš uma il!« - vi u ustaše i pripucaše na njega. Posrnu moj Todor nekoliko puta, ali uma e preko ceste. Ostah sam. Ne znam šta da radim. Strah me sve više obuzima, žalim što nisam potr ao za Todorom, a sad je, ini mi se, kasno. Ono, tr ao bih, ali me je strah da mi noge ne otkažu, pa šta u onda. Osvoji me nemir, uhvati panika. Onako izgubljen, tr im prema Grozdavi, koja je predstavljal centralni dio opkoljenog prostora. Tamo ima nekoliko ove ih stijena, plotova i dra e, a znao sam i za dvije pe ine, gdje bi se mogao skloniti. Tada na jednoj njivi, baš pored tih velikih stijena, ugledah mog strica Jovana. On, sa sinovima Miloradom i Trifkom i zetom Popovi em iz Žakova - mirno ore, kao da se ništa važno ne dešava. Zaprepaš en tim prizorom, pozvah Milorada da bježimo zajedno. On ništa ne govori ve potr a k meni. Zajedno smo išli u školu, družili se i živjeli dje a ke godine. Njemu je bila petnaesta. Bio sam radostan što em i u ovom teškom trenutku biti zajedno. »Milorade, vrati se nazad!« - viknu njegov otac, prijekorno. Time je sve bilo gotovo; Milorad se vrati, a ja nastavih trku prema najблиjoj stijeni. Kradiomice se ispeh na stijenu. Odmah vidim: obje »moje« pe ine su pune vode. A ustaše mi prilaze sve bliže. Eh, nigdje slobodnog prolaza iz tog obru a smrti. U jednom trenutku vidim: Milorad uzjaha konja, spreman da bježi. Ali ga njegov otac sprije i i u tom pokušaju. Bacih pogled iza le a, kad na drugoj stijeni, do mene - ustaša: »Dolazi amo!« - viknu mi. Sko ih na suprotnu stranu i pojurih pored nekog zida. Ali, dalje se ne može. Presko ih zid i padoh na balu trave koja se odneku tu zatekla. Neko ispod mene jauknu, ali se više ne okre em, nego sumanuto tr im dalje. Ali, kud sad; dalje se ne može - svuda je voda!

Razmišljam da plivam prema Osijeku. Ali, vidim da je on daleko, do njega ima bar dva kilometara, a i tamo su ovi što nas jure. Lik onoga ustaše sa stijene stalno mi je pred oima. ini mi se kao da ga odnekud poznajem. Sjetih se: to je onaj što sam ga ju e zapazio na kamionu, kada su prolazili kroz Mrkonji e. Pomislilih: to su oni ju e izvi ali teren. ujem, neko mi vi e: »Bježi mali, otale!« Okre em se, ali ne vidim nikoga. »Možda mi se to pri injava«, pomislilih. Isti glas se ponovi. Pogledah malo bolje, kad vidim: uz jedan kamen iz vode vire dvije glave, obadvije do nosa u vodi. Sada se boje da ih ja ne otkrijem. Zagazih i ja poduboko u vodu i postupih kao i ta dva nepoznata ovjeka. Osje am da se, u svježoj vodi, polako smirujem.

Na Grozdavi strašna slika, Razaznjem pani an i prodoran glas Ljubice Boškovi , Trifkove žene. Doziva i upozorava Jovana, Trifka i Milorada da bježe. Sve joj je uzaludno; Jovan, ne osje aju i se krivim, e-kao ustaše na svojoj njivi. Rezonovao je, valjda: zašto da bježim, ko ima pravo da ga, iz ista mira, uznemirava na njivi koja mu je u naslijedstvo ostala još od pradjedova? »Neka bježi oni koji su im se zamjerili, ja nemam zašto da bježim!« - gun ao je nezadovoljno Jovan. Pri e i ustaša: »Brže amo, majku vam vlašku!« Stadoše sva tri jarma volova. »Ma, stanicte, ljudi«, mrmljao je Jovan. »O eš još da se raspravljaš!« - užviknu ustaša i udari Jovana kundakom preko le a. Ostaše ujarmljeni volovi u brazdama, a njih etvoricu ustaša potjera prema stijenama. Obuzme me strašan strah. Nemam mira da ekam sudbinu, smireniji sam kad bježim.

Iza oh iz vode i uputih se prema Trebišnjici tamo od kuda sam i došao na Grozdavu. Uz put mi se priklju i i Milovan Pavlovi , vršnjak i drug iz Mrkonji a. Prošao sam i pored Vranj-kuka. Tu sam prepoznao moga ujaka Mitra Stojanovi a iz Drijenjana; u ao je pored volova i za-

kopavao u zemlju vojni ku uturicu, da ga ne bi ustaše zlostavljale ako mu je na u kao nepredatu vojnu imovinu. Sjetih se onoga trenutka kada su on i Stevo Gnjato bili kod nas i ubje ivali moga oca da izmiri tražene ra une Ivanu Mati u. Ništa mi ne re e i ja produžih svojim pravcem.

Ustaše su zauzete oko Grozdave. Skupljaju grupu po grupu. Nemo - ni težaci se više i ne otimaju. Besprijeckorno i sa vojni kom poslušnoš u izvršavaju ustaške komande. Pedesetak ih se skupilo na Grozdavi. Postrojiše ih kao da su vojnici, dva po dva. »Srbujete li?« - ironiše ustaša, pa nastavlja: »Skidajte s glave zavrate, majku vam vlašku jebem. . . Tako, taaaako, brže, brže... Sada uzmite po kamen i stucajte ih, tako, ja e, još ja e... More skidaj zavratu, kurvin sine, dok ti glavu nijesam skinuo!« Za u se udarac kundakom. (Slu aj sa kapama kasnije se ponovi i na Torinama, ispod Mrkonji a. Tamo su se ostaci od kamenjem istucanih kapa mogli vidjeti i do kraja godine).

Opkoljeni prostor svakog asa je sve manji, a gužva u njemu sve ve a. Kre emo se u pravcu Grmljana. Još malo pa smo na desnoj obali Trebišnjice. Tamo nas ekaju: od obale do obale razlivena rijeka, duboka desetak metara, i grmske struge prepune vode koje se nastavljaju odmah od lijeve obale. Vidim ispred nas dvije žene, ali me udi zašto one bježe i, posebno, kako mogu tako brzo da preska u plotove. Pogledam ih malo bolje, kad vidim da su to muškarci - presvu eni u žensku odje u. Zamalo da se nasmijem.

Sunce je toliko upeklo da se jedva diše. Znoj grize o i, curi niz lice i ostavlja slan ukus na usnama. Noge duboko propadaju u žitko blato i osje am da mi je snaga na izmaku. Ovako se dalje ne može. A tamo gdje je teren suvlji ve pristižu ustaše, dok je desno voda koja postepeno prerasta u nepregledno jezero. Osje am da idemo najtežim pravcem. Skrenusmo prema vodi, jer se osje a da je lakše gaziti vodu nego tr ati po blatu. Od vru ine i bljutave vodene pare, kojom je zasi en vazduh, nadimaju se plu a.

Bilo je oko podne kada stigosmo na lijevu obalu Trebišnjice. To je ono mjesto za koje sam predlagao ocu da na njemu preplivamo Trebišnjicu. Tada sam prvi put osjetio da sam bos; opanci mi ostali negdje u blatu. Tabani su mi »potkovani« trnjem i dra ama, ali ništa za to; bol i ne osje am, noge su mi utrnule. Na mjestu gdje se nalazimo Trebišnjica se spaja sa ogromnom površinom vodene mase. Lijeva obala se ne vidi. Ispod Grmljana i Sedlara, uz lijevu obalu rijeke, voda se još nije povukla, pa treba plivati više od pola kilometra. Uzvodno, na oko jedan kilometar, most je na Trebišnjici. U tom uglu koji ine Trebišnjica i vodena masa sabilo se oko sto težaka. Ne usu uju se da sko e u vodu; kao da o ekuju pomo nekog provi enja. Tad sam, prvi put ovog dana, osjetio u sebi samopouzdanje i pomislio: spasi u se! Tim pre što su pucnji u selima sve redi. Ipak, u Polju je i dalje grmjelo. Razmiljšam: šta da radim? Za udo, po e da mi se pri injava: kao, to je nekakva igra i ne postoji nikakva realna opasnost po život, sve je to neka ustaška ujdurma, ratna vježba, predstava. A to kako smo razmišljali ispade jedna žalosna zabluda više, koja je mnoge Popovce upravo tog puta koštala života. Jer, dok ova krvava drama bijesni Popovim poljem, a mnogi Popovci još žive u zabludama - ustaše imaju jasan cilj, koji je iznio njihov ideolog Aleksandar Seitz, koji je upravo tih dana, sa zbora u Dugom Selu, grmio da u tzv. NDH: »Više nema mjeseta strancima. Srbima i Zivodima je zauvijek odzvonilo! To hrvatska ustaška vlast ho e, a što ona ho e, to e se i dogoditi. . . Da bi naš Poglavnik svoje djelo mogao izvršiti potrebno je da s neograni enim povjerenjem i vjerom u njega i

u njegovu vladu primite svaku njegovu odredbu... Srba i Židova niti može biti, niti e ih biti, jer za to jam e i hrvatska vojska i hrvatske ustaše!«

Tek što smo ovdje predahnuli, kad neko povika: »Eto ih! K nama se kretalo nekoliko ustaša, tromo se kre u po blatu. Opet je nastalo komеšanje i bježanje. Morali smo u vodu.

Duboka i široka Trebišnjica preprijeila se, prijete a. Iskušenje je veliko: u nju živ, ali iz nje živ ili mrtav - ne zna se. Ipak, desetak težaka dipi s obale u rijeku. Neki, sporo, odmi u prijeko, a drugi se, kako zamaknu u rije nu dubinu, više ne pojavljuju. Nikola Gligi iz Dra eva okljeva nekoliko minuta, zatim sko i i zauvijek se izgubi u dubinama; proguta ga hirovita Trebišnjica. Za mnoge se nikada ne e saznati gdje su ostavili život - u talasima Trebišnjice ili na Ržanom dolu. Dosta ih je koji ne znaju plivati. Jedan od Kiperaša iz Bobana naricao je koliko ga grlo nosi. Po godinama mi je mogao biti otac, ali mi ga bi žao. Razmišljam: kako da mu pomognem? Sjetih se: »Evo ti šaljem vola, uhvati mu se za rep i drži se vrsto«. Udarih Zekonju po rebrima i on se, bez okljevanja otisnuo s obale. Ubrzo su se u Trebišnjici vidjele samo dvije glave: jedna povelika, sa rogovima, a druga omanja, ljudska, što prati ovu prvu. Kada vidješe Kiperaša kako odmi e preko Trebišnjice, mnogi težaci pohvataše volove, gurnuše ih u vodu, uhvatiše im se za repove i - pravo u Trebišnjicu. »Stoj, ne bježi, amo dolazi ku kin sine! Jebo ti taj vo srspku nazu!« - dovikuju ustaše. Vidim: ustaše prikupljaju grupu po grupu. Nema mi ekanja; sko ih i ja u Trebišnjicu. Ne ide nikako - šalvare mi stežu noge. Vra am se na obalu i skidam ih, a onda - punom snagom preko Trebišnjice. Pristigoše na obalu i ustaše, opališe nekoliko metaka za nama, ali se zabaviše oko onih koji nisu imali hrabrosti, snage ili sre e da sko e u vodu. Tako mi poodmakosmo. Ubrzo sam se zamorio; stislo me nešto u grudima, jedva dišem, a ini mi se da se ne pomijeram sa mjesta.

Preplivasmo nekako Trebišnjicu, ili u osno u Gramske struge; daleko je do kopna, a snaga kopni. U ini mi se da mi se nogu dohvati tvrda predmeta, pa pomislih: možda je tlo? Opustih se da malo predah-nem, ali poput uskije potonuh na dno, duboko. Zagrcnuh se nekoliko puta, ali se, ni sam ne znam kako, dokopah vazduha. Jedva se održavam na vodi, ali se, polako, pomijeramo prema selu Grmljanima. Još samo oko dvjesta metara i - spašeni smo! No, ta pomisao na sre u potraja jedva minut-dva.

Presje e me pisak lokomotive, ciknuvši mi kroz uši poput metka. Putni ki voz od Dubrovnika i Trebinja, koji je kroz Popovo prolazio oko 13 asova, izlazio je iz stanice Poljice i polako se kretao kroz Klju nicu. Sinu mi: ustaše su u njemu i zaustavi e se na pruzi upravo ispred nas, što zna i da im idemo pravo u ruke. Od te pomisli mi se smta i pred o ima. Na moju veliku radost, voz pro e kroz Sedlare i Grmljane bez zaustavljanja. Požurismo k obali. Sre om, dohvatiše noge do kamenja. Okrenuh se iza sebe i vidim da smo zasad samo nas dvojica isplivali, a ima ih još dosta izme u dvije obale. Sklonismo se pod jedan zid; ne možemo stajati na nogama, a utrnulo je cijelo tijelo. Krenusmo uza stranu, prema Grmljanima. U selu nema nigdje nikoga. A mi, iako toliko dugo u vodi, pocrkasmo od že i; nije bilo vremena da se popije makar gutljaj. Svratismo na jednu atrnju i okvasismo usta, pa opet uz brdo.

Zaobi osmo selo Sedlare i stigosmo na Klju nicu. Ispod nas je most na Trebišnjici preko kojeg cesta, pravo preko Polja, vodi za Mrkonji e. Odavde se lijepo video cio predio na kome se još odvijala

krvava drama. Istina, velike pucnjave više nije bilo i sve se, polako, stišavalo. Ula se samo rika volova koji, su izgubljeni lutali po napuštenom polju i urlanje razdraženih kerova po selima. S vremena na vrijeme dopirala je vriska i naricanje žena.

Poslijе etvoro asovnog bježanja iz obru a smrti - kona no sam na slobodi. Bio sam sre an što sam izbjegao, ali, istovremeno, i nesre an što sam ugledao pravu pustoš na Popovom polju. Jutros je ovaj prostor, li io na ljudski mravinjak, a sada je tu prava pustoš. Kolone žalosnih težaka, pra ene ustašama, u manjim i ve im grupama kotrljaju se cestom prema Mrkonji ima. Vidim: skupljaju se na Torinama, ispod samoga sela. Tu je velika livada i nju su ustaše odredile za mjesto prikupljanja. U prethodna dva mjeseca ustaške tiranije odigrali su se mnogi krupni doga aji, ali se tada o tome ovdje malo znalo, a dosta ljudi koje su sada odvodili na gubilište - nije vjerovalo u pri e o zlo inima. A samo nekoliko važnijih doga aja mogli su biti znak upozorenja Srbima za ovaj užasan doga aj.

PRVE ŽRTVE SA SPISKOVA »TU IH I STRANIH ELEMENATA«

Kampanja protiv »tu ih i stranih elemenata«, odnosno Srba i Židova, u tzv. NDH dostizala je drasti ne razmjere. U tim kajevima, i u samom ljubinjskom srezu, bijesnih su krvavi zlo ini. U svim mjestima održani su javni skupovi na kojima se huškalo protiv stanovništva srpske nacionalnosti. Zloglasni ustaški ideolog Mile Budak govorio je o Srbima: »Oni su neprijatelji koji do oše silom, pa moraju i seliti - bilo silom bilo milom. Mi imamo ne samo pravo nego i dužnost tražiti od ovdašnjeg pravoslavnog življa da uvidi šta jest jest, i da se prema tome sna e. Imamo zato pravo govoriti: ako je tko Srbin ima Srbiju i to je njegova domovina...!« Tu verbalnu kampanju pratila je i »zakonska« regulativa: 25. aprila Paveli je potpisao odredbu o zabrani upotrebe i rili nog pisma; 3. maja o prelazu s pravoslavne na rimokatoli ku vjeru; po etkom juna o ukidanju svih »srpsko-konfesionalnih pu kih škola i zabavišta«; sredinom juna - o ukidanju naziva »srpskopravoslavna vjera«, i drugo. Takva politika je produbljivala me unacionalnu netrpeljivost, podsticala mržnju i bratoubila ki rat, što je u potpunosti odgovaralo Musolinijego Italiji koja je, i dalje, imala pretenzije na još šira podru ja jadranskog priobalja. Ovu kampanju u našem kraju široko je podržavao i katoli ki kler.

Ustaški povjerenik iz Sarajeva, Jure Franceti , zatražio je od lokalnih ustaških institucija da sa ine spiskove »uticajnih Srbâ« na kome bi se našli: predstavnici bivših politi kih stranaka, posjednici, trgovci, pravoslavni sveštenici, uitelji, inovnici i druge li nosti ija je aktivnost bila zapažena u staroj Jugoslaviji. A sve aktivnosti tih ljudi, koje su se ispoljavale u staroj Jugoslaviji, ustaše su okvalifikovale »antihrvatskim«. Istovremeno su sa injavane »etni ke liste«, u koje su ustaše, po svom nahu enju, upisivale pojedince, a svakog uhva enog Srbina proglašavale »etnikom«. Ovi spiskovi su dostavljeni »Rasno-politi kom povjerenstvu«.

Naredbom od 7. juna pozvani su svi Srbi koji su se na podru je tzv. NDH doselili poslije 1. januara 1900. godine, »te njihovi potomci ma kojega zvanja bili« - da se prijave u roku od 10 dana. Onaj ko se u ozna enom roku ne prijavi, bio je, prema odredbi, proglašen za ratnog za robljenika. Analogno navedenim odredbama i instrukcijama, odmah poslije potpisivanja Rimskih ugovora uslijedile su i prve ustaške akcije u

Popovom polju. Prema ve sa injenim spiskovima »uticajnih li nosti«, odnosno mogu ih protivnika ustaškog režima, ustaše su odmah, im su ovdje preuzele vlast od Italijana, lišile slobode: sveštenika Božidara Šarenca, u itelja Nikolu Perušina i zemljoradnika Laza Pribiši a. Sva trojica bila su iz Dra eva. Iz Struji a su lišili slobode u itelja Doku Tilibata. Na spisku je bilo još ljudi, izme u ostalih u itelj iz Poljica Jovan Samardži i u itelj iz Mrkonji a Nikola Vu kovi . Oba u itelja bili su komunisti ki orientisani i djelovali u svojim sredinama i poslije kapitulacije zemlje, ali su prije zlo ina napustili Popovo polje. U a Perušina, Hrvat rodom iz Maljkova pored Slanog, bio je pobornik ideje jugoslovenstva, veliki rodoljub i ugledan ovjek u cijelom Popovu polju. Nije se slagao sa politikom ustaškog pokreta, zbog ega su ga proglašili za »protivnika NDH« i lišili slobode. Ovu trojicu iz Dra eva (sveštenika Šarenca, u itelja Perušinu i Lazu Pribiši a) ustaše su odvele i zatvorile u Ljubinju. Odmah poslije hapšenja, Lazu Pribiši a su, navodno, pustili neki »prijatelji« iz Dubljava. Tih dana stigla je i vijest da su ustaše u Mostaru ubile Pera i Blagoja Radulovi a iz Tulja, bra u koja su imala trgovinu u Mostaru. Izvjesno je da je i Risto Miljevi iz Poljica bio na tome spisku, ali se, vjerovatno, nadao pomo i nekog »prijatelja«, pa je 24. juna, iako je znao da su dan ranije mnogi Popovci otjerani u smrt, mirno sa ekao ustaše kod ku e. Me utim, ustaški zakoni su, i na papiru i u praksi, bili suviše kruti i rigorozni; onaj ko bi bilo u emu pomogao »strane i tu e elemente« bio bi odmah osu en i pogubljen. Tako Rista od smrte kazne niko više ne bi mogao spasiti. Uostalom, sa velikom rezervom može se prihvati pomisao da je neki ustaša htio ili mogao nekoga javno spasiti; to ustaški krvolo ni fanatizam jednostavno nije dozvoljavaao. U slu aju Laze Pribiši a, pak, moglo se raditi i o dobro smišljenoj podvali. Mnogi Popovci su, u odlu uju em trenutku, bili du boko uvjereni da ustaše ne e dirati mirne stanovnike, koji se ne bave »tu im poslovima«. To je bilo ubjedljivo kada se ulo da je Lazo Pribiši pušten na slobodu. Sli nim trikovima, koji su, nažalost, po mnoge Popovce bili kobni, ustaše su uspjele zavarati stvarne namere i tako na vrlo lak i jednostavan na in gurnuti u smrt veliki broj Popovaca. Sve dok i ljude pohvatane 23. juna nisu povezali u žice i konopce - pri ali su im da ih vode u Ljubinje i da e odande ve sutra biti pušteni kuma. Šta više, iz stroja smrti pustili su nekoliko starijih ljudi.

Krajem maja, ustaški povjerenici, uz saglasnost poglavnika, donose odluku o formiranju ustaškog logora u Ljubinju. S tim u vezi, no u 29. maja, ustaše iz Ravnog i okolnih mjesta: Beleni i, Golubinac, Rupni Do, Cicrina i druga, prebacuju se la ama na sjeverozapadnu stranu Popova polja, u blizinu sela Struji a. Tu ih sa ekuju ustaše iz Dubljava, avša, Prhinja i okolnih naselja. Put ih, dalje vodi pored Ržanog dola i Pandurice, pravo u Ljubinje. Tu su ih ve ekale ustaše iz okolnih sela. Glavna manifestacija povodom formiranja logora održana je 31. maja. Na sve anosti su došli iz Sarajeva: Jure Franceti i Leo Tonogal. Za logornika je postavljen Jure Boroje. Poslije podstreka kih govora i huškanja na bratoubila ki rat, ustaše su položile zakletvu na doživotnu vjernost »Nezavisnoj državi Hrvatskoj« i njenom poglavniku Paveli u. Kruna te sve anosti bila je vojna parada u Ljubinju u kojoj je, pored ustaša, u estvovalo i oko 250 italijanskih vojnika iz sastava divizije »Marche«, pod komandom oficira Vendramina de Moska. U eš e Tali jana u ovoj paradi zna ilo je njihovu otvorenu podršku ustašama i realizaciji zlo ina kih planova. Poslije parade ustaše su har ile po Ljubinju, plja kale i maltretirale stanovništvo.

Tog dana izvršene su i posljednje pripreme za zlo ine u selima oko Ljubinja. Od 1. do 3. juna one iznenadno upadaju u sela: Vlahovi e. Ubosko, Ruse, ukovce, Kapavici i Rankovce. U Rankovcima su imali komandno mjesto i sabirni punkt. Tu je novoimenovani logornik Jure Boroje polagao ispit iz zlo ina ke taktike izvo enja masovnog zlo ina, sti u i prva iskustva koja e, do tan ina, primijeniti na Popovom polju. Rezultat toga zlo ina kog pohoda bio je užasan: oko 170 nevinih stanovnika srpske nacionalnosti iz navedenih sela ustaše su, 8. juna, izvele na Kapavi ku jamu. Oko 120 ih je na zvjerski na in ubijeno i ba eno u jamu, dok ih je oko 50, zahvaljuju i velikom haosu nad jamom, uspjelo pobje i. Bjekstvo »sa jame« tih 50 žrtava Boroje je, sa svojim saradnicima, doživio kao veliki promašaj i li ni udarac. Analizirao je sve uone propuste, pa je zlo ina ke planove za pokolj na Pandurici i Ržanom dolu temeljitije pripremio i pedantnije izveo, služe i se trikovima i podvalama. Ta modificirana taktika se i ovog kobnog 23. juna pokazala daleko efikasnijom nego ona na Kapavici.

Samo etiri dana poslije gnušnog zlo ina na Kapavici, Borojeva banda izvršila je zlo in i nad jamom Panduricom, kod Vo ena, neposredno pored Ljubinja. Ovoga puta, 13/14. juna, u jamu su bacili preko trideset »uglednih li nosti« koje su lišili slobode odmah po preuzimanju vlasti u Ljubinju. Žrtve su nad jamu dotjerane iz zatvora u Ljubinju. Tu su završili život sveštenik Božidar Šarenac i u itelji Nikola Perušina i oko Tilibat. Pores Srba, u jamu su ba eni Musliman Hakija Šari i Hrvat - u itelj Nikola Perušina i pravnik Nikola Zokovi .

U sela Popova polja pristizale su izbjeglice sa svih strana. Sa njima su stigle stravi ne vijesti iz drugih krajeva.

No, vratimo se Torinama, ispod Mrkonji a, gdje su ustaše do podne 23. juna sakupile preko 80 žrtava. Bilo ih je iz raznih sela i šire okoline Popova.

Me u 80 pohvatanih koji su se našli na Torinama - 21 je iz Mrkonji a. Sjetili su se ju erašnjeg dana i one žene koja im je suludo djelovala. Sada im je bilo jasno zašto je stalno ponavljalac: »Kapavica, Rankovci, Ruse... Bježite, kukala vam majka!« Prisjeao se i Božo Stojanovi iz Drijenjana onih rije i Stola Mati a: »Ako vidiš skupa više od tri ustaša - bježi kuda god znaš!« Sada, u ovoj nesre i, mnogim Popovcima postalo je jasno sve ono što se posljednjih dana prenosilo od usta do usta, kroz sela Popova polja. Me utim, sada je bilo kasno; dragocjeno vrijeme je izgubljeno i našli su se u kandžama okrutne smrti.

KOLONA OD 130 OSU ENIH NA SMRT

Osamdeset Popovaca na Torinama kre e u smrt, a još 50 ih eka na sabirnim mjestima od Drijenjana do Veli ana. Me u Popovcima ima i nekoliko dotjeranih iz Bobana (Slimnice i Dobromira) i iz Zakova (Šuma). Svi su umorni i preplašeni, gladni i žedni. No, sve te nevolje bi se lako podnijele da nije te puste neizvjesnoti. Stalno im se name e jedno te isto pitanje: »Šta e biti sa nama?« »U redove dva po dva!« - dernja se ustaša. »Brže, brže, bili ste vojnici!« Stroj je licem okrenut prema Suncu koje nesnosno žeže. Sve se utišalo. Ni vjetri da dune. Vidimo kako ustaše obilaze oko stroja. Vidimo kako, za udo, ponekog i puste da ide u selo. Staricama su govorili: »Vidi, vidi, da ne bi da vas džabe hranimo, Marš ku i!2 Tako je rojnik naredio Mijatu Zerdi iz Pojlice, što iskoristi i Božo Masleša iz Tulja. Njih dvojica umakose iz stroja smrti. Sa istog mjesta pustili su Vidoja Boškovi a i Trifka Milutinovi a

iz Mrkonji a, i još neke. Rekli su im: »Niti ste Bogu za mobu, niti caru za vojsku, idite ku ama!« Na te znaće ustaške »velikodušnosti« stroj se malo uskomeša, a ta tužna i suncem opaljena lica težaka kao da se malo razvedriše. O igledno, još jedna prevara i obmana je uspjela, a ustaše su se za to pokazale pravim majstorima i licemjerima. A ovi nesre ni ljudi, što su mirno i pokorno stajali u stroju, spremi su da idu, ako treba, i na kraj svijeta na te »javne radove«, samo da ne bude ono najgore. Razmišljali su: pa nijesu ovi ljudi baš bez duše, evo starce puštaju, pa bi i djecu, i žene i neka nam je to na sigurnom, a mi smo im se ve vratiti, pa e i ratu, kao i svakom zlu, do i kraj. Uostalom, evo im i ustaški rojnik objašnjava zašto ih i gdje gone. Rekao im je da e s njima u Sresko poglavarstvo, u Ljubinju, gdje e ih upoznati sa zahtjevima nove vlasti. »Vaš Vidovdan je blizu, i naša vlast mora voditi rama i o tome, jer ima vlaške paš adi kojoj nije vjerovati, može se pobuniti«, rekao je osorno. Zatim im je dao »vrsto uvjerenje« da e, tek se obavi taj posao u Ljubinju, kao mirni i nedužni doma ini biti pušteni ku ama, jer, kako je rekao i što je bilo ta no - treba žuriti sa oranjem. Dodao je: »Oni koji su danas odavde pobjegli neka ne misle da e lako pro i da e nam uma i. Na i smo ih, pa da se na dnu jame sakriju. Glavne smo kazniti na licu mesta, a ostale pravo na rad, u Njema ku«.

Na svoju veliku nesre u, mnogi su povjerovali u ovu dobro smislijenu i još uvjerljivije saopštenu pri u. Stroj ponovo živnu, na usplahirenim licima težaka ukazaše se naznake vedrijeg raspoloženja. Nije ni uđo: svaki tra ak nade, makar i lažne, vra a ljude u život. Tada odozgo, s strmih padina Bjelašnice, stiže talas povjetarca, onaj što se javlja u podnevnim asovima, donose i na Torine opori miris tek procvalog peolina. Taj lagani povjetarac, bogat planinskom svježinom i opojnim mirisom, pobu ivao je nadu u život, vra ao znojave i izmu ene ljude mislima na ljepotu življenja baš ovdje, oko ove vodurine s kojom se generacije rvu, po Popovom polju koje ih hrani.

Poslije rojnikovog govora, prebrojavanja i postrojavanja, u se : »E, pazite - sada kre smo! Na desno i polako« komanda ustaše.

Cestom ispod Mrkonji a otegla se kolona. Svakim korakom bliža je Ržanom dolu.

Gledam sa Klju nice kako kolona ulazi u Mrkonji e. Odlu ih se da krenem u selo. Ali se ne vra am preko mosta, jer se bojam da je tamo ustaška straža. Zaobi oh most, pro oh ispor Poljica i izbih na Krivu rijeku, ispod Tulja. Tu sre no preplivah Trebišnjicu i uputih se gornjim krajem Polja prema Mrkonji ima. Sam gazim preko napuštenog, pustog, Polja koje je jutros bilo puno ora a, ljudi svih doba starosti, okrenutih životu. Sada sam sam u nepreglednom polju.

Dan je vedar, nigdje pramena obla ka na nebeskom svodu. Pod blistavim Suncem zelene se oko Polja bogati vinogradni, bujni pašnjaci, brižljivo obra eni vrtovi, sve ono što ini nadaleko uvenu ljepotu našeg Popovog polja. A sve to sada, na po etku ljeta, prosto mami i zove na rad, dok puste njive Popovog polja stoje još neuzorane, a težaka nenadano nestade. Svuda su razbacane ralice, jarmovi, teljizi, bakra i, dje-lovi ode e. Još uz nemireni konji i volovi lutaju pustim poljima, kao da traže gospodare, a psi više i ne laju, nego urli u i zavijaju, kao da, po narodnom vjerovanju, najavljuju nesre u. Gledam: neumorne laste hranе mladun ad, svoje žutokljune pti e, ili svijaju nova gnijezda, a naša se gnijezda, evo, razaraju, ognjišta gase. Name e se pitanje: ko e hraniti mladun ad ove puke sirotinje, ovih nesre nih ljudi što, korak po korak,

Ona užasna gužva što se do malo prije vidjela u polju - sada se prenijela u selo. Kolona se otegla od Rigonje do Dropa rampe. Oko nje su ustaše sa puškama »na gotovs«. A sve žene iz Mrkonji a istr ale na Kr evine još prije nego je kolona stigla. Sa tog mjeseta, na ulazu u selo, mnoge od njih su u koloni prepoznale svoje muževe, bra u, sinove. Vrissak i cika uju se do Trebišnjice. Ho e žene da ustašama preprije e put i zametnu kavgu, pa kud puklo da puklo. »Pustite nam ljudi, majku vam jebem ustašku!« - vi e iz svega glasa Anica Markuša. Neka se obra a svojim drugama: »Sestre moje, ne dajmo im ljudi, udrimo ih kamenicama!« uju se rije i upu ene ljudima: »Ama, bježite, kukala vam majka vaša, sve e vas pobiti! Bježite, ljudi, bježiteeeee! Ne dajmo ih, ko e nam sinove hraniti, za pušku osvetnicu spremati!... «

Ustaše samo ute i sijeku mrkim pogledima zakrvavljenih o iju. Kolona polako odmi e. Iz nje se oglasi Ilija Radlov Lu i , obra aju i se gomili razjarenih žena: »Idite ku ama, prokletnice jedne. Kuvajte ru ak i svoj posao pazite!« Pridružiše mu se Jovan Boškovi i Boško Dropo povicima: »Ku i, ku i!« A upani ene žene i dalje vi u i stalno bacaju pogled prema Tulju, ka Spasojevoj glavici iznad Parinjeg Dola. Poslije ujem: o ekivale su da e sti i žandarmi, odnosno oružnici iz stanice u Dobromanima i oni bi, kako su mislile, mogli spasiti ove nedužne Srbe. Zato su, im su ustaše skrenule u Polje, u Dobromane, Ljubica Boškovi , Trifkova žena, i Dragica Boškovi , k erka Vidojeva otr ale žandarmima. Pojurile su da od uvara reda i zakona traže zaštitu. Ali, vrijeme prolazi, a žandarma nema. Satima se iš ekivalo, nadalo. Zene su im, sada ve o ajne, psovale sre u, pa i njih i državu koju uvaju. Na žalost, to je bila samo zabluda više ovog nedužnosg svijeta - da žandarmi, sada institucija u službi tzv NDH, mogu spasiti ove nesre ne ljudi, oteti ih iz kandži krvoloka ustaša.

Odjednom se u prodorna kuknjava Sedlarke Mijine: »Kuku nama, sestre mile, iz našega sela ih je 21!« U stroju je zaista bio 21 Mrkonji-anin - Jovan Boškovi sa dva sina, Trifkom i Miloradom. Iz devet porodica Lu i a, koliko ih živi u Mrkonji ima, u stroju ih je devetorica, tako da su samo dvojica izbjegla ovu nesre u, a od njih devet ovdje sapetih tri su para po dva brata - Jovan i liko, Krsto i Jovan i Lazo i Risto, pa u tim porodicama niko ne osta sposoban za rad. Iz Tulja su šestorica, me u kojima su dva brata iz porodica Crnogoraca, Rade i Risto, a sa njima je i stric Božo. Pri samom za elju kolone jedva se kre u, u paru, Ilija Pavlovi i Veljko Kuštrov, obojica iz Mrkonji a. Izgledaju tužno i preplašeno. Veljko uzvikuje ženama: »Idite u Dobromane i javite žandarmima!« Dopunjue ga Ilija Pavlovi : »Idite što brže, sve e nas popubijati!« Iza njih je Božo Boškovi Reljin. On ženama rukom daje znak da pozure, znaju i da je do Dobromana osam kilometara. Ina e, njega i Veljka Kuštrova ustaše su uhvatile slu ajno: na vrijeme su se sakrili, ali ih je Ibro Kabil iz Drijenjana, koji je blizu njihovog skrovišta uva ugoveda, potkazao ustašama što je vidio Miloš Drapi iz Drijenjana.

Uzalud su žene preklinjale i proklinjale, molile i klele - kolona je odmicala. A kada je njeno elo izbilo na put Trebinje - Ljubinje, blizu crkve u Mrkonji ima, iz kolone iza e Trifko Pavlovi iz Mrkonji a i jednostavno sjede na kamen. »Diži se!« - nare uje mu ustaša. »Ne mogu dalje, obje noge su mi se podsjekle, evo ovuda, pa me ubijte ili ostavite ovdje, ja dalje ne mogu!« Ustaša se kao zbuni, valjda rezonuju i: ako ga ubije moglo bi do i do gužve, a njegovih samo dvadesetak, dok je uhapšenih blizu stotine, i to nepovezanih, uz to teren povoljan za bježanje. Sna e se; dozva rojnika i objasni mu nevolju sa Trifkom. »Šta

da radimo s njim?« - pita ustaša. »Ostavi ga, a šta bi drugo« - veli rojnik. Ovaj sluaj opet unese traak nade u spas života, a bio je velika zabluda koja e sve ostale dovesti nad jamu. Trifko se malo pribra, podiže se i ode polako u selo. Sre a mu je bila naklonjena.

Na samom za elju kolone išao je bosonog Ilij - liko Lu i . Odande je me u ustašama prepoznao kolegu i prezimenjaka iz vojske, gdje su se, zbog istog prezimena, oslovljavali sa »ro a e«. Dugo je liko razmišljaо kako da prije e tom ustaši. Kada stigoše blizu mrkonjske crkve, na Dropinu rampu, liko e tiho: »Ro a e, vidiš da sam bos, pusti me da trknem do ku e, tu gore; uze u opanke i odmah me evo natrag«. Zatudo, ustaša ga pusti da ide sam, ali i on ostade iza kolone - da ga prieka. Kolona je polako odmicala prema Drijenjanima, a ustaša je i dalje ekaо prezimenjaka lika. A liko Lu i , lagan na nogama kao srnda, otvaraо je uz seosku ulicu i mnogi o evidci su bili sigurni da se time spašao. Ali, ubrzo su svi ti bili i zaprepašeni kada su vidjeli lika kako trinez ulicu - da ga ustaša ne bi dugo ekaо. »Je li lud, crna mu i žalosna majkal« - udile su se žene. »Ro a e, stigao sam!« - uzviknu liko, nekako zadovoljan. »U redu ro a e« - odgovori mu ustaša. »Hajde, ro a e, da se potrkamo, da vidimo ko e prije do kolone!« - sad e liko ustaši. Pristade ovaj. Potrake aše cestom. liko je pobijedio ustašu za gotovo stotinu metara.

Iznad Vra kog ajera ustaše narediše kratak predah, pa e dalje, prema Drijenjanima. (Nekoliko dana kasnije na tom mjestu je pronađen nož Milorada Boškovića; verovatno ga je ispustio u jarak, plaše i se da mu ga ne pronađe u ustaše. I Božo Reljin je toga dana imao uza se pištolj, ali se nikada nije saznao šta je bilo sa njim; možda je i on zauvijek otišao sa Božom, u jamu).

Korak po korak, kolona zama e u Drijenjane, da bi se zaustavila pred Popovićem a du anom. Tu je ekaо nekoliko Drijenjana - da se i oni prikljuje koloni. U ustaškim rukama sada je bilo ukupno 15 Drijenjana, među njima i Anelko Popović - ovjek kome je sudbina odredila da svojim očima vidi sve strahote Ržanog dola, izmakne iz eljusti smrti i sjutradan donese strašnu vijest u Bjelašnicu.

Sunce se polako kloni zapadu, a odozgo, sa strmih litica Siljevca i Orlova kuka, orlovi se otiskuju na krstarenje slobodnim prostranstvom i lov nad obalama Trebišnjice. Za to vrijeme ustaše stalno požuruju strahom i glađu izmorene žrtve, sve eše pokazuju svoju pravu, bezdušnu ud. Tako se kolona, po vrelom sundu i prašnjavaoj cesti, tromođe e prema Dračevu. Ispod ceste je voda, a gore su litice, preko kojih je nemoguće bježati. Strašna pomisao na užasnu smrt sigurno se zavlači u dušu ljudima iz kolone. Sada su ih morile one prije, koje su svaki dan slušali - o ljudima razbijenih lobanja, prezatih vratova, živima bašenim u bezdanicu.

U Dračevu, pred džamijom, kolonu sa eka grupa Dračeva. Njih 25 palo je u ruke ustašama. Njihovi mještani, u itelji Nikola Perušina i sveštenik Božidar Šarenac, skonali su prije desetak dana, u jami Pandurici, blizu Ljubinja, za što niko od Dračeva još nije znao. Lazu Pribišić, pak, nisu više uspjeli da prevare. »Koga su jednom guje ujedale - i od guštera bježi!« - govorio je i ustašama se više nije dao u ruke.

Po izlazu iz Dračeva ustaše narediše odmor u Osijeku, na velikoj krivini između Dračeva i Dubljana. Sada su bili sigurni da e »pljen« u cjelini dovesti na zborno mjesto. Im rasporediše straže - zasje oše da jedu i piju. Poslije toga lako se pjevalo i iživljavalno na nevoljama »uhvaćenika«. Bacali su koske pred iznemogle ljude. Jedan vijeće: »Glo i,

paš adi vlaškal!« Za ove žrtve podjednako je mu enje i to ustaško krkanje i strašna že što ih mori. Jer, samo dvadesetak metara ispod ceste je voda, a oni umiru od že i, jer im ustaše uskra uju i tu mogu nost - da okvase osušene usne.

Kolona ulazi u Dubljane, gdje je oko 60% mještana hrvatske nacionalnosti, dok su ostali Srbi. Iz Dubljana je nekoliko poznatih ustaša bilo u Borojevom logoru. Me u njima su bili Stole Mati, Nikica Vukosavljević, Jozo Mio i Ivan Mati. Većina ostalih, koji su se svrstali u ustaški pokret, bili su zavedeni i zavrbovani. Zato su sada bezmalo svi Dubljanci, estiti doma ini i mirni ljudi, sa tugom ispravili kolonu koja promiće kroz vinograde i zamiće prema Veli anima, znaju i što te nedužne ljude eka. Izuzetak su bili tih nekoliko spomenutih i još pokoji dubljanski ustaša, koji su već bili okrvavili ruke nad jamama u Ljubinjskom kraju i ovdje, u selu, bili propagatori upisa ljudi u ustaše i raspirivanje mržnje prema Srbima ovog kraja, što će zadati težak udarac ne samo Srbima nego i poštenim Hrvatima.

Umjesto odlaska za Ljubinje, kako su dotak govorile, ustaše su kolonu zaustavili u Veli animi. Ovi iznemogli ljudi su zatvoreni u prostorije osnovne škole u Buljkovcu, gdje je zate eno pedesetak Veli anaca i Dubljanaca. Tako je u tom tijesnom školskom prostoru zatvoreno preko 130 Popovaca. Tek tu su krvnici Boroje i Zutac bili zadovoljni; sam po etak ove »operacije« nije se odvijao po njihovom planu, pa su sve do tada bili zabrinuti. Naime, bilo je zamišljeno da se toga jutra sazove zbor u selu Veli anima i na taj način, kupeći ih sa skupa, likvidiraju Veli anci. Izvjesno je da su zbor zakazali preko poštanskog radnika u pošti Veli ani, Ivana Bogdanovića. Međutim, kada su jutros stigli u Veli ane bili su iznenađeni, jer nikog nisu zatekli. Ispalo je da je poštar Bogdanović, po nacionalnosti Hrvat, pre utao Borojevo naređenje i - Veli anaca nije bilo na okupu. Zato je Bogdanović bio druga žrtva hrvatske nacionalnosti likvidiran rukom ustaških zloinaca u Popovom polju. Utakvoj, neplaniranoj, situaciji - umjesto upada u sela i hvatanja ljudi, ime bi se, iznenadnom akcijom na težake u Polju, ostvario težišni zadatak - sada se morao menjati plan. Odvojen je izvjestan broj ustaša za hvatanje Veli anaca i Dubljanaca, što je, učinak mimo plana, išlo na uštrbu jačine grupe koja je dejstvovala u gornjem Polju. Takva izmjena u planu morala se u inicijativi zbog još jedne okolnosti. Naime, Veli anci su, prema broju stanovnika, jedno od najvećih selih u Popovu, udaljeno svega kilometar-dva od ustaškog uporišta u Dubljanima. Pored toga, Veli anci su se našli u trouglu ustaških uporišta: Ravno - Dubljanji - Ljubinje. Zato je to selo trebalo »prioritetno« likvidirati. Samo nekoliko dana ranije, Zutac je, sa grupom ustaša, upao u ovo selo i sakupljenim Veli anima tvrdio: »Svima onima koji budu poštovali novu vlast - ništa se ne može desiti«. Neka, dakle, rade svoj posao i budu kod kuće. Bila je to, kako se vidjelo 23. juna, samo još jedna ustaška obmana.

Bilo kako bilo, asni postupak Iva Bogdanovića imao je izuzetan značaj, jer je za hvatanje Veli anaca odvojena grupa ustaša. Tako da je na okopnjelom dijelu Polja dejstvovalo samo oko 20 (prema nekim očevicima samo 17) ustaša, tu gdje je bila i najveća masa uhapšenih. Može se samo zamisliti koliko bi ta tragedija bila veća da su na taj uski prostor došle i one ustaše koje su, nepredviđeno, morale ostati u Veli animi. Najvjerojatnije zbog nedovoljnog broja za akciju u gornjem Polju, ustaše nijesu upale u prostor Polja istočno od ceste Mrkonjić - most na Trebišnjici - Poljice (do linije Tulje - Kriva Rijeka - Poljice), niti su tog jutra uspjeli da upadaju u kuće po selima. Tu je i odgovor na

pitanje: zašto ustaše nijesu istog dana napale i sela na lijevoj obali Trebišnjice. Uostalom, Boroje, Žutac i Koprivica - i pored intenzivne propagande i oštре kampanje za upis mještana u ustaše, uz visoka materijalna obe anja, nijesu uspjeli da sakupi potreban broj ustaša za realizaciju njihovih ubila kih planova, pa ni ovog od 23. maja. Oni su oko sebe mogli okupiti tolike snage da bi istovremeno mogli upasti samo u tri sela, što je, istina, za zlo ine bilo previše, ali i višestruko povoljnije nego da su mogli upasti u desetak, ili sva sela oko Popova polja. Tako nevelik broj ustaša bio je varljiv. Jer, gledaju i krvave zlo ine na Pandurici, Kapavici i drugim jamama, mnoge zavedene ustaše uvidjeli su u kakvo su zlo upletene, a bilo je i takvih koji su padali u nesvijest, a zatim, kad bi došli k sebi, bježali iz ustaških jedinica ak u druge zemlje, ili se krili pod lažnim imenima. Bilo je ve tada, a ubrzo e ih biti sve više i sve snažnijih pritisaka poštenog hrvatskog i muslimanskog stanovništva na »upisane« ustaše da se manu zlo ina, jer se svako zlo samo još gorim može vratiti. Tako je, na primjer, majka uvenog zloinca Vide Žutca prokljinjala svoga sina, zaklinjala ga maj inim mljekom, odricala ga se i odvra ala ga od zlo ina, što nije bio usamljen primjer.

U zlo ina kom pohodu na Popovo polje nije u estovalo više od 60 ustaša, i to ne zato što ih Boroju nije više trebalo, ili što ih nije dovoljno uporno tražio, ve , jednostavno, zato što ih za taj in nije mogao više skupiti u Popovu i njegovoj okolini.

Cijela ustaška »horda« iz Ljubinja u Popovo je stigla na dva kamiona. Uzimaju i u obzir snage koje im stoje na raspoloženju, kao i ste ena iskustva na Kapavici, Pandurci i drugim jama, a rukovodstvo ustaškog logora u Ljubinju je, na žalost, realno procijenilo stanje i veoma precizno izradilo plan zlo ina u selima Popova polja. Osnove zlo ina kog plana bila su na eli: tajnost pripremanja akcije, iznena enje, brzinu izvo enja i primjena lukavstva. Tajnost su postigli u celini: niko u Popovu polju nije znao da e ustaše toga dana izvršiti zlo in. Mada nije bilo smetnje da se okupe i u samom Popovu, ustaše su toga dana krenule kamionima iz Ljubinja. Iznenadnim upadom u Popovo polje postigli su potpuno iznena enje i pravi šok. Što se brzine ti e, od trenutka pojave ustaša u Veli anima do zatvaranja ceste Mrkonji i - Poljice (oko 12 km) - nije prošlo više od 15 minuta. Zatim su uspjeli da za svega 20 do 30 minuta upadnu u pet sela Popova - Veli ane, Dubljane, Dra evo, Drijenjane i Mrkonji e - i izvrše opkoljavanje okopnjelog prostora Polja. U lukavstvu su tako e bili majstori: za vrijeme te besomu ne hajke na poširem prostoru i sa toliko utrošene municije - ustaše nikoga nijesu ni ubile niti ranile, ve samo plotunima izazivali tu i i skrivali sopstveni strah, postiži i psihološke efekte. A da je samo nekoliko Popovaca poginulo - mnogi se ustašama ne bi živi predali. Uz sve to, ustaše su dijelile slatkorje iva obe anja da se pohvatanima ne e ništa dogoditi, nego da ih vode za Ljubinje, gdje e im se »objasniti zahtjevi ustaške vlasti«. Oni su se, dakle, sem svireposti, služili podloš u, kukavi lukom i obmanama, pa su jedino tako, zavaravaju i ljude, mogli dovesti toliku masu nepovezanih žrtava ak do Veli ana, a da niko od njih i ne počuša da pobegne. Cilj ovakvih podlih postupaka bio je: sa što manjim brojem ustaša pohvatati što ve i broj žrtava. U tome su, nesumnjivo, uspjeli. Tok izvo enja akcije bio je dobro smišljen i usaglašen - po mjestu i vremenu. Nigdje se nije puno ekalo. Na »sabiralištu«, pred školom u Veli anima, tako e je sve teklo u savršenom redu.

PRVA NO NEJA I VAN DOMOVA

Kada je kolona stigla pred školu u Veli anima, sunce je ve zapaдало iza Nemanske kose, a pobjegli Veli anci odmicali su uz Bjelašnicu. U Dubljanima su svi bili na okupu, osim deset Glavana i osam Jakši a, koji su bili zatvoreni u školi. I pored toga, u selu se ništa nije ulo; sve je bilo tiho i mirno. U tom selu su od pamтивјека zajedno živjeli Srbi i Hrvati, u bratskoj slozi. Razli ita vjera i nacija tim ljudima, od kako se pamti, nije smetala. Me usobno su se poštivali, zajedno slavili i praznovali, sklapali poznanstva, kumstva, priateljstva i brakove. Mijat Glavan, Srbin, oženio je sestru Hrvata Stola Mati a, Maru. Mijat i Mara su izrodili petoro djece, me u kojima i sinove Iliju i Milorada. Sada, kada su ustaše zavadile Srbe i Hrvate, pa Srbe, evo, izložili klanju, Stole Mati , veoma uticajan ustaša, i pored sestrinog insistiranja - nije ni pokusao da uzme u zaštitu svoje sestri e, Marine sinove, a zeta Mijata Glavane je, kako su o evici pri ali, gurnuo u jamu, dokazuju i vjernost poglavniku i govore i: »Ko e koga - ja u zeta mogal!«. Ta Stolina »parola« otad, kao opomena, kao prokletstvo, živi u selima oko Popova polja - kao simbol nevjernosti, izdaje, neljudskosti i teškog primitivizma koji nije svojstven Hercegovcu, a Stole pojama ne ovjeka kome je fašisti ki otrov oduzeo pamet i uskratio ljudska osje anja. (Sre om, njegovi sinovi nisu išli krvavim o evim stopama ve ostali estiti gra ani svoje domovine).

Uo i tog kognog dana Matuša je bila u rodu, ali ni po emu nije mogla zaklju iti da se spremi veliko zlo. Vjerovatno je da ni drugi stanovnici Dubljana nijesu znali za pripremanje ovog zlo ina, osim onih koji su neposredno u estovali u njemu. Zato su Dubljanci onako nijemo isprala ali kolonu kada je za as zastala pred Buljkovcem.

Još dok su se ustaše gostile u Osijeku, pristigli su žandarmi (oružnici) iz postaje u Dobromanicu. Oni su nešto intervenisali kod ustaša, ali niko nije uo kakav su razgovor vodili. Pošto nijesu mogli ništa popraviti, ubrzo su se vratili u Dobromane. Izrena uje, pri tom, da i njih ustaše nijesu okvalifikovale kao »veleizdajnike« i povele ih na Ržani do, a najvjerovalnije za to mogu zahvaliti slu aju što su bili iz oružni ke postaje iz nadležnosti kotarskog zapovjedništva u Trebinju. No, to mogu biti samo naga anja, ali je za žrtve bilo najtužnije to što su se po samim postupcima ustaša uvjerili da je pokušaj njihovog spašavanja propao, a oni su u to polagali velike nade.

U koloni se sve es e ulo neko sašaptavanje. Ustaše su, opet, zahtjevale tišinu. Zerdo Radoslav, jedan je od 11 Poljana (s druge strane Trebišnjice) koje su tog jutra pohvtali na oranju, imao je 18 godina, a snagom je mogao savladati dva normalna ovjeka. »Slušajte!« - šapnuo je onima oko sebe »ja u sam onu dvojicu, a vi one ostale. Moramo, pobi e nas!« Sve se utiša. uje se samo zvuk kamenja ispod blatnjavih opanaka što šljapku izlokanom cestom. Opel šap e Radoslav, šapu e i Rade Crnogorac iz Tulja. Odjednom se sredina kolone primjetno uskomeša, svi osjetiše da se nešto dešava. Odjednom se prolomi: »Tišina tamo!« To se dere ustaša i diže pušku u visinu prsa. Odjeknu tup udar, ali se niko ne okdre e. Neko posrnu, ali ustaše ne dozvoljavaju nikakav zastoj; kundak po le ima i žrtva ska e na noge. Strah i zlokobna slutnja uvla e se u srž kostiju. Svi predosje aju da je nade sve manje, pa kolonu lome ose anja užasa.

Oko škole u Buljkovcu ve su bile postavljene straže. Kolona skrene u školsko dvorište, a odatle, polako - u »pripremljene« prostorije.

Kada je kolona bila u Osijeku ja sam se vratio u selo. Ostalo je samo nekoliko žena i djece, a svi ostali su pobjegli uz Bjelašnicu. Saznao sam da su djeda Vidoja ustaše pustile sa Torina, dokle je stigao da bi nas upozorio da bježimo, te da je otac Todor srećno izgubljenao i da je sada na Kuku, iznad sela. Velika žalost pritisla je selo; sve se otvoreni prijaci i sve počapšene pobitili. A kad neko donese vijest da su zatvoreni u osnovnu školu u Veli animu, desetak žena pojuri niz ulicu, sa punim torbama i bakra im. Bila je to tužna slika: umjesto na njivu - nose im ruke u osam kilometara udaljeni zatvor. »Sti i emo ih negdje do Ljubinja, sigurno. Šta je crni kukavci, skapa je od gladi« - uzbudeno su govorile.

Svak se pribajavao da se ustaše ne vrate. Majka mi je stavila u torbu kukuruznicu i požurivala me da bježim. Taman krenuh - kad se, iznenada, prolomi vrisak žena! Presječem me po srcu; pomislih; eto, zna i, opet ustaša. Gledam u pravcu Osijeka, ali ništa ne primje ujem. »A, jaoj meni crnoj kukavici do Boga miloga, a, jaoj, - Trifko moj, kuku meni!« Prepoznao sam glas Ljubice Bošković. Ona se za Trifka udala nema ni godinu dana i sada je žalila za njim, za djeverom Miloradom, za svekrom Jovanom. Upravo je ušla da su bili i žandarmi, u koje je sve nade polagala, ali nisu pomogli i sada je bila sigurna da im spasa nema. Sva slomljena bolom, Ljubica je potražila da se baci u atrij, i tako prekrati život, ali su je žene uhvatile i smirivale govore i kako »može dragi Bog i Sveti otac Nikola dati da se vrate«. Ona je naricala: »Kuku meni kukavici crnoj kako mu ne rekoh da mu je edo oživjelo u utrobi mojoj, oti i je u grob, a za to ne je saznati, a jaaaao!«. (Krajem godine Ljubica je rodila sila kome je dala ime Milorad, ali je te zime, zbog teških uslova života, umrla).

Ubrzo sam stigao na Kuk, gdje sam zatekao petnaestak preživjelih Mrkonjića ana. Me u njima je bio i moj otac. Onako zabrinut, ništa me nije pitali. Sunce je već bilo na zalasku kada se na horizontu iznad Doljašnice ukaza na nebu neuobičajeno crvenilo. Takva pojava ranije je tumačena kao najavljivanje vedrog i vjetrovitog dana. »Krv, bogami« - ovog puta to protumačio Špago, poznat u selu po tumačenju prirodnih pojava. Svi prisutni i to o utaše. A dolje, po Polju, još su se vidjeli volovi i konji kako lutaju i udno se ponašaju, a ni psi se još ne smiruju. I stada su stigla pred torove, ali nema ko da ih prihvati. Koliko okolo dopire nigdje se ne vidi dim iznad domova. Još nije uspostavljena nikakva veza sa susjednim selima.

Uporno mi se name u ista pitanja: »Da li je, zaista, biti poubijani; ako se dogodi takva nesreća, šta onda? Ili, ako ih puste kući - šta je onda biti sa nama, da li je nam suditi kao bjeguncima; ko toj sili i pokori može stati na put?...« Nemam ni na jedno pitanje odgovor, a svi drugi ute, skrhani, rekao bih poniženi. Gledam Rista Boškovića, starog ratnika i solunca. On upire pogled u pravcu Osijeka, gdje je zamakla kolona. Gleda dugi, zamišljen, a onda, baš kada su posljednji zraci padali za Ključnicu, uzdahnu i tužno, sam za sebe, prozbori, kao da pjevuši: »Iako su odletjeli ždrali - ostali su ptiči i ždralovi i«. Na te riječi, svi se nekako uskomešaše i podigoše na noge. Onu izgaraju u bol na srcu zamijeni osjećanje ponosa, dostojanstva, protesta i riješenosti za suprotstavljanjem nasilju ustaša. Malo poslije, neko pronese vijest da je Nikola Drapić, iz sela Drapića ispod Iljije, sa naoružanom grupom došao u Lastvi, na putu za Ljubinje. (Na žalost, bila je to samo pusta želja).

Suton je padao na opustjelo Popovo polje kada se žene koje su nosile hrancu vratiše u selo. Prije ale su da nisu nikoga vidjele, ali su saznale

da su ljudi zatvoreni u školi u Veli anima, a da su njima ustaše rekle: »Idite vi ku ama i prenesite ostalima da se niko ne udaljava od ku e, a ovi e poslije saslušanja odmah biti pušteni«. Mada se u ovo nije puno vjerovalo, ta vijest pobudi nekakvu nadu. Starije žene romore: »Može Bog datil!«

Gotovo u svim popovskim selima, od Struji a do Žakova, narod je napustio domove. Tuljani su izbjegli na prostor: Norin - Lokvice - Pištet; Mrkonji ani su se razmjestili u Pištetu, Pribišici i Rudanj - dolu; Drijenjani su oko Orlova Kuka; Dra evljani u Vukasov - do - Zarubak; Dubljanci na Ivovom dolu; Veli anci i Gali i ani na Javoru, i tako dalje. To su samo širi rejoni, ili pravci kretanja izbjeglica te najteže no i Popova polja. Bilo je prijedloga da se bježi u pravcu Luga i Šume trebinjske, jer se smatralo da e ustaše još iste n i ili sjutradan opkoliti Bješnicu.

Spusti se i tiha no , prva koju e Popovci provesti van svojih domova. Niko ne spava. Zlokobnu slutnju prate nesanica, mu na neizvjesnost i nesnosna potištenost. Sve o i gledaju u Polje, upinju i se da, kroz mjesec inu, otkriju ono što se naslu uje. Žene se trude, kako znaju i mogu, da smire uplašenu i uplakanu decu. »Uguši ga, sunce mu dje ije, otkri e nas no as!« - neko vi e u stijenama iznad Tuljanskog Pišteta. Dolje, prema selima, uje se lagani žubor talasa. U glavnoj no i psi stravi no zavijaju, kao da dozivaju svoje gospodare. Gore, u Žutom kuku, sova uporno nastavlja urikanje, kao da kuka nad sudbinom ovog naroda.

Oko ve eri odjeknu nekoliko pucnjevaiza Osijeka, pa se opet sve utiša. Kamen se brzo haldi, a no u planini je svakog asa sve hladnija.

Izbjeglice iz donjepolskih sela (Dra evo, Dubljani i Veli ani) sa kosa Siljevca i Vranjaka posmatraju Dubljane i školu u Veli anima. Ništa se ne vidi, ali pomalo uje, a više osje a neka gužva. Svi predosje aju da se dolje nešto strašno dešava. U jednom trenutku dah je svima neokivano zastao. Srce je u grudima mnogih Popovaca brže zakucalo. Negdje iza Siljevca dopirali su jedva ujni plotuni, kao da dopiru negdje iz pakla, ispod zemlje. Onda nijema tišina. Svi se naprežu da što bolje uju. Opel potmuli plotuni. Neko re e: »Pod Vranjakom!« To potvrđi nekoliko njih, u isti glas. Nebom otuda zapara i poneko svijetle e zrno, što još više uzbu uje, potvr uju užasnu pretpostavku od koje se ledi krv u žilama. Neko opet prekide šutnju: »Na jami, bogami, u Ržanom dolu«. Ima se utisak da u to sada svi vjeruju. I da je sve gotovo. Time se srušiše i poslednje nade. Svi se nekako slediše, a opet: dok se nešto ne vidi o ima - ne može se povjerovati. Neko re e: »Možda je neko sprovodnike do ekao u Lastvi!«

Sašaptavaju se uplašeni ljudi. Mrkonji ani u Rudnjem dolu i Pištetu nisu uli pucnje, ali su primijetili svijetle e metke. Bio je to dovoljno jak razlog za poziv ljudi »pod oružje«. Strah za opstanak pritiskao je ljudi e svi su isto mislili: bez borbe nema opstanka. Jedan od njih, Todor Boškovi , uzviknu: »Risto, Jovane, Ristane, ti Rade i ti edo, Nikola... « Svi pozvani se zgledaju »Znam da imate puške, a imam i je i ja. Deder, donesite oružje!« Njih desetak razi oše se u raznim pravcima i ubrz se vratiše sa oružjem. Sli no je bilo i u drugim selima Popova polja. Ta no bila je prelomni trenutak: momenat izliva spontanog revolta svih Popovaca, potvrda nepokolebljive riješenosti da se životi brane oružjem. Neizvjesnost se polako smanjivala, strah ustupao mjesto odvažnosti i opštoj spremnosti za oružanu borbu. Me utim, s Popovcima koji su pali u ustaške ruke bilo je sasvim druga ije...«

Desetak minuta poslije dolaska kolone - stanje u školi je prosto nesnosno. Prostor je odve mali da bi primio oko 140 odraslih Popovaca. Ve ina ih stoji. Nesnosna toplosta se jedva podnosi. Vazduh je zasi en mirisom znoja. Glad i nesnosna že slamaju životnu snagu, strah obara ljudi s nogu. Nekoliko mla ih proviruje kroz školski prozor. uje se: »Nema ih mnogo, hajde da ih napadnemo - pa šta bude!« To šapu e Ilija Pavlovi . Na žalost, stariji su protiv, nadaju i se da ne e do i do najgoreg, da ustaše ne treba izazivati. U sašaptavanje se umiješa i uro Masleša, do rata komandir žandarmerijske stanice na Divinu. On veli: »Ne igrajte se, ljudi, životima, zakon treba poštovati. Svaki napad na stražu je protivzakonit. Smirite se!« Podržaše ga Ilija Lu i i Jovan Boškovi . Ipak, u u ionici se sve uskomeša: jedni ho e da napadnu stražare, a drugi su protiv.

Vrijeme odmi e, a sa njim su i izgledi za bježanje sve manji. Od jednom, u školskom dvorištu odjeknuše pucnji. Oni unutra se pitaju: šta je sad? Svi se tiskaju prema prozorima. Pobježe, uju, uro Kosovi iz Dra eva. (Bjekstvo mu je, prema sje anju svjedoka, omogu io ustaša Andro Vukosavi iz Dubljanca. Andro se poslije rata krio pod lažnim imenom i uhva en je kod Iloka 1972. godine. Su eno mu je u Mostaru). Stražari pucaju, ali on zama e iza zidina. Pokuša bjekstvo i Vlado Seten i iz Dra eva, ali mu sre a nije bila naklonjena: raniše ga.

U u ionici mu na tišina, a u školsko dvorište ve pristižu ustaše. Zaustavi se i jedan kamion. U hodnik uneše zlo ina ke rekvizite: konope, omote žice, eki e, klešta, nadžake, kuke, tojage. Stiže i Zutac. Oko škole poja aše straže, a u hodnik se natiska desetak ustaša. »Žurite!« - nare uje rojnik. Otvoriše vrata na u ionici. Sve se utiša. Hodnik se ubrzo ispuni zadahom. Ustaša na vratima nare uje: »Sada dva po dva, kako ste i ulazili. Izlazite napolje!«

Kroz poluočvorenata vrata u hodnik izlaze prve dvije žrtve. Prvi je Ivo Bogdanovi , onaj poštar iz Veli ana. Š epaše ga. Jedan vi e: »Prilazi bliže, majku ti jebem, da vidiš kako se srbuje!« Ivo se zatetura prema vratima i zamalo da padne. »Izdajni e, mi emo ti suditi!« dere se ustaša. Ivo napravi samo korak-dva i ustaša mu nabi nogu u stomak. On se sklup a i pade na pod. »Jaooo!«, odleže se hodnikom. Na dve žrtve sru i se nekoliko ustaša i uveza im ruke žicom. Pod stegom klješta žica se usijeca kroz meso i probija do kostiju. Drugoj žrtvi krv curi niz prste i pada na krv Ivana Bogdanovi a koji se prevr e po podu.

Opet ustaška komanda: »Slijede a dvojica napolje!«. I požurivanje: »Brže, brže, majku ti srpsku jebem, da ne ekaš crnu kafu, ili molitvu vlaškog popa«. Ljudi izlaze, završavaju kao Ivo i ostali, ve povezani. A onog ko bi se odupirao - ustaša bi raspalio eki em iza vrata i onda bi posao išao lako. U ovom poslu ustaše su se izvještile na Padurici, Kapavici i ostalim jamama. »Ne žali - steži što ja e!« - glasi parola zloinca.

Kako kojoj žrtvi stegnu ruke i vežu joj ih na le a, onda ih, konomima iznad nadlaktice, vežu u parove. Tako povezane parove odvode na kamion. U karoseriju ih slažu jedne uz druge, u sjede em položaju. »Glave na koljena«, esto pada komanda. Ako bi neka od žrtava ak i mahinalno podigla glavu - slijedio je udar kundakom, poslije ega bi glava sama pala na koljena. Slažu ustaše par do para vezanih ljudi, poput cjepanica, i u karoseriju stade etrdesetak žrtava. Sprovodnici zauzeše svoja mjesta. Motor zabrekta i kamion se izgubi u talasima guste prašine, koja se dizala sa suvog i izlokanog puta.

UŽAS NAD JAMOM U RŽANOM DOLU

Prema unaprijed usaglašenom planu, na Ržanom dolu su ekale ustaše. Zapravo, pedesetak metara ispred jame, na cesti prema Ljubinju, postavljena je straža. Isto tako, desno od ceste, prema Vranjaku, na svakih dvadesetak metara nalazi se po jedan stražar. Lijevo od puta, prema jami, protezao se kordon ustaša u obliku lijevka koji se sužavao od ceste prema otvoru jame.

Dok su ustaše kraj jame završavale posljednje pripreme za »do ek«, stara kamion ina se jedva vukla uz koteške serpentine, grabe i prema Ržanom dolu. Sad je žrtvama ve jasno da ih gone u smrt, ali niko od njih nije mogao pretpostaviti da ih ta užasna smrt eka samo za koji minut, na Ržanom dolu. Ali, kako se kamion primicao Ržanom dolu, to su žrtve sve više trzale udove i podizale glave. Sve eš e su se uli tupi udarci kundaka i sve više se širio sladunjav zadah razlivene krvi i protutih ljudskih mozgova. Niko od njih nije mogao vidjeti šta se dešava u zamra enoj karoseriji, ali su svi osje ali istinu i pepoznavali jedan drugog po onim bolnim jaucima koji su se mogli uti i na Vranjaku.

Kroz tihu i mjesec inom obasjanu no kamion dobaulja na Ržani do. Kada se zaustavio pritr a mu nekoliko ustaša. Otvoriše kanate na karoseriji i komandovaše: »Iska ite dva po dva!« Sa karoserije na cestu ispadaju poluživa i žicama utegnuta ljudska tela. Kada ih po desetak izbace na hrpu, kamion kreće malo napred i sve tako do poslednjeg. Neki su, usput, poubijani kundacima, ali su ih živi teglili po izlokanoj cesti.

Sada je svima sve jasno. Na cesti pred jamom metež i užas. Kroz vedru i tihu no odliježu jauci preko Vranjaka i Lipnice: »Upomoooo , bra o, narode, pobiše nas ni krive ni dužne; ... Jaoooj, pucajte, kukavice, ubijte bra u - r a vas ubila; Sve vam se u kamen pretvorilo, trag vam se utro... « To su vikali neki Popovci u samrtnom ropcu. »Lezi! Lezi, paš adi vlaška, lezi majku vam... !« - vikale su ustaše, tuku i kundacima po svezanim ljudima. »Na le a, na le a, marvo, okre i se, lezi da ti što prije srpsku krv pustum!« - vi e neki ustaša. A to prati krvavi ples: ljudska tijela zavezanih ruku i okrenuta licem prema nebu - odaska u na pjeskovitoj cesti kao žive ribe na vrelom pijesku.

Desetak povedoše kroz kordon, na otvor jame. Tuku ih usput kundacima, eki ima i toljagama. Još korak-dva i tu je grotlo jame. Odjeknuše pucnji, Onih prvih nekoliko, prije nego padoše na zemlju, ustaše gurnuše u grotlo, a onda se itava grupa, naglava ke, sunovrati u bezdan. Ogromni krvavi zavezljaj ubijenih i poluživih žrtava otisnu se kroz mra nu šupljinu bezdanice, odbija se od izbo ina i stropoštava duboko u utrobu zemlje, gdje vje no zamiru i oni bolni jauci još živih, koji su, sa grotla, daleko odjekivali. Me u prvim žrtvama bio je i Ivica Bogdanovi , asni sin hrvatskog i pravi prijatelj srpskog naroda.

Sa prvim pucnjima i sunovra enjem ljudskih tijela u bezdan, iz jame izletje jato crnih pti urina koje zapo eše, u toj no i užasa, neku svoju igru nad glavama zlo inaca, grak u i poput tužbalica.

Još prva grupa usmr enih nije »stigla« na dno bezdanice, a ve su drugu dotjerali nad grotлом. A oni na cesti nikako da se umire: prevr u se, trzaju, podižu, dozivaju, jau u. Ustaše ih smiruju eki ima, nadžacima.

Na redu je tre a grupa. »Diži se!« - nare uje ustaša. Ali, jedan par žrtava kao da se zakovao za cestu. Ustaša ih ošinu teškim sindžirom, napravi trzaj preko glave i jednoj od dvije žrtve zabode eli nu kuku

ispod vilice, a on ne samo što sko i na noge i potraza za ustašom kajami, nego povrće za sobom i mrtva »parnjaka«.

Iz dubine jame dopiru jezivi jauci. Jedni su prestajali negdje u dubinama podzemlja, a drugi tek po injali. Taj užas kao da teško podnose i ovi dželati, pa bacaju u jamu bombu za bombom. Poslije eksplozija jauci bi se, zaista, malo smirili, a onda opet oglasili. Onda ustaše svaljuju teško kamenje i, izgleda, da je to efiksniye od bombi. Ubrzo nad dò pada stravi na tišina.

Sada ustaše ekaju glavninu, iz škole. Kamion je odmah upuren, ali ga još nema. U svježoj junsкоj noći, koja miriše na krv, na nesreću, na ne uvena zvjerstva - prolomi se pjesma dokonih ustaša: »Šta je meni vakom barabinu...«

U školi u Veli anima sve je spremno za slijedeće u »turu«, ali kamion nikako da stigne. Boroja, Koprivicu i Žutcu već hvata nervozu. No odmire, a planirano je da se »posao« na Ržanom dolu mora završiti do zore i kamion za sjutra dovesti u potpunu ispravnost. U protivnom, može se dovesti u pitanje izvršenje akcije planirane za sjutradan, 24. juna. Evo, do po etka te akcije preostaje još samo nekoliko asova. Od luka je: ekanja nema više. Duga kolona, od stotinjak Popovaca, izvi se cestom kroz Veli ane. Ona polako odmire kroz noč, ostavljajući po pršnjavoj cesti krvavi trag. Žice se sve više usijecaju u natekle ruke. Niko od ovih vezanih ne zna gdje su skonali oni što su po padu mraka, otjerani kamionom. Još niko od njih i ne misli na Ržani do. Put ih vodi kroz donja sela Popova: Galić, Strujić, Koteze. Još samo kilometar-dva uz koteške strane i tu je Ržani do, iza prvog prevoja, u podnožju Vranjaka i Lipnice.

No je vedra i tihia. Sva priroda tone u miran san, a ova kolona vezanih ljudi, korak po korak, baulja prema Ržanom dolu. Mjesec nad Drmom obasjava tek ovlaš ustalasanu vodenu površinu. Ništa se ne uje osim laganih talasa koji, po ustaljenom ritmu, žubore i zapljuskuju kamenje ispod ceste. Teško je izdržati letnji dan i dobar dio noči u takvim naporima, a i bez kapi vode i zaloga hrane. Teško je, ali kolona odmire. Kroz nočnu tminu bacaju se posljednji pogledi na voljeno Popovo, na opustjela sela, znane stijene, opjevanu mjesecu inu.

Negdje u sredini kolone kreće se i An elko Popović iz Drijenjana. Sve vrijeme ga pritiska ista misao: »Bježati, bježati!«. Sada, kada mu je, kao i mnogima, jasno da se odlazi u smrt - ta misao ga još više pritiska. Kad god ugrabi priliku, An elko uvija ruke, pa osjeća da se uvija i žica; boli, ali treba izdržati. Poslije dugog uvijanja osjeti da eli na žica popušta. Misli: samo još jedan trzaj i žica će pući. Zadržava ruke tamo gdje su i bile. I snaga mu se ponovo vraća, ali nikako da se ukaže povoljna prilika za bježanje. Ipak, nadođe se prilici do Ljubinja. Kada je elokolone ulazio u Strujić, An elko je počeo da šapuje svom »parnjaku« Marku Makoviću - da se pripremi za bježanje. »Tišina tamо!« - uzviknu ustaše. Sada mu se inicira upravo njih dvojicu ustaša drži na oku, stalno ih požuruje. Uz koteške strane ponovo se uje ne ići špat: »Gje će s nama iz Ljubinja - samog Boga pitaj!« Opet opominju ustaše.

Na stotinjak metara pred Ržanim dolom u se: »Stoj!« To istovremeno uzviknu nekoliko ustaša. Kolona poslušno stade. Njen elok je uporedio sa jamom, a za elje podaleko pozadi. Po cesti su se, na više mjesta, crnjele lokve tek zgrušane krvi, nazirali razbacani dijelovi odjeće: kape, opanci, maramice, duvanske kutije. Na nekoliko mjesta pod nogama se osjećaju pihtijasti grumenovi mozga koji se lijepe kao tjesto. U svježem brdskom vazduhu osjeća se miris baruta pomiješan sa smradom mokraće i izmeta, te zadahom ljudske krvi.

Smrtna groznica obuze cijelu kolonu. Svi su zanijemjeli od užasa. »Lezi! Obaraj na le a! Le a dolje! Udri! Brže! - redale su se ustaške komande. »Lezi majku ti jebem!« - ciknu ustaša na nekog, što proprati pučanj iz puške. Na to se uko ena žrtva, bez ikakvog trzaja, svali na cestu. Gotovo istovremeno, po cijeloj koloni se sru iše udarci: nadžaka, eki-a, toljaga, kundaka.

Poslije nekoliko minuta po eše Ržanim dolom odlijegati jauci i smrtni vapaji žrtava, kao i histeri na ustaška nadvikivanja. Ustaše ulazu maksimalne napore da svoj »posao« završe što brže. Prema ste enom iskustvu znaju da se najbolji efekti postižu ako se »posao« privede kraju još dok su žrtve u šoku. Zato prvih desetaka odmah izvedoše nad jamu, po usavršenom dželatskom metodu. Zagrmije plotun, deru se ustaše (što im, o evidentno, puno zna i za dokazivanje pred sobom i drugima), jauci odliježu preko Vranjaka i Lipnice. Neprestano pljušte udarci po izduženoj koloni na prašnjavom putu, pa mnogi ve i izdišu. A podigne li se glava - gotovo je, ustaša odmah ubija.

Kad prvi pucnji odjeknuše, sko i na noge An elko Popovi . Žica na rukama pu e i on potra koliko ga noge nose. Juri ka elu kolone, pa prema jami i onda sko i pod cestu. »Držite, ne daj, pobježe paš e vlaško!« - zagalamiše ustaše. Grunuše puške, ali An elko presko i zid i preturi se na drugu stranu. Osjeti da mu je metak zaka io ruku, ali o tome ne razmilja. Za njim potra i »parnjak« Mirko Mirkovi , ali ga pogodi metak u nogu i on ostade pored ceste. Sad se sve uskomeša; mnogi pokušavaju da se otrgnu od parnjaka, ali ne uspijevaju. Sko i i Rade Crnogorac, ali se zatetura i pade - ubi ga. Posluži sre a Jovu Kova a i Petra Misitu - umakoše kroz kišu kuršuma. »Dosta! pazite ove!« - komanduje tabornik. Opet se sru iše udarci po koloni »prikovanoj« za cestu.

Na otvoru jame gužva. Ovi pozadi ih više dovode i ubijaju nego što »vratarci« mogu gurnuti u jamu. Dosta je slu ajeva da su oba »parnjaka« još na cesti ubijena, pa njihovo dovla enje usporava »posao«. »Ostavite mrtve, budale, dajte žive, te što mogu!« - cikti tabornik.

Dok nebo nad Ržanim dolom je i od paljbe i jauka, An elko Popovi se vere gudurama i bježi poput ranjena jelena kroz goru. U magnovenju, misli kud bi: u Bjelašnicu, ka Ljubinju, prema Ilici, u Popovo. Luta An elko bespu ima Ržanog dola; pobjegao je iz kandži smrti, ali ne može da ugleda put koji bi ga odveo u život. Halucinacije mu mrse razum, gubi osje aj orientacije i samog sebe u toj no i užasa. I zbilo se: umjesto da se udalji sa Ržanog dola, on se, poslije dvadesetak minuta, ponovo vratio u neposrednu blizinu jame. Sre om, sudbina je htjela da ga ustaše ne primijete. A on je u svakoj sjenci, grmu i kamenu »video« ustašu. Tek kada se ponovo vratio pred jamu shvatio je gdje se nalazi i, vo en instiktom, pojurio prema Bjelašnici.

Jovo Kova je cio dan i no lutao brdima i tek tada nabasao na zbjeg u rejonu Ilike planine. No, i tu je jedva umakao smrti, jer su ga izbjeglice iz sela oko Ljubinja htjeli ubiti, misle i da je neki špijun. Na sre u, u zadnji as je prepoznat.

Petar Misita se nosio sa još gorim nevoljama. On je od doživljenih šokova gubio pam enje, dok je sedam dana i toliko no i lutao brdima ljubinjskog kraja i tek potom izbio u Bjelašnicu, poviše Drijenjana.

Prvi pijetlovi su najavljivali zoru 24. juna kada je, krvava drama na Ržanom dolu privo ena kraju. Približavanjem zore i smanjivanjem broja žrtava, ustaše su napuštale Ržani do, tako da ih je u cik zore na jami ostalo svega desetaka, da bi prevukli mrtve sa ceste i bacili u grotlo bezdana. Svi ostali, prema preciznom planu, krenuli su u nove zlo ine. Njive i dio Borojeve družine se, odmah poslije pono i, prebacio la ama za Ravno.

STRADANJE SELA S LIJEVE OBALE TREBIŠNJICE

Prema planu Boroja i Žutea, kako je već rečeno, poslije akcije »išenja« u selima na desnoj obali Trebišnjice (od Strujića do Tulja) i likvidacije pohapšenih na Ržanom dolu - trebalo je odmah nastaviti akciju u selima na lijevoj obali Trebišnjice, u Zavali, Grmljanima, Sedlarima i Poljicama. Ustaše su bile svjesne: ako stanovništvo sazna za polj na Ržanom dolu - napustiće sela i pobjeći u planine. Međutim, postojala je vjerovatno a: ako se iste noći izvrši likvidacija već pohvatanih i upadne u sela na desnoj obali - akcija će uspjeti. Sve se gradilo na pretpostavci da stanovnici tih sela neće tako brzo saznati za zločin, a Boroje i Žutac nisu mogli obezbijediti toliki broj ustaša da bi napravili istovremeni »zahvat« u selima na obje obale Trebišnjice. Zato su utočište smisljenje pravili ovaj zločinski plan, koji je počeo na tajnosti, brzini i iznenađenju. Međutim, ustašama nije baš sve išlo naruku, a još manje se sve odvijalo po njihovoj zamisli.

No u između 23. i 24. juna, cijelokupno stanovništvo napadnutih sela već se zateklo u zbjegovima, uglavnom na centralnom grebenu i južnim padinama Bjelašnice. Zbjegovi su se formirali spontano, po selima, i te noći nijesu bili međusobno povezani. Za sve iz zbjegova bila je to stravi na noć. Tugovalo se, uz očekivanje vijesti o sudbini otjeranih Popovaca. Odozgo, sa grebena Bjelasice, iz zbjegova su cijelu noć osmatrali sela, svi napeti, nestručni, zaplašeni. U mirnoj noći ništa se nije uločilo osim stravi nog i zloslutnog zavijanja pasa. Tek pred zorom, od Siljevca su se oglasili pucnji, jedva ujmani. S vremenom na vrijeme, svjetleći i meci bi zaparali nebom iznad Vranjaka. To je sobom nosilo nov nemir i strah, rušeći i posljednje nade u povratak očeva, muževa, sinova, braće. Ostala je još samo jedna: iznijeta je pretpostavka da je, možda, neko iz brda ili donjeg Popova sa ekonomi u Lastvi i tu ih napao. To je bilo utoliko prihvatljivo što se u toku dana prije toga da je Nikola Drapić, iz sela Drapića ispod Ilijice, sakupio družinu i da su ustaše došekati u Lastvi. U to je polagana izvjesna nada. Međutim, nije se znao drugi dio istine: pošto se njegov brat, Lazo Drapić, pojavio na Drapićima, izbjegavši iz ustaškog obroka sa Sjenokosa - ugasila se i nada Popovaca. Drama se odvijala suviše brzo da bi se bilo šta, u tim uslovima, moglo preduzeti, pogotovo kada se zna da Popovo polje tada nije imalo ni jednog lana Partije, a kamoli partijsku organizaciju koja bi ljude mogla pokrenuti u takvu akciju. Sve je bilo neorganizованo, prepusteno stihiji. Trebalo je platiti visoku cijenu, i to u krvi, da bi se pojavili prvi oblici organizovanog otpora nasilju. Šta više, narod je bio ne samo neinformisan, nego i dezinformisan, i sve više je tonuo u kobne zablude. Bio je to dan velikog šoka od koga se nije bilo lako oporaviti.

Kao i u ona na desnoj, do naroda su vijesti o zločinu stizale i u sela na lijevoj obali Trebišnjice, ali se u nešto tako svirepo teško moglo povjerovati. Zdrav razum jednostavno nije mogao prihvati tako užasnu istinu. Recimo, Risto Kovačić, iz sela Grmljana, dva dana ranije je otišao u Ravno, tada centar ustaškog tabora u Popovu polju. Bio je kod rođaka Boška i Nikole Salata, da iznajmi volove za oranje. Odande je u Grmljane donio vijest da ustaše vrše masovna ubistva i bacaju nevine ljude u jame. Da bi bio što ubjedljiviji, pominjao je Rankovce, Kapavici i sva ona druga mjesta oko Ljubinja u kojima su ustaše prethodnih dana počinile zločine. Sve je to potanko ispričao komšiji Milanu Perišiću, da bi mu on, sa ironijom potpmehom, odgovorio: »Ama, šta sve nadrobi, Risto jadan ne bio. Šta ti bi, jesli li pošašavio, ko će ubijati ljudi?«

de bez razloga. Bogami si skrenuo, žalosti moja!« Risto se ljutnuo i ponovio pri u, a Milan samo odmahnuo rukom.

Stravi nog 23. juna na okopnjelom dijelu Polja bio je i izvestan broj ora a iz Poljica, Sedlara i Grmljana. Odande se toga dana ku ama nije vratilo 12 Polji ana, tri Sedlarca - Savo Kova ina, Milan Obradovi i Savo Pramenko, i tri Grmljanca - Savo Boži, Lazo Deli i Mirko Kurili. Svi su orali u Polju, pohvatani i otjerani na Ržani do. Stanovnici ovih sela svojim oima su posmatrali tu krvavu dramu, slušali pucnjavu, jauke, vrisak. Uz to, vidjeli su duga ku kolonu kroz Osijek, koja je završila u školi u Veli anama.

Sa Polja su se Ilija i Živko Šari spasili sa Dragomirnica, amcem i pobegli u svoje selo Grmljane. Njihovi volovi, sa kojima su orali, preplivali su Trebišnjicu i Grmske struge i pred ve e stigli u selo.

Ove okolnosti uticale su na to da se stanovnici ovih sela istog dana, zna i na vrijeme, sklene u brda i tako izbjegnu tragediju planiranu za sjutradan. Me utim, bilo je i onih koji, pored sve o igledne opasnosti, nijesu htjeli da napuste svoje domove. Takav je slu aj bio i sa Ristom Miljevi em iz Poljica i njegovim sinom. On je ispunjavaao ustaške »kriterijume« za likvidaciju na Pandurici: pred rat je bio predsjednik opštine, a uz to i trgovac u du anu u Poljicu, ime je spadao u kategoriju »uglednih Srba«. No, vjerovatno ga je neko od prijatelja iz redova ustaša zaštitio da ne bude odveden u Ljubinje, a zatim ba en u Panduricu, zajedno sa Šarencom, Perušinom i ostalim »uglednim ljudima« sa ustaškog spiska.

Tek što se bila stišala krvava drama na Ržanom dolu i drugi pijetlovi nagovijestili zoru 24. juna, iz Ravnog je krenuo voz u pravcu Trebinja. Zastao je u stanici Zavala, a na ulazu u Grmljane zaustavio se na otvorenoj pruzi. Te no i u selu su se zatekli Milan Periši i njegova žena Stana. Oni nijesu napuštali svoj dom. im se voz zaustavio, uli su se ustaški povici: »Tko je zaustavio vlak... Zašto je stao vlak... Kre i!« Ovim dovikivanjem ustaše su htjeli da sakriju prave namjere, odnosno seljanima stave do znanja da se voz slu ajno zaustavio. Uostalom, dok je prošao Grmljane, stajao je na tri mesta, a na svakom je iz njega izašla po grupa ustaša i odmah se dala u dejstvo. Na slu an na in ustaše su postupile i u Sedlarima i Poljicu. Tako su u prvi cik zore 24. juna blokirale etiri sela na lijevoj obali Trebišnjice (Poljice, Sedlare, Grmljane i Zavalu).

Kad se razdanilo, Stana Periši je izašla na atrnju kraj ku e. Tamo je ve bila grupa ustaša. Prepoznala je dvojicu: nekog Peri a iz e ljara i Buruma iz Orahova Dola. Nazvala im je dobro jutro i ponudila vode. Oni su vrlo ljubazno odgovorili: »Ne, hvala, ponijeli smo sa sobom!« Kad su krenuli sa atrnje, dobacili su Stani: »Mlada, dovi enja, mi odosmo!«. Obojica su izgledala zadovoljno što se vra aju »praznih ruku«. »Do vi enja«, odvratila im je Stana, i dodala za sebe: »Nikad vas više moje o i ne vidjeli!«

Ve se dobro razdanilo i Sunce je obasjalo pusto Popovo polje. Nigdje se živ ovjek ne vidi! Sve je li ilo na pravu pustoš. Stanovništvo iz ovih sela pravovremeno je izbjeglo u brda i povuklo se u pravcu sela u Bobanima (Gorogaši, Dobromiri, Rapti, Boljivac i Šenica). Sad je bilo sve spremno i ekalo se da ustaše, »hvata i«, upadnu u blokirana sela. A baš u to vrijeme ta grupa ustaša je dovršavala zlo in na Ržanom dolu. U to vrijeme je i An elko Popovi, bježe i sa jame, izbio u Bjelasnicu i donio najcrnu vijest u istoriji Popova polja.

Vijest da je oko 140 Popovaca prethodne no i ba eno u jamu na Ržanom dolu prohujala je kao vihor - od zbjega do zbjega, ostavljaju i iza sebe žalost, jauke i najcrnje slutnje. Sve nade su se time raspršile. Nedoumice više nije bilo, ostala je samo užasna istina.

Svaki as se o ekuje prodor ustaša i u Bjelašnicu, a ispod Ilike ve triješte plotuni. Je i planina od bolnih jauka, grca jadna sirotinja u suzama. Ta strašna vijest zatekla me je na Pribišici, iznad Pišteta. Nisam više mogao slušati jauke i naricanja žena koje su, od žalosti, upale kose, cijepale odje u i glavom udarale u kamen. Pošao sam na obližnji vis Ploče, iznad Mrkonjića. Odatle sam posmatrao cijelo Popovo polje. Odjednom, oko osam asova, ugledah kamion koji se kroz Osijek kreće u pravcu Trebinja. Pomislih: to ustaše opkoljavaju Bjelašnicu. »Prestanite tamo, dosta je ridanja, sunce vam nebesko!« - neko od muškaraca je dovikivao ženama. »Strpaj mu krpu u usta, uguši ga, otkriće nas!« - jedan od Mrkonjića ana je napao majku koja nije mogla da smiri uplašeno dijete. Za to vrijeme onaj kamion je, punom brzinom, prešao kroz Dračevu - Drijenjanje i Mrkonjiće, onda skrenuo cestom preko Polja, baš kao i juče, prešao preko mosta na Trebišnjici i upao u Poljice. U isto vrijeme se kroz drijenjsko polje kretala grupa ljudi, idući i putem koji vodi na most na Trebišnjici. Izbrojao sam ih - bila su sedmorica. Pomislio sam da su to ustaše i da pretražuju Polje, ali tamo nije bilo nikoga. Na leđima su nosili velike zavežljaje i žurili na drugu stranu. (Tek kasnije sam saznao da je to bio Jusuf Kabil sa svojom porodicom. Bila je to jedina muslimanska porodica u Drijenjanima, a više ih nije ni bilo u okolnim selima. Osjetivši veliko zlo i nemo anđel ga spriječiti, Jusuf je bježao preko Trebišnjice na drugu stranu. Jusuf Kabil ne samo što nije bio ustaša, nego taj skromni ovjek i pošteni Musliman »ni muhi zla nije nikada u inio«. Ipak, morao je napustiti svoje porodično grijezdo. Kasnije su mi ljudi pričali da je jednom pitao sina: »Sine Ibro, da li si ti potkazo koga danas u Polju?« »Vala, babo, jok, samo sam rekao - eto ih tamo, i u uto sam, plašio sam se.« Jusuf je duboko uzdahnuo i nastavio: »Valah sine Ibro, znao sam da će pored punih naava umrijeti od gladi, ali nijesam ni slutio da će nas otjerati sa ovoga ognjišta, gdje Kabiili žive duže od dvije stotine godina. Spremite se, idemo!«. Odmah je Jusuf sa familijom, a neko predloži da se grupa naših mladića, narožana puškama, spusti u Polje, presretne Kabile i pobije ih. Prijedlog naiće na oštar protest i osudu; razum je pobijedio i nedužni Jusuf je nesmetano, sa svojom porodicom, prešao preko mosta na Trebišnjici.

Kamionom je u Poljice stigla grupa ustaša, »hvataće a«, koji su se, po planu i završenom zločinu na Ržanom dolu, prebacili na desnu stranu Trebišnjice. Sada je trebalo da upadnu u blokirana sela Poljice, Sedlare, Grmljane i Zavalu. U Poljicama nisu nikoga zatekli osim Rista Miljevića i njegovog sina Jovana. Povezali su ih i strpali u kamion. Nešto kasnije, taj se kamion vratio istom cestom i, ne zaustavljajući i se u selima, produžio prema Veli animi. Ustaše su, zatim, prokrstarile kroz Sedlare i Grmljane, ali je i to, na njihovo iznenađenje, bio udar u prazno.

Oko podne, sve ustaše su se sakupile u Grmljanima i konstatovale da nikoga nijesu potjerale iz ova tri sela, jer su već bila napuštena. Na pruzi ispod sela Grmljana već ih je ekakao vagon za pružne radnike, kojima je upravljaо Mirko Kurilić iz Grmljana. Odvezao je ustaše u Zavalu i više se nikada nije vratio (ubrzo se doznao da su ga uvećane ustaše bacile u jamu). Oko dva sata poslije podne ustaše su upale u Zavalu.

Na žalost, Zavaljeni su, za razliku od Grmljanaca i Sedlaraca, još živjeli u velikoj zabludi. Većina seljana se zatekla kod kuće, jer su smatrali da nije potrebno da se sklone ispred ustaša. Tako su ustaše brzo pohvatali 36 ljudi (ra unajući i Jovicu Akšama iz Valjine, R. Bakotića, Popovića i R. Popovića iz Ravnog), povezali ih i potjerali za Ravno, govoreći im: »Po iete s nama do Ljubinja; stariji će odande biti pušteni kućama, a mlađi i upućeni na rad u Njemačku«. U Ravnom su ih ekakle već pripremljene tako da će i lađari. Pred zalazak sunca tri lađe su se iz Ravnoga otisnule preko vode u pravcu Strujića. Prve dvije bile su prepune povozanih Popovaca, sa po dva-tri ustaška stražara, a u trećoj, koja je plovila paralelno sa prve dvije, bile su ustaše. Na suprotnoj obali već ih je ekala grupa ustaša koji su se kamionom vratili iz Poljica. Iskrcavanje je izvedeno brzo, potpuno u skladu sa ustaškim planom. Lađari htjeđuće da ostanu u lađama, ali im ustaše narediše da i oni pođu u sa njima. Sada ovu kolonu, kao i onu ju erašnju, put vodi pravo na Ržani do. Na tom putu ustaše su organizovale »sabirno mjesto« u osnovnoj školi sela Koteza, gdje je već bilo desetak žrtava, među kojima Risto Miljević sa svojim sinom. Slijedio onoj u Veli anima, i ova škola u Kotezima bila je pretvorena u pravo muilište. Navodim samo primjer da su Jovi Miljević u odsjekli polni ud i stavljali ga u ustašnjegovom ocu, naređujući mu da to jede, a zatim ud od oca tiskali u ustašinu.

U školi u Kotezima izvršene su posljednje pripreme pred izvođenjem ljudi na jamu u Ržanom dolu, udaljenu odavde kilometar-dva. Ovoga puta ustašama se nije mnogo žurilo. No, Boroje, Zutac i Koprivica bili su nezadovoljni zbog neuspjeha u selima Poljice, Sedlari i Grmljani, pa su zato svoj bijes iskaljivali na nemom nim žrtvama u koteškoj školi. Žice i konopi stezali su sve jače, udarci su bili kobni, a jauci stravili.

Padom prvog mraka kolona je stigla u Ržani do. I ove većer nisu novila se drama iz proteklih dana. Nad Ržanim dolom nadvila se još jedna crna koprena.

Tek oko ponoći završi se dvodnevna krvava drama na Ržanom dolu. Samo za tada dana, 23. i 24. juna 1941. godine, ustaše su u tujamu bacile 180 Popovaca i stanovnika okolnih sela. U injeno je to i ovdje, kao i na desetinama mjesta širom tzv. NDH - smišljeno, planski, organizovano i dugoročno pripremano, kao što je proglašeno u junskom broju »Ustaše«, 1932. godine: »Nož, revolver, bomba i pakleni stroj to su idoli, koji imaju povratiti seljaku plodove njegove zemlje, radniku kruh, a Hrvatskoj slobodu!«

CRVENA ZASTAVA NA VRHU ILIJE PLANINE

Tek drugi dan poslije završetka zločina na Ržanom dolu, 26. juna, do zbjegova je doprila vijest o tome da je Njemačka napala Sovjetski Savez, odnosno da je »majka Rusija« ušla u rat protiv Njemačke i Italije. Ova vijest je, u toj velikoj narodnoj žalosti, odjeknula kao glas slobode i nade u pobjedu pravde nad mržnjom i mrakom. U trenutku tog saznanja miješale su se i radost i žalost. Iz bola za žrtvama u Ržanom dolu i tradicionalne nade u veliku slovensku Rusiju, odjeknula je i prva pjesma, sa plaćom pjevand:

»Oj, Rusijo majko od Slovena,
Pomozi nam ovoga vremena...«

Tog istog 26. juna, na vrhu Ilike planine zavijorila se velika crvena zastava, koja se mogla uočiti i na razdaljini od deset kilometara. Zastavu

su postavile izbjeglice iz Dra eva. Narod Popova polja, odnosno izbjeglice u zbijegu »Ilija« prihvatile su je kao svoju i pod njom se po eli boriti. Zbog nje su ustaški piloti vrlo esto uzlijetali sa aerodroma u Mostaru, nadlijetali zbijeg, sipali mitraljeske rafale i bacali bombe na to proletersko znamenje, podignuto iz krvi i suza. Me utim, neprijatelj nije uspio da se dokopa te zastave, ni da je uništi.

Zbijeg »Ilija« se, s obzirom na geografski položaj ove planine, od po etka našao u veoma teškoj situaciji. Planina Ilija tih dana je više lila na opkoljenu tvr avu, nego na planinski prostor za narodni zbijeg. Bila je opkoljena sa svih strana i izložena nasrtajima ustaških dželata. Sjeverozapadno od Ilike, na oko 12 km daljine, nalazio se ustaški garnizon Ljubinje, mjesto kotarskog poglavarstva, ustaškog logora i oružni ke postaje. Na zapadnom pravcu, udaljeno oko 12 km bilo je, ustaško uporište Ravno, mjesto opštinskog poglavarstva, oružni ke postaje i ustaškog tabora. Nešto južnije, na oko 7 km, nalazilo se ustaško uporište Dubljani, sa ustaškim rojevima i vodom oružnika u Veli anima. Sa juga i jugozapada Iliju su, na odstojanju 8 do 15 km, opkoljavale oružni ke postaje duž željezni ke pruge Zavala-Hum: Zavala, Grmljani, Poljice, Jasenica-Lug, Hum. Sa desne obale Trebišnjice nalazila se oružni ka postaja u Dobromanima, a sa sjevera i sjeveroistoka, na udaljenju 3 do 5 km, ustaška uporišta u Žabici i Kruševici.

O igledno, stanje neposrednog okruženja u kome se zbijeg »Ilija« našao bilo je neodrživo za obje strane. Morala se brzo kidati najosjetljivija »karika« - sa naše ili ustaške strane. Uostalom, koliko god je napad Hitlerove Njema ke na Rusiju ohrabrio ustaše u njihovim zlo initima, još više je ulazak Rusije u rat protiv »sila Osovine« osokolio pri-padnike zbjega »Ilija«, me u kojima se svakim danom sve više osjeao uticaj komunista.

U aprilu ili maju, u selo Drijenjane stigao je iz Beograda Milan Stojanovi . On je ve tad širio propagandu o velikoj ulozi koju e Rusija imati u kona nom obra unu sa silama Osovine i da e se ulaskom Rusije u taj rat situacija u Evropi ubrzo promijetini. Govorio je da Rusi ne e dozvoliti Hitleru i Musoliniju da kod nas rade šta ho e. Kazivao je o pravima radnika i pravednim uslovima života, ali da za sve treba borbe i strpljenja. Milan se, nekoliko dana pred zlo in u Popovom polju, vratio na partijski rad u Beogradu. (U dokumentu Muzeja logora na Banjici, piše: Milan Stojanovi , ro en u Drijenjanima, srez ljubinjski 1911. godine, streljan 1942. godine kao lan komunisti ke diverzantske grupe u Beogradu). U Drijenjane je iz Durbovnika došao i Vule Gluhaji , radnik i komunista. Nešto kasnije stigao je Slobodan Šakota. U Veli anima je bio tekstilni radnik iz Beograda Vaso Oro, u Dra evu Vaso Kurili , i tako dalje. Lanovi KPJ bili su malobrojni, ali se njihov uticaj na mase snažno ispoljavao.

Desetak dana po ustaškom zlo inu, 2. jula 1941. godine, grupa komunista koja se zatekla u Bjelašnici održala je prvi sastanak u širem rejonu Klupca iznad sela Dra eva. Izvjesno je da su u esnici toga sastanka: Vaso Oro, Vaso Kurili , Vule Gluhaji iz Popova polja i Savo Maltez sa Vlahovi a raspravljali o stanju i situaciji u zbjegovima: »Ilija«, »Bobani« i »Sitnica«. Na tom sastanku, bilo je rije i o pružanju oružanog otpora ustašama. Kasniji događaji u svemu su potvrđili pravilnost njihovog uticaja na zbijeg »Iliju« u tom najtežem istorijskom trenutku. Bila je to ona iniciraju a snaga koja je Popovo usmjeravala do kona ne pobjede.

ORGANIZOVANA ZAŠTITA NARODA

U zlo inima u Popovom polju ustaše su ubijale samo odrasle i spobne muškarce. Krajem juna, oni su usmjerili propagandu na smirivanje situacije, istovremeno se spremaju i za još gnušnije zlo ina. Propagirali su jedno, a radili drugo. Raznim kanalima su poruivali da se narod vradi iz zbjegova kuama, gdje mu se garantuje život, u protivnom će silna vojska napasti zbjegove i sve što zateće van kuće pobiće na licu mjesta kao »hajduke i odmjetnike«. Onima koji su već prešli ili imaju namjeru da pređu sa pravoslavne na katoličku vjeru, kao i onima koji su živjeli u mjestima mješovitog nacionalnog sastava i različite vjerske pripadnosti poruivali su da »nemaju šta da se boje«. Njima je, staviše, garantovana zaštita. Pod uticajem te propagande, veoma teških uslova života u zbjegovima, bolesti, gladi i drugih nevolja - neke su se familije, u cjelini ili djelimično, vratile u svoje domove, narođeno ito u sela donjem Polju. Bila je to još jedna velika zabluda.

Kao odgovor na ustašku propagandu, u zbjegove su, raznim kanalima, dopirale vijesti o ubistvima onih Popovaca koji su živjeli u drugim krajevima zemlje (iz Mostara: Panto Ivanišević, Mirko Kuduz, Mijo Miljević iz Poljica; iz Tulja Pero i Blagoje Radulović; iz Veli ana: edomir Orović i Danilo Milić; Iz Dervente: Nikola Masleša iz Tulja; u Bogatiću - Mađari, Orović Risto iz Veli ana, ihori Milan u Sarajevu, ihori Mirko u Guči kod a ka i ihori Stojan u Banatu, sva trojica iz Valjine; Milić Nikola iz Veli ana ubijen u Lastvi).

Za pripadnike zla ina kog Borojevog ustaškog logora, zbjeg »Ilija« bio je veoma tvrd orah. Naime, ustaške snage bile su nedovoljne da bi skršile planinsku tvrđavu - »Iliju« koju je branio narod riješen da se bori do zadnje kapi krvi. Ustaški funkcioneri tražili su pojačanja za realizaciju svojih planova, ali ona nisu stizala, ili su bila nedovoljna. Ustaškom pokretu, koji je svim svojim zlo ina kim planovima i razvijenom mrežom institucija zaprijetio opštom katastrofom naroda - suprotstavio se opštenarodni odbrambeni pokret.

Večer od 3. juna i akcije 60 nevesinjskih ustanika na Udrežnju, plamatio je ustanak širom Hercegovine. Nizale su se pobjede nad ustašama, oružnicima i domobranima. Napadane su kolone, prekidani putevi, sjene telefonske žice, uništavani objekti na pruzi, ubijani zlodinci. Za Pavelićeve zlodine nijedne nije bilo sigurnosti i spokoja. Otuda, u ovakovom »vrilogu uzavrjele Hercegovine«, krvnici Borojević, Koprivica i Zutac nisu ni mogli o ekivati pomoći strane za realizaciju svojih daljih zlodinskih planova. Za ustaše je situacija bila teža u drugim krajevima Hercegovine, gdje je trebalo angažovati »išenje« terena tamo gdje im se ukaže pogodna prilika. Tu priliku oni su vidjeli u satiranju goloruke nevjene i - žene, djece i staraca iz Dubljanice, Veli ana i avša, a zatim i iz drugih sel u donjem Polju. Rijeće je, uglavnom, o onim selima i stanovnicima kojima su ustaše nudile svoju zaštitu. Da bi postigli što veće efekte, a bili što manje izloženi pritiscima šire sredine, oni, donekle, mijenjaju zlo ina kroz takтику: na području svoje teritorijalne nadležnosti oni su i dalje nosioci i organizatori zla ina, ali neposredne izvršioce, uglavnom, dovode sa strane - kako bi imena zla ina ostala nepoznata. Pored toga, odlučili su da se »likvidacijom« stanovništva, kada za to postoje uslovi, vrše noćno, i na licu mjesta.

Sredinom jula povukla se voda sa cijelog Popova polja, ali je ono ostalo neobraćeno. Zbog obilja vlage i pod uticajem julskog sunca, ubrzano je dobar dio Polja obrastao u bujni korov. Na ranije uzoranim njivama u gornjem Polju kukuruzi su prispjeli za okopavanje. Izlažu i se

i smrtnoj opasnosti, vlasnici tih njiva su se spuštali iz Bjelašnice u sela, okopavali kukuruze i radili u baštama. Tada se prvi put pristupilo organizovanoj zaštiti tih ljudi. Sa pogodnih mesta su, recimo, neprekidno djelovali osmatrači, koji su obavještavali o svakoj opasnosti. U gornjem Polju bile su dvije stalne osmatračice: jedna na stijenama Grozdave, isturena prema mostu na Trebišnjici, i druga, na Ravnoj glavici, između Mrkonjića i Tulja. Određeni su i kuriri za održavanje veza između sela. Osmatračice i kuriri su imali i odgovorajuće znake za međusobno obavještavanje. Tako, na primjer, ako bi osmatračice dovikivale: »Eto konja uz Polje!« to je značilo da postoji opasnost. Ako bi se oglasili puščani pucnji sa osmatračice, to je značilo - neposrednu opasnost i signal za bježanje.

STRAVI NA NOĆ UOČI SVETOG ILJE

Kraj jula donio je i velike vrućine i sušu. Zbjegovi su ostali bez vode, a na žednoj i ispucaloj zemlji korov je venuo i sušio se. Stigle su poznate ilinske žege.

Noć uoči i Ilindana (2. avgusta) bila je tiha i mirna. Pred ponoću i selo Dubljane pritisnu gluva noćna tišina. U kući i starog Miše Glavana na ogromništu tinja vatrica. Dogorijevaju posljednji ostaci zakržljalih kukrica i mali lelujavci plami akcije, poslije dužeg otimanja, ugasi. Kući u ispunjava mrak. Već danima se u ovom domu, kao i u mnogim drugim u Popovu polju, ne spava mirnim snom. Strah i žalost prepeli u sebe svakog trenutka. U Popovu je mnogo domova iz kojih su ustaše u jamu bacile dva-tri lana, a ima i onih iz kojih je ubijeno i preko etiri. Iz kuće Miše Glavana ustaše su 23. juna bacile u jamu u Ržanom dolu Nikolu Glavana sa sinovima Jovom, Ilijom i Milanom (Nikola je imao 53, Jovo 22, Ilija 20 i Milan 18 godina). Ove večeri u kući ih je zanočilo petoro. Najstariji među njima je Mišo, koji ima oko 90 godina, a namjerno je u dvije čurice - Anica od šest i Dobroslavka od dvije godine. Djevojice je već savladala san i mirno spavaju na krevetu, pored ognjišta. Djed Mišo je dremućakao, njegovu ženu Savetu polako je osvajao san, a snaha Cvijeta već je bila zaspala, ali se probudila. Kao kroz san, ušla je neko šuštanje po avliji. Možda je to ne ije pašće, pomislila je. Nije pas; uye se nekakvo sašaptavanje. »Kuku, ko bi to mogao biti u ovo zlo doba?« - pitala se ona. Od uzbuđenja je uzdrhtala. Nije imala snage da se obrati Mišu. Osluškivala je. Neko zakucava na vrata. Tišina. Opet zakucava, sada malo jače. »Otvaraj!« - uye se nepoznat glas iza vrata. »Kuku, šta da radim?« - Saputala je Cvijeta u gluvo doba noći. »Ko je!?«. »Otvori, naši smo« - opet onaj nepoznat glas. »Bolje da ih ne ljutim«, pomisli Cvijeta i povuče rezu. Ukoji i se kad na pragu ugleda pet-šest ustaša. Ocijeni da su sasvim mirno ekali da ona otvoriti vrata i bi joj krivo što su je tako lako obmanuli. Osjeti se bespomoćnom. Uplašena za život djece, hoće da im ponudi gostoprivrštvo, ali onaj što je prvi zakoračio na prag zahvaljuje nožem. Sjeća ivo se do ručice zari u tijelo nesreće žene. Cvijeta osjeti užasan bol u mišićima lijeve ruke i lijevoj dojci. Krv šiknu. Ona se sruši na pod. Savladaše je strah i bol. Nepomično je, pod stolom, utala. »Evo, tako to treba raditi, nije ni beknela« - hvali se jedan ustaša. U tom trenutku vrisnu Savetu: »Jaoj nama no as!«. Ali, nož još dva puta sijevnu i ona pada pored ognjišta. Uoči se samo samrtni ropac i šikljanje krvi. Obje devojice ciknuše. Dozivaju majku i baku, ali uzalud, one su izdisale, slušaju i užasne vriske djevice. Mala Dobroslavka, od straha navuće dotrajalu ponjavicom na glavu. Ona i sestrica ručicama pritiskaju

o i i uši, instiktivno pokušavaju i da na taj na in pobjegnu od užasne stvarnosti. A od ognjišta se uje glas nepoznatog: »Stani, i a, ne trzaj, bi e ti lakše!« Suri ustaša, zabaci star evu glavu ustranu, duboko mu zari nož u grlo i jednim trzajem mu prerezala grkljan. Jedan ustaša svu e ponjavicu sa male Dobroslavke. Dijete se trza i vrišti: »Mama, mama moja, ne daj me, mama, brani me!« Ustaša povu e dijete za nogu, podiže ga iznad kreveta sa glavom okrenutom prema podu i zadrža ga u položaju. Pramenovi Dobroslavkine kose padale su na djedovu krv koja je tekla pored ognjišta. »Ciko nemoj me ubiti!. Nemoj, molim te, dobri iko«. Nesre na majka je slušala užasni vapaj svoga nejakog djeteta u kandžama smrti. Slušala i rukama pritiskala rane, sprije avaju i oticanje krvu. Ustaša je neumoljiv: probode nožem dje iji stoma i i Dobroslavku ispusti na pod. U predsmrtnim bolovima, dijete se trza, gr i i preme e. »Pogledaj kako se sprski duh neda ugasiti, majku li im pse ul« - kaže kolja svojim sau esnicima, ali ne briše nož. Na redu je i šestogodišnja Ankica. Opet jecaj, vrisak, molbe. I ubod noža.

Majka Cvijeta sve to gleda i sluša, bore i se za sopstveni život. Izdržala je tu stravi nu no , svjesna da je izgubila djecu, ali i da od njenog života zavisi i mnogo drugih.

Kada je sve bilo gotovo, ustaše su izašle na atrnju, zahvatili vode i prali krvave ruke - prije nego upadnu u drugu ku u. Cvijeta je iskoristila taj trenutak, izvukla se ispod stola i, neprimjetno, išezla iz avlje. Javila je prvim komšijama o ovom užasnom inu. Vijest se munjevitom brzinom prenijela kroz Dubljane. Istog asa, sve što se moglo kretati umaklo je prema Bjelašnici. Cvijeta se sjutradan obrela u Korlatima, gdje se zadržala i ljeila. Ova žena izuzetne hrabrosti i snalažljivosti napravila je djelo ravno podvigu. A bila je samo jedna od mnogih majki Popovki, neustrašivih, plemenitih, rodoljubivih. Tako je selo Dubljani spaseno velike katastrofe. Ustaše su te no i uspjele da zakolju samo Anicu Glavan, Dobrosavku Glavan, Milku Glavan, Mišu Glavan, Radmilu Glavan, Savetu Glavan i Maru Jakši .

ZLO IN U SELU AVSU

Samo dva dana kasnije, 4. avgusta, na udaru ustaša našlo se selo Veli ani. Ono je, u sklopu rasporeda njihovih uporišta i mreže okružni kih postaja, predstavljalo ozbiljnu smetnju pri realizaciji ustaškog odbrambenog sistema. Sa oko 80 boraca, ovo selo se našlo samo oko kilometar zapadno od uporišta u Dubljanima. Bilo je orijentisano na liniju Ravno - Dubljani i Ravno - Ljubinje, istovremeno ugrožavaju i, svojim bo nim položajem, izlaz na Jadransko more, pravcem Ljubinje - Ravno - Zavala - Slano. Zbog toga je, u julu, vod oružnika, najverovatnije iz sastava 4. oružni ke pukovnije u Sarajevu, preba en u Veli-anе. Vjerovatno je taj potez bio odgovor na to što su Veli anci sa zapadnog i Dra evljani sa isto nog pravca, sa svojim susjedima i osloncem na Bjelašnicu, neprestano vršili pritisak na ustaško uporište u Dubljanima. Zato je Veli ane trebalo što hitnije »o istiti«. Me utim, pou eni dotadašnjim iskustvom, ogromna ve ina Veli anaca nije se dala prevaratiti, pa je ovo selo izbjeglo težu katastrofu. Tih dana, a naro ito prilikom upada 4. avgusta, ustaše su, ipak, uspjele da na svirep na in ubiju oko 15 Veli anaca, uglavnom žena, starijih osoba i djece. Tih dana ubijeni su: Jovanka Amanović, Rista Dostić, Rista Lakić, Janja Milić, Janja Slavić, Janja Šuk, Mara Šuk, Saveta Šuk, Mijo Milić, Stana Pendo, Mijo Šuk, Rista Šuk, Tripo Šuk, Sojka Šarenac i iz Gali i a Saveta Gredo i Saveta Nožica.

Poslije Veli ana, ustaše su krenule na mirno selo avaš, gdje su htjeli da poprave relativno slab uspjeh u Dubljanima i Veli anima. U tome se nijesu prevarili. Znali su da se do tada glavnina avšana nije udaljavala od svojih domova, pored ostalog i zato što ih je ve ina, još u maju, prešla na katoli ku vjeru, pa im je garantovana bezbjednost, a uz to su stalno bili pod prismotrom ustaša iz roja u avšu. Pored toga, avaš je od zbjega u Iliju bio udaljen desetak kilometara, pa se ta zlo ina ka akcija mogla nesmetano izvesti. Da bi zlo inci ostali anonymni, Boroje, Koprivica i Zutac su ovaj zlo in planirali u dogovoru sa ustašama iz Dubrava (stola ki srez).

U zoru, 11. avgusta, kad su mirni stanovnici avša još spavali, selo je opkolilo oko 60 ustaša iz okoline Dubrava. Na elu ove zlo ina ke skupine nalazio se dželat Marko Kati. Poslije opkoljavanja sela, a uz pomo ustaša iz avša, zlo inci su upali u domove mještana sprske nacionalnosti. Krvava drama je odmah zapoela, a pratili su je, sa obale Trebišnjice, etko i Danilo ordan. Nevino stanovništvo je skupljeno u grupe, da bi bilo mu eno, zlostavljan i odvo eno do jedne dubodoline pored sela. Za to vrijeme su one koje su pobili i izmrcvarili u selu, po ulicama i u ku ama, tovarii na konje, ili ih vezali za konje, i tako ih prebacivali u zajedni ku jamu pored sela. Ovaj stravi ni masakr uspjeli su da prežive, bjekstvom, Veljko Miloševi i Božidar Mihi. Ustaše su na njih dvojicu ispalile mnogo metaka, ali je bjeguncima sre a bila naklonjena. Jedno od svjedo enja u ovom zlo inu je sa uvani izvještaj 4. oružni ke pukovnije, gdje se, izme u ostalog, navodi da je 15. avgusta grupa oružanika iz postaje u Ljubinju, pod komandom narednika Nazifa Salmana, na licu mjesta ustanovila da su ustaše 11. avgusta došle iz Stoca u avaš i pohapsile 104 »gr ko-isto na stanovnika«, uglavnom žene i dece, i u 11,30 asova pobile ih iz pušaka i puškomitrailjeza. Me u uhapšenima bilo je i devet djevojaka. Ustaše su ih otjerale u Popovo polje, nad jednu jamu (najvjerovatnije u Ržanom dolu) i tamo ih strijeljale. Pored toga, navodi se da su sva strijeljana lica iz avša bila prešla na katoli ku vjeru, te i da je me u njima bilo i jedno dijete staro svega pet dana. Ustaše su, kaže se, oplja kale sve domove ubijenih. U jedno dijete od šest godina ispalili su 5 do 7 metaka, pri emu je vikalo da nije ništa krivo i molilo da ga puste, a oni su ga bacili u jamu.

U tom 111 dana dugom periodu tiranije u Popovom polju, ustaše su, na najsvirepiji na in, ubile oko 320 stanovnika ovih sela. Bio je to strašan zlo in i težak udarac za narod Popova polja.

Izuzimaju i pojedina ne slu ajeve, može se re i da domobranstvo i oružništvo tzv. NDH, bar ovdje i u ovo vrijeme, nijesu bili neposredno umiješani u gusne zlo ine po injene u Popovu polju. Te zlo ine izvršili su pripadnici ustaškog logora u Ljubinju (odnosno od 17. avgusta u Ravnom), osim avša u kome su zlo in izvršile ustaše sa dijela teritorije stola kog sreza.

SUDBONOSNA ULOGA KOMUNISTI KE PARTIJE

Od juna do septembra 1941. godine, na podru ju zbjega »Ilija« odigrali su se veoma krupni i posebno zna ajni doga aji. Na Vjetrenom brdu je ve 26. juna, dakle dva dana poslije zlo ina, održan sastanak i izabранo privremeno rukovodstvo zbjega, u kome se nalazilo oko 116 pušaka i jedan mitraljez. Sedamnaestog avgusta održan je sastanak u selu Drapi ima, gdje je za povjerenika zbjega izabran komunista Slobodan Šakota. Izdat je i poznati »Proglas narodu zbjega Ilike«. Uveliko se

prišlo formiranju eta narodne vojske. Ustani ke ete iz zbjega »Viduša« i »Sitnica« zauzele su žandarmerijsku stanicu Zmijanac. Ustanici iz zbjega »Ilija« i »Sitnica« napali su 31. avgusta Ljubinje, sjedište ustaškog logora i opštinskog i sreskog poglavarstva. Nešto ranije, pod pritiskom ustanika iz zbjega »Ilije«, posada ustaškog uporišta Žabica povukla se za Ljubinje. Tom prilikom selo je napustilo cijelokupno stanovništvo, uglavnom muslimanske vjeroispovijesti. Selo Žabica je do temelja spaljeno. Ista sudbina snašla je i selo Beleni i i neke druge zaseoke u Bobanima. Sukobi na nacioinalisti koj osnovi dostigli su vrhunac. Zagovornici srpskog nacionalizma (kasnije nosioci etništva i izdajnici srpskog naroda) u svakom Hrvatu i Muslimanu vidjeli su ustaškog dželata. Prijetili su bratoubila ki rat i me usobno satiranje Srba, Hrvat i Muslimana. To je, svakako, odgovaralo talijanskoj politi koj strategiji na Balkanu, a ono ega su se bojali bio je opštenarodni ustanak protiv okupatora i kvislinga. U vezi sa tim, komunisti u zbjegovima odigrali su izuzetno zna ajnu ulogu i, kao predstavnici jedne organizovane politike snage koja je ostala uz naše narode, spasili su mase od opštenacionalne katastrofe koja je ve bila na pomolu. Oni su Srbe, Hrvate i Muslimane pozvali u zajedni ku borbu, a bili su protiv svih osveta nad nedužnim ljudima, potezanja starih ra una i eprkanja po starim ranama. Pozvali su ljide svih vjera i nacija u zajedni ku borbu protiv zajedni kog i za sve podjednako opasnog protivnika. Slijede i komuniste, ustanici iz »Ilije« i Šume trebinjske vodili su uspješne borbe na željezni koj pruži Zavala - Hum i na pravcu Trebinje - Ljubinje. Zauzete su, istog dana, željezni ke stanice Jasenica - Lug i Poljice - Popovo. Zaplijenjeno je preko 50 pušaka, 6 puškomitrailjeza, 150 ru nih bombi i 5.000 metaka. Posada sa željezni ke stanice Grmljani povukla se u Zavalu. Trećeg septembra napadnuti su željezni ki vor Hum i oružni ka posjata u Zavali. Padom željezni ke stanice Zmijanac i ustaškog uporišta u Žabici ugrožen je cito sjeverozapadni i zapadni pravac prema Ljubinju, posebno kada se ima u vidu da su se na tom prostoru našli zbjegovi »Ilija«, »Sitnica« i »Viduša«. U takvoj situaciji ustaški logor i sresko poglavarstvo u Ljubinju su, bez obzira na to što je i ustaško uporište u Dubljanima bilo izloženo snažnom pritisku ustanici kih eta iz zbjega »Ilije«, bili pri nu eni da povuku vod oružanika iz Veli ana u Ljubinje, radi zaštite sa tog pravca, tim prije što su ustanici, 31. avgusta, na taj garnizon izvršili uspješan napad. Ukrzo, 6. septembra, Talijani vrše demonstrativni ispad sa jednom motorizovanom kolonom iz Dubrovnika, preko Slanog za Zavalu, s ciljem da osujete dalje napade ustanika. Me utim, pritisak ustanici kih eta i dalje je rastao, pa su se 6. septembra uveće, ustaše iz uporišta u Dubljanima povukle u Ravno. Te no i povuklo se i cijelokupno stanovništvo hrvatske nacionalnosti. Sjutradan je selo Dubljanu do temelja spaljeno. Uzalud su bili svi napori malobrojnih komunista i rodoljuba iz sela Popova polja da se sprije i razaranje sela. Podivljali nacionalizam izazvao je suludu nacionalisti ku strast. Nasuprot tome, uticaj lanova KPJ u redovima ustanika svakog dana je rastao. Pod njihovim rukovodstvom ustanici jedinice su okupljale borce bez obzira na njihovu vjersku i nacionalnu pripadnost. Koliko je taj uticaj komunista bio snažan i politika NOP-a dalekovida, svjedo i i ve spomenuti dokument, izdat samo nekoliko dana poslije zlo ina u Popovu polju. To je »Proglas narodu zbjega Ilije« u kome se, izme u ostalog, navodi: »Drugovi! Vi koji ste još i ranije, dok ova nesre a nije zadesila naš narod, ukazivali kojim putem treba da se po e, kako da izvojujemo slobodu i socijalnu pravdu - radni narod u ovim najtežim i najsudbonosnjim trenucima mora, svojom sviješ u i hrabroš u, služiti za primjer svima.

Zato se zakunimo na vjernost borbi radnog naroda. Zakunimo se da neemo dozvoliti da dođe do bratoubila ke borbe naroda srpskog sa hrvatskom i muslimanskim sirotinjom... !«

Ustaška tiranija je svakim danom bila sve više omrznuta u širokim narodnim masama - kako u srpskim, tako i u hrvatskim i muslimanskim sredinama. I sam Pavelić je, avgustovskih dana 1941., nosioce ustaških zloina širom tzv. NDH okvalifikovao kao zlo ince i preduzeo neke mjere kojima je bio cilj da se nezadovoljstvo naroda stiša, a time, kako je vjerovao, splasnu i široko pokrenute ustani ke akcije. Tako, svojom naredbom od 9. avgusta 1941., nare uje da »divlje ustaše imaju smjesta prestati sa svakom djelatnošću«. Istom naredbom je već inu ustaških stožernika razriješio dotadašnjih funkcija, a imenovao nove stožernike u župama. Po novom naimenovanju, stožernik u župi Hum (Mostar) ostao je i dalje Ivo Zovko, a u župi Dubrava (Dubrovnik) umjesto Ivana Rojnice imenovan je Vlado Herceg. Tako je Pavelić svu odgovornost i krivicu za masovne pokolje srpskog stanovništva pokušao da prebací na to, kako ih je nazvao, »divlje ustaše«, koji su dotad bili (a i dalje su ostali) nosioci i organizatori ustaškog pokreta u pojedinim mjestima i, na osnovu ustaške politike i u ime nje, vinovnici mnogobrojnih masovnih zloina. Poglavnik je ovakvoj mjeri pribjegao, ponajprije, zbog pritiska i prigovora Nijemaca i Talijana da su takvi ustaški zloini prouzrokovali masovni revolt i izbijanje opštenarodnog oružanog ustanka, pa je i njima po elo da gori pod nogama. Nije se, dakle, radilo o humanosti jedne ili druge okupatorske sile, a još manje krvnika Pavelića, koji je svoje najvjernije ustaše godinama najneposrednije pripremao da bez ikakve milosti kolju srpsku živalj, već o uvanju sopstvenih, stvarnih ili lažnih, pozicija.

U novoj situaciji ustaški logor u Ljubinju osjetio se ne samo ugroženim već i bespomo nim. Zato Jure Boroje, Zutac i Koprivica, da bi izbjegli katastrofa, odlučuju da se, sa logorom, povuku u Ravno. Ti bari ustaški dželati, koji su svoju »silu« iskazivali na golorukim i vezanim žrtvama, nerijetko i nad ženama, djecom i starcima, 18. avgusta se, u najvećoj tajnosti, povlače preko Stoca i apljine u Ravno. Krenuli su zaobilaznim putem, jer nijesu smjeli poći znatno krajevima - preko okrvavljenih Pandurice i Ržanog dola.

TALIJANI REOKUPIRAJU HERCEGOVINU

Talijanske okupatorske vlasti svakog asa su budno pratile vojnopoličku situaciju u Hercegovini, gdje su, u neposrednom zaleđu »njihovog« Jadranskog primorja, imali posebne interese. Ustaški kolaboracionisti ki sistem je, talasom ustanih akcija i oštrom osudom njegovih zloina i u hrvatskim i muslimanskim nacionalnim sredinama, snažno uzdrman, tako da više nije predstavljalo adekvatnu ni oružanu ni moralnu snagu koja bi se mogla suprotstaviti ustani kim snagama. Plamen ustanika zahvatio je već dio Hercegovine i svakim danom se snažno širio. Procjenom situacije, Talijani su došli do zaključka da bi kritični trenutak za njihove interese u ovom prostoru mogao nastupiti koncem avgusta i po etkom septembra. Zato su požurili da se, sa svojom oružanom silom i uz odgovarajuću propagandu, suprotstave ustani kim snagama. Planirali su da te snage natjeraju na rasulo i uguše ustankak, te u Hercegovini uspostavite novi okupacioni sistem. Tako su, po etkom septembra, talijanske okupacione jedinice ponovo zaposjele, odnosno reokupirale, cijelu Hercegovinu, osim konji kog sreza. Sve vojne jedinice, oružnici i civilna ustaška vlast u takozvanoj drugoj zoni prepotinjeni su talijanskim vojnim vlastima.

Uporišta u Popovom polju: Ravno, Zavala, most na Trebišnjici i Poljice - Popovo - Talijani su zaposjeli 11. septembra 1941. godine. Odmah su na mostu preko Trebišnjice podigli fortifikacijske objekte: betonske bunkere, minska polja, rovove, ži ane prepreke i kaponire. To su izgradili pored samih Sjenokosa, gdje su, otprilike, prije dva i po mjeseca, ustaše zatvorile smrtonosni obrub oko desetina golorukih Popovaca. Sada se taj lukavi neprijatelj, sa svojim pomaga im, branio u tim odbrambenim vorovima i ta kama podignutim oko Popova polja, dok su se granice slobodne teritorije proširile do desne obale Trebišnjice. Bila je to velika pobjeda ustani kih snaga, koja je oznaila novu etapu u razvoju NOP-a. Ve tada neprijatelj ustnika, ma koliko udružen i broj ane jak, nije predstavljao takvu snagu koja bi mogla narodu i njegovoj vojski, koja se upravo ra ala, prijetiti totalnim uništenjem. Me utim, na pomolu je bio drugi neprijatelj, isto tako strašan i opasan. Naime, me u stanovništvo u Popovu polju zavladala je glad. Mnogi Popovci su se prebacivali preko Trebišnjice i odlazili u Dalmaciju, posebno u Konavle - da bi preživjeli »gladni period«, koji e, kako se predvi alo, biti preduž i zato što je Popovo polje, zbog zlo ina ustaša, ostalo potpuno neobra eno i zaraslo u korov. U tim sredinama Popovci su nailazili ne samo na potpuno razumijevanje ve i bratsku solidarnost hrvatskog naroda i iskrene želje za zajedni ko podnošenje žrtava u borbi za opstanak, za nastavljanje oružane borbe pod istom zastavom i protiv zajedni kog neprijatelja Srba, Hrvata i Muslimana.

Jedanaestog septembra 1941. godine navršilo se ta no 111 krvavih dana Popova polja pod ustaškom tiranijom. Rat je bio na po etku, ali se tako krvav period strahovlade nad narodom Popova polja nikada više nije ponovio. Nije, jer se narod nije dao, jedinstven i odlu an u borbi za slobodu i bratstvo.

MILAN KNEŽEVI „TIZI“

OD IMOTSKOG DO LJUBINJA

Jedan sam od lanova prve grupe boraca iz Imotske krajine, koji su 1941. godine stupili u partizanske jedinice.⁰ Bila je to grupa od svega etiri lana. U njoj su bila moja dva starija brata, Lazo i Jovo Kneževi, Luka (Lukiša) Pijanovi ja. Formiranje grupe i pripreme za odlazak u partizane obavljali smo u strogoj tajnosti, pod teškim uslovima okupatorskog i ustaškog terora. Posebnu teško u predstavlja je nedostatak veza i slaba obaviještenost o žarištima ustanka i lokaciji partizanskih jedinica. Probijanje sa okupirane teritorije iz Imotskog do sela Žrvnja u ljubinjskom kraju, na oslobo enom prostoru Viduše planine, bilo je veoma opasno i rizi no, puno dramatike i neizvjesnosti, sa nizom veoma zamršenih zapleta i obrta. Kada bismo uspješno izbjegli jednu zamku - upadali smo u drugu, još složeniju. Kad smo se izvukli ispod neposrednog domašaja italijanske i ustaške opasnosti zaprijetila je nova - od pro etni kih elemenata. Ali, po nimo - od pravog po etka...

⁰ Prema dosad utvr enim podacima, još su etiri druga rodom sa podru ja Imotske krajine tokom 1941. godine stupila u partizanske jedinice, u raznim krajevima zemlje gdje su se u to vrijeme zatekli: Mate Buši, španski borac - u Sloveniji; Širo Dropulji, španski borac - u Slavoniji; Mate Ujevi - u zapadnoj Srbiji i Ivan Ga e - na Kordunu.

Pošto se moja sje anja iz 1941. godine dobrom dijelom odnose na prilike i neprilike u imotskom kraju, to je neophodno da, bar u najkratim crtama, ukažem na neke bitne elemente opšte situacije na tom području uoči samog rata.

U ekonomsko-socijalnom pogledu naš imotski kraj je bio izrazito zaostao, siromašan i prenapun u seljački kraj. Teren krševit, neplodan. Osim zelene oaze Imotsko-bekijskog polja i nešto s teškom mukom i znojem iskrnih njivic, terasa i do i a - sve ostalo (ukupno 646 km²) prekriva goli krš, zakržljale šume, kamenita pustara. Na tom škrtom i posnom zemljištu 1941. je živjelo 8.500 doma instava sa ukupno 50.430 žitelja. Dakle: premnogo usta na premalo obradivog zemljišta. Oko 94% stanovnika bili su seljaci, a 6% svih ostalih - trgovci, zanatlije, radnici i službenici. Oko 97% stanovništva je bilo hrvatske, a 3% srpske nacionalnosti. Gotovo svaki drugi žitelj bio je nepismen (među starijim generacijama i preko 90%).

U najtežem materijalnom položaju bili su seljaci, posebno siromašni, a takvih je bilo najviše. Malo je bilo doma instava koja su mogla da sastave kraj s krajem. Cijene seljačkih proizvoda, posebno grožđa i duvana, bile su o ajno niske. Seljaci su do guša bili zapali u zeleničke dugove. Glad je esto posjećivala sirotinjske domove. Takvo stanje je nagonilo hiljade ljudi da se otiskuju u bijeli svijet, trbuhom za kruhom, da tamo dirine i argatuju za mršavu nadnicu. Neki su se odavali švercu duvanom i drugom kontrabandom, drugi torbarili i prodavali jeftinu galanteriju i bižuteriju, a bilo je i pojedinaca koji su se bavili prošnjom kao zanatom. Takve ekonomske i socijalne prilike rađale su opšte nedovoljstvo kod stanovništva.

Na političkoj sceni predominantnu ulogu igrala je HSS. Ona je mase okupljala prvenstveno na parolama borbe za nacionalna prava, a u suštini je tražila podjelu vlasti u zemlji sa velikosrpskom buržoazijom. U tome je imala podršku znatnog dijela klera, koji je vidno uticao na religiozno zatucaniji dio stanovništva. Sve ostale građanske i političke partije u ovom kraju nisu imale ni dubljeg korijena niti šireg i trajnijeg uticaja na ljude.

Izuzetak je donekle inio ustaški pokret kao oni enje najreakcionarnejši fašisti ke i šovinisti ke ideologije i politike, premda ni on nije predstavljaо neku jaču snagu. U stvari, ustaše su imale nekoliko jakih i agresivnih uporišta,²⁾ a nešto više uticaja po eleisu da sti u tek 1938., kada ih se jedan broj vratio iz emigracije. Udan je bio odnos vlasti prema tim povratnicima. Dok je ta ista vlast progonila komuniste, ustašama je, manje-više, dozvoljavala da slobodno vršljaju i djeluju. Oni su naravito nastojali da se infiltriraju u HSS i to, prvenstveno, u Maekovu »zaštitu« i u tome su imali određenog uspjeha. Posebno su nastojali da vrbuju što veći broj omladinaca, koje su, uz mistiće obrede, primili u svoje redove. Gdje god su mogli raspaljivali su šovinisti ke strasti, izazivali razne incidente: U toj svojoj radosti imali su punu i bezrezervnu podršku nekoliko svećenika koji su i sami prišli ustaškom pokretu. Osim toga, pogoršavanje i zaoštravanje međunarodne i unutrašnje situacije, posebno Hitlerove luke pobjede širom Evrope, dobrom dijelom su im olakšavali posao.

2) Od ukupno 505 ustaša emigranata koji su se 1937. godine nalazili u logorima u Italiji oko 150 njih bilo je rodom iz imotskog kraja. Posebno ih je bilo dosta iz pojedinih sela, kao što su Runovići 19, iz Lovre 19, Zmijavaca 15, Prološca 13, Grabovca 12, Zagvozd 8, Glavina 8, itd.

Monarhisti ki režim kao nosilac i simbol socijalnog izrabljivanja, nacionalnog ugnjetavanja i politi ke tiranije nikad u ovom kraju nije uživao širu podršku, pa ni u vrijeme kada je Ma ek, kao vo a HSS, sjedio u kraljevskoj vlasti. Osim na silu vlasti, režim se ovdje još oslanjao na uski krug režimlja i ši ardžija iz obje nacionalnosti, na uski krug ljudi iz sokolske organizacije i ša ica od države zavisnih inovnika."

Nasuprot režimu i cijeloj gra ansko-politi koj strukturi, uklju uju i tu i ustaški pokret, stajala je i, u iliegalnim uslovima, djelovala malobrojna organizacija KPJ, odnosno KP Hrvatske. Komunisti su se u svom radu oslanjali na lijeve tradicije i uvijek tinjaju e revolucionarne težnje radnih i eksplorativnih slojeva, na širi krug naprednjih, patriotskih i antifašisti ki orijentisanih ljudi. Od mnoštva Imo ana koji su boravili na radu širom Jugoslavije ili u inostranstvu, neki su tamo dolazili u dodir sa naprednim idejama, sa klasnim radni kim i sindikalnim pokre tom. Neki su tamo postajali komunisti ili simpatizeri KPJ, ili jednostavno antifašisti. Po povratku ku ama oni su imali odre en pozitivan uticaj i povezivali se sa partijskom organizacijom. Sa nastupom fašisti ke opasnosti dolazilo je do oštре diferencijacije i me u tim radnicima. Tako, na primjer, dok su zagriženi nacionalisti i separatisti prilazili Paveli u, komunisti i antifašisti su dobровoljno odlazili na špansko ratište da se bore protiv fašizma i frankizma. Prema vjerodostojnim podacima, 59 Imo ana, koji su u to vrijeme radili u evropskim i prekomorskim zemljama, otišlo je u Španiju - da se bore za odbranu Spanske Republike. Mahom su to bili komunisti i ve ina je položila svoje živote u toj borbi. Iako se u to vrijeme o njihovom u eš u u španskem gra anском ratu nije mnogo znalo, njihov primjer se, nesumnjivo, pozitivno odražavao u sredinama iz kojih su poticali.

Što se rat bliže primao našim granicama, organizacija KPJ je po stepeno prilazila obnovi, sre ivanju i organizovanju svojih redova i pozivanju sa naprednim ljudima u ovoj sredini. U septembru 1940. godine održana je konstituiraju a Kotarska partijska konferencija. Konferencija je usvojila zaklju ke o politi kom, idejnom i organizacionom radu, te izabrala Kotarski komitet. Za sekretara tog komiteta biran je Pavle Lozo, radnik iz sela Poljica, jedan od najstarijih jugoslovenskih komunista, revolucionar koji je 1921. godine, po nalogu CK KPJ, upu en u ovaj kraj gdje je iste godine osnovao i prvu eliju KPJ. Zbog njegove komunisti ke djelatnosti, vlasti su mu zabranile da napušta rodni kraj, kako bi ga stalno držale pod nadzorom. Njega je režim progonio i maltretirao, a povremeno i zatvarao, ali ga sve to nije moglo slomiti. Ostao je dosljedan svojim komunisti kim uvjerenjima. Nisu ga pokolebali ni HSS-ovci iako su to pokušavali. U imotskom kotaru je, sigurno bilo, i ljudi koji li no nisu poznavali Pavia Lozu, ali teško da je bilo odraslog ovjeka koji nije uo za njegovo ime i za njegovu komunisti ku djelatnost. Neosporno je da njemu pripada najve a zasluga za razvoj i aktivnost partijske organizacije u imotskom kraju - izme u dva rata i u toku NOB- .

Prema nekim istraživanjima⁴ u imotskom kotaru je septembra 1940. godine bilo oko 40, a neposredno pred kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije oko 70 lanova Partije. Navodi se da je postojalo 11 partij-

3) Koliko su slabe pozicije režima bile najbolje pokazuju rezultati izbora iz 1938. godine, kada je za listu Udržene opozicije glasalo 11.000, a za vladinu listu samo 410 bira a Za listu Udržene opozicije glasali su ne samo lanovi HSS, ve svi oni koji su bili u opoziciji prema režimu - od krajnje ljevice do krajnje desnice. Indikativno je da je za listu Udržene opozicije glasao i znatan broj bira a srpske nacionalnosti.

4) Opširnije: Nedjeljko Kujundži : »Imotska krajina u NOB 1941-1945«.

skih elija, i to u sljede im mjestima: Imotski (grad), Runovi i, Zmijarci, Grubine, Poljica, Dobri ina, Grabovac, Krivodol, Krstatice, Lokvi i i Studenci.

TUŽNE SLIKE IZ APRILSKOG RATA

U danima fašisti ke agresije na Jugoslaviju zatekao sam se u rodnom selu Podbablj - zaselak Mali Nebriževac (22 doma instva sa oko 100 žitelja povezanih u (5) pet bratstava Opuve, Pjanovi i, Kneževi i, Jajlov i i i Milet i). Kao i u drugim krajevima Jugoslavije, i kod nas je vijest o Hitlerovom napadu primljena kao grom iz vedra neba, kao veliki šok i iznena enje, premda je poslije demonstracija od 27. marta i obaranja vlade Cvetkovi -Ma ek politi ka atmosfera bila užarena i svakog asa se mogao o ekivati agresivni napad tu ina. Ljudi su se uzne-mirili i zabrinuto pitali kako i zašto »udari rat«, do ega e dovesti i šta e sa njima samima biti.

Tih košmarnih aprilskih dana 1941. u Imotskom nije bilo vojnih jedinica niti izvo enja ratnih operacija. Narod je rat doživljavao preko mobilizacije ljudi i konjskih zaprega, slušaju i razne pri e i glasine, u emu je najviše bilo dezinformacija. Štampa nije stizala, a u itavom srezu jedva da je bilo nekoliko radio-prijemnika, pa nije bilo ni vjero-dostojnih obavještenja, te je u takvoj konfuziji svako pri ao ono što je uo i dodavao šta je želio. Po jednima, ve prvih dana rata sve je bilo propalo i samo što Nijemci i Italijani nisu prispljeli u Imotski. Po drugima, naši su nanosili »ubojite udarce« agresorima od Skadra i Zadra sve do austrijske, ma arske i bugarske granice. U stvari, niko nije znao pravo stanje stvari niti realan odnos snaga na ratištu.

U tako konfuznoj situaciji, 11. aprila 1941. ujutro, uputio sam se u Varoš, kako mi nazivamo Imotski. Na prilazu gradu doživio sam bombardovanje iz vazduha. Jedan Musolinijev avion je bacao bombe i pro-uzrokovao prve ratne žrtve u našem kraju. U jednoj od kafana u centru grada nakon bombardovanja sam slušao komentare najnovijih vijesti. Tu sam prvi put uo da je ju e, 10. aprila, Kvaternik u Zagrebu, u ime poglavnika Paveli a, proglašio tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku. I dalje, da Nijemci napreduju na svim linijama. Zauzeli su Zagreb i Niš, a pri-bližavaju se i Beogradu. Ne zna se gdje su kralj i vlasta. U samom Imot-skom i okolini ve su se pojavile oružane grupe sa ustaškim oznakama. Naslušao sam se novosti, sve gore od gorih i vratio se ku i.

U našem Malom Nebriževcu, nasred zaseoka, pod starom kostje-lom, zatekao sam veliki broj ljudi, žena i djece. Svi su bili uzbu eni i zastrašeni zbog bombardovanja. Jedni su kukali i bogoradili, a drugi psovali i grdili. Osobito je glasan bio Ilija Pjanovi - Baluketa, ovjek niskog rasta i velike glave, ve prevadio etrdesetu. Bio je pri dobroj kapljici, pa bu an:

- Za sve su ovo krivi oni usranci u Beogradu! Bog ti boga da ja komandujem vojskom isprašio bih svu tu njema ku žgadiju i italijanske žabare - sve do Rima i Berlina...

- E, jesu grdnog pogriješili, Baluketa brate, što tebe ne postaviše za komandanta vojske - dobacuje mu neko od prisutnih i ljudi, pored svih svojih nevolja, prasnuše u smijeh.

Tog istog dana, negdje u kasno doba no i, odnekud upade u našu ku u moj najstariji brat Spiro. On je bio mobilisan u sastav XIII pje-sadijskog puka u Sinju. Koliko god smo se obradovali što ga vidimo živog, toliko smo bili za u eni i kako pristiže. Bio je u vojni koj unifor-

mi, pogužvan, znojav, izmoren. Ukratko nam je ispriao da su tokom juerašnjeg dana, 10. aprila, ustaše izvršile put u njegovom puku kod sela Trnova Poljana, na sredokraju puta između Sinja i Livna. Vojnici su razoružani i rasuli su se na sve strane, izuzev onih koji su se pridružili ustašama. On se, sa još nekim drugovima, stranputicom preko brda i urvina, probijao i tako dospio kući.

Sutradan se povratio i Lukiša Pijanović. I on je bio mobilisan u isti taj puk, na dužnosti veziste. I njegova prijača bila je Spirina. U svim tim događajima vidjeli smo sigurne znake propadanja kraljevine i rasula vojske.

Ustaše su tih dana sve organizovanije i otvoreni nastupale na scenu, a lokalne vlasti bile potpuno paralizovane. Svoje pristaše ustaše su naoružavale i u grupama uprivale u Mostar i apljinu, da tamo presreće u, napadaju i razoružavaju već rastrojenu i demoralisanu kraljevsku vojsku. Aktivirala se i Makova »straža« i upregla se u ustaška kola. Kako su konkretno organizovane i vodene te akcije, najbolje je da se poslužimo njihovim vlastitim opisom. »Hrvatski narod« je 8. oktobra 1941. godine u lanku »Kako su tekle borbe ustaša na području aplikina - Ljubuški sa srpskom vojskom i etnicima«, između ostalog pisao:

»Od 3. do 7. travnja 1941. formirana je 85-ta pukovnija sa 13-tim topničkim divizionom u apljini i okolini apljine. Pukovnjom je zapovjedao potpukovnik Dragutin Ivanović, katolik i dobar Hrvat. Imao je ova pukovnija smjestila, već su ustaše iz Mostara, po nalogu ustaškog povjerenika Stanka Šarca, 10. travnja 1941. poslale prof. Petra Vrdoljaka da obavijesti Ivanovića o proglašenju hrvatske države i da se sporazume kako da se raspusti njegova pukovnija, te da se ustašama preda sva pukovnijska imovina. To je izvršeno 11. travnja uveče.«

Dalje se navodi da su dva bataljona ovog puka odbila da se razoružaju. Pošto su se izmakli iz apljine - jedan prema Ljubuškom, a drugi prema Stocu i tamo zauzeli položaje, ustaše su odlučile da zatraže pojava anja kako bi razbili i ova dva bataljona i onemoguće im da ponovo zauzmu apljinu. Tu misiju su povjerili Petru Nuiću, koji je do tog momenta bio pisar 85. puka. U lanku se dalje kaže:

»Radi toga je otišao Petar Nuić s Nikolom Vrdoljakom-Biševićem ustašom putem Imotskog, odakle su doveli jedan veliki samovoz ustaša iz Bekije i Imotskog. U apljinu su prispjeli oko jedan sat po ponoći, rasporedili stražu na potrebna mesta, držali red i razoružavali vojnike, koji su dolazili iz Nikšića, Metkovića i iz drugih krajeva.«

U lanku se dalje govori kako su razbijena i ova dva bataljona i odaže priznanje najistaknutijim ustašama:

Kroz cijelo vrijeme borbe sa strane ustaša istakli su se Jure Zovko, ustaša iz Imotskog, Nikola Vrdoljak - Bišević, ustaša iz Drinovaca, Jure Grubešić iz Drinovaca, Petar Vrdoljak iz Drinovaca. Cijelo vrijeme bio je u pomoći ustašama Don Juraj Vrdoljak-Bišević, župnik iz Studenaca, a zadnja tri dana došao mu je u pomoći fra Nikola Ivanković iz Jablanice. Dne 16. 04. talijanska vojska bila je prispjela u Ljubuški.

Pokazalo se da ustaše emigranti po povratku u svoja mesta nisu u prazno tražili vrijeme. Tako reči preko noći su izbili na površinu i nametnuli se kao kolovože i organizatori svojih pristaše i oružanih grupa. Za sobom su povukli najveći dio Makove »zaštite« i bez teškoća mobilisali svoje pristalice. Uostalom, narod nije ni razlikovao ko je ustaša a ko pripadnik Makove »zaštite«, jer su se uglavnom, svi sami nazivali ustašama. U citiranom lanku pohvaljuje se ustaša Jure Zovko iz Imotskog. On je, u stvari, bio samo jedan od fanatičnih izvršilaca načina ustaškog vodstva. U Imotskom su mnogo istaknutiju ulogu od njega igrala neka druga njegova sabra, kao što je bio Stjepan Šuto, kojeg je Pavelić samo koji mjesec kasnije, u septembru, postaviti za sto-

žernika stožera Velike Župe Usora i soli u Tuzli. Tom prilikom e mu se, u njegovoj objavljenoj biografiji, izme u ostalog, u zasluge pripisati i to što je »u doba borbe za Nezavisnu Državu Hrvatsku uspješno organizovao vojsku u imotskom kraju«. Njemu uz rame bio je Ivan Marjanovi a a koji je uskoro postavljen za logornika u Imotskom. Zatim Ivan Šuto, kojeg e Paveli tako e, u septembru, postaviti za stožernika stožera Velike Župe Livac i Zapolje u Novoj Gradiški. Iza njih ništa nisu zaostajali fratri Stanko Bradari i Stanko Milanovi . Njihova nedjela narod Imotske krajine i drugih regija, od Dalmacije i Hercegovine preko Bosne i Like do Slavonije, ne e i ne može zaboraviti.

U jutranjim asovima 16. aprila 1941. cestom iz pravca Splita je uz buku i tutanj, nagrnula motorizovana kolona Musolinijevih invazionih trupa. Na elu kolone hrlili su motociklisti, sa ogromnim rancima na le im a, naoružani kratkim puškama, pištoljima i bombama sa dugim drvenim držaljama. Za njima se kretala motorizovana pješadija u otvorenim kamionima, samohodna artiljerija, borna kola, komora. Me u njima je bilo jedinica regularne armije u zelenomaslinastim uniformama, zatim crnokošuljaša, te bersaljera sa tetrebovom perjem zadjenutim iza šljemova. Kretali su se kao na paradi. Vojnici su mahali zastavama, pjevali, uzvikivali parole u slavu Du ea i Italije. Ustaše su se pobrinule da svojim gospodarima i saveznicima prirede dobrodošlicu. Na Kamenmostu su im podigli slavoluk, a u Imotskom, zajedno sa ša icom starih italijanaša, pripremili sve an do ek.

Kolona se, inilo se, otegla u nedogled. Dok su jedni pristizali od Krivodola, drugi su ve promicali od Imotskog i kuljali dalje, prema Mostaru i apljini. U po etku, ovu neprijateljsku i zastrašuju u vojsku na to kovima posmatrali smo iz skrovišta, iza ograda i plotova, iza odškrinutih vrata i prozora. Onda se grupa dje aka osmjelila i prišla cesti. Priklju ilo im se i nekoliko nas omladinaca, a onda i po koji stariji ovjek. Stajali smo tik do ceste, na prostoru izme u Jalov i a pojate i Tokine ku e. Ovim krajem su tokom vijekova prolazili i harali mnogi osvaja i. Prohujale su, izme u ostalih, mongolske horde, turski buljuci, venecijanske kompanije, francuski bataljoni i austrougarske regimente, ali ovako opremljenu i pokretnu vojsku ovaj kraj još nije video. Sa zebnjom smo posmatrali tu lavinu vojske, vozila i raznovrsnog naoružanja. Uši su nam zaglušile od buke motora, tutnjave to kova po izlokanoj cesti, škripe eli nih gusjenica i razdragane pjesme u pobedni kom zanosu tu inskih vojnika. Pred našim o ima rušio se jedan svijet sazdan od ne realnih predstava i lažnih obe anja. Koliko do ju e omladina je u patriotskom raspoloženju pjevala: »Zadar, Trst i Rijeka, sloboda vas eka...«, a danas - u ropstvo pada itava zemlja... .

U svakoj nevolji dešava se i ponešto smiješno. Tako je bilo i ovom prilikom. Jure i pravcem od Ajdukove Drage i ulaze i u oštru krivinu pod Trapinama, na prilazu selu, neki motociklisti su gubili ravnotežu i survavalii se u provaliju ispod puta. Vojnici su se mu ili, izvla ili svoje mašine na cestu da bi dalje produžili, ili sa ekali transport havarisanih motora. To nas je zabavljalo i veselili smo se njihovim nezgodama. Toliko smo se izvještili u procjeni da smo unaprijed pog a koji e od nadolaze ih motociklista skliznuti sa puta.

Negdje oko podne skupilo se dvadesetak vojnika koji su ekali da svoje ošte ene motore transportuju. Dijelilo nas je rastojanje od svega pedesetak metara. esto su pogledali prema nama i u jednom momen tu su se odlu ili da nam pri u. Mi smo se kolebali: da li da ih sa ekamo ili da se razi emo. Ipak smo ih sa ekali. Oni su nastupah veselo, teatralno. Prve rije i koje su nam uputili bile su: »Viva Du e«, »Viva Ita-

lija«, »Jugoslavia kaput«, »Serbo macare, komunisti macare«. Mi smo ih zbunjeno i kiselo posmatrali, prave i se da ne razumijemo šta uzvikuju. Sa nama je bio i Nikola Pijanović Dujaš, visok, plav ovjek pedesetih godina, bivši ratnik bivše crno-žute monarhije sa više evropskih ratišta i pe albar koji je obišao niz zemalja Zapadne Evrope i dva puta išao u Ameriku, ali mu se sreća nije nasmiješila. Život ga je naučio da se doviđa i snalazi u raznim prilikama. Sada je ove Musolinijeve govorljive soldate, na dozlaboga lošem engleskom jeziku, nazivao kućnim sinovima, a oni su, misleći da im upućuju riječi i dobrodošlice - aplaudirali i smijali se do suza.

Takav susret je ublažio napetost. Vojnici su iz svojih džepova i buclara vadili fotografije svoje rodbine, prijatelja, zaruncica i ratnih drugova i pokazivali ih nama. Jedan bradati veteran pokazivao nam je neke fotografije iz borbi u Etiopiji.

Italijani su se raspričali. Govorili su i o svojim budućim ratnim planovima: sad su završili sa Jugoslavijom a uskoro će i sa Grčkom. Onda će doći i na red Sovjetski Savez. To su oni na veoma jednostavan način izražavali: »Unione sovjetska kaput, tuti komunisti macare«. Koristeći tu konfuziju, mi smo počeli da pjevamo tada u našem kraju veoma popularnu pjesmu: »Nebojmo se crnog Musolina - dok je nama Josifa Staljina«. Pri tome smo riječi Musolinija glasno izgovarali, a Staljina prigušivali. Opet su Italijani bili zadovoljni i živo su odobravali: »Bravo, bravissimo«.

U nekoj dobi vojnici su zatražili da jedu. »Ima mandare«, pitali su. »Sinjori, mi mižerija, niente mandare« - odgovorio im je Dujaš. Do tada naičigled dobro udni vojnici se narogušiše. Počeli su da pseaju: »Porka mizerija, porka madona«. Sami su krenuli da traže hrana po kućama. Dvojica su prešla preko ceste i upala u kuću Andrije Pijanović Crne. Otuđa su zaštitili veliki i okrugao, žut kukuruzni kruh. Kruh se pušio, tek izvan podloga sa a. Vojnici su ga lomili, međusobno dijelili i halapljivo gutali. Takav njihov postupak ostavio je na nas veoma ružan dojam. Italijanski fašisti su trubili u svojoj propagandi kako njihove trupe imaju »civilizatorsku misiju na Balkanu«, a oni se evo, na prvom koraku, na »divljem Balkanu« ponašaju kao obični nasilnici i pljačkaši.

Protekao je i taj dan. Spuštala se noć. Ljudi su se povlačili u svoje domove. Nebom su se zapalile zvijezde, a cestom je i dalje tutnjalo zaoblje kolone. Selom su zavijali uznemireni psi...

To večer selom su se pronijeli glasovi da u Mostaru i okolini ima mnogo vojnika jugoslovenske vojske, a među njima, navodno i naših komšija i srodnika, koje Italijani trpaju u logore i namjeravaju odvesti u ropstvo. Tako su kružile glasine da će Italijani vratiti vlasnicima konje koje je mobilisao bivši vojni okrug. Trebalo je da neko ode tamо i vidi što se stvarno događa i, ako može, nešto učini. Tražili su se dobrovoljci. Naravno, nikome se u takvoj situaciji nije išlo u Mostar. Nakon poduzećeg natezanja javili smo se Jovo Pijanović Škare i ja. Ujutro, 17. aprila krenuli smo na put. Za divno uđe, Borićev autobus je saobraćao na liniji Imotski - Mostar kako da se ništa nije desilo. Vozili smo se preko Posušja i Lištice. Autobus je bio gotovo pun putnika. Ljudi su bili prilično utrujeni, zamišljeni. Samo je jedna grupa od 5 do 6 mladih, koji su se oigledno među sobom poznavali, bila veoma bučna i razdražljiva. Pjevali su pjesme o Paveliću i NDH, uzvikivali parole u slavu Dućea i Firera. Usput smo pristizali zaostala vozila italijanske invazije kolone, zastajali i nekako ih mimoilazili. Kad smo se sa Žovnica, niz onu krivudavu cestu, spuštali ka Mostaru, neki putnici su ukazivali na

poharane ku e u Cimu i Ili ima - svježe tragove nedavnih okršaja jedinica, regularne jugoslavenske vojske sa ustašama.

U Mostar smo stigli iza podne. Iskrcali smo se pred željezni kom stanicom. Upali smo u mravinjak italijanskih vojnika, koji su se kretali u svim pravcima. Tu se muvalo i nekoliko ustaških skupina. Nekako smo se probili kroz tu vojni ku masu i uputili se ka Sjevernom logoru. Kad smo preko mosta prešli na lijevu obalu Neretve ugledali smo grupe ljudi i žena kako razvla e raznu imovinu, brašno, pasulj, kante masti, odje u i obu u iz ranije razvaljenih vojnih magazina. udno je bilo da ih niko nije spre avao, jer su to radili na o igled italijanskih vojnika. Osje alo se da su stari gospodari nestali, a da novi još nisu uspostavili vrstu kontrolu.

Sjeverni logor su ve bili zauzeli okupatorski vojnici. Vrtili smo se oko logora i tražili ne emo li vidjeti naše zarobljene vojнике ili konjske zaprege. Me utim, ništa od toga nismo primijetili. Pitali smo ljude koji tu u blizini stanuju: znaju li oni gdje su smješteni zarobljeni vojnici? Kazali su nam da ih u Sjevernom logoru sigurno nema, a da su i oni uli da ih nešto ima u Južnom logoru. Otišli smo dolje, ali i tamo bez ikakvog rezultata. Vratili su smo se u grad i potražili kona ište u nekoj privatnoj ku i blizu Tepe. Tu smo saznali da je tokom dana u Beogradu potpisana i formalna kapitulacija kraljevske vojske.

Prolaze i pokraj kina »Volga« primijetili smo da ova ustanova radi. Došli smo na veernju predstavu. Na repertoaru je bio film »Bez krivice krivi«. Posjetilaca je bilo dosta, me u kojima i prili no italijanskih vojnika i podoficira. Dok smo ekali na po etak predstave, Italijani su se vrtjeli oko jedne grupe omladinki i udvarali im se u stilu »bambina mija«. Pošto omladinke nisu reagirale, vojnici su po eli da im prijete »komunisti macare«. Jedna crnoputa djevojka sa dugim crnim kikama osmjelila se i glasno im doviknula: »Komunisti e dati vama po glavi«. Italijani su htjeli da doznaju šta je to ona rekla, ali u to su se vrata sale otvorila i posjetiocu su požurili a zauzmu svoja mjesta. Tako se taj incident završio bez posljedica.

Sutradan ujutro italijanska vojna muzika krenula je sa Musale preko mosta, dnašnjom ulicom Mostarskog bataljona, prema staroj željezni koj stanicu. Svirali su neke marševe, a kapelnik, oficir u napirlitanoj uniformi, sa dugim dirigentskim štapom je izvodio razne bravure. as je normalnim korakom marširao ispred vojne kapele, as se licem okreao prema kapeli i marševao natraške, vitlao je dirigentskom palicom na sve mogu e na ine, bacao je u visine i vješto hvatao. Sve je bilo namještено da se privu e što ve a masa gra anstva da posmatra ovu atrakciju. Me utim, špalira nije bilo, ak se ni prolaznici nisu duže zadržavali da posmatraju prizor. I na taj na in gra ani Mostara su iskazivali svoje neraspoloženje prema tek prispjelim osvaja im.

U Mostar su stigli i Nijemci. Grad se prolamao od grmljavine njihove motorizacije. Tu sam prvi put video uživo te Hitlerove »ibermen-še«. Izgledali su zastrašuju e: uko eni, izglancani i utegnuti opasa ima, još uzdignutih glava, pa je izgledalo i da ne gledaju ni ljude ni stvari oko sebe. Italijani su u odnosu na njih izgledali suviše blijedo, ak trapavo, nevojni ki. Jedan manji odred njema kih tenkova kretao se centrom grada i uputio se alejom prema Rondou i Balinovcu. Kad su naišli naspram zgrade gimnazije jedan tenkista je, iz ista mira, skrenuo svoju eli nu grdosiju na trotoar i usmjerio ga na visoko i granato stablo platana. Tenk je u naletu izvalio platan. Stablo je izvaljenih žila i smrskanih

dah. Nacista je upravo to i htio - da pokaže snagu i silu Hitlerovog oružja kako bi novim podanicima utjerao strah u kosti...

U popodnevnim asovima navratili smo u jednu kafanu u Cernica ulici. Tek što smo naru ili kafu, upadoše dva njema ka vojnika u pratnji dvije o igledno »lake djevojke«. Pomislih: gdje i kako ih tako brzo na oše, pobogu?! Smjestili su se za sto nasuprot našega. Vojnici su naru ivali pi e i veoma grubo navalili na djevojke, i to na o igled gostiju. Jedan od njih, mlad i atletski razvijen, ispalih crnih zuba, osobito je bio agresivan. Djevojku je posadio u krilo, podizao joj suknu do nepristojne visine i gnje io joj trbuhi i butine. Pri tom se cerekao i galamio. Iza jednog stola nešto bliže šanku podigao se stari Musliman sa fesom na glavi. Prišao je stolu i zapovjedni ki se obratio djevojci: »Rospijo, napolje!« Djevojka se zbumila i po ela nešto da se opravdava. Nijemac se upetljao i pitao: »Vas, vas?« Stari Musliman je još jednom ponovio to što je rekao i djevojke su se pokupile i izašle iz kafane. Stari Musliman se ponovo vratio u svoje društvo, da mirno i tiho puši ibuk i sr e kafu iz fildžana. Ova dva vojnika su ostala zbumjena; još su malo posjedjeli, pa su i oni napustili kafanu. Ovaj gest starog Muslimana u takvim okolnostima bio je ne samo hrabar nego i rizi an.

U Mostaru i okolini ostali smo nekoliko dana, ali ništa od posla zbog kojeg smo došli nismo obavili, niti smo šta saznali. Jedino smo negdje blizu Bune sreli tri vojnika pješadinka koji su se probijali od Nikšića. Od vojni ke uniforme na sebi su imali samo akšire i cokule. Šinjeli i bluze su zamjenili za selja ke gunjeve. Neko im je rekao da e se lakše probiti preko Mostara nego preko apljine, gdje ustaše hvataju svakog ko nai e. Rekli su nam da su rodom iz okoline Livna i da se probijaju ku ama. Pitali su nas da li mogu bezbjedno pre i kroz Mostar. Savjetovali smo im da sa sebe skinu akšire i cokule i ako budu išli u civilu da e mo i pro i bez problema. Poslušali su nas i ko zna šta je s njima bilo.

Borave i tih nekoliko dana u Mostaru i okolini, kretali smo se kroz masu italijanskih i njema kih vojnika, sretali naoružane grupe ustaša i Ma ekove »straže«, a da nas za sve to vrijeme niko nije ni zaustavio ni legitimisao. Onda smo se 21. aprila istim onim Bori evim autobusom vra ali u Imotski. I tek što smo izašli iz Mostara prema Žovnici, na jednoj okuci nas je zaustavila grupa ustaša. Jedan od njih je ušao na prednja vrata i neko vrijeme natmureno i ute i posmatrao nas putnike - kao da je htio da nam iz o iju i sa lica pro ita ko smo i šta smo. Zatim je oštrim glasom naredio: »Srbici, Cigani i Židovi neka iza u iz samovozal!« Nastao je tajac. Jovo i ja smo se dodirovati koljena sporazumjeli da se ne odajemo. Ustaša je još jednom ponovio svoju naredbu. No niko se nije micao. Onda se javio neki dovitljivi putnik. »Gospodine ustaša, vidite da je ovo hrvatski samovoz iz Imotskog i da u njemu ne može biti putnika te fele koju vi tražitek.« Ustaša je na to nešta blažim glasom odgovorio: »Nemoj ti mene da u iš šta da radim. Ja vrišim svoju dužnost. Samovoz može produžiti.« Tako smo prebrodili tu neugodnu i opasnu kontrolu. Ostatak puta smo prošli bez incidenata. Na autobuskoj stanici u Imotskom bila je italijanska patrola i nekoliko ustaša, ali nisu kontrolisali putnike.

U selo smo stigli no u u doba ve ere Obavijestili su nas da su u me uvremenu ku ama stigli svi vojnici i da niko nije pao u ropstvo, osim jednog aktivnog podoficira. U mojoj ku i prijatno iznena enje: vratila su se i dva brata, Lazo i Jovo.

Stariji brat, Lazo, pravi pe albar, posljednje dvije godine proveo je na radu u Crnoj Gori, kao zidarsko-tesarski radnik. Tamo je u estvovao

u demonstracijama 27. marta, zbog ega su mu žandarmi naredili da smjesta otputuje u rodni kraj. Kad je izbio rat, sa grupom komunista i patriota se javio vojnim vlastima u Podgorici da stupi u armiju kao dobrovoljac. Nisu ih primili. Potom su oni produžili u Nikšić, gdje su im savjetovali da svako ide u svoje rodno mjesto i tamo se prijavi vojnim organima. Dok je stigao u Trebinje - slom je bio o igledan. Od Trebinja se uputio pješke, preko Popova polja, Ljubinja, Stoca, apljine i Ljubuškog - do Imotskog. Usput je sretao italijanske trupe, naoružane grupe ustaša i Ma ekove »straže«. U Ljubuškom su njega i jednog mornaru iz sela Biorina ustaše pritvorile. No, kad su im objasnili da su Imotani i da žure ku i »da bi se prijavili u Paveli evu vojsku« - ovi su ih pustili da odu. Na ulazu u Imotski naišao je na ustašku stražu. Jedan od ustaša ga je prepoznao, premda Lazo nije poznavao njega. Pošto ga je sa nasladom izvrijeao i ponižavao, predao ga je drugom ustaši da ga sproveđe u zgradu Gra anske škole gdje su pritvarali »sumnjive osobe«. Tu mu je prišao jedan drugi stražar, upitao ga da li je on brat Jove Kneževića, govore i mu kako je sa Jovom dobar drug i da su zajedno služili vojsku. Kad mu je Lazo odgovorio da jeste, stražar ga je izveo iz školske zgrade i šapnuo mu: »Bježi odavde što brže možeš!« I tako se našao kod kuće.

Jovu je rat zatekao na odsluženju vojnog roka u tvr avskoj artiljeriji kod Šibenika. Jedinica se održala sve do nailaska italijanskih invazionih trupa. Tada se svako spasavao kako je znao i umio. On se sa još nekim drugovima kretao nešto putem nešto stranputicom. Na prelazu preko rijeke Cetine jedva su umakli da ih Italijani ne zarobe. Tako je i on sretno prispio doma.

Bilo nam je dragو što smo, nakon više godina, svi na okupu, ali veselju nije bilo mjesta. Ekala su nas nova iskušenja i neizvjesnosti...

Tako se okonao neslavni aprilski rat. Pod silinom fašisti kog udara, zahva ena kukavi lukom i izdajom, sramno je kapitulirala Kraljevina Jugoslavija. Kao kula od karata, srušio se jedan truli režim, koji je od samog nastanka nosio klicu vlastite propasti, jer je bio razjedan ekonomskim, socijalnim, nacionalnim, vjerskim i drugim suprotnostima. Niti je mogao niti je htio da iskoristi borbene tradicije i patriotsko raspoloženje naroda, koji je, inače, bio spremjan da se bori za slobodu svoje zemlje. Nije prihvatao ništa što je napredno i narodno. Uzalud su bili naporci KPJ sa Titom na elu koji su godinama ukazivali šta zna i fašizam i kuda on vodi. Komunisti ka partija se odlučno zalagala za odbranu zemlje i u tom cilju zahtjevala neophodne demokratske i druge reforme kako bi se ojačala odrambena snaga zemlje, ali vladajući kruševci su uporno ignorisali sve njene predloge i sugestije.

USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI

Stari režim je propao, a nastupio mrak okupacije. Nastupalo je zlo i gore. Fašisti ki okupatori su, uz pomoć doma ih slugu i izdajnika, ostvarivali svoj plan o razbijanju Jugoslavije kao države. Na račun naše teritorije proširivali su se: Hitlerov Treći Rajh, Mussolinijeva fašistička Italija, Horthyeva Mađarska, Koburska Bugarska i, pod italijanskim izmnom, »Velika Albanija«. Od ostatka teritorije stvoreni su tzv. Nezavisna Država Hrvatska, Protektorat u Srbiji, Guvernat u Crnoj Gori, nekakva upravna teritorija u Banatu, itd. Ali okupatorima ni to nije bilo dovoljno: naoružali su svoje sluge i gurnuli ih u istrebljiva ko bratoubila ko klanje, kako bi za vječna vremena onemogu ili bratoubila ko klanje,

kako bi za vje na vremena onemogu ili ponovno ra anje Jugoslavije i zatrli njeno ime. Doju erašnji teroristi i politi ki mra njaci, prevaranti i kokošari, preko no i su postajali inoci vlasti sa neograni enim pravima da uništavaju ljude, plja kaju i haraju imovinu.

Kod nas, u Imotskom, Italijani su uspostavili svoj garnizon, uveli karabinijersku i druge službe. Odmah su izdali naredbu o prikupljanju oružja i vojne opreme. To je bio i povod da se formira naša etvora - lana grupa. Sastali smo se na dogovor: da li se odazvati toj naredbi ili ne? I naravno, nismo se odazvali, kao ni mnogi drugi. Ina e, što se ti e prikupljanja oružja Italijani nisu imali nekog uspjeha niti su tu naredbu strogo sprovodili. ak nisu vršili pretrese po ku ama. Ali taj su posao temeljito obavile ustaše kad su uzele stvari u svoje ruke. Njima je to bilo i lakše, jer su znali ili pretpostavliali ko ima i može da ima nešto od oružja. Putem batina i terora - u najve em broju slu ajeva su se dokopali tog oružja.

Krajem aprila ustaše su u gradu Imotskom i selima Glavini i Prološcu uhapsile 29 ljudi srpske nacionalnosti. Prema jednoj verziji imali su namjeru da likvidiraju te ljude, ali su ih u tome, navodno, sprije ili Italijani. Prema drugoj verziji, ustaše su dobровoljno predale ove ljude Italijanima, kao »opasne i antidržavne elemente«. Bilo jedno ili drugo, Italijani su ove nesre nike preuzeli i transportovali u ropstvo - u Italiju, i to u logor kod Udina. Ovaj doga aj je unio nemir i paniku me u srpsko stanovništvo u cijelom kotaru. Pronosili su se glasovi da se spremna ista sudbina svim odraslim muškarcima srpske nacionalnosti.

U ovako napetoj situaciji naša etvora lana grupa jeinicirala razgovore i dogovore sa ve im brojem mla ih ljudi u selu. Sve se to moralio raditi strogo tajno. U taj širi krug ljudi uklju eni su bili Špiro i Petar Kneževi , urica i Dušan Opuva, Ilija, Jovo i Nikola Pijanovi , Joko i Stevo Milet i još neki.⁵⁾ U tim razgovorima ocijenili smo da najve a opasnost prijeti onima koji su tokom kratkotrajnog rata bili u vojsci, pa im je preporu eno da se neko vrijeme skrivaju. Dogovoren je da redovno osmatramo prilaze selu, kako bismo se, u slu aju opasnosti, mogli na vrijeme skloniti. Pojedinci su zaduženi da uspostave veze sa nekim drugim selima i doznaju šta oni preduzimaju. Ja sam bio zadužen za vezu sa Velikim Nebriževcem. Kontaktirao sam sa Mirkom Tomi em i Savom Šindikom. Zadužili smo žene mljekarice, koje su svako jutro odlazile u grad, da nas obaviještavaju o kretanju Italijana i ustaša i da nam iz grada donose štampu. Posebno smo preporu ili da svako na pogodnom mjestu prona e ili izgradi skrovište za sklanjanje u slu aju nužde. U takvoj situaciji živjeli smo sedmicama.

Ustaše su naravno, obavljale svoj posao. No, nešto je i kod njih škripalo, i to se ve osje alo. I sami su se žalili na Italijane - da ih ometaju u radu, da im prijete razoružanjem, itd. Glavni razlog je bio u tome što još nije bilo izvršeno razgrani enje sa Italijom i nije se znalo kome e naš Imotski pripasti. A kada je Paveli , 18. maja 1941. sa Italijanima potpisao sporazum o razgrani enju i kada se saznalo da Imotski nije pripao Italiji, ustaše je zapljasnio novi talas euforije. vrš e su se osje ali u sedlu vlasti. Još više su naglašavali »ustaški karakter Imotskog«. Uz ime Imotski obavezno su dodavali »poznata ustaška kula«, ili »staro ustaško gnijezdo«. Taj momenat su ja e naglašavali ukoliko je narod bio nezadovoljniji što su veliki dijelovi teritorije, uklju uju i i grad Split, pripojeni Italiji. I Paveli se li no potrudio da narodu baci prašinu u

⁵⁾ Svi pomenuti drugovi su po etkom 1943. godine stupili u partizane. Špiro Kneževi , urica Opuva i Jovo Pijanovi Škare su poginuli u NOR-u.

o i. Odmah po potpisivanju sporazuma o razgrani enju, izdao je dekret o postavljenju Ante Lueti a, ustaše iz sela Stražanca, za velikog župana Velike župe Cetina sa sjedištem u Klisu (kasnije premješteno u Omiš). Da bi se još više pojaao privid, u dekretnu je stajalo da u tu Veliku župu ulaze kotarevi sinjski, splitski, imotski, makarski, brački i hvarske. A kad je Lujeti 28. maja pošao na tu dužnost, novine su pisale da je »pri odlasku u Split« izjavio kako je »ustaša svjestan svojih dužnosti« i da će »narod osjetiti da ima potpunu vlast u svojoj selja koj državi«. No, takvi trikovi nisu dugo palili. Uskoro je Ivan Marjanović a a i formalno postavljen za logornika u Imotskom, a tek sredinom jula za tabornika je postavljen Ivan Petrićević, do tada školski nadzornik u Imotskom. Italijani su opet sa svoje strane izdejstvovali da starog italijanaša Tonija Kolombana postave na položaj opštine Imotski, kako bi imah upliv na lokalne organe vlasti. Oko ovih »elnika« okupljao se ustaški i šovinistički šljam, koji je bio spreman na svaki zločin. Tih dana ustaše su, sa pojačanjem energijom, mobilisale omladinu u ustaške redove i slale ih u ustaške jedinice u druga mjesta uključujući i Pavelićevo tjelesnu bojnu.

Vodstvo Hrvatske seljače stranke, ili najveći broj tih ljudi, od samog početka se bezrezervno stavio na stranu ustaša. Poznato je da je Mađar 10. aprila dao izjavu u kojoj je pozvao lanstvo HSS-a da prizna novu ustašku vlast i pruži joj podršku. A Pavelić je, imajući sredinom aprila stigao u Zagreb, zabranio djelovanje svih političkih stranaka, uključujući i HSS, te održavanje političkih zborova, skupova, itd. Lokalni korteši u Imotskom ne samo da su se povinivali tim odredbama, nego su u identifikaciji sa ustaškim pokretom išli i korak dalje. S druge strane, što su se ustaše više u vršivojale na vlasti sve su manje taktizirali prema HSS-u. Ustaše su HSS-ovce omalovažavali i podrugljivo na njih gledali. Stvarali su atmosferu u kojoj za pravog Hrvata nisu priznavali nikoga koji nije prišao ustaškom pokretu. Mnogi pošteni ljudi, bivši lanovi HSS-a, osjećali su se vrlo neugodno, gotovo posramljeno. Oni koji nisu prihvatali ustaški pokret - povlačili su se u samo u i pasivnost.

Kada je Pavelić po etkom avgusta poveo akciju preko Janka Tortića, tada rukovodstva HSS-a i poslanika u Skupštini bivše Jugoslavije, da se HSS kao cjelina i formalno priključi ustaškom pokretu, ustaše su nastojale da raspale »oduševljenje« za taj čin. Tortić je 9. avgusta u Zagrebu održao sastanak sa većom grupom bivših poslanika i tu su donijeli zaključak o pristupanju HSS-a ustaškom pokretu. Sutradan, 10. avgusta, Tortić je, u ime te grupe bivših poslanika, u Sabornici, pred Pavelićem, dao izjavu u tom smislu. Na taj skup bio je pozvan i stari dr. Mile Vuković, takođe poslanik bivše jugoslovenske skupštine u Beogradu za kotar Imotski. Pošto, uslijed starosti i bolesti, nije mogao da putuje, Vuković je Tortiću uputio telegram sljedećeg sadržina:

»Sprjećen osobno sudjelovati današnjem sastanku, a uvjeren da će isti biti voen slogom i bratskom ljubavlju, slažem se sa zaključima, koji će doprinijeti konačnoj slobodi i nezavisnosti male nam majke Hrvatske.«⁶⁾

Neke mjesne organizacije HSS su još ranije »samostalno« donosile odluke o pristupanju ustaškom pokretu, a poslije ovoga slijedile su ih preostale. Sa tih sastanaka upućeni su klijirani telegrami, u kojima bi se obišlo, javljalo:

»Cjelokupno lanstvo bivše HSS jednoglasno se priklapa ustaškom pokretu i svom čelu nom poglavniku...«.

Na taj na in ustaše su likvidirale i zadnje ostatke HSS i smatrali da su za sebe pridobile cijelokupno pu anstvo. Me utim, vrijeme je ubrzo pokazalo da je to bio po etak njihovog kraja, jer im je u narednom periodu taj isti narod sve masovnije okretao le a i stupao u aktivnu borbu protiv njih i njihovih gospodara.

Kao i itav narod pod okupacijom, i KPJ se našla u smrtnoj opasnosti. Neprijatelj je nastojao da razbijne njene redove, da pohapsi i likvidira njeno lanstvo, ne samo u NDH nego i širom zemlje. No, bez obzira na sve opasnosti, KPJ se nije mirila sa kapitulacijom vojske i okupacijom zemlje, sa komadanjem i razbijanjem države Jugoslavije. Ona se pripremala za oružani ustanak i u tom smislu poduzimala odgovaraju e mjere - po ev od prikupljanja oružja do organizacionog i idejnog u - vrš ivanja svojih redova. inila je sve što je bilo u njenoj mo i da objasni narodu perspektivu borbe i da mu ulije duh samopouzdanja u vlastite snage. U tom smislu je izdavala direktive i smjernice svim rukovodstvima i organizacijama. Komunisti su i u Imotskom, kao i u drugim krajevima, tokom aprilskog rata i nadalje u pogoršanim prilikama uglavnom slijedili direktive najvišeg partijskog rukovodstva.

O detaljima djelovanja komunista u Imotskom u tim ilegalnim uslovima, pod ustaškom strahovladom, ne mogu da svjedo im, jer tada nisam bio lan Partije, ali je, iz dokumenata i sje anja komunista, poznato da su inili ono što su mogli. Relativno povoljna okolnost je bila što je u tim danima Kotarski komitet imao vezu sa Pokrajinskim komitetom KPH za Dalmaciju u Splitu. Tako je, na primjer, krajem aprila Pokrajinski komitet zadužio sekretara Kotarskog komiteta Pavia Lozu da u Imotskom formira Vojnu komisiju, koja bi trebalo da prikuplja oružje i vrši druge pripreme za predstoje u borbu, zatim da se kod policije kompromitovani lanovi Partije povuku u dublju ilegalnost, it . Iako vojna komisija nije formirana, Kotarski komitet je neposredno obavljao neke zadatke iz njene nadležnosti. Posebno se brinuo o zaštiti i uvanju partijskih kadrova. Zahvaljuju i povjerljivim vezama u organima lokalne ustaške vlasti, Kotarski komitet je pred kraj maja doznao da se spremi hapšenje komunista. Ustaše su tada poja ale antikomunisti ku propagandu i optuživale komuniste da su protiv hrvatske države i da nisu pravi Hrvati. Uzgred da kažem da su lanovi Komunisti ke partije u Imotskom, osim nekoliko njih, svi po nacionalnosti bili Hrvati.

Kotarski komitet je procijenio da se u takvoj situaciji komunisti ne mogu održati na podruju Imotskog i da bi trebalo da se privremeno udalje sa tog podruja. Po kazivanju preživjelih drugova, Pavle Lozo je o tome obavijestio Pokrajinski komitet u Splitu i u tom smislu dobio njegovu saglasnost. Tako je krajem maja i po etkom juna najaktivniji dio lanstva Partije napustio imotski kraj. Me u njima su bili Pave Mršić (ustaše su ga uskoro uhapsile i strijeljale u Zagrebu), Mate Buljan-Klapiri (poginuo u borbi 1942. g.), Mate Ujevi (danas lan Savjeta Federacije) i drugi.

Upravo tih dana, po etkom juna, sreo sam Matu Ujevi a na Kamenmostu. Bio je u društvu sa Markom Baši em, njegovim komšijom iz Krivodola, zaposlenim u pošti kao inovnik, i sa još jednim mladi em kojeg nisam poznavao. Sa Matom sam išao u dva prva razreda gra anske škole, poslije ega je on prekinuo školovanje i otišao na izu avanje zanata. Srda no smo se pozdravili i izmijenili nekoliko misli ezopovskim jezikom, aludiraju i na postoje e prilike. Sasvim jasno sam primijetio a Mate osu uje to što ustaše i okupatori ine. Iz tog kratkog razgovora proisticalo je da se ne treba miriti sa postoje im stanjem. Narančno, pri tome niti je on meni rekao da je lan Partije niti ja njemu

da djelujem u samonikloj organizovanoj grupi. Posebno mi je bilo drago što kod Mate nisam primijetio ni trunke nelagodnosti ili nekog straha što na javnom mjestu sa mnom srda no razgovara.

Serkretar Kotarskog komiteta KPH Pavle Lozo nekako se, sve do jula, održao u svom selu Poljicima. Pošto su ustaše stezale obru oko njega i on je riješio da izbjegne pa se sklonio u Split.

Pored odlaska ovih najistaknutijih drugova sa terena, jedan broj mla ih lanova Partije mobilisan je u domobrane. A neki stariji lanovi Partije, koji su se i ranije bili pasivizirali, sada su se još više uvukli u sebe. Time je partijska organizacija na podruju Imotskog bitno oslabila. Ostali su samo neki dobro zamaskirani lanovi Partije. Oni su i u takvim uslovima djelovali koliko su mogli, naro ito u kontaktima sa povjerljivim ljudima, objašnjavaju i partijsku liniju. Ali uslijed silne ustaške bahatosti i galame, njihova aktivnost je potisnuta u duboku ilegalnost, a svakako se nije mogla javno manifestovati. Takvo stanje je trajalo sve do potkraj 1941. godine, kada se situacija donekle izmjenila i ukazali se nešto povoljniji uslovi za uspješnije djelovanje partijske organizacije i NOP-a u cijelini. To je bilo podstaknuto okolnoš u da se Pavlo Lozo ve u novembru bio vratio iz Splita i ponovo preuzeo dužnost sekretara Kotarskog komiteta. Vratila se ovamo i ve ina onih drugova koji su po etkom juna napustili imotski kraj. Oni su oživjeli rad partijske organizacije i doprinijeli da se u narednom periodu sve ve i broj ljudi priklju uje NOP-u, a dio njih odlazi i u partizanske jedinice.

Ustaše su prema srpskom stanovništvu preduzimale sve rigoroznije mjere. eprkali su po istoriji i tražili najtamnije strane, ono što je ovdasne ljude, Srbe i Hrvate, razdvajalo, ostavljalo otvorene rane, itd. Ina e, može se re i da su me uvjerski i me unacionalni odnosi, sve od dolaska Mle ana u ovaj kraj, po etkom 18. vijeka, uglavnom bili korektni i tolerantni. Izuzetak je bio talas antisrpskog raspoloženja 1914. godine i neki incidenti koji su se odigrali izme u dva rata. Najteži sluaj se dogodio 1935. godine, kada je jedan Srbin, u tu i koja je izbila na vjerskoj i nacionalisti koj osnovi, ubio dva mladi a Hrvata. Ustašama je sada taj doga aj poslužio za raspaljivanje antisrpskih strasti, služe i se mra nim i sramnim krilaticama kao što su bile: »Srbe na vrbe« i »Tjeraj psine preko Drine«. Srpskom stanovništvu su naredili da ne napušta mjesto boravka, zabranili kretanje no u i u grupama i danju i no u, zatim zabranili izdavanje putnih isprava, itd. Ustaše klerikalci izbacili su parolu o prekrštavanju Srba, širili glasove da Srbi treba da nose bijele trake oko ruke, kao što su Jevreji nosili žute, i dr. Sve eš e su presretali pojedince Srbe i premla ivali ih, unose i strah me u ljude. U takvoj atmosferi nastala je opšta zabrinutost i panika; svako se zavla io u svoj nazu krug i dogovarao šta mu je raditi i initi, ak su prekinute normalne veze me u selima, pa se ni roaci nisu posje ivali. Naro ito su pogubile glave tzv. vi eniji ljudi i oni koji su bili prisnije vezani za bivši režim - u strahu za vlastitu glavu i imovinu. Stanje se pogoršavalo iz dana u dan.

U takvim uslovima naša grupa je tražila izlaz u bjekstvu iz Imotskog. Odlu eno je da ja prvi pokušam izbjegi u Split, pa ako uspijem i ostali e do i za mnom. Stupio sam u vezu sa Mirkom Tomi em iz Velikog Nebriževca, koji je u Splitu pohaao srednju tehničku školu i imao tamo nekoliko svojih poznanika. Ra unali smo da smo se preko njih nekako sna i. Jedno jutro sredinom juna sa Tomi em sam pošao u grad da preko nekih veza pokušamo dobiti privremenu propusnicu za odlazak u Split. Kad smo došli u centar grada presreo nas je mlad ustaša i upitao me da li sam brat Špire Kneževi a. Osjetio sam da u

tom pitanju nema ni eg dobrog, pa sam instiktivno odgovorio da nisam, predstavivši mu se kao Ivan Ajduk. To ime nisam izmislio, jer je taj mladi postojao i bio je moj vršnjak. Ustaša je tražio dokaze da je to baš tako i dok smo se mi raspravljali Tomi se neopaženo izvukao i napustio grad. Pošto ustaša nije vjerovao mom iskazu, poveo me je pred gostonicu Pere Marendi a, blizu Plavog jezera. Kad smo tam stigli zatekli smo veliku grupu ustaša, koji su se užurbano kretali i spremlali na put u isto nu Hercegovinu. Pred kr mom je bio jedan kamion oko koga je šofer u ustaškoj uniformi nešto popravljao. U njemu sam prepoznao Milu Vilenicu⁷ iz Vinjana Donjih, prije rata vlasnika kamiona i prevoznika. Iskoristio sam taj momenat i kazao:

- Evo, Mile Vilenica može posvjedo iti da sam ja Ivan Ajduk, Matin brat.

Vilenicu sam, uz to, podsjetio da smo mu pomagali istovarivati žito i kolonijalnu robu sa kamiona, koju je dovozion u radnju Nikole Vidovca kod Marki uše. Vilenica je uao uz kamion, jedno vrijeme škilje i iza gustih obrva u mene, a onda me upita:

- A kako je Mate, šta on radi?

Odgovorio sam da on zna kako je Mate ba varski majstor i da se bavi svojim zanatom. Vilenica je na to kazao:

- Puno mi pozdravi Matu, a ti, mladi u ajde ku i.

Obra aju i se ustaši koji me sprovodi, re e da me pusti.

Okrenuo sam se od njih i uli icom pokraj zgrade suda uputio se ka izlazu iz grada. Osjeao sam da nešto nije u redu i da se moram im prije skloniti. Prišao sam ku i tri sestre Miroševi i pozvonio na vrata. One su bile potomci stare poitalijan ene porodice, koja se za vrijeme Mle ana dосelila sa Korule u Imotski. Za vrijeme stare Jugoslavije zadržale su italijansko državljanstvo. Ni jedna se nije udavala, a imale su jedinog brata koji je odselio u Italiju, i u Milanu se bavio advokaturom, kao lan Musolinijeve fašisti ke partije. Iako su naglo siromašile i prodavale imanje, one su se vladale kao prave plemkinje. Moj otac je od njih kupio nešto zemlje, a nešto je držao u napolicu. esto im je obavljao poslove u ku i i bašti. Otuda smo se dobro poznavali. Vrata mi je otvorila po godinama srednja sestra Estera. Kad me je ugledala vrisnula je:

- Ajme, mama mia, pikolo Milan. Kaži šta ti se desilo. Govori brzo, presto.

Po eo sam da joj pri am o emu se radi i u to se za u bat koraka ustaške patrole. Pitali su prolaznike da li je tuda prošao i kuda je okrenuo jedan mladi , opisuju i moj stas i odje u koju sam na se imao. Nisam razgovjetno uo šta su prolaznici rekli, ali patrola se brzim korakom udaljila ispred ku e. Estera me je tješila i govorila da ustaše ne

⁷⁾ Ironijom sudbine, Vilenicu su strijeljali njegovi patroni, Italijani 19. avgusta 1942. godine. O tome je istog dana logornik iz Imotskog uputio izvještaj ustaškom stožeru »Cetina« u Omišu, u kojem piše:

»Danas je strijeljan od italijanske vojske u Imotskom Vilenica Mile iz Imotskog. Isti je pripadao ustaškom pokretu i djelovao zadnjih dana kao šofer kod ustaških pripremnih bojna Velike Cetine i ustaških postrojba, koje su došle u Imotski radi akcije isjenja partizana.

Razlog strijeljanja je taj što je strijeljao, na svoju ruku, partizana Perkovi Novaka koji je u estovao u napadu na Studentce. Da li je predmetni strijeljanje izvršio na svoju ruku ili po nare enju kojeg ustaškog asnika nije moglo biti ustanovljeno, jer ustaške postrojbe koje su se nalazile u Imotskom povukle su se u pravcu Ljubuškog, pa je nemogu e provesti izvidbe.

Potpisani je skrenuo pažnju Prezidiju u Imotskom kao i zapovjedniku divizije »Bergamo« generalu Pionziu na nezgodne posljedice strijeljanja, jer je okrivljeni dijelovao kao ustaša i u ustaškoj odori, a izvršio je strijeljanje koje bi ionako italijanska vojska izvršila. Bi odgovoren da predmetni u interesu javnog reda mora biti strijeljan«. (Dokument se nalazi u Arhivu VII u Beogradu).

smiju zaviriti u njenu ku u, jer je to ku a jedne italijanske porodice. Ina e, ona je na ustaše gledala kao na ljude niže vrste, kao neku selja - ku rulju, i bezvezno je prijetila kako e njih Italijani ukrotiti. Tu sam ostao sve dok je pao mrak, a onda se oprezno izvukao iz grada, spustio niz selo Glavinu i preko Muja a Polja, pregazivši Vrliku, stigao ku i.

Tako je propao naš pokušaj da se izvuemo i odemo u Split. Dani su tekli dalje, neizvjesnost se pove avala. Ipak, sve do 22. juna, kada je Hitler napao Sovjetski Savez, moglo se nekako preživjeti, jer mrtva glava još ne bijaše pala.

KRVAVE ORGIJE NAD CELINOM JAMOM

Došao je 22. juni. Hitler je, po oprobanom receptu, bez objave rata, napao Sovjetski Savez, po inju i da, po svim pravilima »blic kriga«, ostvaruje dugo pripremani »plan Barbarosa«. U napad je, na tri pravca, krenulo 145 nacisti kih divizija, me u kojima 19 oklopnih i 12 motorizovanih, svrstanih u tri grupe armija. Hitler se odavno, u svojoj okolini, hvalisao kako e »svijetu zastati dah« kada otpo ne ta njegova ratna operacija »Pohoda na Istok«. I svijetu je zaista zastao dah. Sudarile su se dvije milionske armije sa nejednakim šansama u prvom stadiju rata, ali i sa mogu noš u korjenitih obrta u njegovom daljem toku. Niko u svijetu nije ostao ravnodušan. I prijatelji i neprijatelji su sa napregnutom pažnjom pratili po etak, a isto tako e pratiti i tok i ishod te džinovske borbe. Za komuniste Jugoslavije to je bio znak i podstrek za dizanje naroda na ustanak u oslobođila ku borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika, pa e, uskoro, tokom jula, ustani ki plamen zahvatiti i itavu Jugoslaviju.

U našem kraju ovaj doga e je primljen sa velikim nadama, ali i pojava anim strepnjama od mogu ih represalija sa strane okupatora i kvizilinga. U našem selu »glavni stru njak za ruska pitanja« bio je Marko Pijanovi . On je, kao austrougarski vojnik, dopao u rusko zarobljeništvo. U Rusiji je doživio oktobarsku revoluciju i gra anski rat. Tamo je, na jednom mitingu, video i Lenjina. Najviše mu se dopadalo što je Lenjin spahijsku zemlju podijelio seljacima i o tome je esto govorio, zbog ega su ga žandarmi opominjali, a u nekoliko prilika i pritvarali. Od vojnih komandanata naro ito mu se dopadao Bu oni. Njega je predstavljaо kao nekog romanti nog junaka iz narodne pjesme, koji na elu crvene konjice juriša, ata jaše i sabljom sije e i razgoni bijele pukove po beskrajnoj ruskoj ravnici. Po njegovoj procjeni hitlerovci e ubrzo biti slomljeni i uništeni. »Kad se pokrene ruski parni valjak« - govorio je Marko - pogazit e i potamaniti i Nijemce kao mrade«. Naši ljudi su sa olakšanjem i odobravanjem primali Markove prognoze, ali po etni doga aji na Isto nom frontu nisu potvrivali te njegove procjene.

Ustaše je zahvatilo stanje delirijuma. O ekuju i, kao i njihov gospodar Hitler, da e »ruska kampanja« biti završena u roku od šest do osam nedjelja i da e se time stvoriti uslovi za hiljadugodišnju vladavinu Treteg Rajha i »novog poretka u Evropi«, oni su, žurili da obave svoj dio posla. Do nas su dopirali glasovi da se spremaju na ve e zloine. Naro ito su poja ali propagandu protiv komunista i srpskog dijela stanovništva. Tih no i skrivali smo se van ku a, po šumama i škripinama oko sela.

U rano jutro 24. juna spazili smo ljudsku figuru kako se klati preko Krnjevice. ovjek je koraao i posrtao. Lazo i ja smo krenuli da vidimo ko je i šta mu je. Sustigli smo ga na izlasku iz atara našega sela. U nje-

mu smo prepoznali Luku Radovića zvanog Komitu. I on je prepoznao nas, sjeo je na kamen i sa ekao da mu priđemo. Luku smo poznavali kao snažnog mladića robusne, mišićave grane i vrste desnice. Ponaravljao je bio plah i nabusit. Sada je pred nama izgledao sasvim drukčije: skrhan, izmožđen, okrvavljen po licu i rukama, poderan i isprljan crvenicom i prašinom od kremnjača. Teško je disao i još teže izgovarao riječi.

- Šta je to, Luka brate?! Kazuj šta ti se to dogodilo?

Sa velikim naporom izgovarajući riječi po riječi, Luka nam je ispričao da su ustaše u nekoj dobi noću zakucale na vrata njegove kuće i tražile da ih uđe. Kad on nije htio da to učini zaprijetili su da ga mu zapoliti kuću i poubijati svu eljad. Popustio je i izšao. Odmah su ga še-pali, svezali u žicu, izveli na cestu iznad kuće i ugurali u autobus koji je tu stajao. U autobusu je već bilo nekoliko njegovih komšija, sve povozanih, među kojima i stari Marko Tomić, Krstan Terzić i još neki. Potom su ih odvezli do sela Kraljevića, tamo na isti način pohvatili već broj muškaraca i strpali ih u isti autobus. On nije znao koliko je ta noć bilo uhapšenih, ali učinilo mu se da ih je bilo oko 20. Zatim su ih odvezli do sela Runovića, iskricali iz autobusa i poveli pješke preko nekog brda. Tjerale su ih u koloni. Po njegovoj procjeni, bilo je oko 15, a možda i 20 ustaša koje su ih sprovodile. Ukrzo su stigli do Celine jame. Nakratko su zastali, a onda su ih ustaše po ele žive bacati u jamu. Došao je red i na njega. Dvojica ustaša su ga vukla sa strane, a treći ga gurao sa leđa. Pri ubacivanju u jamu zadali su mu jak udarac za vrata, nekim tvrdim predmetom, najvjerojatnije kundakom. U jamu je propadao u magnovenju, udarao o zidove jame i zaustavio se na tijelima onih koji su prije njega bili ubici. Uočio je i pucnjavu i galamu ustaša, jecanje i streljanje ranjenika. Poslije izvjesnog vremena odozgo sa grotla jame, nisu više dopirali nikakvi glasovi ni zvuk.

Luka je, na dnu jame i među leševima i teškim ranjenicima, postepeno dolazio svijesti. Sinula mu je ideja da se pokuša izvući. Pentralo se i puzao, neko mu je pomogao. Ni sam ne zna da objasni kako mu je uspjelo da se izvuče. Kad se našao van jame okrenuo je stranputicom, zaobilazeći sela i, evo - prispeo je tu gdje je. Nije znao šta je bilo sa drugima, ali je siguran da su neki teško ranjeni i ostali u jami, kao i to da su se neki drugi, poput njega, izvukli iz jame i raziskali se na razne strane. Drugo ništa nije umio da kaže. Stravično ga je bilo slušati i gledati. Podilazila nas je jezava, jer smo u sudbini tih stradalnika naslušivali i sopstvenu sudbinu. Ponudili smo Luku da svrati našu kuću i da se umiri, o isti, odmori i okrijepi. Nije prihvatio našu ponudu već je žurio svojom kuću i da vidi šta mu je sa uku anima.

Vijest o ovom ustaškom zločinu širila se brzinom munje. U srpskim selima ljudi su zahvaljujući golemljim strahom. I u hrvatskim selima mnogi ljudi su bili iznenadjeni, prosto šokirani. Mnogi, jednostavno nisu mogli da vjeruju da se tako uopšte nešto moglo dogoditi. Na brzinu je sastavljena grupa žena, među kojima je bila i moja majka Marta, i upućena u grad, da tam, koristeći se svim mogućim vezama, pokušaju doći do italijanskog komandanta mjesta i od njega zatražiti zaštitu. Kakav paradoks i ironija, ali i živa istina: tražiti zaštitu od okupatora, Italijana još, kad se zna da su upravo oni, zajedno sa Nijemcima, doveli ustaše na vlast, dali im oružje u ruke i dozvolili da kolju nevinog naroda. Žene su nekako uspjеле da doći u komandu mjesta, gdje im je obećana zaštita. Sami Italijani su zabilježili ovaj događaj. U dnevniku komande italijanskog Šestog armijskog korpusa, sa sjedištem u Splitu, pod datumom 29. juna 1941. je, prema slobodnom prevodu, zapisano slijedeće:

»Poslje podne, 24. teku eg mjeseca kod vojnog komandanta Imotskog pojavile su se žene iz obližnjeg sela Podbabla zahtijevaju i zaštitu. Izjavile su da su tokom no i pohapseni muškarci, zatim odveženi kamionima u zonu sela Runovi a i tamo, vezanih ruku, bani u jamu.

Pike (nadležni oficir - prim, aut.) je izjavio da se u pomenutom prostoru još uvijek nalaze ranjenici i ljudi na samrti. Komandant Imotskog je odmah na lice mjesta uputio ljekara sa ambulantnim kolima za pružanje hitne pomo i. U stvari, prona ena su dva ranjenika od kojih je jedan bio na izdisaju. Drugi, koji je bio u nešto lakšem stanju, dalo se zaklju iti, bio je ranjen vatrenim oružjem u le a. Zapravo, ustaše su na žrtve, pošto su ih pobacale u jamu, pucale vatrenim oružjem. Pomenuta dva ranjenika sada se nalaze i oporavljaju u garnizonskoj ambulanti u Imotskom.

U rijeci Matici, (Vrlici - prim, aut.) prona en je lješ jednog ovjeka, kojeg je nosila voda. U mjestu se govori da se radi o jednom Srbinu koji je ba en u rijeku, pošto su mu otsje ene obe ruke.

U vezi svega ovoga komandant mjesta Imotski opomenuo je lokalnog ustaškog komandanta da u budu e ne e mo i tolerisati sli ne postupke.

Komandant divizije »Bergamov«, s tim u vezi, upozorio je na kriti nu situaciju u kojoj se nalazi komandant mjesta i pot injene mu jedinice divizije u Imotskom ukoliko bi se ponovile stvari sli ne prirode i na teško e da ostane po strani bez štete po vlast i prestiž naše vojske⁸.

Italijani su obe ali zaštitu, ali i, kao što se vidi, suviše aljkavo i nehatno postupili prema ovom slu aju. Oni nisu utvrdili ni koliki je broj ljudi ba en u jamu, ni njihova imena. Nisu konstatovali ni ta an broj ranjenika jer ih je bilo više. Nisu poveli nikakvu istragu niti su, u praksi, bilo šta u inili da sprije e dalja divljanja ustaša. Nisu ustanovili ni identitet žrtve koju su našli u rijeci, a posigurno se zna da se nije radilo ni o jednom Srbinu sa podru ja Imotskog.

A šta se, u stvari, desilo kod jame? Ustaše su te no i izme u 23. i 24. juna pohapsile 21 ovjeka - 6 iz Velikog Nebriževca i 15 iz Kraljevi a. Prilikom bacanja u jamu trojica Kraljevi a: Ilija, Milan i Petar, snažni i odlu ni ljudi istrgli su se iz kandži ustaša i pobjegli sa jame. Ustaše su za njima pucale i jurile ih, ali ih nisu sustigle. Ostalih 18 bacili su u jamu žive. Od tih 18, njih 14 se, uz o ajni ke napore i me usobnu pomo , uspjelo izvu i iz jame duboke 44 metra. U jami su ostala etvorica teško ranjenih: Marko Tomi , Krstan Terzija, Dušan i Milan Kraljevi . Njih su Italijani sutradan izvukli iz jame i otpremili u bolnicu u Mostar. Me utim, nakon nekoliko dana ustaše su ih pronašle, izvukle iz bolnice, poubijale i bacile u Neretvu.

Italijanska obe anja delegaciji žena da e osigurati zaštitu nisu unijela spokojsvo me u srpski živalj. Naprotiv, strah i panika su bili u porastu. Zavladao je neki fatalizam sa punom sviješ u da se mrijeti mora. U takvoj situaciji najviše do ega su ljudi u procjenama dolazili bila je neka vrsta »otkupa« glave: da prije nego što budu ubijeni - ubiju nekoga od napada a.

Naša grupa je stalno bila na okupu. Izvukli smo i nešto oružja i oru a koje nam je stajalo na raspolaganju i naredne dvije no i, 24. i 25. juna, zbarakadirali se u tvrdo gra ene ku e, o ekuju i napad i odlu ni da pružimo otpor. No, napada nije bilo. Tre i dan, 26. juna detaljno smo analizirali naše postupke u protekla dva dana i došli do zaklju ka da smo napravili glupost što smo se zatvorili u ku e, jer smo na taj na in sami upali u mišolovku. Da je uslijedio napad niko se ne bi mogao spašiti. Zato smo odlu ili da slede ih dana i no i boravimo van ku a po skrovištima i špiljama kao što smo i ranije inili.

U kasnim popodnevnim asovima 30. juna skrivali smo se na Vlaki nedaleko od ku e. Tu smo bili Lukiša Pijanovi , Jovo i Petar Kneževi , Joko Mileti , Dušan Opuva, Ilija Pijanovi Be in i ja. »Ubijali« smo vri-

8) Arhiv VII, k. 332, f. 2.

jeme igraju i briškule. Lazo se krio u svojoj specijalnoj bazi u vinogradu pod Dražicom. Dan je bio vedar, sun an, ali i sparan pošto je tokom ju erašnjeg dana udario pljusak, a neke predjele zahvatio i veliki grad. Nismo o ekivali ništa neobi no, tim prije što su se pronosili glasovi da je Paveli izdao strogu naredbu da nikо više ne smije vršiti zlo ine i teror. Radilo se, u stvari, o »Poglavnikovoj izvanrednoj odredbi i zapovijedi«, izdatoj 27. juna. O tome je Iko Trogrli , zvonar crkve Svetog Luke, tog jutra, sav radostan, govorio mom ocu Ilijи kad su se sreli kod Marki uše.

- Kume, odozgo je stigla naredba da nikome više ne smije faliti ni dlaka s glave.

Naravno, Iki je bilo drago da može takvu jednu dobru vijest saopštiti svom kumu koji je u opasnosti. No, pokazalo se da je to bila varka, kao i mnoge druge.

Sunce se duboko nagnulo ka Zapadu i mi smo po eli da se dogovaramo gdje i kako smo provesti dolaze u no . Odjednom, za uli smo graju sa jugoisto ne strane. Vidjeli smo da niz brdo Bunarinu dolaze ustaše i žandarmi i razvijaju se u strijelce s namjerom da opašu selo. Razgovjetno smo uli kako dozivaju žandarskog narednika Andriju Brozovi a, koji je bio žandarm i za vrijeme bivše Jugoslavije, a sada se uklju io u službu ustaša. Drugi strelja ki stroj, kojeg mi zbog zaklona nismo mogli vidjeti, nastupao je iz pravca Krnjevica i Torina. Brzo smo se dogovorili da se raspršimo na razne strane. Petar Kneževi i ja krenuli smo prema mojoj ku i i dalje niz selo prema Muji a Polju. Tr ali smo što smo brže mogli. Ustaše su na nas otvorile vatru. Zrna su nam prašila oko peta, odbijala se od kamenja i zidova i fijukala po zraku. Sretno smo izmakli pucnjavi, protr ali kroz selo, pregazili Jažvu i Vrliku i najzad se našli u pove em kompleksu zarudjene pšenice na Kumparima. Tu smo preno ili, onako mokri, prestravljeni i gladni. Iz sela se u lelek žena, vriska djece, pucnjava i dreka ustaša i žandarma. Onda je zavladala grobna tišina. Naga ali smo šta se sve dogodilo i pomišljali na najgore. Cijelu no oka nismo sklopili. Šapu u i, pravili smo razne kombinacije kako se izvu i iz ovoga pakla, ali pravog izlaza nije bilo.

Kad je osvanuo dan oprezno smo se primicali selu. Na Vržiš u smo susreli neke žene. One su nam rekle da ustaše nisu uhapsile ni jednog muškarca, nikog ubile ni ranile, samo što su nekoliko žena išamarali, traže i da odaju gdje su muškarci. To nas je malo smirilo. Kasnije je prispio i Lazo. On je najgore prošao. Drijemao je pred bazom i kasno je opazio ustaše. Dvojica su ga š epala. Htjeli su ga živog. On im je istragao ostavljaju i im pole inu košulje u rukama. Bježao je niz Doce, a oni su pucali za njim. Uspio je da do e do Luke, a pošto su mu ustaše bile za petama nije imao kuda, nego se bacio u rijeku i podvukao pod izlokani brije g obrastao gustom rakitom. Ustaše su došle do tog mjesta, pretraživale gustiš, ispalile nekoliko metaka, a zatim otišle, bijesne što ga nisu uhvatile i psuju i mu sve i svakoga.

DRAMA 1500 SRBA STRPANIH U SABIRNE LOGORE

Tek što smo malo odahnuli stigao je novi šok. Ustaše su izdale naredbu da se cijelo srpsko stanovništvo prikupi na odre enim mjestima radi navodnog, preseljenja u Srbiju. Za odrasle muškarce kao sabirno mjesto odre eni zu zatvor i zgrada bivšeg Sokolskog doma u Imotskom. Za žene i djecu organizovan je improvizovani logor u selu Glavini blizu Vukadinovi a ku e. U naredbi je stajalo da sakupljanje po inje odmah

i da svako lice sobom može ponijeti li nih stvari i druge imovine na jviše do 40 kilograma težine. Stajala je i prijetnja: ko se ne odazove ovoj naredbi bi e smatran odmetnikom i strijelja e se na licu mesta. Istog dana ustaške grupe su se raštrkale po selima da sakupljaju narod.

Nas etvorica smo se sastali da razmotrimo novonastalu situaciju i zauzmemu stav. Pošto je Lazo bio najstariji i sa najviše životnog iskustva, prvi je uzeo rije i iznio svoje mišljenje. Rekao je da ustašama ne možemo vjerovati jer ko zna šta smjeraju. Zato je predlagao dvije varijante: prvo - da se ne prijavimo odmah, ve sa ekamo nekoliko dana da vidimo šta e biti, pa onda da se odlu imo; drugo - da se spakujemo i ilegalno probijamo prema Crnoj Gori, gdje je on imao poznanika i prijatelja, što je, po njegovom mišljenju, bolje rješenje. Ocijenio je da u Crnu Goru ne možemo i i preko isto ne Hercegovine, jer su tamo ve nastala masovna klanja, ve da se nekako probijamo dalmatinskom obalom. Smatrao je da bi najbolje bilo da se do epamo Makarske i tamo nekako ukrcamo na neki brod, pa produžimo do Dubrovnika ili Kotora. A kad stignemo tamo nekako emo se sna i. Dugo smo raspravljali o tim njegovim prijedlozima i zaklju ili da je odlazak u Crnu Goru prosto nemogu i nerealan. Zauzeli smo stav da se ne možemo suviše ni zadržavati, jer e nas u tom slu aju proglašiti odmetnicima i lako e nas na i, a mogu nam stradati i porodice. Zbog toga je odlu eno da se ve u prvom ešelonu odazovemo Lukiša i ja, a da Lazo i Jovo sa ekaju i naknadno odlu e. Tako smo i postupili.

Danas nekome može izgledati udno, ak i nevjerovatno, kako smo mogli mi i ostali u to vrijeme tako rezonovati. Me utim, treba imati u vidu okolnosti i psihi ko stanje u kom su se ljudi tada nalazili. Ovdje treba re i i da je najve i broj ljudi ustašku naredbu o tobožnjem pre seljenju u Srbiju primio kao veliko olakšanje. Mnogi su jednostavno, rezonovali i govorili:

- Glavno je da se prezivi, a živa glava e uvijek kapu na i.

Teško i bolno je bilo napustiti rodno ognjište, kraj u kom si odrastao i sticao prijateljstva, kumstva i poznantstva, upijao boje neba i pejsaža, ali i sama pomisao da e narod tamo negdje u Srbiji biti pošte en torture i nasilja - budila je nadu i iluziju ako u ništa drugo a ono u goli fizi ki opstanak. Sve je to stvorilo psihološku klimu da se ljudi bez ikakvog otpora povinuju toj naredbi, jedva ekaju i da što prije krenu u Srbiju.

Po etkom jula Lukiša i ja prestali smo da se skrivamo i sa ekali smo ustaše u selu. Odmah su nas pokupili i poveli u Imotski. Nismo ponijeli ništa od stvari. Sprovodila su nas dvojica stražara. Jedan nam je rekao da se zove Derek i da je iz sela Vinjana Gornjih. Nismo ga poznnavali. Ina e, ustaše su praktikovale da na ovakve poslove šalju svoje ljude koji nisu poznati u toj sredini, kako bi zametnuli tragove. Drugi je bio neki avlovi , koliko se sje am, po imenu Ivo. On je bio pripadnik Kvaternikove omladine. Uniforma mu je bila sli na ustaškoj, a na glavi je nosio crvenu kapu.⁹⁾ itava grupa takvih je iz Zagreba stigla u Imotski kao pomo u organizovanju ustaškog pokreta, posebno ustaške mladeži. Za tog avlovi a uli smo i ranije. Bio je obrazovaniji, ali i ve i fanatik od ostalih. Ulivao je strah i trepet. Me utim, ovog puta, ko zna iz kakvih razloga, prema Lukši i meni nije bio grub. Usput nam je držao nekakvo »politi ko predavanje« o tome kako je »bolje da selimo u Srbiju, jer emo tamo biti me u svojima«, kako »Poglavnik ima plan

⁹⁾ Zbog takve boje tog dijela njihove uniforme, pripadnike te Kvaternikove omladine su nazivali i »Crvene kapice«.

da hrvatske zemlje o isti od tu ih rasa i doteponaca«, kako je »povijest pokazala da Srbi i Hrvati kao dvije neprijateljske rase nikako ne mogu živjeti zajedno«, kako su »najbolji Hrvati ustaše prepatili velika zla od srpske policije« i sve u tom smislu. Dok je on to nama govorio, erek je samo klimao glavom i potvr ivao »tako je«.

Kad smo stigli u Imotski zamolili smo pratioce da nam dopuste da se fotografišemo radi uspomene na ovaj dan. Dozvolili su nam bez protivljenja. Dok smo Lukiša i ja pozirali fotografu, oni su stajali pred vratima radnje. Fotograf je izra ivao tzv. brze slike i bile su gotove za nešto više od pola sata. (Taj fotos sam sa uvaoo i danas ga imam). Potom su nas sproveli u zgradu zatvora u kojoj se ranije nalazio sreski sud. Smjestili su nas u jednu eliju u podrumu zatvora. U eliji je bilo još nekoliko zatvorenika. Za nama su se zatvorila tamni ka vrata. Ostale su nam samo nada i strepnja.

Poslije nekoliko dana cjelokupno srpsko stanovništvo ovog kraja - oko 1.500 ljudi, žena i djece - našlo se na sabirnim mjestima.

Stigli su i Lazo i Jovo. I njih su smjestili u eliju sa mnom i sa Lukićom.

U svemu ovome desio se i jedan nevjerovatan sluaj, koji je zapre-pastio ne samo srpsko nego i dobar dio hrvatskog stanovništva. Jedan mlađ ovjek, Nikola Tomi Tutum, sin istog onog Marka Tomi a kojeg su ustaše bacile u jamu i zatim ubile u Mostaru, pridružio se ustašama. Obukao je njihovu uniformu i stupio u njihovu službu. Ustaše su na ve-lika zvona koristile taj njegov primjer u svojoj propagandi.

Italijani su registrovali i ovaj događaj. U ve citiranom dnevniku 6. italijanskog armijskog korpusa, 17. jula je, u zabilješci br. 75, pod ta-kom 9, piše:

»U jutarnjim asovima 13. teku eg mjeseca politi ke vlasti u Imotskom, po naredbi vlade iz Zagreba, pristupile su prikupljanju svih Srba iz ovoga sreza.

Prikupljanju se pristupilo uz prethodno obavještenje od jednog sata.

Svim Srbima - oko 2000 njih - nareno je da napuste svoje domove i imovinu i da sobom mogu ponijeti ne više od 40 kilograma prtljaga.

Žene, djeca i muškarci su zatim smješteni u ograđeni prostor.

Što se ti e ishrane prepusteno je da se sami brinu o tome. Higijenski uslovi ljudi su užasni.

Sve srpske kuće su zapećene, ali bez obezbeđenja od eventualnih kraća i pljačke, naročito onih u selima.

Stoka u vlasništvu srpskog stanovništva je naprsto podijeljena Hrvatima«.

Kao što se vidi Italijani su ovu ljudsku dramu samo zabilježili. Ni prstom nisu mrdnuli da je spriječe, a mogli su da su htjeli. Uz to, netačno su naveli i broj i datum sabiranja ljudi. Već od 30. juna po eli su hapšenja i sabiranja stanovništva. Nije tačno ni to da je stoka jednostavno podijeljena Hrvatima. Zapravo, stoka je ostala u štalama i pojatama do daljega. Nisu naveli ni razlog sakupljanja stanovništva, jer nema ni pomenu o tome, da li se to ini zbog preseljenja u Srbiju ili radi likvidacije. Nisu našli za potrebno da opomenu lokalne ustaške vlasti, kao što su to u inili prilikom bacanja u jamu 24. juna.

Italijani su tako konstativali da su higijenski uslovi ljudi bili užasni. Pohvatani su, nabijeni u elije, bez ikakve mogunosti za pranje i isjenje. Nisu im obezbijele eni ni prostirači ni pokrivači. Ako je neko sobom donio ponešto od posteljine time se i koristio, a najveći broj nije donio ništa. Elije su stalno bile zatvorene, a zatvorenici su puštani u šetnju u dvorište samo pola sata izjutra. U elijama je vršena i nužda. Nije se moglo živjeti od smrada i ljudi su se doslovno gušili. Ustaške vlasti nisu obezbijedile nikakvu ishranu. Riješile su to tako što su svakog jutra po jednu ženu iz svake porodice izvodile iz logora i sprovodile

do ku e, gdje su one pripremale hranu za djecu i sebe i za muškarce u zatvoru i Sokolskom domu. Tu hranu su žene donosile jednom dnevno, obi no izme u 12 i 14 asova. Za našu porodicu taj posao je obavljala naša majka, jer je ona bila jedina žena u porodici. Pošto je dio nas muškaraca bio zatvoren u Sokolskom domu, a dio u zgradi zatvora, ona je morala u tom kratkom roku da stigne i na jedno i na drugo mjesto.

U tako teškim uslovima ljudi su poboljevali. Navalili su svrab, uši, gnjide i stjenice. Nikakve ljekarske njege nije bilo. Ali sve te neda e bile su suviše malo zlo u odnosu na fizi ku i psihi ku torturu zatvorenika od strane ustaša. Prvih nekoliko dana, dok su namamile stanovništvo, ustaše su taktizirali i nisu batinali ljudi. Stalno su govorili o selidbi u Srbiju. Kasnije su prestali da govore bilo šta. Nikog nisu saslušavali niti davali bilo kakva obavještenja. Po eli su da primjenjuju najgrublju torturu, a napolju su raspaljivali najniže šovinisti ke strasti. U stvari, od samog po etka oni su imali cilj a likvidiraju srpsko stanovništvo a ne da ga preseljavaju u Srbiju. Sada kad su bili na domaku cilja trebalo je stvoriti politi ku i psihološku situaciju u kojoj e se taj cilj i ostvariti.

Ustaše su upadale u zatvor da tuku zatvorenike kad im se god protjelo, u svako doba dana i no i. Nekad su dolazili sa unaprijed određenom namjerom da batinaju ta no odre ena lica, a nekada su upadali prosto da tuku koga stignu i dohvate - jednostavno, da se iživljavaju nad tim nemo nim ljudima. Upadali su kao razjarene zvijeri, otvarali prvu eliju na koju bi naišli i batinali zatvorenike kundacima i drškama bajoneta, gazili izmama ili cipelama, udarali šakama i im bi god stigli. Mnogim zatvorenicima su polomili rebra, nagrdili lica, upali brkove i pramenje kose sa glave. Pravo je udo da je u zatvoru pod takvim batinama izdahnuo samo jedan ovjek, stari Petar Kuzman, dok su drugi, teže i gore tu eni, uspjeli da prežive. Teško je opisati kako je sve to izgledalo. Evo samo jednog primjera. Jednog jutra sredinom jula, taman što je klju ar otvorio vrata na elijama, a zatvorenici pošli u jutarnju šetnju u dvorište, ili da iznesu i isprazne kible u nužnik - upao je opor ustaša. Prolomila se psovka i galama, nasrnuli su na zatvorenike. Udarali su nasumice koga su god stigli i ime su stigli. Neke su zatvorenike obarali na pod i udarali nogama, za nekima su jurili po hodniku i mlatili ih kundacima u le a ili druge dijelove tijela. Jedan ustaša ustremio se na mene. Zamahnuo je isukanom bajonetom kao štapom i udario me po glavi. Smra ilo mi se pred o ima, ali sam se održao na nogama. Sremom ili slu ajem, bajnetom me je udario pljoštimice. Da je bila oštrica, bio bi mi to kraj. Nekako sam se izvukao u dvorište. Tu je desetak ljudi ležalo na zemlji; jaukali su i previjali se od bolova. Neki su stajali u pognutom stavu, drže i se za trbuš ili slabine. Stenjali su i jaukali. Više njih je bilo okrvavljenog po licu i glavi. Jedni su maramicom, a drugi rukavom od košulje brisali krv koja im je curila iz dobijenih rana. Ostali su snuždeno stajali u mjestu. Svi su bili unezvjereni i van sebe. Iz hodnika je dopirala ustaška psovka i krči zatvorenika. Slika je zaista bila stravi na.

Gotovo svaki put kada su upadale u zatvor da tuku ljudi, ustaše su ispod samog zida zatvorskog dvorišta - na platou pred Bori evom garažom, koju su sada oni koristili - palile motore nekoliko kamiona i puštale gas do daske, podižu i zaglušuju u buku, kako gra ani iz susjednih ku a ne bi uli krike i jauke zatvorenika za vrijeme batinanja. Tokom vremena zatvorenici su stekli svojevrsne uslovne refleks. im bi uli buku kamiona uvla io se u njih strah, u elijama bi zamukao svaki razgovor, srca su ubrzanje kucala, grla se stezala, živ ana nape-

tost rasla. Svako od zatvorenika bi se pretvorio u uho i o ekivao kada e se otvoriti vrata njegove elije. A kada bi uli da su se otvorila vrata susjedne ili neke dalje elije i potom uslijedili jauci i krizi zatvorenika, napetost bi bivala još veća. Ne zna se kome je bilo teže - onima što ih tuku, ili onima što o ekuju da budu tu eni. Onaj ko nije doživio takvu torturu prosto ne može da pojmi psihi ko stanje zatvorenika u takvim trenucima. Malo je bilo zatvorenika tog zatvora koji su nekako izbjegli batine.

U istoj zgradi zatvora, na spratu, ustaše su zatvorile i grupu komunista iz Makarske. Između njih i nas podigli su neprobojni zid. Nikakav kontakt između nas nije mogao biti uspostavljen. Nisu dozvoljavali ni da jedni druge vidimo, a kamoli da se sretнемo u hodniku ili zatvorskem dvorištu. Jedina veza me u nama bilo je osluškivanje jauka zatvorenika za vrijeme batinanja.

U intervalima između ustaških upada u zatvor i batinanja, zatvorenici bi se nekako primirili; oživio bi razgovor, pomagali bi onima koji su najteže pretu eni, trijebili bi gamad, a uli bi se i poneka šala. U našoj eliji, pored Lukiša i mene, bili su još Lazo i Jovo, Petar Knežević, Mirko Tomić i dr. Uspjeli smo nabaviti i špil-karata, pa smo, u trenucima boljeg raspoloženja, igrali briškule ili trešeta samo da bismo na asak zaboravili stanje u kojem se nalazimo. Karte nam je prilikom prijema ručka proturio Mile Duka, šesnaestogodišnji mladić, Hrvat iz Imotskog. Njega smo poznавали od ranije. Stariji brat (polubrat) imao je opskurnu dužnost ključara zatvora. Mile mu je pomagao u poslu. Ovaj vedri i uvijek nasmijani mladić ljudski i lijepo se odnosio prema ženama koje su nam donosile hranu, održavao je red i pomagao da se ne stvara gužva, da svako do e na vrijeme i primi hranu. Nikada nije povisio glas niti se pravio važan. Između ostalog, on mi je jednom prilikom, po etkom jula, došapnuo da je u borbama u isto noć Hercegovini poginuo poglavnikov pobožnik i ustaški pukovnik Mijo Babić. Došaptavao nam je i kada bi poginule ustaše dovozili iz Hercegovine i sahranjivali u rodnim mjestima. Ako je išta ostalo prijatno iz tog zatvora ega bi se trebalo sjeati, onda je svakako držanje i ponašanje tog mladića.¹⁰

Mora i neizvjesnosti su sve više pritiskale zatvorenike. Ustaške vlasti nas nisu ni očekivale obavještavale, niti nas što pitale. Sva veza između ustaške vlasti i zatvorenika uglavnom se svodila na upade ustaša i batinjanje ljudi, jutarnje otvaranje i zatvaranje elija i omogućavanje prijema ručka u podne. Uzgred da kažem da je na vrata za prijem ručka mogao da do e samo jedan član porodice, a ostali su morali ostati u elijama. Mi smo samo nagađali i me usobno komentarisali šta će biti sa nama. Zato smo pratili svaki mogući zatvorskih vlasti prema nama i trudili se da iz toga izvučemo nekakve zaključke. Neko je proturio glas da nam ustaše spremaju kasapnicu, da e nas poubijati i baciti u Crveno jezero, nedaleko od grada. Nastalo je veliko užbu enje me u zatvorenicima.

U takvoj životnoj napetosti, 20. ili 21. jula, stražari su upali u zatvor, išli od elije do elije i poimeni no prozivali i izvodili jedan broj mladića. Iz našeg sela prozvali su Petra Kneževića, Dušana Opuvu, Joku Miletića i mene. Kad smo se našli u hodniku, vidjeli smo mladiće i iz drugih selja i primjetili da smo svi isto godište. Ustaški stražari su nas izveli iz zatvora i poveli kroz centar grada. Ništa nam nisu rekli ni kuda ni zašto nas sprovode. Mi smo se samo pogledima pitali: šta ovo sve treba

268 10) Mile Duka je kasnije, 1943. godine, otišao u partizane i, na žalost, uskoro poginuo.

da zna i? Prvo što nam je padalo na um bilo je da nas vode negdje na stratište. Me utim, ubrzo smo stigli do opštinske zgrade i tamo su nas uveli. Tek tu smo saznali da su nas doveli pred regrutnu komisiju, koja je tih dana vršila regrutaciju za domobranstvo mladi a ro enih 1921. godine. Pred komisiju smo ulazili jedan po jedan. Ušao sam i ja u jednu prostranu kancelariju. Unutra su bila tri italijanska i jedan domobranski oficir, te jedan službenih u civilu. Naredili su mi da se skinem go. Mjekili su mi visinu, težinu i obim grudi, razgledali tabane. Italijanski oficir ljekar me pregledao, opipavao puls, kuckao po grudima i le ima, pipao po trbuhu, prisluškivao rad srca, zavrtao o ne kapke i posmatrao zjenice i beonja e, i tako redom. Za vrijeme pregleda italijanski ljekar se mrštilo pri pogledu na dijelove mog tijela zahva ene svrabom i krastama. Na kraju je domobranski oficir kazao da sam sposoban i »primljen u pješa stvo«. Poslije pregleda vratili su nas u zatvor. U elijama su se svi obradovali našem povratku, jer su i oni pomicljali da je sa nama svršeno. Ovaj slu aj je nekim zatvorenicima dao povoda za zaklju ak da nas ustaše, ipak, ne e likvidirati, jer zašto bi nas ina e vodile pred regrutnu komisiju. Me utim, ustaše su tokom no i opet upale u zatvor i tukle ljudi, pa je sve ostalo po starom. Nikad nam nije postalo jasno zašto su sa nama izvodili ovaj cirkus sa regrutacijom kad ina e Srbe nisu primali u vojsku i kada su Srbi, Cigani i Jevreji tretirani ne kao gra ani nego samo kao pripadnici države, drugim rije imali su status stvari, a ne ljudi. Najvjerovalnije da su time htjeli pružiti dokaze Italijanima da su mladi i ovog godišta srpske nacionalnosti još uvijek živi.

Interesantno je da se ideja o preseljenju Srba u Srbiju me u zatvorenicima uporno pothranjivala. Skoro svaki dan poneko »dobro obaviješten« bi lansirao glasine da e preselenje uslijediti za dva, tri, ili pet dana. Tako je, na primjer, jedno jutro krajem jula - kada je ve ini postalo jasno da je pri a o preselenju samo ustaški trik na koji su nas namamili u zatvor - pop Nikola Dragi evi , za vrijeme jutarnje šetnje, pri a jednoj grupi starijih ljudi kako je on »obaviješten sa zvani nog mjesa« da e uskoro po eti preseljenje. Mi mla i smo tu njegovu pri u omalovažili i nasmijali se. Pop se našao uvrije en, pa se obrecnuo na nas: »Mir, vi mulci tamo, šta vi znate!«

Vrijeme je sporo odmicalo, ništa se bitno nije mijenjalo. Onda, od jednom i iznenada - preokret. Po etkom avgusta 1941. raspušten je logor u Glavini, žene i djeca su oslobo eni i vra eni ku ama. Zatim su po eli oslobo ati i muškarce iz zatvora i iz zgrade Sokolskog doma, ali ne sve odjednom, ve sukcesivno, grupu po grupu. To otpuštanje je potrajalo više dana. Grupu u kojoj sam se i ja nalazio otpustili su oko 20. avgusta. Prilikom otpuštanja saopštili su nam uslove pod kojima smo dalje živjeti. Izdiktirali su nam uslove pod kojima smo dalje živjeti. Izdiktirali su da ne smijemo napuštati mjesto boravka, da ne možemo dobiti putne isprave, da se svakog ponедjeljka i etvrtka moramo javljati oružni koj postaji u Imotskom, da se ne smijemo kretati no u, niti od ržavati skupove danju ni no u, itd. Dan je bio vedar i avgustovski vru . Zrak je treperio od jare. Spustio sam se niz selo Glavinu, došao u Muji a Polje i zaledao pod okot loze u našem vinogradu pod Brijegom. Grož e je ve bilo dozrelo pa sam polako sa grozdova otkidao jednu po jednu bobu i jeo. Osje ao sam se kao u vakuumu, bezvoljno, odsutno, prazno. Došao sam ku i. Kod ku e je bila samo majka. Ni ku u više nisam osje ao kao svoju, kao nešto prisno i drag. Sve mi je izgledalo tu e, daleko, nepoznato. Do kraja avgusta svi smo opet bili na okupu, ali pravog života i radosti više nije bilo.

Šta se sve zbivalo od dana zatvaranja do dana otpuštanja srpskog stanovništva iz zatvora i logora - teško je ta no i istinito odgovoriti bez poznavanja bitnih injenica, bez svjedo enja preživjelih aktera i bez uvida u pismene dokumente, ako su uopšte sastavljana i sa uvana. Ipak, tokom vremena ponešto je isplivalo na površinu. Sasvim je sigurno da je ustaško vodstvo, sa logornikom Ivanom Marjanovićem a om na elu i njegovim najuticajnijim savjetnicima i saradnicima fra Stankom Bradarićem i fra Stankom Milanovićem - bilo odlučno da se srpsko stanovništvo likvidira. Međutim, za tako krupan genocidni zločin iz političkih razloga im je bila potrebna šira podrška ljudi od ugleda i barem deljena hrvatskog stanovništva kako bi izbjegli osudu i izolaciju u »sopstvenoj« sredini. Oigledno je da oni tu podršku nisu dobili. I ne samo to: znatan broj istaknutijih ljudi, među kojima je bilo i nekih svećenika, vrsto su se suprotstavili takvoj ustaškoj namjeri i vršili na njih pritisak da tako nešto ne smiju u inicijativi.

Ustaše su mogle svojim lažima obmanjivati narod u ovom kraju dok su po Bosni i Hercegovini ubijale nevine ljudi, tvrdeći da se tamo, tobože, bore protiv etnika i odmetnika. Ovdje to nije moglo da pali. Svakome je bilo jasno da se u Imotskom nikome nije odmetnuo i da nikome nije pružao otpor, odnosno da su se ljudi povinovali ustaškoj naredbi, vjerujući njihovo prijateljstvo i o preseljenju. Ustaše su se, u stvari, same zapetljale u sopstvene laži. Najprije su svakome dale do znanja da će Srbe preseliti, a onda su im spremale masakre. Ni jedan pošteni ovjek nije mogao prihvati i podržati takvu ustašku namjeru.

Baš taj otpor hrvatskog stanovništva i najviši eniji ljudi bila je ona osnovna i ključna snaga otpora pred kojom su ustaše morale ustuknuti. Značajnu ulogu u tome odigrali su i komunisti. Prema svjedočenju nekih drugova, sekretar Kotarskog komiteta Partije Pavle Lozo je, u ime komunista Imotskog, uputio pismo italijanskom komandantu mjesta i gvardijanu katoličkog samostana u Imotskom, u kome je tražio da se zauzmu za spasavanje srpskog stanovništva i ukazivaju na teške posljedice u slučaju da to stanovništvo strada. Velika je šteta što to pismo nije sačuvano, ili, možda, još nije pronađeno. Pored toga, komunisti su organizovali i slanje prijete ih pisama ustaškim glavešinama što je moralno imati određenog uticaja. Što se tiče italijanskih okupatora, iz već citirane njihove zabilješke vidi se da su ostali potpuno pasivni. No, to im nije smetalo da preko svojih kanala puštaju glasove kako su upravo oni spriječili likvidaciju srpskog stanovništva od strane ustaša. Tim putem htjeli su pridobiti srpsko stanovništvo za sebe, u emu, svakako, nisu uspjeli. Ipak, moguće je da su se u posljednjoj fazi i oni umiješali u stvari, pogotovo poslije Julskog ustanka u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Lici, odnosno u cijeloj njihovoj okupacionoj zoni i u Italiji Jugoslaviji. U njihovom interesu je bilo da se u Imotskom obuzduju ustaše i da im pokažu da se i oni, Italijani, nešto pitaju. Na ovaj zaključak upućuje i jedna depeša iz poglavnikovog tajništva upućena 2. septembra 1941. godine italijanskoj II armijskoj komandi. Ta depeša glasi:

»General Per evi iz Poglavnikovog tajništva s.a. O. BR 107- tajno - 2. rujna 1941.
u 19 sati brzoglasom predao slijedeće:
Talijanskoj II armijskoj komandi saopštiti:

Nedavna nasilja i pljačke kod apljine i Imotskog ne mogu se staviti na račun ustaša, nego na samovolju pojedinih neodgovornih mjesnih stanovnika, ije razoružanje primila u svoju dužnost sa 1. rujnom talijanska armata, kao i dužnost održavati red i mir na ugođenoj zoni i da sa hrvatskom političkom upravom zajedno ki treba raditi.«

Depešu potpisao stožerni potpukovnik Dragojlov sr.

Primio zapovjednik general Lukić.¹¹

Depeša je sastavljena na njemačkom jeziku i nalazi se u Arhivu VII u Beogradu.

Iz ove depeše proistiće da su se Italijani umiješali u ustaške rabote u Imotskom i nešto poduzeli. Nedostaje njihov dokument iz kog bi se vidjelo šta su stvarno, u inili. Iz depeše je takođe vidljivo da Pavelić najuži štab ne poriće te zloine, već bezno laže i krivicu svaljuje na pojedine »neodgovorne mjesne stanovnike«, iako je sve što je u injeno - injeno po nalogu i sa znanjem zvanih državnih i ustaških vlasti.

Kao što se vidi, ustaše su se našle pred otporom i pritiskom više faktora koji su, na kraju, onemoguili njihovu namjeru da likvidiraju srpsko stanovništvo. Pri tome je nesumnjivo najveća specifična težina imala otpor komunista i hrvatskog stanovništva u imotskom kraju, što predstavlja značajan prilog u vršivanju i razvoju bratstva i jedinstva na ovom području. To se osjetilo u narednom periodu, kada su i Hrvati i Srbi sve masovnije odlazili u Biokovski partizanski odred i druge jedinice NOV-a.

DO RAVNOG OD NEMILA DO NEDRAGA

Poslije izlaska iz zatvora opšta situacija je bila nešto povoljnija. Naštalo je izvjesno zatišje. Italijani su u tzv. drugoj zoni preuzele direktnu odgovornost. Divljanje ustaša privremeno je bilo suzbijeno. Trebalo je da ih Italijani razoružaju, ali oni to, iz nekih razloga, nisu u inili. Računa se da je u to vrijeme, pored italijanskog garnizona, voda žandarmerije i finansa, na imotskom području bilo i oko dvije stotine naoružanih ustaša. Inače, po etkom septembra ovaj kraj je bio prilično ispružen od ljudi u najboljoj snazi. Znatan broj omladinaca se dobровoljno javljao i otišao u ustaše i ustaške jedinice u drugim krajevima. Sva godišta koja su bila za vojsku mobilisana su u domobranstvo. Ne malo broj otišao je u oružničku i druge službe. Više stotina njih otišlo je na rad u Njemačku, itd. Sve češće su stizali leševi ubijenih ustaša i domobrana. U narod se uveliko krajnje nepovjerenje prema ustaškoj vlasti.

Im smo se našli van zidina zatvora, reaktivirali smo rad naše male grupe. Ovoga puta u grupu je ušao i Petar Knežević. Osnovni cilj nam je bio da pobliže utvrđimo gdje se nalaze oslobođene teritorije i partizanske jedinice, te da se probijemo do njih i stupimo u njihove redove. No, to nije bilo lako. Organizovanih veza i izvora informacija nismo imali. Osim toga, nismo se smjeli nikome povjeriti. Svoje namjere nismo otkrivali ak ni lanovima vlastitih porodica. Morali smo se oslanjati na ustašku štampu, koja je bila puna propagande, i na priče koje su kolale me u narodom. Tako je sve više glasova stizalo o stanju u istočnoj Hercegovini i dobijala se jedna zaokružena slika da se tamo vode borbe, da postoje oslobođene teritorije i organizovane partizanske jedinice. Tako je nam je jasno bivalo da Komunisti ka partiji Jugoslavije predvodi ustanak. Dok je u po etku ustaška propaganda govorila o borbi ustaša protiv »etničkih bandi«, u novije vrijeme govorila je o »borbi protiv etničkih komunista kih bandi«. Zapazili smo da ustaška štampa u izvještajima iz Srbije govori samo o borbama protiv »komunističkih bandi«, a da etnike uopšte ne spominje. Tako je, na primjer, list »Hrvatski narod« u broju od 5. septembra 1941. javljao da je »U Beogradu strijeljano 50 komunista kih bandita« kao mjera odmazde za jednog ubijenog njemačkog vojnika. U drugoj vijesti se kaže da je »prije nekoliko dana oružana skupina komunista izvršila napadaj na predstavnike vlasti kod mjesta Ub«. Isti taj list je 1. oktobra 1941.javljao: »Uništeno nekoliko komunista kih bandi i istaknutih komunista u

Iz ovog lista smo saznivali o borbama koje se vode na itavom podruju NDH, ak i o diverzijama u samom Zagrebu. Tako je taj list 15. septembra 1941. javlja da su komunisti izvršili »zlo ina ki napadaj na njema ke vojнике« u Zagrebu i da je u potjernici obeano po 10.000 kuna svakome ko prokaže po initelje. Javljanje je i o borbama u mjes-tima širom Bosne i Hercegovine, o sahranama pognulih ustaša, a naro ito ustaških oficira, itd. Doznali smo neke pojedinosti i o sudbini bo-raca Solinskog odreda kojeg su ustaše i domobrani 12. avgusta 1941. go-dine kod sela Sušaca, nedaleko od Trilja, sa ekali iz zasjede i neke po-bili, a neke zarobili. U to vrijeme izme u ostalih, sreo sam i Ante-Ton-ula Trogrli a, koji je na nekoliko dana došao ku i iz domobranstva. On je bio lan Partije, što ja tada nisam znao. Sreo sam ga u Pedi a Školju, pokraj rijeke Vrlike. Poznavali smo se od ranije, ali moram priznati da mi nije bio prijatan susret kad sam ga video u domobranskoj uniformi. Bio je utu en i jako neraspoložen. Upitao sam ga kako mu je u domob-ranstvu. Požalio se da mu je teško, da se svaki dan gine u borbama protiv partizana. On mi je, tako e, potvrdio da ustaše i domobrani u isto - noj Hercegovini ne smiju ni nosa pomoliti van gradova i garnizona.¹²¹

Istinu govore i, sve te vijesti bile su više zastrašuju e nego ohrab-ruju e. Osim toga, vrlo nepovoljne vijesti su stizale i sa Isto nog fronta. Nijemci su duboko prodirali u Sovjetski Savez. S tim u vezi, ve citirani list je u broju od 28. septembra javlja da je »isto no od Kijeva zarobljeno 665.000 sovjetskih vojnika, sa podnaslovom »završena velika bitka kakve povijest ne pamti«. Dana 12. oktobra list je donio senzacionalnu vijest, doduše pod upitnikom, da »Staljin namjerava preseliti središte Sovjetske vlade u Njujork«. U broju od 23. oktobra list je javlja da su »hrvatski dobrovoljci zauzeli grad Valki - važno uporište neposredno pred Harkovom«. U istom broju javljano je o sovjetskim gubicima. Tu je stajalo: »U njema ko zarobljeništvo je palo ukupno 3,200.000 boljševika, zaplijenjeno ili uništeno 19 hiljada tenkova i 28 hiljada topova; Sovjeti su do sada izgubili 14.400 zrakoplova«, itd. Mora se re i da su ovo bile zaista zabrinjavaju e vijesti. Ipak, kod nas nije bilo dileme. Ma koliko složen, politi ki i vojni fenomen naša revolucija je pojednostavila frontove i ovjek se morao na i s prave ili krive strane barikade. Oh-rabrilovalo nas je i to što u borbu protiv okupatora ne stupaju samo komunisti i dio srpskog stanovništva, ve i pripadnici svih naroda i na-rodnosti Jugoslavije.

Tokom septembra svakodnevno smo razmatrali naš plan odlaska. Zaklju ili smo da se usmjerimo prema isto noj Hercegovini i to u sto-la ki ili ljudiinski kraj, a ako tu ne uspostavimo vezu - produžiti dalje, za Crnu Goru. Vidjeli smo ogromne teško e, kako i kuda po i bez put-nih isprava. Teško je bilo neopaženo pro i kroz gustu mrežu okupator-skih i kvislinških garnizona, ustaških logora i tabora, žandarmerijskih stanica i jedinica ustaške milicije, koje su bile organizovane gotovo u svim ve im selima. Problem je bio i to što smo bili pod strogom kontrolom i morali se javljati svakog ponedeljka i etvrtka žandarima u Imotskom. Posebnu prirodnu prepreku predstavljala je rijeka Neretva - u smislu gdje je i kako prije i. Kona no smo skrojili plan odlaska. U grubome, on je bio slijede i: kretati se no u, pravcem Imotski - Ljubuški - Metkovi , zaobilaze i gradove Imotski i Ljubuški. Ovom dionicom puta kretati se cestom, jer smo tako biti najmanje sumnjivi. Metkovi smo odabrali zato što smo imali neke informacije da se tamo lakše

¹²¹ Ante-Ton ul Trogrli je u januaru 1943. god. stupio u partizane i uskoro poginuo kod Jahlarice.

može pre i Neretva preko mosta u gradu, nego u apljini odakle su stalno stizali uznemiravaju i glasovi. Po prelasku Neretve u Metkovi u zabaciti se u brda i produžiti do stola kih ili ljubinjskih sela. Za svaki slu aj, prorušti se u švercere duvanom, da nam to posluži kao alibi u slu aju potrebe. Od oružja ponijeti samo noževe i upotrebiti ih u krajnjoj nuždi. Na put krenuti u etvrtak uve e, kako bismo imali što duži interval vremena do slijede eg javljanja žandarima. Ra unali smo da smo za te etiri no i uma i potjeri. Najzad, 27. oktobra 1941. u ponedjeljak, kad smo se vratili iz Imotskog iz žandarmerijske stanice, odlu ili smo da krenemo u naredni etvrtak 30. oktobra uve e. To je bio pogodan termin i zbog toga što su narednih dana padali katoli ki praznici Svi Sveti i Dan mrtvih, kada narod praznuje, a budnost organa vlasti slab.

Tog etvrtka, 30. oktobra, pošto smo se prijavili žandarima, vratili smo se ku i i saopštili ostalim lanovima porodice naše namjere. Nastala je prava drama. Svi su bili iznena eni. Majka je briznula u pla . Odvra ali su nas da to ne inimo. Govorili su nam da srljamo u sigurnu smrt i da je bolje da ostanemo kod ku e, pa šta bude drugima neka bude i nama. Kad sve to nije pomoglo, i uku ani su se pomirili i pomagali nam da se pripremamo za put. Jedino je majka bila uporna, ali i ona je, na kraju pristala, govore i nam samo: » uvajte se, djeco«, mada ni njoj ni nama nije bilo jasno kako smo se sa uvati.

U predve erje nas trojica, Jovo, Lazo i ja, spakovali smo svoje putne torbe (ruksake). Pored hrane i nešto li nih stvari, u njih smo nabili po etiri kilograma prvoklasnog duvana i po flašu rakije lozova e. Lazo se dosjetio pa je za svaki slu aj spremio i svoju staru radnu knjižicu. Ona je bila donekle pogodna, jer u njoj nije bilo podataka o vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti nosioca. Me utim, ime Lazar je bilo kompromitiju e, pa ga je on nevješto pretvorio u Lovro. Ja sam opet, u njedra stavio školski atlas, da nam posluži za kakvu-takvu orientaciju, svjestan da i atlas može biti kompromituju i materijal.

Dogovor je bio da Lukiša Pijanovi i Petar Kneževi spremni do u 19.30 sati u našu ku u, odakle je polazak. Lukiša je došao na vrijeme. Ispri ao nam je da su i njega roditelji jedva pustili da ode. Petar Kneževi nije dolazio. ekali smo ga sve do 20 sati.¹³ Pošto do tada nije stigao, krenuli smo na put. Zaobišli smo naše selo, pa preko Bunarine i Liš ine izbili na cestu kod Zovkinih ku a. Tu nam je u susret nailazio Pero Zovko - Dodigušin. Izgledalo je da je pod »gasom«. Mimošli smo se bez pozdrava. Nije nam bilo drago što smo ga sreli, premda u njega nismo sumnjali. Dovoljno je bilo da nekome iz nepažnje kaže pa da nas ustaše povhataju na prvom koraku.

Na Kamen-mostu cesta je bila pusta. Samo se u Patrljevoj kr mi ula galama gostiju. I dalje, preko Kaldrme, nije bilo nikog. Ko Vukadinovi a ku e skrenuli smo niz Glavinu Donju. Lukišu je spopala neka neodoljiva želja da se pozdravi sa svojim ro akom Vu kovi em. Odra ali smo ga od namjere, ali nismo uspjeli. Lukiša se javio svom roaku i pozdravio se sa njime, ne govore i mu o detaljima kud je nauvio. Na domaku sela Gorice u susret nam je nailazio jedan kamion. Okrenuli smo prema Imotskom, jer smo se bojali da nas sa lica neko ne prepozna pod farovima kamiona. Kamion je ubrzo protutnjao, pun naoružanih ustaša koji su pjevali »gange«. Ponovo smo se okrenuli i nastavili put prema Gorici.

¹³> Tek poslije rata smo doznali da su izlazak Petru Kneževi u sprije ili roditelji. No, i on je po etkom 1943. otišao u partizane.

U Gorici pred jednom kr mom naišli smo na skupinu ljudi, me u kojima su bili neki i naoružani. Nazvali smo im »Hvaljeni isus«, a oni su nam, po krš anskom obi aju, odgovorili »Vazda bio«, i tako smo prošli bez problema. Idu i dalje kroz Sovi e i Grude, nikog nismo sreli. Na Prisipi, u jednoj kr mi pokraj puta, ula se galama i pjevanje. Usporili smo korak i neopaženo se provukli kraj birtije. Odatle pa sve do Vitine nije bilo ni žive duše. Bilo je pozno doba no i i samo se, s vremena na vrijeme, uo lavež kerova.

Pred Vitinom uhvatila nas trema. To je varošica u kojoj se nalazi uveni ardag bega Kapetanovi a. Znali smo da tu postoji žandarmerijska stanica, a najvjerovalnije i sjedište komande neke jedinice ustaške milicije. Bojali smo se da ne nabasamo na stražara. Polako i tiho smo se kretali, pažljivo osmatraju i svaki kutak sa obje strane ceste. Usred aršije, nešto dublje od ceste, ugledali smo na jednom prozoru svjetlo gasne lampe. Po svoj prilici bila je to žandarmerijska stanica. Otuda je dopiralo pjevušenje jednog hrapavog i dremljivog muškog glasa. Pojali smo opreznost i, vuku i nogu za nogom, nekako prešli upriju i našli se izvan aršije.

Kad smo došli do sela Radiši a skrenuli smo sa puta ka jugu, kroz njive i vinograde. Ubrzo smo naišli na rijeku Trebižat. Dosta lako smo pronašli pogodan gaz, skinuli se i do epali druge obale. Voda je bila hladna i uhvatila nas je drhtavica. Pomaljala se zora. "Produžili smo još malo i našli se na kršovitom, nenaseljenom i rijetkom šumom pokrivenom prostoru, negdje izme u Humca i Crvenog Grma, gotovo uz samu cestu koja povezuje Ljubuški i Vrgorac. Pronašli smo jednu duboku i dosta prostranu škripinu, obraslu kržljavom i gustom grabovinom i trnjem. U blizini nije bilo staze što je zna ilo da tuda ljudi rijetko prolaze. Zavukli smo se u tu škripinu i smjestili se kako je bilo mogu e. Za sobom smo odstranili tragove. Dogovorili smo se da na smjenu stražari mo i da budno osluškujemo teren oko nas.

Dan je bio vedar, suh. Vrijeme je sporo odmicalo. Ništa se osobito nije doga alo. Jedino smo s vremena na vrijeme uli glasne razgovore prolaznika cestom. Bili smo umorni od dugog pješa enja. Prošlu no smo prevalili oko 40 km. Ni glad ni že nismo osje ali.

Pala je no . Po eli smo se izvla iti iz škripa, ali ni makac. Cijelo tijelo, a osobito noge su nam utrnuli, tako da ih uopšte nismo osje ali. Trljali smo noge i pravili tjelesne pokrete, »gimnasticiraju i«. Malo po malo, izvukli smo se na jedan omanji proplanak i tu nastavili zagrijavanje. Javliali su se jaki bolovi i gr evi miši a. Ali moralio se dalje.

Odredili smo orijentacioni pravac i krenuli. Verali smo se šumom, prelazili preko nekih ograda i suhozidina dok smo izbili na cestu. Na raskrš u gdje se put odvaja prema Metkovi u, sreli smo jednog starijeg mještanina. Bio je obu en u selja ko odijelo. Nosio je šalvare i crne doljenice, na nogama je imao »Batine« gumene opanke, a na glavi crni fes. Preko ramena je nosio motiku sa dugom držaljom. Tek toliko da se ne mimo emo šutke, upitali smo ga da li je ovo put za Metkovi , na što je on odgovorio da jeste i produžili smo svako u svom pravcu. Krajolik je obasjavala mjese ina i bilo je dosta vidno. Zbog toga smo se kretali sjenovitom stranom, uz ivicu puta. Na putu nije bilo nikoga. Tek u Vidu, selu podignutom na ruševinama stare rimske Narone, susreli smo grupu od 5 do 6 ljudi. Izlazili su iz jedne ku e i odlazili na ponjak. Izmijenjali smo uobi ajene pozdrave i prošli. Po njihovoj reakciji steckli smo dojam da im nismo sumnjivi.

Produžili smo još oko etiri kilometra i našli se na periferiji Metkovi a. Na ulazu u grad nije bilo straže. Pažljivo smo se primicali mostu

preko kojeg je trebalo da premo Neretvu. Smatrali smo da smo to ovde lakše u initiji nego preko apljine. Pribili smo se uz zid jedne kuće i posmatrali šta se dešava na mostu. Dijelilo nas je rastojanje od svega stotinjak metara. Kad smo bolje pogledali opazili smo da italijanski vojnici održavaju stražu. Sluđaj je htio da je odnekud izbio jedan par muškarac i žena, idući i prema mostu s namjerom da preme sa desne na lijevu obalu rijeke. Stražari su ih zaustavili i sasvim dobro smo znali da od njih traže propusnice »permese«. To je bio kraj našoj iluziji da smo ovdje i bez putnih isprava preme i Neretvu. Izvukli smo se iz grada i okrenuli ćestom niz tok rijeke. Kad smo se dovoljno udaljili, spustili smo se na obalu rijeke i sjeli u visoku šašu. Dogovarali smo se kako prije i Neretvu. Razmatrali smo mogunost da preplivamo. No, to je bio veliki rizik, jer bi u tom slučaju morali pobacati sve stvari osim odijela, a pitanje je i ne bi bilo nas riječka progutala. Prisjetili smo se da u donjem toku rijeke, naročito u Komini i Rogotinu, skoro svako domačinstvo ima po jedan ili više amaca, koje oni nazivaju trupicama, a služe im za raznovrsne potrebe - prevoz do imanja, prevoz plodova, ribarenje i dr. Odlučili smo da krenemo tamо, potražimo neku trupicu i tek tada, ako je zaista ne premo, pokušamo preplivati rijeku.

Išli smo dalje i pomno razgledali obalu ne bi li pronašli amac. Usput nije bilo žive duše. Amaca nigrdo, ali zato nam je iz pravca Komina jurio voz u susret. Skotrljali smo se na obalu i legli u travu. Uskoro je naišao voz; kloparao je i brektao, zemlja se tresla. Izgledao nam je strašan i ogroman, iako je to bio mali »ira«. Bio je to kombinovani voz; prevozio je razni materijal i italijanske vojнике. Za vodo, Neretvom nije plovio ni jedan brod ili amac. Stigli smo naspram Norinske kule, te okrugle tvrđave, koju je oko 1500. godine podigao turski neimar Kodža Mustapaša Ušumlija. Na našu veliku radost, tu smo, u jednom rukavcu, ugledali amac. Bio je privezan lancem za jedno stablo i zaključan katancom. Dok smo se bavili oko odvezivanja amca, neko nam iza leđa doviknu: »Ko ste vi i šta tu radite?« Okrenuli smo se i ugledali srednjovjekovne noge krupnog ovjeka zasukanih rukava i sa kaputom prebačenim preko ramena. Umjesto odgovora, upitali smo ga da li je to njegova trupica i napravili krug oko njega. Kazao je da jeste. Rekli smo mu da ujutro rano moramo biti u Opuzenu i da je najbolje da nas on prebaci preko rijeke. On se opirao, izgovarao se da je tek došao iz ribarenja, da je umoran i da i on mora rano ustati.

- Idite vi s mlijem bogom kud god hoćete, a mene i moju trupicu ostavite na miru. Ne znam ni ko ste ni šta ste i nemojte mene petljati u to!

Nama je ovo bila ona posljednja spasonosna slamka, koju nismo smjeli ispustiti. Lazo mu je dosta oštro podviknuo.

- Slušaj, kume! Nemoj da gubimo vrijeme. Ti eš nas prevesti, a mi smo ti poštено platiti.

Osjetio je ozbiljnost trenutka i teška srca pristao da nas preveze.

Ispostavilo se da je amac mali i da nas ne može svu etvoricu odjednom ukrcati. Dogovorili smo se da Lukiša i ja krenemo u prvoj turbi. Otišli smo se od desne obale. Vesla je bio iskusni i vješt. Inilje se da je sve glatko te i. Me utim, kad se amac dohvatio matice, vodena struja ga je snažno vukla niz tok rijeke. Trupica se ljudjala i naginjala, a na jednu, a na drugu stranu, mlazevi vode su se prelivali u njenu utrobu. Kad posmatrate Neretvu u tom dijelu toka, ini vam se pitoma i lijena. Ali kad se u mrkloj noći na ete u malom amcu na sredini njene snažne matice i kad vas još prevozi vesla u kojeg nemate povjerenja, onda Neretva dobija mistični i prijeteći učinak. Praktično, naša sudbina

je bila u rukama ovog vesla a. Malo-pomalo, trupica je savladala maticu, vesla je sada uzeo kurs uzvodno i doveo nas, po prilici, u nivo sa koga smo krenuli.

Izašli smo iz trupice i smjestili se pod izlokanim briježem na suhom dijelu obale. Vesla se vratio po Jovu i Lazu. Dugo ih nije bilo, ili nam se tako inilo. Svakakve misli su nam se rojile po glavi. Najgora je bila ona ako je vesla umakao, ostavio nas odvojene na dvije obale rijeke i alramirao ustaše ili žandarme da nas pohvataju. U takvim crnim razmišljanjima izroni amac iz tame i stigoše njih dvojica. Vesla u smo platili tri hiljade kuna, s obzirom na to da smo sobom ponijeli nešto novca. On se prijatno iznenadio. Postao je mnogo povjerljiviji i govorljiviji. Rekao nam je da je iz obližnjeg sela Krvavca. Rastali smo se gotovo prijateljski.

Potom smo se dogovorili da u što širem luku zaobiemo Metkovi i izbijemo na cestu koja vodi prema Dubrovniku, zabacimo se u brda i dalje se krečemo duž dalmatinske granice. Odustali smo od pravca Stolac - Ljubinje, smatrajući ga, poslije ste enog iskustva, težim i opasnjim nego što smo ga ranije zamišljali. Inilo nam se da je bolje da se orijentisemo prema Trebinjskoj šumi i ako tamo ne uspijemo da stupimo u vezu sa partizanima, produžimo dalje preko Orjena u Crnu Goru. Nestalo je mjesec ine i tama je bila velika. Orijentisali smo se prema zvijezdama i obrisima brda. Tek što smo krenuli od obale Neretve zapali smo u moje vare i kanale. Između kanala bilo je dosta vinograda i manjih njivic na kojima je raslo povrće. Kud god bi krenuli našli bi na kanal i vodu. Neke kanale smo mogli preskakati, a neke morali gazići. Nikako se nismo mogli do epati brdovitog terena. Mislim da smo se dugo kretali u krugu. Tek u svanu i opazili smo jezicak brdašću ispruženog u moje varnu ravnicu. Krenuli smo u tom pravcu i izbili na neku koziju stazu. Tu smo se susreli sa grupom seljaka i seljanki, koji su išli u Opuzen. Upitali smo ih kako možemo izbiti na dubrovačku cestu. Odgovorili su da nas upravo ta staza vodi do ceste i zapitali otkuda smo kad ne znamo taj put. Kazali smo im da smo iz okoline Vrgorca. Nismo bili sigurni da su nam povjerivali, jer su nas nekako za ueno posmatrali, onako blatinjave i umorne. O istili smo se koliko smo mogli i produžili prema cesti. Već se odanilo a teren je bio jako nepodesan za skrivanje. Ovdje smo prekršili osnovno pravilo kojeg smo ranije sebi postavili - da se ne smijemo kretati danju, ali drugog izlaza nije bilo.

Izišli smo na cestu. Sunce se dobrano odlijepilo od horizonta. Na prilazu selu Bili Vir, na omanjem mostu u, ugledali smo dvojicu domobranu kako stražare. Za udili smo se da ovdje stražari uvaju tako neznatan mali most i sve od Imotskog dovdje ni na jednom mostu osim u Metkovi u nije bilo straže, pa ak ni na željezni kom mostu nasuprot Norinske kule. Nije se moglo ni nazad ni u stranu. Okrenuli smo pravo prema domobranima. Pozdravili smo ih sa »Za dom spremni« - ne bismo li ih nekako neutralisali. Oni su takođe odgovorili, ali su nas ipak zaustavili. Pitali su kako se zovemo i kuda idemo. Kazali smo im da smo iz okoline Vrgorca i da idemo u posjetu rodbini na Pelješcu. Imena smo izmislići pa smo im rekli da nam je prezime Jurić, a po imenima smo se predstavili Lazo kao Lovro, Jovo kao Jozo, Lukija kao Ante a ja kao Šime, sve izrazito imena sa katoličkim prizvukom. Oni su to primili dosta ležerno. Nastala je pauza i mi smo krenuli od njih. U tom trenutku jedan od domobranu je upitao imamo li putne isprave. Odgovorili smo da imamo i ne zaustavljajući se produžili smo dalje. Strahovali smo da će nas zadržati i zatražiti da im pokažemo isprave. Me u-

tim, oni to nisu u inili. Možda su bili nevješti i zbumjeni, ili nisu baš suviše revnosno vršili svoju dužnost.

Žurili smo da se im prije udaljimo iz njihovog vidnog polja i zatim smo krenuli na lijevu stranu ceste u brda. Centralni smo se uz jednu strmu prođolinu između dva brda obrasla raznim žbumjem i bodljikavim povijušama. Izbili smo na sedlo između dva brda i pred nama se ukazao tipičan primorski zaobalni pejzaž. Protezala se prostrana kamenita i brdovita golet sa rijetkim žbumjem primorske smreke, kupine i druge. Tu i tamo po koja njivica ili dočka zasađena vinovom lozom, površem ili pod strništem. Od jugozapada prema jugoistoku vidjela su se dva-tri sela. Kuće bijelih zidova i crvenih krovova. Poviše jednog sela kretalo se nekoliko obana, koji su uvali koze i ovce i poneko magare. U blizini pod samom kapom jednog brdašca opazili smo povećani smrekov žbum. Prišli smo mu i zavukli se u gustište. Mjesto nam se inilo pogodno, jer nam se niko nije mogao privući da ga na vrijeme ne opazimo. Živjeli smo u uvjerenju da nas niko nije primijetio.

Tu smo ostali cijeli taj dan, 1. novembar 1941. I tu smo na smjenu stražarili, ništa sumnjivo ne primjećujući. Gotovo sve vrijeme morila nas je že. Vode nismo imali. Popili bi po gutljaju rakije, a poslije toga že se još više rasplamsavala. Dan je bio vedar i blag. Kad je pao mrak izvukli smo se iz žbuma i pripremili za nastavak puta, ka sjeveroistoku, da bismo što dalje zaobići jedno selo. Išli smo tako jedno pola sata, a onda smo za ulicu povikali »Stoj, ko ide?« Tek tada nam je sinulo u glavu da su nas seljaci još jutros primijetili. Samo nam nije bilo jasno zašto nas nisu napali tokom dana. Morali smo brzo reagirati pa smo odgovorili: »Stali smo, naši smo, ovdje braća Imoani.« »Braća, Imoani, naprijed, ovamo!« - komandovao je neki bas. Prišli smo im i oni su nas okružili. Bilo ih je desetak, sve sredovje ni ljudi. Više od polovice njih bili su naoružani puškama. U stvari, bili su to ustaški milicioneri. Po eli su da nas propituju. »Kad velite da ste Imoani i Hrvati, što se onda krijete i plaštite narod po selu. Mi smo im se »otvorili« i rekli da nosimo duvan u Dubrovnik nude i ga i njima ako žele da kupe. Oni su kazali da zbog takve sitnice ne treba da se krijemo, da su danas svi Hrvati slobodni i da slobodno mogu nositi po koji kilogram duvana. »Lako je nama sa našim« - odgovorili smo - »ali je teško sa Italijanicima. Oni kontrolišu vlakove i koga otkriju da nosi duvan uhvate ga i trpaju u zatvor.« Ovo naše objašnjenje kao da su primili sa nekim razumijevanjem, pa su promijenili temu i interesovali se kakvo je stanje u Imotskom. Odgovorili smo im da ne može biti bolje, da je sve dobro i mirno i da oni sami znaju da je Imotski »poznata ustaška kula«. Bilo im je draga što to učuju. Nisu tražili ni putne isprave ni ikakvu drugu dokumentaciju. Malo smo se i mi okuраžili pa smo im rekli da moramo ići, jer žurimo. Pustili su nas bez ikakvih problema. Ipak, na rastanku jedan od njih nam je dobio: »Ma ko ste da ste nije važno. Taman da ste i u šumu, vas etvorica ne možete ništa u initi.« »Neka ti bog oprosti, brate što nas vrije aš, o kakvoj šumi govorиш« - odgovorio mi je Lukiša. Tako smo se od njih rastali.

Poslije ovog neprijatnog susreta odjurili smo koliko smo brže mogli po bespu u i kamenjaru. Satima nismo stajali. Oblivao nas je znoj, napadala že, pritiskao umor. Tako smo dospjeli na jedan plato, negdje na Žaba planini. Naišli smo na povećani lokv. Služila je za napajanje stoke. Oko lokve su bile hrpe balege i brabonjaka. Zaudaralo je na stajnjak i trulež, ali že je bila jača. Prilegli smo i napili se vode. Neugodan vonj resko je parao nozdrve. Ipak, utolili smo že ne misle i na posljedice.

pokušali da se orijentišemo. Krenuli smo prema sjeveroistoku sa ciljem da izbijemo na vijenac brda iznad Popova polja. Kad tamo stignemo lakše smo se orientisati, jer smo donekle poznavali taj kraj pošto smo ranije putovali u Dubrovnik. Tako smo izbili na željenu poziciju. Isto no od nas opazili smo jednu željezni ku stanicu na kojoj su gorjeli fenjeri. Po okolini smo lako odredili da je to željezni ka stanica Ravno, a tada i kotarsko središte. Naravno, nismo smjeli u tom pravcu, pa smo krenuli ka jugoisoku, zaobilaze i Ravno.

Planirali smo da do svanu a premo cestu Zavala - Slano i tamo negdje potražimo danište. Sve je dobro išlo dok se nismo našli na brdu iznad samog puta Zavala - Slano. Brdo okomito, litice strme. Nigdje puteljka ili pogodnog prolaza. Zamicali smo sve dalje prema jugu i gubili vrijeme. Usput smo tražili i pogodno sklonište ali nigdje ga nije bilo. Os-vitao je dan, nedjelja, 2. novembar. Najzad, našli smo jednu stazu i poeli se spuštati njome ka cesti. Iza jedne okuke izbiše dva muškarca i dvije žene. Na leima su nosili po bremenici lisnika. Upitali smo ih možemo li ovom stazom i na put. Odgovorili su da možemo i da oni istom stazom idu u svoje selo Orahov Do. Išli smo zajedno. Pokušavali smo da uspostavimo kontakt i razgovaramo, ali oni razgovor nisu prihvatali. Samo su kratko odgovarali na naša direktna pitanja. Osje ali smo da nas se boje. Tako smo pristigli u njihovo selo Orahov Do. Sunce se visoko podiglo na nebu. Da bi izgledali što normalnije, tu smo se zaustavili i zatražili vode. Oko nas se okupilo dosta starijih žena, ljudi i djece. Sada su oni navalili da nas pitaju ko smo, od kuda smo, gdje ide-mo, šta ovdje tražimo, itd. Odgovorili smo im da smo Imo ani, da ide-mo u Slano kod svojih starih poznanika u berbu maslina. To nam se u inilo kao najrealnija verzija, jer su zaista mnogi Imo ani išli u berbu maslina duž dalmatinskog primorja. Nisu nam protivrije ili, ali nismo ni stekli ubje enje da nam potpuno vjeruju. Namjerno smo se sa njima što duže zadržavali da bismo skratili vrijeme i da ih koliko-toliko smirimo.

Negdje pred podne napustili smo selo i uputili se cestom u pravcu Slanog. Smatrali smo da nije uputno skretati sa ceste pošto bi time odmah izazvali sumnju, a možda i potjeru. Odmakli smo nekoliko kilometara od sela i zastali u jednoj udolini pokraj puta s namjerom da se odmorimo i sa ekamo no. Ostali smo tu sve do kasnog popodneva. Optilike, oko etiri sata po podne nastala je graja i povika. »Predajte se!« - vikalo je iz desetine grla. Ustaška milicija iz Orahovog Dola opkolila nas je sa svih strana, izuzev od ceste. Bilo ih je preko dvadeset. Naperili su puške u nas, neki su u rukama držali odšrafljene ru ne granate. Važno je bilo prevazi i krizu u prvim trenucima, dok neko nije okinuo obara. »Šta vam je bra o, šta ste nasrnuli, ta nismo zlikovci« - reagovali smo mi. »Evo nas, šta ho ete od nas. Zar jutros u selu nismo rekli ko smo i šta smo«. Malo su popustili i naredili nam da izaemo na cestu. Kad smo izišli, prišli su i oni i sjatili se oko nas. Poveli su nas natrag u selo. Mi smo im usput, zamjerali što tako postupaju sa nama i prijetili daemo o njihovom postupku obavijestiti »naše« ustaše u Imotskom. Oni su odgovarali da imaju »zapovijest da uhvate svako nepoznato lice i predaju ga vlastima«, iz ega je proisticalo da oni sebe ne smatraju vlaš u. Njima je komandovao rojnik koji se prezivao Mati ili nekako sli no. U selu su nas uveli u njegovu ku u. Rojnik je otpustio ve inu milicionera zadržavši samo etvoricu ili petoricu da ostanu sa nama. Tu nam je saopštio da e nas sutra izru iti oružni koj postaji Ravno, ega smo se najviše i plašili. Smišljali smo šta da u inimo. Potegli smo svoj »najja i adut«: priznali smo im da smo »šverceri«, da nam je pravi cilj

bio da prokrijum arimo duvan u Dubrovnik. Kao »korpus delikti« odvezali smo torbe i istresli duvan na pod rojnikove ku e. Bila je to velika hrpa - preko 16 kg duvana.

- Evo rojni e - kazali smo mu, dodaju i pitanje: Da li nam sada vjerujete? Daj da se ljudski dogovorimo. Mi emo vama ostaviti duvan, a vi ete nas pustiti da se vratimo svojim ku ama.

Rojnik nije mogao sakriti zadovoljstvo kad je ugledao duvan. Sa smiješkom ga je pokupio i stavio u ošak. Zatim nam se, u pomirljivom tonu, obratio:

- Znate, de ki, ve sam vam rekao da mi moramo sva nepoznata lica uhvatiti i predati oružnicima. Cijelo selo zna da ste uhva eni. Ako bi vas ja ve eras pustio, šta e biti sutra sa mnom? Ne, to ja ne smijem u initi. Ja vas moram predati oružnicima na Ravno, pa neka oni odlu e šta ho e. Sa moje strane mogu vam garantovati da vam se ništa ne e dogoditi ako ste ispravni Hrvati, kao što kažete da jeste. A ako niste, onda i sami znati šta vas eka.

Na te njegove rije i mi smo protestovali, napadaju i ga da sumnja u našu ispravnost i da sa nama postupa kao sa neprijateljima.

- Kad je tako, onda nas možete optužiti za svašto, možete nas predati i Italijanima. Oni e to rado do ekati.

- Nemojte tako, de ki - popustljivo e rojnik i nastavlja: Sada su teška vremena. Ne zna se kuda ko i zašto hoda. Eto, prije neko vrijeme oko našeg sela poput vas se vrzmalala grupa od 5-6 ljudi. I oni su bili nenaoružani kao i vi. Mi ih nismo uhvatili. Pokazalo se da su špijunirali selo. No u su upali etnici i oplja kali nam stoku.

- Za ime Isusovo rojni e, šta to govorite?! Kakve sli nosti može biti izme u nas i etni kih bandita.

- Ja to ne tvrdim. Vama ast. Ali ja još posigurno ne znam ko ste vi. Opet vam kažem: ako ste pošteni i ispravni Hrvati nemate se ega bojati.

Poslije ovakvog razgovora više nije bilo nikakvog smisla da dalje insistiramo da nas pusti. To bi moglo samo u njemu poja avati sumnju. Pri svemu tome je bilo udno da od nas nije tražio nikakve dokumente O identitetu, niti je vršio pretres li nih stvari. Kad ve nije bilo druge, rekli smo mu da ga razumijemo, iako nam je žao što on ne razumije nas i da emo drage volje po i u oružni ku postaju Ravno i tamo dokazati da smo ispravni Hrvati. Intimno smo razmišljali da idemo u veliki rizik i snovali na in kako emo se izvu i.

Došlo je vrijeme ve ere. Rojnik nas je pozvao da ve eramo. Posjedali smo zajedno sa njime i njegovim uku anima oko velike sinije. Na njoj je bila jedna velika zdjela kuhanog mesa i povr a. Glumili smo dobre katolike, pa smo se mi prvi prekrižili za ve erom. Jeli smo svi iz te iste velike zdjele. Rojnik nas je po astio i vinom. Za ve erom se odvijao dosta nategnut razgovor, ali se nije utalo.

Za preno ište nam je odredio jednu odvojenu prostoriju i postavio stražu. Legli smo da spavamo, ali san nije dolazio. Namjerno smo glasno kritikovali i osu ivali njihove postupke prema nama, jer smo znali da nas stražari osluškuju. Onda bi se neko od nas tako e glasno javio pa bi stupao u njihovu odbranu govore i kako ni njima nije lako i da ih treba razumjeti.

Osvanuo je ponедjeljak 3. novembar, dan kada je trebalo da se javimo žandarima u Imotskom. Bojali smo se da ne otkriju naše odsustvo i ne raspišu potjeru za nama.

Krenuli smo u Ravno u pratnji rojnika i još petorice milicionera. Išli smo neko vrijeme putem prema Zavali, a onda okrenuli lijevo, dru-

girti putem preko brda, koji vodi u Ravno. Putovanje se oteglo. Tim pravcem od Orahovog dola do Ravnog ima desetak kilometara. Usput smo ponešto razgovarali, no sve je to bilo usiljeno. Mi smo se povremeno zgleđali i oima šarali traže i pogodno mjesto da se damo u bjekstvo. Me utim, teren je bio takav da nam se takva mogu nost nije pružala. Primijetili smo da rojnik nije ponio naš duvan u oružni ku postaju. Zadržao ga je za sebe. Kad smo ulazili u Ravno, prišao sam rojniku i rekao mu da smo mi oružnicima re i da smo nosili duvan i da smo ga predali njemu, te ga upitao ho e li i on to re i pred oružnicima. On se malo trgnuo i pocrvenio. Brzo je reagirao: »Što im to morate re i?« Zatim se malo pribrao i korigovao: »Dobro, recite im, to je vaša stvar«. Ovim upozorenjem stavio sam mu do znanja da bi i on trebalo da odgovara što je neovlašteno prisvojio naš duvan, nadaju i se da e ga to bar malo omekšati kad bude referisao oružnicima o našem sluaju.

Stigli smo pred oružni ku postaju. Bila je smještена u jednoj ve ojku i na brdu iznad željezni ke stanice. Rojnik je ušao u postaju, a nas i milicionere ostavio da ekamo pred vratima. Ubrzo se vratio sa jednim žandarskim narednikom ili vodnikom. Žandarm je naredio nama etvorici da uemo, a rojnika i njegove milicionere je pustio i oni su se za as izgubili. Ušli smo u jednu kancelariju sa dosta skromnim na mještajem. Tu je bio pisa i sto i samo nekoliko stolica. Pod je bio od dasaka natopljen katranom. O ekivali smo da e nas žandarm, kojeg smo mi oslovljavali zapovjednikom iako nam on to nije rekao da jeste, propisno saslušavati u zapisnik. Ali u kancelariji osim njega nije bilo nikog, ak ni pisara ili nekog drugog žandarma. Ne pitaju i nas ni za ime i prezime, otvo eo je oštros i grubo.

- Sve mi je poznato! Vi ste Srbi i etni ko-komunisti ki špijuni. Kazujte, ko vas je poslao ovamo da špijunirate?

I mi smo oštros reagirali. Kazali smo da to nije istina i da on nas ne smije da vrije a. Ispri ali smo mu našu pri u o švercu i duvanu i zatražili da pozove rojnika da posyjedo i da li smo duvan predali njemu. Ništa to nije pomagalo. On je i dalje insistirao i optuživao nas da smo etni ko-komunisti ki špijuni. Mi smo jednako odgovarali da nismo. Jeste - nismo, jeste - nismo ponavljaljalo se valjda, po sto puta.

Kad se osvjedo io da tako ne e i i, zatražio je od nas putne isprave. Odgovorili smo da ih nemamo. To mu je bio novi argument da smo Srbi i etni ko-komunisti ki špijuni. Mi smo se branili:

- Ovo je slobodna hrvatska država, svi se Hrvati mogu slobodno kretati, tako je sam poglavnik odredio.

Branili smo se i time da u nas u Imotskom niko ne nosi niti ko traži putne isprave. Ni to nije pomagalo. Opet su ponavljane one dvije rije i: Jeste - nije. Dugo smo se tako natezali. Vrijeme je proticalo a njemu je, valjda dojadilo da se sa nama gnjavi pa je odrezao:

- U redu, kad kažete da niste preda u vas prijekom sudu pa neka on utvrди istinu.

Kao da nas je osudio na vješala. Smra ilo nam se pred oima. Nastao je tajac. Nismo znali šta da kažemo. Lazo se onda odlu io na poslednji »adut«. Zavukao je ruku u džep kaputa i izvukao svoju radni ku knjižicu, pružaju i je žandaru:

- Evo - rekao mu je Lazo - ovo je stara radni ka knjižica i u njoj sve piše pa ete vidjeti da ne lažemo.

Žandar je uzeo knjižicu i pažljivo je razgledao. Onda se cini ki namijao i kazao:

Lazo je opet tvrdoglavu istrajavao da nije Lazo nego Lovro. Ponovo se ulo: jesu - nije...

Kad smo mislili da je sve izgubljeno, žandarm je potpuno promjenio ton i ponašanje. Blago nam se obratio i upitao:

- Hajde, recite mi šta da uradim sa vama? Kuda želite da idete?

Nismo znali da li se šali sa nama ili ozbiljno govori. Odgovorili smo mu da je naša želja da nam izda privremenu potvrdu s kojom bismo mogli vlakom oputovati u Dubrovnik, kako bismo se tamo zaposlili i zaradili nešto novca. Ako to nije moguće, onda neka nam izda propusnicu za povratak kući, u Imotski.

Pažljivo nas je slušao i promatrao, pa je kazao:

- Ne može ni jedno ni drugo. Ja vam mogu izdati potvrdu, ali van ona ne e ništa koristiti. Talijani nadziru vlakove i samovoze, provjeravaju sve putnike. Ne priznaju privremene potvrde. Oni e vas uhvatiti i strpati u logor kod Šibenika najmanje devet mjeseci do godinu dana. Zato mislim da je za vas najbolje da se odavde uputite prema selu epiku ama i odatle vratite u Imotski istim putem kojim ste došli ovamo. Slobodni ste i možete po i odmah.

Oko nas se kući a okretala. U mislima smo se pitali da li je ovo san ili java. Nekako smo se snašli i zahvalili se »zapovjedniku« na savjetu i razumijevanju, te »vrsto« obe ali da smo postupiti baš tako kakonam je on savjetovao. Oprostili smo se od njega i napustili tu užasnu postaju. Ne znamo i najvjerojatnije nikada ne smo saznati kakav se preokret i iz kojih razloga desio kod žandarma. Mogu e je da je Lazina radna knjižica imala nekog efekta, jer iz nje se mogao uvjeriti da smo Imo ane. Me utim, njegove sumnje u Lazino ime govorile bi suprotno. Naknadno smo saznali da je u Ravnom bio jedan žandarm koji je, s vremenom na vrijeme, inio neke usluge NOP-u. Ko zna, možda je baš on bio taj što nas je saslušavao.

Cijelo vrijeme dok smo bili u žandarmerijskoj stanici okupirala nas je misao: nisu li nas otkrili žandarmi u Imotskom. Me utim, tek poslije rata smo saznali da je to bio neopravdan strah. Žandarmi u Imotskom su dosta kasno otkrili naš nestanak. Tek u drugoj polovini novembra su se zainteresovali za naš slučaj. Ispitivali su roditelje i rodbinu gdje smo i kuda nestali. Roditelji su tvrdili da ni oni ne znaju, izražavaju i bojazan da su nas možda, ustaše ubile. Žandarmi su, izgleda, dosta sporo vodili istragu. Potjernica za nama je raspisana tek nakon više od dva mjeseca, ta nije 8. januara 1942. godine. Raspisalo ju je Zapovjedništvo druge oružni ke pukovnije u Kninu. U skupnoj potjernici tog zapovjedništva od 8. siječnja 1942. godine pod ta kom III i šifrom J. S. br. 2110 piše:

»28. na 29. studenog, udaljili su se od svojih kuća, vjerovatno, pri-družili se etnicima - komunistima, ili prebjegli u Italiju, i to:

- Lazo Knežević Ilijin, star 31 godina, stasa malog, lice duguljasto, kose kestenjave, o i smeće, bradu i brkove brije, ostalih znakova nema;

- Jovo Knežević Ilijin, star 28 godina, stasa malog, lice okruglo, kose smeće, o i smeće, bradu i brkove brije, nos i usta pravilni, osobnih znakova nema;

- Milan Knežević Ilijin, star 21 godinu, stasa srednjeg, lice okruglo, kose crne, o i kestenjave, bradu i brkove brije, nos i usta pravilni, osobnih znakova nema;

- Luka Pijanović Matin, star 28 godina, stasa srednjeg, lice okruglo, kosa crna, o i kestenjave, bradu i brkove brije, nos i usta pravilni, osobnih znakova nema.

Svi iz sela Podbablja, kotar Imotski, županije Cetinske.

Za imenovanima tragati i u slu aju pronalaska sa istima postupiti po zakonu, a ovamo izvijestiti.¹⁴¹

Iz dokumenta proisti e da nisu utvrdili ta an datum našeg odlaska, jer oni navode 28. na 29. novembar, a mi smo otišli 30. oktobra 1941. Tako e, nisu utvrdili ta no ni kuda smo otišli, ve iznose dvije pretpostavke, da smo se priklju ili » etnicima — komunistima, ili prebjegli u Italiju«. Ovo potvr uje i to da od rodbine nisu iš upali ništa iako su ih maltretirali, a oca su pritvarali i saslušavali. Ovo svjedo i, tako e, da im je obavještajna služba bila vrlo slaba. Za nas je bilo važno da potjernica nije stigla u Ravno.

Dok smo se kretali kroz Ravno, posle izlaska iz žandarmerijske stanice, susretali smo grupe domobrana i italijanskih vojnika. Nisu obrali pažnju na nas. Nije nam se odmah išlo ni prema epiku ama, jer je bio dan i bojali smo se da ne nai emo na štograd i gore nego nas je ve snalazilo. Zato smo svratili u jednu kr mu da sa ekamo ve e. Krma je bila puna gostiju. Ljudi su pušili, pili i razgovarali. Sjeli smo za jedan sto i naru ili flašu vina. Za drugim stolom sjedjelo je neko veselo društvo. Me u njima se isticao mlad, krupan i zabreka ovjek, obu en u istu i urednu lokalnu narodnu nošnju. Glasno je priao o svojim doživljajima iz borbi sa » etnicima« na Romaniji i deportovanju Jevreja iz Sarajeva. Po tome smo zaklju ili da je aktivni ustaša na odsustvu kod ku e. esto je bacao pogled prema nama. U jednom momentu nam se obratio i upitao odakle smo. Odgovorili smo da smo iz Imotskog i da ekamo vlak za povratak ku i. Na to e on:

- Iz Imotskog, kažete? Eh, blago vama. Kod vas je sve mirno i u najboljem redu. Sretao sam dosta vaših ustaša, odli ni su borci. Dolazili su ljetos ovdje kod nas u Ravno. Bilo je to drugo vrijeme. Kad do ete u Imotski recite vašim ustašama da ste bili na granici Nezavisne Države Hrvatske. Pogledajte tamo na ona brda iza Popova polja. Tamo se nalazi druga država, etni ko-komunisti ka. Oni viju svoju zastavu, imaju i svoj novac i gospodare itavim krajem. Naša noge ne može više da stupi u taj kraj bez ljutog boja i okršaja. Ali kad-tad sredi emo mi njih. Opet su nam potrebne vaše ustaše i recite im neka do u što prije mogu.

Iako nas je podilazila jeza dok je on govorio, za nas je to bila dragocjena informacija. Prvi put smo uli i saznali gdje su ta no locirane slobodna teritorija i partizanske jedinice. Bolju informaciju nismo mogli poželjeti. Zato mu je Jovo veselo odgovorio:

- Ne brini, brate i prijatelju! Sve emo re i našim ustašama. A o ekuju i naš etvoricu zajedno sa njima.

- Bravo, de ki! Takve vas volim. Vidi se da u vašim žilama te e imotska krv. Gazda, daj de kima bocun vina, ja pla am - oduševljeno je odgovorio ustaša i prišao nam da nas zagrli.

NAPOKON - ME U PARTIZANIMA

Posjedjeli smo još neko vrijeme i oprostili se od naših nenadanih poznanika, tobože žure i na vlak. Kre u i se cik-cak po Ravnome, izbili smo na putanju koja vodi epiku ama i uputili se tamo. Uskoro je nastupila no . Zastali smo radi dogovora. Zadovoljni smo bili onime šta smo uli od ustaše u kr mi. On nam je, u stvari, ne htiju i - pokazao gdje treba da idemo. Sad smo opet promjenili put kretanja. Uzeli smo

¹⁴¹ Dokument u arhivi Instituta za historiju Radnog pokreta Dalmacije u Splitu, me u spisima Kotarskog arhiva Hvar.

pravac da prugu preemo na mjestu izme u željezni kih stanica valjine i Zavale, te da se spustimo u Popovo polje. Kod nas se stvorilo uvjerenje da e sve biti lako i da je dovoljno da sretnemo prvog ovjeka i da emo na taj na in uspostaviti vezu s partizanima. Zurili smo da im prije stignemo. Silazak na prugu nam je zadavao velike muke. Silazili smo niz oštru strminu, kamenje se odronjavalo i stvaralo buku. Nailazili su i neki vozovi, uli smo dozivanje željezni ara na stanicama. Morali smo se izuti i u arapama pipavo i oprezno silaziti. Kao za inat, kad smo sišli na prugu odronio se jedan veliki kamen i udario u šine. Moglo se uti sve do Ravnoga. Skotrljali smo se ispod pruge u provaliju i tako stigli do ruba Popova polja.

Ubrzo smonaišli na rijeku Trebišnjicu. Vrtjeli smo se i posmatrali je, ali nikako da joj procijenimo dubinu. Svakli smo se, te odje u i obu u nabili u putne torbe. U lijevoj ruci smo držali torbe iznad glava, a desnu smo ostavili slobodnu kao bude trebalo plivati. Sre om, Trebišnjica je bila dosta plitka tako da smo morali zaplivati svega nekoliko metara na sredini rijeke. Voda je bila mrzla i uhvatila nas je velika drhtavica. Obukli smo se i krenuli dalje, kad tamo opet nailazimo na rijeku. Nismo znali da na ovom mjestu Trebišnjica ima dva kraka. Opst smo se skinuli i na sli an na in savladali i ovaj drugi rukavac. Bilo je to u sitne sate pred zorou. Kretali smo se ubrzanim korakom da se zagrijemo. Tako smo izbili na put Trebinje - Ljubinje. Uz sami put stajala je jedna spaljena ku a obrušenog krova. Njeni crni zidovi sablasno su strali u visiru. Pošto smo se ovdje sigurnije osje ali, oko ku e smo nakupili suvaraka i unutra naložili vatrnu. Blagotvorni plamen vra ao nam je snagu poslije ledene Trebišnjice.

U ovoj spaljenoj i porušenoj ku i, griju i se uz vatrnu, dogovarali smo se o daljem pravcu kretanja. Smatrali i da se ve nalazimo na oslobo enoj teritoriji, odlu ili smo da se kreemo danju. Pravac kretanja cestom prema Trebinju, zbog ravnice i golih obronaka Bjelašnice, u inio nam se nepodesan, pa smo ga isklju ili. Tada nismo znali da u selu Veli anima postoji i djeluje jedna od najboljih partizanskih eta u to vrijeme pod komandom Laze Pribiši a. A od Veli ana nas je dijelio svega neki kilometar.

Pravac preko gole Bjelašnice smo tako e odbacili jer nismo znali na šta emo nai i tamo iza. U inilo nam se da je najbolje da se kreemo cestom prema Ljubinju. Lazo je u aprilu prolazio ovim putem i smatrao je da je vrlo podesan zbog mnogih okuka i šumovitog predjela, gdje bi se, u sluaju potrebe, mogli lako udaljiti sa ceste i skriti u gudure. Kad je svanulo krenuli smo u tom smjeru. Išli smo neko vrijeme i našli se na prilazu sela Struji a. Tu smo opazili jednog mla eg ovjeka, na tridesetak metara od nas. Pozvali smo ga da nam pri e na cestu. O igledno je bio uplašen i nije htio da se makne. Onda smo mu ukratko objasnili šta želimo i tražili da nam pomogne da stupimo u vezu sa najbližom partizanskom jedinicom. On se malo pribrao i prišao nam na desetak koraka, ali nikako da si e na cestu. Drhtao je od straha, ili uzbu enja. Onako blijed u licu, otprilike nam je rekao:

- Sve je to dobro što vi kažete i tražite, ali ko vas ovdje poznaje? Prva patrola na koju nai ete ubi e vas i ne pitaju i ko ste. Ovdje je narod pretrpio velika zla i stradanja. Eno, pogledajte, ono opustjelo selo avaš. U njemu su ustaše poklale sve živo. Narod više nikom ne vjeruje i ubi e svakog nepoznatog ko se približi selu. Ne idite dalje ovim putem, živi pro i ne ete!

Htjeli smo da još razgovaramo sa njim i da ga dalje ubje ujemo, ali on više nije htio da sluša našu pri u. Okrenuo je le a i za as se iz-

gubio iza brda. Sad smo opet bili na po etku, na nuli. Poslije ovakvog njegovog upozorenja bila bi ludost nastaviti tim putem. Uopšte nismo sumnjali da će obavijestiti svoje seljane i partizansku jedinicu ako se tu nalazi i da će nam pripremiti zasjedu. Zato smo sišli sa ceste i okrenuli rubom Popovog polja u pravcu sjeverozapada. Kretali smo se stazom koja je vodila preko sela Orašja i avaša. Sa lijeve strane ležalo je Ravno. Tamo je bio ustaški logor, žandarmerijska stanica, italijanski garnizon, domobranski garnizon i, posigurno, neka jedinica ustaške milicije. Bili smo na puškomet udaljeni od njih. Mogli su nas ga ati iz pušaka i mitraljeza. Poviše nas, sa desne strane, protezala su se visoka brda na kojima su bile partizanske straže. I oni su nas mogli ga ati. Mogli smo biti sumnjivi i jednima i drugima. Kretali smo se usporenim korakom sa namjerom da u tom prostoru do ekamo no i ponovo se vratimo na cestu pa pokušamo sreću u pravcu Trebinja. I opet mijenjamo odluku u smislu: ako u pravcu Trebinja ne uspostavimo vezu sa partizanima - da produžimo za Crnu Goru. Situacija nam je bila otežana i time što smo posljednje zalogaje hrane potrošili jutros za doru ak.

Stigli smo u Orašje. Selo pusto, neke kuće razvaljene, ruinirane. Teško nas se dojmilo. U avašu je bilo još gore. U ovom selu ustaše su 11. avgusta iz pušaka i mitraljeza pokosile 104 nevina ljudska baba, među kojima i nejaku djecu. Od tog zla ina protekla su svega 83 dana. Tragovi zla ina su još bili svježi, kuće razvaljenih vrata, oplja kane, štale prazne, po eo je korov da izrasta. Izmakli smo se malo iza sela i zaustali da se odmorimo. Obuzela nas neka mu nina i tuga. Javili su se i znaci nevjericice o uspjehu našeg poduhvata. Lukiša je odušio prvi:

- Kakva borba, kakvi ustanici i partizani! Zar ne vidite da je masa naroda pobijena, kuće razorene, razrušene i oplja kane, imanja poharana, stoka razgrabljena. Ako su neki i preživjeli, oni se kriju po šumama i špiljama kao proganjene zvijeri. Ko može do njih doći i kome oni mogu vjerovati. Dok još imamo snage, vratimo se kući. Kad smo spremni da se borimo ovdje, možemo i tam. Ako ništa drugo, tamo poznamo i teren i ljude.

Poslije ove Lukišine izjave me u nama se razvila burna i oštara rasprava. Iznosili smo sve moguće argumente za i protiv jedne i druge varijante. Ipak, na kraju smo se složili da se držimo onog što smo se već dogovorili - da pokušamo u pravcu Trebinja i dalje prema Crnoj Gori.

Ni tu se nismo smjeli suviše zadržavati da ne bismo privukli ne iju pažnju, jer ko zna ko nas je sve i odakle posmatrao. Polako smo se uputili jednom stazom uz brdo. U kasno popodne neko ekivanio smo se našli pred jednim malim selom. Pošto su nas mještani opazili, nismo ga smjeli zaobići i uputili smo se u to selo. Cim smo stigli u selo okupilo se oko nas dosta žena, starijih ljudi i djece. Me u njima nije bilo ni jednog odraslog, mladog muškarca. Po njihovojo nošnji i ponašanju zaključili smo da je to hrvatsko selo. Rekoše nam da se selo zove Lastva. Navalili su sa raznim pitanjima, interesuju i se otkud stigosmo u njihovo selo, ko smo i kud smo naumili. Odgovorili smo da smo iz Imotskog, da smo bili na radu u Trebinju, da su nas od kuće obavijestili da smo dobili pozive za domobranstvo i da idemo tam da se spremimo za odlazak u vojsku. Upitali su nas kako smo toliki put prošli od Trebinja a da nas etnici nisu presreli i zarobili. »Mogli su vas pobiti«, rekoše nam. Kazali smo im da smo usput sretali samo »naše oružnike i domobbrane«, a etnike nismo uli ni vidjeli. Dodali smo da je put sasvim isti i siguran. To im bijaše draga. Drago im je bilo i to što smo Imoani. Hvalili su ustaše iz Imotskog i Ljubuškog koji su ljetos boravili i u njihovom selu.

- Dok su oni bili ovdje bili smo bezbrižni i mirni. A sada svaku nosstrepmo da nas ne napadnu i pobiju etnici.¹⁵¹

- Otkud etnici ovdje? - upitasmo ih.

- Si u otuda, sa onih brda, no u pucaju, otimaju nam stoku.

Po eli su navaljivati na nas da ostanemo u njihovom selu i da ih branimo od etnika. Osobito je bila uporna jedna mlada snaša. Ona nam je govorila:

- Ostanite ovdje. Branite nas od ovih zlikovaca, bi e vam dobro kod nas. Svi smo vas paziti. Jeste li, dušo moja, gladni? Dabome da jeste. Sad smo vam donijeti nešto da pojedete. Dok vi nešto pojedete i okrijepite se ja u zaštitu skoknuti tu dolje, do oružni ke postaje Hrasno. Eno je dolje. Vidite je. Nije daleko. Re i u oružnicima da ste ovdje i da vam daju puške. Oni e to rado u initi. Oni e vam urediti i to da ostanete ovdje, a da ne idete u domobrane. Bolje je i za vas da ostanete ovdje.

Opet smo se našli u velikoj neprilici. Jedva smo snašu odvratili da ne ide kod žandarma. Ali smo joj morali » vrsto obe ati« da smo sami navratiti kod oružnika i sa njima vidjeti da li je mogu e da ostanemo ovdje umjesto da idemo u domobrane. Ako sve to bude mogu e, vratiti smo se veeras u selo na konak i to sa oružjem. Iznijela nam je potanjir so iva i po par e kruha od kukuruznog i prosenog brašna. Bili smo gladni i hrana nam je dobro došla. I dalje smo vodili živ razgovor. Nedaleko od sela, na jednom proplanku i osami, svojom građevinom se isticala crkva. Upitali smo ih da li je crkva njihova.

- Nije naša. To je njihova grkoistočna crkva.

- Otkuda njihova crkva tako blizu vašeg sela?

- Pogledajte ono selo iza crkve; ono je njihovo selo, Vlaka Žarkovića.

- Pa zar još njih ima tamo?

- Ima ih još, kako da nema. Tamo žive i uznamiravaju nas. Neki su pobegli u etnike i strahujemo od njih.

To nam je bila korisna informacija. Selo Vlaka Žarkovića se dobro vidjelo. Od Lastve nije bilo udaljeno ni kilometar zračne linije. Iako se nismo dogovarali, svaki je od nas u sebi donio odluku da treba otići u to selo i pokušati uspostaviti vezu sa tim » etnicima ». Požurili smo da napustimo Lastvu. Zahvalili smo se našim domaćinima na hrani i na pažnji i još jednom obe ali da smo se, ako sve uredimo sa oružnicima, svakako vratiti na konak.

Uputili smo se stazom u pravcu žandarmerijske stanice. Kad smo se dovoljno odmakli od sela i zašli u još uvijek lisnatu šumu, obojenu jarkim jesenjim bojama, skrenuli smo u pravcu sela Vlaka Žarkovića.

U sumrak smo stigli pred jednu kuću na osami. U kuću smo zatekli samo jednu staru ženu u crnini. Ona se prepala, poela da glasno kuka i nariše. Smirivali smo je i tještili da se ništa ne plaši. Tražili smo od nje da pozove nekog od muškaraca. U taj mah odnekud iz mraka u kuću u upade košturnjav i crnomanjast ovjek tridesetih godina. Reče nam da se zove Danilo Zarković i da je to njegova kuća. Požalio se da su mu ustaše ubile nekoliko lanova porodice i napomenuo da se ne uđimo što se njegova majka preplašila od nas. Tražili smo od njega da nas poveže sa prvom partizanskom jedinicom i predstavili mu se kako smo i odkuda smo.

Danilo se oprezno upuštao u razgovor. Pravio se nevješt. Rekao je da on ne zna ni za kakve partizane, niti za bilo koje ustanike jedinice.

¹⁵¹> Ustaše su ovdje, naročito u svojoj propagandi, dugo riječju » etnik » obilježavali ustaši.

On živi pred nosom žandarmima i mogu mu upasti u ku u kad god ho e. Strah ga je ako su nas kojim slu ajem žandarmi primijetili da e krenuti odmah u potjeru i uhapsiti i nas i njega. Pošto je uo da smo iz Imotskog, po eo je da hvali Dalmatince kao pametne i razborite ljude.

- Kod vas u Dalmaciji je, brate, sve druga ije. Silazio sam ja u Dubrovnik u Dalmaciju i znam kakvi su ljudi. Kod vas je mirno, ljudi rade svoj posao, paze se i poštaju izme u sebe. A ovdje kod nas, u Hercegovini, pravo je zlo. Isklasmo se me usobno. Udario brat na brata, glave padaju, ku e gore, imovina se plja ka. Pomamio se narod, ku e se isku iše, ljudi istrijebiše.

Danilo bi ko zna koliko dugo još govorio u tom smislu da ga mi nismo prekidali i pritiskali da nam, ipak, dà neku vezu. U tom trenutku za nas je pitanje veze bilo pitanje biti ili ne biti. Na naše uporno traženje, kao preko volje je prevadio preko jezika:

- Rekao sam vam da ja za partizane ne znam. Jedino što mogu u initi, to je da vas odvedem tamo gore, u Rujev Do. Rujevdolci su malo dublje u brdima i podalje od žandarma. Možda e oni znati nešto više od mene. Ako želite mogu vas odvesti tam.

Jedva smo do ekali da nam tako nešto ponudi. Odmah smo se uputili u Rujev Do. On nas je vodio nekom kozijom stazom preko šume, preko nekakvog kamenjara i zidina i doveo u selo. Uveo nas je u jednu ku u. U ku i su bile dvije ili tri žene. I one su bile u crnini. Spremale su ve eru. Na ognjištu su se pušile i dimile cjepanice. Sva ku a je bila ispunjena gustim dimom, koji je štipao za o i. Žene su nas za u eno i utke posmatrale. Ipak su nas ponudile da sjednemo na tronošće. Danilo je nešto šapnuo ženama, izišao iz ku e i nestao u mraku.

Nakon izvjesnog vremena u dvorištu se za uo bat koraka. U ku u je upala desetina naoružanih ljudi. Svi su bili naoružani puškama. Neki su preko ramena imali redenike nabijene mecima, drugi opasa e sa fišeklijama i ru nim granatama oko pasa. Odje a im je bila šarolika: po koje par e vojni ke uniforme, a ostalo doma e selja ko sukneno odi-jelo. Na kapama su imali petokrake zvijezde od crvene oje. Neki su imali jugoslovenske trobojke ispod crvene zvijezde. U polutamnoj ku i oružje je svjetlucalo pri bljesku plamena sa ognjišta. Izgledali su nam kao junaci iz narodne bajke.

Najzad, u utorak uve e 4. novembra 1941, petog dana otkako smo se otišli sa ku nog praga - stupili smo u kontakt sa partizanima, ustalicima i borcima, koji su imali kuraži da se late oružja i stupe u tešku i neravnopravnu oslobođila ku borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika. Teško je rije ima izraziti uzbu enje i emocije koje su u tom trenutku nama zavladale. Bio je to vrhunac ostvarenja naših želja i snova. Ustali smo i pošli im u susret da se pozdravimo. Ali je sa njihove strane uslijedio hladan tuš. Ostali su na mjestu, kruti, ozbiljni, namrgo eni, gotovo neprijateljski raspoloženi. Istupio je jedan kršan mlad ovjek u crno obojenoj vojni koj uniformi. Pušku je držao u vodoravnom položaju. Odsje no je rekao:

- Ja sam vodnik Dogo. Sada ste pod mojom komandom. Prije nego što odlu imo šta emo sa vama, moramo vas saslušati i provjeriti.

Takov njegov stav duboko nas je uvrijedio. Oštro smo odgovorili:

- Mi smo stavili glave u torbu da bi izbjegli ustaški i okupatorski teror i došli ovdje da se zajedno sa vama borimo protiv istog neprijatelja. O ekivali smo da ete nas bratski i drugarski primiti, otvorena srca i raširenih ruku, a vi nas stavljate na optuženi ku klupu. Zar vi tako postupate sa ljudima koji žele da se sa vama zajedni ki bore?

Nastala je neugodna situacija. Mi smo se ohladili od prvobitnog ushi enja. Oni su jednako ostali nepovjerljivi. Dogo se pozivao na narene više komande po kome moraju tako da postupe.

- Svako nepoznato lice mora biti strogo provjeroeno i ispitano - ponavljao je.

Govorio je Dogo o strašnim zlo inima koje su ustaše po inile u njihovom selu i cijelom kraju, o ubacivanju špijuna na oslobođenu teritoriju od strane ustaša i da zato oni moraju biti budni i oprezni, te da nikom nepoznatom na riječi ne mogu vjerovati. Po tome kako je govorio i kako se držao, dalo se osjetiti da duboko sumnja u naše izjave i namjere.

Poslje žu ne rasprave odluči su da nas saslušaju svakog pojedinačno. Razmjestili su nas po raznim kućama i svaki od nas je morao isprijeti cijelovitu priču o svojoj biografiji, a posebno o tome gdje smo bili i šta smo radili od aprilske rata do dolaska u njihovo selo Rujev Do. Kad su nas tako ispitivali, ponovo su nas vratili u onu istu kuću u koju nas je doveo Danilo Žarković. Tu se nastavilo grupno ispitivanje; postavljali su nam unakrsna pitanja, itd. Otvoreno su iznosili sumnje, a neki od njih i optužbe da smo ustaški špijuni. Nikako nisu mogli da povjeruju u naše priče i našu odiseju.

- Kako to da vi iz Imotskog krenete ovamo, bez ikakve veze i kanala, bez ikakvog dogovora sa bilo kime, da ne znate: ni mjesto gdje ćete doći, ni ljudi kojima treba da se javite. To nisu ista posla - zaključili su.

Posebno nisu mogli da shvate i povjeruju da u Imotskom ima Srba, kao ni to da smo jučili u rukama ustaške milicije u Orahovom Dolu i žandarma na Ravnom, odnosno da su nas žive pustili. Sve ih je to upućivalo na zaključak "da u nas sumnjaju kao ubačene špijune". Ipak, ovdje se osjećalo da postoji određena disciplina, da neka viša komanda drži stvar u svojim rukama i da ova lokalna jedinica u Rujevom Dolu ne može na svoju ruku da postupa sa nama. Saslušanje se završilo time što je vodnik Dogo saopštio da smo biti upućeni u štab bataljona u selo Zvijerinu - na dalji postupak. Mi smo to sa olakšanjem prihvatali, nadajući se da smo u štabu bataljona naići na ljudi sa širim političkim pogledima i većim razumijevanjem.

Zašli smo duboko u noć i razgovor še privodio kraju. Za večeru su nam dali vruće varenike i ječmeni hleb. Za prenoć su nam odredili prostoriju sa zemljanim podom. Prostrali su malo slame i svakom dali po jedan gunj-bi alj za pokrivač. Nisu nam rekli da smo biti pod stražom, ali stražu su, ipak, postavili. Stražari su se tiho krećali ispred kuće i, naravno, prisluškivali naš razgovor. Baš zbog toga smo glasno razgovarali i osuđivali njihov postupak.

Ležeći u toj kući, nosili smo se sa svakojakim mislima: šta će biti i kako će postupiti sa nama. Bila je to dosta složena i paradoksalna situacija. U ljudi se uvuklo duboko nepovjerenje, nacionalna i vjerska mržnja su ključne. Interesantno da ni u Orahovom Dolu ni u žandarskoj stanici na Ravnom, pa ni ovdje u Rujevom Dolu, niko nas nije upitao kojoj političkoj partiji pripadamo, da li smo radnici ili seljaci, jesmo li lanovi nekog sindikata ili nešto slično. Osnovno pitanje je bilo: jesmo li Srbi ili Hrvati. U Orahovom Dolu i Ravnom morali smo dokazivati da smo Hrvati, a ovdje da smo Srbi. Od vještine našeg ubjeđivanja i iznošenja argumentacije zavisilo je kakav će dojam steći i naši ispitivači, a potom i njihova odluka. Svakako to ne znači da su njihovi postupci i namjere bili identični. Ipak, uprkos svemu kod nas je popustila psi-

hi ka napetost i ovdje smo, prvi put otkako smo krenuli od ku e, uspjeli da se dobro naspavamo i odmorimo.

Osvanula je srijeda 5. novembar 1941. Dan je bio lijep, vedar, sunan. Ina e, na cijelom putu od ku e do Rujevog Dola pratilo nas je lijepo i suho vrijeme, što nam je umnogome olakšavalo kretanje na tom teškom i neizvjesnom putu. Spremili smo se i, u pratinji dva mlada partizana, krenuli na slijede u etapu puta. Nismo žurili. Bili smo na slobodnoj teritoriji i osje ali smo se dosta sigurno. Predve e smo stigli u selo Ban i e. Cijelim putem ova dvojica mladih partizana su nam priali o svojim nevoljama, borbama i doživljajima. Najviše su nam govorili o tragediji koju su proživljivali proteklih mjeseci. Iznosili pojedinsti o hvatanju i ubijanju ljudi od strane ustaša, o bjekstvu naroda u zbjegove, o prvim oružanim akcijama, o povratku naroda iz zbjegova kad su klanja prestala i o trenutnim prilikama u njihovom kraju. Osje ali su se slobodno i samouvjereni, puni pouzdanja u sopstvene snage i mogu nosti.

U Ban i e je glas o našem dolasku u Rujev Do stigao prije nego što smo mi došli. Do ekala nas masa ljudi i žena radoznali da vide i uju te nenadane došljake. Uveli su nas u ku u Milana Mi ete, gdje smo i zano ili. Doma in Mi eta nas je primio sa dobrodošlicom. Srednjih godina, vitka stasa i goršta kih crta lica, on je odavao dobrog doma ina i autorativnog ovjeka.¹⁶ Njegova ku a je bila nabijena svjetom.

I ovdje smo, naravno, morali ispriati svoju pri u od po etka. Pažljivo su nas slušali, ali su neki i sumnji avo vrtjeli glavom. Potom su pljuštala pitanja i razjašnjenja. Na momente su iskrسavali sudari i varnice. Me utim, Mi eta je svojim intervencijama i autoritetom održavao red i tolerantnu atmosferu. Ustajao je u našu odbranu od svih sumnjenja, a nama govorio:

- Nemojte se uđiti ni ljutiti, bra o Imo ani, što vam pojedini ljudi ne vjeruju. Sviše su zla i nevolje pretrpjeli i doživjeli i zato su nepovjerljivi prema svakom stranom ovjeku.

Mi eta je govorio razumno, sa širim i realnijim poimanjem situacije i prilika. Znao je da dijeli zlo od dobra. Strpljivo je objašnjavao svojim komšijama da se zlo ini ustaša ne mogu pripisivati svim Hrvatima i Muslimanima. Naglašavao je da je ogromna ve ina Hrvata i Muslimana protiv ustaških zlo ina i da srpski narod treba da sa njima zajedni ki živi i zajedni ki se bori protiv zajedni kog neprijatelja - ustaša i okupatora. Razgovor se pretvorio u neku vrstu politi ke konfrenkcije, gdje je dominirala razborita i plemenita rije Milana Mi ete. Ovdje smo se zaista osje ali prijatno i potpuno bezbjedno. Razgovor se otegao dugo u no . Mi eta nas je dobro ugostio. Ovdje nisu postavljadi nikakve straže oko nas, a okružili su nas zaista prijateljskom pažnjom.

Sutradan, u etvrtak 6. novembra, krenuli smo na slijede u etapu puta. Sa nama je pošao Mi eta li no. On je poveo malog brdskog konja na koga smo natovarili naše i njegove stvari. Kretali smo se lagano i prijateljski razgovarali. Kad smo se primakli putu Stolac - Ljubinje, negdje ispod Žegulje, Mi eta nas je upozorio na oprez, jer možemo nai i na italijansku kolonu, budu i da su Italijani održavali tom cestom vezu izme u garnizona u Ljubinju i Stocu. Zastali smo u šumi na nekoliko stotina metara od ceste. Dogovorili smo se da Mi eta i Lazo izvide dio puta prema Ljubinju, a Lukiša i Jovo prema Žegulji. Mene su zadužili da pri uvam konja i stvari. Ako put bude bezbijedan, oni e se javiti

¹⁶ Cijeli tok rata Milan Mi eta je ostao dosljedan borac NOP-a, a u poslijeratnom periodu bio je istaknuti politi ki aktivista.

zviždukom i to je biti znak da i ja krenem. Na sredu, put je bio isti ja sam im se pridružio. Trkom smo se prebacili preko puta i tako nastavili još neko vrijeme. U predve erje smo stigli u selo Kapavici.

U Kapavici smo svratili u ku dušana Krulja, bivšeg žandarma, gdje nam je obezbijeo en konak. I ovo veće Krulj je bio u žandarskoj uniformi, utegnut opasno em i sa pištoljem za pojasom. Tridesetih godina, srednjeg rasta, vrste nabijene građe, žustrih i teatralnih pokreta, Krulj se nametao svojim ponašanjem i držanjem. Bio je vodnik ili desetar u lokalnoj partizanskoj jedinici, odnosno ustanički eti. Docnije smo saznali da su njegove ambicije bile veće; nastojao je da bude izabran za komandira ete, ali ga borci nisu prihvatali. Dali su povjerenje drugom ovjeku, zbog toga je Krulj bio nezadovoljan. I u njegovoj ku i se okupilo dosta svijeta. Tražili su da im priamo otkuda smo i zašto smo ovdje došli. Od samog početka, ovdje je razgovor obilovao nepovjerenjem i konfliktima. Primjetili smo da naš ikavski izgovor kod nekih ljudi izaziva netrpeljivost, ak da ih izaziva. Krulj je li no tome davao ton i zaoštravao razgovor. Vatreno je govorio o ustaškim zloinima u njihovom selu i o tragediji koja se desila 8. juna 1941., kada su ustaše ubile oko 150 ljudi i bacile ih u jamu blizu Kapavice. U trenutku kada se vodila rasprava jesmo li Srbi ili nismo, Krulj je povišenim glasom govorio kako je on, kao žandarm, službovao u mnogim mjestima i da Jugoslaviju poznaje kao svoj džep, pa je samouvjerenički izjavio:

- Sasvim sigurno znam da u Imotskom nije bilo niti ima i jednog Srbina. Sve što prije obi na je laž. Vas su ustaše poslale ovamo da špijunirate po našim selima!

Težu optužbu nije mogao izreći u ovoj sredini u kojoj su ustaše ponile velika zla. I on pred tim ljudima iznosi takvu optužbu da bi ih razjario i nahuškao protiv nas. Razgnjevili smo se i mi i tražili od njega da povrće rijeke. Prisko je nam je u pomoći Milan Mite. On je pokusao da smiri i urazumi Krulja. Uprkos tome, Krulj je postajao sve žešći i goropadniji. Otišao je korak dalje i, u razdraženom tonu, izgovorio:

- Ja vam ništa ne vjerujem. I da niste gosti u mojoj kući, sada bih izvukao pištolj i mirne savjesti ubio svu etvoricu.

Nastala je mu na situacija, napeta do usijanja. Me u prisutnima je nastao žagor i komešanje. Tada se oglasio jedan stari ovjek. Imao je preko 70 godina, ali je još uvijek bio krepak i u snazi. Direktno se obratio Dušanu Krulju:

- Nemoj, sinovi, da griešiš dušu. Zar ne vidiš da je ove ljude ljuta nevolja ovamo nagnala. Prebjegli su k nama kao ljudi k ljudima, da bi preživjeli, a nijesu da ih pobijemo. A ako je tebi do osvete imao još mnogo onih pravih ustaša, pa udri po njima koliko ti drago.

Ovakav istup mudrog i poštenog starine izazvao je talas olakšanja i smirio ljude, a Krulja natjerao na povlačenje i promjenu tona. Kasnije se nešto mirnije razgovaralo, no nepovjerenje je i dalje visilo u zraku. Ni nama ni većini prisutnih ljudi tada nije bilo jasno zašto Krulj tako postupa i šta se krije iza takvog njegovog postupka. Vrijeme je pokazalo da je on već tada potajno šurovao sa etnicima, samo što to javno nije smio da ispolji, jer su partizani bili veoma snažni. Po svoj prilici, on je u nama gledao komuniste, ili njihove simpatizere, odnosno odlučno ne prisjalice NOP-a, radi čega je pokušao da pripremi teren za našu likvidaciju. Nekako se završio i taj razgovor; dali su nam već eru i na početak smo otišli zabrinuti i uznemireni.

Ujutro, 7. novembra, ustali smo i pripremali se za narednu etapu puta. Očekivali smo da će se Mite vratiti u svoje Banje, a neko iz Kapavice početi sa nama dalje. Me utim, to se nije dogodilo. Mite je os-

tao sa nama i pošao i na slijede u etapu puta, da bi nam pomogao da stignemo do pravih partizana i njihovog štaba. Iz Kapavice nam se niko nije pridružio.¹⁷⁾ Usput nas je Mi eta ohrabrvao i govorio da ne pridajemo veliki zna aj Kruljevim ispadima, da e naš slu aj biti povoljno razmotren i riješen. Tako smo stigli u kasno popodne u selo Žrvanj.

Pristigli smo u zaselak Vrtine, pred ku u Mirka Sikimi a, komandira Žrvanjske partizanske ete. Tu smo zatekli ve i broj boraca. Imali su etnu konferenciju, ili, možda, sastanak posve en godišnjici Velike oktobarske socijalisti ke revolucije koja je padala upravo taj dan. Mirko je bio u vojni koj bluzi, utegnut opasa em na kojem je visio vojnopravni pištoli. Na šajka i je imao petokraku zvijezdu. Nao it ovjek, srednjih godina, blagih crta ovalnog lica, zamišljenog pogleda i visokog ela. Više je li io na intelektualca, nego na seljaka odraslog u ovim gudurama. Mi eta mu je prišao i nešto govorio. Vjerovatno nešto u vezi sa nama. Mi smo ostali po strani, pomalo zbumjeni u tu oj sredini, tim više što nas je iskustvo pou ilo da ne treba ispoljavati suviše veliko oduševljenje. Borci su nas radoznalo posmatrali. Osobito je Lazo privla io njihovu pažnju. On je na sebi imao dobar kožni kaput koji je donio još davno kad se vratio iz Belgije. Jedan od njih je prišao bliže nama i glasno rekao:

- Ovoga ete dati meni, da ga ja sredim!

Lazo mu nije ostao dužan. Mirko je uo tu prepirku, prekinuo razgovor sa Mi etom, sko io kao tigar i oštro izružio tog borca. Ovaj se pokušao braniti da se šalio. Ipak se pokunjio i udaljio od nas. Okre u i nam se, Mirko je rekao da ništa ne brinemo i da e sve biti u redu. Uto nam se i taj borac, a zvao se Milan Ninkovi , izvinio i kad bi nas god sretao trudio se da bude što pažljiviji prema nama.

Komandir Mirko i ostali iz komande ete još su se nešto dogovarali, pa su nam onda saopštili da e nad nama izvršiti li ni pretres. Može izgledati nevjerovatno, ali li ni pretres nad nama nisu izvršili ni u Orahovom Dolu, ni na Ravnom, ni u Rujevom Dolu, pa ni u Kapavici. Otuda smo u tom njihovom gestu naslu ivali nešto što ne e biti za nas dobro. Bilo nam je to neugodno, gotovo ponižavaju e, ali se nismo protivili toj njihovoj namjeri. Pozivali su nas jednog po jednog u sjedište komande ete i pretresali. Pretresao nas je jedan partizan tridesetih godina, malog rasta, malo poguren i govorio je kroz nos. Bio je to Simo Radi , lan komande ete i sekretar Seoskog narodnog odbora. On je zaista prilježno i pedantno obavlja svoj posao. Kad sam ja došao na red, najprije mi je pretresao i pregledao putnu torbu, onda izvrnuo džepove, opipavao oko struka i duž cijelog stasa. ak mi je skinuo i kapu s glave i prstima pipao da nije što u njoj zašiveno. Ali ni on nije pronašao atlas. Ja sam ga izvadio i pružio mu ga. On se iznenadio i trgao:

- Vidi, vidi, a što e ti ovo?

Objasnio sam mu zašto nam je služio, napomenuvši da nam više ne treba, pošto smo stigli tamo gdje smo željeli i predajem ga njemu. Atlas je ostao tu, u komandi ete, i ne znam kakva mu je bila dalja sudbina.

Po obavljenom pretresu uveli su nas u Mirkovu ku u. Osim Mirka i Sima, tu su još bili komesar ete Risto Radi , Mirkov sinovac Stevo Sikimi , ina e omladinski rukovodilac, i još prili an broj partizana. Po sjedali smo oko naloženog ognjišta. Za osvjetljenje je služila jedna velika zublja lu a pri vrš ena uz a avi zid ku e. Razumljivo, i oni su htjeli

¹⁷⁾ Nakon nekoliko mjeseci smo doznali da je Krulj bio zadužio svoje povjerljive ljude da nam pripreme zasjedu i da nas, u bespu u van sela, likvidiraju. Slu aj je htio da nisu predviđjeli kojim putem emo se mi kretati. Zaprayo, oprezni Mi eta je odabrao nešto duži zaobilazni put preko sela Radimlje prema Žrvnju.

da uju ko smo, od kuda smo i šta smjeramo. Osobito ih je interesovalo kako smo uspjeli do i do njihovog sela. Bilo je i ovdje sumnji enja, zapitkivanja i provjeravanja. Osobito je nestrpljiv i agresivan bio mladi Stevo Sikimi. Mršav, povisok, plahe naravi, on je esto upadao u rije, polemisao sa nama i tražio mnogobrojna razjašnjenja. Komandir Mirko je, opet, bio širok, tolerantan, smješio se. Njega su više interesovala naša zapažanja o prilikama u krajevima kroz koje smo prolazili, nego jesmo li Srbi ili nismo, i jesmo li stvarno preživjeli sve to što smo im govorili. Simo je tako e bio smiren i strpljiv.

Sve u svemu ovdje je atmosfera bila mnogo bolja i za nas povoljnija nego kod Krulja. Mislim da to nije bilo slu ajno. Iako tada ni Mirko Sikimi ni Simo Radi nisu bili lanovi Partije, niti je u Žrvnju bilo partitske organizacije, osjeao se vidan uticaj partitske politike linije. Naime, Mirko je bio po ženskoj lozi u srodstvu sa Poparama u Fatnici. Majka mu je bila rodom iz tog sela. Od ranije se družio i poznavao sa Mirom Poparom, sekretarom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. U stvari, Mirko je bio pod velikim lijnim i politi kim uticajem Mira Popare. On je imao i kontakte sa drugim istaknutim partitskim kadrovima, a me u njima i sa Uglješom Danilovićem, lanom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Uglješa je krajem vremene prije toga bio komandant NOP odreda za Hercegovinu, pa je boravio i na Žrvnju, vodio razgovore sa Mirkom i ostalim borcima. Prema tome, Mirko je bio svjesno i vrsto opredijeljen za partizanski pokret i dosljedno je slijedio partitsku politiku liniju.¹⁸⁾ Za njega nije bilo primarno koje smo mi nacionalnosti, nego to da li smo pristalice NOP-a i jesmo li spremni da stupimo u borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika. I Stevo Sikimi je bio napredan omladinac, blizak skojevskoj organizaciji.

Još jedan momenat za nas je ovdje bio povoljan, iako nije bio od prevashodnog zna aja. Naime, Simo Radi je pred rat u estvovao na nekom sokolskom skupu, ili sletu, u Mostaru. Tu je upoznao jednog mladića a Srbinu iz našeg susjednog zaseoka Velikog Nebrijevca u Imotskom. Otuda je Simo, za razliku od drugih, znao da u Imotskom ima Srba, pa mu naša kazivanja nisu izgledala nevjerovatnim.

Na kraju razgovora Mirko je zaključio da smo do daljeg ostati na Žrvnju. Mi smo primijetili da su nam u Rujevom Dolu rekli da smo biti sprovedeni u štab bataljona, u selo Zvijerinu. Na ovu našu primjedu Mirko i ostali su se grohotom nasmijali. Tek oni su nam objasnili šta je značilo nekoga upućivati na postupak u Zvijerinu. Tamo su slali one koji nisu bili dobrodošli u partizanske redove i za koje se sumnjalo da su neprijatelji.

Po završetku razgovora Simo Radi nas je pozvao, kao svoje goste, na konak i većer svojoj kući. U kući nas je do ekala njegova brojna porodica: braća, snahe i njihova djeca i drugi ukuani. Osobito nas je toplo primio Simin otac Alekса, starina dostojanstvenog držanja, krepkog zdravlja, sijedih vlasti i dugih bijelih brkova. On se brinuo o nama kao o svojoj djeci. Iako je bio petak, po selima esto posni dan, za većer su spremili veliku količinu kuvanog kozijeg mesa i povrća. Stari Alekса nas je nutkao da jedemo, birao nam i dodavao bolje i krtije komade mesa, govoreći i nam:

- Jedite djeco, ne stidite se, vi ste s duga puta i gladni.

Tu većer sam dobro upamlio - i po pažnji domaćina i po tome što sam prvi put u životu jeo kozije meso. Meso je bilo od nekog de-

¹⁸⁾ To opredjeljenje Mirko Sikimi je pokazao i potvrdio svojim životom. Zbog toga su etnici njega i sinovca mu Stevu na podmukao na inuhapsili 1943. godine i na sagistili ki na inih ubili.

belog jarca, puno loja, raskuvano i nabreklo, pa je u rukama podrhtalo kao da je živo. U po etku sam osjeao silinu zadaha jar evine, ali je poslije prvog zalogaja postajalo sve prijatnije i ukusnije.

Tako smo ostali na Žrvnju. Simo je, za svaki sluaj, preko nekih svojih veza proturio pismo i preko Ljubinja ga uputio u Imotsko, svom poznaniku - radi provjere našeg identiteta. Pomalo nevjerovatno, ali po izjavi Simo je, dobio odgovor na svoje pismo u kome mu je javljeno da smo mi zaista nestali od kuće. Naravno, Simo je to nama rekao tek pošto je bilo sve obavljeno. Time su prestale i njihove posljednje sumnje i naše bojazni. I ne ekaju i odgovor na to pismo, bili smo primljeni u Žrvanjsku partizansku etu. Narod nas je sve bolje prihvatao i odnosio se prema nama kao prema lanovima svojih porodica. Istina, bilo je pojedinaca koji su u duši bili etnici i ispod žita huškali i protiv nas i protiv komande ete, ali takvi su bili u velikoj manjini i javno nisu smjeli ništa da kažu.

DANI I MJESECI BORBE U ŽRVANJSKOJ PARTIZANSKOJ CETI

Naš dolazak u Žrvanj i stupanje u Žrvanjsku partizansku etu pao je u vrijeme svojevrsnog zatišja, poslije ratnog uragana koji je harao u ovim krajevima. Selo Žrvanj se nalazi u širem području planine Viduše, na brdovitom, besputnom i nepristupačnom terenu, prilično udaljeno od glavnih komunikacija Trebinje - Bileća - Gacko, Trebinje - Ljubinje - Stolac i Stolac - Divin - Plana. U selu je u to vrijeme bilo oko 90 doma instava sa oko 550 žitelja. Kuće su raštrkane dosta širokim terenom i grupisane u nekoliko zaseoka, kao što su: Donji Žrvanj, Vrtine, Gornji Žrvanj, Žrvanjska Radimlja, Vujovići, Krnjin Kamen i Brezova Dola. I, naravno, nismo samo mi pričali Žrvnjanima o našim doživljajima, nego i oni nama o svojima. Aprilski rat pregrmljeli su, manje-više, kao i ostali. Iz sela je bilo mobilisano oko 60 ljudi i najveći broj njih se vratio kuće sa oružjem. U ljetnjim mjesecima, kad su ustaše poele sa klanjima, relativno su dobro prošli. Naime, ustaše su uspjele samo 4. juna da dođu u zaselak Žrvanjsku Radimlju u potrazi za žrtvama. Nisu uhvatili ni jednog odraslog muškarca, a pretukli su nekoliko žena i oplja kali više kuće, iznose i iz njih rublje i druge odjevne predmete, sir, maslo, suho meso i drugo što su mogli natovariti na samare i ponijeti na konjima i sa sobom. Poslije 8. juna 1941. i krvave tragedije kod Kapaviće Jame, narod je iz sela u okolini Ljubinja i iz Hrasna i okoline Stoca nagrnuo da bježi u zbijeg u Sitnicu planinu. Računa se da je do kraja juna samo u taj zbijeg prispijelo blizu 20.000 ljudi, žena i djece. Sobom su poveli stoku, nešto žita i druge hrane, odjeće i obuće. Bježi, usput su ostavljali vreće žita, mještine mrsa i drugo, pa su to sedmicama naknadno kupili i prevlačili u zbijeg. Tako se i u Žrvnju našao veliki broj izbjeglica. U pojedinim trenucima bilo ih je više hiljada, a samo u kuće doma ina u Žrvnju smjestilo se oko 1.200 duša. Od samog početka zbijeg je bio obezbijeden jakom i gustom mrežom straža, tako da se unutar niko neželjen nije mogao provesti. U zbijegu je vladao visok stepen samodiscipline i solidarnosti. Svako je morao biti zbrinut sa najnužnijim namirnicama, vodom za piće, smještajem, itd.

Događaji su se brzo razvijali. Već 15. juna 1941., na opšti zahtjev Žrvnjana i izbjeglica, održan je zbor na Vrtinama, gdje je formirana ustanička eta. U sastavu ete bilo je šest vodova sa vodnicima na čelu, ukupno oko 150 boraca. Za komandira ete jednoglasno je izabran Mir-

ko Sikimi . Na tom istom izboru izabran je i Seoski narodni odbor. Za predsjednika odbora biran je Jakov Dabi , napredan seljak koji je, kao ruski zarobljenik, doživio oktobarsku revoluciju i gra anski rat u Rusiji. Tamo je prihvatio nove revolucionarne ideje i propagirao ih u svom selu, zbog ega su ga vlasti sumnji ile i progonile. Ina e, bio je vatreći govornik, pravi narodni tribun. Za sekretare odbora izabrani su Simo Radi i Mirko Sikimi . Tako e je na tom zboru izabran sud asti radi rješavanja eventualnih sporova me u stanovništvo. Drugim rije ima, uspostavljeni su narodni organi vlasti i oružana sila naroda. Sli no se postupilo i u drugim susjednim selima.

Kad je u Nevesinju, 24. juna 1941, otpo eo ustanak i pružani otpor ustašama, ustani ko raspoloženje se munjevito širilo po svim krajevima isto ne Hercegovine. U toj ustanici koj vatri, 27. juna, organizovan je u elin-Dolu zbor boraca iz dva zbjega - sitni kog i viduškog. Na zboru je usvojena odluka da se formira ve a vojna jedinica, koju su nazvali Viduški odred. Odred su sa injavale etiri ete: Domaševsko-ljubomirska, Krtinjsko-ivi ka, Zrvanska i Ljubinjska. Za komandanta odreda izabran je Stevan Boki . Istog dana je odlu eno da odred napadne i likvidira žandarmerijsku stanicu Zmijenac. Napd je uspješno izvršen. Žandarmi su se, nakon izvjesnog kolebanja, predali. Bilo ih je 12. Ustanici su ih razoružali, ispratili do Begovi -kule i pustili da odu u Trebinje. To je bila mudra i korisna politika ustanika koji ne ubijaju one koji ne pružaju otpor ili ne napadaju. Ustanici su zapalili zgradu stанице, jer su se bojali da je ustaške vlasti ponovo ne uspostave. Tim prije što je bila na vrlo osjetljivom terenu i smetala je komunikaciji izme u ustani kih eta i zbjegova naroda u planinama Iliji, Viduši i Sitnici. Prilikom napada na ovu stanicu bilo je i kolebanja i odstupanja me u ustanicima. Tako je Sava Kova , komandir Domaševsko-ljumobirske ete, sa nekoliko svojih pristaša napustio borbu.¹⁹

Tokom jula 1941. ustanici su u ovom podruju izvodili neke manje akcije. Tako su, 25. jula, napali i natjerali u bjekstvo jednu domobransku satniju, koja je iz garnizona u Ljubinju pristigla u susjedno selo Iviću i ubila jednog mještanina i zapalila nekoliko ku a.

Sa prvim uspjesima ustanici su bili ohrabreni, pa su odlu ili da napadnu Ljubinje i oslobođe ga. Ina e, ustašama je postalo nemogu e da opstanu u tom gradi u i ve 17. avgusta preselili su svoj logor u Ravno u koje je tih dana preba eno i sjedište sreza. Ljubinje je napadnuto 31. avgusta 1941. U napadu je u estovala i Zrvanska ustanica eta pod komandom Mirka Sikimi a. Grad je branila jedna satnija domobrana, žandarmi i jedna ve a jedinica ustaške milicije. Otpo eli je žestoka borba i trajala je i sutradan, 1. septembra. Me utim, toga dana iz pravca Stoca i od Hrasna pristizala je pomo opkoljenom garnizonu, udaraju i u le a ustanika. Oni su se morali povu i uz gubitak od 5 poginulih i nekoliko ranjenih boraca. Neprijatelj je, po sopstvenom priznanju, imao 6 mrtvih i 7 ranjenih. Tako akcija na Ljubinje nije uspjela, što, ipak, nije pokolebalo borce.

Do kraja avgusta u Ljubinjskom srezu, odnosno kotaru Ravno, ustaše su likvidirale veliki broj srpskog stanovništva. Odgovaraju i na zahtjev upravnog zapovjednika II armade italijanske vojske u Sušaku, veliki župan Velike Župe Dubrava iz Dubrovnika u svom izvještaju od 18. novembra 1941. godine, ovako opisuje te gubitke:

¹⁹¹ Ubrzo je Sava Kova postao etni ki vojvoda i kolja , zbog ega je likvidiran kao odmetnik.

»Kotarska oblast Ravno:

1) Stanovništvo (po brojdbi iz 1931. g. bilo je: katolika 4.364, Muslimana 2.016, i grkoisto njaka 8.659). Obzirom na doga aje, koji su se u ovom kotaru odigrali dugo vremena nakon prevrata, ra una se da je gr koisto no pu anstvo umanjeno za 10%, te bi danas u ovom kotaru apsolutnu ve inu sa injavalo hrvatsko pu anstvo (muslimani i katolici)«.

Dakle, po priznanju samog velikog župana likvidirano je preko 800 stanovnika. Pa, ipak, njegova glavna konstatacija ne bi mogla biti ta na, jer ako je likvidirano samo 10% onda je srpsko stanovništvo još bilo u ve ini, a ako nije bilo u ve ini - onda je bilo likvidirano više od tog svakog desetog.

Sa ovakvim zlo inima ustaše su se ne samo politi ki kompromitovale, nego djelomi no doživjeli demoralizaciju u sopstvenim redovima i osudu od strane hrvatskog i muslimanskog stanovništva. S druge strane, ustani ke jedinice su se sve bolje organizovale, omasovljavale, oružavale i stupale u brojnije akcije. U takvim uslovima Italijani odlučuju da preuzmu direktnu odgovornost za »uspostavljanje reda i mira«. Oni su po etkom septembra stigli u Ljubinje i uspostavili svoj garnizon. Njihova prva briga je bila da, prevarama i demagogijom, smire srpsko stanovništvo, obe avaju i mu zaštitu i sigurnost, da razoružaju ustanike jedinice, da omogu e povratak naroda ku ama iz zbjegova i da se cijelokupno stanovništvo prihvati »normalnih poslova«. U isto vrijeme su se intenzivno povezivali sa etni kim vo ama i sa njima pravili razne aranžmane. Takva politika im je dala neke rezultate. U prvom redu, narod se vratio na svoja ognjišta iz zbjegova. To je ura eno tokom septembra i do po etka oktobra. Me utim, svoj glavni cilj rasturanja i razoružavanja ustani kih jedinica nisu postigli, premda je i u tom pogledu bilo kolebanja me u ustanicima.

U takvim okolnostima, organizacija KPJ i rukovodstvo NOP-a morali su da ulože nove i ja e politi ke i organizacione napore da ustani ku vojsku sa uvaju i u vrste i usmjeri je na borbu protiv glavnog neprijatelja italijanskog i njema kog okupatora i porobljiva a. Taj proces je doveo do dublje diferencijacije me u ustanicima. etni ke vo e su prihvatale italijanske uslove i sve više se priklanjale pod njihov skut i pod njihovu zaštitu, u gradove.

Rukovodstvo Partije i NOP-a je odlu ilo da se ustani ke jedinice preformiraju u partizanske oružane formacije i da se ideološki, politi ki i vojni ki pripreme za dugotrajnu i tešku oslobođila ku borbu protiv okupatora i njegovih doma ih slugu - ustaša i etnika. Slijede i tu liniju, na Vrtinama je 15. oktobra održana konferencija Žrvanske ustani ke ete i donesena odluka da se ona transformiše u Žrvansku partizansku etu. Tom prilikom je Mirko Sikimi potvr en za komandira ete, a za komesara je izabran Gojko Ninkovi.²⁰ eto je u tom trenutku brojala 75 boraca i raspolagala sa preko 70 pušaka. Svi borci su bili Žrvnjani, s obzirom na to da su se izbjeglice vratile ku ama. Eto, tu i takvu partizansku etu mi smo zatekli kad smo stigli na Žrvanj i uklju ili se u njene redove. eto je tada bila u sastavu bataljona »Ne o abri novi «, sa sjedištem štaba u Trebinjskoj Zagori. Veza sa štabom bataljona bila je labava i neodre ena, budu i da je taj bataljon obuhvatao gotovo sve ete sa podru ja trebinjskog i ljubinjskog sreza. Zato je uskoro došlo do izmjene u vojnoj organizaciji. Dana 27. novembra formiran je Sitni ki partizanski bataljon u iji sastav je, pored Vranjske, Simijova ke, Krsta ke, Doljanske i Zvijerinske, ušla i Zrvanska parti-

²⁰ Ninkovi je tu dužnost obavljao svega nekoliko dana, jer je bio bolestan, pa je umjesto njega bio izabran Risto Radi .

zanska eta. Nešto kasnije u ovaj bataljon uklju ena je i Vlahovi ka partizanska eta. Poslije ove reorganizacije, veza sa štabom bataljona je bila redovnija i vrš a, ali i dalje je eta imala veliku samostalnost u operativnim dejstvima na svom podru ju.

Zrvanjska partizanska eta, kao i ostale, bila je formirana na teritorijalnom principu: jedno selo - jedna eta. Njene akcije su, pretežno, bile orijentisane na pravcu prema Ljubinju, premda su njeni borci povremeno u estvovali i u akcijama koje su vo ene na saobra ajnici Trebinje - Bile e. Ona je služila i kao svojevrsna moralno-politi ka i borbena podrška partizanskim jedinicama u selima oko Ljubinja, koje su, zbog ustaškog istrebljenja ljudi, bile malobrojnije i u težim psihološkim i drugim okolnostima. Redovno su održavane straže, i to na smjenu na odre enim pravcima i prilazima selu. Povremeno se išlo u ta no planirane akcije. Ina e, borci su kad nisu bili u akcijama, boravili kod svojih ku a. Tako su, pored vojni kih dužnosti, obavljalii ku ne i poljske rade. Ishranu je tako e svako obezbje ivao za sebe. ak i kad se išlo u višednevne akcije, svaki je borac od svoje ku e nosio hranu u vlastitoj torbi. I oružje je bilo strogo li no; svaki borac ga je nabavljao, kako je znao i umio i uva ga kod sebe. Najve im dijelom oružje je otimano od neprijatelja u borbi. No, bilo je primjera, da su neki ljudi iz Žrvnja odlazili u Crnu Goru i tamo nabavljali puške, recimo za tovar je ma ili raži.

Opšte stanje u selu je bilo relativno dobro. U tom periodu još nije bila zavladala dublja diferencijacija izme u etnika i partizana, pa se na površini dobijao utisak da vlada idealna harmonija. Jednom rije ju živjelo se u slobodi. Ako su pristalice etnika nešto i radile, to su morale initi ispod žita, u potaji. Obaviještenost ovdašnjih ljudi o zbivanjima u svijetu i u Jugoslaviji bila je prili no slaba i neredovna. Nije bilo radija, nisu redovno pristizale štampane radio-vijesti. Te vijesti su po ele nešto redovnije stizati tek po etkom 1942. godine, koje je upu ivao Operativni štab za Hercegovinu. Vladalo je veliko povjerenje u pobjedu Crvene armije na Isto nom frontu i malo ko je vjerovao onim strašnim vijestima koje su pristizale sa Isto nog fronta. Narod je te vijesti smatrali obi nom fašisti kom propagandom. Ovdje sam uo i jednu fantasti nu pri u. Naime, pri alo se da Rusi imaju neki veliki tenk, koji u svojoj utrobi nosi deset ili više malih tenkova. Kad se taj veliki tenk probije me u hitlerovce, mali tenkovi izlije u iz njega, stupaju u borbu i kao snoplje kose fašisti ke vojниke. Narod je zaista vjerovao u tu pri u i teško onom ko bi posumnjao u to. Za razliku od te vrste vjere u sovjetsku pobjedu i pomo koja e otuda sti i, stupanje SAD u rat protiv Sila osovine (7. decembra 1941), poslije japanskog napada na bazu Perl Harbor, prošlo je nekako blijedo, skoro nezapaženo. Kao da se nije shvatio pravi zna aj tog historijskog ina i ogromne vojne i materijalne mo i SAD i šta ona objektivno, može u initi u pobjedi saveznika.

Život u eti i selu nije se svodio samo na vojni ke i radne dužnosti. Organizovani su i neki oblici kulturno-prosvjetnog rada. Omladina je uila i pjevala nove revolucionarne pjesme. Organizovana su sijela na kojima su guslari pjevali juna ke narodne pjesme i novoispjevane pjesme na teme iz NOB-a. Pojedinim pismenijim omladincima je omladinska organizacija sugerisala da pro itaju po koju knjigu ili brošuru, iako ih je bilo sasvim malo. Rijetka saopštenja i dokumenti viših organa NOP-a i vojnih komandi itani su i komentarisani na skupovima naroda.

U decembru se prišlo organizovanju te ajeva za opismenjavanje.
295 Veliki broj omladine, a naro ito ženske, bio je nepismen. Na te kurseve

uklju ivani su svi nepismeni od 12 do 20 godina. Kursevi su organizovani po zaseocima, a radili su svaki drugi dan. U Donjem Žrvnju kurs su vodili Pero i Višnja Radi , u Gornjem Radovan Boki , u Radimlji Ilinka i or o Vujovi . Mene su zadužili da vodim dva kursa - na Krnjinom Kamenu i u Brezovim Dolima. Pošto sam ja bio »najškolovaniji ovjek« (imao sam završenu malu maturu), zadužili su me da povremeno instruiram i na nekim drugim kursevima. Komanda ete je, preko svojih veza, pribavila nešto školskog pribora. Mi ostali smo se dali na posao i po ku ama tražili šta ko ima. Tako smo uspjeli da u tim teškim ratnim uslovima i siromaštvu sela nabavimo za svakog polaznika tablu i pisaljku, ili teku i olovku. Našlo se nekoliko bukvara i itanki. Sve je to omoguilo da kursevi koliko-toliko normalno rade. Zima je bila oštara, napadao je dubok snijeg. Ja sam svaki dan morao kroz velike naneose i uske prtine da se kreem od Krnjinog Kamena do Brezovih Dola i obratno.

Omladinci i omladinke su rado poхали kurseve. Dešavalо se da pojedini polaznici ne nahrane stoku ili ne obave neke druge poslove, samo da ne bi zakasnili na nastavu. Disciplina je zaista bila na visokom nivou. Svi su marljivo u ili i takmi ili se kore bolje izraditi doma e zadatke. Kad su, poslije izvjesnog vremena, nau ili da napišu i pro itaju svoje ime i prezime, ili naziv svoga sela, njihovoј radosti kraja nije bilo. Kursevi su trajali više mjeseci i, uglavnom, svi polaznici su nau ili da itaju i pišu. Ne sje am se ta no koliki je broj polaznika bio na ova moja dva kursa, ali znam da je na svim kursevima u Žrvnju bilo preko 80 polaznika.

Kursevi su bili zgodna forma za širi rad sa omladinom. Pošto su držani uveče, kursisti bi poslije nastave ostali na okupu. Tada bi se odvijao razgovor o raznim temama. Razgovaralo se o karakteru i ciljevima naše narodnooslobodilačke borbe, o saveznicima i njihovoј borbi protiv fašizma, prepričavale su se vijesti o najnovijim borbama partizanskih jedinica u ovom kraju, itd. Nekada bi omladina ostajala jednostavno da se zabavlja, da igra i pjeva. Igra i pjesme su stvarale vedro i borbeno raspoloženje. Sve je to imalo određeni smisao i znaće. Dok sam vodio ove kurseve, najviše sam boravio u domu Spire Sikimi a na Krnjinom Kamenu. Primili su me kao svog lana porodice, a Špirin sin Danilo i kćerka Ljuba pazili su me kao rođenog brata.

Krajem novembra i po etkom decembra 1941. isticao je period relativnog zatišja i partizanske jedinice su sve više stupale u ofanzivne akcije protiv italijanskog okupatora i njegovih slugu. Narođito povoljan odjek u Žrvnju imala su dva okršaja sa Italijanima. Prvi je 26. novembra izvela Lastvanska partizanska eta 3. bataljona pod komandom Vlada Šegrta, i to kod sela Klobuka, na putu Trebinje - Nikšić. eta je u zasjedi sa ekala italijansku motorizovanu kolonu od 4 tenka, 16 kamiona i desetine motocikla. Kolona je pripadala diviziji »Marke«. Italijani su razbijeni i natjerani u bjekstvo prema garnizonu u Trebinju. eta je zaplijenila 22 motocikla, 4 puškomitrailjeza, veći broj pušaka i dosta municije, te zarobila nekoliko Italijana, itd. Drugi okršaj se odigrao no u 2. na 3. decembar kod sela Moska. Tu su, zajedničkim snagama, crnogorski i hercegovački partizani uništili manju italijansku motorizovanu kolonu, likvidirali žandarmerijsku stanicu na Jasenu i na taj način presjekli putnu vezu između italijanskih garnizona u Trebinju i Biogradu. Te dvije prve uspješne bitke protiv Italijana u ovom kraju podigli su moral partizanske vojske i naroda. Na djelu se pokazalo da partizani mogu tu i moderno opremljeni okupatorsku vojsku,

uo za imena Save Kova evi a i Vlada Šegrta kao istaknutih i hrabrih partizanskih komandanata. Oko njihovih imena narod je po eo da ispli e legendu. Poslije toga, borbe sa Italijanima su postale este i gotovo svakodnevne. Narod ih je primio kao nešto normalno i uobi ajeno sa im treba živjeti.

Ovakav razvoj doga aja Italijane je tjerao da ubrzaju sporazumijevanje sa etnicima i da ih angažuju u borbi protiv partizana. U tome su se koristili i iskustvima otvorene borbe Draže Mihailovi a protiv partizana u Srbiji. Tako su ve 7. decembra u Dubrovniku predstavnici etni ke komande operativnih jedinica za isto nu Bosnu i Hercegovinu i opunomo enici štaba italijanskog VI korpusa potpisali preliminarni sporazum o saradnji u borbi protiv NOP-a, odnosno partizana. A 11. januara 1942. godine ti isti predstavnici tako e u Dubrovniku potpisali su sporazum po kome se etnici obavezuju da »nikada ne e upotrijebiti oružje protiv Italijana«. Naravno, ti sporazumi su bili tajni i narod nije za njih znao, ali su se njihove posljedice osje ale u praksi.

Prvi je u akciju stupio Sava Kova , komandant Ljubomirskog etni kog bataljona. On je 14. januara 1942. godine, sa svojim etnicima (slijede i praksu izdaje koju je po eo još 27. juna, kada se, kao komandir ustani ke ete i sa svojim ljudstvom, povukao iz borbe za žandarmerijsku stanicu Zmijanac), napao jednu kombinovanu partizansku etu iz bataljona »Luka Vukalovi « i Grahovskog i teško ranili komandira Manojla Bendera a (n. heroj). Time je on *prvi* otpo eo otvorenu oružanu borbu protiv partizana na tlu Hercegovine, koja e se u narednim mjesecima razbuktati i u kojoj ne e biti milosti. Vijest o ovom etni kom napadu na partizane odjeknula je na Žrvnju kao grom iz vedra neba, iako su nešto ranije stizali neodre eni i magloviti glasovi o borbama etnika protiv partizana u Srbiji. Oni naivniji ali dobrodušni seljaci udili su se i pitali: »Zar je mogu e da Srbin udari na Srbina?! Gotovo svi odrasli Žrvnjani su li no poznavali Savu Kova a i utoliko su bili više šokirani. Nastala je mu na situacija, osje ala se potištenost i zabilutost me u ljudima. To je nametnulo zadatak komandi ete da se aktivnije postavi u politi kom djelovanju, objašnjavaju i narodu suštini i izdaju etnika. I na ovom poslu najaktivniji i najodlu niji bio je Mirko Sikimi . On je neumorno objašnjavao borcima i narodu izdaju etnika i ciljeve partizanske borbe.

Nije dugo prošlo, a Sava Kova je izvršio i drugi zlo in. Po njegovom nare enju etnici su kod Zdrijelovi a 21. februara 1942. godine u zasjedi sa ekali novopostavljenog komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, Doku Puti u, i ubili ga. Komandant Puti a je bio na obilasku partizanske jedinice u Ljubomiru i kretao se sa užom pratnjom. Bio je hrabar i odlu an ovjek, ali i naivno smatrao da ga etnici ne smiju napasti. I ovaj zlo in je izazvao gnjev kod stanovništva i boraca na Žrvnju. Narod se uzrujao. U partizana se rasplamsavala mržnja prema etnicima, u kolebljivce se uvla io strah, a kod etni kih simpatizera oživjela aktivnost na dogovaranju kako da se organizuju protiv partizana. Što se revolucija dalje razvijala, diferencijacija je postajala sve dublja i podzemna krtica po ela je da rije sa dodatnom snagom.

U vezi sa ovakvim razvojem doga aja, treba re i da partizansko i partijsko vodstvo u Hercegovini nije dovoljno poklanjalo pažnje politi kom radu. Težište njihovog rada je bilo na vojnim pitanjima, a neki od rukovode ih ljudi dobili su i vrtoglavicu od velikih uspjeha na bojnom polju protiv ustaša, Italijana i etnika. Tako je, na primjer, na Žrvnju oformljena partijska organizacija tek po etkom marta 1942. U nju su primljena tri lana: Mirko Sikimi , Simo Radi i Stevo Sikimi . Kao što

se vidi, Mirko je primljen u Partiju, tek nakon devet mjeseci oružane borbe i komandovanja Žrvanjskom partizanskom etom, u kojoj je zaista bezbroj puta pokazao svoju odanost NOP-u i partijskoj liniji, kao neumorni organizator ustanka.

Od zna ajnijih akcija u kojima je u estvovala u tom periodu i Žrvanjska partizanska eta, svakako treba spomenuti borbu sa njema - kom »boksitnom kolonom« 10. marta 1942. godine u Badrlja ama blizu Ljubinja. To je bila prva oružana borba protiv Nijemaca u Hercegovini i utoliko je njen zna aj ve i.

Njema ka kolona se sastojala od 35 kamiona i više motocikla sa posadom od oko 150 dobro naoružanih vojnika i starješina. Kolona je prevozila duvan iz Ljubinja do željezni ke stanice u apljini. Duvan je bio prodat Nijemcima i namijenjen za potrebe Hitlerovih oružanih sna - ga. Kolona je u ponedjeljak 9. marta 1942. prevezla dvije ture duvana bez ikakvih problema. U me uvremenu, partizansko rukovodstvo je pri - kupilo informacije o karakteru i aktivnostima kolone i donijelo odluku da je presretne i napadne. Za ovaj zadatok angažovana su dva partizanska bataljona - Ljubinjski i Sitni ki. Kako su glavne injenice o ovoj borbi šire poznate, ovdje u iznijeti samo neke pojedinosti.

Zbor naše ete izvršen je na veliku brzinu u rano jutro. Imalo se tek toliko vremena da borci pripreme oružje i nešto hrane. Sa Žrvnja smo krenuli gotovo tr e i, i tako nastavili sve do odredišta. O borbenom zadatku detaljno smo obaviješteni tek kad smo se primicali mjestu doga aja. Po etni položaj naše ete odre en je s desne strane ceste (idu i od Ljubinja prema Stocu). Dok smo prilazili položaju planula je borba. Bilo je to negdje oko podne. Pod kišom kuršuma, žurili smo bliže cesti i u hodu stupali u borbu. Ne o Radi , Lukiša i ja našli smo se skupa jedan do drugoga u jednom prostranom kamenitom udublje - nju, koje je li ilo na veliko i duboko korito. Bili smo udaljeni svega 2-3 metra od ceste. Paljba je bila paklena, vrilo je kao u kotlu. U toj uraganskoj pucnjavi jasno se moglo odrediti odakle tuku Nijemci a odakle biju naši. Nijemci su iz mašinskih pušaka i mitraljeza ispaljivali duge rafale ne štede i municiju, a naši odvra ali pojedina nom paljbom iz pušaka. Izvirivali smo iz tog kamenitog korita i osmatrali cestu, ali Nijemce je bilo teško primjetiti, jer su se, kao izvježbani vojnici, koristili i najmanjim zaklonom. Trebalо je dosta vještine i opreza da ih se otkrije i u njih ga a.

Što se borba dalje razvijala, a trajala je više asova, naši redovi su se pomjerali, a esto i mijesali sa njema kim. Po cesti i oko nje ležali su ubijeni i ranjeni hitlerovci. Ginuli su i naši i to je kod boraca stvaralo još žeš e raspoloženje da likvidiraju ovu njema ku skupinu. Zahvaljuju i slabostima na pojedinim ta kama naše zasjede, Nijemci su, ipak, uspjeli da izvuku oko 30 kamiona. Kasnije analize su pokazale da je za taj propust bio kriv Ne o Šari , bivši jugoslovenski oficir, koji je, pored komandira eta, rukovodio Ban i kom i Ubala kom etom. On te dvije ete nije orijentisao i postavio tamo gdje je trebalо i na taj na in je sabotirao akciju. To nije bilo ni udno, pošto je bio etni ki orijentisan.

U toku borbe i pred našim o ima, jedan ranjeni hitlerovac je, u strahu da ne padne živ partizanima u ruke, podmetnuo bombu podaše, uzviknuo »Hail Hitler« i uz njenu eksploziju umuknuo. To je nagovještavalo da sa Nijemcima ne e biti lako iza i nakraj. Utoliko je bila ve a radost boraca kada su pred kraj bitke nacisti ki vojnici po eli da bacaju oružje, podižu ruke uvis i predaju se partizanima. Ovo je bio moj drugi susret sa Nijemcima. Prvi put sam ih gledao ono kad su, kao okupatori, prispjeli u Mostar i, sada, drugi put - zarobljene i u našim

rukama. Ovoga puta su izgledali druga ije; nestalo je one bahatosti i oholosti, iako su se i sada trudili da vojni ki izgledaju.

Prestala je bitka, smirilo se bojište. Prema njema kim podacima poginulo im je 28 vojnika bilo je više ranjenih. Na cesti su ostala etiri uništena kamiona, zarobljeno je 45 hitlerovaca. Prema našim podacima, bilo je oko 40 do 45 ubijenih Nijemaca. To je bio veliki uspjeh ova dva partizanska bataljona, što je kod naroda i boraca još više ulivalo pouzdanje u sopstvene snage i mogu nosti.

Ni naši gubici nisu mali; izgubili smo pet boraca. Poginuo je Sava Maltes, komesar Vlahovi ke partizanske ete, zatim tri ro aka Biberdži a - oko, Janko i Vlado. Poginuo je i Obren Radmilovi , a bilo je ranjeno još 14 boraca. Svima je bilo žao hrabrih izginulih drugova i odate su im vojni ke po asti.

Pored zarobljenih i ubijenih Nijemaca, zaplijenjenog oružja i municije, i automobilske gume su bile dragocjen plijen. Mnogi borci su od tih guma napravili sebi opanke koji su im dobro služili po hercegova - kom kamenjaru.

Njema ke zarobljenike smo poveli dublje u unutrašnjost slobodne teritorije. I dok smo se u koloni kretali preko jedne goleti, naletio je italijanski izvi a ki avion. im su ga ugledali, Nijemci su bez ikakve komande smjesta polijegali u zaklone, dok smo mi partizani ostali stoje i. Vidjelo se da su dobro izvježbani za svaku priliku i situaciju. Po njihovim licima se vidjelo da se nisu mogli na uđiti sebi samima u emu su se to odjednom našli i šta ih je sve zadesilo.

U prolje e 1942. godine prišlo se novoj reorganizaciji partizanske vojske. Jedan za drugim stvarani su udarni bataljoni, sastavljeni od boraca iz raznih eta i ospozobljavani za dejstvo na širem manevarskom prostoru, za borbe širom Hercegovine, a ne samo pred svojom ku om. Tako se bližio i kraj našeg boravka u Žrvanjskoj partizanskoj eti. U Drugi udarni bataljon, koji je operisao oko Bišine na putu Nevesinje - Mostar, upu en je Lazo, u grupi boraca, me u kojima su bili Ne o Radi , Milovan Bajat, Vaso Dangubi , Pero Dangubi , Špiro Kisi i Mladen Kisi . U Konji ki bataljon, koji je operisao oko Boraka i u laktu Neretve, upu en je Lukiša. U Sedmi udarni otišao je Jovo. Krajem marta 1942. ja sam upu en u Fatnicu, u štab Udarnog voda pri Operativnom štabu za Hercegovinu. Tako smo sva etvorica napustili Žrvanj i uvijek se sa zadovoljstvom sje ali gostoprivrstva koje smo tu uživali. Ljudi su nas lijepo primili i od svojih usta su otkidali zalogaje i nas prehranjivali. Ve ina naroda ovog sela je i u najtežim danima etni ke strahovlade ostala vjerna ciljevima narodnooslobodila ke borbe.

U Udarnom vodu u Fatnici bili su sve omladinci, ve inom skojevci, a i po neki lan Partije. Tu sam stekao nova poznanstva i drugarstva. Vodnik je bio Krsto Savovi . Tu su, izme u ostalih, bili i Marko Aleksi , Milan ubrilo, Šu rija imi , Vaso Starovi , Vukota Šarenac, Milovan Vujovi , i drugi.

Vod je obezbje ivao sjedište Operativnog štaba, pratio lanove Štaba kada su obilazili jedinice na terenu, održavao kurirske veze sa udarnim bataljonima i sa Vrhovnim štabom u Fo i (a kasnije u Pivi), te izvršavao i druge, esto vrlo povjerljive i delikatne, zadatke. Naro ito izazovan zadatak bio je nošenje pošte u Vrhovni štab. Za taj posao svi su se željno i dobровoljno javljali. Oni koji su išli u Vrhovni štab vi ah su druga Tita i ostale lanove štaba, dolazili u dodir sa proleterima i saznavali najnovije vijesti sa svjetskih i doma eg ratišta. Naro ito je

doživio. Oduševljeno je bio o Titu, a Fo u je prikazivao kao neki velegrad.

U Fatnici, u Operativnom štabu, smještenom u zgradu osnovne škole, prvi put sam vidio i komandanta štaba Petra Ilića (Drapšina), komesara Mira Poparu i zamjenika komesara Pavia Kovačevića. Svaki od njih bila je svojevrsna, kompletan ličnost, sa karakteristimima gestama, držanjem i ponašanjem. Sa nekim od njih povremeno sam išao po terenu, pratili ih. Sa njima sam bio i ono dramatično veće, po etkom juna 1942. kod sela Rioca, kada su etnički iznenadno napali našu kolonu, koja se, sa Vladom Tomanovićem na čelu, probijala preko Kobilje Glave ka Stepenu i Dulićima u Gacku. Ali, to je tema za drugu priču.

JURE GALIĆ

KRVAVI ISPITI LJUDSKE SAVJESTI

RASTURANJE PRVOMAJSKOG PROGLASA
CK KPJ

Prvomajski proglašenje CK KPJ, poselima ondašnjeg Ljubuškog kotara, rasturali smo nove izme u 12. i 13. juna 1941. godine. Nekoliko dana prije tog događaja došao sam iz Gabele - Polje na Biju u Bihaću, u međuvremenu, stupio u kontakt sa Marijanom Primorcem. On mi je rekao da je iz Ljubuškog dobio izvestan broj letaka i zadatku da se rasture poselima. Upitao me je da li sam voljan da se uključim u tu akciju, s obzirom na to da sam pripadao partizanskoj organizaciji Metkovića i ne Ljubuški, na što sam odgovorio da pristajem.

Letak smo prvo zajedno pročitali. Veoma nas je obradovao. Nagađali smo kakav će odjek, sadržajem i porukama, imati u narodu, a kakav me ustašama. Znali smo da letak treba da osvane na Svetog Antuna, kada ustaše, skupa sa osobljem samostana, pripremaju veliku svečanost na Humcu povodom »uskršnje« tзв. NDH i imendana poglavnika Ante Pavelića, i imendana sveca - pokrovitelja župe. Znali smo da ustaše i reakcionarni klerici toj proslavi daju prvorazredni znak, zbog čega su vršili i odgovarajuće političke i organizacione pripreme.

Marijan je dobio najteži dio zadatka. Letke je valjalo razbacati na samom Humcu, i to na mjestu gdje je trebalo da se održi sve ani dio ustaške ceremonije, te duž puta kojim je trebalo da procesija. On je taj zadatku u potpunosti izvršio, tako da su leci, na zaprepašćenje ustaša, osvanuli na samoj bini na kojoj je bilo planirano da tog dana budu ustaške glavešine.

U Hardomilju letke je rasturao Ante Primorac Zovkušić, a u Zvirima i Stubici Ivan Paponja ušušić, sa još nekoliko seljaka. Ja sam učestvovao u rasturanju letaka u Bihaću. Da li će leci biti još negde rasturani osim u ovim poselima, i kada će to učiniti, ja tada nisam znao. Kasnije sam saznao da su leci rasturani i u ostalim poselima, to je organizovala partizanska organizacija Ljubuškog.

Akcija koju smo uspješno izvršili izazvala je bijes ustaša i njihove vlasti. Žandari su odmah, u roku od dva dana, otpeli hapšenja. Bio sam uvjeren da oni nisu znali koji je letke rasturao, već su hapšili na osnovu toga ko je ranije bio »kompromitovan« kao komunista. U Bihaću i je najprije uhapšen Ljubo Primorac (koji se, kad smo izašli iz zatvora,

prikluju i ostašama i poginuo), te Marijan Primorac (proglašen za narodnog heroja), zatim Ante Primorac, Jure Gali Veliki (proglašen za narodnog heroja), Ilija Primorac, Stipe Gali i ja. Od uhapšenih Bija ana, samo smo Marijan, Ante Primorac i ja u estvovali u rasturanju letaka. Veći broj u esnika u toj akciji ostao je na slobodi.

Tek u zatvoru, u Ljubuškom, saznao sam da su leci rasturani i u ostalim mjestima i da su izvršena još neka hapšenja. Uhapšena je i veća grupa seljaka iz Graba. Uhapšen je i Haso Mesihović Pivac, sekretar partiske organizacije u Ljubuškom.

U zatvoru su nas mu ili na najsvirepiji na in. U Vitini je, Frane Sudar ubio Vlatka Hrstića, a zlostavljanje nije preživeo ni Mirko Kolak. Od ostalih, najviše su zlostavljeni Haso Mesihović i Marijan Primorac, za koje je pravo uđeno kako su ostali živi.

Nakon izvjesnog vremena, iz ljubuškog zatvora smo prebaeni u zatvor u Mostar, gdje smo, koncem oktobra 1941. godine, izvedeni pred ustaški prijeki sud. Zbog nedostatka dokaza svih preživjeli su oslobođeni i pušteni kuama.

PALJENJE PRVOMAJSKIH VATRI

Kraj travnja 1941.

Ustaška vlast je, u organizacionom smislu, tek počela da poprima svoje konture. Njihova politika propagande bivala je svežeša. U selu je, u pogledu ustaške politike, mnogo toga bilo nejasno, pa se samo moglo nagađati što će Pavelić evatizirati. NDH, konkretno, da uradi, u prvom redu na socijalnom i ekonomskom planu. Mnogo se očekivalo, a i ustaše su o tome puno i pričale. Po njihovim pričama, najjasnije je bilo slijedeće: »Hrvati su dobili svoju državu u kojoj će napokon, moći slobodno da žive i rade«.

Pod uticajem ustaške propagande, kao i zbog držanja jednog dijela klera, bilo je dosta pometnje i kolebanja, ali i neke načine iščekivanja i među onima koji ranije nisu bili angažirani, ni mnogo zainteresovani za Maekovu politiku ku liniju, a pogotovo frankovaku.

Mi komunisti, pak, nismo bili zadovoljni ne samo stanjem već ni razvojem događaja, naslušujući da će oni, ukoliko ne stupimo u odlučnu akciju, krenuti neželjenim tokom.

Ustaše su mnogo obejavile, naročito omladini, i ona je počela da im se priklanja. Neprijatelj je naročito bio grljati u prikazivanju kako je, navodno, itav hrvatski narod uz ustaški pokret i kako prihvata ustašku politiku. Mi smo dobro znali da to nije tako, a bili smo svjesni da moramo po eti da djelujemo i da stvarno stanje, u tom pogledu, bude još nepovoljnije za njih.

Znao sam da se u većem dijelu napredne omladine, na koju je Partija još odranije uticala, stvara otpor prema ustašama, sem ostalog i zbog lažnog prikazivanja stanja, ali se još nije znalo kako i na koji način to javno iskazati.

Uoči Prvog maja 1941. godine, došli smo na dobru ideju. Pošto su i prethodne, uoči ratne 1940. godine, početkom aprila u Ljubuškom paljene prvomajske vatre, kao simboli slobode, komunisti kog otpora, nosili i nade u bolje sutra, odlučili smo da to ponovimo i na taj način javno iskažemo političko opredeljenje i demantujemo tvrdnje neprijatelja kako je sav hrvatski narod i njegova omladina uz njih. Napravljen je raspored gdje ko od naših ljudi treba da ide i zapali veliku, izdaleku vidljivu prvomajsku vatru. Koliko se sjećam, Ante Primorac Zovkušić,

sa još nekim omladincima, vatru je palio na Bija kom brdu, Ivan Paponja užuši, sa nekim Zviri anima, na Stubi kom brdu, a Marijan Primorac i ja na Dragoviskom brdu.

Marijan i ja smo na izvršenje tog zadatka pošli od njegove kuće. Pošto je vatre trebalo da palimo na istim mjestima na kojima smo to inili i prethodne godine, prepostavliali smo da bi tamo ustaše mogle da nam postave zasjedu. Odlučno smo, u slučaju napada, da im pružimo otpor - pa smo se naoružali vojni kimi puškama, i obukli vojni ke odore.

Mjestu gde smo odlučili da palimo vatre prilazili smo sa najvećom opreznošću. Oružje smo držali na gotov. Na vrhu brda nije bilo nikoga, a ipak smo oprezno sakupili drva i potpalili veliku vatru. I dok se planen dizao nas dvojica smo pucali iz pušaka i pjevali revolucionarne pjesme, me u kojima i nekoliko stihova Internacionale.

Akciju je narod veoma zapazio, a me u ustašama, razumije se, izazvala je ogromna enje i bijes. Stoga su odmah, iste noći, krenuli u kuće onih za koje su prepostavliali da bi mogli biti u esnici te akcije. Najprije su došli kod Marijana Primorca, pretražili kuću i pokušali saznati gdje se nalazi, a zatim su otišli kod Ante Primorca. Poslije tog događaja, ustaše su nad našim ljudima još više i otvoreni pojačali nadzor,ime su na najočigledniji način pokazale da sav hrvatski narod nije uz njih. To je, takođe, pomoglo mnogima od zbumjenih, neopredeljenih i neodlučnih da brže shvate istinu i stanu na pravu stranu.

REVOLUCIONARNA AKTIVNOST MARIJANA PRIMORCA

Dio života sam, u različitim prilikama, proveo u kontaktu i saradnji sa Marijanom Primorcem, istaknutim revolucionarom ljubuškog kraja, koji je proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

Marijan je rođen u selu Bijači, srez Ljubuški, 1921. godine, gdje je i živio. Pretežno se bavio zemljoradnjom i poljoprivredom. Revolucionarnom radničkom pokretu priključio se u ranoj mladosti, i to zahvaljujući i, u prvom redu, svom ujaku Juri Galiću u Velikom (takođe narodnom heroju), koji ga je usmjeravao i na njega snažno idejno i politički uticao.

Od 1939. godine Marijan je ispoljavao sve veće političke aktivnosti, u prvom redu u redovima omladine. Uživao je velik ugled među mladima Bijača, kao i u drugim selima. Njegovo poznanstvo sa seljacima i ugled među njima dolazio je i otuda što je njegov otac Ivan bio ugledan domaćin i poznata ličnost u tom kraju.

Pored Metkovića, Marijanova politička aktivnost se odvijala u sastavu i pod rukovodstvom partizanske organizacije u Ljubuškom, koja ga je u svoje redove primila u prvoj polovini 1941. godine. Njegova veza sa partizanskim organizacijama u Ljubuškom bila je vrlo vrsta i svakodnevna, a naročito je bio povezan sa Mirkom Mucićem i Hasom Mesihovićem.

Marijan Primorac se mnogo angažovao na tome da politički rad, u prvom redu među omladinom, popravi što organizovanije i šire oblike. Sjećam se dva masovna sastanka održana u Bijači, gdje je upravo Marijan imao zapaženu i važnu ulogu. Prvi je održan 1940., a drugi 1941. godine, neposredno nakon ulaska okupatora u našu zemlju.

Na prvom sastanku su omladini davane određene knjige na čitanje i dijeljeni komunistički leksi. Na drugom sastanku je otvoreno govorenje o tome kako omladina ne bi trebalo da se priključi ustašama i prihvata ustašku politiku.

Sje am se, tako e, još jednog sastanka održanog u Bija i 1940. godine. Njemu su, pored ostalih, prisustvovali Jure Gali Veliki, koji je pripadao partijskoj organizaciji Metković, te Mirko Mucić i Haso Mesihović, članovi organizacije KPJ u Ljubuškom. Na tom sastanku je, sem osatalog, raspravljano kako i šta politi ki treba raditi u selima koja su pripadala Ljubuškom i Metkoviću. Marijan je bio vrsta veza između jednih i drugih i zagovornik da dođe do tog značajnog razgovora i utvrđivanja dogovora o saradnji.

Uslovi pod kojim se u to doba radilo bili su vrlo teški. Pored borbe sa državnom vlašću, bila je vrlo teška i borba protiv mađarskog ekovaca koja je imala jak uticaj na seljaštvo. Trebalo se boriti i protiv klerikalizma, nacionalizma, šovinizma i ostalih otrova koji su sijale vrlo agresivne i ekstremne desne političke snage. U te borbe Marijan je ulazio beskom-promisno i sa puno žara, ne obazirući se na opasnosti kojima se izlagao. Zbog svoje političke aktivnosti, na sebe je skretao pažnju raznoraznih protivnika i neprijatelj ga je stalno napadao. Klerikalno sveštenstvo se u tom pogledu obilato koristilo oltarom i angažiranjem rodbinskih veza.

Marijan je bio jedan od organizatora prvomajskih proslava u Ljubuškom kraju, i to i prije rata, i u 1941. godini. Redovno su po okolnim brdima paljene prvomajske vatre.

Prije rata Marijan je imao radio-aparat, što je u to doba bila prava rijetkost u tim selima, pa se oko njega okupljala omladina, slušala vijesti i sticala ispravna politička usmjeravanja. Kada je u te krajeve prodrio okupator i na vlast doveo ustaše, taj aparat je iz Marijanove kuće prenet u brdo i sakriven, da bi se u određeno vreme slušale i »hvatale« vijesti radio-stanica Moskve i Londona, a ubrzo i »Slobodne Jugoslavije« koja je istinu o NOR-u i borbi u Jugoslaviji protiv fašizma svijetu oglašavala sa dalekog Urala.

Marijana Primorca režim prije rata, zbog njegove velike i otvorene političke aktivnosti, doslovno nije ostavljao na miru. Hapšen je, recimo, zbog rasturanja letaka komunisti ke sadržine. Neposredno pred rat vlast ga je takođe pokušala uhapsiti, ponovo zbog rasturanja letaka, ali se on sakrio. Prešao je u ilegalnost u kojoj se zadržao sve dok Kraljevina Jugoslavija nije kapitulirala.

Itavu prvu godinu okupacije, od 10. aprila 1941. do 23. aprila 1942. godine, dakle sve dok nije otišao u partizane, Marijan je bio u prvim redovima borbe protiv ustaša i njihove zlostavnosti. Bio je vrlo aktiv u raskrinkavanju i objašnjavanju ko su i šta hoće ustaše i okupator, zatim je radio na prikupljanju oružja i municije, na organizovanju sastanaka i vođenju razgovora i postizanju dogovora, itd. Marijan je iz Ljubuškog donio komunisti ke letke, među njima i Prvomajski proglašen CK KPJ, i organizovao njihovo rasturanje u selima Bijača, Zvirje, Stubiće, Hardomilje, Humac i dr.

Kad je, nakon rasturanja tih letaka, izvršenog noću 12./13. juna 1941. godine, uhapšen, bio sam sa njim u zatvoru. S obzirom na to da je Marijan bio poznat kao komunista, ustaše su ga u zatvoru toliko tukli i mu ile, i to na najsvirepiji način, da je pravo uđešo kako je ostao živ. Tukli su ga kundacima i bokserima, gazili nogama i udarali po svim dijelovima tela, a narođeno ito po prsima, tako da je bacao krv. Udarcima kundaka su mu smrskali prste na nogama i rukama, zatim izbili zube itd., tako da je od posledica svega toga patio i mnogo kasnije. Gledao sam ga u zatvoru pred ustašama. Dok bi zbog posledica mu enja ležao u nesvesti, zlo inci bi ga pohvali hladnom vodom i vraćali ga k svijesti, a zatim ponovo nastavljali sa mu enjem. Sve to je izdržao, a da nijednu

rije nije priznao, iako je znao mnogo. Koncem oktobra 1941. godine, sa ostalim drugovima, izведен je pred ustaški prijeki vojni sud i su en po Zakonu o zaštiti države. Oslobo en je optužbe jer nije bilo dokaza da je po inio djela za koja je bio optužen.

Nakon izlaska iz zatvora, Marijan je, bez kolebanja, nastavio sa revolucionarnim radom. Prešao je u neku vrstu poluilegalnosti. U estvovo je u pripremama za oružanu borbu, na emu se u ovom kraju brižljivo radilo. Nastavio je da radi na prikupljanju oružja i ostale ratne opreme, u estvovo je u diverzantskim akcijama (sje a telegrafske studova na cesti Metkovi - Vrgorac), u pravljenju zasjeda ustaškim obaveštajcima.

U ovom kraju je ostao poznat iz sukoba sa ustašama u Bija i, koji je izbio 25. decembra 1941. godine. Tom prilikom je došlo do tu e izme u pristalica NOP-a i ustaša, pa i upotrebe oružja. Marijanov otac Ivan prvi je upotrijebio vatreno oružje protiv ustaša da bi odbranio sina Marijana, a zatim su se, sa oružjem, zabarikadirali u svojoj ku i i nikome od ustaša nisu dali da pristupi. Taj doga až se zbio zbog toga što Marijan i drugi napredni ljudi u Bija i nisu dozvolili da ustaše na nacionalnu zastavu, koju je imalo selo, stave ustaška znamenja. Tog dana, selo je trebalo da pod zastavom krene na misu, koja se održavala u susednim Zviriima, a ustaše su htjele da se i one, pod zastavom, oki e nom ustaškim amblemom, svrstaju u kolonu. Ustaška namjera je one mogu ena, a Marijan je, nakon tog doga až prešao u ilegalnost.

U to doba je formiran i naš logor, kako smo mi zvali grupu ljudi spremnih za ustani ke borbe, u kojem se nalazilo nekoliko boraca naoružanih puškomitrailjezom, puškama, municijom i bombama. Imao je i odre ene zaklone i razra enu taktiku odbrane i borbe. Logor se nalazio u ogradi Nikole Gali a zvanog Veraja. U blizini logora donijet je i Marijanov radio-aparat (prije toga nalazio se u Srni, iznad Marijanove ku e). Slušane su vijesti i o doga ažima su obavještavani ljudi.

Velik je bio zna až djelovanja i uloge Marijana Primorca u organizovanju revolucionarnog radni kog pokreta u Bija i i okolnim selima, što je dalo vrlo krupne rezultate, naro ito u periodu kada se Bija a digla na ustanak i kad se vodila oružana borba.

OSKUDNE GODINE UOCI RATA

Desetak kilometara od Ljubuškog, na polovini puta od ovog gradi a prema Metkovi u, malo je hercegova ko selo Bija a. Do rata nastaneno isklju ivo hrvatskim življem, brojilo je sedamdesetak doma instava. Za hercegova ke prilike selo je imalo dosta dobre puteve koje su mještani, najve im dijelom, sami izgradili, ali je zato bilo bez škole i svega drugog što bi unosilo prosvjetu i kulturu me u ovdašnje seljake.

Na posnoj i oskudnoj zemlji uglavnom se proizvodio duhan i sadila loza, sijana so ivica i sa ena raštika. Kukuruz je redovno kupovan i bio je, pored sirka i prosa, glavni izvor hrane. Pšenica je bila luksuz i trošena je, uglavnom, samo o Boži u. Sto arstvo je bilo nerazvijeno, pa je vladala velika oskudica u mlijenim proizvodima u mrsu.

Velik broj seljaka bavio se drvarenjem. Najsiročniji su drva krali, uglavnom u eraru, ali i kod komšija, pa ih prodavalci za male pare - da bi mogli kupiti petrolej, so ili kakvu drugu ku nu potrepštinu.

Velik broj seljaka iz Bija e odlazio je u svijet, u pe albu, da bi došao do novca. U selu se ne pamti da je neko od Bija ana, sem osnov-

ne, završio bilo koju drugu školu. Odmah po završetku prvog svjetskog rata, izvjestan broj najsiromašnije djece i omladine, uglavnom posredstvom sve enika i preko »Hrvatskog radiše«, otišao je u druge krajeve zemlje - u najam kod bogatijih familija, ili na izu avanje zanata. Me u tom djecom bio je i Jure Gali, kasnije nazvan Veliki, kome je otac poginuo u prvom svjetskom ratu. Najprije je poslat kod Trapista (blizu Bačke Luke), da bi ubrzo otišao u Vukovar, gdje je izu io tapetarski zanat.

Pred drugi svjetski rat nekoliko omladinaca iz sela, me u kojima sam bio i ja, otišlo je na zanat, uglavnom u Metkovi. Za to se, dobrim dijelom, može zahvaliti i Juri Gali u Velikom, koji se 1935. godine vratio ku i kao zanatlija se zaposlio u Metkovi u.

NESPORNE VRLINE I ZASLUGE JURE GALICA VELIKOG

Izme u dva rata Bija a je stalno bila u opoziciji prema režimu bivše Jugoslavije - zbog politike voene na ekonomskom, socijalnom, nacionalnom i svakom drugom planu. Seljaci su se režimu, ne mogavši se pomiriti sa njegovom politikom, suprotstavljali ak i oružjem. Tako je u prvim godinama postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca velik broj Bija ana prošao kroz režimske zatvore, a neki u njima, nakon tortura i mu enja, ostavljali i život. U tom periodu politi ki život se, na jve im dijelom, odvijao pod rukovodstvom Hrvatske selja ke stranke (HSS), koja je seljake uveliko hranila iluzijama o tome kako e ona, kad do e na vlast, riješiti sve selja ke probleme, a njih nije bilo malo niti su bili laki. Apsolutni utjecaj na seljake Bija a ta stranka je ostvarivala sve do 1939. godine, kada je došlo do sporazuma vrhova srpske i hrvatske buržoazije i uspostave Banovine Hrvatske, ime je ta stranka postala jedna od vladaju ih u zemlji. Me utim, njenim dolaskom na vlast nije riješeno skoro nijedno pitanje od onih za koja su seljaci bili životno zainteresovani.

Glad, nezaposlenost i skupo a i dalje su vladali. Istina, duhan je nešto bolje pla an, ali samo onim pojedinima koji su znali korumpirati vlast, ili koji su bili od ve eg utjecaja u Hrvatskoj selja koj stranci. Seljak nije video skoro nikakve razlike izme u te vlasti koja se nazivala njegovom i one koju je smatrao tu om i protiv koje se borio svim sredstvima. Razo arani i nezadovoljni politikom koju je vodila hrvatska buržoazija, seljaci su se po eli odvajjati od takve politike i, sve glasnije, tražiti neka druga, radikalnija rješenja. Nastao je proces diferencijacije, tako da je u selu postepeno, dolazila do izražaja grupa uglednih seljaka koji su sve više skretali lijevo (Ivan Primorac Stari, Ilija Primorac, Stojan Primorac, Nikola Gali, Toma Gali, Ilija Gali, Mate Gali, Jozo Gali i drugi). Oni su se radije nazivali radi evcima nego ma ekovcima. Presudnu ulogu na politi ko pomjeranje tih ljudi (i ne samo njih) ulijevio i njihovo dolaženje pod utjecaj komunista imao je Jure Gali Veliki, ve u to doba lan Komunisti ke partije Jugoslavije i vrlo aktivan politi ar. Njemu su vrline svi, i to ne samo u Bija i, priznavali i njega kao li nost veoma uvažavali, pa mu i nije bilo teško posti i politi ki cilj."

Na progresivnu orientaciju ve eg broja Bija ana utjecali su i neki drugi komunisti i napredni ljudi, i to, uglavnom iz Metkovi a i Ljubuš-

» Jure Gali Veliki, ro en 1912, u Bija i, po zanimanjtu tapetar, lan KPJ od 1938. godine. Poginuo 18. januara 1943. kod Imotskog, kao komandant bataljona 4. dalmatinske udarne brigade. Proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

kog. U tom periodu se me u seljacima, uglavnom preko pojedinaca, poeo osje ati i utjecaj ustaško-klerikalnih elemenata, iako oni u selu nikad, pa ni u toku samog rata, nisu imali zna ajnjeg i ve eg uporišta. Oni, zapravo, nikad nisu imali nijedno ime koje bi ozbiljnije zna ilo me u seljacima. Taj utjecaj ovdje je više stizao kao echo djelovanja ustaško-klerikalnih inilaca u nekim drugim sredinama.

Pored utjecaja koji su komunisti imali na relativno velik broj uglednih Bija ana, još je zna ajnije da je taj utjecaj i na omladinu bivao sve ve i, što je imalo svog velikog odraza i tada i kasnije, tokom itave narodnooslobodila ke borbe i revolucije. Omladina se okupljala na raznim sastancima koje bi organizovali komunisti ili ljudi koji su se nalazili pod njihovom utjecajem. Kontakti i razgovori održavani su u razliitim prigodama. Jedan širi sastanak, skoro legalno, održan je u drugoj polovoni 1940. godine, pod Rujnakom, ispod groblja. Prisustvovalo je preko 20 omladinaca, pretežno iz Bija e, i nekoliko iz sela Zvira. Omladina se redovno okupljala i u ku i Marijana Primorca,² gdje je, preko radio-aparata, slušala vijesti, dobijala propagandni materijal i razgovarala. Na sastancima i u raznim drugim kontaktima obi no bi se govorilo o unutarnjopoliti kim pitanjima, a posebno o dostignu ima u socijalisti koj izgradnji Sovjetskog Saveza, zatim su itane knjige koje su nabavljeni u Narodnoj biblioteci u Ljubuškom, koja je bila pod utjecajem i rukovodstvom komunista, kao i iz Metkovi a, te rasturani komunisti ki leci i govoreno o pojedinim zna ajnjim datumima kao što je Prvi maj, i o njihovom obilježavanju.

BIVA A IZRASTA U »CRVENO« SELO

Rad komunista iz Ljubuškog i Metkovi a u Bija i bivao je sve organizovani i intenzivniji. Na sastanke ili pojedina ne razgovore kod Bija ana su dolazili Mirko Muci , obu arski radnik i organizator partijske organizacije u Ljubuškom, stolar Haso Mesihovi , lan KPJ i sekretar te organizacije, a iz Metkovi a naj eš e Jure Gali Veliki. Svaki takav dolazak u selo Bija ani su koristili da se sastanu sa svima koji su bili progresivno orijentisani, te da se informiraju o doga ajima u zemlji i svijetu. U Ljubuškom je mjesto sastajanja naj eš e bilo u zanatskoj radionici Hase Mesihovi a, zatim u Zanatskom udruženju ili u Narodnoj biblioteci, a u Metkovi u u stolarskoj radnji Vinka Dragovi a.

Dok sam se nalazio u Metkovi u, na izu avanju stolarskog zanata, pa i prije toga, revolucionarni radni ki pokret je, u prvom redu me u lu kim radnicima i radnicima tvornice tjestenine, bio veoma dobro organizovan, a njegova duša bio je Jure Gali Veliki, jedno vrijeme i predsjednik URS-ovih sindikata u Metkovi u. Zahvaljuju i u prvom redu nje mu, i ja sam, 1940. godine, uklju en u taj pokret. Kasnije sam biran u upravu Sindikata i zadužen za rad s radni kom omladinom.

Sindikat, rukovo en Partijom, organizovao je nekoliko vrlo zna ajnih akcija: štrajkove, pokrete radnika i seljaka protiv skupo e, za oslon naše zemlje na SSSR, itd. Ovim pokretom, kao i svakodnevnom politi kom aktivnoš u, dolazilo se u oštar sukob sa poslodavcima i državnom vlaš u, tako da su pretresi, zatvaranje i kažnjavanje njegovih na jistaknutijih aktera bili veoma esti. Do naro ito oštrog sukoba dolazilo je sa Hrvatskom selja kom strankom i Ma ekovom Gra anskom zašti-

²> Marijan Primorac ro en 1921. godine, po zanimanju zemljoradnik, lan KPJ od 1941. godine. Poginuo 1946. godine kod itluka, kao oficir OZN-e u borbi protiv odmetnika. Proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

tom, koje su išle za tim da, po svaku cijenu, razbiju i unište revolucionarni radni ki pokret.

Na svakodnevnom udaru policije i drugih reakcionarnih snaga bili su komunisti, a naro ito Jure Gali Veliki. Zbog politi ke aktivnosti i ja sam, po drugi put, uhapšen 6. septembra 1940. godine - radi toga što sam, uo i ro endana kralja Petra II, sa grupom omladinaca, a po direktivi Partije, pisao po gradu komunisti ke parole. U zatvoru sam odležao 10 dana i iz Metkovi a prognan na tri godine. Od tog vremena pa do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije uglavnom sam se zadržavao u Gabeli-Polje i na Bija i, gdje sam nastavio da se bavim svojim zanatom, a najviše zemljoradnjom. Koncem 1940. godine, prilikom zabrane URS-a, i Jure Gali Veliki je, po ko zna koji put, zatvoren. Nakon toga je protjeran iz Metkovi a, tako da je i on, najve im dijelom, morao da se zadržava u Gabeli-Polje, odakle je esto dolazio u Bija u. Iako su u tom periodu uslovi života i rada bili vrlo teški, politi ko djelovanje ne samo što nije prekidano ve je postajalo još intenzivnije.

U februaru 1941. godine u Metkovi u sam primljen u KPJ, a odluku mi je, na sastanku organizacije saop io Jure. U to doba ne samo da su partijski sastanci održavani ilegalno ve se i u Metkovi moralno dolaziti kriju i se od vlasti. U to doba u Bija i je stalno živio i bavio se zemljoradnjom i p elarstvom Marijan Primorac, koji je kao omladinac bio veoma aktivan. Kao lan KPJ bio je vezan za organizaciju u Ljubuškom. Marijanov ugled me u omladinom, kao i ugled njegovog oca Ivana me u starijim ljudima, bio je velik, i to ne samo u Bija i, što je uveliko doprinijelo ja anju utjecaja Partije na veliki broj starijih i mla ih Bijana. Zbog velike Marijanove aktivnosti vlast ga je progonila i hapsila, tako da je i on, pred sam rat, jedno vrijeme morao živjeti ilegalno.

Neposredno pred rat mnogi vojni obveznici mobilisani su u jugoslovensku vojsku, a me u njima i Jure Gali Veliki. Tako je od naših politi kih aktivista u selu ostalo samo nas nekolicina, koji još nismo bili regrutovani. Za vrijeme kratkotrajnog aprilskog rata stalno je održavana veza sa pojedincima iz partijske organizacije u Ljubuškom i Metkovi u.

USTAŠKA ZLOUPOTREBA ISTORIJE, POLITIKE, NACIJE I VIJERE

Kraljevina Jugoslavija je neo ekivano brzo kapitulirala. U roku od desetak dana, okupator i ustaško-klerikalni elementi organizovali su svoju vlast. Proklamovana je pobeda »novog evropskog poretk« kojem, kako su fašisti bu no govorili, više nema kraja. U svemu tome aktivnu ulogu odigrala je Hrvatska selja ka stranka i Ma ekova Gra anšta zaštita, što je kod seljaka stvaralo zabunu o tome ko treba da do e na vlast, pogotovo što je za ustaše i Paveli a malo ko uo i nešto više znao, izuzev vrlo uskog kruga ljudi.

Vojnici poražene jugoslovenske vojske, koji su se u to doba svakodnevno vra ali ku ama, a naro ito oni sa albanskog fronta - otvoreno su govorili o onome što su, vra aju i se iz rata, vidjeli u Crnoj Gori. Za nas su veliko ohrabrenje bile pri e tih ljudi o tome kako je u Crnoj Gori ostalo mnogo oružja koje je narod sklonio u brda, uz otvorenu njavu da rat još nije završen, da prava borba tek predstoji, te da se na svim stranama ispisuju parole o Sovjetskom Savezu i Komunisti koj partiji Jugoslavije. Ljudi su slušali ta kazivanja i razli ito ih komentarisali. U jednom takvom, dosta konfuznom raspoloženju i mi Bija ani smo se dali na sakupljanje pušaka, municije, vojne odje e i svega osalog što nam je dolazilo do ruke. U to vrijeme, pa i kasnije, na razne

na ine smo sakupili oko 20 pušaka, jedan puškomitriljez, dosta metaka i odje e. Sve to smo sakrili, ali i vodili evidenciju o onome što se nalazilo kod pojedinaca na koje smo, po našoj ocjeni, u svako doba mogli ra unati.

Ustaše i njihovi gospodari organizirali su široku propagandu, u na jve oj mogu oj mjeri hvale i novonastalo stanje. Veli ana je mo okupatorskog oružja, a okupator predstavljan kao saveznik i pouzdan oslobođilac. Za sve neda e koje su u prošlosti tištale ljudi ovog kraja okrivljivani su Srbi i Židovi. Ljudima je u »novostvorenoj hrvatskoj domovini« obe avano pravo blagostanje, ime su, lažima, navo eni da bezrezervno prihvate tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku i ustaštvu. Iz istorije su izvila eni svi mogu i, znani i neznani, kraljevi, banovi, plemi i i razne druge vo e, a priama o njihovim »povjesnim veli inama i dobrobitima za hrvatski narod« dezorientisanim seljacima su zapašivane uši i mu ena pamet. Novostvorena »državna tvorevina« proglašavana je kraljevinom, prona en je i kralj iz italijanske loze Spoleto, a Duvansko polje je odre eno za kraljevo krunisanje. Ta ustaška nastojanja, zloupotrebjavaju i crkvu i vjeru, potpomagali su i klerikalni krugovi u katoli koj crkvi, identifikuju i vjeru i naciju, glasno isti u i da je došlo ono emu je »vjekovima težio hrvatski narod«. U prilog ustašama išlo je i držanje Ma eka i Hrvatske selja ke stranke, što je kod seljaka stvaralo još ve u zabunu. Neprihvatanje ustaštva, ili davanje otpora - proglašavano je »izdajom hrvatskih interesa«, najve im zlo inom, pobunom. Svako na koga bi u tom pogledu pala sumnja trebalo je da nestane, da bude uništen.

Ustaše su, u prvom redu, radile na tome da od naroda prikupe oružje i drugu ratnu opremu - pod prijetnjom smrtne kazne. Nadalje, po eli je intenzivna mobilizacija omladine u ustaše, uz obe anje da e joj se omogu iti izu avanje nekog zanata, završavanje škole, u enje vožnje automobila ili aviona. Govorenim je kako e se hraniti kao na jve a gospoda, spavati u krevetima, brijati se svaki dan, itd. Prilikom agitacije vo eni su spiskovi, unošen je redoslijed prijavljenih i to je javno isticano. Tako je stvarana psihoza u kojoj se onaj ko se ne prijavi danas pitao, zajedno sa najblžima, da li e za njega biti mesta sutra i da li e biti u stanju da iskoristi sve šanse i blagodeti koje mu se sammis upisom u ustaški pokret nude i omogu uju, a ne upiše li se - ko zna što e sa njime biti.

U takvim uslovima, zadatak komunista, kao i onih koji su ih slijedili, bio je vrlo težak, pogotovo što je ve ina bila onog uzrasta na koji je najviše i vršen pritisak za pristupanje ustašama, a veoma teško se moglo ostati kod ku e, po strani. Moralo se vješto raditi, koristiti se raznim metodama, nastojje i da se oružje ne predaje, te da omladina, što je bilo i važnije, ne pristupa ustašama, isti u i kako su ustaška obe anja laž i prevara. To je bilo tim teže kad se zna da je ve i dio ovdašnjih seljaka bio siromašan, nezaposlen, gladan, nepismen, primitivan, vjerski zatucan, nacionalisti ki optere en, što je, svakako, stvaralo pogodno tlo za otrovnvo sjeme koje se sijalo.

PRVOMAJSKE VATRE ILEGALNI SKUPOVI OMLADINE OTPOR NASILJU

Da bismo javno pred narodom demantovali ustašku laž kako je cje lokupan hrvatski narod uz njih i za njihovu politiku, i da bismo na naše postojanje i djelovanje skrenuli pažnju, mi smo donijeli odluku da uo i 308 Prvog maja, na okolnim brdima palimo vatre. To smo u potpunosti i

realizovali. Pošto je bilo realno o ekivati da ustaše sumnjaju da bismo i 1941. godine na odre en na in mogli da obilježimo praznik, te da bi nam oni mogli postaviti zasjede - zaklju ili smo da na izvršenje zadatka idemo naoružani, pa da, u slu aju potrebe, upotrijebimo oružje. Marijan Primorac i ja trebalo je da palimo vatre na Dragovskom brdu. Vatre su paljene i na Bija kom i Stubi kom brdu. Našoj radoći nije bilo kraja kad smo vatre ugledali i u isto noj Hercegovini. Dok su vatre gorjele ustaše u selu su bjesnile, tr ale su od ku e do ku e, »sumnjivih« i provjeravali gdje se ko nalazi.

Ustaškoj propagandi suprotstavljeni smo se i na druge na ine, skoro otvoreno, a moglo bi se re i i vrlo drsko, što je kod ustaša izazivalo revolt i prijetnje. Treba priznati da nijesmo uvijek bili svjesni opasnosti koja nam je prijetila od ustaša. Možda je to bila posljedica i naših tadašnjih godina koje, obi no, nose sobom nedovoljnu promišljenost i prkos. U jeku njihove najve e propagande mi smo uspijevali da u selu kontaktiramo sa omladinom i da joj otvoreno govorimo o onome šta komunisti misle. Pored pojedina nih razgovora, uspjeli smo da održimo i sastanak sa dvadesetak omladinaca iz Bija e i nekoliko iz Zviri a. Bilo je to jedne nedjelje u Rujnaku, ispod groblja. Na sastanku je razobli avana ustaška propaganda, govoreno o tome emu vodi mržnja prema Srbima i drugim narodima, ukazivano na snagu Sovjetskog Saveza.

Taj naš rad ni kod ustaša nije ostao nezapažen. Nisu bili ravnodušni, otvoreno su prijetili, i to pojedina no svakog nazivaju i svakakvim imenima. Za vrijeme mise, koja ste svakog prolje a drži u selu, kad se blagosilja polje, fra Bogomir Zlopaša je, sa oltara, prokleo Bija u, jer se u njoj »ukorijenio komunizam«; govorio je o komunizmu kao o avolu i najve em društvenom zlu. Poslije mise, fra Bogomir je otišao u ku u Marijana Primorca i nagovarao ga da se kloni komunizma i pojedinih ljudi »jer bi ga mogli glave stajati«. Kad mu to nije uspjelo sa Marijanom, razgovarao je i sa njegovim ocem Ivanom, apeluju i na njega da upotrebi sav svoj roditeljski autoritet, ili im ina e, niko ne e biti u stanju garantirati siguran život.

Zbog živog politi kog previranja u selu, brzo se vršila polarizacija me u seljacima, tako da se ubrzo znalo ko kome pripada u novonastalim složenim uslovima.

RASTURANJE LETAKA NA POGLAVNIKOV IMENDAN

Primicao se i 13. juni 1941, dan koji se u ovom kraju tradicionalno slavi kao vjerski praznik - Dan župe. Bija a je spadala pod župu Sv. Ante Humca. Pošto je to bila prva sve anost koja se održavala u novonastalom poretku, a na koju se, po obi aju, okuplja po nekoliko hiljada župljana, to su ustaške vlasti, zajedno sa reakcionarnim dijelom sve enstva, odlu ile da taj dan proslave i kao imendant ustaškog poglavnika Ante Paveli a, te kao prigodu za obilježavanje »povjesnog uskrsnu a« tzv. Nezavisne Države Hrvatske, tako da su pripreme bile velike a proslava je trebalo dugo da se pamti u ovom kraju. Najavljen je i dolazak nekih glavešina, te pojave ustaških vojnih formacija koje bi se prvi put vidjele.

Pošto sam ponovo po eo da radim u Metkovi u, kod majstora Vinka Dragovi a, neposredno pred ovu proslavu došao sam na Bija u i sastao se, kao i obi no, sa Marijanom Primorcem. On mi je rekao da je iz Ljubuškog dobio letke - Prvomajski proglaš Centralnog komiteta Komunisti ke partije Jugoslavije, i zadatak da se, uo i same ustaške

proslave, rasture na odre enom podruju. Predložio je da se i ja uključim u tu akciju koja nas je mnogo radovala i od koje smo mnogo očekivali. Zadatak sam prihvatio. Napravljen je plan akcije i leci su rasturenii. Dobio sam zadatak da organizujem i u estvujem u rasturanju letaka u Bija i, Ante Primorac na Hardomilju i Teskeri, Ivan Paponja u Zviriima i Stubici, a Marijan Primorac na Humcu, gdje se i održavala centralna proslava. Od Marijana sam saznao da će leci biti rasturenii i po ostalim selima, ali mi nije rekao u kojima i kada će to u initiji.

Akcija je uspješno izvedena, tako da su leci, odre enog dana, osvanuli u mnogim selima ljubuškog sreza. Narođeno ito su Marijan i neki drugovi iz ljubuškog imali delikatan zadatak, jer su leci morali osvanuti na samoj ustaškoj bini, zatim u crkvi i na drugim mjestima gdje se okupljao narod. U akciji rasturanja letaka nisu u estvovali samo komunisti već je u nju bio uključen i širi krug simpatizera. Bilo je slučajeva da su pojedine grupe, pored rasturanja obijenih letaka samoinicijativno, na papirima, ispisivale parole i lijepile ih po selu, na javnim mjestima, ili ih stavljale na vrata pojedinim istaknutim ustaškim ljestvama, kao što je bilo u Zviriima.

Ta akcija komunista izazvala je pravo zaprepaštenje ustaša, a onda i njihovo brzo i surovo reagovanje. Uhapsili su sve one za koje su sumnjali da su u njih u estvovali. Iz Bija su uhapsili: Juru Galić i Velikog, Marijana Primorca, Antu Primorca, Iliju Primorca, Ljubu Primorca, Stjepana Galića i mene. U ljubuškom su uhapšeni: Haso Mesihović, Mirko Mucić i Harno Sadiković, a u Grabu: Jure Granić, Mato Markotić, edo Markotić, Mirko Kolak, Vlatko Hrstić, Nikola Nosić, Marko Vujević, Jure Grbavac i Jozo Šošić. Ovo je, u stvari, bilo i prvo hapšenje koje su izvršile ustaše u ovom kraju.

ZLO INAC FRANO SUDAR »U I KOMUNISTE PAMETI«

Nakon ovih hapšenja, u ljubuškom se, 16. juna, pojavio i zloglasni ustaški emigrant Frano Sudar. Kad je došao, tražio je - komuniste. Najprije je, sa pratnjom, navratio do zatvorenika iz Graba, koji su bili zatvoreni u žandarmerijskoj stanici u Vitini. Upao je me u zatvorenike, gdje je koristio malo riječi, odmah je prionuo na »posao«. Najprije je za poramicu uhvatio Vlatka Hrstića, izvukao ga na ulazna vrata i u potiljak mu ispalio sedam metaka. Ostale je, sa družinom, tako izubijao da su se svi našli na podu, mnogi i u besvesnom stanju. Mirko Kolak je od tih udaraca i poludio, pa je za kratko vrijeme umro. Tog dana, drugovi iz zatvora su Vlatka sahranili u polju, van groblja. Pod stražom su mu iskopali grob i u njega položili tijelo.

Poslije Vitine Sudar je, sa pratnjom, došao u ljubuški. Pošto smo mi zatvorenici bili prebaeni iz žandarmerijske stanice u sreski zatvor (u zgradici kotarskog poglavarstva) on je tu došao. Njegov dolazak nam je najavio ključar Mirko Bunoza, uz prijete u napomenu kako »taj iz sebe nikog ne ostavlja živog«. Kada se Sudar pojavio, mi Bija ani (osim Jure Galića i Velikog, koje su držali odvojeno) nalazili smo se u dvorištu zatvora. Stao je nasred hodnika, ruku držeći na pištolju, i prijeteći omernjavom pozvao nas komuniste, da uemo u eliju. Kad smo se okupili postavio nam je nekoliko pitanja, uglavnom insistirajući na odgovoru - da li smo rasturali komunisti keletke. Dobivši odre an odgovor, na nas je, bez daljnog ispitivanja, srušio kišu udaraca. Tad sam prvi put doživio udarce od ovjeka za kojeg je bilo oito da dobro vlada tom vještina. Za as smo sje svi našli na podu i po nama su padali udarci

puškama, pištoljima, bokserima, cipelama i ostalim oružju ima zlo inca Sudara i njegove pratnje. Naročito su, tom prilikom, nemilosrdno tukli Marijana Primorca.

Prošlo je od tog užasnog događaja nekoliko dana. Jednog jutra je naše raspoloženje bilo nešto vedrije nego obično. Počeli smo i pjevušiti. Donekle smo preboljeli rane od zadobijenih udaraca. Dok smo se nalazili u takvom raspoloženju - vrata zatvora su se naglo otvorila i me u nas su utrile ustaše. Tako su nas izubijali da je Elija bila sva krvava. Tada smo od ustaša, dok su nas tukli, saznali da je Hitler napao Sovjetski Savez. U stvari, oni su mislili da mi to već odnekud znamo i da se radi toga radujemo - o ekuju i pobedu Crvene armije.

Nastao je pokolj srpskog življa, zatvaranje i zlostavljanje komunista i ostalih patriotskih snaga u Ljubiškom i okolini, tako da je kroz naš zatvor danonoćno prolazilo mnoštvo ljudi. Ustaše su ubijale na svim stranama. Sva ta ubijanja doživljavali smo posredno; o njima se pričalo, ili nam ih je sa ushi enjem opisivao klijan Mirko Bunoza, i sam u esnik tih zločina, dolazeći i me u nas sa krvavom puškom i svaki put govoriti o »revoluciji« koju oni vode (kako je on nazivao zločine koje ustaše izvrše), te da se i mi pripremimo - jer smo u toku noći biti likvidirani i, sa Srbima, baš eni u jamu.

KRVAVI ISPITI LJUDSKE SAVJESTI

To vrijeme je obilovalo raznim događajima, u kojima ljudski život nije predstavljao ništa ili je predstavljao sve, gdje su pojedinci padali na ispit u ljudskosti, ili se uzdizali, ostajali uspravni, ljudi. Primjera i za jednoga i za drugoga ima bezbroj, zauvijek upam enih. Isti em samo dva.

Za vrijeme najjačeg ustaškog pokolja, žandari su jedne noć k nama, u zatvor, ubacili dvojicu pijanih ljudi. Bili su to Jozo Zovko i Marijan Skoko. Ujutro, kad su se otrijeznili i kad je svanulo, teško im je bilo vjerovati da se njih dvojica »zaslužnih ljudi« nalaze među nama, komunistima. Nije nam bilo teško od njih saznati kako su ta dvojica zločinacima itavu no ubijali Srbe, nakon čega su se me usobno potukli. Vlast ih je, da bi se stanje »smirilo«, morala zatvoriti. Kad su, otrežnjeni od raka i zakrvavljenih očiju, ugledali me u nama Hasu Mesihovića, u ovom kraju poznatog komunistu, tako su ga počeli tu i da je nekoliko puta padao u nesvijest. Optuživali su ga da je on taj koji »okreće i zavodi hrvatsku omladinu putem komunizma« (nazivaju i komunizam i komuniste najpogrđnjim imenima).

Drugi slučaj dogodio se gotovo u isto to vrijeme, a radilo se, kako smo od naših muževi saznali, o tome da se narod isto ne Hercegovine, u okolini Nevesinja, digao na oružje. To jutro neki od nas su, kome znati iz kojih razloga, opet pjevušili. To je vjerovatno, uočeno neko od doušnika i obavijestio ustaše. Oni su, ponovo, načeli sa Franom Sudarom, uletjeli k nama, učeli, i tako nas nemilosrdno tukli da smo poslije toga sumnjali da je Marijan Primorac ostati živ. Saznali smo da nas tukli radi toga što se radujemo i pjevamo što se jedan ustaša nalazi mrtav na kamionu, odmah do zatvora, a koji je poginuo od ustaničke puške, i što su se Srbi pobunili protiv ustaša i NDH. A mi, do tog momenta, od svega toga nismo ništa znali!

Međutim, kada se izuzme Sudar sa ustašama i saradnicima, u dubokom sjenu ostaju i dirljivih, ljudskih, plemenitih primjera saradnje, solidarnosti, ohrabrenja. Recimo, u zatvoru nas je esto posjećivao kafedžija Smajil Delalić. On je, po odobrenju kotarskog predstojnika

Ivana Bukovca, pojedinim drugovima, koji su bili od udaraca nepokretni ili izmrcvareni, donosio aj i uvijek bi nam, tom prilikom ulio nadu, ohrabruju i pogled, prozborio toplu rije. Iako ga je uvijek pratilo, naj eš e klju ar Mirko, on bi nas svaki put, na odre en na in i uz blag osmijeh, hrabrio da se držimo, davao znak da e dobro biti i da ljudi u gradu rade na našem spasavanju. Njegov dolazak bi nas veselio, od njega smo uvijek ponešto saznavali i poslije njegovog odlaska ostajali bogatiji za jednu nadu - iako smo znali da nam u ustaškom zvjerinjaku malo ko može pomo i.

Bilo je potresnih, nevjerovatnih, primjera. Kad nas je, nakon prve »posjete« Frane Sudara, obišao u eliji Ivan Primorac Stari, Marijanov otac, on je na podu, u krvi, gledao sina a da ga u prvi mah nije mogao poznati. Kad ga je prepoznao dugo ga je nijemo gledao, pla u i kao dijete; škripao je zubima, a zatim nas tješio govore i da e sve u initi kako bi nas spasio.

U zatvorima u Ljubuškom i Mostaru zadržani smo do konca oktobra 1941. godine, kad smo, nakon završene istrage, izvedeni pred ustaški prijeki sud. Me utim, sud nije raspolagao dokazima o našoj krivnji, pa smo oslobo eni od optužbe i pušteni na slobodu.

Dok smo se nalazili u Mostaru, u »elovini«, me u nama je, kao moralna potpora bio Jure Gali Veliki. Vi ali smo se s njim vrlo esto, u krugu zatvora ili u hodniku, za vrijeme šetnje. I on bi nas svaki put krišom, na odre en na in, hrabrio da se dobro držimo, davao nam do znanja da e se »naša stvar« dobro završiti i da se radi na našem spasavanju. Jure je bio takav da mu se moralno vjerovati. Ovo bi nam davao do znanja u prolazu, bilo stiskanjem šake, ili rukom, hvataju i se za bradu, ili ubacivanjem kroz otvorena vrata elije, prilikom šetnje, komadi e papira sa najkra im obavještenjima. U tim uslovima do olovke se teško dolazilo, a nerijetko je takvo saopštenje, ili neku odluku, trebalo što prije prenijeti jer se radilo o istrazi. Tada se to moralo, bez ekanja da se nabave olovka, pisati krvlju iz rane koja se otvarala na tijelu. Drug Veliki nam je i u tome davao primjer.

Mene je, za vrijeme istrage u Mostaru, pljenilo držanje sudskog pravnika Slobodana Tambi a.³ On bi nam otvoreno (naravno, u etiri oka, u jednoj zatvorskoj sobi) govorio kako da se branimo i šta na sudu da govorimo. Meni je bio neshvatljiv takav rizik koji je on time preuzeo. Djelovao mi je prijateljski, jer sam tako shvatio i njegovo ru avanje s nama, u gestioni Blaška Sliškovi a, kad smo izašli iz zatvora. Ovo tim prije kad se zna da su nas se tada mnogi ljudi klonili, žele i da, zbog »etiketa« koje smo nosili, budu što dalje od nas.

Izlaskom iz zatvora saznali smo da su Jure Gali Veliki i Haso Mesihi uistinu imali vezu sa drugovima iz partiskske organizacije Mostara, koja je radila na našem spasavanju, i to preko osoblja koje je radio ne samo u sudu ve i u tužilaštvu.

POVEZIVANJE I SARADNJA SM KOMUNISTIMA IZ METKOVI A

Izlaskom iz zatvora život nam je bio i dalje težak, pun opasnosti i pogubljnih situacija. Mjesne ustaške vlasti bile su iznena ene i jako nezadovoljne našim puštanjem na slobodu. Ustaše iz Bija e tr ale su u Ljubuški i izražavale svoje nezadovoljstvo i u enje: kako se moglo de-

["] Decenijama poslije rata advokat u Mostaru.

siti da se »komunisti puste živi na slobodu«, i tražile su uputstva o tome kako dalje sa nama da postupaju. Vlasti iz Ljubuškog su intervensale dalje, tako da je sve došlo do Zagreba. Tamo se, kako smo kasnije saznali, i sam Dido Kvaternik, šef Ustaške nadzorne službe, zainteresovao za našu »stvar«, traže i od pot injenih informacije o tome, pa i sam sudski spis.

Stavljeni smo pod ustašku »prismotru«. U selu je već postojao ustaški roj, istina nevelik, ali se u njemu nalazilo nekoliko vrlo drskih i nasrtljivih ljudi, koji su, u svako doba dana i noći, upadali u kuće, kontrolisali gdje se ko nalazi i zahtijevali da im se, u određeno vrijeme, javljamo. Krajnje drskoj ustaškoj nasrtljivosti u selu naročito su bili izloženi Marijan Primorac i Ante Primorac, jer su živjeli u njihovom bližem susjedstvu.

Povratkom u selo zatekli smo jedan broj ljudi koji se, zastrašeni ustaškim terorom, nisu željeli sresti - sa nama, da ih ne bi vidio u našem društvu, jer su se plašili posljedica za sebe i svoju familiju.ak se i bliža rodbina tako ponašala, zbogega smo se mi vrlo neugodno osjećali. Jedan broj omladinaca, koji je do tada bio pod utjecajem Partije, pokolebao se, ili se, iz straha od zatvaranja i drugih zlostavljanja, priključio ustašama. Bilo je slučajeva da su u ustaške formacije otišli i neki koji su sa nama u estvovali u rasturanju komunističkih letaka. U velikom broju slučajeva na te ljude je vršila pritisak i na njihovo ponašanje utjecala sama sredina: familija, rodbina, komšije. Poneki od njih su se uskoro, kad im se za to pružila prilika, ponovo vratili k nama i stupili u naše redove.

Taj period je obilovalo nastojanjem vlasti »Nezavisne Države Hrvatske« da se, po raznim osnovama, što više ljudi pozove u domobranu i upute se - bilo kao regruti, »regularno«, ili kao rezerviste - u razne dijelove zemlje, a najviše u Bosnu, da bi ih što više bilo pod oružjem.

I na neke koji su izašli iz zatvora vršen je pritisak da se priključimo ustašama - da bismo »sa sebe i sa sela skinuli sramno komunističko ime«. To nam je, kako su govorile ustaše, bio jedini način da obezbijedimo sebi siguran život u Paveli evoj »endehaziji«. Nas etvoricu, rođene 1921. godine, na regrutaciju su vodili u Mostaru, pod stražom i svezane, još dok smo bili u zatvoru. Proglašeni smo sposobnim i regulovani, zbogega je tu obavezu bilo vrlo teško izvrdati. No, mi smo je izbjegavali, izgovarajući se na različite načine. To smo inili svi osim Ljube Primorca, koji je poklekao i, krijući se od ostalih, otišao u ustaše. U odbijanju ustaških nasrtaja te vrste naročito je bio otvoren, bolje reći držak, Marijan Primorac, koji je i to radio otvoreno, sa prezirom i omalovažavanjem ustaša i njihove države i vojske.

Izlaskom iz zatvora mi Bija ani nismo uspjeli da se povežemo sa drugovima iz partizanske organizacije u Ljubuškom. Inače, Ljubuški je, kad se zaratio, imao oko 20 članova Partije i SKOJ-a, ali se gotovo nikog od njih, kad smo mi izašli iz zatvora, nije više nalazio u mjestu. Za vrijeme našeg tamovanja, a i kasnije, oni su, svi do posljednjeg, na ovaj ili onaj način, morali da napuste Ljubuški. Otišli su u partizane, koristeći i se raznim kanalima i vezama, i to na Borke, Romaniju ili negdje drugo - na partizanske zadatke. Koliko se zna, te godine su prvi od Ljubušaka otišli u partizane: Šalim Čerić, Halid Šaćiković, Hasan Daupović, Mirko Mucić, Šaban Šaćiković, Hajro Mujezinović, Halid Hrnenović, Omerica Šaćiković, Midhad Dizdarević, Husa Orman, Enes Orman i Džemal Muminagi.

Bez ikakvih poteškoća smo uspostavili vezu sa organizacijom KPJ

313 u Metkoviću, iako je i u tom mjestu, u međuvremenu, bilo velikih ubici-

janja, hapšenja i proganjanja. Naša daljna aktivnost odvijala se u sastavu te organizacije, sa težištem rada me u Bija anima. Neumorni Jure Gali Veliki svoju aktivnost je intenzivnije usmjerio ka Neretljanskoj krajini, dok je dvojicu, Marijana Primorca i mene, jedine lanove Partije u Bija i, držao kao vezu i davao nam zadatke. On je održavao kontakte sa vrlo širokim krugom ljudi i bitno uticao na njihovo raspoloženje i politi ku orijentaciju.

VOJNI DEZERTERI - NOVA ŠANSA I OBAVEZA

U 1941. godini pojavili su se i naši prvi vojni dezerteri o kojima smo se morali starati. Dok smo se mi nalazili u zatvoru, Jurin brat Andrija je pozvan u domobrane. Negdje pod konac godine pušten je ku i, na odsustvo. Tada je odlu eno da se više ne vra a nazad, tako da se od tada po eo kriti po ku ama i ogradama. I moj stric Ivan (ro en 1912. godine) dobio je poziv za domobrane. Ni on se nije odazvao, ostao je u ku i. Prema dogovoru, uzeo je kofer, izljubio se sa uku anima i pozdravio sa komšijama, pa otišao u Gabelu. I umjesto da sjedne na voz, sa ekao je no , vratio se ku i i nastavio da se krije. Jedno vrijeme se krio kod Mate Petruši a (Matin brat Ilijan, koji je živio u Crvenom Grmu, bio je okorjeli ustaša), ovjeka za koga niko nije mogao posumnjati da bi mogao praviti takve usluge našem pokretu. I Iko Petruši , Matin brat, dobio je poziv da ide u domobrane, ali je on ne samo tada ve i sve vrijeme rata simulirao tešku bolest i ostao kod ku e. Na koncu, poziv je dobio i Jure Gali Veliki. I on je, za vlast i pojedine komšije »otišao« u domobrane, a u stvari je prešao u ilegalnost i u potpunosti se posvetio organizovanju ustanka.

Da bi se, koliko je to najviše bilo mogu e, izbjegle neprijatnosti koje su ustaše i organi njihove vlasti mogli praviti našim porodicama, za svakog od navedenih se moralno vješto izmišljati: gdje služi, u kojoj jedinici, da li i šta piše ku i, pa ak na neki na in organizovati i »dobijanje« pisama, izmišljati im prikladan sadržaj kako bi se mogla pokaživati i itati onome kome se bude moralno.

NAROD POD ZASTAVOM BEZ USTAŠKIH SIMBOLA

Iste godine, na Boži (25. decembra), u selu se odigrao još jedan doga aj koji je napeto i eksplozivno stanje u Bija i do kraja zaoštio. Na taj dan, svake godine, u susjednom selu Zviri i, održavala se vjerska misa na koju bi, po obi aju, sva omladina, pa i stariji svijet iz okolnih sela dolazili grupno, pod zastavom, koju bi redovno, nosio jedan od omladinaca. Tog puta, zastavu je, bez ustaških obilježja, nosio Marijan Primorac. Svijet se, po obi aju, okupio na sredini sela, na Privorcu. Tek kad je kolona ve krenula, neko od seoskih ustaša je primijetio da omladina ide pod zastavom koju nose komunisti, i to bez ustaških oznaka. Ustaše su vrlo bu no, uz prijetnje, zahtijevale da se zastava oduzme od Marijana, »preuredi« i udesi da je nosi neko drugi, a ne komunist. Marijan i još neki omladinci, pa i stariji, tome su se suprotstavili - pod izgovorom da zastava nije ni komunisti ka ni ustaška ve seoska. Selo se podijelilo i nastala je tu a. U gužvi je i koplje zastave slomljeno. Marijan je pogao en kamenicom, a njegov otac Ivan je ispalio iz pištolja nekoliko metaka. Svijet se rasturio. Marijan, Ivan i još neki izvadili su iz kamenjara oružje, zabarikadirali su se u Ivanovoj ku i i nikome nisu dozvolili pristup. Kad je jedan broj utjecajnih ljudi, me u kojima je bilo

i proustaški orijentisanih, vidio da je »vrag odnio šalu« i da bi se moglo nastradati - zauzeli su se kod obje strane da se smire, da se ne ide dalje, da se uvaju ljudi i imovina. Situacija se smirila, ali kratko. Nakon nekoliko dana u selo su došli žandari - da ispitaju šta se dogodilo.

Poslije tog doga aja Marijan nije mogao još dugo djelovati legalno. Zbog toga se jedno vrijeme sklanjao u brdo, iznad ku e i me u kamenje, dok na koncu nije prešao u potpunu ilegalnost. Tako je za nas, koji smo živjeli polulegalno, stanje postalo još teže i opasnije. Po selu se poelo pri ati kako se komunisti, jedan po jedan, odme u u šumu da dižu bunu, tako da je naše kretanje svedeno na najnužniju mjeru i bili smo vrlo oprezni.

Podigli smo i svoj logor. Šator smo razapeli u šumi, u ogradi Nikole Gali a Veraje, poviše Poda, i tu bismo preko no i spavali. Bili smo oružani puškama, jednim puškomitraljezom, bombama imali smo dosta municije. I zaklone smo napravili i odredili gdje koje oružje postaviti u slu aju da nas neprijatelj napadne. Imali smo i Marijanov radio-aparat.⁴⁾ Smjestili smo ga u jednu jamu u blizini našeg logora. Jama, dosta plitka, nalazila se u kamenjaru, pod velikim hrastom. Radio i baterije smo od vlage zaštitili daskom i šatorskim krilom. Antenu smo vješto, kroz kamenje, izvukli iz jame, a zatim je, ispod kore hrastova stabla, provukli me u granje, gdje smo je razvukli. Svako ve e slušali smo vijesti, strogo vode i ra una da nas ne otkriju. »Na vijesti« kako smo to govorili, išla bi po dvojica, a zatim bi ih, što prije, usmeno prenosili drugovima i tako su širene.

USPJEŠAN PO ETAK ORUŽANIH AKCIJA

Po eli smo i sa izvo enjem oružanih akcija. Prva je bila sje a telegrafskih stubova ispod Novih Sela, na cesti Metkovi - Vrgorac. Izvedena je kao sastavni dio šire akcije koju je organizovala i kojom je rukovodila partijska organizacija Metkovi a. U njoj su, iz Bija e, u estvovala sedmorica: Jure Gali Veliki, Marijan Primorac, Ante Primorac, Ivan Primorac, Andrija Gali , Ivan Gali i ja. Akcijom je rukovodio Jure Gali Veliki. Dan uo i polaska u akciju, za taj zadatak smo se brižno spremali. Pripremili smo oružje i, po rasporedu, alat kojim je trebalo presje i stubove. Koliko se sje am, Marijan Primorac je bio zadužen da ponese klijesta za presjecanje žica, a Ivan Gali i ja sjekiru i veliku pilu za stubove. Ivan je toga dana dobro naoštrio i jedno i drugo. Nave e smo se svi okupili u Gali a zaseoku, kod Poda, u ogradi Nikole Gali a Veraje. Žure i na odre eno mjesto, prošli smo nedaleko od žandarmijske stanice u Novim Selima.

Ta akcija imala je velikog odjeka u narodu. Bilo je svakakvih naga anja i komentara; od pri a da su sje u izvršili komunisti sa ovog podru ja, pa do onih da su se s isto ne strane Neretve prebacili etnici - da bi »uzburkali mirne vode« u ovom kraju.

Sje am se zadatka koji smo, Marijan Primorac i ja, dobili od Jure Gali a Velikog. Poslije više uspješnih pokušaja morali smo da odustanemo. Trebalо je da u Pozloj Gori likvidiramo ustaškog tabornika koji je živio u tom selu. Zima je bila oštra, vjetrovita i sniježna. Nekoliko dana nas dvojica, naoružani puškama taborniku smo pravili zasjedu uz cestu, u blizini njegove ku e. O ekivali smo da nai e na biciklu. Pošto je tabornika poznavao samo Marijan, trebalо je da pucam na njegov

⁴⁾ Prije rata, pa i tada, to je bio jedini radio u Bija i. Kad je Marijan zatvoren, uku an su radio sakrili u brdo da ga ustaše ne bi odnijele.

znak. U predve erje, po kiši sa susnježicom, ugledali smo jednog ovjeka na biciklu - kako jednom rukom upravlja, a u drugoj drži kišobran. Pošto smo mu, zbog neravnog terena, glavu mogli vidjeti samo povremeno, Marijanu se u inilo da je to tabornik. Dao mi je znak da prema dogovoru (kada do e na odre eno mjesto) pucam. Ali, u posljednjem trenutku, kad je prilika na biciklu trebalo da do e do odre enog mjeseta, vidjeli smo ga bolje. Marijan me je snažno uhvatio za ruku i tiho rekao da to nije ovjek kojeg ekamo. Tako je nedužni prolaznik, zahvaljuju i samo jednom pokretu ruke kojom je držao kišobran, ostao živ. Ubrzo poslije toga, Jure nas je, ne znam iz kojeg razloga, obavijestio da od tog zadatka odustanemo.

PALJENA, RASELJAVANA, KRVLJU NATAPANA, ALI NE I POBJE ENA

Sve vrijeme radili smo na prikupljanju oružja, municije i ostale ratne opreme - svjesni da se radi o zadatku od prvorazrednog zna aja. Oružje smo nabavljali od ljudi kojima smo se smjeli povjeriti, kupovali ga za pare ili mijenjali za duhan. Pokazalo se da je oružja u narodu, i pored svih nastojanja ustaša da ga pokupe, prijete i imaočima i smrtnom kaznom, zadržano dosta, i da je dobro uvano i prikriveno preprodavano. Za nas je bio ne samo vrlo interesantan ve i važan puškomitraljez, za koji smo saznali da se nalazi kod Stjepana Gali a i njegovog ro aka Ante. Prepostavljali smo da e nam ga Stjepan dati, pa smo se dogovorili da ro aku Anti, za kojeg nismo bili sigurni kako e reagovati, kaže kako mu je ukraden. Tako je i bilo. Me utim, prevarili smo se. Ante je ubrzo prešao k nama, ali mu dugo nijesmo smjeli re i istinu o puškomitraljezu, boje i se da ga to nepovjerenje ne uvrijedi. Me utim, s muškomitraljezom je iskrasao novi problem - niko od nas u to vrijeme nije njime znao rukovati. Znali smo da to moramo nau iti, i to što prije, ali ne i gdje i kako. Na koncu, zaklju ismo da trojica, Marijan Primorac, Stjepan Gali i ja, odemo u jednu rup agu u Verajinoj ogradi i da ga isprobamo. Ubrzo nam je pošlo za rukom da shvatimo kako se otvara pojedina na paljba, ali nismo mogli da doku imo kako se dejstvuje rafalno. Pokušavaju i da to doznamo - ispalili smo dosta municije. Kad smo napokon, utvrdili kako se otvara rafalna paljba - od radosti smo nekoliko rafala ispalili u jednu metu. Tek tada smo se sjetili da nismo sami, odnosno da se ku e, i to ne samo naše ve i ustaške, nalaze u neposrednoj blizini. U selu je nastala panika. Ustaše su znale da njihovi nemaju mitraljeze i pomislili su najgore, a mi smo za našu krajnju neopreznost, primili oštru kritiku od Jure Gali a Velikog.

Kako je vrijeme praticalo do nas je sve eš e i sve žeš e dopirala jeka artiljerijske paljbe iz isto ne Hercegovine, pa i iz grani nog dijela Bosne. U narodu se pri alo o ustanku koji plamti na sve strane. U sela su sve eš e, stizala obavještenja o poginulim na Romaniji, ili u nekom drugom kraju zemlje. I pripadnici pojedinih vojnih jedinica sve eš e su dolazili ku ama i pri ali o onome što se doga a u krajevima u kojima je ve otpo ela borba.

Narod je i sam video da se u zemlji nešto krupno doga a: pruge se ruše, vozovi miniraju, hrana ne dolazi, glad postaje sve teža, ljudi ginu na sve strane, ustaše postaju sve brutalnije i svakodnevno vrše mobilizaciju. Prema tome, sve kre e druga ije nego što je u po etku njavljivano. Mi smo opet, sa svim onim što smo inili - bili nezadovoljni.

esto nam se inilo da je sve to, u krajnjem, sitnica da bismo mogli puno više uraditi i da postignuto, u stvari, i nije ono što smo mi mislili

da bi trebalo biti. Zato smo Juri Gali u Velikom sve eš e postavljali pitanje: zašto oklijevamo, zahtijevaju i da nekud krenemo, da otpo ne-mo sa oružanom borbom. On nas je smirivao, isti u i da se u Dalmaciji vrše pripreme za širi ustank i da e se uskoro krenuti u borbu. Sje am se da se i on ljutio na nekoga »dolje«, u Dalmaciji, na ne iji oportuni-zam, na bezrazložno isticanje kako su ova naša sela i brda nepodesna za otvoreno hvatanje ukoštac sa mnogo nadmo nijim neprijateljem, za »govor oružja«. Dok smo ga slušali nije nam bilo teško zaklju iti kako u njemu plamti velika vjera u to da e se ti otpori i neshvatana savla-dati i da emo i mi krenuti na ustank. Jednom prilikom smo dosta kategori no zahtjevali da nam se dozvoli da idemo u isto nu Hercego-vinu i tamo se priklju imo ustanicima, uvjereni da Jure i Partija imaju vezu sa tim krajem i da on zna sve šta se tamo doga a. Naravno, našem zahtjevu da izvršavamo svoj zadatok i odužujemo svoj dug Partiji i na-rodu. On nam, pri tom, nije rekao da naša organizacija KP još nema uspostavljenu vezu sa vodstvom ustanka u tom kraju.

Najzad, i mi smo krenuli na brdo Rujnicu, a poslije na Biokovo. Bilo je to 23. aprila 1942. godine. Iza nas je ostala borbena Bija a. U narednom periodu ona se još bolje organizovala i masovno digla na us-tank. Prvi borci bili su samo iskra.

Rat je Bija u u potpunosti spalio, raselio, krvlju natopio, ali je nije pokorio.

OBREN STAROVI

PARTIJA I SLOBODARSKI NAROD

Velika oktobarska revolucija uticala je i na razvoj doga aja u ga-ta kom kraju. Koliko se sje am ve 1920. godine, pored ostalih partija, i KPJ je na izborima istakla svoje kandidate. Kandidat za Hercegovi-nu bio je Goiko Vukovi , a uvar

kutije KP u Samoboru Marko Starovi , radnik - povratnik iz SAD. U kutiji KP našle su se etiri kuglice. Za dvije se zna tko ih je stavio - Marko, kao uvar kutije KP koji je otvoreno istupao i govorio, i Simo Starovi koji se vratio iz Sovjetskog Saveza, bio dobrovoljac na Dobru-dži, a poslije ranjavanja i izbijanja oktobarske revolucije pristupio i u estvovao u njoj na strani Crvene garde. Za druge dvije kuglice nije se znalo ije su, ali se smatralo da su i one namjerno stavljenе. U Gacko se godinu prije tih doga aja vratilo nekoliko stotina dobrovoljaca - Ga-na sa solunskog fronta.

To su bili, mahom, ljudi 30-ih godina, nacionalisti-revolucionari, koji su ostavili svoje domove, žene i djecu, majke, sestre i o eve, borili se u Crnoj Gori, da bi zatim otišli na Krf i borili s^ zajedno sa srpskom vojskom za oslobo enje naših zemalja. Bili su to pošteni ljudi, ali na-šavši se u srpskoj vojsci dobili su i odre eno politi ko vaspitanje i op-redjeljenje - uglavnom su bili orientisani radikalnoj Partiji. Oni su u pogledu politi ke orientacije uticali na ostale, tako da je radikalna Par-tija imala veliko uporište u Gacku, što je i onemogu avalo djelovanje

Simo, pametan, razborit, uvidio je da mu nema opstanka u tome kraju. Napustio je Gacko, došao u Sarajevo a zatim u Slavoniju. Me utim, za njegova života, njegov uticaj se osjeao i uvijek je bio prisutan preko svoga brata Ivana, kome je on dao ta prva, po etni ka znanja iz politi kog života.

Marko je bio sirov, neizgraen, sa vrlo malim znanjem i brzo je bio ismijan i onemoguen u svakom radu.

Rad Partije u gata kim masama ponešto se osjeao povremenim dolascima Panta Šupiće. Ali to je bio vrlo neznatan uticaj, pojedinačni, koji nije bitnije uticao na mase. Negdje između 1933. i 1937. godine rad Partije se, ponešto, aktivirao preko Deska Bukvića, koji je me u gataku omladinu u gradu unosio napredne ideje. Me utim, konkretnije akcije počinje tek 1938. godine dolaskom Draga Mastilovića, koji je radio sistematski. Drago je bio pun volje i elana, imao je mnogo odličnih ideja, dosta poznanstva i to mu je omogućavalo razgovor sa ljudima, ukazivao je na politička zbivanja u svijetu i kod nas, na stavove KP u borbi sa režimom i tako uticao na orijentaciju masa. Naročito je njegov rad bio plodan u periodu ferija, kada se u Gacku i Avtovcu skupljala srednjoškolska omladina. Taj njegov neimarski rad je urođio plodom već 1940. godine, kada je u Gacku bilo pet lanova Partije, računajući i Dragom, ali su ubrzo trojica zaobišena. Vjerujem da je u tom periodu moglo biti mnogo više partijaca na terenu Gacka, da je Drago smjelije prišao prijemu u Partiju ljudi koje je on privređao na poziciju Partije, koji su bili vrlo estetički odani, ali koje je on želio da još izvjesno vrijeme, kroz posebne akcije, provjeri.

Godine 1940. primljen sam u Partiju. Primili su me Drago i Jusufevro. U isto vrijeme Drago je primio Rašida Pašića, alasana Blaža i Vukotu Vuču. Me utim, poslije razgovora i drugog dolaska Jusufa Čevara u Gacko, donešena je odluka da se Rašid, Blažo i Vukota zaobiđu. U tom periodu Drago je održavao razgranate veze sa mnogim ljudima koji su bili simpatizeri Partije, kao: Ratkom Parezanovićem, Mirom Blaževićem, sestrama Ivković, Vinkom Crnošijom, Dušanom Mandićem, Dušanom Boljanovićem, Ivanom Starovićem, Boškom Mastilovićem, Stevom i Ksenijom Zimonjićem, Dejanom Košutom, Žarkom Rončevićem, itd.

Mira Blažević je bila u iteljica u Baši imala. Upoznao sam je septembra 1940. godine. To je bila povisoka djevojka plavih očiju. Preko Mire je održavana veza partiskske organizacije iz Fatnice (preko Halida omiljene) sa Dragom Mastilovićem. U to vrijeme Drago je imao i drugu direktnu vezu sa Jusufom Čevarom koji je bio organizacioni sekretar Oblasnog komiteta i istovremeno i sekretar Mjesnog komiteta u Mostaru.

Svi pomenuti simpatizeri su već prvih dana ustanka 1941. godine aktivno i organizovano stupili u borbu, iz čega se najbolje vidi da je i Drago napravio grešku što mnogo ranije te ljudi nije uključeni u Partiju, jer bi na taj način Partija dobila daleko organizovaniji karakter i postigla, vjerujem, daleko veće i značajne rezultate nego što su bili.

U Avtovcu je takođe postojala jedna grupa koju su inicijalno Ljubica Mihić, Ranko Mihić, Dragoljub Bilanović, skojevac iz Mostarske gimnazije, amil Pašić, Fadil Pašić, dok je u Kuli djelovalo nekoliko vrlo dobrih omladinaca, kao: Šukrija Čimić, a oni mi se da je u to vrijeme bio primljen u SKOJ i Arif Tanović, sin po zaruvenom Džemalu (Ibanovića) Tanovića, te Džuburi Suljo i Lutvo. Mislim da smo tada masovnije prisutni u organizovanju partiskske organizacije, da smo u njemu uključeni ili ove mlade iz redova Muslimana, kao Fadila i amila Pašića, Sukriju Kurtovića, Čimića, mnoge stvari bi se dočinile odvijale drugačije. No, tako je bilo, Dragovićeve zasluge su ogromne, njegov uticaj je bio ogroman, ali stvaraju i,

Ijudi esto previde pojedine stvari koje kasnije, kroz hladnu analizu, kroz ste eno iskustvo mogu da se konstatuju.

Tako e treba pomenuti i Mirka Mastilovi a, vrlo naprednog srednjoškolca, u to vrijeme na odsluženju vojnog roka, Ristu Miloševi a, u i-telja, Ratku Miloševi a iz Rudoga Polja i brata mu Slavka, Sveta Kovalevi a, Obrada Petkovi a, Milana Vardu. Zatim, Radmilu Avdalovi , u i-teljicu u Lipniku, Aleksandru i Branu Miloševi i druge. Sve je to bilo još šire nego što ja iznosim, jer su oni svi imali one sa kojima su radili, tako da je bila šira baza uticaja nego ova koje se ja prisje am. Da je bila šira to najbolje pokazuje i razvoj ustanka prvih dana u Gacku.

U periodu o kojem sam govorio sje am se dviju zna ajnijih manifestacija.

Prvo, negdje jula ili avgusta 1939. godine u Gacko je došao Mira Popara i zajedno sa Dragom organizovao sastanak na kojem je u estvovalo dvadesetak mladi a i djevojaka iz Gacka, Avtovca i okolnih sela. Miro je govorio o politi koj situaciji u zemlji i svijetu, ukazao na predstoje u i svakodnevnu sve ve u opasnost od njema kog fašizma i potrebu borbe za raskrinkavanje vladaju e klike u Jugoslaviji. Susreo sam se sa Dragom i razgovarao, a tako e i sa ostalima. Bili su prosti preporo eni poslije toga sastanka, a njihvoa aktivnost je došla do izražaja, ve 2. avgusta na priredbi u Gacku. Omladinci su spremili pozorišni komad od Cankara »Sluga Jernej«, a talentovani omladinac Stevo Zimonji napravio je dvije karikature koje su bile istaknute u pozadini pozornice. Na obadvije karikature bio je predstavljen Milan Stojadinovi - na jednoj kao finansijer, zeleniš, koji »amnestira« selja ke dugove, a na drugoj kako seljaci upregnuti u jaram vuku plug, a za plugom Milan Stojadinovi sa svojim smrknutim likom, bi em u ruci kako šiba upregnute seljake. Na priredbi je prisustvovao i sreski na elnik, koji je naredio da se te karikature skinu. Pokušao je i da zabrani priredbu. Me utim, intervencijom gra anstva priredba je održana.

Negdje krajem februara 1941. pozvan sam ponovo u rezervu. Odmah poslije toga Drago se teško razbolio i bio u bolnici. Iako teško bolestan aktivno je rukovodio radom na terenu u Gacku. Na poziv Centralnog komiteta omladina iz Gacka masovno se javljala u dobrovoljce traže i oružje. Bjekstvo vlade i kralja upravo preko Gacka, ostavilo je na gata kog slobodoljubivog gorštaka vrlo mu an utisak, što je kasnije veoma mnogo doprinijelo pozitivnoj orientaciji masa prema narodnooslobodila koj borbi i partizanskom pokretu.

Nakon povratka sa albanskog fronta, gdje sam bio u 61. puku, posjetio sam Draga u bolnici. To je april mjesec 1941, moglo je biti 20, 19. ili 21. april. Drago je bio teško bolestan, doga aji su ga veoma kosnuli, što je još više pogoršavalo njegovo stanje. Nešto kasnije došla je i Ljubica Mihi . U to vrijeme u Gacku su se našli svi srednjoškolci, jer su sve srednje škole bile raspuštene. Sa Dragom smo razgovarali o novonastaloj situaciji i dogovorili se da u Partiju primimo nove lanove, kao i da se formiraju dvije elije - jedna u Avtovcu, druga u Gacku.

Dogovorili smo se da se u avtova koj eliji u Partiju prime: Danilo Zelenovi , skojevac, student medicine na Beogradskom fakultetu i Ljubo Koji , srednjoškolac, tako e skojevac, koji je od strane svojih seljana za vrijeme stare Jugosalvije bio prozvan »Staljin«, a što je u ono vrijeme jasno govorilo o njegovoj aktivnosti na liniji KP. Pored Ranka i Ljubice, (koji su u Partiju primljeni u Mostaru), Danila i Ljuba, u eliju je bio primljen i Boro Avdalovi . Za sekretara te elije bila je odre ena Ljubica.

U gata ku eliju bili su primljeni: Mirko Mastilovi , Sveti Kova evi , Dejan Košuti i Stevo Zimonji , a za sekretara te elije bio sam odre en ja. Kako su postojale dvije elije, a kako je Drago bio težak bolesnik i nije mogao aktivno i neposredno da rukovodi partijskim radom, dogovoren je da avtova ka elija bude neka vrsta biroa i da ja kao sekretar elije u Gacku ulazim i u avtova ku eliju. To je bilo partijsko rukovodstvo u tom momentu u Gacku. Bez obzira na to što je to bila biro- elija i dalje se osjeao snažan uticaj u rukovo enju partijskim radom druga Draga. U to vrijeme formiran je aktiv Skoja u Avtovcu. Ne bih se mogao sjetiti svih onih koji su bili u Skojevom aktivu u Avtovcu, ali sigurno znam da je bio sekretar Ranko Mihi , a da su lanovi bili amil Paši i Dragoljub Bilanovi . U Gacku je aktivom SKOJ-a rukovodio Dejan Košuti , lan Partije iz elije u Gacku. Ja se više ne sje am svih imena skojevaca koji su bili u to vrijeme u organizaciji. Koliko mene sje anje služi, to nisu bili skojevi aktivi, nego itala ke grupe u koje smo okupili prili an broj omladine iz Gacka. Postojale su 2-3 itala ke grupe i u njima su, izme u ostalih, bili: Slobodan Vukovi , Boro Govedarica, Šukrija Kurtovi . Skojev aktiv iz Gacka, kome je pripadala Aleksandra-Miša Miloševi , rukovodio je ovim itala kim grupama. Mislim da je i Ksenija Zimonji bila u aktivu Skoja u Gacku.

Pored ovoga, prikupljana je tzv. crvena pomo i postojali su stalni lanovi koji su davali tu pomo , kao: Vinko Crnošija, Zora i Milica Ivkovi , Ratko Parezanovi , Mira Blaževi , itd., a nisu bili lanovi Partije. Zbog udaljenosti od Gacka nisu mogli biti obuhva eni radom u itala - kim grupama.

U tom periodu, 29. maja održan je sastanak na Klinju. Organizovala ga je biro- elija iz Avtovca, a na njemu je trebalo da prisustvuje omladina iz Gacka, Avtovca i gata kih sela. Na tom sastanku trebalo je objasniti novonastalu situaciju i stanje poslije okupacije i razobli avati parole koje su ubacivali talijanski okupatori i dati smjernice za dalji rad. Dogovoren je da tim sastankom rukovodi drugarica Ljubica Mihi .

U to vrijeme su lansirali Talijani parolu: »Serbo bono, Turko morto«, a oni se, u stvari spremali da napuste Gacko i predaju vlast ustašama. U tom periodu održan je sastanak u Gacku na kojem su prisustvovali: bra a Dili , Smajo Kurtovi , Džemo (Ibanovi) Tanovi , Fehim i Vehbijja Paši , Mumo Hasanbegovi , Omer Kapetanovi i druge ustaške glavešine, kao što je bio Hasan ustovi i dr. Predstavnik ustaša Krešo Tonogal održao je govor i ukazao na potrebu obra una sa Srbima, za istrebljenje Srba iz ovih krajeva.

Znaju i za namjeru Talijana - da predaju vlast ustašama i povuku se u Bile u, na našem sastanku na Klinju smo htjeli da objasnimo kakvo treba da bude držanje omladinaca u raskrinkavanju tih talijanskih parola. Me utim, Ljubicu njeni roditelji nisu htjeli pustiti ukoliko ne idem i ja na taj sastanak. I kada mi je Ljubica to rekla, zna i trebao bih i ja po i, ina e se ne e održati sastanak. Kako sam ja imao ve 30 godina, a drugi su svi bili ispod 20 godina, i obzirom da sam u Gacku bio poznat kao komunista na deset godina prije nego što sam postao lan KP, samim mojim prisustvom tom sastanku davano je politi kobilježje. Ali drugog izbora nije bilo, ili i i bez obzira kako e to poslije ko tuma iti ili otkazati sastanak. Odlu ili smo da idem na sastanak, zajedno sa mojom drugaricom i sa Ljubicom. Sastanak je održan na jezeru Klinju. Bio je divan dan. Ljubica je govorila, iznosila gledišta biroa elije, jasno kao svoja gledišta, objašnjavala. U to je dovrao dje ak, sin amila Kurtovi a i obavjestio nas da su u Gacku uznenireni, da su sa-

znali da se na Klinju drži sastanak i da se Talijani i ustaše spremaju da do u i pohapse sve koji se nalaze na sastanku.

Materijali koji su bili pripremljeni za itanje poslije Ljubi inog uvodnog izlaganja brzo su sklonjeni i omladina se razbila po grupama. Odlu eno je da se tu eka i da se ne dozvoli da se razbježimo, pa da jedne po jedne hvataju - neka nas u grupi sve i sprovedu, bar e narod znati da je uhva ena grupa od 70 mlađih ljudi, što bi u svakom slučaju negativno uticalo na talijansku politiku i išlo u prilog omladini. Me u-tim, Italijani se nisu pojavili - iz kojih razloga, meni je nepoznato, ali vjerovatno su smatrali da bi im to više politički štetilo nego koristilo, mislili su da je to bezna ajno, bezidejno, mlađi svijet se sastao da propjeva, itd. Svakako da nam je to pokvarilo puni uspjeh, jer nije do kraja sprovedeno ono što je zaklju eno na birou elije, ali i to što je postignuto imalo je svoga pozitivnog odraza na dalje držanje tih mlađih ljudi.

Vračaju i se sa grupom Avtovana preko Miholja a za Avtovac, na Jovanovom brdu, saopšto mi je Špiro Zelenović da je uhapšen Filip Starović. Ta vijest me je potresla. Filip je bio predsjednik Saveza dobrovrijaca u Gacku. Na zboru u Gacku, koji je organizovao Drago, govorio je u svojstvu predsjednika dobrovrijaca. Bio je napredan ovjek. S Filipom sam se dogovorio, upravo to je bila njegova inicijativa, da ilegalno kupimo radio-aparat, pisa u mašinu, da nabavimo papira, isto tako ilegalno, a da će Filip dati sredstva za nabavku, te da će napraviti kolib u Manitoj gori. U njoj bismo smjestili tehniku i tako slušali vijesti, hvatali, umnožavati i obavještavati narod o situaciji. Jako pametan ovjek. Vrlo odvažan i progresivan. Ovo što sam iznio o njegovoj inicijativi za nabavke, jasno govorи koliko me je vijest o njegovom hapšenju mogla potresti, jer smo u njemu kao uglednom ovjeku iz ovoga kraja, kao predsjedniku Saveza dobrovrijaca imali jedan i te kako jak oslonac u našem daljem radu. Mali Arif Tanović me je pogledao, video da me je to potreslo. Ne znam da li on ima danas drugačija shvatanja o svome ocu nego što je imao tada, ali ovo je u tome periodu tako bilo i zato istinu iznosim. Kažem, mali Arif me je pogledao i rekao, da sada ustaše hapse Srbe, a docnije će etnički ubijati Muslimane i Hrvate. Taj dje ak od 15-16 godina, sin Đemala Tanovića, u tome momentu izgovorio je proročke riječi koje su mi duboko ostale u sjećanju i danas. Oni mi se bio je jednak potresen kao i ja.

Nismo se dobro snašli u toj situaciji i nismo ni pokušali da pružimo pomoć Filipu iako smo imali mogućnosti. To nam se docnije osvetilo, jer njegov nestanak iz naše sredine bio je za nas mlade ljude ne-nadoknadiv gubitak, iako smo već bili stekli određeni autoritet kroz parole o odbrani zemlje, kroz javljanje u dobrovrijce, kroz držanje na ratisti. To sam osjetio iz riječi Vidaka Rončevića, poslije mogućeg povratka sa albanskog fronta: »A sastavama komunistima, vi ste jedini u ovoj zemlji bili patrioci«. Vidak Rončević bio je trgovac, građanski političar, vrlo ugledan, koji nikada do tada nije izgovorio pohvalne riječi o komunizmu. Znači, našim držanjem stvoren je jedan određeni autoritet, ali zbog naše mladosti i naše iskustvo je bilo još nedovoljno, zato smo hapšenjem Filipa izgubili jedan veliki oslonac u Gacku. Esto sam otada o tome razmišljao i došao sam do zaključka da smo pogriješili što nismo poduzeli određene korake spasavanja Filipa, a mislim da smo imali mogućnosti, jer su to bili ustaški poeci, kad oni nisu bili organizovani i kada je bilo moguće da ih upamo Filipa iz zatvora.

Krajem aprila ili po etkom maja došao je u obilazak partijске organizacije u Gacko Jusuf Čećević. On je prije toga održao sastanak u bolnici sa Dragom i sa mnogim, zatim sastanak gatača, a poslije podne

stanak avtova ke elije. On nam je izme u ostalog, prenio da e se odrediti partijska konferencija u Mostaru na kojoj e se zauzeti odre eni stavovi koje je on tom prilikom prenio na eliju u Gacku i Avtovcu, a sto treba a bude akcioni program rada komunista. Na sastancima tih elija on je predložio, a elije su prihvatile, mene za delegata iz Gacka za Oblasnu partijsku konferenciju u Mostaru. To je svakako u injeno zbog toga što je Drago bio teško bolestan i vezan za postelju.

Jusuf je tom prilikom no io na selu kod moga oca gdje je s njim dugo i prijateljski razgovarao o nastaloj situaciji, i na njega, starog ratnika, ostavio snažan utisak, što je svakako docnije meni u mnogome olakšalo rad, iako ja ni prije nisam nailazio na prepreke, smetnje i sukobe sa ocem zbog moje politi ke djelatnosti. Ovo sam iznio radi toga da bi se vidilo kako je taj neveliki, mršavi i nježnoga zdravlja Jusuf umio da djeluje na vanpartijske mase, koliko je on poznavao i psihologiju sela, a ne samo radnika i radni ke klase iz koje je on potekao i kojoj je pripadao. Šteta što mnogi od nas nismo znali u svakom momentu da na emo u sebi tu snagu u spoznaji psihologije sela i seljaka jer bi nam to omogu ilo da pravimo manje greške i da brže idemo u okupljanju selja kih masa.

Prvog ili 2. juna održali smo sastanak avtova ke elije na kojem smo analizirali situaciju u Gacku, jer u to vrijeme ve se osjetila živa aktivnost ustaša kao posljedica govora Kreša Tonogala u hotelu u Gacku. Iako nismo znali razmjere te aktivnosti, predložio sam birou da lanova Partije odu na selo i da djeluju тамо, a smatrao sam da je to i ve a sigurnost za njih. Sa mnom se nisu složili, jer su polazili od one klasi ne šeme da revolucija po inje iz grada.

Nekako 2. ili 3. juna, ja sam se ve prebacio u Crnu Goru, jer je postojala opasnost da bi mogao i ja biti uhapšen poslije Filipa. Tu sam se zadržao do 5. kada su me pozvali da do em, jer e se održati Oblasna partijska konferencija u Mostaru.

U Gacko sam došao 6. juna. Sve je bilo mrtvo, na ulici nikoga nije bilo. Sreo sam Arifa Kažini a, vozio se na biciklu, zaustavio se i oslovio me: »Gospodine Obrene, molim Vas sklonite se sa ulice«. Upitao sam »Zašto?«-

Odgovorio je da mi to ne može re i, »ali dobro bi bilo da se sklonite da Vas ne vide«. Otišao sam u kafanu kod Gruje Višnjevca. Me u tim, ona je bila zatvorena. Zatim sam otišao u kafanu Jovana Govedare - i ona je bila zatvorena. Nisam znao o emu se radi, bio sam pomalo uznemiren tom muklom tišinom. Uto sam sreo sudiju Abazu Koludera i kadju ijeg se imena više ne sje am, ali je iz Konjica. Bili su veliki radikalni, vatreno su pozdravljali Lazicu Markovi a i ispoljavali velikosrpstvo. Pozvali su me da idem zajedno s njima na kafu. Pošao sam. Po eli su diskusiju sa mnom napadaju i Srbe, provociraju i me na razne na ine na što sam odgovorio Koludera: »Dok si ti Abazu, za vrijeme stare Jugoslavije srbovaao, pozdravljao sa ulaznih vrata suda Lazicu Markovi a, dotle sam se ja borio protiv srbovanja, a danas si ti ve i Hrvat od Ante Paveli a. Napadaš srpski narod, nazivaš ga bagrom, ja sam sad Srbin«. U to je naišao Vinko Crnošija, bio je postavljen za šefa poreskog ureda u Gacku. Hrvat, Dalmatinac, divan ovjek, omiljen kod masa, dobar, pošten, karakteran, kakvi se rijetko mogu sresti i pozvao me da do em kod njega u poreski ured, jer moj otac navodno, nije platio porez za tu godinu. Znam da sam nekoliko dana prije toga platio porez za moga oca i da je to izgovor Vinkov da do em u njegovu kancelariju kako bi mi mogao pružiti neko važno obaveštenje. Dok sam silazio u njegovu kancelariju sa prozora sam ugledao veliku užurbanost, a ula

se i puš ana paljba u pravcu Stepena, Samobora i Lipnika. Sve me je to iznenadilo. Bio sam ošamu en. Zatekao sam Vinka samog, podbo e-nog sa obadvije ruke i naslonjenog na sto. Bio je zamišljen, brižan, sa suzama u o ima. Upitao sam: »Šta je Vinko?«, »Sjedi« - glasio je odgovor. »Ju e sam preselio iz Korita u iteljice Milicu i Zoru Ivkovi . Kamion u kome sam ih preselio bio je sav krvav. Pohapsili su 155 Kori-anu izme u 1. i 3. juna, pobili ih i bacili u Koritsku jamu. Danas se borba vodi, negdje tamo prema Lipniku, Samoboru, Stepenu, Kazancima. Ovdje su pohapšeni: Spasoje Bukvi , Maleta Košuti , Vidak Ron evi , Veljko Višnjevac i još neki. Tebe e uhapsiti danas. Jedino preostaje da te ja sklonim u ku u kod mene«. Vijest me je iznenadila. To nisam o ekivao. Vinku sam odgovorio da to ne dolazi u obzir. »Istog asa bime i ja i ti uhapšeni. Ako treba ginuti bolje jedan nego dva, a ti kao Hrvat još možeš nešto i pomo i«. Dogovorili smo se da me isprati mimo straže, pa da pokušam da se probijem u Samobor. Poslao je po Žarka Ron evi a, skojevca. Žarku sam saopštio situaciju koja je nastala, o pokolju Kori-anu i Zagrad-anu, dao mu imena lanova Partije i SKOJA da ih obavjesti da e biti uhapšeni i da se pokušaju skloniti odlaskom na selo. Rekao sam i da se vodi borba za koju ne znamo ništa, ni ja ni Vinko, ali dolazi iz pravca Stepena, Kazanaca, Samobora, Lipnika.

Tog dana poslao sam moju drugaricu Olgu da obavjesti Todora Strovi a o ovome i da po e s nama. Todor je odbio navode i da nije nikome ništa kriv i da ne može ostaviti ku u i majku.

Drug Vinko me je proveo mimo straže i došao sam na Gostinac. Ro ak Drago Zelenovi je predložio da me prebaci preko Miholja ke Ljuti u Samobor. Pristao sam.

Me utim, Olga je cestom pošla prema Avtovcu i inilo mi se ne pošteno da nju ostavim samu na cesti izloženu raznoraznim neprilikama i iznad miholja ke crkve rekao sam Dragu da i ja idem cestom preko Avtovca, pa neka bude što e biti. To je bilo presudno, jer u momentu kada sam se ja vratio na cestu ustaše su opkolile Miholja e i hapsile. Uz put sam sreo Fehima Paši a na motoru, nekada poznatog etnika, sada sa fesom na glavi i velikim »U«. Organizovao je pokolj Srba u Gata koj kotlini.

Kad smo se Olga i ja približili avtova koj upriji, na njoj je stajao stražar, koji je, kada nas je ugledao pošao prema kafani Ibra Hasanbegovi a. Prešli smo preko uprije, a u to sam za uo korake i istovremeno glas Ibrin gdje govori: »Idite uz aršiju, idite gorje, pas vam majku«. Stražar na upriji bio je Ibro. Vidio nas je, propustio, a svoga sina i još jednog mladi a, koji su pošli za nama da nas uhapse, potjerao je u pravcu avtova ke aršije. Kada sam ugledao za le ima Avtovac, pred sobom Samobor, a znao sam da u Samoboru ima 32 puške, znao sam za pokolj, imao sam odmah jasnu orijentaciju. Pomislio sam u sebi da me više živa dograbit ne e.

U Samoboru sam naišao na uznemirenost. Okupljeni ljudi pored ku e moga oca, ro aci i komšije, raspravljali su o »glupostima« koje su napravili ustanici Kazan ani, Duli ani, Dani ani, Pržinjani i Stepenjani - gdje e se oni biti sa državom. Objasnio sam im situaciju. Naveo izvore iz kojih poti e objašnjenje o pokolju u Koritima, o opravdanosti ustanka u tim selima, jer to je odbrana golih života. Me utim, nisu prihvatali moje obrazloženje. Mene su osu ivali što sam išao iz Gacka. Dogovorili su se da ode delegacija i da izjavi lojalnost Paveli evom režimu, odnosno tzv. NDH. U delegaciju su izabrali i moga oca. Pokušao sam da ih u tome sprije im. Nisam uspio. Otišli su i bili odmah pohapšeni.

Mla i ljudi iz Samobora dogovorili su se da iskopaju puške, da organizuju stražarenje i odbranu sela. Nije bilo povezanosti izme u sela. Nije se znalo tko vodi ustank. Nakon dan-dva saznao se da su ustanike vodili šumari - Dušan Mandi i Dušan Boljanovi, da su oni zauzeli kasarnu na Stepenu, a da su napad na kasarnu u Kazancima izveli Vratkovani na elu sa Stanojem Tepavevim, jer su Tepavevi i iz Kazanaca, sa Kamenja e, gdje je bila žandarmerijska kasarna na Brlejvu, bili protiv napada na žandarmerijsku kasarnu. Mnogi pokušavaju da taj napad na Kazance i Stepen pripisuju bivšem etni komoj vojvodi popu Periši u. Međutim, istina je da su Kazance zauzeli Vratkovi na elu sa Stanojem Tepavevim, docnjim komandantom partizanskog bataljona »6. juna« i da su Duli ani, Dani ani, Stepenjani, Pržinjani, porodice Crnogorci, Mandi i, Boljanovi i i Nenadi i zauzeli Stepenku kasarnu.

Sjutradan, tj. 7. juna u borbi sa ustaškom satnijom poginula su u jurišu oba Dušana, Mandi i Boljanovi. To je bio težak udarac za ustanike u tom momentu. Izgubili smo i te kako dragocjene ljude za djelovanje Partije u docnjem periodu u tim selima. To su bila dva mlada, vrlo napredna ovjeka, koji su završili šumarsku školu na Ildži, a koliko mi je poznato, u toj šumarskoj školi na Ildži koja je trajala godinu - dvije dana, aktivno je djelovala partijska organizacija iz Sarajeva. Jedan veliki broj tih šumara, odmah po etkom 1941. godine, našao se u ustaničkim redovima, i to u partizanskim.

Sedmog juna Lipni ani na elu sa Kostom, Krstom i Vidojem Bjelegli em zauzimaju u zajednici sa Jaseni anima i Beruši anima Jaseniku kasarnu. U Jaseni koj kasarni na eni su trofeji pripremljeni za mučenje i ubijanje srpskog življa iz toga kraja - maljevi, lanci itd. Peko Mastilovi je sa grupom od 2 do 3 ovjeka izšao na Pleve i kli u i opalio nekoliko pušaka. Žandari iz Vrbe pred tim poklikom Pekovim pobegli su bez ispaljenog metka u Gacko. Tako je 7. juna stvoren veliki teritorij koji nikad poslije, ni ustaše ni okupator nisu zauzeli svojim posadama do 11. juna 1942. godine, kada su se naše snage iz Hercegovine povukle za Bosansku krajinu. U to vrijeme partijska organizacija u Gacku i Avtovcu bila je razbijena, tako da je na terenu Gacka ostao lan Partije Sveti Kovačevi u Srbevi imao, koji je bio u priličnoj mjeri izolovan, i ja na terenu od Kobilje glave do Vranja e.

U tom periodu Drago Mastilovi se još uvijek nalazio u bolnici i prestala je svaka mogunost njegovog djelovanja na razvoj ustanka u Gacku. Krajem juna zahvaljujući Osmanu Zvizdi u, obaru s kojim je Drago radio, govorio mu o njegovom porijeklu, profesiji i njegovoj pripadnosti radni koj klasi, dobio je propusnicu i otišao za Mostar. Dalja sudbina, upravo, životni put druga Draga nepoznata mi je sem iz izvjesnih priča koje su esto proizvoljne. Vjerujem jedino u tanost onog što mi je pričala Vukosava Čeranić, koja je nekoliko puta posjetila u Sarajevskoj bolnici, da ga je bolest bila istrošila, nevjerojatno iscrplila, ali da u njemu nikada nije ubila vjeru u pobjedu Partije i opravdanost borbe.

Poslije toga u Gacku se redaju događaji dramatični. Dolazi do velike borbe između ustaša i ustanika na Pržinama. U toj borbi ginu poznati ustanici - Milan i Spasoje Tepavevi. Spasoje jurišaju i na ranjenog Pavetića evog ustašu - Pospišila bio je pokošen rafalom mašinice. Milan, videći kako se Spasoje mrtav previja i pokošen pada na zemlju, okreće svoju pušku u pravcu žita iz kojega je planula mašinka. Istovremeno sa njegovom puškom planula je i mašinka iz ruke Zvonka Pospišila. Milan je pokošen, ali je i njegova puška dotukla Pospišila. Sutradan ustanici su našli Pospišila mrtva, mašinku su skinuli i predali je Spa-

sojevom bratancu Vojinu, koji ju je nosio i hrabro pao negdje 1944. godine.

Zatim dolaze borbe u Pustom Polju u kojima u estvuje i vod iz Samobora. U toj borbi vod je bo nom vatrom napao na ustaše koji su potisli ustani ku etu pod komandom Andrije Tepav evi a, u itelja, dobrovoljca u I svjetskom ratu, docnjeg partizana, koji je poginuo u borbi sa ustašama januara 1942. godine u Izgorima. Samoborski vod odigrao je zna ajnu ulogu u ovoj borbi, jer je bo nom vatrom natjerao ustaše na povla enje.

Poslije odbijenog napada ustaša iz Fazlagi a Kule, predvo enih potrođicom Ibanovi a - Džemovom bra om i stri evima, došao je pop Periši i održan je veliki zbor. Dok je pop Periši govorio na zboru o pripremanju napada na Avtovac, Kulu i Gacko, naišli su avioni i u brišu em letu mitraljirali zbor. U toj situaciji snašao se Ivan Starovi i sa desetak mladi a organizovao plotunska vatru po avionima koji su leteli u brišu em letu iznad boraca 50 m. Plotunska vatrica ovih hrabrih mladi a izazvala je požar na jednom od aviona koji se spustio u Muljsko polje kraj Avtovca i izgorio. Drugi avion, tako e ošte en, morao se pri nudno spustiti na poljanu izme u Zborne Gomile i Me ulji a. On je bio na ni ijoj zemlji, tako da je tek poslije odstupanja naših snaga za Bosnu juna 1942. godine, demontiran i preba en u Mostar.

Napad o kojem je govorio pop Periši bio je zamišljen tako da Golijani, Banjani i gata ka sela od Samobora, tj. Gareva, Dobrelji, Kazanci, Vratkovi i, Duli i, Dani i i Stepen u estvaju u napadu na Kulu Fazlagi a iz pravca planine Babe. Odre eno je da napadom treba da rukovodi pop Periši .

Druga grupa - Pivljani (Crna Gora), Lipni ani, Jaseni ani, Beruši ani, Žanjevi ani i Miholja ani treba da napadnu na Avtovac. Ovom drugom grupom odre en je da rukovodi kapetan Bajagi . Ali, kapetan Bajagi nije u estvovao u toj borbi, jer se njegov štab 28. juna 1941. godine nalazio na Ravnom, udaljen 10-15 km od položaja na Avtovcu.

Tre a grupa sela od Žanjevi kog potoka do Vranja e, pod komandom Milorada Popovi a, trebalo je da napadne Gacko. Bilo je odre eno da napad po ne u zoru, a znak za napad trebalo je da bude paljenje vatre u planini Babi. Vatru je trebalo da zapali pop Periši . Do paljenja vatre nije došlo jer pop Periši nije prešao sa ljudstvom u Babu planinu. Nalazio se pod Troglavom, gdje se izležavao sa stotinak ljudi.

Ljubo Kurkulija sa Kurkulijama zasjeo je na cesti bez odobrenja popa Periši a i tako pokušao, da sprije i ustaše i domobrane da napadnu ustanike s le a.

U napadu na Avtovac u estvovalo je 70 - 120 ljudi. Najprije su napali Krivodoljani - Pješ i i, seoce na granici Gacka i Pive, pripada Pivi - Crnoj Gori, veoma borbeno pleme koje je, na žalost docnije zbog nedovoljnog rada partijske organizacije uglavnom pristupilo etnicima. Taj njihov napad bio je brz, silovit i neustrašiv, u njemu su imali i gubitaka i teško ranjenih.

Samoborski vod (oko 30 boraca), prešao je poljem i do ekan vatrom iz avtova ke kasarne, zauzeo položaj u jarku na 500 m od kasarne. U tom svom napadu Samoborski vod pretrpio je gubitke. Poginuli su Rako Starovi i Novak Tepav evi , a teško je ranjen Maksim Starovi . Sa Samoborskim vodom u napadu u estvovalo je i 10-15 Lipni ana na elu sa Kostom Bjelogrli em.

Miholja ani su napali i zauzeli Jovanovo brdo i zapalili kasarnu. Njihov položaj je bio najzgodniji, a njihovo nastupanje prema Avtovcu trebalo je da skrene pažnju neprijatelja i oslabi vatru na Samoborane,

Lipni ane i Ravnjane i na taj na in omogu i likvidiranje Avtovca. Uto su se pojavili avioni. Miholja ani nisu pretrpeli nikakvih gubitaka u uzimanju Jovanovog brda. Samoborski vod ostao je do 4 sata poslije podne u jarku izložen mitraljeskoj vatri. Tek oko 4 sata uspeli smo da pojedina no prebacimo ljude. Nismo mogli da iznesemo poginule i da ih izvu em prema glavicama gdje se na oko 2,5 km od Avtovca nalazio najve i dio ustani kih snaga, koje su zadržane na tim položajima.

U toku dana vatrom iz pušaka ošte en je avion koji je aterirao izme u Gacka i Gostinca u polju. (Nakon odlaska naših snaga iz Hercegovine ustaše su demontirale avion i prebacile ga u Mostar). Te no i Avtovac je zauzet. Pokušali smo da zavedemo red. Plja kaši na elu sa popom Periši em i Miloradom Popovi em, koji toga dana uopšte nijesu opalili metka, rukovo eni kapetanom Bajagi em spustili su se u Avtovac. Pokušaj Ivana Starovi a da uspostavi neki red, doveo je do pucanja na Ivana. Naredio sam Samoborskem vodu da se povu e iz Avtovca. To isto je uradio i Kosto Bjelogrli sa jednom grupom Lipni ana. Nastala je plja ka, paljenje i ubijanje. Mi našim snagama nismo mogli to sprije iti te smo se disciplinovano povukli, demonstriraju i protiv plja kaškog i razbojni kog nasrtaja na nezašti eno stanovništvo.

U toku dana saznao sam da je Ljubo Kurdulija na Kobiljoj glavi doekao sa Kurdulijama talijansku kolonu koja je pošla u pomo Avtovcu. U toj borbi Ljubo je ubio 7 - 8 talijanskih vojnika, a bilo ih je i više ranjenih. Talijani su isko ili iz kamiona i digli ruke na predaju. Uto je došao pop Periši sa grupom od 50 ljudi i naredio da se razoružanim Talijanima vrati oružje. Izvinuo se talijanskim komandantu kolone da je to zabuna, poslije ega su se Talijani povukli u Bile u. Ljubo je uspio da Talijanima ne vrati, odnosno da od popa Periši a sakrije jedan puškomitraljez i dva sanduka municije, dok ostalo oružje je moralо biti vra eno Talijanima.

Izdaja velikosrpskih elemenata u nas nije po ela sa Dražom i etnicima, ona je po ela mnogo ranije u estovovanjem popa Periši a u zaštiti Talijana, vra anjem oružja i izvinjavanjem Talijanima. A ovaj seljaci i Ljubo Kurdulija, od svojih 18-19 godina, primjer je junaštva i patriotizma on simbolizuje naš kraj i ljude i njihovo slobodarstvo. Ljubo Kurdulija u tom momentu nije imao nikakve veze sa Partijom, ali je on iz naroda, sin ustnika, sin borca za slobodu, kome nije bilo svojstveno služenje okupatoru.

Milorad Popovi , oficir kraljeve garde, prima zadatok napada na Gacko, ali itav dan leži u Ljuti Miholja koj i gleda kako e se svršiti bitka za Avtovac. I on i pop Periši poslije bitke dolaze u Avtovac gde omogu avaju sve ono do ega je došlo i spre avaju stvarne borce, koji su bili jedini borci na Avtovcu i koji su i zauzeli Avtovac, da uspostave kakav-takav red u Avtovcu, bar koliko smo znali i umjeli da ne bi došlo do onoga do ega je došlo. Tu ve po inje dijeljenje na borce za slobodu i na sluge okupatora.

Smiješna su neka pisanja i ne bi se mogao složiti sa njima, da je 28. juni odraz ustanka naroda Crne Gore, kad se zna da je ustank u Crnoj Gori po eo 13. jula. Valja znati da je taj naš gorštak, slobodoljubiv, borben, natjeran na smrt ili život od ustaša, znao i umio da uzme pušku u ruku i da se hrabro bori od prvog dana saznanja ko su ustaše, kome služe i kakva je njihova politika. Taj narod je 6. juna zauzeo dvije žandarmerijske kasarne, a 7. juna još dvije, 9. juna ubio Pospišila i zrobio prvu mašinku. Taj narod je 21. juna oborio 2 ustaška aviona, 28. juna zauzeo Avtovac i oborio tre i ustaški avion. Tako e vodio prvu borbu sa Talijanima na Kobiljoj glavi. Iz ovoga se vidi borbeno raspo-

loženje naroda toga kraja, njegov slobodarski duh. To nije za potcenjivanje. Me utim, vidjele su se i slabosti u organizaciji, one su bile krupne i uticale su na docniji razvoj ustanka.

Dvadeset devetog juna 1941. godine, Talijani su ve izbili u Gata ko polje izme u Zborne Gomile i Avtovca. Na cesti su postavili artiljeriju, tukli su po Avtovcu, Miholja ama i Samoboru. Naro ito je bila velika artiljerijska vatra prema Samoboru. Plja kaši su bježali iz Avtovca sa tovarima. Nisu birali koga plja kaju, da li e oplja kati odeždu prota Spira Starovi a, koga su ustaše ubile na Pavli u bacile u Koritsku jamu, ili e oplja kati radnju Muma Hasanbegovi a okorjelog ustaše. Isto tako su oplja kali radnju Mi e Mihi a, oca Ljubice i Ranka Mihi a. Oni u tome momentu nisu ni mogli biti druk iji, predvo eni ovakvim ljudima kakvi su bili pop Periši , Milorad Popovi , kapetan Bajagi . Napomnjem da je kapetan Bajagi bio »šugava ovca« u porodici Bajagi a i da ga je porodica sama likvidirala.

Teško se bilo sna i u toj situaciji. Nikakve veze sa partijskom organizacijom u Mostaru nisam imao. Pokušaj uspostavljanja veze sa partijskom organizacijom u Crnoj Gori bio je otežan. Kada sam uspostavio vezu, dobio sam ovakav odgovor: »U Hercegovini se vodi bratoubila ka borba. Partijska organizacija Crne Gore u to ne treba da se miješa«. Ne znam da li je to bio zvani an stav partijske organizacije ili pojedina no mišljenje.

Bio sam za borbu, sām sam, imam te ljude na koje se oslanjam, tu su Ivan, Milovan, Kosto, Obren Bjelogrli , Krsto Bjelogrli , tu su mla i ljudi kao Drago, Ratko, Vaso itd. Tamo se nalazi or o Boljanovi , Obren Boljanovi . U situaciji sam da ne mogu da procjenujem, da i sam ne upadnem u bratoubila ku borbu. To je odbrana naroda. Mora se pomo i narodu koji se brani od pokolja. S jedne strane znaš to, a s druge strane vidiš da je bratoubila ka, proglašava se bratoubila kom. I onda nastaju ta trvenja - je li tako ili nije? Me utim, nemaš izbora nego i i do kraja, došlo je do povratka Talijana. Po eli su da vode svoju politiku. Izvršili su što su htjeli. Sad treba smiriti Srbe, jer su se i oni našli u teškoj situaciji. U Crnoj Gori naši su, vjerovatno, sagledali situaciju u krajevima Hercegovine. Mislim da je najteža situacija u tome periodu u Hercegovini bila u Gacku i dolje onaj kraj Ljubinje i Popovo Polje.

Narod je bio u zbjegovima, organizovane su straže, po eli su pregovori sa Talijanima, koji su tražili vezu sa Markom Popovi em i sinovima. Organizovan je sastanak u Samoboru na kojem je bio i general Losana, profesor fakulteta u Rimu, fašista, vrlo mudar, prepredni političar. Na tom sastanku u Samoboru bili su Marko i Milorad Popovi , Stevo Starovi , Vidak Kova evi , Mitar Davidovi i dr. Za taj sastanak se krilo od mene. Me utim, ja sam preko Ivana doznao i kao nezvaničan posmatra prisustvovao zajedno sa Ivanom. Istina, prisustvovali smo na silu, vrlo im je bilo neugodno i neprijatno.

Razgovor se vodio o slijede em: da Srbi iz Gacka održe zbor, dočesnu peticiju i traže od italijanskog kralja da se Gacko priklju i Italiji, tj. Crnoj Gori. Do sporazuma nije došlo, jer je mojim i Ivanovim upadicama bio onemogu en.

Losana, kulturan, nasmijan, otisao je sa toga sastanka nezadovoljan, jer nije postigao odre en rezultat. Me utim, u docnjim kontaktima sa Markom i Miloradom pokušao je ilegalno da sproveđe to što je tu posudio, a nije uspio.

Ubrzo poslije toga, poslije izbijanja ustanka u Crnoj Gori, sazvan je zbor na Ravnome kojem su prisustvovali: Minja Višnji , Spasoje Tadi , Marko Popovi i dr. Na zboru je govorio Minja i obratio se, otprilike,

ovim rije ima narodu: »Pivljani, Ga ani, Golijani, Banjani, kada se Taliđani obra unaju sa ovom crnogorskom paš adi (pod »paš adi« podrazumijevao je komuniste), koji su digli crnogorski narod na ustanak - mi smo udariti na Fazlagi a Kulu, zauze smo je, zakla smo i dijete u buli, pa smo naseliti vas sirotinjo pivska, golijačka i gata ka na one kule i oku nice«. Na moje pitanje majoru Višnji u da li smo stati na Herceglijici ili smo produžiti da oslobaamo Mostar, Sarajevo i dr. krajeve BiH, gde se nalazi veliki broj Srba izloženih ustaškom teroru i pokolju, odgovorio je: »Mi smo ostati u Hercegovini«. Tada sam se ja obratio narodu, rekavši da e to biti najveća ljaga na obrazu gata kih Srba, jer mi smo lako zauzeti Kulu, pobiti žene i djecu, ali u Bosni i Hercegovini živi milion i sto hiljada Srba, da e to dovesti do strašnog pokolja srpskog življa, za koji smo mi Srbi iz ovih krajeva pred istorijom biti odgovorni. Marko Popović je uzviknuo: »Minja, govori, ne slušaj kukavice što govore«. Revoltiran tom Markovom upadicom odgovorio sam: »Kapetane, narod je ju e vidio ko je kukavica, ko je pobegao sa sinovima preko Kovjoca, a ko se tukao sa domobranima«.

Dan prije bila je borba na Lipniku i domobrani su zauzeli Kapi. Ja sam sa desetak Samoborana, me u kojima su bili Ratko, Ivan, Milovan, napao na domobrane zajedno sa Kostom Bjelogrlićem. Sa Kostom i grupom Lipnika potpisnuli smo domobrane prema Avtovcu. Marko Popović se nalazio dan ranije sa sinovima u Lipniku, ali je preko Kovjoca pobegao prema Ravnom.

Tako sam uspio da taj zbor ometem i osujetim donošenje onakvih zaključaka kakvi su bili pripremani, a koji su izrazito bratoubila kog karaktera i na liniji politike Italijana.

Tih dana po inje da oživljava partijski rad u Gacku. Na teren Gacka dolazi Boro Avdalović, nešto kasnije Dejan Košutić, iz Srbije se vraća Ljubo Kojić. Ubrzo zatim na teren Gacka dolaze Luka Nenezić i Košta Perućica, koji se poslije određenog vremena vraća nazad u Koravlicu. To je jedno selo kraj Bileće, a pripada Crnoj Gori. Tih dana je upućen na rad u Duliće Stanko Kovačević, brat Pavije i Voje Kovačevića. Već se osjeća rad komunista, živahniji je, širi, jači. Iako to još nije snaga potrebna za veću, cijelovitiju politiku rad u masama, ipak je snaga. Već je nešto drugo. Nisi sam, nisi bespomoćan. Naročito mnogo zna i Lukin dolazak.

Luka je završio Filozofski fakultet. U Partiju je primljen negdje 1938. godine. Bio je urednik jednog od naprednih asopisa u Zagrebu. Zbog političke aktivnosti već 1940. godine bio je u koncentracijskom logoru sa Mošom Pijadom, Lolum Ribarom i ostalim drugovima u Bileći. On je taj koji je uspostavio vezu logoraša u Bileći sa naprednim pokretem preko Koste Perućice, svoga školskog druga iz Utješke škole. Preko njega i Koste doprle su vijesti o teroru, o mučenju Mošinom i ostalih drugova, o intervenciji javnosti. Bio je veliki orator, osjećajan ovjek, plemenit, iz njega je zračila neka toplina, ljepota. Bio je nevelik rastom. Gađani su poseban svijet - oni rijetko cijene malena ovjeka, jer su krupni, razvijeni, rasni i njima može imponovati samo takav ovjek, a Luka tako sitan, malen, sa ovim svojim kvalitetima, o kojima sam govorio malo prije, osvojio ih je do te mjere da je bio neobično cijenjen. To je unijelo poleta, živost, počelo se kretati iz sela u selo, sastajati, dogovarati, ocjenjivati situaciju, djelovanje pojedinaca, itd.

No, poslije jenjavanja ustanka u Crnoj Gori nastupilo je zatišje na itavoj teritoriji Hercegovine. Nisu se izvodile neke značajne akcije, iako je bilo tu i tamo pojedinačnih. U bolu za svojim najbližim, ljudi su sami organizovali odmazde i tako su se i svetili. To su sve bili po-

jedinci, ali na elu sa Miloradom Popovi em. Oni su htjeli nešto svoje posebno. I tu i tamo neka akcija se izvršila koju smo mi osu ivali, ali do njih je moralo dolaziti. Nekome je poginuo brat, u brata ubijeno petoro djece, k erka silovana, prije nego što su zapaljeni, pred ocem na o i, i jasno, da takav seljak, li no hrabar, nije mogao progutati u tome momentu rije bratstvo. On je znao da je taj i taj u estvovao. On je otišao, napravio zasjedu i likvidirao. Možda esto puta ekaju i pravoga krivca da je i nedužan nastradao, ali to su ti dani kada mi još nismo uspjeli da uhvatimo koliko toliko situaciju u svoje ruke iako je rad znatno oživio. Nema zastaja u politi kom radu me u masama, ali on je još pionirski.

Bez obzira na ono što sam govorio o Dragovom radu prije 1938. godine, kao organizovanom, sistematskom i pionirskom, koji je dao odreene rezultate, ovo je sada sve nekako novo, nova situacija, izazvana onim brutalnim pokoljem nad stanovništvom u tom kraju.

Drugog avgusta održali smo zbor na Brleju. Zboru su prisustvovali Milorad Popovi , pop Periši , Spasoje Tadi , Luka i ja, Stanko Kova evi . Luka je prvi govorio, upravo bio je i jedini govornik toga dana. Govorio je divno. Obrazložio je ukratko situaciju u svijetu i kod nas sa accentom na borbu naroda Jugoslavije protiv okupatora, diferenciraju i okupatora i ustaše od naroda koji živi u ustaškoj državi, tzv. NDH, tj. Muslimane i Hrvate od zvani ne politike ustaške države i ukazuju i da su to naša bra a, da su nam njive i livade zajedni ke i da okupator sprovode i staru parolu »zavadi pa vladaj« i u ovom slu aju pokušava da obezbijedi što dužu svoju vladavinu. Mase su ga slušale nijemo. Iz njihovih pogleda vidilo se da odobravaju sve što je rekao.

Na teren Gacka tako e su došli Žarko i Nebojša Ron evi , skojevci, Milorad i Nebojša Vukovi , Risto Miloševi , bra a Zdravko i Rajko Višnjevac i još neki drugovi. Na terenu Bodežišta osjetio se živ rad Branka Terzi a i Obrada Petkovi a, tako da je i to bilo zna ajno poja anje u radu partijske organizacije na terenu sreza gata kog.

U tom periodu nama su pružili zna ajnu pomo drugovi iz Crne Gore. Naro ito su aktivni bili u pružanju pomo i drugovi iz Pive na elu sa Radojem i Tadijom Tadi em i Obrenom Blagojevi em.

Krajem avgusta Milan Radan sa Meke Grude donio mi je poziv od Mira Popare da do em na sastanak na Davidovi e. Dvadeset sedmog avgusta sam osvanuo na Davidovi ima. U Bile i se bila rasplamsala borba. Zauzeti su Plana, Fatnica, Dabarsko polje. Na Divinu je bio logornik drug Halid omi prema zadatku Partije. Partijska organizacija u Bile i u tom periodu je odigrala zna ajnu ulogu i sprije ila da u Bile i do e do onih pokolja do kojih je došlo u Gacku. Mislim da je to, prvenstveno, djelo druga Halida omi a, njegovog uticaja na muslimanske mase. Me utim, prilikom zauzimanja Fatnice, odnosno Divina, drug Halid Comi predao je sve ljudstvo bez ikakve borbe ustanicima. Plja kaške mase pokušale su da likvidiraju te ljude zajedno sa Halidom omi em. Došao je u pitanje i Mirov život - brane i druga Halida jedva je uspio da ih sa uva. Me utim, nije uspio istovremeno i da otkloni one nepravilnosti koje su po injene u bile kom i dabarskom kraju u ustanku prema muslimanskom življu.

Kada sam se sreo sa Mirom, u njegovoj pratnji je bilo 5-6 drugova, ve inom Muslimana iz Bile e. Bili su to mladi ljudi - komunisti. Miro mi je objasnio situaciju, teško e na koje su naišli tom prilikom, ali evo sad e sve dobro biti. »Došlo je 30 Mostaraca na elu sa Savom Medanom, me u njima i neki Ga ani. Mislim da e oni po i s tobom u Gacko«. Rekao mi je da su ustaše krenule prema Drežnju i Lukavcu i

da ih je poslao u tom pravcu da pomognu Nevesincima da odbiju napad ustaša na ova sela. Ubrzo poslije toga došao je Savo Medan sa grupom Mostaraca me u kojima su bili: Ranko Mihi , Obrad Slijep evi i jedan Kneži . On je bio u nekoj rodbinskoj vezi sa Obradom Mastilovi em i tražio je da ide u Gacko, odnosno u Izgore, jer e tamo najbolje mo i da djeluje. Nesumnjivo da smo od ovih drugova mnogo o ekivali i da je bilo poja anja na terenu. Me utim, nisu se svi dovoljno snašli. Nisu poznavali seoski mentalitet, teško su se uklopili. Mislim da je takav slu aj bio i sa Obradom i Lukom Kneži em. Jedini Ranko divno se snašao. Njegov dolazak zna io je veliku prekretnicu u radu partijske organizacije. Miro mi je rekao da e na teren Gacka do i drugovi iz Crne Gore, te da e sa Bile anima izvršiti napad preko Babe planine u pravcu Fazlagi a Kule. Gerilski odred iz Crne Gore bi trebalo da napadne na Gacko, a da bi ja trebalo da se sa jednom etom prebacim u donje Gata ko polje radi dizanja ustanka u tom kraju.

Kako sam prije toga bio izabran za komandira Samoborsko-lipni - ke ete, to sam na brzinu odabrao 20-tak mladi a iz Samobora i Lipnika, formirao etu u kojoj je za komandira postavljen Miloš Bjelogrli , docnije zvani »Brada«, zloglasni etnik, a ja sam bio komesar, i prešao sa njom u Lukovice. Toj eti se nakon nekoliko dana priklju ila i grupa od 17 do 18 Pivljana. Ubrzo poslije toga iz Samobora dolazi još 5-6 mladi a, me u kojima Blagoje Slijep evi , Milan Davidovi i Starovi Ratko, koji su meni i Ranku bili i najpouzdaniji oslonac. Miro mi je rekao da se u Fojnici nalazi kao vodnik domobranskog voda Turk, predratni komunista, i tražio od mene da stupim s njim u kontakt, da Turk pre e sa vodom k nama, odnosno da nam predra oružje domobrana i do e u partizane.

Sa Mihajlom Koprivicom, koji je u to vrijeme sara ivao sa nekim drugovima iz Nevesinja i izgledalo je da je na liniji koju je trasirala Partija, održao sam sastanak u selu Fojnici. Tom sastanku, izme u ostalih, prisustvovali su: Mihajlo Koprivica, Vukašin Brati , Tomo An i i Tomo Guzina. Ja sam iznio ciljeve ete i potrebu rušenja mosta Herceglijia. Tomo An i se oštros protivio i tražio da se vratimo našim ku ama. Neka se pale naši domovi, a ne da pred njihovim domovima rušimo cestu i mostove, te ukoliko to pokušamo da e on sa Fojni anima napasti na nas. Ovakvom stavu Toma An i a nisam se nadao. On me je zaprepastio i mi smo se razišli. Ispratio me je Mihajlo Koprivica kome sam dao pismo za Turka. On mu ga je uru io. Turk je jednom prilikom izveo itav vod u šetnju prema Gradini, bez oružja, o ekuju i da emo mi pri i, pohvatati ih i pošto je Fojnica ostala bez ikakvog obezbje enja u i u kasarnu, pokupiti oružje, itd. Me utim, kada sam saznao za to u Lukovicama i krenuo sa ljudstvom ve je bilo kasno. Oni su se vratili nazad, a to je ve zna ilo da bismo imali sukob sa Fojni anima na elu sa Tomom An i em i domobranima.

Ubrzo poslije toga u Raš elici je do ekan autobus sa domobranima i ustašama iz Gacka. Domobrane smo razoružali i pustili da idu. Neke putnike smo pustili. U autobusu su bila djeca Smaja Dili a, dva sina i k erka Mahmuta Campare. Njih smo poveli kao taoce u Lukovice. Istoga dana došlo je do borbe sa domobranskom etom koja je bila u Nadini ima i koja je pošla u pravcu Lukovica. etu smo vatrom zaustavili i natjerali u bjekstvo prema Nadini ima. Tako su po ele prve borbe u tome kraju. Uve e smo održali konferenciju. U selo je došao Vidak Kova evi . On je nagovorio pa su tražili da se pobiju djeca Smaja Dili a i k erka od Campare. Objasnio sam prisutnima da djecu ne emo pobiti, da je Smajo Dili u strahu zbog djece i da emo od njega tražiti da

nam oslobođi Filipa Starovića, da nam isporuči nešto oružja, itd. Na sastanku je dolazilo do estih sukoba između mene i Vidaka Kovačevića. Vidak je uspio da neke drugove vrbuje iz jedinice koja je bila u sastavu moje ete.

Postavili smo obezbjeđenje kod djece, a i samostalno ostao budan do iza pola noći. Pred samu zoru probudili su me i rekli da su Miloš Bjeđelogrli, Maksim Milinković i još neki odveli djecu i pobili ih. Situacija u eti je bila vrlo teška. Dolazi do rascjepa. Sa mnogom ostaje 2/3 ljudstva, Pivljanji i oni koji su došli iz Samobora. Ne možemo da preuzmemo nikakvu akciju protiv ovih koji su pobili djecu ukoliko ne možemo da otvorimo borbu među usobno.

Eta domobrana iz Nadinića ponovo kreće u našem pravcu. U toj situaciji morao sam smiriti ostatak ljudi i izvesti ih na položaj. Poslije kratke borbe razbili smo domobrane i istoga dana zauzeli Nadiniće i protjerali domobransku etu u pravcu Gacke. Jedinica oko 45 ljudi zauzela je položaje iznad sela Gračanice.

Gračanica je jako muslimansko selo. U njoj je bilo uvenih ustaša kakvi su Hamid i Smajlović, Halid Kravac zvani »Krmač«, razbojnik i ubojica i dr.

Na položaje naše ete došli su Milorad Popović i Vidak Kovačević. Dogovorili smo se da eta kojom sam ja rukovodio, jer je komandir bio isključen iz ete a drugoga nismo postavljali, zauzme centralni položaj, jer je bila brojano najjača. Milorad Popović sa svojih 10-15 boraca da zauzme položaje na lijevom krilu, a Vidak Kovačević sa njih 5-6 da zauzme položaj na desnem krilu. Mislim da je bio 3. ili 4. septembar 1941. Crnogorci su već stigli na Ulinje, pripremaju se napad na Gacko. Na sastanak na položaj kod Gračanice došao je Ljubo Vušović, komesar Crnogorskog odreda, a u tome odredu komandant je bio Radojica Rončević, docnije poznati etnik i petokolonaš. Sa odredom su došli i drugi Rajko, odnosno Krsto Popivoda, Ivan Pokrajinskog komiteta Crne Gore i drugi Brko - Radoje Dakić, sekretar Okružnog komiteta za Nikšić i Ivan Pokrajinskog komiteta Crne Gore. Oni su ostali - Rajko i Brko na Ulinju da organizuju zbor, a Ljubo i Radojica Rončević su došli da poskušaju da nađu kompromis između Milorada i Vidaka, s jedne strane, i mene i Ranka, s druge strane, da se stvori jedinstvena eta. Ljubo je predložio da bude Milorad komandir zajedničke ete, a ja komesar. Vidak i Milorad su energično odbili. I ja sam odbio uključitiivanje ljudstva koje je bilo sa mnogom pod komandom Milorada i nije obezbjeđeno jedinstvena komanda nad Gračanicom.

U toku noći između 4. i 5. septembra Milorad i Vidak su povukli svoje ljudstvo sa položaja koje su držali ne obavještavajući nas. Istovremeno uputili su Miloradovog brata (starijeg) pravnika Miloša u Gacko da obavijesti ustaše da će se izvršiti napad na Gacko.

Napad je planiran za 7. ili 8. septembar 1941. godine. Ustaše, obavještene o našim planovima napada, donijele su odluku da izvrše napad na grupu koja se nalazi na položaju kod Gračanice, razbijajući je, izvršeći napad na selo Štitar, a preko kurira obavijestiti Borčane da napadnu na selo Kravarevo, Višnjevo, itd. i na taj način da otkloni opasnost, a istovremeno i razbijaju blokadu koja je prijetila presjecanju saobraćajnice Gacko-Nevesinje. U zoru 5. septembra ubita na vatru sa položaja osuta je po ljudstvu koje je bilo sa mnogom. Morali smo brzo prihvatići borbu. Izdržali smo borbu od 3 sata ujutro do pola jedan u pozoravaju i seljane sela Rudog Polja i Nadinića da se evakuju zbog snažnog pritiska i naše malobrojnosti. Tada smo se povukli prema Lukovićima. Kako smo imali vanredno dobre položaje i pored ubita ne arti-

Ijerijske vatre i juriša gata kih ustaša nismo imali gubitaka. Tom prilikom znatnu pomoći koja se nalazila u vrlo teškoj situaciji pružila je grupa ustanika iz sela Mala Građanica predvođeni Boškom Popovićem, Milanom Glogovcem i Mišom Miloševićem, jer je izlaze i na Vranađa ke Grede direktnom vatrom sa kratkog vazdušnog prostora ugrozila sile a ustaše koje su napadale na naše lijevo krilo. Milorad i Vidak povukli su se tu već iz Gacka prema Nevesinju da se ne nađu tu.

Podatak da je Miloš obavijestio ustaše u Gacku o našem napadu pribavio je Ivan Starović. To je bila otvorena izdaja Milorada Popovića i Vidaka Kovačevića, koja je koštala Vidakovo selo Srđevića mnogih života. Borci sela Srđevića dali su velike žrtve, ali i uspjeli da narod izvuku iz obruča i sklone u zbijeg u Bjelashnicu.

Petog septembra, da bi olakšali naš položaj u donjem Gata kom polju, gerilci crnogorski i ustanički mase iz gornjeg Gata kog polja i Površi udarile su na Gacko, zauzele i zapalile Poljoprivrednu stanicu i zauzele pola Gacka. Međutim, morale su se povući, jer je već svitalo, a ključne pozicije nisu bile u Gacku zauzete. Tako je taj dugo pripremani napad osuđen izdajom grupe oko Milorada i Vidaka Kovačevića.

Šestog septembra 1941. prebacio sam se sa grupom u Samobor, gdje sam se istoga dana našao sa Radojem Đakićem »Brkom« i Lukom Nenevićem. Sa Radojem sam se dogovorio da za zauzimanje Gacka moramo obezbijediti još jedan odred. Ti gerilski odredi u to vrijeme brojali su 15, 20, 30 ljudi, najjači je bio ovaj koji je došao sa Krstom i Brkom, brojao je oko 30 ljudi, ali i pored gerilskog odreda bilo je potrebno i oružje - top, a top je imao samo Grahovski gerilski odred i zato je dogovoren da se Luka i ja nađemo sa Savom Kovačevićem i da zatražimo od njega odred.

Ja i Luka krenuli smo istu večer, osvanuli smo negdje u nekom građevinskom selu. Tu smo našli Mihajla Vujića, predratnog komunistu, koji nam je rekao da je samo Vojo Kovačević tu. Našao je Voja, obavijestio ga i Vojo je odmah organizovao odred. I mislim da smo već 9. predvečer sa odredom krenuli u selo Dule. Odredom je komandovan Miloš Kovačević, koji je docnije poginuo kao komandant Mostarskog bataljona. Sa odredom su pošli i dr. Simo i Olga Milošević. Uz put se Simo interesovao kod Luke i mene gdje i kako da organizujemo bolničicu, za uslove, mogu nosti, objašnjavao nam situaciju, sve u vezi sa bolničicom, mogu nosti prihvatanja i liječenja ranjenika, lijekova, kako da se organizuje nabavljanje sanitetskog materijala, itd. Međutim, kada smo došli, ekala nas je neprijatna vijest. Brko pod pritiskom masa iz onoga kraja, koje je pobunio Marko Popović i kompanija, sa Nikšićkim odredom napustio je teritoriju Gacka, tako da nije postojala opravdanost da se Grahovski odred zadržava na tome terenu, pa smo i njih vratili zajedno sa Simom i Olgom na Grahovo.

Ubrzo poslije toga došao je kurir i zatražio da ja i Luka Nenević dođemo na sastanak u Brestice. To je bilo između 10. i 15. septembra. Sastanku u Bresticama prisustvovali su Petar Drapšin i Savo Medan. Obavijestiše nas da će se formirati hercegovačka brigada i u njoj bataljon »Nevesinjska puška«, da će Gacko imati jednu etu, Nevesinje će imati dvije ete i da će imati zadatku djelovanja na terenu Gacka i Nevesinja. Istovremeno, prenijeli su da je donesena odluka da se u Gacku formira sreski komitet i da u njega ulazi: Ranko Mihić, Luka Nenević i ja, a da sam ja određen za sekretara. Ranko će biti sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a, a u Sreski komitet SKOJ-a da dolaze odredi novi Sreski komitet. Ostali smo da se sa Rankom dogovorimo koji će biti članovi novog Sreskog komiteta SKOJ-a.

Poslije našeg povratka održali smo sastanak Sreskog komiteta, odredili sastav Sreskog komiteta SKOJ-a, postavili zadatak pred Sreski komitet Partije i istovremeno SKOJ-a, s obzirom na to da je Ranko rukovodilac Sreskog komiteta SKOJ-a i da će te zadatke prenijeti na odgovorne. U Sreski komitet SKOJ-a mislim da su ušli drugovi: Ljubo Koji i Sveto Kovačević.

Brigada o kojoj je bilo riječi i u bataljon »Nevesinjska puška« živili su kratko vrijeme, možda ni nedjelju dana, jer je ubrzo poslije toga formiran partizanski odred za čijeg je komesara bio postavljen Petar Drapšin - Ilić, a donesena je odluka da se po srezovima formira jedan ili više bataljona. Komandant i na elnik štaba odreda nije bio postavljen, predviđeno je bilo da na elnik bude Novak Perućica, bivši poručnik jugoslovenske vojske iz Koravlice. Međutim, on je bio kraće vrijeme u odredu, pa je iz meni nepoznatih razloga vraćen nazad na teren Crne Gore.

Nakon toga formiran je Operativni štab za Hercegovinu i južnu Dalmaciju kojim je rukovodio komandant Savo Kovačević, komesar je bio Petar Drapšin, a na elnik štaba oko Putića. Kasnije se Savo povukao na svoju staru dužnost, za komandanta Nikšić kog odreda, a za komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju postavljen je oko Putića. Na ovoj dužnosti je bio do pogibije u februaru 1942. godine, kada je Petar Drapšin preuzeo dužnost komandanta Operativnog štaba, a Miro Popara došao za komesara istog štaba.

U to vrijeme brzo su se po istočnoj Hercegovini formirali partizanski vodovi, ete, bataljoni, itd. Ete su se formirale iz gerilskih odreda koji su bili ilegalni, a kojih smo imali u svim selima i zaseocima, gdje je bio naš uticaj ja.

Tako smo imali odred u Samoboru u koji je ušlo itavobora ko stanovništvo Samobora. Imali smo u Izgorima odred. Komandant ovog odreda bio je Peko Mastilović, a komesar Milan Škiljević. Imali smo jako uporište preko Branka Terzića i Obrada Petkovića u Gornjim Bođežištima koji su imali uticaj na Donja Bodežišta i Obješenik. Imali smo uporište u Dulićima, Starim i Novim, koji su bili uz nas, zatim Danićima, na Pržinama i Stepenu. Najbolnije su nam bile tadiće Gareva, Dobrelji, Miholjević, pa u donjem Gatakom polju - Brajićevići. Citava gata ka površ može se reći da je bila pod uticajem Partije, jer su se tih dana Milenko Okiljević i Peko Popović otvoreno izjasnili protiv Marka Popovića, protiv njegove izdaje.

Mi smo ubrzo stvorili partizanski vod u Samoboru, zatim Lipniku i oformili Samoborsko-lipničku ili Lipničko-samoborsku etu. Zatim smo oformili partizansku etu u Jaseniku, a pripadala su joj sela: Berušica i Žanjevica. Tako smo oformili Dramešinsku etu u Iđištu sa stav ulazila sela: Dramešina, Platice, Ulinje, kao i etu u Vrbici. Istovremeno smo pokušali da dođe do sporazuma između nas, Milorada Popovića i njegovih pristalica. Zato smo krajem septembra u Vrbici održali sastanak kojem su sa naše strane prisustvovali: Luka, Mirko Mastilović i ja, a sa njihove: Milorad i Miloš Popović. Na tom sastanku, Milorad je pristao na sve. Dogovorili smo se da formiramo zajednički štab, iđiće komandant biti Milorad, da u štabu imamo jednak broj članova, da se sve odluke u štabu moraju donositi jednoglasno, kada će ih izvršavati komandant štaba, da se agitacija sprovodi zajednički, itd.

Međutim, taj sporazum pokvario je Miloradov otac Marko na traženje Miloša, starijeg njegovog sina. Oni su ubrzo oformili svoj etnički štab. Pri tome su pozvali ljudi iz svih sela, koji su bili nama vrlo bliski i odani. Tako su iz Kazanaca pozvali Obrena Tepićevića, iz Vratkovića

- Stanka Tepav evi a, iz Duli a - Maksima i Nikolu Mandi a, Janka Mandi a. Me utim, oni su navratili u Samobor i nakon razgovora sa mnom nisu otišli na sastanak za formiranje etni kog štaba izuzev Janka Mandi a i Staniše Nikoli a »Mazluma«. Formirali su štab, postavili komandira eta. Kako Duli ani nisu bili etnici, ve su se otvoreno izjasnili za partizane, etnici su pokušali pridobiti Janka Mandi a na svoju stranu, pored Staniše Mazluma, koji im je od po etka bio vjeran. Meutim, zahvaljuju i našem strpljivom politi kom djelovanju i Jankovom sagledavanju krajinjih etni kih namjera, taj plan etnika nije uspio, a veliko bratstvo Mandi a ostalo je kompaktno - partizansko. Tako smo postupili i na drugim mjestima. To je bilo takvo stanje, moralo se voditi O svemu ra una. Mislim da smo dobro u inili, jer Janko Mandi , i poslije našeg odstupanja iz Hercegovine nije mijenjao svoj stav, ve ga je dolazak etnika razo arao toliko, da je on poslije povratka naših snaga 1. aprila 1945. godine prišao pokretu tako otvorena srca i u estvovaо sa porodicom Mandi a u napadu na etnike na Gatu i na taj na inama omogu io da Gornje Gata ko Polje zauzmemod etnika Baje Staniši a bez ispaljenoga metka. Ovo je obrazloženje, da je to bio do kraja, iako nekome možda izgleda oportunizam, vrlo umješan i pametan postupak. Janko je docnije bio naš odbornik Sreskog odbora i vrlo aktivn radnik. Odstupao je kroz V ofanzivu sa sinom dje akom, itd.

Iz ovoga se vidi da su esto pošteni ljudi prilazili etni kom pokreto dobromamjerno misle i da je to ona negdašnja organizacija koja se bori za nacionalnu slobodu. I nisu htjeli da traže nešto novo iza onoga ustaljenoga, što su mislili da je estito, pošteno, njihovo srpsko.

Mi smo vrlo intenzivno radili u oktobru, pa je negdje po etkom novembra formiran štab partizanskog bataljona. Imali smo organizovane ete, koje su poslale delegate na Sresku konferenciju na kojoj je izabran štab bataljona. U štab su ušli za komandanta Kosto Bjelogrli , za komesara Mirko Mastilovi , za zamjenika komandanta Milinko Okiljevi 1 za zamjenika komesara Luka Nenezi .

Štab bataljona odmah poslije formiranja stavio je sebi u zadatku u vršivanje eta, kako u vojni kom, tako i u ideološko-politi kom pogledu.

Još u aprilu, formiranjem jedne i druge elije u Gacku i Avtovcu, koriste i iskustvo iz I svjetskog rata o špijunima donijet je zaklju ak da se prilikom sklanjanja i sakrivanja oružja obrati pažnja na sve one koji bi mogli dolaziti u obzir kao špijuni, kako bi se njihov rad onemogu io. U tome pogledu Gacko je imalo svoje iskustvo 1914. godine, kada su djelovali razni špijuni i špijun i i. Od toga jednoga špijuna sin je i vojvoda Periši , jer njegov otac Simo optužio je jednoga Ateljevi a, austrijskim vlastima da je bio u crnogorskoj vojsci. Kad su mu tražili dokaz, rekao je da mu je ukrao jarca. I zbog jednog jarca objesili su Ateljevi a koji nije bio u stanju da odstupi sa onom grupom Ga ana - dobrovoljaca preko Albanije na Krk, nego je bio uhva en i zarobljen i kao austrijski vojnik - dezerter u Crnu Goru, koji je nosio crnogorsko oružje osu en je na smrt. To nam je iskustvo služilo da povedemo odmah u po etku borbu protiv svih onih koji bi se mogli staviti u službu okupatora i vršiti špijunažu u selima ovoga kraja. Ta nit se protezala kroz itavo vrijeme, a ona je bila u prili noj mjeri zacrtana i u radu štaba bataljona. Ubrzo poslije toga po ele su se stvarati razne organizacije žena, omladine, pionira itd.

Nevjerovatno se osjetio organizovani rad i polet. Interesantna su ta dje ica, ti mali pioniri. Oni nisu nikome lako dozvoljavali da idu i da vršljaju izme u nas i talijanskog garnizona. Pratili su sve, sa oduševlje-

njem su sve radili. Nosili su u sebi ne ega slobodarskog. Vjerovatno da je to bilo potencirano onim krvoproljiima koja su bila izvršena i željom da do toga više ne dođe u tim krajevima.

Pored ostalog, negdje po etkom novembra 1941. ili krajem oktobra na teren Gacka došao je i Blažo Šurić, a nešto kasnije je Miloš Pelević, koji je bio ranjen, poslat u Gacko na pozadinski rad. Takođe u Duli su bili aktivisti omladinci Vukašin Senić i Rade Nenadić. Ovdje sam iznio više vojnu situaciju. Međutim, partijski rad je isto tako bio živ. Već 2. avgusta 1941. godine, poslije povratka sa zbora sa Brljava, primili smo u partijsku organizaciju Ivana Starovića i Miloša Davidovića. Odmah poslije toga u partijsku organizaciju primljeni su u Lipniku Obren i Miroslav Bjelogrlić, a kako je tamo bio i Boro Avdalović, tako su njih trojica sa injavačima eliju, a Boro je bio sekretar. Luka i ja primili smo u partijsku organizaciju Boška Mastilovića i Milana Škiljevića, a tamo smo već poslali Dejanu Košutića. Dejan je bio sekretar elije. Za kandidata u Izgorima primili smo Milana Vardu, u itelja. Bio je rodom iz Like, vrlo pošten, tih ovjek, naprednih ideja i shvatanja. Ubrzo zatim formirali smo partijsku eliju u Vrbi u koju su ušli Boško Subotić, Obrad Subotić i Božo Grković. Mislim, da je sekretar te elije bio Božo Grković.

Bilo je dosta drugova koji su svojim ponašanjem zaslužili da budu primljeni u Partiju, ali tada još nisu primljeni. To je u injeno kasnije. Svakako da je to bila greška. Možda smo mi sektašili. Ja to dozvoljavam. Ono što sam rekao prije za pok. Draga, vjerovatno, se može primijeniti i na mene. Jer tu su bili u tom periodu i Risto Milošević, koji je bio zreo za prijem u Partiju i nije primljen, i Žarko Rončević i Slobodan Vučović je došao iz Srbije, bio je zreo za prijem, odlučan, borben, a nije bio primljen. Sve je to došlo kasnije. Žarko nije primljen nikako. To su sve greške. To su propusti, ali tu je bio i niz okolnosti koje su nas odvela ile od bržeg rješavanja stvari. Recimo, Boro Govedarica je poginuo, a nije bio primljen u Partiju, a on je tako radio kako se moglo poželeti da radi odličan komunista.

Naš rad je više bio usmjeren na seoske kadrove. Tako smo u Samoboru primili Ivana Starovića i Miloša Davidovića, u Izgorima - Milana Škiljevića i Boška Mastilovića u Vrbi - Obrada i Boška Subotića, a u Lipniku dvojicu Bjelogrlića. Sve su to seljaci, ali oni su bili afirmirani u tim selima. U Gacku nije bilo radničke klase, prema tome osnovna snaga u ustanku bili su seljaci, to je prirodno što je posve ivana pažnja kadrovima iz ove osijsko-slavenske strukture, tako da smo u izvjesnoj mjeri zapostavljali srednjoškolce. Međutim, oni su isto tako dobro radili kao da su bili članovi Partije i na njih se u punoj mjeri moglo oslanjati.

Isto tako bio je povezan naš rad sa Avtovcem i Gackom. Održavana je veza sa Vinkom Crnošijom. On je dolazio na sastanak u Samobor. Zatim je Olga odlazila njima na sastanak u Avtovac i nosila letke. Bili su u pratinji jednog talijanskog oficira, ali su leci krišom prenošeni. Bili su u donjem vešu. Sutradan su bili iznenadeni odakle leci u Gacku, a oni su prenošeni u pratinji tog oficira. Olgi je bio obezbeđen odlazak zahvaljujući i talijanskom oficiru, inače, ona ne bi smjela otići u Avtovac.

Paralelno sa partijskom organizacijom stvarani su aktivi SKOJ-a. Jedan od brojnih aktiva SKOJ-a bio je u Samoboru. Zbog popaljenosti u ostalim selima u Samobor je došlo više porodica. Tako je došao Svetozar Kovačević, Veljko i Božidar Govedarica, pa Miša - Aleksandar i Brana Milošević i Milimir Kovačević. S obzirom na to da je u Samoboru bilo sjedište sreskog komiteta Partije i SKOJ-a, to je i naš rad bio najintenzivniji među njima, a to je bila omladina koja je već ranije bila na pozicijama

naprednog pokreta, koju je bilo lako obuhvatiti. Bio je stvoren vrlo jak aktiv onih koje sam ja nabrojao. Njima su se pridružili Ratko i Vaso Starovi, Drago Slijep evi, zatim Savo Pješ i o Živko Starovi. Jedna prili na grupa mladi a, tako da je aktiv brojao 10-12 lanova - omladinaca, a to je ve snaga. Selo je malo, a 12 omladinaca, plus 3-4 partijca i za njima kre e ono ostalo.

Sli nu situaciju imali smo i u Lipniku. Tamo je bio Milan Bjelogrli. Imali smo još neke dobre mladi e, kao što je Mitar Lojovi, pa onaj Miro, koji se docnije poslije V ofanzive nije snašao, iznemogao, boles tan, prihvatio ga je jedan etnik i iz zahvalnosti što ga nije ubio, što ga je dobro hranio poslije išao uz njega. Jer V ofanziva je izvršila strahovitu demoralizaciju odre enog broja ljudi, ona glad, patnja, pogibije, borbe, nad ovje anske borbe, tu ovjek ako nije bio dovoljno potkovani lako je mogao da posrne, da se izgubi, da postane malodušan i da zato što tamo na drugoj strani nema tih napora, nema svega toga, prikloni se.

Oko 25. decembra dobili smo izvještaj Bodeži ke ete o stanju u eti i vrlo teškom vojno-politi kom položaju - bila je opkoljena s jedne strane ustašama iz Bor a, a sa drugih strana etnicima. Komitet je razmatrao izvještaj i zahtjeve za pomo i odlu io da pošalje jednu etu od probranih boraca i rukovodilaca u pomo Bodeži koj eti. Komanda ete je, u stvari, bio štab bataljona. Za komandira ete bio je odre en Milinko Okiljevi - zamjenik komandanta bataljona, dužnost komesara ete preuzeo je komesar bataljona drug Mirko Mastilovi, a zamjenika komesara drug Luka Nenezi.

eta je formirana u selu Dramešini oko 25. decembra. Formiranju ete prisustvovao sam i ja i govorio borcima o situaciji u tom kraju, o njihovim vojni kim i politi kim zadacima, radu me u omladinom itd.

Poslije moga izlaganja, prišao mi je Luka i zatražio da sa njima o e i drug Ranko Mihi radi organizovanja rada me u omladinom. Ranko je bio odre en da sa mnom po e na Brod na Drini na sastanak sa Ob radom Cicmilom radi uspostavljanja kanala preko Fo e sa Glavnim štabom za Bosnu i Hercegovinu. Pozvao sam Ranka i rekao mu šta Luka traži, s im se Ranko složio. eta je 25. decembra krenula za Bodežišta, a ja sa grupom drugova za Brod na Drini.

Tre eg januara došao sam u Lipnik. Zatekao sam Lipni ane na konferenciji i me u njima drugaricu Ljubicu Mihi uzrujanu i potištenu.

etni ki agitatori unijeli su nemir u ovo naše odli no selo i jedan od najboljih partizanskih vodova. Iznenadio ih je moj dolazak i zbrunio. Iskoristio sam zabunu i govorio o etnicima, njihovoj saradnji sa okupatorom i izdaji. Smirio sam stanje, ali sam osjetio da je to posledica od laska velikog broja kadrova (za naše prilike) u Bodežišta. Kasno uve e stigao sam ku i. Umoran od puta svalio sam se kao klada u postelju i zaspao mrtvim snom. U svitanje 4. januara oko 4 sata probudila me puš ana i mitraljeska vatra. Mislio sam da se borba vodi ispred same ku e. Zgrabio sam pušku i izleteo napolje. Našao sam borce Samoborskog voda na stocima. Rekli su mi da je to borba na Bodežištima (Bodežišta su udaljena od Samobora 4 sata hoda). Dan je osvanuo vedar, tih, mrazovit, pa se dobro uje.

Pozvao sam Ivana Starovi a i naredio da sa 15 boraca iz Samobora i Lipnika pohita u pomo Bodežištima. Ivan je odmah krenuo. Me u tim, bilo je kasno. Borba je jenjavala, a naša partizanska sela: Tarajin Do, Vratio i Bodežišta su gorjela. Oko 9 asova borba je potpuno prestala. Zna i, slomljen je otpor branilaca. Misli se kovitlaju. Šta je sa e tom, šta je sa narodom, šta e biti sa djecom i ženama na ovoj gata koj

ci i. Nemam mira. Niko ništa ne zna. Kre em sam bez pratnje, gazim gata kom površi. Pred ve e upadam u ku u Dreka Zirojevi a u Brajjevi ima. To je etni ko selo. Pitam ih šta je sa Bodežištanima. Pri aju mi da ih ima mnogo mrtvih i ranjenih, da je Ranko poginuo i Vratlu, a Luka jurišaju i na Dobrovrh, tu dominantnu uku sa koje su kosile ustaše po bodeži koj ne ja i. Vijest o pogibiji Ranka i Luke pogodila me je kao kuršum. Izgubili smo dva lana Sreskog komiteta, dvojicu najboljih komunista, organizatora Partije u Gacku, organizatora partizanskih vodova, eta i bataljona. To je nenadoknadiv gubitak. Pali su u cvijetu mladosti - Ranko u 17. godini života, a Luka u 26. godini.

Ivan je prešao sa grupom boraca iz Samobora i Lipnika, ali je bilo kasno da pritekne u pomo Bodežištima. Naišao je na garež i zadah izgorjele stoke u štalama. Produžio je za Obješenik, gde je bila formirana etni ka eta. Komandir ete bio je Ilija Manojlovi , dobar ovjek i priatelj Ivanov.

Stigli su kuriri majora Todorovi a, donijeli poštu, koju je Ilija trebalо dalje da prebaci do poru nika Salati a u Kalinovik. Ivan je nagonjorio Iliju da otvore pismo Salati u, pa e ga ponovo zapakovati.

U pismu Salati u major Todorovi je pisao:

»Nalazim se izme u dvije male Azije tj. Bor a i Kule. I jednim i drugim prijetim, a ne mislim ih napadati. Prijetim im jer na taj na inželim da izvu em Srbe u ovim krajevima ispod uticaja komunista«.

Kada j to Ilija pro itao, bacio je kokardu i prišio petokraku zajedno sa borcima svoje ete.

Obavijestili su me da su Italijani uhapsili Ljubicu Mihi . Jedna italijanska petorka predvo ena nekim izdajnikom (kojim, nikad nisam saznao) provukla se neopaženo i upala u ku u Mihajla Lojovi a i uhapsila Mihajla i Ljubicu.

Udar za udarom, pogibija Luke i Ranka, pa sad hapšenje Ljubice, koje sre om nije dugo trajalo.

im je saznala za to, Brana Ron evi - sestra Žarka i Nebojše Ron evi a, skojevaca - preduzela je odre ene mjere. Preko Rade Govedarice nabavila je odijelo koje nose seoske djevojke, a preko italijanskog popa uspjela je da Ljubica drugi ili tre i dan Boži a u pratnji popa bude na ru ku kod Brane.

Ljubica je zatražila od Brane da se okupa i otišla u banju. Tamo je našla haljine, presvukla se i prošla mirno kroz aršiju i pored straže i otišla u Dramešinu. Brana je bila uhapšena, a pop premješten iz Gacka.

Tih dana doga aji su se redali jedan za drugim.

Izme u 10. i 15. januara 1942. godine došao je Ljubo Vušovi , kao predstavnik Glavnog štaba za Crnu Goru, da uhapsi majora Todorovi a, kapetana Ron evi a i Vidaka N. Kova evi a. Imali smo podatke da se nalaze u Vrbi.

Major Todorovi imao je pratnju od 20-ak boraca, smještenih u ku i Vuka Davidovi a. Organizovali smo napad, kojim je rukovodio Ljubo Vušovi , a u estvovali su dr Košta Gruba i i Mujo Kova evi sa 20-ak boraca i ja isto sa toliko Ga ana. Iznenadili smo pratnju razoružali (bila su 3 ubijena pri pokušaju da se do epaju oružja), a majora Todorovi a, kapetana Ron evi a i Vidaka N. Kova evi a razoružali i uhapsili.

Na Platicama sam predložio Ljubu da zarobljenike vodi preko Pive za Nikši i upozorio ga da na putu preko Gareve, Dobrejla i Kazanaca, gdje su etnici imali jaka uporišta, može do i do neželjenih posljedica. Ali Ljubo je uradio suprotno.

U Samobor smo stigli oko jedan poslije podne, rasporedili ih po ku ama da ru aju, a oko tri sata su krenuli prema Krscu (Crna Gora). Odredio sam 10-ak Samoboraca kao poja anje Ljubovoj pravnji. Put je protekao u redu.

Sutradan bio je sastanak. Moj brat Vaso bio je na strazi kod škole. Za uli smo puške i kukanje »pogibe Vaso«. Potr ali smo prema školi i imamo šta vidjeti: major Todorović, kapetan Rončević i Vidak N. Kovačević na konjima u pravnji popa Perišića i sa srpskom zastavom, a u prethodnici i zaštitnici oko 100 boraca. Kad ih je ugledao, Vaso je zauzeo položaj iza kamene ograde kod škole i ispalio metak iznad njihovih glava i pozvao da ne idu u selo. Prethodnica je odgovorila pucanjem i pozvala Vasa da se predava. Dotrudao je pop i povukao ih, pa su okrenuli prema spomeniku i iznad kuće a Starovića. Šta se i kako dogodilo? Pop Perišić obavješten o hvatanju Todorovića i ostalih, naredio je da ih mirno propuste znaju i da je kasno da će morati zanoći iti na Krscu. Na taj način je uspavao budnost i Ljubovu i komande mesta na Krscu. U toku noći su okupio je svoje ljudi, blokirao Krstac i oslobođio majora Todorovića i ostale.

Ova naša akcija i etnička protuakcija stvorila nam je ogromne političke poteškoće. Gacko je u istoriji bilo povezano sa susjednim krajevinama današnje Crne Gore: Pivom, Nikšićem i Banjanim. Osloba anje majora Todorovića i shvaćenje je kao slabost pokreta u susjedstvu Crne Gore, a naša partizanska sela, posebno Lipnik i Samobor, po elu su se kolebati. To je bio težak politički udarac.

U ovoj počasnoj teškoj situaciji ne mogu da ne istaknem slijedeće: ustanička eta iz Nadanih i na svojoj konferenciji je odlučila da postane partizanska i izabrala komandu generala. Za komandira su izabrali eda Markovića, bivšeg podoficira, a za komesar Jagoša Markovića, Novozabrani komandir i komesar došli su na Platice u štab bataljona i prenijeli nam odluku i zamolili da pošaljemo jednog lana Partije na rad u eti sa omladinom.

Blažo Šurić i kooptiran je u Sreski komitet negdje krajem decembra 1941. ili po etkom januara 1942. nakon pogibije Luke i Ranka. No bez obzira što ranije nije bio kooptiran u komitet bio je vrlo aktivan. Blažo je bio u to vrijeme nepokretan, isao je sa štapom. Nismo imali šta da krijemo od Blaža. On je bio zajedno sa Ljubicom u sjedištu Komiteta, a prisustvovao je i prije toga svim sastancima Sreskog komiteta. Tako da nije bitno to, ini mi se, kad je, da li je koncem decembra ili po etkom januara, ali ovako je bilo. Istina, ja sam imao i prigovor od strane Pavle Kovačevića pred Miroslavom Poparom u sjedištu Okružnog komiteta zašto smo izvršili kooptiranje Blaža bez njihova odobrenja, jer je on smatrao da to nije trebalo u initi. Me utim, dao sam obrazloženje. Miroslav je to prihvatio, tako da je Pavle prešao preko toga. Ne znam kakav je bio radi Pavle i Blaža, samo sam video da je Pavle otvoreno ispoljio neslaganje sa njegovim kooptiranjem. Dok je Pavle tako gledao na njega, Sava Kovačević je gledao sasvim drugačije i imao je o njemu najbolje mišljenje. Tako su se razilazila njihova mišljenja. Mislim da bih bio tada kažnjen da Miroslav nije pravilno shvatio situaciju u Gacku i potrebu kooptiranja. Ljubo Kojić je kooptiran u Sreski komitet SKOJ-a i složili su se sa njim. I on je odmah postao sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a, prema tome ušao i u Okružni komitet SKOJ-a za isto nu Hercegovinu.

Sada nešto o sastavu rukovodstva Okružnog komiteta, promjene Okružnog komiteta i kasnije formiranje Oblasnog komiteta. Rekao sam da sam se prvi put upoznao sa Miroslavom Poparom 27. avgusta 1941. kad smo razgovarali i kada mi je dao zadatke. Prvom sastanku Okružnog

komiteta koji je održan u septembru mjesecu na kome je prisustvovala Lepa Perović, ja nisam prisustvovao.

Krajem septembra održan je sastanak Okružnog komiteta u kući Marka Aleksića na Bogdašićima. Tom sastanku sam prisustvovao i ja. Na sastanku su bili prisutni: Života Neimarović, sekretar Sreskog komiteta iz Nevesinja, Tripo Šarenac, sekretar Sreskog komiteta iz Bileće i ja kao sekretar Komiteta iz Gacka, Milenko Šotra, sekretar Sreskog komiteta - Stolac, Petar Drapšin i Miro Popara, kao sekretar Okružnog komiteta za istočnu Hercegovinu. Sastanku nije prisustvovao jedino Doka Skočić. Jan Komiteta bio je i Brana Kovačević, koji je bio istovremeno i sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a. Miro je objasnio da je bio sa Dokom i da se po njegovom mišljenju Doka uplašio, jer mu je govorio, da i u ako ne budem bolestan, ne osjećam se dobro, itd. I Miru je stavljeno u zadatku da to ispita.

Na tom sastanku donešeni su zaključci: omasovljene partijске organizacije ljudima iz redova ustanika, pričemu obratiti pažnju da se sagovara isto a partijskih redova; formiranje partizanskih vodova i eta; da se poveća agitaciono-propagandni rad na širokoj osnovi i da se mase obavještavaju o ciljevima NOB-e i partizanskih jedinica; da se raskrinkava sluganski petokolonaški stav tipova kao što su Novica Kraljević iz Trebinja, Petar Samardžić iz Nevesinja, Marko Popović iz Gacka i dr.; da se zaoštiri borba protiv italijansko-fašističkih okupatora ukazujući na njih kao glavnog neprijatelja ne samo srpskog nego i jugoslovenskih naroda. Komitetu u Gacku je postavljen zadatku da se poveže sa susjednim organizacijama u Crnoj Gori, i to prvenstveno Pive i Golije, da se zatraži pomoć u kadrovima, a prema potrebi i vojna. Da se pokušaju pregovori sa Miloradom Popovićem i stvoriti zajednički štab i usmjeriti borbu protiv Talijana, da se formiraju partizanske jedinice u selima gdje za to imaju uslove, kao u Samoboru, Lipniku, Izgorima, itd. Ubrzo potom došlo je do formiranja eta, vodova, a i štabova bataljona.

Sljedeći sastanak održan je 27. ili 28. oktobra 1941. U Komitet su ušli: Punja Perović, mjesto Tripe Šarenca koji je otisao na novu dužnost, Vojin Popović, odnosno Petar Božović (partijsko ime) mjesto Šoke Skočića a koji je bio smijenjen. Sekretari su izvijestili o stanju na terenu po srezovima. Zajednički su uočeni nedostaci u organizovanju partizanskih jedinica.

Četvrti, odnosno treći sastanak kome ja prisustvujem održan je poslije decembra 1941. u Fatnici, a naredni sastanak poslije januara 1942. godine u Milavi, u Fatnici.

U vrijeme održavanja ova dva sastanka ustanak se rasplamsao. Mi smo bili u svim srezovima u ofanzivi. Naš uticaj na mase bio je ogroman. Pomoć iz Crne Gore bila je velika, nesebi na. Oni su slali kadrove za kadrovima. Smjenjivali su se. Dolazili. Radili, stvarali. Njihov doprinos bio je nesumnjivo ogroman u borbi naroda gata kog kraja, ja mislim i u Hercegovini u objašnjavanju ciljeva i zadataka NOB-e.

Slijedeći sastanak održan je u februaru poslije povratka Mira i Brane sa savjetovanja u Ivanjicama. Prenijeli su nam zaključak da se treba orijentisati više ulijevo. Miro je u svjetlu tih zaključaka izanalizirao situaciju u Hercegovini, ukazao na slabosti i založio se za dalje zaoštrevanje borbe protiv etnika, ukazujući na njihovu izdajničku ulogu u Srbiji i isto noj Bosni i iznoseći konkretne primjere u Hercegovini.

Na tom sastanku dolazi do preloma u Fatnici u februaru, kad su oni došli i postavili orijentaciju ulijevo - obraćajući se etničkim petokolonaškim snagama, ukazujući na zločine, izdajući isto noj Bosni, itd. Tu dolazi do zaokreta - preloma. Ono je proizilazilo normalnim redoslijedom,

rad na stvaranju Partije, organizaciji i stvaranju vojske, organizaciji vojske, masovnih organizacija, itd.

Negdje krajem aprila održan je sastanak Okružnog komiteta na kojem je prisustvovao i Vaso Miskin Crni. Vaso je bio lan Pokrajinskog komiteta. Došao je tada preko Fo e, gdje je bio nekoliko dana. Razgovarao je sa drugovima iz Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba. Ukažali su mu na odre ene slabosti u radu partijske organizacije u Hercegovini, slabosti ispoljene poslije Bor a, kolektivizaciji, itd. I na tome sastanku došlo se do zaklju ka da se formira Oblasni komitet. No, prije toga jedno objašnjenje.

Mi se sa mnogim stvarima sa Vašom nismo složili. Podržali smo stav i ocjenu situacije koju je iznio Miro. Vaso, osje aju i se usamljen, prešao je preko svojih primjedbi. Mislim da mi u tom periodu nismo bili svjesni grešaka koje smo pravili. Posljedica tih grešaka koje su mogle nastupiti po nas Vaso je ta no uo io, ukazao, ali mi smo to nekriti ki odbili. To mogu danas re i, a onda sam, zaista, zajedno sa svim lano vima Okružnog komiteta bio ubje en da mi jedino govorimo ispravnim jezikom i da sve drugo što je re eno nije ta no. Ipak jedan period spoznaje, analiza mnogo ega u ini svoje da se sagleda, a u onom momentu mi nismo mogli vidjeti da smo napravili to.

Kažem donešena je odluka o formiranju Oblasnog komiteta i dva Okružna komiteta. U Oblasni komitet izabrani su: Pavle za sekretara, Petar, Miro i dva lana Plenuma, a to su sekretari okružnih komiteta. Za sekretara sjevernohercegova kog Okružnog komiteta bio je predvi en Života Naimarovi , ali je nešto kasnije postavljen Hama Grebo, a Života je bio lan Okružnog komiteta i zamjenik komesara Sjevernohercegova kog odreda, a za sekretara Okružnog komiteta za južnu Hercegovinu bila je odre ena Dragica Pravica.

U Gacko za sekretara Sreskog komiteta dolazi Ljubica Mihi . No, pošto je ona mjesec dana prije toga bila ranjena u ruku i nalazila se u bolnici u Pivi, to je Blažo uri i odre en da obavlja dužnost sekretara Sreskog komiteta do njenog povratka. Ja sam otisao na dužnost politi kog komesara 4. udarnog bataljona koji je trebalo da se oformi od jedne grupe Banjana, jedne grupe iz Bile e i jedne grupe iz Gacka.

Tada se prišlo formiraju udarnih bataljona u Hercegovini. Pored 1. i 2. udarnog bataljona, krajem januara bio je formiran 3. pa 4., ubrzo 5, 6, 7. i 8. bataljon. Trebalо je da to postanu stalne jedinice, odnosno jezgro jedinica i one operativne snage koje e se mo i pokretati sa jednog kraja na drugi. Dotadašnji terenski bataljoni, pošto su bili vezani za odre ena podru ja, bili su nepokretni. Ja sam odre en za komesara 4. udarnog bataljona, tako da ni komesari ni zamjenici komesara bataljona nisu ulazili u sastav komiteta. Trebalо je da jedino ja ostanem privremeno u Sreskom komitetu radi kontinuiteta do povratka Ljubice Mihi . To je pokušaj odvajanja partijskih kadrova od vojnih, odnosno da se izbjegne uticaj vojske na Partiju. Do tada smo imali slu ajeve: ja sam bio lan Okružnog komiteta, sekretar Sreskog komiteta, komesar bataljona. To zna i, esto puta uticaj štabova na komitet, odluke komiteta, itd. što stavlja komitet pod tutorstvo štaba. To je jedino što je prihva eno u toj diskusiji sa Vašom Miskinom Crnim koju je on iznio. Mi smo gledali sasvim druga ije situaciju.

Sastav Operativnog štaba u tome periodu bio je: Petar, komandant, poslije pogibije oke Putice, Miro je mjesto njega došao za komesara, a Pavle je došao za zamjenika komesara i sekretara Oblasnog komiteta. Kratak period Oblasni komitet je radio u sastavu koji je oformljen na tom sastanku Okružnog komiteta u Fatnici krajem ili sredinom aprila.

Sedmog maja stigli su preko Gacka Milentije Popović, Ljubinka Mihajlović, jedan omladinac, i mi se da se zvao Radosavljević. Njih je Centralni komitet uputio na rad u Hercegovinu, s tim da Milentije bude sekretar Biroa Oblasnog komiteta, a Ljubinka i Radosavljević, lanovi.

Cini mi se da su Pavle i Miro ušli u Oblasni komitet, nisam siguran, da li oba ili jedan, ali Miro je svakako ušao u sastav Oblasnog komiteta i sekretarijat Okružnih komiteta. U vezi sa tim je došlo do izmjena da Života Neimarović ne bude sekretar Okružnog komiteta za sjevernu Hercegovinu i došao je Hama Grebo za sekretara, mada nisam siguran u ovome, što bi trebalo rasvjetliti. Ja to povezujem sa jednim logom razvojem. I taj Oblasni komitet, takav postojao je onda u periodu od 7. maja do 8. juna 1942. godine kada su naše snage bile razbijene u južnoj Hercegovini, povlačile se prema Bileće, koncentrisale se kod Bileće i kad je došlo do određenog neslaganja u ocjeni situacije u Hercegovini između Biroa oblasnog komiteta i Operativnog štaba. Mislim da su tada i doneseni određeni pogrešni zaključci od strane drugova iz Operativnog štaba, tako bar mislim, iako nisam to nikada rasvjetljavao. Smatrali su da su mase uz nas, da će ofanziva biti i propasti, da treba da se ljudi vrate ku nama ko god nije kompromitovan, ostali da se sklonimo i poslije kada prođe ofanziva da će Hercegovina biti ista onakva kakva je bila. Izgubili su iz vida, izgubio sam to i ja i svi mi, ocjenu teškog ekonomskog položaja seljaka u tom periodu. Glad koja je svakome virila iz očiju, bez krova, zapaljeni domovi, zbjegovi, svega toga što je mnogo pomoglo etničkoj propagandi, a Talijani tada bogato razvezali kesu, kako kaže narod, otvorili svoje magacine i putem etnika dijelili hranu Srbinima u isto vrijeme Hercegovini. I to su ti momenti, mislim, presudni u nepravilnom prilaženju ocjeni situacije u Hercegovini od strane Operativnog štaba.

Bili su to teški dani. Vladala je glad. Ja sam zajedno sa borcima gladovao. Narod je gladovao. Ali ja ne mogu tražiti da onaj domaćin ili njezin žena koja vidi da joj dijete umire od gladi, gleda na sve to istim očima kojim i ja gledam. Tu je bila naša greška u ocjeni, u spoznaji te situacije. Bilo je gubljenja orijentacije, bježanje jedan od drugoga. Mnogi ugledni ljudi su bježali od onih koji su bili do tada vještiti s njima boje i se njih. Tako su napustili bataljon komandant i zamjenik komandanta sa ljudstvom iz Bileće i Banjana. To je bilo do kraja pogrešno. To se može nazvati dezertonstvom, ali to su u inih dobri ljudi, jer u jednom odrednom momentu izgubili su orijentaciju.

Mi smo na brzinu popunili bataljon, postavili komande eta i štab bataljona. Kada su se prikupile snage koje su se probijale iz Hercegovine trebalo je odstupiti prema Pivi, naredio je komandant Vlado Tomićević. »Vlado, lako je odstupiti prema Pivi nema problema. Gat ja mogu držati sa 20 ljudi protiv 500. Na Gatu imam teški mitraljez, imam 5 puškomitrailjeza, to je prirodna tvrđava, nemoj da ga napuštamo. Evo, koji hoćeš položaj zaposjedni sa ovim ljudstvom a mi ćemo držati Gat.« Naređeno mi je, ipak, da napustim Gat. Bilo je to negdje 5-6. juna. Držao sam položaj iznad Samobora i Lipnika.

Jednog dana dolazi kurir i kaže mi da me traži Ko a Popović. S kurirom sam došao na Jelovac. Tamo su bili: Ko a, Fi o, Plavi, na elnik štaba brigade. Ko a je durbinom posmatrao borbu na Gatu, jer su jedinice 1. i 2. proleterske brigade napale Gat i trebalo je da ga zauzmu. Pokazao mi je da sjednem pored njega. Utao je. U jednom momenatu vidim borbu je pri samom vrhu. Obratio mi se Ko a sa pitanjem »Šta

misliš?« Rekao sam da je situacija dobra, jer je borba na samom vrhu. Rekao je »Ne valja situacija«. Nije prošlo ni 15 minuta borba se vodila oko sredine, spustila se niže Gata. Zna i, etnici su održali Gat, potisnuli proletere. Saopštio mi je da e imati velikih gubitaka i naredio mi da držim položaje iznad Samobora i Lipnika, dok ne dobijem nare enje od njega a se povu em. Držao sam te položaje. Zatražio je da mu predam dvije »brede«. Odbio sam iz razloga što sam smatralo da su mi potrebne i što sam oskudjevalo u naoružanju. On mi je rekao da u odgovarati ako budu predate etnicima. »Brede« nisu predate etnicima, ali sam ih povjerio Ivanu Starovi u i or u Govedarici na uvanje.

Kod mene se najednom po elo javljati kolebanje. Rekoh, šta je ovo? Sve je ovo mlado, sirovo, iako je primljeno u SKOJ, da nije u ovoj situaciji izvršen kakav uticaj na njih? Iako je meni re eno da kažem ljudima ko ne može izdržati ovo ili ono neka ostane i vrati se ku i. To su bili postavljeni uslovi tako. Sjetio sam se one narodne pjesme o Senjanin Tadiji, Kotarcu Jovanu i Komnen barjaktaru, kad su odrali jarca i ovna, pa jarac ve i, a ovan živ oderan avaza ne pušta. Pa su rekli ko ne može izdržati kao ovan muke, ako ga uhvate Turci Udbinjani neka se vrati i otišlo ih 30-tak, a ostala njih trojica i oni napravili onaj podvig. Kad sam to rekao i rekao ko može i ko ho e neka se izdvoji pored mene, vidjeh od 120-tak ljudi desetak se odmah izdvoji. Vidjevši to obratio sam se ostalima, jednom po jednom i izdvojio sam 70-80 onih koji su mogli da izdrže teško e na koje emo nai i prilikom našeg odlaska, u to vrijeme za mene još u nepoznatom pravcu. Citali smo Kineski marš, znali smo o onom dugom 10.000 km, znali smo da Jugoslavija nije toliko velika, pretpostavljali smo da nam predstoji nepoznat, težak, mukotrpan put. Pošto nije došao kurir od Ko e ja sam se i dalje zadržao na tim položajima.

U jednom momentu stiže Bogdan Tepav evi - poslala ga Olga iz Izgori da mi kaže da su sve jedinice koncentrisane u Izgorima, da se odstupa prema Zelengori i da izvla im ljudstvo ukoliko mislim da se na vrijeme izvu em. Ona je prije toga razgovarala sa Vladom i sva ala se - što ne javljate Obrenu, da su se oni sklonili, da mene niko ne obaveštava, da ja ekam kurira kojega je bio rekao poslati Ko a, a pod tim svim okolnostima on se nije ni sjetio poslati, obzirom na teške gubitke koje su pretrpjeli dijelovi jedinica 1. i 2. proleterske brigade na Gatu.

Krenuo sam zaobilaznim putem preko Suhog polja i izbio na neka Katuništa, a odatle brzo preko Ravnoga na koje su ve izbjale ja e etni ke i italijanske snage. Došao sam u Izgori. Našao sam Vlada Šegrta i Vasa Miskina. Zajedno smo posjetili moga oca i majku koji su se sklonili tu u jednoj kolibi Stevana Škiljevi a i moram re i da su nas pošteno do ekali i ugostili. Prvi put, poslije možda, mjesec dana u ku i na anjku kod moje Cvijete najeo sam se. Pripremila nam je i pitu sušanicu i cicvaru. Tu smo bili bra a: Milovan, Ratko, Vaso i ja (pored Vlada Šegrta i Vase Miskina). Vlado mi je tada saopštio da on i Vaso idu u Vrhovni štab - kod komandanta Vrhovnog štaba, da su pozvani kod druga Tita, pa da se poslije povratka na emu. To je bila jedina u tom momentu, hercegova ka organizovana jedinica koja je tu došla. Ono je sve bilo skalupljeno, odande 5, odande 10, a bilo ih je par stotina, ali iz raznih krajeva, a ovo je bila jedna ja a vojna hercegova ka formacija koja je stupila na tlo Izgori.

Ubrzo poslije toga Milentije Popovi me je pozvao na razgovor. Tu je bio i Peko Dap evi . Milentije je tražio da se uklju im u 4. crnogorsku brigadu kod Peka, da e bataljon ostati kao jedinstvena cjelina i da

ja budem komesar toga bataljona. Moj odgovor im je bio, da sam pod komandom Operativnog štaba i pod komandom Sjevernohercegova - kog odreda, da je komandant odreda Šegrt i da je on pozvan u Vrhovni štab. Kakva odluka se doneše takvu u i izvršiti.

Vlado je saopštio da e se formirati hercegova ki odred od ljudstva koje je došlo u Izgori, da je on odre en za komandanta, za zamjenika komandanta Vlado Tomanovi , Svetislav Stefanovi e a za komesara, Vaso Miskin za zamjenika komesara, da u ja biti komesar 1. bataljona toga odreda, a Kosto Bjelogrli komandant bataljona. Bilo je 70 boraca, što je za one naše prilike bila ja a borbena jedinica. Sutradan smo se spustili preko Vratara do Suhe. Jedna grupa Ga ana sa Blažom urijem, Milinkom Okiljevi em, Kostom Bjelogrli em povukla se prema Volujaku i oni su kasnije došli nama u Vrbnicu.

Interesantno je da smo mi jedini istjerali intendanturu i imali ku hinju. Imali smo oko 40-50 goveda, stotinjak ovaca, 30-tak tovara pšenice. Sava Kova evi je zatražio da mu damo 2 tovara pšenice za njegov odred, odnosno brigadu, koja nije bila još proglašena. Dali smo. Poslao je Peko iz Kazanaca, još dok smo bili iznad Samobora, po dva tovara i poslali smo. Fi o Kljaji je došao u Suhu. Fi a je bio komesar 1. proleterske brigade i tražio brašna, ali brašna nemamo, a pšenice imamo. »Fi o, dat u ti, ali da mi pustiš onih 9 drugova - Ga ana, to su pošteni ljudi koje ste potjerali iz onih sela kad ste prenosili ranjenike«. Kaže: »Šta e ti oni? Kažem mu, kako šta e mi, to su pošteni ljudi. Me u njima je bio Vlado Nenadi , Obren Tepav evi , pokojni Andrija Tepavevi , Rade Vidojevi , Danilo Nenadi . Kaže: »Ne emo im ništa, skratiti emo ih za eperak«. Rekao sam: »Ne dam ti Fi o ništa ako eš ih skratiti za eperak«. Fi o je odgovorio da se šali, da e ih poslati kad tražim, »samo Obrene, ne znam da li si u pravu«. Fi o nam ih je poslao.

S nama u jedinici ostali su Rade Vidojevi i Danilo Nenadi , i još jedan tre i, ijeg se imena ne sje am. Obren je bio stariji ovjek, izravnjan, dobrovoljac u I svjetskom ratu, Andrija isto tako stariji, a Vlado je u to vrijeme bio nešto bolešljiv. Iznijeli su mi svoju situaciju, ja sam im dao propusnice i oni su se vratili na teren Gacka. Nisam ih vratio ni na kakav rad jer znao sam da ne mogu raditi, ni jedan nisu bili lanova Partije u tome momentu, i s njima onakvim, bataljon bi bio optere en, bili bi balast u onome momentu.

Ostatak intendanture konfiskovao nam je pokojni Moša Pijade i odnio u glavnu intendanturu u Vrhovni štab da odatle dijele svim jedinicama. Vlado Šegrt i Moša Pijade su bili vrlo bliski. Bio sam dežuran u Hercegova kom odredu. Kraj juna je. Gladni smo bili. Kiše, magle, loše vrijeme. Mislim da je to najteži period u mom životu, teži i od Vofanzive. Došao sam kao dežurni da raportiram drugu Vladu Šegrtu. On je bio u nekoj kolibici, pored ognjišta, bosonog, zavra enih pantalona naviše i ne sluša šta mu ja govorim, vi e: »Hajde, evo taman je kafa ispe ena da popijemo«. Vidim da on ne sluša raport, sjeo sam da popijem kafu s njim. Uto se pojavi nešto malo. Mošu ja nisam nikada prije video, sa nao arima na vrh nosa, na njemu neki grao kaput - zimski, opasao se opasa em, na opasa u avijati ki revolver, onaj veliki, može biti 35-40 cm i kako je mršav, gladan, jadan kao pau ak, onaj opasa se otegao i revolver kako ga drži na pojusu klatari se izme u nogu. Kako se pojavi na vratima tako i vi e: »Zdravo Vlado«, a Vlado njemu: » i a Janko, božju ti majku, ti meni o era volove i žito, pa mi vojska umire od gladi«. Kada je rekao i a Janko, shvatio sam da je to Moša. Za udio sam se ovoj Vladovoj slobodi u izražavanju, ali mu i a Janko

vrati istom mjerom i re e: »Ajde, Vlado ne jedi »govedinu«, daj sipaj tu kafu, ja u tebi kroz 3 dana poslati 300 ovaca«. I zbilja, nakon tri dana bio je pokret 1. i 2. proleterske, 3. sandža ke i 4. crnogorske prema Krajini. Moša je zatražio jednu etu. Poslali smo mu 1. etu 1. bataljona našega odreda. Dotjerali su nekoliko stotina ovaca i tako smo se poštено najeli i Moša vratio »konfiskovanu« imovinu.

LUTVO DŽUBUR

POSLEDNJE ŠKOLSKO ZVONO

Tog sun anog aprilskog dana 1941. godine u Dubrovniku gimnazisko školsko zvono nije, kao i obično, označilo po etak nastave, već prekid školovanja. Razredni starješi-

na i profesor povijesti Miloš drhtavim nam je glasom saopštio da se prekida nastava zbog ratne opasnosti. S nekoliko topnih riječi savjetovao nas je da u burnim vremenima koja stoje pred nama sačuvamo osnovne ljudske vrline: ljubav prema bližnjemu i domovini. Gledao nas je sažaljivo naslušujući i kako će se teško breme srušiti i na njegove sedamnaestogodišnje uenike.

Od toga dana ratni vihor nas je raspršio - neke i za sva vremena - na sve strane.

U Dubrovnik sam došao septembra 1940. godine. Istim su putem godinama stizali moji zemljaci iz hercegovačkih brda idući i trbuhom za kruhom. Mlađi i brat i ja bili smo u povoljnijem položaju jer smo došli da produžimo školovanje koje su nam starija braća omogućila. Do tada ja sam bio završio šest razreda gimnazije u Sarajevu, a mlađi i brat Suljo četiri razreda u Trebinju.

U školi nije bilo većih problema. Istina, bilo je gospodskih sinova koji su s visine gledali na nas - seljačku djecu. Pogotovo što smo bili iz kraja odakle su i mnogi radnici u gradu, počev od istača ulica do pomoćnika radnika, na najgrublјim poslovima u poduzećima i na utovaru brodova. No, na to sam već u Sarajevu oguglao osjećajući se i ponosnim što potem iz sredine eksploatacija i obespravljenih.

U novoj sredini na komuniste se gledalo kao na bijele vrane. Pokušao sam me u kolegama, na osnovu njihovog držanja, pronaći i nekog istomišljenika preko koga bi se povezao s organizacijom. To mi nije uspjelo iako je bilo naprednih omladinaca. Uz pomoć jednog zemljaka (koji je izvorno stolarski zanat u Dubrovniku i bio član URSS-ovih sindikata), nakon nekoliko dolazaka u sindikalne prostorije, uspostavio sam vezu sa dvojicom uenika. U iteljske škole: Živkom Radinovićem i njegovim zemljakom Podgoričaninom, i jeg se imena ne sjećam. Za kratko vrijeme od nas nekoliko uenika dubrovačkih srednjih škola stovren je aktiv SKOJ-a. Njima je rukovodio Živko Radinović. U tom su aktivu bili: dvojica omladinaca iz Gimnazije (ih imena ne sjećam), ja i brat Suljo, sestre Anuška i Marija Radeljević (jedna u enici Gimnazije, a druga iz Uiteljske škole), omladinka Vučica iz Trgovačke akademije, te Živkov kolega - Podgoričanin Sastajali smo se, najčešće, u kući sestara Radeljević, na »Trećem konalu«, kako to Dubrovani kažu. Ako je bilo lijepo vrijeme, sastanci su održavani u prirodi. Uz gitaru i u vidu izleta tihu su pjevane revolu-

cionarne pjesme. Na sastancima smo se dogovorili kako djelovati u svojoj sredini, kako širiti antifašisti ko raspoloženje i kako se suprotsavljati sve agresivnijoj djelatnosti frankovaca u srednjim školama u Dubrovniku. Redovno smo se informirali o opoj situaciji, o ratnoj opasnosti koja je nailazila, prilikama u zemlji... Imali smo i teoretske sastanke. Na njima smo itali (i diskutirali) izvode iz napredne literature. Sje am se odlomka iz knjige »Žena i socijalizam« od Bebele oko kojih smo vodili žu ne diskusije.

Ku a sestara Radeljevi bila je najdraži kutak i zbog toga što nas je njihova majka Kata primala kao svoju djecu. Ponekad bi došla da nas savjetuje da se u radu uvamo, kako ne bi pali u ruke policije podsjećaju i nas na svoga muža, koji je kao komunista robiao u Lepoglavi i na sva iskušenja kroz koja je ta radni ka porodica prolazila.

Kako se približavala ratna opasnost, to je bila sve veća politizacija omladine. Do ju je bezbrižni i politički nezainteresirani omladinci uključivali su se u političke debate koje smo u školi sve još e vodili. U to vrijeme uspona sila Osovine i stvaranja »Nove Evrope«, umjesto divljenja mojim silnicima većina dubrovačkih omladincima se orijentirala ka antifašističkom i patriotskom duhu. U sve žu nijim diskusijama u školi bilo je sve više onih sa kojima se slobodnije razgovaralo o socijalizmu, o naprednim piscima i njihovim djelima, o tome zašto se bore i emu teže jugoslavenski komunisti. Ali i frankovci (budući ustaše) bili su vrlo aktivni, naročito kroz organizaciju »Hrvatski junak«. Esto su se pojavljivali njihovi leci. I meni se dešavalo da mi neko od kolega ubaci u školsku torbu njihovu literaturu. U školi je bio profesor Kaštelan, kasnije jedan od najbližih suradnika ustaškog poglavara Ante Pavelića. On je i usmjeravao tu aktivnost. U našem razredu se posebno isticao i profesor hrvatskosrpskog jezika zvan »Hanibal«. Jednom prilikom analizirajući moj slobodni pismeni sastav komentirao je: »Lutvo, Lutvo, ali si zalutao!«.

Od davnina su stanovnici iz hercegovačkih brda pristizali u Dubrovnik tražeći izlaz iz svojih nedalekih uvidu zaštite od silnika, bilo »trbuhom za kruhom«, u potrazi za zaradom, u opiranju gladi i neimastini koji su ih pritiskali. Iz Gacka, Bileće i drugih mjeseta u Hercegovini priliv radne snage, između dva rata, za stalne ili sezonske poslove bio je vrlo veliki. Naročito su bili teški sezonski poslovi - najviše je utovar 1 istovar brodova, uglavnom drvene građe. Za one koji bi iz našeg kraja tako odlazili bilo je uobičajeno reći: »Idu na lenj«. Hercegovci su danima ekali dok pristigne brod. Tada su ih gazde požurivale da za malu paru što prije izvrše utovar. Gazde su vješto podsticale natjecanje: ko može na leđima više ponijeti! Jesu li vrijedniji Gajani od Bileće, Srbi ili Muslimani. Bio je to i vid podsticanja šovinističke mržnje i zamagljivanja klasnog osjećanja. Najtužnije je bilo kad se ne bi našlo nikakva posla. Pri mučnom povratku kući za takve bi se govorilo: »A iz Gruža, gola guza!«.

Bolje su prolazili oni koji su nalazili stalni posao kao uvari ili transportni radnici u skladištima, pomoći radnici u trgovini, ista i ulica... Postepeno, dovodili su i zapošljavali svoje bližnje. Kada bi se našao kakav-takav krov nad glavom, preseljavali bi cijele porodice. Najviše su se naseljavali u Gružu.

Bili su tako dragi susreti s ovim ljudima iz našega kraja. A, tek, nije koliko je bilo draga kada bi se koji mladi Hercegovac izdvadio od školskih drugova i zastao da porazgovara o novostima iz našeg kraja, o poslu, a posebno o događajima u svijetu. Jer, tada je svatko strahovao od ratne opasnosti. To je za mlađe komuniste bivala prilika da djeluju

me u njima. Upoznaju i ih, s respektom smo se odnosili prema njima i njihovom »kruhu s devet kora«.

Iz te sredine izrastao je svjetli lik revolucionara i komuniste Atifa Campare. Atif je imao sre u da se, još kao šegrt na tipografskom zanatu, pravilno orijentira i uklju i u radni ki pokret. Tada, neposredno pred rat, bio je pod prismotrom policije, hapšen i saslušavan kao komunista. Naro ito je uspješno djelovao me u radnicima Hercegovcima. Ostali su u sje anju nezaboravni susreti s njim. Mlad radnik, a vrlo na itan i obrazovan. Svojom staloženoš u i odmjerenoš u mlađi a je ulivao vjeru u neminovnost pobjede radni ke klase. Istovremeno, ukazivao je na grubu realnost, na potrebu opreznog i promišljenog dje-lovanja.

Na žalost s njim se više nisam sreo. Kada u okupiranom Dubrovniku nije više mogao ostati, po zadatku KPJ otišao je na Pelješac kao politi ki radnik. Neposredno poslije toga talijanski okupatori su zatvoriли u tvr avu Lovrijenac njegovu drugaricu Hasnu sa dvogodišnjom kerkom Hidom. Nešto kasnije odvedene su u logor na Prevlaku, gdje je Hasna rodila i drugo dijete. Atifu se nije ukazala prilika da vidi sina, da ponovo zagrli k erku i suprugu. Poginuo je negdje u Lici, pred kraj rata, kao politi ki komesar u jednom bataljonu u 12. brigadi 26. dalmatinske divizije.

Rad ovog mladog revolucionara ostavio je dubokog traga me u radnicima u Dubrovniku, posebno onima koji su kao i on ovamo došli iz Gacka i njegove rodne Kule Fazlagi a. A, u to vrijeme bilo je pokušaja i pritisaka na ovu sirotinju da se usmjeri u drugom pravcu.

Poznati frankovac (kasnije ustaški doglavnik), profesor Alija Šuljak pokušavao je u Dubrovniku a zatruje ljude iz naših krajeva. To mu nije uspjelo, iako je u Gacku, me u bogatašima i karijeristima, našao nekoliko svojih poklonika, okorjelih šovinista. I kasnije, u vrijeme ustaške tvorevine, ljudi iz našeg kraja, nastanjeni u Dubrovniku, nisu im se pri-družili, nego su se postepeno uklju ivali u narodnooslobodila ki pokret osu uju i vinovnike zlo ina u Gacku i Kuli Fazlagi a. Išli su putem na koji im je, još u predratnim danima, ukazivao mlađi radnik i komunista Atif Campara.

Nezaboravno sje anje urezao je 26. mart 1941. godine u Dubrovniku. Na vijest o potpisivanju sramnog pakta o pristupanju Jugoslavije silama Osovine, u kasnim poslijepodnevnim satima, na prostoru oko Orlandova stuba okupila se masa dubrovačkih radnika, omladine i građana da izraze svoje nezadovoljstvo i neslaganje s politikom vlastodržca o predaji zemlje u ruke fašista. Sa svih strana pristizali su ljudi, uzne-mireni i zabrinuti. U grupama su se vodili žu ni razgovori, koji su pre-rastali u bu ne izraze nezadovoljstva, izvikivanje parola protiv fašizma, protiv izdajni ke vlade, za borbu i savez sa Sovjetskim Savezom.

U takvom raspoloženju krenuli smo preko Straduna u pravcu Pila. Negdje na sredini Straduna, iz pokrajnih ulica, odjednom se pred demonstrante isprije io kordon policajaca s pendrecima. Bez ikakvih upozorenja po eli su rastjeravati narod i tu i pendrecima. Ljudi su se razbježavalii u bo ne ulice.

Za nama su jurili policajci i agenti. S kolegom Antonom Ivuši em i grupom srednješkolaca i radnika našli smo se u sljepoj ulici, u pravcu muzeja »Rupe«. Pri prebacivanju preko visokog zida neke su pohvtali. Doveli su nas u policijsku stanicu, u Lavirintu. Tu smo zatekli mnogo pohvatanih demonstranata, me u njima je bilo najviše omladinaca. Bio je tu i Živko Radinović s grupom iz Učiteljske škole. Iako u rukama policije, bili smo razdragani, obuzeti prkosnim jedinstvom u demonstra-

cijama. Prkosili smo policajcima, dok su nas tjerali u elije. Sve zatvorske elije su bile prepune. Jedva se moglo sjesti, a kamo li opružiti. Do kasno u no iz elije se orila pjesma i poklici uprkos prijetnjama i psovkama policajaca.

Sutradan su po elja saslušavanja. To je išlo sporo. Kao da policajci nisu znali što e s nama. Osnovno što su pitali bilo je: »Tko je vodio demonstracije?« Upinjali su se da saznaju nije li me u nama neki »opasniji« komunista.

U podne smo doživjeli ugodno iznena enje. Umjesto zatvorskog ru ka dobili smo hranu iz hotela »Imperijal«. Kasnije smo saznali da su nam to poslali patriotski i antifašisti ki raspoloženi gra ani Dubrovnički. Vjerovatno su oni utjecali i da odnos policajaca prema nama bude znatno blaži.

Za mene je bio najdirljiviji trenutak kada sam - kroz mali otvor na vratima elije, koji je služio kao prozor - daleko na gradskim zidinama ugledao grupu drugova omladinaca i me u njima mla eg brata Sulju. Glasno su izražavali svoje solidarisanje s nama uhapšenicima. Razdragano su mahali rukama, neki i sa stisnutim pesnicama. Sve je to pre-sudno uticalo na položaj uhapšenika.

Sutradan, ve u ranim jutarnjim satima, policajci su po eli otvarati elije govore i: »Ku i! U prvom trenutku bili smo u nedoumici da li da im povjerujemo. Ante Ivuši i ja pošli smo iz zatvora u školu. Na ulici smo saznali da je izvršen pu i srušena vlada koja je pristupila Trojnom paktu. U razredu su nas do ekali s oduševljenjem. Tada smo prvi put pred školskim drugovima govorili kao komunisti. Onih nekoliko frankovaca toga dana su izbjegavali da ispolje svoje stvarno rasploženje. Svojih »pet minuta« do ekali su s okupacijom, s fašisti kom izmom i ustaškom kamom.

Nakon posljednjeg školskog zvona vra ao sam se s bratom u rodni kraj u Gacko. U nova, mnogo složenija iskušenja koja je nametao rat i doga aji koje nismo o ekivali, a za koje nismo bili dozreli. Jedino, a i najve e oružje bili su nam ideali za koje smo se opredijelili. Jedina sigurnost bila je spremnost da tim idealima služimo, bez obzira na teško e i prepreke. Uprkos i tome što je naša snaga bila krhka, bez provjere i iskustva, pogotovo za složene prilike koje su nadošle, a i bez iskusnih drugova koji bi nas usmjeravali.

Jedne avgustovske ve eri šezdesetih godina našao sam se s veselim društvom na dubrova kom Stradunu. Grad prepun razdraganih i veselih turista. Netko je predložio da idemo u »Labirint bar«.

Iznenadio sam se kada sam video da je taj bar na mjestu bivše policijske stanice i zatvora. Slobodarski grad je, u istinskoj slobodi, od kazamata stvorio ugodan kutak iskazuju i time da su mra na vremena prošla. Na moj zahtjev odabrali smo stol na mjestu bivše elije u kojoj sam sa drugovima bio zatvoren. Navrla su sje anja na zatvor, drugove i drugarice, njihove životne sudbine...

Sa Živkom Radinovi em, rukovodicem našeg aktiva, video sam se krajem 1944. godine na Kongresu omladine Crne Gore, u ijem radu sam sudjelovao kao lan delegacije Bosne i Hercegovine. Živko je bio delegat Sedme omladinske crnogorske brigade u kojoj je bio omladinski rukovodilac.

U ljeto, 1944. godine, sreo sam još jednog lana našeg aktiva, drugaricu Anku Vu icu iz Trgova ke akademije. Nakon ilegalnog rada u Dubrovniku bila je presretna što joj je omogu eno da, u jednoj grupi, iza e iz grada u naše hercegova ke jedinice.

Svaki put kada do em u Dubrovnik na em se s kolegom Ivuši em s kojim sam uhapšen. U šali mi ponekad prebac da sam ga uvukao u demonstracije. Sudionik NOB na njegovom rodnom Pelješcu Ivuši je postao ugledni privrednik Dubrovnika.

Sestre Radeljevi su, od prvih ustani kih dana 1941. godine, produžile stopama svoga oca, revolucionara, robijaša, koji je kraljevske kazamate zamijenio ustaškim, gdje je i okonao svoj život. Na njegove poginule kćeri, Mariju i Anušku, Dubrovnik uva uspomenu. Naša bivša gimnazija nosi ime Anuške, a jedna tvornica ime njenog oca. Ostala mi je u sjećanju slika starije sestre Marije s kašketom na glavi, tim radnim simbolom kojim je iskazivala svoje životno opredjeljenje dok je uz nju prigrljena, mlađa Anuška, trčala hodom tek izrasloga djevojčurka sa pletenicama isturenim naprijed. I u smrt su zajedno otišle. Anušku su ubili na Pelješcu jer nije htjela reći gdje joj se sestra s aktivama. Kada su Mariju strijeljali javno je uzviknula: »Ubijte me, zvijeri - smrt fašizmu!«

No, ni brat Suljo nije se vratio u Dubrovnik u kojem je s nepunih petnaest godina počeo svoju skojevsku i revolucionarnu aktivnost. Otađa sve do sutjeske bili smo povezani bratskom i drugarskom ljubavlju zajedni kih težnji i idea. Dolina heroja uva uspomenu, a Zelengora skriva tajnu kako je skonao život sedamnaestogodišnjeg skojevca.

POVRATAK U RODNI KRAJ

Ranoaprilskih dana 1941. godine u Gacko su počele pristizati prve pridošlice s raznih strana. Među prvima su bili u enici srednjih škola u kojima je, zbog neposredne ratne opasnosti, prekinuta nastava.

Uvijek je drag susret sa zavojajem. Putujući i iz sunčem obasjanog Dubrovnika prema Gacku, s uhiši enjem smo očekivali kada ćemo ugledati vrhove Bjelašnice, Volujaka, Maglića i drugih planina koje okružuju Gatako polje, kada će to naše rodno Polje svojom širinom da privuće naš pogled, od kojeg kroz tijelo prostruji neki ugodan, neopisiv osjećaj.

No, ovoga puta naš kraj nas je došao kao nenajavljeni goste, kojima se nema šta, ni iznijeti, ni pokazati. Vrhovi planina bili su još zabiljeni bijelim sniježnim kapama. Po brdima se smjenjuju ostaci sniježnih nameta, s okopnjelim krajićima livada ili surih stijena. Polje je uglavnom pod vodom, koja se slila s okolnih brda. Odavno, u rodnom kraju, nismo vidjeli tako tužnu sliku prirode. Obično smo odlazili u jesen, a vratili se uljetno, kada bi sve bujalo, cvalo i odisalo životnom snagom. A sada, jedino nas je isti i prodorni planinski zrak ispunjavao svježinom. Za mnoge naše zemljake koji su posljednje asove života preživljavali u tužni prirodi se da im je zadnja želja bila kada bi mogli doći u naš kraj i nadisati se ovog vazduha, da im se inilo da bi potpuno ozdravili.

Srda no smo se susreli s nekoliko mještana iz naših sela, željnih da uđu u šta se u ovim teškim vremenima dešava u bijelom svijetu. Iako se još nije zaratilo svi očekuju vijesti, otuda, s granice, gdje se nalaze njihovi za vojsku sposobni učenici. S ovim seljacima smo krenuli prema kućama. Na konje su nam potovarili ono malo naše prtljage, pa smo moj brat i ja serbez mogli krenuti preko polja u pravcu Kule Fazlagića. To je zapravo više sela s južne strane Gata kog polja, a podno planine Bjelašnice. U petnaestak zaselaka smješteno je preko trista domaćinstava. Naša kuća je na osami samog sela Kula.

U ovo doba godine samo se konjem može preko Polja. Da smo išli pješice, gazili bismo duboko blato, brojne bare i poto i e s kamenim skakalima na pojedinim mjestima. Nas su ovi ljudi uzjašili pozadi sebe konju na sapi. Tako smo posuho prešli Polje. Ga anivarošani naše seljane zovu »ronci«. Jer, moraju »roniti« da bi došli do grada.

Nadomak sela susretali smo obane za ovacam. Nakon tek okopnjelog snijega jedva su ovce uspijevale prona i gdje koju travku. Na njivama poneki starac sa ženom ili djetetom ore plugom, kojeg vuku volovi ili konji. Da li je teže starcu, koji zamijenivši sina jedva pridržava plug ili neishranjenim životinjama koje s mukom u ovoj tvrdoj i posnoj zemlji zaoravaju škrtu brazdu.

Sje anja idu u djetinjstvo i predo avaju slike mukotrpog života ljudi ovog kraja. Naješ e su to slike kasne zime ili ranog prolje a, kada mnogi doma ini nisu imali ime nahraniti gladna usta brojne eljadi, ni položiti pred kravu, hraniteljicu, sijena ili slame da izdrži dok trava zazeleni.

Iskrsava pred o i slika Alije Lista iz susjednog sela Drugovi a. Taj invalid, sa drvenom nogom, stalno je sobom nosio vre u, manje ili više praznu, ovisno o ljudima, koji su - u varoši i po selima - bili spremni da mu daju koje kilo žita. On nije prosja io, jer to je sramota u našem kraju, ali nije ni imao ime platiti. Još i sad mi odzvanjaju njegove rije i upu ene našoj majci:

- Moja Džefo, evo ima šest ela kako u mojoj ku i niko nije ni ožitio. - Tada sam u nezaborav zapamlio šta je to » elo« (poludnevница) i šta zna i rije »ožititi«.

Žito krupnik daje se kao i zob konjima. No, kada nestane je ma i raži i kada se nema za što kupiti kukuruza, u mnogim doma instvima se jede krup ani hljeb, pun oštih mekinja koje zapinju u grlu. Pogotovo kada se smo i suhim i tvrdim sirom torotanom iz mještine, može se jesti samo da se utali teška glad. Naš malo imu niji komšija svoj plod krupnika je u vrijeme najve ih nestašica davao siromašnim uz naknadu umjesto dnevica za oranje ili kosidbu na njegovom imanju. Moja prva razmišljanja o kulacima vezana su za tog komšiju, koji je za mene bio olinjenje gazde, koji iskorištava seosku sirotinju.

Da li su u ta prolje a više patili ljudi ili životinje? Ipak, ljudi! Kad u štalama više nije bilo pi e, a snijeg bi iznenadio, sudska doma instava ostajala bi na ljudima. Rastao je ugled doma ina koji su u nevolji priticali u pomo , a još pomnije su se pamtili oni drugi. Ogoljele pojate i kolibe s kojih je skidana mla evina da bi se prehranila stoka ostajale bi puste sve do žetve raži i nove mla evine. A kada bi izgladnjeli i iznemogli vo legao u brazdu ili se koje gove e ulimanilo u bari, nastajale bi prave tuge i uzbune. Tr alo bi se sa šakom sijena ili kravlja om spinina da se stoka - hraniteljica podigne i vrati u život.

ovjek ne bira zavi aj, a svoj dio zavi aja uvijek nosi u sebi. Te slike zavi aja za mene su bile nezaobilazne niti moga životnoga tkanja, mojih skojevskih upinjanja.

Evo nas naspram ku a. Sve je tu tako blisko i prepoznatljivo. Doziva u sje anje radosti i brige djetinjstva, dane uvanja stoke, branja lješnika, drenjina i šmanjaka, jedinoga vo a u ovim hercegova kim visinskim predjelima.

- Muštuluk, neno, evo ti sinova! - povikao je najstariji njen unuk Ismet ugledavši nas na klancu iznad ku e. Svi su nam pošli u susret. Majka je vrsto prigrlila mla eg brata Sulju, svog najmla eg mezimca, jer je uvijek bila u strahu za njega misle i da »za njega nije vrijeme da

Pridolaze i žene iz komšiluka da pitaju za svoje u vojsci, iako smo mi dolazili iz Dubrovnika, a oni su kao i etvorica naše starije bra e u jedinicama prema albanskoj granici.

Svi su bili obuzeti mislima na doga aje koji su se o ekivali. Stariji su podsje ali na minule ratove koje su pamtili. Pri alo se o gladovanju, 0 miješanju piljevine i ljeskove rese u hljebno brašno. Strahovalo se od prevrata jer su svi prevrati pam eni po plja ki, paljevini i ubistvima.

- Sve e biti dobro, samo da ostanu žive glave - uzdisale su brižne žene i majke.

SLOM

»Zaratile je. Beograd je bombardovan. Na svim frontovima vojska se dobro drži. Na albanskem frontu naši napreduju prema Skadru« - Sve su to bile vijesti koje su donosili oni koji su prvih nekoliko dana rata pristizali u Gacko. Ljudi su vjerovali tim priama, jer su htjeli da vjeruju u uspješnu borbu protiv agresora, jer je u narodu bilo takvo raspoloženje.

Ali, stvarnost je bila drugačija. Izdajnici su stupili na scenu. Pokazale su se sve slabosti dvadesetogodišnje nenarodne vladavine. U okolini Mostar Šaica ustaških izdajnika organizovala je oružanu pobunu. Iz Bihaća je upućena Podoficirska škola da uguši pobunu. To su bile prve neugodne vijesti koje su izazivale zabrinutost, iznenađenje i prezir prema otpadnicima.

Nakon nekoliko dana iz pravca Sarajeva kroz Gacko su po ele proplaziti nepregledne kolone vojnih kamiona, autobusa i automobila. Brzo se otkrilo o čemu se radi. To su bježali vlada, vojna vrhuška i dvorska kamarila. Išli su prema Nikšiću da bi odatle avionima umakli u Gradišku. Na kratkim zastancima u varoši mogao se vidjeti dio tog otpadnog vrha države. Bilo je tu i dama s bundama i oskudnom odjećom, jer se u bjekstvu i panici od bombardovanja Beograda nisu mogle bolje opremiti. Uz njih su se mogli vidjeti, kao pratioci, gardijski oficiri, koji nisu mislili na front, već kako će uspjeti pobjeći. Svakako da je bilo vrijeme da se iz rezervi pokupi zlato kojim će moći u emigraciji obezbijediti miran i bezbjedan život. Bilo je to veliko razoarenje za patriotski raspoložene ljudi. Znalo se da je slom bio. A, što će sada biti? Prevrat je neminovan, a narod se uvijek toga bojao kao ovca noža.

Dolazak talijanske okupatorske vojske u ovaj zabačeni kraj nije bio ni malo spektakularan. Od Bihaća je došao manji odred i smjestio se u žandarmerijsku kasarnu. Život u mjestu se odvijao po starom, skoro kao da se ništa nije desilo. Kroz varoš bi prošlo i po koje njemačko vozilo s kratkim nenajavljenim zadražavanjem. Tako se nije pružila prilika nekolicini bivših cugsfirera, gefratjera iz šuckora koji su iz ekmedža povadili šterne i kolajne da bi im na taj način izrazili vjernost kao što su to bili u doba austrougarske okupacije.

O ekivala se uspostava vlasti tzv. Nezavisne Države Hrvatske, te njemačko-talijanske vještice ke tvorevine. A, do tog vremena, tj. do dolaska ustaša krajem maja u Gacku je bila jedna vrsta mirnog bezvlašća ili zatišje pred buru.

POVRATAK RATNIKA

Po eli su pristizati vojnici s fronta prema Albaniji. Dolazili su pješice ili na konjima, a pretežno naoružani. Probijali su se u grupama izbjegavajući i komunikacije na kojima bi se mogli sresti s okupatorskom

vojskom. Kroz sela Kule Fazlagi a prolazile su grupe vojnika, koje su od Nikši a produžavale prema Nevesinju i drugim zapadnjim mjestima. Mještani su ih presretali, raspitivali za svoje, uvodili u ku e da se odmore i okrijepe i slušali njihove tužne pri e o kratkotrajnom ratu i doživljajima na putu prema ku i.

Neki povratnici s ratišta dovodili su ku ama svoje ratne drugove, Srbe i Muslimane, kojima je bilo usputno. Pri ali su svoje dogodovštine i kako su se me usobno ispomagali u svim iskušenjima. Govorili su o hrabrosti Hercegovaca i Crnogoraca i o uspješnom napredovanju prema Skadru sve dok nije došlo nare enje o obustavi borbe. Iz naših sela dvojica su piginula, a nekoliko ih je ranjeno u tom kratkotrajnom ratu. Pri ali su o rasulu vojske i kako su ga teško doživljavali, o razvla enju opreme, o tužnom napuštanju težih oru a i opreme, koju su morali prepustiti okupatorskoj vojsci. Neki promo urniji do epali su se i dijela nagonjelih nov anica, zapaljenih pri bjekstvu vlade u Trebješkoj pe ini kraj Nikši a.

Pri rastanku su se dogovorili kako e i dalje održavati veze drugarstva i prijateljstva i u kojim prilikama bi se mogli ponovo sresti. inilo se da doga aji koji nailaze ma kakvi bili, ne e pomutiti ove prisne, ljudske i drugarske odnose.

I komunisti su u vojsci umnogome doprinisili stvaranju bliskih, drugarskih i bratskih odnosa me u vojnicima. Govorili su protiv fašizma, ali i o socijalnoj nepravdi. Kada bi u sagovornika stekli povjerenje, otvorenije su govorili o tome zašto se bore komunisti. Sje am se jednog takvog primjera.

Brat Dervo, jedan od etvorice starije bra e koji su mobilisani u vojsku, u ljeto 1940. g. došao je na kratko odsustvo. Iznenadio sam se kada mi je dao jedno pismo govore i:

- Ovo ti je poslao jedan tvoj drug.

I zaista, taj nepoznati drug u pismu mi se obra a kao da smo stari poznanici i drugovi. Navodi da je od brata uo za mene i moje opredjeljenje. Hrabri me da istrajem na našem zajedni kom putu, bez obzira na sve teško e i iskušenja. To je bilo pismo od obu arskog radnika Šukrije Hadžovi a iz selabihova kraj Trebinja. Pitao sam brata kako je došlo do toga da mi ovaj nepoznati drug napiše ovakvo pismo.

- Dugo vremena je razgovarao sa mnom, a kada je u mene stekao povjerenje, potpuno se otvorio. Ja sam mu odgovorio da jednog takvog imam kod ku e. I eto, tvoj drug ti piše - odgovori brat.

Nastojao sam da se s tim drugom sretnem u toku rata. Raspitivao sam se za njega. Na žalost ta mi se prilika nije ukazala. Striljeljan je u ljeto 1942. godine kao zarobljeni partizan u blizini Trebinja.

GLADNO PROLJE E

Poslije kratkotrajnog rata i povratka s fronta ljudi su se po eli vrati svakodnevnim poslovima i rješavanju osnovnih životnih problema. U ovo, neizvjesno doba, oni su nastojali da uzoru i zasiju je ma ili zasade krtolu, pošto su to oduvijek bila dva osnovna prehrambena artikla u ovom kraju.

Nakon sjetve, pa sve do kosidbe, obi no se odlazio na sezonske rade, pretežno u Dubrovnik. Trebalо je ostvariti kakvu-takvu dodatnu zaradu, jer su u prolje e mnogi hambari prazni, a još ništa nije prispjelo da bi se iz njega izbio koji dinar. Ovoga prolje a, zbog ratnih prilika, nije se imalo kuda po i na rad. Pogotovo se ni u mjestu nije moglo na i

nikakva posla. Mnogi doma ini su se po eli ozbiljno brinuti kako da prehrane svoju eljad.

Gacko je od davnina bilo pasivan kraj. Više od treine stanovništva nije se moglo prehraniti sa svog doma instva. O tome ilustrativno govore podaci u jednoj od prvih studija¹ o ovom kraju iz doba austro-ugarske vladavine. Ovdje možemo pročitati »da na osnovu žetve 1880. godine za slijede u 1881. na jednu osobu za ishranu otpada samo 50 kg žita, a 24 kg krompira i 4 kg kupusa«.

Kada je vlastodr cima bilo stalo do mira, dijelili su potpore stanovništvu, a kada su ga me usobno zava ali, »onda se bolja zarada mogla dobiti samo hajdu ijom, plja kom i pljenom«. Prvih godina okupacije Austrija je davala pomo u novcu ili hrani jer joj je bilo stalo da u ovom grani nom kraju prema Crnoj Gori pridobije stanovništvo na svoju stranu. Od 1880. do 1895. godine izgrađena je cesta do Gacka, zatim melioracija Polja i brana na Klinju. Pored toga, građeni su i vojni objekti. U svim tim radovima u estovali su i stanovnici ovog kraja, pa su od zarada mogli podmirivati osnovne životne potrebe. Ako se tome doda vješta ko podsticanje vjerske i nacionalne mržnje, favoriziraju i donekle, Muslimane, nije uđo što je kod nekih ostalo sje anje na doba »silne« Austrije.

I tada, tog gladnog proljeća 1941. godine, oživjele su stare priče i podsjeće anje na stara vremena. Ako se na sve ovo nadoveže propaganda o Njemačkoj koja je osvojila cijelu Evropu, nije teško shvatiti da priče protiv okrutnog fašizma nisu u ovoj situaciji nailazile na pogodno tlo.

Prijašnjih godina u proljeće se od žita najviše nabavljao kukuruz, jer je bio najjeftiniji. Bilo je trgovaca koji su davali na veresiju. Neki bi, opet, za žito prodavali ovču s jagnjetom ili malo prihranjeno tele. Obično se za ovču s jagnjetom moglo kupiti tovar žita. Ovoga proljeća svega toga nije bilo. Trgovci nisu imali otkuda nabaviti žita, a ako bi im šta uspjelo, nisu davali na veresiju, a cijene su bile duplo veće.

U takvoj situaciji pronalaženje bilo kakvog posla i zarade za mnoge je značilo spasenje za sebe i svoje porodice. Ovo je ustaška vlast znala jako dobro iskoristiti.

KORJENI BRATSTVA I RAZDORA

Bezvlašće ili, bolje, vrijeme od kapitulacije do uspostavljanja ustaške vlasti, u Gacku je potrajalost dosta dugo, sve do pred kraj maja. Sve je to prolazilo u miru i nekom napetom išekivanju. Iz injenice da se za vrijeme ovog bezvlašća nije na području sreza dogodio nikakav incident, zaključivalo se da bi vrijeme prevrata moglo proći u miru. To nije bio slučaj u vrijeme prevrata 1918. godine. Komitske grupe su, prije uspostavljanja vlasti, harale i pljačkale po muslimanskim selima. Istina je tada, 1941. godine, među Muslimanima su se prinosile glasine da bi se sad trebalo osvetiti, ali to su bili pojedinačni glasovi koji nisu nailazili na širu podršku.

Tih dana bivši narodni poslanik Veljko Višnjevac organizuje u Gacku sastanak uglednih ljudi s područja itavog sreza. Govorio je da su se u prošlosti u svim promjenama i prevratima kola lomila na grba i naroda, sad Srba, sad Muslimana. Podsjetio je i na nepravde koje su se između dva rata inile prema Muslimanima. Pozvao je muslimanske pravake da ne dozvole razrađivanje u narodu, da se ne dozvoli da osam-

¹ "Wasserbanten in Bosnien und Herzegovina im Karsgebiete - štampano u Beču 1896. godine

naestu pla a etrdesetprva, pa da bi i nju pla ala neka druga godina. I drugi govornici, kako Srbi, tako i Muslimani podržali su Veljkove rije i.

- Bra o Muslimani, glavno je sloga - završio je svoje izlaganje jedan od govornika Filip Starovi .

- Filipe, zakasnio si! Zakasnio za ona kola ljudskog mesa iz Lipnika govнима zamazana. Ja u to osvetiti - odgovorio je Džemo Tanovi izazvavši opštu pometnju na sastanku, koji je završen u dosta mu noj atmosferi.

Svi su znali na šta se odnosila ta upadica. Zna i neko želi osvetu i obra un. Pitali su se ko e u tome najgore pro i. Svakako nevin narod kao i uvijek.

Izmješano srpsko i muslimansko stanovništvo je od pamтивjeka nastojalo da živi u me usobnom miru i slozi, iako je tu in i vlastrodržac nastojao da na e doma e izrode preko kojih bi narod lakše držao u pokornosti. Zato je u prošlosti bilo mnogo mu nih, krvavih i tragi nih doga aja izazvanih podsticanjem vjerske i nacionalne mržnje. Ali, uprkos tome, uvijek se našlo i svjetlih primjera koji su iz tog mrklog mraka utoliko više zra ili svojom svjetloš u.

U narodnom predanju u vidu legendi o uvali su se primjeri zajedništva iz davne prošlosti.

Jedna od tih legendi vodi nas daleko na tursko-ruska bojišta, gdje su Rusi u jednoj bici zarobili veliki broj turskih vojnika. Kada je jedan ruski general saznao da me u zarobljenicima ima ljudi iz naših krajeva, zahtijevao je da se izme u njih izdvoje Hasanbegovi i. Sve ih je poštdeo i ukazao im posebnu pažnju. Ruski general je zapravo bio naš zemljak Vukomanovi iz Jasenika. Turci su htjeli likvidirati njihovu porodicu. Hasanbegovi i su ih blagovremeno o tome obavijestili i pomogli da pobegnu prema Dubrovniku i Herceg-Novom. Eto, iz te porodice jedan lan se obreo u dalekoj Rusiji, dospio do zna ajnog vojskovo e, ali nije zaboravio ono što su njemu i njegovima u inile njihove komšije.

Legenda o Kazanac-paši govori o tome kako su Turci jednog obanina odveli u Carigrad i kako je on nakon dugo godina došao za pašu u selo Kazance, nekoliko kilometara udaljeno od Avtovca. Kazanac-paša je mnogo dobroga u inio za ljude iz svog kraja, iako je bio turski doстојanstvenik. Potomci Kazenac-paše se kasnije naseliše u selo Mulja nedaleko od Avtovca, okruženo srpskim selima, žive i u bratskoj slozi s komšijama, dosljedni sje anja na legendu o Kazanac-paši.

Za »Stojanova vakta« i Hercegova kog ustanka me u Muslimanima se našlo pojedinaca koji ne samo da su pomagali ustanike ve su bili aktivni u esnici u ustanku. Zna se da je Avdo Krvavac iz sela Gra anice bio jedan od bliskih Stojanovih saradnika. Grupa ustanika iz sela Mulja prije nego se pridružila Stojanovoj družini u planini Somini potajno je upala u austrijsku kasarnu na emernu i tako došla do oružja. A emaga Paši iz Mulja i Hamza Paši - auševi iz Me ulji a, nekadašnji ustanici, u svojoj poznoj starosti doživjeli su 1941. godinu, kada su došli zlotvori da presijeku svaku nit zajedništva, da zatru put kojim su oni krenuli u ranoj mladosti i na koji su bili ponosni.

Poslije sarajevskog atentata austrijske vlasti u gata kom srezu sprovide strahoviti teror prema Srbima. Pri tome se oslanjaju na doma e špijune i poluvojnu organizaciju »šuckora«. U Avtovcu su bila podignuta vješala za nepokorne rodoljube, a mnogi su otpremljeni u koncentracijski logor u Aradu. Ugledni doma in iz Avtovca Zejnilaga Hasanbegovi , kum vojvode Zimonji a, otvoreno se suprotstavlja zlo ina kom

postupku prema Srbima. Usljed toga i on biva deportiran u Arad, gdje ostaje do kraja rata.

I prvi školovani omladinci iz Gacka, još od gimazijskih klupa u Gimnaziji u Mostaru, zanosili su se idejama oslobo enja od tu inskih vlasti i jedinstva naših naroda. Doktor Murat Sari se ve 1907. godine nalazio u grupi osu enih intelektualaca radi proglaša Muslimana Bosne i Hercegovine uperenog protiv Austro-Ugarske monarhije. A u prvoj tajnoj organizaciji muslimanskih srednjoškolaca u Sarajevu 1911. godine nalaze se dvojica Ga ana - Ismet Sari kao organizator i amil Krvavac.

U omladinskom udruženju »Sloboda« kojem je pripadao Vladimir Ga inovi od Ga ana bili su i Avdo Hasanbegovi, Šukrija Kurtovi, Pero Slijep evi, Aziz i Ismet Sari i drugi. Uo i i za vrijeme I svjetskog rata u Mostaru je postojao vrlo jak omladinski, slobodarski pokret. Omladinci šalju telegram srpskoj vladu i žele puni uspjeh povodom po etka balkanskog rata.

Veliki broj omladinaca, Srba i Muslimana, istjerani su iz gimnazije. Neki bježe u Crnu Goru, neki u Srbiju kao dobrovoljci.

U odbrani Beograda 1914. godine kao poru nik gine Husnija Kurtovi Ga anin, a Alija Kurtovi biva teško ranjen. Ga ani, Avdo Hasanbegovi i Šukrija Kurtovi u estvaju u organizovanju dobrovoljaka kih jedinica u Rusiji, a zatim u estvaju u proboru Solunskog fronta. Neovisno od toga što su u bivšoj Jugoslaviji zauzimali visoke politi ke položaje, ovi njihovi podvizi su ostavili pozitivnog traga patriotskog, jugoslovenskog zajedništva u našim krajevima. Ovo utoliko više što su i u prošlom ratu odbili svaku suradnju s ustašama ili etništvtom.

U Sarajevu ku a Alije Kurtovi a, ranjenog branioca Beograda 1914. g., bila je za sve vrijeme okupacije zna ajan punkt ilegalnog rada KPJ. Ovdje je bila smještena i ilegalna Valterova radio-stanica.

Sve to govori o kontinuitetu patriotizma, zajedništva i slobodarskih ideja na ijim su se primjerima u ili napredni omladinci koji su se opredijelili i iskazali u toku narodnooslobodila kog rata.

Izme u dva rata, i pored toga što su politikanti pokušavali podsticati posebno velikosrpsku politiku, u Gacku je došlo do još ve eg zblžavanja srpskog i muslimanskog življa. Što se ljudi me usobno povjeravaju i zblžavaju, to se više upoznaju i stvara se me usobno povjerenje. Zajedni kim životom Srbi i Muslimani su zajedni ki, me usobnim ispomaganjem savla ivali životne neda e ovog pasivnog i zaostalog kraja.

Zblžavanje se osjetilo i na kulturnom i sportskom djelovanju. Ovo-me su naro ito mnogo doprinijeli napredni aci i studenti, koji su oko sebe okupljali i malobrojne radnike zanatlje.

Ali, avo ne miruje. Što je opasnost od fašizma bila ve a, to su se u ovoj sredini po eli sve više pojavljivati pojedinci odrodi i ši ardžje, koji e zaigrati na kartu izdaje i zlo ina podsti u i vjersku i nacionalnu mržnju. Oživljavali su sje anja na one doga aje iz prošlosti u kojima je na ovaj ili onaj na in bio pogon muslimanski živalj. Naro ito su bila živa sje anja na doga aje iz bliske prošlosti, posebno izme u dva rata.

Poslije prvog svjetskog rata u gata kom srezu je bilo više ubistava Muslimana uz podršku i pre utno odobravanje vlasti. To je izazvalo strah i nesigurnost, vjersku i nacionalnu netrpeljivost, iseljavanje, a i pritajenu težnju za osvetom.

Me u Muslimanima najviše su se prepri aivali slijede i doga aji izme u dva rata:

Negdje 1919. godine vlasti su povele istragu o ubistvu poslije rata jednog Bjelogrli a. Istraga je vo ena u selu Lipniku. Na nju su pozvana trojica Tanovi a iz sela Me ulji a. Jedna žena je, navodno, nagovorena da krivo svjedo i i za ubistvo je teretila njih trojicu. Oni su poricali. Nastala je sva a i tu a nao igled organa vlasti. Optuženi su prosto kamenovani, jer je razjarena masa me u optuženima dobro poznavala jednog od njih kao austrijskog špijuna i zapovjednika šuckora. Sva kasnija nastojanja da se dokaže ili opovrgne krivica ostala su bez odgovora zvanih predstavnika vlasti. A krvici za ovo ubistvo nisu traženi.

U selu Zagracima 1922. godine ubijen je Šukrija Tanovi . Kao posljedica toga bilo je iseljavanje Muslimana iz tog sela. Njegov sin Be ir 1941. godine bio je me u prvima koji su se javili u ustaše.

Neposredno poslije prvog svjetskog rata ubijen je Adem Bauk iz sela Ravni. Do ekan je u zasjedi iznad sela Nadini a. Pri alo se da su to ubistvo organizovale vlasti. Interesantno je da je njegova smrt toliko potresla sina Ferziju da je tada »sišao s pameti« i takav ostao do kraja života. Proprij avalo se i jedno i drugo.

Dvadesetpetih godina gata kim srezom i okolnim mjestima je hara io komita Majo Vujovi . Pri alo se da je bio u doslihu s nekim iz vlasti. U Vranjskom dolu, na putu iz Bor a prema Gacku, ubio je iz zasjede seljake Salka Kova a i Meha Okeri a, koji su po pozivu išli iz Bor a u Gacko.

U ljeto 1925. godine Majo Vujovi je sa svojom družinom na airu Lukavica ubio pet seljaka iz sela Bahori (tri Talovi a i dva Memi a). Pobjijeno je jedanaest volova i zapaljeno sijeno koje je bilo sakupljeno. Nikakve istrage poslije toga nije bilo.

Ovi doga aji korišteni su u politi ke svrhe. Pokazali su da ni malo nisu bili bezazleni dolasci u Gacko »uvaženog« profesora u Dubrovniku i poznatog frankovca Alije Šuljka. Na posljednjim izborima bio je opozicioni kandidat. Na politi kim zborovima demagoškim izjavama o borbi za interes muslimanskog življa, koriste i i ove doga aje, sijao je sje me šovinisti ke mržnje i ukazivao na »spas« Muslimana pod okriljem fašizma i frankovaca. I ne samo to. On je u nekolicini ljudi u Gacku pronašao svoje vjerne sljedbenike preko kojih je organizovao jak oslonac, na koji se mogla osloniti ustaška vlast. To su bili: Hasan ustovi , upravnik pošte i Šuljkov ro ak, Smajo i Hamid Dili , posjednici iz sela Gra anice, Mahmut ampara, službenik iz Gacka, Džemo Tanovi , propali trgovac iz sela Me ulji a, sin jednog od ubijenih u Lipniku, Omer Kapetanovi , trgovac iz sela Nadani a, Mustafa Mumo Hasanbegovi , trgovac iz Avtovaca i Smajo Kurtovi , auto-prevoznik iz Gacka.

Odmah poslije proglašenja takozvane Nezavisne Države Hrvatske Šuljak je u Paveli evoj vradi dobio dužnost pobo nog doglavnika. Nije zaboravio ni svog najvjernijeg pristalicu u Gacku, Hasana ustovi a. U Zagrebu mu je pored sebe osigurao veliki položaj, a poslije sloma Paveli eve države skupa su pošli u emigraciju. Ostali Šuljkovi predratni izabranici dobili su uloge vo a i nosilaca politi ke ustaške vlasti u Gacku, iako su praktički bili samo oru e za sprovo enje planiranih zlo i na. Za sve vrijeme rata Šuljak se »brinuo« za naše krajeve. Prvo pitanje koje je postavljao delegacijama koje bi pristizale u Zagreb bilo je: »Koliko ste Srba pobili?«

Što je više na pomolu bilo uspostavljanje ustaške vlasti, to se oko ve stvorene grupe po elo okupljati više ankolizaca, ši ardžija, sitnih duša i karijerista o ekuju i za sebe što bolje uhljebljenje.

AKTIVNOST KOMUNISTA

Prije rata u Gacku nisu postojale partijska i skojevska organizacija. Bio je samo jedan lan Partije, Drago Mastilović, koji je odlazio u Biće u na partijske sastanke. No, to ne zna i da u Gacku nije bilo djelovanja komunista. Nosioci te aktivnosti bili su uglavnomaci i studenti, naročito u vrijeme ferija. Me usobno su se poznavali, oko sebe okupljali omladinu i radnike putem sportskih i kulturnih priredbi nastojeći da šire napredne ideje.

Pored toga, u Gacku je bilo naprednih, ali ne i organizovanih službenika. Pokazao se i pozitivan uticaj djelovanja nekih naprednih nastavnika Graanske škole, zatim u iteljice Mire Blažević u selu Baši ima i u itelja Parezanović u selu Pridvorici.

Aprilskih dana u Gacku i okolna sela počeli su pristizatiaci, studenti i radnici. Mnogi Gajani Srbi ostajali su bez posla i vraćali se u svoj kraj. Izbjegavali su i kolonisti iz Vojvodine i s Kosova. Me u svim tim pridošlicama bilo je i komunista. Normalno je bilo da se komunisti povezuju radi produženja aktivnosti u novim uvjetima.

Praktično, tek tada se u Gacku počela stvarati partijska i skojevska organizacija. Koliko je poznato, na tome su najviše radili Obren Starović, Slobodan Vučović, Fadil Pašić i Ljubica Mihić. Slaba povezanost s Oblasnim komitetom u Mostaru, zahtjevi konspiracije, nedovoljno međusobno poznavanje, a donekle i sektaštvo uzrokovali su izvjesnu sporost u organizacionom sređivanju, a imali su za posljedicu da je dobar dio omladinaca u toj situaciji ostao van organizacione povezanosti.

Nas dvojica (Šukrija imi i ja) za vezu sa skojevskom organizacijom obratili smo se Dejanu Košutiću. Poznavali smo ga kao jednog od najaktivnijih omladinaca u varoši. Za vrijeme posljednjih zimskih ferija još bolje sam ga upoznao i jedan drugome smo se povjerili kao komunisti. Kao iskusniji dao mi je više korisnih savjeta. Ovoga puta od mene i Šukrije je tražio da mu otvoreno kažemo sve o našoj dotadašnjoj aktivnosti. Na kraju nas je uputio na Svetu i Slobodana Kovačevića i - a se oformi skojevski aktiv Kula-Srđevići, kojim bi rukovodio Sveti. Do tada je Sveti bio učiteljice škole u Mostaru. Kao komunista bio je nazreliji me u njima. Tih dana je primljen u članstvo Partije. Slobodana smo bolje poznavali iz Trgova ke akademije u Sarajevu i kao zemljaka i kao naprednog omladinca i komunista.

Negdje po etkom maja 1941. godine počeli smo održavati redovne sastanke. Obično bi smo se sastajali na nekom skrovitijem mjestu između Kulje i Srđevića. Na tim sastancima najviše smo raspravljali o novonastaloj situaciji poslije okupacije. Osnovno događaju smo dolazili bila je orijentacija na političko djelovanje objašnjavajući ulogu fašizma i nagonvarajući ljude da se ne hvataju u njihovo kolo. Ipak, nismo mogli predviditi događaje koji će nastati u našem kraju. Mislimo smo da možemo raditi kao do tada u mirnodopskim uslovima. Sveti nas je snabdjeo s nekoliko knjiga i brošura, koje je trebalo prestatiti i o njima diskutovati. Pored ostalih, sjećam se da smo Šukrija i ja zajedno kupili knjigu »Moji univerziteti« od Maksima Gorkog.

Kao rezultat uspješnog organiziranja i okupljanja komunista bio je omladinski skup na jezeru Klinje krajem maja. Iz naše grupe na sastanku je bio Sveti Kovačević. Ovaj sastanak je najavio i označio potrebu okupljanja, posebno mladih, u borbi protiv fašističke vlasti, a pod rukovodstvom komunista. Oružnici, koji su tek uspostavili svoju postaju u Gacku, saznali su za sastanak. Spremali su se da iznenade u esnike,

ali ih je omladinac Safet Kurtović preduhitrio. Došao je na Klinje i obavijestio šta oružnici pripremaju, te su se u esnici blagovremeno razišli.

Tada su drugovi, rukovode i komunisti u Gacku, predlagali Fadilu Pašiću da se prihvati neke dužnosti u ustaškoj vlasti, konkretnije da bude upravnik Poljoprivredne stanice. Mislilo se da bi na taj način mogao više doprinijeti. On je to odbio. Poslije dolaska ustaša napustio je Gacko i otišao u istočnu Bosnu, gdje ga nisu poznavali kao komunistu. Odatle je otišao u partizane na Romaniju, gdje je i poginuo u borbi sa etnicima 1942. godine. Neki drugovi su mu 1941. godine zamjerili što se u Gacku nije prihvatio posla misleći da je mogao nešto učiniti na spremanju ustaškog terora i krvoproljata. Ini se da se tada gubila iz vida injenica da je on u Gacku već bio kompromitovan. Kao takav ne bi ni dospio u ustašku garnituru vlasti. S druge strane, previše alo se da su frankovci u Gacku već imali jako svoje uporište, ja e nego u nekim drugim mjestima u istočnoj Hercegovini. Zbog toga se može tvrditi, pored ostalog, da je baš Gacko odabran da ustaše u njemu u kratkom vremenu učine ono što su učinile. Bio je to, znatno prije, vrlo dobro smislen plan s pripremljenim glavnim akterima za njegovo sprovo enje.

U tim danima politi kog previranja pojavila se ideja da bi bilo bolje ako bi se Gacko prisajedinilo okupacionoj teritoriji Crne Gore pod talijanskim vlašću. Ovu ideju su lansirali i podržali italijanski okupatori, jer su htjeli da što više prigrabe od svog endehazijanskog nedonošenja. Ovo su podržavali i neki bivši političari, povezani sa crnogorskim kolaboracionistima. Bilo je i onih s naivnim uvjerenjem da je perfidna talijanska politika podnošljivija od ustaške, koja je najavljuvala svu svoju brutalnost. Poznato je da su tada odlazile delegacije - srpska na Cetinje, a muslimanska u Sarajevo, što je značilo dolivanje ulja na vatru.

USTAŠE PREUZIMAJU VLAST

*Gacko polje, lijepo ti si,
Kad u tebi giada nema,
Ljuta giada i nevolje ljute!
Ali te jadno danas pritisnuli!*

Dolazak ustaša

Ceremoniju ili, bolje, lakrdiju oko preuzimanja vlasti 24. maja predvodio je Josip Rom,²⁾ koji je od strane poglavnika povjerenika za Bosnu i Hercegovinu dekretom ... imenovan za kotarskog predstojnika kotara gata koga. U povorci iza njega nalazili su se imenovani funkcioneri. Bili su to već poznati odabranici profesora Alije Šuljka, zatim novopečene prijatelje, koji su u novoj vlasti vidjeli šansu za ostvarenje nezdravih ambicija. U to svoje kolo nastojali su uvući i i neke poštene ugledne ljudi, koji će kasnije sami napustiti te funkcije kada uvide da bi mogli biti uvučeni u prljave poslove (Omer Kurtović, Milorad Hasanbegović i Vinko Crnošija).

Narod je ravnodušno promatrao tu povorku, koja se kretala od jednog do drugog nadleštva u varošici. Od te nove, kao i od prethodne vlasti narod nije mnogo očekivao. Ali malo je ko mogao i pomisliti kakvo sve zlo donosi ova vlast, koju će uskoro osjećati na svojim leđima.

Na upražnjena mjesta, koja su Srbi morali napustiti, postavljeni su Muslimani i Hrvati. Oni koji su se više dodvoravali novoj vlasti lakše su dolazili do dekreta o postavljanju. Da bi što više ljudi privukli, novi

vlastodržci su izmišljali radna mjesta. Tako je jedan naš ro ak dobio dekret za uvara bentova i šlajzova po Polju, a oni su ve odavno bili zapušteni, tako da se nije imalo šta uvati.

Ali, glavno zlo došlo je nešto kasnije.³ »Prve ustaše Hrvatske stigle su u Gacko, njih 16 po broju, dana 27. svibnja t.g. Njihov rad kretao se uglavnom oko organizacije ustaških odreda u kotaru gata kom i postavljanju odreda u blizini granice«. Predvodio ih je ustaški povjerencik Herman Tonogal Krešo, pravnik iz Travnika, kasnije jedan od glavnih funkcionera ustaškog redarstva u Sarajevu.

Istoga dana uve e ustaše su u hotelu održale svoj prvi skup na kojem su prisustvovali gra ani, Srbi i Muslimani. Glavni govornik je bio Krešo. Njegov govor je zapanjio sve prisutne. Ne po tome šta je rekao O velikom i mo nom njema kom Rajhu i novope enoj državi, ve po tome šta je rekao o samom Gacku u koje prvi put dolazi, o ustaškim planovima i politici koju tu želete sprovesti. Muslimani su tada prvi put uli da su »cvijet hrvatske narodnosti«. Ispred sebe je razgrnuo kartu 1 po eo pronalaziti i nabrajati sela u kojima su nekada, ak i prije trista godina, živili Muslimani. Pomenuo je sva ubistva i nepravde, koje je ne-narodni režim inio izme u dva rata, optužuju i za to cjelokupni srpski živalj. Ukaao je: da je došlo vrijeme osvete, da e se Muslimanima povratiti oteta imanja i da e se u Kazancima i Koritima opet podignuti džamije. Završio je u pateti nom zanosu rije ima: »Mi ne možemo biti sretni i zadovoljni i ne smo se zaustaviti do potpunog istrebljenja i poslednjeg Srbina iz naše Nezavisne Države Hrvatske. Posljednji metak za posljednjeg Srbina«.

Kraj govora niko nije do eka aplauzom. Prisutni su prosto zanimili. Nastala je mu na atmosfera. Ipak, osmjelio se da progovori stari Hamid Kurtovi . Suprotstavio se ustaškom povjerenciku govore i da Srbi i Muslimani vjekovima ovdje zajedni ki žive, da su uvijek skupo pla ali me usobne sva e na koje su ih drugi podsticali i da ne želete da se to opet ponovi.

Mnogi od prisutnih su se slagali sa starim Hamidom, ali nisu imali toliko smjelosti da to javno iskažu u prisustvu silnika iza koga stoji vlast i silna Njema ka. Napuštali su sastanak pognutih glava, a da komšija komšiji nije mogao o stida u o i pogledati. O ovom se sastanku dosta pri alo. Ljudi su sa zebnjom u srcu straovali da se ne po ne sprovoditi ono što je tu najavljen. Zaklju ivali su da je »vrag odnio šalu« i da treba »kraju la u«, tj. koliko je god to mogu e kloniti se avola sa silom u rukama. Ali, sve više se pojavljivalo sitnih dušica, ši ardžija, smutljivaca, plja kaša i šovinista koji su i u takvoj ustaškoj politici nalazili svoju ra unicu.

U Gacku i Avtovcu u srpske trgova ke radnje ustaške vlasti postavljaju svoje povjerenike. Neki su to jedva do ekali, a neki su na ovaj ili onaj na in tome pružali otpor. Suljo Talovi je bio postavljen za povjerenika u du anu Mijata Kova evi a. Umjesto da to koristi za sebe, on je postepeno i potajno iz du ana iznosio robu, odnosio je Mijatu ili skri-vao kod sebe da bi je sa uvao od plja kaša.

Pored opštinskog središta, Avtovcu je predodre ena i uloga ustaškog garnizona za što su korištene stare austrijske kasarne i sokolski dom. Ovdje su se sakupljali, obu avali i raspore ivali zavrbovani ustaše i oružnici, kako oni koji e kasnije oti i u aktivne ustaše, tako i oni koji su raspore eni u oružni ke postaje po selima.

Bivše žandarmerijske stanice postale su »oružni ke postaje«, a »u smislu otvorene zapovijedi Vojskovo e« oružni ki vod u Gacku uspos-

tavio je postaje u Gacku, Šipovici, Jaseniku, Stepenu, Kazancima i Fojnici. Za popunu oružni kih postaja na podruju Krilnog zapovjedništva Bile e, pod koje je i Gacko spadalo, »krenuo je transport broja asnika, oružnika i konja iz Sarajeva, a stigao u Bile u 28. svibnja 1941. godine«. Ovo je, pretežno, bilo rukovode e osoblje, a najve i dio oružnika bili su mještani, kojima se time ukazala prilika da do i do zaposlenja.

Prvo što je preduzela ustaška vlast bila je predaja oružja. »Proglas za predaju prikrivenog i oplja kanog oružja i vojni ke opreme izdat je, pa im rok istekne odmah e se po eti sa pretresima sela, ukoliko stanovništvo šta ne bude dragovoljno predalo. U ovom pogledu u suraivati i s našim vojnim vlastima, jer je jedan bataljon vojske ve stigao u Bile u, od ega e jedna satnija biti upu ena u Avtovac«, izvijestio je 1. juna ppukovnik Aganovi , zapovjednik Krilnog zapovjedništva.

Šta se moglo o ekivati od proglaša za predaju oružja poslije proklamirane politike o istrebljenju Srba koji je najavio ustaški povjerenik Krešo? Ako se ima u vidu još ina e antifašisti ko raspoloženje naroda i tradicionalni kult ljubavi prema oružju, te uticaj komunista koji su govorili o uvanju i prikupljanju oružja, bilo je normalno da e se tome pružiti otpor i da e propasti sva nastojanja da se od naroda oduzme oružje.

Proglas o predaji oružja odnosio se i na muslimansko stanovništvo, sem onih koji su se javljali u ustaše i oružnike. Mnogi su prikrivali oružja, a vojni ke uniforme koje su donijeli sa fronta su prefarbaivali da ih ne bi morali predati.

Vrbovanje i otpori

Pošto su najavili istrebljenje Srba, ustaše su uporedo s tim po ele provoditi široku propagandu za javljanje Muslimana u ustaše i oružnike. Po selima su odre ivani povjerenici za vrbovanje, pretežno mla ih ljudi, obe avaju i im brda i doline. Uz pri e o boljem životu, koji osigurava izlaz iz bijede, isle su i one pri e koje su podsticale mržnju prema Srbima i svemu što je srpsko. I najsitnije sva e i razmirice na koje je malo ko obra ao pažnju sada su uveli avane i prikazivane kao težnja da se satre sve što je muslimansko. Tako se dosta brzo po elo stvarati tu i tamo protivsrpsko raspoloženje. Uporedo s tim govorilo se i o komunistima kao najve em »otrovu« kojeg treba iskorijeniti.

Mladi, malobrojni i neiskusni komunisti u takvoj situaciji bili su prepušteni sami sebi, bez pomo i sa strane. A radilo se onoliko koliko je u toj složenoj situaciji bilo mogu e. Najvažnije je bilo odvra ati od javljanja u ustaše. Svako javno istupanje i na manjim skupovima bilo je skopano s najve im opasnostima. Zato se djelovalo pojedina no, u krugu rodbine i prijatelja za koje se bilo sigurno da ne e odati. Svakodnevni kontakt sa Šukrijom, naši dogовори kome i kako da pristupimo davali su i neke rezultate. Na prvom mjestu uspjelo se da se sa uvaju pojedinci da se ne okaljaju tada, kako bi kasnije, kada budu povoljnije prilike, mogli pri i našem pokretu.

Šukrija je imao zna ajnog uspjeha u svome selu. Niko iz porodice imi a tada se nije javio u ustaše. Ostvario je jak uticaj na neke porodice Džankovi a, a preko ro aka Fejza i Ibrahima i u selu Baši ima. Ovaj nemirni i neumorni idealista u svakoj prilici je nastojao ukazivati na naš put.

Aprilskih dana i nas sedmorica bra e se nakon dužeg vremena, ali i posljednji put, našlo na okupu u roditeljskom domu. Došli smo s raznih strana, iz razli itih sredina, pa su i naša gledanja na sve što se tada

zbivalo bila razli ita. Ti dani su bili presudni za držanje svakog od nas u predstoje im doga ajima. Me u nama je bilo i oštrih prepirkki, kada se raspravljalo o nastaloj situaciji. Kako i ne bi kada smo nas dvojica najmla i od bra e, zaneseni idealima komunista, otvoreno govorili o skorom slomu fašizma kada je bio na vrhuncu mo i, o ustaškoj vlasti kao vlasti zlo inaca, kada je ona nastojala da se u vrsti u toj sredini. Iz svih tih prepirkki me u bra om je prevladalo uvjerenje da se treba kloniti od svega što nova vlast preduzima i da se ne treba hvatati u njihovo kolo.

Kada bi se me u bra om poveo razgovor o ustaškom pozivu na boru protiv Srba, majka bi se nenamjetljivo umiješala u razgovor. Po ko zna koji put bi po elu pri a kako je 1918. g. doživjela prevrat u selu Ravnima, gdje je naša porodica tada živjela. Posebno je isticala kako su se komšije, Srbi, iz susjednih sela zalagali da zaštite Muslimane. Duboko joj se urezalo u sje anje kako je Zelen Buha iz sela Domrka izašao pred komandanta komita Pešikana i kako ni po koju cijenu nije dozvolio plja ku muslimanskih ku a u Ravnima. Ovoga puta maj ina pri a se završavala porukom, koja je imala prizvuk zakletve:

- Djeco moja, sinovi moji, amanet vam božji, što go radili da radili nemojte tu e uzeti, ni tu u majku ucviliti.

U drugoj prilici bi nas podsjetila na ugled umelog oca koji je imao me u brojnim Srbima i Muslimanima u Gacku. Kao da je time htjela re i da ne kaljamo ugled porodice. Kasnije u toku rata imao sam prilike da se i toga prisjetim. Kada bih rekao ko sam i odakle sam, ne jednom mi se desilo da neki stariji ovjek kaže: »Kruška pod krušku pada«.

Ustaški povjerenici su po selima esto održavali sastanke na koje su pozivali doma ine ku a. S jednog takvog sastanka vratio se najstariji brat Ze ir ljut i kao izvan sebe po eo psovati:

- J.... im mater i boga! Govore da treba pobiti sve Srbe i komuniste. Kad bi ih poslušao, onda bi kad sednem za siniju trebao uzeti pušku i ubiti ovu dvojicu hairlija pored mene, a onda pobiti najbliže komšije. E, ne e to od mene do ekati.

Povjerenici su po selima iskupljali mladi e i odvodili ih na ustaška odredišta u Gacku i Avtovcu. Jedna takva grupa iz sela Drugovi a naišla je pored naše ku e i zastala da se malo odmori.

- Zori u, kud vodiš tu djecu da drugom o zlu rade, oca ti o inskog - dobaci je Ze ir njihovom predvodniku, nešto starijem seljaku.

- Idem da osvetim nevesinjski šamar - odvrati ovaj. Ze ir je znao na šta on misli. Zapravo, prije nekoliko godina ovaj isti seljak je u Nevesinje vodio na trku konja svog ro aka Mušana (poginuo kao ustaša po etkom 1942). Tu je došlo do gužve i obra una na šovinisti koj osnovi. Tada je Petar Samardži (u ratu poznati etni ki vojvoda) ošamario Mušana.

- Osveti se onome ko je dao šamar, a ne da zbog toga nevini stradaju i da na to nagovaraš ove mladi e.

- Šuti Ze ire! Šta ti znaš? Ne e ni oni vaši vijek živjeti o jadu i u jadu, hucaju i goli i bosi za kozama po Bjelašnici. Hajdemo, momci - re e Zori ljutito prekinuvši prepirku s Ze irom boje i se da se koji ne pokoleba.

Nisam se miješao u prepirku. Nije se imalo šta dodati onome što je Ze ir rekao. Bio sam uvjeren da su naše bratske »sva e« bile korisne i da je najstariji, nepismeni brat odabrao jedini mogu i, ispravni put.

»Nevesinjski šamar« me je podsjetio na nešto što sam pro itao iz doba dolaska Hitlera na vlast. Nacisti su se najprije obra unavali sa svima naprednim u svojoj sredini. Njihovi povjerenici su po ku ama i

kvartovima sa injavali spiskove nepo udnih. Jedna takva povjerenica stavila je na spisak svoju susjedu samo zato što joj u nekoj prilici nije posudila peglu. Kakva sli nost izme u »peglex« i »šamara« i šta se sve može desiti kada »Ciganina zapadne carstvo«.

Može se re i da je bilo dosta pasivnog otpora ustaškoj kampanji vrobovanja. Od oko tristo doma instava sa preko petsto za borbu sposobnih muškaraca iz svih sela Kule Fazlagi a u ustaše i oružnike se javilo tada njih stotinjak.

Naro ito je teško bilo odvra ati one siromašnije. I, da ironija bude ve a, najviše takvih se i javilo. Pri odvra anju su se izgovarali teškim položajem i mogu noš u da do u do zarade. A neki su razmišljali i govorili ovako: »Bogata bra a Dili i, vazda su znali kako e sa uvati i ste i bogatstvo. Pa, kad su se oni prvi uhvatili u ovo kolo, zašto ne bi i mi«.

Stariji i iskusniji ljudi, prisje aju i se prošlosti, znali bi podsjetiti da se svako zlo »kad-tad« mora platiti još ve im. Obi no su se okretali svojim svakodnevnim poslovima misle i da e ostati pošte eni od onoga što se oko njih zbiva.

U selu Bašici od odlaska u ustaše najviše je odvra ao Junuz Baši . Do tada se posebno nije isticalo. Ali, pokazalo se da je na njega najja i uticaj ostavila dotadašnja seoska u iteljica i komunista Mira Blaževi iz Petrinje. Doga aji, koji su uslijedili u toku rata, sve su više seljane podsje ali na rije i njihove u iteljice, Hrvatice, koja im je ukazivala na sve ono zlo koje je sobom nosio fašizam i ustaštvo.

U selu Me ulju ima mladi skojevac Arif Tanovi (nosilac Spomenice 1941) nagovarao je seljake da ne slušaju ono na šta ih nagovara njegov otac, jer e ih to odvesti u propast. Alija M. Tanovi je otvoreno odvra ao ljudi od odlaska u ustaše.

Bušo i Adem ustovi u selu Cenrica, Ša ir Sari u selu Stolac, Atif Džubur i Ramo ampara u selu Branilovi i, Be ir Džeko u selu Drugovi i i još brojni doma ini po selima Kule su, ako ne javno, a ono tajno odvra ali svoje najbliže od javljanja u ustaše i oružnike.

Za devedesetogodišnjeg starca Hidovi a govorili su da je malo »pomatušao«. Ipak, kada je uo šta namjerava ustaška vlast, uzviknuo je: »Kuku nama! Bježimo u gore. Zlo raditi, a dobru se nadati, to nikad nije bilo, niti e biti«.

U samoj varošici Gacku bilo je dosta otpora ustaškim nastojanjima da sve Muslimane privuku na svoju stranu. Ovome su doprinijeli i mladi komunisti Šukrija, Atif i Safet Kurtovi , Alija Zvizdi , Adii Paši i Šefik Hrustanovi . Alija Zvizdi u tome je bio najenergi niji i najotvoreniji, pa smo ga upozoravali na opteznost. Sa bratom koji nije znao šta su ustaše i koji se u njih htio javiti Alija se i fizi ki obra unavao. A brat mu je u sva i rekao:

- Lahko je tebi. Ti si završio školu i bi eš gospodin. E, ne u ni ja cijelog života da gonim kola i konje i držim kandžiju u ruci.

Skojevac Šukrija Kurtovi , svršeni tehni ar, nije htio da se prihvati nikakvog zaposlenja u ustaškoj državi. Zbog toga i zbog opasnosti od hapšenja otišao je u Sarajevo, gdje je dospio u ustaški zatvor.

Stari Arif ampara u kafani otvoreno grdi sina Mahmuta i Hasana ustovi a, najbliže saradnike ustaškog povjerenika Tonogala, i to u njevom prisustvu govore i da svojim postupcima upropoštavaju narod. Ovoga puta krvnik nije reagirao na uobi ajeni na in ve je svojim sluganima naredio da starcu ne dozvole dolazak u aršiju.

Pored Hamida Kurtovi a, koji se prvi suprotstavio ustaškoj politici, u varošici su se još isticali: Amil Zvizdi , Adem Šakovi , Ibro Hrusta-

W*

novi , Ahmet ampara, Bešir i Suljo Kurtovi , bra a Sulejman i Lutvo Redži , te stari hodža Fazlagi i njegovi sinovi Nezir i Uzeir.

Vrbovanje u ustaše i oružnike skoro da nije imalo nikakvog odziva me u mještanima u varošici Avtovcu i obližnjem selu Muljima. Istina, našlo se pojedinaca koji su u ustaštvu vidjeli svoju šansu. Mumo Hasanbegovi je tu video priliku za uvanje i pove anje svog kapitala. Vehbiji Paši u i njegovom sinu Fehimu nije smetalo nekadašnje pro etni - ko opredeljenje da se prihvate ustaške vlasti, da Fehim zauzme mjesto potpredsjednika ustaške opštine i da u estvuje u planiranju i osmišljavanju ustaških zlo ina. I Mumov sluga Halid Vodoler elo je dobio i iskoristio šansu da gnušnim zlo inom u selu Vrbici dobija ustašku emigrantsku uniformu i sva prava koja su tim zlikovcima pripadala.

Otpor ustašama su inspirisali mladi komunisti Rašid. Velija i amil Paši , u esnici omladinskog skupa na Klinju, a preko uglednijih gra ana kao što su bili Avdibeg Kurspahi , Fezjaga i Ajdin Paši i drugi. Hodža Avdibeg u džamiji otvoreno poziva vjernike da zaštite svoje komšije. Velija Paši Turko još u aprilskim danima se dokopao puškomitraljeza sa municijom. Daje ga svom drugu radniku Janku Tadi u na rastanku kada ovaj polazi u svoju Pivu. Kada su ustaše pokušale mobilisati Avtovane za pohod radi izvršenja zlo ina na Kori koj jami, služili su se i kunda enjem prema onima koji su se tome suprotstavljeni. Tako su postupili prema skojevcu, kasnije i prvoborcu amilu Paši u. Rašid Paši blagovremeno saznaje za ustaške namjere da pohapse komuniste u varoši. Hapšenje izbjegavaju Ljubica i Ranko Mihi , a Danilo Zelenovi Brko dospijeva do Beograda gdje se uklju uje u ilegalni rad, a kasnije 1943. godine gine u partizanima.

U selu Gra anici tada je živio Ahmo Krvavac, radnik, frenter, koji je obišao cijelu Evropu idu i trbuhom za kruhom. Spoznavši životne nedade nadahnuo se naprednim idejama. Takvo opredjeljenje ga je dovelo do Spanije i borbe na strani revolucionara. Neposredno pred rat obreo se u Gacku. Bio je pod prismotrom vlasti i morao se u odre eno vrijeme javljati žandarmeriji u Gacku. Rado smo se oko njega okupljali i sa ushi enjem slušali njegove priče o borbama u Španiji. Tih dana, poslije okupacije, od njega smo mnogo o ekivali. Djelovao je kao izgubljen, zamoren i prestrašen snagom osvaja a. Istina, osu ivao je ustašku vlast i odvrao druge od stupanja u ustaše i oružnike. Ni partijska organizacija u Gacku nije ništa pokušala da Ahmu kao španskom borcu pomogne, da ga aktivira, trgne iz apatije i pasivnosti i koristi njegovo iskustvo. Tako se držao sve do prolje a 1943. godine borave i u Gacku i Mostaru. Tada se iz Mostara uputio u oslobo eno Gacko. Kod Nevesinja su ga uhvatili etnici. Dugo su ga mu ili u Rasadniku kod Nevesinja. Za njegovu smrt saznalo se iz hvalisanja gata kog etnika Košta Daki a.

U selima gata ke površi tih dana vrbovanje u ustaše nije zauzelo maha, zbog toga što su najve u pozornost usmjerili selima prema granici Crne Gore.

U udaljenom Bor u, kojeg sa injava više sela u izvorištu Neretve, najve i oslonac ustaše su našle u komandiru bivše žandarmerijske, a tada oružni ke postaje Marijanu Banovcu. Svoju postaju popunio je sa nešto mještana, a ostali seljaci su bili kod svojih ku a ne ispoljavaju i još nikakvu aktivnost prema okolnim srpskim selima.

U selima Bahori i Mr enovi i jedva su pronašli nekoliko mještana da bi formirali oružni ku postaju u selu Vrbi, dok su ostali seljaci i dale održavali bliske kontakte s komšijama iz okolnih srpskih sela.

U selu Ravni skoro da se nije osjetio uticaj ustaške vlasti. Nasuprot proklamiranoj politici, Abid Prguda, trgovac i ugledni seljak, otvoreno

je zagovarao slogu sa Srbima. Odvraao je seljane od ma kakvih akcija protiv komšija. Iako je kasnije, stjecajem okolnosti, prišao etnicima, njegovo antiustaško djelovanje, tada pa i kasnije, doprinosilo je spreavanju bratoubila kih razra unavanja izme u Srba i Muslimana.

U selima: Medani i, Vratnica, Dobropolje i Jugovi i, gdje je bio izmiješan srpski i muslimanski živalj, tih dana nije bilo nikakvih incidenta. Istina, nekoliko njih se javilo za popunu oružni ke postaje u Fojnici i postaje u Nadini ima.

Za nepunu sedmicu dana ustaški povjerenik Herman Tonogal Kresić sa svojim pomaga ima je uspio zavrbovati dio mještana kojima su popunjene sve oružni ke postaje na podruju Gacka. Pored toga, brižljivo je odabrao pedesetak mladi a za aktivne ustaše kao svoju udarnu pesnicu kojom e otpo eti zlo ine koje je unaprijed pripremio. Svakako da mu to ne bi uspjelo, bar za tako kratko vrijeme, da ga u Gacku nije do ekalo još od prije organizovano ustaško leglo.

Ustaška propaganda, autoritetom države i okupatorske sile, uspjela je oživeti pritajenu šovinisti ku mržnju, a mnoge privu i na obe anja o izlazu iz bijede i siromaštva.

No, i pored toga, veliki dio Muslimana se nije odazvao ustaškim pozivima, ali nije imao snage da se otvoreno suprotstavi. Još tada je prevladavalo uvjerenje da s komšijama treba živjeti u miru i slozi. Ovo se zasnivalo kako na duboko ljudskim osje ajima tako i na poukama iz prošlosti da se zlo zlom vra a.

Hodja Reuf prvi bjegunac iz Gacka

Onoga dana kada su prve ustaške grupe došle u Gacko nas trojica (Šukrija imi , Reuf Jašarevi i Lutvo Džubur) našli smo se u varoši. Kao i obi no došli smo iz Kule da saznamo kakvu novost ili da se sretimo sa nekim od drugova.

Pošli smo u pravcu hotela da i mi vidimo te nove pridošlice. Kada smo došli u neposrednu blizinu hotela i ugledali grupu ustaša, hodža Reuf je iznenada stao kao ukopan, sagao glavu i povukao Šukriju i mene u suprotnom pravcu. Bio je neobi no uzbu en. Nije dolazio do rije i, samo je nastojao da se što više udaljimo od hotela. Pitali smo ga šta mu je, zašto je toliko uzbu en. Kada je video da smo na sigurnom i kada je malo došao k sebi, po eo je da govori:

- Me u ustašama sam prepoznao jednog mog komšiju Banjalu a nina, Muslimana. I on mene vrlo dobro poznaće. Studirao je u Zagrebu. Zna da sam komunista i da sam trideset sedme izba en iz sarajevske medrese zbog u eš a u štrajku. I fizi ki smo se obra unavali kada bi se u Banja Luci tukli s grupama frankovaca. Ako me ovde vidi, ja sam gotov. Ja moram što prije napustiti Gacko. Meni više ovdje nema života - završi uplašeni Reuf.

Brzo smo shvatili svu ozbiljnost položaja u kome se našao naš, godinama nerazdvojni drug i prijatelj. Odustali smo od namjere da prisustujemo skupu u hotelu koje su za to ve e ustaše zakazale. To je sada vrlo rizi no i opasno.

Odmah smo napustili grad i krenuli niz polje. U mektebu, gdje je Reuf i stanovao, pomogli smo mu da spakuje svoje stvari. Sva trojica smo bili tužni i neveseli što se iznenada moramo rastati. Prisje ali smo se svih ugodnih zajedni kih doživljaja u selima Kule, u Gacku i u mektebu. U svakom drugom društvu bio je rado primljen. Bio je izrazito zgodan, visok, stasit, uvijek dotjeran i uredan. S ljudima je vrlo brzo znao uspostaviti kontakt, našaliti se i razveseliti. Kao i svi Banjaluani,

lijepo je pjevao, pa je na svakom veselijem skupu i zabavi po tome bio zapažen. Igrao je i nogomet u našem omladinskom klubu »Slavija« oko kojeg su se okupljali komunisti i u njemu djelovali. Nije mu smetao njegov hodžinski poziv da po e na igranku, da pleše i da se zabavlja sa djevojkama Srpskinjama. U kontaktu sa vjernicima znao je da na viješt na in ukazuje na neke zablude i predrasude. I vjernici su mu mnogo toga praštali, jer je uspijevao da svojim ljudskim vrlinama potisne kod njih ono što su mu kao hodži zamjerili.

Sutradan smo ga ispratili na autobus prema Mostaru. Nije smio da sjedne u autobus u gradu da se ne bi sreo s ustašom, svojim starim poznanikom, zbog koga i napušta Gacko. Preko polja smo izašli na cestu u Rudom polju, tri kilometra od Gacka. Tu smo sa ekali autobus i rastali se od našeg nezaboravljenog druga.

Teško nam je pao rastanak s tako dobrom drugom i prijateljem. I kasnije smo ga se esto prisje ali. Nikada se nije saznalo za njegovu daljnju životnu sudbinu.

I tako je, igrom slu aja, prvi bjegunac ispred ustaških zlo inaca iz Gacka bio Reuf Jašarevi , dotadašnji hodža u Kuli Fazlagi a.

KORI KA JAMA

»U toku lipnja uslijedili su novi ve i pokolji u Hercegovini. U okolini Ljubinja, ustaše su 2. lipnja otpo ele masovni pokolj u kojemu je stradalo 140 seljaka Srba. Tri dana kasnije, ustaše su poklale oko 180 seljaka iz sela Korita kod Gacka. Zatim 23. lipnja, ponovo blizu Ljubinja, ubijeno je 160 ljudi, a u tri sela blizu Gacka oko 80 muškaraca, žena i djece« - navodi Fikreta Jeli - Buti u svojoj knjizi »Ustaše i NDH 1941-1945«.

Kako je to u Gacku organizovano i izvedeno?

Ve je navedeno kako su popunjene oružni ke postaje na podruju Gacka. Pedesetak u ustaše zavrbovanih mladi a starih pretežno od 19 do 22 godine, smješteno je u vojni logor Avtovac, gdje su živjeli kasarnskim životom. Ustaški povjerenik Herman Tongal i njegovi saradnici intenzivno pripremaju svoje odabranike. Pored praktične vojne obuke, ako se tako može nazvati obuka o izvo enju zlo ina, oni su ih i moralno pripremali da bi im predo ili »veli inu« ciljeva zbog kojih to ine. Nekima se sve to nije dopalo pa su pobegli ku ama. Patrolama su ih pronašli i povratili. Prije polaska u Korita sve ano su položili ustašku zakletvu uz prigodnu Krešinu govoranciju. Svaki je dobio i pismeni tekst zakletve.

PRVA ŽRTVA

Ustaški povjerenik je i li nim primjerom na djelu pokazao kako se obavlja zlo in i kako se ostvaruju njihove zamisli i obe anja.

Prvog juna uve e njegov automobil se zaustavio na Stepenu pred ku om Blagoja Šarovi a. Krešo je s pratnjom upao u ku u i odmah za tražio oružje. Po eli su prevrtati sve po ku i. Kada su pronašli nešto municije, on je potegnuo pištolj i nao igled uku ana na mjestu ubio Blagoja.

To je bila prva žrtva ustaškog terora u Gacku. Vijest o ovom zlo inu brzo se širila. Ljudi su sa strahom i zaprepaštenjem prepričali ovaj doga aj. Naro ito se govorilo o tome s koliko je hladnokrvnosti to obavljeno. Tako je taj intelektualac i kulturtreger u ovoj zaostaloj sredini

na djelu pokazao kako i šta treba initi za »novi evropski poredak« i za »ist hrvatski prostor«.

U »izvješ u o doglasnoj službi »Zapovjedništva etvrte hrvatske oružni ke pukovnije »Ustaškom povjereništvu pro. g. Hadži u i vl . Bra lu« u Sarajevu, pored ostalog, o tom doga aju navodi se i slijede e: »No u od 1. na 2. lipnja u selu Stepenu, kotar Gacko, ustaški povjerenici strijeljali su seljaka Šarovi a Blagoja, jer je kod njega na ena izvjes na koli ina municije«. Svakako da nema nikakvog komentara osude tog zlo ina, nego je to izvještaj presvjetlom biskupu i njegovom kolegi P aveli evom dovorniku, koji je izdao interes Muslimana, o tome kako se izvršavaju njihovi nalozi.

Ali, ovaj prvi ustaški zlo in ubrzo e pasti u zaborav, jer e ga potisnuti još strašniji doga aji.

BRISANJE IZ TEFTERA

Pripremljene ustaše su iz Avtovaca kamionom preba ene u Korita. Pored toga, pojedincima u Gacku, Avtovcu, Gra anici i u selima Kule upu eni su pozivi da se do odre enog vremena prijave radi odlaska u Korita. Pozive su dobili baš oni koji su do tada izbjegavali da se jave u ustaše ili oružnike.

Takov poziv dobio je 4. juna i naš brat Nezir, i to s izri itom naznakom da se istoga dana javi u Korita.

- im tolike ljude zovu, mora da se radi o nekom velikom halu i belaju. Nego ti užaši Zekana i trkni u Havtovac pa reci prešedniku ovine da ne moreš po i danas i ostaviti poslove koje smo zapo eli - re e Ze ir koga smo kao doma ina svi slušali.

Za nepun sat Nezir se vrati i sjahuju i s konja, sav usplahiren, po e govoriti:

- Ama bolan, on ne e da uje ni za kakav izgovor. Još je rekao: Ako ne odeš još danas u Korita, ja u vas brisati iz našeg teftera. Po Havtovcu iskupljaju ljude i prisiljavaju ih da idu. Velika je gužva.

Iz ovoga se dalo zaklju iti da ustaše pozivaju u Korita, ne samo zato što su im svi potrebni ve i zato da bi u svoja nedjela uklju ili što ve i broj poštenih ljudi i porodica. O tome najbolje govori ono »brisanje iz teftera«.

- Lijepo ti prespavaj, pa ujutru ponajlak kreni. Dotle e se nešto znati. A, ako te kazne, ja u za tebe ležati u havsu - re e Ze ir ostaju i kod svog uvjerenja.

Sutradan je na Stepenu pred Nezira izašla Jela Avdalovi i rekla mu šta se te no i desilo u Koritima.

MALJEM I BOMBOM

Nakon pristizanja u Korita ustaše su upu ivale patrole u okolne zaseoke da u Sokolski dom prikupe sve punoljetne muškarce. Seljaci su bez ikakvog otpora išli s patrolama ne znaju i šta ih tam o ekuje, a misle i da se radi o nekim saopštenjima i naredbama nove vlasti.

Mnogi od onih koji su ih sprovodili ni sami nisu znali o emu se radi, neki koji su naslu ivali da se zlo sprema na neki na in su pokušavali mještanima to dati do znanja. Prema pri anju Jefta Bjelice (no 365 silac Spomenice 1941) jedan Musliman je rekao Radovanu Šakoti u:

- Pritegni dobro opanke i kaži komšijama da smo no as do i u posjetu. Iz ovoga su, na žalost, kasnije zaključivali da je to bilo upozorenje za bjegstvo.

Iskupljeni mještani u Sokolskom domu stavljeni su pod jaku stražu. Tek tada me u njima su nastale nedoumice zašto ih drže zatvorene, a ništa im ne objašnjavaju.

Jefto Bjelica navodi da su zatvorenicima Crnogorci iz Crkvica potru ili da su spremni napasti dom da ih oslobole ako to oni žele. Navodno, odgovoreno im je da to ne ine.

Zatvorenicima se ukazala još jedna šansa za oslobojenje, ali je oni nisu iskoristili. Kada je na straži bio Husnija Custović, razgovarao je s uhapšenima i u jednoj prilici prislonio pušku uz zid i rekao:

- Idem ja na atrnju da pijem vode, a na vama je slaba obuća. Neki su to shvatili da im se pruža prilika za bjegstvo, dok su drugi mislili da ih navodi na »tanak led«, govoreći da ne treba bježati, jer »to je država koja ima svoje zakone«.

Prema prijemu Ahmeta Džankovića (u esnik NOR-a) Husnija Custović i Velija Džanković su u jednoj prilici otvorili vrata i pozvali uhapšene da bježe, ali su oni odbili.

Prema svemu sude i može se reći da su uhapšeni imali više prilika da se oslobole, ali da ih nisu iskoristili, jer nisu mogli ni prepostavljati šta ih o ekuje.

etvrtog juna u poslijepodnevnim satima po ele su posljednje pripreme za izvršenje zloina. Krešo je naredio da se svi zatvorenici povežu. Za to su dopremljeni posebni koluti žice. Iz Avtavca je dovezen kamion, vlasništvo trgovca Muma Hasanbegovića. Nekoliko kilometara od Korita prema Kobiljoj glavi, pored ceste je unaprijed pronađena jama. Specijalni gvozdeni malj kojim su žrtve ubijane ustaše su donijele sa sobom još kada su došle u Gacko.

Za neposredne izvršioce zloina ustaški povjerenik je odabrao dvadesetak, pretežno mlađih ustaša.

Po elo je odmah, sve eri. Iz doma su izvodili po petnaestak ljudi, tuku i ih i kunda e i, trpali su ih na kamion i pod jakim obezbjevajem odvozili do jame. Tamo ih je eka ustaški povjerenik Krešo sa desetak neposrednih izvršilaca zloina. Jednog po jednog zlikovci su privodili nad jamu, udarali maljem, a zatim otiskivali u dubinu. Bilo je još i kunda enja, a uoči se i pokoji pucanj. Poslije svake grupe u jamu je baš ena jedna do dvije bombe. Do jutra je u jamu bilo i posljednji zatvorenik iz Sokolskog doma u Koritima.

Od toga jutra »Golubija jama« neće više nositi taj naziv, već »Koričići jama« nadaleko poznata po zloinu, koji se te neće nad njom odigrati.

Mnogi od mobilisanih u esnika za ovu ustašku akciju, a koji su se nalazili na spoljnjem obezbjeđenju, tek sutradan su saznali šta se odigralo u toku proteklih dana.

Kasnije se po selima Kule Fazlagića i prijateljima kako su najveće »jučaštvoto« nad Jamom iskazali: Dervo ustović, dvadesetogodišnji nepisani obanin i ključni hodža Kasim Glavinić, koji je ovog obanina proveo putem zloina.

Ko je, u stvari, bio ključni hodža koji je u ovoj zaostaloj sredini tako zloupotrebljio svoj poziv i rasplamsao vjersku mržnju do granice zloina. Bio je iz okolice Trebinja. Nakon završetka vjerske škole (medrese) u Travniku raspoređen je za hodžu u selo Ključ prije godinu dana.

Uzesto je odlazio do Dubrovnika i Trebinja gdje je kontaktirao sa ustaškim ideologom Alijom Šuljkom. Pokazalo se da je bio bolji u enik i

propovjednik ustašta nego vjerskog u enja. Zbog toga je i nad jamom poslije zlo ina u vidu molitve blagoslovio izvršioce. Nije udo što je poslije toga obukao ustašku oficirsku uniformu i bio ustški, muslimanski sve enik u ustaškim jedinicama prate i ih u njihovim zlo inima do kraja rata gdje je i on okonao.

Za razliku od klju kog hodže može se reći da ni jedan nodža u gata kom kraju nije tada podržao ustaške zlo ine, nego im se u izvjesnom smislu suprotstavlja. To se prvenstveno odnosi na hodžu iz Kule o kome je rečeno da je prvi pobjegao iz Gacka boje i se ustaša, na hodže Avdibega Kuršpahića i Hamida Kurtovića, koji su se otvoreno suprotstavili ustaškoj politici, i hodžu Fazlagića iz Gacka te Logu i Delalića i Borca koji su odvraćali vjernike od zlo ina.

Na kraju je naređeno da se iz svih zaseoka, iz kojih su ljudi pobijeni, iskupi sva stoka »za potrebe ustaškog stana u kotaru gata kom«. Znači, pored toga što su brojne porodice ostale bez muških glava, trebalo ih je riješiti i stoke koja im je omogućila avala jedini izvor prehrane i održavanja na životu eljadi, koja je preostala. Šta im je drugo preostalo, već da napuste svoja ognjišta, a to je bilo ono što su ustaše željele. Ali, događaji su pokazali da je to bila slaba zlikova kaša unica.

U zvani nom izvještaju krilnog zapovjednika iz Bileće od 25. juna o Koriti koj jami, pored ostalog, navodi se slijedeće:⁵⁾

... »no u 4. lipnja 1941. god. pobijeno je od strane ustaškog povjerenika za kotar Gacko g. Hermanna Tonogala 140 ljudi sela Korita kotara Gacko, kod Golubije same više samog sela, koja je duboka oko 30 metara, pa su poubijani onda u tu jamu baš eni. Neki od njih, koji su u tu jamu baš eni, nisu bili mrtvi, pa su se iz iste spasili i onda o tome obavijestili svoje seljane i druga sela. Iz Korita je zaplijenjeno 5.294 komada krupne i sitne stoke, koja je razdata raznim muslimanskim selima kotara Gacko na uvanje, od koje se kolje za potrebe ustaškog stana u kotaru gata kom...«

Krilni zapovjednik ovo isti je kao podvig »g. Hermanna Tonogala« pa, kao da se izvinjava što je »slučaj naveo jedino zato, što je to bio samo jedan povod za događaj, koji su se odigrali 7. i 8. lipnja...« Njega više zabrinjava što se iz same »razvija neizdržljiv smrad« i »da bi se spriječilo trovanje Trebišnjice, jama je pregledana od strane vojnog lečnika iz Bileće.«

Za »odvođenje stoke po ustašama iz Korita« navodi da »ne prestavlja još ni približnu vrijednost, koju su Srbi kotara gata kog od muslimana kotara Gacko 1918. oteli...« Pri tome se poziva da mu je ove podatke kazao na elnik općine Avtovac. Sve to govori o pokušaju opravdanja zlo ina koji se ni im ne da opravdati.

OSUDE I OTPORI

U jamu je baš eno i 23 seljaka iz sela Zagradaca od porodice Milovića. Najprije su uhapsili njih 12 i preko sela Ključa i Štepena odveli u Koritu. O tome Sabit ustvari iz sela Ključ kaže: »Kad su ustaše poderale Milovića, kod mene u mlinu su bila dvojica Srba iz Hodžića. Ustaše su i njih potjerale sa Milovićima. Ja sam ih intervenisao, a ustaše mi kažu: Neka tebi ostane njegov konj i žito. Nakon ubjedaivanja ustaše su pustile Alekso Vukovića. Ja sam ih molio da pusti mog kuma Špiru Rakanu, ali nisam uspio. Prvi put smo vidjeli da se ne radi o dobru, kad smo uli da su ustaše u Avtovcu raspravljale da treba uhapsiti našeg uitelja Dušana Radanića. U itelju smo prenijeli da mu prijeti opasnost te ga je podvornik sproveo do Meke Grude i tako spasio.«

5) Arhiv VII reg. br. 8/12-2 k. 143a

Kosto Boljanovi mi je dao slijede e podatke:

»Sjutradan poslige prvog zlo ina nad jamom ustaše su pozvale preostale muškarce iz sela Zagradaca da se jave u oružni ku postaju na Stepenu. Ne znaju i šta se desilo predhodne no i, njih 14 se zaputilo preko Klju a na Stepen. Kad su prolazili kroz Klju , Nasuf ustovi je zaustavio svoga kuma Petra Milovi a i svratio ga u ku u. Ukazao mu je na opasnost i prikrio ga do ve eri, a zatim krišom otpratio prema ku i. Ostale Milovi e ustaše su sproveli na Stepen. Tamo ih je eka ustaški povjerenik Herman Tonogal. Naredio je Mahmutu imi u da im poveže ruke konopom. Mahmut je to energi no odbio. Zlikovac se našao u nedoumici, ali našlo se i onih koji su poslušno izvršavali njegovu naredbu. Povelj su ih prema Kobiljoj glavi. Kada je vidio da e biti likvidirani, jedan od pratioca Kasim Tanovi iz Cernice je uspio trojici njih popustiti konopce, a da to Tonogal nije primijetio. Zahvaljuju i tome Radovan, Blagoje i Lazo Milovi su uspjeli pobje i sa stratišta, dok su ostali likvidirani«.

Carnica je selo na podru ju Kule Fazlagi a koje je najbliže Koritima. U njemu su izmiješani Srbi i Muslimani. Ustaše su odmah poslige doga aja na jami htjeli likvidirati Srbe u ovom selu. Komšije Muslimani su ih blagovremeno obavijestili o opasnosti i pomogli im da blagovremeno izbjegnu. U tome se najviše istakao Husnija ustovi koji je, kao što je navedeno, zatvorenim Kori anima nastojao da pomogne. Kada su mu ustaše dale u zadatak da sproveđe Mila Šarovi a, on ga je doveo na kraj sela i pustio, a zatim po eo pucati vi u i kako Milo pobježe. Kada je trebalo uhapsiti bra u Blagoja i Gaša Baj eti a, Husnija se sam javio da e to u initi. Otišao je do njihove ku e i rekao im da bježe. Sutradan je izvijestio ustaše da su bra a Baj eti i pobegli u toku no i.

Kao i obi no, tog dana smo poranili iz Kule u Gacko. Na prilazu varošici pred nas je izašla djevojka Izeta Talovi . Prije bi se s njom znali zadržati u ugodnom mladala kom razgovoru i dobacivanju. Ovoga puta je bila sva usplahirena. Prvo što nas je upitala bilo je da li znamo šta se no as desilo u Koritima, a kada smo rekli da ništa ne znamo, ona je progovorila:

- No as su ustaše pobile i u jamu bacile preko dvjesta Kori ana. Jutros se otud vratio Krešo s gata kim ustašama. U gradu su po eli da hapse.

Iako smo o ekivali da e ustaše nešto u initi, ipak smo bili iznenadi eni uvši za toliki broj ubijenih bez suda i zakona. Prisjetio sam se i Šukriji ispri ao kako je brat Ze ir bio dosjetljiviji od svih nas, odvraju i odazivanje na poziv u Korita.

Bio je vedar ljetnji dan. Iako je jutro ve poodmaklo, na ulicama varoši nije bilo nikakve živosti. I ono malo ljudi koji su se mogli sresti bili su kao okamenjeni. Žalost, strah, neizvjesnost i nesigurnost za sopstveni život, to su bile misli koje su ih zaokupljale, a i bez rije i, to im se sa lica moglo pro itati. Niko od sprske eljadi nije se smio ni pojavit na ulici. Iz hotela su se uli glasovi pijanih ustaša, koji su još proslavljeni zlo in ili su u pi u razgonili strah od osvete. Nismo uspjeli sresti nekoga od drugova, jer je svatko u ovoj situaciji gledao kako da napusti Gacko. I za nas je bilo opasno svako zadržavanje u gradu, pa smo ubrzo krenuli niz polje.

Po selima Kule ve se pronijela vijest o zlo inu. U poslijepodnevnim satima preko Pustog polja po eli su se nazirati oblaci prašine koju su podizali nepregledna krda ovaca, koza i gove i, koja su se kretala prema Kuli.

Sve, muško i žensko, iz kuljskih sela izlazilo je na obližnja uzvišenja i posmatralo tu žalosnu sliku. Žene su se skrštenih ruku sašaptavale i

iš u avale sa strahom u o ima. Prizivaju i molitve naslu ivale su zlo koje ni njih ne može mimo i, jer to ne može »izdobriti«, jer to mora neko kazniti »bog ili ljudi«. Poneka bi tiho govore i pokušala predstaviti sliku ucvijeljenih porodica, bez muške glave, bez kašike mljeka od krave hraniteljice. S uzdahom bi došaptavala komšinici pored sebe: »Mnoga li se majka jutros u crno zavila. Kukale kukavice, što e ovo biti. Ovo je došo kijametski dan. Ovo nikako ne more na dobro iza i«.

Stariji ljudi, ozbiljna i okamenjena lica, šutke su to sve posmatrali.

inilo se da ne gledaju nepregledna stada stoke, ve preko njih, prema istoku, prema hercegova kim i crnogorskim brdima, a najviše prema Troglavu i Somini, prisje aju i se stihova:

*»Jer Somina nikad nije sama,
Bez hajduka il' bez mrka vuka«*

Zato i u ovoj prilici, a pou eni prošloš u, naslu uju da sve ovo ne e pro i s mirom, da se tek sada zakuhalo i pribojavaju se da e sami »kad tad« sve ovo morati platiti.

Razli ito je bilo ponašanje i držanje povratnika iz Korita.

Jedni su bili posramljeni i najkra im putem odlazili ku ama izbjegavaju i susrete s ljudima. A ako to nisu mogli, nisu prikrivali svoje nezadovoljstvo otvoreno psuju i sve one koji su ih u to zlo uvalili.

Drugi se nisu odvajali od stoke. Mislili su kako e omastiti brk i prigrabiti što više plja ke. Gledali su i dogovarali se da li su ove »humiske« sitnije ovce i krave pogodne za uzgoj, pa da se ne moraju odmah klati. A kada se dijelila plja ka, oni su bili najgrlatiji, jer su i »najzaslužniji« da dobiju više i bolje. Bilo je doma ina koji nisu htjeli da uznu ništa od stoke govore i da je to »haram«. Ustaše su ih prisiljavale na to nastoje i da ih bar na taj na in uvuku u prljavštine. Nekoliko dana mogla se vidjeti ta stoka kako luta, bez obana, jer oni kojima je bila dodijeljenja jednostavno su je ostavili. Ali, brzo se našlo gadova i tamašera, koji su i to prigrabili.

Kada su Ajdinu Paši u ponudili da za brojnu familiju uzme oplja - kane stoke, on je sa ga enjem to odbio govore i da bi rade jeo meso od krmka, što je Muslimanima vjerom zabranjeno, nego bi i pomislio uzeti što od plja ke.

Tre a grupa, pretežno izvršilaca zlo ina, ponašala se kao da ide sa teferi a ili iz neke slavodobitne bitke. Posmatrali smo jednog takvog deliju kako bahato i zakrvavljenih o iju prolazi pored okupljenog naroda. Visoko podignute glave, zamahuju i puškom oko sebe, pravio se kao da nikoga ne vidi, kao da želi re i da je on viši od sviju i da on više tu ne spada. I ako je bio topao ljetni dan, on je na sebi imao kožni kaput. Skinuo ga je s Goluba Bjelice, uglednog doma ina iz Korita, prije nego su ga u jamu bacili.

Posmatrali smo ga i komentarisali o njemu i njegovim pobudama, koje su ga nagnale da se me u prvima javi u ustaše. Bio je nekoliko godina stariji od nas. Kada su se u Avtovcu obu avali ustaški odabranici Kreše Tonogala, navratio je u du an Mume Hasanbegovi a i obratio mu se slijede im rije ima:

- Daj mi jedan fes na veresiju da odnesem babu. Da u ti pare od prve ustaške pla e.

Ne dam ti na veresiju. Nego, ako ho eg fes, eno ti Lipnika. Oti i i ubij Vlaha, a ja u ti fes džaba dati - odvrati Mumo.

S njegovim mla im bratom u školi sam sjedio u istoj klupi. Jednog dana, poslije izlaska iz škole, poveo me je svojoj ku i da sa ekam dok

prestane kiša. Uku ane smo zatekli za ru kom. Nasred sobe su se okupili oko sinije. Pred svakim je bio oskudni komad kukuruze, a nasred sinije sahan i u njemu so. Drugog smoka u ku i nisu imali.

Sada mu se ukazala prilika da riješi sve svoje neda e. Zato se i drži tako silovito i bahato. Na tu oj nesre i on za sebe gradi kule u oblacima. Ne e više za njega i njegove biti za sinjom so i kukuruza. I babo e uskoro dobiti fes i još mnogo toga. I dva mla a brata e povesti za sobom u ustaše. A šta smo mu mi tada mogli ponuditi? Poštenje, odricanje, borba, ideali i daleki ciljevi za koje se bore komunisti za njega i mnoge njemu sli ne — sve je to bilo nestvarno i neshvatljivo, »na vrbi svirala« i oni su za sebe našli rješenje za »danas« ne misle i za sutra.

Negdje u ljeto 1943. godine delija s kožnim kaputom dolazio je sada u ustaškoj uniformi ku i na odmor iz Zagreba, gdje je kao ustaša ve dugo bio u Paveli evoj tjelesnoj bojni. Na putu prema ku i naišao je na našu majku u krtolištu. S njom se lijepo pozdravio i raspitivao o svemu.

- A, e su ti, Džefo, sinovi? - bilo mu je glavno pitanje.
- Svukuda po svijetu, na ovom teškom vremenu, ko' i ti i tvoja bra - odgovori majka s izvjesnim strahom i zebnjom u srcu.
- Znam, znam, nego te pitam za trojicu najmla ih. uo sam da su u partizanima. Kamo sre e da sam i ja sa bra om me u njima. Ali, sad je sve kasno - završi on kao da govori sam sebi i produži prema svojoj ku i.

Vrijedi zabilježiti još jedan slu aj do eka povratnika iz Korita. Iznad sela Branilovi a okupila se pove a grupa mještana i posmatrala taj pri zor. Me u prvima su ugledali jednog mještanina kako jaše na bijelom konju sedleniku. Prepoznavši ga, stari Ahmet Džubur, sav van sebe, po eo je da njega i njegov rod psuje i proklinje najpogrdnjim rije ima go vore i koliko veliko zlo donosi svima. Bliski ro ak plja kaš suprotstavio se starcu i pošao prema njemu sa uperenom puškom. Starac je uz vratio istom mjerom, ali je i opalio iz puške, pa je napada Hašim Suki ostao na mjestu mrtav. Nastala je gužva i pometnja. Našlo se nekoliko razboritih ljudi koji su sprije ili da se dalje ne prolijeva krv. Ahmet je nekoliko dana odležao u ustaškom zatvoru. Re eno je da je do ubistva došlo nehotice i tako je ovaj slu aj pao u zaborav, a to je ustaškim vlastima odgovaralo radi o uvanja prividnog jedinstva za borbu protiv stanika. Tako je igrom slu aja u Kuli Fazlagi a pala prva žrtva kao izraz revolta na zlo in nad Kori kom jamom.

Ipak od toga dana Kulu Fazlagi a prati Kori ka jama kao neizbrisiva mrlja, iako se za zlo in nad jamom ne mogu okriviti svi Kuljani, iako vinovnici zlo ina nisu svi bili iz Kule, iako je organizator zlo ina bio ustaški povjerenik Krešo Tonogal sa svim ovlaštenjima najve ih mo nika Nezavisne Države Hrvatske.

DALEKI ODJEĆI ZLO INA

Još je ostalo nerazjašnjeno zašto su ustaše baš u Gacku i baš u Koritima izvršile takav zlo in. Na to se ne može dati jednostavan i uprošen odgovor. To nije sprovedeno nasumice, ve je bilo dobro prora unato i perfidno osmišljeno.

Prije svega mora se imati u vidu da je to bio sastavni dio plana prema kojem je trebalo stvoriti »isti hrvatski životni prostor«, a što se može najbolje vidjeti iz jedne izjave Kvaternikovog šefa obavještajne

službe, ina e majora bivše jugoslavenske vojske Ivana Babića, prema kojoj »vlada namjerava poklati sve Srbe u Hrvatskoj«.⁶

Između u Pavelića i Musolinija još nije bilo riješeno pitanje razgraničenja prema Crnoj Gori, pa su ustaše htjele »iš enjem isto nih graniča« svoje saveznike dovesti pred svršen in.

Ustaše su u Gacku mogli raditi što su htjele pošto nije bilo nikakvih okupacionih snaga, a Talijani su namjeravali »ostvariti svoje političke težnje u ovom prostoru, podsticajem suprotnosti između Srba na jednoj i Hrvata i Muslimana na drugoj strani«⁷ iskoristivavajući i nerealnu, lučku zamisao o »stvaranju hrvatske nacionalne države«.

Još ranije stvoreno ustaško uporište, preko nekoliko otpadnika u Gacku, poslužilo je kao osnova za osmišljen nastup zlikovaca, što je omogućilo relativno brzu realizaciju njihovih zamisli i zahtjeva.

Iskoristena je, vjekovima podsticana, vjerska i nacionalna mržnja, koja je sistematski sijana u ovim krajevima u vidu »osveta i nepodmirenih rauna«. Pored toga, obe anja i stvarno težak ekonomski položaj uzrokovali su uspjeh u zavodu enju jednog dijela muslimanskog življa.

Ustašama je bilo posebno stalo do toga da sve svoje zlo ine uine tako kao da to niko drugi ne radi već gata ki Muslimani. Korita su odbранa za potetak, jer je »iš enje« planirano od južnih sela, a kasnije ga je trebalo širiti prema sjeveru. Pored toga, tu je neposredna blizina crnogorske granice i najneposrednija veza s muslimanskim selima Kule Fazlagića, kojoj je namijenjena uloga da vrsto stoji »na braniku istočnih granica NDH«.

Mora se priznati da su ustaše Kori komjamom uspjeli u svojim zamislima da povedu krvno kolo bratoubila kog obra unavanja i istrebljavanja. Ali, ipak su previdili da »udar na e iskru u kamenu«.

Zlo ini su imali jako veliki odjek, kako po širini teritorija na kojoj se o tome ulo i prije, tako i po dubini osjećaja koje su u narodu izazvali. Na glase o pokolju uznemirila su se sela širom Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i isto ne Bosne.

Umjesto napuštanja svojih ognjišta i bježanja preko granice, kako su to ustaše o ekivale i pjesmom izražavale »bježte psine preko Drine«, u narodu se stvorilo uvjerenje o otporu i borbi kako bi se na silu odgovorilo silom.

Na žalost, ustaški zlo ini su u srpskom narodu dobrim dijelom odječeni kao djelo Muslimana (»Turaka«), pa su, s druge strane, uzrokovali veliko antimuslimansko raspoloženje. Ovo su podsticali i koristili srpski šovinisti, koji su sve više oslanjati na politiku talijanskog okupatora i etništvo. Ovo antimuslimansko raspoloženje pojedinaca i grupa među ustanicima na i u svog oduška u zlo inima nad nevinim muslimanskim življem u oslobođenom Avtovcu, a kasnije u bilo kom i stolici kom srežu. To i drugim mjestima Sandžaka i isto ne Bosne.

I me u poštenim Muslimanima Gacka i Kule Fazlagića zlo in na jami je ostavio duboki dojam. Pored iskrene žalosti nad tragi nim sudbinama svojih komšija i zgrajavanjem nad zlo inom, zavladao je strah od osvete, a strah od ustaške vlasti nije im dozvoljavao da na u drugi izlaz iz tog orsokaka.

Zlo in nad jamom je iznenadio i malobrojne gata ke komuniste. Tek stvorena organizacija nije bila u stanju da na ovo odgovori organizovanom akcijom. I oni su bili neposredno ugroženi. Neki su za stalno, a neki privremeno napustili Gacko. Najpravilnije su postupili oni

⁶> B. Krizman: Pavelić i Hitler i Musolinija str. 77

⁷> B. Krizman: Pavelić i Hitler i Musolinija str. 135

koji su otišli u sela, van domaćaja ustaškog terora, u narod radi organizovanja otpora i dizanja ustanka.

Na Kori koj jami je zaorana duboka bratoubila kog razdora između Srba i Muslimana u ovim krajevima. Utoliko su napor i žrtve u borbi za stvaranje bratstva i jedinstva bili teži i veći. Utoliko je potrebno pravilno vrednovati, cijeniti i uvati ono što je u inila Komunisti ka partija da bi se premostio tako duboki jaz razdora u narodu. Jer, samo komunisti su mogli da se uhvate ukoštac i spriječiti e bratoubila ko istrebljenje.

DILEME

Na kraju ovog svjedočenja i subjektivnih vičenja same name u se neka pitanja i dileme. Da li je potrebno pisati o počinjenim zvjerstvima, potezati razmirice iz prošlosti i kopati po ranama? Možda smo se pisanjem zamjeriti nekom pojedincu ili porodici ako se pomenu njegovi bliski rođaci? Zašto, kada nikad nismo tražili da djeca plaćaju grijehu svojih roditelja, a ništa ih ne ometa da slobodno idu boljim i ispravnijim putem od onoga kojim su išli njihovi grijesni srodnici?

Zašto sada, pišu i o tome, razdvajati i isticati u pozitivnom ili negativnom ljudi i porodice iz te sredine kada je toliko puta rečeno da je to bio ustaški kraj? A šta bi na to rekli oni koji kao meteori sinuše iz mraka ove zaostale sredine, pokazaše put bratstva i sagoriše u borbi za ovo naše novo i bolje, a da se same nigrade i nikada ne ponove? Što bi rekli Ivan, Rajko, Suljo i Spasoje koji u petoj ofanzivi od jedne milionaca ke granate pomiješaše bratsku krv misle i na svoje Gacko, Gacko bez jama i bratskih obra una?

Zašto pisati kada odgovorni to ne zahtijevaju? Možda je baš nekom od njih stalo do toga da se ne piše. Ovako im je svakako dobro. Ali ne daj bože može se pisanjem pomenuti neka njegova bližnjika ili ulizica, pa eto problema.

Kome je potrebno da insistira na pisanju o prošlosti kada danas ima toliko ekonomskih i političkih problema? Uz sve teškoće koje su nas od rata našavamo pratili nacionalizam je stalno bio i ostao njihov vjerni saputnik. A nacionalisti svih boja žele za to da iskoriste baš našu borbu iskriviljavajući događaje iz rata i prikazujući ih onako kako im odgovara. Zar treba dozvoliti iskriviljavanje i falsificiranje istorijskih ičnjena?

Na ta pitanja može se naći odgovor kod Meše Selimovića: »Još i danas ne mogu razumjeti da o zločinima pojedinih nacionalnosti u toku narodnooslobodilačke borbe treba govoriti vrlo obazrizivo. Ali, istina, pa kakva ona god bila, zar nije od koristi? Znam, neprijatno je kopati po ranama, posebno starim... Ali iz vlastite kože nije moguće ići i svi moramo nositi svaku svoju bremena, i svoj usud upravo zato, jer neemo se i ne možemo identificirati sa zločincima i zato jer osu ujemo sve zločine nad ljudima i narodima. Stid je nacionalni kompleksi zbog toga šutimo, neće nam pomagati: historija se ne može izbrisati ni izmijeniti.«

Odlučno treba odagnati sumnje i pisati, ali ne ovako i neistinito: »Iz sela Korita kod Gackog Paveli u poslan paket: o i zaklanih seljaka, kojih je toga jutra ubijeno 180.« (Zagrebački »Vjesnik« od 6. lipnja 1976. u kronici ustanka). Zločin nad Kori komjamom je bio sam po sebi toliko zvijerski i toliko okrutan da nema potrebe da se prikazuje u drugačiji ijoj slici od one kakva je zaista bila.

Ovo kazivanje o jami, pored ostalih, potvrdio je Milivoje Musi , prvorac iz Crkvice, koji je u estvovao u va enju preživjelih Kora ana iz same, pa mu je o tome priao Milija Bjelica, jedan od preživjelih.

USTANI KI PUCNJI

Likvidiranje oružni kih postaja

Prve ustani ke puške oglasile su se još šestoga juna, dan poslije poljka na Kori koj jami, i to na glavnog vinovnika i organizatora zlo ina Hermana Tonogala Krešu. U izvještaju »o pobuni Srba u kotaru Gacko«⁸¹ o tome je zapisano: »Šestog lipnja 1941. g. po podne na putu Korita - Avtovac na Kobiljoj glavi napadnut je ustaški povjerenik i zapovjednik oružni kog voda Gacko g. Markus Josip koji su se vozili od Gackog u Bile s jednim od nepoznatih napada a s nekoliko pušnih metaka«. Tako je za malo nedostajalo da ovaj zlikovac zaglavi u neposrednoj blizini mjesta zlo ina, i to od prvih ustani kih pucnjeva.

Sedmoga juna usplamtjeli su ustani ki pucnji u svim selima bivšeg gata kog sreza prema uporišima ustaške vlasti, tj. prema oružni kim postajama u Kazancima, na Stepenu, Jaseniku i u Vrbi. Pod naletom brojno nadmo nijih ustanika vrlo brzo i bez ozbiljnijih otpora pala su sva ova ustaška uporišta i u toku toga dana se formirala, može se reći, linija fronta koja je vodila od Jasenika preko Avtovca, zatim putem do Zborne Gomile, Štopena i Kobilje glave.

U pomenutom izvještaju opširno su opisana zbivanja i borbe koje su tog dana voene. Bez obzira na pristrasna objašnjenje vrijedno je da se ovdje navedu:

»... Oružnici postaje Kazanci upozorenji od jednog mještanina da se spremi napad na tu postaju i cito gata ki kotar. Sedmog lipnja oko dva sata prešla je jedna grupa Crnogoraca granicu kod Kazanaca i u tom selu su pozvali srpsko stanovništvo da im se pridruži radi pobune. Svoj poziv obrazlagali su mještanima da žele, da se osvete za uredovanje ustaša u selu Koritima. Iako su stanovnici ovoga sela Srbi izgovarali su se da to ne mogu u iniciji, jer nemaju oružje, ali su Crnogorci donijeli puške i mitraljeze i dali ih onima koji oružja nisu imali. Tako pojačani sa mjesnim stanovništvom napali su oružni ku postaju Kazanci, a bilo ih je oko 200. Oružnici ove postaje pred ovolikim brojem napada a su se povukli iz vojarne i sklonili u obližnje žito i pod okriljem mraka ekali da ovaj talas napada a prođe. Kako je broj oružnika prema broju napada a bio mali, to su se preko gata kog polja povukli u Gacko. U ovome povlačenju je od napada a bio zarobljen oružni kaplar Franjo Franjković pa kada je napada imao obeao da se ne e protiv njih boriti, onda su ga oni sa cijelom njegovom spremom pustili na slobodu... .

Istoga dana u pet sati bila je napadnuta oružni ka postaja Stepen, na kojoj su se nalazila tri oružnika, jer su ostali bili u službi. Napad je izvršen mitraljeskom i pušanom vatrom sjedne kose udaljene jedno 100 metara koja je viša od mjesta, gdje se nalazi oružni ka vojarna. Zašti eni mitraljeskom vatrom, napada i su se približili vojarni gdje su ih oružnici suzbijali dok su to mogli inicijati. Zapovjednik oružni ke postaje Obad Mujo je u tom vremenu bio kod telefona i tražio pomoć, pa je tako od napada a bio zarobljen dok su ostala dva oružnika uspjeli da se povuku i da napada imaju padnu u ruke. Narednik Obad je odveden sa ženom i djecom u blizinu crnogorske granice isto no od Stepena gdje je uvan od napada a u jednoj uvali odakle je uspio da utekne u vremenu, kada je naša vojska istog dana u 16 sati otpočela borbu na Stepenu. Sam Stepen je prije dolaska vojske bio oslobođen tega dana od ustaša i oružnika, ali su ga napada i od ovih ponovo preoteli i držali sve do dolaska vojske.

Sedmog lipnja oko 13 sati pobunjenici su napali oružni ku postaju Jasenik, iz koje su se oružnici branili izvjesno vrijeme, ali kako je bilo oko 200 napada a to su se oružnici moralni povući u Avtovac pa su onda iz Avtovca otišli na zvano mjesto Zborna gomila, gdje su ponovo stupili u borbu s pobunjenicima. Sela oko Jasenika su srpska isto tako kao i oko Kazanaca, saime je rad pobunjenika bio olakšan. Tu je poginuo oružni kaplar Polugan Franjo oružni ke postaje Gacko.

Tako su pobunjenici u 15 sati držali u svojim rukama cijelo područje koje se proteže isto no od linije Jezero kod Jasenika-Lipnik-Zborna gomila-Stepen-Korita. U 15.30 sati prisjela je jedna satnija domobrana sa 6 oružnika iz Bile i u Korita gdje je nastalo išenje terena zaposjednutog od pobunjenika, te su pobunjenici bili prebačeni preko crnogorske granice. To je trajalo oko 1 sat, a onda su se domobrani i oružnici na kamionima uputili prema Stepenu, na koje su pobunjenici otvorili pušku paljbu ispod Kobilje glave. Tu je otpočela ponovo borba s pobunjenicima, koji su se povlačili u pravcu Stepena što je trajalo oko 2 sata, dok Stepen nije zauzet. Osvojivši Stepen domobrani nisu preuzimali daljnje akcije išenja protiv pobunjenika, jer navodno nisu imali za to nikakvo naređenje, nego su 8. lipnja otišli u Avtovac. U borbi za Stepen poginuo je oružni kaplar Fehim Sclimović oružni ke postaje Bile a.

Vojarne u Kazancima, Jaseniku i Stepenu su potpuno demolirane te se oružnici iz Jasenika nalaze u Avtovcu, iz Kazanaca u Stocu, a iz Stepena u Me ulju itd.

Iako u ovim ustaško-domobranskim dokumentima ima neta nosti, ipak oni daju približno vjernu sliku o prvim ustaničkim pucnjima. Posebno je prenaglašena uloga Crnogoraca - da su oni pozivali stanovništvo u borbu i dijelili oružje. Istina je u tome da je blizina crnogorske granice, tada kao i u drugim prilikama, predstavljala izvjestan oslonac i moralnu podršku, dok je u tim prvim borbama bio manji broj Crnogoraca. Sa druge strane, ustaše su u pani nom strahu od ustaničkih opredavanja svog neuspjeha prikazivali situaciju kao da protiv sebe imaju cijelu Crnu Goru. I ustanički boje i se represalija, a i radi zastrašivanja ustaša, u svim tim prilikama su ukazivali na Crnogorce koji podstiču i pozivaju na borbu.

Ustanički pucnji nakon rekordno kratkog vremena od po etaka ustaških pokolja u Gacku pokazali su spremnost naroda za otpor i borbu.

Masovna i u jednom danu izvedena akcija ustaničkih likvidiranjem više oružnih kih postaja svjedoči o osmišljenoj povezanosti ustaničkih i pravilnom izboru objekata napada iz kojih je postojala opasnost ustaških ispadala slično onom u Koritima.

I pored ozloge enosti na ustaške zloine, postupak ustaničkih zarobljenima je bio korektan, i to ne samo prema oružniku Franjkoviću u o komu se u pomenutom dokumentu govori već i prema komandiru oružnički postaje na Stepenu Obadu i njegovoj porodici. Oni zapravo nisu pobjegli već su ih ustanički sami pustili. Tek kasnije, pod uticajem ekstremnih šovinista novih ustaških zvjerstava, među ustanicima će eskalirati osvetoljubiva mržnja, naročito prema Muslimanima.

Oslobodjenjem širokog graničnog pojasa sela prema crnogorskoj granici ustanički su stekli pozicije da ustaškoj vlasti postavljaju i izvjesne uvjete, a na prvom mjestu o oslobođenju uhapšenih Srba.

Otpor koji su oružnici pružili ustanicima bio je vrlo slab. U Kazancima nije bilo nikakvog otpora. Zavrbovani seljaci, pretežno iz sela u Kuli Fazlagićima, bježali su glavom bez obzira. Govorili su kako nastupa »pljeva i mrav« ustanički iz Crne Gore. Veći dio ih je tada zauvijek napustio oružničku službu i otišao svojim kućama. Slično je bilo i u Jaseniku. Poslije kraće otpora, a prije nego su opkoljeni, oružnici su se izvukli i dobjegali u Avtovac i na Zbornu gomilu. Jedino njihov kuvar Jašar Džubur nije uspio umrijeti, te je tu i poginuo. To je i prva žrtva u borbi protiv ustaničkih u Gacku.

U selu Vrbi bila je ustaška postaja sa 16 ustaša zavrbovanih iz sela Bahori i Mrčenovići. Do tada nisu stupali u akciju prema srpskim selima. Ustanicima nije bilo teško likvidirati ovo uporište. Iz šume iznad sela je Peko Mostilović, navodno, pozvao komandira postaje: »O, Hadžo Džilite, gubi se iz Vrbe«. Na ovo su se mjesne ustaše pokupile i otišle svojim kućama.

Na Stepenu su ustanički uspjeli iznenaditi oružnike. Ipak se tu cijelog dana vodila borba sa promjenljivom sredom. Zauzećem Stepena

bila su neposredno ugrožena sela Kule Fazlagi a, pa su se u borbi angažirali mještani iz tih sela. Ista situacija je bila duž itavog puta od Stepena do Zborne gomile, gdje su se tog i narednih dana vodile borbe i prepucavanja.

S nemirnim i uvijek znatiželjnim Šukrijom otišao sam na položaje prema Zbornoj gomili. Radovali smo se uvjereni da je po elo ono što smo priželjkivali - borba protiv omraženog fašizma, revolucija o kojoj smo itali i sanjarili.

Položaji su se protezali po kosama sa desne strane puta od Zborne gomile prema Stepenu. Zaposjeli su ih mještani iz sela sa podru ja Kule Fazlagi a i izbjegli oružnici iz Jasenika i Kazanca. Nisu imali dovoljno naoružanja. Bile su to pretežno puške koje su donijeli povratnici s albanskog fronta, poneka lova ka puška ili iz »hatule« izvu en neki stari dugo skrivani karabin.

Položaji ustanika bili su dosta udaljeni, sa druge strane ceste u Pustom polju u visini Boljanovi a ku a. Uo se po koji pucanj sa jedne ili druge strane.

Prišli smo jednoj grupi iza položaja. O ne em su živo raspravljaljali. U blizini tog položaja poginuo je oružnik Franjo Polugan. Komentarisali su taj doga aj:

- Jadna mu majka. Okie li je došo da baš ovdje pogine u ovoj našoj vukojebini, a za koje babe dušu - re e jedan od prisutnih.

- Nije trebalo ni dolaziti ni on, ni svi oni drugi sa Krešom na elu. Oni su nas uvalili u sva ova govna. im sam uo šta se desilo na Korri koj jami i kada sam video onu silnu plja ku hajvana, znao sam da e se ovo desiti. Ne vele ga više nikome od nas slobodno po i niz Korita i izvu i živu glavu - odgovori drugi.

- Ovo ti je sad cestom prava švarum linija ko što je bila na karpatima i na Pijavi - progovori jedan bivši ratnik sa tih bojišta i nastavi:
- Ali tamo me nije bilo briga ho emo li nazad ili naprijed, glavno je bilo sa uvati živu glavu. Ali odavle nam uzmicanja nema, kad se ovako zakuhalo. Ako o e upuštim ne e ostati ni ku e ni ku išta, ni djeteta u bešici. Još vi ne znate šta je osveta i koje nas je zlo snašlo.

- Trebalо bi protjerati sve ove što do oše sa strane, iako me u njima ima silom mobilisanih hrvatskih radnika i seljaka. Neka s njima idu i oni koji su ruke okrvavili, a mi idemo skupa s komšijama - re e Šukrija u težnji da iskaže ono što u sebi osje a, bez obzira na to kako e biti shva en i koliko je opasno takvo izjašnjavanje.

Šukrija nije dobio direktni odgovor, ali se zametnuo razgovor u kojem je svaki na svoj na in pokušao na i izlaz iz nastale situacije. Uli su se mnogi komentari:

- nema drugog izlaza ve puška nam, puška him, pa kome obojci kome opanci. Moramo uvati svoj toprak do zadnjega. Nismo više prisjeli na onu stranu. Jednako bi sudili i onima koji su bili na jami i onima koji nijesu. Država je to koju je stvorila silna Njema ka i Italija. Kad su sredili cijelu Evropu, onda e to i o e kod nas u initi. - Eto, ve dolazi hrvatska vojska od Bile e i jopet su preoteli Stepen. Stiglo nam je dvajes pušaka i još e nas naoružati. Samo na pušci se možemo održati.

Na ove rije i neki su slijegali ramenima i vrtili glavom izražavaju i nevjericu i naslu uju i svu težinu položaja, ali nisu imali rije i da ponude drugo, bolje rješenje iz ovog bezizlazja.

Vra aju i se u selo, nije nas napuštao zanos oduševljenja ustani - kim pucnjima. U tome smo se izdizali iznad realnosti doga aja i položaja sredine u kojoj se nalazimo. U svojoj nemo i da uti emo na one

koji su do danas osu ivali ustaške zlo ine, a sada sa puškom brane svoj »toprak« po eli smo i njih osu ivati. Ostajali smo sve usamljeniji u našem mladala kom zanosu, za više ciljeve koje su najavljuvale prve ustani ke puške.

Došli smo do zaklju ka da svoja uvjerenja ipak ne bismo smjeli tako otvoreno iskazivati, jer sve više ja a uticaj zagriženih zlo inaca koji nastoje da sa sobom povuku i ostale, a koji ne e prezati od obra una i sa onima u svojoj sredini koji im se suprotstavljaju. Naši nastupi i dje-lovanje morali su se svesti na još uži krug, naj eš e bližih roaka, spremnih da nas zaštite i onda kada se u svemu ne slažu sa onim emu mi težimo i što zagovaramo.

Jure Franceti u Gacku

„... Ko da strepi mrki vu e
S planinskog gladna miša“

Prve ustani ke puške daleko su odjeknule i u novope enoj endehazijskoj tvorenivi. Razuzdane ustaške glavešine spopao je bijes kako se neko mogao drznuti i njima suprotstaviti. Ve 9. juna u Gacko je došao ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Jure Franceti sa svojom svitom. Bio je bijesan na ustaške vlasti zašto su dozvolile da ustanici tako lako zauzmu oružni ke postaje. Odmah je zahtijevao borbu »izradio plan za iš enje zauzetog terena od pobunjenika« ne sagledaju i mogu nosti njegove realizacije. Ipak, kada je upoznat sa stvarnim stanjem u Gacku i snagama ustanka, morao je popustiti jer je »uvidio da nema dovoljno snaga za tu situaciju, te je otišao u Sarajevo da ishodi da do u ja e vojne snege u Avtovac.«⁹

Ali taj zlikovac se nije mogao pomiriti s tim da se iz Gacka vrati bez ikakvih rezultata. Kao da se prisjetio jednog sebi sli nog silnika koji je prije stotinjak godina hara io u ovom kraju i koji se tako e nije mario sa neuspjehom.

Oponašaju i tog svog davnog prethodnika, Franceti je svoj bijes iskalio na bespomo nim zatvorenicima i »dao je nalog da se strijelja 20 Srba koji su u Gacku bili kao taoci u zatvoru.«

U zatvoru je bio veliki broj Srba pretežno iz samog Gacka i poneki ugledniji doma in iz okolnih sela. Njih su ustaše na prevaru namamile da do u u grad, a da ovi nisu ni znali šta se u njemu dešava.

Pri izboru dvadeset Srba za likvidaciju Franceti je nastojao da to bude što efikasnije, da se srpski živalj još više zastraši i obezglavi zbog gubitka uglavnog uglednijih ljudi. To je bilo u duhu straškog ustaškog plana o istrebljenju Srba, jer prema rije ima pomenutog Kvaternikovog šefa vojne obavještajne službe Ivana Babi a »ne moraju se oni poklati svi. Ustaše misle, da je dovoljno istrijebiti srpske popove, profesore, u intelje, advokate, lije nake, trgovce, imu nije seljake itd., dakle uglavnom intelektualce i privredno ja e predstavnike srpstva. Ostali e ili pobje i u Srbiju ili e pre i na katolicizam i pomiriti se s novom situacijom. Prema tome bilo bi dovoljno da se pobije samo pol milijuna Srba, a možda i manje.«¹⁰

Zatvorenike za likvidaciju prema nalogu Franceti a odabrao je tašnji vršilac dužnosti ustaškog stožernika. Predao ih je Franceti evoj pratnji, a ovi su ih odvezli do mjesta Pahanik u Pustom polju i pored ceste likvidirali.

⁹> Arhiv VII reg. br. 36/1-1, 171a

¹⁰> B. Krizman: Paveli izme u Hitlera i Musolinija str. 77

Tako je ovom likvidacijom Franceti mislio da će zastrašeni srpski živalj po eti da napušta svoje domove i bježi preko granice u Crnu Goru. S druge strane, on je time uputio svoje ustaške podanike u Gacku kako dalje treba da rade na planu obra una sa Srbima.

Zašto je likvidacija ovih dvadeset ljudi izvršena u Pustom polju, posred puta, na granici između srpskih sela prema crnogorskoj granici i muslimanskih sela na području Kule Fazlagića? Da li se time htjelo više produbiti jaz između Srba i Muslimana baš na tom području? Ustašama je i bio cilj da Muslimane ovog kraja što više vežu za sebe, u bezizlazje svog krvni kog zagrljaja.

Slučaj je htio da se sa stratišta u Pustom polju spasi pop Novak Mastilović. Prilikom likvidacije on je vješt odglumio pogonog, pa kada su se ustaše udaljile od mjesta zločina on se izvukao i uspio onako krvav izbjegi u prvo srpsko selo. Pop Novak je bio popularan u itavom ovom kraju. Mlad, vrlo zgodan, dobar fiskulturnik, vrlo pristupa an i omiljen. Na javnim fiskulturnim takmičenjima, koja su se održavala, njegov ime se uvijek nalazio među prvima.

O likvidiranim u Pustom polju i u selima Kule Fazlagića se dosta prepričalo, a komentarisalo se kao još jedan događaj koji produbljuje jaz između Srba i Muslimana. O Novaku su se prinosile svakakve priče - kako obilazi srpska sela sa krvavom košuljom i poziva na osvetu. Ovim slučajem se bavi i izvještaj Krilnog zapovjedništva u Biogradu i u kojem je navedeno da je sa strijeljanja »pobjegao pop Mastilović iz Nadinića, koji je preko Lipnika pobjegao u Crnu Goru i sada je u Cetinju.«¹¹ Interesantno je zašto se navodi da je pobjegao baš u Crnu Goru odnosno na Cetinje, kada to ne odgovara istini. Time se ovaj događaj dovodi u vezu s davnašnjom praksom iz doba turske i austrougarske okupacije, kada su svi prebjegi i borci protiv turske vlasti nalazili utočište u Crnoj Gori.

Prava istina o popu Novaku je drugačija. On i njegova braća (Mirko i Drago, nosioci Spomenice 1941) od prvog dana su shvatili da mu vodi politika okupatora i domaćih izdajnika. Iskusio je pritiske etnika da ga uvuku u svoje kolo, ali im to nije uspjelo. Kao pozadinski radnik, a kasnije član Oblasnog odbora Narodnog fronta za Hercegovinu i vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, mnogo je doprineo na okupljanju masa u NOP-i na popularizaciji politike bratstva i jedinstva u našim 1941. godine zavala enim i zakrvavljenim krajevima.

Ovdje je okončao i Veljko Višnjevac inicijator sastanka na kojem je gatao ke Šrbe i Muslimane pozivao na slogan. Pao je kao žrtva svog naivnog vjerovanja da ustaška vlast ne može biti toliko okruta. Kada je uhapšen, za njega su kod ustaša intervenirali brojni prijatelji Muslimani. Ustaše su ga pustile iz zatvora. Nakon dolaska u svoje selo Nadiniće njezin prijatelj iz sela Ravni u gatao koj površi Abid Prguda nagovarao ga da pođe sa njim, da ga on sa svojim suseljanima zaštititi. Veljko je to odbio. Uskoro su ga ustaše ponovo uhapsile, odvezle u gatao i zatvor odakle se više nije vratio.

Među 19 prema nalogu Francetića likvidiranim ljudima bila su i dvojica naših prvih komšija - Špiro i Milovan Boljanović. Špiro je bio domaćin etdesetih godina, a Milovan dvadesetogodišnjak, sin Špirovog brata Pilja. Sa svima u selu živili su u najvećoj složi i međusobno se ispmagali. Brat Zeir je sa Špirom održavao blisko prijateljstvo. Godinama, je u njegovoj kući bio polaznik za Božić, a ta se ast prema običaju ukazuje najbližim prijateljima. U našem kraju muslimanske žene

su se skrivale pred muškarcima nemuslimanima. Dovoljno je bilo da se u tim prilikama upozore: »Eto, Vlahac, pa da se skriju ma gdje se nalazile. A kada je prolazio Špiro ili Piljo, pa ako bi i došlo takvo upozorenje, obi no bi odgovarale: »Belaj te našo, što me plasiš kad vidiš da je to Špiro, naš«. Milovan je s našim bratom Nasufom skupa išao u osnovnu školu. Sjedili su u istoj klupi, a kao obani za stokom imali su skupa s drugim mladi ima iz sela zajedni ke uspomene.

Spira i Milovana ustaše su najprije uhapsile. Na intervenciju mnogih komšija morali su ih nakon dva dana pustiti iz zatvora. Ipak su se svakog dana morali javljati ustaškim vlastima u Avtovcu. Toga dana se nisu vratili, jer su upali me u Franceti eve »odabranike«. To su bile i prve žrtve od desetak srpskih porodica nastanjениh u selima Kule Fazlagi a. Time se htjelo da se zastraše preostali, a doma im ustašama da se ukaže primjerom najavivši tako »istrebljenje« Srba i u kuljskim selima.

Tako se »slavno« završio dvodevni »izlet« u Gacko »Zmaja od Bosne«, kako su od milja ustaške glaveštine nazivale Juru Franceti a, ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu, ogrezlog u krvi nevinih žrtava.

Zatišje, pregovori i kolebanja

Nakon po etnih uspjeha ustanika likvidacijom oružni kih postaja nastalo je izvjesno zatišje, koje je manje ili više potrajalo do 23. juna, do novih ustaških pokušaja i izvršenja zlo ina, ali i do novog podstrekna ustanicima na glas o ratu izme u Njema ke i Sovjetskog Saveza.

Ovom privremenom zatišju najviše je doprinijelo stacioniranje domobranske satnije u Avtovcu, i to ne zbog njene snage, ve uvjerenja kod jednog dijela ustanika da je došla »regularna« vojska, koja e napraviti reda i koja e da pusti »mirne ljude iz zatvora« i da razoruža »ološ i plja kašku bandu a ne kaljaju ast poštenih Hrvata«, kako se to navodi u pismu koje je u Avtovcu od ustanika primio zapovjednik 2. satnije 7. pohodnog bataljona. U pismu se navodi da su se sklonili »van svojih domova, neko u peine, neko u šumi... od naoružanih ološa zvjerova ... dok do e vlast i zakon nad nama, nadamo se da ete vi stati na put pomenutom zvjerstvu«. Dalje se u pismu obeava da e se »povratiti svi predati državno sve što imamo, samo molimo i prekljinjemo da dozvolite jedan rok, jer je narod preplašen i zastrašen pa treba da se pribere«. Na kraju se upozorava, ukoliko se ne udovolji zahtjevima to jest da se razoruža ološ i plja kaši. »Ina e smo mi primorani postati gorski zvjerovi dok negdje sudbina na e da izgubimo život«.¹²⁾

Autori pisma su se varali kada su od domobrana tražili zaštitu »dok do e vlast i zakon«, jer je prije njih došla prava ustaška vlast prema ijem nalogu su i po injeni zlo ina. Domobrani su isto tako, prema nalogu te vlasti, imali zadatku da omogu e dalje provo enje zapoete ustaške politike. Istini za volju, me u njima je bilo i takvih koji su osuivali ustaške zlo ine i koji su se tada, prema svojim mogunostima, distancirali od ustaša.

U ovom sluaju zapovjednik satnije je bez ikakvog komentara prosljedio pismo svojoj komandi u Bile i, a ova dalje u Sarajevo.

Što se odnosa snaga ti e tada u Gacku, prednost je bila na strani ustanika. Pored naoružanih mještana sela gata kog sreza, postojala je snažna podrška i pomo iz susjednih crnogorskih sela. Prema tvrdnji komunista i jednog od organizatora ustanka Janda Tadi a, samo iz piv-

skih sela se ve 7. juna na Ravnom našlo 250 - 300 Pivljana, koji su se kasnije prebacili na položaje prema Gacku. Sli no je bilo i sa drugim pograničnim selima. Na drugoj strani sem pomenute demobranske satnije bilo je još nešto demoralisanih oružnika i mjesnih ustaša koji još nisu bili dovoljno naoružani i za borbu organizirani, jer je nisu ni o ekivali. Zato se može tvrditi da je još tada postojala objektivna mogućnost osloba anja Avtovca i Gacka. Me utim, nedostatak organizacije, perspektive, slab uticaj komunista, te bojazan od intervencije jakih talijanskih i domobranskih snaga iz Bile e mogli bi se uzeti, pored ostalog, za objašnjenje o tome zašto nisu iskorišćene pogodnosti u toj situaciji.

Ustaške vlasti su prisiljene da pregovaraju s ustanicima i da izazova puste oko 100 uhapšenih Srba, dok istovremeno traže poja anje radi išenja, posjedanja granice i produženja svojih zamisli o likvidiranju Srba.

Prvi ustani ki pucnji i uspjesi zainteresirali su i talijanske okupatore, koji su iz toga nastojali izvući korist za sebe pridržavajući se već oprobane devize: »Divide et impera«, ak i Nijemci e tada uvidjeti da je Italija korisnik nerealne ustaške politike, »koja misli ostvariti svoje političke težnje u ovom prostoru podsticanjem suprotnosti između Srba na jednoj i Hrvata i Muslimana na drugoj strani«.¹³¹ Otud i veliki interes Talijana da ispitaju »uzrok zbog čega su se odmetnuli srpski stanovnici gata kog kotara«.

Ve 13. juna u Gacko dolazi talijanski obavještajni kapetan u pravnji jednog poručnika i narednika, a od zapovjednika oružni kog voda traži jednog oružnika u pravnji »radi ispitivanja postupka ustaša u selima na crnogorskoj strani«.

etrnaestog juna u selu Berušica tri talijanska oficira i 22 vojnika sastali su se sa trideset naoružanih ljudi. Oružnik iz njihove pravnje, pored ostalog, izvještava: »... kad su vidjeli Talijane, počeli su bacati oružje i govoriti talijanskim okupatorskim vlastima se predajemo. Na pitanje zašto su se odmetnuli i latili oružja, odgovorili su 'moramo da se branimo, jer nas Turci i Hrvati biju i bacaju u jamu'. Talijanski kapetan ostavio im je oružje, a tada su oni od njega tražili da im da još oružja da se brane. Osim toga tražili su da itav ovaj kraj do Konjicke uprije pripoji Crnoj Gori...«.

Iz ovoga se može zaključiti da je među ustanicima, uprkos opštem raspoloženju i spremnosti naroda za borbu, bilo i kolebljivaca i šovinista spremnih da pod skutom okupatora idu u bratoubila ki obra un. To je Talijanima odgovaralo, jer su izigravanjem »zaštitnika« Srba vidjeli šansu da od svojih ustaških saveznika, tj. »od Hrvata zahtijevaju dijelove Bosne i Sandžaka«.

Tako su se na ovom malom prostoru preko leđa naroda ukrštali suprotni interesi fašističkih saveznika. Tako se rodila parola: »Serbo bono, Turko macare« nasuprot ustaškoj paroli o istrebljenju Srba. A sve je se to plaćati nevinim životima jednih ili drugih.

Kasnije, kada su Talijanij reokupacijom ovaj kraj pridobili za sebe, mijenjaju taktiku, jer im je na prvom mestu stalo do pacifikacije ovog područja. Zato postepeno odustaju od huškanja jednog naroda protiv drugog, a težište svoje djelatnosti usmjeravaju na borbu protiv NOP-a i okupljanje svih reakcionarnih snaga bez obzira na nacionalnost.

Ostali su bezuspješni svi pokušaji oružnika i ustaša da u vrijeme relativnog zatišja ponovo posjednu napuštene postaje u Jaseniku, Vrbi,

Kazancima i na Stepenu. Svaki pokušaj nasilnog izvi anja prema tim selima do ekivan je vatrom ustanika. Na dijelu puta od Stepena do Korita i saobra aj je bio ugrožen »a povremeno u prekidu«. Krilni oružni ki zapovjednik u Bile i u svom izvještaju posebno isti e neupješne pokušaje da se od ustanika preotme Stepen: »Nekoliko je puta pokušavao, da se oružnici vrate u vojarnu na Stepen što do sad nije uspjelo, uslijed jake vatre od strane pobunjenika« ... U ovim borbama, pored oružnika, u estvovali su i mještani iz sela s podru ja Kule Fazlagi a. To nisu bili bezna ajni okršaji, a neuspjesi da se zauzme Stepen izazivali su strah od prodora ustanika dalje u kuljska sela. Ta injenica, a uz to i nastojanje ustaške vlasti, pospješila je ubrzani rad na organizovanju odbrane kuljskih sela. Danono no su bili posjednuti položaji na potezu od Zborne gomile do Stepena. Na položajima su se smjenjivali naoružani mještani iz svih sela prema nekom ustaljenom redu.

U takvoj situaciji položaj srpskih porodica koje su živjele u tim selima bio je sve teži. Zagrijene ustaše i ustaški povjerenici prenose vijesti da bi iz kuljskih sela trebalo istrijebiti sav srpski živalj, navodno iz bojazni da ne obavještavaju ustanike i da bi se time postigla ve a sigurnost. Ovome se suprotstavlja najve i dio poštenih Muslimana, bilo otvoreno, bilo zaštitom svojih komšija od zlikovaca. U tome se u prvih mah i uspjeva.

U svojoj nemo i da ma šta uspiju u borbi protiv ustanika i ustaške vlasti pokušavaju nešto posti i pregovorima. Zato 18. i 19. juna kotarski predstojnik, zapovjednik Krilnog zapovjedništva i predstavnik ustaša iz Gacka odlaze u sela Jasenik i Lipnik i nagovaraju seljake da se vrate svojim ku ama i pristupe redovnom radu. Ovo ine uz suglasnost velikog župana u Dubrovniku. Vra aju se neobavljen posla, a iz sela Stepena, Dani a, Duli a i Pržina su pismeno obaviješteni da me u njih ne mogu do i. Svoje dojmove iz tih kontakata s ustanicima u svom izvještaju na više mjesta iznosi zapovjednik oružni kog Krilnog zapovjedništva, pa navodi »da seljaci ne poklanjaju povjerenje našim vlastima, a narro ito ne prema ustašama. Prvi razlog za ovu pobunu » - navodi se u izvještaju -« je taj što oni ne e nikad mo i da se na lijep na in upokore i priznaju našu vlast, nego e se to morati u initi silom, pa onda ekonomski ubiti toliko, da potpuno osiromaše . . . Miroljubiva sredstva su potpuno iscrpljena »- zaklju uje krilni zapovjednik,¹⁴ a zna se kakva je bila ta »miroljubivost«.

NOVI VAL USTAŠKOG TERORA

Borba na Pritinama

U Nevesinju se nalazio Ustaški stan sa oko 300 ustaša pod zapovjedništvom ustaškog, tada natporu nika, Sudara. Njemu se 22. juna obratio zapovjednik Krilnog zapovjedništva u Bile i s molbom za pomo i intervenciju na najugroženijem podru ju u Gacku, a to je Stepen, Pržane i Pusto polje. Toga dana njih dvojica su napravili plan akcije, a ve sutradan natporu nik Sudar sa oko 150 ustaša došao je u Avtovac. Ovdje su oja ani sa oko pedesetak ustaša iz Gacka i Avtovca, i to pretežno iz one grupe zavrbovanih ustaša koji su bili jezgro za izvršenje zlo ina na Kori koj jami i koji su predodre eni za aktivne ustaške jedinice van Gacka.

Ovom ustaškom akcijom pod komandom natporu nika Franja Sudara trebalo je održati »lekciju« doma im ustašama kako se bori za endehaziju na njenim krajnjim isto nim granicama i podi i im u dotadašnjim borbama poljuljani moral. Prije polaska u borbu sve ustaše su stavile fesove na glave (izrazito obilježje muslimanske nošnje) iako je me u njima bilo svega pedesetak Muslimana, gata kih ustaša. Time se htjelo da se još više produbi ve postoje i jaz izme u Srba i Muslimana, kako bi se stvorilo uvjerenje da sve zlo i sve neda e Srbima dolaze od Muslimana. Na ovakvu praksu i politiku ustaša ukaza e se u Proglasu PK za Bosnu i Hercegovinu od septembra u kojem, obra aju i se Muslimanima, stoji:

»Bra o Muslimani, znate li da su ustaše stavljale fesove na glavu pa onda išle po srpskim selima i ubijale i mrcvarile srpske seljake, žene i djecu, da bi protiv vas okrenule opravdanu osvetu srpskih seljaka«¹⁵. . .

Bio je divan ljetni dan. Ni jednog obla ka. ini se da nigdje kao u ovom kraju ljudski pogled ne može tako duboko prodrijeti u nebesko plavetnilo ili po udaljenim okolnim brdima raspoznati predjeli u prirodi. Zeleni tepih u polju diskretno prikrivaju bijeli cvjetovi koštute, iji opojni miris pobu uje najugodnije osje aje. Izduvni gasovi i prašina koju su stvorili kamioni ustaške kolone koja se kretala poljem od Avtovca prema Zbornoj gomili i Stepenu nisu mogli nadvladati opojni miris poljskog cvije a, svježine vazduha i nepomu enu isto u prirode. Ali, ljudski šljam sa tih kamiona toga dana je u Gacku ostavio toliko smrada, koji e se dugo pamtit i spominjati.

Bahate Sudarove ustaše su mislile da e sa lako om prodrijeti u susjedna srpska sela i da e, kao na Udreženju kod Nevesinja prije dvadesetak dana, mo i sprovoditi svoje divlja ke strasti nad nevinim ljudima. Izgledalo je kao da su zaboravili lekciju koju su im poslije toga u selu Drežnju priredili nevesinjski ustanici.

Pogledajmo najprije kako je ta borba prikazana u izvještaju Krilnog zapovjedništva u Bile i:¹⁶

»Na mjestu zvanom Zborna gomila ustaše do ekani puš anom vatrom od pobunjenika morali se razviti za borbu. Uspjelo im je, da protjeraju pobunjenike sa Stepena i Pržina, nakon ega su upalili sela Šukovi e, Stepen, Pržine i Pusto polje i 8 ku a uz cestu kod Stepena. Borba je bila oštra i trajala je do 18 sati i 30 minuta. Kad su se ustaše iz navedenih sela povukli pra eni puš anom vatrom pobunjenika. Na Zbornoj gomili je preko no i ostavljeno jedno strojopuš ano odjeljenje, koje se 24. lipnja povuklo u Avtovac. Ustaše iz Nevesinja, njih oko 100 su još 23. lipnja otišli u Nevesinje, ostavivši u Avtovcu i Gackome po 20 ljudi. Prema tome je, sa naše strane sudjelovalo u navedenoj borbi oko 200 ljudi. Prema tome je, dobiven utisak da je protivnika bilo oko 600 do 1000 ljudi. Gubitaka od strane ustaša je bilo 4 mrtva i 4 ranjena, a gubici neprijatelja su nepoznati, iako se misli, da su brojni. U selu Me ulji ima Stolac je uhva eno 13 Srba, koji su u Avtovcu od ustaša strijeljani, ali oni nisu u estvovali u borbi, ve su živjeli u ova dva muslimanska sela. Po nalogu zapovjednika ustaša no u od 23. na 24. lipnja uhi eni su u Gackom svi Srbi od 16 godina na više, od ega je u toku no i pobijeno 26, a ostatak e navodno biti otpremljen u logor u Nevesinje.«

Za Sudarovim ustašama nastupali su i Kuljani koji su do tada držali položaje prema srpskim selima. Zato se može re i da je broj napada a bio znatno ve i. U pomenutom izvještaju neta no je naveden bfoj od 600 do 1000 ustanika, koji su branili sela, a sve sa ciljem da na neki na in opravdaju svoj neuspjeh i gubitke.

Crni dimovi dizali su se visoko iznad sela ozna avaju i dokle su do prli ustaški zlikovci pale i pred sobom i poslednji kokošnjac. Ipak

¹⁵⁾ Zbornik dokumenata - tom IV str. 263
I« Arhiv VII 8/12-2 k.143

nisu zatamnili nebesko plavetnilo nad cijelim krajem. Ustaškom fanatizmu i zasljepljenosti suprotstavio se odlučan otpor narodnih boraca spremnih da izginu, a da zaštite svoje domove i svoje najbliže. Nije pomogao ni li ni primjer ustaše emigranta Zvonka Pospišla koji je izašao pred pokolebani ustaški stroj. Sa ekao ga je hrabri komandir ustaničke vojske Milan Tepavčević. Istovremeno su opalili jedan na drugog i istovremeno pali smrtno poginuli.

Ustaše su prisiljene na povlačenje. Postepeno su išezavali dimovi iznad zgarišta i nebo nad gata krajem opet je bilo isto. Ali, ostao je u sjećanju zlo ina ki pokušaj i uspješan otpor ustaničke vojske.

Ostavljeni strojopuščani odjeljenje na Zbornoj gomili zajedno s domaćim zlikovcima je cijelu noć orgijalo u kuće amfiteatru Popovića da bi pred zorom odveli trinaest Zlatanića i Popovića u Avtovac u logora, »gdje su iskopani jamu pod orahom i pobacali ih. Sutradan odveli su žene i djecu ovih familija niže Stoca, gdje su ih poubijali i pobacali u jednu tamošnju jamu. Novaka Zlatanića i ženu, vidjevši najgrozniju smrt, objesila se na pet minuta prije u kolibi Zaima Tanovića i gdje su bili zatvoreni«.¹⁷ Ovo posljednje ubistvo niže Stoca po inile su same doma u ustaše postalo su prethodne noći dobro poučene od Sudarovića ustaša. Zapravo tada su ustaške glavešine formirale jednu zlikovačku grupu (njih 5-6) na elu sa Dervom ustovom, koja je imala zadatak da likvidira sve srpske porodice u selima na području Kule Fazlagića.

U Hodžinu jamu podno Stoca ustaše su bacile 23 eljadi od ega 18 Zlatanića, 2 Boljanovića i 3 Vukovića. Kada je poslije zlo ina kroz selo Stolac prolazio Dervo ustovu sa svojom zlo inom držinom, pred njih je izasla žena Murata Sarić i užviknula:

- »Dervo, o kom jadu i belaju radiš? Bog ti platio!«.

Na te riječi i zlikovac se trznuo, okrenuo prema ženi prihvativši se puške govoreći:

- »Šuti, ku ko, dok te sa zemljom nisam sastavio. Ipak se predomislio, okrenuo od nje ošinuviš konja pod sobom, kako bi brže umakao od istine i narodnog gnjeva.«

Sutradan 24. juna otišao sam sa Šukrijom imenom u Avtovac, ulicama kako su se ustaše »provele« na Pržinama, a pored toga doznali smo za rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Radovali smo se i zanosili idejom o skorom slomu fašizma koji se lomi i ruši odavde od našeg Gacka do dalekih ruskih stepa.

Naša radost je bila pomuka ena saznanjem u ustaškim zlo inima u toku proteklih dana. U varošici su pijane ustaše pjesmom i vriskom slavile svoje zlo ine. Našli smo se pored jednog kamiona u koji su se ukrcavale ustaše na povratku u Nevesinje. Jednom od njih je spao fes sa glave. On je samo pogledao i odmahnuo rukom, kao da je htio reći da mu više nije potreban i da je odigrao svoju ulogu. Poslije odlaska kamiona Šukrija je podigao fes govoreći:

»Odnijet u ga Avdiji. Svakako će mu sve ovo dobiti glave.«

Zaista je tako i bilo. Avdija, Šukrijin otac, poslije njegovog odlaska u partizane odveden je sa mlađim sinom Osmanom na Mamulu, gdje je i okončao svoj život.

Vraćajući se iz Avtovca u Kulu bili smo na isto sa injenicom da je u toku ili da predstoje neposredna likvidacija srpskih porodica u selima Kule Fazlagića. Saznali smo da je od ustaškog rukovodstva u Avtovcu određena grupa zlikovaca koja će to u inicijativi da se već nalaze na

¹⁷> Arhiv VII, k.201, F 1-3, dokument. Radi se o izvještaju koji su septembra 1941. godine sačinili i predali skojevci Šukrija imenom Lutvo Đubur

tom zadatku. Pitali smo se da li bi se moglo što više u initi za njihovo spašavanje, a da se ne ugroze životi onih koji se za to zalažu. A pokušaja u tom pravcu je i do tada bilo, ali su ostali bez uspjeha.

Kada su Ša ir Sari i Hajro Baši u jednoj prilici upozorili glavnog organizatora ustašta u Gacku i Kuli: »Zašto vodiš naopaku politiku«, on im je oštros odgovorio da se u to ne petljaju, da drže jezik za zube, jer bi i njihove glave mogle poletjeti. U zlo inima ogrezli pojedinci i pobornici ustaške politike prosto su terorizirali poštene ljude, koji su pokušavali govoriti ili initi suprotno ustaškoj politici.

Ipak, može se reći da se je našlo ljudi koji su blagovremeno upozoravali na opasnost i nudili pomoći. Poznato je, pored ostalog, da se Alija Tanović, Ša ir Sari, Atif Džubur već prije nekoliko dana upozoravali na to komšije Zlatanić iz Međuljija, Popović i Boljenović sa Zborne gomile. Jedino su neki Boljanović poslušali i blagovremeno izbjegli. Drugi se nisu odlučivali da napuste ognjište odgovarajući i na nagovore riječima: »Mi ništa nismo nikome u inili i niko, nas ne e dirati«. I oni koji su ih upozoravali nisu bili dovoljno uporni iz bojazni da ne posumnjuju u njihovu iskrenost bez obzira što su tada dobro i i svemu ispmagali

Nikolić i Boljanović

Mahmut i Tajko imi bezuspješno su nagovarali Todor Nikolić a svog kuma iz zaseoka Habuli i nudili mu pomoći da izbjegne sa porodicom. U razgovoru sa nama Mahmut je bio ljut na Tadora govoreći da je zbog tvrdoglavosti ostati bez glave. Tako je i bilo, a evo kako je to i opisano u našem pomenutom izvještaju od septembra 1941. godine.

»Jednom prilikom kada je išao Dervo ustovi po selima, bez i jieg nare enja je uhvatio Todor Nikolić a i poveo ga u obližnju ljutu da ga ubije. Vidjevši to, potražili su za njima dva Todorova sina, mole i i plakući da Tadora puste. Ali on, ne samo što nije pustio Tadora, već je ubio svu trojicu. Leševe je bacio u jednu jamu u istoj ljuti. Dva dana kasnije Dervo ustovi sa Smailom Tanovićem i još nekim ustašama pobjeo je i ostalu Todorovu familiju, a poslije su sve opljačkali. Oni su baš eni u istu jamu u koju je bašen Todor sa sinovima«. Ovo je bilo negdje 25. juna. Ovom opisu se ni danas nema što dodati. Jedino je ostala u sjećanju izjava jednog od vinovnika kako mu je iz ruku ispala puška kada je ubijao Todorovu ženu sa djetetom u naružju. Oni se kao da je time htio reći da je u njemu ostalo nešto ljudskog, a to je i danas teško shvatiti i maće ime opravdati.

Devetoro članova porodice Nikolić a bašen je učinio ujamu podno sela Drugovac.

Dvije kuće Boljanović a, naših najbližih komšija, posljednje su likvidirane najvjerojatnije 26. juna. I njih su pokušali da blagovremeno spasiti. Pretpostavljaljalo se da bi mogli biti samo opljačkani, te je njihova stotka nekoliko dana zatvarana u torove komšija Juga i Fazlagića, kako bi se no u zaštitila od pljačkaša.

U naše dvije kuće (Zeira i Beša Džubura) posebno je teško doživljavana tragedija naših komšija. Zeira je bio najprisebniji i osjećao se nekako najodgovorniji za njihov spas. O tome smo dosta raspravljali. Prvo je pokušao nagovoriti svog šurjaka da ih poštede. Ovaj nije htio ni da uđe za to govoreći da mu se sad ukazala prilika da se izvuče iz bijede i neimaštine i da ne e više morati tjerati Zeirova kola i konje da bi zaradio koji dinar. Potom su on i starac Bešo pokušali da nagovore Pićlja, jedinog odraslog muškarca poslije Špirove pogivije. Predlagano

mu je bjegstvo na Miholja e gdje je udata Špirova sestra ur a. Uz našu pomo moglo se potovariti nešto poku anstva na konje, a onda u toku no i uz pomo i pratnju prebaciti svu eljad i stoku preko polja do Miholja a. Piljo se nikako nije dao nagоворити.

Bio sam prisutan posljednjem razgovoru sa Piljom. Bilo je to ispod naše ku e. Žene su iznijele kafu da bi razgovor bio smireniji i da bi on po ko zna koji put shvatio i povjerovao u ozbiljnost opasnosti i nemo i da mu se na drugi na in pomogne. Ze ir mu je otvoreno rekao da je pokušao sve što je mogao da otkloni opasnost, ali tu od bjegstva drugog izlaza nema. Piljo, po prirodi šutljiv, na sve je to odgovarao kako ni za šta nije kriv. Odgovarali smo da ni Špiro ni njegov sin Milovan nisu bili krivi, pa su platili glavom. Uzaludno sam pokušavao objasniti šire kakva je to banditska vlast i kako ne e dugo trajati, da se ve vodi borba i da e Rusija brzo srušiti Njema ku. Svakako da te moje rije i o boljem »sutra« u crnom »danu« nisu na Pilja i na prisutne ostavile nikakav dublji dojam. Na kraju, da bi nas potpuno razoružao, rekao je da e radije ostaviti život na svom ognjištu nego ga napustiti.

Nepuni sat nakon toga, negdje u predve erje, pojavila se grupa konjanika koji su od pravca seoske škole išli prema ku ama Boljanovi a. Bilo ih je šestorica. Znali smo kuda i zašto idu. Žene su se usukale i po ele prokljinjati bandite.

- Eno i onoga štenca me u njima - re e Ze ir prepoznavši šurjaka - oca mu o inskog. Idem i posljednji put da pokušam u initi što mogu.

Prigrnuo je svoj kaput i polako se uputio prema Boljanovi a kuama razmišljaju i kako i šta treba uraditi. Sve dok se nije smrklo pokušavali smo pogledom razaznati šta se tamo dešava. Vidjeli smo kako prilaze ku ama, kako ispred ku a okupljaju eljad, kako se iskuplja i zatvara stoka. Sve se odvijalo u nekoj napetoj tišini. Ulo se samo kako Piljo nekoliko puta doziva:

- O, Rade - i to je prestalo. Malo kasnije sve je utonulo u mrak i tišinu.

Kasnije smo od Ze ira doznali da su zlikovci nastupili na prevaru. Rekli su Pilju da iskupi eljad i stoku i da e oni sve u toku no i prebaciti u srpska sela. Još su naredili da im zakolje jalovuš ovcu i tek pošto su se ugostili kuvanom ov etinom pristupili su ostvarenju svog zlo ina kog plana.

Ze ir se vratio kasno u no . Svi smo se okupili oko njega i o ekivali šta e re i.

- Nemam vam ništa dobrega re i. Na sve na ine pokušavao sam svakog pojedina no odvratiti od zlodjela, ali džaba je bilo. Izgovarali su se nare enjima ustaških vlasti. A na onog Šiljega mi je najviše krivo i svašta sam mu nasamo izgovorio - re e misle i na Šuru nazivaju i ga pošprdnim nadimkom njihove porodice.

- Najposlije sam mu rekao: »Ako ti je do ubistva, eno ti Ismeta - starijeg sina - ubi njega, a ostavi mi komšije«. On se obrecnuo na mene govore i da se pokupim ku i, dok mi je još glava na ramenu. Kad sam pošao oni drugi su me ustavliali da s njima ve eram, a prije bih uzeo otvor, nego zalogaj okusio. Saprano ih dabogda - završi Ze ir svoju tužnu pri u popra enu so nim psovkama iz svog bogatog arsenala.

Žene su se usukale. U obadvije ku e zavladala je žalost kao da nam je umro neko od najbližih.

A šta se te no i dalje zbilo neka posluži citat iz ve pomenutog izveštaja. »Par dana iza ovoga (msli se na ubistvo Nikoli a), ustaše su došle u ku i Pilja i Špira Boljanovi a (Špiro je prije ubijen na Pavli u), povezali su sve roblje i po nare enju Džema Tanovi a i Vehbije Paši a

odveli ih do jame u Baši ima, gdje su ih na grozan na in poubijali. Sve molbe komšija nisu pomogle, a neki zbog molbe zamalo nisu nastradali«.

Zlo in je izbjegao samo mali Rade, Piljov najmla i sin. I njegova sestra Milica izvukla se iz jame. Na nju je naišao zlikovac Dedo Baši i opet je bacio u jamu, zašto mu je presudio narodni sud.

Sutradan su Boljanovi a ku e zjapile puste, bez eljadi i bez stoke koju su banditi oplja kali. Komšije iz sela danju nisu dozvoljavale da se neko približi ku ama radi plja ke. Ali plja kaši su se no u prikradali i malo po malo odnosili što je preostalo. Za nepunih dvadesetak dana ostale su samo zidine od ku a i štala, a plja kaši su odnijeli i posljednju letku iz tora i posljednju pridrugu i gužvu.

U jamu i ini kod sela Baši a ba eno je trinaest lanova porodice Špira i Pilja Boljanovi a.

Garbunište

Junski doga aji u gata kom kraju direktno su uticali na život mještana u samoj varošici, kao i onih koji bi po nekoj potrebi dolazili u varoš. Nije više bilo onih izlazaka i šetnji kroz aršiju gdje bi se okupljali i stari i mladi prepri avaju i doga aje i o ekuju i kada e iz Mostara do i pruga, kada e neko do i i donijeti kakvu vijest ili pismo oddaleke rodbine. aršijom su vršljale bahate ustaše, a pošteni ljudi, Srbi i Muslimani, klonili su se izlazaka. Za Srbe je to bilo skopano sa opasnoš u da budu uhapšeni. Svakog dana ustaše su ponekog hapsile, bilo mještane, bilo one koji bi iz neznanja iz sela došli u varoš ili one koji bi hvatale po okolnim selima i dovodile u zatvor.

Komšije su me usobno kontaktirele kriju i se, idu i jedan kod drugog preko bašta i dvorišta, a ne uobi ajenim putevima. I žene Srpskinje i Muslimanke potajno su se sastajale i dogovarale kako me usobno da se pomognu. Ostalo je mnogima u sje anju primjer komšijskog prijateljstva i me usobne zaštite izme u Derviše, žene Ahmeta Campare i Zuhide, žene Šulja Talovi a prema komšinici Sofiji, ženi Mijata Kova evi a i njenoj sestri i majci bra e Vukovi a, koje su se sve vrijeme rata me usobno ispomagale i štitile jedna drugu od ustaške i etni ke opasnosti.

Ili drugi primjer. U vrijeme najve eg ustaškog divljanja u aršiji tih junskih dana u ku i Ferhata i Husa Zvizdi a ksrivali su se Miko i Vlajko Govedarica da ih ustaše ne bi uhapsile, a Šemsa Zvizdi je iz ku e Govedarice krišom prenijela sve vrednije stvari u svoju ku u da bi ih sauvala od ustaške plja ke.

Poslije ubistva dvadeset odabranih uhapšenika iz gata kog zatvora prema nalogu Franceti a 10 juna 1941. za dvije sedmice kroz zatvor je prošao veliki broj ljudi, ali ubijanja nije bilo. Pojedinci su puštani iz zatvora bilo zbog intervencije komšija, bilo pod prijetnjom odmazde ustnika o kojoj su ovi u svojim pismima pisali ustaškim vlastima. A bilo je i pojedinaca, domobranskih oficira kao što su Ivan Gluhak i Franjo Tomai , koji su se otvoreno suprotstavljeni ustašama i založili za puštanje pojedinih Srba iz zatvora.

Ali, kada su Sudarove ustaše pretrpjeli poraz u borbi sa ustanicima na Pržinama, svoj zlo ina ki bijes najviše su iskalile nad Srbima mještanima Gacka. Naredile su da se pohapse svi odrasli muškarci. Uz pomo doma ih ustaša po elu je hajka po varoši. Za kratko vrijeme uhapšeno je oko 40 ljudi, praktično svi odrasli i ugledni ljudi. Uzaludni su bili brojni pokušaji komšija Muslimana da sprije e ustaška divljanja, a da i sebe ne dovedu u sli nu opasnost i da ne dožive njihovu sudbinu.

Poznat je slu aj hapšenja Spasoja Bukvi e, uglednog trgovca i poštenog doma ina iz Gacka. O njemu se me u Muslimanima pri alo da je mnogo u inio na spasavanju muslimanskih porodica i njihove imovine 1918. godine kada su po Gacku harale komitske ete. Pri alo se kako je Spasoje tada sam usao u zatvor i oslobođio pohapšene Muslimane.

Kada su ga ustaše povele u zatvor, s ulice je povikao prema svom komšiji:

- »O, Ša ire ampara, zar je Spasoje ovo zaslužio!«

Ša ir je istrao iz ku e vi u i na ustaše da ga puste. Kada im se približio, ustaša je uperio pištolj prema njemu govore i da se mi e, dok i on nije dobio metak u elo. Uzaludna je bila prepirkka koja se postepeno pretvarala u o ajni ku molbu da bi se spasio komšija. Zlikovci su ostali neumoljivi. O tome šta se dešavalo u zatvoru Risto Miloševi je zabilježio: »No u izme u 23. i 24. juna ubili su u Gacku 16 ljudi. Ubijanje su vršili ustaše emigranti iz Janka puste i Italije i Sudarove ustaše i to kundacima od pušaka, a doma e ustaše (Dedan Tanovi i Avdija Zvizdi) držali su fenjere, kako bi emigranti mogli da vide koga i kuda tuku. Kad je rije o ustaškim emigrantima koji su dolazili u Gacko, treba ista i da su oni organizovali pokolje u Gacku, a u izvjesnim sluajevima, kao u navedenom bili i izvršioci. Dedan i Avdija imali su zadatak da dokraj e one koji su pokazivali znake života. Oni su sve ubijene odvezli zaprežnim kolima do Garbuništa i tu ih zakopali«. Garbunište je zapravo jama u neposrednoj blizini varoši iz koje se kopao ugalj.

I ovaj gnušni zlo in bolno je odjeknuo u Gacku, Ljudi su se podsje ali na vrline uglednih pokojnika: na Spasoja Bukvi a kao zaštitnika Muslimana u najtežim vremenima; na Vidaka Ron evi a, uglednog trgovca kome se u nevolji moglo do i i na rije dobiti robe ili novaca potrebnih da se siromah ovjek izvu e iz nevolje; na ugledne i poštene ljudi kao što su bili Maleta Košuti , Lazo i Sava Jeftanovi i mnogi drugi.

Halid elo

Odrastao je u avtova koj aršiji. Ovdje je dospio iz svog radnog sela u gata koj površi. Rano je ostao bez roditelja. Živio je od oskudne zrade u aršiji obavlja i najgrublje poslove. Kasnije, pa sve do rata, radio je kao transportni radnik kod bogatog trgovca Muma.

I priroda mu se narugala. Izrastao u štrkljastog dvometraša, grubog lica i s izrazito krupnim zubima. Uz sve to bio je i elav, što je rijetkost za mladog ovjeka. Zbog toga neki su ga u aršiji zvali »Zuban«, a poznatiji je bio pod nadimkom » elo«. Bio je nepismen. Na viziti nije uzet u vojsku. Vojna komisija ga je zbog umne ograni enosti proglašila nesposobnim.

A on je mrzio sve oko sebe. Svak mu je bio kriv za njegove životne neda e. Jedino je gazdu smatrao svojim spasiocem i zaštitnikom. On mu je obezbje ivao kakvu-takvu zaradu i spašavao ga krajne bijede. Gazda je njegovo nezadovoljstvo znao kanalizati u željenom pravcu, a pogotovo otkako je po eo uskakati u ustaško kolo. A željeni pravac je bila vjerska i nacionalna mržnja. Sve je to gra eno na tragi nim me u Nacionalnim obra unima u prošlosti u ovom kraju, pa i u elovom selu Vratlu koje su morali napustiti.

elo se me u prvima javio u ustaše. Ustaškom povjereniku Hermannu Tonogalu Krešu brzo je zapeo za oko. Nastojao je što bolje iskoristiti

njegovu snagu, korpulenciju, zastrašuju u pojavu i slijepu poslušnost. Po eo ga je voditi sa sobom, jedno zbog sopstvene zaštite i sigurnosti, a drugo zbog podu avanja u zlo inima koje je ovaj gospodin pravnik osmišljavao, organizovao i provodio po gata kim selima.

Kao ispit i provjera šta je sve elo nau io od svog novog gazde bila je njegova samostalna akcija, koju je Krešo izrežirao a elo u djelo sproveo. Bilo je to 24. juna 1941. godine, kada su po Gacku orgijale Sudarove ustaše. I elo je htio da se iskaže šta i on zna i da u zlo inu ne izostaje iza njih.

Otišao je sa grupom ustaša do obližnjeg zaseoka, zvanog Vrbica, ije se ku e vežu za samu varošicu Avtovac. Iz nekoliko ku a iskupio je svu eljad u jednu od njih i dobro je zatvorio. Bilo ih je devetnaestero pretežno žena, djece i staraca. Ku a je imala slamlati krov. elo je potpalio krov. Hladnokrvno je s puškom stajao pred ku nim vratima da ne bi ko izašao. Iznutra su dopirali o ajni ki krici umiru e eljadi. On je strpljivo sa ekao dok ku a nije izgorjela do temelja i sva eljad u njoj. To je uradio usred bijela dana. Niko o tome nije znao u aršiji sve dok se sam elo nije pohvalio.

Zlo in u Vrbici prema na inu kako je izведен i žrtvama - pretežno neja i (žene, djeca i starci) bolno je odjeknuo kod srpskog i muslimanskog življa u Gacku. Najneposrednije je uticao na postupke nekih zaslijepljenih osvetnika me u ustanicima prilikom zauze a Avtovca. To je bio argument protiv onih koji su u Avtovcu nastojali da sprije e zlo ine nad muslimanskim življem. Me u Muslimanima samo rijetki pojedinci, sli ni elu, odobravali su ovaj postupak. Najviše ljudi je to komentarisalo da je samo mahniti elo mogao tako nešto u initi.

Risto Miloševi je zabilježio kako je na ovaj zlo in reagirao njegov kolega u itelj, tada domobranski natporu nik Ivan Gluhak, koji je na svoju ruku izvukao više zatvorenika iz gata kog zatvora rizikuju i da i sam ne do e u ustaške kandže: »Gluhaka sam sreo još jednom na ulici u Gacku. Bio je jako neraspoložen. Kaže da je vidio prizor za koji ni u snu nije mogao sanjati, da ljudi mogu napraviti. Bio je na zgarištu ku e Vula Bjelogrli a u kojoj je spaljeno devetnaestoro eljadi, a Gluhak je našao kosti koje nisu potpuno sagorele«.

Ovaj elov »podvig« osigurao mu je blistavu ustašku karijeru. Ustaški povjerenik Tonagal poslije uspješno obavljenog zlo ina kog zadatka u gata kom kraju odlazi u Sarajevo na dužnost jednog od glavnih šefova u ustaškom redarstvu. Sa sobom u Sarajevo dovodi i ela. Povjerava mu dužnost batinaša, mu itelja i krvnika nad politi kim krivcima prilikom njihovog saslušanja i likvidacija. Dobio je ustašku emigrantsku uniformu i sve privilegije koje je ovaj najpovlašteniji dio zlikovaca imao.

Elove sre e nije bilo za stotinjak mladi a iz Gacka, koji su nešto kasnije otišli tako er u aktivne ustaše. Svrstali su ih u ustašku legiju. Tog ljeta su »pekli« ustaški zanat oko Jajca prema Plivi i Janju dok ih nisu potprašili krajiški partizani. Kasnije su se ku ama javljali iz Topuskog i Paveli eve Tjelesne bojne. Rijetko su dolazili ku i na odsustvo. Mali broj je do ekao kraj rata da im sudi narodni sud.

Elo je u Sarajevu bio strah i trepet za obi ne gra ane. Svatko je izbjegavao susret s njim. Naro ito je volio maltretirati ljudi u javnim lokalima. Kada bi ušao u kafanu, stao bi na vrata i pozdravio s ustaškim pozdravom »spremni«. Ako se na to neko nije digao i podigao ruku na fašisti ki pozdrav, izlagao se opasnosti da bude u najmanju ruku išamran, a mnogi su i gore prolazili. U takvoj prilici gra ani su brzo napuštali lokal i zazirali od ponovnog susreta sa elom.

Slu aj je hteo da se i ja s njim susretjem, i to pod posebnim okolnostima u ustaškom zatvoru marta 1942. g. Prije toga ispri at u kako sam tamo dospio.

Toga jutra kod mene je došao skojevac Muhamed Paši Izo, moj nerazdvojni drug od prvih gimnazijskih dana u Sarajevu. Dobio je zadatak od organizacije da posjeti u bolnici jednog našeg druga i da mu prenese neku poruku. Trebalо je da ga i ja pratim, kako ne bi usatškim agentima upao u o i, a pogotovu zato što su se kontrolisali svi pokreti prema periferiji grada i hapsilo se nasumice. U takvim prilikama redovno smo se ispomagali pri izvršenju zadatka i normalno je bilo što sam odmah pristao da po em s njim.

U neposrednoj blizini bolnice iznenada su nam prišla dvojica age-nata i rekli da nas hapse. Nije bilo nikakve šanse za bijekstvo. Poveli su nas do prve policijske stanice i temeljito pretresli. Sre om ni kod jednog nisu našli nikakvog kompromitiraju eg materijala. Spasila me je velika slu ajnost, a i oprez. Kada sam polazio od ku e, vratio sam se sa stubišta, jer sam u džapu pronašao letak, pa sam ga stavio u kaput koji je ostao na vješalici. Ipak, agenti Šefir i Boris nisu ispuštali svoje žrtve. Po jednu ruku su nam stavili u lisice i tako ispred sebe sproveli kroz grad do Koševa do ustaškog zatvora »Beledije«.

Strpali su nas u grupnu eliju » etvorku« me u etrdesetak zatvorenika. Bilo je tu i kriminalaca i politi kih zatvorenika. Ovdje smo zatekli i našeg gimnazijskog kolegu Ibru Kamenicu, istaknutog skojevskog rukovodioca u bistri kom kvatu. On nas je upozorio kako da se po-našamo u zatvoru, jer ima uba enih provokatora. Nakon obaveznog šišanja »na nulu«, te redovnih grubih rije i i šamaranja od zatvorskog osoblja, tek negdje tre i dan nakon hapšenja pozvali su nas na saslušanje. Opet smo svezani sprovedeni kroz grad do uprave policije. Uz psovke i šamare po elo je saslušanje. I kada smo o ekivali još gore batine, najednom je isljednika neko pozvao. Ubrzo se vratio govore i policajcu da nas vodi nazad u zatvor i da e javiti kada da nas opet dovede. Prošlo je tri do etiri dana od toga, a niko nas nije pozivao na saslušanje. Naga ali smo što bi mogli biti - da li se radi o kakvoj jakoj vezi i intervenciji. Kasnije smo saznali pravu istinu. Naš isljednik je onoga dana morao po i na obezbje enje u pratnju poznatom zlo incu i šefu ustaškog redarstva NDH Didu Kvaterniku, koji je došao u posjetu Sarajevu. Ustaška svita je pošla i na Vrelo Bosne. Do ekali su ih igmanski partizani. Tom prilikom je poginuo i naš isljednik. Negdje pedesetih godina jedan drug, Igmanac, pri ao je o toj akciji, a ja se nisam mogao suzdržati da ga ne prekinem u najve oj pri i i zagrlim kao jednog od spasilaca iz ustaških kandži.

Za delikatnija saslušanja uz primjenu svih vidova mu enja obi no su zatvorenici odvo eni nave e i ujutro bi ih premla ene vra ali, ako ih ne bi likvidirali na Vracima. Jedne ve eri iz naše elije su odveli na saslušanje dvojicu drugova, jednog radnika iz Željezni ke radionice, Hrvata i brija kog radnika iz Rogatice Jusufa Pleha. Dok je prvi odavao lik prekaljenog proletera i komuniste, pun životne i klasne vrstine, Jusuf je bio dosta krhak, sitan i miran ovjek koga je kroz cijeli život pratila bijeda i ponižavanje. Negdje pred zoru vratili su ih sa saslušanja. U eliju su ih ubacili kao dvije vre e mesa. Ni jedan se nije mogao držati na nogama. Lica su im bila modra, krvava i sva izobli ena. Cipele su bile pune krvi koja se u njih slila niz tijelo.

Položili smo ih na pri ne, na koje smo prethodno stavili naše jastuke. Okrijepili smo ih zalihamama hrane koja se kod nekoga našla. Tek nakon nekoliko sati došli su k sebi i mogli su progovoriti koju rije .

Glavni vinovnik u mu enju bio je Halid elo. Jusuf je priao da ga je tukao samo nogama ne gledaju i gdje i kako e pogoditi. A na kraju, iskazuju i izvjestan osmeh i zadovoljstvo, rekao je kako su i elo i njegovi šefovi bili bijesni i van sebe, jer od njih dvojice nisu dobili niti jednu jedinu rije priznanja. Potajno smo se divili snazi i nepokolebljivosti tih naših drugova.

Itav dan smo bili pod dojmom onoga što su nam drugovi ispri ali o elavom monstrumu i njegovim batinama. Negdje poslije podneva otvorila su se vrata elije i na njima se ukazao niko drugi ve Halid elo. Svi smo premili od straha. Izgovorio je moje ime i rekao da po em s njim. Drugovi su me gledali s puno sažaljenja. Ja sam se tresao od straha. I on je vidio da sam prestrašen.

- Jesu li ti pri hapšenju našli kakvih komunisti kih papira? - bilo je prvo što me je upitao na putu do kancelarije upravnika zatvora.

Ja sam, pretvaraju i se, skoro kroz pla drhtavim glasom odgovorio da nemam nikakve veze s komunistima i da sam uhapšen na pravdi boga.

- Pa šta se onda plašiš? Ne e ti ništa biti. A da si komunista, ja bih ti ovim sam presudio da ne brukaš naš kraj - odgovori elo pokazuju i na bodež, koji mu je uz pištolj visio o opasa u.

Tek tada sam po eo shva ati da je neko preko njega intervenisao za mene i da je došao da me izvu e iz zatvora ukoliko se i sam uvjeri da nisam komunista.

U upravnikovoj kancelariji zahtjevao je da me odmah puste iz zatvora ne objašnjavaju i zašto. Upravnik se prema njemu odnosio snis-hodljivo i kao da ga se pribrojava. Nije pitao zašto me oslobo a. Ja sam se malo osmjelio pa sam rekao da bi trebalo pustiti i moga druga Paši a koji je samnom uhapšen, a kao i ja ni on nije ništa skrivio. elo je rekao da se ja u to ne petljam. Ipak, nakon nekoliko dana i moj drug Izo je izašao iz ustaškog zatvora. Poginuo je u ljeto 1944. godine kao politi ki delegat u 9. krajiskoj brigadi.

U sje anje mi se duboko urezao kratak elov razgovor s upravnikom zatvora.

- Gospodine bojni e, imate lijep bodež - re e upravnik.

Njega su, na divlje, titulirali oficirskim inom bojnika (majora) da bi mu tim više podilazili. Takve nezvani ne oficirske inove imale su starještine u ustaškoj miliciji i sli nim formacijama.

- Da, vrlo mi je zgodan i prakti an - odgovori elo vade i bodež iz korica pa produži: - Ja ga samo ovdje zabodem i okrenem u ruci i svaki je odmah sigurno gotov - produži on pri u pokazuju i pri tom i dodiruju i vrhom bodeža šupljinu klju ne kosti na lijevom ramenu. Sve je to govorio i pokazivao s puno rutine i hladnokrvnosti, kao da se ne radi o ubijanju ljudi, ve kao da mesar objašnjava kako kolje neko živin e.

Ne znam kako brzo sam se obreo na ulici, sretan što sam se izvukao iz krvni kih kandži. Ipak, u podsvijesti mi se nametala i optereivala misao da me je oslobođio ovjek koji na svojoj duši ima toliko nevinih života i kada bi imao stotinu glava, ni jedna mu ne bi ostala itava pred narodnim sudom. Da bih donekle umirio savjest i našao opravdanje pred samim sobom, prisjetih se izreke u našem kraju: »Laži, petljaj 1 kuni se krivo, u nevolji to sramota nije«.

Kada sam došao ku i, saznao sam sve pojedinosti što se sve poduzelo da bi se elo odobrovoljio i založio za moje oslobo anje iz zatvora.

Moji su vrlo brzo saznali o hapšenju. Prvo je kod brata došao naš zemljak, policajac Suki (simpatizer NOP-a), koji nas je vidio u policijskoj stanici, ali pred agentima to nije smio iskazati. Zatim je došla naša

zemljakinja, djevojka Šefika Sarić (ubijena u Jasenovcu, a njena tri brata objesio je na Marindvoru ustaški zlikovac Luburu neposredno pred oslobođenje Sarajeva). Rekla je da su me agenti svezanog sproveli prema zatvoru.

Prvi se snašao najmlađi i brat Suljo, skojevac već prekaljen u ilegalnom radu. Sklonio je sav kompromitajući materijal koji bi se mogao pronaći u službi pretresa stana. Pored nešto letaka, tu je bilo i nekoliko marksističkih knjiga, jer se kod nas nalazila biblioteka kvartovskog jezgra SKOJ-a. Odmah je obavijestio sekretara aktiva SKOJ-a Ingu Kraljević Malu (nosilac Spomenice 1941). U aktivu su još bile: Razija Oranović (narodni heroj) i Fahrija Kapetanović (prvoborac), te još jedna drugatica ije mi je samo ilegalno ime (Seka) ostalo u sjećanju. Obavještavanje o hapšenju praktikovalo se u organizaciji radi mjera opreznosti i eventualnog sklanjanja u ilegalnost u službi širenja provale ili držanja pod prisjom stana uhapšenog.

Stariji brat Uzeir prvi se dosjetio da bi bio najprije mogao da me izvuče iz zatvora. Ali, kako do njega dospjeti? Kako ga udobrovoljiti privoliti na to? Nije imao smjelosti da mu se tim zahtjevom izabrije pred očima. Uz vlasti stan poslao je mladić brata Sulju s porukom da ga pozove ak Uzeir moli da se sastanu, jer treba da se založi za mene.

- Sad sam vam pozvao, kad sam vam potreban. A kad je Halid kod Muma nosio vreću, onda nigranj nije bilo poziv - rekao je vlasti uz prisustak da se sa bratom ipak sastane. Mnogi naši zemljaci i prijatelji nastojali su da na njega utišuju. Elu je sve to imponiralo, pa je svima htio pokazati kolika je njegova moć izvukavši me iz zatvora i bez saslušanja.

U ljeto 1942. godine ustaške novine objavile su kratku vijest o pogibiji ustaškog dopukovnika Halida Volodera u borbi s komunističkim bandama u okolini Olova. Kako »blistava« karijera za godinu dana - od nosa do dopukovnika, ali kroz zlo in.

Uz sjećanje na Halida elu uvijek mi se u podsjeti nameće i sjećanje na njegovu žrtvu Jusufa Plehu. Koliko zajedničkih, a koliko različitih u njihovim životnim sudbinama. Obojica su živjeli i ponikli u načinu na kojih su bijedi i sirotinji. Odrasli su u dvije slike kasabe opterećene vjerskim i nacionalnim razrađivanjima u prošlosti. Ali svaki od njih dvojice je odabrao sasvim drugačiji put za izlaz iz svojih nedostataka. Ali ni mi se da je to ovaj napis trebalo da nosi naslov: »Halid vlasti i Jusuf Plehu.«

ODJEĆI ZLO INA I OTPORA U GATA KOM KRAJU

Ustaška zlodjela i prve ustaničke borbe do kraja juna ograničile su se uglavnom na selu u pojasu prema crnogorskoj granici, dok je u drugim selima zapadnjeg i sjevernog dijela gata kog sreza bilo relativno mirno. Ovo se donekle može objasniti nemogućnošću u dijelu muslimanskog življa da se upregnje u njihova kola, te što se ustanika nije nedostatkom jedinstvene organizacije i rukovodstva, koje bi mase povelo u borbu.

Ovdje emo se zadržati na pojedinim primjerima.

Dok su isto tako od selu koja sa injavaju podršku Kule Fazlagiću i vojne borbe i posjednuti položaji prema srpskim selima, na zapadnom dijelu to nije bio slučaj. U neposrednoj blizini najzapadnijih kuljskih sel Bašića i Muhovala se ove su srpsko selo Strojnik i. Iz tog sela je i poznati junak iz proteklih buna, uveni Stojan Kovačević. Srđevići su u neposrednoj blizini same varoši Gacko i puta koji vodi od Gacka prema Nevesinju, zbog čega su dosta nepogodni za odbranu. Na jednom

dogovoru uglednijih doma ina iz Sr evi a, Baši a i Muhovi a, sporazumi su se o me usobnoj zaštiti. Takvi dogovori su i prije praktikovani u burnim vremenima, a pojedine muslimanske porodice su bile sigurni jataci za hajduke.

Na ovom dogovoru bio je prisutan i stari Be ir Džeko iz sela Drugovi a, koji se od prvih ustaških zlodjela suprotstavljao njihovojo politici otvoreno žale i i o ajavaju i nad sudbinom pobijenog srpskog življa, okupljaju i oko sebe poštene doma ine i iz drugih kuljskih sela. Dok su doma ini iz kuljskih sela i Sre evi a pregovarali, Be ir je sve vrije me držao u rukama dva kamena tucaju i jedan o drugi i prema narodnom običaju »zatucaju i u kamen« onoga ko prekrši zakletvu. Be irov sin Halid je poginuo u partizanima.

Tih dana ustaški povjerenik Krešo je na sastanku sa svojim predstavnicima iz sela Kule Fazlagi a zatražio da mu se za likvidaciju dovede deset Kova evi a iz sela Sr evi a. Ovome se odlu no suprotstavio u ime sela predstavnik iz Baši a ukazavši na obavezu koju su na sebe preuzeeli. Još je zahtjevao da se iz zatvora pusti trgovac Mijat Kova evi , rodom iz tog sela. Ustaški zlikovac je prvi put morao popustiti pred ovim odlu nim zahtjevom. Zahvaljuju i tome, sve do kraja ljeta Sr evi i su bili pošte eni od ustaških napada, kada je stjecanjem raznih okolnosti došlo do paljenja ovog sela.

Likvidacijom oružni ke postaje u selu Vrba okolna sela su sve do kraja godine bila van domaćaja ustaške vlasti i ma kakvih razmirica izme u srpskog i muslimanskog stanovništva. Muslimani iz sela Bahori i Mr enovi i su održavali normalne komšijske odnose s komšijama iz okolnih srpskih sela. Kroz i pored ovih sela prolazile su kolone izbjeglica seljaka iz zapadnijih sela, a da nije bilo nikakvih incidenta.

Više sela u izvoristu Neretve, okruženi visokim planinama i u teško pristupa nom kraju, jednim imenom se zovu Bora . Od najbliže varošice Gacka udaljen je 28 kilometara kroz bespu e koje može savladati samo pješak ili konjanik. Zaostao kraj, bez škole i sa preko 90% nepismenog stanovništva. Teški životni uslovi i od davnina sijana vjerska i nacionalna mržnja, propria ena i obra unima u krvi, stvorili su kod ovih gorštaka nepovjerenje prema komšijama u okolnim srpskim selima. Zato je bilo mogu e da propagator ustaštva u ovom kraju profesor Alija Šuljak još prije rata na svoju stranu pridobije pojedine doma ine.

Uspostavom ustaške vlasti u Gacku bivša žandarmerijska stanica u Bor u, odnosno u selu Šipovica preimenovana je u oružni ku postaju s komandirom Marijanom Banovcem, još od prije ustaški nastrojenim. Praktično se ništa nije izmijenilo sem što se izmijenio gospodar, kome su u Gacko otišli na poklonjenje i sledovanje. Nemaju i dovoljno snage, Banovac je samo pozivao stanovništvo okolnih srpskih sela da preda oružje i vojnu opremu, ali u tome nije imao uspjeha. Tako je i ovaj kraj sve do jula praktično ostao van domaćaja ustaške vlasti i sukoba s okolnim srpskim selima.

Oružni ka postaja u Fojnici, iako na samoj komunikaciji, a s nekom vrstom ispostave u selu Nadini i, nije se uspjela iskazati kao iole vrsto uporište ustaške vlasti. U ova sela sporo su dospijevale vijesti o tome što se radi u isto nom dijelu gata kog kraja. Tako se moglo desiti, prije nego se saznalo za Kori sku jamu, da jedna grupa od 12 ljudi iz Nadini i okolnih sela ode u gata ku aršiju. Odmah su dospjeli u ustaški zatvor, gdje su ih dugo mu ili i saslušavali. Krajem juna iz zatvora su odvedeni prema Nevesinju i ba eni u jamu na Morinama.

Prvi uhapšenici koji su dovedeni u oružni ku postaju u Fojnicu bili su: Spasoje i Boriša Buha i Krsto Miri iz sela Domrka i Marko i Bran-

ko Keki iz sela Ravni. Odatle su ih prebacili u Nadini e. Na tu vijest podigli su se mještani iz sela Ravni predvo eni Abidom Prgudom. Jedna grupa je otišla u Nadini e i tražila da se puste komšije. Prosto su ih oteli od oružnika prije nego što su ih oni prepustili ustašama radi likvidacije.

Oružnici fojni ke postaje nisu imali sre e ni pri izvršavanju narenenja kotarskog predstojnika u Gacku, Roma, da iz sela Šipa na uhapse i u Gacko sprovedu uglednog doma ina Radovana Damjanca. Na ovaj zadatak je pošao zapovjednik postaje Džemil Sari, pokusni oružnik Mijo Kapel an i još etiri naoružana civila iz okolnih sela Ravni, Dobropolja i Vratnice. Šipa no je preko Bjelašnice najudaljenije selo u gata kom srezu prema Nevesinju. Mještani ovog sela bii su ve zahva eni valom ustanka u nevesinjskom kraju i znali su šta ustaška vlast namjerava. Zato su ovoj grupi dobro organizovali zasjedu, onemogu ili ih da izvrše nare enje predstojnika i likvidirali ih prije nego što su dospjeli da se iskažu poslušnim slugama ustaške vlasti.

Ovaj slu aj pokazuje samoorganizovanost naroda za otpor ustaškom teroru. Sa druge strane, on je i kod muslimanskog življa u okolnim selima imao pozitivnog uticaja, jer ih je još više upu ivao na slogu sa komšijama kao najve u zaštitu i za njih same. Zato iz ovih sela nije bilo ve eg odziva u ustaše i oružnike.

U op em spontanom ustani kom zanosu i poletu, naro ito na glas 0 ulasku Sovjetskog Saveza u rat, ustanici u isto noj Hercegovini, a naro ito u nevesinjskom kraju, digli su se za op i pohod na kvislinšku vlast. Ustanici su 25. juna napali oružni ku postaju u Divinu, 24. juna izvršen je opšti pohod prema Nevesinju, koje je blokirano sa svih strana. Nastupali su prema gradu s razvijenim crvenim zastavama, što govori o znatnom uticaju komunista. Pod uticajem zbivanja od 25. juna ustanici su napali i zauzeli oružni ku postaju u Fojnici. »U postaji su se nalazili 6 oružnika koji su se upustili u borbu s napada ima i u toj borbi je poginuo oružni ki pokusnik Srebrenovi Josip, 2 pokusna oružnika bila su zarobljena, te nakon 7 dana pušteni, dok su se trojica spasili bijegom.¹⁸ Tako su prakti no likvidirane sve oružni ke postaje na podru ju Gacka, sem postaje u samoj varoši Gacko i Šipovici, odnosno Bor u.

Dvadeset osmog juna likvidirana je oružni ka postaja u Lukavcu (nevesinjski srez) i oružni ka postaja Zmijanac (trebinjski srez), a istovremeno je zapo eo op i napad na Avtovac ... Sve ovo pokazuje izvjesnu povezanost i sinhronizaciju akcija ustanika na podru ju isto ne Hercegovine, iako se još ne može govoriti o tome da je postojalo jedno rukovodstvo, koje bi usmjeravalo sve te akcije.

Krajem juna bilo je jasno da ustaška vlast više ne može na brzinu 1 prevaru organizovati zlo ine, jer je nailazila na otvoreni oružani otpor, a sa druge strane nije bila više u stanju da u svoje zlo ine uvla i Muslimane, one koji do tada nisu nasjeli na njegove laži i obe anja.

AVTOVAC, PRVO SLOBODNO OPSTINSKO MJESTO

Ustaški garnizon u Avtovcu

Avtovac je varošica na sjeveroisto noj ivici Gata kog polja, udaljena oko etiri kilometara od Gacka. Svoj razvitak od malog naselja u varošicu Avtovac je doživio u vrijeme austrougarske okupacije. U njemu, kao grani nom mjestu prema Crnoj Gori, bio je jak garnizon austrijske

¹⁸ Arhiv VII reg. br. 4/2-1 k. 143a

vojske, koji je obrazovao lijevo krilo hercegova ke utvr ene linije prema Crnoj Gori. Prvo su u samom mjestu izgra ene kasarne za vojsku, a zatim su u bližoj okolici prema granici podizana utvr enja po ev od Kobilje glave, preko Stepena, Gata, Jasenika na istoku do emerna i Vrbe na sjeveru, te utvr enja Jovanovo brdo, koje je predstavljalo ne posrednu zaštitu samog Avtovca.

Uz garnizon u varošici se brzo razvila trgovina, ugostiteljstvo i uslužne djelatnosti. Po elo se širiti naselje, bilo doseljenicima iz okolnih gata kih sela ili drugih mjesta u Hercegovini. Pored pretežno muslimanskog življa kao starosjedilaca, i to najviše Hasanbegovi a i Paši a, ovdje se doselio ve i dio i srpskih porodica, tako da je izme u dva rata u Avtovcu bio približno podjednak broj Srba i Muslimana.

Godine 1934. prešao je u Trebinje i prestao da postoji vojni garnizon u Avtovcu. Ipak, varošica je doživjela daljnji uspon. Za seljake iz udaljenih sela Pive i Golije to je bila najbliža varoš u kojoj su mogli prodati svoje proizvode i snabdjevati se osnovnim životnim potrepštinama od tekstila do soli, gasa, kafe, še era i drugog. S jeseni i s prolje a, prije i poslije snjegova, itavi karavani su se slijevali u varoš radi prodaje i kupovine robe. U varošici se još više razvila trgovina i pojedini zanati za podmirenje osnovnih usluga za brojne ratare i sto are iz okolnih sela.

Ustaška vlast u mnogo emu se koristila iskustvom austrougarske vlasti u ovim krajevima. Zato su pored opštinske uprave u Avtovcu uspostavili ustaški i domobranci garnizon, koji je, pored ostalog, trebalo da obezbijedi sigurnost granice prema talijanskoj okupacionoj zoni u Crnoj Gori.

Odmah po etkom juna po elu su hapšenja Srba u samoj varošici. Me u prvima je uhapšen i likvidiran Filip Starovi . Uhapšeno je više seljaka iz okolnih sela posebno sa Miholja a, Lipnika i Samobora. Brojni su primjeri da su Muslimani obavještavali svoje komšije Srbe o opasnosti od hapšenja (Sabrija Paši i mnogi drugi). Interesantan je primjer Džafera ustovi a koji se nekoliko dana prije hapšenja zbog ne eg posva ao sa Obrenom Bjelogrli em. Kada su se ustaše pripremale da uhapse Obrena, Džefer je otišao njegovoj ku i, o tome ga obavijestio i pomogao mu da blagovremeno pobjegne. Safet Hasanbegovi , tada petnaestogodišnji dje ak, o hapšenju kaže:

»Uhapšenici su bili zatvoreni u vojni kom logoru i rodbina ih nije mogla posje ivati. Što nije uspjelo odraslima to je u inilo nekoliko smjelih dje aka Muslimana iz aršije. Na razne na ine su se dovijali da nadmudre ustaške uvare i da zatvorenicima dotide cigarete, hrane, odje e, ii da prenesu poruke rodbine i prijatelja. Delegacija Avto ana na elu sa Avdibegom Kurspahi em i Fejzagom Paši em zahtijevala je od ustaškog povjerenika Tonogala da puste zatvorenike govore i: Ako e te voditi i klati naše komšije Srbe, onda i nas vodite«.

Ova intervencija je imala uspjeha jer je oslobo eno 45 uhapšenika sa Miholja a i 7-8 ljudi iz Lipnika i Samobora (prema podacima koje je prikupio Košta Boljanovi).

Nakon neuspjelog ustaškog pohoda prema selu Pržinama ustaše su ponovo pohapsili odrasle Srbe u Avtova koj, kao i gata koj aršiji. Po u eni prvobitnim iskustvom i boje i se intervencije i nezadovoljstva Muslimana, na brzinu su ih potrpali u autobus i sporednim putem, a ne kroz samu aršiju, odvezli iz varoši prema Nevesinju i likvidirali. Rama se da su tada ustaše likvidirale oko 50 ljudi, od ega je 28 bilo iz same varoši. Za ovaj doga aj vezano je sje anje na Rista uri a ne 393 kadašnjeg narodnog poslanika i predsjednika opštine. Bio je na slobodi

ali, kada je video kako ustaše sprovode uhapšenike, zaustavio je autobus i rekao: »Kuda vodite ove ljude, vodite i mene«. U narodu je ostalo sjeanje na Rista i njegovo svjesno žrtvovanje.

Pripreme i napad na Avtovac

Likvidacijom oružni kih postaja prema crnogorskoj granici ve od 7. juna ustanici su neposredno ugrožavali Avtovac. Domobraska satnija koja je 8. juna tu pprispjela bila je osnovna snaga odbrane. Ustaška vlast se i pored toga osjeala ugroženom. Stalno su tražili poja anje posade u garnizonu, kao i nove snage pomo u kojih bi povratili i ponovo posjeli izgubljene pozicije. Uporedo s tim u sistem odbrane samog mjeseta uključivali su pod prisilom i civile iz Avtovca i sela Mulja.

Krilni zapovjednik u Bileći, Aganović, kao da se prisjeao uloge avtova kog garnizona u vrijeme Austro-Ugarske, kada je tražio da bi »idealno bilo kad bi se granica pomo u vojske dala potpuno zatvoriti, iako bi se s ja im vojnim snagama smještenim u Avtovcu, mnogo do-prinjelo da se prilike u ovom kraju po nu normalizovati«.¹⁹¹

Više od dvadeset dana odjekivali su ustanički pucnji od Jasenika i Lipika prema Avtovcu i južnije duž puta, koji preko Zborne gomile, Stepena i Kobilje glave zamiči prema Bileći. Bili su to pucnji nade i straha za nas mlade komuniste s one strane ustaničkog nišana. Pucnji nade, jer smo znali da se oni ulijevaju u opštu borbu protiv fašističke nemamije, a pucnji straha, jer je u toj situaciji bratoubila kog košmara bilo neizvjesno da ne će zahvatiti i nas, naše najbliže i brojne nevine ljude, žene i djecu.

U narodu postoji poslovica: »Uz suho i sirovo gori«. Toga smo se pribojavali, iako je u nama preovlačivalo ono pravo - vjera u ideale i spremnost na žrtve.

»Tak-tum, tak-tum«, kako su, preko Avtovca ak do Kule Fazlagića, odjekivali pucnji iz Lipnika, ulijevao je strah u kosti. Govorilo se da su to sve »dum-dum« meci koji se rasprskavaju u tijelu i prave ogromne rane. Nekoliko takvih pucnjeva iz Lipnika na ustaše koji su vježbali ispod kasarne izazvalo je pravu paniku u garnizonu, pa je ak u Zagreb uput en »državni telegram« prema kome su »Srbi i Crnogorci napali na Avtovac i vojska odbila napad«.²⁰

Zvijer je najopasnija kada je preplašena i u životnoj opasnosti. Tako je bilo i s ustašama u Gacku i Avtovcu. Iskaljivali su svoj bijes prema nedužnim u Gacku, Avtovcu i selima Kule Fazlagića. A kada im je iz Nevesinja došao u pomoč natporučnik Sudar sa svojom koljicom žgadi-jom, drznuli su se da iz avtova kog garnizona krenu prema ustaničkim selima Stepenu, Pustom Polju, Daniima i Pržinama. Iako su od ustaničkih dobili dobru lekciju, nije bilo isključivo da takve ispadne e inicijativi buduće.

Ustanici su bili svjesni opasnosti koja ih iz Avtovca vreba, pogotovu ako se u njemu ojača vojni garnizon. Zato je među njima sazrela ideja o napadu na Avtovac i njegovoj likvidaciji.

Ovome su pogodovali neke nove okolnosti, a na prvom mjestu vi-jest o ratu između Njemačke i Sovjetskog Saveza. To je bilo veliko ohrabrenje za sve ustanike koji se digoše prvi junskih dana, bilo zbog odbrane golih života, bilo zbog slobodarskih opredjeljenja. A komunisti, zaneseni vjerom u prvu zemlju socijalizma i njenu nepobjedivost, iz do-

¹⁹ Arhiv VII reg. br. 6/1-2 k. 143

²⁰ Arhiv VII reg. br. 3/43-1 k. 143a

ju erašnjeg bezizlazja ukazivali su na skoru pobjedu i slom fašizma. Na jednom su iako privremeno utihnuli glasovi bivših politikanata, antikomunista, vjernih uvara propalog režima, onih koji su do ju e bili spremni pregovarati s ustaškom vlasti i talijanskim okupatorom okrivljiju i za po injene zlo ine isklju ivo »Turke«, odnosno Muslimane.

Brojno prisustvo Crnogoraca iz susjednih sela i njihova iskazana spremnost za borbu davalо je još više podstrekа da se ide u nove borbe, a na prvom mjestu prema Avtovcu, Gacku i Kuli Fazlagi a.

Do ustanka su doprle vijesti da se digao itav nevesinjski kraj, da je Nevesinje blokirano, da se vode uspješne borbe na putevima koji od Mostara i Sarajeva vode prema Nevesinju i Gacku, da se diže bile ki i trebinjski kraj.

Pod takvim okolnostima ustanici su 25. i 26. juna održali skupove u selima Pusto Polje i Dramešina i donijeli odluku da napadnu ustaški garnizon u Avtovcu i ustaška uporišta u Gacku i Kuli Fazlagi a.²¹

Zaklju eno je da ustanici prilikom borbi i zauzimanja mjesta ne smiju plja kati muslimansku imovinu, niti se smije ubijati nebora ko stanovništvo (žene i djeca). Svakako da je do ovakvog zaklju ka došlo uticajem komunista i drugih poštenih boraca, koji nisu bili zaslijepljeni mržnjom prema svemu što je muslimansko. Ali, kasnije se pokazalo da se taj zaklju ak nije poštovao. Teško je to bilo i o ekivati.

Napadom je rukovodio Dušan Bajagi,²² kapetan bivše jugoslavenske vojske, onaj isti koji e nakon dva mjeseca sabotirati napad na Gacko o ekuju i sa svojom Pivskom etom da ga drugi oslobole, a da on prispije u plja ku. Me u ustanicima bio je i jak uticaj velikosrpskih revanšisti kih elemenata kojima nije bilo teško povu i za sobom ozlojenе ustanike nakon brojnih ustaških zlo ina nad srpskim življem u gata kom kraju. Bilo je i onih kojima su ustaše pobile najbližu rodbinu, pa ih je bilo teško obuzdati da iskale svoj osvetni ki gnjev, ak i prema nedužnima.

Za branioce Avtovca napad nije predstavljaо iznena enje. Ve se pro ulo da e za Vidovdan (28. juni) u duhu tzv. vidovdanske tradicije do i do opšteg napada na Avtovac, Gacko i Kulu. Pronosili su se glasovi kako je iz Crne Gore pristigla velika vojska. Zavladao je strah me u muslimanskim življem. Ni domobrani u avtova kom garnizonu nisu se ništa bolje osje ali. Tražili su i poja anje ak »dva bataljona vojske«, a 26. juna iz Bile e im je upu en svega jedan vod domobrana. No, ni to poja anje nije pristiglo. Napali su ih ustanici kod Kobilje glave. Zarobili su zapovjednika i osam domobrana, razoružali ih, a potom pustili na slobodu »navodno kao Hrvate«. Tom prilikom su uništili kamion i putni ki automobil i zarobili etiri sanduka municije.²³

Tih dana Talijani su se manjim snagama pokušavali probiti od Biće e prema Gacku, ali bez uspjeha. U tim borbama imali su 6 poginulih i 18 ranjenih vojnika.

Prema ustanici izvorima u napadu na Avtovac u estvovalo je oko 300 naoružanih boraca,²⁴ dok se u oružni kom izvještaju navodi 1500 napada a »od toga 1000 s puškama. Avtovac je branila domobrana satnija od 200 vojnika i 50 mještana«.²⁵

Napad je otpo eo 28. juna oko dva sata ujutro istovremeno iz pravca Lipnika, Jasenika i Miholja a. Naišlo se na dosta jak otpor, tako da

²¹> Slobodan Šakota: Pripreme i prve ustanice ke borbe u Hercegovini, »Vojnoistorijski glasnik«, br. t/54

²²> Nikši ki srez u NOP str. 135

²³> Arhiv VII reg. br. 5/14-2, k.84

²⁴> Nikši ki srez u NOR-u str. 126

²⁵) Arhiv VII reg. br. 4/2-1, k.143

se borba produžila u toku dana sve do večeri, kada su ustanici pod okriljem noći uspjeli prodrijeti u varošicu i njome ovladati oko 23 sata na veče. U toku dana u dva maha su bojište nadlijetala dva aviona mitraljiraju i bombarduju i položaje ustanika. Pored toga, braniocima su uspjeli doturiti nešto municije. Ustanici su uspjeli da oštete jedan avion ga aju i ga puš anim plotunima. Prethodnog dana oboren je još jedan avion, što je predstavljalo veliki gubitak za malobrojnu endehazijsku avijaciju.

Prema kazivanju Rašida Pašića a mještani iz sela Mulja su se bez većih gubitaka povukli prema Avtovcu, jer njihove komšije sa Miholja a nisu pucali na njih.

Braniocima Avtovca nije pristigla pomoć iz Gacka i Kule Fazlagića, jer se i tamo o ekivao napad ustanika, te se nisu usudili oslabiti sopstvenu odbranu.

U toku borbe na strani ustanika bilo je šest poginulih, dok je šest domobrana poginulo, a dva nestala. Od mještana bilo je 32 žrtve, što u borbi, što poslije zauze u mesta.

Domobraska satnija se povukla prema selima Kule Fazlagića. U toku noći u Kulu je izbjegao skoro sav muslimanski živalj iz Avtovca i Mulja napustivši svoje kuće i cijelokupnu imovinu. Oni koji nisu uspjeli blagovremeno izbjegli su se u skrovita mjesta ili kod komšija u srpske porodice.

Različiti postupci

Dok se u toku borbe koliko-toliko uspijevalo rukovoditi napadnim kolonama radi uspješnijeg dejstva, poslije borbe to je bilo nemoguće postići. U oslobođenom Avtovcu postupcima i ponašanjem iskazale su se sve razlike među ustanicima i pobude zbog kojih je ko pošao u borbu.

O tome Pero Raičević u knjizi »Nikšići ki srez u NORO-u«, pored ostalog, navodi: »Međutim, pod uticajem velikosrpskih revanšističkih elemenata, među kojima je bilo dosta i onih kojima su ustaše pobile najbliže rodbinu, zatim pod uticajem pljačkaških grupa sa granice gata - kog sreza i Pive i Golije, koje su se priključile ustanicima samo radi pljačke jedan dio ustanika koga masa je vršio pljačku i paljevinu muslimanske imovine. Osim toga, iza ustanika koga eta koje su napadale Avtovac kretale su se u više pravaca naoružane gomile iz pograničnih gata koga sela i Pive, koje su pljačkale ne samo muslimanske već i sreske trgovine ke radnje u gradu i palili muslimanske kuće u Avtovcu i okolini.«

Iza boraca do jutra je pristigla masa nenaoružanih, pretežno s konjima, da bi mogli odnijeti što više opljačkane kanoge. Kako je kotač upadao je u kuće i trgovine i nosio ono što mu se dopadalo, da bi to isto kasnije odbacio kada bi se dokopao nego vrijednijeg. Od početka je bilo teško sa uvati i srpsku imovinu. Tada je nastala, esto pominjana, anegdota o tome kako je jedan Pivljan u hvatio prase i ponio ga u vreće. Kada su ga upitali zašto to je uradio, odgovorio je: »To je Mumovo« - samo da ne bi morao napustiti plijen, iako je moglo biti samo nekog avtovca koga Srbina.

Opljačkane kuće i dućani su zapaljeni. Pored 78 spaljenih muslimanskih kuća u Avtovcu i Muljima, zapaljena je i poneka srpska kuća u neposrednoj blizini.

S puno razloga i opravdanja zapaljene su vojne kasarne, opštinski uredi i bivši Sokolski dom. Dakle zbog toga se za sve vrijeme rata u Avtovcu nije mogao uspostaviti jači i okupatorski ili kvadrilinski garnizon.

Od trideset dvije civilne žrtve Muslimana iz Avtovca i Mulja samo nekoliko je poginulo u borbi. Ostali, i to pretežno žene, starci i djeca, pali su od ruke pojedinaca mržnjom zaslijepljenih osvetnika, budu ih etničkih koljaka. Uzaludni su bili pokušaji spasavanja od srpskih, komšijskih porodica.

U napuštenom Avtovcu naišlo se na nekoliko masakriranih i na razne naine ubijenih kao što su: »na pragu kuće lež jednog ovjeka, koji je zaklan, rasporen mu grudni koš, izvra eno srce i stavljeni na grudi ... poluuuglijenjani lež ovjeka, koji je bio vezan, ... u jednom žitu više sela na ena zaklana žena ... lež djeteta od 6 do 8 godina koje je bilo zaklano nožem i ba eno na livadu pored puta ... itd«.²⁶¹

Bilo je nemoguće sprijeći stihiju razbjegnjele mase koja je tog dana vladala varošicom. Komunisti i pošteni ljudi mogli su samo toliko da oni sami u svemu tome ne u estvuju i da uti u na svoje najbliže. Zato se moglo kasnije utvrditi da »ustani ke jedinice s prostora sela Samobora, Vrbe i Jasenika nisu vršile nikakve pljače, paljevine ili ubistva, jer je uticaj KPJ u tim krajevima bio znatno jači, mada je i tamo bilo sličnih pljačkih i programske tendencije«.²⁷¹

O tome je, pored ostalog, Risto Milosević zabilježio: »ak i me u vojnim rukovodcima ustanika bilo je takvih reakcionarnih elemenata koji su ustanicima govorili da kad se dođe u Avtovac mogu da rade što hoće. Kad se ušlo u Avtovac radio se, stvarno, što je koga htio. Bilo je i takvih slučajeva da su pojedinci 'zarobili' nekog Muslimana, poveli da ga ubiju ali su naišli na ustanike koji im to nisu dozvolili. Tako su Vidoje Bjelogrli (poginuo 1943. godine od etničara) i njegov brat Stevo oteli dva mladića iz Mulja koje jedna grupica povela da ubije. To su bili Šukrija A. Pašić i Džemo R. Pašić. Njih dvojica su kasnije stupili u partizane i poginuli kao borci NOB-a«.

Danilo Janjušević, nosilac Partizanske spomenice, zapisa je kako je on u estvovanju u spasavanju muslimanskog življa:

»Komunisti i svjesni politički ljudi spašavali su muslimansko stanovništvo iz Mulja i Avtovca od pokolja ustanika. Me u ustanicima bilo je i onih koji su ispoljavali svoj bijes na nedužno stanovništvo i to pretežno oni iže su porodice i rodbina stradale od ustaša. Ja sam uspio i po cijenu životne opasnosti, da spasim 51 muslimansku osobu, koje su se bile sklonile u magacin trgovca Bora Šukrije. U ovom podrumu su bili pretežno stariji ljudi, žene i djeca. Bila je sretna okolnost da sam ja imao pištolj pa sam mogao da dam otpor pojedincima da ne pobiju ovo osoblje. Poslije 19. asova uz pomoć još nekih poštenih mještana kao Pavia Popovića, Toda, Bogdana i Milovana Zelenovića i Ivana Starovića i uspjeli smo da ovo osoblje prebacimo u Gacko. Usput od Avtovca do Gacka moralo se voditi računa da neko ne napadne na prestravljeni osoblje, s tim prije što je pratnja bila isuviše mala i nenaoružana. Svima nam je bilo draga kad smo ovo osoblje uspjeli da spasimo«.

O ovom podvigu Danila i drugova i danas se preprijava me u preživjelim Avtovanimima, a oni i ostati za sva vremena kao primjer kako se i u najtežim prilikama iskivalo bratstvo i jedinstvo.

Cedo Vukomanović, istaknuti skojevski rukovodilac u Gacku, prisjeća se kako je Milan Vukomanović Stari okupio oko sebe nekoliko njih, golobradih mladića, izdvojio iz mase i savjetovao da ne kaljaju ruke u pljače i ubistvima. Tako su postupali i Obren Starović sa svojim Samoboranim, Kosto Bjelogrli s Lipničkim animama, Milinko Okiljević sa svojima sa Platica i drugi komunisti i iskreni borci, koji će kasnije svoje mjesto naći u organizovanju prvih partizanskih jedinica u gata kom krajtu.

Poginuo je i radnik, komunista Velija Pašić Turko. Kada su se kopavale žrtve, Rašid Pašić je njegovo tijelo pronašao u Muljima ispod njegove kuće. Bio je pogubljen u glavu. Najvjerojatnije je da nije htio bje-

26) Arhiv VII reg. br. 12/11-1, k.61a

397 27) Nikšići rez u NOR-u str. 127

žati, ve je sa ekao ustanike nadaju i se da e ga poštediti kada im kaže ko je on. Mogao je odstupiti da je htio, pogotovo što sa Miholja a komšije nisu pucale na one koji su se povla ili. Htio je da ostane dosljedan svojoj smjelosti i svom komunisti kom uvjerenju, jer nije napustio Avtovac ni kada mu je Rašid rekao da se nalazi na spisku od sedam komunista koje ustaše namjeravaju da uhapse. Svi su se sklonili, a on ne. Ustaše izgleda nisu imale smjelosti da ga hapse kako zbog njegove odlunosti, tako i iz bojazni da ne izazovu nezadovoljstvo brojne porodice Paši a. Ipak ostaje pitanje zašto je zatajila veza izme u komunista me u ustanicima i onih koji su se zatekli u varoši (Velija i amila Paši). Pao je žrtvom nepredvidive snage stihije u redovima ustanika. Kakva ironija sudbine, da pogine od ustanici kih pucnjeva u kojima je video najavu borbe za svoje komunisti ke ideale. Njegov mla i brat Hivzija pošao je bratovim stopama i pогинuo pri napadu na Konjic kao borac XI hercegovke brigade.

Ni ustaški logornik i predsjednik opštine Džemo Tanovi nije uspio blagovremeno izbjeg i iz Avtovca. Valjda nije mogao vjerovati da e ustanici nadvladati satniju endehajiske regularne vojske. Ili mu se nije dalo napustiti predsjedni ku stolicu na koju je zasjeo prije mjesec dana, a s koje je po inio više zlo ina nego svi njegovi prethodnici. Nije se zadržao u borbi i na položaju, jer mu hrabrost nije bila svojstvena, sem ako se hrabroš u može smatrati sijanje bratoubila ke mržnje, mobilizacija muslimanske sirotinje, prisiljavanje i nagovaranje na zlo ine i skupa sa ustaškim povjerenikom Tonogalom organizovanje zlo ina koji su o tada u Gacku izvršeni. To je bio tip bojnika koji svoju hrabrost iskazuje na slabom i nemo nom, a kada se i sam na e u opasnosti u stanju se skriti i u mišju rupu samo da sa uva glavu. I zaista, ovoga puta svoje skrovište našao je u kokošnjcu, gdje se skriva sve dok se ustanici nisu povukli. Odatle je mogao posmatrati kako za njegove grijeha ispaštaju nevina eljad, ali ni na kraj pameti mu nije palo da ih svojim životom pokuša spasiti ili, kao Risto uri , podijeliti sudbinu sa njima. Taj »podvig« u kokošnjcu nije mu smetao da i dalje izigrava vo u gata kih ustaša i da ga Paveli proglaši vitezom, sve dok nije okon ao život od ruku skojevac, koji svojim djelom iskazaše kako se skida mrlja nanesena ustaškim zlodijelima.

Pri povla enju iz Avtovca odvedena je sedamnaestogodišnja djevojka, k erka Za a Paši a, nekadašnjeg predsjednika opštine. Trinaest dana je zadržana, kao taoc, u selu Ravno gdje je bio smješten jedan od ustanici kih štabova. U tom štabu glavnou rije su vodili Marko Popovi i Radojica Nik evi koji su ubrzo postali etni ke vo e i otpadnici. I ovim odvo enjem djevojkje oni su htjeli da ostave otvorena vrata za pregovore s ustaškim vlastima. Do ovoga je došlo posredovanjem preko seljaka iz sela Bahori i Vrbe. Djevojka je oslobo ena, a sobom je donijela pismo kotarskom predstojniku u Gacku. U pismu su izloženi uslovi pod kojima bi ove samozvane »vo e ustanika« pristale na primirje navode i da su »Muslimani krivi svemu ovome«.

U saslušanju pred ustaškim vlastima u Mostaru djevojka, pored osatalog, iznosi šta je sve ula za vrijeme boravka u Ravnom, pa i to »kako govore asnici etni ki da njima ide na ruku talijanska vojska« i »da su se navodno sporazumijeli s talijanskim asnicima i vojnicima da oni - etnici mogu slobodno voditi bitku sa Hrvatima, samo neka njih - Talijane ostave na miru«.²⁸⁾

Naredni doga aji e uskoro potvrditi istinitost nekih navoda u sašlušanju ove djevojke. Vrlo brzo, i sve više, e se ispoljiti nejedinstvo me u ustanicima i postepeno odvajati onaj dio spremjan za beskompromisnu borbu, a pod rukovodstvom komunista, od onog predvo enog politikantima i uvarima propalog režima, spremnog na suradnju s okupatorom, pa ak i s ustaškom vlasti.

Opustošeni Avtovac

U poslijepodnevnim asovima 29. juna od pravca Bile e prema Avtovcu i Gacku nadolazila je kolona talijanske vojske sa preko stotinu kamiona. Teško se bilo suprotstaviti tako nadmo nom neprijatelju, utoliko više što se dobar dio ustanika zaokupio plja kom i što je me u rukovodstvom bilo takvih koji su smatrali da se talijanskoj vojsci ne treba suprotstavljeni. Na brzinu i bez znatnog otpora ustanici su napustili Avtovac. S njima su se povukli i svoje ku e napustili mještani iz varošice i okolnih zaselaka Vrbice i Lazari a u blizini ceste.

Talijani su samo preno ili u Gacku da bi se 30. juna ponovo vratili prema Bile i. U Gacku je ostalo samo 20 oružnika i 30 ustaša, a u poslijepodnevnim satima iz Kule je pristiglo 180 demoralisanih domobrana, koji su se povukli iz Avtovca. Time se ustanicima ukazala prilika i mogu nost da prodrui u Gacko. Ali dezorganizacija i razjedinjenost, koje su se i u Avtovcu ispoljile, glavni su razlog što ta prilika nije iskorištena. Zapovjednik oružni kog voda u Gacku o tome navodi: »Pravo je udo što napada i nisu iskoristili ovu no , jer odbrana ne bi bila dje-lovtvorna«.²⁹¹

Sjutradan, tj. 1. jula u Gacku ponovo dolaze ja e talijanske snage i preuzimaju njegovu odbranu. Tek nekoliko dana kasnije od pravca Nevesinja pristiže Petnaesti pohodni bataljon domobranske vojske. Punih petnaest dana nevesinjski ustanici su uspješno držali u blokadi samo Nevesinje i sve komunikacije koje vode prema Nevesinju i Gacku suprotstavljaju i se vrlo jakim domobranskim snagama, nanijevši im velike gubitke.

Domobrani su prišli prema Gacku zahvaljuju i izdaji Petra Samardži a koji se o tome s njima sporazumio.

Pod okriljem talijanske i domobrnske vojske dokraj ena je plja ka i puštošenje Avtovca. Ovoga puta bile su to plja kaške grupe iz Kule, Gacka i Gra anice, a opšla kane su srpske ku e i sve druge što nije spaljeno i što je ostalo iza ustanika. Za nekoliko dana ova doskora ljeta varošica odavala je tužnu sliku pustog naselja.

Desetak dana nakon svega što se zabilo stigli smo u Avtovac. Još iz daleka osje ao se miris paljevine i truleži. Ne zna se šta je odavalo tužniju sliku - ili ome ine izgorjelih ku a, ili nespaliene, ali opustošene ku e s polupanim i izva enim vratima i prozorima. U naselju nigdje žive duše. ak ni ma ke, ni psi latalice nisu tu više mogli na i svog utočišta. Usred aršije, ispred jedne ku e, gomila ispreturanih i pocijepanih knjiga. Vjerojatno se u njima tražilo nešto vrijednije. Šukrija re e da je to ku a Ljubice i Ranka Mihi a. Preturali smo po knjigama tužni nad sudbinom ove nekad lijepo varošice sje aju i se njenih žitelja i naših drugova, koje je zla sudsina raspršila na sve strane. Knjige koje ovjeku daju putokaz u životu ostale su kao nijemi svjedoci tragedije. One su za plja kaše bile bezvrijedne, pa su zato i ostale. Pažnju nam je privukla jedna knjiga bez korica, ali iz tekstva se moglo zaklju iti da obra uje Marksovo i Engelsovo kriti ko razmatranje politi ke ekonomije. Uzeli

smo je sobom i ona nam je bila jedina »plja ka« iz Avtovca. Dosta smo se namu ili itaju i ovu knjigu, jer smo bezgrani nom vjerom u marksisti ku nauku pokušali u njoj prona i odgovore za izlaz iz neda a koje su nas snašle. Bilo kako bilo, ali tu i danas ima neke simbolike. Ideali satkani na marksisti koj viziji svijeta povedoše nas u borbu protiv svih zala, za društvo iz koga e ponovo poniknuti i procvjetati tada spaljeni i opustošeni Avtovac.

Avtovani kao muhadžiri

U toku borbi u Avtovcu i Muljima spaljeno je 78 ku a, a bez krova nad glavom ostalo je oko 500 žitelja Muslimana i približno toliki broj Srba, ije su ku e oplja kane. Muslimani su izbjegli u sela Kule Fazlaga, gdje su izvjesno vrijeme našli uto ište, bilo kod rodbine, bilo u porodicama koje su ih prihvatile shvatiti njihove nevolje i pokazuju i spremnost da zajedni ki podijele neda e koje su ih snašle. Kasnije, u toku ljeta i jeseni postepeno su odlazili prema Mostaru i Sarajevu u nadi da prona u kakav posao i zbrinu svoje porodice.

Bilo je interesantno posmatrati te ljudi, muhadžire, kako su doživljavali tragediju koja ih je snašla. Ve ina je to shvatila kao neku nemovnost, višu silu, sudbinu koju nisu mogli sprije iti. Nisu tražili krivca. U razgovoru su mnogi znali re i da je to »božji emer«, da je to moralno do i kao kazna za sve ono što je prije toga u injeno ustaškim pokoljima u našem kraju. Što je zla sudbina pogodila baš njih ni to im nije bilo udno, jer se zna da vrlo esto nevini tu e grijeha pla aju.

Me u Kuljanima je bilo onih koji su ve ogrezli u plja ku i ustaškim zlo inima, pa su pozivali na osvetu za Avtovac i Mulja. Izbjegli Avtovani ne samo da se nisu odazvali na te pozive ve su i druge odgovarali od njih. Poslije napuštanja Avtovca iz kuljskih sela su se u njega sru ile grupe plja kaša da ugrabe ono što je u varoši ostalo iza ustanika. Me u njima skoro da nije bilo Avtovana. Najve a briga im je bila da prona u i pokopaju svoje bliže, koji padaju kao žrtve ovog bratobila kog obra una.

Ustaške vlasti su za sve vrijeme rata me u muhadžirima nalazili topovsku hranu i vrbovali ih me u aktivne ustaše ili u legiju za isto ni front. A oni su se radije u Gacku, Mostaru i Srajevu prihvatali bilo kakvog posla i trpili materijalne neda e, nego da se upregnu u ustaška kola. Toga su se prihvatali samo rijetki pojedinci.

Mnogo više Avtovana se uklju ilo u aktivnu borbu, bilo u partizanskim jedinicama, bilo u ilegalnom radu. Najistaknutiji me u njima bili su: amil, Rašid, Hivzija, Hamdija i Salko Paši , te Velija i Safet Hasanbegovi i Ziba Tanovi udata Paši , prva Muslimanka partizanka iz Gacka.

Srpski živalj iz Avtovca još gore je prošao. Bez igdje i ega izbjegli su u okolna ustani ka sela i zbjegove. Bili su prepušteni dobroj volji stanovništva tih sela da ih prime pod svoj krov i a sa njima podijele oskudne zalihe i izgovore za održavanje golog života. Na taj na in se iskazivala neizmjerna solidarnost i spremnost za pomo u nevolji, što je ostalo jedna od odlika koja je krasila ustani ke redove.

JUNSKIE POUKE I PORUKE

Junski doga aji u isto noj Hercegovini, koji su kulminirali u borbi za oslobo enje Avtovca, imali su široki odjek ne samo u našim krajevima ve i znatno šire.

Avtovac je zapravo bio prvo oslobo eno opštinsko središte u porobljenoj Evropi, a u borbi protiv fašisti kih okupatora i njihovih slugu.

Sve to je ozbiljno poremetilo fašisti ke planove o okupaciji i držanju u pokornosti razjedinjenih naroda putem me usobnog bratoubila - kog istrebljenja.

Me u prvim izvještajima njema koj vrhovnoj komandi o pobjedonosnom nastupanju u dubinu Rusije našli su se i izvještaji njema kih opunomo enika u NDH koji su govorili o borbama u isto noj Hercegovini, te kako su »mesta Gacko i Avtovac u plamenu«, a da »posebno komunisti dižu posvuda glavu«. Sada ti isti Nijemci, koji su inspirisali ustaše na zlo ine, zahtijevaju od njih da mijenjaju taktiku o istrebljenju Srba, jer se ona pokazala nerealnom. No, uporedo s tim njema ki opunomo enici u Zagrebu dodjeljuju Paveli u nove koli ine oružja i opreme, kako bi mogao naoružati na brzinu formirane nove domobranske jedinice i uputiti ih u Hercegovinu.

Intervencija talijanske vojske prema Avtovcu i Gacku i pomo domobranima da povrate izgubljene pozicije kod Talijana je pove ala appetite za proširenje svoje okupacione zone na ra un Paveli eve države. Ali, pošto se u tim intervencijama nisu iskazali posebnim junaštvom i pošto su imai gubitak, oni to žele ostvariti lukavstvom prikazuju i se zaštitnicima Srba. Ovo kod Paveli a izaziva sumnju i podozrenje, pa izjavljuje »da Talijani žele priklju iti Crnoj Gori, radi držanja Hercegovine, važan niz kotlina: Trebinje - Bile e - Gacko - Fo a koji joj nikada nije pripadao ... i da Italija u najmanju ruku trpi akciju bandi, ako je ak ne pomaže«.³⁰¹

Vlada NDH i pored intervencije svojim brojnim snagama uvi a da silom ne može slomiti snagu ustanika. Mijenja, prividno, svoju taktiku O istrebljenju Srba i izdaje proglaš »u kojem jam i ustanicima pod prikladnim uvjetima nekažnjavanje, ako polože oružje«.

Masovno u eš e u borbama ustanika iz ovog kraja potvrdilo je ispravnost orientacije KPJ na oružanu borbu. Komunisti, iako malobrojni, uspjeli su pokrenuti mase u osnovnom opredjeljenju za borbu, ali nisu još mogli imati presudni uticaj na postupke ustanika, jer je bilo i drugih nama tu ih shvatanja, koje su unosili oni koji su kasnije prešli u redove izdajnika.

U eš e u borbama velikog broja Crnogoraca iz susjednih sela Pive 1 Golije pokazuje, prije svega, tradicionalnu sudbinsku povezanost i spremnost da se pomogne u borbi protiv zajedni kog neprijatelja.

Ustaški pokolji i plja ke izvedeni su tako da je izgledalo da to isklju ivo dolazi od Muslimana ovog kraja. To je, uz uticaj politikanata i pro etni kih elemenata, stvorilo me u ustanicima jako antimuslimansko raspoloženje kao osnovu za bratoubila ke obra une u narodu.

Mo i autoritet državne vlasti odavno je duboko usa ena u svijesti ljudi. Otuda proizilazi strah, podložnost i podaništvo. Ustaška vlast došla je u Gacko kao vlast svemo nog Hitlera, kao podsje anje na nekadašnju vlast u ovim krajevima svemo ne Austro-Ugarske carevine, a sve preko ustaškog povjerenika Hermana Tonogala koji je pozivao na poslušnost, nare ivao i primjerom pokazivao kako se organizuje vlast ustaške države. Takvim autoritetom državne vlasti nare ivano je da se vrše zlodjela nad svojim komšijama. Bilo je rizi no i izbjeg i pozivu državne vlasti, a da ne govorimo tome se suprotstaviti. A eto, i takvih primjera je bilo, više prikrivenih nego otvorenih, jer sve je to bilo skopano sa opasnoš u od novope ene vlasti i od onih pojedinaca koji su

401 ³⁰¹ B. Krizman: Paveli izme u Hitlera i Musolinija str. 174

ve ogrezli u ustaškim zlo inima. Plja ka, paljevina i ubistva muslimanskih žena i djece u Avtovcu pokazali su svu dubinu jaza stvorenog izme u srpskog i muslimanskog življa u našem kraju. Strah od osvete i nad nevinima je i poštene Muslimane doveo u situaciju da, htjeli to ili ne, nalaze zaštitu pod okriljem vlasti NDH.

Otada su u ustani kim redovima poela sve veća trvanja jer »su se ispoljile prve suprotnosti izme u dvije tendencije, odnosno dvije orientacije u pogledu nastavljanja dalje borbe. Jedna, velikosrpska odnosno petokolonaška i proetni ka, koja je bila za pasivnu kolaboraciju s okupatorom, odnosno za nastavljanje borbe, ali samo protiv muslimana i ustaša. Druga, narodnooslobodila ka, pod rukovodstvom KPJ, koja je bila za borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika svih boja i vrsta, za borbeno bratstvo i jedinstvo, bez obzira na vjersku, nacionalnu i političku pripadnost, a protiv svih pokušaja da se ustanak masa pretvoriti u plja kaške pohode i pokolje muslimanskog življa, u kom pravcu su neki gračanski političari i bivši oficiri i podoficiri pokušavali da kanalisu daju borbu ustaničkih masa u ovim krajevima«.³

Junski događaji u gata kom kraju su pokidali mnoge mostove i niti zajedništva Srba i Muslimana. Komunistima je biti potrebno mnogo upornosti i strpljivog rada, smjelosti i žrtvovanja da uspostavljaju nit po nit od nerazrušivih mostova na planu kovanja bratstva i jedinstva u toku narodnooslobodila koga rta. U svjetlosti tih zbivanja treba polaziti u vrednovanju i ocjeni rada, tada mladih i neukih komunista, ali spremnih na žrtve i odricanja na revolucionarnom putu do pobjede politike KPJ.

Samo komunisti, nadahnuti idejama borbe za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, mogli su ponuditi i izboriti bitku protiv bratoubila koga obra una u opštoj kataklizmi koju je fašizam izazvao. Oni su ponudili program, ne samo otpore fašizmu već i nacionalnog oslobođenja politikom bratstva i jedinstva u koju su mnogi ugradili svoje živote.

ENVER EMALOVIĆ ANDRIJA KRESIĆ
IISMET DILBEROVIĆ

MOSTARSKI KOMUNISTI

Okupacijom Jugoslavije aprila 1941. bitno su promijenjene okolnosti djelovanja KPJ i SKOJ-a. Komunisti su, kao i ranije, morali djelovati ilegalno, ali su morali mijenjati sadržaj i način ilegalne aktivnosti u skladu s novim prilikama i zadaćima. I u Podhumu se nametnulo kao pitanje »biti ili ne biti«, kako iskoristiti raniji uticaj Partije u ovom kvartu Mostara, održati ga i proširiti, jer su novi uslovi nametnuli nove forme djelovanja.

Utjecaj predratnih komunista-revolucionara (uz Gojka Vukovića vrlo utjecajni su bili Risto Samardžić, Savo Neimarević, Mujo Pašić, Rade Bitanga, Ruda Hroznić, Savo Medan, Husret išić i dr.) predstavljao je dragocjen politički kapital za ulaganje u nove političke aktivnosti. Međutim, nije više bilo predratnih ustanova i masovnih organizacija koje je ilegalna KPJ vještito koristila kao legalne forme svoga djelovanja. Režim okupatora sa svojom ustaškom tvorevinom »Nezavisnom Državom Hrvatskom« ukidao je sve što je bilo progresivno obilježje.

³¹> Nikšići srez u NOR-u str. 127

je i što nije bilo podložno fašisti koji ideologiji i politici. Nije više bilo URS-ovih sindikata, ukinutih nakon u estalih štrajkova i demonstracija uo i rata, u kojima su radnici Podhuma i ostalog Mostara mogli organizirati svoju sindikalnu borbu prema komunisti kom usmerenju. Radnicima je oduzet Radni ki dom Mostara kao mjesto okupljanja i proleterskog klasnog osvješivanja. Omladina Podhuma i ostalih dijelova grada više se nije mogla družiti ni u »Abraševi u« uz amatersku kulturno-umjetničku djelatnost i zabavu. Nakon okupacije zemlje zatvorena je Muslimanska narodna biblioteka koju su komunisti i napredni intelektualci prije rata pretvorili u žarište marksističko-socijalističke svijesti. Ukinute su i ke družine u Gimnaziji, Uiteljskoj školi i Trgovačkoj akademiji. Monarhisti koji i fašisti koji režim nije poštovao ni sportska udruženja koja su bila pod snažnim uticajem komunista, kao što su »Velež« i skautska organizacija u predratnom Mostaru. Sve je to značilo da je Partija bila lišena dotadašnje masovne forme rada, a je režim pokušao izolirati komuniste od naroda i tako ih lakše uništiti i otkloniti komunisti koji preprečuju fašističku indokrinaciju stanovništva.

Stanovništvo Mostara, pa i Podhuma, prije rata je bilo izloženo jačoj propagandi građanskih političkih stranica, a naročito doktrinama antikomunizma. Međutim, ova politika nije mogla spriječiti uticaj i prestiž komunista u Podhumu. Na muslimansko i hrvatsko stanovništvo - kojim je uglavnom bio naseljen ovaj dio Mostara - djelovali su do okupacije i drugi opštinski i lokalni kulturno-politički inicijativi (»Gajret«, »Hrvanje«, »Napredak«, »ORO« - hrvatska verzija »Sokola« i dr.). Međutim, okupacijom zemlje je došlo do nove politike diferencijacije koja se ne može potpuno objasniti kao nastavak predratnih stranačkih razlika i sukoba. Ranije političke razlike su potisnute diobom ljudi na fašiste i antifašiste, koja se toliko zaoštrela da je iako međuprostor za političke neutralce. KPJ se našla u prilici da djeluje kao inspirator i organizator svih antifašističkih snaga naroda.

Ubrzanoj i totalnoj ratno-političkoj konfrontaciji guralo je osobito nasilje okupatorsko-ustaškog režima u vidu genocida nad Srbinima, Jevrejima i Romima, što je započelo pokoljem u Mostaru i široj Hercegovini u junu 1941. godine. I stanovnici Podhuma su mogli vidjeti ili uti kako Heren i eve ustaše hapse pripadnike srpskog naroda, ubijaju ih i bacaju u jame ili u Neretvu. Njihovo sudbini priključeni su i komunisti i sindikalni aktivisti koji je fašistički režim odabirao za istrebljenje bez obzira na njihovu nacionalnost. Po veličini je i pravdno iseljavanje Srba u Srbiju, obilježavanje i pljačka Jevreja. Velo se o pohodima mostarskih ustaša u okolini grada najprije radi pljačke srpskih porodica i ubijanja od najmlađeg do najstarijeg, a zatim radi vrbovanja seljaka u ustaške redove (običavajući imanja pobijenih Srba i Jevreja) koji se nisu mogli popuniti u samom Mostaru. Jedan pohod je izvršen u srpska sela nevesinjskog kraja, ali je naišao na oružanu samoodbranu naroda. Tom prilikom su poginuli neki istaknuti ustaški rukovodioci.

Stravičan junski pogrom zaprepastio je, zgrozio i zabrinuo poštene ljudi bez obzira na raniju stranu koju pripadnost i nacionalnost, bilo da su se zbog toga odlučivali na pasivnu zebnju ili ekivanja sudbine, bilo da su otpor uz svaki rizik »pa što bude da bude«. Fašizam se predstavio kao politika brutalnog nasilja, političkih terora, masovnog zla i instvana. Zato je političke diferencijacije na fašiste i antifašiste značilo i moralnu diobu na ljudi i neljudi, na zlo i niceda (sa njihovim moralnim i etičkim) i sve ostale. Tako je, pored ostalog, razumljivo što su muslimanske i hrvatske porodice u Mostaru, pa i u Podhumu, samoinicijativno i na inicijativu KPJ pratile u pomoru komšijama Srbinima i Jevrejima,

snabdijevali iseljenike hranom i drugom opremom, prihvatale na skrivanje ponešto njihove imovine bez obzira na ranija političko-strana ka opredjeljenja.

Nakon sloma Jugoslavije KPJ je u Mostaru ostala jedina organizovana snaga na strani porobljenog naroda i našla se pred sudbonosnim patriotskim zadatkom da antifašisti ko raspoloženje u narodu oja a i pretvori u organizovani antifašisti ki pokret za oružanu narodnooslobodila u borbu. Trebalo je bez odlaganja prestrojiti vlastite redove i stvarati masovni konspirativni NOP oko Partije i svim djelovima naroda. Taj historijski ispit polagali su i komunisti Podhuma.

Krajem maja ili po etkom juna 1941. godine lan Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu dr Safet Muji preko Envera emalovi a daje uputstva za formiranje kvartovske organizacije SKOJ-a i antifašisti ke omladine. Teritorijalno organizovanje mladih komunista i antifašista poduzeto je osobito zbog predstoje eg ljetnjeg raspusta školske omladine i tako nemogu nosti djelovanja u školama za najmanje dva mjeseca. Vrijeme nije bilo za ekanje i odmaranje, a nije bilo izvjesno da li e škole te jeseni uopće nastaviti rad. Trebalo je, dakle, hitno organizirati skojevce u kvartu i oko SKOJ-a stvoriti masovnu organizaciju omladine umjesto ukinutih predratnih legalnih organizacija pod vodstvom SKOJ-a.

Prema uputstvu druga Muji a u Podhumu je najprije osnovano »jezgro« SKOJ-a u iji sastav su ušli dotadašnji skojevci i mladi kandidati KPJ: Enver emalovi (kandidat KPJ), Ismet Dilberovi, Dutka Hadži (kandidat KPJ), Ahmet Muji, Mirko Onešuk, Stjepan Pavlovi, Predrag Škrobi (lan KPJ od 1941. pre rata), Muhamed Taslaman i Zvonko Vladi Mecan. Za sekretara »jezgra« je određen Enver emalovi, s tim da se u daljem radu oslanja na konsultacije i zadatke koje mu davati Temim Mustafa Turko. Osim samog kvarta Podhum, podržao je »jezgra« obuhvatilo je i prostor od Ronda do Cima.

Nekoliko dana nakon dobijanja smjernica za rad održan je prvi sastanak »jezgra«. (Drugarica Hadži zbog bolesti nije dolazila na sastanke, sara ivala je samo sa sekretarom i kao jedina drugarica u »jezgru« bila je zadužena za okupljanje omladinki, a kasnije za organizaciju AFŽ u kvartu). Razmotreno je držanje svakog lana SKOJ-a da bi se dalje lanstvo priznalo onima koji su to zaslužili i aktivnoš u protiv okupatora. Ustanovljeno je da ima tridesetak skojevaca koje treba obuhvatiti skojevskim aktivima uz izvjestan broj novih, primljenih na ovom sastanku »jezgra«. (Sje amo se slijede ih: Mladen Bokšić, Zdenka Cari Dobrila, Mubera emalovi, Muruveta emalovi, Ibro Elezovi, Mustafa Hadžiselimovi, Ante Mati, Mile Miletic, Nada Milićević, Enes Muji, Dervo Muji, Orhan Muji, Rafa Planini, Hajrudin Pužić, Umica Pužić, Mujo Repak, Ibro Raljević, Mustafa Raljević, Dika Sefo, Elefik Šaran, Emina Trbonja, Huso Trbonja i dr. Osnovano je pet skojevskih aktivista: Raljevine, Doca, Savata, Mejtefa i Hrvoja. Razlozi konspirativne aktivnosti nalagali su da u jednom aktivu po pravilu ne bude više od sedam lanova, ali već sredinom septembra je u aktivima bilo po 10 - 12 skojevaca. (Neki su bili iz susjednih kvartova da bi ostali u društvu bliskih prijatelja).

U »jezgru« je odlučeno da se odmah pristupi organiziranju antifašisti ke omladine. Kako SKOJ nikada nije bio sam sebi svrha, nego je dobrobit omladine bila njegova jedina zada, trebalo je posvetiti najveću brigu stvaranju dovoljno masovnog a ujedno dovoljno konspirativnog pokreta oko SKOJ-a. Pošto je nestala mogunost javnog masovnog okupljanja, to je značajno postao isprobani metod konspirativne

veze pojedinaca s pojedincem. Svaki je skojevac prema zaduženju držao nekoliko takvih li nih veza sa mladim antifašistima. Skojevski sistem organiziranja po aktivima primljen je u organizaciji omladine van SKOJ-a. (U nekim aktivima bile su obuhva ene samo omladinke kako bi njihovo sastajanje izgledalo kao obi no djevoja ko druženje i manje izazivalo pažnju svih, pa i režimskih doušnika). U svakom omladinskom aktivu bilo je po nekoliko lanova SKOJ-a, a jedan od njih je bio sekretar aktiva. U po etku je ovim aktivima moglo biti obuhva eno oko 70 mlađih antifašista, ali ve do oktobra u osam aktiva bio je uklju en veliki dio omladine Podhuma izme u 17 i 20 godina. Osobito je bila pouzdana i zna ajna pomo koju su mladim revolucionarima pružali njihovi roditelji. Me u ovim majkama i o evima ima dosta neznanih junaka bez kojih bi mnogo šta u NOP-u teže uspjevalo i stajalo bi znatno više napora i žrtva.

Ako se izuzmu isto organizaciona pitanja same skojevske organizacije, skojevska i omladinska pitanja u biti su istovjetna, te je »jezgro« utvrdilo dva glavna pravca djelatnosti skojevskih i omladinskih aktivista. Prvo, politi ko-propagandne djelatnosti, i to: raskrinkavanje i osuda okupacije, fašizma i, posebno, doma e fašisti ke tvorevine »NDH«; razvijanje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda; odvra anje omladine od organizacije »ustaške mladeži«; prikazivanje nenarodne i kapitalisti - ke politike bivših jugoslovenskih vlasti, dinastije i generala. Drugo, sistematsko pripremanje za oružanu oslobodila ku borbu prikupljanje oružja, sanitetskog materijala, hrane, odje e i obu e, kancelarijskog materijala, pribora i ostalog što treba za partizanski rat; obuka za vojne sabora i druge borbene akcije.

Tako je osnivanjem kvartovskog »jezgra« SKOJ-a i ostvarivanjem njegovih odluka pokrenuta organizirana aktivnost mlađih komunista i ostalih antifašista Podhuma koja se, do kraja 1941. godine, nezadrživo intenzivirala i omasovila. (Organizacija SKOJ-a se pove ala na preko 80 lanova). Ostalo nam je u sje anju nešto podataka o toj aktivnosti. To su fragmenti i li na vi enja, jer se nakon više od etiri decenije ne može samo po sje anju cijelovito rekonstruirati ukupna antifašisti ka aktivnost u kvartu. U ilegalnoj borbi pojedinac nije ni znao više nego što je bilo nužno za njegovu djelatnost. (One koje su se nepotrebno povjeravali i brbljivce organizacija je »zaobilazila«, izolirala).

Sastanci skojevskih aktivista u toku ljeta održavali su se naj eš e u »Šumici« na Humu, po baštama i pe inama pored Neretve. »Baštica« kraj mlinice Muhameda emalovi a postala je masovno sastajalište omladine. Tu je bilo kupalište »Savat«. Takva mjesta su bila pogodna za neupadljivo susretanje i dogovaranje aktivista o konspirativnim akcijama. Konspiriranje se, me utim, prakti no svodilo na opreznost prema policijskim agentima i ustašama (koji su se u kvartu mogli na prste izbrojati), dok su ostali gra ani dosta znali o »tajnama« aktivista, o sklonostima ilegalaca i si. Pa ipak, nije bilo potkazivanja i »provala« (svega jedna ili dvije).

U svakidašnju aktivnost mlađih konspiratora spadalo je i razbijanje uli nih svjetiljki da bi se, pored ostalog, pod zaštitom mraka ispisivale parole po zidovima (»Dole okupator i njegove sluge«, »Živjela KPJ«, »Živio SSSR« i dr.). Jedna grupa skojevaca je pokušala prekinuti elektri ni dalekovod i tom prilikom je izgubio život u enik Mugdin ati .

Ku a u kojoj je stanovao Enver amalovi je postala jedan od bazi nih punktova ilegalne aktivnosti. Tu su se (u sobi na spratu) preparamale ilegalne publikacije za rasturanje po kvartu. U bašti i u aharu (štali) sastajala se »udarna grupa« da bi se obu avala u rukovanju

oružjem. Enver je vodio tu obuku, jer je bio rezervni oficir pilot. (Jednom je Šepa Pavlović neoprezno opalio iz puške, na što je Enverova majka Hasiba dojurila, a Šepa - da bi je umirio - dobacio: »Majko, prva ustani ka puška u mahali«).

»Udarne grupe« su osnivane za delikatnije borbene zadatke od posebno provjerenih omladinskih aktivista. Provjeravanje se esto izvodilo u simuliranim akcijama tako da je provjeravani prihvatao sav rizik ne znajući i za simulaciju. Organizirali su se takvi »napadi« na policiju (kao u slučaju kada je Turko provjeravao Envera), na sud, na zatvor, te razni »atentati« i dr., koji bi u poslednjem trenutku pred izvršenje bili otkazani. Na primjer, jedna borbena akcija je bila najavljenja napad na »Hrvoje« kada, prema predviđanju, bude puno ustaša. Provjeravani napada (Dilberović) je ekakao na određenom mjestu u zakazano vrijeme da primi bombe i naredbu za napad, a potom mu je saopštено da se napad odlaže. Slična provjeravanja svakog pojedinca, njegove spremnosti na rizik i uvanje tajne prethodila su i primanju u članstvo SKOJ-a i KPJ, na fiktivnim i stvarnim zadacima. Procjenjivalo se kako je pojedinačno prihvatio i obavio opasan zadatak: prenošenje oružja po gradu prilikom otpremanja odreda u partizane, rasturanje letaka, zaštitna pratinja ilegalaca, ispisivanje parola i dr. Tako, pri kraju aprilske bitke, dok je još trajala pucnjava u predjelu Ilija i Žovnica između ustaša i ostatka stare jugoslovenske vojske, neki su omladinci upućani da uzmu oružje od vojske i stupaju u borbu protiv ustaša. Neki su se i zaista borili, a neki (kao Krešić) su rečeno da će oružje dobiti malo kasnije i - na tome se završilo. Sva je prilika da je i u tome bilo provjeravanja spremnosti za oružanu borbu.

Oružje i municija su nabavljani od vojnika koji su napuštali jedinice u dane kapitulacije, a kasnije iz neprijateljskih arsenala uz pomoć aktivista i simpatizera NOP-a u domobranstvu. Tako je Turko slao odabranje skojevce u Zapadni logor nekom domobranstvenom oficiru da mu od njega no u pronese puške, pištolje, bombe, municiju. Jednom su u kvartu skupili ak 11 pušaka, desetak pištolja i nešto bombi, iz raznih izvora, prije nego što je bilo poslano u naše partizanske jedinice. Oružje prikupljeno ranije, iz arsenala stare jugoslovenske vojske prilikom njene kapitulacije, magacionirano je u skrovitim »bazama« po gradu. Kvartovska organizacija NOP-a imala je tih mjeseci nekoliko skrovišta: u kućama Nafe i Paše Kuluder, Omere i Hasibehuri - Čemalović, Fate Đonko, Alije i Hajre Zerdeli, Ivana Ivica Bubaša, Hame Taslamana. U ovim stalnim skladištima bilo je i drugog materijala (odjeće i obuće, sanitetskog materijala) prikupljenog za slanje partizanskim jedinicama. Postojala su i privremena skloništa gdje se materijal pohranjivao dok se ne prenese u Bjelušine (u kućama Neimarevića, Radišića i Samardžića), odakle su ga odredi odnosili novim borcima u Konjicu i u jedinice isto ne Hercegovine.

Predratna »crvena pomoć« sada je znatno intenzivirana, proširena i organizirana kao »narodna pomoć«. O sabiranju i upotrebi »narodne pomoći«, o nabavkama, uvanju i slanju materijala za partizane i sl. briču se poseban »tehnički odbor« u kvartu. (Jedno vrijeme je sa Enverom u »tehničkom odboru« radio Ivan Ivić Bubaš, kandidat Partije, koji je zatim vodio taj odbor). Prilozi za fond »narodne pomoći« (kasnije nazvan »Narodnooslobodilački fond - NOF«) sabirali su se na Djerizu kod Starog mosta i po drugim radnjama podhurnskog kvarta. Novac je upotrebљavan za kupovinu oružja, odjeće, hrane i dr., zatim kao pomoć porodicama koje su izdržavale stroge ilegalce ili su ostale bez hranitelja kada su njihovi članovi bili uhapšeni ili otišli u partizanske odrede.

Tako su u mlinici emalovi - uri kod Starog mosta kupovane ve e koli ine kukuruza i žita (200 - 400 kg) od domobranskog oficira - intendanta kada bi vojnici dovozili na meljavu. Tu su dolazili po »sledovanje« lanovi porodica koje su primale namirnice iz »narodne pomoći«. Seljaci Podveležja su iz ove mlinice odgonili brašno za odrede. Po red mlinice Mili evi a bila je pekara Mustafe Demirovi a, predratnog lana KPJ, koja je do okupacije radila isklju ivo za ra un »crvene pomo i«, a u toku okupacije za »Narodnooslobodila ki fond«.

Organizacija se brinula o skrivanju proganjениh Srba i aktivista za kojima je tragala policija, o snabdijevanju porodica koje su ih skrivale, O premještanju ilegalaca po kvartu, odlasku u partizane, eventualnom lije enju i drugo, što je bio jedan od prioritetnih zadataka pokreta i, posebno, spomenutog »tehni kog odbora«.

Mjesni komitet KPJ je odmah nakon okupacije organizirao sklanjanje knjiga iz Muslimanske narodne biblioteke. Fašisti kom režimu je bilo poznato da je ovaj knjižni fond posljednjih godina pred rat bio popunjavan marksisti kom i socijalisti kom literaturom i beletristi kim djelima ljevi arske inspiracije. Nije se smjelo dopustiti da sve to dospije na fašisti ku loma u. Akcija spasavanja knjiga je izvedena uz pomo dežurnih policajaca Marijana Paveli a i Saliha Omanovi a. Oni su omoguili skojevcima Carine da uzmu knjige iz Biblioteke i raznesu ih po gradu u pripremljena skloništa. U Podhum je smješteno oko 150 knjiga, najprije u ku u Trbonje i Temima, a odmah zatim u ku u Hajrudina i Umice Ume Puži koji su ih uvali u vinogradu (u prezidama). Sljede e sklonište ovih knjiga (zbog po etka jesenjih kiša) bilo je u jednoj ku ici za smještaj alata u bašti Envera amalovi a u Liska (s. Kova i a) ulica 1 u ku i Paše Koludera i Ahmeta Muji a, odakle su (po etkom 1942) prenesene u biblioteku na oslobo enoj teritoriji kod Bora kog jezera.

U ku i Hasibe i Omera uri a je krajem 1941. bila ure ena mala kvartovska štamparija za ilegalne publikacije. Tekstove za štampanje je dostavljao Turko, a papir su donosili sa svojih radnih mesta Nada Mili evi (iz sudske kancelarije) i Zvonko Mecan Vladi (iz franjeva ke tiskare). Za vrijeme rada štamparije stražu su držali Mila Mili evi , Nes tera i Ekrem iri . Distribucija umnoženog materijala pripadala je po štaru Antošu Rotimu. U lukavstvo pri rasturanju ilegalnih publikacija spadala je i upotreba brašnom natovarenih seoskih konja i magaraca kao raznosa a, ime se služio Ivan orluka. U Enverovojoj mlinici leci su stavljani u tovare brašna, i to pri vrhu da bi se moglo re i kako ih je tu gurnuo neko na ulici. Skojevcu su tako e znali napuniti lecima, bil tenima i si. džepove kaputa u nekoj garderobi, ak i džepove talijanskih vojnika i domobrana.

Vrlo zna ajna i deliktna zada a konspirativnog pokreta je organiziranje vlastite obavještajne djelatnosti. Iako je svaki ilegalni aktivist ve po prirodi svoje aktivnosti uneckoiko i obavještajac, trebalo je i specijalno pribaviti informacije iz centra neprijateljske sile. S tim zadacima su neki skojevcu našeg kvarta upu ivani u formacije i organe ustaša. Tako je Donko Vranki stupio u »Crnu legiju« u Sarajevu, a kasnije Ante Mati , Mladen Antunovi i Nikola Mili evi u »Poglavniku tjelesnu bojnu« u Zagrebu. Nisu se domogli zna ajnih izvora podataka i jedva su do ekali svoje prvo odsustvo i dolazak u Mostar da bi prešli u partizanski konji ki bataljon. (Ustaške uniforme u kojima su stigli me u partizane iskoris ene su za antipartizansku propagandu etnika prilikom » etni kog pu a« 1942. godine). Mati i Mili evi su izgubili život u partizanskim borbama kao lanovi KPJ.

Savez komunisti ke omladine Jugoslavije ni u Podhumu nije bio puka organizacija mlađih pripravnika ili stažera iz koje se selekcioniraju budu i lanovi KPJ. Naprotiv, organizacija mlađih komunista je samostalno i odgovorno izvršavala sve revolucionarne zadatke pod na elnim vodstvom partijskih organa. Na primer, organizacija SKOJ-a u Podhumu je tokom cijelog rata sama odlu ivala kada e koji mlađi i djevojke odlaziti u partizanske jedinice, koji e se povu i u strogu ilegalnost i ostati u gradu i si. U istinskom i vrlo odgovornom revolucinarnom radu, u e i u revolucionarnoj praksi stasavali su istinski revolucionari, pa se može re i da su skojevci prakti no sami sticali status lanova Partije. Iz djelatnosti skojevske organizacije u Podhumu prvih mjeseci nakon okupacije izrasla je partijska elija ovoga mostarskog kvarta.

U Podhumu je i prije rata bilo relativno dosta komunista (vrlo poznati su bili robijaši Mustafa Bjelavac i An elko Goati), ali su oni po pravilu bili organizirani u partijskim elijama preduze a i ustanova. Podhumska elija KPJ osnovana je krajem septembra 1941. godine. Do tada je postojala jedna elija za Podhum i Zahum (sekretar Franc Novak), pa je prijemom u Partiju ve ine mlađih komunista iz dva skojevska »jezgra« (Podhum i Zahum) postalo mogu e da se u ova dva kvarta formiraju i dve kvartovske elije. U prvom sastavu podhumske partijske elije bili su: Enver emalovi , Ismet Dilberovi , Andrija Kreši , Mirko Oneš uk, Stjepan Pavlovi , Rotim Antoš, Predrag Škrobi , Harno Taslaman, Mustafa Temim Turko i Ante Zelenika.

Sekretar novoosnovane kvartovske elije bio je Mustafa Temim, poznati mostarski kroja i predratni lan Partije. Prije rata je bio cijenjen kao komunista koji je okuplja drugove svoje struke (Boro Bala , Mujo Huskovi i dr.), lanove i simpatizere Partije. Formirao se u onoj »staroj gardi« revolucionara koji su njegovali drugarski takt u opho enju s ljudima uz puno strpljenja, razumijevanja, blagonaklonosti, topline. Turko je volio drugove i bio je voljen drug. Kao sekretar elije sve nas je odmah osvojio - jednakako ake i radnike - svojom nemametljivoš u, pažnjom, smirenom razboritoš u, bez traga nadmene strogosti prepostavljenog »važnog druga odozgo«.

Ve ina lanova elija bili su mlađi i do 20 godina, primljeni iz sastava kvartovskog »jezgra« SKOJ-a (emalovi , Dilberovi , Oneš uk, Pavlovi , Škrobi , Taslaman, Zelenika) i srednješkolskog »jezgra« SKOJ-a (Kreši). Primje uje se da je to bilo vrijeme rasta predratne malobrojne KPJ, kada se ona popunila mlađim komunistima koji su odlu no krenuli u revoluciju. Zbrajali smo se kao komunisti i sa ostalim antifašistima bez obzira na nacionalnosti. (Karakteristi an detalj: nikada ranije me u omladinom kvarta nije bilo toliko »mješovitih« ljubavnih parova). Da nije bilo tako, ko zna koliko bi uspjela politika bratstva i jedinstva naroda u Jugoslaviji. Okupatori su, preko doma ih izdajnika, forsirali svakojake razlike me u našim narodima, sve do rasnih razlika (lansirana je ak »teorija« o gotskom porijeklu Hrvata), huškali su narod protiv naroda da bi ih lakše održali u svom jarmu.

Tokom nepunih pet mjeseci postojanja elija se nijednom nije sastala u punom sastavu. Neki njeni lanovi su otišli u partizane uskoro poslije njenog osnivanja, drugi su se nešto kasnije uklju ili u njen rad. emalovi je bio uhapšen. Sastanci elija su se održavali u ku ama Paše Koludera, Fatime Džonko i Enverove majke. Uobi ajeni dnevni red sastanka obuhvatao je informaciju o politi kom stanju (op em i lokalnom), izvještaj o izvršenim zadacima za jedan ili više »sektora« rada, zadatke svakog lana elije u narednom periodu, zavisno od procjene situacije i potreba. Posebni sastanci su bili posve eni razmatranju

odabranih tekstova op epoliti kog i teorijskog zna aja. Ostalo je sje a nje da se elija ponajviše bavila organizacijom i borbom omladine u kvartu, što je razumljivo iz više razloga. Sami lanovi elije su bili mladi ljudi. Neki su i dalje radili u organizacijama SKOJ-a (kao Dilberovi, Kreši, Oneš uk i Škrobi u gimnazijskoj organizaciji SKOJ-a). Mladi ljudi su inili veliku ve inu NOP-a u kvartu. I ovdje su pokazivali da je jugoslovenska revolucija u velikoj mjeri omladinsko djelo. Mlad ov jek je ponajmanje optere en tradicionalizmom, ponajmanje vezan familijskim i profesionalnim obavezama, najspremnije juriša na nebo ljudskih idea i najduže izdrži napore revolucionarnog angažmana.

U toku jednog »teorijskog« sastanka elije, polovinom februara 1942. godine, me u nas u sobu upao je zadihani Salko Džonko (koji je stražario ispred ku e za vrijeme sastanka) i obavijestio nas da dolaze policijski agenti. Turko je ubrzo iskomadao materijal koji smo prou avali i komadi e trpao u pe. Dok su policajci ulazili u avlju, mi smo sa gornjeg sprata preko verande skakali na suprotnu stranu, na samu obalu Radobolje - gazili preko nabujale rije ice i razbjježali se kroz v njake u raznim pravcima. Zaostao je Antoš Rotim i on je jedini te no i bio uhapšen. Bio je to posljednji sastanak podhumске elije u prvom sastavu.⁰

Kasnije je ponovo osnovana jedna elija za dva kvarta, Podhum i Zahum, obuhvataju i i podru je do Rudnika. (Naime, ve ina komunista iz prethodnih kvartovskih elija su otišli u partizanske jedinice i na politi ke zadatke van tog podru ja). Sekretar ove elije je bila Hamida adra. Tokom ljeta 1942. godine tu su osnovani i organizacija AFŽ-a i Narodnoosloboila ki odbor.

Dr SAVO SKOKO I MILAN GRAHOVAC

JUNSKI USTANAK

Posle kratkotrajnog aprilskog rata u Hercegovini je vladala psiho za rasula i neizvesnosti. Drumovima su se danima kretale grupe vojnika razbijene jugoslovenske vojske.

Neke od njih pristizale su jedinice motorizovanog korpusa italijanske 2. armije i odvodile ih u zarobljeništvo. Neke su presretali pripadnici Ma ekove »Zaštite« i oduzimali im oružje i opremu. Ve ina Hercegovaca se, me utim, sa oružjem vratila u svoj kraj. Bili su to vojnici Zetske i Hercegova ke divizije, koji su naterali u bekstvo moderno opremljene italijanske trupe, prilikom prvog sudara na albanskoj granici, ali je njihovo nastupanje prema Skadru prese eno neo ekivano brzom kapitulacijom bivše jugoslovenske vojske. Kada je nastupilo opšte rasulo, Hercegovci su se, preko crnogorskih planina, sa oružjem vratili na svoje ka menito, ali sigurnije tlo.

Sparni majski dani sporo su prolazili. Na neplodni hercegova ki krš svakodnevno su stizale grupe radnika otpuštenih sa posla, službenika isteranih iz službe, kolonista proteranih iz Vojvodine, Kosova i Makedonije, aka i studenata, koji su bili prinu eni da napuste škole i fakultete, kao i drugih kategorija stanovništva, koje je bilo otišlo iz Hercegovine »trbuhom za kruhom«. Dolazili su bez igde i ega i pooštravali

⁰ Prema raspoloživoj dokumentaciji Salko Džonko je uhapšen 21. II 1942. godine.

ionako teške socijalne probleme, naro ito problem ishrane i smeštaja. To su ujedno bili prvi živi svedoci onoga što se tih teških dana događalo u drugim krajevima Jugoslavije. Oni su, pored ostalog, priali o progonima srpskog stanovništva koji su li ili na one iz prvog svetskog rata, a kojima su i sami bili podvrgnuti. Te vesti su unesile strah i paniku, koji su se širili poput epidemije. Sena neizvesnosti brzo je obavila sela i varošice, nemir se uselio u svaku kuću. Ljudi su se u udu pitali »Zašto i kako tako brzo propade država, što sada valja raditi, šta se može očekivati od okupatora i nove vlasti«. Znalo se da će i ovaj rat, kao i oni prvi, doneti stradanja i patnje, ali nikao nije mogao pretpostaviti ono što se upravo tih dana spremalo u najvišim organima ustaške vlasti i mreži ustaške organizacije, koja je prekrila znatan deo Hercegovine.

PRVI DANI USTAŠKE STRAHOVLADE

Pošto je odlukom i voljom Sila osovine na Beogradskoj konferenciji (21. i 22. aprila) Bosna i Hercegovina uključena u sastav nove fašističke tutevine - tzv. Nezavisne Države Hrvatske, ustaški državni organi su, tokom aprila i maja, preuzeli, pod zaštitom nemačkih i italijanskih divizija, civilnu i vojnu vlast na ovom području.

Do kraja maja oružane snage tzv. NDH (domobranske trupe, ustaška vojnica i oružništvo) zaposele su celu teritoriju istočne Hercegovine, zamjenjujući i italijanske okupatorske jedinice. U Mostaru je formirano Jadransko divizijsko područje, koje je u svom sastavu imalo mostarsku i trebinjsku pukovniju. Njegove trupe dislocirane su, po vremenu prisustovanja, u svim većim mestima Hercegovine. Posebna pažnja posvećena je razumevanju garnizonima duž granice prema Crnoj Gori.

U isto vreme i na ovom području formiraju se ili dovode sa strane ustaške jedinice (ustaška vojnica). Ove jedinice formirane su po uzoru na SS trupe u Nemačkoj i »crne košulje« u Italiji.

U Bihaću i je 28. maja počelo da funkcioniše Oružni krilni zapovedništvo, koje je u svom sastavu imalo 300 žandara (oružnika), podeljenih u četiri voda: u Bihaću, Trebinju, Nevesinju i Gacku. Pošto je još ranije u Mostaru dislocirano jedno takvo Zapovedništvo sa vodovima u Mostaru, Ljubuškom i Konjicu, za nekoliko dana cela Hercegovina prekrivena je mrežom žandarmerijskih stanica. Pod njihovim okriljem uspostavljena su sreska na elstva (kotarska predstojništva) i opštinske uprave (poglavarstva). Izgradnja ustaške vlasti na ovom području završena je odredbom o podeli cele teritorije NDH na 22 oblasti (velike župe), koja je doneta 10. juna 1941. godine. Jedan deo Hercegovine (Gacko, Bihać, Trebinje, Ljubinje, Stolac i apljina) pripao je župi »Dubravi«, sa sedištem u Dubrovniku, a drugi deo (Mostar, Ljubuški, Široki Brijeg, Posušje, Nevesinje i Konjic), župi »Hum«, sa sedištem u Mostaru.

*

Uspostavljanje ustaške vlasti pratila je intenzivna antisrpska kampanja. Ustaški istaknuti funkcioneri su u brojnim govorima i lancima za sve zla, koja je vekovna turska vladavina - izgrađivanja i održavanja na verskim i nacionalnim razlikama - ostavila u nasleđe narodima Bosne i Hercegovine, optuživali srpski narod. A negativno nasleđe prošlosti bilo je na ovom području doista teško. To je za kratko vreme svog boravka u Bosni još 1877. godine veoma dobro uočeno poznati engleski arheolog i istoričar Artur Evans. On je tom prilikom zabeležio i ovo:

». . . Rezultati sadašnjeg sistema (re je o školskom sistemu, prim, autori) o igledno su fatalni, nedavno je zaključio jedan posmatrač. Pravoslavna deca predvođena igumanom, katolička franjevačkim sveštenicima, muslimanska ulemom, idu u školu da nauče da se mrze, i zaista, to je jedina lekcija koju kao zreli ljudi ne zaboravljaju«.

Bilo je mnogo zamršenih i neraščenih enih rana iz doba turske i austrougarske vladavine, kao i iz krakotrajne vladavine bivše Jugoslavije, koje je ustaška propaganda veštoto koristila. Podstaknuti od nemackih i italijanskih fašista, koji su srpski narod označili kao »krivci« za protivosovinski pokret koji je 27. marta doveo do obaranja vlasti Cvjetkovića - Mačeka, ustaški vladajući i krugovi, sa dr Antonom Pavelićem na čelu, proglašili su sve Srbe u tzv. NDH« najveće im neprijateljima Hrvatske», pošto su prethodno skovali zlo inačici plan »išenja« teritorije tzv. NDH od srpskog stanovništva.

Prvi koraci ustaške vlasti obeleženi su i u Hercegovini isterivanjem iz službe svih službenika srpske nacionalnosti. Uporedno s tim, rigorozno je sprovedena »poglavnika« zakonska odredba o zabrani žirilice, doneta 25. aprila 1941. godine. Pravoslavnom sveštenstvu je zabranjeno da vrši verske obrede. Jevrejima je naređeno da na grudima i leđima obavezno nose »Zvezdu Davidova«. Zabranjeno im je da ulaze u javne lokale i druga javna mesta, a zatim naređeno da se svakoga dana javljaju ustaškim vlastima. Poverenici ustaške vlasti preuzezeli su srpske i jevrejske radnje i zanatske radionice. Oni su najpre pljačkali i ucenjivali, a na kraju likvidirali srpske i jevrejske vlasnike. Srbinima i Jevrejima je naređeno da odmah predaju radio i foto-aparate, pisaće mašine, bicikle, motorna vozila i razume se, dragocenosti. Svakoga jutra po ulicama Mostara, Trebinja i drugih gradova Hercegovine, osvitali su izlepljeni plakati sa raznim naredbama, koje su bile neuvjetno ponižavajuće. Pa ipak, sve je to bilo podnošljivo prema onome što se dogodilo tokom juna, te 1941. godine.

U tim sudbonosnim danima, kada se Hercegovina našla na ivici bratobolja kog istrebljava kog haosa, potpuno su zatajile sve građanske političke partije. Lokalni pravaci tih partija, zahvaljujući bespomoćnom ravnodušju, ostali su po gradovima i varošicama Hercegovine i glavom platili svoju pasivnost i mirenje sa postojećim stanjem. Međutim, srpsko seljaštvo u isto vrijeme Hercegovini se od prvog dana s nepoverenjem odnosilo prema ustaškoj vlasti ili je potpuno bojkotovalo.

Dolaskom većeg broja ljudi u selo isto ne Hercegovine posle apriličnog rata, među kojima je bilo i studenata, lanova KPJ i SKOJ-a, radnika u esniku u radničkom pokretu, dobrotvoraca u esniku u balkanskim ratovima i prvom svetskom ratu - snažno je uticalo na porast borbenog raspolaženja na ovom buntovnom području. Uslovi za rad KPJ na pripremi oružanog ustanka bili su, dakle, vrlo povoljni.

Iako malobrojna (prema jednoj depeši ure Pucara, u Hercegovini je uočeno i rata bilo svega 146 lanova Komunističke partije), oblasna organizacija KPJ u Hercegovini razvila je veliku aktivnost na razoblijanju ustaške antisrpske propagande i pripremi masa za oružani ustank. Još u drugoj polovini aprila, Obalaški komitet KPJ uputio je iz Mostara svog lana Jusufa Čevića u istočnu Hercegovinu. Čević je za kratko vreme formirao prve elije KPJ u Nevesinju, Gacku i Avtovcu. I u drugim delovima ovog područja proširene su postojeće i formirane nove organizacije KPJ.

U drugoj polovini maja 1941. godine, ilegalno su doputovali u Mostar Mahmut Bušatlija i Avdo Humo, i u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, formirali Vojni komitet s radnikom - španskim dobrotvorjem, Savom Medanom na čelu. Oni su tom prilikom preneli zaključke Majskog savetovanja i ukazali na neposredne

zadatke komunista u novoj situaciji. Uskoro je u Hercegovinu doputovao i Miro Popara, koji je posle razgovora sa lanovima Mesnog komiteta u Mostaru o zadacima komunista na neposrednim pripremama za oružani ustank, oputovao u bile ki kraj i održao sastanak sa partiskim elijama u Bile i i Fatnici, kao i sa simpatizerima KPJ iz Sitnice, Dabre, Meke Grude, Hodži a, Korita i Fatnice. Glavna tema ovih sastanaka bila je priprema za oružani ustank. Ovakvi sastanci održani su i u drugim rezovima isto ne Hercegovine.

Komunisti Hercegovine užurbano su radili na prikupljanju oružja i municije, na formiranju novih aktiva SKOJ-a i proširenju kruga simpatizera KPJ. U Mostaru su po kvartovima formirane udarne grupe od lanova KPJ i skojevaca za borbu protiv okupatora i ustaša. Posebna pažnja posve ena je prou avanju zaklju aka Majskog savetovanja i rassturanja proglosa CK KPJ od 15. aprila i 1. maja 1941. godine.

Komunisti su ulagali izuzetne napore da spre e širenje nacionalne mržnje i o uvaju dobrosusedske odnose, isti u i pri tome klasnu solidarnost kao osnovu za prevazilaženje teškog nasle a prošlosti. Da bi osujetili ustaške planove o istrebljenju Srba, u nekim mestima (Bile a, Trebinje) komunisti su primili ponu ene funkcije u raznim organima vlasti tzv. NDH i sa tih položaja uspešno spre avali zlodela nad Srbima. Partijske elije iz Gacka i Avtovca organizovale su tokom maja dva izleta u kojima je u estvovala srpska i muslimanska omladina. Radilo se na spre avanju naoružavanja Muslimana i njihovog okretanja protiv Srba. Pod uticajem komunista, jedna grupa omladinaca iz sela Mulja, koju su ustaše mobilisale, odbila je da u estvuje u progonima Srba i pobegla u svoja sela, a zatim u Sarajevo i druga mesta.

Im su saznali šta ustaše rade sa srpskim stanovništвом u selima oko Ljubinja, jedan broj mobilisanih Muslimana je pobegao svojim kuma. Komandir žandarmerijske stanice na Zmijincu, Petar Šaki , upozorio je neke ljude na opasnost, a nekima je dao i oružje. O takvim sli nim slu ajevima govori emo u daljem tekstu sasvim konkretno, bez pretenzija da zabeležimo svaki slu aj.

Kada su ustaše pozvale svu mostarsku omladinu od 16 do 25 godina da se pismeno izjasni o svojoj nacionalnoj pripadnosti, svih 800 prisutnih muslimanskih omladinaca - isti e Džemal Bijedi - izuzev petorice, demonstrativno su izjavili da su Srbi. U Bile i su komunisti preko uglednih Muslimana uspeli da oslobođe nekoliko uhapšenih Srba; sli nih slu ajeva bilo je i u drugim mestima.

Prvi masovni ustaški zlo in, izvršeni u junu 1941. godine, naneli su težak udarac ionako malobrojnoj organizaciji KPJ u Hercegovini, naro ito elijama u apljini, Stocu, Nevesinju i Gacku. Tom prilikom poubijani su istaknuti lanovi KPJ: Marko Mihi , student iz Stoca, profesor Dušan Mu ibabi iz Mostara, Desimir Bošnjak iz Nevesinja, svi lanovi partijske elije iz Prebilovaca i Tasov i a, u Gacku su neki lanovi KPJ uhapšeni, a neki su bili prinu eni da se sklone u Mostar i druga mesta. Poubijane su i desetine radnika aktivnih u esnika radni kog pokreta i skojevaca. Me utim, ve ina sela isto ne Hercegovine ostala je van domaćaja ustaških razbojnika. U njima se nalazio širok krug simpatizera KPJ, koji je prihvatio opšti kurs Partije na oružanu borbu i u junsrom ustanku je ovo došlo do punog izražaja.

USTAŠKI ZLO INI I PRVE ORUŽANE BORBE U HERCEGOVINI

Surova stvarnost izvela je iz zablude sve one lakoverne i naivne ljudi, koji su do po etka juna verovali da su ustaške pretnje »samo ružna želja pojedinaca«, jer su ustaški rukovodioci po etkom juna sa re i pre-

šli na ne uvena zlo ina ka dela. Pošto su formirali državni aparat i jake ustaške odrede sastavljene mahom od gradskog ološa, besposli ara željnih brzog boga enja, doju erašnjih konfidenata propalog režima, kockara, kriminalaca, ali i znatnog broja neprosve enih i verskih fanatizovanih seljaka, - izdali su novi proglaš o predaji oružja, municije i druge vojne opreme, propra en pretnjama da e svaki onaj kod koga se, posle odre enog vremena, na e i najmanja sitnica od ove opreme biti na licu mesta kažnjen smr u, da bi posle toga otpo eli » iš enje Hercegovine od srpskog stanovništva.

U osvit 1. juna te teške ratne godine po eli je hajka na ljude u Trebinju, Ljubinu, Stocu, apljini, Mostaru, Gacku, Nevesinju i drugim mestima. Grupa ustaša, mahom propalih studenata, pohapsila je izme u 5 i 7 asova u Trebinju i najbližoj okolini oko 30 ljudi i istoga dana strengala devetoricu, a ostale strpala u zatvor. Prema izveštaju Krilnoga zapovjednika iz Bile e, Muharema Aganovi a, streljanje ovih ljudi je izvršeno »u neposrednoj blizini njihovih stanova na javnim mestima«. U ovom izveštaju se dalje navodi: »Saznao sam da e i od ovih (koji su zatvoreni, prim, autori) jedan dio biti streljan, ali ne u Trebinju, ve e se iz zatvora kotarskog suda, gde se sada nalaze, odvesti u automobilu van Trebinja, gde e biti streljani, dok e drugi dio biti zadržan u zatvoru. . . « Tako je i bilo. Ustaški dželati su odveli iz trebinjskog zatvora 16 ljudi u selo Pridvorce i tu na zverski na in ubili trinaestoricu i bacili u jamu, kod tog sela dok su trojica uspeli da pobegnu.

U gata kom srezu, 1. juna ustaška patrola zakucala je na vrata Vučkote Jakši a, Andrije, Milovana i Milorada Svorcana u selu Koritima na putu Bile a - Gacko i sprovela ih u ustaški logor na »saslušanje«. Njima se istog dana pridružio i Filip Starovi , predsednik organizacije solunskih dobrovoljaca u gata kom srezu, ali je on preživeo teške dane stradanja svoga naroda u Gacku i završio život u jednom od neznanih stratišta logora u Jasenovcu.

*

Pošto je prethodnog dana pohapsio ve inu odraslih ljudi u gradu Nevesinju i njegovoj okolini, natporu nik Franjo Sudar je, u osvit 2. juna, upao u selo Udrežnje sa 80 odabranih ustaša i izvršio prvi masovni zlo in u isto noj Hercegovini, ije žrtve su bili ne samo odrasli ljudi, ve i žene i deca. Selo Udrežnje je rasuto u više zaseoka na planinskom platou izme u Sniježnice i Veleža, koji deli gornju od donje Hercegovine. Bilo je poznato po snažnim stasitim momcima, tipi nim hercegova kim gorštacima, ija je sokolska eta uo i rata odnosila pobede na lakoatletskim takmi enjima, kao i po ve em broju solunskih dobrovođljaca. Možda je Sudar zbog toga izabrao Udrežnje za svoj prvi masovni zlo in u nevesinjskom srezu.

im je nastupilo mutno ratno vreme, Udrežnjani su se oprezno držali okolnih šuma i samo ponekad spaval u selu. Na nesre u, upravo te no i (1/2. juna) jedan broj ih je ostao kod ku e na spavanju i stradao. Grupe ustaša upadale su u ku e i zverski ubijale pospano stanovništvo, sve redom i staro i mlado, nemo no i nejako. Na in na koji je izvršen ovaj zlo in bio je stravi an. Skoro sve žrtve, njih 27, bile su izbodene noževima, a Milovan i Veljko Kljaki zaklani na pragu male seoske crkve, u kojoj je polupan crkveni inventar.

Pokolj u selu Udrežnju, odjeknuo je u nevesinjskom kraju kao se a knezova u Šumadiji uo i prvog srpskog ustanka 1804. godine. Vest o ovom teškom zlo inu munjevito se pronela kroz sva nevesinjska sela, izazivaju i zaprepaš enje, ali i revolt stanovništva. Boje i se da ga ve sutradan može zadesiti tragi na sudbina Udrežnjana, jedan deo stanovništva iz Biograda, Rasta, Šumi a, Odžaka, Žuberina, Jasene, Rabine, Bukari a i drugih nevesinjskih sela, po eo je, ve u popodnevnim asovima 2. juna, da napušta svoje domove i da se sklanja u obližnje šume. Traže i sigurnije mesto, neki su se odmah uputili prema vrletnoj Sniježnici, ili preko reke Zalomke ka Glogu i Ostrvici. Pojedinci su nameravali da odmah beže u Crnu Goru. Skloniti se i bežati, bilo kuda, samo ne pasti u ruke ustaških zlikovaca, to je bila jedina alternativa.

Po povratku iz sela Udrežnja, Franjo Sudar je užurbano pripremao svoje vojni are da ve sutradan (3. juna) izvrše novi zlo in. Ovoga puta u Donjem Drežnju, selu na jugoisto nom rubu Nevesinjskog polja, u kome je živila brojna i uvena porodica Ivkovi a. U ovom selu živilo je i šest familija Piljevi a i Vujovi a. Od davnina, Ivkovi i su se pro uli po kršnim i bu nim momcima i lepim devojkama, poput epske Kose Ivkovi a. Bili su retko složna porodica u kojoj je vladalo nepisano pravilo: »jedan za sve, a svi za jednoga«.

Neposredno posle kapitulacije Jugoslavije u Donji Drežanj se vratilo ve i broj ljudi koji su bili rasuti širom Jugoslavije. Okupljeni u nevolji, složni kao i uvek, a uz to naoružani sa oko 40 pušaka, nekoliko pištolja i znatnom koli inom ru nih bombi i municije, Drežnjani su se ose ali sigurnim na svom rodnom ognjištu. Još u toku aprilskog rasula, oni su, kao i mnogi drugi, ose ali da rat nije završen. Stoga su Ivkovi i, im su se malo pribrali posle kapitulacije i komadanja Jugoslavije, poeli da se okupljaju oko Obrena (komandant partizanske brigade u NOR - narodni heroj), koji je bio simpatizer KPJ i me u Ivkovi ima uživao nepodeljeni autoritet. On ih je upoznavao sa materijalima koje je dobijao od partijske elije iz Nevesinja, bodrio i hrabrio. U selu se razvio, za one prilike, dosta intenzivan politi ki rad. Posle prvih vesti o brutalnim postupcima ustaša prema srpskom stanovništvu, po ele su pripreme za otpor i borbu. Strah, koji je u po etku zahvatio ve inu stanovništva, pretvarao se u revolt. Borbeno raspoloženje i spremnost Drežnjana na otpor sve više su ja ali. Pa, ipak, 3. juni je došao neo ekivan.

O namerama ustaša da 3. juna izvrše pokolj u Donjem Drežnju, Drežnjane je (prema izjavi Vlada Ivkovi a) obavestio sekretar elije KPJ iz Nevesinja Hido Bašagi , preko muslimanske porodice Kevelja sa Odžaka. Ovo obaveštenje, preneo je, Ivkovi ima, 2. juna predve e, Drago Unkovi iz sela Ljeskovika.

Vest je, razume se, izazvala veliko uzbu enje stanovništva Donjeg Drežnja, koje se upravo pripremalo da sutradan po e na crkvenu slavu u susedno selo Slato. Sve je za as bilo na nogama. Nastupila je besana junska no . Ljudi su bili pred dilemom: ili bežati u šumu ili se sa oružjem odupreti ustašama. Celi no se ve alo. Govorilo se o bunama i ustancima naroda Hercegovine, o uvenoj nevesinjskoj pušci 1875. godine, o Uloškom ustanku hercegova kih Srba i Muslimana protiv Habzburške Monarhije, o Bogdanu Žeraji u, Gavrilu Principu i drugim Mladobosancima, o balkanskim ratovima i prvom svetskom ratu, a najviše o drugoj nevesinjskoj puški, koja e sutradan planuti, ovde u Donjem Drežnju. Ne ekaju i kona nu odluku, oko 22 asa Veljko Ivkovi ,

Dušan Piljević i braća Vojin i Kuzmo Grubač, samoinicijativno su iz-
ašli na Raška Brda, da bi obezbedili selo od iznenadnog upada ustaša.
Naoružani ljudi su takođe patrolirali i stražarili po selu. Najzad, nešto
pre zore, neopozivo je doneta odluka da se pruži oružani otpor usta-
šama. Odlučeno je, takođe, da se žene, deca i starci sa stokom i nej-
neophodnjim sredstvima za život evakuišu u planinu Ostrvicu.

Rani jutarnji asovi sunčani 3. juna sporo su odmicali. Grupe na-
oružanih ljudi iz svakog zaseoka zaposele su položaje za odbranu sela
i spremno očekivale pojavu neprijatelja. Stanovništvo je napušтало svoje
domove i kretalo putem Gloga i Ostrvice. Oko osam asova, pojavio se ustaški
izviđaci avion tipa »roda« i kružio iznad sela. Avion se ubrzo iz-
gubio iza Veleža i ponovo je zavladala preteča tišina. Pojedinci su ve-
bili skloni da veruju da ustaše toga dana nisu došli. Međutim, oko deset
asova, grupa boraca sa Raških Brda javila je da preko Odžaka dolazi
autobus sa ustašama i u isto vreme se povukla na Vojine.

Ubrzo se na Gvozdenom mostu pojavila patrola od 20 zaštitnih lo-
vaca i, pod komandom poručnika Mihovila Zimšeka, uputila se prema
Donjem Drežnju. Ustaše su se samouvereno kretali sve dok nisu izne-
nada obasute puškom vatrom sa Vojina, Okoliša i Krsta. Iznenađeni
tim neočekivanim otporom, zaštitni lovci, koji su pošli u lov na ljudе,
prvo su zaledili, a zatim počeli da uzmi u, bolje rečeno da beže prema
Odžaku.

Obavešteni o oružanom otporu Drežnjana, natporu nici Franjo Sudar i Rudolf Kučera, sa oko 300 ustaša, domobrana i oružnika, pohitali
su u pomoru zaštitnim lovcima. Ove neprijateljske snage su dovezene kamionima do Gvozdenog mosta, odnosno do sela Vranika, odakle su, oko 13 asova, jednovremeno preduzeli obuhvatni napad na Donji Drežanj. Drežnjani su u početku uspešno odolevali napadu višestruko broj-
no nadmoćnog neprijatelja, ali su na kraju pošto im je ponestalo municiju, bili prinuđeni na povlačenje.

Oko 15 asova, ustaše su ušle u napušteno selo, zapalile ga i zverski
ubile dve žene (Todoru i Cvjetu) i jednogodišnju devojčicu Aniku, jedine
stanovnike Donjeg Drežnja koji nisu bili evakuisani u zbeg. Posle
gotovo dvoasnog haranja po selu, Sudareva i Kučerina kaznena ek-
spedicija se oko 17 asova kamionima povukla u Nevesinje.

Treći dan uvečer nad Donjim Drežnjom visoko se uzdižao plamen
i dim. Selo je pružalo tužnu, ali i prkosnu sliku. Večer u prvi sumrak istoga dana većina Drežnjana vratila se na svoje zgarište. Umorni i neispavani ljudi su smireno razgovarali. Niko od njih nije se kajao zbog onoga što se toga dana dogodilo. Naprotiv, svi su bili ponosni na ono što su u inilici rešeni da ponovo s oružjem dođu neprijatelju. Iz ovog prvog oružanog otpora, počela se ratačna ideja o oružanom ustanku u koji će narod Nevesinja masovno krenuti 24. juna.

Druga nevesinjska puška - partizanska, ispaljena 3. juna 1941. godine, kod sela Donjeg Drežnja u slobodarskom Nevesinju nije prestajala da puči sve do Dana pobjede - 9. maja 1945. godine.

Malo, tipično hercegovačko selo Donji Drežanj, u kome je planula druga nevesinjska puška, paljeno je još dva puta: juna 1942. godine od italijanskih fašista, a godinu dana kasnije, tj. 28. juna 1943. godine od nemackih nacista, koji su, tom prilikom, poubijali preko 38 njegovih stanovnika. Ali, teror i represalije nisu skrenuli Drežnjane sa puta kojim su pošli 3. juna 1941. godine. Sedamdeset njih bili su vojnici revolucije, od kojih se tridesetorkica nikada nisu vratili u svoj rodni Drežanj. Četrnaest Ivkovića su nosioci »Partizanske spomenice 1941«, a Obren »Oređena narodnog heroja«.

No u 4. na 5. juna, Herman Tonogal je sa svojom šarolikom vojskom blokirao selo Korita, pa onda uputio do zuba naoružane patrole od ku e do ku e, da pozovu sve muškarce, od 16 do 60 godina da odmah do u u Sokolski dom radi »nekog dogovora«.

Do svanu a 5. juna, u Sokolski dom i školu okupilo se oko 150 ljudi. Uperivši puš ane i mitraljeske cevi na vrata i prozore, ustaše su im saopštile da e svaki pokušaj begstva na licu mesta biti kažnjen smr u. A onda, izvodile su iz doma grupu po grupu od 10 do 15 ljudi, vezale ih po trojicu, le a u le a, a potom ubacile u kamion i odvozile do jame Golubnja e na Kobiljoj glavi. Tu su ekali dželati, koji su ih skidali sa kamiona i zverski ubijali uglavnom tupim predmetima. Masakr je trajao ceo dan. Tek uve e jamu Golubnja u prekrila je grobna tišina i užas smrti. Samo za jedan dan ona je progutala mladost i snagu sela Korita i postala zajedni ka grobnica Svorcania, Bjelica, Glušaca, Milovi a Novovi a i drugih. U njoj su ležali bra a i roaci, o evi i sinovi, omladina i stariji ljudi.

Tragi ni 5. jun preživelo je dvadesetak ljudi koji su bili zatvoreni u školi. Oni su streljani sutradan (6. juna) u školskom dvorištu pretvorenom u gubilište o eva one dece koja su se do ju e tu bezbrižno igrala. Njihovi leševi su odvuci eni i ba eni u jamu Golubnja u (Koritsku jamu). Toga dana na Kobiljoj glavi streljani su ljudi iz sela Zagradaca, njih sedmorica; trojica su uspela da pobegnu. O ovom strašnom i udovišnom zlo inu u izveštaju zapovednika Oružni kog krila Bile a, potpukovnika Aganovi a, izme u ostalog, piše:

»No u 4. na 5. lipnja 1941. godine poubijano je od strane ustaškog povjerenika g. Hermanna Tonoglava 140 ljudi iz sela Korita, kotara Gacko, kod Golubije same više samog sela, pa su poubijani onda u tu jamu ba eni. Neki od njih, koji su u tu jamu ba eni, nisu bili mrtvi, pa su se iz iste spasili i onda o tome obavijestili svoje seljane i druga sela. Iz Korita je zaplijenjeno 5.294 komada krupne i sitne stoke... od koje se kolje jedino za potrebe ustaškog stana u kotaru gata kom...«

Jama u koju su poubijani ba eni je pored samog puta Korita - Avtovac i iz iste se razvija neizdržljiv smrad. Da bi se spre ilo trovanje Trebišnjice, kao ponornice, koja se pojavljuje u Bile i, dati su potrebni uputi kotarskom predstojniku u Gackom od strane vojnog ljekara iz Bile e, koji je tu jamu 17. o. m. pregledao.

5. i 9. lipnja ubijeno je po ustašama iz Stepena, Avtovca i Gackog još 27 ljudi i u tu jamu ba eno, te je u istoj sada 167 lješeva, osim nekoliko onih koji su se spasili, a govor se da ih ima i više, u šta ja nijesam htio da ulazim, jer to nije od važnosti... «

Vest o tragediji sela Korita munjevito se prenela kroz gata ka i bile ka sela, kao i u pograni ne krajeve Crne Gore. Pojavili su se i živi svedoci: osam unakaženih ljudi koji su polumrtyi izvuci eni iz Koritske jame. Sada više nije bilo nikakve sumnje u ono što se do tada šapatom govorilo - da ustaše masovno ubijaju pohapšene Srbe. Straha je odjednom nestalo. Iako su znali da se iza ustaša nalaze nacisti ka Nema ka i fašisti ka Italija, ljudi su izvadili zakopano oružje, zgrabili motke i sekire i neustrašivo krenuli na ustaške žandarmerijske stanice, koje su se nalazile isto no od puta Korita - Avtovac. Cim su dobili obaveštenje o masakru u selu Koritima, borci su iz Pive, Golije i Banjana (pograni ni krajevi Crne Gore) pohitali u pomo ugroženom hercegova kom stanovništvu, kao što su tu inili i njihovi dedovi u prošlosti.

No u 6/7. juna oko 150 ljudi iz sela Duli a, Dani a, Vratkovi a, Kazanaca, Pržina i Stepena, uz pomo jedne grupe Crnogoraca, napala je žandarmerijsku stanicu u Kazancima i bez borbe zauzela. Upozoreni na opasnost od jednog meštanina, žandarmi su se neposredno pred napad

neopaženo izvukli iz kasarne i sklonili u obližnje žito. Tu su se pritajili dok je talas ustanika prošao prema Stepenu, pa tek onda po eli da se povla e prema Avtovcu. Kaplar Franjo Frankovi je sutradan zarobljen od ustanika. Posle dužeg ve anja, ustanici su ga pustili da sa elom opremom, izuzev oružja, ode u Avtovac, jer su ustanovili da nije u estvovoao u zlo inima.

U ranu zoru 7. juna ustanici su napali žandarmerijsku stanicu Stepen i u prvom naletu je zauzeli. Komandir stanice, narednik Mujo Obad je zarobljen upravo u trenutku kada je telefonom tražio pomo iz Bile e, dok su ostali žandarmi pobegli u Kulu Fazlagi a. Obad je izведен pred narodni sud, koji je zasedao u zaselju kod sela Duli a. Pošto svedoci, seljaci iz sela Stepena, ni im nisu teretili zarobljenog narednika ve , naprotiv, isticali da im nije u inio nikakvo zlo, prvi narodni sud doneo je osloba aju u presudu i Mujo Obad je pušten na slobodu. Njegov krilni zapovednik je, me utim, o tome druk ije informisao svoje pretpostavljene.

»Narednik Obad« - kaže on - »odveden je sa ženom i decom u blizinu crnogorske granice, gdje je uvan od napada a u jednoj uvali odakle je uspio da utekne u vrijeme kad je naša vojska istoga dana u 16 asova otpoela borbu na Stepenu«.

Ustanici su demolirali žandarmerijsku stanicu, isekli telefonske veze izme u Gacka i Bile e, porušili most na putu Avtovac - Stepen i uspešno obili nekoliko uzastopnih napada ustaša i žandarma. Me utim, kad im se oko 16 asova., u jeku borbe sa nadmo njim ustaškim snagama iz Gacka i Kule, na levom boku iznenada pojavila jedna eta domobrana i kada su im poginula dva ugledna i neustrašiva borca Dušan Mandi i Dušan Boljanovi - neiskusni i slabo organizovani ustanici poeli su da se povla e u neredu. Na sre u, bez ozbiljnijih posledica; neprijatelj se nije usudio da preduzme gonjenje, ve se posle zauzimanja Stepena povukao u Avtovac.

»Osvojivši Stepen, domobrani nisu preduzeli dalju akciju iš enja pobunjenika, jer navodno nijesu imali za to nikakvog nare enja, nego su 8. lipnja otišli u Avtovac« - žalio se u svom izveštaju zapovednik Oružni kog krila Bile a.

*

Sedmog juna ujutru stanovnici sela Lipnika o ekivali su nemile goste. Prethodnog dana dobili su obaveštenje od Velije Paši a iz Avtovca da ustaše pripremaju napad na njihovo selo. Nisu se ni trenutka dvoumili. Izvršene su sve pripreme za evakuaciju nebora kog stanovništva u planinske predele, a odrasli ljudi su pripremali položaje za odbranu. Zatražena je pomo iz susednih sela i Pive, koja je stigla u pravom trenutku. Ustaška kolona koja je nastupala iz Avtovca do ekana je snažnom puš anom vatrom i naterana u bekstvo. Odbijen je i napad žandarma iz Jasenika prema brdu Kovicu. Ustanici su zatim napali i zauzeli žandarmerijsku stanicu u selu Jaseniku. U isto vreme, ustanici iz sela Izgori i emerna prisilili su na povla enje ustašku posadu iz sela Vrbe. Time je grani ni pojas prema Crnoj Gori o iš en o ustaških žandarmerijskih stanica. O tome je sa uvano više ustaških i domobranksih izveštaja. U jednom od njih piše:

»7. lipnja t.g. Crnogorci u zajednici sa doma im Srbima ograni arima organizovali su napad ve eg stila koji je otpo eo istovremeno na tri oružni ke postaje: Kazance, Jasenik i Stepen. Oružnici su bili prinu eni da se povuku prema Avtovcu, a napada i su oplja kali oružni ke postaje, te dvojicu oružnika su ubili, a trojicu ustaša su teško ranili:

otvorila se bitka na liniji od oružni ke postaje Jasenik, pa sve do Korita, te je trajala cijelog dana. Me utim, predve je stigla jedna satnija naše vojske iz Bileće, te je napadače proterala od Korita i Stepena prema planini Somini...«.

Ohrabreni prvim uspesima, ustanici su se pripremali da napadnu ustaško-domobranski garnizon u Avtovcu. Među ustašama je zavladala panika. Tišinu junske noći remetili su njihovi rafali. Pucali su u noći da rasteraju strah. Na kraju su pribegli u eni: poručili su ustanicima da će, ukoliko Avtovac bude napadnut, poubijati 150 ljudi, koje su tih dana pohapsili u Gacku, Avtovcu i selima uz komunikaciju. Bojazan da će stradati toliko ljudi navela je ustanike da privremeno odgode pripremanog napada na Avtovac.

Neo ekivan oružan otpor srpskog stanovništva izazvao je iznenađenje i pometnju u ustaškim redovima. Kotarski predstojnici, ustaški poverenici i logornici, domobranski i oružnički zapovednici iz isto ne Hercegovine, slali su »poglavnikovom« Glavnom stanu telegram za telegramom s molbom i zahtijevima za upućivanje pojačanja. U Hercegovinu je pohitao itav oporokorelih ustaških razbojnika: Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova tzv. NDH, Jure Francetić, poverenik ustaške vojnica za Bosnu i Hercegovinu, Mijo Babić, »poglavni pobunnik« Glavnog ustaškog stana, Ivan Heren i drugi. Pošto su, na licu mesta, uvideli da nemaju dovoljno snaga da pokore pobunjena srpska sela, oni su nastavili sa likvidacijom nezaštićenog gradskog stanovništva kao i ljudi iz sela koja su ostala u njihovom domaćaju.

Tih sumornih junske dana, ustaški zloinci su u gradu Nevesinju i njegovoj najbližoj okolini na zverski način poubijali preko 170 ljudi većinom meštana Nevesnjaca (110 ljudi), zatim nekoliko ljudi iz Gacka, dok za 57 nije utvrđen identitet. Masakriranje je vršeno noću. Pijani dželati upadali su u podrum »kotarskog zatvora« i do besvesti tukli vezane ljudi, a onda ih odvodili do jedne od pet dubokih raka, koje su dan pre toga iskopali ti, bez ikakve krivice, uhapšeni ljudi, tu ih ubijali tupim predmetima i zatrpaljivim rake. Kada je svih pet raka napunjeno do vrha, ubice su ih poravnale i preko njih zasadile krompir. Sa ovog gubilišta niko nije uspeo da pobegne, pa su ustaške vlasti jedno vreme zavaravale porodice ubijenih prijema da su njihovi ljudi odvedeni u internaciju. Istina se, međutim, nije dala skriti, već je u svojoj stravinosti izbila na površinu.

Jednoga dana Franjo Sudar je nasred glavne ulice u Nevesinju zaustavio 15-godišnjeg dečaka Milana Nišovića i zapitao ga gdje mu je otac. Kada je dečak posle groznog mučenja odgovorio da mu je otac otišao na Odžak kod nekog trgovca, ustaše su ga poterale u to selo. Pošto tamo nisu našli njegovog oca, nesrećno dečak su vezali konopčima za kola i tako ga dovukli u Nevesinje. Zaustavili su se nasred ulice; dečak je bio sav krvav, prašnjav, jedno uvo mu je visilo na malom paretu kože, a odoče a gotovo potpuno pocepana. Tu su preko zvuka nika objavili da će se streljanje izvršiti javno. Streljao ga je lično natporučnik Franjo Sudar, ispalivši u njega više revolverskih metaka; pre streljanja ustaše su dotorale njegovu majku da posmatra mu eni kuhinju smrću svoga sina, dečak treće razreda građanske škole. Nišović nije bio prvi dečak koji je tih dana pao kao žrtva ustaške strahovlade. U Nevesinju je, naime, tokom juna ubijeno 15 njegovih vršnjaka, koji su došli da traže kojnjene, koje je prilikom mobilizacije pokupila bivša jugoslovenska vojska.

Sredinom juna Sudar je za kratko vreme napustio Nevesinje i sa specijalnom ekipom ustaških zlo inaca otpotovao automobilom u Viti-nu da bi tamo preuzeo istragu nad grupom od 8 uhapšenih komunista.

im se crveni automobil zaustavio pred kućom Bože ulina, iji je gornji sprat bio pretvoren u zatvor tamošnje oružni ke postaje, Sudar je iskočio iz automobila, brzo se popeo uz stepenice i upao u prvu sobu, u kojoj su se nalazila etiri svezana oveka (ostala etvorica bila su u susednoj sobi) i s vrata uzviknuo:

- A, tu ste!

Potom je zatražio od stražara da mu pokaže ko je Vlatki (Vlatko Hrstić), a kada je ovaj to učinio, Sudar je uzviknuo: »Ti mi baš trebaš, tebe tražim«, uhvatilo ga levom rukom za prsa (u desnoj je držao revolver) i snažno povukao niz stepenice na ulicu. Shvativši šta ga očekuje, Vlatko je pokušao da se otme, ali su ga revolverski hici prikovali za tie; iz rana na vratu i grudima šiknula su dva mlaza krvi. Vlatka su sahranili njegovi zatvoreni drugovi, koji su posle toga tako nemilice tumačili da je jedan od njih (Mirko Kolak) podlegao povredama.

Još stravi nija drama odigrala se tih dana u Ljubinju. Tokom 2. i 3. juna ustaški zloinci predvođeni Jurom Borojem, Leom Tonogalom i drugim, uhapsili su 170 Srba iz sela Pocrnja, Uboska, Rankovaca, Ruse, ukovaca, Kapavice, i Vlahovića, Među kojima i Hrvate Perušin Nikoliju, u itelja iz Dračeva i Zokovića Nikolu, kao i Muslimana Šari Ha-kiju, bivšeg solunskog dobrovoljca, i 8. juna odveli do tame Kapavice u koju su bacili 120 ljudi, dok je 50 ljudi uspealo da pobegne.

Pet dana docnije, 13./14. juna, ustaše su poubijale 29 uglednih ljudi, koji su uhapšeni među prvima i držani u Ljubinju kao taoci. Ovi ljudi završili su život u jami »Pandurici« kod sela Voćenja.

Tih dana grupa ustaša došla je u selo Fatnicu da hapsi Srbe, ali su doma i Muslimani, sa Halidom omjenjena elu, onemoguili tu akciju i neželjene došljake, među kojima je bilo i ustaških emigranata, praktično udaljili sa svog terena.

Posle ovih strašnih zloina iluzija je nestalo. Svima je bilo jasno da se moraju braniti s oružjem, ukoliko ne žele podmetati glavu pod ustaški malj. Odluka o oružanom otporu je jednoglasna i neopoziva. Nejedna je krenula u zbegove u Radimlju, Žrvarju, Sitnicu i Iliju, a odrasli ljudi su se organizovali u ete narodne vojske i užurbano pripremali za borbu.

Devetog juna u Gacko je stigao poverenik ustaške vojnica za Bosnu i Hercegovinu, Jure Francetić, koji je izradio plan »išenja« pobunjenog područja, ali je - prema izveštaju Oružni kog krila Bileći - »utvrdio da nema dovoljno snaga za takvu akciju, pa je otpotovao u Sarajevo da ishodi da dođe u jače vojne snage u Avtovac.«

Naime kako treba istiti ovo ustaničko područje, Francetić je pokazao li nim primerom. Naredio je da se iz gata kog zatvora odabere 20 najuglednijih taoca, koje je sa grupom ustaša odvezao na Pavli kod sela Stepena. Tu su ih, po njegovoj komandi: »Udri kundacima ne troši municiju« jednog po jednog, izvlačili iz kamiona poubijali maljevima i kundacima i ostavili nezakopane kao pretnju buntovnom stanovništvu.

I sa ovog gubiliša vratio se živ svedok. Bio je to sveštenik Novak Mastilović (docnije vijećnik II zasedanja AVNOJ-a i I., II. i III. Zasedanja ZAVNOBIH-a i potpredsednik Oblasnog NOO za Hercegovinu), koji je vezanih ruku, oblikovan krvlju i mozgom poubijan, uspeo da pobegne. Novak je išao od sela do sela i privratio narodu jezive prizore masakri ranja ljudi na Pavli u kod Stepena, pozivajući ga na otpor i pobunu.

Na povratku za Sarajevo Franceti a je pratio kamion ustaša, s napotru nikom Sudarom na elu. Na putu kod sela Plužina sreli su 14-godišnjeg deaka or a Buhu, koji je terao volove sa kolima. Put uzak, a volovi se kao za pakost uzjogunili, pa ne e s puta. »Uklonite ga« - viknuo je Franceti. Nekoliko ustaša je hitro sišlo sa kamiona, ubilo i deaka i volove i zajedno sa kolima survalo u duboku provaliju ispod ceste. To je bila samo jedna od žrtava koje su svojom krvlju obeležile put razbojnika Franceti a. Na Morinama je ubijen Luka Bajović, u Ulogu putar Milan ekli i tako redom sve do Sarajeva.

Masovna hapšenja i ubijanja ljudi u donjoj Hercegovini počela su 21. juna. Odvojeni su svi muškarci iznad 16 godina i zverski ubijani. Posle njih, na red su dolazile žene, devojke i deca, ak i ona iz kolevke. Nemoguće je opisati grozote kojima su žrtve podivljalih ustaških hordi bile izložene pre nego što su dotuene i gurnute u neku od znanih i neznanih jama ili hladnu Neretvu i Bunu.

Za vrlo kratko vreme u Mostaru je ubijeno oko 300 ljudi, žena i dece, u Stocu i najbližoj okolini oko 250, u Dabarskom polju 230. Kotarski predstojnik iz apljine Vid Džajić u svom izveštaju ističe da je »za vreme ovog enja samo u apljini poubijano (ba eno u Jame i rijeke) oko 1.600 osoba. U selu Prebilovcima stradale su sve žene i djeca a i starci tako da je od 900 osoba izbjeglo 150 muškaraca, 4 žene i dvoje djece«.

I Popovim poljem su tih dana prokrstarili ustaški odredi i vrednim popovopoljskim ratarima napunili jamu Ržani do. Od 180 ljudi iz sela: Veličane, Draževac, Drijenjane, Dubljane, Mrkonjić i drugih, koje su ustaše pohapsile 23. juna, samo trojica su uspela da pobegnu. Ostali su poubijani i bašen u jamu Ržani do.

Sutradan (24. juna), vihor se srušio na Sedlare, Grmljane i Zavalu. U rukama dželata našlo se 46 ljudi. Ostali su, kao proganjene zveri, bežali po okolnim šumama. Među uhapšenim nalazio se dečak Jovo Vučanović, koji je tek bio završio osnovnu školu od etiri razreda. Kada je ugledao vezanog sina, njegov otac Risto, koji je takođe bio uhapšen, ozloje eno je doviknuo ustaškom logorniku:

»Žari, pali, udbinski Dizdaru,
I tvojoj e kuli reda do i«

Posle mu enja i mrcvarenja u školi u selu Kotezima i ovi ljudi su odvedeni u Ržani do, tamu poubijani i bašen u jamu. Niko od njih nije uspeo da se spase, jer su ubice već bile ispekle svoj zanat.

*

Tri dana docnije, tj. 27. juna 1941. godine, ustaše su u Gornjem Hrasnu ria prevaru uhvatile oko 100 ljudi, povezale ih u konopce i u prvi sumrak povele prema Stocu. Kolona se zaustavila na brdu Kožarići, kod Jame Gavranice. Kroz tiho junska veče odjeknuli su plotuni. Nekoliko ljudi se survalo u bezdan. Iako vezani, ostali su odmah stupili u neravnu borbu za život, kidali konopce i bežali na sve strane. Ovaj na izgled besmislen otpor hrabrih Hrašnjana, spasio je od sigurne smrti 39 ljudi. Njih 27 postaće docnije oficiri Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i ponos Hrasna i cele Hercegovine. Iстicali su se i kao neustrašivi ratnici i kao neumorni borci za bratstvo i jedinstvo naših naroda. U jamu Gavranicu ustaše su teško i bacile 66 Hrašnjana, među kojima je bilo dosta bosonogih deaka.

Još iste noći, stanovništvo Gornjeg Hrasna napustilo je svoje domove i krenulo u zbegove planine Ilike i Sitnice.

Dok su u donjoj Hercegovini divlje ustaške horde sejale pustoš i smrt, gornja Hercegovina je bila na nogama. Brani su prikupili snage i našli baruta. Sela su liila na ratni logor. Ona najugroženija su opustela, jer se stanovništvo sklonilo u zbegove. Po selima i zbegovima nikle su i prve organizacije ustanika - eta narodne vojske, sastavljene od svih za borbu sposobnih muškaraca. Za starešine su birani ugledni domaini i ljudi, pre svega oni koji su imali izvesno vojno znanje. Celokupna organizacija narodne vojske u isto noj Hercegovini podseala je na onu iz bune i ustanaka XIX veka. Ete narodne vojske bile su opštene narodne vojničke i političke organizacije, svojevrsne seoske narodne skupštine, koje su regulisale celokupan društveni i politički život sela. Ova samonikla ustanačka organizacija temeljila se na svesti o zajedničkoj opasnosti i tradicionalnom poštovanju demokratskim putem izabranih starešina. Cilj joj je bio zaštita sela od ustaških progona, odnosno spasavanje golih života.

Iako nisu postojali štabovi narodne vojske, koji bi objedinjavali i koordinirali dejstva eta, iako je veliki broj boraca bio bez oružja, ete narodne vojske odigrale su izvanredno značajnu ulogu u odbrani srpskog stanovništva, kome je zapretila opasnost fizičkog uništenja. To pokazuju primjeri koje emo navesti.

Dvadesetog juna izjutra, oko 400 ustaša, domobrana i žandarma napalo je zbeg od oko 250 do 300 lica u Bijeloj gori kod Begovića korita (severni ogranci pl. Orjena). Narod je po eponimi panikao da beži, ali su naoružani ljudi pružili otpor. Borba je trajala do posle podne, kada je neprijatelj bio prinuđen na povlačenje u pravcu Lastve. Tom prilikom, ustaše su kod sela Orahovca na mestu Orana Dola streljale 8 ljudi, koje su prethodnog dana pohvatale u selu Konjskom, dok su dečaci Spasuri a poveli sa sobom da im tera oplja kanu stoku. Istoga dana, ustaško-domobranske snage iz Bileće i Plane, napale su Meku Grudu i okolna sela, ali su, posle više asovne borbe sa ustanicima, bile prinuđene da se povuku u Bileće, odvode i sa sobom desetak žena. Pošto su u toj borbi ustanici zarobili nekoliko neprijateljskih vojnika, došlo je, 21. juna na Mekoj Grudi, do prve razmene zarobljenika i talaca.

Posle prvih sukoba u Donjem Drežnju, Kazancima, Stepenu i Jasniku, ustaški zloinci se više nisu zaletali u nevesinjska i gata ka sela, izuzev onih koja su se nalazila uz komunikacije. O ekivali su dolazak pojačanja sa strane, a u međuvremenu nastavljali zločine i represalije u varošicama i po putevima kuda su prolazili. Kada su pristigla prva pojačanja, poglavni pobočnik Mijo Babić naredio je natporu niku Franju Sudaru da sa jednim jakim ustaškim odredom »o isti« graniči pojas prema Crnoj Gori i time stvari povoljne uslove za uspešno izvođenje tzv. »Vidovdanske akcije«, tj. masovni pokolj srpskog stanovništva u Hercegovini kao osvetu za ubistvo Franje Ferdinanda 1914. godine.

U duhu tog naređenja, krenula je, 23. juna izjutra, kolona kamiona, punih do zuba naoružanih ustaša, iz Nevesinja prema Gacku. Svaki onaj koji se toga kognog jutra slučajno na cesti kojom se kretala Sudareva horda, ubijen je tamo gde se zatekao.

Pošto je dobio pojačanje u Gacku i Avtovcu, Sudar se sa svojim odredom uputio prema Stepenu i Pržinama. Njegovo kretanje obeležavali su dimovi zapaljenih sela Zborne Gomile, Pustog Polja i Stepena. To su ujedno bili signali za uzbunu za sva susedna sela. Žene i deca su ponovo krenule put Troglava i Somine, a ete narodne vojske u susret neprijatelju. I ovoga puta, kao i uvek pristizala im je pomoć iz pograničnih delova Crne Gore. Do oštrog sukoba došlo je u selu Pržinama. Ustaše su bahato krenule napred da razjure tu »selja ku gomilu« koja

se drznula da im prepre i put. Ali, ovoga puta pred njima se nije lazilo goloruko stanovništvo, ve naoružani ljudi, spremni da do poslednjeg daha brane svoje ognjište.

Ustaški strelja ki stroj do ekan je plotunskom vatrom sa kamenitih položaja kod sela Pržina i nateran u bekstvo. Uzalud su ustaški oficiri pokušavali da li nim primerom povrate poljuljan moral svoje vojske. Tako je poznati ustaški emigrant, jedan od atentatora na kralja Aleksandra Kara or evi a i Luja Bartua u Marselju 1943. godine, Zvonko Pospisil, poveo svoje pokolebane vojni are na juriš, ali se odjednom našao licem u lice sa komandirom ustani ke ete iz sela Vratkovi a Milanom Tepav evi em. Pospisil je imao mašinku u ijemu okviru su bila 32 metka, a Tepav evi karabin se jednim metkom u cevu. Opalili su istovremeno i u istom trenutku smrtno pogo eni pali na zemlju.

Posle dvo asovne borbe, ustaše su po ele da se povla e u neredu, gonjene vatrom i pokretom ustanika. Na bojištu su ostavili etvoricu mrtvih, me u kojima i emigranta Pospisila.

I ustanici su pretrpeli teške gubitke. Izgubili su dva neustrašiva borca - Milana i Spasoja Tepav evi a. Tuga ustanika za izgubljenim drugovima bila je duboka koliko i vera u sopstvene snage, koje su im Milan i Spasoje neumorno ulivali od povratka iz neslavnog aprilskog rata, a naro ito od onih prvim sukoba sa ustašama na Stepenu i Zbornoj Gomili.

Pošto je pobegla ispred ustani kih eta, Sudareva horda je »hrabro« jurišala na goloruko stanovništvo Zlatani a i Popovi a za Zborne Gomile i familije Vula Bjelogrli a i Mitra Govedarice u selu Vrbici kod Avtovca, koje je žive spalila u ku ama, a zatim na vezane ljude u avtova kim i gata kom zatvoru. Evo šta se o tome kaže u izveštaju Oružni kog krila Bile a:

»Na 22. lipnja otišao sam u Nevesinje i stupio u vezu sa Ustaškim stanom, te je 23. lipnja iz Nevesinja otišao zapovjednik sa ve im brojem ustaša u Avtovac, odakle su u suradnji sa ustašama iz Gacka i Avtovca izvršili jedno nasilno izvi anje u pravcu Stepena sa 200 ustaša. Na mjestu zvanom Zborna Gomila ustaše su do ekane puš anom vatrom od pobunjenika, morale su se razviti za borbu. Uspelo im je da proteraju pobunjenike sa Stepena i Pržina, nakon ega su upalili selo Šukovi e, Stepen, Pržine, Pusto Polje i 8 ku a uz cestu kod Stepena. Borba je bila oštra i trajala je do 18 sati i 30 minuta, kada su se ustaše iz navedenih sela povukle pra epe puš anom vatrom pobunjenika (podvukli automobil). . Sa naše strane sudjelovalo je u navedenoj borbi oko 200 ljudi, dok se je dobio utisak da je protivnika bilo 600 do 1000 ljudi. Gubitak na strani ustaša bilo je 4 mrtvi i 4 ranjena, a gubici neprijatelja su nepoznati, iako se smatra da su brojni.. Po nalogu zapovjednika ustaša no u 23. na 24. lipnja uhva eni su u Gackom svi Srbi od 16 godina naviše, od ega je u toku no i poubijano 26 ljudi, a ostatak e biti navodno otpremljen u logor u Nevesinje. .

Otpremanje ostalih za Nevesinje nije sprovedeno, jer je sutradan buknuo opšti narodni ustanak u nevesinskom srezu, koji je onemogu io ustašku »Vidovdansku akciju« t.j. masovni pokolj srpskog stanovništva u isto noj Hercegovini. Posebni opunomo enik poglavnika Paveli a general Lakša, u svom izveštaju od 5. jula isti e da su se ustaše pripremale da na Vidovdan, 28. juna, izvrše »jedno op e krvoprolie, koje bi sa sobom moglo povu i najneugodnije posledice«.

OPŠTI NARODNI USTANAK U GORNJOJ HERCEGOVINI 24. JUNA 1941.

U drugoj polovini juna situacija u isto noj Hercegovini bila je krajnje zaoštrena. U svesti naroda, suo enog sa namerom ustaša da ga fizi ki istrebe, sazrevala je ideja o opštem narodnom ustanku protiv

okupatorsko-kvislinške vlasti, kao jedinom izlazu iz te naizgled bezizlazne situacije. To sudbonosno i jedino spasonosno rešenje nije se moglo dugo odlagati, jer su svakodnevni pokolj, zatvaranja i interniranja srpskog stanovništva, s jedne, i dovla enja novih ustaško-domobranksih snaga u Hercegovinu, s druge strane, menjali brojni odnos snaga u korist neprijatelja.

U toj mu noj situaciji i opštoj psihozi ustanika koja je vladala u isto noj Hercegovini, vest o ulasku SSSR-a u rat blesnula je kao jedina nuda spasenja. Borbeno raspoloženje masa se rasplamsalo. Tradicionalna ljubav prema Rusiji iz ranijih oslobođila kih ratova protiv turskih i germanskih osvajača a živila je u narodu. Posle munjevitog sloma Francuske, ljudi u isto noj Hercegovini polagali su jedinu nadu u snagu Rusije. Tu nadu i veru ulivala im je pre, za vreme i posle aprilskog rata Komunisti ka partija Jugoslavije. Postojale su iluzije o pristizanju neposredne sovjetske pomoći i o brzom završetku rata

Vest o napadu Nemačke na SSSR, stigla je do nevesinjskih sela tek 23. juna. Biograđane je o tome obavestio Radosav Dragović iz Udrežnja. Skoro u isto vreme stigla je iz Nevesinja u selo Biograd i Milica Pojužina sa pismom sledeće sadržine:

»Dragi drugovi, u Nevesinju su zatvoreni svi Srbi od 16 godina naviše. Sutra ujutro, ustaše će doći u Biograd da uine to isto. Nedajte se, branite se s oružjem, više niste sami. Juče je Rusija ušla u rat protiv Nemačke. Priča se da ruski avioni bombarduju Berlin...«

Vest se brzo širila kroz nevesinjska sela, izazivajući silno oduševljenje i opšte borbeno raspoloženje masa. Ona je ujedno prihvaćena kao signal za po etak opštег narodnog ustanka. O tome govori i pesma koja se toga dana zaorila hercegovačkim kršćanima:

*„S Bjelašnice vila klije,
Hercegovina redom vije,
Dizite se braće mila,
Rusija je zaratila!“*

U nevesinjskim selima je vrilo. Pucale su puške, zvonila su crkvena zvona, ljudi su oblačili sve ana odela i dozivali se, na visovima su paljene vatre, isto kao i u početku hercegovačkog ustanka 1875. godine. Počete narodne vojske pojavile su budnost i pripremale se za akciju, - ovoga puta za ofanzivnu akciju iji je cilj bio oslobođenje od najcrnjeg oblika tla enja koji je zabeležila istorija ove anstave. Opšte borbeno raspoloženje koje je zahvatilo mase, reljefno je izrazio Mirko Vučetić, tada knez u selu Bijogradu, kada je pred okupljenim Biograđanima dovikao Dragu Pojužinu: »Pucaj Drago, neka sve goriti!«

Tako je i bilo, slobodarsko Nevesinje ponovo je ustalo na noge. Biograđani su zanočili na Kulinama i Bukvici i ekujući i napadaju ustaše. Drežnjanini i Bratačani su se pripremali da sutradan rano krenu prema Nevesinju. Lukavčani i Zovodoljanini su opsesivali žandarmerijsku stanicu. Kolešani i njihovi susedi sa Zaloma blokirali su Rilju, dok su se ustanci iz sela oko Bišine pripremali za presecanje komunikacije Mostar - Nevesinje. Cele noći, iz sela hitali su kuriri pešaci i konjanici, noseći obaveste da se priprema napad na Nevesinje.

No u 23/24. juna oko 70 ljudi iz sela Lukavca i Zovog Dola blokiralo je žandarmerijsku stanicu u Lukavcu u kojoj se nalazilo 24 žandarma. Pred zorom, ustanci su uputili u stanicu Jefta Kisi a bivšeg solunskog dobrovoljca iz Lukavca, da u njihovo ime pozove žandarme na

predaju. Rekli su mu da ne zaboravi da upozori žandarme da se me u ustanicima nalazi veliki broj Crnogoraca.

Ustani ki parlamentar se ubrzo našao pred komandirom stanice Grgom Kukrikom, koji ga je molio da odmah ode na Divin i obavesti tamošnju žandarmerijsku stanicu o situaciji u Lukavcu, obe avaju i mu bogatu nagradu. »Ja sam došao po nalogu narodne vojske da vas pozovem na predaju, da ne ginete uzaludno, a ne da se brinem o vašem poja anju« - Odlu no mu je odgovorio stari ratnik.

Pošto je Kisi obavestio ustanike da žandarmi ne e da se predaju, stanica je sa svih strana obasuta puš anom i puškomitraljeskom vatrom. Tek tada su žandarmi istakli belu zastavu; ustanici su ih razoružali i saslušali a potom njih trinaestoricu poveli sa sobom prema Nevesinju. Pošto je utvr eno da su pripadali ustaškom pokretu i vršili zlo ine, narodni sud ih je osudio na smrt streljanjem. Presuda je izvršena istoga dana kod sela Odžaka. Komandir stanice Kukrika osu en je i streljan nekoliko dana docnije.

U stanici je zaplenjeno ukupno 35 pušaka, 16 pištolja i nekoliko sanduka puš ane municije i bombi. Na en je i spisak 250 ljudi sa podru ja žandarmerijske stanice Lukavac, koje je narednih dana trebalo likvidirati.

Likvidacijom žandarmerijske stanice, Lukavac je za NDH bio definitivno izgubljen. Ova stanica nikada više nije obnovljena. Dva meseca docnije, komanda 4. oružni ke pukovnije, isticala je da bi za preotimanje Lukavca iz ruku ustanika trebalo angažovati šest do sedam stotina vojnika, dve baterije artiljerije i dva do tri tenka. Me utim, ni tada ni docnije tzv. NDH nije bila u mogu nosti da angaže toliko snage tako da je i ustani ki Lukavac za nju ostao neosvojiv za sve vreme rata.

Posle zauzimanja žandarmerijske stanice, ustanici su izabrali za svoja komandira Dukicu Grahovca, uglednog seljaka iz Gornjeg Lukavca, simpatizera KPJ, koji je potpuno opravdao njihovo poverenje. Za nepunu godinu dana ovaj otresiti seljak uzdigao se do visokih položaja u NOV i POJ: bio je komandant partizanskog bataljona »Nevesinjska puška«, zatim komandant Operativnog sektora Nevesinje - Gacko i zamennik komandanta Severnohercegova kog odreda. Posle teškog ranjavanja u borbi u Bar u 17. aprila umro je maja 1942. godine u selu Izgorina. Proglašen je za narodnog heroja.

Pred zoru 24. juna, ustanici su iz sela Koleška i Zaloma, koncentri - no krenuli prema žandarmerijskoj stanicu u selu Riljima na putu Nevesinje - Gacko, u kojoj se tada nalazilo šest žandarma od ukupno 18, koliko je brojala ova stanica. Ostali su se nalazili u patroli u Kifinom Selu i Plužinama.

Oko šest asova, jedna grupa ustanika otvorila je vatru na opkoljenu stanicu, a potom je upu en poziv žandarmima na predaju. Me utim, umesto odgovora, iz stanice je otvorena jaka puškomitraljeska i puš ana vatra.

Budu i da žandarmi nisu prihvatali ni ponovljeni poziv na predaju, formirana je grupa od pet bombaša, koja je pod zaštitom bliske pušane i puškomitraljeske vatre prišla do samog zida kasarne, u koju je ubacila nekoliko ru nih bombi. Tek posle toga žandarmi su se predali. Razoružani žandarmi zadržani su u selu radi ispitivanja. Narodni sud je svu šestoricu osudio na smrt streljanjem.

U stanici je zaplenjeno 15 pušaka, jedan puškomitraljez i nekoliko sanduka municije i bombi.

Istoga dana ustani ka eta iz sela Šipa na uništila je grupu od šest 424 ustaša i žandarma koja je došla u selo da hapsi ugledne ljude.

NAPAD NA NEVESINJE

Ustanak je uzimao sve veće razmere. U prepodnevnim asovima 24. juna ustaničke snage su se prikupljale i približavale Nevesinju. Manje grupe ustanika samoinicijativno su odmah otišle u Bišinu, na Trusinu i na Morine, radi spreavanja intervencije neprijateljevih snaga od Mostara, Stoca i Kalinovika.

Ete narodne vojske jugoistočnog dela ondašnjeg nevesinjskog sreća prikupile su se u selu Odžaku. Ispred njih je pobeglo 15 ustaša, koje su toga dana nameravale da izvrše nove zloine u susednom selu Biogradu. Po dolasku u selo, Drago Papić, metalski radnik i član KPJ (doknije komandir partizanske ete, komandant Trećeg udarnog bataljona, poginuo junca 1942. godine na Zelengori) i Dušan Brenjo, član SKOJ-a, istakli su veliku crvenu zastavu na minaret džamije u selu Odžaku. Ovaj proleterski simbol ponela je i ustanička kolona koja je nastavila pokret ka Nevesinju.

Istoga dana na Plužinama su ustanici iz sela Koleška formirali etu od oko 150 boraca, naoružanih sa 70 pušaka i 2 puškomitrailjeza i za komandira izabrali Vasa Kovacevića (nosilac »Partizanske spomenice 1941«). Tom prilikom, eti je na sve anane predata crvena zastava sa srpskim i ekipnim kojima su izvezle devojke iz sela Plužina.

Ustanici iz sela Brata i prešli su reku Zalomku i kod Kifinog Sela sukobili se sa jednom žandarmerijskom patrolom. U kratkotrajnoj borbi ubijena su tri žandarma, a ostali su pobegli u Nevesinje. Na strani ustanika poginuli su Filip Marić i Drago Samardžić, metalski radnik i član KPJ, koji je pokušao da 'golim rukama' uhvati naoružanog žandarma.

Obavešten o napadu ustanika na žandarmerijske stanice u Lukavcu, Riljima i Morinama i pošto je sa svoje osmatračnice primetio kolone ustanika, koje su se od Odžaka i Kifinog Sela kretale prema Nevesinju, natporučnik Franjo Sudar je, u 10. asova, dao znak za uzbunu u nevesinjskom garnizonu. U isto vreme uputio je autobusom 20 ustaša za pojava anđelija žandarmerijske stanice na Bakra u Bišini i radi obezbeđenja puta Mostar-Nevesinje, kroz Bišinu. Nešto kasnije, grupa ustaških funkcionera iz Nevesinja je pobegla autobusom i jednim putničkim kolima prema Mostaru. Ustanici su na Grepku, iz velike daljine, obasuli vozila puškom vatrom, od koje su poginula trojica ustaša, a ustaški logornik iz Nevesinja je bio Preka ranjen. Međutim, vozila su velikom brzinom umakla u Bišinu, ali su ubrzo naletela na prepreku od gomile kamenja koju je kod pećine Novakuše postavila grupa ustanika iz sela Bukorići i Rabine. Ustaše su ostavile vozila na putu i pobegle kroz šumu.

U Nevesinju se pre po etka napada nalazilo oko 900 ustaša, domobrana, žandarma i naoružanih meštana. Oni su blagovremeno poseli utvrđene objekte Kneža u i Vojni logor i pojedine kamene kuće na ulazu u grad.

Napad na Nevesinje počeo je oko 16. asova sa tri strane. Sa severoistoka u pravcu Vojnog logora napadali su ustanici iz sela Brata, Kifinog Sela, Batkovića, Zaloma i Bojišta; sa jugoistoka, prema utvrdi Kneža i u gradu, ustanici iz Lukavca, Zovog Dola, Drežnja, Grabovice, Odžaka i drugih sela; sa jugozapada, ustanici Bijograda, Udežnja, Rabine, Bukorići i Šehovine. Na sva tri pravca napad je počeo gotovo istovremeno. Poneti veliki borbenim oduševljenjem i ohrabreni brzom likvidacijom žandarmerijskih stanica u Lukavcu i Riljima, ustanici su silovito jurnuli na grad. Iako do ekani snažnom i organizovanom mitraljeskom i puškom vatrom neprijatelja, oni su u prvom napadu izbili pod same gradske zidine gde su bili prisiljeni da zalednu. Ve-

u tom prvom jurišu palo je pet ustanika: Grahovac Trifko, Bogdanovi Risto, Spremo Sava, Grubaši Vojin i Pojužina Nikola. Pošto ni u drugom jurišu nisu uspeli da prođu u grad, ustanici su se povukli na polazne položaje.

Kada je borba bila u najvećem jeku, u Nevesinje je pristigla jedna satnija domobrana iz Mostara sa kojom je dopremljena i veća količina municije, jer ustanici nisu na vreme bili postavili odbranu oko prepreke na cesti u Bišini. Time je neprijateljski garnizon znatno pojačan i šansa ustanika da u ponovljenom napadu zauzmu grad smanjena.

Posle ovog neuspelog napada na Nevesinje, već 24. juna uvečer u Bakvici je održan sastanak komandira ustanika i etaka. Izvršena je kratka analiza napada i slabosti koje su se pojavile. Odlučeno je da se u toku noći 24./25. juna izvrši drugi napad na Nevesinje, da se pojačaju snage u Bišini, na Trusini i na Morinama radi sprečavanja intervencije novih neprijateljskih snaga.

Drugi napad na Nevesinje izvršen je pred zorom 25. juna. Koristeći ustanici su od Grepka prodrići u grad. Ali, budući da nisu mogli da zauzmu utvrđenu Knežu i Vojni logor, ponovo su bili prisiljeni da se povuku na polazne položaje. Posle ovog pokušaja ostavljeni su samo manje snage da drže grad u blokadi, a većina boraca upućena je u Bišinu kuda je bio usmeren napad prispevkih neprijateljevih pojačanja radi deblokiranja Nevesinja. Deo ustanika iz Lukavca, Zovog Dola i ostalih selo jugoistočnog dela nevesinjskog sreza, upućeni su na Trusinu, gde su već bile otpočele oštredne borbe sa ustaškim snagama koje su nadirale od Stoca.

Napad ustanika na Nevesinje i potpun prekid svih veza sa pobunjenim područjem izazvali su zaprepašćenje i uzbunu u Glavnom ustaškom stanu. Dvadeset petog juna u 11.15 poslao je »vojskovo i« Slavku Kvaterniku alarmantan telegram u kome je stajalo:

»Danas u 10 sati naoružani pobunjenici ušli su u Nevesinje, prekinuli telegrafske i telefonske veze. Jedna satnija je sa njima u teškoj borbi. Poslata je još jedna satnija iz Mostara u pomo.«

Pošto je primio ovu depešu, Kvaternik je odmah telefonom naredio komandantu Bosanskog divizijskog područja, da jadranskom području pruži svestranu pomoć u trupama i materijalu.

O nevesinjskom ustanku obavešteni su odmah nemaci i italijanski predstavnici u NDH.

»Dana 25. juna oko podne - piše nemac u Zagrebu Glajze Horstenau - »pozvao me je telefonom general Lakša (Laxa), zamenik Kvaternika, o igledno nervozan, da mi saopšti o napadu 4 - 5.000 crnogorskih i srpskih pobunjenika preko Gacke u Nevesinje. Sporazumno sa našim poslanikom odlučio sam da pošaljem jednog oficira moga štaba mojim avionom »Lunja», da sve ovo izvidi, budući da su sve veze bile prekinute, a jednovremeno je trebalo pokazati, da postoji i naše interesovanje za sudbinu NDH...«

Pristupilo se mobilizaciji svih raspoloživih snaga da se ustanak uguši u samom početku. Slavko Kvaternik o tome, pored ostalog, kaže:

»Slaš sam u Hercegovinu jedan bataljon domobrana za drugim, mislim oko 7 ili 8 bataljona (Brojno stanje domobranskog bataljona iznosilo je oko 800 ljudi), sve što sam mogao smo i, upravo do zadnjeg domobrana. Prije uvjeti danas obućeni bili su drugi dan na transportu za Hercegovinu. Da stvorim tamo domobranstvu još veći autoritet poslao sam dalje i moga zamenika generala Lakšu.«

Dvadeset petog juna predvečer iz Sarajeva je upućena jedna etaka 17. pešadijskog bataljona preko Kalinovika i Uloga prema Nevesinju, a ostale dve ete ovog bataljona i novoformirani 21. pešadijski bataljon, koji

je bio predvi en za Travnik, sa 50.000 metaka i 200 ru nih bombi upu- eni su u Mostar radi angažovanja na pravcu Mostar-Nevesinje. Dva dana docnije, iz Sarajevskog divizijskog podru ja u Hercegovinu su upu- eni 11. i 15. bataljon, a iz Osje kog podru ja 23. pešadijski bataljon i jedna baterija haubica.

Pripreme za deblokiranje Nevesinja otpo ele su ve 25. juna, kada je iz Mostara na Bakra ušu dovezena jedna eta domobrana i grupa od 70 ustaša. Rano ujutru, 26. juna, ove snage otpo ele su nastupanje ka Nevesinju. Njihova bo na osiguranja krenula su kroz šemu preko Mirkunjice ka Vilenjaku i preko Varde ka Grepku. Kada je glavnina kolone stigla do etne Poljane, ustanici su je do ekali snažnom puš anom vatrom sa bliskog odstojanja i ru nim bombama i za kratko vreme je razbili. Ubijeno je 12 neprijateljevih vojnika i starešina, me u kojima i ustaški poru nik Zovko Jure i Klan i Franjo, istaknuti frankovac. U ruke ustanika pao je dragocen plen: jedan mitraljez »Švarcloze«, jedan puškomitraljez »zbrojovka«, 30 pušaka, 20 sanduka municije, nekoliko sanduka bombi, 50 vojni kih ranaca sa opremom i znatne koli ine hrane. Uništena su 4 kamiona i jedna putni ka kola. Preostali domobrani i ustaše bežali su u panikom strahu prema Mostaru, tako da ih oficiri ni pištoljima nisu mogli zaustaviti.

im je saznao za poraz svojih snaga u Bišini, pukovnik Prohaska je automobilom krenuo iz Mostara i oko 13 asova stigao na Bakra ušu, gde je preuzeo komandu nad svim snagama koje su napadale na pravcu Mostar-Nevesinje. Izme u 16 i 19 asova na Bakra ušu je stigla nova grupa od 80 ustaša iz zapadne Hercegovine i 18. pešadijski bataljon domobrana iz Mostara. U isto vreme, vršena je mobilizacija »divljih« ustaša u zapadnoj Hercegovini. Dva ustaška izvora ka aviona vršila su izvi anje i mitraljiranje ustanika kih položaja na pravcu Bakra uša-Nevesinje.

Pošto se u rejonu Bakra uše prikupilo preko 1.200 domobrana, ustaša i žandarma, 27. juna ujutru ove snage po ele su nastupanje prema Nevesinju u tri kolone: leva, pravcem selo Jar ište-Mala velež-Grebak; srednja, u zahvatu puta Mostar-Nevesinje i desna, pravcem Mukinjica-Vilenjak. Na sva tri pravca nalazilo se oko 200 ustanika naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom. Pa, ipak, neprijatelj je sporo nastupao. Tek oko 12 asova ustaše su ušle u selo Jar išta i zapalile sve srpske ku e (porodice Brstina, Savi a, orluka i Šakota). Ostale dve kolone još sporije su napredovale. One su tokom celog dana zadržane jakom vatrom ustanika sa zapadnih padina Mukinjice i Vilenjaka.

U me uvremenu na ovaj pravac su upu ena još dva bataljona domobrana (17. i 21) sa jednom baterijom haubica. Po pristizanju ovih poja anja nastavljen je nastupanje ka Nevesinju ujutru 28. juna. Najja i pritisak vršen je na pravcu Jelova glava-Mala velež-Grebak. Svim ustanikim snagama koje su zatvarale ovaj pravac komandovao je Dušan Brstina (docnije bio: komandant partizanskog bataljona »Bišina« i 4. bataljona 10. hercegova ke brigade, ve nik I i II zasedanja AVNOJ-a i I, II i III zasedanja ZAVNOBIH-a, general-major JNA u penziji). Ustani ke snage su žilavo branile Oštari vrh i Gradinu i tek oko 16 asova napustile Grebak, preko koga su ustaško-domobranske snage pod komandom pukovnika Prohaske ušle u Nevesinje.

Po podne 27. juna na Vilenjaku su se sastali komandiri ustanika kih eta, koje su se borile u Bišini i odlu ili da se sve ustani ke snage iz

Bišine povuku na levu obalu reke Zalomke. Odlu eno je, tako e, da se sa borcima povu e i celokupno stanovništvo iz sela Rabine, Bukori a, Udrežnja, Miljevca, Žiljeva, Batkovi a, Šehovine i Biograda.

U toku no i 24/25. juna, kada je gro ustani kih snaga bio angažovan u napadu na Nevesinje, oko 200 ustaša, sa tabornikom iz sela Berkovi a Osmanom ulepom na elu, upalo je u selo Krivi Do na Trusini, pohvatili i streljali etvoricu ljudi. Manja grupa ustanika iz sela Trusine, Studenaca i Bež eda uspela je da zadrži višestruko nadmo nije ustaške odrede, kojima su komandovali poznati ustaški razbojnici Ante Pejkovi , bra a Tonogal, Anton Zli ari i drugi, do pristizanja poja anja.

Oštре borbe vo ene su tih dana i na Morinama. Naime, ustani ka eta iz sela Koleška, sutradan posle formiranja, tj. 25. juna, bez borbe je zauzela žandarmerijsku stanicu na Morinama i zapalili je. Žandarmi su pobegli u Ulog. U isto vreme razoružano je nekoliko »divljih« ustaša iz mahale Bjelovi a i Planinice. Samo dvojica od njih su od narodnog suda osu eni na smrt i streljani.

Sutradan, 26. juna, dok su se ustanici pripremali da krenu na Nevesinje, neo ekivano se preko Morina pojavila kolona od nekoliko kamiona domobrana, koja se kretala prema Svatovskom groblju. Ustanici su se ubrzo pribrali i otvorili vatru. Neprijatelj se zaustavio, razvio u strelja ki stroj i krenuo prema Vranjkuši. Došlo je do oštре borbe u susretu. Upravo u trenutku kada su se ustanici pripremali da pre u u protivnapad, na njihovom desnom krili pojavila se grupa konjanika (bili su to seljaci iz sela Slivalja koji su hitali u pomo Koleš anima). Misle i da su to ustaše iz Bor a, ustani ka eta po elu je da se povla i.

Koriste i se ovom zabunom, domobrani su se ukrcali u kamione i nastavili put ka Nevesinju, ostavljaju i deo snaga na položaju kod Vranjkuše.

OSLOBO ENJE AVTOVCA

Posle 24. juna u isto noj Hercegovini bukti plamen ustanka. Dok nevesinjski ustanici vode oštре borbe sa višestruko nadmo njim neprijateljevim snagama, koje nadiru od Mostara, Stoca i Sarajeva koncentri no prema Nevesinju - gata ki ustanici sa borcima Pive, Golije i Banjana, vrše užurbane pripreme za napad na Avtovac i Gacko.

»Obru se steže oko Gacka i Avtovca« - isti e se u izveštaju komandira oružni kog voda u Gacku natporu nika Markusa - i odmetnici se spremaju da napadnu pomenuta mjesta. Sve telefonske veze su prekinute kao i svaki saobra aj. Sa naših položaja vidimo neprijatelje kako se prebacuju i organizuju. Svi Srbi koji se nijesu prije odmetnuli, pogledi su u goru i pridružili se ustanicima. . . «

Ujutru 25. juna, ete narodne vojske iz sela Jugovi a, Dubljevi a, Slivalja, Fojnice i Ljeskova Duba, pod komandom Vula Skoka (ugledni seljak iz sela Jugovi a, poginuo kao politi ki komesar ete 17. aprila 1942. godine u borbi na Bor u), napali su i zauzeli žandarmerijsku stanicu u Fojnici. Tom prilikom ubijen je jedan, a zarobljena dva žandarma, koji su posle sedam dana pušteni na slobodu.

»Dana 25. lipnja 1941. godine oko 17,30 sati bila je napadnuta oružni ka postaja Fojnica« - piše u navedenom izveštaju natporu nik Markus - »U postaji se nalazilo šest oružnika koji su se upustili u borbu sa napada ima i u toj borbi je poginuo oružnik pokusnik Srebrenovi Josip, dva pokusna oružnika bila su zarobljena, te nakon sedam dana puštena, dok su se troica spasila bjegom... «

Ustanici su zapalili opštinsku arhivu, iskidali telefonske i telegraf-ske veze sa Nevesinjem, srušili kameni most na Kunjaku kod sela Ri-bar-a i onemogu ili svaki saobra aj na komunikaciji Nevesinje - Gacko. U isto vreme napadnuta je i naterana u bekstvo ustaška posada u selu Nadini i.

Istoga dana, seljaci iz sela Davidovi a i Bijeljana napali su žandar-merijsku stanicu Divan, ali su žandarmi, pošto su dobili poja anje iz Bi-le e, odbili taj napad.

Svi pokušaji neprijatelja da deblokira Avtovac i Gacko ostali su bez uspeha. Tako, na primer, jedan vod domobrana koji je 26. juna upu en na dva kamiona iz Bile e u Avtovac, do ekan je od ustanika na Kobiljoj glavi. Borba je bila kratka. Kamioni su uništeni ru nim bombama, a de-vet domobrana zarobljeno, dok su se ostali razbežali. »Zarobljeni zapo-vjednik voda i 8 domobrana razoružani su, a potom pušteni na slobodu«, kaže se u izveštaju Jadranskog divizijskog podru ja.

Ništa bolje se nisu proveli ni italijanski fašisti koji su 27. juna kre-nuli iz Bile e da utvrde šta se to doga a u gornjoj Hercegovini i svim raspoloživim sretstvima zavedu red. Samouvereni pripadnici 49. legije crnih košulja marševali su bez bo nog obezbe enja, ali su iznenada upali u zasedu koju su im na Kobiljoj glavi postavili Ljubo Kurdulija i Obrad Boljanovi sa grupom ustanika. Obasuti iznenadnom puš anom vatrom i ru nim bombama, italijanski fašisti su se dali u bekstvo i nisu se zaustavili pre Bile e. Puš anim plotunima, koji su 27. juna 1941. go-dine pokosili vojnike fašisti ke Italije, hercegova ki ustanici najavili su po etak partizanskog rata na Balkanu, koji ne e prestati sve dok i poslednji fašista, sem ratnih zarobljenika, ne napusti njihovu privremeno porobljenu, ali nikada pokorenou otadžbinu.

Dan ranije, tj. 26. juna, održan je u selu Dramešini pod vrletnim Le-bršnikom veliki zbor narodnih prvaka gata kog sreza i pograni nih sela Crne Gore, koji je podse ao na zborove održane u ovim krajevima uo i hercegova kog ustanka 1875. godine. I na ovome zboru, kao i na onim ranijim, raspravljaljalo se o prerastanju prvi oružanih borbi u opšti narodni ustanak protiv okupatora i njegovih kvislinga. Rešeno je da se taj sudbonosni potez povu e na Vidovdan, 28. juna, napadom na Avtovac i Gacko. Konstatovano je da dotadašnja rudimentarna organizacija ustanka, oli ena u etama narodne vojske, ne zadovoljava, pa je odlu eno da se ona dalje razvija i usavršava organizovanjem ve ih jedinica i štabova narodne vojske. Budu i da su ustaški zlo ini izazvali opštu reak-ciju koja je mogla dobiti šovinisti ki i osvetni ki karakter, na inicijativu lanova i simpatizera KPJ, zbor u Dramešini doneo je zaklju ak da zli-kovce treba kazniti, ali da se ne sme dopustiti plja ka, paljenje i ubi-janje nedužnog muslimanskog stanovništva.

Za napad na Avtovac prikupilo se u selu Lipniku oko 400 ustanika, od kojih je formiran bataljon od etri ete (ete su imale po etiri voda) sa odgovaraju im pozadinskim delovima. Za komandanta bataljona izabran je kapetan bivše jugoslovenske vojske Dušan Bajagi . On je, sa komandirima eta, izvršio organizaciju napada, ak je izdao i borbe-nu zapovest za napad.

Avtovac je branilo oko 300 ustaša i domobrana, koji su poseli ranije pripremljene položaje za odbranu na desnoj obali reke Mušnice, zatim na Kosmaj i Jovanovom Brdu. U samoj varošici pripremljeni su za odb-ranu Sokolski dom i vojni logor, sagra en još za vreme Austro-Ugarske.

Odbranu je pomagalo nekoliko aviona sa aerodroma iz Mostara i Sarajeva i ustaški odredi iz Kule Fazlagi a i Bor a.

Napad na Avtovac po eo je u ranim jutarnjim asovima 28. juna, koncentri no od sela Samobora, Lipnika i Jasenika. U prvom naletu ustanici su ovladali položajima spoljne odbrane i saterali neprijatelja u nekoliko utvr enih ta aka u samoj varošici, koje su žilavo branjene.

Kada je borba za Avtovac bila u najve em jeku, Italijani su ponovo pokušali da se sa jakim snagama iz Bile a probiju u Avtovac i pomognu odbranu svojih saveznika, ali su opet do ekani vatrom ustanika i odba eni na polazne položaje. U istorijskom dnevniku italijanske 2. armije 28. juna je zapisano:

»Komandant 6. korpusa današnjom depešom 1478 u 10 i 30 asova javlja da su, uve e 27. i ujutru 28. juna, kamioni divizije »Marche« bili obasuti puš anom vatrom i ru nim bombama izme u sela Korita i Stepena, na pola puta izme u Bile a i Gacka. Na našoj strani 3 mrtva i 16 ranjenih, Nare eno iš enje zone. . . «

I nema ki opunomo eni general u Zagrebu Horstenau, izvestio je Vrhovnu komandu Vermahta o prvom sukobu hercegova kih ustanika sa italijanskim trupama. On je, naime, 30. juna javio u Berlin »da su ustanici u Avtovcu otvorili vatru na jedan jasno zastavom ozna en italijanski odred koji se nalazio na maršu«, a sutradan poslao opštirniji izveštaj u kome se, izme u ostalog, kaže:

»Sa italijanske strane upu ena je iz Bile e jedna isturena jedinica od dva bataljona na kamionima za Avtovac. Na oba bataljona je otvorena vatra, tako da su se oni odmah vratili na polazne položane. Italijanski komandant divizije u Mostaru je zbog takvog držanja svojih jedinica vrlo ljut i ima nameru da u estvuje sa ja im snagama u akciji oko zavo enja mira i reda. . . Vojno rukovodstvo NDH, koje želi da po mogu nosti izbegne ve u italijansku pomo , zamolilo je da im stavim na raspolaganje 25 tenkova bivše jugoslovenske vojske, što je ionako zaplenjeni materijal. Ja sam za ovo, na svoju odgovornost, dao saglasnost. . . «

Ni avioni NDH, koji su bombardovali i mitraljirali ustanici ke položaje i sela, nisu prošli nekažnjeno. Plotunskom vatrom ustanici su oborili jedan avion, a drugi oštetili i prisilili na prinudno sletanje. I nevesinjski ustanici prisilili su na prinudno sletanje jedan avion. Time je vazduhoplovstvo tzv. Nezavisne Državne Hrvatske bilo prepolovljeno. »Od šest aviona NDH« - isti e u svom izveštaju nema ki general Horstenau - »jedan je oboren, a dva su bila prisiljena na prinudno sletanje.«

Zaprepaš enje i paniku u redovima neprijatelja izazvalo je dejstvo ustanika ru nim bombama. Demoralisanoj odbrani Avtovca se u inilo da je tuku ne ru ne bombe nego cela baterija. Zahva en panikom, krlini zapovednik iz Bile e obavestio je 4. oružni ku pukovniju da »pobunjenici imaju etiri topa.«

Kada su predve e ustanici izvršili drugi juriš, odbrana Avtovca se razbežala na sve strane. Evo šta se o tome kaže u izveštaju Oružni kog krila Bile a:

»28. lipnja t.g. Avtovac napadnut. Naša tamošnja satnija sva razbijena. Osam domobrana došlo 29. lipnja u Bile u, a za ostale se ne zna gde su. . . «.

Opštirniji izveštaj o napadu na Avtovac i njegovom zauzimanju uputio je komandir oružni kog voda u Gacku, Josip Markus, 4. oružni koj pukovniji. Citira emo neke delove toga izveštaja:

»Napad na Avtovac, koji je bio brižljivo pripremljen, izvršen je jednovremeno sa tri strane iz Lipnika, Jasenika i Miholja a. Napada i su u po etku imali nešto uspeha, jer su iznenada napali. Me utim, kada su se naši snašli bili su napada i malo potisnuti, pa je do nave e trajala pozicijska borba. Prema procjeni napada a je bilo oko 1.500 od toga oko 1.000 sa puškama. Istoga dana nave e oko 11 sati, pod okriljem no i napali su u masama Avtovac te ga osvojili. Vojska se je zbog nedostatka municije moralje povu i preko polja prema selu Me uli ima i Klju u . . . .

29. lipnja t.g. o ekujemo svaki as napad na Gacko. Iz Gacka seli sve što može u sus jedna sela Fazlagi a Kule. Branioca Gacka bilo je oko 50 i to 20 oružnika i 30 ustaša. Utvrdili smo se i o ekivali nove doga aje. Me utim, oko 17 sati po podne stiže nam pomo - 100 talijanskih kamiona došlo je u Gacko. Pred Avtovcem pobunjenici su otvorili mitraljesku vatru na Talijane, ali kako je ovo bila motorizovana divizija, pobunjenici su se povukli iz Avtovca u Jasenik i Lipnik. Talijani su boravili kod nas samo jednu no , te su rano ujutro napustili Gacko i uputili se u Bile u prepustaštu i nas sudbini. Njima je bio cilj da pokupe svojih trideset vojnika koje su odmetnici raspršili na Kobiljoj glavi. Po podne 30. lipnja dolazi 180 naših vojnika iz sela Klju a koji su se prije borili u Avtovcu, te smo mi oružnici i vojnici organizovali položaje za odbranu. No je bila strašna: bura, gromovi i kiša još su strašnije delovali na branioce. Pravo je uđo što napada i nisu iskoristili ovu no , jer odbrana usled vremenskih neprilika nebi bila djelotvorna. Ta naša najkritičnija no prošla je relativno dosta mirno i Gacko je ostalo pošte eno . . . .

U borbama oko Avtovca poginulo je 8 vojnika dok je 12 ranjeno. Nadalje je poginulo oko 30 mještana iz Avtovca i Mulja.

U vrijeme od 20 do 28. lipnja t.g. poginulo je tako e 6 talijanskih vojnika dok ih je 18 ranjeno . . . .«

U borbama za Avtovac ustanici su imali 7 mrtvih i 10 ranjenih boraca.

Iako je situacija bila krajnje zaoštrena, u toku junskog ustanka, sve do zauzimanja Avtovca i Mulja, nije bilo ni jednog pokušaja nasilja i plja ke nad nedužnim muslimanskim stanovništvom. Naprotiv, ustanika eta iz sela Jugovi a postavila je stražu ispred ku a svojih komšija Muslimana Juga da bi ih zaštitila od eventualne samovolje šovinisti kih elemenata. I u selu Brata u ustanici ke straže su uvale Muslimane Muraspahi e, u Grabovici Kevelje, u Biogradu upine, u Odžaku Šaran i e, u Jar ištima Mari e, Gadare, Kukrice i druge muslimanske i hrvatske porodice. U selu Plužinama ustanici su od Muslimana oduzeli oružje koje im je podelila ustaška vlast, ali nikoga nisu ubili. Mada je tokom juna ustaška vlast u Hercegovini izvršila brojne stravi ne zlo ine nad srpskim stanovništvom, ustanici su, kao što smo iz prethodnog teksta videli, puštah na slobodu ak i zarobljene pripadnike oružanih snaga te vlasti, izuzimaju i, razume se, one koji su u estvovali u zlo inima. Me-

utim, prilikom zauzimanja Avtovca i Mulja, uprkos pomenutim zaklju cima koji su doneti na narodnom zboru u selu Dramešini, u redovima ustanika pojavili su se revanšisti ki elementi (me u njima je bio ne mali broj ljudi ija je bliska rodbina tih dana poklana od ustaša), koji su po eli da ubijaju nebora ko muslimansko stanovništvo, plja ka ju i pale sve muslimanske ku e u Avtovcu i Muljima; ukupno su ubijena 32 lica, me u kojima jedanaestoro neja i (staraca, žena i dece) i zapaljeno 78 ku a. Prilikom napada na Avtovac iza ustanici kih eta kretale su se neorganizovane gomile, na koje se u uslovima borbe nije mogao da vrši ja i uticaj. Upravo te gomile su prve po ele da krše trezvene i racionalne zaklju ke, donete na narodnom zboru u selu Dramešini. One su oplja kale ne samo muslimanske nego i srpske trgovke radnje u Avtovcu. Radi se, dakle, o elementima stihije, vernim pratiocem svih masovnih narodnih pokreta u istoriji, od ega nije bio pošte en ni junski ustanak. Ubijanje muslimanske neja i u Avtovcu i Muljima išlo je naruku ustaškim zlo incima koji su inili sve što je bilo u njihovo mo i da neopoziv poruše sve mostove saradnje i dobrosusedstva izme u

SIRENJE USTANKA I INTERVENCIJA ITALIJANSKIH TRUPA

Krajem juna, plamen ustanka zahvata i delove bile kog, stola kog i trebinjskog sreza. Obavešteni da je u Dabru poklano srpsko stanovništvo, seljaci iz Vranjske, Krsta a, Simijeve, Zvijerine i drugih sela, blokirali su 27. juna žandarmerijsku stanicu Krsta e i uputili poziv žandarmima da se predaju, isti u i da je svaki otpor uzaludan i da »ne mogu pobe i da su krilati«. Umesto odgovora, žandarmi su otvorili plotunsku vatru, a onda se dali u bekstvo prema Bile i. Ustanici su ih gonili u stopu, dok su drugi, koji su uvali stražu na Bukovom vrhu, prepre ili put beguncima kod Rajove atrnje. Žandarmi nisu imali kud, bacali su oružje i digli ruke uvis. Jedan od njih osmorice bio je ranjen, pa su mu ustanici previli ranu. Budu i da su ovi oružnici »nezavisne« države, od svog dolaska na Krsta e, više li ili na zarobljenike ustanika nego na organe državne vlasti, da nikoga nisu dirali, ustanici su pred njima izveli itavu komediju da bi im pokazali svoju »oružanu silu«, a potom ih sa naoružanom pratinjom ispratili na domak Bile e i pustili, razume se, bez oružja.

Kotarski predstojnik u Bile i neta no je prikazao ceo ovaj doga aj. On je, naime, u svom izveštaju, izme u ostalog, napisao da su »seljaci Vranjske i Krsta a, sa onim odbeglim iz Trebinja, Ljubinja i Stoca napali oružni ku postaju Krsta e. Kada su oružnici istrošili svu municiju napustili su postaju i pod zaštitom mraka povukli se u Bile u«. Kao što se vidi, predstojnik je pre utao da kaže da su žandarmi zarobljeni, razoružani i tek onda pušteni da odu u Bile u.

Istoga dana ustanici iz sela Domaševa, Krtanja i Zdrijelovi a, formirali su »Viduški odred«, isekli telefonske i telegrafske veze sa Trebinjem, Ljubinjem i Bile om, a zatim blokirali žandarmerijsku stanicu Zmijinac. Žandarmi su odbili da se predaju o ekuju i pomo iz Trebinja, pa su ustanici otvorili vatru. Puškaranje je trajalo sve do pada mračka. Sutradan, 28. juna, postaja Zmijinac, koju je sa injavalo 11 žandarma, predala se. Kao i njihove kolege sa Krsta a, žandarmi su razoružani i pušteni da odu u Trebinje.

Grupa ustaša i žandarma koja je toga dana upu ena iz Bile e u pomo stanicu Zmijinac, do ekana je od ustanika kod Rada kog brega u Ljubomiru i saterana u zgradu osnovne škole, odakle se žilavo branila. U citiranom izveštaju kotarskog predstojnika iz Bile e o tome se kaže:

»Ista sudbina (kao i stanicu na Krsta ama, prim, autora) zadesila je oružni ku postaju Zmijinac. Masa ustanika se je odatle krenula prema selu Ljubomiru, gde se je sukobila sa odredom oružnika i ustaša koji su poslati iz Bile e u pomo oružni koj postaji Zmijinac. Oružnici i ustaše su se povukli u zgradu osnovne škole u Ljubomiru, odakle su dali otpor i branili se 48 sati sve dok im nije stigla pomo vojske i ustaša. ... «

Prva pomo od 50 domobrana sa dva kamiona, koja je upu ena iz Trebinja, 28. juna oko 18 asova, do ekana je od ustanika kod Andri a uprije na ulazu u Ljubomirske polje i naterana u bekstvo. Domobrani su na drumu ostavili ošte ene kamione, koje su ustanici zapalili. Tek sutradan, 29. juna, kada su iz Trebinja stigle ja e domobranske snage, opkoljeni oružnici i ustaše su deblokirani.

Uvi aju i opasnost od rastu e snage ustanka, nema ki i italijanski okupatori preduzeli su hitne vojne i politi ke mere radi njegovog ugu-

šenja. Smatraju i da su ustaški zlo ini osnovni uzrok hercegova kog ustanka, oni su izvršili pritisak na vladu tzv. NDH da, pored drugih mera, izda »Izvanrednu zakonsku odredbu« o obustavljanju pokolja. U ovoj odredbi, koja je objavljena 27. juna se, izme u ostalog, kaže:

»Povodom glasina, da bi 28. o.m. u Hrvatskoj imali uslijediti tobožnji progoni protiv jednog dijela pu anstva odre ujem, da e svatko, tko takve glasove širi, biti stavljen pred prijeku sud.

Podjedno odre ujem, da e isto tako biti stavljen pod prijeku sud svatko, tko bi uop e bilo kada izvršio bilo kakvo nasilje nad životima ili nad imovinom bilo kog državljana ili pripadnika Nezavisne Države Hrvatske. ... Svaki lan ustaške organizacije ili vojnica, koji bi se sam po inio krivcem takvog kažnjivog djela, bi e smješta strijeljan po ustaškom sudu...«

Ovom odredbom, Paveli je samo odgodio tzv. »Vidovdansku akciju«, o kojoj se ovde govori. To je, bez sumnje, u inio pod pritiskom ne-ma kih i italijanskih okupatora, dakle, glavnih tvoraca tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Postavlja se pitanje od kuda odjednom ta okupatorska »briga za Srbe«, kada se zna da je upravo u vreme kada su u tzv. NDH po eli masovni zlo ini, Paveli posetio Berlin i tom prilikom dobio Hitlerovu saglasnost za primenu represivnih mera protiv srpskog stanovništva na podru ju tzv. NDH; da je visoki civilni komesar za Crnu Goru Mocolini, iako upoznat sa zlo ina kom akcijom ustaša u Hercegovini, ostao prema njoj potpuno ravnodušan; da su italijanski komandanti u Mostaru, Trebinju, Bile i i Nevesinju bili svedoci masovnih zlo ina i na pritužbe srpskih gra ana cini no izjavljivali: »To su unutrašnje stvari NDH«. Više razloga je uticalo na pramenu stava okupatora, od kojihemo navesti samo neke.

Junski ustanak u Hercegovini izbio je neposredno posle napada Nema ke na SSSR, u vreme kada su se poslednji ešeloni 46, 76. i 294. ne-ma ke divizije kretali sa Balkana na isto ni front i kada je u službu rata trebalo staviti ceo privredni potencijal okupirane Evrope i proizvodnju ratnog materijala maksimalno pove ati. Sve mere kvislinške vlasti, koje bi ometale realizaciju ovog osnovnog strategijskog cilja, bile su necelis-hodne. »Sa gledišta važnih vojnoekonomskih interesa koje je Rajh imao u Hrvatskoj bilo je važno da se održi mir i red« - napisao je Ernest Wieshaupt u elaboratu o ustanku u Jugoslaviji. Nema ki vojni predstav-nici u NDH smatrali su da ustaško divljanje potkopava temelje ove njihove tvorevine. General Horstenau u jednom izveštaju isti e:

». . . Prema ta nim i potvr enim vestima bezbrojnih nema kih vojnih i civilnih posmatra a, ustaše su poslednjih nedelja bezumno divljale u gradu i zemlji i pri tome do-prinele, da se ionako ne baš naro ito popularna platforma vlade još više okrnji... «

Nema ki vojni posmatra i su ocenili da je istrebljiva ka ustaška po-litika dovela do oružanog otpora srpskog naroda, s jedne, i sve ve eg neraspoloženja hrvatskih masa zbog zlo ina ke politike ustaša prema Srbima, s druge strane. Obaveštavaju i upravu »Abvera« o politi koj si-tuaciji u tzv. NDH, Artur Hefner, izme u ostalog, piše:

»Ustaški režim je ve u po etku u inio neoprostivu grešku što je prešao preko injenice da je hrvatska država u sadašnjim granicama *sastavljena iz više nacionalnosti*, u kojoj Hrvati predstavljaju jedva 50%, a Srbi 30,5% stanovništva. Tu injenicu nisu mogli da izmene ni pokušaji, koji nemaju nikakve osnove, da se muslimani, koji predstavljaju

12% stanovništva, proglaše Hrvatima. Verovanje da se hrvatska nacionalna država može da stvori silom je zabluda...»

Rezultati nerealne politike ustaškog režima su poražavaju i. Govori se da je kao žrtva ustaških rezularenih instikata palo ve oko 200.000 Srba. Da li je taj broj previsok ili prenizak mo i e da se utvrdi tek u budu nosti. Ipak je ve sada dokazano da su ustaše u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine pobile muški deo pravoslavnog stanovništva koje je u ve ini... «

O stavu hrvatskog stanovništva prema politici vlade NDH, general Horstenau, pored ostalog, kaže:

»... Hrvatsko civilno stanovništvo, odnosno svako ko nije ustaša, odbija odlu no sebe njihova nedela. Državni policijski sekretar Eugen Kvaternik, sin maršala, najomraženija je li nost kod stanovništva u zemlji, bez obzira na razlike u položaju i nacionalnosti. Srbi, tj. pravoslavni, u osnovi su izvan zakona, ali i Hrvati se nalaze u velikoj pravoj nesigurnosti i u svim društvenim slojevima izloženi su li nim nezgodama... «

I u Hercegovini je hrvatsko i muslimansko stanovništvo, kada je obelodanjena ustaška kolja ka politika po elo da uzima u zaštitu svoje komšije Srbe. Tako je, na primer, u selu itluku kod Nevesinja Hrvat Lovro Pandži i njegova tri brata sa oružjem su izašli pred ustaše i odlu no izjavili: »Prvo ete se obra unati sa nama pa onda radite od Srba šta ho ete«. Pred odlu nim stavom ovih hrabrih ljudi ustaše su ustuknule. Meho Šendro, ugledni seljak iz sela Hrušta u Nevesinju, samoinicijativno je pustio iz zatvora pohapšene Srbe. I drugi Muslimani nastanjeni izme u planina Veleža i Crvna uvali su svoje komšije Srbe. Mostarski katoli ki biskup Alojzije Miši uputio je po etkom jula poslanicu protiv pokolja Srba, ali je ona pro itana samo u nekim crkvama. Fra Otto Knezovi je pro itao u Posušnju poslanicu biskupa Miši a i osudio ustaške pokolje, izjavljuju i pri tome da je Paveli pod pritiskom jedne strane države obustavio pokolje u Hercegovini. Ustaše su ga uhapsile i naterale da 30. juna javno opovrgne svoju izjavu.

Saznavši da su oružnici sa stanice na Bakra uši uhvatili i divlja ki tukli Milana Brstinu, stari Ahmet Mehremi iz Jar ista je odmah pozvao svoje sinove i najbliže komšije Muslimane i rekao im: »Tr ite na Bakra uši i po svaku cenu spasite glavu našeg suseda Milana Brstine«. Na žalost, ova intervencija nije uspela, jer su pre toga oružnici, po nare enju Ivana Krtali a, zverski ubili Milana Brstinu. Bila je to prva žrtva ustaških zlo inaca u ondašnjem nevesinjskom srezu, koja je pala 29. maja 1941. godine.

Jednog sumornog junskog dana grupa ustaških razbojnika zakucala je na vrata Meha Dželilovi a, nadni ara iz apljine i naredila mu da se hitno spremi i po e s njima. Mehu se najpre utrpali ustašku uniformu, a potom ga doveli pred jedan kamion dupke pun ljudi, Mehovih komšija Srba iz apljine. im su se Meho i njegovi pratioci popeli na kamion, motor je zabrektao. Posle kra e vožnje po prašnjavom makadamu zaustavili su se kod jedne jame u samostanskoj ogradi na Humcu, bližu Ljubuškoga. »Ustaše su odmah po ele svoj krvari posao« - piše Mahmut Konjhodži u svojoj knjizi *Kronika ljubuškog kraja*, pa nastavlja: »Meho je užasnut stajao nad jamom, gotovo ne shvataju i šta se doga a i gdje je doveden, a uz nj je stajao njegov susjed, Srbin, koji je ekao smrt.

- Šta je, šta bleneš! - povikao je na Meha ustaša - brzo, na posao...«

- Ja? - rekao je Meho - Ne! Nikada! Ja nijesam ubojica.

- Moraš... To je služba...

- Ne, nikada! - odgovorio je Meho odlu no.

- Onda eš i ti dolje - povikao je ustaša. Okrenuo je tu nad jamom cijev karabina u Mehovo elo i opalio. Zajedno sa svojim susjedom Srbinom i Meho se srušio u duboku jamu...«

Nema ki i italijanski okupatori su uo ili povezanost junskog ustanka sa stupanjem SSSR-a u rat i akcijom KPJ za borbu protiv okupatora i kvislinga. U izveštajima njihovih, kao i domobranskih oficira, podvla i se da ustanici nose crvene zastave. »Neredi oko Nevesinja su djelom revolt zbog akcije ustaša, a djelom zbog stupanja Rusije u rat, jer je opaženo nekoliko eta pobunjenika sa crvenim zastavama« - isti e se u izveštaju komandanta Bosanskog domobranskog divizijskog podruja. Nema ki opunomo eni general u Zagrebu Horstenau u svom izveštaju od 28. juna isti e:

»Rat u Rusiji je još više umnožio zategnutost u Hrvatskoj. Sažetost naših vojnih komunikea i izveštaja pruža mogunost neprijateljskim elementima (komunistima, Srbima, Jevrejima) da šire antinemu ku propagandu, pogotovo komunisti, samim tim što se svojevremeno sa njima u Jugoslaviji prili no dugo blago postupalo i koji su sada svuda i u svakom pogledu podigli glavu. Otkrivene su mnoge komunisti ke elije, pa ak i dve tajne radiostanice. Na železni koj stanici uhva ena je jedna mlađa devojka, koja je u više kofera sobom nosila u Italiju i Nema ku štampane letke, koji su o igledno bili namenjeni nema kim vojnicima. Isto tako, kod slovenskih naroda dobro deluje komunisti ka i pan-slavisti ka propaganda, ne poznavaju i pri tome nikakve linije razdvajanja. . . «

- U brojnim izveštajima predstavnika ustaške vlasti isti e se da je »parola pobunjenika s majkom Rusijom«, da se ustanici ne e da pomire s postoje im stanjem »naro ito zato što smatraju da e Rusija pobediti Nemce«, da se »me u ustanicima nalaze komunisti koji šire svoje ideje« itd.

General Horstenau u citiranom izveštaju od 28. juna navodi i ovo:

»Pobunjenici su prodri preko Avtovca i Gacka u Nevesinje, nose i crvene zastave i nailaze i na velike simpatije srpsko-crngorskog stanovništva. Sino mi je Kvaternik u zgradji šefa države objasnio da Nevesinje sa severa treba ponovo da zauzmu njegovi ljudi. . . Na žalost prema Kvaternikovim objašnjenjima izgleda da trupe NDH (šest do osam bataljona pod komandom Lakše, koji je otputovao u Mostar) nisu bile baš tako udarne, kako se to od njih o ekivalo. Pobunjenici su sobom poneli i nekoliko malih topova, a jedan avion NDH bio je kod Nevesinja vatrom nateran na prinudno sletanje. . . «

U izvešaju krilnog zapovednika iz Bile e od 15. jula 1941, izme u ostalog, piše:

»Ve ina odbjeglih se najviše uzda u pobjedu Rusije i sanja o starim nepovratnim vremenima, te su to pravi razlozi za njihov bjeg i zato svaka akcija koja se preduzme mora biti efikasna i uništavaju a, jer su pobunjenici imali dovoljno vremena da se vrate pošto ustaše više ne ure uju. . . «

Iz citiranih dokumenata vidi se da je hercegova ki ustanak ozbiljno zabrinjavao nema ke okupatore, pa su »savetovali« svom kvislingu Anti Paveli u da, pored vojnih, preduzme i druge mere radi njegovog brzog i efikasnog gušenja. Pod njihovim pritiskom, Paveli je izdao pomenutu »Izvanrednu zakonsku odredbu« i uputio u Hercegovinu svog posebnog opunomo enika podmaršala Lakšu sa širokim ovlaš enjima i zadatkom da svim raspoloživim sredstvima zavede »red i mir«.

Po dolasku u Hercegovinu Lakša je 28. juna izdao proglaš u kome se svim gra anima tzv. NDH, bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost, »garantuje li na i imovinska sigurnost«. Sutradan, 29. juna, domobrani su u Nevesinju pustili iz zatvora 800 stanovnika ovoga kraja koje su ustaše, sa Franjom Sudarom na elu, pored ve likvidiranih, htele da likvidiraju. I iz mostarskog zatvora pušteno je 30. juna 260 Srba. Nešto kasnije, tj. 8. jula, pušteni su iz gata kog zatvora svi preživeli zatvoreni. U Nevesinju i Gacku su raspушteni ustaški logori. Uporedo sa tim merama, Lakša je pokušao da pregovorima privoli ustanike da se vrate svojim ku ama i predaju oružje.

Tridesetog juna domobranci pukovnik Antun Prohaska, uputio je, preko trojice trgovaca iz Nevesinja, pismo ustanicima sa pozivom na pregovore u duhu proglosa podmaršala Lakša od 28. juna. Na ovo

pismo odgovorio je komandir seoske ete iz Gornjeg Brata a Petar Samardži . Tekst odgovora glasi:

»Primio sam Vaše pismo po upu enim gra anima g. Danilu Lažeti u, Iliju Salati u i Gavri Vukovi u, na koje Vam odgovaram.

Ne uvena zverstva ubijanja, mu enja, otimanja, plja kanja i paljenja našeg naroda od strane ustaša i njihovih pomaga a, odjeknuli su me u Crnogorcima, koji su nas prisilili da ostavimo svoja ognjišta i odmetnemo se u šumu za odbranu svoga naroda i pravde.

Na Vaša pisma koja sam primio ju e i danas, a tek sam pro itao proglaš koji ste mi poslali, te drže i se Vaše rije i zaklju ili smo da predamo oružje s tim da nam se zajam e životi nama i našem narodu.

Tražim da se razoruža bez razlike svako osim prave stalne hrvatske vojske i žandarmerije.

Da se svim u esnicima u odbrani njihovih života i porodica zagarantuje sloboda prema proglašu broj 2 od 28. VI 1941. godine koga ste mi poslali.

Da se svima povrati imovno stanje i plja ka (oplja kana imovina, prim, autori) i da svaki zaposedne svoj dosadašnji dom i imovinu.

Da se povede pravedna istraga o svim u injenim nedelima i procijeni odšteta te da se nadoknadi ista, a za one koji su poubijani ni krivi ni dužni da zadovoljština po pravdi i zakonu prijekog suda i krivic zā nedjela kazne.

Tražimoda se uspostave seoske straže uz pomo žandarmerije za uvanje reda, a mi smo im biti pri pomo i u svakom sluaju i potrebi. Dalje, da po no i bez naro ite potrebe ne ulazi u selo oružana sila.

Gospodine pukovni e, ako primite ove naše uslove predlažemo Vam da izvolite slobodno do i sa ovim pregovara ima kod crkve u Drenovik u 10 sati sutra a u koliko je potrebno da se još razgovaramo.

Izvestite po mogu nosti još ve eras, a sa naše strane bi e paljba obustavljena sve do Vašeg izveštaja. U sluaju napada odgovori smo napadom«.

Posle upu ivanja ovoga odgovora, Petar Samardži je pozvao nekoliko komandira ustani kih eta u selo Brata radi dogovora o nastavljanju pregovora. Ovi komandiri su, me utim, odlu no odbili da pregovaraju sa predstavnicima tzv. NDH, isti u i da se »sa zlo incima može pregovarati samo preko nišana«. Pukovniku Prohaski je upu ena poruka da ustanici ne prihvataju ni jedan njegov zahtev i da je, prema tome, svako dalje pregovaranje izlišno. Jedan sat posle odlaska parlamentara sa ovom porukom, neprijateljeva artiljerija po eli je da tu e selo Brata . Borbe su nastavljene sa još ve om oštrinom.

Zahva eni opštim borbenim raspoloženjem i iluzijom u brz završetak rata, ustanici gata kog, bile kog i trebinjskog sreza energi no su odobili ponu ene pregovore sa predstavnicima tzv. NDH. Kakvo je raspoloženje vladalo me u ustanicima, re ito govori pismo, koje je Mirko Avdalovi uputio 2. jula nevesinjskim ustanicima. Pošto se radi o retkom primerku sa uvanih pisanih dokumenata iz toga vremena, koji poti u od ustanika, citira smo ga u celini:

NARODNOM POKRETU ZA OSLOBO ENJE

Nevesinje

Smjesta organizujte ete, vodove i desetine sa odgovaraju im spremnim i iskusnim starešinama. Izvestite o ja ini vaših narodnih snaga. Uvedite strogi red i disciplinu pod zakletvom. Budite spremni za opšti napad po dobijenom našem nare enju (Moskve). Moskva je sino pozvala sve Srbe na ustanak i vo enje gerilskih ratova. as slobode je na pragu. Rušite sve puteve i mostove. Ako raspolažete ja im snagama, odmah šaljite 1.000-2.000 ljudi u Vu iju baru i Bjelašnicu radi izvršenja pozadinskog napada. Ovde se vrše hitne pripreme. Udar na Gacko bi e ozna en svetle im signalima. Crna Gora je na nogama. Ispituje se ja ina i pokret italijanskih snaga i ubrzo smo i njih napadati. Za sada Talijane propuštati. Ništa ne preduzimajte bez nas jer smo svi zajedno vršiti napad.

Bratski pozdrav

2. jula 1941.

Crkvice

Znak raspoznavanja »Pokret«

Mirko O. Avdalovi

Ovo pismo je karakteristično po tome što Mirko Avdalović, podoficir bivšeg kraljevskog Ratnog vazduhoplovstva (doknije je bio komandant etni kog bataljona), ne poziva nevesinjske ustanike da ruše puteve i mostove i vode gerilski rat u ime kralja, već u ime Moskve, što održava apsolutno dominirajuće shvatanje i raspoloženje među ustanicima, raspoloženje koje je zahvatilo i njega. U njemu se ispoljavaju i one protivurene ideje i tendencije koje su još tada po ele da deluju redovima ustanika. Stav »za sada Talijane propuštati«, odudara od borbenih sadržina pisma. Ovaj stav je doknije postati platforma kontrarevolucionarnih snaga, koje se već tada po inju ispoljavati sabotiranjem svake akcije protiv Italijana. Njima se nije svidela naglašena želja ustanika za radikalnim promenama ranijeg društvenog sistema, ispoljavana putem crvenih zastava i manifestovana u snažnim simpatijama prema komunistima i prvoj zemlji socijalizma Sovjetskom Savezu, pa je već tada na klasnoj osnovi započela tih polarizacija u redovima ustanika.

Međutim, treba istaći da je junski ustanak izbacio na ulicu etu narodne vojske najborbenije ljude, u ogromnoj većini simpatizera KPJ, koji nisu imali nikakvih iluzija o okupatoru i o tzv. NDH. Upravo zbog toga, ustanici su ih birali za svoje rukovodioce. Najveći broj tih ljude asno je opravdao ukazano narodno poverenje tokom narodnooslobodilačke borbe, stupajući u jedinice NOV i POJ i polažeći svoje živote za slobodu i bolji život svoga naroda. Ovi odvražni i ugledni ljudi doknije komandirali, komandanti i politički komesarji jedinica NOV bili su sigurni oslonac KPJ preko kojih je ona relativno brzo ostvarila rukovode u ulogu u opštenarodnom ustanku u Hercegovini.

Pošto se uverio da trupe NDH same nisu u stanju da uguši ustanak i pošto su svi manevri, da se ustanici pregovorima i raznim obećanjima privole na predaju, pretrpeli neuspeh, komandant italijanske 2. armije Vitorio Ambrozio naredio je, 30. juna, 6. armijskom korpusu *»da represejija protiv srpskih buntovnika treba da se povede sa najvećom energijom i u kratkom vremenskom periodu, streljajući na licu mesta buntovnike«* (podvukli autori).

Po etkom jula započela je koordinirana akcija italijanskih i ustaško-domobranskih trupa radi gušenja hercegovačkog ustanka. Jedinice 55. puka italijanske divizije »Marche«, sa etom lakih tenkova i divizionom artiljerije, nastupale su komunikacijom Trebinje-Bileća-Gacko-selo Fojnička, domobrantska nevesinjska brigada uputila je deo snaga pravcem Nevesinje-Gacko, a drugi deo pravcem Nevesinje-Trusina-Berkovići i radi spajanja sa ustaškim snagama koje su nadirale od Stoca; snage Bosanskog divizijskog područja nastupale su preko Morina prema raskrsnicima puteva kod sela Plužina radi spajanja sa jedinicama nevesinjske brigade i nastavljanja dejstva prema Gacku u susret italijanskim snagama, koje su nastupale komunikacijom Gacko-Nevesinje.

Pošto su italijanske snage zauzele Avtovac i otpočele nastupanje prema Nevesinju, ustaško-domobrantske snage, koje su, pod komandom majora Stjepana Pavića, nastupale pravcem Ulog-Morine-selo Plužine, krenule su 30. juna ujutru prema raskrsnicima puteva Nevesinje-Gacko-Kalinovik u namjeri da je deblokiraju, ovladajući rejonom Svinjca i Straževice i, u sadejstvu sa snagama nevesinjske brigade, nastave nastupanje prema Gacku. Jedna eta 11. pešadijskog bataljona, sa grupom ustaša, upućena je pravcem Sladojev Do-Vjetra, radi obezbeđenja levog boka glavnih snaga koje su nastupale u zahvatu komunikacije, dok je druga eta nastupala preko Pirin Dola i Rijeke prema Svinjcu.

Međutim, obe krilne ete bile su, snažnim napadom ustanika, potisnute sa pomenutih pravaca i nabačene na komunikaciju kojom se

kretala glavnina. Ubrzo se ceo bataljon našao izložen bliskoj vatri ustanika od koje je poginulo preko 20 neprijateljevih vojnika, podoficira i oficira, među kojima i major Stjepan Pavić, komandant 11. pešadijskog bataljona, dok je broj ranjenih bio dvostruko veći. Razbijene domobranske snage su u neredu odstupile delom preko Kreškog brda ka Nevesinju, a delom preko Morina ka Ulogu. U ruke ustanika pao je 20 pušaka, znatne količine municije i razne vojne opreme. Pobeda ustanika bila je potpuna. To se veoma jasno vidi iz izveštaja komandanta 4. oružničke pukovnije u kome se, pored ostalog kaže:

»Iz Sarajeva postata vojska prema Kalinoviku, Ulogu i Plužinama imala je sukob sa pobunjenicima na Morinama, te su dve satnije kod Plužina poražene, zapovjednik bojnik Pavić poginuo...«

Ništa bolje nisu prošle ni ustaške trupe koje su nastupale pravcem Stolac-Nevesinje. Svi njihovi pokušaji da potisnu ustanike sa linije Sniježnica-žandarmerijska stanica Trusina-Studenci-Magunica-Šušnjatica i ovladaju komunikacijom Stolac-Nevesinje ostali su bez uspeha. Svesne da brane svoje domove i goloruko stanovništvo, ete narodne vojske iz Lukavca, Bijograd-a, Zovog Dola, Trusine i Beža, pod komandom Dukice Grakovca, Blagoja Dabića i Krsta Čerka, ispoljile su zadivljaju u upornost i hrabrost. Punih devet dana neprijatelj je bio prikovan za polazne položaje. Ustanici kim etama na Trusini svakodnevno su se pridruživali borci iz južne Hercegovine, koji su bežali od ustaških pokolja. »Kada su Srbi iz sela Berković videli da ih sve redom streljaju ustaše, pa i žene i najstariji decu« - izjavio je na sastanju ustaški finansijski kontrolor u Berkovićima Mijo - »pobegli su svi koji su mogli da beže u brda i planine...«

Obavešten o prvim neuspjesima ustaških i domobranskih jedinica, u Hercegovinu je pohitao poglavljičnik i šef Pavel Čećević obaveštajne službe, a ujedno i komandant poglavnikove telesne bojne Mija Babić. On je 28. juna u 3. satu ujutru krenuo automobilom iz Zagreba, u pratnji poručnika, docnjeg generala Rafaela Bobana i po asnom pripadnika Pavelića telesne bojne, poznatog ustaše Antuna Pogorelača. Po dolasku u selo Berkoviće, Babić je preuzeo komandu nad svim ustaškim snagama koje su nastupale pravcem Stolac-Nevesinje.

Pošto ustanici nisu prihvatali ponuđene pregovore, ustaške snage su, 3. jula u 14.00, prešle u napad na liniji Vranjkuk-žandarmerijska stanica Trusina-Šušnjatica u tri napadne kolone: levom kolonom komandovao je Rafael Boban, centralnom Herman (Krešo) Tonogal, a desnom pobožnik Babić. Međutim, streljački strojevi ustaša do ekani su plotunskom vatrom ustanika i prikovanii za zemlju. Da bi povratio poljuljani moral ustaških trupa, pobožnik Babić je poveo desnu kolonu na juriš, ali je ubrzo pao smrtno pogoden vatrom ustanika sa položaja kod Krivog Dola. Nedaleko od njega poginuo je i njegov pratilac Antun Pogorelač. Ustanici su iskoristili pometnju do koje je došlo u redovima ustaša, prešli u protivnapad i odbacili neprijatelja na polazne položaje. Pored ostalog plena, u ruke ustanika pala je i lična oprema i naoružanje Mije Babića: mašinka, pištolj, pet ručnih bombi i tašna.

Tako je ustanici ko zrno preseklo krvavi put jednog od najvećih ratnih zločina, ubici nedužnih ljudi u Orahovici, Gudovcu, Jadovnom i ko zna gde još. Istoga dana na kamenitim trusinskim položajima zaorila se pesma ustanika:

»Mijo Babić voja od ustaša
- Na Trusini pada od bombaša«

Poražene ustaše nisu ni pokušale da ponovo napadnu ustanike položaje na Trusini, koji su se održali sve do 5. jula, kada su se ustanici, budući da su im domobranske snage, koje su nastupale od Nevesinja, ugrozile ledene, povukli zajedno sa stanovništvom na liniji selo Bežec-Zović-Do-obala reke Zalomke.

Do 7. jula italijanske i ustaško-domobranske snage ovladale su komunikacijama i svim naseljima u njihovom zahvatu, koja su bila prazna, jer se stanovništvo povuklo u zbegove. Nastupilo je zatišje koje je trajalo do sredine avgusta, kada je se plamen ustanka u Hercegovini razbuktati još već om snagom nego u junu.

* * *

Junski ustank u Hercegovini bio je rezultat antifašističkih i antiokupatorskog rapolaganja u Jugoslaviji posle aprilske slome i organskih deo rata i revolucije 1941. do 1945. godine i po snagama koje su ga podigle i po političkim ciljevima, a posebno po objektivnim posledicama na dalje revolucionarno kretanje u Hercegovini. Njegovu osnovnu snagu sa injavalo je siromašno seljaštvo, koje je ustanku dalo ne samo nacionalnu, već i socijalnu sadržinu. Većina ustaničkih etnica krenula je 24. juna u napad na neprijatelja sa razvijenim crvenim zastavama, simbolima proleterske revolucije. Ustanak je izbio dva dana posle napada Nemačke na SSSR, kada je Politbiro CK KPJ pozvao radničku klasi i narode Jugoslavije »da svim sretstvima pomognu pravednu borbu Sovjetskog Saveza, jer je to ujedno i njihova borba«.

Širinu i zamah junskog ustanka najbolje ilustruju njegovi rezultati: zauzeto je deset oružanih postaja (u Kazancima, Stepenu, Jaseniku, Lukavcu, Riljima, Morinama, Fojnici, Krstačama i Zmijancu) i ustaško-domobranski garnizon u Avtovcu; oslobođeno je znatan deo istočne Hercegovine i izbačeno iz stroja 438 neprijateljevih vojnika, podoficira i oficira, od kojih oko 150 poginulih i 60 zarobljenih; zaplenjene su znatne kolije oružja i municije i razne vojne opreme; oborenih su tri neprijateljevih aviona, uništeno devet kamiona i dva putna kača automobila, iskidane telefonske i telegrafske veze, porušeni putevi i mostovi i za tice istočne Hercegovine vezane jake neprijateljeve snage upravo u vreme neposrednih priprema KPJ za ustank.

Narod Hercegovine se, s razlogom, ponosi junskim ustankom, kao i svim onim što je od tada za etiri teške ratne godine ugradio u temelje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

*RADOVAN PAPI - TRIFO ŠARENAC
I BOZO VUKOJE STARÍ*

USTANI KO LJETO

Prvi uticaji Partije u bile kom srežu dolaze preko Mira Popare. On je 1936. godine, na ličnoj vezi i poznanstvu, počeo da okuplja ljudi i da ih veže za Partiju. Prema izjavama Halida Čomića, Avdija Anića i Vlade Dušića, iste godine je formirana i partijska elija u Fatnici, sastavljena od tri lana, među kojima je bio i Ljubo Ubrilo. Bili su to seljaci iz Fatnice, rodnog mjesta Mira Popare.

Ova partijska elija ostala je sve do 1939. godine na ličnoj vezi Mira Popare.

Pored lana ove partijske jedinice, bilo je i političkih aktivista, koji su se redovno sastajali, prorativali materijalom, rasturali štampu i politički radili na okupljanju ljudi oko Partije, a kojima uopšte nije saopštavan sam u prijema u Partiju. Među njima su bili i Stevo Milatović, Radovan Papić, Boro Milatović i Milisav Perović. Bilo je još ljudi

koji su održavali li ne politi ke veze sa Mirom Poparom. Svi ovi aktivisti imali su jedan krug ljudi koje su vezali za sebe, a sve njih je vezivala partijska elija u Fatnici. Na primjer, Radovan Papi je vezao za sebe: u itelja Rajka Miloševi a, Milana i Rista Babi a iz Meke Grude, Bogdana Samardži a, Pavia Vukovi a i druge. Za Steva Milatovi a u Panjenima bili su vezani: Božo, Vlado i Uroš Vukoje. Miro Popara vezao je za sebe: Dukicu Grahovca, Nikolu Vujovi a, seljake Marka Sikimi a i Kostadina Poparu, te popa Simu Radunovi a koji je bio paroh u Fatnici.

Godine 1936. u Bile i je bilo vrlo naprednih studenata. Iste godine je formirana i Narodna biblioteka »Vladimir Ga inovi«, gdje su se sakupljali napredni studenti i sva druga inteligencija Bile e. Biblioteka je djelovala do rata.

Mi smo uzeli u svoje ruke 1937. godine u iteljsko udruženje u Bile i. Predsjednik tog udruženja je bio Radovan Papi, potpredsjednik Mihajlo Lali evi , a sekretar Rajko Miloševi . Imali smo apsolutni uticaj na sve u itelje, tako da smo 1938. godine na U iteljskom kongresu istupili zajedno sa komunistima.

Na parlamentarnim izborima 1938. godine, zahvaljuju i partijskim aktivnostima, u bile kom srezu je za Udruženu opoziciju glasao ogroman procenat bira a iako je JRZ imala 6 svojih kandidata - samo da bi osigurala mandat. U to vrijeme je, iako nisu stvorene nove partijske organizacije, uticaj Partije u bile kom srezu bio vrlo jak. Može se re i da je sav taj politi ki rad na liniji progrusa u bile kom srezu do 1939. godine bio vezan za Mira Poparu, jer je do tada veza sa Mostarom održavana jedino preko Jusufa evre. Partijski aktivisti 1938. godine su bili popularni i njihov uticaj je bio veliki. Skoro svi u itelji su bili partijski aktivisti, a i drugi. Samo dvojica nisu bili na liniji Partije.

U tom periodu, do 1939. godine, partijski aktivisti iz bile kog sreza su održavali vezu i sa Trebinjem, ta nije sa Vukosavom Šakoti , koja je bila u iteljica u Lastvi, lan Partije. Uticaj Partije je u bile kom srezu rastao iz godine u godinu i broj aktivista se stalno proširivao.

U junu 1940. godine, formirana je partijska organizacija u gradu Bile i. U stvari, to je bila nepotpuna partijska jedinica u kojoj su bili Radovan Papi i tehni ar Hako Selimovi . Partijska jedinica je ve tada postojala i u Fatnici, gdje je bio i Halid omi , njen prvi sekretar od 1936. godine. Ona se zatim proširila i primila Tripa Šarenca i stalno se širila do 1941. godine.

U vreme postojanja logora u Bile i, gdje su bili zatvoren i staknuti jugoslovenski komunisti, mi smo stalno održavali vezu sa pojedincima i komitetom Partije u kaznioni. Od lanova Partije tu vezu su održavali Miro Popara, Radovan Papi i drugi, a glavna veza bili su Lazo Kapor i Omer Kreso. Naj eš a veza je bila ova: zatvorenici su svaki dan isli na kupanje na Trebišnjicu i na ugovorenno mjesto, u deblu jedne šuplje vrbe, ostavljali nam cedulje, a tako e i mi njima. Isto tako, vezu smo održavali i preko dobromanjernih ljudi. U Bile i su tako e skupljani potpis i pop Simo Radunovi je ponio peticiju na elniku i tražio objašnjenje zašto su ovi ljudi pochapšeni i zahtijevano je njihovo puštanje na slobodu.

Partijska organizacija je sve do 1941. godine aktivno radila, rasturala pisani materijal, okupljala narod itd.

Ve u 1940. godini postojali su aktivi gdje su sakupljali omladince, ali im nije saopštavano da su skojevci. Tu nije bilo govora o stvaranju omladinske organizacije, kao organizovane društvene snage. To je bila grupa omladinaca koja je bila povezana sa Partijom - na istoj liniji kao

i ostali politi ki aktivisti. Takve grupe su postojale u Bile i, Fatnici i drugim mjestima, ali nije postojala skojevska organizacija. U tom periodu od omladinaca su najaktivniji bili: aci Kemo Kapidži i Nata Babić iz Bile; u Fatnici: seljaci Vlado Radovanović, Živo Popara, Sajto Bajramović, zatim Blagoje Popara, Vasa Milošević, Vasilij Šarenac. Takvo stanje partijske organizacije je bilo sve do 1941. godine. Kasnije su 1938. godine, u partijsku organizaciju u Fatnici primljeni Vlado Radovanović i Živo Popara.

Do 27. marta 1941. godine, oblici organizovanja i rada partijske organizacije su bili isti kao i do tada. Partija je već do 1940. godine, preko letaka i proglaša, ukazivala na opasnost koja prijeti našoj zemlji od Njemačke i fašizma, kao i na stav izdajni ke vlade Cvetković - Maček, ukazujući emu to vodi. Popularisala je liniju odlučujuće anja odbrane zemlje, podsticala pripreme za odbranu, i dr. Partijska organizacija je u tom periodu bila vrlo aktivna i ona je sa tom aktivnošću široko prodrala u mase. U sredu bile kom bilo je na stotine ljudi koji su bili vrsto na liniji Partije - protiv izdajni ke vlade Cvetković - Maček i fašizma.

Komunisti su još od 1936. godine djelovali i preko Narodne biblioteke »Vladimir Gajnović« u Bile i, sportskog kluba »Hercegovina«, sokolskih eta na selu, koje su prilično bile pod uticajem naših ljudi, te preko sokolskog društva u Bile i, u kome smo izazvali rascep još 1936. godine, pa odcijepili sokolske župe i suzbili uticaj ede Milića u Bile i. Kulturno-prosvjetni rad je bio veoma razvijen, održavane su priredbe po selima na kojima su izvođeni komadi socijalnog sadržaja, na primjer »Jazavac pred sudom«, »Sluga Jernej«, i dr. Tako je prikupljana preaplata za ondašnju naprednu štampu, itd.

Dana 27. marta 1941. godine, u Bile i su održane demonstracije na kojima je bilo oko 2.000 građana i seljaka, kao i dobar broj vojnika. Tom prilikom su držani govorovi o rušenju Trojnog pakta i dr.

Od 27. marta do 6. aprila i ovdje je bilo spremanje za borbu. Dio obveznika koji nisu pozvani u vojsku, išli su kod vojnih vlasti i dobровoljno se javljali da idu na front. Tada je bila parola i stav da sve napredne snage treba da se stave na raspolažanje za borbu i odbranu zemlje. To je bila jasna linija Partije.

Pred samu kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije na teritoriju bile koga sreza je došao veliki broj motornih vozila, luksuznih automobila i vojnih kamiona, narođeno iz Mostara. Sve pridošlice su mislile da će se avionom moći da pobegne u inostranstvo, a među njima i kralj Petar. Kroz Bile u je pronijeto državno zlato i dio rezervi iz rezera Narodne banke. Dok su ova gospoda bježala, u Bile i su žandarmi objavljavali vijesti kako je general Nedić potukao Nijemce i napreduje prema Sofiji, pa je zbog ogromnih ratnih zasluga proglašen vojvodom, a da general Kalafatović napreduje prema Vidinu. Izbjeglice su, međutim, prije nego da idu da organizuju sjedište vlade u Crnoj Gori i da će naše trupe, uslijed pritisaka Švaba napustiti Vojvodinu, spustiti se na Savu i Dunav i tu stvoriti odbrambenu liniju, da bi tek sa centralnog planinskog masiva dali odlučni otpor.

Kad je Kraljevina kapitulirala, Partija je ovdje organizovala prve akcije za uništavanje tog velikog broja motornih vozila - da ne bi pale u ruke neprijatelju. Uništeno je na desetine kamiona i luksuznih kola. Tu akciju je organizovala partijska organizacija i sa uspjehom je izvršena, tako da Italijani gotovo ni jedan kamion nisu zatekli ispravan. Partija je u to vrijeme objašnjavala narodu motive bjekstva kralja i njegove vlasti iz zemlje. Narod je bio upoznat sa suštinom izdaje vlade i kralja.

žali. Me u njima su bili i vojvoda Petar Bojović i još nekoliko generala, dok su izdajni ki raspoloženi oficiri primili komandu.

Mi smo se sa dobromanjernim oficirima i starim komandantom garnizona sporazumjeli da se otvore kapije logora u Bile i i da se sve iz magacina preda narodu da ne bi palo u ruke neprijatelju. Me utim, oficiri petokolonaši su primili komandu u garnizonu i iz podoficirske škole u gradu otpustili sve pitomce Srbe, a zadržali Muslimane i Hrvate, prihvativi okupaciju i nisu pristali na naš zahtjev da otvore kapije logora. Tada su pojedini drugovi, kao Radovan Papić i drugi, organizovali otmicu brašna iz kamiona koji su bili kod Bile e, a poslije toga je izvršen oružani napad na logor. Prvi napad na logor odmah na po etku je uspio i tom prilikom je poginuo jedan seljak iz bratstva Papića, a dvojica su ranjena. Prvih dana, kada su oficiri dobili prijedlog komunista za otvaranje logora, mi smo nastavili okupljanje naših simpatizera i seljaka koji su se vraćali sa fronta i no u izvršili oružani napad na logor. To je bilo pred dolazak Italijana, biće oko 20. aprila. Logor je probijen i tri dana i no i narod je izvlačio sve iz njega. Na taj način su izvučene sve namirnice koje su bile u logoru. Bilo je dosta pušaka.

U ovom periodu Partija je naročito bila aktivna u akciji prikupljanja i uvanja oružja, tako da je dosta toga, uzetog sa kamiona, prikupljeno i sakriveno. Naročito je karakteristično da je mnogi seljak bio spreman da se po svaku cijenu dokopa oružja. Narod je, po uputstvu Partije, ozbiljno shvatio potrebu prikupljanja oružja, tako da je u bilekom sredu ogromna većina ljudi već bila naoružana, a drugi su bili spremni da se, ma na koji način, snađu u nabavci oružja.

Oko 22. aprila došli su Italijani i preuzezeli vlast u Bile i. Narod se sklanjao, primajući okupatora krajnje hladno i sa prezriom. Kada su agresori ušli u grad nikoli ih nije došlo do ekakosti i bila su ugašena sva svjetla. Jedino ko ih je došlo bila je grupa izdajničkih oficira, koji su im predali vlast i logor.

Italijani u po etku nisu izlazili iz logora i zgrada. Odmah su izdali proglašenje o predaji oružja, prijeteći smrću u onome kod koga se nađe vatreno oružje. Poslije nekoliko dana su tražili da se javi svi aktivni i rezervni oficiri koji se nalaze na ovoj teritoriji, radi »uzimanja nekih podataka«. Sve one koji su se javili poslali su u ropsstvo, a isto tako i oko stotinu oficira koji su bili u logoru.

Prvih mjeseci dana po dolasku Italijana još se nije znalo da li će bileki srez pripasti izmišljenoj NDH ili Crnoj Gori, tako da je sredinom maja iz Crne Gore došao jedan viši žandarmerijski oficir »da primi Bile u«. Od strane Italijana se nije osjećalo da li su za tzv. NDH ili Crnu Goru. Istina, tzv. NDH je jednom pokušala da preuzme vlast u Bile i preko Salka Drževića, što se zbilo 15. maja, ali bez uspjeha. U drugoj polovini maja došla je prva satnija oružnika u Bile u i tada je bilo zvanično preuzimanje vlasti od strane tzv. NDH. Istog dana, prilikom dolaska jedinica vojske tzv. NDH u Bile u, grupa naprednih omladinaca je zapalila žandarmerijsku stanicu u Vračevici i uništila opštinsku arhivu u Paniku. Po dolasku, ustaše su uhapsile 16 građana, ali je na inicijativu lana Partije, sprovedena akcija među Muslimanima za intervenciju oko puštanja Srba, u čemu se poslije i uspjelo.

Dolaskom ustaške vlasti u Bileki srez, prvo što su preduzeli bilo je sakupljanje oružja i vojne opreme od naroda. Međutim, zahvaljujući blagovremenom i pravilnom obavještavanju od strane Partije, kao i rodoljublja i slobodarstva ljudi ovoga kraja, svi ti pokušaji ustaša, kao i ranije Italijana, nisu uspjeli, tako da je najveći dio oružja ostao u narodu.

U ovom periodu rad Partije se uglavnom svodio na raskrinkavanje ustaške vlasti i njihove »države«, objašnjavanje narodu novonastalih promjena, prikupljanje i uvanje oružja i sanitetskog materijala, kao i još vrše povezivanje Srba i Muslimana u mjestima bile kog sreza, radi onemoguavanja bratoubila ke borbe i naro ito ustaških pokolja. Zahvaljuju i upravo tako pravilnom radu Partije i po toj liniji, u ovdašnjem bilo kom srezu nije bilo nikakvog pokolja. A u tom periodu, naro ito u intervalu od dolaska Italijana do dolaska ustaša, rad komunista je bio potpuno sloboden. Partija je cjene i te okolnosti, s pravom predvi ala da to ne e dugo potrajati, pa je nastojala da u svakom selu stvori svoje još ja e uporište, okupljanje svojih saradnika.

Karakteristi no je napomenuti da je partijska organizacija u Bile i, odmah poslije kapitulacije Kraljevine, uspostavila i vrsto držala vezu sa Oblasnim komitetom KPJ iz Mostara i odande dobijala letke, proglašene i drugi propagandni materijal. U tom periodu, do dolaska ustaša, bio je najživlji rad partijske organizacije i bili smo, tako re i, preplavljeni materijalom. Tada su evakuisane knjige iz Narodne biblioteke »Vladimir Ga inovi« iz Bile e na selo, naro ito kada je rije o izdanjima na predne literature.

Ocenjuju i da bi ustaše mogle pokušati da zavedu najprije dio Muslimana, pogotovu zbog njihovog socijalnog položaja u fatni kom kraju, Partija je odmah, da bi to onemoguila, poslala svog lana Halida omi a. Pripremivši mu zato teren, postavila mu je zadatak da bude biran za ustaškog tabornika, a ostane aktivan lan Partije. Politi ki aktivniji omladinci iz Fatnice, naklonjeni Partiji, izjavili su ustašama da e »raditi za stvar NDH«, ako Halid bude tabornik. To je, tako e, uticalo da on bude postavljen za tabornika. Partija je uspjela da na liniji onemoguavanja ustaških zlo ina angažuje i najuglednije Muslimane, pa je i na taj na in uspjela da onemogu i pokolj u bilo kom srezu.

U Bile i je Partija imala uticaj i na ustaškog logornika Muštovi a, uglavnom preko njegovog sinovca Fejza, naprednog studenta koji je bio pod jakim uticajem Partije, ta nije vezan za nju.

Po etkom juna 1941. godine, u svim selima bilo kog sreza stvorene su ete narodne vojske. Zapravo, organizovana je vojska za odbranu naroda i vršene su pripreme za ustank; intenzivno se ljudi naoružavaju, šalju se ljudi tamo gdje su bili logori da traže oružja, da ga kupuju po Crnog Gori, gdje ga je bilo više, a sprovodila se i vojni ka obuka.

Po ele su i oružane akcije. Tako su 12. juna Rajko i Branko Babi ubili Aliju Adi a i to na putu izme u Plane i Bile e. Dva dana potom 14. juna, na Koritima su kao ustaško-domobranska patrola koja je na kolima vozila hrani, zarobljena dvojica domobrana a sva hrana zaplijenjena. Ovom grupom je rukovodio vrlo hrabar borac Ljubo Kurđulija iz Korita (poginuo 1942. godine u partizanima). Domobrani su strijeljani.

Izme u 15. i 20. juna razoružani su žandarmi i spaljene žandarmarske stanice na Krsta ama i Zmijancu. Ve tada se vlast okupatora van grada proteže samo duž saobra ajnica Bile a - Divin, Bile a - Stolac. Oni drže i željezni ku prugu, ali ne i cestu Bile a - Gacko i Bile a Trebinje.

Dana 25. juna izvršen je neuspješan napad ustanika na stanicu Divin i tom prilikom su ranjena trojica boraca i jedan zarobljen (za njegovu sudbinu se ne zna).

Jedna eta ustaša i domobrana je pokušala 28. juna da, preko Ljubornira, zauzme stanicu Zmijanac ali je do ekana na Andri a upriji u

Ljubomiru od strane ustanika. Neprijatelj je tu ostavio jedan kamion i nekoliko mrtvih i povukao se za Ljubomir.

Krajem juna iz Gacka je u pravcu Bile e krenula kolona Italijana, sa jednim kamionom. Bilo je tu oko 130 vojnika i oficira. Jedna naša desetina, sa Ljubom Kurdulijom na elu, sa ekala ju je u zasjedi na Koritima, uvjerena da su to ustaše. Naime, ustaše su imale obi aj da na kamionima, radi obmane ustanika, postavljaju italijansku zastavu, pa su naši, misle i da su to ustaše, otvorili vatru na kamion. Italijani su imali više mrtvih i ranjenih, a itava kolona je izrazila želju da se preda. Međutim, ovoj našoj desetini, s obzirom na njenu malobrojnost, nije bilo mogu e da prihvati tolike zarobljenike, a nisu htjeli da pokažu ni da ih je tako malo, pa je izašao jedan borac koji je znao nešto italijanski i sa još dvojicom prihvatio samo oficire. Ovdje su ih na Koritsku jamu i pokazali im na primjeru tog zlo ina šta rade ustaše. Objasnili su im da su ih napali zato što su mislili da su ustaše. Poslije toga su ih pustili da produže za Bile u. Ovdje je interesantno da italijanske okupatorske jedinice nisu izvršile nikakve represalije zbog ovog napada na njihove pripadnike.

Kraj juna i mjesec juli protekli su u naporima za dalje vojno organizovanje, u vršivanje jedinica, ja anje politi kog rada u zbjegovima i partijskog uticaja u masama. U zbjegovima su stvoreni odbori koji su rukovodili raspodjelom hrane, meljavom, smještajem zbjegova. Oni su u prvom redu vodili ra una o borcima koji se nalaze na položajima.

U tom periodu se svuda stvaraju komande eta, biraju njihovi komandiri i »lica za vezu sa narodom«, te uspostavljaju organizaciju za ishranu i održavanje vojske na terenu. Do kraja jula oformljene su ete u svim selima bile kog sreza i izabrane njihove komande. Ete su bile brojne i nosile su naziv po selima i mjestima. Formirana je i Bile ka eta. Ete su se sastojale od boraca iz više zaselaka, koji su sa injavalijom jednu cjelinu. Uglavnom je bilo postavljeno da ete broje preko 100 boraca. Rukovodstvo ete je birano na sastanku svih boraca, njihovim dobrovoljnijim izjašnjavanjem. Birani su komandiri, »lica za vezu sa narodom« i po jedan odbornik. To »lice za vezu« bio je komesar, a odbornik je imao zadatka da se brine za ishranu vojske, prikuplja prilog u hrani i stvara rezerve za vojsku.

Ete su imale vodove i vodnike, desetine i desetare. Sve ete nisu bile jednakom naoružane, ali su sve bile prili no naoružane - imale su puške. U tom periodu se svaka eta borila da se što više naoruža. Seoske ete su skupljale priloge u hrani, slale predstavnike u Crnu Goru, gdje je bilo više oružja, i davale žita, pa i volove da bi dobili oružje. Na primjer, Miruška eta je skupila 500 kg pšenice i u Crnoj Gori kupila puškomitrailjer »zbrojovku«. Za »lice za vezu« svuda su birani lanovi Partije, a tamo gdje in nije bilo to su bili najbolji aktivisti.

Tada je naro ito oživio i politi ki rad lanova Partije i politi kih aktivista, stvarane su grupe koje su odlazile u zbjegove, obilazile pojedine ete i održavale konferencije. U etama tada još nije bilo izrazitih protin kih orijentisanih elemenata.

Drugog avgusta održan je sastanak svih komandi eta iz bile kog sreza na Baljcima, u ku i Rada Radmilovi a. Referat o politi koj situaciji i našim zadacima podnio je Radovan Papi . Iz svake komande ete prisustvovala su po dvojica ljudi - komandir i »lice za vezu«. Tada je popularisan i štab narodnooslobodila ke borbe za itavu Hercegovinu, iji e komandant, kako nam je re eno, biti Savo Medan, a komesar Miro Popara. I taj štab je poslije djelovao samo sa Mirom Poparom na elu, jer Savo Medan nije bio tu.

Na tom sastanku na kome je bilo 35 do 40 ljudi, za komandanta štaba za itav bile ki srez biran je Radovan Mili evi , seljak iz Zvijerine i lan Partije, a za »lice za vezu sa narodom« Radovan Papi . Na tom sastanku je odmah došlo do razmimoilaženja sa etni kim elementima, koji su pokušali da razbiju jedinstvo ustanika, jer su osje ali da Partija po inje da osvaja pozicije. Karakteristi an primjer etni kog istupanja bio je slu aj Jovana Mišelji a, bivšeg kraljevskog oficira, koji je ve tada pokušao da razbijje jedinstvo i izabranom štabu ospori pravo rukovo e nja, nastoje i da ga svede na funkciju obavještavanja. I pored toga, ipak su, izabrani predloženi Mili evi i Papi .

Na ovom sastanku je usvojena odluka da novi štab priprema jedinice za akcije, odnosno za opšti ustanak, i da u slu aju ustaškog napada na zbjegove pokrene ete i to svaku na svom pravcu, ka Bile i. Ali i na tom pitanju je došlo do sukobljavanja sa etni kim elementima.

U svom referatu Radovan Papi je istakao liniju borbe protiv okupatora i njegovih slugu. Me utim, etni ki elementi su zastupali mišljenje, da se ne treba boriti protiv okupatora, nego samo protiv Muslimana, a »hrvatsku vojsku« (domobrani) napadati samo ukoliko budu išli na zbjegove.

Radi podrobnijeg objašnjavanja linije borbe, ponovo je zakazan sastanak, koji je održan u školi u Baljcima, kome je prisustvovao i Miro Popara. I tu je, uglavnom, bilo objašnjavanja oko linije borbe protiv okupatora, na prvom mjestu, i njegovih slugu. Tada se kona no konstatovalo da Mišelji i njegova družina, nisu ljudi kojima nije jasna takva linija borbe, ve da su to pro etni ki elementi.

Poslije tog sastanka odre eni su najbolji borci i najpouzdaniji ljudi - da obilaze sve ete i sprovode liniju Partije u objedinjavanju ovih jedinica pod komandom novoizabranog štaba. A taj štab je smješten u novoj školi u Baljcima, a kao pomo partijskoj organizaciji, u sastav novog štaba je iz Crne Gore došao lan Partije Vojo Nikoli . Ubrzo je, 19. avgusta u Mirušama, ubijen jedan finans, koji je došao iz Bile e preplivavši Trebišnjicu. Ubijen je pod sumnjom da je špijun, a likvidirali su ga ljudi iz Miruške ete. Tri dana potom, iz Bile e su poslali žandarmerijsku patrolu u selo Miruše, da prona e nestalog finansa. Ta patrola je do ekana na miruškom mostu; zarobljena su tri žandarma (oružnika), a ostali su umakli u Bile u.

Na Ublima, na granici Crne Gore i Hercegovine 21. avgusta je od ržano vojno i politi ko savjetovanje, na kome su bili predstavnici iz Trebinja, Bile e i Gacka, te pograni nog dijela Crne Gore. Na tom savjetovanju je usvojena odluka o po etku opštег ustanka i da crnogorske ete pomognu ustanak u Hercegovini. Savjetovanju su prisustvovali Miro Popara, Radovan Papi i Božo Vukoje, a bili su i predstavnici Trebinja i tog dijela Crne Gore.

Sutradan, 22. avgusta, po elu je borba sa neprijateljskom vojskom kod Bile e. Ustaše i domobrani su pošli iz Bile e u pravcu Miruša, u akciju prema Drakuljici, Bile ki štab je o njihovom pokretu obaviješten od Haka Selimovi a iz Bile e, tako da je prije njihovog polaska iz grada napravljena zasjeda. Naša prva grupa ih je sa ekala prije ulaska u selo Miruše kod Drakuljice. Ta grupa od etiri boraca uko ila je pokret itavih njihovih jedinica, koje nisu mogle da naprave nijedan korak naprijed. Na znak borbe pristizali su i ostali borci; došla je Miruška eta, a isto tako su i drugovi iz Crne Gore stizali u pomo . Ustaše su onda iz Bile e kamionima pošle cestom u pravcu Nikši a i stigle do sela Vlahinja. To smo predosjetili i im je oja an front na Drakuljici, pošli smo

u pravcu njihovih novih jedinica i potisli ih u pravcu logora. U toj borbi je jedan njihovo vojnik poginuo, a jedan teže ranjen.

U ovoj akciji borbu su najprije prihvatile 4 borca, zatim su došli dijelovi Miruške, a potom i Balja ke ete, dok su, s druge strane, borbu prihvatali dijelovi Zavodske ete, tako da su pred no ustaše najurene u logor. Ukupno je bilo 150 do 200 ustanika, a sa neprijateljske strane znatno više vojnika. Istog dana je u Kosijerevu razrušena pruga izme u Bile e i Trebinja i prekinut je saobra aj izme u ta dva grada, izme u dva jaka neprijateljska garnizona.

Ve 23. avgusta ustaše i domobrani iz Bile e ponovo su pošli u napad ovog puta u dva pravca: Miruše - epelica - Panik, pa u pravcu puta Bile a - Trebinje, i u pravcu puta Bile a - Nikši . U ovim borbama je u estvovao ve i broj naših jedinica: došle su i neke crnogorske ete i borba je trajala skoro itav dan, a završila se bježanjem ustaše i domobrana u logor u Bile u. U toj borbi zaplijenjeno je: kamion, motocikl, teški mitraljez, nekoliko pušaka i dosta municije. Zarobljena su dva neprijateljska vojnika, a gubici nisu poznati, jer su pokupili sve poginule i ranjene vojnike i odvezli ih sa sobom. Na našoj strani nije bilo gubitaka.

Ustaše su i 24. avgusta ponovo pokušavale s napadom u istom pravcu, ali su poslije prvih borbi pobjegli natrag, tako da su borbe kratko trajale. Da bi pomogli ustašama u Bile i, istog dana je pošla iz Trebinja jedna eta od 50 ustaša i domobrana, ali ih je do ekala Pani ka eta i tom prilikom su ubili etvoricu, a ranili trojicu vojnika, dok su ostali pobjegli natrag u Trebinje. Zaplijenjen je puškomitraljez, 6 pušaka i 2 pištolja. Sa naše strane niko nije ranjen niti poginuo.

Narednog dana 25. avgusta, ustaše i domobrani nisu izlazili iz Bile e. Istina, grupa od nekoliko politi ki najsigurnijih naših boraca otišla je u zasjedu, da eka kamione bliže logora, no kako ustaše nisu izlazile iz Bile e, borci su se prebacili i zaustavili prvi voz na 3 km od Bile e. U toj grupi je bilo 7 ljudi, sa Radovanom Papi em na elu. Tada je zarobljeno 14 žandarma i vojnika, me u kojima i jedan narednik, te zaplijenjena ustaška pošta, a u tom vozu su bila i dva vagona žita. Voz je uništen, materijal zaplijenjen, a putnici, ve inom muslimanske žene i djece, pod sigurnom stražom komunista i njihovih simpatizera, vra eni natrag, prema Trebinju.

Poslije zauzimanja Berkovi a, 23. avgusta je izvršen napad na žandarmerijsku stanicu Divin. Tom prilikom se bez borbe predalo 14 žandarma, a zaplijenjeno je 15 pušaka, puškomitraljez i prili no municije. Ustanici su sa Divina produžili u pravcu Plane, gdje je bilo nešto domobranske vojske i gdje su se koncentrisale ustaše. Istog dana ustanici su do Plane došli bez otpora neprijatelja, a u toku tog dana ina e nije dolazilo do borbe. Sutradan, 24. avgusta, ustani ka vojska je izvršila sa svih strana napad na Planu. Ustaška i domobranska vojska, koja je bila utvrena, pružila je žestok otpor. U tim borbama je poginulo 5 naših boraca, a 15 je ranjeno. Tog dana je iz Bile e pošla domobranska eta u pomo braniocima utvr enja na Plani, ali su ih ustanici do ekali izme u Plane i Bile e i vratili nazad.

Uve e, 26. avgusta ustanici nastavljaju žestoke borbe oko Plane, odnosno za likvidaciju posade. Istog dana su ustaše izvršile protivnapad sa Plane. Razbijen je obrok oko Plane i ve ina ustanika je napustila položaj, odnosno svi izuzev Davidova ke ete i ete Gornje Meke Grude, koje su zadržale položaj Rogovi - La evac. S tim jedinicama su bili

U toku no i izme u 26. i 27. avgusta prikupljene su razbijene snage ustanika i one su, 27. avgusta ujutro, objedinjene i na juriš zauzele utvr enje na Plani. Tom prilikom ve i broj ustaša se probio u pravcu Bile e, a na Plani je zarobljeno oko 80 domobrana. Zahvaljuju i prisustvu partijskog rukovodstva, prema njima je primijenjen pravilan postupak; svi su nahranjeni i sprovedeni za Nevesinje, gdje su predati, odnosno poslati domobranskom bataljonu, koji se nalazio na Trusini. Oni su na taj bataljon izvršili takav uticaj da se on u cijelini predao Nevesincima.

Za vrijeme borbe na Plani i uopšte u borbama protiv ustaša na pri lasku Bile i, rukovodstvo i lanovi Partije su se nalazili u prvim borbenim redovima, a dijelom su angažovani kao pouzdani ljudi i politi ki odgovorni, da se nikome od zarobljenih ništa ne smije dogoditi na sprovo enju domobrana u Nevesinje. Tako je, s obzirom na malobrojnost lanova Partije, pozadina ostala potpuno nezašti ena. Tu prazninu su iskoristile etni ke grupe, koje nisu u estovale u borbama ve upale u pozadinu - dijelom sa terena Crne Gore, a dijelom sa terena itave Hercegovine. Me u njima su se isticali Radomir Lali, Simo Erakovi, Damjan Mi ovi, Anto Bjeleti, Radosav Vukovi i dr., svaki sa svojom grupom. Te grupe su iskoristile prazninu i nezašti enu pozadinu i redom su ubijale muslimanski živalj i palile sve njihove ku e. Da bi se onemogu io pokolj Muslimana, na tom terenu je sakupljeno oko 500 pripadnika muslimanskog življa i ta brojna grupa je, pod zaštitom naše patrole, upu ena u pravcu Stoca. Tu našu patrolu je na Divinu smijenila druga i odvela ovaj živalj do Berkovi a, gdje su zano ili u školi. etnici su tu okolnost iskoristili, prikupili se i te Muslimane na silu preuzeli od ustani ke patrole i itav taj nevini i nezašti eni živalj pobili i bacili u jamu na Trusini. To je bio masovni zlo in, preduzet iz osvetni ke i nacionalisti ke zasljepljenosti, vra anje istom mjerom kolja ima ustaša ma, izrodima hrvatskog i muslimanskog naroda.

Sa tom grupom Muslimana, u jamu je ba ena i jedna djevojka, koju e 21. novembra seljaci živu izvu i iz jame. Ona je preživjela i tu nesre u i cio rat. Ina e lanovi KPJ su uspjeli da spasu jedan broj Muslimana, me u kojima i nekoliko komunista. Tako su, recimo, trojica estitih ljudi iz bratstva Comi a pod zaštitom sprovedeni u Bile u. etni ki elementi su tada htjeli da ubiju i Mira Poparu - zbog toga što je sakrio i spasio neke Muslimane.

Rano izjutra 27. avgusta pošla je iz Trebinja ustaško-domobranska bojna, sa ciljem da se probije u Bile u i pomogne njihovim tamošnjim snagama. Na elu bojne nalazio se major Celar. Bojna je, pored dovoljnog broja lakog naoružanja, imala i dvije haubice 105 mm i dva teška mitraljeza. U isto vrijeme, ustaše su u borbama oko Bile e upotrijebile i avione. Naše snage su pustile bojnu da u e dublje i pro e u selo Mosko, koje su ove ustaško- omobranske snage usput popalile. Do ekani su vatrom sa položaja Klenak - Rogatica, gdje su naše snage bile raspo re ene u vidu luka. Naše snage su, sem sa strelja kim naoružanjem, raspolagale teškim mitraljezom i sa nekoliko puškomitraljeza, dok je neprijatelj bio neuporedivo bolje naoružan, naro ito teškim oru ima.

U ovoj borbi sa strane ustanika su u estovale terenske ete iz sela izme u Bile e i Trebinja, uz pomo dva crnogorska odreda, koji su nam došli u pomo. Me u rukovodiocima crnogorskih jedinica bili su Mile Kilibarda, Ljubo Pejovi, Risto i Petko Aleksi, i drugi. Tada je ta ustaško-domobranska jedinica potpuno poražena i razbijena. Poginuo je i zarobljen velik broj vojnika i oficira, kao i civilni lekar dr Sa ikovi. Poginuo je i bojnik Celar. Zaplijenjene su dvije haubice 105 mm, 2 minobaca a 80 mm, 4 teška mitraljeza, 21 puškomitraljez i preko 200 pu

šaka i dosta municije, kao i itava njihova komora. U ovim borbama zauzeta je i žandarmerijska stanica Jasen i o iš en itav put do Trebinja. Zarobljenici su ispitivani, izme u njih je izabrano 13 ustaša, koji su strijeljani, dok su ostali domobrani nahranjeni i podijeljeni su im leci, a odijelo i obu a im nisu skidani. Domobranske vojnike smo uputili preko Plane da se vrate svojim ku ama, a oficire i dr Sadikovi a smo zadržali nekoliko dana, držali sa njima politi ke sastanke i poslije nekoliko dana ih otpustili. Obru oko Bile e je stegnut 28. avgusta, tako da je u no nim borbama izme u 28. i 29. avgusta zauzet grad sve do samog logora. U zoru 29. avgusta preduzeli smo napad i na logor, tuku i ga iz baca a i jedne haubice, postavljene na cesti Trebinje - Bile a.

Istog dana oko 9 asova prije podne italijanski puk alpinaca, oja an tenkovima i artiljerijom, koji je dva dana ranije došao na granicu Crne Gore - prešao je granicu i po eo da zaobilazi naše snage koje su bile oko Bile e. U isto vrijeme jake italijanske motorizovane snage prodrele su od Trebinja za Bile u i, nadiru i paralelno, izvršile napad na naše snage u Bile i, zajedno sa ovim snagama što su dolazile iz Crne Gore. Naše snage u isto nom dijelu Bile e prihvatile su borbu protiv Italijana i, uz borbu, izvukle se iz italijanskog obra a.

U bile kom srezu je poslije toga nestalo svake ustaške vlasti, a jedina vlast bili su Italijani. Oni su, pored Bile e, posjeli i Planu.

Poslije ovoga nastao je i period prikupljanja naših snaga i njihove reorganizacije, ja anja partijske organizacije. Kroz ovu borbu i sticanje iskustva, primani su novi ljudi u Partiji, koji su se pokazali dobri i potuzdani, tako da je partijska organizacija formirala svoje elije i u jedinicama.

Zatim se, 12. septembra 1941. godine, održava Prva sreska partijska konferencija za srez Bile u. Održana je u jednoj ljetnjoj kolibi pod Bratogošom iznad Baljaka. Za vrijeme ove konferencije, partijska organizacija sreza bile kog brojala je 26 lanova, od kojih je ovom skupu prisustvovalo 18. Pored lanova Partije bile kog sreza, konferenciji su prisustvovali Uglješa Danilovi , lan PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, i Miro Popara, lan Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Referenti su bili: Radovan Papi - o politi koj situaciji i stanju partijske organizacije u bile kom srezu, i Miro Popara - o me unarodnoj situaciji i uslovima za našu borbu sa tog gledišta. U diskusiji je u estvovao i Uglješa Danilovi , koji je dao direktive za rad u vezi sa ovim pitanjima partijske organizacije. Biran je i prvi sreski komitet za srez Bile u, jer do tada uopšte nije bilo sreskog rukovodstva. Komitet se sastojao od 6 lanova, i to: sekretar-u itelj Radovan Papi , Tripo Šarenac, Uroš Vukoje (poginuo 1943), Vlado Radovanovi (1942. godine ubili ga etnici) i profesor Košta Gruba i .

Tek poslije ove konferencije partijske organizacije na našem srezu po inju da rade punim zamahom, a ugled Partije u narodu bile kog kraja naglo raste, omasovljava se i u vrš uje. Od tada po inje organizovan rad i skojevska organizacija, a rukovodilac SKOJ-a Vlado Radovanovi bio je lan Sreskog komiteta Partije.

Poslije ove partijske konferencije na terenu bile kog sreza su, prvo ilegalno, a kasnije legalno, formirane partizanske ete i izabrani narodnooslobodila ki odbori. Od te konferencije nastaje prelom u radu partijske organizacije i Sreski komitet KPJ postaje samostalno rukovode e tijelo Partije.

DRUGA »NEVESINJSKA PUŠKA«

pusa 2. armije i postavile su svoje stalne posade u ove garnizone. Ustaški elementi u Nevesinju, sa Šu rijom Pekuši em i or om Prekom na elu, priredili su im do ek i poželjeli dobrodošlicu u Nevesinju.

Sva vojna i civilna vlast u prvo vrijeme se nalazila u rukama komandanta tih talijanskih posada. U samom po etku djelatnost talijanskih okupatora je, pored ostalog, bila usmjerena na raspirivanju šovinizma i izazivanju sukoba izme u Srba, Hrvata i Muslimana. Istovremeno je izdata naredba o bezuslovnoj predaji oružja.

Pošto sve do 20. maja 1941. godine nije riješeno pitanje isto ne granične tzv. NDH, me u srpskim stanovništvo isto ne Hercegovine širili su se glasovi o priklju enju ovog podru ja »nezavisnoj samostalnoj Crnog Gori«. Pošto je ugovorom sklopljenim u Rimu 18. maja 1941. godine izme u Musolinija i Paveli a, za isto nu granicu tzv. NDH odre e na uglavnom stara granica izme u Austro-Ugarske i Crne Gore, talijansko poslanstvo u Zagrebu je 19. maja 1941. godine poslalo Ministarstvu inostranih poslova tzv. NDH verbalnu notu, prema kojoj je 20. maja sva civilna uprava na podru ju koje je dozna eno tzv. NDH, a koje je do tada držala talijanska okupaciona komanda, »prelazi na hrvatsku vlast«.

Prema tome, ustaški državni organi su 20. maja 1941. godine preuzeli, pod zaštitom talijanskih okupatora, svu civilnu vlast, kao i vojnu u isto noj Hercegovini, što zna i i u Nevesinju.

PO ETAK POJEDINA NIH I MASOVNIH ZLO INA USTAŠA

Ubrzo iza toga iz Zagreba u Nevesinje dolazi Franjo Sudar sa 10 ustaša. U zajednici sa ustaškim logornicima, on pristupa formiranju domaćih ustaških jedinica i uvo enju njihove vojne obuke. Do kraja maja obu eno je 116 ustaša iz Nevesinja i okoline. To su, uglavnom, deklasirani elementi i aršijski ološ iz kojih se formiraju ustaški odredi, a zatim i postaje u bivšim žandarmerijskim stanicama.

Krajem maja u Nevesinje je došlo 150 ustaša, uglavnom iz zapadne Hercegovine, i jedna eta domobrana iz sastava Jadranskog domobranskog divizijskog podru ja, koja je tih dana formirana u Mostaru. Odmah po dolasku u ove krajeve, ustaše su razvile intenzivnu propagandnu kampanju, nastoje i svim sredstvima da se hrvatskim i muslimanskim masama okupacija prikaže kao oslobo enje od nacionalnog ugnjetavanja od strane Srba. U toj propagandi ustaše su vješto koristile nasle e prošlosti, nastoje i da što više zavade narod kako bi na taj na in obezbijedili okupatorsko kvinslišku vladavinu u ovim buntovnim krajevima Hercegovine.

Postavljanje ustaške vlasti od samog po etka pra eno je trpanjem u zatvore svih uglednih ljudi srpske nacionalnosti, a zatim oduzimanjem trgovinskih radnji i postavljanjem u njih nekakvih svojih povjerenika. Iza toga nastala je jurnjava za ljudima za koje se prepostavljal da imaju ve e svote novca i dragocjenosti. Tako su ustaše, tragaju i za šefom

Tri dana poslije zvani ne kapikulacije Kraljevine Jugoslavije, 20. aprila 1941. godine, u Nevesinje, Gacko i ostale krajeve isto ne Hercegovine ušli su neki dijelovi talijanskih okupacionih snaga. One su bile iz sastava motorizovanog kor-

Poreske uprave Nišavi em, naiše na njegovu porodicu i etraestogodišnjeg sina koga su mu ili da bi kazao gdje mu je otac. Kako dje ak to nije znao, ili nije htio da kaže, ustaše su ga vezale za automobil i tako ga vukle prema Odžaku - da bi ga umorile na najzvijerskiji na in. To je bila i prva žrtva ustaških razbojnika u Nevesinju.

Iza toga nastali su brojni drugi progoni, u prvom redu trgovaca i drugih uglednih ljudi koji su se ranije isticali u politi kom i javnom životu. Odmah u po etku, u samom gradu Nevesinju ustaše su pohvatale grupu uglednih ljudi i odvele ih za Mostar, s namjerom da ih poubijaju. Vidjevši silnu reakciju srpskog stanovništva na ovakav svoj postupak, ustaše su vratile ove ljude s namjerom da donekle ublaže strah uzne-mirenog stanovništva i tako ga zavaraju kako bi ga docnije lakše pohvali i s njima se obra unali.

Prva masovna ubistva Srba u Nevesinju izvršena su no u izme u 13. i 14. juna. Tom prilikom ubijen je 21 ovjek. Ovaj masakr ustaše su napravile za imendan krvnika Paveli a. U ovoj grupi ubijenih, izme u ostalih, bili su: Milso Glogovac, Tripo Pašajli, Vuko Samardži i drugi. U drugoj grupi ubijenoj 17. juna, bilo je deset ljudi, me u kojima: Mirko Žeraji, Kljaki, Bjelica i drugi. Treća grupa, od 14 ljudi, ubijeni su 19. juna, i etvrtka, od 70 ljudi, 26. juna 1941. godine. Poslije toga su uslijedila hapšenja sveg pravoslavnog življa u nevesinjskoj aršiji.

Ustaški bijes iskaljen nad ovim življem ne može se vjerno opisati. Ustaše su vezivale ljude žicom, dovodile ih vezane na iskopanu raku, tukle ih maljevima i tako nedotu ene ih zatravpavale u zemlju. Bilo je tu i razapinjanja ljudi, prikvaju i ih žive eksirima na zid. Druge su, opet, probadale noževima, vadile im živima o i, itd.

Nakon ovih ustaških zvjerstava zavladao je užasan strah i panika me u stanovništvom ovoga kraja. Ustaše se nisu zadovoljile prolichenom krvi nedužnog stanovništva nevesinjske aršije, već su proširile svoja kravava orgijanja na obližnja sela nevesinjskog sreza.

Prve žrtve sa sela bile su: Danilo Vuković, prvak zemljoradni ke stranke u ovome kraju i Danilo Kuljić, u itelj u selu Bijogra u. Njih su ustaše odvele govore i seoskom stanovništvu da će se oni vratiti »udruženju dok se nešto ispitaju«.

Sve zlo ine koje su izvršile u nevesinjskoj aršiji ustaše su nastojale da prikriju koliko god je to bilo moguće. Osobito im je bilo mnogo stalo da istina o ovim njihovim krvavim zločinima ne prodre do pravoslavnog življa na selu. Kad su odvodili pojedine grupe na gubilište, govorili su kako ih vode na rad, da će se vratiti uku anima.

Svim ovim intrigama i zavaravanjima ustaše su htjele da obmanu pravoslavno stanovništvo i da ga u narednom periodu lakše pohvataju i likvidiraju.

UTICAJ PARTIJSKE ELIJE

U to vrijeme u Nevesinju je postojala partijska elija koja se nije mogla snaći u tim trenucima krvavog obra una ustaša sa nedužnim pravoslavnim stanovništvom. Ali je ona bila jedina koja je uspijevala da, s vremenom na vrijeme, iz nevesinjske aršije doturi po neku vijest na selo o zločinima ustaša.

Istovremeno su lanovi ove partijske elije upozoravali srpsko stanovništvo na opasnost od ustaša. Ova partijska elija u to vrijeme brojala je svega etiri lana, ali je bila nemo na da bilo šta preduzme na spriječavanju ustaških zlodjela nad pravoslavnim življem. Neosporno je

da je ova partijska elija ubrzo poslije krvavog doga aja koji su se odigrali u nevesinjskoj aršiji, uspostavila tješnje veze sa seoskim stanovništвом. Izlažu i se velikoj opasnosti, neki od ovih lanova i političkih aktivista kriomice su izlazili u obližnja sela i u tim prilikama upozoravali srpsko stanovništvo da se sklanja od ustaša. Kontaktiraju i se seljacima u Miljevcu i Batkovićima, Ido Bašagić i Suljo Tanović su govorili seljacima da živim ustašama ne idu u šake, da ni po koju cijenu ne predaju oružje ustašama i okupatoru. Savjetovali su ih da se do izvjesnog vremena sklanjavaju u šume, prikupljaju oružje i municiju, naglašavaju i da će to ubrzo trebati.

lanovi ove partijske elije bili su: Šefko Pašić, Ido Bašagić, Desimir Bošnjak i Ale Kazazi. Velika je zasluga ovih lanova Partije, kao i još nekih aktivista, za to da u samom po etku ustanka nije došlo do obra una na vjerskoj osnovi. Oni su zapravo bili ti koji su imali znatnog uticaja na usmjeravanju borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na žalost, valja napomenuti da su svi ovi lanovi Partije izginuli do prve polovine 1943. godine.

SNAŽAN ODJEK PRIMJERA DREŽNJANA

Prva krvava akcija ustaša van gradskog područja bila je 2. juna 1941. godine u selu Udrežnje. Grupa od 80 ustaških koljača u samo svitanje je opkolila zaseoke: Sablja, Zaklopce, Mahalu i Guberaš. Odmah po izvršenom rasporedu, neki od ovih ustaša su poimenice dozivali domaće, i kako je ko od ovih izlazio na taj poziv bio je ubijen na vratima kuće. Ovom prilikom ustaše su ubile i zaklale 27 ljudi, žena i djece. Zapalili 30 kuća i štala. Ustaše su, istovremeno, uhvatile dva brata Kljakovića, Veljka i Miloša, odvezle ih u mjesnu crkvu, prisilile ih da kamenjem obiju crkvena vrata, potom ih zaklale pred vratima crkve, a nakon toga zapalile crkvu i sav crkveni inventar.

Drugi krvavi pohod ustaša bio je 3. juna na selo Drežanj. Ovom prilikom dogodilo se ono što mu se ustaše nijesu nadale. Naime, Drežnjani su pružili oružani otpor. Poučeni crnim zbivanjima na Udruženju, Drežnjani su riješili da se zaštite vlastitom snagom i oružjem. I, zaista, oni su, dajući otpor oružjem, uspjeli ne samo da se zaštite od ustaških koljacija, već su svojim junačkim primjerom dokazali što se može u initiji vlastitim snagama i gdje je izlaz iz ovakve situacije.

Ovaj oružani otpor Drežnjana odjeknuo je širom cijele Hercegovine. Ovo je bilo i prvo otvaranje vatre na domaćine izdajnike, a preko njih i na okupatora. Svakako da za ovaj oružani otpor Drežnjana najviše zasluge ima Obren Ivković. On je bio taj koji je u tom odsutnom momentu rekao da je jedini izlaz u oružanom otporu nasilju.

Pucanja i paljevine na Drežnju privukli su pažnju susjednih sela. Borci Zovog Dola, Rogača, Slata i drugih obližnjih sela pritekli su u pomognuti Drežnjanim, ali sa izvjesnim zakasnjenjem, kada je selo već je bilo spaljeno. Ustaše su iskalile svoj bijes, masakrirajući dvije žene i jedno dijete koje su zatekli u selu. I pored toga što je ustašama stiglo pojačanje, oni su odbijeni i povukli su se uz neznatne gubitke.

Poslije izvršenog pokolja u nevesinjskoj aršiji (ubijeno 114 ljudi srpske nacionalnosti) i na Udruženju, te napada na Drežanj, ustaše su, u namjeri da i na selu postave kontrolu i svoj krvavi režim, prišle organizovanju žandarmerijskih postaja, smještajući u bivše žandarmerijske stanice svoje oružnike. Tako su u bivše žandarmerijske stanice: Luka-

vac, Rilje, Kruševljane i Fojnicu - postavili posade ja ine od 8 do 16 oružnika.

Na podrujima nastanjenim pravoslavnim življem ustaše su zahtijevale bezuslovnu predaju oružja i svih vojnih predmeta. U više slučajeva oružje je traženo i od onih ljudi koji ga zaista u to vrijeme nijesu imali. Nastojeći da po svaku cijenu od srpskog življa izvuku oružje, ustaše terrorišu ljudi i prisiljavaju ih da donesu oružje, prijeteći im: »Pušku ili glavu!«. U takvoj situaciji mnogi ljudi su se našli pred iskušenjem - ako prizna da ima pušku - ode glava, a ako ne prizna - i tako ode glava. Dakle, oni ljudi koji su zapadali u takve situacije, najčešće su se odlučivali na to da ne predaju oružje. Bilo je i takvih malodušnika koji su u takvim iskušenjima predali ustašama oružje, ali takvih je bilo vrlo malo.

Istovremeno, oružnici ovih postaja potajno su prikupljali podatke o svim ljudima od uticaja i sa inimi spiskove uglednih domaćina koje je, kako se kasnije saznao, trebalo likvidirati.

U međuvremenu, od napada na selo Drežanj pa sve do opšteta ustanka, tj. od 3. do 24. juna 1941. godine, ustaše nijesu pokušale napaditi na jedno selo iole udaljenije od nevesinjske aršije. U ovom, ako se može tako reći, kratkom predahu vlasti tzv. NDH-a pokušali su da domaćine srpskih sela okupe u Nevesinje kako bi ovi, navodno, izjavili svoju lojalnost ustaškim vlastima. Ne znaju i šta im ustaše spremaju neki domaćini iz uloške opštine (Ulog je u to vrijeme pripadao Nevesinju) nasjeli su ustaškoj vlasti i došli su u Nevesinje, ali su tom prilikom bili prevareni i manje-više svi su ubijeni. Nakon tog podmuklog zločina, stanovništvo nevesinjskih sela nije imalo, tako reći, nikakvih kontakata ni veza sa ustaškim vlastima izuzev dijela muslimanskog i hrvatskog življa.

ZATIŠJE PRED BURU

Saznavši za zlo čine po injene u Nevesinju, Udrežnju, Drežnju i selima u neposrednoj blizini Nevesinja, a u isto vrijeme saznao se i za bacanje živih Srba u jamu - još više je zavladao strah i panika me u srpskim stanovništvom.

Nakon masovnog pokolja i bacanja Srba u jame kao što su: Prebilova ka, Koritska, te jame kod Popova polja, Vidova polja, u Šurbancima itd., iz južnog dijela Hercegovine (Stoca - apljine i Ljubinja) nagnule su izbjeglice u sela nevesinjskog sreza. Oni su sa strahom pričali o još većim grozotama koje su ustaše po inile nad srpskim stanovništvom na podrujima nastanjenim pravoslavnim življem.

Sva ova krvava zbivanja nagnala su ljudsku savjest da brzo reaguje. Domačini pravoslavnih porodica, suočeni sa smrtnom opasnošću u kojoj im je prijetila od ustaša i Hitlerovog »novog poretka«, počeli su potajno da se dogovaraju, a kao prvo pitanje na tim dogovorima bilo je: šta da se radi, kako da se spasu glave, porodica i imetak? Neki od domaćina i drugih u esnika tih potajnih sastanaka bili su mišljenja da treba bježati u Crnu Goru, dok su drugi bili za to da se daju oružani otpor ustašama. Neki su, opet, bili neodlučni i izgovarajući se time da se ustašama ne smije davati otpor jer iza njih stoje »moji« okupatori.

Nezavisno od toga kakvih je sve bilo mišljenja, najviše ljudi je bilo za borbu. Borbeno raspoloženje u to vrijeme osobito je preovladalo kod mlađih ljudi. Bilo je i takvih koji su odlazili u Crnu Goru. Jedni su išli s pretpostavkom da će tamo naći utočište i spasiti život, dok su

drugi, opet, išli s namjerom da nabave oružje. I zaista oni koji su išli da nabave oružje - na neki na in su ga i nabavili. Dakle, užurbano se po elo sa prikupljanjem oružja, ali se ono ne iznosi na bijeli dan, ve se krije i od svoje ro ene eljadi. Nabavlja se i municija, ali se pucanj ne uje ni za živu glavu.

Po onoj narodnoj: »Iza zatišja nastaje bura« - bilo je i ovom prilikom.

U kasnim popodnevnim asovima, 23. juna, uli su se pucnji iz pravca Bablje glave, na prostoru Odžak - Biograd, oko 7 kilometara južno od Nevesinja. Prva pomisao bila je da to ustaše napadaju neko od pravoslavnih sela. Me utim, ova pomisao bila je brzo odba ena jer se pucnjava brzo prenosila u pravcu Biograda, Kosova e i Džinove maha le, a pred sam sumrak zahvatila je i Zovi Do. Za razliku od ranije, ovoga puta pucnjava je bila pra ena dozivanjem i klicanjem slobodi, »Živjela sloboda«, »Dolje ustaše« i si. Kao glavna i vode a parola bila je »Živjela Rusija« - kapitulirala Njema ka,! »Diži se, narode, na ustanak« i si.

Toga dana u prvi sumrak došao je u Zovi Do Gojko Unkovi Babo, na mjesto kod bivše džamije, poznato kao tradicionalno sastajalište za ova sela. On je tom prilikom pri ao kako je Rusija zaratila, a da je Hitlerova Njema ka kapitulirala, te i to da su ustaše pobegle iz Nevesinja. Na ovom tradicionalnom sastajalištu, kao po dogovoru, sakupili su se ljudi iz okolnih sela. Te junske no i na ovom mjestu okupilo se oko 60 ljudi, od kojih je najve i broj bio naoružan, ali ih je bilo i bez oružja. Usvajaju i verziju da je Rusija zaratila a Nema ka kapitulirala, nastalo je opšte veselje - pjevanje, pra eno šenlu enjen iz pušaka i podvikivanjem u slavu slobode.

Odmah se po elo još na ovome mjestu, sa dogovaranjem. »Padali« su razni predloži. Jedni su bili za to da se odmah po e u napad na neprijateljski garnizon u Nevesinju, dok su drugi bili za to da se ide na žandarmerijsku stanicu u Lukavcu, uo se rezon:

»I i na Nevesinje i ostaviti ove u Lukavcu, sebi za le ima, ne valja. Nego da prvo ove likvidiramo, a onda i i na Nevesinje.

Naga anje gdje prvo i i oteglo se do duboko u no .

LIKVIDIRANJE ORUŽNI KE POSTAJE U LUKAVCU

Ipak, odlu eno je da se prvo napadne ustaška stanica u Lukavcu. Nakon ove odluke krenulo se na kasarnu u Lukavcu, s pjesmpm i pucnjavom.

Vijest da je zaratila Rusija dobro je došla ovdašnjem stanovništvu; ono je i onako ekalo pogodan momenat da pritisne na obara i otpone borbu protiv ustaša, okupatora i svih njegovih pomaga a.

U poodmakloj junskoj no i krenulo se iz Zovog Dola u pravcu Lukavca. Odmah su odre ene patrole: prva za usputna sela Bež e e, Kljen, a druga za Roga e i Lukavac. Trebalо je da izbude ova sela i obavijeste ljude o vijesti koju je prenio Gojko Vukovi . Išlo se u pravcu žandarmerijske kasarne sa pjesmom, oglasila se i poneka puška, pa bilo da je to bilo iz grupe koja se kretala u pravcu kasarne, bilo da se to ulo iz sela koja su se budila na uzbunu i obavještavala o doga ajima. Kada se prišlo na 3 km od žandarmerijske kasarne, komanda je pala da se prestane sa pjesmom, a isto tako i sa pucnjavom. Preneseno je da bude najve a tišina, kao i to da se pred nama nalazi žandarmerijska kasarna sa posadom, koja e, sigurno pružiti otpor. Ustanici su tako raspore eni da je kasarna zaposjednuta sa svih strana.

Kako se ništa nije ulo iz pravca kasarne, bilo je potrebno da se pošalje ovjek koji će obavijestiti ustašku posadu o onome o čemu smo mi bili obaviješteni u Zovom Dolu. Naime, da se oružnicima saopštiti da je Rusija zaratila i Njemačka kapitulirala, da su ustaše napustile Nevesinje, kao i to da su oni ovdje opkoljeni i da treba da se predaju, a ako to odbiju da će biti likvidirani. Kada se postavilo pitanje ko će sve ovo prenijeti u kasarnu ustaškoj posadi, odreden je Jefto Kisić. On je, naime, i ranije imao nekakve dodire sa bivšim žandarima, pa i sa ovim oružnicima ustaške posade. Jefto je, zapravo, imao kuću u neposrednoj blizini žandarmerijske kasarne, koju je iznajmljivao i bivšim i ovim žandarmima. On se u po etku odupirao, ali je na kraju pristao da ode i da im doslovce kaže šta mu je naređeno. Sem vijesti o kapitulaciji Njemačke i napuštanju Nevesinja od strane ustaša, trebalo je da žanarmima kaže, kako su ih borci iz ovdašnjih sela opkolili, uz prisustvo i jednog broja Crnogoraca. To sa Crnogorcima je bila varka, jer u to vrijeme kod ovih akcija nije bilo nikoga sem samih Nevesinjaca. Jefto je imao zadatku da oružnike pozove na predaju, te ih opomene: ukoliko se ne predaju da će biti likvidirani.

Nakon ovog saopštenja oružnicima, Jefto je pohitao da se vrati na položaje ustanika, ali je u međuvremenu, neko od oružnika pošao za njim i povikao mu da se vrati. On je, uplašen da će tom prilikom biti ulhva, i likvidiran, iz svega glasa povikao:

»Aj, braćo, ne dajte me, ubiće me!

Tada su, kao po komandi, planule puške u pravcu kasarne. Srušila se uraganska puščana vatra na kasarnu. U po etku iz kasarne nije se oglašavala puščana vatra. No, ubrzo je odande neko poimenice zvao ljudi iz redova ustanika, odnosno ugledne domaće iz obližnjih sela. Kasarne smo saznali da je to bio zapovjednik ustaške posade, Kukrika, koji je ranije bio obaviješten o imenima uticajnih ljudi ovoga kraja.

Komandir Kukrika je tražio da dođe u predstavnici ustanika i saopštiti mu o čemu se radi. Ubrižno iza togata jedna grupa ustanika, među kojima su bili Dukica Grahovac, Mato Romović, Aleksa Pašajlić, Sava Ivezic i Duka Pašajlić, otišla je do kasarne i doslovce prenijela vijest kako je primljena u Zovom Dolu. Narednik Kukrika je sa oiglednom sumnjom to prihvatio ali nije mogao dobiti drugog obavještenja sem da je Njemačka kapitulirala i da su ustaše pobegle iz Nevesinja. Odmah mu je saopštено da su ustanici opkolili stanicu, te da su te ustanici mase brojne i da će se loše sprovesti ako se ne predaju.

Predstavnici ustanika su tražili bezuslovnu predaju oružja, a u isto vrijeme data je garancija da će se poštovati život oružnika - ako predaju oružje, odnosno ako ne budu pružali otpor.

Kako je ova žandarmerijska stanica udaljena 25 km od Nevesinja, a toliko ili nešto više od drugih eventualnih izvora veza, oružnicima nakon procjene situacije i položaja u kojem su se našli, nije bilo drugog izbora sem predaje.

Nakon predaje i razoružanja, sve puške i druga vojna oprema, koja je zaplijenjena od oružnika, ili na enu u kasarni, podijeljena je odmah ustanicima. Bilo je slučaj da su neki ustanici nosili kolje i slične predmete neposredno pred sam napad na kasarnu. Jedan od tih bio je Živko Pašajlić iz Zovog Dola koji je zaista nosio kolac, idući i prema kasarni i govoreći da će ga zamijeniti puškom kad dođe do kasarne.

Poslije razoružanja, podjele oružja i demoliranja stanice, krenulo se u pravcu Nevesinja. Razoružani oružničari pošli su zajedno sa ustanicima u tom pravcu. Zapravo, bilo im je ređeno da će se sa ustanicima kretati do Nevesinja, a zatim da će biti pušteni kud koji žele. Zapovjednik ove

ustaške postaje, Kukrika, tražio je da ostane tu u Lukavcu dok ne vidi kakva će biti dalja situacija, a zatim bi, kako je on rekao, išao preko Dabre i Vlahovića, svojoj kući u Ljubinje. To mu je s po etka bilo obeano, ali je kasnije, kad se vidjelo da se Nevesinje ne može zauzeti ovom prilikom, on likvidiran, a žandarmerijska stanica zapaljena.

Sa pretpostavkom da je jedna žena ura Kerelj udata Grahovac, pomogla da dvojica oružnika pobjegnu iz ove opsade, te da je i prokazivala i neke ljudi koji su imali oružje, odnosno da je sara ivala sa ustaškim oružnicima - išlo se odmah na obraće i sa »ustaškim špijunima«. Tako je, pod tim pretpostavkama, ura, i pored toga što je imala sina i muža među ustanicima likvidirana. Ovo je u injeno zbog bojazni da bi se ustaše mogle opet vratiti u ovaj kraj, te da bi ustanici mogli biti poimenice otkriveni ako bi ura u ostavili u životu. Tako je jadna ura, možda ni kriva ni dužna, radi eventualnog obezbjeđenja - likvidirana.

SMRTONOSNA VATRA NA ŽERAJI A GAJU

Kreuje se u pravcu Nevesinja usput su se ustanicima pridružili i borci iz onih sela koja nisu bila obaviještena u smislu kako je to bio obaviješten Zović i Lukavac. Kretalo se u pravcu Odžaka i kada se došlo u sami Odžak tu je kolona ustanika zastala. U ovom kratkom predahu poeli su da se, na pjesmu i pucnje okupljaju ustanici iz drugih sela: Drežnja, Grabovice, Rasta, Biograda, Zalužja i drugih. U tom momentu zavijorila se crvena zastava na minaretu džamije u Odžaku. Neko je od ustanika otišao u ovdašnju radnju Save Cola, donio nekoliko metara crvenog platna, i na provizornom kopljumu okaio ga na minaretu džamije. To je bilo rano ujutru 24. juna 1941. godine.

Krenulo se od Odžaka u pravcu Nevesinja. Kolona ustanika rasla je kao bujica - priticanjem boraca iz usputnih sela. Istina za volju, treba priznati da sva ova masa koja se kretala u pravcu Nevesinja, nije bila naoružana, a prema tome ni svi od njih nisu mislili na neku ozbiljniju borbu. Bilo je i takvih koji su mislili da će nešto uši ariti samim napadom na Nevesinje. A da su samo znali šta ih tamo čeka - neki od njih bi, sigurno, izmijenili mišljenje i pravac kretanja.

Kreuje se tako u pravcu Nevesinja, masa je dospjela do Žeraji a gaja, na kilometar i po do same kasabe. Tu, na otvorenom, tu masu koja nije imala nekog borbenog poretka - do ekala je snažna pušana i mitraljeska vatra. U prvi mah, pušana vatra je iznenadila ustanike, te su mnogi popadali na zemlju, a neki su poeli da bježe natrag kući. Većina ustanika, pak, bila je riješena da se bori, pa se tako već broj njih rokirao uljevo prema Bukvici, zalamajući svojim lijevim krilom u pravcu Grepka i tako opkoljavajući Nevesinje sa jugoistočne strane.

U tom prvom okršaju poginulo je nekoliko ustanika, ali to nije pokolebalo ovu ustaničku masu. Naprotiv, ona je sa velikim pregremom i riješenošću u jurišala na garnizon u Nevesinju.

Presjecajući put Nevesinje - Mostar i spuštajući se svojim lijevim krilom ka Bišini, ustanici su nastojali da prekinu vezu sa Mostarom i sprječe dolazak pomoći ustašama u Nevesinju iz tog pravca.

U isto vrijeme zapravo sa neznatnim zakašnjenjem, likvidirana je ustaška postaja i u selu Riljima. U likvidaciji ove postaje u estovali su iz sela Rilja, Zaloma, Ribnjak, Tega, Balabana i drugih. Nakon likvidacije ove ustaške postaje, iz tog pravca krenula je kolona ustanika u pravcu Nevesinja, zaobilazeći nevesinsku aršiju sa sjeverne strane. Nakon pri-

stizanja ove kolone spojio se obru oko samog Nevesinja. Nastalo je sticanje obru a oko ustaškog garnizona u Nevesinju iz koga je pružan jak otpor. Uprkos žestokom otporu koji je pružao neprijatelj iz Kneža e i drugih utvr enja, ustanici su se spustili do samog grada, a u isto vrijeme se pojavilo i poja anje, odnosno pomo opkoljenim ustašama u Nevesinju, iz pravca Mostara. No, kako su ustanici presjekli put u Bišini i zaprije ili ga deblima bukava i drugim preprekama, ova pomo nije uspjela da se probije do garnizona u Nevesinju, pa se svakog asa mogla o ekivati predaja garnizona i kapitulacija neprijatelja i njegovih snaga u gradu.

Dok se sve ovo zbivalo oko Nevesinja, do ustanika je dopirala vijest, da su ja e ustaške snage izbile na Trusinu i, istovremeno, našle se na lijevom boku i u pozadini ustanika. Mada su ustaše na ovom sektoru bile zaustavljene, neminovno je moralo do i do razvla enja ustani kih snaga, uslijed ega je oslabljena blokada na samom Nevesinju.

SVJEDO ENJE DOMOBRANSKIH DOKUMENATA

Poslije podne 24. juna otpo elaje borba, tako re i i na tre em frontu. Tog dana su ja e ustaško-domobranske snage iz pravca Sarajeva, dolaze i preko Kalinovika i Uloga, izbile na Morine i sukobile se sa ustanicima iz Rilja, Gornjeg Sela, Balabana, Ribalj Tega, Plužina, Kifinog Sela, Brata a i drugih sela. Nadiranjem ovih neprijateljskih snaga iz pravca Sarajeva i angažovanjem ustani kih snaga u borbi sa njima, još više je oslabilila blokada neprijateljskog garnizona u Nevesinju.

No, iako su neprijateljeve snage nadirale iz svih pravaca, ustanici su uspijevali da ih na svim tim pravcima zadržavaju puna etiri dana. Osobito žestoke borbe su vo ene protiv neprijateljskih snaga, koje su nastupale iz pravca Sarajeva preko Uloga i Morina, kao protiv onih koje su nastupale preko Stoca i Dabra. Zahvaljuju i okolnosti što su ustani ke snage bile razvile ene na tri sektora, neprijatelju koji je prodirao iz pravca Sarajeva je uspjelo da se probije do garnizona u Nevesinju. Tako se situacija u Bišini izmijenila. Tako je blokada Nevesinja razbijena, ali borba ustanika time nije prestala.

O po etku i toku narodnooslobodila kog ustanka u nevesinskom srezu ostalo je pismeno svjedo enje neprijatelja, ta nije telegrafski izvjetaj zapovjednika oružni kog voda u Nevesinju, zaveden 30. juna 1941. godine, pod brojem 159. Izvještaj je potpisao potporu nik Ku era i on glasi:

»24. lipnja ove godine oko 4 sata Srbi stanovnici kotara Nevesinje pobunili su se protiv hrvatske vlasti. Nekoliko stotina naoružanih muškaraca napalo je na oružni ku postaju Lukavca i Rilja i grad Nevesinje i pokušalo da zauzme vlast. Oružni ku postaju Lukavac i Rilja zauzeli, mom ad razoružali i nekoliko poubijali. Do sada je prona eno 6 lješeva domobranaca ija se imena za sada nijesu mogla utvrditi uslijed nedostatka podataka i raspadanja lješeva. Grad i oružni ku postaju Nevesinje, pobunjenicima nije uspjelo zauzeti iako je borba trajala puna etiri dana. Pobunjenici su u kotaru presjekli sve telefonske mreže i puteve oštetili i neke od mostova porušili. Prispjela je vojska i pobunjenici izmi u u planine, ali još drže podruje Lukavac i dio podruja Rilja. Za sudbinu 19 oružnika ovih postaja se još ne zna. U borbama je bilo sa obje strane mrtvih i ranjenih. Do sada se zna da je teže povrije en Lorenc Ante, domobran koji je prevezen u bolnicu Mostar. U borbi su pored oružnika u estvovali i ustaše, hrvatsko gra anstvo i vojska. Kotar se od pobunjenika isti i uspostavlja red. Pisan izveštaj sljedi.«

Sudbina tih 19 oružnika o kojima Ku era piše ustanicima i nevesinjskom narodu nije ostala nepoznata. Zapravo, njih je zadesila sudbina, kakva je bila i mnogih tirana i osvaja a ovih krajeva. A gubici koje je neprijatelj podnio u okršajima sa ustanicima bili su daleko ve i nego što ih je nadporu nik prikazivao u svojim izvještajima.

Evo još jednog autenti nog izvora podataka o porazu neprijatelja tih dana. U desetodnevnom izvještaju zapovjedništva 4. oružni ke pukovnije, pisanom 5. jula 1941. godine, postoji dio u kome se govori o politi kom stanju na teritoriji pukovnije i borbama protiv ustanika u gata kom i nevesinjskom srezu. Ovdje zapovjednik, potpukovnik Vidas, izme u ostalog navodi:

»Naša vojska nalazi se uglavnom u Nevesinju. Iz Sarajeva poslana vojska prema Kalinoviku, Ulogu i Plužinama, imala je sukob sa pobunjenicima na Morinama, te su dvije satnije kod Plužina poražene, a zapovjednik - bojnik Pavi i poginuo. Ponovo poslan bataljon prodro je do Uloga, Morina i Plužina i drži ovu poziciju. . .

Vojska iz Nevesinja zaposjela je Kifino Selo. Teške borbe vode se na sjevernom rubu polja Dabar, na liniji Trusina - Divin, kod kojih borbi je poginuo asnik - nadporu nik g. Marijan Babi, ija je lješina prevezena 4. srpnja t.g. kroz Sarajevo za Zagreb, radi ukopa.«.

Stvarno, na Trusini su vo ene žestoke borbe i poslije probaja u vašoš neprijateljskih snaga iz pravca Sarajeva i Kalinovika, odnosno i poslije razbijanja blokade samog Nevesinja. Na ovom bojištu borba je trajala punih 9 dana. I ovdje kao i drugdje, bilo je svijetlih primjera juhaštva ustanika. Primjera radi, u jednom okršaju ustaša je bacio bombu me u grupu ustanika. Ovu aktiviranu bombu, munjevitom brzinom je zgradio Mirko Ivezi i isti mah je vratio na ustašu i ubio ga njegovom sopstvenom bombom. U toj grupi boraca, pored Mirka Ivezi a, bili su i Gojko Vukajlovi, Gojko Boti, Obrad Ivezi i Ignjat Kovačevi, svi iz Zovog Dola.

Koliko je poglavniku Paveli u bilo stalo do toga da u krvi uguši pobunu u Hercegovini, najbolje se vidi po tome što je on tih dana iz Zagreba na Trusinu poslao svoga doglavnika Babi a, kako bi ovaj, svojim li nim primjerom, pokazao kako se treba boriti »za ast i ugled NDH«. No, ni samo prisustvo Paveli evog doglavnika nije izmijenilo situaciju: naprotiv, njegovom pogibijom još više su se uzdrmali i onako klimavi temelji tzv. NDH.

PRIMJER I PODSTREK ZA NAROD SUSJEDNIH SREZOVA

Borbe na Trusini vo ene su danono no i neprekidno punih 9 dana. Za sve ovo vrijeme ustašama, i pored doglavnikova prisustva, nije uspjelo da ni za metar potisnu ustanike sa njihovih položaja. Trećega jula su se na Trusini, iz pravca Nevesinja, probile ja e domobranske snage i našle se iza le a ustanika. U po etku je namjera ovih domobranskih snaga bila da se presje e front izme u ustanika i ustaša. U isto vrijeme, starješine domobrana su nastojale da na neki na in uspostave vezu sa ustanicima, jer se cjelokupno stanovništvo Zovog Dola, Trusine, Lukavca, Drežnja i mnogih drugih sela sa podru ja Nevesinja u to vrijeme nalazilo u zbjegovima. Pri uspostavljanju veze sa ustanicima domobrani oficiri su uvjeravali ustanike i stanovništvo da su oni, domobrani, došli da uspostave red, naglašavaju i da ustaše ne e više klati i bacati u jame srpsko stanovništvo, te da zbjegovi treba da se vraju svojim kuama. Ustanici su na to odgovorili, da su te njihove garancije bez-

vrijedne, zato što ustaše imaju svu vlast u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Stvarno, istodobno sa izbjijanjem domobrana na Trusinu nestale su ustaše sa ovih položaja, ime je prestala i borba u ovom kraju.

Rezultati borbi na Trusini nisu u cijelosti poznati, ali se zna da su u njoj, između ostalih, poginuli Pavelićev doglavnici Mijo Babić i natporučnik Pogorelac. Na strani ustanika poginuli su: Mitar Tomović i Gojko Baćević, a nešto kasnije, kod zaplijenjenog putničkog automobila, u kojem se, kako se pretpostavlja, vozio Mijo Babić, poginula su dva mlađa ustanika, Gambelić i Žutković. Na strani ustanika bilo je gubitaka i na drugim položajima u sukobu sa ustaško-domobranskim snagama. Tako su u prvim jurišima na Nevesinje poginuli Sava Spremo i Nikola Pojužina, obojivači iz sela Bijograda, i Vojin Grubač i iz sela Hrasna. Tako je, prvih dana ustanka, u sukobima sa žandarmima, poginuo je Dragi Samardžić iz sela Bratača, a nastupajući i od pravca Kifina Sela i Bratača prema Nevesinju poginuli su Trifko Grahovac i Risto Bogdanović oba iz sela Bratača. Najviše poginulih ustanika bili su radnici koji su se prilikom kapitulacije vojske vratili u svoja rodna mjesta.

Gubici ustaša i domobrana bili su daleko veći nego što su ih oni prikazivali u svojim izvještajima. Karakteristično je da se u tim izvještajima ne govori o gubicima koje su oni imali u sukobu sa ustanicima na Bišini. Prvog dana ustanka na Bišini je razbijena kolona od sedam kamiona, u kojima su ustaše i domobrani pohitali iz Mostara u pomoć opkoljenom garnizonu Nevesinju. Tom prilikom je jedan kamion uništen, a nešto pušaka i hrane zaplijenjeno. U ovim borbama bilo je mrtvih i ranjenih na strani neprijatelja, o čemu se ne govori u njihovim sauvanim izvještajima.

U ocjeni značaja samog ustanka, njega svakako ne bi trebalo cijeniti samo po broju ustanika, već i po tome kakav je, u ovom konkretnom slučaju bio moralno-politički efekat ustanka, i to na obje strane. Gledano sa strane ustanika, ustanak je do te mjere bio silovit i jedinstven da je, kao takav ulijevao samopouzdanje ustanicima i narodu ovog kraja. Ustanak je povratio vjeru i onima koji nisu rađani da se vlastitim snagama može zaštiti život i izbjegi katastrofa koja je prijetila od ustaša i okupatora. Ustankom su oživljene tradicije ovoga naroda; on je odjeknuo širom Hercegovine i podstakao živalj susjednih srezova da se diže u borbu. Što je najvažnije, ovaj ustanak nije imao karakter nacionalnog i vjerskog obraćanja, iako je tih dana na stotine Srba zaklano i bašeno u jame. Štoviše, ustanici su u intervalima, na putu za Nevesinje, nailazili i kroz sela gdje je bilo i muslimanskog življa, ali nikome u to vrijeme u tim selima ni dlaka sa glave nije falila.

Što se, pak, protivničke strane tako, ustankom je kvislinškoj tzv. NDH nanijet golem moralno-politički udarac, jer je samim imenom ustanaka negirano i priznanje krvavog Pavelićeve vladavine, a time i Hitlerovog »novog poretku«. Može se zamisliti kako se krvnik Pavelić tih dana osjećao kad mu je doprlo do ušiju da se u Hercegovini, između ostalih, pjeva i ova pjesma:

*Nevesinje bez i jednog topa
Pavelić a državu raskopa.*

Ili ovako:

*Babić Mijo, vođa od ustaša,
na Trusini pada od bombaša.*

CETE NARODNE VOJSKE I NJIHOVI KOMANDIRI

Povla enjem ustaša sa položaja na Trusini i stacioniranjem domobranskih snaga na ovim podru jima, nastao je kratak predah kod ustanika. On je iskoriš en za intenzivniji rad na konsolidovanju ustani kih redova. Prišlo se formiranju eta narodne vojske, oko ijeg e naziva kasnije biti i spora. Na javnim skupovima birani su komandiri eta. Za komandira su, uglavnom birani ugledni i pošteni ljudi iz redova seljaka. Ponegdje su za komandire birani bivši oficiri ili podoficiri jugoslovenske vojske, a bilo je slu ajeva da se za to mjesto izabere i po neki radnik. U izboru je bilo osnovno: kako se taj pokazao u dotadašnjim borbama kao borac i kao ovjek.

Tokom jula 1941. godine formirane su ete, i to: u Lukavcu - komandir Dukica Grahovac, u Drežnju - komandir Obren Ivkovi , u Zovom Dolu - komandir Doka Pašajli , u Bijogradu - komandir Mirko Vu eti , u Trusini - komandir Krsto eri (oficir jugoslovenske vojske). Za Hrast i Odžak - komandir Drago Papi , u Brata u - komandir Spasoje Šešlja. Osim ovih ustani kih eta, u julu i avgustu su tako e formirane ete narodne vojske i u selima Zalomu i nevesinjskoj Površi, odnosno Riljima. U to vrijeme postojao je i odred Dušana Brstine, ije je podru je bilo Rabina - Udrežnje i Biograd.

U po etku su zadaci ovih eta bili višestruki. U njima je vo ena evidencija boraca, oružja i municije. ete su prvenstveno imale zadatak da iste svoje podru je i njihove stanovnike od nasrtaja svih neprijatelja, u prvom redu od ustaša i okupatora. Komandiri su odre ivali patrole, izvi a e, straže, zasjede, itd. Oni su prikupljali podatke i o namjerama neprijatelja iz bližih garnizona. Povremeno je organizovano obu avanje mladih boraca u rukovanju oružjem. Prikupljeni su oružje, municija i druga vojna oprema, i to se borcima dijelilo prema potrebi. Uz to, komandiri eta su rješavali sporove izme u sela i pojedinaca, saslušavali nepoznate i neprovjerene ljude i o tome donosili svoje odluke, itd.

BORBA ZA POLITI KI PRESTIŽ NOP-a

Nakon zatišja, koje je nastalo poslije 3. jula, na teren Nevesinja su po eli da pristižu partijski radnici. Me u prvim lanovima KPJ, koji su došli me u ustanike bili su: Milenko Šotra, Hido Bašagi , Mujo Huskovi i Karo i Brana Kova evi . Ovi drugovi su razvili intenzivnu politi ku aktivnost - me u borcima formiranih eta i stanovništвom ovoga kraja. Neumorno su objasnjavali liniju KPJ, naglašavaju i da je borba protiv okupatora i svih njegovih pomaga a jedino ispravan put u nastaloj situaciji. Veliku pomo su ovi drugovi pružili komandirima u pogledu zavo enja vojne i politi ke discipline unutar eta. Oni su mnogo doprijijeli na me usobnom zблиžavanju eta i uskla ivanju zajedni kih akcija. Njihov najve i doprinos bio je na razvijanju bratstva i jedinstva u ovim krajevima.

U isto vrijeme, pojavio se ne mali broj onih koji su htjeli da parališu uticaj lanova Partije i svih onih koji su bili za borbu protiv okupatora i za borbeno jedinstvo naroda. Ovi razbijaju i narodnog jedinstva i fronta borbe demagoški su nastupali govore i: »Okupator je jak, s napadima na njega valja ekati dok nam o tome ne jave oni iz Londona«. Kasnije, kad je bila u pitanju zajedni ka borba svih naših naroda, ovi su, na odre en na in, dokazivali, odnosno nastojali da dokažu, kako su svi Muslimani, odnosno svi Hrvati ustaše. Me u ovim razbijaju ima oso-

bito su se isticali Jovan Dragani, Petar Samardžić, Danilo Salati i Mitar Golijanin, da bi im kasnije pritekli u pomo Vaso Guti i major bivše jugoslovenske vojske Boško Todorović.

U međuvremenu, od 3. jula do 25. avgusta, koliko je trajalo zatišje, vodila se idejna borba za politički prestiž u ustaničkim selima. U ovom vremenu održano je mnoštvo skupova i sastanaka na kojima je najčešće bilo riječ o borbi upravo za politički prestiž i pobedu borbenog kursa. Tih dana, a i nešto kasnije, održani su veliki skupovi u Gornjem Drežnjuku, Zalomu i u Brataču. Na skupu u Gornjem Drežnjuku Petar Samardžić i njegovi telohranitelji, profesor Pavić, u svojim istupanjima su brutalno napali komuniste i osuđivali sve one koji propagiraju i prihvataju borbu protiv okupatora. Zbog toga su na ovom skupu naišli na žestoko reagovanje - kod komunista koji su prisustvovali ovome skupu i narodu ovog kraja. Pretrpjeli su politički poraz, Petar Samardžić je, zajedno sa svojom pratnjom, napustio ovaj zbor. To je, ujedno, bila i prva znak ajanja politička pobeda nad razbijajućim borbe protiv okupatora i borbenog jedinstva naših naroda.

Rezultati političke aktivnosti bili su od velikog značaja za dalje borbenе akcije stanovništva, odnosno boraca ovoga kraja. Bez pretjerivanja se može reći da je uticaj komunista i brojnih aktivista (gdje ubrajamo i najveći i broj tadašnjih komandira eta) bio apsolutno dominantan, od čega je zavisilo i borbeno raspoloženje naroda protiv okupatora i ustaša. Zahvaljujući i velikom broju uglednih domaćina koji su se odmah opredijelili na borbu protiv okupatora, poraslo je i povjerenje u komuniste. Brojne velike porodice, kao što su Ivković, Gušići, Gračevci, Mavrići i drugi, masovno su prihvatale liniju NOP-a. Zadružna domaćinstva, kao što su Ivaniševa kuća u Slatu, Brenjova u Odžaku, Vidaka olovi a u Krekavicama, Dušana Pašajlića u Lukavcu, Papića u Šumićima, Vučadinovića u Udrežnju, Brstina u Poreču, Katića na Zalomu, Nin i a pod Babljom Glavom, Jovana Kovačevića iz Ribalj Tega - Rilja i druge - od početka borbe su bile i do kraja rata ostale politički punktovi i ekonomski baze pripadnika NOP-a.

AVGUSTOVSKI TALAS ORGANIZACIJA

Drugi, još masovniji od junskog, talas oružanih akcija otpočeo je ubrzo nakon održavanja savjetovanja u Ublima. Riječ je o savjetovanju održanom pod rukovodstvom Mira Popare 21. avgusta 1941. godine. Savjetovanju su prisustvovali predstavnici iz bilo kog, nevesinjskog i gata kog sreza. Nakon ocjene vojnopolitičke situacije, razrađen je zajednički plan o opštem napadu na neprijatelja.

Što je vrijeme dalje odmicalo to su brige rukovodstva ustaničkih bila sve veće, jer su, zbjegovali u planinama bili u sve težem položaju, ponajprije uslijed nestošice hrane, vode, soli i drugih potrepština neophodnih za iole normalniji život. Osobito su mala djeca bila izložena posljedicama slabe ishrane, vlage i boravka u nehigijenskim uslovima. I u avgustu i prva polovica septembra bili su izrazito sušni pa su u hercegovačkim planinama istrošene sve rezerve u bunarima vode ili presahli svi izvori, tako da je opstanak u ovim planinama postao nemoguć. U isto vrijeme, poljski poljoprivredni radovi u selima obavljeni su krišom, ili pod zaštitom oružja. Uglavnom, te radove su obavljale žene, a ponekad i borci pod oružjem.

Nešto prije održavanja savjetovanja u Ublima formirani su sreski štabovi narodne vojske. Za Nevesinje je formiran štab sredinom avgusta. Formiranjem sreskih štabova stvoreni su uslovi za usvajanje planova

izvo enja zamašnijih oružanih akcija - dejstva više združenih eta pod objedinjenom komandom.

Na teritoriji trebinjskog i bile kog sreza borbe su po ele 22. avgusta i to duž komunikacija Trebinje - Bile a i Bile a - Plana - Stolac, dok su vršene pripreme za napad na Dabar, Berkovi e i Trusinu. Berkovi i su u to vrijeme bili jako ustaško uporište, sa ve im brojem ustaša i nešto oko 60 domobrana, ra unaju i tu skupinu domobrana koja je bila na Trusini, kao istureno obezbje enje.

Združene ete Nevesinja i Stoca, 25. avgusta uve e su otpo ele napad na ustaško uporište u Berkovi ima, u isto vrijeme neutrališu i intervenciju domobrana sa Trusine. Ustaše su se ogor eno borile. Borba je trajala cijelu no . U isto vrijeme rukovodstvo ustanika je sa domobranima na Trusini, potajno od ustaša, postiglo dosta povoljan sporazum. Dogovoren je: kad do e do obra una sa krvavim ustašama u Berkovi-ima, komanda sa Trusine e povu i domobrane iz Berkovi a, a ustaše prepustiti etama narodne vojske. Naravno, domobranima je tim sporazumom garantovan život, dok je naglašeno da ustaše krvlju treba da plate svoje krvave zlo ine. I zaista, domobrani sa Berkovi a su se povukli u sastav domobrana na Trusini, ostavljaju i ustaše same da se bore protiv naših eta. Me utim, ustaše su i poslije izvla enja domobrana davale o ajni ki otpor iz nekoliko ku a - dok nijesu kona no savladane.

Nakon likvidacije ustaškog uporišta u Berkovi ima, gro ustani kih snaga je odmah nastavilo nastupanje u pravcu Divina, Fatnice i Plane, dok su neke ete sa teritorije Nevesinja imale zadatku da drže u opsadi položaje domobrana na Trusini. Ustani ke snage, kre u i se u pravcu Plane i Bile e, usput su likvidirale ustaške postaje na Divinu i u Fatnici, a borba za Planu je trajala dva dana, da bi bila zauzeta 28. avgusta. U borbi na Plani zarobljeno je 65 domobrana, dok su ustaše dijelom pobijene, a ve ina je uspjela da pobegne. U toj borbi u estvovala je i grupa od 27 komunista koji su se tih dana probili iz Mostara preko Nevesinja i odmah se pridružili etama narodne vojske. Ovu grupu Mostaraca predvodio je Savo Medan, španski borac, a grupa se u borbama na Plani osobito istakla - borbenoš u, upornoš u i vojni kom vještinom.

Nakon završenih borbi oko Plane i Bile e svi ovi komunisti su se stavili na raspolaganje Miru Popari, da bi bili raspore eni kao politi ki radnici u srezovima isto ne Hercegovine. Raspored je izvršen na Divinu i to ovako: na teren Gacka otišli su bra a Avdalovi i i Ranko Mihi ; na teren Stoca - Danilo Mili evi , Ratko Bai i Milenko Šotra; na teren Bile e - bra a Vujovi i (sinovi popa Vujovi a) i Ilija Staji ; na teren Trebinja Rade Salati ; i na teren Nevesinja - Sava Medan i Života Neimarevi . Prije ovih drugova, na teren Nevesinja su, radi procjene situacije i prikupljana informacija, izašli Mustafa Uskovi i Meho iki , a na vezi u Nevesinju u to vrijeme je bio Boro Bala .

Likvidiranjem ustaško-domobranskih uporišta u Berkovi u i na Plani zaplijenjene su velike koli ine pušaka i municije. Ovom prilikom ustanici su došli i do automatskog oružja, zaplijenivši nekoliko puško-mitraljeza. Zarobljeni domobrani su, uz oružanu pratrnu, upu eni preko Divina i Davidovi a zapravo propria eni su do garnizona u Nevesinju.

RAZBIJANJE DOMOBRANSKE POSADE NA TRUSINI

Dok je ve ina ustani kih snaga vodila borbe oko Bile a i za samu varoš, gdje je uslijedila i intervencija Italijana, vršene su pripreme za razoružavanje domobrana na Trusini. Zapravo preko zarobljenih do-

mobrana ugovoren je sastanak sa domobranskim zapovjednicima na Trusini. Sastanak je održan kasno poslije podne 2. septembra kod kuće a. Pregovara i sa ustaničke stane su bili: Obren Ivković, Dukica Grahovac, Mato Romović, Spasoje Kovač Pajo, Savo Medan i Aleksić i oko Pašajlić. Domobrane na pregovorima su predstavljali tri oficira i po jedan narednik i vojnik. Ustanici su zahtijevali predaju oružja, garantujući i bezbjednost svim domobranima, raunajući i tu i na starješinski kadar. U protivnom, domobrani je trebalo da prihvate borbu. Prethodno su starješinama domobrana predane posljedice ukoliko pruže otpor. Istovremeno im je skrenuta pažnja na naša posljednje uspjehe u akcijama i okršajima sa ustašama i domobranima, prikazujući im uz to i našu snagu.

U po etku su se domobranske starještine potcenjivači odnosile prema zahtjevima ustanika. To je i razumljivo, jer su oni dotad potcjenvivali snagu naroda, a osim toga i za sebe su imali 380 domobrana, koliko ih je tada bilo na Trusini, raunajući i one pristigle sa Berkovićem. Domobranske starještine su raunale i na prilično dobro naoružanje svojih domobrana, uporenujući i ga sa oskudnim naoružanjem ustanika. No, na kraju je protivnička strana izjavila da momentalno ne može donijeti odluku, izgovarajući i se obavezom da se konsultuju sa svojim kolegama koji nisu prisutni. Prema tome, zakazan je sastanak za sutradan, u kući Petka Kešelja na Studencima.

Ocijenivši da domobrani nastoje da dobiju u vremenu, vođe ustanika su tokom noći i sutradan prije podne izvršili sve pripreme za napad, prikupivši vojsku na polazne položaje. Sutradan, na zakazano mjesto sastanka - nikog od domobrana nije došao. Naprotiv, domobrani su tokom noći zaposjeli vrlo povoljne odbrambene položaje na sjevernom rubu Dabre, duž Žeke. I pored toga što je tokom cijele noći padala kiša, pronašla jakim vjetrom, domobrani su se neprekidno utvrđivali i potome se moglo zaključiti da su se odlučili za borbu.

Situacija je bila jasna, pa je rukovodstvo ustanika odmah odredilo borbeni poredak ete. Borba je otpočela u kasnim popodnevnim asovima, ta nije pred samo veće. Prvi juriši ustanika unijeli su pometnju u redove domobrana, neki od njih su počeli da se predaju, dok su drugi napuštali položaje dajući i se u bjekstvo. I što je borba više odmicala i ulazila u noć - to je bila sve teža situacija za domobrane. Mračna kiša noć, a uz to i nepoznavanje terena, još više su unosili strah i zbumjenost među ionako prestrašene domobrane. Tokom noći, negdje poslije devet asova, domobrani su počeli da se po grupama predaju. Ova predaja i okupljanje domobrana otegla se do duboko u noć. Najzad su se predale i domobranske starještine.

Poveća grupa domobrana je tokom borbe, koristeći i se mrakom, pokušala da se probije preko Sniježnice u pravcu Nevesinja, ali im to nije uspjelo. Njih su na prostoru sela Bijograd do ekali Bijogradska eta i odred Dušana Brstine i sve do jednog iz razoružali. Tako su, manje više, razoružani svi domobrani.

Samo na Trusini je zarobljeno nešto više od 200 domobranksih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je preko 150 pušaka i 6 puškomitrailjeza, te velike količine puščane i mitraljeske municije, zatim kompletan poljski kuhinji sa zapregom, dosta hrane, šatorskih krila i druge opreme.

Desetine domobrana su tokom noći, lutajući i u grupama, nailazile na ustaničke zasjede i straže, gdje su odmah razoružavani. Bijedno je izgledala ta Pavelićeva vojska, bolje rečeno i što i nije bio na neku vojsku. U tom rasulu svako je htio da nešto uši ari od domobrana. Nailaze i razoružani kroz ustanička sela, domobrani su bili priručeni da se rastaju

sa uniformom, pa i sa cipelama. U zamjenu za svoja dobra vojni ka odjela dobijali su seoske rite, u kojima ih ni ro ena majka ne bi mogla prepoznati. No, oni su, reklo bi se, bili zadovoljni, svjesni situacije u koju su bili zapali. U takvoj situaciji važno je bilo o uvati glavu.

Kad su tako »uniformisani« domobrani po eli da pristižu u garnizon u Nevesinje nastala je panika kod ustaških glavešina, tako da su se neki od njih na brzinu spakovali i pobegli za Mostar. Tu priliku, odnosno paniku u ustaško-domobranskim redovima, ustanici, me utim, nisu iskoristili.

Poslije razoružanja domobrana na Trusini, ustanici su se bili pripremili da zauzmu Nevesinje. Štaviše, oni su bili došli na tri kilometra do neprijateljskog garnizona u Nevesinju, ali su kod rukovodstva iskrsla podvojena mišljenja u pogledu zauze a same varoši. Naime, pri donošenju odluke o tome neke od vo a ustanika su izrazili bojazan od posljedica ako se ne zauzme Nevesinje. Naravno, uz to su išle i proizvoljne procjene snage neprijatelja, uz osobito naglašavanje njegovog naoružanja i ja ine utvr enja. Oni koji su ovako rezonovali naišli su na podršku boraca iz sela neposredno oko grada. Oni su govorili: »Ako ne zauzmete Nevesinje - vi ete se povu i a naši domovi e izgorjeti«. Tako su ovom prilikom preovladala mišljenja onih koji su imali nešto pomirljiviji stav prema neprijatelju. To su, uglavnom, razlozi što se poslije velike uspješne akcije na Trusini nije napalo Nevesinje, mada su izgledi na uspjeh bili veliki.

Dok su ustanici u ovom opštem jurišu, bilježili pobjedu za pobjedom nad ustaško-domobranskim snagama širom isto ne Hercegovine, italijanski okupatori su pripremali ponovnu okupaciju ovoga kraja.

MITAR MRDIĆ

ZNA AJNO USTANI KO SREDIŠTE

Godine 1928. iz sela Orahovca, opština Lastva kod Trebinja, Jovan aji ,¹ Blagoje Gruba i ja smo otišli »trbuhom za kruhom« - u Kanadu. Tamo sam radio razne fizi ke poslove i pristupio sindikalnoj organizaciji, a zatim sam, kao i aji primljen u Komunisti ku partiju Kanade. Zbog revolucionarnog rada me u radnicima i stanovništvo, novembra 1932. godine sam protjeran od kanadskih vlasti i vra en u Jugoslaviju. Tada sam imao 30 godina.

Kada sam se vratio iz Kanade u Lastvi sam se, novembra 1932. povezao sa Vladom Šegrtom. On je ve tada bio lan KPJ, jer ga je 1931. godine u Partiju primio Sava Kova evi .² Kako je moje selo Orahovac u neposrednoj blizini sela Nudola (srez Nikši), to sam i sa Savom studio u vezi i on mi je odmah dao partijske zadatke. Naime, uz pomo Save Kova evi a u lastvanskoj opštini je 1933. godine formirana partij ska organizacija. Prisustvovao sam raznim skupovima i svuda »izbac

¹ lan KP Kanade, u esnik španskog nacionalnooslobodila kog rata 1936-1939, umro 1974. godine i sahranjen u Aleji zaslужnih gra ana na Novom Groblju u Beogradu.

² Sava B. Kova evi Mizara, ro en 1905, u selu Nudol, opština Grahovo, Nikši , lan KPJ od 1925. godine, kao komandant Tre e NOU divizije, poginuo je u bici na Sutjesci 13. juna 1943. godine, proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije.

vao« parole radni kog pokreta. Sava Kova evi i Vlado Šegrt su mi dali marksisti ku literaturu da itam i uputstva o tome šta treba u narodu da se govori i zastupa, te kakve vijesti da se »ubacuju« i šire u masama.

Se am se kako je Sava Kova evi svake godine na Ilindan, 2. avgusta, držao govore okupljenom narodu na izvoru kod Begovih Korita u Bijeloj gori (ogranci Orjena). To je, u stvari, trome a pokrajina, gdje se kraj izvora okupljao hercegovački, crnogorski, bokeljski i dalmatinski narod. Ovdje bi »posređovali« i žandarmi - protiv Save i ostalih komunista.

U POTRAZI ZA HLJEBOM U METOHIJI

Moje imovno stanje u Lastvi, poslije protjerivanja iz Kanade, bilo je vrlo teško. Doma instva je pritiskala velika oskudica. Uz to, žandarmi su mi naredili da im se moram javljati redovno, stavili su mi otvoreno do znanja da ne smijem propagirati komunizam. A ja kud god po em donesem neku pri u koja je protiv režima, pa su me neki ljudi u selu po eli da gledaju poprijeko. Razni prorežimski ljudi, a naro ito trgovcima u Lastvi i sve do Trebinja dobacivali su za mnom: »Eto to je onaj što je htio da zavede komunizam u Americi.«

Riješio sam da nekud idem iz ove sirotinje i bijede, u potrazi za hljebom. Pošao sam pješke preko Crne Gore i stigao u selo Glavicu kod Peći. Tamo sam imao roake. Radio sam fizi ke poslove, prvo na kopanju kanala pored pruge, zatim na izgradnji željezni ke pruge Priština-Prizren. Nešto novca sam zaradio, pa sam kupio malo zemlje, napravio ku icu i oženio se.

Partijski sam se povezao sa istaknutim komunistima toga kraja: Borom Vukmirovićem, Miladinom Popovićem i Dušanom Mugošom. Partijska organizacija bila je aktivna, naro ito u Metohiji.

Po eo je aprilski rat 1941. godine. To su nam najavile vijesti da je bombardovan Beograd. Nastalo je bezvlašće, naoružani balisti otimaju vlast, ubijaju odreda i otvoreno govore da se nikome ne garantuje život. Sa suprugom Milevom i malom djecom bježao sam iz Peći preko planine akora. Tuda su odmicali kolone srpskog i crnogorskog naroda. Planinom su ih pratili kiša, snijeg i vetrar, a zatim kolone njemačkih tenkova, koji su i put blokirali. A balisti stalno napadaju narod, otimaju i ono malo ponijetih stvari. Djeca zanemogla. Tegle a stoka, volovi i konji posustali pod teretom zaprežnih kola. Žene sa sitnom djecom ostale bez i ega za ishranu, jer je malo ko uspio da nešto zgrabi pri polasku iz Metohije. Roditelji nose djecu na leđa im, neko i po dvoje. Moja supruga Mileva porodila se na putu na planini akoru 28. aprila 1941. godine. Rodila je kćerku. Stalno su nas pratili kiša i snijeg preko Crne Gore. Tako smo sa sto muka stigli u Lastvu (trebinjsku).

PRVI TALAS USTAŠKIH ZLOINA

Lastva je uoči rata bila opštinsko mjesto sa oko 600 domaćinstava. Stanovništvo opštine su inili: oko 60% Muslimani i 40% Srbi. U ratu, od njegovog početka, većina Muslimana u opštini Lastva je bila lojalna, pa i privržena tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Samo iz malog sela Skoegrma već prvih dana proglašenja tzv. NDH otišlo je u ustaše 15 do 464 20 mladih Muslimana, koje se nikada više nisu ovdje pojavili.

Krajem maja 1941. godine pošao sam u Trebinje da tražim pomo kako bih preživio jer sam s porodicom iz Metohije pobegao i u Orahovac stigao bez igdje i ega. Ušao sam u jednu zgradu, gdje su ljudi ulazili i izlazili, uzvikuju i neki za mene novi pozdrav: »Za dom spremni!«. Odmah sam shvatio: ovdje za Srbe, Jevreje i Cigane nije bilo mjesata ni u parku. Zapitao sam sebe: »Šta ja ovdje tražim?« Ubrzo sam se vratio iz Trebinja familiji, u moj Orahovac.

Tek što sam se vratio ku i stiže glas da su ustaše u Trebinju, no u izme u 31. maja i 1. juna 1941. god., na ku nom pragu ubile 9 uglednih Srba; da su naredili stanovništву da po gradu skidaju sve natpise irilicom; te da su, tako e po nare enju ustaša, oborili spomenik Njegošu (postavljen u Trebinju 1934. godine) i oslobođiocima Trebinja 1918. godine. Nakon nekoliko dana grupa ustaša koje je predvodio Osman Barakovi iz sela Sko egrma ubilo je u zaseoku Prijeka Voda (opština Lastva) bra u Jova i Steva Begeniši a i Jovove sinove Mirka od 20 i Petra od 16 godina. Na dan izvršenja ovoga zlo ina Jovova supruga Vida bila je u Trebinju. Na povratku iz grada ku i nju je uz put stigao kamion u kome su bile ustaše sa Osmanom Barakovi em. Osman je ostao kod džamije u Gornjoj Lastvi i nepoznatim ustašama pokazao mjesto, gdje je sa svojom grupom izvršio zlo in na pragu ku e Begeniš a. Kasnije mi je Simo Šakoti , komšija Begeniš a, pri ao kako su mu ustaše rekle da po e i vidi gdje su se Begeniši i me usobno pobili.

Istovremeno su ustaše iz Jazine povele trgovca Jakova Miljanovi a i omladinca od 20 godina Obrena Gavrila Stija i a iz Donje Lastve, prevoznika Mihajla Andrijaševi a. Svu trojicu su odveli u Trebinje. Majka Obrenova, Stana, pri ala mi je da su došli ustaše: Huso Zub evi - bra a Habuli sa Uš a i rekli joj da se Obren vrati ku i i ne navla i sumnju, da bi ga ve sjutra dan nasilno odveli. Ustaše su ovu trojicu, sa još oko 30 Srba, ubile u no i 23/24. juna 1941. godine i bacile ih u jamu u selu Pridvorci, 3 kilometara udaljeno od Trebinja.

NAPAD USTAŠA NA ZBJEG U BIJELOG GORI

Odmah poslije ovih prvih pokolja³ nastalo je naglo bežanje srpskog naroda iz lastvanske opštine - na teritoriju nikši kog sreza.

Stizali su glasovi da ustaše po Hercegovini ubijaju sve zaredom srpski živalj i da ga nedužnog, bacaju u jame. Na to je sav srpski živalj iz sela Orahovca pobegao u zbjeg kod Begovih Korita, kod onoga izvora na granici trebinjskog i nikši kog sreza - sjeverni ogranci Bijele gore odnosno pl. Orjena. Zbjeg se upravo organizovao i u njemu je bilo oko 60 doma instava sa više od 300 lica, naoružanih sa pedesetak pušaka i nešto bombi. Zbjeg je imao nekoliko hiljada komada sitne i krupne stoke. U ovom zbjegu bilo nas je nekoliko lanova Partije: Radovan

Zapovjednik (stražmajstor) oružni ke postaje u Lastvi Mato N. Puti a izvjestio je viš komandu, da je dana 14. lipnja (juna) 1941. godine oko 4 sata poslije podne nestao od svoje ku e Begeniši Jovo, sinovi mu Mirko i Petar, te brat Stevo, a da su 12. lipnja 1941. godine, nestali Miljanovi Jakov, Stija i Obren i Andrijaševi Mihajlo. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 151-a, F-12, dok. 40). Najistaknutije ustaše koje su vršile pokolj u opštini Lastva bile su: Bajro i Junuz Hadžimehovi (sinovi Bajra), Sabit (Ajdina) Beirovi, Zejinil, Mustafa, Osman i Nazif Barakovi, Šerif Demirovi, Atif (Murata) Kralji, sinovac Sa ira Jerkovi a, Asim (Zaima) Begovi, Šu rija (Alije) Šehovi, Asim (Arifa) Šehovi, Meho (Alije) Šehovi, Ibro Salkovi, Ethem Sulje Bijedi, Fazlija Isov Muja i, Ramadan Muja i, Zajim, Huso i Hilmo Habul. Iz sela Sko egrm otišlo je u ustaše oko 20, a iz Donjeg i Gornjeg Grn areva i Uš a oko 30 mještana. Od tada se ne zna za njih.

Šakoti,⁴⁾ Spiro Mrdić, u iteljica Vukosava Šakoti,⁵⁾ Božo Markov Dereti⁶⁾ i ja. Održavali smo kontakte sa Savom Kovačevićem, jer je i njegov katun, na mjestu Gladištu bio u neposrednoj blizini našeg zbjega.

Svakog dana smo slušali sve teže i nesreće vijesti o divljanju ustasha po Hercegovini. Uto je Alija erimagić, u iteljici lan Partije, poručio iz Lastve lanovima Partije u zbjegu da budu na oprezu jer bi ustasha mogli da napadnu zbjeg u Bijeloj gori. Predložio sam drugovima u zbjegu da se pomjerimo preko granice i pređemo dalje, na teritoriju nikši kog sreza. Neki su to prihvatali, a drugi ne. Ja sam, sa porodicom, pošao prema Grahovu, ali nisam znao ni kuda ni kod koga u, pa supruga plaća, djeca vrište. Cijelih nekoliko dana sam bio kao u paklu, a da i ne govorim o tome šta sam razmišljao kada u i kod koga u, još bez igdje i ega! U tom momentu pojavi se Ilija Deretić, moj komšija i kum. Nosi malog sina i viđe: »Gdje si kume i brate izgibosmo, evo ustasha udarile na Bijelu goru na naš zbjeg! Sa Ilijom idu i moj brat Todor i Dušan aji. Oni još nisu znali šta je bilo u zbjegu. Kad je zapucao ustasha mitraljez u zoru 20. juna 1941. godine, skoili su iz kolibe i prebjegli što su brže mogli preko granice u pravcu Grahova. Dobjeglo je ovamo oko 20 ljudi iz zbjega. Braća Vidak i Lazar Gruba, sinovi Marković, bili su modrih grudi od udaraca ustasha kundaka. Ustasha su ih uhvatile na spavanju u kolibi u mjestu Ledenik (Alin brije). Kod Milanova Osijeka ova braća su im se otela i tako su Vidak i Lazar i prebjegli u veliku bukovu alugu, neposredno uz kolibu. Onda su ustasha na njih otvorile pušku i mitraljesku vatru. To je bio znak da je zbjeg napadnut, na što je staro, mlado i nejako naglo da bježi.

Tih dana, odmah pošto su ustasha pobile Begenišće i odvele Jakova Miljanovića, Obrena Stija i a, Mihajla Andrijaševića, Majo Bendera, je iz sela Klobuka, sa grupom ljudi koji su imali puške, otvorio vatru na selu Ušće, Jazinu i Župu. To je bio znak da se ne priznaje ustasha vlast. Tako ustasha više nisu pokušale da idu u pravcu sela Klobuka.

Uveče 20. juna 1941. godine oko 450 ustasha je krenulo na zbjeg u Bijelu goru - Begova Korita. Jedna kolona sa kamionima prebacila se do sela Konjsko, a druga (oko 200 ustasha) takođe kamionima, do Gornje Lastve. Upavši u zbjeg ustasha su počele da okupljaju narod i stoku i da ih tjeraju, ali su tada pripucali oni koji su imali puške te se razvila borba. Kada je braniciima uskoro stiglo pojačanje iz Katuna Jarčića, sa crnogorske teritorije, ustasha su potisnute.

Bio sam sa Milanom Antunovićem iz sela Nudola i sa dva brata Vučetićem i još nekoliko seljaka iz zbjega. Kada sam se približio zbjegu ustasha su počele da odstupaju, ali su u međuvremenu strijeljale 8 Srba seljaka koje su bili povatani. Na putu, prve noći, od sela Konjskog do Milanova Osijeka, strijeljali su u Oranom Dolu: Ratković, Doka, Nikolu i Radovanu, Đurić, Doka, Nikolu, Mihajla, Noviću i Antu, a na putu prema selu Orahovcu ubile su staru Anu (Ivanović) Gruba. Ustasha su toga dana otjerale oko 800 građana sitne i krupne stoke. Stoku je sa ustasha gonorio Belko Šehović, mesar iz Trebinja. Ustasha su tjerale dečka Spasa Antu Đurića i starog ovjeka Vlada Mrdića. Mali Spaso je gledao kako ustasha streljaju onih 8 Srba u Oranu Dolu a me u njima i njegovog oca

⁴⁾ Radovan Šakoti iz sela Orahovea, lan KPJ od prije rata, u NOR-u komandant 14. hercegovačke NOV brigade, poginuo 2. maja 1945. godine kod Postojne (Slovenija) od dejstva savezničke avijacije, proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

⁵⁾ Vukosava Šakotić, u iteljica iz Orahovea, lan KPJ prije rata, lan Sreskog komiteta KPJ za Trebinje, strijeljana u ljeto 1942. godine u Prevlasti kod Herceg-Novog.

⁶⁾ Božo Marko Deretić iz Orahovea, lan KPJ od prije rata, politički komesar čete u bataljonu »Luka Vukalović«, poginuo 18. aprila 1942. godine u selu Mjedenik, prilikom napada partizana na ustasha uporište Bora (srez Gacko).

Anta. Malog Spasa uri a je kod škole u Lastvi spasila Vehbijja erimagi (majka Alije erimagi a, u itelja i lana Partije). U ovom metežu i bježanju ustaša sa Orahovica, kada smo zapucali na njih, i bježanju stoke po baštama u Lastvi, Vehbijja je zgrabilo dje aka i uvela ga u podrum svoje ku e. Sre om, i ustašama se žurilo da što prije napuste Lastvu i gone plijen prema Trebinju. Sjutradan je Alijin otac Omer stavio malom Spasu fes na glavu, preveo ga preko mosta na rijeci Trebišnjici u selo Aslanagi a Most i pokazao mu pravac prema selima Željevo i Konjsko, uputivši ga da tamo ide - u pravcu njegove ku e. (Spaso je poslije rata izrastao u potpukovnika JNA).

Ustaše su izvršile tre i pokolj Srba u no i 23/24. juna 1941. godine.⁷ U Trebinju i Popovom polju, ubili su nekoliko stotina Srba i bacili ih u jamu Ržani Do.

PREGOVORI .S/Z ITALIJANIMA

Bio sam na terenima Bijele gore kada stiže glas da je Njema ka napala Rusiju. Našoj radosti nije bilo kraja. Svak koji je imao pušku po eo je da puca. Sa svih krajeva stizale su vijesti: »Zaratila Rusija! Stari ljudi, ratnici iz prošlih vojni govorili su da e nas Rusija spasiti i da je ona nama nada i uzdanica. Dosta se pri alo o majci Rusiji o pravoslavlju i slovenstvu.

Nekoliko dana pošto smo imali okršaj sa ustašama, do e kurir od Save Kova evi a. Piše nam da e italijanski karabinjeri iz Grahova do i uzbeg, da izvide radi ega se borba vodila i od kuda je bilo pucnjave ovih dana na Begovim Koritima. Dalje, Sava piše: ako bude samo nekoliko karabinjera i on e do i, a da mi pazimo šta emo da govorimo i da se okupi više seljaka. Sakupilo nas se oko 20 ljudi u kolibi Bogdana Gluš evi a (Popov do kod Begovih Korita). Došlo je nekoliko vojnika sa jednim oficirom, i sa njima je bio Stanko Petrov Kova evi ⁸ iz Grahova, kao tuma na italijanskom jeziku.

Još nije ni po eo razgovor o onome zbog ega smo se sastali, kad stiže i Sava Kova evi . Stanko prevodi i kaže: da jedan po jedan iznosimo svoje mišljenje, kako zahtijeva gospodin oficir. Sava je prvi govorio, kaže: »Nikad od postanka Rimske imperije nije viša sramota nanijeta italijanskom narodu, jer ubijate nevine ljude, sa njiva ih vodite i ubijate. Dali ste vlast ološu i izrodima hrvatskog i muslimanskog naroda i naoružali ih, pa pune jame srpskim življem. Mi tražimo da zaštitite srpski živalj kod vaših komandi u Trebinju i Dubrovniku, i da pustite zatvorene koji umiru po tamnicama. Mi emo se boriti i ne emo dopustiti da nas ovako uništavaju a mi da ostanemo mirni«.

Italijanski oficir je obe ao da e sve zahtjeve prenijeti svom generalu u Dubrovniku a dotle da budemo mirni.

⁷> Zapovjednik jadranskog divizijskog podru ja, pukovnik Prohaska, izveštavao je o napadu na zbjeg u Bijeloj gori, dalje kaže: 20. juna 1941. godine, iz Crne Gore prešla je ve a rulja naoružanih pobunjenika. Nadirala je preko Borove glave i Orahovea prema Do njoj Lastvi. . . Upu ena je u pomo iz Trebinja jedna satnija sa strojopuš anim odjelom. Pred satnjom je išlo nekoliko ustaša i Muslimana kao putovo e: teže su ranjeni jedan ustaša i tri Muslimana. . . Nastala je borba koja je trajala preko 16 sati. . . Pobunjenici su imali 16 mrtvih. . . Zapovjednik 10-og pohodnog bataljona pratio je borbu. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 85, br. reg. 1/4).

Kaplar Jozo Šimunikovi , zapovjednik stanice Grab - Zubci, izvjestio je da je 20. juna 1941. godine u Bijeloj gori. . . na mjestu Orani Do opština Lastva, pobijeno i zaklano 8 Srba. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 151, br. reg. 4/26-1).

⁸⁾ Stanko Petrov Kova evi - Serdarevi iz Grahova predratni lan KPJ; bio u Moskvi kao slušalac dvogodišnje škole pri Kominterni za izu avanje marksizma-lenjinizma, poginuo u bici na Neretvi marta 1943.

Sava Kova evi je, odmah poslije napada ustaša na zbijeg u Bijeloj gori, poslao Iliju Milovi a⁹ sa 50 boraca Grahovljana naoružanih puškama. Uputio ih je na sektor Begova Korita - selo Orahovac (Lastva), da brane ovaj narod od upada ustaša. Ilija je bio razborit ovjek i kaže nam: »Mi smo, drugovi, došli da se borimo i da vam pomognemo da zaštitimo ovu sirotinju i da ih ustaše ne dave«. Ovi Grahovljani ostali su na ovom sektoru sve do 13. jula 1941. godine, kada je u ovom kraju otvoreno ustanak protiv okupatora.

PRVI USTANIČKI OKRŠAJ

Odluka Centralnog komiteta KPJ od 4. jula 1941. godine, o otpočetku ustanka u Jugoslaviji u zbjegovima lastvanske opštine je primljena 14. jula. Primio ju je Sava Kova evi. On je u kući i Gajovića, na Bojanjem brdu, sazvao sastanak lanova Partije a sjutradan, u kolibi Radovana Šakoti a, prenio nama Hercegovcima, koji smo tu bili, direktivu da idemo u Hercegovinu i tamo se stavimo na elo narodnog ustanka, koji je već 3. juna 1941. godine počeo u nevesinjskom kraju.

U kući i Radovana Šakoti a bili su: Slobodan Šakota, Rade i Dragica Pravica, Mićo Aleksić, Branko Katić, Božo Pejović, Vlado Šegrt, Majo Bendera, Alija Cerimagić, Asim Zubević i mi, domaćini, Radovan Šakoti, u iteljici Vuka Šakoti, Božo Marković Deretić i ja. Bilo nas je oko 15 na tom skupu, na kome nam je Sava dao zadatke i prenio odluku CK KPJ od 4. jula, naređujući nam da se stavimo na elo borbe protiv okupatora.

Pod vodstvom Save Kova evi a, 22. jula 1941. godine izvršen je napad na italijanski garnizon Grahovo. U napadu je učestvovalo oko 200 boraca. Ustanici su zarobili 56 italijanskih vojnika, dok su 4 poginula i 7 ranjeno. Za vrijeme dok je vršen napad na Grahovo, borci iz lastvanske opštine rušili su put Trebinje - Nikšić, na sektoru sela Klobuka i Jazine, a uz to držali obezbjeđene od pravca garnizona Trebinje. Partijska organizacija iz Lastve, sa Vladom Šegrtom na čelu, rukovodila je tim akcijama.

Još prije nego što je počeo napad na Grahovo Save Kova evi mi je rekao da pošaljem dva mladića po eksploziv sa Graba, od kuće Maša Vica. Poslao sam Mirka i Mihajla Mrdića. Oni su otišli i donijeli oko 20 kg dinamita. U kući i Perka Gluševića i Sava je podijelio taj eksploziv. Radovan Šakoti je nekoliko boraca sakupio u kući i Dušana (Šunjova) Deretića, koji im se priključio. Podmetnuli su eksploziv pod most Šanik oko kilometar ispod Donje Lastve. To je bilo one iste noći kada je Sava otvorio napad na Grahovo u noći 21/22. jula 1941. godine.

Na drugom mjestu, u selu Jazinu, u isto vrijeme je podmetnut eksploziv pod most na rijeci Sušici. Ove dvije akcije sa eksplozivom nisu mnogo oštetile mostove, jer su bili od kamena i betona, ali je detonacija bila jaka, tako da je stvorena panika. Podmetanje eksploziva i izazivanje detonacija, bio je prvi napad gerilaca na okupatora u Hercegovini. Ovo je bio i prvi znak da će otpočeti borba protiv okupatora u ovom kraju. Od tога dana proustaški muslimanski elementi otvorili su da napustaju Lastvu i dolaze u garnizon Trebinje.

Poslije zauzimanja garnizona u Grahovu, donesen je kurirski pismo od Save Kova evi a. On nama borcima u zbijegu, piše: da nam upućuje 56

⁹> Ilija Milović iz sela Grahovo, predratni član KPJ, bio je predsjednik grahovske opštine, i izgleda jedini predsjednik opštine komunista u bivšoj Jugoslaviji; poginuo 1. decembra 1941. u bici na Pljevljima protiv jedinica italijanske divizije »Pusterija«, gdje je predvodio Grahovljane.

zarobljenih italijanskih vojnika i da ih predamo na Uble Zuba ke, a borci sa Ubla da ih sprovedu i upute u pravcu Konavala i u garnizon Grude prema Dubrovniku. Sava naglašava da se sa ovim zarobljenicima postupa lijepo.

Ja sam odabrao nekoliko ozbiljnih seljaka koji su imali puške. Sa Radovanom Šakotim se dogovorih da ih, sa tih nekoliko boraca, sproveni na Zuba ke Uble. Odredio sam desetak boraca sa puškama i krenuli smo sa njih 56 vojnika i jednim oficirom. Taj oficir je bio na onom sastanku kod Begovih Korita, kada je dolazio k nama u zbjeg iz Grahova, pa me sada poznade. Prije mi i kaže: »Sava bono komandanat«. I to je ponavljao cijelim putem. Zarobljenici su se bojali za život i sumnjali su da smo ih pobiti. A ja sam nosio lova ku pušku, pa mi odjednom zape grani ica za obara u te puška opali. Onaj oficir diže ruke uvis i zavapi: »O, mama mija!« I drugi zarobljenici se prepadoše, tako da su jedva išli. Imali su itava bremena kofera, ranaca i druge opreme, jer im ništa nije oduzeto osim oružja.

Stigli smo u selo Carevo Polje. Tu smo našli Spasoja Curica. Domačini su skuvali dovoljnu količinu krompira, a bilo je i sira i po malo hleba. Zarobljenici su se ovdje dobro najeli, pa onda napili vode, što je vrlo važno jer je u ovo ljetnje vrijeme i na ovom kršu teren posve bezvodan. Mještani Careva Sela rekli su nam da se hvatamo šume, jer, ako nas budu primijetili ustaše sa žandarmerijske kasarne u Grabu sve će ovdje pobiti i spaliti. Na pomolu iznad Ubala, gore na brdu, našli smo nekoliko drugova, koji su primili zarobljenike.¹⁰ Oni su nam potvrdili prijem zarobljenika i mi smo se vratili.

Drugog dana nakon što su zarobljenici upućeni preko Konavala i Grude, jedna italijanska motorizovana kolona izašla je u Carevo Polje. Naša straža koja je bila na brdu iznad Ubala zapucala je u pravcu motorizovane kolone. Radovan Šakoti pošao je sa 15 boraca u tom pravcu, ali se okupatorova kolona već vratila nazad prema Trebinju, i pojavila s druge strane u Lastvi. Na to se pokrenulo nekoliko boraca iz zbjega, koji su bili na straži u Rastuši - Nikola Pajov Gruba, Janko Milutinov Dereti i Lazar Alimov Gruba. Lazar je dotrađao u zbjeg i viknuo: »Bježite, narode, eto Italijana!« Ja mu kažem: »Šta se dereš, budalo?! Ne stvaraj paniku!« Jer, tamo je već bio Radovan, na izvještanju i primjetio je da se motorizovana kolona vratila iz Careva Polja nazad.

KRVAVI TRAGOVI OKUPATORA

Ohrabreni uspjehom u osvajanju Grahova, ustanci su počeli da se pripremaju za opsadu karabinjerske kasarne u Vilusima. Pored Grahovljana, u napadu na Viluse učestvovao je povećani broj boraca iz lastvanske

¹⁰) Zapovjednik ustaša u Trebinju, Josip Petrilić, izvjestio je da je, 21. srpnja (jula) 1941. godine, u 22,45 sati na državnu cestu Trebinje - Lastva, na kamenom mostu Šanik aktiviran eksploziv i iste no i oko 23,30 sati otvorena vatra na stražu kod železni kog mosta Korova luka. Stražmester Mato Putić sa postaje Lastva izvjestio je da je 23. srpnja (jula) razrušena cesta i u selu Klobuku na mjestu Zastrin i da se ovdje nalaze naoružane grupe, da se ne zna odakle će ophodne patrole pobiti. U izvještaju od 25. srpnja, kaže se da je srušena cesta na 4 mjesta u selu Klobuku i da ovo kvarenje ceste nije komunisti koje predvode Sava Kovarević i Vlado Šegrt.

Silvestar Marosiuk, stražmeister sa postaje Grab, izvjestio je svoje da je 26. srpnja 1941. godine preko Careva polja i Ubala prošlo 51 italijanski vojnik, zarobljeni od komunista u Grahovu i pušteni da idu sami u Mrcine (Konavle). Ustaški general Prpić je izvjestio: da je kod crnogorskog Grahova došlo 25. VII 1941. godine do borbe između pobunjenika i italijanskih trupa i da je 5 Talijana poginulo, 6 ranjeno i 51 zarobljen, te da su ih komunisti vratili talijanskoj komandi i da su juće došli u Trebinje. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 143, red. br. 22/7-1; kut. 152-a, br. reg. 31/1, kut. 143-b, br. reg. 40/4, kut. 84, br. reg. 57/4.).

opštine. Opsada i napadi su trajali 4 dana, ali se Viluse nije moglo zaузeti. Pojavili su se i avioni koji su bacali i letke sa pozivom da se pobunjenici predaju. Uz to prema Vilusima su pošle jake italijanske motorizovane snage iz tri pravca: od Nikšića, Trebinja i Risna.

Komandant Sava Kovačević, koji je komandovao napadom na Viluse, kada je video da na njega idu velike italijanske snage, sazvao je skup lanova Partije i ostalih rukovodilaca u kući Vučetića pod Hinim brdom. Saopštio im je da se prekida napad na Viluse.

U najtežoj situaciji smo se zatekli mi Hercegovci; niti nam je bilo da idemo u Crnu Goru, niti da se vraćamo tamo gdje nas ekaju ustaše. Još gore bi bilo da smo narodu rekli da se povlačimo. Došlo je do protesta pojedinih i me u nama; neki su počeli da javno iznose kako su, eto, komunisti krivi što smo se zavadiли i sa Italijanima. Sava je odsustvovao u Bijelu goru, a zatim se prebacio na Ubli Zubačke, gdje je 6. avgusta održao skup sa predstavnicima ustanika Boke, Dalmacije i ovih naših krajeva. Na taj sastanak došli su iz Boke Nikola Turković, advokat i predratni lan Partije, organizator i rukovodilac ustanka u ovom dijelu zemlje.

Počeli su i neki ljudi me u nama da se distanciraju i govore u narodu da su za sve ovo što se dešava krivi komunisti.

Dana 3. avgusta 1941. godine, uslijedio je napad Italijana i ustaša podržan italijanskim artiljerijom, na Gornju Lastvu, Skočevicima, Aranđelovo, Nudo, Klobuk i Orahovici. Porošili su kuće, među kojima i kuću Vlada Šegrta u Aranđelovu i kuću Kujačića u Nudolu. Italijanski vojnici, sa ustašama koje su ih predvodili, izvukli su topove na Crveno brdo, u selo Skočevicima, i odatile tukli okolna sela. Gađali su onu božju sirotinju u zbjegovima srpskog življa po pete inama i kolibama.

Nas oko 30 boraca naoružanih puškama okupilo se na Milanov osijek. Razgovarali smo o tome šta da se radi. U narodu je zavladao strah da će nas sada sve pobiti Italijani. Božidar Trklja¹ kaže: »Pošto je moj stari stric Andrija poslat Italijanima da bi spasio selo da ne izgori, ja idem i bacim u bombu na Italijane; kad mi on strada - neka i selo gori«. Na to Maksim Vučić Gruba odgovara: »Ne ešti da bacis bombu da selo gori, niti će da stradaju oni ljudi ni krivi ni dužni, nego ćemo mi njima izručiti krvice koji svuda vode propagandu da se puca na Italijane i time će da nas iskopaju«. Na taj skup su došli Vukosava Šakotić i Milosav Aleksić, lanići KPJ i partijskog rukovodstva. Oni mi ovdje dosta pomogli u raskrinkavanju ljudi iz prve pete kolone. To su bili već prvi znaci da su neki ljudi počeli da se distanciraju od ustanka, pa se i okreću u protivnjaka.

Italijani i ustaše su sa Skočevicima¹²¹ prema Donjoj Lastvi poveli sa sobom: dr Jovana Kujačića, Mata Antunovića i Dura Vučetića (umro u ropsstvu), svi iz sela Nudola; Obren Sredanović i sela Vučić je; Milovanija Todora Deretića, Andriju Trkulju i Nikolu Todora Grubuća, svi iz sela Orahovice.

Poslije ovih događaja, počeli su da nam stižu i razne vijesti i povike. Italijani traže da se narod slobodno vrati kućiama, a kao uslov

¹¹ U prosincu 1942. godine, zamenik komandira lastvanske partizanske jedinice. Uz pomoć komandira iste jedinice Blaža Begenića i ostalih istomišljenika, izvršio je putovanje 26. maja 1942. u Lastvu, u partizanskoj jedinici. Poginuo je kao etnik u borbi protiv partizana na Neretvi, marta 1943. godine.

¹²² Zapovjednik ustaške postaje u Lastvi izvjestio je nadležne da su Italijani sa položajima na Skočevicima ispalili 200 granata i da su do temelja srušili kuću Vlada, Mihajla, Stevana i Sima Šegrta. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut 143, br. reg. 39/8.1- kut 152-a, br. reg. 31/1; kut 143-a, br. reg. 47/5.).

je potrebno da im se samo izru e komunisti. Italijanske trupe sa ustašama zaposjele su Lastvu, pa sada popravljaju one ceste što su ih gerilci srušili.

PRVO OSLOBO ENJE LASTVE

Do formiranja Lastvanske gerilske ete došlo je 26. avgusta 1941. godine. Lanovi Partije su odre eni za starještine ete: komandir Manojlo J. Bendera - Majo i politi ki komesar Vlado Šegrt. Bila je to prva gerilska partizanska eta u Hercegovini, pa se i razlikovala od svih ustani kih eta - grupa. Ovdje je sada zadatke eti davala Partija.

Partijske organizacije Grahova i Lastve dogovorile su se da se napadne ustaško-domobraska stanica u Lastvi. Nas oko 60 boraca iskušilo se predve e 30. avgusta 1941. god. kod crkve u selu Aran elovu. Sava Kovačević je postrojio etu i održao nam govor. Rekao je da je ovo nova vojska, kojom rukovodi Partija, da treba da no as napadnemo žandarmerijsku stanicu u Lastvi, da po ovim selima ima Muslimana i da u njihove ku e niko ne smije zalaziti, a pogotovo uzimati bilo šta, da se puca samo tamo gdje se nai e na otpor. Sava je još rekao da svi borci stave na kape petokrake zvijezde, a zatim je neke odstranio iz ove ete, kao što je bio Golub Vujić, koji nije stavio petokraku zvijezdu i još neke.

Napad na Lastvu je izvršen u zoru 31. avgusta 1941. godine. Od sela Skočevića nastupali su Sava i Stevo Kovačević sa Grahovljanim, a Mujo Bendera sa svojim iz Klobuka - Aran elova i Vučićem preko Ušće, prebacuju i se preko Trebišnjice u Donje Grnarevo. Vlado Šegrt se sa Veljkom Stijem i em i još nekoliko boraca, prebacuju u na položaj ispod Donje Lastve, pod Kućom kod ku e Dušana (Šunja) Deretića.

Sava je pozvao žandarme na predaju iznad Salkovića vrela, a oni su iz kasarne odgovorili vatrom. Naši su ih zasuli poja anom vatrom i opkolili kasarnu.

Poslije toga na ogradi ove kasarne žandarmi istakoše komad bijelog platna. Bio je to zamjenik komandira Avdo Glavinić. Sa Glavinićem je izašlo još 18 žandarma i domobrana. Među njima nije bio ustaški komandir Mato Putić. On je, sa još jednim ustašom pobjegao prije napada prema Trebinju. Svi zarobljeni su obe ali da više ne e služiti u Pavelićevoj vojsci. Pristali su da idu prema Trebinju. U kasarni je zaplijenjeno oko 50 pušaka i 20 sanduka municije. Avdo Glavinić je, kada je stigao u Trebinje, izjavio daje stanica napadnuta 31. avgusta 1941. godine u 6 sati ujutro, da je više od 150 naoružanih ljudi navalilo, da su se branili oko pola sata, da je Sava Kovačević održao govore o tome kako smo primili oružje od razbojnika Pavelića da ubijamo svoju braću.¹³¹ U izjavi se kaže da su svi zarobljenici došli u Trebinje, sem što žandarm Valent Raftimac nije prispio i da se ne zna za njegovu sudbinu.¹⁴¹

Iz sela Orahovca u napadu na Lastvu bili smo samo Radovan Šakotić, Radovan M. Gruba i ja. Pošto se završio napad na Lastvu, poeli smo da plijen tjeramo što brže, jer je prijetila opasnost od napada velike okupatorske vojske. Sava me je upitao: »Mitre, gde su ostali borci iz Orahovca?« On je naredio intendantu Gojku Goboviću da mi odvadi nešto hrane, jer sam ja, sa porodicom, bio bez iega, još od kako sam ono pobjegao iz Metohije na golu ledinu. Tako je Sava znao da sam ja najteži slučaj u materijalnom pogledu tih dana. Bio je prilično bogat

¹³¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 220 br. reg. 19/2.

¹⁴¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 192, br. reg. 3-1.

plijen u magacima u Lastvi, naro ito brašna i pasulja, te se brzo tje-ralo u sva okolna sela naše opštine. Isto tako, Sava je naredio da ko god ima od stvari koje su ustaše odnele od naroda i prepozna - može da nosi. Sje am se da je Kosto Šakoti trgovac maloprodaje u Gornjoj Lastvi, prepoznao svoju veliku vagu i bakarni kazan za pe enje rakije, pa ih je odnio ku i. Neki ljudi iz Orahovea, koji nisu u estvovali u napadu, došli su poslije da gone plijen. Takav je bio Lazar Markov Gruba,¹⁵¹ sa nekom njegovom družinom. Kada sam tražio konja u Orahovcu od nekih ljudi da pretjeram plijen iz Lastve, onda su mi jedni odgovorili: »Kada ti je Sava dao plijen, neka ti da i konja!«

U spisku na enom u žandarmerijskoj stanici, vidjelo se da je tada iz Lastve bilo 18 ustaša. Nekoliko njihovih ku a je zapaljeno. Niko od muslimanskog stanovništva nije stradao prilikom napada gerilaca (partizana) na Lastvu. U Lastvi je ostalo oko 30 muslimanskih doma instava. Bilo je me u njima dobrih i poštenih ljudi, kojima je ratni vihor odre ivao sudbinu. Iz lastvanske opštine bio je ugledan Musliman Ago (Alderov) Šahovi , koji je ve od prvih ustaških pokolja govorio Muslimana okupljenim kod džamije u Gornjem Grn arevu: »Voda e prote i a brda ostati, mi sa susjedima komšijama Srbima moramo lijepo da živimo«. Isto tako je bilo i sa bra om Hamdijom i Husom Bilalovi em; njegova ku a u selu Župi bila je napredna i poštena. Tako e je i Sadik erimagi , predratni predsjednik opštine i narodni poslanik, imao dobro držanje i osu ivao je ustašku vladavinu. Posebno treba ista i ku u Omara erimagi a u Gornjoj Lastvi, oca Alije erimagi a, maturanta u iteljske škole i lana KPJ od prije rata. On je odigrao zna ajnu ulogu u ustanku, pa su Sava Kova evi i Radovan Šakoti i ostali rukovodioci s pravom cijenili njegov veliki rad i ulogu, kao i djelovanje u društvenopoliti kom životu, naro ito na širenju bratstva i jedinstva. Ovdje se ulo i za profesora univerziteta u Beogradu Mehmeda Begovi a, rodom iz lastvanskog sela Uš e, koji je osudio ustaše i Paveli evu državu, što se uveliko odrazilo na ljude ovog kraja.

DRUGO OSLOBO ENJE LASTVE

Ustanak se rasplamsao. Sava organizuje napad za napadom sa borcima iz grahovske, lastvanske i banjsko-vu edolske opštine. Pod komandom Save Kova evi a, 6. novembra 1941. godine, napadnut je voz u Parézu i onesposobljena elektri na centrala. Zatim slijede borbe i napadi na italijansku motorizovanu kolonu kod Stražista, Vilusa i Klobuka, gdje su zaplijenjena tri tenka, nekoliko vozila i zarobljeno oko 150 vojnika, me u kojima je bio i jedan potpukovnik. U svim tim borbama u estvovala je i Lastvanska partizanska eta.

U toku no i 28/29. novembra 1941. godine u selu Donjem Klobuku su se prikupile ete koje su odre ene za novi napad na Lastvu. Sava Kova evi je iz pravca Vilusa stigao u jednotp od ona dva tenka odre ena za napad na ovo mjesto. U Lastvi i Donjem Grn arevu bila je locirana jedna eta italijanske vojske. Ona se povukla u Trebinje 28. XI 1941. godine, nave e. Lastvanska i dijelovi Nudolsko-zaslapske ete, Vilušani, te Spioska i Gornjopoljska eta, svi pod komandom Save Kova evi a, ušli su u Lastvu oko 9 sati 29. novembra 1941. godine. Posada žandarme-

¹⁵¹ Lazar Markov Gruba i Novak A imov Gruba zvani Br ilo bili su potajni etni ki ideolozi; pravili su velika zla u narodu, u estvovali u strijeljanju partizana i u pu u u partizanskoj eti 26. maja 1942. godine u Lastvi. Po zlu se istakli u hvatanju partizana, koje su predali Italijanima, te ih ovi strijeljali ili internirali; obojica su 1945. godine pobjegli iz Jugoslavije u SAD.

rijske stanice zatvorila se u staru austrougarsku tvrđavu, ne prihvataju i poziv na predaju. Ispaljeno je nekoliko granata iz partizanskog tenka i one su tukle po krovu kasarne. Iz Trebinja im je poslata pomoć - odred pješadije sa 8 tenkova. Gorio je drveni pod na gvozdenoj upriji ispod Lastve na rijeci Trebišnjici. Otvorila se tenkovska borba: dva partizanska tenka sa lijeve obale Trebišnjice a sa desne obale italijanski tenkovi. Iako brojniji, oni iz Trebinja, posle ovog tenkovskog dvoboja nisu se usudili da pređu na lijevu stranu, pa su se vratili u grad.

Žandarmi i ustaše, kojih je bilo 14, i slijedeći dan su nastavili da daju otpor. A kada su vidjeli da im pomoć ne dolazi - predali su se 30. XI 1941. godine u 22 sata,¹⁶⁾ govoreći da su bili zavedeni od strane ustaše.

Istog dana, organizovan je zbor naroda u Lastvi. Sava je održao govor i rekao da su dvojica ustaša na eni među zarobljenim žandarmima i osu eni su na smrt i odmah streljani.

Cijela opština Lastva bila je oslobođena sa Dubo anima i Vrbnom, kao i zuba ka opština. Mesto Lastva oslobođeno je drugi put. Naše partizanske snage bile su na položaju na putu Trebinje - Bile, iznad Arslanagi a mosta, i na Golom brdu iznad Trebinja. I ovog puta, kada smo Lastvu oslobođili po drugi put, nije stradao niko od muslimanskog života. Oko 30 muslimanskih porodica nisu napuštale svoje domove.

Prišlo se odmah uspostavljanju organa narodne vlasti; izabrani su seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori. U oslobođenoj Lastvi 17. decembra 1941. godine, formiran je teritorijalni narodnooslobodilački partizanski bataljon »Luka Vukalović«. Njegov prvi komandant bio je Vlado Šegrt, zamjenik komandanta Luka Sredanović maturant uiteljske škole, politički komesar Stevo Bratić, pravnik iz Trebinja i zamjenik političkog komesara Jovan Ratković - Crni, rodom iz sela Željeva (Zubčići). Svi oni su bili predratni članovi Partije. Štab bataljona bio je u zgradi škole u Gornjoj Lastvi. Tu je bio i opštinski narodnooslobodilački odbor. Na zgradi se vila srpska zastava sa petokrakom zvijezdom.

Teritorija bataljona »Luka Vukalović« pokrivala je lastvansku i zubačku opštini, kao i dio gradske trebinjske opštine, selo Necvijeće i dio zavodske opštine, Donje i Gornje Vrbno, Gluminu i selo Dubo ane.

Prilikom formiranja bataljona »Luka Vukalović« održan je i partizanski sastanak u Lastvi. Tu su bili predratni članovi Partije i oni koji su primljeni u toku 1941. godine. Iz Lastve su sada pa i do kraja 1941. godine bili članovi KPJ: Vlado Šegrt, član Partije od 1931, Mitar Mrdić primljen u Kanadi 1932. godine, Radovan Šakotić (1939), Alija Čerimagić (1941), Luka Srdanović (1939), Božo Marka Deretić (1939), Sekula Sredanović (1938), Milivoje Gradinjac (1939), Milivoje A. Stija i (1941), Slavko T. Stija i (1941), Vuka Šakotić (1939), Radovan M. Gruba (1941), Manojlo Bendera (jun 1941), Simo Babić (1941), Veljko Bendera (1941), Ljubica Krivokapić (1940), Mićo Gobović (1939), Hamdija Šehović (Mrvović) (1941), Vule Sredanović (1940) i Špiro Mrdić (1939).

¹⁶⁾ Zapovjednik 4. oružničke pukovnije kaže da je napad na Lastvu otputovan 29. studenog 1941. god. u zoru, da je borba trajala do 30. studenog do 22. sata. Napadači su, kaže bilo 300 sa tri tenka. Pro tomu su komunisti osudili na smrt i strijeljali vođnika Vjetkoslava Kurešića i pomoćnika Omere Bajramovića. Napadači su vodili Sava Kovačević, a da se Mato Putić u kritičnom momenatu uputio prema Trebinju i da to treba ispitati. Ante Bučić, veliki župan u Dubrovniku, izjavio je: da se povuklo 14 oružničaka iz Pareža sa centralom, da su napadači udarili tenkovima u kasarnu, da komunisti imaju troje bornih kola, 30 motocikla i 5 kamiona, što su zaplijenili kod Vilusa, da pripremaju napad na Trebinje, Bile i Dubrovnik, te da je iz Lastve izbjeglo 229 porodica sa 2.239 članova domaćinsva i da je stanje ozbiljno - očajno. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 143-a, br. reg. 45/7, kut. 237, reg. br. 11/4, kut. 78, reg. br. 8/5).

FORMIRANJE OPERATIVNOG ŠTABA ZA HERCEGOVINU

Krajem decembra 1941. Italijani su se povukli iz Grahova, pod stalnim pritiskom partizanskih snaga sa Savom Kova evi em na elu. Prije nego što je napustila Grahovo, italijanska vojska je sve ku e u grahovskom polju spalila.

Sava Kova evi je cijeli decembar 1941. godine proveo u borbama oko Grahova i Crkvica. U Lastvu je ponovo došao 3. januara 1942. godine sa pukovnikom Savom Orovi em.

Sjutradan, 4. januara 1942. godine, u školi u Lastvi formiran je Operativni štab za Hercegovinu,¹⁷ u sastavu: komandant Sava Kova evi , njegov zamjenik oko Puti a¹⁸ politi ki komesar Petar Ili (Drapšin), španski borac iz Srboobraza (Vojvodina), zamjenik komesara Mile Kilibarda, službenik iz Velimlja (Nikši), savjetnik u Štabu Savo Orovi , pukovnik i komandant 151. puka u Boki kotorskoj, ina e rodom iz Lijeve Rijeke (Crna Gora).

Štab je formiran u prostorijama u kojima je boravio i štab bataljona »Luka Vukalovi ». Samom inu formiranja prisustvovali su Stevo Brati , politi ki komesar bataljona »Luka Vukalovi « i Petar Komneni , profesor i komandant Banjsko-vu edolskog partizanskog bataljona.

Odmah po formiranju Operativnog štaba komandant Sava je uputio kurire sa nare enjem po Hercegovini i Boki i prema Dalmaciji. U nare enju je dao uputstva o tome šta se radi dalje, a u osnovi je bilo da se otpo ne borba protiv okupatora. I prije toga, on je, još 1. decembra 1941. godine, uputio jednu etu sa 40 boraca, sa komandirom Stevom Kova evi em i politi kim komesarom Jovanom O. Vuji i em na elu, na sektor Jasen - Mosko, da prekine okupatorov transport na liniji Trebinje - Bile a. Dalje, Vlado Šegrt se, sa 50 boraca, uputio 5. januara 1942. godine, na sektor kod Moska, te je ova jedinica do ekala jednu okupatorovu motorizovanu kolonu i zarobila više od 100 Italijana, zapisnila nekoliko vozila i ve u koli inu oružja i razne opreme.

NOVI NEPRIJATELJ - ETNICI

Sava je iz sela Dubo ana 8. januara 1941. godine poslao 6 lanova Partije u Ljubomir. To su bili Majo Bendera , Ljubo B. Kova evi , Milosav Aleksi , Slavo Stija i , Dušan Aleksi i Mirko Kruni . Poslao ih je na teritoriju Ljubomirske opštine, da tamo izvi aju i razgovaraju sa narodom o tome, da se diže na borbu protiv okupatora. Ova grupa drugova došla je u ku u Jova Grkavca, lana Partije u selu Grkavci. Do ma in im je objasnio da na ovom terenu vršljaju Sava Kova i poru nik Jovan Mišelji , sa oko 40 ljudi, odvra aju i narod od ustanka protiv okupatora.

Ubrzo je stiglo nare enje od Save Kova evi a da se ova grupa priklju i eti Steva Kova evi a, kod Moska, i da sa njom prokrstari kroz Ljubomirsku opština. Ceta je pošla iz sela Vrpolja, od ku a Miljanovi a i e ura, u pravcu sela Domaševa (udaljenog 15 km). Išla je po velikom snijegu u koloni po jedan, ne slute i iznena enje.

etu su u selu vari i sa ekali etnici Save Kova a u zasjedi i opalili plotunom. Tom prilikom su teško ranili Manojla Bendera a, komandira Lastvanske partizanske ete.

¹⁷> Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 3, dok. 7.

¹⁸' Kapetan - pilot i lan KPJ od januara 1940. godine, rodom iz sela Volujea kod Trebinja.

Bilo je to 14. januara 1942. godine, oko podne. To je bio prvi pucanj etnika na partizane u Hercegovini. Time su po eli još teži dani - do sada, pored ustaša i italijanskog okupatora, imamo i etnike, protiv kojih se treba odlu no boriti. Ovi etnici su mjesec dana kasnije u istom kraju, u selu Ždrijelovi i, iz zasjede ubili Doka Puti u, tada komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu.

PROSLAVA BADNJE VE ERI U LASTVI

Na Badnji dan, 6. januara 1942. godine, održana je velika proslava u Lastvi. Loženi su badnjaci pred ku om Jovana (Mihajla) Ratkovi a. Sve je bilo u njegoševom stilu, ak su i stihovi iz »Gorskog vijenca« ka zivani i uzvikivani kao aktuelne parole.

Na tom skupu Sava je govorio o širini borbe i o situaciji u svijetu, pogotovu na »ruskom frontu«. Govorio je da su Nijemci ne samo za ustavljeni pred Moskvom, nego i odba eni nekoliko stotina kilometara od grada, što je stvarno bilo ta no, ve od 5. decembra 1941. godine.

Postrojenim borcima obratio se i pukovnik Savo Orovi . On je govorio o našim tradicijama i o potrebi borbe protiv okupatora. Kad je govorio o Savi Kova evi u, rekao je da njemu li no ini ast što se nalazi u redovima jedinica kojima on komanduje, da je Sava sposoban komandant i da mu nema mane - kao da je završio najve e generalštabne škole.

Sava je tada skrenuo pažnju da neki borci iz sela Orahovea nisu bili aktivni prilikom naših napada na Lastvu - prvi i drugi put. Dalje je rekao da tu ima ljudi koji rovare iz potaje. Neke je i poimeni no pomenuo, sem ostalih i Boža Gajunova Dereti a,¹⁹ trgova kog agenta. U odb rani tih kojih je Sava kritikovao istupio je Dušan (Šulov) aji , govore i da u Orahovcu nema takvih, pritajenih, ljudi koji rade protiv narodnooslobodila kog pokreta. Sava je Dušana prekinuo, rekao mu je da šuti, jer da ne zna šta pri a.

Savine primedbe su se ostvarile kada su etnici - sa partizanskim komandirom Blažom Begenuš em, Lazarom, Novicom, Novakom, Gruba em i Dokom Trkljom, zamjenikom komesara partizanske ete Bo žom Gojka Dereti em i još nekolicinom, a svi iz sela Orahovea - izvršili pu 26. maja 1942. godine u Lastvanskoj partizanskoj eti. Oni su po hvatali i zatvorili veliki broj partizana u Lastvi. Predali ih Italijanima koji su ih internirali na Mamulu, pa neke strijeljali na Mosku. Uz to, danju su ubili Aliju erimagi a, kada je bježao iz zatvora u Lastvi.

Lastva je, ve od po etka 1942. godine pa dalje, bila snažno ustan ko središte. Ovdje su sa svih strana stizale partizanske delegacije iz Crne Gore i Boke, Dalmacije, Hercegovine, zatim iz Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, iz Fo e, i dr. Sredinom januara 1942. godine u Lastvu je stigao lan Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Slobodan Princip Seljo. On je bio sinovac Gavrila Principa, što su ljudi ovdje znali, i svako je htio da ga vidi. Seljo je govorio okup ljenim partizanima kod škole u Lastvi.

Lastva je od Trebinja udaljena 11 km, a tada je u garnizonu Trebinje bila italijanska divizija »Marke« i nekoliko satnija domobranske i ustaške vojske.

¹⁹> Božo Gajunov Dereti , do rata trgova ki agent, bio je lan etni kog suda i nekoliko partizana presudio i predao ih Italijanima, a ovi su ih strijeljali ili su umrli u ropstvu, (strijeljan je 1944. godine).

Podno Lastve, kod gvozdene uprije na rijeci Trebišnjici, Sava je 12. januara 1942. održao pregovore sa italijanskim predstavnicima iz divizije »Marke«. Na pregovore su došli jedan kapetan i dva porunika. Do nekih ozbiljnijih zaključaka nije se došlo, jedino što je italijanska komanda poslala nešto lijekova za ljeđe enje ranjenih zarobljenika. Tada je bilo oko 200 italijanskih zarobljenika kod nas. Sava je održao govor italijanskim oficirima i rekao im da napuste našu zemlju i ostave nam oružje. Oficiri su obeležili da će sve to prenijeti njihovoj komandi.

Lastva je bila slobodna od 29. novembra 1941. do 26. maja 1942. godine, kada su italijanske snage iz garnizona Trebinje upale u Lastvu, predvođeni etnicima.

TAHIR HADŽOVIĆ

TRAGI NE IZDAJE I SLOBODARSKI ZOV

ranju i razvitu naprednog pokreta. To naročito pošto je, 1938. godine, izabrano novo rukovodstvo trebinjske organizacije KPJ, sa sekretarom Zaimom Hadžovićem, krojačkim radnikom, i radnicima Asimom Zubevićem i Milom Aleksićem na selu. Oslanjajući se, u prvom redu, na radničku klasu, ovo rukovodstvo uspješno pokreće i preko sindikalne organizacije vodi borbu za klasne interese radnika, objedinjujući ih u toj borbi i sve druge progresivne snage društva. Jasan stav o svim pitanjima od životnog interesa radnika i drugih izrabljivanih radnih masa, ubrajajući i seljaštvo, podiže ugled i uticaj komunista u gradu i selu, što se potvrđilo i masovnim odzivom stanovništva Dživar u NOB-u.

ZAOŠTRAVANJE KLASNE BORBE

Predratno Trebinje nije imalo industrije, pa su njegovu radničku klasu sa injavale zanatlje, uglavnom uslužnih djelatnosti. Sem željeznica, svi su oni radili u gradu, a većina živjela na selu, sa porodicom. Na prvi pogled, takav sastav radničke klase ne bi pogodovao zaoštivanju klasne borbe. Međutim, loši radni uslovi, u prvom redu niske zarade koje estaju, i uz dopunske prihode sa sela, nisu mogli da podmire ni osnovne potrebe porodice, a tu su bili i drugi izazovi tadašnjeg poretku - stvarali su uslove za klasnu borbu i društvenu preobražaj, pogotovo uz smisleni i dobrovođen rad organizacije KPJ, kao jezgra okolo kojeg su se programa okupljali i u borbi mobilisali radnici i svi radnički slojevi.

Novo, radničko rukovodstvo trebinjske organizacije KPJ uspijeva da u URS-ovim sindikatima organizuje krojače, obučarske i brijače

radnike, ime se, u akcijama izoštravala njihova klasna i borbena svijest. Tako je 1940. godine, pored ostalog, organizovan i uspješno okončan štrajk obu arskih radnika, kojim su poslodavci prisiljeni da sklope kolektivni ugovor i povise nadnice.

Osim borbe za poboljšanje materijalnog položaja radnika, u okviru sindikalnih organizacija vodene su akcije i za njihovo politiko i kulturno uždizanje. U takvom radu i borbi izrastali su mnogi radnici, narođeni mladi, u angažovane borce za radni ka prava. Oni su, sem uz lanove rukovodstva KPJ, sazrijevali uz starije radnike, među kojima su bili braća molerski radnici, Avdo i Husnija Dizdarević, krojački radnik Branko Katić i zubar Šulja Kapetanović. Od mlađih radnika isticali su se Salko Hadžiahmetović, Ibro Višo i Ilijaz Busuladžić, obu arski radnici, krojački radnik Hilmija Babović i brijački radnik Asim Hadžiahmetović.

Dobar dio radničke omladine bili su šegrti, većinom djeca siromašnih roditelja sa sela, odakle su, nerijetko oskudno odjeveni i hranjeni, dolazili u aršiju, da rade za male pare i trpe samovolju poslodavaca. Samo opredjeljenje za ciljeve borbe za veća radnička prava pružali su ovoj omladini šansu za život dostojanog ovjeka. Ona je te ciljeve Partije prihvatala, što se potvrđivalo u štrajkovima, demonstracijama i drugim akcijama koje su organizovali komunisti i sindikat, a narođeni ito u NOB-u, u kojoj su mnogi Trebinjci dali i svoj život, ostavljajući i iza sebe svijetao primjer, kao što su Zaim Hadžović, Asim Zubović, Hilmo Babović, Ibro Višo, Salko Hadžiahmetović i Irfan Atović.

U borbi za progres i pravedniji društveni poređak značajnu ulogu imali su studenti i akademici. Njihov broj se povećava poslije 1937. godine, da bi pred sam rat trebinjska gimnazija dala i prve svršene gimnazijalce. Do tada su svi trebinjski srednjoškolci završavali škole van Trebinja, većina pripadajući i naprednom pokretu u Mostaru, Sarajevu i Bihaću, mnogi i kao pitomci srednjoškolskih akademika domova. A studirali su u Beogradu ili Zagrebu, gdje je napredni studentski pokret bio u velikom usponu, djelujući i pod neposrednim uticajem KPJ. Oni su se u zavisnosti, u masovne i organizovane oblike političkog delovanja, neprekidno uključivali, pomažući i idejno oslobađajući radnika, učestvujući i u demonstracijama, rasturanju proglašenja, obraćanju sa policijom i žandarmima, u štrajkovima, itd., pomažući i njihovim porodicama i pružajući podršku španskim borcima.

UTICAJ STUDENATA I AKADEMIČARA

Kada se opasnost od fašističke agresije počela da približava i našoj zemlji, posebni značaj su dobiti široke akcije za odbranu zemlje, nerijetko utkane u program priredbi koje su i u ovom kraju izvodili članovi studentskog društva »Petar Košut« iz Beograda. Među učenicima tih akcija bili smo i nas nekolicina studenata rodom iz Trebinja. Jednu od tih priredbi u Trebinju su održali mostarski i trebinjski studenti, pod nazivom »Platanima«, u prisustvu velikog broja građana.

Stećenje iskustva iz rada u studentskim centrima naši studenti su, preko ferija, unosići u svoje zavisnosti sredine. Komunisti su se povezivali sa mjesnom organizacijom Partije i pod njenim rukovodstvom izvodili razne akcije, uključujući i u njihovim i ostale napredne studente. Većini svoj uticaj studenti su ostvarivali i u neposrednim kontaktima sa omladinom, jer su mladim ljudima bili privlačni susreti sa nama studentima.

Kako je, uo i ratnih godina, gimnazija u Trebinju prerasposta u potpunu srednju školu, tako je iz redova aka stasala i generacija naprednih, komunisti kim idejama zadojenih omladinaca. Od njih je formiran i prvi aktiv SKOJ-a. Tako je u trebinjskoj sredini, pored radni ke, stalno bila prisutna i a ka omladina, ujedinjeni kao borbena snaga. Svojim aktivnim radom i borbenoš u isticali su se mnogi mladi borci, kao što su bili: Vlado Du i, Ešo Sarajli, Jovo Redžo, Božo Damjanovi, Božo Pejovi, te pitomci a kog doma »Prosvjete« i »Gajret« u Trebinju Sallem Delali i Gazo Hasanbegovi. Svi e se oni smjelo i bezrezervno suprotstaviti okupatoru i kvizilinzima, a ve ina ih je izgubila živote u prvom naletu neprijateljevog nasilja. Preživjelim zato enicima trebinjskog zatvora osta e duboko u sje anju trenutak kada su Italijani, u prolje e ustani ke 1941. godine, potjerali prvu grupu trebinjskih omladinaca na stratište Mamulu. Tada su svi omladinci prkosno pjevali »Internacionalu«, koju je poveo Eso Sarajli, hrabri skojevac, mladi poeta, poznati pjeva i omiljeni drug.

Za razliku od radni ke i a ke, malo je bilo selja ke omladine pod uticajem naprednih ideja, naro ito u selima udaljenijim od grada, gdje nije bila u prilici da eš e dolazi u dodir sa studentima i radnicima. Pogotovo je malo bilo ženske omladine u pokretu, i to ne samo selja ke. Onoliko koliko je i bilo drugarica u najviše slu ajeva se radilo o srodnicama, kakve su bile u Dživaru: Azema Budalica, Enisa Hadžovi i Nuna Spahovi iz Bihova, te Ferida Zub evi i Cvijeta Krži iz Donjeg i Gornjeg i eva.

Osnovna orijentacija u radu omladine i sa omladinom bila je da se mladi što šire obuhvate idejno-politi kim i vaspitnim djelovanjem. To se, u prvom redu, postizalo kroz neposredne kontakte komunista i drugih progresivnih ljudi sa mladima, u emu su zna ajnu ulogu imali napredni studenti, naro ito me u školskom omladinom. Pribavljana je i omladini davana na itanje napredna literatura, po ev od beletristike socijalnog sadržaja do marksisti kih knjiga. esto bi se o sadržaju pojedinih knjiga diskutovalo, gdje bi se izbistrili stavovi o mnogim pitanjima. Daljnji oblik rada bilo je okupljanje omladine na zajedni ke izlete, koji su, formalno gledano, bili samo zabavno-sportske prirode, a u suštini im je glavni cilj bio zблиžavanje i povezivanje radni ke, školske i seoske omladine, prevashodno na politi kom planu. Na tim skupovima bi zaduženi lanovi Partije podnosili pripremljena saopštenja o akuelnoj politi koj situaciji u zemlji i svijetu, pitanjima klasne borbe i zadatacima naprednih snaga u toj borbi, o emu bi se vodila i diskusija. U ljeto 1939. i 1940. godine takvi su skupovi održani na Blacama, Zelenom i u Dživaru. Pri tom su se mladi rodoljubi najviše okupljali oko akcija Partije, preduzetim radi ja anja odbrane zemlje, što je bio veoma snažan motiv ujedinjavanja omladine i zna ajan inilac ja anja ugleda KPJ.

Napredna dživarska omladina, podjednako radni ka i školska, u Trebinju je djelovala kao dio gradske omladine, a u Dživaru živjela i ispoljavala svoju aktivnost. Me u radni kom omladinom u tom pogledu su se isticali Ilijaz Busuladži i Daut i Osman (Osman) Hadžovi, a od aka Šaban (Alija), Mustkfa (Mujo) i Safet Hadžovi, Huso Budalica i Safet Berhamovi, svi iz Bihova, te Mirko Ignjati iz Volujca i Hamid Budalica iz Rasovca. Uz ve navedene tri napredne omladinke iz Biha va, svi su oni, ustani ke 1941, nastavili djelovanje kao pripadnici NOB-a i sve vrijeme davali primjer drugima. U toj borbi Hamid Budalica je dao i svoj život.

U politi kom životu uo i rata, trebinjske sredine zna ajnu ulogu je imala grupa naprednih u itelja: Ivo Vu kovi i njegova žena Kina u Zgonjevu, Nikola Barovi i Luka Tomanovi u Crn u kod Bihova, Jovo Samardži u Popovom Poljicu, Vuka Šakoti u Lastvi i Mile Ratkovi u Trebinju. Pored djelovanja u društveno-politi kom životu sredine u kojoj su službovali, ovi u itelji su organizovano nastupali i u u iteljskom udruženju, razbijaju i reakcionarne planove režima u prosvjetno-pedagoškoj politici, u emu su se naro ito isticali lanovi KPJ, Ivo Vu - kovi i Vuka Šakoti. Po okupaciji zemlje svi ovi u itelji su stupili u NOB, a Ivo, Nikola i Vuka su dali i svoje živote u borbi za slobodu.

Ja anju komunisti kog uticaja na široke narodne mase znatno je doprinosiso Sava Kova evi Mizara, istaknuti lan Partije iz Nudola. Kao istaknuti revolucionar i borac za interesu izrabljivanih masa, Sava je uživao neizmjeran ugled me u komunistima i njihovim simpatizerima, a poštovanje me u protivnicima. Tradicionalni ljetnji skupovi, koji su organizovani u Bijeloj gori, na kojima su u estovali komunisti i njihovi simpatizeri sa trebinjskog podru ja, predstavljali su privla ne prilike, pored ostalog, i zato jer je prisustvovao i govorio Sava. Njegova rije bila je snažna i sugestivna baš kao i njegov gorostasni lik.

U frontu borbe za pravednije društvene odnose uo i rata su ovdje stajali i pojedinci koji nisu bili komunisti, dapa e i formalno pripadali pojedinim gra anskim partijama, ali su, vo eni li nim poštenjem, osjeajem za pravi nost i socijalnu pravdu, bili na strani progresu i za njega se zalagali. Zato su uživali ugled i imali uticaja na svoju okolinu, u neku ruku kao narodni tribuni, me u kojima su bili Mi o Pavlovi iz Trebinja, Miloš Šaraba iz Zubaca, Budimir Ukropina iz Površi i Tomo Galeb iz Šume. Miloš Šaraba, Tomo Galeb i Mi o Pavlovi bili su i solunski dobrovoljci, a naj eš e su djelovali kao opozicionari vlasti i me u selja kim masama. Po na inu djelovanja i ugledu me u seljacima isticao se i Šu rija Hadžovi seljak iz Bihova, dugogodišnji lan KPJ.

Ovi ljudi su odmah pristupili NOB-u i toj borbi dali i svoje živote.

U Trebinju nije bilo brojnijih i krupnijih kapitalista. Radilo se, u stvari, o nekolike desetina srednjih trgovaca, državnih inovnika i officira. Tu bi se našao po neki vlasnik zanatske radnje koja upošljava tu u radnu snagu. Više je bilo onih koji su, bez klasne osnove, ove podržavali. Najve i broj trebinjskih trgovaca došao je sa sela, mahom iz trebinjskog kraja, i otvorio svoje radnje poslije prvog svjetskog rata. Sada su pripadali gra anskim partijama, uglavnom onima na vlasti, ime su obezbje ivali svoj imetak. Mnogi su bili lanovi »Prosvjete«, »Gajreta«, »Napretka«, etni ke organizacije, »Sokola« i drugih organizacija, zastupaju i njihovu reakcionarnu stranu. Nije bilo slu ajeva da je neko od njih bio bar tolerantan prema komunistima, makar im neko od najблиžih njima i pripadao. A kako su predstavljali srž ekonomске mo i graanske aršije, uticaj im je bio dosta veliki ne samo u gradu ve i u pojedinim selja kim sredinama, gdje su imali svoju bližu rodbinu.

Važniji inovni ki kadar - sreski na elnici, policijski pristavi, sudije, šefovi ureda, profesori, u itelji i drugi - uglavnom je bio sa strane. Poslije formiranja banovine i uklju enja Trebinja u zetsku banovinu, ovi su u najve em broju bili iz Crne Gore. I oni su, izuzevši nekoliko u itelja i jednog profesora, svi bili režimlije. Kao pismeniji i obrazovaniji, pojedini su bili najve i glasogovornici i agitatori režimske politike. Njih je reakcionarna aršija ili strana ka grupacija prihvatala i sama ih isticala kao svoje prvake. Polaskani time, oni su te dužnosti predano

obavljali, a zauzvrat dobijali i manje koristi, navodni ugled i potajnu nadu da će jednog dana postati i stvarne voće.

Trebinje je bilo veliki vojni garnizon, sa dosta oficira i podoficira. Među oficirima nije bilo ni pojave nekog naprednjaka, a bilo je zadrtih monarhistika. Među podoficirima, pak, dvojica su bili simpatizeri radničkog pokreta.

OTVORENA AKTIVNOST PETOKOLONAŠA

Stojadinovićev profašisti ki tim Jugorasa nije mimošao ni trebinjsku sredinu, ali je sve ostalo na pokušaju da se ovi sindikati organizuju i održe, za šta ovdje nisu imali šanse. Uz to, tri Trebinjaca su u tom vremenu bili u Stojadinovićevoj fašističkoj studentskoj organizaciji, a i nekoliko aka viših razreda su se opredijelili za fašistički pokret, no ni jedni ni drugi nisu imali uticaja na ostalu studentsku i a ku omladinu jer ih je bojkotovala. Većeg uspjeha nisu imali ni trojica studenata korteša građanskih partija.

Među seljacima nije bilo izrazitijih reakcionara. Istina, za vrijeme izbora strana ki zastupnici bi među njima nalazili svoje korteše i preko njih kupili seljačke glasove, što su ovi prihvatali najviše za materijalnu protivuslugu. Budući da glasa im prenosili su obe anja svojih kandidata, za koja ni sami nisu vjerovali da će se ispuniti.

Vjerski službenici sve tri vjere bili su uglavnom uz režime. esto su djelovali sa nacionalističkim i šovinističkim pozicijama, a antikomunizam im je bio zajednički.

U trebinjskoj sredini djelovalo je više raznih društava. »Soko« je kao opšte jugoslovensko sportsko društvo, bio pod neposrednom brigom vlasti. Njegovi ogranci formirani su na svoj teritoriji. Obilježje mu je, pored ostalog, bio unitarizam. Sportski nogometni klub »Leotar« bio je lokalno društvo, a djelovalo je pod rukovodstvom režimskih aršije i oficira. Kao takvom, pokušalo mu se parirati osnivanjem fudbalskog radničkog društva »Jugoslavija«. Ostala društva osnivana su prema nacionalnoj, bolje rečeno vjerskoj pripadnosti. Tako su etnička organizacija i »Prosvjeta« bila srpska društva, »Gajret« sprsko-muslimansko i »Uzdanica« hrvatsko-muslimansko, »Napredak« i »Slavuj« hrvatski i dr. Svima im je bila namijenjena nacionalistička, a time i reakcionarna uloga. Zahvaljujući i progresivnim i poštenim ljudima koji su u njima sarađivali, u više slučajeva to se nije ostvarivalo. Posebno valja istaći da su »Prosvjeta«, »Gajret« i »Uzdanica« svojim doprinosima za izdržavanje a kih i studentskih domova i stipendijama pomogli znatnom broju aka i studenata da se školiju. Ogorčena većina ovih su pripadali naprednom pokretu i odigrali značajnu ulogu u NOB-u. Manje-više ti su domovi bili grijanje predne i komunističke omladine, kakvi su bili i a kih domovi »Prosvjete« i »Gajreta« u Trebinju.

U Dživaru su djelovala društva »Sokola«, »Gajreta« i »Muslimanska itaonica Bihovo«. Sokolsku organizaciju je formirao i u njoj aktivno djelovao Hamdija Fazlinović, u itelju Crne. Nešto prije rata, po njegovom premještanju u Trebinje, prestao je i njen rad. Zahvaljujući i nekolicini naprednijih seljaka koji su u njoj djelovali, rad ove organizacije nije imao reakcionaran uticaj; naprotiv, služila je zbližavanju Muslimana i Srba i ja ala njihovo zajedništvo, emu su, pored u itelja, najviše doprinosi svojim uticajem Šušnja Hadžović i Jovo Skulić. »Gajret« je bio pod uticajem progresivnih snaga, kao i »muslimanska itaonica«. U njima su glavnu riječ imali Šušnja Hadžović, Azim Budalica i Šušnja Spa-

hovi - prvi lan KPJ, a druga dvojica bliski simpatizeri Partije i vrlo angažovani sa njenih pozicija. Preko ljeta, kada su organizovane pojedine priredbe, pomagali su im napredni studenti i aci sa ovog podru - ja. Ove dvije organizacije, naj eš e zajedno nastupaju i, imale su i mu - zi ku i dramsku sekciju. Iako je više puta bilo natezanja sa organima vlasti oko odobravanja programa, ni jedna priredba nije bila bez na - prednih sadržaja.

Na trebinjskom podruju, pored nekoliko desetina pristalica fran - kovca Alije Suljka, koji je djelovao pod firmom »hrvatske opozicije«, i nekoliko pritajenih fašisti kih agenata, po inju se javljati petokolonaši i iz drugih stranaka. A što se više bližila agresija na našu zemlju to se pove avao i njihov broj. Propaganda im je bila sve otvorenila i agresiv - nija. Veli ali su snagu i svemo fašisti kih armija, hvalili njihov društ - veni poredak i sve to usmjeravali na prihvatanje kapitulanstva. Ne može se re i da nisu imali i uspjeha. Naruku su im išle do tada dugo odr - žavane loše ekonomiske i druge prilike u zemlji. Tako je kod mnogih podgrijavan utisak da se nema šta uvati i braniti, a valja vidjeti šta e te promjene donijeti, pa ih i iskoristiti.

U skladu sa politikom KPJ, komunisti su inili sve da im se sup - rotstave, ali je to išlo dosta teško. Narod je bio svjestan ozbiljnosti si - tuacije u kojoj se zemlja nalazi. Veliki broj ih se sjeao i nevolja doživ - ljenih u prošlom ratu. Dosta muškaraca je pozvano u rezervu. Privredna aktivnost je poremećena. Ali komunisti i nešto ostalih smjelijih rodoljuba ostali su uporni. Doga aji od 27. marta bili su im ohrabrenje. Oni su imali odjeka i u Trebinju, gdje su organizovane manje manifestacije - kao podrška onima u Beogradu. Na pazarni dan uhvatilo se kolo na pijaci, uz uzvikivanje parola: »Brani smo zemlju«, »Bolje rat nego pakt«, »Savez sa SSSR-om« i slično. Iako u tom kolu nije bilo mnogo u es - nikia, ipak je ono zapaženo, mada vlasti nisu intervenisale.

DANI OKUPACIJE I PRIMJERI IZDAJE

Uskoro je na granicama Jugoslavije zagrozila ratna opasnost. Po eli su grozni avi potezi nove vlade.

Pripremljena u krugu svojih kasarni, vojska iz trebinjskog garnizona krenula na albansku granicu. Pod punom ratnom spremom, svrstana u etveroredove - nastupa glavnom ulicom. Na elu kolone jaše komandan garnizona. Prati ih vojna muzika melodijom »Spremte se spremte, etnici«. Dosta je naroda izašlo na trotoare da ih posmatra. Tako biva uvijek kada se oglasi vojna muzika. Ali, ovaj put nema one razdraganosti i veselog žamora. Ljudi ozbiljni stoje i posmatraju. Sa ugla glavne i Bile ke ulice jedan gra anin uzviknu »Ho smo Skadar!«. Niko to ne prihvati, pa se i on više ne oglasi.

Kolona skreće u Bile ku ulicu, pa zamiće iza Bile ke kapije. Ljudi se razilaze sa znacima primjetne brige na licima. Osta grad poluprazan. Bez vojske, svoga do tada uobi ajenog dekora, neobično ga je i vidjeti. Ostao je i bez dosta svojih gra ana mobilisanih u vojsku. Nema više ni onog prometa na ulicama, kafanama, birtijama, du anima i na pijaci. Sve je u nekoj pometnji.

Osvanu i 6. april 1941. Programlje vijest: Nijemci napali zemlju i bombarduju Beograd. Jugoslavija je u ratu. Iako su tu vijest o ekivali, ljudi je do ekuju sa zebnjom i strahom.

Slijedeći stav Partije za odbranu zemlje, prvo što Kasim i ja inimo to je da odlazimo u vojnu komandu i prijavljujemo se u dobrovoljce.

Referent nam odgovara da e nas pozvati kada bude potrebno. Pokušavamo da ga ubijedimo kako je baš sada vrijeme za to, ali - ne pomaže.

Ubrzo, u vozovima kroz trebinjsku stanicu po inju da prolaze izbjeglice za Crnu Goru. Ve ina ih je iz Beograda. Doživjevši strahote bombardovanja, bježe svojima, da se sklone. I tako: tek što je po eorat mnogima donosi nevolje.

Sa frontova nema pouzdanih vijesti. Kruže razne glasine. Najviše je petokolonaških. U po etku je bilo i onih drugih: da naša vojska na albanskom frontu potiskuje italijansku. Briga za svojima koji su odsutni, a naro ito onima u vojsci - ispoljava se kod mnogih.

Ko ima priliku sluša i strane radio-stanice: London, Berlin, Moskvu i druge - prema svojoj naklonosti. Mi komunisti želimo uti šta kažu Moskva i Staljin. Na žalost, u emisijama na našem jeziku ne ujemo ništa što bi bilo u vezi sa napadom fašista na našu zemlju. Govori se o uspjesima sovhoza i kolhoza, kao i sli nim pitanjima iz života naroda SSSR-a, što jeste važno, ali nije primjereno potrebama jednog drugog naroda ija su sloboda i integritet u pitanju. U po etku smo mislili da nismo pronašli pravu stanicu, pa smo, ko zna koliko puta, prebirali sve radio-talase i njihove dužine.

Stiže nam i Hilmija Hadžovi. Do eku i, u Bibove. Kao i drugi robitaši sa Ade Ciganlike - poslije bombardovanja je pobegao. Tamo je izdržavao kaznu, osu en kao komunista poslije provale u njegovoj partijskoj organizaciji u fabrici aviona u Zemunu, gdje je bio zaposlen kao metalski radnik. Pošto je bio dugo odsutan iz Trebinja i time nepoznat u toj sredini kao komunista, partijska organizacija je odluila da se Hilmija zaposli na željezni koj stanicu i da tamo djeluje. Tako se dživarska organizacija KPJ poveala za jednog lana, a željezni ari u Trebinju dobili jednog komunisti kog aktivistu.

Kako je slom stare Jugoslavije bio sve bliži i izvjesniji - snažnije se ispoljavala petokolonaška propaganda. Njeni nosioci djeluju sve otvorennije, a postoje a vlast in i ne sprijeava. Dapa e, mnogi njeni predstavnici privatno druguju sa najistaknutijim proustašama.

Jednog predve erja vra am se iz grada ku i. Na ledinici kod Geljova mosta pove a grupa vojnika. Stoje u polukrugu oko oficira i slušaju njegovo kazivanje. Svi su mlađi. Pod šljemovima su i sa pješadijskim oružjem. Na moje zastajanje ne obra aju pažnju. Istina, ja ne mogu razabrati šta im oficir govori, a o evidentno jeste nešto važno. Me utim, ve sjutradan se pronese vijest da su se kod apljine pobunile nekakve usataše i da je upravo vojska, koju sam video kod Geljova mosta, u stvari pitomci podoficirske škole iz Bile - išla da uguši tu pobunu.

U Dživaru se ništa naro ito ne dešava. Ono ljudi što je na domu obavlja svoje poslove i brine za svoje u vojski. Dosta je doma instava ostalo bez svoje radne snage, pa se umjesto njih stari i nejaki mu e da obave ve prispjele proljetnje poljske radove. Nevolja je još ve a što su i konji mobilisani za potrebe rata, pa ljudi ostali i bez toga oslonca.

Kao što smo to esto inili, i tog predve erja smo Kasim i ja pošli u i evo, da vidimo kakvo je tamo stanje. Na Obalici, kod mejtefa, nai osmo na zaustavljeno vojno vozilo. Zatvorenog je tipa, nešto kao teretni željezni ki vagon. Pored njega su vazduhoplovni oficir sa nekoliko vojnika. Iz radoznalosti da saznamo zašto je tu - pri osmo im. Oficir, neka dobri ina, sa nama rado stupi u razgovor, ali p bezna ajnim stvarima. Tako nam ne zadovolji znatiželju. Nismo se usudili da ga direktno upitamo zašto su tu vazduhoplovci došli. uvši kasnije da su kralj Petar i vlada, sa zlatom, pobegli sa nikši kog aerodroma u inostranstvo i da

su dijelovi njihove pratnje naišli i kroz Trebinje - shvatio sam da je i ono vozilo bilo iz te pratnje. Ko zna, možda su baš u njemu bile i one silne pare koje su ubrzo paljene u pe ini kod Ozrini a?

Ubrzo do e i kapitulacija vojske. Na vijesti o tome Kasim i ja po hitasmo u grad. U »Sjevernom logoru« narod provalio u vojni magacin sa brašnom. U gužvi, jedni preko drugih iznose vre e od po 80 kilograma. Oni snažniji ugrabili i po nekoliko vre a, a slabašni se prihvatali po jedne i bespomo no moljakaju druge da im ih pomogne iznijeti. Prava jagma. Sude i po kazivanju starijih, sli no ovome bilo je i kada je ono pala Austrija. Plja kali su ne samo hranu ve i sa vojnih objekata dizali krovove, upah gra u i nosili sve što se odnijeti moglo. I ovaj put su u Zgonjevu oplja kali školu koju je njihov seljanin sagradio.

Kada je ve tako - i nas dvojica se dadosmo na posao. Nismo se pridružili ovim što plja kaju brašno; idemo u potragu za oružjem i municijom. Tu, u krugu »Sjevernog logora«, ne na osmo ništa. U »Južnom logoru« bili smo pak, bolje sre e: nažosmo tri puške i tele ak pun bombi. Ja uzeh dvije, a Kasim tele ak sa ostatkom. Težak tele ak, i morao sam mu pomo i da ga uprti.

U gradu je bezblaš e. Okupatorske vojske još nema. Nema još ni incidenata.

Na povratku ku i, vidimo kraj željezni ke stanice kako grupa ljudi pokušava da obije jedan priru ni magacin. Tu zastadosmo. Odložismo puške i tele ak i sjedosmo na ogradu ceste - na suprot njih. U to se pojavi jedan oficir jugoslovenske vojske, u pratnji vojnika. Pri e bliže ovoj grupi i naredi im, povišenim glasom, da to napuste. Ljudi se malo uskomešaše, a Kasim i ja povikamo na njega da narod ima pravo da nosi jer je to njegovo. »Bolje da oni to nose nego da neprijatelj pljeni« - vi emo mi. Ljudi to prihvatiše i sami u tom smislu zagrajaše. Nepriremljen, valjda, na takav otpor - oficir se okrenu i vrati se otkud je i došao.

Pojaviše se i prvi povratnici sa fronta. Nailaze pojedina no i u grupama, obilaze i grad. Žure i ne zadržavaju se. Samo po neki, preko poznanika, kupi u gradu civilno odijelo, presvu e se i onda vrati u grad. Ve ina ih je bez oružja. Nailaze i no u.

Vra aju se dosta kasno ku i, jednu ve e nas, kod Aleksine Me e, stiže grupa vojnika. Jašu na konjima, a neki idu i pješke. Nose puške, a oni na konjima i dosta vojni ke ebadi. Rekoše nam da idu prema Konavlima. Po pri i i držanju jasno je da su proustaški orientisani. To od nas nisu krili im su saznali da smo Muslimani. Sa dosta zluradosti govore o kapitulaciji.

Sjutradan se Kasim i ja ponovo vra amo u grad. Na željezni koj stanicu i oko nje ove a grupa vojnika. ekaju voz. Zapitasmo jednog od kuda ide, a on nam odbrusi: »Iz p.... materine«. O igledno je ljut. Jedan od njih skida pušku sa ramena, pri e ogradi Trebišnjice, gadno opsova i pušku zavitla u rijeku. Drugi izvadi bombu i baci je u vodu, ali nije eksplodirala jer je, ko zna zašto, nije ni aktivirao. Uspijevamo da od dvojice dobijemo po pušku i fišekliju. Za to smo im dali po kutiju škije. Do povratka ku i puške smo sklonili kod Eša Sarajli a, ija je ku a na stanicu.

Iz Jakovljeve gostonice pred nas iza e jedan stari narednik, koji se ranije esto vi ao u kafani Maha Šiša. Pijan, tetura i glasno psuje. Pred samim mostom mu »stavismo u usta« da vi e kako su gospoda generali i vlada izdali zemlju. Prihvati prijedlog i nekoliko puta i to uzviknu.

Stiže i italijanska okupatorska vojska. Nastupaju kroz grad od Bi le ke kapije, u koloni. Naprijed su »bersaljeri« na motorciklima, sa ne-

kim Peruškama za šljemovima. Za njima idu tenkovi, pa ostala motorizacija. Idu bez zastoja, pravo u vojni ke logore, kao da su tamo i ranije bili. Drže se bahato, kao na paradi. Narod, opet, izašao na trotoare i posmatra ih. Kao i ja, vjerovatno su i mnogi drugi duboko uzdahnuli, pomislivši: »Tek što smo ispratili našu - do ekasmo tu u vojsku!«

Na ugлу Bile ke i Glavne ulice sa jednog tenka si e Hrvatska Cvijeti, u jugoslovenskoj vojni koj uniformi, i veselo odsakuta do o eve radnje. Zbuni nas to, ali i ispuni nekom crnom slutnjom.

Ulazak italijanske vojske u grad prošao je bez ikakvih incidenata. Ubrzo se vojnici, u grupama i patrolama, razmiliše gradom. Postaviše straže pred svim bivšim nadleštvincima.

Kod u kovi a ku e stojimo Kasim i ja i posmatramo grupu vojnika na suprotnoj strani. Primjetivši nas, jedan se od njih odvoji i pri e nam. Gledaju i nam pravo u o i, na istom srpskohrvatskom jeziku nam pri a kako je Jugoslavija izgubila rat, da je Italija mo na i si. Ne žele i da ga dalje slušamo, upadosmo mu u rije da sve to znamo i demonstrativno ga napustismo.

Sjutradan uo ismo po gradu parole, ispisane na zidovima, »W DUCE, W ITALIA«, te otisnute fašisti ke znake i glavu Musolinija.

No u brek u teški kamioni dok u njih tovare raznu robu iz zaplijenjenih magazina i sve to odvoze prema Dubrovniku.

TRAGI NE PODJELE I IZDAJE

Banu i Šu ro ku i. Obradovasmo mu se, jer smo pretpostavljali da je poginuo. Zadržao se mimo ostalih. Pri a nam kako je, poslije objavljene kapitulacije na albanskem frontu gdje se nalazio, u znak protesta organizovao jednu grupu komunista i partiota, pa su nastavili borbu protiv Italijana. »Znali smo« - veli »da ne možemo zaustaviti Italijane, ali smo željeli pokazati, i to ne samo njima, da su komunisti i drugi patrioti protiv kapitulacije. (Poslije oslobo enja mi je i Dušan Grk, narodni heroj, pri ao o tome kako je Šu ro me u vojnicima otvoreno nosio i itao proglaš Centralnog Komiteta KPJ, u kome se svi naši narodi pozivaju na odbranu zemlje i otpor kapitulanstvu. I on je, sa Šu rom, u estvovao u toj borbi).

Kod mosta, na lijevoj obali Trebišnjice, zatekosmo se Šu ro i ja u trenutku kada italijanski vojnici dovezoše kamion pun ve upau enog »cvibaka« sada bivše jugoslovenske vojske i tu ga istresoše. Ubrzo se skupiše djeca, a potom i odrasli. Ve ina ih je iz Krša. Kupe taj »cvibak« da ga nose. Na to jedan mladolik i u rastu omalen »tenente« (narednik) uze foto-aparat i to snima. Pomi u i se natraške da zauzme željenu poziciju, nagazi na jednog dje aka iz Krša koga su zvali Katarina. On vrissnu i, ne gledaju i ko ga je nagazio, opsova mu i oca i mater, pa zgrabi kamen i zamahnu da ga udari. Tenente ispusti foto-aparat, zgrabi pištolj i uperi ga na dje aka, izmi u i natraške me u nas koji smo okolo stajali. Smiju i se zagrajasmo. Tako je ispalio da je Katarina bio prvi Trebinjac koji je pružio kakav-takav otpor italijanskom okupatoru. Uz to, pokušaj italijanskog narednika da za propagandnu službu imperije snimi kako se gladni Jugosloveni optimaju za ukvareni »cvibak« - pro e posve neslavno. Sude i po tome - musolinijevcima ovdje po e naopako.

Civilni organi vlasti još djeluju u neizmijenjenom sastavu. inovnici tavore po kancelarijama, išekuju i daljnje instrukcije od novih gospodara. Tu i tamo se pojavljuje i po koji revnosnik, isti u i svoju kandidaturu za eventualno i bolji položaj u novoj vlasti.

Jednog dana, mi Kasim, kada se vrati iz grada, pored ostalog, re e da su dva italijanska vojnika donijela u a ki dom nešto životnih naimirnica za ake. »Pa zašto i ne«, prokomentarisah, »me u tim vojnicima, svakako ima, i antifašista koji su silom mobilisani«. I Kasim se sa tim složi, dodaju i da bi takve trebalo prona i i sa njima uhvatiti vezu. Kasnije se sa tim složiše Zaim, Šu ro i Hilmo. A da bi se sa takvima mogli sporazumjeti, Kasim i ja pristupismo u enju italijanskog jezika. No, ubrzo shvatismo da smo u zabludi. Ispade, ipak, u skladu sa iskustvom: u po etku rata, u kome agresor lako osvaja tu e teritorije, uzalud je me u njegovim vojnicima tražiti dobroželitelje okupiranom narodu. Bar tada on ima dovoljno pouzdanih vojnika koji e slijediti njegov program. A slu aj sa donošenjem hrane u a ki dom bila je samo varka i zamka.

Ubrzo do oše u pitanje i jednake pozicije svih nacionalnosti u kojim su se one nalazile u prvim danima okupacije. Pojavise se pri e, naga anja i navijanja o tome kome da pripadne Trebinje. Pristalice ustaša iz redova Hrvata i Muslimana su za tzv. NDH, a srpski i crnogorski nacionalisti - da ostane pod neposrednom italijanskom okupacijom, kao uostalom i Crna Gora. U tome nalaze svoj interes, bez obzira što e i u jednom i drugom slu aju služiti okupatoru a protiv svog naroda. Glavno im je da sa uvaju svoju privilegovanu poziciju. Što je najtragi - nije, time, u skladu sa namjerom okupatora, razdvajaju i me usobno suprotstavlju Hrvate i Muslimane, s jedne strane, i Srbe i Crnogorce, s druge strane. Mi komunisti smo na to odmah reagovali ukazivanjem kuda vode takva podvajanja.

Trebinje je, na kraju, pripalo Paveli evoj tzv. NDH. Preko no i do e nekakva »hrvatska« domobranska vojska. Po govoru im se razaznaje da su »iz preka«, baš iz Hrvatske. Došli su i ustaški opunomo enici iz Zagreba da doma ima pruže pomo u organizovanju nove vlasti i ustaškog poretkta.

Na scenu stupiše doma e prvuustaše: Nikica Kisi , or o Strin i , Muhamed Šari , dumo (pop), derviš Šehovi , Rokolj i drugi. Njima se, u prvom redu, prikloniše bivši pripadnici takozvane hrvatske opozicije iz jata Alije Šuljka, zatim službenici raznih struka koji su imali pretenzije da zadrže ranije ili steknu bolje položaje, neki trgovci i obrtnici, nekoliko aka i studenta od ranije fašisti kih opredijeljenja i dvojica (Stipe Maši i Nino Radi) studenata koji su se do tada izdavalii za ljevi are. Na otvoren upis u oružane ustaše prijavi se najve i broj propalica. U suštini, bez obzira kako su se do tada ponašali, kome su društvenom sloju pripadali i zašto su se opredijelili za »upis« - svi su oni izgubili ljudsku dušu i savjest samim pristankom na ustaške zlo ina ke programe. Samo mali broj ih nije bio toga svjestan.

U Dživaru petorica mladi a stupikše u ustaše, uglavnom po nagonoru nekog od starije bliže rodbine, sa tvrdnjom da e time riješiti svoju materijalnu egzistenciju. Svi su oni do tada bili van uticaja napredne sredine, ograni eni i u mali u svom nedovoljnem razvoju, žive i u lošim materijalnim uslovima. I bez da su u estvovali u bilo kakvom zlo inu - brzo su nestali iz Dživara i skon ali svoj život. I desetina starijih Dživaraca pristade na saradnju sa ustašama. To ne baš uklju ivanjem u bilo kakve njihove formacije, ali bave i se potkazivanjem isklju ivo protivnika ustaša i okupatora iz redova Muslimana i skrivenom propagandom. etvorica od njih su još od ranije znali za ustaštvu i bili mu naklonjeni. Jedan (Edhem Galijatovi) se tek pred rat, kada je pomilovan, vratio iz emigracije u Italiji, kamo je pobjegao od izdržavanja robije

zbog ubistva jednog žandarma. I im su došli italijanski okupatori tako re i isti dan on stupa u njihovu službu.

Ostali muslimanski živalj ne prihvata ustaštvo. Naprotiv, nešto pod duževremenskim uticajem komunista i li nih ljudskih pobuda - ispoljava i svoje negodovanje prema ustašama, a naro ito ustaškom zlo ina - kom odnosu prema Srbima.

U dživarskoj opštini smenjuju njenog predsjednika Dušana Runjavca, kao Srbina, a na njegovo mjesto postavljaju Ibrahima Spahovića. Ibrahim je, kao i njegov otac, negdje ranije pripadao lijevom krilu HSS, pa su ga po tom osnovu i postavili na tu funkciju. Ali oni tada nisu znali da je Ibrahim u me uvremenu postao blizak KPJ, najviše pod uticajem svog šure i starog komuniste Šuđe Hadžovića. Dotadašnjeg opštinskog bilježnika Hilmiju (Ilijazu), kao Muslimana, ostavljaju i nadalje na toj dužnosti. A i on je, pod uticajem svog starijeg brata Hamida, kroja kog radnika i sindikalnog aktiviste, kao i dživarskih komunista - bio protiv ustaša.

Drugih okupatorskih ili ustaških organa u Dživaru tada nije bilo.

Srpski živalj je sa razlogom zaplašen. U išekivanju daljnje sudbine, odrasli se, bez većih potreba, ne udaljavaju od kuće. Iznimka su radnici zaposleni uglavnom na željeznicu. Preovladavalо je mišljenje da se nedolazak na posao može smatrati sabotažom, a da znaci lojalnosti mogu samo pomoći. Neki me u boljestoje im doma inima nastoje da na svoj način na u zaštitu - spremni i na protivslugu okupatorskim vlastima.

KOMUNISTI U AKCIJI

Dživarski uitelji Ivo i Kina Vučković, Luka Tomanović i Nikola Barović preseljavaju se u Crnu Goru, smatrajući da će tamo biti bezbjedniji. U tome im pomaže Šuđe Hadžović - da svoje stvari prebače do stanice i utovare ih u željeznike vagone.

Tako naša partijska organizacija ostaje bez svojih lanova Iva Vučkovića i Nikole Barovića i kandidata za lana KPJ Kine Vučkovića, te naprednog omladinca Jorka Barovića, Nikolina mlađeg brata, i Luke Tomanovića koji je trebalo da postane lan Partije. Odlaskom ovih drugova, partijska organizacija u Dživaru ostaje samo sa lanovaima iz redova Muslimana.

U tim danima naš osnovni zadatak je bio: što više onemoguiti ustaški uticaj na muslimanski živalj i, po svaku cijenu, spriječiti bilo kakvo nasilje nad srpskim življem, pogotovo od strane dživarskih Muslimana. Nas pet lanova KPJ, sa brojnom naprednom i pod našim uticajem organizovanom omladinom, u stalnom smo kontaktu sa ljudima, tumači i objašnjavajući namjere i kobne posljedice ostvarivanja ustaškog programa. Ogromna većina dživarskih Muslimana odobrava i prihvata naše statove. Oni malobrojni, koji nam, pak, nisu naklonjeni - ne usu ujutru se da otvoreno zagovaraju ustaštvo. Njihova malobrojnost i naš odlučan stav ih obeshrabruju.

Jednom prilikom Kasim i ja sjedimo u avlji njegove kuće, kada nam dođe jedan naš komšija Srbin, inačica zaposlen na željeznicu - da nam se potuži kako mu je jedan dečak Musliman uzeo bicikl. Iako se radi o dečaku ijem nestaošluku, to se u ovim prilikama moglo i druga ije tumačiti - odmah se uputisemo dečaku ocu, da intervenišemo. Kada dođe učitelj, ovjek prosto poblijedi i, ne sa ekavši do kraja, Štefanu mu reči, skoči i odjuri da potraži sina. Dobivši batine, dečak je sa izvinjenjem

i pla u i vratio vlasniku bicikl, a poslije toga nije imao mira od svojih vršnjaka.

Namjeravaju i da izdajemo i letke shvatili smo da nam za našu tehniku nedostaje šapirograf. Da bismo ga nabavili odlu ismo da se nas dvojica kobajagi zaposlimo - Kasim u Gruntovnicu a ja u Poresku upravu, prepostavljuju i da bismo tamo mogli na i tu napravu.

U Poreskoj upravi zatekoh sve ranije službenike i me u njima jednog mog ro aka. Kad mu rekoh zašto sam došao on nešto sumnji avrti glavom i uti. Njihov šef odmah mi dade papir i mastilo da napišem molbu za zapošljenje. Molbu napisah i ostavih na stolu, a onda krenuh da se »upoznam sa ljudima i prostorijama«. Pregledah sve orname, ali, na moju žalost, nema šapirograфа. Kada je šef primjetio da na molbi nema »Za dom spreman« - vratи mi je da to dopišem. Kako više nisam imao interesa da ostanem, pokupih se i bez odjave odoh.

Po dogovoru, pošao sam u sud - po Kasima. U prolazu, u prizemlju ku e Maha Voli a, kroz širom otvoren prozor, opazih dvojicu mla ih ljudi kako se, u igri, rvaju po krevetima. Zastadoh. Moje ih posmatranje ne remeti. Prema onome kako su opisivani to bi mogle biti one ustaše što su došle iz Zagreba, da pomognu u organizovanju njihove vlasti u Trebinju. Posmatram ih a u meni se budi mržnja. Najra e bih me u njih bacio bombu. Uto se, na trotoaru suprotnom prema njima, zaustavi mlada i ljepuškasta Trebinjka. Namještaju i kosu, gleda na ovu stranu.

im je primjetiše - ova dvojica prestadoše sa igrom. Jedan od njih poopravi košulju i pantalone, obu e bluzu i ubrzo se pojavi na ku nim vratima. U nekoliko koraka pre e ulicu i pri e ovoj djevojci. Rukovaše se i produžiše zajedno. Sada se moja mržnja preli i na nju. Ono, da je kakav izgledan momak pa i da je razumijem, ali na ovome nema ama baš ništa što bi se moglo svidjeti jednog djevojci. Ali po tome ga ona nije ni birala. On je mo nik i vlast u »novom poretku«, za koju su njen otac i brat imali velike simpatije i u njemu vide ostvarenje svojih želja.

Pojavi se i Kasim. Ni on nije imao sre e da do e do šapirograфа. On ode da to saopšti Zaimu, a ja krenuh ku i.

Blizu železni ke stanice, na moje veliko iznena enje, sretoh Hamdiju Šakovi a - u društvu sa trebinjskim gruntovnim arem. Kad nam se susreše pogledi on mi dade znak koji svatih da treba da produžim kao da se ne pozajemo. Zbog ega je on u Trebinju i zašto moramo tako da se ponašamo ne mogu da odgonetnem. A kako bi i mogao?! Prvih dana po mom dolasku na studije u Beograd sa njim me je upoznao moj ro ak, student Fadil Paši , rodom, kao i Hamdija iz Gacka. Hamdija je radio u »Rije nom brodarstvu« u Beogradu, a vanredno je studirao pravo. Od tada smo, za sve vrijeme bili više nego drugovi. Po prirodi žustar ali sabran i odmjeren, esto bi me odvratio od nekih mojih nepromišljenih postupaka. Imao je sluha za realnost, ali i ostao do kraja vrst komunista.

Sa nestrpljenjem sa ekah Zaima sve mu ispri ah. On mi tada otkri da je Hamdija, po zadatku Partije, došao u Trebinje za pomo nika kotarskog predstojnika - da bi bio na usluzi Partiji, pošto je u našoj sredini bio potpuno nepoznat kao komunista. Istovremeno me upozori da ga ni po koju cijenu ne smijemo otkriti.

Na žalost, Hamdija se kao takav nije mnogo održao. A kada je otkriven nije našao mogu nost da se probije k nama, u Bihove, ve je izbjegao preko Bile ke kapije i pošao Savi Kova evi u. Na tom putu su ga presreli srpski šovinisti, oplja kali ga i ubili kao »Tur ina«. Kada se za to, na žalost i kasno, saznao - partizani su njegove ubice kaznili

U i evo, kod svoje rodbine, sve eš e dolazi Asim Zub evi , gdje drži i svoje p ele. Na putu prema i evu jednog dana ga zaustavi italijanska patrola. Pretresu ga, na u mu skriven pištolj i ubapse ga. Mora da ga je neko prokazao, jer Italijani, do tada to bar kod nas, nisu praktikovali.

Asimovo hapšenje nas je zabrinulo iako smo cijenili njegovu prisebnost i mo njegove porodice. Uostalom, nije mu to prvi put da je uhapšen. Bilo je toga više puta za vrijeme stare Jugoslavije, ali ga je njegova uticajna porodica svaki put spašavala. Nadali smo se da e to biti i ovaj put. Prije svega, komunisti se još nisu oglasili sa nekim jakim akcijama protiv Italijana na ovom podruju, pa zbog toga cijenimo da ni njima ne ide u ra un da zbog jednog pištolja, kojih, vala, ima svugdje, ozloje uje gra ane, pogotovo one uticajne, ija bi im naklonost itekako dobrodošla. Kao potomci starih Latina, oni su pristali na takvu ulogu i Asima pustili iz zatvora. Za to je jedan njihov oficir primio i vrijedan poklon.

ODJEK USTAŠKIH ZLO INA U TREBINJU

Prvog juna bio sam kod ku e. Ne praktikuju i da u to doba dana dolazi ku i, iznenadi me brat Salko. Ina e, on je jutrom rano odlazio u grad i otvarao radnju, i tek na ve e se vra ao ku i. Ovog puta je bio užasnut. Ulaze i u sobu, odmah pri e dolafu, uze bocu rakije i dobro potegnu. To me još više iznenadi - u tim svojim godinama prestao je da piye alkohol iz vjerskih razloga. Onako usplahiren, re e mi da su tog dana ustaše u gradu pobile devetoricu Srba. Potom se spusti na se iju, otpuhnu i nastavi da je to što oni ine više nego strašno, da ubijati ljudbe bez suda i zakona mogu samo razbojnici, da mi komunisti imamo pravo kada kažemo da i Boga nema, jer da ga ima ne bi ovo dozvolio i da e od tada u svemu slijediti nas komuniste. (Tako je i radio, ali ne zdugo. Po etkom 1942. uhapsili su ga Italijani i strijeljali na Mamuli).

Vijest o ovom zlu inu nad Srbima brzo je stigla do svakog našeg ovjeka. Strah se uselio u svaki dom, ušao u svakog ovjeka. To naročito kod srpskog življa, ali mnogo manji nije bio ni kod Muslimana. Izvršeno je nasilje nad ljudskoš u. U svakoj se ku i osje a su ut - kao da je mrtvac upravo u njoj.

Na ve e, kad smo se skupili, održali smo sastanak partijske elije. Šta nam je sada initi - bila je jedina ta ka dnevнog reda. Ustaška ubistva u gradu su po etak onog najgoreg što donose fašisti ki okupatori i njihove sluge. To je kvasac za bratoubilaštvo. Takva je naša procjena, a zaklju ak: po bilo kakvu cijenu, koriste i se svim mogu im sredstvima - tome se moramo suprotstaviti. Takva obaveza proisti e i iz stava Partije, a i iz ljudske svijesti i savjesti. To je zadatak svih komunista, a u ovom sluaju prvenstveno nas Muslimana. A ovdje, u Dživaru, nas komunista Muslimana znatan je broj i to moramo posti i. Do sada smo se koristili objasnjanjima i ubje ivanjima u neposrednim kontaktima, a od sada smo ozbiljno zaprijetiti svakome koga druga ije nije mogu e odvratiti da ini zlo. Tu prijetnju smo, ako se bude moralno, i izvršiti. Srpskom življu treba staviti do znanja da budu na oprezu i da smo mi vrsto na strani njihove obrane, u šta su se mnogi ve i uvjerili. Ovo su bili suštinski zaklju ci toga sastanka naše partijske elije.

Sve nas to obavezuje na uve anu aktivnost pa, koriste i se svim mogu nostima, ostvarujemo punu kontrolu na itavom našem podruju. Veliku ulogu u tome imaju naši omladinci, ak bez obzira na to da

li su i formalno uključeni u SKOJ. Još uvijek se svi krećemo legalno. Zaim i Hilmo rade u gradu, gdje je i sjedište Sreskog komiteta Partije. Pored lana Komiteta Asima Zubčevića, tu su i lanovi Partije Mustafa Zubčevića i Husnija Dizdarevića. Za to vrijeme su se lani Sreskog komiteta KPJ za Trebinje Mihailo Aleksić i lanovi Partije Stevo Bratić, Rade i Dragica Pravica sklonili u Crnu Goru, kako bi kao Srbi, izbjegli ustaški progon. Istina, komunisti do tada kao takvi nisu bili neposredno na njišanu. Tako me u devet Srba ubijenih u gradu ni jedan nije bio ni blizu ljevičarski nastrojen. Ubili su ih, po njima, kao istaknute nacionaliste (lanove etničke organizacije). U još od strane trebinjskih Muslimana nedovoljno prihvata enom ustaštvu, ustašama je važnije potaknuti nacionalnu suprotstavljenost Muslimana i Hrvata sa jedne i Srba sa druge strane. Prije toga udariti na komuniste, me u kojima je, kako rekuo, znatan broj Muslimana - značilo bi ozlojediti mnoge Muslimane, na razne načine vezane za njih. Napokon, Njemačka je još u paktu sa SSSR-om. Tako smo mi procjenjivali.

Kako se osude njihovih zločina šire tako ustaše sve više prijete i onima koji brane i pomaju Srbe, što se, u prvom redu, odnosi i na nas komuniste.

Bio je radni dan prije podne kada me pozva Zaim svojom kući. Dade mi pisamce i reče da ga odmah ponesem u grad i predam tom i tom drugu. Ne reče mi o čemu se radi. Pošto taj drug nema stalnog radnog mesta, svratih kod moje sestre i zeta Hamdije Fazlinovića, u Police, da se informišem o stanju u gradu, jer svaki dan može da dođe do nekih iznenadnih događaja. Tu mi zet dade pištolj koji je kod njega ostavio poznanik mu, svrativši k njemu pri povratku sa albanskog fronta. Kada mu rekoh koga tražim, reče mi da je taj odmah u susjednoj kući, nešto radi. »Taman dobro« - pomislih i za trenutak se na oh kod njega. Nakon pozdrava, pružih mu pismo sa napomenom da je od Zaima. Ne prihvataju i pismo, ovaj se izmače i panika no odgovori da ga ne zna. »Vidiš da ovi ubijaju?« - dodade još. Ja se iznenadih; zastadoh malo, gledajući u njegovu preplašeno lice, i bez riječi iza oh iz kuće. Tako nešto od njega nisam očekivao. Do tada sam u njemu gledao vrsta komunista. Procijenih da su ustaške prijetnje u ovom slučaju uspjele. Vraćajući se kući, razmišljao sam: da li će biti još takvih razloga arenja? Zaim je na to moje pitanje o utao, ostajući i bez riječi.

Dvadeset i drugi je jun. Sjedim kod Šušra, u njegovoj izbi. On nam »havanu« križa duhan i razgovaramo. Najednom se na vrata pojavi Kasim Budalica i, dosta zadihan, obavijesti nas da je Hitler napao na SSSR. Od radosti skočim na noge! »Otrglo se tele me u vukove!« - veli Šuša, aludirajući na Hitlera. Imajući predstavu o Crvenoj armiji kao najvećoj vojnoj sili svijeta, nagađamo za koliko će dana, a nekome se ometaće: i mjeseci - Hitler i cijelo fašizam doživjeti potpuni slom.

Vrijeme i prilične nade u skoru slom fašizma iščekavaju. Stvarnost je surova - da Hitlerove armije brzo i duboko prodire na teritoriju Rusije, a ustaše i dalje hapse Srbe iz grada i bliže okoline, navodno zbog primicanja Vidovdana i srpske tradicije da baš tada dižu bune i ustanke. I mi komunisti smo na većem oprežu. Obaviješteni smo da je jedan »uglednik« građanin, inačice antikomunista, predviđe ljudi u Šišovoj kafani rekao kako bi i nas dživarske komuniste trebalo ukloniti.

Stvarno, Kasim, Šuša i ja se klonimo odlaska u grad. No, na našem podoruju se još uvijek ne pojavljuju ustaše, italijanski vojnici ili domobrani.

Po ustaljenom obi aju, u našem selu Bihovu, kod Aljagi a gustijerne, pred ve e se sakupilo podosta seljana. Vra aju i se sa rada u polju, tu se malo odmore i sa ekaju one zapošljenje u gradu da bi uli i opri ali dnevne novosti. Redovno do e i neko od nas komunista, a ovaj put tu smo Šu ro, Kasim i ja. To je dobra prilika da pojedinim zbivanjima i priama damo naša objašnjenja i da, tako re i, držimo situaciju pod kontrolom. Jer, upravo me u onima što dolaze iz grada dvojica su vidno naklonjeni hitlerizmu. Priklju i nam se i jedan finans u pratinji Vula Parijeza, koji su toga dana u polju kontrolisali zasa eni duhan.

Dok naši iz grada još nisu po eli da pristižu dojuri nekakav automobil i stade pored same gustijerne, na kojoj su ve ina prisutnih sjedjeli i razgovarali. Iz njega iza oše dva nepoznata ovjeka. Pod tankim svjetlim bluzama ocrtavahu im se konture ove ih pištolja. Okrenuvši se onima što sjede na gustijerni, podigoše ruku i ustaški pozdraviše sa »Spremni«. Niko im ne odpozdravi. Naprotiv, ljudi se po eše sagledavati i komešati. Nasta tajac. Kasim, Šu ro i ja, zatekavši se na nekoliko koraka od gustijerne u razgovoru sa Vulom i finansom, ovima rekosmo da se odmah udalje, što oni i u iniše. Jedan od one dvojice došljaka pita: »Tko ste vi?« Na to nekoliko njih procijediše kroz zube da su ovašnji težaci. »Kada ste težaci - uzmite zemљu vaših Srbâ« - izusti došljak. Ljudi se još više uskomešaše i po eše ustajati. Jedan stariji ovjek - koji se itavog života borio za hljeb na svega tri duluma zemlje, vazda više gladan nego sit, teško ustaju i umoran sa kamene ograde, jer je kopao cijeli dan za nadnicu na tu oj njivi - kao za sebe odgovori: »Bože sa uvaj!«

Ne o ekuju i takav odziv, sada ve znani kao ustaše u oše u kola, zalupiše vratima i odvezše se.

Ne sa ekavši one iz grada, ovaj put se ljudi razi oše. U grupicama odlaze i kuama, komšije su komentarisale ovaj ružan susret, anatemišu i, a po neki i psuju i ustaše i njihove poruke, željni da im se to ni u snu ne ponovi.

Nas trojica nismo imali potrebe da bilo šta objašnjavamo. Sve su rekli ovi siromašni ali estiti ljudi.

ZADACI U POLJICU I POVRŠI

Ubrzo poslije ovog doga aja ustaše su pobile i u Pridvora ku jamu bacile 13 ranije počapšenih Srbâ. Samo su trojica od njih uspjela da pobegnu: Jovo - Vule Vla i, Jefto Škoro (strijeljan u Šibeniku od Italijana), i Vaso Popov evi (strijeljan kao etnik). Prialo se da je privedeni neki Maroti ubijao nad jamom metalnim maljem u glavu. Naši ljudi su se prosto užasavali nad tim gnusnim zlo inom.

Imamo naše ljude u svim onim selima Dživara smještenim oko polja u koja je pristup iz grada vrlo povoljan. Tamo imamo i uvid u situaciju. Ali sa selima Poljice, Kremeni Do i Luka, u kojima je samo srpski živalj, nismo do tada imali neposrednu vezu. Ta su sela smještena u brdima, dosta daleko od grada, bez povoljnih pristupnih puteva i mogu nosti iznena enja od strane ustaša iz grada. Zato na sastanku elije odlu ismo da se ja tamo na em i uspostavim vezu.

U tim selima do tada nikada nisam bio niti ikoga od tamošnjih ljudi poznajem, pa mi Šu ro preporu i da u Poljicu potražim Krsta Petkovi a, njemu znana i poštena ovjeka i uglednog doma ina, te odatle da krenem.

Prema datim mi uputstvima stižem do Krstove kuće, smještene podaleko od drugih, u brdskom kamenjaru obraslom šikarom. U stvari, tu su dvije prizemne kuće, ulazima okrenute jedna prema drugoj, zatvaraju i malo dvorište natkriveno odrinom loze. Krsta i najmlađeg mu brata Milana zatekoh pored kuće, gdje popravljaju kamenu ogradu. Nakon pozdrava i na moj upit, oglasi se Krsto. Saopštih mu da sam njemu došao. Prekinuše rad i pozvaše me u kuću. Sjeli smo pred kućama, u hladovinu, na kamenu podzidu. Predstavih im se ko sam, zašto sam došao i ko me je na njih uputio. U to nam njihova majka, baba Sara, donese po rakiju, pa zastade i Krsta upita ko sam ja. Smješe i se, on joj odgovori da sam »Tur in iz Bijova«. Na to ona upita: šta u ja tu? Umjesto Krsta, po ehd da joj obrazlažem. Slušala me je pažljivo i, na kraju, reče nam da se uvamo. Nastavlju i razgovor, Krsto mi stavi do znanja da poznaje Šuću kao dobra i estita ovjeka, a za mene je, veli, uoča sam student i komunista. Stoga, veli, u njegovoj kući mogu ostati koliko mi je potrebno, samo da za to ne smiju znati seljani, jer me u njima ima i loših ljudi. Bilo je o igledno da je Krsto od ranije imao neka saznanja o komunistima i da im je naklonjen.

Pored majke i brata Milana, koji je tek odslužio vojsku, Krsto je u domačinstvu imao i mlađeg brata Jova, osmogodištu kćerkicu, sestru, strica, strinu i njihovu kćer. On je bio kućedoma in. Bili su složna porodica, iji sam i ja ubrzo, u neku ruku, postao lan. (Sva tri brata Petkovića a bezrezervno su stali na naše pozicije u ustanku i do kraja nam ostali vjerni. Jovo i Milan su u NOB-u dali i svoje živote, a baba Sara je bila jedna od onih majki koje slijede i podržavaju svoju djecu, spremna da njihove drugove vazda prihvati kao najrođenije).

Direktiva Partije je bila da se u srpskim selima organizuju straže od iznenadnog upada ustaša, a noć u i zajedno, na jednom mjestu, da spavaju svi odrasli muškarci, i to van kuće i sa oružjem ako ga imaju, što bi, u stvari, bila i vrsta pripreme za oružani otpor. Po rasporedu, mene zapade da to pomognem sprovesti u Površi.

Pošto u Površi nisam nikada išao, niti tamo ikoga poznajem, i ovaj put mi Šuću ro prisko i upomoći. Uputi me na Budimira Ukropinu, u selu Baonine. Veli da ga poznaje kao pripadnika lijevog krila bivše zemljoradničke stranke i napredna ovjeka, te tvrdo vjeruje da se na njega mogu osloniti.

Krenuo sam ujutro. Tek je devet sati a veče je dobro ugrijalo. Idu i ispod sela i razmišljaju i o svom zadatku, sinu mi ideja da za ovaj put pozovem upomoći Rista Parizeza, mog školskog druga iz nižih razreda gimnazije u Trebinju. A nalazio sam se upravo ispod njegove kuće. Znam da mu je odnekud sa tih strana i majka, pa sigurno poznaje i put do Površi.

Pred kućom, u hladu odrine, zatekoh itavu porodicu. Bave se nizanjem duhana. Jedini Risto, prigodno obučen, sjedi na hoklici, sa koferom pored sebe, o evidentno spreman za put. Poslije pozdrava, obratih mu se, govoreći da sam došao po njega, da zajedno idemo »na jedno mjesto«. I dok Risto još i ne zausti, umješa se otac mu Lako - da ga ostavim jer je pošao u Mostar da svrši poslove oko svoje škole. »Kakav odlazak u Mostar kada ustaše oko apljine i Šurmanaca prebiraju vozove, izvode Srbe i ubijaju?! - odgovorih mu ja. Ovajek zastade, ne znaju i šta da mi kaže. Kada mu rekoh i to da bi trebali da idemo u Površ, on se smiri i pristade da samnom poče i njegov Risto.

U prolazu kroz selo Biograd, jedan ovjek nas svrati na ašicu rakiće. Po odijevanju, a i govoru, vidi se da tu nije živio. Veli nam da je davno iz sela otišao na službu u Beograd i poslije kapitulacije se vratio.

Ne re e nam u kakvoj je bio službi. U razgovoru sam mu objašnjavao naše namjere, potrebu otpora okupatoru i ustašama i šta sve u vezi s tim treba initi. Sve je to on odobravao.

Risto me dovede do puta koji vodi u Površ i tu se rastasmo. On ode u uj evinu, a ja stigoh pred ku u Radula Taraila. Iako sam banuo kao neznanac, doma in se nije uznemirio. ovjek u staroj dobi, vitalan i žustrijih pokreta, vi an sva emu. Na njemu je bjela a košulja, rijedak ostatak stare nošnje ovoga kraja. Predstavih mu se, a on me odmah pozva u ku u. Na njegovu zapovijest, mla a žena, koja se tu nešto vrtjela, donese rakiju.

Sa dosta opreza govorim mu o svrsi mog dolaska. A on, i ne sa slušavši me do kraja, stavi mi do znanja da sve to bezrezervno prihvata i da oni ve nešto od toga i rade. To me osokoli i naš razgovor nastavimo otvorenije.

Poslije ve ere odosmo na njihovo mjesto za kona ište, poviše ku e, na jednoj istinici izme u žbunja. Nema šta - vrlo je pogodno za to. Tamo zatekosmo nekoliko ljudi. Radule ih obavijesti ko sam ja i zašto sam došao. U tom pristigoše i ostali. Niko od njih nije nosio bilo kakvo oružje, pa ih u razgovoru na tu potrebu podsjetih.

Sjutradan sam otišao Budimiru Ukropini. uo je ve da sam tu i o ekivao me. To je ovjek srednjih godina. Za razliku od ostalih tamošnjih seljaka, ne nosi narodnu nošnju. Obzirom na ono kako mi ga je Šu ro predstavio i na moj prvi utisak - pri oh mu bez ikakva opreza, kao da se od ranije dobro poznajemo, pa i drugujemo. Tako sam se ponosaš i prema njegovoj ženi i erki.

Za dva dana, koliko provedoh kod Budimira, podrobno pretresosmo sve što je bilo zna ajno i aktuelno. Sa izuzetkom samo o nekim nebitnim stvarima, govorio je kao komunista, baš sa pozicija KPJ. Kad bi jaše rije o mogu nosti uticaja na narod Površi pa i šire, Šume i Podbr a, stavi mi do znanja da je njemu li no svejedno ko je kakve vjere i nacionalnosti samo nek je pošten ovjek, ali da na tom podru ju ima i onih kojima to nije svejedno. Stoga bi, re e, dobro bilo da se me u njima na u »njihovi komunisti«, misle i, u prvom redu, na Radu Pravicu. Složivši se da je u pravu, sa tom porukom sam se vratio Zaimu, u Bihove, i o svemu ga podrobno obavijestio.

CVDAN SUSRET S/I FJODOROM MAHINOM

Za sjutradan je Zaim zakazao sastanak naše partijske elije, gdje je prisustvovao i Asim Zub evi . Asim odredi Kasima i mene da idu i dan odmah krenemo i potražimo Savu Kova evi a, sa porukom da on, preko svojih veza, uputi Trebinjce, komuniste Rada i Dragicu Pravicu, Steva Brati a i Mi a Aleksi a, na odgovaraju i teren trebinjskog podru ja, a ovi su se, prema našem saznanju, nalazili u Crnoj Gori, uglavnom u Herceg-Novom.

Krenusmo Kasim i ja u zoru. Ne znaju i gdje se Sava nalazi, opredijelili smo se da preko Zubaca odemo u Kruševice, više Herceg-Novog. Tamo Kasim i ja imamo poznanike koji su, kao šverceri, dolazili kod nas i kupovali duhana, ispoljavaju i se kao komunisti. Nadali smo se da smo od njih saznati gdje se nalazi Sava. Ali put do Kruševica niko od nas ne poznaje. Znamo samo toliko, i to prema zemljopisnoj karti - na kojoj se strani od Dživara nalaze. Idemo u tom pravcu, bespu em. Poveliku smo uzbrdicu prešli dok izbismo na Zuba ko Polje. Ve je dobro ugrijalo, pa nad kamenjarom treperi jara. Izbjegavamo naselja i idemo

što dalje od njih. Šta znamo: narod je uplašen od ustaša, a mi srni za njih neznanci, dok bismo im dokazali šta smo i kakve su na namjere — imali bismo nevolje i mi i oni. I da li bi se samo na tom i završilo? Za svaki sluaj, pištolj i po dvije bombe držimo skrivene pod košuljom naba enom preko pantala. Iako nikog nismo ni sreli ni sustigli, ipak smo primje eni. Tada nastade oglašavanje znacima: »trrrr - trrr«. Nešto kao ono kada se u nas ovce tjeraju. Bi nam jasno da su to njihovi ugovoreni znaci za sluaj opasnosti. Stoga požurujemo da što prije proemo Polje i odmaknemo se od naselja. Napokon, zamiemo prvo u neku šikaru, a potom u pravu šumu. Tu prvi put zastasmo. Sjedosmo da popušimo cigar duhana.

Silazimo niz neku strminu, kroz prorije enu šumu. Pred nama se ukaza proplanak, a na njemu koliba. Pred kolibom, na jednom trupcu, sjedi ovjek u vojni kim akširama i košulji zavrnutih rukava. Prišli smo mu na pedesetak metara kada i on nas opazi. Namah izvadi pištolj iz futrole i drži ga u ruci. Uto, iz kolibe iza e mlada seljanka, a za njom stariji ovjek sa ameri kim šeširom na glavi. Ne mijenjaju i svoje poнаšanje, mi k njima idemo pravo i sabrano. Kad im se dobro približimo, primjetimo kako onom vojniku drhti ruka sa pištoljem u njoj, ak iako je drži naslonjenu na butinu. O igledno je da se uplašio. Pozdravimo ih sa rije ima: »Dobra vi sre a«, kako se esto pozdravljuju naši seljaci kada se ne poznaju. Kao da tu nema ni eg neobi nog, zastasmo i zapodjenusmo razgovor. Vidjevši da nemamo zlih namjera, i oni se raskraviše. Bez da im se predstavljamo ko smo, kažemo im da smo pošli u Kruševice, kod prijatelja, ali da ne poznajemo put. Sašaptavši se sa onim starim, vojnik se ponudi da nam pokaže put. Sa zadovoljstvom to prihvatismo. Pošto smo ožednjeli, prije polaska nam dadoše da se izkonate napijemo vode.

Nakon dobrog dijela puta, re e nam vodi ko je i šta je, kao i mi njemu. Veli da se zove Dušan Vu kovi. Ro eni je Zub anin i do rata je bio oficir jugoslavenske vojske. Govori ekavski. Mi mu, pored ostalog, otkrismo da smo komunisti. Naše rije i o potrebi ustanka protiv okupatora i njegovih pomaga a, on u cijelosti odobrava, drže i se sve vrijeme ljubazno prema nama. Tako nas je doveo do Kruševica, gdje smo, sluajno, odmah naišli na nama poznatog Mi a Vavi a. Tu je naš vodi Vu kovi, kako je kasnije priala Desanka Pavlovi, tražio od Kruševana da nas on pobije kao »Turke«. (U po etku ustanka Vu kovi se, u Zubcima, ukljuio u ustanak i, kao bivši oficir, bio i na komandantskoj dužnosti, da bi aprila 1942. godine postao organizator etni kog pu a i ubica pohvatanih partizana. Završio je pogibijom, kao komandant etni kog bataljona u borbi protiv li kih partizana, negdje kod Grada ca).

U Kruševicama smo se sastali sa Mi om Vavi em, Blagojom irovim i drugim tamošnjim komunistima. Sa njima izmijenismo informacije i mišljenja o tada aktuelnim pitanjima ustanka. Na Asimov prijedlog, uprili iše nam susret sa Nikolom urkovi em i Dašom Pavi evi em, lanovima rukovodstva KPJ i SKOJ-a za Herceg-Novi. Pored ostalog, došli smo do zaklju ka o korisnosti da se i ubudu e sastajemo. Na kraju, ni oni, kao i Kruševani, nisu znali gdje se nalazi Sava Kova evi.

Tragaju i za Savom, svratismo u Krivošije, Jovanu Samardži u, našem starom poznaniku i komunisti, do rata u itelju u Popovom Poljicu. Susret sa njim bio je vrlo srda an. Pri amo o svemu. Kao doju erašnjeg Trebinjca, interesovahu ga i mnoge pojedinosti. Poslije ru ka do oše i neki njegovi seljani, radoznali da sa nama porazgovaraju.

Ne znaju i ni on za mjesto Savina boravka, Jovan nas uputi da ga potražimo u njegovom rodnom Grahovu.

Na putu za Grahovo, u jednoj školskoj zgradici (u zvanoj Zve evo Vodici, ili tako nekako) nabasasmo na Fjodora Mahina. Sam je. O nje mu znamo da je ruski emigrant i lijevi eserovac, te da je kod nas, pred sam rat, u izdanju »Nolita«, izašao prevod njegove knjige o nepobjedivosti Crvene armije, koja je u to vrijeme bila rado itana. Fjodor sjedi na stolici, a ispred njega, na zidu, školska zemljopisna karta Evrope. Ve tada starac, on sa nama, kada mu se predstavismo, rado stupi u razgovor. Veli da se tu sklonio, došavši iz Herceg-Novog. Pored ostalog, re e nam: im je prešao rusku granicu i dospio u emigraciju - shvatio je svoju zabludu. No, više od svega nas je interesovalo da nam što podrobniye pri a o Crvenoj armiji, njenoj mo i, naoružanju, taktici i svemu drugome što bi nam pomoglo da shvatimo tadašnji njen plan. Govore i nam o tome, ništa nam ne re e od onoga što smo o ekivali, ili, bolje re i, željeli: da je Crvena armija potpuno spremna za rat, što e ubrzo i pokazati, pa i nama pomo i da se izbavimo ispod okupacije. Pri kraju našeg susreta, Asim Fjodora ponudi cigarem, ali je on nije imao ime pripaliti. Pošto mu je pripali svojim upalja em, Asim mu ga dade na poklon.

Komentarišu i ovaj susret, Kasim izrazi sumnju u dobromanjernost Fjodorovih kazivanja. Asim mu, opet, ne dade za pravo, što se kasnije i potvrdilo - dobivši vezu sa Savom, on se odmah uklju io u našu borbi i do kraja joj ostao vjeran.

Iz Grahova su nas drugovi odveli u Bijelu goru, gdje su Savine kobile. Tamo zatekosmo samo njegovu majku, a Sava banu tek pred no . Preko le a zametnuo prepravljeni karabin. Obradovao nam se. Pozdravismo se i izljubismo. Potom on re e majci da je gladan kao vuk i da bi trebalo zaklati janje - da ga sa nama pojede. Odmah mu rekemosmo zašto smo došli, a on nama da e to urediti. Potom smo do kasno u no o svemu aktuelnom razgovarali. Posebno je bio zadovoljan u inkom naših komunista, podvla e i veliki zna aj dobrog držanja Muslimana, naro ito u Dživaru. »Znao sam ja da proleteri ne e iznevjeriti» bile su njegove rije i, što se odnosilo na radnike Konika, kojih je ponajviše iz te sredine. Pored ostalog, pro ita nam dijelove svog pripremljenog izlaganja za predstoje i sastanak jednog partijskog rukovodstva, že i da O tome uje naše mišljenje, a naro ito Asimovo.

U Bihovo se vratismo obavljenza zadatka. I više od toga - našim susretima sa jednim brojem Crnogoraca i drugova u tom vremenu velikih iskušenja doprinijeli smo ve em povjerenju naših susjednih naroda, iji su gospodari u prošlosti svoje sebi ne interese esto tražili u njihovoj zavadi.

Za pripreme ustanka težište našeg djelovanja prenosimo me u srpski živalj. Tri su za to zna ajna i najbrojnija srpska sela u Dživaru: Gornje Ci evo, Zgonjevo i Poljice. Ostala, ina e mala, sela: Bugovona, Velja Gora, Luka, Lapja i Kremeni Do - pod uticajem su ova tri. Selo Donje Ci evo je samo muslimansko, dok u Bihovu i Rasovcu, pored ve ine Muslimana, ima i manji broj Srba, kao što u Zgonjevu pored ve ine Srba ima i nekoliko ku a Muslimana. Od ukupnog broja stanovnika u opštini - približno u jednakom broju su Muslimani i Srbi.

Za prvo vrijeme Šu ro i Zaim su zaduženi za Gornje Ci evo, Kasim 1 ja za Zgonjevo, a ja još i za Poljice. Mještani Jovo Skuli i Jovo Kojovi , u Gornjem i evu, odmah prihvataju stav Partije, vrlo zdušno se angažuju i u selu ostvaruju svoj puni uticaj. Uz njih je od ranije simpatizer KPJ omladinka Cvijeta Krži . U Zgonjevu nam je oslonac ugled-

ni doma in i bivši predsjednik opštine Dušan Runjavac, sa svojom porodicom, ina e u bliskom srodstvu sa Radom i Dragicom Pravicom. Uz njih je od ranije naš simpatizer M. Džudža, siromašni seljak. U Poljicu se, pored bra a Krsta, Jova i Milana Petkovi , uklju uje i or o Živani , u itelj i bivši upravnik a kog doma u Trebinju.

U VOLUJCU KOD DOKA PUTI E

Nekoliko dana po našem povratku od Save Kova evi a, jedna se ljanka iz Poljica mi doneše pismo kojim nas Dragica Pravica obavještava o tome da je stigla u Poljice i da želi da se sastane sa nekim od nas lanova KPJ. To je o igledno govorilo kako je Sava brzo reagovao. Dragicu, na oh kod Krsta Petkovi a. Po Zaimovom predlogu, upu ena je na teren Površi i Šume, pa želi da o tome obavijesti Zaima i dobije eventualne informacije o tamošnjem stanju. Pošto joj rekoh da sam ja tamo ve bio, predloži mi da je do tamo i otpratim, što sam i u inio. Ostavio sam je kod Budimira Ukropine. U kratkom razgovoru primjetili na Budimiru da bi bio zadovoljniji Radovim dolaskom

Kako su u to vrijeme Zaim i Asim, kao lanovi Sreskog komiteta Partije, boravili u Dživaru, to su i lanovi naše partijske elije, po odre enim zadacima, upu ivani i van našeg podru ja. Tako sam, evo, ponovo u Zubcima. Ovaj put sam sa zadatkom da izvidim stanje na tom podru ju, a po potrebi i prilici da im i što pomognem. Nije od manjeg zna aja ni to da se kao Musliman pojavit u toj isto srpskoj sredini i stavim im do znanja spremnost i rješenost dobrog dijela naših Muslimana da se zajedni ki borimo protiv okupatora i ustaša.

Opet po Šu rovoj uputi, prvo svratih ku i Jovana Ratkovi a, za koga mi on re e da je napredan seljak. Ne zateh ga kod ku e, a uku ani mi ne znaju re i gdje je otišao i kada e se vratiti. Otuda krenuh prema Zuba kom Polju - pa na koga nabasam! Na kraju Polja, prema Trebinju, nai oh na grupu naoružanih Zub ana. Skupili se tu da do ekaju i napadnu o ekivane ustaše iz Trebinja. Pomislih: »Taman dobro«. I prikljuili im se. U razgovoru sam ih podržavao i bodrio za ovu njihovu akciju. Kada im rekoh ko sam i šta sam, primjetih da se neki me usobno sašaptavaju. Bi mi jasno da se radi o njihovom podozrenju prema meni kao Muslimanu, odnosno za takve - kao »Tur inu«. Pomislih: »Ako ovi prevladaju - zna se šta me eka«. Zato im odmah glasno i jasno stavih do znanja da sam pripadnik Komunisti ke partije koja organizuje i vodi ovu borbu protiv ustaša i okupatora, te da su u toj borbi njeni lanovi u prvim redovima. Kako upravo o ekujemo takvu borbu - eto im, kažem, prilike da se u to uvjere, a ne bude li tako - neka me ubiju. Ljudi se zagledaše, a potom nastala žamor i me usobno ubje ivanje. Uz intervenciju svjesnijih i razumnijih, me u njima povjeravaše mi i ostali - iako od borbe toga dana ne do e.

Jednog predve erja pozva me Zaim i veli mi da se pripremim za jedan zadatak na koji emo krenuti poslije ve ere. Na moje pitanje što da ponesem re e mi da ne nosim pušku ve samo pištolj, kao i obi no - za svaki slu aj. Kada krenusmo on mi saopšti da idemo u Volujac. Veli da se tamo nalazi neki avijati ki kapetan bivše jugoslovenske vojske, oko Puti a, koji bi nam, kao vojni stru njak, dobrodošao. Stoga idemo da ga izvedemo u Površ, gdje nam je neka baza. A ako ne pristane dobrovoljno - na to emo ga prisiliti. Malo se iznenadih na tu rije o prisiljavanju, ali pre utah komentar, ubije en da je to direktiva

Došavši u selo, banusmo pred ku u porodice tog kapetana. Na vratima se pojavi starija žena. Nazvasmo joj »dobro ve e« i zapitasmo da li je oko kod ku e. Ona, smirenno, potvrđi i pozva nas u ku u. Pomislih u tom momentu: kakve li njihove neopreznosti, jer su umjesto nas mogle biti i ustaše.

Sjede i na stolici, ovjek tridesetih godina, u plavoj vojni koj košulji i plavim akširama zavrnutih nogavica, ustade, rukova se sa nama i pozva nas da sjednemo. Nakon što mu se predstavismo, Zaim po e, samo kako to on zna, da objašnjava op u situaciju u kojoj se nalaze naši narodi i potrebu oružane borbe protiv okupatora i ustaša. Za to vrijeme oko, drže i jednu brstinicu, šara po hladnom ognjištu i, povijene glave, pažljivo sluša. I kada ga pozva da nam se, kao rodoljub, pridruži, Zaim zastade, a ja, kao da je Zaim to zaboravio, nastavih: ako ne e milom - da emo ga na to prisiliti. ovjek samo podiže glavu, nasmeši se i re e: »Drugovi, meni je tamo i mjesto«. Zatim ustade, pozva majku i ona une-se rakiju i sir da nas po asti.

Dok, u kra em razgovoru sa njegovom majkom, ispismo po rakiju i založismo sira, oko se obu e i spremi za put. Idu i i razgovaraju i, on nam, pored ostalog, otkri da je lan KPJ. To nas posebno obradova. Izražavaju i oki time i vrstu svog izvinjenja, zamolih da mi oprosti za onu moju brzopletost o njegovom »prisilnom izvo enju«, za što me i Zaim prili no oštro ukori. Pokušah i ja da se izvinim, ali me oko pre-kide, o igledno shvativši da sam to u inio u dobroj namjeri.

Zadovoljni da smo se našli kao komunisti i zanijeti drugarskim razgovorom, nismo ni osjetili put do Orašja. Na gumnu više ku e Dobra Miskina zatekosmo Rada i Dragicu Pravicu i Budimira Ukropinu. o-kov dolazak je i za njih bilo prijatno iznena enje, pa smo do kasno u no nastavili naše razgovore.

Kada sam se, nakon dva dana, vratio ku i, majka mi ispri a kako je ju e kod nas navra ao Avdo amo, namjeran da me nagovori da se okanim toga što radim i dzabe ne gubim glavu - jer komunistima i Rusiji nema spasa. On e mi, ako pristanem, obezbjediti mjesto sreskog na elnika. Žale i me, veli majka, on je i plakao. Bi mi jasno da se on opredijelio za ustaše, ali ne i to zašto je to inio. Je li u pitanju iskrena želja da me spašava, ili samo podla namjera da me odvrati od neprijateljstva prema NDH. On je Bile anin, brat žene mog prvog komšije i prvi komšija moje sestre udate u Bile i. Završio je šerijatsku gimnaziju u Sarajevu i studira teologiju. Kao gimnazijalac družio se sa mnom dok sam boravio u Bile i. Bio je tada lan »Sokola« i dobar vježba , ali se nije bavio politikom. (Kasnije sam saznao da je, negdje u Bosni, bio nekakav ustaški funkcijonjer, ali da je 1942. godine umro od tifusa).

POKUŠAJ LIKVIDACIJE EDHEMA GALIJATOVICA

Ustanak na trebinjskom podruju po eo je napadima i likvidacijom žandarmerijskih stanica. Preplašen da se gnjev srpskih masa zbog ustaških zlo ina na njegove glave ne iskali, muslimanski živalj iz šire trebinjske okolice (Lastva i Brda) se povla i ispred ustani ke mase, napuštaju i svoje domove. Tako je Be ir Rami sa Brda došao u Bihove, svom šuri Salku Alijagi u, i dotjerao svoju stoku. A Salkov komšija, Srbin, imaše najamnika apina, poznatog ne baš po dobrom vladanju. Tih ljetnih dana stoka no ivaše na polju van staja. Jedne ve eri ovaj najamnik ukrade dva Rami eva vola, otjera ih u Konavle i prodade. Be ir, bes-pomo an ovjek, kao izbjeglica, i u onako teškom položaju, mimo sve

institucije ustaške vlasti se za pomo obrati nama, komunistima. Iz istih razloga, kao i u sluaju uzimanja bicikla od Srbina, mi poduzesmo sve da bi pronašli i vratili volove nesre nom vlasniku. Na žalost, nismo uspjeli. Lopov se izgubio i više se nije vrao u selo. Može se pretpostaviti šta bi se desilo da je pokradeni tražio pomo ustaške vlasti; oni bi jedva do ekali da to uzmu kao povod za represalije nad tim nedužnim Srbima i cijelim selom.

Na provjerenu vijest da je Edhem Galijatovi sa drugim ustašama u estvovao u ubijanju nekih Srba kod Lastve - osudismo ga na smrt. Za izvršioce smo odre eni Kasim i ja.

Pošto Edhem svakog predve erja dolazi ku i iz grada, napravismo mu zasjedu na putu, kilometar ispred sela, kako ne bismo uznemirili ostale seljane. Kasim je zasio sa jedne, a ja sa druge strane puta. Dugo smo ekali i ve se smrailo kada primjetismo da neko dolazi. Kada je pridošlica naišla izme u nas - sko ismo i urakljismo ga puškama. Na svu sredu - ne opalismo. Mjesto Edhema bijaše niko drugi do naš drug i komunista Alija erimagi. Pošao nam veli, na vezu.

Slijede eg predve erja sa više opreza postavismo drugu zasjedu Edhemu, na raskrsnici puta iz grada za Bihovo i Rasovac-Zgonjevo. Objica zalegosmo iza plota, sa iste strane. Ovaj put ne ekasmo dugo; on se pojavi u društvu brata Murata iz Zgonjeva i Meha Bešovi a iz Rasovca. Ne prekidaju i razgovor, stadoše tu na raskrsnici i nastaviše prije. Dijeli nas samo plot, ali gust. Ujemo svaku rije. Upravo Edhem nagovara Mehu da mu pomogne u hvatanju nas komunista iz Bihova, a on e njemu - da postane predsjednik dživarske opštine. Kakvo iznenada enje i još jedan razlog da ga likvidiramo! No, kako to sada izvesti? Pucati ne možemo, jer ga od nas zaklanja Murat. Ekamo. Napokon se rastadoše. On krenu prema Bihovu, a Meho i Murat na svoju stranu. Šunju i se uz gust plot od dra e, slijedim ga da bih, na pogodnom mjestu, prošao kroz plot, isko io na put i u inio svoje. A Kasim je krenuo da proprati onu dvojicu. Nisam u inio ni desetak koraka, a Edhem me osjeti i po e da tr i. Tr im i ja uz plot, pored njega. Ne nailaze i na klanac kroz koji bi lako izašao na put, pojurih kroz gust plot. I dok se, ogreban dra ama, probih, on mi izma e tridesetak metara i jedva sam ga nazirao u sumraku. Opalih iz puške prema njemu, a on pade. Misle i da sam ga pogodio, krenuh da ga, eventualno, dotu em i na njegovom lješu ostavim papir sa ispisanim porukom: »Ovako e pro i svaki onaj koji u estvuje u zlo inima«. Ali on sko i po e lu a ki da bježi prema Rasovcu. Ja prestah da ga više slijedim jer ga i ne vidim. Ali ubrzo uh nekoliko pucanja iz pravca kamo je bježao. To su Šu ro i Alija pošli da nam pomognu i na njega su, makar iz daljine, pripucali. Bilo je više za sve kasno; Edhem se sklonio u ku u Meha Bešovi a.

Iako nismo uspjeli da ga likvidiramo, Edhem se više u Dživru nije vrao do sve do polovice 1942. godine, kada je, uslijed etni ke euforije, Dživar ostao bez svojih boraca za slobodu. No, ovim smo, ipak, dokazali da e svaki zlo inac biti na našem nišanu, pa neka dobro vodi ra una šta radi.

Nevješto smo izveli ovu akciju, a nije ni udo: bilo mi je to prvi put u životu da pucam iz vojni ke puške, pa još u ovjeka!

Tog predve erja nisam zatekao Zaima kod ku e. Ali o ekuju i da e do i, do kasno sam sjedio sa njegovim uku anima i nekom ro akom iz i eva. Pored ostalog, ona mi re e da je tog dana bila u gradu i u la da se pri a kako smo mi komunisti iz Bihova sada na meti ustaša. Poznaju i ustaše, nije mi to bilo daleko od pameti, pa sam, odlaze i ku i,

odlu io da tu no prespavam u baš i. Iz ostave sam uzeo ebe, pušku i borbu sa bombama i municijom i smestio se pod jednu halugu loze.

Još ne usnuh, a ujem korake uz ulicu. Ustah, zgrabih pušku i prioh na zid ulice. Vidim Zaima; ide umoran i polako. Za udi se kada me opazi. Ispri ah mu šta mi je rekla njegova ro aka. Na to mi on odgovori da smo mi ustašama uvijek na nišanu, ali ne vjeruje da e to biti ovih dana. »Treba biti oprezan, ali u tome i ne pregoniti«, re e mi i ode ku i. Pokoleba me. Pošto je kasno da ne budim svoje, ipak se vratih i legoh pod lozu.

Ne znam koliko sam spavao kada me probudi lavež pasa. Vidim da je cik zore. Pas kod Zaimovog komšije uporno laje i na nekoga nasr e. Najednom po e lupa - gotovo istovremeno na Zaimovim, Šu rovimi, Kasimovim i mojim avlijskim vratima. Postade mi sve jasno. uh prvo škripu, a potom pad mojih avlijskih vrata. Izvališe ih. ujem odjek cokula po avlijskoj kaldrmi, a potom se upališe lampe u ku i. Na upit drskog i prodornog muškog glasa, uli maj in odgovor da ne zna gdje sam i da nisam dolazio ku i na spavanje. Uz to, nasta pla bratove djece i više ništa ne mogoh da razaznam.

Prenesoh pažnju na Zaimovu, Šu rovu i Kasimovu ku u, I odande ujem galamu. Onda, prvo jedan pa drugi - odjeknuše pucnji iz pravca Kasimove ku e. Pitam se: »Šta li je sad to?« Oslušnuh pažljivije, ne ujem pla ni vrisak. Da je Kasim ubijen Azema i ostali uku ani bi zakukali. Ali, šta ako su ih pohvatili? Opet: Zaima i Šu ra bi moral sprovesti niz ovu ulicu. Da ih mu e prije ubistva - to ne smijem dozvoliti. Odvih one tri »kragujevke« bombe, ubacih metak u cijev puške i sakrih se iza žbuna drijena, na podzid iznad ulice. ekam. Ne mogu me primijetiti, a ja u ih imati kao na dlanu. Ne mogu mi izma i. Ako ih povedu - zasu u ustaše bombama pa makar pobio i drugove. Bolje da i ovako izginu nego da ih mu e, tuku maljem u glavu i bacaju u jame. Znam da bi to i oni željeli; to su stari komunisti. Time bih u inio samo ono što oni nisu uspjeli. Ali, nije to baš lako. Razmišljam tako a ujem kako mi srce lupa. No, moja odluka ostaje vrsta i imam dovoljno snaže da je ostvarim.

Napokon se pojaviše. Njih je dvadesetak - žandarma i ustaša. Tu je i Derviš Šehovi, vršilac dužnosti kotarskog predstojnika, bivši brico, oženjen iz i eva, jedan od korteša Alije Šuljka. U sluajnim susretima ismijavalni smo ga zbog njegovih glupih objašnjenja prednosti fašizma. Vidim: ne vode nikoga. Laknu mi.

Ne ekaju i više ni trena, povukoh se u baštu, a potom okrenuh pravo u brdo, iznad sela. Kao da smo se dogovorili: više Doperskih ku a zatekoh Zaima, Šu ra i Kasima. Ispri aše oni meni i ja njima kako je ko pobjegao. Kada su uli lupon na vratima, oni su sko ili, zgrabili odjela i obu u i preko avlijskih zidova pobjegli na suprotnu stranu. Jedino su Kasima opazili kada je bježao uz brdo i za njim opalili ona dva metka koje sam uo.

PRVE AKCIJE DŽIVARSKOG GERILSKOG ODREDA

Postupaju i po direktivi višeg rukovodstva KPJ, na sastanku naše partijske elije odlu ismo da se formira Dživarski gerilski odred, kao organizovana oružana formacija za izvo enje sabotaža, diverzija i drugih borbenih akcija protiv okupatora i ustaša. S ozbirom na našu neposrednu blizinu gradu, me usobnu stalnu cirkulaciju stanovništva i još uvijek legalno kretanje nekih njegovih lanova - odred treba da je konspira-

tivan, kao i akcije koje je izvoditi. Prvi njegov sastav inili su svi lanovi naše partijske elije: Zaim, Šuro, Hilmo i Tahir Hadžovi, Kasim Budalica, Asim Zubević i Jan SKOJ-a Šaban Hadžovi, te Jovo Skuli, Jovo Kojović i Petar, Jošo i Ilija Krži koji nisu bili lanovi KPJ ili SKOJ-a. Istina, Jovo Skuli je od ranije bio vrst i pouzdan simpatizer komunista pa je po tom osnovu i uvršten u odred, a Jovo Kojović i Krži i - po njegovom prijedlogu. Time smo, pored ostalog, iskazali bratstvo i jedinstvo i zajedničku borbu za slobodu muslimanskog i srpskog naroda koji žive na ovom području.

Naredne večeri skupili smo se svi lanovi odreda na mjestu zvanom »Alijagi a livade«. Slušali smo Zaimova objašnjenja o svrsi i zadacima odreda i položili zakletvu.

Po sastavu, uslovima djelovanja i zadacima tada, koliko mi je poznato, nije bilo sličnih odreda ne samo na trebinjskom području već i šire. U kontinuitetu svog djelovanja i utjecaja na našem području, Partija je od početka neposredno podsticala i vodila sve akcije za ustanak i NOB, pa je tako i naša elija, postupajući i po stavu najvećih svojih foruma, formirala ovaj odred, što je, u cijelosti, i odgovaralo našim prilikama.

Ustanak u Crnoj Gori bukti. Otkopljeno i u gradove otjeranim italijanskim jedinicama upućuje se pomoći i vozovima, iz pravca Dubrovnika i Mostara, preko željezničkog vora Hum kod Trebinja. Tu se njihove lokomotive snabdijevaju potrebnom vodom, koju im vodovodom iz Trebišnjice šalje pumpna stanica Mrkljine kod Trebinja. Da bi omogućili pristizanje te pomoći i italijanskoj vojski, naša elija KPJ, na prijedlog drugova iz susjedne Crne Gore, donosi odluku da naš Gerilski odred onesposobi pumpnu stanicu Mrkljine i time onemogući snabdijevanje vodom vozom na Humu.

No je. Mi, dio odreda iz Bihova, treba da se kompletiramo sa onim iz Gornjeg i eva na Alijagi a livadama. Idem i jedan za drugim, brzo odmjerimo krvudavim putem, sa obje strane skrivenim gustim plotinama. Za nama je ostajalo Bihovo u svom prividnom miru. Na livadama se, ugovorenim znakom, oglasi Jovo Skuli. Odred je na okupu. Opet, kao i pri našem dolasku, u koloni po jedan i sa Šurom na čelu idemo prilično brzo. Treba što prije preći željezničku prugu. Ne zna se kada voz može da naiđe. Odozdo već dopire škripa dolapa na Trebišnjici i, tu i tamo, lavež pridvora kih pasa. Mrkljine su na vidiku. Uye se i prigušena lupa pumpnih postrojenja.

Na Šurom znak kolona se zaustavi. Tu se rasporedimo: Kasim i Petar na stražu prema Pridvorcima, Ilija i Jošo prema Gomiljanima, Hilmo i ja u pumpnu stanicu - da je onesposobimo, a ostali da ekaju u pripravnosti.

Prije nego što smo se uputili svaki na svoju stranu, Šurom pogleda na telefonski stub pred kojim smo se nalazili pa, kao da se ne ega prisjeti, izvadi iz džepa ključa i pruži mi ih, govoreći i mi da se popnem na stub i presjećem žicu. Uzpuzah se dosta teško. Jedan pa drugi zahvat ključa i dvije žice odskočiće kao napete opruge. Stub se lako zanjiha. Telefonska veza sa Trebinjem je prekinuta.

Sa otkočenim puškama u rukama, Hilmo i ja oprezno prilazimo stanicu. Ne znamo ko može da bude unutra, a vrata su zatvorena. Pokucasmo, ali se niko ne javlja. Pokucasmo i ja e, na što se u glas iz zgrade, sa upitom »Ko je? Domobranska patrola, otvori, što spavaš ko top!« - odgovorimo mi. Iza odškrinutih vrata ukazuje se sanjiva glava razbarušene kose. Ne ekajući i da bilo što izusti, mi puškama rastvorisemo vrata i upadosmo unutra. Vidjevši da više nikoga nema, Hilmo ovo-

ga zgrabi i predade ga Ilij i Joši, na strazi. »Toliko se domobran uplašio da nije mogao više ni rije i da progovori«, poslje su nam ispri ali Ilij i Jošo.

Pumpna postrojenja su sa dva parna kotla, od kojih jedan radi a drugi je rezerva. Kao iskusni metalac, Hilmo pokazuje šta treba slupati, a šta e on odštafiti i baciti u Trebišnjicu. Meni dade metalni žara i pokaza šta da njime razbijam. Udaram po pojedinim dijelovima i voda po e da pršti i po nama, a potom i pumpa prestade da radi. Za to vrijeme Hilmo je prenosio i u vodu bacao neke dijelove. Na kraju zatvori ventil na kotlu koji je radio, onda izvadimo po jednu bombu i bacimo u ložište kotla, i to aktiviranu u onaj što nije u pogonu, a neaktiviranu - u onaj drugi da bi je malo kasnije vatrica upalila. O ekiju i da e aktivirana bomba brzo eksplodirati, odmah izletjesmo napolje. Straže se povukoše a Ilij i Jošo pustiše mašinistu da ide kuda ho e. Me utim, o ekivane eksplozije bombe nema. Iako sve ispri asmo šta smo uradili, Su ro skoro ne vjeruje da smo je upalili. Da nije i one koju vatrica treba da aktivira - vratio bi nas da to ponovimo. Stoga je odred nastavio sa povla enjem. Kada smo došli do željezni ke pruge - odjeknu detonacija. Mora da je to ona bomba u upaljenom ložištu. Poslje jedne male mu nine svi odahnusmo, jer smo obavili zadatak, a najviše Hilmo i ja. Na Livadama, gdje smo se sastali, ponovo se razdvojismo; i evljani odoše u Ci evo, a mi ostali u Bihovo.

Sjutradan je prostrujila kroz narod naša verzija - da su ovu akciju izveli Crnogorci.

Nakon što su ustaše opravile pumpna postrojenja i založile onaj hladni kotao, eksplodirala je i ona druga bomba - kada se zagrijala u pepelištu gdje smo je ostavili. To je za njih bio novo uznemirenje. Smatralju i da je bomba bila podmetnuta u uglju - od tada su sav ugalj prije loženja prebirali.

Popravljeni pumpni stanicu na Mrkljinama od tada je uvala straža.

RUŠENJE MOSTA IZNAD TODORJA

Re eno nam je da je potrebno i nadalje ometati transporte vozova koji prebacuju pomo blokiranim italijanskim garnizonima u Crnoj Gori. Stoga naša partijska elija odlu uje da odred sruši željezni ki most pod selom Todori i, dva kilometra udaljen od grada. Ina e, od trebinjske do voluja ke željezni ke stanice su tri do etiri kilometra željezni ke pruge, a na njoj etiri mosta i jedan propust.

Pripremljeni eksploziv Alija je prenio iz Gornjeg Ci eva do Kasimove ku e, a minu i upalja e Zaim je obezbjedio iz grada preko domobrana koji sa nama sara uju. Kasim i ja smo, u stvari, spakovali više komada trotila u jedan pove i paket i pripremili ga za postavljanje.

Kao i ranije, odred se nešto oko pola no i, 2/3. decembra 1941, skupio na Livadama. No je vedra, sa mjesec inom. Na brdu Humu iznad Todori a i mosta italijanska je straža. Pri dolasku k mostu mogu nas lako primijetiti i ga ati iz mitraljeza i pušaka. Nismo sigurni a ne e nai i i kakva vojni ka patrola. To je blizu grada. Stoga se dogovorismo da odred kao cijelina ne ide do mosta, ve samo Kasim i ja, a ostali da sa ekaju u pripravnosti.

Tih oko 150 metara do mosta prešli smo prebacuju i se od plota do plota, a istinom i puze i. Bez ikakva iskustva i uputa o tome, pod jedan od etiri oslonca mosta postavismo eksploziv sa dva upalja a i po etiri metra sporogore eg fililja. Upalivši ih, trkom smo došli do dru-

gova i obavjestili ih da smo zadatak izvršili. Odmah smo krenuli u svoja sela, da bismo se što prije tamo vidjeli i imali alibi da mi to nismo poinili ve opet Crnogorci.

Dojurili smo pod selo, a eksplozije još nema! I pored našeg uvjerenja da smo sve dobro obavili, Šu ro izrazi svoju sumnju u to. Zaprijeti Kasimu i meni da e nas vratiti nazad, da to ponovo obavimo - ukoliko se ubrzo ne oglasi eksplozija. I baš tada bijesnu tako jaka svjetlost da je svu kotlinu obasjala. Zanjihaše se grane smokve, a potom se razligeže jaka eksplozija. Odahnusmo, u prvom redu Kasim i ja, a Šu ro samo izusti: »Dobro je«.

U našem, a kasnije smo uli i u drugim selima, ljudi su poskakali iz postelja i izašli napolje. A kako su to doživjeli Todori ani, pod ijim se selom to desilo, na svoj šeretski na in je prikazao njihov seljanin Dušan zvani Drlje koji je govorio »da su i tre i dan iz neba padali komadi željeznog mosta«.

Od eksplozije most je posrnuo, izgubivši oslonac na jednoj strani, i saobrajaj je prekinut. Kasnije smo saznali da smo i sa desetim dijelom upotrebljenog eksploziva mogli postići i bolji efekat - samo da smo ga znala ki postavili. Tako: neukost je velika ljudska nevolja.

Negdje krajem novembra 1941. dobismo poziv od Save Kova evi a da nas nekoliko Muslimana komunista iz Bihova doemo u Lastvu. Pokušati eni iskustvom da su i pri prvom zauzimanju Lastve od strane ustanika iz nje izbjegli Muslimani, trebalo je da ih mi u prestoje em napadu ohrabrimo i što više zadržimo. Za taj zadatak određeni smo Kasim, Hilmom i ja. Prebacuju i se preko Zubaca, u Orahovici saznamo da je Lastva ve zauzeta od ustanika. Na putu prema školi u Jazini nailazimo na neke naoružane ljudi. Kao prvi ovjeka koga smo poznavali sretosmo Sima Babića. Na njemu zimski »grombi« kaput, puška o ramenu, a preko kaputa vojni ki opasa sa jednom fišeklijom. Bi mu drago kada nas ugleda. Re e nam odmah da smo zakasnili, jer je znao radi ega je trebalo da doemo. Potvrdi nam da su Muslimani iz Lastve opet izbjegli. Pri aju i nam o toj akciji, povede nas da proemo kroz Lastvu.

Kod erimagi a ku a grupica ljudi razvršila pobjljine košnice i vade sa e sa medom. Opsovavši im Boga, Simo se trže i brzo se obre kod njih. Opet ih psuje i prijeti im što su to u inili. Ne odgovaraju i na njegovu grdnju, ovi se pokupiše i odoše. A nas evo kod bivše žandarmijske kasarne. Tu nam Simo ispriča kako su je osvojili jer su žandarmi davali otpor. Divili smo se preciznosti kojom su izbijene nitne na bravi gvozdenih vrata kasarne. To je ura eno mitraljeskim mećima iz jednog italijanskog tenka koga su ustanici, sa posadom, ranije zaplijenili. Re e nam da je Sava Kova evi neposredno tim rukovodio.

Sjutradan smo napustili Lastvu i istim putem se vratili u Bihove. Povla enje Muslimana pred ustanicima ne samo u Lastvi ve i na Jasenu i Brdimu posljedica je, pored ostalog, nedovoljnog ili nikakvog uticaja komunista u tim sredinama, pogotovo što ih tamo nije ni bilo. Jedan Alija erimagi u Lastvi, mlađi tek stasao kao komunista, povremeno se, za vrijeme ferija, nalaze i u toj sredini - nije ni mogao ostvariti toliki uticaj da bi savladao one brojne uticaje sa neprijateljske strane. Obratan slučaj sa Muslimanima u Dživaru za to je najbolji dokaz.

OKRŠAJ NA RADOVAN-ŽDRUJELU

U tim jesenjim danima u Dživaru se ništa posebno ne dešava. Operedjeljenja me u Muslimanima uglavnom su okončana. U tome su značajnu ulogu imale i rodbinske veze.

Prošavši eru ustaškog divljanja, a da nije ikoga zaka ilo, srpski živalj, okružen i potaknut uticajem komunista i drugih rodoljuba kao i opštom politi kom klimom, dobrim dijelom se opredjeljuje za ustank. Težište svog djelovanja naša partijska elija prenosi me u njih.

Omasovljavanjem stroja boraca spremnih da u estvuju u raznim akcijama, naš Gerilski odred, kao takav, gubi svoju svrhu i gasi se. Mjesto njega stvaraju se seoske vojne organizacije, koje se kasnije uklapaju u vodove,ete i bataljon.

Uz partijsku organizaciju veliku ulogu ima organizacija SKOJ-a. Zadužen u našoj eliji, njome uspješno rukovodi Kasim Budalica. Skojevci su spremni da izvrše svaki zadatok koji se pred njih postavi. Tu se naro ito isti u Alija (Šaban), Osmo, Daut, Mustafa, Safet, Sead i Enisa Hadžovi , Huso, Azema i Hamid Budalica, Safet Berhamovi , Nuna Spahovi i Ilijaz Busladži .

Opsade italijanskih garnizona u crnogorskim gradovima još traju. Ometanje transportovanja pomo i ovim garnizonima još je potrebno. Stoga je odlu eno da se ponovo sruši jedan od mostova na pruzi između Trebinja i Volujca. Ovaj put to treba da obave drugovi iz Volujca, a ja da im, kao za to iskusam, pomognem u tome.

No je vedra i hladna. Nešto ispred odre enog mosta ekam drugove iz Volujca. Predvodi ih Mirko Ignjati , sin željezni ara i bivši gimnazijalac. Nakon kra eg objašnjena, sami su izveli tu akciju. Me utim, efekat je bio mali, jer nisu imali dovoljno eksploziva, a kao i mi ranjeni - ni dovoljno umije a da ga postave na pravo mjesto.

Jednog predve erja, nekako krajem oktobra, Zaim mi dade zadatok da od Jova Skuli a iz Gornjeg i eva preuzmem jednog druga i prevedem ga u Površ. Ne re e mi ni ko je ni šta je. Zatekoh tog neznanca sa Jovom, u ku i. Izrazito krupan ovjek, poluvojni ki odjeven, sa kašketom na glavi i italijanskom »beretom« na opasa u. Kada me Jovo predstavi, ovaj se sa mnom srda no pozdravi i re e da odmah možemo krenuti. Upoznah ga da je teren bezbjedan i da možemo slobodno da idemo. Po govoru zaklju ih da je Crnogorac. Re e mi da se zove Petar Božovi , što mu je, kako sam kasnije saznao, bilo konspirativno ime, a da se, u stvari, zvao Vojin Popovi , i da je student prava iz Piperà kod Podgorice (danas Titograd) i da je onamo bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Na njegovo zapitkivanje, priao sam mu o našim prilikama i stanju organizacije NOB-a ali ne i KPJ, a on meni o uspjesima borbi u Crnoj Gori. Oduševile su me te njihove bitke i napadi na Italijane o kojima mi je priao. Nisam ga pitao niti mi je on govorio kakvim poslom ide i da li e dalje od Površi. Tako smo stigli pravo do ku e Radula Taraila i tu umorni svratili. Mene kao starog poznanika Radule je srušda no primio. Tu sam Petra ostavio i vratio se u Bihovo.

Prošlo je malo vremena kada Petar do e na zakazani sastanak naše partijske organizacije, sa Zaimom. Sastanak smo održali u Kasimovoj ku i. Ni Zaim, a ni on nam ne rekoše u kakvom svojstvu Petar prisustvuje našem sastanku. Tek mnogo kasnije sam saznao da je on tada došao u svojstvu lana novog Sreskog komiteta KPJ za Trebinje, izabranog 26. oktobra 1941. u Desin-Selu, sa sekretarom Dokom Sko aji em na elu. Na dnevnom redu sastanka bio je izvještaj i razmatranje politi kog stanja na terenu i rad lanova elije. U toku našeg izlaganja Petar bi postavio po neko pitanje i na kraju naglasio najvažnije zadatke lanova elije, naglašavju i to sa dosta strogosti.

Po nekoj podjeli zadataka, mene opet zapade da »od crnogorske veze« prihvatom i provedem Petra Ili a, u stvari Drapšina. ovjek omanjeg rasta, sa ožiljkom na licu, u kožnom kaputu, u opancima na pre-

plete i zavratom sa petokrakom na glavi. Od oružja je imao samo pištolj i dvije bombe. Re e mi da se zove Petar Ili . Po govoru odmah vidim da nije ni Hercegovac ni Crnogorac. Razgovaraju i tokom puta, primje- ujem da je širokih saznanja i informisan o opštim prilikama. K tome, odaje utisak staložene li nosti. Pretpostavlja sam da se radi o partij- skom radniku iz viših foruma ali ne i o prekaljenom ratniku i oficiru španskog gra anskog rata. Zaimu sam ga predao na Poljicu, odakle su zajedni ki otišli na Površ. (Sticajem prilika, sa Drapšinom sam se po- novo sreo po etkom 1942. godine. Bilo je to pred sam napad na etnike Periši a i M. Popovi a, pred Samoborom kod Gacka. Tada je on bio ko- mandant Operativnog štaba za Hercegovinu. Pristigavši kolonu Prvog udarnog hercegova ko-crнogorskog bataljona, koja je pošla u ovu akci- ju, prepoznao me je, pozdravili smo se i u vrlo prisnom razgovoru pro- dužili zajedno stotinjak metara. Pored ostalog, meni i Džodži Paji, koji je išao uz mene, re e kako takve izdržljive vojnike nije imao prilike da vidi ni u Španiji. Istina, itavu prethodnu no smo proveli u usiljenom pokretu da bismo na vrijeme stigli i iznenadili etnike. I poslednji put smo se Drapšin i ja sreli poslije oslobo enja Dubrovnika, na sve anoj sjednici na kojoj sam bio delegat ispred Trebinja a on ve general isp- red naše armije. Kao stari poznanici, srda no smo se zagrlili i poljubili, dijelje i ujedno radost i kona nog oslobo enja).

Decembar je. Poslije ljetošnje likvidacije oružni kih stanica tzv. NDH na trebinjskom podruju van grada, još uvijek nema napada na okupatorske snage koje neometano saobra aju željezni kom prugom k Mostaru i prugom i putem Dubrovnik-Trebinje. To pogoduje srpskim reakcionarima. Oni nisu za borbu protiv okupatora, ve tvrde da su us- taše jedino zlo za srpski narod, podrazumjevaju i pod tim sve Muslimane i Hrvate. Bore i se protiv takvog shvatanja i žigošu i njihove nosioce kao izdajnike i sluge okupatora, 18. decembra 1941. Partija organizuje prvi napad na italijansku kolonu u Radovan-Ždrijelu na cesti Trebi- nje-Dubrovnik, u kome u estvuju borci iz Podbr a, Šume, Površi i Dživara.

S obzirom na zna aj ishoda ove akcije za razvoj daljnje borbe protiv okupatora i njegovih pomaga a, u njoj su u estvovali svi lanovi Partije sa ovog podruja, kao i drugi borci. Tu su bili lanovi Sreskog komiteta Partije: Vojin Popovi , Zaim Hadžovi , Dragica Pravica i Asim Zub evi , te oko Puti a, onaj predratni lan KPJ i vazduhoplovni kapetan bivše jugoslovenske vojske kao vojni stru njak, i Rade Pravica koji je bio vrlo popularna li nost toga kraja. Me u u esnicima bitke bili su lanovi Partije iz Dživara: Šu ro, Hilmija i Tahir Hadžovi , te bra a Jovo i Milan Petkovi , a iz Površi Božo Damjanovi .

Uo i dana napada mi smo pred ve e stigli iz Dživara u Baonine, kod ku e Budimira Ukropine. Tu smo zatekli neke Površane, a sa njima Vojina Popovi a i Rada i Dragicu Pravicu. Odatle smo otišli na rušenje ceste i željezni ke pruge, sa drugim u esnicima. Ujutro smo bili svi na mjestu zasjede. Data su nam posljednja uputstva. Ukoliko kolonu budu sa injavali tenkovi ne emo ih napadati, jer za to nemamo odgovaraju e oružje. Raspolažemo samo puškama, pokojom bombom i puškomitraljezom »zbrojovka«.

Zasjeda je postavljena sa obje strane ceste, od razrušenog mesta u dužini stotinjak metara prema Dubrovniku i trideset do sedamdeset metara od ceste - zavisno od terena.

Izvršen je raspored u esnika. Mi Dživarci postavljeni smo prvi do mesta gdje je cesta razrušena. Prema nama, me u onim na drugoj strani, bio je i oko Puti a.

Nedaleko od mene, sa jedne strane je Šu ro a sa druge su Asim i Zaim.

ekamo i utimo. Samo s vremena na vrijeme izmijenimo po koju rije. Hladno je. Decembarska kiša uporno sipi. Noge su mi vlažne. Od njih najviše osje am studen. U iš ekivanju neprijatelja i zbog neprospavane no i, san štipa za o i. S vremena na vrijeme cupkam u mjestu, a iz dosade i mjesto promijenim. Stadoh iza jedne guste smreke i namjera ih da se tu, kona no, zadržim. Kada je primijetio da se odatle više ne pomijeram, Šu ro me zapita da li tu mislim sa ekati napad. Odgovorih mu potvrđno. »Ne valja«, re e mi on, i veli da se vratim ponovo za onu stijenu gdje sam bio prije toga. »Italijani ne pucaju samo na mete koje vide«, nastavi on, »ve posvuda u pravcu svog neprijatelja, a smreka ti je zaklon samo od oka a ne i od metka«. Vidje i da je u pravu, poslušah ga. On je služio bivšu jugoslovensku vojsku i, još više, u estvovao u borbama protiv italijanske vojske na albanskom frontu, i to poslije objavljene kapitulacije, organizuju i za to grupu dobrovoljaca.

Dan je uveliko odmakao. Napokon se, preko veze, oglasi da je na pomolu italijanska kolona. Nesta dremeža, a i studeni. Ubacih metak u cijev puške i namještam se kako u da nišanim iza stijene. Ponovo se oglasi vezom da kolonu iz pravca Dubrovnika ine jedan motocikl, e-tiri tenka i jedan kamion vojnika. Tutanj tenkova dopire sve ja e, ali ih još ne vidimo. Ubrzo se pojaviše. Idu u razmaku od dvadesetak metara. Kroz otvorenu kupolu drugog tenka str i do pojasa oficir. Vojnici na otvorenom kamionu sjede naslonjeni na njegovu ogradu. Kre u se prili no sporo. O igledno ništa ne prepostavljuju. Nemaju ni povoda za to; na ovom podru ju još nisu napadani.

Ja sam se sav pretvorio u o i. Preko nišana pratim motociklistu. On mi je najbliži. Obuzima me neko uzhi enje. A kako i ne bi: ovo mi je prva borba sa okupatorskim vojnicima. I dok mi je sve to prolazilo kroz glavu, motociklista stiže pred razrušenu cestu i stade. Moj prst na obra i puške zadrtha i zgr i se. Odjeknu pucnjava kao da smo svi po komandi, istovremeno, opalili. Razliježe se echo me u brdima. Motociklista pade i ne podiže se. Skršiše se stakla na kabini kamiona i on stade. Vojnici iz njega se vrtoglavu strovališe u kanal s onu stranu ceste. Okre u i se ili pokušavaju i da se okrenu - tenkovi ja e zabrektaše, a posade iz mitraljeza osuše paljbu po našoj strani. Prsnuše meci po kamenjaru, a zahva ene smreke sasijecaju kao kosa travu. Zahvatiše i onu iza koje me je malo as Šu ro potjerao. Ali njihova vatra kratko potraja. Posljednja dva tenka uspiješe da se okrenu na uskoj cesti i uz poja an gas odjuriše nazad, prema Dubrovniku. Onaj iz koga je prije dolaska št ao oficir ne uspjeva da se okrene, a još sprije ava prvom da ga mimo e. Kroz ve prorije enu našu vatru za u se Vojinov povik: »Dule arme, Italijani!« što bi, na italijanskom, trebalo da zna i: »Bacite oružje, Italijani!«

Ponešen uspjelim tokom našeg napada i ocjenivši da je za to prilika, odvih bombu, turih pušku Šu ru i u desetak skokova na oh se pod cestom, pored tenka što ne može da se okrene. Isko ih na cestu, aktivirah bombu i kroz otvorenu kupolu je ubacih u njega. Ona muklo odjeknu i motor tenka se ugasi. Ispravljuju i se pored njega, oko Puti a mi povika da se uvam onog prvog tenka, koji se u tom momen-tu, pokušavaju i da ovog obi e sa donje strane, stropošta i zaglavi pod cestu.

Pucnjava potpuno prestade, a više naših boraca krenuše k cesti. Kod mene se prvi obreše oko i Hilmo, a potom i Božo Damjanovi . Asim pri e onom zaglavljenom tenku i iz njega izvu e jednog zdravog i itavog »tenenta«, a potom i tenkistu.

Prepostavljaju i da e iz trebinjskog ili dubrova kog garnizona italijanski vojnici ovima do i upomo , nare eno je da dio boraca što prije pokupi pljen i sa zarobljenicima ga evakuiše u Površ, a ostali borci da zauzmu odgovaraju e položaje i do ekaju pomo . Tako je i postupljeno. Hilmo, kao metalac od zanata, vrlo brzo i vješto je demontirao mitraljez sa onog ispravnog tenka, dok su ostali borci sakupili oružje i municiju od živih i mrtvih italijanskih vojnika. Mene, sa nekoliko drugova, zapade da sprovedem zarobljenike. Sa oficirom i dva podoficira bilo je desetak zarobljenika. Ostali borci su otišli na nove položaje, ostavivši mrtve Italijane, sa onesposobljenim vozilima na mjestu napada.

Kao što se i prepostavljalo, upomo su došli italijanski vojnici iz Trebinja. Još iz daljine su otvorili minobaca ku vatru na naše položaje. Kada su se približili naši su ih do ekali vatrom, ali je to kratko trajalo. Ukrzo je pala no pa se svaki povukao na svoju stranu.

Od naših je ranjen samo Rade Pravica, i to u ovom drugom dijelu borbe, i to lakše, od gelera u stopalo noge.

Zarobljeni tenente govorio je i francuski, pa smo se tako sporazumjevali. Rekao mi je da je u onom uništenom tenku stradao i jedan njihov kapetan. A kada je, tako re i, došao k sebi, prvo što me je zapitao bilo je: zbog ega smo ih napali? Nudio mi je da ga pustim, a on e, zauzvrat, izdejstvovati da Italijani oslobode naše zatvorenike u Trebinju. Izme u ostalog, pokazao mi je srebrnu tabakeru za cigarete sa posvetom jednog Biš anjina, kao tobožnji dokaz da on priateljuje sa našim ljudima. Ja sam, naprotiv, stekao utisak da on nije obi an vojnik iz kasarne, samo sa oficirskim inom, nego i više od toga. Sproveden je sa ostalim zarobljenicima u Grahovo, priklju en tamošnjima i podijelio je njihovu sudbinu.

U PRVOM UDARNOM BATALJONU

Prenošenjem težišta našeg djelovanja me u srpskim življem, ja sam se, tako re i, preselio u Poljice. Nisam više kod Petkovi a. Prešao sam kod bra e or a i Vula Živanovi a. or o je u itelj i do kapitulacije vojske je bio upravnik a kog doma »Prosvjete« i »Gajreta« u Trebinju, a žena mu je u iteljica. Oboje su bez posla i sada došli tu, kod Vula, koji je nešto boljestoje i seljak, naravno za naše prilike. Iako sredovjean, or o se aktivno uklju io u NOP. Tu smo smjestili i našu skromnu tehniku, kojom se, uglavnom, bavi Kasim Budalica. Kako povremeno tu navra aju i Šu ro, Asim, Zaim i poneko drugi, organizovali smo ishranu O svom trošku.

Sa produžavanjem blokade gradova u Crnoj Gori sve više se osje a nedostatak pojedinih roba na oslobo enoj teritoriji, naro ito soli, petroleja, duhana i še era. Mi u Dživaru, kao uveni sadioci duhana, te ga godine nismo predavalni državi - kako smo to ranije morali. U grani - nim predjelima Crne Gore nije sa en duhan, pa su ga odande nabavljadi putem šverca, nerijetko i u našim krajevima. Tih dana stiže nam poruka da u Vilusima oskudijevaju u duhanu, pa bi ga rado od nas nabavili, u zamjenu za stoku i bar za potrebe vojske. Nas etvorica - Kasim, Hilmo, Alija i ja - uprtismo po breme duhana i pravo na Viluse, jer je to 1 nama prilika da do emo do mesa. Tamo nas sa eka Sveto Bulaji , student i moj razredni drug iz gimnazije u Trebinju. Svu etvoricu nas smjesti kod svoje ku e, koja je za tamošnje prilike prostrana a porodica trgova ka i ugledna. Sveto je lan KPJ i kao takav poštovan u Vilusima, a i bra a su mu mladi komunisti. Otac mu Pavle, iako sada, bez trgovine, odaje utisak da se miri sa nastalom situacijom, dok mu se

majka sa tim lako ne miri. Sveto nas je informisao o stanju i njihovim prilikama, a predstavljao nas je dobromanjernim mještanima, isti u i da smo Muslimani borci protiv okupatora i ustaša, a reaguju i vrlo oštro na poneki šovinisti ki prigovor na ra un »Turaka«. I mi smo tom prilikom i sami sa mnogim stupali u razgovore, obavještavaju i ih o našim prilikama i našoj borbi. Kod mnogih smo tom prilikom primijetili radostan izraz lica i zadovoljstvo zbog u eš a i drugih, odnosno svih naših naroda, u toj borbi. Našavši se o i u o i sa šovinistima koji u svim Muslimanima vide ustaše, vidje i i one sa druge strane, što u svim Srbinima i drugima vide svoje neprijatelje, obuze me bijes i tek tada vidjeh koliko je ta naša borba spasonosna i sveta i šta bi bilo sa našim narodima da nije komunista.

Tu smo saznali da se priprema napad na Pljevlja i da se vrši prijava u esnika. Nismo bili daleko od toga da se i sami prijavimo, zaboravivši na obavezu da za donešeni duhan otjeramo brave. A bilo je, bogami, prili no problema dok smo tih dvadesetak kozli a dotjerali u Dživar.

Poslije ljetosnjeg brzog i uspješnog ustani kog talasa isklju ivo protiv institucija ustaške države, sve se više i me u srpskim življem javljaju otpori NOB-u, pod parolom da je okupator isuviše jak, da treba ekati i sli no. Njihovi inspiratori i nosioci su, u najve em broju, prepoznatljivi raniji reakcioneri i režimlje, sa antipatijama prema komunistima. Kao takvi su, u sprezi sa okupatorom, prilago avali i svoje djelovanje. Politi ka borba naših snaga nije ih mogla onemogu iti u svim slu ajevima, pa se prešlo i na njihovo fizi ko likvidiranje, pod parolom borbe protiv petokolonaša. Odluke o pojedina nim likvidacijama donosila su odre ena rukovodstva. U žaru da se što bolje odbrane pozicije NOB-a, bilo je i neopravdanih likvidacija, koje time nisu naišle na odobravanje u narodu, pa i me u borcima. O tome se govorilo.

Jednog dana u Orašju, u ku i Dobra Miskina, našli smo se: Dragica i Rade Pravica, oko Puti a, Zaim Hadžovi i ja. Pored ostalog, bilo je govora i o likvidaciji petokolonaša. O tome se, uglavnom, vodila polemika izme u Dragice i Zaima. Dragica je bila za sva ta ubistva, pravdaju i ih beskompromisnom borbom protiv neprijatelja, bez obzira na njegovu vrstu i veli inu. Zaim to nije prihvatao, pogotovo kada su u pitanju neuki i zavedeni ljudi, ija izdaja nije javno dokazana i u narodu prihva ena. Pored ostalog, dobro se sje am i njegovih rije i otprilike ovako izgovorenih: »Ovo je NOB, široke mase ne mogu uvijek tako brzo prihvatići sve žrtve koje ona traži, zato se treba uporno boriti i politi kim ubje ivanjima. Kako emo mi tu borbu razvijati i za nju pridobiti narod kad ih po no i odvode ustaše i ubijaju, a i mi to inimo samo iz drugih razloga«. Na to je Dragica, vjerojatno sa ve e hijerarhijske pozicije, tako žustro reagovala da ju je Rade prekinuo, doslovce rije ima: »Neka Drage, ne može tako«, izražavaju i time i svoje neslaganje sa njenim stavom. Nas dvojica samo smo ih slušali. Za sve to vrijeme, koliko sam imao prilike da ih pratim, Zaim i Rade su bili istomišljenici u ovim i sli nim stvarima. I kamo sre e da se njihova rije slušala! (Svojevre meno, poslije rata, pri ao mi je edo Mijovi da je polovinom 1942. godine, u onoj krizi partizanskog pokreta u Hercegovini, na sastanku koji je povodom toga održao predstavnik CK KPJ sa tadašnjim rukovodstvom trebinjske partijske organizacije, na kome je bila i Dragica, Zaim otvoreno iznio ne samo svoja ranija neslaganja o pitanjima »lijevog ske ratanja« ve i to da je tome direktno mnogo doprinijela Dragica kao sekretar Komiteta).

Zima je u punom jeku. Pri epio sjeverac i sve potjerao uz pe i ili 506 ognjišta. U ku i našeg saborca Murata Cenanovi a, u Premišljama, u

toploj sobi, održavamo sastanak naše partijske elije. Jedina ta ka dnevnog reda je određivanje trojice lanova elije za popunu Konji kog partizanskog odreda. Vrlo brzo smo riješili i odredili: Asima Zubević, Hilmija Hadžović i mene.

Brzo smo se spremili i sjutradan ujutro krenuli. Put nas je vodio do Mesara u Podvru, gdje Mijović, a potom, sa vodićima, dalje od veze do veze. Pred večer smo stigli u Mesare, kod eda, koga smo Asim i ja od ranije dobro poznavali. Tu noć nas je svu trojicu zadržao na veeri i konačno ištu u svojoj kući. Ujutro poslije doručka obezbijedio nam je vodić. To je bio mlađi i seljak, malo poguren i sa zavratom na glavi. Oigledno je bilo da nas nije dobrom voljom vodio, ali smo se pozdravili i krenuli.

Podugo smo se penjali uz neko brdo. Pri vrhu naišli smo i na mali snijeg. Ne znam koliko smo dugo išli, kada se pred nama ukazaše kuća nekih ljudi oko njih. Vodić nas zaustavlja i reče da dalje ne smijemo. Veli da tamo ima ljudi koji nas, kao Muslimane, mogu i napasti. Šta nam je drugo preostalo već da se sa njima vratimo nazad. Tu niti smo kada bili, niti koga znamo.

Pred Mesarima vodić nas napusti i mi produžimo sami. (Kasnije sam utvrdio da je taj naš vodić bio Simo Knežević iz Mesara). Kada stigemo poviše sela Kovačine, spazimo na cesti ispod njega italijanske vojnike. Tuda su se nešto motali. Zastadosmo, sakriveni iza smreke. Sispila je hladna kiša. Nije potrajalo dugo, a Italijani se pokupiše i odošle, a mi nastavimo za Bihove.

Nedugo iza našeg povratka, do oše nam u Bihovo Hilmija Babović, krojački radnik iz Zasada, i Ibro Višo, obućarski radnik iz Mostara. Poznajemo ih kao napredne omladince. Nisu htjeli da se odazovu pozivu u domobrane pa nam se priključuju. Sa njima su Velija Arslanagić sa Arslanagićem Mosta, zatvorski stražar u Trebinju, i neki domobran Kravac. I oni, kao komunisti i simpatizeri, nisu htjeli da služe okupatoru i ustašama.

Neposredno iza dolaska ovih drugova, stiže nam obavijest iz Operativnog štaba u Lastvu da se formira Prvi udarni hercegovačko-crnogorski bataljon, sa naglašenim zadatkom da se bori protiv izdajnika i petokolonaša na području Nevesinja, Gacke, Biće i Stoca, gdje se njihova organizacija najviše omasovila. U sastav tog bataljona određeni smo Asim Zubević, Hilmom i Tahir Hadžović, Hilmom Babović, Ibro Višo, Velijom Arslanagićem i onaj Kravac.

Pošto napuštamo svoj teren i blizinu kuće, organizacija iz Bihova se pobrinula da nas što bolje opremi, narođito odjećom i obućom za zimu u tim sjevernijim i hladnijim krajevima.

Bio je 27. januar, Savindan, najveći dan u zime kod nas. Naišli su kroz Dživar i budući borci ovog bataljona, sa Nikolom Ljubibratićem i Đorđem Pajom, lanovima KPJ iz Šume i Površi. Spojili smo se i, zajedno preko Zubaca, spustili u Lastvu.

Smjestili su nas u prostoriju osnovne škole, gdje smo i prenošli. Sjutradan su nam se pridružili Zubanići i Lastvani. Tada nam je svima Sava Kovačević održao prigodan govor o zadacima, značaju i ulogu bataljona i potrebi da, kao odabrani borci, namijenjene nam zadatke dobro i obavimo.

Svrstavši se u kolonu kao pravi vojnici, sa zamjenikom komandanta bataljona Ljubomir Kovačevićem Mizarom na čelu, krenusmo prema Bićevo. Predvečer stigemo na Baljke, gdje smo se popunili sa Crnogorcima i ostalim komandnim kadrom. Oni su nas tu sačekali. Krenuli smo u nove borbe.

SLAVKO STIJA I - SLAVO

DOVIDENJA ŠKOLO POCINJE RAT

km. na nadmorskoj visini od 290 do 335 metara. Sa njenih strana su okomite litice Mirotnjske grede (1164), srednjevjekovni grad Klobuk (950) i Ilin-brdo (1076). Sa cijele južne strane Zupa Korjeni i i Nudo su zatvoreni strmim stranama masiva Bijele gore u dužini od 15 km, ešljom (1230) i Mi imotikom (1300). Teritorija opštine Lastva je u stvari, na trome i Crne Gore, Boke Kotorske i Hercegovine. Ovdje je granica izme u kneževine Crne Gore i Turske povu ena 1859, poslije bitke na Grabovcu (1858).

Opoštini Lastvu ine sela i zaseoci: Vu ija, Aran elovo, Sko egrm, Zupa, Prijeka Voda, Jazina, Donji i Gornji Klobuk, Dobri Dub, Parež, Breštani, Ušće, Gornja i Donja Lastva, Gornje i Donje Grnarevo, Orahovac i Arslanagi a Most. U toku NOR-a ovoj opštini su pripadala i sela Duboani sa Gluminom i Necvije e. Zauzimaju i površinu od 100 km², opština je pred rat imala oko 700 doma instava. Oko 60% stanovnika opštine bili su muslimanske, a oko 40% srpske nacionalnosti.

DOVIDENJA ŠKOLO - PO INJE RAT

Pred aprilski rat 1941. godine, nalazio sam se u Beogradu, gdje sam poхаao srednjotehničku školu geodetskog smjera. Tu školu su poхаali u enici poslije završetka 4 razreda gimnazije, odnosno ondašnje male mature. Već inom su to bili u enici iz seljačkih i radničkih porodica.

U toj školi je od 1936. godine djelovala skojevska organizacija, koju je organizovao akademik KPJ, Petar Drapšin. Pred sam rat sekretar aktivista SKOJ-a bio je Bogdan Velašević iz Danilovgrada. Uhapsili su ga gestapočci u Beogradu i, zajedno sa profesorom ove škole Cedomirom Popovićem, strijeljali jula 1941. u Marinkovoj bari - Banjica. Bile su to prve žrtve koje je počeo okupator u Beogradu.

U školi je postojalo i ko društvo »Tehničar«, koje je, raznim aktivnostima okupljalo školsku omladinu pod zastavu Partije. Predsjednik društva bio je učenik Mirko Mastilović, rodom iz Gacke. Bio sam učenik ovog društva. Ono je, sem ostalog, osnovalo i ku kuhinju, literarnu družinu (koja je svake nedjelje imala sastanke i diskusije), zatim šahovsku sekciju, radioničke vježbe, kurseve stranih jezika, fudbalski klub, sekcije koje su organizovale igračke, zabave, itd.

Po etak je sudbonosne 1941. godine. Evropa odavno miriše na barut. Događaji se jedan za drugim redaju nevjerovatnom brzinom. Izdaja zemlje se objelodanjuje 25. marta 1941. godine. Kraljevina Jugoslavije, odlukom vrha buržoazije, pristupa Trojnom paklju. Na ulicama Beograda s početka je tihio. Kao u gradi, pred borbu. Gledao sam: novine podrhtavaju u rukama i mlađih Italaca. Šake se stežu u pesnicu, lice gradi od bola. »Sramota, djecu!« - dovikuje nam stari solunski ratnik, vukući i drvenu nogu, jer je pravu ostavio na Kajmakalanu.

U dvorištu naše škole, Ulica Cara Dušana 1, vri kao u košnici, narо ito u prizemnoj baraci, gdje su smješteni menza i a ko društvo »Tehni ar«. Vijesti stižu iz raznih škola i ustanova. Spaljuju se slike Hitlera, Gebelsa. »Hej Sloveni« odjekuje u a kim u ionicama.

Omladina je spremna na žrtve: umjesto formula, na školskim tablama iskršavaju parole: »Dolje pakt! Živjela sloboda!« Zahtijeva se savez sa Sovjetskim Savezom i svim demokratskim narodima svijeta. I ovdje se pokazuje i potvr uje: omladina je tuma svih narodnih težnji. Ona je 27. marta 1941. godine bila osnovna snaga masovnih manifestacija na ulicama Beograda. Tog istorijskog dana, u enici naše srednjotehni ke škole, sa nekoliko stotina hiljada gra ana, prodefilovali su ulicama Beograda, isti u i parole: »Bolje rat nego pakt!«, »Bolje grob nego rob!«, »Ho emo savez sa SSSR-om... «.

Na geodetskom smjeru ove škole, rat je zatekao dvadesetak aka rodom iz Hercegovine. Bili su to: Veljko Bendera iz Lastve (streljali su ga etnici 12. jula 1942. godine u Zubcima); Behdžed Buturovi ih Ljubuškog (poginuo u NOB-u 1943. godine, kod Slavonske Požege); Zdravko Višnjevac iz Gacka (poginuo u NOB-u 1943. godine kod Gacka); Alija Jaki iz Ljubuškog (streljale su ga ustaše u Jasenovcu 1942); Miloš Kovarevi iz Srbevi a, Gacko (ubile ga ustaše decembra 1941. godine kod Gacka); Obrad Petkovi iz Bodežišta, Gacko (poginuo u NOB-u aprila 1943. kod Nevesinja); Rade Radan iz Meke Grude, Bile a (umro u ljeto 1942. od posledica ranjavanja u NOB-u); Jovo Salati , iz Bile e (streljali su ga etnici 1943); edomir Trkulja, iz Trebinja (poginuo 2. oktobra 1944. godine kod Zrenjanina); Nazif iši iz Mostara (poginuo u NOB 1942. godine, kod Konjica); Branko Pavi iz Vlahovi a kod Ljubinja; Milorad Babi iz Hodži a, Bile a; Rajko Cerovi iz Trebinja; Ivo Jerki iz Mostara, (policija gaje 1939. godine zatvorila i ošišala zbog politi kog rada me u djecom); Savo Petkovi iz Trebinja i Branko Guši iz Nevesinja.

Narod je od 27. marta 1941. godine, zbog straha od neminovnog rata, po eo naglo da bježi iz Beograda. Na nekoliko dana prije bombardovanja Beograda, no u je u a ki dom, po mene došao student, Mato Antunovi , ro ak iz Nudola (poginuo aprila 1943. godine kod Bile e, kao zamjenik politi kog komesara bataljona u Petoj crnogorskoj NOU brigadi). Rekao je da se odmah spremim i da bježimo u Lastvu. Stigli smo vozom u Lastvu - zaselak Jazina, u porodicu Jakova Miljanovi a, odakle je bila Matova djevojka Bosa. Bilo je to 6. aprila 1941. godine, dana kada su njema ki avioni bombardovali Beograd, ime je otpo eli ratna operacija na Jugoslaviju.

KOMUNISTI - OSLONAC NARODA

Iz sela Klobuka i Lastve gotovo svi vojni obveznici bili su u vojsci, neki na frontovima. Po selima su bili samo starci, žene i omladina još nedorasla za pušku.

Gledali smo kako se italijanske »savoje« obrušavajuiza Orjena i bombarduju mjesta i vojne objekte u Boki Kotorskoj, kamo je pošao veliki broj vojnih obveznika iz našeg kraja. Strepeli smo za njihove životne i za našu sudbinu.

Samo desetak dana nakon po etka rata, Musolinijevi crnokošuljaši su pobjedosno, iz pravca Nikši a prema Trebinju jurili na motociklima. Za njima je odmicala kolona tenkova i kamiona. Narod se sklanjao, izbjegavaju i susret sa okupatorskom vojskom, koja je nastupala

u oblacima prašine i uz tutnjavu motora. Bio je 17. april 1941. godine, kada je kroz selo Klobuk i Lastvu prošlo, inilo nam se, nekoliko divizija okupatora u pravcu Trebinja. Narod ne spava.

Stigli su vojni obveznici koji nisu pali u ruke Italijana. Ve i broj je doneo svoju ratnu opremu. Neki od njih bili su na frontu prema Skadru a neki u garnizonima Boke Kotorske. Prema vojnicima Kraljevine Jugoslavije koje su zarobili, Italijani su razli ito postupali: Srbe su otjerali u logore i zarobljeništva, a Hrvate, Muslimane i Crnogorce pustih su ku ama.

U lastvanskoj i grahovskoj opštini postojala je organizacija Komunisti ke partije, koja je radila neprekidno i u teškim uslovima. Temelje joj je postavio Nikola Kova evi .¹ Posle Nikolinog odlaska u Sovjetski Savez (1928. godine) grahovsku partijsku organizaciju je vodio njegov brat Sava,² koji je esto obilazio i lastvanske komuniste. Vlado Šegrt, koga su Sava i ostali lanovi KPJ 1931. godine primili u partiju, bio je sekretar partijske organizacije u Lastvi, koja je pred rat imala 14 lanova.³

Pred rat su na teritoriji lastvanske opštine djelovale etiri partijske organizacije i to u selima: Aran elovo, Župa, Vu iji i Orahovu.

U selu Aran elovu lanovi KPJ su bili: Vlado O. Šegrt, Milivoje O. Gradinac, Ljubiša T. Krivokapi , Rajko Šegrt i Milorad P. Gobovi (komandant Komande mjesta u lastvanskoj opštini, strijeljali su ga etnici 1942. godine u selu Mosko).

U selu Župi lanovi Partije su bili: Šehovi Azim, Avdo i Hamdija Mrvovi . Azim i Avdo poginuli su septembra 1941. na sektoru Miruše - Dobri evo (Bile a), pokušavaju i da se povuku sa lanovima porodicce. Hamdija je bio lan Opštinskog narodnooslobodila kog odbora za Lastvu, uhvatili ga etnici i streljali jula 1942. u selu Mosku.

U selu Vu ija lanovi Partije su bili: Luka S. Sredanovi , Sekula Sredanovi i Božo Maksimovi . Luka Sredanovi je 1941. godine bio maturant u itelske škole na Cetinju. Zbog partijskog i politi kog rada, 1939. godine bio je istjeran iz ove škole i školovanje je nastavio u Vršcu. U aprilskom ratu, našao se u vojsci na Kosovu, odakle je zatim pobjeđao. U lastvanskoj opštini bio je organizator ustanka. Od 17. decembra 1941. zamjenik je komandanta partizanskog bataljona »Luka Vukalovi «, što zna i od njegovog osnivanja, a kasnije politi ki komesar ete u Desetoj hercegova koj NOU brigadi. Januara 1943. godine upu en je kao politi ki radnik na teren trebinjskog sreza. Uhvatili su ga etnici u selu Jazina, a zatim likvidirali u zatvoru u selu Konjsko (Trebinje).

¹) Nikola (Blagoja) Kova evi (1890-1964). u itelj iz sela Nudola, Grahovo, lan KPJ od 1920. godine; sekretar PK KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Boku; delegat na Tre em kongresu KPJ u Beogradu 1926. godine, kada je izabran za kandidata za lana CK KPJ, 1928. godine emigrirao u Moskvu, delegat na Šestom kongresu Kominterne u Moskvi, odlazi u Kinu na vojno-politi ki zadatak, od 1937. godine, ilegalni partijski radnik me u našim iseljenicima u Kanadi, na Petom kongresu KPJ izabran je za lana CK KPJ, umro je 1964. godine i sahranjen u rodnom Nudolu, izme u Grahova i Lastve.

²> Sava (Blagoja) Kova evi (1905-1943), zemljoradnik iz Nudola, legendarni ratnik i vojvodski a, oli enje ljudskog i herojskog, lana KPJ od 1925. godine, a od 1928. lan MK KPJ za Grahovo, od juna 1927. lan PK KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju, organizator ustanka 1941. godine u pogranicnim djelovima Crne Gore, Boke i Hercegovine. Od 4. januara 1942. godine, komandant Operativnog partizanskog štaba za Hercegovinu, komandant Nikšić kog NOP odreda, Pete crnogorske NOU brigade i Treće udarne divizije, poginuo u borbi na Sutjeski 13. juna 1943. godine. Njegova majka Jovana, ro ena Perovi , na Sutjesci je izgubila sinove Sava i Janka, supruga Blagoja i unuka Dragana (Nikolin sin od 13 godina). Umrla je 29. jula 1959. godine u 93. godini i sahranjena je u Nudolu.

³> Godine 1928. pošli su na rad u Kanadu iz sela Orahovea Jovan aji i Mitar Mrdi , i tamo su primljeni u KP Kanade. Jovan je bio u esnik španskog nacionalnooslobodila kog rata (1936-1939), a iz Trebinja Cedo Kapor i iz Zubaca Lazar Jeli .

Prilikom bjekstva iz zatvora, 24. maja 1943. godine, etnici su ga ubili u neposrednoj blizini zatvora, sa još 5 zatvorenika - partizana i lanova KPJ (Todo J. Bubreša, or e J. Zubac, Danilo S. Medar, Lazar L. Milakovi i Milan J. Marinkovi).

Pred rat je u iteljica Vuka Šakoti bila lan Partije, a kandidat za lana Partije skojevac Alija O. erimagi , maturant u iteljske škole. (Vuku i Aliju su uhvatili etnici 26. maja 1942. godine, kada su napali lastvansku partizansku etu. Vuku su otjerali u zatvor na Mamulu i tamo su je, u ljeto 1942. godine, strijeljali italijanski fašisti, a Aliju su ubili etnici 26. maja 1942. godine, kada je pokušao bjekstvo iz zatvora, smještenog u zgradu osnovne škole u Gornjoj Lastvi). Sekula Sredanovi je 1941. godine bio komandir voda u lastvanskoj partizanskoj eti, a poginuo je januara 1942. godine u Donjoj Lastvi, kada je italijanska avijacija bombardovala ovo mjesto.

U selu Orahovcu lanovi Partije su bili: Radovan (etka) Šakoti , Božo (Marka) Dereti , Mitar Mrdi (u Partiju primljen u Kanadi) i Spiro Mrdi . Radovan Šakoti , organizator ustanka, bio je komesar ete, komandant bataljona i komandant 14. hercegova ke NOU brigade. Bio je vješt, hrabar i sposoban rukovodilac i starješina. Poginuo je 2. maja 1945. godine na putu Postojna - Vrhnik (Slovenija), poslije dejstva savezni ke avijacije. Boško (Marka) Dereti , jedinac u roditelja, mladi pun poleta, politi ki komesar ete u Kombinovanom bataljonu koji je u estvovao u borbama na ustaško uporište Bora (Gacko); poginuo 18. aprila 1942. godine u s. Mjedeniku (Gacko).

U ustanku 1941. godine Sava Kova evi i Vlado Šegrt u Lastvi su primili u lanstvo KPJ slede drugove: Manojla Maja Bendera a,⁴¹ Sima B. Babi a, Milivoja D. Stija i a, Slavka Slavu T. Stija i a i Veljka J. Bendera a. U toku 1941. godine, primljeli su u Partiju Vule Sredanovi iz sela Vu je i Radovan M. Gruba iz sela Orahovea.

Kada je opština Lastva oslobo ena drugi put (29. novembra 1941. godine) sve ove organizacije su objedinjene u jednu eliju KPJ, iji je sekretar bio Vlado Šegrt (do 20. januara 1942. godine, kada je postao komandant Prvog udarnog hercegova ko-crnogorskog partizanskog bataljona).

JEZIVE NOVOSTI PRESTIZU JEDNA DRUGU

Italijani su izdali nare enje da se oružje predaje. Rasputuju se za komuniste. Narod je zbrunjen; nema ovjeka koji ne pita šta e sada da bude. Nemaju koga da pitaju nego lanove Partije. Mnogi seljaci su zabiljni za svoje najro enije koji se još nisu vratili iz rata. Stari ljudi iz prošlih ratova, solunci sažaljevali su »nesre nu i jadnu vojsku« i osuivali oficire. Iz sela su isle u grad Trebinje samo starije žene. Kada su se otuda vra ale pri ale su da se prili an broj gra ana u Trebinju ponosa kao prijatelj okupatora, da su takvi, sem ostalog, branili magacine od naroda i sve uredno predali Italijanima. Pri alo se da se pored Italijana pojавila još »neka vojska«. Jedni vojnici su imali uniforme doju-

⁴¹> Manojlo J. Bendera kao podoficir bivše jugoslovenske vojske, osu en na 4 godina robije zbog toga što se 1937. godine javio kao dobrovoljac i pokušao da se prebaci u Španiju i uklju i u revoluciju. Prvi je komandir lastvanske ete (od 26. avgusta 1941. godine), teško su ga ranili etnici 14. januara 1942. godine u selu Ljubomiru kod Trebinja. Kao komandant bataljona »Luka Vukalovi « poginuo 11/12. aprila 1942, u no nom ju rišu na ustaško-italijansko utvr enje na Golom brdu iznad Trebinja; proglašen je za na rodnom heroja.

Iste no i, poginuo je i Bendera ev zamjenik Miloš Šaraba iz opštine Zubci, solunski dobrovoljac i nosilac Kara or eve zvijezde.

erašnje jugoslovenske vojske, samo su zamijenili izgled kape i na nju stavili slovo »U«. Drugi su u uniformi bivše vojske, ali na glavi imaju crveni ili zeleni fes sa slovom »U«. Pronijela se i vijest da je u Trebinju oboren spomenik velikom jugoslovenskom pjesniku Njegošu, koji je 1934. godine podigao daroviti pjesnik i kraljevski ambasador Jovan Dučić (rođen u Trebinju 1872. godine, umro u SAD 1943). To su bile ustaše koje su upravo preuzimale vlast od Italijana. Tada se još nije ni pretpostavljalo da će ona ubrzo otpoeti masovne pokolje Srba.

Na zgradici osnovne škole u Klobuku osvanuo je oglas na kome je pisalo da je proglašena »Nezavisna Država Hrvatska«, da Srbi odmah predaju sve oružje i vojnu opremu i da se ne smiju nigdje vidjeti na okupu; da se uvode samo latinica i novi hrvatski riječnik; da je Bosna i Hercegovina pod NDH. Oglas su potpisali Ante Pavelić, poglavnik »Nezavisne Države Hrvatske« i ministar prosvjete i bogoslovjanja Mile Budak.

Selom su se širile jezive novosti. Narod se uskomešao, ljudi su osztavljadi rad na njivama, silazili iz brda, govorili jedan drugome: »Ubijaju bez suda, bez ikakvog razloga«; »Sretne ustaše ovjeka na ulici i ubije ga«. Slične vijesti su stizale u svaki zaselak, svaku kuću. Brzo se širila panika. Sve se prepalo, muško i žensko; svuda pitaju: šta će biti s nama. U selu Klobuku ljudi su se dogovarali da se organizuju seoske straže i da se uvaju sela. U selu je u 36 doma instava bilo pušaka da se naružaju ljudi.

U lastvanskoj opštini, između u dva svjetska rata bilo je oko 800 domaćinstava, od kojih su 60% bili Muslimani, a 40% Srbi. Znatan broj Muslimana u Lastvi dao je podršku »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, ili je zauzeo lojalan stav. Samo iz sela Skočevica prijavilo se 15 mladih u ustaški pokret (oni se nikada nisu vratili svojim kućama niti iko zna za njihovu sudbinu). Među muslimanskim življem u opštini Lastva (Korjeni ima) našlo se nekoliko uglednih ljudi koji su otvoreno istupali protiv pokolja Srba. Tako je Ago (Ajderov) Šehović govorio Muslimanima okupljenim kod džamije u selu Gornje Grnčarevo: »Voda je prote i, a brda ostati, mi sa Srbinima, našim susjedima, treba u miru da živimo«. Slično je govorio i Sadik Čerimagić, dugogodišnji predsjednik lastvanske opštine između u dva rata i narodni poslanik za srez trebinjski. Brača Bilalovići, Hamdija i Huso, iz sela Zupe, posebno su se isticali u zaštiti Srba od pokolja. Hamdija je prvi došao u selo Klobuk među srpskim životima i u zaseoku Dobrić ispričao kako je uočio od proustaških elemenata da će ustaše izvršiti pokolj nad srpskim življem. Rekao je da bi trebalo Srbi da se sklanaju i da budu na oprezi, jer ustaše svakog asa mogu da upadnu. Alija Čerimagić, maturant u itelske škole i lan SKOJ-a, rodom iz Lastve, odigrao je veliku ulogu u razvijanju sloga i saradnje između Srba i Muslimana. (Alija je kasnije bio sekretar partijskih elija u Lastvi i lan Opštinskog komiteta KPJ; ubili su ga etnici 2. maja 1942. u Lastvi).

Uložio se da je dr Mehmed Begović, rodom iz Lastve, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, osudio ustaše i njihovu državu, što je imalo velik uticaj na muslimanski život lastvanske opštine.

Ono što je Hamdija Bilalović ispričao u zaseoku Dobrić brzo se ostvarilo.⁵ Prenijeto nam je da su u točno u između 31. maja i 1. juna

⁵ Muhamed Aganović, potpukovnik, zapovjednik ustaškog krilnog zapovjedništva izvještio je 1. juna 1941. da je 28. maja 1941. doputovalo u Trebinje 10 ustaških omladinaca, studenata zagrebačkog sveučilišta, da su naredili da se svugdje skinu natpisi u cirilici, i da se sruši spomenik Njegošu i trebinjskim mučenicima. Omladinci su u točno u između 31. maja i 1. juna pucali po gradu, a u zoru 1. juna, od 5 do 7 sati, sa grupom ustaških vojnika iz Trebinja ubili (na kućnom pragu) devet Srba domaćina, a da će 15 pohapšenih Srba odvoziti automobilima van Trebinja i ubiti i nastaviti sa zatvaranjem, a 30 uzeuti za taoće da bi stanovništvo bilo mirno. (Arhiv VII fond NDH, kut. 143, 4/1).

ustaše (slovcie koji su došli iz Zagreba i doma e ustaše) ubile na kuhnom pragu 9 Srba, a veliki broj strpale u zatvore. Drugi pokolj u opštini Lastva izvršen je 11. juna. Toga dana u podne, u zaselak Prijeka Voda, grupa⁶ od 12 ustaša (sa etvoricom doma ih ustaša: Husom Hilmom, Zaimom Habulom, Husom Demirovićem i tabornikom Hazifom Berakovićem) ubila je na ku nom pragu bra u Stevana i Jovana Begeniša i dva Jovana sina: Mirka od 20 i Petra od 18 godina. Istog dana je ta grupa ustaša (u uniformama bivše jugoslovenske vojske i sa fesovima na glavi) produžila automobilom u selo Klobuk. Pošto nije našla kod kuće Jakšu (Nikole) Bendera a i Trifka (Stojana) Stija i a, koji su već prebjegli na teritoriju grahovske opštine, oplja kali su Jakšina odlikovanja me u kojima i Kara or evu zvijezdu, koju je dobio kao ratnik na solunskom frontu. Dvojica od ovih ustaša isle su do zaseoka Dobri Dub pješke, a ostali su na Gornji Klobuk stigli automobilom. Malo su se tamo zadržali, budući da u ku am nisu našli nijednog muškarca, jer se sve sklonilo u brda.

Toga dana bio sam sa bratom Veljkom u Donjem Klobuku, u našoj kući u kojoj je bila osnovna škola. U školi je bila uiteljica Marija Bogdan, Hrvatica, rodom iz Dubrovnika. Ustaše su se kod nje raspitivale za ljude iz sela. Uiteljica Marija nam je dala znak da se sklonimo i da bježimo. Negdje pred noć mojom rođendanom Obrad Jovana Stija i vratao se iz sela Jazine i rekao nam da su ustaše tog dana povele Jakova Miljanovića, gospodinara, Obrena Gavrila Stija i a i Mihajla Andrijaševića, šofera prevoznika. Još se nije znala njihova sudbina.⁷

Iste noć kada se uloza za ubistvo Begeniša i odvojenje Miljanovića, Stija i a i Andrijaševića, Manojlo Bendera je okupio nekoliko seljaka u selu Klobuku koji su imali puške, da se izvrši napad na ustaše u selima Ušće i Jazini. Oko 15 naoružanih seljaka sa Majom se spustilo na Gomilu i Zastru i odatle otvorili pušku na vatru. Bio je to prvi znak odlučnosti da se ne priznaje vlast »Nezavisne Države Hrvatske«. Poslije te paljbe, nijedan ustaša nije došao u selo Klobuk kada je bilo stanovnika u njemu.

Uvši za pokolje Srba u Trebinju i Lastvu, narod je masovno krenuo u zbjegove. Bježalo je i staro i nejako, tjeralo stoku i nosilo stvari - sve u pravcu crnogorske granice. Živalj iz sela Klobuka smjestio se u zbjeg

⁶> Najistaknutije ustaše koje su 1941. godine izvršile pokolj i sprovodile teror nad Srbima u opštini Lastva bili su uglavnom sa strane, od kojih su bili najistaknutiji: Mato Putić, narednik i komandir žandarmerijske stanice u Lastvi, Josip Jurković, Salih Zubčević, Omer Bairamović, Vjekoslav Kurešić, Smajlo Salaman, uro Đostanić, Valent Ravtinac, Antun Sikić, Grga Bačić. Od domaćih ustaša najprije su se eksponirali: Bajro i Junuz Hadžimahović (sinovi Bajra); Sabit Ajdina Bećirović, Zejnildin Mustafa i Nazif Baraković, Šerif Demirović, Atif Murata Kravčić, sinovac Šaćira Jerkovića, Osman Baraković, Asim (Zaima) Begović, Šućurija Alije Šehović, Asim Arifa Šehović, Mehmed Alije Šehović, Džano Feteha Šehović, na elnik opštine Lastva Ibro Šalković, Mujan Čerimagi, Etke Šulje Bijedić, Fazlija Medov Mujačić, Ramadani Mujačić, Velija Šalka Čerimagi, Mujo Muslije Bekić, Ramadan Muhan Begović, Zajim Husić i Hilmo Habul, sinovi: Šulja Hamze i Abiba, (dva sina) Kapetanović, rodom iz sela Skočevica, Lastve, Župe, Donjeg Grna areva i Ušća. Iz gornjeg Grna areva bilo ih je 10 do 15. (Arhiv VII, kut. 143-b, reg. br. 32/5-3, kut. 152, reg. br. 36/4, kut. 143, reg. br. 26/7, kut. 152-a, reg. br. 31/1). Četvrti oružni ka pukovnija NDH izdala je naredbu da se skinu natpisi pisani cirilicom i da se sruše spomenici i kipovi iz srpskog i jugoslovenskog doba. (Arhiv VII - fond NDH, kut. 143-b, reg. br. 29/3-1).

⁷) Ustaški zapovjednik (stražmajster) oružni ke postaje u Lastvi Mato N. Putić (izvještaj od 9. jula 1941. godine) navodi da je dana 14. lipnja (juna) 1941. godine, oko 4 sata poslije podne, nestao od svoje kuće Jovo Begeniša, njegovi sinovi Mirko i Petar, te brat Stevo, a da je 12. lipnja (juna) 1941. godine, nestao Jakov Miljanović, Obren Stijepović i Mihajlo Andrijašević. U stvari, ustaše su ovu trojicu, sa ostalim Trebinjcima, Srbinima, ubili 23/24. juna 1941. godine i bacile ih u jamu kod sela Pridvoraca 3 km od Trebinja. Prva etvrica, zakopani su odmah u neposrednoj blizini svoje kuće, a za poslednju trojicu, ovoj postaji je nepoznato, gde se sada nalaze. (Arhiv VII, kut. 151-a, F-12 dok. broj 40.)

Sko a gora, iz sela Orahovea u zbjeg u Bijeloj gori - Begova korita, a iz sela Jazine, Uš a, Aran elova i Vu ja prešao je u susjedna sela grahovske opštine - Zaslap, Nudo, Dolovi, Viluse i na podru je banjanske opštine.

Uve e, 20. juna, oko 450 ustaša je krenulo iz Trebinja na zbjeg u Bijeloj gori - Begova korita. Jedna kolona se kamionima prebacila do sela Konjskog, a druga od oko 300 ustaša, tako e kamionima do Gornje Lastve. U zbjegu na Begovim Koritima bilo je oko 340 lica sa 50 pušaka. Upavši u zbjeg, ustaše su po ele da okupljaju narod i stoku i da ih tjeraju, ali su tada pripucali oni koji su imali puške, te se razvila borba. Kada su braniocima uskoro stigla poja anja iz katuna Jar ište, sa crnogorske teritorije, ustaše su potisnute. U ovom okršaju poginula su dvojica ustaša.⁸ Prilikom povla enja ustaše su na mjestu Orana Dola strengale osam Srba, koje su prethodne no i pohvatale na putu prema zbijegu.⁹ Streljani su oko, Nikola i Radovan Ratkovi , Doka, Nikola, Manojlo, Novica i Ante uri . Na putu prema selu Orahovcu, ustaše su ubile An u (Ivanovi) Gruba , staru 76 godina. Ustaše su toga dana otjerale oko 800 komada sitne i krupne stoke. Stoku je, zajedno sa ustašama, terao Be ir Šehovi , mesar iz Trebinja. Ustaše su uhvatile de aka Spasa A. uri a i starca Vlada Mrdi a. Malog Spasa je kod škole u Lastvi sakrila Vehbija erimagi , majka Alijina. Sjutradan, pošto su ustaše sa pljenom otišle prema Trebinju, Omer erimagi , otac Alije, stavio je malom Spasu na glavu fes, proveo ga preko mosta na Trebišnjici (u selu Aslanagi a Most) i uputio ga prema selu Konjsko (Spaso je preživio rat i postao je potpukovnik JNA).

Ustaše su u no i 23/24. juna, izvršile drugi pokolj Srba u Trebinju.¹⁰ Ustaše iz Lastve, koje je predvodio narednik žandarmerijske stanice Mato Puti a, njegov pomo nik Omer Barjamovi i Vjekoslav Ku reši , pošle su prema selu Klobuku uo i Vidovdana 27. juna 1941.

⁸ Zapovjedništvo jadranskog divizijskog podru ja, sa potpisom pukovnika Prohaske, izdalo je izveštaj o borbi sa ustancima u zbjegu Bijela gora 20. juna 1941. u kome se kaže: »U zoru 20. juna iz Crne Gore prešla je ve a rulja naoružanih pobunjenika. . . Nadirali su preko Borove Glave i Orahovea, prema Donjoj Lastvi. Tražila se žurno telefonom pomo vojske iz Trebinja... Upu ena je kamionima jedna satnija (eta) sa strojopuš anim odjelom. . . Pred satnijom je išlo nekoliko ustaša i Muslimana kao putovo e; teže je ranjen jedan ustaša i tri Muslimana. . . nastala je borba koja je trajala preko 16 sati. . . pobunjenici su imali 16 mrtvih i više ranjenih i prisilili ih na povla enje natrag u Crnu Goru. Zapovjednik 10-tog pohodnog bataljona, koji je osobno pratio borbu preuzeo je mere poja anja sigurnosti za zatvaranje pravca na grani noj pro storiji od Trebinja...« (Arhiv VII fond NDH, kut. 85, br. reg. 1/4.)

⁹ Zapovjednik oružni ke postaje Grab - Zubci, kaplar Jozo Šimunovi , izvestio je da je 20. juna 1941. godine u Bijeloj gori, na mjestu Orani Do opština Lastva kotar Trebinje NDH, pobijeno i zaklano 8 Srba. (Arhiv VII fond NDH, kut. 151 br. reg. 4/26-1.)

Zapovjednik krilnog zapovjedništva Bile a potpukovnik Muh. Ananovi , izvestio je da je »u no i izme u 23. i 24. listopada (oktobra) 1941. godine u Trebinju, izvedeno 17 Srba i sprovedeno do prirodne jame kod sela Pridvoraca, udaljeno od Trebinja 2 km. Tu je 14 streljano i ba eno u jamu. . . dok su trojica pobjegla prilikom sprovo enja. Ovo streljanje izvršili su ustaše - lovci, povjerenik Boro Rokvi . Sa podru ja oružni - ke postaje Dobromane iz sela Poljici - Mrkoni i i ostalih sela ustaše iz Ljubinja kamionima su odvele dosta Srba u nepoznatom pravcu. . . osje a se neka velika uzrjanost kod Srba, a izvešten sam da bi Srbi mogli organizovati i op eniti ustank sada oko njihovog Vidovdana, o ovome me je izvestio zapovjednik oružni ke postaje Lastva putem telefona - telegrama. . . po inicijativi predsjednika kotarske oblasti Trebinje, g. Tavre, poveden je pokret kod pravoslavaca da pre u u vjeru katoli ku, ili ako ho e u muhamedansku... pojedinci su dolazili kod ovdašnjeg katoli kog nadžupana don Marijana Vujinovi a. (Strijeljali su ga partizani oktobra 1944. godine u Trebinju). (Arhiv VII, fond NDH kut. 143, br. reg. 43/-1).

U jednom od izveštaja iz tih dana se navodi da su 28/29. lipnja (juna) 1941. godine, ustanci u s. Ljubomiru opkolili ustaške oružnike u zgradu osnovne škole i tom prilikom ubile narednika Osmana Cengi a i zarobile domobrana Karla Bajta. Oružnicima je stigla pomo od ustaša iz Trebinja, koje je predvodio Metikoša Zdenko, natporu - nik, a vodi je bio Vi en Omer. (Arhiv VII, fond NDH, kut. 143-b, br. reg. 18-18-1).

godine, da podmetnu eksploziv i sruše spomenik^{10**} podignut borcima iz 1914. i 1915. Majo Bendera je sa svojom družinom sprije io ustaše i oni se više nijesu usudili da se pojave u ovom selu.

AKCIJE USTANIKA NA KLOBUKU

Povodom otvaranja vatre - sa Gomile u selu Klobuku i sa starog srednjovekovnog grada Klobuka - na ustaške patrole, italijanska posada na Vilusima, uputila je u selo Klobuk jednog oficira sa odjeljenjem vojnika, da ispita situaciju u grani nim selima prema Lastvi. Oni su u Klobuku naišli na naoružane ljude i obe ali im da e narod zaštititi od ustaša.¹¹¹

U vrijeme napada Njema ke na Sovjetski Savez, sav srpski živalj je napustio opštinu Lastvu. Nalazio sam se u zbjegu Skor a gora, prema selu Vilusima, opština grahovska. Na vijest o po etku rata izme u Ru-sije i Njema ke, svi koji su imali puške otvorili su vatru i veselju nije bilo kraja. Sa svih strana stizali su glasovi: »Zaratila Rusija!«. Stari ljudi, ratnici iz prošlih ratova, govorili su da e nas Rusija spasiti i da je to naša nada i uzdanica. To je bio simbol »majke Rusije«, pravoslavlja i Slovenstva.

Odluku Centralnog komiteta KPJ od 4. jula 1941. o otpo injanju oružane borbe u Jugoslaviji, u zbjegove lastvanske opštine donio je, ve 14. jula, Sava Kova evi . On je 16. i 17. jula 1941. godine, u ku i Gajovi a, na Bojanom Brdu sazvao sastanak lanova Partije iz grahovske, lastvanske i zuba ke opštine. Prenose i direktivu Partije, Sava je zahtjevao da borbene grupe odmah otpo nu oružanu borbu. Rekao je da borbe u po etku treba da zadrže karakter manjih akcija, s tim što e te grupe u toku borbe, postepeno, prerasti u ve e vojne jedinice, a akcija u opštenarodni ustank. Sava je rekao da treba otpo eti napade na karabiniere i ustaške postaje, na neprijateljske patrole i transporte, rušiti puteve i železni ke pruge i sve zna ajne objekte na njima. Prenio je direktivu da se svi rukovodioci i lanovi Partije iz sreza trebinjskog i ostalih srezova, koji su u junu izbjegli na podru je nikši kog sreza, vrati na svoju teritoriju i stave se na elo bobe koja je u isto noj Hercegovini, odnosno u nevesinjskom srezu otpo ela 3. juna i rasplamsala se u ostalim krajevima. Sava je ove direktive prenio Slobodanu Sakoti, Radu Pravici, Asimu Zub evi u i grupi od oko 15 drugova koji su se okupili u kolibi Radovana Šekota a kod Begovih Korita - Bijela gora. Ve ina ovih drugova iz Hervegovine bili su lanovi KPJ.

Napadom na italijanski garnizon u Grahovu, otpo elo se sa organizovanjem dejstava na ovom terenu. Tom akcijom je rukovidio Sava Kova evi . Bila je vedra no , 22. jula 1941. godine, kada je otpo eo napad na Grahovo. Ta no u pono Manojlo Bendera je, sa klobu kim ustanicima, krenuo na rušenje ceste u Zastrmu i miniranje mosta u Jazini.¹²⁾ Išli smo brzo, ali i oprezno. Pazilo se na svaki kamen i . Nije

^{10-A>} U selu Klobuku narod je 1924. godine podigao veli anstven spomenik poginulim borcima koji su se borili u Hercegovina kom odredu protiv Austrougarske 1914-1916. U ovu kosturnicu je sahranjeno 165 boraca iz bataljona: grahovskog, trebinjskog, vržegrmskog, banjanskog i durmitorskog.

Koliko su ta obe anja Italijana bila iskrena, vidi se iz podataka da su ustaše od 1. juna do kraja avgusta 1941. godine u srezu trebinjskom pobile 586 lica srpske nacionalnosti.

¹²⁾ Zapovjednik oružni kog voda u Trebunju, poru nik Josip Petrili , izvjestio je: »21. srnja 1941. godine, u 22,45 sati, na državnoj cesti Trebinje - Lastva na kamenom mostu anik upaljen je eksploziv... Iste ve eri oko 23,30, otvorena je vatra na stražu kod željezni kog mosta Korova Luka«. (Arhiv VII, fond NDH, kut. 143. reg. br. 22/7-1).

izgovorena nijedna suvišna rije . Izabrali smo najpogodniji nasip u stjeni. Sa gornje strane je litica, a s donje duboka provalija. I pored sve pažnje, ipak je neko ispustio alat i zagrmljelo je kao da se itavo brdo ruši. To je uznemirilo neprijatelja. Zapraštali su mitraljezi i puške. Pucali su u no , onako bez cilja, ali se nijesu usu ivali da se pokrenu s mjesta. Uspjeli smo da bez gubitaka obavimo zadatku. Zbog porušene komunikacije, neprijatelj nije mogao da pošalje pomo garnizonu u Grahovu, te su ustanici ubrzo savradali veliki broj neprijateljskih vojnika, od kojih je 4 poginulo, 7 ranjeno i 56 zarobljeno. Zarobljenici su preko Bijele gore i Zubaca upu eni garnizonu na Grudama (Konavle).

Osvajanje Grahova je, pored vojni kog, imalo i veliki politički značaj, jer je mobilizatorski djelovalo na stanovništvo u zbjegovima koje je masovno po elo da prilazi ustanicima. Ohrabreni uspjehom u osvajanju Grahova, ustanici su po eli da se pripremaju za opsadu karabinjerske posade u Vilusu. Im je po eo napad na Viluse, pojavila su se dva italijanska aviona, koji su u brišu em letu mitraljirali i zasipali bombama ustanici ke položaje. Napad je trajao etiri dana, ali se posada u Vilusima gr evito branila. Sava Kovačević, koji je rukovodio cijelokupnom akcijom, pozvao je Manojlo Bendera a na razgovor u ku u Vu eti a blizu Vilusa. Odande se Manojlo vratio vrlo neraspoložen. Sava je, kaže, naradio da se ustani ke jedinice povuku i napuste opsadu Vilusa, jer su Italijani nadirali sa tri strane - od Nikšića, Risna i Trebinja.

U najtežoj situaciji smo bili mi, Hercegovci. Niti nam je da idemo u Crnu Goru, niti da se vraamo tamo gdje nas ekaju ustaše. A najgore je bilo što smo narodu morali objasniti - zašto se povlačimo.

Nekoliko dana kasnije, 3. avgusta, uslijedio je nov napad ustaša i italijanske artiljerije na Gornju Lastvu, Sko egrm, Aranđelovo, Nudo i Klobuk. Porušene su ku e mnogih komunista, me u kojima i Vladu Šegrta.¹⁴ Veliki broj ljudi nije do eka dolazak italijanskih i ustaških

Stražmestar oružni ke postaje Lastva M. Putić, izvjestio je: »23. srpnja 1941. godine, oko 7 sati, sa eksplozivom razrušena je cesta Trebinje-Nikšić zvano mjesto Zaštrm (Lastva). Na licu mjesta su izlazili: oružni ki kaplar Avdo Glavinić, domobran u rodu Despinić, Velen Rasinac i Anton Siki ... Konstatovali su: da je eksploziv podmetnut da italijanska motorizacija ne bi pošla od Trebinja prema Crnoj Gori, i da je teško osigurati ovaj put, jer se u svakom trenutku prema granici nalaze naoružane straže i da se ne zna odakle e naše opodne pobiti. (Arhiv VII, kut. 143, reg. br. 22/7-1.) U izveštaju Mata Putice, stražmestra oružni ke postaje Lastva piše: »25. srpnja (jula) 1941. godine, srušen je put Lastva - Viluse izme u Donjeg i Gornjeg Klobuka na mjestu Kuljavica na 4 mesta. Ovo kvarenje puta ine komunisti koje predvodi Sava Kovačević i Vlado Šegrta, da bi na ovaj na in prelaz talijanskim trupama cestom za Crnu Goru sprije ili«. (Arhiv VII, kut 152-a, reg. br. 31/1-1.)

¹³> Stražmestar oružni ke postaje Grab - Zubci, Silvester Marosiuk, izvjestio je 26. jula 1941. godine da je »preko Careva polja (Zubci) i Ubala prošlo 51 italijanski vojnik, zarobljen od ustanika u Grahovu i puštenih da idu sami u Mrcine (Konavli)«. (Arhiv VII, kut. 143-b, 40/4-1).

Zapovjedništvo jadranskog divizijskog podruja - general Prpi izvještava: »Da je kod crnogorskog Grahova došlo 25. VII 1941. do borbe izme u pobunjenika i talijanskih trupa, i da je ovom prilikom poginulo 5 Talijana i 6 ih ie teško ranjeno i 51 zarobljeno i da su ih crnogorci vratili Talijanima i oni su ju e došli u Trebinje; da je jedan talijanski avion bacio isto no od Trebinja plakate irilicom pisane u kojima poziva narod da predaju oružje u odre enumu roku; da je put Trebinje - Lastva - Vilusi u selu Klobuku porušen na tri mesta«. (Arhiv VII, fond NDH kut. 84, reg. br. 57/4.) Zapovjednik potpukovnik Ante Hruža u Trebinju, izdvojeno je naredbu 26. VI 1941. godine, da se formiraju krstare i odjeli domobrana vi ni za planinsko zemljiste i zajedno sa žandarmerijom da pohvataju sve pravoslavne muškarce od 16 do 50 godina i da se upute u logore.

(Arhiv VII, fond NDH, kut. 143-b, br. reg. 19-8-2).

Ravnateljstvo NDH izdalo je uputstvo 24. VII 1941. godine za iseljavanje srpskog življa. (Arhiv VII, fond NDH, kut. 170, br. reg. 18/12-1.)

¹⁴> Zapovjednik oružni ke postaje u Lastvi 11. avgusta 1941. je izvjestio da su Italijani sa položaja na Sko egrmu ispalili 200 granata, odnosno 2. avgusta sa bombama do temelja srušili ku e Vlada, Mihajla, Stevana i Sima, koji žive ku a uz ku u. Tom prilikom Talijani su otjerali u ropstvo: iz sela Nudola dr Jovana Kuja i a, Mata Antunović i Vu eti a (umro u zatvoru); iz sela Vu je i Orahovea (Lastva) Obrenina Sredanovića, Milovana (Todora) Deretića i Nikolu (Pajova) Gruba a. (Arhiv VII, fond NDH, kut. 143, br. reg. 39/8-1; kut. 152-a, br. reg. 31/1-1; 143-b, br. reg. 47/5-1.)

trupa, ve se uputio u bratska sela i katune. S tugom smo posmatrali, kako Italijani precizno i žestoko tuku artiljerijom po sirotinji.

Poslije tog neuspjeha gerilaca uslijedila je smišljena italijanska propaganda: da se narod slobodno vrati ku ama, samo je potrebno da im se izru e oni koji su digli oružje protiv njih. Te poruke prenosili su »dobronamjerni« italijanski emisari. U tome su prednja ili neki ljudi koje smo do tada smatrali uglednim i vi enijim.

Lastvu su ponovo zaposjele italijanska i ustaško-domobranska vojska. Njihovi inžinjeri su popravljali cestu koju su ustanici porušili. Tako je protutnjala ova neprijateljska ofanziva. Ustanici su se morali prihvatići novih ratnih zadatka. Manojlo ih je prikupio u Sko a gori i Bijeloj gori, gde ih je stalno obilazio i Vlado Šegrt, trude i se da smiri one koji su uplašeni vojne sile neprijatelja. Tih dana je Sava Kovačević zakazao sastanak za 6. avgust na Zubačkim Dublima; trebalo je da se skupe ustanici sa trome e Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije.

Ustanici su organizovali stalne straže, ne daju i da bilo koji ustaški vojnik ili patrola po u u napuštena srpska sela. Pucalo se i na proustašku naoružanu miliciju. Ustanici su 21. avgusta 1941. godine, teško ranili Ahmeta Begovića i iz Ušće, koji je plja kao napuštene kuće i imanja u Breštanima. Sa postaje Lastva, pošlo je u tom pravcu 8 oružnika i 60 naoružanih pripadnika muslimanske milicije. Oni su pretresli teren. Nakon te akcije desetar ove grupe, oružnik Muharem Spahović, te Šećurlija Duraković, Adem Bijedić i Sadik Šehović iz Ušće izjavili su da su vidjeli »6 do 10 naoružanih lica i da su to mogli biti Lazar, Gojko, Živko i uro Sredanović sa njegovim sinovima, svi iz Otoka - Breštanika.¹⁵

OSLOBO ENJE LASTVE

Sve do 26. avtusta 1941. godine, ustani ke jedinice u lastvanskoj opštini, objedinjavala je jedna partijska organizacija. Njen sekretar Vlado Šegrt i Manojlo Bendera bili su glavni nosioci posla u organizovanju i pokretanju naroda na ustanak protiv okupatora.

Iz Klobučkog voda, uz Manojla Bendera, Vlado Šegrt je kandidovao za članove KPJ i Sima Babića, Veljka J. Bendera, Slavka T. Stijepića i a i Milivoja D. Stija i a. Svi su oni u KPJ primljeni 9. oktobra 1941. godine u partijsku organizaciju Lastve. Članovi SKOJ-a u tom vodu bili su: Novak Bendera, Radovan Vojačić, Obren J. Bendera i Vlado J. Stijepić i a.

U Aranđelovu kom gerilskom vodu članovi Partije bili su: Vlado Šegrt, Milivoje Gradić, Milorad P. Gobović, Božidar J. Gobović, Ljubica Krivokapić, Avdo J. Šehović i Asim D. Šehović, a članovi SKOJ-a: Risto Vasković, Veljko Šegrt, Drago Gobović, Olga Šegrt i Danica Miljanović - Vujošić.

U gerilskom odredu Vujošića članovi KPJ bili su: Sekula Sredanović, Luka S. Sredanović, Božo Maksimović i Vule J. Sredanović, a članovi SKOJ-a: Panto, Obrad i Janko Sredanović i Krsto S. Šegrt, a članovi AFZ, Milka i Ljubica Miljanović.

U gerilskom vodu Orahovac članovi KPJ su bili Radovan Šakotić, Božo M. Deretić, Alija O. Čerimagić, Vukosava Šakotić i Spiro i Mitar Mrdić.

Ovi gerilski odredi razlikovali su se od ranijih ustaničkih grupa po tome što su bili organizovani na mnogo užoj osnovi i pretežno su ih sačinjavali članovi Partije i SKOJ-a. Sastavljeni od odanih boraca pove-

517 15) Arhiv VII, kut. 86, br. reg. 18/3-1.; 239, br. reg. 27/4

zanih sa narodom njih je bilo mnogo lakše pripremati i osposobljavati za sve veće oružane akcije protiv okupatora.

U selu Klobuku, na mjestu zvanom Rokov do, Vlado Šegrt je 26. avgusta okupio sve borce i saopštio im predlog partijske organizacije - da komandiri Lastvanske gerilske eta bude Manojlo Bendera, a politički rukovodilac Vlado Šegrt. Borci su predlog radosno prihvatali, jer su imali puno poverenja u Manojlove sposobnosti. Zbog toga su svi borci na kape stavili nacionalnu srpsku zastavu i iznad nje crvenu petokraku zvezdu. Ovo je bila prva gerilska eta u Hercegovini, koja je stavila petokraku zvijezdu na svoje kape. Istog dana, izabrani su i komandiri vodova i to: Klobu kog - Veljko Stija i , Aran elova kog - Milorad Gobovi , Vu ijskog - Sekula Sredanovi i Orahova kog - Radovan Šakoti .

Mjesni komitet KPJ za Grahovo i partijska organizacija iz Lastve organizovali su i pripremali napad na ustaško-domobransku kasarnu u Lastvi. Oko 60 izabralih boraca, pod komandom Save Kovačevića, ozbiljno se pripremalo za napad na austrougarsku tvrđavu koju su ustaše i domobrani dobro utvrdili. Skup boraca održan je 30. avgusta naveče, kod groblja u Aran elovu. Sava je izdvojio sve one koji, po njegovoj ocjeni, nisu bili za akciju, pogotovo one za koje je sumnjao da bi mogli biti saboteri i pljačkaši.

Najteži zadatak u toj akciji imali su borci iz Lastve - da obezbjede most na Trebišnjici i spriječe neprijatelju odstupnicu prema Trebinju, ili dolazak kakve je pomoći ovoj posadi iz Trebinja. Manojlo Bendera, sa vodom Milorada - Miha Gobovića, dobio je zadatak da od sela Ušće obezbijedi prijelaz preko mosta u Donjoj Lastvi, sa eka neprijatelja pri odstupanju ka željezničkoj stanici i napadne voz koji je u to vrijeme trebalo da naiđe iz Trebinja. Vlado Šegrt se, sa vodom Veljka Stijevića, prebacio noću u ispod sela Orahove u kuću Dušana (Šunjeva) Dretića, i zauzeo položaj na pogodnom mjestu sa lijeve strane rijeke Trebišnjice na sektoru Kuća - Poklonac.

Vodovi iz grahovske opštine, koje su predvodili Sava i Stevo Kovačević, zaposjeli su položaj iznad same kasarne. Sava je gromkim glasom pozvao neprijateljske vojnike na predaju. Onima koji nijesu vršili zločin obećao je da im se neće ništavljavo dogoditi. Prijedlog za predaju nije bio prihvaten - oružnici su iz kasarne otvorili puščanu vatru. Na to je puščana mitraljaska vatra boraca otvorena sa svih strana. Bilo je to u zoru 31. avgusta 1941. godine. U prvo vrijeme neprijatelj, zaštiteni zidovima tvrđave, naizgled uspješno je odolijevao. Ali, kada su naši pojaci ali vatru i bacili nekoliko bombi, jedan od pripadnika odbrane iz kasarne povikao je da hoće da se predaje. On je na ogradu kasarne istakao na štapu vezan komad bijelog platna. Bio je to stariji ovjek, zamjenik komandira domobrana Avdo Glavini.¹⁶¹ Za Glavinićem je išlo još

¹⁶¹ Zamjenik oružnički postaje u Lastvi Avdo Glavinić, kada je stigao u Trebinje, na sašlušanje pred ustaškim vlastima, izjavio je: »Dana 31. kolovoza 1941. u 6 sati (ujutru) počeo je napad na Lastvu osobito na kasarnu... Branili smo se oko pola sata, a na nas je navalilo oko 150 naoružanih ljudi. Istakli smo bijelu krpnu. Doveli su nas u Donju Lastvu. Oko 9 sati došla je lokomotiva sa službenim kolima iz Trebinja, otvorena je vatra iz vagona, a ustanici na njih i voz se vratio natrag, u Trebinje. Kada smo se predali Sava Kovačević nam je održao govor i rekao: Odvojite se oružnici na stranu, a vojnici na drugu stranu. Na žalost, vi ste primili oružje od jednog razbojnika Pavle Čačića, koji je drugi Sekule Drževića, da se borite protiv braće Srba i Hrvata«. (VII, kut. 220, br. reg. 19/2.)

Oružnici iz Lastve stigli su razoružani u Trebinje, ali Valent Raftinac nije prispio i ne zna se za njegovu sudbinu - javlja narednik Fistanović. (Arhiv VII, kut. 192, reg. br. 2/3-1.)

Oko 8 sati 31. VIII iz Trebinja su pošle ustaše u pravcu Lastve, koje su predvodili Mato Putić, Ivan Fistanović, Mustafa Beraković, Ibro Sabljić, Josip Jurković, Salih Zubčević, Muhammed Agbabović, Mustafa Kapetanović, Fazlija Arslanagić i Juso Jerković. Došli su do Arslanagića Mosta (5 km od Trebinja), ali se nisu usudili da idu dalje prema Lastvi, koju su gerilci već zauzeli. (Arhiv VII, kut. 220, reg. b. 37/8)

18 oružnika i domobrana. Me u njima nije bilo ustaša Mate Putiće, komandira žandarmerijske stanice (on je prije napada, sa još jednim ustašom pobegao prema Trebinju). Svi su obe ali da više nikada ne e stupiti u Paveli evu službu, i pušteni su da idu u Trebinje. U kasarni je zaplijenjeno oko 50 pušaka, 20 sanduka municije, 3 sanduka bombi, a u zgradi opštine radio-aparat, 3 pisa e mašine i dosta drugog pribora i opreme.

U vrijeme dok smo vodili borbu oko kasarne, u Gornju Lastvu je stigao i putni ki voz iz Trebinja. S ozbirom na to da je voz bio pun ustaša, Manojlo Bendera je, sa svojim borcima osuo po njemu mitraljesku vatru, na šta se voz vratio prema Trebinju. Razo arani zbog neuspjeha, borci su demolirali željezni ku stanicu i na nekoliko mjesta razrušili prugu u Donjem Grn arevu.

Poslije zauzimanja Lastve, ije je stanovništvo, pretežno bilo muslimanske nacionalnosti, Sava Kovačević se plašio da ne dođe do ekscesa sa mještanima, pa je borcima održao govor, zahtijevajući da se ponajprije podjednako disciplinovano prema srpskom i prema muslimanskom življu i njihovoj imovini. Iz naših redova oterao je borca Goluba Vujića, koji je pokušao da oplja ka tu u imovinu, kao i još neke parne are i one za koje se sumnjalo da bi mogli plja kati. Veliku ulogu u smrivanju muslimanskog življa svakako je odigrao Alija Čerimagić, maturant u italjske škole, tako da u borbama za zauzimanje Lastve nije došlo do sukoba, niti je poginuo neko od civilnog muslimanskog življa.

Zapovjedništvo 4. oružni ke pukovnije i pukovnik Pavelić, o zauzeću Lastve 31. avgusta 1941. godine kaže:

»Oko 6 sati nastala je pucnjava, oko sviju sela u Lastvi: Grn arevu, Gornje Sko egrmu, Župi . . . pucaju i iz karabina strojnih pušaka te teških mitraljeza . . . jedna grupa od 100 etnika sa više teških i lakih mitraljeza . . . sa iste strane oko 150 etnika, napadaju i postaju u kojoj je bilo 6 oružnika i 8 domobrana. Zamjenik postaje, vodnik Avdo Glavini je istakao na štapu platu, pošto im je zagaranovan život. Prepoznali su oružnici Sava Kovačević, komunisti kog prvaka iz sela Nudola i Vlada Šegrtu iz sela Aranđelova kao prvog komunistu. Od strane oružnika nije bilo gubitaka osim domobrana Valenta Rosinca. Oružnici su istog dana došli u Trebinje oko 15 sati.« (Arhiv VII - fond NDH, kut. 86, br. reg. 16/4).

Iako je bila oslobođena cijela teritorija opštine Lastva, morali smo se brzo povući u brdska sela i zbjeg Sko a gora (s. Dolovi, Zaslap i dr.), jer su jake italijanske snage krenule iz Trebinja za Lastvu. Mada je život Lastvana u slobodi ovog puta bio kratak, injenica da su borbe za oslobođenje Lastve bile uspješne i da su se u toj borbi iskazale vojni ke sposobnosti naših boraca gerilaca - oja ala je naše snage, privukavši veliki broj novih boraca.

Samo dan uoči te akcije izveden je napad ustanika na električnu centralu na rijeci Trebišnjici u Parežu (5 km uzvodno od Lastve). Naime, 29. avgusta 1941. godine ustanici iz sela Pareža, Dubočica i Lastve, napali su posadu od 19 domobrana koji su uvali ovaj objekat. Jedan domobran je ranjen, a ostali su se predali. Razoružani su i pušteni da preko Dubočica pođu za Trebinje.¹⁷¹

Relacija Grahovo - Bileća, Bileća - Trebinje i Trebinje - Lastva, bile su područje kojim je Sava Kovačević danonoćno vodio svoje borce, tražeći akcije i provodeći eli nu disciplinu i insistirajući da ga borci u svemu prate. Redale su se akcije: presretanje kolona, paljenje neprijateljeve tehnike, kidanje telefonskih i električnih vodova, rušenje pruga i mostova, trafo i železničkih stanica, svega što bi neprijatelja koliko-toliko zaustavilo, ili bar usporilo u pohodima na naše teritorije, u naselja,

na zbjegove. Svaka od njih za Savu je znaila pobjedu više, podsticaj da se ide dalje, da se u obraunu sa neprijateljem ne posustaje. Govorio je borcima:

- Moramo se pojavljivati tamo gdje nam se neprijatelj ne nada. Treba da nas se plaši, da nema mira ni danju ni no u, da ga iscrpljujemo i mu imo.

Tek što bi se jedna borba završila, im bi utihnule vatre i umorni borci prilegli - Sava je pripremao nove akcije.

Po etkom septembra 1941. godine Hercegovinu su okupirale regularne italijanske trupe. Promjene koje su u vezi s tim nastale, kao i razvoj događaja u susjednim oblastima, odrazile su se i na drugi tok ustaničkih borbi u ovom kraju. U tom reokupacije ustaške civilne vlasti su stavljene pod neposrednu kontrolu italijanske vojske, a domobranstvene jedinice i oružnici pod komandu Italijana. Razlog je, ponajprije, bio što su Talijani u eksponentima velikosrpske politike vidjeli daleko korisnijeg saveznika, nego što su to trenutno mogli da budu ustaše. U tom pogledu, ine i neke ustupke.¹⁸ Ministar unutrašnjih poslova tzv. NDH dr Andrija Artuković, izdaje nare enje 27. IX 1941. i zapovjest poglavniku: »Radi smirivanja pu anstva zabranjuje se postojanje divljih ustaša... pozvano je pu anstvo, koje je pobeglo u šume, da se vrati svojim domovima i da će im biti zajam eni životi i imetak...«. (Arhiv VII fond NDH, kut. 156, br. reg. 37/6).

Talijani su u Trebinju 17. X 1941. godine uhapsili nekoliko divljih ustaša me u njima i Nikolu Marlota, koji je vadio zlatne zube ubijenim Srbinima i prodavao ih Hugi Frančenski zbaranju u Trebinju. (Arhiv VII fond NDH, kut. 143-a, br. reg. 41/10).

U to vrijeme hercegovački ustanici bili su povezani samo sa oslobođenačkim snagama u Crnoj Gori, koje su tada bile u organizacijskom sređivanju, pošto su poslije julskih ustaničkih borbi, potisnute od jakih italijanskih snaga. Uvjerenom da su, bar privremeno, spriječeni ustaški pokolji, izbjeglo srpskom narodu nije ostalo ništa drugo nego da se ne ekaju i zimu vrati u svoja sela, u većini potpuno oplja kana i spašljena. Postradalom narodu nije bilo pomoći i niodakuda. O tome govori i dokumenat u kojem italijanska komanda u Trebinju, 31. oktobra 1941. godine interveniše kod velikog župana u Dubrovniku, navodeći da 800 duša srpskog življa u opštini Lastva »nije dobilo ni kilogram brašna - ni besplatno niti za pare«.¹⁹

Cijelog septembra i dijelom oktobra radilo se na konsolidovanju borbenih gerilskih (partizanskih) grupa, razređivanju planova obavještanja, mobilizaciji i pripremi ljudstva za veće i teže borbe. Prvi put je ovdje, krajem septembra, pomenuta riječ partizani i izgovoren bojni partizanski poklik »Smrt fašizmu - sloboda narodu!«. Sa vojno-politikog savjetovanja u Stolicama (održanog 26. septembra 1941) i do nas je stigao glas da će se borci Narodnooslobodilačke vojske od tada zvati partizani.

Po etkom oktobra 1941. godine, Italijani na više mjesta po inju akciju vane enja iz jama poubijanih Srba i organizuju njihove sve aane sahrane. Na pogrebu, koji je 5. oktobra obavljen u Trebinju, dr Novica

¹⁸) Veliki župan u Dubrovniku, A. Buć 25. septembra 1941. godine izvještava: »Danas sam dobio pismani nalog od italijanskog mjesnog zapovjedništva da se otvore sve gradišta nja ke crkve u Trebinju i kotaru, i da se u njima mogu vršiti obredi, s molbom na znanje.« (Arhiv VII kut. 235, reg. br. 17-12.)

Veliki župan je 7. oktobra izvjestio Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH - Zagreb: »Danas po talijanskim vlastima smo skinuli pokrivaće sa jugoslovenskih spomenika Njegoša i kipa slobode u Trebinju.« (Arhiv VII, kut. 236, br. reg. 9/2-1.)

¹⁹) Arhiv VII, kut. 221, br. reg. 9/5.

Kraljevi u svom govoru veli a Italijane, kralja Emanuela i Musolinija, a italijansku vojsku naziva »spasiocima Srba«. Iako su pogrebu prisustvovali i italijanski oficiri, sa komandantom mjesta pukovnikom Pinjatijem na elu, Novica je otvoreno napao tzv. NDH i Paveli a.

Zapovjednik oružni kog voda u Trebinju, 6. oktobra o toj italijanskoj ujdurmi izvještava:

»Danas su va eni leševi ubijenih gr koisto njaka ba enih u jamu kod Pridvoraca. . . prisustvovala je i italijanska vojska.. . od jame do groblja preveženi su u tri italijanska kamiona. Zvana su itavo vrijeme brecala. U estvovao je i njihov sve enik. Muslimani ni katolici nijesu bili, jer su im to sprije ili italijanske vojne vlasti. . . Vijenci sa trakama bili su ispisani irilicom. . .²⁰¹

NAPAD NA PUTNI KI VOZ I ELEKTRI NU CENTRALU U PAREŽU

Jedna akcija ustanika planirana je i u ast 24 - godišnjice oktobarske revolucije. Na odsjeku Korova Luka, ispod sela Pareža, presje ena je željezni ka pruga Trebinje - Bile a i napadnut putni ki voz na željezni koj stanici Parež. Poslije te uspjele akcije održani su zborovi i manifestacije, a u sumrak su zaplamsale vatre sa svih okolnih brda. Na taj na in su borci i narod obilježili svoje pobjede, odali priznanje Lenjinovom Velikom Oktobru.

Za organizaciju i uspješan ishod ove akcije zaslužni su Sava Kovarevi , Vlado Šegrt i Manojlo Bendera . U inili su sve da u tajnosti bude formirana jedna kombinovana eta od 70 boraca, ve inom lanova KPJ i SKOJ-a sa terena Grahova i lastvanske opštine, oja ana sa tri puškomitraljeza i jednim topom kalibra 37 mm. Manojlo je, sa svojim borcima, zauzeo položaje ispod elektri ne centrale kod sela Grn areva. Prije dolaska voza napali smo centralu, razoružali iznena ene žandare koji su je uvali, uništili elektri ne ure aje, turbine i ostalo. Kada je 6. novembra u 11,45 naišao voz, izvršen je zajedni ki napad.

Voz se zaustavio zbog prepreke ispred sela Parežana. Na Savinu komandu, cijela kompozicija je iz neposredne blizine obasuta koncentri nom vatrom sa obje strane rijeke Trebišnjice. Jedno odjeljenje italijanskih vojnika odmah je isko ilo iz vagona. Vojnici su zaledli oko pruge. Iz voza su poskakali i neki putnici. Me utim, kada su partizani iz zasjede izvršili juriš na voz mašinovo a, na koga niko od boraca nije obra ao pažnju, punom parom je vratio voz prema Lastvi, gdje su dva vagona iskliznula iz šina.^{21'} Italijani, koji su isko ili iz voza, brzo su savladani.

U izveštaju oružni kog voda iz Trebinja, poru nika Rup i a, kaže se da je straža davala oštar otpor sve »dok joj nije nestalo naboja«, a da je zatim pobacala puške u Trebinjčinju, kao što su to u inili domobrani i Italijani im su poskakali iz voza.²²⁾

U akciji kod sela Pereža (uzvodno 5 km od Lastve) poginuo je jedan italijanski narednik i jedan vojnik, dva su teže ranjena, a 7 ih je zarobljeno. Zarobljeno je i razoružano neprijateljsko obezbje enje na željezni kom mostu Korova Luka i u elektri noj centrali na desnoj strani

²⁰> Arhiv VII, kut. 143-a, br. reg. 19/4.

²¹⁾ Veliki župan, 7. novembra 1941. godine, izvjestio je Ministarstvo NDH u Zagrebu, »da je prekinut železni ki saobra aj Trebinje - Bili e, od 6. studenog 1941. godine; pokvarena elektri na centrala i vodocrpna stanica. Pri povla enju vlaka od Pareža do Lastve, vlak je stalno bio pod paljbom od Lastve, lokomotiva i dva vagona se prevrnuli i izgleda da ima mrtvih i ranjenih«. Arhiv, kut. 236, r.b. 51/2.

521   ²²⁾ Arhiv VII, kut. 143, reg. br. 47-12-1.

rijekе Trebišnjice (11 domobrana), kao i 14 žandara, koji su isko ili iz voza u trenutku napada. Zaplijenjen je i jedan puškomitraljez, 20 pušaka i nešto puš ane municije.

Prema izveštaju zapovjednika oružni kog voda iz Trebinja, transport je osiguravalo 15 italijanskih vojnika s jednim mitraljezom. U vozу se nalazilo još 40 žandarma iz 14. pješadijske pukovnije u Trebinju, koji su, pod komandom oružnika, vodnika Nikole Peri a, upu eni kao poja anje ustaško-domobranskim snagama u Gacko.²³ Zarobljeni italijanski vojnici potvrdili su da su se u vozu nalazila još 4 topa, oko 100 pušaka i jedan vagom topovske i puš ane municije.

U izveštaju zapovjednika oružni ke postaje Lastva, vodnika Vjekoslava Kureši a, kaže se da su 6. novembra 1941. godine u 11 asova »komunisti napali« putni ki vlak na željezni koj postoji Parež i da je jedan italijanski vojnik poginuo, dva vojnika teže i nekoliko civila lakše ranjeno, a da se potom vlak vratio u Lastvu, kojom prilikom su dva vagona polomljena a nekoliko je ošte eno. Da je oplja kana i ošte ena elektrina munjara u Parežu, koja je davala svjetlo Trebinju i Bile i, da je ošte en željezni ki most na Korovoj Luci i da je promet na pruzi Trebinje - Bile a potpuno prekinut; da su »zarobljeni 7 italijanskih vojnika, kao i naši koji su uvali elektri nu munjaru i da su ih poslije plja ke pustili.²⁴

Veliki župan iz Dubrovnika izveštava 10. XI 1941. godine o akciji partizana u Parežu 6. XI 1941. i kaže: »Voz koji je pošao iz Trebinja u 9,45, napadnut je u Parežu sa puš anom vatrom sa svih strana. Istovremeno je izvršen napad na našu vojnu stražu kod elektri ne centrale u Parežu. Komunisti su zarobili 14 domobrana i 8 Talijanskih vojnika. Pošto su im oduzeli oružje, pustili su ih, oni su stigli u Lastvu. Izjavili su da je napada a bilo 200 - 300 i da su imali dva baca a mina i protivavionski top, 4 strojnica i jednu protivavionsku strojnicu, da su im održali predavanje i da je najve i ideal komunizam za kojeg treba da se svi žrtvuju; i da se protiv njega ubudu e ne bore. Centrala i željezni ki most su ošte eni, te je prekinut saobra aj Trebinje - Bile a - Nikši .

S obzirom na to da je to bila prva oružana akcija na italijanskog okupatora na terenu Hercegovine u ovom grani nom pojasu, ona ima izuzetan zna aj za dalji razvoj NOB-a. Njom su ozna ene prve borbe protiv okupatora u Hercegovini.

OKRŠAJI SA ITALIJANIMA POD STRAŽISTENOM I VELJIM KUKOM

Novembarski dani bili su kišoviti i hladni. Magla, vetar i ledena kiša zasipali su Sko a Goru i ometali neprijatelja da prodre dublje. Na stupala je jesen, nose i kratko zatišje koje su borci Manojla Bendera a iskoristili za pripremanje za nove borbe. Morali su iznenaditi okupatora da on ne bi iznenadio njih. Nastavili su sa diverzantskim akcijama. Russili su mostove i komunikacije koje vode prema Bile i, Trebinju, Nikši u i Risnu, o ekiju i da odate nastupe najja e italijanske snage. Istovremeno, agitovano je u narodu da se ne kontaktira sa okupatorom i da se odbijaju popravke porušenih mostova i cesta.

Pogo eni sve ve im vojni kim uspjesima ustanika, Italijani pojavljuju akciju iš enja terena od partizanskih snaga. Za to su organizovane dvije motorizovane kolone: jedna iz Bile e prema Vilusima, i

522 ²³> Arhiv VII, kut. 143-a, reg. br. 47/12, i kut. 143, reg. br. 38/4.
²⁴ Arhiv vii, kut 143-b, reg. br. 46-8-1; kut. 221, reg. br. 14/6.

druga, nešto ja a, iz Trebinja preko Lastve - s namjerom da se spoje u Vilusima.

Kolonu iz Bile e, ja ine: 4 tenka, 2 motocikla i 4 kamiona pješadije sa oko 120 vojnika, do ekali su pod Stražištem Sava Kova evi , Mile i Milan Kilibarda sa borcima. Bio je to žestok okršaj u kojem su poginuli jedan okupatorski oficir i 3 vojnika, a 10 ih je zarobljeno. Iako desetkovana, italijanska kolona je nastavila prodor prema Nikši u, ali tamo nije mogla da stigne jer je naišla na razrušen i pregra en put. Kada je okrenula prema Trebinju, u selu Klobuku je naišla na dijelove Viluske i lastvanske partizanske ete, sa komandirima Jovanom R. Bulaji em i Manojlom Benderem na elu, i morala je da prihvati borbu. Iz tog okršaja partizani su izvukli ogroman plijen: 3 tenka, 3 kamiona, 2 motocikla, jedan laki minobaca , 2 puškomitrailjeza, 110 pušaka, 8 pištolja i dosta druge opreme. Poginulo je 11 italijanskih vojnika i oficira, a 77 ih je zarobljeno.²⁵¹

Tek što je završena ta borba, u kojoj partizani nisu imali gubitaka, stigao je izvještaj da se cestom Trebinje - Lastva kreće italijanska kolona ja ine: 16 kamiona, 4 tenka i 40 motocikla. Motociklisti su išli kao prethodnica i davali znak ostalima za nesmetano nastupanje. Iako nijesu o ekivali da ih partizani do ekati, Italijani su se kretali polako i oprezno, isturivši u prethodnicu 2 tenka okružena motociklistima. Komandiri Manojo Benderem i Stevo Kova evi , sa svojim dobro obu enim etama boraca, prosto su se sru ili sa Veljeg kuka na neprijatelja, onemogu ivši tenkove da se kre u i zauzmu polazne i pogodne položaje za borbu. Me u partizanima bilo je i onih kdoi su, umjesto oružja, kamenjem udarali po tenkovima. Posebno su se istakli borci Ilija Babi i Kosto Stija i . Kosto je kamenom razbio glavu okupatorovom vojniku i sa njega skinuo pušku i pištolj. O junaštvu pokazanom u ovoj borbi govori se i u izveštaju štaba Nikši kog NOP odreda:

*Pod Veljim kukom, (u selu Klobuku) zaplijenjen je dragocjeni ratni materijal: 21 motocikl (više od polovine sa prikolicom), 2 puškomitrailjeza, 22 puške, 1 revolver, oko 100 bombi, nekoliko sanduka municije i mnogo vojni ke opreme).²⁶

U prvi mrak, kada je borba potpuno prestala i Italijani bezglavo počeli u Trebinje, partizani su se okupili u Gornjem Klobuku, da prikupe ratni plijen. Na našu veliku žalost, vidjeli smo da je više od polovine toga ve bilo uništeno ili razgrabljeno. Kada je Sava Kova evi stigao u etu on je borcima umjesto o ekivane pohvale uputio oštре prekore što neprijatelja nisu gonili i tako mu nanijeli još ve e gubitke.

Slijede eg dana Sava je odredio Vasilija Kova eviša ila da, kao partizanski delegat, pregovara sa Italijanima o razmjeni zarobljenika. Pregовори су trajali dugo, jer Italijani iz politi kih razloga, nijesu htjeli razmjenu sa partizanima - koje nisu smatrali regularnom vojskom ve pobunenicima.

DRUGO OSLOBO ENJE TERITORIJE OPŠTINE LASTVA

Ohrabrene uspjesima postignutim u prethodnim borbama, partizanske jedinice su planirale još zamašnije akcije. Tako su za napad na neprijateljevo uporište u Lastvi odre eni Lastvanska eta i dijelovi Gra hovskog bataljona, oja ani sa dva tenka. Pošto je komanda italijanskog garnizona u Trebinju saznala da ja e partizanske snage pripremaju napad uz podršku tenkova, naredila je svojoj posadi da napusti Lastvu i

25) Zbornik NOR-a III/l, dok. br. 80 i 96.

26) Zbornik NOR-a, III/l, dok. br. 96 i 103.

povu e se u Trebinje. To je u inila i ustaško-domobraska eta, koja je obezbje ivala hidrocentralu u Parežu i željezni ki most na Korovoj Luci. Jedino se nije bila povukla posada žandarmerijske stanice u Lastvi, iako je, ponovo, pobegao ustaša, narednik žandarmerijske stanice Lastva, Mato Puti a.

ete koje su bile odre ene za napad na Lastvu i Parež prikupile su se u toku ko i 28/29. novembra 1941. godine, kod zgrade osnovne škole u Donjem Klobuku. No u, 29. novembra, Sava je izvršio smotru i izdao neposredno nare enje pred napad. Sava je iz pravca Vilusa stigao u tenku, odre enom za napad na Lastvu. To je bio prvi tenk, kojim je upravljao tenkista - italijanski zarobljenik Dino. U drugom tenku je bio Rade Jani i , narednik bivše jugoslovenske vojske, a tenkom je upravljao Dušan Krsti evi .

Lastvanska eta i dijelovi Dolovsko-nudolsko-zaslapske, Viluške, Spioske i Gornjopoljske ete, svi pod komandom Save Kova evi a, ušli su u Lastvu oko 9 sati 29. novembra 1941. godine. Odmah su zaposjeli željezni ku stanicu, poštu i druge objekte, porušili elektri nu centralu i željezni ki most iznad Lastve, te zapalili drveni pod na gvozdenoj upriji na Trebišnjici ispod Lastve. Posada žandarmerijske stanice zatvorila se u staru austrijsku kasarnu, ne prihvataju i poziv za predaju, iako je na kasarnu, iz neposredne blizine, ispaljeno nekoliko minobaca kih mina i vatrom iz partizanskog tenka kojim je rukovodio Sava Kova evi porušen krov, a zatim je uba eno i nekoliko bombi. O ekivali su pomo iz Trebinja, koja je stigla do gvozdene uprike ispod Lastve oko 14 sati. Na intervenciju ustaških vlasti, Italijani su prema Lastvi uputili odred pješadije oja an sa 8 tenkova. U napadu na Lastvu ranjeni su borci Mile Antunovi i Mi o Gubovi .

Na pogodnom mjestu, kod izvora Šanik ispod Donje Lastve, Italijani su, sa lijeve strane Trebišnjice do ekali partizanske tenkove i osuli po njima jaku vatru. Iako brojniji, italijanski tenkovi se poslje ovog tenkovskog dvoboja nisu usu ivali da pre u preko gvozdenog mosta na Trebišnjici, ve su se vratili u Trebinje. Žandarmerijska posada je u toku slijede eg dana nastavila da pruža otpor. Kada su vidjeli da im pomo ne dolazi, predali su se 30. novembra u 22 sata, tvrde i da su ih ustaše zavele.

U oslobo enoj Lastvi²⁷ održan je veliki narodni zbor 1. decembra 1941. godine. Pored oslobodilaca Lastve, u estvovalo je i stanovništvo.

²⁷> U izveštaju velikog župana župe Dubrava - Dubrovnik, Ante Baca, o zauzimanju teritorije opštine Lastva »od strane komunista«, kaže se daje 28. studenog 1941. godine, savezni ka italijanska vojska povukla posade iz Lastve u 18 sati iz nepoznatih razloga, da je po analogu Talijana povu ena satnja domobrana iz Pareža, koja je obezbje ivala elektri nu centralu, i da je ostalo 14 oružnika u postaji Lastva, koje su opkolili komunisti. On navodi: »Dne 29. studenog 1941. godine, komunisti su upali u Lastvu i izvršili napad na oružni ku postaju. Oružnici su primili borbu koja je trajala do 30. studenog do 22 sata, jer im je nestalo streljiva, a napada a je bilo oko 300. Napada i su, osim ostalog, upotrebilli i tenkove, te su sa jednim tenkom udarili na sama vrata dvořišta. Došlo je do, predaje oružnika. Nakon toga, oružnicima su izrekli presude. Vjekoslavu Kureši u i pomo nom oružniku Omeru Bajramovi u je izre ena presuda i odmah su strijeljani, a ostali su upu eni po dva na etiri strane sa objavama. Prema isaku oružnika, koji su prisjeli iz Lastve, komunisti imaju 30 motorbicikla, 5 kamiona 3 borna kola, što su zaplijenili od italijanske vojske kod Vilusa i tom prilikom zarobili 110 talijanskih vojnika. Komunisti su izjavili da pripremaju napad na Bile u, Trebinje i Dubrovnik. Zapovjednik im je Sava Kova evi poznati komunista iz bivše Jugoslavije.«

(Arhiv VII, kut. 237, reg. br. 11/4; kut. 78, br. reg. 8/5.)

Ante Bu veliki župan, u izveštaju od 3. prosinca 1941. kaže: da je »oružni ka postaja sa 11 oružnika na Grabu, udaljenog od Trebinja 15 km ve etiri dana opkoljena od komunista; kako nam javljaju u Trebinje je izbjeglo iz Lastve 229 porodica, sa 2.239 lanova obitelja, te je u ovome pogledu stanje upravo o ajno«. (Arhiv VII, kut. 237, reg. br. 11/4.)

Zapovjednik 4. oružni ke pukovnije, pukovnik Paveli , izvjestio je 4. XII 1941. godine Vrhovno oružništvo NDH o akciji komunista na Lastvu i kaže: »Napad na postaju

Na zboru je govorio Sava Kova evi o vojno-politi koj situaciju u nas i u svijetu i potrebi daljnje borbe protiv okupatora, odaju i istovremeno borcima priznanje za zalaganje i hrabrost iskazane u minuloj borbi. On je tom prilikom obavijestio okupljeni narod da je vojni sud osudio na smrt strijeljanjem dvojicu ustaša, Vjekoslava Kureši a i Omera Bajramovi a, a ostale oslobođio jer su bili zavedeni. Obra aju i se žan armima, Sava je naglasio da narod i njegova vojska ne e nikome oprostiti zlodjela, pa neka oni ubudu e ne dozvole da ih ustaše povedu za borbu protiv sopstvenog naroda.

Istog dana održaj je i zbor na kome je izabran narodnooslobodila - ki odbor opštine Lastva, koji je prestavljao prvu narodnu vlast. U odbor su ušli: Marko Sredanovi , Simo Babi , Alija erimagi , u iteljica Vu - kosava Šakoti , Radovan Gruba , Pejo Bako , Pavle Ninkovi i Miloš Šegrt. Bio je to prvi narodnooslobodila ki odbor u Hercegovini, u mjes - tu udaljenom svega 11 km, od jakog neprijateljskog garnizona u Trebi - nju. Narod je slušao odbor kao pravu vlast, i na svakom koraku se os - je alo da on djeluje. Odbornici su nabavljali hranu za vojsku, riješavali sporove, vodili o svemu ra una. Bilo je lakše ratovati kada je za le ima bila slobodna teritorija opštine, sa organima naše vlasti.

Sjutra, po oslobo enju Lastve, Sava Kova evi , tada komandant Nikši kog NOP odreda, formirao je Kombinovanu partizansku etu ja - ine 40 dobro naoružanih boraca iz sastava Grahovskog partizanskog bataljona.²⁸ etu je uputio u rejon sela Jasena, na cestu Trebinje - Bi - le a, sa zadatkom da se poveže sa partizanskim snagama trebinjskog i bile kog sreza, radi ovlađavanja pomenutim komunikacijama. Komandir ove ete bio je Stevo G. Kova evi , u itelj iz Grahova i lan KPJ od 1939. godine, a politi ki komesar Jovan O. Vuji i , tako e lan KPJ od prije rata.

U no i 2/3. decembra 1941. godine, napadnuta je žandarmerijska stanica u Jasenu.²⁹ Pod zaštitom artiljerijske vatre, žandarmi su se iz - vukli bez oružja, a partizani su upali u kasarnu i pokupili oružje i op - remu, a kasarnu zapalili.

Istovremeno s ovim napadom, došlo je do povezivanja s partizan - skim grupama i partijsko-politi kim radnicima na podru ju zavodske i ljubomirske opštine. Grahovska kombinovana partizanska eta posjela je položaje prema Trebinju i Arslanagi a Mostu i po ela da ruši put na odsjeku Jasen - Mosko. Rušenjem ceste Trebinje - Bile a, garnizon Bi - le a je bio odse en.

Lastva otpo eo je 29. studenog 1941. godine (u zoru), izvršilo je opkoljavanje 50 - 60 komunista. Borba je trajala do 30. studenog do 22 sata, kada su se napada i pove ali na 300 i sa tri tenka, tu su se oružnici predali. Komunisti su osudili na smrt i streljali vodnika Vjekoslava Kureši a i pomo nika Omera Bajramovi a. Napada e je vodio Sava Kova evi poznati komunista. Komunisti su zavladali Lastvom i postavili svoj red. Nisu dali nasilja protiv naroda pa ni muslimana, a niti vrše plja ku. Ostale oruž - nike oslobođili i pustili 2 prema Trebinju, 2 prema Grabu, 2 prema Boki, i 2 prema Grahovu. Tako je naša granica od Miruša pa sve do Bile e više u rukama komunista. Dao sam ispitati slu aj zapovjednika postaje Lastva, narednika Mata Putice, što se je u kriti nom momentu uputio u Trebinje. Oružni kog vodnika Vjekoslava Kureši a i pomo nog oružnika Omera Bajramovi a traži u pismeno pramaknu e». (Arhiv VII fond NDH kut. 143-a, reg. br. 45/7.)

²⁸> Stevo (Goluba) Kova evi a komandir ete, Vojnoistorijski glasnik br. 1/1970.

²⁹ Arhiv VII, kut. 237, reg. br. 11/4-2.

Op i povjerenik NDH kod 2. armije talijanske vojske dr A. Krdži izvjestio ie: »Dne 3. prosinca (1941) oružana postaja Jasen, tražila je pomo naših i talijanskih vojnih snaga, jer je ugrožena od odmetnika - komunista. Ova pomo nije pružena iz istih razloga kao i Lastvi i Grab - Zubci. Kako ova postaja nije dobivala pomo , a pritisak odmetnika je bivao sve ja i, to su se oružnici odlu ili na povla enje i 3. prosinca od 13 do 16 sati, izvršili su povla enje i svi stigli u Trebinje. Povla enje su izvršili bez oružja, ranije spremili jednim talijanskim kamionom, koji je prolazio kroz Jasen«. (Arhiv VII, kut. 61, reg. br. 42/7).

Jedino preostalo istureno ustaško-domobransko uporište na desnoj obali Trebišnjice, koje je zatvaralo pristup Trebinju od Lastve preko sela Necvije e i Zubaca, bio je Arslanagi a Most. Tu su se nalazile jake ustaško-domobranske snage, jedna oja ana eta pješadijskog puka iz Trebinja.³⁰ Jedan broj stanovnika Arslanagi a Mosta primio je oružje od okupatora i organizovano pomagao posadu. Bili su dobro utvr eni, a svi prilazi naselju efikasno su tu eni vatrom italijanske artiljerije sa položaja oko Trebinja i sa Golog brda.

Za napad je bila ore ena Lastvanska partizanska eta, pod komandom Manojava Bendera a i uz sadejstvo partizanskih snaga sa sektora Jasena. eta se 4. decembra prikupila u rejonu sela Necvije e i u napad krenula no u 4/5. decembra. Lastvanska eta je prišla selu Gorica i s le a napala posadu. Postavljene su kamene prepreke na nekoliko mjeseta na putu, u blizini sela Gorica, a vatra je organizovana tako da se te prepreke precizno tuku sa više strana - ukoliko neprijatelj pokuša da napusti Arslanagi a Most. Za sve vrijeme podilaženja i zauzimanja polaznih položaja za napad, jaka artiljerijska vatra sa Golog brda i Polica ometala je partizanske jedinice da se razviju za borbu. Osim toga, no je bila mra na, a zemljište nepovoljno za no na dejstva, što je uticalo da se eta povu e. Manojlo je, ipak, sa grupom boraca stigao gotovo na ulaz u Trebinje, do brda Gradina, i neprijateljevu posadu zasuo ru nim bombama i rafalima iz puškomitrailjeza.

Iste no i, dijelovi Zuba ke partizanske ete, napali su domobransku posadu kod vodovoda, kraj vrela Oko, sa lijeve strane Trebišnjice, u blizini Arslanagi a Mosta. Ni taj napad nije uspio. Ponovljen je i naredne no i, ali opet bez uspjeha, jer je objekat branjen jakom artiljerijskom vatrom. Poslije predaha od nekoliko dana, 19. decembra su ponovljeni napadi na oba objekta, ali ni oni, zbog nedostatka teškog naoružanja i sredstava za rušenje, nisu uspjeh. (Arhiv VII, kut. 61, reg. br. 33/3).

Slijede eg dana neprijatelj je izvršio prepad na zaselak Banjevce i zapalio ku e Ratkovi a. Partizani su imali nekoliko teže i lakše ranjenih, a narod je ispred stalne neprijateljske artiljerijske vatre bježao u brda.

Petnaestog decembra 1941. godine Vlado Šegrt, sekretar partijske elije na teritoriji Lastve, sazvao je partijski sastanak. Sastanak je odražan u zgradici pošte, u Donjoj Lastvi. To je bila prva prilika još od apriškog rata da se sakupe svi lanovi Partije, primljeni prije i u toku ustani ke 1941. godine. Partijsku eliju su tada sa injavili: sekretar Vlado Šegrt, Radovan S. Šakoti , Alija O. erimagi , Luka S. Sredanovi , Božo Marka Dereti , Sekule Sredanovi , Miloje L. Gradinjac, Milivoje D. Stija i , Slavko T. Stija i , Vuka Šakoti , Radovan M. Gruba , Manojlo J. Bendera , Simo V. Babi , Veljko J. Bendera , Ljubica T. Krivokapiš, Mi o D. Gobovi , Hamdija Šebovi - Mrvovi , Vule Sredanovi , Mitar Mrdi (primljen u Kom. Partiju Kanade) i Špiro Mrdi .

FORMIRANJE PARTIZANSKOG BATALJONA „LUKA VUKALOVI“³¹

Formiranjem štaba NOP odreda za Hercegovinu od 19. oktobra 1941. godine (komandant Uglješa Danilovi , politi ki komesar Petar Ili (Drapšin) i partijski rukovodilac Miro Popara), obrazovanjem okružnog

³⁰) Arhiv VII, kut. 246, reg. br. 44/1-2).

³¹) Bataljon je dobio ime po vojvodi Luki Vukalovi , koji je prvi zapalio varnicu, podigao narod i vodio ustanak u južnoj Hercegovini protiv Otomanske carevine od 1852. do 1862. godine. Ro en u Bogojevi Selu - Zubci (Trebinje) maja 1865 emigrirao je u Rusiju. Umro na Krimu, 1873. godine.

partijskog rukovodstva, u emu su dali pomo Partijski komitet KPJ i Glavni štab NOPO za BiH, stalno dobijanom pomo i od Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i razmještajem partijskih kadrova koji su izašli iz gradova - stvoreni su uslovi da se organizovanije pri e vojnim i politi kim pripremama za borbu protiv okupatora.

Na traženje Okružnog komiteta KPJ za Hercegovinu, krajem oktobra 1941. godine, Pokrajinski komitet Partije za Crnu Goru na rad u Hercegovinu uputio je: Puniš Perović u bileći, Petra Božović (Vojina Popović) u trebinjski, Stanka Burić u ljubinski i stolački, a u novembru i Blaža Šurić a u gatački rez.

Krajem septembra 1941. godine, po rezovima u isto noj Hercegovini formirana su tri teritorijalna partizanska bataljona. Treći bataljon je obuhvatao područje trebinjskog i ljubinjskog sreza. Štab bataljona su sa injavili: komandant Vlado Čerrić, poručnik bivše jugoslovenske vojske, zamjenik komandanta oko Skočevići, politički komesar Slobodan Šakota i zamjenik političkog komesara Rade Pravica. Sjedište štaba bilo je u selu Zagora, trebinjski rez. Ovaj bataljon nosio je naziv »Ne o Cabrinović« (do 5. marta 1942. godine).³²¹ Iz njega su, kasnije, proizašli bataljoni »Luka Vukalović« i »Šuma« (trebinjska).³³¹

Sedamnaestog decembra 1941. godine formiran je narodnooslobodilački partizanski teritorijalni bataljon »Luka Vukalović«. Sastav njegovog štaba: komandant Vlado O. Šegrt, iz sela Aranđelova, Lastva, lan KPJ od 1931. godine, zamjenik komandanta Luka S. Sredanović, maturovan u italijanske škole, iz sela Vučje, Lastva, lan KPJ od 1939. godine, politički komesar Stevo Bratić pravnik iz Trebinja, lan KPJ od 1937. godine, i zamjenik političkog komesara Jovan Ratković Crni, radnik iz sela Zaljeva, Zubci, lan KPJ od 1941. godine.

Sjedište Štaba bilo je u zgradama osnovne škole u Lastvi. Na zgradama se vila srpska trobojka sa petokrakom zvijezdom. Bataljon je »pokrivaoc« teritoriju lastvanske i zubačke opštine, kao i dio teritorije gradske trebinjske opštine i sela Necvije i Arslanagića Mosta, a od zavodske opštine sela: Dubovac sa Gluminom i Donje Vrbno.

Ime je oslobođena lastvanska i zubačka opština i formiran bataljon »Luka Vukalović«, odmah su isturene jače snage prema garnizonu Trebinje i držani položaji: Jasen, Glumina, iznad Arslanagića Mosta, vrela Oka, Golog brda, Gornjeg i eva, i prema Konavljanskim brdima, Jablan Dolu i Boki. Štab u Lastvi bio je udaljen 11 km od Trebinja, u kojem su bile italijanska divizija »Marke« i ustaško-domobranske snage.

I

FORMIRANJE OPERATIVNOG ŠTABA ZA HERCEGOVINU

Komandant Sava Kovačević i pukovnik Savo Orović došli su u Lastvu 3. januara 1942. godine. Sava je 1. decembra 1941. godine bio na sektoru Grahovo - Crkvica - Risan, gdje je vodio neprekidne borbe, sa borcima iz Nikšić kog NOP odreda.

Poslije velikih uspjeha koje su postigle jedinice Nikšić kog NOP odreda u sadejstvu sa hercegovačkim partizanima na terenu Grahova, Crkvica, Lastve (trebinjske) i u pravcu Trebinja i Dubrovnika, hercegovački NOP odred dao je predlog da se obrazuje jedno zajedničko vodstvo na terenu Hercegovine. Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku

³²¹ Nedeljko Abrinović rođen u Trebinju 1895. godine, tipograf, prvi atentator, bacio je bombu na vojvodu F. Ferdinanda 28. juna 1914. godine (Vidovdan) u Sarajevu. Umoren u zatvoru Terezijenštat (Austria) 1916. godine.

527   331 vidi: Slobodan Šakota, Vojnoistorijski glasnik br. 5/1954.

dao je saglasnost, pa je formiran Privremeni operativni štab NOP odreda za područje Hercegovine.³⁴ To je u injeno na savjetovanju, održanom 4. januara 1942. godine u Lastvi. U štab su izabrani: komandant Sava Kovačević, njegov zamjenik kapetan-pilot orkestra Puta, politički komesar Petar Ilić (Drapšin), njegov zamjenik Mile Kilibarda i vojni savjetnik pukovnik Savo Orović.

Pored njih savjetovanju su prisustvovali: Petar Komneni komandant Banjsko-vučedolskog partizanskog bataljona i Stevo Bratić, politički komesar bataljona »Luka Vukalović«. Savjetovanje je održano u zgradi osnovne škole u Lastvi (trebinjskoj) u prostorijama štaba bataljona »Luka Vukalović«. Operativni štab je iz Lastve djelovao od 4. januara do 6. marta 1942. godine, kada je premješten u selo Divin (Bileći).³⁵ U toj zgradi u Lastvi su bili štab bataljona »Luka Vukalović«, opštinski narodnooslobodilački odbor i Komanda mesta. Na školi se vila srpska trobojka sa petokrakom zvijezdom, srpskom i češkim. U Lastvi je organizovana i vojna ambulanta za prihvatanje ranjenika i bolesnih partizana. Njome je rukovodio Tripo Vujić, vojni službenik sanitetske službe bivše jugoslovenske vojske. Teški ranjenici su upućani u selo Riječane (srez Nikšić), gdje se nalazila prva bolnica sa četiri lekara.³⁶ Ova bolnica je osnovana 10. decembra 1941. godine, o čemu su na Vilusima donijeli odluku, Sveti (Pavia) Bulajić predsjednik opštine Grahova i delegati iz susednih opština. Oni su utvrdili organizaciju i način rada bolnice u selu Riječani. U njoj je bilo 20 kreveta, a bila je smještena u zgradi osnovne škole u selu Riječani. Imala je 4 kvalifikovana medicinska radnika: dr Jošana Bulajića, apsolventa medicine, Voja Čukanovića, Desa Kuja i (Romčević) i sanitetskog oficira Tripa Vujića.

Kada su oslobođili Lastvu - živopisnu varošicu nadomak Trebinja, kroz koju protiče Trebišnjica, dijeleći je na dva dijela povezana sa tri mosta - partizani su odlučili da tu drže veliki zbor sa narodom tog kraja. Nisu im smetali ni blizina neprijatelja, koji je stalno pucao iz Trebinja, ni ledene januarske kiše i susježnica. Iskorijenili su za to boži ni praznici koji su se uveliko slavili. Istina, rukovodstvo je zahtijevalo opreznost, svjesno injenica da kroz Lastvu prolaze željezni ka pruga za Bileći i Nikšić i glavni put od Trebinja, preko Vilusa, prema Nikšiću. To je važna komunikacija koju okupator nikako nije htio da izgubi i stima se ra unalo.

Bio je 5. januar 1941. godine, kada su se partizanske jedinice postrojile pred zgradom opštine. Stajali su u redovima odvojeni po vodovima, a oko njih je bila omladina i narod. Način da komanduje i raspoređuje ispred stroja dobio je Manojlo Bendera.

- Pozdrav nadesno - komandovao je Manojlo.

Osjetilo se da će prisustvovati neko od viših rukovodilaca. Ubrzo su stigli predvođeni Savom Kovačevićem. Manojlo krenuo ka njemu oštrim, vojničkim korakom, pozdravio ga i rasporetira.

Kad je primio raspoređenje, Sava priče bliže borcima i, koliko ga grlo nosi, povika:

- Smrt fašizmu!

- Sloboda narodu! - odgovorio mu borci u jedan glas, grmnuvši tako da zaje u lastvansku dolinu.

Poslijе ovako spektakularnog raspoređenja i smotre, narod se prikupi, s interesovanjem posmatrajući Savu, Vladu Šegrtu, Petra Ilića (Drapšinu), Doku Putu i Sava Orovića. Svi oni su govorili okupljenim borcima i

³⁴> Zbornik NOR-a IV/3, dok. br. 7.

³⁵ ³⁶ Zbornik NOR-a, III/1, dok. br. 126.

narodu o pravednoj borbi partizana, uspjesima koje postižu, bratstvu i jedinstvu koje šire me u Hrvatima, Muslimanima i Srbima, bojkotovanju izdajnika ma koje vjere i koliko vi eni gra ani bili, o pomo i koja je potrebna narodnooslobodila kom pokretu ovog kraja u ljudstvu, hranii, odje i itd. Cak i oni najskepti niji me u prisutnima uzvicima odobravanja su propratili ove istinite i iskrene rije i.

Petog januara 1942. godine, »uo i Badnjeg dana«, održan je miting naroda. Tu je nalaganje badnjaka obavljen u svemu po narodnom običaju, u prisustvu partizanskih jedinica. O ovom prastarom običaju i značaju Badnjeg dana, s obzirom na istrebljenje poturica u Crnoj Gori, kao izdajnica i »vražnjeg kota«, što je Njegoš opjevao u »Gorskom Vjenčcu«, govorio je pukovnik Savo Orović. Rekao je da borba protiv poturica neodoljivo podseća na »ovu borbu koju sada vodimo protiv fašizma i njegovih sluga - savremenih poturica«. Više od polovine boraca koji su ovdje bili prisutni poznavali su pukovnika Orovića, jer su u njegov puk u Boki Kotorskoj, prije rata, povremeno išli u rezervu. Svi su iz glasa povikali: »Živeo pukovnik Savo Orović!«

Ovaj osvijedočen rodoljub, već u odmaklim godinama, rekao je na kraju.

- Došao sam u partizane i stavio se pod komandu Save Kovačevića, hrabrog komandanta i uzornog organizatora ustanka kome ne samo da nema mane već on rukovodi ovom svenarodnom borbom kao da je završio najviše vojne škole.

U ime narodne vlasti, na ovom mitingu je govorio inžinjer Simo Babić, komandant Komande mesta Lastva. Zahvalio se borcima koji su oslobođili ovaj kraj i Operativnom štabu za Hercegovinu, kao organizatoru ovih borbi i poželio im nove uspjehe i svaku ratnu sreću. Pozvao je pripadnike svih naroda koji žive na ovom višenacionalnom tlu da budu međusobno prijatelji, da pomazu jedan drugoga u ovom zlom vremenu i da u ljudstvu, moralno i materijalno pomazu narodnooslobodilačku borbu, koja će svima donijeti slobodu.

NAPAD NA ITALIJANSKU MOTORIZOVANU KOLONU NA KLENKU

Poslije narodnog slavlja i svih govora, prešlo se na najneposrednije pripreme za izvođenje novih borbenih akcija. Vlado Šegrt (tada komandant bataljona »Luka Vukalović«) i Mato Antunović (politički komesar ete) krenuli su na sektor Mosko - Žudojevići, na putu Trebinje - Bileća. Poveli su jednu kombinovanu etu, sastavljenu od oko 50 partizana odabranih iz Grahovskog bataljona i bataljona »Luka Vukalović«. Tamo smo napali italijansku kolonu koja je išla iz Trebinja za Bileću. Rezultat borbe bio je: 14 mrtvih i 101 zarobljen italijanski vojnik.

Mi, partizani, dobro smo se pripremili za tu borbu. U samu zoru postavili smo zasjede na putu Trebinje - Bileća, između selena Klenka i Žudojevići. Prije podne je kroz zasjedu, dolaze i iz pravca Bileće, prošla kolona praznih kamiona. Oko podne je javljeno da se od pravca Trebinja ka nama kreće motorizovana kolona, prava ena pješadijom, koja ide na bliskom odstojanju. Zbog poledice išli su dosta sporo i na prvim serpentinama od Klenka naišli su na našu zasjedu. Prvi mitraljesci rafali paralisali su ovu snabdjevu ku auto-kolonu od 7 vozila, a partizanski jurčić potpuno je razbio etu iz sastava divizije »Marke« koja je kolonu pratila. Pored navedenih gubitaka u ljudstvu, zaplijenjeno je 6 kamiona i putnički automobil, 4 mitraljeza, 6 puškomitraljeza, 50 pušaka, mnogo

hrane i dosta opreme. Politi ke i moralne posljedice te pobjede bile su još ve e.³⁷⁾

Poslije borbe na Klenku, u selo Dubo ane su 6. januara 1942. godine, stigli iz Lastve Sava Kova evi i pukovnik Savo Orovi .

Tu je održan veliki skup vojske i naroda, i proslavljen je veliki uspjeh u razbijanju velike italijanske motorizovane kolone kod Klenka i zabiljavanje okupatorskih vojnika. Zaplijenjena hrana, ostale potrebe i vojna oprema bili su namijenjeni garnizonu u Bile i, za Boži . Na ovom sve anom skupu govorili su Sava Kova evi i pukovnik Savo Orovi . Sava je starom ratniku Radu An eli u poklonio pušku, u znak zahvalnosti za njegovo patriotsko i juna ko držanje.

PRVI PUCNJI ETNI KE IZDAJE

U no i 7/8. januara 1942. godine, Manojlo Bendera je odredio da po u kod Save Kova evi a, u ku u Rada An eli a, slijede i drugovi: Ljubo B. Kova evi (brat Savin), Milosav V. Aleksi , Dušan T. Aleksi , Slavo T. Stija i i Mirko J. Kruni . Svi su bili lanovi KPJ. Sava je saopštio odluku da se odmah po e na teren Ljubomirske opštine. Vo a je bio Manojlo Bendera . Zadaci su bili: da održavamo politi ke zbrove, povežemo se sa lanovima Partije i SKOJ-a i ispitamo stanje i odnos ljudi prema partizanima; da uz pomo tamošnjih lanova Partije i SKOJ-a, razbijemo i razoružamo žandarma Savu Kova a i poru nika Jovana Mišelji a, koji razbijaju narodnooslobodila ki pokret i odvra aju narod od ustanka. Oni su ljubomirsku opštinu, rekao nam je Sava, proglasili »svojom« teritorijom, pa je ne brane od Italijana, ve od partizana.

Na zadatku je Manojlova grupa krenula kasno u no . Išli smo po zamrznutom snijegu, ci i zimi i vjetru koji je zasipao lice i oružje pa huljicama snijega. Tišinu su razbijali samo rafali italijanskih mitraljeza, kojima su posade i posluge više rastjerivale sopstveni strah nego da bi kome u toj surovoj no i naudile. Promrzli, svratili smo u selo Vrpolje, u ku u Ljuba Miljanovi a, da se ogrijemo i okreplimo, a doma in nije bio kod ku e. Zatim smo svratili u ku u Krsta Dabovi a u selu Ukši e, gdje smo zatekli i Vida Kruni a. Odatile smo krenuli u partizansko selo Grkavce, u ku u Jova Grkavca. Tu smo stigli u zoru, 9. januara 1942. godine. Bio je seoski praznik. Stanovništvo nas je dobro do ekalo.

Jovo Grkavac, kao dobar poznavalač stanja na ovom terenu, rekao nam je da Sava Kova i Jovan Mišelji sa grupom istomišljnika još od prošle jeseni odvra aju narod od narodnooslobodila kog pokreta i borbe protiv okupatora. Ispri ao nam pojedinosti: došle te glavešine sa grupom etnika u selo Zvijerinu i tu se nadmetale u go vorništvu i bezo nom psovanju i klevetama komunista i svih uza njih. Uskakali su jedan drugom u rije i ne zna se ko je bio ve i psova i oštriji u osu ivanju ustanka i ustanika: Jovan Mišelji , Vjekoslav ura , samozvani vojvoda iz Ljubomira Sava Kova , Mato Mili evi , Spiro Dželletovi , Simo Savovi i Savo Vukovi . Ipak, u tome je me u njima prednja io dr Novica Kraljevi , i dalje ostaju i zagovornik saradnje sa

³⁷⁾ Veliki župan Dubrave - Dubrovnik, obavijestio je Vladu NDH u Zagrebu 6. sje nja 1942. godine: da su »napravljene velike štete od strane komunista na podru ju kotara Trebinje - srušili su oružni ke stanice Lastvu, Grab, Jasen, željezni ku prugu Uskoplje - Zavala i Hum - Trebinje; predlaže da italijanska vojska popali sela, da se bace bombe iz zraka. Jedino je poslednje u injeno te je imalo i nekog u inka. Ovakvo stanje je neizdrživo. Grad i kotar ostaju bez hrane i ogreva i to Trebinje i Bile a. Ide se u susret teškim danima koji donose: nemir, nerad, bolest i tešku glad i ogromnu štetu koju trpi država«. (Arhiv Vit, kut. 195, br. reg. 34/12).

Italijanima. U jesen su ljubomirsku opštinu posjetili Vidak Kovačević, pravnik i šef Kabineta bivšeg ministra poljoprivrede, i Lazar Trkulja, profesor bogoslovije, sekretar Zemljoradni ke stranke i delegat Draže Mihailovića. Na raznim skupovima oni su bezno klevetali Komunisti ku partiju, partizane i organizatore NOP-a, a veli ali kralja i Dražu, govore i kako e se »njegovo veli anstvo brzo vratiti iz Londona«.

Ova grupa se naročito okomila na poznate borce »strance«, podrazumevaju i pod tim komunisti ke voće koje su dolazile iz drugih krajeva - kao partijski i vojni instruktori.

Jovo Grkavac nam je, dalje, rekao da su etnici na jednom skupu imenovali Jovana Mišelji a za komandanta nekakvog njihovog puka (taj puk nikad nije formiran, niti je postojao). Svaki njihov skup razbijali su svojim djelovanjem lanovi Partije i SKOJ-a iz sela Grkavca. Istina, još nije dolazilo do oružanih sukoba, ali se i to svakog dana o ekivalo.

Nekoliko dana smo ostali u Grkavcima. Za to vrijeme Jovo Grkavac je otišao u selo Zagori i neka druga mjesta, da izvidi gdje se nalaze etnici. Prisustvovali smo i seoskom posijelu. Igralo se kolo i pjevane su partizanske pjesme. Dušan Aleksić je znao lijepo da pjeva uz gusle. Svi su se opustili uživajući u tim pjesmama i pjevanju. Ubrzo je sve to prekinuto pojmom dvojice etnika, koji su se šepurili sa kokardama na kapama. Im ih je primjetio, Manojlo ustade i povika:

- Što do oste da nam pokvarite ovo uživanje u slušanju juna kih pesama?! Vidi, vidi: okitili se kokardama! E, onaj ko je uz ovaj narod ne nosi kokarde, već crvenu petokraku.

Tako reče Manojlo, pa zamahuje rukom i za trenutim smrću kokarde s kapa i otjeri ih sa sijela.

Bila je to etnička izvidnica, poslata iz sela Begovića i Kule i Glavinića. Iz pravca tih selih ule su se etnički pesme. Krenulo je, kako usmeli, njihov etrdesetak prema Grkavcima. Opkolili su selo i jedan od njih povika iz svega glasa:

- Ko se nalazi u selu i ko je taj koji skida kokarde i progoni etnike?!

Ne slušaju i šta dalje etnici galame, Manojlo iza e i ku e, poput se na kamenu ogradi, koliko ga grlo nosi, viknu:

- Ja sam taj! Što hoće od mene, Kovačević i Mišeljić?

- S obzirom na to da nisu znali koliko ima partizana u selu, etnici nisu smjeli da otvore vatru na Manojla. Otišli su prema selu Ukšićima, i dalje pjevajući etničke pjesme i prijeteći partizanima da će oni ubrzati vratiti i pokazati im šta mogu. Mirko Krunic, koji je nosio puško-mitraljez, zamalo da ospe rafal po ovoj etničkoj koloni, ali ga u tome spriječe iše Mišeljić i Ljubo Kovačević.

Istovremeno, u Ljubomiru je pripreman zbor na kome je okupljenom narodu trebalo da govore Sava Kovačević i Savo Orović. Ova grupa etnika pokušala je da iznenadi partizane i rasturi narodni zbor. U tome nisu uspjeli.

Tu noć Sava i Savo su prenošeni ili u kuću i braće Jovana i Spasoja Zupčića, a sjutra rano Sava se vratio u Lastvu. Iz poštovanja prema Savi i Savu, braće Zubac su istakli partizansku zastavu na svojoj kući. Kasnije, kada su etnici zauzeli ovo selo, na braće Zubce i ostale partizanske porodice srušio se sav njihov bijes.

Savo Orović je ostao još nekoliko dana u ovom selu. Pokušao je da pregovara sa etnicima koji su mu se obraćali znajući ga kao pukovnika bivše vojske, ali mu nije uspjelo da se s njima o bilo čemu dogovori.

eta komandira Steva G. Kovačevića povučena je sa sektora Moskva - Jasen i upućena na teren Ljubomira. Stigla je i zanoila u selu Vrpolje,

kod ku a e ura i Miljanovi a. Tu je bilo oko 60 boraca. Naša grupa joj se priklju ila. eta je imala zadatak da pro e niz Ljubomirsko polje u pravcu sela Domaševa, što je negdje oko 15 km. Gaze i dubok snijeg, eta se kretala dosta neoprezno, ne o ekuju i da je u avari ima eka etni ka zasjeda.

Najisturenija etni ka patrola zahtjevala je da se partizani vrate odakle su i došli, ina e e pucati u njih.

Ne smijete naprijed! - povikaše etnici, na šta borci malo ustuknuše.

Tada pred borce istr a Manojlo Bendera i viknu:

Partizani, naprijed, za mnom!

Nije ni dovršio a neko, od rje ice Brove, pripuca i metak se, probivši tkivo ispod lijeve ple ke, zari u Manojla.

Tako su etnici, 14. januara 1942. godine, oko podne, prvim izdajni kim pucnjima ranili Manojla Bandera a, jednog od najboljih sinova naroda ovog kraja.

Teško pog o eni komandirovim ranjavanjem, partizani ga, sveg u krvi, uniješe u ku u Soraji a. Djeca pla u, žene nari u stari bogorade:

- Šta vam je, bra o, zar se me u sobom koljete, bratsku krv proljevate?!

Bilo je to jedno od teških ratnih iskušenja kad se ovjeku, za tre nutak, u ini da nema kud, kao tada Manojlovim saborcima ali, istovremeno, i svjetli trenutak, jer je svako od nas bio ispunjen ponosom i sre om što imamo takvog junaka i ovjeka za komandira. Mnogi od tih boraca nikada ne bi saznali koliko su snažni i hrabri, šta sve mogu da u ine i izdrže, da nije bilo revolucije u kojoj se sve to iskazalo.

Manojlo je trpio veliki bol, što se vidjelo tek po njegovim lijepim, umornim oima. Tješimo se: »Mlad je izdrža e«. Pokušava i da se nasmiješi, da podrži i ohrabri drugove koji su se okupili oko njega.

- Razi ite se, drugovi, vazduha mu treba, a moramo ga i previti, iskrvari e - vi e bolni arka.

- Nije to strašno, sila je on, sve e izdržati - tiho više za sebe kažu borci, tješe i se izlaze iz seoske sobice pune dima i mirisa krvi. Pomalo su i ljuti što ih, eto, jedna obi na bolni arka na silu odvaja od njihovog komandira baš kada su mu njihova pomo i podrška najpotrebniji, kao da bi ga svojom ljubavlju i poštovanjem njegovih rana oni mogli bolje i brže izlje iti od doktora.

Svla e odjelo sa Manojla. Ukaza se bijela košulja, a po njoj se razlila rumena krv i treperi nad srcem, po mladim juna kim prsima, kao da zbori. Škrgu e Manojlo zubima, bez jauka. O i mu sijaju i iz njih se vidi njegova riješenost da ozdravi i nastavi borbu, sada još žeš u, kad se neprijatelj otkrio i osilio.

To je bio prvi pucanj etnika na partizane u Hercegovini, pa smo tada, pored okupatora i ustaša, i etnike imali protiv nas.

Iz ku e Saraji a krenuli smo po dubokom snijegu i ci i zimi sa rannim komandirom na nosilima. Kožni opanci klize po snijegu, borci se sapli u i padaju, ali vrsto drže nosila. Pred njima prethodnica, za njima zaštitnica. Ne e lako dati svog ranjenog druga, moraju ga odvesti na sigurno mjesto, u Vrpolje.

Iz Vrpolja je upu en kurir - da obavijesti štab i Savu, kako su nas do ekah Ijubomirski etnici.

Operativni štab iz Lastve odmah je poslao sanitetskog oficira Tripa Vuji i a i apsolventa medicine Voja ukanovi a da pregledaju Manojla. Rekli su da je to teška rana i da Manojlo, za sada, ne smije da se pokre e. Jedna ja a jedinica obezbje ivala je Vrpolje i ranjenog ko

mandira od upada etnika. Savo Orovi je o tom doga aju u svom ratnom dnevniku zapisao.

» etnici su napali partizane i ranili Maja Bendera a. Danas rano, baš kada sam se umivao, naišla je Lastvanska eta Maja Bendera a. Ja sam požurio da im se pridružim, ali su oni brzo izmagili i, nekih pet stotina metara odatle, naišli na etni ku zasedu, koja je otvorila vatru i teško ranila komandira ete Maja Bendera a, koji je bio na elu.«

Povodom otvorene etni ke izdaje, u Lastvi (trebinjskoj) održano je vojno-politi ko savjetovanje, kome su prisustvovali: Slobodan Princip Seljo, lan Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, lanovi Operativnog štaba za Hercegovinu sa lanovima štabova hercegova kih bataljona i predstavnici štaba Nikši kog NOP odreda. Na tom savjetovanju, izme u ostalog, donijeta je odluka, da se odmah formira jedan udarni hercegova ko-crniogorski bataljon, partizanski.

Štab Prvog udarnog bataljona sa injavali su: komandant Vlado Še-
grt, politi ki komesar Stevo G. Kova evi , zamjenik komandanta Ljubo B. Kova evi , zamjenik politi kog komesara Milija Staniši , rukovodilac SKOJ-a i omladine Slavo Stija i , referent saniteta dr Safet Muji i in-
tendant Dušan Aleksi .

Iz partizanskih bataljona »Luka Vukalovi « i »Ne o abrinovi « formirana je eta u Lastvi, sa komandirom Nikolom Ljubibrati em i politi kim komesarom Asimom Zub evi em na elu. eti je pred školom u Lastvi, 20. januara, održao govor Sava Kova evi . Potom se eta uputila u selo Baljke (Bile a), gdje je 22. januara 1942. godine, formiran Prvi udarni hercegova ko-crniogorski partizanski bataljon, u iji sastav su ušle po jedna eta iz trebinjskog, nikši kog, bile kog i nevesinjskog sreza, a iz stola kog, mostarskog i gata kog sreza po jedan vod.

MILOŠ IGNJATOVİ

ETA NARODNE VOJSKE

U toku junskega ustanka 1941. godine, u isto noj Hercegovini su po svim selima i zbjegovima formirane ete narodne vojske. To je bila i jedna od glavnih osobenosti vojne i politi ke organizacije tog ustanka. O tome se u prvom izvještaju Uglje-

še Danilovi a, koji je, kao lan Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, u isto nu Hercegovinu došao po etkom septembra, izme u ostalog navodi:

»Jedina organizacija koja danas postoji u selima to je eta, u koju ulaze svi ljudi koji su u estvovali u borbama. Ceta se ne može smatrati kao gerilski odred, zato što svi ljudi u eti nisu spremni da se danas oružano bore protiv okupatora, zatim ve ina eta nije stvorena od strane gerilskih štabova i prema tome ne nalazi se pod njihovom komandom i, najzad, što je sastav ete takav (opšti) da bi njihovo iš enje bilo vrlo teško izvesti i od nama neprijateljskih elemenata, jer bi bilo okarakterisano kao cjepe ka akcija, a bez iš enja bilo bi nemogu e zavesti red i disciplinu i stavljanje pod komandu gerilskih štabova. Stoga mislim da bi etu trebalo i dalje zadržati i to danas kao jedinu organizaciju koja na selu postoji, dakle kao opštu politi ku organizaciju koja bi na svojim skupovima rješavala sva narodna pitanja. Kao vojna organizacija eta e biti samo u opštem narodnom ustanku. Kao organi narodne vlasti, ete bi na svojim skupovima birale odbore, narodne odbore...«

Pošto je eta jedna opštenarodna organizacija kroz koju je narod uništio ustašku vlast, to je ona jedina u pravu da reguliše kako unutrašnje odnose pojedinaca i grupa

tako i odnose itavog organizovanog naroda prema okupatoru. Svako zaobilazjenje te opšte narodne organizacije je, u stvari, izdaja koja omogu uje neprijatelju da uspostavi punu vlast nad narodom. Zaštita naroda od takvih izdajnika je dužnost eta, isto kao što joj je dužnost oružana odbrana slobode od sluga talijanskog fašizma (ustaša).«

O etama narodne vojske, kao samonikloj vojnoj i politi koj organizacijski hercegova kih ustanika, u ljetu 1941. godine, govori se i u drugim izvještajima iz tog vremena, kao i u nekim radovima i sje anjima neposrednih u esnika tih burnih doga aja, poslije rata objavljenim u raznim listovima, asopisima i zbornicima. To je potpuno razumljivo kada se ima na umu injenica da su te ete u prvim ustani kima danima odigrale izuzetno zna ajnu ulogu - u zaštiti srpskog stanovništva od ustaških pokolja i u rješavanju mnogobrojnih pitanja vezanih za život stanovništva, jer druge vlasti na oslobo enoj teritoriji nije ni bilo. Me u tim, prvi ozbiljniji okršaj sa ja im ustaško-domobranskim i talijanskim snagama otkrio je i krupne organizacione slabosti eta narodne vojske i nametnuo prijeku potrebu formiranja ne samo štabova narodne vojske, koji bi objedinjavali i uskla ivali dejstva seoskih eta na širem prostoru, nego i stvaranje vrše organizovanih, disciplinovanih i pokretljivijih terenskih eta, koje bi se stalno nalazile pod oružjem i angažovale tamo gdje se ukaže potreba.

Ve u julu 1941. godine, na teritoriji nevesinjskog sreza formirane su dvije takve ete: eta Dušana Brstine i Površka terenska eta. Ove ete su, u stvari, bile prete e docnjih teritorijalnih partizanskih bataljona »Bišina« i »Petar Radovi«.

Kako je došlo do formiranja Površke terenske ete?

Ocenivši da su zlo ina ki postupci ustaša prema srpskom stanovništvu glavni uzrok junskog ustanka, okupatori su prinudili vladu »Nezavisne Države Hrvatske« da, 27. juna, uporedo sa koordiniranom vojnom akcijom talijanskih i ustaško-domobranskih snaga, preduzetom radi gušenja ustanka, izda »Izvanrednu zakonsku odredbu«. Tim aktom su, privremeno, obustavljeni pokolji srpskog stanovništva u tzv. NDH. Svu vlast u Hercegovini preuzeo je Pavelić specijalni opunomo enik, general Lakša, koji je 28. juna izdao proglašenje u kome se srpskom stanovništvu Hercegovine »garantuje li na i imovinska sigurnost«. Privremeno je obustavljen »rad« ustaških logora u Gacku i Nevesinju i pušteni su na slobodu svi zatvoreni Srbi u Mostaru, Nevesinju i Gacku.

Pod uticajem tih mjera i uslijedjenjavanja junskog ustanka, stanovništvo nevesinjsko-gata ke Površi, ranije izbjeglo u zbjegove, po elo je da se sredinom jula oprezno vra a svojim ku am, ali se nije odazvalo i pozivu generala Lakše - da u odre enom roku predra oružje. Istina, bilo je prijedloga da se skupi nešto starih pušaka i revolvera i da se to predra na zahtjev ustaške vlasti, ali su mla i ljudi i te prijedloge energetično odbili. O tome se u pomenutom izvještaju Ugleše Danilovi a isti e:

»Srpsko stanovništvo, koje ini ogromnu ve inu u isto noj Hercegovini, neprijateljski je raspoloženo prema okupatoru, vidi u njemu glavnog krivca za pokolj nad Srbima i ne pomišlja da se razoruža. Ono gotovo i ne silazi u gradove, nije voljno da prizna nikakvu vlast otuda. U nekim selima se još uvek nalaze straže koje održavaju ete...«

Dok su mla i ljudi, tragaju i za oružjem, odlazili u Crnu Goru da ga nabave, ne pitaju i za cijenu, dotle su stariji i trezveniji ljudi tražili »modus vivendi« sa muslimanskim stanovništvom susjednih sela, pa i sa domobranskim komandama, jer je kosidba sijena, bez koje se borba za život naroda ovog podruja ne može ni zamisliti, uveliko kasnila.

Pošto su ari (sjenokosi) srpskog življa nevesinjsko-gata ke Površi i Muslimana iz Bor a, Ravni, Vratnice, Dobropolja, Bahora i Mr eno-

vi a bili izmiješani, to je sredinom jula održan sastanak predstavnika jednog i drugog stanovništva u Gornjim Bodežtimu (prema izvještaju komandira žandarmerijske stanice u Šipovici, Marijana Banovca, na tom sastanku je prisustvovalo oko 60 ljudi), na kome je postignut sporazum da se obuzdaju razbuktale šovinističke strasti i spriječe dalji bratobila ki pokolji, kao i da se ponovo uspostave dobrosusjedski komšijski odnosi, koji će omogućiti kosidbu sijena i obavljanje drugih poljoprivrednih radova na izmiješanim posjedima. Zahtjev komandanta Banovca da ustanici odmah predaju oružje, razumije se, nije prihvaen, ali to nije omelo postizanje pomenutog sporazuma, jer se znalo da ustanici ni pod kojim uslovima neće predati oružje.

U nevesinjsko-gata koj površi tako je došlo do svojevrsnog oružanog zatišja, koje je omogućilo ljudima da se vrate svojim svakodnevnim težama poslovima. Međutim, budući i da se ustaškoj vlasti poslije masovnih junskih pokolja srpskog stanovništva nije moglo ni smjelo vjerovati - na sastanku predstavnika seoskih eta narodne vojske je govoreno da te jedinice i dalje budu u punoj borbenoj pripravnosti. Dogovoren je i to da se od izabranih dobrovoljaca iz svih sela Površi formira jedna terenska eta, koja će se stalno nalaziti pod oružjem i na širem području vršiti sve one zadatke koje su dotad obavljale seoske ete u okviru svojih sela.

U duhu tog dogovora, na skupu dobrovoljaca iz svih sela Slivalja, Dubljevića, Jugovića, Kokorine, Ribara, Polica i Kruščice, održanom u drugoj polovini jula 1941. godine, formirana je Površka terenska eta, koju je sa injavalo 29 naoružanih boraca. Za njenog komandira izabran je narednik bivše jugoslovenske vojske, Blagoje Stanić, tada pod jakim uticajem svoga rođaka Živka Vukovića, lana KPJ iz Mostara (Blagoje Stanić se u jesen 1941. godine, bez kolebanja, opredijelio za NOP). U proljeće 1942. godine, neko vrijeme bio je politički komesar Dubljeva ke partizanske ete, ali se docnije pokolebao i prešao etnicima; sada u emigraciji). U eti je od prvog dana zavedena stroga vojnička disciplina, jer su na zajedničkom sastanku usvojena pravila ponašanja i disciplinske kazne, poput onih u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, s tim što je kao najteža kazna predviđeno isključenje iz ete. Neposredno poslije formiranja, eta je položila zakletvu: komandir je zaklinjao borce upravo onako kako što je Serdar Vukota u »Gorskom vijencu« zaklinjao Crnogorce.

Osnovni zadaci ete bili su:

- obezbjeđenje selu Površi od iznenadnih upada ustaških razbojnika, u saradnji sa seoskim etama narodne vojske;
- pružanje neposredne pomoći etama narodne vojske u rješavanju svih onih pitanja koja se nisu mogla riješiti u okviru jednog sela i koja su zahtijevala angažovanje ljudi sa šireg prostora;
- zaštita ljudstva koje obavljaju kosidbu i druge poljoprivredne radeve, kao i obana i stoke na pašnjacima;
- spriječavanje samovolje pojedinaca i naoružanih grupa koje su u Površ dolazile i iz drugih krajeva i zaštita muslimanskog stanovništva iz sela Ravni i Jugovića;
- razvijanje svestrane izvještajne i obavještajne djelatnosti preko stanovništva, kako bi se isključila mogućnost iznenađenja;
- rješavanje svih gorućih pitanja koja je ratna situacija postavljala, narođeno ito pitanja vezanih za smještaj i ishranu izbjeglica i vojske;
- staranje o racionalnom korištenju postojećeg oružja (dok su se borci koji su držali dominantne položaje, straže i zasjede povremeno smenjivale, oružje se tamo stalno nalazilo) i nabavci novog;

- prihvati i zaštita aktivista NOP-a koji su izlazili iz gradova ili dolazili u Površ iz drugih krajeva zemlje;
- kidanje saobraćajnih veza između neprijateljevih garnizona i vršenje demonstrativnih napada radi demoralizacije protivničkih snaga;
- priticanje u pomoć napadnutim selima susjednih područja, itd.

Izvršavajući navedene zadatke, eta je neumorno manevrisala po selima Površi. Pojavljivala se, aš u jednom, aš u drugom selu, strpljivo izbjegavajući oružane sukobe sa proustaškim grupama iz susjednih sela. Time je, u stvari, bila pouzdan garant sprovođenja pomenutog sporazuma postignutog u selu Bodežištu. Međutim, Marijan Banovac je sredinom jula sa svojim žandarmima i proustaškim grupama iz Gornjeg Bora, upao u Izgore i popalio zaseoke Grab, Slavigor, Crni Potok i Borje, pa je eta demonstrativno pokazivala neprijatelju da će prilikom svakog upada u ustanička sela naići na organizovan oružani otpor.

U više mahova eta je ilegalno boravila u Donjem Boru, koji se nalazio pod kontrolom ustaške vlasti, a pojavljivala se i u Zelengori, za koje ima žan armerijske stanice u Šipovici. Upućivane su i pismene poruke komandirima okolnih žandarmerijskih stanica sa upozorenjem da sa svojim ljudima ne zalaze u ustanička sela. Iz jednog izvještaja ustaškog povjereništva u Kalinoviku, pisanog 31. jula, vidi se da su ustaške pristalice precjenjivale borbenu snagu eta. U tom izvještaju se, naime, kaže da je upravo toga dana došao u Kalinovik imam iz sela Mjedenika, Uzeir Delalić, i, pored ostalog, izjavio: »Na području od sela Plužina prema Gacku, i to u selima Dubljevići, Slivlja, Kokorina, Jugovići, Vrbovac i Bodežište, ponovo se priprema ustaničak, s namjerom da se na srpski Ilindan napadnu muslimanska sela u Gornjem Boru...«. U izveštaju se, kaže da je Delalić tražio najhitniju pomoć u municipiji.

Kao što se iz citiranog izvještaja vidi, pojava Površke terenske e-te snažno je psihološki dejstvovala na proustaške elemente, obuzdavajući njihova pogromaška zalijetanja u okolna srpska sela. Na drugoj strani, pojava ove e-te podigla je borbeni duh i riješenost pobunjenog naroda da do kraja istraže u neravnopravnoj borbi protiv kvislinške vlasti i njene gospodara. Uvjeren da će ga, u slučaju neprijateljevog napada, terenska eta braniti krajnje pozrtvovano, narod Površi je primao njene borce kao najdraže goste, tako da u pogledu ishrane i smještaja boraca nije bilo problema.

Gotovo svakodnevno eta je imala kontakte sa pripadnicima svih nacionalnosti koje žive u ovom kraju (Srbima iz Površi, Hrvatima koji su iz južne Hercegovine izgonili stoku na Morine i Muslimanima iz Bora, Jugovići i Ravni), ali sve vrijeme svog postojanja nije napravila ni jedan nacionalistički eksces. Naprotiv, njeni borci su suzbijali revanšističke težnje pojedinaca i grupa, zalažući se za ponovno uspostavljanje dobrosusjedskih odnosa između Srba, Hrvata i Muslimana i o uvanje reda i mira. Jednog dana eta je na Vranjskom dolu postavila zasjedu komandiru žan armerijske stanice u Šipovici, Marijanu Banovcu, ovjeku koji je sistematski radio na rušenju dobrih odnosa između Srba i Muslimana ovoga kraja. Međutim, ovaj lukavi ustaški razbojnik naišao je na zasjedu okružen ne samo svojim oružnicima, nego i većom grupom civilnog stanovništva. To mu je spasilo glavu. Borci nisu mogli da pučaju na njega, da ne bi pobili nedužno stanovništvo.

Za korektan odnos Površke terenske e-te prema muslimanskom stanovništvu najveća zasluga pripada Vulu Skoku i Živku Vukoviću, iji je uticaj na cijelokupan rad e-te bio od presudnog značaja. Pored njih, osjećao se i uticaj Živote Neimarovića, koji je povremeno dolazio u Površ. Oni su uporno isticali da se ne smije poistovjećivati s musliman-

sko i hrvatsko stanovništvo sa ustaškim kolja ima, da ne treba ubijati obi ne domobranske vojнике koje Paveli silom šalje da guše narodnu bunu, da treba uvati ast, ponos i dostojanstvo ne samo ete, nego i naroda od njih je pripadnika ona formirana, da treba na i puta i na ina da se razgovara sa poštenim Muslimanima i Hrvatima ne samo o uspostavljanju snošljivih komšijskih odnosa, nego i o zajedni koj borbi protiv stranih zavojeva a, kao što je to bilo za vrijeme Uloškog ustanka 1882. godine.

Zahvaljuju i pregala kom radu ovih ljudi, cijelo ljeto ratne 1941. godine u Površi je vladao relativan mir. Kosidba i žetva obavljane su gotovo bez ikakvih smetnji. Ljudi su neko vrijeme slobodno odlazili u muslimanska sela Bor a, da bi nabavili drvo za ogrijev ili samljeli žito. Iako i kada je drugom polovinom avgusta, situacija na susjednim područjima počela da se zapliće i muti, u Površi je vladao mir. Istina, Površka terenska eta u estvovala je u kidanju saobraćajnih veza između Nevesinja i Gacka, ali ne i u napadima na autobuse i druga vozila.

U to vrijeme, plamen ustanka je zahvatilo cijelu istočnu Hercegovinu, pa i gata ki kraj. Krajem avgusta na gata ki teren stigao je Nikšićki gerilski odred (oko 80 naoružanih boraca), koji je odmah, u saradnji sa gata kim ustanicima i borcima iz Pive, Golije i Banjana, otpočeo pripreme za napad na Gacko i druga neprijateljeva uporišta. U sklopu tih priprema, napadnute su i likvidirane ustaške posade na Kobiljoj glavi, Stopenju i Nadinićima, dok je satnija koja je držala selo Fojnicu, ići se komandir, inžinjer Milan Javor, povezao sa ustanicima, i dalje tamo ostala. Time je ustaško-domobranski garnizon u Gacku bio blokirana sa svih strana.

Suočen sa odlučnošću u ustanika da napadnu Gacko, komandant opsjednutog garnizona, bojnik Fuad Muslović, zatražio je hitnu pomoć iz Nevesinja i Gornjeg Bor a. Tako su prema Gacku, 5. septembra, nadirale jake ustaške snage iz Gornjeg Bor a, pravcem Vranjski do - Duga Rudina - selo Gračanica, a domobranske jedinice sa raskrsnice puteva kod sela Plužina u zahvalu komunikacije Nevesinje — Gacko. Naime, im je primio pomenuti zahtjev, komandant nevesinjske domobranske brigade, pukovnik Franjo Šimić, krenuo je sa glavnom kolonom, oko dva bataljona, pješadije, ojačane vodom brdskih topova prema Gacku, u zahvalu komunikacije, uputivši jedan ojačani vod sa Vranjkušem preko Morina i planine Javora ka selu Slivljima radi boje noge obezbjeđenja glavne kolone.

Glavnina Šimićeve kolone se bez smetnje kretala komunikacijom Nevesinje - Gacko, jer su ustanici ete iz Brata a, Zaloma, Koleška, Ljeskovog Duba i Fojnice ostale potpuno pasivne. Izgleda da se o tome pukovnik Šimić, preko komandira domobranske ete u selu Fojnici, Milana Javora, sporazumio sa grupom ustanika kapetana Vladislava Hamovića i poručnika Mihajla Koprivice, koja se kretala na ovom terenu, kao i sa bivšim prvacima Zemljoradničke stranke, Petrom Samardžićem i Jovanom Draganićem. Na ovakav zaključak upućuju jedan Šimićev izvještaj iz tog vremena, u kome se za pomenutu grupu, između ostalog, kaže:

»Stekao sam uvjerenje da ova grupa ne želi imati ništa zajedničko sa grupama plja - kaša (Šimić tako naziva Nikšićki gerilski odred sa kojim su se nalazila i dva lana Okružnog komiteta KPJ za Nikšić, Krsto Popivoda i Veljko Zeković, prim. MI), već se je odmetnula samo zbog zaštite života, porodica i imanja, a da je riješena potpomoći red i poređak ukoliko im se garantuje opstanak. Može se dogoditi da će, eventualnim uvođenjem ravnopravnosti za pravoslavni živalj, ova grupa doprinijeti uspostavljanju reda«.

Šimi eva glavna kolona je bez ikakve borbe stigla u rejon sela Fojnice, 5. septembra oko 13 asova.

Me utim, Površka terenska eta, koja je bila pod uticajem komunista i simpatizera KPJ, nije dozvolila Šimi evom bo nom obezbe enju da sa oružjem prodre u Gacko. im se saznalo da »domobranska vojska nastupa preko Morina ka selu Slivljima«, Površka terenska eta i svi naoružani borci seoske ete Slivalja, zaposjeli su pogodne položaje na planini Javoru. Odatle su uputili poruku domobranima da se vrate, jer e, ukoliko nastave pokret, nai i na oružani otpor. Komandir domobranskog voda je, me utim, zatražio pregovore, ra unaju i da e bez teško a dobiti odobrenje da mirno pro e prema Gacku, kao i glavnina Šimi e ve kolone, ali se prevario. Na pregovorima, koje su u ime ustnika vodili komandir Površke terenske ete Blagoje Stani i komandir seoske ete narodne vojske sela Slivalja Luka Ajkalo, re eno mu je da se na položajima isto no od sela Slivlja nalazi veliki broj Crnogoraca, koji ne e dozvoliti domobranima da »nesmetano idu u pomo opsednutim ustašama u Gacku«. Pošto je on i dalje uporno isticao da, uprkos svemu, njegova jedinica mora izvršiti dobijeni zadatak, ustani ki komandiri su se poslužili lukavstvom kako bi bez borbe došli do velike koli ine oružja. Poslije kra e konsultacije, rekli su domobranskom komandiru da njegova jedinica može mirno pro i kroz površka sela samo pod zaštitom eta narodne vojske toga podru ja. Kada je on, nemaju i drugog izbora, na to pristao, pomenuti ustani ki komandiri uputili su zaobilaznim putem desetak ustnika prema Vodicama, sa zadatkom da na isto nom rubu Slivskog polja posjednu pogodne položaje, pa kada se kolona domobrana i ustnika koji e ih pratiti spusti u polje, da otvore što ja u vatru - pucaju i, razumije se, uvise.

Ova zamisao je uspješno realizovana. Domobranski vod, koji se do tada kretao u strelja kom stroju, svrstao se u kolonu i, pra en sa obje strane naoružanim ustanicima, mirno prešao kroz selo Slivlje. Ali, kada se ova mješovita kolona približila Vodicama (esma na isto nom rubu Slivskog polja), odjeknuli su plotuni. Domobrani i ustanci potražili su zaklone tamo gdje se ko zatekao. Ubrzo se odnekud pojavio Vidak Draškovi, borac ustani ke ete sela Slivalja i glasno raportirao svom komandiru Luki Ajkalu da se ispred kolone nalaze Crnogorci, koji mu potru uju da e, ukoliko kolona nastavi pokret, pucati ne samo na domobrane, nego i na ustnika koji ih prate. Radi toga su Blagoje Stani i Luka Ajkalo predložili da se kolona vrati natrag u selo, ali su se još uvjek kolebali kako da pristupe razoružavanju domobrana. Treba re i da je odmah prilikom ulaska u selo, jedan domobranski vojnik rekao grupi ustnika da grieše što dozvoljavaju domobranima da s oružjem odu u pomo neprijatelju, a protiv ustnika. To je uticalo na odluku. Od domobrana je zatraženo da polože oružje i ne ginu uzalud, što su oni bez otpora u inili: predali su 50 pušaka i 3 puškomitraljeza, kao i veliku koli inu puš ane municije i ru nih bombi. Komandir voda se opirao da preda svoj pištolj, isti u i da ne e da upravlja ast domobranskog oficira. Komandiri ustani kih eta, nijesu htjeli da upotrebe silu, pa je ovaj domobranski oficir zadržao svoj pištolj. Za razliku od drugih slu ajeva, gdje su zarobljeni domobrani syla eni do gola, ovog puta im ništa sem oružja nije oduzeto. Naprotiv, ispra eni su poslije bogatog goš enja u selu Slivljima, kao gosti koji su doma inima u inili veliku uslugu - besplatno im poklonili toliko oružje. Domobranski vojnik koji je posticao ustrike da se ne kolebaju, ostao je kod Vasa Ignjatovi a i Luke Ajkala u selu Slivljima sve do pred kraj 1941. godine, kada je otišao svoj ku i, okolinu Bjelovara.

Obaviješten o ovom događaju, pukovnik Šimi je ultimativno zatražio da se oduzeto oružje odmah vrati, preteći da će u protivnom napasti i popaliti cijelu Površ. Taj zahtjev podržala je i pomenuta grupa kapetana Vladislava Hamovića, kao i neki stariji ljudi iz susjednih sela, pa i iz samih Slivalja, jer se, navodno, samo na taj način može sprijeći stradanje: nedužnog stanovništva. Svi ti zahtjevi su odbijeni. Umjesto vraćanja zaplijenjenog oružja, preduzete su opsežne mjere za odbranu sela i zatražena pomoć od susjednih etno narodne vojske, koja je ubrzo stigla. Terenska etna Dušana Brstine iz Nevesinja i etna Vasa i Rista Kovacića iz Koleška, koje su odmah stigle u selo Slivlje, ostale su тамо sve dok nije prošla neposredna opasnost. Vjerovatno obaviještena o tome, Šimi je evakuirala kolona je produžila pokret prema Gacku, ispalivši prethodno nekoliko artiljerijskih granata u pravcu sela Slivalja.

Poslije reokupacije isto ne Hercegovine od jedinica talijanske 2. armije, ubrzan je proces unutrašnje diferencijacije u svim etama narodne vojske ovoga područja, koje se postepeno reorganizuje u partizanske e-te i bataljone ili, pak, pristupaju etni komunitetu Draže Mihailovića. Taj proces je zahvatilo i Površku terensku etnu. Većina njenih boraca, sa komandirom e-te Blagojem Stanićem na čelu, opredijelila se za narodnooslobodilački pokret. Međutim, nekolicina boraca se zalagala za prihvatanje nacionalističko-etalničke koncepcije, zbog čega je došlo do rascrepanja. Eta je ubrzo prestala da postoji.

I poslije toga, borci ove e-te izvršavali su najopasnije zadatke. Tako, na primjer, kada je, sredinom novembra 1941. godine, došao u Površ Vojislav Šimić sa svojim maloletnim sinom i izrazio želju da se preko terena Donjeg Borca i Neretve, koji se nalazio pod kontrolom ustaške vlasti, prebaci na Zagorje, grupa boraca bivše Površke terenske e-te iz sela Slivalja dobrovoljno se prijavila da ga otprati do sela Obija. Prvenstvenom grupom, Šimić je 14. novembra stigao u selo Mekoš i svratio u kuću u Jeremicu. Tu se cijela grupa odmorila i već era, a potom nastavila put prema Obiju. Međutim, oko 23.00 sati, na Presjeci je upala u dobro maskiranu zasjedu, koju su joj postavili Rašid Krupalija i Džemil atović, sa grupom žandarma sa postajem u Klinji. Od prvog plotuna, iznenadno ispaljenog iz neposredne blizine, poginuo je vodič Jovan Pičula iz sela Mekoša, dok je Jovan Salatić iz Slivalja, teško ranjen, pao u ruke neprijatelja. Vojislav Šimić i ostali pratnici, među kojima sam bio i ja, uspjeli smo da pobegnemo. Ubrzano je Šimić postao zamjenik komandanta Kalinova koga NOP odreda, a u proljeće 1942. godine i član Vrhovnog Štaba NOP-a i DO Jugoslavije (poginuo je u toku 5. neprijateljske ofanzive).

U izvještaju komandira žanarmerijske stanice u Klinji o ovom događaju, posebno se ističe da ranjeni Salatić nije htio da kaže ni jednu riječ o grupi u kojoj se nalazio, i da je kod njega na čelu karabin sistema »mauzer«, na kome su bile urezane riječi: »Smrt ili sloboda«.

RADOVAN MILOVIC

VODITE I POMLATITE UBRAD

Drugog juna 1941. godine došlo je, u malo gata ko selo Zagradca pod planinom Babom, 12 naoružanih ljudi, samozvanih ustaša iz susjedne Kule Fazlagi a. Zaustavili su se pred kurom seoskog kneza Jola Milovića i naredili mu da im smjeshta napravi spisak svih ljudi od 20 do 60 godina starosti, koji žive u tom selu. Na spisku, koji je sa injen za desetak minuta, našla su se 24 oveka, ali se u tom trenutku u selu zateklo samo 10 Milovića (Todor, Gojko, Aleksa, orao, Vujadin, Dušan, Obren, Jakov, Jole i Petar-Trifkov) i 2 Rana (Šepan i Božo); ostali su bili u planini kod stoke. Sve one koje su našli u selu ustaše su povele sa sobom na Stepen, navodno, radi izdavanja novih - ustaških legitimacija, dok su odsutnima, me u kojima sam bio i ja, ostavili poruku da se u toku sutrašnjeg dana neizostavno jave oružni koji postaji na Stepenu.

Ta poruka i saznanje da su odvedeni toliki ljudi neprijatno su nas iznenadili kada smo uveče sišli u selo. Odmah smo se okupili i, poslije dužeg vijeća, odlučili da ne idemo na Stepen dok ne saznamo šta je bilo sa onima koje su odveli. U tom cilju, uputili smo sjutradan, 3. juna, nekoliko žena na Stepen da vide kud su otjerani njihovi ljudi i da im odnesu torbe sa hranom. Žene su se uputile prema Avtovcu, ali su se, kada su ih neki Muslimani upozorili da su krenule u pogrešnom pravcu, vratile natrag i preko sela Cernice stigle u Korita. Tu su našle svoje muževe zatvorene u Sokolskom domu, sa velikom grupom Rana. Straža je primila torbe sa hranom i predala ih onima kojima su naznjene, ali ženama nijesu dozvolili da se sastanu sa svojim ljudima, već su im naredili da se odmah vrati kući.

Ne dobivši nijednu utješnu vijest, riješili smo da u utorak, 3. juna, ne idemo na Stepen. Toga dana, negdje iza podne došao je iz Korita Jole Milović. Obradovali smo se kada smo ga ugledali i potražili u susret. Pitali smo ga odakle dolazi i što je sa ostalima. Rekao nam je da dolazi iz Korita i da je velika sala tamošnjeg Sokolskog doma dupke puna uhapšenih Rana i naših Zagradaca, da većina njih smatraju da su ih ustaše otjerati u internaciju, kao što su to radili Šuckori za vrijeme prvog svjetskog rata, ali da ima i takvih koji misle da »nijedan avolji ne e iznijeti glavu«. Na naše insistiranje da kaže koji tako misle, Jole je odgovorio da je, na primjer, njegov zet Petar Nosović, u to vristvo uvjeren. »Kada sam zapitao Petra« - nastavio je Jole - »da li da tražim da mi se vrati 600 dinara koje mi je u međuvremenu uzeo jedan ustaša, on je, vrte i glavom, uzviknuo: Moj Jole, lud li si! Ja kod kuće imam 20.000 dinara i još toliko kod sebe. Sve bi im alatio samo da me pušte da se udaljim odavde barem 50 metara.«

Nešto kasnije pojavila se grupa od preko 50 naoružanih ustaša, pa smo se mi mlađi i na vrijeme razbjegli. U selu su ostali samo starci. Ustaše su sa njima postupile uljudno. Pitali su ih gdje smo mi i zašto nijesmo došli da primimo nove legitimacije, kao što nam je naređeno. A kada im je ređeno da se mi nijesmo prijavili zato što se nijesu vratili oni koji su odvedeni juče, poeli su da se krunu svim i sva im da im se nije ništa dogodilo. Jedan od njih je, na primjer, rekao: »Jeo svoju djecu pećenju ako e im se išta dogoditi; im prime legitimacije vrati e se.« Na kraju su nam poručili da slobodno i obavezno dođemo na Stepen i otišli, ne dirajući nikoga.

Kada smo se uve e vratili u selo, stariji ljudi su navalili na nas da obavezno idemo na Stepen, isti u i da nijedna vlast u istoriji ne trpi neposlušne, pa ne e ni ustaška. »Idite, samo idite, ništa vam se ne e dogoditi; ako treba da se gine, ginite sa bra om, ne ostavljajte ih same« - sa prekorom su nam govorili oni. Mi smo se, me utim, i dalje kolebali. Poslali smo Pera i Veljka Milovi a u selo Rioca, kod Nikole Miloševi a, poznatog i školovanog ovjeka (Nikola je prije kapitulacije bio službenih u opštini na Planoj), da ga pitaju šta da radimo. On im je, poslije kra eg razmišljanja, rekao:

- Idite, dašta ete, kada nikoga ne diraju. I nas da pozovu išli bismo.

Kada su nam Petar i Veljko prenijeli Nikolinu poruku, riješili smo da 5. juna izjutra krenemo na Stepen. Sve do toga dana moja žena (rodom iz Crne Gore) je navaljivala da bježimo preko granice, a kada je te ve eri ula šta je riješeno, sa olakšanjem mi je rekla: »Meni je Mehmed ustovi kazao da ti ne bi u inio ništa koliko ro enom bratu (ja i Mehmed smo 9 mjeseci zajedno jeli so i ljeb u rezervi u Nikši u), zato obavezno idi po tu legitimaciju.«

Tako smo, 5. juna ujutru, nas desetorica Milovi a (Božo, Gligor, Vidiak, Radovan, Mirko, Blagoje, Andrija, Veljko, Lazar i Petar Radov) krenuli za Stepen. Petar je krenuo sa malim zakašnjenjem. Na njegovu sredu nije nas stigao, ve je, kada je stigao u selo Klju , svratio kod svog kuma Nasufa ustovi a. On ga je upozorio na opasnost koja mu preti ukoliko se prijavi, krio ga u svojoj kolibi do pada mraka, a potom mu omogu io da pobegne i spasi glavu. im smo ušli u selo Klju , nas su sa svih strana okružili naoružani ljudi, sproveli nas do Sokolskog doma i naredili nam da u emo na sokolsko igralište. Za nama je ušlo tridesetak naoružanih ljudi: ustovi a, Škalji a, Mehi a, Redži a, Tanovi a, Fazlagi a i Brkovi a. Zaprepastio nas je njihov neljudski odnos prema nama; vre ali su nas, psovali i pretresali do gole kože. Okolo se okupila ve a grupa naroda da vidi šta se to doga a. Najednom je Adem ustovi uzviknuo:

- Kuda gonite naše poštene komšije Milovi e, što ne gonite Kovarevi e u Gacku. Alaha mi njih ne smijete!

- Neka idu kuda je otišla i ona prva grupa (rije je o 12 Zagradana, koji su odvedeni 2. juna i prethodne no i ba eni u Koritsku jamu, prim, red); dosmrđili su mi prolaze i ovuda njihovoj crkvi, sa vriskom i pjesmom - odgovori mu Alija Škalji .

Poslije završenog pretresa krenuli smo prema Stepenu, u pratinji Šukrije Fazlagi a i Hakije Brkovi a, iz Kule, i Be ira Tanovi a, iz Zagradaca. Kada smo prolazili kroz selo Cernicu, ispred ku e Jakova Pušare, na vratima te ku e stajaše Adem ustovi iz Cernice. Posmatraju i nas onako potištene, on se, ne bez prijekora, obrati našim sprovodnicima ovim rije ima:

- Kuda gonite te poštene ljudi, Milovi e?

- uti, dok i ti nijesi pošao sa njima - osorno mu odgovori Hakija Brkovi .

Taj odgovor me je potpuno obeshrabrio. Iz Brkovi evi re i i poнаšanja neopozivo sam zaklju io da nas vode na pogubljenje. Stoga sam pokušavao da to stavim do znanja i ostalim, kako bi zajedni ki pokušali da nešto u inimo. To mi, me utim, nije pošlo za rukom, jer smo brzo stigli na Stepen, pred tamošnju žandarmerijsku stanicu. Hakija Brkovi je ušao u hodnik, pozvao nekoga telefonom i hvalisavo mu rekao:

- Evo smo pohvatali one pti ice, što se nijesmo nadali, da bi poslije 541 kratke pauze dodao: Evo ih ovde.

Niko od nas više nije sumljao u to da e nas poklati kao jance. Pa ipak, okruženi oporom do zuba naoružanih dželata, ništa nijesmo mogli preduzeti; pokorno smo izvršavali sva njihova nare enja. Najprije su nas utjerali u žandarmerijsku drvaru, ispred koje su postavili stražu. Ubrz su pred tu drvaru odnekuda došla dva ovjeka; jedan je bio u civilnom odijelu, a drugi u italijanskoj uniformi (vjerovatno je rije o ustaškom povjereniku za srez Gacko Hermanu Tonogalu, prim. red.). Stjerali su ispred drvare i nešto razgovarali na italijanskom jeziku. Dobro smo uli razgovor, ali ga nijesmo razumjeli, sve dok onaj u uniformi nije, na našem jeziku, uzviknuo: »Vodite i pomlatite ubrad!« Potom se okrenuo, prezrivo nas pogledao i uputio se prema du anu Blagoja Šarovića. Onaj u civilu je ušao u drvaru i po eo da nas izbacuje napolje, udaraju i nas nogama i pesnicama. Kada smo izašli pred drvaru na nas su sa svih strana bili upereni vrhovi bajoneta. Stjerali su nas na cestu i postrojili u vrstu. Tada je neko od ustaša, obraju i se Mahmutu Ćimi u koji je stajao po strani i u rukama držao konopac i uže, naredio:

- Veži, Mahmute!
- Ne u, alaha mi - odgovori Mahmut.
- Veži, Mahmute! - proderao se u jedan glas više ustaša.
- Ne u dina mi i gospoda mi boga - energi no viknu Mahmut i baci na zemlju konopac i uže.

U tom trenutku istupi Tahir, zvani Badin, podvornik avtova ke opštine, i dobrovoljno preuze na sebe taj razbojni ki posao. Krvni ki nam je pritezao ruke, o evidentno sa velikim zadovoljstvom. Kada je po eo da veže Grujove sinove - Andriju i Veljka, obratio im se ovim rije ima:

- Dosta sam u vašoj ku i izio cicvara i asa kisjeline, a to vam do sada nijesam platio, pa, evo, do e vrijeme da vam sve odjednom platim.
- Vidim, Tahire, kako izdašno pla aš naše gostoprivrstvo - sa prezrenjem mu odgovori Andrija.

Tahir ga prosta ki opsova i još revnosnije nastavi da veže. Prvu šestoricu, me u kojima sam bio i ja, povezao je u konopac, jednog do drugog, a ostale u uže. Nakon toga, poterali su nas cestom prema Kobiljoj glavi. Sprovodilo nas je deset naoružanih ustaša. Uz put su nas, s vremenom na vrijeme, tukli kundacima, nogama i pesnicama i prosta ki psovali. Naprijed smo išli mi koji smo bili povezani u konopac, a iza nas oni vezani užetom. Na putu od Stepena do Kobilje glave sretali smo krda sitne i krupne stoke, koju su ustaški razbojnici oplja kali u Koritima i otpremali za Kulu. To nam je donosilo nove nevolje. Kada bi naša kolona, raširena po cijeloj cesti, zaustavila stoku, sprovodnici su se gnjevno obrušavali na nas, uzvikuju i: »Jebem ti srpsku majku što ne svra eš ustranu, zar ne vidiš stoku!« Udarali su nas tako katilski da se naša kolona povijala as desno, as lijevo, a naj eš e naniže, prema zemlji, ali se nije prekidala, ve se kao nedotu ena zmija vukla prašnjavim drumom. Toplo junsко sunce prosto zapalilo kamenjar, a mi u debelim suknenim odijelima, mokri kao miševi od znoja i krvi. Iz trome obamrlosti trgao nas je prete i glas jednog od naših sprovodnika:

- Jebem li vam srpsku majku uzdali ste se u nekakav komitet na Cetinju i Crnogorce, a ja vam kažem da e do sjutra nave e i Cetinje biti u našim rukama.
- Maj in sine, ni silna turska carevina nije mogla da zauzme Cetinje, pa ga ne e zauzeti ni takvi kao što si ti; tamo su Crnogorci - prkosno sam mu doviknuo.

Na te re i, on uhvati pušku za cev i snažno me toljaga ki udari po vratu. Posrnuo sam i izgubio svijest, ali nijesam pao; zadržali su me

Vidak i Blagoje, koji su bili vezani jedan sa moje desne, a drugi sa lijeve strane; nosili su me na laktovima sve dok mi se nije zavidjelo pred oima.

Ubrzo poslije toga sreli smo grupicu ustaša, koja je od Kobilje glave išla prema Stepenu. Kada su ugledali nas, jedan od njih se obrati našim sprovodnicima ovim rije ima:

- Kuda vodite ovu ubrad? Zašto ih nijeste negdje svratili i pomlatili?

- Evo, možemo ovdje da ih svratimo - uzviknu jedan od sprovodnika, pokazuju i rukom na obližnju vrta u.

- Pa, kada ste ih doveli dovde, vodite ih tamo (do Koritske jame, prim, red) - re e mu, poslije kra eg razmišljanja, njegov sagovornik.

Potjerali su nas naprijed i dotjerali na Kobilju glavu, pred ku u Šepana Bjelice. Tu smo posjedali na kamenje i zatražili vode. Za uđo, dozvolili su nam da pijemo koliko god možemo. Meni su ruke bile tako pritegnute da više nijesam mogao da trpim bolove. Okrenuo sam se prema jednom mladi u, koji je šetao iza naših le a, pogledao ga pravo u o i i rekao: »Po bogu brate, otpušti mi malo ruke!« On ne odgovori ništa, ve se brzo sagnu i pokuša da popusti veze, a kada mu to nije pošlo za rukom, sažaljivo me pogleda i re e:

- Zadavam ti božiju vjeru ne znam kako da ti pomognem, uslovi su tako pritegnuti da ne mogu da ih odriješim.

- Odriješi ili me ubi, alai ti bilo po hiljadu puta - zavapih ponovo ja.

Njemu se svr eše suze, ponovo se sagnu i po e da raspetjava konopac na mojoj lijevoj ruci, ali to primjeti jedan od sprovodnika i grubo se razdera na njega:

- Šta to radiš Kasime (rije je o Kasimu Baši u, prim, red.)?

- Marš u pi ku materinu! - odvrati mu Kasim, glasom iz koga je izbjjala udesna odlu nost, i Zubima odriješi vor na mojoj lijevoj ruci, tako da nas koji smo bili povezani u konopac razdvoji u dvije grupe, ta no na sredini, a potom svakome popusti veze na nabreklim rukama.

Za sve to vrijeme negdje u blizini su pucale puške i grmjele ru ne bombe. Rekoše nam da se to ustaše obu avaju da rukuju novim italijanskim oružjem. Iznenada se oglasiše dvije puške iz naselja u kome je živjelo bratstvo Kurđulija. Ustaše se uzkomešaše. Od Koritske jame pojavi se ve a grupa naoružanih ljudi i zaustavi se pred ku om Šepana Bjelice, tamo gdje smo se mi nalazili. Njihov vo a, onaj »civil« sa Stepenom, postroji ih u vrstu, okrenu se prema nama i komandova: »Diži se!« Ustali smo. Ja sam se nalazio u prvom redu, sa bratom Vidakom i našim ro akom Blagojem. Iza nas su stajali oni koji su do malopre bili vezani sa nama u isti konopac, pa onda oni vezani užetom. Vide i šta nam se sprema, Andrija Milovi viknu:

- Šta radite od poštenih ljudi, bogu platili!

- Strpi se još malo, vlaše, pa u ti sva prava srbinova iš itati - za jedljivo mu odgovori »civil«.

- Vidim, vidim - bespomo no dodade Andrija.

Poveli su nas sa ceste etvorica dželata (»civil«, Šu rija Fazlagi , Hakija Brkovi i Be ir Tanovi) i doveli na obližnju padinu, gdje smo se zaustavili. »Civil« izvadi pištolj i naredi: »Drešite ovoga sa desne strane!«. Bio je to moj stariji brat Vidak, koji je na glavi ima zavratu, sa izvezenim krstom, u ijim uglovima su se nalazila etiri slova S (samo sloga Srbina spasava). Izveli su ga iz grupe i okrenuli licem prema

nama. Fazlagi , Brkovi i Tanovi uperiše puške u njegove grudi, dok mu »civil« prinese cev pištolja sljepoo nici i dreknu:

- Kamo ti puška?
- Nemam pušku, oduzeli su mi je Italijani - odgovori Vidak.
- Imaš li kakvo drugo oružje, pištolj ili bombu - pitao je dalje »civil«.

- Imam neki pištolj - re e Vidak i sruši se na zemlju pogo en sa tri puš ana metka ispaljena iz neposredne blizine.

Upravo u tom trenutku, Lazar Milovi je oslobođio ruke i kao strijela pojurio preko kamenjara, pra en puš anim plotunima sa ceste. Za njim su pojurile i Vidakove ubice (Fazlagi , Brkovi i Tanovi), a »civil« je prišao meni, uperio mi pištolj u elo i dreknuo: »Ne mrdaj!« Stajao sam kao ukopan, o ekuju i pucanj. Ali, baš tada je »civil« primetio da Veljko Milovi , koji se nalazio u grupi iza nas, pokušava da odriješi ruke, i okrenuo se prema njemu. Iskoristivši taj trenutak, naglim trzajem izvukao sam lijevu ruku i njome oslobođio desnu, a zatim pojurio istim pravcem kuda je pobegao Lazar. Za kišu kuršuma koja je dobovala oko mene nijesam mario, jer sam bio vrsto riješen da što prije poginem i oslobođim se muka. Ali, eto, slu aj je htio da me nijedan metak nije zaka io. Ose ao sam udesan priliv snage i bez predaha trao sve do Hercegove gradine, pod Troglavom, gdje sam se onesvijestio od silnog umora i iscrpljenosti. Ne znam koliko sam bio u besvjesnom stanju, ali mi se duboko urezao u pam enje trenutak kada sam, poslije izvjesnog vremena, u jednoj dubodolini ugledao snijeg, kojim sam ugasio strahovitu že i povratio snagu.

U toku naredne no i pronašao sam svoje u Koritniku, pod planinom Babom, gdje se nalazio zbjeg zagrada ke sirotinje. Naime, neposredno poslije našeg hapšenja, Šepan Milovi je odveo u taj zbjeg djecu, žene i starce porodice Milovi a i Ra ana iz sela Zagradaca, prepuštaju i selo nemilosrdnoj plja ki ustaških pristalica iz Kule i Klju a. U zbjeg su iste no i stigli Lazar i Blagoje, koji su uspjeli da pobegnu sa gubilišta na Kobiljoj glavi. Iz prethodnog izlaganja videli smo kako je pobegao Lazar. Za Blagojevo bjekstvo saznao sam tek u zbjegu. On je, naime, iskoristio trenutak kada su se dželati dali u potjeru za mnom i pobegao u suprotnom pravcu. Prethodne no i, sa ruba Koritske jame pobegao je, slomljene ruke, Jakov Milovi , od koga smo saznali kako je poubijana grupa Zagrad ana koja je odvedena 2. juna od pomenute grupe ustaša. Kao što se vidi, od ukupno 22 Milovi a i Ra ana, koji su se odažvali na poziv ustaške vlasti, ne slute i zlo, tragi ni 5. juni preživela su samo šestorica: (Jole, Petar (Radov), Jakov, Lazar, Blagoje i Radovan); ostali su zvjerski poubijani na Kobiljoj glavi ili ba eni u Koritsku jamu. Nas trojica koji smo pobegli sa Kobilje glave, ve slijede e no i smo prebjegli u Crnu Goru.

Na kraju ovog kazivanja posebno isti em da svoj život dugujem Kasimu Baši u, mom najve em prijatelju i bogom pobratimu. Da se on slu ajno nije našao me u grupom ustaških zlo inaca, moj život bi bio okon an 5. juna ratne 1941. godine na Kobiljoj glavi. Njegovu prijateljsku i duboku ljudsku naklonost prema nama, ne u i ne mogu nikada zaboraviti. Nije mi poznato da li je on preživio ratna stradanja i da li ima porodicu i svoj topli dom, kao što ih imam ja zahvaljuju i njemu.

italac e shvatiti koliko bih se obradovao kada bi se, nakon toliko vremena, ponovo sreli, bratski poljubili i zajedni ki evocirali uspomene na one strašne dane našeg bezumnog bratoubila kog iskopa.

U TALIJANSKO USTAŠKOM ZATVORU

U jednom izvještaju koji se uva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, na kojem nema imena njegovog autora, o jednoj od akcija mostarskih komunista navodi se slijede e:

»Bilo je nekoliko pokušaja od strane pojedinaca komunista da se povežu s vojnicima i nižim rukovodicima talijanske okupatorske vojske. Uspjeh je bio slab, tako da je u jednom pokušaju da se od Talijana, koji su bili agenti »OVRE«,¹¹ izvu e oružje, bila uhva ena jedna grupa omladinaca i zatvorena (Teufik Kalajdži , Adem Bu , Mustafa Alikalfi , i drugi) koji su pušteni u nedostatku dokaza,«²

U navedenom primjeru nije se radilo ni o kakvom slu ajnom pokušaju »pojedinaca komunista« da se, na svoju ruku, povežu sa podoficirima italijanskog garnizona u Mostaru, radi izvla enja oružja, pri emu je bila uhva ena grupa komunista me u kojima sam pored navedenih drugova - bio još samo ja. Nije se, tako e, radilo ni o kakvoj kra i oružja, nego o kraju jednog propalog pokušaja agitaciono-politi kog rada me u vojnicima talijanskih okupacionih snaga stacioniranih u takozvanom Sjevernom logoru u Zeliku, dijelu etvrti Mostara, zvanog »Carina«. Iako u ovom izvještaju nije spomenuto moje ime, za ovaj rad partijska organizacija grada zadužila je mene (tako mi je re eno).

Naime, sredinom maja 1941. godine (a možda i ranije, nakon talijanske okupacije) održan je skup komunista Mostara, i to na poljani iznad Donjeg muslimanskog groblja (ili Feji a harema). Skupom je rukovodio Mujo Paši . Sastanak je održan usred bijela dana. Po mene je došao Aziz Koluder (sa kojim sam, kao i sa Ademom Bu om i Enverom Arpadži em, od djetinjstva drugovao).

Bio je to veliki skup komunista, ta nije neka vrsta savjetovanja o tome šta da se radi u postoje oj situaciji. Dobro se sje am rije i druga Muje Paši a, koji nam je rekao da »nema nikakvih direktiva odozgo«, misle i, valjda, na Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, a možda i CK KPJ. Rekao nam je da je Karlo Batko, koji je, tako e, bio prisutan, pokušavao da uhvati vezu sa »višim forumima«, ali da nije uspio.

Ne pamtim sve pojedinosti iz tog razgovora, ali se sje am da je odlu eno da Karlo Batko ponovo pokuša da uspostavi tu vezu, te da se komunisti Srbi striktno pridržavaju duboke ilegalnosti. Sem toga, zaklju eno je da se u gradu pokrene još šira akcija prikupljanja oružja i municije i njihovog stokiranja na nekoliko mjesta u gradu, koje e oddediti partijska organizacija. Bilo je i raznih sugestija o konkretnom idejno-politi kom radu, ali je odlu eno da se u tome pogledu ništa ne preduzima dok se ne uspostavi veza sa višim forumima i od njih dobiju direktive.

Italijanske okupacione vlasti u to vrijeme nisu preduzimale nikakve represalije nad stanovništvom, posebno ne nad Srbima, a nisu pokazivale naro itu naklonost prema ustašama, koje su po ele tek da se formiraju, ak se sticao utisak da ih ometaju u njihovom po etnom nastu

Izvod iz opširnijeg sje anja dr E. Brki a.
» Arhiv VII, k. 1995, F-3, D-II.

²> OVRA - Opera vigilanza represione antifasciste - Nadzorna služba za subijanje antifa šizma, ta nije re eno tajna politi ka policija fašisti kog režima u Italiji.

panju. Vidjeli smo, naime, kako ustaše u koloni, sastavljenoj od gradskog ološa i profrankova ki nastrojenih aka, marširaju bez oružja i u civilnim odijelima, samo sa ustaškim kapama na glavi (koje je danono - no šila jedna moja komšinica u ijoj sam se ku i krio neko vrijeme ne - posredno poslije okupacije). Skoro stidljivo provla ili su se ulicama grada predvo eni nadmenim i uštogljenim Stjepanom (Š epom) Barbarinem, o ijem pojasu je visila futrola za pištolj, ali je iz njenog otvora virila novinska hartija umjesto pištolja.

Ovakva situacija u prvim danima okupacije neosporno je stvarala prividan utisak nekakve »slobode«, kojom smo se i mi, komunisti, obilato koristili. Kretali smo se slobodno, obilaze i magaze bogatih trgovaca i gazda Srba, Muslimana i Jevreja, traže i od njih prilog u novcu - za dizanje ustanka!

Po etkom juna 1941. godine, došao mi je Aziz (Aza) Koluder i saopštio kako je odlu eno da se na »Carini« formira udarna grupa (ili odred) iji je zadatak bio sakupljanje oružja, njegovo sklanjanje na skrovita mjesta, ali tako da, u slu aju potrebe, uvijek bude pri ruci. Oslanjaju i se na skojevsku organizaciju, radnike i revolucionarnu i borbenu omladinu sa »Carine« - naš zadatak bio je da, u slu aju ustanka, zauzmem Sjeverni logor. Prema tome, u po etku priprema za po etak oružane borbe mislilo se na dizanje ustanka u gradu.

Odredom je rukovodio Aza Koluder (tada lan Mjesnog komiteta KPJ za Mostar). Sjedište odreda bilo je u mojoj ku i. Ja sam bio Azin zamjenik, jer me je uvijek mogao prona i kod ku e i na mene prenijeti eventualne zadatke. Sem nas dvojice, odred su sa injavili: Adem Bu , Teofik Kalajdži , Mustafa (Mujica) Alikalfi i moj ro ak Hivzija (Hivza) Brki . Adem Bu bio je zadužen za sakupljanje oružja i njegovo stokiranje. U tom poslu oslanjao se na skojevski aktiv »Carine«, a pomagao ga je Teofik (Tefa) Kalajdži . Ja sam bio zadužen za prikupljanje adresa italijanskih oficira (koji su, u ve ini slu ajeva, stanovali po carinskim ku ama) i sprovo enje propagandnog rada. U tome su mi pomagali Mujica Alikalfi i Hivzija Hivza Brki . Prenosili su letke i drugi propagandni materijal, a i pomagali drugima u obavljanju njihovih zadataka. Aza, Adem i ja, kao lanovi KPJ, povremeno smo se sastajali, pri emu je Aza vršio dužnost sekretara. Ostali su bili skojevci.

Pet-šest dana nakon formiranja ove naše udarne grupe, jednog jutra oko 10 sati došao je Aza sa dvojicom italijanskih podoficira i predstavio mi ih kao lanove KP Italije. Oba su, navodno, bili po zanimanju tehni ari. Jedan se zvao Jozef Semencata. Bio je rodom iz okoline Padove, a drugi je bio Ivan Repi , Slovenac iz Istre, koji se odli no služio našim jezikom.

Trebalo je da sa njima dvojicom održavam vezu, i to u mojoj ku i, što je zna ilo da ih izvještavam o eventualnim zahtjevima Partije, a od njih da primam sve informacije o zbivanjima u Sjevernom logoru, broju lanova KP Italije i antifašisti ki nastrojenih vojnika, podoficira i oficira, o ijem e se organizovanju starati Repi i Semercata. Aza je rekao da u redovno dobijati letke pisane na italijanskom jeziku, radi agitaciono-propagandnog uticaja na revolucionisanje i bolju organizaciju antifašisti ki nastrojenih Italijana.

Aza me je Italijanima predstavio kao doktora medicine, pa e me docnije i italijanski vojni sud i ustaška komanda tako tretirati. Dogovoren je da se sastajemo što eš e, a najmanje svake subote oko 10 sati prije podne. Re eno im je: kad god su slobodni, mogu da navrate kod mene, uvijek u, uglavnom, biti kod ku e. Ako, pak, bude nešto važno, a ja, radi nekog posla, ne budem kod ku e - uku ani e me

prona i, ili e neko od naših drugova, koje e oni ubrzo upoznati, biti u mojoj ku i.

Sakupljanje adresa italijanskih oficira moglo je imati za cilj samo njihovo paralisanje - hapšenje ili likvidaciju, što je jedino dolazilo u obzir u uslovima dizanja ustanka. Isti cilj imala je naša politika aktivnosti me u italijanskim vojnicima. Djelili smo im letke, kako bi pridobili njihovu naklonost u uslovima odre enih vojnih aktivnosti, kao što je ustank protiv fašisti kog okupatora. Sem toga, dobro se sje am Azinu rije i, prilikom našeg prvog sastanka, da je zadatka našeg odreda zauzimanje Sjevernog logora. Možda je takav stav imala naša partijska organizacija u Mostaru (jer ne vjerujem da je to bio samo Azin stav), dok nisu bile uspostavljene veze sa »višim forumima«. Me utim, neosporna je injenica da je Aza i meni i ostalima tako predstavio naš zadatka.

Dvojica okupatorovih podoficira i ja održali smo prvi sastanak u narednu subotu. Pošto sam ih o ekivao, zamolio sam majku da nešto lijepo spremi da ih po astim. To sam kasnije inio svake subote i zaista sam se radovao njihovom dolasku, Te prve subote pozvao sam sve druge - da ih predstavim »italijanskim drugovima«.

Raspitivali smo se o životu u Italiji, o progonima radnika, komunista i antifašista, o koncentracionim logorima. Repi nas je o svemu znala ki informisao. Govorio nam je da je komunisti ka partija Italije vrlo masovna, ali je rad vrlo težak, jer su mase zastrašene terorom fašista, a najbolji rukovodioci su u koncentracionim logorima ili u Sovjetskom Savezu. Rekao nam je da je u logoru, zasad, povezao 7 lanova Partije i oko 20 drugih antifašista.

Na slijede a dva sastanka sa njima sam bio samo ja. Na prvom našem sastanku obavijestili su me da su povezali još 2 lana Partije i 5 drugih antifašista. Tražio sam da me informišu o tome koji oficiri su antifašisti, da bi smo o tome mogli da vodimo ra una, jer smo imali adrese svih oficira koji stanuju u gradu. Po Azinom zaduženju, pitao sam ih o mogu nostima iznošenja oružja iz logora. Oni su me uvjeravali da je to zasad vrlo riskantno, ali da e oni razmisliti o mogu nostima - u kojoj mjeri i kako da se to realizuje. Prilikom razgovora sa Repi em, slu ajno sam pogledao ispod stola. Primjetio sam da Repi pri epljuje nogu Semencatiju, dok mu je on prevodio moj prijedlog.

Kroz mene je prostrujala tako užasna sumnja, da sam se stresao. Ipak, nastavio sam razgovor. Jedva sam ekao da se ovaj sastanak završi. im sam ih otpratio, pojurio sam Azinoj ku i, ali ga tamo nisam našao. Rekoše mi da je u vinogradu. Otrao sam odmah tamo i iznio mu svoje sumnje. On me je energi no razuvjeravao, rekavši mi da mi se to samo u inilo, ili je Repi slu ajno pomjerio stopalo i nagazio Semencatiju. Rekao mi je da su oba provjereni lanovi KP Italije i da nemam nikakva razloga da u to sumnjam.

Slijede eg etvrta održali smo naš sastanak. Aza je došao ranije i li no donio jedan smotuljak. Rekao mi je da ga odmah sakrijem, jer se radi o lecima na italijanskom jeziku koje treba da predam onoj dvojici Italijana na slijede em sastanku. Aza se interesovao za obavljanje naših teku ih zadataka i eventualne probleme u radu. Nakon sastanka zadržao se kod mene da bi me upozorio da o lecima nikome ništa ne govorim i da ih uvam na najskrovitijem mjestu. Izvjestio sam ga da sam ih sakrio u dolap (vrsta turškog ormara u zidu). Daska koja je bila na dnu donje police mogla se izvu i. Ispod nje bio je uzidan up u kome je otac uvao duhan. Ja sam tu skrivao pištolj, a sada i letke. Radi konspiracije, nisam ga pitao za njihovo porijeklo, ali sam pretpostavlja da ih je pisao Slavko Prohaska, pametan, na itan i kulturan momak - do-

bar komunista. Obje noge bile su mu oduzete (vjerovatno uslijed dje ije paralize) i život je provodio u krevetu, ili, kada je bilo lijepo vreme, u bašti - leže i na kolicima. Stanovao je nedaleko od »Veležovog« igrališta i esto smo Enver Arapdžić i ja kod njega navra ali - da bi smo razjasnili nejasne pojmove iz politike ekonomije i dijalekti kog materijalizma. Mnogo nam je imponovao ovaj mladić, koji je u sebi našao toliko snage da pobijedi svoju nemoć i fizički nedostatak, i na e vrelo nevjerovatne radne energije u sticanju enciklopedijskog znanja i široke kulture.

Dok su u srpskim selima po ele da ni u ete naoružanog srpskog naroda radi odbrane vlastitih života, porodica i naselja, u Mostaru je jačala ustaška organizacija, regrutuju i svoje snage iz hrvatskih sela, iz redova neukih seoskih mladića Širokog Brijega (danas Lištice), Posušja, Ljubuškog i apljine, uz pomoći katoličkih klerika, koji je imao odlučujući i duhovni i politički uticaj nad zaostalim stanovništvom. U gradu Mostaru (kao i u drugim većim mjestima po Bosni i Hercegovini) počinje da se stvara posebni ustaški regrutni centar među muslimanskim izbjeglicama »muhadžerima«, iji su mnogi sinovi postali zaslijepljene i bezobzirne ubice i koljači iz redova ustaških jedinica. Inače, muslimansko stanovništvo Mostara, od početka se, u ogromnoj većini, izjasnilo protiv progona i ubistava nevinog srpskog naroda i bilo pod uticajem organizacije KPJ Mostara, i ne i većinu njenog lanstva.

Kako je rasla ustaška družina u Mostaru, tako su progoni i ubijanja Srba u gradu i okolnim selima postajali sve masovniji i bezobzirniji. To se odnosilo i na jevrejske porodice, kojih u Mostaru nije bilo mnogo. Sem toga, imajući niski Jevreji uspjeli su da se, u većini slučajeva, za dobre pare i uz pomoći italijanskih oficira - blagovremeno skloni u Italiju. Jevreji radnici povremeni su u duboku ilegalnost, a kada su stvoreni uslovi za formiranje partizanskih odreda - pojedinci su prebacivani u odred.

Ustaše su prvo pohvatale i likvidirale gazde, da bi im opljačkali radnje i svoje bogatstvo, a zatim su nastavile da ubijaju ostale Srbe kojih bi se do epali. Kravati pir započinjavao je svake noći i kada bi nastao policijski asas i italijanski vojnici se povlačili u svoj logor, a građani zatvarali u svoje kuće. Ujutro bi opet izašli italijanski vojnici i razmilili se po domovima gradske sirotinje. Započinjavao je novi dan kao da se ništa nije dogodilo. Samo je Neretva nosila naduvane i masakrirane leševe, kao nijeme svjedoči ustaških zločina nad srpskim narodom.

Na samom početku jula 1941. godine, došao je kod mene, oko deset asova ujutro, Aziz Koluder i saopštio mi da ustanak neće početi iz grada, nego će se u planini formirati partizanski odred. Rekao mi je da saznam od Repnika i Semencata kakvo je raspoloženje italijanskih vojnika antifašista i lanova KPI da krenu u naš partizanski odred koji treba da se, imajući za to ukaže mogućnost, formira u okolnim planinama. Trebalо je da nas izvijeste koliko ih može krenuti s nama. U tom slučaju trebalо je da ponese što je moguće više oružja, municije i, naravito, ručnih bombi. Ako je to ikako moguće, rečeno mi je, poželjno je da se ponese i teški mitraljez. Me utim, ukoliko ne postoje nikakvi uslovi da oni krenu sa nama - treba da nam obezbijede što će u kolici imati oružja i municije.

Slijedeće subote sastao sam se sa Repnikom i Semencatom. Sjedili smo za velikim starim stolom ispod odrine. Kad sam Repniku saopštio novosti i izložio naše pitanje i zahtjeve, bio je zapanjen i vrlo uzbuđen, što se vidjelo i na Semencatu - imao mu je Repnik preveo moje riječi.

Jedno vrijeme obojica su utala i, smješkaju i se, upirali veseo pogled u mene. Onda su prsnuli u radostan i srda an smijeh, pruživši mi ruke. Ja sam ih radosno prihvatio i stegao, smiju i se sa njima. Repi mi je tada rekao kako su obojica vrlo radosni što mogu, zajedno sa komunistima Mostara, uzeti u eš a u formiranju prvog partizanskog odreda. Rekao je da e sa njima krenuti oko 20 vojnika antifašista i lana KP Italije. Ponije e svo oružje i municiju, jedan teški mitraljez marke »breda« i dovoljno municije za njega, a i dosta ru nih bombi. Ja treba da ih o tome obavijestim blagovremeno - bar 4 dana ranije. Zato smo se dogovorili da se bar sa jednim od njih susre em u ku i svaka 2 dana.

Sjutradan me je posjetio Aziz. Njegov dolazak sam o ekivao sa krajnjim nestrpljenjem. Ispri ao sam mu kako je sastanak protekao. Bili smo vrlo zadovoljni, ali mi je izgledalo kao da Aza okljeva da mi nešto saopšti.

Moj slijede i sastanak sa Repi em i Semencatom protekao je u srda nom raspoloženju. Potvrdili su mi da u partizane kre e najmanje 20 drugova. Rekli su mi da su našli i zamjenu za dalje održavanje veze sa logorom - dvojicu italijanskih komunista koji su, navodno, nedavno stigli iz Italije, gdje su, u svojim mjestima, bili lanovi mjesnih rukovodstava. U partizanima bi se dogovorili o na inu povezivanja partijske organizacije u gradu sa ovim drugovima.

Sjutradan me je posjetio Aza i rekao mi da saopštим Italijanima da u brda kre emo u slijede u nedjelju (gotovo sam siguran, da je to bio 20. jul 1941. godine) kasno uve er. Sa njima je trebalo da stupimo u kontakt oko 10 asova nave e. Kad su se svi lanovi naše grupe okupili, održali smo sastanak. Dogovoreno je da prije po etka policijskog asa, dvojica po dvojica, pro emo mahu (carinarnicu na kraju grada, nasuprot samog ugla logora, gdje su seljaci upla ivali taksu na unijetu robu u grad). Dolaze i zaobilaznim putem, trebalo je da se sakupimo u napuštenoj barutani (koja je nekoliko godina ranije eksplodirala, pa opravljena, ali i ostala prazna). Izme u 10 i 11 asova trebalo je da krenemo prema logorskoj kapiji na kojoj e te no i, na straži, biti Repi , Samencata i njihovi drugovi. Dakle, trebalo je da krenemo, Adem Bu , Teofik Kalajdži , Mujica Alikalfi , Hivzija Brki i ja iz moje ku e. Svako od nas trebalo je da ponese pištolj ili bombe.

Sjutradan sam imao sastanak sa Italijanima. Došla su oba. Kad sam im saopštio dan polaska, bili su jako sre ni, ali i uzbu eni, što mi je izgledalo sasvim normalno. Rekli su mi da e srediti da tada budu dežurni. Dogovorili smo se da na domaku kapije odzviždimo jedan stih iz arije »O sole mio«, a oni e jedan stih iz »Santa Lu ije«. Poslije dogovora smo se razišli.

itao sam neka sje anja, gdje se kaže da smo uhva eni: kod nekih u kra i oružja, a kod drugih - nasjevši nekim podoficirima, lanovima »OVRE«, koji su nam obe ali predati oružje i namamili nas pred vrata logora i tu pohapsili. Ti navodi su neta ni i, u najmanju ruku, naivni. Neosporno, jedna od alternativa bila je predaja oružja od navodnih lanova KP Italije, podoficira sa kojima smo održavali kontakt po zadatku Partije, ali to nije bio povod za naše hvatanje i hapšenje od strane italijanskih karabinijera (žandarma). Uostalom, da se radilo o kra i ili predaji oružja, ne bi smo pošli samo nas petorica, nego bi poveli ve u grupu skojevac. Ovako, pred kapijom smo uhva eni samo nas dvojica, Mujica Alikalfi i ja, jer Teofik Kalajdži i Adem Bu uopšte nisu uspjeli da se probiju pored malte, jer je ulica bila za sve blokirana od karabinijera im smo ja i Mujica prošli onuda, tako da su se morali vratiti ku i. Tek sutradan Repi je uhapsio Teofika Kalajdži a u ku i ili u par-

ku, a Adema Bu a su izvukli iz »musandere« (vrste turskog plakara) gdje se bio sakrio. Što se ti e Hivze Brki a, niko od nas uhapšenih nije znao šta je bilo sa njim.

U nedjelju oko 11 asova došao je Aza. Imao sam utisak da i on ide sa nama. Ispri ao sam mu sve što smo razgovarali i o emu smo se dogovorili. Aza me je pitao da li moji znaju da i ja idem. Odgovorio sam mu da niko ništa ne zna. Uskoro se na vratima moje ku e pojavila Fina Frelih, Jevrejka i studentkinja medicine iz Zagreba, koju sam upoznao na Bora kom jezeru u ljeto 1938. godine. Bio sam zapanjen kad sam je ugledao, a i prestrašen. Ispri ala nam je da je došla iz Splita i da ima isprave izdate na neko dalmatinsko ime. Pošla je u Sarajevo, jer joj suprug leži u Kasindolu i lije i se od tuberkuloze. Znao sam, jer smo se dobro poznavali i povremeno dopisivali, da joj je suprug istaknuti hrvatski komunista. Majka joj je dala da jede, obukla je u svoj »zar« (vrsta ljetnje muslimanske odje e) i dala joj ceger sa nešto hrane. Otišla je sama i nije dozvolila da je iko prati.³

Poslije ru ka - kada su se uku ani razišli radi obavljanja svojih poslova, a majka otišla u komšiluk - izvukao sam svoj pištolj i dobro ga o istio. Bio je nov, marke »mauzer«, sa 12 metaka u okviru. Našao sam ga u jednoj kancelariji kasarne u Sjevernom logoru, u nekoj kutiji i na polici, drugog dana nakon stupanja u dobrovoljce po direktivi Partije u alpijski a ki bataljon. Još ranije, Enver Arapdži (Gec) i ja upoznali smo poru nika ove jedinice, Crnogorca i u itelja po zanimanju, sa kojim smo se sprijateljili. Htio sam da ga prona em. Lutaju i po skoro praznoj kasarni, slu ajno sam upao u neku kancelariju i na polici ugledao kutiju. Mahinalno sam je otvorio i ugledao pištolj sa rezervnim okvirom. Strpao sam je, brže-bolje, u svoju torbu i izgubio se iz logora.

Oko dva sata prije po etka policijskog asa došao je Aza sa malim Mujicom, a malo zatim pojавio se i moj ro ak Hivza Brki . Aza mi je rekao da Mujica i ja možemo krenuti odmah, a on e sa ekati ostale. Baš kad sam namještao pištolj za pojas, Hivza mi ga zatraži - samo da ga vidi. Ja mu ga pružih, a on ga, onako šeretski, zata e sebi za pas i, dobacivši mi da ide da sproveđe Adema Bu a, klisnu kroz vrata. U prvi momenat mislio sam da se samo šali, ali kad se poslije izvjesnog vremena ne pojavi - bilo mi je jasno da ga je ponio. Planuo sam od bijesa, jer je trebalo da krenem. Aza i Mujica su me smirivali, govore i da nema razloga da se sjekiram, jer emo se na i u barutani.

Mujica i ja napustili smo ku u i krenuli ka izlazu iz grada. Naša »Carina« bila je puna prolaznika i niko na nas nije obra ao pažnju. Sa ponekim prolaznikom smo se pozdravljali, grabe i prema mali. Prošli smo je nesmetano i produžili putem prema Bijelom Polju. Kada smo dosta poodmakli, krenuli smo pored neke živice prema Neretvi, a odale duž obale nazad, ka barutani, u koju smo se pažljivo uvukli. Unutra je bilo zagušljivo, ali nam je prijala hladovina, jer je napolju bila još paklena vru ina.

Skinuli smo kapute da bi nam bilo što svježije i utali, ekaju i ostale. Povremeno smo osmatrali polja, ali se niko nije primje ivao. Vrijeme je užasno sporo proticalo, a u nama je rasla bojazan i neodumica. Bez rije i smo se zgledali zabrinutim i upitnim pogledima. Mrak se polako spuštao, a svjež i prijatan lahor po eo je da pirka sa Neretve. Iz lazili smo napolje i pažljivo osmatrali okolinu. Nigdje nije bilo ni žive duše. Pala je no i nebo se osulo zvijezdama. Bilo nam je jasno da ne e

^{3>} Kada sam, po etkom septembra 1941, stigao u Sarajevo, saznao sam da su Finu Frelih neke ustaše prepoznale kada je stigla u lje ilište. Uhapšena je sa svojim suprugom, pa su oboje likvidirani negdje u okolini Sarajeva.

do i. Znao sam da ne smijem dozvoliti nikakvu paniku. Morao sam razmisliti šta da radimo, jer je mali Mujica od mene o ekivao odluku. Rekao sam mu da idemo u susret onoj dvojici Italijana. Ostali nisu došli, jer su, sigurno, ne im sprije eni. Možda su naišli na neku patrolu, koja ih je razjurila, ili se nešto desilo u gradu. Uostalom, oni su odgovorni, pred Partijom. Mi smo tu i izvrši emo svoj zadat - stupi emo u vezu sa Italijanima i povesti ih na Borke. Toliko puta smo tamo išli pješice, da sam i u pola no i mogao da prona em put do tamo.

Znao sam da Mujica odli no zviždu e, u emu ja nisam bio vješt. Zato mi je bilo drago što je pošao sa mnom. Rekao sam mu da, kad mu dam znak, odzviždi melodiju »o sole mio«, ali vrlo tiho. Izašli smo iz barutane i obalom Neretve po eli se pažljivo približavati gornjoj kapiji logora, udaljenoj 200 do 300 metara od barutane. Užasno sam se znojio, od straha i tople odje e, iako je ve uveliko sa Neretve lahorio svjež povjetarac. Znao sam dobro da je na Borkama i usred ljeta svježe, a naro ito no u, zato sam obukao odijelo od debljeg štofa. Znoj mi se slivao niz elo i pekao mi o i. Osje ao sam neprijatno kotrljanje kapljica znoja niz le a i grudi, od ega se košulja ljepila za kožu. U grudima je srce udaralo snažno, a svaki nerv bio je napet kao struna. Ipak, uspijevao sam da se kontrolišem i skoncentrišem svu svoju pažnju na okolinu, koju smo stalno osmatrali, a posebno kapiju logora. Sigurno se ni mali Mujica nije ništa bolje osje ao, a možda mu je bilo i gore.

Šunjaju i se tako, približili smo se kapiji na pedesetak metara. Rekao sam Mujici da odzviždi ugovoren znak. Poslije par minuta uo sam jasan odgovor.

Primakli smo se za još dvadesetak metara, puze i, i primijetili niz silueta. Bilo ih je, sigurno, preko 50. Zapanjeho sam ih posmatrao i neka ledena slutnja mi prostruјa cijelim tijelom i savi se oko srca. Ali, odmah sam je prigušio i rastjerao, jer nisam mogao da sumnjam u uspjeh našeg poduhvata. Mujica je zurio - as u siluete, as u mene. Došapnuo sam mu, svim silama se trude i da izgledam smiren i veseo: »Izgleda da emo povesti cio bataljon Italijana«. I kro io sam, pognut, nekoliko koraka, poluglasno doviku i: »Kamaradi, kamaradi!«

Najedanput se, kao grom iz vedra neba, zaori sa svih strana: »Srbob!« Za tili as se na meni i Mujici našlo bar po deset karabinjera, koji su nam vezali lancima i noge i ruke. Bio sam ljut, ogor en i razo aran. Proklinjao sam Hivzu što mi odnese pištolj i liši me mogu nosti da bar što skuplje prodam svoju kožu i život mog druga, skoro dje aka. U momentu kad sam ih ugledao kako jure prema nama, sa puškama na gotovs, sigurno bih pucao na njih i, naravno, bio izrešetan zajedno sa Mujicom. Sad znam da mi je to spasio glavu, a i Mujici.

Karabinjeri su nas zgrabili za mišice i, onako svezane, vukli po zemlji ka kapiji logora. Tu sam primijetio Repi a. Izgledao mi je nekako zbumjen, kao da nije znao šta e sa sobom. Sinula mi je misao da su nas samo karabinjeri otkrili kad smo se privla ili, možda, samoj barutani, ili kad smo prilazili kapiji. Ipak, morali su uti kad smo razmijenili lozinke, a možda se Repi boji i za sebe. I dok su mene i Mujicu, kao vre e vukli pored Repi a, viknuo sam: »Došli smo da krademo brašno.« Bilo je to upozorenje i njemu i Mujici da time objašnjavamo naše prisustvo ovdje.⁴⁾

Dovukli su nas, napokon, u poljski zatvor. Bila je to prizemna zidana zgrada sa nizom malih elija sa obje strane hodnika. Mene su uba-

⁴⁾ Docnije, kada sam razmišljao o njegovom ponašanju, bilo mi je neshvatljivo. Da li je on bio nekad lan KPI i, na neki na in, bio otkriven i prisiljen da radi za »OVRU« - to, sigurno, nikada ne u saznati.

cili u jednu, a Mujicu u drugu eliju. im su me uvukli u eliju, jedan krupan alpinac, crnokošuljaš, posadio me je nasred elije i, zaista krveni ki, vezao mi zajedno i noge i ruke.

im je alpinac zakljuao eliju za sobom, ugasilo se i svijetlo. Ostao sam sam sa sobom, ogorčen, izgubljen i očajan. U eliji je bila neizdržljiva vrućina, da sam se prosto kupao u znoju, a vazduh je bio do te mjere zagušljiv da mi se povratao. Trudio sam se svim silama da se nekako smirim i opustim. Inilo mi se da je najbolje da legnem. Međutim, kad sam se zavalio, ki ma se napela i lanci se zategli, pa sam osjetio užasan bol, jer su se lanci usijecali u kožu i meso ruku i nogu. Vratiti se u sjedeći položaj bilo je nemoguće. Morao sam dopuzati do zida, kako bih, oslanjajući se o njega, pokušao da sjednem. Koliko god sam mogao, priljubio sam gornji dio tijela uz noge i, trzajem, kliznuo ka zidu. To je bilo jako bolno. Svakim trzajem tijela inilo mi se da se ponovo lome i noge i ruke. Kaput i pantalone bili su mi potpuno mokri od znoja. Dolazilo mi je da urlam.

Napokon sam dopuzao do zida i, poslije nekoliko pokušaja, uspio da sjednem. Tog momenta sam potonuo u mrak. Ne znam da li sam, uslijed krajnje iscrpljenosti, zaspao, ili sam, izgubio svijest.

Iz te obamrlosti prenuo me je strahovit bol u lijevoj potkoljenici. Kad sam pogledao, bolno mi je zablještala snažna svijetlost baterijske lampe. Osjetio sam da me neko šamara, upa za kosu i pljuje u lice. Trebalо mi je malo vremena da razaberem pred sobom nekog italijanskog oficira. Lice mu je bilo izoblikeno od bijesa. Vikao je nešto iz svega glasa i nastavljao da me tu e i pljuje. Glava mi je letjela as desno, as lijevo. Mnome je ovladala neka udna bezvoljnost, tako da prosto ništa nisam osjeo. Bilo je to u sam cik zore.

Samo što je ovaj oficir otisao - došao je drugi. Isti tretman se ponavljao. Pljuvali su me, tukli i nogama i rukama, upali kosu i psovali. U svojoj bezvoljnosti sam potpuno oguglao i bilo mi je svejedno. Lice mi je već nateklo, naročito uši koje su strahovito žarile. Nisam osjeo apsolutno nikakav bol. Jedino mi je bio užasan neprijatan osjećaj skorenog pljuva koji na elu, o nim kapcima i oko usana. Ali, najviše me je mu io osjećaj že i.

Znao sam dobro da su to oficiri fašisti, crnokošuljaši. Znao sam i zašto su bijesni, i zašto me tukli i pljuju, šta mi govore i zašto me psuju. Znali su za onaj moj spisak njihovih adresa i šta smo im spremali. Zato su htjeli da na meni iskale svoj bijes. Tada mi je bilo jasno ko su Repi i Semencata.

Na kraju sam, opet, potonuo u mrak. Probudio me prijatan osjećaj nečeg vlažnog na licu. Kad sam otvorio oči i video sam, u svijetlu dana, kada mi jedan mali i mršavi vojnik, odjeven u flekav bijeli mantil, sa smiješkom na svom užasno izboranom osavom licu, vlažnom gazom pere lice. Iznad njega stajao je ugojeni oficir u bijelom ispeglanom mantilu, brižljivo izbjrijana, obla i lijepuškasta lica i sjajne grgovrave kose. Imao je malo buljave oči, a puno i rumene usne znatno su uljepšavale njegovo južnjačko lice. Govorio mi je nešto piskutavim glasom, gestikulisajući i na tipi noženski na in. S vremenom na vrijeme, oslovljavao me je sa »kolegicom«. Bolni ar koji mi je istio lice držao je u jednoj ruci metalni favor napunjeno fiziološkim slanim rastvorom. To sam znao, jer mi se te nost cijedila niz lice i usne, pa sam ližu i je, osjetio slankast ukus. Tad mi u svijesti zaurla osjećaj užasne žeće. »Prego aqua!« (molim vode) jedva sam uspio da propustim kroz bolno i sasušeno grlo.

Ljekar je dao znak bolni aru, koji je istražio napolje i uskoro se vratio sa punim bokalom i ašom. Pio sam, žudno, ašu za ašom, sve dok

nisam utolio že . Odmah sam se osjeao znatno bolje. Tek tada sam postao svjestan da ne osjeam ni stopala ni šake. Pogledao sam šake i viđio da su strahovito natekle, a koža je dobila sivo-plavkastu boju. Pookazao sam ih ljekaru, a on je, bez riječi, izašao napolje i ubrzo se vratio sa jednim podoficirom alpincem. Ovaj je kleknuo kraj mene, otkljuao katanac i oslobođio me lanaca. Usljed naglog priliva krvi osjetio sam intenzivan bol, kao da su mi i stopala i šake gurnuli u žar. Bolovi su se brzo smirivali i otoci prstiju postepeno smanjivali; samo je koža šaka dugo ostala intenzivno crvena. Uskoro sam mogao da pokrejem prste. Nekako sam uspio da skinem cipele s nogu. Tada sam osjetio prijatno olakšanje u stopalima, jer su me tabani užasno pekli.

Ljekar mi je nešto govorio, a onda, zajedno sa podoficirom i bolni arom, napustio eliju. Nju je neko odmah zakljuao. Cim sam malo razgibao prste, skinuo sam potpuno smrskan sat. Uspravio sam se, ali osjetih vrtoglavicu i brže-bolje sjedoh. Pri tome osjetih da me nešto žulja u džepu. Bio je to okvir mog pištolja. Tada mi postade jasno da me uopšte nisu pretresali. Polako se ispravih. Nisam više imao vrtoglavicu. Obazreh se po eliji i sa desne strane vrata vidjeh dosta niski otvor dimnjaka. Pridoh mu polako, izvadih pažljivo okvir i gurnuh ga duboko u otvor. Osrvnuh se po eliji, nije bila ni mala za samicu. Bila je relativno ista sa svježe obijeljenim zidovima, samo je pod užasno zaudarao. Nasuprot vrata, u sredini zida nalazio se prozor i sa rešetkama. Imao je i zastakljene ramove, širom otvorene. Vjerovatno je ljekar na redio da se to uini, kad je ušao u moju eliju. Prozor je bio dosta visoko, tako da visok ovjek nije mogao rukama dohvatići rešetke. U eliji nije bilo nikakvog ležaja, niti bilo kakvog drugog namještaja - bila je potpuno prazna.

Bio sam svjestan svoga položaja. Znao sam da sam završio svoj životni put i da proživljavam svoje posljedne dane. Uudio sam se svojoj ravnodušnosti. Odlučio sam da ne mislim na ono što sam proživio, da uopšte ni o emu ne razmišljam i tako sa ekam svoj kraj. Kroz prozore moje elije odsutno sam gledao na Mali kuk, brdače iznad Carine, gdje su se, sigurno, generacije carinske djece igrale od kako postoji grad. Ipak, prosto nesvesno, u svijest su mi dolazile drage slike iz mog djetinjstva i mladosti vezane za ovo brdače. Iz te meditacije prenu me miris cigarete. Osrvnuo sam se po eliji i zapazio pred vratima zapaljenu cigaretu. Prišao sam »špijunki« na vratima i pogledao. U hodniku nije bilo nikoga. Uzeo sam cigaretu i po eo željno i sa velikim užitkom da uvla im dimove. U desnom spoljnjem džepu kaputa napipah duboku metalnu kutiju punu cigareta, a u lijevom smrskanu šibicu. Uudio sam se što me nisu pretresli. Valjda su to u onoj žurbi zaboravili, ili su bili uvjereni da smo nenaoružani. Skinuh kaput, pa i košulju da se malo rashladim, a i da ih osušim, jer su bili potpuno mokri.

Najedanput su po eli graja i neko komešanje u hodniku. Htio sam da pogledam šta se dešava, ali tada na »špijunki« zapazih ne ije oko. Primakoh se »špijunki« i pred sobom ugledab vragolasto nasmijano lice do pasa golog italijanskog vojnika i iza njega otvorena vrata elije. Neka vojni ka bluza zakloni mi vidik i uh uvla enje klju a u vrata moje elije. Brzo se odmakoh od vrata, sve do zida moje elije. Na vratima se pojavi podoficir, ple at i nabijen momak, s uperenim pištoljem. Na glavi je imao šljem sa peruškama, ispod koje me je gledalo strogo i upitno smrknuto lice oštih crta, mjere i me od glave do pete. Malo se izmakao da bi propustio malog mršavog vojnika sa kuvarskačom kapom na glavi i prega om oko pasa. Pružio mi je bijeli hljep i i porciju sa malo crne kafe.

Na vratima elije našla se cijela gomila do pasa golih vojnika. Buljili su u mene, došaptavaju i se: »Dottore comunista«. Kad sam prihvatio donijetu hranu, podoficir i kuhan napustiše eliju i zaklju aše vrata. Dok sam, u e i uza zid, žvakao hljeb zalijevaju i zaslala enom kafom, »špijunka« na mojim vratima bila je as zasjen ena, as svjetla. Pred vratima su se stalno uli tapkanje i šapat. Talijanski vojnici su me posmatrali. Kad sam pojeo donijeti doru ak, pojavili su se opet podoficir i kuvar. Predao sam kuvaru porciju i oni su otišli.

Nije prošlo dugo vremena, a kroz »špijunku« je uletjela zapaljena cigareta. Sko io sam i provirio, ali u hodniku nije bilo nikoga. Vjerovatno su se bojali da me, slu ajno, oficir ne uhvati sa cigaretom, pa da ih prokažem. Iako sam u kutiji u džepu imao najmanje tridesetak odli nih cigareta, ova uba ena cigareta posebno mi je prijala - jer je mirisala na prijateljstvo. Onaj koji mi je ubacio cigaretu sigurno me nije mrzio, a to nije radio samo jedan ovjek. Pritvoreni vojnici su se, sigurno, smjenjivah, a zapaljene cigarete su ulijetale s vremena na vrijeme i do kasno u no .

Da bih »utukao« vrijeme, šetao sam od zida do zida, pravio u njeve i gimnasticirao. Nastojao sam da ne mislim ni našto, ali su mi se u svijesti nametala mnoga pitanja na koja nisam nikako mogao da na em odgovor. Bio sam siguran u dvije stvari: da su Repi i Semencata izdajice, i da je našu akciju organizovala naša partijska organizacija. Nikako nisam mogao da dovedem u vezu dvije stvari, jer nisam mogao da shvatim da je cijela partijska organizacija mogla tako naivno da nasjedne ovoj dvojici. Zbunjivala me je i injenica da se ostali drugovi nisu pojavili u barutani. Da li su zaista bili sprije eni, kako sam ja to zamišljao, ili su za to postojali neki drugi razlozi?

Došlo je i podne. Donijeli su mi ru ak. Ceremonijal se ponovio, samo što je u hodniku ispred vrata moje elije bilo znatno više posmatra a. Cuo se opet šapat »dottore comunista« i neki komentari koje nisam razumio. Mali kuhan mi je, pored hljep i a, pružio i porciju pasulja. Pošto mi je pružio kašiku, napustili su moju eliju. Hrana je bila vrlo ukusna i sa užitkom sam je pojeo. Kad je kuvar došao po porciju, donio mi je i bokal sa vodom. Napokon su se izgubili i podoficir je opet zaklju ao vrata.

Zapaljene cigarete su odmah po ele da ulije u i ja sam ih pušio, uvaju i svoje.

Kasno popodne za ulo se neko tapkanje u hodniku, pa do moga nosa doprije intenzivan miris parfema mog italijanskog »kolege«. Podoficir je otklju ao vrata i propustio ga unutra, a onda stao do mene sa uperenim pištoljem. »Kolega« je po eo nešto da mi obrazlaže. Razumio sam samo rije »dezinfekcija«. Tada se setih da mogu da mu se obratim na francuskom jeziku. Pošto je dobro govorio francuski, objasnio mi je da treba da mi dezinfikuju eliju. Pošto se no primicala, iskoristio sam priliku i ovu njegovu »naklonost« i zatražio neki krevet, jer sam, kad su me vodili u nužnik, u elijama sa pritvorenim italijanskim vojnicima video uske gvozdene krevete. »Kolega« mi je rekao da mu je žao što mi je, koliko mu je poznato, zabranjen ne samo krevet ve i bilo kakva prostirka. U tivo se poklonio i, u pratinji podoficira, napustio eliju.

Poslije dvadesetak minuta podoficir je ponovo otvorio vrata. Još iz hodnika me zapuhnuo miris karbolnog kre a i za uše se protesti ostalih zatvorenika. U eliju je stupio vojnik sa kantom u jednoj i farbarskom etkom u drugoj ruci. Cijelu eliju je dobro poškropio rastvorom karbolnog kre a i izašao napolje. Smrad karbolnog kre a me je prosto gušio i pržio mi sluznicu nosa i ždrijela, izazivaju i užasan kašalj. U us-

tima i ždrijelu osjeao sam bljutav i gorak okus. Spolja je i dalje dolazila bura protesta i vika podoficira.

Kako se karbonski krenuo sušio, isparavanja su se smanjivala, ali se i dalje osjeao rezak i zagušljiv smrad te hemikalije. Najedanput se za u neka graja i struganje cokula o pod. Priskoio sam »špijunki« i video kako iznose onesviještenog Mujicu. Bilo mi je jasno da se od smrada karbolnog krene a onesvijestio, a možda je i »folirao« - samo da se nadiše sviježeg vazduha. Poslije pola sata vratili su ga u eliju.

Još se nije bilo smrailo kad su mi donijeli veđu. Jelo je i ovog puta bilo dosta ukusno. Pao je i mrak. Jedno vrijeme uao sam naslonjen uza zid i pušio. Sa stropa elije žmirkala je mala sijalica. U hodniku je brujao žagor italijanskih kažnjenika, kojima nikada nisu zatvarali vrata elije. Video sam da me posmatraju, a poneko bi mi dobacio pokoju rije. Razmišljao sam kako da »organizujem« spavanje, jer sam se već osjeao smoždenim i inilo mi se da u se svaki as onesvijestiti. Na kraju sam se sjetio šta da uradim: prostro sam kaput, ali pošto sam isprazio džepove. Sve sam to stavio u ugao elije, pored prostrog kaputa. Zatim sam izuo cipele i stavio ih, jednu na drugu, što mi je poslužilo umjesto uzglavlja.

Uprkos reskog smrada karbolnog krene a, potonuo sam u dubok san bez snova. Probudio sam se u svitanje sa užasnom glavoboljom. Prohlađan vazduh prodirao je u eliju. Digao sam se i prišao bliže prozoru, da se nadišem svježine. ulo se horsko hrkanje sa hodnika, a kroz prozor veseo cvrkut ptica. Osjeao sam užasnu želuću i bljutavu gorinju u ustima i grlu. Pitao sam se: šta li je mi donijeti ovaj novi dan?

Rasvit su oglasili iznenadni žagor i tabananje i struganje cokula u hodniku i napolju. Prišao sam »špijunki« i - zapanjio se: video sam profil Adema Bučića, kako promiće pored mojih vrata u pratinji vojnika i podoficira, sa istim »po astima« koje su i meni već bile ukazane. Sa ekao sam na »špijunki« njegov povratak. Jasno mi je bilo da su i drugovi pohvatani, ali gdje? Opet se za u bat koraka. Kad je Adem prolazio viknuo sam mu: »Ovdje Esa«. Oborene glave prošao je kao da nije ništa uo. Italijanski vojnici, kažnjenci, izlazili su do pasa goli iz svojih elija, noseći male rukavice. Osrvtali su se lijevo da vide šta rade stražari. Povlačili su se u otvorene elije da oslobođe prolaz patroli. Pored mene je sproveden i Teofik Kalajdžić. Sa ekao sam i njegov povratak i upozorio ga, kao i Adema, na svoje prisustvo. Sa ekao sam povratak patrole, koja je sada sprovodila malog Mujicu. Izgledao je zaista loše, onako upalih obraza i sivožut u licu. Kad su njega otpratili, patrola se vratila. Zna i, Hivza Brkić nije bio me u nama.

Bilo mi je jasno da su Adem i Teofik bili uhapšeni juče po danu, što je znao da smo pred kapijom uhvaćeni samo ja i Mujica. Morao sam se dogovoriti sa ostalima šta da kažemo. Po evo sam jednostavno da pjevam i tako saopštavao da se pozajmimo samo iz vi enja i da se nikada nismo družili. Ja i Mujica došli smo da krademo brašno, a oni neka izmisle svoju priču.

Kad sam završio svoju »ariju«, uo sam grohotan smijeh i kikot italijanskih vojnika. Vjerovatno su mislili da sam poludio. Pred vratima moje elije ulo se komešanje i graja. »Špijunka« je svaki as bila zamračena. Vrata su se otvorila i u eliju je ušao pješadijski podoficir. Iza njega se tiskala gomila do pasa golih momaka. Zadnji su se podizali na prste i istezali vratove da bi me bolje vidjeli. Uo im je bila znatiželja pomiješana i sa nešto straha. »Che cosa, dottore?« (šta je, doktor?) - pitao me je, za ueno, podoficir, gestikulišući rukama. Uprosam desni kažiprst u glavu i rekao: »Dolori« (bolovi). Nisam lagao; glava

me je, zaista, užasno boljela. Podoficir se izgubio i uskoro je u eliju ušao mali bolni ar nose i u jednoj ruci ašu vode, a u drugoj dvije tablette aspirina. Kad sam popio lijek opružio sam se na svoj »ležaj« i uskoro utonuo u san.

Oko jedanaest sati probudilo me je otvaranje vrata moje elije. Skočio sam na noge i video podoficira alpinca kako ulazi u eliju, sa uperenim pištoljem. Stupivši unutra, u inio je korak nazad, da bi propustio visokog i elegantnog porunika, koji je imao, manje od trideset godina. Nekoliko trenutaka me je posmatrao, a onda mi naredio da se spremim. Govorio je našim jezikom. Predstavio se, izgovarajući neko italijansko ime i prezime i dodao da je rođen u Splitu, gdje je završio gimnaziju, a studije prava u Zagrebu. Na kraju je rekao da je lan italijanskog prijekog vojnog suda i da će mi biti prevodilac.

Iza porunika smo išli: dva vojnika naprijed, pa ja, a onda još dva vojnika i podoficir iza mene. Podoficir je, naravno, držao naslonjen svoj pištolj na moju ki mu.

Pošljun anom stazom porunik nas je poveo prema glavnoj kasarni logora. Popeli smo se na prvi sprat i prišli velikim dvokrilnim vratima. Dva vojnika su ostala pred vratima, a mene su ostali uveli unutra. Nашao sam se u ogromnoj sali koja je, najverovatnije, služila za konferencije. Na pročelnom zidu, u masivnim pozla enim ramovima, visili su portreti kralja Emanuela i Musolinija. Ispod portreta, u nekom stalku, visila je italijanska zastava. Na metar od pročelog zida i paralelno sa njim protezao se veliki konferencijski sto sa nizom fotelja. Ispred stola bile su postavljene dvije obične stolice. U sali, uz lijevi zid, bila je postavljena velika vitrina natrpana fasciklama, a pored nje jedan mali sto na kome su bile poredane hrpe papira.

Za velikim stolom sjedila su tri italijanska oficira. Onog u sredini odmah sam prepoznao. Bio je to potpukovnik Rino Montalto, komandant karabinjera u Mostaru. Bio je to ovjek pedesetih godina, vrlo korupljen i odmjereno držanja. Sretali smo se niz puta, jer je stanovao na Carini. Ostalu dvojicu oficira nisam poznavao. Porunik, koji nas je doveo, sjedio je na desnom kraju stola, a ispred njega se nalazila pisačna mašina.

Pošto su me malo posmatrali i nešto se došaptavali, Montalto mi je dao znak da sjednem na isturenu stolicu. Kad sam krenuo prema stolici, vojnici su ostali ispred vrata, a za mnom je pošao podoficir i sjeo na drugu stolicu. Jedan od oficira uzeo je neki papir i počeo da piše. Porunik mi je naredio da ustanem.

Kada je oficir završio sa itanjem, pogledao je porunika i on je počeo da prevodi. Rekao mi je da se nalazim pred italijanskim prijekim vojnim sudom radi utvrđivanja injenica koje mene i moje saveznike terete: da smo radili na dizanju ustanka protiv italijanskih okupacionih snaga u Mostaru i da smo, radi obezglavljinjanja vojnih snaga, pripremali ubistvo svih italijanskih oficira; da se ja optužujem kao inicijator pobune; da sam, radi toga, u saradnji sa još nekim licima koja do sada nisu uhvatićeni, nastojao da sprovodim propagandu me u italijanskim vojnicima u Sjevernom logoru, u namjeri da ih angažujem i pridobijem za svoju subverzivnu djelatnost. Radi toga smo se ogriješili o postojeće zakone koji vladaju na svim teritorijama koje je okupirala italijanska vojna sila, te smo, na osnovu tih zakona, biti zaslужeno kažnjeni. Na kraju me je upozorio da priznam navedene optužbe, što će mi se uzeti kao olakšavajuća okolnost.

Sve to sam, naravno, negirao i rekao da mogu samo da priznam kako sam, sa prijateljem sa kojim sam uhapšen, došao da krademo braš-

no i ostale namirnice, jer su nam porodice gladne. Kad je to poru nik preveo, za stolom su zabrujali žagor i smijeh. Smijao se slatko i poru - nik. Cere i se, rekao mi je da je zaista smiješno da jedan ljekar ide u kra u brašna, a da im je, tako e, poznato da se u gradu moja porodica ubraja me u dobro stope. Na to sam izjavio da je neta no da sam ja ljekar, ve samo student medicine. Istina je, rekao sam, da je moja porodica nekad bila veleposjedni ka i imu na, ali da je, nepravilnim riješenjem agrara u bivšoj Jugoslaviji, postala vrlo siromašna. injenica je da nemamo šta da jedemo, zato sam, kao jedini zdrav muškarac u ku i, bio prisiljen da pokušam da ukradem nešto namirnica za svoju porodicu. U to se mogu uvjeriti premeta inom moje ku e, gdje e, sigurno, na i samo neznatne rezerve hrane. Pošto sam, kao vojnik bivše jugoslovenske vojske, ve boravio u ovom logoru, poznato mi je bilo gdje se nalaze skladišta sa hranom. Kada im je poru nik preveo šta sam rekao, jedan od oficira mi je postavio neko pitanje. Poru nik mi je rekao da sud interesuje zašto smo zviždali prije hapšenja. Rekao sam da mi je poznato da skoro svaku no gladni ljudi pokušavaju da kradu namirnice iz logora i da se tako sporazumijevaju.

Tada mi je Montalto nešto rekao, pokazuju i prstom na sto i uz vitrinu, na kome su stajali papiri. Znao sam odmah šta mi govori i kakvi su štosovi papira u pitanju. Ipak sam sa ekao da mi to poru nik objasni. Rekao mi je da pri em stolu i pogledam papire. Vidio sam ono što sam i o ekivao - letke koje sam davao Repi u i Semencati. Leci su bili netaknuti, sem nekih koji su itani i radi toga ovlaš zgužvani. Razgledao sam svaki štos i okrenuo se prema »Spli aninu«, uputivši mu za u en i upitan pogled. Rekao sam mu da mi nije jasno zašto treba da gledam ove papire, jer ja ne razumijem šta tamo piše. »Spli anin« se zakikotao i kad je preveo moje rije i, nastao je opet opšti smijeh. Jedan od sudića rekao je nešto onoj dvojici vojnika kraj vrata. Jedan je izišao i uskoro se pojavio sa Repi em i Semencatom. Nastojao sam da ih gledam sa simpatijom. Oni su prišli stolu žustrim korakom, pozdravili salutiranjem i ostali u stavu »mirno«. Rino Montalto im se obratio i oni su odgovorili. »Spli anin« mi je rekao da su upitani da li me znaju, a da su odgovorili da me odli no poznaju. Montalto se tada obratio meni i »Spli anin« mi je preveo da sam pitan da li ja njih poznajem. Rekao sam da ih odli no poznajem, jer su esto dolazili u moju ku u, kao što su i ostali italijanski vojnici imali obi aj da posje uju ku e u našoj ulici. Postavljeno im je novo pitanje: da li je ta no da ih je u moju ku u doveo Koloder i da sam nastojao da, preko njih, širim me u italijanskim vojnicima subverzivnu komunisti ku propagandu i pridobijem ih za dizanje ustanka u Mostaru i Hercegovini, radi zbacivanja i uništenja italijanske okupacione vlasti? Tvrđili su da sam, baš s tom namjerom, sakupljao i adrese italijanskih oficira - radi njihove likvidacije.

Ja sam demantovao sve te optužbe, isti u i da je sve to neshvatljivo. Rekao sam da sam i Repi a i Semencatu cijenio kao svoje vrlo drage prijatelje, jer su se sve naše porodice u gradu tako odnosile prema italijanskim vojnicima. Moja majka i svi moji uku ani nastojali su da ih što ljepše po aste, iako smo oskudijevali u namirnicama, odvajali, tako re i, od vlastitih usta. Mi smo, takode sa velikom zahvalnoš u, primali njihove darove u namirnicama, koji se i danas mogu na i u našoj ku i. Oni su niz puta dolazili u moju ku u, zato ne mogu da shvatim zašto su dozvolili da im ja, navodno, govorim, a pogotovo da radim protiv italijanskih vlasti. Zato se udim takvim optužbama. Ja nikad nisam vidio te papire na stolu, niti znam šta u njima piše, jer ne znam italijanski jezik i nisam ih ni od koga dobijao niti ikome davao. Isto tako,

neistinita je optužba da sam pripremao likvidaciju italijanskih oficira. To je nespojivo sa mojim zanimanjem, jer im sam po eo da studiram medicinu, koju treba uskoro da završim, zavjetovao sam se da spašavam živote ljudi, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, a ne da ih uništavam. Rekao sam im da pitaju ugledne ljude ne samo u mojoj ulici, nego i u cijelom Mostaru, pa e se uvjeriti da sam poznat kao lojalan gra anin i human ovjek, te da sam velik dio svoga odmora provodio na besplatnom radu u gradskoj bolnici njeguju i bolesnike. Zato energi no odbacujem te optužbe kao potpuno neosnovane i izmišljene.

Kad je Repi to uo, namah je krenuo prema meni i po eo da vi e na našem jeziku, sav zajapuren i van sebe od bijesa. Sigurno bi me i udario da ga »Spli anin« nije zaustavio i naredio mu da se vrati na svoje mjesto. Onda se, na italijanskom, sa nekoliko rije i obratio sudijama i Rino Montalto, da bi potom pokazao vrata Repi u i Semencati. Tada je poru nik po eo sudijama da prevodi moju odbranu. Oni su me posmatrali jedno vrijeme, a onda je jedan od sudija rekao nekoliko rije i. »Spli anin« mi je preveo: da je sudu poznato da sam ja još u Kraljevini Jugoslaviji registrovan kao aktivan komunista i da sam radi toga hapšen i u Beogradu i u Mostaru. Odgovorio sam mu da je ta no da me je policija Kraljevine Jugoslavije hapcila, jer sam se borio za slobodu naših naroda koje su ugnjetavale vlade bivše Jugoslavije. Dok je poru -nik prevodio, ja sam stajao i posmatrao ih. Bilo mi je savršeno jasno da je sve ovo najobi nija komedija i da smo svi mi, sigurno, ve osu -eni.

Tada se podigao Rino Montalto. Govorio je jedno vrijeme povišenim i sve anim glasom, pa sjeo. Prevod je glasio - da sud smatra utrivanje injenica završenim, da e se nastaviti su enjem uz prisustvo ostalih okrivljenih, da e nam se pravedno suditi i da emo biti kažneni po zasluzi. Na kraju, »Spli anin« me je pitao da li imam još nešto da kažem. Rekao sam da se ne osje am krivim i da nemam ništa više da kažem u svoju odbranu. Jedino sam zamolio da mi se da neki ležaj, ili da se dozvoli da mi se doneše od ku e, jer sam prinu en da spavam na golom podu natopljenom karbolnim kre om. Zamolio sam, tako e, da se karbolni kre iz elije o isti, jer to užasno šteti zdravlju, a posebno disajnim organima. Zamolio sam i da mi se omogu i umivanje i kupanje, što je minimum održavanja li ne higijene.

Pošto je »Spli anin« preveo moje rije i, sudija sa desne strane Rina Montalta, koji je dotad uglavnom utao, rekao je nešto ljutito, sa grimason prezrenja na licu. »Spli anin« je preveo da takvi kao što sam ja ne zaslužuju ni ono što mi se pruža i da, ak, zaslužujem postelju fakira. Naredio je zatim podoficiru da me odvedu. Poveli su me na isti na in, samo što me je sada podoficir stalno bubetao po ki mi svojim pištoljem.

im sam došao u eliju, odlu io sam da drugovima »otpjevam« novosti, trude i se da zaista zvu i kao pjesma. Trebalо mi je mnogo vremena dok to nisam sro io. Tekst »pjesme« glasio je, otprilike: »Ovoga dana bio sam na sudu i cijelo vrijeme igrao sam ludu. Spremite se i vi na iste stvari, a naš sporazum ostaje stari. Naše Talijane samo smo znali i sa njima ništa nismo imali.«

Htio sam upozoriti drugove Adema i Teufika da nam predstoji ozbiljno su enje i da moraju, svaki za sebe, da izmisle što logi niju pri u, a da Mujica i ja ostajemo pri tvrdnji da smo došli da krademo hranu. Što se ti e Repi a i Semencate, moramo tvrditi da sa njima, sem na -jobi nijeg prijateljstva, nismo imali drugih odnosa.

Me utim, su enja i saslušavanja više nije bilo (kasnije sam saznao da druge nisu ni saslušavali). Nisu nas ni tukli, sem mene one prve no i.

Nastavio sam da spavam na vlastitom kaputu i cipelama, ali sam sada, svaki dan, morao da rasturam svoj »ležaj«, jer su mi svako popodne »dezinficirali« eliju rastvorom karbolnog kre a. To je bilo veliko mu enje, jer sam u nosu i plu ima osje ao zagušljiv, rezak i odvratan smrad karbolnog kre a. Trebalо mi je mnogo napora da se savladam. Ponekad, kad bi u meni po ele da se roje crne misli bezna a, jedva sam se suzdržavao da se ne zatr im preko elije i bacim se glava ke na zid - da prekratim svoje muke. Ipak, za to nisam imao dovoljno hrabrosti.

Razmišljaju i o tome kako da prekratim vrijeme, sjetio sam se dvije grafitne olovke, što sam ih unio u unutrašnjem džepu kaputa. Njih sam, uvijek nosio u džepu, jer sam volio da crtam. Sada sam, gledaju i u onaj okre eni zid elije, došao na ideju da po njemu crtam likove. Jednu olovku sakrio sam u otvor dimnjaka, da bih je sa uvaо ukoliko mi oduzmu onu iz ruke. I prvo što sam htio da naslikam bio je portret Lava Tolstoja, sa velikom valovitom bradom, koji sam, za sebe i druge, bar sto puta nacrtao. Brzo sam ga naslikao na desnom zidu elije, koji je bio najosvjetljeniji. Meka grafitna olovka odli no je prijanjala na okre enom zidu, pa je portret dobio plasti an oblik. Sticao sam dojam da je prava gipsana figura zalijepljena na zid. Bio sam zaista zadovoljan ovim svojim djelom. Odmah zatim sam - žele i da što više nacrtam dok me ne otkriju i, možda, premažu kre om moje djelo - nastavio da crtam i sjen im portret svoje majke, koju sam volio da slikam onako zobra enu u njenu »jemeniju«. Uvijek je, tobože, protestovala, jer je, po njenom ubje enju, Muslimanima bilo »haram« da se slikaju.

Baš sam završavao maj in portret, kad osjetih da nisam sam u eliji. Osvrnuh se i ugledah otvorena vrata, pred kojima se ne ujno tiskala grupa kažnenika i vojnika. Narednik im je bio na elu, ali ovog puta nije držao uperen pištolj u mene. Uo sam tih šapat: »Ecco, dottore è pittore« (gle, doktor je slikar).

Gledali su as moje djelo, as mene, inilo mi se i nekako drugim o ima - ne više kao aktiviranu bombu, kao nešto opasno i zastrašuju e. Osjetio sam da se njihova rezervisanost i, kod mnogih, odbojnost prema meni - prosto krave, pa se tako i odnos uvara i stražara prema meni mijenjao.

Stražu zatvora sa injavao je vod vojnika naoružanih teškim mitraljezom »breda« i sa dva puškomitraljeza, dok su ostalo bile puške. Na straži su se smjenjivale tri vrste vojnika: alpinci, strijelci (bersagliere - bersaljeri) i obi na pješadija (fanteria). Alpinci su, ini mi se, bili crnokošuljaši, sve krupni ljud, germanskog izgleda i discipline - ubije eni fašisti. Kad su oni bili na straži, naš tretman je bio pooštren, surov. Tada sam uglavnom sjedio i utao u svojoj eliji. Iak i italijanski vojnici, koji su bili kažnjeni zatvorom radi nekih prestupa, bili su tada u svojim elijama zatvorenih vrata. Me utim, kad su na straži bili bersaljeri, koji su na šeširima ili šljemovima imali pri vrš en buket peruški, tretman je zavisio od starještine i broja crnokošuljaša. Nekad je bilo dosta »slobode«; zatvorenici su se šetali hodnikom, posmatrali kroz »spijunku« moju »izložbu« i svaki as me astili upaljenom cigaretom. Kada su na straži bili obi ni pješaci - discipline nije bilo. Vrata moje elije bila bi svaki as otvarana i grupe vojnika bi dolazile da se dive mojim crtežima.

U znak pažnje od tih pješaka dobijao sam nove olovke, pakli e cigareta, paketi e zasla ene presovane kafe, koje sam sa uživanjem gric-

kao, hljep i e i sir. Donosili bi mi tada i lavor pun vode, sapun i istru nik. Me u tim posjetiocima bilo je i Hrvata i Slovenaca, uglavnom Istrana i Trš ana, obalskih radnika i radnika iz brodogradilišta, a i mlađih ljudi drugih zanimanja. Donosili su mi uvijek mnoge poklone, ali me je najviše radovalo što sam sa njima u takvim uslovima mogao da izmijenim poneku rije, što mi je pri injavalu ogromno olakšanje. Interesovao sam se kakav je tretman ostalih mojih drugova. Rekli su mi da je najmanji esto bolestan i da ga, po nalogu ljekara, esto iznose na zrak. Znao sam da je to moj Mujica.

Pou en gorkim iskustvom sa Repi em i Semencatom, uvaо sam se bilo kakvih izjava, a oni su mi govorili da im je zaista jako žao što patimo i što ne mogu više da nam pomognu. Govorili su da i oni mrze fašizam i da e uskoro do i dan kada e ga italijanski narod srušiti, jer je i sam porobljen i natjeran da porobljava druge narode. Bojao sam se da sa njima stupim u bilo kakve politi ke rasprave, jer sam se plašio provokacija, pa sam mudro šutio. Jedinica »infanterie« je, zaista, bila italijanski narod u malom. To su bili, uglavnom, sinovi radnika i seljaka Italije.

Dani u samici proticali su mahom u relativno povoljnim okolnostima. Hrana je, uglavnom, bila dobra, a sticao sam i sve više prijatelja, koji su mi život inili podnošljivijim. Jednom nas je posjetio i moј »kolega«, zatvorski ljekar. Zamolio sam ga, da u ini što može kako bi se prekinulo sa »dezinfekcijama«, te da nam se omogu i da se estito umijemo, jer su po ele užasne vru ine. Sutradan su došla dva vojnika u radnim odijelima, o istili naslaganu prašinu karbolnog kre a, i na brzinu oribali pod. Za tili as pod se osušio, ali je još danima smrdio na karbolni kre .

Izgledalo je da su nas italijanska komanda i prijeki vojni sud potpuno zaboravili.

Bila je nedjelja i na straži pješadija. Mali kuvar donio mi je doruak, ali je ostavio i jednu kesu. Gestikulacijom mi je dao do znanja da je to poklon za mene i da e do i kod mene kada podijeli doru ak. U kesi su bila dva hljep i a, dva paketi a kafe, dobro par e sira, paklo cigareta i šibica. Kad je opet došao, izvadio je iz džepa dvije sli ice: na jednoj je bio on, u vojni koj uniformi koja mu je o ito bila prevelika, a na drugoj nasmijana ljepuškasta i mršava ženica, u skromnoj haljini i sa dje akom u naru ju. Dje ak je bio tako e mršava lica, grgorave crne kose, obu en u neku prugastu mornarsku majicu, koja mu je bila prevelika i izgledala je da e mu svaki as skliznuti preko mršavih ramaena. Bila je to slika prave bijede. Odmah mi je bilo jasno šta je želio. »Objasnio« mi je da bi želio da ih sve troje naslikam na ve em papiru, pa da on sliku stavi iznad svog kreveta.

Odjednom sam shvatio da bi mi on mogao pomo i da stupim u kontakt sa mojima. Sa ono malo rije i koje sam do tada nau io, pomažu i se gestikulacijom, nekako sam mu uspio objasniti da u ja to nje mu rado u initi, ak i obojiti, ali on mora odnijeti jedno pisamce mojima, pa e mu oni dati i lijep papir i bojice. Objasnio sam mu da treba da mi doneše malo papira da bih napisao pismo koje mora sakriti da mu ga ne na e »officiale« (ofi iale - oficir). On je veselo klimao glavom i odmah izašao iz elije. Nije prošlo dugo vremena kada se ponovo vratio. Iz džepa je izvadio plavu kovertu i u njoj par e papira. Napisao sam pisamce najstarijoj sestri, koja je uvijek bila kod ku e, navode i da ovom Italijanu preda pove e par e boljeg crta eg papira, gumicu, jednu lijepu meku grafitnu olovku, vodene bojice i par najtanjih etkica. Sa par rije i iznio sam joj našu situaciju i naglasio da emo svi biti strije-

ljani, ako se nešto ne preduzme. Zalijepio sam pismo i napisao adresu na koverti.

Imao sam muke da mu objasnim kako e na i moju ku u. Uz pomo gestikulacije, pa i skice, nekako sam mu objasnio gdje se, nalazi moja ku a, koja nije bila daleko od logora, i gdje e nekom du an iji pokazati pismo da bi ga on uputio mom domu.

Poslije dva dana im mi je predao doru ak, po eo je da vadi donijete stvari. Papir je izvadio iz njedara dobro uvijen u neki novinski papir, a iz džepova bojice i par etkica, olovku i guminicu. Na kraju mi je predao i pisamce, koje sam sakrio u džep. Brzo je sve to izru io i otišao da dijeli drugima doru ak. Pošto sam doru kovao, zapalio sam jednu cigaretu, okrenuo le a vratima i prišao prozoru, izvadio sestrino pismo i pro itao ga. Ona mi je pisala da je organizovana jedna delegacija Muslimana, sa muftijom Džabi em na elu, koja je posjetila i Rina Montaltu, italijanskog komandanta i komandu ustaša koji sada preuzimaju vlast u Mostaru.

Slikao sam Antonija i porodicu sa zadovoljstvom; uspješno sam izveo kompoziciju, a bio sam zadovoljan i njihovom sli noš u. Ve u podne slika je bila gotova. Kad mi je donio ru ak i vidio sliku, Antonio je bio presre an. Klanjao mi se i zahvaljivao. Za tili as iskupila se velika grupa Italijana. Zagledali su sliku i upore ivali je sa fotografijama. Klijaju i glavama izražavali su divljenje i priznanje. Antonio je, kao na klima, otišao u svoju sobu - da sliku postavi iznad svog ležaja, tamo gdje e je najbolje vidjeti.

Od tada nisam ni u emu oskudijevao. Donosio mi je i iste košulje, veš, cigarete, pa i hranu. Sestra mi je s vremena na vrijeme slala pisamca tješe i me i govore i mi da se na sve strane nastoji da nas izvuku iz zatvora. Pisala mi je, tako e, da je Antonio esto kod njih i da im donosi namirnice kad god do e. Izgledalo mi je da on sve svoje slobodno vrijeme provodi u mojoj ku i, da tamo nosi sve što uspije da ukrade u kuhinji i magazinu.

Jednog dana, sredinom avgusta, oko deset asova prije podne, otvorile se vrata elije i na njima se pojavi stasita figura »Spli anina«. Sa vrata mi je ljutito dobacio: »Spremite se i izda ite napolje!« Bio sam kao gromom ošinut, prosto paralisan. Vjerovao sam da je došao kraj. Kada sam izašao u hodnik, vrata svih elija bila su otvorena, a u vratima su stajali zatvorenici i buljili u mene prestrašenim pogledima, iz kojih je zra ilo sažaljenje i u enje. Pored »Spli anina« je stajao neki nepoznat, po svemu sude i, viši oficir. Uskoro su i drugi izašli. Kraj mene je stao Adem Bu , a iza nas Teofik i mali Mujica. Bili su kao skamenjeni, odsutna pogleda, lica žutog kao vosak. Sigurno sam i ja tako izgledao. U zgradi zatvora bila je mrtva tišina, ali se napolju uo žagor mnogih glasova. »Spli anin« nam je naredio da krenemo napolje.

Tada sam se osvijestio. Kao da sam se probudio iz sna punog nekakve more. Ispravio sam se i sa zadovoljstvom konstatovao da gospodarim sobom. Okrenuo sam se Ademu. On je ve gledao u mene. Crvenilo mu se vra alo u lice. Disali smo odmjereno, ali mi je srce snažno udaralo. U pola glasa, istovremeno, došapnuli smo jedan drugome: »Da se držimo dobro«. Iza nas smo uli Teofikov šapat: »Kad ve moramo umrijeti, da umremo kao ljudi.«

Ispravili smo se i krenuli ka izlaznim vratima. Sa obje strane vrata, u stavu »mirno«, bili su špaliri vojnika, svrstanih u dva reda, dok ih se okolo tiskala gomila, uglavnom pješadije. Bilo je tu mnogo poznatih lica, koja su nas posmatrala pogledom punim tuge i sau eš a, sa gr om protesta na licu. Kad smo se pojavili, zavladala je mrtva tišina, samo se

ula komanda oficira. im smo malo odmakli, špalir se zatvorio i mi smo, u jednom etverougaoniku, formiranom od vojnika, krenuli ka izlaznim vratima logora. Iza nas stišavao se žagor ljudi i škripa pijeska pod cokulama vojnika koji su se razilazili.

Kapija je bila širom otvorena, a sa obje njene strane, u stavu »mirno«, stajali su vojnici sa puškama na ramenu. Pred samim vratima nalazio se jedan jajoliki zasad drve a i zelenila, koji je prilaz logoru dijelio na dvije staze - desnu i lijevu. Na ivici puta desno od kapije logora, koji je služio kao izlazni, stajala su luksuzna kola i iza njih »marica« sa grupom ustaša. Ispred nje stajala su trojica oficira.

Onaj u sredini bio je vrlo elegantno odjeven u zelenkastu uniformu; srednjeg je stasa, izbrijana ljepuškasta i inteligentna lica, pravilnog nosa, naglašenih ulnih usana i malo buljavih oiju; prili no je uhranjen i po njegovom držanju se moglo odmah zaklju iti da je »glavni«. Desno od njega stajao je dugajlija odjeven, tako e, u zelenkastu uniformu za koju se ne bi moglo nikako re i da je elegantna; bio je grubog, primitivnog i ružnog lica, sa iskeženim ogromnim zubima koji su stršili iz povelikih usta. Izme u njegovih žmirkavih, lukavih i svirepih oiju stršio je ogroman kukast nos, koji je sezao gotovo do gornje usne. Usne njegove su mesnate i konjske, lice koštunjavoj, žilavo, preplanule kože sa mnogo bora i ožiljaka. Imao sam utisak da vidim »Frankenštajna«. Sa lijeve strane »glavnog« nalazio se jedan mlad oficir, tako e srednjeg rasta u novoj uniformi, ali nešto druga ije boje, skoro dje ak. Lice mi je bilo poznato i bio sam siguran da sam ga negdje sretao.⁵⁾

Cijela povorka je zastala. Viši italijanski oficir prišao je ustašama i pozdravio ih fašisti kim pozdravom, a rukovao se samo sa »glavnim«. Ja i Adem smo se zgledali. Rekao sam mu, imaju i u vidu i to da smo bili dobrovoljci jugoslovenske vojske i tukli se sa ustašama: »Sad e nam ovi tako odrijjeti kožu da e nam smrt do i kao spasenje«.

Kad se viši italijanski oficir vratio, dao je neki znak podoficiru. Ula se oštra komanda i stvorise se dva dvoreda koja su odstupila za nekoliko koraka. Prišla su nam etvorica ustaša i poveli nas prema »marici«. Ustaški oficiri su nas posmatrali jednog po jednog i njihovi pogledi su nas prosto »opipavali«. Ušli smo u »maricu«, pra eni ustašama, koje su se rasporedile tako da su po jedan sjeli sa strane i dva preko puta nas. Predvo ena luksuznim kolima, »marica« je krenula prema gradu. Pošli smo »Srednjom ulicom« (danas Ulica narodnog heroja Mladena Balorde) gdje se nalazila i moja ku a. Kroz staklo smo zapazili da je ulica puna svijeta. Vidjeli smo mnogo poznatih lica. Na avlijskim vratima moje ku e video sam oca, brata i dvije sestre. Mahali su rukama i nešto dovikivali. Bilo nam je jasno da im je poznato da baš nas sprovode. Ustaše nas uopšte nisu sprije avale da stalno zavirujemo kroz prozor e. utali su smrknuta lica, stežu i svoje puške me u koljenima i naslanjaju i se na njih.

Ubrzo smo skrenuli u sokak gdje se nalazila ustaška policija. Vrata su bila širom otvorena i »marica« je ušla u malo dvorište. Dvojica ustaša, koja su sjedila nasuprot nas, izašla su napolje, a dvojica su stala iza nas. U dvorištu je ekala grupa policajaca i agenata. Poznavao sam mnoge, još od ranije, a bio sam im »u gostima« tri puta po mjesec dana. Izme u ostalih, tu su se nalazili agenti Trbonja i Šimun Beni , a od policajaca trbušasti Jarak. Predvo eni Jarkom, krenuli smo u unutrašnjost zgrade. Otvorio je prvu eliju, iji je prozor gledao baš u ovo

⁵⁾ Poslije sam doznao da je to bio Mostarac, iz ugledne porodice Konjhodži a; imena mu se ne sje am, ali sam se uvjerio da je bio opasan zlikovac.

malо dvorište. elija je imala »pala e« (uzdignuto postolje) za spavanje. Pošto nas je propustio unutra, zatvorio je i zakljuao vrata. U dvorištu se uožagor, tabanjanje cipela i škripa pjeska ispod cipela, za ulo se paljenje motora i odlazak »marice<<. Ulagna vrata su se zatvorila i u dvorištu je zavladao mir.

Posmatrali smo jedan drugog bez rije i. Onako prljavi i neuredni izgledali smo jadno. Mali Mujica izgledao je zaista loše. Isparenja onog karbolnog kre a porazno su djelovala na njegov nježni organizam. Tada sam saznao zašto nam se Adem i Teofik nisu pridružili u barutani i kako su pohvatani. Detaljno sam im ispriao kako sam preko malog kuhara Antonia stupio u kontakt sa svojom sestrom Hatidžom i o intervenciji uglednih Muslimana za naše oslobojenje. Nismo mogli protumati zašto smo predati u ruke ustaša. Bojali smo se odmazde ustaša, jer smo svi bili dobrovoljci u a kom alpijskom bataljonu, koji je kravuo ugušio njihov ustanak u Cimu i Ili ima, gdje su bile zapaljene i neke kuе. Sa strepnjom smo o ekivali dalji razvitak događaja. No, pored sve te neizvjesnoti i muka, bili smo, ipak, sre ni što smo opet zajedno.

U tom razgovoru prošlo je i podne. Negdje oko jedan sat za uo se nekakav žagor u dvorištu. Vrata naše elije se otvorile i dva mlada policajca poela su da unose zdjele sa hranom. Bilo je tu raznih pita, pirjana, slatkiša, ak i jedna korpa ranog groža i smokava. Moji drugovi su vrlo slabo jeli. Prosto su prisiljavali sebe da nešto progutaju. Jasno mi je bilo da su im crne slutnje uništile apetit. Pokušao sam da ih utješim i uvjerim da nema razloga da o ajava, jer još ne znamo da li je sve propalo. Poslije obilnog jela utonuo sam u dubok san. Oko etiri popodne sam se probudio, odli no okrijepljen i io.

Adem i Teofik gledali su me sa u enjem. Adem Bu a i Teofika Kajalđži a znao sam od malih nogu. Adem je bio mojih godina, a Teofik je neku godinu mlađi. Adem je, neosporno, bio odličan drug, ali i velika prznica. Kad smo igrali fudbal na polju iznad Sjevernog logora, gdje su se odigravali »turniri« između carinskih ulica, ako si ga prešao, jurio je za tobom da ti obje noge prebije. Izgledao je užasno nedruštven, kao i Mile Čećić, jer je mogao satima da ne progovori ni jednu riječ. Sje am se naših no nih šetnji do »Biskupove glavice« i nazad. Adem, Enver Arapdžić (Gec), Mile Čećić i ja esto smo tuda »špartali«. Govorio bi, naravno, uglavnom Gec, ja samo ponešto, a njih dvojica, esto, ne bi ni jedne riječi progovorili.

Ademove mušice, zbog kojih sam ponekad nosio i pokoju kvrgu na nozi, uvijek sam praštao, jer sam ga, zaista, volio onakvog kakav je bio. Sem toga, znao sam da je, kao jedinac, vrlo razmažen, a posebno sestre udate za nekog Popu koji je, bar sa našeg stanovišta, bio vrlo uspješan poslovan ovjek i pomagao njega i njegovu porodicu, tako da su sasvim pristojno živjeli. Možda je, bar kao dječak, bio malo i iskompleksiran zbog injenice da mu je otac bio ista ulica, no za to nije imao razloga - bio je to vrlo odmijeren i mudar ovjek, ma sušta dobrota.

Teofik (ili Tofa, kako su ga svi zvali) uvijek je bio odmijeren, pun nekakve smirenosti i mudrosti iza koje se, stvarno, skrivala snažna, vrlo uzbudljiva ličnost sa prefinjenim nervnim sistemom koji je sav treperio i reagovao momentalno i živahno. Bilo je i ne eg vragolastog u njegovom osmjehu, koji je stalno lebdio na pomalo isturenim usnama, kao i njegovom pametnom i, u isto vrijeme dobro uđnom pogledu koji je zračio kroz njegove skupocjene naočare, bez kojih ga ne bih mogao niti zamisliti.

Malog Mujicu od ranije nisam poznavao, jer je bio mnogo mlađi od mene. Ono malo vremena što sam proveo sa njim bilo je dovoljno da

se, u njegovom krhkom i nježnom tijelu, prepozna dobar i odlučan momak nesalomljive volje.

Onako bunovan, i ja sam njih gledao sa uenjem, videći da oni nisu sklopili. Adem nije mogao da izdrži, a da ne primijeti: »Kako možeš, bog te video, da se onako naklopaš kao da si na nekoj svadbi, a ne na svojoj vlastitoj »dženazi« (pogrebu) i poslije da zaspisаш kao zaklan?!« »Mogu, Ademe«, rekao sam mu, »i baš zato što sam spremjan da umrem želim da svaki minut života, koji mi preostaje, provedem što ljepše.« U suštini, bio sam skoro siguran da preživljavamo svoje zadnje dane i sate, ali je u meni, ipak, živjela neka nuda da će se ove naše patnje, na kraju, svršiti povoljno za nas. Ja sam uvijek bio i ostao zaista vedar ovjek i ubije eni optimista. Mislim da su me i Adem i ostali shvatali. Bili smo prenadraženi i u jednoj krajnjoj neizvjesnosti za vlastite živote. Radi toga - i ako smo bili zaista srećni da smo se našli zajedno i htjeli jedni drugima mnogo da kažemo - nismo nalazili odgovarajuće riječi i ostajali smo nijemi. Pušio sam cigaretu za cigaretom i buljio u prozor elije. Ekalj smo prvi potez ustaša.

Donijeli su nam i većeru. Jeli smo ute i. Primjetio sam da i moji drugovi imaju bolji apetit. Kada su policajci došli po sebe, rekli su nam da možemo ići u nužnik u hodniku, da se umijemo i napijemo vode.

Poslije toga osjećali smo se znatno bolje. Učinilo mi se da sa njihovih lica zrači neka smirenost. Pitao sam se: ko li nam šalje ovako izvršnu hranu? Sumnjaо sam da su moji i Ademovi bili to u stanju, pa sam zaključio da je to slala porodica Kalajdžić, jer su bili dobrostojeći, a majka Matidža je izvršno kuhalala.

No smo proveli u miru.

Sutradan oko desetasova vrata elije se otvorile i na njima se pojavili Jarak, iži i njih su leđa stajala dva momka u civilnom odijelu. Jarak mi dade znak da ižem. Kad sam se našao u hodniku, njegovi momci mi namakoše na zglobove šaka »lisice«, (dosta uspio proizvod narodne radinosti - sa injen od paradi tanjeg konopca iži krajevi su se završavali u sredini poprečnih hrastovih štapića, promjera oko dva centimetra i dužine oko deset centimetara), a onda me, kroz prostrano posljunano dvorište, uvedoše u upravnu zgradu policije.

U samom prizemlju uvedoše me u prostranu, istu i lijepo namještenu sobu. Svojom užom stranom, nasuprot vrata, prostorija je gledala sa dva velika prozora prema ulici, koja je vodila ka »Tepi« (mostarskoj pijaci). Prozori su bili zaštićeni tankim skupocjenim bijelim zavjesama uokvirenim u plišane zastore. Jedan prozor bio je širok otvoren i kroz njega je prodirao žagor ulice. Između prozora nalazio se lijep duborenzom ukrašeni pisači i sto ižem kojega se nalazila fotelja sa velikim naslonom. Na zidu, iznad stola, u bogato ukrašenom pozlačenom ramu, nalazila se slika Ante Pavelića. Duž lijevog zida protezao se veliki sto prekriven zelenom ojom, sa petnaestak fotelja poredanih okolo. Pred ovim stolom nalazio se jednostavan sto i obični stolicom pored njega i dvije, isto takve, ižem nje. Između drugog i pisača eg stola bio je sto i na kom se nalazila pisača i mašina za kojom je sjedila vrlo mlada i ljeđepuškasta djevojka. Za drugim stolom sjedila su tri ovjeka. U sredini je bio naš poznanik koji nas je preuzeo od Italijana. Sa njegove desne strane, sjedio je Mijo Rajić, koga sam dobro poznavao, jer je radio kao inovnik u Fabrici duhana. Sa lijeve strane sjedio je, sredovje, an ovjek mršavog lica, malo isturene brade, koja je cijelom licu davala šiljast izgled. Imao je nervozan i surov pogled. Dok sam stajao pred ulaznim vratima sa mojim praktiocima, on se stalno dizao i nešto šaptao sekretarici, sreću i neke papire ispred sebe. Kaput mu je bio raskopan

tako da sam odmah primjetio jedan mali pištolj zataknut za opasa pantalona.

Ustaški oficir nam je naredio da pristupimo. Agenti su me momentalno povukli, ali ih on zadrža i naredi da me oslobole veze. Odmjerenim koracima sam prišao sto i u i tu ostao stope i. Trudio sam se da se maksimalno opustim i skoncentrišem. Sve o i bile su uprte u mene.

Posmatrali su me jedno vrijeme.

»Doktore Esade Brki u«, po eo je povišenim i pomalo sve anim glasom ustaški oficir», nalazite se pred ustaškim prijekim sudom i upozoravamo vas da govorite samo istinu, jer samo ona može da olakša vaš položaj. Sud, kako vidite, sa injavamo: ja, satnik Ivan Heren i , komandant ustaške bojne u Mostaru, kao predsjednik ovog suda, zatim gospodin Mijo Raji i gospodin Mate Roko, šef mjesne policije, kao njegovi lanovi. A sad u vam postaviti prvo pitanje. Vas je italijanski vojni prijeki sud osudio na smrt strijeljanjem, jer ste pokušali da dignete ustakan protiv italijanskih okupacionih snaga u Mostaru i likvidirate cito oficirski kor. Šta možete da nam kažete o tome?«

»Gospodine satni e, prije nego što vam odgovorim na ovo pitanje, dozvolite mi da unesem jednu ispravku, da ja nisam doktor, nego samo student medicine. Što se ti e ustanka protiv italijanskih okupacionih snaga, smatram da ne izgledam toliko glupo da bih sa šakom golorukih mladi a pokušao da prodrem u italijanski logor i dignem ustanak protiv italijanske divizije, ili koliko ih ima tamo. Uostalom, ja sam uhva en samo sa Mustafom Alikalfi em, a druga dvojica - Adem Bu i Teofik Kalajdži , uhapšeni su kod ku e i do danas ne znaju zašto, niti ih je za to iko pitao. Ja samo znam da sam uhva en pred logorom zajedno sa Mustafom Alikalfi em, kad smo pokušali da do emo do nešto namirnica iz magacina koji se nalaze odmah do zida logora, koji se pruža duž obale Neretve. Bilo nam je poznato da to i drugi rade i da ne predstavlja neki poseban rizik. Nismo imah sre e i bili smo uhva eni. Ne znam zašto dovode u vezu mene i Alikalfi a sa Bu om i Kalajdži em. Mi jesmo zaista stari drugovi i esto smo se nalazili zajedno. Oni su esto navra ali kod mene kad su dolazili i dva italijanska podoficira, koji su, kao i ostali italijanski vojnici, dolazili u našu ku u kao i u ostale ku e po Carini. Niko im nije mogao, niti smio to da zabrani. Ja imam utisak da su neki Italijani, kad insistiraju toliko na nekakvom ustanku, imali namjeru da od toga stvore vrstu politi kog problema, a u koju svrhu - to samo oni znaju. Samo mi se ini da smo mi ispali žrtve te njihove namjere.«

»Vrlo interesantno«, upao mi je u rije satnik Heren i . »Ipak mi je neshvatljivo da vi idete u kra u brašna i namirnica. Meni je, na primjer, poznato da su vaša i Kalajdži a porodica vrlo ugledne porodice u Mostaru.«

»Ta no je«, nastavio sam »da je moja porodica ugledna u gradu, ali je siromašna. Nekada je bila posjedni ka i imu na, ali je, riješenjem agrara od strane velikosrpske buržoazije bila ba ena u veliku bijedu. Poslije su djeca odrastala i zapošljavala se, kao i otac, i nekako se živjelo, ak se meni omogu ilo i da studiram. Sada, u ovoj teškoj situaciji kada vlada nestaćica i kada je sve vrlo skupo, moja porodica ne može da živi od o eve male sve eni ke pla e, od isto tako male pla e moje sestre koja radi kao sekretarica u Tvornici duhana, što je gospodinu Raji u odli no poznato. Tu još dolazi mizerna zarada moga brata kao cipelarskog radnika. Ja sam jedini zdrav muškarac u ku i i kada sam uo da se može, bez velikog rizika, do i do namirnica u italijanskom logoru,

onda sam, bez znanja ostalih lanova moje porodice, pokušao da doem do nešto namirnica, ali, kako vidite, nisam imao sreće.«

»Esade Brki u, to bi sve zvu alo logi no, kada se ne bi znalo da ste se vi još odavno afirmisali kao aktivan komunista. O tome se odlili no zna u ovoj policiji« - rekao mi je, znala ki se smješkaju i, satnik Heren i, i nastavio: »Htio bih ovdje da istaknem da ja vas komuniste u izvjesnom smislu poštujem i cijenim, jer se borite za svoje ideale. Ja sam se zaista divio vašoj upornosti i hrabrosti u borbi protiv šestojanaarske diktature kralja Aleksandra, kad smo bili, tako re i, na istoj liniji (rekao je to uz grohotan smijeh) u borbi protiv, kako vi kažete, velikosrpske buržoazije. Druga je stvar što su vaši ideali nerealni, neostvarljivi i opasni za pobjedu naših ideaala o izgradnji novog poretku i naše Nezavisne Države Hrvatske. Radi toga mi vas moramo likvidirati. Meni je zaista žao da te kao Muslimana moramo likvidirati. Eto, Esade«, dodao je još intimnije, »zar nije strašno da ti, kao Musliman - Hrvat, umjesto da se borиш za našu Hrvatsku, ti si protiv nje.«

Zastao je i svi su me uporno gledali, o ekuju i moj odgovor. Imao sam ga u glavi, ali sam se kolebao da li da im kažem sve što mislim o tome. ovjek, dok je živ, uvijek se ne emu nada. I u najbezizlaznijim situacijama, u dnu duše, vjeruje da će imati neku šansu za spasenje. Međutim, ako kažem šta o tome mislim, užasno u pogoršati svoj položaj i zape atiti svoju sudbinu. Pomislio sam da je to samo igra, jer su nas oni već osudili i zašto da im ne kažem sve.

»Gospodo sudije, istina je da sam nekoliko puta hapšen ovdje u Mostaru, pa i u Beogradu, između ostalog i radi borbe za Ma eka, za rješavanje takozvanog hrvatskog pitanja, bolje rečeno za slobodu Hrvatske i hrvatskog naroda, koji predstavlja i znatan dio stanovništva Mostara i cijele Bosne i Hercegovine, kao što sam se borio i protiv nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja svih naroda naše zemlje od strane nenarodnih režima bivše Jugoslavije... «

Zastao sam i pogledao ih. Gledali su me i dalje upitnim pogledom i ja sam nastavio da govorim: »Međutim, mislim da dijelim mišljenje poštenih Muslimana Mostara, pa i cijele Bosne i Hercegovine, kada kažem da se ne mogu boriti za Hrvatsku u kojoj se progoni i ubija nevini srpski narod, koji je bio predmet pljačke i tla enja velikosrpske buržoazije kao što su bili... « (htio sam reći: i hrvatski i ostali narodi u bivšoj Jugoslaviji, ali mi to nisu dozvolili da doreknem).

I dok su me Heren i i Raji zapanjeno gledali, Mate Roko je skasio kao oparen i sunuo rukom prema pištolju. U toj desetini sekunde bio sam uvjeren da sam gotov, ali ga je Heren i toga momenta zgrabio za ruku. Sav cepte i od bijesa, užarena lica zgrčenog u grimasu krajnjeg prezira, Roko je tada dreknuo nekakvim promuklim i kreštavim glasom: » uješ, Brki u, ovaj e ti sud suditi i osuditi te na smrt, ali i kad bi te i sam poglavnik pomilovao - ja bih te gonio do kraja svijeta da te ubijem. Marš, vodite ovog idiota!«

Agenti su me zgrabili, namakli mi one konop i e oko zglobova šaka, krvni ki ih stežu i, izletjeli sa mnom iz zgrade i prosto me prenijeli do naše elije u koju su me gurnuli kao paket. U letu sam zapeo za ivicu postolja i pružio se preko njega, lupivši dobro Adema u rame.

Kad sam se podigao na koljena, oni su već kleali oko mene, gledajući me pogledom punih pitanja. Teofik me je, sa strepnjom, pitao: »Šta je bilo?« »Gotovo je, biemo svi strijeljani!« odgovorio sam. Mali Mujica sav se stresao i glasom punim nevjericice i u enja prošatpao: »Zar e nas zaista pobiti?« »Ne znam, zaista, šta e biti sa vama,« rekao sam, »ali za sebe sam siguran da sam svoju sudbinu zapeatio.« Bio

sam zaista bijesan na sebe, jer mi se inilo da sam ovim ljudima ugrozio živote, ali sam u dnu duše bio uvjeren da je to bila samo njihova igra i da su nam oni mnogo ranije odredili sudbinu. »Šta možemo, Mujica, kad smo prihvatali borbu i revoluciju. U revoluciji se gine. Neko e poginuti prvog dana, a neko zadnje sekunde. Možda za vas ima zaista nade, jer oni mene najviše terete i danas su me isprovocirali da im kažem sve što mislim. Ja sada znam da sam obrao bostan«. Zatim sam im detaljno opisao kako je teklo ispitivanje. »Ako vas budu ispitivali, pazite šta ete govoriti. Koliko mi je poznato, niko od vas nije bio zatvaren i stvarno nemaju ništa protiv vas.«

utali smo, svaki zabavljen svojim mislima. Pušio sam cigaretu za cigaretom, ali me bijes nije napuštao, jer sam bio ubije en da sam sām sebi kriv i da sam proigrao sve šanse. Me utim, vrijeme je proticalo i niko nije dolazio u našu eliju. Kroz prozor se uo samo uobi ajeni bat stopala i žagor policajaca i ljudi koji su ulazili i izlazili u kancelariju dežurnog. Znojili smo se, jer je u maloj eliji bilo kao u furuni. Ekali smo sa zebnjom da li e do i po još nekog od nas.

Dan je ve uveliko odmakao i za uo se bu niji žagor. Nakon kratkog vremena vrata su se otvorila i dali su nam hranu - kao da se ništa nije desilo.

Jeli smo ute i. Kad smo ru ali i policajci odnijeli su e, posvršavali smo nužde i dobro se osvježili hladnom vodom. Pošto sam popušio cigaretu, opružio sam se na svoje mjesto. Oni su isto to u inili. Uskoro sam utonuo u nekakav košmar koji me je više izmorio nego osvježio. Probudio sam se sav okupan u znoju. U eliji je bila nesnosna vru ina. Ostali su ve sjedili pored zida zadubljeni u svoje misli. Pošto sam protreuo i za ešljao se, zapalio sam cigaretu u namjeri da zametnem razgovor, ali nikako nisam mogao da pronaem prave rije i. Izgledalo mi je da ni ostali nisu imali nikakve volje za ma kakav razgovor. U toj našoj meditaciji vrijeme nam je prolazilo.

Negdje oko šest sati popodne ulo se brujanje automobila i dvořišna vrata su se otvorila. Ušao je automobil u dvorište, a istovremeno je zažagorilo mnogo glasova. Malo zatim otvorila su se vrata naše elije i na njima se ukazao »Frankenštajn« koji je u estvovao na našem doeku ispred Sjevernog logora. Iza njega stajala su dvojica ustaša i jedan mlad policajac. Izašli smo u hodnik i sa njima krenuli u dvorište. Na dvorištu ispred vrata stajala su još dvojica ustaša, a u dvorištu je bila parkirana »marica« sa širom otvorenim vratima. Kroz otvorena vrata dvorišta vidjela se, parkirana u uliici, plava limuzina gospodina Heren i a. Sa otvorenih vrata sobe dežurnog posmatrala nas je, skoro nezainteresovano, grupa policajaca ispred kojih je stršala trbušina na rednika Jaraka.

Kada smo prišli kolima, »Frankeštajn« je krenuo prema plavoj limuzini, a ustaše su nas uvele u »maricu«. Uskoro smo krenuli uli icom i »maricu« je grabila prema pošti, pa pored parka i hotela »Neretve« preko mosta ka željezni koj pruzi. Kad smo prešli prugu, krenuli smo lijevo, pored gimnazije, i došli do osnovne škole, koja je za vrijeme bivše Jugoslavije nosila ime kraljice Marije. Ušli smo u njeno dvorište i prišli zadnjem ulazu u zgradu. Na dvorištu je bilo parkirano nekoliko kamiona, par autobusa i dvoja luksuzna kola. Dvorište je bilo puno ustaša u novim ljetnjim odijelima. Izlaze i iz »marice«, prostrujalo mi je, za trenutak, sje anje da smo ovim dvorištem nekad bezbrižno jurili. Kad smo izašli na dvorište, vidjeli smo Heren i a i »Frankenštajna« kraj limuzine i ustaše, u stavu mimo sa puškama na ramenima.

Kad smo izašli, Heren i i »Frankenštajn« su krenuli u zgradu, a mi, predvo eni ustašama, za njima. Uz male stepenice stigli smo do prostranog hola u prizemlju, gdje je u stavu mirno stajalo nekoliko ustaša, a zatim smo se popeli na prvi sprat, i, za Heren i em, krenuli prema vratima razreda, u kojem sam završio ovu školu. I tu se motalo nekoliko ustaša, ali im su nas opazili, zauzeli su stav mirno. Pored samih vrata stajao je, u stavu mirno, mladi oficir koji je prisustvovao našem preuzimanju od Italijana i koji mi je bio poznat, (ini mi se da se zvao Konjhodži), a sa strane je bio ustaša stražar sa mašinkom u šakama. Onaj mladi ustaški oficir otvorio je vrata razreda i propustio nas unutra. U tren oka ruknulo je bar sto ljudi sa ispravljenom desnom rukom na fašisti ki pozdrav. Zagrmilo je iz njihovih grla: »Spremni, gospodine satni e!« Svi smo bili prosto šokirani ovim prizorom. Sa lica ovih ljudi, sude i po odje i - seljaka srpske nacionalnosti, italo se bezna e, a u oima strah i užas.

Satnik Heren i se okrenuo prema nama i, upiru i prstom, re e: »Ovo su etnici, uhvatio sam ih u šumi sa puškom u ruci. Je li vam draga, Srbi?!« Opet se zaorilo složno i gromko iz njihovih grla: »Jest, gospodine satni e!« Strašno je to bilo. ini mi se da me ništa u životu nije nikad tako iznenadilo, zaprepastilo i porazilo. Nisam se mogao oteti utisku da gledam gladijatore kako pozdravljaju Nerona: »Morituri te salutante!« (Umiru i te pozdravljaju). uo sam Heren i a kako govori pokazuju i na prozore koji su gledali prema gimnaziji: »Tamo pored onog zida, tamo vam je mjesto. Tamo je Staljinova linija.«

Nisam ni primjetio kad su ustaše izašle. Gledao sam srpske seljake kako otpuhuju i sjedaju, ostavljaju i nam uzak prolaz do dvorišnog zida, gdje su se nalazila dva velika prozora. Mi smo, neosporno, izgledali jezivo - zarasli u bradu i kosu, odjeveni u izgužvanu i prljavu odje u. Zato smo ovom narodu vrlo uvjerljivo djelovali - kao zaista dovedeni iz šume. Kako su sjedali, seljaci su se la ali svojih torbi i vadili, pružaju i i nama, komade sira i hljeba, pa i kutije duhana. Mi smo ih samo gledali skamenjeno. Svuda oko nas uo se šapat: »Gdje su vas uhvatili!« Ne prihvataju i njihove poklone, ne odgovaraju i na njihova pitanja, krenuli smo putanjom ka »Staljinovo liniji.«

Tamo nas je ekalo ogromno iznena enje. U stavu mirno, nasmijani i, istovremeno, zbuđeni, ekali su nas moj ro ak Smajo (Smaja) Brki i Mujo (Muja) Alajbegovi. Ispred njih sjedilo je nekoliko Srba iz Mostara, a me u njima i moj nastavnik fiskulture Lazar Prnjatovi. Srda no smo se pozdravili sa Smajom i Mujom i sjeli do njih. Cijeli razred Srba pažljivo nas je posmatrao, odmjeravali su nas i nešto se došaptavali. Usstajali su, izmjenjivali mjesta, tako da je izgledalo da se ta tjelesa, zbijena na malu površinu, stalno talasaju i klju aju kao u kakvom ogromnom kotlu. Nije bilo zagušljivo, jer su svi prozori sa uli ne strane razreda, koja je bila duža, bili širom otvoreni. Sjeo sam pored Smaje i odmah mu došapnuo: »Od kada?« - misle i od kada su u zatvoru. »Od kada i vi. Kad sutra isprazne razred, sve u vam ispri ati.« Ništa mi nije bilo jasno, ali pomirio sam se da ekam jutro.

Vrata razreda su se otvorila i neko je oštvo viknuo: » utite, Srbi, da više niko nije pisnuo!« Ugledao sam elegantnog i svijetloskog mladi a. Na sebi je imao novu uniformu i sjajne nove crne izme do kojena. Nekakve koštane zvijezdice ukrašavale su revere njegove bluze. Odmah sam u njemu prepoznao Muhameda Jahi a, nekoliko godina mla eg od mene. Bio je sin Muhameda Jahi a, plemenitog i dobro ud-nog upravitelja škole, izvanrednog nastavnika i pedagoga. Ovaj njegov sin, pametnih i blagih oiju, uvijek mi je djelovao stidljivo i dobro ud-

no. Stoje i u ovoj gizdavoj ustaškoj oficirskoj uniformi, me u ovim jadnim izgubljenim srpskim robljem, djelovao je zaista neprimjereno, ak nestvarno. Pitao sam se, na glas i u udu: »Šta li je ovog dovelo u ustaše, bože dragi?!« Smajo je šeretski dodao, šapu u i: » udni su putevi gospodnjil!«

Za to vrijeme ustaški asnik Muhamed Jahi, stisnutih šaka i ruku priljubljenih uz tijelo, šarao je strogim pogledom po glavama ovih jadnika koji su se š u urili. Vladao je tajac. Ulo se samo prituljeno disanje. O ito uživaju i u svojoj neospornoj veli ini, krenuo je onom stazom napravljenom za nas. Pratili smo ga pogledom uprtim u njegovo lice. Primijetio nas je. Crvenilo njegova lica, prouzrokovano ljutnjom, po elo se naglo gasiti. Zbunjeno je pogledao mene, pa Teofika, sa kojim je drugovao godinama i zajedno sa njim 1940. završio gimnaziju i veliku maturu. Oborio je pogled, okrenuo se i brzo napustio razred.

»Objasnite nam, molim vas, šta sve ovo zna i?« pitao je Teofik. »Vidje ete sami«, šaptao je Smajo »sve e ovo, u cik zore, biti povezano žicom, odvedeno na Široki Brijeg, pobijeno i ba eno u bezdane jame. Od kako mi ležimo ovdje, to se ponavlja svaki dan sem praznika. Ponekad nemaju naro itu sre u' i dovedu samo po nekoliko Srba, pa ih, naro ito u zadnje vrijeme sakupljaju dva do tri dana i onda zajedno otjeraju.«

Znali smo za pokolje Srba, ali da to rade ovako masovno i »sistemske«, to zaista nismo znali. Bilo nam je neshvatljivo kako ovi ljudi bez ikakva otpora, baš kao ovce, odlaze na klanicu. Pitali smo se u udu: da li su oni uopšte svjesni šta ih eka? ak robovski ponizno pozdravljaju svoje kolja e fašisti kim pozdravom. To mi je, neosporno, ostalo nejasno do dana današnjeg.

Smaja nam je saopštio da je vrijeme ve ere prošlo, ali da je njemu i Muji ostalo nešto zeljanice. Stavio je pred nas kartonsku kutiju od cipela, skoro punu pite. Nama se zaista nije jelo, ali ponudu nismo mogli odbiti. Uzimali smo, s vremena na vrijeme, komade mirisne i izvanredne zeljanice i, kriju i usta lijevom rukom, žvakali ih bez užitaka i preko volje. Kad smo ispraznili kutiju, ispri ali smo ovoj dvojici da nam je neko u policiji slao odli nu hranu. »Ništa se vi ne brinite. Sutra ete i vi ovdje dobiti hranu. Uredi emo, tako e, da vam se pošalju iste košulje, pantalone, arape i papu e«, re e Smaja. »Uredi emo da i vas ošišaju i obriju, da se operete i uljudite«, dodade šeretski, na njemu svojstven na in. O igledno, bilo mu je milo da smo zajedno, a posebno što mu se pružila prilika da se o nama brine. »Ponekad nam pošalju i kafe, i to prave, ali to vas sigurno ne interesuje«, rekao je Smaja, kao da nas je, tobože, htio da isklju i iz tog sledovanja.

Smaja nam je objasnio kako da postupimo ako ho emo u nužnik ili da se napijemo vode i umijemo.

Postupio sam po njegovom uputu. Stražar je otvorio vrata i ja sam mu rekao šta želim. Kad je stražar zazvonio, na vratima sobe dežurnog oficira, pojavio se Muhamed Jahi i kad me je ugledao sav se zarumevio. Bilo mu je, o ito, vrlo neprijatno. Nisam se razumijevao u ustaške inove, zato sam mu se obratio: »Gospodine Jahi u, mogu li da odem u nužnik?« Gledao me je zbunjeno. »Možeš, Esade, razumljivo da možeš. Ako ho eš, možeš se i oprati. Imaš li ru nik i sapun?« »Ne, nemam, ali bih se rado oprao, jer sam sav znojav. Dozvolite da uzmem neki ru nik od mog ro aka Smaje«. »Ne, ne, ne treba, samo malo sa ekaj«. Ušao je u sobu dežurnog oficira i pojavio se drže i ist ru nik i mali sapun i pružio mi ih. »Ako ti nešto treba ili bilo kome od vas, samo mi recite, a ja u to prenijeti sutra dežurnom oficiru i on e to saopštiti vašima

kada vam donesu hranu - da vam to ve popodne dostave. Vama je odobreno donošenje hrane, odje e i ostalog što vam bude trebalo za održavanje higijene. Razgovara u sutra sa gospodinom satnikom da vam se dozvoli upotreba kupatila. Klju se nalazi u sobi dežurnog oficira». »Trebale bi nam iste košulje, veš, pantalone, arape, papu e, ru - nik, sapun i po jedno jastu e«, rekao sam mu. »Sve e biti u redu. Ujutro u se pobrinuti da vas obriju i ošišaju. Kad se opereš, daj sapun i peškir vojniku«. Prvi i posljednji put u svom životu rekao sam jednom ustaši »hvala«, jer nisam mogao druk ije. Zaista mi je bilo žao što je ovaj mladi zalutao u ustaše. Tu mu apsolutno nije bilo mjesto.

Poslije kupanja osje ao sam se zaista preporo enim. Kad sam ušao u razred, ve ina ljudi je spavala. Nau ili su da rano legnu, da bi što ranije prionuli na rad. Jadnici, spavalici su svoju zadnju no . Na sve strane ulo se hrkanje, negdje piskutavo, negdje gromoglasno. Neki su se nerovno komešali, sjedali i otpuhivali, pa opet lijegali, nastoje i, valjda, da zavaraju svoje teške misli i strepnje za porodicama koje su ostavili u tmurnoj neizvjesnosti.

Sjeo sam na svoje mjesto. Nije mi se spavalo, a izgleda ni drugima. Jedno vrijeme utao sam gledaju i ispred sebe Lazara Prnjatovi a. Sjedio je skupljenih nogu, obgrljenih rukama, vrsto drže i jednu šaku drugom. Spuštene glave na grudi, odsutno je gledao ispred sebe. Vjerujem da je u toj meditaciji do ekao zoru.

Ispri ao sam mojima šta mi se desilo sa Jahi em i rekao im da su sve potrebne stvari ve naru ene. Vide i me ovako osvježenog, ostali nisu mogli izdržati, a da ne slijede moj primjer. Smaja i Muja Alajbegovi dali su im po ru nik iz svojih rezervi, pa su sva trojica otišla na kupanje. Obratio sam se Smaji: » uješ, Smajo, ja zaista gorim od značitelje, a sigurno i ostali, da uju kako ste dospjeli ovamo. Ko e ekati do sutra? Kod ovog silnog hrkanja nema nikakve bojazni da bilo ko uje ma i jednu rije ». »U redu«, složio se Smaja, »kad se i drugi skupe, ispri a u vam cijelu pri u«.

Kad smo se svi skupili, legli smo potruške oko Smaje i Muje. Smaja je otpo eo sa svojom pri om. On i Muja zarobljeni su prilikom pokušaja prebacivanja grupe od 22 komunista i skojevca iz Mostara na Bora ko jezero, radi formiranja partizanskog odreda. Lutali su cijelu no i pred zorom odlu ili da se odmore na prostoru izme u Veleža i Zijemlja. S tog mjesta Dole Bala je poslan u izvidnicu prema Zijemljima. Ustaše su bile obaviještene o mjestu predaha ove grupe, pa su ih, sa veim snagama i uz u eš e Franceti eve »Crne legije«, napale od Bijelog Polja i Veleža. Pošto su svi bili naoružani, došlo je do oružanog sukoba, ali su ustaše bile daleko nadmo nije, tako da su bili brzo razbijeni. Jeden ustaša je poginuo, a Dole Bala je uhva en na samom po etku napada. Predat je Franceti u, koji ga je li no likvidirao. Svi su se razbijeli. Povla ili su se prema Mostaru; neki obroncima Veleža, a drugi prema Bijelom Polju. On, Muja Alajbegovi i Esad Feji , koji je bio teško ranjen u ruku, povla ili su se prema Bijelom Polju u namjeri da se kod poznatih seljaka Muslimana prikriju u toku nekoliko dana i poslije se prebace u Mostar. Me utim, na samim prilazima Bijelom Polju bili su zarobljeni. Njeh dvojicu preuzeo je Heren i i doveo ih u »bojnicu«, odnosno ovaj razred...

U neko doba smo ospali. Najedanput sam izba en iz najsla eg sna. Neko me je krvni ki udario u stražnjicu. Sko io sam smeteno obaziru i se. Nisam znao šta se doga a. Smaja i ostali stajali su pored mene. Zapazio sam jednog ustašu ispred sebe kako me divlja kim pogledom strijelja, vi u i zapovijedni ki: »Spremajte se i stanite brzo dva po dva!«

U to se s vrata za u glas Muhameda Jahi a: » ekajte, ti pored zida os-taju!« O i su mi se privikle na sumrak i zapazih nekih desetak ustaša kako udarcima nogu »bude« usnule seljake. Muhamed Jahi pokaza pr-stom na nas i re e ustaši, koji nas je sada odsutno posmatrao, ne zna-ju i šta da radi: »Ovi ostaju«. I izgubi se u onoj gunguli.

Seljaci su ustajali, na brzinu trpali svoje stvari u torbe i poslušno i mirno se svrstavali u red po dvojica, a ustaše su im vješto i rutinski gvozdenom žicom vezivale ruke. I Lazar Prnjatovi je, u stavu mirno, kao da stoji pred svojim acima na asu gimnastike, stajao pored jed-nog kržljavog seljaka. Kad su ustaše završile sa vezivanjem, ovi nesre ni ljudi su svrstani u dvored i napustili su razred - bez rije i protesta. Neko je tiho zatvorio vrata. Ubrzo se ulo paljenje motora i vozila su izlazila iz dvorišta škole, gube i se u praskozorje novog ljetnjeg dana.

U razredu je ostala mrtva tišina, ali je u mojoj svijesti brujaо fantomski žagor ljudi. Nisam še mogao pomiriti sa injenicom da su toliki ljudi otisli u nepovrat. Ostali smo zgranuti, bar nas etvorica novajlija, posmatraju i ovu neshvatljivu i neobjašnjivu scenu, koja je zaista dubo-ko vrije ala ljudsko dostojanstvo. Zaklinjao sam se u sebi: ako ostanem živ, ove ljudske izrode, ove monstruoze zvijeri uništava u kao najodv-ratniju gamad!

Svanuo je još toplij dan. Hodali smo po razredu do pasa goli, ku-paju i se u znoju. Kroz prozore se vidio veliki dio Mostara - od Starog mosta pa sve do Carine. Ulicom ispred škola, sa obje strane pruge, ljudi su nekuda žurili, a djeca tr karala. Ponekad bi protutnjao teretni ili put-ni ki voz u jednom ili drugom pravcu. Bujno zelenilo mostarskih bašta uokvirivalo je rumene i bijele krovove ku a i prostiralo se pred našim pogledom sve do padina golih sivoruži astih kamenitih brda, a iznad ovog prelijepog pejsaža blistalo je u beskraj ažurno plavetnilo mostar-skog neba bez i jednog obla ka. Grad je pulsirao svojim životom sve intenzivnije i glasnije, pra en sve bu njim i razdraganijim cvrkutom ptica i ujedna enom talasastom pjesmom zrikavaca. U ljetnjoj jari tre-perila je svaka stvar kao i cio grad.

Gоворили smo vrlo malo, jer je zapo injala zaista neizdržljiva vru i-na. Svaki as zahtjevali smo da idemo u nužnik, da se na esmi osv-ježimo. Bojao sam se da ne izazovemo revolt novog dežurnog oficira. Bio je to vrlo mlad i pristojan momak, ali niko od nas nije znao kako se zove. Poslije par izlazaka, stražar nije više ni zvonio na vrata dežurne sobe, nego smo, u pratinji ustaše, odlazili u nužnik kad god smo htjeli. Vrijeme je užasno sporo praticalo i stalno smo Smaji dosa ivali da nam kaže koliko je sati, jer je on jedini imao asovnik.

U deset sati došao je berberin, nose i u jednoj ruci torbu, a u dru-goj stolicu i pod pazuhom dva smotana aršafa. Jedan je rasprostro na podu i na njega stavio stolicu, a drugim zastirao nas. Kratko nas je oši-šao i dobro obrijao. Divno smo se osje ali i svaki as se zagledali u staklo otvorenog prozora, gdje smo se mogli lijepo ogledati. Svojim iz-gledom bili smo potpuno zadovoljni.

Oko jedan as za uo se žagor i poslije kratkog vremena ustaše su po ele da nam unose hranu i ostale stvari. Donijeli su nam sve što smo tražili. Stalno su mi se, a sigurno i ostalima, motale po svijesti one užas-ne slike odvo enja srpske raje na klanicu. Pred oima su mi stalno lebdjela njihova lica iz kojih su zra ili bezna e i propast.

Dobili smo svaki po ebe i jastu e, od kojih smo napravili udobne ležaje. Pošto sam bio umoran, jer sam slabo spavao prošlu no , upao sam u dubok san.

Probudila me je neka buka i graja. U razredu se nalazilo oko dvadesetak Srba i nekoliko ustaša. Odmah sam prepoznao Konjhodži a. Izgledao je umoran, užarena lica i zakrvavljenih oiju. Rutinerski, oštrim glasom, nare ivao je i Srbima i ustašama. Uniforma mu je bila prašnjava. O desnom ramenu visila mu je mitraljeta koju je pridržavao šakom i njom, kao kažiprstom, komandovao. Kako su ustaše razvezivale žicu, on je seljacima nare ivao gdje koji da sjedne: »U ovaj ošak, sve jedan do drugog i da mi se niste makli s mjesta!«

Ljudi su smrtno, blijadi i sa strahom u o ima, sjedali jedan do drugog. Bilo je tu oronulih staraca, pa stasitih i zrelih muškaraca, vrstih kao elik i sa, poput malja, ogromnim pesnicama, kao i tek stasalih, skoro golobradih mladi a. Kad ih je tako sredio, Konjhodži je mitraljetu premjestio u lijevu ruku, ispratio se i dreknuo promuklim glasom: »Mirno, Srbi!« Oni su ipili uvis, pomažu i starcima pored sebe da se što prije dignu. Tada je ponovo dreknuo: »Spremni, Srbi!« - dižu i svoju desnu ruku u fašisti ki pozdrav. »Spremni, gospodine potporu ni e!« - zaorilo se iz dvadeset grla, uz oponašanje njegovog pozdrava. Kad je obavio ovaj »ceremonijal«, okrenuo se prema nama i, smrknuta lica i sa prezrivim osmjehom na usnama, zagledao se o ima koje su blistale hladnim svirepim sjajem. Bila je to zaista životinja u ljudskom obliju. Kad je završio »smotru«, okrenuo se na lijevokrug i umornim korakom napustio razred, pra en prašnjavim, znojavim i premorenim ustašama.

Ostali smo nasamo sa grupom Srba. »Gdje su vas pohvalati?« - osmjeli se jedan mladi da nas upita šapatom. »Ovdje, u Mostaru«, odgovori mu Smaja. »Vi ste, zna i, mostarski Srb. A hapse li ovdje mnogo?« - nastavio je momak sa ispitivanjem. »Naša sela su skoro opustjela. Ko ih je na vrijeme ugledao i pobjegao, spasio je glavu. Nas su pohvalali na njivama i u kuama. Trojica naših su poginula pri bijegu. Ostavili su ih ženama da ih sahrane. Dosta naših mladi a koji su imali oružje i bili pametniji od nas pobegli su u brda oko Nevesinja i Stoca. Mi nijesmo mogli. Šta smo sa djecom, starcima i ženama, a teško se rastati od ku e i ljetine. Sad kad su nas odveli - sigurno e nam sve pokupiti.«

Oklijevali smo da im kažemo ko smo. Smaja, Adem i ja krenuli smo ka njima. »Ne idite, pobogu, ljudi!« - preplašeno je došapnula jedna ljudina. »Zar niste uli šta je onaj Tur in, ustaški oficir, rekao?! Ne igrajte se glavama. Vidimo da ste gradska gospoda, ali sad smo svi Srbici u istoj kaci. Zlo nam se piše.« »Ne, mi nismo Srbici« - rekao je Smaja, »svi smo mi Muslimani«. Buljili su u nas i mjerili nas od glave do pete. »Sigurno su to neki šverceri«, šaptao je tiho jedan starac, žmirkaju i o ima da nas bolje vidi i procijeni. »Mi smo komunisti, koliko nas vidite«, rekao je Adem, posmatraju i jednog za drugim. »Komunisti, veliš. uli smo da vas ima oko Nevesinja i Stoca, ali da su svi Srbici. I Mostar, kažu, da vas je pun. Pozivate Srbice da se dignu na ustanak protiv Švaba, Italijana i ustaša. Neki naši kažu da je bolje da se pribijemo uz Talijane i tražimo od njih pomo , jer su oni vojska, sila, a i da vole Srbe.« »Svi oni duvaju u istu tikvu, pa i ti vaši usrani Srbici koji vam to govore«, nastavio je Adem skoro ljutito. »Što vam nisu pritekli u pomo Talijani još odavno. Gledaju mirne duše kako vas ustaše hvataju kao ze eve i... « Odustao je da ovim jadnicima kaže cijelu istinu.

Ponudili smo ih cigaretama i neki mladi i uzeše po jednu. Ostali su iz torbi vadili kese nabijene duhanom i papiri ima. Motali su svoje debele »cigare«. »Nemojte svi odjednom da pušite«, savjetovao ih je Smaja, » i nemojte da bacate opuške po podu«. Otišao je do svog ležaja, uzeo jednu od dvije naše pepeljare i pružio je starini dostojanstvenog

izgleda, koji nas je ute i posmatrao, glade i svoje sijede, od duhanskog dima požutjeli brkove. »Nemojte se tako zbijati. Malo se razmaknite da možete le i«, opet e Smaja. Oni su se razmicali, zagledaju i se sa strahom u vrata, boje i se da se, sluajno, ne vrati onaj »užasni Tur in«, ustaški oficir.

Mi smo otišli na svoja mjesta, pušili i tiho razgovarali. Seljaci su se opet zbijali u gomilu i došaptavali se, a puša i su zamjenjivali mjesta sa onima kraj prozora. Vrijeme je, kao i obično, vrlo sporo proticalo. Iz prija seljaka izgledalo nam je da su se naši već uspjeli povezati sa srpskim etama i da se me u srpskim življem vrši ubrzana diferencijacija.

Napokon je stigao i ruak. Vide i nas kako jedemo, i seljaci su posezali u svoje torbe, otkidali komade crnog ili kukuruznog hleba i sira i polako žvakali. Nakon ruaka odlazili smo u nužnik da obavimo svoje potrebe i da se načini napijemo vode i malo se osvježimo. Kad smo se vratili u razred, seljaci su nas pitali da li i oni mogu da obave ono što i mi. Objasnio sam im šta im valja inicijativu, ali nikao od njih nije imao hrabrosti da se makne sa mjesta. Otišao sam do vrata, pokucao i stražaru objasnio očemu se radi. Uskoro se pojaviše dežurni oficir i dvojica ustaša. Izvodili su ih po nekoliko. To je bilo moguće jer je u nužniku bilo nekoliko kabina. Taj i sutrašnji dan prošli su bez ikakvih događaja.

Predveć smo sjedjeli i, pušeći, razgovarali o eventualnoj situaciji u gradu i mogućim akcijama partijске organizacije. Posebno smo govorili o uspostavljanju veza sa selom, načinu na koji su nas podstakle riječi ovih seljaka. Negdje oko pet sati, za u se bruhanje kamionskih motora. Seljaci su se prestrašeno zgledali i zbulili vrsto jedan uz drugoga, kao da je time olakšati svoj položaj i, s vremenom na vrijeme, pogledali na nas kao da su očekivali pomoć.

Na hodniku se za u bat mnogih stopala i povici ustaša. Vrata se otvorile i unutra pokulja srpska raja. Uskoro se u razredu iskupila velika grupa Srba i ustaša. Odmah smo primijetili »Frankenštajna« sa mitraljetom - kao ogromnim okom vrata. Nastalo je uobičajeno svrstavanje seljaka, uz psovke i uške. Kad je sve bilo gotovo, uputio se ka nama. Bio je prašnjav i znojav. Posmatrao nas je jednog po jednog i mjerio od glave do pete svojim zakrvavljenim, buljavim očima. »Našli ste se, komunisti, je li? Uživate, a! Vidi, vidi - kako su ih uredili. Ne mogu ni da vas poznam. Eh, da mi je samo dva sata vlasti, poslao bih ja vas sve po kratkom postupku avolima u goste«. Šarao je ponovo po nama svojim satanskim pogledom, okrenuo nam leđa i umornim korakom napustio razred pravoj svojim pomoćnicima. Smajo nam je ispričao njegovu biografiju. Bio je to neki Voloder, Mostarac, nekada poznati švercer. Negdje na granici Italije bio je otkriven i, umišljajući ispred žandara, pobegao u Italiju. Tu se našao u logoru za »hrvatske izbjeglice«, a poslije je poslan u Jankapustu, gdje se školovao kao terorist i pokazao se vrlo »darovitim«. Bio je poručnik i nosio »veterinarsku« uniformu. Važio je kao »vrhunski« koljac. Me u ustašama je omrznut, jer je vrlo bahat i šikanira mlađe na svakom koraku i veliki je primitivac. Opasan je i treba ga se uvati. On stvarno nema nikakve vlasti. Zamjenik Heren i a je jedan drugi poručnik, koga smo vidjeli. Odavao je utisak odmijerenog bezopasnog ovjeka.

U razredu je vladao žagor. Seljaci su se me usobno došaptavali, prepričavajući, valjda, šta se sa njima zbulilo. Neki su se poznavali, jer su se zdravih i grličkih. Ispred sebe zapazili jednu staricu. Bilo mi je udinovljeno, jer sam uočio da ne diraju žene. Ukrzo mi je postalo jasno očemu se radi. Držala je u naručju dječaka od petnaestak godina. Bio je, na-

vodno, drzak prema Voloderu i ovaj ga je poveo. Pošto nije imao nikoga do bake, ona je pošla sa njim. Gladila ga je po kosi i le ima, a on je zagnjurio glavu u bakino krilo i tiho jecao. Nešto mu je šaptala. O igledno ga je tješila i smirivala, i dje ak je uskoro zaspao, ali se dugo potom, s vremena na vrijeme, uo njegov jecaj.

Popodne je proteklo uobi ajenim tokom i polako se spustila no. Umor je ovladao ljudima i mnogi su po eli da lijegaju. Uskoro se za ulo hrkanje, koje je postajalo sve glasnije. Neki su, ophrvani brigama, kao i obi no, ostali da probdiju ovu svoju posljednju no. I mi smo legli i uskoro sam zaspao.

Probudila me je graja u cik zore. Po elo je vezivanje Srba po parovima. Svezali su baku i njenog unuka i poveli ih sa ostalima. Nas nisu uz nemiravali. Pošto više nismo mogli da spavamo, šetali smo po razredu, ili smo, naslonjeni na prozorske daske, upijali svježi jutarnji zrak i gledali pejsaž usnulog Mostara.

Oko deset sati pojавio se Heren i. Bio je u novoj ljetnjoj uniformi, šire i oko sebe prijatan miris parfema. Prišao nam je. »Došao sam samo da vas vidim. Malo ste se uljudili i dotjerali. Najviše sam došao radi toga što mi je potporu nik Jahi rekao da su vas neki naši uz nemiravali i htjeli da vas povedu. Moramo vas negdje smjestiti same, ali sve je puno kao šipak«. Pogledao je na zaklju ana vrata sa desne strane, na istom zidu gdje su bila i ulazna vrata razreda. »Šta li se nalazi ovdje, iza ovih zatvorenih vrata?« - upitao je sebe i nas. Odgovorih mu ono što sam znao: »Ja sam u ovom razredu završio osnovnu školu. Koliko se sje am, u ovoj sobi, u koju se ulazi samo kroz ova vrata, nalazio se tada biološki kabinet. Heren i se okrenuo dežurnom oficiru koji se u me uvremenu tu našao i stao s njegove lijeve strane: »Naredite da se ova vrata otvore i prostorija isprazni za njih! Neka to vojnici urade i stvari smjeste u podrum. Zatim, naredite onom ludom Janji u da sobu dobro o isti i oriba.« Okrenuo se i napustio razred.

Uskoro je došao neki stari radnik sa velikim svežnjem klju eva. Poslije nekoliko pokušaja, brava je škljocnula i majstor je otvorio vrata. Zapuhnuo nas je smrad ustajalog vazduha, pa smo morali brzo pobje i do otvorenih prozora. Kad se soba izvjetrila, prišli smo da je razgledamo. Bila je to pove a prostorija sa stalažama duž tri zida do plafona, dok se na etvrtom zidu, desno od vrata, nalazio veliki prozor koji je bio okrenut prema gimnaziji. Police su bile pune slika životinja i biljaka, bojenih mulaža ljudskog i životinjskog tijela i pojedinih organa, zastakljenih kutija punih insekata, kao i punjenih ptica. Unutra se nalazio i sto sa dvije stolice.

Pojavio se dežurni oficir sa nekoliko mla ih ustaša. Predložili smo mu da sto i stolice ostanu u sobi da bi gospodin satnik i dežurni oficir mogli da sjednu kada nas obilaze. Odmah je na to pristao. Ustašama je naredio da slike i ostale stvari odnesu u podrum, a zatim i stalaže. Soba je bila brzo raš iš ena. Ostala je samo gomila smrdljive prašine. Došao je i ludi Janji. Bio je to miran, dobro udan lu ak sa vje itim ravnodušnim i blaženim osmjehom na usnama. Vukao je metlu, krpe i neku lopaticu u jednoj ruci, a u drugoj kantu punu vode sa riba om etkom u njoj. Prišao nam je sav razdragan, jer nas je poznao. Tražio je cigarete i mi smo ga po astili. Svi smo ga dobro poznavali. Bio je Srbin i kod ustaša je uživao neki status sluge slobodnjaka. Kroz prozore smo ga es- to vidjeli kako na nekim kolicima odvla i pune kante spirina - na neku ustašku farmu gdje su gajili svinje. Stanovao je u prizemlju, vjerovatno blizu kuhije, gdje je radio, a bio je momak za sve i stalno je nekud tr karao.

Pokazivali smo mu šta i kako da uradi, pa je soba na kraju bila osvježena i o iš ena. Prostrli smo svoju ebad i udobno se smjestili. Zadržali smo par slika i ja sam na pole ini jedne nacrtao »damu«, a na drugoj »ovje e, ne ljuti se«. »Damu« smo mogli odmah da igramo, a za drugu igru morali smo od hljeba da napravimo neophodne rekvizite - kockicu i keglice.

Ostatak dana proveli smo u preznojavanju, pušenju i šetnji po redu, ili premještanju od prozora do prozora. esto smo odlazili i da se osvježimo hladnom vodom, iji je mlaz bivao sve tanji. Kada sam poslije ru ka »izvajao« kockicu i keglice - igrali smo »ovje e, ne ljuti se«. Poslije ru ka niko nije mogao da spava, jer je vru ina bila nesnosna, da su malo pomogli promaja i pirkanje vjetri a koji popodne duva niz Neretu.

Svanula je nedjelja. Bili smo uvjereni da emo je provesti bez ikakvih komplikacija. Najedanput, vrata razreda se otvoriše i neko je ogromnim koracima zakora io k nama. Sa vrata nas je, svirepim lu a kim pogledom, posmatralo iskeženo lice Volodera. »Vidi, molim te, kako vas pazimo. Sutra emo i krevete da vam postavimo. Gospoda komunisti sad se odmaraju poslije obilnog ru ka. Sad u ja nekog od vas malo da zaposlim. Hajde, doktore, diži se, ti znaš šta je higijena i isto a, a ti Bu , sigurno si od babe nau io kako se to radi. Dižite se i po ite sa mnom!«

Adem i ja smo se pogledali i digli. Znali smo da nam sprema neku gadost. Pošli smo za njim. U hodniku su nas ekala dvojica ustaša, »prekaljenih« kolja a, sa puškama na ijim cijevima su blistali bajoneti. Po red njih, na podu, stajale su dvije kante. Naredio nam je da uzmemu kante, a ustašama da nas povedu. Krenuli smo stepeništem na gornji sprat. im smo izašli na sprat zapuhnuo nas je užasan smrad izmeta. Jedan grmalj obratio nam se nadmeno i zapovjedni ki: »Da ste sve ono tamo o istili u svim nužnicima. Kad napunite kante ima da tr ite u prizemlje i iskrenete ih u nužnik i pustite vodu. Poslije da tr ite ovamo gore. Ko mi zastane, bi e naboden na ovu bajonetu. A sad, marš na posao.«

Prišli smo vratima nužnika, koji se, kao i onaj dolje, sastojao od jednog hodnika u kome se, sa desne strane i bliže vratima, nalazila esma sa velikim lavaboom, a dalje - niz kabina. Kad smo otvorili vrata hodnika, suzdržavaju i se krajnjim naporom da ne povratimo zbog ogavnog smrada - zapazili smo cio hodnik prekriven sasušenim izmetom. Brzo smo zatvorili vrata i ja sam prišao ustašama i tražio lopatu. »Kakvu lopatu, kopiljane komunisti ki, rukama ima da istiš, marš!« - dreknuo je isti grmalj i tako me lupio kundakom u grudi da je u meni sve jeknulo. Potresao me je užasan bol; posrnuo sam, ali sam se nekako održao na nogama. ini mi se da sam sakupio svu snagu što sam je u sebi imao da bih doteturao do Adema, savla uju i neizdržljive napade bola koji su mi pomra ivali um. Bilo mi je jasno da je pomo u ovih ustaša Voloder htio da nas isprovocira i likvidira. Adem je sve to uo i video. I njemu je bilo jasno da smo stavljeni pred dilemu - ili da izdržimo ovo užasno poniranje ili da poginemo. Voloder je vjerovatno ve osluškivao pucnjavu, jer je bio uvjeren da emo izgubiti nerve i suprotstaviti se ustašama.

Adem i ja uzeli smo kante i ušli u onaj užasni smrad. Po eli smo da trpamo komade sasušenog izmeta u kante. Radili smo brzo, kao automati, obamrli u svojoj rezignaciji, ne osje aju i više ni gadljivost ni smrad.

Kad smo napunili kante, jurnuli smo niz stepenice do nužnika u prizemlju, pra eni ustašama sa bajonetima na gotovs. Tamo smo iskretali sadržinu u u avce, puštali vodu i sa praznim kantama tr ali opet na gornji sprat, pra eni opet ustašama. Bili smo vrsti i žilavi momci, tako da su uskoro ustaše po ele za nama da dah u kao psi.

Punili smo kantu za kantom i jurili gore-dolje sve dok nismo i posljednje ustaško govno iz samih šolja nužnika strpali u naše kante i izru ili u nužnik u prizemlju. Na kraju smo morali golim rukama oprati kante, a da nam nije bilo dozvoljeno da bar samom vodom operemo dobro svoje ruke. Pra eni ustašama, ponijeli smo kante na sprat. Kad smo došli do stražara, pojавio se mladi dežurni oficir. Posmatrao nas je pogledom punim u enja i divljenja. Predali smo kante našim pratiocima koji su, okupani u znoju, ne uspijevaju i nikako da smire svoje dahtanje, zaista izgledali poraženo i mizerno.

Kad su se ustaše udaljile, dežurni oficir nas je dopratio do kupatila, otkljuao ga i rekao nam da samo malo sa ekamo dok on javi našima da nam donesu sapune i ru Nike. Mali Mujica donio nam je ru Nike, sapune i veš. Grudni koš me je bolio, a u predjelu grudne kosti vidjela se velika modrica. Oprali smo se zaista dobro, ali kad smo se obukli, osjetili smo da nam pantalone zaudaraju na izmet. To su primijetili i naši kad smo se pojavili. Ispri ali smo im šta nam je Voloder pripremio. Smaja nam je rekao da to sve moramo na pogodan na in prenijeti Heren i u, jer nas Voloder ne e ostaviti na miru. Zato smo sa nestavljenjem ekali satnikov dolazak.

Kada su nam donijeli ve eru, zamolili smo da meni i Ademu donesu iste pantalone. Jeli smo bez ikakvog apetita, jer nas je pekla uvereda našeg dostojanstva i nemo da joj se suprotstavimo. Neosporno, ponekad sam se jedva otimao želji da onu kantu, zajedno sa njenim sadržajem, nabijem na glavu moga pratioca. No, savla ivao sam se i nastavlja da radim, svjestan da bih time samo izgubio glavu i usre io Volodera.

U toku no i se naobla ilo i sa radnim jutrom po elu je da pada odavno željena kiša. Pljuštala je cijelo prije podne. To iznenadno prijatno osvježenje uticalo je i na naše raspoloženje. Svi su se trudili da nas dvojicu umire, govore i da smo pametno i mudro postupili, pa nemamo baš nikakvog razloga da se sekiramo. Naprotiv, možemo da budemo potpuno zadovoljni i ponosni. Leže i na svojim ležajima, zaista smo, Adem i ja, po eli da uživamo u izuzetnoj pažnji naših drugova. Naša utu enost brzo se kravila.

Uskoro su nam donijeli ru ak, a Ademu i meni i iste pantalone. Ru ali smo bolje raspoloženi i odmah prilegli. Bio sam umoran, jer sam cijelu no proveo u nekom užasnom košmaru.

Probudili smo se kasno, osvježeni i ili. Niko nas nije uznemiravao. Tog dana, valjda radi kiše, ustaše nisu isle u lov na Srbe. Šetali smo po razredu i posmatrali Mostar.

Poslije ve ere, kad smo se spremali na po inak, pojавio se Heren i u pratnji Muhameda Jahi a. Odmah sa vrata po eo je da govori: »Ovo je zaista odli no. Sasvim sam zadovoljan, a sigurno i vi. Ovako ete imati svoj mir.« Pošto su sjeli na stolice, a mi na svoje ležaje, nastavio je: »Navratio sam sa jedne sjedeljke da vidim kako ste se smjestili. Potporu nik Jahi rekao mi je za kupatilo i naredio sam da vam se da klju kad god vam bude trebalо.« Okrenuvši se prema Smaji i Muji Alajbegovi u, nastavio je: »Izvinjavam se što se toga nisam ranije sjetio. Ali, bolje je ikad neko nikad.« Posmatrao nas je nekakvim sanjivim i svjetlucavim pogledom i ja bih se mogao zakleti da je ovaj ovjek bio

potpuno drogiran. »Smatram da smo apsolutno fer prema vama, iako smo ideoški protivnici. Mi smo neosporno uskoro morati da se u NDH radikalno obra unamo sa komunistima. U svakom sluaju kada padne Moskva, jer su oni onda izgubiti svaku podršku u masama. Moje je mišljenje da uskoro treba prestati sa ovim drastičnim obraunima sa Srbima. Mi smo neosporno moralni da, u izvjesnim dijelovima uže Hrvatske i Bosne i Hercegovine, smanjimo prevagu srpskog stanovništva, a sem toga i da ih zastrašimo. Možda je to raeno i radi se i suviše drastično, ali istorija je esto i u drugim vremenima i zemljama bila upravo surova i neumoljiva. U odnosu na Srbe mi smo, uvjeren sam, i jedno i drugo postigli. Smatram da su Srbi već apsolutno spremni da, i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, prihvate hrvatsku vlast i da joj se bez pogovora pokore. Siguran sam da bi smo već sada mogli na i dovoljno uglednih Srba, koji bi za određene privilegije podržali našu politiku. Me utim, ima nas dosta koji se ne slažu sa ovakvim mišljenjem. Zaslijepljeni su mržnjom prema Srbima i ne vide ništa drugo, ak da ovakvim postupkom prema Srbima postaju nezadovoljni i mnogi Hrvati, a narođeno ito Muslimani. Eklatantan primjer doživio je na nedavnom sastanju ovaj Esad Brkić. Da mene nije bilo, umalo nije postao žrtva druga ijeg stava prema Srbima. Ujedno da u Mostaru, Sarajevu i još nekim mjestima u Bosni i Hercegovini postoji neko komešanje i uju se protesti vrlo uglednih Muslimana. Ne vjerujem da je to djelo komunista, jer me u ovima imam vrlo visokih velikodostojnika iz redova muslimanskog sveštenstva i muslimanske vjerske organizacije. To neosporno moramo da shvatimo vrlo ozbiljno. Druga je injenica o kojoj moramo voditi i te kako rauna da me u Srbima odmetnicima glavnou riječju da vode komunisti, a o tome govore i proglaši Centralnog komiteta Komunista ke partije Jugoslavije. Ta Partija je - zato što je bila ilegalna, sa o uvanom mrežom svojih organizacija i kadrovima, narođeno viših i visokih rukovodstava u cijeloj bivšoj Jugoslaviji, a posebno NDH, što je za nas najvažnije - ušla u ovaj rat, tako rečeno, nedirnuta i sigurno se još više omasovila i obogatila iskustvom u podzemnoj terorističkoj djelatnosti. Ona je neosporno, od samog početka, bila naš najopasniji protivnik i sad je krajnje vrijeme da se sa njom konačno obraunamo. Neosporno, moramo u tome biti vrlo taktični i raditi apsolutno smisljeno. Na primjer, prema vama i mnogim drugim iz muslimanskih, narođeno uglednih porodica, ija imanja su Srbi oplja kali i u njima političkim partijama nisu nikad mogli da nađu pravog zaštitnika. Meni je, kao i mojim istomišljenicima, savršeno jasno da bez pomoći i Muslimana Bosne i Hercegovine i njihove privrženosti - ne mogu uspjeti da izgradimo našu NDH. Zato i vama moramo pružiti šansu da se u to uvjerite. Moram priznati da danas imam mnogo još onih koji ne misle tako, posebno u redovima katoličkih klerika. Ja se, ipak, nadam da će u Hrvatskoj pobijediti realizam i mudrost oplemenjen njenom tisuću ljetnom kulturom.«

Tako je, otprilike, tekao njegov monolog. Mi smo utali. Znali smo dobro koliko vrijedi ovo njegovo politiziranje. Nas je brinulo saznanje da se priprema krvav obraun sa partijskom organizacijom u Mostaru i pitali smo se da li ona to zna i da li je na to spremna. Meni se, a mislim i drugima, inilo da Smaja na neki način ima vezu sa spoljnim svjetskim i domaćim političkim partijama, i da ih o tome obavijesti. Li no sam bio uvjeren da je on osigurao tu vezu preko svog velikog »ahbabice« dr. Slavodana Tambića, advokata iz Mostara (inače u Mostaru poznatog kao Tambić) sa kojim je drugovao i kod kojeg je oča i radio, a koji je jedno vrijeme (kratko) bio sa nama zatvoren u ovom razredu. Za takvu ili sličnu vezu Adem, Teofik, Mujica i ja nismo imali nikakve mogućnosti.

Opet se oglasio satnik Heren i : »Šta je, nekako ste mi mnogo pokisli. Zar vas ovo što vam rekoh ne raduje? Možda vam je krivo što vam ne dam da spavate. Ja u dolaziti sada eš e da sa vama izmijenim misli i morate na to da se naviknete. To je i u vašem interesu.«

Bilo mi je jasno da mi se pružila prilika da ga upoznam sa jednim drasti nim primjerom ispoljavanja ustaške kulture. »Ne, gospodine satni e, mi smo vaši zatvorenici i nemamo šta da izvoljevamo, a moramo da priznamo da je postupak, sa vaše strane, prema nama absolutno korektan. Me utim, momentalno smo užasno uvrije eni i utu eni ju erašnjim postupkom asnika Volodera. Mene i Adema Bu a natjerao je da golim rukama istimo izmet vaših vojnika na gornjem spratu. Usljed nestanka vode vojnici su zagadili ne samo kabine nužnika, nego i cio hodnik u nužniku. Mislimo da je takav postupak neshvatljiv i krajnje uvredljiv za nas kao ljudi i intelektualce. I ne samo to. Kad smo tražili lopatu, bio sam krvni ki udaren kundakom u grudi. Vidite i sami kolika mi je modrica. Morali smo sa punim kantama izmeta da jurimo niz stepenice do nužnika u prizemlju i odatle na gornji sprat, jer su za nama jurili vaši vojnici sa bajonetama na puškama. Sa krajnjim naporom smo se suzdržali da ne damo otpor vojnicima, jer bi sigurno bili likvidirani, što je Voloder, po svoj prilici, i želio.« Dok sam to govorio gledao me je sa zaprepaštenjem, izbuljenih o iju, a lice mu je postajalo sve crvenije, pretvaraju i se u grimasu kranjeg bijesa, tako da sam se po eo pribojavati da nisam pretjerao i da se taj njegov bijes ne sru i na mene. Sko io je sa stolice sav cepte i od srdžbe. O ekivao sam svašta. Me utim, on je samo procijedio kroz stisnute zube: »Užas... Nevjerovatno koliko je taj ovjek svojeglav! Nau i u ja njega kako da se poнаša. Okrenuo se i, u pratnji Jahi a, napustio našu sobu.

Volodera smo se sigurno i definitivno oslobođili. Bio sam zadovoljan sobom. Prošla su dva dana i Heren i se nije pojavljivao. Ustaše su dotjerale dvije manje grupe Srba, i u cik zore ih drugoga dana povezale i otjerale.

Živjeli smo u onoj našoj sobici. Dobro smo se hranili i ljen arili, ali su nam se neizvjesnost i strah sakupljali u grudima. Malo smo meusobno govorili. Bili smo i suviše zabavljeni svojim brigama. Uvjereni smo bili da se naša sudbina rješava u ustaškim vrhovima grada.

Tog dana doveli su manju grupu Srba. Uli smo kako ih uvode u razred. Odjednom se uo grohotan smijeh. Provirio sam kroz vrata i video stasitog momka od sedamnaest godina, zabra enog u crnu maramu i obu enog u ljetnje ženske selja ke haljine. Momak je stajao izgubljeno, kao krpa blijedog lica, sa rukama nemo no opruženim niz tijelo. Ustaše su mu zadizale suknju, nazivale ga gospo icom i, lupaju i ga po butinama svojim vornovatim šakama, od srca se smijale. Napokon su ustaše zadovoljile svoju radoznalost i zabavile se do mile volje. Napustili su razred pra eni Muhamedom Jahi em.

Prišli smo grupi seljaka i tamo saznali da su u njegovom zaseoku svimuškarci blagovremeno primijetili ustaše i razbjezali se, a ovaj mom i je zaspao u pojati. Nije mogao da pobegne, pa su ga žene natjerale da obu e žensko ruho. Tako obu enog, ustaše su ga uhvatile i dovele.

Užaren i sparani dan poodmaklog avgusta sporu je proticao. Bilo je kasno popodne i mi smo se na i kali oko širom otvorenog prozora naše sobe, željno o ekuju i da niz Neretvu puhne svjež vjetri . Najedanput se u uli poznata grmljavina ustajanja Šrba i zaorilo se: »Spremni, gospodine satni e!« Malo zatim, na vratima naše sobe pojavio se Heren i u pratnji Muhameda Jahi a. Odmah se obratio meni: »Esade, ti si skoro doktor, pa nam treba tvoja stru na pomo . Naši su doveli nekog momka, bar tako izgleda, obu enog u ženske haljine. Da vidimo da nije,

možda, hermafrodit.« Bilo mi je zaista svega dosta, ali nisam imao kud. Pošao sam za njim i, prolaze i kroz razred, primijetili da momka nema u prostoriji. Izašli smo u hodnik i ušli u sobu dežurnog oficira. Odmah do vrata stajao je onaj mladi, sav cepte i od straha i šaraju i po sobi pogledom punim o aja i užasa. U desnom uglu, kraj prozora, stajao je Voloder ubijaju i me svojim krvni kim pogledom. »Dakle, da vidimo u emu je stvar», rekao je Heren i i naredio momku da podigne suknu.

Nisam vjerovao da Heren i nije znao u emu je stvar. Uprkos njevovom nastojanju da stalno djeluje kao intelektualac i autentičan predstavnik tisu ljetnje hrvatske kulture, on je, u suštini, bio zvijer, prepuna najcrnjeg sadizma. Momak je polako podizao suknu, gledaju i nas svojim o ajni kim pogledom, kao da je tražio zaštitu, a onda je po eo da jeca, tresu i se cijelim tijelom. Suknja se napokon podigla. Momak je bio bez ica, pa se odmah vidjelo da je muškarac.

Na tome se, naravno, nije završila ova ekspertiza. Voloder je i dalje stajao u desnom uglu sobe, bijesno posmatraju i mladi a. U trenu oka se stvorio kraj mladi a, zgrabio ga za penis i povukao iz sve snage. Momku je jauk zastao u grlu. Kao pokošen skljokao se na pod i ostao leže i. U istom momentu Voloder se bacio na njega i po eo ga tu i svojim ogromnim pesnicama po licu, lome i sve i pretvaraju i ga u krvavu kašu. Uz to je stalno nešto žvakao ogromnim zubima, stenjao, i svojim, kao palac debelim usnama, mrmljao neke neartikulisane glasove. Od užasa bio sam se paralisa, kao i Muhamed Jahi.

Heren i se odjednom trgnuo, zgrabio Volodera za ramena i odvojio ga od mladi a koji je ležao na podu bez svijesti i, ništa nije osjeao, Voloder se po eo ispravlji, zagledaju i nas zakrenute glave, pogledom bijesne zvijeri kojoj su oduzeli plijen. Heren i mu je bez rije i pokazao vrata i on se, i dalje mumlaju i nešto u sebi u bradu, izgubio u hodnik. Za as sam pogledao mladi evo lice. O ni kapci, naduveni i plavi asti od krvnih podliva, potpuno su zatvarali o i, a koža lica bila je nagnjije ena i isje ena na mnogim mjestima, nos smrskan, a iz nosnica i uglova usana curila je krv, stvaraju i na podu male barice. Heren i je pogledao u moje od užasa smrknuto lice i prošaptao: »Ne trebamo tvoju pomo . Bolje je da po eš svojima.« Bez rije i sam otvorio vrata i izašao.

Kad sam se pojavio u našoj sobi, do ekao me je njihov zabrinuti i upitan izgled. Ispriao sam im šta sam video. Uskoro je došla i ve era. Sjedili smo do kasno u no , razgovaraju i o našim šansama da budemo oslobojeni. Vrlo kasno smo zaspali.

Kad smo ustali, potpuno se razdanilo i jara se ve uveliko uvla ila u našu sobu. Razred je bio prazan.

Dani su nam prolazili. Heren i nas je obilazio s vremena na vrijeme, da sa nama vodi »ideološke rasprave«. Onako drogiran, gledaju i nas svojim svjetlucavim oima, priao nam je o organizaciji i akcijama ustaškog jezgra unutar HSS-a od pristalica Star evi eve Stranke prava, a posebno od pristalica iste stranke prava Josipa Franka, takozvanih frankovaca, koji su sa injavili stvarno jezgro ustaškog pokreta. Govorio je o zajedni kom robijanju u Mitrovici i drugim kazamatima bivše Jugoslavije sa komunistima u doba diktature kralja Aleksandra. Hvalisao se da je li no u estvovao u atentatu na kralja Aleksandra u Marselju 9. oktobra 1934. godine. Njegov zadatak je, navodno, bio od izvanrednog zna aja, jer je organizovao prebacivanje atentatora preko Alpa u Francusku i, nazad, u Italiju.

Prošao je avgust i po eo septembar. Nastavljeno je dovo enje Srba, ali su sada, otprilike, svakog tre eg dana vo eni na likvidaciju. Za taj nepun mjesec dana, koliko smo do tada bili u ustaškoj bojnici, likvidirano je najmanje 1.000 Srba.

Ve nekoliko dana Heren i se nije pojavljivao, pa nam je nedostajao, jer su »ideološke« diskusije sa njim bile esto i zabavne. Sem toga, to njegovo odsustvo pove avalo je našu neizvjesnost.

Negdje oko etiri sata popodne, 11. septembra 1941, pojavio se Heren i, veseo i nasmijan. Još sa vrata po eo je da govori: »Nosim vam vrlo radosne vijesti. Sanse da budete oslobo eni znatno su porasle. Prije dva dana uru ena nam je 'Rezolucija Muslimana Mostara' koju su potpisali zaista vrlo istaknuti predstavnici politi kog, privrednog i javnog života, kao i muslimanske vjerske organizacije. Me u potpisnicima nema zaista ni jednog ovjeka za koga imamo nekih indicija da je povezan sa komunisti kom organizacijom.⁶⁾ Žao mi je što moram saopštiti ovoj dvojici Brki a da sa njima nije sve na isto. Obojica su hapšeni za vrijeme bivše Jugoslavije i isticali su se u komunisti kom pokretu, dok ostali nisu hapšeni. Re i u vam otvoreno da se u »Rezoluciji« energi no zahtijeva da se odmah obustavi likvidacija Srba, a posebno Muslimana«.

Okrenuo se prema Smaji i meni i nastavio: »Budite uvjereni da sam na vašoj strani i uini u sve da vam spasim glavu, a to je najvažnije. Zahvaljuju i 'Rezoluciji' imam za to vrste argumente i uvjeren sam da u ih uspješno iskoristiti. Slušali smo ga i bili zabrinuti, jer nismo znali šta to zna i »spasiti glavu«, da li to zna i otpremanje u logor? »Nemate razloga da se bojite,« dodao je Heren i. »To zna i da ostanete neko vrijeme pod prismotrom. Mogu sigurno da tvrdim da ni jedan komunista ne e biti likvidiran, ako ne bude direktno uhva en u komunisti kim akcijama i da ne bude osu en od strane prijekog suda. Poslijednji Musliman i komunista koji je bio likvidiran po kratkom postupku osta e sekretar Mjesnog komiteta Mostara Jusuf evro i njegovi sau esnici.«

Nismo zaista mogli prikriti svoju zaprepaš enost, ošinuti ovom neokivanom viješ u o smrti druga Jusuфа. »Šta, vi to ne znate?! Ta no, pa vi ste tada bili još kod Italijana. U toj akciji platili su glavom i Ahmed Sefi, ona babetina Zlata Vukovi i njen sin Slobodan. Pratili smo ih duže vrijeme i ku u Vukovi a stalno držali pod prismotrom. Otkrili smo da su se 31. srpnja (jula) sakupili u ku i i mi smo je opkolili u namjeri da ih pohvatamo žive. Ona vještica Zlata bila je na straži i poela je da baca bombe. Tako je Cevri omogu ila da pobegne, izgleda i sa još nekim lanovima Mjesnog komiteta, ija imena nismo uspjeli da saznamo. evro je preplivao Neretvu i sakrio se u jednoj ku i. Kada je htio da pobegne, sakriven »feredžom«, bio je uhva en. Nikoga i ništa nije odao, iako je, naravno, na to prisiljavan na sve mogu e na ine. Umro je zaista juna kom smr u, sutradan 1. kolovoza (avgusta). Pona-vljam vam: zaista juna kom smr u! Vjerujte mi da se znam diviti ljudima koji za svoju ideju umiru bez straha!« Svi smo stajali kao skamenjeni. Zadržao je pogled na Ademu Bu u. »Je li, Bu, koga ti imaš!« Adem je pomalo rezignirano odgovorio: »Imam oca, majku i jednu udatu sestru.« »Zna i, ti si jedinac u roditelja.« Adem je samo klimnuo glavom. »A šta ti je otac?« » ista ulica.« Heren i ga je nekoliko trenutaka mjerio od glave do pete, i rekao u po glasa: »Uzmi stvari i gubi se ku i.« Adem se malo nagao naprijed, kao da je htio da to provjeri, jer nije vjerovao u ono što je uo. Pogledao je u nas kao da je želio da mu to potvrdimo, a onda je potrao prema ono malo stvari, navukao cipele i košulju, i izjurio napolje. Heren i se slatko nasmijao, digao se sa stolice i krenuo ka izlazu. Na samim vratima se okrenuo prema Sma-

⁶⁾ Heren i i ostale ustaške glavešine bile su u velikoj zabludi i pri ovoj procjeni: »Rezoluciju Muslimana Mostara« 9. 9. 1941. potpisalo je 19 stvarno najuglednijih gra ana muslimanske nacionalnosti - na inicijativu Mjesnog komiteta KPJ, energi no protestuju i »protiv ubijanja nevinog srpskog naroda i, naro ito, Muslimana«.

ji i meni, i rekao: »Ne brinite brigu, ja sam uvjeren da će se sve to dobro završiti?«⁷ U sobi je ostao tajac; samo se uočio odmjeran bat njegovih koraka koji su odzvanjali hodnikom.

Bio sam poražen. Bojao sam se za svoj život, a bilo mi je i neobično žao palih drugova, posebno druge Jusufe, koga sam osobito volio i cijenio. On me je, jednog februarskog dana 1940. godine, primio u KPJ. Nekoliko dana ranije donio sam neke letke iz Beograda i tog dana pošao da posjetim porodicu mog najbližeg druga Envera Arapdžića (Geca) da im predam Enverovo pismo. Vraćajući se kući srećno sam Jusufa na mostu pred samim hotelom »Neretva«. Pozdravili smo se srđano i on mi reče: »Baš mi je draga da smo se sreli, jer želim o jednoj stvari da sa tobom porazgovaram«. Zagrljio me i poveo u park. Sjeli smo na klupu. »Znaš šta, meni se zaista žuri, zato ne bih htio da okolišem. Je li, Esa, želiš li ti da budeš član Partije?« Srce mi je zaigralo u grudima, a po licu mi se razlijevao žar, jer to mi je bila davnašnja želja. Već sam odavno, još iz gimnazijalnih dana, aktivno učestvovao u revolucionarnom pokretu. Posebno kao student, učestvovao sam u svim akcijama revolucionarnog pokreta i bio nekoliko puta hapšen. Pored svog redovnog rada u Udruženju studenata medicine - u sekretarijatu i štamparskoj sekciji, te drugim akcijama političkih koga zna aja - radio sam u »tehnici«, pod rukovodstvom Muhameda Bušatlije (Buše). U podrumima bivšeg Prirodno-matematičkog fakulteta, zajedno sa Enverom Arapdžićem i još nekim drugovima, štamplali smo na gešteteru letke i propagandne glase. Sem toga, u doba akcije za sakupljanje pomoći za španske dobровoljce, zato ene u logorima na jugu Francuske, po uputstvima druge Vlade Popovića i Španca, pošto sam znao dobro da slikam, preuzeo sam na sebe izradu plakata namijenjenih u tu svrhu i lično sam ih ljeplio po aulama fakulteta, po ulicama Beograda i Zemuna. Esto sam nosio letke, koje mi je davao Hasan Brkić, u Sarajevo i Mostar. Kad bih nosio propagandni materijal u Sarajevo, obično me je Hasan sa ekivao na Bistriku, da mu kroz prozor predam kofer pun »materijala«, a ja bih nastavio put za Mostar, noseći još punu torbu »materijala«. To se dogodilo i kada sam došao u Mostar i srećno druga Jusufa.

Pogledao sam tada Jusufa krajnje zbumjeno i nekako prevadio preko jezika: »Ja se već niz godina, Jusufe, osjećam komunistom, a stvar je Partije kad će me primiti u svoje redove«. Jusuf se nasmejao i zadovoljno me potapšao po ramenu. »Eto, Esa, od danas se možeš smatrati članom Komunista ke partije Jugoslavije. Poslije će biti uvršten u jednu od elija. Treba da se malo zadržiš u Mostaru. Poznato mi je da si dosta dobro ideološki 'potkovan'. Potražiće te Života Neimarevića, pa će jednoj grupi mladih komunista i skojevac radnika održati kurs o razvitu radničkom pokretu i o osnovnim postavkama političke ekonomije i dialektici materijalizma. Po ni odmah da se pripremaš za taj kurs. Sad moram da idem. Evo ti ruka - da ti estitam«. Rukovali smo se. Žurnim korakom napustio je park, a ja sam, sav srećan, kao na krilima odjurio svojom kući, da bih odmah po evo da pripremam kurs.

⁷> Tek nakon razgovora sa mojom sestrom Zejnom, udatom Maslo, saznao sam razlog o evidentnoj naklonosti satnika Heren i prema Smaji i meni. Naime, on je bio zaljubljen u lijepu i markantnu Fatimu Brkić, polusestru Smaje Brkić, a moju i Kalajdžićevu roku. U Mostaru je bila poznata kao »Velika Fatima«. Bila je apsolvent medicine i komunista. Kasnije je, u februaru 1942., budeći da nije odgovarala na satnikove ljubavne izazove, uhapšena i sprovedena u Sarajevo. Oslobođena zbog nedostatka dokaza, poslala je u Zagreb, da završi studij medicine. Me utim, tamo je, septembra 1942., uhapšena i strijeljana u logoru u Gradiški. Sa jednim starijim Jevrejinom vršila je dužnost lječnika logora, uživajući i nepodijeljenu ljubav i poštovanje logoraša, o kojima se, i sama osuđena na robijanje, svesrdno brinula. Zbog toga je, a vjerovalno i zbog Heren i sve mržnje i osvjetje koje su je pratile na svakom koraku - doslovno sasjećena sjekiricom, septembra 1943., naigled ostalih logoraša.

Nekoliko dana docnije potražio me je drug Života Neimarevi i, ve slijede eg ponedjeljka, po eli smo sa kursom. Na kursu su, pored Živote, prisustvovali njegov brat Pavle, kolarski radnik, zatim Obrad Slijepovi Crni, stolarski radnik (umro u januaru 1983. godine u Sarajevu), Ibro Džaferovi Ga anin (ubili su ga etnici 1942), Gojko Samardži, kroja ki radnik (poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi); docnije nam se priklju io Vaso Maslo, ak (sad živi u Mostaru). Kurs je trajao skoro tri mjeseca i održavao se u Neimarevi evoj ku i, a u toku prolje a esto smo se sastajali na groblju kraj pravoslavne crkve, ili u brdu iznad nje.

Sada smo utali i Smaja i ja. Bili smo, razumije se, zabrinuti. Drugi, o ito radosni, pokušavali su da nas tješe i ubje uju da e se sve dobro završiti. I mi smo se tome nadali, ali u srcu je bila zebnja i neizvjesnost. Pravili smo se i jedan i drugi ravnodušnim a, u suštini, svim silama smo se trudili da se kontrolišemo. Prošla su još dva-tri dana, a Heren i se nije pojavljivao. Srbe više nisu dovodili i mi smo, uglavnom, vrlo malo govore i, tumaraju i po razredu i našoj sobi, bili nervozni od iš ekivanja. Svi naši dijalazi i razgovori svodili su se na naše svagdašnje najelementarnije odnose i potrebe.

Slijede eg ponedjeljka, ini mi se 15. septembra, 1941. rano ujutro, pojавio se Heren i u društvu onog ozbiljnog i odmijerenog ustaškog oficira, u pratinji Muhameda Jahi a, dva ustaška podoficira i etiri vojnika. Me u vojnicima prepoznao sam nekog Salkana Kohnu, rodom iz Kifina Sela kraj Nevesinja, koji je kao dje ak nekoliko godina bio sluga u našoj ku i. Držao je moje odijelo, cipele, košulju i veš, a drugi vojnik je držao Smajine stvari.

Heren i i Jahi su se smješkali, dok nas je drugi ustaški oficir posmatrao bezazlenim i, skoro, nezainteresovanim pogledom. Vojnici su stajali u stavu mirno. Jedino je Kohni bilo vrlo neprijatno. Sav crven u licu, buljio je negdje ispred sebe, jer ga je, sigurno, bilo sramota. Dok je bio kod nas, odnosio sam se prema njemu kao prema mla em bratu i ak sam ga nau io da piše.

»Vi ostali možete da idete ku i, a ti, Smajo Brki u, ideš izvjesno vri jeme na prisilan boravak u Jajce. Stanova eš kod brata, dr Ibre. Ti, Esade Brki u, ideš u Zenicu, gdje ti živi sestra Zejna, udata za Muhameda Masla. Svaki dan morate se javljati u policiju. Nadam se da to ne e potrajati dugo. Boravak kod vaših sigurno e vam prijati,« izdeklamovao je Heren i .

Pozdravili smo se sa Mujom, Teofikom i Mujicom koji su, ne kriju i svoju radost, žurno napustili razred i izgubili se u hodniku, a ja i Smajo ušli smo u našu sobu i presvukli se. U kaputima smo našli dosta para, iste maramice, cigarete i šibicu. Pošto je ve po eli vru ina, kapute smo stavili preko ruke i izašli u razred, gdje nas je ekalo cijelo društvo. Krenuli smo u prizemlje i na dvorište, gdje nas je ekala »marica«. Ukrcaли su nas u kola, a za nama su ušli ustaški podoficiri i ona etiri vojnika. »Marica« se zaustavila na stanici koja je bila vrlo blizu. U stanici smo e kali voz dvadesetak minuta. Pored putnika, za as se na i kala gomila Mostaraca, koji su nas posmatrali, nešto se došaptavali, a neki hrabriji op rezno su nam nešto domahivali podignutim šakama. Kada je voz došao, uveli su nas u jedan vagon tre e klase u kome smo bili sami.⁸⁾

⁸⁾ U daljem tekstu autor opisuje kako je iz Zenice, kamo je protjeran na prisilni boravak, preko partiskske veze stigao u Sarajevo, gdje je odmah uklju en u rad »tehnike« MK KPJ. Odatle je, nakon jedne provale i partiskim kanalima, stigao na slobodnu teritoriju, prvo u sastav Kalinova kog, a nešto kasnije Romanjorskog NOP odreda. Godine 1944. bio je komesar Majevi kog vojnog podru ja i lan Okružnog komiteta KPJ za Majevicu. Poslije rata završio je studije medicine i, kao specijalista, radio u Beogradu (Prim. red.).

DRUŽE BOŽO DO I U FATNICU

Za vrijeme stare Jugoslavije prije pao sam Zemljoradni koj stranci. Tada je bilo ki srez, koliko se sjedam, listom bio protiv režimske »Jereze« i u opoziciji vlasti. Dva bitna razloga za to su bila: prvi - veliko povjerenje srpskog življa u ruski narod i tekovine revolucije koju je pokrenuo Lenjin, i drugi - veoma teški ekonomski uslovi u kojima se živjelo, što je izazivalo nezadovoljstvo i potpuno razoarenje u režim. Bilo je, razumije se, i drugih ozbiljnih razloga zbog kojih je i do 85 odsto srpskoga življa bile kog sreza bilo protiv »Jereze« i kraljevske vlade.

Bilo je, istina, i ovdje doma ina koji su imali stoke i zemlje i te porodice su mogle da, uz naporan rad i odricanje, dobro žive, ali je i za njih, a o pretežno siromašnom življu i da ne govorimo, bila velika novana kriza. Sje am se da je jedan dobar radnik, i to u najteže dane, kada se zbog zarade išlo u Konavle, Dalmaciju i drugdje - mogao naučiti da zaradi 10 dinara dnevno, što je za porodicu moglo biti tek da životari od danas do sjutra. A sve je manje bilo ljudi koji su, pritisnuti nov anom oskudicom, mogli odvojiti i prodati s proljeća i jagnje, ili o jeseni zrelog brava ili goveće, a pogotovo kravu za priplod ili vola za rad. Sve je to bilo rede, a i sve manje je bilo trgovaca koji bi seljaku davali robu na veresiju. Takav je, recimo, bio Dušan Popara, za naše prilike pravi veletrgovac. Taj ovjek je vjerovao da će mu se dugovi vraati i davao je svoju robu na veresiju. Mnogi ljudi su se zadužili, ali veoma malo preko banke. Ljudi su išli uglavnom na nadnlice, a manji broj je rješenje tražio odlaze i napolje, npr. u Ameriku.

Malo smo imali i školovanih ljudi koji su radili na našem području. Oni su bili protiv režima i zato su se uglavnom pridružili revoluciji - kada je izbila. Bili su to mahom u itelji, među kojima Radovan Papić, Rajko Milošević, Košta Perućić i drugi. Na tom području vrsni intelektualci i komunista, Miro Popara, gotovo sve ih je uključio u Partiju.

U nekoliko naših sela živjeli su pomiješano Srbi i Muslimani, kao u Plani, Đeđi u Fatnici. Me u njima ne samo da nije bilo sukoba već su me uljudski odnosi bili jako dobri. Sje am se, recimo, slučaj: kada se kandidovao za opštinske izbore Dušan Vukojević - svi Muslimani su listom glasali za njega. To je jedan od dokaza da nije bilo mržnje, ili bar da se nije otvoreno ispoljavala. Me utim, poslije, kada je došao fašizam - to se sve otvorenije izražavalo.

Uoči samoga rata u estali su pozivi vojnih vlasti. Mnogi ljudi su povala eni sa rada da bi išli na vojne vježbe, što je narod veoma uznemiravalo. Za kratko vrijeme ja sam etiri puta pozivan na vojnu vježbu u Nikšiću. Sje am se da smo jedne godine u vojski ostali cijelih devet mjeseci. To je bio mobilni 61. puk, a komandant mu je bio pukovnik Bajo Stanišić, komandant Podoficirske škole u Bileći. Tih poziva i vježbi bilo je toliko da se sticao utisak kako je onima koji su na vlasti - veoma stalo da se i time stvara i stalno podgrijava nezadovoljstvo i napetost među ljudima i u narodu.

Ubrzano se je oglasiti i ustaške organizacije. Nedaleko od naših granica, na Janka Pusti u Mađarskoj i u Italiji, radile su škole koljage, koji su raspoređeni u dobrom dijelu zemlje, sposobljeni za pokolje i sprovećenje terora. Koliko sam ja znao, Partija nije upozoravala da ustaše mogu organizovati pokolje. Istina, govorilo se o podvizima komita,

»Šuckora«, ustaša itd., o tome se i pjevalo i to je razjedinjavalo naš narod. Bilo je, dakle, trzavica, ali još nije bilo izrazitih sukoba - sve dok nije izbio rat.

Što se ti e doga aja od 27. marta 1941. godine, oni su zapljenjnuti i ovaj dio zemlje. I kod nas su tinjala i tada javno izbila nezadovoljstva. Sje am se da je bilo klicanja protiv režimskog aparata i kralja, pogotovu zato što se zalažu za fašizam u zemlji. I kod nas se glasno govorilo da više volimo rat nego pakt. Se am se da je u Plani bio jedan skup na kojem se javno istupilo protiv fašizma.

Za vrijeme aprilskog rata, po ratnom rasporedu, pripadao sam 61. pješadijskom puku. Samo nekoliko dana prije nego što e izbiti rat pozvan sam u Nikšić. Tamo sam se zatekao 6. aprila, na dužnosti marvengog bolniara, jer sam taj kurs završio. Radio sam sa jednim aktivnim kapetanom. Pregledali smo konje koji su bili mobilisani od naroda.

Tog istog dana uve e krenuli smo prema Albaniji. Svuda kuda smo prošli - preko Danilovgrada, oko Spuža i prema Podgorici - bile su ispisane, kredom i bojom, parole: »Živjela Crvena armija«, »Ho ēmo pakt sa SSSR-om«, »Dolje rat i fašizam«. Pojavili su se i vojni avioni.

Preko Podgorice smo otišli prema Skadru i vojni avioni su nas gotovo stalno pratili. Pred samim Skadrom se vodila žilava borba. Vidjelo se da vojska želi borbu, ali je rukovodstvo bilo u rasulu. Kada smo, u Albaniji uli za pad Jugoslavije osjetilo se veliko nezadovoljstvo, a zatim i neredi i potpuno rasulo. Poštenom ovjeku bilo je nemogu e shvatiti kako je jedna država mogla da padne za svega nekoliko dana, a njeno rukovodstvo, koje je vladalo preko 20 godina, da pobegne iz zemlje. Ali, to je bila surova realnost koju smo teško doživjeli.

Me u rezervnim sastavom bilo je dosta uitelja, radnika i seljaka, pravih rodoljuba koji su bili komunisti nastrojeni. Oni su nam govorili da ne bacamo oružje. No, uglavnom je bacano. I u ropstvo je otišlo dosta vojnika i starješina.

Ljudi su bježali preko planina, a samo poneko se snašao, išao je vozom ili kamionom. Ja sam se popeo u jedan kamion, ali sam se odmah sukobio sa grupom oficira. ak su potezali i pištolje jedni na druge. Ja sam predlagao svom komandiru Bojovi u da bježimo preko planina. On me je odvraao od toga, govoreći da ne srljamo i gubimo glavu, jer tek što nije prošla italijanska vojska i da tu treba da ostanemo. Nisam ga poslušao, niti ekao Italijane.

Me u prvima sam došao ku i, u selo Paćene. Donio sam samo pištolj. Drugi dan sam odlučio da tražim pušku.

Tadašnji komandir stanice u Plani k nama je došao pred sam rat. Od njega sam tražio pušku i nešto municije. Rekao mi je da ima pušaka koliko mogu ponijeti. Savjetovao mi je da po njih dođem uve e. Samnom je pošao i Mihajlo Vukoje, koji se tako e vratio iz vojske. Nijemci su tada izbili u Gacko. Otišli smo u stanicu i komandir nam je dao tri puške i dosta municije. Da nije bilo žurbe zbog opasnosti od Nijemaca - mogli smo uzeti sve puške. A i one što smo tada uzeli zlata su vrijedjele za podizanje ustanka u našem kraju.

Poslije kapitulacije vojske i Kraljevine nastalo je veliko rasulo, a narod je gušilo o ajanje. Hitler i lanice Trojnog pakta dotad su napale brojne zemlje u Evropi i one su padale kao gnjile kruške, a evo sada i naša država isto tako pada. Nastalo je rasulo, narod je bio obezglavljen i sve je bilo u neredu. Narodu je bilo oduzeto dosta imovine za vojsku, naročito konja i volova, što je za sirotinju ovog kraja bila nenadoknada šteta, tim više što ih država nije upotrijebila. Još je teža bila neizv

jesnost u vezi sa sudbinom velikog broja mobilisanih ljudi koji se još nisu vratili ku ama, a prije koje su stizale nisu ništa dobro obe avale.

Nakon kapitulacije, negdje oko 20. maja, k nama je došao Miro Popara, lan Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Meni je poslao pismo po skojevcu Vladu Vukoju (poginuo u NOB-u), gdje je pisalo: »Druže Božo, došao sam sa puta i ujutro obavezno dođi kod mene, u Fatnicu«. Otišao sam, a sa mnom i Pavle N. Vukoje (poginuo u NOB-u, proglašen za Narodnog heroja Jugoslavije). Pavle je bio pravi ljepotan, odjeven i utegnut u novo žandarsko odijelo. im smo došli kod Mira, on je sa nekim nepovjerenjem pogledao Pavia i upitao me: »Ko je ovaj?«. Ja sam mu rekao da je to biti naš ovjek - ako sa njim budemo pravilno postupili. Inilo mi se da je tada i Partija griješila prema žandarmima i oficirima, odnosno da se na sve državne inovnike koji su nosili uniformu sa nepovjerenjem gledalo. Na području opštine Plana bilo je pet-šest žandarma. Partija ih je, srećom, pravilno prihvatala i samo je jedan pošao krivim putem, dok su svi drugi bili s nama i svi su prvoborci, a jedan i narodni heroj Jugoslavije. Ipak, tada, u vrijeme rasula vojske i svih institucija bivše države i prije ustanka, Miro mi je, kao da je htio da potvrdi moj utisak, rekao: »Reci ti tom Pavlu da on ne može prisustvovati sastanku!«

Taj sastanak, održan na Spasovdan, trajao je cijeli dan. Glavna tema i najvažniji zadatak bio je da se obi u sva sela i da se sa ljudima, u koje se ima povjerenja, obavezno održe sastanci. Trebalo ih je pripremati za ustank, posavjetovati da uvaju oružje, ali i da se sami sklanjaju i da se ništa ne predaje ustašama.

Dobio sam zadatku da obi u sela. Tako sam bio u Kukriju, Njegovanoviima, Podgorju i Zvijerini, gde sam održao sastanke sa Radovanom i Pekom Milićevim. Govorio sam im da će ubrzo uslijediti ustank i da će se morati voditi borba sa krvavim okupatorom. Nakon tih razgovora po selima, održan je prvi širi skup u ratu na području našeg kraja. To je bilo na Baljcima, kod kuće Rada Radmilovića. Na tom skupu je govorio Miro Popara, analizirajući vojno-političku situaciju. Odmah se javila i reakcija, prije svega iz redova oficira. Pojedinci su govorili da je rano za ustank, da još nije vrijeme za oružanu borbu i da je glavno da se narod sklanja. Sjećam se da su glasno bili protiv ustanka bivši oficiri Miloš Kureš, Jovan Mišeljić i student Ante Bjeletić (oni su poslije bili veliki etnici).

Ustaše su u noći između 5. i 6. juna 1941. godine pobile više od 150 Srba i bacili ih u Koritsku jamu, na cesti Bileći-Gacko. To je bio krvavi po etak ustaškog divljanja u ovom kraju, uvod u bratoubila ko klanje, što je narod razgnjevilo, ali i zaplašilo.

U narodu je zavladao veliki strah. Odakle god je neko dolazio sve crnji glas je o toj jami donosio. Onda su zaredali pokolji: na Dabru, u Ržanom Dolu, u Ljubinju, u Trebinju, u Stocu. U svim tim mjestima zlo je dolazilo od ustaša.

Nakon zloglavlja vezanog za Koritsku jamu, ustaše su prišle skupljajući Srba. Tada je prestojnik sriza Bileći bio Šalko Drljević, a ubrzo ga je zamijenio Marko Šaki. Po svoj prilici u grad je došla grupa sa ustaškim oficirima iz zloglasne grupe sa Janka Puste - da nastavi pokolj. Mislim da je i trgovac Ibro Selimović rekao Srbinima da će biti likvidirani i da treba da napuste Bileći. Marko Šaki je sakupljenim Srbinima u Mekoj Grudi, a bilo ih je oko šezdeset, rukama pokazao »da se rasture« i oni su to učinili. Tada je Halid omić, lan KPJ od prije rata, bio ustaški tabornik na Divinu. Mislim da je on bio podesan da, po partizanskim zadatku, vrši tu dužnost i sa njim je i održan sastanak. To su

razlozi zbog ega nije izvršen pokolj Srba u bile kom srezu. U stvari, Šaki koji je došao za predstojnika, Halid koji je bio tabornik na Divinu, te Ibro Šelimović, bogati trgovac i ovjek koji je pametno rezonovao i bio dalekovid - odigrali su odlučnu ulogu u spasavanju Srba od pokolja. Oni su vjerovali da se ne može tek tako jedan narod slistiti i inili su sve da to vjerovanje pobijedi.

Rasturio se srpski živalj i po eli su da se stvaraju zbjegovi, priemu su se povlačili prema planini Sitnici. Pa čini i Njegovanovi i se, pak, nisu mnogo sklanjali. Oni su ostali u kućama, ali je ustanička organizacija radila. To je bila izvanredno teška situacija.

Krajem juna 1941. godine formirana je Pačenska ustanička eta. Mene su izabrali za komandira. U njoj je bilo oko sto boraca naoružanih sa nekoliko pušaka. Toj eti su se priključili ustanički iz sela Njegovanovići i Podgorice.

Već 26. juna 1941. godine na Krstačama je likvidirana ustaška žandarmerijska postaja. U toj borbi zarobili smo 12 žandarma, a jedan je poginuo prilikom bježanja. Zarobljenima sam održao politički govor i zahtijevao da ih strijeljam, dok je većina naroda bila protiv. Onda su zarobljeni žandarmi sprovedeni prema garnizonu u Bileće, a stanica na Krstačama je zapaljena. To je mnogo značilo kao ohrabrenje za narod tog kraja.

Kada je počela borba formirano je više ustaničkih eta. Dvanaest komandira je pozvano na Zvijerinski klanac ispod planine Viduše, na sastanak. To je bio večernji. Partički delegat za srez Bileće je dr. Košta Grubač. Kada smo se skupili vidjeli smo mnoštvo svijeta. To su bili zbrunjeni i traganim dogajanjima zaplašeni ljudi. Komandiri eta su se izdvajali. Mene su pitali šta mislim o našoj borbi i o ustanku uopšte. Rekao sam: »Nama vala, drugog izlaza nema, jer i sami vidite da nam svakoga dana vode i ubijaju ljudi i moramo sve brže da proširujemo oružani ustancak.« Sastanku su prisustvovali i: Vjekoslav Čurić podoficir iz Dabra (strijeljao ga je Prvi udarni bataljon, 1. II 1942. kao etnički kog komandanta), Šef Stolica, žandarm, i još neki. Njih nekoliko je javno govorilo da je još rano dizati ustancak. Bili su za izbjegavanje borbe, govorili su da više neće biti pokolja, da neće ustaše nastaviti kako su počeli, i drugo. Meni su drugovi iz Podgorice, koji su bili prisutni, pričali da su mi neki psovali majku govorile: »Vidi Boža Vučića, on ono srpskog naroda što je ostalo sada vodi, evo, na pokolj.« Drugi su im odgovarali da je taj Božo domaćin ovjek, da ima svoju familiju i svoje imanje, pa da taj ovjek i zna što hoće, što zna i: kada on kaže da ne može biti bez borbe - onda, sigurno, ne može. Otpočela je velika diskusija. Dogovorili smo se da kao prvi zadatok napadnemo Divin. Odredili smo, pokazalo se pogrešnim, Gligora Delića (koji je kasnije bio etnik) da on prvi napadne. Me utim, on to nije učinio.

Posle desetak dana održali smo sastanak na Krstačama. Razgovaralo se dugo i dogovoreno je da se napadnu Berkovići, ali to zbog nepovoljne situacije nije učinjeno. Potom je Plana likvidirana 28. avgusta.

U Planini je bio veliki zbjeg muslimanskog življa. I u toj borbi se pojavilo nekoliko vođa - nevaljalaca sa crnogorske teritorije, kao što su: Simo Eraković, poručnik Damjan Mičović, pop Risto Jaramaz, Rako Lalić. Oni su krenuli da ubijaju muslimanski živalj. Bilo je nekoliko takvih i na teritoriji bileće kog sreza, kao što su Anto i Milorad Bjeletić, Spirko Babić i drugi. U selu Čepiću ubijeno je 12 nevinih pripadnika muslimanskog naroda. Dio muslimanskog življa iz Fatnice sproveden je u Bileće i njima nije dlaka sa glave bilo falila. Osjetilo se da postoji u ustanku reakcija koja nam daje otpor.

Kada smo krenuli prema Bile i, pojavila se grupa žandarma i reakcionarnih vojnika, iskupila muslimansko stanovništvo i sprovela ih u Berkoviće. Tamo su ubili i bacili u jamu avkaricu blizu 400 pripadnika muslimanskog življa. Jedan broj Muslimana, koji je ostao u Fatnici, mi smo uspjeli da uputimo za Bile u. I Halid omi se sklonio u Bile u. Otpratili su ga Pavle i Uroš Vukoje (poginuli su u NOB-u).

Ubijeno je dosta nevinog muslimanskog življa, naročito u Plani. Pogotovo su ubijali Korićani i Crkvići koji su se pojavili radi osvete. Pogoli su veliki neredi i zloinstva i teško se mogao uspostaviti red.

Pošto se vidjelo da je situacija neizdrživa održana je Sreska partijска konferencija, više putovanja dola pod Bratagošom, u kući Papića. To je bilo 13. i 14. septembra 1941. godine. Na tom sastanku bilo je 13 komunista. Prisustvovali su: Uglješa Danilović, Miro Popara, Tripo Šarenac, Uroš Vukoje, Radovan Papić, dr Košta Gruba i drugi. Uz ena je živa politička rasprava, a usvojeni su slijedeći zaključci: borba bez posustajanja protiv okupatora; pretvaranje ustaničkih etnia u partizanske; stvaranje organa narodne vlasti i organizacije NOP-a, odnosno stvaranje uslova da pokret bude što povezaniji i jači. Tada su se pojavile »opportunističke etne«, a užurbano se radilo na preformiranju ustaničkih u partizanske etne.

U jesen 1941. godine zakazan je zbor kod škole u Vranjskim. Uoči zabora, kome je došao Miro Popara i rekao mi da tamo povedem desetak dobrih boraca, jer smo pretpostavljali da može biti problema, zato što je na zbor došao poručnik Damjanjan Mićović iz Banjana (srez Nikšić) i grupa njegovih istomišljenika. Oni su podstrekavali narod i vodili ga u pljačku i ubijanje muslimanskog življa. To je bilo oigledno vrbovanje i manipulacija narodom. Na zboru su govorili Miro Popara, Damjanjan Mićović (kasnije veliki etnik) i ja. Međutim, Mićović je tada izolovao i bojkotovao skup, koji je bio dobro pripremljen i baš zato je dao i dobar rezultat. Mićović je morao da pobegne. On je govorio naoruđu: »Braća Srbi, jesam li ja kao srpski oficir zaslužio da me u vašem kraju, u koji sam došao da vam pomognem da ubijemo neprijatelje, Turke i ustaše - osu uju Miro Popara i njegova družina?!« Mićović je na to izviđan i pobegao je sa skupa.

Poslije toga proširene su partizanske etne, jer je bile ki srez masovno bio za narodnooslobodilački pokret, izuzev sela Larevića, Preraca i još nekih.

Miro Popara me je nagovarao da budem komandant partizanskog bataljona koji će se prvi formirati. Smatrao sam, budući da nemam vojne naobrazbe, da ne mogu biti komandant. Međutim, poslije partijskog sastanka u Pačima, kome je prisustvovao i Petar Ilić (tako se ovdje zvao Petar Drapšin koji je u naš kraj došao po etkom septembra 1941. godine) ubijedio me je da nije najpreči vojni ko znanje. Zapravo, rekao mi je - ono će se stvarati u toku borbe. Naglasio je: »Nama treba uticaj ovjek, koji će povesti sa sobom i imati uza se većinu naroda«. Na kraju je podvukao da sam komunista i da mi je to partijski zadatak, pa moram da ga prihvatom.

Na skupu u Sitnici, blizu kuće Jova Vujovića, elovca, u selu Rupi, uz veliki broj prisutnih iz raznih srežova Hercegovine izabran sam za komandanta bataljona »Vladimir Gačinović«. Politički komesar bio je Rajko Milošević, u itelji iz Meke Grude. U štabu bataljona, kao savjetodavno lice, bio je kaluer Miron Nikić.

Potom smo, pošto nam se žurilo, zakazali skup, bolje reči miting, koji je održan kod kuće Sanjevića. Tu su bile etne iz Dabre, Stoca, sa područja Bileće i druge. U tom momentu miting je mnogo značio, u stvari bio je vrsta smotre. Pucalo se iz mitraljeza - od zadovoljstva.

Dok je srpski živalj bio u zbjegovima, uspostavio sam vezu sa Muslimanima. Sa Nikolom Vukojem (poginuo u NOB-u) otišao sam u Njegoviće, gdje smo pozvali uglednije Muslimane. Tu je bio Derviš Beirov, Alija Osmanov, Zulfo Mehov, svi iz porodice apo. Ukazao sam na greške onih Muslimana koji su se prikluju ili ustašama. Savjetovao sam ih da svoju omladinu ne daju u ustaški tabor, već da to izbjegavaju. Dodao sam: ako hoće da smo komšije - onda neka idu s nama, da se zajednički borimo protiv krvavog fašizma, a ako to neće - onda neka ostanu mirni i ne vode narod u propast. Ape su reagovale na pravi način - ljudski.

Odatle smo otišli kod atova a. Razgovarali smo sa Tahicom, Abidom i Dervišem. Rekao sam im da srpski narod, koji je pobjegao u zbjegove, neće trpjeti ustaški zulum, i da će se borba povesti, pa da ih pozivamo da, kao komšije, živimo u slozi i da ne prilaze ustašama. Naglasio sam da će voda proteći a brda će ostati; da će biti komšiluka i dalje, da se jedan narod ne može uništiti. Sve te injenice atova i nisu shvatili, ili to, valjda, nijesu htjeli. Abid atovi, na primer, iako veoma bistar ovjek, hvalio je fašizam. Odmah iza toga atovi i su poslali aušće naredniku ustaške stanice Plane, ulan i u, i obavijestili ga o našim namjerama, dogоворима i pozivima na komšijsku slogu. Oni su, zatim, otišli ustašama i poslije je izbila krvava borba. Glavni krivac za neuspjeh naših dogovora bio je Abid atovi. On mi je govorio: »Slušaj ti samo šta ti Beograd kaže, šta ti prije aju pravi Srbi - da će Hitler osvojiti cijev svijet, pa se prema tome ravnaj, a ti zapeo o nekoj borbi protiv okupatora!«

Bilo je pozvano šest mladih a iz Pašina za ustašku vojsku. Išao sam od kuće do kuće, i ubjeđavao njih i njihove roditelje da ne odu. U tome sam uspio, niko nije otišao u ustaše.

Druge probleme su nam stvarali Damnjan Miović, Dušan Ivković i Vjekoslav Šurić. To je bila trojka koja je uporno nastojala da razbiji naš pokret i inila sve da mi ne formirano partizanske ete. Oni su, istovremeno, vrbovali ljudi da ne idu sa komunistima. Jednom smo kod kuće Vujovića, uveče, zakazali skup. Bili su prisutni Dušan Grk i uitelj Risto Milošević, a bilo je boraca iz sela Milavice i Bijeljana. Zatim smo otišli na Bijelu Rudinu, na Bogdašiće, i na Baljcima smo održali partizanski sastanak. Došli su Uglješa Danilović i drugi ljudi, sa svih strana. I u Kukriju je održan jedan večerni skup koji je, mislim, imao veliki uticaj, zapravo predstavljaо je prekretnicu u pogledu organizacije partizana.

Bio je desembar 1941. godine kada su etnici počeli da se pojavljaju na mnogim mjestima, po inju i da vrše mobilizaciju. A onda je, po etkom januara 1942. godine, u gataki kraj stigao delegat Draže Mihailovića, major Boško Todorović. On je odmah, putem raspisa, uputio pozive svojim istomišljenicima. Etnici su uspjeli da na dva mesta u bile kom srežu stvore svoja jaka uporišta - u Ljubomiru i u Savom Kovačiću na elu. Etnici u Ljubomiru već 14. januara 1942. godine prelaze na oružanu borbu i teško ranjavaju komandira Lastvanske partizanske ete Manojla Bendera. Bio je to prvi pucanj etnika na partizane u Hercegovini.

Im je oformljen partizanski bataljon »Vladimir Gajović« određeno da po nekoliko boraca iz svake ete ide na Kobilju Glavu, gdje treba razrušiti cestu Bile i Gacko, i postaviti zasjedu Italijanima. Mjesto smo dobro izabrali, bilo je podesno i za napad i za rušenje. Sa nama je bio i Petar Ilić.

Srušili smo put baš u blizini Jame gdje su ustaše bile ubile više od 150 Srba. Tada su k nama došli Duža, Marko i Radosav Vuković, sa grup-

pom etnika - da nas otjeraju, uz prijetnju. Pokušao sam sa njima da razgovaram, ali nije moglo. Izdao sam nare enje: »Partizani u strijelce!« Na to su etnici pobjegli i obavijestili Italijane gdje smo i da smo porušili cestu. Mi smo, zatim, isjekli telefonske veze i stubove. Ubrzo je došlo do formiranja Sitni kog i Bile kog partizanskog bataljona.

Po etkom januara 1942. godine, sa Punjšom Perovi em, pošli smo u Operativni štab za Hercegovinu, koji se nalazio u Lastvi (Trebinjskoj). U štabu je bio inžinjer Simo Babi . Pitali smo za komandanta Savu Kova evi a. Saznali smo da je otišao na pregovore sa italijanskim predstavnicima iz garnizona Trebinje. Bilo je to 13. januara 1942. godine. Uskoro je došao Sava, sa ruskom kapom na glavi. On je bio gorostas, kao odvaljen od stijene. Iz njega je izbjjala vrstina, a plijenio je rje nikom i nekom osobitom kulturom. Bio je strog, ali i pravi an i pošten. Priao nam je kako je na pregovorima italijanskim oficirima rekao: »Žabari, gadovi, gubite se iz naše zemlje, jer sporazum sa vama možemo sklopiti samo preko nišana!«

Italijani su od po etka ponovne okupacije Hercegovine, dakle od po etka septembra 1941. godine, držali trupe u selu Plana (raskrsnica puteva za Gacko, Stolac i Bile u), na mjestu udaljenom od bile kog garnizona oko 10 kilometara. Ta italijanska posada, krajem januara 1942, sastojala se od jedne ete oja ane baterijom brdskih topova i etom tenkova. Sve je bilo smješteno u barakama od tvrdog materijala, koje su mogle odoljevati i topovima manjeg kalibra.

Operativni štab za Hercegovinu izdao je proglaš gra anima i domobranskim jedinicama u Bile i. Posebno se obra a Srbima, Muslimanima i vojnicima, podoficirima i oficirima domobranske vojske, sa pozivom da se dignu na oružje i pomognu bra i partizanima da oslobođe Planu i Bile u, jer je to jedini put koji vodi u slobodu, u novi zajedni ki život i bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana. Pukovnik Savo Orovi , tada komandant sektora Bile a-Trebinje, 29. januara izdao je mješovitim bataljonima bile kog sreza (»Vladimir Ga inovi », Sitni ki i Bile ki) pismenu zapovijest za napad na Planu. Prema zapovijesti, bataljoni »Vladimir Ga inovi » i Sitni ki trebalo je da izvrše no ni napad, stežu i oboru oko Plane, a »Bile anii« da ih zaštite od intervencije neprijatelja iz garnizona Bile a. Komandant bataljona »Vladimir Ga inovi « bio sam ja, Sitni kog Petar Milidragovi , a Bile kog Vlado Tomanovi .

Radi bolje koordinacije dejstava snaga u napadu na Planu, kapetan or e Dragani odre en je da objedinjuje komandovanje tim partizanskim jedinicama i topom za podršku koji je, sa oko 50 granata, bio postavljen na brdu Jabukovcu, isto no od Bile e. Sa Dragani em je bilo oko 40 boraca iz grahovske opštine.

Napad na Planu je izведен u etiri asa ujutro, prema dogovoru. Me utim, neprijatelj je pružio snažan otpor jer je bio u pripravnosti i u o ekivanju napada, tako da je bilo doslovno nemogu e približiti se barakama. Bataljoni su se povukli poslije dva sata borbe.

Oko 8 asova neprijateljske snage iz Bile e izvršile su napad jednim motorizovanim bataljonom podržavanim tenkovima. U isto vrijeme, iz Plane su im ususret pošla dva tenka koje je pratila pješadija. Stigla je i avijacija sa aerodroma iz Mostara. Partizani su se povukli još dublje, pod jakom mitraljeskom vatrom i dejstvom iz minobaca a i iz vazduha. Neprijatelj je toga dana oplja kao i popalio urjan, Selište, Salati e i druga sela duž druma, a mještane koje je zatekao poveo je kao taoce.

Na našoj strani, poginuo je komandir voda or e Denda, a tri partizana su ranjena. Razloge za neuspjeh ovog napada treba tražiti u

aktivnosti pete kolone, zbog čega su neke vojnički nesigurne partizanske etničke odmah povučene sa položaja radi reorganizacije.

U bilo kom sredu večer tada su se svojom neprijateljskom aktivnošću istakli: Milorad Bjeletić, teolog, Nedо Jokanović, Sava Kovačević, poručnik Jovan Mišeljić i drugi. Tada je Kosto Vujić, uveni etnik, došao u Planu i organizovao otpor među borcima da se ne napadaju Italijani.

Iako napad na Planu nije uspio, neprijatelj je ocijenio da bi jednoga dana to njegovo uporište moglo doći u veoma tešku situaciju, te je već 6. februara 1942. godine povukao svoje ljudstvo u logor kod Bileće.

Sredinom februara 1942. godine na terenu bilo kog sreza bio je okolo Putića, tada komandant Operativnog štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju. On je u selu Bijele Rudine održao sastanak na kome nas je upoznao sa vojno-političkom situacijom i mnogim drugim pitanjima iz domena naše svakodnevne problematike. Primjetio sam da oko po ovom terenu ide sa malom pratnjom. Opomenuo sam ga na to, predviđao avaju i mu da na prilazima Ljubomiru vršljaju etničke vojne Sava i Komnen Kovačević, pa treba da se priprema. Oko me je saslušao, ali savjet nije usvojio, već je sa malom pratnjom pošao u pravcu Ljubomira. Na žalost, u zaseoku Ždrijevo i etnicima su ga u zasjedi sa ekali i ubili. Bilo je to 21. februara 1942. godine. Tako je poginuo divni ovjek, darovit rukovodilac, dobar vojni stručnjak i omiljeni komandant. Bio je to veliki gubitak, svakako ne samo za Hercegovinu.

Preduzete su mјere za hvatanje ubica komandanta Doka Putića. Uzvraćeno je nekoliko učesnika te zloinake akcije, ali pravih vinovnika, sa Savom Kovačevićem na elu, nije bilo. Tom prilikom je strijeljano dvadesetak etnika. Bile su to veoma oštре mјere odmazde, primjenjene protiv pete kolone, gdje je, kao i u svakoj akciji kada se radi napravac i u afektu, stradalo i više lica koja nijesu imala direktne veze sa tim ubistvom u Ljubomiru, pa su i te greške ostavile štetne posljedice po dalji razvoju NOP-a u Hercegovini.

Poslije sahrane Doka Putića u Ljubomiru, formiran je novi Operativni štab za Hercegovinu, u sastavu: komandant Petar Ilić, politički komesar Miro Popara, zamjenik komandanta Nenad Vasić, od sredine marta 1942. godine, zamjenik političkog komesara Pavle Kovačević. Na sastanku u Ljubomiru Operativni štab je donio odluku da se likvidira etnički »granični« bataljon koji je osnovao svoj »atar« u selima: Lađevci, Preraca, Kovačević i drugim, da brani svoju teritoriju od partizana, a ne od Italijana.

U napadu na taj »granični«, odnosno kako smo ga zvali »oravci«, etnički bataljon u estovali su dijelovi Banjsko-vodolskog bataljona, jedna udarna eta-grupa iz Banjskog i Grahovskog bataljona sa komandantom Dimitrijem Bulajićem i političkim komesarom Mihajlom Kilibardom Milanom, dijelovi bataljona »Vladimir Gašinović« koje sam ja vodio i jedna eta iz bataljona »Luka Vukalović«.

U toj borbi, večer 3. marta 1942. godine, poginulo je više od 30 etnika. I tu su primjenjene oštре mјere protiv pete kolone. Kao i ranije, ubijeni su i neki ljudi koji nije trebalo osuditi na smrt. A većina pravih vinovnika i ovog puta je pobegla u italijanski garnizon u Bileći, među kojima i Sava Kovačević, koji se tu sklonio poslije ubistva Doka Putića.

Okupator je pripremao zamašnu tzv. treću ofanzivu. Uz italijanske snage pojavio se i veliki broj etnica. Na Hercegovinu su se srušile četiri italijanske divizije. Borbe su većene na sve strane. Svoje su inicijalno brojana i tehnička premoć neprijatelja, ali i glad, nemaština, slabo na-

oružanje i iscrpljenost jedinica, zatim politi ke greške koje su pravljene u toku godine dana borbe i djelovanja NOP-a. Došlo je do povla enja naših snaga prema sjeveru. Italijanske jedinice, koje su vodili etnici i ustaše, brzo su prokrstarile putevima Hercegovine, ostavljaju i iza sebe prave pokore.

Na terenu bile kog sreza, etnici koje je vodio Sava Kova , krajem maja 1942. godine, zauzeli su bolnicu Operativnog štaba u Zvijerini. Nju e oslobođiti dijelovi Prvog udarnog hercegova ko-crnogorskog bataljona i etvrti (Kragujeva ki) bataljon Prve proleterske NOU brigade, koji su tamo stigli usiljenim maršem iz nevesinjskog kraja.

Borci našeg bataljona, pod nezadrživim pritiskom neprijatelja, povla ili su se prema Divinu, gdje je bio i Operativni štab za Hercegovinu. Povla ili smo se dalje, prema Davidovi ima. U ku i Ante Ili a sreo sam Petra Ili a, Mira Poparu i Pavia Kova evi a. Tu su bili i drugovi iz Vrhovnog štaba Milentije Popovi , Ivo Lola Ribar, Sreten Žujovi Crni i Filip Kljaji Fi a.

Sa Vladom Tomanovi em, Dušanom Grkom i ostalim borcima stigao sam u selo Hodži e (Bile a). Pucalo se sa svih strana. Tu su nas, u zoru, napali etnici. Pružili smo otpor. Otišli smo ka Kobiljoj Glavi, prema Gacku. Sa velikim razo arenjem smo gledali narod koji smo ubje ivali da se bori za bolje sjutra. Tada smo samo mogli da vidimo koliko ga je okupator privukao i njime ovladao. Probili smo se prema selu Duli i (Gata ko polje). Borbe su se vodile, proletari su 11. juna napali etni ko uporište na Gatu, gdje je poginulo više od 60 proletera, manom iz Druge proleterske NOU srpske brigade, me u njima i An a Rankovi , politi ki komesar ete.

Odstupali smo prema emernu. Vode i stalno borbe, stigli smo na Zelengoru, u selo Vrbnicu.

U našem usiljenom pokretu prema Gacku Operativni štab nije uspio da po e sa nama. Ostali su odsje eni: Petar Ili (Drapšin), Miro Popara i Pavle Kova evi . Vlado Šegrt se sam probio prema Babi planini i izišao u Gata ku površ, prema Bor u. Mira i Pavia su, krajem jula 1942, uhvatili etnici kod sela Slata (Nevesinje) i predali ih Italijanima, a oni su ih strijeljali 26. jula 1942. godine u Nevesinju. Petar Ili je, poslije mjesec dana, stigao sa Dušanom Aleksi em na Zelengoru i prikljuio se Hercegova kom udarnom NOP odredu. Petar Ili je kažnjen isklju enjem iz KPJ i degradiran na obi nog borca.

U selu Vrbnica smo, naredbom Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije od 23. juna 1942. godine, formirali Hercegova ki udarni NOP odred. U stroju je bilo više od 300 iskusnih, odabranih i odlu nih boraca. Odatile smo se, nakon dugog boravka i zadržavanja na tom terenu, prebacili u okolinu Duvna i spojili se sa Konji ko-mostarskim odredom. Tada je od naših jedinica formirana proslavljeni Deseta hercegova ka NOU brigada. Bilo je to 10. avgusta 1942. u selu Šujica kod Kupresa. Brigada je tada imala 617 boraca.

MHAJLO KLIBARDA - MILAN

PROPUSNICA SA USTANI KIM ŠTAMBILJEM

Mjesni komitet KPJ za Grahovo predložio je partizanskoj organizaciji Banjana da, makar sa jednim odredom boraca, koji bi se dobrovoljno javili, pomogne Hercegovcima oko Bile e u sprije avanju upada u obližnja sela, plja ke, odvo enja, pa i ubijanja pojedinaca od strane ustaško-domobranske vojske iz Bile e.

U Banjanima smo u to vrijeme ve formirali ete na bratstveni koj osnovi i na zborovima imenovali komandire eta. Prihvataju i prijedlog, od Tupanjske ete zatražili smo da se za tu akciju dobrovoljno javi 15 njenih boraca. Kako sam ranije bio odre en za komandira te ete, vrlo lako sam ih sakupio. Ve ina je pored puške, imala i po koju bombu »kragujevku«. Baš kada je trebalo da krenemo, omladinac Mirko Koprivica rekao je da želi da ide sa nama. Njega je Sava Kova evi , kao i još nekolicinu iz Banjana ranije uklju io u SKOJ, kao pitomca Podoficirske škole u Bile i. Tako je sastav voda bio u potpunosti iz Tupanjske ete, uklju uju i Mila i mene, izuzev Mirka, koji je pripadao Kopriva - koj eti.

Drug Mile Kilibarda je tada bio politi ki komesar Banjsko-vu edolskog bataljona, pa je u ovoj akciji komadovao.

Prvo smo došli u Koravlicu, razmjestivši se po ku ama, na spavanje i hranu. Iste no i smo se povezali sa Hercegovcima na Vlajini, gdje su tih dana danono no dežurali. Rekli smo im da smo došli da pomognemo, ako zatreba. Tih dana nije bilo izgleda da bi moglo do i do borbi, pa smo se raspitivali gde bismo mi mogli izvesti kakvu manju akciju. Neko nam je rekao da je ispod Dubo ana, prema Parežu, elektri na centrala na Trebišnjici i da je uva 12 domobrana. To je najjužniji dio naše opštine, pa smo poznavali doma ine koji su tamo živjeli. Brzo smo se odlu ili i još iste ve eri tamo se prebacili. Javili smo se gostioni aru Mirku Popovi u, koji nas je rado primio i smjestio nas u jednu sobu na spratu. Prostro je slame po tavanu i za ve eru nam donio svakome po više od pola tanjira meda. Vjerovatno za toliko nas nije imao druge hrane, ali je i taj med, po koli ini koju nam je dao i po hranljivoj vrijednosti bila za nas dobra ve era. Mirko se nije raspitivao što smo došli, ali jesu drugi seljaci, boje i se da smo napasti centralu pa bi oni zbog toga nastradali. Mi smo ih uvjeravali da ne smo izvoditi nikakvu akciju, ve da smo naišli da vidimo kakvo je stanje i da li su do tada imali kakvih nevolja.

Me utim, im su seljaci otišli mi smo svi odlu no ostali pri tome da ne odustanemo od predvi ene akcije. Mile je ve prikupio potrebne podatke i vodi a, mada nam vodi gotovo nije ni trebao, pošto su mnogi od nas odli no poznavali taj teren i položaj centrale, jer su jednom godišnje, mislim o Gospodnjem danu, dolazili na sve anost kod manastira Kosijereva i Dobri eva. Tupanjani su tada esto dolazili radi meljave žita, nabavke namirnica i prodaje stoke u Trebinje.

Namjera nam je bila da posadu napadnemo u jedan sat po pono i, tako da imamo dovoljno vremena da se poslije borbe povu smo pod zaštitom mraka. Uz to, ra unali smo da smo u to doba mo i najlakše sa uvati tajnost napada i posti i iznena enje.

Me utim, negdje ispred pono i ušao je u našu sobu jedan Hercegovac iz sela Dubo ana i ispri ao nam da od Trebinja ka Bile i, ide

velika ustaška vojska. Kaže da su ve na Jasenu i da pale sve ku e koje se nalaze u blizini puta. Rekli smo seljaku da nas sa eka pred ku om, a mi smo se brzo dogovorili da odustanemo od predvi enog napada na centralu ispod Dubo ana i da nas taj seljak vodi pravo ka mjestu do ga aja, do blizu puta Trebinje - Bile a.

U zoru smo izbili na jednu uku, odakle smo imali odli an pregled. Ustaše su u to vrijeme ve po eli da pale selo Mosko, na cesti Trebinje - Bile a. Na uki je bilo nekoliko mještana, sa puškama. Desno od nas bili su dijelovi Bukvi ke ete (Vu edolska). Mi sa njima nismo imali nikakvu vezu, niti smo znali njihovu ja inu i zadatke kao ni ta an položaj gdje se eta nalazi. Smjestili smo se ispred uke u jednu šumicu, gdje smo bili dobro zaklonjeni od pogleda neprijatelja i od Sunca.

U toj šumici smo ostali sve do poslije podne, vjerovatno do oko 13 sati. Mještani iz obližnjih sela donijeli su nam hljeba, sira, kajmaka i mljeka. Odjednom smo primijetili da se neprijateljske haubice i kare sa artiljerijom vra aju ka Jasenu. Odvojili su se od glavnine i okrenuli cestom nazad, ka Trebinju. Ocijenili su valjda, da im artiljerija nije potrebna, pa je komanda te jedinice naredila artiljercima da se vrate za Trebinje. Haubice i kare su vukli debeli konji koje smo zvali »me umurci«. Ispred njih je išao luksuzni automobil.

Pošto su se ve dovoljno odvojili od pješadije, odlu ili smo se da krenemo ka cesti, preteknemo ih i napadnemo posadu oru a i kara sa municijom. Odstojanje izme u nas i ceste moglo je biti izme u 600 i 800 metara, a teren ispred nas vrlo pregledan, ali veoma krševit, sa dosta oštih kamenjara. Jurišali smo najve om brzinom, koliko se moglo. Niko nije ni pokušao da sprije i naš hitar prilaz i odlu an napad. Do puta smo stigli na vrijeme, ali nam je automobil umakao, a mislim i jedna haubica. (Kasnije sam saznao da je u automobilu bio Stjepan Gaš i, moj komandant 1939. godine u školi za rezervne pješadijske oficire.)

Na mjestu gdje sam ja izbio, možda dvadesetak metara ispod puta, nije bilo pogodnog zaklona. Do mene je bio Bajo Samardži , a oko 40 metara uljevo vidio sam Mila i Mirka Koprivicu. Prilegao sam iza jednog manjeg kamena, kad pored mene, kao munja, projuri Simo (okas-a) Erakovi (kasnije jedan od najistaknutijih junaka u crnogorskoj brigadi), isko i na put i pre e na drugu stranu. Pretpostavio sam da je još neko od naših tamo pošao.

Naišle su kare sa municijom, ali sa dosta rastojanja od haubice. Bajo i ja smo pucah u lijeve parnjake konja, koji su bili prema nama. Posada je odmah poskakala sa kola, a i sa puta, bježe i na drugu stranu puta, valjda zato što je pošumljena.

Desno od nas je bila okuka puta i njihova glavnina našu grupu nije mogla vidjeti, ali su, posle prvih naših pucnjeva, lako ocijenili da im je artiljerija napadnuta. Na to su poslali samo vod vojnika, ra unaju i da nas je malo i da e brzo riješiti problem, ali im su ti vojnici prošli krvinu vidjeli su da je put zakr en ubijenim konjima, prevrnutim karama i tjelima poginulih vojnika. Umjesto uskakanja u borbu, oni su pokušali da bježe, dosta pani no i pretežno na desnu stranu puta. Samo poneki od njih sa puta je skakao na našu stranu. Jedan je natra ao na mene, naredih mu da odbaci pušku i legne na le a, da bih odmah zatim zahtijevao da mi donese kulete sa municijom, jer sam stavio zadnju stegu u pušku. On je odmah to u inio, predaju i mi netaknuto puš anu municiju. Rekao mi je da je radnik, rodom iz Bjelovara, i da se zove Ilija.

kama. Pretpostavio sam da je znao da je to vojska kojom rukovode komunisti, da su tu seljaci i radnici, dakle ljudi koji žive od rada i za rad.

Nastalo je kratko zatišje, između razbijanja ovog voda, do nailaska glavnine njihove vojske. Prvi koji su prošli okuči i pred sobom ugledali put potpuno zakriven oružja, karama, konjima i ljudima, a uz to dočekani i našom vatrom - bez ikakvog otpora su dizali ruke i predavali se. Tada smo nastojali da, koliko nam je to bilo moguće, spriječimo Hercegovce i naše borce da ih ubijaju. Naravno, dosta njih je zdravih ili ranjenih, najveći bacaju i puške, bježalo desno od puta. Jedan broj je, do now i u toku noći, stigao u Trebinje. Tamo je zavladala opšta panika, tako da su neki bježali prema Dubrovniku. Takvu verziju smo učili ubrzo poslije te akcije i žalili što nismo produžili ka Trebinju, jer smo ga, kako smo vjerovali, mogli zauzeti bez borbe i otpora garnizona. No, tu se već nije moglo ništa popraviti, a i tako je pobjeda bila blistava.

Još za vrijeme puškaranja, naišao je jedan njihov oficir na motoru, misleći da može preći. Možda je to bio baš komandant te bojne. No, ne odmah je daleko, jednim metkom ga skinut sa motora Radovan Kilibarda. Vidio sam Radovana kad je, pred kraj okršaja, izašao na put i odande obarao svakog neprijateljskog vojnika ili starešinu koji je počeo da pobegne, ili nije bacio pušku.

Masovno su pristizali seljaci. Mislim da nam je dosta njih priskočilo u pomoći još prije nego je glavnina neprijatelja stigla na taj dio puta. Mi smo domobranima koji su odbacili puške i digli ruke uvis naredili da silaze ispod puta. Postrojio sam ih dva po dva. Bilo ih je 109, od kojih 101 vojnik, 7 oficira i jedan doktor, Sadiković. Prepoznao sam natporunika Šimuna i a, jer smo zajedno bili u 19. eti u školi za rezervne oficire pešadije u Mariboru. Bio je sretan kada me je video, a nudio mi je naliv-pero marke »pelikan«. Videći da su se smrtno uplašili, rekao sam da mi neemo nikoga ubiti, da smo partizani i da branimo narod od paliku a.

Nijesam se interesovao ko je sve u estvova u toj uspješno izvedenoj akciji. Sigurno je bilo mnogo Hercegovaca, sa jedne i druge strane puta na kojem je napadnuta ta kolona. Neki od njih su u borbi bili od poetke, a neki su pristupili kasnije. O tome nikada nijesam saznao sve pojedinosti. Jedino što sam siguran to je da smo napad na artiljeriju otputovali nas devetnaestorica i da se akcija završila njihovom predajom na istom mestu.

Zarobljenike sam sa nekoliko boraca odveo u Dubovane. Sjeam se da smo došli pred kuću u Toma Anelića i tu mi je neko dodač veliku šerpu punu kiselog mlijeka.

Ubrzo je došao i Mile sa ostalim borcima. Svi naši borci su se držali uputstava koje smo im dali dok smo još bili u šumici. Trebalo je i primjerom da pokažemo da se mi ne borimo radi pljačke, pa smo uzeli samo oružje: neko jednu a neko dvije puške, zatim jedan puškomitrailjer, dosta municije i poneki pištolj na en kod oficira, odje u nijesmo uzimali, ak ne cipele, iako smo, takore i, ostali bosi, jer nam je oštiri kamen poderao opanke.

Hercegovci su me u zarobljenima prepoznali neke Muslimane koji su u estvovali u bacanju Srba u jame. Izdvojili su njih 13, ali šta su sa njima dalje radili ne znam. Mi smo uvezeli poveli 96 zarobljenika, me u njima i dr. Sadikovića iz Ljubuškog, u manastir Dobrijevo. Kaluđeri su nas odlično dočekali, zaklali su dvije jalovice i spremili dobro veđer za nas i zarobljenike.

Sjutra smo sa zarobljenicima otišli u Koravlicu. Tamo je Vojo Pejović, građevinski tehnik, napravio peat od automobilske gume, na kojem je, koliko se sje am pisalo: »Komanda partizanske ete« sa petokrakom u sredini. Donijeli smo odluku da sve zaroobljene pustimo da idu svojim kućama. Svakome smo dali propusnicu, ovjerenu peatom, a na svakoj je bio potpis komandira. Ne sje am se kud i kako su odvedeni, niti znam da li je koji stigao svojoj kući. Mi smo se odmah poslje toga vratili u Banjane.

Kasnije sam imao prilike da pročitam izvještaj Zapovjednika 14. pješadijske pukovnije iz Trebinja, zaveden 29. avgusta 1941. godine »V. T. br. 426« i upućen Zapovjedniku jadranskog divizijskog područja u Mostaru (Opširnije vidi u Zborniku NOR-a IV/1, dok 313) u kome navodi:

»Formirana je kombinovana bojna i zapovjednik iste je bojnik g. Celar.

Dne 27. ov. mjeseca je krenula sa polaznog položaja kod sela Jasena ka Bile i. U 8 sati bio sam kod bojne kod sela Jasen i pratilo tok nastupanja bojne do na položaj južno od sela Mosko. Bojniku elaru dao sam još potrebne upute za njegov rad. Nešto prije 11 sati napustio sam bojnu. Bojna je oko podne podilazila od sela Mosko ka selu Skrobočno. Na sredokraju i ta dva sela bojna je bila pritisнутa jačom vatrom sa fronta i lijevog boka, sa pravca sela Ljubomira. Od prvih metaka poginuo je zapovjednik bojne-bojnik g. Eleuterije Celar. Ovo je izazvalo zabunu me u vojnicima, a pogotovo kada su etnički presekli put između Moska i Jasena, te otvorili vatru sa leđa. Etnici su udarili i u desni bok sa pravca - Vlaka Kita i na taj način potpuno opkolili bojnu. Ovo je sve imalo za posledicu da je nastupila panika i da je bojna razbijena. Od strane etnika pojedini domobrani su opljačkani i došli su bez cipela, uvijača, haljinica i kapa. Gubici su, prema do sada utvrđenom sledeći:

Poginuli - bojnik Eleuterije Celar, prijeuvni poručnik Zvonimir Cvijetković i 8 domobrana.

Ranjeno 21 domobran.

Nestalo - 5 asnika, 8 do asnika i 95 domobrana.

Umrlo od strane iscrpljenosti - 2 domobrana.

Gubici u materijalu: jedna haubica sa 2 kare i dva prednjaka, 2 bacaca i bombi, 4 strojnice, 11 strojnih pušaka, 210 pušaka, 5 kola i 23 konja od kojih 13 topničkih.«

U ovoj akciji iz Tupanjskog odreda su učestvovali: Mile (Vukote) Kilibarda, Ivan KPJ od 1941. godine; Mihajlo (Stevana) Kilibarda Milan, Ivan KPJ od 1941. godine; Mirko (Todora) Koprivica, Ivan KPJ od 1941. godine; Radovan (Sima) Kilibarda; Simo (Okaša) Eraković; Mirko (Gliša) Kilibarda; Marko (Milić) Kilibarda; Luka (Milić) Kilibarda; Marko (Doka) Kilibarda; Novica (or a) Eraković; Bajo Samardžić (poginuo u NOB 1942); Mijat (Jagoša) Kilibarda; orče (Laza) Kilibarda (poginuo u NOB 1942); Jovan (Stevana) Eraković; Nešo (Alekse) Eraković; Jefto (Stevana) Pejović; Jovan (Jakova) Draganić (poginuo u NOB 1943); Blažo (Jakova) Draganić (poginuo u NOB 1943) i Dušan (Jaša) Eraković.

PRVA DVA USTANI KA DANA

kod žene pokojnog Save Lažete. im sam došao, iz pravca Džinove Mahale stigla je ova grupa ustaša. Toporan je odsjeo sa ostalim ustašama u ku i Nikole Lažeti a. Ustaša iz Vitine se uputio prema meni i po eo da me ispituje, otkuda sam, gdje je u itelj Danilo Kulji . Upitao sam ga odakle poznaje Danila, na što mi je odgovorio da je u itelj Kulji bio na službi u Vitini i sa njima išao na seoska sijela. Uto je sa glave skinuo fes na kome je bilo slovo »U«, stavio ga na koljena i rekao: »Sve e ovo fes platiti«. Tada sam ustaši rekao da moram iza i van, što sam i u inio, te sam odmah pobjegao svojoj ku i.

Ova grupa ustaša u Nevesinje je otjerala u itelja Danila Kulji a, prekinuvši njegovu nastavu u školi u Biogradu. Vode i u itelja, ustaše su otišle u selo Poš enja i od ku e odveli Danila Vukovi a u pravcu Odžaka (kasnije su ubijeni u Nevesinju).

Negdje poslije podne istoga dana pošao sam od ku e u pravcu mjesta Vili a grob. Vidio sam da od pravca Nevesinja putem preko Biograda ide žena. Sobom sam nosio svoje oružje. Ženu sam sa ekao i kada je prišla video sam da je to supruga Danila Vukovi a, Ješa, moja svastika. Došla je k meni pla u i. Pitao sam je da li zna bilo što o dvojici Danila. Rekla mi je da je bila kod ustaških funkcionera Šulja Bašagi a, or a Preke i Šu ra Pekuši a, i svi su joj rekli da u Nevesinje nije dolazio ni jedan ni drugi, da o njima oni ništa ne znaju. Dok sam razgovarao sa Ješom Vukovi , primjetio sam na putu iz Nevesinja, od mjesta Krnja e, kako na konjima jašu dva ovjeka. Kada su bliže došli, poznao sam ih, to su bili Mujo upina i Omer Sidran iz Biograda, naše komšije. Sidran je jašio na svome konju, a upina izvadi kutiju cigareta »Bosna« i zapalismo po duvan. Upitah upinu: »Bolan, Mujo, šta rade Nijemci i Sovjeti«. Na ovo mi je Mujo rekao: »Mirko, nemoj se toga hvatati, zlo e sjutra biti«. Ja sam ga ponovo pitao: »Kakvo e zlo sjutra biti?« On mi je odgovorio: »Zlo e biti«. Na ove njihove rije i rekao sam: »Pazi, Mujo, sva njema ka sila na mene neka digne ruku - ja se živ ustašama ne u predati!«. Na ove rije i kona no mi je odgovorio: »Mirko imaš pravo«.

Kada smo se rastali, vratio sam se svojoj ku i. Pored oružja koje sam sobom nosio, uzeo sam malo hrane, rekao familiji da odoh i da se ustašama ne u predati. Od ku e sam se uputio šumom, preko Varde i došao do ku e Doka Sprema u Biogradu. oko me je pitao od kuda idem. Odgovorih mu: »oko, ustaše poklaše sve, ja odoh u Sniježnicu«. oko mi je rekao da ne u od njegove ku e i i tako, nego da ve eramo, pa e i on sa mnom po i, kao i sa sinom Milanom. Tada je došao i moj ro ak Risto Vu eti .

Kada smo ve erali svi smo se, zajedni ki, uputili više ku e Vidaka Kova evi a u Gradini, i tu zano ili. Spremo mi je rekao: »Ti Mirko, nemoj nigdje i i, prijeti ti opasnost, ostani tu, uvaj se, a ja u ti hranu donositi«. Ove rije i nisam htio poslušati, nego smo pošli zajedno nje govoj ku i. Odatle sam šumom preko Varde, došao ku i, u zaselak Ze-

Oko podne 22. juna 1941. godine, u selo Biograd došle su ustaše predvo ene Avdom Toporanom iz Žulja. Pored Toporana bio je ustaša Hilmo Stukan iz Odžaka i još jedan ustaša od Vitine (Ljubuški). Tog dana sam išao privatnim poslom

lenu Glavicu. Ponovih svojoj ženi da mi djecu uva. Ponovo sam se vratio istim putem, s namjerom da idem gde sam i prošle no i bio.

Blizu Vili a groba susreo sam ro aka Rista Vu eti a. Rekao mi je da ga sa ekam da uzme oružje, jer e on i njegova dva brata po i u Snježnicu. Dok smo razgovarali vidio sam, više ku e Nikole Lizdeka u zaseoku Tanjevo u Biogradu, grupicu ljudi kako sjede više ku e. Odmah sam im se uputio i tu zatekao Radoslava Dragovi a iz Udrežnja, Draga Pojužinu i Dušana Lizdeka. U taj mah je stigao i Risto Vu eti sa bratom etkom i Blagojem. Radoslav Dragovi mi je li no prenio poruku s Udruženja da su na Udrežanski biljeg izašli Jovo Kljaki i Drago Vuškovi, da su iznijeli nešto oružja i municije, te da je Njema ka pala i da ustaše iz Nevesinja bježe niz Bišinu. Rekao mi je još ko ima oružje da odmah sa mnom kre e u Bišinu da sa ekamo ustaše. To nisam povjerovao, pa sam se uputio sa Dragom Pojužinom u pravcu Udrežnja. idu i putem, više ku e Draga Pojužine, sreo sam Gosu Dragovi sa Udrežnja. Pitao sam je šta ima na Udrežnju, a ona mi je odgovorila isto kao i Radoslav Dragovi . Dok sam razgovarao, pristigla je ona grupa ljudi od ku e Nikole Lizdeka. Svi su rekli da e i oni sa mnom. Tako e me je od pravca Udrežnja, iz mjesta Lazina, jakim glasom po eo zvati Miloš Zurovac iz zaseoka Mahala-Udrežnje. Rekao mi je da odmah idem u pravcu Udrežnja. Rekao sam mu da ne u, nego da on k meni do e. On je krenuo niza stranu prema nama. Sastali smo se kod ku e Ilije Pojužine. Pitao sam Miloša Zurovca šta je na Udrežnju, a on mi je ponovio istu vijest koju mi je saopštio Dragovi .

Dok smo mi razgovarali, pred ku u je došla iz grada Nevesinja žena Ilije Pojužine, zvana Vukotuša, nose i zatvoreno pismo adresirano na moje ime. Brzo sam ga otvorio i pro itao. Pismo je pisao Ratko Remeta, sin Kosin, u ime partijске organizacije Nevesinja. Pored ostalog je pisalo:

»Dragi prijatelju Mirko, Rusi su napali Njema ku ju e«. Onda dodaje: da su Rusi napali avionima Berlin, da su zarobili mnogo tenkova, vojnika i da širom idu preko Njema ke. U pismu je stajalo da je sav srpski živalj u Nevesinju zatvoren i da je poslednji zatvoren stari oko A imovi . Skre e nam pažnju da ustaše dolaze sjutra u Biograd, da kolju pa da bježimo u šumu i uvamo oružje. Na kraju kaže da se strpimo 3-4 dana, pa e da bude dobro.

Nastalo je pravo oduševljenje. Glas da je Rusija stupila u rat sa Njema kom kao munja se pronio selom. Nastalo je pravo puškaranje. Mirko Vu eti , im je pro itao pismo, po eo je iz svoje puške pucati, a poslije se pucnjava širila prema Zovom Dolu, Lukavcu i Udrežnju.

Odatle smo, oduševljeni, krenuli ponovo ku i Draga Pojužine. Pitao sam doma ina da li ima pušku, na šta mi je odgovorio da pušku ima i da je u omaru na mjestu Rosulja. Poslao sam ga da pušku sa municijom odmah donese, što je i u inio. im je došao rekao sam mu: »Pucaj Drago neka sve gori!«. Odmah smo po eli pucati i u isti mah poslao sam kurire: etka Vu eti a u Poš enje i Rista Vu eti a u Ponor - da jave ko ima oružje da se ide na ustanak u pravcu Udrežnja. Drago Pojužina i ja smo sami krenuli negdje oko 16 asova 23. juna i došli u ku u Mirka (Pera) Vujadinovi a. Doma ina sam pitao o svemu, na što mi je odgovorio kao i Radoslav Dragovi . Dok smo sjedili u ku i Mirka Vujadinovi a, pucanje se ulo širom Biograda - u pravcu Zovog Dola i Lukavca.

Negdje pred sami mrak iskupilo se oko 40 boraca iz Biograda. Iskupila se i masa boraca iz Udrežnja, me u kojima je bilo i starijih ljudi.

pravcu Bišine i Grepka, pa presijeku put Nevesinje - Mostar i telefonske veze. Koliko se sje am za rukovodioca udrežanjskih boraca je, kao stariji ovek, odre en Mirko P. Vujadinovi , a borci iz Biograda su mene izabrali za komandira ete. Biogradska eta dobila je zadatok da posjedne položaj na Bukvici, od mjesta Velika greda preko Bukvice do Ciganske vode niže uluma. Na položaju smo svi zano ili i u pravcu Nevesinja nije se ulo nikakvo pucanje. U pravcu zaseoka Zelene Glavice uo sam neku galamu i vidio svjetlost, te sam se uputio s jednom patrolom da ustanovim ko je tamo. Saznali smo da su se prikupili borci iz zaseoka Biograda i Zovog Dola. Ti borci su došli sa mojom patrolom ku i Jovana Parovi a. Drugovi Obrad Vukovi i Rade Kulji , kao predstavnici boraca iz ostalih zaseoka, pitali su me da li sam dobio neko pismo i da li je ta no da nam ide u pomo oko 500 Crnogoraca. Ja sam im odgovorio da sam pismo dobio i da nam pomo stiže. Odatle smo se svi uputili u pravcu Biljega i tamo našli veliku grupu ljudi - s oružjem i bez njega. Svi su me pitali isto što i Vukovi i Kulji . Ja sam svi ma odgovorio, da je to ta no, s namjerom da oja am moral boraca. Neki su se borci na to bunili, ak su htjeli i da me biju, a ve ina ustnika bila je na mojoj strani.

Odatle smo se svi zajedni ki rasporedili po položaju, a ja sam tokom no i došao svojim borcima na položaj ulum. Ovdje nas je zatekla i zora 24. juna.

Prethodnog dana u Lukavcu je Dukica Grahovac sa seljanima, napao žandarmerijsku kasarnu u tom selu. Zarobili su sve žandarme, a kasarnu zapalili. Grupa Biogra ana otišla je u Udrežnje na dogovor sa mještanima. Spustila se no . Niko ne spava. Negdje pred osvit vratili su se sa Udrežnja. Prenijeli su Bigra anima zaklju ke sa sastanka u Udrežnju. Dogovor je bio da u zoru 24. juna Udrežnjani napadnu grad sa jugozapadne strane preko Šehovine i da presijeku put Nevesinje - Mostar u Bišini. Biogra ani treba da napadnu grad sa vojnog strelišta od juga. Odmah su poslati kuriri u sela da seljaci uzmu oružje i da krenu u pravcu Nevesinja. Pucnjava je odjekivala i u dalnjim selima.

Osmatruju i sa položaja primijetili smo da se od Odžaka, u pravcu Ziljeva, kre e velika grupa ljudi koji nose crvenu zastavu. Odmah smo po eli napuštati položaj i kretati se u pravcu Nevesinja. Bio sam na elu kolone, a za mnom preko 100 naoružanih i nenaoružanih ljudi, me u kojima i žena i djevojaka. Tako u koloni izbili smo prema turskoj tvravi na Kneža i, na Strelište.

Sa utvr enja Kneža e oko 10 asova na nas je, iznenada, otvorena puš ana i mitraljeska vatra. Bez obzira na to kretali smo se naprijed. Ustašama na Kneža i rukovodio je Franjo Hafner, sudija. Tako nastupaju i, na njivi Muja Pehilja prvi je poginuo borac Nikola Pojužina, sin Simov iz Biograda, »kugla« ga je presjekla preko stomaka. Mi nismo ni primjetili da se jedna grupa ustaša nalazi ušan ena u Šehovskom potoku. Ta zasjeda je na nas otvorila jaku vatru i kada su vidjeli da mi ozbiljno napadamo, po eli su se povla iti šumom kroz Solarevinu u pravcu Nevesinja. Jedan ustaša je ostao u kle e em stavu, govore i nam i pucaju i: »Naprijed ako smijete«. Mi smo otvorili vatru na njega i ranili ga. Kad je po eo bježati, sustigli smo ga, dotukli i oduzeli mu oružje. Mi smo se, pod jakom vatrom, kretali Šehovskim brdom u pravcu Kneža e. Kod spomenika, u starom srpskom groblju, poginuo nam je drugi borac Sava Spremo, sin Obrenov, zeni ki radnik, rodom iz Biograda.

Uspjeli smo da ovladamo cijelim brdom iznad Šehovine, od Strelišta do pred samo utvr enje Kneža a. Dalje nismo mogli napredovati.

Pred utvрenjem Kneža a, desno od mene, ranjen je moј sestri, Vojin Gruba i, u stomak. Tražio je od mene vode. Borac Lazar Pera Spremo iz Biograda donio mu je vode. Tako ranjen Gruba i se po eo vra ati putem u pravcu Žeraji a ograde. Ponovo ga je »uhvatila« kugla sa Kneža e, pa je na putu i umro i kasnije su ga, tokom no i, borci odnijeli i sahranili u njegovom rodnom mjestu. Zapazio sam da je na brdu Kneža a bio jedan jasen i da je sa tog jasena na nas otvorena vatra iz mitraljeza. Kada smo to osmotrili, otvorili smo iz pušaka vatru i dobro znam da su sa jasena pala dvojica ustaša, koji su pogoni našim pušanim zrnima.

Pošto u tom naletu nismo mogli osvojiti Kneža u, po eli smo se povla iti u pravcu Strelišta i Žeraji a ograde. Kod Žeraji a ograde okupila se velika grupa boraca: dogovoreno je da se popodne ponovo nastavi napad. Grupa boraca koja je išla od Odžaka, Odža ka eta, krenula nam je u pomo i nalazila se po gajevima oko Miljevca. Udrežnjani su se spustili do mesare. Negdje pred mrak naš položaj po eli su nadlijetati 2 »hrvatska« aviona i u grad, odnosno na Zlatna brda bacili su neke pakete. Kasnije smo saznali da je ustašama ponestalo municije, pa su im je doturili. Pošto nismo mogli ni drugi put osvojiti grad formirali smo vatrenu liniju od ceste Nevesinje - Odžak do Grepka i Cvjetne poljane.

Nismo uspjeli ni sa prvim ni sa drugim napadom na grad, jer su se ustaše o ajni ki branile. U stvari, nakon etiri sata neprekidne borbe neko je javio da dolazi »velika ustaška vojska iz Mostara«. Udrežnjani koji su zaposjeli put Mostar - Nevesinje tražili su pomo, pa je Biogradsko eta otišla na taj sektor. Zaposjednut je, kako je re eno, položaj na Cvjetnoj poljani. Ubrzo su naišla dva kamiona domobrana koji su žurili u pomo opsjednutom garnizonu. Kamioni su naišli na ustani ku barikadu i stali. Ustanici su otvorili vatru i uslijedio je juriš. Prvi kamion je ostao, a drugi je umakao. Na kamion je prvi sko io Blagoje Dabi. Zaplijenjeno je dosta oružja i municije, te jedan puškomitraljez. Svi domobrani su poubijani. Municija je odmah poslata na položaje oko grada i na Trusinu, odakle su napadale ustaše od Stoca.

Na položaju u Bišini Biogradska eta je ostala dva dana, ne dozvoljavaju i neprijatelju da se probije u Nevesinje. Borci sa Trusine hitno su zatražili pomo i Biogradska eta je napustila položaje u Bišini. Odmah po dolasku na Trusinu, borci su stupili u borbu protiv jakih ustaških snaga. Na tom sektoru borbe su vo ene punih deset dana. Borci su na položajima i jeli i spavalii. Hranu su donosile žene i djeca iz susjednih sela. Ustanici su vidjeli da se ne mogu tako održati jer je neprijatelj bio brojniji i naoružaniji. Municija je bila pri kraju. Zato su riješili da žene i djeca napuste ku e i krenu prema Šipa nu, u brda. Za to vrijeme ustanici su pokazali ne uvena junjaštva, sem ostalog i zato što su znali da e njihove porodice stradati ukoliko oni propuste ustaše. Bilo je dosta i izbjeglica iz stola kog sreza koji su došli pod okrilje ustanika.

Ustaške izvidnice ve su zalazile iza položaja ustanika. U jednoj akciji ubijen je i zloglasni ustaški oficir Mijo Babi. On se, sa nekoliko ustaša, probio u autu do ku e Kova evi a. Tu ih je do ekalo nekoliko ustanika i, poslije kratke borbe, auto je zapaljen a ustaše poubijane. Ustanici su, sve iscrpljeniji, po eli da se postepeno povla e. Položaj su tada zauzeli na Glogu, planini više Zovog Dola. Hiljade izbjeglica, žena, staraca i djece iz svih sela, bilo je za njihovim leima. Riješeno je da pošalju kurire u Crnu Goru, da uhvate vezu sa Crnogorcima, kako bi im došli u pomo. Posiate kurire uhvatile su ustaše i na zvjerski na in

ih poubijali. Ustanici su poslednjih dana držali položaj od Zovog Dola do Kifinog Sela u dužini od 15 kilometara. Jedna cijela domobranska satnija, pod komandom pukovnika Šimi a, frontalno je nastupala. U akciju su stupili i ustaški avioni koji su bombardovali položaje ustanika. Položaj na Glogu, pod pritiskom ja ih neprijateljskih snaga morao je biti napušten. Izbjeglice su u Zajasenu živjele pod vedrim nebom. Zakanjali su se pod granje, jer su avioni po eli bacati bombe i na njih. Poslije bombardovanja bacili su i letke u kojima su pozivali izbjeglice i ustanike da se vrate ku ama i obe avali im da ne e biti nikom ništa. Šimi evi domobrani išli su putem iz Nevesinja prema Trusini ne zalaže i u sela, a ustaše su iz Stoca prodrle u Donji Biograd. Sve su redom palili. U selu su uhvatili Blagoja Vukovi a, Novicu Mu ibabi a i zene Nikole Graovca i Gaša Sprema. One su se tada vratile iz zbjega da iz ku a uzmu hranu i odje u. Svezali su ih za kola i vukli preko Trusine. Tu su ih poslije velikih muka, ubili. Kada su domobrani zaposjeli Trusinu, ustaše su se povukle u Stolac. Šimi je poslao neke ljude me u ustanike koji su pregovarali da se narod vrati ku ama, a da on garantuje da se ne e nikome ništa desiti i dogoditi. Narod se po eo postepeno vra ati, a kasnije i borci. Domobrani su postavili svoje postaje u Trusini, Vojnama i Odžaku. U no i je grupa ustanika naišla na jednu domobransku patrolu. Došlo je do borbe. Domobrani su uhvatili Novicu Kokotovi a i Petra eri a i predali ih ustašama koje su ih kasnije ubile. Time je završena prva etapa ustanka koji je izbio kao revolt na ustaške poljke u Hercegovini.

TODOR R. ŠEŠLIJA

SJEKIRE, VILE I KOSE NAŠE ORUŽJE

su ljudi donijeli sa sobom, vra aju i se ku ama nakon raspada stare jugoslovenske vojske.

Od sredine tog mjeseca, ustaše, koliko se sje am, po inju da odvođe iz sela pojedine ljude, od kojih se mnogi nikada nisu vratili. Iako nismo imali pouzdanih vijesti o njihovoj судбини, sa zebnjom se prepriavalio da su svi likvidirani.

Sje am se da je u Brata u, na dva dana prije ustanka, upala grupa od oko 25 dobro naoružanih ustaša. Tražili su oružje, a zatim ljude, koji su se, ve tada, sklanjali ispred njih. Strah i nesigurnost vladali su na svakom koraku. Tog dana ustaše su, ipak, susrele u selu Vlada Goljanina i Nikolu Mari a. Obadvojicu su poveli u pravcu Nevesinja. Na tom putu, u Kifinom Selu pustili su Mari a, a Goljanina su odveli u Nevesinje. Sjutradan su pustili i Vlada Goljanina, govore i mu da ljudima u Brata u poru i, kako ne treba da se sklanjaju, ve da se slobodno kre u po selu, mirno rade i predaju oružje.

I prije dolaska ove brojne grupe ustaša u Brata , mi smo se sva-
600 kodnevno sastajali po grupama, prepri avali ono što smo uli i naga ali

U prvim danima juna 1941. u mom selu Brata u, kao i u drugim selima u nevesinjskom kraju, vladao je strah od ustaša. One su svakodnevno krstarile nekim selima, nastoje i da, pored ostalog, oduzmu što više oružja i druge opreme, koju

o svemu šta se zbiva, dogovaraju i se šta bi trebalo preduzeti. Bili smo složni u odluci da ustašama živi u ruke ne emo. Sazrijevalo je shvatanje da ustašama treba pružiti otpor - ako nas budu ponovo tražili i proganjali.

Negdje oko 15. juna, u gostonicu Sime Zirojevića, u Kifinom Selu, navratio je jedan ustaški žandarm iz stanice Rilja, po prezimenu Vuković. On je u razgovoru sa Anelkom Terzićem, kada se ponapio, rekao, da kod njih postoji spisak od 56 ljudi iz Brata a koje treba »odvesti«. To je za nas bio siguran znak da moramo biti na oprezi i ne smijemo pasti u ruke ustašama.

Na imanjima se malo radilo, i to uglavnom, žene i djevojke.

Svakodnevno smo razgovarali šta treba preduzeti u ovakvoj situaciji. Me u nama je još bilo živih ustanika iz 1875. godine, koji su, doslovno svi, bili izrazito nepovjerljivi prema ustaškoj vlasti. Oni su bili najodlučniji u zahtjevu da se dižemo na ustanak, govoreći da ne emo ostati sami, da e nam do i u pomoč braća Crnogorci, da se moramo obrati unati sa ustašama. Takvo uvjerenje je naročito uslijedilo poslije svakodnevnih glasova o progonu Srba u nekim selima - sve više je sazrijevalo, i to ne samo me u muškarcima sposobnim za borbu, nego i kod ostalog naroda.

Dobro se sje am: baš tih dana kada su Nijemci napali Sovjetski Savez (22. jun 1941. godine), došao je iz Nevesinja, neznano kojim putem, Muhibin Bašagi Hido, sa kojim sam se poznavao od prije rata. Muhibin je još za vrijeme stare Jugoslavije, zajedno sa Deskom Bošnjakom, dolazio kod nas, u Bratę, i donosio nam razne »materijale«. Tog dana je navratio i u moju kuću i govorio o tome kako je dobro što su zaratili Nijemci i Sovjetski Savez. Donio je i neke »hrvatske novine«. U novinama je, zaista, pisalo da je Njemačka napala na Rusiju i da su njemačke trupe prodrle na rusku teritoriju. U selu se brzo prošlo ova vijest, pa su ljudi tražili novine - da bi se li no obavijestili o tome, da li je Rusija, stvarno, stupila u rat. Muhibin nam je toga dana ostavio još nekog »materijala«, rekvajši mi da ga podijelim onim ljudima kojima smijem. Ja sam ovaj materijal podijelio Vladu Mariću, Peru Gušiću, Lazaru Gušiću, Anelku Terziću, Spasoju Šešljiću i još nekim drugim. Muhibin se istoga dana vratio u Nevesinje.

No u između 23. i 24. juna gotovo niko iz Brata a nije spavao. Sjedilo se po grupama, prepričani i nagađalo o sudbini ljudi iz nekih drugih nevesinjskih sela koje su ustaše, već do tada, odvele. Kolali su različiti glasovi, o nedjelima ustaških vlasti.

Rano ujutro 24. juna, neko je došao k nama i rekao nam da ustaše krstare po Bratę i da traže ljudi. Na ovu vijest smo se svaki od nas ko je imao ma kakvo oružje, bez puno razmišljanja, naoružani sjurili u pravcu sela. Grupa ustaša koja se našla u Bratę, na prve naše pucnje po elu je da se povlači u pravcu Kifinog Sela. Krenuli smo u potjeru za njima. U tome je Blagoje Sešlija naleteo na trojicu ustaša, ispod kuće Jova Rula, koji su uspani eno bježali. Blagoje je bio bez oružja, pa je kamenjem po eo udarati na njih u namjeru da im otme oružje. Za trojicom ustaša Blagoje je dugo jurio; oni bi povremeno, pucali na njega iz pušaka, a on je njih gaao kamenjem. U trenutku dok bi ustaše pucale prema njemu, on se sklanjao iza zida, a nakon njihovih metaka on bi kamenom na njih. Ustaše su uspjeli da pobegnu dolinom Rijeke u pravcu Nevesinja.

U tim prvim trenucima htjeli smo da što prije stignemo u Kifino Selo i uhvatimo upravnika pošte, koji je bio veliki privrženik tzv. NDH.

u šumarcima ispod Kifinog Sela, pobjegao u pravcu Nevesinja. Neko od nas se sjetio da treba odmah prekinuti telefonsku vezu sa Nevesinjem. To smo i u inili: presjekli smo nekoliko telefonskih stubova. Sve ovo odigralo se u jednoj strašnoj jurnjavi, pra enoj povicima, povremenim puškaranjem i me usobnim dovikivanjem. Sve je li ilo na neku oluju: na sve strane u selu i naokolo, uli su se vika i dozivanja a zatutnjala su stada ovaca, krda goveda, rika volova i lavež pasa. Odzvanjala su zvona na stadima. Sve je bilo nekako nestvarno, u svakom sluaju nedozivljeno, zastrašujuće.

Iz Brata a su pohrlili svi koji su bilo šta mogli da pomognu u borbi. Jedni su nosili puške, neki sjekire, vile, kose i si. Većina nije imala puške. Koliko se sje am, u Kifinom Selu se okupilo nešto oko 300 ustanika. Stalno je ponavljanja riječi - ustanak.

Pojedina nim pucnjima nastojali smo da se oglasimo i drugim se lima. Primijetili smo u Kifinom Selu da nema niko iz Krekova. Odmah smo odlučili da u Krekove pošaljemo 20 ustanika, poručujući im da se i oni dižu na ustanak. U ovoj grupi pošli su Drago Samardžić i Filip Marić, koji su poginuli u toj prvoj akciji, prvog dana ustanka. Grupa se na putu za Krekove susrela sa žandarskom patrolom sa Rilja, kod kuće Mila Glogovca. Iz te grupe koja je žurila za Krekove, izdvojilo se 5-6 ustanika i krenulo u potjeru za žandarmima. Žandarmi su pružili otpor. U tom obrađunu, od naših su poginuli Drago Samardžić i Filip Marić; naši su ubili trojicu žandarma, a dvojica su pobjegla prema Nevesinju. Krekovljani, o igledno, u tom trenutku nisu bili spremni. Po povratku naše grupe iz Krekova, sa njima je došao samo Vaso Savić, podoružan. Drugog dana pridružili su nam se Krekovljani.

Negdje oko 10 sati 24. juna krenuli smo masovno, trčeći koračom, u pravcu Nevesinja. Borba i pucnji su se većili iz tog pravca. Izrazito su se oglašavali plotuni iz pravca Odžaka, Biograda i Udrežnja. Kada smo stigli do Rasadnika, u Batkovićima, razdvajili smo se u dvije kolone: jedna se kretala desnom stranom, da »zalomi« položaj ispod logora, a druga pravcem »Strelišta« - Kilavci, u pravcu utvrđenja Kneževine. Ja sam krenuo sa kolonom u pravcu Logora. Imao smo se približiti Logoru, iz kasarne je na nas osulo ubit nom puškom i mitraljeskom vatrom. Ustaše su nas »prikovale« za zemlju. U toj borbi pale su naše nove žrtve iz Brata: poginuli su Trifko Grahovac, sin pokojnog Luke, i Risto Bogdanović, sin pokojnog Petka. Naredne noći uspjeli smo da ih »izvuemo« i sahranimo u brata kom groblju.

Stalno smo bili u napadu. Ustaše nam nisu dozvoljavale kretanje naprijed. Naročito je bila bitka u enađe oko utvrđenja Kneževine i Šehovine.

Nešto oko 4 sata poslije podne, tog 24. juna, iz zaklona smo primijetili kolonu kamiona sa neprijateljskom vojskom. Išli su niz Grebakske ceste. Prenose i jedan drugom tu vijest o pojavi neprijateljske kolone, dogovorili smo se da jedna grupa naših boraca odmah kreće u pravcu Bišine. Bilo je potrebno što prije presjeći put Mostar - Nevesinje i sprijeći iti daljnji dolazak ustaša iz pravca Mostara.

Grupa od dvadesetak ustanika, među kojima smo bili Božo Marić, Tripo Marić, Tripo Šešlja i ja, trčali smo ispod nevesinjskog groblja, u pravcu Grepka. Ustaše su nas primjetile i stalno nas gađali sa katoličke crkve, iz nevesinjskog groblja i od ovojlovića kuće. Ipak smo uspjeli da se prebacimo bez žrtava. Tu nam se odnekud, sa oružjem priključio i Petar Samardžić. Brzo smo se dogovorili da posjećemo nekoliko bukvica i da ih prepriječimo preko ceste, kako bismo onemoguili prolazak vozilima. Ovo smo završili pred sam mrak 24. juna, a onda započeli po-

ložaj sa desne i lijeve strane puta kod etne poljane, blizu ku e Milana Parovi a. Odnekud se, u taj mah, me u nama našla i grupa meni nepoznatih boraca iz drugih sela. Ubrzo smo saznavali da su to ustaniči sa Udrežnja, iz Bijograda i još nekih sela. Toga dana, od dolaska na ovo podru je, nismo imali još nikakvih borbi. Niko se iz pravca Mostara ili od Nevesinje nije kretao.

No u izme u 24. i 25. juna, vratio sam se sa podru ja Grepka sa mojim bratom Tripom. Stigli smo na položaj pod Logor. Ostali iz one naše grupe i dalje su ostali na Grepku. Sa ranijih položaja smo cijele no i slušali kako ustaše, jakom vatrom, »iste« teren ispred sebe. U toku te prve no ne borbe, na samom položaju smo razgovarali o mogu nostima za zauzimanje Nevesinja. Izgledalo nam je da neprijateljska vatra nekako malaksava. Ra unali smo da ustaniči na Grebku ne e dozvoliti prolaz ustašama iz pravca Mostara. Istovremeno, strahovali smo da ustašama u Nevesinje ne stigne pomo iz pravca Sarajeva. Zato smo poslali kurire u pravcu Koleška. Poru ili smo Koleš anima da poruše put Morine - Kifino Selo. Ujutru 25. juna, poslali smo etiri naša borca da sruše most na Dijelima ispod Kifinog Sela, kako bismo u slu aju da pro u ustaše od Kalinovika, sprije ili njihov prolaz za Nevesinje. Ovi naši drugovi su to uspješno ostvarili.

Nije mi poznato kako se odvijala borba izme u ustaniča iz Koleška i neprijatelja koji je žurio od Kalinovika, radi pomo i ustašama u Nevesinju. Mi smo u toku 25. juna neprestano napadali na svim sektorima oko Nevesinja. Bili smo umorni, nenasjavani i gladni. Nešto oko 10 sati 25. juna, dobili smo vijest da je neprijateljska kolona koja se kretala iz pravca Mostara do ekana u Bišini i uništена, gdje je zaplijenjeno dosta hrane, municije i drugog materijala. Ova vijest nas je obradovala i ohrabrilas.

Oko 4 sata poslije podne 25. juna, sa položaja ispod logora i oko Miljevca za uli smo zvuke motora, a odmah zatim i puš anu vatru iz pravca Dijele, Batkovi a i Miljevca. Sa svih strana i iza naših le a - kretao se strelja ki stroj »hrvatske vojske« (kako smo tada mi, a i oni sebe, nazivali domobrane). Našli smo se, gotovo, u obru u, u bezizlaznoj situaciji. Kada smo ocijenili da smo opkoljeni sa svih strana, po eli smo se probijati pravcem Miljevac - Žiljevo, a neki i u pravcu Brata a. U povla enju niko nije poginuo. Domobrani u kamionima, pra eni razvijenim strelja kim strojevima, ušli su u grad.

Naše zasjede su cijele no i izme u 25. i 26. juna i cijeli 26. jun, vrsto držale položaj. Nakon povla enja sa položaja oko Nevesinja saznavali smo da je grupacija domobrana stigla na Plužine i zalogovala kod stare austrougarske kasarne. Dogovorili smo se da odmah »isturimo« straže ispod sela i u pravcu Plužina, iznad Rijeke. Zaduženi smo Spasoje Šešlija, Bojko Glogovac i ja da raspore ujemo straže. Bojko je zadužen da raspore uje straže ispod Brata a u pravcu Odžaka, a Spasoje i ja u pravcu Drenovika i Nevesinje. Ja sam dobio zadatak da postavim ja e straže u pravcu domobranske vojske na Plužinama.

Izjutra 26. juna, jedna ja a jedinica domobranske vojske krenula je od Nevesinja preko polja, u pravcu Brata a i Kifina Sela. Naša je straža na vrijeme primjetila njihovo kretanje. Straža koja je bila na Gracu, prema Nevesinju, u sastavu Tripa Šešlije i Radovana Šešlije, otvorila je vatru na neprijatelja. im smo uli ove pucnje zaposjeli smo položaj oko Rijeke. Desno krilo »hrvatske vojske« nadiralo je s desne strane ceste Nevesinje - Kifino Selo, pravcem Dijela - Brata , a lijevo krilo lijevom stranom ceste i stiglo je do iza Kifinog Sela. Otvorili smo jaku puš anu vatru sa svih isturenih mjestta. Iako je bio brojniji i bolje na

oružan, neprijatelj se po eo povla iti u pravcu Batkovi a, prema ku i Bogdana Zubca, Živalju i Šuri ima. A mi smo se ponovo povukli na ranije položaje, oko Rijeke, da branimo selo.

Poslije podne, po završetku ove borbe sa domobranima, straže pod komandom Spasoja Šešlige i Bojka Glogovca ostale su na svojim položajima prema Nevesinju, a ja sam krenuo u sastav svoje grupe, da bih izvidio kretanje i stanje neprijateljeve vojske koja se nalazila u Plužinama. Na položaju sam našao svoju grupu stražara. Poslao sam Sretu Vujovi a, kao poznavaoča tog terena, da li no, ili preko lanova svoje familije, izvidi namjere i ocijeni pravac kretanja te vojske sa položaja u Plužinama. On je bez pogovora krenuo na zadatok. ekaš sam Sretu na položaju i on se vratio oko 5 sati poslije podne 26. juna. Obavijestio nas je da se jedinica na Plužinama priprema da krene u pravcu Svinjca - Straževica - Brata , s namjerom da potisne ustanike iz Brata a. Dogovorili smo se da odlu no pružimo otpor neprijatelju, jer nam je bilo jasno da se nema kud bježati ni odstupati.

Rano ujutru 27. juna vidjeli smo da je ustaško-domobranska vojska sa Plužina u pokretu. Njena glavnina kretala se sredinotn, desno krilo brdom, u pravcu Kifinog Sela, a lijevo pravcem Svinjca i Babina Voda. U trenutku kad je lijevo krilo neprijateljske kolone prešlo cestu Kifino Selo - Rilja, primijetili smo da je zaselak Vjetra e zapaljen. Srednja njihova kolona došla je pred nas, na odstojanje od oko 500 metara, na raskrš u ceste koja se dijeli na jedan kрак za Gacko a drugi kрак Morine - Kalinovik. Bili su u visini ku e Sreta Vujovi a i kretali su se u grupama. Otvorili smo plotunsku vatru i zbunili neprijatelja. Rijedak je bio naš metak koji nije »hvatao« neprijateljskog vojnika. O igledno, neprijatelj se nije mogao brzo sna i otkud ga tu e naša vatra. Zbunjeni, u grupama, kre u se u našem pravcu. Postavljaju mitraljeze na kolobrane i okre u ih u pravcu nas, pa »padaju« u zaklone oko ceste. Koncentrišu na nas jaku puš anu i mitraljesku vatru. Mi se ne kre emo iz naših zasjeda ni metar.

U po etku nas je bilo svega petnaestak. Nismo imali ni jedan mitraljez. Naše straže ispod sela šalju nam poja anje. Stiže nam oko petnaestak naših boraca. Stigli su u pravi as, kad su bili najpotrebniji. Zaузeli su položaj na koti Javi . Kako je koji od tih boraca stizao - stupao je u borbu. Prvi do mene, na elu kolone, stigao je Novica Guši , a za njim Milan Govedarica iz Brata a i Pavle Zeraji iz Miljevca. U to je Novicu Guši a metak »uhvatio« pored grkljana i ovaj borac je ostao na mjestu mrtav. Niko drugi od ustaničkih nije poginuo.

Borba je trajala nešto oko 3 sata. U jeku borbe povremeno su se uli jauci domobrana uz pominjanje majke i psovjanje onih koji su ih doveli tu da se bore. U taj mah zavikao sam:

Prekini paljbu, naredio je kapetan Savo da se prekine pucati, domobrani e se predati!.

Na taj moj glas paljba je prekinuta, a neko je od domobrana viknuo:
Ho emo, bra o!

Nakon toga, kad se ovaj glas za uo, domobranci vojnici po eli su prema nama iskakati na cestu i polagati oružje. Kada ih je dosta iskokoilo na cestu, oko ku e Sreta Vujovi a, neke naše grupe ustaničkih vojnika su levo i desnog krila otvorile su jaku puš anu vatru po neprijateljskim vojnicima. Na ovu ponovnu vatru naših ustaničkih, domobrani su se poeli povla iti u brdo, pravcem Plužine - Dimnjaci. Oni više nisu otvarali vatru. Povla ili su se u neredu. Odjednom smo na našem pravcu, na odstojanju od 1500 metara, na jednom uzvišenju primijetili novu grupu domobranci vojnika. Odmah smo Sreto Vujovi , Mitar Terzi , Boško

Terzi i ja otvorili na njih puš anu vatru. U taj mah spazili smo da je me u grupom neprijateljskih vojnika eksplodirala bomba. Kasnije smo saznali da je neko od nas pogodio bombu na opasa u njihovog oficira Pavića, koja je eksplodirala i vlasnik je od nje poginuo. Požurili smo u tom pravcu da pokupimo oružje i municiju, koju su neprijateljski vojnici ostavili iza sebe. Naišli smo na veliki broj poginulih i neke ranjene. Jedan od ranjenih, im smo se približili, po eo je pucati na nas. Vidio sam jednoga vojnika kome su prebijene noge, ali je i dalje na nas pucao. Na naš poziv da se predra nije se obazirao. Mislim da smo tu za pljenili pedesetak pušaka i dosta puš ane municije.

Prilikom našeg nastupanja, ustanik Sreto Vujović se na samoj raskrsnici sukobio sa jednim domobranskim podoficirom. Uhvatili su se za prsa. Podoficir je pokušao da otme pušku od Vujovića. U rvanju, domobran je uspio da udari Sreta bajonetom u pleću. Sretu je pritekao u pomo Mitar Terzić, i domobran je po eo bježati, ali ga je Sreto uspio ubiti iz puške.

Nakon razbijanja ove domobranske jedinice, njeni vojnici su se povlačili preko Plužina u pravcu Crvna. U potjeri za njima, sakupljali smo njihovo oružje i municiju. U toj gužvi Pavle Žeraji je uhvatilo jednog domobrana. Odmah se me u nama našao i Petar Samardžić (kasnije etnički vojvoda). On je predložio da ne ubijemo zarobljenog vojnika, već ga pošaljemo u Nevesinje i neka tamo kaže kako im je bilo u borbi kod Kjanaca. Istovremeno, meni je Samardžić rekao da po em na položaj kod Drenovnika, jer smo se plašili ponovnog napada iz pravca Nevesinja.

Koliko se sje am, Brata ani su se povukli iz Bišine no u između 26. i 27. juna i pridružili nam se na položaje kod Rijeke. Razbijena domobraska vojska kod Raskrsnice povlačila se iznad Krekova preko terena Dimnjaci - Ban polje. Ustaše iz Postoljana uhvatili su vezu sa ovom vojskom i preko polja ih provele u Nevesinje.

Istog dana Pavle Žeraji i Spasoje Šešlja su, sa stražom i borcima iz Kifina Sela, uhvatili još dvojicu domobranksih vojnika.

Negdje oko 9 sati naveče 27. juna svu trojicu zarobljenih domobrana doveli smo u Kifino Selo, pred kuću Luke Radojića. Dogovorili smo se da vojnike treba poslati u Nevesinje, da po njima pošaljemo pisano pukovniku Šimiću, pismeno zahtijevajući da nas on ne napada i da mu kažemo da se mi borimo samo protiv ustaša i da nikako ne priznajemo tzv. NDH.

Pismo je napisao, najpismeniji me u nama, Risto Zirojević iz Kifina Sela. Dobro se sje am da je u pismu stajalo:

»Gospodine komandante, mi ne priznamo ustaše, ustašku državu Ante Pavelića i miemo se boriti do zadnjeg. Neka vam kažu preživjeli domobranksi vojnici kako im je bilo u borbama koje su vodili sa nama i neka Pavelić zna da je svaka naša uka »zobati njegove bataljone...«.

Pismo je potpisao Petar Samardžić. Na osvit 28. juna odnijeli su ga zarobljeni vojnici u Nevesinje. Sa ovim vojnicima poslali smo i Salku Muraspahića i iz Brata, da zajedno sa njima predaju pismo domobranskom komandantu u Nevesinju. Zarobljenike i Salku smo ispratili do naše posljednje straže. Rano ujutru 28. juna vojnici i Muraspahić predali su pismo komandantu Šimiću.

Oko podne 28. juna naše straže su primjetile grupu ljudi koja se kretala od Nevesinja preko Zivalja, noseći bijelu zastavu. Zaključili smo da idu na predaju i dogovorili se da niko ne puca. Na naš položaj kod crkve na Drenoviku stiglo je 6 - 7 vojnika, predvođeni jednim nat-

poru nikom. Svi su imali oružje. U toku približavanja nama oficir je poeo da vi e:

»Bra o, nije red da pucate na nas i da nas ubijate, mi ne idemo da se borimo, poslati smo od komandanta da sa vama pregovaramo«.

Susreli smo se sa njima. Bilo nas je oko 20 i svi smo po eli sa njima razgovarati. Sje am se da su sa njima najviše razgovarali Novica Šarenac i Luka Radoji i iz Kifina Sela. Natporu nik je govorio:

»Vi nas možete poubijati, nas sedmoricu, ali nijeste u mogu nosti poubijati svu našu vojsku.«

Držali smo puške na gotovs, mjerkaju i ih sa podozrenjem, a oni su svoje puške držali na ramenu »strmoglav«. Natporu nika smo pitali šta ho e. Odgovorio nam je ponovo da ga je poslao pukovnik Šimi da sa nama pregovara, te da je komandant rekao da mi nijesmo banda, da me u nama ima ljudi, da smo ljudski i humano postupali prema trojici njihovih zarobljenih vojnika, ak ih i nahranili. Dalje smo insistirali da kažu šta se traži od nas. Natporu nik nam je odgovorio da komandant Šimi garantuje svim Srbima život, da ne e biti ni jedna srpska ku a zapaljena, da ustaše ne e više ubijati, da predamo oružj , da se vratimo svojim ku ama i da radimo redovne poslove. Mada nismo mislili da ispunimo uslove komandanta, odgovorili smo da najprije vrate odvedene Srbe. Dogovorili smo se da ne diramo pregovara e, nego da se vrate svom komandantu i da mu prenesu naš stav. Pred sam mrak oni su otišli i »odnijeli« naš stav. Ostali smo i dalje na položajima i zasjedama. O dolasku Šimi evi pregovara a ubrzo su saznali ustanici na svim položajima koji se protezao rijekom Zalomkom sve do Lukavca.

Koliko se sje am (28. juna), na Vidovdan, dolazi na naš položaj kod Drenovika Jovan Dragani , sa nekolicinom ustanika iz tog sela, zatim Vule Skoko iz Jugovi a, Marko Gluvovi , Mitar Golijanin i Dušan Brstina. im su došle ove ustanice vo e su pitale, šta traži domobranski komandant. Mi smo im sve ispri ali. Jednoglasno smo rekli da živi na predajemo oružje.

Ponovo smo 29. juna, primjetili kako se cestom iz pravca Nevesinja kre e grupa ljudi prema Drenoviku. Primjetili smo da na štapu nose bijelu maramu. Nijesmo otvarali vatru. Kad su nam se približili, primjetili smo da su bez oružja. Kada su došli na naš položaj prepoznali smo nevesinjske trgovce Danila Lažeti a, Iliju Salati a i Draga Vukovi a. Saopštili su nam da ih je poslao pukovnik Šimi i da nam, u njegovo ime, prenesu šta on traži od ustanika. Ustanik Tripo Šešlija je rekao trgovcima da bi oni, pošto su do sada spasili glave, trebalo da ostane sa ustanicima. Odgovorili su da, po cijenu života, moraju da se vrate komandantu Šimi u i da mu donesu izvještaj od nas. Marko Gluvovi je po eo da galami na njih. Rekao im je: ako ne e da se pridruže ustanicima - neka onda ponovo odu pod krilo ustaša. Po eo je preko njih pucati. Prisutni Jovan Dragani rekao je nevesinjskim trgovcima: ako ve ne e da ostane sa ustanicima - neka onda poru e komandantu Šimi u da ustanici ne e predati oružje. Mi smo glasno izvikivali da ak priznajemo 1 privremenu okupaciju Rima i Berlina, ali nikako ne priznajemo ustašku vlast i Paveli evu NDH, dok se borbom ne riješimo i oslobođimo.

Vo a ustanika Dušan Brstina je rekao:

Ako se ne mogu nemo frontalno boriti mi emo se dati u manje ete i produžiti borbu protiv tzv. NDH i ustaša.

Gluvovi Marko tako e je glasno rekao:

»Prekidajmo, bra o, ove razgovore, pa ako ne možemo frontalno da se borimo - bori emo se po grupama, ubijati neprijatelja sve dotele dok ne pobijedimo ili oni nas ne ubiju«.

Sli no je ponovio i Mitar Goljanin.

Grupa nevesinjskih trgovaca vratila se istoga dana u Nevesinje. I oni su napismeno odnijeli naše stavove komandantu Šimi u.

Nakon povratka grupe trgovaca u Nevesinje, o ekivali smo ofanzivu protiv nas. Ustanici iz Koleška i iz drugih sela koji su bili sa nama na Drenoviku, povukli su se svako na svoj sektor - da brane svoja sela. O ekivali smo da e prvi i glavni napad biti preduzet na nas, ustanike iz Brata a. vrsto smo riješili da na položajima ispod Kifina Sela i Brata a do ekamo njihov nailazak. Zaista, dva sata nakon odlaska nevesinjskih trgovaca, iz pravca Živalja i Batkovi kih šuma po našim položajima je osuta artiljerijska vatrica. Vatra po našim položajima trajala je oko jedan sat. Nakon ove paljbe, ustaško-domobranske jedinice su u strelja - kom stroju, opremljene ogromnim automatskim naoružanjem, napale naše položaje. Borba je trajala do same no i 29. juna, ponestalo nam je municije u borbi sa nadmo nijom domobranskom vojskom.

Na samom položaju 29. juna smo sakupili nešto novca i odlu ili da odmah neko krene u Crnu Goru, da se prikupi municija. U »delegaciji« za Crnu Goru odredili smo Mila Guši a iz Brata a i Lala Milanovi a iz Zaloma. Krenuli su odmah, bez pogovora, u Crnu Goru. Zano ili smo na našim položajima, ali pošto smo vidjeli da sa neprijateljskim jedinicama ne smo mo i iza i na kraj to smo stoku i »roblje« evakuisali u pravcu Zaloma, Slata, Grabovice i Šipa na. Ovo je vjerovatno bilo 30. juna. Sve smo evakuisali pod našom zaštitom, a nakon toga, napustili položaje ispred sela. Domobraska vojska je zauzela Brata i tu zalogo rovala oko 24 asa. Mi smo zauzeli nove položaje iznad Crna na Gradini, Brani Do i Poljice iznad Grabovice. Grabe i rijekom preko sela Knežaka i šumom preko Svinjca, domobrani su prodirali u pravcu Gacka.

Nakon nekoliko dana u zbjegovima smo došli do zaklju ka da ne možemo izvoditi frontalne borbe protiv nadmo nijeg neprijatelja. Dogovorili smo se da organizujemo udarne grupe koje bi krstarile selima, napadale ustaše i domobranske posade i ustaške patrole ukoliko budu nailazile na naša sela. Zadatak ustani kih grupa bio je da se ne kre u samo oko jednog, ta nije re eno svog sela, nego, kad zatreba, da krenu u bilo koje drugo selo. Grupe je trebalo da pruže pomo svim srpskim selima i ne dozvole pokolj kakav se desio u nekim selima tokom tek isteklog juna.

Na plu ete (grupe) u Brata u bio je Petar Samardži , na elu ete u Grabovici Marko Gluvovi , a na elu jedne udarne ete Dušan Brstina.

Nakon nekoliko dana, Mile Guši i Laie Milanovi , kao i drugi naši ljudi koji su otisli sa njima u Crnu Goru, dotjerali su nešto municije, koja nam je dobrodošla. Municije nam je, ina e, ve bilo nestalo.

Naše ete su na podesan na in prikupljale oružje i municiju koja se nalazila kod pojedinih ljudi, i od nekih Muslimana iz susjednih sela. Oni su oružje dobijali od vlasti tzv. NDH. Na taj na in svakodnevno smo se oja avali naoružanjem i municijom.

Domobraska vojska je uspostavila svoje posade iznad Kifina Sela - na Vardištu, zatim u koritu rijeke Zalomke, na pravcu Rilja - Gacko, kao i na Živalju. Nastalo je izvjesno zatišje, koje je trajalo sve do formiranja partizanske ete u selu Brata u, iako smo mi, kada nam se uka zala prilika, hvatali pojedine neprijateljske patrole i od njih oduzimali oružje i municiju.

RADE ŠIPOVAC

AVIONI SU BOMBARDOVALI NAŠE POLOŽAJE

kolja stalno smo bili u pripravnosti - ako ustaše po u u selo da ih oružjem do ekamo.

Dobro se sje am: 23. juna, iako teško ranjen (nosio sam obješenu ruku o vratu) bio sam sa puškom, na straži na Vilenjacima. Toga dana, negdje pred veče, došao je kod straže Mita Gambeli iz Udrežnja i rekao nam, kako je Milko Manjak iz Šehovine poručio da ustaše bježe iz Nevesinja niz Bišinu. Mitar nam je rekao i to da će toga dana Jovo Kljaki iz Nevesinja iznijeti sanduk muničije kod vode Brbora e više Šehovine.

im sam saznao odmah sam pošao u svoje selo Zaklopci i saopštio ljudima ovu vijest, a u Biograd sam poslao kurire Trifka Vujadinovića i Miloša Zurovca da jave Biogra anima za ustank. Pošao sam kosom, došao više zaseoka Mahala u selu Udrežnju i ispalio dva metka iz puške.

Negdje oko 19. asova 23. juna, iskupila se veća grupa ustanika više našeg sela Zaklopaca. Tu smo zaključili da odmah krenemo na položaj na liniji koja ide od Uništa, Velikom Gredom spomenikom na Bukvici, Udrežanskim biljegom i Kuparevinom, te da ja i grupa najbolje naoružanih ustanika krene u zasjedu više etne poljane u blizini kuće Milana Parovića, jer nam je to mjesto bilo najpodesnije da sa njega do ekamo neprijatelja.

No između 23. i 24. juna svi smo zanoili na ovim položajima. Uvezene, a i skoro cijelu noć, ulaz se pucnjava u Biogradu, Zovom Dolu, Lukavcu, Drežnju, Grabovici i Brata u. Te noći nismo imali nigdje borbe. Samo se pronijela vijest da je Rusija zaratila, da su Nijemci kapitulirali i da će nam ustaše ostati dužne za po injena zlodjela.

Negdje oko 11. asova 24. juna iz Nevesinja u pravcu Mostara se kretao autobus zvan »pruga«, a pozadi njega jedan kamion. Ustanici su bili zauzeli položaj sa obadvije strane ceste oko Gaća i kuće. Koliko se sje am, bilo nas je oko 40, ne računajući ustanike koji su bili na položaju etne poljana. Na položaju oko Gaća i kuće bili su ustanici iz sela Biograda i Udrežnja. Kamion i »pruga« su nam prišli na pedsetak metara. Do ekani su pušteni vatrom. Na naš pucanj otvorena je na nas vatra iz »pruge« i kamiona. Kamion je uspio da pobegne za Nevesinje i u njemu je, kako smo kasnije saznali, bio ranjen Juraj Preka zvani Orlović. »Pruga« je, onako mećima izrešetana, produžila cestom, ali nije mogla dalje od kuće lugara Danila Urasovića, koja se nalazi pred samom pećinom Novakušom. U »pruzi« je bilo mnogo ranjenih koji su se razbježali. Vidio sam da je u »pruzi« i jedan mrtav, a u njemu je bila i velika krv.

U sam veliku borbu oko Nevesinja 24. juna, ulaz se velika puščana i mitraljeska vatra ispod logora, Kneževića i oko Šehovine. Na tom sektoru bili su dijelovi ustanika iz skoro svih sela sa našeg područja. Negdje oko 17. asova istog dana, ja sam neprijateljske formacije kretale su se u streljačkom stroju sa desne i lijeve strane ceste, a glavnina je išla cestom. Na njih je otvorila vatru ustanica zasjeda na etnoj poljani. Pošto je neprijatelj bio mnogo jači i u naoružanju i ljudstvu, pošto smo se povlačili u pravcu Vilenjaka i Sanaca, dajući i odstupnicu i omo-

gu avaju i da se povuku ostale grupe ustanika koje su se nalazile sa one strane ceste, iza Gaia i kuće. Ta ustaška jedinica uspjela je da provali u Nevesinje. Mislim da je ona sišla pravcem Zlatna brda - cesta - Lipovača - Nevesinje.

Po noću smo postavili stražu na Sancima i Vilenjaku, kako nas ustaše ne bi iznenadile, a mi smo se malo odmorili, jer smo za 25. juna o ekivali veliku borbu. U ranu zoru smo posjeli položaje Grebak i etno poljana, a izjutra nam je došla pomoć ustanika iz Bratače, Drežnja, Grabovice i ostalih sela, jer smo prvi dan bili mi sami ustanici iz Biograda i Udrežnja, iako je ja a grupa ustanika iz Bijograda bila 24. juna u borbi ispred utvrđenja Kneževi i Šehovine.

Negdje oko 10 sati, 25. juna, ulazi se huka kamionskih motora uz Bišinu. Pred kolonom su išli motocikli i mala putnička kola, a za njima, koliko mi se inačica, 7 kamiona. Naša zasjeda, koja je bila blizu Novakuše, propustila je kolonu do zasjede više etno poljane. Puštanju vatru po neprijateljskoj koloni prvo je otvorila zasjeda na etnoj pijani, a zatim je sa leđa neprijatelja otvorena vatra od zasjede koja je bila postavljena kod Novakuše. Na prve naše pučnjeve sa kamiona je otvorena mitraljeska i puštanja vatra. Borba sa njima nije trajala ni pun sat. Otpor neprijatelja je savladan. Svi su kamioni zaplijenjeni, sa motorom i luksuznim kolima. Naročito u ovoj borbi istakao se ustanik Blagoje Dabić. Naš uspjeh bio je veliki. U luksuznim kolima našli smo ubijenog satnika i dva vojnika. Oko kamiona i na položaju na ene je veliki broj mrtvih neprijateljskih vojnika. Jedan kamion bio je pun puštanja municije koja je sva iskorištena i poslata ustanicima na položaje i kao pomoć na Trusini. Bilo je mnogo opreme i hrane, ak i jedan zaklanjivo. Našli smo jedan teški mitraljez, koji nije imao udarnu oprugu, pa dva puškomitraljeza »brno«, od kojih je jedan koliko mi se inačica uzeo ustanik Veljko Ivković.

No između 25/26. juna zanočili smo na položajima Grebak - Bišina, a sjutradan smo pripremali koncentraciju naših snaga za napad i likvidaciju uporišta u Nevesinju. Ovaj nam je plan neprijatelj ometao tako što je izvršio koncentraciju svojih snaga od pravca Mostara, gdje su se domobranske jedinice kretale pravcem Velež, Novakuša, Cesta, Crni vrh, i Mukinja, iste i teren puštanju anom i mitraljeskom vatrom. Naše položaje su s vremena na vrijeme, tukli i minobacači. Povremeno je dolazio i avion koji je bombardovao naše položaje lakin bombama i mitraljeskom vatrom.

Otpor su ustanici davali koliko su mogli, ali je, bez obzira na gušće, neprijatelj nastupao.

Ustanici ni 27. juna ne bi napustili Bišinu i Grebak da nisu primijetili kretanje neprijateljskih jedinica pravcem Plužine - Kifino Selo - Batkovići - Nevesinje i paljenje kuće. To je, svakako, razlog za demoralizaciju saznanjem da se mora Bišina napustiti. Konačno, mi smo se 27. juna navečer počeli povlačiti sa Grepka, Sanjave i Vilenjaka, pravcem Udrežnja i Bukvica. Ja sam se povukao u Snježnicu. A odmah 28. juna iako sa nezaleđenom ranom, otišao u pomoć ustanicima na Trusini, jer su ustaše nadirale na naše ionako male snage koje su branile taj položaj. Ja sam došao u pomoć sa svojih 9 ljudi. Zaposjeli smo položaje oko kasarne Zečića. Svaki dan smo imali borbu. Poslije 4 dana moguća boravka i borbe, jakе ustaške snage su sa svih strana navalile na naše položaje, naročito nas ugrožavajući i od Snježnice, tako da su ustaše ovladale našim položajem. Ja sam se sa svojom grupom povukao u Snježnicu, krstareći po Biogradu i do Udrežnja. Ostale ustanice jedinice povukle su se na novi položaj preko Zovog Dola i rijeke Zalomke.

USTANI KA ZORA NA VILENJAKU

Bio sam jedan od učesnika u junskom ustanku 1941. godine i boraca prve partizanske ete u selu Bijogradu, koja je kasnije, od februara 1942. godine, bila u sastavu bataljona »Bišina« komandanta Dušana Brstine.

Dobro se sje am prvih ustani kih dana i borbi. Bilo je to 23. ili, eventualno 24. juna 1941. godine, negdje poslije podne, jer je sunce zalažilo. Radio sam kod svoje kuće u selu Solakovićima. Bio sam, kao i ostali, na oprezu, s obzirom na zlodjela ustaša u selima Udrenje i Drežanj. Sje am se da su u zaseoku Tanjevo sela Biograda, u blizini kuće Nikole Lizdeka, opalile dvije puške. Na ovaj pucanj po ele su da pucaju u pravcu zaseoka Ponor i Pošenja.

U prvi mah sam mislio da su ustaše upale u selo i da pucaju na one ljudе koji im bježe. Im sam uočio ove pucnje i otišao sam po svoju pušku i torbicu municije. Bio sam zajedno sa Dragom Amparom (kasnije, marta 1943. godine poginuo kao borac 4. bataljona Desete hercegovačke brigade).

Povukli smo se iz sela u šumu zvanu Babino Osoje. Pucnjava se proširila itavim Biogradom, Zovim Dolom i u pravcu Lukavca - do bileke granice. Nije se ušla samo pucnjava, nego i dozivanje ljudi. Oni su jedan drugom dovikivali da je Rusija zaratiла sa Njemačkom i da je došlo vrijeme, odnosno da je stigao glas iz Nevesinja - da se diže ustanak.

Iste večeri, im sam uočio ove povike i pucanje, sišao sam u selo. Sakupili smo se svi koji smo imali puške. Cijeli sat smo raspravljali o tome koji će kuda da krene u borbu.

O ekivali smo napad ustaša od Stoca preko Trusine, te smo na tom sastanku odlučili da jedna grupa, pod oružjem, krene na Trusinu, a druga u pravcu Bukvice i Nevesinja.

Na Trusinu su otišli ustanici Anelko Spremo, Dušan Lažetić, Rade Kuljić, Danilo Soknić, Vlado Ampara i još neki. Ja sam sa Dragom Amparom, Savom Amparom i još nekim, krenuo preko sela Bijograda.

Zborno mjesto svih ustanika iz sela Bijograda još od ranije je bilo na »Biljegu«. Mi smo bili već zakasnili.

Pucnjava iz pušaka i mitraljeza ulazila se u pravcu Grepka, Šehovići i Nevesinja.

Idući navečer u Bukvicom sretali smo pojedine ljudi od pravca Nevesinja veoma uzbudene. To su bili ustanici koji su se vraćali od Nevesinja i u putu smo ih pitali o situaciji i kuda je potrebno da krenemo. Rekli su nam da su u prvom naletu ustanika, pred utvrdnjem Knežića, poginuli Nikola Pojužina i Sava Spremo iz Biograda, kao i Vojin Grubačić iz sela Rasta. Sa biogradskog biljega naša grupa ustanika, koja je brojila 10 do 12 prilika no naoružanih boraca, krenula je u pravcu brda Vilenjaka na relaciju Nevesinje - Mostar. Većina ustanika koja se vraćala bez oružja natrag, rekla nam je da prijeti opasnost od opkoljavanja ustanika na položaju oko Nevesinja - od strane ustaša koji se dolazak uskoro očekuje.

Zora nas je zatekla na starim bunkerima na Grepku. Na straži smo zatekli Rada Sipovca koji je nosio zavijenu ruku jer je bio ranjen od ustaša prilikom ubijanja ljudi u selu Udrenju prije nekoliko dana. Pored Sipovca zatekao sam grupu ljudi koje nisam poznavao, a rekli su mi da su to Ivkovići iz sela Drežnja.

Sa Vilenjaka po eli smo se spuštati u pravcu Nevesinja, iznad Pašine vode. S vremena na vrijeme otvarali smo vatru na ustaše koje su bile na položaju oko Nevesinja i na utvr enju Kneža a, odakle su davaše jak otpor ustanicima koji su nadirali putem Biograd - Nevesinje, iz sela Miljevca.

Cijeli taj dan, vjerovatno 25. ili 26. jun, proveli smo na tom položaju. Patrolirali smo, o ekuju i prodor neprijatelja iz Nevesinja. Tako smo proveli cijelu no . I niko nije spavao na tom položaju iznad Nevesinja, oko mjesta Pašina Voda do mjesta Gabeli a Kotar - Vilenjak.

Ujutru, vjerovatno 26. juna, ustanici su, na Šumetinama na vrh etne poljane na ivici potoka presjekli cestu Mostar - Nevesinje i na put stavili stablo bukve. Na brežuljku prema etnoj poljani, oko bukava, zaузeli smo položaje. U taj mah nismo primijetili ustašku pješadijsku jedinicu koja je pratila kolonu uz Bišinu i, ne ujno, izbila prema nama na kuk više pe ine Novakuša.

Odjedanput cestom od pravca Mostara se za ula huka motora. Odmah smo spazili da se u pravcu nas kre e jedan motocikl, odmah iza njega mala putni ka kola, a za njima kamioni puni vojske i raznog materijala.

Prvi smo otvorili vatru na ova motorna vozila. Sa vozila nam je odmah odgovoreno puš anom vatrom i to vrlo kratko.

Glavni napad na nas uslijedio je sa kote Novakuša i ostalih uka oko nje. Poslije kratke borbe ustaše su se razbjezale u pravcu Bakrauše. Od vozila jedino je uspio da nam umakne motocikl iako je na nje ga otvorena jaka puš ana vatra.

Ustanici su navalili na ove kamione. Sa obadvije strane kamiona i u njima našli smo poubijano 8 - 10 neprijateljskih vojnika i oficira. U prvim putni kim kolima našli smo mrtve-šofera i ustaškog natporu ni ka koga je puš ani metak pogodio u desni bok, a izašao mu je na lijevu stranu grudnog koša. On je pokušao da, izbacivši nogu na papu u, bježi, te je u takvom položaju i ostao. Kod šofera smo prepoznali pištolj i futrolu skinut sa ubijenog Srbina, lugara or a Bjelice. U kamionu smo našli oko 40 sanduka puš ane municije, dva sanduka bombi, jedan teški mitraljez »švarclozen«, nedostajala mu je udarna opruga, zatim po dvije vre e hljeba i brašna, kantu masti, volovskog mesa u 4 komada, poljsku vojni ku kuhinju, u kojoj se kuhao ru ak onako na kamionu.

Trebalo je da sa Savom amparom zapalimo kamione. Sa jednog sam skinuo jednu gumu, jer sam prepostavlja da e nam trebati za opanke. Nisam imao šibicu, te sam kresao kremenicu akmakom, da bih upalio kamion, ali nisam uspio jer su udarile ustaše od pravca Nevesinja na Grebak. uo sam detonacije bombi i puš anu vatru od pravca Novakuše.

Povukao sam se na položaj u pravcu Grepka, u sastav ostalih ustanika. Me u njima se vodila živa diskusija o tome da e naš ustani ki položaj na Trusini ustaše razbiti, tim prije jer nam je došla vijest da je kod naših boraca na Trusini nestalo municije. Neko je od starijih ljudi tražio dobrovoljce da nose municiju na Trusinu. Tako sam se dobrovoljno javio da nosim municiju na položaj na Trusini. Ponijeli smo puna dva ranca koliko smo mogli da nosimo.

Vjerovatno je bio 27. jun kada smo stigli na položaj Trusina. Kada sam tamo stigao video sam da je bilo nestalo municije. U stvari, ustanici su birali najbolje puške i najbolje strijelce - da pojedina no ga aju preko dana, kada bi ustaše kretale u napad.

Ustani ki položaji kretali su se linijom Rupareve ku e, pa kosom u pravcu kasarne, a odatle u pravcu Studenaca na Dabarske grede. Na

položaju prema ustanicima nalazile su se ustaše ušane po brdu Zear, sa pet mitraljeskih gnezda.

Sastav ustanika bio je iz sela: Solaković, Kosovaca, Lastavica, Trusina, Zovi Do, Lukavac, Bežec, Studenica i Rogač.

Na dan prije moga dolaska ustanici su, pozadi kasarne, nedaleko od kuće A imovića na Trusini, likvidirali ustaškog funkcionera Miju Babića. Jednom grupom ustanika iz sela Biograda rukovodio je Milan P. Spremo.

Ustaše su preko dana na nas napadale, kako bi nas potisnuli sa položaja i to je trajalo 7-8 dana, dok im nije došla pomoć. Onda su nas zaobišli sa desnog krila, od pravca Sniježnice, i došli nam za leđa, a jakim snagama udarili sa desnog boka.

Među ustanicima, odnosno izbjeglicama srpskog naroda, vodio se i razgovor da je sa položaja Trusine dosta mrtvih i ranjenih ustaša svezeno u Stolac. Od ustanika jedino je pri odstupanju bio ranjen Vojo Vučković, ustanik iz Solakovića - Biograd. Na 2 - 3 dan^h prije našeg povlačenja, ustanici snage na Bišini i prema Nevesinju napustile su položaj zbog pomoći koja je stigla ustašama iz pravca Sarajevo - Kalinovik - Morine - Plužine - Nevesinje. Pošto su ustaše izvršile jak udar na nas, mi smo, pod jakom vatrom neprijatelja, napustili položaj na Trusini, i povukli se na desnu stranu rijeke Zovodoke ispod planine Gloga. Ustaše su ovladale cijelom Trusinom, Studencima, Lastavicom, Kosovačom, Solkačevim, Džinovom Mahalom i Rakovom Nogom. Naše dalje odstupanje dovelo bi u težak položaj zbjeg koji se nalazio u Glogu, Gornjem Drežnju, Slatu, Zajasenu do ispod planine Babe i sela Rioca, kao i onom zbjegu koji je bio presjećen u planini Sniježnici.

Sjutradan po našem povlačenju na relaciju Gvozdeni most - Raničku - Glog, ustaško-domobranska vojska pod komandom domobranskog oficira pukovnika Šimića pojavila se u koloni od pravca Odžaka, zaposjela je Odžak, Vojine, Zovi Do i zašla na Trusinu, gdje je zaposjela kasarnu Žečak. Ustanici su se povukli u pravcu Slata, budno uvajući svoje zbjegove.

MIRKO VUJADINOVIC

U PRVOM JURIŠU

U selu Udrežnje je 2. juna 1941. godine, u zoru, na zvijerski način ubijeno 36 Srba. Poslije ovog mučnog napada ustaša, među nama je vladao oprez i mi smo stalno bili u obližnjim šumama oko sela, posmatrajući svaki dolazak nekoga u naše zaseoke. Radi izviđanja situacije i događaja u Nevesinju u grad smo, s vremenom na vrijeme, slali žene koje su nas izvještavale o stanju u gradu, a ove podatke dobivale su od srpskog življa koje još nije bilo pohapšeno od ustaša.

Negdje oko 2. juna poslije podne 23. juna 1941. godine iz zaseoka Sablja a u pravcu našeg zaseoka Mahala, došao je neki ovjek. U to vrijeme bio sam sa Petrom Vujadinovićem u šumi Vrijenac. Imali smo i oružje, koje smo zadržali poslije ustaškog pokolja od 2. juna 1941. godine. Vidjeli smo da je ovjek došao u naš zaselak i odmah se vratio

natrag u pravcu zaseoka Sablja a. Ubrzo je Mila, žena Janka Vučadinovića, pošla nama u susret i rekla nam da je došao u selo Trifko Vučadinović iz Sablja a i da je nama poručio da ustaše bježe niz Bišinu i da ih treba do ekati, jer je Rusija zaratila i da je Njemačka kapitulirala.

Im smo ovo uli, mi smo uzeli oružje i krenuli u pravcu Nevesinja prema Majdanu. Da bi smo ovu vijest i obavještenje provjerili u zaselak Sablja u smo poslali Rajka Vučadinovića, a druge kurire u obližnja sela da se narod obavještava. U pravcu Biograda pošli su na konjima Miloš Zurovac, Luka Zurovac i Bogoljub Vučadinović, da bi što prije obavijestili borce u Biogradu. Po elu je pucnjava i po Biogradu. Za nepun sat na mjestu Majdani iskupilo se mnogo boraca iz sela Udrežnja i Biograda i s puškama i bez pušaka, a medu njima bilo je i starijih ljudi.

Me u borcima u mjestu Majdani vladalo je pravo ustaničko raspoloženje. Stalno se pucalo na sve strane od Udrežnja, Biograda, Zovog Dola. Pred samu noć dogovorili smo da se dobro osiguramo. Formirane su i ete, koje su dobitne svoje određene zadatke. Vučetić a Mirka, borci iz Biograda su izabrali za komandira i on je krenuo u pravcu Uništa, s uloma da obezbijedi položaj od pravca Nevesinja. Grupa boraca, njih oko 40, iz Udrežnja na vrijeme su elu bili Anelko Skipina, Mirko P. Vučadinović i Rade Šipovac. Krenuli su u pravcu Grepka. Oni su dobili zadatak da paze da ustaše ne pobegnu od Nevesinja u pravcu Mostara i da presjeku cestu u Grepku i Bišini. Te iste noći ovi borci presjekli su cestu, navaljuju i bukve više šumarske kuće u Bišini. Ja sam sa grupom boraca iz sela Udrežnja i Biograda, me u kojima je bilo mnogo starijih ljudi, krstario od sela do Bukvice.

Cijelu noć između 23. i 24. juna od naših ustaničkih vojnika nitko nije spavao. Širom Nevesinja - od Udrežnja, Biograda, Zovog Dola, Lukavca, Drežnja i Grabovice - ulo se pucanje i dozivanje.

Im je svanulo jutro 24. juna sve je krenulo u pravcu Nevesinja. Grupa boraca iz Udrežnja, koja je posjela Grebek i Bišinu, tokom noći na osviti 24. juna u ranu zoru po elu se privlačiti Nevesinju i izbila na položaj na mestu zvanom Rosodi u pravcu Kazazi a gaja.

Grupa boraca kojom sam ja rukovodio nastupala je pravcem Zrvna - Šehovina, a ustaniči iz Biograda ranom zorom pravcem: Miljeva ka cesta - strelište - Šehovsko brdo, pa ka Nevesinju.

Tokom noći između 23. i 24. juna ustaše u Nevesinju nisu vatrili otvarale. A 24. juna, im su se ustaniči primakli Nevesinju - otvorile su vatrili sa i^tvrđenja zvanog Kneža a. Prvo su otvorili vatrili iz teškog mitraljeza. Svoju odbranu ustaše su koncentrisale u pravcu cjelokupnog položaja. Moja grupa je povremeno otvarala vatrili, prebacila se do štala Marka Solda na kraju Šehovića, koja se nalazi u pravcu utvrđenja Kneža e. Sa grupom boraca došao sam do male uprije na cesti više kuće Solda Marka i odatle sam otvarao vatrili. Im su nas ustaše primijetile odmah su po ele da na nas otvaraju vatrili, drže i nas pod kontrolom da se ne bi smo dalje prebacivali u pravcu grada i harema.

VELJKO POPARA

U MATICI BORBE

Uo i kapitulacije bivše jugoslovenske vojske zatekao sam se u 29. pješadijskom puku, na položajima više Tuzi, na albanskoj granici, tajne u selu Gradina, dok sam kapitulaciju doživio kod Kolašina. Komandant bataljona Slavi je htio da nas održi na okupu i sve preda Italijanima, ali se mi nismo dali.

Narod nas je u Kolašinu, iako razbijene, do ekao rije ima bratske dobrodošlice, sa hljebom.

Kada smo se rastali u našoj jedinici je bilo više ljudi koji su savjetovali svojim drugovima vojnicima da sa sobom ponesu oružje, naglašavaju i da e prava borba za slobodu tek po eti. Mi smo, istina, ve bili uli da je kralj napustio zemlju i da je Kraljevina Jugoslavija izdana. S pravom smo o ekivali da e narod zadesiti najve e zlo koje se može zamisliti. Me utim, baš kad se pronio taj zli glas da je kraljevina i kao država kapitulirala - jedan narednik, Srbijanac, hrabrio nas je govore i: »Mi ne emo kapitulirati, jer je ljeto i možemo se boriti u brdim«. Ipak, razišli smo se, uglavnom, žure i svako svom rodnom kraju.

Pušku s mjesta razlaza nisam ponio, sem ostalog i zato što smo u ku i, u Fatnici, od ranije imali 5 pušaka, koje je otac sklonio poslije prvog svjetskog rata.

Kad sam došao u svoje selo, Fatnicu, sve je bilo kao ukopano, potpuno zamrlo. Tu sam u velikoj brizi sa ekao tri brata koji su se tako e vratili sa fronta. Najviše sam bio zabrinut zbog Mira, koji je bio u a kom bataljonu u Mariboru. Dok on nije došao svi mi muškarci iz sela smo strahovali da e nas okupator pokupiti i otjerati na prisilne radove. Me utim, okupator nije zalazio u sela, pa smo bili dosta mirni. Niko nad nama nije imao nikakvu vlast niti kontrolu. Na Divinu su bila tri talijanska karabinijera, ali ni oni nisu zalazili u selo, ve su održavah vezu sa bivšim knezovima i muktarima, nare uju i im da zahtijevaju od naroda da preda svo oružje i drugu ratnu opremu. Koliko se sje am, niko od naših ljudi nije ispunio ni to njihovo nare enje.

Sredinom maja 1941. ustaše su uspostavile vlast na Divinu. Kroz Fatnicu su naišli sa harmonikom i odmah im se, u pjesmi i veselju, pri družilo pet-šest mladi a iz Fatnice i Kalca. Ovi mladi i e ubrzo po i u Paveli evu »legiju« i sa njom na isto ni front.

Za prvog predsjednika opštine na Divinu ustaše su postavile Meha edovi a iz Bjeljana, a bilježnik je ostao Hajdar Bajramovi .

Moj brat Miro je u rodnu Fatnicu stigao iz a kog bataljona kad su ustaše ve bile uspostavile vlast. On je, kao komunista, odmah stupio u vezu sa lanom KPJ Halidom omi em i uspio da ga ubijedi da se primi dužnosti ustaškog tabornika na Divinu, kako bi spasio narod. Sje am se da je Miro skrenuo pažnju Halidu na ono što e se desiti - da okupator spremi bratoubila ki rat, zava aju i Srbe i Muslimane. Stvarno, im su ustaše uspostavile vlast u bile kom srezu otpo ele su sa fiz kom likvidacijom Srba. Tek što je Miro saznao da je jedan broj Srba zatvoren na Koritima, odmah je tim ljudima uputio pismo, po Vladu Radovanovi u, preporu uju i im da bježe od ustaša. No, oni ga nisu poslušali, ve govorili da oni ništa protivzakonito nisu po inili, pa se nemaju ega ni bojati. Tako su sa 153 Kori anina Srba ba eni u jamu.

Ubrzo su i ustaše sa Divina k sebi pozvali sve punoljetne muškarce Srbe, navodno da im prenesu neka nare enja njihovih vlasti. Istovre-

meno, spremao se kamion naoružanih ustaša iz Stoca da izvrše pokolj na Divinu. Halid je o tome hitno obavijestio Mira, a on je rekao: »Halide, spasavaj situaciju kako god znaš«. Halid je rekao: »Ako dođe do pokolja, imam uza se 12 ljudi i otvori u vatru«. Miro je obavještavao ljude da ne idu na Divin, dok je on rizikovao svoj život i otišao tamo, gdje je zatekao ove u grupu Srba, a došle su bile i ustaše iz Stoca. Miro je pozvao Obrada Šakotu, Vlada Vujovića i još neke Srbe i upitao ih: »Šta ste vi došli ustašama pod nož, ljudi božji?« Vlado je odgovorio: »Pozvale su nas vlasti i došli smo da vidimo šta hoćeš. Miro je planuo: »Ma kakve crne ustaške vlasti. Zar ne vidite da se spremaju pokolj, nego izvucite puške i bježite u brda«. Većina ljudi je poslušala Mira i razišla se kući.

U međuvremenu, kad je vođa ustaše video okupljene Srbe - htio je odmah da otvori vatru. Međutim, Halid mu je rekao: »Ne smijete nikoga ubiti! Ako bude trebalo ubijati ove Srbe, ja ću ih ubijati. Ja sam tu starješina i ja se danas pitam ovdje«. Dok su se ovi prepirali okupljeni Srbi su umakli.

Poslije ovoga pojedine ustaše su samovoljno išle po selima i tražili oružje. Od nekog su, pod prijetnjom, i digle štograd oružja, a bilo ga je, tako ređe, u svakoj kući, pa ga je u narodu ostalo dobar dio, prije svega zahvaljujući i Halidu omiljenom, koji je, potajno, govorio ljudima, narođeno ito simpatizerima Partije, da nikako ne predaju oružje.

Zahvaljujući i radu partijске organizacije, koja je za tabornika na Divinu »postavila« Halida, te su samo ubijeni od ustaše Luka Milošević i Sava Rajevića. Za sve vrijeme ustaškog terora u ovom dijelu Hercegovine Partija je, preko svojih lanova i saradnika, objašnjavala ljudima da uvaju oružje i da se pripremaju za predstojeći i odlučujući u borbi. Tako je to bilo sve do 24. juna, kada je izvršen napad na Divin iz pravca Davidovića.

Imali smo ulicu da je Sovjetski Savez stupio u rat protiv fašističke Njemačke, odnosno da je, kako je to narod govorio, »zaratila Rusija« - shvatili smo da smo spašeni od fašističke nemanske. U svakom slučaju situacija se potpuno izmjenila. To je bio i povod da se napadnu Lukavac i Divin.

Poslije napada na Divin muslimansko stanovništvo sposobno da nosi oružje krenulo je u pravcu Divina i Davidovića. Na Davidovićima su ustanici do ekali ustaše, pa je sav živalj odatle pobegao u Lipnik. Srbi iz Fatnice nisu bili izbjegli i odjednom su tako opkoljeni, toga dana nikao iz ovog sela nije uspio da pobegne. Ustaše su oplja kale Davidovića, uglavnom hranu i odjeću, dok je narod, tjerajući i stoku, otišao u zbijeg.

Poslije ovog napada ustanika ustaše je zahvatilo i golem strah, jer se pronio glas da ustanicima dolaze u pomoći Crnogorci i ukoliko ustaše budu i dalje ugrožavale Srbe - svi će biti popaljeni. Pri tom Halid nije mogao sprijeći pljačku Davidovića, jer se sve bilo otelo ispod komande.

Nekoliko dana poslije ovih događaja sav srpski živalj iz Fatnice izbjegao je u Davidoviće i Kukrije, i tako se postavila granica brdima; ustaše nisu smjele zalaziti u brda, niti su se Srbi spuštali u kotlinu.

Kad je napadnut Divin, ustaše su dobitile pomoći od Talijana iz Bihaća. Da bi ustanicima pokazali svoju moć, došli su sa 5 - 6 tenkova, ali su se istog dana vratili u Bihać.

Uoči i dizanja ustanka Miro je otišao u Mostar, na Oblasno partijsko savjetovanje. Svi ljudi su se za vrijeme njegovog odsustva pitali: »Gdje je Miro, što ga nema?«

Kotarski predstojnik iz Bileće, M. Šakić, pokušao je da smiri Srbe. Jednog dana je došao na Divin i na Dabarskom polju se sastao sa ustanicima. Ustaše su zahtjevale da ustanici polože oružje, a kako ovi nisu pristali - nije postignut nikakav sporazum. Tako je stanje: Srbi u brdima - ustaše u kotlinama trajalo oko dva mjeseca.

U tom periodu ustanici su se brižljivo spremali da napadnu ustaše. U međuvremenu je iz Mostara došao Miro. To je bilo u drugoj polovini jula. Odmah je stupio u vezu sa partijskom organizacijom i Halidom omišem. Pokušao je da, preko Halida i na druge načine, stupi u vezu sa izrazitim ustašama. Održali su i jedan sastanak sa ustašama u Vranjевi ima. To je bilo nekako po etkom avgusta. Miro je izrazitim ustašama postavio zahtjev Partije da polože oružje, a sve zlikovce koji su u estvovali u zlo inima na Koritima i u Berkovićima da izdvoje između sebe i predaju ih ustanicima, kako bi im narod sudio. Tom sastanku je prisustvovao i Halid. Ustaše na to nisu pristale.

Miro i Halid su se dogovorili da se ustaše na Divinu predaju bez borbe. Tako je i bilo: im su ustanici napali i zauzeli Berkoviće - napadnut je i, bez borbe, zauzet Divin.

Naoružane ustaše su se povukle ka Planoj. Halid i Hajdar su ostali u Fatnici, radi unaju i da će među ustanicima biti reda i da će se situacija odvijati kao što je dogovoren. Međutim, tu su se umiješali »pogranični anarhičari« koji su odmah, da bi izmirili stare razine, htjeli da ubiju Muslimane. Tako se postavilo pitanje: kako spasiti Halida, Hajdara i ostale poštene Muslimane koji su ostali kod svojih kuća. Ustaše su se koncentrisale i pružile otpor na Planoj. Tu je vođena borba dva dana. Plana je zauzeta 28. avgusta. Sada se otvorilo pitanje: šta raditi sa Muslimanima koji su ostali kod svojih kuća. Donijeta je odluka da se svi bezbjedno sproveđu u Bileće. Naime, dogovorili smo se da svi oni koji nisu u estvovali u zlodjelima ustaša, već ostali pošteni ljudi i kod svojih kuća, budu sprovedeni u Bileće. A oni su, boje i se blizine Crne Gore, svim silama tražili da se sproveđu za Stolac. To im je, na kraju, udovljeno.

Muslimani koji su bili ostali kod kuća okupili su se pred domom Veljka Popare. Tu su se odmah našli i umiješali »pogranični anarhičari« i Korićani. Postrojili su sve Muslimane pored zida i htjeli su da ih strijeljaju. Na to su skočili Miro, Veljko i Čedo Popara, ugro ubrilo i drugi. Suprotstavili su im se oružjem i tako u inilici sve da tu ovi ljudi ne budu pobijeni ni krivi ni dužni. Međutim, bilo je jasno da muslimanski živalj ne može bezbjedno opstati u selu, jer su se umiješali »pogranični anarhičari« i šovinistički elementi, a pritisak su vršile i porodice ići su lanovi likvidirani na Koritima i drugdje.

Na zahtjev Muslimana oni su, zajedno sa pratnjom, upućeni u pravcu Stoca. U međuvremenu su se organizovali »pogranični anarhičari« i Korićani. Oni su do ekali naoružanu pratnju ovih porodica i vratili je nazad, a oni, na svoju ruku, uzeli da sproveđu Muslimane za Stolac. Ali, umjesto da ih doprave do Stoca - dio su pobili na Berkovićima, a većinu otjerali i bacili u jednu jamu na Trusini.

Kad se učuo da su ovi Muslimani pobijeni, Miro je bio ogromen. Recao je da će svi koji su po inilici taj zločin odgovarati i glavom platiti to nedjelo, kako je kasnije i bilo.

Halidova i Hajdarova familija, njih 17 lanova, poslije ovoga su osam dana bili u našoj kući, pod potpunom zaštitom. Učivali smo ih pod stražom. Pod pritiskom onih koji su tražili osvetu, Halida i Hajdara smo morali da, preko Padana, sproveđemo za Bileće, a lanove njihove familije, koje više nismo mogli sa učavati u Fatnici, trebalo je brzo sklo-

niti. Miro se dogovorio sa kalu erom Mironom Niki em da ih prebacimo kod njega. Stvarno, oni su kod kalu era bili dvadesetak dana, a kada ih ni on više nije mogao sa uvati od etnika dopratio ih je do Fatnice, odakle smo ih mi, preko Boža L. Vukoje iz Padana, prebacili za Bile u.

U periodu od proganjanja ustaša do formiranja partizanske ete »pograni ari« i neki drugi plja kaši povremeno su upadali u Fatnicu i pustošili muslimanske kuće i imanja. Sa njima smo imali velikih poteškoća. Branili smo muslimanske kuće, pri čemu je dolazilo i do prepucavanja. Tako su sa uvane sve muslimanske kuće u Fatnici, za razliku od drugih sela u kojima su plja kaši odnjeli ak i krovove sa njih.

Dogovorili smo se da se prihod sa muslimanskih njiva sabere na jedno mjesto i tako uva za vojsku, ali se u tome nije uspjelo, jer je navalila masa: od Meke Grude, Lačevi a, Semijeva i okolnih sela. Navalila i sve pokupila - za jednu noć i sjutradan.

Ustanak je do tada bio spontan iako je Partija preduzela sve što se moglo preduzeti da mu dà organizovaniji karakter. Tek u prvoj polovini septembra se uspjelo da se održi veliki zbor na Dužima, kome je prisustvovalo 500 do 600 ljudi. Ovaj zbor su organizovali, pripremili i njemu prisustvovali Miro, Tripo i drugi lanovi Partije. Govor je održao Miro. Objasnjavao je političku situaciju i pozvao narod u borbu protiv okupatora. Jedan dio etnički nastrojenih elemenata, bivših žandarma i oficira, ovome se energijom suprotstavio, govoreći da je još rano udariti na okupatora, da će oni, u znak odmazde, popaliti i upropastiti srpski narod. Miro im je na to energijom odgovorio da smo mi organizovali napad na okupatora i da ćemo mu opet udariti. Zatim je predložio da se formira ustanička eta, u koju se javilo 28 boraca - simpatizera Partije. Upis boraca u etu vršio je Tripo Šarenac i o tome referisao Miru. Dobila je naziv Davidovi ko-fatnički partizanska eta.

Pošto je formirana ta jedinica, Miro je istakao da bi bilo potrebno da svako selo izabere po jednog odbornika koji će održavati vezu sa komandom ete. Dužnost odbornika će biti da prati situaciju u svom selu i o tome obavještava etu. No ovaj prijedlog sva sela divinskog područja, sem Bjeljana, izabrala su po jednog odbornika. Sjećam se prizora: iz mase se izdvojilo svako selo posebno i kandidovalo po jednog odbornika. U Fatnici je odbornik bio Veljko Popara, u Donjim Davidovićima Petar (Dragov) Milošević, a u Gornjim Davidovićima Vlado Vujošić, u Kalcu Vlado B. Radovanović, u Nazatu Gašo Kunda ina, u Kukriju Damjan Popara, u selu Kutji Ristan Voj i .

Ovi odbornici su radili kako je dogovorenovo sve do februara 1942. godine, kada su odbori prošireni. Birani su javnim glasanjem, na skupu svih sela, gdje su prisustvovali i žene.

U Fatnici su tada u odbor izabrani: predsjednik Veljko Popara i odbornici Todo Radovanović, Natalija Šarenac i Vlado Radovanović.

Neposredno poslije proširivanja seoskih odbora, već u martu, izabran je opštinski NOO. Za predsjednika odbora je izabran Mihajlo Laljević (kasnije ga je zamijenio Vlado Radovanović), za sekretara Simo Radić, a odbornici su bili svi predsjednici seoskih NOO. Kao instruktur i savjetnik seoskih i opštinskog NOO bio je inženjer Simo Babić, lan Oblasnog NOO za Hercegovinu.

Ukazala se velika i prijeka potreba za sanbijevanjem ustaničke vojske i izbjeglica sa Kosmeta, iz Vojvodine, Pribilovaca i drugih krajeva i mesta. Pri tom su nam jedinice predstavljale manji teret, jer su, barem u to vrijeme, bile dosta dobro snabdjevene hranom zaplijenjenom od ustaša i okupatora. Međutim, izbjeglice su k nama stigle bez igdje i ega

i smjestili smo ih u napuštene muslimanske kuće. U naše selo se vratio 13 porodica, koje su donijele samo gole živote, zbog čega su pale na teret seoskog NOO, koji je odmah morao raspisivati rekvizicije i davati izbjeglicama po pola kilograma žita dnevno, na svakog lana. Kasnije, kada je došlo do velike nestasice hrane, to trebovanje im je smanjeno na 250, a ubrzo i 150 grama. Ako smo od imu nih doma ina uzimali koze i davali im po jednu na svakog lana porodice, da bi za dječaku imali po kap mlijeka. Ovim izbjeglicama, kao i drugim porodicama sa malo zemlje, data je na obradu napuštena zemlja, a pošto nisu imali ni zaprega, radne snage i sjemena - odbor je organizovao i mobilisao ostale seljake i zaprege, te im se zemlja poorala i zasijala.

Seoski odbor je organizovao da se kolektivno obradi dio napuštene zemlje, gdje smo zasijali 200 kilograma ječma i oko 10.000 struka duvana. Ovo je radio eno dobrovoljnom akcijom. Međutim, to je, zbog odstupnice partizana, pobrati etnički i dati »pogranična arima« i ostalim etničkim familijama, a tada je i pojedine muslimanske kuće otkriti i materijal otjerati u Preoce i Lađeviće.

Od sredine marta 1942. godine u Fatnici su se nalazili: Operativni štab za Hercegovinu, radionica, komanda mesta i druge ustanove kojima je, sem dijela hrane, trebalo obezbijediti konje, kurire i ostale potrebe. Kako je područje Fatnice bilo u tom pogledu opterećeno, to su i druga sela davala ispmo u kuririma i konjima, pogotovo ako je trebalo nešto pregoniti. Tako je seoski NOO morao organizovati prolazu kuhinju da bi kurire i ostale prolaznike snabdio hranom.

Pošto je u proljeće 1942. godine zavladala velika glad i postojala je bojazan ne samo od toga da narod pojede sjeme već i da po neću umire od gladi, to je na sjednici Opštinskog NOO odlučeno da seoski NOO po doma instvima izvrši kontrolu životnih namirnica, a pogotovo žita, tako da se svakom doma instvu ostavi samo sjeme, zatim da mu se »odreže« po tablici za ishranu, a ostalo da se rekvirira u zajedničke magazine i od toga žita se daje onima koji nisu imali. Bilo je slučajeva da smo se bojali da pojedini doma i ne pojedu i sjeme, pa smo i njega unijeli u magazin, ali kad je došlo vrijeme sjetve vratili smo im ga da ga posiju.

Poslije formiranja partizanske e-te u jesen 1941. na Dužima ona se okupila na brdu zvanom Kose. Tu se prikupilo još seljana, jer je objavljeno da će se eta proširivati i upisivati nove borce koji žele u partizane.

Na taj sastanak su došli i etnički orijentisani elementi,¹⁸, kao što su bili Jefto Pešikan, izbjeglica iz Beograda, Dušan Krnjević i slično. Oni su došli s jasnom namjerom da onemoguće stvaranje partizanske jedinice.

Na Kosi su držali govor Miro Popara i Tripo Šarenac. Naglašavali su kako treba da budemo složni, da udarimo na okupatora, da je na našoj strani Sovjetski Savez koji će nas u ovoj borbi pomoći. Tu je izabrano i rukovodstvo e-te: komandir Danilo (Vasa) Šarenac i politički komesar Rajko Milošević.

Partizanska eta je odmah posjela položaje prema Planoj, na kojoj se sada nalazio bataljon Talijana. Borci su držali stražu, a kako je bilo malo oružja to su ljudi išli u Crnu Goru i kupovali ga tamо, najčešće u zamjenu za stoku, najčešće za vola ili kravu. Recimo, Dušan Šarenac je otjerao vola i za njega kupio mitraljez.

Prve akcije partizanske e-te bile su prekopavanje puteva kod Kričevaca, Orahovica i Bađeviće, kao i rušenje telefonskih linija. Baš te

Jevta Pešikana i Dušana Krnjevića strijeljao je 1. udarni hercegovačko-crnogorski partizanski bataljon 1. februara 1942. godine u Dabarskom polju (Stolac).

linije smo kasnije, dolaskom Operativnog štaba, kod nas, postavili od Berkovića do Petrovića u Crnoj Gori i od Fatnice do Lukavca. Rukovodilac radova na postavljanju telefonskih linija bio je Ljubanin, Petar Vuković, poštari u Bileći, odakle je donio i nekoliko telefonskih aparata.

U novembru 1941. saznali smo da će Talijani iz Gacka krenuti za Bileću. Uvši to, eta se organizovala pod rukovodstvom Mira Popare, Tripe Šarenca i Petra Drapšina i, između Korita i Meke Grude, postavila zasjedu - da do eka okupatora. Akcija nije realizovana jer Talijani nisu ni našli. No, njoj su se prethodno suprotstavili pojedini Mekogručani, izgovarajući se da mi ne smijemo udarati na okupatora, jer smo nastradati, popali nam su, itd. Kasnije se Fatni kodavdovi ka partizanska eta proširila i prerasla u bataljon »Vladimir Gajović«, koji je prvi komandant bio Božo L. Vučkoje.

Među prvim akcijama koje je ovaj bataljon izveo bio je okršaj na epelici, gdje su zaplijenjeni jedan top i veća količina drugog oružja. Poslije toga akcije su izvedene prema Gacki i, vrlo jesti, prepadi prema Bileći. Prema Gacku je operisala Kombinovana eta, sa komandirom Vladom Vučkovićem na čelu.

Formiranjem udarnih bataljona, izvjestan broj naših boraca je otišao u te jedinice.

Sredinom marta 1942. godine iz Lastve se u Fatnicu preselio Operativni štab za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, a sa njim i još neke ustavnove. Ujedno su u Fatnici osnovane nove radionice i slično.

Prije toga, u februaru, talijanski bataljon se sa Plane povukao u Bileću. Samo pet dana prije tog povlačenja na ovaj bataljon je izvršena jedna akcija. Tom prilikom Plana je bila opkoljena sa svih strana, pa su se Talijani morali povući u Bileću. A ubrzo poslije su se oni povukli sa Plane o išenje i »oravili etnički bataljon. U toj akciji su u estovale kombinovane partizanske jedinice iz Hercegovine i Crne Gore. Taj bataljon je i bio formiran od elemenata koji su se, sa proetničke platforme, suprotstavljali stvaranju i dejstvu partizanskih jedinica. Mnogi od tih su se dugo suprotstavljali jačanju partizanskog i opštete narodnooslobodila koga pokreta, istina na riječima i manje ili više javno. Oni su izvjesno vrijeme rovarili i agitovali dosta javno, ali kada su, u februaru i martu 1942. po velikoj akciji išenje izraziti etnika, mnogi su se povukli i u utali, pa iako i molili da ih primimo u naše jedinice. U nastojanju da se spriječi bratobjegu etničkih ratova, mlađe smo primali, a starije koristili za izvođenje raznih radova.

U proljeće 1942. godine Talijani su pripremili veliku takozvanu treću ofanzivu na Crnu Goru i Hercegovinu. U takvoj situaciji Crnogorcima je u pomaku bila jedna naša kombinovana jedinica, budući da su se tamo po veličini aktivirati etnički elementi po veličini dizati glave, međusobom su prijatelji da će partizani propasti a oni zavladati, a i talijanska ofanziva, koja je otpočela preko Trusine u pravcu Berkovića, bila je potpomognuta od etnike, koji su išli kao talijanska prethodnica.

Boje i se da ne bi bio opkoljen u Fatnici, Operativni štab je donio odluku da se, sa svim ustavnovama i radionicama, povući prema Vranjskoj i Zvijerini. Sa njima se povukla i bolnica sa ranjenicima, imenom je rukovodio dr Safet Mujić.

etnici » oravog« bataljona koji su ranije bili izbjegli kod Talijana u Bile i, a to su bili Sava Kovač i družina, organizovali su se uz pomočnika koji su ostali kod kuće i napali i zarobili našu bolnicu u Zvijerini. Ubili su nekoliko ranjenika i boraca. No, ubrzo su bataljoni Prve proleterske napale etnike u Zvijerini i spasili preživjele ranjenike i bolničko osoblje.

Kad je Operativni štab, na vojno-političkom savjetovanju održanom 4. juna 1942. u Davidovićima, procijenio da se mora povlačiti, on se 6. juna pokrenuo sa Divina i odstupao preko Davidovića i Rioca u pravcu Gacke, da bi ušao u sastav proleterskih jedinica. Pri tom je dio Operativnog štaba i boraca bio odsječen, gdje su bili: Miro Popara, Pavle i Ljubo Kovačevići, Petar Ilić (Drapšin) i drugi. Nakon mjeseca dana ilegala, Petar Ilić (Drapšin) se probio i stigao partizane na plato Zelengori, dok su Miro, Pavle i Ljubo ostali odsječeni. Bio sam sa njima. U okruženju smo bili itavani, a onda se počeli probijati prema Riocima, jer smo vidjeli da se ne može probiti prema Gacku. Miro me je poslao da uspostavim vezu sa nekim drugovima iz Rioca i Davidovića. Kad sam došao u Davidoviće pao sam u ruke domaćih etnika, koji su me razoružali i strpali u zatvor, pa predali Talijanima, u kojim sam kazamatama ostao do sredine septembra.

Miro je došao u Davidoviće, da bi se odavde, no u, javio kući, zajedno sa Ljubom Kovačevićem. Odatle su krenuli prema Baljcima i uhvatili vezu sa Vladom Mirkovićem. Vlado im je rekao da se ne mogu prebaciti preko granice Crne Gore. Na to je Ljubo napustio Mira i otišao za Crnu Goru, a Miro se, preko Bijele Rudine, vratio istim putem i došao u Kašanji i povezao se sa Brankom Gašinom. Branko ga je snabđio hranom i Miro je došao u Davidoviće. Tek tada se povezao sa Pavlom Kovačevićem.

Po polovinom jula 1942. Tripo Šarenac je vratil sa Zelengore na teren Hercegovine, te se ubrzo povezao sa ilegalcima. On je na tom sastanku objasnio Miru situaciju, pogotovo gdje se nalaze partizanske jedinice i kojim putem da kreće da bi ih sustigao na plato Zelengori. U Davidovićima se Miro povezao sa Danilom, Vasiljem i Jovanom Šarencom i urom ubrili koji su živjeli ilegalno.

Ilegalci su održali krajsastanak u Lipniku, gdje su im hranu donijele djevojke iz kuće Mate Šarenca. Tako su snabdijevani sa toliko hrane da su mogli prije i do glavnine partizanskih jedinica. U međuvremenu, dogovoren je sa Tripom da se Miro poveže sa Vladom Ivanišem u Nevesinju, koji se nalazio u ilegalstvu. Tripo je uspio da pronađe Vladu i poveže ga sa Mironom.

Iz razgovora sa Vladom, Miro je saznao da je ostala odsječena od glavnine i grupa Dušana Brstine, pa su nastojali da se povežu i sa njom, kako bi se zajedno probijali za Operativnim štabom, ka istočnoj Bosni.

Ekajku i grupu Dušana Brstine, izgubili su mnogo vremena, te im je ponestalo hrane pripremljene za dalek put, pa su štograd za jelo tražili u jednoj kući u Slatu. U toj kući su im rekli da se u selu nalazi i Marko Rulj, navodno mitraljezac Prvog udarnog bataljona. On se, rekli su, krije od etnike i traži da ga poveže sa Mironom i Pavlom Kovačevićem. Zaista se i povezao sa Mironom. Na sastanku Marko je rekao Miru da ga traže ljudi Partije Ratko Janjić i Ratko Bratić, s prijedlogom da se sastanu radi razmjene obavještenja i izdavanja instrukcija. Marko je ugovorio sastanak sa Janjićem i Bratićem. Miro i Pavle su pošli na ugovorenou mjesto, dok su ih urobrili, Danilo i Vasilij Šarenac ekali u šumi. Umjesto skupa ljudi okupljenih radi sastanka, Mira i Pavia je u zasjedi 620 ekao Rulj, koji se, u međuvremenu, povezao sa etničkim vojvodom

Petrom Samardži em. On je uhvatio Mira i Pavia i predao ih etnicima, a ovi su ih predali i prodali Talijanima u Nevesinju.

Talijani su Mira i Pavia u zatvoru držali osam dana, ta nije od 18. do 26. jula 1942. godine u zoru, kada su ih i strijeljali u s. Bojištu kod Nevesinja.

Za Mirovu tragi nu sudbinu saznao sam u etni kom zatvoru na Divinu. Istina, dugo sam mislio da je to etni ka izmišljotina i propaganda; sve dok nisam izišao iz zatvora, sredinom septembra, ubije en sam bio da je to etni ka laž.

Kada su naše snage odstupile za Bosnu, u Bile i je formirana etni ka brigada, pod komandom Miloša Kureša. Tako e je obnovljen » oravi« etni ki bataljon, pod komandom Glamo lije. Kako su bile ki etnici bili sujetni što im je stranac (Glamo lija je bio iz Bosne) komandant, to je brat Špira Babi a ubio Glamo liju, poslije ega je za komandanta došao Špiro Babi .

etnici na Divinu nisu formirali svoju opštinu, jer su Fatnicu i okolinu smatrali izrazitom partizanskom teritorijom, pa su je priklju ili Planoj, na kojoj su se nalazili komanda » oravog« bataljona i etni ki opštinski odbor.

U Fatnici su odmah formirani etni ki vod i etni ki odbor. Za vodnika su postavili Novicu Kulaša, a za odbornika Toda Radovanovi a i Kostu ubrila. etni ki odbor je dijelio muslimansku zemlju, koju su davali prvenstveno etni kim familijama, a nešto i izbjeglicama. Vodnik je primao talijansko sljedovanje i dijelio ga okolnim etnicima. etnici su pozvali svoje simpatizere koji su im se odmah priklju ili. Time je otpono elo terorisanje, plja ka i zatvaranje partizanskih familija. Prvenstveno i najteže su terorisali i zatvarali lanove porodica onih boraca koji su odstupili za Bosnu. Tako su iz Fatnice zatvorili Veljka Poparu, Ljuba Poparu, Nataliju Šarenac, Zorku Bojani , An u Miloševi , Danicu i An u ubrilo i druge. Ta etni ka strahovlada je trajala sve do marta 1943. godine i povratka grupe proleterских i udarnih bataljona u Hercegovinu, nakon proboga preko Neretve.

MILINKO OKILJEVIC

»AJ ME MENI NAŠEG MILINKA«

Osmog avgusta 1941. godine iz Gacka je došla Stana Vukovi iz sela Ulinja. Obavijestila me je da je za mene u Gacku pitao neki domobran. Rekla mu je da me ne pozna, jer se bojala da me na prevaru ne uvuku u Gacko. Me utim, on joj je rekao - Mi smo dobri prijatelji. Samo mu reci da sam u Gacku. Zovem se Tomo Martinec i želim da se sastanem sa njim.

Ponovo preko Stane, dogovorili smo se da se naemo sutradan 9. avgusta u Ljuti iznad sela Lazari a. I Slobodan Vukovi bio je upoznat sa ovom vezom i dolaskom Stane iz Gacka. Upoznali smo Luku Neneti a, koji je sa Slobodanom bio u Dramešini. Nisam znao da uoti i u Gacko, pa o tome nismo ni govorili. Možda bih od Luke dobio neka konkretna uputstva.

Sa Tomom sam se upoznao u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci. Kao moj 621 dobar drug interesovao se za mene, znaju i da sam iz ovog kraja.

Otišao sam na ugovoreno mjesto, gdje smo se sastali. Vidim da je Tomo došao kao narednik satnije u Gacko.

- Hajde sa mnom u Gacko - predložio mi je Tomo.
- Ne smijem Tomo - tamo su ustaše, oni su od vas domobrana stariji, oni i vama komanduju, pa možeš i ti sa mnom nastradati.
- Znaš Milinko, ako te ustaše poprijeko pogledaju, sa satnjom u ih rastjerati. Vidjet eš kako mi je satnija poslušna.

Na njegovo uporno insistiranje, i datu rije, pristao sam da po em. Na meni je bilo selja ko odijelo i ka ket. Nadao sam se da me ne e nikko prepoznati, pošto sam 1931. godine otišao iz Gacka, a od tada sam samo tri puta dolazio u Gacko za vrijeme godišnjih odmora. Pošto sam bio ak gata ke gimnazije, imao sam više poznatih i dobrih drugova iz muslimanskih familija. Ipak sam se bojao da me neko od njih ne prepozna. Za svaki sluaj natukao sam ka ket na o i.

Na cesti iznad Poljoprivredne stanice, stražarili su italijanski vojnici, a iznad ceste nalazila se domobraska straža. Pri prolasku, domobrani su pozdravili Toma.

- Zašto ne otpozdraviš vojнике, koji nas pozdravljaju - po e Tomo da se šali.
- Nisam znao da u Gacku ima Talijana. Kad su došli i ho e li se dugo zadržati ovdje? - upitah Tomu.
- Prije par dana, došle su oko dvije italijanske ete tenkova iz Bi-le e i nešto vojnika na kamionima, po svoj prilici da e se vratiti kroz koji dan - odgovori mi Tomo.

Ušli smo u grad. Ispred banke, pored zida hotela u Gacku stajalo je oko stotinjak lijepo obu enih ljudi, žena i djece. Vidio sam da nisu mještani Gacka. Po raznim nakitimima oko vrata i drugim ukrasima brzo shvatih da su to Jevreji.

- Otkud ovi Jevreji ovdje? - zapitah Toma.
- Dotjerali su ih odnekud Italijani. Vrag bi ih znao kuda e sa njima
- odgovori mi Tomo.

Slobodno su se kretali po trgu ispred hotela. Nisam zapazio da ih uva straža. Tomo mi re e da su smješteni u sali »Zdravljaka« i prostorijama bivše banke.

Tomo mi je rekao da u upoznati još jednog našeg starog druga koji je, tako e, narednik u ovoj satniji. Re e mi da se zove Antun Nemeć. Sjetio sam ga se iz Ljubljane. On je bio rodom iz sela Strigova kod Ljutomera. esto smo se ja i Tomo sa njim družili, odlaze i na igranke po kafanama. Bio nam je dobar drug. Nešto pred rat, na dvije i po godine, premješten je u pješadijski puk na Dedinju, u kome je Hrvoje Tinovi bio oficir. Pred sam rat položio je ispit za potporu nika. Pri ao mi je o svom komandiru satnije Ti inovi u, kome, kao i njima dvojici, nije bilo drago što su bili u domobranima.

Ušli smo u kancelariju komandira satnije koja se nalazila u hotelu »Metohija«. Za stolom je sjedio Nemeć. Kad me je ugledao, sko io je od radosti.

- Otkud ti ovdje Antune, u mom Gacku, svi smo znali da si »crveni« i komunista - znaš da su te zato i oficiri poprijeko gledali, a sada ho eš da te ovdje ubijemo u Gacku - rekoh mu u šali.

- Ja i Tomo simpatišemo vaš ustank, a i naš komandir misli kao i mi. Vi znate zašto se dižete na oružje, a mi ne znamo zašto smo tu

- odgovori mi Nemeć.

Sva trojica smo pošli kod komandira satnije Ti inovi a.

Kad smo ušli u Ti inovi evu sobu, ležao je na krevetu. Sko io je i sreli smo se na sredini sobe, srda no smo se pozdravili kao da smo bili stari prijatelji.

- Budite slobodni ovdje kod nas, kao u svojoj ku i - rekao mi je kapetan Ti inovi .

- Šta e vam ustaše re i ako doznađu da sam bio kod vas. Oni su od vas stariji, u njihovim rukama je vlast. Vi morate izvršavati njihova nare enja - rekoh Ti inovi u.

- Kakve ustaše, to je bijeda, njih ovdje ima malo, to su mještani koji su se do epali pušaka i prave se važni. To je ustaška seoska milicija. Nas je više. U stanju sam svu satniju dignuti, ako ko pomisli loše u initi vama kao našem gostu.

- Nemec i Tomo su mi rekli ko ste, kada su sa vama uhvatili vezu. Rekao sam im da me sa vama povežu. Koliko vas ima i kakve su vam namjere? Budite slobodni, nemojte se ni ega plašiti mi smo sva trojica povjerljivi ljudi, sve emo za vas u initi, pa i živote dati - re e mi kapetan Ti inovi .

- Prvo, da sam se plašio i da u moje stare drugove nemam povjerenje, ne bih ni došao u Gacko, i drugo, ja sam iz gata ke površi. Ima nas 10.000 pod oružjem, namjeravamo osloboditi Gacko, to je naše mjesto. Ustaška vlast je ovome narodu veliko zlo nanijela. Narod se više neda gaziti, ustaško bezvlaš e ne emo trpiti.

Hrvoje Ti inovi po eo je da pri a o svom dolasku u Hercegovinu i Gacko:

- Koncem maja jedan bataljon varaždinskog puka preba en je u Bile u, u kom sam ja bio na dužnosti komandira ete. Do tog vremena nisam ni znao za strahote koje su ustaše radile nad stanovništvom u ovim krajevima. Razumije se, takvim postupcima sam bio ogor en. U Bile i sam sa ženom stanovao u hotelu »Bristol«, pa sam se tom prilikom detaljnije upoznao sa situacijom u ovim krajevima. U istom hotelu stanovao je i kotarski prestojnik Bile e - Šaki , pa je i on sa mnom osu ivao postupke ustaša.

Ja sam po prirodi razdražljiv, pa je to u meni još više raspalilo bijes na pomisao šta se sve radi sa našim narodom. Brzo sam došao u sukob sa svojim komandantom bataljona, potpukovnikom Brankom Rukavincem i njegovim pomo nikom Brankom Nališem. U takvoj nesnosnoj situaciji nalazio sam se sve do konca mjeseca maja. Mene su gonili da sa etom odlazim na teren, ve inom u pravcu Plane i Meke Grude. Kako sam u Bile i bio u kontaktu sa izbjeglicama, na moju etu, namjerno ne u da kažem satniju jer to mrzim, uopšte nije ni otvarana vatra. Jednom prilikom samo mi je ranjen vojnik Piljak u koljeno, od zlata log metka. Druge ete su uvijek imale gubitaka.

Po etkom jula mjeseca komandant bataljona mi nare uje da sa etom i ostalim pripadaju im dijelovima krenem za Gacko i da se zadržim do daljeg nare enja, s obzirom na to da u Gacku nije bilo domobranske posade. Gacko se smatralo najopasnijim srezom u Hercegovini. Shvatio sam da se moj komandant želi na taj na in mene riješiti, jer smo esto bili u konfliktu. Eto, pružila mu se povoljna prilika.

Za vrijeme pokreta zastali smo u Koritima. Sa pravca Stepena u suprot nama pojavila se kolona automobila. im su se zaustavili, meni pri e jedna grupa ustaških i domobranskih oficira. Prepoznah Vjekoslava Klišani a, koji mi je bio nastavnik u vojnoj akademiji, dok sam bio pitomac. Me u njima je bio i »vojskovo a« Laha. Sa obližnjih bregova od Slivice i Njivice tu i tamo po ele su u pravcu nas pucati ustani ke puške. Vojskovo a Laha postavio mi je pitanje: - Gde se nalaze vlasti? Ja mu nisam odgovorio, jer sam se pravio kao da ne razumijem tu rije .

623 Me utim, pri e mi Klišani i ispod glasa mi re e: Ma, Srbi, Srbi!

Kona no sam stigao u Gacko. Ovdje je situacija bila više nego o ajna. Odmah sam dobio podatke o zvjerstvima koje su ustaše inile nad srpskim življem. Nije se mogla na i ku a, a da iz nje niko nije ubijen. Oko 30 ljudi bilo je u zatvoru, izmrcvareno. Odmah sam neke pustio iz zatvora, ali sam ponovo došao u konflikt sa sreskim na elnikom Romom, a pogotovo kad sam, koriste i prava komandanta mjesta, izdavao propusnice za izlazak nekih ljudi iz Gacka. Stišavali smo narod i zalazili u zgrade, gdje su bili smješteni neki Jevreji koji su odnekud ovdje dovedeni, njihova pisma slao sam po svojim kuririma. Odredio sam grupe domobrana da obezbje uju nesmetano skupljanje ljetine zemljoradnika iz Gacka i okolnih sela, da ih ustaše ne bi ometali.

Dolaskom u Gacko moja satnija potpala je pod komandu 7. pohodne bojne u Nevesinju. Satniju sam rasporedio: jedan vod u Nadini ima, a jednu posadu u Fojnici. U Avtovcu mi se nalazi jedan vod sa posadom na Stepenu, dok je u Gacku satnija bez dva voda sa baterijom topova 75 mm kod crkve u Gacku. Danas, do mraka, treba da stigne potpukovnik Muslović da pripremi odbranu Gacka kada stigne njegova bojna, za koji dan, iz Nevesinja.

Ovdje sam sada u vezi sa familijom Stevana Vukovića, mislim da je njegov sin Slobodan sa vama, a sastajem se i sa Žarkom Rončevićem, familijom Spasoja Bukvića. Žarko povremeno odlazi kod vas na selo.

U eti imam sigurne i poverljive ljude, Nemeca i Martinca. Imam i dobrih vodnih oficira, koji moje postupke stalno odobravaju, me u kojima je i poručnik Gluhar, inačice je po profesiji u itelj i na njega se uvijek mogu osloniti.

Moji domobrani su dobri mladići, sve je to silom mobilisano, šteta je da izgine u takvom napadu. Molim vas, noite ovdje, paete se ujutro vratiti. Većeras mi, komandiri eta, imamo sastanak sa potpukovnikom Ferdom Muslovićem, da utvrđimo odbranu Fojnice, Nadina, Gacka, Avtovca, Stepena i Korita. Da u vam i pokazati cijeli plan odbrane ovih mjesta sa bojnom Muslovića.

ME U DOMOBRANIMA

Naredniku Martincu Hrvoje je naredio da me te no i dobro osigura od ustaša. Dogovorili smo se da se naemo u kući Stevana Vukovića u 22,30 asova poslije konferencije.

Izašao sam sa Tomom u grad. Sreli smo jednog pripadnika ustaške milicije, preturio pušku preko ramena, kao cjepanicu, a fišeklje opustio niz opasa. Ovaj pripadnik ustaške milicije kretao se cestom između duvana Stevana Vukovića i Vidaka Rončevića.

- Ko si ti - upita ga Tomo.
- Ja sam ustaša - odgovori mu ovaj.

- Kakav si ti ustaša? Kako to pušku nosiš? Pazi kako je objesio fišeklje! Nije za tebe to oružje. Kad ga naučiš nositi, onda u ti ga dati - skide mu pušku, odveza mu fišeklje i dodade jednom domobranu, iz naše pratrniće.

- Nosi ovo u moju kancelariju - naredi Tomo domobranu. A ti sjutra uveče dođi, pa u ti je dati, obrati mu se Tomo, oštrim vojni kim glasom.

- Tomo, mene iznenađuje tvoja hrabrost. Što iniš usred Gacka, gdje ustaše vladaju - rekoh mu poluglasno. Osjetih neki udni strah i nelagodnost. O imam kružim okolo, o ekujem neku reakciju.

- uti, bre Milinko - ho u da ovo bude moj poklon za tebe. Ovu pušku ti eš sjutra ponijeti u tvoju vojsku. Samo moraš re i da je skinuta sa ustaše usred Gacka.

- Hajdemo u satniju! Sad e ve era da probaš hranu.

Satnija je postrojena kod »Slavljana«, a iz vojni kog kazana pušila se vru a ve era. Dežurni je Tomu predao raport.

- »Za kazan« - umjesto za »Dom« - pozdravi Tomo satniju.

- »Spremni« - u jedan glas otpozdravila je vojska kroz smijeh.

Po izvježbanosti vojnika video sam da Tomo to uvijek radi.

- Daj kuvare kašiku, da ti ovo probamo!

Primaju i kašiku, pruži je meni da probam ve eru. Geršla sa govedinom bila je ukusno spremljena.

- uješ Tomo, ovo meso je sigurno od oplja kane gove i iz Korita ili nekih drugih srpskih sela.

- Vjerujem Milinko, to nam daju za sledovanje, nije sigurno iz mog Zagorja.

Ta no u odre eno vrijeme sastao sam se sa Ti inovi em. Dao mi je cijeli plan rasporeda koji e imati bojna potpukovnika Muslovi a, njeno brojno stanje i naoružanje.

Mene je najviše interesovala odbrana Gacka i Avtovca, pa sam to pitao Ti inovi a - kada mi zauzmem Gacko i Avtovac, ostala mjesta sama e morati kapitulirati.

Po dolasku 7. pohodne bojne u Gacko, Ferdo Muslovi predvidio je raspored bojne, od 4 satnije, na slede i na in: odbranu Gacka uglavnom e držati ustaška milicija na Mu evi a stijenama, Ze icama i na kosama iznad bolnice. Moja satnija od 132 domobrana bi e u Poljoprivrednoj stanici, sa jednom ja om posadom na kosama iznad Kasavi inih ku a. Sa jednom patrolom stalno u kontrolisati staru cestu iznad Lazari a. Artiljerija e i dalje ostati kod crkve. Druga satnija od 128 domobrana bi e u Nadini ima sa jednim vodom u Fojnici. Tre a satnija od 166 domobrana u Koritima i na Stepenu, dok e etvrti satnija od 150 domobrana biti raspore ena za odbranu Avtovca. Tako me je Ti inovi upoznao sa planom odbrane sa jedne skice koju je držao u ruci.

- Molim te, kad budete napali Gacko, morate me izvijestiti. Ja u satniju prikupiti u »Štaciju« (Poljoprivredno dobro). Naredi u da se puca uvis, na vas niko ne e metak opaliti. Baterija koja e biti kod crkve, ga a e preko vas - topovima emo dati najve u elevaciju - rekao mi je na kraju Hrvoje.

- Mogu li dvije familije Košuti a sjutra da idu iz Gacka sa mnom u selo, pošto su im ljudi tamo ranije izbjegali - pitao sam Ti inovi a.

- Mogu sve svoje stvari potovariti na etiri konja.

- Mogu, mogu, kako ne. Ako ti treba pušaka i municije može se zamotati u stvari - re e mi Hrvoje.

- Ako ima viška, nije na odmet da se ponese. Ina e, imamo dosta oružja i dobro smo naoružani - po eo sam diplomatski da se izvla im. Hteo sam da sa jedne strane predstavim snagu ustanka, a sa druge strane, želeo da ponesem što više oružja, jer ga nismo imali dovoljno.

Dogovorili smo se da Hrvoje iza e 14. avgusta na Ponikve, da bi se ponovo sastali.

No io sam pod jakom domobranskom stražom no u izme u 9. i 10. avgusta u ku i Mija Zimonji a, jer je tamo stanovao moj prijatelj Tomo Martinec. Dva stražara postavio je na ulazna vrata ku e, a dva u hodniku, na spratu, ispred soba. Tomo je u sobi, gde je spavao, držao puškomitraljez.

U rano jutro 10. avgusta familije Toma i Marka Košuti a spakovale su svoje stvari u koje smo no u ubacili 4 puške i oko 450 metaka. Domobrani su nas ispratili pored straže, gdje smo se sa Tomom pozdravili.

U Gacku više nisam video ni tenkove ni Italijane, pa ni Jevreje, koji su još ju e bili ovdje. Rano izjutra produžili su za Mostar.

Dolaskom u Površ priao sam i pokazivao pušku koja je usred Gacka skinuta sa pripadnika ustaške milicije. Ovu pušku zamijenio sam za raniju, koju sam kupio na Pivskoj planini za jednu kravu i tovar žita, sa 15 metaka.

ETNI KE PAROLE

etni ki izdajnici i saradnici okupatora Gacka i dijela Crne Gore uvidjeli su da su im dotadašnji zborovi propadali i da su na njima komunisti dominirali i o igledno pridobijali sebi sve simpatije narodnih masa u ovom srezu. Oni ponovo, 15. avgusta, zakazuju zbor na Ravnom. Na ovom zboru iz susjedne Pive i Golije bili su prisutni Minja Višnjić, Spasoje Tadić i Dušan Bajagić, a sa teritorije Gacka - Marko i Milorad Popović, Stevo Sarović, Vidak Kovačević, A im i Doka Grgur. Za Vidaka Kovačevića može se reći da je mnogo učinio u organizacionom i političko-propagandnom smislu za etni ki pokret na terenu Gacka i Nevesinja, kao Lazar Trklja u Bileći. Njih dvojica bili su ideolozi etništva u isto noj Hercegovini tih dana.

Došlo je preko 600 ljudi gata ke površi i susjednih sela Pive, među kojima je bilo više od 300 naoružanih boraca. Na ovom zboru ispred reakcije iz Crne Gore i Gacka govorio je Minja Višnjić.

Minja je ukazao na posledice koje bi nastale napadom na Gacko. Rekao je da se u njemu nalazi regularna i do zuba naoružana domobranska vojska i ustaše. Italijani su bili blizu, pa su u svako doba mogli izbiti i popaliti srpska sela.

- Nama ne ide u račun da se sa Italijanima zavađamo, već sa njima treba vještoto taktizirati i postupati kako bi sa uvali ovaj preostali srpski narod - zaključio je Minja, i izbacio parole:

»Kad Talijani pobiju onu crnogorsku pašad (misle i na komuniste iz julskog ustanka u Crnoj Gori), onda ćemo udariti na Kulu Fazlagi a i zaklati ćemo i dijete u buli, a vas sirotinjo pivska i golijačka i gata ka, naseliti u njihove kule i na njihova imanja.«

Za vrijeme Minjinog izlaganja, upao mu je u riječ Obren Starović:
- Dobro majore, poznato je da u Bosni u Hercegovini živi oko dva miliona i trista hiljada ljudi, a od toga jedan milion i sto hiljada su Srbi. Ako mi pobijemo u Kuli žene i djecu, nastaće i pokolj srpskog naroda i nikad već a mržnja ne bi pala na obraz gospodina. Zašto se ti naturaš, i ko te ovlastio da vodiš takvu politiku u Gacku, koja ide na štetu našeg naroda.

Na Obrenovo izlaganje, Marko Popović je upozorio Minju da nastavi govor i ne sluša kukavice.

Na Markovo reagovanje, ponovo je energično istupio Obren, riječima:

- Narod je ju e video, kapetane, ko je kukavica, kad su ustaše napale Lipnik. Jesam li ja kukavica koji sam ih do ekao sa borcima iz Lipnika i Samobora ili ti, koji si sa sinovima pobjegao iz te borbe u pravcu Jasenika.

Poslije ovih prepirkki, zbor koji su organizovali i vodili pro etnički elementi i sluge okupatora potpuno je propao. To je i bio cilj komu-

ništa i ljudi bliskih Partiji - da se na svakom koraku i na svaki na in razbijaju njihovi zborovi i dogovori.

Dan ranije, otišao sam u Gacko. Uhvatio sam vezu sa komandirom domobranske satnije, kapetanom Hrvjem Ti inovi em. Njegova satnija držala je posadu u Fojnici, Nadini ima, Gacku, Avtovcu i Stepenu. U Gacku su bila dva voda od 60 do 70 domobrana i baterija topova 75 mm. Dogovorili smo se da e nam predati i topove i svoje domobrane ako napadnemo Gacko. U Gacku je bilo još oko 30 do 40 pripadnika seoske ustaške milicije.

Nisam bio lan Partije, ali sam se, dolaskom u Gacko, družio sa komunistima i naprednim srednjoškolcima. Liniju Partije sam odmah prihvatio, a naro ito od dolaska druga Luke Nenezi a, koji me je drugarski prihvatio. Sa njim sam dugo razgovarao, i on mi je prenio napredne ideje, pa sam bez dvoumljenja prihvatio da se borim protiv okupatora i doma ih izdajnika.

Na zboru sam opisao boravak u Gacku i dogovor sa nekim domobranskim voama, ne pominju i Hrvoja Ti inovi a i Toma Martinca. Rekao sam da je sa domobranima uhva ena dobra veza i da nam ne e pružiti nikakav otpor, te da nam se pruža rijetka prilika da dobijemo oružje, municiju i likvidiramo ustaško gnijezdo u Gacku. Jer, domobrani su bili voljni da se predaju, pa e u naše ruke pasti kompletna baterija topova sa dovoljno municije i ostale opreme.

Odmah je jedna grupa boraca sa Jankom Tadi em i Pekom Popovi em sa Dražljeva sko ila i zaprijetila oružjem da e ga upotrijebiti protiv onih koji sabotiraju ovu akciju, ako se odmah ne krene na Gacko. Ovi borci sa Jankom i Pekom aludirali su na Minju, Marka i Milorada i njihove pristalice. Odmah poslije toga napali su me Minja, Milorad i Spasoje, jer ja, navodno, ho u da uvedem toliki narod u besmislenu avanturu.

- Smatram da mi moramo iskoristiti tu priliku, da se, prvo, dobro naoružamo, drugo, da razbijemo ustaše u Gacku, i tre e, da zapalimo sve zgrade u kojima bi mogli držati vojsku za odbranu Gacka, a pogotovo u toku dolaska zime. Ja sam svjestan da mi Gacko ne možemo i ne trebamo držati u svojim rukama, a to nam i ne treba. Nama je to životno pitanje - do epati se oružja i municije, koja nam je potrebna u borbi protiv okupatora, a ne da koljemo žene i djecu kako to Minja zamišlja - ljutito sam im odgovorio.

Pritješnjeni od ve ine boraca za neodložni napad na Gacko, Minja, Milorad i ostali su pristali. Odlu eno je da ja i Janko Tadi krenemo na Ulinje sa svim naoružanim borcima i da ih tamo sa ekamo, dok naprave plan napada, koji je trebao da se izvrši oko pono i izme u 15. i 16. avgusta. Veza sa Gackom i satnjom Ti inovi a otišla je u odre eno vrijeme. Ovu vezu održala je ponovo Stana Vukovi iz sela Ulinja.

Me utim, Minja i njegova družina, koja je otišla u selo Platice kod Simata Okiljevi a da napravi »plan napada«, nije dolazila. Borci se poeše buniti i zahtijevati obavezni napad na Gacko. Vidjevši da ne e do i da su nas prevarili, podijelili smc borce na dva bataljona. Jednim sam trebao napadati ja, a drugim Janko. Na brzinu smo odredili komandire eta i dali zadatke bataljonima. Trebalо je da ja napadam preko sela Lazari a na Poljoprivrednu stanicu, gdje bi me sa ekao Ti inovi sa satnjom. Janko je trebalо da zauzme Ze ice iznad Gacka i sru i se u centar grada.

Me utim, ti izdajnici su u prvi sumrak poslali Miloša Popovi a, Miloradovog brata, da obavijesti ustaše u Gacku, kako e ih te no i izdati domobrani pri napadu komunista na Gacko. Tada se javno govorilo u

narodu, da je Miloš svoju vezu držao preko nekih ljudi iz sela Bahori, jer otkud bi ustaše dobacivale rije i koje smo na zboru iznosili.

Naš pokušaj da u odre eno vrijeme zauzmeo Gacko je propao, jer su se ustaše skoncentrisale, iz Gra anice i Kule, sjeverno od Gacka i u isto vrijeme pošli u napad na nas. Ustaše su u svom napadu po ele dobacivati: Gdje ete? Ho ete li oružje od domobrana? Ho ete li Gacko? Sad emo vama i vašim komunistima pokazati šta mi znamo. Odmah smo shvatili da je u pitanju izdaja. Nisam sumnjaо u iskrenost Ti inovi a, Meneca i Martinca sa kojim sam imao veze.

Ovi izdajnici nisu birali sredstva da do u do svog cilja, pa su stupili sramnoj izdaji i špijunaži, samo da mi ne postignemo uspjeh i da nas kompromitiju kod naroda. Oni su se bojali da preko naših uspjeha ne pridobijemo simpatije širih narodnih masa.

Oko 11 sati, 16. avgusta, pojavio se Milorad Popović u selu Ulinje. Svi borci nazvali su ga izdajnikom, zbog prevare za napad na Gacko.

- Ko mene ne e da sluša neka ide ku i. Ja znam šta radim. Ja ne radim ništa na štetu srpskog naroda, veza za njegovu korist - odgovorio mi je Milorad.

Tada su došli me u nas Luka Nenezi i Radoje Tadić. Oni su osudili ovu izdaju pred okupljenim borcima i narodom. Teško su osudili Minju, Marku, Spasoju i ostale njihove jednomišljenike, kao najteže i otvorene izdajnike i plaenike okupatora i ustaških dželata.

Ogorčen narod oštro je protestovao protiv ove otvorene izdaje i saradnje sa ustašama, koji su taj narod palili u kućama, bacali u jame, razbijali im glave po raznim drumovima od Gacka do Nevesinja i vršili druga zlodjela.

Govor Luke, tog divnog druga, prekaljenog komuniste i odanog borca za slobodu, duboko se urezao u moje sjećanje, jer je pred boricima i narodom rekao:

- Mi se ovoga puta moramo definitivno odvojiti od tih okupatorskih slugu i plaenika. Nama od sada predstoji borba, protiv okupatora, ustaše i borba protiv ovih koji sabotiraju našu pravednu borbu za slobodu svoga naroda. Naši borci se od sada moraju boriti pod zvezdom petokrakom, pod kojom se bori Crvena armija.

Da je Miloš poslat da obavijesti ustaše rekao mi je Simat Okiljević poslije rata.

Smatram da je 16. avgust, 1941. godine, bio dan kada su se sve poštene i napredne snage Gacka za navijek odvojile od izdajnika, petokralonaša i slugu okupatora.

Odmah poslije toga, u Gacko je stigla 7. pohodna bojna iz Nevesinja i Muslovića, prema ranije utvrđenom planu, preuzima odbranu Gacka.

BJEKSTVO TI INOVI A. ŠATORA I NEMECA

Iz gata ke domobranske satnije (iz satnije Ti inovi a), 16. avgusta pobjegao je Jozo Zdelalec⁶ u selo Samobor. Stigao je u kuću u Save Starovića i javio se Obrenu Staroviću.

Oko podne 17. avgusta, došao je jedan mladić iz Šljivovice u moju kuću i izvjestio me da je dan prije toga, oko podne, iz Gacka pobjegao satnik Ti inović, njegova žena Ludmila i narednik Nemec. Oni su ga poslali po mene, da hitno dođem kod njih. Odmah sam uzeo konja i

⁶ Jozo je 1942. godine iz sastava 1. bataljona 10. brigade otišao iz Glamoča sa Petrom Drapšinom u Slavoniju.

odjurio. im sam stigao, obradovali su se jer od prisutnih nisu nikoga poznavali. On mi je ispri ao:

- Dolaskom bataljona iz Nevesinja, na elu sa potpukovnikom Ferdom Muslovi em, za mene se situacija ponovo pogoršala, kao u Bile i.

im sam sa etom potpao pod njegovu komandu, Muslovi je za mene dobio informacije od kotarskog prestojnika Roma, naravno negativne, pa sam morao biti oprezan. U Bataljonu, koji je došao iz Nevesinja, bilo je raznih ljudi. Sa prvim oficirom sa kojim sam stupio u bliži kontakt bio je rezervni poru nik Ibro Šator. esto smo bili skupa i od njega sam mogao nau iti mnogo, jer je znao kako se treba vladati i raditi, a da se moj rad ne otkrije.

Osje ao sam da je za mene situacija iz dana u dan postajala sve teža. Poslednju pošiljku municije i drugog materijala, koji smo iznijeli 14. avgusta u bisagama ja i Nemec tebi i Slobodanu i neke stvari od Slobodanove majke, na Ponikve, to je otkrio moj podnarednik Draško Dragutin, pa je o tome izvjestio i komandanta bataljona Muslovi a.

Da sam otkriven doznao sam od Ibra Šatora, koji je usred no i dostrao, sav zadihan, u moju sobu. Situacija mi je bila jasna. Znao sam da mi ne gine prijeki sud i da u sjutra biti protjeran za Mostar. Sjutradan sam primijetio kako me iz daljine prate sa raznih strana neki oficiri po nare enju Muslovi a. Brzo sam morao donijeti odluku, a to je bilo ju e 16. avgusta u 12,15 asova. Usred bijela dana, na sporedna vrata ku e Zimonji a smo izašli ja, moja žena Mila i Nemec i pošli u pravcu Ponikava.

Domobranska straža na putu je drijemala i sretno je pro osmo.

Primijetih kako sa susjedne glavice tr i jedan vojnik u Gacko. Znao sam da je Muslovi naredio ostaloj posadi da pazi na mene. Sretoh jednog seljaka iznad Lazari a, kojem ukratko ispri ah o emu se radi. Ubrazo je sa nama krenuo kra im putem dok smo došli do jezera Klinje. Potjera je ubrzo pošla za nama. Jedni su na konjima krenuli preko Ponikava u pravcu Vrbe, a drugi u strelja kom stroju u pravcu kuda smo se kretali. ula se i puš ana vatrica i fijukanje zrna iznad naših glava - završio mi je pri u Hrvoje o svom bjekstvu iz Gacka.

Odmah sam pitao Ti inovi a šta je sa mojim prijateljem Tomom Martincem.² Hrvoje mi re e da je uzeo objavu i da je prije dva dana otišao ku i u Varaždin.

Odmah smo svi krenuli za Platice. Smjestio sam ih u ku u Nikole Okiljevi a. Nikola i njegova žena Zorka pružih su im gostoprimstvo kao svojim najve im prijateljima puna dva mjeseca.

Petnaestog avgusta saslušan je podnarednik Draško Dragutin iz 1. satnije 7. pohodnog bataljona. Saslušavao ga je kotarski prestojnik iz Gacka Josip Rom. Draško je smatrao da e kao dobar doušnik dobiti neko Paveli evo odlikovanje ili olako do i do ve eg položaja, pa u svom saslušanju, izme u ostalog, kaže:

»Ve prije pet dana primijetio sam, da je satnik Hrvoje Ti inovi i narednik Nemec Antun izuzeo iz vojnog magazina 1. satnije 1 sanduk municije (streljiva za puške) i 4 komada pušaka, i jednu ljetnu bluzu, i sve to odnijeli su u kancelariju iste satnije, odakle su konjima u bisagama streljivo, a puške preko ramena u planinu. . . <<³

Podnarednik Draško navodi da je Ti inovi na Ponikve iznosio puške, municiju i sekcijske Gacka Mihajlu Koprivici⁴ i Miloradu Popovi u.

²> Prema prikupljenim podacima saznao sam da je Tomo Martinec odmah stupio u NOP u svom kraju. O njegovoj sudbini nisam ništa saznao.

³> Arhiv V.I.I. reg. br. 1/8-1 kut. 143a

629 ⁴⁾ Arhiv v.u. reg. br. 11/3-1 kut. 143a

To je neta no i proizvoljno re eno. Koprivica, poslije bjekstva iz domobrana, 4. jula, u gata ku Površ nije dolazio, izuzev kad je 21. jula ubio po nalogu Marka Popovi a, Radisava Savi a. Poslije se više nije smio povratiti, jer je narod gata ke Površi bio ozloje en njegovim postupkom. A sa Miloradom Popovi em nije se ni poznavao. Hrvoje i Nemeč su se, prema dogovoru sa mnom i Slobodanom, 14. avgusta, sastali na Ponikvama i donijeli dvije puške o ramenu i pune bisage municije. Puške su ponovo vratili, kako se ne bi otkrio njihov dolazak, a municiju su predali nama. etiri puške o kojima je govorio podnarednik Draško odnose se na one 4 puške koje su mi spakovali 10. avgusta kad sam izašao iz Gacka.

Odmah nakon bjekstva Hrvoja Ti inovi a, zapovjednik 4 hrvatske pukovnije, na osnovu izvještaja oružni ke postaje u Gacku, svojim aktom Taj. Br. 306/J.S. od 30. avgusta raspisuje potjernicu za Hrvoja Ti inovi a, u kojoj se kaže:

»16. kolovoza 1941. oko 11 sati iz vojnog zapovjedništva u Gacku pobjegli su u do sada nepoznatom pravcu i to: Hrvoje Ti inovi satnik, zapovjednik 3. satnije 7. pohodnog bataljona, koji je bio sa službom u Gacku, Antun Nemec narednik iste satnije i istom bataljonu, i Ludmila žena Hrvoja Ti inovi a satnika. . . «⁵⁾

Nakon deset dana, no u izme u 25. i 26. avgusta obavijestio je Franjo Tomaji , tako e oficir jedne domobranske satnije, Ibra Šatora da se spremi njegovo hapšenje. U zoru 26. avgusta Ibro je pobjegao u istom pravcu kuda je 16. avgusta pobjegao i Ti inovi , s tim što je Ibro sa Ponikava došao u selo Desivoje. Stevan Vukovi je Ibra savjetovao da iz Desivoja iza e u selo Platice, gdje se nalazi Ti inovi .

Zbog našeg neuspjelog napada na Gacko, no u 15. avgusta, Hrvoje nam je zamjerio da smo bili neoprezni jer je neko unaprijed obavijestio ustaše i da je on mogao glavom da plati. Rekao sam mu da su nas izdali pro etni ki nastrojeni Milorad Popovi i drugi.

Zapovjednik nevesinjske armade sa V.T. br. 545 od 1. septembra 1941. godine izvještava Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog podru ja »V«, i kaže:

»26. kolovoza 1941. godine nestao je iz Gacka - iz svoje satnije i bojne pri uvni poru nik Šator Ibrahim. Imenovani Šator je ro en 1915. godine a iz sela je Lokve, opina Stolac, kotar Stolac. Živi u Zenici kao tehni ar željezare, a od ranije je poznat kao mirni - podmukli komunista. . . «⁶⁾

Hrvoja, njegovu ženu Ludmilu, narednika Nemeca i Ibra Šatora su, po direktivi Partije, uvali i hranili Nikola Okiljevi i njegova žena Zorka, uz našu pomo , sve do 10 septembra. Ja i moji borci Okiljevi i imali smo puno peripetija zbog njih. Naime, jedna grupa neodgovornih ljudi iz Pive u nekoliko navrata nasrtali su na nas i njih. Nas su grdili, jer uvamo »Turke i Hrvate«, a naro ito su se okomili na druga Šatora kao Muslimana. Polovinom septembra, prema odluci Partije, Obren Starovi poslao je preko veze Ibra na teren Konjica, a Ti inovi a, njegovu ženu i narednika Nemeca uputio preko veze za Crnu Goru u Boku, odakle su se ilegalno prebacili za Dubronik.

Kad su naše jedinice 9. oktobra 1944. godine oslobodile Dubrovnik, bio sam komandant 12. hercegova ke brigade. Sa 10 hercegova kom brigadom, u sadejstvu dijelova dalmatinskih jedinica, zauzeli smo Dubrovnik.

⁵⁾ Koprivica je 1. jula stigao u Gacko. Prilikom stupanja u domobrane izjasnio se kao Hrvat.

OJU ⁶⁾ Hrvatski arhiv Dubrovnik.

Prilikom našeg prolaska kroz oslobojeni Dubrovnik, iz mase na Stradunu neko je glasno užviknuo:

- Aj me meni, našeg Milinka - za už neki ženski glas, pa zatim i muški.

Okrenuo sam glavu da vidim ko me je prepoznao. U susret su mi trali Hrvoje i njegova žena.

Hrvoje je odmah stupio u moju brigadu kao operativni oficir u štabu brigade. Nešto kasnije odreden je za komandanta podoficirskog kursa pri štabu brigade. Razvijao se u našoj armiji kao oficir. Penzionisan je kao potpukovnik u Zagrebu. Tada sam saznao da je Nemec Antun poginuo kao partizanski komandant bataljona.

BRANKO POPADIC

NA PROSTORU STOCA I BILE E

Da bi se dobila što vernija slika o dramatičnim događajima koji su se odvijali na ovom prostoru u proljeće i ljetо 1941. godine, neophodno je, najsažetije, podsjetiti na zlo i ne ustaša izvršene po etkom juna, i na spontani ustanak dijela srpskog stanovništva radi samoodbrane. Ta zbivanja su, s pravom se može reći, i uslovila ekstremno ponašanje dijela učesnika u avgustovskoj ofanzivi ustanika u isto noći Hercegovini.

Na osnovu Rimskog ugovora (18. maj 1941), teritorija isto ne Hercegovine potpala je pod nadležnost »Nezavisne Države Hrvatske« (NDH), pa ustaše u drugoj polovini maja, i u ovim krajevima uspostavljaju organe svoje vlasti. Krajem maja propagandni aparat ustaške »države« raspiruje šovinizam i nacionalnu mržnju, traže i fizičku likvidaciju srpskog stanovništva i svih drugih protivnika njihove vlasti. Proklamuje se stavljanje van zakona Srba, Jevreja i Cigana, rasparavanje njihove imovine, uz parolu: »Ko ubije Srbina stiže pravo na posjedovanje njegove imovine« i slično. Ustaške patrole krstare selima, tumače politiku ustaške »države«, oduzimaju vojničku opremu i oružje od pripadnika srpske nacionalnosti. U skladu sa proklamovanom politikom, koncem maja otpuštaju se žandarmi i ostali službenici iz bivšeg državnog aparata, a na njihova mjesto se postavljaju službenici iz redova hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Nastojeći da stvore što već i jač između Srba i Muslimana, ustaške vlasti u gotovo sve organe uprave NDH postavljaju službenike iz redova Muslimana, dok Srbe lišavaju svih prava, nagovještavajući njihovo uništenje. Čineći sve da Muslimane pridobiju za svoju zloinu politiku, ustaše ih, u svojoj propagandi nazivaju »cvijetom hrvatstva«.

Nakon obimnih priprema za krvave obraće sa Srbima, ustaški ideolozi osnivaju »lovačke odrede« koji su, po etkom juna 1941. godine zajedno sa ustaškim vlastima u dotima mjestima, otpeljeli sa masovnim pokoljima srpskog življa u Hercegovini. Iznenadnim upadom 2. juna u selo Udrežnje, ustaše su ubile sve što se zateklo u selu. Zatim je 4./5. juna ubijeno i bašeno u Koritsku jamu oko 180 muškaraca Srba iz Korita i okolnih sela. Na sljedeći dan ustaše su u toku juna na svirep način lišile života stotine ljudi, žena i djece u Ljubinjskom, Stolačkom, Apljinskom i drugim krajevima.

Tih dana se, u samoodbrani, spontano grupišu najodvažniji borci iz ugroženih srpskih sela i po inju sa pružanjem oružanog otpora ustaškim zlo incima. Me u prvima su, ve 3. juna, na ustaške bandite otvorili vatru ustanici iz sela Drežnja i tako sprije ili pokolj nedužnih mještana. Zatim su, 6. i 7. juna 1941. nakon zlo ina ustaša u Koritima, ustanici iz Duli a, Njivica i ostalih obližnjih sela, napali žan armerijske stanice u Brlavu i Stepenu. Tada je zaplijenjena ve a koli ina oružja i vojni ke opreme. U borbama oko Stepena, u estvovali su ustanici i iz bile kih sela.

Do izbijanja masovnog junskog ustanka, stanovništvo iz mnogih srpskih sela grupisalo se po zbjegovima, gdje su simpatizeri KPJ i najugledniji borci radili na vojni kom organizovanju ustanika. Ustaše i dalje upadaju u pojedina srpska sela i ine brutalne zlo ine. Tako je no u 23/24. juna 1941. godine oko 30 ustaša iz Berkovi a upalo u selo Krivi Do na Trusini, gdje su ubili 5 a sobom odveli 4 ovjeka, koje e strijeljati u Berkovi ima. Istog dana, položaje na Trusini posjelo je oko 70 ustanika.

Na vijest o ulasku SSSR-a u rat sa Tre im Rajhom narod toga kraja masovno kre e u oružanu borbu. Svenarodni ustanak zahvata nevesinjski, gata ki i bile ki srez, a potom se širi i na ostale srezove isto ne Hercegovine. Ustanici u mnogim mjestima, sa razvijenom crvenom zastavom, jurišaju na neprijateljska uporišta. U toku 24/25. juna zauzete su žan armerijske stanice u Lukavcu, Riljima i Krsta ama, kao i još nekim mjestima. U isto vrijeme, izvršen je napad na grad Nevesinje, u kojem je u estvovalo oko 600 ustanika, a na Trusini je otpo eli žestoka borba sa ustaško-domobranskim snagama. Ustanici iz sela Davidovi a i Bijeljana 25. juna su izvršili napad na Divin, dok ustanici iz sela ispod planine Sitnice zauzimaju žandarmerijsku kasarnu na Krsta ama i Zmincu, a gata ki ustanici tih dana zauzimaju dobro branjeno uporište u Avtovcu.

U izvještaju zapovjedništva 4. oružni ke pukovnije iz Sarajeva, upu enom 28. juna zapovjedništvu hrvatskog oružništva u Zagrebu, navodi se: »24. juna 1941. godine, buknuo je ustanak pravoslavnog življa na podru ju krila Bile e. Eliminisane stanice: Krsta e, Rilja, Fojnica, Lukavca i Stepena. Borbe se vode kod Gacka i Avtovca i duž ceste Nevesinje - Trusina - Dabar.«

MASOVNI POKOLJ SRBA U BERKOVI IMA

U selo Predolje 23. juna iz Stoca je stigao Munir Rizvanbegovi . Došao je iz Stoca da obavijesti svoje prijatelje kako ustaše namjeravaju da naredne no i izvrše zlo in u njihovim selima. Na to su stanovnici Predolja za nekoliko sati napustili svoje selo. Narednog dana, izjutra, pojivala se kolona od nekoliko kamiona koji su prevozili ustaše u selo Berkovi e. Prolaze i kroz selo Do, ustaše su ubile tri ovjeka. Kada su došli nadomak Predolja opkolili su selo, ali su ubrzo ustanovili da su žitelji napustili svoje domove i kolona je nastavila kretanje prema Berkovi i ma. Pošto su ustanici 23/24. juni na više mjesta u Nevesinjskom polju i na Trusini stupili u borbu protiv ustaša, vjerovatno su i te snage upu ene tamo kamionima kao poja anje. Glavnina ustaške kolone hitala je ka Trusini, a dio snaga se zadržao na Berkovi ima. Kako nije bilo mogu e raš istiti situaciju na Trusini ve a grupa ustaša, 24. juna poslije podne, vra a se u Berkovi e i u sadejstvu sa snagama koje su se nalazile u naselju i uz aktivno u eš e tamošnjeg ustaškog tabora - otpo-

inju sa hapšenjem Srba u selu Kleku i Berkovićima. Odrasle muškarce odmah vezuju bodljikavom žicom, a žene i djecu grupišu u zgrade, odnosno neke odmah ubijaju oko kuće. Kada su ustaški zlikovci došli iz pravca Trusine u Radanovu kuću, odmah su vezali žicom 11 muškaraca i dvije žene, a ostale članove porodice poveli u Berkoviće. Žene i djecu zatvorili su u Hajroviću kuću, a muškarce u žandarmerijsku kasarnu. Prema sjećanju jedne od preživjelih, Darinke Radan, posle upada u njihovu kuću »ustaše su se interesovali ko je digao ustank na Trusini i ko se tamo borio, da li ima Crnogoraca, kakvo oružje imaju pobunjenici, a spomenule su i cara ili kralja Ferdinanda i njegovu pogibiju u Sarajevu, zaprijetivši da će sjutra zapamtiti svoga boga.«

Padom mraka 24. juna počeo je stravični masakr preplašenog i nemogućeg srpskog stanovništva u Berkovićima. Neke su udarali tupim predmetima po glavi ili kasapili bajonetima, nejaku djecu su ubijali u naruju majki. Prema sjećanju preživjelih, koji su to zauvijek upamtili, injeni su nevjerojatni zločini, koje zdrav razum normalnog čoveka nije mogao da shvati. Tako je u tom naselju stradalo oko 120 žitelja.

Evo kako je ta zlodjela vidjela i preživjela Darinka Vuković : »Cijelo vrijeme do stradanja u Berkovićima, sa komšijama Bijedićima, ulepima, Jaganjcima i drugima živeli smo u dobrom odnosima. Me utim, niko od komšija onog sudnjeg dana nije pokušao ni da nas obavijesti o namjerama ustaških zlikovaca. One kobne većeri užasnog meteža, neke žene s djecom su bježale oko kuće, a za njima su ustaše pucale 1 psovale. Tada sam učula razgovor dvojice ustaša. Jedan je govorio da se ne puca u malo dijete koje je plakalo, a drugi je glasno uzviknuo: Ne treba ostaviti u životu ni srpsku mačku, a kamo li dijete! Potom su stizali nejaku dječicu i brutalno ih ubijali. Ja sam, sa jedanaestogodišnjim bratancem Zdravkom, ostala skrivena u šiblju iza kuće Milana Vukovića i dijeli onog užasnog zla inači no vidjela... «

Poslije krvave drame u Berkovićima, 26. juna su dva voda ustaša upala u selo Među i Ljuti Do i toga dana poubijali srpsko stanovništvo koje se zateklo kod kuće. U Među je na zvijerski način ubijeno oko 25 ljudi, žena i djece, a u Ljutom Dolu oko 20. Tom prilikom u selu Među odigrala se nevjerojatna drama između u Spasa Dobranića i dvojice ustaša. Dok su ustaše ulazile u selo, Spaso je, noseći i u naruju dva svoja nejaka sina, bježao prema Hrgudu. Stariji sin i imao je 4, a mlađi i samo godinu dana. Grupa ustaša ga je sprječila da pobegne i vrati ga u selo. Kad je tamo stigao, zgraušio se kad je video svoje rođake i komšije vezane konopčima, a među njima i svoju suprugu Cviju. Među ustašama Spaso je prepoznao Husku Sadžaka, koji je sa njim služio vojsku, kao i Musu Vilgorca, berberinu iz Stoca. Poradovao se da će ga ti poznavati spasiti, ali umjesto toga oni su ga grubo psovali i pokušali vezati. Spaso je, u očiju, ispustio djecu iz naruja i uhvatio se u koštač sa Sadžakom, oborivši ga na zemlju. Dok su se njih dvojica gušala, Vilgorac je Spasu udario kundakom puške po glavi. U međuvremenu, Cvija se nekako oslobodila konopca i pritekla u pomo svome mužu. Nastalo je rvanje u etveru, ali su nakon nekoliko trenutaka, još dvojica ustaša privređeni da pomognu svojima. Spaso se nekako istrgao i zajedno sa suprugom pobegao iz selo, jer ga plotuni ispaljeni za njima nisu pogodili. Odmah su pobijeni zatočeni u selu, među kojima i dva nejaka Spasova sin i a.

Dva dana docnije, 28. juna, ustaške bande su iz Stoca pošle prema Hrgudu. Jedna kolona od oko 60 ustaša sa razvijenom ustaškom zastavom, nastupala je preko Bara i sukobila se sa ustanicima na jugozapadnim padinama Hrguda. Poslije obostranog vatrenog okršaja, koji

je trajao oko jedan sat, zlo inci su potisnuti i tom prilikom je njihova zastava pala u ruke ustanika. U isto vrijeme, druga kolona, sa oko 30 ustaša nastupala je od Prevorca uz Hrgudske strane. Njih je na jugoistočnim padinama Hrguda sa ekala grupa ustanika iz porodice Milićevića, Pavića i Gordića, a poslije prvih plotuna, ustaše su se dale u bjekstvo ka Predolju.

U jutarnjim asovima 25. juna u sva dabarska sela stigla je vijest o pokolju u Berkovićima. Toga jutra je Muho Hobota išao od kuće do kuće u Milavici, kroz plato, govorio: »Bježite, bježite što prije u brda, no as su ustaše u Berkovićima pobile i poklale sve što su zatekle u kućama. Ustaška rulja ide i kolje sve što je srpskog roda - od godine do stotine«. Na drugoj strani Dabarskog polja, duž ceste prema Bijeljanima tražeao je ovjek u donjem vešu i glasno vikao: »Bježite Srbi od ceste, došla je ustaška rulja od Ljubuškog i sve što je srpsko pobiše i poklaše!« Bio je to pedesetogodišnji Smajlo Nurko iz Sunića. Slijedili su podviga i dokaza ljudske solidarnosti bilo je još. Stari Halil Novaković iz Kljenaka nekoliko sati prije pokolja poslao je poruku Tripu Biberdžiću da te već ustaše spremaju pokolj srpskog življa u Berkovićima. Na to je Tripo rekao: »Nikome ništa nisam skrivio, ne u svoje dobro napustiti, jer mislim da niko ne će dirati pravog ovjeka«. Na nesreću u samo što je pao mrak - stari Tripo, sa 18 lana svoje porodice, nije više bio među živima.

Prema sjećanju starog Spasoja Šutića, njegov komšija Hakija Jaganjac je, uoči pokolja u Međi i Ljutom Dolu, rekao: »Sinoć je kod Jaganjaca kuća održan sastanak u najvećoj tajnosti, na kome je odlučeno da se svi Srbi u Dabru pobiju i potpuno istrijebe. Dakle je bilo govora o tome kome će se dodijeliti njihova imanja. Treba obavijestiti što više ljudi da se spasavaju«. Međutim, prema kazivanju Spasoja, mnogi ljudi koje je o tome obavijestio, jednostavno nisu mogli vjerovati u tako nešto. Prema kazivanju Spiru Samardžića, preživjeli Srbi iz sela Klečka i danas pamte podvig Bećira Brzine, koji je spasao deset lana svoje porodice Cabrilja i Bakušića. Kad su te ustaše povele na strijeljanje, Bećir je viknuo: »Pustite ih meni, to su moje komšije - da im ja nosim sudim«. Poveo ih je u neku vrtaču, glasno im prijetio i psovao sve što je srpsko, zatim brzom paljbom iz puške »inscenirao« strijeljanje i tako spasao svoje komšije sigurne smrti.

Zahvaljujući i hrabrosti estitih ljudi Muniru Rizvanbegovića, Hakije Jaganjca i Bećira Brzine, koji su smjeli, i po cijenu sopstvenih života, krenuli u akciju spasavanja svojih komšija - planirani zlogin u ustaša u selima Dabra nije u potpunosti ostvaren.

Pored ustaša koje su došle sa strane, u zloginu nad srpskim stanovništvom u Berkovićima u estovalo je, što se zna, preko 20 mještana, od kojih su se najviše istakli slijedeći zlikovci:

1. Osman Ulepa iz Berkovića, po zanimanju poštar, predsjednik ustaške opštine, jedan od incijatora pokolja; osuđen na smrt 1945. godine i strijeljan kao ratni zlikovac.

2. Muhamed Drežić, hodža, u svojstvu ustaškog tabornika na Berkovićima 1941. godine, jedan od organizatora pokolja; poslije rata osuđen kao ratni zlikovac, na 20 godina robije.

3. Hasan Jašarević, Čiganin iz Klečke, kovač, zamjenik tabornika na Berkovićima, jedan od organizatora pokolja i najistaknutiji pojedinac prilikom masovnog ubijanja, ubili su ga ustanici avgusta 1941. godine u Suhavu.

4. Osman Jašarević, kovač iz Klečke, zbog učešća u zloginu na Berkovićima osuđen na smrt i strijeljan 1946. godine.

5. Meša Jašarević iz Kleka, poslije u eš a u pokolju stupio u ustašku legiju, nestao na isto nom frontu 1943. godine.
6. Bajro Jaganjac iz Kleka, poginuo u borbi protiv ustanika 25. avgusta 1941. godine na Berkoviima.
7. Ragib Jaganjac iz Kleka, nalazio se u ustaškim jedinicama i poginuo na Majevici 1943. godine.
8. Salko Beća iz Kleka, ubijen kod Prevorca po etkom avgusta 1941. godine.
9. Hamdija Pejaković, sin staroga hodže iz Kleka, poginuo u borbi sa ustanicima na Berkoviima 1941. godine.
10. Omer Amorović iz Suzine, poginuo u borbi protiv ustanika na Berkoviima 1941. godine.
11. Nurko Rizvan iz Sunja, istaknuti zlikovac, poginuo u borbi protiv ustanika na Berkoviima 1941. godine.
12. Ahmet Buzaljko iz Strupića, osuđen kao ratni zločinac na smrt i strijeljan 1945. godine.
13. Mujo Priganica iz Sunja, poginuo u borbi protiv ustanika 25. avgusta 1941. godine na Berkoviima.
14. Omer Novaković iz Kljenka, poslije zločina bio u ustaškoj legiji u Bosni i nestao.
15. Husko Sadžak iz Žegulje, nalazio se u ustaškim formacijama do kraja rata, ubijen kao odmetnik 1946. godine.
16. Jašar Ovinac iz Kalca, poginuo kao ustaša u borbi protiv partizana u Bosni 1944. godine.

U masovnom zločinu u Berkoviima, kako je već rečeno, srpsko stanovništvo u Dabarskom polju i selima oko Divina i Fatnice, odmah su obavijestili Muslimani rodoljubi, upozoravajući ljudе na opasnost koja je njima i njihovim porodicama prijetila od podivljalih ustaških bandi. Zbog toga se srpsko stanovništvo iz sela Dabarskog i dijelom iz Fatnog kog polja povuklo u zbjegove, prema Sitnici i Babi planini. Na vijest o teškoj tragediji stanovništva u Berkoviima, grupa od oko 30 ustanika »osvetnika« iz sela ispod Sitnice, pokušala je da napadne i masakriraju muslimansko stanovništvo u Milavi i Kljencima. Njima su se suprotstavili ustanici iz Milavice, Zasade i Kljenka. Štite i svoje komšije Muslimane 26. juna 1941. godine, poginuo je Petar Popadić, ugledni seljak iz Donje Zasade, kao prva žrtva u borbi za bratstvo i jedinstvo u ovim krajevima. Poslije Petrove pogibije, mještani su otvorili vatru na »osvetnike« kojom prilikom je ubica poginuo a ostala družina se razbježala.

Poslije zločina u Berkoviima i okolini, najveći dio srpskog stanovništva se, već u junu opredijelio za oružanu borbu, i svi oni koji su, na bilo koji način, bili pod uticajem KPJ, kao i ostali rodoljubi i asni ljudi - sa okupatorom i organima ustaške vlasti kontaktirali su samo preko nišana. Tako su krajem juna nastavljane borbe ustanika na području nevesinjskog, gata kog i bile kog sreza. Najžešći i okršaji vođeni su na Trusini i oko Gacke. Iako dobro branjen, 28. juna je zauzet Avtovac kod Gacke. Na Trusini su ustanici obrazovali front od Sniježnice do Straževice, u dužini od preko 15 km. Zbog jakog otpora ustanika i gubitaka koje su imale ustaško-domobranske snage, 29. juna, sa grupom oficira, dolazi iz Zagreba Pavel Čećević bliski saradnik Marijan Babić Mijo. Njegov zadatak je bio da raštegli situaciju na Trusini i u Nevesinju.

Posle dolaska u Berkove, Mijo Babić, zajedno sa Pogorelcem, Tonogalom i drugim ustaškim funkcionerima, pravi plan za probor fronta na Trusini. Prethodno ustanicima šalje pismo sa zahtjevom da, do 2. jula

ništa ne e desiti. Umjesto pregovora i predaje oružja, ustanici pod komandom Dukice Grahovca nastavljaju još žeš u borbu.

Pod komandom Mije Babi a ustaške snage 3. jula kre u u napad na položaje ustanika. Na pravcu glavnog udara, u zahvatu dobro branjenih položaja na Ze ku i Straževici, nalazili su se Babi i Pogorelac. U žestokom sudaru sa ustanicima, oko 16 asova gine Mijo Babi , a odmah zatim i Antun Pogorelac. Na Trusini su borbe izme u ustanika i snaga tzv. NDH vo ene u vremenu od 24. juna do 5. jula 1941. godine. Tada je na strani ustanika bilo 16 poginulih i više ranjenih, dok su ustaško-domobranske snage imale daleko ve e gubitke. O tim borbama se u jednom izveštaju komande 4. oružni ke pukovnije javlja: »Teške borbe vode se na sjevernom rubu polja Dabar, na liniji Trusina - Divin, gdje je poginuo i gospodin Marijan Babi , ija je lešina prevezena 4. srpnja t.g. kroz Sarajevo za Zagreb radi ukopa.«

Kad je Paveli saznao za taj doga aj, izdao je saopštenje u kome je, izme u ostalog pisalo: »Povodom juna ke smrti u borbi, poginulog satnika i poglavnog pobo nika Mije Babi a, odre ujem osmodnevnu korotu za sve pripadnike moje tjelesne bojne.«

Kada je rije o zbivanjima u junu i masovnim zlo inima ustaša, ijenica je da jedino u bile kom srezu nije došlo do pokolja srpskog stanovništva. Na to je uticalo više inilaca, od kojih je najhitniji - da tamošnje muslimansko stanovništvo ni pod kakvim uslovima nije prihvatiilo politiku ustaša o fizi kom istrebljenju Srba. Veliki doprinos svemu tome dali su lanovi KPJ, skojevci, simpatizeri Partije i ostali napredni ljudi iz redova muslimanskog stanovništva, a njih nije bilo malo. U gradu Bile i i okolnim muslimanskim selima, veliki uticaj su imali predratni lanovi KPJ i skojevcii; Hajrudin Selimovi Hako, Kemo Kopidži , Fe a Muštovi , Asim Pervan i drugi. Hako Selimovi " i drugovi okupili su oko sebe uticajne Muslimane, imu ne trgovce, kao što je bio stari Ibro Selimovi i drugi, uz iju su pomo sprije ili nekoliko pokušaja ustaških »lovaca«, koji su dolazili u Bile u da i tu otpo nu sa zlo inima. To isto inio je i stari komunista Halid omi , koji je, u svojstvu ustaškog tabornika na Divinu, pored svakodnevne zaštite pojedinaca od ustaškog nasilja u dva navrata protjerao sa svoje teritorije ustaške kolje e, koji su dolazili sa strane da vrše nedjela.

U bile kim selima Kljencima, Milavi ima, Bijeljanima, Fatnici, Njeganovi ima i drugim, bio je tako e velik broj Muslimana, koji su javno osu ivali zlo ina ku politiku ustaša, ine i sve da zaštite svoje komšije Srbe. U tome su se najviše isticali: Muho, Osman i Ahmet Hobota i Bajro i Omer Gabela iz Milavi a. Pored osu ivanja ustaškog terora, oni su obavještavali srpsko stanovništvo o upadima ustaških patrola sa strane, a u nekoliko navrata oteli su pozapšene komšije Srbe koje su ustaške patrole, zbog toga što su odbili da predaju oružje, ve povele u ustaški zatvor. Tako su se ponašali: Halil i Hamzo Novakovi i Osman ustovi iz Klenka, Bajro Dedovi iz Bijeljana (koji je nekoliko puta skrivaog ugrožene komšije Srbe u svoju ku u), Meho Dedovi , Šaban Ze i i Murat Pizovi iz Prisoja, Džafer Merdžani iz Ba evice i Murat Pervan, Omer Pervan i Suljo-Salkov Pervan iz Fatnice, koji su oštro osu ivali ustaštvu i javno se zalagali za to da Muslimani ne stupaju u redove ustaša i ne uzimaju ustaško oružje. Alija Ov ina iz Kalca (poginuo u 25. hrvatskoj partizanskoj brigadi 1944. godine) i Rifo i Sajto Bajramovi iz Orahovice, bili su u stalnoj vezi sa komandantom ustanici ke jedinice Dokom Kunda inom i javno su osu ivali svoje komšije i ro ake koji su prišli ustaškom pokretu, a povremeno su obezbje ivali i pratili partijske radnike kroz bile ka sela, prvenstveno Mira Poparu i Radovana Papi a.

Posredstvom tih i drugih rodoljuba, starešine ustani kih eta su obavještavane o pokretima i namjerama ustaša na tom podruju, a neki su ustanicima, povremeno, donosili i municipiju.

Sa političko-propagandnog stanovišta, naročito značajno je bilo što je jedan broj Muslimana bio i u ustaničkim redovima. Tako se u Davidovi koj ustanici koj eti, u julu i avgustu 1941. godine nalazio Hako Selimović. On je aktivno politički radio na saradnji Srba i Muslimana, na zajedničkoj borbi protiv okupatora i kvizlinga. U istoj jedinici se, od kraja jula nalazio i Asim Pervan. Isto tako, među ustanicima su se jedno vrijeme nalazili Halid Čomić i Hajdar Bajramović.

Pored spomenutih svijetlih likova i velikog broja poštenih i odvažnih boraca za zajedništvo Muslimana i Srba na ovom području - u redovima bile kih Muslimana je takođe bilo i otpadnika i ološa. Među onima koji su dobровoljno stupili u ustaše, seoske straže i tabore, bio je znatan broj mladih ljudi koji nisu imali jasnu predstavu o tome šta je ustaštvo i kuda su neke od njih odvesti. Poznato je da su neki od njih izgubili živote boreći se u ustaškim legijama širom Bosne i na istom frontu.

Prema sjećanju Rista Gačinovića, Daka Kunda i Vladimira Đurića i drugih poznavalaca ondašnjih prilika i jedan broj Muslimana koji se nalazio u redovima ustaša 1941. godine, u estovao je u pokoljima Srba u Koritima, ali nije bilo moguće utvrditi njihova imena, prvenstveno zato što su tamо odlazili krišom - strogo vodeći radeći da o tome ne dozna ostalo muslimansko stanovništvo koje je osuđivalo po injenezlu.

NAPAD USTANIKA NA BERKOVIĆE

U toku jula pa sve do druge polovine avgusta 1941. godine na prostoru istočne Hercegovine nije bilo ja ih sukoba sa neprijateljskim snage. Krajam jula na teren bile kog sreza dolazi Miro Popara, član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Na taj teren, nešto kasnije, iz Mostara i ostalih gradova dolaze grupe komunista. Tako je u zbjegovima i ustanici etama pojašnjen politički rad i uticaj Partije. Tada se intenzivnije i organizovanije radi na pokretanju ustanici kih snaga u ovu ofanzivu protiv ustaško-domobrantskih jedinica i okupatora. Ubrzano se radi na borbenom jačanju ustanici kih eta, izvođenju vojnog ke obuke mladih boraca i nabavci oružja, a naročito aktivno se radi na podizanju borbenog morala kao naroda i boraca. U tom cilju je u selu Baljcima, 2. avgusta, održan sastanak komandira ustanici kih eta sa teritorije bile kog sreza, gdje je izabran sreski vojni štab za Bileće. Tada do naroda dopire proglašenje CK KPJ od 12. jula kojim se svi narodi pozivaju na borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Sredinom avgusta otkriveno je da neprijatelj ubrzano radi na pripremanju ofanzive širih razmera na ustanici ka sela i zbjegove u istočnoj Hercegovini. Da bi se osuđenje njegove namjere, ubrzavaju se pripreme za ofanzivu ustanika. Zato je Miro Popara, 21. avgusta u selu Ubliću kod Vučićeg Dola, održao savjetovanje sa predstavnicima sreskih štabova iz istočne Hercegovine i pogranicnih mesta Crne Gore. Tada je usvojen globalni plan za napad na neprijateljska uporišta i odlučeno je da se što prije kreće u opštu ofanzivu. Tih dana rukovodstvo NOP-a upućuje proglašenje narodu Hercegovine i vojnicima u domobrantskoj vojski u kome ih poziva na borbu protiv okupatora i ustaša.

U jeku priprema za avgustovsku ofanzivu ustanika, u ustani ka sela i zbjegove dolaze manje ekstremne nacionalisti ke grupe iz Crne Gore i onih hercegova kih mesta u kojima su ustaše po inile masovne zloine. Oni su krstarili po selima i zbjegovima, pozivaju i na »osvetu« - masovno uništenje muslimanskog stanovništva. Muslimane su optuživali da su glavni krivci za stradanja Srba i pokolje koje su izvršile ustaše. Pored širenja otvorenog nacionalizma i šovinizma, te grupe smisljeno rade na tome da što više ustanika otrgnu od uticaja Partije i pridobiju ih za svoje prljave ciljeve. Zbog toga su komunisti, simpatizeri Partije i svi drugi rodoljubi, razvili široku aktivnost radi paralisanja nacionalisti ke propagande, objašnjavaju i ustanicima da muslimansko stanovništvo nema ništa zajedni ko sa njema kim i italijanskim fašistima i ustaškim zlikovcima.

Nekoliko dana prije napada na ustaška uporišta u Zasadsku ustanu ku etu došao je Košta Gruba i , predratni lan Partije i lan sreskog vojnog štaba za Bile u. On je u mjestu Jabukama održao sastanak sa komandirima ustanika kih eta, predvi enih za napad na neprijateljsko uporište u Berkovi ima. Prenio je i zaklju ke sa savjetovanja sreskih štabova održanog u Ublima. To je prvi slu aj da je neko iz rukovodstva govorio u ime Partije. Govore i o širem zna aju odluke o napadu na kvislinška uporišta, Gruba i se podrobnije zadržao na pitanju postupka ustanika prema muslimanskom nebora kom stanovništву. Posebno je istakao ocjenu Partije da su glavni neprijatelji srpskog naroda fašisti ki okupatori, pod ijom zastavom ustaše i ovdje ine masovne zloine, a svakako ne muslimanski narod - kako to srpski šovinisti žele da prikažu. Tom prilikom Gruba i je komandire ustanika kih eta upoznao i sa planom napada na Berkovi e. Dogovoren je kojim e pravcem nadirati pojedine ustanice ke ete u napadu koji e se na to uporište izvršiti 25. avgusta.

Povratkom u svoje jedinice, komandiri su radili na neposrednim vojni kim pripremama boraca za predstoje u akciju. Što se ti e politi - kih priprema ljudstva, u ve ini eta nije se išlo dalje od onoga što su prenijeli komandiri eta poslije sastanka sa Gruba i em. Tada u ustanici kim etama koje su u estovale u napadu nije bilo nijednog lana KPJ. I zbog toga, kao i zbog malog broja odgovornih lica za politi ko djelovanje, veliki broj simpatizera KPJ i poštenih boraca ostao je nedovoljno iskorišten u borbi protiv huška a na osvetu i drugih negativnih pojava koje su se ispoljavale prema nedužnom muslimanskom stanovništву. Zapravo, u nekim ustanici kim etama borci su usmjeravani suprotno datim stavovima sreskog štaba. Tako je, na primjer, Vjeko uri , aktivni podoficir bivše jugoslovenske vojske »na svoj na in« borcima Me anske i Ljutodolske ete objašnjavao, kako je zamišljen napad na Berkovi e. Otvoren je huškao na zlo ine, govore i da tom prilikom treba svetiti pobijene Srbe u Berkovi ima dodaju i: »Ubija emo sve od reda što je tursko«.

Neposredno pred napad cijenjeno je da se u Berkovi ima nalazi oko 70 ustaša, satnija domobrana i preko 130 naoružanih Muslimana, i oko 20 oružnika. U naselju se tada nalazilo oko 500 duša muslimanskog nebora kog stanovništva iz dabarskih sela: KJe ka, Suzine, Suni a, Milavi a, Kljenka i Strupi a.

Spoljna odbrana naselja organizovana je na liniji: južno od Trebesin Hana u zahvatu kolskog puta, obuhvataju i deo sela Kle ak, Lali a ku a i južnu ivicu naselja Poratak. Glavna uporišta: žandarmerijska kasarna, uljepina ku a i zgrade oko starog pazarišta bila su ure ena za kružnu 638 odbranu i posjednuta ja im snagama.

U napadu je u estvovalo 9 ustani kih eta sa oko 700 boraca. Prema dogovoru u Jabukama, trebalo je da sve ustani ke ete budu spreme ne za borbu i na polaznim položajima za napad 24. avgusta do 11 asova. Dovo enje eta u rejone polaznih položaja i sve ostalo odvijalo se prema dogovoru i ete su u predvi eno vreme zauzele položaje za napad.

U okviru predvi enog rasporeda, Hrgudska eta je pod komandom Sava Belovi a i, zajedno sa etama iz Ljutog Dola i Me e, napadala pravcem Ljuti Do - Kle ak, obuhvataju i uporište sa sjeverozapada, ustani ka eta iz Kubaša i dio Vranjske ete napadali su u zahvatu ceste Blaca - Berkovi i u pravcu Lali a ku e i žan armerijske kasarne, ete iz Stupi a, Kubatovine i Suzine napadale su pravcem Bijelo Polje - Valjendža, obuhvataju i uporišta sa juga, od Kalina i Nokova Luga; ustani ka eta iz Hatelja, oja ana dijelom ustanika sa Trusine i Bez e a, napala je sa sjevera, obuhvataju i naselje sa sjevroistoka - preko Ba evi a Gaja; sa istoka, u zahvatu ceste preko Ba evi a Gaja, napadala je grupa od oko 30 grani ara Crnogoraca, takozvana »komitska« eta pod komandom Sime Erakovi a. U isto vrijeme je Zasadska eta zauzela položaj preko Dabarskog polja, na liniji most na Sušici (kod Vrijeke) - Popadi a ulica, sa zadatkom da snage koje napadaju Berkovi e obezbijede od eventualne intervencije iz pravca Divina i Plane. Oko 20 boraca te ete u estvovalo je u napadu na Berkovi e. Ustani ka eta iz Predolja obezbjeivala je jedinice u napadu iz pravca Stoca.

Napad je po eo 24. avgusta u 12 asova na ugovoren znak. Jedinice su jednovremeno po ele da nastupaju sa svih strana. Pred energi nim naletom i nezadrživim jurišem na svim prvcima, spoljna odbrana ustaša je slomljena do pada mraka. Bilo je tu teških okršaja i protivnapsada, a glavni otpor branilaca skršen je u kasnim veernjim asovima. Me utim, nekoliko grupa najokorelijih ustaških zlikovaca ušan ilo se u ulepinoj ku i i u još neke zgrade odakle su davali o ajni ki otpor skoro cijele no i. Uz nekoliko ponovljenih naleta i kona no paljenjem zgrade, savladan je i poslednji otpor i ustaše su rano izjutra, 25. avgusta, doslovno potu ene do nogu.

Satnija domobrana se, odmah u po etku borbe, odvojila od ustaša sa satnikom Jankovi em na elu, i odstupila prema Trusini. Prema izjavama u esnika borbe i preživjelih mještana, ustaše su prilikom povlačenja u utvr eni dio uporišta sobom vodili i veliki broj nebora kog stanovništva, koje je u toku borbe izloženo obostranoj vatri i masovno ginalo. Zatim, jedan broj ustanika je povjerovao parolama nacionalista, koji su huškali na osvetu, nastoje i da se sve što je »tursko« ubija, pa je na ovom stratištu od njihove ruke stradao veliki broj nemo nih i nedužnih žena, djece i starijih osoba.

U masovnim zlo inima nad nebora kim stanovništvom prednja ili su oni pojedinci i grupe ija je bliža rodbina stradala od ustaša u junskim pokoljima na Berkovi ima i drugim mjestima. Prema kazivanju mnogih u esnika ovih doga aja, i pripadnici »komitske« ete sa Erakovim i Lali em na elu, svojim nedjelima su podsticali zlo ine nad muslimanskim življem - na istovjetan na in kao što su to inile ustaše nad srpskim življem prije dva mjeseca.

O jednom od primjera zlo ina nad nedužnim življem muslimanskim, kaže An elko Belovi , borac Hrgudske ustani ke ete: »Po likvidaciji poslijednjeg otpora u Berkovi ima, dio Hrgudske ete nalazio se u blizini žan armerijske kasarne. Pred te borce je izbila pove a grupa žena i djece. Bili su toliko uplašeni, da od straha nisu mogli ni da govore. Komandir ete Savo Belovi pokušao je da ih koliko-toliko oslo-

bodi, govore i im da se ne plaše, da ih niko ne e dirati i da slobodno po u sa nama prema kasarni. U tom momentu naišla je grupa od oko 20 ustanika koji su tr ali prema Hrgu anima i glasno vikali: ' ekajte, ko ste vi, kuda vodite ustaše?' Savo je odgovorio: 'Ovdje je Savo Belovi sa Hrguda, a nisu valjda i ovo ustaše'. Na elu ove grupe bio je Vlado Radan sa Trusine i tražio je da mu se predaju te 'ustaše' - da im on sudi. Savo je, vidno uzbunjen, odlu no stao pred grupu, uzviknuvši: 'Pucaj, Radane, u mene, a ne u nedužnu djecu i žene!' Ne obaziru i se na to, Radan i njegova grupa otvorili su vatru i pobili sirotu djecu i žene. Savo je ostao zapanjen i ozlojen; psovalo je i prijetio: 'Zapamti, Ra ane, za kratko vrijeme plati eš ovo svojom apromf Ovakvih i sli - nih pokušaja, da se ne ja spase bilo je više, ali ništa nije moglo sprije iti pojedine grupe 'osvetnika' - osim upotrebot oružja.'

Grupu od oko 30 muslimanskih žena i djece, koja je izbjegla iz obrua i krenula prema selu Međi, prihvatio je i otpratio prema Stocu Janko Dobrović, sa još nekim mještanima, a Dušan Grk je spasio Omericu ulepu i još neke pojedince.

Prema nedovoljno provjerenim podacima, cijeni se da je u toku borbe na Berkovi ima poginulo oko 50 ustaša, preko 90 naoružanih Muslimana, oko 10 oružnika i više od 180 pripadnika nebora kog muslimanskog stanovništva. Zaplijenjeno je preko 200 pušaka, 3 puškomitrailjeza, oko 4.000 pušnih metaka i izvjesna količina runih bombi i druge opreme. Ustanici nisu imali poginulih ni ranjenih.

O ishodu borbe na Berkovi ima ustaški zapovjednik iz Stoca Velikoj župi u Dubrovniku poslao je telegram u kojem se kaže: »Napad izvršen na Berkoviće 25. avgusta sa svih strana. Osman ulepa sa svojim mještanima odbio je napad, ali su pred nadmo njim snagama, 25/26. avgusta kapitulirali. Satnik Janković, naredio je vojnicima da se povuku prema Nevesinju. U Berkovićima je bilo 494 stanovnika - Muslimana. Od toga je oko 150 izbjeglo u Stolac bez igdje i ega. Cijeni se da je za vrijeme borbe poginulo preko 300, ra unaju i poginule ustaše.«

Posle završetka borbe u Berkovićima, prema planu sreskog vojnog štaba, sve ete koje su u estvovale u toj brobi ostale su u Dabru, sa ciljem da zatvore pravac prema Stocu, Dabrići i Nevesinju, i time obezbijede dalju ofanzivu ustanika na ustaška uporišta na Divinu, Plani i u Bileći. Jedino je Zasadska ustanička eta određena da, sa ostalim snagama, u estvuje u narednim akcijama prema Divinu i Plani.

NASTUPANJE PREMA DIVINU I PLANI

Zasadska ustanička eta je 26. avgusta oko 10 asova krenula preko Bijeljana u pravcu Divina, da bi sadejstvovala pri zauzimanju ovog mjeseta. Međutim, nešto ranije su Davidović i dio Vranjske ustanice ete ušli u Divin bez borbe. Tadašnji ustaški tabornik Halid Šimić, sa predsjednikom opštine Mehom Dedovićem i još nekim uglednim Muslimanima iz okolnih sela, sa ekali su ustanike. Tu je još bilo oko 15 oružnika, dok su pripadnici ustaškog tabora odstupili prema Fatnici i Plani. Tabornik Halid, starijan KPJ, predao je ustanicima: 20 pušaka, jedan puškomitrailjez i preko 2.000 pušnih metaka.

Oružnici su razoružani i pušteni na slobodu, sem etvorice, ije je dotadašnje ponašanje ocijenjeno negativno, pa su ih ustanici strijeljali. Neki ustanici su i na Halida nasrtali, psovali ga jer je bio »ustaša« i prijetili mu da će ga ubiti. Tome su se oštrotstavili borci Bijeljana

i Davidovića, koji su svjedoili o Halidovoj aktivnosti na zaštiti Srba od ustaškog terora. Ubrzo je Halid na putu za Fatnicu sreo Mira Poparu i upitao ga šta se to dešava. »Revolucija, druže Halide, koja svojom maticom nosi i talog kontrarevolucije! Ništa ne treba da te iznenadi« - odgovorio je Miro, napominjući da su se u redove ustanika ubacile i grupe »komita« i plja kaša.

Iz kratkog dijaloga između Mira Popare i Halida Omića moglo se zaključiti da su događaji na samom po etku ofanzive, u mnogo emu, izmakli kontroli rukovodstava. Prije pokretanja ustanka na likvidaciju kvislinških uporišta, odlučeno je da se sa predstavnicima muslimanskih sela povedu pregovori o tome da oni sami iz svojih sredina predaju ustaše ustanicima i da narod mirno sa eka ustanike kod svojih kuća. U razgovorima sa velikim brojem Muslimana iz fatničkih sela, Čećić i Orahovicama, aktivno su u estvovali: Miro Popara, Radovan Papić, Hako Selimović, Halid Omić, Tripo Šarenac, Božo L. Vučić, Asim Pervan, Hajdar Bajramović i mnogi drugi uticajni ljudi iz redova Srba i Muslimana. U skoro svim navedenim selima postignuti su dobri rezultati i muslimansko stanovništvo se u ogromnoj većini opredijelilo da sa eka ustanike u svojim selima. Međutim, sve je to ozbiljno narušeno pojmom »osvetničkih« grupa u pojedinim ustaničkim etama i masovnim ubijanjem muslimanskog nebora kog stanovništva prilikom zauzimanja Berkovića. Primjera radi, no u 25/26. avgustu, Obrad Vučović, uroviči i još neki, sastali su se sa svojim komšijama Bajrom Dedovićem, Husom Telićem i drugima u selu Bijeljanima, gdje su se, do te večeri, Muslimani nalazili kod svojih kuća. Na tom sastanku komšija dogovoren je da će muslimansko stanovništvo u Bijeljanima sa ekati ustanike i ostati kod svojih kuća. Ali, već sutra izjutra u Bijeljanima nije bilo žive duše - sve je izbjeglo! Kasnije se saznalo da su dva mladića a rodom iz Milaviča izbegli iz Berkovića, svratili kod svojih prijatelja u Bijeljane i saopštili im stravice o stradanju nejaka u Berkovićima. To je ponudilo mještane i oni su, bez razmišljanja, izbjegli u Fatnicu.

Zatim, 26. avgusta »komitska« grupa zloinca Raka Lalića, vratajući se iz Berkovića, upala je u selo Čećić i u kome se nalazilo muslimansko stanovništvo, koje, do tada, gotovo da i nije izbjeglo. Upravo su Abid i Tahir Atović, dvojica seoskih prvaka, ubjeđivali stanovništvo da sa eka ustanike. Međutim, kad je stigla, grupa razbojnika je uhvatila i vezala dvojicu Atovića i sa još deset njihovih rođaka, naročito rodbine ih je poklala. Preplašeni tim svirepim imenom, svi muškarci sposobni za borbu, pobegli su i sklonili se u ustaško uporište u Planu.

Tako su zloini po injeniji nad muslimanskim stanovništvom na Berkovićima i u Čećiću, potrli gotovo sve ono što su postigli istaknuti komunisti i ostali rodoljubi na stvaranju zajedništva između Muslimana i Srba - a za to su na tom području postojali dobri uslovi. Veoma brzo se pronijela vijest o kobnim zbivanjima u Berkovićima i Čećiću, pa su, u toku 26. avgusta, gotovo svi mlađi i ljudi iz muslimanskih sela: Bijeljana, Prisoja, Fatnice, Čećića, Orahovice i Njeganovića pobjegli na Planu i znatno ojačali tamošnje uporište. Koliko je muslimansko stanovništvo vjerovalo uglednim ljudima koji su ih ubjeđivali da ostanu u svojim selima, uvjerljivo govori i injenica, da je, i pored svega što se dogodilo, ustanike u svojim domovima do ekaklo oko 470 žitelja.

Ustaničke snage: Zasadsko, dijelovi Davidovića i Vranjske ustanice, nastupale su od Divina u pravcu Fatnice i Plane, i 26. avgusta do pada mraka izbile su na liniju Rogovića - Selo Šakotića - Grablje i ispred sela Njeganovića. Zasadsko eto je zanoila na položajima ispred sela Šakotića, kuda se protezala spoljna odbrana Plane. Na položajima

desno zano ile su Paenska i Vranjska ustanika eta. U toku nastupanja kroz Fatnicu i ostala sela u zahvatu ceste, sve do ispred Plane, na ustanike nije ispaljen ni jedan metak. U tim selima, zaključno sa Orahovicama, kod kuće se nalazio najveći broj muslimanskog nebora - kog stanovništva, prema kojem ustanici u toku nastupanja nisu loše postupali.

NAPAD NA PLANU

U ovom ustaškom uporištu nalazile su se dosta jake ustaško-domobranske snage. Sticajem određenih okolnosti, tu su se našle ustaške posade - tabori iz Divina i Plane, ustaške patrole - straže iz svih sela po evod Bijeljana, Prisoja i Fatnice do Čeća, Orahovca i Plane, zatim oružni ke posade iz Meke Grude i Plane, te satnija domobrana. Prema nekim procjenama u ovom uporištu nalazilo se oko 130 ustaša, preko 150 domobrana, blizu 400 naoružanih Muslimana i oko 50 oružnika. Sticajem nesreće nih okolnosti, tu se zateklo i oko 300 duša nebora kog muslimanskog stanovništva.

Osam ustanika ih eta, sa oko 900 boraca, ovo uporište je napadalo sa linije: selo Šakoti i - Grablje - Njeganovići i sa sjeveroistoka preko Planskog polja. Napad je izvršen 27. avgusta izjutra.

Otvorena je obostrana jaka puščana i mitraljeska vatra. Ustaše su upornom odbranom na svim pravcima zadržale svoje položaje i, nakon dvoasovne borbe, izvršile protivnapad na ete koje su napadale sa južne i zapadne strane, odbacivši ih prema Orahovcu i Pačenima.

U toku noći 27/28. avgusta 1941. ustanici su ponovo zauzeli polazne položaje, izgubljene prethodnog dana. Napad je ponovljen 28. avgusta izjutra. Iz strelja kog stroja Zasadsko-čete oglašavao se i teški mitraljez. Pred neodoljivim jurišima ustanika padale su spoljne linije odbrane. Branioci su potiskivani u centar uporišta i oko 11. asova jednovremeno je izvršen snažan juriš ustanika sa svih strana. U tom odlučujućem napadu, u toku od samo pola sata, slomljen je otpor neprijatelja. Plana se nalazila u rukama ustanika.

U dvodnevnim borbama za Planu pогinulo je 40 ustaša i naoružanih Muslimana i samo 2 domobrana. Zarobljeno je oko 150 domobrana i oružnika. Zaplijenjeno je oko 500 pušaka, 4 puškomitraljeza, veća kolika ina municije, ručnih bombi i dijelova vojne opreme.

Od ustanika poginula su 3, a ranjeno je 6 boraca.

Prema zarobljenim domobranima postupalo se korektno; odmah poslije predaje oružja sa pratinjom su upućeni prema Nevesinju - po sopstvenoj želji. Na žalost, tako nije bilo sa nenaoružanim muslimanskim stanovništvom, na koje su nasrtale neobuzdane grupe razbojnika i pljačkaša, koji su na prilazima i u naselju inili masovne zlostave. Razuma se da je na prilazima Plani i u samom naselju u toku ovih borbi poginulo oko 60 lica iz sastava nebora kog muslimanskog stanovništva.

U svom izveštaju o borbi za Planu Miro Popara piše: »Bilo je uslova da se Plana likvidira bez borbe, predajom ustaških zlikovaca narodnoj vojsci, da se nisu umještale crnogorske komitske ete koje su po ele da vrše nad Muslimanima teror i pljačku, pa i nad onima koji nisu pružali otpor ustanicima. Poslije pokolja u Čeću i ispred Plane - borba je kretnula krivim putem.«

U izveštaju krilnog zapovedništva iz Bileće od 4. septembra 1941. godine se, između ostalog navodi, da je »pri licom zauzimanja Plane ubijeno 350 ustaša i naoružanih Muslimana i dva domobrana. Zarobljeno:

3 oficira i 144 vojnika - domobrana. Ja ina ustanika cijeni se na neko-liko hiljada koje su se sru ile kao lavina koja je sve rušila od Divina do Bile e«.

Pri uvni poru nik Karlo Princ, vodnik u 4. satniji 14. pješadijske pukovnije u Plani, avgusta 1941. godine, u izyeštaju zapovjedniku Nevesinjske gramade u borbama za Planu, pored ostalog, kaže: »U toku no i 26/27. avgusta, po eo je napad na Planu. Sjutra, 27. avgusta, nastavljena je odložena borba za Planu. Kontrajurišem branilaca, etnici su se povukli prema Rogovima i na položajima ostavili jedno burilo sa vodom i nešto hrane.

Narednog dana, 28. avgusta oko 8 sati, etnici su izvršili jak napad na naše položaje. Oko 10 sati po elae je evakuacija civilnog stanovništva, a nastala je panika me u oboružanim civilima, kojih je bilo oko 500 i bili su raspore eni svuda naokolo. Nastupale su sa svih strana kolone etnika uz povike 'juriš' i 'ura', jurišaju i potpuno otvoreno prema nama.«

STRADANJA BILE KIH MUSLIMANA

Posle zauzimanja Plane, Zasadska ustani ka eta je istog dana vraena u rejon Dabarskog polja, da se pridruži snagama koje su zatvarale pravce prema Stocu i Nevesinju. Iste ve eri je i Davidovi ka eta upuena da poja a ustani ke snage koje su zatvarale pravce od Gacka i Fazlagi a kule, odakle je o ekivana intervencija ja ih ustaško-domobranskih snaga. Sve ostale ete, koje su u estvovale u borbama oko Plane, nastavile su napad ka Bile i. Tako je 29. i 30. avgusta prostor izme u Plane i Fatnice ostao bez ijedne mještanske ustani ke jedinice.

Muslimansko stanovništvo koje se na ovom prostoru u ve ini zadržalo kod svojih ku a - time je ostalo bez svoje zaštite. To su vješto iskoristile grupe ubica i plja kaša koje su predvodili Anto Bjeleti , Simo Erakovi , Rako Lali , poru nik Damnjan Mi evi i drugi. Svaki od njih imao je grupu od oko 20 plja kaša iz pograni nih sela sa jedne i sa druge strane granice prema Crnoj Gori. Oni su organizovali plja ku muslimanskih sela: Plane i okoline, Orahovca, e e i ostalih fatni kih naselja sve do Divina. Tovarili su na konje sve što se zateklo u ku ama: žito, posu e, odje u i ostale stvari od vrijednosti. Cijeni se da je tada, pored ostalog, oplja kano oko 1.000 grla krupne stoke i nekoliko hiljada grla sitne stoke iz preko 400 doma instava. U vrtlogu svakojakog nasilja u toku plja ke, razbojnici su u spomenutim selima ubili oko 25 nevinih osoba. Tih dana muslimansko stanovništvo je zahvatio takav strah i panika koja je prerasla u pani no bjekstvo. Tako se cjelokupno stanovništvo iz ugroženih sela do 31. avgusta našlo u Fatnici.

U Fatnici su se tada nalazili Miro Popara, Tripo Šarenac, Halid omi , Rajko Miloševi , komadnir davidova ke ustani ke ete, Vojo Vujovi i drugi, zatim predstavnici izbjeglog stanovništva: Meho Dedovi predsednik divinske opštine Huso Telarevi , Šaban Ze i , Murat Pervan i drugi.

Prema sje anjima Halida Comi a, Voja Vujovi a i drugih, spomenuti ugledni ljudi i okupljeno muslimansko stanovništvo zahtijevali su od Mira Popare da se nešto preduzme radi njihove zaštite.

Cijene i da se oko 400 lica muslimanskog življa našlo u teškom položaju, Miro je, sa svojim saradnicima, odlu io da se okupljeno stanovništvo privremeno skloni u Bile u. Meho Dedovi i ostali doma ini muslimanskih porodica odbili su taj prijedlog i energi no zahtijevali da

se narod skloni u Stolac, jer e tamo, navodno, biti bezbjednije. Mnogo se raspravljalo o tome kamo po i. Miro je upozoravao da je rizi no i i u Stolac, jer su ustaše u Berkovi ima i okolini po inili masovne zlo ine nad srpskim življem, pa se može o ekivati da e preživjeli pojedinci i grupe u znak osvete nasrnuti na nedužni narod. Me utim, zaludni su bili svi ti i sli ni argumenti i ubje ivanja; prevladali su zahtjevi da se ide za Stolac. Nemo an da bilo šta efikasnije preduzme i Miro se složio. Dogovoren je sa komandirom Davidova ke ustani ke ete da se za obezbje enje i pratinju ovog naroda na putu za Stolac odredi vod na jpouzdanijih boraca. Za izvršenje tog zadatka odre en je vod od 20 boraca iz Gornjih Davidovi a. Komandir tog voda bio je Vojo Vujovi , koji je u godinama pred rat bio na radu, kao fizi ki radnik, u Beogradu, a u prvim ustani kim borbama pokazao se kao odvažan borac i zalagao se za korektan odnos prema muslimanskom stanovništvu. Takav stav zauzimali su i ostali borci iz ovoga voda i ve ina njih uživali su ugled estitih i krajnje poštenih ljudi me u kojima su bili: Vlado Vujovi Stari, Ilija Vujovi , Obrad Šakoti , Danilo R. Šarenac i drugi. Kako su vo e plja kaških grupa još bile angažovane na sakupljanju, podjeli i transportovanju oplja kane imovine iz napuštenih sela, to su sve pripreme za odlazak naroda za Stolac obavljene u toku 1. septembra - bez ikakvih incidenata.

U takvim okolnostima 2. septembra 1941. godine izjutra iz Fatnice je krenula kolona od oko 400 žena, djece i starih ljudi, sa raznobojnim zavežljajima preko ramena. Krenuli su u pravcu s. Divina i dalje preko Berkovi a za Stolac. U koloni su bili stanovnici iz e a, Orahovica i svih zaseoka Fatnice, zatim porodice iz Prisoja, Bijeljana i dvije porodice Hobota iz Milavi a sa 22 lana (koje su pod zaštitom komšija pošle u Milavi e i tako su spaseni. Nije bilo nijednog ovjeka iz muslimanskih sela: Kljenaka, Suni a i ostalih dabarskih naselja. Oni su ranije bili grupisani u ustaškom uporištu na Berkovi ima, gdje je ve ina stradala 25. avgusta 1941. godine.

Pokret se odvijao normalno sve do sela Bijeljana, gdje su koloni prišle razbojni ke grupe iz družine Bjeleti a, Lali a i ostalih inicijatora bratoubila ke borbe. Prema izjavi Obrada Šakoti a, borca iz pratinje, »silnici« su po eli izazivati incidente, samovoljno su preuzimali ulogu pratioca i tom prilikom u Bijeljanima strijeljali dva lica iz kolone. Poslije kra eg dogovora boraca iz pratinje sa za elja kolone o tome šta da se radi u novonastaloj teškoj situaciji - zaklju eno je da se sa banditima iz spomenutih grupa može iza i na kraj samo upotrebot oružja. Pošto, zbog malobrojnosti i drugih razloga, nisu bili u mogu nosti da stupe u oružani okršaj sa banditima, borci iz »zvani ne« pratinje ove neja i su, na putu od Bijeljana do Vrijeke, napustili kolonu i pošli svojim kama. Ostao je samo komandir voda sa dvojicom boraca koji su sa njim bili na elu kolone. Kad je saznao za odustajanje ve ine boraca od daljnje pratinje, Vojo je bio iznena en i nemo an da izvrši zadatak. Kona no, na izvorima u Vrijeci pojavio se »etobaša« Bjelati sa oko 40 razbojnika i plja kaša. Kad je Vojo reagovao na samovolju došljaka, re eno mu je da e za njega biti najbolje da se što prije izgubi, ili ako želi, da se njima pridruži. Na kraju su ga ubijedili da e narod biti sproveden u Stolac, a bi e likvidirano samo nekoliko muškaraca za koje se »zna da su bili ustaše«. Poslije toga i Vojo Vujovi se, sa dvojicom boraca, vratio u Davidovi e, a unesre eni narod je pao u kandže zlikovaca. Sve ono što je preduzeto za obezbje enje tog naroda i sami postupci boraca iz pratinje - nedvosmisleno govori o tome da se nije ozbiljno ra unalo na mogu nost masovnog zlo ina o emu svjedo i i injenica

da borcima iz obezbje enja nije predo eno šta treba raditi u slu aju napada bandi na kolonu.

Ulazak kolone muslimanske neja i u Berkovi e posmatrala je Bosiljka Kojovi i ona o tome svjedo i: »Taj siroti narod, pretežno žene, djeca i po neki stariji ovjek, djelovali su preplašeno i zbumjeno. Kolonu je pratilo preko 40 naoružanih ustanika, od kojih je više od polovine bilo odjeveno u vojni ke ili žan armerijske uniforme. Kad su ušli u Berkovi e nastala je galama i prepirkica izme u nekih mještana i pratilaca. Uli su se povici: 'Dosta je proliveno nevine krvi u Berkovi ima', 'Zbog ega ovdje da strada pošteni narod iz fatni kih sela', i sli no.«

U vezi sa tim, Nikola Kojovi iz Berkovi a kaže: »Nastala je neopisiva gužva kad je narod stigao u Berkovi e. Formirala su se dva tabora. Jedni su bili za osvetu, dok su drugi mještani sažaljevali narod iz Fatnice i protivili se namjerama suprotnog tabora. Za osvetu i fizi ko uništenje bili su, pored onih iz pratinje i mještani: Vjekoslav uri, "Pantko" uri, Luka Kojovi, Vlado Dedijer, Dušan Ivkovi, Vlado Radan, Jovan Stani Gvozden i drugi. Na kraju, narod su zatvorili u dvorište i prostorije žan armerijske kasarne. Kasnije se prialo da su posle pada mraka u dvorištu kasarne na zvјerski na in likvidirali: Meha Dedovi a, Murata Pervana, Husa Telarevi a, Šabana Ze i a i druge« (ukupno 9 ljudi, jedna žena i dijete). Kasnije je Asim Pervan, kada je vadio kosti svoga oca, utvrđio da su pobijeni drvenim kolcem u koji je bio ukucan gvozdeni klin, zatim ba eni u septi ku jamu.

Omladinac or e urica, koji se te ve eri zatekao u Berkovi ima, kaže: »O tome da li da se sprovedu u Stolac ili da se pobiju nastala je velika sva a. Protivnici ubijanja, pove a grupa mještana, govorili su: 'Ako je neko kriv vodite ga vašim ku ama, neka tamo pla a'. Preovladala je struja koja se zalagala za ubijanje. Ostalo mi je u veoma ružnom sje anju ono nasrtanje pojedinaca na nemo ne žene i djecu; divlja ki su ih tukli i šamarali na putu ka kasarni. U tome su se posebno istakli Luka Kojovi i Vlado Dedijer.«

U izjavi Vezirke Bajramovi, koja se nalazila me u postradalima nose i svoje dvogodišnje dijete i još u drugom stanju, pored ostalog se navodi: »Do Berkovi a u pratinji je bilo oko 40 Crnogoraca, a onda im je prišlo još toliko. Kad su nas strpali u kasarnu, odvodili su u jednu prostoriju djevojke i mlade žene i cijelu no ih tamo 'saslušavali'. Ina e, te no i sve su redom pretresali i oduzimali novac, zlatninu i nakit. Sjutra, kad su nas potjerali na Trusinu, mnogima je bilo jasno da e nas negdje u brdima pobiti. Nose i dijete, zanemogla sam i ostala na za elju. Tada sam zamolila, dvojicu mladi a da me puste da se vratim ku i.«

Pustili su mladi i Vezirku i ona se vratila kroz selo Hatelje i svratala na esmu Zukovik, da djetetu da vode. Tamo su je uhvatila dvojica ljudi u žandarmerijskim uniformama i pitali je odakle se vratila, ko je pustio i sli no. Odveli su je kod »starješine«, koji se nalazio nešto dalje od esme. Nakon kraeg ispitivanja, on je naredio da je »vode«. Samo što je odmakla nekoliko metara, ulila je tri zaglušna pucnja, a zatim se uz jak bol, onesvijestila. Kasno poslije podne došla su dva ovjeka sa ašovima da je sahrane. Ona se sje a: »Iznenadili su se kad su vidjeli da sam živa. Zakopali su moje djete koje je poginulo. Kad su vidjeli da sam zadobila prijelom noge u koljenu, nisu znali šta da rade. Predložili su mi da me prenesu u Milavi e i ja sam na to pristala.« Padom mraka prevukli su je preko polja, na vrbovima granama. Tamo su je prihvatali

" Vjekoslava uri a streljao je 1. udarni hercegova ko-crnogorski partizanski bataljon 1. II 1942. god. u s. Berkovi i. uri je tada bio komandant etni kog bataljona u Stola kom kraju.

Kašikovi i i Popadi i i lije ili je oko mjesec dana. Kako se rana sve više pogoršavala, Vezirka je preba ena u Bile u. Poslije je smeštena u Dubrovnik, gdje je izlje ena i, krajem godine, rodila muško dijete. Ljudi koji su je preneli u Milavi e bili su Milan Kunda ina i Milan Stani iz Hatelja.

Nakon provedene no i u žandarmerijskoj kasarni, kolona oja enog naroda, 3. septembra je krenula uz strme strane Straževice. Pretpostavlja se da se tada u »pratnji« nalazilo preko 80 najkrvolo nijih nacionalista, me u kojima je bio prili an broj onih ija je rodbina stradala od ustaša na Berkovi imo, Koritima i u nekim drugim razbojništvinama.

Jedini preživjeli svjedok masovnog stravi nog zlo ina koji je potom izvršen nad ovom neja i, Hadžera Bijedi (ro ena atovi), koja je od 3. septembra do 21. novembra 1941. godine amila i tugovala me u stotinama mrtvih u jami avkarici, u svojoj izjavi kaže: »U prvi sumrak zatvorili su nas u žandarmerijsku kasarnu u Berkovi imo, gdje su odmah usmrtili oko 10 muškaraca. Ubijali su ih nekim tupim predmetima. Cijelu no je jedna grupa razbojnika pretresala i oduzimala novac i nakit. Od Berkovi a do jame Cavkarice, pratila nas je velika grupa naoružanih ljudi, ini mi se da ih je bilo preko sto. Negdje iza podne stigli smo do jame Cavkarice. Poslije odmora koji je trajao više od jednog sata, počelo je odvo enje preplašenog naroda u grupama po 10 i nastavljeno sa bacanjem u jamu. Oko otvora jame nalazilo se 10 zlikovaca, koji su stradalni, jedno po jedno, udarali kundakom po glavi i tako su onesviješ eni padah u jamu. Došla sam na red me u poslednjima. Gurali su me iz ruke u ruku do jame. Tada sam osjetila jak udarac u glavu (i danas mi se vidi veliki ožiljak na potiljku) i tako ošamu ena padala sam u jamu. Negdje pri dnu, zaustavila sam se na nekom ispuš enju. Kad sam došla k sebi, napipala sam neki rukavac, koji se poput lijevka širio u stranu. Tamo sam se provukla i za udo ostala nepovrije ena.«

Hadžera je još ispri ala da je ostala nepovrije ena i njena ro aka Alija. Tako su samo Hadžera i Alija ostale u životu. Izvjesno vrijeme uzimale su hranu iz torbi piginulih. Kada se više nije imalo šta jesti, sedamnaestogodišnja Alija je pokušala da iza e iz jame. Dugo se i mukotrplno pentrala i nekako uspjela do pod sam vrh. Tada se spotakla i ponovo stropoštala na dno jame. Alija je tada zadobila teške povrede koje nije preživjela. Poslije toga Hadžera je vikala i zvala, ne bi li je ko uočio. Sre om, jednoga dana je ula glasove na otvoru jame. obani su je dozivali, a zatim joj bacali hranu, sve do Aran elova dana (21. novembar) 1941. kada su je mještani iz obližnjih sela izvadili iz jame. Te pogibeljne 1941. godine, Hadžera još nije imala punih 20 godina.

Prema sje anju Tripa Šarenca, u Fatnici je ostalo još oko 25 lanova onih muslimanskih porodica iji su doma ini aktivno sara ivali sa ustanicima i lanovima KPJ. To su bile porodice: Hajdara Bajramovi a i njegovog brata amila, Halida omi a i njegovog brata Šulja, Asima Pervana i njegovog brata Alije, Hajrudina Selimovi a i drugi. Neki od njih bili su lanovi KPJ i SKOJ-a, za iju se aktivnost i djelovanje na ovom terenu znalo. Sticajem okolnosti, tu se našla i porodica Sulje Pervana.

Vra aju i se sa avkarice, grupa od oko 25 pomahnitalih zlikovaca, stigla je u Fatnicu 4. septembra poslije podne. Banditi su javno tražili da pobiju preostale Muslimane, prijete i Miru Popari i svima ostalima koji štite »Turke«. Došlo je do sva a i žestoke prepirke i vrije anja. Kada su nasilnici i fizi ki nasrnuli na Mira i prostorije u kojima su se nalazili Muslimani - energi no su im se suprotstavili komunisti: Tripo

Šarenac, Vlado Radovanović, urođen Ubrilo, edo Popara i Savo Medan, zauzevši zaklone ispred Mirove kuće i zaprijetivši razbojnicima da će pucati ako ne odustanu od svoje namjere. Zloinci su se uz prijetnje i psovke, povukli i smjestili se u kuću u Stevana Šarenača, gde su nastavili sa orgijanjem do kasno u noć. Pored poznatih razbojnika Ante Bjeletića i Raka Lalića, u ovoj grupi su se nalazili i žandarmi: Spiro Bobić, Radislav Vučković, Marko Pundović, Petar Samardžić, Todor Uljarević, Dušan Jakšić i drugi.

Posle pada mraka, Miro je pozvao Tripa Šarenača i rekao mu: »Kako god znaš, odmah organizuj prebacivanje za Bile u ugroženih porodica i drugova: Hajdara, Asima, Halida, Haka Selimovića i drugih, da se tamo privremeno skloni.« Zajedno sa Vladom Radovanovićem, Danilom Šarencom, Urošem i Pavlom Vučkojem, Tripo je iste noći obavio bezbjedno prebacivanje porodica spomenutih drugova u Bile. Pošto je u tim porodicama bilo i male djece koja bi plakala mogla otkriti kretanje grupe prema Bile i, odlučeno je da se žene sa djecom skloni kod porodice Milana Milidragovića u selu Vranjska, (bio je predsednik opštine u Divinu do 1941. godine). Narednog dana, pod zaštitom kaluera Mirona, žene Halida omila, Hajdara Bajramovića i njihove braće, dovedene su sa djećicom kod Milana Milidragovića, gdje su ostale oko 15 dana, nakon čega su bezbjedno vratene u Bile.

Među postrandalima na avkarici, bilo je i petoro maloljetne braće i sestara i majka Asima Pervana, a njegov otac je samo dan ranije stradao u Berkovićima. Ovu tragediju istinu, devetnaestogodišnji Asim je saznao od daljnje rodbine i prijatelja kod kojih se skriva posle dolaska u Bile. Kako sam kaže, pošto je saznao za tragediju svojih najbližih i ostalog naroda, izšao je iz skrovišta na ulicu u Bile i i bes ciljno tumarao, jer mu više nije bilo stalo ni do sopstvenog života. U takvom stanju ustaše ga prepoznaju i hapse. Međutim, na intervenciju rodbine i brojnih prijatelja, pušten je na slobodu. Poslije svojevrsne agonije, mlađi skojevac je našao snage da duboko vjeruju i u ispravnost politike KPJ, prevaziđe trenutnu krizu i ilegalno se uputi u Sarajevo. Odatle se, preko ustaljene veze, uskoro našao u redovima Prve proleterske brigade u čijem je sastavu ostao do avgusta 1943. godine, kada dolazi u Ram-ski NOP odred, i iz njega u 29. NOU Hercegovu ku diviziju, gdje se afirmisao kao sposoban starješina i omiljeni drug i komunista.

Po svjedočenju brojnih savremenika i poznavaca tadašnjih prilika, tako se odigrala ova teška tragedija bilekih muslimana u kojoj je, prema zvaničnoj evidenciji SUBNOR-a opštine Bileća, izgubilo živote preko 500 lica - nebora koga muslimanskog stanovništva i to: oko 40 lica iz sela Milavčice u toku borbe u Berkovićima, 24./25. avgust (u Berkovićima su se zatekli kao izbeglice); 12 lica u Čepiću, koje je pogubila grupa zloinaca Raka Lalića, 26. avgusta, oko 60 lica u toku borbe u Planini, 27./28. avgust; 25 lica u Danima (29.-31. avgusta) masovne pljačke muslimanskih sela između Plane i Divina; 13 lica, iz kolone, koja su likvidirana prije dolaska na avkaricu. Prema nezvaničnim podacima, govori se da je u jamu na avkaricu bilo eno oko 370 nedužnih osoba, a prema zvaničnoj evidenciji tamo je stradalo 272 lica. Navedene brojke treba uzeti samo kao približno tačne, jer je nemoguće bilo utvrditi tačan spisak lica kad se ginulo svakog asa i na sve strane.

Na osnovu sjećanja o evidenci, sudskih spisa, sa uvanim spiskova i slično, identifikovano je preko 30 organizatora i izvršilaca najvećeg broja opisanih zločina nad muslimanskim življem, među kojima su bili najizrazitiji sljedeći i to:

Anto Bjeleti, nepoznatog zanimanja, iz sela Kovača, Nikšić, postao je komandant etničkog »oravog« bataljona, na njem elu gine marta 1942. godine u sukobu sa partizanima.

Damjan Mirović, poručnik iz Velimlja (Nikšić); jedan od organizatora etnika u svom kraju; strijeljali ga partizani februara 1942. godine u Banjanima.

Rako Lalić, podoficir avijacije BJV iz Rudina (Nikšić); poginuo u etnicima.

Simo Eraković, bez zanimanja, komita iz Banjana (Nikšić); u estvovanju u svim nedjelima nad muslimanskim stanovništvom, kao i navedena sabrača, strijeljali ga partizani 1944. godine u Banjanima kao odmetnika.

Vjeko Urić iz Berkovića, aktivni podoficir BJV, u estvovanju u zloinima u Berkovićima 25. avgusta i 2. septembra i na avkavici; u prvim danima ustanka pozivao seljake na osvetu, govoreći da treba uništiti sve što je »tursko«, kasnije jedan od organizatora etnika u Dabarškom polju, komandant etničkog bataljona. Strijeljan 1. februara 1942. godine u Berkovićima od strane 1. udarnog bataljona.

Todor Uljarević iz Donje Vrbice, žandarm; komandir etničke ete i jedan od istaknutih mučitelja pripadnika NOP-a u Bile kom kraju od juna 1942. do 1944. godine, ubijen kao odmetnik 1949. god.

Dušan Jakšić iz Korita, žandarm, živ bio u Koritsku jamu, juna 1941. godine, od strane ustaša, ali je ostao živ, kasnije vrebao svaku priliku da likvidira što više Muslimana, pa se na avkarici i ostalim stratištima isticao kao najveći dželat.

Savo Vujović iz Preraca, zemljoradnik; istaknuti izvršilac zla u svim mjestima od Plane do Cavkarice; kasnije, kao etnik, po inicijativi brojne zloine nad simpatizerima NOP-a oko Bileće, po etkom 1945. godine, pobegao u SAD.

Radosav Vuković iz Meke Grude, žandarm; istaknuti etnički zlikovac kao komandir etničke ete, po inicijativi mnogo zla u svim mjestima nad pripadnicima NOP-a u Bile kom kraju; uhvaćen kao odmetnik 1946. godine i strijeljan.

Špiro Babić iz Hodžića, žandarm; poslije u ešča u navedenim zloinima, istaknuti etnički komandant - batinaš i mučitelj simpatizera NOP-a, organizovao ubijanje i bacanje u jamu (7 Vujovića, iz Zasade); 1945. godine prebegao u SAD.

Petar Samardžić iz Rogova, žandarm; kasnije bio u etnicima. Poslije rata uhvaćen kao odmetnik i strijeljan.

Jovan-Gvozden Vujović-Stanić iz Gornjih Davidovića, zemljoradnik; od prvih susreta sa komitskim grupama Erakovića, Lalića i drugih, bio njihov vodič i u estvovanju u svim progonima nad muslimanskim stanovništvom od Plane do Cavkarice; po etkom 1942. godine kurir kod etničkog vojvode Petra Samardžića; marta 1942. godine uhvatili ga jedinice Prvog udarnog bataljona i strijeljali.

Spasoje Rogan iz Strupića, zemljoradnik, u estvovanju u pokolju u Berkovićima (25. avgusta i 2. septembra) i na avkarici; poslije istaknuti etnik i komandant etničkog bataljona; odstupio 1945. godine i nestao u Sloveniji.

Luka Kojović iz Berkovića; isticao se kao izvršilac masovnih zloina u Berkovićima (25. avgusta) i na avkarici, poslije zagriženi etnik, izvršilac smrtnih presuda nad pripadnicima NOP-a, poginuo u borbi protiv partizana u julu 1944. godine kod Bileće.

Mirko Savovi iz Ljutog Dola, žandarm; ve i dio njegove porodice stradao je od ustaša 1941. godine; isticao se u zlo inima nad muslimanskim življem u Berkovi ima i na avkarici, poslije komandir etni ke te, pогinuo u borbi protiv partizana 1944. godine kod Bile e.

Vlado Radan sa Trusine, zemljoradnik; isticao se kao jedan od najbrutalnijih zlikovaca u likvidaciji Muslimana u Berkovi ima (25. avgusta) i na avkarici; bliski ro ak porodice Radan, iz koje je od ustaša stradal 25 lanova, likvidiran kao odmetnik 1945. godine kod Sniježnice.

Mitar Kuliši iz Seline; poslije zlo ina u Berkovi ima i na avkarici zagriženi etnik; likvidiran 1944. godine, kao škripal u pe ini kod sela Hatelja.

Slavko Andrije Šuki iz Strupi a; zlo inac, isticao se u ubijanju Muslimana u Berkovi ima i avkarici; inio zlo ine nad pripadnicima NOP-a od 1942. do 1945. godine, strijeljan 1945. godine kao ratni zlo inac.

Vlado Dedijer iz Kljenaka, trgova ki pomo nik, isticao se u svakojakim brutalnostima i terorisanju muslimanskog stanovništva u Berkovi ima (25. avgusta i 2. septembra) i na avkarici; povla io se sa ostacima snaga okupatora prema austrijskoj granici, nestao negdje u Sloveniji.

Milorad-Miško Kapor, trgova ki pomo nik; radio u Beogradu, pripadao Ljot evom »Zboru«; poslije zlo ina na avkarici, radio na razbijanju partizanskog pokreta u Mirlovi ima i okolini, zbog ega je, februara 1942. godine, strijeljan na Branom Dolu.

Panto uri iz Berkovi a, zagriženi šovinista; poslije zlo ina u Berkovi ima i na avkarici, zaklijeti neprijatelj NOP-a; lan svih etni kih foruma na podru ju stola kog sreza; povukao se sa snagama okupatora po etkom 1945. godine i nestao.

Milovan Kojovi iz Berkovi a, etnik; pогinuo u borbi sa partizanima na Hrgudu 1944. godine.

Ljubo Kojovi iz Berkovi a; poslije navedenih zlo ina inio nasilje nad pripadnicima NOP-a, na svirep na in lišio života poznatu skojevku iz Hatelja An u uricu; pогinuo u borbi protiv partizana 1944. godine.

Boško Ili iz Bijeljana; poslije zlo ina na avkarici, opredijelio se za etni ki pokret, jedno vrijeme bio komandir etni ke te; krajem 1944. godine, uhva en kao škripal i strijeljan.

Vaso Ili Kepec iz Davidovi a; za vrijeme vršenja zlo ina nalazio se u sastavu razbojni ke grupe Raka Lali a; poslije etnik, likvidiran kao odmetnik 1946. god.

Dušan Ivkovi , sitni trgovac iz Kljenka, nije zapaženo da je li no inio zlo ine, ali je zajedno sa A. Bjeleti em, V. uri em i drugima, u estvovao u donošenju odluke da se muslimanski živalj masakrira na avkarici i prisustvovao je tom zlo inu; poslije je bio jedan od organizatora etništva u Dabarskom polju i okolini; povukao se sa ostacima okupatora 1945. godine i nestao negdje u Sloveniji.

Pored organizatora i najistaknutijih izvršilaca zlo ina, bilo je znatno više pomaga a - sau esnika, ija imena nije bilo mogu e identifikovati.

Karakteristi no je da je od ukupno 25 spomenutih zlo inaca, 13 bilo u službi starog režima, dakle simpatizera ili pripadnika desni arskih politi kih partija, nepomirljivih protivnika KPJ i naprednog revolucionarnog pokreta u godinama pred rat. Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije došli su u svoj rodni kraj iz raznih mesta u kojima su službovali optere eni reakcionarnim shvatanjima, puni nacionalisti ke mržnje, naro ito prema Muslimanima. Kad se zna kako je siromašna se lja ka sredina primala one koji su odlaze i u »svijet«, iz njenih redova postali »neko i nešto«, posebno u danima straha i neizvjesnosti — nije

nikakvo udo što je jedan broj ustanika - seljaka pošao za tim malim »vo ama«, a naro ito kad su »uskakali« iz Crne Gore. Kao po pravilu, pod uticajem takvih tipova padali su oni pojedinci koji su bili skloni raznim ekscesima i oni iz najsironašnjih porodica - mahom nepismeni, koji su jedva vezivali kraj s krajem. Uz to, u po etku su razbojni ke grupe, koje su inile višestruka nasilja i zlo ine nad muslimanskim životjem, proglašene »komitskim etama« iz Crne Gore. Istina je da su pojedinci, tipa Bjeletića, Mi ovi a i drugi izrodi hrabrog i asnog crnogorskog naroda bili pokretači i organizatori najvećeg dijela ovih zloina, ali je isto tako nesporna injenica da nijedan plja kaš ili razbojnik ne bi došao iz Crne Gore u Hercegovinu - da takvih ovamo nije bilo.

Tu tamo se, evo i nakon etiri decenije od tih masovnih zloina, još uju »mišljenja« da su za pokolje Srba 1941. godine krivi Muslimani i Hrvati i obrnuto - za stradanje Muslimana, okriviljuje se srpski narod.

Međutim, za onog koji želi da sazna istinu - postoji na stotine dokaza, da su zloinci iz redova muslimanskog i hrvatskog naroda, vršili masovne zloine nad srpskim narodom, neovisno od volje i htijenja naroda iz kojeg poti u i kojeg su izdali. Iсти je slučaj bio i sa zloinim bandama iz redova srpskog i crnogorskog naroda koji su vršili zloine nad Muslimanima. Bezbroj je primjera da su se ustaše u toku rata nadrasti nijesu obra unavale sa borcima za slobodu iz redova muslimanskog i hrvatskog naroda, kao što su etnički klali i bacali u jame najbolje patriote iz redova srpskog naroda.

Kad se danas, sa vremenske distance, razmišlja o masovnim pokoljima srpskog i muslimanskog življa u proljeće i ljeto 1941. godine, ini se da motive za to treba tražiti u šovinističko-nacionalističkoj i vjerskoj zasljepljenosti pojedinaca i grupa, a i ne ovjenosti i divljaštvo onih koji su na najsvirepiji način lišavali života nejaku djecu i nemo ne žene i starce, dok su glavni podstrekovi i zloina, uz sve navedeno, imali i motivi više - ideološko-političke prirode.

Koliko se tih dana razbuktao nacionalizam i vjerski fanatizam kod ološa u redovima ustanika najrečitije govore injenice o masovnom stradanju muslimanskog stanovništva u bilo kojem selima. Upravo na te ljude, Muslimane, koji su željeli saradnju sa ustanicima i s povjerenjem ih sa ekali kod svojih kuća i sruila se sva mržnja i želja za osvetom bezumnih grupa zloinaca, pa su, ni krivi ni dužni, životima platili grozne zloine koje su ustaše po inile u drugim krajevima Hercegovine.

Osvetničko raspoloženje tada pokoljima stvarno ugroženih Srba, obilato su iskoristili organizatori nedjela - da obično ne ljude još više zavedu i podvoje, i da što već i broj ustanika skrenu na kolosijek bratobila ke borbe. To su naro ito smišljeno radili oprobani antikomunisti - pojedinci iz aparata starog režima Kraljevine Jugoslavije, ine i sve da onemoguće rukovode u ulogu KPJ na okupljanju i ujedinjenju svih naprednih ljudi u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Na kraju je razvoj NOB-a nedvosmisleno pokazao da je bratoubila ka borba bijesnila upravo tamo gdje nije postojala i neposredno djelovala organizacija KPJ. Konkretno, na našem području prvih dana ustanka KPJ je preko svojih simpatizera i ostalih rodoljuba, bez većih potешkoća pokrenula veliki broj ljudi na ustanak i oružanu borbu protiv neprijatelja. Međutim, svi pokušaji KPJ da na posredan način, preko istih inilaca spriječi i bratoubila ku borbi i masovne progone stanovništva - nisu donijeli željene rezultate. To je bilo moguće ostvariti tek onda kada je stvorena široka mreža partizanskih elija po ustanici kim selima. Aktivnim političkim radom i neposrednim djelovanjem lanova prvih partizanskih elija razobličena je djelatnost razbojnici ko-pinjačkih gru-

pa i pojedinaca, tako da od sredine septembra 1941. godine, pa do kraja rata, više niko na tom području nije stradao zbog toga što je pripadao drugoj nacionalnosti.

Tako su one daleke i preburne 1941. godine, postavljeni temelji bratstva i jedinstva koje je KPJ znala kroz izgradnju, razvijala i njegovala - kao najveću tekovinu svoje duge revolucionarne borbe i NOB-a koji je bio i bio trajno aktuelan u svim domenima života naše višenacionalne socijalističke zajednice.

Zbog toga, samo istinitim prikazivanjem zbivanja, koja je nametnula srova ratna stvarnost, moguće je odstraniti sva proizvoljna tumačenja i manipulisanje onim što se događalo u proljeće i ljetu 1941. godine. U stvari, sve što je rečeno i što se još mora reći o neprijatnim i teškim zbivanjima u minulom ratu - treba da predstavlja stalnu opomenu sadašnjim i budućim generacijama: da nikada ne dozvole da se tako nešto u budućnosti ponovi.

Milovan Albijanic

OD MARTOVSKIH DOGA ĐAJA DO USTANKA

prema vojniku, počev od komandanta bataljona, potpukovnika Dragoslava Pavlovića, pa do kaplara. Izuzetak je bila grupica mlađih oficira i podoficira koji su se nešto humanije odnosili prema mladim vojnicima. U svakodnevnom životu bili smo automati koji ne mogu ništa samostalno da razmišljaju i rade, već samo da izvršavaju ono što se naređuje, uvijek uz prijetnju i psovku onih koji naređuju i sve to »regulišu«. Starješine su nas na svakom koraku vrijeđali psovkom, najčešće u slanjem u materinu, nazivale su nas glupim seljacima i na razne načine maltretirale. Prilikom jutarnjih raporta i smotri prostorija esto bi »pučali« i šamari, tako da smo naredni dan do ekivali opterećeni razmišljanjem i o tome kako dobiti ušku na slijedeći smotri ili rapportu.

Kaplari su za nas vojnike predstavljali posebno zlo; iživljavali bi se na nama, narođeno poslije podne, kada su oficiri i većina podoficira odustavovali iz kasarne. Dešavalo se da itava desetina izvaja ili isti između jednog kaplara; nagonili su nas da pred spavanje pužemo ispod kreveta, što se zvalo »plivanje nasuvu«; esto bi za nas izmišljali veoma prljave i, svakako, nepotrebne poslove - samo da ne bismo imali mira i odmora. Ipak, od svega nam je najteže bilo šamaranje bez ikakva valjana razloga i povoda. Narođeno loše su prolazili fizici sporiji i »u glavu teže« vojnici, koji su teže shvatili i sporije savladavali nastavu.

U SREDIŠTU MARTOVSKOG PUA

U takvim uslovima išekivali smo ratnu opasnost 1941. godine. esto sam razmišljao o tome kako domovina od mene, kao i od ostalih naroružanih građana, s pravom, mnogo očekuje, a ja sam, kao mladi ovjek

i vojnik, bio nemo an da nešto izmijenim, uradim po svome, dam sebe. Pitao sam se: šta misle te naše starješine - ho e li takvim postupkom i »autoritetom« kod vojske mo i da nas vode u rat, prijeti li im mogu a opasnost i od sopstvene vojske, da li znaju da vojska u njih ne može imati povjerenja? Istina, ni ondašnji zakoni nijesu dozvoljavali tu u, ali toga se skoro нико nije pridržavao. A ja sam - uz sve ono što sam doživljavao kao radnik na izgradnji pruge Bile a-Nikši , i to tu što sam svaki dan gledao - strašno zamrzio postoje i poredak Kraljevine Jugoslavije. Pred samo izbijanje rata došao nam je drugi komandant bataljona, major Radoje Kneževi , koji je pokušao da nešto promjeni u odnosima vojnik-starješina, ali je za to imao odve kratko vrijeme da bi uspio nešto bitnije nabolje u initi.

U momentu državnog udara, ovaj bataljon je bio prva jedinica koprone vojske u beogradskom garnizonu koja je pružila podršku novom predsjedniku vlade, generalu Dušanu Simovi u. Te no i kada je izvršen udar dali su nam tihu uzbunu, potom nas poveli pred magacine i podijelili nam bojnu municiju i ratnu opremu. Odmah iza toga, oficiri su nas užurbano, po vodovima i etama, poveli u grad i rasporedili na obezbje enju najviših državnih ustanova.

Moja grupa je imala zadatok da uspostavi stražu u eneralštabu, što je, odmah po dolasku, i u injeno. Straža je bilo više nego obi no; pored spoljnih, postavljene su i unutrašnje. Odre en sam na udvojeno stražarsko mjesto, pred jednom kancelarijom unutar zgrade eneralštaba. Nismo znali šta uvamo, ali nam ubrzo privedoše neke više oficire koji su lišeni slobode. Mi vojnici smo, tek tada, vidjeli da se radi o opštotoj gužvi. Te no i dolazi u eneralštab dosta vazduhoplovnih oficira, ali nismo znali šta e oni tu i šta se to snuje. Na ovim dužnostima zadržali smo se do sjutra, kada nas je zamijenila druga jedinica, a mi smo se svi povukli u kasarnu »Palilula«.

Od tog vremena stalno smo u pripravnosti, s tim što je bataljon ojaan sa još vojske, tako da je, koliko se sje am, prerastao u odred. Naš je zadatok, koliko smo mi vojska mogli saznati, bio da obezbje ujemo vladu i Vrhovnu komandu. Danju i no u smo bili pod ratnom spremom, tako da više nije bilo normalnog odmora. Smenjuju se jedinice koje su u strogoj pripravnosti. Oni koji se odmaraju, liježu pod ratnom spremom. Postavlali smo sebi pitanje: zašto nas drže u strogom centru Beograda, u kasarni, a svaki as se o ekuje fašisti ki napad; vojska u ovakvim situacijama, rezonovali smo, treba da se nalazi na periferiji grada, na položajima.

Osvanuo je 6. april 1941. godine. Bila je nedjelja. Uredno smo obavili sve redovne poslove prije doru ka, da bi nas potom, postrojene poveli »na kazan«. Za doru ak smo imali šolju aja i par e hljeba. Poslije tog dosta mršavog obroka, svi smo posli u trpezariju i, na komandu dežurnog oficira, po eli s doru kom. Taman sam udrobio par e hljeba u aj i po eo, kao i drugi oko mene, da doru kujem, kad odjeknu prodorno zavijanje sirena - znak za uzbunu pred napad iz vazduha. U isto vrijeme zagrmješe bombe.

Beograd su napale njema ke vazduhoplovne snage. U prvom napadu pale su dvije bombe na našu kasarnu - jedna na kuhinju, a druga na ambulantu.

Za vrijeme doru ka nalazio sam se pri kraju trpezarije, bliže izlaznim vratima. Nakon eksplozija svi smo, u momentu, pojurili na vrata, odnosno kapiju koja izvodi na Takovsku ulicu. Odatle smo pretr ali u Botani ku baštu, u kojoj su bili iskopani rovovi - da se, u slu aju napada, sklonimo. Jurilo se silnom brzinom, kao da smo se utrkivali, ko

e prije - starještine ili vojska. Sru ili smo se u rovove koji nijesu bili dovoljno zašti eni. A kako je kasarna imala dvije kapije, to su neke jedinice izašle na suprotnu stranu, u ušinu ulicu, a odatle zaždile prema Karaburmi.

U BEOGRADU, POD UDARIMA GERINGOVIH RAZBOJNIKA

Beograd je ve bio u plamenu i dimu. Talasi aviona brzo su dolazili i, jedan za drugim, prosipali bombe nad gradom. Mi smo cio dan ostali u tim rovovima, nemo ni da pružimo bilo kakav otpor avijaciji. Posmatrali smo neravnopravan dvoboј naših sa Geringovim pilotima i ekali: ho e li neka bomba pasti na nas? Na našu sre u, bombe toga dana nijesu padale na naše rovove, bar ne na onaj dio gdje sam se ja sklonio. Svi smo o ekivali da prestane to prokletno bombardovanje, ali se i pitali: a šta onda dalje? Iako je kasarna bila tek preko ulice - нико nije pokušavao da se tamo vradi.

Sa nama je bilo i naroda koji je ve u prvom naletu vazdušnih razbojnika potražio sklonište.

Iz okolnih ulica uli su se jauci ranjenih, kuknjava žena i djece. Ali im pomo i nije bilo, jer je cijeli dan Beograd bio izložen napadima avijacije. Tek pred mrak bombardovanje je prestalo.

Izašli smo iz rovova i po eli se prikupljati po grupama, pa okrenuli preko Karaburme, pored Novog groblja, na Zvezdaru. Kod Meteorološke stanice odre en nam je rejon prikupljanja. U kasarnu više нико nije ni pokušavao da navrati, a za nju nas ništa lijepo nije ni vezivalo.

No u je pogled sa Zvezdare na porušeni Beograd bio stravi an. Velike vatre, dim i požari carevali su gradom. Bježalo se iz grada, najviše žene, djeca i starci, nose i sobom zavežljaje najnužnije odje e i štograd hrane za neja . Sve je bilo smeteno i izgubljeno; izgledalo je da ve ina ne zna ni kuda da okreće, ali je najvažnije bilo samo da se nije u gradu, jer ko zna šta e tek sjutra biti.

Kada smo se no u prikupili za Zvezdari, tu se, pored nas iz garde, našla i grupica vojnika i pitomaca vojnih škola. Zapravo, jedinice su se izmiješale za vrijeme uzbune, a mnogi su izgubili svoje ete i vodove. U neko doba no i odatle je izvršen pokret pravcem Konjarnik-Banjica-Košutnjak. Sjutradan, u svanu e našli smo se u Zarkovu, odakle je nastavljen pokret prema Savi, da bi se kasnije pravac kretanja usmjerio prema Lazarevcu. Dok smo prolazili kroz Košutnjak, naišli smo, na jednoj stazi, na gomilu suve hrane. Tu su nam, u prolazu, dijeljeni hljeb i slanina.

Dok smo se žurno udaljavali od Beograda, grad i njegovu bližu okolinu nadlijetala je njema ka avijacija, od koje smo se sklanjali u žbunje. Pred samu no stigli smo u Lazarevac.

OD LAZAREVCA DO TUZZLE PREKO MAJEVICE

Razmjestili smo se po periferiji varoši, a kako sobom nijesmo imali hrane to nam je narod za ve eru donio hljeba, mlijeka i sira. Izjutra je nastavljen pokret, ali mi, vojska, nijesmo znali kuda idemo - sve do ulaska u Valjevo. No, ni tu se nijesmo zadržali u gradu, produžili smo u obližnju šumu, da se sklonimo od eventualnog napada avijacije. U gradu je u toku dana bila uzbuna, a nadlijetala ga je njema ka avijacija.

Teren gdje smo sklonjeni bio je maskiran, pa je za vrijeme uzbune 653 k nama došlo i naroda. Prilazi nam jedan stariji ovjek i kaže: »Kakva

ste mi vi vojska, šta ovdje sjedite i krijete se, što nijeste na frontu. Nijemci su opasna vojska, treba ih olovom do ekati i braniti ovu zemlju!« Pomislio sam: »Mora da je starac bio ratnik u srpskoj vojski, a svakako je veliki patriota, pa mu je neshvatljivo kako to elitna vojska, kraljeva garda, luta ovuda u uslovima kada je zemlja napadnuta«.

U popodnevnim asovima sišli smo u grad. Ekali su nas vojni kamioni, u koje smo posjedali i odmah nastavili vožnju, neznano kud. Na kraju, stigli smo u Banju Kovilja u. Tu smo preno ili i dobili nešto za ve eru.

Starješinski kadar, veoma demoralisan, izgleda da ni sam nije znao kuda nas vodi.

U jedinici nije postojalo nikakvo organizovano snabdijevanje hranom. Sve je bilo prepusteno slu ajnosti. Sjutradan nastavljamo put prema Zvorniku. Tamo se zadržavamo na periferiji varošice, prema Drinjači.

Na Drinjači, blizu Zvornika, ima dosta vojske; tamo je i glavnina kraljeve garde. Na Drinjači i Han-Pijesku razmještene su vlada i Vrhovna komanda, ali mi ne idemo u njihov sastav, jer se tamo zapaža i više obezbje enja. Instalirani su zvu nici za važnije informacije. Ovdje kao da se prišlo kakvom-takvom srećivanju jedinica. Preko zvu nika se esto pozivaju svi oni vojnici koji su, bilo iz kojih razloga, izgubili svoje jedinice - da se javi, pošto su se mnoge tu prikupile.

Li no i ne pomišljam, a takvih ima više, da idem u svoju mati nu jedinicu. Ne znam ni kojoj eti pripadam, ali sam u jednoj od njih gdje je dosta mojih poznanika.

Ni starješine nemaju uvida u to koliko im vojnika nedostaje po jedinicama, valjda i zato što su svi prozivnici i druga evidencija ostali u Beogradu, a ovdje niko i ne pokušava da vrši prozivku ili ustrojava novu evidenciju. Došlo je i do nekih prekomandi starješina.

Jednu noć je naša jedinica zanoila u Zvorniku, a sjutradan, poslije podne pošla je dalje kamionom. Vozimo se preko Majevice i, u kasnim popodnevnim satima, stižemo na željezni ku stanicu Tuzla. Grad je upravo tog dana, nešto prije našeg dolaska, bio bombardovan, ali stanica nije oštećena. Na njoj je bilo dosta vagona. Vani pada kiša, koja nas prati od Zvornika. Na stanicu je dosta naroda, valjda se o ekuje polazak vozova. Dosta ih je i sa prtljagom. U takvoj situaciji valja napuštati i Tuzlu.

U BJEŽANJU - » IROM I PJEŠKE

Na tuzlanskoj stanicu smo sa ekali da padne mrak. Formira se kompozicija. Ali, prije nego što u osmo u vagone, na stanicu je prispjela velika količina naoružanja i municije. Opremaju se i popunjavaju jedinice, a posebno puškomitrailjezima. Svi smo natovareni municijom i oružjem. Dobili smo nešto više i suve hrane, prvi put od Beograda.

Smrklo se. Pošto smo se potrpali u vagone, voz je krenuo iz Tuzle. Kompozicija je prepuna. Uzana je pruga i voz se sporo kreće. Bili smo jako umorni i neispavani, pa smo brzo zakunjali po vagonima. U neko doba noć sam se probudio i vidim da smo stali u željezni koj stanicu Zenica. Pomislih da bi se ono preprijevanje vojnika u Zvorniku da idemo za Crnu Goru moglo i ostvariti.

U svanu stižemo u Rajlovac. Voz staje u razorenoj željezni koj stanicu. Ujemo da su prethodnog dana bombardovani Sarajevo i aerodrom Rajlovac, a željezni ka stanicu je bila onesposobljena da prima vozove.

Dalje se nije moglo dok se ne opravi stanica, a možda se mislilo da po danu može da dođe do ponovnog napada na Sarajevo, pa je nareno da svi izaemo iz vagona. Razasuli smo se po obližnjim jarugama, dobro maskirani. Tu smo ostali čio dan. Kada se smrklo spustili smo se na željezničku stanicu, gdje nas je ekala pripremljena kompozicija za dalje putovanje.

Prije nego što smo ušli u voz jedan od oficira nam, prvi put od kako putujemo, saopštio da idemo prema Crnoj Gori. Rekao je da se tamo grupiše glavnina naših snaga za dalja dejstva, da naše jedinice dobro napreduju kroz Albaniju, tako da su već zauzele Skadar i prodrle duboko u tu zemlju. Vjerujemo tim vijestima i radujemo im se, valjda i da bi smo pred sobom i drugima, manje strogo sudili o našoj bježaniji i rasulu. Poslije tog saopštenja ukrcali smo se u vagone i nastavili put prema Mostaru. Svi smo mislili da vozom idemo pravo do Nikšića, pošto je to bila i krajnja željeznička stаница.

SUKOBI SA USTAŠAMA NA BRADINI I PRED MOSTAROM

Naš »irok« stenje odmio u i preko Hadžića i Pazarića, pa uz Ivan-Sedlo. Nešto poslije ponoći voz je prošao kroz tunel Bradina, a na izlazu je željeznička stаница gdje se mora stati. Većina nas je u to vrijeme spavala po vagonima. Odjednom je, na naše veliko iznenađenje, po našim vagonima otvorena vatra iz pušaka. Brzo je uslijedila komanda da iskaemo iz vagona i razvijemo se u strijelce, usmjereni u pravcu odakle je na nas pušeno. Mi bunovni, vani napadao snijeg od nekoliko centimetara, a i još pada. Ne vidi se nigdje vojska, ali kroz mrak protvaraaju civilni sa oružjem, među kojima se vidjelo naoružanih željezničkih radnika i, sudeći po odjeći, seljaka.

Zapucali smo na grupe naoružanih civila. Neki se namah razbjježaše, a jednu grupicu smo opkolili i pohvatili. Svi su na kapama imali, od platna ili papira napravljeno, veliko slovo »U«. Izjavljuju da pripadaju ustaškom pokretu. Oduzeto im je oružje, a oni su pušteni. Kada se malo raščistilo naš transport nastavi prema Konjicu i Mostaru. Mi vojnici prvi puta ujemo za ustaše, pojma nemamo šta je cilj te organizacije. Jedan naš vojnik je lakše ranjen, u ruku. Tješimo ga, putujući i dalje. Slučaj u Bradini me osobno komentarišem i ne možemo se nudititi: šta se to zbiva - da nas napadaju naši ljudi, a rat treba voditi protiv Italijana i Nijemaca. Zastajemo na svakoj željezničkoj stanicici i svugdje zatimemo mir i normalno stanje, pa pomisljamo: ono na Bradini je ipak, ružan izuzetak; biće da je neka grupa samovoljnika došla do oružja pa poželjela da se malo iživljava nad vojskom, možda i zato što se tako danima povlačimo ne znamo kamo, dok zemlja sagorijeva u vatri rata...

Svanulo je a mi ulazimo u mostarsku kotlinu. Voz se normalno kreće. Taman smo prošli željezničku stanicu Vojno, kad nas do eke bari-kada na pruzi. Zaustavljamo se i odmah po injemu da izlazimo iz vagona. Ali još svi nijesmo ni izašli - a po nama osu paljba. Ispred Mostara, sjeverno od rudnika uglja, zaključno sa desnom obalom Neretve, vide se nekakvi položaji i odande pucaju na nas. Ispred mjesta gdje smo se zaustavili dio naše vojske zauzima položaje i odgovara na vatru. Imamo dosta pješadijskog oružja i municije. Drugi dio vojske se odmaraju po red pruge. Taj dan je bila nedjelja - katolički je Uskrs. Je li zvona na crkvama u Bijelom Polju i Mostaru, a ja pomislih: »Fratri, vjerovatno, drže uskršnju misu, a poslije toga će biti i krkanluka.«

Sa položaja protivnika uje se i pokoja ganga uz puškomitraljeske rafale. Pjevaju se pjesme u kojima se pominje i veli a Paveli . To pozvujemo sa slu ajem na Bradini. Sve procjene govore da je situacija zabrinjavaju a. Ni mi ni suprotna strana u toku cijelog dana ne pomjeramo zauzete položaje, ali pripucavanje stalno traje. Tog dana vozovi ne saobra aju ni u jednom pravcu. Na protivni koji strani zapaža se šarenilo uniformisane vojske i neki polucivilni koji na sebi imaju samo dijelove uniforme i puške, a ima ih i bez uniforme. Sve nam je jasnije ko bi mogle biti ustaše. Iz razgovora se ini da do sada o njima ništa više nijesmo znali ni mi ni oficiri koji nas vode. Sada i mi, vojnici, shvatamo neprijatnu situaciju: nalazimo se u mostarskoj kotlini, primi e se no , pred nama je grad i rijeka Neretva iju desnu obalu, možda sve do apljine i dalje, drže ustaše. Neizvjesno je kolika je vojska koja e nas doekati kada po emu prema gradu. Nema šta, sve je nejasno! Ali, kada sam video Velež bio sam presretan; znam da sam došao u Hercegovinu i ne mislim mnogo na dalji ishod - na svome sam i me u svojima, a imam i pušku.

Prorje uje pucnjava. Dolazi no . Sve nas prikuplja viši oficir i, u kratkim crtama, upoznaje sa situacijom u kojoj se nalazimo, isti u i da se u toku no i moramo izvu i iz Mostarske kotline. Traži dobrovoljce za prethodnicu. Javih se i ja. Ima nas možda, oja an vod, dobro naoružanih puškama, puškomitraljezima i bombama. U neko doba no i pošli smo oprezno, kao prethodnica, prema željezni koji stanici. Kre emu se prugom, a prema nama povremeno, od pravca rudnika, opali po koji rafal ili plotun iz pušaka. Ipak, ne nailazimo na neki naro it otpor.

Primakli smo se željezni koji stanici Mostar. Negdje iza stanice osulo je po nama iz nekoliko puškomitraljeza, ali smo ih brzo u utkali našom, znatno ja om, puškomitraljeskom vatrom. uje se pucnjava i nešto dalje od stanice, iz pravca rudnika, Bijelog brijega, Ili a i zapadnog logora. Nastavljamо pokret kroz grad. Prelazimo most kod hotela »Neretva« i dalje, glavnom ulicom, probijamo se prema južnom logoru. Isto ni dio grada je miran, ne uje se pucnjava. Prolaze i kroz grad uo avamo obijene du ane. Vjerovatno su to napravili oni koji su u toku dana pučali na nas.

Svi e. Izlazimo iz grada. Kod južnog logora je za elje naše kolone, a blizu je i raskrsnica puteva apljina-Stolac-Nevesinje.

POTUCANJE HERCEGOVA KIM KAMENJAROM

Dok se kre emo kroz grad primje ujemo da su ulice potpuno puste. Niko se nije mogao vidjeti. U svakom slu aju, kroz Mostar smo prošli znatno bolje, nego što smo o ekivali. Kolona skre e putem prema Nevesinju. Maršira se usiljeno, i prvi odmor imamo na Grebku. Iza nas ostaje mostarska kotlina. Umorni smo jer cijeli dan marširamo. Nave e stižemo u Nevesinje. Idemo pravo u vojnu kasarnu, tu smo primili suvu hranu, prvi put poslije Tuzle i preno ili. Marš teško podnose Ba vani i Sremci, koji se prvi puta susre u sa Hercegovinom i njenim kamenjarama, pa se nevješto i naporno kre u po ovom terenu.

Sjutradan ponovo pokret. Kolona se formira još pri izlasku iz kasarne. Maršujemo u koloni. Skre emo sa glavnog puta koji vodi za Gacko. Kre emo se sporednim ali i dosta dobrim putem. Stižemo u Odžak i tu slijedi kra i odmor. Marš nastavljamо, ali se tada pojavljuju dva aviona. Nadlije u našu kolonu. Prepoznali smo ih - naši su, imaju 656 jugoslovensku zastavu. Napravili su nekoliko krugova oko Nevesinja,

nadletjeli Velež i dio Crne Gore, a onda su ponovo nad glavama naše kolone. No, osuli su mitraljesku paljbu po nama, a potom se izgubili u pravcu Mostara.

To, tako e, nagovještava izdaju i rasulo jugoslovenske vojske. Vjerovatno su nas piloti pratili i napali po direktivi ustaške organizacije. Marš nastavljam, ali što se dalje kre emo sve je lošiji put. U neko doba dana stigosmo u selo Lukavac.

Do Divina (Bile a), gdje treba da iza emo na kolski put Stolac-Bile a, predstoji nam težak marš, ponajprije, zbog slabe prohodnosti. Od Lukavca preko Davidovi a za Divin vode kozije staze, kroz teško prohodno zemljište i oštar kamenjar, pa se zbog toga vojska sporo i teško kre e, a pored toga mnogi vojnici imaju i povrede na nogama - od uboja izama koje su, u ve ini, nove. Uz to, još uvijek na sebi nosimo i itavu ratnu opremu.

Kolona je isprekidana, ide kako ko može. U sami mrak pristižemo u Divin. No je, slijedi zastoj do sjutra. Divin je mjesto sa nekoliko ku a: jedan du an, zgrada osnovne škole. Dio nas se smjestio u školi, a oni drugi koji nijesu mogli stati unutra posjedali su okolo, uz cestu. I, onako umorni, zaspali.

Rano ujutru nastavljam marš prema Bile i. Sve je umorno i demoralisano, opala disciplina kod vojske i starešina, a do Bile e je još 26 km. Prati nas kiša, što još više otežava kretanje.

U Bile u stižemo iza podne. Kolona se otegla, isprekidana. Ide se više po grupama. Prolazimo kroz grad, ne zadržavaju i se. Idemo pravo na željezni ku stanicu. Na putu prema stanicu susre em poznanike i komšije. Govore mi: »Idi ku i, vojska Jugoslavije je kapitulirala, narod iz logora odnosi hranu i opremu, nema više straže kod vojnih objekata.« Jedan komšija mi re e da je poginuo Balj anin Alekса Radmilovi , dok je sa grupom civila iznosio hranu iz jednog vojnog magacina; imao je džak brašna na ramenu kada je pao pogo en metkom stražara. Ubio ga je, veli, stražar koji je jedini ostao na stražarskom mjestu. To je potvrdio i drugi komšija, ali nisam povjerovao jer su nam stalno govorili da u ratnoj situaciji svaka samovolja povla i smrtnu kaznu.

RASULO U NIKŠI U

Kako pristižemo na željezni ku stanicu odmah se ukrcavamo u vagone. Transport polazi za Nikši . Vidimo da se i narod koji se zatekao na stanicu udom udi - kuda mi to idemo kada je sve propalo. Cio taj dan pada kiša i mokri smo posjedali u vagone. S prvim mrakom transport ulazi u željezni ku stanicu Nikši . U stanicu je gužva: vojska i narod se izmiješali, iz vagona civili razvila e hranu. Uz to, stаницa zakr ena raznim materijalom, a najviše vojnom opremom i hranom, valjda za vojsku koja je na frontu prema Albaniji i kojoj je, kako se još uje, naklonjena ratna sre a.

Odmah poslije izlaska iz vagona postrojavaju nas, ali ne više strogo, vojni ki. Izašli smo iz željezni ke stanice i kre emo prema gradu. Na jednom smo zastali. Istupa, koliko se sje am, potpukovnik Delibaši . Njegove prve rije i bile su: »Došlo je do primirja, ne e više biti rata, mi smo vojska, zahtijevam i nare ujem da se u toku no i i sjutra rano dobro o isti oružje i sva ratna oprema i to, postrojeni kako dolikuje vojsci, predamo Talijanima i Nijemcima iji se dolazak sjutra o ekuje u Nikši u.«. Potom nastavljam put u grad. Dovode nas pred jednu veliku zgradu, mislim da je to bila Gimnazija u Nikši u. Razmjestili smo

se po prostorijama, sve je natrpano. Odatle svi oficiri za kratko vrijeme nestadoše, a mi ostadosmo na milost i nemilost sudbini.

Sa nama ostade nešto podoficira i to najviše onih kojima su ku e veoma udaljene. Gladni smo, ali se niko ne brine o našoj hrani, mada poslije Nevesinja ništa nijesmo jeli. Pitamo za hranu podoficire, a oni nam odgovaraju - da se o tome brinu oficiri, uostalom - ni oni danima ne jedu ništa. Tako nam kažu, a svima je poznato da su oficiri kidnuli, kud ko, u raznim pravcima.

Umorni, mokri i nenaslovani, popadali smo na goli patos Gimnazije. Mnogi uzdišu što su udaljeni od svojih domova, a dosta ih je sa povrije enim nogama od posljedica pješa enja. Ubrzo je ve ina zaspala, razbacavši oko sebe opremu i oružje. Podoficiri, koji su dežurali, pokušavaju da zavedu red, ali im to ne uspijeva. Vani, pred Gimnazijom, postavljena je straža, a unutar, po sobama, ustanovljeno dežurstvo. Svima je jasno da je vojska kapitulirala, zemlja okupirana. Oni koji ne spavaju još diskutuju, naga aju i šta e biti sa nama, ve sjutra.

U našoj grupi ima vojnika iz svih krajeva zemlje. Najviše je Crnogoraca i Hercegovaca. Komšije smo, u ve ini i znanci, još zbliženi ovom neizvjesnoš u, pa ne možemo da zaspemo, ve se dogovaramo o tome šta da uradimo, kako da se neprimjetno iš upamo. Na spratu smo, pa ako idemo na glavni ulaz - tamo su straža i dežurni. Neko predloži da iza emo kroz prozor, ali ne umije da objasni, kako. Drugi veli: »Sakupimo uprta e i kaiše, prevežimo ih u lanac i spustimo jednog u dvorište, gdje se vidi daska, pa neka ju prisloni uza zid do prozora i tako emo niz nju izlaziti«. Slušam to, a sebi nikako da oprostim što napravih grešku u Bile i - i ne svratih ku i, u Baljke.

im je vojnik naslonio dasku i mi smo, jedan po jedan, kliznuli po njoj u dvorište, a potom, kuda koji. Ja sam izašao me u prvima. U dvorištu mi se odmah pridružiše dvojica koji po oše sa mnom prema Bile i. Jedan je od Gacka, a drugi od Nevesinja.

Nastojimo da se što prije udaljimo. Kre emo se kroz grad prema željezni koj stanici, da provjerimo ima li neki voz prema Bile i. Blizu stanice sjetio sam se jedne kuhinje gdje sam povremeno dolazio kao radnik u vrijeme izgradnje pruge Bile a-Nikši . Pošli smo tamo da potražimo hrane. Vlasnik kuhinje nas je ljubazno primio, nahranio nas i odbio da naplati. Oni koji su ostali u Gimnaziji sjutradan su, kada su došli Italijani, odvedeni u zarobljeništvo, u Italiju. U gradu je puno vojske, a zakr en je i put od Danilovgrada ka Nikši u; vra a se vojska koja je bila na frontu prema Albaniji. Svugde pored puta može se vidjeti pobacano oružje i municija. Vojska je prljava i zamorenata, a kre e se bez ikakvog reda. Pada kiša, vjetar je jak.

DO BAJAVA, NATOVAREN ORUŽJEM I HRANOM

Nas trojica, pošto smo se dobro najeli, odlazimo na željezni ku stanici. Interesujemo se za voz prema Bile i. Na stanici se skupilo puno vojske, ve inom onih što su kratko ratovali prema Albaniji. Sve to, u neizvjesnosti, o ekuje - ho e li biti vozova ili ne e. Niko od željezni kog osoblja ne daje pravu informaciju. Tako se zašlo u no i mi se odlučujemo da idemo pješke, nose i svoju ratnu opremu. Ja sam dobro poznavao i sporedne puteve. Uputili smo se cestom iz Nikši a prema Bile i. Put zakr ila vojska, vidi se i pokoji kamion ili konjska kola. Uz put se sve više baca oružje, municija i druga oprema - da bi se lakše i brže kretalo.

Neki vojnici jašu na konjima koje su primili prilikom mobilizacije, drugi se potrpali u konjska kola i voze se. Ipak, ve ina pješa i. Bacaju opremu koja im otežava kretanje, a neki su bacali i oružje, iako ga je ve ina nosila sobom. Mu na je slika posmatrati vojsku koja je izgubila rat i kapitulirala. Ve ina tih vojnika mobilisana je u Hercegovini, u 61. puk i druge jedinice.

Mi smo se kretali brže od ostalih. Mnoge mimoilazimo. Prošli smo Ri anske Rupe i kre emo se prema Trubjeli. Iznad ceste, pri brdu, nalazi se željezni ka stanica. Tu imam poznanika, nadzornika pruge Marka Komneni a. Odlu ih da svratim kod njega, a odatle u sporednim putevima. Predložih drugovima da po u sa mnom. Pristali su. Skre emo sa ceste prema stanici. Kroz kamenjar nema puta. Kada smo došli na stanicu po e da svi e.

Tek što smo se malo kod Marka odmorili - usmo da ide voz prema Bile i. Marko re e: »Pokuša u da ga, sa otpravnikom, zaustavim.« Voz se stvarno, zaustavi u stanici. Pored putni kih ima i teretnih vagona. Sporo se kre e i sve je puno vojske. Uspio sam da se nekako uguoram u vagon III klase. Stojim u hodniku. Moji drugovi su, valjda, ušli u druge vagone. Ista slika kao i u Nikši u: po hodnicima pobacano oružje i municija. Diskutuju vojnici o tome šta e biti dalje. Ve ina je neraspoložena, a jedna grupa je vesela - pjevaju ustaške pjesme, pominju Paveli a, govore: »Stvori emo državu Hrvata i Muslimana, došlo je naše vrijeme.« Prijete: »Plati e Srbi, došao im je kraj.« Neki, po grupama, nešto šapu u, pa opet po inju pjesme. Tako je i u drugim vagonima. Sebe, osu ujem zato što pravim i drugu grešku - ne idem pješke, sporednim putevima, kada ih ve poznajem. Ovako: ko zna šta me eka u Bile i i kakva je tamo situacija. Iz ovoga što ujem u vozu i onoga što smo doživjeli putuju i od Sarajeva prema Nikši u, može se zaklju iti da se Srbima loše sprema. Stalno me nešto kopka i ne ide mi se u Bile u, a opet - nastojim da se vozom što više približim ku i.

Približavamo se Bile i i vrebam pogodno mjesto da isko im. No, uz prugu sve nasipi i kamenjar, pa je nezgodno isko iti, a voz ne staje na usputnim stanicama. Na ulasku smo u željezni ku stanicu Bile a. Zatvorena je rampa a voz stao, što je za mene pogodan momenat da isko im sa svom opremom. A blizu mjesta gdje sam isko io vojska je otvorila teretni vagon pun konzervi, pa i ja zgrabih jedan sanduk, zabacih ga na rame i produžih kroz Mrežicu pa, uz Hadžibegovo brdo - za Baljke.

Dobro natovaren ratnom opremom i konzervama stigoh ku i, na jbljizima. U selo, ujem, stižem me u prvima, iako sam bio najudaljeniji. Sobom sam donio pušku sa 120 metaka, 5 bombi i svu ostalu ratnu opremu.

ZATIŠJE I BEZVLAŠ E PRED BURU

Vra aju se i ostali Balj ani iz vojske. Ve ina donosi oružje i vojni ku odje u. Izuzetak su oni koji su morali da se, na putu prema ku i, presvla e u civilna odijela i ostave oružje, kako bi izbjegli zarobljavanje i razne opasnosti. Prebrojavamo se: u aprilskom ratu su poginula trojica Balj ana. Došao je u selo, sa porodicom, moj komšija Košta Gruba i , doktor filozofije. On je komunista od prije rata, koga su bivše vlasti stalno progonile i, povremeno, hapsile. Vrlo je cijenjen i omiljen me u svojim komšijama, pristupa an u radu s ljudima, tihe i blage naravi, te je kao takav mogao za sobom da povede mase. Odmah je na sve nas ape-
659 lovao da se oružje uva, prikuplja i sklanja, jer e, veli, vlasti poku-

šati da ga oduzmu, a ne smije se dozvoliti da odnesu nijedan metak. »Oružje e nam biti dragocjeno za borbu koja slijedi« - kaže Košta odlu no. Do oružja su pojedinci dolazili u Bile i, u danima kapitulacije. A dolazili su i na druge na ine: kupljenjem iza vojnika koji su ga bacali, kupovinom za male pare, uzimanjem iz magacina.

U Baljcima je tada živjelo oko 130 doma instava, a ra unalo se da toliko ima i pušaka. Istina, baš svako doma instvo nije bilo naoružano, ali je bilo više onih koji su imali i dvije-tri puške.

U prvim danima u selu je vladalo zatišje i bezvlašće. Seljaci komentarišu: šta e biti dalje i kako e postupati sa srpskim narodom vlast koja se najavljuje. To je bilo vrijeme kada je u Bile i ustaška tzv. NDH ve uspostavila svoju vlast i administraciju, u kojoj su elna mjesta imali Muslimani i Hrvati, koji su ovamo sa strane poslati. Muslimani koji su s po etka bili na vlasti o evidentno nijesu bili ljudi od ugleda i autoriteta u narodu. Za Srbe u takvoj vlasti mjesta nije bilo, pa su o ekivali kako e se prema njima postupati.

U selu ponestaje namirnica za život, a naro ito težak problem je nedostatak soli i gasa, što se može nabaviti jedino u gradu, pa po njih odlaze starije žene i po neki muškarac. Ove namirnice mogle su se nabaviti kod poznanika Muslimana koji su imali svoje trgovine, kao i kod Srba trgovaca koji su ih imali u zalihamama.

Pošteni Muslimani, a takvih je u Bile i bila ve ina, koji nijesu željeli obra un sa srpskim življem - komšijama, poru uju da oni ne e dozvoliti nikakvu samovolju i nasilje prema srpskom narodu, te da se u grad može dolaziti kao i ranije. Ipak, svemu tome ne može da se povjeruje, jer se još ne zna ud postoje e vlasti. Košta nas opominje da mladi ljudi ne treba da odlaze u grad. Prolje e je i zemlja mora da se obra uje, ali se name e potreba da sve mora biti budno. Muškarci, ako se udaljuju od ku e, radi obrade zemlje - da sobom nose pušku, obanima koji gone stoku na ispašu po Hadžibegovom brdu daje se u zadatku da motre: ako bi prema selu pošla vojska - da o tome smjesta obavijeste.

Vlasti u Bile i su ra unale da ljudi u Baljcima imaju dosta oružja, a dobro su znale i nepokornu ud ovih ljudi, pa su pokušavale da im mirnim putem oduzmu oružje. Tako negdje u drugoj polovini maja šalju patrolu (trojku) žandarma. Ona je prošla kroz gonji dio sela, do zaseoka Okolišta, sa zadatkom da se sastane sa seoskim knezom i nekoliko uglednih seljaka, ispitaju situaciju u selu i prenesu naredbu vlasti da se sve oružje i municija predaju njima i nastavi miran život.

Tom obe anju нико nije povjerovao, iako je patrola upozorila: ko ne izvrši nare enje bi e najstrože kažnjen. Patrola se istog dana bez uspjeha vratila u Bile u. Baljci su prvo selo isto no od Bile e, a postoje i put nas opominje da svaki as na nas može biti upu ena neka patrola ili vojska, da nas iznenadi. Zato se živi u velikom strahu i neizvjesnosti. Po inju da se odre uju naoružane patrole koje no u krstare selom. Seljaci se dobrovoljno javljaju u te patrole.

Selom su procurile vijesti da su ustaše u Trebinju i Ljubinju pobile neke Srbe, a iz Bile e odveli direktora škole Luku Stija i a Bradu u Dubrovnik i tamo ga ubile. To nas je još više upozorilo na budnost. Uspostavljaju se u selu stalne mjesne patrole, a danju se još odlu nije opominju i zadužuju obani koji uvaju stoku po Hadžibegovom brdu i Modropcu: ako zapaze neki pokret vojske, ili žan armerijske patrole prema selu - da o tome odmah obavijeste selo, kako bi se svi naoružani muškarci organizovali da ne dozvole ulazak nasilnika u selo.

Vijest o ustaškim zlo inima u Koritima širom Baljaka je odjeknula kao grom iz vedra neba. Time je otpao i posljednji tra ak nade i vje-

rovanja vlastima i njihovoј politici. Vijest je bila užasavaju а: gata ke us- taše, a vjerovatno je sa njima bilo i ljudi sa strane, no u su opkolile selo Korita i na spavanju iznenadile nedužne ljudi. Sve mlade, kao i neko- liko starijih uglednih ljudi, poveli su sa sobom; sakupili ih u Sokolski dom u Koritima, objašnjavaju i njima i njihovim porodicama da ih traže vlasti radi saopštenja važnih nare enja. U domovima tih ljudi ostali su starci, žene i djeca, a bilo je slu ajeva da su iz jedne ku e odvedena i po etiri muškarca - sve mlada momka. Sakupljeno ih je 160. U Sokolskom domu su proveli dva dana i ne pomišljaju i da e se sa njima na zvijerski na in obra unati.

Nakon provedena dva dana, no u su svi ljudi, po grupama i žicom vezani, ubacivani u kamione i dovo eni nad jamu, gdje su na zvijerski na in ubijani i u jamu bacani. U mnogim selima bile kog sreza ovaj zlo- in s po etka juna 1941. izazvao je pravu uzbunu. Kod nas u selu po- ja ane su no ne patrole, odre uju se na pogodna mjesta dnevni osmatra i, mnoge porodice više ne no ivaju u svojim domovima - no u se sklanjaju u šumu, a izjutra se vra aju u svoje ku e. Opasnosti su izlo- žene naro ito one porodice koje su bliže gradu i Hadžibegovom brdu. Ve ina tih porodica je kada se smrkne prelazila u prisojnu stranu sela, sobom gone i stoku i nose i najnužniji dio posteljine, da bi se izjutra opet vra ali ku ama. No ivali bi u potocima i jarugama bliže brda - ako bi došlo do napada ustaša da odstupe prema Kaporu i Golom brdu. No ne patrole ostajale bi po zaseocima i u selu. Neke od tih po- rodica imale su svoje katune (kolibe) ispod Kapora, Golog brda i Drenovaca. Tamo se smeštaju muškarci a odatle navra aju u selo, obra uju zemlju, obavlju dužnosti u sastavu no nih patrola i straža. Posebnu teško u predstavljalje je stalno seljakanje sa malom djecom, koja su se morala nositi i uvati, a sli ne teško e bile su i sa starim osobama. Sve- mu tome treba dodati da se morala zemlja obra ivati, jer se druga ije do hrane nije moglo do i.

Ve 27. juna 1941. obani su zapazili da je u predve erje iz Bile e na Hadžibegovo brdo izašla grupa naoružanih vojnika i zadržala se u kasarni do prvog mraka. Kada smo to saznali odlu eno je da ih te no i napadnemo.

BALJA KA USTANI KA ETA U AKCIJAMA

Pošto se smrklo sakupila se grupa mlađih i naoružanih ljudi, upu- tivši se kasarni. Kada smo se približili zagalamili smo, vi u i: »Napri- jed!« Zapucali smo i oni su brzo pobegli u pravcu Bile e.

Došlo je vrijeme da se sve više traži oružje za odbranu, pa oni koji ga nijesu imali, ili su ga imali malo, odlaze da ga nabave u susjedne opštine, naro ito u Crnoj Gori. Pronesena je i vijest u narodu da tamо ima pojedinaca koji su prikupili prava mala skladišta oružja i municije, naro ito me u onima ije su ku e bliže glavnom putu. Za neke se pri- alo da su imali i do 20 pušaka. Istina, bivša vojska, koja je poslije po- tpisivanja akta o kapitulaciji odlazila svojim ku ama prema Hercegovini, kretala se putem Nikši - Bile a i po putu bacala oružje i municiju, a mnogi su puške davali i za par e hljeba. Narod je to oružje sakupljaо i sklanjao, te kasnije prodavaо. Za nabavku oružja iz više bile kih sela odlazilo se u susjednu Crnu Goru. Puška se mogla dobaviti samo ako se njenom vlasniku dotjera tovar ili dva žita, i za stoku koju su dogonili kupci oružja, ve prema tome kako se sklopi pogodba. Ni za kakvu dru- gu vrijednost, ak ni za zlato, puška se nije mogla dobiti. U tako napetoj

situaciji punoj nemira i straha u narodu, u julu 1941. u Baljcima, a i u drugim selima bile kog sreza, dolazi do formiranja ustani kih eta. Zavisno od veli ine sela, jednu etu sa injavali su borci dva ili više sela ako su bila manja, a ona ve a imala su svoje ete. Sve te ete imale su isti zadatak - odbraniti sopstvena sela od napada, plja ke i ubijanja.

Balja ka ustani ka eta brojila je 160 boraca od 18 do 40 godina starosti, a možda i nešto više. Nezašti en od vlasti i izložen stalnom strahu i prijetnjama, narod sam traži da se nekako organizuje i efikasnije odupre neprijatelju. Mase su zahtijevale ustanak, izvo enje napada r a posade koje su držale ustaška i domobranska vojska. Postoje e vlasti su podijelile oružje muslimanskom življu po selima.

Komandir Balja ke ustani ke ete bio je rezervni poru nik Tomo Vujovi . eta je imala tri voda. Jedan vod sa injavalo je Donje, a dva voda Gornje Selo. Vodovi su dobili svoje rejone izvi anja, obezbje enja i posijedanja no nim stražama. Glavni zadaci ete bili su odbrana sela od eventualnog napada, plja ke i odvo enja ljudi. Za cijelo vrijeme soga postojanja eta je imala svoje stalne položaje prema Bile i - Hadžibegovo Brdo i Modropac.

U drugoj polovini avgusta u cijelom bile kom srezu dolazi do opšteg ustanka. Ustani ke mase traže da se napadaju posade koje drži vojska tzv. NDH, pa i sama Bile a.

Ustanici ljubomirske i zavodske opštine otpo inju borbu na Mosku, 27. avgusta 1941, u kojoj ustani ka vojska postiže veliki uspjeh. itavu jednu bojnu ustanici su razbili - deo likvidirali, a 110 domobrana i ustaša zarobili. Zaplijenjeno je sve oružje i municija, kao i dva dalekometna topa. To je ohrabrilost ustanici ku vojsku, pa je borba prenijeta i na sjeverne djelove bile kog sreza. Napadnute su posade Divina, Berkovi a i Plane, tako da je sva ustani ka vojska u estvovala u borbama. Ustanicima se pridružuju Crnogorci iz pograni nih sela Vuji Do, Banjani, Pitalovci, Vrbica, Crkvice, Duba ki Crni Kuk i druga.

STRADANJE I SRPSKE I MUSLIMANSKE NEJA /

Ubrzo je došlo do zauzimanja Divina. U Plani i u njenoj bližoj okolini vo ena je oštra borba, ali su ustani ke jedinice uspjele da je zauzmu i nastave borbu prema Bile i. Sa ustaško-domobranskom vojskom koja je držala Planu odstupao je prema Bile i i muslimanski živalj Plane i okolnih sela. Ustanici su za sobom palili naselja tog stanovništva.

Na nesre u, za vrijeme ustani kih borbi došlo je do stradanja nedužnog muslimanskog življa u Divinu, Fatnici, Orahovici, a u i drugim selima. Nedužni narod, ve inom starci, žene i djeca, postaju žrtve nasilja nacionalisti kih i šovinisti kih grupa i pojedinaca iz redova ustani ke mase. Oni koji su najmanje krivi za zlo ine ustaša bili su osu eni najstrašnjim kaznama. Stradaju oni koji nijesu bježali od svojih ku a. Bilo je doma instava iz kojih je stradalio i po 6 lanova najuže porodice, pa i više. Samo u jamu avkaricu na zvijerski na in je pobijeno i ba eno u bezdan preko 400 nedužne eljadi.

Me u dijelom osvetni ki raspoloženih ustanika to stradanje nedužnog muslimanskog življa smatrano je inom pravi ne odmazde za ponkolje u Koritskoj jami i na Berkovi ima, gdje je na isti na in u drugoj polovini juna stradao nedužni srpski živalj, a tu je tako e bilo dosta žena, djece i staraca. Takav, u osnovi osvetni ki rezon, bio je politi ki neprihvatljiv, ali je on bio dio surove svakodnevnice i dao je tragi ne rezultate koje je više bilo nemogu e ublažiti, ali su se mogu i sli ni do-

ga aji morali preduprijediti. U nasilju i neljudskim postupcima najviše se istakla grupa Sima Erakovića. U to vrijeme, organizacija Komunističke partije u bilo kom srežu bila je malobrojna. Otuda je ona teško mogla nešto više u initiji da ne dođe do tragedije nedužnog muslimanskog naroda. Političke pripreme me u ustanicima bile su nedovoljne ili skoro nikakve, a malo se uočio i glas Partije. Da su bar nešto temeljnije vršene političke pripreme me u ustanicima - vjerovatno ne bi stradalo toliko nedužnih ljudi. Sve što je bilo doraslo do puške išlo je u ustaničku vojsku, jer se još nije pravila diferencijacija ko je partizan a koji etnik, ali je život potvrdio da su oni koji su se tada najviše isticali u neljudskim postupcima - kasnije postali najizrazitiji etnički zločinci.

U svemu tome bila je vrlo složena i teška situacija. Me u ustaničkom vojskom sve je bilo nanelektrisano, prijeđeno je jedan broj kao glavnog neprijatelja vidio Muslimane a ne ustaše, što je bilo sasvim pogrešno. Komandiri ustaničkih eta, koliko god su nastojali da ostvare uvid u postupke boraca prema muslimanskom življu, mnoge postupke nijesu mogli sprijeći, pošto je već bila stvorena teška klima. U ustaničkim etama vladala je prilična nedisciplina, prava primjerima samovolje. U to vrijeme, dok je voćna borba za Planu i Divin, Balja ka ustanici kašteljala se na položajima Hadžibegovo brdo - Modropac. Odatle vrši prepade na Bile u, sadejstvuje sa Miruškom etom koja drži položaje Plitki Do - Zlatište. Miruška eta je tih dana, sa dijelom Balja kešte, do ekala voz ispred sela Vlajine u Mirušama, koji se krećao od Trebinja prema Bile i. Voz je bio pun civila i materijala, kao i jedna grupica ustaša, 12 domobrana i dva podoficira. Među ustašama nalazio se i Meho Zupčić, zapažena linost u ustaškoj vlasti Bile. Kada je voz zaustavljen, ustaše su odmah zapucale i uspjele da iz voza pobjegnu uz gonju stranu pruge koja nije bila obezbijedila enu i pobjegli prema izvoru Trebišnjice, a potom za Bile u. Voz je pretresen, zaplijenjeno oružje i municija ponijeli su ustanici, a potom naredili da se voz sa naredom povrati nazad za Miruše. Ubijen je jedan domobran koji je bježao, ostali domobrani su pušteni na slobodu poslije završene akcije.

Ustaško-domobranska vojska iz Plane povlačila se zajedno sa muslimanskim življem prema Bile i, a onda se u gradu nije zadržavala već produžila za logor, pošto su ih ustanici u stopu gonili. Dok je dio ustanika sa sjevera nastupao prema gradu, Balja ka i Miruška eta su, ojačane grupama Crnogoraca iz pograničnih selaca, u Bile u ušle sa jugoistočne strane. Bile a je za kratko vrijeme bila puna ustanici koje vojske. Ali, logor je bio jako uporište i nije se mogao zauzeti bez teškog naoružanja. Sve se to događa poslednjeg dana avgusta 1941. godine.

BATALJON ITALIJANA NA HADŽIBEGOVOM BRDU

Talijanska komanda je znala za ustanicike borbe u bilo kom kraju, kao i za njihove rezultate, pa da ne bi došlo do njihovih širih razmjera - hitno upućuju svoju vojsku prema Bile i i to iz dva pravca - od Dubrovnika i Nikšića. Za to vrijeme dio ustanicike vojske, ulaskom u grad, obijači trgovine i robu odnosi, ne gledajući da li je radnja muslimanska ili srpska. To svi ustanici, istina, nijesu inili, ali dobar dio jeste.

Ustanici se u gradu nijesu dugo zadržali, pošto je stigla obavijest da su Talijani blizu grada, što je izazvalo ubrzano povlačenje ustanicih eta u raznim pravcima, a mahom prema svojim selima. Crnogorci odmah, sa dijelom zaplijenjenim i opljačkanih stvari, produžuju u svoje krajeve. Balja ka ustanici kašteljaju se povlači i na svoje položaje, Hadžibe-

govo brdo. Za to vrijeme Italijani, koji se kre u od Nikši a, svoje kolone upu uju za Bile u, a drugi dio, sa glavnog puta, skre u i zauzimaju položaje duž Hadžibegova brda, u dužini od 3 kilometra. U balja kom sluaju, rije je bila o talijanskoj vojsci ja ine bataljona. Naša eta se povukla u selo. U povla enju iz grada jedan njen borac, oko Ždrale, koji se nešto kasnije povla io za etom, misle i da držimo prvo bitne položaje, izašavši na brdo upao je me u Talijane. Oni su ga odmah zarobili i odveli u logor, te je poslije izvjesnog vremena strijeljan u blizini logora. U isto vrijeme, povla ila su se dvojica boraca Milan i Ilija Ini, koje su Italijani zarobili i u zatvoru su ostali do kraja rata. Tek tada nastaju pravi strah i bježanja iz svojih domova. Niko nije znao šta e Italijani poduzeti, a bili su blizu naših ku a.

Italijanskim zaposijedanjem položaja na Hadžibegovom brdu, došla je još jedna nevolja. Ve i broj porodica, naro ito onih ije su ku e bile blizu talijanskih položaja, napuštaju svoje domove, gone stoku i nose najnužnije stvari - dio posteljine i nešto hrane. Odlaze u brda prema Vu jem Dolu i smještaju se kako ko zna. Oni koji su odranije tamo imali svoje kolibe sada ih koriste, a oni koji ih nemaju smještaju se po ruševama i starim ome inama. Tako po inju život daleko od doma, lišeni osnovnih uslova. U nekim sluajevima zajedno su po dvije ili tri porodice. Takvim životom je bilo teško živjeti, naro ito za malu djecu i stare osobe. Njihove ku e su ostale zaklju ane, a životne namirnice sakrivene u žbunje i škripove.

Ustani ka eta se tako e povukla. Prvih dana nije pokušavala da se suprotstavi mnogo ja im talijanskim snagama, te kao takva prestaje da postoji.

Sjutradan, Italijani sa brda upu uju svoje patrole u selo, ali samo do prvih ku a, bliže njihovom položaju. Pretresaju objekte oko ku a, a neke ku e i otvaraju. Sto na u, naro ito od hrane, odnose. Ulaze u baštete, kopaju krompir i odnose ga na položaje, utovaren na mazge.

Odbjeglim porodicama život u brdima postaje težak, naro ito kada padaju kiše. Jesen se neumoljivo primicala. Porodice koje nijesu bježale od svojih ku a Italijani nijesu dirali, niti ispitivali ko je u estvovao u borbama za oslobo enje Bile a. Oni preko tih porodica poru uju da se svi odbjegli vrate na svoja ognjišta, daju i tvrdnu vjeru da se nad njima ne e vršiti nikakve represalije. Naširoko, u kontaktu sa narodom, okupatorovi vojnici objašnjavaju kako su oni došli da zaštite srpski živalj od stradanja koja im prijete od ustaša, da e oni ostati u Bile i za stalno, uspostavljaju i svoju vlast. Obe avaju narodu da e dobivati sljedovanje hrane i riješiti sve svoje nevolje. Cijena je bila: da se svi vrate ku i, predaju oružje i budu pokorni.

Sve je to bila njihova demagogija, sra unata na to da se pobunjeni narod smiri, a onda, poslije pacifikacije, sa njim okupator radi šta ho e. Italijani dakle, od po etka vode vrlo lukavu politiku, nastoje i da narod pridobiju za sebe. Tako, odbjegle porodice po inju da se vra aju svojim ku ama, jer je život u brdima postajao sve nesnosniji, a Italijani nude ono što su ustaše otele: kakvu - takvu pravnu i imovinsku sigurnost, mir, hranu i druge uslove za preživljavanje ratne drame.

Italijanska vojska stalno patrolira po selu. Mnogi se sa njima sastaju. Prestala je i njihova samovoljna plja ka, pošto su neki seljaci odlazili u komandu da se žale. Italijanska vojska danima sa Hadžibegovog brda ga a iz topova i sve granate lete preko našeg sela a padaju u brda na crnogorskoj granici. Time kao da su htjeli zaplašiti ustanike i iskazati snagu svoje vojske.

Komanda italijanskog garnizona u Bile i zahtjevala je da k njoj do u predstavnici sela, preko kojih bi obe avali narodu miran život, razumije se, pod uslovom, da u selu vlada mir.

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE

Po etkom septembra 1941. po injе i period šire aktivnosti organizacije KPJ. U Bratogoštu, kod Vu jeg Dola, održana je Prva sreska partitska konferencija, na kojoj je izabran i Sreski komitet KPJ za Bile u. Usvojeni su važni zaklju ci, me u kojima i o omasovljenju Partije smje lijem prijemom novih lanova, osnivanju partijskih elija, po selima, intenziviranju rada na što bržem formiranju partizanskih eta, odbora narodne vlasti i drugo. Konferenciјi su sa Baljaka prisustvovali Košta Gruba i , oko Mirkovi , Vojin Albijani i Tomo Vujovi . U Sreski komitet izabran je Kosto Gruba i . U Baljcima je i prije ove konferencije postojala partijska elija.

Tada u selu dolazi do intenzivnog rada KPJ, ubrzano se priprema formiranje partizanskih eta, kandiduju se i primaju novi lanovi KPJ, objašnjava narodu, a posebno omladini, da što prije treba otpo eti borbu protiv okupatora i njihovih pomaga a - kao glavnog krivca za svu nesre u koju je narod doživio od ustaške vlasti.

Na jednom skupu mještana Košta Gruba i je govorio o tome, kako treba otpo eti borbu protiv Italijana, kao i protiv svih onih koji su njihovi pomaga i ili aktivni u esnici. Na to, ratnik sa solunskog fronta Risto Ždrale, kao da je jedva do ekao, izjavil: »Dakako nego odmah otpo eti borbu protiv njih. Sloboda ne e do i sama, ne emo sjedeti skrštenih ruku da nas ubijaju i vode u zarobljeništva.«

Drugom polovinom septembra 1941. u Baljcima je formirana partizanska eta, sastavljena od dobrovoljaca, mladih i spremnih boraca za sve akcije. Pri formiranju eta je predstavljala pravu mladost. U svojoj sredini imala je lanove KPJ i skojevce. Formirana je van sela, za Golim brdom blizu Vu jeg Dola, na mjestu Andrina pe ina, zbog toga što je u selu bilo otežano sakupljanje ljudi, a to bi predstavljalo i opasnost pošto se na Hadžibegovom brdu nalazio skoro ceo bataljon Italijana koji su pratili svaki pokret mještana, a pored toga, selom su kistarile njihove patrole.

Na dan formiranja ete u njenom stroju je bilo od 35 do 40 boraca, a poslije formiranja ona je stalno brojano ja ala novim dobrovoljcima, tako da je sredinom novembra udvostruena. U stvari, sve što je sposobno za borbu stupilo je u etu. Za komandira ete izabran je Milan Kuki , a za politi kog komesara Tomo Vujovi . Novoformiranoj eti o politi koj situaciji i njenim budu im zadacima govorio je Košta Gruba i , koji je, pored ostalog, rekao da je u partizanskoj vojsci mjesto svakom patrioti, svakom poštenom ovjeku, bez obzira na vjeru i naciju, i da e se svi takvi svrstat u front borbe protiv zajedni kog neprijatelja, okupatora i njegovih pomaga a. Od tada po injemo nositi na kapama partizanske označke: petokraku zvijezdu i jugoslovensku zastavu. Svi mi prisutni toga dana smo položili partizansku zakletvu, iji je tekst itao Košta a mi smo za njim ponavljali svaku rije .

Pri kraju sve anosti upala je me u nas grupa Vu edoljana, koji su po eli da galame: »Šta to vi krojite, pripremate se za borbu sa Talijanima?! Da znate da mi ne emo dozvoliti da se pale naša sela i ubijaju ljudi«. Jedan od tih nasrtljivaca pošao je prema Kosti govorile i da je

on glavni organizator svega. Želio je da se fizi ki obra una, pa smo ga otjerali. Ti Vu edolci su, kasnije, postali etnici i sluge okupatora.

Ubrzo poslije formiranja ete, u njene redove dobrovoljno se javlja i stari Risto Ždrala, od preko 60 godina, govore i: »Nijesam ja star, sa vama u u svaku akciju.« To je i inio. U pripremama za borbu protiv Italijana, manji broj starijih ljudi od straha je govorio: »Italijani su jaki, dobro naoružani i obe avaju nam miran život, a dolazi i zima, blizu je Bile a i u njoj ta jaka vojska, pa bi trebalo priekati do proljeća, a onda okrenuti oružjem protiv njih.« Mladi ljudi to nijesu prihvatali, već zahtijevali da oružana borba počne bez obzira na sve teške okolnosti.

DVIJE ELIJE KPJ

U oktobru 1941. godine, elija KPJ u Baljcima broji 10 lanova i dva kandidata. Radi lakšeg ukupnog rada i, narođito, okupljanja na partijske sastanke, dotadašnja elija se dijeli na dvije nove: jedna u donjem dijelu sela, u kojoj je nas pet lanova KPJ, a druga u gornjem dijelu sela, tako da je sa 5 lanova, a i druga u gornjem kraju sela ubrzo je primila 2 nova lana KPJ, tako da je imala 7 lanova, da bi taj broj do konca godine još porastao. Poslije reorganizacije elije mogli su da se ešte održavaju teorijski i radni sastanci. elije održavaju svoje sastanke, već inom teoretske, na kojima se proračuju umnoženi materijali na temu o osnovi lenjinizma, nacionalno i seljačko pitanje, dijelovi Istorije SKP (b). Tim sastancima rukovodi Košta, koji je teoretski »njajpotkovanički«, pa je sve lijepe razjašnjavao. Pažljivo smo ga pratili i najosnovnije pojmove školski brzo shvatili. Sastanke smo, uglavnom, održavali no u i van sela, već inom u brdu, u napuštenim kolibama i uz svjetlost svijeća ili komada luka. elija je radila strogo ilegalno i u narodu se nije smjelo znati ko su lanovi Partije. U selu je u to vrijeme postojala i jaka skojevska organizacija u kojima su se redovima nalazili najbolji omladinci, spremni, kao i lanovi Partije, da idu u svaku borbenu akciju. Aktivom skojevaca rukovodio je Vlado Mirković.

U to vrijeme je, koliko znam, bila prava rijetkost da je u jednom selu u bilo kom srežu, i u okvirima većeg dijela Hercegovine, djelovalo toliki broj lanova KPJ i SKOJ-a, kao što je, krajem 1941, bio slučaj sa selom Baljci. Razlog za tu brojnost bilo je više, a jedan od bitnih je, svakako, što se nije sektašilo, već se išlo smjelije u kandivovanje i prijem u KPJ, što se pokazalo ispravnim i korisnim u organizovanju NOP-a i NOB-a. U julu 1941. prvi su primljeni u KPJ Rako Mirković, Vojin Albijanić i Tomo Vujović, sve drugovi sa visokim ugledom u svojim sredinama. Rako je, prije rata, kao radnik firme za preradu drveta »Omlbla« u estvovao u demonstracijama i štrajkovima koje organizuje Partija u Nikšiću i stoga je imao velikog uticaja na organizovanje NOP-a. On po etkom 1942. postaje prvi predsjednik Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora za Bile u. Ja sam postao lan KPJ u drugoj grupi primljenih, 10. septembra 1941. Sve nas je u Partiji primao i upoznavao Košta Gruba i.

Baljci su se u ljeto 1941. brzo opredijelili za NOB i bili njeni aktivni učesnici sve do završetka rata, sa izuzetkom samo nekoliko porodica koje su prišle u etnicima. Za to ispravno opredijeljenje i masovnost bilo je više suštinskih razloga. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije ovo selo se opozicionerski postavljalo prema režimu. Godine 1938., u vrijeme parlamentarnih izbora, više predstavnika vlasti je, znajući i ovo selo i njego-

ve ljudi, dolazilo radi agitacije da se glasa za vladinu listu (JRZ). Na kraju su režimski ljudi, znaju i da ovdje živi većina siromašnih seljaka, očijenili da ih treba podmititi i na taj način ih pridobiti. S tim u vezi je nekoliko dana pred izbore vlast naredila da se seljacima Baljaka podijeli kukuruz. Šef zadruge u Bile i, Karabeg, rodom iz Mostara kukuruz je dijelio seljacima besplatno, uz napomenu svakome - da glasa za vladinu listu. Kada su izbori došli sve je glasalo za opoziciju, izuzev nekoliko službenika i radnika kojima je prijetila opasnost da izgube državnu službu. Poslije toga, Karabeg je rekao: »Džabe je Balj anima kukuruz davati, oni idu svojim pravcem i njih niko ne može pridobiti i skrenuti s pravog puta.«

Većina ljudi ovoga sela radila je tri godine na izgradnji pruge Biće a-Nikšić. Mnogi su tada osjetili svu težinu života radnika. Neki su u estvovali i u radnim štrajkovima i demonstracijama, a odlazilo se i na druga radilišta u razna mesta, ali se svugdje nailazilo na teškoće i su eljavalo sa gorinom života. Bijedne zarade, najamni rad, siromaštvo - sve je to bio razlog da se ljudi napredno opredjeljuju i bore se za bolje uslove života.

Velike su bile zasluge za uspješan politički rad Koste Gruba i a, pogotovu 1941. i 1942. godine kada je radio na stvaranju političkih organizacija, na pripremanju i organizovanju naroda za NOB. Ne bori se za položaje i političku karijeru, on je veoma aktivno djelovao i u tom svom radu postigao vidne uspjehe, i to ne samo u Baljcima, nego i u drugim selima bile kog sreza, npr. u Bogdašiima, Bijeloj Rudini, Trnovici, Pačinima i Podosoju.

Košta je odlazio u mnoga sela, držao sastanke sa narodom, objašnjavao ciljeve i nužnost NOB-a, radio na formiranju partijskih elija i primanje novih članova u KPJ, stvaranju prvih partizanskih eta i organa vlasti. Na jednom od tih skupova govorio je o tome kako svako može da na određen način pridonoši NOB-u, te kako bez borbe nema slobode. Zatim je diskutovao i Rade Radmilovićem, najbogatijem seljakom u Biće kom srezu, inačice pošteni i cijenjen ovek. On je rekao: »Šta mi, doktore, treba da razmišljamo ili da se plašimo borbe, kada tebi školanom nije žao glave; šta mi, onda, nepismeni seljaci, treba da žalimo?!« Pridobiti prvi dani za NOB jednog tako uglednog i bogatog seljaka - zna ilo je mnogo, i to ne samo za Baljke nego i za širu okolinu.

Pored visokog obrazovanja, Košta je dobro poznavao mentalitet našeg seljaka; bio je blizak ljudima, za svakoga je mogao da način pravu riječ, umio je razložno da objasni i složena pitanja i procese. Zbog toga su ga ljudi cijenili, slušali i slijedili, zbog čega je i NOP Baljaka bio masovniji, jači.

U nekoliko etničkih porodica slučaj je, kao i u većini sličnih u Biće kom selima, bio da su oni koji su okljevali sa borbom protiv Italijana postali etnički i otvoreni neprijatelji NOB-a. Zapravo, ubrzo poslije dolaska u naš kraj Italijani se orijentisu da po selima način svoje doušnike, ljudi koji će raditi za njihove interese. Među prvima stavio im se na raspolaganje poručnik kraljevske vojske Jovan Mišeljić iz Miruša i profesor Lazar Trklja iz Podosoja (Biće a). Oni propagiraju da se ne odlazi u partizane, veličaju okupatora i njegovu snagu, postaju najveći i protivnici NOB-a i borbe protiv Italijana. Mišeljić je, kao izrazitog organizatora etničkog pokreta, učestvovao i 19/20. februar 1942. u Kifinom Selu (Nevesinje) likvidirati borci Prvog udarnog Hercegovskog ko-crnogorskog partizanskog bataljona.

BROJNE AKCIJE NA PO ETKU 1942.

Italijanska vojska je dugo ostala na Hadžibegovom brdu, ta nije preko dva mjeseca, sve dok ih hladno a nije otjerala u Bile u. Ovdje su, na položaju, imali jake snage, a naša Balja ka eta, kako je u to vrijeme izgledala, bila je nemo na da ih napadne, tim prije, jer su bili dobro naoružani i jako utvr eni na položajima. Selu je za sve to vrijeme prijetila stalna opasnost da bude popaljeno i oplja kano.

Koncem novembra ili po etkom decembra 1941. godine Balja ka partizanska eta pošla je u akciju rušenja puta Nikši -Bile a, i to u rejonu sela Deleuša, koje se veže za Baljke. No u se eta prikupila i pošla na put, sa zadatkom da poruši propuste, prekopa cestu na što više mjesta i napravi barikadu od kamenja, a ukoliko Italijani no u nai u za Bile u - da ih sa eka i napadne. Bili smo podijeljeni po grupama: jedni na rušenju propusta, drugi na prekopavanju ceste, a tre i na izvla enju kamenja na put. Sobom smo donijeli alat, ali nijesmo raspolagali eksplozivom, pa jedan od propusta, izgra en od betona, nijesmo mogli srušiti. Radili smo cijelu no , sve do pred svanu e, a onda smo se povukli u selo. Kako su blizu puta ku e, to su se sjutradan seljaci iz Deleuše oštrot protivili ovoj našoj akciji, plaše i se da e im Italijani spaliti ku e. Ovaj put blizu je i Baljcima, ta nije udaljen je svega oko kilometar, tako da je opasnost postojala za oba sela. Narod se najviše platio paljevine ku a, ali pošto je bila zima to je sa akcijama trebalo otpo eti. Iza toga prošla su dva dana, a da nikо nije pokušao da pro e ovim putem - u jednom ili drugom pravcu. Tek tre i dan pošla je kolona za Bile u. Kada su Italijani, sa motorizovanom kolonom, došli do porušenog puta zastali su, izašli iz kamiona i po eli da opravljaju put. Pošto su imali i tehniku, brzo su opravili put, a vojska se za to vrijeme, kretala pješke, sa jedne i druge strane ceste, zasipaju i rafalima iz puš komitraljeza obje strane, a naro ito teren prema selu. Tako su prošli za Bile u. Istoga dana nave e, u znak odmazde, uslijedilo je bombardovanje Baljaka i Deleuša, i to artiljerijskim granatama iz Bile e. Nije se stalo na tome; gotovo itavu sedmicu Baljke su povremeno tukli artiljerijskim oružjem, i to danju i no u, uz nemiravaju i narod.

Tre eg decembra 1941. dio Balja ke partizanske ete izveo je napad na žandarmerijsku stanicu Jasen na putu Trebinje-Bile a, koja je bila jako uporište i utvr enje ra eno u betonu i kamenu, još pogodno za odbranu. Neprijatelj je davao jak otpor, ali su naši borci prišli stanici i po eli da bacaju ru ne bombe. Posada je pobegla prema Trebinju, a njihova stanica je zapaljena. Borci ete istakli su se hrabroš u, a posebno stari ratnik Risto Ždralle, koji je prvi, sa bombom u ruci, jurišao na stanicu. Prije ove akcije jedna crnogorska jedinica, koliko se sje am Grahovska eta, napala je neka italijanska vozila i uništila ih, ali su na to kovima ostale gume koje su, pri povratku iz akcije, na Jasenu, borci Balja ke partizanske ete vješto i brzo poskidali i iskoristili za obu u. Akcija se isplatila i time što je ve ina u esnika došla do obu e, a dobro je bilo i radi sticanja borbenih iskustava mladih boraca.

Na po etku januara 1942. godine, najve i dio Balja ke partizanske ete, sa komandirom Milanom Kuki em na elu, odlazi na položaj Skrobotno - Mosko. Tamo ostajemo 10 do 12 dana, kao oja anje Grahovske ete, iji je komandir bio Stevo Kova evi . Smješteni smo bili u ku e aji a, koje su na samom putu, gdje je spremana hrana za obadvije jedinice. Sa nama se nalazila i grupa boraca Miruške ete (do jednog voda). Za to vrijeme put Trebinje-Bile a kontrolisale su i obezbije ivale obje jedinice. Danju su upu ivane patrole u pravcu Moska, Panika, Ora-

ha, Dubo ana i Branog Dola, vjerovatno najviše zbog toga da narod vidi da postoje jake partizanske jedinice koje pod svojom kontrolom drže put Trebinje - Bile a, kao i zbog političkih priprema naroda u ovim selima za opredjeljenje za NOB. U kontaktima sa narodom po ovim selima zapažali smo kako su stariji ljudi kolebljivi prema borbi protiv Italijana, a pojedinci i grupice koji se već nalaze pod okriljem okupatora vrše propagandu protiv partizana. Takva jedna grupa nalazila se u Ljubomiru, sa Savom Kovačem na elu. Jedne noći izvršili smo pokret u pravcu Moska, a potom skrenuli putem za Ljubomir. Rečeno nam je da odlazimo na zadatku - u akciju na grupu etnika sa kojima krstari Sava Kovač po Ljubomiru. Za vodiće smo imali ljude koji su veoma dobro poznavali širi teren i mjesto gdje je ova grupa zanoila. Sa nama je bila i Grahovska eta. Dugo smo se zajedno krečali, a onda se razdvojili. Grahovska eta je pošla za Brovu, a mi za Berkoviće Bare. Izgleda da se nije tačno znalo u koji je od ova dva zaseoka, koji su inače blizu jedan drugome, zanoila Sava Kovač sa svojom grupom. No je vedra i prilično hladna; ima snijega, ali nije velik i kako se krećeemo pod nogama pršti i pucketi. Kada smo prišli Berkoviće Barama, raspoređeni smo tako da se uspješno opkoli nekoliko grupisanih kuća u kojima je, kako se pretpostavlja, zanoila ova grupa etnika. Prišli smo bliže kućama. Opaljeno je iz nekoliko pušaka, na što se iz jedne od tih kuća oglasio Sava vi uči: »Predajemo se, ne pucajte! Hoćeмо da razgovaramo sa vama.« Tako se predala ova grupa, njih možda 15 do 20 etnika, sa Savom. Još nije bilo potpuno svanulo, kada su pristigli i Grahovljani. U jednoj kući i ovi etnici su ostali zatvoreni. Ima je straža bila koja je ostala da ih uva nije mi poznato - da li neko od mještana ili borci iz naših jedinica. Još smo nešto pretraživali i onda pošli malo napred, kad poslije pola sata ili možda i manje - stiže vijest da je Sava sa svojom grupom pobjegao. Svi smo se raspršili u potragu za njima, žureći i prema Vrpolju i okolnim ukama. Potraga je trajala do iza podne, ali bez uspjeha. Eto, Sava nam, tako reči iz ruku, pobježe!

Iza podne smo se prikupili u Vrpolju, a poslije toga, prešli u selo Ukšić, gdje smo zanoili. Mještani su nam pripremili hranu. Sjutradan smo prošli kroz sela Grkavce, Trebijove i Parojsku Njivu, a potom se vratili opet u Ukšić, gdje smo ostali dva dana. Mislim da je glavni cilj za odlazak u ova sela bio da narod vidi da postoje jačne partizanske jedinice. Iz Ukšića smo prešli u selo Variće, ali smo se tu manje zadržali.

Cjelokupan naš boravak na položaju u selima zavodske i ljubomirske opštine imao je, pored vojničkog, daleko veći politički karakter i značaj, u smislu da se utiče na narod ovih sela da se opredjeljuje za NOB i pristupa formiranju partizanskih eta, te da se mase osvjeđene da pored crnogorskog postoji i naše partizanske ete. Do tada u Ljubomiru nije postojala partizanska eta.

POD ZASTAVOM 1. UDARNOG BATALJONA

Povratkom iz Ljubomira nijesmo se više zadržavali na Skrobotnu, već produžili za Baljke, a i grupa boraca iz Miruške ete pošla je svojim kućama.

Poslije dolaska u selo prošlo je samo nekoliko dana a jedne večeri su se pojavili borci iz trebinjskog sreza i ove grupa Crnogoraca. Najviše ih je bilo iz Lastve i Šume trebinjske, mada ih je bilo i iz drugih mjesteta. U selu su raspoređeni po kućama, na prenoćišta, a za sjutradan je zakazan skup boraca u osnovnoj školi u Baljcima. Na tome skupu

22. januara 1942, formiran je 1. udarni hercegova ko-crnogorski partizanski bataljon. Njegov sastav e sa injavati borci isto ne Hercegovine i Crne Gore. Crnogorci su, ve inom, bili iz nikši kog sreza - 58 boraca sa pomo nikom politi kog komesara Milijom Staniši em. To je bila prva jedinica takve formacije formirana na teritoriji Hercegovine, koja je imala obimnije i šire zadatke u odnosu na dotadašnje partizanske ete, koje su se, ve inom, vezale za užu teritoriju sopstvenog sela.

Bataljon dobija zadatak da dejstvuje na širem prostoru sjeverne Hercegovine i za te prilike postaje jaka udarna snaga, koja može da izazove na kraj i sa ja im neprijateljem. Bora ki sastav ove jedinice bio je više nego dobar. Bili su to skoro sve mlađi ljudi, dobrovoljci, spremni da idu na svaki zadatak koji im se postavi. Me u njima je, za ondašnje prilike, bio i priličan broj lanova Partije i SKOJ-a.

Poslije formiranja bataljon je izvršio pokret pravcem Okolište - Donja Vrbica.

U 1. udarnom bataljonu bilo je i 17 boraca iz Balja ke partizanske ete, od kojih nas trojica lanovi KPJ. Ceta je tada bila toliko brojano velika i jaka, da je mogla odvojiti taj broj boraca za bataljon. O njenoj snazi svjedoči i podatak da je dvadesetak njenih boraca, koji su se u junu 1942. povukli sa glavninom partizanskih snaga, bila osnova Balja - ke ete iz sastava slavne 10. hercegova ke brigade. Ceta se, pod zastavom ove brigade, borila od juna 1942. do juna 1943, a za to vrijeme je, pod etni kom strahovladom, u selu djelovala ilegalna partizanska jedinica, partijska i skojevska organizacija, seoski NO odbor i drugi organi NOP-a, kome su Baljci ostali vjerni i pouzdani.

MANOJLO BULUT

NA FRONTU DONJE NERETVE

Iz kratkotrajnog rata u naše selo Prebilovac - zaselak Kuline, vratio sam se 20. aprila 1941. godine. Zapazio sam da je itavo selo pritisnuto potisno enošu, bojazni i

neizvesnošu. Saznali smo za borbe koje su vođene u apljini između djelevoja »Selja ke zaštite« i jedinica kraljevske vojske i pitomaca iz garnizona Bileće, slute i da sve to ne može izaći na dobro i bez još većih nevolja naroda.

Mi smo odranje imali neke po etne pojmove o fašizmu, ali je ta spoznaja bila daleko od toga da se mogao naslutiti i dio onoga što se već tada dešavalo, a o onome što nas je tek ekalo, predstave nismo imali. O ekivao je ovdašnji ovjek da je, kao i u prvom svjetskom ratu, biti zatvaranja vidljivih i istaknutih ljudi, da će biti stege, šikaniranja i provokacija, ali niko nije pretpostavlja da se formira i sprema jedna takva zločina ka politika, kakvu će ubrzo pokazati ustaše.

Prvi dani okupacije ak su proticali gotovo normalno: u radu, u odlascima do apljine radi osnovnih potreba doma instava u obradi zemlje.

Negdje u maju 1941. godine, po ele su da se pronose priče o tome kome će pripasti ovi predjeli Hercegovine: Talijanima ili Pavelima evoj NDH, a zato se nešto i o Crnoj Gori. Ali, ubrzo je i to prekinuto - definitivnim preuzimanjem vlasti od strane tzv. NDH krajem maja. Me-

utim, ni tada, sve do napada Trećeg Rajha na SSSR, gotovo da nije bilo zlo ina, izuzev što su po etkom juna uhapšeni Ognjen Zdrakanovi i Milan Šarić. Ma ak, zbog tvrđenja da je Milan Šarić u estvovao u borbama protiv »Selja ke zaštite« u aprilskom ratu. No, njih su ubrzo pustili, istina isprebijane.

ZLO JUTRO NA ILINDAN

Prvi ovjek iz našeg sela koji je ubijen bio je Ognjen Zdrakanović, negdje sredinom juna ponovo zatvorili, a zatim su ubijeni Spasoje Zdravković i, koliko se sje am, Jovo Nadaždin.

Napad Hitlera na SSSR, za koji se odmah saznalo, u narodu je dočekan sa velikom nadom u njegov brzi i za Ruse pobjedonosan ishod. Time se pojavljivala kakva - takva perspektiva.

Odmah iza toga, po eli smo se kriti, jer su uslijedila ubistva Mandrapa u Klepcima i to upravo na dan napada Nijemaca na SSSR. Obično smo se mi iz Kulina krili u Crnom brdu, a iz ostalih mahala po okolnim brdima i Kozijim stijenama. No u smo spavali na brdu, a kad bismo dolazili kući i išlo se oprezno, uz izvi anje terena. Neposredno poslije napada Nijemaca na SSSR, no u su se uli pucnji na Krupi i po apljini, ak je odjekivala pucnjava i sa Kozarice na Gornjem Hrasnu, jer su no i bile tihe. Tada nismo znali da su to ustaški pucnji sa stratišta, još manje da Srbe masovno ubijaju. Za ta ubistva smo ipak, saznali ubrzo, kad je pobjegao jedan ovjek iz Gabele, mislim da se zvao Perišić, koji je umakao sa gubilišta. On nam je priao o masakru ljudi.¹¹

Kad su po eli progoni Klepana, i naše porodice su dijelom potele da se kriju. Tog dana ustaše su pošle i prema našem selu i ubile Spasoja Zdravkovića i Jovu Nadaždinu kod kamenog mosta, ali su se na tome »ograničili«. U stvari, tada su ustaše samo izvi ale kako mi reagujemo na pucnjavu i kuda bježimo, a možda su se bojale da nas napadnu.

U toj psihozi ja sam procijenio da e i mene tražiti, pa sam, kad se ušla pucnjava u Klepcima, dograbio dvoje usnule djece (jedan sin je bio u prvom, a drugi u trećem razredu osnovne škole) i po eo bježati uz brdo i nositi ih. Trao sam 50 do 100 metara, a onda su se i moji djeaci razbudili.

Ubrzo je nastalo neko zatišje. Poslije Laksina proglosa ustaše su proglašile i »amnestiju« pa su naše porodice tokom itavog jula dano-nono ostajale kući. Po eli se odlaziti i na poljske radove, jer je zemlju valjalo obraditi i živjeti, i ja sam kao i moj brat Maksim i ostali, radio na svom imanju. To primirje i zatišje potrajalo je do Ilindana, mada su ipak stizali glasovi o ubijanju, a po ponašanju ustaša zaključili smo da e do i i po nas. Zato smo se ponovo po eli kriti no u i stalno smo bili na oprezu. Ipak, i pri tim bjegovima ljudi po noći - žene i djeca su ostajali u kući. Zavaravala nas je injenica da ustaše u junskim pokoljima nisu dirale žene i djecu u Klepcima, Tasov i ima i drugdje.

Drugog avgusta 1941. godine, na Svetog Iliju, bili smo na okupu u Kulinama. Negdje oko 10 sati došla mi sestra Danica i kaže: »Evo ustaša od Grkova dola!« Ona je uvala stoku na Kravarici pa ih je prva primjetila. Svi smo u jednoj grupi potražili prema Crnom brdu. Iako je bio Ilindan, dan kada se ne radi, grupa perica iz Gnjilišta, bila je na Škrči pa kada nas vidješe povikaše: »Neete pobjeći!« Me utim, i taj do-

lazak ustaša bio je samo izvi anje - da se vidi kako reagujemo. Išli su iz različitih pravaca: od Loznice, Grkova dola i Bregave, a istovremeno su se dvije žan armerijske patrole našle u Mrvi imama, nama za leđima. Jedna od tih patrola išla je preko Suhi a kuja, ali ne putem. Ja sam se s Tripkom Bulutom izdvojio ispod Velike gomile i vidimo ih kako na nas idu pre icama. Dogovaramo se kako bi bilo da ih napadnemo, ali pomislismo: »A šta ako oni radi toga napadnu porodice i djecu?« Tako su prošli mimo nas. Bilo nam je jasno da izvi aju kud se krećemo.

Sutradan u nedjelju 3. avgusta, o ekivali smo napad ustaša i bili smo na oprezu - okupljeni na brdu kod Suhi a gradine. Me utim, taj dan je mirno prošao. Slijedeće noći i slabo se spavalo. Neizvjesnost je bila velika - oružje nismo imali. Prethodne večeri, poslije ustaškog izviđanja sa Maksimom sam se po mraku vratio kući, pa smo uzeli i nešto hrane. Maksim je, predviđajući i najgore u svoj torbak usuo i 5-6 kg pšenice i to je ponio. Kad smo polazili, moj stariji sin je počeo plakati, tražeći da i on ide sa mnom. Kolebao sam se: »Ako budemo morali bježati daleko, kako ćemo s njim od 9 godina; ubi će ga napor i iscrpljenost.« Tada ni sanjati nisam mogao da će ustaše dignuti ruku na djecu i žene. Tako mi je i stariji sin ostao u kući. Kasnije, u toku narednih godina, ti zadnji trenuci sa porodicom, plaštanjem starijeg sina i moja kolebanja da li da ga povedem ili ne - nikad mi nisu izašli iz glave.

SKLONIŠTE I ZBIRIŠTE U HUTOVOM BLATU

U svanu e 4. avgusta 1941. godine, najednom je zapucalo sa svih strana. Mi smo se, slučajno, našli van obreu a kojim su bili blokirani i tavo selo i svi zaseoci. Vidjeli smo streljački stroj nedaleko od nas i svi u grupi potražili su niz Crno brdo u Hutovo blato i ševar, baš u centru trougla između rijekе Krupe, Košelske jaruge i obale.

Sa mnom su bili otac i Maksim, te još nekoliko ljudi iz bratstva Bulata: Veljko, Tripko, Karihman, u stvari svi Kulinarci osim Petka i Sime i izuzev jednog Veljkovog brata koga su ustaše uhvatili kad su blokirale selo.

U Blatu smo prvi dan proveli mirno, bez uz nemiravanja. Me utim, ustaše su sutradan, dok su ponovno organizovale potragu po brdima, pronašle i tri Suhi a. Mi smo to vidjeli i uli. Ustaše nose barjak, pa vrište i pjevaju na brdu iznad nas. O ekiju i da mogu pokušati s pretragama i na našu stranu postavili smo neku vrstu obezbjeđenja. Mi smo se sakrili tako da nas nikad ne bi mogli pronaći, ali su ostali trgovci od nogu kroz slomljenu šašu. Zato sam naoružan lova kom puškom, »sjeo« na trag, tako da ih ako poču u bijem kao što je eve, ali oni nisu smjeli ući u blato, nego su šenlu ili iz pušaka i mitraljeza. Ulo se i mnogo »eksplodirki« koje su unosile zabunu, jer kad udara o tlo uveće se kao puščani pucanj, tako da misliš da su ustaše negdje u blizini. Ustaše su slučajno ili zato što se neko od nas pokrenuo, osuležestoku paljbu. Fiju u meci po itavom terenu oko nas, ali nikoga nije pogodilo.

U prva dva - tri dana boravka u Hutovom blatu, još se i našlo po nešto hrane - od onog što je ko ponio. Nekako smo se ispomagali, a za slijedeće sedam dana održavali smo život pšenicom koju je ponio moj brat Maksim: dobijemo po malo u šaku i onda polako žvaciemo. Za 7-8 dana nismo se pomjerali iz blata, jer se svako malo ulo dovodio kivanje i pucnjava patrola.

Prvog dana našeg boravka u Hutovom blatu ujemo kruhu Obrena 672 Suhi a, koju smo poznali po glasu, kako glasno kobajagi vabi koze. Pre-

tpostavili smo da želi da s nekim od nas uspostavi vezu, te da sazna za oca i druge. Niko od nas joj se nije odazvao, pa se nekud izgubila. Poslije je i nama dojadila glad i neizvjesnost što nam je s eljadi, jer se nigdje niko nije uo od naših. Odjekuje samo ustaško dovikivanje.

U takvom stanju smo odlu ili da nas nekolicina ide na Koš elu, gdje smo ranije sadili krompir, povadili ga i smjestili u ku e. Dogovorili smo se da iz svake porodice po e po jedan. Po no i je 4 ili 5 ljudi otišlo na Koš elu i, privla e i se ku ama, naišli su na mještane koji su dolazili sa drugih terena i tako e se prikradali, pa su pravili i neprilike jedni drugima. Tako su naši naišli na Rusa Šari a, ali ustaše nisu sreli. Donijeli su nam krompira koliko su mogli ponijeti, ime smo se izvukli iz krize izazvane gla u. Donijeli su i nekakve lonce, pa smo kuhali krompir, ali je tada nastao drugi problem: no u se vidi vatra i pored visokog ševara, a po danu dim. Izme u dva zla birali smo drugo, ali smo stalno mahali iznad vatre da bismo razrijedili stub dima.

Prvih dana skrivanja u Hutovom blatu, malo straha zadao nam je Boško Ljiljani , Hrvat iz eljeva, koji nas je primijetio, a i mi njega. Bili smo uplašeni da nas ne otkrije. Me utim, on je došao do nas i predao nam svoju pušku, a kasnije nam je, u nekoliko navrata, donosio hljeba od ku e.

Odlu ili smo se da neko od nas iza e na Koš elu i tu ostane preko dana, jer smo saznali da je tamo izbjegla familia Šepana Buluta, a morila nas je sumnja šta je sa našim porodicama: ili su odvedeni u Srbiju, kako se pri alo, ili su pobijeni. Zato smo poslali mog oca Jovu da uhvati vezu i sazna šta nam je sa eljadi. Me utim, primijetila ga je ustaška straža, pa su mu postavili zasjedu i samo sticajem sre nih okolnosti on je prije primijetio njih, pa se zavukao u jedan bršljan, dok su zlottori vršljali oko njega. U toku dana uspio je uhvatiti vezu sa ženom Šepanom Bulutom, koja mu je rekla koliko ima ustaša na Koš eli, a i potvrdila naše zle slutnje da su nam porodice pobijene. Nešto kasnije je i Boško Ljiljani potvrdio da su nam porodice pobijene i ba ene u Šurmana ku jamu.

JAMA U ŠURMANCIMA PUNA NEJACI

U Hutovom blatu smo se, nesre ni zbog gubitka najmilijih, snalazili jedno 17 dana nakon po etnog napad na selo. Vremenom smo uspostavili kontakt i s drugim grupama seljana, koji su preživjeli i krili se. Onda dolaze glasovi od ustaša o amnestiji, pa smo svi izašli iz blata, ali nismo otišli u Prebilovac, ve na Koš elu. Odatle smo uli pucnjavu iz Prebilovca, što nam je bio dovoljno pouzdan znak da je proglašeno amnestiju samo ustaški manevr, da bi se i nas do epali. Nešto kasnije smo saznali da im se tada predala ove a grupa ljudi i da su svi pobijeni. Odmah smo se ponovo vratili u Hutovo blato i ostali do dana kada smo prepoznali glas Vidoja Šari a koji je zvao s brda i objavljuvao da je prestalo ubijanje i da možemo i i ku ama.

Vra ali smo se velikom opreznoš u, odlu ivši da u ku e idu po dvojica - trojica, a ne svi odjednom. Tada smo u selu naišli na žene iz Duvanske stanice koje su brale i nizale naš duvan. Kad sam došao ku i na moje veliko iznena enje sam naišao na doseljenike kojima su ustaše dodijelile naše ku e i imanja. Bilo ih je i naoružanih. Me utim, kad smo mi došli oni su se izgubili. U mojoj ku i bio je jedan ustaša iz Trebižata.

Postepeno smo saznavali šta se sve i kako dešavalo s našim porodicama. Ustaše su no u izme u 3. i 4. avgusta u najve oj tajnosti op-

kolile naše selo i sve zaseoke. Niko ih prethodno nije primijetio jer su se predvo eni vodi ima iz obližnjih sela, odli no kretali po terenu. Mnogi od ustaša bili su prepoznati, pa smo zaklju ili da su u napadu na naše selo ve inom u estvovale ustaše iz okolnih sela - po seoskim »rojevima«.

Izvjesno vrijeme u obru u je postojao otvor izme u Suhi a ku a i Mrvi a, pa su se tuda mnogi naši, u bijegu, provukli. A kako je još bio sumrak, ve ina ljudi se probijala prema Hutovom blatu. Ustaše su, sreom, slabo ga ale, tako da je dvije tre ine ljudi uspjelo da se do epa blata, a ostali su se posakrivali po škripinama oko ku a i po ogradama, dok su se neki iz Grli a sakrili u pe inama po Kozijim stijenama.

Sude i po onome što smo kasnije uli od ustaša, ili sa druge strane, s našim porodicama se, izgleda ovako dešavalо. Ustaše su upale u selo i preplašenoj djeci i ženama naredile da se, sa vrijednim stvarima, dragocjenostima i onim najnužnijim što mogu ponijeti u rukama, sakupe pred seoskom školom. Ve ina djece i žena ih je poslušala. Samo su neke porodice ostale sakrivene, ali su i one ubrzo prona ene i odmah pobijene. Tako je ubijena itava porodica Pera Medana, kao i djevojka Jelisavka Šari , pošto je prethodno silovana.

U seoskoj školi je došlo do masakra. Ljepše djevojske su izdvajane, pa su nao igled njihovih majki, silovane. To je doživjela i seoska uiteljica Stana Arnaut. Sjutradan su porodice otjerane u silos iznad Tassov i a, a potom na željezni ku stanicu apljina. Kako nije bilo hrane i, naro ito, vode, a bile su strašne vru ine, pomrla su neka djeca. Njih majke nisu mogle sahraniti, pa su ih nosile i dalje u rukama. Odatle sa apljinske stanice, ova neja je otjerana u selo Surmance i, uz najstrašnije svireposti, pobacana živa u jamu.

Saznali smo da su moje dvije sestre onog jutra kad su ustaše tjerale seljane ostale sakrivene, i to jedna u štali a druga pod duvanom. Tako su se tog prvog dana spasile moje sestre, najmla a Danica (neudata) i Mara, udata za Bandura u Dubrovnik, a zbog rata pobjegla k nama, u selo, boje i se bombardovanja. Poslije toga obje su pobjegle u susednu Loznicu, kod ovjeka s kojim smo bili kumovi. Me utim, on je bio ustaša i rukovodilac u toj organizaciji, što tada nismo znali, pa je obavijestio ustaše koje su ih otjerale i ubile. Maru i djecu su ubili u Grkovu dolu i tu iz zakopali, a Danicu otjerali u apljinu gde su je, kako smo saznali, najsvirepije zlostavliali i zatim ubili. One su našem kumu u povjerenju rekli da smo vrijednije stvari posakrivali u jednom bunkeru - odje u, novac i duvan, pa je on sve to poslije njihove smrti, oplja kao.

Zbog svega što smo preživjeli i dalje smo bili oprezni, pa smo redovito spaval van ku e. Jednog jutra, dogovorili smo se nas petorica Kulinar, (Savo, Vaso, Stevo, Danilo i Mihajlo Bulut) da idemo da prepoznamo i sakupimo ono malo naše stoke što se, uslijed silne pucnjave, razbjezalo i što nije bilo oplja kano. Kad smo ve pošli kod mene se javio neki predosje aj da ne treba i i, iako nam je stoka, radi ishrane, bila neophodna, pa sam predložio da odustanemo od namjere. Me utim, najstariji me u nama, Sava Bulut, ostao je uporan: »Treba i i i sakupljati stoku!« Onda ja predložih jedan, a Sava drugi pravac, dok su se trojica mladi a kolebala. Na kraju smo pošli zajedno u Mrvi e i našli nešto stoke koju smo prepoznali po biljezima. Uto sam se odvojio i poašo na Koš elu, da tražim k erku Stjepana Buluta, koja je, kao smo uli preživila pokolj. Nešto mi nije dalo da idem sa njima, pa sam se odvojio. A kad sam se vra ao sa Slavkom, k erkom Š epanovom, uo sam pucnjavu u Prebilovcu. Ustaše su napravile zasjedu i pobile etvoricu

sa kojima sam doskora bio i ja. Pored njih, tada je poginulo još sedam ljudi. To je bio zadnji ustaški napad na Prebilovac, krajem avgusta 1941. godine.

Selom je carevala potištenost, tuga i bezna e. Ali se, istovremeno, pojavljuje i nekakva nada da se takvo stanje ne može održati, da ono mora na neki na in prestatи, da e »osovina« izgubiti rat protiv SSSR-a i dotle, na neki na in, valja preživeti.

BJEKSTVO U ISTO NU HERCEGOVINU

Ustaše su i dalje povremeno puštale glasove o tome kako e se Talijani, koji su po etkom septembra ponovo okupirali ovaj kraj, povu i pa e oni tada dovršiti zapo eti »posao«. Negdje krajem septembra Tasovi ani, koji su izbjegli u Prebilovce, donijeli su vijest da su Talijani napustili apljinu, što se poklapalo sa ustaškim prijetnjama. im smo za to saznali, grupa najuticajnijih ljudi u selu se, uplašena za preživjele, okupila i donijela odluku da bježimo u isto nu Hercegovinu, jer smo, u me uvremenu, saznali da tamo postoje zbjegovi, koji se oružjem suprotstavljaju ustašama. Usvojena je odluka da se do no i svi okupimo na Hrvenici, kod Koš ele, a odande da se, pod zaštitom no i i nekoliko pušaka koje smo imali, probijemo do Uboska, odnosno Sitnice, budu i da smo znali da tu postoji slobodna teiritorija. Mi u porodici smo se dogovarali da jedan od nas ode u Prenj u Dubrave, po sestru Radojku, koja je tamo bila udata, a i jeg muža su ubile ustaše - da bismo i nju sa uvali. Otac kaže: »Vi ne ete i i, mogu vas iza svakog plota ubiti, nego idem ja, jer e na mene manje obra ati pažnju pošto sam star ovjek, a i ako poginem bi e manja nesre a.« Otac se vratio predve e.

Prema dogovoru, svi smo se skupili iznad orlukine lokve, na prevoju prema Bregavi. Desetak pušaka bilo je kod ljudi koji su išli naprijed i bo no. Krenuli smo po mraku, teško prohodnim putem, sa kolonom u kojoj je bilo mnogo žena, staraca i djece iz Klepac. Sje am se stare iz ku e Mili evi a, koja je vodila petero djece, koja nisu mogla i i, zatim An e Bulut udata za Puhala u Loznicu, tako e sa nekoliko djece.

Negde pored Prenja sišli smo u Bregavu, boje i se Kruševa. Na Poplat smo izašli poslije pono i i zastali u Dugali a mahali, što je izazvalo strah mještana jer su se bojali da mogu radi našeg prisustva i prolaza doživjeti kakvu odmazdu od ustaša. Na Ubosko smo izbili u svanu e, gdje smo našli nekoliko ljudi. Zadnji sam stigao jer sam izostao prate i tri stara Brnjaši a i mog oca. Kad smo tamo došli osjetili smo da smo u slobodi, jer nam je iza le a bila slobodna Sitnica.

U toku dana je dogovoren: oni koji nemaju oružja da idu da ga traže. Ljudi su po grupama išli i tražili ga sve do Crne Gore, pa kupovali, daju i sve što su imali. Tako smo došli do naoružanja. Ja sam još od ranije imao vojni ku pušku, a Maksim je tokom septembra uspostavio vezu sa Pologošom u Dalmaciji i odande nabavio pušku.

Kako je ko stizao s oružjem, tako su se vra ale i prve grupe u selo. Po elo je brzo naoružavanje i onih koji još nisu nabavili oružje, jer su nam odmah poslije našeg vra anja po eli dolaziti trgovci da kupuju stoku. Osjetili su da se jeftino može kupiti stoka, trampom za veoma cijenjeno oružje.

Moj otac je ostao na Ubosku da zimuje i tu je bio sve do januara 675 1942. godine.

Kad smo se vratili po nekoliko porodica je živjelo u jednoj zajednici. Sabirana je letina, odnosno kukuruz, koji je bio okopan prije napada od 4. avgusta. On još nije bio dozrio potpuno, ali ni mi nismo na to ekali, jer smo se morali obezbje ivati. Po selu smo radi sigurnosti organizovali straže.

SLOBODNA TERRITORIJA U PREBILOVCU

Negdje sredinom oktobra u Prebilovac je došao i Stanko Buri, instruktor Partije. Navraao je i u Kuline, pa smo razgovarali. Rekao je da bi mogao uspostaviti vezu s nekim ljekarom Rusom u Opuzenu, kako bi vidio može li se i šta uraditi na organizovanju i povezivanju pokreta u Dalmaciji i Hercegovini. Rekao nam je da je došao po zadatku da formira partizansku etu u Prebilovcu. Stanko je tu ostao nekoliko dana i, pošto nije mogao uspostaviti vezu sa Opuzenom, vratio se u isto nu Hercegovinu.

Poslije Stankova odlaska kad su se, dobrom dijelom, okupili oni mještani što su se zadržali u isto noj Hercegovini u potrazi za oružjem - dolazi do dogovora o formiranju ete. U me uvremenu se vratio i Milan Šari Rus koji je u isto noj Hercegovini bio odranije. Nekoliko ljudi je, s Rusom Šari em, pobeglo iz Prebilovca neposredno iza ubistva velike grupe u Morinom otoku, pa su sada, kada su se vratili, pri ali da postoje organizovane jedinice radi samoodbrane. Ne znam ko je bio iniciator i ko je dao konkretan prijedlog da se formira eta, ali to je koliko znam, po elo tako što smo Rus i ja jednom o tome razgovarali i dogovorili se da idemo na razgovor s Gojkom Nadaždinom, komunistom, i da se o svemu dogovorimo.

S Gojkom smo se dogovorili da: popišemo sve naoružano ljudstvo sposobno za jedinicu; formiramo vodove; odredimo da komandir ete bude Gojko, a ja njegov zamjenik. Kada smo sazvali ljude svi su se odažvali i iskupili pred školom. Od instruktora sa strane nikoga nije bilo. Govorili smo nas trojica - Rus, Gojko i ja: da treba držati straže, uspostaviti organizaciju ete i izabrati rukovodstvo. Na tom zboru smo izabrani: Gojko Nadaždin za komandira ete, ja za njegovog zamjenika, a za komandire vodova Božo Keso, Mitar Tripković i Tripko Bulut (ne sje am se ko je izabran za komandira etvrtog voda). Takva organizacija ete usvojena je po ugledu na raniju jugoslovensku vojnu formaciju.

Taj dan nismo položili zakletvu, niti je izabran politi ki komesar ete. To smo u inili nakon nekoliko dana, na sljedećem zboru svih seljana u iri a arđaku, gdje smo za komesara ete izabrali Veljka Butluta.

Odmah posle formiranja ete po elo se patrolirati i držati straže radi obezbje enja i to u krugu oko svih mahala, jer smo, fakti ki bili u okruženju. Straže su redovno i držane i obilažene. Disciplina je radi sigurnosti bila na visini.

Talijani i vlasti tzv. NDH na neki način su doznali za naše vojno organizovanje i novoformiranu etu, pa su od tada od Loznice i apljine stalno prema nama upu ivane žan armerijske patrole. Jednom prilikom, tokom noći, naša patrola se susrela sa ustaškom na Škrči. Došlo je do pucnjave. Zbog toga je 6 žandarma dolazilo i tražilo Maksima, ali smo na to bili pripremljeni, pa su otišli neobavljen posla. To je bio zadnji put da je žandarska patrola došla u Prebilovac, a ubrzo zatim je došlo i do pucnjave sa ustašama i Talijanama na Škrči. Od tada pa do

majskih borbi 1942. godine mi smo imali svoju malu slobodnu teritoriju u Prebilovcima.

U toku novembra, a mogu e je i nešto kasnije, ali svakako prije 1942. godine, osjetilo se neko kolebanje kod komandira ete Gojka Nadaždina. To se ispoljavalo tako što je prestao da se brine o svojim dužnostima komandira, o stražama, obezbeđenju itd. Zbog toga sam kao zamjenik komandira ete, gotovo samoinicijativno pošao u Operativni štab za Hercegovinu. Gojko je dobio poziv da u ime naše ete ode u Operativni štab, ali on nije htio da se odazove. Rekao mi je: »Ako ho eš, ti idi, a ja ne u«. Sje am se da sam u selu Pa anima (Bile a) bio kad su po ele stizati vijesti o tragi nom ishodu bitke u Pljevljima²⁾ i stradanu Crnogoraca.

U Pa anima sam bio kod komandanta Hercegova kog odreda Petra Ilija a Drapšina, koji mi je prenio uputstva i naređenja kako i šta u jedinici i sa etom raditi. Na moje traženje da se razjasne i definišu dužnosti politi kog komesara, što nam još nije bilo jasno, on je na tri- etiri stranice prekucao uputstvo za rad komesara ete. Poslije povratka iz Padana, praktički no sam i vršio dužnost komandira, jer se Gojko pasivizirao.³⁾

U situaciji kada sam praktički no vršio dužnosti komandira, a Veljko Bulut politi kog komesara ete, po ele su prije o »eti Buluta«, što je značilo kao odjek ranijeg prevremenskog podvajanja u selu. Zato smo Rus Šarić, Veljko i ja pokrenuli inicijativu da se izvrši reorganizacija rukovodstva ete. Odlučeno je da se umjesto Gojka za komandira ete izabere Ilija Šuk, što je na jednom zboru i u injeno.

Neposredno iza tog, instruktor Partije Stanko Burić, rodom iz Danilovgrada, ponovo dolazi u Prebilovac. Na tom putu je, prilikom prebacivanja od Poplata do Prebilovca, kroz kanjon Bregave, teško ranjen i tu se jedno vrijeme i lijevo. Za to vrijeme on je okupio Veljka Buluta, Gojka Nadaždina i Iliju Šuku i formirao eliju KPJ, što mi je, kad sam saznao, bilo pomalo i krivo. Naime, Maksim i ja, kao i itava porodica, pod uticajem svoga oca, formirali smo i ispoljavali duboko poštovanje za Lenjinov ruski narod, a kasnije i ljubav prema SSSR-u. Zatim, kad je moj brat Arsen dolazio neposredno poslije aprilske kapitulacije u razgovoru je ostavljao snažan utisak kao komunista i govorio je da se boriti protiv okupatora. Mislio sam da je to dovoljno da i ja budem član KPJ, i zato mi je tada bilo krivo. No, neposredno iza tog, negdje u januaru 1942. godine, Stanku Buriću je postalo jasno, da od Gojka Nadaždina kao člana Partije nema koristi, pa je objavio rasformiranje elije. Uostalom, i Veljko i Ilija su znali da se u stvari radi o mimoilaženju Goja Nadaždina sa linijom Partije, njegovom kolebanju i kontaktima sa Nikolom Štrom.

RUŠENJE MOSTA NA BREGAVI

Pred kraj 1941. godine u Prebilovce su došli Vinko Marović i Živko Matić, komunisti i rukovodioci iz doline Neretve, odnosno Dalmacije, s namjerom da idu u istočnu Hercegovinu. Htjeli su da vide njihova iskustva u načinu vojnog organizovanja, kako bi i oni tako učili. Došli su u Kuline, vjerovatno s Maksimom, a možda i Gojkom Brsttimom, a

²⁾ Bitka u Pljevljima vođena 1. decembra 1941. godine, odred za dejstva u Sandžaku u borbi sa Italijanicima, pretrpeo je velike gubitke a Pljevlja nije oslobođeno.

³⁾ Tek kasnije smo saznali da je Gojko Nadaždin u to vrijeme imao kontakte sa Nikolom Štrom, koji je tada došao u apljinu i počeo djelovati s namjerom da se eta ili ukine ili pređe na etničku stranu - poziciju.

sjutradan sam ih otpratio na Poplat, gdje su ih preuzeли drugi pratioci. Vratili su se nakon petnaestak dana i, sje am se, sem ostalog su govorili kako je NOP u Trebinju bolje organozovan nego u Bile i.

Po etkom 1942. godine k nama su, u nekoliko navrata, dolazili bra-a Domazeti, Milan Kruni, Danilo Komnenovi Cuca i Gojko Ruži. Sje am se da smo tada uveliko pratili radio-vijesti (aparat smo imali u selu), jer su po ele i emisije »Slobodne Jugoslavije«. Kada bi po ele te emisije uve e se otvaralo »sedmoro ušiju«, jer je bila u toku protivofanziva Crvene armije i naslu ivalo se da može do i do brzog sloma fašizma.

Svaki put kad bi dolazili drugovi iz isto ne Hercegovine, održavan je ili sastanak rukovodstva ili širi skup na kojem je iznošena situacija i usvajani zaklju ci šta dalje treba raditi. No, i naši ljudi su odlazili u isto nu Hercegovinu, tako da su te veze bile gotovo stalne. Negde krajem 1941. godine, ili možda po etkom 1942. godine, k nama dolazi i Meho Krpo, tako da je uspostavljena saradnja i s nekim drugovima s terena Dubrava.

Krajem marta ili po etkom aprila 1942, pod uticajem neprijateljskog delovanja, oni koji su podlegli tom uticaju, organizuju zbor ete na kome je, njihovom inicijativom izabrano novo rukovodstvo, što je rodilo sumnju da bi ono etu odvelo u etni ke vode. Kasnije, tokom 1942. godine, kad je formiran etni ki bataljon, inicijatori tog skupa su pripadali etni koj struji u selu. Treba re i da je Gojko Nadaždin, upravo na tom zboru, ponovo izabran za komandira ete. O tome je obavešten Operativni štab za Hercegovinu koji je, u odgovoru, pismeno potvrdio ranije rukovodstvo ete, što zna i: Ilija uk komandir, ja njegov zamjenik, Veljko politi ki komesar i Branko Ija i zamjenik politi kog komesara ete.

Po etkom aprila 1942. godine, otišli su Veljko i Ilija u Operativni štab za Hercegovinu (na Divin - Bile a), i kad su se vratili, donijeli su plan akcije o prodoru naših snaga prema Neretvi, u aprilu 1942. godine. Naš zadatak je bio da porušimo most na Bregavi kod Šakotinih mlinica i time obezbjedimo desni bok naših snaga u nastupanju. Mi smo na vrijeme razrušili most, ali naše snage nisu došle tada, jer su zakasnile pripreme.

Ve ranije, u martu, došli su borci iz sela Tasov i a i od tada su u Prebilovcu, kao borci naše ete. Negdje tada došli su i Ivan Sušac i Sreten Bukvi, i ostali su s nama tokom borbi.

Mi smo tada imali nare enje da one koji k nama nisu došli po vezi sprovodimo u Operativni štab za Hercegovinu.⁴

GOSPODARI DESNE STRANE DOLINE NERETVE

Dolazilo je k nama i drugih ljudi, naro ito s terena Dubrava.

Po etkom maja 1942. godine, obavješteni smo da naše snage prelaze u ofanzivu prema južnoj Hercegovini, pa smo poslali jednu desetinu pred njih, dok je ostali dio ete držao pravac prema apljini, kako ne bi došlo do talijanskog protivudara. U Pribilovac su došli dijelovi štaba Južnohercegova kog odreda, ali su se odmah i vratili, s tim da je u našoj eti ostao jedan vod (Dabarski) s komandirom Danilom Soldatijem, dok je jedan naš vod otišao sa njima, u s. Hrasno. Sesti udarni Hercegova ki bataljon,⁵ od nekoliko stotina boraca došao je pred ve

⁴ Na osnovu toga i jedan Hadži iz apljine je sproveden. Kasnije se pokazalo da je i on bio špijun.

⁵> Formiran 5. maja 1942. godine u s. Hrasno, kod Stoca.

s Koš ele u selo, tu se zadržao do jutra i vratio se, s tim da smo se s Vladom Tomanovi em, komandantom Južnohercegova kog odreda, dogovorili da izvedemo akciju na ustaška uporišta i front koji je bio uspostavljen izme u nas i doline Neretve, na liniji Klepca - Loznica - Gnjišta. Još dok snage Južnohercegova kog odreda nisu izbile do našeg sela, uo ili smo paniku koja je uhvatila ustaše, jer je 6. udarni bataljon, radi orientacije u borbi, palio manje vrijedne objekte (ligešnjake, pojate) u svom nastupanju.

Zamisao napada na ustaške položaje bila je slijede a: da oko poni, polovinom maja manji broj ljudstva s naših polaznih položaja, na liniji Kuline - groblje - Kravarica - Grkov do, povremeno otvara vatru na ustaške položaje, kako bi ih zavarali, a da za to vrijeme, osnovni sastav ete, oja an Dabarskim vodom i pod zaštitom pucnjave ovih boraca, u potpunoj tišini pri e ustaškom frontu na razdaljinu bacanja r unih bombi, te da se iznenada, uz eksploziju, otvori vatra i izvrši juriš kako bi se iskoristilo iznena enje i, eventualno, panika.

Pošto sam prethodnog dana uganuo nogu na moju žalost sam odre en da ostanem sa onim borcima što su dejstvovali sa naših polaznih položaja. Pred napad, u pono , u toj prvoj našoj organizovanoj akciji - borbi vlada iš ekivanje i nestrpljenje; po eli je i nervosa, ne uje se kako naši podilaze, a vrijeme sporo proti e. Bilo je dogovorenko da oni iji je put podilaženja bio duži po u ranije, kako bi svi ta no u pono po eli napad. I stvarno, odjednom su na itavoj liniji fronta po ele praštati bombe, a odmah zatim se oglasila paljba iz pušaka. Za neprijatelja je to bilo pravo iznena enje, jer je njihovu vojsku odmah uhvatila panika i po eli su bježati, a uspjeli su opaliti tek po nekoliko metaka. uje se: naše »ura«, galama, psovke i opšta graja. Mi smo prestali s paljbom i ostali na svojim položajima. Za kratko vrijeme su od ustaša o iš ena sela Gnjišta, Loznica i Klepci, a naši su izbili do Novih Sela, gdje je, prema odluci, trebalo da se napad zaustavi. Mi žrtava ni ranjenih nismo imali. Poginulo je 5 - 6 ustaša i, što je najzna ajnje, likvidiran je don Ilija Tomas župnik iz Klepacu, jedan od glavnih organizatora pokolja nevinog stanovništva i ovjek koji je svojim djelovanjem najviše doprineo da onako strašna nesre a zadesi ljude apljinskog kraja. Posebno je don Ilija zapam en po podmukloj akciji u kojoj je izme u junskog i avgustovskog pokolja, uporno nagovarao Srbe da pre u na katoli ku vjeru, jer im je to »jedini na in da ostanu živi«. Bilo je otpora pokatoli avanju, recimo Dušan Mandrapa, Mindžin otac, rekao je: »Neka poginem, ali u poginuti u svojoj vjeri!« Don Ilija ga je pozivao, lomio, govore i mu da to mora u initi radi djece kojima je prijetila opasnost zbog njegovog otpora, pa ga je, na kraju, i ubijedio da pre e u katolištvo. A kad je slomljen i zadnji otpor, sam in »Prevo enja« na katoli ku vjeru izveden je tako što je sve odrasle muškarce pozvao u crkvu da se obavi » in pre-vjeravanja«, dok su, istovremeno ustaše opkolile selo Klepce da ne bi ko pobjegao. Neposredno iz crkve svi muškarci su odvedeni u silos, a slijede e ve eri pobijeni i ba eni u jamu na Bivoljem brdu.

Hvatanje, odnosno ubistvo don Ilije Tomasa odigralo se ovako: im su naši razbili ustaške položaje na Klepa nici, svoju akciju su usmjerili pravo na njegovu ku u, jer smo znali da je on organizator ne samo tog fronta, nego svih onih zvjerstava što su se ovdje dešavali. Kad su naši borci pokušali da u u u župnu ku u, naišli su na zatvorena vrata, pa su ih provalili. Na stolu u spava oj sobi našli su futrolu od pištolja, te zatekli topao krevet i otvoren prozor, iz ega su zaklju ili da je sve enik - ubica umakao, upravo dok su oni provaljivali. Na njegovu nesre u,

prilikom iskakanja kroz prozor slomio je nogu, pa je nešto kasnije prona en u kupini nedaleko od stana, s pištoljem u ruci. Na žalost, likvidiran je, a bolje bi bilo da je zarobljen, pa da na su enju saznamo o svim zvjerstvima koja je po inio.

Zna aj ovih borbi je bio u tome što smo praktično, zagospodarili lijevom stranom doline Neretve, ime su ugrožene sve komunikacije koje ovuda prolaze. Talijani nisu mogli koristiti putni pravac Mostar - apljina - Metkovi - Dubrovnik, a zbog presijecanja željezni ke pruge na nivou Donje Hrasno - Hutovo - ni željezni ku komunikaciju Gabela - Hum - Nikšić, odnosno Hum - Boka Kotorska ili prema Dubrovniku. Za nas je bilo zna ažno i to što smo se od tada morali braniti samo od apljine, koju u prvom napadu nismo zauzeli, iako smo to sude i po kasnjim saznanjima, mogli uraditi, razumije se uz bolju koordinaciju i nešto druga iji plan napada.

Poslije te pobjede me u svima nama, a posebno borcima kojima je to bila prva i borba i pobjeda, zavladalo je neizmjerno oduševljenje. Osjetila se ogromna moralna snaga i vrstina boraca, što se pokazalo neobično važnim u dane koji su dolazili. Nije ni uđo: svojim napadom i pobjedom udarili smo na žilu kucavicu okupatora i ustaša. Inače, tada su ustaške snage bile znatno brojnije od naših, jer se pored ustaša dobrovoljaca, našla i masa mobilisanih ljudi. Upravo ta mobilizacija ljudi bila je i veliki ustaški minus, jer se me u njima našao i veliki broj onih koji se nisu htjeli boriti, pa su oni vjerovatno, prvi po eli i bježati. U svakom slučaju, da su imali samo dobrovoljce - bili bi uporniji.

NOP OPTERE EN ELEMENTIMA RATNOG »KOMUNIZMA«

Poslije ove akcije, naše snage su posjele položaje iznad Klepacu, Loznice i Gnjilišta. Put Mostar - Metkovi bio je prekinut, jer smo most na Bregavi držali pod kontrolom. Sjutradan su se pojavili Talijani s tenkovima i otvorili su vatru na naše položaje. Došli su blizu Klepacu, a zatim se vratili, jer su vjerovatno procijenili da nemaju dovoljno ljudstva za napad. Odjutra 3. maja ponovo su pokušali s napadom. Deblokirali su put i pojavili se s tenkovima prema selu. Mi smo im prekinuli put i do ekali ih vatrom, pa su se opet vratili, s tim da prikupe dovoljno snage za odlučnu i napad. Nastalo je zatišje. U međuvremenu, Talijani dogone artiljeriju na položaje u apljini i Krupi, te odatle, povremenno, tuku naše položaje.

Poslije toga mi smo prvo evakuisali žito iz Loznice i Klepacu, a zatim stoku, vrijednije stvari, itd. Nakon nekoliko dana, granata je pogodila štalu u Kulinama, gdje je bilo naše komandno mjesto, što nas je navelo da evakuišemo i komandu i ljudе na brdo, u Suhi aku.

Još prije majskih borbi Tripko Bulut je oslobođen dužnosti vodnika, tako da se mogao više posvetiti radu odbora. U odboru su bili: Tripko Bulut, Rus Šarić, Lazar Ekmečić i drugi. Stoka se zajednički uvala, zajednički je bila kuhinja za sve borce i za sav živalj, odnosno za zbjeg, jer je veliki broj ljudi k nama prebjegao i nisu imali nikakvih uslova da se sami prehranjuju. Bilo je tu, razumije se, i »elemenata ratnog komunizma«.

Tih dana smo Maksim i ja primljeni u Partiju, što nam je saopštio Milan Krunić, komandant tog sektora.

Poslije ovih borbi Dabarski vod je povučen, a k nama je došao Sit-680 nički vod.

Osnovana je skojevska organizacija i formiran sud. U sastav suda ušla su i dva borca s Dabro, koji su došli sa zahtjevom da se »nekoliko reakcionara« likvidira bez dogovora s nama. Mi smo, me utim, mislili da nikoga ne treba suditi ni likvidirati, jer bi to unijelo razdor me u ionako tragi no nastrandale Prebilov ane. Me utim, ovi koji su došli »po tom zadatku« bili su uporni da nekoga treba likvidirati, pa je osu en i strijeljan Sreten Bukvi, kleptomani koji je napuštao položaj i išao u sela i bez pitanja prebirao po ku ama.

Koji dan prije borbe vo ene 17. maja, došla su dva druga i održala sastanak sa komandom ete i lanovima KPJ. Na sastanku su iznijeli mišljenje da treba likvidirati nekoga od »reakcionarnih elemenata« - kako bi se u vrstila disciplina u eti. Mi smo bili jednodušni da kod nas, ipak, nema takvih reakcionara koje bi trebalo likvidirati, iznose i da bi to vrlo nepovoljno djelovalo na mnoge dobromjerne borce koji ne bi mogli shvatiti naše me usobno ubijanje, nakon onog strašnog pokolja koji je preživjelo selo. Kasnije sam shvatio da je to zahtjevano sa strane, a naš otpor likvidaciji ljudi bio je naš poseban politi ki uspjeh, jer bi to imalo vrlo negativne posljedice u nastupaju im vremenima i politi koj borbi sa etni ki nastrojenim ljudima. To bi, sigurno imalo i teške posljedice za pridobijanje i mobilizaciju ljudi za borbu protiv okupatora, jer bi se time etnici, svakako, obilato koristili u svojoj propagandi.

ODBRANA NA PRAVCU ITALIJANSKE OFANZIVE

U me uvremenu, u komandi ete smo raspravljali o tome koje položaje da posjednemo i branimo za slu aj napada Talijana, koji smo o e kivali. Stalna artiljerijska paljba nam je jasno govorila da je to sastavni dio tre e neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Hercegovine. Zaklju ili smo da posjednemo i branimo položaje na grebenu povrh sela, od Velike gomile pa dalje prema Grli u, preko Bijelih vlaka, jer se sa tog položaja selo moglo uspješno braniti, a posebno s položaja Bijelih vlaka prema Velikom zaimiru.

Dana 17. maja 1942. godine, izjutra izme u 7 i 8 sati, stigla je od izvidnice obavijest da se iz pravca Metkovi a k nama kre e ve a grupa Talijana, koja je primije ena u selu Viši ima. Odmah je izdata zapovijest da vodovi idu na ranije odre ene položaje. Ja sam pošao na Veliku gomilu, odakle se najbolje moglo osmatrati nastupanje Talijana, dok je desno krilo bilo zaklonjeno i u nemogu nosti da osmatra taj pravac. Sa Velike gomile sam vidio strelja ki stroj Talijana koji je zatvarao cijeli prostor od Blata do Neretve. Talijani su se kretali kao da su u neposrednoj blizini našeg fronta: desetak ih se prebacili pa legne, zatim to isto ini druga desetina, i tako se itav front postepeno strogo po takti kim pravilima, prebacivao. U me uvremenu, artiljerija je po eli intenzivnije da tu e, uglavnom naše ranije, a sada napuštene položaje: Klepa nicu - Ku evo i druge gomile. Vjerovatno su ra unali da su to položaji koje mi zaposjedamo.

Odužilo nam se iš ekivanje Talijana, koji su se sporo kretali, a znali smo da se protiv njih moramo boriti pa nas je zahvatilo nestrpljenje. Kad su, nakon dva sata, prešli rastojanje od Viši a do Gnjilišta i Klepacu, po eli je paljevina ku a i pojata, tako da je dim bio nepregledan, a teren nevidljiv. Do temelja su spalili Klepcu, Gnjilišta i Loznicu, a onda su se po eli kretati komotnije. Primjetili smo ve u kolonu kako se kre e od Loznice niz brdo prema jezeru, idu i dosta komotno, iz

ega smo zaklju ili da misle kako partizana uoše nema na ovom sektoru. Za itavo to vrijeme njihovog podilaženja i približavanja, mi nismo opalili ni metka, jer je ranije nare eno da se vatra otvara kad neprijatelj do e neposredno pred naše položaje kako ne bismo odavali svoj front i omogu avali neprijateljsko ga anje, a i radi štednje municije. Pošto smo se nalazili na Velikoj gomili, koja je najviša ta ka na našim položajima, to je artiljerija i najžeš e tukla ovo mjesto, pa sam borcima naredio da se povuku 60 do 70 metara prema Suhi a ku ama. Bio sam u zaklonu i namjera mi je bila da sa toga položaja branimo Veliku gomilu, da je ne posjednu Talijani kao dominiraju u ta ku, odakle bi uspješno tukli naše položaje. Kad su Talijani kona no došli u zaselak Kuline, kao prvi prebilova ki zaselak koji mi nismo mogli da branimo sa ovih položaja, vidjeli smo kako nam pale ku e. U stvari, vidjeli smo samo dim, ali smo kasnije utvrđili da su itavu mahalu tako temeljno popalili da ništa nije ostalo itavo. Neke štale koje nisu mogle gorjeti razrušili su tako što su crije polomili do te mjere da nijedan nije ostao itav. Odatle su nam Talijani ušli u mrtav ugao, tako da mi sa našeg lijevog krila nismo, u stvari, znali na kom su rastojanju od naših položaja. Me utim, sa našeg desnog krila su jasno vidjeli Talijane u neposrednom podilaženju Velikoj gomili, pa su prvi na njih otvorili vatru. Mi smo to u inili kad smo vidjeli Talijane kako se penju uz Veliku gomilu. Vidimo kako jedan Talijan, koji je prvi izišao na vrh, preko radio-stаницe navodi baca e koji dejstvuju od Ban urevi a ku a. U jednom momentu teška mina grunu na svega nekoliko metara od mene i napravi veliku rupu u kršu. Nije mi bilo priyatno. Iako su Talijani svoj napad po eli negdje od jutra, od Viši a - kad su pokušali da zauzmu Gomilu bio je ve sumrak. Ova borba s Talijanima trajala je negde oko pola sata. U me uvremenu je k nama došao Danilo Soldati , koji je komandovao Dabarskim vodom u sastavu naše ete. Predložio mi je da po e mo lijevo i zaobi emo Talijane, koji se nalaze ispod Velike gomile, a koje mi nismo vidjeli, ali smo ih »osje ali« po njihovom dejstvu. Prijedlog sam prihvatio, pa smo Danilo, Gojko i ja, sa ostalim borcima, krenuli najprije lijevo, pa onda desno, u luku, gdje smo uli Talijane kako govore iza jednog krša. Danilo pita imamo li bombu. Ja kažem: »Imam ali ti je ne u dati, jer sam ih nabavio da ih ja li no bacam na neprijatelja«. Kad sa provirio preko kamenjara video sam ve u grupu Talijana na jednoj zaravni u mrvom uglu. Kada je bomba eksplodirala me u njima nastala gužva i neki su potr ali prema meni, pa sam najveom brzinom po eo pucati na njih. Me utim, Talijani koji su u prvom momentu jurnuli prema meni okrenuli su se i po eli bježati u suprotnom pravcu, kuda je odmicala i njihova glavnina. Posebno sam zapazio da se Talijani dosta sporo kre u, iako su bili iznena eni. Bilo je o ito da su pošli u bjekstvo i ne e se braniti. Bili su izmoreni nepotrebним prebacivanjem tokom gotovo itavog dana od Viši a do našeg položaja, a onda optere eni što opremom, što velikom koli inom oplja kanih predmeta iz zaseoka koje su popalili. Kasnije smo na ovom mjestu našli jednog poginulog i jednog ranjenog Talijana - s prebijenom nogom. Tek tada sam video da Danila, Gojka i drugih boraca nema. Otišli su dalje, lijevo, zalaze i Talijanima s krila. Stigao sam ih tek u ogradama na pravcu groblja. Sve dotle mi s Talijanima nismo imali borbenog kontakta. Ovaj napad bombom ispod Velike gomile bio je u prvi mrak, a kad smo došli do Razdolja mrak je uveliko bio pao. Na tom mjestu se nalazila gomila na kojoj su se Talijani po eli skupljati. Otvorili smo na njih vatru, na šta su oni odgovorili paljbom, pa je onako nasumice, u mraku, slu ajnim metkom pogo en Danilo Soldati . Metak ga je pogodio u

prsa, ali je još bio živ. Pošto su Talijani potisnuti nisam išao dalje, ve sam sa grupom boraca iz njegova voda ponio Danila, s namjerom da mu se što prije ukaže pomo .

Tada nismo imali nikog odre enog za poslove saniteta, nego smo se sami previjali, a ranije smo izme u sebe razgovarali i prenosili upute kako da to inimo. Kad je nastalo povla enje talijanskog lijevog krila, pred našim napadom, grupa boraca koje je vodio Maksim, velikom brzinom je stigla do Razdolja, tako da smo mi dejstvovali s lijevog, a oni s desnog krila, što je kod Talijana izazvalo paniku, utoliko ve u, što im je presje en put povla enja prema apljini, pa su okrenuli kroz Kravaricu drže i se ograda. Me utim, borci koji su ih gonili nisu dali da se zaustave, srede i priberu, iako su to na dva mesta pokušavali, nego su nastavili da ih gone prema Bregavi. Kasnije mi je Maksim priao kako su se on i grupa boraca potpuno izmiješali s Talijanima prilikom njihovog bežanja prema apljini koja se po svjetlima nazirala. Po njegovim rijeima, Talijani su izbili na Bregavu, koja je bila jako nadošla izme u Trnovca i Grkovog dola i, pritisnuti ovom grupom boraca, po eli su da vi u »akva, akva« i ska u u vodu. Jedan broj njih je pokušao da ide pre Bregave, lijevom stranom nizvodno prema starom mostu, zbog ega su i naši žurili preko Grkovog dola - da im presjeku put. Tako su Talijani bili prikљešteni uz Bregavu, a onda su s Klepa nice po eli osvjetljavati raketama Grkov do, što je grupu boraca s Maksimom prinudilo da se sklone u Ekme i a endek, 30 do 40 metara udaljen od Bregave. Odatle su dejstvovali dok i poslednji Talijan nije pokušao da se spase plivanjem. Tu su zarobili samo jednog zdravog vojnika i onog s prebijenom nogom. Mi smo ra unali da se veliki broj Talijana podavio, jer je Bregava bila jako nadošla, da bismo tek sjutradan utvrđili da je tako i bilo.

Sjutradan smo pokušali da naemo to mjesto da bismo prikupili odba eni materijal koji su Talijani, u panici, u velikoj koli ini bacali. Me utim, oni su mitraljezima posjeli položaje iznad kamenog mosta i na suprotnoj, tasova koj strani, na Elezovom kuku iznad Nereza, pa su unakrsnom vatrom tako kontrolisati taj teren da nismo mogli pristupiti i prikupiti oružje. Jedino smo na platou Kravarice našli više djelova od razmontiranih mitraljeza.

Pod zaštitom vatre, Talijani su cijeli dan pretraživali Bregavu i obale od Trnovca prema njenom uš u Neretu vade i mrtve. Kasnije smo saznali od jedne žene, koja je sluajno naišla kraj Lojpurove mlinice na Bregavi, da je ta prostorija bila puna u kamaru složenih leševa poginulih talijanskih vojnika. U stvari, Talijani su leševe koje su prikupljali 18. maja po danu otjerali kamionima i sahranili u apljinsko groblje (17 vojnika je tu sahranjeno uz sve po asti) a leševe koje je žena vidjela prikupljali su narednih 10-15 dana, vade i ih na uš u Bregave i nešto uzvodno. Iz Bregave e, u ljeto 1942. godine, omladina, rone i, izvaditi mnogo oružja, naro ito iz virova. Te svoje žrtve Talijani su sahranili pređi apljine i u Doljanima, vjerovatno i radi toga da bi prikrili svoje gubitke, jer su manju grupu sahranili u apljini uz uobi ajeni ceremonijal, a ve u grupu u Doljanima no u i u tišini.

U no i, neposredno poslije te pobjede i slijede ih dana, me u nama je zavladalo oduševljenje, posebno zbog toga što je bio u pitanju poraz regularne vojske sa ogromnim oružjem i velikom brojnom prednosti, ali i radi toga što smo mi imali samo jednog poginulog Danila Soldati a⁶⁾ i ranjenog Veljka Buluta. Tokom juna, a na osnovu izvještaja

⁶⁾> Danilo Soldati , poginuo 16. maja 1942. godine. Posmrtno proglašen za narodnog heroja.

Vrhovnog štaba dobijenog od Južnohercegova kog odreda, »Slobodna Jugoslavija« je objavila dvije emisije o ovoj borbi, a ofanzivu naših jedinica prema Neretvi i, posebno, borbe na Prebilovcima, oznaila kao najuspješnije napade na okupatora u prvoj polovini 1942. godine u Hercegovini.

Poslije ovog poraza Talijani još žešće dejstvuju artiljerijom iz apljine do Struga i sa Krupe. Radi toga smo naš komandni centar od Suhi a ku a premjestili u Mrvić, u mrtvi ugao. Tu je bila i centralna kuhinja. Pošto je vrijeme bilo lijepo, vojska je boravila van ku a, a spavali smo prema Glavižnom, a teren kontrolisali dnevnim izvidnicama. Izvili smo na sve strane, jer smo o ekivali slijedeći napad, a no u smo pojavali patrole i kontrolisali pravac prema dolini Neretve i apljini. Poslije ove borbe od 17. maja, došla je k nama grupa drugova iz isto ne Hercegovine, 5-6 ljudi od kojih se sje am Dušana Grka i Milana Krunića.⁷⁾

Ti drugovi su održali sastanak s našim partijskim rukovodstvom i komandom ete, na kome su analizirane protekle borbe protiv Talijana. Sastanak je održan na Dijelima, poviše ku a, pod jednim hrastom u Bulutovim travama. Na ovom sastanku sam referisao o toku i ishodu borbi, o rasporedu neprijateljskih i naših snaga, talijanskoj taktici i na inu nastupanja u borbi, a posebno o onome što se odigravalo u borbi od 17. maja koja je dovela do totalnog poraza Talijana. Govorio sam o tome kako smo zajedno, Danilo, Gojko, ja i ostali borci zaobišli talijansko krilo i pokrenuli im front, što je ubrzo rezultiralo uglavnom panicom i totalnim porazom. Drugovi su izrazili mnoge pohvale o ovoj borbi, naročito o hrabrosti boraca u gonjenju razbijenih Talijana. A nije se tome ni uđiti, jer smo mi napadali najosetljiviji dio talijanskih komunikacija i mjesec dana držali u uspani enom stanju njihovu odbranu u dolini Neretve.

USPJEŠAN ISHOD CJELODNEVNE BORBE

Odmah poslije ove borbe Sitni ki vod se povukao, ponijevši i mrtvog Danila. Talijani pak, prikupljaju snage, poja avaju broj oružja i naročito dejstvo artiljerijom, što nam je sve govorilo da slijede njihovi novi napadi.

Naše no ne patrole izgleda nisu vršile svoje dužnosti baš kako treba, jer se desilo da su Talijani u toku no i 26. na 27. maja, izašli na položaje koje smo mislili braniti, a da ih naše patrole nijesu primjetile. Kasnije smo ak ustanovili, da su naše patrole te no i ule zvuk kotrljanja kamenja, ali su pretpostavljali da je to topot konjskih kopita, a na terenu je tada bilo mnogo konja na paši, pa nas o tome nisu na vrijeme obavijestili. Upravo te noći, ja sam sa jednom etom zakona i između Mrvića i Glaviša dola. Rano ujutru naši izviđaci, poslati za Veliku gomilu da bi u toku slijedećeg dana osmatrali teren prema apljini i saopštiti su nam da su Talijani već prošli Veliku gomilu i da se nalaze kod Suhi a ku a. To je za nas bilo veliko iznenađenje, jer smo u eti planirali da branimo položaje iz borbi od 17. maja. U takvoj situaciji skupili smo se što se moglo brže. Bilo je dobro što smo spavali na okupu. Odmah su skupljeni komanda ete i komandiri vodova - radi dogovora. Nastupio je tajac me u nama. Primjetio sam da drugovi gledaju u

⁷⁾ Prema nekim indicijama i napisima u Dedijerovom »Dnevniku«, kasnije sam došao do zaključka, što ne mora biti i tačno, da je medju ovim drugovima bio i neko iz Vrhovnog štaba.

mene, o ekuju i da ja kažem šta da se radi. Pošto nije bilo vremena za duge rasprave, predložio sam da Udarni vod zatvori pravac kroz uvalu od Grli a do Dijela, jer ako Talijani misle da idu dalje od Prebilovca - tuda im je jedini put. Dalje sam predložio da jedan i po vod ide k elu talijanskog fronta, a jedan i po vod da izbjije na Suhi a gradinu, obezbe uju i naše lijevo krilo prema Blatu. Kasnije, u toku dana, pokazalo se da je najopasniji položaj u ovoj borbi bio onaj što ga je držao vod i po postavljen u centru, prema Suhi a ku ama, jer je postojala velika opasnost da Talijani prije nas stignu na greben brda iznad mrtvog ugla u kome smo se mi nalazili, u kom slu aju bi se itavo ljudstvo u Mrvi ima i na Dijelima našlo kao na tanjiru tu eno s tog grebena. Komandir ete, Ilija uk, pošao je sa našim lijevim krilom, prema blatu, a ja sam, sa vodom i po kojim je komadovao Božo Keso, potrao u susret Talijanima, namjeravaju i da prije njih izbjijemo na greben, kako bismo ih zadržali prije zaposjedanja ovog objekta, vjeruju i da e samo nekoliko pucnjeva biti dovoljno da ih prikuje za zemlju.

U trku uz brdo, borci su se razvijali u strijelce. U jednom momentu sam osjetio da me steže odje a i smeta mi kad tr im, pa sam zbacio sa sebe kaput i džemper (bili smo dobro odjeveni, jer smo noivali pod vedrim nebom). Istravši na greben, na 70 do 80 metara od nas, primjetili smo Talijane i odmah smo po eli dejstvovati. Oni su morali da zalegnu. Kako bi koji borac pristizao, otvarao bi vatru i tako se otvarao naš front. Talijani, u stvari, tokom itave borbe, koja je trajala cijeli taj majske dan, ne e ma i od mjesta gdje smo ih tada, u zoru, presreli i za zemlju prikvali.

Nešto kasnije je i ljudstvo što je otišlo ulijevo, sa komandirom Ilijom ukom, prihvatile borbu na talijanskom desnom boku. Po mojoj ocjeni i s obzirom na to da sam ih vidio u pokretu i na nogama, Talijana je moglo biti oko 200. Kretali su se grupno, u neposrednom strejlju kom stroju, zauzimaju i front od oko 200 metara. S obzirom na takvo njihovo kretanje moglo se zaklju iti da su pretpostavljeni kako smo mi ve napustili ovaj sektor, tim prije što nas nisu našli na pre ašnjim položajima iznad sela, a i zbog opšte situacije u Hercegovini, gdje je do tada gotovo bio prestao otpor talijanskoj ofanzivi. Tako se desilo da su oni tog jutra bili više iznena eni nego mi, budu i da smo, ipak, oekivali njihov napad. Što je borba tokom dana više odmicala, to se i naš front postupno savijao zdesna i dovodio dio Talijana u poluokruženje. Oni su davali žestok otpor, vjerovatno se nadaju i pomo i iz pozadine. No, ubrzo se kod njih po eli osje ati i uznemirenost - jer im ta pomo nije stizala. A kako mi nismo predvi ali da smo cijeli dan voditi borbu dok ih ne likvidiramo, to sam borcima oko sebe: Mitru, Novici i Radovanu Tripkovi u, koji su do tada u borbama pokazali veliku hrabrost - predložio da po smo na juriš i bombama ih natjeramo na predaju. Ovo naro ito stoga što je izme u nas i Talijana, negdje na polovini puta, postojala jedna rupa (koja se i zove Rupina). Kad sam pretrao do tih Rupina i zašao u zaklon, video sam da sam ostao sam, što je zna ilo ili me drugovi nisu shvatili ili nisu htjeli da prihvate moj prijedlog. Ubrzo sam se našao usamljen i video da ostali ne e da idu na juriš, pa sam po eo dozivati borce, posebno Gojka Buluta, koji mi nije bio daleko, da otvore guš u vatru kako bih, pod njihovom zaštitom, uspio da se prebacim nazad. Tako sam se i izvukao.

Artiljerijska paljba koja je po eli s prvim pucnjima naših pušaka, u osvit tog dana, stalno se poja avala. Zavladala je strahota od eksplozija. Mi ujemo pucnje i ekamo misle i: sad e me u nas. Me utim, bili smo neposredno uz Talijane, prosto prilijepjeni uz njihov front, pa

nisu smjeli, zapravo nisu uspijevali da ga aju nas, nego su granate ili prebacivale, pa eksplodirale u prazno, ili podbacivale pa se rasprskavale u nivou njihovog fronta.

Negdje oko podne do mene je stigla vijest da su došli kuriri s porukom za našu jedinicu. Moraju da je, kažu, uru e nekome od komandnog osoblja, a nalaze se negdje na oko 200 metara pozadi fronta. Pošao sam ka kuririma jer sam znao da je komandir Ilija na lijevom krilu i van njihovog domašaja. U putu sam, ispred grebena i u mrtvom ugлу video Goju Glibu Kaltu. Kako sam bio uzrujan radi mog, mogu e i nepromišljenog istr avanja i juriša - opsovah mu sto bogova govore i: »Šta radiš tu dok drugi ginu na položaju?!«. Okrenuo sam pušku prema njemu kao da u pucati, a on pokušava da mi nešto kaže, ali je o ito, prestravljen, a i ina e teško izgovara rije i. Shvatio sam kako ho e da kaže »top« pokazuju i na sebe. Zaklju io sam da je topovsko zrno eksplodiralo ispred njega, pa ga prestravilo i zbog toga je pobjegao u sigurniji zaklon.

Idu i prema kuririma, našao sam i svoj džemper i kaput koje sam ujutru svukao. Kuriri su mi predali ceduljicu sa porukom: »Ja se s ljudstvom s Hrasna povla im prema isto noj Hercegovini zbog opšte situacije koja je nastala. Talijani nastupaju zamnom i ubrzo e nam za i za le a. Radi toga se povla ite im prijem prema istoku. Domazet.« U prvi momenat nisam mogao da smislim šta da radim: da li da o tome obavještavam i ostalo rukovodstvo na položaju, koje je u borbi, ili da sam donesem odluku. Odlu io sam se za drugo. Smatrao sam nerazumnim napuštati položaj na o igled Talijana koje smo ve do tada tukli i koji su ošamu eni, ime bismo im omogu ili da oni krenu u napad, u kom slu aju bismo se mi našli u krajnje nezavidnom položaju s obzirom na brisani prostor kojim bi se morali, sa zbjegom od 350 do 400 djece i žena iz Klepca, Loznice i Dubrave, povla iti. Zbog toga sam odlu io da nikoga ne obavještavam o sadržini »depeše« dok ne likvidiramo Talijane.

U toku borbe, negdje izme u 8 i 9 sati, jedna desetina Udarnog voda, koji je bio na pravcu Grli a i zatvarao put kroz valu i naše zale e, pošla je na desno krilo našeg fronta, preko Bijele vlake. Tu su bili Maksim, Milan Suh, Milan Bekan i još neki. Nisu mogli gledati borbu a da sami u njoj ne u estviju, pa su usko ili u okršaj protiv onog dijela Talijana koji su bili u drugom ešelonu i koji su se, kad je po eli borba, po eli utvr ivati na Velikoj gomili. U stvari, taj drugi talijanski ešelon ugrožavala je samo ta desetina Udarnog voda koja je izašla na Bijelu vlaku. Me utim, kad je ona izašla na taj dio fronta našla se na otvorenom terenu, gdje je artiljerijska vatra bila strahovita. Tu je, u A imovoj bašti, poginuo Milan Bekan - artiljerijska granata ga je direktnim pogotkom raznijela. Borba se nastavljala, s tim što ni mi ni Talijani nismo stalno pucali - mi radi toga jer nismo imali dovoljno mucinije. U toku dana dva ili tri Talijana su uspjela da pobjegnu iz njihove prethodnice koju smo poluokružili. Stigli su u sastav drugog ešelona na Velikoj gomili, ali su drugi koji su to pokušali morali odustati, jer smo ih kad po nu tr ati, zasipali vatrom. Na to oni padnu i mi mislimo gotovi su, a oni nakon pola sata, opet po nu tr ati, jer ih mi zasipamo vatrom i to se tako doga alo gotovo do mraka.

U toku dana su nas bombardovali i avioni koji su dolazili sa mostarskog aerodroma. Kasnije sam slušao da su bacali i neke letke, ali ih nisam video. Kako avijati ari nisu mogli razaznati gdje je naš a gdje njihov položaj, istresali su bombe uglavnom na njihov deo položaja, pa su

davati pilotima neke znakove razgr u i neko platno. U toku tog dugog majskog dana i te borbe pobijen je ve i broj Talijana, a preživjeli su eše mijenjali zaklon i to na taj na in što bi se prevrtali i valjali as na le a as na prsa, što sam tad prvi put video.

Tako je itav dan protekao u borbi, s tim da smo im mi prilazili sve bliže. U sumrak smo po eli iz neposredne blizine ga ati Talijane i pozivati ih na predaju. U sumrak smo se našli u njihovom frontu i iz neposredne blizine ih ga ali, pa su po eli da se dižu bez oružja, i to prvo oni ranjeni, kojima su dojadili bolovi, a zatim i ostali. U prvi mrak smo upali me u njih. Htjeli smo da pokupimo oružje i da ih pohvatamo. Dograbio sam jednog koji se kako mi se u inilo š u urio iza jednog kamena. Viknuh mu: »Diži se!« - a on mrtav. No, drugi je ustao odmab kraj njega: diže ruke i vi e: »Morto, tuto, morte«, pa rukom pokazuje oko sebe na mrtve koji su ležali naokolo pobijeni. Taj prizor sam zauvijek zapamlio. Stvarno, bilo je mnogo pobijenih Talijana, koje ranije nisam video jer sam se bio usredstrio na žive. U sumrak su svuda oko ležali mrtvi.

Kad su, kona no, svi Talijani digli ruke - mi smo pošli da sakupljamo oružje i municiju. Tom prilikom se ranio Simo Bulat - od jedne bombe koja mu je ispala iz ruke i esplodirala. Tada sam postrojio zarobljene Talijane. Bilo ih je 55. Sa pratinjom sam ih poslao u pozadinu. Naredio sam da borci pokupe i ponesu oružje što smo ga zaplijenili, a zatim sam pošao prema Mrvi ima, na elu grupe zarobljenih Talijana. Susreo me je odbornik Milan Sari Rus, koji u toku dana nije bio u borbi nego je radio u pozadini. Bez rije i je po eo da me grli i ljudi.

NEUSPIO JURIS NA VELIKU GOMILU

Neosporno, bila je to velika naša pobjeda.

Kad smo Talijane doveli u Mrvi e, postavilo se pitanje: šta s njima raditi, pogotovu s obzirom na to da mi moramo u povla enje sa velikim zbjegom, a da zbog obezbje enja našeg kretanja, nemamo dovoljno boraca za njihovo sprovo enje.

Negdje pred pono u Mrvi e je stigao i Milan Kruni , komandant našeg sektora. S njim sam se sreo tek kada sam doveo Talijane. O ito ve ranije informisan o stanju na našim položajima, predložio mi je da se prvo likvidira ona grupa Talijana koju još nismo bili razbili, a koja se nalazila na Velikoj gomili. Ja sam pak, mislio druga ije, jer sam znao da je ljudstvo zamorenio od cijelodnevne borbe, a pogotovo što nismo ništa jeli i pili. Bili smo krajnje iznurenici, a onda trebalo se i povla iti tokom te no i. Me utim, Milan je ostao uporan u tome da treba dokusuriti Talijane i na Velikoj gomili, pa sam se i ja saglasio da se to u ini s onim dijelom Udarnog voda koji se tokom dana manje angažovalo u borbi. Me utim, taj naš napad na Veliku gomilu bio je bezuspješan, jer su se Talijani zaista bili dobro utvrđili. U pokušaju da likvidiramo te Talijane, imali smo ve e gubitke u ranjenima i mrtvima nego u toku cijele borbe oko likvidacije njihove prethodnice. U toku dana imali smo jednog mrtvog i jednog ranjenog, a ovom prilikom 4 teško ranjena druga: Vojka Buluta, komandira voda, Milutina Dragi evi a, Manojsa Vla i a i Vasa Puhala (ubrzo je podlegao ranama).

Nismo imali vremena niti namjere da brojimo leševe izginulih Talijana da bismo utvrđili njihove gubitke. Naprotiv, morali smo se povlatiti im prije. Ipak smo, uglavnom prema broju ubijenih koje smo vidjeli i oružju koje smo prikupili, zaklju ili da ih je izginulo blizu 200.

Iako nismo prikupili svo oružje, broj zaplijenjenih pušaka je iznosio preko stotinu, a zaplijenili smo i šest mitraljeza, 4 ru na baca a i mnogo municije.

Poslije »depeše« o povla enju, mislili smo da odmah poslije borbe nastavimo pokret. Me utim, borba za likvidaciju Talijana na Velikoj gomili potrajalala je do duboko u no , a valjalo je prenositi i naše ranjenike, pa smo se odlu ili da se evakuišemo samo do Koš ele, i da sjutradan sa zbjegom i zarobljenicima po emo prema komunikaciji Stolac - Hutovo. Bili smo svjesni da u proboj idemo samo sopstvenim snagama.

Tokom te no i i ujutru evakusiali smo se na Koš elu, gdje je naš zbjeg bio odstupio ve prethodnog dana.

Odatle smo vidjeli kako Talijani pale Drijen, nastupaju i na pravcu našeg povla enja. Požurili smo naprijed, pokrenuli zbijeg i zarobljene Talijane. Sad je ve bilo i natezanja oko tovarenja zaplijenjenog oružja, organizovanja zbjega, raspore ivanja pobo nica, prethodnica i zaštitnice, a posebno oko pokreta ranjenika od kojih smo neke koji su to mogli izdržati smjestili na konje, ostale stavili na nosila.

Krajem 28. maja krenuli smo desno od Drijena, uz Hutovo blato, a onda pošli uz Oštri hrbat. Tu su nas Talijani izvi ali iz aviona. Bio je to vrlo nezgodan momenat: idemo uza stranu, gotovo neprohodnim putem, posebno za konje, od kojih se neki i prevr u, neja gleda krvožednu grabljivicu nad svojom glavom, a sa zemlje pritisla sto i jedna nevolja. Bilo je teško, a nismo videlo prolaza u tom gotovo nesavladivom terenu. Ipak, se to savladalo - makar i vrlo teško. S Talijanima nismo imali kontakta, jedino se Dušan Bulut Lola, koji je usput drijemao, pa i izostao i, ne vide i nas, kretao udesno prema Talijanima. Pa kad ih je susreo bacio je bombu i odbio se nalijevo, tragovima kojima smo mi prošli. Probijaju i se, prema Bjelojevi ima i Nadeždinovim ku ama nismo našli nikoga osim dva-tri borca koji su nas onako ožednjele, ponudili vinom iz jednog podruma. Od njih smo saznali da je talijanska kolona koja je nastupala od Hutova i Metkovi a ve prošla prema Stocu. Tada smo pomislili da Talijani iz nekih razloga ne e da primaju borbu, jer smo ih vidjeli kako na našem lijevom krilu pale Drijen. Mimošli smo se bez pucnja, a mislili smo da je nemogu e da nisu vidjeli našu kolonu. Sa nama je bio zbjeg od oko 400 ljudi, a zatim kompletna naša eta sa ranjenicima i zarobljenim Talijanima, pa zatim konji sa ranjenicima, žene sa gunjevima i pokriva ima.

OSIPANJE, ALI NE I PORAZ SNAGA

U Ban i e smo stigli u svanu e i tu došli u kontakt sa organima narodne vlasti, ali nismo mogli saznati gdje su naše borbene jedinice i kuda treba i i. Sje am se da je Milovan Rudan dosta u inio za smještaj ranjenika po ku ama i kakvog-takvog zbrinjavanja nebora kog življa.

Zaprepastile su nas pri e Ban i ana, koje su proturali pro etni ki elementi o tome kako više nema partizana. Ovdje smo sretali i borce iz razli itih jedinica, koji su se bez petokraka povla ili ku ama. Postavilo se pitanje: šta sa zarobljenim Talijanima, koje smo sobom doveli.

U neizvjesnosti kuda da idemo, s kim da se povežemo i gde je ta veza, ni sami nismo znali šta da kažemo ljudstvu, a izgubili smo snagu da im nare ujemo. Poslije podne smo svima rekli: ko želi dobrovoljno da ide s nama neka se pakuje, pa da idemo na povezivanje s našim snagama - tamo gdje one budu. Pošla je prili no brojna grupa ljudi, ali se tokom naredne no i i slijede eg dana smanjila na 14 boraca. Ostali smo

u grupi: Maksim, Ceber Bulut, Milan Šari Rus, Branko i Slavko Ija i , Lolo Bulut, Berko avaljuga, Šepa Šari , Baja Vujinovi , Gojo Mandrapa Židov, Nikola Strahinji , or e Draško, Bosanac zvani Šop, koji se našoj eti priklju io iz isto ne Hercegovine, negdje u toku posljednje borbe i ja. Svi smo bili lanovi Partije ili SKOJ-a.

Pošto je Rus Šari poznavao teren i ljude, a ra unaju i da e se naše snage u toj ofanzivi evakuisati u pravcu Ilike planine, mi smo prvo i krenuli prema Ilici. Zano ili smo u Bjeloševom dolu. Dotad nismo imali podatke o našim snagama, radi ega smo promijenili pravac i usmjerili se prema Sitnici. Sje am se da smo u Gracu naišli na Lazu Pri biši a, komandanta Popovskog bataljona. Još je imao neizlje enu ruku od ranjanja iz borbe s Talijanima.

Pri ao nam je o osipanju naših snaga i da se glavnina probija u pravcu isto ne Bosne, sa Prvom proleterskom na elu.

Zatim smo krenuli prema Vlahovi ima, jer smo saznali da se tamo nalaze Kruni i Domazet. Stvarno, u zaseoku Vlahovi a, najbližem Sitnici, naišli smo na Kruni a i Domazeta. Oni su nam potvrdili sve ono što smo ve uli, a prije svega da više nema veza sa našom glavninom. Oni su na predložili, a i mi za ovu situaciju kao najrazumnije prihvatili - da se vra amo me u svoje borce i narod na svoj teren koji najbolje poznajemo, s tim da djelujemo u smislu onemogu avanja etni kog uticaja na borce. Tako smo zaklju ili, a i osje ali da e etnici, koji su uspostavili saradnju sa Talijanima, pokušati da nas odvoje od osnovnog bora kog sastava naše ete i naroda. Pošto nismo znali šta da radimo i gdje da idemo bilo je normalno što smo se orijentisali da se vra amo putevima bora kog sastava naše ete koji se, u grupama vra ao na teren Prebilovca. Ra unali smo i na veze koje smo imali sa Dalmacijom u donjoj Neretvi, koje je Maksim Bulut uspostavio i držao za slu aj ne mogu nosti da ostanemo na terenu Prebilovca.

Na terenu Vlahovi a ostali smo 5-6 dana, a onda smo Maksim i ja otišli u Ubosko, da vidimo oca koga nismo vidjeli gotovo osam mjeseci. Željeli smo da s njim podjelimo radost što smo ostali živi poslije kravih borbi i velikih opasnosti kojima smo bili izloženi. On se radovao Maksimovom i mom dolasku, sre an što smo živi, ne kriju i ponos zbog pri a naših saboraca da smo se u tim borbama dobro držali. O tome on istina, nije glasno pri ao, ali se osje alo iz njegovog gesta i pogleda. Manje je o evident bio ponosan što smo nas dvojica njegovi sinovi u tim borbama vršili odre ene starješinske dužnosti na koje nas je mogao do vesti i sticaj ratnih zbivanja, a više što smo u jurišima, koji su se tih dana smenjivali bili »zvani najhrabrijima«, tako nam je rekao.

VASKO GNATIĆ

SA MOSTARCIMA U KONJI KOM KRAJU

UPU IVANJE PRVOG NAORUŽANOG ODREDA IZ MOSTARA NA TEREN ISTO NE HERCEGOVINE

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu izvršavaju i svoje obaveze koje su proistekle i iz odluke CK

KPJ o dizanju ustanka, održao je u Mostaru, vjerovatno 14. jula 1941. godine, proširenu sjednicu, kojoj je prisustvovao (upravo stigao iz Sarajeva) lan Partijskog komiteta KPJ za BiH Avdo Humo, kao i lanovi MK KPJ za Mostar, sekretar Jusuf Cevro i Nenad Vasić.

Na toj sjednici je, pored ostalog, zaključeno da se od grupe mostarskih komunista, u prvom redu ilegalaca, formira jedan naoružani odred i odmah uputi na teren isto ne Hercegovine. Odred je trebalo da se iznad Podveležja podijeli na dva dijela, pa veći dio uputi u isto nu Hercegovinu, a manji dio na teren Konjica i Mostara. Tako je trebalo uraditi radi aktiviranja masa na dizanje ustanka i formiranja i organizacije partizanskih odreda.

Posebno je to nalagala vojno-politička situacija u isto noj Hercegovini. Riječ je o tome da je, nakon ustaničkih borbi oko Nevesinja, Stoca, Bileće i Gacke, vojni krajem juna i u prvoj polovini jula 1941. godine, izlazak komunista na taj teren bio neodložan, jer je trebalo da se što prije na u na mjestu događaja.

U skladu sa tom odlukom Oblasnog komiteta i nakon priprema koje su trajale svega nekoliko dana, već 19. jula 1941. je, iz Mrakove ulice u Mostaru, krenuo odred od oko 25 komunista, pod komandom Safeta Mujića i Mustafe Pašića. U sastavu odreda bili su, prije svega, skoro svi lanovi Oblasnog komiteta Partije, zajedno sa Miroom Poparom, koji se tih dana nalazio u Mostaru.

Oko priprema na organizaciji i otpremanju naoružanog odreda svestrano se angažovao Mjesni komitet Partije za Mostar. Njih je bilo moguće izvršiti za svega nekoliko dana i zbog toga što je prikupljanje oružja, municije i druge ratne opreme vršeno od raspada kraljevske vojske, a još intenzivnije i neposrednije od napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez.

Odred je iz grada izašao u toku noći 19. jula i do jutra stigao iznad Podveležja. Na mjestu zvanom Jarac Kuk u toku dana se odmarao. Odred je u Podveležju, zbog slabe vojne organizacije, nemanja ratnog iskustva i, prije svega, nebudnosti - doživeo neuspjeh, dozvolivši da ga grupa od 7 do 8 ustaša iznenadi. Tom prilikom došlo je do prepucavanja u kome je ranjen Esad Fejić i on je, pored Dole Bala, zarobljen.¹

Nakon tog kratkog okršaja obje strane su se povukle. Drugovi iz odreda su odlučili da se, po grupama, vrate u Mostar i ponovo, ali svakako bolje, organizuju za izlazak iz grada. Pri povlačenju, na prilazu Bijelom Polju, u hvatu eni su Smajo Brkić i Mustafa Alajbegović. Oni su bili i pošli da se sklone u Bijelo Polje, gdje je Smajo imao vinograde, ali su upali u zasjedu ustaša.

Prvu vijest o neuspjehu odreda i njegovom povlačenju iz Podveležja dobio sam od Mira Popara. Miro se sa jednom grupom vratio do iznad Mazoljica, a odatle je došao u Brankovac, gdje me je našao. Bio sam

AQQ OW ¹ U kasnije oslobođen, jer su drugovi Ahmet Pintul i Mladen Balorda uspjeli da ga, na Cariniću u Mostaru, na prevaru oslobode od ustaša, dok je Bala strijeljan.

iznena en kada sam ga ugledao. Miro je bio strašno utu en, mrzovoljan i ljut - na sebe i ostale drugove iz odreda koji se bio rasuo. Pri ao je O tom nemilom doga aju, o tome kako su Dolu Bala a bili uputili u selo Zijemlje da izvidi teren i uspostavi vezu, ali je on tom prilikom uhva en. Ustaše su sa Bala em došle nadomak mjesta gdje se odred odmarao i otkrile ga.²¹

U Brankovcu se Miro zadržao dva dana. Pošto se odmorio i pripremio za put, odlu io je da, shodno ranijem prijedlogu Avde Huma, otputuje vozom za Bile u. Na njegov zahtjev sam, preko kurira, pozvao Hamdu Brki a. Sje am se da mu je Hamda donio odijelo i fes, ali ne 1 odakle je to uzeo, za šta se, u skladu sa ondašnjom praksom ilegalnog rada, nisam ni interesovao. Propusnicu za put Miro je ve ranije imao. Pozdravili smo se i on je otpotovao za Fatnicu, ispra en na voz od Hamde Brki a i još jednog druga.

Sve ovo mi je dobro poznato zbog toga što sam u to vrijeme bio lan Vojnog povjereništva (vojne komisije u sastavu: Jusuf evro, Ne o Bitanga i ja) Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Zajedno sa Avdom Humom i evrom, ispratio sam 19. jula uve e i naš odred koji je krenuo ka Podveležju. Zapravo, odred je krenuo iz ku e koju je, u avgustu 1940. godine, Mjesni komitet KPJ za Mostar iznajmio za potrebe ilegalnog rada. Ku a je uzeta za 300 dinara mjesec ne kirije i iznajmljena je na moje ime.

O neuspjehu odreda i njegovom povratku u Mostar prepri avalo se tu i tamo po gradu, najviše kod naših pristalica i simpatizera. lanovi Partije, a i simpatizeri, ovu vijest su sa iznena enjem primili i teško i mu no je doživljavalii. Ovdje treba napomenuti da su ve prvih dana jula 1941. injeni pokušaji da se, na bilo koji na in, uspostavi veza sa partijskom organizacijom na terenu. Poznato je da su tom prilikom, u oba pokušaja, nastradali lanovi KPJ Mustafa Huskovi i Maha iki . Obojicu su, ustanici, negdje kraj Nevesinja, uhvatili i strijeljali. U me uveremenu, desio se poznati doga aj u Donjoj mahali, nakon ega je Jusuf evro, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, 30. jula 1941. godine uhva en i strijeljan. Neminovno, i ovaj doga aj je za koji dan odgodio i produžio vrijeme pripremanja i organizacije novog odreda, koji e oko 20.30 asova 17. avgusta 1941. krenuti iz Mostara.

Ovaj odred od 28 drugova krenuo je pod komandom Nenada Vassi a i Save Medana Španca. Prethodno je odlu eno da krene preko obronaka Veleža, spusti se u Nevesinjsko polje, izbije u selo Brata i dalje za Divin i isto nu Hercegovinu. Zadatak mu je bio da što prije na terenu uspostavi vezu sa Mirom Poparom i partijskom organizacijom.

Na dan-dva prije izlaska odreda iz grada, po nalogu Avde Hume sam, preko odre enih veza i kurira, organizovao razgovor sa jednim ofi cirom bivše kraljevske vojske. Bio je poru nik, a po nacionalnosti Srbin. On se dotad uspješno krio negdje na po etku Carine. Razgovor sa njim su vodili Avdo Humo i Sava Medan. Otvoreno su mu rekli da Partija priprema i organizuje ustanak i poziva sve što je rodoljubivo u borbu protiv fašisti kog okupatora i doma ih izdajnika. Ukazano mu je na ciljeve narodnooslobodila ke borbe i re eno da bi u njoj moglo biti korisno njegovo u eš e i vojnostru no znanje. Znam da je pitao kakvo bi njegovo mjesto bilo u toj borbi i da li e, kako mu po inu pripada, biti komandir ete. Avdo mu je rekao da e njegovo napredovanje zavisiti od ispoljene umješnosti, hrabrosti, sposobnosti i držanja u borbi.

²¹ Prepostavljaljalo se tada, a i kasnije, da je Bala namjeravao da iskoristi znatnu brojnu premo svojih dobro naoružanih drugova nad ustašama i u pogodnom momentu se oslobodi, što je, zbog njegovog zarobljavanja i strijeljanja teško bilo provjeriti i utvrditi.

Nije se poru nik odlu io da krene sa nama. Znatno prije ovog pokušaja, negdje prvih dana jula, bio je organizovan razgovor Avde Huma sa još jednim oficirom, Hrvatom po nacionalnosti, ali ni on nije pristao da krene u borbu, da bi se ubrzno priklju io domobranima.³⁾

Novi odred je iz Mostara, kako je re eno, krenuo 17. avgusta 1941. godine nave e, ovog puta podijeljen na dva dijela. Naime, ve i dio je krenuo iz Brankovca (Mrakove ulice), pod komandom Nenada Vasi a, a drugi dio iz Bjelušina (ku a Neimarevi a), sa Savom Medanom na elu, s tim da se povrh starog pravoslavnog groblja (odnosno potoka zvanog Dronja) sastanu i objedine.

U odredu su bili slijede i drugovi: Vasi Nenad, pravnik i rezervni oficir, Medan Sava, radnik i borac iz Španije, Batko Karlo, Koluder Aza, Bubi Hasan, Gnjati Vasko, Bitanga Nedo, Feji Salko, Bala Boro, Neimarevi Života, Avdalovi Boro i brat mu Ljubo, Vujovi Slavko i brat mu Brano, Salati Rade, Radan Boro, Kneži Luka, Žurovac Boro, Duranovi Remza, Krajina Pero, Staji Andrija, Mili evi Danilo, Ili Gašo, Kova evi Brana, Šabanac Esad, Slijep evi Obrad, Ležeti Pero i Mihi Ranko.

U Brankovcu nam je Avdo Humo dao posljednja uputstva i posebno istakao da se odred mora probiti u Brata . Potom se, zajedno sa sekretarom Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, Hamom Grebom, sa svima nama pozdravio i ispratio nas.

Grupe su se, na ugovorenom mjestu, spojile u odred, i u toku no i (do jutra) izbile iznad Podveležja. Tu smo se, u nekom šiblju i žbunju, prikobili i predaniih. Sje am se da pojedini drugovi, s obzirom na to da su dugo živjeli ilegalno, nisu imali ni najmanje fizi ke kondicije, pa su se vrlo teško kretali i time usporavali marš odreda. Nedo Bitanga je, recimo, stalno izostajao i, pošto dalje nije mogao da ide, odlu eno je da se iz Podveležja vrati u Mostar. Sa njim je, upravo zato što se vrlo teško kretao, trebalo da neko po e. Pošao je Hasan Bubi i od njega sam kasnije saznao kako su se vratili u Mostar. Morali su se kretati danju. Zbog toga je Hasan Bubi , radi kamuflaže, kao »ustaša« naoružan puškom, sprovodio vezanog Ne u za Mostar. Kad su bili negdje na domaku grada odriješio ga je, sa ekali su sumrak i ušli u Mostar.

Odred je nave e, pošto je predanio iznad Podveležja, produžio, ali bez vodi a, samo uz pomo busole i karte. Izbili smo u Velež, daleko od sela, pa smo se sada mogli kretati i danju. Najteže je bilo bez vode, radi ega smo morali pronalaziti snijeg, pa ga topiti na suncu i pitи.

Poslije tri dana marša po bespu u (kretali smo se uz najve u opreznost), no u smo se spustili pored sela Sopilja (u kojem je bilo ustaško uporište), u zoru prešli cestu blizu crkve u Kifinom Selu i, napokon, stigli u selo Brata . U Brata u smo brzo uspostavili partijsku vezu. Tu smo se odmorili, a mještani su nam priredili ru ak. Na ru ak su došli Petar Samardži (kasnije etni ki vojvoda) i više uglednih doma ina. Za vrijeme obeda vodili smo iscrpne razgovore sa svima, a posebno sa Samardži em. Ve tada je Petar imao rezerve i posebne poglede na mogu nost dizanja ustanka i u pogledu ciljeva predstoje e borbe. Ograničavao se samo na uvanje i obezbje enje sela od ustaša, a za ustanak protiv okupatora smatrao je da je preuranjen.

Nakon odmora, sutradan smo, sa vodi em, stigli do Divina, gdje smo našli Dukicu Grahovca i Mira Poparu. Odmah smo se uklju ili u borbe koje su vo ene od Divina do Plane. Na kraju, raspore eni smo

³⁾ Oficira kraljevske vojske u Mostaru, sem u domobranima, nije ni bilo, jer su u velikom broju otjerani u ratno zarobljeništvo.

i upu eni u pojedine ustani ke krajeve i sela. Sa bra om Vujovi , Slavkom i Brankom, ja sam upu en u selo Simijevo, na teren Sitnice, gdje sam ostao oko mjesec dana.

Situacija na terenu bila je vrlo teška. Nacionalni i vjerski odnosi bili su teško poreme eni i zaoštreni. Masovno odvo enje i ubijanje Srba od strane ustaša imalo je tragi ne posljedice i ostavilo je duboku provaliju u me usobnim odnosima selä i komšija. Zbog svega toga, a na inicijativu Mira Popara, iz Divina su za Mostar morali biti vra eni svi drugovi Muslimani i Hrvati. Tada su se nazad, u Mostar, uz pomo pratnje i vodi a, ali i znatno kra im putem, vratili slijede i drugovi: Karlo Batko, Salko Feji , Aza Koluder, Remza Duranovi , Esad Šabanac i Pero Krajina. Oni su uspješno ušli u grad, kako smo i mi, samo prije koji dan, izašli iz njega, tako re i ispod nosa i ustašama, i domobranima, i policici i brojnim doušnicima, i kakvim ne još neprijateljima.

Kada se danas govori o pripremi za odašiljanje jednog tako brojnog i naoružanog odreda iz ondašnjeg Mostara, onda tu treba, prije svega, imati u vidu da se sve što je podrazumijevala ta organizacija radilo u najve oj tajnosti, a naro ito kada je rije o prikupljanju ljudi i materijala. Organizacija tih poslova je bila besprijeckorna. Skojevci su pri tome odigrali zna ajnu ulogu. Nije bilo zadataka koji oni nisu mogli izvršiti. Donosili su oružje, municiju, odje u i drugu ratnu opremu. Odgovaraju im putevima (partijski centar, ku a u Brankovcu, imala je dva prilaza, iz brda i grada) su pratili i dovodili drugove. Safet Muji je, sje am se, u Brankovac dovezen automobilom, ali ne do naše ku e, jer to nije bilo mogu e. Dalje je produžio u feredži i, uz pratnju, stigao neopažen. O tome kakva je bila ta naša organizacija govori i injenica da su oružje, municija, sanitetski materijal, kao i obu a i odje a i li ne stvari, do nošeni i sa desne strane Neretve, iz najudaljenijih krajeva i mahala Mostara.

Sav taj pokret prošao je i mimošao o i: policije, ustaša, policijskih agenata, raznih špijuna i doušnika. Prosto je nevjerovatno kako je u našoj ku i u Brankovcu vrilo kao u košnici, i to ne samo poslije okupacije ve i krajem 1940. i po etkom 1941. godine, a da je to za neprijatelja ostalo nepoznato. Sli no je bilo, kroz skoro itav rat, i sa ku om Neimarevi a, kao i u drugim kvartovima i ku ama u Mostaru.

Danas mislim da smo u tome ponekad pretjerivali, pa i gubili mjeru za realnost. Napadno je to esto djelovalo i u Donjoj Mahali, sa ku om Jusufa evre, naro ito u periodu (bar ono što ja znam) od 1938. do sredine 1940. godine, pa i kasnije. Ipak, smatram da je sve to bilo mogu e zato što je KPJ imala veliko iskustvo iz ilegalnog rada. Pored toga, Komunisti ka partija je imala i veoma veliki ugled i politi ki uticaj u gradu Mostaru. To je bila jedina organizovana politi ka snaga, sa brojnim kadrovskim lanstvom i SKOJ-em, široko podržavana od rođljubivih i antifašisti kih masa koje su vjerovale u ispravnost njene politike, uklju ivale se u njen program borbe vide i u tome sopstvenu perspektivu.

RAD V SITNICI I ODLAZAK U KONJI KRAJ

Poslije borbi na Planoj, nalazio sam se na dužnosti u Sitnici, dje luju i na podru ju sela: Simijevo, Gornja i Donja Vranjska i Todori i. Boravio sam u Simijevu, kod porodice Vujovi a, gdje je Slavko, kao student Poljoprivrednog fakulteta, skoro svake godine preko ljeta dolazio kod svog strica. Imao sam zadatku da politi ki djelujem na terenu, a

bio sam nekakav, još uvijek ilegalni, politi ki komesar u eti. Slavko i mla i mu brat Brana, sinovi popa Vujovi a iz Simijeva, radili su na ovom terenu zajedno sa mnom.

Nekako nakon mjesec dana od našeg dolaska na ovaj teren, vjero-vatno negdje oko 15. septembra, dobio sam iz Fatnice poruku da što prije do em u štab brigade NOPO za Hercegovinu (koliko se sje am, tako se zvao tadašnji štab). Pretpostavljao sam da sam pozvan radi referisanja i dobijanja novih direktiva i uputstava za rad. Me utim, im sa stigao u Fatnicu Miro Popara me je pitao: »Gđe su ti li ne stvari, zar ih nisi donio?« Iz ovog pitanja bilo mi je jasno da u biti upu en na drugu dužnost. Nisam se tome posebno obradovao, iako je na ovom terenu bilo nevjerovatno teško raditi. Istina, za taj nepun mjesec dana bili smo stvorili izvjesne uslove za rad, mada sam ja li no doživio i vrlo teška iskušenja. Morao sam shvatiti da je revolucija itekako nepredvidljiva, gdje se doga aji odvijaju svakodnevno, udesno brzo i gotovo neuhvatljivo. Zato u, makar u najkra em, re i nešto više o svom bo-ravku i radu na ovom terenu.

To je bila oslobo ena teritorija, ali kraj u brdima, sa narodom koji je bio dosta zaostao i neprosvije en, politi ki pogrešno orijentisan i konfuzan, a posebno nepovjerljiv prema nama »došljacima« iz grada. Ovim prostorom se, uz to, razvila i rasplamsala vjerska i nacionalna mržnja s kojom je išla pod ruku i bratoubila ka osveta, što e posebno potvr ivati kasniji doga aji. Nakon jedne neorganizovane i neuspjele akcije na Ljubinje, sa etom sastavljenom od boraca iz Simijeva i Vranjske, Slavko Vujovi i ja smo održali niz politi kih sastanaka u eti, u Vranjskoj i u selima Todori i i Simijevo. Objasnjavali smo datu vojno-politi ku situaciju i upoznavali borce i mještane sa ciljevima i zadacima narodnooslobodila ke borbe, stvaraju i preduslove za ja anje partizanskog pokreta. Pored politi kog rada, u selu Simijevu smo organizovali partijsku eliju od 5 i aktiv SKOJ-a od 9 lanova. Izvršili smo pripreme i odabrali omladince za organizovanje skojevske grupe u selima Gornja i Donja Vranjska. Nakon mog odlaska, sekretar elije KPJ postao je Slavko Vujovi , a i njegova mla ega brata smo primili u Partiju. O jednom detalju, koji sam teško doživio i koji mi se duboko urezao u sje-anje, moram ipak nešto re i.

Vra aju i se iz sela Todori a, vjerovatno 9. septembra 1941. godine, gdje smo prethodne no i zano ili i tog prijepodneva imali sastanak sa omladinom, Slavko Vujovi i ja smo išli putem prema selu Simijevu. Slavko je odjednom malo izostao, valjda radi li ne potrebe, i bio je oko 200 do 300 metara pozadi, dok sam ja, sa puškom preba enom preko le a, lagano kora ao. To je bila slobodna teritorija, a ve se naziralo i selo Simijevo. Me utim, odjednom na stazu ispred mene, iz zasjeđe dotad zaklonjene iza kamenja, isko iše dva mladi a mještanina, sa puškama uperenim u mene i povikom: »Ruke u vis!«

Dok je jedan, drže i cijev puške uperenu u moje grudi, vikao: »Tur-in, majku mu tursku!«, drugi mi je izvukao zatvara iz puške, otkop ao mi akšire i po eo da mi skida ga e. Nisu pomogla moja objašnjenja da sam Srbin i da je sa mnom Slavko Vujovi koji e to potvrditi, kao ni to da smo prije nekoliko dana išli zajedno u napad na Ljubinje, pa ni dozivanje Slavka, koji se nalazio još daleko, ali se, u zadnji as, tr e i približavao. Napokon, kad je Slavko stigao, »igra« - u kojoj sam mogao vrlo lako i glavom platiti - bila je završena. Mladi i su dobro poznavali Slavka i on se sa njima po eo žustro raspravljati, a ja sam duboko po-nižen, potišten i revoltiran zbog ovakvog njihovog neljudskog ponašanja - krenuo naprijed. Poput filma, pred oima mi se ponovo sve to od-

vijalo, a misli preplitale sa saznanjima o politi kom i svakom drugom stanju u tim selima i ponašanjem ljudi iz te sredine.

Na kraju, kada me je Slavko pristigao, zapitao sam ga: o emu se toliko dugo sa njima raspravlja, s obzirom da ga obojica vrlo dobro poznaju? Odgovorio mi je: »Jedan je od njih, zbog tih cipela koje imaš na nogama, hteo da te ubije - bez obzira jesи li Musliman ili ne«. Ovo sam ispriao i zbog toga da bih, donekle, dao bar približnu sliku tadašnjih prilika i stanja, stepena društvene i politi ke zaostalosti seoskih masa, pa i da se vidi na kakve su sve teško e komunisti nailazili i sa kakvim su se sve problemima su eljavali. Ipak, komunisti nisu ustuknuli; naprotiv, bili su uporni, smogli su snage i umješnosti da date probleme odgovorno i dosta uspješno rješavaju. Rade i na dizanju ustanka, ove mlađe ljude je trebalo prevaspitavati i od njih i njima sli nih stvarati partizanske borce, vojnike naše revolucije. Li nim primjerom i ponašanjem trebalo je svuda i u svim prilikama zadobijati povjerenje masa.

Sada, pred odlazak na novu dužnost, u Simijevu sam održao sastanak partiske elije i oprostio se sa bra om Vujović (koje nikada više nisam vidio). Odatle sam, sutradan, ponovo krenuo za Fatnicu, gdje sam referisao Miri Popari o politi kim prilikama na terenu i stanju u ustani kim etama, u kojima, po mojoj ocjeni, još ni izdaleka nije bio ostvaren naš uticaj. U Fatnicu je tada upravo stigao Uglješa Danilović sa Bora kog jezera, u pratinji grupe partizana sa Azom Koluderom. Sa Uglješom sam se poznavao iz predratnog ilegalnog rada Partije u Mostaru, gdje sam imao nekoliko susreta sa njim, ali mu pravo ime nisam znao. Ovdje smo se pozdravili i on mi je saopštio da idem na novi zadatak. Tu su bili još i tek pristigli španski borci: Petar Ilić (Drapšin), Jakob Baruh i Rade Španac (Ante Šarić). Trebalo je da, sa grupom drugova, posetim na novu dužnost - na teren Mostara i Konjica - radi organizovanja i razvijanja ustanka i ja anja bataljona koji je formiran 8. septembra 1941. u selu Bora kom Jezeru.

Prije nego što smo krenuli na nove dužnosti, sa nama je održan sastanak. Uglješa Danilović nas je upoznao sa vojno-politi kom situacijom u Jugoslaviji, a posebno sa stanjem i prilikama u konji kom kraju. Potom nam je Petar Ilić (Drapšin) govorio o organizacionim principima Partije, o gvozdenoj disciplini njenih lanova, o tome da su »komunisti ljudi posebnog kova«, »skrojeni od naro itog materijala« i sl. Posebnu pažnju posvetio je petoj koloni u Španiji, iznio svoje impresije i li ne doživljaje vezane za njenu razornu djelatnost, istovremeno nas upozoravaju i na djelovanje pete kolone kod nas.

Na kraju sastanka pro itana je naredba o postavljanju kadrova u bataljonu formiranom u Bora kom Jezeru, gdje je za komandanta već bio postavljen Salko Fejić. Sada je za politi kog komesara bataljona određen Jakob Baruh, rodom iz Beograda, a za njegovog zamjenika Vasko Gnjatić. Nas dvojica smo dobili zadatak da za zamjenika Fejić u pravemu pogodnu li nost između mještana sa tog terena.

Iz Fatnice su sa nama, pored Rade Španca, krenuli: Rada i Boro Zurovac, Pero Lažetić i Gašo Ilić, koji su sami tražili da idu na teren Mostara i Konjica. Krenula je i grupa partizana sa Azom Koluderom, koja je Uglješu Danilović dopratila iz Bora kog Jezera, dok je njihov vodič, koji je poznavao ove puteve, bio Panto Šarić sa Boraka. U takvoj organizaciji predratni komunista Aza Koluder je, sa grupom partizana, vodio rauna o organizaciji puta i tokom cijelog pokreta brinuo se u Uglješinoj bezbjednosti.

Za Bora kom Jezero smo išli istim putem kojim su oni prethodno prošli sa Uglješom: preko Lukavca, gdje smo navratili kod Dukice Gra-

hovca, pa preko Kifinog Sela i Brata a, gdje je prestajala slobodna teritorija. Odatle, kroz Nevesinjsko polje, kretali smo se isklju ivo no u. Prve no i prevalili smo put od Brata a do sela Hum ana i Bijenja, odnosno do Jamine gdje smo svratili i predanih, odmorivši se od puta. Kod Jamine smo našli Salka Feji a, koji je, ranjen u nogu, pošao na lje enje. Od Feji a smo se Baruh i ja upoznali sa vojnom i politi kom situacijom na terenu Bora kog Jezera, brojnim stanjem i naoružanjem bataljona itd. Iz Bijenje smo krenuli uve e, da bismo sutra rano izjutra stigli na Zaborane. Na isturenom visu Ratkamenu smo, po odluci Baruha, ostali taj dan - da bismo oja ali položaj grupe boraca koja se tu nalazila u zasjedi, o ekuju i ustaše od Rujista. Nakon toga stigli smo u selo i evo.

Po zahtjevu Baruha, u i evu je komandir Aza Koluder postrojio etu, sastavljenu od boraca iz sela Kula i i evo. Baruh je izvršio smotru i htio je da sa borcima porazgovara. Gledali smo tu nemalo udnu vojsku. Azin zamjenik bio je neki Sav i , seljak star oko 50 godina, sa kapom na kojoj je bila neka sli ica kralja Petra. I ostali mještani u toj eti, naoružani puškama, na kapama su imali kokarde ili slike kralja Petra. Srpske trobojke na kapama su imala 4 momka mještanina, dok je trobojke sa petokrakom zvijezdom imalo samo 9 Mostaraca. Dobro se sje am kako me je Jakob Baruh uhvatio za ruku i pozvao ustranu (u Fatnici i na putu smo se bili dobro upoznali i zbližili) i upita me, onako sav u udu: »Kakva je ovo vojska i ija je?!« Razgovarali smo, onako malo izdvojeni, o tome šta da preduzmemos; da li da im naredimo da svi pored trobojke stave i petokraku zvijezdu. Dogovorili smo se: neka nose to što nose, najvažnija nam je borba protiv zajedni kog neprijatelja. U ovakvoj još nekonsolidovanoj situaciji, rekli smo, nije uputno obra ati posebnu pažnju na oznake.⁴⁾ Procijenili smo, i to je bilo dobro, da sa ekamo dok ne stignu nove grupe Mostaraca, da pro e neko vrijeme u borbi, nakon ega e, pod svakodnevnim politi kim uticajem ne posredne sredine, sami otkinuti te oznake i zamjeniti ih petokrakom zvijezdom.

Sli no je bilo i u eti na Borcima, kod komandira ete Nijaza Šari a, s tim što su svi njegovi imali trobojku. No, i to smo ostavili vremenu i oružanoj borbi kao najsigurnijem kriterijumu za odreivanje ko je za šta i za koga. Uostalom, tih teških dana bilo je najhitnije mobilisati svakog ovjeka i svaku pušku u borbu protiv neprijatelja.

Situacija se i ovdje iz dana u dan mijenjala, doga aji su se tih dana brzo nizali. Iz Mostara je stizala grupa za grupom (mi smo ih zvali odredima) brojno stanje je raslo. eta iz sela i evo je, sada popunjena, oja ana i reorganizovana, prešla u žandarmerijsku kasarnu u Glavati evo, koje je bilo oslobo eno. Neposredno zatim, žandarmi iz Bjelimi a su pobegli, a eta iz Glavati eva je uputila onamo vod boraca koji su bez borbe ušli u Bjelimi e. Mi nismo imali dovoljno snage da se razvuemo i posjednemo cijelu oslobo enu teritoriju, pa smo zato u Bjelimi imala držali samo vod boraca sa Osmanom (Osom) Grabom na elu. Osa je u Bjelimi imala stalno sa vodom, a po nekoliko dana su se, naizmeni no, zadržavali: Hasan Bubi , Šabanac Esad, Aza Koluder i Alija (Ala) Deli . Ubrzo su tamo po ele da se doga aju neprijatne stvari. Bjelimi ani su, recimo, nakon dvadesetak dana boravka našeg voda u

⁴⁾ Ovo šarenilo oznaka ipak je izražavalo nešto dublje od onog što smo mi mislili i njihove nosioce nije bilo baš lako prevaspitati. U stvari, to je bio uvod i izraz geneze etničkog ispoljenog u gusnim zlo inima nad partizanima, juna 1942. godine. Istina, Partija je ovdje u prvim danima ustanka, a tako i kroz cijeli rat, imala vrst oslonac u jednom broju mještana, me u kojima su se posebno isticali: Simo Sari , Ilija Kuki , Nikola Dragani , Drago Simi , stari Toma Dragani i još neki.

selu, prekinuli telefonsku vezu sa Glavati evom i Osi Grebi zaprijetili da e te no i njega i sve njegove borce pobiti - ako ne napuste Bjelimi e. Nakon toga, Osa Grebo se sa vodom povukao. U takvoj situaciji politi ki komesar bataljona Jakob Baruh Španac je pokušao da uspostavi kontakt i razgovara sa Bjelimi anima, ali je tom prilikom i poginuo. To se desilo iznad zaseoka ogi a, gdje je Baruh i sahranjen. U tom prepucavanju niko drugi nije ranjen, ali je metak probušio šubaru Ose Grebe, koji je do tada bio u Bjelimi ima, što je, vjerovatno, trebalo da bude opomena i njemu i nama svima.⁵

KONCENTRI AN NAPAD NEPRIJATELJA NA OSLOBO ENU TERITORIJU BATALJONA

Samo mjesec dana je prošlo od formiranja bataljona a neprijatelj je, 8. oktobra 1941. godine, organizovao i otpo eo koncentri an napad na našu oslobo enu teritoriju. Protekli period bio je vrlo dinami an. Uporedo sa radom na dizanju ustanka, organizovanju eta i bataljona 1 njihovoj popuni, izvedeno je i nekoliko zna ajnih politi kih i oružanih akcija.

U selu Bora ko Jezero, ta nije u ugostiteljskom objektu Vinka Previši a, zarobljeno je i razoružano 6 žandarma, od kojih su 4 puštena a 2 likvidirana. Za one koji su pušteni nije bilo dokaza da su u estvovali u zlodjelima nad srpskim stanovništвом.

No u izme u 15. i 16. septembra 1941. u selu Dolovi je uništena grupa ustaša i žandarma, na elu sa logornikom Zvonkom Jerkovi em. Tom prilikom su zaplijenjeni 21 puška i 2 puškomitrailjeza. U toj borbi pala je prva žrtva bataljona - poginuo je partizan i lan KPJ Sa ir Palata iz Mostara. Njegova smrt u borbi za odbranu ovog kraja, odnosno oslobo enih sela, snažno je djelovala na sve poštene mještane, posebno na omladinu. To je bio dokaz da se bratstvo i jedinstvo kuje u borbi, u krvi. Ša ir Palata je u toj borbi dao najviše što je imao i mogao - svoj život. Tako se i Ša irovom smr u i držanjem ostalih boraca i njihovom spremnoš u za žrtvu u borbi za zajedni ku slobodu, na djelu potvrdilo da komunisti, koji su ovamo pristigli iz Mostara i Konjica, nisu došli zbog nekih svojih posebnih i sebi nih razloga i zadovoljavanja špekulantских interesa - kako je to neprijateljska propaganda svestrano proturala. Pobjeda u ovoj borbi doprinijela je da su se ugled i autoritet Partije još više u vrstili i oja ali. Borbeni moral boraca i stanovništva je rastao. U vrš ivalo se i u borbi kovalo bratstvo i jedinstvo, a me u-sobno povjerenje boraca i rukovodstava u vrš ivalo. Odjek ove zna ajne pobjede širio se na sve strane, pozitivno djeluju i na širenje i razvijanje ustanka. U Konjicu je pogibija logornika Jerkovi a izazvala pravi šok, dok se kod poštenog gra anstva ova zna ajna pobjeda partizana sa simpatijama prepri avala i, u mnogo emu, veli ala.

Likvidirane su i žan armerijske stanice Glavati evo i Rujište, nakon ega su i žandarmi iz Bjelimi a napustili kasarnu, koju smo mi odmah zaposjeli. Za tadašnje vojno-politi ke uslove, stvorena je velika slobodna teritorija - od Zijemlja do Boraka i do Bjelimi a i Zaborana.

Uprkos opisanog povla enja iz Bjelimi a i pogibije politi kog komesara Baruha, moral naših boraca bio je na zavidnoj visini. A što se ustaške vlasti i ostalih neprijateljskih snaga ti e - oni ni u Konjicu nisu bili mirni niti sigurni. Zato ustaška vlast, da bi zaustavila širenje ustan-

⁵> U Bjelimi e su partizani dolazili u vrijeme etvrte neprijateljske ofanzive, ali se nisu zadržali. Skoro do pred sam kraj rata, dijalog s ustaškom i antikomunisti kom milicijom (kako se, ina e, zvala) vodio se samo preko nišana oružja.

ka i uništila naše snage, preduzima potrebne mjere i priprema ofanzivu širih razmjera na našu slobodnu teritoriju.

Cilj neprijatelja je bio da nam, koncentri nim napadom sa svih strana, nanesu što ozbiljniji udarac svakako sra unat na razbijanje ustanka, a odmazdom nad stanovništvo uništi ovo uporište partizanskog pokreta. U tom cilju ustaše vrše mobilizaciju, organizuju i naoružavaju miliciju i pripremaju žandarme i koncentrišu ja e snage u Konjicu. Istovremeno, iz aviona bacaju letke u kojima pozivaju seljake da se vrate svojim ku ama. U protivnom - uništi e im sela i stanovništvo.

O pripremama za predstoje i napad ustaša dobili smo podatke od partijske organizacije iz Konjica. Saznali smo da ustaše vrše mobilizaciju i da se na našu teritoriju priprema napad sa oko 800 do 1000 ljudi. Rukovo enje ovom napadnom operacijom povjerenje je iskusnom i provjerenom ustaši Stanku Tomi u, na ije je sposobnosti ustaško rukovodstvo uveliko ra unalo. Neposredno pred napad i Tomi se, putem letaka, obratio stanovništvu, pozivaju i ga na predaju. U lecima se mještani pozivaju da predaju komuniste i da se vrate svojim ku ama jer im je to posljednja prilika da spasu sebe, porodice i imovinu. Letak im je, istovremeno, trebalo da posluži i kao propusnica. U protivnom, svi koji tako ne postupe - bi e uništeni, a njihove ku e sravnjene sa zemljom.

Štab bataljona - u sastavu: vršilac dužnosti komandanta Hasan Babu, politi ki komesar Vasko Gnjati i lanovi štaba Nikola Dragani i Ilija Kuki - održao je prošireni sastanak, kome su još prisustvovali komande eta i pojedini istaknutiji mještani. Razra en je plan o tome kako da se raspoloživim brojem pušaka i sa dva puškomitraljeza najefikasnije brani slobodna teritorija. Naš bora ki sastav pretežno su sa ivanjali mještani sa oslobo ene teritorije. Na sastanku je odlu eno da eta komandira Rade Španca (Ante Šari), koja je brojila 40-50 boraca i naoružanih sa ona dva naša jedina puškomitraljeza, brani položaje na padinama Vrap a, s tim da pojedine isturene ta ke, u vidu zasjeda, posjedne sa grupama boraca ili odjeljenjima, te na taj na in sprije i prodor neprijatelja, posebno od sela Bijela i Spiljana preko aji a. Naime, neprijateljske snage koje su nastupale od Spiljana imale su zadatak da pomognu glavnim snagama, na Vrap u. Odlu eno je da se u Glavati evu, sa 20 boraca, zaposjednu dominiraju e ta ke, kako bi se neprijatelju onemogu io prelaz preko Neretve i nastupanje prema selu i evu i Bo ra kom Jezeru. U Glavati evu su branjeni gazovi na Neretvi koje, zbog nabujale rijeke i razrušenog mosta, nije bilo mogu e pro i pod puš anom vatrom. U rezervi se nalazio samo vod boraca, dobrim dijelom bez oružja. Dalje, neposredno iza borbenih položaja na Vrap u nalazilo se blizu 40 boraca bez oružja, spremnih da, ako to zatreba, izvrše zamjenu na položaju, što e se u toku borbe djelimi no i vršiti.

Na položajima je 7. oktobra nave e vladala maksimalna budnost.

Napad na nas je po eo 8. oktobra rano izjutra, sa oko 800 ustaša, žandarma, nešto domobrana a najviše mobilisane milicije. Uz to, avioni su na naše položaje i sela bacali bombe. To su bili oni mali avioni, dvokrilci, koji su nisko letjeli. Od njihovog dejstva ovdje nije bilo mr tvih i ranjenih boraca, ve samo pobijene stoke i ošte enih pojedinih ku a. Me utim, avioni su svojim dejstvom kod jednog dijela stanovništva (žena, djece i starijih) sijali strah, pa i paniku. Zato su žene, djeca i starci, kao i stoka - hitno sklanjani u šumu.

Dva topa tukla su naše položaje na Vrap u. Od Bjelimi a je napadnutio Glavati evo. Me utim, masovan napad glavnih snaga neprijatelja uslijedio je, puš anom i mitraljeskom vatrom, od Konjica, preko sela Bijela, u pravcu naših položaja na padinama Vrap a, dok su manje sna

ge napadale od Spiljana. Valja ovdje re i kako je takav masovan i koncentri an napad neprijatelja stavio nas u štabu bataljona, komandire eta i cjelokupan bora ki sastav, pred najteže iskušenje u tom periodu.

Izjutra rano, sa etom Rade Španca se nalazio vršilac dužnosti komandanta bataljona Hasan Bubi . Oni su bili na položaju na Vrap u, dok je politi ki komesar bataljona Vasko Gnjati bio u Glavati evu. Na Vrap u su bili i lanovi štaba Dragani i Kuki , zatim Drago Simi , Simo Sari i Drago Vukovi Kostriješ.

Bilo je u toj borbi i kriti nih momenata, recimo kada su ustaše i milicija, negdje oko 10 asova prije podne, vršili snažan napad u Glavati evu i pokušali pre i Neretvu, ali su bili sprije eni i odba eni. Negdje oko 13 asova i politi ki komesar je stigao na Vrap e. Glavni napad se i odigrao na padinama Vrap a. Pokazalo se da u neprijateljskim redovima ima ne samo naših simpatizera i drugih pristalica nego ak i lanova Partije, koji su svojim prisustvom stvarali strah i unosili paniku i razdor u redovima neprijatelja. Pri tome su posebno zna ajnu ulogu odigrali Safet Alagi sa grupom naših simpatizera mobilisanih iz Konjica. Alagi se nalazio u neprijateljskim jedinicama i on je, pored destruktivnog djelovanja u njihovim redovima, negdje oko podne uspio da se prebaci na našu stranu. Od njega smo i saznali da je neprijatelj preko obronaka Prenja uputio jednu etu - kako bi kroz Bora ku dragu, dakle nama sa le a, upala u Bora ko Jezero kao centar naše slobodne te ritorije. Morali smo brzo reagovati; od boraca iz rezerve oja ali smo jednu desetinu i hitno je uputili na tu stranu. Sa njom je, koliko se sje am, krenuo Simo Sari , koji je vrlo dobro poznavao ovaj teren. Najkra im putem su krenuli u Bora ku dragu. Sa prili nog udaljenja su primijetili neprijatelja i sa ekali ga na podesnom položaju, na ulazu u Dragu. Iznenadili su ga vatrom i prisilili ga na neorganizovano povla enje.

Glavnina naših snaga, sa padina Vrap a, vješto je manevrisala s položaja na položaj, zadržavaju i neprijatelja i usporavaju i njegovo nadiranje. Dejstvuju i iz naših puškomitrailjeza, naši borci su kod neprijatelja stvarali zabunu i podsticali uvjerenje da raspolažemo ve im brojem tih automatskih oružja nego što smo ih, stvarno, imali. Zabuna kod neprijatelja je bila i u vezi sa brojem naših naoružanih boraca. Namjera nam je bila da neprijatelja izmorimo i iznurimo ga u borbi tokom cijelog dana, a zatim da ga, u pogodnom momentu, odbijemo i potisnemo.

Negdje oko 17 asova, desetak boraca se, sa Dragom Simi em i Dragom Vukovi em Kostriješom, provukla kroz neprijateljski položaj. Oni su napali jednu posadu topa i zaplijenili oru e. Prije toga, neprijatelj je taj top bio dovukao gotovo do Vrap a, ali je ostao bez municije. Prepadom naših boraca na top u neprijateljskim redovima je nastala panika, koju su lanovi KPJ i simpatizeri svestrano iskoristili. Nastalo je ne samo povla enje, ve i bježanje neprijatelja. Neprijatelj se ni u Konjicu nije zadržao, naro ito kad je rije o njegovim glavešinama. Mi, opet, nismo imali snaga da ga gonimo i zadamo mu ozbiljniji udarac, a pored toga još nismo imali ni izvještaj o situaciji u Bora koj dragi. Na drugim dijelovima, recimo u Glavati evu, situacija je ve posle 12 asova bila povoljna za nas. Od Spiljana u pravcu Gaki a napad ustaša tako e je odbijen. No, mi i pored toga nismo imali potrebnih snaga da upadnemo u Konjic, iako je neprijatelj varoš bio napustio.

Pobjeda našeg bataljona izvojevana je nad daleko brojnijim i bolje naoružanim neprijateljem, podržanim još sa dva aviona i dva topa. To je bio jedan od naših najve ih uspjeha postignutih 1941. godine. Ova pobjeda je još više oja ala i u vrstila naš borbeni moral, i to ne samo kod

boraca ve i kod stanovništva, razvila odlu nost za još uspješniju borbu protiv neprijatelja. To je bio potpuni neuspjeh ustaša u nastojanju da likvidiraju slobodnu teritoriju i uguše ustank. Snažan odjek tih događaja stvorio je o nama uvjerenje da se radi o brojnoj, vrlo jakoj i borbenoj vojski, organizovanoj i dobro vo enoj, te da su zbog svega toga potrebne daleko ja e snage koje bi mogle potisnuti partizane i likvidirati slobodnu teritoriju bataljona.

U ovoj borbi nismo imali poginulih, a ranjena su nam samo 3 ili 4 borca.

Neposredno poslije kraha ove neprijateljeve ofanzive i naše pobjede, u garnizon Konjic su, vjerovatno sutradan ili dva dana kasnije, stigle italijanske okupacione snage i zaposjele varoš. Italijani su preuzeli potpuno obezbje enje Konjica i na prilazima gradu postavili svoje snage, te preuzeli vlast u svoje ruke.

Dolazak italijanskih okupacionih snaga u Konjic, njihovo »zaštitni - ko« držanje i »korektno« ponašanje prema Srbima i uopšte prema dotad ugroženom življu, postepeno se, ali i svakim danom sve više, negativno odražavalo na borbeno raspoloženje dijela naših boraca, posebno starijih godišta iz seoskog bora kog sastava, kao i na stanovništvo. Perfidna je bila uloga italijanskih okupacionih snaga. Okupator se postavlja tako kao da je došao da, poslije ustaških zlo ina, »zavede red« i okon a divljanje ustaša. Drugim rije ima, Italijani se javljaju kao tobožnji zaštitnici srpskog življa, kakve glasine ve krajem oktobra prodiru i na našu slobodnu teritoriju. To se negativno odražava na borbeni moral mještana, uprkos naše svakodnevne politi ke aktivnosti i brojnog porasta naših jedinica kao posljedica stalnog pristizanja novih boraca iz Mostara.

Negdje krajem oktobra naši borci su, u prisustvu Uglješe Danilovića, po etama položili partizansku zakletvu. Tim povodom Uglješa je dao pregled situacije, govorio je o perspektivi naše borbe i razvoju ustnika, ukazuju i na italijanskog okupatora kao glavnog neprijatelja, koji je, zajedno sa Nijemicima, doveo ustaše na vlast, ime su okupatori i najodgovorniji za ustaška zlodjela.

Uprkos svih naših pobjeda i naše stalne politi ke aktivnosti, kod dijela seoskog stanovništva dolazi do diferencijacije. Dolaskom Italijana u Konjic, mještani ovih sela, do tada spremni da se bore protiv ustaša, radi zaštite golih života i svog ku nog praga, sada više nisu bili i za borbu protiv italijanskih okupatora. Pojedinci su i javno, na skupovima, ispoljavali stavove o tome da se protiv italijanske sile i države ne možemo uspješno boriti.

O nastaloj situaciji i diferenciranju razgovarali smo u nazužem partijskom dijelu štaba bataljona i odlu ili da preduzmemo jednu, makar i najmanju, akciju protiv Italijana. U najve oj tajnosti, o tome je dogovoren sa Radom Špancem komandirom naše ete, koja se sada nalazila u selu Bijela, nadomak Konjica. Naime, poslije one pobjede na Vrapu, eta sa Boraka se spustila u selo Bijela. Naši položaji su se tada nalazili gotovo na periferiji Konjica. Odatle smo pratili i ta no znali kuda se kre u italijanske patrole.

Jedne veeri, vjerovatno prvih dana novembra, Rade Španac je uputio dva Mostarca i lana KPJ - da na pogodnom mjestu naprave zasjedu i likvidiraju italijansku patrolu. Oni su zadatak izvršili. Nakon toga, ve sutradan, italijanska artiljerija je zasula vatrom selo Bijela i naše položaje. To su Talijani vršili odmazdu. Me u stanovništvo je nastala uzbunga i komešanje, a neki su ukazivali i na opasnost od opšteg napada

mirni, jer smo iz Konjica bili obaviješteni da neprijatelj ne vrši nikakav pokret trupa i da šireg napada ne e biti.

Mi koji smo se neposredno bavili politi kim radom iskoristili smo novonastalu situaciju i svu svoju aktivnost još više usredsredili na razoblji avanje okupatora i razvijanje raspoloženja za borbu protiv njega. S druge strane, kod jednog dijela seoskog stanovništva, i pored svih naših napora i preduzetih mjera, nije bilo spremnosti za borbu protiv italijanskog okupatora. Tu našu ocjenu nedvosmisleno su potvrđili kasniji doga aji, ve u junu 1942. godine, kada je došlo do rascijepa u redovima naših eta, u vrijeme italijansko- etni ke ofanzive. Tada su ti isti elementi bili glavni akteri u pu evima u dvije ete bataljona, a zatim su pristupili etnicima.

Vjerovatno bi situacija za nas u prolje e 1942. godine bila i znatno teža da nismo, tim seljacima, nakon pristizanja novih grupa boraca iz Mostara, Konjica i drugih krajeva, a navodno radi obrade zemlje i rada u pozadini, predložili da oružje ustupe novim borcima, što su oni, uglavnom, dobrovoljno, u inili. Tako su, ve u aprilu i maju 1942. godine, ogromnu ve inu boraca u bataljonu sa injavali drugovi iz Mostara, Konjica, Ljubuškog, Ostrošca i Jablanice.

VEZE BATALJONA SA PREPOSTAVLJENIM ŠTABOVIMA I KOMITETIMA KPJ I SKOJA

Konji ki bataljon se razvijao i djelovao na izdvojenom pravcu, bez bližeg kontakta i saradnje sa drugim partizanskim jedinicama. Istovremeno, stvorena slobodna teritorija je, svojim položajem, bila jedna izdvojena oaza. Istina, to bi se moglo re i i za neke druge osloboene dijelove zemlje, kao i za dejstvo mnogih partizanskih jedinica. Ipak, naš položaj je bio dosta specifi an. Geografski, nalazili smo se u koljenu rijeke Neretve, vrlo udaljeni od drugih partizanskih jedinica i prepostavljenih štabova. Vojni ki gledano, bili smo okruženi dosta širokim pojmom teško prolazne neprijateljeve teritorije. Otuda su naše stalne i redovne veze do juna 1942. godine održavane jedino sa Mjesnim komitetom KPJ za Mostar. To što smo, do 20. januara 1942. godine, u vojni - kom smislu bili pot injeni štabu Kalinova kog NOP odreda, a kasnije Operativnom štabu za Hercegovinu, nedvosmisleno potvr uje koliko su te veze i kontakti bili ne samo teški ve , u odre enom periodu, i vrlo nesigurni, skoro i neostvarljivi. Pored ostalog, zbog toga je dva puta i vršeno prepot injavanje i traženo je najpogodnije rješenje u tom pogledu, iako je bataljon nakon formiranja neposredno bio vezan za štab u Fatnici. Analogno tome, i partijski smo bili »na vezì« sa odgovaraju im komitetima Partije - u Trnovu ili Fatnici.

Kada je rije o našim vezama u Trnovu i štabu Kalinova kog NOP odreda, na tom pravcu su se, pored velike udaljenosti, nalazila i vrlo jaka uporišta neprijatelja, recimo u selu uhovi i, a i drugdje istovremeno, prema Operativnom štabu se, od sela Zaborana do Brata a, isprije ilo Nevesinjsko polje, sa selima posjednutim žandarmerijom i jakim ustaškim uporištima. Na tom pravcu, u Nevesinjskom polju, imali smo oslonce samo u zaseoku Hum ani i selu Bijenje, preko kojih je veza i održavana.

Najve a pomo u ljudstvu, oružju, municiji, odje i, obu i, sanitetskom i drugom materijalu stizala nam je iz Mostara. Isto tako, od Mjesnog komiteta Partije za Mostar dobijali smo partijski i drugi materijal, te razne informacije o stanju na savezni kim i našim frontovima i si. Posebnu pomo - instruktivnu i drugu - pružali su nam pojedini la-

novi pokrajinskog rukovodstva Partije i Glavnog štaba NOPO za BiH, a od njih pogotovu Slobodan Princip i Uglješa Danilovi . Najve u pomo , posebno pri formiranju eta i uopšte u radu vojne organizacije bataljona, pružao nam je, svojim neposrednim u eš em drug Danilovi . On je bio sa nama i krajem oktobra 1941, prilikom polaganja partizanske zakletve po etama. Tom prilikom govorio je o pobjedama i uspjesima partizana širom Jugoslavije, o doma im izdajnicima i okupatoru, posebno italijanskom, koji je upravo u to vrijeme pokušavao da se prikaže nekakvim zaštitnikom Srba pred ustaškim zlo inima. Govorio je o perspektivi NOB-a, sudbinskom zna aju razvijanja bratstva i jedinstva. Uglješa nam je prenio ste ena iskustva iz organizacije i rada Partije, govorio o zna aju stvaranja NOO kao prvih organa istinske narodne vlasti, koji su svestrano radili za našu vojsku i borbu.

Našu jedinicu dva puta je posjetila i Lepa Perovi , instruktor PK KP za BiH; prvi put je došla sredinom oktobra, kada je sa njom došao i Dragutin Braco Kosovac. Lepa Perovi ukazala nam je pomo pri organizovanju partijskih elija po etama i na slobodnoj teritoriji, i organizaciji komiteta Partije na terenu. Drugarica Perovi saslušala je naše izvještaje o dotadašnjem radu, prikupila odre ene podatke i kriti ki ukazala na ispoljene propuste, posebno u vezi sa istr avanjem i potpunim promašajem u pisanju letka o navodnom ulasku Turske u rat. To je bio brzoplet postupak Esada Šabanca, tada sekretar Komiteta na slobodnoj teritoriji, kako se tada zvao, a kasnije Sreskog komiteta KPJ za Konjic. Braco Kosovac nam je prenio direktive iz domena rada sa omladinom i organizacijom SKOJ-a u bataljonu i na slobodnoj teritoriji.

U drugoj polovini januara 1942. godine od posebne koristi nam je bio dolazak Slobodana Principa Selje, koji se na našem terenu zadržao tri dana. Princip je obišao naake ete i dobio iscrpne informacije o vojnopoliti koj situaciji na našem terenu i stanju u bataljonu. Istovremeno, on nas je upoznao sa tadašnjim vojnopoliti kim stanjem uopšte, kao i stanju u BiH, a posebno je govorio o razvoju ustanka u isto noj Hercegovini i formiranju Prvog udarnog hercegova ko-crniogorskog bataljona. Odande se upravo i vra ao, na putu za Trnovo.

U prolje e, najvjerovatnije u aprilu 1942. godine, preko našeg terena prošli su: Vaso Miskin Crni i Hama Grebo, zadržavši se kod nas 3 dana. Miskina smo informisali o vojnem stanju, broju jedinica i boraca, naoružanju i akcijama, kao i o radu partijske i skojevske organizacije i moralno-politi kom stanju. Pored toga, Miskin se u razgovoru sa Nenadom Vasi em zadržao skoro više nego sa svima nama iz štaba bataljona. Sa Grebom je obišao dvije ete i 2-3 sela, gdje je govorio borcima i mještanima. Od mještana je u dva sela zadržan na ve eri i razgovoru do kasno u no . Obilazak je vršio u društvu sa Vasi em ili komandirima eta, ali bez komandanta i politi kog komesara bataljona. Otišao je ne uputivši bilo kakav kriti ki osrvt na dotadašnji naš rad, kao i stanje i odnose, i si. Nasuprot takvom odnosu, Miskin je napisao jedan ne samo subjektivan ve i tendenciozan izvještaj, za koga sam saznao kasnije, u toku rata, a tek 1963. godine ga i pro itao. Svakako da ga je pisao pod uticajem i u skladu sa tadašnjim mišljenjem i raspoloženjem Nenada Vasi a. Ukratko, sadržaj izvještaja odiše podacima ili sugestijama da u jedinicama bataljona vlada nemoral, maltcne i prostitucija, a svakako familijarnost, nered i oportunitizam. Treba znati da je neposrednom dolasku Miskina i Grebe (koji je o bataljonu sli no pisao) prethodio slu aj tragi no okon anog života Suzane Lakatoš, lana KPJ iz Mostara sa završenom u iteljskom školom. Nenad je formirao sud i preko njega vodio istragu u vezi sa Suzaninim slu ajem i njenim odnosom sa

jednim partizanom. Strijeljana je, jer je Nenadu rekla da joj niko ne može zabraniti da voli. Niko od nas to strijeljanje nije mogao sprije iti. Vjerovatno pod tim impresijama Vasi a, koji je, kako se to vidjelo, bio revoltiran Suzaninom »drskoš u«,⁶ Miskin je uopštio stanje, navode i da to, tako re i, karakteriše ponašanje, rad i život jedinica bataljona. On je stanje u bataljonu nazvao »baruštinom«.

Ne bih ovdje ulazio u ocjenu o tome koliku nam je ko i kakvu pomo pružio i koliko nam pomagao. Ipak, izdvajam dragocjenu pomo Uglješa Danilovi a, Lepe Perovi i Slobodana Principa Selje, a posebno pomo od strane MK KPJ za Mostar. Sav politi ki i partijski materijal, direktive, bilteni i štampa (ono što su oni imali i ime su raspolagali) stizali su nam blagovremeno. Naprotiv, od Oblasnog komiteta i štaba iz Fatnice ništa nismo odbivali sem poznato pisma iz marta 1942. godine, u kojem nam se, najkra e re eno, nalaže da ve jednom po nemo tu i petu kolonu, u protivnom e oni uputiti Prvi udarni bataljon - da likvidira nas iz štaba bataljona. Karakteristi no je da to pismo Operativni štab za Hercegovinu, sa potpisom komandanta i politkomesara, upu uje bataljonskom Birou KPJ i štabu bataljona. Fakti ki, oni nare uju bataljonskom Birou i komandi bataljona da ve jednom preduzmu konkretnu akciju za likvidiranje pete kolone. Pismo je na sve nas (prošireni sastav bataljonskog Biroa Partije) ostavilo vrlo mu an utisak, posebno njegovi prilozi, u kojima se, iscrpno i vrlo slikovito, navode imena strijeljanih ljudi u pojedinim selima Hercegovine. Priloženi su, naime, spiskovi onih koje je do tada Prvi udarni bataljon likvidirao, kakav je postupak i od nas zahtijevan, o emu bi se, nekom drugom štabu i birou KPJ priložio naš spisak. To komandant bataljona Ibro Šator i ja kao politi ki komesar, nismo mogli da shvatimo, niti smo bili ubije eni u ispravnost takvih postupaka. Zato smo u praksi isli i na iznalaženje nekakvog kompromisa - da bar formu zadovoljimo. Tako kod nas masovnog likvidiranja nije bilo. Smatrali smo, naime, da nemamo kulaka i petokolonaša koje treba likvidirati.

LIKVIDIRANJE GRUPE ETNIKA ZANDARMERIJSKOG KAPETANA SOSKICA

Na terenu Konji ko-mostarskog, ili Mostarko-konji kog bataljona, uporedo sa partizanskim jedinicama nije bilo (kao u isto noj Bosni) etni kog pokreta i etni kih jedinica. S druge strane, mještani nekih sela su se interesovali za etništvo, i to još od prvih dana formiranja našeg bataljona. Neposredno poslije mog dolaska (oko 20. septembra 1941. godine) na ovaj teren, u razgovoru sa mještanima sela: Bijele, Zaborana, Kule i Dramiševa, zaklju io sam da pojedinci ispoljavaju želje i simpatije za organizovanje etni kih jedinica. Bilo je pitanja zašto se mi partizani makar ne zovemo etnici? Svakako da naziv nije bio u pitanju, ve suština - sadržaj borbe, uloga boraca, i dr.

Vjerovatno podstaknuti sporazumom Jezdimira Dangi a u isto noj Bosni o saradnji sa partizanima, Nenadi i Andri iz Bijele (kasnije organizatori pu a i istaknuti etnici) otišli su toliko daleko da su napisali pismo li no Draži Mihailovi u. Nenadi je to pismo, negdje po etkom oktobra 1941. donio u naš štab i zamolio da ga, preko naših kurira, prosljedimo Draži - na Ravnu goru. Pismo smo primili, obe avši da smo ga prosljediti, jer ga na legalan na in druga ije, vjerovatno, ne bismo

⁶> O tadašnjoj ulozi i pomo i Nenada Vasi a, kao predstavnika Operativnog štaba i Oblasnog komiteta, posebno sam i šire govorio na savjetovanju u Trebinju, održanom 11. juna 1982. godine povodom Savjetovanja u Ivan i ma (januara 1942).

ni dobili. Pro itali smo ga Hasan Bubi i ja. Pisalo je o prilikama kod nas i borbama koje su vo ene protiv ustaša. Zatim, da ovdje postoje samo partizani, pa da oni - kao Srbi i budu i da bi voljeli da imaju organizovane etnike - mole Dražin glavni štab da na ovaj teren što prije pošalje svoje oficire, koji će organizovati etni ke jedinice. Sa pismom smo upoznali i Nijaza Šarića, Radu Španca, Esada Šabanca i još neke Mostarce, a onda ga uništili. A da je pismo »zaista otišlo« Nenadi je bio uvjeren tek kada se na našem terenu pojавio žandarmerijski kapetan Branislav Šoški sa grupom od 12 etnika. To mi je Nenadi jednom priikom i rekao. O svemu ovome informisao sam Uglješu Daniloviću, a kasnije i Nenada Vasiću - nakon njegova dolaska kod nas.

Kapetan Šoški je na naš teren krenuo odmah nakon potpisivanja sporazuma između Dangiće i partizanskog štaba u isto noć Bosni. On je legalno stigao na našu slobodnu teritoriju. Za put je imao urednu objavu koju su mu potpisali komandant i politički komesar Kalinova kog NOP odreda, Rade Hamović i Boriša Kovačevića. Pisalo je, sjećam se, da se oni upućuju u Hercegovinu, gdje se mogu slobodno kretati, a da im pri tome naše jedinice ne prave smetnje. Šoški je sa sobom imao 12 etnika, uglavnom bivših žandarma i podoficira. Nakon dolaska poeli su vršljati po našoj slobodnoj teritoriji. Idući od sela do sela, širili su etničku propagandu, veli aju i Dražu i kralja Petra. U po etku su protiv nas govorili obazrivo i dosta skriveno, a posebno protiv Muslimana i komunista, razvijajući nepovjerenje u njih, šireći strah od »bauka komunizma«.

Šoški i njegova družina svakim danom su postajali sve drskiji i bezobzirniji. Poeli su i javno istupati, sa parolom da za oružanu borbu još nije vrijeme i da za to treba ekati poziv kralja i Draže Mihailovića. Otvoreno su širili mržnju protiv Muslimana i Hrvata i razbijali bratstvo i jedinstvo. Govorili su o velikom pokretu etnika u Srbiji i, narođeno, u Bosni - pod komandom Jezdimira Dangiće. Poslije nepun mjesec dana vršljanja ovim terenom, Šoški evi etnici su, decembra 1941. godine, na šapirografu umnožili letak uperen protiv NOP-a i srušili pridobijanje srpskih seljaka za etnike. Zadržavali su se duže u onim selima gdje nisu bile stacionirane naše etne, ili onamo gdje su bili bolje primljeni i do ekani, ili lakše nalazili zajednički jezik sa ljudima i svoje sljedbenike.

Zbog njihovog razornog djelovanja, a posebno sadržaja izdatog letaka, ozbiljno smo ih upozorili da paze šta rade. Osim toga, kada su ustaše iz Bjelimiće, decembra 1941. godine, napali Glavatićevo, otišli smo u selo Kulu i pozvali Šoškića i njegove etnike u borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Od tog poziva nije bilo vajde, borba se vodila skoro cijeli dan, a Šoški je sa grupom etnika sjedio u Kuli, kod seljaka, gdje su jeli i pili, ali se na naš poziv nisu odazvali.

Mnogim našim borcima nije bilo jasno zbog čega mi Šoški evu grupu etnika tolerišemo na našem terenu. Pitali su nas jednostavno: zbog čega ih odmah po dolasku na našu slobodnu teritoriju nismo protjerali, pohapsili ili likvidirali? Mi smo, opet, cijenili: njihov dolazak u Hercegovinu bio je legalan, pa treba sprovesti intenzivnu politiku aktivnosti i najprije ih, na konkretnim zadacima i postupcima, politički dotući, razobliiti i kompromitovati kod naroda. Upravo na ovakvim njihovim postupcima i ponašanju kakvo je bilo u Kuli, kada smo ih pozivali u borbu protiv ustaša a oni su to odbijali - svestrano smo ih i javno žigosali i razoblijivali, što je narod video i pamti. Napokon, oni su slijeno postupili i nešto kasnije, u selu Zaboranima, opet u borbi sa ustašama - kada je iz naše etne poginuo Mirko Bjelica sa Zaborana.

Zbog takvog njihovog ponašanja i otvorenog rovarenja vrlo energično su upozoreni da više ne vršljaju po selima naše slobodne teritorije. Od tada su se nešto duže zadržavali u nevesinjskim selima, na periferiji naše slobodne teritorije, u Dramiševu i Zivnju - Grada i. Išli su i do Brata a, k Petru Samardžiću, i odmah se odande vratili. Ovako njihovo ponašanje, a posebno odbijanje da u u u borbu protiv zajedničkog neprijatelja na Zaboranima, bio je još jedan argumenat protiv njih.

Kada smo procijenili da njihova razbjika ka djelatnost postaje sve bezobzirnija, iako su izbjegavali direktne susrete sa našim jedinicama - štab bataljona je odlučio da Šoški a i njegovu grupu etnika razoruža i protjera sa naše teritorije. Riješeno je - što se i logično pretpostavlja - da ih, ako nam se suprotstave, likvidiramo.

Odlučeno je da na ovaj zadatak pođe Udarna eta Maksima Kovacevića. Valjalo je izdvojiti borce Srbe i Crnogorce i isključivo sa njima izvršiti postavljeni zadatak. Vodili smo računa o tome da nam sutra zlomljerni ne bi mogli reći: došli Muslimani i Hrvati pa pobili Srbe.

Organizaciju ove akcije izvršili su Nenad Vasić, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, Vasko Gnjatić, politički komesar bataljona, i Maksim Kovačević, komandir Udarne brigade. Po najvećoj hladnoći, snijegu i zimi, 17. februara 1942. smo krenuli sa Bora kog Jezera u pravcu Zaborana, a zatim u Živanj i Gradačac. Pri samom polasku pridružio nam se i Meha Trbonja, što s obzirom na onaj naš stav o nacionalnom sastavu jedinice, nije dolazilo u obzir. Međutim dogodilo se da je Trbonja molio Nenada da i on krene. Nenad mu je objasnio zbog čega ne može, ali je na njegovo uporno navaljivanje i zahvaljujući bolje ivosti Nenada prema Trbonji - popušteno. Nakon toga pridružio nam se i Lača Zahirović. Upozorio sam Nenada da izuzetak ne treba da bude, da dokraja moramo ostati principijelni. On je odgovorio da Trbonja ide više kao posmatrač i da se nigdje ne smije isticati, kako ne bi primjetili da je Musliman.

U ovu akciju smo pošli noć u između 17. i 18. februara 1942. godine.

Sa Šoškićem smo tom prilikom vodili duži razgovor, svakako preko dva sata, i to u prisustvu mještana, u jednoj seljačkoj kući gdje smo etnike našli.

Premda prethodnom dogovoru o načinu izvršenja ovog važnog zadatka, razgovor je vodio Nenad Vasić, a povremeno su se uključivali Maksim Kovačević i Gnjatić. Najprije smo ih, kao i toliko puta ranije, pozvali u borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Objasnili smo im ciljeve narodnooslobodilačke borbe protiv fašističkog okupatora, Nijemaca i Italijana, i domaćih izdajnika. Šoškić nam je objašnjavao da su on i njegovi etnici položili zakletvu kralju i da se bore za kralja i otadžbinu, zatim da još nije vrijeme za borbu, jer okupator predstavlja veliku snagu i da zbog preranog početka borbe već stradaju sela i narod. Zaključio je da će on sa svojim ljudima poći u tu borbu kada to odrede kralj i vlasti general Draža.

Za sve vrijeme razgovora etnici su svoje oružje držali u rukama, onako kako smo ih zatekli prilikom dolaska. Istovremeno su i naši borci, koji su bili u istoj sobi pomiješani sa etnicima, imali svoje oružje u rukama. Povremeno je u dijalogu bilo i oštih riječi, da bi se razgovor ponovo vratio u svoju kolotu inu, sve na objašnjenje. Mi smo pri tom, što se vremena teci, imali svoj plan: ekali smo izlazak mjeseca, kako bismo se iste noći vratili nazad.

Prethodno smo izvršili vojni raspored naših boraca - i spolja, gdje su se na straži, odnosno položaju, smenjivali jedan po jedan etnik,

i oko ku e, i posebno u sobi - gdje su uz svakog Šoški evog ovjeka raspore ena po dva-tri snažna i stasita partizana.

Izašao je mjesec. Prema dogovoru, tada sam još jedared obišao raspored za akciju spolja. Provjerio sam i svako je bio na svom mjestu. Ušao sam u sobu i glasno, po dogovoru sa Nenadom i Maksimom, rekao: »Napolju je mjesec ina kao dan«. To je bila naša lozinka za po etak akcije. Nenad je sjedio pored Šoški a, s jedne strane i u uglu sobe, a s druge strane mu je, vjerovatno, bio Vukalović, a tu su zatim bili Kukić, Popadić, Nikola Draganić, Maksim Kovačević i ostali. U sobi smo bili veoma nabijeni. Nenad je pozvao Šoški a da on i njegovi ljudi po u sa nama, u štab bataljona. Šoški je to, kako se i o ekivalo, odbio. Na to mu je Nenad glasno naredio: »Ruke u vis!« U tom momentu Šoški je, prije nego što je pogodio uspio da podigne napunjeni kratki karabin, istovremeno opali kada je pucano u njega i smrtno pogodi Bošnjačka zvanog Selo, maturanta gimnazije. On se nalazio na sobnim vratima, pored mene, i upravo je bio zakoračio prema Šoški u.

Mladi Bošnjak i ja imali smo zadatok: onog etnika koji bi, eventualno, pokušao da pobegne - spriječiti i onemoguti na vratima. Međutim, Bošnjak je - u momentu kada je Vasić pozvao Šoški a da po e sa nama i ne mogavši da obuzda svoj mladalački temperamenat - posao prema Šoški u i tom prilikom bio smrtno pogodjen.

Istovremeno je i Šoški bio likvidiran, kao i svi ostali njegovi etnici i žandarmi, sem njihovog puškomitralskog koji je bio samo ranjen i razoružan. U gužvi koja je nastala od pucnjave ugasilo se i ono malo svijetla od nekog fitilja koji je jedva svjetlucao. Maksim Kovačević je natо brzo reagovao: upadio je baterijsku lampu i osvijetlio mjesto gdje je ranjeni žandarm razoružavan. Taj žandarm je bio podoficir, a prilikom ovog obra una ispalio mu je odšrafljena ali, srećom, neaktivirana bomba »kragujevka«. Nakon osvjetljavanja baterijom, bomba je uzeta sa poda i sklonjena. Ranjeni etnik bio je vrlo krupan i snažan. On itavovo nije ispuštao puškomitraljez. Rodom je bio iz okoline Rogatice, iz poznatog etničkog uporišta. Bio je osvijedočen zlikovac, što je ustanovljeno naknadnim ispitivanjem. Vjerovatno da naša akcija nije bila tako energična - aktivirao bi bombu, što bi po nas imalo poražavajuće posljedice.

U trenutku onog mraka u sobi desila se i jedna tragikom na scenu. U nastaloj gužvi, u onom guranju prema vratima, neko od naših je uhvatilo Nikolu Draganića i za bradu. Srećom, sve se dobro završilo, ali on je sutradan, za svaki slučaj, obrijao bradu.

Pored naoružanja koje smo zaplijenili, u Šoški evoj torbi i ostaloj arhivi koju su etnici imali uza se - na ene su i legitimacije - propusnice koje je izdala njemačka komanda. Propusnice su bile blanko ovjerene i služile su za slobodno putovanje i željeznicom. Sve te materijale, koji su bili dokaz izdajnike saradnje etnika sa okupatorom, koristili smo prilikom objašnjavanja razloga za likvidaciju Šoški a i njegovih etnica, kao i u svim drugim slučajevima - za najintenzivnije političke razobile avanje etničke izdaje.

OTKRIVANJE ISTINE O SMRTI TANJE PESKO

Upravo za taj period i baš za taj teren vezano je jedno moje bolno otkriće istine, ili bar njen nagovještaj - o smrti predratne mostarske gimnazialke i skojevke Tanje Peško. Naime, tada je k nama, u bataljon,

stigao iz Mostara i Remza evro. Raspore en je u etu u Zaboranima. Kada sam to uo sjetio sam se jednog tragi nog doga aja iz Mostara...

Jednog vrelog julskog dana 1941. ja sam se, živje i ilegalno i esto mijenjaju i mjesto sklanjanja, obreo iznad Brankovca, u vinogradima. Zajedno smo bili Luka Kneževi i ja. Tu su nas skojevci Zvonko Bekavac i Drago Kneži redovno obavještavali o svemu što su saznali u gradu, u kvartu i si. Svakodnevno bi nas informisali o kretanju ustaša i policije, o racijama. Obavliali su i kurirske zadatke.

Toga dana Drago je bio prilično uzbunjen. Kako je došao k nama u jednom dahu nam je saopštio da je Tanja Peško poginula! Tanja je, tada već kao član KPJ, prilikom iseljavanja Srba iz Mostara i odlaska njenih roditelja za Beograd - izostala od puta. Ostala je, jer se kao skojevka u gimnaziji bila uključila u revolucionarni rad omladine, a sada je, kao član Partije i radi skorog odlaska u partizane, napustila i svoje roditelje.

Dobro se sjebam da nam je Drago Kneži tom prilikom rekao kako je Tanja, zajedno sa Hamdom Brkićem i Remzom evrom, sa kojima je do tada išla u gimnaziju, u jednoj kući ispod Brankovca istila oružje i - poginula. To se dogodilo, mislim, u jednoj napuštenoj kući, gdje su skojevci sklanjali oružje i municiju. Toga dana istili su puške i, u jednom momentu, Remza je Tanju ubio. U kući nije bilo nikoga osim njih troje. Hamda i Remzo su se uplašili, a nakon što su se pribrali iskopali su raku i zakopali Tanjih leđa. Drago nam je pričao kako je Hamda, koji mu je to ispričao, strašno potišten i nikako ne može da shvati da se to stvarno i dogodilo.

Da je ovaj slučaj prije mog odlaska u partizane (17. avgusta 1941) provjeravan i ispitivan - vjerovatno bih nešto više o tome znao, pa time i vjerodostojnije syjedo io.

Kasnije je Remza evro došao k nama, u partizane i, kako je već rečeno, raspoređen u etu na Zaborane. Tu ga nije, niti ikome rukovodstvo, nikada nismo pitali o slučaju ubistva Tanje Peško, još manje ga o tome saslušavali. Nije, valjda, za to bilo ni vremena ni prilike, a i on je, istini za ljubav, izbjegavao svaki susret i razgovor sa mnjom. To mi je sumnjivo i nešto jasnije postalo tek kasnije, u nevrijeme - poslije Remzinog bjekstva iz partizana i predaje Italijanima u Nevesinju.

To se zbilo onog dana kad je k nama u partizane došao i Hamda Brkić. Bilo je to, vjerovatno, prvih dana marta ili krajem februara 1942. godine - zavisno od toga kada je prvi kurir, poslije one oštreljive zime i velikog snijega, mogao da se probije do nas i dovede još jedan odred boraca iz Mostara. Tada sam razgovarao sa svima novopristigliim drugovima. Tom prilikom Hamda mi je rekao da bi želio da posebno razgovara sa mnjom, jer ima da mi nešto važno saopštiti.

Tada mi je Hamda Brkić o Tanji Peško ispričao uglavnom sve što sam, onog julskog dana na Brankovcu, uočio od Drage Knežiće. Opisao mi je onaj tragičan slučaj koji se zbio prilikom iščeznje oružja i obuke u rukovanju puškom i pištoljem. Tom prilikom je Remza evro, u jednom momentu, izgledalo je u šali, sa uperenom puškom u Tanju rekao: »Ubi u te!« Hamda mi reče: »Opalio je metak i Tanja je pala mrtvica.«

Nakon svega, Hamda mi veli da ne može da tvrdi, ali sumnja, i sve više je u to ubijećen - da je Remza evro to namjerno učinio. Rekao mi je i to da je Tanja njega, Hamdu, simpatisala (što mi je i Drago Knežiće potvrdio), a Remza je bio »do ludila ljubomoran«.

Iz svega ovoga ne bih danas izvila i tvrde zaključke, ali neke injekcije same za sebe govore: Rezma evro, im je saznao da je Hamda

Brki došao u partizane i da je bio kod mene, u štabu bataljona - odmah je, iste no i, pobjegao iz ete i predao se Talijanima!

Još preciznije re eno: borac Remza evro je, im je od drugova saznao za dolazak Hamde Brki a u bataljon, napustio stražarsko mjesto i sa položaja prema Nevesinjskom polju - pošao da se preda Talijanima.

Nakon Remzina nestanka, u komandi ete na Zaboranima su preduzeli istragu; saslušavali su i neke mještane, ali sam to odmah obustavio. Tako sam postupio zato što smo - iz Nevesinja (gdje se Remza s po etka nalazio) ili iz Mostara - obaviješteni da se Remza evro nalazi kod Talijana. Kasnije u logoru na Mamuli (prema izjavi više drugova), Remza evro je bio slobodnjak i doušnik okupatora.

EDOMIR K. IVANISEVIC

BOBANI SU SE POKAZALI KAO PRAVI RODOLJUBI I LJUDSKE UZDANICE

Podru je Bobana sa dijelom Popova polja, koje se ovdje obra uje u prvoj ratnoj godini, nalazi se na prostoru izme u Dalmatinskog primorja, s jedne, i Trebinjske šume i gornjeg dijela Popova polja, s druge strane. Od ostalih sklopova primorskih brda dijeli ga duboka draga kojom prolazi cesta Zavala - Slano, kao i padine, prema željezni koj pruzi Hum - Uskoplje - Dubrovnik. Granica od brda i planina je i Trebišnjica, što te e kroz Popovo polje.

Ovo podru je je, osim Popova polja, uglavnom brdskog karaktera, obrasio niskom šumom i šikarama, a i brojnim raštrkanim vrta ama koje se, ve inim, obra uju. U stvari, obradive površine ine Popovo polje i vrta e na platou Bobana. no, na jve i dio ovog podru a ini goli kamen. Nastanjeno je uglavnom naronom srpske nacionalnosti, dok su manjinu inili Hrvati.

Uslijed nerazvijene industrije, stanovništvo se pretežno bavilo zemljoradnjom i sto arstvom (sitna stoka). Na održavanju željezni ke pruge od Zavale do Huma bilo je zapošljeno pedesetak ljudi, i to mahom iz sela duž pruge. Zemlja je obra ivana volovskom zapregom i drvenim ralicama, pa su prihodi bii mali, na šta su uticale este suše i poplave hirovite Trebišnjice. Uglavnom su sijani kukuruz, sijerak, je am i pšenica, a po vrtovima i vrta ama i krompir, kupus, luk, duvan i druge kulturne neophodne za život.

S obzirom na to da su uslovi života ovih ljudi bili vrlo teški, veliki broj muškog stanovništva je odlazio od ku e radi zarade, dobrim dijelom i u prekooceanske zemlje. Uz to, ve ina stanovnika se bavila i dopunskim zanimanjima: sje om drveta za ogrjev, pravljenjem umura, sezonskim radovima u Primorju, itd.

Sem ekonomskih teško a, ovaj narod su pratile stalne, teške, surove i krvave borbe za slobodu, a protiv tu ina i raznih drugih osvaja a. Cijenilo se da je jedna od takvih borbi, ovog puta sudbonosna, po elu aprila 1941. napadom okupatora na našu zemlju, i da e potrajati, ali je, ni malo krivicom naroda, ispalio posve druga ije.

Mobilizacija ljudstva iz ovog kraja za rat obuhvatila je vojne obveznike od 21 do 50 godina života. Ljudstvo je, uglavnom, raspoređeno u ratne jedinice Hercegovine ke i Zetske divizije, i u sastave u Boki. Ostao je kod kuće izvještaj broj nemobilisanih niti, shodno ratnom rasporedu, raspoređeni kao i omladinci regrutovani 1940. godine. Ovi mlađi i su, kad je rat otpočeo, tražili da ih upute u jedinice za odbranu zemlje, što je bila i direktiva KPJ, ali su odbijeni i vrati eni kućiama, sa objašnjenjem da zasad nema za to potrebe, a kada dobiju naređenje biće pozvani i upućeni u jedinice, na obuku.

Prvih dana rata u selima Bobana i Popova polja malo je izmijenjen uobičajeni način seoskog života i rada. Istina, muškarci su bili na frontu, a sa njima i misli njihove rodbine, a pojavljivale su se i avionske formacije, krećući se u raznim pravcima, najviše iznad Trebinja, Dubrovnika i Boke kotorske. Od Boke su se esti ule eksplozije bombi i vidjeli gusti dimovi od granata naše protivavionske artiljerije. Radilo se o napadima fašističke avijacije na pomorsku bazu u Boki kotorskoj i druge gradove duž obale Jadranskog mora, što je naša odbrana odbijala.

Jednoga dana, negdje prvom polovinom aprila, željezni komprugom od Huma prema Mostaru naišao je transport pitomaca iz Bihaća, što je izazvalo u enje onog dijela stanovnika Popova polja koje je bilo svjedok tog pokreta, jer su se svi vojni transporti do tog vremena krećali u suprotnom pravcu - od Mostara prema Humu, pa odande ka albanskoj granici ili za Boku kotorskiju i za Dubrovnik. No, ubrzo se saznalo da je to ljudstvo upućeno da uguši pobunu i uspostavi red i saobraćaj koji su ustaše narušile u apljini i okolici. Nakon dva-tri dana pitomci su se vratili za Bihać, pošto su rastjerali tu ustašku bandu i uspostavili željezni saobraćaj. Ali, sve je to bilo zakratko, jer su ustaše ponovo prekinule saobraćaj i zauzele apljinu. U isto vrijeme, ustaše iz Ravnog u Popovu polju napale su voz u okolici tog mjesta.

Ubrzo je potpisana kapitulacija vojske, a da narod ovog kraja nije znao istinu. Naime, po selima opštine Poljice kružile su »službene« vijesti, koje su prinosili žandarmi - kako su naše jedinice zauzele Skadar i da vode borbu za Tiranu, te kako naše trupe i na drugim frontovima uspješno odolijevaju napadima njemačkih armija, i sl. S druge strane, od kada je počeo rat - svakodnevno su se viđali bjegunci iz vojnih jedinica koji su prolazili preko našeg terena i prenosili razne, uglavnom lažne vijesti, uzimajući hranu od seljaka i nastavljajući putovanje. Predsjednik opštine Poljice imao je od naoružanja samo tri puške, koje su mu služile za obezbjeđenje opštinskih kancelarija, pa je u potjeru za dezertirima slao nenaoružane omladince. Oni bi se, obično, vratili i ispričali kuda su bjegunci pošli, što su ovdje prišli i radi. Samo dvojica su uhićeni i privredeni organima vlasti.

To se ponavljalo sve dok tišinu no i 16/17. aprila iz željezni kih kompozicija koje su kroz Popovo polje, saobraćaj od Huma prema Mostaru - nije narušila pucnjava iz pušaka i puškomitrailjeza. Mještani su se pitali: šta je to no, tko to šenlu i. Nagađanja su bila razna, a kada je onog da su »naši, sigurno, zauzeli neki grad u Albaniji«, ali kada je svanulo, svima je bilo jasno, jer su ugledali motomehanizovanu kolonu koja se krećala suprotnom stranom Popova polja - od Ljubinja prema Trebinju i dalje. Ta kolona je prolazila ak nekoliko asova i ovom prometu u znaku seljaku je bilo jasno - da je »vrag došao po svoje«, da se vojska raspala, a pucaju petokolonaši - u znaku veselja zbog propasti

Narednih dana su od Ljubinja kroz Popovo polje, danono no, prolazile motomehanizovane fašisti ke jedinice, dok su drugom (lijevom) stranom Popova polja, od Huma, prolazile kompozicije pune naše demoralisane, gladne, žedne i umorne vojske koja se vra ala sa albanske granice, iz Boke kotorske i drugih mjesta Crne Gore, Hercegovine i dijela Dalmacije, grabe i u unutrašnjost, svojim ku ama. Gledaju i te jadne vojnike i propadanje jugoslovenske vojske i države, kod svih pošteneh i rodoljubivih stanovnika ovoga kraja nastajao je osje aj velike tuge, žalosti i nespokojstva. Strepjelo se što e donijeti naredni dani, znaju i što zna i tu in i okupacija. Stariji ljudi su dobro pamtili kako su Švabe zle gazde kada su okupatori, i kakva zlodjela o ekuju narod od tu ina i neprijatelja svih boja. Pamtili su stradanja stanovništva sela Grmljani i Sedlari u prvom svjetskom ratu, kada su Grmljani bez povoda spaljeni, a mještani Grmljana i Sedlara otjerani u logore, gdje su mnogi ubijeni ili su umrli od gladi, bolesti i drugih patnji. Poslije kapitulacije vojske, vojnici rodom iz ovih krajeva su se vra ali uglavnom pješke, potucaju i se po nekoliko dana i no i. Jedan broj njih se pri povratku kuama oslobo ao oružja i vojne opreme i pokušavao da nastavi putovanje željezni kim kompozicijama, pri emu je sre a zavisila od okupatorske vojske, ustaša i drugih okolnosti.

Po dolasku ku ama, ovi ljudi su kazivali o patnjama koje su u toku tog kratkog ratnog vihora preživjeli, o iglednim sabotažama i izdaji, dje-lovanju petokolonaša i dezterstvu.

U tim danima rasula i bježanje bilo je ljudi koji su savjetovali da se oružje nosi sa sobom, ku ama, jer e ubrzo biti potrebno. Ovoj agitaciji odazvao se izvjestan broj boraca koji su svoje oružje donijeli iako su, gladni i umorni, pješa ili po nekoliko dana i no i izbjegavaju i puteve i naseljena mjesta. Ipak, ve ina vojnika srpske nacionalnosti iz Bobana i Popova polja nije uspjela da doneše sa sobom li no naoružanje, sem ostalog i zato jer je razoružavana od proustaških i drugih bandi koje su ih presretale, a izvjestan broj se oslobođio oružja kako bi sigurnije i brže došao u svoje selo. Samo pojedinci su uspjeli da donesu pušku, nešto municije, te po koju ru nu bombu, dok je samo Vlado Ljepava iz Poljica donio puškomitrailjez marke »šoša« i 300 metaka. Sakrio ga je i za njega nitko u selu i okolici nije znao sve do 27. juna 1941. godine.

Izvjestan broj vojnika hrvatske nacionalnosti rodom iz sela Belenici, Zavale, Ravnog i drugih, sa sobom je, pored li nog naoružanja, uspio donijeti i još po koju pušku, kao i druge opreme. Takvi su sve to radili organizovano i pod utjecajem ustaške organizacije, koja je ovdje djelovala i u godinama uo i rata. Manje-više, ve ina njih se dobровoljno priklju ila ustašama i tzv. NDH i kao takvi u estvovali u hvatanju svojih komšija i prijatelja i bacali ih u bezdane.

Omladinci koji nisu imali prilike da dobiju oružje nabavljali su ga za novac ili hranu od vojnika koji su se povla ili preko našeg terena. Tako su Vlado i edomir Ivaniševi i Ilija Stankovi nabavili puške sa po sto metaka, plativši vojnicima za svaku po sto dinara. Me utim, malo je naoružanih vojnika ovuda nailazilo, jer su se ve ranije oslobođili oružja, ili su ih ustaše razoružale na željezni koj stanici Hum i drugdje.

Danima poslije kapitulacije vojske okupatorske kolone su prolazile cestom kroz Popovo polje, u pravcu Trebinja i Dubrovnika, dok željezni ki saobra aj nisu koristile. Tako na lijevoj strani Popova polja, od Huma do Gabela, još nije bilo okupatorske vojske, za razliku od toga,

ustaše su ve 16/17. aprila zauzele željezni ku stanicu Ravno, a dan kasnije i Hum. Na stanicama su postavili svoje naoružane ljude (30-40 ustaša), sa zadatkom da oduzimaju oružje i vojnu opremu od naših vojnika i civila koji pristižu vozovima.

USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI

Poslije proglašenja tzv. NDH, organi opština, žandarmerija i pošta, te osnovne škole - nastavili su s radom. U opštini Poljice predsjednik i njegov malobrojni aparat u velikom strahu su tek ponešto radili i o ekivali smjenu i reorganizaciju. U opštini Ravno izvršeno je tumbanje opštinskih organa i žandarmerije, te je formirana ustaška postaja, a kasnije i logor. Žan armerijske stanice u Dobromanima, Grepcima i Ravnom napustili su žandarmi srpske i crnogorske nacionalnosti, kao i izvjestan broj drugih kojima je prijetila opasnost od okupatora i ustaša. Ustaške vlasti su, pak, požurile sa reorganizacijom žandarmerije u skladu sa svojim ustrojstvom, pa su upražnjena mjesta popunili svojim sljedbenicima. Žan armerijske stanice u Ravnom i Dobromanima ojane su ve im brojem njihovih ljudi.

Jedno od prvih nare enja nove vlasti bilo je da svi Srbi najbližoj žandarmerijskoj stanici odmah predaju svu vojnu opremu, odje u i naoružanje. U vezi s tim nare enjem nastala je žu na diskusija i prepirkam u mještanima, traju i nekoliko dana. Jedni su to odbijali i druge navorali da ništa ne predaju okupatoru i doma im izdajnicima, ve da sve sakriju i uvaju, jer e ubrzo zatrebat. Drugi, kojih je bilo mnogo više, zahtjevali su da se sve to preda vlastima tzv. NDH i time sprije i zlo koje slijedi ukoliko se ne izvrši dobiveno nare enje. Tre i su se poslužili varkom: prošli su kroz selo s opremom i oružjem, govore i kako idu da ga predaju, a ovamo su ga sakrili i, nakon izvjesnog vremena, vratili se u selo. To su radili iz straha od potkazivanja, jer je me u sejlacima od ranije bilo sudske i drugih sporova, pa je sada bila prilika za osvetu, a i okupator je, ve davanjem ustašama vlasti, po eo da raspiruje i širi nacionalnu mržnju.

Odmah po izdavanju naredbe o vra anju vojne opreme i oružja, po selima opštine Poljice, a naro ito po selima opštine Ravno, krstarili su »misionari« (ustaški elementi) i žandarmi, šire i glasine da e oni koji ne predaju oružje biti pohapšeni, internirani i si. Tom propagandom, kao i prijetnjama, ve i broj doma ina iz opštine Ravno bio je zaplašen i predao je oružje i opremu, dok je to u opštini Poljice u inio daleko manji broj. Tom prilikom su oduzete i lova ke puške, kao i drugo vatreno oružje. Ustaške vlasti opštine Ravno izvršile su konfiskaciju i svih barki koje su za vrijeme poplave (blata) služile za prevoz preko Popova polja i rijeke Trebišnjice. Sve te barke su grupisali pod Ravno. Tada su oduzete la e od Jove Kova a iz Grmljana, Dre a iz Mareve Ljuti, Mili a iz Veli ana, irovi a iz valjine i još nekih ljudi sa terena Popova polja.

Po etkom maja 1941. godine u itelj Jovo Samardži je donio odluku da obustavi nastavu u osnovnoj školi u Poljicu i da se odseli u svoje rodno mjesto Krivošija (Crna Gora). Prije napuštanja službe i odlaska, održao je sastanak sa politi kim aktivistima i simpatizerima KPJ u selu Poljicu. Tu smo bili: An elko i edomir Ivaniševi , Risto i Jovo Miljevi , Milan i Danilo Radonja, Mirko Ljepava, Pavle Kova evi i drugi. Tom prilikom upoznao nas je sa svojom odlukom i, koliko je znao, situacijom koja vlada na teritoriji Jugoslavije, a posebno o »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Rekao nam je i to da CK KPJ vrši pripreme za dizanje us-

tanka. Savjetovao nam je da se uvamo da nas ustaše ne bi mobilisale u svoje redove, ili potjerale na prisilni rad i slično. Tada je dao u zadatak Anelku Ivaniševiću da se ubuduće po svim političkim pitanjima obraća sudiji u Trebinju Radi Pravici i sa njim održava stalnu vezu.

Prvih dana juna predsjednik opštine Poljice, Miljan Kisa, ugledni i pošteni seljak rodom iz sela Lušnica, napustio je dotadašnju dužnost, što je uradio i pomoći službenik Milan Jakšić, rodom iz sela Žakova. Opštinski bilježnik (vojni referent) Boro Ninković, rodom iz sela Necvjeće kod Trebinja, ostao je sa porodicom u Poljicu, s vremenom na vrijeme i dalje dajući neka obavještenja strankama, sve dok ga nisu uhapsili kada je pošao da interveniše i spašava ljudi koje su ustaše 23. juna pokupile u Popovom polju. Junske dana prestaje s radom i pošta u Poljicu, jer njenog službenika Rista Miljevića ustaše odvode 24. juna i bacaju u jamu na Ržanom dolu, zajedno sa bilježnikom Borom Ninkovićem.

Krajem maja prestale su sa radom sve osnovne škole na teritoriji opštine Poljice, zatim opštinska uprava i pošta, a u drugoj polovini juna i žandarmerijska stanica na Grepčima (Bobani). Gerilski odred sela Poljice po etkom jula je spalio svu arhivu koja se nalazila u opštini i u crkvi u Poljicu. Tom akcijom je sprječeno uspostavljanje opštine u Poljicu i ona za sve vrijeme rata više nije formirana.

Jedino su žan armerijske stanice u Dobromanima i, pogotovo, u Ravnom imale pune ruke posla. One su bile reorganizirane i djelovale su efikasno, shodno zadacima dobivenim od ustaških vlasti. Žandarmerijsku stanicu na Grepčima ustaše nisu uspjeli da reorganizuju niti da popune upražnjena mjesta, pa su je i žandarmi koji su bili ostali u njoj napustili i otišli u sastav žan armerijske stanice Hum i drugih. Žandarmerijska stanica u Dobromanima funkcionalna je sve do prve polovine avgusta 1941., pokrivajući za to vrijeme teritoriju opštine Poljice. Žandarmi iz njenog sastava nekoliko puta su u toku maja i po etkom juna posjetili sela opštine Poljice. Patrolu su sa injavali jedan Hrvat i jedan Musliman sa fesom na glavi. Oni su mještanima izdavali neka naređenja, uručivali pozive za sud u Trebinje i pojedincu ispitivali o oružju i vojnoj opremi. Na tome bi se sve završavalo. Prvom polovinom avgusta i oni su pobegli ispred ustanika za Jasenicu Lug - Hum.

Žan armerijske stanice u Ravnom i Humu ustaše su pod svoju komandu stavile između 16. i 19. aprila, a nešto kasnije i onu u Dobromanima. Jedan broj žandarma sa tih žandarmerijskih stanica priključio se ustašama, te su zajedno od ljudi oduzimali vojnu opremu i naoružanje. Po etkom maja 1941. godine u Ravno su došli Jura Borojević, Leo Tonogal i Tulija Koprivica, organizatori ustaškog pokreta u ovom dijelu Hercegovine i, sa postojećim ustaškim punktom u Ravnom, organizovali ustaški logor. Oni su mobilisali ustaše, sve svoje istomišljenike i pristalice, ali i izvjestan broj poštenih i naivnih Hrvata i Muslimana, koji pojma nisu imali o ustašama i njihovim zločinima kim namjerama. Ti pošteni ljudi, prisilno mobilisani, već nakon dvadesetak dana boravka u ustaškim formacijama u logorima u Ravnom i Ljubinju, shvatili su što zna i biti ustaša i za kakve se sve zločine spremaju. Svesni da svi mobilisani - dobровoljno ili prisilno - u ustaške jedinice, moraju izvršavati naređenja svojih glavešina i krvnika, pomicali su na bjekstvo, ali su brzo shvatili da bi to značilo sigurnu smrt. Stvarno, oni koji su odbili suradnju sa ustašama bili su likvidirani među prvima. Takav je bio slučaj sa Nikolom Perušinom, u iteljem, Nikolom Zokovićem, pravnikom, Ivom Bogdanovićem, službenikom pošte, i Hakijom Šarićem, penzionerom. Ovi ugledni i hrabri ljudi, Hrvati i jedan Musliman, prvi su uhapseni.

šeni pa kad ih nisu mogli pridobiti za saradnju bacili su ih u jamu Panduricu, zajedno sa Srbima. Bilo je slučaj da su se neki pošteni ljudi, prisilno mobilisani u ustaše, na razne načine izvlačili iz tih zloina, i to najviše simulirajući bolesti, intervencijom poznanika i na druge načine. Oni su se vraćali kuama, ali su tajne o ustaškim zloinima zadržavali za sebe. Nije poznat ni jedan slučaj da je netko od tih ljudi koji su se od juna do septembra 1941. godine, izvukli iz zloina prešao na stranu ustnika, niti, pak, da je o zloinima obavijestio svoje komšije i prijatelje. Ovo potvrđuje i slučaj sa ustašama iz Dubljana u Popovu polju, kao i iz njihovih punktova u selima Beleni i - Bobani i Zavale, gdje su svoje komšije, prijatelje pa, ak, i zetove hvatali, vezivali i bacali u jamu Jagodnja u na Ržanom dolu, što su oni koji su se iz tih zloina izmakli znali, ali nikome nisu rekli.

Krajem aprila i po etkom maja na teren Bobana i Popova polja vratili su se cijele porodice iz Metohije i sa Kosova, kao i pojedinci iz drugih mjeseta Jugoslavije, i to samo sa neophodnom odjećom na sebi. Došli su bez igdje i ega za život, jer su ih tamošnje kvislinške vlasti protjerale, bez ikakve imovine. Tih proljetnih dana 1941. godine nastalo je teško stanje u zemlji, pa tako i u selima Bobana i Popova polja: narod je ostao bez države, vojske, pravde zaštite pa i imovine, ne vidje i nikakvu perspektivu, a ogorčenje se još poja alo kada se saznao da su kralj i njegova vlada pobegli u inozemstvo i sa sobom odnijeli podosta državnog zlata. Ovome treba dodati šovinističke prijetnje i ispadne ustaških provokatora, pa su ljudi izbjegavali odlazak u gradove i centre pod ustaškom vlašću, što je nametnuto stanje inilo još težim i neizvjesnjim.

Pronjeli su se i vijesti, biće negdje krajem maja 1941., kako ustaše na terenu Ljubinskog sreza hapse ugledne Srbe, te da su, među ostalima, uhapsili popa Božidara Šarenca, u itelja Nikolu Perušinu i službenika Nikolu Milića, koji su stanovali u selu Veli anima - Popovo polje. Odmah iza tog stigla je vijest da ustaše u Trebinju ubijaju ljudi na ulici, ili na pragu radnje i stana, te da je na takav način ubijeno 10 do 12 nevinih i nedužnih ljudi. Nešto ranije je zabranjeno kretanje iz mesta u mjesto, kao i sakupljanje više ljudi na javnom mjestu. Ta zabrana se odnosila na Trebinje, Ljubinje i druga veća mjesta, pa se mnogo šta nije moglo pouzdano provjeriti. No, sve je to nagovještavalo nove neizvjesnosti i još crnje dane. Ubrzo se sa hapšenjima počelo i na našem terenu.

Po etkom juna ustaške vlasti su pozvali Lazu I. Pribišića, ugledna i poštena ovjeka rodom iz sela Dračeva. Naredili su mu da dođe u Ravno. On se sjutradan uputio u Ravno, Na putu je, u mjestu Trnovici, zatekao ljudi i sa njima nekoliko ljudi hrvatske nacionalnosti. Za vrijeme prevoza preko blata Lazo je ispričao jednom poznaniku kuda ide i ko ga je pozvao. Kada su se prevezli na lijevu stranu polja, taj njegov poznanik, inače Hrvat, dao je Lazi znak da malo izostanu iza ostalih ljudi koji su se sa njima prevezli. U povjerenju mu je rekao da ni za život glavu ne ide u Ravno, niti da se uopšte javlja ustaškim vlastima.

- Zatvorite me kao što su zatvorili i one u Ljubinju, već bježi nazad i spašavaj glavu!

Poslušavši poznanikov savjet, Lazo se sakrio u žbunju i tu, ispod sela Ravno, do ekakovo. Iskoristivši mrak, krenuo je u neizvjesnost i stigao u Poljice - zaselak Zagradinu, kod rođaka Anelka Ivaniševića. Ispričao je što mu se dogodilo i rekao da život neće u ruke ustaškim vlastima. Nakon višednevног sakrivanja kod Ivaniševića, odlučio se da se skloni u Crnu Goru i izvidi situaciju na tom terenu.

Prvom polovinom juna 1941. godine, u itelju Jovo Samardžić se pisalo javio Anelku Ivaniševiću. Između ostalog, pitao je jesmo li uspostavljeni

tavili vezu sa »RP« (mislio je na Rada Pravicu), a ako nismo da to u imo odmah. Vjerovatno iz opreznosti, u pismu je bilo više nedore enih misli, ali su sve upu ivale na to da treba o ekivati još teže doga aje, promjene, iskušenja i opasnosti. Osnovnu poruku smo shvatili, ali su neke aluzije u pismu ostale nedore ene i nejasne, pa smo nekoliko puta prora ivali njegov sadržaj, kako bismo odgonetnuli. Uto su stigle vijesti o tragi nim doga ajima u Trebinju, te ustaškom ubijanju oko Ljubinja. Imaju i pri tom u vidu i upozorenja koja nam je uputio Samardži, a pošto nismo smjeli i u Trebinje kod Rada Pravice - na sastanku smo odlu ili da Danilo Radonja i Mirko Ljepava odmah po u kod Samardži a u Krivošiju, radi dobivanja jasnih i konkretnih zadataka. Oni su k Jovu krenuli 19. ili 20. juna.

Vijesti o ubistvima u Rankovcima, Kapavici, Pocrnu i drugim selima oko Ljubinja do nas su stigle prvom polovinom juna. Njih je prva donijela neka nepoznata sredovje na žena. Pri ala je da su ustaše uhvatile i u jamu kod sela Kapavice bacile njena dva sina. Jedan se, sreom, uhvatio i zadržao na stijeni, na koji metar ispod vrha jame. Tu je proveo dva-tri dana, dok obani nisu uli njegovo zapomaganje i pomoru užadi ga izvukli napolje. Žena je još pri ala da su ustaše u tu jamu bacile preko 50 ljudi iz njenog i drugih sela oko Ljubinja, te da treba bježati i spašavati se. Me utim, malo ljudi je vjerovalo njenoj pri i o ustaškim zlo inima, a neki su je proglašili ludom.

Dana, 22. juna 1941. godine kroz Poljice - zaselak Zagradina prošao je Spasoje uk, rodom iz sela Krajpolja kod Ljubinja. On je, sa puta iznad ku e, pozvao An elka Ivaniševi a i na sav glas, o evidentno da bi to uli svi mještani, govorio da ustaše u Ljubinju i po selima oko njega hvataju ljude i bacaju ih u jame Kapavici i Panduricu, a one koji pokušaju da bježe odmah ubijaju. Tako e je rekao da su svi seljaci iz okoline Ljubinja napustili sela i sklonili se u šume planine Ilike i Sitnice. Ne prihvativši ponudu Ivaniševi a da svrati u ku u, uk je pošao dalje, kroz Poljice, te o tome obavijestio svog pašenoga Danila Ljepavu i neke druge mještane. Ne navratiš ni kod Ljepave, produžio je za Bobane. Na žalost, ovaj put se našao veliki broj »nevjernih Toma« koji su Spasoja okarakterisali kao neku skitnicu, pijanduru i lažov inu, koji im ovim i ovakvim priama želi nanijeti zlo. (On e, tim svojim inom, mnogim spasiti život, ali e ga etnici 1944. likvidirati).

Pošto su uli i Spasoja, An elko Ivaniševi i Danilo Ljepava su, s obzirom na to da su ga poznavali, kao razborita i asna ovjeka, došli do zaklju ka da je živa istina i ono što im je o ustaškim zlo inima priala prije deset dana ona nepoznata žena. Uvjeren u to, An elko je 23. juna na sav glas pozivao ora e u polju da bježe ispred ustaša, što je veliki broj i u inio i time se spasio sigurne smrti.

U nastalim tmurnim i teškim vremenima, seljaci su upirali pogled u blato koje je prekasno pritislo Popovo polje i dio Luga ispod Poljica 1 Dikli a, gledaju i kada e se njihovo par e oranice pomoliti iz vode, da bi ga što prije uzorali i zasijali. Ve je bilo prošlo vrijeme za sjetu i usjevi e, vidjelo se, puno kasniti, a svi su bili svjesni da u nastalim okolnostima drugih izvora prihoda za život ne može biti. Kad se malo prosušilo mnogi su pozvali u pomo za oranje i sjetu svoje poznanike i prijatelje i sa drugih podru ja. Prihvatali su se sjetve Poljani, Mrkoni ani, Drijenjani, Dra evljani, Sedlarci i drugi kojima je dio njive »prispio«. Odazivali su im se za pomo ljudi iz donjeg dijela Popova polja, sa Bobana, iz Podbr a i drugih mjesta, svjesni da e zemlja, ako se ne uzore za 2-3 dana po »izlasku« iz vode - ostati neposijana, jer e se osušiti i »oteti«, pa se ne e mo i uzorati. Tako je, masovno i brzo, obra-

ivana zemlja po Lugu ispod Poljica i u polju ispod Tulja i Mrkonji a, da bi se ve drugom polovinom juna prešlo na oranje i sjetvu dijela polja ispod ceste koja spaja sela Mrkonji e na desnoj i Poljice na lijevoj strani Popova polja. Seljaci su, zapinju i svim snagama, prosto u stopu pratili povla enje vode i tako sjiali kukuruz, sijerak, grah i proso. U oranju i sjetvi seljaci su se, po obi aju, me usobno ispomagali, tako da se radilo iz dana u dan, a trebalo je orati i no u, kako bi se izbjegao krvožedni obad i dnevne vru ine.

USTAŠKA ZVJERSTVA U POPOVU POLJU

U jeku obimnih poljskih radova, seljaci nisu imali vremena, a ni mogu nosti, da prate ratna zbivanja, niti da predvi aju opasnosti koje im pripremaju ustaški zlo inci.

Nedjelja 22. juna 1941. godine bio je za ove seljake dan odmora, predaha i priprema za nastavljanje sjetve. I baš toga dana fašisti ka Njema ka je napala Sovjetski Savez. Mnogi seljaci za taj doga aj nisu saznali, a i da jesu - nisu mogli pretpostaviti da e naredni dan, 23. jun, za mnoge od njih biti koban, posljednji u životu.

Dana 23. juna 1941. godine zloglasna ustaška »skupina« stiže kamionima iz Ljubinja u selo Veli ane. Uz put su pokupili ljude iz Gali i a, koje su zatekli u ku ama i vrtovima. U Veli anima su patrole tako e sakupljale ljude po ku ama i vrtovima, što su radili i u Dubljanima. Za svega sat-dva sakupili su oko 55 ljudi, otjerali ih u Buljkovac i zatvorili u zgradu osnovne škole u Veli anima. Odmah zatim su kamionima krenuli za Dra evo i Drijenjane i pomo u patrola i tu po eli sakupljati ljude, ovoga puta uz pucnjavu iz pušaka, jer su primijetili kako neki bježe u Bjelašnicu. Oko 18 Dra evljana su sakupili na Džamiju i zatvorili u osnovnu školu, dok su desetak Drijenjanaca sakupili ispred Popovi a ku e. Izvjestan broj ustaša ostao je na obezbje enju uhva enih, dok su drugi, kamionima, požurili ka Mrkonji ima i cestom preko polja ka Pojlicu. Preko polja su, na svakih 70 do 80 metara, ostavljali po jednog ili dvojicu ustaša, i to sve do mosta na Trebišnjici. Time su blokirali ora e u polju.

Izme u 8 i 9 asova uli su se pucnji i vidjeli kamioni preko Osi jeka, Dra eva i Drijenjana, ali ora i u polju na to nisu obra ali pažnju jer ih je od toga dijelilo i štilito blato. Kada su ustaše kamionom krenule iz Drijenjana prema selu Mrkonji ima i uz to nastavile sa puca njem, ora e je ve zahvatilo uznemirenje, pa su se po eli me usobno dozivati i dogovarati šta da rade. Jedni su odmah obustavili oranje i bježali preko polja i mosta na Trebišnjici, ili preko ceste ka Tuvaljskim grudama, i dalje, ka Bjelašnici i u Lug. Drugi su nastavili oranje, govorile i da ne treba bježati ve raditi svoj posao na svojoj njivi pa ih, tako mirne, nitko ne e dirati. Ora i u polju koji, pak, nisu uspjeli pobje i prije dolaska ustaša na most - našli su se u potpunoj blokadi. Sa tri strane je bila voda (blato i rijeka Trebišnjica), a sa etvrte su ustaše, uz pucnjavu, sakupljale ljude na sabirna mjesta. Ve ina ora a je, ne mogavši više prije i preko ceste i mosta prije blokade, skakala u rijeku i u blato. Ko je mogao i stigao plivao je ispod Dra evskog slapa i bježao prema obali spasa. Nekoliko ljudi koji nisu znali plivati natjeralo je volove u rijeku i, drže i im se za repove, uspjeli su da pobegnu. U toj dramati noj situaciji Risto Kuni iz Grmljana nastavio je da prevozi ljude u svom malom amcu (ba eli) sa desne na lijevu stranu Trebišnjice. inio 715 je to pod puš anom vatrom, spasivši desetine ljudi, uglavnom nepliva a

i starijih osoba. Nikola Seten i iz Dra eva nije uspio da prepliva Trebišnjicu, pa se udavio. Bilo je i takvih koji su se sklanjali i sakrivali u polju, na razne na ine: pokrivani su travom i zagrtani zemljom od strane žena ili majki koje su se zatekle sa njima, neki su se skrivali između kamenja i sitnog rastinja i slično. Nastala je poljem hajka i pucnjava za onima koji su bježali. Tako se obrubio stezao oko ljudi, a one koje bi uhvatili gonili su na sabiralište ispod sela Mrkonjića.

Sa sabirališta su izdvojili 5-6 starijih ljudi i pustili ih kući, dok su pohvatanim rekli da će poći i sa njima u Ljubinje »radi upoznavanja sa na inom rada i ponašanja nove vlasti«, a potom će ih pustiti. Napomenuli su da je to dug put za stare ljude, pa su stoga ove, navodno, pustili. Podvalu su preduzeli da bi smirili one koji su se bunili. Potom su sakupljene ljude potjerali cestom prema selu Drijenjani i kod Popovića kući a im priključili ili su im grupu pohvatanih Draževljana. Tada su krenuli cestom ispod Osijeka za Buljkovac, na glavno sabiralište pred školu u Veli animu. Tako je iz Dra eva u smrt krenula kolona od 95 ljudi, a sprovodilo ju je oko 30 ustaša naoružanih puškama i hladnim oružjem, obuhvatili ih u razne vojne i civilne odijela.

Kada su stigli u Buljkovac, sprovođeni su vidjeli da su u školi zatvoreni mještani iz Veli anime, Galići i Dubljanici. Za vrijeme predaje raporta ustaškom glavešini, žrtve su stajale u stroju. Poslije raporta, jedan od tih glavešina im je rekao da će poći i za Ljubinje, kod kotarskog predstojnika, koji će im, navodno, dati upute kako treba ubuduće da se vladaju, a potom će svi biti pušteni kući. Poslije toga oni koji imaju vojnu opremu i oružje predaće ih vlastima i moći će slobodno živjeti. Potom su svi strpani u osnovnu školu, među one koji su već tu bili, tako da ih je ukupno bilo 148.

Predveđeno, između 19 i 20. asova, ustaše su po ele da vezuju pohvatore i zatvorene ljude. Prvotno su to pomoći u konopca i žice, i to sve dva po dva. Među ljudima je nastalo negodovanje i prepirkava, uz pitanje zbog čega ih vežu. Ustaše su ih smirivale, govoreći im da to nije za njihovo dobro, jer može netko pokušati da bježi, pa bi mogao biti ubijen, a za to bi i drugi odgovarali. No, iskoristivši mrak, smanjenu pažnju ustaških stražara i njihovu zauzetost oko vezivanja zatvorenika - Mijat Zerdo iz Poljica i Božo Masleša iz Tulja su se, kriomice, izvukli iz škole i spasili glavu.

Pred samu noć prve ture povezanih zatvorenika ukrcavana je u kamione. Nakon vožnje od oko 50 minuta, stigli su do ispred jame na Ržanom dolu, gdje im je naređeno da izađu, legnu na leđa, ne mrdaju i ne govore. Nakon toga, ustaše su gonile grupu po grupu (10 do 15) ljudi, povezanih jednim konopcem, do otvora jame. Tu su ih, vatrenim i hladnim oružjem, ubijali i to one koji su bili na elu grupe (5-6), dok bi ostali bili povučeni (ranjeni i živi) u jamu od strane ubijenih.

Po iskrčavanju prve ture, kamioni su se, sa pratnjom ustaša, vraćali nazad, po ostale. Nastalo bi opet ukrcavanje, te vožnja do jame na Ržanom dolu, pa iskrčavanje i tako redom - skoro do same zore. Dok nisu i posljednjeg ovjeka otpremili u smrt."

Od 145 ljudi koje su ustaše sprovele svezane od škole u Veli anime do jame Jagodnja će na Ržanom dolu, uspjela su pobijediti tri ovjeka i to: iz prve ture Jovo Kovačić iz Veli anime, iz druge Petar Misita iz Kijeve Dola - Bobanić i iz treće, ili vrag zna koje, Anelko Popović iz Drijenja-

na. Ovi ljudi su pobjegli ispred otvora jame, s tim što su prvo neprijetno oslobođili ruke od žice i konopca i puzali prema jami sa ostalima, da bi u momentu kada su elni povukli ostale u jamu - oni umjesto u jamu sko ili u stranu i nastavili bježanje. Ustaše su za njima trale i pucale, ali ih nisu stigle. Nakon nekoliko dana i no i lutanja po Gorici i drugim šumama planine Ilike, našli su se me u izbjeglim Ljubinjcima i Popovcima. Od strahote koju su vidjeli i preživljivali, te od gladi, umora i svakog jada - trebalo im je izvjesno vrijeme da se priberu i ispri aju što je bilo sa ostalim ljudima, na koji su na in i gdje likvidirani.

Sjutradan, 24. juna u zoru, iz Ravnog je naišao voz i iz njega su se, ispod Grmljana i Sedlara, iskrcavale ustaše na otvorenoj pruzi i odmah prešle na opkoljavanje pomenutih sela. Istog dana oko 8 asova od Mrkonjića je, preko polja, u Ključnicu, na raskrsnicu Poljice - Sedlari, stiglo putni ko vozilo i za njim, na odstojanju od 1000 metara, kamion put ustaša. Dolaze i preko polja, ustaše su srele Boru Ninkovića, bilježnika opštine Poljice, koji je pošao da interveniše za ljudе pohvatane u polju 23. juna. Ustaše su ga strpale u putnički automobil i, po dolasku u Ključnicu, zadržale ga u njemu. Vidjevši da nikoga nema u polju, većina ustaša iz kamiona uputila se pješice u selo Sedlari, gdje se priključila onima koji su u zoru blokirali mjesto.

Dvojica ustaša iz Ključnice su pješke došli na željezničku stanicu Poljice i upali u kuću Riste Miljevića. Tu su odmah uhvatili i svezali Ristova sina Jovu, a po Ristu, zauzetom u lugu, poslali njegovu kćer. Kada je Risto došao, svezali su i njega, a zatim pretresli kuću, opljačkali vrijednije stvari i sve to strpali u dva sanduka. Sanduke su natovarili na svezane oca i sina i otjerali ih pješke u Ključnicu, gdje su ih ekale ustaše sa vozilima i zatvorenim Borom Ninkovićem. Potom su ih odvezli kamionom preko polja za kotešku školu i slijedeće noći bacili u jamu Jagodnjak u.

Sedlarci i Grmljanci su primijetili zaustavljanje voza na otvorenoj pruzi ispod sela, pa su odmah napuštali kuće i bježali u brdo, izbjegavši time blokadu. O ekuju i ovakvu reakciju seljaka, ustaše su pokušale da prikažu da se voz zaustavio zbog kvara, ali im to nije uspjelo jer su mnogi mještani bili o evici hvatanja ljudi prethodnog dana, a izvjestan broj njih pobjegao je iz polja. Ustaše su u Sedlarima uspjeli uhvatiti samo dva ovjeka, i to bolesnog Milana Obradovića i Jovicu Akšama iz Valjine, koji se tu zatekao. U Grmljanima su uhvatili starog Lazu Delića i sa posla poveli pružnog radnika Mirka Kurilića.

Tog dana je Grmska desetina (pružni radnici), kao i normalno, posla na održavanje željezničke pruge između Sedlara i Grmljana. Ustaše su se, poslije pretresa sela i hvatanja Obradovića i Akšama, koristile pružnim vagonetom sa dva radnika za prebacivanje od Grmljana do Zavale. Od cijele pružne desetine, koju su sa injavali isključivo ljudi srpske nacionalnosti, ustaše nisu nikoga odvele osim Mirka Kurilića iz Grmlja. Ostalim su naredili da rade svoj posao i tako održavaju željeznicu prugu tzv. NDH, što su ovi i inili toga dana, ali su već sjutradan i oni, u većini, spas potražili u brdu, napustivši posao.

Lov na ljudе i pljačku u Sedlarima i Grmljanima ustaše su završile oko 11 asova, kada su se uputile sa vagonetom u pravcu Zavale. Uz put su, u Marevoj Ljuti, uhvatili Rajka Šešelja. U Zavali su se priključili ustašama koji su tu od ranije vršile raciju. Njima su u pomoći, baš oko 11 asova, stigle ustaše vozom iz ustaškog logora u Ravnom. Opkolile su Zavalu i Budim-Do (udaljen oko 1500 - 2000 metara). U Budim-Dolu su uhvatili 9 ljudi, a u Zavali 22 ovjeka. U hvatanju ljudi u Zavali

i Budim-Dolu došli su do izražaja ustaški nastrojeni elementi, mještani - komšije, koji su ubje ivali ljudi da ne bježe, a za vrijeme hvatanja su ih i potkazivali. Prije jedan dan to su uradili ustaški nastrojeni ljudi u selu Dubljanima, koji su ak i svoje zetove, roake i doju erašnje prijatelje otpremili u jamu. Takav sluaj je bio sa Stolom Mati em, Nikicom Vukasovi em, Andri em i još nekim.

Ljudi pohvatane u ovom lovu ustaše su potjerale željezni kom prugom za Ravno, gdje su im prikljuile or a Popovi a sa sinom Ristom, Ristu Bakoti a sa sinom Ne eljom i druge ljudi koje su dotjerale iz mjesta sa pravca Mostara i Dubrovnika. Dotjerane su povezali konopćima i žicom, i to dva po dva, i pod jakom stražom sprovele do laara na blatu koji su ih prevezli preko Popovog polja. Poslije prevoza na drugu stranu, pješice su ih odveli do koteške škole i zatvorili u nju. Ovdje su zatekli više ve zatvorenih ljudi, među kojima su bili Risto Miljevi sa sinom Jovom i Boro Ninkovi, koje su iz Poljica, odnosno iz Kljunice, kamionom prebacili za Koteze.

Tokom dana zatvorene i povezane ljudi ustaše su na zvijerski načinu ile i zlostavljale (upale im brkove, otkidale uši, lomile prste i sl.), a u toku naredne noći, 24/25. juna, potjerale ih pješke do jame Jagodnja e na Ržanom dolu. Likvidaciju su vršili na isti način kao i prethodne noći, s tim što su više pažnje posvetili »poslu« prilikom sprovođenja i likvidacije, te im iz ove kolone nitko nije uspio da pobegne i ispri a o krvavoj drami i zločinu koji se ne pamti.²

Te noći između 24. i 25. juna 1941. likvidirano je 45 ljudi. Ukupno su ustaše iz ustaških logora Ljubinje i Ravno u toku dvije uzastopne noći, na prevaru i uz lažna obećanja, uspjele pokupiti mirne i naivne ljudi po selima Popova polja i sa radova po polju, zatim ih povesti na sabiralištima u školi u Veli animu i u Ravnom. Tako su u te dvije stravice ne noći, na dotad ne uveni i neviđeni način, bacanjem u jamu Jagodnja u na Ržanom dolu, ustaše likvidirale 187 ljudi i to po selima: Budim-Do, 9, Veli ani, 35, Galići, 5, Grmljani, 3, Dobromir, 2, Dražević, 21, Drijenjani, 14, Dubljanji, 18, Žakovo, 2, Zavala, 22, Mareve Ljuti, 1, Misisa, 1, Mrkonjići, 21, Poljice, 14, Ravno, 4, Sedlari, 3, Slivnica, 5, Tulja, 5, valjine 1 i Šenice 1.

ORGANIZOVANJE ZBJEGA V BOBANIMA

Ljudi izbjegli 23. juna ispred ustaša sklonili su se u brda iznad sela Sedlara i Grmljana, a najviše u Ključnicu u Poljica i Sedlara. Lažni novi porodica iz Poljica, Sedlara i drugih sela, pojurili su u Ključnicu, da traže svoje ukućane, prijatelje i komšije. Nastalo je među usobno dozivanje i traženje, pa kuknjava majki, žena i sestara za onima koje nisu našle. U tu masu preplašenog naroda ušao sam s puškom u ruci. Toga dana sam bio na radu u Polju kom lugu i kada sam uočio pucnjavu u selima Popova polja, koja se prenijela i ispod sela Mrkonjići, sve do rijekе Trebišnjice u polju, otvaraо sam kući, zgrabio pušku iz skrivnice i uputio se u Ključnicu. Svima prisutnima sam se obratio:

»Kako i vidite, imam pušku i sto metaka. To više ne ispuštam iz ruke. Ko od vas ima pušku ili nešto od oružja, neka odmah uzme jer nas ustaše neće ostaviti na miru... Vidite kako pohvatane tjeraju cestom ispod Osijeka i vrag zna što će biti s njima. Ustašama se jedino možemo suprotstaviti oružjem, pružajući im otpor, a ne bježanjem, još manje vjerovanjem u njihove laži.«

718   ²⁾ Imena 45 ljudi teđe no i likvidiranih, vidi u navedenoj knjizi S. Stija i a.

Stvar je bila u tome da su ustaše upravo u vrijeme mog dolaska u Klju nicu sprovodile ljude pokupljene po polju i u selima Drijenjani i Dra evo, tjeraju i ih cestom od Dra eva, ispod Osijeka, za Buljkovac. Nakon, možda, sat i po spustio sam se sâm na cestu i, preko mosta na Trebišnjici, prešao na desnu stranu u polje. Dozivao sam i tražio ljude po polju i nakon dva sata uspio sam da prona em i sakupim njih oko 20. Pošto smo sada zajedno pretražili polje, vratili smo se u Klju nicu, a potom u Zagradinu. Tamo smo našli mog brata An elka s grupom od preko 25 ljudi, koji su se spasili plivaju i preko Trebišnjice i Blata i bjejkstvom u brdo iznad Sedlara.

Te no i nitko od nas nije spavao, ve smo se okupljali na gumnu ispred ku e u Zagradini i, pod stražom, dogovarali šta dalje da radimo. Nakon i ovog ustaškog razbojništva valjda je svakome bilo jasno šta ga eka ukoliko one ponovo do u u posjetu »radi održavanja govora« i »upoznavanja sa vlasti NDH«.

Okupljene ljude An elko je pozvao da uzmu oružje i da se, zajedni kim snagama, suprotstavimo ustašama u njihovim nasrtajima na mirno stanovništvo. On je naglasio da u ovim teškim vremenima treba da zaboravimo me usobne sukobe i sve sva e, te da se jedinstveno i složno suprotstavimo zajedni kom neprijatelju - ustašama. Istovremeno smo se pitali: zbog ega i kuda e odvesti, odnosno šta e biti sa ljudima koje su ustaše danas pokupile u polju i po selima Popova polja? Nitko nije mogao ni pretpostaviti da e upravo te no i svi biti pobijeni.

Ve ina muškaraca iz Poljice, Sedlara, Grmljana i Mareve Ljute, kao i pojedinci iz drugih sela uz prugu od Ravnog do Poljica, u toku te no i, 23/24. juna, napustili su svoje domove i no proveli u brdima iznad svojih sela. Sklanjali su se grupno i pojedina no, kako je ko znao, stigao i mogao, neorganizованo ni po selima ni po zaseocima. Bilo je i onih koji su no proveli u selu, da bi se rano izjutra priklju ili onima što su ve izbjegli. Neki Grmljanci su jedva izbjegli blokadu sela, jer su ve grupe ustaša u zoru opkoljavale Sedlare i Grmljane, sa namjerom da završe zlo in po et prethodnog dana. Izuzetak su bili službenici i pružni radnici iz desetina: valjina, Grmljani i Dikli i, koji su, kao i obi no, krenuli na posao, kao da ju erašnji lov na ljude nisu posmatrali svojim oima.

Ve 25. juna ve i dio izbjeglog naroda iz nacionalno mješovitih sela Ravnog, valjine, Zavale i Kijevo-Dola, kao i sela Dvrsnice, Mareve Ljuti, Budim-Dola i drugih, sklonio se u bobanska sela i šume. Stanovništvo iz Poljice, Sedlara i Grmljana ostalo je, pak, iznad svojih sela, po brdima i u šumama (olibama). Svi su bili pod utiskom krajnje beznadežnosti i straha, ponašaju i se po nagonu za samoodržanje i nadaju i se da e im svako drugo brdo, šuma, dolina ili bobansko selo obezbijediti ve u sigurnost i bolju odstupnicu. U toku nekoliko narednih dana, istina sa strepnjom i bojažljivo, dolaze i izvjesno otrežnjenje i samosvijest, što osvješ ava ljude, ulijeva im rezon da jedino organizirana samoodbrana može pružiti kakav-takav izgled za opstanak.

Zahvaljuju i odvažnosti pojedinaca koji su podstakli ljude na razmišljanje upravo o takvom na inu života i bitisanja - pristupilo se meusobnom povezivanju i okupljanju izbjeglica u ve e grupacije (bivake) po brdima, šumama i libama, te zauzimanju položaja iznad sela i u selima pored željezni ke pruge od Zavale do Jasenice-Lug. Zatim su organizirane razne mjere obezbje enja na cijelom bobanskom podruju (zbjegu). Prvih dana samo su pojedinci uzeli oružje i sa njim išli po bicacima i selima Bobana, da bi poslije nekoliko dana po napuštanju domova to postao imperativ za sve koji su ga posjedovali. Organizuju se

osmatra nice na svim pravcima odakle se mogao o ekivati neprijateljev iznenadni upad, te uspostavljaju kurirske veze izme u bivaka i bobanskih sela.

Sve stanovništvo iz ugroženih sela s južne strane Popova polja, kao i sa drugih podruja, u drugoj polovini juna 1941. godine našlo se u kolibama i selima Bobana, po kojima e se kasnije taj zbjeg i nazvati - zbjeg »Bobani«. On je obuhvatao živalj slijede ih sela: Gorogaše, Dobromir, Baljivac - Šoše, Požarno, Šeniku sa Baši ima, opice, Suše, Šenov Do, Miše, Rapti, Lopo, Slivnicu, Bukanje, Kiper, Lušnice, Prosjek i Vlaku, te nekoliko zaseoka koji su imali dva do tri doma instava. Sva ova sela su više brdskog karaktera sa po nekoliko kuća, s tim što Šenica sa Baši ima preko 15 doma instava. Podruje Bobani pretežno je naseljen srpskim življem, izuzev sela Golubinjac i Beleni i, gdje žive isključivo Hrvati. U Kijev-Dolu na jednoj i Grapcima na drugoj strani žive zajednički Srbi i Hrvati, među kojima je vjerska i nacionalna tolerancija do rata bila vrlo izražena i živjeli su složno kako se samo moglo poželjeti, dijele i i zlo i dobro. U ovom siromašnom kraju, zajednički su savlaivali teško i međusobno se ispmagali u radovima, zajednički slavili slave i proslave i jednih i drugih. Međusobno su se ženili i udavalii i tako stvarali veze vrstog zajedništva i krvnog srodstva. Međutim, pojedini ustaški nastrojeni ljudi iz Beleni a dolaskom na vlast ustaša prekidaju te vjekovne veze. Oni zalaze u pojedina sela Bobana (Šeniku, Požarno, Gorogaše) da kupe vojnu opremu i oružje, te prijete svima koji su im se makar prijekorom suprotstavili.

Bobanci su se bavili zemljoradnjom, sto arstvom, prženjem žeženica (drvenog uglja) i drvarenjem, a na sezonski rad odlazili u Dalmaciju. Djecu su esto davali u najam i tako obezbjevali izvor više za egzistenciju svoje porodice. Sem oskudnih površina za obradu, teško je stvaralo nepostojanje ni metra kolskog puta, pa su bili prisiljeni da sve nose na leđa i po 20 km. ili da gone na mazgama (koje je imao malo broj domaćina). Na cijelom području nije postojala ni jedna trgovina, pa se većinom snabdijevalo iz dalmatinskih sela ili Dubrovnika, kao i iz Poljice i Zavale. Bobanci su, dakle, dosta siromašan, ali i vrlo gostoljubiv, vrijedan i pošten narod, što su i dokazali i u junskim danima 1941. kao i za vrijeme rata, ispoljavaju i izuzetno visok smisao za solidarnost.

Na stotine ljudi, žena i djece izbjeglo je bez igdje i ega (hrane, obuće, odjeće i drugih svakodnevnih potrepština), neophodnog ne samo za normalan život nego i za goli opstanak. Bobanci su se u tim danima i takvim uslovima pokazali kao pravi rodoljubi i ljudske uzdanice, primajući i u svoje domove izbjegli narod, stavljajući mu na raspolaganje sve što su imali. U stvari, svi koji su se sklonili u bobanska sela i šume našli su tu spas od ustaša i zaštitu od brojnih drugih nedača koje su ih pratili od napuštanja svojih domova.

Stanovništvo bobanskih sela nije napušтало svoje domove niti je bilo potrebe za to. Oni su redovno obavljali poljoprivredne radove i druge poslove, uz odgovarajuće mјere bezbjednosti: straže, patrole, izvidnice, itd. - sve u okviru sela i zbjegova kao cjeline.

Mještani iz naselja od Poljica prema Ravnom (Sedlarci, Grmljanci, Marevljani, Budimljani, Zaovljani i Valjani) nisu, pak, zasijali svoje njive u Popovom polju, jer su do 23. juna bila pod vodom, a dalja obrada je bila nemoguća a pored ustaškog uporišta u Dubljanima. Ustaše iz tog uporišta su danonoćno mitraljeskom i puškom vatrom, zasipale polja i okolna sela i brda, sprejavajući i time i obradu zemlje u polju. To su isto radile i ustaše iz logora Ravno. Tako je Popovo polje ostalo nezasijano, što je za ovaj narod predstavljati pravu katastrofu zimi 1941/42.

i ak u 1943. godini. Tada e od gladi, naime, umrijeti na stotine ljudi, žena i djece. Jedino su Polji ani i Mrkonji ani uspjeli da zasiju ve i dio svojih imanja prije 23. juna. Polji ani su odmah organizovali straže iznad sela i u selu i pod stražama obra ivali svoja imanja.

RAD KPJ I NJENIH SARADNIKA U ZBJEGU »BOBANI«

U zbjegu »Bobani« djelovala je grupa aktivista iz Poljica od ranije pripremanih za prijem u KPJ i SKOJ. To je do dolaska ustaša vršeno pod neposrednim rukovo enjem u itelja i komuniste Jova Samardži a. Me utim, poslije onog Jovovog napuštanja službe i sela Poljica, maja 1941. god, ovom grupom je rukovodio An elko Ivaniševi . U njoj smo, pored An elka, bili Jovo i Risto Miljevi , Danilo i Milan Radonja, Pavle i Danilo Kova evi , Mirko Ljepava, Vlado Ivaniševi , Ilija Stankovi i ja. Ovoj grupi su se u zbjegu priklju ili Simo Boži , ranije radnik u Dubrovniku i lan URS-ovih sindikata, radnik, Košta Kova , žandarm, Savo Obradovi , povratnik sa Kosova, Ilija Vukanovi i još nekolicina.

Najviše inicijative u ja anju samopouzdanja, a naro ito u organiziranju samoodbrane i otpora, pokazala je grupa Polji ana, u emu su se posebno isticali An elko Ivaniševi , Mirko Ljepava, Danilo Radonja i drugi. An elko i Mirko su se posebno istakli u organiziranju i povezivanju bivaka u zbjegu »Bobani«, kao i postavljanju prvih straža pored željezni ke pruge od Zavale do Jasenice-Luga, sve da bi se obezbijedio zbjeg. Oni su podsticali narod na okupljanje i organiziranje i u svim prilikama zagovarali potrebu zbijanja sopstvenih redova, govore i da treba zaboraviti ranije trzavice i sve snage usmjeriti na pružanje otpora i razgaranja borbe kao jedinog sredstva za opstanak u onim sudbonosnim vremenima i pred doga ajima koji su nastupali. Osu ivali su malodušnost, isti u i vjeru u pobjedu Sovjetskog Saveza, ali i u nepobjedivost vlastitih snaga. O igledno je bilo da su ti ljudi, sa An elkom Ivaniševi em na elu, imali u osnovi ispravnu politi ku orijentaciju. Time je i raniji rad Jova Samardži a došao do punog izražaja, kao i dosta redovnih veza An elka sa sudijom i komunistom Radom Pravicom u Trebinju.

Navedeno je ve da su, 19. ili 20. juna 1941. god. upu eni Jovu Samardži u, u Krivošije, Danilo Radonja i Mirko Ljepava, radi dobijanja konkretnih i jasnih zadataka, jer se tada još nije smjelo i i kod Rada Pravice u Trebinje. Ova dva naša druga su kod Samardži a saznali za napad Njema ke na SSSR, pa im je to bila glavna tema za razgovor. K nama su se vratili dva-tri dana poslije tragi nih doga aja u Popovom polju. Sada su njihova obaveštenja o prijete im opasnostima, kao i o drugim pitanjima zbog kojih su i išli kod Samardži a - bila nepotrebna i za uži i za širi krug ljudi. Naime, to je ve bila naša surova stvarnost i tu nam ni upozorenja sjajnog ovjeka i borca Jova Samardži a nisu mogla biti od ve e koristi. Posebno je sada bilo važno: kako se u toj stvarnosti sna i, kako izdržati i gdje vidjeti zra ak nade za ovo bespu e. Zato su novosti koje su Danilo i Mirko donijeli iz Crne Gore, a naro ito vijesti o raspoloženju Crnogoraca za borbu pod vodstvom KPJ - sve oveselili.

Odmah smo zakazali sastanak po bivacima zbjega, kako bi što ve i broj ljudi uo novosti sa pravog mesta. Radonja i Ljepava su govorili o pobjedi Crvene armije, o vjeri Crnogoraca u kona nu pobjedu nad fašizmom, te o tome da kod bra e iz Crne Gore vlada borbeno raspoloženje, kao i saosje anje za stradanje nedužnog naroda ovog dijela Her-

cegovine. Kao i sve optimisti ke vijesti u to vrijeme, ove su djelovale veoma ohrabruju e, postižu i vidan efekat, pa su prenošene i u zbjeg »Iliju«. Ono što širem krugu nije re eno, bila je poruka Samardži a da se odmah i obavezno ide kod Rada Pravice i sa njim uspostavi veza. Doga aji koji su se u me uvremenu odigrali taj su zadatak u inili još hitnijim i aktuelnjim.

Odlu eno je da Danilo Radonja i Jovo (urin) Miljevi odmah krenu za Bjela , a sa njima, kao predstavnik zbjega »Ilija«, i Vaso Kurili iz Dra eva, koji je bio došao radi dogovora sa An elkom Ivaniševi em.

U Bjela u su zatekli Radovu majku i sestru Dragicu, dok je on bio odsutan. Rekli su Radovoj majci da kod Rada dolaze u vezi sa dogovorom u Popovu polju i da žele sa njim razgovarati. Ona im je odgovorila da se o tome s povjerenjem obrate Dragici, što su i u inili. Napomenuli su da se An elko Ivaniševi od ranije poznaje sa Radom, dok Samardži a i njegovu poruku nisu spominjali, najviše zbog toga što im Dragi ina politi ka pripadnost i aktivnost nisu bile poznate. Ona ih je pažljivo slušala i objasnila Radovo odsustvo, a zatim obe ala da e mu objasniti svrhu njihovog dolaska i uskoro ih obavijestiti i tome - na njihovom terenu.

Negdje oko 7. jula 1941. godine, koriš enjem iste veze, k An elku Ivaniševi u je upu en predstavnik KPJ Branko Kati , kroja iz Trebinja. Obilaze i bivake i sela u Bobanima, Kati je, zajedno sa An elkom Ivaniševi em i Mirkom Ljepavom, održavao sastanke sa ljudima i objašnjavao im situaciju, te predlagao oblike organizovanog djelovanja u zbjegu. Kati , istina, nije predstavljen kao lan Partije, ali za izvjestan broj ljudi nije bilo tajna da je došao po zadatku KPJ radi pomo i u organiziranju odbrane zbjega, pa je njegovo prisustvo sa takvom ulogom pozitivno prihva eno. Ovo tim prije što je ve ina odraslih muškaraca išla na rad u Dubrovnik, pa su imali prilike da slušaju ovakve govore, a i sretali su se i sa raznim sindikalnim aktivistima i lanovima KPJ, me u kojima je bio i Simo Boži , zidar iz Grmljana. Upravo Boži je i ovdje, od prvih dana zbjega, bio najbliži saradnik An elka Ivaniševi a i grupe oko njega, isti u i se kao organizator politi kog rada u zbjegu »Bobani«.

Dolaskom Kati a nastavlja se sa izgradnjom i u vrš enjem organizacije odbrane zbjega. Obilaze se bivaci po polji kim, sedlarskim, grmljanskim i gorogaškim brdima, kao i bobanska sela. Od dotadašnjih straža formiraju se seoske ete koje se nazivaju »ustani ke« ili »ete narodne vojske«. ete su formirane za sela Poljice, Sedlari, Grmljani i Gorogaše, dok su u ostalim bobanskim selima i dalje ostale seoske straže. Za komandira Polji ke ete izabran je Jovo S. Kova evi , Sedlarske - Savo T. Obradovi , Grmljanske - Košta Kova i Gorogaške - Bogdan Sirovina. Formiranjem ustani kih eta samo u ova etiri sela imala se u vidu brojnost bora kog sastava, njihova grupisanost po bivacima, te mogu nost vrlo brzog okupljanja i, ukoliko se za to ukaže potreba, prebacivanja na potrebno mjesto. Tako e se imalo u vidu naoružanje koje su ti ljudi imali, te isturenost njihovih odbrambenih položaja prema željezni koj pruzi kao stalnoj opasnosti za ugrožavanje zbjega ja im sngama neprijatelja preko položaja koji su ete obezbje ivale.

Prvih dana jula željezni ku stanicu Grmljani zaposjela je domobranska posada ja ine tridesetak ljudi, radi obezbje enja pruge Zavala - Hum. Oni su obezbje ivali prugu od Zavale do Sedlara, a dalje prema Poljicu, nisu smjeli i i. Pružne radnike (uvare željezni ke pruge) na relaciji Zavala - Jasenica-Lug (Nikola Gojišina, Dura Gali , Jovo Pjani i Milan Penda) potjerali smo sredinom jula An elko Gavrilovi i ja. Mi

smo u to vrijeme, naime, održavali vezu izme u zbjegova »Bobani« i »Ilija«. No ni saobra aj na ovom dijelu pruge s vremena na vrijeme je bio u prekidu, jer su pružni radnici i uvari željezni ke pruge napustili svoja radna mjesta - neki od straha od ustaša, a ove navedene smo mi potjerali. Isturanjem ove domobranske jedinice na željezni ku stanicu Grmljani, ustaško-domobranske vlasti su željele da obezbijede kontrolu prostora na pravcu: Grmljani - Sedlari, s jedne, i Dubljani - Veli ani, s druge strane Popova polja, jer se voda sa polja bila povukla izuzev rijeke Trebišnjice koja nije mogla biti ozbiljnija prepreka za stvaranje vrš e veze izme u zbjegova »Bobani« i »Ilija«.

U procjeni opasnosti i ugroženosti zbjega i cijelog bobanskog podru ja uvijek se polazilo od toga da navedeno stanje neprijatelj ne e prihvati kao trajno i da se zbog toga mogu o ekivati napadi i akcije širih razmjera. U tom smislu razna nadleštva i komande, pa ak i župnik Zovko iz Ravnog, zahtjevali su od ustaško-domobranskog zapovjedništva upravo takve akcije.

Podru je Bobana bilo je u dosta delikatnom položaju: potpuno okruženo željezni kom prugom Zavala - Hum - Dubrovnik i cestom Dubrovnik - Slano - Zavala, te s dosta prohodnim brdskim terenom. Ove su saobra ajnice predstavljalje odli na polazišta za istovremeno nastupanje iz više pravaca. Željezni ka pruga je bila najopasnija linija u okviru odbrane zbjega, jer je, za razliku od ostalih komunikacija, direktno prolazila ugroženim naseljima, pravcem Zavala - Poljice - Hum - Uskoplje - Dubrovnik. Sve navedene procjene i prepostavke zahtjevale su daleko više naših napora, angažovanja i mobilnosti na ovom pravcu nego na nekim drugim našim položajima, koji se, u pogledu mjera predostrožnosti, tako e nisu zanemarivali. Upravo na planu odbrane, uspostavljena je stalna veza i saradnja sa zbjegom »Ilija«. Utvr eno je i stalno mjesto, u Drijenskim Prlovima, gdje su se sastajali pojedini organizatori i kuriri i predavali poštu, prenosili vijesti, razmjjenjivali iskustva i davali nare enja. Dolaskom predstavnika KPJ u zbjeg »Bobani« veza i saradnja izme u drugova na terenu i Sreskog komiteta KPJ za Trebinje postala je neprekidna, a i pripeme za dizanje ustanka i organizacija zbjega znatno su poboljšani.

FORMIRANJE GERILSKOG ODREDA »POLICE«

Drugom polovinom jula 1941. godine prišlo se formiranju gerilskog odreda unutar ustani ke ete sela Poljica. Odred je formiran isklju ivo od ustanika sela Poljica i sastojao se od tri udarne grupe. Za njegovog komandira izabran je An elko Ivaniševi , a za komandire gerilskih grupa: Pavle Kova evi , Mirko Ljepava i Danilo Radonja. Gerilski odred »Police« u svom sastavu je imao 27 boraca i rukovodilaca, a od naoružanja: puškomitrailjez marke »šoša«, 14 pušaka i izvjesnu koli inu »kragujevki«. Borci bez oružja zaduženi su alatom za rušenje željezni ke pruge, sje u stubova, kidanje telefonskih veza i sli ne zadatke.

Formiranje odreda izvršeno je tajno, s tim što je prethodno sa svakim pojedincem razgovarano i kada bi se stekao dojam da može i želi biti gerilac - uklju ivan je u sastav grupe. Odred je izvodio akcije po grupama ili pojedina no, što je zavisilo od konkretnog zadatka. Akcije su izvo ene bez znanja ustanika koji nisu bili u odredu, kao i bez znanja stanovništva. U to vrijeme preovladavalо je mišljenje ve ine - da ne treba protjerivati pružne radnike i uvare željezni ke pruge, niti, pak,

rušiti prugu i izazivati neprijatelja. Zbog toga je gerilski odred i formiran tajno, a i na izvršenje akcija se išlo neprimjetno, u toku no i. Nakon izvršene akcije gerilci su se vra ali u sastav ustani kih straža, tako e što je mogu e neprimjetnije.

Prvu svoju akciju gerilski odred »Poljice« izvršio je rušenjem željezni ke pruge, kidanjem TT veza i rušenjem telefonskih stubova u Drmi, izme u Grmljana i Zavale, no u izme u 31. jula i 1. avgusta 1941. godine. Ova akcija je izvedena sinhronizirano sa akcijama koje su izveli ustanci iz zbjegova »Ilija« - na rušenju ceste u Osijeku i željezni ke pruge Hum - Uskoplje i Hum - Trebinje. U injeno je to istovremeno, i shodno dobivenom zadatku od Sreskog komiteta KPJ za Trebinje, koji je za to obezbijedio i eksploziv.

Formiranjem gerilskog odreda, njegovim dalnjim dejstvom i izvoenjem akcija rukovodio je komandir An elko, zajedno sa predstavnikom SK KPJ za Trebinje, Brankom Kati em, a neko vrijeme i sa Slobodanom Šakotom. Dok su ustani ke ete angažovale cjelokupno ljudstvo starijeg i mla eg doba, u odredu su se nalazili najodvažniji i, svakako, najhrabriji borci, koji su sve zadatke izvršavali požrtvovan i bez pogovora. Malodušnim i kolebljivim elementima u njemu, jednostavno, nije bilo mjesta. U tom smislu sa borcima su se obavljali razgovori - radi njihovog politi kog i idejnog uzdizanja.

Do formiranja gerilskih grupa u Sedlarskoj, Grmljanskoj i Gorogaškoj ustani koj eti došlo je prvom polovinom avgusta. Taj zadatak su izvršili Slobodan Šakota i An elko Ivaniševi , i to tajno i nakon pojedina nog razgovora, kao što je to ura eno i u Polji koj ustani koj eti. Ove gerilske grupe brojale su od 5 do 7 boraca, što je zavisilo od okolnosti. Njihova djelatnost se iskazala po etkom septembra 1941. godine, kada su, sa gerilskom etom Poljice, uklju ene u akciju rušenja željezni ke pruge, sje e TT stubova od Poljica do Drme, kao i u borbu protiv domobrana na položajima Brekovca, od 2. do 7. septembra 1941. godine.

U zbjegu nije postojala partijska organizacija, sem predstavnika SK KPJ za Trebinje i grupe sastavljene od Polji ana oko An elka Ivaniševi a, koji su sebe, ne poznaju i na in prijema u lanstvo KPJ, smatrali za komuniste. U zbjegu je bilo još nekoliko bliskih saradnika Partije, koji su svojim djelovanjem kod ostalog bora kog sastava razvili simpatije za KPJ, naro ito poslije ustanka u Srbiji i Crnoj Gori.

Gerilski odredi, onakvi kakvi su tada bili u našim prilikama, predstavljali su jedini oslonac NOP-a i KPJ i bazu iz koje su se kasnije formirale partizanske ete, a gerilci izrasli u lanove Partije i istaknute borce i rukovodioce borbe i otpora.

Desetak dana po dolasku Branka Kati a, u naš zbjeg dolazi i lan KPJ Slobodan Šakota. On je došao preko iste veze kao i Kati , s ciljem da doprinese usavršavanju organizacije zbjega »Bobani«. Dva-tri dana po dolasku Šakote, Branko Kati odlazi na rad u zbjeg »Iliju«, sa ciljem da vrši iste zadatke koje je dotad obavljao kod nas, u zbjegu »Bobani«. Šakota je nastavio da sprovodi u život zadatke dobivene od Partije, uz svestranu pomo An elka Ivaniševi a, Mirka Ljepave, Sima Boži a i grupe istomišljenika i bliskih im saradnika na terenu. Nakon obilaska bivaka u polji kom, sedlarskom, grmljanskem i gorogaškom brdu, kao i nekih sela na terenu Bobana, došlo se do zaklju ka da treba organizovati op i zbor za cijelo podru je zbjega »Bobani«, na kojem bi se ustanci upoznali sa situacijom u nas i svijetu i izabrala komanda zbjega.

Zbor su organizovali lani KPJ i politi ki aktivisti i zakazali da se održi u polji kom brdu kod Stankovi a lokve, izme u 25. i 30. jula 1941. godine. Na zakazani zbor došao je veliki broj ustanika i masa naroda sa cijelog podru ja Bobana. Na zboru je bilo rije i o držanju naroda susjednih dalmatinskih sela koji je potjerao iz svojih sredina proustaške elemente i odbio pohod na zbjeg. Narod sa terena zbjega »Bobani« do rata je odlazio u nabavku osnovnih životnih namirnica, preko dalmatinskih sela, a tuda je i gonio i stoku radi razmjene dobara, pa su te tradicionalne veze i komunikacije s najbližim susjedima Dalmatinima i u ratu ostale neprekinute i veoma dobre. Tako e se govorilo i o stanju na drugim pravcima odrbrane, o organizovanim mjerama obezbjede enja, a naro ito u vezi sa dalnjim naoružanjem i drugim pitanjima. Apelovalo se na sve prisutne da koriste sve mogu nosti za nabavku oružja, pri emu je istaknut primjer odlaska nekoliko Polji ana s Danilom Radonjom u Crnu Goru, odakle su donijeli nekoliko pušaka i veliku koli inu municije i bombi.

U esnici zpora su tako e sa zanimanjem pratili izlaganje Slobodana Šakote o situaciji na frontovima, posebno o ustanku i borbama srpskog i crnogorskog naroda pod vodstvom KPJ. Šakota je istakao i potrebu da se mi bolje organizujemo i pripremamo za okršaje koji nas o ekuju. U trenutku kada je bilo rije i o našem ja em angažiranju i pripremama za eventualni obra un sa neprijateljima - grupa malodušnika i kolebljivaca je po elu glasno gun ati, i to ne samo na Šakotino istupanje nego dovode i u pitanje i njegov identitet, tvrde i da se on, kao ustaša, uvukao u naše redove da vidi naše stanje i raspored, a onda nas sa usatašama napadne. Ovaj incident iznenadio je mnoge, ali ne i An elka Ivaniševi a. On je na veoma energi an na in presjekao bundžije, rekavši otvoreno ko je Šakota, iji je on sin i da su mu oca ustaše bacile u jamu ili ubile u apljini. Tako e je dodao, da je Šakota došao po zadatku KPJ da nam pomogne da se spasimo i organizujemo se kao prava vojska koja e mo i štititi goloruki narod. Ivaniševi je tom prilikom najgrlatijeg me u bundžijama, koji se nalazio blizu njega, »ispravio« puškom po stražnjici i le ima i tako ušutkao ostale. Poslije toga Šakota je, po planu, nastavio svoje izlaganje.

Na kraju, predstavnici svih bobanskih sela su jednoglasno izabrali komandu zbjega »Bobani«, u sastavu: komandant Simo Boži iz sela Grmljana, politi ki povjerenik An elko Ivaniševi iz Poljica, i lani Ilija Vukanovi iz Dobromira, Sava Obradovi iz Sedlara, Dušan Peroti iz valjine, uro i kovi iz Šenice, i uro Kova iz Lopaa. Izborom ove komande ozvani en je i naziv: zbjeg »Bobani«.

U izboru izme u dvije mogu nosti: da se ovako, u zbjegu, životari i eka neko mogu e razrješenje, ili da se, bez ikakvog ekanja, ide pravo na neprijatelja - mnogi su se lomili, dolazili u sukob sa drugima i sobom. Opredjeljuju i se, u sebi i javno, za jednu od te dvije mogu nosti, bilo je pojedinaca koji su, bez loših namjera, a naj eš e iz straha i malodušnosti, smatrali da bez dovoljno oružja i vojne opreme ne treba uz nemiravati i provocirati ustaše i izazivati njihove još teže represalije. S druge strane, ve ina boraca je, uvažavaju i stvarni odnos snaga, ali i sve druge okolnosti, vrsto odlu ila da podrži inicijativu i stavove KPJ za ofanzivniji i borbeniji odnos prema neprijatelju, jer bi kod ekanja faktor vrijeme više radio za ustaše nego za nas.

U narednim danima izvršeni su prvi napadi na saobra ajnice s jedne i s druge strane Popova polja i u Trebinjskoj šumi. Drugom polo-

vinom jula, ustaše su iz uporišta u Dubljanima krenule u plja ku sela Dra eva, i to kamionom i s obezbje enjem koje se kretalo cestom ispod Osijeka. Kada su ustaše stigle do Džamije (škole) u Dra evu, na njih je straža sa Crvenih stijena otvorila vatru. Uto je i naša straža u Zagradini - Poljice, ugledavši kamion ispod Osijeka tako e zaklju ila, da ustaše idu u plja ku sela Dra eva. Na to je An elko Ivaniševi sa prvom grupom gerilaca pojurio u Klju nicu i kada su dra evske straže otvorile puš anu vatru po ustašama to isto je u inila i njegova gerilska grupa, s razlikom što je iz Klju nice dejstvovao puškomitrailjez koji je tada za nas predstavlja veliku vatrenu mo . Ustaše su po ele bježati koriste i zaklone, a kamion im je nazad pojurio prazan. Od tada nikada više ustaše iz uporišta u Dubljanima, kao ni drugi, u toku 1941. god. nisu pokušali po i u plja ku sela Dra eva. Tako je ostvareno i prvo vatreno sajestvo izme u ustanika zbjega »Ilike« i zbjega »Bobani«.

Krajem jula 1941. godine za Poljice je, preko veze, preba ena izvjesna koli ina eksploziva. Poslali su ga drugovi iz SK KPJ za Trebinje, odnosno Rade Pravica, na ime komandira gerilskog odreda An elka Ivaniševi a. Komandir je, sa prvom grupom, u toku no i, izme u 31. jula i 1. avgusta, izveo akciju sje e stubova i prekid TT veza i rušenje željezni ke pruge u Drmi, izme u Grmljana i Zavale. Diverzija je izvršena planski i sinhroniziranim akcijama na više mjesta na pruzi Hum - Uskoplje, zatim na saobra ajnici Ljubinje-Trebinje u Osijeku, izme u Dra eva i Dubljana. U ovom razdoblju izvršeno je nekoliko akcija od strane pojedinih gerilaca u kojima je protjerano željezni ko osoblje koje je održavalо i uvalo prugu od Zavale do Jasenice-Lug. Prvo protjerivanje uvara željezni ke pruge izvršeno je sredinom jula, drugo prvih dana avgusta (kada je oduzeta i jedna puška) i tre e od 8. do 10. avgusta.

AKCIJE ODREDA I DOLAZAK DOMOBRANA NA STANICU POLICE

Akcije koje je izvodio gerilski odred Poljice na dionici pruge izme u željezni kih sanica Zavala i Jasenica-Lug, od 10. jula do po etka avgusta, imale su za posljedicu da za to vrijeme vozovi no u ve inom nisu prolazili. Za to vrijeme odred je potjerao pružne radnike i uvare i minirao pruge u Drmi izvršio sje u stubova i kidanje TT veza. Sve je to ustaško-domobranske i željezni ke vlasti NDH primoralo da, pored Grmljana, posjednu i željezni ke stanice Poljice i Jasenicu-Lug, radi obezbje enja redovnog željezni kog saobra aja na pravcu Dubrovnik - Sarajevo - Mostar i obratno. Posijedanje stanice Poljice izvršeno je zbog protjerivanja uvara željezni ke pruge izme u 8. i 9. avgusta 1941. godine. Tada sam, naime, uhvatio dvojicu uvara željezni ke pruge na Klju nici, ispitao ih i ustanovio da se radi o poštenim ljudima hrvatske i muslimanske nacionalnosti iz donjeg dijela Popova polja. Oduzeo sam im pružni alat i pribor, kao i dokumente, a potom ih uputio na željezni ku stanicu Grmljani. Preko njih sam poslao poruku komandiru domobranske posade koja je, otprilike, glasila: pozdravite mi domobrane u Grmljanim i recite im da u ih no as napasti sa 30 ustanika koji se nalaze ovdje, u Klju nici, a 300 ustanika dolaze u toku no i preko polja iz planine Ilike. Ovaj alat i pribor, kao i dokumenti, potrebni su nam jer smo od sada mi održavati i uvati željezni ku prugu.

uvari su ovu poruku prenijeli domobranskom komandiru, kao i izmisli neke pojedinosti koje su im odgovarale, recimo, da su ih napali dvojica ustanika — ja i još jedan sa dugom crnom bradom i kamom za pojasom.

Toga dana oko 16 asova stali su vozovi na željezni kim stanicama Zavala i Hum, jer su se posade bojale dalje pokreta kroz Popovo polje. U toku no i domobrani su sa stanice Grmljani otvorili vatru iz svih oružja po selima i brdima iznad Sedlara i Grmljana na kojima su bile seoske straže. To je bio prvi put da domobrani otvaraju vatru sa željezni ke- stanice Grmljani. Prilikom ove pucnjave koristili su se dum-dum muntcijom, što je iznenadilo i zbunilo stražare, pa su se povukli dublje u brdo, ne ispalivši ni metka, uvjereni da ih ustaše opkoljavaju. Komandir sedlarske ete Sava Obradović doterao je do polji kih straža, podnio izvještaj i zatražio pomoći. Rekao je da su domobrani izašli na brdo iznad Gornjih Grmljana i Donjih Sedlara i da su se njegove straže povukle preko brda, optužuju i mene da sam »svemu ovome kumovao«.

Komandir odreda An elko Ivanišević sa oko 15 boraca i puškomitrailjezom pohitao je preko Vardena i Pedalove kuće (staje) i do svanu a izbio na ivice brda koja dominiraju prema polju i željezni koj stanicu Grmljani, ne nailaze i na domobrane, ili ne bar na njihov otpor. A kad je potpuno svanulo ugledali su domobrane na njihovim položajima na stanicu, pa je Ivanišević naredio da se otvori vatra po njima. Domobrani su odgovorili puškomitrailjeskom vatrom, te smo tada konstatičali da upotrebljavaju metke koji eksplodiraju pri svakom dodiru, što nas je iznenadilo, jer nismo znali da postoji takva municija. Na osnovu toga došli smo do zaključka da domobrani dalje od stанице nisu ni kretali. Straže su se u toku dana vratile na svoja mjesta, a mi u sastav svojih straža.

Navedenog dana vozovi nisu saobraćali od 16 asova do 11 asova sjutradan. Tada smo vidjeli da od Huma, dolazi voz, a izvidnica nam je prenijela da jedan dolazi i od Zavale. Pomoći u dvogledu smo ustanovili da vozom od Huma dolaze domobrani. Usljedio je dolazak dva voza na stanicu Poljice. Kompozicije su stale na signalima i po ele se sporazumijevati pomoći u sirena, a potom su lagano ušle u stanicu. Odmah su iz voza izašli domobrani i krenuli ka selu ispod Crkvišta. Straže iznad sela, a i oni koji su napuštali selo, povikali su u jedan glas:

- Stoj, ne idite u selo! Pucat ćemo.

Ponavljaljalo se to nekoliko puta, iako su domobrani već kod prvog upozorenja stali i odgovorili:

- Stali smo!

U to vrijeme iz zaseoka - mahale Kovačevića a prema Poratku naišao je An elko Ivanišević sa grupom gerilaca među kojima su bili Risto Ivanišević i Pavle Kovačević. An elko je stupio u razgovor sa domobranima. Postigli su sporazum da otpočnu pregovore, i to na cesti iznad osnovne škole u Poljicu. Na pregovore je trebalo da dođe u komandanti ustnika i domobranske vojske, u pratnji po dva svoja ovjeka. Naš komandir An elko na pregovore je pošao u pratnji Pavla Kovačevića a i Rista Ivaniševića. Po dogovoru, pratnje su morale ostati 20-30 metara pozadi pregovara a.

Domobranci natporu nik i naš komandir rukovali su se i potom sjeli na ivicu puta, ni pola sata nakon dolaska domobrana na stanicu Poljice. Ivanišević je natporu niku objasnio zbog čega je narod u zbjegu, kakve su zloine ustaše napravile nad nedužnim narodom, te pomenuo jamu Ržanića do i druge pokore. Natporu nik je osuđenao ove postupke ustaša, ali nije zaboravio da iznesi i neka svoja zapražanja o postupcima ustnika nad muslimanskim življem oko Plane, Fatnice i u Dabru. Sada je Ivanišević osudio te zloine, kazavši da to rade »srpske ustaše«, izrodi iz reda otpadnika srpskog, hrvatskog kao i muslimanskog naroda, te da

727 e se pošteni Srbi protiv takvih boriti. Naglasio je, takođe, da je dužnost

i domobrana da sprije e bratoubila ku borbu, kao i da se uklju e u borbu protiv okupatora. Nakon 2 sata postignut je slijede i usmeni dogovor:

1. Domobranska vojska može slobodno da se kre e željezni kom prugom od Poljica prema Zavali i Humu, ali ne i da zalazi po selima i ku ama, kao ni po imanjima seljaka, niti ih uz nemiravati u radu i kretanju, kao ni initi im štete.

2. Ustanici iz Poljica i drugih sela duž pruge ne e rušiti željezni ku prugu, niti provocirati domobrane.

3. Ustanici s podru ja duž željezni ke pruge mogu slobodno nositi oružje, s tim da ga bez razloga ne e upotrijebiti protiv domobrana u Poljicu. U vezi sa nošenjem oružja, natporu nik je zahtijevao da ustanici za vrijeme prolaska vozova sakriju oružje, kako ga njegovi prepostavljeni ne bi vidjeli. Ivaniševi je odbio ovakav zahtjev kao neumjesan i tom prilikom mu rekao:

- Mi smo narodna vojska i naš je zadatak da se borimo protiv okupatora i njegovih sluga, do kona nog oslobo enja zemlje. Skrivena oružja ne e biti. Ono e biti upotrijebljeno samo radi odbrane i oslobo enja zemlje.

Na kraju, natporu nik je ovo prihvatio, jer izbora nije imao.

4. Ukoliko jedna od strana prekrši ovaj usmeni sporazum, ili se, pak, pokaže potreba, za tim - komandanti su dužni i obavezni da se sastanu i donesu odgovaraju e rješenje prihvatljivo za obje strane.

Nakon sat vremena, sa stanice Poljice otiše su kompozicije sa vojskom, ostavivši natporu nika sa satnjom od oko 55 vojnika i starješina. Od ovih je, nakon dan-dva, jedna desetina upu ena u Jasenicu-Lug, za obezbje enje mosta u Makljenovcu.

U toku druge polovine jula i avgusta intenzivno se radilo i na prikupljanju i nabavci oružja i municije, kao i sre ivanju stanja u zbjegu »Bobani«. Za to, vrijeme je 5-6 grupa od po 4 do 5 ljudi organizovano poslato u Crnu Goru, uglavnom u podru je Boke. One su, manje-više, uspjele da donesu oko 15 pušaka, te dosta municije i ru nih bombi. Tako se naoružanje zbjega znatno popravilo. Može se re i da je cijeli zbjeg, sa svim selima i bivacima, raspolagao sa oko 80 pušaka i puško-mitraljezom.

Tokom jula i avgusta domobrani iz posade sa stanice Grmljani svakodnevno su zalazili po vrtovima i ku ama istoimenog sela, a nekoliko puta i po ku ama Donjih Sedlara - radi plja ke. Tako su vadili krompir, luk i drugo što im je bilo potrebno, hvatali sitnu stoku i kokoši, uzimali med, vino i rakiju. Straže iznad sela su to posmatrale, ali se i uzdržavale da otvore vatru na plja kaše, boje i se još ve eg zla. Tek drugom polovinom avgusta, Risto Kuni , koji se zatekao na straži, nije mogao više posmatrati kako mu domobrani vade krompir iz bašte ispod ku e, pa je otvorio vatru. Tom prilikom je teško ranio jednog domobrana, dok su drugi pobjegli u stanicu, ostavivši ranjenika u bašti. Sada su domobrani sa željezni ke stanice odmah otvorili paljbu iz puškomitraljeza i pušaka prema brdu, a potom izvukli ranjenika. Poslije ovog slu aja domobrani više nisu zalazili po vrtovima i ku ama pokraj pruge.

Dana 21. avgusta tre a grupa gerilskog odreda Poljice izvršila je dve diverzije na pruzi, i to: u Luknašima - izme u Poljica i Dikli a, i u Klju nici - izme u Poljica i Sedlara. Ove diverzije je izveo Jovo . Miljevi koji je uvaо naš eksploziv. On je diverzije izveo samoinicijativno bez znanja i odobrenja komande odreda, te je time doveo u pitanje postignuti usmeni sporazum sa komandirom domobranske satnije u Poljicu. Ova okolnost nametnula je potrebu da se An elko Ivaniševi

sastane sa komandirom satnije. To je u injeno istog dana. Prikazao je natporu niku da su te diverzije izveli ustanici iz planine Ilike i to bez znanja i odobrenja komande ustanika ovog područja. Još je tvrdo obećao da se ubudu tako nešto nešto dogoditi, te da će zahtijevati od drugova u zbjegu »Ilike« da preduzmu mjere protiv lica koja su samovoljno izvršila diverziju.

USPJEŠAN NAPAD NA JASENICU-LUG I POLJICE

Pri kraju avgusta komanda gerilskog odreda Poljice pozvala je na dogovor u mahalu Kovačevića - Poljice većinu boraca zbjega »Bobani«. To je bio uvod u napad na domobrane na željezni koj stanici Poljice. Zborom je rukovodio komandir gerilskog odreda i politički povjerenik zbjega »Botani«. Odlučno je tražio da se prisutni izjasne o prijedlogu za napad. Sastanak je trajao skoro do zore i na kraju je prevagnulo mišljenje većine da se domobrani ne napadaju niti da se ruši pruga. Ipak, ovaj zbor imao je i pozitivan rezultat, jer se utvrdilo ko je za oružane akcije a koji protiv njih. Za akciju su, u stvari, bili svi gerilci odreda Poljice, kao i izvjestan broj boraca iz drugih sela Bobana.

U dvadesetak dana nakon što su domobrani došli na stanicu Poljice prikupljeni su podaci o njihovom broju, naoružanju i obezbjeđenju, te utvrđeno da među njima nema ustaša.

Na sastanku komande odreda sela Poljica komandir Treće grupe Danilo Radonja dobio je zadatku da detaljno izvidi i prikupi posade na stanicu Jasenica-Lug. Tako su braća Milan i Danilo Radonja pošli na zadatku zajedno sa Brankom Katićem, radi uspostavljanja veze sa Lazom Milakovićem u Jasenici-Lug i daljeg organizovanja i rada na terenu Jasenice - Prosjeka i Vlake.

U popodnevним asovima 1. septembra ta trojka je, izvinjavajući, ustanovila da most blizu stanice Jasenica-Lug uvačava jedan domobran i da se stražari smjenjuju svaka dva sata. Svi ostali domobrani nalazili su se u zgradama stanice, obezbjeđujući jednim stražarem ispred njenih vrata. Na temelju prikupljenih podataka, odlučili su da u toku noći razoružaju stražara, a onda, ako im sve bude išlo po planu, napadnu i domobrane u željezni koj stanici. Stvarno, 2. septembra, u dva sata noći, neopreženo su se privukli stražaru kod mosta i pozvali ga na predaju. Iznenađeni i preplašeni, bez ikakve prepirke je odložio oružje i digao ruke uvis. Od njega su saznali i sve druge pojedinosti o domobranima na stanicu Jasenica-Lug. Tada su donijeli odluku da hitno prikupe još nekoliko boraca iz Poljice, jer se sami nisu smjeli upustiti u tako velik rizik. Na to je Danilo Radonja dobio da do prvih stražara u Poljicu i poveo sa sobom još 4 gerilca, a u Dikli imaće im se priključiti još dvojica ustanika. Koristeći zarobljenog domobrana i znakove za razpoznavanje, uspjeli su da bez vike i pucnjave razoružaju stražara ispred stanice u kojoj su ostali domobrani mirno spavali. Potom su, goneći pred sobom oba domobrana, upali u stanicu, gdje je Milan Radonja povikao:

- Domobrani, ne mrdajte, opkoljeni ste! Predajte se!

U isti mah zavikali su i ostali gerilci sa prozora i oko zgrade. U prostoriji gdje su domobrani spavali gorjela je »špiritnja«. Imajući su domobrani ugledali nepoznatog ovjeka sa puškom u ruci i svoja dva druga koji su držali ruke iznad glave - odmah su se predali. Milan Radonja im je naredio da, jedan po jedan i bez oružja, izađe u napolje. Pred zgradom ih je postrojio. Tako je bez ispaljenog metka zarobljeno 11 domobrana sa komandirom. Zaplijenjeno je: puškomitrailjez marke »zbrojov-

ka«, 10 pušaka i ve a koli ina municije, 20 ru nih bombi, pištolj i nešto vojni ke opreme. Izvršena je kra a provjera domobrana. Ustanovilo se da su to pošteni ljudi iz Slavonije i Zagorja, te im je Branko Kati od ržao kra i govor, objasnivši im da se gerilci bore za slobodu, protiv okupatora i njegovih izdajica, gdje je i njima, poštem Hrvatima, mjesto. Na pitanje kuda žele da idu, odgovorili su da bi najradije pošli svojim ku ama, i to preko Dubrovnika. Na to je Kati , zajedno sa Radonjom, odlu io da se domobrani ostave tu, na željezni koj stanici, kako bi se malo pribrali od pretrpljenog straha, a onda krenuli prema Dubrovniku. Dotad je ve stanica demolirana, pa je gerilska grupa, nakon Kati evog govora, pohitala u Poljice.

Izyještaj o ishodu akcije komandu gerilskog odreda Poljice je iznadio i doveo pred svršen in. Tako je donijela odluku da se istog dana napadnu domobrani i na stanici Poljice. Nije bilo vremena da se angažuju drugi ustanici iz zbjega »Bobani«, pošto vrijeme nije radilo za nas, jer bi svako odugovla enje sa akcijom dovodilo u pitanje sve naše planove u vezi sa njihovim razoružanjem i predajom. Ovo tim prije jer je postojala mogu nost da posada u Poljicu sazna za sudbinu njihove desetine u Jasenici-Lug i potom preduzme mjere predostrožnosti, pa i da napusti Poljice.

Komanda odreda je naredila svojim borcima - kojih je tu bilo oko 20 naoružanih sa dva puškomitraljeza i puškama - da neopaženo posjednu položaje oko domobranske posade - radi napada i razoružanja. Naredba je izvršena 2. septembra oko 11 asova. U isto vrijeme je An elko Ivaniševi pozvao komandira domobrana natporu nik po inu, da do e na razgorov. To nije bilo neuobi ajeno jer ga je An elko i ranije posje ivao. Ovog puta je zahtjevao da natporu nik do e do njega radi rješavanja nekih problema koji su od obostranog interesa. Sastali su se iza crkvenog zida. Ivaniševi mu je, odmah poslije rukovanja i rije i pozdrava, saopštio odluku komande i zahtjev da preda posadu, uz garanciju da e svi biti pušteni da idu kuda žele, a da to isto važi i za njega kao starješinu. Natporu nik se prvo zaudio, a zatim odbio zahtjev. Izvrdavao je na sve mogu e na ine da ne do e do predaje, ali ni borbe. Pri ao je kako idu ih dana treba da nai u talijanski transporti od Dubrovnika prema Mostaru i upozoravao na mogu e represalije koje bi, u slu aju predaje stanice i satnije, izvršili Talijani. Sva ova obrazloženja Ivaniševi je glatko odbio, isti u i da se odluka o napadu ne može odgoditi te da natporu nik ima samo dvije mogu nosti: predaja ili borba. Ovaj je na to rekao da gerilci rade kako su odlu ili, a da on ne e naređiti predaju. Ivaniševi je na to dao znak za napad, a komandira satnije zarobio.

Napad je otpo eo 2. septembra oko 12 asova. Gerilci su zapucali sa svih strana i time iznenadili domobranske straže i komandire vodova. Nastala je obostrana paljba iz pušaka i puškomitraljeza. Gerilci su po eli da stežu obru , te pozivaju domobrane na predaju. Ba ene su i prve ru ne bombe koje su pale oko i ispred zgrada u kojima su bili domobrani. U toku borbe An elko Ivaniševi je uspostavio vezu sa komandirima domobranskih vodova i pozvao ih na predaju. Tom prilikom je garantovao da emo ih pustiti da idu kud žele i to svi do jednog, jer su oni pošteni ljudi i kao takvima im je mjesto u borbi protiv okupatora i doma ih izdajnika. Naglašeno im je još: ako nastave borbu i do e do ranjavanja i pogibije - natporu nik i njih dvojica bi e streljani. Za to su komandiri vodova zatražili odobrenje od svog natporu - nika, a on im je odgovorio da rade po svom naho enju jer je on

zarobljen. Komandiri vodova su, nakon borbe od 15 do 20 minuta, odlu ili da se predaju.

U ovoj akciji zarobljena su 42 domobrana sa starješinama, a zaplijenjeno je: 5 puškomitraljeza marke »zbrojovka«, 37 pušaka, oko 100 rupnih bombi, pištolj, nekoliko sanduka municije, te vrijedna vojna oprema. Ranjenih i mrtvih nije bilo ni sa jedne strane.

Zarobljenim domobranima se, kao i u Jasenici-Lugu, obratio Branko Kati. Pored ostalog, govorio im je o događajima u svijetu, ali najviše o ustanku naroda Jugoslavije pod rukovodstvom KPJ, te ciljevima i značaju naše borbe. Istakao je da su oni sinovi hrvatskog naroda i Jugoslavije, te da ne smiju dozvoliti da ih Paveli gura u bratoubila ku borbu. Dodao je da su se oni za vrijeme boravka u Poljicu prema ljudima ponašali poštano i ljudski, te da sada mogu kuda žele: da se priključu ustanicima, da idu svojim kućama i tamo se priključi borcima za slobodu. Onda je došao na red human postupak stanovništva Poljica - predili su ručak za svoje borce i zarobljene domobrane. Pri polasku domobrana, pošto su svi izrazili želju da preko Dubrovnika idu svojim kućama, ponudili su im hrane, što je ko imao i na brzinu spremio, da im se na putu do kuće. U onoj gužvi, dok je dijeljeno zaplijenjeno oružje i određeno obezbjeđenje zarobljenih domobrana - u stanicu Poljice je stigao teretni voz. Tu je i zaustavljen. Prilikom pretresa, u tenderu lokomitve pronađena je puška i nešto municije. Time su vlasti tzv. NDH naoružavale vozovoće - radi samoodbrane. Ali, uslijed našeg oskudnog ratnog iskustva, nesnalažljivosti i zauzetosti, mašinovoće je uspio da pokrene voz i pobegne za Zavalu. Usput je pronio vijest o događajima u Poljicu, i to kroz Hercegovinu i Bosnu sve do Sarajeva. Tako je propuštena šansa da u ovoj akciji zaplijenimo i željezni kućni kompoziciju koja bi nam dobro došla idućih dana, na relaciji Hum-Zavala.

FORMIRANJE GERILSKE ETE »POLJICE«

S obzirom na veću količinu oružja zaplijenjenog od domobrana u akcijama na stanice Jasenica-Lug i Poljice, kao i na masovni priliv boraca u gerilce, komanda dotadašnjeg gerilskog odreda odlučila je da formira gerilsku etu »Poljica«. Ona je formirana 2. septembra 1941. pred osnovnom školom u Poljicu. Tom prilikom je raspodijeljeno zaplijenjeno naoružanje i oprema, te izvršen izbor starješina ete, vodova i desetina.

U komandu ete su izabrani: komandir, Jovo S. Kovačević, politički povjerenik, Ante K. Ivanišević, i za lana Branko Katić, predstavnik SK KPJ za Trebinje koji se dotakao, po zadatku Partije, nalazio na radu u zbijegu »Bobanii«. Za komandire vodova izabrani su Pavle Kovačević i Mirko Ljepava.

Eta je imala dva voda sa po 23 borca i starješine, te je ukupno u njoj bilo 48 ljudi sa komandom ete. Od naoružanja eta je imala 6 puškomitraljeza marke »zbrojovka«, a svaki borac je bio naoružan puškom sa 100 metaka i po dvije ručne bombe »kragujevke«. Za puškomitraljeze je bilo preko 6.500 metaka. Sve je to predstavljalo jaku vatrenu moć i davalo nam poletu da otpočemo otvorenu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Pored gerilske ete »Poljice«, formiran je i ustanički vod sela Poljica, sastavljen od seoskih stražara i patrola. Vod je dobio zadatku da i dalje sa posjednutih položaja, obezbjeđuje selo Poljice, u estvuje u od-

brani zbjega »Bobani« i stara se o ishrani gerilske ete u vrijeme kada bude dejstvoala na položajima prema Zavali i Brekovcu. Ustani ki vod sa injavali su uglavnom ljudi stariji od 42 i mla i od 17 godina.

Od naoružanja, ustani kom vodu »Poljica« dodijeljen je puškomitraljez marke »šoša« i oko 20 pušaka sa potrebnom koli inom municije, te 25 do 30 nih bombi.

Za komandira seoskih straža odre en je Pero R. Kuduz, a za komandire pojedinih straža: Tošo Kusalović, Sava J. Kovačević, Milan Ljepava, Risto L. Stanković i Milan Radonja. Njihove straže i dalje su obezbjevali posjednute položaje oko sela Poljica, u okviru zbjega »Bobani«, izvijajući i održavajući veze.

Istog dana jedna desetina voda Poljice je sprovela zarobljene domobrane od Poljica prema Humu - Dubrovniku, kuda su se oni odlučili da idu. To obezbjevali im je dato da ne bi bili poubijani od ustanika iz drugih sela Bobana i Trebinjske šume.

Za vrijeme borbe protiv domobrana na položajima Brekovca, u vremenu od 2. do 7. septembra, komandir ustani kog voda »Poljica« je organizovao akciju prikupljanja i pripremanja hrane i njeno prenošenje na položaj gerilske ete Poljica na Brekovac i druga mjesta. Pored boraca, u borbu se uključilo i cijelokupno stanovništvo sela Poljica i ostalih naselja u zbjegu »Bobani«, stavljajući se na raspolaganje njegovoj komandi. I muško i žensko, i staro i nejako - latilo se posla i obaveza koje su se nametale u tim teškim danima rata. Bilo je na desetine starijih ljudi koji su svojim primjerom pozitivno djelovali na mlađe ustanike i dali svoj veliki doprinos NOP-u na našem terenu. Požrtvovanim radom istakle su se i žene, odnosno omladinke, koje su hrabro i asno izvršavale najteže zadatke, nerijetko neposredno pokraj neprijateljskih posada, gdje su obavljale poljoprivredne radove, sakupljale i spremale hranu za borce, vršile izvijanje, stražarile i patrolirale pokraj neprijateljskih posada, i slično.

Poslije 16. asova 2. septembra gerilska eta »Poljice« krenula je u napad na domobransku posadu na željezni koj stanici Grmljani. Kada je izbila u Ključnicu, eta je primijetila voz koji je od Grmljana, natraške, otišao za Zavalu, što je značilo da domobrani bježe. Ranije, za vrijeme pripremanja napada na domobransku posadu u Poljicu, naređeno je komandirima ustaničkih eta iz Sedlara i Grmljana da izvrše presjecanje pruge između Zavale i Grmljana i time onemoguće bještenje domobrana za Zavalu do dolaska gerilske jedinice Poljica. Sada je bilo jasno da će dvije ustaničke jedinice nisu izvršile postavljeni zadatci, pa nam domobrani pobjegoše bez borbe. Naša eta je nastavila rušenje pruge i demoliranje staničnih ure aja. Ispod Sedlara su nam se pridružili gerilci Sedlarske ete, a ispod Grmljana i Grmljanske ete, te smo zajedno nastavili s rušenjem pruge i mostova u pravcu Zavale. Ustanici su nastavili s rušenjem pruge i tt-stubova i brisanjem prostorom, ispod sela Grmljana pa prema Drmi i Zavali, gdje su ih ustaše, iz uporišta u Dibljanima i Veli Anima, zasipali mitraljeskom i puškom vatrom. Naši borci su povremeno odgovarali vatrom, ali ne usporavajući i kretanje kanalom pokraj pruge. S obzirom na dobro naoružanje, kao i brzo kretanje naših boraca, ustaše su bile iznenade i uplašene jer su mislile da gerilaca ima mnogo više, pa su se, bojeći se opkoljavanja, utvrdile. Oko 18. asova istog dana naše jedinice su se elom našle ispred sela Zavala, dok su ostali dijelovi bili duž pruge do Grmljana i izvršavali zadatak rušenja, i dalje povremeno otvarajući vatru na pomenuta ustaška uporišta.

Komanda gerilske ete »Poljice« pod svojom komandom je u Drmi, ispred Zavale, imala oko 80 boraca naoružanih sa 6 puškomitraljeza i oko 70 pušaka, spremnih za napad na domobranske snage u Zavali i drugim mjestima gdje to bude potrebno. Ovi borci su rodom bili iz sela Poljica, Sedlara i Grmljana, a bio je i poneki izbjeglica iz drugih sela Popova polja. Gorogaška eta se u to vrijeme nalazila na obezbje enju položaja prema Beleni ima i Kijev-Dolu, jer je stalno prijetila opasnost od napada iz tih sela. Borci bez oružja iz sela Sedlara, Grmljana i Mareve Ljuti angažovani su na rušenju pruge od Poljice do Zavale, dok je rušenje od Poljice prema Jasenici-Lug vršio ustani ki kod sela Poljica.

U sumrak 2. septembra stiglo je obavještenje da se ustaško-domobranska kolona nepoznate ja ine uputila u pravcu visova iznad Budim-Dola i Brekovca. Komanda gerilske ete »Poljica« je ocijenila da ta jedinica ide da likvidira zbijeg »Bobani«, pa je, na osnovu te procjene, odluila da se sve jedinice iz rejona Mareve Ljuti i Drme, u toku no i i neprimjetno, vrate u selo Grmljani i, uz brdo iznad Pjani a mahale, iz-a u i zaposjednu Oštri vrh, Ze iju glavu i Klisuru, radi sprije avanja neprijateljskih kolona da prodrat u dobanska sela i time izvrše zlo ine na terenu zbijega »Bobani«. Pored toga, izvjestan broj boraca je ostao u Drmi, radi obezbje enja tog pravca, dok je manji broj Grmljanaca i Sedlaraca vraen u svoje bivake radi obezbje enja izbjeglog naroda i oja anja postoje ih straža.

BORBA U BREKOVCU

Izlaskom na plato Brekovca, eta je posjela položaj koji dominira terenom prema Budim-Dolu i Zavali. Odatile je, u svanu e, upu ena izvidnica u pravcu Budim-Dola i puta koji vodi od Zavale uz Brekovac prema Beleni ima i Gorogašama. Izvidnica je nešto kasnije zapazila na okupu domobranskog grupacija o kojoj smo sino bili obaviješteni. Istog trenutka ju je napala puškomitraljeskom i puš anom vatrom, te joj nanijela osjetne gubitke i natjerala je na povla enje. Tog dana neprijatelj nije pokušao da prije našim položajima, niti su zapaženi njegovi pokreti iz pravca Zavale. Toga dana smo i mi i domobrani povremeno otvarali vatru sa zaposjednutih položaja. Ovaj iznenadni napad naše izvidnice nanio je domobranima velike gubitke i stvorio pometnju, jer nisu ni pomišljali na mogunost da su naše jedinice tik iznad njih, po vrhom Brekovca.

Međutim, iste no i je domobraska posada u Zavali oja ana jednom satnjom i rano ujutro 4. septembra ja e neprijateljske snage su napale naše položaje. Napad je posebno bio jak na naše desno krilo. Ipak, sve njihove napade i pokušaje da nas prisile na povla enje, odbili smo, a pojedini naši dijelovi prešli su i u protivofanzivu i prisilili dombrane na djelomi no povla enje.

Ocenjuju i da neprijatelj ni ovog puta ne raspolaze snagama koje bi nas mogle ozbiljno ugroziti, a pretpostavljaju i da bi ubrzo mogao dobiti poja anja, naša komanda je odluila da se pre e u napad na cijelom prostoru i neprijateljske snage satjeraju u Zavalu. S tim u vezi, jedna desetina, naoružana puškomitraljezom, upu ena je preko puta koji vodi od Budim-Dola za Beleni e. Time se željelo da se neprijatelj napadne s boka. Usljedio je vrlo oštar napad na cijelom prostoru i na svim položajima. Upu ena desetina napala je neprijateljsko desno krilo i time mu ugrozila mogunost odstupnice prema Zavali. Neprijatelju je

tada jedino ostalo da se bjekstvom povu e s dotadašnjeg položaja i to prema Budim-Dolu i Zavali.

Iz sa uvane neprijateljeve dokumentacije, a pogotovu dramati nih, gotovo iz asa u as pisanih, izvještaja satnika Majeti a, vidi se da je neprijatelj, o igledno zbumen našim oštrim napadima, ve sjutradan nakon bjekstva s položaja u Brekovcu, o ekivao napad naših snaga na Zavalu. U vezi s tim, ve se spremao i za odstupnicu na sektor valjine, strahuju i da e biti ugrožen od ustnika sa druge strane Popovog polja. Majeti u izvještajima zahtijeva pomo i prednost vidi u broju jedinica, vojnika i naoružanja, iako je tu prednost ve imao na položajima Brekovca, još ne shvataju i da je naše preimstvo sasvim druge prirode: borba za odbranu golih života, nezašti enog naroda (naših porodica) i sebe samih, na svom tlu i ognjištu i potpuno svjesnih tih svojih ciljeva i obaveza.

Borbe protiv domobrana na Brekovcu trajale su 3, 4, 5 i 6. septembra do podne, i tu su naše snage izvojevale sjajnu i zna ajnu pobjedu u kojoj su neprijateljima nanijele znatne gubitke u ljudstvu. Na našoj strani nije bilo mrtvih ni ranjenih, što je naro ito pozitivno djelovalo na borbeni moral boraca. U tim borbama neprijatelj je sprije en da likvidira zbjeg »Bobani«, a samim tim i da ostvari svoje zlo ina ke planove. I ovom prilikom bitno je ista i da je borbom u Brekovcu, kao i ranijim širim akcijama i uspješnim napadima, rukovodila Partija, preko svog predstavnika, a uspjeh su, sa ovim narodom i njegovim borcima, realizovali politi ki aktivisti-sljedbenici KPJ: An elko Ivaniševi , Mirko Ljepava, Simo Boži , Košta Kova i njima bliski saradnici u zbjegu. Zahvaljuju i, prije svega, njihovoj hrabrosti, kao i snalažljivosti u novonastalim situacijama, napadi i akcije su uspješno izvoeni, a borba je od samog po etka ustanka poprimila pravilnu idejno-politi ku orijentaciju.

POVRATAK NARODA IZ ZBJEGA »BOBANI«

Takvo, optimisti ko, vojno-politi ko stanje bilo je sve do 6. septembra 1941, kada ja e italijanske pješadijske i moto-mehanizovane jedinice dolaze iz Dubrovnika preko Slanog u Zavalu. Dolazak Italijana primjetili smo sa naših položaja iznad Zavale i Budim-Dola, ali se u prvi mah vjerovalo da su u pitanju domobranska poja anja, zbog ega smo ostali na položajima sve do 7. septembra.

Tada nam je stiglo obavještenje da su reokupirale italijanske snage ovaj dio Hercegovine. Uspjesi ustani kih snaga u isto noj Hercegovini i svakodnevno razbijanje ustaško-domobranskih jedinica i, time, slabljenje vlasti tzv. NDH, bio je dovoljno jak razlog okupatoru da, shodno »Rimskom sporazumu« od 12. maja 1941. godine, preuzme vlast.

U kontaktima sa stanovništvom, najprije u Zavali, a zatim pod Grmljanima i Sedlarima, Italijani su najavili odlazak ustaško-domobranskih snaga, ukidanje ustaške vlasti i njihov povratak u ove krajeve. Prikazivali su se kao prijatelji naroda nastradalog od ustaša, koji se sada, govorili su, može slobodno vratiti u svoja sela i domove. »Pokazivali su izvjesno razumijevanje za otpor naroda i ustani ke akcije za odbranu golih života. Tako e su zahtijevali da svako selo duž komunikacija odredi po 2-3 predstavnika sa kojima e oni za koji dan razgovarati o mjerama na sreivanju stanja izazvanog ustaškim terorom, s jedne, i otporom naroda, s druge strane.

Teško i kranje neizvjesno stanje koje je ovdje trajalo oko tri mjeseca znatno se promijenilo, ali su i dalje ostale trajne opasnosti, inicirane od ovog istog okupatora od prvih dana njegovog ulaska u našu zemlju. U tako izmijenjenoj situaciji rukovodstvo NOP-a i najaktivnije snage otpora morali su zauzeti pravilne stavove i donijeti odgovarajuće odluke.

Sedmog septembra 1941. povućene su sve naše snage sa dotadašnjih položaja (Brekovac i iznad Zavale i Budim Dola), s tim što su i dalje, u vidu straža i patrola, zadržane mjere dnevnog i nočnog obezbjeđenja stanovništva koje se vraćalo u svoja sela duž željezni ke pruge. U isto vrijeme, odredeni su pojedinci koji će, u najavljenim pregovorima sa Italijanima, ukazati na uzroke i posljedice napuštanja sela i imanja i zahtijevati da se dozvoli slobodno kretanje i komuniciranje naroda, kako bi se obezbijedili snabdijevanje i kupovina namirnica za potrebe stanovništva.

U ovim kontaktima i razgovorima Italijani su tražili i predaju oružja, na što su im naši predstavnici odgovorili da su ustaške vlasti prvih dana uspostave tzv. NDH pokupile ne samo oružje nego i svu vojnu opremu i odjeću, te da je narod izbjegao sa nešto starih pušaka za koje nemaju ni municije, a da su borbe vodile borci koji su došli iz istih dijelova Hercegovine i Crne Gore. Oni su ovdje i došli, rečeno je, na traženje grupe i pojedinaca kako bi nas spasili od istrebljenja.

Za pregovore su odredeni ljudi koji su znali italijanski jezik i to: Ilija Medar, Milan Vukojević iz Sedlara, Risto Stanković i Vaso Radonja iz Poljica i još dva-tri ovjeka. Oni su i ovaj zadatak uspješno obaviti.

Pripadnicima gerilskog odreda, odnosno vodovi i grupe, koji su se istakli u proteklim akcijama, naređeno je da ostanu kompaktni i povezani. Rečeno im je da je jedna pobeda izvođena, ali da sada narodu, dolaskom okupatora, prijeti nova opasnost, radi čega se treba spremati i za teže zadatke i akcije.

To su bile samo neke, svakako one važnije, preporuke, odnosno odluke usvojene nakon dva i po mjeseca življjenja po bivacima i potucanjima po bobanskim brdima i selima. Zbjeg »Bobani«, kao organizacija otpora i samoodbrane, konačno je raspušten sredinom septembra 1941. godine.

Italijanima je predato razno staro oružje: 3-4 puške, poneka sablja, kosa i druga slična oružja za borbu. Oni su objašnjenje o oružanim snagama koje su, navodno, došle iz drugih krajeva Hercegovine i Crne Gore - prihvatali sa dosta rezerve, znajući i vrlo dobro o kakvim se snagama radi i ko ih predvodi, ali su pri tom imali i svoju ratunicu.

OSNIVANJE PRVE ELIJE KPJ

Sredinom septembra 1941. godine u selo Poljice je došla Dragica Pravica, član Sreskog komiteta KPJ za Trebinje i sa njom Šeđo Mijović, član Partije. U kući braća Anelka i Šedomira Ivaniševića održano je sijelo koje je potrajalo do dugo u noći. Na ovaj skup je došao veliki broj mještana Poljica, a i pojedinci iz drugih sela. Razgovor se, uglavnom, vodio o vanjskoj i unutrašnjoj situaciji i tom prilikom je Dragica održala kraljevski govor u kome je objasnila stanje u svijetu i kod nas. Potom je davala objašnjenja na postavljena pitanja. Sve su to prisutni pažljivo pratili i udili se njenim brzim i logičnim odgovorima, kao i iznošenju svog mišljenja i predloga o tome šta da se radi u novoj situaciji. Ovo je bio prvi put da svi ti ljudi gledaju i tako pažljivo slušaju jednu djevojku u selu koja je nosnja. Ona im je na sva pitanja davala konkretnе odgovore,

a nekima je, zbog neprihvatljivog držanja na tom skupu, odgovorila i veoma oštro. Sje am se da su prisutni danima poslije tog skupa pri ali da takvu mladu ženu prije nisu ni vidjeli ni uli. Isticali su i da je sem pameti, odlikuje i ljepota, jer je bila visoka i vitka, s plavim oima i valovitom plavom kosom.

Sjutradan poslije doru ka brat An elko mi je naredio da dežuram pred ku om i nikog ne puštam u ardag - dok se on i još neki budu nalazili u njemu. im su Dragica Pravica, edo Mijovi , An elko Ivaniševi , Danilo Radonja i Simo Boži ušli u ardag - ja sam iz radoznalosti pratio njihov razgovor. Zato sam zatvorio avlijska vrata, neprimjetno, ušao u prizemlje (izbu) ardaka i popeo se na jedan od kašuna u kojima je bilo žito. Tu sam se smjestio na pola metra od njih, a dijelio nas je samo pod od dasaka. Tako sam sa lako om pratio cio tok sastanka. Glavnu rije i ovog puta, kao i sino na sijelu, imala je Dragica, koja je i ovog puta održala kra i govor, daju i objašnjenja nekim pitanjima koja treba dalje rješavati. Iako sam sve uo, meni je prili no onoga iz Dragi inog i edinog izlaganja ostalo nejasno. Ivaniševi i Boži postavljali su im neka pitanja na koja su odmah dobijali odgovore i sugestije, što, tako e, nisam mogao najbolje da povežem. I tek nekoliko dana poslije, nakon razgovora sa An elkom i Danilom Radonjom, postalo mi je jasno da je taj razgovor, u stvari, održan radi osnivanja prve elije KPJ na teritoriji Bobana i Popova polja. Tada su i primljeni prvi lanovi KPJ. Kada sam toga postao svjestan, po eo sam da se sje am svih pojedinosti sa tog sastanka, i da to povezujem u jednu cjelinu.

Sastanku su, pored Dragice Pravice i ede Mijovi a, kao što je navedeno, prisustvovali i An elko Ivaniševi i Danilo Radonja iz Poljica, te Simo Boži iz Grmljana. Dragica je, najprije, govorila o vanjskoj i unutrašnjoj situaciji, a potom izrekla vrlo pohvalnu ocjenu u pogledu rukovo enja ustankom u ovom kraju, posebno odaju i proznanje gerilskom odredu sela Poljica i gerilskim grupama formiranim u Sedlarima, Grmljanima i Gorogašama. Naglasila je uspjeh postignut u borbama protiv domobrana na položaju Brekovca i Zavale. Istakla je da su zadaci koji su ovdje dobijeni od SK KPJ za Trebinje izvršeni sa uspjehom, a neki i samostalno preuzimani i tako e uspješno rješavani. U Komitetu su se, veli, pitali: koji su to ljudi koji tako uspješno usmjeravaju ustanak i pri tome vode borbu u idejnim okvirima KPJ? Na osnovu procjene svega, oni su, veli, došli do zaklju ka da su se ovdje, u vatri borbe, ispunili svi uslovi za prijem u lanstvo KPJ drugova An elka, Danila i Sime. Nakon toga, Dragica im je estitala prijem u Partiju, a onda i edo Mijovi . Prisutni su se zahvalili, a An elko je rekao da su Danilo i on od ranije u Partiji, pomenuvši rad sa Jovom Samardži em i vezu s Radom Pravicom. Dragica je na to odgovorila, odnosno objasnila: ko i na koji na in prima u KPJ, te su Ivaniševi i Radonja shvatili da ih Jovo, statutarne gledano, nije primio u lanstvo Partije. No, Dragica je rekla da su oni odavno sazreli za prijem u Partiju, ali se to, zbog objektivnih okolnosti, nije dosad moglo u initi. Istakla je pravilan odnos prema zarobljenim domobranima i drugim poštenim Hrvatima i Muslimanima, koje smo zarobili ili protjerali a da pri tome nismo dozvolili da im se ine nepravde. Dragica je tako e dosta govorila o dužnostima i o liku lana Partije, te o zadacima koje e im Partija postavljati ubudu e.

Za sekretara elije KPJ jednoglasno je izabran An elko K. Ivaniševi , zemljoradnik iz Poljica.

Razmatrano je i pitanje izbora kandidata za lanove KPJ. Na osnovu detaljne diskusije, predloženi su: zemljoradnici iz Poljica: Risto .

Miljevi (povratnik iz Amerike), Mirko L. Ljepava, edomir K. Ivaniševi i Vlado P. Ivaniševi, An elko S. Gavrilovi, radnik iz Sedlara, Košta J. Kova, radnik iz Grmljana i Vojislav T. Porobi, zemljoradnik iz Gorogaša. Za svakog predloženog kandidata davani su iscrpni podaci, sa ocjenom njegove odanosti NOB-u, hrabrosti, moralnog lika, privrženosti Partiji i odgovorima na druga pitanja koja su, u vezi sa svakim kandidatom, postavljali Dragica i edo. Po usvajanju liste kandidata za lanove Partije, Ivaniševi, Boži i Radonja su izvršili me usobno podjelu zaduženja, odnosno odredili su ko e od njih sa kojim od kandidata politi ki raditi. Radonja je, uo sam, dobio zaduženje da priprema mene i on mi je to, nakon dva-tri dana, i saopio, odnosno rekao mi za moju kandidaturu, govore i mi o liku lana KPJ. Ja nisam izdržao da mu ne otkrijem tajnu - da sam njihov razgovor prisluškivao iz izbe.

Na onom sastanku razmatrano je i pitanje osnivanja skojevske i omladinske organizacije na našem terenu. O tome je objašnjenje dala Dragica, koja je ve radila na sektoru SKOJ-a na terenu sreza Trebinje. Ona je istakla zna aj organizacija SKOJ-a i omladine, te rekla ko sve može biti njihov lan, naglašavaju i da se mora imati u vidu i ženska omladina. Nakon podrobnog objašnjenja, predložila je da Danilo Radonja preuzme obaveze u vezi sa formiranjem SKOJ-a, s obzirom i na to da je bio najmla i lan KPJ u eliji. Tako je Danilo dobio zaduženje da, sa ve kandidovanim drugovima omladincima An elkom Gavrilovi em, Vojislavom Porobi em i sa mnom, formira aktive SKOJ-a u Sedlarima, Gorogašama sa Grmljanima i u Poljicu. Poslije formiranja aktiva SKOJ-a treba, re eno je, pristupiti osnivanju aktiva omladine.

Na sastanku sa Dragicom i edom govorilo se i o ljudima koji su se istakli za vrijeme ustani kih dana u zbjegu »Bobani« i koji su pokazali izrazit smisao za rješavanje problema na terenu, kao što su prihvata, smještaj i ishrana izbjeglog življa, organizovanje zbjega, te koji su se opredijelili za borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika. Ve inom se radilo o zrelim ljudima, koji su uživali ugled u narodu, pa se, kao jedan od glavnih zadataka, postavljalo da sposobnosti i odlu nost tih ljudi komunisti svestrano koriste i u dalnjem radu. Ti i takvi ljudi, naglasila je Dragica, bi e neophodni u budu em radu oko formiranja partizanskih jedinica i stvaranja narodne vlasti. Tada je ve bilo govora o tome da e gerilski odredi i grupe biti preformirani u partizanske odrede, o emu emu dobiti detaljna objašnjenja, a do i e, vjerovatno, i neko iz Sreskog komiteta da nam dà instrukcije i sa nama u estvuje u formiranju partizanskih odreda ili eta.

Partijska elija je dobila objašnjenje i odobrenje da ubudu e sama prima u lanstvo KPJ one koji svojim radom budu pokazivali privrženost NOB-u i Partiji, ali da partijska elija, prije svega, za prijem treba da ima u vidu ve predložene kandidate. Tako je, februara 1942. godine, ova elija KPJ primila prvog svog lana, Ristu . Miljevi a, na sastanku održanom u ku i Vojislava T. Porobi a u selu Gorogašama, i to u prisustvu komandanta sektora Trebinje-Dubrovnik Petra Božovi a (Vojin Popovi).

Formiranjem partijske elije, a ubrzo, u oktobru 1941, i aktiva SKOJ-a i omladine, po inje intenzivan idejno-politi ki rad sa omladincima i narodom, a posebno sa borcima Zahumske partizanske ete, koja je formirana krajem septembra. Posebno isti em da su svi lanovi Partije i kandidati za lanstvo KPJ bili svestrano angažovani u pripremama za formiranje prve partizanske ete na lijevoj strani Popova Polja i Bobana. U tome su vidnog u eš a uzeli i ljudi koji nisu bii lanovi Partije

ili kandidati, kao što su: Pavle Kovačević, Jovo S. Kovačević, Risto R. /Pramenko, Nikola Obradović, Milan Medar, Ilija Vukanović, Sava L. Deđić, Risto Ivanišević, Mirko Obradović i drugi.

FORMIRANJE ZAHUMSKE PARTIZANSKE ETE

Period zatišja od 7. septembra do kraja tog mjeseca protekao je u znaku aktivnosti i priprema za pokretanje borbe protiv okupatora i formiranje prve partizanske jedinice na južnom dijelu Popova polja (od Poljica do valjine sa Gorogašama i Dobromirima). Najprije su održani sastanci sa pripadnicima gerilskog odreda Poljica i nekim grupama i pojedincima iz Sedlara, Grmljana i Gorogaša, da bi se nešto kasnije na sastanke okupili i ostali borci. Taj rad nije tekao bez izvjesnih poteškoća, iako je u redovima boraca vladalo borbeno raspoloženje. Zatišje i prividni mir imali su i svoje negativne efekte, a tome su doprinijele i neke posebne okolnosti.

Italijanske okupacione vlasti odmah su omoguile slobodno kretanje stanovništva, a ubrzo je organizovano i snabdijevanje naroda hranom, uglavnom kukuruzom, kao i nekim drugim prijekim potrebama za domainstvo (so, petrolej, sapun i dr.). Iako su to bile simboli nekoliko dobivane za visoku cijenu, one su za ovo područje, koje je potpuno ostalo bez ljetine, dobro došle, što nije ostalo bez pozitivnih komentara, ak i od dobromanjernih ljudi. Međutim, okupator je išao i nešto dalje, prave i izvjesne politike ustupke srpskom životu. Moguće su bile izvjesne nacionalističke manifestacije, uglavnom verbalnog karaktera, a dopušteni su i neki individualni ekscesi i prijetnje u sredinama i mjestima gdje je dolazilo do kontakta srpskog i hrvatskog stanovništva. Postojala je opasnost od pojedinačnih i grupnih osveta i ispadova, što bi još više rasplamsalo postojeće u nacionalnu netrpeljivost, ije bi posljedice bile nesagledive. Namjeru okupatora nije bilo teško prepoznati. Bilo mu je potrebno da ustupcima i kupovinom povjerenja u redovima dođu erašnjih ustanika - obezbjedi svoja uporišta, kako bi se kasnije razradio s najborbenijim snagama koje su već predstavljale vojnički i politički solidnu bazu za dalji razvoj NOB-a. A da takve snage postoje i da ih vodi KPJ - okupatoru je bilo dobro poznato.

U pripremama za otpočinjanje borbe protiv okupatora i formiranje partizanske ete javljaju se i prvi znaci otpora - od istih onih kolebljivih elemenata koji su još u zbijegu zagovarali uzdržavanje od napada na domobrane i ustaše. Sada su to ponavljali u odnosu na okupatora, s tim što ih je bilo više, zastupajući i mišljenje da ovo zatišje omoguće miran i bezopasan život. Uz to, tu i tamo se pojavljuju i parola: »Još je rano, sa uvajmo ovo što nam je ostalo« i slične, sve u stilu već poznate politike etničkog stoljeća, koje se već počelo organizovati u nekim dijelovima Hercegovine. U ovim krajevima im pripremama razoboljena je politika okupatora i dato pravo znaće ponašanja kolebljivaca, te i svaki oblik šurovanja sa okupatorom žigosan kao i izdaje svog naroda.

Tako je u korijenu presjecana svaka tendencija osvetništva i otpuštanja hrvatskog i muslimanskog naroda za zlodjela ustaških zločina, koji su izdali, pa i uništavali i narod iz koga su potekli. Taj je zadatak prihvatio i nastavila novoformirana partizanska eta i drugi organi i organizacije NOP-a, koji su uskoro formirani u svim našim selima i zaštitnim centrima.

Sredinom septembra 1941. godine u selo Poljice je, preko partijске veze, došao sudija iz Mostara Nenad Vasić, koji je sa drugovima iz ko-

mande gerilskog odreda »Poljice« održao sastanak. Sastanku su prisustvovali An elko i edomir Ivaniševi, Milan i Danilo Radonja, Risto i Jovo Miljević, Mirko Ljepava, Vlado Ivaniševi, Pavle Kovačević i još neki gerilci iz Poljica. Na tom sastanku Nenad nas je upoznao sa instrukcijama Oblasnog štaba za Hercegovinu u vezi sa formiranjem narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, eta i bataljona. Dao nam je objašnjenje da se naziv gerilac zamjenjuje sa partizan, te da smo se i mi ubuduće zvati partizani. Svi smo to jednoglasno prihvatili, ponosni što se nazivamo partizanima. U naredna 2-3 dana sa ovime su upoznati ostali borci sela Poljica i svi su to sa neskrivenim ponosom prihvatili.

Od nas je Nenad Vasić, sa Anelkom Ivaniševićem i Mirkom Ljepavom, otišao u selo Sedlare, a zatim obišao i Grmljane, Gorogaše i Dobromire. Tom prilikom su razgovarali s gerilcima, i to više pojedinačno, uglavnom, tajno, objašnjavajući im potrebu formiranja partizanske e-te, naglašavajući njenu ulogu i navode i zadatke koje će izvršavati. Kada bi stekli dojam da su drugovi voljni da se nazovu partizanima, oni bi taj poziv pojedincima ili grupi i davalici. Odmah su se, bez ikakvog dvoumljenja, izjasniti da žele biti partizani. U Sedlarima: žandarm Risto Pramenko, Anelko Gavrilović, Lazar Kovačević, Nikola Obradović i još nekoliko drugova; u Grmljanima: Simo Božić sa 2-3 druga; u Gorogašama: pop Milorad Porobić i radnik Bogdan Sirovina; u Dobromirima: Ilija Vukanović, povratnik iz Metohije i Risto Vukanović. Sve se to u prvim danima radilo, kako je rečeno, uglavnom tajno i pojedinačno, da bi za kraj septembra 1941. bio zakazan zbor za formiranje e-te.

Oko 27. septembra u zaseoku Zagradina - Poljice, na gummnu braću Anelku i edomiru Ivaniševiću, formiran je prvi partizanski vod buduće partizanske e-te. Za komandira voda izabran je Ljepava Mirko, dotadašnji komandir gerilске grupe. Vod je imao oko 23 boraca svrstana u dvije desetine. Od naoružanja je imao 7 puškomitrailjeza, a svaki borac pušku, po dvije ručne bombe i već u kolici municije.

Istog dana i na istom mjestu odlučeno je da se formira partizanska eta, te je za 28. ili 29. septembar zakazan sastanak u Ključu. Na ovaj sastanak pozvani su svi oni koji su se izjasnili da žele biti partizani. Došlo je 36 do 40 boraca. Stigli su i kompletan Prvi partizanski vod i 12-15 drugova iz sela Sedlara, Grmljana, Gorogaše i Dobromira. Prisutnih bilo je više, ali svi pozvani nisu stigli na vrijeme, pa su kasnije pristupili u etu.

Na početku sastanka okupljenim borcima se obratio Nenad Vasić, govoreći o značaju formiranja partizanskih eta, ulozi koju će imati u vođenju borbe, potrebi širenja bratstva i jedinstva naših naroda, ja anju partizanskog pokreta, kao okosnice razvoja NOP-a.

Izabrana je komanda e-te, u sastavu: komandir Jovo S. Kovačević iz Poljica, dotadašnji komandir ustaničke i gerilске e-te ovog sela; politički komesar Anelko Ivanišević, dotadašnji komandir gerilskog odreda i politički povjerenik zbjega »Bobani«, zamjenik komandira Risto Pramenko, dotadašnji komandir voda u ustaničkoj eti Sedlari.

Tako je, krajem septembra 1941. formirana prva partizanska eta ovog kraja, na putu ispred petine Tovatra u Ključu, između u Poljica i Sedlara. Poslije formiranja e-te, otpjevali smo pjesmu »Mitrov anka«, koju je zapjevao Nenad Vasić, a pratili su ga oni koji su znali riječi i melodiju. Do kraja pjesme i ostala većina im se priključila. Eta je dobila naziv Zahumska partizanska eta, a formirana je od boraca iz Poljica, Sedlara, Grmljana, Gorogaše i Dobromira. Pripadnici su joj i Pero

Vodovi ete formirani su na teritorijalnom principu. Za komandire vodova izabrani su: Mirko Ljepava za Polji ki, Sava Obradovi za Sedlarski, Košta Kova za Grmljanski i Bogdan Sirovina za Gorogaški partizanski vod. Komanda ete je bila stalno na okupu i u mobilnom stanju, sa oko 25 boraca, odnosno tre inom bora kog sastava. Svaki vod je davao odre eni broj boraca koji su dežurali sa komandom ete, a smjena se vršila svaki drugi dan, jer su borci hranu donosili od ku e. Ostali borci su se nalazili na obezbje enju sela (straže, izvidnice i drugi poslovi na terenu), a vrlo mali broj boraca je bio slobodan i oni su se, ve inom, nalazili kod svojih ku a i obavljali redovne poslove. S obzirom na to da je eta djelovala na osjetljivom podru ju, kroz koji je prolazila željezni ka pruga Dubrovnik - Hum - Ravno - apljina - Sarajevo, te da su ja e neprijateljske snage zaposjele Ravno, Zavalu i Hum i vozovima patrolirale radi obezbje enja željezni kog saobra aja i eš e dolazile na stanice Grmljani, Poljice, Dikli i Jasenica-Lug - komanda ete je naredila borcima da sa sobom stalno nose li no naoružanje i opremu i budu spremni za borbu u svako doba dana i no i i na svakom mjestu.

Veliki problem je bila ishrana ete. Kao rješenje je prihva eno da se borci hrane i presvla e kod svojih ku a, osim kada je eta izašla na druge terene - u Trebinjsku šumu, Površ i Gornje Bobane. Tada bi se borci hranili na tom terenu. No, izvjestan broj boraca i za vrijeme boravka ete na našem terenu nije mogao da obezbjedi ishranu i presvaku od svojih ku a, pa su to inili kod porodica drugih boraca ili roaka, a i saradnika NOP-a. Raniji ustanici koji se nisu priklju ili Zahumskoj partizanskoj eti nalazili su se kod svojih ku a i obavljali svakodnevne poslove. Pružni radnici i službenici su se, uglavnom, vratili na svoja radna mjesta.

Ugovoreni su znaci za brzo okupljanje partizanskih vodova i ete kao cjeline. Vodovi su se mogli da okupe za petnaestak, a eta za 40 do 50 minuta. Komanda ete sa dežurnim borcima (25) bila je ta koja je trebalo prva i odmah da interveniše, a oko nje bi se okupili vodovi. Me utim, eta nije mogla obezbijediti cijeli slobodni teritorij (dio Popova polja i Bobana) od iznenadnog upada italijanskih vojnika u sela duž željezni ke pruge Jasenica-Lug - Dikli i - Poljice - Sedlari - Grmljani i Zavala, u kojoj je bila jaka posada. Iako je organizovana na teritorijalnoj osnovi, eta je izvodila akcije i obezbje ivala dio Popova polja (lijeva strana) od Zavale do Poljica i cijeli teren Bobana i dijela Trebinjske šume do Kli nja - Huma. Pomenuti i veoma prostrani teren ona je akciono obezbje ivala sve do sredine februara 1942. godine, kada je na terenu Bobana formirana Bobanska partizanska eta. Sve ovo je uticalo na to da je iz dana u dan raslo povjerenje naroda u svoju vojsku i narodnu vlast, pa su i u etu svakodnevno pristizali dobrovoljci.

Mjesec i po dana nakon formiranja, eta je, na skupu u Tvrđin-dolu (sedlarskom), položila partizansku zakletvu. Sve anosti je prisustvovao edo Mijovi , kao predstavnik SK KPJ za Trebinje. Ispod teksta zakletve partizani su se svojeru no potpisali, i to na vlastiti zahtjev, što je bila svojevrsna manifestacija njihove riješenosti da taj zavjet i ispune.

Tekst zakletve bio je veoma kratak: »Obavezujem se svojom asnom rije i da u izvršavati nare enja Glavnog štaba Narodnooslobodila kih bosansko-hercegova kih partizanskih odreda«. Na to se nastavljaju imena i potpisi 64 partizana Zahumske partizanske ete. (Dokumentat je prvi komandir ete, Jovo S. Kova evi , sa uvao i dao na uvanje i koriš enje Opštinskom komitetu SK Trebinja).

Poslije potpisivanja partizanske zakletve, eta je nastavila da slobodno i javno djeluje i beskompromisno se suprotstavlja svim pojedinцима i grupama koji su zastupali mišljenje da ne treba voditi borbu protiv Italijana, rušiti željezni ku prugu i sli. Do masovnog priliva boraca u, kako smo je, tako e, zvali Zahumsko-popovsku partizansku etu došlo je po etkom februara 1942. godine kada je i posljednji sposobni borac stupio u njene redove, ili se opredijelio za NOP. eti nije pristupilo samo nekoliko starijih ljudi i omladinaca sa našeg terena koji su se sklonili u dalmatinska sela oko Dubrovnika i u sam Dubrovnik, kao i nekoliko ljudi koji su se u januaru 1942. godine prebacili na desnu stranu Popova polja, te se sklonili kod ro aka i prijatelja i to uglavnom u sela donjeg Popovog polja (Do, Struji i). Uglavnom, to su bili željezni ki i drugi službenici i njihovi sinovi, kao i pojedini radnici koji su ranije radili u Dubrovniku, pa su tamo imali poznanike kod kojih su sada našli neko zapošljenje.

Jedni su to radili da bi izbjegli stupanje u partizansku etu, a sasvim tim i borbu; drugi da bi se zaposlili i tako sebi i porodici obezbijedili egzistenciju; tre i su na taj na in zbrinjavali sebe i ekali bolja vremena. No, najvažnije je da gotovo niko od njih, za cijelo vrijeme boravka van našeg terena, nije pao pod uticaj okupatora i doma ih izdajnika. I dalje, ve ina njih se u periodu februar-april 1942. godine dobrovoljno opredijelila za NOP i pristupila u partizanske jedinice, a oni koji su i dalje ostali van našeg terena, u službi na željeznici tzv. NDH, ili na radu u dalmatinskim selima i u Dubrovniku - bili su vrlo aktivni i korisni za stvar NOP-a.

Sa borcima koji su se dobrovoljno priklju ivali eti popunjavani su postoje i vodovi u Sedlarima, Grmljanima i Gorogašama, dok je u selu Poljicu formiran i drugi vod, a za komandira postavljen Risto P. Ivanševi . Tako e je (sredinom decembra) formiran partizanski vod i u valjini, a za njegovog komandira izabran Mirko O. Gaši .

Drugom polovinom decembra, poslije borbe protiv Italijana u Drmi (23. decembra 1941.), u eti je bilo preko 140 boraca i rukovodioca svrstanih u 7 vodova, naoružanih sa 10 puškomitrailjeza, 2 laka minobaca a i preko 200 ru nih bombi, dok je svaki borac imao pušku i dosta municije. Takva eta je predstavljala udarnu i odbrambenu snagu i na ovom vrlo osjetljivom podru ju, zadaju i neprijatelju svakodnevne brige i muke, nanose i mu velike gubitke u ljudstvu, a još više u materijalnim sredstvima.

OSNIVANJE SKOJEVSKIH I OMLADINSKIH AKTIVA

Po etkom oktobra 1941. Danilo Radonja je, shodno dobivenom zadataku od Dragice Pravice, održao sastanak sa An elkom Gavrilovi em, Vojislavom Porobi em i sa mnom. Na tom sastanku razmatrali smo pitanje formiranja aktiva SKOJ-a i omladine u eti i na terenu, i to tako što smo pojedina no analizirali mlade partizane koji su dobrovoljno pristupili našoj eti, kao i neke najaktivnije omladinke. Na sastanku smo donijeli odluku da se formiraju tri aktiva SKOJ-a, u selima Poljice, Sedlari i Gorogaše sa Grmljanima. Za sekretara aktiva smo odre eni: za Poljice ja, za Sedlare An elko Gavrilovi i za Gorogaše i Grmljane Vojislav Porobi , sva trojica u to vrijeme kandidati za lana KPJ.

Nakon nekoliko dana formirali smo sva tri aktiva SKOJ-a, u koje su ušli stvarno najbolje omladinke i omladinci. Aktivi su sa injavaли skojevsku organizaciju za ijeg sekretara je izabran lan KPJ Danilo Radonja.

Uz aktive SKOJ-a osnovali smo i aktive omladine sa terena naše ete (Poljice, Sedlari, Grmljani, Gorogaše sa zaseocima Dobromiri i Lambete, a kasnije, u martu 1942, i u Marevoj Ljuti, Budim-Dolu i Zavalji). U omladinske, kao i u skojevske, aktive uklju ena je i ženska omladina i u tom pogledu nije bilo ve ih problema. Uostalom, omladinske aktive su, uglavnom, i sa injavale djevojke, jer ih je bilo mnogo više nego omladinaca. Rad sa omladinom odvijao se svakodnevno: ra ao se politi ki rad, opismenjavanje, kursevi, akcije za pomo vojsci, itd. Održavali smo sijela i sastanke, te na njima prora ivali vijesti, pjevali partizanske pjesme i si. U tome su se naro ito isticale omladinke: Desa, Koviljka i Radojka Kova evi, Zora Kusalovi, Koviljka Ljepava, Ljuba Kova ina, Anica Pramenko, Mara Pedalo, Janja i Radojka Obradovi, Danica Boži, Zora Deli, Miroslava Mili, Sofija Peši i još neke drugarice iz Gorogaša.

Jedan od glavnih zadataka skojevske organizacije bio je i idejno-politi ki rad sa skojevcima i omladinom u eti i na terenu, sa naglaskom na sudbinski zna aj jedinstva naroda u borbi za slobodu, ja anja bratstva i jedinstva ljudi ovog u nacionalnom smislu mješovitog podru ja. Tu je bilo još veoma važnih zadataka: obuka mladih boraca u rukovanju zaplijenjenim oružjem, izvo enje bojevih ga anja, uvježbavanje pružanja prve pomo i, zatim takti kih postupaka na razli itom terenu, mjera borbenog obezbje enja i bezbjednosti jedinica i sela pokraj željezni ke pruge, u uslovima stalne opasnosti od iznena enja, itd. Veliku bolje re i, presudnu ulogu i u tome su imali skojevski i omladinski aktivni u jedinicama i selima, sa velikim zalaganjem i zaslugama pojedinaca. Tako nam je kursom prve pomo i rukovodio etni bolni ar Milan M. Vukovi, a kursom opismenjavanja u itelj Vidoje Kuduz.

Skojevski i omladinski aktivni imali su zna ajnu ulogu u realizaciji mjera bezbjednosti, odnosno, uže, zaštite od špijunaže, naro ito izborom saradnika NOP-a na željeznici, zatim kontrole kretanja nepoznatih lica na teritoriji, regulisanja razmjene dobara (trgovine) pod kontrolom organa NOP-a, itd. Zahvaljuju i u tom domenu blagovremeno poduzetim i efikasnim mjerama, neprijatelji nisu uspjeli organizirati svoju obavještajnu službu iako su bili tu, tako re i me u nama, u selima i mjestima Zavala, Poljice i Jasenica-Lug.

AKCIJE NA DIONICI PRUGE JASENICA - HUM

Po etkom novembra 1941, nakon jednomjese nih vojnih i politi - kih priprema boraca i jedinica, komanda naše ete je od štaba 3. partizanskog bataljona (sjedište u Zagori) dobila nare enje da sa svojim jedinicama, do e u Lug, pod selo Dobromane. Takvo nare enje dobila je i komanda Popovopoljske partizanske ete. U Lugu, na zboru jedinica bataljona, izvršena je smotra eta i formirane kolone radi izvršenja budu ih zadataka. Ove kolone izvršile su pokret kroz sela i zaseoke Trebinjske šume, preko edi a, Mionji a Duži, te Ljubivova, i stigle u rejon Baonina - Slivnice u Površi. Izme u Baonina i Ljubivova održan je zbor boraca i mještana i tu su, izme u ostalih, govorili oko Puti a i Dragica Pravica. Poslije održanih govora nastalo je narodno veselje i upoznavanje boraca Zahumske i Popovske partizanske ete sa borcima i mještanima Trebinjske šume i Površi. Potom se naša eta, preko Oraha, Zavule, Nevade i sela bobanskog kraja, vratila na svoj teren. To je bio prvi pokret naše ete sa svog terena i za cilj je imao širenje i popularizaciju

NOP-a, kao i pripreme za formiranje partizanskih eta i na terenu Trebinske šume i Površi.

Nakon dvadesetak dana eta je ponovo od štaba Trećeg partizanskog bataljona dobila zadatku da se prebaci na prostor Lučice - Gojsina - Jasenica-Lug, radi dejstva na objekte duž željezničke pruge Jasenica - Hum. Ispred štaba, u našu etu je došao politički komesar bataljona Slobodan Šakota, koji je imao zadatku da usklađuje akcije naše ete sa onima koje će izvoditi druge jedinice bataljona na Radovan-ždrijelu i drugim mjestima.

Rano ujutro, 19. decembra eta je, u dvije kolone, stigla na mjesto izvršenja postavljenih zadataka - rušenje mosta kod Makljenovca i demoliranje željezničke stanice Jasenica-Lug. Svu nu je vladala gusta promjena i padala je jaka kiša, tako da je kretanje bilo znatno usporeno i otežano. I baš kada je, u svanju, premorena i ozebljena, stigla na mjesto izvršenja zadatka, na most i pred željezničku stanicu Jasenica-Lug - u momentu je, iz pravca Huma, u stanicu ušao voz sa nekoliko vagona iz kojih su se iskrčili talijanski vojnici. Potpuno iznenađenje i na jednoj i na drugoj strani potrajal je veoma kratko, a onda je odmah po elastičnoj pušči i rafalnoj paljbi. U onoj pometnji, voz je uspio da pobegne nazad, prema Humu, s tim što je izvjestan broj talijanskih vojnika ostao na stanicama i, otvarajući vatru, povlačio se kroz šumu prema Humu. Nakon 10 do 15 minuta borbe zarobljeno je 5-6 talijanskih vojnika, dok su ostali uspjeli da umaknu prema Humu. Tom prilikom uhvatili smo jednog ustašu iz Ravnog, koji se bio sakrio u nužniku na željezničkoj stanici.

Po završetku te borbe sa Italijanima, demoliranja tih veza na stanicama Jasenica-Lug i rušenja mosta na pruzi kod Makljenovca, eta je, istog 19. decembra, nastavila sa mjestimičnim rušenjem pruge. Jedan vod je išao prema Klinju, odnosno Humu, a druga dva prema Dikli i Poljicu - Grmljanima ka Zavalji. Na oba pravca cilj je bio djelimično rušenje željezničke pruge, kidanje tih linija i sjekira stubova. S tim mjestimičnim presjecanjem pruge eta je nastavila i slijetravanje, da bi predveće izbila u Drmu, između Grmljana i Zavale. Na najpogodnijem mjestu, gdje je bio i najviši potporni zid, izvršeno je posljednje rušenje na ovom pravcu. Tu je odmah izvršeno zaposijedanje položaja prema Zavalji, radi sa ekivanja voza sa talijanskim vojnicima, kada oni krenu u pomorsku prema Jasenici-Lug i Humu, ili radi popravke pruge na tom pravcu. To rušenje u Drmi izveli su borci i pružni radnici, rukovodni i sa manje buke, kako Italijani u Zavalji to ne bi znali.

Na željezničkim stanicama Poljice, Dikli i Grmljani nije bilo neprijateljskih jedinica, pa je eta izvršila razaranje i kidanje tih veza. U onesposobljavanju stanicama nih ure aja i kidanja tih veza na stanicama Jasenica-Lug, zajedno sa borcima naše ete, u estovali su i zate eni službenici. Na željezničkoj stanici (stajalištu) u Dikli ima zate eni pružni radnici su pušteni kući, a borci su pokidali tih veze u stanicama noži zgradili i nastavili akcije prema Poljicu. Na stanicama u Poljicu zate en je šef stаницa Luka Kojević. Njemu je na raspolaženje dato nekoliko boraca i sa njima je demolirao skretnicu i pokidalo tih veze u stanicama. Njemu je naređeno da do daljnog ostane na svom radnom mestu, a kasnije će dobiti zadatke šta da radi. Na stanicama Grmljanima nismo nikoga zatekli, pa su nasilno otvorena vrata i pokidane tih veze.

U tri dana, od zaposijedanja položaja u Drmi do 23. decembra Zadravska partizanska eta je, preko dana, po dva voda imala na položaju, a treći na odmoru u Grmljanima. Vod koji se 21. decembra našao na odmoru dobio je zadatku da, naredne noći, pod komandom zamjenika

komandira ete Save Obradovića, poruši cestu između Zavale i Slanog. Istovremeno je grupa boraca valjinskog voda trebalo da ruši prugu između Veljemeđe i Trnje. Cesta je porušena i raskopana, a naba eno je krupno kamenje na više mesta u dužini od 500 metara. Izvršena je akcija i na pruzi, istina djelomično. Ovim akcijama je stvoren utisak da partizana ima i na području jima koje su okupator i njegove sluge smatrali sigurnim.

Komanda Zahumske partizanske vojske je, sa političkim komesarom bataljona Slobodanom Šakotom, već 21. decembra organizovala izvještajne neprijateljski položaje i utvrđenja u Zavali, predviđajući eventualni napad na taj italijanski garnizon - ukoliko se oni ne pojave u Drmi. Bilo je planirano da se u napad uključi i valjinski partizanski vod sa sjevernih prilaza Zavale, dok bi borci naše vojske napadali sa južne i isto ne strane. U izvještaju i planiranju napada ispred valjinskog voda je u estovao Dušan Perotić, koji je dobro poznavao teren i raspored italijanskih utvrđenja. Predviđajući i pokret neprijatelja ka našim položajima - radi opravke željezni ke pruge, a samim tim i regulisanje saobraćaja na pravcu Zavala – Hum - Dubrovnik, odnosno Bileća-Nikšić, komesar bataljona je odlučio da se naši položaji pojave jednim vodom Popovopoljske partizanske vojske. Tako je, 22. decembra predvedene, u Grmljane stigao i taj vod.

OKRŠAJ SA ITALIJANIMA U DRMI

U toku noći 22/23. decembra stigla su nam obavještenja o naredbenjima neprijatelja pružnim radnicima o predstojećim hitnim radovima na dionici Zavala - Hum. Iz njih nam je svima bilo jasno da je neprijatelj odlučio da osposobi prugu i uspostavi našim akcijama prekinuti željezni komunikaciji saobraćaj. Bilo je očvidno da je neprijatelj odlučio da, jednom željezni komunikacijom, uputi jača snage radi protjerivanja partizana i tako obezbijedi nesmetan popravak željezni ke pruge u regionu Jasenica-Lug. Naša zamisao da se neprijateljske snage sa ekaju i napadnu u Drmi ovime se pokazala veoma realnom, jer nas neprijatelj tu, sudeći po svemu, nije očekivao.

U svitanje 23. decembra 1941. godine naša vojska je, ojačana vodom iz Popovopoljske partizanske vojske, zaposjela položaj u Drmi. Jedan vod je isturen na najviše visove iznad Drme, dok su druga dva, sa vodom Popovaca, zaposjela položaje iznad željezni ke pruge od ruševinama prema Zavali u dužini od oko 350 do 400 metara. Na lijevom krilu zasjeda, iznad pruge u pravcu Zavale, isturen je grupa boraca čiji je zadat�k bio da nakon prolaska voza nabaci kamenje na prugu i tako spriječi povratak voza. U tu svrhu je povišene pruge pripremljen ogroman kamen koji je trebalo odgurnuti u voz pretežno mjesto.

Negdje oko 10 asova sa osmatračnicom je javljeno da je iz stanice Zavala krenula željezni ka kompozicija od nekoliko vagona. Sa italijanskim vojnicima je grabila u pravcu naših položaja u Drmi. Radosti me u borcima nije bilo kraja, jer su taj momenat očekivali puna tri dana i noći. Ukrzo je kompozicija normalnom brzinom prošla pored prve zasjede da bi na nekoliko metara pred ruševinom naglo zakočila i stala. Ruševina je iznenadila Italijane i pružne radnike, a najviše mašinovo u, koji je u posljednjem trenutku uspio zakočiti i održati voz na tračnicama. U tom je voz stao, Italijani su počeli iskakati iz njega i hitati da zauzmu položaje iznad pruge, dok su pružni radnici iz vagona počakali u kanal. Italijanski vojnici su odmah došli našom vatrom.

Jednog italijanskog vojnika Milan Radonja je odmah usmrtio, pogodivši ga u glavu. Po eli smo sa žestokom paljbom. Zagrmjele su ru ne bombe, puške i puškomitraljezi sa obje strane, a bacalo se i kamenje u usjek pruge. Naši borci su izvikivali »Ura«, pozivali Italijane na predaju, zapovedaju i im: »Buta fucille« (baci oružje), »Nente sparare« (nemoj pucati).

Poslije prvog plotuna i naše paljbe, mašinovo a je naglo pokrenuo vo? nazad, prema Zavali. Grupa boraca odre ena za pregra ivanje pruge nije uspjela da zakr i prugu (kamen koji je bio pripremljen prilikom kotrljanja je dobio veliku brzinu i prešao je preko tra nica) i voz nam je umakao.

U me uvremenu, borba se nastavila nesmanjenom žestinom. Naši borci su jurišali i skakali na prugu, me u italijanske vojnike, nare uju i im, na italijanskom, da ne pucaju, da se predaju, itd. Nekoliko boraca, s politi kim komesarom ete An elkom Ivaniševi em usko ili su me u italijanske vojnike i po eli ih razoružavati. Komesar je, utr avši me u Italijane, zgrabio njihovog oficira za pištolj i prsa i naredio mu da komanduje predaju jedinica. Ovaj je, zbnjen i iznena en paljbom i jurišem, a i uplašen za život, komandovao predaju, ali se komanda, od paljbe i vike, nije ula, pa su se italijanski vojnici pod borbom povla ili kanalom ispred pruge, pa prema polju. No, u polju ih je do ekala voda, pa dalje nisu mogli, a sa pruge ih je zasipala naša vatra. Tako prikljeteni i ponukani našim povicima italijanski vojnici su po eli dizati ruke uvis i predavati se. Pored Ivaniševi a, u ovoj borbi su se istakli i komesar bataljona Slobodan Šakota, pa Milan Radonja, Košta Kova i drugi borci i rukovodioci.

Nakon samo petnaestak minuta borbe Italijani su se predali. Tom prilikom zarobljena su 52 njihova vojnika, podoficira i oficira. Zaplijnjena su 4 laka minobaca a, 4 puškomitraljeza, 46 pušaka, 10 pištolja, nekoliko dvogleda, preko 120 ru nih bombi, više sanduka mina i ve a koli ina puš ane municije.

O ovom smjelom jurišu na italijanske vojnike i njegovom veoma uspješnom ishodu brzo se pronio glas ovim dijelom Hercegovine. Bilo je tu i uveli avanja junaštva i pobjede pojedinaca i jedinica, no ponajviše iskrenog radovanja tom uspjehu našeg srca i oružja. No, bilo je i onih drugih - koji su govorili da im ovom akcijom i pobjedom »palimo domove«. Naime, oni su osu ivali naš napad na Italijane, isti u i da je to nepomišljena i brzopleta akcija, te da e nam se Italijani krvavo osvetiti.

Dolaskom na željezni ku stanicu Grmljani, desetina koja je, po na re enju komesara Šakote, bila pod mojom komandom, razoružavala je i pretresala Italijane, a potom smo ih zatvorili u dvije stani ne prostorije, dok smo u tre u prostoriju smjestili oduzeto oružje i drugu vojnu opremu. Tu je na injen i kona an bilans okršaja: uz velik broj zarobljenih i silnu zaplijenjenu tehniku, 3 italijanska vojnika su poginula a 4 teže ranjena. Ranjena su i dva-tri pružna radnika, od kojih jedan teže. Me u italijanskim vojnicima bilo je i nekoliko ustaša, od kojih je jedan poginuo u blatu Popova polja. Na našoj strani nije bilo poginulih, a samo je lakše ranjen Vaso Obradovi iz Sedlara.

Ni nepuna dva sata nakon borbe u Drmu, na poprište borbe, stigao je Lazo Pribiši, komandir Popovopoljske ete i lan štaba 3. bataljona. On je, obilaze i poprište prethodne borbe, naišao na italijansku ru nu bombu. Podigavši je - u njegovoj ruci je eksplodirala, raznijevši mu šaku desne ruke i ranivši ga po glavi i prsima. Od eksplozije je lakše ranjen i Jovo Stankovi iz Poljica. To ranjavanje Pribiši a sve nas je teš-

ko pogodilo, jer se radilo o ovjeku koji je bio jedan od glavnih organizatora ustani kih borbi i formiranja partizanskih jedinica na terenu Popova polja i šire. Zbog teških i brojnih rana izgubio je mnogo krvi, te je bio nepokretan nekoliko mjeseci, što je bilo nenadomjestiv gubitak za dalje organizovanje i u vrš šivanje partizanskog pokreta u ovom dijelu Hercegovine. Me utim, on je i sa bolesni ke postelje, iskustvom i savjetom, bitno uticao na rukovo enje borbama.

Predve e istog dana, Italijani su krenuli u napad od Zavale ka našim položajima u Drmi, ali se ovog puta nisu koristili vozom ve su išli pješke, i to iznad željezni ke pruge, zahvataju i prostor od oko 300 metara, sa namjerom da nas zaobi u na položajima. Me utim, naša komanda je, po završetku borbe u Drmi, poslala poja anje sa komandirom Jovanom Kova evi na položaje koji dominiraju iznad Zavale i Budim-Dola. Ono je zaposjelo vrh Brekovca i time je sprije en italijanski pokušaj da nas napadnu s le a. Naime, im su naše izvidnice primijetile pokret Italijana iz Zavale, komandir Kova evi je odlu io da se ovi propuste ispod položaja partizana, prema Marevoj Ljuti, i tu se istovremeno napadnu s vrhova brda - sprijeda i otpozadi. Nakon propuštanja italijanskih vojnika ispod sebe, izvršen je opšti napad na njih sa svih položaja. Poslije obostrane paljbe, Italijani, u za njih vrlo nepovoljnoj situaciji, prelaze u odbranu zasipani unakrsnom vatrom. Nakon polasatne žestoke paljbe, pokušali su se povu i prema Zavali, ali su i otud do ekani jakom vatrom naših boraca, pa su morali sa ekati mrak i pod njegovom zaštitom se povla iti. Naši borci su im spre avali povla enje prema Zavali i na taj na in stezali obru oko njih, primoravaju i ih da se povla e preko pruge ka polju pod vodom. Jedan broj Italijana uspio je da, po mraku i kanalom duž pruge, pobegne nazad, u Zavalu, dok je njih 9 upalo u blato u Popovu polju. Ovi su odande, iz mraka i blata, ne znaju i kuda e dalje, po eli tražiti pomo i nuditi predaju. Sva devotorica su se predala i odmah su sprovedena u Grmljane, tako da je sada kod nas bio 61 zarobljenik italijanske vojske. Ni u ovoj borbi na našoj strani nije bilo ranjenih ni poginulih.

Italijani nas narednih dana nisu više pokušavali napadati, svjesni da bi im novi napadi donosili nove gubitke, a nama dragocjeno oružje. Tako je naša pobjeda nad Italijanima u Drmi krunisana potpunim uspjehom - u vojnom i u politi kom smislu, jer je ovo bila prva naša zašnija borba protiv okupatora, a još krunisana sjajnom pobjedom, što je snažno odjeknulo cijelom Hercegovinom.

TALIJANSKI KOMANDANT TRAŽI PREGOVORE

No u 23/24. decembra talijanski komandant iz garnizona Zavale šalje svoje kurire u partizansku komandu - radi utana enja pregovora. U ku i Laze Kova a u Grmljanima prima ih komesar bataljona Slobodan Šakota. Uz pomo prevodioca upoznaje se sa sadržajem pisma. Italijanske kurire vra a nazad, u Zavalu, s objašnjnjem da e njihov komandant odgovor dobiti u toku dana po našim kuririma. Nakon sastavljanja odgovora i postavljanja zahtjeva talijanskoj komandi, za kurire su še dobrovoljno javili borci Pavle Kova evi i Vojin Kusalovi . Prethodno su preobu eni u najbolja odijela, dobro naoružani puškama, pištoljima i sa po dvije »kragujevke«. Na kapama su imali jarko crvene, taze izvezene petokrake.

Naši kuriri su zadatak izvršili hrabro i potpuno uspješno. Ponašali su se kako to dolikuje partizanu: pozdravljali su talijanske oficire sa »Smrt fašizmu« i pri tome podizali stisnutu pesnicu desne ruke na sije-

po nicu, oružje nisu odlagali ni u kancelariji, kada su majoru uru ivali pismenu poruku.

Italijanski komandant prihvatio je zahtjev naše komande, te je istog dana na položaje Drme poslao lokomotivu sa dva-tri vagona, radi preuzimanja mrtvih i teško ranjenih. Na lokomotivi su visoko istakli bijelu zastavu i znak Crvenog krsta. Prihvatio je i zahtjev da svakodnevno šalje sljedovanje hrane i drugih potreba svojim zarobljenim vojnicima, i to u vagonetu pod bijelom zastavom. Ponovni sastanak izme u starješina iz naših komandi i predstavnika štaba njihove divizije iz Mostara, zakazan je za 28. decembar u Marevoj Ljuti. Ovih dogovora italijansko komandovanje e se strogo pridržavati.

Sada su se doga ale samo u ratu mogu e situacije: nas su Italijani, na naš prijedlog i njihov pojedina ni dobrovoljni pristanak, obu avali u rukovanju i ga anju minobaca ima koliko još ju e zaplijenjenim od njih, kao i iz puškomitrailjeza, borbenoj upotrebi ofanzivnih i defanzivnih ru nih bombi, itd. Mi smo, opet, za sve njih, kada je njihova komanda prestala da im šalje hranu, prikupljali namirnice od našeg naroda, ta no govore i za koga je to, i ljudi su davali, odvajaju i i od usta djece. Tako: rat nas je, svojim nevoljama i nesre ama, nekako zbližio. Ono, bilo je i Italijana koji su i po cijenu glave odbijali da nam štogod objasne, oko do ju e njihovog oružja, kao i naših doma ina koji nisu htjeli ni uti, da za Musolinijeva soldata daju ma i zalogaj hljeba, ali je utješno da je iz preteških nesre a i njihovih i naših, progovorio obi ni, ratom unese eni, uplašeni i zbunjeni ovjek.

Iz Grmljana sam 25. decembra, kao komandir obezbje enja i po na re enju prepostavljenih, svih 60 zatvorenih Italijana, sa mojim borcima, prebacio u Poljice. Smješteni su u prostorije osnovne škole. Na pod smo im prostrli slamu, a prostorije zagrijali, što ih je oraspoložilo i nakon izvjesnog vremena su po eli - da pjevaju. Budu i da nisam razumio njihovu pjesmu, to sam, kao komandir jedinice koja se starala o njihovom obezbje enju, ishrani i redu, zabranio pjevanje. Poslao sam i po Ristu L. Stankovi a, koji je znao talijanski. On mi je objasnio da to talijanski vojnici pjevaju me unarodne komunisti ke pjesme. One su se, po melodiji, svima nama veoma dopale, mada smo ih tada prvi put uli. Od tada su Italijani, po mom odobrenju, svakodnevno pjevali, naro ito nakon objeda. Tako e to trajati sve do 5. januara 1942, kada smo sve zarobljene Italijane prebacili na drugu stranu Popova polja, predavši ih u nadležnost komandi popovskih partizana.

Prije toga, 28. decembra, u Marevoj Ljuti, selu na našoj slobodnoj teritoriji, održani su zakazani pregovori. U domu Jova Dre a, našu stranu su zastupali predstavnici štaba 3. partizanskog bataljona Slobodan Šakota i oko Sko aji , ispred Zahumske ete An elko Ivaniševi i ispred Popovopoljske ete Mijo Šari . Talijanska delegacija došla je vozom, koji se sastojao od lokomotive i dva vagona. Na lokomotivi su visoko istakli bijelu zastavu. U njihovoj delegaciji su bili pukovnik na elnik štaba divizije sa sjedištem u Mostaru i dva oficira. Poslije izmijenjenih pozdrava, našeg »Smrt fašizmu« i njihovog »Eviva Du e«, talijanski pukovnik je po eo da izlaže svoje zahtjeve:

- Predajne oružje i vratite se svojim ku ama i mi emo vam sve oprostiti. Pustite naše vojниke i oficire. Ne napadajte više naše jedinice, ne rušite komunikacije i, ne kidajte tt-veze. Mi emo vam oprostiti vaše grijeha. Obezbijedi emo narodu redovno sljedovanje hrane. Zaštititi emo sprski živalj od ustaškog nasilja...

Ovdje ga je naš predstavnik Slobodan Šakota prekinuo:

- Ovo je naša domovina i naše je pravo da mi vama postavljamo 747 zahtjeve, a ne kako ste vi po eli. Vi ste okupatori, zlo inci i ubojice i

kao takvi nemate šta da tražite od nas. Mi smo bez vas živjeli i možemo živjeti. Vas nitko nije tražio da do te u našu zemlju. Upali ste silom, kako to ine razbojnici, a i sve vrijeme se tako ponaštate. Mi smo vas istjerati iz naše zemlje i to kao ubice i ratne zlo ince. Vašim dolaskom, vi ste izazvali sva e me u nama i vi ste krivi za sve. Vi ste našu zemlju oplja kali i dalje je plja kate i ubijate naš narod koji vam se ne pokorava. Niste nas pokorili i to nikada neete ni uspjeti. Mi vam predlažemo da položite oružje i napustite našu zemlju dok vam ne bude kasno.

Pokunjenih glava, Italijani su slušali energi an govor našeg predstavnika i pri tome mu nisu ništa mogli odgovoriti i prigovoriti. Na ovim pregovorima nije postignut nikakav sporazum niti saglasnost o bilo emu, osim da e i ubudu e Italijani slati sljedovanje svojim vojnicima i našim zarobljenicima. Bila je to naša ne samo vojna nego i moralna pobjeda, jer su u narednih desetak dana italijanski vojnici pod bijelom zastavom dovozili hranu do naših položaja.

Istini za ljubav, mi od tih pregovora nismo ni o ekivali neki ve i dobitak - osim moralne pobjede i podrške sopstvenog naroda. Italijani su ovim pregovorima željeli dobiti u vremenu, kako bi koncentrisali ja e snage za napad na našu slobodnu teritoriju, a koriste i se lukavstvom - htjeli su razbiti partizanski pokret i odvojiti narod od njega. Efekat je bio suprotan, jer je svaki naš pošten ovjek brzo shvatio podlost okupatora koji je - prijetio drže i ma u jednoj a bijelu zastavu u drugoj ruci. Zbog toga se narod još masovnije i vrš e zbio oko partizana, uvjeren da sa okupatorima i njegovim slugama treba razgovarati samo putem oružja, preko nišana.

Takvo svoje opredjeljenje narod je najbolje ispoljio u desetodnevnim, danono nim, akcijama koje su slijedile nakon okršaja kod Drme.

Tada je stanovništvo sela duž željezni ke pruge od Zavale do Jasnice-Luga, sa grupom boraca zahumske partizanske ete, rušilo željezni ku prugu, sjeklo tt-stubove i kidalo tt-veze. Za to vrijeme porušeni su svi mostovi i potporni zidovi, te posje eni tt-stubovi. Stubovi i žica, kao i željezni ki pragovi, odneseni su, pa sakriveni ili popaljeni, skoro na cijeloj dionici od Zavale do Huma, odnosno u dužini od oko 20 km. O ovim akcijama i napadima na Italijane, komandir oružni ke postaje iz Ravnog - krilo Bile e, pedantno i svakodnevno izvještava svoju pretpostavljenu komandu, zapovjedništvo 4. pukovnije iz Sarajeva, a ovi Vrhovno oružni ko zapovjedništvo u Zagrebu, što je sa uvano u arhivama.

DO EK NOVE 1942. GODINE

S razlogom ponosni na ukupne rezultate postignute u šest ustani - kih mjeseci politi kog djelovanja i oružanih okršaja, a pogotovo na najnovije lijepe pobjede u borbama protiv Italijana, riješili smo da ulazak u novu godinu, ratnu 1942, sve ano i u duhu narodne tradicije obilježimo.

Za do ek Nove 1942. godine pripremljeno je sijelo u osnovnoj školi u Poljicu. Na sijelo je, pored omladine i partizana, došao i veliki broj starijih ljudi i žena iz Poljica i okolnih sela. Ovom sijelu i veselju nije mogao prisustvovati ve i broj boraca iz naše ete koji su se nalazili na obezbje enju slobodne teritorije - na položajima ispred italijanskog garnizona Zavale, Beleni a i Kijev-Dola, kao i oni koji su se nalazili u seoskim stražama ili patrolama.

Koliko se sje am, na sijelu su govorili An elko Ivaniševi i Simo Boži. An elko je govorio o uspjesima gerilskih i partizanskih jedinica, postignutim na bojnom polju protiv okupatora i njegovih slugu, i to na

našem terenu i šire, obuhvataju i Crnu Goru i Srbiju. Simo je, pak, govorio o razvoju i u vršivanju narodnooslobodila kih odbora. Obojica su još istakli potrebu smjelijeg i jedinstvenijeg okupljanja svih ljudi u NOP-u i borbe protiv okupatora i doma ih izdajnika. Skrenuli su pažnju onima koji se još nisu opredijelili za NOP, odnosno uklju ili u Zahumsku partizansku etu - da je krajnje vrijeme da to uine, jer ih neprijatelj, kao ni do tada, ne e štedjeti. Boži je podvukao:

- Nova 1942. godina e nam donijeti i nove borbe i pobjede, a i Crvena armija kre e u opštu ofanzivu na uništenje fašisti kih armija koje su napale Rusiju. To je garancija i naše pobjede nad fašisti kim silama, pa je red da i mi damo svoj pun doprinos u toj teškoj, ali slavnoj borbi.

Nakon ovih govora nastalo je slavlje sa igrankom i pjesmom, koje je trajalo do poslije pono i. Vani je bio snijeg, a u ionica potpuno ispunjena narodom.

Iznad u ionice, u kojoj se odvijalo slavlje sa igrankom, bile su prostore u kojima su bili smješteni zarobljeni italijanski vojnici i starješine. Kada je ispod njih u u ionici otpelo slavlje zatražili su od mene da im dozvolim da i oni, u svom krugu, proslave Novu 1942. god. Bez dvoumljenja, ja sam im to dozvolio, siguran da e pjevali internacionalne komunisti ke pjesme. Tako je i bilo i zvu i su se spajali u jedno veliko veselje boraca iz u ionice i zarobljenih italijanskih vojnika iz prostorija iznad nje. Omladina i borci pjevali su borbene partizanske pjesme, dok su zarobljeni vojnici fašisti ke Italije pjevali komunisti ke pjesme. Ja sam mojim »šti enicima« ta no u pono estitao Novu godinu, sa pozdravom »Smrt fašizmu«. Oni su mi, jednoglasno i gromko, odgovorili »Sloboda narodu!«

Ovaj slobodarski narod bio je izvojeao slobodu, a koliko je do nje držao i do cijene kojom ju je platio i bio spremam da još plati da bi je o uva - iskazivao je i ovim veseljem i optimizmom, kojim je zakoraio u ratnu 1942. godinu.

ASIM PERVAN

LJUDI I DOGA AJI FATNI KOG KRAJA

MARTOVSKIE DEMONSTRACIJE U
SARAJEVU

Oko 300 aka, profesora i drugog osoblja Šerijatske gimnazije u Sarajevu toga dana je bilo u demonstracionoj koloni. Idemo, po dvojica, Dugim sokakom i obalom Miljacke ka Baš aršiji, a odatle kroz Sara e ka katedrali. Tu negdje sre smo kolonu demonstranata sa Bosilovije. Združujemo se, spontano, u zajedni ku kolonu i produžujemo. Na više mjesta zastajujemo da ujemo rije i pojedinih drugova, koje demonstranti izdižu na rukama, a oni drže kra e govore i uzvikuju parole. Svuda se ori: »Bolje rat nego pakt«, »bolje grob nego rob«, »Hemo savez sa Rusijom« i mnoge druge borbene parole i zahtjevi što izviru iz srca naroda.

Na pravcu kojim se kre smo dosta je sitnijih i ve ih trgovka kih radnji i zanatskih radionica. Trgovci, zanatlije, kalfe - sve je izašlo is-

red trgovina i radnji i posmatra ovu masu u pokretu. Poneki zatvara radnju i pridružuje se demonstracijama. Neki odmahuju i šire ruke iš-u avaju i se tome što nikada do tada nisu vidjeli.

Demonstracije su trajale itav dan. Za udo, vojska i policija, kojih je dosta na pojedinim raskršima i po trotoarima - ne miješaju nam se u »posao«. Nijemo prate ponašanje demonstranata.

Naro ito žestoko se demonstrira ispred nema kog konzulata.

Za taj jedan i tako žestok dan mlad ovjek brzo politi ki sazrije. Ne-kako dobije samopouzdanje, osjeti se odraslim i odvažnjim. A svakako ne želi da izostane iza drugih u akcijama koje nešto nagovještavaju, ruše, mijenjaju. Sve što je dotad slušao i znao postaje mu mnogo jasnije. A ove demonstracije su nagovještavale masovan otpor fašisti koji aveti, koja se pomahnitalo širila Evropom. Eto, kucnula je i na naša vrata i to na, za nas, najsramniji na in - izdajni kim pristupanjem Kraljevine paktu sa fašisti kim silama.

aša mržnje protiv fašizma i svih onih koji su mu se dotad priklonili prekipila je i svom snagom se tog dana izlila po ulicama Sarajeva i po cijeloj zemlji.

Tim masovnim demonstracijama naši narodi su rekli fašizmu svoje istorijsko Ne!

Dokument o pristupanju Trojnom paktu je ba en pod noge, od naroda i Partije nazvan pravim imenom - aktom nacionalne izdaje.

Sutradan sam prisustvovao jednom sastanku me uškolskog komiteta SKOJ-a. Bilo nas je 15-20 drugova i drugarica iz svih sarajevskih srednjih škola. Sastanak je sazvao Mjesni komitet SKOJ-a za Sarajevo.

Analizirano je u eš e i držanje omladine i SKOJ-a u demonstracijama i ukazano na naredne zadatke. Sastanak je održan u stanu našeg druga Jakice Papa.

U našim osvrtima na držanje omladine bilo je i kriti kih primjedbi, ali su drugovi iz Mjesnog komiteta SKOJ-a dali pozitivnu ocjenu. Dosta je bilo rije i i o onome što e tek da nai e. Znali smo ve tada da e škole biti raspuštene i mi se razi i, te da e fašisti sigurno napasti na našu zemlju. Polaze i od tog, dogovorili smo se o daljem našem radu, potrebi uklju ivanja u antifašisti ki front i djelovanja prema situaciji, naro ito u redovima mladih u krajevima iz kojih smo poticali.

FATNICA U APRILSKOM RATU

U Fatnici, selu na 20 kilometara zapadno od Bile e, ratu se niko nije radovao. Suo eni sa tom neminovnoš u i nevoljom, stariji ljudi, koji pamte ratove, mnogo su potišteni. Pri aju o doživljajima i nevoljama iz prvog svjetskog rata, kao da predosje aju da e u ovom drugom biti još gore. Najviše se boje gladi i bolestina. Sumnjaju da e se naša vojska dugo odupirati. Kažu da je Njema ka velika sila, koja e pokoriti cijeli svijet. Ako bi poneko od mladih štogod rekao, u smislu da e i toj sili jednom do i kraj - govorili su: »Da bog da, sinko, ali šta vi zname?«

Tih aprilskih dana 1941. godine u sve domove uvuklo se nespokojstvo, nemir i neizvjesnost. Mnogi seljani i njihova zaprežna stoka su mobilisani u jedinice Zetskog divizijskog podru ja, koje drži front prema Skadru i na Crnogorskem primorju. Dio ovdašnjih starijih ljudi mobilisan je u privremenu žandarmeriju, a oni koji su ostali u selu, žene i omladina otaljavaju brojne neodložne seoske proljetne radove. Pomažu im i djeca, koja su bezbrižna, igraju se rata po poljanama uz pisku i

vrisku. Najzabrinutije su žene i djevojke: sinovi, muževi i momci otišli u rat, ko zna hoće li se ikada vratiti!

U selu su dva radio-aparata na baterije, kod Veljka Popare i Boriše Krnjevića. Ima jedan i na Divinu, kod Mitra Radovanovića. Tu su i kafane kao zborišta. Na Divinu su: trgovca ka radnja za snabdijevanje stanovništva raznim potrebama, pa opštinska uprava, pošta i žandarmerijska stanica. Tih dana su kafane u Fatnici i na Divinu pune ljudi. Oni dolaze iz okolnih sela da ponešto nabave, ali više da uju novosti. Sve što uđe u propri avaju na svoj na in.

Ubrizo se pronose vijesti da su Nijemci ušli u Zagreb i da je tamo proglašena »Nezavisna Država Hrvatska«. Bila je to vijest koja je i kod naših dobro udaljenih seljaka, još uvijek udaljenih od stvarnih ratnih zbiranja, nagovještavala raspadanje dotadašnje Kraljevine i njene vojske. Tada su kroz Fatnicu prolazile i neke motorizovane kolone jugoslovenske vojske. Kamioni u kolonama bili su dobro pokriveni i utegnuti cedradama, tako da se nije moglo vidjeti šta prevoze. Govorilo se da je to municija i druga ratna oprema za vojsku na frontu u Crnoj Gori. Kasnije se govorilo da su ti kamioni bili puni zlata i drugih dragocjenosti. Prevoženo je to na aerodrom Gornje polje kod Nikšića, gdje su stigli i kralj Petar, generali i ministri. Bježali su u opštem rasulu i raspadanju države i vojske pod dejstvom fašističkog agresora i »pete kolone«.

Vijest o nevjerovatno brzom slomu države i vojske i o kapitulaciji pred okupatorom mnoge je iznenadila. Sa tom viješću i za njom stižu i mnogi povratnici iz razbijene i već bivše vojske, puni utisaka i prijateljstava iz kratkotrajnog rata i izdaji zemlje.

Ubrizo stižu i italijanski fašisti koji uspostavljaju okupatorsku vlast po Hercegovini, sve do Konjićke uprije, kako se govorilo. Istovremeno se pronosi i vijest da bi ovaj naš kraj mogao pripasti toj Pavelićevoj »državi«. Pronosili su i vijest da bi dio Hercegovine, odnosno njeni dijelovi Zetske banovine, mogli pripasti Crnoj Gori.

Kako je to sve i i kakva je, prema narodu, biti nova vlast - u po etku okupacije se određuje nije znalo. Na Divinu su, odmah poslije objavljuvanja kapitulacije, užurbanio sklanjali sve što je podsjećalo na Kraljevinu. Moj otac je jednoga dana donio kući poveliku sliku mладог kralja Petra, umotanu u neko platno. Otac je bio šumar u penziji, pa su u opštini u njega imali povjerenje da će sliku sakriti i sačuvati do boljih vremena. Tih dana su nosioci dotadašnje vlasti, pojedini trgovci i penzioneri u znak žalosti zapustili brade. Me u njima je bilo i Srba i Muslimana. Kasnije su ih na brzinu brijali.

Kroz sela su prolazili i povratnici - vojnici iz drugih udaljenih mjeseta zemlje. Neki su još bili u uniformi, drugi u civilnoj odjeći i sa ili bez oružja. Svračali su po kući i užamjenu za civilna odijela, hranu, duvan i novac nudili uniforme i druge dijelove vojničke opreme. Od nekih se običao za male pare mogla kupiti puška, bomba i municija. Najčešće su mijenjali i prodavali oni koji su išli u udaljenije krajeve, pa su smatrali da će im vojna oprema i oružje smetati, a što god rezerve novca, duvana ili hrane može im samo dobro dobiti. Bilo je i onih koji se ne bježali, nego rastali od puške. Govorili su: »Može i nama zatrebati oružje«. Svi ti ljudi bili su puni prijateljstava i doživljajima iz kratkotrajnog rata.

Upravo iz tih prijateljstava smo mnoge pojedinosti o onome što se dešavalo u vojnim jedinicama, posebno o dejstvu pete kolone, koje je, izgleda, svugdje bilo. Uloženo se i sjetnih prijateljstava i spremnosti vojnika da se bore, da tuku neprijatelja, pa iako i o tome da su okupatora mjestimi no nagonili i u bjekstvo.

PRVI DANI OKUPACIJE I USPOSTAVLJANJE VLASTI »NDH«

Od kapitulacije vojske do sredine maja, dakle u prvih tridesetak dana okupacije, u ovim našim selima se ne dešava ništa osobito. Okupator je uspostavio svoje garnizone po većim hercegovačkim mjestima: Trebinju, Bileći, Gacku, Stocu, Nevesinju i drugdje.

Italijani ne zalaže mnogo u sela, a i kad do u malo se zadržavaju. Povremeno manjim motorizovanim kolonama krstare komunikacijama. Prolaze ponekad i kroz Fatnicu. Im se po cesti za ugušenja tenkova - dječaci i odrasli izlaze i posmatraju ih. Cilj tih krstarenja, o čemu nije bilo samo snabdjevanje već i svojevrsno predstavljanje okupatora kao sile kojoj niko i ništa ne može stati na put.

Prvih dana okupacije italijanski fašisti izgledaju bezbrižni i komotni. Ponašaju se oholo, kao pravi gospodari. Kad svračaju u kuće traže od žena kokoši i jaja.

U prvima proglašenja okupator poziva stanovništvo na lojalnost većoj i nepobjedivoj Italiji, kralju Emanuelu II. Pozivaju na pokornost i poslušnost i na izvršavanje svih naredbi okupacionih vlasti. Za prikrivanje oružja i svakog suprotstavljanja okupacionim vlastima prijete smrću, i to po kratkom postupku.

U periodu od okupacije do uspostavljanja vlasti »NDH«, a to je negdje do sredine maja, ljudi su živjeli u iščekivanju i punoj neizvjesnosti zapljuskivani naga anjima, raznim vijestima i pričama, što je kovalo ovim selima. U tim pričama je bilo žarište za propalom državom, ali i velikim velikim nemačkim i italijanskim sile. Od sredine maja prestaju razna naga anja o novim domaćim vlastodršcima u ovim krajevima. Uspostavljena je vlast tzv. NDH.

U Fatnici i okolnim selima još od ranije je djelovalo nekoliko ljudi KPJ i SKOJ-a, a bilo je i simpatizera Partije. Oni su od početka okupacije podržali ljudi da ne klonu duhom, savjetovali im da skrivaju oružje, uvjerali da će do vrijeme za ustank kada će svaka puška i te kako zatrebati.

U maju je u Fatnici boravio i Miro Popara, poznati predratni revolucionar i komunista. Rodom iz Fatnice, Miro je još kao student Beogradskog univerziteta stao navrata u svoje zavisno selo, okupljao ljudi i omladinu u borbi predratnog radničkog pokreta i KPJ protiv nenarodnih režima. On je još 1936. godine formirao fatničku partiju, prvu u ovom kraju i, vjerovatno, uopšte na selu u istavoj Hercegovini. Kao hapšenog i proganjanog u svoj rodni kraj od bivšeg režima ljudi su Mira dobro znali i visoko cijenili.

Mirovim dolaskom i djelovanjem postalo je jasnije mnogo toga iz tadašnje situacije u zemlji i kod nas, te kako se u tim uslovima postaviti, raditi i pripremati se za ustank. Taj neumorni revolucionar, pun optimizma i vjere u narod, okuplja ne samo komuniste već i mnoge druge poštene ljudi, rodoljube i simpatizere KPJ, upoznaje ih sa situacijom, podstiče na politički rad u narodu i upozorava na ozbiljnost i mogućnost naredna kretanja.

Miro je ubjedljivo jasno pričao o tome kako se okupatori naše zemlje obilato i vješto koriste politikom, i to je suština: podijeli, zavadi pa vladaj. Oni teže našem vlastitom međusobnom istreljivanju na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, koristeći se pri tom ranijim nacionalnim ugjetanjem, vjerskim i drugim netrpeljivostima u Jugoslaviji. U svemu što rade oslanjaju se i oslanjaju se na profašističke organizacije i snage: frankovce, odnosno ustaše u Hrvatskoj, ljetićeve i nedjeljeve u Srbiji, federaliste u Crnoj Gori i sve one druge koji se širom Jugoslavije stave.

pod okupatorski skut. Njihove sluge ovde kod nas su momentalno ustaše, koje ne e prezati ni od ega, pa ni od zlodjela, da bi što više produbile jaz mržnje i razdor izme u ova dva naroda koji tu vjekovima zajedni ki žive. Od Mira smo saznali da su ustaše još u aprilu izbacile parole: »Srbe na vrbe« i »Muslimani su cvije e Hrvatske«. Oni to ine smisljeno jer su okorjeli šovinisti prema Srbima, a Muslimane žele da pridobiju i okrenu protiv srpskog naroda. To odgovara težnjama okupatora - da se Muslimani i Srbi me usobno biju i istrebljuju, jer bi nima bez toga bilo mnogo teže da vladaju i plja kaju naša narodna dobra. Okupatori nijesu samo na strani ustaša; oni sara juju i sa izrodima srpskog i ostalih naših naroda. Okupatoru nije važno i stalo do toga ko je i kakav je ovdje, ve ko njemu bolje služi.

Da bi nam do arao kako se okupator bahato ponaša i bezobzirno plja ka, Miro nam je opisao jedno svoje vi enje, ega se i nakon etiri decenije veoma živo sje am.

Poslije ulaska Nijemaca u Sarajevo i on se, veli, zatekao tamo. Svratio je u poveliku trgova ku radnju, koja je pripadala nekom bogatom trgovcu Muslimanu. U tu radnju su ušla i dva njema ka oficira. Trgovac ih je veoma ljubazno i uslužno do ekao. Tražili su štofove za muška odijela i svaki je odabrao po tri štofa. Potom su trgovca na njema kom jeziku pitali koliko to košta. Kada je izra unao i rekao im stvarnu cijenu, oni su na pult stavili vrlo malo para. Trgovac je reagovao tako što je rekao da je to malo i ponovio im je stvarnu cijenu. Jedan od tih oficira je stavio ruku na futrolu sa pištoljem govore i mu: »Genug, genug!« Vidjevši da je vrag došao po svoje, trgovac je ponizno upakovao robu i, uz zahvalnost, ispratio Nijemce do vrata.

U vrijeme uspostavljanja vlasti »NDH« otpušteni su svi Srbi iz dotadašnjih žandarmerijskih stanica. Žan armerijske stanice su preimenovane u oružni ke postaje, a žandarmi u oružnike, što je bilo u duhu »jezi ke politike« u »NDH«. Postaje su uspostavljene u mjestima gdje su i dotad postojale žan armerijske stanice. U toj službi ranije nije bilo dovoljno Hrvata i Muslimana, pa su te postaje popunjene dovo enjem znatnog broja oružnika iz Slavonije i Bosne.

Oružnici su se u po etku slobodnije kretali po svim selima i obezbjje ivali sprovo enje odluke nove vlasti. Kasnije, kada su otpo ele prve ustani ke borbe i napadi na te postaje, situacija se mijenjala. Sve manje zalaze u sela, naro ito u brdska, isto srpska.

Ono što je kod oružnika najviše svakome upadalo u o i bili su crveni fesovi, kao sastavni deo narodne odje e Muslimana ovog kraja. Nosili su ih ne samo oružnici Muslimani ve i Hrvati. Bilo je to lukavstvo smisljeno u ustaškim vrhovima - trebalo je i pomo u fesa stvoriti utisak u srpskim masama, tamo gdje žive pomiješano sa Muslimanima, da im svo zlo koje trpe u novoj državi dolazi od Muslimana, odnosno »Tutraka« kako su Mislimane mnogi tada nazivali. (Poslije rata sam, iz jednog septembarskog proglosa Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, saznao da su tako i tamo radili). Svakako je i to, mada ne kao glavno, uticalo na stvaranje klime nepovjerenja, razdora, mržnje i zova na osvetu prema svemu muslimanskom kod jednog dijela ustanika koji su bili zaslijepjeni šovinizmom u kasnijim doga ajima u ovom kraju.

Pored oružni kih postaja, u maju su formirani i takozvani ustaški tabori, i to u sjedištima bivših opština. U bile kom srezu formirana su tri takva tabora: u samoj Bile i, u Planoj i u Divinu. Popunjeni su, na principu mobilizacije, relativno mladim vojnim obveznicima Muslimanima. Bile su to »mjesne ustaše«, u suštini, vrsta milicije sa ustaškim obilježjima. Ve i dio te ustaške milicije je lociran po selima, u »seos-

kim stražama«, a manji dio, njih po oko 20, bio je na okupu u sjedištu tabora.

Ustaškom taboru na Divinu pripadala su sela: Orahovica, Kalac, Fatnica, Bačevi, Bijeljani, Prisoje i Milavići. Na elu tabora nalazio se Halid Comić, član KPJ od 1936. godine. Halid se, na inicijativu Mira Popara, prihvatio te funkcije. Seljaci nijesu znali da je Halid komunista, ali su između svih o kojima se govorilo da bi mogli doći i na tu dužnost najviše željeli da upravo on to bude. Oni su ga znali kao smionog i odvažnog ovjeka i vjerovali su da će bolje od moga drugog voditi taj tabor. Ulijevao im je povjerenje svojom visokom pojmom i izgledom snažnog ovjeka, što je seljacima veoma imponovalo. Inače, o Halidu se nešto ranije govorilo da bi trebalo da bude predsjednik opštine, a za tabornika su predlagani Nazif Pervan ili Šaćir Bajramović.

Na jednom sastanku više ljudi, Muslimana i Srba, održanom u kafani Boriše Krnjevića u Fatnici, kojem je prisustvovao i Miro Popara, dogovoren je da se za predsjednika opštine predloži Meho Dedović, pošten i ugledan domaćin iz sela Bijeljana, a Halid omiči za ustaškog tabornika. To je od nadležnih ustaških organa i vlasti »NDH« prihvaten.

Za Halida je uskoro iz Zagreba stigao dekret o postavljenju za ustaškog tabornika na Divinu. Tek kasnije, kad otpominu masovniji ustaški zlogodišnji po Hercegovini, vidjeće se koliko je bilo dobro i dalekovidno Mirovo predviđanje i insistiranje da baš Halid bude ustaški tabornik, jer je to mnogima spasilo glavu.

Majskih i slijedećih dana među muslimanskim stanovništvom je bila u zamahu ustaška propaganda. Pojavavali su je ustaški ideolozi iz ovih krajeva: profesor Alija Šuljak, Hakija Hadžić i drugi. Slali su pisma i preko ustaških agitatora pozivali Muslimane na okup, da zbiju redove pod ustaškom zastavom i da, kako su govorili, rade »onako kako traži i nalaže naš dijalog« poglavnik Ante Pavelić. Pozivali su Muslimane da osveti žrtve komita iz 1918. godine: »Braća Muslimani, osvetimo 1918-tu, sad ili nikad. Došlo je i vaše vrijeme!«. To je progovorilo iz ustaških pojedinih ustaških ideologa i probisvjeta. Na njihovu žalost, efekat od takvih poziva bio je obratan. Bile su Muslimani nijesu prihvatali ta ustaška zagovaranja i pričeljkivanja. Naprotiv, u ogromnoj većini su sve inili da do zla inače ne dođe.

Prve mjere ustaške vlasti odnosile su se na prikupljanje oružja, vojne i tehničke opreme, pa i radio-aparata, bicikla i sl. Te mjere su sproveđene samo kod srpskog dijela stanovništva, što je bio jedan od znakovih podrijetla ivanja, pokoravanja i obespravljanja stanovništva ove nacionalnosti.

Naredbe o premeta ini, oduzimanju oružja i razne opreme, o uspostavljanju »reda«, privremenu sumnjivih na saslušanja i druge - najčešće su dolazile iz sreza. Oružnici ne mogu sami sve da to obezbijede, pa se u te aktivnosti uključuju i domaći ustaše. Halid omiči, kao ustaški tabornik odgovoran za sprovođenje tih naredbi, dovija se na razne načine da onemogu i nasilje, pljačku i maltretiranje po selima. Na to su ga upozorili primjeri ponižavanja i maltretiranja pojedinih Srba u Milavici, Fatnici i drugdje. Zato nastoji da situaciju drži u rukama. U patrole, a naročito za njihove vođe, određuje one svoje ustaše u koje ima najviše povjerenja. Izričito ih upozorava da »ne postupaju dahijski« prema ljudima, da »ne zabrljavaju zbog revnosti« i sl. Jednu ustašku patrolu, čiji je pripadnik u Milavici ima ponižavao svog komšiju Srbina jašu i na njemu, Halid je pozvao na Divin i razoružao. Pojedinim Srbima je, krijući, slao stare puške, pa onda k njima slao svoje patrole da im

traže oružje, a ovi bi, po dogovoru sa Halidom, davali te puške kao svoje oružje.

Jednog dana Halid je pozvao jednog od svojih mjesnih ustaša iz Fatnice, Juka Zili a, i mene na Divin. Rekao nam je da odemo kod Veljka Popare i Boriše Krnjevića u Fatnicu, te preuzmemos njihove radio-aparate. Zadatak je bio da ih sa uvamo i vratimo kada sve ovo prođe.

Moja obaveza je bila da pratim i bilježim vijesti sa raznih radio-stаницa i o svemu što ujem informišem Mira, Halida i ostale drugove. To je za neko vrijeme, dok sam bio u Fatnici, biti moje osnovno zaduženje. Dok je Miro boravio u Fatnici išao sam kod njega svako veče i upoznavao ga sa vijestima koje sam uočio preko radija. Jedne noći na povratak od Mira, pri izlasku sa jednog sporednog puteljka na glavnu cestu, iznenadila me je mjesna ustaška patrola. U patroli su bili dvojica mojih komšija, od njih je jedan bio Zulfo Priganica (imena drugog se ne sjebam). Iznenadno su me šepali za ruke i jedan od njih povikao: »Jesi li to bio kod onog Jovanovca, sveca ti tvog?!« Tako su oni oslovljavali Mira. Pobunio sam se i otimao, ali nisam uspio da se otrgnem. Držali su me vrsto i poveli prema Divinu. Prijetili su mi zatvorom. Kad smo prošli Fatnicu, osjetili da me labavije drže, pa se istrogo iz njihovih ruku. Odsko ih nekoliko koraka i viknuh: »Pucajte ako smijete!« Bio sam siguran da neće pucati i - nijesu. Ostali su iznenađeni na cesti, a ja, uz povike da me više neće uhvatiti živog u ruke, užurbanije krenuh ku i.

Tih dana su oružnici, uz angažovanje mjesnih ustaša, i inačice pratili kretanja svih lica za koja su ulicama da mašta govore protiv okupatora i ustaškog režima. Ja sam već znao da i mene prate i da zato koriste i moje komšije. No, tada još nijesu hapsili. Bio je po etak uspostavljanja vlasti »NDH« pa, vjerovatno, još nisu imali podrobnijsa uputstva u tom pravcu. Tako je i Miro, za koga su mnogi znali da je komunista, mogao neko vrijeme da boravi u Fatnici. Poznato je, inačice, da su komunisti bili prvi na udaru okupatorskih i kvizilniških vlasti u ovoj zemlji.

Oružnici su dolazili više puta kući i moga oca, tražili me i interesovali se šta radim. Jedan od njih po prezimenu Bosnić da bi, valjda, provjerio jesam li na suprotnoj strani, upitao me je jednom prilikom: da li bi dao svoju sestru za Srbina? Odvratih mu: »Ne bih dao sestru ni za koga, a za koga će se ona udati, ako se bude udavala, to je njen stvar«. On je na to: »Prihvati se ti«. Na osnovu takvih razgovora i prijava nekih doušnika iz komšiluka, me u kojima su se isticali Smajlović i Salko Priganica, Bosnić me uskoro okvalifikovao kao komunista koga agitatora i zatražio odobrenje od oružničke komande iz Bileće da me uhapsi.

JUNSKI I JULSKI DANI

U junu 1941. godine zbili su se masovni ustaški zločini nad srpskim stanovništvom u pojedinim mjestima Hercegovine. Dopirući do nas teške, poražavajuće i tužne vijesti sa raznih strana. U početku je malo kovo vjerovao da ustaše hvataju ljudi na prevaru, a potom ih, polužive, bacaju u jame bezdanke, pogotovo da kolju i ubijaju djecu i žene. No, tog mjeseca su izvršena i dva masovna zločina, dva primjera genocida u dva mjeseta udaljena 15-20 km od fatničkih selih. Bilo je to u Koritima, gdje su ustaše pohvatale i noć u između 5. i 6. juna pobile, a onda i pobacale u jamu oko 160 Srba iz susjednih gata i bilo ihih selih. Mnogi od ovih ljudi nijesu ni pokušavali da bježe kada su dolazile

ustaške patrole, jer u to vrijeme nijesu ni pomicali niti vjerovali da im se može dogoditi ono najgore, takva pogibija. Bili su lojalni prema vlastima, pa su povjerovali ustašama da im se ništa ne e dogoditi.

Drugi masovni zlo in nad srpskim stanovništvom ustaše su izvršile na Berkovi ima. Tu su, uklju uju i i neka okolna sela, Me u i dr. masakrirale i na najzvierski na in pobile sve živo što su pohvatale - ljude, žene i djecu, ukupno oko 260 osoba. U groznim mukama okon avale su život itave brojne porodice Biberdži a i druge. Upozoren od komšija Muslimana da bježi sa porodicom, jer ustaše kolju sve srpsko, stari Tripo Biberdži , lojalan prema vlastima, pa i ustaškoj vlasti, pošten doma in i ovjek, nije ih poslušao. Kosilo se to sa njegovim shvatanjem da ga, pošto nikome ništa nažao nije u inio, niko ne e dirati. Jednostavno nije vjerovao da ustaše ne biraju žrtve. Stradalo mu je 18 lanova porodice.

Tim zlo inima ustaše su otkrile i ispoljile svoje pravo nacionalisti - ko-šovinisti ko i krvopijsko lice. U svim našim selima nastalo je vrlo teško i mu no stanje. Srpski dio stanovništva je utu en osje aju i nesigurnost i neizvjesnost. Ni Muslimani se bolje ne osje aju. Svak živi nekako u strahu i pribajava se da ti zlo inci ne do u u fatni ka sela. Ulo se da su ti zlikovci došli odnekud sa strane i, uz podršku nekih mjesnih ustaša, izvršili zlo in.

Za vrijeme i poslije tih zlo ina srpsko stanovništvo je napuštalо svoje domove i povla ilo se u brda da ne bi doživjelo sudbinu Kori ana i Berkovi ana. Sva dabarska sela u kojima su živjeli Srbi su opustjela, ostala bez svojih žitelja. Iz fatni kih sela nisu svi izbjegli. Oslonili su se na vrstu rije svojih komšija da e ih, ako bi im zaprijetila opasnost, na vrijeme upozoriti. Taj proces napuštanja domova i odlaska u brdske, za ustaše nepristupa nije krajeve, nastavio se i u julu.

U junu su otpo ele i prve oružane ustani ke borbe srpskog dijela stanovništva, a naro ito poslije napada fašisti ke Njema ke na Sovjetski Savez. Ljudi su uzimali oružje da brane svoje živote i bezbjednost svojih porodica. Iako još nije bilo poziva KPJ za ustanak - ustani ke puške su planule. Bio je to junska ustanak do kojeg je masovno došlo u Nevesinjskom i gata kom srezu, ali i u drugim srezovima isto ne Hercegovine. O tim borbama se svuda pro ulo, posebno o uspješnim okršajima ustanika oko Nevesinja i na Trusini, gdje su izginule i neke ustaške glavešine visokog ranga, me u njima i jedan od bližih Paveli evih saradnika, Mijo Babi , za kojim je poglavnik proglašio višednevnu korotu u cijelo »NDH«.

Pokušaj ustanika da zauzmu Divin nije uspio. Napad nije bio organizovan kako valja. Pored toga, izvo en je manjim snagama, po danu, bez potrebnih priprema i koncentri nog napada sa više strana i snaga, pa i u eš a dijela ustanika iznutra. Sve je to teklo nekako spontano, sa puškaranjem iz daleka, pa su oružnici i mjesne ustaše (koje su se zatekle u Divinu) s lako om odbile taj napad bez ikakvih gubitaka. Ni veza prema Bile i nije bila prekinuta, pa su odande, nakon telefonske obavijesti o napadu na Divin, odmah upu ena oružni ka poja anja i nešto oružja za naoružavanje što više Muslimana. Halid omi , koji je bio na Divinu, nije znao da e tih dana do i do napada, pa je samim razvojem doga aja bio prisiljen da mu se suprotstavi. Nijesu o tome napadu znali ni mnogi drugi drugovi, iako su bile u toku pripreme za ustanak.

Vidjevši da kroz Fatnicu prolaze oružnici od Bile e i da na jednom kamionu gone i oružje, pošao sam i ja za njima sa željom da dobijem pušku, ali mi je ovi nijesu dali. Na divinu sam našao Halida i pitao ga:

»Šta se ovo zbiva?« Rekao mi je da je »neka grupa od pravca Davidovi a pokušala napasti Divin« i da je ve odbijena. Drugo ništa nije znao.

Nekoliko ustanika je ranjeno, a jedan od njih Marko Vujovi -Stani dosta teško. On je prenijet na Divin a odatle talijanskim kamionom odvezan prema Bile i ili Mostaru (kasnije sam saznao da mu se poslije odlaska sa Divina zagubio svaki trag; vjerovatno je ili umro ili ubijen negdje u Mostaru).

Sjutradan (25. juna) oružnici i ustaše su izvršili ve u akciju prema davidovi kim selima. Bila je to akcija preduzeta radi odmazde, odnosno »hvatanja i kažnjavanja odmetnika« - kako se govorilo. Seljaci su se ispred naleta ustaša povukli iz sela. Samo su u Davidovi imala ostala dva ovjeka: Sava Rai evi i Luka Miloševi . Neko ih je od ustaša ili oružnika ubio. Pojedine mjesne ustaše su toga dana ponešto i oplja kale po selima.

Poslije ovog ustani kog napada, a taj ustanak je kod nas nazvan i »vidovdanski«, u ovom kraju nastaje nešto duži period bez oružanih borbi, što je potrajalo oko dva mjeseca. Za sve to vrijeme ustanici su kontrolisali tzv. Fatni ku gredu, sve od Ka nja do Kosmatuše. Za to vrijeme gotovo neprekidno su izvo ene ustani ke borbe u južnim dijelovima bile kog sreza, prema Trebinju, a naro ito u rejonu Ljubomira.

Ove prve ustani ke borbe su bez obzira na neuspjeh, prilikom uzimanja Divina gde su se nalazili centar opštinske vlasti, oružni ka postaja i ustaški tabor - imale snažnog i zna ajnog odjeka. Ti prvi ustanici ki pucnji glasovito su najavili po etak svenarodne borbe za oslobojenje zemlje od okupatorskog i jarma njegovih slugu. Nije bilo više mirenja sa promjenama nastalim okupacijom i stvaranjem kvinslinških tvorevina. Sa svim tim, posebno sa zlo inima, nije se mirio ni muslimanski svijet kod nas, koji sve više zazire od ustaške vlasti i nedjela njenih predstavnika. Mnoge ljude iz muslimanskih redova zahvata osje aj pasivnosti i otu enja od tog novog poretka, koji mu je nametnut. No, još mnogi u to vrijeme - ni me u Muslimanima, ni me u Srbima - ne vide pravi izlaz iz te situacije. Taj izlaz je donekle bio jasan samo manjem broju ljudi sa komunistima na elu, kojih je tada u našem kraju bilo veoma malo i koji su inili sve što su znali i mogli da usmjeravaju tok doga aja, prije svega protiv bratoubila kog klanja, me usobnog istrebljenja, plja kanja i drugih nedjela.

U to vrijeme nije se mnogo znalo o oblicima organizovanja oružane borbe. Znali smo da e do nje do i, za nju smo se i pripremali. Me utim, kakva e ona biti, kako organizovati njenu oružanu snagu, dakle jedinice, sa ime emo se sukobiti i šta e sve biti potrebno prevladati da ona postane oslobođena ka borba svih, to jest i Srba i Muslimana ovde - ve ini nije bilo ni izbliza jasno. Pa i lanovi KPJ i SKOJ-a u to vrijeme su bili zaneseni revolucionarno-socijalisti kim karakterom borbe. Neograni eno smo vjerovali u Sovjetski Savez, Crvenu armiju i Staljinu. Mislili smo da e Crvena rmija brzo razbiti i uništitи njema ke snaže i dobiti rat, a mi sprovesti revoluciju poput oktobarske u Sovjetskom Savezu.

Sje am se kako smo na pitanje pojedinih ljudi odgovarali kako emo u odre enom momentu svi zajedno u koloni i pod crvenim barjakom krenuti na Divin i preuzeti vlasti. Bile su to predstave izgra ene na osnovu knjiškog znanja o oktobarskoj revoluciji, pa time i naivne i nerealne želje, izrazi maštanja i, rekao bih, romanti arskog zanosa tada svojstvenog mlađim ljudima, posebno lanovima komunisti ke omladine. Svakako da je to bilo nerealno i daleko od stvarnosti i tadašnjeg odnosa snaga i situacije i kod nas i na isto nom frontu, gdje su Nijemci

brzo prodirali i potiskivali Crvenu armiju. Kako se situacija i u nas i na isto nom frontu stalno pogoršavala, o emu smo ponešto saznavali preko radija i na druge na ine, splašnjavala je i ta naša zanesenost ustupaju i mjesto realnostima.

Julska odluka KPJ o dizanju ustanka i poziv svim narodima Jugoslavije da smjesta krenu u kona ni i odlu uju i boj za oslobo enje zemlje i zapovijest svim komunistima da stanu na elo narodnih masa u borbi - bila je tek ono pravo usmjerjenje za zajedni ku borbu svih naših naroda protiv okupatora i njegovih slugu.

U Julu ni ustaše ne miruju - još više poja avaju otrovnu propagandu i nastoje da otpo nu sa zlo inima i u fatni kom kraju. Na Divin po etkom jula, poslije krvave tragedije srpskog stanovništva na Berkovi ma, stiže jedan kamion ustaša kolja a iz pravca Berkovi a. Pred njih se isprije io Halid omi sa »svojim« ustašama. Kada su htjeli da se iskrcaju, Halid je bio energi an i rekao im da je on tu tabornik i da e on da raš iš ava sa Srbima na Divinu, a ne oni. Pokazao im je i dekret o postavljanju za ustaškog tabornika i zahtijevao da se odmah vrate tamo odakle su došli. U protivnom e, zaprijetio im je, imati posla sa njim i ustašama pod njegovom komandom. Pridošlice nisu bile spremne da se sukobe sa mjesnim ustašama, okre u kamion i odlaze neobavljeni posla.

U isto vrijeme su ustaše na Mekoj Grudi pohvatale i pohapsile oko 60 Srba, me u njima i u itelja Rajka Miloševi a. Rajko je o tome obavijestio Halida omi a, poslavši mu ceduljicu po jednoj ženi. Halid je odmah poslao Sajta Bajramovi a na Planu, kod tamošnjeg predsjednika opštine Arifa Avdi a, da preko predstojnika sreza u Bile i interveniše da se ti ljudi puste, s obzirom na to da su mekogrudska sela pripadala Planoj. Sajto Bajramovi , koji je ina e bio pod uticajem Partije, bio je u dobrim odnosima sa Arifom i mogao je na njega da uti e. Tim intervencijama, posebno intervencijom tadašnjeg predstojnika sreza Marka Saki a, svi ovi ljudi su pušteni i tako spašeni od sigurne smrti.

Jednoj ustaškoj patroli iz Stoca, koja je došla na Divin, uspojelo je da uhapsi i sa sobom povede bogatog i uglednog trgovca sa Divina Mitra Radovanovi a. im je to saznao, Halid je pozvao mog ro aka Adema Pervana i mene. Rekao nam je da hitno obi emo fatni ka sela i priku-pimo što više potpisa uglednih doma ina Muslimana, kojima bi ovi ljudi garantovali da je Mitar Radovanovi dobar i pošten komšija i tražili da se pusti iz zatvora. Prikupili smo 112 potpisa. Sa molbom kojoj su priloženi ti potpisi u Stolac su otišli Meho Dedovi , Huso Telarevi i Halid omi . Stigli su kod gradona elnika Stoca Omerbega Rizvanbegovi a s namjerom da pokušaju da izvuku Mitra iz zatvora. Išao je u Stolac i Hasan Habul sa Mitrovom ženom Marijom. Poslije rata mi je Mitar pri ao da su za njegovo spasavanje radili i neki njegovi li ni prijatelji i poznanici iz Stoca. Te intervencije su urodile plodom - Mitar se živ i zdrav vratio ku i.

Ovakve i sli ne Halidove akcije, kao i akcije drugih Muslimana za zaštitu srpskog stanovništva doprinijele su spre avanju probaja kolja ke politike ustaša u naša sela i oja ale povjerenje mještana Srba u svoje komšije Muslimane. Otuda mnogi nisu napuštali svoje domove za sve vrijeme dok je tu postojala vlast tzv. NDH.

Svakako da su i kod nas pojedinci iz muslimanskih redova popri-jeko gledali na pojedine Srbe, da je bilo i prijetnji i sli nog, ali samo verbalnog karaktera. I sam sam doživljavao da me poneki od mještana Muslimana grdi, pa i da mi prijeti, ali je sve ostalo na tome. Prisust-vovao sam jednom pokušaju napada na jednog Srbina i njegovu imo-

vinu. Bilo nas je desetak pred kafanom Šulja Pervana, kada je tuda našao Nikola Milošević iz Davidova. Vrao se iz polja, sa oranja, gone i ispred sebe dva vola. Tu se zatekla i ustaška patrola iz jednog od susjednih sela. Ustaše su presrele Nikolu i počele da ga grde, psuju i priteže. Zahtijevale su da ostavi volove i gubi se dok mu je još glava na ramenu. Iznenađen i uplašen, Nikola je samo u njih gledao. Umiješali su se prisutni Muslimani i, uz grdnju, odvojili ustaše od Nikole. Situacija se zaoštrila, pa su ovi ljudi zaprijetili ustašama, govoreći im da će morati prvo da se obraćaju s njima, pa onda sa ovim komšijom, koji umoran ide s njive. Nikoli su rekli da ide slobodno s volovima i da se ništa ne boji. Tako se taj incident i završio.

Tih ljetnih dana, sve do avgustovskog ustanka, u Fatnicu su dolazile pojedine žene iz brdskih sela da ponešto kupe. One su, istovremeno, služile i kao veza za prenošenje poruka. Bile su veoma dobri i vješti obavještajci. Preko njih, kao i preko pojedinih Fatnica, Halid je ponekad slao poruke ustanicima. Neke od tih poruka sam i ja prenosio do Vladimira Đurića, a on bi ih dalje nosio u Vranjsku i drugdje. Sačinjavali smo se inače esto na jednoj murvi pred Vladimirovom kućom. (Prije toga je kasnije Vladimir da je jednom prilikom, kada je otišao u Vranjsku da kalkulu Mironu Niki u prenese Halidovu poruku, imao dosta muke da nekim ustanicima koji su ga osumnjičili kao ustaškog špijuna dokaže da on to nije. Nakon što su ga i zatvorili da mu kao špijunu sude, te se morao legitimisati da je branil KPJ, pa je Miron naredio da ga puste i da vjeruju u ono što im prenosi).

ZBOR PRED DŽAMIJOM

Jednog julkog petka u Fatnicu je pristiglo poviše Muslimana iz okolnih sela. U grupicama su išli prema džamiji na zajedničku podnevnu molitvu, koja se obavlja petkom u podne. Posmatrao sam ih s jednog starog groba, uokvirenog s nekoliko velikih kamenova. To nekad davno isklesano kamenje je odoljelo vremenu ostajući i vjećito kao svjedok nekog davno minulog plemena, koje je tu, na Glavici, gdje stotine godina žive Parvani živjeli prije njih. Grob je dužinom okrenut pravcem istok-zapad, što svjedoči da su žitelji koji su se tako sahranjivali bili pravoslavne vjere. Teško je znati da li su se odatle negdje odselili ili ih je zatrla kakva bolest prije dolaska Mija Đuračića Crmnice, iz Crne Gore, od kojih poti u dva muslimanska i jedno srpsko pleme: Pervani i Golubići i Muslimani i Kulaši Srbi. Sve što znamo o tome iz predanja je djedova i o Eva. I danas tu, u Fatnici, jedni uz druge žive Pervani i Kulaši i međusobno se razlikuju. Njihovi stari rođaci Golubići su odavno odseljeni prema Stocu. Pervani i Kulaši se nijesu nikad međusobno istrebljivali: naprotiv - uvijek su se ispmagali i poštivali. Razlikovali su se samo po vjeri, koja je ponekad korištena u političke svrhe za razvijanje mržnje i netrpeljivosti u narodu. I okupator i ustaše svom silom nastojale su u svojoj zlostavljanju politički iskoristiti vjersku podjeljenost ljudi u huškanju jednih protiv drugih.

Razmišljajući i o tome, posmatrao sam kako sve više ljudi pridolazi džamiji. Silaze niz dvije kamenite ulice, od kojih se jedna zove Mija Eva, po nekom od mojih davnašnjih predaka. Odlučujem da i ja si em, da ujemu očemu i prijeti. Znao sam da će nakon završenog vjerskog obreda posijedati u hladovinu šljivika ispred džamije i povesti razgovor.

759 Tako su uvijek inili. Pretpostavljam da ti razgovori neće biti samo

uobi ajeno o rodu usjeva, o duhanu, sijenu, o vremenskim prilikama i drugom od ega je zavisio život seljaka i njihovih porodica.

Rat, okupacija i sve drugo što je uslijedilo u proleće i ljeto te 1941. godine razvilo je znatiželju ljudi, pa u džamiju idu i oni koji su rijetko kad u nju dolazili. Uspostava vlasti tzv. NDH i zlo ini ustaša o kojima se prije obespojili su i pošteni muslimanski svijet. Ljudi ni u snu nijesu mogli sanjati da će to tako biti, pa ih svaka takva vijest zaprjava uje i tjera na okupljanje - da uju novosti, da provjere je li istina sve to što se prije a, da pitaju ko to radi, zašto ubijaju ljudi, žene i djecu, zar samo zato što su Srbi? Kakva je to vlast koja im to dozvoljava?

U po etku strahovlade te vješta ko-kvislinške tvorevine »NDH« mnogi u našim selima nijesu vjerovali stravi nim prijeama o tim masovnim zlo inima ustaša. Govorili su da je to ne ija lažna propaganda usmjerena na pobune i nepoštovanje vlasti, a vlast treba poštovati. Većina ljudi kod nas, i Muslimana i Srba, prema svakoj vlasti se odnosila sa strahopoštovanjem, jer vlast je, kako su i mislili i govorili, od boga data.

U junu su se masovni zlo ini ustaša približili i našem užem kraju. Korita i Berkovići, dva masovna stratišta srpskog stanovništva, odagnala su sve sumnje u istinitost prijeama o tim zlo inima. Ti zlo ini otrežnjavaju i mnoge Muslimane, koji sve više shvataju ustaške obmane i prevaru. Osjećaju da ih ustaše guraju u jad i belaj i sve više preziru tu vlast. Shvataju da to što ustaše rade nije opasnost samo za srpski narod već i za Muslimane, jer vodi istrebljenju i opštoj ljudskoj nesreći. Pošteni i razboriti ljudi iz muslimanskih redova sve ešće se oglašavaju i u međusobnim razgovorima osuđuju zlo ine. No, nijesu ni svi Muslimani jednaki. Ima i onih koji su šovinisti ki zaslijepljeni i koji brane, pa ak i podstićaju, ustaška orgijanja. Na sreću, takvih kod nas nije bilo mnogo, pa nijesu ni mogli bitnije uticati na međusobne odnose Muslimana i Srba.

Poslije molitve u šljiviku je bilo vrlo bučno i živo. Ljudi razgovaraju o svemu, a najviše o ne uvenim ustaškim zlodjelima. Slušam kako pojedine starine sa sijedim bradama prijeaju da oni ne pamte tako nešto, a preturili su preko glave prvi svjetski rat i prevrat 1918. Neki pamte i hercegovačke ustanke iz 1875. i 1878. godine. Spominju Stojana Kovacevića, Peka Pavlovića i druge vođe ustanka iz tog vremena. Zapamtili su mnogo toga i dobrog i lošeg. Pamte kada su austrijski šuckori povješali mnogo Srba na Divinu i drugdje, kao i kada su komite za vrijeme prevrata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pobijigli podosta Muslimana, ali ne pamte, kažu, da je ikad iko ubijao nejedan, dječcu i žene. Bilo je i prije protjerivanja robija, ali nikad takvog bezakonja i masovnih zloina, kao za po etku vlade ustaša.

- Vidi šta sada doživljesmo: ubijaju sve redom, obešaćavaju, pljuju, pale. Ne može to nikako na dobro iza i - reče neko.

- Šta je, ljudi, šta vas uđi - progovori neko i sa proustaških pozicija. - I naše su ubijali i satirali. Šta je samo radio komita Majo Vujović i njegova družina? Zar danas, kada nam je bog dao našu vlast, da žalimo srbadiju. Sve ih treba pobiti i pobacati u Obod (jama iz koje izvire Fatnička rijeka, koja plavi Fatničko polje preko zime, inačice to je ovde ime Trebišnjice).

Nastade žamor.

Slušaju i to, i ja se obratim ljudima:

- Hoće li da vam i ja nešto kažem?
- Govori, govori! - povika više njih.

Svi ti ljudi su me dobro znali kao jedinog doratnog školarca iz muslimanskih redova fatničkog kraja. Pohaćao sam Šerijatsku gimnaziju

ju u Sarajevu, pa pošto kod nas esto nije bilo hodže, mene bi uz mjesec ramazan angažovali da obavljam hodžinske poslove. Tako sam u tim selima, uklju uju i i dabarska, Prisoje i Bijeljane, klanjao pred ljudima teravije (poseban obred koji se obavlja samo za vrijeme posta, uve e), džume (podnevna molitva petkom), nadjevalo djeci imena, držao vazove na sijelima (kra i a mogu biti i duži govori o uvišenosti islamske religije i si.). Ljudima je bilo draga da uju šta e im to re i njihov »hodžica«, kako su me, zbog mladosti, uobi avali oslovljavati. Zato kad poeh da govorim presta svaki žamor.

Zanosom jednog omladinca, skojevca, prema tadašnjim mojim mogu nostima i poznavanju situacije govorio sam protiv fašisti kog okupatora, sa kojim je i došlo sve zlo koje danas trpe naši narodi. Govorio sam i protiv ustaša kao slugu okupatora, koji nemaju ništa ljudskog, koji poput zvijeri kolju i bacaju u jame srpski narod po Hercegovini. Takva bezakonja i zlo ini se ne mogu trpjeti. Srpski narod se diže na ustank, u borbu protiv tog zla. Zar ljudi mogu gledati kako im ti bezumni šovinisti kolju djecu? Ali to nije i ne e biti samo borba srpskog naroda. To treba da bude borba svih nas, svih poštenih ljudi bez obzira kako se ko bogu molio i kako mu je ime. I naše je mjesto u toj borbi, u kojoj smo, zajedno sa našom bra om Srbima, Hrvatima i drugim našim narodima, oslobođiti zemlju od okupatora i njegovih slug, koji danas ine jade i pokore.

- Ko to od vas stotine puta nije jeo soli i hljeba kod svog komšije Srbina, a i on kod vas? A evo danas neki ustaški probisvijeti traže da bijemo svoje komšije. Zar to može ljudi?! - pitam okupljene u šljiviku.

Ljudi vrte glavama, a neki izme u njih - Bajramovi i, Ze i i i drugi - podržavaju sve što pri am dovikuju i:

Tako, sinko, tako, bog ti dao dobro!

- Stari Jusuf, otac veoma cijenjenog ovjeka i me u i Muslimanima i Srbima, Hajdara Bajramovi a, dodaje:

- Da, da, uvijek je bilo i bi e da ko drugom jamu kopa sam u nju pada.

I drugi su još govorili, ali ni jedan više sa proustaških pozicija. Takvih tu i nije bilo više, sem nekoliko njih, pa su se i oni ušutjeli vidjevši kako ve ina prisutnih ljudi osu uje ustaška orgijanja u susjednim opštinama i cijeloj Hercegovini.

Ovo moje protivustaško istupanje nije ostalo nezapaženo, pa je ubrzo iz Bile e nare eno oružnicima na Divinu da me uhapse. Obaviješten na vrijeme od Halida omi a i odlaskom u ustanike izbjegao sam hapšenje.

»HAJDE SINE HAIRLI IT BILO«

Bio sam u ku i, uz radio-aparat, pokušavaju i da »uhvatim« koju emisiju na našem jeziku, kad uh da neko zove:

- Gata ka, Gata ka!

Tako su mnogi zvali moju majku. Ona iza e iz kuhinje da vidi ko je zove. Bio je to Radivoje, sin naših komšija Obrada i Rose Popare. Ujem da Radivoje pita majku:

- Je li tu Hasim (tako je izgovarao moje ime).

Kad mu ona kaza da sam tu i upita ga što u mu, Radivoje joj re e: kaži mu da mu Alici poru uje: »zna se«.

im je prenio tu poruku Radivoje nestade iako umoran od žurbe da mi to im prije kaže.

Majka se vratila u ku u i odmah mi re e šta mi je Halid, po Radivoju, poru io. Odmah sam se po eo pripremati da napustim ku u.

Te dvije rije i: »zna se« - za mene su zna ile da odmah krenem u ustani ke redove prema Davidovi imo. Tamo, u selu Podklanac, trebalo je da prona em Tripa Šarenca i da mu se javim. Tripo je bio jedan od organizatora ustanka kod nas, ina e jedan od malobrojnih predratnih lanova KPJ u našim selima. Ranije je dogovorenko da e mi Halid, ako mi zaprijeti opasnost od hapšenja, poru iti »zna se« kako treba da postupim.

Majka me je, primjetivši moje užurbano kompletiranje i obla enje po vru em danu i ve uzbu ena porukom koju mi je Halid poslao, a Radivoje baš njoj prenio, zabrinuto upitala:

- Šta se to zna sine, što se tako obla iš kao da je zima i kuda eš majci?

Mene je spopalo i mu ilo pitanje: da li re i roditeljima kuda odoh ili ih jednostavno, s nekim izgovorom, napustiti i iskrasti se iz sela? Ako postupim prema ovom drugom, ne e valjati: ostavi u ih u neizvjesnosti. Gledaju i zabrinutu majku, oslobođih se svake pomisli o iskradanju i odlu ih da njoj i ocu, koji je tu negdje oko ku e, sve kažem i onda odem, pa makar se oni, eventualno, i protivili. Zamolih majku da zovne oca.

- Sve u vam re i, samo požuri jer se i meni žuri - rekoh joj.

Moj otac Murat, šumar u penziji, bio je u baš i ispod ku e, u p e linjaku. Majka ga je pozvala i on odmah do e.

- Šta je, što me zovete? ele dobro rade, pa pazim da se koja ne roji.

Da ne bih gubio puno u vremenu, jer sam o ekivao da oružnici sva ki as stignu našoj ku i, bez okolišavanja se obratih roditeljima:

- Ja sam protiv ustaške vlasti i okupatora naše zemlje. Moram odmah izbjeg i odavde, jer su oružnici dobili nare enje iz Bile e da me uhapse i sprovedu u Bile u. Ako me ovdje zateknu i odvedu - ko zna šta e dalje biti sa mnom. Zato ja odoh u Davidovi e, u ustanike. Javlja u vam se...

Pored roditelja, tu mi je od porodice bila još samo mla a sestra Adila od petnaestak godina. I ona je ula šta sam govorio roditeljima, a ja dodadoh:

- Dobro bi bilo da i Adila po e donekle sa mnom, bar do u stranu iznad sela.

Dok sve ovo govorim, gledam u oca i majku o ekuju i njihovu reakciju. Prva se javi majka suznim o ima:

- A, kuda eš tamo, sine? Tamo su samo »Vlasi«, ubi e te.

- Ne e me niko ubiti, majko, imam i ja tamo dosta mojih drugova, koji nikome ne e dati da me dira - pokušavam da je utješim.

Otac mi pri e, zagrli me, poljubi u elo i re e:

- Hajde sine, hairli ti bilo!

Zagrlio sam i poljubio i oca i majku, pa bez više rije i krenuh sa sestrom prema fatni koj strani. Išli smo brzo i za nepunih pola sata izbili na po ivala u strani. Tu smo sjeli i malo razgovarali. Kažem sestri da se odatile vrati ku i, a ona se pribila uza me i moli da još malo tu posjedimo. O i joj se nalile suzama, pa se slivaju niz obraze. Podigao sam je, poljubio i krenuo stranom. Ona je još malo tu stajala da bi ku i krenula tek kada sam se udaljio kroz šumu.

Moram ovdje da priznam kako sam mnogo puta kasnije u životu sam sebe prekorijevao zbog one pomisli koja me je u jednom trenutku zahvatila: da me roditelji ne e shvatiti, da e pokušati da me odvrate

od puta borbe i odlaska u ustanike, gdje su u to vrijeme kod nas, u biele kom kraju, bili zaista samo Srbi. U stvari, u to vrijeme me u ustanicima Bile anima bio je samo još jedan Musliman, Hajrudin-Hako Selimović iz Bileće. Kasnije su pridolazili i drugi. Oeve riječi, koje mi je po starom muslimanskem običaju rekao za sretan put prilikom mog odlaska u ustaničke bile su za mene ohrabrenje i podstrek. I ne samo to već i potvrda saznanja do kojeg sam u ranijim kontaktima i istupanjima me u Muslimanima došao: da i muslimanski živalj osuđuje ustaška zlodjela i krvava orgijanja nad srpskim stanovništvom, da je i on za dobrosusjedske i bratske odnose sa svojim komšijama Srbima, pa prema tome i za zajedničku oslobođenju ku borbu, kojoj su komunisti krili ili puteve. To će kasnije i potvrditi narodnooslobodilačka borba, koju su vodili svi naši narodi i narodnosti.

KOD KUĆE STOJANA ČUBRILA

Kada sam izbio na Fatničku gredu, odlučih da skrenem kući Stojana Čubrila. On je bio kum moga oca, pa je mi sigurno neko od ukupanog pokazati put za Podklanac. Tamo ranije nijesam išao. Kada sam se približio nadomak kuće, primjetih da u hladovini sjedi više ljudi, me u njima i nekoliko mojih vršnjaka, koje sam dobro poznavao još iz osnovne škole. Svi su se iznenadili kada su me ugledali.

- Ne brinite, ljudi, ja idem u ustaničke redove - rekoh im glasno.

Na to stariji ovjek između njih, naš kum Stojan, reče:

- Ajde kume, ajde, dobro nam došao.

Prije toga, uz dobar dan, sjedoh pored Stojana. Nastade, nakratko, neki tajac. I dok Stojan pita za kuma Murata, ostali me nekako udano gledaju. Kao da ne vjeruju da ja kao Musliman idem u ustaničke. Jedan pripita:

- Kako to da ti ideš me u nas, a protiv svojih; da ti nisi kakvu luka učinio, pa došao da nas špijaš?

- Mani se, ovje ste, špijanja, ja nijesam od takvih. Namjerno sam okrenuo ovamo kući kuma Stojana, jer ne znam put do Podklanca, pa pomislih: pokazaće mi neko i počasno mnogo odavde. Tamo je i Tripo Šarenac, koga vi svi dobro znate, ja idem k njemu. A vi, ako meni ne vjerujete, pitajte Tripu, on je vam reči sve o meni. Niti sam neprijatelj srpskog naroda, niti sam protiv svojih. Ja sam protiv okupatora i ustaša koji su neprijatelji i srpskog i muslimanskog naroda. I nijesam samo ja protiv njih - i mnogi drugi Muslimani oštvo osuđuju ustašku vlast i njihove zloine. Zato i ja idem u ustaničak, u borbu protiv tih zloinača, kao što je i mnogi od vas počeo.

Poslije ovog mog objašnjenja ljudi su se malo raskravili. Počeli su me pitati o mnogočemu. Interesovalo ih je sve što se zbivalo »dolje« - u Fatnici, na Divinu i Bileće. Pitaju me: namjeravaju li ustaše ovamo gore da pljuju kaju, kao što su to neki inili u junu. Odgovaram im ono što znam. I kako razgovor odmjeri i postepeno nestaje ono po etno-pozitivno raspoloženje. Za to vrijeme neki od prisutnih su negdje odlazili, a neki drugi pridolazili.

Poslije užine, u popodnevnim satima, zamolih da neko počne sa mnogim u Podklanac. Javiše se dvojica mladih koji su me poznavali.

Uz put smo razgovarali o tadašnjim prilikama u našem kraju, ali i šire. Bili smo oduševljeni ustankom Crnogoraca i ishodom ustaničkih borbi u Srbiji, o čemu su stizale sve brojnije vijesti. Blizu Podklanca praktički me zamoliše da im ne zamjerim što moraju da me pretresu.

I nisam im ništa zamjerio, jer sam i sam shva ao da je ovo takvo vrijeme u kome je teško ma kome vjerovati, o emu su i oni govorili. Pitao sam ih samo da li i oni, moji drugovi iz osnovne škole, sumnjaju nešto u mene.

- Ma, ne mi, ali mnogi ljudi danas kroz ustaše gledaju na sve Muslimane - pravdaju se.

Ubrzo, pri aju i, stigosmo u Podklanac. Kada su moji pratioci vidjeli kako me je Tripo primio, srda no su se sa mnom pozdravili i vratili. Ja sam ostao kod Tripa, gde mi je bila baza sve do avgustovskog ustanka.

U REDOVIMA USTANIKA

U julu i do pred kraj avgusta u bile kom srezu, sem u rejonu Ljubomira, nije bilo zna ajnijih ustani kih borbi. Bio je to period intenzivnih priprema za masovni ustank do kojeg e do i krajem avgusta. Pripreme su bile vojnoorganizacione i politi ko-propagandne prirode. Vojne su se, gledano s organizacijskog aspekta, sprovodile uglavnom u srpskom dijelu stanovništva. Od Muslimana u te pripreme su uklju ivani samo lanovi i simpatizeri KPJ i SKOJ-a, kojih i nije bilo mnogo. Pripreme politi kog i agitaciono-propagandnog karaktera sprovodile su se i u srpskom i muslimanskom dijelu stanovništva.

Tadašnju situaciju karakterisali su pocjepanost, podvojenost i suprotstavljanje širih narodnih slojeva na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, što je rezultiralo iz cjelokupnog odnosa i politike ustaške države prema pojedinim dijelovima stanovništva. Poznato je da su u ovim krajevima Muslimani privilegисани na razne na ine, dok su istovremeno Srbi anatemisani i osu eni na istrebljenje. Ta surova karakteristika tadašnje situacije bitno je uticala i na sve pripreme za ustank. Situacija je zaista bila veoma specifi na, delikatna i teška.

U muslimanskom dijelu stanovništva nastojali smo da uti emo na otrežnjenje ljudi, i to širih narodnih slojeva, da se distanciraju od ustaške otrovne politike i prakse, koja je sve inila da sav muslimanski svijet gurne u bratoubila ko klanje protiv svojih komšija Srba.

U tome je bilo dosta uspjeha, pa i izgleda da e se znatan dio ovog stanovništva vezati za ustani ke redove. No, kasniji doga aji, koji su se odigrali u avgustovskom ustanku kod nas kada su po injeni masovni zlo ini baš nad tim dijelom muslimanskog stanovništva od jednog broja ustanika, zaslijepljenih šovinizmom, tzv. osvetnika, u stvari zlo inaca i izroda srpskog i crnogorskog naroda, onemogu ili su za neko vrijeme takve naše težnje za masovniju zajedni ku borbu Srba i Muslimana u ovom kraju.

U ustani kim redovima formirale su se ete tzv. narodne vojske. Formirane su na teritorijalnom principu. Tako su u po etku sva sela i zaseoci Meke Grude, Davidovi a i Rioca, kao teritorijalna cjelina, imali jednu etu narodne vojske. U njen sastav su ušli i ustanici iz fatni kih sela koja još nisu bila oslobo ena. Pripadao sam joj i ja. Komandir ete bio je u itelj Rajko Miloševi iz Meke Grude. Rajko je ve tada bio lan KPJ i jedan od organizatora ustanka u ovom kraju. Od tada do pogibije, u jesen 1943. godine, Rajko e u estovovati u mnogim borbama hercegova kih partizanskih bataljona i 10. hercegova ke brigade. Pro i e on i Neretvu i Sutjesku, te velike epopeje NOB-a kao komesar ete i bataljona u slavnoj Desetoj. Poslije Sutjeske upu en je na politi ki rad u opštini Plana i tamo ga, u rodnoj Mekoj Grudi, uz pomo doušnika

hvataju etnici i na zvijerski na in ubijaju. Tako je okon an životni put jednog od istaknutih revolucionara našeg kraja.

Naša ustani ka eta je imala više vodova, a njihovi komandiri su bili vi eniji, uticajniji i odvažniji ljudi, pretežno seljaci, koje su mase isticale i birale na te položaje.

eta je bila vrlo brojna i relativno dobro naoružana puškama koje su donijeli povratnici iz bivše vojske. Bilo je i slu ajeva da seljaci iz ovog kraja odlaze u Crnu Goru i tamo za volove i drugu stoku ili žito nabave nešto pušaka. Rije je bila o tome da je tamo, za vrijeme rasula bivše vojske, ostalo dosta oružja, kojeg su Crnogorci sakrili, pa se od onoga što im je pretilo moglo ponešto i nabaviti.

Osnovni zadatak naše ete, tih julskih i avgustovskih dana, svodio se na obezbje enje davidovi kih, mekogrudskih i rila kih sela, kao i zbjegova srpskog stanovništva, od eventualnog pokušaja ustaša da upadnu u sela. Zbog toga se stalno patroliralo i stražarilo na pogodnim položajima, visovima i prilazima, odakle se mogla osmatrati komunikacija Divin - Plana, koju su kontrolisale ustaše, kao i od Plane prema Gacku. Posebno su od Rioca osmatrani i obezbje ivani pravci prema selima Fazlagi Kule, gdje je tada bilo dosta jako ustaško uporište.

Sav prostor kojeg je eta pokrivala, ina e dislocirana po vodovima, inila su isklju ivo srpska sela, što je olakšalo pra enje pokreta ma kakvih kolona, pa ak i pojedinaca. Niko nije mogao, naro ito danju, ma sa koje strane pri i ovim selima a da ne bude primije en. Sve što bi bilo iole sumnjivo u tom pravcu brzo bi se prenosilo i javljalo gdje treba. Zna ajnu ulogu u tome su imali obani i svi žitelji tog podru ja. Tada je i po eo, gotovo spontano, a kasnije se razvio sistem opštene-rodnog obavljanja i javljanja, koji e imati zna ajno mjesto i ulogu u itavom našem oslobođenju kom ratu. To je bila jedna od karika vrste povezanosti naroda sa svojom oslobođenju kom vojskom i obratno. No u, pak, tada нико nije ni smio da se odvazi da se upadne u selo.

U ustani kim redovima upoznao sam mnogo ljudi i meni veoma dragih drugova. Neke od njih sam i ranije poznavao, a sve ih pamtim i evo etiri decenije poslije rata sa izuzetnim zadovoljstvom pominjem i bilježim, što govori o tome šta su mi zna ili i koliko su me svojom ljudskoš u, bratstvom i pažnjom zadužili. Pored Tripa Šarenca (danas živi u Mostaru kao lan Saveta republike BiH), tu su bili: Danilo (poginuo u NOB-u i proglašen za narodnog heroja), Dušan, (umro u Mostaru 1979. godine kao penzionisani kapetan I klase), Spiro (živi u Sarajevu kao major u penziji), Vasilj (poginuo u NOB-u), Mato star (umro poslije rata u Podklancu), Mato mla i Mi kov (poginuo u NOB-u) - sve Šarenci iz Podklanca; zatim Jovan (živi kao penzionisani general-major u Beogradu) i Boriša Andri (poginuo u NOB-u) tako e iz Podklanca. Spomenuo bih iz G. Davidovi a: Vlada, Vojina i Branka Vujovi a i Danila Šarenca (Vlado je umro, Vojin živi u Herceg-Novom kao penzionisani pukonik, Branko u Bile i i Danilo u Herceg-Novom, tako e kao penzionisani pukonik); iz Donjih Davidovi a: Vasa ubrila (poginuo u avgustovskom ustanku) i Branka Miloševi a (živi u Beogradu kao penzionisani pukonik); iz Ka nja; Dušana i Rista Ga inovi a (Dušan je umro, a Risto živi u Beogradu kao penzionisani pukonik); iz Rioca: Rajka Miloševi a (poginuo u NOB-u); iz Narta: Vukotu Šarenca (živi u Sarajevu kao penzionisani pukonik), Daka i Milosava Kunda ine (Dako kao penzionisani pukonik, a Milosav kao aktivni general-major žive u Beogradu); iz Kalca: Vlada Radovanovi a (poginuo u NOB-u), Radoslava (poginuo u NOB-u) i Žarka-Žara Radulovi a (živi u Bile i); Fatni ane: Veljka (živi u Fatnici) i eda (poginuo u NOB-u), bra u Mira Popare

(poginuo 1942. i proglašen za narodnog heroja), zatim ura, Milana i Neda ubrila (sva trojica poginuli u NOB-u), Radovana Nastia, (poginuo u NOB-u) i Vladimira Duia (živi u Beogradu kao pukovnik u penziji).

Tamo sam se sretao i sa Radovanom Papićem, poznatim revolucionarom i jednim od organizatora ustanka u Bile kom kraju (umro u Beogradu 1983. godine kao član Saveta Federacije). Upoznao sam i Hajrudina-Haka Selimovića iz Bileće (poginuo u NOB-u). Putevi ustani kog organizovanja i borbe doveli su tamo i dva mlada Mostarca: Osmana Osu Grebu i Mustafu Kara Huskovića (oba poginula u NOB-u). Poznavao sam još mnogo drugova iz ovoga kraja: Nedu Ilića, Tripa Bjelice, mладог Vlada Vujovića, Vukoje Božića, Uroša i mnoge druge koji su tih dana bili u drugim ustaničkim jedinicama, sve su to bili dobri drugovi i ljudi, odani oslobođenju kojeg borbi i revoluciji. Mnogi od njih su dali sve što je ovaj može dati, pa i svoje živote u borbi za slobodu, za bratstvo i jedinstvo, i to onda kada su te i druge velike tekovine oslobođenju kog rata i revolucije stvarane i potvrđivane krvljima i životima najboljih sinova i kćeri naših naroda i narodnosti.

Sje am se i onih (kojih je bilo podosta u ustaničkim redovima) koji su, s obzirom na to da se srpsko stanovništvo masovno dizalo u borbu, išli u ustankak, ali su od samog početka bili protiv njegovih ciljeva i težnji. Od tuda je i bilo suštinskih razlika u shvatanjima ustaničkih pojedinih pitanjima borbe. Te razlike kao i međusobno suprotstavljanje i diferencijacija među ustanicima počeli su se ispoljavati još u vrijeme priprema, a narođeno ito su došli do izražaja u avgustovskom ustanku. One su u početku bile idejno-političkih, još i verbalnog karaktera, a kasnije, poslije avgustovskog ustanka, i vojnoorganizacione prirode.

Osnovno pitanje na kojem je došlo do diferencijacije bilo je poimanje predstojeće oružane borbe, a pogotovo oko pitanja: protiv koga je treba voditi? I dok su se komunisti i ljudi pod uticajem KPJ zalagali za borbu protiv okupatora i njegovih službi ustaša, koji su se ispoljili kao zloinci protiv srpskog naroda, dotle su oni drugi, koje smo tada nazivali i »anglofilima«, zastupali mišljenje da borbu treba voditi samo protiv ustaša i vlasti »NDH«, a da okupatore ne treba dirati.

Neki su govorili:

- Okupatori su došli i otvarali, a sve zlo koje trpe Srbi dolazi od ustaša, ta nije od »Turaka«.

Pristalice takvih shvatanja poistovjećivali su sve Muslimane sa ustašama, što je bio cilj i ustaških agitatora u njihovoj propagandi, a i okupatora sa kojim su sarađivali od početka izrodi muslimanskog i srpskog naroda. Otrovna velikosrpska propaganda se oglašavala:

- Turci su protiv nas, oni nas ubijaju, kolju, bacaju u jame, sa njima nema i ne može biti zajedničke borbe.

- Ovo je borba samo srpskog naroda.

- Borimo se za krst, asni i slobodu zlatnu, za kralja i otadžbinu.

Bio je to po etak i okosnica proetničke politike i propagande, iako se o etnicima kao vojnoj organizaciji tada u nas još nije govorilo. Proetnički elementi su se u svojoj propagandi obilato koristili po injekcijama ustaškim zlostavljanjima u Koritima, na Berkovićima i drugdje. Svi ti zlostavljanja, o kojima se svuda pričalo, išli su im naruku u zavođenju i pridobijanju jednog broja ljudi iz redova srpskog naroda za njihove mračne ciljeve.

Tog ljeta 1941. godine od srpskog stanovništva, izbjeglog ispred ustaških pokolja, formiraju se zbjegovi kao svojevrsne organizacije za

život izbjeglica. Zbjegova je bilo više na brdsko-planinskim prostorima Trebinja, Bileće, Ljubinja i drugdje.

Život u zbjegovima je bio težak, osobito zbog pomanjkanja vode u atrnjama. Ponekad se voda dijelila i fildžanima. Oskudica u vodi naročito je pogao ala stoku, ali su se ljudi nekako dovijali da je održe. Mnoge žene su sa konjima natovarenim burilima, silazile u Fatnicu i donosile vodu za piće i kuhanje, a stoku gonile na rila ka Ubla da je napoje. Uveće su se mještani okupljali oko tih žena, a one bi prije kako su prošle, što su ule, saznale i primjetile dolje, u fatni kime selima.

Na jednom od takvih »sijela« u Riocima, žena, koja je po neku potrebu išla u Fatnicu, prije ala je o duhanu koji se žuti na salašima saželijavaju i svoje poznanice Muslimanke, odnosno »Turkinje«, kako je ona govorila, koje jadne i ne znaju o tome li ga i ajrovati.

- Bi je duvana za sve ljude ako bude slege i sreće, no prije toga: je li te ko dolje što pitao ili možda vrije do toga? - upade jedan starac.

- Pitali jesu, kako živimo ovamo, a nije me niko vrije do toga, ne valja dušu grijesiti - odgovara žena.

Razgovor je potrajan do duboko u noć, a najviše se vodio na temu: dokle je ovo ovako da se živi u strahu, da ljudi bježe od svojih kuća, da ginu ni krivi ni dužni.

U zbjegovima se od samog početka razvio veoma solidaran način života, ispunjen saosećanjem i ispmaganjem svima i uime se raspolagalo. Posebna briga je posvećena ishrani i smeštaju izbjeglica. Da bi se tih drugi problemi rješavali što organizovanije i uspješnije, formirani su odbori, koji su o svemu brinuli. Najvažniji zadatci su bio zaštita stanovništva od eventualnih upada ustaša u sela. Zato su svi odrasli i sposobni ljudi bili obuhvaćeni i organizovani u jedinice »narodne vojske« za obranu sela i naroda. Za organizatore i koordinatore svih djelatnosti u zbjegovima ističani su najugledniji i najodvažniji ljudi, iako se riječ slušala. I Miro Popara kao organizator ustanka bio je zaokupljen ovim problemima i u većem zbjegove slao istaknutije lanove KPJ da ih što bolje organizuju, rade na pripremama za ustanak i slično.

Među ustanicima se u to vrijeme vodila tiha, ali uporna i aktivna borba za uticaj na mase i pridobijanje za svoje ideje.

S obzirom na poštovanje nekih tradicionalno-rodovskih običaja, koji su se još uvali, uvijek se u jednom rodu, plemenu i selu znalo ko je ispred svih ostalih, ko ima najviše autoriteta i uticaja da okupi ostale ljudе, da ih nekud povede, da u nekom sporu presudi, da ga većina posluša itd. To su to bili stariji, odvažniji i kuražniji ljudi, koji esto ni imovno nijesu stajali loše. Ponegdje je bogatstvo bilo presudno, dok su drugdje i drugi elementi dolazili u obzir - od onih najpozitivnijih u karakteru ljudi do sposobnosti, umijeće i snalažljivosti u samosticanju, govorni komandaru, organizacionom, vojnog i političkom iskustvu. Bili su to tzv. ugledniji ljudi od njih, iako je više enja, shvatanja i opredjeljenja umnogome zavisilo i držanje onih na koje su oni imali uticaja. Takvi odnosi su bili karakteristični podjednak i u srpskom i muslimanskom stanovništvu. Među tim i takvima ljudima bilo je dosta veoma poštenih i dobrih, ali i takvih koji se ne bi mogli svrstati u najbolje, bar 0 nekim pitanjima, u prvom redu nacionalne prirode.

Naša partija nastoji da pridobije i usmjeri mnoge takve ljudе po selima. Za njih se žestoko bore i protivnici KPJ. Na jednom velikom zboru na Dužima je nego do tada su se sukladno dva oprema stava i gledanja na predstojeće ustanike borbe. Bilo je tu mnogo svijeta iz bližih i udaljenih sela i krajeva. Približavalo se vrijeme ustanka, pa je i ovaj zbor bio razglašen, pripremljen i dobro organizovan.

Na zboru je govorio Miro Popara. Kada je po eo da govorи, sve se utišalo. Miro govorи o velikoj borbi Crvene armije protiv fašizma, o buenju potla enih naroda Evrope, o borbi jugoslovenskih naroda, koji se listom dižu na ustanak pod rukovodstvom KPJ. S velikim žarom revolucionara, taj oprobani i nadasve svojoj Partiji odani komunista, pun vjere u narod i optimizma u pobjedu revolucije govorи o veli anstvenoj borbi crnogorskog, hrvatskog, srpskog i drugih naroda Jugoslavije, koji biju veliku bitku za život i smrt, protiv njema kog i italijanskog fašizma, protiv ustaša i drugih izroda koji su se stavili pod njihov skut. I Bosna i Hercegovina se masovno diže na ustanak, jer ne e i ne može da zastaje za drugim krajevima naše zemlje.

Teško se prisjetiti svega o emu je govorio Miro, pa su otud i ova moja sje anja i tuma enja njegovog govora dosta uopštena i nepotpuna. No, meni se posebno urezala u sje anje revolucionarna poenta Mirovog govora. Valja re i da tada ni komunistima, bar kod nas, nije bila potpuno jasna predstava o karakteru, strategiji i taktici borbe. Zato su i tom prilikom upotrebljavane i neke parole koje su bile »suviše lijeve«, kao na primjer: »Sovjetizirajmo Hercegovinu!«

Miro je govorio i o lokalnim prilikama, o tada teškom stanju za srpski narod nad kojim ustaše ine krvave pokolje pod blagoslovom okupatora, kao i da borba koju emo voditi ne e biti ni ovdje, kod nas, samo borba srpskog naroda:

- Bi e to i borba svih poštenih Muslimana sa kojima smo i mi u stalnoj vezi. Pogrešno je izjedna avati sve Muslimane sa ustašama. I ovđe, me u nama, ve ih ima, a kada potjeramo ustaše, bi e ih mnogo više - govorio je Miro.

Na zboru su istupali i zagovornici suprotnih shvatanja: uza Vukovi, Milorad Bjeleti i Jevto Pešikan, koji su bili protiv borbe sa okupatorom i protiv zajedni ke borbe sa Muslimanima. Svi ovi su govorili prije Mira.

Bili su to žestoki, ali još uvijek verbalni dueli dvije koncepcije: naše narodnooslobodila ke i pro etni ke, koje e se tek kasnije razlu iti i i poznatim putevima: partizanskim oslobodila kim i etni kim izdajni - kim. I tu na zboru i uopšte i jedna i druga koncepcija imale su svoje pristalice. Ali do potpune diferencijacije i cijepanja u vojnem smislu, formiranja posebnih partizanskih i isto etni kih jedinica i me usobnih oružanih sukoba do i e kasnije, poslije avgustovskog ustanka, kada su pro etni ki elementi izvršili ne uven pokolj nad nedužnim Muslimanima. Taj proces diferencijacije e se u pojedinim dijelovima Hercegovine nastaviti sve do prolje a 1942. godine.

Za vrijeme boravka me u ustanicima išao sam u mnoga sela: od Podklanca do Lukavca i Rioca i svugdje po Davidovi ima. Uvijek sam bio sa nekim od drugova, a naj eš e sa Vasiljem Šarencem. Svi Šarenci su me smatrali kao svog najro enijeg. Teško je rije ima izraziti brigu i pažnju koju sam osje ao kod Tripove majke Kose i sestara Riste i Milice (tada male djevoj ice). Primje ivao sam da ove divne žene i djevojke, pune jednostavnе ljudske plemenitosti i dobrote, više paze ho u li ja dobiti neko bolje par e mesa ili druge hrane nego Tripo, Špiro, Lazar i Jovan, Kosini sinovi, a bra a Riste i Milice. Isti takav odnos prema meni je imala i Jela, majka Vasiljeva. Ta sjajna žena je mene, kad bih s Vasiljem došao u njenu ku u, zvala svojim drugim sinom. esto je znala re i:

- Ajd, sinovi, moji sokolovi, založite nešto.

Ponekad bi otišao sam na neke Vranjevi e, na Fatni koj gredi, oda kle su se najbolje mogli osmatrati Fatnica i Fatni ko polje. Vjerovatno

sam tamo izlazio ne bi li odozgo, makar i sa toliko daljine, vidio nekog svog. Pominjem to zato što mi je o jednom od tih mojih izleta iz avgusta 1941. godine, na Vranjeviće, poslije rata ispričao pojedinost-dvije moje komšije iz Fatnice, Hasan Zili. On mi je pričao o nekim svojim sjećanjima na 1941. godinu, pa i o nevoljama i zabludama u koje se onda upadalo:

- Znaš da sam te u ljeto 1941. godine jednom prilikom duže držao na nišanu puške. Išao si preko gradine ka Vranjevićima, a ja uvaо ovce ispod gradine, poviše Kalca. Primjetio sam te, ali ti mene nijesu, iako si prošao gotovo pored mene. Htio sam da te ubijem što si prešao na »srpsku stranu«.

- Pa što nisi? - pitam Hasana.

- Nijesam mogao da se odlučim. Sve kad hoće da pritisnem obara pomislim na Murata, tvog oca, i sebi kažem: Pa zar baš da Muratu ubijem sina? Eto, zato te tada ne ubih, a prava je sreća što nijesam, jer kako bih pogriješio da sam to tada u inio. Poslije sam i ja kao i mnogi drugi shvatio da si ti išao pravim putem, kojim smo i mi kasnije krenuli, kada su se izmjenili uslovi. To mi mnogi u ono vrijeme nijesmo mogli shvatiti.

AVGUSTOVSKI USTANAK

Poslednjih avgustovskih i prvih septembarskih dana 1941. godine događalo se mnogo i o ekivanog i neo ekivanog. Rasplamsale su se ustani ke borbe. Itav bili ki srez, sem vojnog logora u samoj Bileći, u rukama je ustanika. O išen je i oslobođen od ustaša i vlasti »NDH«. Sav srpski narod se digao na ustanak. Muslimani su se različito ponijeli prema ustanku. Dio živela iz naših sela, zajedno sa mjesnim ustašama na Divinu, izbjegao je prema Bileći prije akcije i dolaska ustanika na Divin, gde je ostalo 14 oružnika sa komandirom postaje Hasanom Habulom. Ostao je i Halid omić. Oni su ekuju ustanike i predaju se bez borbe. Odnos jednog dijela ustanika prema Halidu i oružnicima je neupošten i osvetnički. Četiri oružnika Muslimana i jedan Hrvat su, kako je rečeno, odmah pobijeni. Ostali oružnici, njih 9 Hrvata, otprije eni su prema Nevesinju. U metežu koji je nastao Hasana Habula skriva u svojoj kući i trgovac Mitar Radovanović i spasava mu život. Halida iz meteža izvlači i stari Laie Šakota i drugovi koji su ga poznavali. Otprije en je prema Fatnici u svoj rodni Kalac, gdje su ga od šovinista sa uvali zaduženi drugovi.

Znatan dio muslimanskog stanovništva fatničkih selaca i selaca, koje je pripadalo Planoj, sa ekuju ustanike. Ljudi su vjerovali da im se ništa neće dogoditi. U tom pravcu su ih uvjeravale i pojedine komšije Srbi i Muslimani: Mitar Radovanović, Hajdar Bajramović, Abid atović i drugi, a u tom smislu su i dobijali i poruke iz naših ustanika i redova. Istini za volju, nisu imali razloga ni da bježe, jer su odvijek živjeli u dobroim odnosima sa svojim komšijama Srbinima. Oni nijesu dali da strada i da se plja ka srpsko stanovništvo za vrijeme ustaške vlasti, pa su takvi i ostali.

Još dok su se vodile borbe oko Plane i, kasnije, oko logora u Bileći po injekciji muka i tragedija ovog muslimanskog stanovništva. Plja kaju ih, terorišu i dijelom ubijaju u selima, na kući nim pragovima. One to neke pomahnitale, šovinisti ke i osvetničke grupe, među kojima ih je najviše iz pograničnih hercegovačko-crnogorskih, ali i iz svih drugih selaca. Bileći su to grupe koje nisu ni isle u pravu borbu sa ustašama i okupatorom,

ve u pozadinu - da plja kaju i obra unavaju se sa golorukim, nemo-nim i nedužnim muslimanskim življem. Na elu tih grupa su se isticali: Radomir Raka Lali, oficir u bivšoj vojsci, Damjan Mi ovi, Anto Bjeleti, Radosav Vukovi, Simo Erakovi i drugi zlo inci.

Na e u, po broju stanovnika velikom muslimanskom selu, još dok su ustanici pregovarali o predaji najja eg muslimanskog sela Plane, gde su bili: tabor mjesnih ustaša, oružni ka postaja, satnija domobrana i podosta naoružanih Muslimana, jedna grupa zlo inaca iz ustani kih redova veže u užad nekoliko atovi a i Bajramovi a i na najzverskiji na-in ih ubija poviše sela. Tom prilikom je u e u na jednom mjestu ubijeno 14 osoba i, nešto kasnije, još dvije. Taj zlo in je teško odjeknuo u redovima muslimanskog stanovništva, koje je sa ekalo ustanike po selima. Propao je i pokušaj oko predaje Plane, gdje je borba nastavljena i gdje je izginulo dosta nedužnog naroda, pored ustaša, naoružanih Muslimana i nekoliko ustanika. Domobrani su se predali.

Poslije zauzimanja Plane ustanici su produžili dejstva prema Bile i. Grupe šovinista vršljale su po fatni kim selima. Niko im ništa ne može, niti tada ima takve jedinice koje bi im se oružjem suprotstavile. Miro i svi oni koji pokušavaju da sprije e ubijanje muslimanskog stanovništva nemo ni su. I na njih bande potežu oružje. Prijete svakom ko brani i štiti »Turke«. Nastala je veoma mu na i posve neizvjesna situacija po muslimansko stanovništvo.

Da bi se taj narod spasio, Miro Popara je na Divinu, s grupom ljudi - me u kojima su i Muslimani: Meho Dedovi, Huso Telarevi, Saban Ze i i još neki - donio odluku da se pod pratinjom sav taj svijet provere za Bile u, iz koje su se ustanici pod pritiskom Italijana koji su se probili od Trebinja povukli. Na insistiranje prisutnih Muslimana, umjesto u Bile u, dogovoreno je da se taj narod sproveđe za Stolac. Miro ih je upozoravao da je put preko Berkovi a opasan, jer su tamo ve pale velike žrtve iz redova i srpskog i muslimanskog stanovništva (u junu i u po etku avgustovskog ustanka). Jedan od prisutnih Muslimana, Huso Telarevi, podržan od ostalih, obratio se Miru:

- Kumim te bogom, Miro, nemoj da idemo za Bile u, da nas kolju Crnogorci, bolje je da idemo za Stolac pa šta bude.

Huso je ovako govorio, zato što je i sam u grupama, o kojima im je i Miro govorio kao komitskim a koje napadaju narod, video najviše Crnogoraca, i ne pomišljaju i da ih te grupe mogu presretati i na putu za Stolac.

Miro je popustio nadaju i se da e - pozivom Savu Belovi u sa Hrguda, poviše Stoca, da si e sa svojim ljudima na Berkovi e i onemogu i eventualne nasrtaje na kolonu muslimanskog stanovništva iz fatni kih sela, koja e uskoro tamo krenuti pod pratinjom i uspjeti da se spase ovaj nevini narod.

Sve muslimansko stanovništvo koje je sa ekalo ustanike prikupljeno je i skoncentrisano u Fatnici i Ba evici. Prilikom tog prikupljanja bande su po selima i uz put do Fatnice pobile jedan broj starijih ljudi i žena i jednu djevoj icu. Me u ubijenima su i dvojica aktivista NOP-a, Sajto i Rifo Bajramovi, koje je Halid omi još prije rata pripremao za prijem u KPJ.

U koloni koja je pod pratinjom jednog voda ustanika iz Davidovi a krenula preko Divina ka Stocu bili su i moji najbliži: otac, majka, dvije sestre i tri mala brata. Rastali smo se i oprostili u Fatnici, u ku i Jovana ubrila, jednog od naših komšija. Tu su se moji bili sklonili kra e vrijeme pred polazak za Stolac. Teško mi je pao taj rastanak, ali je do nje-ga moral do i u tadašnjim uslovima. Nadao sam se da e svi sretno

sti i u Stolac. Tamo imam udatu sestru, koja e im, sigurno, pomo i dok se sna u.

Bilo je to naše drugo rastajanje tog ljeta, a nisam ni pomisljao da e biti i poslednje vi enje i rastanak zauvijek. Otišli su bez i ega, sa jednim zavežljajem u ruci moje mla e sestre Adile. Stariju sestru je boljela noge, na nekoliko dana prije toga ubola se na eksjer, pa joj je noge otilala, vjerovatno zahva ena trovanjem krv. Pomagali su joj drugi da nekako ide.

Ubrzo nakon odlaska kolone za Stolac saznao sam da su u Fatnici zadržane etiri muslimanske porodice: Halidova i brata mu Šulja omi a, Hajdarova i brata mu amila Bajramovi a. Bile su sklonjene u staru školu, koju je još za vrijeme Austro-Ugarske sagradio Mirov otac Jovan Popara. Od Divina je došla jedna grupa šovinista u kojoj je bio i Dušan Bjelica iz Bijeljana da potjeraju i te porodice, ali su im se suprotstavili Veljko, edo i Miro Popara uz pomo još nekih Fatni ana. Tom prilikom je došlo do me usobne sva e, pa i potezanja oružja na Mira Poparu. Kada su šovinisti shvatili da neko i od njih tu može da pogine, odustali su od namjere i vratili se prema Divinu.

U Fatnici je ostao i moj stariji brat Alija. Sakrio se, pri polasku naroda, u neke kupine ispod ubrilove ku e i uve e se sklonio kod porodice Kulaša. Isto tako i moj ro ak Adem, koji je bio ranije izbjegao, pa se vratio po ženu i dijete. Došao je jedne ve ere kod Mirove ku e, gdje sam ja bio sklonjen tih dana. Poslije ve ere Adem je otišao i zabilaznim putevima se sam probio u Stolac. Mnogo kasnije je saznao da su mu žena i dijete u bježanju ispred ustanika poginuli negdje oko Plane.

MAJKA STANA

Podne je, lijep, sun an septembarski dan.

U ku i baba Stane, Mirove majke, sami smo - ona i ja.

Sjedimo u kuhinji. Baba Stana, starica pogrbljenih le a, na svom je drvenom krevetu, prekrivenom ebetom. Puši na lulu sa podužim i-bukom i pomalo pijucka. Ja, mladi od 19 godina, sjedim na jednoj maloj stoli ici ispred šporeta i pe em kukuruz. Na šporetu, u pove em loncu kr ka ru ak.

Ništa ne pri amo, zaokupljeni svojim mislima.

Baba Stana esto pogleda kroz prozor, a ja zagledam u kukuruz - mislim o minulim danima i doga ajima.

Najviše mislim o mojim: gdje li su sada; jesu li u koloni u kojoj su pošli preko Divina sretno stigli u Stolac; da nije ko od njih nastradao uz put? Pa i tu u Fatnici i uz put do Fatnice bilo je ubijanja pripadnika te tužne kolone. Mislim na Rifa, Sajtu, Mušana i djevoj icu Nazu, k erku Mehmeda Kusturice, koju je tu, usred Fatnice, nao igled mnogih neki gad ustrijelio. Šta li mu je ona bila kriva?

Roji mi se u glavi bezbroj pitanja. Svako je bez odgovora.

Od kako smo se rastali baš ništa ne znam o svojim najbližima, o brojnim ro acima i komšijama. Niko ništa da mi kaže. Koga god od uku ana pitam - odgovara da ne zna. Možda je što i bilo, pa ne mogu da mi saopšte, ho e da me poštede što duže od tuge i bola.

Iz tih brojnih misli trgnu me povik babe Stane:

- Eto onih manitova, ubi e te, sine!

Mahinalno gurnuh kukurus u šporet i zatvorih ga. Pogledah kroz prozor. Vidim tri naoružana ovjeka sko iše s »Parapete« (kako zovemo

jednu okuku na cesti kod ku e Boriše Krnjevi a). Idu, preko jedne baše, baba Staninoj ku i. Sjetih se jednog ranije susreta sa takvom trojkom, koja me baš tu, na »Parapeti«, htjela ubiti. Bilo je to dan-dva ranije. Vraao sam se sa Glavice. Tamo me, sjutradan poslije odlaska roditelja i rodbine prema Stocu povukla želja da vidim o evu ku u. Bilo je na Glavici sve pusto, prazno, oplja kano. Nikog nigdje. Samo jedan ovarski pas, uvar ku e mojih bliskih roaka, civili u vezu. Neko je u njega pucao, ali ga nije usmratio, pa se mu i samiru i. Gleda u mene nemo no i nekako tužno, kao da moli za pomo. Našao sam malo vode i dao mu. Nisam mogao dugo da ostanem u toj pustosi, gdje su do ju e djeca skakutala, krave mukale, ovce blejale a sad nikakvog znaka života, samo civiljenje tog jednog psa koji crkava. I sam prazan, ojaen i emeran, okrenuh nazad Poparinoj ku i. S »Parapete« skrenuh na sporedni puti, da poprije im, kad odjednom tridesetak metara uniže od mene iza jednog zida isko iše tri ovjeka na donji put i uperiše puške na mene.

- Jesi li ti Tur in, tursku ti majku! - povika jedan od njih.

Snaoh se i odgovorih psovkom:

- Kakav Tur in, boga vam vašeg!

Mirov brat Veljko je bio u tom momentu pred ku om, sve to video i uo i, gotovo istovremeno kad i ja, viknuo na onu trojicu:

- Šta je vama, jeste li poludjeli, to je naš mladi.

Iznena eni mojom i Veljkovom reakcijom, oni staviše puške na ramena i odoše starim putem prema ubrilovoju ku i. O ito, nijesu me do tad sretali i poznavali, ina e bi bez opomene pucali.

Dolazili su još jednom baba Staninoj ku i i mene zatekli sa Veljkom, Kostom ubrilom i Borišom Krnjevi em u velikoj Veljkovoj sobi. Pitali su ima li tu Turaka, mene dobro osmotrili i otišli.

Ti susreti su mi sada munjevito iskrslji u glavi. Znao sam da i sad mene traže, zašto bi baš preko baštne isli kao strijelci prema ku i. Neko im je rekao da sam tu, u ku i, a da su svi baba Stanini sinovi negdje otišli: Veljko, edo, Ljubo i Miro. Cijenim: brzo e sti i do ku e. Pitam se: šta da radim? Ako me na u, izvu i e me iz ku e i ubiti. Ništa me, bez obzira što sam ustanik, samo zato što sam Musliman ne e spasiti. Ako se sakrijem gdje u ku i, mogu pretražiti i na i me. Na polje ne smijem, jer im me ugledaju puca e, sada me ve znaju.

Pogledah u baba Stanu i sinu mi spasonosna misao. Nemam kad da joj objašnjavam. Zamolih je da malo ustane s kreveta. Ona se odmah diže, a ja se brzo uvukoh ispod njenog stroška i legoh potrbuške na krevetne daske. Usput rekoh babi Stani da pruži ebe i sjedne odozgo po meni. Bio sam siguran da me jedino tu ne e na i. Znao sam da babu u to vrijeme ne smiju dirati i da im ne e ni na um pasti da me tu traže. Taman mi to uradismo, kad ona trojica hrupiše na vrata kuhinje. Ja se pritajio ispod baba Stane, ali sve ujem.

Bez »pomozi bog« ili ma kakvog drugog pozdrava baba Stani, što je obi aj kada se u iju ku u ulazi, obratiše joj se rije ima:

- Gde je ono Ture, baba?

- Kakvo Ture, vaške jedne? Gubite mi se iz ku e. Sinovi mi nijesu ovdje, a da su tu ja bih vam pokazala kako se ponaša u tu oj ku i? - napade ih baba Stana.

- Dobro, dobro, baba, na i emo mi njega.

Razletješe se po ku i i oko nje.

Ujem da na tavanu neki od njih nešto prevre e, orga. Prebrali su sve. Ne na oše me. Malo kasnije iz hodnika povika jedan:

- Nema ga, tursku mu majku!

Psuju mi još koješta. Potom presta psovka; otišli su.
Kada se baba Stana uvjerila da su se posigurno udaljili od kuće,
pozva me da ustanem.

Izvukao sam se ispod stroška i sjeo. Kukuruz je izgorio.
Baba Stana mi se obrati:

- Jesam li ti bila teška, sine?

Zagrljao sam tu divnu, hrabru staricu i poljubio umjesto odgovora
i u znak zahvalnosti, svjestan da mi je spasila život. Pitao sam je ko bje-
hu ova trojica. Nije ih znala. Rekla mi je da misli da su ili Vranjštani
ili Sitni ani.

- Nije ni važno. Mnogi su danas, baba Stano, zasljepljeni mržnjom,
spremni i na najgore zlo ine. Glavno je da me nisu našli.

Takva je bila baba Stana, majka Mirova, edova, Veljkova. I ja sam
joj bio kao sin, tako me i oslovjavala. I ona je meni bila i uvek ostala
moja draga majka.

NISTA MIRO U TVOJOJ KUĆI

U sobi smo Miro i ja. Miro za stolom u dnu sobe, nešto bilježi i
priprema, a ja na jednom krevetu sjedim, drijema mi se.

Miro mi reče da e tu ubrzo sti i neki uticajniji seljaci iz okolnih
sela. Pozvao ih je na razgovor.

- Ho u li smetati? - pitam Mira.

- Ne, zašto?

- Pa onda bi mogao malo odspavati, uhvatio me neki drijemež.

- Samo ti spavaj - reče Miro.

Stavih ka ket preko lica, da mi muhe ne smetaju, i ubrzo zaspah.

Koliko sam spavao ne znam, ali kada se probudih ujem da se neki
ljudi pozdravljuju sa Mirom i odlaze iz sobe. Bilo ih je više. Bi mi nez-
godno da ustanem, dok se svi ne razi u.

Poslednji koji je napuštao prostoriju stade pored kreveta na kojem
sam ležao. Upita Mira:

- A ko ovo ovdje spava? Je li ovo onaj mali Pervan, majku mu
božju?

Odjednom ujem kako Miro lupa šakom o sto i oštrim tonom se
obrati ovom ovjeku:

- Vidiš li ovaj pištolj?! Ako bi išta pokušao da mu u iniš - sasu u
ti cio šaržer u elo.

- Ništa, ništa Miro u tvojoj kući, a negdje drugo ja bi' znao šta bi'
mu uradio - odgovori onaj i ode bez pozdrava.

Produžih još malo da ležim. Razmišljao sam i naga o ko bi mogao
biti onaj ovjek. inilo mi se da ga po glasu prepoznajem, ali nisam bio
siguran, jer glas može da prevari. Kada sam ustao, mislio sam da pitam
Mira, ali sam odustao od toga. Osjeao sam da i njemu nije priyatno.
Izgledao je umoran i iscrpljen, naro ito tih dana, poslije avgustovskog
ustanka, gdje nije sve islo kako valja. Pita u ga o tome kasnije, u neko
podesnije vrijeme. Ta mi se želja nije ostvarila, jer smo se uskoro rastali
i više se nikada nismo sretali. Mira su sredinom 1942. godine na pre-
varu uhvatili upravo neki takvi etni ki izrodi u selu Zajasenu, predali
i prodali Talijanima u Nevesinju, koji ga 26. jula 1942. godine strijeljaju.

Ko zna šta je bilo sa onim mojim potencijalnim ubicom? Možda je
negdje zaglavio kao etnik ili se je na vrijeme opametio i pristupio na-
ro nooslobodila kom pokretu. Možda i poginuo kao borac naše oslo-

bodila ke armije, a možda je i živ ostao bez obzira na opredjeljenje i držanje u ratu. Meni bi najdraže bilo da ga je naša borba prevaspitala i oslobođila od svih nacionalisti ko-šovinisti kih i drugih naslaga, kao što je to sa mnogima i bio slu aj u NOP-u.

U REOKUPIRANOJ BILE I

U situaciji koja je postajala sve opasnija po nas nekolicinu Muslimana u Fatnici Miro je odlu io da nas, za privremeno, pošalje u Bile u. Pozvao je Halida, Hajdara i mene i saopštio nam tu odluku. Sa nama je trebalo da krene još nekoliko ljudi, koji su u Fatnici bili sklonjeni kod komšija. I sami smo uvi ali u kakve sve teško e ljudi upadaju da bi nas nekoliko sa uvali od nasrtaja šovinista, te da moramo bar za neko vrijeme ot i u okupiranu Bile u. Tih dana su Italijani izvršili reokupaciju Bile e, pa smo ra unali da e nam ta okolnost i i naruku i da smo se nekako sna i do ponovnog izlaska na slobodnu teritoriju, O emu nam je i Miro govorio. I Halidu i meni Miro je rekao da smo biti u stalnoj vezi. Mene je posebno posavjetovao: da se prikrivam prvih dana i povežem sa Danilom Bošnjakom i Kemom Kapidži em.

Krenuli smo jedne ve eri sa pratnjom u kojoj su bili Tripo i Danilo Šarenac, edo Popara, Vlado Radovanovi i još neki drugovi. Stari Božo Vukoje je preko dana pred naš polazak bio u Fatnici, pa mu je Miro rekao da ide u Padane i pripazi da nas tamo ko ne bi uznenimravao, te da se našoj pratnji od Padana prema Bile i priklju e Uroš i Pavle Vukoje. Božu je re eno da nas ova dvojica drugova sa ekaju kod Ozrini a esme u Pa enima, gdje treba da nai smo. Miro je preduzeo 1 mjere da nam Obrad Kuljušin Popara iz sela Kukru ja doneše ve eru u donje Fatni ko polje.

U Fatnici su i dalje ostale ranije pomenute porodice omi a i Bajramovi a, koje su kasnije, preko sela Vranjska, upu ene u Bile u.

Mi smo uglavnom bezbjedno došli do Bile e. Bilo je pripucavanja na nas sa osojne grede iznad polja, kada smo se u donjem Fatni kom polju sastali sa Obradom Poparom, pa smo užurbamo prešli donje polje i kod pomenute esme se sastali sa Urošem i Pavlom Vukojem. Pleme Vukoja, koje živi u Pa anima, dosta je brojno, ali mi nismo naišli ni na kog više oko sela kuda smo prolazili. Saznao sam kasnije da je te ve eri sve Vukoje okupio stari Božo i držao sa njima politi ku konferenciju, vjerovatno iz predostrožnosti, a prema dogovoru sa Mirom Poparom. (U narodnooslobodila koj borbi u estvovalo je 175 Vukoja od kojih je 28 poginulo u borbi za slobodu, iz rata ih je 22 izašlo kao oficiri Titove armije).

Kada smo od Pa ena produžili prema Bile i, negdje ispod Plane naišli smo na jednu ranjenu ženu Muslimanku. Pošli smo prema njoj, a ona je preplašena zurila u nas kao avet. Zaudarala je na gnoj. Govorili smo joj da se ne boji, da smo je spasiti. Halid ju je prepoznao i zovnuo imenom. Bilo joj je ime Sala. I ona je njega prepoznala i malo se smirila. Bila je teže ranjena i gotovo nepokretna. Podigli smo je i po dvojica na smjenu pomagali joj da pomalo kora a. Više smo je nosili drže i je ispod pazuha, jer ona sama nije mogla stajati na nogama - što od rana, što od izgladnjelosti i iscrpljenosti.

Pred Bile u smo stigli nešto prije zore. Rastali smo se sa drugovima iz pratnje i krenuli cestom pravo na italijansku stražu. Zaustavili su nas, pretresli i pitali ko smo i kud idemo. Kada smo im, nekako,

objasnili da smo Muslimani, da smo se skrivali po šumama, te da sad dolazimo svojima - pustili su nas da pro emo.

Pri ulazu u varoš izdvojio sam se od grupe i zastao. Razmišljaо sam: gdje da se neko vrijeme sklonim. Pored pekare Sima Dželetovi a ugledao sam atrnju, koja je bila pokrivena. Na plo i atrnje je bilo sijena. Tu sam se uvukao u sijeno i zaspao. Spavaо sam dugo, dan i no . Kada sam se probudio, osjeao sam glad, ali, pošto je nastao novi dan, nisam smio da iza em. Ostao sam tu i taj dan. Negdje iza podne prišla je jedna žena. Ja se pomjerih i ona me primijeti. Prepoznaо sam je. Bila je to Draga Dželatovi , udata za mog komšiju Svetozara Radovanovi a, Mitrinog sina iz Divina. Kad me ugledala, iznenadila se i mahinalno metnula ruku preko usta. I ona je mene prepoznala, pribrala se i tiho me pitala: otkud ja tu, dodavši da e svi stradati ako me ovdje neko otkrije i prijavi. Obeao sam Dragi da u iza pono i oti i odatle, a da ona nikome o meni ne govori. Zamolio sam je da mi doneše malo hleba. Draga je otišla i krišom mi donijela cijelu štrucu.

Naredne no i pred zoru napustio sam Dželatovi u atrnju i uputio se prema železni koj stanici u mahalu Kulu. Tamo je stanovao moј školski drug iz Šerijatske gimnazije Kasim Isovi , pa sam kod njega htio da se raspitam o situaciji u gradu i da nekako do em u vezu sa Danilom Bošnjakom ili Kemom Kapidži em.

U ranu zoru pokucah na vrata Kasimove ku e. Otvorila je njegova majka. Pitao sam za Kasima. Još je spavaо. Uvela me je, naložila vatrū, skuvala mlijeko i ponudila me. I prije toga sam svraao kod njih kada bih sa Kasimom iz Sarajeva u vrijeme školskih raspusta vozom dolazio u Bile u. Sjetila se moga lika i pitala: da ja nisam onaj Asim iz Fatnice. Rekoh da jesam. Mahala je glavom. Htjela je nešto da mi kaže, ali se uzdržala. Zvala je Kasima da ustane. Od njega sam saznaо da je uo nešto o tragediji fatni kog muslimanskog stanovništva, ali da ne zna ta nešto je sve bilo. Uznemiren, pozdravio ih i krenuh u grad. Idem pravo na pijacu, znaо sam da u tamo na i makar koga od izbjeglih iz Fatnice i da u tu najprije sazнати o tom što je bilo. I zatekao sam tamo više meni poznatih ljudi i žena. Im su me ugledali po eli su se okupljati oko mene. Sjeо sam na jedan stepenik. Neko od njih me pitao:

- Znaš li šta ti je bilo s ocem, majkom i onolikim svijetom. Sve su ih pobili.

Zanijemio sam i prazno zurio u ljude i žene okolo. Najra e bih nekako da me nema, ali, za udo, nisam plakao. Nisam mogao.

Stari Ša ir Ov ina, moј komšija iz Kalca, zamahnu štapom da me udari po glavi, ali ga neko uhvati za ruku i štap i sprije i udarac. Nešto niže, ulicom prema sudu, nai oše dva oružnika. Zaustavi ih jedan od mojih komšija iz Ba evice pokazuju i im rukom na mene. Oni odmahnuše rukama i odoše. Došla je i jedna moja nevjesta ruže i nekog što me napada. Zagrlila me je i uz ne iju pomo odvela odatle. Uvela me u jednu ku u, u sobu na spratu u kojoj je još dosta Fatni ana bilo smješteno. Ku a je pripadala bogatom bile kom trgovcu Ibri Selimovi u.

Ostao sam tu neko vrijeme. Saznaо sam sve o tragediji roditelja i cjelokupnog onog muslimanskog stanovništva iz fatni kih sela. Pobijeni su. (Poslije rata sam istraživao i pobilježio žrtve iz divinske opštine i sela e a iz planske opštine koje su tada pale. U jamu zvanu avkarica, na Trusini poviše Berkovi a, pobacano je 365 poluživih ljudi, žena i djece. Na Berkovi ima ih je ubijeno 11 iz fatni kih sela i za vrijeme ustanka 63 Habota i Gabela iz sela Milavi a. Dalje, 49 ljudi, žena i djece je poginulo u bježanju ispred ustanika prema Bile i, a 38 ih je ubijeno

po selima. Ukupno, tada je samo iz divinske opštine i sela e a stradalo 526 ljudi, žena i djece. Tu nije ura unat i jedan broj onih koji su se suprotstavili ustanicima na Planoj i drugdje i, kao pripadnici neprijateljskih jedinica, izginuli u borbi.

Saznao sam da su, pored porodica omi a i Bajramovi a, koje su spasene u Fatnici, zašti ene i dvije porodice Habota iz Milavi a sa 22 lana. Njih su komšije iz Milavi a izdvojile iz kolone muslimanskog stanovništva u Bijeljanima kada je kolona išla prema Berkovi ima. Odveli su ih u Milavi e i više od mjesec dana uvali od nasrtaja šovinisti kih bandi, sa kojima su nekoliko puta i u sukob dolazili, sve dok ove porodice nisu preba ene za Stolac. Spašena je i porodica Šulja Pervana od 7 lanova. Nju su vratili s jame neki koji su znali da Suljo ima nešto zlata i nakita, kojeg je njegov otac Salko donio iz Amerike. Tim zlatom i nakitom, kojeg je Suljo sakrio u Fatnici, otkupio je sebe i užu porodicu. Spašena je i jedna žena, Vezirka Bajramovi , koju su sa djetetom strijeljali negdje kod Atelja. Dijete je ubijeno, a ona je pala ranjena. Kada su dva seljaka iz Atelja pošla da je sahrane, našli su je živu i preko polja su je prebacili u Milavi e. Tamo su je žene njegovale i lije ile. Ostala je živa i djevojka Hadžera atovi . Nju su poslije dva mjeseca provenih u jami »avkarici« izvadili partizani. Bila je na ivici života sa tridesetak kilograma težine, ali je uz veliku njegu i brigu ostala živa.

Pratnja koja je pošla sa narodom s Divina brzo se po eli osipati pod prijetnjom i pritiskom šovinisti kih grupa, koje su se odmah iz Di-vina po ele okupljati oko naroda kao strvinari. Kada su pojedinci iz pratnje tražili da im se dozvoli da se oružjem suprotstave tim grupama, ve ina nije bila spremna, pa ni htjela da okrene puške na te grupe. Nijesu željeli ni da u estviju u zlo inu, pa su napustili narod i vratili se ku ama. Dva-tri ovjeka iz voda za pratnju nijesu se slagala sa ve inom, išli su s narodom do Atelja pokušavaju i da ga zaštite, ali su bili nemo ni i pod prijetnjom da e i oni biti ubijeni u Ateljima su napustili kolonu (prema sje anju druga Vojina Vujovi a).

Kurira kojeg je Miro Popara poslao Savu Belovi u tako e su pre-sreli, oduzeli mu pismo, a njega pod prijetnjom potjerali ku i.

U Berkovi ima, uklju uju i selo Me u i jamu avkaricu, te godine su izvršena tri masovna zlo ina - genocida nad srpskim i muslimanskim stanovništvom iz dabarskih i fatni kih sela. Izvršioci tih nedjela su ustaše i etnici, koji su tokom rata mnogo zla nanijeli našim narodima.

U Bile i sam ostao oko mjesec dana, dok mi se nije ukazala prilika da sa jednom grupom aka, na grupnu propusnicu i uz pomo profeso-rija Hamdije Kapidži a, odem u Sarajevo.

Iako su Italijani izvršili reokupaciju, u Bile i je još funkcionisala vlast »NDH«, pa sam danju izbjegavao kretanje po gradu. Ipak, jednog dana u ku u kojoj sam bio sa nekim ro acima i fatni anima u e jedan ustaša. Nisam ga poznavao. S vrata je s dignutom rukom viknuo: »Za dom«. Poneko otpozdravi sa »Spremni«. Stajao sam prislonjen le-ima uza zid i šutio. Ustaša se okomi na mene što ne otpozdravljam. Ja mu dosta drsko odgovorih pitanjem: a što ga se to ti e. Na to on prisko i i udari me dlanom u bradu. Glavom sam udario o zid i gotovo pao, ali sam ga nekako odgurnuo. On ponovo nasrnu, pa nasto vriska nekih žena. Umiješaše se izme u nas svi koji su tu bili. Nekako ga smi-riše i on ode. Ubrzo iza njega upadoše dva oružnika, uhvatiše me za ruku i saopštiše da me hapse, te da ne pokušavam da im se otmem i bježim, jer e pucati. Odveli su me u srez i, poslije kra eg ekanja u hodniku, uveli u jednu kancelariju. Tamo je za stolom sjedeo jedan ov-jek kog nisam poznavao. On otpusti oružnike i po e da me ispituje.

Gleda u nekakav papir i pita jesam li ja Asim (Muratov) Pervan iz Fatnice. Kad kazah da jesam, on nastavi da me ispituje: gdje sam bio, što nisam došao u Bile u sa ostalim izbjeglicama, jesam li se i ja bio odmetnuo u šumu i sli no. Ispitivaju i me još o koje emu, izvadi iz stola i neke materijale. Pita, je li to moje. Pošto nijesam znao o emu se radi, on mi pokaza knjigu »Gra anski rat u Francuskoj« od Engelsa i dva moja rukopisa: o genezi plemena Pervana i prepis pjesme Alekse Šanti »Muha«. Sjetio sam se - to su mi moji rekli u Fatnici da su oružnici pretresali o evu ku u kada sam otisao u ustanike, da su to sigurno tada našli i sa izvještajem poslali u Bile u. Dok mu ja pri am kako se ne mogu sjetiti ko mi je tu knjigu dao i da sam o genezi Pervana pisao po pri anju starih ljudi za seminarski as u školi, neko pokuca na vrata i otvori ih. Pomoli se lijepo obu ena, mlada žena. ovjek koji me ispituje re e joj da e on odmah po i i ona se vrati. Meni re e da sada idem i da mu se javljajam svaki dan u 10 asova.

Izišao sam i našao Kema Kapidži a koji je tu radio (Kemo je ina e bio organizovan i radio je u srežu prema zadatku Partije) i rekao mu u kojoj me je kancelariji ispitivao neki ovjek i šta mi je rekao. Kemo re e da ne brinem da je to predstojnik sreza Marko Šaki, dobar ovjek. On e to sa njima srediti, te da se ja ne u morati javljati. (Predstojnik Marko Šaki je još tada sara ivao sa našim pokretom kao simpatizer, a u 1943. godini je i aktivno stupio u NOB).

Sa Mirom Poparom i drugovima u Fatnici održavao sam vezu preko Ande ubrilo, moje komšinice iz Fatnice, koja je esto dolazila u Bile u. Drugovi iz Fatnice su mi u dva navrata slali podosta novaca (kuna), posebno kada je trebalo da po em za Sarajevo, sime se i Miro složio kada sam ga obavijestio o toj šansi.

U situaciji nastaloj tokom i poslije avgustovskog ustanka kod nas, kada su pro etni ki elementi i grupe po inili zlo in nad muslimanskim stanovništvom i time nanijeli veliku ljagu na sam ustanak, rukovodstvo ustanka je odlu ilo da privremeno ovdje obustavi borbe dok ne reorganizuje ustani ke redove formiranjem partizanskih jedinica i odvoje pro etni ke snage. Bilo je tada i mnogo drugih zadataka zna ajnih za borbu: omasovljenje KPJ i SKOJ-a, formiranje partijskih i drugih rukovodstava itd. (O tome sam itao mnogo kasnije u jednom izvještaju kojeg je, mislim, drug Uglješa Danilovi poslao Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu).

Svestan sam da su ove moje bilješke o tom vremenu kada je u mnogim našim sredinama zaista teško bilo biti ovjek i kada su glave, naj eš e nevinih i nemo nih, letjele na sve strane, kao požutjelo liš e u jesen kada ga vjetar raznosi - donekle optere ene vlastitim doživljajima, pa ponegdje i emotivnoš u. Ali ja se druga ije nijesam znao što više približiti istini tog surovog i teškog vremena u kome smo, uprkos svemu tome, po eli otvarati i ispisivati najslavnije stranice cjelokupne naše istorije. Otpo injali smo tada borbu, ne obi nu za golu slobodu, ve revolucionarnu za istinsku ljudsku slobodu, za nerazrušivo bratstvo i jedinstvo i sve druge zna ajne revolucionarne tekovine izvojevane u etvorogodišnjoj oslobođila koj borbi. Platili smo sve to bezbrojnim žrtvama i životima najboljih sinova i keri naših naroda i narodnosti, kojima mnogo dugujemo i koje nikad ne smijemo zaboravljati.

SVETOZAR ORO

POPOVO POLJE U NOR-u (april - septembar 1941)

Nekoliko uvodnih napomena o Popovu i predratnim društveno-političkim gibanjima u njemu olakšaće itaoču pra enje ratnih zbivanja, po ev od okupacije i ustaških zloina, zbjegova i ustani kih dana, širenja i ja anja NOP-a, etni kih divljanja i zlo ina, pa do ponovnog razbuktavanja NOP-a tokom 1943. i potpunog oslobo enja Popova, oktobra 1944, i Hercegovine, marta 1945, kao i kona ne pobjede maja iste godine kojoj su, na borbenom putu od Karavnki, astan doprinos dala i dva Popovopoljska bataljona.

POPOVO - OPŠTA OBILJEŽJA

Popovci su se uvijek okretali polju, i oni oko polja, i oni s okolnih brda, jer je polje bilo - polje opstanka. Iz te okrenutosti ka polju, kao glavnom izvoru života i prirodnog amfiteatru, stolje ima se u Popovu razvijao jedan osoben radno-društveni odnos, koji je prevazilazio seoske okvire i zblžavao ljude ove višenacionalne i vjeroispovjedne sredine, jaao njihovo povjerenje i bio brana me uvjerskom podozrenju i netrpe ljestvosti.

Dok je tako, s jedne strane, polje privla ilo ljudi, neki drugi inioći su ih odvajali i usmjeravali u raznim pravcima, što e imati odraza i na ustank, kao i kasniji razvoj, posebno privredni i društveni.

Desilo se, iako Popovo predstavlja, kao predio, izrazito jedinstvenu cjelinu, da se ono nije oformilo i kao potpuno administrativna cjelina sa gradskim centrom, jer je svako godišnje (šestomjese no) plavljenje polja (oktobar - april) otežavalo unutrašnje komuniciranje. To je, objektivno, usmjeravalo gravitaciju stanovništva, ne jedne ka drugim preko polja, ve ka susjednim gradskim naseljima: Trebinju, Dubrovniku, Slanom, Ljubinju i apljini. To se, u izvjesnoj mjeri, odražavalo i na administrativnu podjelu po kojoj je dio Gornjeg polja (Tulje, Mrkonji i i Poljice) bio uklju en u trebinjski, dio Donjeg polja (Hutovo i Cari i) u apljinski, a središnji i najve i dio Popova u ljubinjski srez. Ta divergentnost imala je višestruk odraz na Popovo, ali je, i pored toga, ono i dalje zadržavalo sve bitne osobnosti koje su proizilazile iz geografske skupnosti, istorijsko-obi ajnog naslje a i radno-rodbinske povezanosti u uslovima nacionalne i vjerske heterogenosti.

Zavala je do prvog svjetskog rata bila ne samo prirodno ve i stvarno središte Popova. Izgradnjom željezni ke pruge i ceste uzduž Popova, koncem prošlog i po etkom ovog stolje a, uz njih su, kao i prelaze preko Trebišnjice i Popova, neka sela izrasla u zna ajnije lokalne centre, kao što su: Poljice, Zavala, Ravno i Hutovo na željezni koj pruzi, a Draevo, Veli ani i Struji i uz cestu. Naro ito su oja ala mjesta u središnjem dijelu Popova za koje su, pored uzdužnih saobra ajnica, bili vezani prijelazi i prijevozi preko suvog i plavljenog polja. Taj središnji etvrougao inili su: Zavala - Veli ani i Trnovica - Ravno od kojih su se odvajale uzdužne saobra ajnice ka Dubrovniku i Trebinju, odnosno Mostaru, i popre ne od Trnovice ka Ljubinju i Zavale ka Slanom i Dalmaciji. U tim okolnostima u najbrojnijem popovskom naselju, Ravnom, uspostavljeno je sjedište popovske opštine, dok je Zavala i dalje zadržala svoj zna aj prirodno-komunikacionog središta, što je i okupator

uspješno koristio drže i u njoj svoj najve i i najja i garnizon u Popovu tokom NOR-a.

U opštinskom sjedištu u Ravnom, koje je neposredno pred drugi svjetski rat imalo 107 doma instava, upravni aparat je bio dosta skroman - i po broju i po kvalitetu. Pored biranog predsjednika i postavljenog opštinskog bilježnika sa 2-3 službenika, najbrojnija je bila žandarmerijska stanica od 7 do 8 žandara. Uz željezni ku stanicu, poštu, osnovnu školu, ambulantu sa jednim ljekarom i 7 - 8 du ana, tu je bilo i sjedište katoli kog paroha. Jedna »zanatska« radnja, koju je vodio »obu ar« Meša, davala je specifi an ton ovoj neoformljenoj »aršiji«: on je opravljao obu u, istovremeno spremao i služio kafu kao »kafedžija«, obavljao poslove mjesnog fotografa ali, ako nekog zaboli zub, bavio se i va enjem zuba, i vršio mnoge druge »usluge«.

U to vrijeme u Popovu je bilo 1428 doma instava, a bez Hutova i Cari a 1266, od ega srpskih 649, hrvatskih 588, muslimanskih 25 i ostalih, 4 doma instava.⁰

Do prvog svjetskog rata, najviše tokom srednjeg vijeka, u Popovu je izgra en veliki broj bogomolja - 32, od ega 14 pravoslavnih, 17 katoli kih i 1 muslimanska, sa etiri parohije - dvije pravoslavne (u Zavalji i Veli anima) i dvije katoli ke (u Ravnom i Trebimlji).

Osnovne škole izgra ivane su kasnije. Prva je bila u manastiru Zavalja, jedna od najstarijih u BiH, dok su sljede e tri izgra ene za vrijeme vladavine Austro-Ugarske (u Ravnom, Struji ima i Kotezima), tako da je 1941. u Popovu bilo svega 13 etvorogodišnjih škola koje su obuhvatale svu djecu.

Veli ani su u toj strukturi sa 74 doma instva, osnovnom školom, poštom, sjedištem pravoslavne parohije i crkvom, jedno vrijeme i sa 5 du ana, kao i jednim od najvažnijih prevozišta preko plavljenog polja sa 3 barke, bili jedno od zna ajnijih središta u Popovu ili pandam Ravnom na sjevernoj strani Popova.

Izme u dva rata sela su doživljavala sve vidnije transformacije koje su bile uslovljene, prije svega, povratnicima iz Amerike, odlaskom u kolonizaciju i na rad van Popova, kao i otvaranjem škola, pošta i parohija, što je dovelo i nešto ljudi sa strane, izvan Popova, a sa njima i nove aktivnosti.

Povratnici iz Amerike, i oni koji su po raznim osnovama naslijedili ostavštinu iz Amerike, dokupljivali su zemlju, gradili ku e i otvarali duane, odnosno kupovali imanja van Popova. Od toga, uglavnom unesenog kapitala, nastalo je više du ana. Sve je to, u suštini, davao nov sa vremeniji ton doma inovanju i življenju, mada to nije prihvatanje lako i bez teško a.

Znatan broj Popovaca je po zaslugama za u eš e na solunskom frontu dobilo zemlju u Banatu i tamo otislo u kolonizaciju, dok su se neki po toj i drugoj osnovi odselili u druga mjesta i tamo se stalno naselili. Nešto kasnije, po etkom 30-ih godina, jedan dio porodica dobio je kolonizaciju u Metohiji, na osnovu zasluga za u eš e njihovih o eva ili djedova u hercegova kom ustanku 1875 - 78. godine.

Uporedo s tim, sve više mladi a je odlazilo u državnu službu, pretežno u žandare, podoficire i pograni nu službu, dok su dje aci po etkom 30-ih godina masovnije odlazili na šegrtovanje u Mostar i Dubrovnik, kao i druga mjesta širom zemlje.

Na srednje i visoko školovanje skoro нико nije upu ivan.

Ipak se najviše odlazilo na sezonske radove van Popova, prije svega gra evinske, pretežno u Dubrovnik i okolinu, jer u Popovu nije bilo

posla za sve, posebno ne preko cijele godine. Temeljni oslonac seljaka je bio na poljoprivredi i sto arstvu, tako da su i svi drugi poslovi (trgovina, sezonski rad itd.) u odnosu na njih bili pomo ni i sekundarni. Najviše su se proizvodile žitarice (kukuruz, pšenica i sijerak) i povr e za doma e potrebe, a duvan i vino za doma e potrebe i, donekle, za tržište. Od sto arstva najviše se poklanjalo pažnje ovcama i kozama, dok su goveda bila namijenjena isklju ivo za rad - oranje. Imu niji zemljoradnici i sto ari uglavnom su pokrivali porodi ne potrebe sopstvenom proizvodnjom, ali su siromašnija i osrednje siromašna doma instva, pogotovo u nerodnim godinama, morala iznalaziti dopunske izvore prihoda i prehranjivati se ili, kako narod kaže, sna i se da bi »sastavili kraj s krajem«.

PREDRATNA DRUSTVENO-POUTICKA GIBANJA

Sve u svemu, seljaci nisu živjeli tako dobro kako su mogli i o e-kivali u novoj državi, ali im je bilo bolje nego što je bilo pod Turskom i Austro-Ugarskom, pa su se time tješili i sve više uvi ah da ona nije savršenstvo, ni ideal, ali da se treba uvati da ne bude još gore, da se »Švabo u zemlju ne uvali«, i težiti onome što je u Rusiji - da »svi rade i svi imaju«.

Popovo kao siromašna, selja ka sredina bilo je pod jakim uticajem klasnih strujanja u radni kom pokretu koja su donosili oni Popovci koji su išli po zemlji i svijetu »trbuhom za kruhom«. To je, prije svega, uslovjavalo da se u Popovu živjelo, reklo bi se, intenzivnim politi kim životom. Narod je bio u toku svjetskih i unutrašnjih zbivanja, ne dnevnih i ne po svim pitanjima, ali je bio u toku.

To se postizalo na više na ina.

Seljani su, uopšte uzevši, bili svaki dan sve politizirani, jer je bilo sve više onih koji su »vidjeli svijet« - »Amerikanci«, solunci, žandari, sezonski radnici itd.

Na štampu skoro нико nije bio pretpla en i do tada se rijetko i i-tala, sem povremeno, kad je neko doneše. Ona je došla u sela posle otvaranja škola, zatim pošte i najzad, parohija. Sa njima su došle i novine, i prvi radio.

Postepeno je slabio i uticaj starijih politi ara²⁾ na Popovo, a sve više jaao uticaj onih mještana koji su »iz svijeta« dolazili u posjete i na vijenje kod svojih. Oni su u kontaktima sa mještanima i ljudima »sa strane« (u itelji) unosili politi ku svježinu, posebno student edo Šari,³⁾ koji je, u stvari, bio prvi i pravi nosilac komunisti kih ideja u Veli anima, a zatim i u Popovu. Ideje su prvi usvajali oni mladi i koji su od-lazili u žandare i podoficire pa se, pri navra anju u selo, nisu ponašali kao režimski ljudi, jer oni nisu ni odlazili u državnu službu iz nacionalnih pobuda. A išli su i Srbi i Hrvati, ne iz politi kih razloga, ve uslijed socijalnih potreba, pa se i njihovo ponašanje pozitivno odražavalo na prilike u Popovu.

Od te nove politi ke klime, koja se postepeno stvarala, najviše su odudarale izborne kampanje i crkva. To se posebno po elo zapažati polovinom 30-ih godina, kada su se, poslije atentata na kralja Aleksandra, po eli javljati i prvi, doduše pojedina ni i verbalni šovinisti ki i nacionalisti ki ispadli. Njihovo izvorište bili su ponaj eš e crkveni velikodus-

²⁾ Pero Ivaniševi iz Poljica, profesor, ban Zetske banovine pred rat, i edo Mili iz Veljana, predsjednik organizacije SOKO za Hercegovinu sa sjedištem u Mostaru. Sin Save Šari a, student tehnike u Beogradu, u to vrijeme skojevac, sada pukovnik JNA u penziji.

tojnici, a nosioci izmanipulisana djeca i dje aci, pa i poneki odrasli pojedinac. To se još više po elo iskazivati u doba konkordata, izborne kampanje 1938. godine i ja anja Trojnog pakta, pred sam rat. U izborima 12. decembra 1938. godine, Popovo se potpuno iskonfrontiralo - za Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ) i opoziciju. Opozicona raspoloženja su tada naglo ja ala u Popovu, pa su poslani ki kandidati JRZ pribjegli pritiscima i kupovini glasova uo i samih izbora. Opozicija, koja je okupljala i Srbe i Hrvate, pjesmom ih je napadala. Tada se Popovom razlijegala opoziciona pjesma:

*Žarko sunce što te hvata jeza,
Zar i tebi dodija JeReZa,
Pa se teško oko zemlje kre eš,
Dvanaestog grijati je ne eš*

Me utim, prve i najvidnije pojave javne konfrontacije sa obilježjima vjerske i nacionalne isklju ivosti po ele su se ispoljavati poslani kim, a najizrazitije opštinskim kampanjama krajem tridesetih godina, pred rat. Pošto je opština Popovo, valja podsjetiti, bila administrativno konstituisana bez pet popovopoljskih sela (Hutova i Cari a koji su naseljeni Hrvatima i Mrkonji a, Tulja i Poljica Srbima) sa približno jednakim procentom sprskom i hrvatskog živilja, kao i nešto malo Musimana,⁴⁾ to je protagonistima »vjersko-nacionalne isklju ivosti« poslužila kao polazna osnova za isticanje »svojih kandidata« za predsjednika opštine. Glavni agitatori za »svoje kandidate« bili su elni ljudi mjesnih parohija - katoli kih i pravoslavnih . U toku tih kampanja, s jedne strane je provirivao žal za austro-ugarskim vremenima i klero-nacionalisti kim težnjama, a s druge prodinasti ka i velikosrpska nadmenost, što je obostrano po injalo nagrizati vjekovno dobre odnose.

No, uprkos tim negativnim nagovještajima njima su se snažno odupirali tradicionalno vrsti me unacionalni i me uvjerski odnosi, a naro ito sve ja i radni ko-klasni uticaj što je imalo za posljedicu da je i dalje prevladavala povoljna društveno-politi ka klima u Popovu. Ona se moglo bi se re i, izgra ivala susretima na mobama i povremenim radilištima, seoskim posijelima i igralištima, u školama i du anima, o krsnim slavama i boži nim praznicima, na dernecima i svadbama.

Mobe su bile specifi an izraz seoske i popovske solidarnosti kada nekome treba pomo i prilikom sjetve, žetve ili berbe, a putem povremenih sezonskih radova. Seoska posijela su upražnjavana uglavnom preko zime, kao prilika za mlade da zapjevaju, zaigraju, da se pošale i na u zajedno, posebno kada neko do e sa strane da ga vide i uju šta ima novo. U svakom selu, pa i zaseoku postojalo je mjesto za kolo i pjesmu gdje su se okupljali mladi, obi no pred ve er, kad se vra aju s posla.

U školi bi u itelj okuplja roditelje, a organizacija »Soko« mladi e u vezi sa povremenim pripremama za razne sletove. U du anima su se okupljali na »partiju« bo a. Nikad se nije gledalo ko je Srbin, a ko Hrvat, i nije zabilježen nijedan slu aj podozrenja i lošeg odnosa na toj osnovi.

Krsne slave slavili su i pravoslavci i katolici (dok im to nije zabranila crkva koncem 30-ih godina). One su okupljale rodbinu, uglavnom po ženskoj rodbinskoj liniji, i prijatelje kojima toga dana nije krsna slava, bez obzira na vjeroispovijest. Jednostavno, svima je bio praznik. Tako

⁴⁾ U opštini Popovo je 1938. godine bilo 1147 doma instava od ega 588 hrvatskih, 530 srpskih, 25 muslimanskih i 4 ostalih (M. Filipovi i Lj. Mi evi , »Popovo u Hercegovini«, str. 72).

je bilo i za boži ne praznike, pavoslavne i katoli ke. Svi su išli jedni kod drugih. Tako je bilo i za tri glavna derneka⁵⁾ u Popovu: katoli ku Svetu Anu pod Trn inom, pravoslavni Petrovdan u Zavali i Veliku Gospojinu u Drijenjanima. Stariji su išli na misu ili bogosluženje, a mla ima je to bila prilika da se na u, upoznaju i zaigraju.

U takvim okolnostima, posebno pred rat, u Popovu su se sve vidnije osje ali odjeci svjetskih i unutrašnjih zbivanja. S jedne strane, postepeno je kod ljudi ja alo klasno i antiratno raspoloženje, dok je s druge, prije svega strana kim i crkvenim trvenjima, podsticano podrivanje osvjedo enog me unacionalnog povjerenja i me uvjerske tolerantnosti. Crkve su inile sve da održe oko sebe seljane kao vjernike. Na toj liniji posebno su težili, pa i uspjeli, sprije iti za etke sklapanja mješovitih brakova, sem u rijetkim izuzecima gdje se ljubav nije obazirala na zbrane, prokletstva i druge prijetnje. Tako je u Dubljanima sestra Ivana Mati a Stole, protivno svim zabranama, pobjegla za Mijata Glavana, Srbinu u istom selu. Tada, prirodno, niko nije mogao ni naslutiti u šta e sve evoluirati to crkveno dušebržništvo nad mješovitim brakovima koji su nagovještavali kona no premoštavanje raznih me uljudskih provalija, pa i vjerskih.

Pa ipak, kada se nad zemlju poela nadvijati ratna opasnost, strana ke i vjerske natruhe potisnute su u stranu. inilo se da nisu ni uhvatile dubljeg korena, jer je odziv na vježbe i mobilizaciju bio potpun. Svi su se odazvali, i Srbi i Hrvati, i koliko se zna niko nije dezertirao. Najviše Popovaca pozvano je u 29. pješadijski puk ije su jedinice bile razmještene u zahvatu sela Duži i Taleže u Trebinjskoj šumi. U vezi s tim je nastala, i tada esto pjevana, djevoja ka pjesma:

*«Oj Taležo i stanico Duži
Gđe moj dragi u rezervi služi. . . »*

Stariji Popovci mobilisani su za osiguranje željezni ke pruge duž Popova. Formirane su i seoske straže. Sve je bilo u znaku iš ekivanja rata. Tih dana svašta se pri alo i prepri avalo, jer je svako »ponešto uo«, vidio ili saznao. U narodu su kružile razne glasine i »procjene« o svjetskom ratnom odmjeravanju. Poslije osvajanja Francuske, ljudi su se naj eš e pitali - ko njema ku i italijansku silu može zaustaviti. Drugi su vjerovali u mo Engleske, pogotovo ako iza nje stane Amerika. Najviše je ljude zbumjivao pakt izme u Njema ke i Rusije pa su, kao za sebe, mnogi bili skloni vjerovati da se radi o nekoj »ruskoj ujdurmi« iz koje e »Veliki medvjed« iza i kao pobjednik. Ulaskom Jugoslavije u Trojni pakt ve inu je zahvatila zabrinutost, ali i bezna e kada je raskinut. O našoj, jugoslovenskoj vojnoj snazi, reklo bi se da ljudi nisu imali jasnu predodžbu, ali su bili riješeni i voljni da brane zemlju, što je iskazano odli nim odzivom na mobilizaciju.

RAT I OKUPACIJA

Iako me od tih davnih zbivanja iz 1941. godine dijeli više od etiri decenije, sje anja su brojna i trajna. A kako i ne bi bila kada se radi o istorijski prelomnim doga ajima za cijelu zemlju, pa i Popovo. Ona su u Popovu, kao i još ponegdje, nosila sva bitna obilježja toga preloma. Burna, neo ekivana i tragi na zbivanja izražavala su se u dvije krajnosti: s jedne strane, fašistički okupator je na optere enjima iz prošlosti podsticao, razbuktavao i po eo diktirati me usobno istrijebljenje našeg

⁵⁾ Dernek - tradicionalno okupljanje naroda o odre enom vjerskom prazniku, katoli kom ili pravoslavnom, kod crkve koja taj praznik njeguje.

življa, dok je, uporedo s tim, s druge strane zapelo da iskri novo, Ti tovo vrijeme, koje je označalo kraj avetima prošlosti i otvaralo istinsku nadu - da se preživi, oslobođi i živi u zemlji slobodnih i zbratimljenih ljudi.

O tim sudarima starog i novog, posebno obuzdavanju okupatorskih i kvislinških zločina snagom narodnooslobodila kog pokreta, svjedoči brojna zbivanja iz Popova od kojih u pomenuti samo neka.

Popovci su za po etak rata saznali uglavnom preko rijetkih radio-aparata, a najviše gledaju i agresorove avione, koji su letjeli ka Boki Kotorskoj, odakle su dopirali prvi odjeci bombardovanja.

Vozovi su nastavili da saobraćaju uzduž Popova u oba pravca, reklo bi se nesmetano, bez zastoja. Vojni ke postaje osiguravale su željezni ke stanice i važnije objekte na željezni koj pruzi - tunel i most kod valjine, željezni ki most u Grmljanima, itd.

Duž ceste Trebinje-Ljubinje-Mostar i obratno kroz Popovo Polje nije se dešavalo ništa posebno. Samo je jednog dana prošla jedna etna kolona, maršem zamorenih vojnika, od Trebinja ka Mostaru.

Vojni obveznici iz Popova, koji su bili mobilisani u jedinice, nisu se javljali. Rat je trajao, ali o rezultatima sa frontova malo se znalo. Jedino se ulođeno da naši prodiru od Podgorice ka Skadru, i da oko Mostara ima pobuna. Po elou se prijeti da poneki bježe iz vojske. Jednog vojnika-bbjegunci tih dana vidjela je seoska straža iznad Veli ana. Na dozivanje nije hajao, a kada je prema njemu Risto Milić, zvan Kočo, ispalio dva tri upozoravaju a metka iz puške, on se predao. Ne znam kako se zvao i odakle je. Predat je žandarima u Ravnu.

Ubrzo je uslijedila i kapitulacija.

Vojnici su išli ka svojim kućama, u svim pravcima, sa oružjem i bez oružja. Mnogi su lomili puške i bacali ih u vodu po Popovu polju. Te puške smo vadili iz vode i sakrivali ih kao da smo znali da će kasnije dobro doći. Ubrzo je naišla i prva njemačka motomehanizovana kolona od Mostara ka Trebinju. Njeno ulođeno se zaustavilo između Veli ana i Dubljava, jer su na drugoj strani polja, preko vode, ugledali vojnoželjezni ki transport kako ide od Dubrovnika ka Mostaru. Ispalili su na njega nekoliko upozoravajućih hitaca iz flakova, da bi stao. I to se desilo. Ubrzo se na vozu pojavila bijela zastava, pa mu je dat znak da nastavi put.

Nekoliko dana kasnije, od Trebinja ka Mostaru, prošla je jedna slijedila italijanska kolona. Stara vlast se jednostavno raspala, nije više nije bilo. A novu još nisu stvorili prookupatorski raspoloženi ljudi, pripadnici ustaškog pokreta kvislinga Ante Pavelića. Na ulazu prvog opštinskog poglavarstva u Popovu, sa sjedištem u Ravnom, tek stvorene tzv. Nezavisne Države Hrvatske, našao se mještanin Grgur Vukić i još neki budući ustaški zločinci, kao što su Jura Borojević, Vidoža Žutac i drugi.

USTAŠKI ZLO IN

Postepeno su i neki drugi sve vidnije iskazivali proustaško raspoređenje i slavili uspostavljanje tzv. NDH. To su, u osnovi, bez ustezanja, bili ovidni nagovještaji nagrizanja tradicionalno prisnih odnosa među mještanima, Srbinima i Hrvatima. Šta se iza toga krije i emu to vodi, pošteni svijet nije mogao pretpostaviti - ni Srbi, kojima je ustaška vlast sve više nametala psihozu straha i beznačajnosti, ni Hrvati (sem nosilaca ustaške ideologije i vlasti), kojima je smišljenim manipulacijama stvarana iluzija o »oslobađanju i njihovoj vlasti«. Na toj liniji, radi što dubljeg i potpunijeg razdora između Srba i Hrvata, ustaške vojske su konkretnim

postupcima podsticale i pothranjivale psihozu razdora. Govorili su: »Dosa je i naš dan« ili »Dosta je i vašeg bilo«. Onda su naredili da Srbi predaju sve oružje novoj vlasti. Da bi se proces nepovjerenja još više produbljivao, to od hrvatskih žitelja nije traženo. Naprotiv, oduzeto oružje im je dodjeljivano, neovisno od toga da li su ga željeli ili nisu. Zatim su naredili da se preda i sve što je vojnog porijekla - odje a, obu a, oprema, šta ko ima. I s tim je postupljeno kao s oružjem. Na tome se nije stalo. Nare eno je da se i skromne prehrambene zalihe, žito i meso, predaju novoj vlasti. I sve tako: od jednih se oduzimalo a od drugih nije, ak im se to i dodjeljivalo, mada su i jedni i drugi bili siromašni i oskudijevali su u svemu, tim više jer se radilo o kasnom prolje u kada su prehrambene zalihe bile na izmaku, a nove još nisu prisjele. To je podsticalo srpske obitelji da sve iznose iz svojih ku a i sakrivaju po brdu - i hranu i odje u i mobilje. Jaz je postajao sve dublji. Od straha su se kidali i prestajali me unacionalni susreti. I poštenom hrvatskom življu ustaše su nametnule psihozu straha rije ima: ko nije s nama - taj je protiv nas. Tako se širio obostran strah i od najobi nijeg susreta.

U tako stvarnoj klimi straha i nepovjerenja, došlo je i do prvi hapšenja. Najprije je, u toku maja, iz susjednog Dra eva uhapšen jedan od najuglednijih Popovaca, Lazo Pribiši , ali mu je jedan Hrvat iz Dubljana došapnuo šta ga eka i omogu io da pobegne. Iz Veli ana su tada odveli za Ljubinje popa Božidara Šarenca i u itelja Nikolu Perušinu. Odveli su i iz susjednih Struji a u itelja Doku Tilimbata, rodom od Mostara. Ulo se da su u Ljubinju uhapsili još jednog Velianca, tamošnjeg sreskog službenika Nikolu Mili a. Stanje je postajalo sve beznadežnije. Niko nije smio krenuti iz sela u selo, niti je bilo ko dolazio u sela. Vladala je sveopšta izolovanost. Samo su se kretale naoružane ustaške grupe i demonstrirale osionost.

U takvim okolnostima ugrožena sela su postajala sve homogenija. Uobi ajene komšijske raspre su potisnute. Zamjenile su ih nove i teže brije. Tako se, iako sela nisu stvorila nikakav organizam za samozaštitu, unutrašnji život sela po eo odvijati kao po instinktu, sve jedinstvenije. Ravnanje je bilo prema odvažnijim seljanima. Tako je znatan dio domaćinstava nabavilo puške. Imali su ih, sakrili i o njima utali, kao po narre enju. Svi su, pou eni iskustvom iz turskog i austrougarskog doba, sklonili iz ku a po strani i brdu što se god skloniti moglo, naro ito hrana i odje a. Svi su bili na stalnom oprezu. Niko od muškaraca u snazi nije bio ivao kod ku e. Svi su oni, obi no po grupama, spaval van ku a. A kad se razdanjivalo, zbog javnog utiska, svi bi se našli kod ku e, u svojim vrtovima i vinogradima.

Negdje po etkom juna doprli su glasovi da su svi uhapšeni pobijeni - Šarenac, Perušina, Mili i Tilimbat.⁶ Ubrzo zatim od Ljubinja su doprli novi glasovi o tome da su tamo ustaše pohvatale i pobile dosta ljudi i bacile ili u bezdane jame (jama bez dna, mnogo duboka). Bez obzira što je sve ukazivalo da bi to mogla biti istina, ljudi u tako nešto nisu mogli povjerovati. Mada su poslije toga postali još oprezniji, nisu vjerovali da svoj na svoga može dignuti ruku bez razloga. A razloga nije bilo, niti ih je bilo ko znao.

U takvim nedoumicama osvanuo je i ponедeljak, 23. juni. Dan je bio vedar i jutro poodmaklo kada su kamioni od Ljubinja, puni ustaša

Pobile su ih ustaše i bacile u jamu Pandurica. Po nekim izvorima prvi je ubijen Perušina, 2. juna, a po drugim, svi zajedno, 12. juna, kod ceste na prevoju iznad Ljubinjskog polja ka Popovu. Kasnije se otkrilo da su tih dana, po etkom juna, i u Mostaru ubijena dvojica Veli anaca: Cedimir Oro, ro en 1914. (izgleda da je prvi ubijeni Popovac) i Danilo S. Mili , ro en 1912. godine.

došli u Popovo. Zaustavili su se pod Pola om u Veli anima i pošto tamo nisu našli iskupljene Veli ance, odrasle muškarce, rastrali su se po selu da ih pohvataju.⁷¹ Najviše su pohvatili onih seljana koji su radili izme u ceste i blata (tako se zvalo poplavljeno polje). Jovo M. uk zatekao se u barci, na ribarenju, pa su ga prizvali da pristane i tako ga uhvatili. Mijo Šari i Vaso Oro sakrili su se u kupinsko žbunje i tako se spasili.

Neki nisu bježali, pogotovu stariji, jer su i dalje bili uvjereni da ih samo »zovu na sastanak« da im objasne kako da se ponašaju u novoj državi. One koje su pohvatili zatvorili su u veli ku školu i nastavili sa racijom u Gornjem polju, gdje su ve po eli radovi sa vodom koja se te godine povlaila znatno kasnije nego obično. I njih su dovodili u veli ku školu. Nave su jedne prevozili do škole u Kotezima, odakle su ih, poslije nevi enih mu enja, odvozili i bacali u jamu Blatinu iza Ržanog dola, dok su druge dovozili blizu jame. Tu su ih vezali u kolone jedan za drugog i kad bi dotjerali elo kolone do iznad jamskog otvora, elne bi pobili i gurnuli u jamu, a oni su snagom svoga pada za sobom vukli živi dio kolone u bezdan. Nakon toga bacali bi bombe u jamu, a zatim kamenje. Slijede eno i, na isti način, poubijali su pohvatane Popovce s druge strane polja. Tu su, kako se kasnije saznalo, dovozili i ljudi iz doline Neretve i Mostara.^{8'}

Većina Popovaca ipak je uspjela uteći i ispred ustaških zloinaca, u prvom redu mlađih ljudi, među kojima sam bio i ja, iako sam imao samo 15 i po godina, jer su hvatali i hapsili i sve moje vršnjake, pa i mlađe.⁹ Najviše je pohvatano starijih muškaraca koji nisu mogli bježati zbog onemogućnosti ili što nisu vjerovali da će neko na ljudi, pogotovo na njih, stare i nevine, dignuti ruku.¹⁰⁾

Preživjeli su se iskupljali u brdima iznad Popova, u Bjelašnici i na Bobanima. Dotle su dopirali odjeci pucnjave sa jame Blatine iza Ržanog dola, ali se pojedinosti nisu znale dok sa tog gubilišta nisu pobjegla kćer trojica Popovaca.¹¹ Oni su uspjeli da se iz živog lanca odriješe i da umaknu paljbi koja je za njima pljuštala. Oni su, kao jedini preživjeli svjedoci tog neuvjetnog masakra, nepoznatog u istoriji Popova, ispričali što se sve desilo, kako se desilo i ko su sve bili nosioci tog zla u ina. U utorak 24. juna, Jovo Kovač, van sebe i na kraju snage, našao se u Javoru među preživjelim Veliancima. Svi su, tek tada, saznali potpunu tragediju Veli ana, pa i Popova u cjelini.

Niko u Popovu, tog najtragičnijeg ponedjeljka, 25. juna, nije znao da je prethodnog dana Njemačka napala SSSR, niti što se dešavalo bilo gdje u svijetu. Samo su znali da se i na njih sruila sva fašistička neljudskost, i da joj se treba oduprijeti.

¹¹ Oni su dan ranije, prema kasnijim saznanjima, telefonom dali zadatak Ivi Bogdanoviću, upravniku pošte, Hrvatu, da pozove sve Veliance na zbor kako bi ih tako iskupljene mogli lakše pohapsiti. Međutim, Ivo je prozreo tu namjeru i rekao Danilu Miliću, Srbinu, da obavijesti seljane da se sklonite, a on je odlučio da ih ne zove. Danilo to nije učinio, a slijedeći dan, kad su ustaše došle, obavijestio ih je o tome, nakon čega su ustaše ubile Ivu Bogdanovića i bacile ga u jamu na elu popovskih Srba, a Danilo Milić je nastavio da živi i sara uže sa ustaškom vlasti sve dok ga nisu uhvatile jedinice NOV i POJ, i kao izdajnika osudile na smrt 1944. godine.

⁸) Poslije rata je utvrđeno da je bacanjem u jamu Blatinu iza Ržanog dola ubijeno oko 1.150 ljudi od kojih je samo iz Popova, 23. i 24. juna, 173 muškarca.

⁹) Najmlađi Veli anin koji je bačen u jamu 23. juna bio je Milorad M. Lakić, rođen 1927. godine. Samo godinu stariji bili su Ljuban Orošić, Sveti i Manojlo Žuk, a dvije godine Tomo Lakić.

¹⁰) Među najstarijim, koji su bačeni u jamu, bio je i Risto J. Komnenović iz Veli ana rođen 1868. godine. Tada je imao 74 godine.

Jovo Kovač iz Veli ana, Ante Popović iz Drijenjana i Pero Misita iz Kijeve Dole.

Radi toga, taj dan za Popovo nije samo najtragi niji dan nego i početak oružane antifašisti ke borbe, prije svega za opstanak, da se zauštavi, obuzda i skrši zlo ina ka fašisti ka rulja.

Preživjeli su se pojavili sa svojim naoružanjem u brdima još u toku popodneva, 23. juna, a slijede eg i svi ostali koji su ga imali. U utorak, 24. juna, i porodice su napustile sela. Ponijeli su sobom što su mogli i potjerali stoku.

U ZBJEGOVIMA

Svi koji su preživjeli taj dan, spasavali su svoje živote bježanjem u okolna brda Bjelašnice i Bobana, ostavljaju i iza sebe domove i nezasjano polje. Me utim, sve one koji se u tom sudbonosnom trenutku nisu snašli ili su zbog bilo ega (starost, neja, bolest, zbumjenost, obmana) ostali na dohvatu ustaškim jamarima, zadesilo je najgore. Tako je pohvatano i pobijeno još 168 ljudi, od ega samo u selu avšu 110 lica 11. avgusta.

Ukupan broj žrtava u Popovu postao je izuzetno visok. Ustaše su ubile 341 lice, me u kojima i dvojicu Hrvata koji su odbili da služe zlino. I u svakom selu broj žrtava je bio velik. Pored avša, najviše žrtava ustaškog terora bilo je u Veli anima - 62, a potom u Dubljanima - 25, Dra evu - 24, Zavalni - 21, Poljicu - 16, itd. Mnoge obitelji su istrijebljene, ak su i neka plemena dovedena na rub istrebljenja. Najviše je stradalo Miloševi a - 46, a zatim Mijatovi a 20, Glavana 17, Mili a i Lu i a po 11, Ora - 7, itd.

Sa tolikim žrtvama iza sebe i tragi no prekinutom sjetvom, preživjeli Popovci su se našli u zbjegovima Bjelašnice i Bobana. Polje, koje za svoje žitelje zna i opstanak, po prvi put od kada se pamti ostalo je potpuno nezasjano, što e imati za posljedicu da ovaj kraj zahvati glad od koje e, tokom naredne zime, pomrijeti skoro isto toliko ljudi, narо ito nejakih i starijih osoba, koliko je palo od prvog naleta ustaških zlo inaca.

Izbjegli stanovnici Popova polja obrazovali su dva zbjega - u Bobanima na južnoj i Bjelašnici, sa Ilijom planinom, na sjevernoj strani polja. Ta brojna masa izbjeglica svih uzrasta našla se, koncem juna 1941, pred bezbroj uporednih teško a i problema.

Prvi problem je bio kako spasiti tu neorganizovanu i nezašti enu masu od ustaških nasrtaja i daljeg pokolja. Postojale su tri mogu nosti: bježanje u neizvjesnost prema Crnoj Gori, pojedina no sakrivanje po kamenjaru ili organizovana odbrana zbjega. Malobrojni lanovi KPJ (Vule Gluhaji, Vaso Oro, Vaso Kurili i Savo Medan, a koju sedmicu kasnije i Slobodan Šakota) i odvažniji mještani (Lazo Pribiši, Mijo Šari, An elko Ivaniševi i drugi) odlu ili su se, bez oklijevanja, za tre u mogu nost - za ostanak i organizovanu odbranu zbjegova. Brzo su organizovane ustani ke ete po selima (Veli ka, Dra evska, itd.) i pravcima, sa biranim komandirima. Komandir moje ete, Mijo Šari, jednoglasno je izabran u Javoru na zboru boraca i naroda iz Veli ana posljednjih dana juna.

Drugi problem je bio - kako preživjeti u tim kamenitim brdima u kojima se trebalo braniti bez najelementarnijih potreba za život: hrane, vode i krova nad glavom. Problem je bio tim teži što se iz napuštenih domova, pod uslovom da im se no u tajno prikrade kroz posjednute ustaške položaje, nije imalo šta donijeti, jer su ih ustaše oplja kale.

No, ipak su zbjegovi branjeni i uspješno odbranjeni. Sa hranom je bilo teže nego sa odbranom, ali se racionalizacijom »ukradenog« krompira iz sopstvenih vrtova, škrobom i mesom, sav živalj prehranio i umiranja od gladi nije bilo. Najteže je bilo sa vodom, naro ito u jednom dijelu zbjega na planini Bjelašnici gdje živih voda nije bilo, pa se na malobrojnim atrnjama i sto nim pojilima (lokvama) moralо uvesti jednodnevno sljedovanje vode za piće i kuhanje, dok o vodi za higijenske potrebe nije moglo biti ni pomena.

USTANAK

I tako se, dan po dan, uz svakodnevne borbe preživljavalo najteže, pa samim tim i najduže ljetu. U tim borbama su kaljeni prvi borci i budi i rukovodioci. Organizovan otpor je potiskivao stihijnost i jačao samopouzdanje u svoje borbene vrijednosti.

U procesu unutrašnjeg jačanja zanimljivo je da u traženju izlaza iz nastale situacije nikom nije padalo na pamet da traži spas pod skutom okupatora, sem Jova uka Kolonje, i jek su sina Miju, rođenog 1923. godine, ustaše bacile u jamu prethodnih dana. On je, na zboru u Javoru, izasao sa prijedlogom da se svi vrati kući, pa da se uz pomoći italijanske sile zaštiti narod. Nastale su žuti ne replike u kojima je Kolonja ostao usamljen i prezren, naro ito zbog takvog odnosa prema tek ubijenom sinu. Ako ga je i šura, komandir Veli ke ustaničke ete, u izlivu srdžbe i prezira stavio u pritvor, pod stražu, ali se on u toku noći nekako iskrao i pridružio ustašama u selu, a dalje i Italijanicima u Zavali. To nije pokolebalo ustaničke i niko ga nije slijedio sem njegove familije. To je, reklo bi se, pored pristupa Danila Milića ustašama, bio drugi i posljednji primjer prelaska na suprotnu stranu. Tako se počelo objelodanjavati nešto što fašistički ideolozi o tome nisu o ekivali. U želji da stvore »etničku istinu« državu i da u vrste ustašku vlast uništavanjem, protjerivanjem i pokrštavanjem Srba, i da se stvaranjem sukoba Srbi - Hrvati svi Hrvati poistovještaju sa ustaškim pokretom, to im ovdje nije polazilo za rukom. I, umjesto sukoba Srbi - Hrvati, koji su ustaše htjele, od početka je to bio sukob: fašisti - antifašisti, bez obzira na nacionalno i vjersko porijeklo. Tome je doprinosio i konkretan razvoj događaja. Prvo su ustaše ubile u itelja Perušinu, Hrvata, jer se kao patriota nije htio povinovati »novom poretku«. Zatim su, na elu Srba iz Popova, ubili i Ivu Bogdanovića, takođe Hrvata, jer je i on radije išao u smrt nego da proljeva bratsku krv. S druge strane, ustaše su primile pod svoj skut Danila Milića, Srbinu, jer je izdao i u smrt bacio svoju braću u korist svoje samozivosti i ustaških zloinaca. Oni su, isto tako, prihvatali i Jovu uku, koji je, iako su mu ubili sina, srđao u izdaju, ka ustašama. I na slučaju odnosa Ivana Matića i Stole,¹² jednog od vodećih ustaša, prema svom zetu Mijatu Glavanu, Srbinu i komšiji, ljudi su se zgražavali. On je, da bi podstakao proces mržnje i ubijanja, uzviknuo: »Ko je koga - ja u zeta svoga!« I to je u inio. Nasuprot Stoli, njegovu rođaku Pero, koji je u dane jama i zbjegova, ne znajući i za zloine, došao iz Bosne na viđenje kod svojih, zaprepastio se pred zlom inima koje je zatekao. Pokušao je da to obuzda, ali ga je, po povratku u mjesto službovanja u Bosnu, ustaška rulja na perfidan način likvidirala. U međuvremenu su naše patrole uhvatile sina Stole Matića, petnaestogodišnjeg Ivana, mog vršnjaka, i dovele u zbjeg u Korlati. Neki su poletjeli k njemu

¹²> Stolu su uhvatile jedinice NOV i POJ 1944. i vojni sud ga je osudio na smrt yještanjem, kao ratnog zloinaca.

mu da ga likvidiraju, da se osvete, ali ih je Mijo Šari energi no zaušavio. Rekao mu je: »Idi ku i, mom i u, i kaži a i da smo mi ljudi i da ne emo proljevati krv nevinih i poštenih ljudi, kao što ini tvoj a a. Idi ku i, zapamti i kaži«.

Na tim primjerima o ito nije mogla ja ati ni antisrpska ni antihrvatska svijest, ve samo antifašisti ka, antizlo ina ka. A tako su je, od samog po etka, usmjeravali i malobrojni komunisti koji su se sa raznih strana vratili u svoje rodno Popovo - Vaso Oro iz Veli ana, Vaso Kurili iz Dra eva i Vule Gluhaji iz Drijenjana. Tako su postupali i svi ljudi od ugleda u Popovu, - Lazo Pribiši iz Dra eva, Mijo Šari iz Veli ana, An elko Ivanisevi iz Poljica, Simo Boži iz Grmljana i drugi. U tome ih je ustani ka masa slijedila. Niko nije ni monarhiju prizivao u pomo, ve su se ljudi najviše uzdali u sebe, u zaustavljanje bratoubila ke borbe i veliku Rusiju koja e »Švabi saviti robove«. Poslije prvog sastanka partijskog aktiva (Vule Gluhaji, Vaso Kurili, Vaso Oro i Savo Maltez) na Dra evskom brdu, 2. jula, ustank je sve više poprimao antifašisti ki karakter, a kad je u zbjeg došao i Slobodan Šakota, na vrhu Ilike razvila se i crvena zastava sašivena od svilenog platna iz dre evske crkve.

Prve ustani ke akcije protiv ustaške vlasti i njihovih snaga, zapo e le su inom odmetanja u zbjegove i njihova dalja evolucija je imala oružana obilježja. U po etku, bilo je osnovno organizovati odbranu, a zatim, po mjeri ja anja, prelaziti na ofanzivna dejstva. Tako je i bilo. Obje strane organizovale su položaje za odbranu iz kojih se danono no prepucavalo, posebno izme u ustani kih položaja na Bjelašnici i ustaških u Dubljanima.¹³

U prve ofanzivne akcije, koje nisu bile usmjerene samo protiv ustaša, ve i okupatora (Italijana), spada miniranje pruge izme u Grmljana i Zavale, kod Zelenog doca, prvih dana jula. Akcija je izvedena pod vodstvom komuniste Vase Kurili a i sa eksplozivom koji su donijeli Mladen Sari, Jovo i Vaso Oro sa Zagore od Obrena Vukovi a. To je, isto tako, bila prva partizanska akcija na željezni koj pruzi od Dubrovnika do Sarajeva.

Naro ito se puno pažnje polagalo nabavci oružja. Radi toga je, tokom jula, pa i avgusta, upu eno nekoliko grupa u Crnu Goru da kupuju oružje, mahom za zlato. Doma ice su u tu svrhu skidale zlatno prstenje s ruku, ogrlice i min uše, a doma ini po neku zaostalu deseticu, funtu, dukat ili dolar u zlatu, koji su donijeli iz svijeta i sa uvali. Tako su nabavljeni i prvi puškomitrailjezi.¹⁴

Pošto je tokom jula, a naro ito avgusta, zbjeg »Bjelašnice i Ilike« organizaciono oja ao, sa svojom komandom (komandant Obren Draškovi, zamjenik Lazo Pribiši, povjerenik - komesar - Slobodan Šakota) i etama u svim pravcima, u povoljniji položaj dolazila je i moja Veli ka eta. Postepeno se prelazilo u ofanzivne akcije. U jednoj od izvidni kih akcija nesretnim slu ajem prvi je poginuo Vaso Kurili iz susjednog Dra eva (2. avgusta), dok je u napadu na Begovi Kulu istog dana

¹³> U svom izvještaju Biskupskom ordiniraju u Mostaru, župnik Don Josip Zovko napisao je 24. X 1941. i slijede e: »Od druge polovine mjeseca lipnja (juna) ove godine pa do 7. 9. ove godine nijedan za oružje (u selu Dubljanima) sposoban muškarac nije niti ijednu no spavao. Trebalо je držati straže oko sela. Svaku no kroz to cijelo vrijeme puklo je popre no po pet stotina pušaka, bombi i puškomitrailjeza«, završava Don Zovko opis te danono ne vatre kao na klasi nom frontu. (Dokumentat u arhivu V I 1 8/10 - X - 189).

¹⁴) Prema sje anju Jova uka Lazina, na dan 27. jula 1941. u Veli koj eti je na primjer, bilo 56 pušaka i 3 puškomitrailjeza, puno ru nih bombi i dovoljno municije. Neki podaci ukazuju da je pušaka bilo i više, što tek treba istražiti.

poginuo i Krsto ihori iz valjine, a u napadu na Ljubinje Milan Mili iz Veli ana (20. avgusta).

Postepeno su stvoreni uslovi za oslobo enje i povratak u napuštena popovska sela. Po etkom septembra, sinhronizovana su dejstva zbjega »Bobani« ka željezni koj pruzi i Zavali,¹⁵⁾ a zbjegova »Bjelašnice« i »Ilije« (popovski dio) ka Dubljanima i Veli anima. U prvim naletima slomljen je otpor ustaša i oni su se dali u bjekstvo, povla e i za sobom i narod iz Dubljana. Opkoljeni ustaški vod u veli koj pošti najduže je pružao otpor. Ustanici su i njega skršili bez gubitaka, dok su kod pošte naena dvojica poginulih ustaša.¹⁶⁾ Tada su uspostavljeni novi položaji za odbranu. Time je omogu en povratak naroda iz zbjegova, doduše u prazne domove, ali ipak sa krovom nad glavom, što je za dalji opstanak i borbu bio temeljni preduslov.

Mada su sva popovska sela, sem onih koji su tih dana bila pretežno pod uticajem vlasti tzv. NDH, bila od samog po etka obuhva ena antifašisti kim ustankom pod uticajem i vodstvom KPJ, postavljalo se pitanje - šta i kako dalje. Partija je, poslije tih ofanzivnih uspjeha i satjerrivanja ustaša i Italijana u željezni ke stanice, odlu ila da se ustanici pokret i formalno transformiše u narodnooslobodila ki pokret, a nje-gove ustanici ke jedinice u partizanske jedinice. U okviru tog temeljnog opredjeljenja odlu eno je da se stabilizuje odbrana na dostignutim linijsama i da se u relativnom miru povrati i sredi narod u svojim domovima. Pošto polje, valjda po prvi put od kako se pamti, nije bilo zasjano, najvažnije je bilo iskupiti što više hrane za predstoje u zimu. Zato je iz napuštenih ustaških domova, me u kojima i iz ku e Danila Mili a i Jove uka Kolonje, uzimano sve što je zate eno. U takvima okolnostima, u toku septembra, u Popovo dolaze ja e italijanske snage¹⁷⁾ »da

¹⁵⁾ U izvještaju Velike Župe Dubrava iz Dubrovnika od 16. 9. 1941. (Dok. arhiv VII-49/5-2, 220) kaže se da su ustanici 1.9. 1941. zauzeli željezni ku stanicu Jasenica - Lug i bez »ikakvog otpora razoružali 25 vojnika«, a da su isto tako sljede eg dana u sred podne »razoružali vojni ku stražu od 25 vojnika, koja se nalazila na osiguranju željezni ke pruge u Poljicu«. I nastavlja da su odmetnici izme u Jasenice i Zavale oštetili prugu koja je u prekidu, da se ispred njih povukao vod vojske iz Grmljana za Zavalu. Navede da je Zavala odbranjena jer je satnija u Zavali poja ana sa još dve satnije iz Mostara i italijanskim vojskom iz Dubrovnika. Saobra aj na pruzi je uspostavljen tek 8. septembra. To je bilo prvo zauzimanje željezni kih stanica i razaranje željezni ke postaje od Dubrovnika do Sarajeva, od strane partizana.

O tome i don Josip Zovko (Arhiv VII-8/10-X, 189) piše. On navodi kako su se ustanici »osjetili dovoljno organizovanim i naoružanim«, da »jedne no i razoružaše sve hrvatske vojниke od Jasenice do Grmljana uklju no. Tom prilikom odnesoše hrvatskoj vojsci 5 ili 6 lakih mitraljeza, oko 60 pušaka sa municijom, preko 100 komada bombi. Razoružani vojnici moradoše se povu i u Zavalu. Tada su protivnici zauzeli cijelu prugu od Jasenice do Zavale. Ogromnu štetu u inise »zaklju uje on iz ega je vidljivo, pored ostalog i to, da se ustanici nisu osvetni ki odnosili prema zarobljenim domobranima, ve su ih samo razoružali i pustili da odu. I nastavlja, da bi odbranili Zavalu od ustanika, da je »bataljon hrvatske vojske« 4. 9. poja an od Slanog sa »5 - 600 talijanskih vojnika, sa motornim odredima i 6 tenkova«, što je, kako izgleda bila i prva upotreba tenkova u Hercegovini protiv ustanika.

¹⁶⁾ U istom izvještaju Velike Župe Dubrava (Dok. VII-49/5-1, 220) piše da su ustanici protjerali ustaše iz Dubljana i da su 5. septembra u »selu Veli ani opkolili jedan vod naše vojske u poštanskoj zgradbi »gde su poginula i dvojica ustaša: Jozo Mio i Janko Vuksovi, obojica iz Dubljana«. Nastavlja da je na »njihov zahtjev došla italijanska vojska iz Dubrovnika koja je uspjela, tenkovima preko polja, deblokirati i izvu i naš vod vojske, koji se »povukao u Zavalu kod naše bojnica«.

Don Josip Zovko (Dok. VII-8/10-X, 189) o spasavanju toga voda piše da te iste no i ustanici »natjeraše u poštu u Veli ane (od Dubljana 2 km) odred hrvatskih vojnika (40) sa nekoliko civila katolika (ustaša, moja napomena) iz Dubljana, koji su se tu desili. Pošto su ih natjerali u poštu oni su uperili laki mitraljez na vrata pošte i niko nije smio izlaziti. Tek 7. 9. 1941. na depešu potpisano, oslobođila ih je talijanska vojska. Tako je Don Zovko napisao da je on bio taj koji je pozvao talijansku vojsku, ime je, pored ostalog iskazao svoju punu angažovanost - u zaštiti zlo inaca i u borbi protiv ustanika.

¹⁷⁾ Došao je 4. 9. motomehanizovani odred, ja ine 500 - 600 vojnika iz Slanog preko Zavale u Popovo. U svom sastavu je imao i 6 tenkova.

zaštite ugrožen narod« i da »uspostave red i mir« s tim »da ustanici predaju oružje« i da se »vrate ku ama«. Taj poziv »na preporod« bio je isuviše providan da bi bio prihvaen, samo se Jovi uku Kolonji, koji je ve bio kod Italijana, u inilo da ipak može doći u Veli ane da advokatiše za okupatora. To mu nije uspjelo, na sreću u Veli ana, Popova i NOP-a u ovom kraju.¹⁸

Ustanički uspjesi i stvorena klima u septembru, bez obzira što je do tada iz sela stradalo 60 ljudi, otvarali su nadu. Iz svijeta se vratilo još nekoliko seljana, među njima i Božo Slavić i Ognjen Šarić. Dolazili su i drugi i svi su se uključivali u pokret.

Najvažniji preduslov za dalje jačanje NOP-a bio je u tome što je Partija uspjela da u tako izuzetno teškoj i zakrvavljenoj situaciji ustanku daje antifašistički karakter, bez nacionalističkih i bratobušilačkih primjesa.

MILOSAV CABRILO

IZME U VELEŽA I SNIJEŽNICE

Drugog juna 1941. godine u praskozorje, ulicama su se pucnjele iz pravca Udrežnja. To je privuklo pažnju stanovnika ovih sela. Oko osam sati stigle su u naše selo i prve strašne vijesti, unijevši opšti nemir, a kod nekih i paniku. Prije toga se da su ustaše noć u upale i poklale na spavanju stanovništvo ovog velikog sela. Ulo se da su ustaše na crkvenom pragu zaklale dvojicu sinova uglednog doma ina Peka Kljakića, Veljka - Velja i Miloša. Ubrzo smo saznali pojedinosti o ovom nezapamtenom zlu inu.

Zloglasni Sudar je, sa 17 ustaša, upao u Udrežnje u cik zore 2. juna, dok su stanovnici još spavali. Klali su redom koga su stigli. Pucali su samo na one koji su bježali. Ubili su 28 Srba, od djeteta do starca. Većina ustaša nosilo je fesove, a dozivali su se muslimanskim imenima. Sudar je to smisljeno bio. Bio je pun gneva što mu nije uspjelo da me usobno zavadi Srbe i Muslimane, pa je htio da na zlo ina koji na istvori me usobni razdor, iako se zna da je većina u esnika u ovome gnusnom zlu inu došla 30. i 31. maja iz Mostara bez fesova.

Zlo in je planski pripreman. Preko žandarmerijske stanice na Bakra uši (Bišina) zatraženo je da Udrežnjani predaju lovačko oružje. Vlasnici oružja su znali da tu obavezu ne mogu izbjegi, jer su puške ranije evidentirane i za njih dobijena dozvola, pa su se u nedjelju, 1. juna, gotovo svi odazvali. Tako ih je 12 zajedno stiglo na Bakra ušu. Komandir stanice ih je lijepo primio, porazgovarao s njima, ak ih po astio raketom i svakom dao revers na predatu lovačku pušku. Ponašanje žandarma prijatno ih se dojimo. Ništa ne sumnjajući, vratile su se kući, a uveća je svako u svom zaseoku prije komšijama o odnosu žandarma prema njima. »I prije su vlasti oduzimale oružje i ništa u tome nema neobičnog, zaključili su. Takvim postupkom ustaše su zavarale Udrežnjane da im, zbog oduzimanja oružja ne prijeti nikakva posebna opasnost, pa su mirno i neoprezno zano ili u svojim kućama, i letnjim ko-

¹⁸) Kolonja je bio visok i jak, lukav i prepredan. Došao je najprije u kuću jednog od svojih rođaka, učka, o čemu su veliki ustanici bili potpuno obavješteni, misleći da će nekog pokolebiti i da mu se pri tome neće ništa desiti, učekujući se potpuno prevario. Grupa ustanika je iznenada upala u kuću, uhvatila ga i izvršila ustanici kuću presudu. Niko za tim osvjeđeno enim izdajnikom nije zažalio, niti ga je kuću u izdaji slijedio.

libama. Oduzimanjem lova kog oružja, koje seljaci uvek drže pri ruci »zbog vuka i hajduka«, ustaše su se osigurale da ga neki od mještana ne upotrebi u samoodbrani. Onaj ko je imao vojni ko oružje, skriva ga je podalje od kuće, pa ga pri takvom iznenadnom napadu nisu mogli upotrebljavati. Ustaše se ovoga puta u tome nijesu prevarile.

Masovnim ustaškim zlo inima na Udrežnju stvoren je nepremostiv jaz između ustaške države i naroda. Nepovjerenje, strah i mržnja dostigli su vrhunac. Ljudi su rezonovali da će se sa vlastima, koja bez ikakvog povoda ubija ljudi i ne ja, moći i opiti samo preko nišana. Očvidno, moralno se živjeti vrlo oprezno. Nije se smjelo spavati kod kuće; no u su držane straže, a danju izvidnice. Zavladalo je mu no stanje i teška neizvjesnost, jer je prolivena nedužna krv, a »krv ljudska rana je opaka«. Prijetio je bratoubila ki rat sa nesagledivim posljedicama. U tako haotičnim situacijama malo je bilo onih koji su trezveno i hladnokrvno rasuivali. No, zlo i na Udrežnju osuivali su i pošteni Muslimani i Hrvati. Mnogi od njih pružili su bratsku ruku pomoći i zaštite komšijama Srbinima, ak i po cijenu izlaganja životnoj opasnosti. Na takvoj muci najlakše su se prepoznali pravi ljudi i junaci.

Odmah poslije stradanja Udrežnjana, Muslimani, Hrvati i Srbi iz sela Sopiljana organizovali su zajedničke straže. Složno su se i odlučno među sebi usobno štitili i svestrano ispmagali. Uspjeli su »da nikome ni dlaka s glave ne fali«. Takvi su bili i u prošlosti.

Upam eno je da je Nikola Jarak iz Rabine, rođeni brat ustaškog tabornika Luke, govorio komšijama Srbinima: »Vidite li šta onaj pas radi!«. Mislio je na svog brata, savjetujući im: »Gdje god legnete ondje ne osvanujte; premjestite se no u što dalje od toga mjesta«. Nikola je više puta dolazio u oštar sukob sa Lukom, zbog suprostavljanja njegovim zlim postupcima i uzimanja komšija u zaštitu.

I Meho Šendro, ugledni osamdesetogodišnjak iz Hrušta, koga su ljudi zvali Beho i poštovali kao pametna i veoma poštena ovjeka, odlučno i znala ki suprostavlja se ustaško zlo ina koj politici. Kada je jednom ustaški tabornik Jure Vasilj tražio od Beha da bar jednog od pet sinova pošalje u ustaše, ili dvojicu u domobranе, obe avajući mu najbolja srpska imanja za svakoga sina, ali kad likvidiraju Srbe - on mu je prijekorno odgovorio: »Ne zaboravi, Jure, da Vlasi nisu orasi pa da po njima lupa kako ko hoće. Srbi su kroz istoriju uvijek znali da u svakoj situaciji na u izlaze a znaće i sada, pa ne nagoni komšiju u šumu, jer i tebi mira biti neće«. Tih dana Beha je pustio komšije Srbe iz zatvora, koje je bio pohapsio tabornik Vasilj, s namjerom da ih otprije mi u Nevesinje, odnosno u smrt. Rekao im je: »Bježite, ne damo vas dok možemo, ali bolje je sklonite se, pomoći i emo vam«. I pomogao je, kroz itav tok rata. Ovaj estiti i uticajni ovjek bio je izvanredan graditelj bratske sloge. Niko iz njegova sela Hrušta nije otisao u ustaše, niti je ko od Srba nastradao.

PRIMJERI BRATSKE SOLIDARNOSTI HRVATA I MUSLIMANA S/I SRBIMA

Odmah po uspostavljanju NDH, Pero (Markov) - Medanuši Cabrilović iz Žuberina (komitovao protiv Austro-Ugarske, u vrijeme prvog svjetskog rata) rekao je da ne treba vjerovati vlasti koju je doveo okupator. A poslije razgovora s Boškom Perutinom iz Maslina kod Stoca, predratnim pripadnikom ustaškog pokreta, s kojim je nekad prijateljevao - bio je ogoren. Perutina mu je otvoreno rekao: »Srbinima je odzvonilo, a ni ti se, Pero nećeš nanositi glave. Bili smo prijatelji, ali to

je bilo i prošlo«. Pri aju i o tom razgovoru, po povratku u Žuberin, Pero je odlu no rekao: »Samo nas šuma može spasiti!« Po etkom maja, dakle znatno prije nego obi no, Pero je, s porodicom, odselio iz Žubera u ljetnje kolibe, u zaba eni brdski predio, zvani Krsta e. Ustaše su ga više puta pozivale da im se javi i preda oružje. Perov odgovor je bio da takvoj vlasti, koju je okupator postavio, ne vjeruje, niti je priznaje, pa joj se ne e ni javljati. Ustaše su slale patrole po njega da ga uhvate i dovedu. O tome su ga na vrijeme obavještavale komšije Murat Mravi i Murat Zolj, iz susjednog sela Žulja, pa bi ustaše, umjesto Pera, našle poruku - da ga ne e uhvatiti bez svoga zla. Organizovali su za njim i potjere, ali su komšije Mravi i Zolj na vrijeme obavještavali, a ustaše savjetovali da ne zalaze u brda. »Hajduk je to, njemu ni silna Austrija nije mogla na kraj stati. Okanite se belaja... «.

Iz Dabrica je uro Papac poru ivao svojim komšijama Srbima da ustaškoj vlasti ne treba vjerovati, jer je sam Paveli naredio da se Srbi pobiju, pa im se zlo sprema ak da i neki popovi, putem mise, na zlo nagovaraju. Za svog bliskog ro aka Božu Papca, ustaškog tabornika, govorio je da se u zlo obukao i da je na sve spremam. » uvajte ga se kao najvišeg dušmanina«, savjetovao je uro svoje komšije. Oni koji su ga poslušali izbjegli su ustaške jame. Kasnije je uro postao istaknuti aktivista NOP-a.

im je uo za ustaške namjere, Ramo Gaštan iz Rabine obavještavao je svoje komšije Srbe: »Sakrivajte se gdje god znate, zlo vam se spremi. Nikome ne vjerujte! Prevari e vas ako mognu«. Upozorenje Rame i još nekih komšija, Muslimana i Hrvata, spasile su živote ve ine Srba iz Rabine.

U Dabrici je žandarm Marijan Cvitanuši , Hrvat iz Dalmacije, u više navrata upozoravao pojedine Srbe na opasnost koja im prijeti. Šumaru Savi Ždrali u, Vlatku Ruparu i još nekim Srbima, koje je bolje poznavao, navodio je po imenu komšije ustaše kojih se treba uvatati. Kad je jednom zaprijetila opasnost grupi Dabri ana, koji su se vra ali iz Stoca, on je posebno radi toga otišao u Stolac i obavijestio ih da su im ustaše postavile zasedu u Krivodolu i pod Crnogovcem (izme u Stoca i Dabrice) i da se tim putem ne vra aju. Tako ih je spasio sigurne smrti. Tih dana Marijan je primjetio da Stojan Gordi ¹⁾ iz Dabrice dolazi pod Crnogovac, vode i natovarena konja i ide pravo pred kafanu gdje se nalazila grupa ustaša. Izišao je pred Stojana, podalje od kafane, i upozorio ga na opasnost. Rekao mu je da nabije ka ket na glavu i, ne obaziruju i se, pro e putem, a on e dotle skrenuti pažnju ustaša na drugu stranu. Marijan je vješto pozvao ustaše da ga aju kamen, udaljen oko 50 metara, na suprotnoj strani puta, obe avši najboljem strelcu duplo pi e. Tako je Stojan prošao neprime en. Marijan ima velike zasluge za spašavanje nevinih ljudi od ustaških zlo ina na širem podru ju. Mnogi ga, na žalost, nisu poslušali, ali je dosta i onih koji su spašeni, zahvaljuju i njegovom neizmernom zalaganju, pri emu je izlagao više puta i vlastiti život smrtnoj opasnosti.

Jedan od prvih odmetnika protiv ustaške vlasti bio je Milan (Jove) Brstina iz Ja išta, Bakra uša, brat poznatih partizana, bra e Brstina. To je bio kršan gorštak, sa izvanrednim ljudskim kvalitetima. Za vrijeme aprilskog rata, prilikom ustaške pobude, skinuo je, razbio i pogazio Paveli evu sliku u Krstali a gostonici, u Gnojnicama kod Mostara. To mu ustaše nisu zaboravile. Odmah po dolasku na vlast, tražili su da se javi u žandarmerijsku stanicu na Bakra uši. Milan je znao šta ga eka, pa

se nije javio. Oko mjesec dana se naoružan krio u Veležu i Bišini, održavaju i vezu samo sa porodicom. No, poslije skoro svakodnevnih poziva i garancija - prijavio se. Ustaše nisu propustile ukazanu priliku i dozvolje »hajduku da ponovo umakne u šumu«. Ubili su ga, bacili u neku jazbinu i dobro maskirali, da se njegovi posmrtni ostaci nikad ne na u. Cim su komšije Mislimani saznali da se Milan nije na vrijeme vratio ku i, u žandarmerijskoj stanici na Bakra uši okupilo se preko 20 Mehremi a, Gadara, Mari a i Hodžela. Odlu no su intervenisali kod ustaša da se Milan pusti, garantuju i za njega, ali je ve bilo kasno, a imenovani su tokom cijelog rata bratski sara ivali s komšijama Srbima i Hrvatima.

Ovakvih pojedina nih ili grupnih primjera bilo je još dosta na ovim našim prostorima. Ljudi su samoinicijativno i spontano inili. Tjerali su ih na to najplemenitiji ljudski porivi, savjest i želja da u tim kriti nim momentima pomognu komšijama i poznanicima s kojima su imali tradicionalno dobre odnose, ak i uprkos mnogim i raznovrsnim nastojanjima da se me usobno zavade. Me utim, najuspješniju, organizovanu borbu za onemogu avanje i žigosanje zlo ina ke ustaške politike u ovom kraju, vodile su organizacije KPJ i SKOJ-a u Nevesinju. Duša tog svestranog i dobro organizovanog, te, za ondašnje prilike, uspješnog angažovanja komunista, skojevaca i mnogih drugih poštenih uticajnih ljudi, bio je sekretar elije KPJ u gradu Muhidin - Hido Bašagi . Njegovom li nom zaslugom spašeni su mnogi ljudski životi. Zahvaljuju i Hidovom blagovremenom obavještenju, stanovnici Donjeg Drežnja izbjegli su sudibnu Udrežnja. Preko muslimanske porodice Kevelj iz Ožaka, Hido je poslao hitnu poruku do Drage Unkovi a na Ljeskovik, a Drago je odmah prenio susjedima u Donji Drežanj. Ovi ponosni gorštaci nisu se mnogo dvoumili. Postupili su u duhu slobodarskih tradicija naroda ovoga kraja i, 3. juna 1941. godine, pružili odlu an oružani otpor ustaškim zlo incima. Bila je to prva iskra u mraku koji je fašisti ka soldateska nametnula porobljenoj Evropi. Ta iskra je kroz dvadesetak dana prerasla u neugasivu slobodarsku baklju junskog i julskih ustanaka širom Jugoslavije, podignutih pod rukovodstvom Tita i Partije.

Drežnjani su, poslije uspješnog otpora, komentarisali: »Dobro smo uradili, spasili smo živote, sa uvali obraz i nastavili ustanu ku tradiciju Nevesinja, a popaljene ku e emo podi i.

JEDINI SPAS: PUŠKA PA U SUMU

Stradanje Udrežnja i otpor Drežnja unijeli su dosta jasno e u dotadašnju nepodnosivu neizvjesnost, koja je poput more pritiskala ljude. Svima je postalo jasno da se ustaškoj vlasti ne smije vjerovati i da je jedini spas u šumi i otporu. Bilo je i panike, dileme i strašne potištenenosti, naro ito kod ljudi sa sitnom djecom i kod teže pokretnih osoba. Me utim, mnogi su, naro ito mi mladi, bili odlu ni da se ne eka i da se niko ne dà živ ustašama u ruke. Niko više od odraslih muškaraca, pa i od ve ine de aka, nije spavao u ku i. Ljudi su se sklanjali, okupljali se u grupe i stražarili no u, a danju bi organizovali osmatranje, kako bi se osigurali od iznena enja. im bi primjetili ustaše, osmatra i bi ugovorenim znacima upozoravali stanovništvo. To je bilo dozivanje i javljanje da »goveda«, »konji«, ili »stoka« ulaze u žito, uz pominjanje mjesta gdje su ustaše primje ene, kako bi narod znao u kom pravcu da umi e.

Ustaše su postajale sve bezobzirnije. Služili su se svim i sva im: lažima, prevarama, plja kom, ucjenama i najdrasti nijim terorom. Tražili su ljude poimeni no, da im se jave, garantuju i im bezbjednost, a im bi ih se do epali više im nije bilo povratka. Otvoreno su od njih tražili novac, konje, krave i telad, volove, uz obe anje da e ih potom pustiti. Ali, skoro нико nije uspio da se na taj na in spase: ako bi nekoga jedan ustaša i pustio, drugi bi mu napravili zasjedu. Tabornik Luka Jarak, sa svojih petnaestak nitkova, uspio je da na podruju Rabine, Žuberina i Jasene, putem iznena enja i prevare, uhapsi 9 ljudi i oplja ka ve i broj konja, krava i volova, zatim nakita, vrednih odjevnih predmeta, pa ak i znatniju koli inu djevoja kog ruha. Uhapšene ili na prevaru domamljene Srbe tjerali bi u Nevesinje i zatvarali u vojni logor, gdje bi ih na ne uven na in mrcvarili i likvidirali. Primjera radi, Milosavu Pudaru iz Rabine, prilikom prenošenja kostiju, na en je zabijen ekser u glavu. Branku Pudaru, koji u životu nije »ni mrava zgazio«, odrezali su uši i nos. Skoro нико u logoru, od oko 170 nevesinjskih Srba (ve inom iz grada i bliže okoline), nije ubijen vatrenim oružjem. Malj, kramp, sjekira i nož - bili su ustašama glavna sredstva kojima su masakrirali ljude. Nad uglednjim i odvažnjim ljudima ispoljavali su sadizam: mnogima su sjekli prste s prstenjem, otkidali polne organe, vadili o i - da bi ih, na kraju, bacali u velike zajedni ke rake, koje su sami sebi iskopali dok su još bili u stanju da to u ine. Rake napunjene leševima zatraviali bi zemljom, poravnivali ih i na površini sadili krompir.

Ubrzo poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, na naše podruje vratili su se mnogi Nevesinjci, koji su izme u dva svjetska rata odlazili »trbuhom za kruhom« u razna mjesta Jugoslavije. Me u njima je bilo ponajviše kolonista - bivših solunaških dobrovoljaca s porodicama, koji su, najve im dijelom, bili nastanjeni u Vojvodini i Baranji, a sada su ih bezobzirno protjerali ma arski okupatori. Bilo je i dosta radnika, službenika, žandarma, poneki podoficir i student, te znatniji broj aka. Rano se da je bilo oko 350 odraslih povratnika. Me u njima je bilo lanova i simpatizera KPJ i SKOJ-a i drugih odanih rodoljuba koji su, me u prvima, postali borci za slobodu.

Ve ina tih povratnika me usobno je kontaktirala, a onda su se povezivali s naprednim i uticajnjim ljudima na terenu i konstruktivno djelovali u sredinama u kojima su se nalazili. Izrasliji i snalažljiviji, a prije svih lanovi KPJ i SKOJ-a, povezivali su se s partijskom i skojevskom organizacijom u gradu, koja je na neki na in imala ulogu sreskog partijskog rukovodstva.

TRI JURIŠA USTANIKA NA NEVESINJE

U predve erje, 23. juna, odjekivao je poneki puš ani pucanj iz pravca Udrežnja i Biograda. No u bi u tom pravcu bljesnula i po koja vatra. Neki su uli i crkvena zvona. Neizvjesnost je prerastala u napetost isekivanja. U Jasenoj niko od odre enih muškaraca, poslije pokolja na susjednom Udrežnju i oružanog otpora ustašama u Drežnju, nije spavao. Okupljali bi se u obližnjim skrovitim Markovim dolinama, u Vrtinama, na Prašnom briještu, ili u Runjavoj glavici; svaku no na drugom mjestu. Spavali bi uz dežurstvo, a danju radili pod stražom, odlu ni da se ne daju ustašama u ruke.

Oko pono i, izme u 23. i 24. juna, uo se prodoran muški glas:
»Ehej narode, sloboda je naša, zaratila je Rusija, držite se, ne bojte
se!«

Neki su prepoznali glas Pera Cabrila - Medanuši a. Stvarno, stajao je poviše sela i na sav glas dozivo i ponavljao iste rije i, sve dok mu se nismo po eli odazivati. Postepeno i oprezno smo se okupljali. Lazo Matrak i ja smo ovu radosnu vijest, im smo razumijeli o emu se radi, pozdravili pucnjem iz pušaka.

Izlanovi elije KPJ i skojevci iz Nevesinja poslali su tokom dana, 23. juna, na više područja vijest da je Njemačka napala Sovjetski Savez. Tu vijest na naše područje je (jugozapadni dio nevesinjskog terena - Rabina, Bukorići, Žuberin, Jasena, Klopotuša) poslao je skojevac Mirko Pudar,²⁾ koji je radio kao trgovac kijevski u trgovini Vojke Cabrila. Usmenu poruku uputio je po starom putu u Rabinu, Vojkovom ocu, koji se 23. juna zatekao u Nevesinju. Pošto je uro bio teži invalid i sporo se krećao, to je prvo došao u Bukorice, gdje mu je bilo najbliže i tu upoznao sa novostima Milana Pantića, a Milan dalje uputio poruku u Rabinu, Jasenu i Žuberin. Nemirni bivši komita Pero Medanuši, u momentu uđinog dolaska iz grada, našao se u Bukorici, gdje je došao da sazna novosti, pa je tako postao glasonoš najljepše vijesti, koja se, kao na klima, širila dalje. Teško je opisati s kakvim je olakšanjem i oduševljenjem narod primio ove »spasenosne vijesti«, kako smo ih nazivali u tim zanosnim trenucima.

U svitanje, 24. juna, Dušan Milanov Cabrilo i ja krenuli smo na Udrežnje, da vidimo šta da se radi. Na pola puta, u Krstača, sreli smo staroga Ristu Vukosava, ugledna domaćina iz Udrežnja. Im nas je viđeo, na sav glas je povikao: »Ehej, zaratila je Rusija, dižite se na ustank!« Sav je bio ustreptao od uzbudljivosti i sreće. Kad smo se sreli, on je, ponešen zanosom, umjesto pozdrava govorio: »Rusija je zaratila! Eto Rusa preko Karpata. Treba da se na Nevesinje ide! Crnogorci nam dolaze, prije nas će sti i u kasabu. Sve Nevesinje se diglo na ustanak. . . «.

Takvo oduševljenje ljudi i odlučnost za borbu, do tada su mi bili nepoznati. Dogovorili smo se da se Dušan vrati i obavijesti Jasenjinane o ustanku, a onda dio njih povede na Nevesinje, a ostali da ostanu na obezbjeđenju sela od eventualnog upada ustaša od Dabrice, Šepčan, Krstača i Kamene. Ja sam vrstom riješio da odmah sa Ristom krenem na Nevesinje, što je i on želio. On je po Dušanu poručivao Jasenjanima: »Reci im, ko počeve u ovaj svjeti boj, zlatnim slovima će mu ime biti upisano u istoriju«. Onima koji se ne odazovu ovome uporu ćemo ih kosovskim i drugim narodnim kletvama, nabrajajući: ukući im edo ne plakalo, pred kućom im kolo ne igralo, u toru im stado ne blejalo.

Idući s Ristom preko Udrežnja do Biljega, gdje se okupljala ustanika ka masa iz više sela, sa svih strana sam slušao dozivanja i plotune. Sa Biljega se kretalo u napad na grad i presijecanje ceste između Nevesinja i Mostara, u Bišini i na Grepku. Ljudi su sa nevi enim oduševljenjem išli u ovaj »sveti boj«, kako su ga mnogi nazivali. Uzvikivane su borbene parole, spominjana slavna vojevanja i junaci ki podvizi iz prošlosti, isticani veliki junaci, prokljinjani izdajnici. Išlo se neorganizovano, u grupama, puškaralo se i podvriskivalo. Ključalo je od uzbudljivosti na sve strane, probudile su se i rasplamsale slobodarske tradicije. Masom su ovladali nevi eni polet i želja za otporom i borbotom za slobodu, protiv velikog zla koje je snašlo narod. Kakav je to bio preporod, nastao preko noći, u osjećaju anjima i raspoloženju ljudi, nemoguće je prikazati i shvatiti onome ko to nije doživeo. Nije bilo nedoumica. Smatralo se da se, po tradiciji, moraći i na ustanak. Od davnina se znalo šta treba initijalizirati.

²⁾ Prvoborac, poginuo je u 1. udarnom bataljonu, 9. aprila 1942. godine, kod Gacka, u borbi protiv Italijana i etnika.

u takvim slu ajevima - kada kucne as, da se povede bitka za slobodu. Ljudi su, ini mi se bez izuzetka, smatrali da je upravo došao taj as. Naprijed, na prva neprijateljska uporišta - to je bila misao i htjenje koje nas je sve zaokupilo. Vjerovali smo u neizmjernu mo Rusije i u eš e Crnogoraca i ustanku i bili ubije eni u brzu i sigurnu pobjedu. To nam je davalo posebnu moralnu snagu i bitno uticalo na našu upornost i istrajnost. Na našu odlu nost je, tako e, vrlo bitno uticao tradicionalni osje aj duga i ponosa da se skupa s Rusima i Crnogorcima borimo protiv zajedni kih neprijatelja, kao što smo to više puta inili u našoj slobodarskoj prošlosti.

Sa Biljega smo imali divan pogled na Nevesinjsko polje i ve i dio ostalog nevesinjskog podru ja. Pucnji iz pušaka uli su se skoro na sve strane. Ustanici su se primicali gradu iz više pravaca. Nastupali smo u kolonama, s crvenim zastavama, šemlu e i kao da idemo na kakavu proslavu.

Glavnina naše kolone s Biljega kretala se prema Šehovini i tvr avi Kneža a. Pridružio nam se i znatan broj Biogra ana. Naša kolona je me u prvima stigla nadomak grada, ali smo iš ekivali da stignu i ostale kolone - kako bismo istovremeno napali sa svih strana. U našoj koloni bili su i ustanici iz Rabine, Žuberina, Jasene i Bukori a. Ustanici iz ovih sela zaprije ili su cestu u Bišini, izme u Novakuše i Bogaza. Posje eno je nekoliko ve ih bukava i prevaljeno na cestu. Na Grepku je, tako e, improvizovana zapreka ceste - postavljanjem grne kojom se isti snijeg na cesti. Poslije postavljanja ovih zapreka, ustanici su krenuli u napad na grad iz pravca Grepka, gdje im se pridružio i izvjestan broj Udrežnjana. Svi smo htjeli da u estvujemo u napadu na grad, smatraju i da je to ono glavno, tako da se nikom nije ostajalo kod zapreka na cesti. Ipak, jedna grupa ustanika nagovorena je da ostane na Grepku.

Ra anje ustanka, u predve erje 23. i no u 24. juna, pratili su puš karanje, gromoglasna dozivanja i obavještavanja da je »zaratila Rusija«, paljenje vatri po brdima, zvonjenja crkevnih zvona, spontano okupljanje ustanika u seoskim centrima, napadi na žan armerijske stanice, sukobi sa brojnim ustaško-žandarmerijskim patrolama po selima koje su, po ranijem ustaškom planu, trebale da u toku dana, 24. juna, sakupe i dotjeraju oko 500 Nevesnjaca, te sasvim otvoreno i vrlo bu no približavanje ustanika gradu sa svih strana. Sve je to alarmiralo ustašku vlast u Nevesinju, tako da su na vrijeme dali uzbunu i organizovali odbranu grada. Vojna kasarna i dominantna tvr ava Kneža a bili su stub odb rane.

U toku dana, 24. juna, izveli smo dva napada na grad. Bili su to ju riši uz borbene povike i plotune, ali bez potrebnog opreza i koriš enja skrovitijih prilaza, naro ito u prvom napadu. To nam se i osvetilo. Samo na našem pravcu napada od Šehovine, i iz pravca Bukovika i Grepka, poginuli su ustanici: Petar Mi evi , Nikola Pojužina i Savo Spremo. Bilo je osjetnih gubitaka i na drugim pravcima napada. Juna - ki su pali: Vojin Gruba i , Vojin Staji , Trifko Grahovac i Risto Bogdanovi .³⁾ Odbrana nas je do ekala uraganskom vatrom s Kneža e, iz Šan eva, od Katoli ke crkve i iz Vojnog logora. Naro ito su bili ubita ni rafali s Kneža e i iz logora. Stigli smo samo do periferije grada, istina više mjesta, a iz pravca Grepka i Šehovine i do sto nog pazara. Ali se, po danu, dalje u grad nije moglo.

Istog dana izjutra, u borbi protiv ustaša, kod Kifina Sela juna ki je poginuo Drago Sa mardži , predratni lan KPJ i zeni ki radnik. On je prvi poginuli borac u junskom ustanku.

Predve e su se sastali predstavnici ustani kih pravaca napada i pojedini uticajni ustanici, na dogovor. Odlu eno je da se grad napadne još jednom slijede e no i, i ako se ne zauzmu Kneža a i logor - da se varoš manjim snagama drži u opsadi, a glavne ustanice snage prebacuje se u Bišinu i tako oja aju položaj na Trusini.

Kad se u gradu ulo da se narod pobunio i da ustanici idu u grad - me u ustaškim glavešinama zavladao je panik i strah. Oko 10 sati, 24. juna, u autobus koji je uputio sa dvadesetak ustaša da poja aju žandarmerijsku stanicu u Bakra uši, radi obezbje enja puta kroz Bišinu, ukrcalo se i nekoliko ozloglašenih ustaških funkcionera - da bježe za Mostar. Istovremeno je i ustaški logornik or o Preka, limuzinom u koju je ukrcao pratnju, krenuo za Mostar. Kada su ustanici u zasjedi na Grepku uli i vidjeli da od Nevesinja nailaze autobus i limuzina - pomislili su da e postavljena prepreka na cesti (grna kojom se isti snijeg) biti dovoljna zapreka da zaustavi vozila. Međutim, pored grne je ostalo ravnog prostora pored ceste, pa su je vozila zaobišla i prošla. Ustanici su otvorili vatru, ali nisu uspjeli da tu zaustave vozila. Mitar Puhalo iz Rabine bacio je i bombu »kragujevku« na autobus, ali je od nje i sam ranjen. Vozila su se zaustavila iza druge prepreke, između Novakuše i Gogaza, na po etku Bišine. Kad su ustanici, malo kasnije, stigli, našli su otvorena napuštena vozila i u njima trojicu mrtvih ustaša. Ranjen je i logornik Preka, ali je uspio da umakne. Ranjeno je i nekoliko drugih ustaša, koji su tako e, uspjeli da pobegnu - jer pored prepreke na cesti nije postavljena što je bila greška.

Oko 17 sati iz Mostara su krenula etiri kamiona vojske u pomoć obrani Nevesinja. Kad su u Bišini našli na nebranjenu prepreku na cesti, uklonili su je, isturili bo na obezbje enja i nastavili put. Ustanici na Grepku su i ovoga puta bili iznenađeni. Naime, pružili su otpor, ali kad su napadnuti i s bokova, uzmakli su, a vojska i kamioni su oprezno nastavili put za Nevesinje, gdje su stigli u prvi mrak. Poslije smo saznali da je nevesinska ustaška posada bila u takvoj krizi s municijom da te već nije stiglo poja anje i municija - vjerovatno bi bio u napustili grad, tim prije jer je zavladala panika me u posadom. Pristigla pomoć bitno je uticala na moral obrane grada. Tako nam se istog dana i po drugi put osvetila gruba greška - što kod prepreke na cesti u Bišini nismo imali i zasjedu.

Treći napad na Nevesinje, no u između 24. i 25. juna, tako e nije dao željene rezultate. Stigli smo i do strogog centra grada,⁴ ali smo, pošto nismo uspjeli zauzeti Kneža u i logor, morali da se pred zoru povučemo iz grada. Nedostajali su nam: partizansko iskustvo, jedinstvena komanda i efikasnije naoružanje.

OKRŠAJ NA BIŠINI

Rano izjutra, 25. juna, nas oko dvije stotine ustanika, koji smo u estovali u napadu na Nevesinje, prebacilo se preko Grepka u Bišinu. Zauzeli smo položaje od Grepka do Novakuše i Bogaza, sa isturenim izvidnicama na Vardi i Vilinjak. Na Grepku je oboren nekoliko bukava i telefonskih stubova na cestu, a na etnoj poljani, u središnjem dijelu naših zauzetih položaja (između Grepka i Novakuše), napravljena je nova solidna prepreka na cesti. Bilo je to skoro na istom mjestu gdje

⁴> Milan Pantić iz Bukorića i Sava Šipovac - Čolo s Udrežnja, sa još par ustanika, stigli su do Sat kule i kafane Jove Kljakića. Slični prodora bilo je i na drugim pravcima napada.

su, 1875. godine, slobodari Pero Tunguz i Drago Kova evi, sa svojom družinom, opalili prve plotune legendarne »Nevesinjske puške«. U Bišinu su došli mahom mladi ljudi, dobrovoljci iz više sela, koji su bili spremni na najveće napore i opasnosti. To više nije bila onako šarolika ustani ka masa, koja se spontano kretala kao juče, već jedan novi kvalitet, sa ujednačenijim sastavom ljudstva, u boljoj organizaciji i borbenom rasporedu. Bili su to, mahom, napredni radnici i odvažni seoski mladići, zadojeni slobodarskim duhom. Bili smo spremni da se odlučimo u hvatimo u koštac sa neprijateljem.

Oko sedam sati izjutra, iz pravca Mostara pojavila se limuzina sa samo dva putnika. Po prethodnom dogovoru propuštena je do prepreka na cesti kod etne poljane. Od prvih hitaca smrtno je pogoden putnik koji je sjedio pored voza a. Bio je to nadporučnik Jure Zovko. Šofer je uspio da iskoči i iz automobila, ali nije daleko stigao, pošto je pokušao da pruži otpor, pučajući pištoljem. Ubrzo zatim, izvidnica sa Crnog vrha javila je da od Mostara, uz Bišinu, dolazi kolona kamiona. Kroz par minuta počeli su pristizati od Bogaza pored Novakuše, dižući oblake prahsine. Obradovali smo se pojavi prvog, drugog, pa i trećeg, ali četvrti kamion nas je već počeo brinuti. Bojali smo se da ih nema još. Dok smo o tome razmišljali - prvi kamion je stigao do etne poljane. Odjeknuo je plotun. Tada se četvrti kamion nalazio ispred Parovića kuće. Svi kamioni su nam bili kao na dlanu. Im se prošlo prvi pučanj - više nije bilo razmišljanja. Svi smo, kao jedan, stupili u akciju. Voza zadnjeg kamiona pokušao je da okrene vozilo, ali je pogoden, tako da je njegov kamion zaprijećio ostale.

Bio je to silovit i skoro istovremen napad ustanika. Otpor neprijatelja bio je slab i kratkotrajan. Jedan ustaša, dejstvujući iz mitraljeza, pokušao je da pruži ozbiljni otpor, ali je brzo u utkan. Među ustašama 1 domobranima nastala je panika i vratolomno bježanje prema Bakrauši. Među desetak ubijenih neprijateljevih vojnika, bio je i ustaša Franjo Klačnik, jedan od komandira ove kolone.

Poslije prestanka otpora, kamioni i bogat ratni plijen privukli su najviše pažnje. Ta okolnost i gusta šuma Bišine, uslovili su da neprijatelj nije imao još veće gubitke u ljudstvu. Na domobrane, koji skoro nisu ni pružili otpor, nije puno ni obraćana pažnja, pa su među poginulima i bile uglavnom ustaše. Od plijena, bar što se zna, zaplijenjeno je: 30 pušaka, 40 sanduka municije, 10 sanduka ručnih bombi, teški mitraljez i puškomitrailjer, oko 50 ranaca vojnici opreme, pa brašno i konzerve.

Većina ratnog plijena, a naročito municije, te skoro svi ranci s opremom, odmah su upućeni na naše položaje na Trusini, po ustanicima iz Lukavca, Zovog Dola i Biograda. Tako je naš položaj u Bišini znatno prorijeđen. Otišlo je preko 50 boraca, ali su pristigli i novi iz susjednih sela.

Dok smo još bili zauzeti oko plijena i uništavanja kamiona na etnoj poljani, od naše izvidnice s Vilenjaka smo obavešteni da se jedna kolona vojske kreće od Mukinjice prema Bukori. Ubrzo smo obavešteni o još jednoj ustaško-domobranskoj koloni koja se kretala Bišinom i pristigla na domak etne poljane. Poneseni već postignutim uspjehom i snabdjeveni municijom, bez većih poteškoća smo potisnuli obe kolone. U tome su nam pomogli i razbijeni domobrani, koji su, bježeći i s etne poljane prema Bakrauši, demoralisali ljudstvo u koloni, koje su sreli u Bišini.⁵ I u ovim borbama neprijatelj je imao gubitaka,

Koliko je 25. juna bio uspešan dan za tzv. ustanike u Bišini potvrđuje i glavnokomandanju i vojske tzv. NDH u junskom ustanku, potpukovnik Prohaska. On, pored ostalog, piše da je idući iz Mostara za Nevesinje, već iznad Blagaja počeo sretati pojedince i grupice vojnika, koji su bili razbijeni u borbama na Bišini, da su bili demoralisani i da ih je usput morao prikupljati i vratiti na Bakraušu, gdje se prikupljala vojska.

ali smo ih imali i mi. Poginuo nam je ustanik Rade urasovi iz Bukori a, a dvojica ustanika su lakše ranjena.

Zna ajne uspjehe u borbama u Bišini, postigli smo 26. juna. Razbili smo i u zbjeg natjerali ja e neprijateljeve snage. O tim borbama, zapovjednik ustaškog odjela u Bišini, Stanko Tomi , pored ostalog piše:

»U jutro 26. VI u 6 sati, krenula je satnja drumom, a ustaše pod vodstvom vođnika Ga e, lijevo i desno od druma. Ovaj raspored bio je loš, jer su naše snage, vojne i ustaške, bile veoma slabe s obzirom na ja inu buntovnika. Uli sati i 30 minuta vojska i ustaše povratili su se u neredu, naime bili su razbijeni u Paljevom dolu. Mnogi su domobrani, oružnici i 11 ustaša utekli u Mostar.

Nastao je veliki metež. Morao sam upotrebljavati sve, pa i vatreno oružje - bez posljedica - da se napravi red i raspored za odbranu oružni ke postaje. . . Ustaše, koje su iz Bišine, osigurale su kasarnu, odnosno oružni ku postaju prema Jovanovi karauli. Oko 16 sati drugo ustaško poja anje pod vodstvom rojnika Ivana Usmijanova i Petra Smoljanina. Oko 18 sati došao je još jedan bataljon domobrana«.

Otriježnjen i zabrinut porazima koje je doživio tokom 25. i 26. juna 1941. godine, neprijatelj se više nije usu ivao da kreće u Bišinu bez jahih snaga i operacije širih razmjera, uklju uju i artiljeriju i avijaciju. Po red prikupljanja vojske i ustaša iz unutrašnjosti, vršena je hitna mobilizacija vojnih obveznika od Podveležja do Dubrava, uklju uju i i mostarsku kotlinu. I u mobilizaciji drugih i u eš u u akciji prednja ile su »divlje ustaše«. Paveli ev vojskovo a Kvaternik, tim povodom je izjavio:

»Slaо sam u Hercegovinu jedan bataljon za drugim, mislim devet bataljona, sve što sam mogao smo i, upravo do poslednjeg vojnika. Pri uvnici danas obu eni bili su drugi dan na transportu za Hercegovinu«.

U toku 26. juna ustaše i domobrani su, vrše i opsežne pripreme za glavni udar na ustanike koji su predvi ali za 27. jun, odlu ili da prethodno o iste zale e. Radi toga su izveli akciju na Rabini, Žuberin i Klopotušu. Išli su širokim frontom od Bakra uše, Žulja i Kamene, skoro do Šepan Krsta i Jasene. U toj akciji popalili su Žuberin, Klopotušu i srpske ku e u Donjoj Rabini. Istu sudbinu namijenili su i Jasenoj, ali se nisu usudili da se popnu do sela. Objekat Zdjeline (strana i brdo iznad sela), gdje su bili ustanici položaji, po svom geografskom položaju i pogodnosti za odbranu u inili su im se nezgodnim, pa su obustavili akciju. Zadržali su se na bezbjednom odstojanju, oko kilometar ispod sela, kod Kruškove lokve. Stanovništvo iz ovih sela, uklju uju i i Bukorice, Jasenu i Udrežnje, bježalo je prema Dubinama, Komarevcima i Sni ježnicima, gdje su se sklonili u zbjegove.

Jedan neprijateljev avion se toga dana tako e uklju io u akciju. Nadlijetao je nisko Bišinu, te izvi ao i mitraljirao. To je, pored paljenja sela, bila vrsta psihološkog pritiska na ustanike. Ti rušila ki napadi na živote i imovinu stanovništva i manifestacije sile i tehnike nisu ostali bez odre enog efekta na ustanike i narod, ali nisu postigli ni željene rezultate. Panike nije bilo, niti je prestala volja i odlu nost ljudi za borbu.

Prikupivši na Bakra uši snage od preko 2500 vojnika, neprijatelj je 27. juna, oko 9 sati, krenuo u napad na ustanike u Bišini. Napadalo je sa tri velike kolone, na širokom frontu. Središnja i najja a kolona kretala se cestom i pored nje. Lijeva kolona se kretala od Bakra uše preko Ja išta, Jelove glave i Oštrog vrha, prema evu i Grepku. Desna kolona krenula je preko Rabine - Mukinjice - Poroda i Vilinjaka prema Grepku. Tako je itava Bišina bila obuhva ena, jer su bo ne kolone održavale stalnu vezu sa središnjom. To je bila vrlo opsežna, dobro organizovana i stru no vo ena operacija, u kojoj je neprijatelj upotrijebio i avijaciju i artiljeriju. Iako nas je do podne bilo jedva oko dvesta usta-

nika pružali smo organizovan otpor do popodnevnih asova, a mjestimi no i do predve e.

Izjutra su se prvo pojavila dva aviona, a ubrzo zatim je primje en dim od pravca Ja išta. Ustaše su zapalile Brstinove i druge srpske ku e i štale u ovom selu. Nešto kasnije su paljene i pojedine ljetnje kolibe u predjelu Mukinjice.

Na našim položajima na Vilenjaku oko podne smo uli vrlo uzne-miruju e vijesti - da su ustaše dan ranije (26. juna) pokupile i otjerale sve odrasle muškarce iz susjednih sela Dabrice, Šepan Krsta i svih srpskih sela po Dubravama. Tako e smo saznali da se ogromna masa naroda, mahom žena i djece, iz grani nih sela oko Trome e, kre e prema Sniježnici. Mnogi su ve bili stigli u podnožje ove planine - u Kruševu, Komarevcu i Dubine. To se naro ito primje ivalo kod nas, jer su nam porodice bile ugrožene, bliski roaci, komšije i prijatelji bili su otjerani. Ve ina ustanika iz Rabine, Žuberina, Jasene, Klopotuše, Bukori a i Udrežnja, naro ito onih koji su imali sitnu djecu ili stare i nemo ne roditelje, otišla je oko podne da potraže porodice i pomognu im. Ustani - ki redovi su se znatno prorijedili.

Na vijest koju smo uli 27. juna u popodnevnim asovima, da ustaše iz Dabrice napadaju na Sniježnicu i ugrožavaju narod u zbjegovima, jedna grupa nas ustanika iz Komarevca, Jasene i Dugih Dolova, odmah je usiljenim maršem krenula za Sniježnicu. Usput smo naišli na zbjegove naroda u Dubinama i Kruševu. Neki od ustanika iz naše grupe, mahom oženjenih, ostali su sa svojim porodicama, da im pomognu u tim strašnim nevoljama. Naišli smo na jezovite prizore.

U Dubine je izbegao sav narod iz Žuberine, Rabine, Bukori a i dio iz Jasene i Udrežnja. Na relativno malom prostoru sleglo se na stotine eljadi i hiljade grla razne stoke. Sve vrta e, udoline, prodoli i sva druga skrovita mjesta bila su puna »kao šipak zrnja«. To je zaista bio pravi mravinjak i nevi en metež. Izmiješala su se ogromna stada stoke iz više sela i zakrila sve staze. Posebno je bilo tužno gledati žene sa brojnom sitnom djecom. Još su se beskrajne kolone slivale u ve zakrene Dubine, kao »mutne vode u ponore«. Nisu bili rijetki prizori da žena vu e po nekoliko djece, jedno u kolevci uprtila na le a, drugo nosi u naru - ju, a po dvoje ili troje joj se drže za suknu. Nevjerovatno je kakav je to bio krkljanac, potištenost i neizvesnost prožeta strahom, naro ito kod žena i djece, ije su ku e popaljene.

Umjesto nepun sat - probijali smo se i ostali puna tri sata.

U Dubinama smo uli za još neke doga aje koji su se desili tih dana u grani nom podruju prema Stocu i Mostaru. Rano ujutru, 24. juna, došlo je oko 40 ustaša sa Šepan-Krsta i iz Dabrice u abrilovu Ogradu (zaseok Jasene na samoj stola ko-mostarskoj trome i, koji pripada Nevesinju). U Ogradi su pronašli mog strica Milutina Cabrila (50) i sina mu Petra (18), odveli ih i ubili u Dabrici. Ta me je vijest pokosila. Iza njih je ostala puna ku a sirotinje. Milutinova supruga je imala petoro nejake djece, od dvije do 14 godina starosti. To isto jutro, u svitanje, oko 40 ustaša opkolilo je Žuberin i sa svih strana upali su u selo. Zahvaljuju i komšiji Stanku Pavlovi u, po nacionalnosti Hrvatu, svi muškarci Srbi u Žuberinu su spašeni. Stanko je znao da njegov ro ak šuruje s ustašama i radi na tome da s njima likvidira Srbe komšije - Cabrile. Da bi ga onemogu io u tome, upozorio je komšije na opasnost i objasnio im šta im se sprema, a li no je kontrolisao ro aka. Stanko, ili njegova žena, i danju i no u pratili su svaki korak ro aka i uvijek znali šta radi ili namjerava. Kad je no u izme u 23. i 24. juna ro ak otišao pred ustaše, Stanko je trao od ku e do ku e, budio komšije i tje-

rao ih da što brže bježe. U momentu kad su posljednji Cabrili napustili domove, ustaše su sastavljale obru i ulazile u selo. Trenutak je nedostajao da dođe do tragedije. Zahvaljujući svojoj maksimalnoj budnosti i blagovremenoj uzbuni, Stanko je komšije spasio, ali je zato sebe i svoju porodicu izložio mnogim nevoljama. Ustaše su ga terorisale, tukle i strogo mu naredile:

»Idi i dovedi Cabrile, ili tebi života nema, pa sad biraj!«

Natjerali su ga, pod najtežim prijetnjama njemu i porodici, da ih zove. Žena ga je ispratila i upitala:

»Šta eš radit, moj Stanko?« Odgovorio joj je:

»Šta mogu da radim? Više volim da moja djeca ostanu sirotinja, nego da to ostanu djeca svih naših komšija.«

Izbjegle komšije Stanko je našao u blizini ljetnih koliba u Krsta ame. Mladi i su već bili otišli ka Navesinju i uključili se u ustani ke redove, a stariji su organizovali straže. Cim su saznali za Stankov dolazak, okupili su se oko njega na mjestu zvanom Podljetaće. Stanko je pred svima, da bi imao izgovor, rekao: »Komšije, možete se vratiti kuama, otišli su. Onda je pozvao nasamo Peru Markova - Medanuši a i Mitra Kostina - Mišeljušina Cabrila i rekao im:

»Ne mi ite se, pobiđe vas. Mene su natjerali da vas zovem i zaprijetili mi da mi nema života ako vas ne dovedem, jer su saznali da sam vas ja obavijestio da bježite. Prema životima vas trideset - nije važno šta e mene sna i! uvajte se, jer ako se vratite života vam nema - pobidi vas!«

Dva dana kasnije ustaše su Stanka, na oigled porodice, strahovito mu ili. Udaraju i ga vrhom pušane cevi u rebra, Tabornik mu je govorio: »Ovakvo pravi Hrvati - ustaše kažnjavaju svoje izdajnike. Predat je vojnogom sudu i, poslije par mjeseci, pušten iz zatvora potpuno ubogaljen.⁶«

Istog dana kad i Stanka, ustaše su uhapsile i Vidu Cabrilo, rođenu Soraji (majku istaknutog borca Žarka Cabrila), izbjeg se zatvora više nikada nije vratila.

ODBRANA ZBJEGA NA SNIJEŽNICI

Predveđe sam sa Krstom Kljaki em nastavio put iz Dubina za Sniježnicu. Usput su nam se pridružili Lazar Baćina iz Komarevca i Drago i etko Kljaki iz Dugih Dolova. U sniježni kom Osoju, poviješte Kruševa, kod kolive Mirka Baćine, stigli smo po mraku. Tamo smo sreli u zbjegu nekoliko izbjeglica iz Dabrice. Bili su isprepadani i prosto izbezumljeni. Me u njima je bio i moj školski drug i prijatelj Božidar Jela i. On nam je ispričao da su ustaše 26. juna otjerale oko 80 Dabrićana i istoga dana uveče ih pobili i bacili u jamu kod Masline, nedaleko od Stoca. To mu je, veli, li no pričao Nikola Jela i, koji je prošle noć i pobegao s Jame i jutros stigao na Sniježnicu. Uočio je da je stigao i Dušan Herbez, koji je, takođe, pobegao s Jame. Božidar nam je potvrdio da je tog jutra (27. juna) izlazila iz Dabrice na Sniježnicu ustaška izvidnica. Na njih su zapucali Vojin upina i Stojan Gordić, koji se nisu ranije odazivali ustaškom pozivu da se predaju, već su se, na osnovu obavještenja i po savjetu ure Papca, sklonili u Sniježnicu. Ustaše su se povukle u Dabricu i zaprijetili onima koji su pucali na njih da će zapamtiti na koga su po-

⁶> Nikad više nije uspio da se oporavi, ali je ostao nesalomljiv. Ustaše su mu ubile sina i esto maltratirale porodicu i njega, ali se Stanko zdušno borio za bratstvo i jedinstvo do kraja života (1948).

tegli oružje. Narod se prepao da će ustaše sjutradan, 28. juna, napasti zbjegove naroda u Sniježnici, oslonjene podalje od ljetnjih koliba, u najnepristupačniji dio planine. Pretpostavljaljalo se da će dabri ke ustaše pozvati u pomoć i ustaše iz Dubrava, pa zajedno napasti na Sniježnicu.

U svitanje, 28. juna, naša ustani ka grupa zauzela je položaj na Orle kuku - Pleće (1140). To je bio najpogodniji položaj za odbranu zbjega od ustaša iz Dabrice. Skoro istovremeno kad i mi, na Orle kuk stigli su Nikola Jela i i Dušan Herbez, sa još dvojicom nenaoružanih mlađadi. Nikola i Dušan strašno su izgledali; bili su izgrebani i pocijepani od bježanja kroz draču i bespuču. Ruke su im poplavile i bile nate ene. Ustaše su ih vezale tankom žicom, koja se usijecala do kosti. Isticale su se duboke rane, kao tragovi od žice. Još se nisu oporavili od šoka. Tužno i rasijano su djelovali, kao da nisu bili u stanju da shvate kako se nešto tako užasno moglo desiti njima i njihovim komšijama.

Ustaše su bile pozvalе u školu sve muškarce iznad 15 godina starosti da se prijave novoj vlasti, radi evidencije. Kad su se okupili, ustaše su ih povezale i sprovele po danu na Masline. U prvi sumrak povezali su ih po dvojicu i odveli na jamu iznad Kukauše. Širi prostor oko jame ustaše su gusto zaposjeli i nad jamom postavili mitraljez. Oko jame je bila grupa ustaša naoružana maljevima i drugim tupim predmetima i noževima. Jama je bila neprimjetna, pa su mnoge žrtve upadale nenađano u ambis. Oni koji bi skrenuli i zastali ubijani su, ili ošamu ivani i gurani u jamu. Pucalo se samo na one koji bi pokušali bježati. Likvidacijom je rukovodio zloglasni tabornik Baldo Bošković - Kraki. On je sa svojim izabranicima, dvije grupe od po trideset ustaša, dolazio u pomoći mjesnim ustašama u Dabricu i na Šepan-Krst. To je bila ozloglašena Kraki eva »šezdesetina«. Oni su žrtvama redovno, prije odvojenja na gubilište, oduzimali novac, nakit, vrijedne li ne stvari i po neki bolji odjevni predmet. To su Dabri anima u inili na Maslinama, u Perutinovoј štali, gdje su bili zatvoreni par sati, od dolaska iz Dabrice do polaska na gubilište.

Oko devet sati, dok su nam Nikola i Dušan prije ali o strahotama koje su vidjeli i preživjeli na ustaškim gubilištima nevinih ljudi, iz Dabrice su se pojavile dvije grupe od po 15 do 20 ustaša. Išli su oprezno, razvijeni u strelce. Kretali su se od dabrikih stijena prema Plitarama i Jela i a kolibama. Kad su stigli u blizinu koliba, otvorili smo vatru na njih. Prepučavanje je trajalo oko dva sata, poslije čega su se ustaše povukle na položaj Straževice - Drmić - Muž. To je vododelnica sniježni kog platoa i dabrikih strana. Zahvaljujući i našem dominantnom i vrlo pogodnom položaju, ustaše se nisu usudile da nas napadnu ni kasnije, oko podne, kad im je stiglo pojačanje.⁷

Slijedeće četiri dana su mirovali. Nabavili su brdski top i tukli po Sniježnici.

Dana 30. juna povezali smo se sa Savom Belovićem. Našli smo ga na Krupcu - središnjem dijelu terena između dabrike Sniježnice i Donje Trusine. Sava sam poznavao od ranije, ali mi je ovoga puta djelovao još impozantnije, pod oružjem. Bio je to kršan, odlučan i vrlo hrabar gorštak, koji nam je ulivao samopouzdanje i riješenost da istrajemo, bez obzira na teškoće i opasnosti. S njima se nalazilo još desetak Hrgušana, od kojih je polovina imala oružje. Na tom prostoru bilo je i dosta izbjeglica - izbjeglog naroda. Tražili smo pomoći i od ustanika koji su

⁷> Poslije smo saznali da je ustaša, koji je predvodio prvu grupu, od naših prvih pucnjeva probijeno uho. Toliko ga je to uplašilo da je svima prijeao kako smo odlični strijelci, da ga smo samo u glavu, da to moraju biti Crnogorci i da nam se bez topova ništa ne može i na Orle kuku.

držali front na Trusini, ali je nismo uspjeli dobiti. Tamo sam išao sa Arsenom Bukvi em iz Jasene, koji je, u me uvremenu, došao na Sniježnicu istoga dana kad i kod Belovi a na Krupac. Ustanici su nas frontom uputili kod Krsta eri a, bivšeg oficira. Nije nas estito ni saslušao. Rekao nam je: »Ovdje se glavna bitka bije. Ostanite i borite se, ili predajte oružje«. Imali smo dojam kao da i ne sluša naša objašnjenja da je narod u zbjegu u opasnosti. Tog momenta je po elu borba na isto nom dijelu trusinjskog fronta i eri je odmah krenuo tamo. Mi smo to iskoristili i krenuli na Sniježnicu. Još na jednom mjestu, na desnom krilu trusinjskog fronta, prema Ruparevim Barama, pokušali su da nam uzmu oružje. Bili smo iznena eni i ogor eni na takve postupke pojedinaca. Usput smo ponovo svratili kod Sava Belovi a i potužili mu se na nerazumijevanje na koje smo naišli. On je, šire i ruke, rekao: »Rat je to, a nije ni njima lako«. To nas je, donekle, umirilo.

Po povratku na dabri ku Sniježnicu, ostali smo na položajima prema Dabrići, riješeni da se odlu no borimo. Nije se imalo kud, jer su iza nas bili masovni zbjegovi naroda. Na našu odlu nost i moral znatno je uticalo uspostavljanje veze sa Savom Belovi em i njegova spremnost da nam pritekne u pomo - ako bi i njegov sektor bio ugrožen.

Posljednji napad na Sniježnicu ustaše iz Dabrice i Dubrava izvršile su 3. jula. To je bilo istog dana kad je na Trusini poginuo Paveli ev do glavnika Mijo Babi . Radilo se o uskla enoj akciji protiv ustanika. Babi je naredio da ustaše iz Dubrava i Dabrice napadnu na Sniježnicu i, preko Mjedene Glave, na Donju Trusinu, kako bi olakšali probor ustani - kog fronta na glavnom pravcu udara preko Donje Trusine, gdje je Babi li no rukovodio cjelokupnom operacijom. Glavna ustaška kolona kretala se iz Dabrice preko Bra i a i Mjedene Glave prema Donjoj Trusini. Istovremeno su ustaše izvršile demonstrativni napad na Dabri ku Sniježnicu, od Opaljike, preko Plitara do Straževice. Iako nas je bilo svega pedesetak, uspješno smo se oduprli i ostali na našim položajima Ple e - Lipa - Matijenice - Kova ica. Tome je zna ajno doprinijela injenica da je svaki od nas bio svjestan: ako bi odstupili - prepustili bismo razbješnjeloj ustaškoj bandi na stotine osirotjele, nezašti ene djece, žena i iznemoglih staraca, koji su se nalazili u zbjegovima iza naših le a. Ustanici iz Donje Trusine napali su glavnu kolonu, koja im je dolazila preko Mjedene Glave i, uz pomo Sava Belovi a, natjerali ih na povla enje u Dabricu. To je doprinijelo da su se predve e povukle i ustaše sa Sniježnice u Dabricu. Mi smo to iskoristili i zauzeli položaje Opaljika - Muž - Straževica. Time su ljetnje kolibe bile iza naših le a i dostupne narodu za koriš enje. Ovi naši položaji na Sniježnici nisu napušteni i poslije probora fronta na Trusini. To je jedini ustani ki front koji neprijatelj nije probio, niti je ovlađao tim podru jem.

ZAŠTITA DABRI KE NEJA /

Svi naši zbjegovi bili su teška iskušenja, ali dabri ki zbjeg u Sniježnici je, uvjeren sam, bio najpotresniji. Odrasli muškarci bili su otjerani i pobijeni, a ostali su žene, djeca, staro i nejako - a sve prestravljeni i uspani eno. im su uli za sudbinu svojih najmilijih, od kojih su im zavisili životi, sre a i budu nost - zgrabili su što su mogli ponijeti i dali se u bijeg. Mnoge žene priprtile su i povele samo djecu. Sre a je bila da im se stoka nalazila u Sniježnici. Te tužne i trag i kolone prebacile su se u nevesinjski grani ni dio Sniježnice, vjeruju i da im je tu sigurnije. Tegobnijih susreta do tada nisam imao.

Porodica bra e Radiši (Ivanovih sinova), koja je živjela u zajedni - kom doma instvu, brojala je, po povratku dvojice solunskih dobrovo - ljaca sa porodicama iz Ba ke, 23 lana, od ega etiri žene, jedna ne - mo na starica i osamnaestoro djece. Dvanaestero je bilo ispod sedam godina, a samo je jedno imalo više od 15 godina. Tri brata (Asim, Lazar i Vidak) otjerale su ustaše, a etvrti - Mijat nalazio se u ropstvu. U sli - nom položaju bile su i mnoge druge porodice.

Bilo je ve e, 28. juna, kada smo obišli zbjeg. Neja je tek bila sa - znala za tragediju svojih najmilijih. Rane su bile svježe i neprebolne. Cviljenje te sirotinje i naricanje pojedinih žena veoma me se teško dojmilo.

Oko nas su se odmah okupila djeca, a zatim i odrasli. Pitali su da li je probijen front u Bišini, ho e li ustaše sti i ovamo. Iako su bili du - boko u šumi, u neprohodnim vrta ma, bili su uspani eni. Nisu mogli da vjeruju kad smo im rekli da su se predve e ustaše povukle sa Sniježnice u Dabricu. Vladao je neuporedivo ve i strah nego u zbjegu u Dubinama, iako je ovo bezbijednije i nepristupa nije podru je. Ostalo mi je u sje anju odvažno držanje Vojina upine, ugledna doma ina, im - pozantna dvometraša iz dabri kog zaseoka Bra i i. On je poslušao kom - šiju uru Papca, pa se nije ni odazivao ustašama ve se na vrijeme sklonio u Sniježnicu. Pribrano je tješio narod, govore i: »Od pamтивjeka nas taru nevolje i za vratom nam jašu tu ini, a spašavaju nas bune, planine i zbjegovi. Tako e biti i ovoga puta«.

Lijepo je bilo slušati ovog rje itog gorštaka. Ubrzo, poslije dan-dva, odjeknule su i gusle. Jedna od pjesama, koja se tih dana rodila i uz gusle pjevala, glasila je: »Zemlja stenje, a nebesa ute - krvnike e sna i muke ljute«, a uz nju i »Sniježnico i ku o i nado - tebi hrli i staro i mlado... «

Morali smo da zaštítimo tu neja i sirotinju od ustaških nasrtaja. Najviše nevolja izazvala je oskudica oružja, ne ra unaju i oružje nas nekoliko koji smo bili na ispomo i. Dabri ani su imali samo dvije puške. U toj nevolji sre a je bila što je desetak mladih ljudi uspjelo pobe i s jama. Oni su zna ajno pomogli da se zbjeg organizuje. U tome se posebno isticao Vidak Radiši . Bio je to ugledan, sposoban i odlu an tri - desetogodišnjak, koga ni gledanje smrti u o i na jami nije moglo slo - miti. Izabrano je rukovodstvo zbjega, na elu s Vojinom upinom i nje - govim zamjenikom Vidakom Radiši em. Organizovali su kolektivno u - vanje stoke i odlazak no u po hranu u Dabricu. Uklju ili su i mla e žene u no ne straže i patrole, zajedno sa muškarcima. Masovnije anga - žovanje žena na vojni ke dužnosti, koliko znam, po elo je baš na ovom terenu, još za vrijeme junskog ustanka. Jedna od prvih odluka zbjega bila je da se po svaku cijenu nabavlja oružje.

SADRŽAJ

	Strana
<i>Avdo Humo:</i> SJEDNICA OBLASNOG KOMITETA KOMUNISTI KE PARTIJE JUGOSLAVIJE ZA HERCEGOVINU.....	7
<i>Džemal Bijedić:</i> MOSTARSKI KOMUNISTI U BORBI ZA SLOBODU I REVOLUCIJU	22
<i>Danilo Komnenović:</i> SELO POPLAT 1941. GODINE	31
<i>Bojidar u kovčiću:</i> UBIJANJE NA KU NOM PRAGU	67
<i>Milija Bjelica:</i> ZAPISI SA KORITSKE JAME	69
<i>Stevan Milošević:</i> DOŠLA JE CRNA RUKA	77
<i>Luka Kuljanin:</i> BIO SAM GDE SE KLALO	83
<i>Branko Ijačić:</i> CAPLJINSKI KRAJ U PLAMENU	89
<i>Drago Karlo Miletić:</i> STRADANJA U MOSTARU	109
<i>Milan Nadaidin:</i> ZLO INI USTAŠA U SELIMA OPŠTINE BURMAZI	122
<i>Vasilija Papratić - urasović:</i> MIRIS SVEŽE KRVI	141
<i>Žarko M. Cabrić:</i> IZME U ŽIVOTA I SMRTI	145
<i>Danilo Bukvić:</i> GAVRANICA HRASCANSKA GROBNICA	157
<i>Dimitrije Vučkosav:</i> NA PUTEVIMA BRATSTVA	168
<i>Milenko Mrkajić:</i> MU ENI NA NAJSVIREPIJI NA IN	175
<i>Mile Ratković:</i> MALJEM U ZATILJAK	176
<i>Košta Bođanović:</i> OVDJE SE SLOBODA RA ALA	179
<i>or e Pejović - Dole:</i> SKINI CIPELE	186

<i>Anelko Popović :</i>	
BEKSTVO SA JAME U RŽANOM DOLU	.189
<i>Fra Zlatko Sivrić :</i>	
SPASILI SMO BRACU SRBE	.193
<i>Anka Knežević :</i>	
RUKA POMO I	.197
<i>Pavle Neimarović :</i>	
PRED RATNIM ZADATKOM	.197
<i>Fra Ante Rojić - Damjan:</i>	
SPAŠAVAJ FRA DAMJANE	.206
<i>Njegoslav T. Bošković :</i>	
USTAŠKA STRAHOVLADANJA	.210
<i>Milan Knežević »Tizik«</i>	
OD IMOTSKOG DO LJUBINJA	.246
<i>Jure Galić :</i>	
KRVAVI ISPITI LJUDSKE SAVESTI	.300
<i>Obren Starović :</i>	
PARTIJA I SLOBODARSKI NAROD	.317
<i>Lutvo Džubur:</i>	
POSLEDNJE ŠKOLSKO ZVONO	.344
<i>Enver Čemalović :</i>	
<i>Andrija Krešić</i>	
<i>Ismet Dilberović :</i>	
MOSTARSKI KOMUNISTI	.402
<i>Dr Sava Skoko i</i>	
<i>Milan Grahovac:</i>	
JUNSKI USTANAK	.409
<i>Radovan Papić —</i>	
<i>Trijo Šarenac i</i>	
<i>Božo Vukoje Starić:</i>	
USTANI KO LJETO	.439
<i>oko Pašajili :</i>	
DRUGA »NEVESINJSKA PUŠKA«	.449
<i>Mitar Mrdić :</i>	
ZNA AJNO USTANI KO SREDIŠTE	.463
<i>Tahir Hadžović :</i>	
TRAGI NE IZDAJE I SLOBODARSKI ZOV	.476
<i>Slavko Stijak i - Slavo:</i>	
DOVI ENJA ŠKOLO PO INJE RAT	.508
<i>Miloš Ignjatović :</i>	
ETA NARODNE VOJSKE	.533
<i>Radovan Milović :</i>	
»VODITE I POMLATITE UBRAD«	.540
<i>Dr Esad Brkić :</i>	
U TALIJANSKO USTAŠKOM ZATVORU	.545
<i>Božo L. Vukovje »Starik«</i>	
DRUŽE BOŽO DO I U FATNICU	.583
<i>Mihajlo Kilibarda - Milan:</i>	
PROPUSNICA SA USTANI KIM ŠTAMBILJEM	.592
<i>Mirko Vučetić :</i>	
PRVA DVA USTANI KA DANA	.596

<i>Todor R. Sešlja:</i>	
SJEKIRE, VILE I KOSE NAŠE ORUŽJE	.600
<i>Rade Sipovac:</i>	
AVIONI SU BOMBARDOVALI NAŠE POLOŽAJE	.608
<i>Ratko L. Campara:</i>	
USTANI KA ZORA NA VILENJAKU.....	.610
<i>Mirko Vučadinović:</i>	
U PRVOM JURIŠU.....	.612
<i>Vejiko Popara:</i>	
U MATICI BORBE	.614
<i>Milinko Okiljević:</i>	
»AJME, MENI NAŠEG MILINKA«.....	.621
<i>Branko Popadić:</i>	
NA PROSTORU STOCA 1 BILE E	.631
<i>Milovan Albijanić:</i>	
OD MARTOVSKIH DOGA AJA DO USTANKA.....	.651
<i>Manojlo Bulut:</i>	
NA FRONTU DONJE NERETVE	.670
<i>Vasko Gnjatić:</i>	
SA MOSTARCIMA U KONJI KOM KRAJU.....	.690
<i>edomir K. Ivanišević:</i>	
BOBANI SU SE POKAZALI KAO PRAVI RODOLJUBI I LJUDSKE UZDANI- CE	.708
<i>Asim Pervan:</i>	
LJUDI I DOGA AJI FATNICKOG KRAJA	.749
<i>Svetozar Oro:</i>	
POPOVO POLJE U NOR-u (APRIL-SEPTEMBAR 1941)	.778
<i>Milosav Cabriło:</i>	
IZME U VELEŽA I SNIJEŽNICE	.790

Naslovna strana:
Milojko Milinkovi

Tehnički urednik:
Branko Vuković

Korektura:
Milica Delibašić